

(૮)

[સર્વ હક્ક પ્રકાશક સંસ્થાને સ્વાધીન છે.]

ઉત્તમ વૈદ્ય અને સ્વદેશી ઔષધની મહત્તા

સ્મૃતિમાન્ યુક્તિહેતુજ્ઞો જિતાત્મા પ્રતિપત્તિમાન્ । મિષગૌષધસંયોગૈશ્ચિકિત્સાં કર્તુમર્હતિ ॥

અર્થાત્—સ્મરણશક્તિવાળો, યુક્તિ તથા હેતુને જાણનારો, જિતાત્મા અને સારી પરીક્ષા કરી જાણનારો વૈદ્ય જ ઔષધ વડે રોગીની ચિકિત્સા કરે.

વરમાશીવિષવિષં કથિતં તામ્રમેવ વા । પીતમત્યગ્નિસંતપ્તા મક્ષિતા વાઽપ્યયોગુઢાઃ ॥

ન તુ શ્રુતવતા વેશં વિભ્રતા શરણાગતાત્ । ગૃહીતમન્નપાનં વા વિત્તં વા રોગપિહિતાત્ ॥

અર્થાત્—સર્પનું ઝેર પીવું; ગરમ કરેલો તાબાનો રસ પીવો; અથવા અગ્નિમાં લાલ કરેલા લોઢાના ગોળાને ગળી જવો એ સારું; પણ વિદ્વાન વૈદ્યના વેષવાળા મનુષ્યે શરણે આવેલા રોગપીડિત મનુષ્યનું અન્નપાણી અથવા ધન લેવું એ અતિ ખરાબ છે.

યસ્ય દેશસ્ય યો જન્તુસ્તજ્ઞાતસ્યૌષધં હિતમ્ । દેશાદન્યત્ર વસતસ્તત્તુલ્યં ગુણમૌષધમ્ ॥

અર્થાત્—જે દેશમાં જે મનુષ્યનો જન્મ થયેલો છે તેને માટે તે જ દેશની ઔષધિ હિતકારક છે. બહારથી આવેલી ઔષધિ પૂરો લાલ કરતી નથી. વળી દેશની બહાર રહેલાને પણ તેની જન્મભૂમિની જ ઔષધિ વિશેષ લાલદાયક છે.

નિવેદન

આ ગ્રંથની સંવત ૨૦૧૩માં ખારમી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થઈ હતી, તે ખલાસ થતાં તેના પુનર્મુદ્રણરૂપે આ નવી આવૃત્તિ પ્રકટ થાય છે. આ અગાઉની આવૃત્તિઓના નિવેદનો વગેરે આ પછીનાં પાનામાં સારાશરૂપે અપાયાં છે, તે ઉપરથી મૂળ ગ્રંથની યોજના તથા તેમાં આજસુધી થતા આવેલા સુધારાવધારા સખધી માહિતી મળી રહેશે.

અંગ્રેજ વૈદક પદ્ધતિ (એલોપથી) સારી હોય અને તેનું પરિણામ હમેશ સારું આવતું હોય (જે ખરેખર બનતું નથી), તોપણ આ દેશની સામાન્ય જનતા માટે મોઘી અને તેમના સાધનોની બહાર છે, ત્યારે છેવટે આપણે આગણે થતા વનસ્પતિના પદાર્થો અને આપણી પ્રકૃતિને વધુ માફક આવે તેવી દેશી દવાઓનો જ ઉપયોગ આપણે કરવાનો રહ્યો. આપણે ત્યાં ઋષિમુનિઓએ કહેલા ગુણોવાળી દવાઓ ઘણા મોટા ભાગની વ્યાધિઓમાં કામ કરી જાય છે આયુર્વેદ તરફ હવે આપણા દેશમાં વધુ ધ્યાન અપાય છે, પણ સ્વરાજ મળ્યા પછી રાજ્ય તરફથી આ દિશામાં જે પ્રગતિ થવી જોઈતી હતી તે હજી દેખાતી નથી.

જગતની શાંતિ માટેના, પોષણ માટેના, આરોગ્ય અને નિદાન માટેના જે સિદ્ધાંતો અને સૂત્રો આયુર્વેદના મૂળભૂત ગ્રંથોમાં છે તે અન્યત્ર શોધ્યા જડતા નથી; આમ હોવાથી આ સંસ્થા તરફથી ચરકસ હિતા, શાર્દૂલચરક હિતા, માધવનિદાન (મધુકોષ ટીકા સાથે), સુશ્રુત આયુર્વેદ, અષ્ટાંગહૃદય, ભાવપ્રકાશ જેવા આધારભૂત ગ્રંથો મૂળ સાથે પ્રસિદ્ધ થયા છે. આ સિવાય બીજા સંગ્રહગ્રંથો જેવા કે: બાલબોધોદય (વૈદકના અકસીર ઉપાયો), આયુર્વેદ યોગશતક, માદગીના કારણો, પથ્યાપથ્ય (આરોગ્યની કૃત્તી), ધરધરનો વૈદ્ય, માદગીમાં ઉપવાસ, ખોરાકના ગુણદોષ, હરડે, જીવનચર્યા, જ્ઞાનલૈષ્યજ્યમજરી વગેરે પણ પ્રસિદ્ધ થયા છે.

આ ગ્રંથ મરાઠીમાં સ્વં શાસ્ત્રી શંકર દાજી પટેલે તૈયાર કરેલ છે તેમની આયુર્વેદની સેવાઓની માહિતી સાથેનું એમનું ટૂંકું ચરિત્ર પુસ્તકના અંતે પાન ૮૫૦ ઉપર આપ્યું છે, તે તરફ વાચકબાલકોને ધ્યાન દોરવામાં આવે છે.

આગલી આવૃત્તિની જેમ આમાં પણ આસવો, તૈલ, ઘૃત, મુરબ્યા અને શરબતના પ્રકરણો વિસ્તારપૂર્વક આપ્યા છે. એ ઔષધો તૈયાર કરવામાં બીજા ગ્રંથોની જરૂર ન પડે તેટલા માટે એ પ્રકરણોમાં યોગ્ય ઉમેરો કરી લેવામાં આવ્યો છે.

મોઘવારી દિવસે દિવસે વધતી જ રહી છે. કાગળના ભાવ, મજૂરી, શાહી, તેમ જ બીજા ચીજવસ્તુના ભાવો સને ૧૯૫૭ની સરખામણીમાં લગભગ પંદર ટકા જેટલા વધેલા છે તેમ જ આવા ગ્રંથો દરેક કુટુંબમાં પેઢી દર પેઢી સચવાઈ રહે એ માટે આ આવૃત્તિ કાપડી પાકા પૂઠાંમાં બહાર પડે છે. આમ છતાં તેનું મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૬-૫૦ ન. પૈ. રખાયું છે.

વલ્લભવિદ્યાનગર,
તા. ૧૯-૧૦-૧૯૧૧

}

‘સસ્તુ સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટ’ના ટ્રસ્ટીઓ ધતી
એચ. એમ. પટેલ (પ્રમુખ)

સ્વ૦ શાસ્ત્રી શંકર દાજી પટેની પ્રસ્તાવનાનો સારાંશ

(આવૃત્તિ ૧ લી ઉપરથી)

હિંદુસ્તાનમાં કોઈ પણ વિષયના અથવા પ્રાચીન વખતે એટલા બધા થઈ ગયેલા છે કે હાલ તેના નામની ટીપ પણ અમે જાણવાને અશક્ત થઈ બેઠેલા છીએ અંગ્રેજી રાજ્ય થતા તેમની વિદ્યા રાજપ્રયત્નથી ઉત્તર થવા પામી; તેથી તો અમારા પૂર્વના કેટલાક અથવા તથા તેમની ગુદી જુદી વિદ્યાઓ નાબૂદ થઈ જાય છે. કદાચિત્કલ્પિતકાવ્યો કાર્યમૃચ્છન્તિ વિદ્યા. । આવું આ બાબત ઉદ્દેગ-જનક વાક્ય ધણાક લોકોના મોમાંથી નીકળે છે એનું કારણ એ જ છે. માટે જે અમારો સુશિક્ષિત વર્ગ છે, જેની બુદ્ધિ વિશાળ થઈ છે, જે ખ્યાતિને પામેલા છે અથવા ઈશ્વરે જેને અનુકૂળતા આપેલી છે, એવા સદ્ગુહરથોએ આ ઉદ્દેગજનક બનાવનો નાશ થવા માટે પ્રયત્ન કરવાની ધણી અગત્ય છે.

મારા તન, મન, અને ધન એની અદ્ય સહાય વડે જે પ્રયત્ન કેટલાક વરસથી ચાલેલો છે; અને તેમાં મેં આર્થવૈદકનો ઉત્કર્ષ થવા માટે જે થોડું ધણું કર્યું છે, તેમાં 'આર્થલિપિક' નામના માસિક પુસ્તક દ્વારા મરાઠી ભાષામાં વૈદકના અથવા બહાર પાડવાનું એક મોટું કામ છે. મારા ગુજરાતી બધુઓ માટે મારા વિદ્વાન ગુર્જર ધુ અને હાલ શ્રીકાશીનિવાસી સત્પુરુષ હરિદ્રુણુ ભગવાનલાલ વ્યાસે ભાષાતર કરી આપ્યાથી આ ગુજરાતીમાં બહાર પાડવાનું કામ હું કરી શક્યો, એમ જણાવતા મને બહુ પ્રશાંતી ઊપજે છે.

આ પુસ્તક તૈયાર કરવા માટે કેટલી મહેનત પડી હશે તથા મારા મિત્રો કેટલીક મહેનતમાં પડ્યા હશે, એનો વિચાર કરી મારા સ્વદેશબધુઓ આ અર્થનો આદર કરશે અને મારાથી આમાં જે બુલચૂકા થઈ ગઈ હશે તે સુધારવા માટે પ્રેમાળ મનથી મને સૂચના કરશે તથા મારું આ કામ નિદોષ બનાવશે એવી હું આશા રાખું છું.

હું જાતે મહારાષ્ટ્રનો હોવાથી ગુર્જર ભાષા તરીકે મારી બુલચૂકા થઈ હશે તે બાબત ક્ષમા કરીને મારી ઉપલી વિનંતિને મારા વિદ્વાન બધુઓ માન આપી મારા પ્રયત્નમાં સહાયભૂત થશે એવી હું વિનયપૂર્વક યાચના કરું છું.

આર્થવૈદકમાં વૈદક બાબતનું સઘળી રીતે વિવેચન કરેલું છે, પણ તે બધા વિષયો વાચકની આગળ આ પુસ્તકમાં મૂકવા એ બનવા જેવું નથી; માટે તેમાંની કંઈ એક બાબતો સંક્ષેપમાં મેં ગોઠવેલી છે. વનસ્પતિ-આ એક આર્થવૈદકમાં મોટી મહત્ત્વની બાબત છે અને તે માટે વનોષધિ-ગુણાદર્શનું આ આર્થલિપિકના પહેલા ભાગમાં બનતા સુધી સવિસ્તર વિવેચન કરેલું છે; તેમ જ રોગના નિદાન, લક્ષણ, ઉપચાર, પથ્યાપથ્ય વગેરે બાબતનું અનુક્રમવાર વિવેચન 'સુખોષ વૈદક' માં કરેલું છે રસાયન અને ખનીજ પદાર્થોની બાબતમાં રોગના ઉપચાર સહિત અનુક્રમવાર વિવેચન 'રસવૈદ' નામે સ્વતંત્ર પ્રકરણમાં આપેલું છે; તેમ જ અનેક જાતના પાક, અવલેહ, મુરખ્યા, સિરકા વગેરે બાબતનું ખુદ્ધુ વિવેચન 'પૃહ્લપાકસંગ્રહ' નામે બુદ્ધ જ પ્રકરણ પાડીને તેમાં કરેલું છે, તેમ જ 'ગોવૈદક', 'પ્રાણીજ ઔષધિ', 'અશ્વરોગપરિજ્ઞાન' આ ત્રણ વિષયોના પણ બુદ્ધાબુદ્ધ પ્રકરણો છે.

તે સિવાય કઠિન શબ્દનું જ્ઞાન થવા માટે કોશ અને વૈદકની પરિભાષા, આઠ જાતની નાડી-પરીક્ષા વગેરેને લગતું સ્કુટ વિવેચન કરી આ અથ સંપૂર્ણ રીતે સુગમ થાય એવી ગોઠવણ કરેલી છે.

તે છતાં પણ એમાં કરવા જેવું ધણું જ છે એમ મને લાગે છે, પણ તે થવું એ કેવળ મારા દેશબધુઓના આશ્રય ઉપર રહેલું છે માટે તે આશ્રય જેમજેમ મળી જશે, તેમતેમ મારો આગળનો પ્રયત્ન સફળ થશે એમ કહી તેની રાહ જોઉં છું. (ઈ સ. ૧૮૯૪-સવત ૧૯૫૦)

આગલી આવૃત્તિઓમાંનાં નિવેદનોનો સારાંશ

(ત્રીજી આવૃત્તિના નિવેદનમાંથી)

આ ગ્રંથને મૂળ મરાઠીમાં રચી પ્રસિદ્ધ કરનાર સદ્ગત શાસ્ત્રી શંકર દાજી પટે એક વિખ્યાત, ઉત્સાહી તથા કુશળ વૈદ અને દેશભક્ત હતા. આ પુસ્તકનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરાવનાર તેમજ પહેલી આવૃત્તિ છપાવી પ્રકટ કરનાર પણ તેઓ જ હતા. તેમની માતૃભાષા ગુજરાતી ન હોવાથી આમાં ભાષા, શૈલી અને જોડણી જોઈ એ તેવી સરળ, સ્પષ્ટ અને શુદ્ધ જણાશે નહિ; છતાં ગુર્જર વાચકો સમજી શકે નહિ એવી પણ તે નથી. એટલું જ નહિ પણ ગુજરાતી પ્રથમાવૃત્તિનું મૂલ્ય રૂ. ૧૦) હોવા છતાં પણ તે ખપી જઈ તેની બીજી આવૃત્તિ નીકળવી અને તે પછી આ ત્રીજી આવૃત્તિનો પ્રસંગ આવ્યો, એ વાત ગુર્જર વાચકવર્ગમાં આ પુસ્તક કેટલું ઉપયોગી અને આદરપાત્ર થયું છે એના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણરૂપ છે.

ઉપર જણાવેલી બીજી આવૃત્તિ ઈ. સ. ૧૯૦૮માં ગમ કંપની-સુરત તરફથી રૂ. ૫)માં નીકળી હતી; પરંતુ પછી તેના પ્રચારની વ્યવસ્થા આ સંસ્થાએ રૂ. ૧૧૧ કિંમત રખાઈને સ્વીકારી હતી.

આ પુસ્તક પ્રકટ કરવાની સંમતિ સદ્ગત વૈદશાસ્ત્રી શંકર દાજીના બંધુ મુબર્કનિવાસી શ્રીયુત રામકૃષ્ણ દાજી જોશી પટેએ પૂર્ણ નિષ્કામતાથી આપવા બદલ ગુર્જર વાચકવર્ગ તરફથી તેમનો અત્યંત આભાર માનવામાં આવે છે. શાસ્ત્રીજીનું હિંદીમાં પ્રકટ થયેલું ચરિત્ર આ પુસ્તકમાં આપવાનો સુયોગ આપીને, દારાગજ-પ્રયાગ-નિવાસી શ્રીયુત જગન્નાથપ્રસાદ શુક્લે કરેલા ઉપકારનું પણ આ સ્થળે સ્મરણ કરવું જોઈ એ.

વ્યાધિ થયા પછી ઉપાય કરવા કરતાં વ્યાધિ ન થાય એવું જ્ઞાન અને જળવણી જ શ્રેષ્ઠ છે; તેમજ ખાવાની ઔષધિઓ કરતાં અન્ન, જળ, સ્થળ અને વાયુની યોગ્ય ફેળવણી, ઉપવાસ, પવિત્રતા, સ્વચ્છતા, મૃત્તિકા, સૂર્યપ્રકાશ, રંગ, વ્યાયામ, સ્નેહ, સ્વેદન, વસન, ખત્તી, આનંદ, શાંતિ, સદ્વિચાર, સત્સંગ, સદ્ગ્રંથ ઇત્યાદિ પથ્ય પ્રકારો અને પદાર્થોનું સેવન તેમજ કુપથ્ય આહારવિહારનો ત્યાગ. આ બાબતોને જ અધિક સરળ, સ્વાભાવિક અને ઉપકારક સમજીને દરેક દરદીએ તેવા કુદરતી ઉપચારોનું જ સેવન કરવું જોઈ એ, વૈદો તેમજ ડોક્ટરોએ પણ એવી બાબતોને જ ખરેખરી ઉપકાર સમજીને તેનો પૂર્ણ અભ્યાસ કરવો જોઈ એ અને તેવા ઉપચારોનો દરદીઓને લાભ આપી આ નવીન જેવા દેખાતા માર્ગમાં, શરૂઆતમાં લોકો ન સમજે તો ધૈર્ય રાખી કાર્ષક ખમીને પણ ચલાવી લેવું જોઈ એ. આમ કરવાથી જ પરિણામ ધીમે ધીમે તેમના પક્ષમાં વળતું જશે અને છેવટે અર્થપ્રાપ્તિ પણ એ ઉત્તમ રસ્તે અધિક થયા વિના રહેશે નહિ. દરદીઓએ પણ આ કુદરતી ઉપચારોનું મહત્ત્વ ધ્યાનમાં લઈને તેના અનુલવવાળા ઉપચારકોની સલાહ અને આશ્રય લેવા જોઈ એ એ ઉપચારો એવા તો સરળ અને સ્વાભાવિક હોય છે કે, જો તેને લગતા પુસ્તકો અવલોકવાનું રાખ્યું હોય અને તેને અનુસરીને યથાસાધ્ય સામાન્ય જળવણી પણ રાખી હોય તો વ્યાધિઓ થવાના ઘણાખરા સંભવો અર્ધે રસ્તેથી જ નષ્ટ થઈ જાય, તેમજ ઊપજી ચૂકેલી વ્યાધિઓ પણ એવા એકાદ બે જ સાદા પ્રકારોના સેવન વડે સહેલાઈથી ટળી જાય.

ખરું જોતાં એવા કુદરતી ઉપચારોને લગતા પુસ્તકની, તેમજ વ્યાધિ થવાનો પ્રસંગ જ ન આવે એવા આહારવિહારો અને રીતિરિવાજોનું જ્ઞાન આપનારા ગ્રંથોની જ જનસમાજ માટે ઘણી આવશ્યકતા છે. યુરોપ-અમેરિકામાં તો એવા ગ્રંથો પુષ્કળ નીકળી ચૂક્યા છે, તેમજ ઉપચારકો પણ હવે જ્યાંત્યા મળી આવે છે. આપણા દેશમાં એવા ઉપચારકો તેમજ પુસ્તકો હજી નહિ જોવા જ છે.

સર્વના પરમ સુહૃદ 'વૈદ્યો નારાયણો હરિ' ના પરમ કલ્યાણકારી શરણને સર્વ કોઈ ધરૂંછે, મેળવે અને આધિવ્યાધિ તથા ઉપાધિમાંથી સદાને માટે મુક્ત થાય; એ ભાવના સહિત ઓમ તત્ત્વ ત્રૈવી પૂર્ણિમા, સંવત ૧૯૭૦, એપ્રિલ ૧૯૧૪

લિક્ષુ અખંડાનંદ

(ચોથી આવૃત્તિના નિવેદનમાંથી)

ત્રીજી આવૃત્તિના સમયથી જ શ્રીયુત પ્રાગજી ડોસાજી કાનાબારની ઇચ્છા હતી કે, આ ગ્રંથને મૂળ મરાઠી અથવા સાથે મેળવીને તેમાં રહી ગયેલી બાબતો વધારી તથા બૂલો સુધારીને, તેમ જ મૂળ ગ્રંથની નવી આવૃત્તિઓમાં ગ્રંથકર્તાએ કરેલા સુધાગવધારા ઉમેરી લઈને તેને શોધિતવર્ધિત કરી આપવો. તેમના શ્રમથી ત્રીજી આવૃત્તિને એવો ફટલોક લાલ ઉપચારોની વ્યાધિવાર ખતવણી તેમ જ પારિભાષિક શબ્દાર્થના પરિશિષ્ટો છત્યાદિ રૂપે મળ્યો પણ હતો. ચોથી આવૃત્તિ માટે આ કાર્ય તેઓ સારી રીતે બજાવી શકે તેટલા માટે તે સવેળાથી જ તેમને સોંપાયું હતું. પરિણામે તેમના દ્વારા આ આવૃત્તિમાં નીચલા પ્રકરણોમાં નીચે પ્રમાણે સુધાગવધારો થયો છે :—

વનોપધિગુણાદર્શ—આ પ્રકરણની પૂરવણીરૂપે સદ્ગત પદેજીએ મરાઠીમાં પાછળથી પ્રસિદ્ધ કરેલા એક નવીન લાગમા રદ્દ ઔપધિઓના વર્ણનમાં ફટલોક ઉમેરો કરેલો, તે આમાં તે તે વનસ્પતિના પ્રકરણમાં જોડી લેવાયો છે. દાખલા તરીકે જુઓ અગર, ખસખસ, કપૂર છત્યાદિ. આ સિવાય તેમાં ત્રણ ઔપધિઓનું વર્ણન નવું ઉમેરાયેલું તે પણ આમાં યથાસ્થાને દાખલ થયું છે. મરાઠી ઉપરથી પહેલો આવૃત્તિ છપાવવામાં વીસેક ઔપધિઓનું વર્ણન રહી ગયેલું અથવા પડ્યું મૂકાયેલું, તે પણ દાખલ થયું છે. એમાંની કેટલીક ઔપધિઓ તો બહુ ઉપયોગી છે. જેમ કે કરિયાતુ, બોળ છત્યાદિ વળી શરૂઆતની બંને આવૃત્તિઓમાં ઔપધિઓના તેમ જ વ્યાધિઓના મુખ્ય નામ અનેક સ્થળે ગુજરાતીને બદલે મરાઠી રહી ગયેલા, તે પણ આમાં ફેરવાઈ ધણે ભાગે સાદા ગુજરાતી નામ દાખલ થયા છે. આમાં મુખ્ય આધાર ગ્વ. પદેજીના નિર્ધારનો જ લેવાયો છે આ ફેરફારથી કોઈ કોઈ ઠેકાણે અકારાદિ ક્રમ પણ ફેરવાયેલો જણાશે

સુખોધ વૈદક—આમાં સ્વરભેદના વિષય ન હતો, તે મૂળ મરાઠી ગ્રંથ ઉપરથી ઉમેરાયો છે વળી આ પ્રકરણમાં કેટલેક સ્થળે એક જ વિષયની પેટાબાબતો જુદી બાબતો તરીકે આપેલી તે આમાં યથાસ્થાને ગોઠવવામાં આવી છે આ કારણથી આમાં વ્યાધિઓના નબર આગલી આવૃત્તિ કરતાં થોડાક ઘટેલા જણાશે; પરંતુ હકીકતમાં તો બિલટો વધારો અને સુધારો જ થયો છે.

‘વનોપધિગુણાદર્શ’માં ઔપધિઓને જુદા જુદા વ્યાધિઓ પર વાપરવાના ફર્સાવેલા પ્રયોગોની વ્યાધિવાર ખતવણી ગઈ આવૃત્તિમાં શ્રીયુત કાનાબારને હસ્તે પરિશિષ્ટરૂપે ઉમેરાયેલી, તે આમાં પાકેકાને વિશેષ સુગમતા અર્થે સુખોધ વૈદકમાં આવેલા તે તે વ્યાધિઓના પ્રકરણમાં ‘વિશેષ ઉપચાર’ એવા મથાળા નીચે જોડી દેવાઈ છે

બૂહત્પાકસંગ્રહ—મૂળ ગ્રંથના ‘સુખોધ વૈદક’ લાગમા પાછળથી પરિશિષ્ટરૂપે ફટલાક પાકો વગેરેની બનાવટો ઉમેરાયેલી તે આ આવૃત્તિમાં ઉમેરી લેવાઈ છે

ઔપધિક્રિયા—આ નામનો આ ગ્રંથનો એક લાગ ગ્રંથકર્તાએ પાછળથી મરાઠીમાં પ્રસિદ્ધ કરી, તેમાં ફટલાક રસાયન, ચૂર્ણ, ગુટિકા છત્યાદિ પ્રયોગોનો સમાવેશ કર્યો હતો; તે લાગ અનુવાદરૂપે આમાં નવીન ઉમેરાયો છે અને તેથી આ ગ્રંથ સાતને બદલે આઠ લાગનો બન્યો છે મૂળ મરાઠી ગ્રંથના રસવૈદ પ્રકરણમાં પરિશિષ્ટરૂપે યત્રવિચાર તેમજ ફટલાક રસાયન વગેરે ઉમેરાયેલા, તેનો પણ આ ઔપધિક્રિયાના પ્રકરણમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

વૈદકની પરિભાષા—આ નામનું જે પ્રકરણ આ ગ્રંથ શરૂ થવા પૂર્વે યોજાયેલું છે, તેમાં ‘ઔપધિઓના ગુણદોષદર્શક શબ્દો વિષે સમજૂતી’ વાળી બાબત નવી ઉમેરાઈ છે વળી ‘પારિભાષિક શબ્દાર્થ’ વાળો વિષય પણ આમાં ‘ઔપધિઓના સમૂહના નામ’ એવા વધારે બધેસતતા નામ સાથે આ વૈદકની પરિભાષાના પેટામાં અપાયો છે.

આગલી આવૃત્તિઓમાં ઔપધિયુક્તવિચાર, કઠિન શબ્દનો કોષ, ઔપધિપ્રતિનિધિ છત્યાદિ પ્રકીર્ણ વિષયો જુદે જુદે સ્થળે આવેલા તે, તેમ જ એવા જે જે વિષયો આ આવૃત્તિમાં ઉમેરાયેલા છે તે સર્વ પણ પાકકવર્ગની સુગમતા માટે આ આવૃત્તિમાંના આ વૈદક પરિભાષાવાળા પ્રકરણના પેટામાં એકત્ર કરવામાં આવ્યા છે. એ વિષયો આ પ્રમાણે છે :—૧-ઔપધિ-યુક્તાયુક્તવિચાર ૨-ઔપધિ લાવવાનો પ્રકાર ૩-સ્વરસાદિ પાચ પ્રકારના કાઢા ૪-કાઢાનો પ્રકાર. ૫-ચૂર્ણ. ૬-વટિકા

(ગાળીઓ). ૭-ઉકાળો (ફાંટ) કરવાનો પ્રકાર. ૮-હિમ કરવાનો પ્રકાર. ૯-કદકનો પ્રકાર. ૧૦-ઔષધસેવનકાળ. ૧૧-સર્વસાધારણ અનુપાનો. ૧૨-વનૌષધિ ગુણદર્શનમાં આપેલા નામો વિષે ખુલાસો. ૧૩-ઔષધિપ્રતિનિધિ. ૧૪-ઔષધિઓના ગુણદોષદર્શક શબ્દો વિષે સમજૂતી. ૧૫-ઔષધિઓના સમૂહના નામો. ૧૬-કઠિન શબ્દોનો કોશ.

પરીક્ષાપ્રકરણ—આ પ્રકરણ ઉપલા વિષય પછી તરતમાં આવે છે. આ પ્રકરણમાં આવતા ‘નાડીપરીક્ષા’વાળા વિષયના છેવટે ‘નાડીપરીક્ષાનું મહત્ત્વ’ એ નામના એક ઉપયોગી નિબંધનું ભાષાતર ઉમેરાયેલું જણાશે. આ મૂળ (મરાઠી) નિબંધ મુળ્યર્થની વૈદ્યસભાએ ધનામ માટે પસંદ કરેલો હોઈને સદ્ગત પદેજીએ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો.

આ પ્રમાણે આ ગ્રંથમાં જે કાંઈ વધારો થયો છે, તે મૂળ ગ્રંથકાર તરફથી છપાયેલા પરિશિષ્ટ વગેરે ઉપરથી અને તેમાંના વિષયો આ ગ્રંથના અંગના હોવાથી જ થયેલો જણાશે.

ઉપલી બાબતો ઉપરાંત આ ગ્રંથમાં ઔષધિઓના પ્રકાર, પરીક્ષા તથા ઉપયોગની બાબતમાં તેમ જ વ્યાધિઓના નિદાન તથા ઉપચાર ઇત્યાદિ બાબતમાં રા. કાનાબારને જ્યાં જ્યાં સ્પષ્ટતા, ખુલાસો, ઉમેરો કે સૂચના કરવાનું ઘટિત જણાયું, ત્યાં ત્યાં તેમણે હસ્તલિખિત જૈન યતિઓના તેમ જ ખીન્ન જૂના ગ્રંથોના આધારથી તથા પ્રસિદ્ધ આર્ય, યુનાની અને ખીન્ન વૈદક ગ્રંથોના આધારથી અને જાતિઅનુભવ ઉપરથી તે તે મુજબ કર્યું છે. એવા ઉમેરા ગ્રંથથી બુદ્ધા જણાઈ આવે તેટલા માટે તે ટિપ્પણરૂપે જ અપાયા છે આ ગ્રંથમાંના આવા સર્વ ટિપ્પણ ઉક્ત ગૃહસ્થ તરફના જ હોવાને લીધે તે પ્રત્યેકની નીચે તેમનું નામ આપવા જરૂર જોઈ નથી. આવા સેકડો ટિપ્પણોને લીધે પણ આ આવૃત્તિમાં અનેક ઉપયોગી ઉપચારો તેમ જ ખીજી માહિતીનો વધારો થયો છે.

સદ્ગત પદેજી તરફની આ ગ્રંથની બે આવૃત્તિઓ પછી આ સસ્થા દ્વારા નીકળેલી ત્રીજી તથા આ ચોથી આવૃત્તિમાં થઈને આ પ્રમાણે આ ગ્રંથની હકીકતમાં લગભગ ૫૦ ટકા વધારો થયો છે.

આ પ્રમાણે સુધારાવધારા કરીને આ ગ્રંથને વિશેષ ઉપયોગી બનાવવા પાછળ જ શ્રમ શ્રીયુત પ્રાં. ડોં. કાનાબારે લીધો છે, તે બદલ તેઓને સત્રેમ ધન્યવાદ આપવામાં આવે છે. પોતા તરફના શોધનવર્ધનની હકીકત લખી મોકલતા છેવટે તેઓ જણાવે છે કે —‘આમ એક દર રીતે અમારા હાથથી થવા પામેલા કામ પૈકી કેટલુંક તો વાચકવર્ગને તુરત જ નજરે આવી શકે તેવું છે, પરંતુ ખાસ જરૂરજોગી ભૂલો તો (રૂપિયા ૧૦૦૦) પહેલી આવૃત્તિ x x x સાથે મેળવી જોવાથી અમારી મહેનતનું અનુમાન બાંધી શકાશે. તોપણ અમે ખરા અતઃકરણથી કઠીએ છીએ કે હજી પણ અમારાથી કેટલોક જોઈ તો સુધારો બની શક્યો નથી અથવા અમારાથી અમારી સમજબેદથી જ નવીન ભૂલ થવા પામી છે એમ દેખાશે; પરંતુ ન સઃ પતંત્યાત્મસમં પતત્રિણઃ । આકાશનો પાર નથી, પણ પક્ષીઓ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે જ ઊડે છે; એ ન્યાયથી અમે અમારાથી બની તેટલી સેવા બજાવી છે અને વિશેષ જેમની ઇચ્છા હોય તેમને અમારો પ્રતિબંધ નથી પણ ખાસ આગ્રહ છે. અમે તેના માટે આભાર માનીશું.’

ઉપર્યુક્ત શોધનવર્ધન કરવામાં શ્રીયુત કાનાબારને મરાઠી જેવી પરભાષાના મૂળ ગ્રંથ ઉપર મુખ્ય આધાર રાખવાનો હોવાથી તેમ જ ‘બાર ગાઉએ બોલી બદલાય’ એ કહેવત પ્રમાણે આ તરફ પ્રચલિત ન હોય એવા ઉત્તર ગુજરાત તરફના કેટલાક નામો તથા શબ્દો તેમના લખાણમાં આવે, એ સ્વાભાવિક જ છે; જેથી એમાં ઠીકઠીક કરવાનું, તેમ જ તેઓ તરફથી થઈ આવેલા સુધારાવધારામાંથી લેવા યોગ્ય અંશનો નિર્ણય કરવાનું, તેમ જ વાક્યરચના ન સમજાય તેવી હોય ત્યાં તેને સુધારી લેવાનું કાર્ય (છાપવા આપવા અગાઉ) આ લખનારને કરવાનું હતું સસ્થાનાં ખીન્ન રોકાણો તેમ જ શરીર પર આવી પડેલ એક અકસ્માતની પીડાને લીધે એ કાર્ય તેનાથી પૂરેપૂરું નહિ બની શકવાથી બાકીનું કાર્ય છેવટના ટૂંક જોવા સમયે સસ્થાના વ્યવસ્થાપકને બજાવવું પડ્યું હતું અને એમાં પણ જે કાંઈ ભૂલચૂક રહી જાય અથવા નવી થઈ જાય, ટૂંકરીડર અથવા પ્રેસનો દોષ આવી જાય, તેમ જ કોઈ શબ્દ ન સમજાય તેવા હોય, તે સર્વનો સુધારા શુદ્ધિપત્રરૂપે

તૈયાર કરવાનું છેવટનું કાર્ય પાછું શ્રીયુત કાનાબારને સોંપાયું હતું. આ પ્રમાણે સંશોધક, વ્યવસ્થા-પક તેમ જ સંપાદક ઉપર આવેલા કાર્ય તેમણે યથાવકાશ અને યથામતિ-શક્તિ બજાવવા યતન કર્યો છે, છતાં એમાના કોઈનો પણ દાવો નથી, કે આ આવૃત્તિમાં કશી ભૂલચૂક કે ન્યૂનતા નથી જ રહી. મૂળ મરાઠી આર્યલિપિક્ષના કર્તા શ્રીયુત શંકર દાજી પદેએ પોતાની હયાતીમાં છપાવીને બે વાર પ્રસિદ્ધ કરેલું આ લાખાંતર લાખા તેમ જ શબ્દોની બાબતમાં સ્થળેસ્થળે મરાઠીની છાયા-વાળું અને સરળતાથી નહિ સમજાય તેવું હોવાથી પૂરેપૂરી શુદ્ધિ તો કોઈ પાકા અનુભવીને હાથે નવીન લાખાતર થાય ત્યારે જ આવી શકે તેમ છે.

આશા છે કે ગ્રંથમાં હજી જે કાંઈ સુધારવા યોગ્ય દોષો ઇત્યાદિ જણાય, તે સુધારી મોકલીને સુદ્ધ અનુભવી જનો લાવિ આવૃત્તિને અધિક ઉત્તમ બનાવવાનો યોગ આપશે.

શ્રાવણી પૂર્ણિમા-સં. ૧૯૭૨

લિશ્તુ અખંડાનંદ

(પાંચમી આવૃત્તિને લગતા બે બોલમાંથી)

આર્યલિપિક્ષની સં. ૧૯૭૨માં બહાર પડેલી ચોથી આવૃત્તિ ખલાસ થતાં તેની પ્રતો (કોઈ કોઈ વેપારીએ સધરી રાખેલી તે) બેને બદલે સોળ સુધીની કિંમતે વેચાઈ હતી અને કેટલાકોને તો તે મૂલ્યે પણ મળી ન હતી.

શ્રીયુત પ્રાગજી ડોસાજી કાનાબાર તરફથી આગલી આવૃત્તિ વખતે થયેલા શોધનવર્ધન ઉપરાત આ આવૃત્તિમાં પણ પુષ્કળ પૃષ્ઠોમાં તેમને હાથે-છેવટે એકાદ શબ્દને સુધારાવા બેશુ પણ કાઈ ને કાઈ ઉચિત સંશોધન થયું છે જ વળી આ આવૃત્તિમાં આ પછીનાં પૃષ્ઠોમાં શ્રીયુત પદેજીએ તૈયાર કરેલી સંસ્કૃત વૈદક ગ્રંથોની નામાવલિ ઉમેરાઈ છે; અનેક સ્થળે ટિપ્પણરૂપે અનુભૂત ઉપાયો ઉમેરાયા છે, વ્યાધિઓના પ્રકરણોમાં તે અનુભૂત ઉપાયોની તથા ‘ગોવૈદક’ અને ‘પ્રાણીજ ઔષધિ’માં આવતા ઉપાયોની ખતવણી+ ઉમેરાઈ છે તથા પુસ્તકના છેવટે શુદ્ધિપત્ર અપાયું છે; તે સર્વ એમને જ હાથે થયેલું હોઈને અત્ર તરફથી તો તેમાં યથાશક્તિ ઠીકઠાક થયેલું એ જ.

આ પછીના પૃષ્ઠોમાં અપાયેલી શ્રીમાને પદેજીકૃત ‘સંસ્કૃત વૈદક ગ્રંથોની નામાવલિ’ માત્ર પ્રાથમિક હોવા છતાં પણ તેમાં જે સાતસો ઉપરાત નામો અપાયા છે; તે જોતા પ્રાપ્ત, અપ્રાપ્ત અને લુપ્ત થયેલા ગ્રંથો મળીને આર્યોનો વૈદક ગ્રંથસમૂહ હજારોનો હશે, એમ નિશ્ચયપણે સમજાય છે હવે જ્યારે એક વિષયનો જ ગ્રંથસમૂહ આટલો મોટો હોય, ત્યારે વ્યવહાર તથા પરમાર્થના પ્રત્યેક વિષયમાં ઠેક તળિયા સુધી ફરી વળેલી પ્રાચીન આર્યોની જ્ઞાનદષ્ટિ તથા અનુભવદષ્ટિ તરફ જોતા આર્યાવર્તની એક દરે પ્રાચીન ગ્રંથસંપત્તિ લાખોની સંખ્યામાં હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી ભારત વાસીઓ પોતાના મહાન પૂર્વજોની આવી અનેકવિધ જાહેજલાલી અને સત્સંપત્તિની શોધ, અધ્યયન તથા અનુસરણ કરવા તરફ વળશે, ત્યારે આર્યાવર્તની સુદૃશાનો સૂર્ય પૂર્ણપણે પ્રકાશી ઊઠી તેના આગળ તેમનો પશ્ચિમનો ભૌતિક ભપકો ક્ષુદ્ર તારકવત્ અને બ્રામક લાગ્યા વિના રહેશે નહિ. સર્વ કોઈ એવા સત્ય ઉન્નતિના સૂર્યને સર્વત્ર ઉદિત થયેલો જોવા ઝંખો, મથો અને સફળ થાઓ એવા ભાવપૂર્વક

ॐ તત્ સત્ ।

સવત : ૧૯૭૮ બળેવ

લિશ્તુ અખંડાનંદ

* ‘સંસ્કૃત’ના પ્રકરણમાં આવતા ઉપાયોની ખતવણી તેમણે એટલા માટે નથી કરી, કે તે વિષય રસાયણને લગતા હોઈ દરેકે તેમાં ઊતરવા જેવું નથી રસાયણની બનાવટોને માટે તો બનાવવાવાળો પણ અનુભવી વૈદ્ય જોઈએ, તેમ પ્રકૃતિ, દોષ, દેશકાળ ઇત્યાદિનો વિચાર કરીને અનુપાન તથા માત્રા વગેરેનો યોજનાર પણ કુશળ વૈદ્ય જ જોઈએ ‘જે ખાય રસાણ તે બચ મસાણ’ એ કહેવત તો ઊઠવેદ કરનારાઓના જ પ્રતાપે ચાલેલી છે, છતાં આટલું તો ખરું જ કે પરેજી, સ્નેહન, સ્વેદન, લઘન વગેરે જે બહુ જ ફાયદો કરનાર છતાં સાવ સાદા અને કુદરતી ઉપાયો કહેલા છે, તે ઉપાયોથી પૂરો આરામ ન થાય તો જ કાષ્ઠ ઔષધિના ઉપાય કરવા અને તે ઉપાયોથી પણ ફાયદો ન થાય તો જ પછી અનુભવીને હાથે શોધન-મારણાદિ સસ્કાર પામેલી પરિપક્વ રસાયણી બનાવટો, ભસ્મો કે ઝેરી વસ્તુઓનો ઉપયોગ માત્રા, અનુપાન, પથ તથા પરેજીના ઉચિત સેવનપૂર્વક કરવો જોઈએ આપણા પ્રાચીન અને મહાઅનુભવી લિષગાચાર્યોએ ખાસ ભાર દઈને આ વાત કહેલી છે.

અનુક્રમણિકા-પૂર્વાર્ધ

પ્રકીર્ણ વિષયો

નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ
વૈદકની ઔષધિ પરિભાષા		૧૬-શરણત	૩૧	૩૨-રોગીને પાણી આપવા	
૧-ઔષધિ વિષે સામાન્ય		૧૭-ધી-ઘૃત	,,	વિષે	૩૬
સૂચના	૨૮	૧૮-તેલ	૩૨	૩૩-ઉપવાસ વિષે સૂચના	,,
૨-ઔષધિયુક્તાયુક્તાવિચાર	૨૯	૧૯-ફાટ	,,	૩૪-ઔષધિઓના ગુણુદોષ-	
૩-ઔષધિ લાવવાનો પ્રકાર	,,	૨૦-પુટપાક	,,	દર્શક શબ્દો વિષે સમજૂતી	,,
૪-સ્વરસાદિ પાત્ર કાઢા	૩૦	૨૧-રસક્રિયા-ધન	,,	૩૫-ઔષધિઓના સમૂહોના	
૫-કાઢાનો પ્રકાર	,,	૨૨-સરકો	,,	નામ	૩૮
૬-ચૂર્ણ	,,	૨૩-મ થ	,,	૩૬-વ્યાધિ તથા ઔષધિ	
૭-વટિકા (ગોળાઓ)	,,	૨૪-ક્ષાર	,,	સ બ ધી કેટલાક કઠિન	
૮-ઉકાળો કરવાનો પ્રકાર	,,	૨૫-કાળ	૩૩	શબ્દોનો અર્થ	૪૧
૯-હિમ કરવાનો પ્રકાર	,,	૨૬-ઔષધસેવન-કાળ	,,		
૧૦-કલ્કનો પ્રકાર	૩૧	૨૭-પથ્યપાલન	,,		
૧૧-અવલેહ (ચાટણુ)	,,	૨૮-સર્વસાધારણ અનુપાનો	,,		
૧૨-પાક	,,	૨૯-ઔષધિપ્રતિનિધિ	૩૪		
૧૩-આસવ	,,	૩૦-વનોષધિગુણુદર્શમાના			
૧૪-અરિષ્ટ	,,	નામો વિષે ખુલાસો	૩૫		
૧૫-મુરબ્બા	,,	૩૧-કેટલીક ઔષધિઓનો દોષ			
		ટાળનારી ઔષધિઓ	,,		

વનોષધિગુણુદર્શ

૧-અક્કલકરો	૬૫	૧૬-અનંત	૭૮	૩૧-અણ્વર્ગ-જીવક અને	
૨-અ કોલ	૬૬	૧૭-અનનાસ	૭૯	ઝપલકે	૯૦
૩-અખરોડ	૬૭	૧૮-અ જીર	,,	૩૨-અસાણા (આસન)	,,
૪-અગથિયો	૬૮	૧૯-અળઈ (આણુવો)	૮૦	૩૩-અસાળિયો	,,
૫-અગરુ	,,	૨૦-અખોલી (નાનો કાટા-		૩૪-અળઈ	૯૧
૬-અઘાડી (ખોડી અ-		સળિયો)	,,	૩૫-અળવી	,,
ઘાડી, પોપટી કાગ)	૭૧	૨૧-અ બાડો	૮૧	૩૬-અળશી	૯૨
૭-અધેડો	,,	૨૨-અમરવેલ	,,	૩૭-આકડો	૯૪
૮-અજગરી	૭૪	૨૩-અમલખેદ	૮૨	૩૮-આગિયો	૯૭
૯-અ જન	,,	૨૪-અરબુન સાજડ		૩૯-આદુ	,,
૧૦-અ જની	,,	(ધોળો સાજડ)	,,	૪૦-આમલી	૧૦૦
૧૧-અજમો	,,	૨૫-અરદૂસી	૮૩	૪૧-આમળાનુ ઝાડ	૧૦૨
૧૨-અજમોદ (ખોડી		૨૬-અરદૂસો	૮૫	૪૨-આલ	૧૦૪
અજમો)	૭૫	૨૭-અરણી	૮૬	૪૩-આલુ	૧૦૫
૧૩-અજવલા	૭૬	૨૮-અરણુ	,,	૪૪-આવળ	,,
૧૪-અડદ	,,	૨૯-અરસ	૮૭	૪૫-આશા	૧૦૬
૧૫-અતિવિષ (વખમો)	૭૭	૩૦-અરીકા	,,	૪૬-આશેત્રી (આસુદરો)	,,

નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ
૨૭૦-તગર ગ ઠોડા	૨૬૧	૩૦૭-દ્રાક્ષ (દરાખ)	૨૮૫	૩૪૬-નેવરી	૩૦૫
૨૭૧-તજ	૨૬૨	૩૦૮-ધમાસો (જવાસો)	૨૮૬	૩૪૭-નેવારી (નીમાળી)	”
૨૭૨-ત બાકુ (તમાકુ)	૨૬૩	૩૦૯-ધરો (દરોઈ)	૨૮૭	૩૪૮-નોળવેલ (મોટી)	”
૨૭૩-તમાલવૃક્ષ	૨૬૪	૩૧૦-ધવ (ધાવડો)	૨૮૮	૩૪૯-પટોલ કટુ (કડવા	
૨૭૪-તરટી	”	૩૧૧-ધ તૂરો	”	પડોળા)	૩૦૬
૨૭૫-તરખૂચ (કાળિ ગા)	”	૩૧૨-ધામણ	૨૯૦	૩૫૦-પતુર	૩૦૭
૨૭૬-તલ	૨૬૫	૩૧૩-ધાવડી	”	૩૫૧-પત ગ	”
૨૭૭-તલવણ (હાડિયા		૩૧૪-ધે ડશી	૨૯૧	૩૫૨-પક્કાઈ	”
કરસણ)	૨૬૬	૩૧૫-ધોળી	”	૩૫૩-પપનસ (ચકોતરા	
૨૭૮-તવખીર વૃક્ષ	૨૬૭	૩૧૬-ધોળી પીલુડીની વેલ	”	લી છુ)	૩૦૮
૨૭૯-તાડ	૨૬૮	૩૧૭-ધોળી ફળી (શીણવી)	”	૩૫૪-પરવળ	”
૨૮૦-તાદળજો (ચોળાઈ)	૨૬૯	૩૧૮-ધોળો ચ પો	૨૯૨	૩૫૫-પરિપાઠ	”
૨૮૧-તાલીસ	”	૩૧૯-ધોળો મરવો	”	૩૫૬-પ ડોળા	”
૨૮૨-તિપાની	૨૭૦	૩૨૦-નગોડ	”	૩૫૭-પાપાણ્યભેદ	૩૦૯
૨૮૩-તિવર (તવર)	”	૩૨૧-નરાખા	૨૯૪	૩૫૮-પાટલા	૩૧૦
૨૮૪-તૂરિયા	”	૩૨૨-નસોતર	”	૩૫૯-પાટલી	૩૧૧
૨૮૫-તુવરફળ	૨૭૧	૩૨૩-નળ	”	૩૬૦-પાઠ (કાળીપાટ)	”
૨૮૬-તુવેર (તુર, તુરા)	”	૩૨૪-નાઉળ (નાની		૩૬૧-પાન અજમે	૩૧૨
૨૮૭-તુલસી	૨૭૨	નોળવેલ)	૨૯૫	૩૬૨-પારસ પીપળો	”
૨૮૮-તેજબલ	૨૭૪	૩૨૫-નાકછી કણી	”	૩૬૩-પારિજાતક	૩૧૩
૨૮૯-તેરણુ	”	૩૨૬-નાગકેસર	”	૩૬૪-પાલખ (ભાજી)	”
૨૯૦-તોરણુ	”	૩૨૭-નાગચ પો	૨૯૬	૩૬૫-પાડેરવો (પારિભદ્ર)	”
૨૯૧-ત્રાયમાણુ	૨૭૫	૩૨૮-નાગજત્ર	૨૯૭	૩૬૬-પાણુકાદા	૩૧૪
૨૯૨-થુવેર ચોધારો (થોર		૩૨૯-નાગદમની(મુખદર્શન)	”	૩૬૭-પાણુકુ લા (જલ	
ચોધારો)	”	૩૩૦-નાગફણી	”	શ ખલા)	”
૨૯૩-થુવેર-ત્રણધારિયો	૨૭૬	૩૩૧-નાગરવેલ	”	૩૬૮-પાદરી	”
૨૯૪-દક્ષણી થુરિયો		૩૩૨-નાગલા દૂધેલી (ચમાર		૩૬૯-પિકવણુ (નાનો	
(થોર) ક ટાળો	૨૭૭	દૂધેલી-દૂધી)	૨૯૮	સમેરવો)	”
૨૯૫-દાડમ	”	૩૩૩-નાગલી	૨૯૯	૩૭૦-પિત્તપાપડો	૩૧૫
૨૯૬-દારુડી	૨૭૯	૩૩૪-નાની અરણી(નરવેલ)	”	૩૭૧-પીલુડી	૩૧૬
૨૯૭-દારુહળદર	૨૮૦	૩૩૫-નારંગીતુ આડ	૩૦૦	૩૭૨-પિસા	”
૨૯૮-દાવલા મોરસ	૨૮૧	૩૩૬-નારી (ચાદવેલ, હરણુ-		૩૭૩-પિસ્તા	”
૨૯૯-દાતી	”	પગો વેલડી)	”	૩૭૪-પીપર (પિપર)	૩૧૮
૩૦૦-દિ ડા	૨૮૨	૩૩૭-નાલ(નાળાની ભાજી)	”	૩૭૫-પીપળો(બ્રહ્મપીપળો)	”
૩૦૧-દીપમાળ (ગલગોટા)	”	૩૩૮-નાળિયેરી	”	૩૭૬-પીલુ (મળ, મળુ)	૩૨૦
૩૦૨-દુદુરલી	”	૩૩૯-નાણા	૩૦૨	૩૭૭-પીળો ધ તૂરો	૩૨૧
૩૦૩-દૂધી (નઈ)	”	૩૪૦-નાદરખ(નાની પીપળો)	”	૩૭૮-પુ ગળવેલ	૩૨૨
૩૦૪-દૂધેલી	૨૮૩	૩૪૧-નખારા (લે બારા)	૩૦૩	૩૭૯-પુષ્કરમૂળ	”
૩૦૫-દેવદાર	૨૮૪	૩૪૨-નિર્મળી	”	૩૮૦-પે ટગુળી	૩૨૩
૩૦૬-દેવબાવળિયો (રામ-		૩૪૩-નીપાણી	૩૦૪	૩૮૧-પે દુર (ગંગેડા, ગાગડ)	”
બાવળ)	”	૩૪૪-નેતર	”	૩૮૨-પોકળો	”
		૩૪૫-નેપાળો	”		

નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ
૩૮૩-પોપિયો (એરંકાકડી, આડચીલડી)	૩૨૩	૪૨૨-ભૂયશિરડ	૩૫૦	૪૬૨-મૂળા	૩૬૯
૩૮૪-ફણુસ	૩૨૪	૪૨૩-ભૂતાકશીશી	"	૪૬૩-મેંઢાશિંગી (ગુડમાર, ખરશિંગ)	૩૭૦
૩૮૫-ફાલસાં	૩૨૫	૪૨૪-ભેડ	"	૪૬૪-મેંઢાશિંગી	૩૭૧
૩૮૬-ફાગળો	૩૨૬	૪૨૫-ભોયઆમળી	"	૪૬૫-મેથી	"
૩૮૭-ફાજી (ફાગ)	"	૪૨૬-ભોયકોળુ (વિદારીકદ)	૩૫૧	૪૬૬-મેદી	"
૩૮૮-ફિરંગી બાવળ	"	૪૨૭-ભોયચ પો	૩૫૨	૪૬૭-મેંઢાલકડી	૩૭૨
૩૮૯-ફૂગ (બિલાડીના ટોપ, અળખા)	૩૨૭	૪૨૮-ભોયમગ (મગફળી)	૩૫૩	૪૬૮-મોગરો	"
૩૯૦-ફૂદીનો	"	૪૨૯-ભોરીગણી	"	૪૬૯-મોગલી એરંડો	૩૭૩
૩૯૧-ફૂલકસર	૩૨૮	૪૩૦-મકાઈ	૩૫૪	૪૭૦-મોથ	"
૩૯૨-બકામલીમડી	"	૪૩૧-મખમલી	"	૪૭૧-મોરવેલ	૩૭૪
૩૯૩-બટાટા	"	૪૩૨-મગ	૩૫૫	૪૭૨-મોરશિખા	૩૭૫
૩૯૪-બદામ	"	૪૩૩-મજીક	"	૪૭૩-મોગસ	"
૩૯૫-બપોરિયો	૩૨૯	૪૩૪-મયાળ (પોઈ, પોથી)	૩૫૬	૪૭૪-મોરસકા દો	૩૭૬
૩૯૬-બરુ	"	૪૩૫-મરડાશિંગ	"	૪૭૫-મોહડી ઘોટ	"
૩૯૭-બળ (બોળ)	૩૩૦	૪૩૬-મરચી	૩૫૭	૪૭૬-મહાદ	"
૩૯૮-બાજરી	"	૪૩૭-મરવો	"	૪૭૭-રગતરોહિડો	"
૩૯૯-બાફળી	"	૪૩૮-મરી (તીખા)	૩૫૮	૪૭૮-રતનજોત (બસુદી)	૩૭૭
૪૦૦-બાવચી	૩૩૧	૪૩૯-મરેદી	૩૫૯	૪૭૯-રતાળુ	"
૪૦૧-બાવળ	"	૪૪૦-મર્યાદવેલ (આરવેલ)	૩૬૦	૪૮૦-રતાઈળી	૩૭૮
૪૦૨-બાબ	૩૩૩	૪૪૧-મસૂર	"	૪૮૧-રતનગુળ (વાલ)	"
૪૦૩-બિહી (મોગલી બેદાણા)	"	૪૪૨-મહુડો	"	૪૮૨-રાઈ	"
૪૦૪-બિવલી	૩૩૪	૪૪૩-મદાર	૩૬૨	૪૮૩-રાકોડીખા (રાજગરા, કોડીખા)	૩૭૯
૪૦૫-બિન્નેરુ	"	૪૪૪-માકડી (મકડોલ)	"	૪૮૪-રાજગરો	૩૮૦
૪૦૬-બીલી	૩૩૬	૪૪૫-માચોલ (ભોલડો)	"	૪૮૫-રાજહંસ (હસરાજ)	"
૪૦૭-બીવલો (બિયો)	૩૩૭	૪૪૬-માઠ (ડાલો)	"	૪૮૬-રાતી રીગણી	"
૪૦૮-બેહેકળ (વિકળો)	૩૩૮	૪૪૭-માયફળ (માયા)	૩૬૩	૪૮૭-રાતી પીલુડી	"
૪૦૯-બહેડા	"	૪૪૮-માયમૂળ (ગરમેલ)	૩૬૪	૪૮૮-રાતુંકોળુ (પિત્તકોળુ)	૩૮૧
૪૧૦-બોરડી	૩૩૯	૪૪૯-માલકાગણી	"	૪૮૯-રાન (જગલી કે વન) - તુલસી	"
૪૧૧-બોરસળી (વરશોલી)	૩૪૦	૪૫૦-માલતી	૩૬૫	૪૯૦-રાનપેટારી (જગલી કાગસી)	૩૮૨
૪૧૨-બોળ (હીરાબોળ)	"	૪૫૧-માલેખધ (મરાઠી નામ છે)	"	૪૯૧-રાનમોગરો	"
૪૧૩-બ્રહ્મડી (તિલકટા)	૩૪૧	૪૫૨-માહુલી	"	૪૯૨-રાનલીડી	"
૪૧૪-બ્રાહ્મી	૩૪૨	૪૫૩-મિરજોળી	"	૪૯૩-રામફળ	૩૮૩
૪૧૫-ભમરડીનો વેલો	૩૪૩	૪૫૪-મીઠો લીમડો	"	૪૯૪-રામખાણુ (પાન- બાજરિયુ)	"
૪૧૬-ભારંગી	"	૪૫૫-મીઠું લીધુ (મોસખી)	૩૬૬	૪૯૫-ગમેઠા	"
૪૧૭-ભાગરો	૩૪૪	૪૫૬-મીઠળનુ આડ	"	૪૯૬-રાયઆમળી	"
૪૧૮-ભિલામો	૩૪૫	૪૫૭-મીઠીઆવળ (સોના- મુખી)	૩૬૭	૪૯૭-રાયળુ	૩૮૪
૪૧૯-ભીડો (આખોઈ)	૩૪૯	૪૫૮-મુગવેલ (જગલી મગ)	૩૬૮	૪૯૮-રાસના	"
૪૨૦-ભીડો (શાક)	"	૪૫૯-મુચકદ	"	૪૯૯-રાળ	૩૮૬
૪૨૧-ભૂઈપાત્રા	૩૫૦	૪૬૦-મુદ્દગ (કમરખ)	"		
		૪૬૧-મૂસળી	"		

નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ
૫૦૦-રિસામણી (લખમણી)	૩૮૮	૫૪૨-વાળો	૪૨૨	૫૮૩-સહદેવી (સેદરડી)	૪૪૭
૫૦૧-રુદ્રાક્ષ	"	૫૪૩-વાઢેરી	૪૨૩	૫૮૪-સ તરાં	"
૫૦૨-રેણુકા (રેણુકખીજ)	"	૫૪૪-વાદો	"	૫૮૫-સાગ	"
૫૦૩-રેવંચી	૩૮૯	૫૪૫-વાસ	૪૨૪	૫૮૬-સાટોડી	૪૪૮
૫૦૪-રોમકળ (કરમલ)	૩૯૧	૫૪૬-વિખમોગરી	૪૨૫	૫૮૭-સાજડ (ઝેન)	૪૫૧
૫૦૫-રોહિણી	૩૯૨	૫૪૭-વિખરી (વનનગોડ)	"	૫૮૮-સાતવીન	"
૫૦૬-રોહિસ (રોસઘાસ)	"	૫૪૮-વીંછુડા	૪૨૬	૫૮૯-સાપસુત (નાની નોળવેલ)	૪૫૨
૫૦૭-લઘુ રોહિસ	૩૯૩	૫૪૯-વિપ્લુકતા	"	૫૯૦-સાબુદાણા	૪૫૩
૫૦૮-લવંગ	"	૫૫૦-વેલતુર	"	૫૯૧-સારકળ (સાલેકુ ધુપેડો)	"
૫૦૯-લસણ	૩૯૪	૫૫૧-શણુપુખી	૪૨૭	૫૯૨-સાલમં	"
૫૧૦-લાણો (પલિયો)	૩૯૬	૫૫૨-શતાવરી	"	૫૯૩-સામો	૪૫૪
૫૧૧-લાખડી	૩૯૮	૫૫૩-શરપુ ખા	૪૨૯	૫૯૪-સાધરખ	"
૫૧૨-લીલો ચ પો	"	૫૫૪-શરસડો	"	૫૯૫-સિ ગોડા (શિંગોડાં)	૪૫૫
૫૧૩-લીમડો (કડવો)	"	૫૫૫-શવળા	૪૩૦	૫૯૬-સિવણુ	"
૫૧૪-લી ડીપીપર (પીપર)	૪૦૩	૫૫૬-શહાજીરુ	"	૫૯૭-સુખડ (ચ દન)	"
૫૧૫-લી છુડી	૪૦૬	૫૫૭-શ ખાવળી (માખણી)	"	૫૯૮-સુગ ધી (લીલી) ચા	૪૫૭
૫૧૬-લૂણીની લાજી	૪૦૭	૫૫૮-શાકરકોણુ (સાકરકોણુ)	૪૩૧	૫૯૯-સુત્રીણુ	"
૫૧૭-લેડી	"	૫૫૯-શિકેદાષ	"	૬૦૦-સુરપીણુ	"
૫૧૮-લોધર	"	૫૬૦-શીમળો	૪૩૨	૬૦૧ સૂરણુ	૪૫૮
૫૧૯-વગડાઉ અજમો	૪૦૮	૫૬૧-શિરકસિયો (ડોડીનો વેલો)	૪૩૩	૬૦૨-સુરખંધ	"
૫૨૦-વગડાઉ અળવી	"	૫૬૨-શિરદોડી (ખરણુર)	૪૩૪	૬૦૩-સુરુ (પીળા ખેરખનુ ઝાડ)	૪૫૯
૫૨૧-વગડાઉ તૂંચું	"	૫૬૩-સીસમ	૪૩૫	૬૦૪-સૂરકૂલ (સૂરખમુખી)	"
૫૨૨-વગડાઉ મરચીવેલ	૪૦૯	૫૬૪-શિળીંદ	"	૬૦૫-સોનવેલ	૪૬૧
૫૨૩-વગડાઉ સાટોડી	"	૫૬૫-સીતાકળ	"	૬૦૬-સોનારવેલ	"
૫૨૪-વગડાઉ સૂરણુ	"	૫૬૬-શેતૂર	૪૩૬	૬૦૭-સોપારી	"
૫૨૫-વજનાગ	૪૧૦	૫૬૭-શેમટ	"	૬૦૮-સોરંગી	૪૬૨
૫૨૬-વજ (ઘોડાવજ)	૪૧૨	૫૬૮-શેરણી	"	૬૦૯-સોમવલ્લી (સોમલતા)	"
૫૨૭-વટાણા	૪૧૪	૫૬૯-શેલડી (શેડી)	૪૩૭	૬૧૦-રથલકમલિની	૪૬૩
૫૨૮-વડ	"	૫૭૦-શેવતી ગુલાબ (ગુલ- દાવદી)	૪૩૯	૬૧૧-હરડે	૪૬૪
૫૨૯-વડગૂદો (મોટી ગૂદી)	૪૧૫	૫૭૧-શેવાળ (લીલ)	"	૬૧૨-હરણસુરી (બહુકળી)	૪૬૮
૫૩૦-વરધારા	"	૫૭૨-શ્રાવડ	૪૪૦	૬૧૩-હરમો	"
૫૩૧-વરી (મોરિયો)	૪૧૬	૫૭૩-સણુ (શણુ)	"	૬૧૪-હળદર	"
૫૩૨-વરિયાળી	"	૫૭૪-સતાપા (સતાખ)	"	૬૧૫-હંસરાજ	૪૭૦
૫૩૩-વંતાકડી (વે ગણી)	"	૫૭૫-સમાલુ	૪૪૧	૬૧૬-હાડસ ધિ	"
૫૩૪-વસુ	૪૧૭	૫૭૬-સફરજન	"	૬૧૭-હાડસાંખળ	"
૫૩૫-વાઘાટી	૪૧૮	૫૭૭-સમુદ્રકળ	૪૪૨	૬૧૮-હાશા	૪૭૧
૫૩૬-વાપુખા	"	૫૭૮-સમુદ્રશોક	"	૬૧૯-હિવર (તલખાવળ)	"
૫૩૭-વાયવરણો (વરણો)	"	૫૭૯-સમેરવો	૪૪૩	૬૨૦-હિંગ	૪૭૨
૫૩૮-વાલોળ	૪૨૦	૫૮૦-સરગવો	૪૪૪	૬૨૧-હુરા	૪૭૩
૫૩૯-વાવડિંગ	"	૫૮૧-સરસવ	૪૪૬	૬૨૨-હેદ (હળદરવો)	૪૭૪
૫૪૦-વાવળા	૪૨૧	૫૮૨-સવા (સુવા)	"	૬૨૩-હેળુ	"
૫૪૧-વાસનવેલ (વેવડી)	૪૨૨				

વિશેષ અનુક્રમણિકા-પૂર્વાર્ધ

[આ પુસ્તકમાં 'વનૌષધિગુણાદર્શ' નામે પ્રકરણમાં દરેક વનૌષધિનું નામ તથા નંબર (ક્રમાંક) જાણી શકાય છે. એમાં કેટલીક ઔષધિઓના નામ ગુજરાતમાં પણ સ્થાન ભેદે એકથી વધારે હોય છે; તથા કેટલીક ઔષધિનાં ફળ, ફૂલ, છાલ વગેરે વિશેષ ઉપયોગી હોવાથી તેનાં નામ પણ પ્રચલિત હોય છે. આ પ્રકારનાં વિશેષ નામો આ ગ્રંથની સામાન્ય અનુક્રમણિકામાંથી અથવા 'વનૌષધિગુણાદર્શ' માના સામાન્ય નામોમાંથી મળે નહિ; તેથી એ વિશેષ નામો આ વિશેષ અનુક્રમણિકામાં અકારાદિ ક્રમથી અપાયા છે. આમાં દરેક નામ સાથે જે નંબર જાણાયેલો છે; તે નંબર 'વનૌષધિગુણાદર્શ' માંથી કાઢીને તે ઔષધિનું પ્રકરણ વાચવાથી તેમાં આ વિશેષ નામવાળી ઔષધિની હકીકત પણ મળશે. દાખલા તરીકે કોઈને એળિયાની હકીકત જોવી હોય તો તે નામ સાથે નંબર ૧૪૩ લખેલો નીચે જણાશે અને 'વનૌષધિગુણાદર્શ' માં એ ૧૪૩ મો નંબર કાઢવાથી ત્યાં 'કુંવર' ના વિષયમાં આ એળિયાના પણ ગુણ, ઉપયોગ વગેરે મળી આવશે.]

અ-બ-ઉ

૧૬ અનંતમૂળ
૧૬૮ અદ્રીણ
૧૮૦ અપરાજિતા
૨૯૫ અનારદાણા
૩૩૪ અરણી નાની
૩૮૯ અળખો
૭૨ ઇસબગોલ
૭૫ ઉપલેટ

એ

૩૮૩ એરંડ કાકડી
૧૪૩ એળિયા
૫૮૭ એન રાતો

ક

૨૨૫ કચનાર પીળો
૩૪૯ કડવા પંડોળા
૫૩ કડાછાલ
૯૪ કણેર
૪૬૦ કમરખ
૫૦૪ કરમલ
૮૨ કરજ
૧૬૧ કવ્વચ
૨૦૬ કલાર
૨૧૯ ક કોલ
૧૦૦ કંટોલી
૩૧૬ કાકમાચી
૪૮૭ કાકમારી

૧૭૬ કાથો

૧૪૩ કાળો બોળ

૧૩૫ કુકડવેલ

૫૯૧ કુંદરું

૧૬૯ કેસડા

૧૩૬ કોખી

ખ

૨૧૪ } ખડસલિયો
૩૭૦ }
૫૬૨ ખરણેર
૪૬૩ ખરશિંગી
૧૬૬ ખરેટી
૨૩૬ ખારી કોઠિંખી
૧૬૨ ખારેક

ગ-ઘ

૪૩૮ ગજપીપર
૧૮૨ ગરવેલ
૩૦૧ ગલગોટા
૧૨૧ ગાડો ઉંબર
૨૧૮ ગિલોડી
૫૭૦ ગુલદાવદી
૫૨૯ ગૂદી મોટી
૨૦૧ ગૂદી નાની
૧૨૭ } ગોખરુ
૨૦૨ }
૫૬૯ ગોળ
૫૯૪ ઘા-ખાજગિયું
૫૨૬ ઘોડાવજ

ચ

૩૫૩ ચકોતરા લીધુ
૩૩૨ ચમારદૂધેલી
૫૯૭ ચંદન ધાતુ
૩૧૮ ચ પો ધોળો
૩૨૭ ચ પો નાગ
૧૪૯ ચ પો પીળો
૪૮૦ ચંદન રાતું
૫૧૨ ચ પો લીલો
૫૯૮ ચા લીલી
૩૩૬ ચાદવેલ
૨૨૨ ચીલની ભાજ
૨૯૬ ચોક (દારુડીના મૂળ)
૨૬૪ ચોખા

જ

૪૦૨ જલખાલી
૩૦૮ જવાસો
૨૨૬ જમ્બ
૨૪૭ જવ ત્રી
૪૭૮ જસુદી
૩૭૬ જળ
૧૯૨ જીતેલી
૫૧૯ જંગલી અજમે
૫૨૦ ,, અળવી
૧૫૮ ,, આખો
૪૯૦ ,, કાગસી
૫૧૦ જંગલી ચણા
૫૨૧ ,, તૂરિયું

૪૯૨ „ લીંડા
૪૫૮ „ મગ
૪૯૧ „ મોગરો
૫૨૩ „ સાટોડી
૬૦૧ „ સૂરણુ

ઝ-૨-૩-૬

૩૮૩ આડચીમડી
૨૫૭ ઝીપટો
૨૧૮ ટિડોરા
૪૪૬ ડાલો
૫૬૧ ડોડી (જીવંતી)
૧૨૧ ઢેડ ઉંખર

ત

૬૭ તાલીમખાના
૪૧૩ તિલકંટા
૪૩૮ તીખા
૭૯ તુખડી
૫૪ તુસકું

દ-ધ

૯૬ દૂધિયો વછનાગ
૧૫૫ ધાણા
૫૯૧ ધુપેડો (સાલેકું)
૬૬ ધોળા ધાવડી
૩૧૬ „ પીલુડીની વેલ
૩૭૭ ધતૂરો પીળો

ન

૩૦૩ નર્ધ
૩૩૪ નરવેલ
૪૭૦ નાગરમોથ
૨૩૬ નાનુ ઈંદ્રવરણું
૨૦ નાનો કાટાશેળિયો
૩૬૯ નાનો સમેરવો

પ

૧૫૯ }
૪૮૮ } પદ્મકાળું
૫૫૮ }
૧૬૯ પલાશપાપડો
૫૧૦ પલિયો
૪૯૪ પાનખાજરિયું
૨૧૪ }
૩૭૦ } પિત્તપાપડો
૩૧૬ પીલુડી ધોળા વેલ

૪૮૭ પીલુડી રાતી
૨૨૫ પીળો કચનાર
૬૦૩ પીળો બેરબો
૫૧૪ પીપર
૧૩૧ પેટારી
૪૩૪ પોઈ, પોથી
૩૩૬ પ્રસારિણી

ફ-ખ

૩૯૦ ફુદીનો
૪૦૯ બહેડા
૨૪૨ બાલછડ
૩૮૮ બાવળ કીર ગી
૩૮૯ બિલાડીના ટોપ
૧૦૭ બુદ
૨૦૬ બોડીઓ કલાર
૧૨ બોડી અજમે
૪૧૨ બોળ

લ

૧૯૪ લાગ
૪૧૯ લીડી વિલાયતી
૧૬૧ ભેરવશિંગ

મ

૪૨૮ મગફળી
૪૩૭ મરવો
૩૧૯ મરવો ધોળો
૫૫૭ માખણી
૬૯ મીઠો અજમે
૪૦૩ મોગલી બેદાણા
૫૩૧ મોરિયો
૪૫૫ મોસંખી

ર

૪૮૦ રક્તચંદન
૨૯૭ રસવતી (રસાજન)
૪૮૩ રાજગરા કોઠીબા
૩૦૬ રામખાવળ
૧૪૯ રાયચ પો
૫૩૩ રીગણી
૪૮૬ રીગણી રાતી
૬૧૫ રિસામણી રાતી

૫૧૦ રુદ્રવંતી
૨૦૫ રખડો

લ

૫૦૦ લખમણી
૬૧૫ લખમણી રાતી
૪૫૪ લીમડો મીઠો
૫૯૮ લીલી ચા
૫૯ લોખાન

વ

૧૫ વખમો
૧૨૬ વજદંતી
૪૮૯ વનતુલસી
૫૪૭ વનનગોડ
૫૩૭ વરણો
૫૪૫ વંશલોચન (વાસકપૂર)
૪૮૧ વાલ
૪૦૮ વિકળો
૪૨૬ વિદારીકંદ
૫૩૩ વેગણી

શ-સ

૫૭૩ શણુ
૧૭૪ શમી, સમડી
૫૬ શેરી લોખાન
૫૯૧ શેષકુદુર
૧૬૪ સકરટેટી
૩૬૯ સમેરવો નાનો
૫૭૯ સમેરવો મોટો
૨૪ સાજડ ધોળો
૫૮૭ સાજડ કાળો
૫૮૬ સાટોડી ધોળા
૬૨ સારસાપરિલા દેશી
૫૬૧ સુડિયાનો વેલો
૫૮૨ સુવા

૫૨૪ સૂરણુ ઝેરી
૩૯ સૂઠ

૬૦૪ સૂરજમુખી
૪૫૭ સોનામુખી

હ

૧૨૯ હાડસાખળ ચોધારી
૪૦૧ હિગોત્રી
૪૧૨ હીરાખોળ

અનુક્રમણિકા-ઉત્તરાર્ધ

૧-સુબોધ વૈદક

નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ
અબ્જી	૪૭૫	૩ જ ગાલનું વિષ	૫૩૫	૭ સરડા (કાકિંડા, કાચિંડા)નું વિષ	૫૫૧
અમ્લપિત્ત	૪૭૭	૪ હરતાલ અને મનશી-લનું વિષ	"	૮ વીછીનું વિષ	"
અરુચિ	૪૭૮	૫ રસકપૂરનું વિષ	"	૯ કાળી વીછણનું વિષ	૫૫૨
અમ્થિલંગ	૪૭૯	૬ કાચની ભૂકી	"	૧૦ દેડકાનું વિષ	"
આક્રો (આધ્માન)	૪૮૦	૭ વછતાગનું વિષ	૫૩૬	૧૧ માછલાનું વિષ	૫૫૩
આમવાયુ (આમવાત)	"	૮ મુરદાડશિંગ (ખોરદાર-શિંગ)નું વિષ	"	૧૨ ગરોળીનું વિષ	"
આખના રોગ	૪૮૧	૯ સિ દૂરનું વિષ	"	૧૩ કાનખજૂરાનું વિષ	"
હિદરરોગ	૪૮૦	૧૦ મોરથૂથુનું વિષ	"	૧૪ મશક(કાસ)નું વિષ	"
હિદાવર્તરોગ	૪૮૫	૧૧ હિંગળોકનું વિષ	"	૧૫ વિષોપસંહાર	"
ઉત્તરસ (કાસરોગ)	૪૮૬	૧૨ પારાનું વિષ	૫૩૭	તરસ (તૃષારોગ)	૫૫૪
બિનવા (મૂત્રકૃમ્મ)	૪૮૮	૧૩ ગધકનું વિષ	"	તાવ અથવા જવર	૫૫૫
બિલટી (વમન, હર્દિ)	૫૦૦	૧૪ અક્ષીણનું વિષ	"	દમ (શ્વાસરોગ)	૫૭૧
બિલટીની આવશ્યકતા અને ઔષધો	૫૦૧	૧૫ નેપાગાનું વિષ	૫૩૮	નાકના રોગો	૫૭૪
કમળો (મં કામલા)	૫૦૨	૧૬ લાગ ને ગાંભનું વિષ	"	નામદર્દિરોગ અને ધાતુ-પુષ્ટિના ઔષધો	૫૭૬
કરમિયા (કૃમિરોગ)	૫૦૩	૧૭ કરેણનું વિષ	"	પથરી (અશ્મરી)	૫૮૧
કાનના રોગ (કર્ણરોગ)	૫૦૪	૧૮ ઝેરકોચલાનું વિષ	"	પ્રમેહ (પરમિયા સહિત)	૫૮૨
કોગળિયું વા વિષુચિકા	૫૦૮	૧૯ ધતૂરાનું વિષ	૫૩૯	પાકું	૫૮૬
કોઠ અથવા કુષ	૫૦૯	૨૦ મઘ(દાર)નો કેક	"	ખળતરા (દાહરોગ)	૫૮૮
કંકમાળ, અપચી અને લાપોટિયું	૫૧૪	૨૧ મીણા-કોદરાનું વિષ	"	ખાલરોગ	૫૮૯
ગળતી (શોષરોગ)	૫૧૬	૨૨ સોપારી લાગે તો	૫૪૦	ખેશુદ્ધિ (મૂર્છારોગ)	૫૯૮
ગાઠ (અંધિરોગ) અને રસોળા અથવા અર્ધુદરોગ	"	૨૩ થુરિયાનું વિષ	"	ભગંદર રોગ	૬૦૦
ગાઠિયો વા-અ ગનું અકકાર્ધ	"	૨૪ કૌચનું (કુલીલીનું) વિષ	"	ભસ્મક રોગ	૬૦૧
જવુ (વાતરક્ત)	૫૧૭	૨૫ લિલામા ઉપર	"	ભારે શરીર (મેદરોગ)	"
ગોથું અથવા વાર્ધ (મૃગી, અપસ્માર)	૫૧૮	૨૬ ચણોઠીનું વિષ	"	માથાના રોગ	૬૦૨
ગોળો (ગુલ્મ)	૫૨૦	૨૭ આકકાનું વિષ	"	મૂત્રખંધ (મૂત્રાઘાત)	૬૦૬
ચાદી-ગરમી-ટાકી (ઉપદશ)	૫૨૧	૨૮ ખરસાણીનું વિષ	"	મૂત્રરેચનની આવશ્યકતા અને ઔષધો	૬૦૮
ચિત્તભ્રમ (ઉન્માદરોગ)	૫૨૫	૨૯ કેરોસીન તેલ પેટમા ગચું હોય તો	૫૪૧	મોઢાના રોગ (મુખરોગ)	૬૦૯
જૂનો ઝાડો (સંગ્રહણી)	૫૨૬	ખ-ઝેરી ડંખ (જંગમ વિષ)		રક્તપિત્ત-લોહી પડવું	૬૧૩
ઝાડો (અતિસાર) અને મરડો (પ્રવાહિકા)	૫૨૯	૧ સાપનું ઝેર-સર્પવિષ	૫૪૧	રતવા (વિસર્પ)	૬૧૪
ઝેર (વિષ)	૫૩૨	૨ કૂતરાનું ઝેર-શ્વાન વિષ	૫૪૮	રેચનની આવશ્યકતા અને ઔષધો	૬૧૫
ક-સ્થાવર ઝેર (વિષ)	"	૩ લૂતા (કાતરણ) વિષ	૫૪૯	વધરાવળ અથવા અ તરગળકે અંતઃકૃદ્ધિ ને સારણુગાઠ	૬૧૭
૧ સોમલનું વિષ	૫૩૪	૪ ઉદરનું વિષ	૫૫૦	વાયુના રોગ	૬૧૯
૨ તાપ્પાનો કાટ	"	૫ ભમરી-માખીનું વિષ	૫૫૧		
		૬ નખદત-વિષ	"		

વાઈ	૬૨૯	શ્રીઓના રોગ	સ્તનરોગ	૬૬૦
વાળો (રનાયુ)	”	પ્રદર (ધૂપણી, વાઘું,	સ્વરભેદ	૬૬૧
વિદ્રધિરોગ (ગડા-ગૂમડાં)	૬૩૧	લોહીના, રક્તસ્રાવ)	સંપ્રહણી	૬૬૨
વિદ્રેષ્ટક રોગ (ફેણા)	૬૩૨	સોમરોગ (જળપ્રદર)	હરસ-મસા (અર્થ)	”
વ્રણરોગ (જખમ ને ગૂમડા)	૬૩૩	યોનિરોગ	હાથીપગો (પ્લીપદ)	૬૬૪
શીળસ અથવા પિત્તનુ	”	યોનિકંદ	હેડકી અથવા બિયકી	”
બિપડવુ (શીતપિત્ત)	૬૩૮	ગર્ભિણીરોગ	(સં૦ હિષ્કારોગ)	૬૬૫
શીતળા (મસૂરિકા) અને ગોવરું	”	ગર્ભચલન	હૃદયના રોગ અથવા હૃદરોગ	”
અથવા ઓરી (રોમાતિકા)	૬૩૯	ગર્ભસ્રાવ અને ગર્ભપાત	ક્ષયરોગ	૬૬૬
શૂળરોગ	૬૪૦	ગર્ભજ રોગ	ક્ષુદ્રરોગ-ફેણા, ફેણીઓ	”
સોળે (શોથ)	૬૪૩	સૂતિકારોગ (સુવારોગ)	વગેરે	૬૬૯

૨-ગોવૈદક

દૂધ	૬૭૮	ગાયનુ માખણુ	૬૮૧	ગોમૂત્ર	૬૮૪
ગાયનું દૂધ	૬૭૯	ગાયની છાશ	૬૮૨	ગાયનું છાણુ	”
ગાયનુ દહી	૬૮૦	ગાયનુ ઘી	”	છાણુની રાખ	”

૩-પ્રાણિજ ઔષધિ

અરિથ (હાડકાં)	૬૮૫	ધૃતવર્ગ	૬૮૯	માખણુ	૬૯૨
ઉદરની લીડીઓ	”	ઘોડાની લીદ	૬૯૦	મૂત્રવર્ગ	૬૯૩
કગૂતરી	”	ઘોડાનો વાળ	”	મીણુ	”
કબૂતરની હગાર	૬૮૭	છાશ	”	મોગનાં પીછા	”
કાતણી (કરોળિયા)નું ધર	”	દહી	”	વાઘની ચરખી	૬૯૪
કૂકડીની વિષ્ટા (હગાર)	”	દૂધ	”	સમુદ્રફીણુ	”
કેશ	”	પેદ્રુઆખર	૬૯૧	સર્પની કાચળી	”
ગાફૂળ	૬૮૮	ખીરઅહોટી (ગોકળગાય)	”	સસલાનું લોહી	”
ગધેડાની લીદ	”	ભેસનું છાણુ	૬૯૨	સાખરશિંગ	”
ગધેડાનો દાત	”	મધ	”	હરિણશૂંગ	૬૯૫
ગોરોચન	૬૮૯			હસ્તિદંત	”

૪-રસવૈદ

અખ્રક	૬૯૬	ગેરુ	૭૦૭	દગડી પાષાણુભેદ	૭૧૬
અબર	૬૯૯	ગોપીચંદન	”	ધૂંવાસ	”
કપીસો	૭૦૦	ગધક	”	નવસાગર (નવસાર)	”
કલાઈ (કથીર)	”	ચૂનો	૭૦૯	પરવાળા	૭૧૭
કાચલવણુ (બગડીખાર)	૭૦૩	છીપ	૭૧૦	પાણીશોક	૭૧૮
કાડીખાર	”	જવખાર	”	પાપડિયો ખારો (સચોરો)	”
કાતીલોહુ (કાતલોહ)	૭૦૪	જસત	”	પારો	૭૧૯
કાસુ	”	ટંકણુખાર (પાટિયો)	૭૧૨	પિત્તળ	૭૨૭
કોડી	૭૦૫	ટંકણુખાર (તેલિયો-	”	પોલાદ (ગજવેલ)	”
ખડી	૭૦૬	ખડિયો, કુલાવેલો)	”	ફટકડી	૭૩૦
ખાપરિયું	”	તાણુ	૭૧૩	ખીડ (લો)લૂણુ	૭૩૧

મનશીલ	૭૩૧	લોહકીટ (કાટોડો)	૭૩૭	સુવર્ણમાક્ષિક (સોના-	
મીઠું	"	લોહચુંબક	૭૩૮	મુખી પથ્થર)	૭૪૪
મુરદારશિંગ (બોદાર)	૭૩૨	શિરગોળ (દૂધિયો પથ્થર)	"	સોનું	૭૪૫
મુલતાની માટી	"	શિલાજિત	"	સોમલ	૭૪૬
મોતી	૭૩૩	શંખ	૭૪૦	સંચળ	૭૪૯
મોતીની છીપ	"	શંખજીરું	"	સાભરલૂણ	"
મોરથૂથુ	૭૩૪	સાજખાર	૭૪૧	સિંદૂર	૭૫૦
રસકપૂર	૭૩૫	સીસું	"	સિંધાલૂણ	૭૫૧
રૂપું	૭૩૬	સુરમો	૭૪૨	હરતાલ	"
રૌપ્યમાક્ષિક (રૂપામુખી)	૭૩૭	સૂરોખાર	૭૪૩	હીરાકસી	૭૫૪
લૂણખાર	"			હિંગળોક	"

૫-ઔષધિક્રિયા

૧-રસાયન

(૧) રસોપયોગી વિષયો

અગ્નિના પ્રકાર	૭૫૬
પુટ આપવાના પ્રકાર	"
(૨) યંત્રો	

કમરુચંત્ર	૭૫૬
ઉર્ધ્વનલિકાયંત્ર	૭૫૭
વાલુકાયંત્ર	"
બુધચંત્ર	"
દોલાયંત્ર	"
ગર્ભયંત્ર	"
પાતાળયંત્ર	૭૫૮
તેજોયંત્ર (લંબક)	"

(૩) રસ

બોળબદ્ધ રસ	૭૫૮
મહાજ્વરાકુશ રસ	૭૫૯
ખીજ પ્રકારનો મહાજ્વરા-	
કુશ રસ	"
ત્રીજ પ્રકારનો મહા-	
જ્વરાકુશ રસ	"
મૃત્યુજય રસ	૭૬૦
મૃત્યુજય રસ-ખીજો	"
પ્રમેહરસાયન	"
આન દર્ભરવ રસ	"
સમીરગજ કેસરી (વાતારિ)	"
રસ	"
ખૂહત ધગ્ગાલેદી રસ	"
લોકનાથ રસ	૭૬૧

ઉદયભાસ્કર રસ	૭૬૧
લઘુવાતવિધ્વસન રસ	"
કક્કુકાર રસ	"
વૃદ્ધિનાશન રસ	"
ભાસ્કર રસ	"
સમીરપત્રગ રસ	"
અશ્વકુકાર રસ	૭૬૨
અગ્નિસૂત રસ	"
આદિત્ય રસ	"
કૃમિકુકાર રસ	"
સુવર્ણમાલિની વસંત રસ	"
લઘુમાલિની વસંત રસ	"
શ્વેતકુકાર રસ	૭૬૩
શ્વાસકુકાર રસ	"
સૂતશેખર રસ	"
પ્રતાપલ કેશ્વર રસ	"
ગુર્ભકુકાર રસ	"
મૃત્યુજય રસ (ત્રીજો)	"
શીતલજી રસ	"
નાગરસાયન	"
મેહકુકાર રસ	૭૬૪
સિદ્ધામૃત રસ	"
કાસકુકાર રસ	"
અમૃતમજરી રસ	"
અગ્નિકુમાર રસ	"
કક્કેતુ રસ	"
વાતગજસિંહ રસ	"
કુષ્ઠકુકાર રસ	"
કપર્દક રસ	"

ગુરૂચ્યાદિ લોહ	૭૬૪
હૃતાશન રસ	"
પ્રતાપમાર્તંડ રસ	૭૬૫
માર્તંડોદય રસ	"
નારાય રસ	"
જય રસ	"
પ્રવાલ પચામૃત	"
કાસકેસરી રસ	"
સૂર્યાવર્ત રસ	"
ગુર્ભકુકાર રસ-ખીજો	"
મહાય પ્રકલા રસ	"
વમનામૃત રસ	"
વડવાનળ રસ	૭૬૬
હેમગર્ભ પોટલી રસ	"
ખીજ પ્રકારનો હેમગર્ભ	
પોટલી રસ	"
ત્રીજ પ્રકારનો હેમગર્ભ	
પોટલી રસ	"
ચોથા પ્રકારનો હેમગર્ભ	
પોટલી રસ	"
પાચમા પ્રકારનો હેમગર્ભ	
પોટલી રસ	૭૬૭
છઠ્ઠા પ્રકારનો હેમગર્ભ	
પોટલી રસ	"
સાતમા પ્રકારનો હેમગર્ભ	
પોટલી રસ	"
આઠમા પ્રકારનો હેમગર્ભ	
પોટલી રસ	"
નવમા પ્રકારનો હેમગર્ભ	
પોટલી રસ	"

દશમા પ્રકારનો હેમગર્ભ
પોટલી રસ

૭૬૭

૨-ચૂર્ણ

અજમોદાદિ ચૂર્ણ	૭૬૭
અશ્વગ ધાદિ ચૂર્ણ	૭૬૮
અક્કલકરાદિ ચૂર્ણ	૬૬, ૭૬૯
આમલકયાદિ ચૂર્ણ	"
એલાદિ ચૂર્ણ	"
ચ દનાદિ ચૂર્ણ	"
ચોપચીની ચૂર્ણ	"
તાલીસાદિ ચૂર્ણ	૭૭૦
ત્રિક્ષ્ણાચૂર્ણ	"
ત્રિક્ષ્ણા પીપર ચૂર્ણ	"
ત્રિક્ષ્ણાદિ ચૂર્ણ	"
દાડિમાષ્ટક ચૂર્ણ	"
ખીન્નુ દાડિમાષ્ટક ચૂર્ણ	"
દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ	"
ખીન્નુ દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ	"
ધાન્યાદિ ચૂર્ણ	"
નારાયણ ચૂર્ણ	"
પાયન ચૂર્ણ	૭૭૧
પાયક અને રેચક ચૂર્ણ	"
પિપ્પલ્યાદિ ચૂર્ણ	"
મળશુદ્ધિતુ ચૂર્ણ	"
મળશુદ્ધિતુ ચૂર્ણ ખીન્નુ	"
મહાખાડવ ચૂર્ણ	"
યવાનીખાડવ ચૂર્ણ	"
લઘુગંગાધર ચૂર્ણ	૭૭૨
લવ ગાદિ ચૂર્ણ	"
ખીન્નુ લવ ગાદિ ચૂર્ણ	"
ત્રીન્નુ લવ ગાદિ ચૂર્ણ	"
ચોથુ લવ ગાદિ ચૂર્ણ	"
પાયમુ લવ ગાદિ ચૂર્ણ	"
વડવાનલ ચૂર્ણ	"
વંશાનર ચૂર્ણ	"
શ ગ્યાદિ ચૂર્ણ	"
શ ક્ષાદિ ચૂર્ણ	"
ખીન્નુ શ ક્ષાદિ ચૂર્ણ	"
સમુદ્રાદિ ચૂર્ણ	૭૭૩
સિતોપલાદિ ચૂર્ણ	"
લઘુસુદર્શન ચૂર્ણ	"
હિ ગાષ્ટક ચૂર્ણ	"

હિંગ્વાદિ ચૂર્ણ	૭૭૩
મરીચાદિ ચૂર્ણ	"
કલ્યાણ ચૂર્ણ	"
સમશકર ચૂર્ણ	"
ચ દનાદિ ચૂર્ણ	"
એનાદિ ચૂર્ણ	૭૭૪
એલાદિ ચૂર્ણ ખીન્નુ	"
લવણભારકર ચૂર્ણ	"
કપિથાષ્ટક ચૂર્ણ	"
નારાય ચૂર્ણ ખીન્નુ	"
સારસ્વત ચૂર્ણ	"
ન્યગ્રોધાદિ ચૂર્ણ	"
સાખરુ ડ ચૂર્ણ	"
મુસલ્યાદિ ચૂર્ણ	"
ગોક્ષુગદિ ચૂર્ણ	"
દંતરક્ષક ચૂર્ણ	૭૭૫
વમનકારક ચૂર્ણ	"
વરાધ (સસણી) નાશક ચૂર્ણ	"
સ્નાનરજ ચૂર્ણ	"
૩-ગુટિકા (ગોળીઓ)	
ગુડાદિ ગુટિકા	૭૭૫
મરીચાદિ વટિકા	૭૭૬
આમલક્યાદિ ગુટિકા	"
ગુડચતુષ્ટય વટિકા	૭૭૭
લવ ગાદિ ગુટિકા	"
વૃદ્ધિદાર ગુટિકા	"
લથુન વટિકા	"
કડાપાકની ગોળીઓ	"
જનિફલાદિ વટી	"
વ્યોષાદિ વટી	"
અજમોદાદિ વટી	૭૬, "
દાડમપાકની ગોળીઓ	૨૭૬, "
કાકાયન વટી	"
એલાદિ ગુટિકા	૭૭૮
દ્રાક્ષાદિ ગુટિકા	"
અક્કલકરાદિ ગુટિકા	"
ચ દનાદિ ગુટિકા	"
ચ દનાદિ ગુટિકા ખીન્નુ	"
કફનાશક ગુટિકા	"
દુર્ગમકુકાર ગુટિકા	"
હિંગ્વાદિ વટી	"

રસકેશ્વર વટી	૭૭૮
અહિરેનાદિ ગુટિકા	૭૭૯
શ ખવટી	"
સ જીવની ગુટિકા	"
ભતિફલાદિ ગુટિકા	૨૩૧, "
અશ્વચોળી ગુટિકા	"
ઉપદંશકુકાર ગુટી	૭૮૦
જવરકેસરી ગુટી	"
ચંદ્રપ્રભા ગુટિકા	"
વત્સનાગ (વજનાગ) ગુટી	૭૮૧
કુચલા (ઝેરકાચલા) ગુટી	"
શીતજવરાદિ વટી	"
લક્ષાતક વટી	"
પુરંદર વટી	"
વૃદ્ધિબાધિકા વટી	"
નાગાર્જુની ગુટિકા	"

૪-કવાથ

મ જિજ્ઞાદિ ચતુષ્કો કવાથ	૭૮૨
રાસનાદિ ચતુષ્કો કવાથ	"
શ ગ્યાદિ ચતુષ્કો કવાથ	૭૮૩
અશ્મરીનાશક કવાથ	"

૫-યોગ

વર્ધમાન પિપ્પલીપ્રયોગ	૭૮૩
અશ્મરીનાશક યોગ	"
કૃચ્છ્રહારક યોગ	"
કતકખીજ યોગ	"
આકુલ્યાદિ યોગ	"
શ્લીપદનાશક યોગ	"
અજીર્ણ અને કોલેરા માટે	"
વિસર્પ કુષ્ઠનાશક યોગ	"
મૂત્રાઘાતહાર યોગ	"

૬-લેપ

ઉપદંશશામકનાશક લેપ	૭૮૪
કુરડનાશક લેપ	"
કર્ણમૂળ ઉપર લેપ	"
કુરડનાશક લેપ-ખીન્નુ	"
અથ્યર્જુદનાશક લેપ	"

૭-અર્ક

લિલામાનો અર્ક	૭૮૪
કુચલાનો અર્ક	"
પુષ્પાઘર્ક	"

૮-આસવ		નેત્રરોગો ઉપર અંજન	૭૮૭	નિંબખીજ તૈલ	૭૮૯
કુમારી આસવ	૭૮૪	પ્રયેતન ગુટિકા	"	પાકાદિ તૈલ	"
જાંખીરાસવ	૭૮૫	૧૦-તૈલ		ખિલ્વાદિ તૈલ	"
અહિરેનાસવ	"	કોશાનકયાદિ તૈલ	૭૮૭	મરીચંદન તૈલ	"
હિસીરાસવ	"	કાસીસાદિ તૈલ	"	વજ્ર તૈલ	"
કનકાસવ	"	ગધર્વહસ્ત તૈલ	"	શિગ્રાદિ તૈલ	"
કપૂરાસવ	"	અબુદાદિનાશક તૈલ	"	ક્ષાર તલ	"
દ્રાક્ષાસવ	૭૮૬	મહાષટ્પિદુ તૈલ	"	૧૧-ઘૃત, ક્ષાર, મલમ	
ધાત્રાસવ	"	લાક્ષાદિ તૈલ	૭૮૮	સારસ્વતઘૃત (ખાલીઘૃત)	૭૮૯
પત્રાગાસવ	"	અર્ક તૈલ	"	અમૃતાઘૃત	૭૯૧
પિપ્પલાસવ	"	કરંજાદિ તૈલ	"	ત્રિકુળા ઘૃત	"
લોહાસવ	"	કરવીરાદિ તૈલ	"	ફળ ઘૃત	"
વાસાસવ	"	ગંધકાદિ તૈલ	"	લઘુ ફળ ઘૃત	"
૯-અંજન		ગૃહધૂમાદિ તૈલ	"	ક્ષીરઘૃત	"
નયનામૃત	૭૮૬	નારાયણ તૈલ	"	વજ્રક્ષાર	"
			"	ત્રણનાશક મલમ	"

૬-બૃહત્પાકસંગ્રહ

પાક કરવાની રીત	૭૯૨	કસેરુપાક	૭૯૭	નાગિકેલખંડપાક	૮૦૧
ખાંડનો પાક એટલે આસણી		કામસુદરપાક	"	નારિકેલખંડપાક ખીન્ને	"
બનાવવાની રીત	"	કામેશ્વરપાક	"	નાગિકેલખંડપાક ત્રીન્ને	૮૦૨
૧-પાક		લઘુકામેશ્વર પાક	૭૯૮	નારિકેલખંડપાક ચોથો	"
અશ્વગંધાપાક (આસનપાક)	૭૯૩	કુબેરપાક	"	નારિકેલખંડપાક પાચમે	"
અશ્વગંધાપાક ખીન્ને	"	કર્ણપાક	"	નારિકેલખંડપાક છટ્ટો	"
અશ્વગંધાપાક ત્રીન્ને	"	કુમારીપાક	૧૭૫,	પંચશરકપાક	"
અશ્વગંધાપાક ચોથો	"	કુમારીપાક ખીન્ને	"	પંચશરકપાક ખીન્ને	૮૦૩
અહિરેનપાક	"	ખજૂરપાક	૭૯૯	પડવાસપાક	"
અહિરેનપાક ખીન્ને	૭૯૪	ખજૂરપાક ખીન્ને	"	પાષાણુભેદ પાક	"
અહિરેનપાક ત્રીન્ને	"	ખજૂરપાક ત્રીન્ને	"	પિપ્પલીપાક	"
આમ્રપાક	"	ખજૂરપૂરણપાક	"	પિપ્પલીપાક ખીન્ને	૮૦૪
આમ્રપાક ખીન્ને	"	કુખાડપાક	"	પિપ્પલીપાક ત્રીન્ને	"
આમ્રપાક ત્રીન્ને	૭૯૫	ગોખરુપાક	"	પિપ્પલીપાક ચોથો	"
આર્દ્રકપાક	૯૭,	ગોખરુપાક ખીન્ને	૮૦૦	પીલુપાક	"
આર્દ્રકપાક ખીન્ને	"	ગોખરુપાક ત્રીન્ને	"	પૂગપાક	"
આર્દ્રકપાક ત્રીન્ને	"	ગોખરુપાક ચોથો	"	પૂગપાક ખીન્ને	"
એરંડપાક	"	ચોપચીનીપાક	૨૪૦,	બદામપાક	૮૦૫
એરંડપાક ખીન્ને	"	ભતિક્ષણપાક (અયક્ષણપાક)	"	ભોયકોળાનો પાક	"
એરંડપાક ત્રીન્ને	૭૯૬	ભતિક્ષણપાક ખીન્ને	૮૦૧	ભોયકોળાનો પાક ખીન્ને	"
કૌચપાક	"	જીરાપાક	"	મહાકામેશ્વરપાક	"
કૌચપાક ખીન્ને	"	દ્રાક્ષપાક	"	મહાકામેશ્વરપાક ખીન્ને	"
કૌચપાક ત્રીન્ને	"	દ્રાક્ષપાક ખીન્ને	"	લક્ષાતકપાક	૮૦૬
કૌચપાક ચોથો	૭૯૭	ધાત્રીપાક	"	બૃહ-મૂસલીપાક	"

મૂસલીપાક	૮૦૬	સૂરણમોદક	૮૧૪	કેસરકાવલેહ બીજો	૮૨૧
મૂસલીપાક બીજો	"	ચિત્રકચુડ	"	ખંડકાઘવલેહ	૮૨૨
મેથીપાક	૮૦૭	માષાદિ મોદક (અડધિયા)	"	ચ્યવનપ્રાશાવલેહ	"
મેથીપાક બીજો	"	માષાદિ મોદક બીજો	"	ચ્યવનપ્રાશાવલેહ બીજો	"
લવંગપાક	"	૨-અવલેહ અથવા ચાટણુ			૮૨૩
લવંગપાક બીજો	"				"
લસુનપાક	"				"
લસુનપાક બીજો	૮૦૮	અવલેહ કરવાની રીત	૮૧૪	જીરકાવલેહ	"
સાલમપાક	"	અગસ્તિ હરિતકચવલેહ	૮૧૫	જીરકાવલેહ બીજો	"
વિજયાપાક	"	અગસ્તિ હરિતકચ બીજો	"	ત્રિફલાઘવલેહ	૮૨૪
વિદારીકંદપાક	"	અગસ્તિ હરિતકચ ત્રીજો	"	દાડિમાવલેહ	"
શતાવરીપાક	૪૨૮, "	અમૃતલક્ષાતકાવલેહ	"	દ્રાક્ષાવલેહ	"
શાલપાક	"	અમૃતલક્ષાતકાવલેહ બીજો	૮૧૬	ખંડપિપ્પલ્યવલેહ	"
સૂંઠીપાક	૮૦૯	કંદર્પભૂષણાવલેહ	"	ખંડપિપ્પલ્યવલેહ બીજો	"
સૂંઠીપાક બીજો	"	અરડૂસીનો અવલેહ	"	ખંડપિપ્પલ્યવલેહ ત્રીજો	"
સૂંઠીપાક ત્રીજો	"	આર્દ્રકાવલેહ	"	પિપ્પલ્યાઘવલેહ	"
શેવંતીપાક	"	આર્દ્રકાવલેહ બીજો	૮૧૭	પિપ્પલ્યાઘવલેહ બીજો	૮૨૫
શેવંતીપાક બીજો	"	ક સહરિતકચવલેહ	"	લક્ષાતકાવલેહ	"
બીલીપાક અથવા શ્રીફળપાક	"	આમ ત્રકચવલેહ	"	ભારંગી હરીતકચવલેહ	"
સૂરણપાક	"	કંટકાર્યવલેહ	"	ભારંગી હરીતકચવલેહ બીજો	"
સૂરણપાક બીજો	૮૧૦	કંટકાર્યવલેહ બીજો	"	લક્ષ્મીવિલાસાવલેહ	૮૨૬
મહાલક્ષાતકપાક	"	કંટકાર્યવલેહ ત્રીજો	"	વ્યાઘ્રી હરીતકચવલેહ	"
સૌભાગ્યસૂંઠીપાક	"	કલ્યાણકાવલેહ	"	સૂ જ્યવલેહ	"
સૌભાગ્યસૂંઠીપાક બીજો	"	કલ્યાણકાવલેહ બીજો	૮૧૮	શ્લેષ્માતકચવલેહ	"
સૌભાગ્યસૂંઠીપાક ત્રીજો	૮૧૧	કુટબવલેહ	૧૧૪, "	પુનર્નવાવલેહ	"
સૌભાગ્યસૂંઠીપાક ચોથો	"	કુષ્માંડકાવલેહ	"	૩-મુરખખા	
સૌભાગ્યસૂંઠીપાક પાંચમો	"	કુષ્માંડકાવલેહ બીજો	"		
હરીતકીપાક	"	કુષ્માંડકાવલેહ ત્રીજો	"	ખિન્નેરાનો મુરખખો	"
હરીતકીપાક બીજો	૮૧૨	કુષ્માંડકાવલેહ ચોથો	૮૧૯	ચંદનના લાકડાનો મુરખખો	"
આર્દ્રકખંડ	"	કુષ્માંડકાવલેહ પાંચમો	"	લીંછુનો મુરખખો	૮૨૭
વાસાખંડ	"	કુષ્માંડકાવલેહ છઠો	"	આમળાનો મુરખખો	૧૦૩, "
વાસાખંડ બીજો	"	કુષ્માંડકાવલેહ સાતમો	"	કેરીનો મુરખખો	"
વાસાખંડ ત્રીજો	"	કુષ્માંડકાવલેહ આઠમો	"	ચલક દ	"
વાસાખંડ ચોથો	"	કુષ્માંડકાવલેહ નવમો	૮૨૦	મધુપકવ હરીતકી	"
સૂંઠીપાક	૮૧૩	કુષ્માંડકાવલેહ દસમો	"	મધુપકવ હરીતકી બીજી	"
સૂંઠીપાક બીજો	"	કુષ્માંડકાવલેહ અગિયારમો	"	મધુપકવ હરીતકી ત્રીજી	૮૨૮
હરિદ્રાખંડ	"	કુષ્માંડકાવલેહ બારમો	"	આદાનો મુરખખો	"
હરિદ્રાખંડ બીજો	"	કુષ્માંડકાવલેહ તેરમો	"	કોળાનો મુરખખો	"
કામસંદીપન મોદક	"	કુષ્માંડકાવલેહ ચૌદમો	૮૨૧	બીલાનો મુરખખો	"
ચુડચી મોદક (ગળાનો લાકુ)	"	કુષ્માંડકાવલેહ પંદરમો	"	૪-શરખત	
મદનવર્ધન મોદક	"	કુષ્માંડકાવલેહ સોળમો	"		
મદનવર્ધન મોદક બીજો	૮૧૪	કેસરકાવલેહ	"	ચુલાખનુ શરખત	૨૨૩, ૮૨૮
મેથીમોદક	"			આમલીનું શરખત	૧૦૨, "

પાકેલા કોઠાનું શરખત	૮૨૮	લી'છુનું શરખત	૮૨૯	દાડમનો સિરકો	૮૨૯
આદાનું શરખત	૮૨૯	૫-સિરકા		નાળિયેરનો સિરકો	"
દાડમનું શરખત	"	આદાનો સિરકો	"	૬-ચાકૂતી	
દ્રાક્ષનું શરખત	"			"	

૭-અશ્વરોગ-પરિજ્ઞાન

શિરોવ્યથા	૮૩૦	પાદ(પગ)ના રોગ	૮૩૨	વિશેષ ઉપાયો	૮૩૩
મુખરોગ	"	અંડશોફ (અંડ સૂજવા)	"	વૈદકના સંસ્કૃત ગ્રંથોની	
નાકના પડમાંથી લોહીનું વહેવું	"	મૂત્રરોગ	"	નામાવલિ	૮૩૫
નેત્રરોગ	"	પ્રણાદિ રોગ	"	કેટલાક ખાસ ઉમેરા	
જ્વર (તાવ) સન્નિપાત	"	અગ્નિબાધા	૮૩૩	પશુચિકિત્સા	૮૪૦
ઉદર સંબંધી રોગ	૮૩૧	વિષબાધા	"	કેટલાક ક્વાથ અથવા ઉકાળા	૮૪૪
અગ્નિમાંદ	૮૩૨	તોફાની ઘોડા માટે	"	શકર દાજી પદ્ધતિ ચરિત્ર	૮૫૦
		ખરીતો કચરો જવા માટે	"		

અનુક્રમણિકાની પુરવણી

[ઔષધિની કેટલીક બનાવટો તથા ખીજી જાણવા જેવી બાબતો તે તે ઔષધિઓના પ્રકરણમાં પેટા બાબતો તરીકે આવી ગયેલી; પરંતુ બનાવટોના પ્રકરણમાં નહિ આવવાથી સામાન્ય અનુક્રમણિકામાં તે આવી શકી નથી, જેથી તેની છેવટે આ પુરવણી જોડીને તેવી બાબતો તથા બનાવટો કે જેની તારવણી સંશોધક સંજ્ઞાનો તરફથી મળેલી તે આ નીચે આપી છે.]

અગરખતી બનાવવાની એ રીતો	૭૦	અળતો (પોથી) કરવાની રીત	૩૧૯
અગ્નિમાંદ ક્વાથ	૮૪૪	અવિપત્યકર ચૂર્ણ	૪૭૭
અજમોદાદિ વટી	૭૬, ૭૭૭	અસ્થિસંધાનક લેપ	૪૭૯
અડદના વડાં	૭૭	અજનાર્થ શલાકા	૪૮૨
અતિવિષાદિ ક્વાથ	૮૪૪	અમૃતાધૂત	૫૧૮
અપામાર્ગ ક્ષાર	૭૩	અમૃતાખ્યધૂત	૫૩૩
અભયાદિ ક્વાથ	૮૪૪	અણદશાગ કાઢો	૫૭૦
અમૃતધારા	૧૪૬	અભયાદિ મોદક	૬૧૬
અમૃતરસ	૨૧૨	અગરત્ય હરીતકી	૬૬૯
અમૃતાદિ કાઢો	૬૫૮	અર્શોહર દ્રાવ	૭૫૪
અમૃતાદિ કાઢો-આઠ પ્રકારના	૨૧૨	અબ્રકસત્વપાતનવિધિ	૬૯૮
અમૃતાષ્ટક	૮૪૫	અબ્રકસત્વ રસાયન	"
અર્ક (તજનો) કાઢવાની રીત	૨૬૩	આદાપાક	૯૭
અર્કાદિ ક્વાથ	૯૬, ૫૭૦, ૮૪૪	આબાને જલદી વધવા વિષે	૬૭
અવલગુ જાદિ ક્વાથ	૮૪૫	આબાની ગોટલી જલદી ઊગવા વિષે	"
અશ્વત્થાદિ ક્વાથ	"	આયવેલ (નાળિયેરનું તેલ)	૩૦૧
અજીગુણ મઝ	૨૫૭	આમલકાદિ ગુટિકા	૫૧૬
અસાળિયાની ખીર, લેપ અને લાકુ	૯૧	આમલકાદિ ચૂર્ણ, ક્વાથ તથા ગુટિકા	૧૦૩
અજકદર તૈલ	૪૦૬	આમલીનું શરખત	૧૦૨

આમળાનો મુરખ્ખો
આત્રાદિ યવાગૂ
આરગ્વધાદિ ક્વાથ
આરોગ્યવર્ધની-એ પ્રકારની
આર્દ્ર કુટબવલેહ
આલાદિ ચૂર્ણ
એલાદિ ચૂર્ણ
અંકોલ વટક (ગોળી)
ધક્ષાદિ મોદક
ધ્રુવવાદિક ક્વાથ
ઉપરસાલનુ શરબત
એરડ ક્વાથ
એલાદિ ક્વાથ
કનકવટી
કપડાને શિકારી રંગ કરવાની કૃતિ
કપૂરનો અર્ક અને રસ
કપિથાષ્ટક ચૂર્ણ
કરવીર તેલ
કલકલાદિ ક્વાથ
કલ્યાણકાવલેહ
કપૂરાદિ ચૂર્ણ
કપૂરાદિ વટી
કસ્તૂર્યાદિ ગુટિકા
કાથો બનાવવાની રીત
કાળો રસ
કાતલોહ સત્ત્વપાતનવિધિ
કાત રસાયન
કુડાપાક
કુટબજક ક્વાથ
કુટબજકાવલેહ
કુસ્તુમિકાવર્તી
કુષ્ઠરણ ચૂર્ણ
કુંવારપાઠનો કલ્પ
કુંવારપાક
કેસરાદિ ચૂર્ણ
કેસરાદિ વટી
કેળુ જલદી પકવવા માટે
કોર્ષ પણ લક્ષ્મનો રાતો રંગ કરવાની રીત
કટકારી ક્વાથ
કટકાર્યાદિ પાચન
અદિરાદિ ક્વાથ

૧૦૩	ખાસીનો ક્વાથ	૮૪૫
૧૧૧	ખેચર ગુટી-એ પ્રકારની	૭૨૧
૮૪૫	ગળોનું સત્ત્વ	૨૧૨
૪૯૪	ગડૂચ્યાદિ ક્વાથ-ચાર જાતના	૮૪૫
૫૩૧	ગડૂચ્યાદિ પાચન	”
૬૨૬	ગુગુલાદિ લેપ	૨૨૧
૬૬૮	ગુલકંદ	૨૨૩
૬૭	ગુલાબનું અત્તર અને શરબત કાઢવાની રીત	”
૬૬૮	ગુલ્મહરીવર્તી	૫૨૦
૮૪૫	ગૂગળ (યોગરાજ, કૈશોરક, બત્રીસો, વિશ્વાઘ, રાગ્નાદિ, કાચનાર, ત્રિફળા, ગોક્ષુરાદિ, લાક્ષાદિ, આલાદિ, વિડંગાઘ, અમૃતાદિ અને પથ્યા)	૨૨૦-૨૧
૨૯૦	ગૂગળ પાક	૬૨૪
૩૯૨	ગોક્ષુરાદિ ધૂત અને અવલેહ	૨૨૫
૧૪૬	ગોક્ષુરાદિ ક્વાથ	૮૪૫
૫૨૮	ગંધકનું રસાયન અને તેલ	૭૦૮
૬૦૦	ગદું પાણી ચોખ્ખું કરવાની રીત	૩૦૩
૮૪૫	ગ્રથાદિ ક્વાથ	૮૪૫
૬૨૭	ઘાવ તેલ	૩૪૮
૬૬૮	ચાતુર્ભદ્રાદિ ક્વાથ	૮૪૬
૪૯૮	ચાગેરી ધૂત-એ પ્રકારના	૨૪૦
૬૮૬	ચિત્રક ધૂત અને ચૂર્ણ	૨૩૭
૨૦૩	ચિત્રકાદિ વટી	૬૪૨
૬૨૩	ચૂનાનુ પાણી (લાઈમ વોટર)	૭૦૯
૭૦૪	ચોપચીની પાક અને ચૂર્ણ	૨૪૦
”	ચદ્રપ્રભાવર્તી	૪૮૯
૧૧૩	ચદ્રાધુષ રસ	૭૨૫
૮૪૫	ચંદ્રોદયવર્તી-એ પ્રકારની	૪૮૯
૧૧૪	છાશનું પુનઃ દહીં કરવાની રીત	૨૭૪
૪૮૯	જવખાર	૨૪૨
૫૧૧	જલધરાદિ ક્વાથ	૮૪૬
૧૭૫	જસતના ફૂલ	૪૮૭, ૭૧૧
”	જાત્યાદિ તેલ	૬૩૬
૧૭૮	જાત્યાદિ ધૂત	૬૩૭
૭૩૫	જાતિકલાદિ ગુટિકા-એ પ્રકારની	૨૪૫
૧૮૦	જાણુનો સરકો	૨૪૬
૬૮	જેડીમધનો શીરો	૨૪૯
૮૪૫	જવરાંરિ રસ	૫૫૮
”	ઠંડકને માટે શરબત	૨૪૩
”	તગરાદિ કાઢો	૨૬૨
”	તજનો અર્ક કાઢવાની રીત	૨૬૩

તરબૂચા(કાળિંગા)નું તેલ કાઢવાની રીત	૨૬૫	પશુઓના કફજ્વર ઉપર	૮૪૦
તાલીસાદિ વટી	૫૨૭	પશુની ખરી પાકીને આવેલા જ્વર ઉપર	,,
તાલીસાદિ ચૂર્ણ	૨૭૦, ૫૨૮	પશુગણ ઉપર	,,
તિક્તાદિ ક્વાથ	૮૪૬	પશુજ્વરહર ઔષધિ	,,
તુલસીનો ચા	૨૭૩	પશુરોગહર ધૂત	,,
ત્રિક્ષ્ણ ચૂર્ણ	૪૬૭	પશુઆના શ્વાસરોગ ઉપર	,,
ત્રિક્ષ્ણ ક્વાથ-સાત પ્રકારનો	૮૪૬	પશુની ઉધરસ ઉપર	૮૪૧
ત્રિકટુકાદિવાર્ત	૪૯૬	પશુની ઉધરસ, શરદી વગેરે વિકારો ઉપર	,,
દશમૂળાદ ક્વાથ	૪૪૩	પશુના દમ ઉપર	,,
દશાગ લેપ	૪૩૦	પશુના મદાગ્નિ ઉપર	,,
દાહમાદિ ક્વાથ	૮૪૬	પશુઓને સર્વ ઋતુમા આપના લાયક	,,
દાહમનું શરબત અને પાક	૨૭૮, ૨૭૯	બળવાન બનાવનારી ઔષધિ	,,
દાન્યોદિ ક્વાથ	૮૪૬	પશુઓના પગ અને મોઢાના રોગ ઉપર	,,
દુગ્ધવટી	૧૯૩	પશુની કબજિયાત દૂર કરવા માટે	૮૪૨
દુગ્ધશોષક કાઢો	૬૬૦	પશુની કમજોરી તથા ઉદાસીનતા હોય તો	,,
દવદાવાદ કાઢો	૨૮૪, ૫૭૦, ૬૫૮, ૮૪૬	પશુઓની પીઠ ઉપરનો સોજો	,,
દતવતી (નેત્રના ફૂલ માટે)	૬૯૫	પશુઓની ખાધ પરના વાળ ખરી જાય તે માટે	,,
દ્રાક્ષાદ ક્વાથ	૮૪૬	પશુઓના મોઢા ઉપરનો સોજો	૮૪૩
દ્રાક્ષાદ ચૂર્ણ	૭૭૦	પશુના ગળા ઉપરનો સોજો	,,
દ્વાત્રિશાગ ક્વાથ	૮૪૬	પશુઓના શીતળારોગ ઉપર આઠ ઉપાયો	,,
ધાતકયાદ ક્વાથ	,,	પશુના શીતળામા શરીર ધોવા માટેની ઔષધિ	,,
ધાન્યાદિ ક્વાથ	,,	પશુના શીતળા ઉપર તથા ગળું ફૂલવા ઉપર	,,
ધાન્યમ ત્રક	,,	પશુનું ગળું ફૂલવાના રોગમા બુલાબની ઔષધિ	૮૪૪
ધાન્યકાદિ ચૂર્ણ	૧૮૩	પશુઓનું ગળું ફૂલવાનો અતિદોષ જણાય તે	,,
નપુંસકપણા ઉપર તિક્ષ્ણ	૧૫૧	માટે ઉપાય	,,
નમક સુલેમાની	૪૭૫	ઘોડાને ભાડું (પીઠ) પડે છે તે ઉપર ૭૧, ૩૩૦	,,
નયનામૃત	૪૮૯	ઘોડાને શરદી થઈ હોય તો તે ઉપર	૧૮૮
નયનશાણુ નામક અજન	,,	તોફાની થયેલો ઘોડો સારો થવા માટે	૨૦૪
નવરસાદ ચુટકા	૪૯૪	ઘોડાને કુરકુરી (પેટમા ગડબડ) થાય તે ઉપર	૪૧૭
નાગરાદિ ક્વાથ-ત્રણ પ્રકારના	૮૪૬	ધનુર્વાત જેવો ઢોરોને મુરડી કિવા ધનકી-	,,
નારાયણુ તેલ	૬૨૭	રોગ થાય તે ઉપર	૮૯
નારીકેલખડ પાક	૪૭૭	ઢોરોને સર્પદશ થાય તો	,,
નારીકેલ ક્ષાર	૩૦૨	ઢોરને વિષ ચડ્યું હોય તો	૧૦૮, ૧૨૫, ૪૩૨
નાળિયરના તેલના ગુણુ	૩૦૧	બળદને કર્ષ દુખ થયું હોય તો	૧૦૮
નિશાદ તેલ	૬૦૦	ઢોરોનો કુદરોગ (ઢોર સૂકું જાણુ હશે છે)	,,
નીબકવાથ	૮૪૭	તે ઉપર	૧૧૩, ૩૬૮
નીલાગ્ધકાદિ ક્વાથ	,,	ઢોરને સળેખમ થાય છે (નાકમાથી ગળકા,	,,
નેત્રરોગાતક લેપ	૪૮૩	લીટ વગેરે નીકળે છે) તે ઉપર	૧૧૯
પથ્યાદિ ક્વાથ	૪૨૫, ૮૪૭	જનાવરના ક્ષતમા કીડા પડે છે તેના ઉપર	૧૪૬,
પોટલાદિ ક્વાથ-છ પ્રકારના	,,	૧૭૦, ૨૪૩, ૨૬૪, ૩૨૦, ૩૩૯, ૪૦૯,	,,
પશુચિકિત્સા	૮૪૦	૪૭૨, ૪૭૪, ૬૮૭	,,
પશુઓના પિત્તજ્વર ઉપર	,,	ઢોરોનું અગ બહાર આવે છે તે ઉપર	૧૫૨

ઢોરોને 'લાગ' નામે એક પ્રકારનો ઉપદ્રવ થાય		પિપ્પલ્યાદિ ગણુ	૬૫૭
છે તેથી પગ મૂજવાથી ચાલી શકાતું નથી ૧૫૭		પીપરનું ચૂણું	૪૦૪
નાના વાછરડાંની કંડી અને કૃમિ ઉપર ૧૬૬		પીપલી ક્વાથ	૮૪૭
વાછરડાને કિંવા ઢોરોને કરમ પચા હોય તો ૧૭૩, ૧૮૭		પુનર્નવાદિ તૈલ અને ધૂત	૪૫૦, ૪૫૧
ઢોરના ખાવામા સોમલ આવ્યો હોય તો ૧૮૦,		પુનર્નવાદિ ક્વાથ	૮૪૭
૨૬૯, ૩૧૪		પુનર્નવાષ્ટકક્વાથ-ત્રણ પ્રકારના	"
ઢોરના મૂત્રાવરોધ ઉપર ૧૮૦		પૌષ્ટિક લાકુ	: ૨૪
બળદ કિંવા પાડા લોહી મૂતરે છે તે ઉપર ૨૧૬		પૌષ્ટિક ક્ષીર	૩૧૭
ઢોરોને-મુસલરોગ થાય છે તે ઉપર ૨૨૬, ૨૨૮		પંચનિંબાદિ ચૂણું	૪૦૧
ઢોરને ઘોયડાનું વિષ લાગે છે તે ઉપર ૨૨૮, ૨૨૯		પંચમૂળી ક્ષીર	૪૪૪
પાડાને રેચ થાય છે તે ઉપર ,,		પ આમૃત આટણુ	૪૭૮
ઢોરના રોગ ઉપર ૨૩૩		પ ચણરક પાક	૬૫૯
ઢોરનું વિષ ઉતારવા માટે ૨૪૩		પ્રમેહાતક વટી	૫૮૪, ૭૩૯
ઢોરોને હરીક (ઘેન) લાગે તો ૨૪૩, ૩૭૩		પૂર્ણાંજન	૪૮૪
જનાવરોને કઠં વિષખાધા થઈ હોય તે ઉપર ૨૫૩		ફલત્રકાદિ ક્વાથ	૮૪૭
ઢોરોને શંખારોગ (નાકમાથી લીંટ પડવા		ફલવર્તિ	૪૯૫
લાગે છે) થાય તે ઉપર ૨૬૦		ફળધૂત	૪૨૮
ઢોરના કણુરોગ ઉપર ૨૬૭		બદ તથા ગૂમડાનો અનુભવી મલમ	૨૦૭
ઢોરનું શિંગડું, હાડકું વગેરે લાઝું હોય તો ૨૭૬		બદામની ખીર	૩૨૯
વાછડાને દૂધથી રોગ થાય છે તે ઉપર ૨૮૪, ૪૫૧		બદામનું તેલ કાઢવાની રીત	"
પાડાના વાળમા જીવ અને ચાચડ લાગ્યા હોય તો ૩૦૩		બહેડાનો મુરબ્બો	૩૩૯
ઢોરના જખમ ઉપર ૩૨૬, ૩૬૨		બચીસો કાઢો	૫૭૦
નાના વાછરડાઓને ફેલા થાય છે તે ઉપર ૩૨૭		બાળધૂંટી-બાળાગોળી	૫૯૭
બચ્ચુ જણુતા કષ્ટ પામતી ગાય-ભેંસ-		બિન્જોરાની ગોળી	૪૯૩, ૪૯૭
બકરી માટે ૩૩૦		બિન્જોરાનો મુરબ્બો અને પાક	૩૩૫
ઢોરને દૂધ વધવા માટે ૩૪૯, ૪૦૯		બ્રાહ્મી ધૂત, શરબત, તેલ અને ક્વાથ	૩૪૨
ઢોરોની આંખોને ભૂર આવે અને ફૂલ		બૃહત્ વાસાદિ ક્વાથ	૪૮૮
પડે છે તે ઉપર ૩૫૦		લક્ષાતક ક્ષાર	૫૨૮
ઢોરના પગને ફાળ લાગી હોય તે ઉપર ૪૦૮		ભારંગ્યાદિ ક્વાથ	૮૪૭
ઢોરના ક્ષત ઉપર માખ બેસી જીવડા ન		ભૂંગરાજ તૈલ	૬૭૨
પડે તે માટે ,,		ભૂંગરાજવટી અને તેલ	૩૪૫
ઢોરોને ખાધ પડે તે ઉપર ૪૦૯		ભીમસેની કપૂર	૧૪૫
ઢોરના ખાવામા ઝેરી કીડા આવવાથી		ભૂનિંબાદિ ક્વાથ	૮૪૮
રેચ થાય તે ઉપર ૪૬૨		મગના લાકુ	૩૫૫
પાઠાદિ તૈલ ૫૭૫		મહાવિષ્ણુ તૈલ	૪૨૯
પારદાદિ મલહર ધૂત ૬૩૬		મદનફલાદિવર્તિ	૪૯૬
પારદ ગુટિકા-ત્રણ પ્રકારની ૭૨૧		મહારારનાદિ ક્વાથ	૬૨૪
પારદાદિ લેપ અને મલમ ૭૨૬		માષ તૈલ	૬૨૭
પાચક (ખારી) પી પગ ૪૦૬		મજિષ્ઠાદિ કાઢો	૫૧૭
પાચક લીજી ૪૦૭		મૂઠેલ (નાળિયેરનું તેલ)	૩૦૧
પાઠાદિ તેલ અને ચૂણું ૩૧૨		મુસ્તાદિ ક્વાથ	૮૪૮
પાઠા સમક ,,		યવક્ષરાદિ ગુટિકા	૨૪૨

ચષ્ટિમધુ વટી	૨૫૦	શિલાજતુ વટી	૭૩૯
ચવાની ખાડવ ચૂર્ણ	૪૭૮	શીતજવરધન ગુટિકા	૭૪૯
રસાયન ચૂર્ણ	૧૦૪	શ્રીખંડ	૫૫૪
રસકેશ્વર વટી	૪૮૯	શ્વ ગ્યાદિ ક્વાથ	૮૪૯
રસસિંદૂર	૭૨૪	શ્વ ગ્યાદિ ચૂર્ણ	૫૭૨
રાસ્નાદિ ક્વાથ	૮૪૮	પડગુણુગ ધક-જીર્ણુસિંદૂર	૭૨૪
રાસ્નાપંચક	,	પડવર્ણુ યોગ	૨૩૮
રીંગણ્યાદિ ક્વાથ	,	પડગ ક્વાથ	૮૪૯
રુચિદાયક ચટણી	૩૨૮	સમ ગાદિ ક્વાથ	,
લવંગાદિ ચૂર્ણ	૩૯૪,૫૦૮	સમુદ્રલવણાદિ ચૂર્ણ	૪૭૫
લવંગાદિ વટી	૩૯૪	સર્વાંગન ગુટિકા	૫૩૩
લસૂનાદિ કલ્ક	૩૯૫	સમીધાવાનળ	૬૨૫
લઘુમંજિષ્ઠાદિ કાઢો	૫૧૮	સારસ્વત ચૂર્ણ	૩૪૩
લઘુરાસ્નાદિ કાઢો	૬૨૬	સારીવાદિ ક્વાથ	૮૪૯
લસણપાક	,	સિંદૂરનો કાળો મલમ	૬૩૭,૭૫૦
લઘુમાષ તૈલ	૬૨૭	સિંહાદિ ક્વાથ	૮૪૯
લઘુમાલિની વસંત	૭૦૬	સુવાસિત બૂકી	૭૦
લઘુશૂદ્રાદિ ક્વાથ	૮૪૮	સુવર્ણુમાક્ષિક સત્ત્વપાતન અને રસાયન	૭૪૫
લીલા નાળિયેરનું તેલ	૩૦૧	સૂગણુ વટક	૪૫૮
લોખાનના ફૂલ અને તેલ (ઉદેલ)	૧૧૯	સૂક્ષ્માદિ ક્વાથ-ખે પ્રકારના	૮૪૮
લીમડાનો મલમ	૪૦૨	સોમનાથી તામ્રલસ્મ	૬૭
વરુણુક્વાથ	૮૪૮	સોમામૃત લોહલસ્મ	૭૨૮
વર્ધમાન પીપર	૪૦૫	સોમલના ફૂલ, તેલ, ઘી	૭૪૮
વત્સકાદિ ક્વાથ-ખે પ્રકારના	૮૪૮	સોનાગેરુ સત્ત્વપાતન	૭
વત્સનાભાદિ ગુટિકા	૪૧૨	સૌલાગ્યસૂઠીપાક	૬૫૯
વત્સને સુગંધ આવવા માટે	૭૦	સૌવીરાજન ચૂર્ણ (કાળો સુરમો)	૭૪૩
વડવાનલ બીડ	૭૨૧	સંશમની ગુટિકા-ચાર પ્રકારની	૫૬૨
વાસાદ્યલેહ	૫૭૩	સ્વર્ણિકાદિ ઘૃત	૬૩૭
વામડિ ગાદિ ચૂર્ણ	૫૭૨	સ્વાદિષ્ટ વિરેચન ચૂર્ણ	૩૬૭
વાતવિનસક તૈલ	૬૨૪	સ્થંદન તેલ	૬૦૦
વાસાદિ ક્વાથ-ત્રણુ પ્રકારના	૮૪૮	હરડે-પાક	૬૨૯
વ્યાઘ્રી તૈલ	૫૭૫	હરતાલના ફૂલ	૭૫૨
શકરાહ્વાદિ ક્વાથ	૮૪૮	હરિદ્રાદિ ગુટિકા	૪૬૯
શઙ્ખાદિ ક્વાથ	,	હરીતક્યાદિ ક્વાથ	૮૪૯
શતાવરીનું શરબત, પાક, ઘૃત અને ક્વાથ	૪૨૮	હિંગાદિ વટી	૪૭૨
શશિકલાવતી	૪૮૯	હિંગાદિ તેલ	૫૦૬
શાખોટક ક્વાથ	૮૪૮	હ્રીખેરાદિ ક્વાથ	૮૪૯
શિથુ ક્વાથ	,	શુદ્રાદિ ક્વાથ	,
શિથુ તૈલ	૫૭૫		
શિલવાદિ ક્વાથ	૮૪૮		

વૈદકની ઔષધિ પરિભાષા

૧-ઔષધિ વિષે સામાન્ય સૂચના

૧ ઔષધિનો ઉપયોગ કરવા પહેલા રોગનું નિદાન, ઔષધિના ગુણદોષ, દેશ, કાળ (ઋતુ) અને પ્રકૃતિનો વિચાર કરવો જોઈએ. વિચાર કર્યા વિના ઉપયોગ કરવાથી અનેક વખત લાસને બદલે હાનિ થાય છે. જેમ કે તરતના દોહલા દૂધને શાઈંગધરાચારે પથ્થ, તેજોવર્ધક, તરત વીર્ય ઉત્પન્ન કરનાર શ્રેષ્ઠ ઔષધિરૂપે માનેલું છે. એના અનેક ગુણ આર્યલિપિક્ષમા પણ બતાવેલા છે; તોપણ નવીન પિત્તજ્વર, અતિસાર, સંગ્રહણી, અર્શ, કફકાસ, વિદ્રધિ, કૃમિ, નવીન સ્તનક અને કુષ્ઠાદિ રોગોમા હાનિકારક ગણાય છે માટે પૂર્ણ વિચાર કરી ઔષધિનો ઉપયોગ કરવો.

૨ સોમલ, હરતાલ, ગધક પારો, હીગળો, રસકપૂર, મનચીલ, મોરથૂથુ, વછનાગ, ઝેરકાચલાં, લિલામા, કરેણુ, નેપાળો, અફીણુ, ભાગ, ધતૂરના ખીજ અને ચણોડીના ખીજ વગેરે ઘણી વસ્તુઓ એવી છે કે જે શુદ્ધ કરીને જ ઉપયોગમા લેવી જોઈએ.

૩ દવા તરીકે હિંગ ઘીમા તળીને જ ઉપયોગમા લેવી તથા ટંકણુખાર અને ફટકડી કુલાવીને જ વપરાય છે. ચોપડવાની ઔષધિમા પણ મોરથૂથુ, ટંકણુખાર અને ફટકડી ઘણે ભાગે કુલાવીને જ લેવાય છે.

૪ ક્વાથ માટીના વાસણમા અને તેને ઢાક્યા વિના જ કરવો જોઈએ. માટીનું વાસણ ન હોય તો પિત્તળનું કલાર્ધ કરેલું વાસણ લેવું. તેલને માટે પણ ઘણે ભાગે પિત્તળનું જ કલાર્ધ કરેલું વાસણ લેવાય છે કદક કરવા માટે લોઢાનું વાસણ લેવું જોઈએ.

૫ અપથ્ય વસ્તુનું સેવન ઇચ્છાપૂર્વક અથવા ભૂલથી ચાલુ રહેશે તો ઔષધિનો લાલ મળી શકશે નહિ. માટે પથ્ય ઉપર પૂર્ણ લક્ષ આપવું જોઈએ.

૬ સોમલવાળી બનાવટ ખાલી પેટે કદાપિ આપવી નહિ, ભોજન કર્યા પછી જ આપવી જોઈએ; તેમ જ સોમલ ક્ષયના રોગમા ન જ વાપરવો જોઈએ.

૭ લોહભરમવાળી ઔષધિ પણ ભોજન કર્યા પછી આપવી એ વિશેષ લાભદાયક છે.

૮ એળિયાવાળી સારક ઔષધિ રાત્રે સૂતી વખતે જ આપવી જોઈએ.

૯ ઇદ્રિયબુલાબની ઔષધિ સવારે આપવી એ વિશેષ હિતકર છે.

૧૦ સગર્ભા સ્ત્રીને એળિયાવાળી અથવા નેપાળાવાળી અથવા તેજ ઔષધિ આપવી નહિ.

૧૧ ઘી અને તેલ પીધા પછી તરત જળ પીવું જોઈએ નહિ.

૧૨ વાજકર (કામોત્તેજક) ઔષધિ સેવન કરવા પહેલા શરીરમાના રોગ દૂર કરવા જોઈએ; તેમ જ શરીર પૂર્ણ રીતે શોધન કરી લેવું જોઈએ.

૧૩ દૂધ પીતા બાળકને ઔષધિ આપવાની સાથે બાળકની માને પણ રોગ હોય તો ઔષધિ આપવાનું યાદ ગાખવું જોઈએ.

૧૪ નવીન તાવવાળા રોગીને ખુલ્લો વાયુ વધારે લાગશે તો મોતીઝરો થઈ જશે; માટે પૂર્ણ સ્વસ્થ આપવું જોઈએ

૧૫ શસ્ત્ર લાગવાથી કોઈ ભાગ કપાઈ જાય તો તે ભાગ ઊંચો રાખવો જોઈએ નીચો રાખવાથી રક્તપ્રવાહ વધારે બહાર નીકળશે.

૧૬ પ્રસૂતિરોગમાં તેમજ ત્રિદોષમા ઘી જરા પણ આપવું ન જોઈએ.

૧૭ કોઈ પણ ઔષધિ કે યોગક તૈયાર કરવામાં, શુદ્ધ કરવામાં, પીવામાં, ખાવામાં, ઉકાળવામાં, મૂકી રાખવામાં કે અમરતું પાણી પીવું હોય તે કામમાં પણ એલ્યુમિનિયમ નામક સફેદ 'ધાતુનું' કોઈ પણ વાસણ ઉપયોગમાં લેવું એ બહુ નુકસાનકારક છે.

૨-ઔષધિનો યુક્તાયુક્ત વિચાર

સર્વ કામોમાં નવા ઔષધોની યોજના કરવી; પરંતુ વાવડિંગ, લીડીપીપર, ગોળ, ધાણા, મધ અને ઘી, એ છ પદાર્થ જૂના (એક વર્ષ પહેલાના) જોઈએ ગળો, કડાની છાલ, અરડૂસી, કેળું, શતાવરી, આસધ, કાટાસરિયો, વરિયાળી, ચાદવેલ એ નવ ઔષધો મળે ત્યાં સુધી લીલા જ લેવા અને લીલાં હોવાથી બમણા લેવા નહિ. ખીજા ઔષધો સૂકા અને નવા લેવા અને લીલા હોય તો બમણા લેવા. જે પ્રયોગમાં વખત કહેલો નથી, તે પ્રયોગમાં પ્રાત કાળ લેવો જે ઔષધિનું અગ કહેલું નથી, તેના મૂળ લેવા. જે પ્રયોગમાં લાગ કહેલો નથી ત્યાં તે સમજાગે લેવો જે પ્રયોગમાં એક ઔષધ બે વખત કહેલું હોય ત્યાં તે બમણું લેવું. ચૂર્ણ, તેલ, ઘી છત્યાદિ સ્નેહ-પદાર્થ તથા અવલેહ એમાં ઘણું કરી રહેત ચદન જ યોજવું. કાઢા અને લેપ એમાં રક્તચંદન યોજવું. એક વર્ષ પછી જ ગલની વનસ્પતિના અને તાજી વનસ્પતિ વડે બનાવેલા ઔષધના તેજ અને ગુણ કમી થાય છે. એમાં પણ તૈયાર કરેલો ઉકાળો અથવા ક્વાથ આઠ પહોરે અને ખાડીને તૈયાર કરેલું ચૂર્ણ તથા ક્વાથ બે મહિને હીનવીર્ય થાય છે, ઘી, તૈલાદિક ચાર મહિને હીનવીર્ય થાય છે. ગોળી, અવલેહ તથા પાક એક વર્ષ પછી હીનવીર્ય થાય છે, આસવ અને સોનુ વગેરે સર્વ ધાતુની ભરમો તથા અગ્નિમાં તૈયાર કરેલા રસસિદ્ધિ રસાયનો એ જોટલા જૂના થાય છે, તેટલો તેમાં ગુણ વિશેષ થાય છે ઘી અને મધ એ સમાન લેવું નહિ, લીધું હોય તો તે વિષ તુલ્ય થાય છે. શાક, જાંબુ અને મધ સાથે દૂધ આપવાથી તે સર્પની પેઠે માણસને મારે છે. ફળસનો ગર ખાઈ તે ઉપર પાન ખાવાથી તે વિષવત્ મારે છે. દૂધ કાઢ્યા પછી દશ ઘડી થઈ હોય તો તે વિરસ થાય છે અને તેજ દૂધ વીસ ઘડી પછી વિષ જેવું થઈ જઈ પ્રાશન કરનારને ઘણું ઉપદ્રવ કરે છે, ગરમ કરેલું દૂધ વીસ ઘડી પર્યંત હિતાવહ હોય છે રાત્રિનું દૂધ દિવસે પીવું નહિ.

બાળકને બનતા સુધી ઝેરી દવા આપવી નહિ અકીણ પણ ન આપવું. કદાચ ન છૂટકે આપવી પડે તો બહુ સંભાળથી યોગ્ય પ્રમાણમાં આપવી; તેમજ બાળકોને બહુ તીખી દવાઓ અને નશો લાવનારી દવાઓ પણ આપવી નહિ ગર્ભિણી સ્ત્રીને ગર્ભને નુકસાન કરે એવી ગરમ દવાઓ અથવા નેચની દવા કદી પણ આપવી નહિ. જલદ દવાઓ વૃદ્ધ તથા બાળકોને ઓછો ગુણ કરે છે. પારાવાળી કેટલીક દવાઓ જોટલી બાળકો જીરવી શકે છે, તેટલી મોટી ઉમરના માણસો જીરવી શકતા નથી, પાકુરોગવાળાને પાગવાળું ઔષધ, ગર્ભવાળી સ્ત્રીને એળિયો અને કિંવનાઈનવાળું ઔષધ તથા ક્ષયરોગમાં સોમલવાળું ઔષધ અતિહાનિકારક છે સ્ત્રીઓને પુરુષો કરતા પ્રમાણમાં ઓછી અને કોમળ દવા આપવી. મદાગ્નિવાળાને ઘીવાળા પાક થોડા પ્રમાણમાં આપવા

૩-ઔષધિ લાવવાનો પ્રકાર

ઔષધિ લેવા પ્રાત કાળમાં જવું ઉત્તમ જગ્યા ઉપરની વનસ્પતિ જોઈ તેના મૂળ અથવા છાલ જે લેવાનું હોય તે લેવા. ઉકરડા ઉપરની, ખગળ જગ્યા ઉપરની, જળમય જગ્યાના આશ્રય કરી રહે છે તેવી, રમશાનમાં થનારી, જે જગ્યા પર ઘાસ ઊગતું નથી તે જગ્યા ઉપરની, ચોકકા ઉપરની, કીડા લાગેલી, અગ્નિએ બળેલી, હિમથી દાઝેલી એવા પ્રકારની વનસ્પતિ લાવવી નહિ

આસો અને કાર્તિક એ મહિનાઓમાં સર્વ ઔષધિ રસભરી હોય છે એટલા સારું સર્વ કાર્યો માટે તે બે મહિનામાં વનસ્પતિ લાવી રાખવી. રેય થવા માટેની અને બિલટી થવા માટેની ઔષધિ વૈશાખ અને જ્યેષ્ઠ એ બે મહિનામાં લાવવી. જે વૃક્ષના મૂળ મોટા હોય તે વૃક્ષના મૂળની છાલ લેવી. જે વનસ્પતિના મૂળ નાના છે, તેના મૂળ લેવા.

૪-સ્વરસાદિ પાંચ પ્રકારના કાઢા

સ્વરસ એટલે અગરસ. સારી લીલી વનસ્પતિ લાવી, તેજ વખતે કૂટી, કપડામાં ઘાલી તેને પીણી જે રસ નીકળે છે તે. - બીજો પ્રકાર—સુકાયેલા ઔષધો સોળ તોલા લાવી ચૂર્ણ કરી, તેનાથી બમણું પાણી માટલામાં નાખી તે ચૂર્ણ આઠ પહોર ભીજવી રાખવું. પછી બીજો દિવસે ગાળી તે પાણી આપવું ત્રીજો પ્રકાર—સુકાયેલી વનસ્પતિ લાવી તેમાં આઠગણું પાણી રાખી, એથો હિરસો પાણી રહે તે પર્યંત કાઢો કરી આપવો. તે અગરસ જડ છે, એટલે લેવો તો બે તોલા લેવો અને રાત્રે પલાળી રાખી તેનો સવારે કાઢો કર્યો હોય તો તે ચાર તોલા આપવો. મધ, સાકર, ગોળ, સર્વ ક્ષાર, જીરું, ઘી, તેલ અને ચૂર્ણાદિ એ અગરસમાં નાખવા હોય તો અર્ધો અર્ધો તોલો નાખવા.

૫-કાઢાનો પ્રકાર

કાઢામાં સર્વ ઔષધો મળી રોજ ચાર તોલા ઔષધો લઈ કૂટવા, તેમાં ૬૪ તોલા પાણી નાખી મંદાગ્નિએ માટલામાં અથવા બીજા વાસણમાં ઉકાળવું. પછી અષ્ટમાશ એટલે આઠ તોલા પાણી રહે ત્યારે તે આપવો નાના બાળકને કાઢો ૩ માસાથી એક તોલા સુધી પાવો. કાઢામાં દૂધ, ઘી, તેલ, ગોળ, પીપર, સાકર વગેરે પદાર્થો અનુપાન તરીકે નાખવા હોય તો યોગ્ય પ્રમાણમાં નાખવા.

૬-ચૂર્ણ

શુષ્ક એટલે સુકાયેલું દ્રવ્ય લઈ ખાડીને વસ્ત્રગાળ કરવું, તેને ચૂર્ણ કહે છે. તે મોટા માણસને ૬ માસાથી એક તોલા પર્યંત અને નાના બાળકને ૧ માસાથી ૩ માસા પર્યંત આપવું. ચૂર્ણમાં ગોળ સમભાગે નાખવો સાકર બમણી નાખવી. ઘૃતાદિ પદાર્થોમાં ચૂર્ણ ચાટવાનું હોય તો ચૂર્ણથી બમણું ઘૃતાદિ જોઈ એ એકાદા ચૂર્ણને કાઢો, લીણુનો રસ વગેરેની ભાવના (પુટ) દેવાની હોય તો એ સર્વ ચૂર્ણ ભિન્નય તેટલું તે પ્રવાહી હોવું જોઈ એ.

૭-વટિકા (ગોળીઓ)

સાકરમાં કરવી હોય તો ચૂર્ણથી ચોગણી સાકરનો પાક કરી તેમાં ચૂર્ણ નાખી કરવી. ગોળમાં કરવી હોય તો બમણો ગોળ લેવો. મધ અને ગૂગળમાં કરવી હોય તો તે સમભાગે લઈ કરવી.

૮-ઉકાળો કરવાનો પ્રકાર

૪ તોલા ઔષધ લાવી સારું કૂટી રાખવું એક માટલીમાં ૧૬ તોલા પાણી નાખી સારું ગરમ થયા પછી તેમાં તે ઔષધ નાખી સારું ઉકાળી ગાળી લેવું. આ ઉકાળો આપવો હોય તો આઠ તોલા આપવો ફાટની બીજી સાદી વિધિ આ પ્રકરણની છેવટે આપેલી છે.

૯-હિમ કરવાનો પ્રકાર

૪ તોલા ઔષધ લાવી કૂટી માટલામાં ૨૪ તોલા પાણી નાખી, તેમાં તે ઔષધ મેળવી રાત્રિએ ભીજવી રાખવું અને સવારમાં ગાળી લેવું એને હિમ અને શીતકષાય કહે છે. તેનું પીવાનું માપ ઉકાળા જેવું છે.

- કેટલીક લીલી ચીજોમાંથી અગરસ નીકળતો નથી, તેમને વાટી ગોળો કરી ઉપર કપડપટ્ટી કરી માટી લાલ થતા સુધી દેવતામાં તપાવી અદરની વનસ્પતિ કાઢી ચોખ્ખા બીણા કપડા વડે નીચોવવાથી અગરસ નીકળે છે.

૧૦-કલ્કનો પ્રકાર

લીલાં ઔષધ લાવી ચટાણી જેવા ઝીણાં વાટવા અને સૂકાં હોય તો પાણી નાખી વાટવા-
તેને આપવાનું માપ ૧૦ માસા. કલ્કમા મધ, ઘી, તેલ નાખવું હોય તો કલ્કથી બમણું નાખવું.
સાકર સમાન નાખવી દૂધ, પાણી ઇત્યાદિ પાતળા પદાર્થો ચોપટ નાખવા.

૧૧-અવલેહ (ચાટણુ)

જે મુખ્ય વસ્તુનો અવલેહ કરવાનો હોય તેનો સ્વરસ લેવો; અથવા ક્વાથ કરી ગાળી પુનઃ
તે પાણીને ધીમા તાપ પર ઘાટું થવા દેવું. તેમા મધ, ગોળ અથવા સાકર તેમ જ ઘી અને તેલ
પણ મેળવવામા આવે છે. અવલેહ પરિપક્વ તૈયાર થયો કે નહિ તે જાણવા માટે તેને પાણીથી ભરેલા
પ્યાલામા નાખવાથી ડૂબીને તળિયે ખેસે તો ખરાબર થયો જાણવો. માત્રા ૦ા થી ૨ તોલા સુધી.

૧૨-પાક

જે વસ્તુનો પાક બનાવવો હોય તે વસ્તુનું ચૂર્ણ કરી તેનો લગભગ ૧૬થી ૨૦ગણા દૂધમાં
માવો કરવો. પછી તે માવામા ઘી નાખીને ચૂઝા ઉપર હલાવી દાણો પાડવો. અથવા દવાના ચૂર્ણને
પ્રથમ ઘીમા શેકી રાતો દાણો પાડવો અને તૈયાર માવાનો બુદો દાણો પાડવો. તૈયાર થયેલા
દાણાના વજન ખરાબર સાકરની ત્રણતારી ચાસણી કરી મેળવવી બદામ, પિસ્તા વગેરે તેજનો
તથા અભ્રક, બગાદિ ભસ્મ જે મેળવવાની હોય તે છેવટે મેળવી થાળીમા ઘી ચોપડી પાક ઠારવો
અથવા લાકુ બાધવા.

૧૩-આસવ

પાણીમાં ઉકાળ્યા વિનાના ઔષધોને ઠંડા પાણીમા મેળવી મો બધ કરેલા વાસણમાં એકથી
બે માસ સુધી ભરી રાખવાથી આસવ તૈયાર થાય છે. બનાવવામા પ્રમાણ ન લખ્યું હોય ત્યાં ચૂર્ણ
૧ા શેર, મધ ૬ા શેર, ગોળ ૧૨ા શેર અને પાણી ૩૨ શેર લેવું

૧૪-અરિષ્ટ

કોઈ દવાના ઉકાળાના પાણીમા ઔષધોનું ચૂર્ણ મેળવીને એકથી બે માસ સુધી મો બધ
કરેલા માટીના વાસણમા રાખી મૂકવાથી અરિષ્ટ તૈયાર થાય છે. બનાવવામા પ્રમાણ ન લખ્યું હોય
ત્યાં ઉકાળો ૫ શેર, મધ ૬ા શેર, ગોળ ૧૨ા શેર લેવો.

૧૫-મુરબ્બા

જે વસ્તુનો મુરબ્બો કરવો હોય તે વસ્તુ સખત હોય તો પ્રથમ ટોચીને બાફી લેવી. છાલ હોય
તેની છાલ કાઢી અદરના ગરભના ટુકડાને બાફવા. પછી તે વસ્તુના વજનથી ત્રણગણી સાકરની
ચાસણી કરીને તેમા તે વસ્તુ નાખવી ચાસણી ત્રણતારી કરીને બાફેલી વસ્તુ મેળવવી, કારણ કે
તે વસ્તુમા રહેલું પાણી ચાસણીમા મળીને ચાસણી ઢીલી કરી દે છે રુચિ પ્રમાણે મુરબ્બામા
એલચી, કેસર નાખવા. મુરબ્બો કરે ત્યારે ખરણીમા ભરી મો બધ કરી કેટલીક મુદત સુધી રાખી
મૂકવાથી સ્વાદમા તથા ગુણમા સારો થાય છે.

૧૬-શરબત

જે વસ્તુનું શરબત બનાવવું હોય તે વસ્તુનો રસ અર્ક અથવા ઉકાળો તૈયાર કરવો. પછી
રસથી દોઢી સાકરમા ચાસણી તૈયાર કરવાથી શરબત બને છે.

૧૭-ધી-ઘૃત

જે ઔષધિનું ઘી સિદ્ધ કરવું હોય તેના સ્વરસ અથવા કલ્કથી ૪ ગણું ઘી લેવું. ઘીથી

‘૪ ગણુ’ પાણી અથવા દૂધ અથવા ગોમૂત્ર લેવું ને સૂકી વનસ્પતિ હોય તો ૧૬ ગણુ પાણીમાં ક્વાથ કરી ઘી સિદ્ધ કરવું. ક્વાથ અથવા કલ્કની સાથે ઉકાળતા પાણીનો ભાગ બળી જાય અને ઔષધિનો ભાગ પાકીને લાલ થઈ જાય તથા ઘી બુદ્ધ પડી રહે ત્યાર ઘી તૈયાર થયું સમજવું. ઘી પાક્યાની પરીક્ષા એ છે કે, કલ્ક આગળી ઉપર લઈ માખીને વણી જોના વાટ વણાય તો જાણવું કે ઔષધનું સત્ત્વ ઘીમાં આવી ગયું છે માત્રા ૧ થી ૨ તોલા સુધી છે

૧૮-તેલ

તેલ ઘીની પેઠે જ સિદ્ધ થાય છે. ઘી સિદ્ધ કરવામાં ઘી અને તેલ સિદ્ધ કરવામાં તેલ લેવું રીત બન્નેની સમાન છે.

૧૯-ફાટ

ઔષધિનું બારીક ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં બે કલાક સુધી કાચના અથવા માટીના વાસણમાં પલાળી રાખી તે પાણી ગાળીને ઉપયોગમાં લેવું અથવા કડા પાણીમાં બાર કલાક રહેવા દેવાથી પણ ફાટ તૈયાર થયું ગણાય છે. ફાટની માત્રા ૪ તોલા છે. તેમાં અનુપાત તરીકે મધ મેળવવું હોય તો ૧ તોલા સુધી મેળવવું.

૨૦-પુટપાક

કોઈ પણ લીલી વનસ્પતિને વાટી ગોળો કરી તેને વડ, એરંડો અથવા જાંબુનાં પાનમાં વીંટી તેની ઉપર કપડમટ્ટીનો એક આગળ જેટલો જડો થર દઈને છાણાની અદર સળગાવવો. ગોળો લાલ થાય ત્યારે કાઢી લઈ માટીનો થર દૂર કરી ગોળાનો રસ નીચોવી લેવો. કદાચ વનસ્પતિ સૂકી હોય તો પાણીમાં વાટીને ગોળો કરવો. રસ પીવાની માત્રા ૨ થી ૪ તોલા સુધી. મધની જરૂર હોય તો ૦૧ થી ૧ તોલા સુધી મેળવવું.

૨૧-રસક્રિયા-ધન

કોઈ પણ વસ્તુના ચૂર્ણનો ૧૬ ગણુ પાણીમાં ક્વાથ કરી આકમાં ભાગનું પાણી બાકી રહે, ત્યારે ગાળી લઈને ફરી તે પાણીમાં ઉકાળી માવા જેવો ઘાટો પદાર્થ તૈયાર થાય તે રસક્રિયા અથવા ધન કહેવાય છે. દારુહળદર, ગળો, રેવ ચીની, જેઠીમધ વગેરે અનેક વસ્તુમાંથી ધન કરવાનો રિવાજ આ દેશમાં ઘણા જૂના કાળથી ચાલે છે.

૨૨-સરકો

મધુર પ્રવાહી જેવા કે શેરડીનો રસ, જાંબુનો રસ, દ્રાક્ષનો રસ બરણીમાં બંધ કરી રાખી મૂકવાથી સરકો બની જાય છે. આ રસને સરકો તૈયાર થાય ત્યાં સુધી આઠ આઠ દિવસને અંતરે ગાળતા જવું.

૨૩-મંથ

માટીના વાસણમાં ઔષધિના ચૂર્ણને ૧૬ ગણુ પાણી સાથે મેળવી ખૂબ વલોવી કપડાથી ગાળી લેવું તે પ્રવાહીને મંથ કહે છે મંથ એ હિમના જેવું જ હોવાથી તોલા ૮ પીવા માટે આપવું.

૨૪-ક્ષાર

જે વનસ્પતિનો ક્ષાર કરવો હોય તે વનસ્પતિના પંચાગને એક મોટા વાસણમાં અથવા ગજપુટ જેવા સાફ ખાડામાં બાળી ભસ્મ કરવી. પછી તે રાખને ૬૪ ગણુ પાણીમાં મેળવી દેવી. આઠ પહોરે પાણીમાં બધો ક્ષાર મળી જશે તથા રાખનો ભાગ નીચે બેસી જશે પછી ઉપરથી

સાફ નીતરેલું પાણી ખીજ વાસણમાં લઈ ઉકાળવાથી ક્ષાર તૈયાર થાય છે. એ ક્ષારમાં રાખ રહી જવાથી કાળાશ દેખાય તો પાછો તે થોડા પાણીમાં નાખી ખૂબ હલાવીને પાચસાત ઘડી કરવા ઈર્ષ નીતરેલું પાણી ગાળી લઈ ઉકાળી લેવાથી શુદ્ધ સફેદ ક્ષાર નીકળે છે.

૨૫-કાંજી

ઘઉં, અડદ કે ચોખ્ખાને બાફીને તેમાં રહેલા પાણી સાથે જ માટીના વાસણમાં મો બધ કરી એકમે દિવસ રાખી મૂકવાથી કાંજી તૈયાર થાય છે. ઉપરના પાણીમાં અડદના અથવા ચણાનાં વડા કરીને નાખવાથી કાંજી ઉત્તમ બને છે આ કાંજીનો ઉપયોગ ધાતુરોધન તથા ભસ્મો બનાવવા માટે વાપરે છે

૨૬-ઔષધસેવન-કાળ

કાઠો, અગરસ, ચૂર્ણ વગેરે પ્રાતઃકાળે અરુચિ અને અગ્નિમાઘ હોય તો ભોજન સાથે, સ્વરભંગને માટે ગંત્રે ભોજન સાથે, ધાતુપુષ્ટિને માટે પ્રાત કાળે અને સાજના ભોજન પછી આપવા, કાનમાં તૈલાદ્રિફ નાખવાનું હોય તો તે ગંત્રે સૂતી વેળા નાખવું. કાઠો, ચૂર્ણ, રસાયનો વગેરે ઔષધો આપવાના હોય તો તે ૩, ૭, ૧૪, ૨૧ કિંવા ૪૨ દિવસ પર્યંત એક અથવા બે વખત કાઠો અથવા નિકાઠો આપવો. સારો વિચાર કરી અને રોગનું અનુમાન સારી રીતે ધ્યાનમાં ગમી તે પ્રમાણે ઉપાય ચાલુ કરવો.

મૂત્રજ ઔષધિ દિવસમાં સવારે આપવી મધુ વિરેચન ગંત્રે સૂતી વખતે આપવું. જુલાબની દવા ખાલી પેટે સવારે આપવી. ઊલટી કરાવવા માટે ઔષધિ સવારે કાંજી પિવરાવીને આપવી. ઝેરના સમયે અથવા અતિ આવશ્યકતા જણાય તો ગમે ત્યારે ઊલટી તથા જુલાબની ઔષધિ આપવી. ફળ ખાત્રા હોય તો ભોજન કર્યા પછી ઉપયોગમાં લેવા. માફક અને પસીનો લાવનારી ઔષધિ રાત્રે સૂવાના સમયથી બે કલાક અગાઉ આપવી વધારે અનુકૂળ છે

૨૭-પથ્યપાલન

વિનાપિ મેપજૈર્વ્યાધિ. પથ્યાદેવ નિવર્તેતે । ન તુ પથ્યવિહીનસ્ય મેપજાના શતૈરપિ ।

પથ્યે સતિ ગદાર્તસ્ય કિર્મૌષધનિષેવણે । પથ્યેડસતિ ગદાર્તસ્ય કિર્મૌષધનિષેવણે ॥ (લોર્લિંબરાજ)

પથ્યપાલન કરનાર રોગીનો રોગ ઔષધિ વિના પણ દૂર થાય છે, પણ પથ્યહીન રોગીનો રોગ સેકડો ઔષધિ લેવા છતાં જશે નહિ. જો પથ્યપાલન કરવામાં આવે, તો ઔષધિ લેવાનું કામજ શુ છે ? તાત્પર્ય કે રોગ સહજ દૂર થઈ જશે, પણ જો રોગી પથ્યપાલન નહિ કરે તો ઔષધિ લેવાથી ફળ શુ ? તાત્પર્ય કે ઔષધિ નકામી જશે.

અથા કાષ્ટચય દૂરાત્ પ્રાપ્ય ધોરતગેડમ્નિકં । તયાડપથ્યસ્ય સયોગાદ્ ભવેદ્ધોરતરોડગદ. ॥ (હારીસતહિતાયામ્)

જેવી રીતે લાકડાના સમૂહમાં દૂરથી પડેલો થોડો અગ્નિ અ તે ધોર ૩૫ ધારણ કરે છે, તેવી રીતે અપથ્ય સેવન કરનાર રોગીનો રોગ લય કર ૩૫ ધારણ કરે છે.

૨૮-સર્વસાધારણ અનુપાનો

ઔષધ આપવા માટે જ્યાં અનુપાન લખેલું ન હોય ત્યાં રોગ પ્રમાણે નીચેના સર્વસાધારણ અનુપાનો આપવા.

(૧) સન્નિપાત ઉપર આફનો રસ (૨) ઉધરસ અને કંફવિકાર ઉપર અરડૂસીનો રસ અને ત્રિકટુત્ત ચૂર્ણ. (૩) જ્વર અને વિષમજ્વર ઉપર મધ અને લીડીપીપર. (૪) જામેલા તાવ ઉપર કરિયાતુ, નાગરમોથ અને પિત્તપાપડો. (૫) સંગ્રહણી ઉપર જાશ. (૬) જ્વર ઉપર મધ અને લીડીપીપર. (૭) કૃમિ ઉપર વાવડિંગ (૮) મૂળગ્રાધિ ઉપર ચિત્રક અને સિલામો. (૯) પાંડુરોગ ઉપર મંદૂર (૧૦) ક્ષય ઉપર શિલાજિત (૧૧) શ્વાસ ઉપર ભારગમૂળ અને સૂઠ. (૧૨) પ્રમહ ઉપર આમળા, હળદર અને સાકરયુક્ત ત્રિકળા (૧૩) તૃષ્ણા ઉપર સોનું તપાવી

છમકારેલું પાણી. (૧૪) જવર અને તૃષા ઉપર લોખંડ તપાવી છમકારેલું પાણી. (૧૫) ત્રિદોષ ઉપર આદાનો રસ અને મધ. (૧૬) શૂળ ઉપર હિંગ અને લી. (૧૭) આમ ઉપર કર્ક, ગોમૂત્ર અને એરડતેલ. (૧૮) પ્લીહા ઉપર ત્રિક્ષ્ણા અને લીડીપીપર. (૧૯) વિષ ઉપર સરસડાનું ઝાડ અને સોનું. (૨૦) ઉધરસ ઉપર ભોરી ગણી અને ત્રિકટુ (૨૧) વાતવ્યાધિ ઉપર ગૂગળ, લસણ અને લી. (૨૨) રક્તપિત્ત ઉપર અરડૂસી. (૨૩) કેક્રા ઉપર અને વાણી સારી થવા માટે વજ, અક્ષલકરો અને મધ. (૨૪) ઉદરરોગ ઉપર રેચન. (૨૫) વાતરક્ત ઉપર ગળો અને એરડિયું. (૨૬) અદિતિ વાયુ ઉપર અડદના વડા અને માખણ (૨૭) મેદારોગ ઉપર મધ અને પાણી એકત્ર કરી આપવા (૨૮) પ્રદર ઉપર લોધર. (૨૯) અરુચિ ઉપર બિજોરું અથવા દાડમ. (૩૦) વ્રણ ઉપર ત્રિક્ષ્ણા અને ગૂગળ. (૩૧) શોક ઉપર મધ (આસવ) (૩૨) અમ્લપિત્ત ઉપર દાક્ષ. (૩૩) ઊનવા ઉપર શતાવરી અને કાળાનું પાણી. (૩૪) નેત્ર-રોગ ઉપર ત્રિક્ષ્ણા (૩૫) ઉન્માદ ઉપર જૂનું લી (૩૬) નિદ્રાનો નાશ થયો હોય તો ભેસનું દૂધ. (૩૭) કૃષ્ણ ઉપર ખેરની છાલનું પાણી (૩૮) ઘોળા કોઠ ઉપર બાવચો અને કાળો ઉમરડો. (૩૯) અચ્છર્ણ ઉપર નિદ્રા, હરીતકી તથા ઉષોષણ (૪૦) ઊલટી ઉપર ધાણી. (૪૧) ઉર્ધ્વજત્ર (ગળાના આર લ)થી ઉપર જેટલા રોગ થાય છે, તેઓને તીક્ષ્ણ ઔષધોનું નય. (૪૨) પાર્થશૂળ ઉપર પુષ્કરમૂળ. (૪૩) મૂંઝારોગ ઉપર શીતોપચાર (૪૪) શરીર કૃશ થાય એટલે માખણ, સાકર તથા સોનાનો વરખ. (૪૫) પથરી ઉપર શિલાજિત (૪૬) મૂત્ર બધ થયું હોય તો કુમળા મૂળાના પાદડાનો રસ અને મૂંગે-ખાર એકત્ર કરી આપવા. (૪૭) ગુદમ ઉપર વાયવરણાની છાલ (૪૮) વિદ્રધિ ઉપર રક્તસ્થાવ (૪૯) હેડકી ઉપર લાખના રસનો અથવા નવસાર અને ચૂનો તથા લીચુના રસ એકત્ર કરી વાસ આપવી, અથવા એક માસો પાણી સાથે પાવો (૫૦) દાહ ઉપર શીર્નાવધિ (૫૧) ભગંદર ઉપર કૂતરાના હાડકા ગધેડીના લોહીમા ઘસો શ અપુષ્પીના રસમા મિશ્રિત કરી આપડવું. (૫૨) અવાજ ખૂલવા માટે પુષ્કરમૂળ મધમા આપવા. (૫૩) શીત અને શૈત્ય ઉપર નાગરવેલ અને મરી.

૨૯-ઔષધિપ્રતિનિધિ

જે પદાર્થો જોઈતા સ્થાને જોઈતા વખતે મળી આવતા નથી, તેને બદલે તેવા જ ગુણવાળા પદાર્થ યોજવા; પરંતુ ઔષધિની બનાવટનું નામ જે પદાર્થના નામ ઉપરથી રાખવામા આવ્યું હોય તે મુખ્ય પદાર્થ કદી બદલાવી શકાતો નથી (જેમ કે હરીતક્યવલેહમા હરીતકી એટલે હરડેને બદલે આમળા વપરાય નહિ) આ પ્રમાણે એક ચીજને બદલે જે બીજી ચીજ ગ્રહણ કરવામા આવે તેને ઔષધિપ્રતિનિધિ કહે છે. આ પ્રમાણે એક ન મળે તો તેને બદલે બીજી જે ઔષધિ વાપરી શકાય તેની યાદી અહીં આપીએ છીએ.

અખરોટ-ચિલગોળ, ચારોળી
અગર-તજ, લવંગ, કેસર
અજમેદ-અજમે
અતિવિષ-નાગરમોથ
અદ્રીણ-પુરાસાની અજમે
અષ્ટમૂત્ર-ગોમૂત્ર
અમ્લવેતસ-કોકમ, આમલી
અજીર-મુતકા
આકંડાનું દૂધ-આકડાના પાનનો રસ
ઉત્પલ-કમળ

ઉશબા-ગોપચીની
ઋદ્ધિ-વૃદ્ધિ-કુક્કરકદ
ઓથમીજરું-બેદાણા
કપૂર-ચ દન, રક્તચ દન(રતાદળી)
કલગારી-કડવા કુંડ
કસ્તૂરી-જવ ત્રી
કંકોળ-એલચી, જવ ત્રી
કંદ-સૂગણ
કાકોલી-આસધ
કાળા દાણા-ધ્રુવરણાની જડ
કાંતલોહ-તીખું લોહ, પોલાદ

કેસર-કસુબીનાં ફૂલ, જવ ત્રી,
તજ
કોઈ પણ ક્ષાર-અધેડાનો ક્ષાર
ક્ષીરક કોલી-શતાવરી
ખારસાર-કડવા લીમડાની છાલ
ગજપીપર-પીપરીમૂળ
ઘેટીનું દૂધ-ગાયનું દૂધ
ચવડ-ગજપીપર
ચંદન-વાળો, કપૂર
ચિત્રક-દાતિમૂળ અથવા
નેપાળાના મૂળ

ચોખા-સાઠીચોખા, જુવાર
જવંત્રી-લવગ
જરું-ધાણા
જવક અને ઋષભક-ભોયકોળું
જૂનું ધી-તાબું ધી
તગર-કોષ
તુવેર-કળથી
દહીં-છાશ
દારુહળદર-હળદર
દ્રાક્ષ-ખજૂર, શીવણીના ફળ
ધાવડીનાં ફૂલ-મહુડાના ફૂલ
નખલા-લવગના ફૂલ
નાગકેસર-કમળના કેશરા
નીલોત્પલ-કુમુદપુષ્પ, પોયણ
પત્તા-પરવાળા

પીપર-મરી
પુષ્કરમૂળ-કોષ
ખનકેસા-નીલકમળ
ખકરીનું દૂધ-ગાયનું દૂધ
ખાવચો-કૃવાડિયાનાં ખીજ
ભારંગમૂળ-ભોરિંગણીના મૂળ
ભિલામો-ચિત્રક, ચિત્રો
ભોંયકોળું-આસધ
મધ-જૂના ગોળ
મરી-લવગ
મેઢા ને મહામેઢા-જેઠીમધ
અને આસધ
મોતી-મોતીની છીપ
મોરવેલ-તજ
રક્તચ દન-વાળો (વીરણુનો)
રસાંજન-દારહળદર

રૂપું-રૌપ્યમાક્ષિક, લોહલરમ
લક્ષમણા-મયૂરશિખા
વજ-મોરવેલ, કોળિંજન
વરી-સામો
વાળો-નાગરમોથ
શિલાજિત-કલમીસોરા
સફેદ કાથો-ગેરુ
સંચળ-મીઠું
સુવર્ણમાક્ષિક-સોનાગેરુ
સુવર્ણલરમ-સુવર્ણમાક્ષિક-
લરમ, લોહલરમ
સૂંઠ-આદુ
સોનું-સુવર્ણમાક્ષિક, લોહલરમ
હરડે-આમળા
હીરો-વૈકાતમણિ

૩૦-વનૌષધિગુણદર્શિમાંનાં નામો વિષે ખુલાસો

દરેક વનસ્પતિનું પહેલું ઉપર આપેલું નામ ગુજરાતી છે.

સં૦ સંસ્કૃત. મ૦ મરાઠી દે૦ દેશી. કૌ૦ કોઠણી. વ૦ વહાડી ખા૦ ખાનદેશી. ગા૦ ગોમંતકી. હિં૦ હિંદુસ્તાની. બં૦ બંગાલી. ક૦ કર્નાટકી. તૈ૦ તૈલગી. મા૦ મારવાડી. રા૦ રાજપૂતાની કા૦ કાન્યકુબ્જ પં૦ પંજાબી. તા૦ તામીલ. તુ૦ તુલુ મલા૦ મલ્લાકા (મલખારી). ફા૦ ફારસી. અ૦ અરબી ઇ૦ ઇંગ્રેજી. લા૦ લેટિન ઉ૦ ઉડીસા સિં૦ સિહલદ્વિપી ને૦ નેપાલી ઓ૦ ઓરિયા. બ્ર૦ બ્રહ્મી. આ૦ આંધલ. ફિં૦ ફિરંગી. સિં૦ સિંધી. અફ૦ અફઘાન. ગઢ૦ ગઢવાલી

૩૧-કેટલીક ઔષધિઓનો દોષ ટાળનારી ઔષધિઓ

સર્વ વસ્તુઓમા ગુણ અને અવગુણ રહેલા જ છે જેમ કે જે વસ્તુ પૌષ્ટિક હોય છે તે ભારે અને કબજિયાત કરનારી હોય છે. પૌષ્ટિકપણું એ ગુણ છે અને પચવામા ભારેપણું એ દોષ છે. એટલા માટે કોઈ પણ વસ્તુનો ગુણ લેતા દોષ દબાવવો હોય ત્યારે અથવા જૂલથી વધારે સેવન કરવાથી દોષ ઉત્પન્ન થયો હોય ત્યારે તે દોષ ટાળનાર ઔષધિનો ઉપયોગ કરવો લાભદાયક છે. તેથી આ નીચે તેવી કેટલીક ઔષધિઓ તથા તેમના દોષને ટાળનારી ઔષધિઓ આપી છે.

ઔષધિ	દોષનાશક ઔષધિ	ઔષધિ	દોષનાશક ઔષધિ
અખોડ	દાડમનો રસ	ચણોઠી	ધાણા, દૂધ
અનેનાસ	કેસર, તજ	ગાળે	ઘી, ખટાઈ
અદ્રીણ	વરિયાળીનો મુરખ્ખો, સાકર	ઝેંગ્રચલુ	ઘી, વમન કગવડું
જમમ્બળ	વરિયાળી, સૂંઠનો મુરખ્ખો	કરેણ	ઘી મધ
સતરા	મીઠું, સાકર	હીરાકશી	છાશ
તમાકુ	દૂધ	હીરા	ઘી, દૂધ અને વમન કરાવડું
જાળુ	મીઠું	હિંગ	ખનકેસા, તતીરા ગુદ, દાડમ
ચૂનો	ઘી, બદામનું તેલ		

હરડા	ધી અને મધ	રસકપૂર	ગાયનું દૂધ
હળદર	લીધુ બિજોગનો રસ	મુરદાગશિ ગ	ધી, બદામનું તેલ, વમન કરાવવું
સાપની કાચળી	ધાણા અને ધી	લિલામા	ટાપરું, તલ, ચાંગેળી, બદામ
શિલાજિત	ધી	કપૂર	કેસર, કગતૂરી
શતાવરી	મધ	આમલી	બનફસા

૩૨-રોગીને પાણી આપવા વિષે

મૂરછાં, પિત્ત, ગરમી, દાહ, વિષવિકાર, રક્તવિકાર, મદાત્મય, શ્રમ, ભ્રમ, તમકશ્વાસ, વમન અને બિષ્નું રક્તપિત્ત એ રોગોમા તથા જેને અન્ય સારી રીતે પચન થઈ ગયું હોય તે સર્વ માટે શીતળ જળ લાભદાયક છે

પડખાના શૂળ, સળેખમ, વાયુનો રોગ, ગલગ્રહ, આક્રો, કબજિયાત, બુલાખ ઉપર, નવીન તાવ, અરુચિ, સગ્રહણી, પેટનો ગોળો, શ્વાસ, ઉધરસ, ગૂમડા, હેડકી વગેરે રોગોમા તથા તેલાદિ રોગ પીવા પછી શીતળ પાણી પીવાની મના છે, એટલે એવા પ્રસંગોમા ઉકાળેલું પાણી પીવું જોઈએ.

સન્નિપાત રોગમા રોગી જ્યારે તૃષાથી બહુ જ ગલરાતો હોય, એવે વખતે પણ ઠંડું પાણી પીવા આપવું એ મૃત્યુ સમાન સમજવું

અરુચિ, સળેખમ, મદાસિ, શોથ, ક્ષય, મોઢામાથી પાણી પડવું ઉદરરોગ, ટાઢ, તીક્ષ્ણ નેત્ર-રોગ, નવીન જ્વર, ત્રણ અને મધુમેહ રોગમા થોડુંથોડું પાણી પીવા માટે આપવું.

કોલેરાની બિલટી થતી હોય સારે જરૂર પડતા વરિયાળીનું ઉકાળેલું પાણી એક એક ચમચો આપતા રહેવું

રક્તપિત્ત, મૂરછાં, રક્તવિકાર અને પિત્તપ્રધાન રોગોમા ગરમ પાણી અતિહાનિકારક છે.

આ ઉપરાંત જળસ્વેદથી અનેક રોગ દૂર થાય છે. જે ઉપરથી વર્તમાન સમયમા સર્વને જળસ્વેદ આપવાનું કેટલાક અવિચારી મનુષ્ય કહે છે ઠંડા જળમા અર્ધો કલાક બેસવું તેમ જ આઠ આઠ દિવસે અમુક મિનિટ સુધી ગરમ પાણીમા બેસવું, તથા ભોજનમા ઘી, દૂધ વગેરે પૌષ્ટિક આહાર બિલકુલ ન લેવો એવો આગ્રહ રાખવામા આવે છે. આથી કફપ્રધાન પ્રકૃતિમા શરીર બળવાન હોય તો જરૂર લાભ પહોંચે છે, પણ જેના વાત, પિત્ત અને કફ, એ ત્રણ દોષ નિર્બળ બન્યા હોય, શરીર નિસ્તેજ જણાતું હોય એવા માટે આ જળસ્વેદવિધિ હાનિકારક છે માટે બુદ્ધિમાને વિચાર કરી જળનો ઉપયોગ કરવો

૩૩-ઉપવાસ(લંઘન) વિષે સૂચના

ઉપવાસ કરવાથી વાતાદિ દોષનો ક્ષય થાય છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત બને છે, જ્વરાદિ અનેક રોગનું બળ ઓછું થાય છે એટલું જના પણ રોગી અને પ્રકૃતિનો વિચાર કરીને લંઘન કરાવવું જોઈએ.

વાતરોગી તૃષતુર, થાકેલો, અતિ ક્ષુધાતુર, બાળક, વૃદ્ધ, સગર્ભા સ્ત્રી, ક્ષયરોગી, જીર્ણજ્વર વગેરે અનેક રોગવાળા મનુષ્ય ઉપવાસના અનધિકારી છે જે મનુષ્યને ઉપવાસ કરાવવાથી હાડકા-ઓમા ફેડ, મનમા ભ્રમ, આખ પર વારવાર અધારા આવવા વગેરે પીડા થતી હોય, એવા રોગીને પણ ઉપવાસ કરાવવા નહિ

૩૪-ઔષધિઓના ગુણદોષદર્શક શબ્દો વિષે સમજૂતી

ઔષધિઓના ગુણદોષને દર્શાવનારા મુખ્ય શબ્દોની વિશેષ સમજૂતી નીચે પ્રમાણે છે :-

લઘુ, ગુરુ, રિનગ્ધ, રુક્ષ અને તીક્ષ્ણ; એ અનુક્રમે આકાશ, પૃથ્વી, જળ, પવન અને અગ્નિના ગુણ છે તે પાચ ચૈક્રી ૧—લઘુ (હલકો) પદાર્થ અત્યંત પથ્ય, કફનાશક અને તરત પાચન થાય એવો હોય છે ૨—ગુરુ (ભારે) પદાર્થ વાયુને હરનાર, પુષ્ટિકારક, કફકારક અને ધીરેથી પાચન થાય એવો છે ૩—રિનગ્ધ (ચીકણાળા) તેલ ઇત્યાદિ પદાર્થ વાયુનાશક, કફ કરનાર, વૃષ્ય

અને બળવર્ધક હોય છે. ૪—રુક્ષ (રૂષો-લૂષો) પદાર્થ વાયુ કરનાર અને અત્યંત કફકારક હોય છે. ૫—તીક્ષ્ણ (તીષો) પદાર્થ ઘણું કરીને પિત્તકર્તા લેખન અને કફ તથા વાયુને હણનાર હોય છે. ૬—શ્લેષ્મ પદાર્થ ચીકણાશ વિનાનો છતાં કઠોર હોવાથી ચીન્થો હોય છે, જેમ કે ઘૂટેલો પથ્થર. ૭—સ્થિર પદાર્થ વાયુ અને મળને રોકે છે ૮—રસ પદાર્થ વાયુ અને મળને કાઢે છે. ૯—પિચ્છલ (દૂધની તર જેવો) પદાર્થ નંતુ(રેસા)વાળો, બળકર્તા, ભારે, તૂટેલને સાધનાર, કફકર્તા, ક્લેદન અને છેદનકર્તા બાળવો. ૧૦—શીતળ પદાર્થ સુખકર્તા, રુધિર આદિના વહી જવાને રોકનાર, મૂર્છા, તરસ, પ્રવેદ પરસેવો અને દાહ)ને દૂર કરે છે. ૧૧—ઉષ્ણ (ગરમ) પદાર્થ શીતળ પદાર્થથી ઊલટા ગુણવાળો અને પાચક છે ૧૨—વિશદ (ફેલાઈ જનાર) પદાર્થ વાયુને ભરે છે. ૧૩—સ્થૂલ પદાર્થ શરીરને બહુ કરે છે અને હિંદ્રોને બંધ કરે છે ૧૪—સૂક્ષ્મ પદાર્થ શરીરના નાના અંગો વગેરેમાં પણ પ્રવેશ કરે છે ૧૫—દ્રવ (પ્રવાહી) પદાર્થ ભીજવવાના અને ફેલાઈ જવાના ગુણવાળો છે. ૧૬—શુષ્ક પદાર્થ એથી વિપરીત ગુણવાળો છે. ૧૭—આશુકારી પદાર્થ શરીરમાં શીઘ્રતા કરે; જેમ કે તેલ પાણીમાં જલદી પસરી જાય છે. ૧૮—મંદ પદાર્થ શિથિલતા કરે છે. એને અદ્ય પણ કહે છે ૧૯—મૃદુ પદાર્થ ક્રોમળ હોય છે ૨૦—કર્કશ પદાર્થ અગ્રખર એવો છે એ વીસ ગુણો સુશ્રુતે કહ્યા છે. તે સિવાય દીપનાદિ ગુણો નીચે પ્રમાણે છે :-

૧-જે પદાર્થ આમને પચાવે પણ અગ્નિને પ્રદીપ્ત ન કરે તેને પાચન ઔષધ કહે છે : જેમ કે નાગકેસર ૨-જે દ્રવ્ય આમને ન પચાવે અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે તેને દીપન ઔષધ કહે છે; જેમ કે વરિયાળી ૩-જે આમને પચાવે અને અગ્નિને પણ પ્રદીપ્ત કરે, તેને દીપનપાચન કહે છે; જેમ કે ચિત્રક. ૪-જે પદાર્થ ઊલટી, રેચ આદિ કરાવ્યા વિના બગડેલા દોષોનું શોધન કરી સમાન દશામાં લાવે; તાત્પર્ય કે વાત-પિત્ત-કફ જે દોષ ન્યૂનાધિક થઈ રહેલા હોય એને સમાન કરી આપે તેને શમન કે સંશમન ઔષધિ કહે છે, જેમ કે ગળો. ૫-જે ઔષધિ અપકવ વાયુ, પિત્ત, કફ અને મળને પકવ કરીને વાયુના બંધને તોડી મળને નીચે ઉતારે તેને અનુલોમન ઔષધ કહે છે, જેમ કે હરડે ૬-ઠોઠામાં ચોટી રહેલ પકવવા લાયક મલાદિકને પકવ્યા વિના જ જે ઔષધિ નીચે ઠેલી લાવે અર્થાત્ આડો કરે તેને સ્પ્રશન ઔષધ કહે છે, જેમ કે ગરમાળો. ૭-વાતાદિક દોષથી અબદ્ધ (છૂટા) અને બદ્ધ (બંધાયેલા) તેમ જ વાયુથી લીંડીની માફક સુકાયેલ મલાદિકને જે ભેદીને ગુદાના માર્ગથી બહાર કાઢે તેને ભેદન ઔષધ કહે છે, જેમ કે કકુ ૮-જે પાકા તેમ જ કાચા મલાદિને પાતળા કરી ગુદાદ્વારે બહાર કાઢે તેને રેચક ઔષધ કહે છે, જેમ કે નસોતર. ૯-જે નહિ પાકેલા પિત્ત અને કફને બળપૂર્વક મોઢાની વાટે બહાર કાઢે (ઊલટી કરાવે) તેને વમન ઔષધ કહેલ છે; જેમ કે મીંઢળ. ૧૦-પોતાના સ્થાનમાં સચિત્ થઈ રહેલા મળને ઉપરના ભાગમાં લાવી (મોઢા અને નાક વાટે) જે ઔષધ બહાર કાઢે અથવા અધોભાગે (ગુદા, લિંગ, ભગદ્વારે) બહાર કાઢે તે દેહસંશોધક છે, જેમ કે કૂકડવેલ. ૧૧-જે ઔષધ દીપન, પાચન અને ગરમ હોવાથી શરીરમાં પ્રવાહીરૂપે રહેલા અથવા વહેતા દોષને સૂકવીને કઠિન બનાવે તેને ગ્રાહી કહે છે, જેમ કે સૂંઠ, છરું અને ગજપીપર ૧૨-જે ઔષધ વૃષ્ટિ, શીતળ, તૂરુ ને લઘુપાકી હોવાથી પ્રતિલોમવાત કરી આપે તે સ્તંભન ઔષધ છે; જેમ કે કડાછાલ અને અરલુ. ૧૩-જે ઔષધ પરસ્પર મળેલા અથવા કાપેલા રુધિર, કૃમિ, વાત, પિત્ત, કફાદિક દોષને પોતાની શક્તિથી તોડીફાડીને બ્રુદા કરી આપે એને છેદન ઔષધ કહે છે; જેમ કે ક્ષાર, કાળા મરી, શિલાગિત ૧૪-જે દ્રવ્ય રસાદિ ધાતુ અને વાતાદિ દોષોને સૂકવી શરીરને શુદ્ધ કરે તેને લેખન કહે છે, જેમ કે મધ, ગરમ પાણી, ઘોડાવજ, જવ ૧૫-જે પદાર્થ ખાવાથી મથુન કરવાનો ઉત્સાહ થાય તેને વાજકર ઔષધ બાળવા; જેમ કે કૌચા, ગગેટી, દૂધ, એખરો અને શતાવરી, સ્ત્રીનું સ્મરણ, કીર્તન, દર્શન, સલાષણ, સ્પર્શ, સુબન, આલિંગન અને મથુન, એ સર્વ શુક્રને પ્રવૃત્ત કરે છે મોટી ભોગિ ગણીના કૃણ વીર્યનું રેચન કરાવે છે બળકળ વીર્યનું સ્તંભનકર્તા છે, હરડે વીર્યને સૂકવનારી (પાતળી ધાતુને ઘટ્ટ કરનારી) છે ૧૬-જેનાથી શુક્ર(વીર્ય)ની વૃદ્ધિ થાય તેને શુક્રલ કહે છે, જેમ કે આસંધ, મૂસળી,

સાકર અને શતાવરી. વળી જે પદાર્થ ધાતુને (વીર્યને) ઉત્પન્ન કરે તેમ જ ઘટ્ટ કરે તેને ધાતુ-ચૈતન્યદારી ઔષધ કહે છે, જેમ કે દૂધ, અડદ, લિલામાના ખીજ અને આમળા. ૧૭-જે પદાર્થ શરીરની વૃદ્ધાવસ્થા અને જવગદિ રોગોને દૂર કરે તથા ગ્સાદિ ધાતુને પુષ્ટ કરે તેને રસાયન ઔષધ કહે છે; જેમ કે હરડે, રૂદતી (એક પ્રકારનું શાક), ગળો, ગૂગળ અને શિલાજિત. ૧૮-જે પદાર્થ પ્રથમ અપકવ સ્થિતિમાં જ પોતાના ગુણોથી આખા શરીરમાં વ્યાપી જઈ પછી જ પચે એ વ્યવસ્થા ઔષધ છે; જેમ કે ભાગ અને અક્ષીણ. ૧૯-જે ઔષધ શરીરમાંના ધાતુઓને તથા ઓજને ઓપાયું કરીને શરીરના સાધાઓને શિથિલ-ઢીંચા કરે તેને વિકાસી ઔષધ જાણવું; જેમ કે મોપારી અને કાદરા. ૨૦-જે પદાર્થ યુક્તિનો લોપ કરે અને તમોચુચુપ્રધાન હોય તેને માદક (મદદાગક) કહે છે; જેમ કે દારૂ, સુગંદક ૨૧-જે ઔષધ ખીજ ઔષધિની સાથે ઉપયોગ કરતા પોતાના ગુણ ન છોડતા તેની સાથે ઉપયોગ કરેલી ઔષધિના ગુણમાં વધારો કરે તે યોગવાદી કહેવાય છે; જેમ કે મધ, પાણી, તેલ, ઘી, પારો, લોહલગ્ન, શિલાજિત વગેરે. જે વ્યવાયી વિકાસી, સૂક્ષ્મ, દેદન કરનાર, માદક, દાહક, પ્રાણહારક તથા યોગવાદી હોય તેને વિષ કહે છે; જેમ કે વજનાગ. વિષને યોગવાદી કહેવાનો ભાવ એ છે કે, ટાઈ પણ સમ્પ્રદાર વિશેષ કરીને જે જે અનુપાન સાથે આપે તે તે અનુપાનોના ગુણ વધારી અમૃત તુલ્ય ગુણ કરે. ૨૨-જે પદાર્થ પોતાના બળથી શરીરનાં છિદ્રોમાં રહેલા વાતાદક દોષોના સચયને કાઢે તેને પ્રમાથી ઔષધ કહે છે, જેમ કે કાળા મરી, ઘોડાવજ. ૨૩- જે પદાર્થ પોતાના પિત્ત ગુણથી તથા ભારેપાયાના કારણથી રમવાહિની શિગઓને રોકીને શરીરને ભારે સુખ બનાવે તેને અભિષ્યદી કહે છે; જેમ કે દહી ૨૪-જે પદાર્થ શરીરમાં ખટાશ અને તૃપાને વધારે છે તથા હૃદયમાં દાહ કરે છે અને જેનો પાક ઘણો જલદી થાય છે, તેને દાહક અથવા નિદાહી કહે છે; જેમ કે અજમોદ. ૨૫-જે ઔષધિ શરીરના સૂક્ષ્મ છિદ્રોમાં પ્રવેશ કરે તેને સૂક્ષ્મ કહે છે, જેમ કે સિંધાલૂણ, મધ, લીમડો, એરડીનું તેલ.

સાધારણ રીતે મીઠો રસ વાત અને પિત્તને દબાવે છે, કડવો અને તૂરો રસ પિત્ત અને કફને ટાળે છે, ખાટો અને ખારો રસ વાતને દબાવે છે અને તીખો રસ કફને દૂર કરે છે કફનાશ માટે વમન ઉત્તમ છે; પિત્તનાશ માટે વિરેચન ઠીક છે અને વાયુનાશ માટે બસ્તી ઉપયોગી છે.

૩૫-ઔષધિઓના સમૂહોનાં નામ

એકથી અધિક દેશી ઔષધિઓના સમૂહને સૂચવનારા નામોની સમજૂતી નીચે પ્રમાણે છે —

અંજનત્રય-૧ કાળો સુરમો, ૨ જસતના ફૂલ અને ૩ રસવતી.

અમ્લપંચક-૧ ખેર, ૨ દાડમ, ૩ કાકમ, ૪ ચૂંડા અને ૫ અમ્લવેતસ.

અષ્ટવર્ગ-મેદા, મહામેદા, જીવંક, ઋષભક, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, ઋદ્ધિ અને વૃદ્ધિ.

અષ્ટગંધ-૧ કપૂર, ૨ ચંદન, ૩ મોથ, ૪ કુસુમ, ૫ દેવદારુ, ૬ ગોરોચન, ૭ કેસર અને ૮ વાળો.

અષ્ટવિધ ચિકિત્સા-૧ શલ્ય, ૨ શાલાકય, ૩ બળચિકિત્સા, ૪ અગદ, ૫ વિષતંત્ર, ૬ વાજકરણ, ૭ રસાયન અને ૮ ભૂતવિદ્યા.

ઉપવિષત્રય-૧ નિર્વિષી, ૨ અતિવિષ અને ૩ લગલી

અંકલવણ-સિંધ

ઔષધિ પંચામૃત-૧ ગળો, ૨ મૂસળી, ૩ સૂઠ, ૪ ગોખરુ અને ૫ શતાવરી.

કંટુષણ-૧ લીડીપીપર, ૨ પીપળામૂળ અને ૩ સૂઠ

કંટકતૃતીય-૧ ધમાસો, ૨ ભોરિ ગણી અને ૩ ડમરો

કંટકારીત્રય-૧ જીલો રીગણી, ૨ બેડી ભોરિગણી અને ૩ ગોખરુ

કંટુચિ-૧ સૂઠ, ૨ લસણ, ૩ આદુ અને ૪ પીપળામૂળ

ક્ષારદ્વય-૧ જવખાર અને ૨ સાજખાર.

ક્ષારત્રય-૧ જવખાર, ૨ સાજખાર અને ૩ ટકણખાર

ક્ષારપંચક-૧ ખાખરો, ૨ કમળ, ૩ જવ, ૪ તલસાર(તલના છોડ)નો બનાવેલો ક્ષાર અને ૫ સાંજખાર

ક્ષારધટ્ક-૧ તલસરી, ૨ લાગલી, ૩ અડદ, ૪ અધેડો, ૫ મરખો અને ૬ કડો, એ છ ચીજોના ક્ષાર.

ક્ષારદશક-૧ સરગવો, ૨ મૂળા, ૩ પલાશ (ખાખરો), ૪ આમલી, ૫ ચિત્રક, ૬ આદુ, ૭ શેરડી, ૮ અધેડી, ૯ મોચરસ અને ૧૦ જવ.

ક્ષીરવૃક્ષ-હિંચરો, વડ, પીપળ, વેત, પારસપીપળો, ૫ ચલદ્ર અને ગળો

ચતુર્લવણુ-સિંધવ, સંચળ, બિડલૂણુ અને સમુદ્રલૂણુ

ચતુરંગ-૧ અમલમેદ, ૨ કોકમ, ૩ મોટા લીંબુ અને ૪ ગોળ ખાટા લીંબુ.

ચતુરણુ-૧ સૂઠ, ૨ મરી, ૩ લીંડીપીપર અને ૪ પીપળીમૂળ.

ચતુર્ભીજ-૧ મેથી, ૨ અસાળિયો, ૩ કાળીજીરી અને ૪ અજમોદ.

ચાતુર્જાત-તેના બે પ્રકાર છે: (૧) ૧ તજ, ૨ તમાલપત્ર, ૩ એલચી અને ૪ નાગકેસર.

(૨) નાગકેસરના સ્થાને મરી હોય તે કદુ ચાતુર્જાત

ચાતુર્ભદ્રક-૧ સૂઠ, ૨ અતિવિષ, ૩ મોથ અને ૪ ગળો.

ચાતુર્થિકગણુ-૧ આમળા, ૨ હરડે, ૩ લીંડીપીપર અને ૪ ચિત્રો.

છવનીયગણુ-૧ છવક, ૨ ઋષભક, ૩ મેદા, ૪ મહામેદા, ૫ કાકોલી, ૬ ક્ષીરકાકોલી, ૭ ઋદ્ધિ, ૮ વૃદ્ધિ, ૯ જોડીમધ, ૧૦ ખરખોડી, ૧૧ જગલી મગ અને ૧૨ જગલી અડદ.

ત્રિકટુ-ચુષણુ-૧ સૂઠ, ૨ મરી અને ૩ લીંડીપીપર.

ત્રિક્ષ્ણા-એ ત્રણ પ્રકારના છે:-(૧) હરડે, બહેડા અને આમળા, એ સમાન લાગે, અથવા હરડે ૧ લાગ, બહેડા ૨ લાગ અને આમળા ૪ લાગને ત્રિક્ષ્ણા કહે છે. (૨) દ્રાક્ષ, શવન (શિવણ) અને ખજૂરના ફળ, એ મધુર ત્રિક્ષ્ણા. (૩) જાંબુફળ, લવંગ અને એલચી, એ સુગંધી ત્રિક્ષ્ણા.

ત્રિસુગંધ- } ૧ તજ, ૨ તમાલપત્ર અને ૩ એલચી.
ત્રિજાત- }

ત્રિવર્ગ-૧ ત્રિકટુ, ૨ ત્રિક્ષ્ણા અને ૩ ચિત્રકમૂળ.

ત્રિમદ-૧ વાવડિંગ, ૨ નાગરમોથ અને ૩ ચિત્રકમૂળ.

ત્રિમધુર-૧ મધ, ૨ ઘી અને ૩ સાકર.

ત્રિલવણુ-૧ સંચળ, ૨ સિંધવ અને ૩ બિડલૂણુ.

ત્રિસમ-૧ હરડે, ૨ સૂઠ અને ૩ ગળો

ત્રિકાષિકા-૧ સૂઠ, ૨ અતિવિષ અને ૩ મોથ.

ત્રિસિતા-૧ શેરડી, ૨ મધ અને ૩ જરના સાઠાની સાકર.

ત્રિકંટક-૧ સૂઠ, ૨ ગળો અને ૩ ધમાસો.

ત્રિલોહ-૧ સોનું, ૨ રૂપું અને ૩ તાણુ.

દશમૂળ-લઘુપચમૂળ અને બૃહત્પચમૂળ એકત્ર.

દ્વિલવણુ-સિંધવ અને સંચળ.

નવરત્ન-માણિક, મોતી, પરવાળા, ગરુડપાય, પોખરાજ, હીરો, ગોમેદ, નીલ અને વૈદૂર્ય.

નિંબપંચાંગ-૧ લીમડાના પાદડા, ૨ ફૂલ ૩ ફળ, ૪ મૂળ અને ૫ છાલ

પંચકોલ-(૫ ચોળુ) એના બે પ્રકાર છે: (૧) લીંડીપીપર, ૨ પીપરીમૂળ, ૩ ચવક, ૪ ચિત્રક અને ૫ સૂઠ (૨) ૧ હરડે, ૨ અજમો, ૩ સંચળ, ૪ હિંગ અને ૫ સૂઠ

પંચતિક્ત-ભોરિગણી, ગળો, સૂઠ, કુષ (ઉપલેટ) અને કરિયાતું.

પંચપિત્ત-કુક્કર, બકરી, ભેસ, રોહિતમાછલી અને મોર, એ પાચ જીવોનું પિત્ત.

પંચપલ્લવ-આખો, જાણુ, કોઠી, બિન્નેરુ તથા બીલી, એ પાચે ઝાડોની કૃંપળો.

પંચભદ્ર-ગળો, પિત્તપાપડો. કરિયાતું, નાગરમોથ અને સૂઠ.

પંચવલ્કલ-વડ, પીપળ, પીપળો, ઉમરો તથા પારસપીપળો, એ પાચ ઝાડોની છાલ:

પંચમૂળ-એના આઠ પ્રકાર છે. (૧) ૧ શાલવણુ, ૨ પીંડવણુ, ૩ ખેડી રીંગણી, ૪ ઊભી રીંગણી અને ૫ ગોખરુ, એ લઘુપંચમૂળ. (૨) ૧ ખીલી, ૨ સીવણુ, ૩ પાટલા (કાકચ), ૪ અરણી અને ૫ અરલુ, એ બૃહત્ પંચમૂળ. (૩) ૧ બળદાણા, ૨ સાટોડી, ૩ મુદ્ગપણી (જગલી મગ), ૪ માસપણી (જગલી અડદ) અને ૫ એરંડમૂળ, એ બલાદિ પંચમૂળ. (૪) ૧ હળદર, ૨ ગળો, ૩ મીઠીઆવળ, ૪ સારીવા (અનંતમૂળ) અને ૫ વિદારીકદ, એ વદ્ધી પંચમૂળ. (૫) ૧ જીવક, ૨ ઋષસક, ૩ જીવંતી, ૪ મેદા અને ૫ મહામેદા. એ જીવક પંચમૂળ. (૬) ૧ દલ (ડાલડો), ૨ કાસ (કાસડો), ૩ શર, ૪ કુશ અને ૫ શેલડી, એ તૃણપંચમૂળ. (૭) ૧ ગોખરુ, ૨ ખેરડી, ૩ ધ્રુવારણી (ત્રુસકું અથવા કડવી કોઠીખી), ૪ કાસુદરો અને ૫ શિરીષ (સરસડો), એ ગોક્ષુરાદિ પંચમૂળ. (૮) ૧ શતાવરી, ૨ વિદારીકદ, ૩ જીવંતી, ૪ મેદાશગી અને ૫ જીવક, એ શતાવર્યાદિ પંચમૂળ.

પંચમહાવિષ-૧ સોમલ, ૨ હરતાલ, ૩ મનશીલ, ૪ વછનાગ અને ૫ સર્પવિષ.

પંચામૃત-૧ સૂઠ ૨ કાળી મૂસળી, ૩ ગળોસત્ત્વ, ૪ શતાવરી અને ૫ ગોખરુ અથવા તો દૂધ, દહી, ઘી, મધ અને ખાંડ

પંચોપવિષ-૧ આકડો, ૨ થોર, ૩ લાગલી (કલગારી) ૪ ધતૂરો (ધતૂરાને બદલે કોઈ કોઈ એરકોચલા લે છે) અને ૫ કણેર.

પંચગવ્ય-૧ ગાયનુ મૂત્ર, ૨ જાણુ, ૩ દૂધ, ૪ દહી અને ૫ ઘી, એ પાચે પદાર્થ.

પંચામ્લ-૧ અમલખેદ, કોકમ, ૩ મોટા (જખીરી) લીંબુ, ૪ ગોળ ખાટા લીંબુ, ૫ બિજેરા.

પંચગણુ-૧ પીંડવણુ, ૨ ઊભી રીંગણી, ૩ ખેડી ભોરિંગણી, ૪ વિદારીકદ અને ૫ ગોખરુ.

પંચસમ-એના બે પ્રકાર છે: (૧) ૧ સૂઠ, ૨ લીંડીપીપર, ૩ હરડે, ૪ નસોતર અને ૫ સચળ. (૨) ૧ આમલી, ૨ સિંધાલૂણુ, ૩ ચિત્રકમૂળ, ૪ હરડે અને ૫ લીંડીપીપર

પંચાંગલેપ-૧ સાટોડીના મૂળ, ૨ દેવદાર, ૩ સૂંઠ, ૪ સરસવ, ૫ સરગવાની છાલ.

પંચભંગ-૧ કૂકડવેલો ૨ ખીજડી, ૩ ભાગ, ૪ નગોડ અને ૫ તાલીસપત્ર

પંચમૂત્ર-૧ ગાય, બકરી, ૩ ઘેટી, ૪ ભેંસ અને ૫ ગધેડી, એ પાચના મૂત્ર.

પંચખીજ-એના બે પ્રકાર છે: (૧) ૧ રાઈ, ૨ અજમોદ, ૩ જીરું, ૪ ખસખસ અને ૫ તલ (૨) ૧ મેથી, ૨ માલકાગણી, ૩ અજમો, ૪ કાળીજીરી અને ૫ એખરો

પંચસિદ્ધોપધ-૧ તેલિયો કદ (એ નાના બળા જેવડો હાથલર જીયો છોડ હોય છે તેના પાદડા પીલુ જેવા અને તેની છાલમા તેલનો પ્રકાશ હોય છે), ૨ સુધાકંદ, ૩ કુકરંદ, ૪ રુદ્રવંતી (જગલી ચણા-એના પાંદડા ચણા જેવા અને નીચે ચીકાશ હોય છે) અને ૫ મત્રયાક્ષી

પંચસૂરણુ-૧ મીઠું સૂરણુ ૨ કડવું કુગરી સૂરણુ, ૩ ચિત્રાવાળું ચિતલકદ, ૪ પાચ પત્રના ખાટખટખાનો કંદ અને ૫ માળાકંદ

પંચમૂળ કષાય-(જ્વરાતિસારમા આપવાનો કષાય) ચીકણા, ખીલી, ગળો, નાગરમોથ અને સૂઠ

પંચક્ષાર-જવખાર, ખાખરાનો ક્ષાર, સાજખાર, તલનો ક્ષાર અને પાટલાનો ક્ષાર

પંચામ્લ કૂળ-ખેર, દાડમ, આખલી, અમ્લવેત અને નાનાં ખેર (ચણીખેર).

બલાચતુષ્ટય-૧ બલા (બળ, બોળ, કેટલાક એને ખરેટી એટલે ખપાટ માને છે), મહાબલા (સહદેવી, સોનેલુ), ૩ નાગબલા (ગગેટી), ૪ અતિબલા (ગાડર કાગસી)

મધુરત્રય-૧ ઘી, ૨ ગોળ અને ૩ મધ.

મિત્રપંચક-૧ ઘી, ૨ મધ, ૩ ગૂળ, ૪ ચણોઠી અને ૫ ટંકણખાર.

લવણત્રય-૧ સિંધાલૂણુ, ૨ સચળ, ૩ બિડલવણુ.

લવણપંચક-૧ સિંધાલૂણુ, ૨ સચળ, ૩ બિડલવણુ, ૪ સાલરલૂણુ અથવા વરાગડું મીઠું અને ૫ દરિયાનું કિંવા નદીનું (ધસિયું) મીઠું.

વ્યોપ-ત્રિકટુ (૧ સૂડ, ૨ મરી અને ૩ લીંડીપીપર).

પદ્મસ-૧ ગળ્યો, ૨ ખાટો, ૩ ખારો, ૪ કડવો ૫ તીખો અને ૬ તૂંગ.

પદુષણુ-૧ સૂડ, ૨ મરી, ૩ લીંડીપીપર, ૪ પીપરીમૂળ ૫ ચતક અને ૬ ચિત્રક.

સુગંધી પંચક-(૧) ૧ કેસર, ૨ અગર ૩ કપૂર, ૪ કગતૂરી અને ૫ ચદન (૨) ૧ કપૂર, ૨ ચણકમોમા (કંકાલ), ૩ લવંગ, ૪ અયક્ષ અને ૫ સોપારી, આ પાંચ સુગંધી પંચક કહેવાય છે.

સુગંધી પદ્ક-એના બે પ્રકાર છે (૧) ૧ અયક્ષ, ૨ લવંગ, ૩ કપૂર, ૪ સોપારી, ૫ વાળો અને ૬ ચણકમોમા; એ સુગંધી પદ્ક. (૨) ૧ કૃષ્ણાગરુ, ૨ કસ્તૂરી, ૩ કપૂર, ૪ શ્વેતચદન, ૫ ચણકમોમા અને ૬ નોગવેલ કદ; એ મહાસુગંધી પદ્ક.

પદ્મપ્રાણહરણુ-૧ સડેલુ માસ, ૨ વૃદ્ધ સ્ત્રી, ૩ ભાદરવાનો તડકો, ૪ ભેંસનું દહી, ૫ પરો-દિયે સ્ત્રીસંગ અને ૬ દિવસની નિદ્રા.

પદ્મપ્રાણકર-૧ તાબુ મિષ્ટાન્ન, ૨ નવુ અન્ન, ૩ બાલા સ્ત્રી, ૪ દૂધનું જમણુ, ૫ ઘી અને ૬ ઊના પાણીથી સ્નાન x

સમોપવિપ-૧ આકડાનું દૂધ, ૨ થોરનું દૂધ, ૩ લાગડી, ૪ કણેર, ૫ ચણોડી ૬ અક્ષીણુ અને ૭ ધતૂરો.

સમોપધાતુ-૧ સુવર્ણમાક્ષિક, ૨ તારમાક્ષિક (રૌપ્યમાક્ષિક), ૩ મોરથૂથુ, ૪ કાસું, ૫ પિત્તળ, ૬ સિંદૂર અને ૭ મંદૂર.

સમધાતુ-૧ સોનું, ૨ રૂપું, ૩ તાણુ, ૪ સીસું, ૫ કલાઈ, ૬ જસત અને ૭ લોહું.

સમસંતર્પણુ-૧ દ્રાક્ષ, ૨ દાડમ, ૩ ખજૂર, ૪ સાકર, ૫ શાલીધાન્ય (ડાગર), ૬ મધ અને ૭ ઘી.

સમોપરતન-૧ વૈકાંત, ૨ સૂર્યકાન્ત, ૩ ચંદ્રકાંત, ૪ કપૂર, ૫ સ્ફટિક, ૬ પીરોજ અને ૭ કાચ
સમવિધ ક્વાથ-૧ પાચન, ૨ શોધન, ૩ ક્લેદન, ૪ શમન, ૫ દીપન, ૬ તર્પણુ અને ૭ શોષક.

૩૬-વ્યાધિ તથા ઔષધિ સંબંધી કેટલાક કડિન શબ્દોના અર્થ

અણુર્ણુ-અપચો	અર્શ-હરસ, મસા	અહિર-અર્જુન નામનો આખ-
અઘોગત-નીચે ગયેલો	અવલેહ-ચાટણુ	નો રોગ
અઘોવાયુ-શુદ્ધમાથી નીસરતો વા	અવટાઈ, અવટાવી, અવટાવવું-	અંજન-આખમા આજવાની દવા
અનલ-અગ્નિ	ઊકળી, ઉકાળી, ઉકાળવું	અંત્રપુરુષ-નાના અને મોટાં
અન્નદ્વેષ-અરુચિ	અવ્યક્ત-દેખાય નહિ તેવું, સૂક્ષ્મ	આતરડાના સંધિસ્થાન પર
અનિલ-પવન, વાયુ	અશ્મરી-પથરીનો રોગ	૧ થી ૯ ઇંચ સુધીનો ચોટેલો
અપરમાર-ગોથું, મૃગીરોગ, વાઈ	અશ્મરીદન-પથરીને તોડનાર	પેન્સિલ જેવો પાતળો અવયવ
અપાય-અહિત, નુકસાન	અશ્રાત-હમેશા, અટક્યા વિના	આગરુ-મોમાની ચાદીઓ
અલિધાત-શરીર ઉપર ધા થવો	અશ્વગધા- } આસધ	આધિ-મનનું દુઃખ
અમલ-ખાટું	આસગધ- }	આધ્માન-પેટ ફૂલવું, આફરો
અમલપિત્ત-ખાટું પિત્ત. ખાટા	અષ્ટધા-આઠ પ્રકારના	આનાહ-આફરો પેટ ચડવું
ઓડકાર	અષ્ટીલા-ફૂંટી ઉપર થયેલો લોહી	આમ-કાચો પચ્યા વિનાના મળ
અરિષ્ટ-દવાનો એક પ્રકાર, સુવા-	તથા માસનો ગોળો	આમરસ-હોજરીનો રસ
વડીનો ઓરડા, અરીઠાનું ઓડ,	અસફસાવ-લોહી અરવું	આમગધી-કાચા માસ જેવી જેની
લીમડાનું ઓડ પૂર્વાચ્છેદન	અચ્ચિલ ગ-હાડકાનું ભાગવું	વાસ આવે છે તે
અરોચક-અરુચિ	અસ્તિગધ-સૂકું, કઠણુ	આમાશય-ખાધેલું પચવાની
		જગ્યા

x ઉષ્ણામ્બુનાથ.કાયસ્ય પરિગ્રેહો વલાવહઃ તેનૈવ ચોત્તમાગસ્ય વલહૃક્કેશચક્ષુષામ્ ॥ ૧ ॥

ઊના પાણીનો શેક બળ આવે છે, પણ તેનાથી માથું ધોવાથી વાળ અને આંખોનું બળ નષ્ટ થાય છે

-આયુષ્ય-આયુષ્ય આપનાર
 આરક્ત-રાતો
 આર્ત-શ્રીઓને અટકાવ આવી
 લોહી પડે છે તે.
 -આર્દ્ર-લગ્નયેલું
 આવૃત્ત-ઢકાયેલું
 -આશય-જગ્યા, સ્થાન, હેતુ
 આસ્રોત-પ્રવાહી ઓપધિના
 આખમા ટીપા નાખવાં તે.
 આહવાદ-આનંદ
 ધ્રુવમ-ઉદરી
 ઉગ્રગંધ-તીવ્ર ગંધવાળું
 ઉચ્ચ-ઉંચું
 ઉકાણુ-અકૂટ ગૂમકું, ગાઠ
 ઉદ્દેશ-હેતુ
 ઉદકમેહ-પરમાનો એક ભેદ છે
 ઉન્મત્ત-ભ્રમિત અથવા ગાડો
 ઉન્માદ-ગાડાપણું
 ઉદ્ધાળી-ગિતવા, મૂત્રદૃશ
 ઉરોમ્હ-છાતીમાનું આતમકું
 સૂજવાનો વ્યાધિ, છાતી
 જકડાઈ જવી
 ઉરોઘાત-છાતી ઉપર વાગવું
 ઉષ્ણવીર્ય-ગરમ પદાર્થ
 ઊચરી-હેડરી
 ઋતુમતી-અટકાવ આવેલી શ્રી
 -ઓકારી-ઊલટી, વમન
 -અ જનનામિકા- } આજણી
 -અ જૂલી- }
 અ ડ્રાફ્ટ-વધરાવળ, અંતરગળ
 અ શ-હિરસો, ભાગ
 કટુ-કડવું
 કપડમટ્ટી-શરાવસ પુટને બંધ કરવા
 માટે માટી તથા કપડાનો
 ઉપયોગ કરવાની ક્રિયા
 કક્ષ-અલગમ
 કક્ષ-કક્ષને તોડી છૂટો પાડનાર
 કક્ષલ કક્ષકારક
 કમળો-પીળિયો
 કમર-કૃમિ, કરમિયા
 -કર્ણશ્રવ-કાનમા શ્રવ આવવા

કર્ણશ્રાવ-કાનમાથી પરનું વહેવું,
 વહેતો કાન
 કલક-ચટણીના જેવો વાટેલો
 પદાર્થ
 કાયમિંદુ-મોતિયામિંદુ,
 આખના મોતિયા
 કાસ-ઉધરસ
 કાસન-ખામીનો નાશ કરનાર
 કુઝડપટ એક વેતના ખડામા ૧૦
 અડાવાનો અગ્નિ આપવો તે
 કુટકી-કટું
 કુખજત્વ-કૃષ્ણકાપાણું
 કુખજવાત-એક જાતનો વાયુ
 કુલિત્ય-કળથી
 કુટ-કાઢ
 કૃમિકર્ણ-કાનમાં જીવ થવાનો રોગ
 ક્ષણુ કે-ફોડિયું ગૂમકું
 ક્ષિકાઓ-વાળના જેવી નાની-
 નાની રક્તવાહિનીઓ
 કોપન-કોપાવનાર
 કોષ-આમાશય, ગ્રહણીનાડી,
 પકાશય, મૂત્રાશય, રક્તાશય
 (પીહા અને યકૃત), હૃદય,
 કેકસા અને ગુલનાડી, એ
 આઠ સ્થાનને કોષ કહે છે.
 કોષ્ટશીર્ષ-એક જાતનો વાયુરોગ
 કલમ-ગ્લાનિ થાક
 કિલન-લિજાયેલો
 ક્ષિપ્ર-મંદ, ગૂંચવાડાવાળું
 કલીષ-નષ્ટક
 ક્રમેદ-પસીનો
 કંકુ-ખરજ, ખંજવાળ, ખૂજલી,
 એળ
 ખલ્લી-ખાલી ચડવી
 ખવઝા-ખોડો
 ખુપગ-આંખના ખીલ
 ખોકલા-ઉધરસ
 ખજ-લંગડો
 ગકુ - } ગૂમકું, વિદ્રધિ
 ગકુળ - }
 ગ-આજર, દરદ
 ગર્ભ-પેટમા જે બાળક રહે છે તે

ગર્ભાવ-૩ થી ૭ માસમા ગર્ભ
 પડી જાય તે
 ગર્ભપાત-૩ થી ૭ માસમા કસુ-
 વાવડ થાય તે
 ગર્ભાણી-દંડાગવાળી શ્રી
 ગર્ભવ્ય-ગર્ભમા ગુંડનાગ
 ગર્ભાગય-ગર્ભસ્થાન
 ગલગડ-ગળા ઉપર ગૂમકું થાય
 છે તે, લાપોટિયું
 ગલમહ-ગળાનું બંધ થવું
 ગલિતકુટ-હાવપગના આગળાં
 ગળાને પડના જાય છે તે કાઢ
 ગત્રમુકા- } લાપોટિયું ગાત્ર
 ગાલસુકા- } ઉપરનો મોળો
 ગુર-વગનદાર, ભાટે
 ગુરત્ત-માટેપાણું
 ગુલક-પગની ધૂંટી
 ગૃધ્રસી-કમ્બરમા ભરેલી ઉસણુ,
 એક જાતનો વાયુરોગ
 ગોતુ- } મૃગીરોગ, કેકરુ, વાઈ
 ગોથુ- }
 ગોમાસી-ડાસ
 ગોવર-ઓરી, શીળાનો ભેદ
 ગડમાળ-કંકમાળ
 ગંડૂપ-કોગળા
 ગ્રાહી-પકડનાર, રોકનાર
 ઘઉંનો નિશારતો-ઘઉંમાથી કાઢે
 છે એ પ્રસિદ્ધ છે.
 ઘન-ઘટ્ટ નક્કર
 ઘનત્વ-નક્કરપણું
 ઘુરે-મૃગીરોગ, વાઈ, કેકરુ
 ચય-જમાવ
 ચક્ષુષ્ય-આખને ગુણકારક
 ચાતુર્થિક-ચોથિયો
 ચિકિત્સક-વૈદ્ય, હકીમ, ડોક્ટર
 ચિત્તભ્રમ-ઉન્માદ
 છદ્ધિ } ઊલટી
 છદ્ધિકા }
 છિક્કા-છીક

છિન્ન-કાપેલું

છેદક- } છિદ્ર પાડનાર, છેદન
છેદની- } કરનાર

છેદનીય-છેદન કરવાને યોગ્ય
જઘન સ્ત્રીની કમ્મરનો આગલો

ભાગ. જઘ

જડ-ભારે, દુર્જર

જતુ-ગરદનનું હાડકું

જઝ-ભારેપણું, નળપણું, જડતા
જરણ-ઔષધોથી વનસ્પતિ અને

ધાતુઓની લસમ કરવી તે

જલગર્દભ-શરીર ઉપર ઘણી

ફાલ્લીઓ થાય છે તે

જંતુ-કૃમિ, કરમ

જનુ ન-બગાસું

જનુ ભણુ-બગાસા

જવરમ્-તાવનાશક

તરળ-કોગળિયું, કોલેરા

તહાન-તરસ

તામ્ર-તાણું

તાલમ-હરતાવ

તિક્ત-તીખું પણ વેદક ગ્રંથોમા

ધણે ઠેગણે 'કડવું' એવો

અર્થ થાય છે અને કડુનો

અર્થ તીખું થાય છે.

તિતડીક અથવા તતડીક-કાકમ

તીખા-મરી

તુલ્ય-મોરથૂથુ

તુપ-અનાજના છોતરા

તુપાગ-પાણાના ઝીણા ટપકા,

ઓન

તૃપા-તરસ

તદ્રા-નિદ્રાથી આળસ આવી

શુગા આવે છે તે

ત્યાજ્ય-ત્યાગ કરવા યોગ્ય

ત્રિ-ત્રણ

ત્રિક-પીકની કરોડ નીચેના ત્રણ

હાડકા

ત્રિદોષ-સન્નિપાત અથવા વાત,

પિત્ત અને કફ અથવા એ ત્રણે

દોષ એક સાથે ક્રોધવા તે.

તુસડું-છંદવરણું

ત્વગ્દોષ- } ચ મડીના રોગ
ત્વગ્રોગ- }

ત્વરિત-જલદી, સત્વર, નાકીદે

દુ-દાદર, દરાજ

દર્ધમક-દહીની ઉપગુ પાણી

દમ-શ્વાસરોગ, હાફણું

દારણુ(ક)-માથાનો ભય કર રોગ

દાઢ્ય-કઠિનપણું. દઢના

દાહ-બળતરા

દાહક-આળનારો બળતરનાકારક

દિવા-દિવસે

દીપક- } જકરને જગાડનાર-

દીપન- } વધારનાર

દુઝણુમસ-દુઝના હઝસ(મસા)

દુર્જર-હજમ થવું મુશ્કેલ તે

દુર્લભ-પ્રાપ્ત થવું મુશ્કેલ તે

દુષ્ટમણુ-એક જાતનો નાસૂર છે,

તેમ થી પરુ વહે છે તથા તે

બહુ ગંધ મારે છે.

દુષ્ય-રસ, ગ્રહ, માંસ, મેદ,

અરિય, મન્ન અને શુક,

એ સાત ધાતુને દુષ્ય કહે છે

દૂષક-પીડા કરનારો

દોષ-વાત, પિત્ત અને કફ, એ

દરેક દોષ સામાન્ય રીતે

શરીરમા રહેલો છે.

દશ-કડવું

દ્રવ-ટીપુ ટીપુ ગળણુ-ટપકવું

દ્વય- } બે

દ્વદ- }

ધનુ રિત-ધનુષ્ય જેવું માણસ વાકુ

થાય છે તે વાયુનો રોગ-તાણુ

ધાન્યાર્ધ-કાજી

નરય-છીક આવવા માટે નાકમા

સૂધવાનું ઓસડ

નાગ-સાપ, સીસું

નાડી-નસ

નાડીવણુ-હમેશા વહેનારો નાસૂર

નારુ-વાળો

નાશક-નાશ કરનારો

નાશન-નાશ કરનાર

નાસારોગ-નાકના રોગ

નાસારોષ-નાકનું સુકાવું

નાળગુદ-શોકોદર

નિતબ-કમ્મરની પછવાડેનો ભાગ

નિદાન-મૂળ કારણું

નિદ્રા-ઊંઘ

નિદ્રાભંગ-ઊંઘનો નાશ

નિયતકાલિકજવરપ્રતિબંધક-નિય-

મિત સમય પર આવનારા

તાવોને રોકનાર રોગિયા,

એકાતરા, નરિયા આદિ તાવ

પર લાભદાયક

નિયામક-નિયમમા લાવનાર

નિરામય-નીરોગો, વિકારરહિત

નિરુપદ્રવ-ઉપદ્રવગહિત

નિદ-નિદા કરવાને યોગ્ય

પકવ-પાકેલા, ઘગડા

પકવાશય-પચન થવાની જગા

પક્ષાઘાત-અર્ધાંગ વાયુ, લકવો

પચન-પાકવું

પટકી-કોગળિયું, કોલેરા

પકકેશ-પડળ, કાઠિ એને પરવાળાં

પણુ કહે છે.

પથ્ય-હિતકારક

પરિણામશળ-ખાધેલું પચન થઈને

પેટ ખાલી થાય એટલે વેદના

થવા માટે એવો પેટશળનો

એક ભેદ છે.

પરિપાક-પચન થવું, હજમ થવું

પરિલાષા-શાસ્ત્રીય અર્થ-વિધિ-

વ્યવસ્થા ઇત્યાદિ

પરિશિષ્ટ-વધારો

પર્યાય-બીજું નામ

પસવાડુ-પડણું, પાસું

પાક-હજમ થવું

પાયક- } પચન

પાયન- }

પાત-પડવું

પાતન-રસાયન ઉપર એક જાતની

કરવાની ક્રિયા

પાદશોથ-પગનો સોજો

પાદગ્નેટ-પગની ટાંચ દુખવાનું

દરદ

પાદહર્ષ-એક જાતનો વાયુરોગ,

ઝંઝણી

પાનક-પીવાનું ઔષધ

પાનીય-પીવાને યોગ્ય

પામા-ખસ

પિચ્છલ-ગુદર જેવું લીસું

પિત્તદ્ર-પિત્તને તોડનાર

પિત્તજ્વર-પિત્તથી આવેલો તાવ

પીનસ-નાકના છોડ, સળેખમને મળતો નાકનો રોગ

પુટ-ઝોસડને સૂર્યપુટ, અગ્નિપુટ

ધત્યાદિ સંસ્કાર કરે છે તે

પુટપાક-ઔષધાદિકાની આસપાસ

પાન લપેટીને અગ્નિમા નાખી પકવે છે તે

પુષ્પ-સ્ત્રીનું રજ, ફૂલ

પૂતીગધ-ખરાબ ગધ

પૂષ-પરુ

પૃથક્કરણ-જુદું કરવું

પૃષ્ઠ-પીઠ, ખરડો

પેટપીડ-પેટમા દુખવું, ચૂક આવવી

પેશી-શરીરમાની માસ વગેરેની

કોથળીઓ

પશુ-લગડો, પાગળો

પંચકર્મ-(શરીરશુદ્ધિ અને દોષ ઘટવા માટે) રોહન, સ્વેદન, વસન, વિરેચન અને બ્રમ્હી

પચપિત્ત-પાચક, રજક, સાધક, આલેચક અને બ્રાજક

પંચવાયુ-પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન અને વ્યાન

પચ્ચક્ષેષ્મ-શરીરના કંઈ લિજ્જ-લિજ્જ કાર્ય અનુસાર અવલબધ, કલેદક, બોધક, તપક અને પ્રલેખક, એ પાચનામથી વિભક્ત છે

પચાગ-કોઈ પણ વનસ્પતિના મૂળ, છાલ, પાન, ફળ તથા ફૂલ, એ પાચ અગ મળીને પચાગ થાય છે

પાંડુ-પાકુરોગ

પાકુરતા-ફીકાશ, પીળાશ

પિંડી-ઔષધિની લૂગદી બનાવીને આખ ઉપર બાધવામા આવે છે તે

પેયા-રાબડી

પિડક-ઝીણી ફેદલીઓ

પ્રકૃતિ-ગ્વલાવ, કુદરત

પ્રકોપ-બગાડ વૃદ્ધિ

પ્રકોપન-અગડવું, વધી જવું

પ્રખર-પ્રબળ, સમર્થ

પ્રગલ્ભ-પ્રોઢ. ઘરડો, ઉત્તર વયમા આવેલો

પ્રજ્ઞ-સંતતિ

પ્રતિકૂલ-વિપરીત, ઊલટું, વિરુદ્ધ

પ્રતિક્રિયા-નિવાગણની ક્રિયા

પ્રતિનિધિ-અદલામાં ચાલી શકે

એવો પદાર્થ

પ્રતિબધ-અટકાવ

પ્રતિશ્યાય-સળેખમ, શરદી

પ્રદર-સ્ત્રીનો ગુલરોગ

પ્રત્યય-લરોસો, વિશ્વાસ, અનુલવ

પ્રદીપન-દીપન કરનાર

પ્રમાદ-ગફલત, અસાવધપણું

પ્રમુખ-શ્રેષ્ઠ

પ્રમેહ-પરમિયો

પ્રયોગ-ઔષધ, મત્ર, શસ્ત્ર ઇત્યાદિની યોજના

પ્રલાપ-વ્યર્થ લાપણું, બકવાદ

પ્રવાલ-પરવાળું

પ્રવાહ-વહેવું

પ્રશસ્ત-પ્રશસા પામેલું, વખણાયેલું

પ્રસવ જણવું

પ્રસૂતિવાયુ-જળુનારીને થતું વાયુનું દરદ

પ્રહર્ષ-ધણે આનંદ

પ્રહાર-મારવું

પ્રાકૃતજ્વર-કડીથી સાધારણ તાવ આવે છે તે

પ્રાશન-પીવું

પ્રેત-લાશ, મરડું

પ્રેક્ષણીય-જોવાલાયક

પ્રોઢ-પાટી ઉમરનો, પાકેલો

પ્લીહન- } પાણુથરી પ્લીહા
પ્લીહા- } અથવા ખરેલ (પેટમાં ડાખી બાળુએ થાય છે તે)

પ્લીહન } પ્લીહાનો નાશ કરનાર
પ્લીહત્ર }

પ્લીહોદર-પેટમાનું એક જાતનું દરદ, ખરેલ

ફલવર્ત્તિ-યોની અથવા ગુદાની

અદર પહેરવાની જડી વાટ-

ફલપ્રદ-ફળ આપનાર

ફલિત-ફળ આવેલો

ફાટ-ઔષધિનું સત્ત્વ જે પાણીમાં લઈ લીધું હોય તે પાણી.

બદ્ધ-બાંધેલું, બધાયેલું

બદ્ધગુદોદર-બંધકોશ

બદ્ધવિકટ-ઝાડાને રોકનાર

બદ્ધ-બળ આપનાર

બાર્ત-મૂત્રમાર્ગ અથવા મળમાર્ગ ઘોવા માટે પિચકારી દ્વારા ઔષધિવાળું પાણી અથવા તેલ ચડાવવું તે ક્રિયા.

બવાશિર-હરસ-મસા

બંધારણ-શરીરના કોઈ પણ ભાગને અથવા વિશેષ કરીને પેટને નરમ કરવા માટે અળસી અથવા બાજરાનો રોટલો બાધવામા આવે છે તે. (આ બંધારણ અનેક પ્રકારના વપરાય છે)

બાધિય-બહેરાપણું

બિલાસ-કફ, બલગમ

ભડાશડવું-ભરશાડમા ભાગું, બાકવું

ભયપ્રદ-ભીતિ ઉપજવનાર

ભાવના-ઔષધિના ચૂર્ણમા અથવા ભરમમા કોઈ પણ ઔષધિનો રસ મેળવી ઘૂંટીને સૂકવવું તે.

ભાસ-દેખાવ, પ્રતીતિ

વિલિપક-વૈદ્ય

ઓન્ય-ગમવા યોગ્ય

અમવાયુ-ઉન્માદ, ચિત્તશ્રમ,
ગાડાપણુ

શ્રમ-પ્રાતિ

શ્રમણુ-દેર, ચકરી, મુસાફરી

શ્રંશ-નાશ

મધુરજ્વર-એને મધુરા અને
મોતીઓ પણુ કહે છે.

મર્મન્ન-મર્મ જાણનાર

મલ-વસા, શુક્ર, લોહી. મન્ન,
મૂત્ર, વિષા અને કાનમાનો
મેલ ઇત્યાદિ શરીરમા ખાર
પ્રકારના મળ હોય છે તે

મલજ-મળથી થયેલો

મલન્ત લક- } ઝાડાને રોકનાર

મલાવજ્વલક- }

મલમ્-મળને ઉખેડનાર

મસ્નકરોગ-માથાનો રોગ

મહામારી-કોલેરા, કોગળિયું

મહાવ્યાધિ-પ્રમેહ, વાતવ્યાધિ,
કોઠ, હગ્સ. ભગદર, પથરી,
મૂઢગર્ભ, ઉદરરોગ, આ આઠ
મહાવ્યાધિ કહેવાય છે.

મંજન-દાંતે ઘસવાની દવા

મૂત્રકૃત્ન-પેશાબ કરવામા રોકાણુ
અને પીડા થાય છે એ રોગ

મૂત્રખડો-પથરી

મૂત્રલ-મૂત્રને વધારનાર

મૂત્રજનન-મૂત્ર ઉત્પન્ન કરાવવામા
સહાયક

મૂત્રાશય-પેટમાનુ મૂત્રનુ ઠેકાણું,
ફૂંટીનો નીચલો ભાગ (પેડુ)

મૂત્રાશ્મરી-પથરી

મૂળવ્યાધિ-હરસ

મૃદુ-ક્રામળ, નરમ

મેદ-શરીરના સાત ધાતુમાનો
એક ચીકણો ધાતુ

મેહ-પ્રમેહ, પરમે

મોડ-હગ્સના મસા

મોહ-ધેરી, ચક્કર, મૂર્છા, ભ્રમ

મોહરી-ખાલી ચડવી

મક યોખાની પેચા

મકલ-ગોળ, સમુદાય અથવા
ચાળીસ દહાડા જે ક્રિયા
કરવી તેને કહે છે.

માઘ-મદતા

મૃગીરોગ-વાઈ, ગોથુ

યવાગુ-ધાટી રાળડી

યૂપ-છાર, છારી, મગ વગેરે
કઠોળનુ ઓસામણુ

રક્તજ-લોહીમાથી જે થાય છે તે
રક્તપ્રમેહ-લિંગને ગતે લોહી વહે
એ પ્રકારનો પ્રમેહ

રક્તાર્શ-દૂઅતા હગ્સમસા

રજ-સ્ત્રીનો અટકાવ

રજણુ-લોહીમા રહેલા લાલ કણુ

રતાધળાપણુ-ગત્રે આખથી ન
દેખાવું.

રમ્ય-શોભાયમાન, સુદર

રસ-જે ઔષધમા પારો અથવા
હિંગજોક આવે તે ઔષધ
'રસ' નામથી ઓળખાય છે.

રસાયન-શરીરના રસાદિ ધાતુઓ-
ની દબતા, શુદ્ધિ તથા વૃદ્ધિ
કરનાર ઔષધ

રુચિકર-રુચ્ય, રુચદાયક, સ્વાદિષ્ટ

રુક્ષ-કઠિન, સૂકાપણુ, લૂખું

રેચક-ભુલાળ લાવનાર

રેચન-ઝાડા કરનાર

રોચક-રુચિ ઉપજાવનાર

લણુ-હલકું

લીન-લય પામેલું, સમાયેલું

લેખન-રસાદિ ધાતુ અને વાતાદિક
દોષને સૂકવી શરીર શુદ્ધ
કરનાર ઔષધ

લેખનીય- } લેખન કરવા યોગ્ય

લેખ્ય- }

લેહ-ચાટણુ

લોપરી-પોટીસ

વક્ર-વાકું

વમન-ઊલટી

વમી-વાતિરોગ. ઊલટીનુ દરદ
વયસ્થ-ઉમરમા આવેલા, તરુણુ

વર્જનીય- } ત્યાગવા યોગ્ય

વર્જ્ય- }

વર્તિ-યોનિ અથવા ગુપ્તમા પહેર-

વાનો દિવેટ અથવા વાટ

વર્ધક-વધાગનાર

વસા ચન્બી [એક

વસામેહ-૨૦ પ્રકારના પ્રમેહમાનો

વસ્તુ-ધોળી સાટાડી

વક્ષ સ્થળ-છાતી

વાજકર-ક્રમોત્તેજક ઔષધ

વાતમ્-વાતનાશક

વાતરક્ત-ગાંઠિયો વા, શરીરનુ

અકકાઈ જવું

વાંતિ-ઊલટી, વમન

વાતિકારક-ઊલટી કરાવનાર

વિકૃત-વિકાગવાળું

વિચર્ચિકા-ખરજવું

વિધ્વંસ-નાશ

વિપરીત-ઊલટું

વિપર્યય-ઊલટાપણું

વિપુલ-ધણુ

વિમલ-સ્વચ્છ

વિષમ્-વિષનાશક

વિષમજ્વર-અનિર્ધારિત જવર

વિસર્પ-રતવા, ચામડીનું એક

જાતનુ દરદ

વીર્ય-ધાતુ, તેજ

વૃદ્-જમાવ, ટોળું

વૃધ્ય-પૌષ્ટિક, પુષ્ટ

વૃક્ષ મૂર્તપાક-મૂત્ર ઉત્પન્ન કરવા-
વાળા યત્ર, કૃત્રી ઉપરમા અને
ફેફસાની નીચે પાછળના
ભાગમા બન્ને તરફ એક એક
વૃક્ષ રહેલ છે.

વેગ-ગતિ

વેદનાસ્થાપક-વધતી વેદનાને

વેજન-લપેટનુ [રોકનાર

વૈપાદિક-વ્યાધિ, તન્નગરમી, હાથ

વ્યક્ત-સ્પષ્ટ [પગનુ ફાટવું

વ્યંગ-કમતાઈ, મુખ ઉપરની
 કાળાશ, કરોળિયા
 વ્યથા-દુઃખ, પીડા
 વ્યાધિ-રોગ
 વ્યોષ (ત્રિકટુ, ત્ર્યુષ્ણ) સૂંઠ, મરી
 અને લીંડીપીપર
 વ્રણ-જખમ, ખાડો
 શમન-શાંતિ
 શલ્ય-કાટી, ખાણ
 શરાવસ પુટ-માટીના બે સરખા
 કોડિયાની ધારોને ઘસીને
 પછી એક કોડિયામા દવા
 ભરી ઉપર ખીન્ટુ કોડિયુ
 મૂકી, ચીકણી માટીથી
 ઝીણા લૂગડાને પલાળીને બે
 કોડિયાની સાધ બધ કરી
 દેવી તેના પર માટીથી
 લિખવેલું ખીન્ટુ લૂગડું
 લપેટી તેના ઉપર એક આગળ
 માટીનો જડો લેપ કરવો
 આવી રીતે તૈયાર થાય તે
 'શરાવસ પુટ' કહેવાય છે.
 શાખા-રક્ત, માસ, મેદ, અગ્નિ,
 મજ્જા, શુક્ર અને ત્વચા, એ
 સાત અવયવને શાખા કહે છે
 શિરોરોગ-માથાનું દરદ
 શીર્ષપિત્ત-શીળસ
 શીર્ષવીર્ય-કંડા ગ્રુણવાળું
 શુષ્ક-સૂકું
 શ્વેત-મૂળરોગનો નાશકર્તા
 શોથ-સોજો
 શોથમ્ન-સોજાનો નાશ કરનાર

શોધક-શુદ્ધ કરનાર
 શોધન-શુદ્ધ કરવું
 શોધ-સોજો
 શોષ-તરસ, તૃષા
 શોષણ-શોષી લેવું, ચૂસી લેવું
 શ્લીપદ-હાથીપગો, હાથપગ જડા
 શ્લેષ્મ-કફ, બલગમ [થવા
 શ્લેષ્મ-કફને તોડનાર
 શ્લેષ્મજ-કફથી બિપજેલું
 શ્લેષ્મલ-બલગમવાળા
 શ્વાસ-દમ
 શ્વેત-સફેદ
 શ્વેતાણુ-લોહીમા રહેલા ધોળા કણ
 પદ-નપુસક, હીજડો
 સક્રોચવિકાસપ્રાતબધક-કેટલાક
 યત્રામા માસપેશીઓ સક્રો-
 ચાય છે અને પાછી પહોળી
 થાય છે, જેમ કે ફેફસા, હાજ-
 રી, આતરડા, હૃદય, એ સક્રો-
 ચવિકાસ ક્રિયામા અટકાવ
 કરનાર.
 સંધિ-સાધો
 સન્નિપાત-કફ, વાત અને પિત્તનો
 એકસાથે પ્રકોપ થવો તે
 સ શોધન-ગ્વચ કરવું
 સાધ્ય-મટી શકે એવો રોગ.
 મેળવી શકાય એવો પદાર્થ
 સારક-ઝાડો ઉતારનાર
 સિંધ કરોળિયા-એક પ્રકારના
 કાંઠ
 સુખસાધ્ય-સુખથી મટે એવું
 અથવા સુખથી મેળવાય તેવું

સુજ-ગોથ, સોજો
 સુતબહિર્ગિ-વાતરક્ત, ગાંઠિયો વા,
 શરીરનું અકડાઈ જવું
 સુરભિ-સુગંધવાળું
 સુસી-વરાધ, સસણી, ગરધણી
 રતન-થાન
 ગ્રૂલ-પુષ્ટ, જડું
 ગ્નાયુક-વાળો
 ગ્નિગ્ધ-ચીકટ, ચીકાશવાળું
 રનેહ દૃત, તેલનો પદાર્થ, ચીકાશ
 રવર-શબ્દ, અવાજ
 ગ્વરભેદ-અવાજમા બગાડો
 ગ્વેદ-ગાફ, શેક (શરીરમાથી
 ખગળ તત્ત્વ કાઢી નાખવા
 માટે ગરમ હવા, ગરમ પાણી,
 ગરમ પેતી, મીઠું, ઈંટ, વસ્ત્ર
 અથવા ખીન્ટું સાધનોથી
 ખસેવો વધારે ઉત્પન્ન કરવા-
 ની ક્રિયા)
 ગ્વેદા-પસીનાનો નાશ કરનાર
 હરીતકી-હરડે
 હાર્થીપગો-શ્લીપદ, હાથપગ જડા
 હિષ્કા-બિચકી, હેડકી [થવા
 હઘ-હઘને સુખ કરનાર
 હઘગ્રહ-હઘ જકડાઈ જવું
 હઘ્યોદર-હઘ્યકપાટની કમળોરીથી
 ઉત્પન્ન ઉદરરોગ
 ક્ષતમ્ન-જખમ મટાડનાર
 ક્ષતજ-જખમથી થયેલો
 ક્ષાર-ખાર
 ક્ષુદ્ર-નાનું, અદ્ય, તુરછ

પરીક્ષાપ્રકરણ

વિકારો ધાતુવૈષમ્યં સામ્યં પ્રકૃતિરુચ્યતે ॥ સુસ્વસંજ્ઞકમારોગ્યં વિકારો દુઃસ્વમેવ ચ ॥

યામિ. ક્રિયામિર્જાય તે શરીરે ધાતવઃ સમાઃ । સા ચિકિત્સા વિકારાણાં કર્મ તદ્વિપજા મતમ્ ॥ ચરક ॥

વાત, પિત્ત અથવા ક્ષેત્રી વિષમતાનું નામ રોગ છે, અને સમતાનું નામ આરોગ્ય છે. આરોગ્ય એટલે સુખ અને રોગ એટલે દુઃખ.

જે ક્રિયા દ્વારા વિષમ ધાતુ સમ અને, તેનું નામ જ ઉપાય અને તે જ વૈદ્યોનું કર્તવ્ય છે.

રોગમાદૌ પરીક્ષેત તતોડનન્તરમૌપધમ્ । તતઃ કર્મ મિષક્ પશ્ચાજ્ઞાનપૂર્વં સમાચરેત્ ॥

સર્વથા પ્રથમ રોગની પરીક્ષા કરવી જોઈએ; ત્યાર પછી ઔષધિની પરીક્ષા (ગુણ) જાણવી જોઈએ. જ્યારે રોગ અને ઔષધિ બન્નેનું જ્ઞાન થાય ત્યાર પછી જ પુરુષાર્થક ચિકિત્સા કરવી.

(વર્તમાન સમયમા રોગ કયો છે અથવા ઔષધિમા કયા કયા ગુણો છે; અમુક રોગ અને અમુક પ્રકૃતિને અમુક ઔષધિ લાલદાયક થશે કે નહિ; તે વિચાર કર્યા વિના ઉપચાર થાય છે જેથી રોગીની સખ્યા ઊલટી વધતી જ નય છે)

રોગમા કયો દોષ વિશેષ તથા કયો કમી છે, એ સમજવા માટે આઠ ગ્થાનોની પરીક્ષા કરવી જોઈએ.

રોગાક્રાન્તશરીરસ્ય સ્થાનાન્યઘૌ નિરીક્ષયેત્ । નાડી મૂત્ર મલ જિહ્વા શબ્દ સ્પર્શ દગ્ધાકૃતીમ્ ॥

નાડી, મૂત્ર, જિહ્વા, શબ્દ, સ્પર્શ, નેત્ર અને શ્પ, એ આઠ સ્થાન પરથી રોગની પરીક્ષા કર્યા પછી ઔષધયોજના કરવી જોઈએ.

રોગ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ શુ ? ઋતુ, રોગીની રોગ થયા પહેલાની શારીરિક સ્થિતિ, ઉંમર, રોગીની શક્તિ, રોગીનો ઉદ્વોગધ ધો, રોગ પ્રધાન છે કે ગૌણ છે વગેરે વાતો તરફ લક્ષ આપીને ઔષધિ આપવી જોઈએ.

રોગપરીક્ષાના સક્ષેપમા ત્રણ ઉપાય છે શાસ્ત્રોપદેશ, પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન પ્રથમ રોગીની સર્વ અવસ્થા જાણીને શાસ્ત્રમા કહેલા લક્ષણોની સાથે મેળવવું; પછી અનુમાનથી રોગોનો આરંભ અથવા દોષ અને બલાબલનો નિશ્ચય કરવો.

રોગીની સર્વ અવસ્થા સાલળી લીધા પછી શારીરિક ગધ પ્રકૃત છે યા વિકૃત બની ગઈ છે, એ પરીક્ષા કરવા માટે શરીરગત ગધ, મળ, મૂત્ર, શુક્ર અને વમન કરેલા પદાર્થ સૂઘીને નિશ્ચય કરવો જોઈએ. સતાપ અને નાડીની ગતિ સ્પર્શથી જાણવી. મધુમેહાદિમા મૂત્રાદિની મિષ્ટતા, રોગ-વિશેષમા સર્વ શરીરમા વિરસતા, તેમ જ રક્તપિત્તમા રક્તનો સ્વાદ, એ સર્વ હકીકતનો નિશ્ચય યુક્તિથી કરવો જોઈએ શરીરમા સત્તા, જૂ, કૃમિ ઉત્પન્ન થવાથી વિરસતા, માખી ખેસવાથી મિષ્ટતા, કીડી અથવા મંદાડાનું મૂત્ર પર એકઠા થવું એ પરથી મૂત્રની મિષ્ટતા, રક્તપિત્તમા પ્રાણુ-રક્ત વમન કરેલ છે કે નહિ તે જાણવા માટે કાગડા, કૂતરા આદિ પશુપક્ષીને ચટાડવું. ચાટી જાય તો પ્રાણુગત અને ન ચાટે તો રક્તપિત્તના દૂષિત રક્તનો નિશ્ચય કરવો.

અગ્નિબળ, શારીરિક બળ, જ્ઞાન, સ્વભાવ વગેરે કાર્યવિશેષ પરથી અનુમાન કરી લેવું. જૂખ તરસ, રુચિ, અરુચિ, ગ્લાનિ, ન્વપ્ન, નિદ્રા વગેરે રોગીને પૂછીને જાણી લેવું. અતિ સામાન્ય લેદના બે ત્રણ રોગોમા રોગનો નિર્ણય ન થઈ શકે ત્યારે સાધારણ કોઈ ઔષધિ આપીને લાલહાનિ પરથી રોગોનો નિશ્ચય કરવો લક્ષણવિશેષ ઉપરથી રોગની સાધ્યતા, કષ્ટસાધ્યતા તેમ જ અસાધ્યતાનું અનુમાન કરવું. અરિષ્ટ લક્ષણ પરથી રોગનું મૃત્યુ જાણી લેવું.

પ્રકૃતિપરીક્ષા અનેક રીતે કરવી જોઈએ રોગાની પ્રકૃતિ વાત, પિત્ત અથવા કફપ્રધાન છે ? રોગીની પ્રકૃતિને અનુકૂળ રોગ છે અથવા પ્રતિકૂળ ? રોગ અને રોગીની પ્રકૃતિની તુલ્યતા હોવી, તથા દેશતુલ્યતા અને ઋતુતુલ્યતા હોવી, એ વગેરે ચિહ્ન ખરાબ છે એ પ્રકૃતિતુલ્યતા આદિ ન હોય

એવા રોગ સુખસાધ્ય જાણવા, જેમ કે—

પિત્તપ્રકૃતિવાળાને કફનો ઉપદ્રવ થાય તો પ્રકૃતિતુલ્યતા ન બની, જેથી સુખપૂર્વક આરામ થાય છે. પિત્તપ્રકૃતિવાળાને પિત્તનો રોગ થાય, એ પ્રકૃતિતુલ્યતા થઈ એ ખરાબ ચિહ્ન છે

શરદઋતુમા પિત્ત કુપિત થાય એ ઋતુતુલ્યતા થઈ. પણ શરદઋતુમા કફ કુપિત થાય તેમા ઋતુતુલ્યતા ન કહેવાય ઋતુતુલ્યતા ન થવી એ શુભ ચિહ્ન છે

અનુપદેશ (ઘણા જ વૃક્ષ અને જળવાળો દેશ) સ્વાભાવિક રીતે વાનસ્પ્રધાન હોય છે જંગલ દેશ (વૃક્ષ અને જળ ઓછા પ્રમાણમા હોય એવો દેશ) પિત્ત અને વાતપ્રધાન હોય છે અનુપ અને જંગલ દેશના સાધારણ લક્ષણ હોય એ સાધારણ દેશ કહેવાય છે તેમા વાત, પિત્ત, કફ સાધારણ રીતે રહે છે કફપ્રધાન દેશમા કફની વૃદ્ધિ થવી એ દેશતુલ્યતા થઈ. એ દેશતુલ્યતા ખરાબ કહેવાય છે કફપ્રધાન દેશમા કદાચ પિત્તપ્રકોપ થાય તો દેશહેતુથી પણ જલદી રોગનો નાશ થાય છે. પ્રમેહ રોગમા દોષોની દૂષ્યતા સમાન હોય તે સાધ્ય ગણાય છે તથા રક્તશુદ્ધિ ૧ વર્ષનો જૂનો થાય ત્યાર પછી સુખસાધ્ય થાય છે.

નીચેના ચિહ્ન પરથી કઈ ધાતુનો ક્ષય થયો છે તે અનુમાનથી સમજી શકાશે.

રસધાતુના ક્ષયથી હૃદયનો વેગ વધે છે. આખો પર અધાર આવે છે.

રક્તક્ષયથી ચામડી કડક, મૂકી અને ફાટેલી જણાય છે.

માસક્ષયથી કમર, ગર્દન અને પેટ વિશેષરૂપે સુકાય છે

મેદક્ષયથી (ચરબી ઓછી થવાથી) સાધાઆમા દરદ તથા થકાવટ જણાય છે.

અસ્થિક્ષયથી વાળ, નખ, મૂછ, હાડકા નિર્જળ બને છે સાધા ઢીલા પડે છે અને ભ્રમ બિપન્ને છે.

મજ્જાક્ષયથી (હાડકામાના રસનો ક્ષય થવાથી) હાડકા નિર્જળ બની વાયુરોગ વધતો જાય છે.

શુક્રક્ષયથી કમજોરી, મોઢાનું સુકાવું, પીળાપણું, ઉદાસીનતા વગેરે જણાય છે

મળ(વિષ્ટા)ના ક્ષયથી વાયુ આતરડામા જઈ દરદ ઉત્પન્ન કરે છે શરીર શુષ્ક બની જાય છે.

સૂત્રક્ષયથી પેશાબનો રંગ બદલાવો, મોઢાનું સુકાવું. તૃપા લાગવી વગેરે તથા મૂત્રકૃચ્છ્ર રોગના ચિહ્ન જણાય છે.

ઓજક્ષયથી બીકણુ સ્વભાવવાળો, કમજોર, ચિંતાગ્રસ્ત અને કાતિહીન બની જાય છે

સ્વેદ(પરસેવાનો) ક્ષય થવાથી રોગની જડ સખત બની જાય છે, ચામડી શુષ્ક બને છે.

સાધારણ સ્પર્શની અસર બિલકુલ જણાતી નથી

આ ઉપરાંત રોગ થવાનું કારણ, રોગના દેખાતા ઉપદ્રવ, રોગીની ગતિ, રોગીની વય, રોગીનો અગ્નિ, શરીરની શક્તિ, મનોબળ, આહારવિહાર, રોગ ઉત્પન્ન થવાનો સમય, પરપરાથી આવેલો રોગ, સ્ત્રી હોય તો સગર્ભા છે કે નહિ, તેમ જ અરિષ્ટ ચિહ્નનો વિચાર કરી ચિકિત્સા કરવી

૧-નાડીપરીક્ષા

તલનું મર્દન કરેલા, નાહેલા, જમેલા, ભૂખ અને તરસથી પીડાતા એવા મનુષ્યની નાડી જોવાથી યથાર્થ સમજાતી નથી. માટે પ્રાતઃકાળે ઊઠી ઘડીભર જે સ્વસ્થ બેઠેલો હોય તેની નાડી જોવી એટલે સારી સમજાશે. પુરુષનો જમણો હાથ અને સ્ત્રીનો ડાબો હાથ લાખો સીધો કરી, અગૂડાના મૂળ પાસેની શિરા ઉપર તર્જની, મધ્યમા અને અનામિકા આગળીઓ રાખી વાન, પિત્ત અને કફ, એ દોષો અનુક્રમે જાણવા કોઈ કોઈ વખત એ જ પ્રમાણે પગની નાડી પણ જોવાય છે

વાદી અને સર્પ તથા જળેની ચાલ પ્રમાણે જે ચાલે તે વાતનાડી, દેડકા, કાગડા અને ચકલીના જેવી ત્વરાએ ચાલે તે પિત્તનાડી, હસ, કળૂતર અને મોરના જેવી મદમદ ચાલે તે કફનાડી; લઉઆ અને તેતર પક્ષીની ચાલ પ્રમાણે ચાલે તે સન્નિપાતનાડી અને હળવી અને સરસર ચાલવા લાગે તે દ્વિદોષની નાડી જાણવી જે સ્વસ્થાનથી છૂટો રહીરહીને ચાલે, ઘણી ક્ષીણ હોય અને ઠંડી હોય એ ચાર પ્રકારની નાડી પ્રાણનાશક છે

સામાન્ય જ્વરનો ટોપ થવાથી નાડી ગરમ થઈ મોટા વેગથી ચાલે છે અને ક્રોધ ચડેલો હોય તોપણ નાડી મોટા વેગથી ચાલે છે ચિંતાથી અને લયથી નાડી ક્ષીણ ચાલે છે મદાગ્નિ અને ધાતુક્ષીયનાવાળી નાડી ઘણી મદ હોય છે. રક્તનો ટોપ થયો હોય તો થોડી ગરમ હોઈ પાપાણુ જેવી જડ થાય છે અને આમયુક્ત હોય તો ઘણી જ જડ થાય છે. ગર્ભિણીની નાડી ગભીર, પુષ્ટ અને હલકી ચાલે છે તૃપાતુર, આગસ્ટ, સુખી અને ઊંઘી ઊડેલા તથા મનમા કાર્યની યોજના કરનારાઓની નાડી ગિર ચાલે છે ભૂખ લાગે એટલે નાડી હલકી અને વેગથી ચાલે છે મળમૂત્ર પેટમા હોવાથી જ્વર પ્રમાણે ચાલે છે લોભ અને મદ (અહકાર) એ ઉત્પન્ન થયેલ હોય તો કાર્ષક ચંચળ ચાલે છે ચોરની નાડી કંઈક તીવ્ર અને કંઈક મદ એવી ચાલે છે. ઉઘોગી અને માર્ગે ચાલી શ્રમિત થયેલા મનુષ્યની નાડી ઉષ્ણ અને ચચળ ચાલે છે અમૃત્યુની નાડી :—કાગડા અને હંસની ચાલ જેવી, જમેલા મનુષ્યના જેવી અને કાર્ષક કક્કની નાડી જેવી ચાલે છે ભૂતનાડી—જે ટચતી (છેતી) આગળી નીચે નાડી ચાલે તો તેને ભૂતનો ઉપદ્રવ જાણવો અનામિકાની નાડી ચાલે તો કુળદેવતાનો ક્ષોભ જાણવો, હાથના મૂળ પાસેની નાડી ચાલે તો જળદેવતાનો ક્ષોભ જાણવો અને મધ્યમાની નાડી ચાલતી હોય તો સત્ત્વધિક નાડી જાણવી ઉત્તમ પ્રકારની નાડી :—જેનો વચગામિ પ્રદીપ્ત છે, તેની નાડી હલકી અને વેગથી ચાલે છે ગ્વરથ મનુષ્યની નાડી સ્થિર હોઈ પ્રમળ ચાલે છે. ભૂખથી વ્યાપ્ત થયેલાની નાડી ચચળ ચાલે છે અને તૃપ્ત થયેલાની નાડી નિશ્ચળ હોય છે. અસાધ્ય સન્નિપાત નાડી :—તૂટકતૂટક, અતિ ત્વગએ, કાષ્ટ પ્રમાણે કંકિન, વાત્રી, ક્ષણમા હગવી, ક્ષણમા જલની, આંત ઉષ્ણ, મોટો વેગ હોઈ જ્વરે પ્રાપ્ત. લાવા અને તેનરની ગતિ જેવી, વળી ગુથાતી જઈ સ્વચ્છળ છોડે ને ક્ષણમા સ્થાન પર આવે તે સન્નિપાતની નાડી જાણવી જે નાડી ગીંગીને ચાલે છે અને ઘણી જલદી તથા ઠંડી થઈ અકસ્માત્ અટકી જાય તે અતક નાડી જાણવી, તેમ જ તર્જની આગળીની નાડી ચાલે તે પણ અતની જાણવી નાડી પોતાના ગ્રાનથી લમતી છતાં ચક્ર પ્રમાણે લમે અને લયની નાડી પ્રમાણે ચાલે તથા ક્ષણમા અતિસૂક્ષ્મ ચાલે તે અસાધ્ય જાણવી જ્યારે બે પહોળ જ્વરયુક્ત અને આગ્નિ તુલ્ય નાડી ચાલવા લાગે અથવા ગતિ છોડીને ઘણી ઝડપથી ચાલે, ત્યારે રોગી એક જ દિવસમા મરે છે. જેનો નાડી ડમરુ પ્રમાણે (કૂદના ભરતી) ચાલે તે ચોથા દિવસે મરે જેનો નાડી સ્થાન છોડે તે ૩ દિવસમા મરે, જ્યારે નાડી ગરમ અને શરીર નિગ્તેજ હોઈ ઠંડી અથવા તાવ ગહુ હોય અને શરીર ક્ષીણ અને નાડીની ગતિ મંદ હોય ત્યારે રોગી બે દિવસમા મરે છે.

નાડીપરીક્ષાનું મહત્ત્વ[†]

પ્રસ્તાવના

આર્યવેદકમા પરીક્ષાના લાગમા નાડીપરીક્ષાને વિશેષ પ્રધાન ગણી છે. તેની યોગ્યતા શુ અને કેટલી છે તે બાબતમા અનેક માણસોના અનેક પ્રકારના તરંગો હોવા છતાં નિશ્ચયથી તેના વિષે કહેનારા માણસો કંચિત જ મળે છે. વેદકશાસ્ત્ર પ્રત્યક્ષ જોવાથી સમજાય એવું હોવાથી તેના સિદ્ધાંતનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ લાંબા સિવાય ખાતરી થવી કઠણ છે, તે માટે તેમાના નાડી જેવા મહત્ત્વના, પરંતુ કેટલાકોના મતથી વાદ્યસ્ત વિષયની પુષ્કળ ચર્ચા થઈ તેમાના યોગ્ય સિદ્ધાંત બહાર પાડવા ઘણા જરૂરના છે, જેથી વૈદ્યમલાએ આ વિષય બક્ષિસ માટે પસંદ કર્યો હતો. તેમા એકદર ત્રણ નિબંધ આવ્યા, તેમા આ નિબંધ સારો કર્યો, તોપણ તેમા આવવા જોગો બીજો વિસ્તાર નિબંધકાર પાસે કરાવી અને તેને અનુસરી તેનું સંશોધન કરી તથા વધારી તે હાલ પ્રસિદ્ધ કરવામા આવે છે. આ વિષયની ચર્ચા જેટલી બને તેટલી થવી જોઈએ, તે સિવાય તેમા પૂર્ણતા આવનાર નથી નાડીપરીક્ષાથી શરીરક્રિયાના સર્વ સ્થિતિ સમજાય છે, એવું પ્રત્યક્ષ અનુભવથી સમજવા માટે એવી

* મુખર્ષીની વૈદ્યસભા દ્વારા મગડી ભાષામા મગાયેલા નિબંધોમાથી વડોદરાની સંસ્કૃત પાઠશાળાના અગ્રેજ રિણક શ્રીયુત બાલકૃષ્ણ પંત બાબુ જોશીનો આ નિબંધ ઇનામને પાત્ર ઠરેલો, તે ગુજરાતી પાઠક વર્ગ માટે પણ ઉપયોગી જણાયાથી અનુવાદરૂપે અત્રે દાખલ કરવામા આવ્યો છે (મંત્રી, સં. સા. ૦)

ચર્ચા થવી ઘણી જરૂરી છે. આ વિષય ઉપર સ્વતંત્ર સંસ્કૃત ગ્રંથો ઘણા છે, તોપણ તેથી જેટલું જોઈએ તેટલું સમાધાન થતું નથી આથી તે ઉપર મોટો શાસ્ત્રાસદ્ધ અને સુલભ પ્રકારનો ગ્રંથ થવાની ઘણી જરૂર છે. આ નિબંધ તેનો માર્ગદર્શક છે, એમ માનવામાં હરકત નથી. આવા જ પ્રકારનો પ્રયત્ન કરવા વૈદ્યસલા શક્તિમાન થાય અને તેનાથી દેશમાં ઘણાં મહત્ત્વનાં કાર્યો થાય, એટલી જ ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી અને તે સફળ કરવા બદલ પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરી આ અદ્ય પ્રસ્તાવના પૂરી કરીએ છીએ.

શંકર દાજી શાસ્ત્રી પદે

આ વિષયનું વિવેચન કરતા ૧ નાડી એટલે શું? ૨ તેની પરીક્ષા કેવી રીતે કરવી? ૩ તે પરીક્ષાથી શાનું જ્ઞાન થાય છે? અને ૪ તે જ્ઞાનનો આપણે કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો? એ ચાર બાબતોનો ખુલાસો થવો જોઈએ; કારણ કે એ જ પ્રસ્તુત વિષયની મુખ્ય બાબતો છે. હવે આપણે ‘નાડી’ એટલે શું તેનો પ્રથમ વિચાર કરીએ.

નાડી એટલે શું?

મનુષ્યશરીરના સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ, કારણ અને મહાકારણ, એ ચાર પ્રકારોમાં નાડી એ સ્થૂળદેહનો જ એક ભાગ હોવાથી અહીં માત્ર સ્થૂળદેહનો જ વિચાર કરવો ઇષ્ટ છે. આ સ્થૂળદેહ રસ, રક્ત, માસ, મેદ, અગ્નિ, મજ્જા અને શુક્ર, આ સાત વસ્તુઓ બનેલો છે. આ સાત વસ્તુઓને સમઘાતુ એમ કહે છે કારણ કે તે શરીરને ધારણ કરે છે એ વિષે ભાવપ્રકાશમાં કહ્યું છે કે:—

‘રસ, રક્ત, માસ, વસા, હાડકા, હાડકાના સત્ત્વરૂપ મજ્જા અને વીર્ય, એ સાત વસ્તુઓ સ્વતંત્ર રહીને દેહને ધારણ કરે છે.’

આ સાત ઘાતુના યોગથી જ આપણા શરીરના અવયવોનો નાના પ્રકારનો વ્યાપાર સારી રીતે ચાલે છે

ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય, ત્રણે વિકારો તમામ જડ સૃષ્ટિની પેઠે આ સમ ઘાતુને પણ લાગુ છે, એટલે કે તે આપણા શરીરમાં ઉત્પન્ન થાય છે, રહે છે અને લય પામી જાય છે અને આવી રીતની ક્રિયા હમેશા ચાલુ રહે છે હવે આ ક્રિયા કેમ અને કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે ઊભો થાય છે. આપણા આહારવિહાર ઉપલી ત્રણે ક્રિયાઓનું આદિ કારણ છે. આપણે જે ખાઈએ છીએ અને પીએ છીએ, તેનો આપણા કોઠા(જઠર)માં પરિપાક થઈ તેમાંથી સત્ત્વાશ અને ત્યાજ્યાશ એવા બે ભાગ બુદ્ધ પડે છે તેમાંથી ત્યાજ્યાશ હોય છે તે મળ, મૂત્ર, પન્સેવો ઇત્યાદિ રૂપે શરીરમાંથી બહાર નીકળી જાય છે અને સત્ત્વાશ રહે છે તે શરીરનું પોષણ કરે છે. આ સત્ત્વાશને રસઘાતુ કહે છે અને તેનાથી જ ક્રમેક્રમે શુક્ર પર્યંતના સર્વ ઘાતુની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ વિષયમાં શાર્દૂલધરે કહ્યું છે કે —

‘રસ, રક્ત, માસ મેદ, અગ્નિ, મજ્જા અને શુક્ર આ સાત ઘાતુઓ છે; તે સર્વ પિત્તની ગરમીથી એકબીજામાં પાચન થઈ એકબીજામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે’

આ પ્રમાણે જઠરમાં રહેલા અન્નપાનના સત્ત્વાશમાંથી એટલે કે રસઘાતુમાંથી એક પછી એકના ક્રમથી આ સર્વ ઘાતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે તે સત્ત્વાશ તૈયાર થવામાં કયા કયા અવયવોને કામે લાગવું પડે છે, તે સ્પષ્ટ કરવાથી ‘નાડી એટલે શું’ એ આપણા પ્રથમ પ્રશ્નનો નિકાલ આવશે તેથી હવે આપણે તે સાધનભૂત અવયવોનો અને તેમની ક્રિયાનો વિચાર કરીએ.

આ સ્થૂળ શરીરને વૃક્ષની ઉપમા આપી શકાય અને એ પ્રકારે હાથપગ એ શાખા કહેવાય અને માથું તથા ધડ એ તેનું થડ કહેવાય એ થડના ત્રણ ભાગોમાં બુદ્ધ બુદ્ધ અવયવોની યાત્રિક રચના અને આપણા આયુષ્યને આવશ્યક વ્યાપારના મુખ્ય સ્થાનો રહેલા છે આ ભાગો પૈકી ઉપરનાને શિર, વચલાને જાતી અને નીચેનાને જઠર કહે છે ગળાથી તાળવા સુધીનો ભાગ શિરોભાગ કહેવાય છે તેની અંદર સર્વ જ્ઞાનેન્દ્રિયો રહે છે અને તેની મુખ્ય ક્રિયા પણ સા જ ચાલે છે. જાતીથી ગળા પર્યંતના ભાગને ઉરોભાગ કિંવા હૃદયપ્રદેશ કહે છે, તેની અંદર હૃદય, ફેફસા અને શ્વાસનળીઓ વગેરે શ્વસનેન્દ્રિયો હોઈ તેની ક્રિયા ત્યા જ ચાલે છે. ત્રીજો એટલે નીચેનો ભાગ જે

કોષ(મોઠા) પ્રદેશ છે, તેમા યકૃત, પ્લીહા, અન્નાશય, પિત્તાશય, મળાશય, મૂત્રાશય, ઇત્યાદિ પચન કરનારી ઇન્દ્રિયો રહે છે અને તેની ક્રિયા પણ ત્યા જ ચાલે છે.

ખાધેલું અન્ન અને પાણી મોઠામાં લાગ સાથે મિશ્ર થઈ તે ગળામાર્ગે જઠરમા જાય છે, તે અન્નજળ આમાશયમા હજી કાચા હોય છે તેવામા જ તેના કઠિન અને પ્રવાહી એવા બે લાગ ભુદા થઈ કઠિન લાગ પકવાશયમા જાય છે અને પ્રવાહી લાગ અસ્તિપ્રદેશમા જાય છે. પકવાશયમા ગયેલો કઠિન લાગ પિત્તની સાથે મળી પરિપકવ થાય છે અને તેનો નિઃસત્ત્વ(નકામો) લાગ ભુદો પડી આતરકામા જઈને ત્યાથી તે મળરૂપે બહાર નીકળે છે. અસ્તિપ્રદેશમાં ગયેલો પ્રવાહી લાગ મૂત્રરૂપથી શરીર બહાર નીકળે છે. પકવાશયમા કઠિન લાગમાનો જે સત્ત્વાશ રહે છે તેને રસધાતુ કહે છે અને તેની ભુદી ભુદી સ્થિતિ બદલાતા તે જ છેવટે શુક્ર અને ઓજરૂપે બને છે. એ રસના આધારથી જ જીવન ટકી શકતું હોવાથી તેને જીવનરસ પણ કહેવામા આવે છે આ માટે લાવ-પ્રકાશમા કહેલા વચનો નીચે પ્રમાણે છે.

‘અન્નનો જે સારલાગ તે રસ છે અને સારહીન મલિન પ્રવાહી લાગ શિરામાર્ગે અસ્તિમાં જઈને મૂત્ર બને છે, બાકી જે તેનો કિદ્દ રહે છે તેને વિષ્ણુ કહે છે તે સમાન વાયુના સઘટનથી મલાશયની અદર જઈને રહે છે, અપાનવાયુની ગતિ વડે યોનિ અને શિશ્ન દ્વારા મૂત્ર તથા શુદ્ધ દ્વારા વિષ્ણુ શરીરથી બહાર જાય છે. રસધાતુ સમાન વાયુની પ્રેરણાથી હૃદયમા જાય છે અને પછી વ્યાનવાયુના યોગથી શરીરમા ફેલાઈ જઈને સર્વ ધાતુનું પોષણ કરે છે નહરો જેમ ખેતરમાની અનેક તરેહની વનસ્પતિઓનું પોષણ કરે છે, તેની રીતે રસધાતુ શરીરમાની સર્વ ધાતુઓને વધારે છે.’

રસધાતુ જ ક્રમથી રક્ત, મેદ, માસ, અગ્નિ, મજ્જા, શુક્ર અને ઓજના રૂપમા રૂપાંતર પામતો અને સ્વચ્છ થઈ જઈને અધિકાધિક સ્વચ્છ થાય છે. આવી રીતે એ રસ ઉપલી ધાતુની સ્થિતિમા સુમારે પાચ દિવસ રહે છે એટલે કે એક મહિનાની મુદતના તે શુક્ર ધાતુના રૂપમા જાય છે. આ માટેના પ્રમાણવચનો આ પ્રમાણે છે

‘સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ’ અને તેનો મળ, એવા ત્રણ ત્રણ પ્રકાર પ્રત્યેક ધાતુની સ્થિતિમાં તેના તે જ રસમાથી બને છે. મૂળ સ્થિતિમા હોય છે તે સ્થૂળ લાગ, પાછલી બીજી સ્થિતિમા હોય તે સૂક્ષ્મ લાગ અને સ્થૂળ લાગમાનો નકામો લાગ તે કિદ્દ બને છે. ’

‘ચરક’

‘૨૫ એ સ્થિતિ લઈ ન મજ્જા પર્યંતના પ્રત્યેક ધાતુની સ્થિતિમા અતુકમે પાચ પાચ રાત્રિ-દિવસ સુધી રહે છે. ’

‘ભોજ’

‘ઓજસ એ શુક્ર પર્યંતની સઘળી ધાતુઓનું તેજ હોવાથી તેને ઘણું શ્રેષ્ઠ ગણવામા આવે છે; કારણ કે તે હૃદયમા રહી ત્યાથી સર્વ તરફ ફેલાય છે અને શરૂરને જીવન આપે છે. એ ઓજસ વધે છે ત્યારે દેહને આનંદ, પુષ્ટિ અને શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે નાશ પામે છે તો અચિત દેહનો નાશ થાય છે, કેમકે ઓજસ વડે જ જીવન રહી શકે છે. ’

‘વાગ્ભટ’

અગાઉ કહેલી અન્નેન્દ્રિયો હૃદયમા અને પચનેન્દ્રિયો ઉદરમા કેવી રીતે રહે છે, તે હવે કહેવામા આવે છે. અન્નરસથી અપ્પું શરીર ભુદી ભુદી નાડીઓ દ્વારા કેવી રીતે પોષણ પામે છે એ વિષય પાછળ આવતો હોવાથી અહીં તે વિષે સમજૂતી આપવી ઠીક થઈ પડશે.

નાભિની ઉપર એક વેત અને ગળાની નીચે જ આગળના અતર પર રક્તાશય આવેલું છે અને તેને અડીને નીચે હૃદય આવેલું છે. તેની નીચે શ્લેષ્માશય, તેની નીચે આમાશય અને તેની નીચે પકવાશય એવી રીતે એકની નીચે એક આશય આવેલા છે. રક્તાશય અને કક્કાશયની વચ્ચે આવેલા હૃદયના આધારથી પ્રાણવાહી ધમની રહે છે. તેની નીચે ડાબી તરફ ફેફસા અને પ્લીહા છે અને જમણી તરફ યકૃત અને પિત્તાશય છે હૃદય એ મુખ્ય ચેતનાસ્થાન છે; એટલે પ્રાણના ધમકારા ત્યાથી ઉત્પન્ન થાય છે એ ધમકારા ચાલુ રાખવા અથવા બંધ પાડવા એ ઈશ્વર વગર બીજા કોઈના હાથમા નથી હૃદય શરીરમાથી બહાર કાઢીને ઓક્કસ રીતે જોઈએ તો પણ તેની અદરના તત્ત્વોનું ચલન-વલન સ્વતંત્રપણે જ ચાલતું આપણા જોવામા આવે છે હૃદયનો આકાર

કમળ જેવો છે. તેનું મુખ નીચે અને ડીકું ઉપર એમ હોય છે. આ સર્વ વાત માર્ટે પ્રાચીન ગ્ર થોમા આ પ્રમાણે વચનો છે

‘ નાભિથી ઉપર વેતને અતરે અને કંઠથી છ આગળ નીચે’ આવેલા શરીરમાના અંતર-ભાગને ઉરોભાગ અથવા હૃદય કહે છે ઉરોભાગ તે રક્તાશય, તેની નીચે કક્ષાશય, તેની નીચે આમાશય અને તેની નીચે પિત્તાશય રહેલું હોય છે. ’

‘ ચરક ’

‘ રક્ત અને કક્ષ વડે હૃદય બનેલું છે. તેના આશ્રયથી પ્રાણવાહિની નાડીઓ રહે છે તેની નીચે ડાબી બાબુ પલીહા અને ફેફસા છે જમણી બાબુ યકૃત અને પિપાસારથાન છે હૃદય એ મુખ્યત્વે ચેતનાની જગ્યા છે હૃદય એ કમળના આકૃતિનું હોય છે અને તેનું મુખ નાચલી બાજુએ હોય છે ’

‘ સુશ્રુત ’

ફેફસા છાતીની જમણી અને ડાબી બાબુમા રહેલા છે એને કક્ષાશય કહેલ છે એનો સબંધ હૃદય-રક્ત શયની સાથે રહેલો છે એટલે ચરકસહિતામા રક્તાશયની નીચે કક્ષાશય કહેલ છે તે બરાબર છે.

વાત, પિત્ત અને કક્ષ એ ત્રણે પદાર્થ આપણા શરીરમા રહેલા હોય છે એ પદાર્થો ક્ષોભ પામતા રસાદિ ધાતુઓમા વિકાર કરતા હોવાથી એ પદાર્થોને ત્રણ દોષ કહેવામા આવે છે રસાદિ ધાતુઓ અને વાતાદિ ત્રણ દોષોને પોતપોતાની યોગ્ય જગ્યાએ જવાના જે માર્ગ આપણા શરીરમા છે તેને નાડીઓ કહે છે. એ નાડીઓ ત્રણ પ્રકારના છે - શિરા, ધમની અને સ્રોતસ. આડના પોષણ માટે બાગમા જેમ પાણીની નાના નહેરો હોય છે અથવા ખેત-ને પાણી પાવા માટે જેમ મોટી નહેરો ખોદેલી હોય છે, તે જ પ્રમાણે આપણા શરીરમા આ નાડીઓ પ્રસરેલી છે અને તેના દ્વારા શરીરના બુદ્ધા બુદ્ધા ભાગોને પોષક ધાતુઓ મળે છે.

શિરાના માર્ગમા કાળુ અને અશુદ્ધ લોહી ફરે છે, તેમાથી શુદ્ધ અને લાલ થયેલું લોહી હોય છે તે ધમનીમા વહે છે અને પ્રાણ, અન્ન, પાણી, વાતાપિત્તાદિ દોષ, રસાદિ ધાતુ, પરસ્પૃશ, મૂત્ર, મળ, વીર્ષ ઇત્યાદિ પદાર્થો જે માર્ગે વહે છે, તેને સ્રોતસ કહે છે; અથવા તો શિરા અને ધમની એ જેનો અદર મળે છે તેનું નામ સ્રોતસ છે. શરીરમા શિરા, સ્રોતસ અને ધમના ઇત્યાદિ નાડીઓ પોલી હોય છે. શિરા અને ધમની વચ્ચેના અવકાશમા પ્રસરેલી નાડીઓને સ્રોતસ કહે છે. એ સ્રોતસ ઘણા છે એ શિરા, ધમની અને સ્રોતસને લગતા વચનો બુદ્ધા બુદ્ધા ગ્ર થોમા નીચે પ્રમાણે છે :

‘ જેમ નહેરથી બાગ અથવા ખેતર તર થાય છે, તેમ આ શરીર નાડીઓથી પોષાય છે. ’ સુશ્રુત

‘ નાનીનાની નહેરથી બાગ અને ખાતરથી ખેતર માહેલું ધાન્ય જેવી રીતે પોષણ મેળવે છે, તે પ્રમાણે આપણું આ શરીર શિરાથી પોષાય છે. ’

‘ ભાવપ્રકાશ ’

‘ પોતાના ધાતુના જેવા રગની, ગોળ, મોટી અને નાની તથા દોરીના લાખા આકારની વાહિનીને સ્રોતસ કહે છે ’

‘ ચરક ’

‘ આહારને સત્ત્વાશ રસ છે અને સત્ત્વ વિનાનો અંશ તે પ્રવાહી મળ છે એ પ્રવાહી મળને શિરા બસ્તીમા લઈ જાય છે અને ત્યાં તેનું મૂત્ર થાય છે. ’

‘ શાર્કધર ’

‘ કાઈ કહે છે કે ધમની અને સ્રોતસ એ શિરાનો જ પ્રકાર છે, પરંતુ તે બરાબર નથી; ધમની અને સ્રોતસ એ શિરાથી બુદ્ધી જ વસ્તુ છે, કારણ કે તેનો રગ બુદ્ધો છે, કામ બુદ્ધ છે અને ઉન્પત્તિ પણ બુદ્ધી છે ’

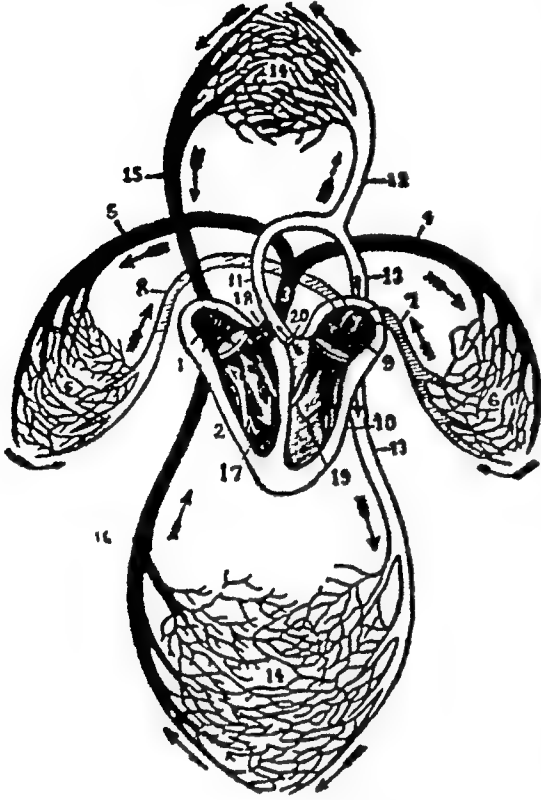
‘ સુશ્રુત ’

આપણા શરીરમા લોહીનું ફગવું સતત રીતે ચાલે છે, એ વાત સર્વ પહેલા ડોક્ટર કાવેના સમજવામા આવી હતી, એમ પશ્ચિમના વૈદકશાસ્ત્રીઓ કહે છે, પરંતુ આપણે ત્યાં તો તે ઘણા જૂના વખતથી શરીરવેત્તાઓને (વૈદ્યોને) જાણીતી હતી તે આ પ્રમાણે.

આપણા શરીરમા સગ્રક્તાદિ ધાતુ સતત કેવી રીતે ફરે છે, તે સમજવામાં મદદ થાય એવા હેતુથી નીચે જે આકૃતિ આપવામા આવી છે, તે વડે હૃદયની ક્રિયા અને લોહીના ફરવાનો વ્યાપાર સમજાશે.

લોહીનું ફરવું*

આ નીચેની આકૃતિ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે, ડાબી બાજુના રક્તાશયમાથી (જુઓ અંક

લોહીનું ફરવું

અંક ૧-૨) બિતરે છે અને ત્યાં તે લોહીને રેડે છે ત્યાંથી એ કાળા લોહીના બે ફાટા થઈ એક એક રંગ બન્ને તરફના ફેફસામાં જાય છે (જુઓ અંક ૪-૫) ફેફસામાં ગયેલી આ રંગો, પાણી શરીરની કેશવાહિનીઓની પેઠે જળની માફક પથરાઈ જાય છે અને ફેફસામાંના હવાના ખાડાઓની ઝીણી નસની જળ સાથે સળધમાં આવતા એ કાળુ લોહી ત્યાં શુદ્ધ થઈ કેશવાહિનીઓ મારફત સ્વચ્છ રાત્રુ લોહી ત્યાંથી પાછું ફરે છે (જુઓ અંક ૬-૬) અને એ જળો આગળ જતા એકત્ર મળીને તેની એક એક ધમની થાય છે. (જુઓ અંક ૭-૮) તે શુદ્ધ લોહીને પાછું રક્તાશયની ડાબી બાજુના ખડમાં દાખલ કરે છે, કે જ્યાં આગળથી પ્રથમ જણાવ્યા પ્રમાણે શુદ્ધ લોહી સૌથી મોટી ધમની વાટે નીકળ્યું હતું આ પ્રમાણે શુદ્ધ લોહી રક્તાશયના ડાબા ખડમાંથી મોટી ધમની-વાટે નીકળીને શરીરના ભાગોમાં ફેલાય છે અને ત્યાંથી કાળું લોહી મોટી શિરાઓ વાટે રક્તાશયના જમણા ખડમાં દાખલ થઈ ત્યાંથી પાછું બે ફેફસાં વાટે ફેફસામાં જાય છે ફેફસામાં એ કાળુ શુદ્ધ થઈને પાછું રક્તાશયના જમણા ખડમાં દાખલ થાય છે અને ત્યાંથી ફરી શરીરના પોષણ માટે મોટી ધમની વાટે શરીરમાં ફેલાય છે. લોહીનો આવો એક ફેરો થતા દોઢ મિનિટ લાગે છે.

હોજરી, આતંગડા અને બરોળની શિરાઓનું લોહી પરબારું રક્તાશયમાં નહિ જતા કલેજમાં જાય છે ત્યાં ફેફસાંની પેઠે જ તેની બારીક શાખાઓ પથરાઈને તે લોહીની શુદ્ધિ થાય છે અને પછી રક્તાશય તરફ વહે છે. સ્ત્રીઓના ગર્ભાશયમાં આ લોહીની ગતિ વળી જુદા પ્રકારની થાય છે કહેવાય છે કે ગર્ભના ફેફસાં કામ કરતા નથી અને ગર્ભને તાબુ લોહી ઓરમાંથી મળે છે ગર્ભની નાભિમાં

* લોહી ફરવાની ક્રિયા સમજવવા માટે ઉપરના ચિત્રમાં ઠેકાણે ઠેકાણે તીરના ચિહ્ન કર્યા છે, તેનું મોહું જે તરફ દેખાડવામાં આવ્યું છે તે તરફ લોહીની ગતિ છે એમ સમજવું

નાળ હોય છે તે વાટે કેટલુંક લાલ લોહી ગર્ભના પેટમાં જાય છે અને બાકીનું લોહી પરખારું અને થોડો ભાગ કલેજમાં થઈને રક્તાશય તથા ફેફસામાં ફરી વળી ગર્ભનાળની ધમની વાટે ઓરમાં શુદ્ધ થવા જાય છે, એવું કેટલાક વિદ્વાનોનું માનવું છે.

લોહીને ગતિમાં કેણુ મૂકે છે ?

લોહી શરીરમાં નિરંતર ફર્યા કરે છે, એ વાત તો ખરી છે, પણ એવી રીતે ગતિમાં મૂકનાર વસ્તુ શી છે, તે એક અગત્યનો સવાલ છે. પ્રથમ તો લોહી અડપથી અને બુન્ધાથી ફરે છે તેનું કારણ એવું છે કે રક્તાશય (હૃદય) માસમય કોથળીનું બનેલું છે તેની અંદરના માસના સ્નાયુઓ તંગ અને ઢીલા થયા કરે છે કોથળી લોહીથી ભરાય છે ત્યારે સ્નાયુઓ તંગ થઈને એટલે સ કોથળાઈ તેને બહાર કાઢવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને ખાલી થાય છે ત્યારે તે જ સ્નાયુઓ પાછા ઢીલા થઈ કોથળીને પહોળી કરી ખીજ લોહીને આવવાનો રસ્તો કરે છે સ્નાયુઓનો આવો ધર્મ છે. હવે રક્તાશયમાં રક્તના બુદ્ધા બુદ્ધા ૪ ખડો છે. જમણી બાજુ ૨ અને ડાબી બાજુ ૨ અને તેની વચ્ચે પડેલાના દવાળ છે તે એવા છે કે વારંવાર ઊઘડે છે અને બિડાય છે રક્તાશયના એક ખડમાં લોહી ભરાય છે ત્યારે તે સ કોથ પામે છે અને તે જ વખતે સામેનો ખડ પહોળો થાય છે, જેથી લોહી ખીજ ખડમાં ધકેલાય છે અને ત્યાંથી ધમનીઓમાં ધકેલાય છે રક્તાશયના આ ખડો વારાફરતી તંગ-ઢીલા થયા કરે છે અને રક્તને ધક્કો મળ્યા કરે છે. વળી ધમનીઓમાં રક્તની બેડાબેડ પવન હોય છે તે પવન પણ રક્તને ગતિ આપ્યા કરે છે આ સિવાય રક્તને ધકેલનારા ખીજ નાના કારણો પણ ઘણા છે ધમનીઓ સ્થિતિસ્થાપક હવાથી લોહીને ગતિ મળે છે. શરીરના સ્નાયુની નિરંતર ગાતેથી પાસેની રક્તશિરાઓ ઉપર દબાણ થયા કરે છે અને તેથી પણ રક્ત આગળ ધકેલાય છે. શ્વાસોચ્છવાસની ક્રિયાથી પણ રક્તની ગતિને કાર્ષક ઉત્તેજન મળે છે. આમ ઘણા પ્રકારની શરીરની ક્રિયાઓ લોહીને અડપથી ફરવું રાખે છે. આ ક્રિયાઓ એક જ શરીરનું ચૈતન્ય છે

નાડી

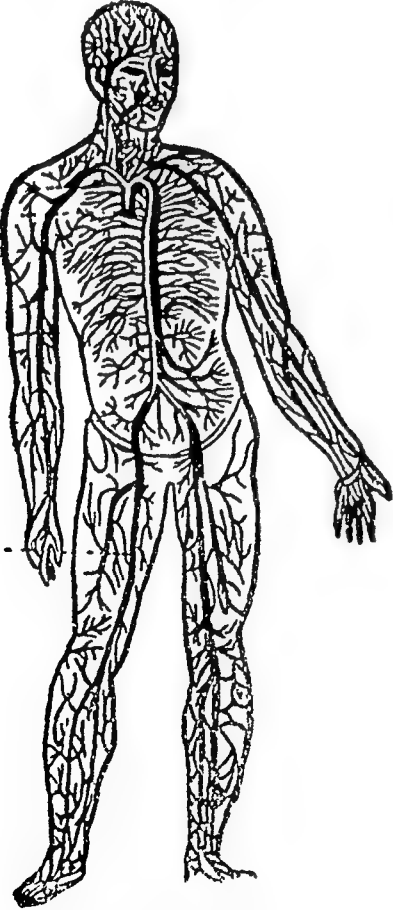
લોહી ફરવાને અને નાડીને શુ સંબંધ છે તે પણ જાણવા જેવી વાત છે કાખ રક્તાશયમાંથી રક્ત મોટી ધમનીમાં જાય છે, તેથી ધમની પહોળી થાય છે અને તેના ધક્કો ધમનીના છેડાઓ સુધી પહોંચે છે. એવા દરેક ધક્કાને 'નાડી' અથવા નાડીનો ધબકારો કહેવામાં આવે છે રક્તાશયના દરેક વખતના સંકોચાવાથી દરેક નાડી ઉત્પન્ન થાય છે આવી સંકોચનની, ધક્કાની અને ધબકારાના ક્રિયા અથવા નાડી જીવાન આદમીના શરીરમાં દર એક મિનિટે આશરે ૭૫ વખત થાય છે

ધમની અથવા ઘેરી નસ અને તેની શાખાઓ

બેડેનો આકૃતિમાં છાતીની વચ્ચે એક મોટો નળ દેખાય છે તે ધમની છે તેમાંથી વૃક્ષનો ડાળીઓની માફક શાખાઓ અને શાખાઓમાંથી ઉપશાખાઓના અસખ્ય ફાટા થયેલા દેખાય છે ધમનીનો મુખ્ય નળ નાલિ આગળ જતા ત્યાંથી તેના બે શાખાઓ પગમાં જતી દેખાય છે બે શાખાઓ છાતીના ઉપલા ભાગ આગળથી બે હાથમાં

ધમની અને તેની અસખ્ય શાખાઓ

જતી દેખાય છે અને એક શાખા માથા તરફ જઈ ત્યાં પણ અસખ્ય ખારીક શાખાઓ થઈ જાય છે.

લોહી પાણીના રેલાની માફક આ ધમનીમા થઈ તેની અસખ્ય શાખાઓ દ્વારા આખા શરીરમા ફરી વળે છે. લોહીની ગતિ હૃદયમાથી મળે છે અને ધમનીમા પણ લોહીને ધકેલવાની શક્તિ છે. ધમનીનું પડ ૩ અસ્તગ્નું બનેલું છે. બહારનું પડ ઘોળું તથા મજબૂત છે, ખીલું અદ્દગ્નું પડ શ્લેષ્મા-વરણ જેવું લીધું છે. તેથી લોહી નિરંતર ફર્યા કરે છે, છતાં તેને ધસારો લાગતો નથી અને ત્રીજું પડ ગ્રિનિસ્થાપક હોય છે; તેથી ધમનીમાં સંક્રાંચાવાની શક્તિ હોય છે. હૃદયની થેલી સંક્રાંચાઈને લોહીને ધકેલે છે ત્યારે જો આ ધમનીમા ગ્રિનિસ્થાપકપણું ન હોત તો તે ફૂટી જત.

ધમની અને તેની શાખાઓ ત્રણ કામ કરે છે : ૧ લોહીને શરીરમા ફેરવે છે, ૨ રક્તના પ્રવાહને એકસરખો ચલાવે છે, ૩ હૃદયના લોહીને ભુલ ભુલ બધા અવયવોમા લઈ જઈ સર્વત્ર વહેતી આપે છે અને એ રીતે આખા શરીરનું પોષણ થાય છે .

નાડીપરીક્ષા કેવી રીતે કરવી ?

હાથના અંગૂઠાના મૂળ આગળ નાડી જેવી સ્ત્રી હોય તો ડાબા હાથની અને પુરુષની જમણા હાથની નાડી જેવી; કારણ કે પેડાના વચલા માણામાથી જેવી રીતે તેના આગ પ્રસરેલા હોય છે, તે પ્રમાણે સર્વ નાડીઓ મનુષ્યની નાલિમાથી આખા શરીરમા પ્રસરેલી છે. નાલિકમળનો આકાર કાચમા જેવો હોઈને તેના જમણા હાથ તરફથી ધમની નીકળે છે તે કાચનો પુરુષોના શરીરમા નીચે મુખે હોય છે અને સ્ત્રીઓના શરીરમા ઉપરને મુખે હોય છે. સ્ત્રીપુરુષની નાડી અનુક્રમે ડાબા અને જમણા હાથનાં કાઠામા જોવાનું કારણ એ જ છે અગ્રેજ વૈદક ગ્રંથોમા આ પ્રમાણે ડાબા-જમણા હાથનો ખુલાસો કરેલો જોવામા આવતો નથી નાડી જેતી વખતે વંદે ચિત્ત સ્વસ્થ રાખીને પોતાના ડાબા હાથમા રોગીનો હાથ લઈ હથેળી થોડી નમાવી પોતાના જમણા હાથથી નાડી જેવી. તે પકડેલા હાથના અંગૂઠાના મૂળ પાસે એટલે કે કાઠા પર પોતાના જમણા હાથની તર્જની, મધ્યમા અને અનામિકા એટલે અંગૂઠાની સમીપની પહેલી, બીજી અને ત્રીજી એ ત્રણ આગળીઓ મૂકી, પોતાનો અંગૂઠો દરદીના કાઠાની નીચે રાખી નાડીપરીક્ષા કરવી. આ પ્રમાણે નાડીપરીક્ષા કરવા સમયે નાડી પર આગળીઓ વધુ ન દબાવવી તેમ છેક હલકી પણ ન મૂકવી; એટલે કે કંઈ સમજ ન પડે તેમ ન મૂકવી, પણ વેતથી સમતોલપણે મૂકવી તર્જની એટલે અંગૂઠા પાસેની આગળી, અનામિકા એટલે છેવટની આગળી પાસેની આગળી અને મધ્યમા એટલે તર્જની અને અનામિકાની વચ્ચેની આગળી અહીં બીજા પ્રશ્નનું વિવેચન પણ પૂરું થયું હવે તે માટે આય-ગ્રંથોમા પ્રમાણવચનો છે તે જોઈએ

‘પ્રાણીઓનું નાલિકમળ કાચમાના આકારનું હોઈને તે કાચમાએ પુરુષોના શરીરમા નીચે અને સ્ત્રીઓના શરીરમા ઉપર મુખ કરેલું છે આ કાચમાની જમણી બાજુથી ધમની નીકળેલી હોવાને લીધે જ સ્ત્રીના ડાબા અને પુરુષના જમણા હાથની નાડી જેવી હે તરુણિ ! જરા વાકા કરેલો અને આગળા પ્રસરેલો એવી રીતનો રોગીનો (પુરુષનો હોય તો) જમણો હાથ પાસે લઈ પોતાના ડાબા હાથના આગળાથી નાડી જેવી સ્ત્રીઓનો હોય તો ડાબા હાથની નાડી ધૈર્યથી જમણા હાથના આગળાથી ઉપર પ્રમાણે જેવી નાડીના ત્રીસ ટકોરા સુધી વૈદ્યોએ પરીક્ષા કરવી. શુદ્ધિમાને કામળ વાણી બોલી આ પ્રમાણે ત્રણ વાર નાડી ઝાલા મૂકી દર્ધ રોગની પરીક્ષા કરવી તેની અદર જો ૧૦૧ ટકોરા સરખા જણાય તો રોગને સાધ્ય જાણવો અને સરખા ન પડે તો અસાધ્ય જાણવો. ’

‘શિવપાર્વતી સંવાદ’

‘હાથના અંગૂઠાના મૂળમા જે ધમની હોય છે તે જીવનની સાક્ષી આપનારી છે તેના ચલન-વલનથી શરીરના સુખદુઃખ પડિતોને સમજાય છે. ’

‘શાર્ઙ્ગધર’

‘વૈદ્યોએ રોગની પરીક્ષા કરવા માટે દરદીના જમણા હાથના અંગૂઠાના મૂળ પાસે પોતાના જમણા હાથથી સ્પર્શ કરી નાડીપરીક્ષા કરવી ચિત્ત સ્થિર, જીવ સ્વસ્થ અને મન પ્રસન્ન હોય ત્યારે હાથના આગળા વડે દરદી પુરુષના જમણા હાથની નાડી જેવી ’

‘નિઘંટુરનાકર’

ધણું કરીને સ્ત્રીઓના ડાગા અને પુરુષના જગાણા હાથમા નાડી સમન્વય છે. માટે મેઝીને થોડાઘણો હાથ વાજા રાખી તેના ઉપર આંગળીઓ ફેગવી પોતાનો હાથ પોલો રાખી નાગી જોતી

હવે 'નાડીપરીક્ષાથી શી બાબતનું જ્ઞાન થાય છે' આ ત્રીજી બાબતનો વિચાર કરવો મંદ છે; પરંતુ તે પહેલા નાડીના ચક્રગણના દરેક નીચેગી સ્થિતિમા એક મિનિટની અંદર ઉંમરના પ્રમાણમા ફેટલી વખત થાય છે તે મટે જુદા જુદા અંગેજી પ્રયોગો ને ઉલ્લેખ છે તેનો જાગન નીચે લખવામા આવ્યો છે, જે સમજવાથી નાડીપરીક્ષામા ઘણી મદદ મળે છે.

ઉમરનું પ્રમાણ	નીચેગી નાડીના ધમકારા	ઉમરનું પ્રમાણ	નીચેગી નાડીના ધમકારા
ગર્ભમા હોય છે ત્યારે	૧૫૦	૪ થી ૭ વર્ષ સુધી	૧૫ થી ૨૦
જન્મ થાય છે ત્યારે	૧૪૦	૭ થી ૧૪	૨૦ થી ૨૫
૧ લા વર્ષમા	૧૧૫ થી ૧૩૦	૧૪ થી ૫૦	૭૦ થી ૭૫
૨ જા વર્ષમા	૧૦૦ થી ૧૧૫	૫૦ ના પછીથી મગજ થતા સુધી	૫૦ થી ૬૫
૩ જા વર્ષમા	૯૦ થી ૧૦૦		

નાડીપરીક્ષાથી શી શી બાબતનું જ્ઞાન થાય છે ?

નાડીપરીક્ષાથી જે જે બાબતનું જ્ઞાન થાય છે તે વિષય ક્રમવાગ અને પૃષ્ઠપૃષ્ઠ કહેવામા આવે તો તે માટે વિસ્તારવાળો એક મોટો નિબંધ જુદો જ લખવો જોઈએ; તોપણ આ વિષયના વિવેચનને આ ત્રીજા પ્રશ્ન સાથે અનિવાર્ય સંબંધ હોવાને લીધે સાંખ્યુત જરૂરી બાબતોનું વર્ણન અહીં રજૂ કરવું જરૂરનું છે.

વીણાને બાધેલા તારો જેમ ગાયનના સઘળા સ્વર કાઢી બનાવે છે, તેવી રીતે હાથની નાડી પણ બધા રોગ વ્યક્ત કરી બતાવે છે. આપણા શરીરમા વાત, પિત્ત અને કફ, એ નામના જે ત્રણ દોષો કહેવામા આવ્યા છે તે પોતપોતાનો સમાન સ્થિતિમા શરીરમા વર્તે છે ત્યાં સુધી શરીર નીચેગી રહે છે અને એ વ્યાભાવિક સ્થિતિમા ફેરફાર થયો કે તરત જ જુદા જુદા પ્રકારના રોગ ઉત્પન્ન થાય છે એવા કુપિત દોષોનું અથવા મિત્ર દોષોનું જ્ઞાન નાડીપરીક્ષાથી થાય છે. શરીરમા કયો દોષ વધેલો છે અથવા ક્ષીણ થયો છે તે નાડીથી સમજાય છે. તેનું કારણ એ છે કે સોડીના કરવાની સાથે ધમનીને સંબંધ છે અને તે ચલિત થયેલો દોષ આ ધમની દ્વારા જ જુદા જુદા અવયવોમા પ્રવેશ કરે છે અજીર્ણ, ત્રિપુચ્ચિકા, પ્રમેહ, અદર, રાજયક્ષમા, ક્ષતકાસ, ઉપદેશ, શુક્રનાશ, પિશાચપીડા અને અસાધ્ય થવાથી પાસે આવેલું મૃત્યુ-આ બાબતો નાડીજ્ઞાનથી સમજાય છે નાડીપરીક્ષા દ્વારા એ સર્વ બાબતો કહી શકાય છે, એ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે; પરંતુ તે ચોક્કસપણે કહી શકે એવા વૈદ્યો હાલના વખતમા મળના નહિ હોવાથી તે ઉપર ભગેસો ન રહે તે વ્યાભાવિક છે, પરંતુ આ બાબત માટે જુદા જુદા પ્રયોગો દિગ્દર્શન ક્રમથી ખાતરી થાય છે કે એ વાત ખોટી તો નથી જ 'માધવનિદાન'ના પ્રાકૃત સટીક પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામા વે. ગ. કૃષ્ણશ્રી ભાટવડેકરે આ વિષે અવિશ્વાસના ઉદ્ગાર કાઢેલા જોવામા આવે છે, પરંતુ પ્રયોગથી મળતા વચ્ચેના ઉપગ્રંથી એટલું તો ચોક્કસ ઠરે છે કે રોગની જાતિ, વય, દેશ અને કાળની સ્થિતિ તથા નાડીપરીક્ષાનો સતત અભ્યાસ એટલી વાતો વૈદ્યના જાણવામા હોય તો તેમને અદ્ભુત અને અચૂક પરીક્ષા કરતા આવડતી શક્ય છે આ વિષયના પ્રમાણવચ્ચેનો નાચે પ્રમાણ છે.

નાડીજ્ઞાન વિષે શિવપાર્વતીના સવાદમા કહ્યું છે કે :—

યથા વીણાગતા તંત્રી સર્વાન્નાગાન્પ્રમાષતે । તથા હસ્તગતા નાડી સર્વાન્રોગાન્પ્રકાશતે ॥ ૧ ॥

યસ્ય યા પ્રકૃતિર્નિત્યા તત્સમાના યદા ધરા । તદા વલ્લવતી સેય રુગ્ધિનીતિ નિશ્ચય ॥ ૨ ॥

અજીર્ણે તુ ભવેન્નાડી કઠિના પરિતો જડા । પકાજીર્ણે પુષ્ટિહિના મદ મંદ પ્રકંપતે ॥ ૩ ॥

વિષૂચિકાગદે મેકસક્રમા ધમની ભવેત્ । પ્રમેહે પ્રદરે રાજયક્ષમણિ ક્ષતકાસકે । ઉપદશે

ધરા સ્પદેત્ પ્રથિવચ્ચાગુલીતલે ॥ ૪ ॥

અગુષ્ઠમૂલમારમ્બ્ય સાર્ધદ્વચંગુલતો વહિ. । યદા નાડી તદા તસ્ય યામાર્ધેન મૃતિર્ભવેત્ ॥ ૫ ॥
 મૂતાવેશયુતસ્યાપિ નષ્ટશુક્રસ્ય નાડિકા । ત્રિદોષગમના ચાપિ સૂક્ષ્માપ્યેવ ન મૃત્યુદા ॥ ૬ ॥
 વાતાદ્વક્રગતિર્નાડી પિત્તાત્સ્યાચ્ચપલા તથા । કફાન્મદગતિર્મિશ્રો મિશ્રેશ્ચેવ વદામ્યહમ્ ॥ ૭ ॥
 યા હિ વક્રા ચ તીવ્રા ચ મધ્યમા તર્જનીતલે । સ્ફુટા ભવતિ સા નાડી વાતપિત્તગદોદ્ભવા ॥ ૮ ॥
 સ્ફુટા વક્રા ચ મંદા ચ મધ્યમાનામિકાતલે । યા ભવેત્સા હિ વિજ્ઞેયા વાતશ્લેષ્મગદોદ્ભવા ॥ ૯ ॥
 યા ચ વક્રા તથા તીવ્રાનામિકાતર્જનીતલે । સ્ફુટા સ્યાત્ સા ધરા જ્ઞેયા કફપિત્તસમુદ્ભવા ॥ ૧૦ ॥
 સર્વાંગુલીતલે યા ચ સ્યાન્નાનાગતિર્મિધંગ । સ્ફુટા વૈ સા ચ વિજ્ઞેયા સન્નિપાતગદોદ્ભવા ॥ ૧૧ ॥
 કેકીગા મધુરાહારે તિક્તે સ્થૂઝાહિગા ભવેત્ । અમ્લે મેક્રગતિઃ કોણ્ણા કટુઝૈર્મરોપમા ॥ ૧૨ ॥
 કપાયે કઠિના મંદા લઘ્વણે સરલા દ્રુના । એવ દ્વિત્રિચતુર્યોગે નાડી નનાગતિર્ભવેત્ ॥ ૧૩ ॥
 દ્રવ્યૈશ્ચ મધુરામ્લાયૈઃ નાડી ગીતા વિશેષતઃ । ક્ષીરૈ સ્તિમિતવેગા ચ તથા શીતા વલીયસી ॥ ૧૪ ॥
 દ્રવેડતિકઠિના નાડી કોમલા કઠિનાશને । દ્રવદ્રવ્યસ્ય કાઠિન્યે કોમલા કઠિનાપિ ચ ॥ ૧૫ ॥
 સપિષ્ઠૈર્ગુંડદુઘૈશ્ચ પૃથુકઞ્ચદ્રવ્યકૈઃ । સ્થિગ મદતરા પુષ્પા ગુડતૈલેન ધામિની ॥ ૧૬ ॥
 કુબ્જાદમૂર્ચકૈર્મદા માપેળ લગુઢાકૃતિઃ । શાંકૈશ્ચ કદલૈશ્ચૈવ રક્તપૂર્ણેવ નાડિકા ॥ ૧૭ ॥

અર્થ:-જેમ વીણાનો તાર વગાડવાથી તે સર્વ રાગોને પ્રકટ કરે છે, તેમ હાથમાં રહેલી નાડી સર્વ રાગોને પ્રકાશે છે (૧) જે મનુષ્યની સદા જેવી પ્રકૃતિ રહેતી હોય તેના જેવી જ અથવા સુદૃઢ નાડી ચાલતી હોય તો તેને નિશ્ચય નીરોગી જાણવો. (જેમ કે વાનપ્રકૃતિના મનુષ્યની નાડી વાતપ્રધાન હોય તોપણ તે મનુષ્ય નીરોગી જ છે) (૨) અશુભ રોગમા નાડી કંકણ છતા જડ હોય છે અને પકવાશુભમા નાડી પુષ્ટિહીન છતા મંદમંદ ચાલે છે (૩) કોલેરાના રોગમા નાડી દેડકાની પેઠે કૂદતી ચાલે છે અને પ્રમેહ, પ્રદર, રાજ્યક્ષમા (ક્ષય), ક્ષ-કાસ અને ઉપદશમા નાડી ગાઠોની પેઠે આગળની તળે લાસે છે. (૪) જેની નાડી અગૂડાના મૂળથી અઢી આગળ દૂર ચાલતી હોય તે દરદી અર્ધા પહોરમા મૃત્યુ પામે છે (૫) જેને ભૂત વળગ્યુ હોય અથવા જે ક્ષીણધાતુ હોય તેની નાડી ત્રિદોષના જેવી તથા સૂક્ષ્મ ચાલતી હોય તોપણ તે મૃત્યુ પમાડનારી નથી. (૬) વાત-દોષમા નાડી વાકી ચાલે છે, પિત્તમા ચ ચળ ચાલે છે, કફમા મંદ ચાલે છે અને દોષોના મિશ્રણમા મિશ્ર પ્રકારની ગતિવાળી ચાલે છે, જે વિષે હવે પછી કહેવામા આવે છે (૭) જે નાડી વાકી અને મંદ ગતિથી મધ્યમા અને તર્જનીની તળે ચાલે છે, તે વાતપિત્તની જાણવી (૮) જે નાડી વાકી અને મંદ ગતિથી મધ્યમા અને અનામિકા તળે ચાલે છે, તેને વાતકફની જાણવી. (૯) અનામિકા અને તર્જનીના નીચે વાકી તથા તીવ્ર ગતિથી ચાલતી જણાય તે નાડી કફપિત્તની જાણવી (૧૦) ત્રણે આગળીઓની નીચે અનેક પ્રકારની ગતિવાળી ચાલે તે નાડી સન્નિપાતની જાણવી (૧૧) મીઠા ભોજનથી નાડી મોગની પેઠે ચાલે છે, કડવા ભોજનથી ચ્યૂલ અને સર્પની પેઠે ચાલે છે, ખાટા ભોજનથી દેડકાની પેઠે અને કાર્ષક ઉણુ હોય છે અને તીખા ભોજનથી શ્રમગ્ના જેવી ચાલે છે (૧૨) કપાય (તૂગ) ભોજનથી કડિન અને મદ, ખારા ભોજનથી સરલ અને ઉતાવળી ચાલે છે, તેમજ બે-ત્રણ-ચાર ઇત્યાદિ મિશ્રિત રસના યોગથી નાડીની ગતિ અનેક પ્રકારની થાય છે (૧૩) મધુર અને ખાટા ઇત્યાદિ પદાર્થના યોગથી નાડી વિશેષ કરીને શીતળ ચાલે છે અને દૂધ ખાવાથી મદ, શીતળ અને સુદૃઢ ચાલે છે. (૧૪) ત્રવાહી પદાર્થો ખાવાથી નાડી કઠિન અને કડિન પદાર્થ ખાવાથી કોમળ ચાલે છે અને જો પદાર્થ ત્રવાહી તેમ જ કડિન હોય તો મિશ્રિત ગતિથી ચાલે છે. (૧૫) ગોળ અને દુધવાળા લોટનો પદાર્થ અને પૌઆ વગેરે શેષલા પદાર્થ ખાવાથી નાડી ત્રિચર અને અતિ મદ ચાલે છે અને ગોળ તથા તેલયુક્ત પદાર્થથી પ્રષ્ટ ચાલે છે. (૧૬) કાળું અને મૂળાના લક્ષણથી નાડી મદ ચાલે છે, અડદ ખાવાથી લગુડાકૃતિમા સીધી

ચાલે છે અને શાક તથા ફળાના યોગથી રક્તપૂર્ણ ચાલે છે. (૧૭)

વળી નિધંતુર નાકરમાં કહ્યું છે કે:—

સઘ સ્નાતસ્ય મુક્તસ્ય તથા સ્નેહાવગાહિનઃ । ક્ષુધાર્તસ્ય ચ સુપ્તસ્ય નાડી સમ્યક્ ન બુઘ્યતે ॥ ૧ ॥
ગમીરા યા ભવેન્નાડી સા ભવેત્માસવાહિની । જ્વરવેગેન ધમની સોળા વેગવતી ભવેત્ ॥ ૨ ॥
કામક્રોધાદ્વેગવદ્દા ક્ષીણા ચિંતાભયાન્વિતા । મંદાગ્રેઃ ક્ષીણઘાતોશ્ચ નાડી મંદનરા ભવેત્ ॥ ૩ ॥
અમૃત્કર્પૂર્ણા ભવે-સોળા ગુર્વી સામા ગરીયસી । લઘ્વી વહતિ દીપ્તાગ્રેસ્તથા વેગવતી મતા ॥ ૪ ॥
ચપલા ક્ષુધિતસ્યાપિ તૃપ્તસ્ય વહતિ સ્થિરા । મરણે હમરુકાકરા ભવેદેકદિનેન ચ ॥ ૫ ॥
કાષ્ઠકુટ્ટો યથા કાષ્ઠ કુટ્ટને ચાક્ષિવેગતઃ । સ્થિત્વા સ્થિત્વા તથા નાડી સન્નિપાતે વહેદ્ ધ્રુવમ્ ॥ ૬ ॥
સ્થિરા નાડી ભવેદ્યસ્ય ત્રિદ્યુદ્યુતિરિવેક્ષ્યતે । દિનૈક જીવિતં તસ્ય દ્વિતીયે મૃત્યુરેવ ચ ॥ ૭ ॥
શીઘ્રા નાડી મલોપેતા શીતલા વાથ દૃશ્યતે । દ્વિતીયે દિવસે મૃત્યુર્નાડીવિજ્ઞાતૃમાપિતમ્ ॥ ૮ ॥
મુખે નાડી વહેતીત્રા કદાચિચ્છીનલા ભવેત્ । આયાતિ પિચ્છિલ સ્વેદઃ સસગત્ર ન જીવતિ ॥ ૯ ॥
મુખે નાડી યદા નાસ્તિ મધ્યે શૈલ્યં વહિ ક્લમઃ । યદા મદા વહેન્નાડી ત્રિરાત્ર નૈવ જીવતિ ॥ ૧૦ ॥
દૃશ્યતે ચરણે નાડી કરે નૈવાધિદૃશ્યતે । મુખ વિકસિત યસ્ય તં દૂરે પરિવર્જયેત્ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—તુરતમા નાહેલા, જમેલા, તૈલાદિ યોગેલા, ભૂખ્યા અને સૂતેલાની નાડી યથાર્થ સમજાતી નથી. (૧) જે નાડી ગભીર દેખાય તે માસાશ્રિત વિકારની હોય છે અને જ્વરના વેગમાં નાડી ગરમ વેગવાળી હોય છે. (૨) કામ અને ક્રોધથી નાડી વેગવાળી ચાલે છે અને ચિંતા તથા ભયથી ક્ષીણ ચાલે છે મદ અગ્નિવાળાની તથા ક્ષીણ ધાતુવાળાની નાડી વધારે મદ હોય છે (૩) રક્તના વિકારમાં નાડી ઉબળુ અને જડ હોય છે, આમવિકારમાં વધારે જડ હોય છે અને પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળાની નાડી હલકી તથા વેગવાળી હોય છે. (૪) ભૂખ્યાની નાડી ચપળ ચાલે છે, તૃપ્તની સ્થિર ચાલે છે અને એક જ દિવસમાં મરનારની નાડી ડમરુની પેઠે હેલા ખાતી ચાલે છે (૫) જેમ લક્ષ્મણે પક્ષી ઝરપથી લાકડામાં ચાચ ઠોકે છે, તેમ સન્નિપાતમાં નાડી રહીરહીને અતિ-વેગથી ચાલે છે (૬) જેની નાડી સ્થિર થાય અને વીજળીના ચમકારા પ્રમાણે દેખાય તેનું આયુષ્ય એક જ દિવસનું હોઈ ન ખીજ દિવસે તે મૃત્યુ પામે છે. (૭) જે દોષયુક્ત નાડી જલદી ચાલતી હેય કિંવા શીતળ લાગતી હોય તે દરદીનું ખીજ જ દિવસે મૃત્યુ થાય છે, એમ નાડીના ઉત્તમ રાતાઓ કહે છે (૮) પ્રથમ નાડી જલદી ચાલે અને પછી શીતળ થાય તથા શરીરે ચીકણો પ્રવેદ થાય તે રોગી સાન રાત્રિ જીવતો નથી (૯) પ્રથમ નાડી દેખાય નહિ મધ્યે શીતળ દેખાય અને બહાર ગ્લાનિ આવે તથા નાડી મંદ ચાલે ત્યારે તે રોગી ત્રણ રાત્રિ જીવતો નથી. (૧૦) નાડી જે રોગીના પગમાં જ દેખાય અને હાથમાં દેખાય નહિ તથા જે દરદીનું મુખ પહેળું રહેલું હોય તેને દૂરથી જ તજ દેવો, અર્થાત્ તે મરણની તૈયારીમાં છે. (૧૧)

વૃદ્ધ હારીતે કહ્યું છે કે:

સ્પન્દતે ચૈકમાનેન ત્રિંગદ્ધારં યદા ધરા । સ્વસ્થાનેન તદા નૃનં રોગી જીવતિ નાન્યથા ॥ ૧ ॥

સ્થિત્વા સ્થિત્વા વહતિ યા સા જ્ઞેયા પ્રાણઘાતિની ॥ ૨ ॥

અર્થ:—(૧) એકસરખી ગતિથી ત્રીસ વખત એક જ જગ્યાએ જેની નાડી ચાલે તે રોગી અવશ્ય જીવે છે (૨) જે નાડી રહીરહીને અટકતી ચાલે તે નાડીને પ્રાણનો ઘાત કરનારી જાણવી શિવેક્ત નાડીજ્ઞાનમાં કહ્યું છે કે.—

‘હે પાર્શ્વતિ ! હું ત્રિગુણાત્મક છતાં પિત્તનાડીનો સ્વામી છું માગમાં જેમ તમોયુજી વધારે છે, તમોયુજી કરતાં રજોયુજી ઓછો છે અને સત્ત્વયુજી તેથી પણ અલ્પ છે; તેમ મનુષ્યોમાં કલિ-

યુગમા પિત્તની પ્રધાનતા થઈને નાડીમા તે સર્વથા આગળ થશે, વાયુ મધ્યે થશે અને છેવટના ભાગે કફ થશે, એ નક્કી છે હે પાર્વતિ ! જે દોષના ન્યાનમા નાડી ચાલે તે જ દોષ રોગીમા બળવાન હોય છે, એમ વિદ્વાનોએ કહેલું છે '

અહીં સુધી ત્રીજા મુદ્દા સુધીનું વિવેચન થયું હવે તે નાડીજ્ઞાનનો આપણને શો ઉપયોગ છે, એ ચોથા છેવટના મુદ્દા વિષે વિવેચન કરીએ છીએ

નાડીજ્ઞાનનો ઉપયોગ

રોગીની પરીક્ષાના જે આ પ્રકાર છે તેને અષ્ટાધિ પરીક્ષા કહે છે. તેમા નાડી, શબ્દ, સ્પર્શ, જિહ્વા, નાભી, મળ અને મૂત્રની પરીક્ષાનો સમાવેશ થાય છે. એમાની પહેલી નાડી-પરીક્ષાનું મહત્ત્વ એ આ નિબંધનો વિષય છે. શબ્દાદિ સાત પ્રકારની પરીક્ષાથી વાત, પિત્ત અને કફ, આ ત્રણે દોષોની ગ્થિતિ અને રસરક્તાદિ સમ ધાતુની વિકૃતિ જેવી સમજવા છે, તેવી જ નાડીથી પણ સમજાઈ આવે છે. તથાપિ આ શબ્દાદિ સાતે સાધનાથી સમજવાની વાત એક નાડીથી જ સમજાતી હોવાથી નાડીપરીક્ષાનું મહત્ત્વ વધારે છે, કેમ કે મળમૂત્રને વહન કરનાર સ્રોતસનો અને શબ્દાદિ વાહનીઓનો ધમનો સાથે નજીકનો સબંધ હોવાને લીધે નાડીની ગતિ ઉપરથી તે સર્વની ગ્થિતિનું જ્ઞાન થાય છે. આ ત્રિવાય બીજી એ છે કે, શબ્દાદિ પરીક્ષાના સાધનો મેળવવા માટે રોગીને ખોટી થવા કહેવું પડે છે, તેમ નાડીપરીક્ષાની બાબતમા કહેવું પડતું નથી. નાડીપરીક્ષામા એથી કરીને પણ સુલભતા વધારે છે અને એ સુલભતાને લીધે પણ તેનું મહત્ત્વ વધારે મનાય છે. પરંતુ આ ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે, જે મનુષ્યે નાડીપરીક્ષા સાધ્ય કરી હોય તેણે સવડ પ્રમાણે અન્ય પરીક્ષાઓની મદદ વડે પોતાના અનુમાનને પુષ્ટિ આપવી નહિ અથવા તો અન્ય પ્રકારની પરીક્ષા કરવી નહિ, બિલકુલ અન્ય પરીક્ષાઓ સાથે સરખાવી જોવાથી નાડીપરીક્ષાનું મહત્ત્વ વધારે સિદ્ધ થાય છે.

આગળ રક્તાભિસરણના વર્ણનના પ્રસંગમા દંહ્યું છે કે, વાતાવરણમાંની હવા શ્વાસમાર્ગથી ફેફસાંમા આવે છે અને તેના સ્પર્શથી રક્ત શુદ્ધ થઈ લાલ થાય છે. તે હવા આપણને અમૃત એટલે પ્રાણવાયુ (ઓક્સિજન) આપીને તે બદલાય તેટલો જ ત્યાજ્ય (ખરાબ થયેલો) વાયુ ઉચ્છ્વાસરૂપે બહાર લઈ જાય છે. તે ત્યાજ્યશયને ' કાર્બન ' કહે છે તે ' કાર્બન ' વનસ્પતિના પોષણ માટે આવશ્યક હોવાથી તેનું તે શોષણ કરી તેના જેટલો ઓક્સિજન વાયુ વાતાવરણમા ભરી દે છે. આ પ્રમાણે વહીવટ ચાલુ જ રહે છે આ પ્રમાણે વનસ્પતિમા ઈશ્વરે જે અચિંત્ય વીર્ય રાખેલ છે, તેના ચોગથી મનુષ્યાદિ પ્રાણીવર્ગના રોગ સારા થાય છે અને તેના ફલપુષ્પાદિક વડે શરીરનું પોષણ થાય છે. આથી રાજાનંદ્ર, લાવપ્રકાશ, વનસ્પતિશાસ્ત્ર વગેરે આર્યાનાર્ય ગ્રંથોમા તેના ગુણદોષોનું બહોળું વર્ણન છે, પરંતુ તેના તે ગુણદોષના જ્ઞાનનો ઉપયોગ અને રોગપરીક્ષાથી મળતા જ્ઞાનનો ઉપયોગ એકબીજાના આધારથી જ થઈ શકે છે, માટે આ બંને વિષયોનું જ્ઞાન એક મનુષ્યને હોય તો જ તેનો યથાર્થ ઉપયોગ થઈ શકે છે, પરંતુ કોઈને એક જ્ઞાન હોય છે ત્યારે બીજું હોતું નથી વર્તમાન સમયમા આવી સ્થિતિ હોવાથી જ અંગ્રેજ અને દેશી વૈદ્ય આના ભુદા ભુદા તટે ગૂંચા છે આ બંનેના જ્ઞાનનો એકત્ર ઉપયોગ થવા લાગશે તે દિવસ જ ચિકિત્સાશાસ્ત્રના ઉદયનો ગણાશે

કેટલીક વનસ્પતિ શરીરના અમુક જ ભાગ ઉપર, તો કેટલીક મજબૂતતુ ઉપર અને કેટલીક રસ અથવા રક્તધાતુ ઉપર કાર્ય કરનારી હોય છે, તેથી કઈ વનસ્પતિ રોગીને આપવી તેના નિર્ણય કરવા માટે નાડીપરીક્ષા જેવું ઉત્તમ સાધન બીજું એકે નથી. શરીરમા અમુક અમુક ધાતુ બગડેલી છે, તેમ થવામા અમુક દોષ કારણ છે, તે દોષને સમાન સ્થિતિમા લાવવાનો ગુણ અમુક ઔષધિમા છે અને તેટલા માટે તેને એ જ ઔષધિ આપવી આ પ્રકારના યથાર્થ અનુમાન પર આવવાનો મુખ્ય આધાર નાડીપરીક્ષા જ છે. વળી એક, બે કે ત્રણે દોષ વિકાર પામ્યા છે, તેના નિશ્ચય જ કર્યા વગર ઔષધિ અપાય તોપણ ભૂલ જ થાય; માટે તેવી ભૂલ ન થાય તેને ખાતર પણ

નાડીપરીક્ષાનો અત્યંત ઉપયોગ છે.

જ્ઞાનતત્ત્વના સમૂહની વિશિષ્ટ સ્થિતિથી હૃદય ઉપર વિલક્ષણ ધર્મ થાય છે, તેથી નાડી હૃદયની સ્થિતિ જાણવા ઉપરથી મનની સ્થિતિ પણ જાણવામાં આવે છે. શોષાતિસાર, ક્રામજ્વર, અપચ્છમાદ અથવા ભૂતોન્માદ થયેલા એકાદ રોગીને માટે ઉપાય યોજતી વેળાએ તે ન જોાસે અથવા તેના જોણવા પર આખર ગમ્મતા જેવું ન હોય, ત્યારે એકલી નાડીપરીક્ષાથી પણ રોગનું જ્ઞાન થાય છે અને તેથી ઔષધ યોજવામાં મદદ મળે છે અને તેટલા માટે પણ નાડીપરીક્ષાના જ્ઞાનનો આપણને મોટો ઉપયોગ છે.

શિવોક્ત નાડીજ્ઞાનમા કહેલું છે કે --

મારપ્રવાહ-મૂર્ચ્છા-મયજીક્રમુલ્લકારણા નાડી । સમૂર્ચ્છિતાપિ ગાઢ પુનરપિ સા જીવિતં ધત્તે ॥ ૧ ॥
મૂતાવેશયુનસ્યાપિ નષ્ટશુક્રસ્ય નાડિકા । ત્રિદોષગમના ચાપિ સૂક્ષ્માપ્યેવ ન મૃત્યુદા ॥ ૨ ॥

અર્થ :—ભાર વહન કરવો, મૂર્ચ્છા આવવી, ભયભીન થવું, શોક કરવો દત્યાદિ કારણોથી નાડી ગાઢ મૂર્ચ્છિત થાય છે, તોપણ તેવો મનુષ્ય પુનઃ જીવન ધારણ કરે છે (૧) શરીરમાં ભૂત વગરેલાની અને ધાતુક્ષોણતાવાળાની નાડી ત્રિદોષવાળાની પેટે જ (ક્ષણે ક્ષણે બિન્ન ગતિવાળી) આવે છે અને બારીક હોય છે તોપણ તે મૃત્યુદાયક નથી (૨)

અહીં સુધી એથો મુદો થયો. હવે પહેલાથી એથા મુદા સુધીમાં આપેલા વિવેચનથી મુખ્ય વિષયનું સ્વરૂપ વાચકજનોના લક્ષમાં આવશે, એવી આશા ગમ્મી આ વિષય પૂરો કરીએ છીએ.

ઉપસંહાર

નાડીપરીક્ષાનું મહત્ત્વ સિદ્ધ કરવા માટે મુખ્ય-વૈદ્યસલાએ જે નિયમ બક્ષિસ આપી મંજાવેલા હતા, તે પૈકી સર્વ નિયમોમાં ઉપલેા નિયમ ઉત્તમ કરવાથી તે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે. x x x x આ વિષય ઉપર એક વખતે મોટી બક્ષિસ આપી ફરીથી નિયમ મગાવ્યા હતા તેમાં અમે જે નિયમને બક્ષિસ આપી, તે નિયમ 'રાજવૈદ્ય' પુસ્તકમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. નાડીજ્ઞાનના વિષયને લગતા નાનાનાના ગ્રંથો ઘણા છે; પરંતુ તે સર્વનું ધોરણ એકજ પ્રકારનું છે. અરેખર, આ વિષય મોઢેથી સાલગીને અથવા પુસ્તકમાં વાચીને સમજાય એવો નથી. એથી તો તેનું સાકેતિક જ્ઞાનમાત્ર જ પ્રાપ્ત થાય છે. પૂર્ણ માર્હતી મેળવવા માટે તો જેનીતેની નાડી જતે જેતા ગદેવાનો પુષ્કળ અભ્યાસ કરવો જોઈ એ તેમાં પણ જેને અતઃકરણ ગિયર ક્રમતા આવડે છે, જે શાત રહી શકે છે, જેને માનસિક સૂક્ષ્મ વિચાર કરવાની આવડત છે અને જેને વૈદ્યશાસ્ત્રના નિદાન અને ગુણદોષવિભાગનું ઉત્તમ જ્ઞાન છે, તેને જ ઉત્તમ નાડીપરીક્ષા કરતા આવડે છે. કોઈ કોઈ વખત કેટલાક ધૂર્ત વૈદ્યો નાડીપરીક્ષાની પવિત્રતામાં ખલેલ નાખે છે અને કેટલાક કાકતાલીય ન્યાયની પેટે જ નાડીપરીક્ષામાં યશસ્વી થયેલા દીઠામાં આવે છે જેવી ઘણા લોકો નાડીપરીક્ષાને એટલું બધું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન આપનારી વિદ્યા માનતા નથી, પરંતુ એ તેમનો ભ્રમ છે. શાસ્ત્રોમાં જેમણે ઉત્તમ સયમ કરેલો છે, એવા વૈદ્યને તો અત્યંત સૂક્ષ્મ જ્ઞાન પણ નાડીપરીક્ષાથી થઈ શકે છે. મતલબ કે સૂક્ષ્મ વિચાર કરતા આવડે તો તે જ્ઞાન થવું શક્ય જ છે, એમ માન્યા સિવાય છૂટકો નથી આ પુસ્તકમાં આ બાબતના સારા પ્રમાણ આપેલા છે.

હાલમાં કેટલાક વૈદ્યો 'નાડીપરીક્ષાથી રોગ સમજવામાં આવતો નથી અથવા કયો પદાર્થ ખાધો છે તે સમજતું નથી' એમ કહે છે વાસ્તવિક રીતે એ તેમનો પોતાનો જ અનુભવ છે, જેને પોતાને પૂરતું જ્ઞાન ન હોય તેને શાસ્ત્રો ઉપર તેવી રીતે આરોપ કરવો અથવા તેનાનો અભિપ્રાય એટલે શાસ્ત્રોનો અભિપ્રાય એવું લોકોએ માનવું. એ જરા પણ યોગ્ય નથી હાલમાં કેટલાક વૈદ્યોને 'ત્રિદોષ એટલે શું?' એ સમજતું નથી કેટલાક દેશી લાપાના અથવા ઘણું તો અંગ્રેજી લાપાનાં પુસ્તકો વાચીને જ વૈદ્ય બનેલા હોય છે. તેઓને વૈદ્યનું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન મુદ્દલે હોતું નથી, છતાં તેમના વાચાણપણથી અથવા તો લેખનપદ્ધતિથી ફસાઈને કેટલાક લોકો શાસ્ત્રોનો દોષ દેખાડીને પોતાની

મોટાઈ દર્શાવવામા ભૂપણુ માને છે; એ કંઈ શિષ્ટપણુ નથી.

હાલમા એવા ધણા વંદો મળે છે કે, જેમને અ ગ્રેજી ધરાવતી સમજતુ ન હોવાથી તેમ જ તેમણે અ ગ્રેજી શાસ્ત્રની પરીક્ષા આપવાના સાધનો મેળવેલા ન હોવાથી તેઓ પોતાને ડોક્ટર કહેવડાવી શકતા નથી અને તેથી તેઓ પોતાને 'વદ-શાસ્ત્ર જ્ઞતા' કહેવડાવીને બહાર આવે છે. ખરેખરી રીતે તેમની વાચાળતા ભાડૂતી અ ગ્રેજી જ્ઞાનની પેલી બાબુ ગઈ હોતી નથી, એટલુ જ નહિ પણ એઓ દેશી વૈદકશાસ્ત્રોમા પૂર્ણપણે આધળા હોઈને અ ગ્રેજી વદકશાસ્ત્રથી લયચક્રિત થયેલા હોય છે; તેથી પોતાની અયોગ્યતા છુપાવવા માટે એવા મૂર્ખ વંદો વદકશાસ્ત્ર વિષે પોતાની મરજીમા આવે તેવા સિદ્ધાંતો ઠાપી બેમાટે છે.

કેટલાક લોકો પેટ ભરવાનુ કાઈ સાધન ન મળવાથી થોડાધણા આડાઅવળા સાધનથી વૈદ અને છે, પણ તેમને એકાદ વખત કેટલાક જરૂરી પ્રશ્ન કરી બોલા કે જેથી તેમની શક્તિ મપાઈ જાય. એમને કોઈ 'આપ બતાવ, નહિતર આદ્ય સરાવ,' એવો મુસાફર ભેટના તેઓ એકાએક ગભરાઈ જઈને કહે છે કે, 'હ, હ', એ તો આપણી નાડીપરીક્ષાના ઢોંગ છે !'

ધિક્કાર હો એવા લોકોને ! પોતાને શાસ્ત્રજ્ઞાનનો અનુભવ નથી તે વાતને બાબુએ મૂકી દઈને જેઓ પોતાનુ અજ્ઞાન ઢાકવા માટે શાસ્ત્ર પર હુમ્તાળ માગવા તૈયાર થાય છે. તેમને ભર્તૃહૃદના કહેવા પ્રમાણે કયા વર્ગમા ગણવા તે જ અમને સમજતુ નથી, જેથી અમે પણ તે વિષે 'તે કેન જ્ઞાનિમહે' એવુ જ કહીએ છીએ.

પોતાને કશો અનુભવ ન મળ્યો હોય તે ઉપરથી શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો જ ખોટા છે, એમ કહેવુ જોઈએ નહિ પોતામા તેટલી યોગ્યતા નથી એવુ કહેવામા કાઈ દોષ નથી. બિલકુલ ખરું બોલવુ એ જ શોભાન્વદ છે, જેથી અમારા સર્વ વંદોને પ્રાર્થનાપૂર્વક કહેવુ પડે છે કે, તેમણે યોગ્ય પદ્ધતિથી વૈદકશાસ્ત્ર સમજી લેવાનો પ્રયત્ન કરવો અને શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો લોકોના અનુભવમા લાવવાનો સત્પ્રયત્ન કરવો. જે આ ઉત્તમ માર્ગ સ્વીકારેલો ન હોય તો 'પોતાને સમજતુ નથી' એવુ કહેવુ; પણ પોતાનુ અજ્ઞાન ઢાકવા માટે શાસ્ત્રની મજૂરી કરવી નહિ અથવા અજ્ઞાનપણથી 'આપણુ શાસ્ત્ર પાગળુ' છે અને બીજાનુ શ્રેષ્ઠ છે' એવુ કહેવુ નહિ.

જે લોકો પોતાના શાસ્ત્રોનુ પાગળપણુ કહીને બીજા પગશાસ્ત્રોને શ્રેષ્ઠ માને છે, તેમને વાસ્તવિક રીતે બેમાથી કંઈ પણ સમજતુ નથી. કૃત્ય સદીના જોરથી અજ્ઞાન જઈને અજ્ઞાનથી જ તેઓ તેમ બોલે છે. જે તેમ ન હોત તો તેમણે અ ગ્રેજી વૈદકશાસ્ત્રમા તો પોતાની નવી શોધકલ્પદ્રિને લગાડવી હતી ! પણ 'હાથ હા' કરવાની પેલી તરફ તેમની ગતિ જરા પણ ચાલી શકતી નથી. એવા 'અતો બ્રહ્મ અને તતો બ્રહ્મ' લોકો શાસ્ત્રશોધના શત્રુ છે આજસુધી અમારા હિંદુસ્તાનમા સેંકડો અ ગ્રેજી શાસ્ત્રજ્ઞ લોકો ઉત્પન્ન થયા છે; પરંતુ તેમણે તે શાસ્ત્રનો મર્મ બાણીને કોઈ નવી પુરવણી તે શાસ્ત્રમા કરી છે ખરી ? પ્રો ગબ્બર, ડોન રાય વગેરે જેવા આગળીના વેદા પર ગણાય એટલા જ માણસો અ ગ્રેજી શાસ્ત્રજ્ઞોમાયી નીપજ્યા છે આનુ ખરું કારણુ એ છે કે, અ ગ્રેજી વૈદકનુ ખરુ તત્ત્વ કિવા ઉપયોગી થાય એટલુ જ્ઞાન અમાગમા હજી આવ્યું નથી અથવા આવ્યું હોય તો તેની અમાગ લોકમા પ્રેરણા થઈ નથી. ખુદ આગલશાસ્ત્રજ્ઞ લોકોની જ આવી નિયતિ છે તો પછી થોડું આ અને થોડું તે, એવુ અર્ધદૃઢ જ્ઞાન મેળવનારાઓની યોગ્યતા તો શી જ કહેવી ! સત્ય છે કે, જ્ઞાનલવડુવિદગ્ધ બ્રહ્માપિ ત નર ન રજયતિ । *x

* નિખિલ ભારતવર્ષીય વૈદ્ય સંમેલનના ૨૧ મા અધિવેશનના સભાપતિ કવિરાજ ગણનાથ સેન સરસ્વતી એમ એ એલ એમ એસ ના બ્યાખ્યાનમાથી નાડીજ્ઞાન સંબંધી નીચેના વિચાર બહુવા બેગ હોવાથી આઠમી આશ્રિતિથી આ સ્થળે ટીપ્પણીકરે આપ્યા છે.

—મંત્રી, સ. સા.

'માત્ર નાડી તપાસીને બધા ગેગો પૂરેપૂરી રીતે બાણી લેવાની ગઢ નાડીવિદ્યા, જેની સાધારણ જનસમાજ અને કેટલાક વૈદો પણ ભારે સ્તુતિ કરે છે તે નાડીપરીક્ષાનો પ્રાચીન મહર્ષિઓએ તથા ચરક, સુસ્રુત, વાગ્બટ અને ચક્રપાણિ જેવા આચાર્યોએ જરા પણ ઉલ્લેખ કરેલ નથી, જેથી આ સંપ્રદાય પાછળથી નીકળ્યો છે, એ નિસર્ગય છે છતાં કેટલાક સૈકાઓમા વયેલા અર્ધસિક્ષિત વંદો કે જેઓ પોતાની બુદ્ધિથી

૨-મૂત્રપરીક્ષા

કાચના અથવા કાસાના વાસણમાં મળસકામાં રોગીનું મૂત્ર પહેલી અને છેવટની ધાર છોડી મધ્યથી ઝીલવું તેમાં તેલનું ગિંદુ ઘાસની સળીથી નાખવું. ગિંદુ નાખતા જ પ્રસરે તો સાધ્ય, ગિંદુ તેમ જ રહે તો કષ્ટસાધ્ય, તેમ જ તળે જઈ ઉપર આવે અને વચમાં છિદ્ર દેખાય, કિંવા મૂત્ર કાળુ કે ગાતુ હોય અથવા ગિંદુ તળે જ જઈ બેસે કિંવા ગિંદુ પ્રસરી મૂત્ર સાથે મળી જાય તો રોગ અસાધ્ય જાણવો. વાતાધિક્યમાં ચીકણું, પીળું અથવા કાળા રંગનું હોય છે તેમ જ ગિંદુ નાખતા જ પ્રસરે છે પિત્તાધિક્યમાં મૂત્ર પીળું, ગરમ અને પરપોટાવળું હોય છે કષ્ટ અધિક હોય તો માત્ર મૂત્ર મેલા ઘોળા રંગનું કીણવાળું દેખાય છે. આમ પિત્તદૂષિત મૂત્ર સફેદ સરસવના તેલ જેવું જણાય છે સ્નાનિપાતિક દોષ અર્થાત્ વાત, પિત્ત અને કષ્ટ, એ ત્રણ દોષોવાળાનું મૂત્ર રક્ત અથવા કૃષ્ણવર્ણુ હોય છે. પિત્તપ્રધાન સ્નાનિપાત રોગીનું મૂત્ર ગંખી મૂકવાથી ઉપગ્રેના ભાગ પીળા અને નીચેનો ભાગ લાલ જણાય છે વાતપ્રધાન સ્નાનિપાતમાં મધ્ય ભાગ કાળો અને કૃદ્ધાધિમ્ય સ્નાનિપાતમાં મધ્ય ભાગ સફેદ જણાય છે પિત્તથી અગરેલા મૂત્રમાં તેલનું ગિંદુ નાખવાથી છુંદણુદ અલગ થઈ જાય છે વાતપિત્તથી દૂષિત મૂત્રમાં તેલનું ટીપું નાખવાથી કાળા રંગના પરપોટા ઉત્પન્ન થાય છે. વાત અને કષ્ટદૂષિત મૂત્રમાં તેલનું ગિંદુ નાખવાથી તેલ અને મૂત્ર મળી જઈ કાળના જેવું દેખાય છે કષ્ટ અને પિત્તમિશ્રિત મૂત્ર પાડુવર્ણનું હોય છે તેલગિંદુ નાખતા જ માણસ, સર્પ, વાનર. વીછી કે ગિલાડીના જેવી આકૃતિ થાય; કિંવા દક્ષિણ, અગ્નિ, નર્મલ્ય, વાયવ્ય અને ઈશાન, એ દિશાઓ તરફ ગિંદુ વધે તો રોગ અસાધ્ય જાણવો. પૂર્વ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર એ દિશામાં ગિંદુ વધે તો રોગી બચે. પશ્ચિમ દિશાએ ગિંદુ વધી સર્પાકૃતિ થાય તો ઉદરરોગ જાણવો. મૂત્ર ઘીની કણીઓ જેવું થયું હોય તો જળોદર જાણવો. જ્વરાદિ રોગમાં રસ અધિક ગંદવાથી મૂત્ર શેરડીના રસ જેવું દેખાય છે. શુભ્રજ્વરમાં મૂત્ર બકરાના મૂત્ર જેવી દુર્ગંધવાળું હોય છે. જલોદર રોગમાં ઘીના દાણા જેવા દાણા મૂત્રમાં દેખાય છે મૂત્રાતિસારમાં મૂત્ર અધિક પ્રમાણમાં હોય છે. ગંખી મૂકવાથી નીચે લાલ ગંગ જણાય છે આહાર શુભ્ર થવા પછી મૂત્ર ચીકણું અને તેલમિશ્રિત જણાય છે. અશુભ્ર રોગમાં મૂત્ર વિપરીત લક્ષણવાળું હોય છે. ક્ષયરોગમાં મૂત્ર કાળા રંગનું હોય છે અને ક્ષય અસાધ્ય થાય ત્યારે મૂત્ર ઘોળા રંગનું હોય છે. પ્રમેહરોગમાં મૂત્રલેદ થાય છે તે પ્રમેહરોગમાં વિગૃતરૂપે લખેલું છે

નેત્રનો ઉપયોગ બરાબર કરી ન શક્યા, અથવા એ વિષયમાં બેદરકાર રહ્યા, તેઓએ પોતાનું અજ્ઞાન ઢાંકવા માટે આ નાડીવિદ્યાનું ધતિગ ચલાવ્યું હોય એમ જણાય છે. નિર્જ્ઞાનમાં નાડીજ્ઞાન સારી રીતે જરૂર મદદ કરી ગકે છે, પણ નાડીમાંથી બધી બબર પડે છે, એ અંધ વિશ્વાસ તરફ તિરસ્કાર દર્શાવતા મને જરા પણ સંકોચ થતો નથી આ વિષયમાં અધશ્રદ્ધાળુ જનસમાજનું અજ્ઞાન દૂર કરવું જોઈએ આપણે પ્રમાણિક અને સત્યવાની બની, જે ન જાણતા હોઈએ, તે જાણી લેવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો એમાં આપણું કલ્યાણ છે, પણ અજ્ઞાન છુપાવવા માટે હસીને સર્વજ્ઞપણું બતાવવાનો ઢોંગ કરવો, એ અતિ હાનિકારક છે. જેઓ આવી રીતે નાડીજ્ઞાનનો દલ કરે છે, તેઓને માટે જ માત્ર આ કથન છે બાકી સારા સુશિક્ષિત આયુર્વેદિક ચિકિત્સકો કદાપિ આવી છેતરપિંડી કરતા નથી. ચિકિત્સામાં નાડીની બિલકુલ ઉપેક્ષા ન કરવી; તેમ જ નાડીજ્ઞાનથી બધું કહેવાનો ઢોંગ પણ ન કરવો જોઈએ

ચરક-સુશ્રુતના જમાના પછી એ સહિતાઓમાં કહેલા અનેક દરદોના ઉપ કરી ગયા છે અને અનેક નવા દરદો પ્રકટ થયા છે ચરક-સુશ્રુતાદિ સહિતાઓમાં કહેલા અનેક દ્રિમતી ટંબોનો આજે નિશ્ચય થતો નથી આ સર્વ આપણે પૂરેપૂરું જાણી લેવું જોઈએ

પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિથી શોધાયેલા કેટલાક તાજાં સત્યો ઉચ્ચતર ભૂમિકા ઉપર છે, એથી પણ ત્રિદોષવાદ વધારે ઉચ્ચતર છે, કે જે વાદ પ્રકૃત ગારીર અને રોગવિનાની આપણી સુવિદિત ક્રિયાઓની જ નહિ પણ ઔષધિશાસ્ત્ર અને વ્યવહાર ચિકિત્સાશાસ્ત્રની પણ ચાવી આપે છે આયુર્વેદને પૂર્ણ ઉન્નત સ્થિતિએ પહોંચાડવા માટે આ ત્રિદોષવાદ આપણે સારી રીતે સમજવો જોઈએ તથા જગતને સમજાવવો જોઈએ.

૩-મળપરીક્ષા

વાયુનો કોપ થવાથી મળ ક્ષીણયુક્ત, રુક્ષ, ધૂન્નવર્ણ અને ચોથો ભાગ પાણી જેવો હોય છે; પિત્તનો કોપ થયો હોય તો લીલો, પીળો, ગંધયુક્ત, શિથિલ અને ઉષ્ણ હોય છે; કફનો કોપ થવાથી શ્વેતવર્ણ, કંઈક શુષ્ક, કંઈક આર્દ્ર અને કંઈક ગ્નિગ્ધ હોય છે. વાતકફમા આર્દ્ર અને શ્યામવર્ણ પચ્ચોટાથી યુક્ત હોય છે. વાતપિત્તમા પીળો અને કાળો તથા આર્દ્ર અને અંદર ગાઢવાળો હોય છે પિત્તકફમા પીળો શ્વેતવર્ણ હોય છે. ત્રિદોષમા સફેદ, પીળો, કાળો, શિથિલ અને અંદર ગાઢવાળો હોય છે અશ્ણુમા દુર્ગંધયુક્ત હોઈ શિથિલ હોય છે શ્ણુજ્વરમા થોડા પાણીથી મિશ્રિત હોય છે. જળોદરમા બહુ દુર્ગંધવાળો અને શ્વેતવર્ણ હોય છે. પ્રાણાતનો દુર્ગંધયુક્ત અને રાતો હોઈ કિચિત્ શ્વેતવર્ણ અને માસ જેવો તથા શ્યામવર્ણ હોય છે

૪-જિહ્વાપરીક્ષા

વાયુનો કોપ હોય તો જીભ ખરખરી, ફાટેલી અને પીળા હોય છે, પિત્તની આગ્રક્ત હોઈ કિચિત્ શ્યામ હોય છે, કફની શ્વેતવર્ણ, આર્દ્ર અને મૃદુ હોય છે; ત્રિદોષની કાળી, કાટા આવેલી અને શુષ્ક હોય છે. અગ્નિ અને અતિસારની મધુરવર્ણ, પ્રમેહ અને સત્રવણીની ધૂન્નવર્ણ, ઉષ્ણ અને કાપલવર્ણ; વિસ્ફોટક રોગની ખરખરી, કાંટા જેવી હોઈ અંદરથી પાણી ઝરે છે, અને મરણ-કાળની ખરખરી હોઈ અંદર વધેલી, ક્ષીણયુક્ત, કઠિન લાકડા જેવી અને ચલનચલનરહિત હોય છે.

જ્વર અને દાહરોગમા જિહ્વા નીન્સ હોય છે, દાહ, સ્પર્શ અને લાલ રંગની હોય છે. આમા શ્ણુ અને આમવાતની પ્રથમ અવસ્થામા જીભ સફેદ અને ચટચટી જણાય છે સાત્ત્વ-પાત્તિક જ્વરમા જડી, સૂરી, અતિ કાળી અને કાટા આવેલા દેખાય છે યકૃતક્રિયાના બગાડમા અથવા મળ યા પિત્ત ગેકવાના કાગળથી જિહ્વા પીળા અને મળથી લિપ્ત જણાય છે યકૃત અને પ્લીહાના દરદની છેલ્લી અવસ્થામા તથા ક્ષયરોગ જૂનો થયા પછી જિહ્વામા ખાડા થઈ જાય છે કોલેરા, મૂરચા અને શ્વાસરોગમા જીભ શીતળ સ્પર્શવાળી હોય છે. અત્યંત દુર્બળતા અને દાહરોગમા જીભ જડી જણાય છે. નીરોગી મનુષ્યની જીભ સર્વદા આર્દ્ર રહે છે. દારૂ પીનાગની જીભ ફાટેલી હોય છે.

વાયુના પ્રકોપમા મોનો સ્વાદ ખારો અથવા ક્ષીણ, પિત્તદોષમા કડવો અને કફવિકારમા મધુર હોય છે. બે દોષના પ્રકોપમા બે રસયુક્ત તથા ત્રિદોષમા ત્રણ રસયુક્ત જણાય છે.

૫-નેત્રપરીક્ષા

વાયુનો કોપ હોય તો આંખો નિસ્તેજ ધૂન્નવર્ણ, દાહયુક્ત, ચંચળ અને ઉગ્ર હોય છે પિત્તથી પીળી, તામ્રવર્ણ, દાહયુક્ત અને દીવો જેવાને અસમર્થ હોય છે કફની ઘોળી, નિસ્તેજ, સ્નાયુક્ત અને ચીકણી હોય છે ત્રિદોષની લાલ હોઈ કિચિત્ કાળી અને મીચેલી પ્રમાણે દેખાય છે જેની એક આંખ મીચેલી જેવી હોઈ અર્ધા ઉઘાડી હોય અને બીજી મીચેલી હોય તે રોગી એક પહોરમા મરશે. આંખમાની કીકી ભ્રમિષ્ઠ થઈ નેત્ર મીચેલા જેવું જણાય તે રોગી એક દિવસમા મરશે

૬-રૂપપરીક્ષા

પ્રાતઃકાળે રોગી પાસે જઈ ને જોતા તે, તેજોહીન, વિચિત્ર અને શ્યામવર્ણ દેખાય તો વ્યાધિ વાતજ્વર જણવે, મુખ પીત્તવર્ણ, કલાહીન અને કિચિત્ સૂજેલું હોય તો પિત્તપ્રકોપ જણવે. મુખ કલાહીન અને ચીકણું દેખાય તથા આંખો ત્રિલક્ષણ ચિટકાયેલો હોય તો કફપ્રકોપ જણવે, આંખો જોવાથી જેવો રોગ અષ્ટ દેખાય તેવા નામો રાખવા પ્લીહા, કમળો, ગ્રથિ, નળવાયુ, વાયુનો ગોળો, ભાર, જતુ અને કઠોર ગુલ્મ, એ રોગ હાથે દાખી જોઈ અમુક રોગ છે એવો નિશ્ચય કરવો.

૭-શીઘ્રપરીક્ષા

વાયુનો કોપ હોવાથી કડમાથી શબ્દ નીકળે છે તે સૌમ્ય એટલે હલકો નીકળે છે. પિત્તનો

કોપ હોવાથી શબ્દ સ્પષ્ટ નીકળે છે કફનો કોપ થાય તો શબ્દ જડ અને ધર્ધર્યુક્ત નીકળે છે. દ્વિદોષનો અથવા ત્રિદોષનો કોપ હોય તો શબ્દ દ્વિદોષના અને ત્રિદોષના લક્ષણોથી યુક્ત હોય છે

૮-સ્પર્શપરીક્ષા

વાયુનો કોપ હોવાથી શરીરનો સ્પર્શ સાગ અને ખાખરાના પાદડા જેવો ખગખરો હોઈ શીતળ હોય છે પિત્તનો કોપ હોય તો સ્પર્શ ઉષ્ણ હોય છે કફનો કોપ હોવાથી શીતળ હોઈ આર્દ્ર હોય છે. દ્વિદોષનો અને ત્રિદોષનો કોપ હોય તો દ્વિદોષના અને ત્રિદોષના લક્ષણોથી યુક્ત હોય છે જેના શરીરનો સ્પર્શ ક્ષણમા શીત અને ક્ષણમા અતિ તप्त એવો હોય તે રોગી અસાધ્ય જાયવે

૯-સાધ્ય લક્ષણ

મુખ તેજસ્વી, નાડી સમ, સ્વર સારો, મસ્તકે ઠંડક, ચિંતારહિત મન, અગ્નિ પ્રદીપ્ત, મુગધી પદાર્થની ઇચ્છા, છી કો આવવી-એ લક્ષણો હોય તો રોગી નિઃસશય બને છે

૧૦-અસાધ્ય લક્ષણ

તીક્ષ્ણ જ્વર, બડબડ કરવું, આખો અને નખ લાલ અથવા પીળા, હાથપગ ઠંડા, મુખ નિસ્તેજ, કઠાવરોધ, હેડકી, શરીર ભયંકર, મૂરછા અને ભ્રમ, એ લક્ષણો હોય તો રોગી અસાધ્ય જાયવે. જેનું નાક વાકુ થાય અને નાકનો સૂર બધ થઈ મુખમાથી પાણી ચાલે તે એક દિવસમા મરે છે. જેના ડાબા હાથની નાડી ચાલતા ચાલતા તૂટે અને ડાબો સૂર સમૂળગો બંધ થાય તે તત્કાળ મરે છે.

અચાનક શારીરિક શુકલ વર્ણની કૃષ્ણતા, કૃષ્ણની શુકલતા, કઠિન અવયવમા ક્રોમલત્વ, અંચળ સ્થાનની નિશ્ચલતા, વિરત્ન સ્થાનની સક્રીયતા, દીર્ઘની સૂક્ષ્મતા, ઉષ્ણનું શીતલ, શીતલનું ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધની રુક્ષતા, રુક્ષની સ્નિગ્ધતા જેવામા આવે, ત્યારે રોગ અસાધ્ય જાયવે. ખોલી બદલાઈ જવી, નેત્રનું બદલાઈ જવું, સતારે કપાળમા પરસેવો આવવો, નાકના છિદ્રનું લાલ થવું અને કુનસીઓનું દેખાવું એ પણ અસાધ્ય રોગના લક્ષણ છે શરીરનો અર્ધભાગ અથવા માત્ર મુખનો અર્ધભાગ એક રંગનો અને બાકીનો અર્ધ ભાગ બીજા રંગનો જણાય, એ પણ અગ્રિષ્ટ લક્ષણ જાયવું બને છે. હોઠ પાકા જાય જેવા કાળા રંગના, દાંત કાળા, લાલ અથવા નીલા રંગના જણાય તો રોગીનું મરણ જાયવું. જિહ્વા ફૂલેલી, કાળા રંગની, ખરખરી થવી એ પણ અસાધ્ય રોગનું ચિહ્ન છે. બન્ને આખોનો સંકોચ, પરસ્પર અસમાનતા, શિથિલ, લાલ અને આસુઓનો પ્રવાહ, એ આરંભ લક્ષણ છે, પણ નેત્રરોગના કારણથી આસુ પડતા હોય તે આરંભ ન કહી શકાય માથાના વાળ અને ભ્રમર તેલ ન લગાડવા છતાં ચીકણા જણાવ, આખની બન્ને પાપણોના વાળનું ગળી જવું, નાકનું છિદ્ર મોટું થવું, શોથરોગ ન હોવા છતાં શરીર પર સોજો જણાવો, એ સર્વ આરંભલક્ષણ જાયવા. રોગીના હાથ, પગ અને શ્વાસ ઠંડા થઈ જાય, મોઢથી શ્વાસનો ત્યાગ કરે અથવા શ્વાસ તૂટતા ચાલે, વાત કહેતા કહેતા ખેંહોશ બની જાય અને સીધા મૂર્ચને બને પગ અહીંતહી પછાડે તો મરણ પાસે છે એમ જાયવું.

નોંધ —આ આયુર્વેદિક પરીક્ષાઓ ઉપરાંત ડોક્ટરીમા નાડીપરીક્ષા, મૂત્રપરીક્ષા, મળપરીક્ષા, જિહ્વા-પરીક્ષા, નેત્રપરીક્ષા, કપપરીક્ષા, શબ્દપરીક્ષા, સ્પર્શપરીક્ષા, પ્રક્ષપરીક્ષા આદિ અતિ વિસ્તારથી આપેલ છે પરીક્ષા માટે થર્મામીટર, સ્ટેથસ્કોપ, મૂ.વિકૃતિ જણવાના વિવિધ યંત્રો સૂક્ષ્મદર્શક ચન્ન, ક ઠ, નાક, ગર્ભાશય ઇત્યાદિમા વિકૃતિ જેવા માટેના યંત્રો આદિ સાધન બનાવેલા છે આયુર્વેદના અભ્યાસીઓ એ પરીક્ષાઓ પણ સમજ લે તો રોગીઓની સુશ્રુષા વધારે સારી રીતે કરી શકે એમા શકા નથી

આ ર્થ સિ પ ડ્

અથવા હિંદુસ્તાનનો વૈદ્યરાજ

વનૌષધિગુણદર્શ-પૂર્વાર્ધ

औपधीनां परां प्राप्तिं कश्चिद्वेदितुमर्हति । योगज्ञस्तस्य रूपज्ञस्तासां तत्त्वविदुच्यते ॥ १ ॥

અર્થાત્ ઔપધિની ઉત્કૃષ્ટ પ્રાપ્તિ જાણવાને કોઈક જ યોગ્ય થાય છે તેના પ્રયોગને તથા રૂપને ઔષ્ણખનાર તત્ત્વવિદ્ કહેવાય છે —ચરકરાહિતા-અહર્ષિ અગ્નિવેશ

૧ અક્ષલકરો-સ૦ આકલક, આકરકરલ કા૦ અકકરકા મ૦ અકલકાલા-કારા. હિ૦ અકરકરા-કરકા ક૦ આકરકરી અ૦ આકરકરકા ઇ૦ પેલેટરી રટ લા૦ એનેસાઈકલસ પેરેથ્રમ. બ૦ અકારકારા, આકરકરા.

અક્ષલકરાના છોડ નાના હોય છે એની ઊંચાઈ સુમારે એક હાથ હોય છે એ બગાળ, અરખ્તાન અને મિસર, એ દેશમાં થાય છે. x ત્યાંથી આ વનસ્પતિના મૂળ તથા ડાખળી અહીં આવે છે. અહીં એ છોડ કવચિત્ થાય છે આ છોડને પીળા ફૂલો આવે છે. તે ખાવાથી અક્ષલ-

x ઉપર લેટિન નામ આપેલું છે તે ખરે અક્ષલકરો છે તે અરખ્તાન આદિ ફેરોથી અહીં આવે છે આપણા દેશમાં જે અક્ષલકરો થાય છે તે નક્કી અથવા બહુ જ ઓછા ગુણવાળો અક્ષલકરો છે અક્ષલકરો એ અરખ્તાન અને હિંદુસ્તાનની પ્રસિદ્ધ ખુદી છે એક વર્ષ પછીથી વનસ્પતિનો ગુણ ઘટી જાય છે, પરંતુ અક્ષલકરાની જડમાંથી સાત વર્ષ સુધી ફેવત જતું નથી ખીજા ઔષ્ધો ખાધા પહેલાં આ જડ ચાવી લીધી હોય તો ખાવાના ઔષ્ધોનો સ્વાદ ગિલકુલ માલૂમ પડતો નથી, એથી જેને ખારા, ખાટા, રેચક તથા ચમનકર્તા ઔષ્ધો ખાવા-પીવાની જરૂર હોય, તેમને પ્રથમ આ જડ ચવરાવી યુકાવી નાખી પછી તે ઔષ્ધો ખાવા અપાય છે, એથી તેને ફવાની ગિલકુલ અળખ થતી નથી અક્ષલકરાનું લાકડું વજનદાર હોય છે તેને લાગવાથી અફરથી સ્નેહ દેખાય છે અક્ષલકરો રાગરમા લોહી આર્થિ પડેલી ગાઠ કેદી નાખે છે, કકને ખાળે છે પક્ષવાત, કક્-વાતપીડાની સાથે ગરહનું ઝલાઈ જતું, પેઢાનું નરમ પડતું, તોતરાપણું, છાતી, ફાત અને પેઢાનું ફર્ફ, ગૃધ્રસી, જલોદર, ઠંડી પ્રવૃત્તિવાળાની ઇદિયની તાકાફને ખુદી કરી પેરાળ લાવવાને, સ્ત્રીઓને રત્નેદર્શન-સળધી રુધિરને પાતળો તથા જડો લેપ કરવાથી ફાયદો કરે છે જયતુ નના તેલની સાથે અક્ષલકરો વાટી યોગવાથી મસ્તકના રોગ, સાધાના રોગ, રતાયુના, મોઢાના અને છાતીના રોગ તેમ જ કૂળડાપણું, શૂન્યકાર, નરમપણું તથા અવયવોના બૂના રોગો નાખૂં થાય છે અક્ષલકરાના ગરમ ગરમ ક્વાથને તાળવા ઉપર ચોળે અને માથે લેપ કરે તો તે માથાને ગરમ કરી નજલા (લેબમાંથી મોટા વાટે પડતા મેલ) ને સાત કરે છે કમીમસ્તકી અથવા કસેલી વસ્તુની સાથે ચાવવાથી દુષિત દોષોથી પ્રગટ થયેલા મૃગીરોગ મટે છે મધની સાથે અક્ષલકરો ચાવવાથી મૃગીરોગ, અધારા આવવા અને પક્ષાઘાતને મટાડે છે અક્ષલકરાનું ખારીક ચૂર્ણ સૂવવાથી બધું થયેલા નાકનો સ્વર ખૂલે છે અક્ષલકરો વાટીને યોગવાથી પરસેવો વાય છે અક્ષલકરો દોગથી બાધી જળામાં રાખવાથી બાળકનો મૃગીરોગ સાત થાય છે તાવ આવ્યાની પહેલાં અક્ષલકરાને જયતુ નના તેલમાં વાટી આખા સારીરે યોગવાથી તાવ અને સારીની ખીમારી મટે છે બાળગર લોકો નવસારની સાથે અક્ષલકરાને વાટી તાળવે અને મોઢામાં ખૂળ વસે છે આથી અગ્નિથી મોઢું કપી દાઝતું નથી અક્ષલકરો દેકસાને નુકસાનકર્તા છે અક્ષલકરાની સાતિકર્તા કતિંગિ (એ ચીકારા વગરનો ગુદર પાણીમાં ફૂલી જાય છે એને કડાચો ગુદર પણ કહે છે) અને મુનકા દાક્ષ છે એની માત્રા ત્રણ માસાની ગણાય છે અક્ષલકરાનો પ્રતિનિધિ લીડીપીપર અને મધ છે આભાગયના દંદો માટે રાસ્ના અને અગર લેવાય છે, અથવા સૂઠના અર્ધભાગે કાળા મરી લેવાય છે

કરાની ડાખળી પ્રમાણે જીલને ગ્વરવ થાય છે એ કૂલો ઉધરસ ઉપર પાનમા ખવાય છે અક્કલકરો—
એ ઉષ્ણવીર્ય, બળકટ તથા તીખો છે અને સળેખમ, સોળે તથા વાયુનો નાશ કરે છે. (૧) દાંત
દુખતા હોય તો :—અક્કલકરો અને કાટાસરિયાનો પાલો એકઠા વાટી દાંત નીચે રાખવા. (૨)
જીભ શુદ્ધ થવા માટે :—અક્કલકરો દાઢની નીચે રાખવો. (૩) સિદ્ધરના વિષ ઉપર :—
અક્કલકરો અને વજ પાણીમા ઘસી પાવા (૪) અક્કલકરાદિચૂર્ણ :—અક્કલકરો, સિંધાલુ, ચિત્રો, આમળા, મરી, લીડીપીપર, અજમો, હરડે, એ એકેક લાગ અને સૂઠ બે લાગ, એનું ચૂર્ણ કરી, તેને બિજેરાના રસની લાવના આપી ચૂર્ણ અથવા ગોળો કરવી. આ ચૂર્ણનું વેદકશાસ્ત્રમા અક્કલકરાદિ ચૂર્ણ અથવા અમૃતપ્રભા એવું નામ આપેલું છે. આ ચૂર્ણ મદાગ્નિ, અરુચિ, ઉધરસ, ગલરોગ, દમ, સળેખમ, પીનસ, ફેફરુ, ઉન્માદ અને સન્નિપાત, એ રોગો ઉપર હિતકારક છે. (૫) મૂત્રખડા (પથરી) ઉપર અક્કલકરાદિ કાઢો :—અક્કલકરો, ગોખરુના મૂળ, તુણસીનો રસ, પાપાણભેદ, એરંડાનું મૂળ, લીડીપીપર, જેડીમધ, કાશમૂળ, નગોડ, લવગ, સૂંઠ, એ સર્વનો કાઢો કરી, તેમા એલચીની ભૂંટી નાખી, તે સાત દિવસ પીવો, એટલે મોટો પીડાકારક મૂત્રખડો અને પેશાબ સાથે જે વીર્ય પડતું હશે, તે પણ દૂર થઈ જશે (૬) અપસ્માર ઉપર :—અક્કલકરાનું ચૂર્ણ મધમા લેવું અને નરય પણ કરવું (૭) જીભનો રોગ અને મુખમાધુર્ય ઉપર :—અક્કલકરો ચાવી મોઢામા રાખવો અને લાળ ગળી જવી; અથવા ઠંડા પાણીમા અક્કલકરો ઘસી મોઢામા ચોપડવો અને લાળ ગળી જવી. આ પ્રમાણે દિવસમા બે-ત્રણ વખત કરવું.

૨ અંકોલ-સં અંકોલ. મં અંકોલ. હિંં ટેરા, ટેરા. બંં આકડ, ધલા આકોર, આકોડ. કંં અ કૂલે. તૈંં અ કોલમ. તાંં અ કોલ. તુંં અંકોલેડા. મલાંં અંકોલ. લાંં એલનિજ્યમ લમારડી.

એ આડ઼ ધણા જ મોટા વધે છે. એના પાદડા આગળ બે આગળ પહોળા હોઈ, કણેરીના પાદડાં પ્રમાણે લાંબા હોય છે. એ પાદડા ઉપર રેસા હોય છે. એ આડો કાટાવાળાં અને કાંટારહિત પણ હોય છે એ ધણાક પ્રાતોમા થાય છે એને ચણા જેવડા ગોળ ફળો આવે છે. એનાં બિયાનું તેલ નીકળે છે. અંકોલ :—તૂરુ, કડવું, પારદશુદ્ધિકર, લઘુ, થોડું તીખું, સારક, સિન્ધ, તીક્ષ્ણ, ગરમ, રુક્ષ એવું છે. એનો રસ ઊલટી કરાવનાર અને વિષ, કફ, વાતશળ, કૃમિ, સોળે, આમષિત રક્તદોષ, વિસર્પ અને કૃતરા, ઉદર અને બિલાડીનું વિષ, કટિશળ તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. એના બીજ ઠંડા, ધાતુની વૃદ્ધિ કરનાર, સ્વાદવાળા, અગ્નિમાદ, જડ, રસ વખતે અને પાક વખતે મધુર, બલકર, કફકર, સારક, સિન્ધ, વૃષ્ય, એવાં છે; અને દાહ, વાયુ, પિત્ત, ક્ષય, રક્તદોષ, કફ અને વિસર્પનો નાશ કરે છે. બિયાનું તેલ :—વાયુ અને કફનાશક તથા મર્દન કરવાથી ચામડીના દોષોનો નાશ કરે છે (૧) અતિસાર ઉપર અને વિપાદિક ઉપર :—અંકોલના મૂળની છાલ ચોખાના ધોવરામણમા ઘસી મધ નાખી પાવી, એટલે જલદીથી અતિસારનો નાશ થાય છે; તેમ જ વછનાગાદિક તથા સર્પ વગેરેના વિષનો નાશ થાય છે (૨) પ્રમેહ ઉપર :—અંકોલની સુકાયેલી કળીઓ, આમળા અને હળદર, એનું ચૂર્ણ કરી મધમા આપવું; એટલે સર્વ પ્રકારના પ્રમેહનો નાશ થશે

x નવા ચિકિત્સકોના મત મુજબ અંકોલ સ્વેદજનન, શોધન (ત્વહોપહર), સારક અને વિષહર છે કાસહર ધર્મ આમા વિશેષ મહત્વનો છે દાહજનક અને વામક, એ બંને દોષ છે મૂળની છાલ ૧ થી ૩ રતી આપવાથી પરસ્પેવો આવે છે, બળકા આવે છે અને કફ દીલો થાય છે થોડી વધારે આપવાથી જીલાબ લાગે છે ઊલટી કરાવવા માટે ૨૦ થી ૨૫ રતી અપાય છે સર્પવિષ પર ૨૦ રતી આપવી જોઈએ અનુપાન ચોખાનું ધોવગમણ, માત્રા ૩ થી ૫ રતી અંકોલ તાવ (કેન્જર) ઉતારવા માટે આપી શકાય છે અંકોલના મૂળની છાલ આકડા પ્રમાણે બધી જાતના ચર્મરોગો ઉપર વપરાય છે ઉપદંશ, કુષ્ઠ, રક્તવિકાર, ત્રણ આદિ રોગો પર ૧૦ થી ૧ રતી દિવસમા ત્રણ વખત અપાય છે અને બીજાનું તેલ અથવા મૂળને વસીને લગાડે છે આવી રીતે ઓછી માત્રામા લાખા સમય સુધી સેવન કરવું જોઈએ ચક્રતોદર, જલોદર અને વૃકોદર ઉપર મૂળની છાલ આપવાથી ચક્રતની ક્રિયા મુધરે છે અને દંસ્ત સાક આવે છે પેગાળ સાક આવવા માટે સાથે તલનો ધાર અથવા જવખાર આપવો જોઈએ ઉદરના ઝેર ઉપર અંકોલ ઉત્તમ ઔષધિ છે

સૂચના—અંકોલથી નિ સદેહ ઊલટી થાય છે, તોપણ વામક માનીને ન આપવી જોઈએ, કારણ કે ઊલટી થયા પછી હૃદય અને રક્તવાહિનીઓને થકાવટ બહુ જ આવી જાય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

(૩) કૃમિ ઉપર :—લીલા મૂળિયાનો રસ પાવો, એટલે રેચ લાગી કૃમિ દૂર થશે. (૪) જલોદર ઉપર :—લીલા મૂળિયાનો રસ પાવો, એટલે સાધ્ય હશે તો જલોદર સારું થશે (૫) બ્રણ (ગૂમડાં) ઉપર :—ફળનું તેલ ચોપડવું; એટલે ગૂમડું ભરાઈ આવી સારું થાય છે અને રોગ પણ બંધ છે. (૬) ત્વચા (આમડીના) રોગ ઉપર :—ફળનું તેલ લગાડવું અથવા આડની જાલ વાટી લગાડવી. (૭) વાયુએ શરીર સૂજે તે ઉપર :—એ આડના પાદડા વાટી તેની પોટીસ બાધવી. (૮) આંખો જલદી વધવાને :—પાકા અંકોલના ફળો અને ઘોડાવજ એકઠા ફૂટી ચૂર્ણ કરવું. તેમાં થોડું મધ નાખવું. તે પાણીમાં ભેળું કરી, એ પાણી આખાના આડને રેડવું, એટલે આખાનું આડ જલદી વધી, તેને ફળ પણ જલદી આવે છે (૯) આંખાની ગોટલી :—અંકોલના તેલના સાત પુટો આપવા. પછી તે ગોટલી જમીનમાં દાટી ઉપર પાણી રેડવાથી લાગલું જ આખાનું આડ જો છે એ જ કૃતિ પ્રમાણે મેથી પણ જલદી જો છે (૧૦) સર્વ પ્રકારના અતિસાર ઉપર અંકોલવટક :—અંકોલમૂળ, પહાડમૂળ અને દેવદાર એ ત્રણે ઔષધિ સમભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ કરવું અને આખાના ધોવરામણમાં તેની બહેડા જેવડી ગોળીઓ કરવી તેમાંની એક ગોળી આખાના ધોવરામણમાં ધસીને પાવી, એટલે સર્વ પ્રકારનો અતિસાર દૂર થાય છે. બીજો પ્રકાર :—દેવદાર. અંકોલ, પહાડમૂળ એ ત્રણેના મૂળ અને કડાજાલ (ધંજવના આડની જાલ), કાળી ધાવડી, લોધ, દાડમની જાલ અને રાળ, આ સર્વ ઔષધોનું સમભાગે ચૂર્ણ લઈ ઉપર પ્રમાણે આખાના ધોવરામણમાં ગોળીઓ કરી, તેમાંથી એક ગોળી સવારે ધસીને પાવી, આથી સર્વ પ્રકારના અતિસાર દૂર થાય છે. (૧૧) સોજા ઉપર :—અંકોલનો પાલો અને કીડાના રાફડાની માટી, એ બેને બાફ દઈ, લૂગડામાં ધાલી તેથી શેકવું. (૧૨) સોમનાથી તામ્રલસ્મ :—અંકોલના ફળ વાટી તેમાં શુદ્ધ કરેલા તામ્રના કટકવેધી પતરા નાખી ગજપુટ કરવાથી એક જ પુટથી લસ્મ થશે. (૧૩) દાહજ્વર ઉપર :—અંકોલનું મૂળ અને સૂઠ પાણીમાં ધસી તેનો શરીરે લેપ કરવો; એટલે તરત તાવ ઊતરી જઈ દાહ શાંત થશે. (૧૪) મૂત્રાવરોધ ઉપર :—અંકોલ અને તલના પંચાંગનો ક્ષાર, મધ અને દહીના પાણી સાથે પાવો. (૧૫) કૂતરાના વિષ ઉપર :—અંકોલના મૂળનો કાઢો ઘી નાખી પાવો અથવા અંકોલના પાદડા પાણીમાં વાટી, તેમાં મરીતું ચૂર્ણ નાખી તે પાવું, એટલે જીલટી થઈ ઝેર નીકળી જશે કેટલાક વૈદ્ય ૧૫-૧૫ માસો ચૂર્ણ ૩ માસ સુધી આપે છે. (૧૬) ગાંઠ ઉપર :—અંકોલના મૂળ ધસી લેપ કરવો

૩ અખરોડ—સં અક્ષોટ' મં અકરોડ. હિં અખરોટ. બં અખરોટ કં બૈટ્ટગોતું અથવા આખોટ તૈં ઉવ્વકાર્ધ. ફાં આર્તગજ. અં બેઝેહિદી. ધં વાલનટ્ લાં એલ્યુ-રાઈટી ટાયલોના

એ આડો હિમાલયની આસપાસમાં, ચીન અને ઈરાન એ દેશોમાં થાય છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એની ઘણી જ ઉત્પત્તિ થાય છે આ આડને ૩૦-૪૦ વર્ષ પછી ફળો આવવા લાગે છે પાકેલા ફળો જમ-ફળ જેવડા હોય છે ફળો કાચા અને કઠણ હોય છે ત્યારે ત્યાના લોઢા તેને મીઠામાં આથે છે એ ફળોનું તેલ ખાવાને તથા બાળવાને ઉપયોગી જણાય છે. અખરોડ—એ મધુર, કિચિત્ ખાટું, સિન્ધ, શીતળ, ધાતુવૃદ્ધિકર, ઉષ્ણ, રુચિપ્રદ, કફપિત્તકર, જડ, પ્રિય, બલકર, કકકર, મલબધકર છે અને વાત, પિત્ત, ક્ષય, વાયુ, હૃદરોગ, રક્તદોષ, રક્તવાત અને દાહ-એનો નાશ કરે છે પાક વગેરે ઔષધોમાં અખરોડનો ઘણો જ સારો ઉપયોગ થાય છે અને એ એક મેવો છે (૧) હરસ ઉપર :—અખરોડના તેલમાં કપડું લીંબવી ગુદામાં રાખવું, એટલે દુખનો નાશ થશે (૨) અપરમાર ઉપર :—નગોડના રસમાં એની અતરજાલ ધસી અજન કરવું અથવા નચ કરવું. (૩) વાયુથી આવેલા સોજા ઉપર :—અખરોડ કાજમાં ધસી લેપ કરવો (૪) સ્તનમાં દૂધ ઉત્પન્ન થવા માટે :—ઘઉંનો રવો અને અખરોડના પાદડા સમભાગે એકત્ર કરી, તેની પૂરીઓ ગાયના ઘીમાં કરીને દૂધમાં ખાવી તેથી સાત દિવસમાં સ્ત્રીઓના સ્તનમાં દૂધ ઘણું જ વધશે (૫) અર્શ, કૃમિ ઇત્યાદિ ઉપર :—કાચા અખરોડનો રસ કાઢીને આપવો; એટલે મૂળ વ્યાધિ, કૃમિ, ગુલ્મ એ રોગો દૂર થાય છે. (૬) રેચ થવા માટે :—ફળોની જાલનો કાઢો કરી પાવો અથવા તેનું તેલ ૨-૩

તોલા પ્રાશન કરાવવું.

૪ અગથિયો—સં અગત્ય મં અગથાં—સ્તા હિં અગસ્તા, હથિયા. બં બક, કં અગસે, બકપુષ્પ નાં અક્ષ, અગતિ તું અગમે. મલાં અગટ્ટી તેં અવિસિ, અવિમે. લાં આગટ્ટી ગ્લાડિકલોગ, સેસખનિયા ગ્લાડિકલોગ ઇં લાજ્ કલાવડ આગટ્ટી, વહાડી હેટા દેં હાદગા.

એ આઠ ઘણા જ મોટા થાય છે અને આગાયતમા (બગીચો વગેરે કેળવેલી જમીનમા) ઊગે છે. ઘોળા અને રાતા ફળોની એની બે નતિ છે. એના પાદડા આમલીના પાદડા જેવા હોય છે. એને ફૂલો અને શિંગો આવે છે ફૂલના વડા અને શાક થાય છે. શિંગોનું પણ શાક થાય છે એના પાલાની પણ ભાજી કરે છે એ આઠ સાતઆઠ વર્ષથી વધુ રહેના નથી. અગથિયો—રુઝ, શીતળ, મધુર, વાતલ અને ત્રિદોષનાશક છે, તેમ જ વેવર્ણ, કફ, ગ્રમ, ઉધગ્સ, ગૂમડા, પિશાયબાધા, પિત્ત અને ગ્રોથિયો તાવ, એનો નાશ કરે છે એના ફૂલ—તૂરા, કડવા, જિ ચિત્ દડા, પાક વખતે તીખા અને વાતકારક છે રતાધળાપણુ, પ્રભેખમ, ગ્રોથિયો તાવ, કફ અને પિત્તનો નાશ કરે છે એની શિંગો—સારક, યુદ્ધિપ્રદ, રચિકારક, લઘુ, પાક વખતે મધુર, કડવી અને સ્મૃતિપદ છે અને ત્રિદોષ, શૂળ, કફ, પાકુગેગ, વિપ, શોષ, ગુલ્મ, એનો નાશ કરે છે. એની ભાજી લૂખી અને પિત્તકારક છે. એના પાદડા—તીખા, કડવા, જડ, મધુર, કિ ચિત્, ઉજ્જુ અને ગ્રમ છે અને કૃમિ, કફ કફૂ, ત્રિપ, રક્તપિત્ત, એનો નાશ કરે છે (૧) શરદી, અરનકશૂળ અને ગ્રોથિયા તાવ ઉપર :—અગથિયાના પાદડાના રસના ટીપા નાકમા પાડવા (૨) આધારશીશી ઉપર :—જે બાબુનું કપાળ દુષ્પતુ હોય તેની વિષમ બાબુના નાકમા અગથિયાના પાદડાનો અથવા ફૂલોનો રસ પાડવો, એટલે કફ પડી આધારશીશી મટી જાય છે (૩) ચિત્તવિવ્રમ ઉપર :—અગથિયાના પાલાના રસમા ગોળ, સૂક અને લીડીપીપર, એ ઔષધો મેળવી ન્યય કરવું (૪) કુરશાના વિપથી પેટમા ગાઠ બધાઈ હોય તો ઘોળા અગથિયાની છાલ અરીદાના પાણીમા ધસીને પાવી. રોગ હલકો થના પછી એખાના એસામણુમા લી નાખી તે શુમાટે અર્ધો શેર આપવી (૫) કફવિકાર ઉપર :—રાતા અગથિયાના મૂળનો અથવા છાલનો અગગ્સ કાઢી એક તોલાથી બે તોલા સુધી શક્તિ પ્રમાણે આપવો એ ઔષધ છોકરાઓને આપવું હોય તો ફક્ત પાલાનો રસ પાચ ટીપા કાઢી મધ નાખી પાવું. ઉતાર—ખડીમાકરનું પાણી પાવું (૬) સોજા ઉપર :—રાતા અગથિયાનાં મૂળ અને કાળા ધતૂરાના મૂળ એ એને ગરમ પાણીમા એકત્ર ધસી, શરીરે લેપ કરવાથી સર્વ પ્રકારનો સોજો જલદી મટે છે. (૭) વાયુબદ્ધ ગરીર હોય તો :—રાતા અગથિયાના મૂળ ઉપરની છાલ ચાર ચણોડી સુધી લઈ પાનના ખીડામા દરરોજ ખાવી, એટલે વાતવિકાર કમી થશે (૮) છોકરાંઓની શરદી ઉપર :—છોકરું જન્મે ત્યારે શરીરમા કકની અસર પ્રકટેલી હોય તો તેને અગથિયાના પાલાનો રસ બે ટીપા કાઢી તેમા એગણુ મધ નાખી, તે મિશ્રણ આગળી દ્વારા તે છોકરાના તાળવામા પહોચાડતા જ સર્વ કફ નીકળી પડે છે અને છોકરું હોશિયાર થાય છે. આ વખતે સુચાણી(દાધ્યાણી)એ સાવચેતી રાખવી જોઈએ (૯) અપરમાર ઉપર :—અગથિયાના પાદડાનો રસ ગોમૂત્ર અને કાળા મરીની ભૂટી નાખી આપવો (૧૦) કોર્ડ પણ ભસ્મનો રાતો રંગ (પરાગ જેવો) આવવા માટે—એના પાનનો રસ કાઢી તેના પુટ આપે છે

૫ અગરુ—સં આદગરુ. મં અગર હિં બં કં તાં અગર તૈં અગરુચેકુ તું હાગલગંધ મલાં અઢિલ કાં કસબેખવા, અં ઉદગરકી ઇં ઇગલવુડ. લાં એકવીલેરિયા એગેલોકા ગ્રીં અગેલોકન પ્રમાણુ પથી ૧૫ રતી

અગરુચદન એ મોટા સુગંધી પદાર્થ છે અગરબત્તી કરવાના અને શરીરને ચોળવાના કામમા એનો ઉપયોગ થાય છે એ ધૂપોપયોગી છે એના ધૂપથી મનને ઘણું આનંદ થાય છે

અગરના આઠ સપ્ત ધી શોધ કરતા પ્રાચીન પુસ્તકોમાથી નીચલી માહિતી મળે છે. પ્રાચીન યજ્ઞોદી લોકોને ‘અવહોટ’ આ નામથી આ વનસ્પતિ જાણુમા હતી. ગ્રીક અને રોમન લોકોએ તેને ‘અગેલોકન’ એ નામ આપેલું હતું પ્રાચીન અરબી લોક તેને ‘અધલૂખી’ કહેતા, પરંતુ પાછળથી એ નામ બદલીને તેમણે ‘હિદી ઉદ’ આ નામ આપ્યું

અગરનાં આઠ બગાળા ઈલાકાના વાયવ્ય ખૂણા તરફ સિલહટ જિલ્લાની આસપાસ ‘જ ટિયા’

પર્વત પર થાય છે તેજ પ્રમાણે આસામ પ્રદેશમાં પણ ઘણેક ઠેકાણે આ આડો ઉત્પન્ન થાય છે તેમજ બગાળા ઇલાકાની દક્ષિણે ઉષ્ણ કટિબંધ ઉપરના પ્રદેશમાં પણ આની ઉત્પત્તિ થાય છે ચીનની સરહદ નજીક 'નવકા' શહેરના તાબાના 'ચતિયા' ખેટમાં પણ આ આડો ઉત્પન્ન થાય છે મલયારમાં પણ ક્રાઈક ઠેકાણે આની ઉત્પત્તિ થાય છે

અગરના આડ મોટા હોઈ, સદા સર્વકાળ લીલાછમ હોય છે એનું થડ અને ડાળીઓ ઘણું કરીને વાકી થાય છે એના પાદડા આકારમાં અગૂસીના પાંડડાં સરખા અને ઝીણા ડીટડા ઉપર થાય છે. આ આડ ચેત્ર (એપ્રિવ) મહિનામાં ફૂલે છે અને તેના ખીજ શ્રાવણ (ઓગસ્ટ) મહિનામાં પાકે છે. લાકડું નરમ હોઈ, તેના છિદ્રો ક્રામળ રાળ જેવા સુગંધી પદાર્થથી ભરેલા થાય છે આ સુગંધી પદાર્થ આડને ટોચા મારીને કાઢી લે છે અગરનું લાકડું જલદીથી સડી જાય છે અને સડવાના ભાગમાં એક પ્રકારની સુગંધ ઉત્પન્ન થાય છે એની સુગંધી જલદી ઉત્પન્ન કરવાને અગરનું લાકડું ભીની જમીનમાં દાટી મૂકે છે ફાટવાથી જે ભાગ સડવા લાગે છે તે તેલિયો, જડ અને કાળા રંગનો હોય છે તે પછી તેની હલકી ભારે જલતિ બુદી પાડવાને કકડા કરીને પાણીમાં નાખે છે જે કકડો પાણીમાં છેક ડૂબી જાય તે 'ગરકી' અને જે અર્ધ ડૂબે તે 'નિમગરકી' (અર્ધ-ગરકી) તથા જે છેક ઉપર તરે તે 'સમાલે' આ પ્રમાણે એના નામ આપે છે છેવટની જલતિ છેડ સાધારણ છે ગરકી અગર કાળા રંગનો હોય છે અને બાકીના કીકા ભૂરા રંગના થાય છે આયુર્વેદક ગ્રંથે મા કૃષ્ણાગરુ, દાહાગરુ, કાષ્ઠાગરુ, સ્વાદ્ગરુ અને મગલ્યાગરુ, એવી પાંચ જાતો વર્ણવેલી છે હકીમ લોકોની અથવા વેપારીઓની ભાષામાં હિંદી, સમદરી, કમરી અને સમડલી આ ચાર અગરની જાતો માનેલી છે આ નામો ઘણું કરીને તેના ઉત્પત્તિસ્થાન ઉપરથી પડેલા હશે, એમ જણાય છે. ઉપરની ચાર જાતો પેકી પહેલી જાતિનો અગર કાળો, ખીજ જાતિનો પહેલા કરતા વધારે તેલિયો, ત્રીજો કીકા રંગનો અને ચોથો ઘણો સુગંધીદાર હોય છે કેટલેક ઠેકાણે 'બરી' અને 'જબલી' આ બે જાતિ વપરાય છે. તેમાંથી પહેલી જાતિનું લાકડું સફેદ હોય છે અને ખીજ ઉપર કાળા લીટીઓ થાય છે આ ઔષધિઓમાં વાપરવા લાયક ઉત્તમ અગર સિલહટ તરફથી જ આવે છે તેને ગરકી અગર અથવા ગરકીઉદ કહે છે તે સ્વાદે કડવો, ક્રાઈક તૂરો, સુગંધીદાર અને તેલિયો હોય છે ઔષધિમાં અગરનો ચૂરો કદી વાપરવો નહિ તેનું કારણ એવું છે કે, તેની સાથે લાકડાનો ભૂકા કરી તે પાણીમાં ભીજવી ગખી મૂકે છે, અથવા લાકડું બદામ બરોબર ખાડીને તેની સુગંધ, તેલિયાપાણુ વગેરે બદામમાં ખેચીને બદામનું તેલ કાઢે છે અને રંડેલો ચૂરો બજારમાં વેચવાને રાખે છે એટલે તેનો ઔષધગુણ ઓછો થયેલો હોય છે, તેથી તે ઔષધમાં વાપરવાથી બરબર ગુણ યતો નથી. આ સિવાય અગરના ભૂકામાં ચંદન અને તગરની ભેળ કરેલી હોય છે 'ધખતિયાગત-ઈ-બખિઆઈ' નામના ગ્રંથના કર્તાએ ઉપર કહેલી સર્વ જાતિથી એક બુદીજ્ઞ જાતના અગરનું વર્ણન કરેલું છે આ જાત જાળોટથી દશ દિવસના પ્રવાસના અંતર ઉપર આવેલા 'ચિત્ત' બદનથી આવે છે તેની કિંમત સોનાના ભાગેભાર થાય છે અગર દેવતા ઉપર રાખ્યા સિવાય તેમાંથી સુગંધ આવતી નથી, પરંતુ આ અગર તો હાથમાં ગખી મૂકવાથી હાથના બદાગથી તેમાંથી નાબુક સુગંધ આવે છે અગરની જ જાતિનું ખીજી એક તગર નામનું સુગંધી લાકડું હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર ઉત્પન્ન થાય છે અને તે અગરના કરતા સોઘું હોવાથી, અગરને બદલે કેટલાક લખાડ લોકો વેચે છે. મુખ્યદેશ બજારમાં ત્રણ પ્રકારનો અગર વેચાવા આવે છે અને તેનો 'સિયામ' અથવા 'માવરધી', 'સિગાપુરી' અને 'ગાયુળી' આ નામથી વ્યવહાર થાય છે આ સિવાય આઝીયારથી પણ અગર આવે છે ખોટા અગર પણ કેટલીક વેળા વેચવા રાખેલો નજર પડે છે બજાર માં જે નમૂના હોય છે, તેનો ગગ ભૂરાશર્થી બદનાતો બદલાતો કાળાશ પડતો ભૂના સુધી થાય છે અગરના લાકડામાં ગુદ જેવો જે એક ચીકણો પદાર્થ થાય છે, તેના કમી કે જાડા પ્રમાણ ઉપર લાકડાના ગરનું માપ આધાર ગણે છે. ઉપરની સર્વ જાતના લાકડા ઉપર કાળા રંગની લાટીએ હોય છે અર્વેદક અગરના લાકડામાં ખાડા પડેલા હોય છે અને તે પાણીમાં ડૂબે છે તેનો કકડો દાંત નીચે રાખીને ચાવવાથી નરમ થાય છે તેનો સ્વાદ કડવો હોય છે તે દેવતા ઉપર ગખવાથી સુગંધ આવે છે અને ખોટા અગર બાળેલો હોય તો રમર બાળ્યા પ્રમાણે દુર્ગંધ આવે છે.

અગર—સુગંધી, ઉષ્ણ, કડવો, તીખો, ગ્નિય, માગલ્યકારક, રચ્ય, ધૂપ, વિષયમા યોગ્ય, પિત્તકર અને તીક્ષ્ણ છે. એ વાયુ, કફ, કર્ણરોગ અને કોઢ એનો નાશક છે અને લેપ માટે અથવા શરીરે મદન કરવા માટે ઉત્તમ છે. અગરનું તેલ સુવાસ માટે વાપરે છે. કૃષ્ણાગર—તીખો, કડવો, ઉષ્ણ, લેપ કરવાથી શીતળ, પેટમાં ગયાથી પિત્તનાશક, પૌષ્ટિક અને લઘુ છે. એનું ચૂર્ણ પિત્તકારક છે અને કર્ણરોગ, નેત્રરોગ, ત્રિદોષ, દાહ, ત્વગ્દોષ, કફ અને વાયુ એનો નાશ કરે છે. દાહાગર—કિચિદુષ્ણ, સુગંધી, તીખો, દેશની વૃદ્ધિ કરનાર, કાતિકાગક અને દેશશોધક છે. કાષ્ઠાગર—તીખો, ઉષ્ણ, લેપ કરવાથી રક્ષ, કફનાશક છે અને મુખરોગ-ઊલટી, તેમજ વાયુનો નાશ કરે છે. સ્વાઈગર—તૂરો અને ઉષ્ણ છે અને નર્યથી વાનો નાશ કરે છે. મંગલ્યાગર—શીતળ, સુગંધીકાર અને યોગવાહક છે. (૧) ત્વગ્દોષ ઉપર : અગરનો લેપ કરવો (૨) દાહ ઉપર :—અગર-ચદનની ભૂટી શરીર ઉપર ચોળવી એટલે દાહ શમશે. (૩) વલ્લિકા (ગાડણના) ઉપર કીડિયારા જેવા સોજા આવવા અથવા પગના તળામા થઈ ઊભી નળીમાં પ્રસરી જાય છે તે વ્યાધિ ઉપર :—અગર, ચદન, એલચી, જાંબના પાન, લીમડાની જાલ લિલામો, મનશીલ, હરતાલ; એ ચીજોને ટૂટી તેનાથી ચારગણું તલનું તેલ લઈ તેમાં પકવી તે તેલ ચોપડવું, એટલે વલ્લિકારોગ દૂર થશે (૪) તાપથી ઘણો પરસેવો આવે છે તેને માટે :—અગર, વાળો, ચદન, નાગકેસર (કાળા રંગનું), એનું ચૂર્ણ કરી ખોરડીની અત્તરજાલના પાણીમાં કાલવી શરીરે લેપ કરવો. એટલે ગરમીથી લાગી આવેલો પરસેવો જતો રહે છે. (૫) ઉષ્ણ અથવા સુવાસિત ભૂટી :—અગર, કપૂર, કેસર, લોખાન, લોધગ, ઇસેસ, વાળો, કાળો વાળો, નાગરમોથ; એ સમલાગે લઈ તેની ભૂટી કરી, શરીરે ચોળવાથી શરીર સુવાસિત થાય છે. (૬) વસ્ત્રને સુગંધ આવવા માટે :—અગરનું પાણી કરી તે વસ્ત્ર ઉપર છાટે છે (૭) શરીરે ઘણી આગ જળતી હોય તો કૃષ્ણાગર ચદન ઘસી લેપ કરવો (૮) અગરખત્તી બનાવવાની રીત પહેલી :—કાળો અગર ૪ ભાગ, વાળો ૨ ભાગ, નાગરમોથ ૪ ભાગ, તગર ૨ ભાગ, કચૂરો ૨ ભાગ, સુખ્મ ૧૮ ભાગ, છડીલો, ૨ ભાગ, ગહૂલો ૨ ભાગ, ગુલાબકળી ૨ ભાગ, નખલો ૪ ભાગ, ગૂગળ ૨ ભાગ, લોખાન ૪ ભાગ, શિલારસ ૧૮ ભાગ, કરતૂરી ૧ ભાગ અને મેદાલકડી ૯ ભાગ, એ પ્રમાણે સઘળી જાણસો એકત્ર કરી કરતૂરી અને શિલારસ સિવાય બાકીની ચીજો ખાડી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું પછી તે ચૂર્ણમાં કરતૂરી અને શિલારસ મેળવી, કાળાશ લાવવા થોડી દ્રાક્ષાની ભૂટી પણ નાખવી અને ચીકાશ કમી થાય તો તેમાં થોડો ગોળ પણ મેળવવો. પછી વાસની સોટીઓ ચીરી તેની ઝીણી ઝીણી સળીઓ કાઢી તેના ઉપર આ મસાલો ચોપડી તડકે સૂકવવી અગરખત્તી બનાવતા હાથે ન ચોટે એટલા માટે તેના ઉપર તેજ મસાલાની ભૂટી નાખવી અથવા ખીજો કસત્રાળો સુવાસિત ભૂટો નાખવો રીત બીજી :—મલબારી સુખ્મ ૦૧ તોલો, કાળો અગર ૦૧ તોલો, સૂકો દેવદાર નવટાક, ગહૂલો ૧ તોલો, બ્રાહ્મી ૪ તોલા, નખલા ૫ તોલા, મધ ૯ તોલા, કોડિયો લોખાન ૫ તોલા, ગૂગળ ૨ તોલા, મેદાલકડી ૪ તોલા, સાકર ૫ તોલા, અગર ૧૧ તોલા, કરતૂરી ૦૧ તોલો અને અબ્બર ૧૧ તોલો લઈ, ઉપરની રીત પ્રમાણે જ મધમાં અગરખત્તી તૈયાર કરવી અબ્બર ઘણો મોલો છે. મળવો અશક્ય હોવાથી તેને બદલે કચ્છમાં થતો આશાપુરી ધૂપ વાપરવો આ ખૂબ સોલો હોઈ એની સુવાસ વાળું કરીને

* અગરને ચરકે શરદી અને ખાસીનો નાગકર્તા માનેલ છે સુસુતસ હિતામાં વાત અને કફનો નાગક, ગરીરનો રંગ સુધારનાર, ચળ અને કોઢનો નાશકર્તા કહેલ છે અગરની લાકડીને પાણીમાં ઉકાળીને તે પાણી પીવાથી, તાવમાં લાગેલી તરસ ઓછી થાય છે એને મૃગી, હન્માદ આદિ રોગોમાં પરમોપયોગી ગણી છે એ ગરમ પ્રકૃતિને હાનિકારક છે એનો ઉતાર કપૂર અને ગુલાબ છે પ્રતિનિધિ તળ, લવગ અને કેસર છે માત્રા ૨ માસા નવા મત મુજબ અગર વાતવાહિનીઓને ઉત્તેજક છે વાતરક્ત અને આમવાત ઉપર અપાય છે, સાધાઓ ઉપર લેપ કરાય છે અગરના ક્વાથથી તરસ છીપે છે અને રોગીને હોગિયારી આવે છે વમન, અતિસાર અને આમપ્રકોપ પર અગરનું ચૂર્ણ અપાય છે

અંબર સરખી જ આવે છે

૬ અઘાડી (ખોડી અઘાડી, પોપટી કાગ)—સં ૦ હિં ૦ કાકજંઘા, મસી. મં ૦ કાગ. દેં ૦ ઘાવકાડી બં ૦ કેશ્વાટેડા, કાટા ચુકકાડલી. કં ૦ ચિલેય, જીરી ચિલેય. તૈં ૦ નાલા દુચ્ચિણિકે. લાં ૦ લિયાહિટા

એનાં પાંદડા અઘેડાના પાંદડા જેવા હોય છે છોડ પણ તેવડો જ એટલે કમરપૂર ઊંચો હોય છે. એના પાંદડા ઘણા સુવાળાં હોય છે. ખોડી અઘાડીને દક્ષિણમાં ઘાવકાડી પણ કહે છે. ખોડી અઘાડીx—તૂરી, તીખી, ઉણ્ણ કડવી અને બનકર છે, તથા કફ, વ્રણ, કૃમિ, બધિરતા, વિષમબ્બર, અજીર્ણ, રક્તપિત્ત, બ્બર, કફ, કુષ્ઠ, પિત્ત અને વિષનો નાશ કરે છે. (૧) વ્રણ ઉપર :—ખોડી અઘાડીનો પાલો બાળી, ઘીમાં અથવા તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવો. (૨) કાનમાં જીવડું ગયું હોય તો :—ખોડી અઘાડીનો રસ કાનમાં નાખવો. (૩) ઘોડાને ભાડું (પીઠ) પડે છે તે ઉપર :—ખોડી અઘાડીનો પાલો બાળી તેલમાં ખરલ કરી તેની પટ્ટી લગાવવી. (૪) કણનાદ અને બહિરાપણા ઉપર :—ખોડી અઘાડીનો રસ કાનમાં નાખવો (૫) ખરજવાં, દાદર અને ચટાંને માટે :—ખોડી અઘાડીના ઝાડની રાખ તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૬) નિદ્રા આવવા માટે :—ખોડી અઘાડીના મૂળ મસ્તકે ધારણ કરવા (૭) શ્વેત પ્રદર ઉપર :—ખોડી અઘાડીનાં મૂળનો રસ લોદ્રનુ ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવો.

૭ અધેડો—સં ૦ અપામાર્ગ. મં ૦ અઘાડા. હિં ૦ ચીરચીરા, આગા, લટજીરા પં ૦ પુસકડા. માં ૦ આઘીઝાડા, રાં ૦ અંધાહોલી બં ૦ અપાગ. કં ૦ ઉત્તરણે. તૈં ૦ ઉત્તરેની અદુચ્ચીણિકે. તાં ૦ નાયુરવી. મલાં ૦ કડાલાડી કાં ૦ ખારખાસગોના. અં ૦ આત્મકમ. ઈં ૦ રફ ચાફ ટ્રી લાં ૦ એચી-ચેચસ એમ્પિરા.

પગ્મેશ્વરે વનસ્પતિમાં અપાર ગુણ રાખેલા છે, પણ તે તે ગુણોની શોધ કરનાર નેઈએ પ્રાચીન ઋષિવર્યોએ અરણ્યમાં રહી, પોતાના બુદ્ધિકૌશલ્યથી અનેક વનસ્પતિના ગુણોની શોધ કરી રાખેલી અને કાળાતરે થનારી સતતિની તે વનસ્પતિ વિષે હંમેશા પૂજ્યબુદ્ધિ રહે એટલા માટે તેઓએ કોઈ કોઈ વનસ્પતિને દેવતાઓની પૂજામાં ઉપયોગી કરી લીધી એ બાબતમાં તેઓનું અતિ-શય દુરદર્શીપણું જણાય છે, પરંતુ આવી ઉપયોગી વનસ્પતિ ઉપર અને પૌષ્ટિક તથા ગુણાવહ ખાદ્ય અને પેય ઉપર આપણો વિશ્વાસ છે ક્યાં? આપણા પૈકી કંઈકે લોકો પરકીયના ગુલામ થયા છે; એટલે પરકીયનું ઉચ્છિષ્ટ વધે તે તો તેઓને મિષ્ટાન્ન જણાય છે! આ દુનિયામાં દૂધ જેવો પૌષ્ટિક પદાર્થ બીજો કોઈ જ ન હોવા છતાં તેનો ધિક્કાર કરી, શક્તિ આપવા માટે ‘કોડલીવર ઓઈલ’ (મચ્છીનું તેલ) જ તેઓને સારું અને પૌષ્ટિક જણાવા લાગ્યું છે! એ ઠીક, પરંતુ નાના નાના છોકરાઓને જેઈતો દૂધ જેવો પૌષ્ટિક પદાર્થ નહિ આપતા, સવારમાં ચાનું શક્તિહારક ગરુડ પીણું જ આપવાનો ઘણાકેએ રિવાજ પાડેલો છે. અહા!! ધન્ય છે, આપણા લોકોની આ

x અઘાડીને શ્રી ચામનલાલ વૈષ્ણવે ઔષધિકોષમાં અપ્રસિદ્ધ વનસ્પતિ માની છે પરંતુ લોકો એને અઘાડીના નામથી સારી રીતે જાણે છે, એટલે એ સુપ્રસિદ્ધ છે એ અંગેડાના જેટલી જ ઊંચી વધે છે પાંદડા પણ એના જેવા થાય છે માત્ર અંગેડાના પાંદડા આછા પોપટિયા રંગના હોય છે, પણ આ ખોડી અઘાડીના પાંદડા વઢી લીલા જ રંગના હોવાથી તેઓને બીજોને ઉદ્ભવ થયા પહેલાં પણ સહેલાઈથી ઓળખી શકાય છે, કાગળ ક બન્ને અઘાડીઓની સોટીઓ પર એકસરખી હાસો (રેપા) હોવાથી બાળપણમાં તેને ઓળખવામાં વાતો આવતો નથી અંગેડાની માકક એને ઝીણી ફાસોમાં લપેટેલા બીજ થતા નથી, પરંતુ આસોદની માકક નાનીમોટી દંડ હાસોવાળા અણીફાર પોપટામાં માત્ર એક જ બીજ લગલગ ચણોડી કે મગ જેવડું અને લાલ રંગનું થાય છે આ બે વાતે અઘાડી અંગેડાથી જુદી પડે છે વ્રણાદિકને ઝાડ લાવવામાં અઘાડી કરતાં આ ખોડી અઘાડી ત્રણચારગણો ગુણ કરે છે એનો રસ તલના તેલમાં સીંચવી, તેલ માત્ર રહેથી તેલ જુદું નિતારી લઈ, તે ગરમ ગરમ તેલમાં જ તેલનો ચતુર્થાંશ ભાગ સફેદ મીણ નાખી કરવા દેતા તેનો વ્રણને શીત્ર ઝાડનાર ઉત્તમ મલમ બને છે એમાં સફેદો અને બાફાર એ બેમાંથી એક અથવા બન્ને પાછળથી મેળવી શકાય છે વળી વિદેશી દવા વાપરવી હોય તો એ તૈયાર થયેલા મલમમાં ‘કારબોનિક એસિડ’ પણ મેળવી શકાય છે એના સૂકા લાકડાને દાતણની માકક ચાવી તેના રસના ત્રણ ધૂટડા પી જવાથી તે ગળાની અદરના અનેક રોગોને માત્ર એક જ દિવસમાં શાત કરે છે, એમ અમને ઘણી વેળા ખાતરી મળેલી છે

શાણુપણાની વૃત્તિને!! આવા વિપરીત આચરણનું પરિણામ વિપરીત જ આવનાર છે એમાં કહેવું જ શું? પરંતુ હજી પણ લોકોની આખો ભલડતી નથી, એ આશ્ચર્ય જ કહેવાય!

આ એક આપોઆપ થનાર જંગલી છોડ છે એ વર્ણ્ય (વર્ણકાળે થનાર) છે. એની બિચાઈ ચારથી છ ફૂટ સુધી હોય છે વર્ણ્યકતુમાં આની ઉત્પત્તિ પુષ્કળ થાય છે અથેડા હિંદુસ્તાનમાં બધે ઘણો થાય છે એની ડાખળી ઉપર રેસા અને ઘણી ઝીણી કાસો હોય છે એના પાદડા સામ-સામા હોય છે અને તેનો આકાર કાર્ધક તુલસીપત્ર પ્રમાણે લગભગ હોય છે. પાનની નીચલી બાજુ નરમ હોઈ, પાછલી કાર્ધક ખરબચડી હોય છે અને તેના ઉપર ઘણી કાસો હોય છે ડાખળીની અન્ને બાજુએ બન્ને દીટડા એકઐડને લાગેલા થાય છે નીચલા દીટડા ઉપર ઘણું કરીને એક પાન હોય છે અને ઉપરનું દીટડું ડાળી જેવું હોઈ તેના ઉપર નાના નાના ઘણું કરીને ૬-૬ પાન હોય છે તે પાદડા સન્મુખ હોય છે નીચેના દીટડા ઉપરનું દીટડું લાણુ હોય છે. અથેડાની ટોચ ઉપર પાદડાની મધ્યમાં એક લાખો તૂરો નીકળે છે તેમાં અનિશય બારીક, નરમ, કાટાવાળા અને રાખોડી જેવા રંગના બીજ હોય છે આ આખો છોડ અને તેના બીજ ઔપધિના કામમાં આવે છે. અથેડાની ત્રણ જન થાય છે. એ ઘોળા, રાતા અને પાણુ અથેડા (નદી-તળાવને કિનારે અથવા પાણીની ભેજવાળી જગ્યામાં થનારા) માંથી ઘોળો અથેડો ગુણુમાં શ્રેષ્ઠ છે. અથેડાનું ઝાડ દત્તાવન (દાતણ) માટે ઘણું જ ઉપયોગી છે અથેડાના ઘણાક સમ્કૃત નામો અર્થવાળા છે. અથેડાનો ક્ષાર (ખાર) થાય છે તેમાં અપામાર્જન (સ્વચ્છ) કરવાનો ગુણુ છે, એટલે તેનું 'અપામાર્ગ' (સ્વચ્છ કરનાર) એવું નામ સન્કૃતમાં છે પૂર્વે ઘોળો લોકો આ ક્ષારનો ઉપયોગ કરતા હતા એના ફૂલની મંજરી બરડ હોવાથી તેનું સમ્કૃતમાં 'ખરમજરી' નામ પડેલું છે. એના બીજ ઉપરની કાસો નીચે વળેલી હોય છે; એથી એને 'અધશલા' કહે છે એના પાદડામાં ક્ષાર વિશેષ હોય છે, એથી એને 'ક્ષારમધ્યા' કહે છે. આ ક્ષાર કાળોનેટ ઓફ પોટાસના જેવો છે સો લાર વજનના દ્રવ્યમાંથી—પાદડામાંથી ૨૧૫૦, લાકડામાંથી ૩૮૦૧ અને મૂળમાંથી ૨૮૫૮ આ પ્રમાણે ખાર નીકળે છે ઘોળો અથેડો—કડવો, ઉષ્ણ, સારક, ગ્રાહક, કિચિત્ તીખો, કાતિકારક પાયક અને અગ્નિદીપક છે; તથા નર્ય ભલડી એ બાળતમા પ્રશસ્ત અને કફ, કંડૂ, ઉદર, અર્શ, રક્તરોપ, મેહરોગ, વાયુ, શિખી, અપચી, દ્રુ, ભલડી અને આમ—એનો નાશ કરે છે, રાતો અથેડો—કિચિત્ તીખો, શીતળ, મલાવગેધક, ભલડીકર અને વાયુનો વિષ્ણ કરનાર તથા રક્ષ છે અને પ્રયુ, વાયુ, વિષ, કફ, કંડૂ, એઓનો નાશ કરે છે એનાં બી—રસકાળે દુર્બ, મીઠા, શીતળ, મલાવજ્વલક, રક્ષ, ભલડી કરાવનાર અને રક્તપિત્તનાશક છે તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે પાણુ અથેડો—(ભેજવાળી જગ્યામાં થનારો) તીખો છે એ સોળો, વાયુ, કફ, ઉધરસ અને શોષ, એનો નાશ કરે છે. (૧) વીંછીના દંશ ઉપર:—અથેડાની જાલ અથવા મૂળ પાણીમાં ઘસી દશ ઉપર ચોપડવા અથેડાના મૂળ પાણીમાં ઘસી, તે પાણી ગાળી એ પાણી કડવું ન લાગતું હોય ત્યાં સુધી થોડું થોડું પીવાને આપવું પાણી કડવું લાગે કે વિષ જીત્યું એમ સમજવું (૨) ઉંદરના વિષ ઉપર:—અથેડાની ફૂણી ટીશીએનો રસ કાઢી તે મધમાં સાત દિવસ ચાટવું; અથવા અથેડાના બિયા મધમાં ચાટવા (૩) કૂનરાના વિષ ઉપર:—અથેડાના મૂળ ૧ તોલો વાટી મધ સાથે ચાટવા અને કુવારપાકાનો ગર્લ અને સિધવ દશ ઉપર બાધવો, એટલે ત્રણ દિવસમાં વિષ ઉતરી જશે (૪) દંતશળ ઉપર:—અથેડાનો રસ ચોપડવો (૫) કર્ણનાદ ઉપર:—અથેડાના ક્ષારનું પાણી અને અથેડાનો કલ્ક (ચટણી) તલના તેલમાં ખૂબ તળી તે તેલ કાનમાં નાખવાથી કર્ણનાદ અને બધિરતા જાય છે (૬) આખો હાથવા આવે છે તે ઉપર:—અથેડાના મૂળિયાનું ચૂર્ણ અને થોડો સિધવ તાજાના વાસણમાં ઘાલી દહીંની તરમાં ઘૂટવું અને તેનું અજન કરવું. (૭) આંખમાં ફૂલ પડે છે તે ઉપર:—અથેડાના મૂળ મધમાં ઘસી અજન કરવું (૮) રતાધળા-પાણુ ઉપર:—સાધ્યાકાળે ભોજન કર્યા પછી અથેડાનાં મૂળ સુમારે ૧ તોલો સુધી સૂતી વખતે આપવા, એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવું. (૯) પિત્ત ઉપર:—અથેડાના બિયા રાત્ર જાશમાં પલાળી ગખી, સવારે વાટી પીવામાં ઉપયોગ કરવો, એટલે પિત્ત નીકળશે અથવા શમશે તે ઉપર ભાત અને ઘી ખાવાં (૧૦) કંકુ ઉપર:—અથેડાનું ઝાડ મૂળ સુદ્ધ બાળી તેની રાખ કરી, એક વાલથી

જે વાલ મુધી મધમા ખાવી; એટલે કદનો નાશ થાય છે. એ જ ગખ પાણી અને ગોળમા આપવાથી જલોદર અથવા ખીજાં અંગમાં થયેલો સોજો બેતરશે (૧૧) ચોથિયા તાવ ઉપર:—કુમારિકાએ કાતેલા સૂતર વડે ગવિવારે અઘેડાનુ મૂળ ચોથિયા તાવથી પીડિત માણસના હાથે બાધવુ. (૧૨) રક્તાર્શ (ફૂલતા હરસ) ઉપર:—અઘેડાનાં બિયા ચોખાના ધોવગમણમા વાટી પાવા, એટલે રક્તાર્શ વ્યાધિનો નાશ થાય છે, (૧૩) મસ્તકરોગ ઉપર:—અઘેડાના બિયાની દૂધમા ખીર કરી ખાવા આપવી. એટલે મસ્તકરોગનો નાશ થાય છે એ ખીર ખવાથી ઘણા દિવસ ભૂખ લાગતી નથી (૧૪) કોગળિયા (કોલેરા) ઉપર:—અઘેડાના મૂળ પાણીમા વસીને પાવા અથવા બિયાનો કટક કરી, ચોખાના ધોવગમણમા પાવો (૧૫) કમળાના રોગ ઉપર:—અઘેડાના મૂળ જાગમા ધમીને પાવા. (૧૬) પુષ્પાવરોધ ઉપર:—અઘેડાના મૂળ જનને દ્રિયમા ધારણ કરવાથી, પુષ્પાવરોધ ચોનિગળ, એનો નાશ વાય છે (૧૭) કરોળિયા ઉપર:—અઘેડાના ક્ષારના પાણીમા માલકાગણીનુ તેલ મેળવા. તે તેલ સિદ્ધ કરવુ અને પછી તે ચોપડવ (૧૮) ઉપદંશ ઉપર:—અઘેડાના મૂળનો રમ્મ ૨૪ તોલા કાઢવો તેમા ઝનની ભૂટી પોણા તોલો નાખી તે પીના આપવુ પથ્ય—ગળપણુ વગરનો મેળો ખોરાક આપવો મીઠુ બધ ડગ્ગુ એ પ્રમાણે સાત દિવસ આપવુ તેનો ઉતાર—ખોરડી અથવા જસુદીના પાલાનો રમ્મ આપવો, એટલે આગનુ શમન થશે (૧૯) પેટ દુખતું હોય તે ઉપર:—અઘેડાના ચારપાય પાદડા ચાવી ખાવા અથવા તેનો રમ્મ પીવો. (૨૦) જલદીથી પ્રસવ ન થતો હોય તો:—રવિવારે પુષ્પ નક્ષત્રમા સ્નાન કરી અઘેડાના મૂળ કાઢી લાવવા અને તે બાધા ટાળી મકવા. એ મૂળ જે સ્ત્રીને પ્રસવ જલદીથી ન થતો હોય તેના અળોડે બાધવાથી જલદી પ્રસવ થાય છે પ્રસવ થયા પછી તાબડતોળ તે કાઢી લઈ, વહેના પાણીમા નાખી દેવા. વાર કરવાથી ગર્ભાગય બહાર પડવાનો સભવ છે ઘેળા અઘેડાના મૂળ કમરે બાધવા એનો પણ એ ગુણ છે (૨૧) કંઠકુળજ્વરનિપાત ઉપર:—અઘેડાનો રમ્મ અને લીડીપીપર એનુ નમ્મ આપવુ. (૨૨) ઉદરરસ ઉપર:—અઘેડાનુ ચૂર્ણ એક ટાક અને મરી એક ટાક. એ એકત્ર કરી મધમા ચાટવુ. (૨૩) કંઠજ્વર:—અઘેડાના પચાગનો કાઢો ત્રણ માસા પર્યંત મધ નાખી આપવો (૨૪) ચોથિયા તાવ ઉપર:—ત્રિવારે અઘેડાનો ખલો લાવી, ગોળમા વાટી ગોળાઓ કરી રાખવી. ગોળી તાવ આપ્યાના પૂર્વે આપવી (૨૫) નાસાર્શ (નાકમાં થનારો મસા) ઉપર:—અઘેડાના બિયા, સિધવ અને ચૂલા ઉપરનો ધ્રુમાસ, એ તેલમા નાખી તે તેલ પાટુ કરવુ તે ગાળી લઈ નાકમા ટીપાં પાડવાં (૨૬) અપામાર્ગ ક્ષાર:—અઘેડાના છોડને બાળી ગખ કરી માટીના વાસણમા રાખી તેમાં રાખથી ચોગાચુ પાણી નાખી ખૂમ હલાવવા પછી તે આખી રાત રાખી, પ્રાત કાળમા તે ઉપરનુ નીતકું પાણી લોખંડની કટાઈમા કાઢી, કટાઈ નીચે તાપ ડગ્ગો, તેથી તેમાનુ પાણી બળી જઈ કટાઈના તળિયે ઘાળો ક્ષાર વળગી રહેશે તે કાઢી લેવો આ રીતિએ બીજા ક્ષાત્વૃક્ષોનો ક્ષાર કરવો (૨૭) બરોળ ઉપર:—અઘેડાનો ક્ષાર ગોળમા કાલવી ખાવો (૨૮) જલોદર ઉપર:—અઘેડાની પાય તોલા લીલી બળાઓ વાવી તેમા બપ તોલા પાણી નાખી ઉકાળી ૫૦ તોલા રહે ત્યારે ગાળી ગખવુ અને દર વખતે પાય તોલા પ્રમાણે આપવુ (૨૯) શર્કરા (પથરીનો લેદ-પેશાબમાં રેતી જેવો પદાર્થ થાય છે તે) રોગ ઉપર:—અઘેડાનો ખાર ગોખરના અથવા પહોડમળ (કાળીપાટ ના ઉકાળામા આપવો (૩૦) વ્રણભરાર્થ આવવા ઉપર:—અઘેડાનો ક્ષાર વ્રણમા ભરવો x

x નવા ચિકિત્સકાના મત મુજબ અરડો તીળો, કડવો, તીકણુ, દીપન, અમ્લતાનાગક, રક્તવર્ધક, શુદ્ધિકર, અમ્ભગીનાગક, મૂજનન, મરુની અમ્લતાનારાક, સ્વેદન, કકટ અને પિત્તસારક છે બીજા ઔષધિઓની સાથે આપવાથી આની અસર બહુ જ જલદી થાય છે હોજરીના રોગમા કડવી ઔષધિઓની સાથે, લોહીના રોગમા લોહબરમની સાથે, કેકસાના રોગમા મુગધી અને મ્નેલન દવાની સાથે, વ્રુચિકારમા સ્નેહન દ્રવ્યની સાથે પિત્તપ્રકોપજનિત રોગ પર ચક્રત પર લાભદાયક ઔષધિઓની સાથે અપાય છે

પ્રમાણ. મૂળ ગાથી ૧ તોલો, રાખ પથી ૧૫ રતી, ક્ષાર ૨ થી ૪ રતી, બીજ ગાથી ૧ તોલો
ભોજનના પહેલા અરડાનુ સેવન કરવાથી હોજરીમા પાયક રસ વધે છે અને હોજરીમા વાતનાડીઓના દાહથી ઉત્પન્ન થતી પીડા ઓછી થઈ જાય છે એટલા માટે અરડો અગ્રણુ, હોજરીની નિર્બળતા, દર્દ અને બગાસા આવવા ઇત્યાદિ લક્ષણ હોય તો કડવી દવાઓની સાથે અપાય છે પ્રમાણ ઓછુ આપવુ જોઈએ,

૮ અજગરી—સં ૦ ગુ ૦ મં ૦ અજગરી

પારો બાધવા વિષે જે ચોસઠ વધી કહેલી છે, તેમની આ એક છે એના અગ ઉપર મંડળ હોય છે અને એ અજગર નામના સર્પ જેવી દેખાય છે આ વેલાની લંબાઈ ૫-૬ હાથ હોઈ તે રસભરિત હોય છે અને તેના ઉપર પાદડા થોડા જ હોય છે. ઉપયોગ—એ વેગે કાર્તિક માસની પૂર્ણિમાને દિવસે લાવી તેના ટુકડા કરવા. પછી તે દૂધમા નાખી ઉકાળી તે દૂધ પીવું અને પરેજી પાળવી, એટલે એના સેવનથી શરીર બળકટ થાય છે કાંતિ સારી થાય છે, સાલળવામા સારું આવે છે અને આયુષ્ય વધે છે, એવું સુદ્યુતાચાર્યે કહેલું છે

૯ અંજન—અંજનના આડ કોકણ પ્રાતમાં ઘણા જ થાય છે આ આડ સાધારણ દશબાર હથ ઊંચાઈના હોય છે એની ડાગીઓને મોર આવી સુદર અંજુઆ રંગના ફૂલો આવે છે એનાં પાદડામાંથી પીળો રંગ ઉત્પન્ન થાય છે.

૧૦ અંજની—અંજની એ આડ ફક્ત ખાનદેશમા જ જોવામા આવે છે. એ આડ ઘણા જ મોટા થાય છે. એના પાદડા સરગવાના પાદડા જેવા પરતુ તે કરતા નના હોય છે. એને ઝીણી શિગો આવે છે. એનું લાકડું ઇમારત બાધવામા સારું છે આ આડના પાદડા ઢોરોને ખાવાને ઉપયોગી છે ઘાસનો દુકાળ પડે છે ત્યારે આ પાદડા ખાઈ ઢોર જીવે છે, એવો આ વૃક્ષનો મોટો ઉપયોગ છે, તેમ જ તેની છાલ પણ ઉપયોગી છે તેના દોરડા થાય છે (૧) પ્રમેહ ઉપર:—અંજનીના મૂળનું દૂધ અથવા પાદડાનો રસ કાઢી આપવો અંજનીના પાદડાનો આખોના રોગમા ઉપયોગ થાય છે, એવું કહે છે

૧૧ અજમે—સ ૦ યવાની, યમાની મં ૦ ઓવા. હિ ૦ અજવાઈન અજમાઈન બ ૦ યમાની ચોયાન કં ૦ અજવાન, આમુ ઓહુ, ઉકુ. તે ૦ ઓમાસુ ઓમમી તા ૦ મલા ૦ ઓમ અમન. તુ ૦ ઓમા. કા ૦ અનવા નાનુખા અ ૦ કમૂત મુલકી છ ૦ બિશાસ વિડસિટ લા ૦ ફેરત્ કોપટીકમ.

અજમે ખેતરમા થાય છે. એનો છોડ આશરે હથ-દોઢ હથ ઊંચો વધે છે. અજમે પ્રસિદ્ધ છે એનો ઔષધમા પુખ્ત ઉપયોગ થાય છે. અજમામાંથી એક પ્રકારનું સત્ત્વ કાઢે છે. તેને અજમાના ફૂલ કહે છે એ મધ્ય હિંદુસ્તાનના ઉજ્જયિની શહેરમાં બને છે અજમે—તીખો, કડવો. રુચિકર, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, પાચક, પિત્તકર, તીક્ષ્ણ, લઘુ, હ્રદય, સારક અને વૃધ્ય છે; તથા વાતાર્શ, કફ, શળ, આધ્માન, વાતિ, કૃમિ, શુક્રદોષ, ઉદર, આનાહ, હૃદરોગ, પ્લીહા, ગુલ્મ, કંદુરોગ અને આમવાત—એનો નાશ કરે છે. (૧) ચેકપીડા, નળ, ઉધરસ અને અજુર્ણ ઉપર—અજમે ખાઈ ઉપર ગરમ પાણીનો ઘૂંટડો પીવો (૨) શીતપિત્ત (શીતસ) ઉપર:—ગોળ અને અજમે ખાવો (૩) સળેખમ અને મસ્તકશૂળ ઉપર:—અજમાનું ચૂર્ણ કરી તે ડપડાથી બાધી બિંધતી વેળાએ સૂધવું અથવા અજમાની ખીડી કરી પીવી (૪) બહુમૂત્ર ઉપર:—અજમે અને તલ એકત્ર કરી આપવા (૫) ગરમી ઉપર:—અજમે સાકરમા ખાવો. (૬) ઉધરસ, નહિતર હોજરીમા દાદ થાય છે બાડી બેલડી સહિત અપચો હોય તો બોબન કર્યા પછી ૨-૩ કલાકે અપાય છે ચક્રન ઉપર અંરોડો બહુ જ લાભકારક છે અંરોડો ચક્રતની બધા પ્રકારની ક્રિયાઓને સુધારે છે, આતર-ડામા ખાટાપાટા આપુ કરાવે છે, રગમા રજિત ક્ષુ વધારે છે લોહીમા દાર મળી જવા પછી થોડા સમયમા જ ૧-૨ દાન બહાર નીકળે છે તેમ જ કેકસા, હોજરી, ચક્રન એ બધા અવયવો દ્વારા બહાર આવે છે જે અવયવોમાંથી બહાર નીકળે છે, તે અવયવોની જીવનચિનિમયક્રિયા સુધારે છે જે માણસોના સાધાઓમાં ના-સત્ત્વ યત્ના હોય અથવા પચરી ઉત્પન્ન થતી હોય, તેઓને અપામાર્ગ દ્વાર બહુ જ અનુકૂળ આવે છે, આ સ્વાસ્થ્ય તે આર્ય આમવાત અને નવા આમવાતમા અપાય છે

અંરોડો મંદુ મંદુ છે એ હૃદયબલ્ય ઔષધીની સાથે અપાય છે અપામાર્ગ દ્વાર લેવાથી પેશાબની અવરોધના રોગ થાય છે તથા સાધાઓમા ભેગા થતાને દ્વાર પેશાબની સાથે બહાર નીકળી જાય છે. પરમે, બ્રહ્મજોષ, યજ્ઞોષ, એ રોગોમા વેદના ઓછી કરવા માટે અપામાર્ગ દ્વાર, રનેહન અને મૂત્રલ ઔષધીની સાથે અપાય છે મૂરે ક્રિયાના રોગમા અંરોડો જોબર, જેડીમધ અને પહાડમૂળના ક્વાથમા અપાય છે અંરોડા-મા વિષય મૂળ છે એનું કટલાક માને છે હૃદયકા કટલાકું ઝેર ન ચડવા માટે તેના મૂળ ૧-૨ તોલો દિવસમા બિ નળન મેળવે છે હૃદયના ઝેર પર અંરોડાના કોમળ પાન અને તુલના રસને મધમા મેળવીને આપે છે તેમ જ પીગીના ઝેર પર મૂળને પાણીમા રસીને લગાડે છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

કાસ અને કંકજવર ઉપર:—અજમો, લીંડીપીપર. અરડૂસી અને ખસખસના છડવાનો કાઢો આપવો (૭) કંકજુલમ ઉપર:—અજમાનું ચૂર્ણ અને ગિંડલોણ છાશમાં નાખી આપવું x

૧૨ અજમોદ-ખોડી અજમો—સં મં હિં અજમોદ ૬૦ અજમોદ ૫૦ વન-યમાની. તેં આજ્ મોદા, વામ. ફાં કરપસ અં હવલકર્તુ કરફસ ઇં સેલેરીસીડ. લાં એપિયમ ગ્રેવીઓલેન્સ.

આ એક અજમાની જાતિ છે એ છોડ આવતસરિડ છે અને વિદુગ્તાનમા ઘણે ઠેકાણે થાય છે ખંગાળામા એની ઉત્પત્તિ ઘણી છે એની જિઆઈ સુમારે દોઢ હાથ હોય છે. એને ધોળા રંગના ખારીક ફૂલો આવે છે. અજમોદ—રચિકર, દીપક તીખો, રક્ષ, ગરમ, વિદારક, હૃદય, વૃધ, બલકર, લઘુ કટુ, મલગ્તલક, ગ્રાહક અને પાયક છે, તેમ જ તે આખ્માન, શ્વે, કફ, વાયુ, અરચિ, ઉદર-રોગ, કૃમિ, બિલટી, નેત્રરોગ, ખરિતશળ, ગુલ્મ અને શુક્રદોષ એનો નાશ કરે છે. (૧) મધુરા ઉપર:—અજમોદનું ચૂર્ણ કરી, તે મધમા કલવી રાખવું (૨) શૂળ એટલે પેટમાં દુખતું હોય તે ઉપર:—અજમોદનું ગરમ પાણીમાં મેનન કરવું (૩) અતિસાર ઉપર:—અજમોદ, મોચરસ, આદુ અને ધાવડીના ફૂલ, એનું ચૂર્ણ કરી પાણી નાહ નાખેલા ગાયના દહીંના ધોળવામા આપવું; એટલે પાણી જેવો અને ધોળો પ્રવાહ જે અનિસારનો હોય છે, તે પણ બધ થાય છે. (૪) વાતવિકાર ઉપર:—અજમોદ, લીંડીપીપર, ગન્ના, ગળો, સૂક, સુવા, આસધ અને શતાવરી-એનું ચૂર્ણ કરી ઘીમા આપવું; એટલે હૃદય, કૃષ્ણ, ઉદર અને કઠ એમાના વાતવિકારનો ઘણા વેગથી નાશ કરશે (૫) અજીર્ણ અને શૂળ ઉપર:—અજમોદ, હરડે, પહાડમૂળ, સૂક, મરી, લીંડીપીપર, એનું ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણી સાથે આપવું (૬) ગર્ભિણીના જડરાગિ પ્રતીક્ષ

x અજમાના છોડ થાય છે અગ્રેજી ઓપચોમા અજમો ગરમ, પેટના ફર્ન નાગકર્તા અને શળને ગાત કરનાર ગાળાય છે પેટની અફરના વા-ગાળો, મગડો, બફલુખી (અજીર્ણ), ફસ્ત વગેરેમા આ અમુલ્ય ઘસાજ વઈ પડે છે ડોલેરા(કોગળિયા)ના ફર્મા લોકે ચોડી અસર કરે છે, તોપણ એના સેવનથી કાયદો થાય છે મિ વુડ કહે છે, કે અજમામા મરી અને ગઈની ગરમી, કચિયાતાની કડવાગ અને હિંગની સકાય-વિકાસપ્રતિષ્ઠા ધક્કા બધ કરવી, આ ત્રણ ગુણો એકત્ર રહેલ છે. અજમાનું તેલ સધિવા (સાધિયો ના) ફર્મા સાધા ઉપર ચોપડાય છે મિ લિસડલ કહે છે, કે અજમાનો અર્ક કાઢવાને ૩ શેર કચરેલા અજમામા ૧૫ શેર પાણી નાખી ફાટ કાઢવાની રીતે નલિકાય થી ૧૦ શેર પાણી કાઢવું જોઈએ દેશી વૈદ્ય કહે છે, કે એકલો અજમો અથવા એને સિધવ, દિંગ અને હરડેની સાથે આપવાથી પેટના મગડો દૂર કરે છે અને એમ માને છે કે, આનાથી ગરીબમાંથી નીકળતો પ્રવાહ બધ વાય છે અને ઓવા(અજમા)નું પાણી અજન વર્ગે બનાવવામા વપરાય છે યુનાની હકીમ ટેકસાના ગળાની પાસેની નળી સૂજ હોય અને કંક વધારે નીકળતો હોય તો તે બધ કરવા માટે અજમો આપવાનું કહે છે અને અજમાને વાટી પોટીસ બનાવી બાધવાથી એ ફર્નના બિલડલ નાગ વાય છે

સૂચના—અજમાને ઉકાળવા નહિ, કારણ એમાંથી કાયદો કન્વાવાળું તેલ બીડી જાય છે

નવા મત મુજબ અજમો ત્રીપનપાચન, ઉષ્ણ, ઉત્તમ વાતહર, સકાયવિકાસપ્રતિષ્ઠા ધક (ટેકસાની ક્રિયામા નિયમન કરનાર), ઉત્તમ ઉત્તેજક, બલ્ય, કોથપ્રગમન, દુર્ગ ધનાગક, પ્રણુગેપણ, ઉત્તેજક, કંકુર, ગર્ભાગય-ઉત્તેજક, જ્વરદ્ર અને કૃમિનાગક છે પ્રમાણ—ગથી ગા તોલો સિંધાલુ અને નવસેકા પાણીની સાથે ઉપયોગ—અજમો સુવાવડીને આપવાથી તેને ભૂખ લાગે છે, અત્રપાચન વાય છે, અપાનવાયુ સરે છે, કમરની પીડા દૂર થાય છે અને ગર્ભાગયઆવની શુદ્ધિ થાય છે અજમાની પોટલી યોનિમાર્ગમા રાખવાથી અથવા ધુમાડો આપવાથી ગર્ભાગયમા કીટાણુપ્રવેગ વધે હોય, તો તેનો નાગ થાય છે ગીતજ્વરમા અજમો આપવાથી ઠીનું જોર જલની ઘટી જાય છે અને તાવ આવ્યા પછી જલની પરસેવો આવી જાય છે એ ઉપરાંત તાવ હતર્યા પછી આવતી યજ્ઞવટ ઓછી જણાય છે સતિજનજ્વરમા અજમો અતિ હિતકારક છે કાસ-શ્વાસરોગમા અજમો આપવાથી કોત્તપત્તિ, કંકની દુર્ગધ અને સૂટમ કીટાણુ ઓછા થઈ જાય છે, કંક ઠીલો થઈ જલની નીકળે છે તથા એજેની ઓછી થાય છે શ્વાસરોગમા અજમો નવસેકા પાણીની સાથે અપાય છે અથવા ચલમમા પિવડાવાય છે ટેકસાના નૂના રોગોમા આ પ્રયોગ લાભદાયક છે બલટી, અપચન, આર્કરા, હર્ષશ્વલ અને કોલેરામા અજમો ગુણદાયક છે ડોલેરાની આ ખાસ ઔપધિ નથી, તોપણ આથી સાચો લાભ થાય છે ફાટરિયાઓની ફાટ પીવાની લાલસા અજમો આવવાથી ફળાય છે જો મનને દૃઢ બનાવે, તો ફાટનું વ્યસન છૂટી જાય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

થવા માટે :—અજમોદ, સૂઠ, લીડીપીપર અને જીરુ, એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૭) અજમોદાદિ વટી સર્વ વાયુ ઉપર :—અજમોદ, વાવડિંગ, લીડીપીપર, વરિયાળી નાગરમોથ, મરી અને સિંધવ, એ એકેક ભાગ, હરડે ૫ ભાગ, સૂઠ ૧૦ ભાગ, વૃદ્ધારુ ૧૦ ભાગ અને ભારંગમૂળ ૩૬ ભાગ, એ સર્વનું ચૂર્ણ કંચુ અને ચૂર્ણથી બમણો ગોળ લઈ, તેના પાકમાં ખોરના ઠળિયા જેવડી ગોળાઓ કરી એ ગોળી ગરમ પાણી સાથે આપવી, એટલે સર્વ પ્રકારના વાયુનો નાશ થાય છે. (૮) જીર્ણીજનર, શરદી અને શરીરમાં ઠાઠ આવે છે તે ઉપર :—અજમોદ ૪ માસા નિત્ય પ્રાતઃ કાળે અને સાય કાળે ઠંડા પાણી સાથે આપ્યા સિવાય એમ ને એમ ગળી જવે.

૧૩ અજવલા—સં અજવલા ક્ષુદ્રપર્ણીજક, અર્જક મં અજવલા ક્ષાં માલીતુલસ. હિં અજવલા કં કગોલે તેં કાતુળસી કાં પદ્મગમુજ લાં ઓગીમમ્ ગ્રેટીસીમમ્

એનો ઘોળો અને કાળો, એ બે પ્રકાર છે તેમાં ઘોળા અજવલાને મરાઠીમાં ‘માલીતુલસ’ અને કાળા અજવલાને ‘કાળોમાલીતુલસ’ કહે છે એ છોડ શુમારે હાથ દોઢ હાથ બિયો વધે છે એના પાદડા તુલસીના પાદડા કરતા મોટા હોય છે અને માજર લાખી આવે છે અજવલા—તીખો, ગરમ, ઠંડો, દાકર, પ્રિય, રુક્ષ, રંગ, દીપક, પાક વખતે લઘુ, પિત્તકર, કડવો, મધુર, સુખે પ્રસવ કરનાર વ્રણ વિષે હિનગ્રાક અને વાયુ, કક, નેત્રરોગ, મૂત્રકૃંદ્ર, અરુચિ, ત્રિષદોષ, કમળો, કુલકમળો, અક્રો, શળ, અગ્નિમાલ, ત્વગ્રોગ, ત્રિષરોગ, ક્રમિ, રક્તદોષ, દમ, ઉધરસ, દંદુ, દંદુનાગ, પાર્શ્વશળ, જ્વર, કફ, કુષ્ઠ અને ગ્રેલટીનો નાશ કરે છે (૧) પેટ દુખતું હોય તે ઉપર :—અજવલાને રસ આપવો. (૨) છાકરાંની ઊલટી ઉપર :—અજવલાના ખી વટી મધમાં આપવા (૩) પ્રદર ઉપર :—અજવલાના પાદડાનો રસ ચોખાના ધોવરામણમાં આપવો.

૧૪ અડદ—સં માપ મં ઉડીદ હિં ઉડદ, ઉરદ બં માપકલાય. કં ઉદુ. તેં મીતુ-ઉલુમુલુ તાં ઉલદુ. મલાં ઉલુ-નુ તું ઉર્દ, કાં અં માપ. ઇં કિડની ખીન લાં ફેસીઓ-લસ, રેડીઓટા

આ એક દ્વિદલ ધાન્ય છે એ આખા હિંદુસ્તાનમાં કમી-જમતી ઉત્પન્ન થાય છે એનો છોડ શુમારે હાથસર બિયો વધે છે અડદના પાદડા ખીનીના જેવા ત્રિદલ અને સહજ નાના હોઈ, ગોળ હોય છે એની ડાળીને ફૂલ આવી શિંગો લાગે છે શિંગો જૂની યથા પછી એ છોડ કાપી સૂકવવા

* અહીં શ્રી પટેલએ માન્ય બે જ પ્રકારના અજવલાનું વર્ણન આપ્યું છે, પરંતુ પોતાના મરાઠી ‘નિવટ’માં ન ૧૨૯થી ૧૩૨ સુધીમાં બારીક (કીણા) પાદડાના, ઘોળો, કાળો અને સુગંધી, એમ ચાર ભેદના અજવલો બતાવ્યો છે શાન્તિઆમ નિવટમાં ઘોળો, કાળો, બર્જરી અને વનબર્જરી (વનતુળસી) એ ચાર નામ આપે છે શ્રી પટેલ બર્જરીને જ રામતુળસી કહે છે

વનસ્પતિનામીઓએ તુલસીની ૬૦ ભેદ જણાવેલી છે તેમાંથી ભારતમાં નીચે લખેલી ૪ ભેદ પ્રસિદ્ધ છે બીજા ભેદો વિદેશી છે (૧) એસિમમ્ કનમ્-વનતુલસી, બિયાઈ ૨ ફૂટ સુધી એ સુગંધવાળી હોય છે. પાન ૧-૧૧ા ઇંચ લાંબા, અને ૨/૫ થી ૧/૨ ઇંચ પહોળા હોય છે આ અથના ન ૪૮૯માં વર્ણન છે (૨) એસિમમ્ બેસિલિકમ્—મરવા, બિયાઈ લગભગ ૩ ફૂટ સુધી, સુગંધવાળી ભેદ, આ અથના ન ૪૩૭માં એનું વર્ણન છે પાન ૧-૨ ઇંચ લાંબા, ટાડી લીલી, કાંઈ વખતે બેલુડી, ફૂલની પાખડીઓ સરેઈ-ગુલાબી અથવા બેલુડી આના ખીજ પાણીમાં બિન્નવવાથી ચાકણા થઈ જાય છે એનો ઉપયોગ અતિસાર, મરડો અને પગમાં ઉપર ગ્રંથમ છે (૩) એસિમમ્ ગ્રેટિસિમમ્—રામતુલસી (રામતુલસી)—આનું વર્ણન આર્ય-ભિષકમાં જણાવ્યું નથી પાન ૧૧ા થી ૫ ઇંચ લાંબા અને ૧૧ા-૨ ઇંચ પહોળા, ફૂલની પાખડી લીલી આબા-વાળી પીળી (૪) એસિમમ્ સેડીમ્-તુલસી—આ અથના ન ૨૮૭માં વર્ણન છે આ પ્રસિદ્ધ ભેદ છે આમાં કાળો અને સરેઈ બે ઉપ-ભેદ છે

આ અથના ન ૨૬૧માં રમગનું વર્ણન છે તેમાં મજરી આવતી નથી, પણ ફૂલ તોરાડો હોય છે. પાન ચપ્પુ(જી)ના જેવા આકારના, ઉપરથી થોડા બે બે નામ વિભક્ત (ઉપરની બધી ભેદોમાં કાજરીવાળા) આ અથની ભૂતી આકારમાં ન ૪૩૭માં મળવાનું લેટિન નામ ‘ઓરીગેનમ માતેગના’ (છપાઈની બધી ઓરીગેનસ માતેગના) અપાયું છે એ ભેદ અલગ છે આર્યભિષકમાં એનું વર્ણન નથી એમાં મજરી નાની નાની હોય છે ઉપપાનના ઉપર મજરી, વળી થોડી બિયાઈ પર ઉપપાન ઉપર બીજા મજરી એવી રચનાવાળી આ ભેદ છે તુલસી પ્રમાણે આખાની ઉપરની મજરી આવતી નથી—રવારી કૃષ્ણાનંદ

નાખે છે દાણા સારા સુકાયા પછી તે એકઠા કર છે અડદનો રંગ કાળો છે, પરંતુ તેની દાળ ઘોળી હોય છે, માત્ર ઉપરની છાલ કાળી હોય છે અડદ પૌષ્ટિક અને શીતળ છે એના પુષ્કળ પદાર્થો બને છે. અડદ દોરને ખવડાવનાથી તે પુષ્ટ થાય છે દાણા કાઢી લીધા પછી ઝાડનો અને કાખળીનો ભૂકો દોરો ઘણા આનદથી ખાય છે દૂઝણી ગાય અથવા ભેસને અડદ ખવડાવવાથી વધાર ફૂંધ દ છે અડદ-ગ્નિગ્ધ, શોષક, ઉષ્ણ, કકકારક, પિત્તલ, વૃધ, મલભેદક, પિત્તને ક્રોધાવનાર, રોચક, જડ બલકર, સતર્પણ, ગ્વાદુ, પોષ્ટક, મૂત્રલ, શુક્લ, દુર્લભ ઉત્પન્ન કરનાર, માસને વધારનાર, મેદવર્ધક અને દમ, શ્રમ, પશ્ચિમાશય, અર્દિત પાચ અને અર્શ એનો નાશ કરે છે :

(૧) અડદનાં વડાં :—અડદની દાળ પાણીમા પલાળી ગખી વાટવી અને તેમા મીઠું, મરી, હિંગ, છરું, આદુ એ પદાર્થ નાખી, તે વાટેની દાળના ઝાડા કરવા તે ઘીમા અથવા તેલમા તળીને ખાવા, એટલે વાયુ, અર્દિતગાયુ (મોટું વાકું ધર્ષ જયુ), અરચિ, દુર્ગંધપાણુ, ક્ષય, અન્નદ્રવ, શળ એનો નાશ થાય છે અડદની દાળ વાટી, દહીમા મેળવી વડા કરી તળવા. તે સેવન કરવાથી પુરુષને હિતાવહ, બળદાગ અને ધાતુવર્ધક છે (૨) પુષ્ટતા ઉપર અડદના લાકુ :—અડદની દાળનો લોટ, ઘઉંનો લોટ, ચોખાનો લોટ અને લીડીપીપ્પનુ ચૂર્ણ, એ ચાર ચાર તોલા પ્રમાણે લઈ, એકત્ર કરવુ તેથી અડધું ઘી તેમા નાખવુ. સારી રીત ગેરી, અધાના સમભાગે સાકર અને સાકરથી બનાવુ પાણી નાખી, પાક કરી, તેના લાકુ ચાગ ચાર તોલા વજનના ગાધી, તે લાકુ ગત્રે જીંઘની વેળાએ ખાઈ, તે ઉપર ૧૬ તોલા દૂધ પીવુ અને ખાટા, ખારા, તેલવાળા વગેરે પદાર્થ વર્જ્ય કરવા; એટલે પુષ્ટતા આવે છે અને બળ લીધુ થતુ નથી (૩) રક્તપિત્ત ઉપર :—અડદનો લોટ અને વેગમી વસ્ત્રની રાખ પાણીમા મેળવી, મગ્નકે લેપ કરવા (૪) હેડકી ઉપર :—અડદ અને હળદર એનુ ચૂર્ણ અને તાગ(શણ)નો ધુમાડો પ્રાશન કરવાથી તે હેડકીનો નાશ કરે છે. (૫) વાળા ઉપર :—વાળાનો ક્રોધલો યઈ આવ્યો હોય તો તે ઉપર અડદના લોટમા પાણી નાખી તે લોટ ગરમ કરી, તે ફેલાવો ઉપર ચોખડો તે ઉપર સોય કે સળીથી થોડુ ભોટી તે પર ગરમ તેલના એક પછી એક ટીપ પાડવા, એટલે તરત જ તે ફેલાયો ફૂટી વાળો એકત્ર થઈ બહાર પડે છે અને ફેલાયો સારો થાય છે (૬) ધાતુ જન્ય તેને માટે :—અડદની દાળનો લોટ ૪ પસાભાર ગાયના દૂધમા બાફી તેમા ઘી નાખી ગરમ ગરમ ૭ દિવસ આપવો (૭) પુષ્ટતા માટે :—અડદની મોગર દાળને ગાયના તાજા દૂધમા અથવા ઘોળી શેરડીના રસના ૨૧ પુટ દઈ પછી તે દાળ દળી લોટ કરી રાખવો અને પ્રાત્ર કાળમા ગાયનુ દૂધ પાશેઁ લઈ તેમા તે લોટ એક તોલો અથવા દોઢ તોલો મેળવી, તે દૂધ સારી રીતે ઉકાળવુ અને જીકળવા માડે એટલે તેમા ખડીસાકર જે તોલા સુધી અને તાલુ ઘી, બદામ, ચારાળી જ્યક્ષળ, એલચી વગેરે મસાલો નાખી સેવન કરવુ. (૮) નાસારોગ ઉપર :—અડદનો લોટ, કપૂર અને રાતા રેશમી કાપડની રાખ પાણીમા મેળવી, મગ્નકે લેપ કરવો

૧૫ અતિવિપ (વખમો) —સ ૦ અતિવિપા મ ૦ અતિવિષ હિ ૦ અતીસ બ ૦ આતર્ધય

* અડદ આધ્માનકર્તા અને દીર્ઘપાકી છે એની ગાતિ આદુ અને મરી તથા હિંગથી છે અને પ્રતિનિધિ ચોળા છે તાજા અડદ વાટી ઘોળા કોઢ ઉપર ચોપડવાથી અત્યંત ગુણુ કરે છે (‘અભિનવ નિવટ’ ભાગ ૨)

+ તમાકુની નાકકે ધુમાડો પીવો વળી આ જ પ્રમાણે સીસમના લાકડાનો ભૂકો અને સોપારીના ત્રોપાના છોડા એકત્ર કરી, તેના ધુમાડો પીવાથી પણ બચકી (હેડકી) નાત થાય છે

x વાળાના ડોલ્લાની આસપાસ જરા પણ ડોલ્લાની બહારની ચામડી ઉપર ન આવે એવી રીતે કિનારી અડદના પાણીથી બાંધેલા આટાની કરે છે પછી વચ્ચે તેલ ગરમ જીકળવુ આરારે એક તોલા બેટલુ નાખવામા આવે છે ગરમ તેલથી તરત જ વાળો અડદ ડોલ્લામા ગચણુ વળી જાય છે એક જે મિનિટ પછી સભાળપૂર્વક નેલ કાઢી લઈ, કિનારીનો આટો દર કરી સોયથી ડોલ્લો ડોડીને, એ વાળો કાઢી લેવામા આવે છે આ ઉપાયથી વાળો મહેનત વિના તેમ જ વધારે તકલીફ વિના સહેલાઈથી બહાર નીકળી આવે છે ડોલ્લા ઉપર ગરમ તેલથી નુકસાન થતુ નથી, તેમ જ વધારે બળતરા પણ થતી નથી ડોલ્લાની સાથે બહારની ચામડી પણ આટાની અડદ આવી જશે તો બળતરા થશે આ પ્રકારે વાળો કાઢી લીધા પછી એ જગ્યાએ રાળનો મલમ અથવા લીમડાનો મલમ લગાડવાથી બેત્રણ દિવસમા ડોલ્લો બરાઈ જાય છે

ક૦ અતિવિપા, અતિવજિ તૈ૦ અતિવાસા. લા૦ અંદ્રેનાઈટમ્ હિટ રોકાઈલમ.

અતિવિપના* આડ હિમાલય ઉપર અને એની આસપાસના પ્રદેશના ડુંગરો ઉપર થાય છે. એ આડના મૂળિયા અથવા કદ કાઢી લાવે છે, તેને અતિવિપ, અતિવિપની કળી જે વખતે કહે છે. એમા ઘોળો, કાળો અને ખીળો, એવા ત્રણ પ્રકાર છે એની છાલ કપડા રંગવાના કામમા ઉપયોગી છે. ઔષધોમાં ઘોળાનો જ ઉપયોગ વાય છે અતિવિપ ધાતુ જ કડવું હોય છે. અતિવિપ સર્વ પ્રકારના જ્વરો ઉપર ઉત્તમ ઔષધ છે નાના બાળકોના ઔષધમા ધાતુ જ આવે છે. બાળકની ઘૂટીમા (બાળઘૂટીમા) અતિવિપ ઔષધ મુખ્ય છે. અતિવિપ-ક્રિયિત ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, અગ્નિદીપક, ગ્રાહી, ત્રિદોષ પચાવનાર, ક્ષપિતજ્વર, આમાતિસાર, કાસ, વિષ, યદૃત, ઊલટી, તૃષા, કૃમિ, અર્શ, સજેખમ, પિત્તોદર, અતિસાર અને સર્વ વ્યાધિઓનો નાશ કરનાર છે - (૧) બાળકોની ઉધરસ, દમ, તાવ તથા ઊલટી ઉપર:—અતિવિપનું ચૂર્ણ ઋતુ, શરીરનો બાધો, વય તથા રોગનો વિચાર કરી, યોગ્ય માત્રામા મધની સાથે મેળવી આપવું (૨) નાના બાળકોના તાવ અને ઊલટી ઉપર:—અતિવિપનું અને નાગરમોથ એનું ચૂર્ણ મધમા આપવું (૩) પિત્તાતિસાર ઉપર:—અતિવિપ, કડાની છાલ અને ઇન્જવ, એનું ચૂર્ણ ચોખ્ખાના ધાવરામણમા મધ નાખી પાવું. (૪) દમ અને ઉધરસ ઉપર:—અતિવિપનું ચૂર્ણ ત્રણ અથવા ચાર માસા લઈ મધમા મેળવી, રાત્રિમા ત્રણ અથવા ચાર વખત ચાટવાથી દમ અને ઉધરસ જાય છે (૫) સંઘ્રહણી, સર્વ જ્વર, અરુચિ અને અગ્નિમાઘ એ ઉપર અતિવિપનો કાઢો:—અતિવિપ, નાગરમોથ, વાળો, ધાવડીના ફૂલ, કડાની છાલ, લોધ્ર અને પહાડમૂળ એનો કાઢો કરી આપવો; એટલે ઉપરના સર્વ રોગ દૂર થઈ, ધાતુની વૃદ્ધિ થાય છે. (૬) તૃષા ઉપર:—અતિવિપ અને ઘોડાવજનો કાઢો આપવો (૭) બાળકોના આમાતિસાર ઉપર:—સૂક, અતિવિપ અને નાગરમોથ એનો કાઢો આપવો. (૮) બાળકોના સર્વ પ્રકારના અતિસાર ઉપર:—અતિવિપનું ચૂર્ણ ગોળમાં અથવા મધમાં આપવું. (૯) સુવારોગ ઉપર:—અતિવિપ મધમા આપવું. (૧૦) સંઘ્રહણી ઉપર:—અતિવિપ, સૂક અને ગળો એનો કાઢો કરી આપવો.

(૧૬) અનંત-શ૦ અનંત, હિ૦ ક૦ પિડિતગર. તૈ૦ તગરપાદિકા. લા૦ ગાર્ડેનિયા ફ્લોરિબિડા મ૦ અનંત, પિડિતગર.

એ આડ ઘણા જ મોટા વધે છે. એ આડ કોકણુ પ્રાતમા ઘણા મળે છે. એનાં પાદાં લાખા

* અતિવિપમા કડવી તથા મીઠી એમ બે જાત છે કડવી વિશેષ ગુણકારક છે કડવી લાખા વખત પરી રહેવા છતાં સડતી નથી મીઠી જાત થોડા મહિનામા સડી જાય છે, ગુણ પણ બહુ જ ઓછો કરે છે

— વખમાનો રંગ ભૂરો ને સ્વાદ કાઠક કસેલો છે એ આગળી જેની એક વાસની જડ છે એ ઓળને દબકર્તા, આહારપાયક, અતિસારને બાધનાર, કંકનાગક, વાયુનો લય કરનાર તેમ જ અર્શ અને જલોદરને કાચતો કરે છે પેટમા દુખતું હોય તો વખમાની નાની કાકરી ગળી જવી, એ અનુભવસિદ્ધ છે પ્રમાણ:— દીપન-પાચનક્રમે ૨ થી ૪ રતી જ્વરનારા માટે ૧ થી ૨ માસા, દર ચાર કલાકે ત્રણવાર ઉપર કહેલ અતિવિપ ઉપરાત બીજી કઈકે ઓછા ગુણવાળી વનસ્પતિ થાય છે, તેને વખમો કહે છે તેનું લૅટિન નામ એકોનાઈટમ્ પામેટમ છે

(૧) અનંતનાં આડ ૪૦ ફૂટ જિયા વધે છે સમ્પૂર્ણ અને હિંદીમા એને ગધગજ કહે છે લૅટિનમા એને ગાર્ડેનિયા ફ્લોરિડા કહે છે ફૂલ સુવાસિત હોય છે મે માસથી ઓગસ્ટ માસ સુધી આવે છે એનો ઉપયોગ કોકણુમા સગર્ભા સ્ત્રીના શિરર્ષ પર લેપ થાય છે તેમ જ હિંદીરિયા માટે ખવડાવે છે (૨) અનંતને બગાલી, હિંદી, નેપાલી, મરાઠી અને ઉર્દૂમા તગર કહે છે તેલુગુમા નદીવર્ધનમ્, સમ્પૂર્ણમા નદીવૃક્ષ, નદાવર્ત, નદી, ક્ષિરિ, તામીલમા નદીઆવર્તમ્, મલાયલમમા નતિ આવન્તમ્ અને મલાયમા ખુગ ચિન કહે છે, તેને લૅટિનમા એર્વાઈમિયા કેરોનરિયા કહે છે જ્વરુ નામ ટેબનીંમોન્ટાના કેરોનેરિયા છે એના ગુણધર્મનું ઉપર વર્ણન કરેલું છે એ આડવા પ-૭ ફૂટ જિયા વધે છે એમા સર્વદા પાન રહે છે છાલ ભૂરી (ઝે) હોય છે, રસ દૃઢ જેવો નીકળે છે પાન ૩ થી ૬ ઇંચ લાંબા, ૧ થી ૨ ઇંચ પહોળા, લગભગ ગોળાકાર, ઉપર લીલા રંગના અને નીચે કીકા રંગના હોય છે ફૂલ ૧ થી ૨ ઇંચ વ્યાસના સંદેહ સુગંધિત હોય છે ફૂલ વર્ષાઋતુમા આવે છે આ અનંત શીતળ, જ્વરદ્ધ, વેદનાસ્થાપક, ગર્ભાશયઉત્તેજક, શામક અને ત્રણરોપણુ છે આના તેલનો ઉપયોગ યુનાનીવાળાઓ મૃગીરોગ પર કરે છે આના રપને તેલમા મેળવીને

અને જડા હોય છે. એ આડ ધણું જ શોભાવત દેખાય છે. આ આડને શ્રાવણુ માસમા તગરના ફૂલો જેવા ઝૂમખાદાર ફૂલો આવે છે એ ફૂલો ધણા જ શોભાવાળા દેખાય છે એની વાસ સુવાસિત અને મધુર આવે છે એમા ઘોળો અને કાળો એવી બે જાત છે એ આડ તગરની જાતનું છે.

(૧) નંદવાયુ ઉપર :—(અનતવાન પર) —જે સ્ત્રીઓને પૂરા મહિના થયા પહેલા પ્રસૂતિ થાય છે, તેમને કંટલીક વખત નંદ નામનો વાયુ મસ્તકે ચઢે છે, જેને લીધે મસ્તક જડ થાય છે, ફરે છે, દીવો લાગવાથી દેખાતું નથી આખો આગળ અધારા આવે છે, દાંત ચોટી જાય છે અને માથું ધૂણવા લાગે છે. તેને અનતના આડની ઉત્તર દિશા ભણીનું મૂળિયું કાઢો, ઠંડા પાણીમાં ચંદન પ્રમાણે ધસી, સર્વ મસ્તકે લેપ કરવો અને તાળવા ઉપર ચોળતા રહેવું, તેમ જ મૂળની એક કકડી અખોડામા તાણી બાધવી તથા શક્તિ પ્રમાણે ઠંડા પાણીમા મૂળ ધસી પાવું. પશ્ય—કળથી બાફી તેનું પાણી પીવા માટે આપવું ગુણુ જણાયા પછી ઘીભાત આપવા (૨) સર્પના વિષ ઉપર :—અનતના મૂળ અને અરીઠા પાણીમા ધસી પાવા. (૩) પ્રસૂતા સ્ત્રીઓના મસ્તકશૂળ ઉપર :—અનતના મૂળ અને ભારંગમૂળ ગરમ પાણીમા ધસી ચોપડવાથી તરત ગુણુ થાય છે, એવો વનૌષધિ-પ્રકાશકોનો મત છે. (૪) મસ્તકશૂળ ઉપર :—અનતના મૂળ ધસી લેપ કરવાથી તુરત શાંત થાય છે

૧૭ અનનાસ—સં અનનાસ. કૌતુક્સરક. હિં અનનાસ. મં અનનાસ. કં અનાસુ. હનાસુ. તાં તૈં પાગેગતાલેતુ, પારેગી પેલાકાય. મલાં અનાનસ. ઇં પાર્ધન એપત્ર લાં અનનાસા સેટિવા

અનનાસના આડને કેવડાના આડ જેવા પાદડા હોય છે એ આડો ધણુ કરી વાડની બાજુએ જોડે છે, કારણ કે એ આડના પાદડાને કાટા છે તથા જનાવરોનો તેમા નિભાવ થતો નથી આ આડને મધ્ય ભાગમા ફળ આવે છે અને એ ફળને અનનાસ કહે છે એના સર્વ અંગે કાટા હોય છે. એની ડાળીઓ કાપી જમીનમા વાવવાથી ચોટી જઈ, તેનું આડ થાય છે. એ ફળનો રંગ રાતો અથવા પીળો હોય છે અનનાસનો મુરખો થાય છે અનનાસ ખાવામા સ્વાદિષ્ટ હોય છે એની વચ્ચેનો કઠણ ભાગ કાઢી નાખવો. તે ખાવાને ઉપયોગી નથી, પણ અવગુણુકારક છે, છતાં ખાવામા આવ્યો હોય તો તે ઉપર દાદા, દહી અને સાકર ખાવી; એટલે બાધ થતો નથી. અનનાસના પાદડાના ઉત્તમ દોરડા થાય છે. અનનાસ ભૂખ્યા હોઈ એ ત્યારે કોઈ દિવસ ખાવું નહિ ખાવાથી વિષ પ્રમાણે અવગુણુ કરે છે અનનાસ ગર્ભિણીને વર્જ્ય છે. અનનાસ—લીલુ હોય ત્યારે રુચિકર હૃદય, ગુરુ, કફપિત્તકારક, ગ્લાનિનાશક અને શ્રમનાશક છે, તેમ જ પાકવાથી મીઠું, પિત્તનાશક તથા રસવિકાર અને સૂર્યના તાપથી થનારા દોષનો નાશ કરે છે. (૧) અજીરું ઉપર :—સારા પાકેલા અનનાસના બારીક કડકા કરી તે ઉપર મરી અને સિંધવની ભૂકી નાખી ખાવું (૨) જંતુ (કૃમિ) ઉપર :—અનનાસ એકલું જ ખાવું, એટલે જંતુ (કૃમિ) નું પાણી થશે (૩) બહુમૂત્રરોગ ઉપર :—પાકેલા અનનાસની ઝાલ અને એમાના કઠિન ગાભા કાઢી નાખી, બાકીના ભાગનો રસ કાઢવો. તે રસમાં અખર, જીરું, જાયફળ, લીડીપીપર અને સંચળની ભૂકી કરી નાખવી અખર કમતી નાખવું એ શક્તિ પ્રમાણે આપવું અથવા અનનાસના ટુકડા, લીડીપીપરનું ચૂણું નાખી આપવા. (૪) પેટમાં વાળ ગયો હોય તો :—પાકેલું અનનાસ ખાવું, એટલે વાળ જવાથી થનારી પીડા દૂર થાય છે.

૧૮ અજીર—સં કકિ—રમોદ્ધુઅરિકા ફલ્યુ હિં અજીર. બં આજીર, પેયાર મં અજીર કં અજિરિ. તૈં મેડીપટ્ટ. અં તીન ફાં અજીર. ઇં કીંગ. લાં ફાઈકસ કેરિકા.

અજીરના આડ ધણુ કરીને ગરમ પ્રદેશમા થાય છે. અરબસ્તાન, ઈરિન, તુર્કસ્તાન, ગ્રીસ અને નેઝપીડા દૂર કરવા માટે માથા ઉપર માલિશ કરે છે તથા ફૂલોની પોટીસ કરીને આખ પર બાંધે છે દાંતોની પીડા દૂર કરવા માટે મૂળ ગવડાવે છે દંધ જેવો રસ બહુ જ શામક હોવાથી ઘા ઉપર ચોપડવાથી જખમ ભરાઈ જાય છે અને સોજો દૂર થાય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

+ અનનાસ કઠનળીને ને શ્વાસનળીને તુકસાન કરે છે એની ગાંતિ ખાડ ને વરિયાળીનો મુરખો છે

આક્રિકાના દર્શણુ ભાગમા અજરના આડ પુષ્કળ થાય છે. એ એક ઉંચરાની બની છે; કારણુ કે એના કળની આકૃતિ અને એમાનો ગર્ભ ઉચગના કળના જેવો છે ઉચરાની પેઠે એને કૂલ પણ આવતા નથી. એની ઊંચાઈ દશ હાથ કરતા વધારે હોતી નથી અજરના પાદડા મોટા હોય છે. અજરના કાચા કળોનું શાક થાય છે એ વ્રાદમા સારુ થતુ નથી; તોપણુ આધક નથી. પાકેના અજરનો મુરખો કરે છે, તે પિત્તશામક અને રક્તવૃદ્ધિ કરનાર છે અજરના અગમા રક્તવૃદ્ધિ કરવાની શક્તિ હોય છે, એટલે અશક્ત લોકો એને સવારમા ખાય છે શિશિગ્નુમા ઠડીના થોગે ત્યારે જીલ અને મો કાટી બન્ય છે, ત્યારે તેને કેટલાક લોકો અજરના પાદડાની રાખ ઘસે છે. સૂકા અજર અરખત્તાનમાથી આવે છે અજરની લાખનો અળતો સર્વોત્કૃષ્ટ થાય છે અજર :— શીતળ, સ્વાદિષ્ટ અને ગુરુ છે રક્તદોષ, દાહ તથા વાયુ અને પિત્તનો નાશ કરે છે. (૧) શરીર-માંથી ગરમી જઈ રક્તવૃદ્ધિ થવા માટે :—પાકેલા અજર રાત્રે છોલી સામસામા બે કાપ મૂટી તે કાપમા ચાકર ભરી આકળમા મૂકના અને સવારના પહેરમા ખાવા આ પ્રમાણે પદર દિવસ કમ ઠરાવવો. (૨) પુષ્ટિ માટે :—સૂકા અજરના ટુકડા અને બદામનો મગજ ગરમ પાણીમાં પલાળી રાખી ઉપચયા કાતરા કાઢો, સૂઝીને ખડીસાકગ્ની ભૂટી, એલચીદાણુની ભૂટી, કેસર, ચાંગેળો, પિત્તા, બળદાણા, એ સમમાગે લઈ, ગયના ઘીમા આઠ દિવસ ભીજવી રાખી પત્રી નિત્ય સવારમા તે મિશ્રણુ ૨ તોલા પર્યંત ખાવુ આઠ વર્ષની ઉપરાતના છોકરા અને શક્તિક્ષીણને સારુ હિતાવહ હોઈ દડક, ધાતુવૃદ્ધિ અને રક્તવૃદ્ધિ કરનાર આ ઉત્તમ ઔષધ છે (૩) દમ ઉપર :—અજરમા ગોરખઅબ્જીનુ દલ નિત્ય પ્રાત કાલમા ૬ માસા પ્રમાણે સતત મેવન કરવું. (૪) ગળામાં અને જીલ પાસે સૂજ આગ્યું હોય તો :—સૂત્ર અજરનો કાઢો કરી તેનો લેપ કરવો. (૫) પેાડીસ :—અજર તાજ લાવી કૂટીને ગૂમડા, બદ વગેરે ઉપર બાધવા.*

૧૮ અબ્ઝ (આબુવો)—સં મહાશિબી, ખડ્ગશિબી મં અમર્ષ કોં ખરસંબળ, કાયતેવાલ હિં સેમ, સુઅરાસેમ, ગોજિયાસેમ બં શ્વેત શિમ મોગલાઈ શિમ કં શિબીકાયિ. તૈં કારુચિકૃ અં ગિલાકુલગોલ લાં કેનાવલિયા એનસિકોમિસ ઇં ગ્વોડંબીન

આ વેલાના ખરસંબળ, કાયતેવાલ, પકારી, એવા મરાઠી નામો છે. એ બહુ વધે છે. એ મૃગનક્ષત્રના અરસામા વાવવામા આવે છે—આશ્વિનમા તેને શિગો આવે છે તે સુમારે પોણો હાથ બાબી હોઈ, છેવટે કાયતા જેવી હોય છે તેનું શાક કરે છે અને તે મીઠામા પણ અપાય છે. એ શિગો કુમળી હોય ત્યારે જ ખાવાને ઉપયોગી હોય છે, જેમા ઘણો સ્વાદ છે તેનું શાક ઘણું ખાવાથી પેટ ચડે છે અથવા બીજે ઉપદ્રવ થાય છે. એ શાક બાકી એક વર જૂકું કરી નાખવું જોઈએ ઘોળી અને રાત્રી અબ્ઝ :—જડ, શીતળ, કંકર, રસ વખતે મધુર, બલકર અને પિત્તવાયુનો નાશ કરે છે. કાળી અબ્ઝ : ગરમ, ગુરુ, બલકર, રુચિપ્રદ, શુક્રવૃદ્ધિકારક, અગ્નિ-માદ્યજનક, મલમ્તલક, તૂરી, માદક અને કંક-વાતનાશક તથા પિત્ત કરનાર છે (૧) પ્લીહોદ્ધર એટલે પેટમાં ખરેખર થાય છે તે ઉપર :—અબ્ઝનો પાલો સાત દિવસ સુધી ગોમૂતમા ઉકાળી આપવો (૨) રેચ માટે :—અબ્ઝનો રસ પ્રથમ આપી પછી ઉપર કારેલીનો રસ આપવો. એ ઔષધ શક્તિ જોઈ નવટાક સુધી આપવું ઉતાર—ઘી

૨૦ અબોલી (નાનો કાંટાસળિયો)—સં સેરેયક મં અબોલી હિં કટસૈયા, પિયાવાસા. બં પીત આટિ, લાલ આટિ. કં કપુગોરટેગિડ. તૈં ઈર્શગોરટા લાં કોસેન્ડ્રા અનડ્યુલિકેલિયા

કાંટાસળિયા પ્રમાણે જ એ આડ થાય છે એ આડ હાથ દોઢ હાથ બિયુ વધે છે એને રાત્રા કિવા પીળા ફૂલો બારે માસ આવે છે એ ફૂલો નાના હોય છે ફૂલમા સુગંધ નથી અબોલી :—કડવી, ઉષ્ણ, વર્ણકર અને સુદૃઢતાકારક છે અને વાયુ, સોજો, તાવ, શ્મ, આધ્માન, દમ, ઉધરસ,

* અજર ચક્ર અને આમાગયને તુકસાન કરે છે એની ગાતિ બદામથી છે

—આબુવાનો સ્વાદ મીઠો અને ખાટો છે એને કોઈ કોઈ પરખાલિયા અને તરવાડીના નામોથી ઓળખાવે છે જુનરાતમા એનુ અવાણુ કરે છે, એમ કહેવાય છે એના અડકાઉ વેલાને ખેડત લોકો રાપાટધ્યાના નામથી ઓળખે છે

મુખરોગ, અસ્તિ(યોનિ)રોગ, એનો નાશ કરે છે (૧) ઘોળી ધૂપણી ઉપર:—એના મૂળ ૧ તોલો લઈ દૂધમા બાફી, તે શુમારે છટાક (છ પૈસાભાર) દૂધ બાફી રહે ત્યારે આપવા

૨૨ અંબાડો—સં અમાતક મં અબાડા. હિં અમારી, મોઈઆ તૈં પુડીકુરા કં પુડી, પુડીબીજ, પુડીનાર તાં આભાટે મલાં અમાલ બં માચિકા. પં નુસુકડા ઇં સ્પોડિયાસ એકમિનટ, હોગ્લમ, વાઈલ્ડ મ્યાગો લાં સ્પોડિયાસ મેગિફેરા.

અબાડાનું ઝાડ મોટું થાય છે કોકણ અને કણ્ઠાટક દેશોમા આ ઝાડ ઘણું જ થાય છે. એનાં પાદડા રામફળીના પાદડા જેવા થાય છે એનું લાકડું ઇમારતના ઉપયોગમા આવતું નથી. એના કળ ઘણું જ ખાટા અને લીલી સોપારી જેવડા મોટા વર્વ છે તેમા આખા જેવી ગોટલી હોય છે એ કળ ખાટા હોય છે ખટાશ માટે આમલીને બદલે એનો ઉપયોગ કરે છે. કાચા ફળોને મીઠામાં આથે છે. અંબાડાને આખા જેવો જ મોર આવે છે એક જ પદાર્થ સર્વ કાળ ખાવાની માણસને ચીડ આવે, માટે તેના મુખ માટે દયાળુ પરમેશ્વરે બીજ ખાટા પદાર્થ—આમલી, લીલુ, આખા (કેરી), કોઠા, દ્રાક્ષ, કોકમ, બીલા, કરમદા વગેરે ઉત્પન્ન કરી રાખેલા છે અંબાડો:—

ગુરુ, ઉષ્ણ તૂરો, ખાટો, રુચિકારક, સારક, કંકને હિનકર, પિત્ત, કફ અને રક્તનો વર્ધક તથા આમવાયુ અને આમનો નાશ કરનાર છે તે પાકવાથી તૂરો, શીત, જડ, વૃષ્ય, બલકર, મધુર, તૃપ્તિકર, કકકર, રિનઝ, ધાતુવર્ધક, મલસ્તલક અને વાયુ, કફ, પિત્ત, રક્તદોષ, દાહ, ક્ષતરોગ અને ક્ષય, એનો નાશક છે. એના કુમળાં પાંદડાં—રુચિકર, ગ્રાહક અને અગ્નિદીપક છે (૧) અમરવેલ-પિત્ત ઉપર:—અંબાડાના કુમળા પાદડા લાવી, તેનો રસ કાઢી, એક તોના રસમા ૫ તોલા ખડી-સાકર ને ૪ ચણોડીભાર મરીની બૂટ્ટી નાખી આપવું એ ઔષધ સાત દિવસ સુધી દિવસમા બે વખત આપવું પરેછ પાળવી. (૨) ઘોયડી(આગ્યાધણસ)ના વિષ ઉપર:—અબાડાના ઝાડની છાલ ત્રણ લાગ, કુણકાની છાલ બે લાગ અને ખડય પાની છાલ એક લાગ લઈ તેનો રસ કાઢવો તેમા ઘણુસરીનું મૂળ ઘસી, જનાવરને પ્રત્યેક વખતે અર્ધા શેરથી એક શેર સુધી અને માણસને નવટાકથી પાશેર પર્યંત શક્તિ પ્રમાણે આપવું. એ ઔષધ વિપત્તિ જોર કમી થાય ત્યાં સુધી બે-ત્રણ વખત આપવું મનુષ્યને ઉતાર—ધી અને લાત

૨૨ અમરવેલ—સં અમરવેલરી મં અમરવેલ, આકાશવેલ, અતરવેલ, સોનવેલ હિં અમરવેલ, આકાશવેલ. બં આલોકલતા, આકાશવેલ કં બેળુબળી, નેલમુદબળી, શાવીગેબળી, અમગબળી તૈં ઇદ્રબળ, પાચિતિયે તાં કોતાન, ઇદિરાવળી, નાદે મલાં આકાશબળી. ફાં કનવાલુ વ્યુલાસીઈ અં અક્તિમુન. લાં કસકુટારીફલેકસા.

આંખાના ઝાડ ઉપર એક વેલ પ્રમાણે વનસ્પતિ જોગે છે એને અમરવેલ કહે છે x આ

x અહીં નામે તથાસતા અમરવેલ અને સોનવેલ એક જ માની છે ફરી સોનવેલ તરીકે વર્ણન આપ્યું છે આ દેગમા અમરવેલ થાય છે તે આખા વગરના અન્ય (વળુ કરીને દૂધવાળા) વૃક્ષો પર થાય છે આખા પરની અમરવેલ અમારા જોવામા આવી નથી, એટલે અમે તેનો નિર્ણય કરવા અગત્ય જીએ ઇડિયન મેડીશીનલ પ્લેટસમા આ અમરવેલને તીખી, કડવી, ગાહી, કામોત્તેજક, રસાયન અને પૌષ્ટિક કહેલી છે ચક્રત, પિત્તનો પ્રકોપ, કફવિકાર તથા આખ અને હૃદયના રોગમા ઉપયોગી છે યુનાની મત મુજબ એ કડવી અને તીક્ષ્ણ સ્વાદની, કફ, હૃદયવાતનારાક, પૌષ્ટિક, કૃમિ, વિરેચક, સ્વેદન અને મૂત્ર છે રક્તને શુદ્ધ બનાવે છે અને સારીરશુદ્ધિ કરે છે દાહ-શોથને ઓછો કરે છે કમળો, માસપેશીઓમા દરદ, મગજની ઉષ્ણતા, શિરદર્દ, પક્ષાઘાત, પ્લીહાવૃદ્ધિ, વમન અને કમરના દુખાવામા હિતકર છે બીજ કડવા અને ખરાબ સ્વાદના હોઈ રામક, માસિકધર્મ સાક લાવનાર અને મૂત્ર છે ચક્રત, પ્લીહાના દરદ, તૃતીયક જ્વર, હર્ણજ્વર, ઇન્ડુએન્ઝા અને હેડકીમા અપાય છે લોહીને શુદ્ધ કરે છે, તેમ જ આતરડાઓને સાક કરે છે ફાટ નેઝાક પર અપાય છે અને ઝવાથ જીલાળગે પિત્તપ્રકોપમા અપાય છે

આ અમરવેલ ઉપરાંત એક બીજી નતની અમરવેલ છે, તેને લેટિનમા કેસીથા કીલીફેર્મિસ કહે છે, આનો ઉપયોગ પણ ઉપર કહેલી અમરવેલના જેવો જ થાય છે પહેલી નત પાતળી હોય છે બીજી નત સૂતળીથી વધારે જડી હોય છે પહેલી નત પીળી તથા મં લીલી આભાવાળી, કોઈ વખત લાલ ટપકાવાળી અને ઘટાકાર ફૂલોવાળી હોય છે બીજી નત પીળા-લીલા રંગની છે તથા ફૂલ મજરીમા આવે છે મજરી ના થી ૧૫ ઇંચ લાંબી થાય છે પહેલી નત(કસક્યૂટા)મા પણ ત્રણ ઉપનતિ છે (૧) કસક્યૂટા રિફલેકસા—

વેત્રીના મૂળ તે વૃક્ષમા જ હોય છે. જે પ્રમાણે વૃક્ષાદની (વાદો) હોય છે, તે પ્રમાણે જ એ વેલ હોય છે. અમરવેલ :—એ કિંચિત્ તીખી મધુર, પ્રિય અને અગ્નિદીપક હોય છે. નેત્રરોગ, કંઠ, આમ અને પિત્ત, એનો નાશ કરે છે

૨૩ અમલખેદ :—સં ૦ મં ૦ અમલવેનમ્ ૧૦ સુગેનીંષુ હિં ૦ અદૃશ્વેતસ્, થાલ. કં ૦ અમલવેતસ્ કાં ૦ તુર્પક. ઈં ૦ કામન મોરેલ, લાં ૦ સાઈટ્સમેડીકા લીમોનીઝ

ખિન્નેગ જેની આ એક લીંબુની બન છે અમલખેદના આડ કાશી પામે થાય છે. એનું ફળ ઘણું જ ખાટું હોય છે એની વાસ પાકેલા આળા જેવી આવે છે આ ફળમા પોલાદની મેય ઘોચી રાખી હોય તો તે ગળી જાય છે, એવો તેનો પ્રભાવ છે. અમલખેદ પેટમાના રોગો ઉપર અને ગુલ્મ વગેરે રોગો ઉપર અકસીર છે ઘણા ઔષધોમા એનો રસાયનના જેવો ઉપયોગ થાય છે. (અમલખેદ [અમલવેનમ્] આ જ છે કે નહિ તે હજી સુધી અનિશ્ચિત છે.) અમલખેદ :—તૂર, ખાટુ, કંઠુ, તીખુ, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, લઘુ, રુક્ષ, પથ્યકાગક અને મળનો ભેદ કરનાર છે; તેમ જ કફવાત, કફાર્શ, ગુલ્મ, મૂત્રાશ્મરી, અરુચિ, શ્રમ, તૃપા, હૃદરોગ, હિક્કા, શ્વળ, પ્લીહા, અજીર્ણ, આનાહવાયુ (આદિરો), ઉદાત્ત, આધ્માન, કુષ્ઠ (કોઠ) અને ઊલટી એનો નાશ કરે છે +

૨૪ અરજુન સાજડ (ધોળો સાજડ) :—સં ૦ અર્જુન ૫૦ અર્જુનગાં ૦ મં ૦ અર્જુન સાદડા, પાદરા આઈન હિં ૦ કૌહા, કોહ કં ૦ તોરે મત્તી, મત્તી, સોહોને, કિવિગન-મરા તૈં ૦ મહીચેટુ. તાં ૦ મારુડં મલાં ૦ મારુત ગોં ૦ મત્તીરુકુ લાં ૦ સરક્યુલિયા યુરેન્સ, ટર્મિનેલિયા ટામેન્ડોસા.

આ એક જ ગલનું વૃક્ષ છે જેવા એનના આડ હોય છે, તેવા જ એના હોય છે એનનું 'સાદડા' એવું પણ નામ છે એ ઉપરથી બન્ને વૃક્ષો પરાંપર લક્ષ્યમા આવશે એનના પાદડા પ્રમાણે જ એને પાદડા હોય છે એ પાદડાની પહોળાઈ શુમારે પાચ આગળ હોઈ, તે વેંતલર લાંબુ હોય છે એને ધોળો સફેદ મોર આવે છે એની જાલ પણ સફેદ હોય છે. ધોળા એનની જાલ પણ બકારથી ધોળી હોય છે, પરંતુ તે નીચલી બાજુએ લાલ હોય છે, તેવી રીતે આ જાલ નીચલી બાજુએ લાલ ન હોતા ધોળી જ હોય છે આ વૃક્ષ ઘણું જ મોટું થાય છે આ આડ કોણમા અને ગામડાં-ઓમા પણ થાય છે એને ધોળા ફૂલ આવે છે એના લાકડા ઇમારતી કામના ઉપયોગમા આવે છે ઔષધિમા એની અતરજાલનો ઉપયોગ કરવો. 'સાંઢરદોળ' કિંવા 'કંડોળ'—એ વૃક્ષોને કોઈ-કોઈએ આ જ વૃક્ષનું નામ આપેલું છે; પરંતુ તે વૃક્ષ બુદ્ધ છે અરજુન સાજડ :—તૂરો, મધુર, શીતળ, કાતિકારક, બલકર, લઘુ અને વ્રણશોષક છે અસ્થિભંગ, સધિભંગ, કફ, પિત્ત, શ્રમ, તૃપા, દાહ, મેહ, વાયુ, હૃદરોગ, પાકુરોગ, વિષઆધા, ક્ષતક્ષય, મેઘવૃદ્ધિ, રક્તદોષ, ધામ, દમ, ક્ષત અને ભસ્મક, આ રોગોનો તે નાશ કરે છે (૧) લિલામો ઊડે છે તેને માટે :—અરજુન સાજડની જાલ અને પાદડા કૃતી લિલામો જે જગ્યાએ ઊંચો હોય ત્યાં લેપ કરવો (૨) વ્રણ ભરાઈ આવવા માટે :—અરજુન સાજડની જાલના કાઢાથી ગૂંમડું ધોવું, એટલે તે જલદી ભરાઈ આવે છે અને તેમા જ તુ વગેરે પડતા નથી, અથવા એની જાલનું ચૂર્ણ વ્રણમા લગવું, એટલે

ફૂલ સફેદ, નાના, એકાકી વટાકાર અથવા ૨-૪ મળી છઠ્ઠાંમા, આ બહુ ગૂંચવાયેલી હોતી નથી (૨) કસક્યુટા હાથેલીના-બહુ જ પાતળી અને ગૂંચવાયેલી (આ બંન્ને ગુજરાત-કાઠિયાવાડમા વધારે છે), રંગ સુવર્ણ સમાન પીળો હોય છે (૩) કસક્યુટા ચાઈનેનસીઝ-આ બંન્ને લગભગ ૧ લી બંન્ને (રિક્લેક્સા) ને મળતી છે આ બંન્ને પણ ગૂંચવાયેલી હોય છે ફૂલ એકાકી અથવા તૂરા જેવી રચનામા હોય છે —સ્વાં ૦ કૃષ્ણાનંદ

+ અમલખેદ-કફને દૂર કરનાર છે લવંગ અને કાળા મરી એના મદનારાક છે એ સૂખ ઉત્પન્ન કરે છે અને રક્તપ્રકોપને રાત કરે છે ખુરાસાની અજમાને મીઠાની સાથે એના રસમા સાત દિવસ લી જવી રાખી છાંયે સકવી, એની ફાકી કરવાથી હૃદરના અનેક રોગો, વાયુ-વાગોળો, એનો સત્તર નાગ કરે છે કેટલીક સ્ત્રીઓ વાગોળાના દરદથી તમાકુ જેવા માદક પદાર્થનું વ્યસન ચાલુ કરે છે, તેમણે આ ઉપાય કરવો જોઈએ.

x આ પણ એક બંન્નેનો એન જ છે. સંસ્કૃતમા બોળા રગને અને ઉન્નવલને અર્જુન કહે છે, માટે આ આડ સફેદ હોવાથી તેનું સંસ્કૃત નામ અર્જુન પડેલું જણાય છે બીજા આવૃત્તિના સશોધકે તેને આમુદરા તરીકે ઓળખાવ્યો છે, પરંતુ એ પદ્ધતિના મતવ્યથી વિરુદ્ધ હતો એમણે તો આરોગીને જ આમુદરા માન્યો છે

ત્રણ અને અગ્નિદગ્ધ ત્રણ એ જલદી લરાઈ આવે છે. (૩) અસ્થિભંગ ઉપર —અરબુન સાજડનુ ચૂર્ણ દૂધમા પાવુ અથવા જાલ કૂટી ઉપર બાધવી, કિવા જાલનુ ચૂર્ણ ઘી ચોપડી તે ઉપર નાખવુ અને પાટો બાધવો. (૪) પિત્તના હૃદરોગ ઉપર:—અરબુન સાજડની જાલનો કાઢો કરી તેમા ગાયનુ દૂધ નાખી ખીર જેવુ બહુ કરી સાકર નાખી પાવુ એથી રોગ જઈ શક્તિ આવે છે (૫) હૃદરોગ ઉપર:—અરબુન સાજડનુ ચૂર્ણ અને ઘઉંનો રવો સમભાગે લઈ તેમા ગાય અગર બકરીનુ દૂધ નાખી બાકવુ અને તેમા પ્રમાણસર ગાયનુ ઘી બાકતી વેળાએ નાખવુ તે મધ તથા સાકર સાથે આપવુ (૬) ક્ષયકાસ અને પિત્તરોગ ઉપર:—અરબુન સાજડની જાલના ચૂર્ણને અરડૂસીના રસની રૂ લાવના આપી, તે ચૂર્ણ મધ, ઘી અને ખડીસાકરમા આપવુ. (૭) હૃદરોગ, રક્તપિત્ત અને જીર્ણવર ઉપર:—અરબુન સાજડની જાલનુ ચૂર્ણ ઘી, દૂધ, મધ અથવા ગોળનુ પાણી, એ પૈકી ગમે તે એક અનુપાન સાથે આપવુ, એટલે ઉપરના રોગ દૂર થઈ તે ખાનાર ઘણા દિવસો સુધી રહે છે. (૮) હૃદરોગ ઉપર:—અરબુન સાજડની અંતરજાલનુ ચૂર્ણ કરી તેથી ચોગણુ ઘી અને ઘીથી ચોગણુ અરબુન સાજડના પાદડાનો રસ તેમા નાખી ઘી શેષ રહે ત્યા સુધી મદાગિ ઉપર ઉકાળવુ અને તે સેવન કરવુ મસ્તકશ્વળ ઉપર લેપ કરવાને એ ઘી ઉત્તમ છે (૯) મૂત્રાવરોધથી થયેલા ઉદાવર્ત ઉપર:—અરબુન સાજડની અંતરજાલનો કાઢો કરી આપવો (૧૦) કૃમિ ઉપર:—અરબુન સાજડના વૃક્ષના ફૂલ, વાવડિંગ, પીકવાચુ, લિલામો, વાળો, સુરનો ગુદ, રાળ, ચદન અને કોષ, એઓનુ ચૂર્ણ એકત્ર કરી તેની ધૂણી એક વાર લીધાથી કૃમિનો નાશ થાય છે. આ ધૂણી પથારીને આપવાથી માકડ અને ચાચડ મરે છે (૧૧) રક્તાતિસાર ઉપર:—અરબુન સાજડની જાલ દૂધમા વાટી મધ નાખી પાવુ. (૧૨) વાતરોગ ઉપર:—અરબુન સાજડની જાલનુ ચૂર્ણ મધ અને માખણમા મેળવી લેપ કરવો અથવા અરબુન સાજડની જાલ, મજ્જક અને અરડૂસા, એઓને મધમા મેળવી લેપ કરવો. (૧૩) હૃદરોગ ઉપર:—ઘઉં અને અરબુન સાજડનુ ચૂર્ણ બકરીના દૂધમા ગાયનુ ઘી નાખી સીજવવુ અને મધ, સાકર એ સાથે સમભાગે ખાવુ તેથી માણસનો તીવ્ર હૃદરોગ શાત થશે. (૧૪) તારુણ્યપિટિકા (ખીલ) ઉપર:—અરબુન સાજડની જાલને દૂધમા વાટી લેપ કરવો.

રૂપ અરડૂસી—સ૦ અટરુપ મ૦ અડૂગસા હિ૦ અરુસા, અડૂસા, વાસા, વિસોટા, બ૦ વાકસ, વાસક. ક૦ આડસોગે ત૦ આડાસાર, આડાપાકુ તા૦ આડાડોડાઈ તુ૦ ચેકુ મદ્દીતપ્પુ. મલા૦ અટાલોટક લા૦ અધાટોડા વાસીકા વ૦ અડૂસલા

અરડૂસીના છોડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે એમા ધોળી અને કાળી એવી બે જાત છે ધોળી અરડૂસીનો રંગ ધોળો અને કાળી અરડૂસીના ઝાડનો રંગ કાળો હોય છે કાળી અરડૂસીના પાદડા કુડાનાં પાદડા જેવા, પરંતુ મદ્દુ હોય છે આ પાદડા ઉપર ધોળા અથવા કોઈ પણ પ્રકારના ડાઘ હોતા નથી આ અરડૂસી ધોળી અરડૂસી કરતા ઘણી જ ઉષ્ણ અને કફનાશક છે ધોળી અરડૂસીનાં પાદડાનો રંગ લીલાશ ઉપર હોઈ, તે ઉપર ધોળા રંગના ચાકા હોય છે. અરડૂસીના ફૂલો ધોળા હોય છે. અરડૂસીનું ઝાડ ૧-૨ માથોડા ઊંચું વધે છે. એના લાકડા કોમળ અને હલકા હોવાથી એના કાલસા દારૂમા નાખવાના કામમા આવે છે અરડૂસી—શીતવૌર્ય, હૃદય, લઘુ, તીખી, કંડવી

—અર્જુન હૃદયોત્તજક, હૃદયબલ્ય, રક્તસંગ્રાહક, રક્તસ્થાપન, શોથહર, સધાન અને ત્રણલેખન છે. પ્રમાણ જાલના ચૂર્ણનું ગાથી ૧ તોલા સુધી દૂધમા ઉકાળીને આપવુ અર્જુનની જાલની રાખમા ૪૩ ટકા ચૂનાનો ક્ષાર છે એ ક્ષારમા ૩૪ ટકા શુદ્ધ ચૂનો (કેલગિયમ કાર્બોનેટ) અને ૧૬ ટકા કપાચ ટ્રોચ (ટેનીન) છે અર્જુન સૂટમ રક્તવાહિનીઓને ધીરેધીરે સકુચિત કરે છે, જેથી રક્તદબાવ વધે છે હૃદયની પોપણડિયા ચોગ્ય રૂપે થાય છે હૃદયનો વિશ્રાંતિસમય લાંબાય છે એટલે હૃદયને બળ મળે છે હૃદયના ઘળતરા બગબગ અને બળપૂર્વક થાય છે અને તેની સખ્યા ઓછી થાય છે રક્તવાહિનીઓમાથી પાણી ગરીરમા ટપકે છે તે આનાથી ઓછુ થાય છે. એટલે હૃદયને ઉત્તેજન મળે છે, એ ઉપરાંત રક્તને પણ સુધારે છે એટલા માટે રક્તપિત્ત અને જીર્ણવરમા રક્તની રચના સુધારવા માટે અર્જુન અપાય છે અર્જુનમા ચૂનાનો અગ વધારે હોવાથી તૂટેલા હાડકાઓ જલદી સધાય છે—સ્વા૦ કૃષ્ણાનંદ

* અરડૂસીના પાદડા લાળા, અણીદાગ, જમકળ(જમકળ)ના જેવા હોય છે એ કંકજનિત અસખ્ય

અને સ્વર્ગ છે. તે ઉદરમ, કમળો, શેત્યપિત્ત, વિપ, જ્વર, કફ, શ્વામ, મેહ, ક્ષય, તૃષા, અરચિ, કુષ્ઠ અને ઊલટી-એએનો નાશ કરે છે. (૧) શ્વાસ, કાસ (ઉદરસ), રક્તપિત્ત અને કફક્ષય ઉપર:—અરૂસીના પાદડાનો ફૂલો સહિત રસ કાઢી મધમા આપવાથી ઘેટલાએક દિવસના દમ, ઉદરસ હોય તો તે અને કફક્ષય દૂર થાય છે. (૨) કફપિત્તજ્વર, રક્તપિત્ત અને કમળા ઉપર:—અરૂસીના પાદડાનો ફૂલો સહિત રસ કાઢી તેમા સાકર અને મધ નાખી આપવો. (૩) રક્તપિત્ત ઉપર:—અરૂસીના રસની સાત ભાવના હરડેને દઈ તે સેવન કરવી; અથવા મધ અને અરૂસીનો રસ સમભાગ લઈ તે સેવન કરવો. (૪) મુખે પ્રસૂતિ થવા માટે:—અરૂસીના મૂળ ઉકાળી નાભ અને શુભ્રાને લેપ કરવો તથા ડેળનો કાઢો કમરે બાંધવો. (૫) શ્વાસ ઉપર:—અરૂસીનો રસ અને ગાયનું માખણ એકત્ર કરી તેમા ત્રિકળાનું ચૂર્ણ નાખવું અને તે આપવું. (૬) ખસ ઉપર:—અરૂસીના કુમળા પાદડા અને આખાહળદર, એ ગોમૂતમાં એકત્ર વાટી તેનો ખસ ઉપર લેપ કરવો, કિવા પાદડા પાણીમા ઉકાળી તે પાણીથી સ્નાન કરવું. (૭) પિત્તજનિત પ્રદર ઉપર:—અરૂસીના રસમા મધ નાખી આપવું. (૮) શ્વેત પ્રદર ઉપર:—અરૂસીના મૂળનો રસ મધમાં આપવો, એટલે સફેદ ધાત જતી બધ થશે. (૯) બાળકના કફવિકાર ઉપર:—અરૂસીના તાજાં પાદડા લાવી તેનો પુટપાકથી રસ કાઢવો. પુટપાકની કૃતિ:—અરૂસીના પાદડા ડેળના પાદડામાં બાંધી ઉપર માટીનો લપેટો દઈ અગારામા ગ્રેડી પછી બહાર કાઢી ઉપરના ડેળના પાદડા કાઢી નાખી અરૂસીના પાદડા હાથ ઉપર મસળી રસ કાઢવો. આ રસ શુમારે ૨૦ ટીપા, તેલિયા ટંકણખારની કુલાવેલી ભૂટ્ટી બે ચણોડીસાર અને મધ ચાર માસા, એ સર્વ એકઠું કરી ચાટવા જેવું કરી ગળવું. એ ચાટણુ દિવસમા ચારપાચ વખત છોકરાની શક્તિ પ્રમાણે ચટાડવું. તેથી કફનો નાશ થઈ બાળક સ્થિતિયાર બને છે. (૧૦) ઉદરસ, ક્ષય, શ્વાસ અને રક્તપિત્ત ઉપર:—અરૂસીના પાદડાને બાક આપી હાથ ઉપર ચોળી રસ કાઢવો. તેમા સાકર નાખી મધ જેવું બંધુ થાય ત્યાં સુધી પાક કરવો. પછી તેમા બહેડાનું ચૂર્ણ અને હળદરનું ચૂર્ણ નાખી રાખી મૂકવું તથા તે ઉપરાઉપરી ચટાડના જવું. (૧૧) કફ ઘણો જડો હોય તે ઉપર:—ગરમ ચામા અરૂસીનો રસ, સાકર, મધ અને બે ચણોડીસાર સચળ નાખી એ આપવું. (૧૨) કાસ, શ્વાસ ઉપર:—અરૂસીના કાઢામા સાકર અને મધ નાખી આપવું અથવા અરૂસીના રસમા મધ અને સિંધવ નાખી તે આપવું. (૧૩) કફજ્વર ઉપર:—અરૂસી, નાગરમોચ, ધમ્મમો, સૂઠ, લારંગમૂળ, એનો કાઢો આપવો. અરૂસીના અને ડોલર(રાનમોગરી)ના પાંદડા-એનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૧૪) વીંછીના વિષ ઉપર:—કાળી અરૂસીના મૂળ ઠંડા પાણીમા ધસી ચોપડવાં. (૧૫) શીતળાનો આબર ન આવવા માટે:—અરૂસીનો રસ અને જેઠીમધ આપવા; એટલે શીતળાનો આબર આવતો નથી. (૧૬) ઉદરસ ઉપર:—અરૂસીના રસમા કુલાવેલો તેલિયો ટંકણખાર મધ સાથે આપવો. (૧૭) ક્ષયાદિક ઉપર:—અરૂસીના પાદડાનો કાઢો મધ અને ખડીસાકર નાખી આપવો, એટલે ક્ષય, રક્તપિત્ત, કાસ, કફ અને પિત્તજન્ય જ્વર દૂર થાય છે. (૧૮) ત્રિદોષ ઉપર:—અરૂસીનાં પાદડા પાદડાને બાંધી તેનો રસ કાઢી, તે અને આદુનો રસ એકત્ર કરી, તેમા થોડો તુળસીનો રસ નાખી, મધ અને જેઠીમધ સાથે આપવો. (૧૯) રક્તપિત્ત ઉપર:—અરૂસીના પાદડાનો

દર્દોની ભક્ષક હોવાથી સમૃદ્ધમા એને સિંહાસ્ય (વાઘનું મોઢું) કહેલ છે. વળી પૂર્વાચાર્યોએ આ છોડના ગુણોનું વર્ણન કરતાં બાર દઈ બહેર કર્યું છે કે—વાસાયા વિવિધમાનામાશાયા જીવિતસ્ય ચ । રક્તપિત્તી ક્ષયી કાસી ક્ષિર્મયમવસીદતિ ॥ ૧ ॥ ‘હવન અવશેષ છતાં અને વાસા એટલે અરૂસી વિદ્યમાન છતાં રક્તપિત્ત, ક્ષય અને ખાંસીના મેગવાળા ગા માટે પીટાય છે?’ એની માત્રા ૬ માસા છે. આ છોડ એક માથોટાથી વધારે ભાગ્યે જ વધે છે, રાજનિવટમા લખ્યું છે કે, ‘અરૂસીની છાલમાં કડવારા છે અને એની છાલ તથા પાંદડા તીવ્ર, શેત્ય અને આમનાગક છે એના એ ગુણોના કારણથી નૂની સંઘડણી અને કફના ઉપર અપાય છે. છાલનો સ્વાદ પથી ૭ તોલાની માત્રાથી આપતાં બહુબળી દૂર થાય છે. વળી ‘દેશી વૈદ્ય’ આ છાલને તાવની બીમારીની નાતકાન્દિમા પીંછિક વિધિથી આપે છે અને સ્ત્રીઓનો પ્રસવ વથા બાહ વૃક્ષની છાલ તથા પાદડાનો ક્વાવ કરીને પીવાની તાગીક કરે છે.

રસ કાઢી પીવો (૨૦) મુખરોગ ઉપર:—અરૂસીના રસમા મધ મેળવી તેમા ઉપરસાલનાં મૂળ ઉકાળી લેપ કરવો (૨૧) કંઠજ્વર અને ઉધરમ ઉપર:—અરૂસી, ગળો અને ભોરી ગણી-એનો કાઢો મધ નાખી આપવો (૨૨) રક્તપિત્ત, જ્વર, શ્વાસ અને કાસ ઉપર:—અરૂસી, દ્રાક્ષ અને હરે-એનો કાઢો મધ અને સાકર નાખી આપવો. (૨૩) મૂત્રાઘાત ઉપર:—અરૂસીનો કાઢો આપવો (૨૪) દુર્ધર સ્તન, શ્વાસ, કાસ, જ્વર અને ઊલટી ઉપર:—અરૂસી, ગળો ભી ભોરી ગણી, એનો કાઢો મધ નાખી પાવો x

૨૬ અરૂસી*—મ મહાવૃક્ષ, મહાનિય મં મહારુખ. હિં મહાનિય, મહારુખ. બં મહાનિયનિગેષ કં દોઢમણિ તાં પેરમન્તુ. તેં પેદમાનુ લેં એમ્લેન્યસ એક્સેલ્મા

આ વૃક્ષ મોટું વંધ છે. એના ઝાડ સઘાદિ પર્વત ઉપર ઘણા થાય છે કડવા લીમડાના પાદડા કરતા એના પાદડા મોટાં હોય છે એની સળી હાથ દોઢ હાથ લાખી હોય છે એની જાલની વાસ તજના જેવી આવે છે. એ જાલ તજના કરતા જડી હોય છે અને કેટલાક ગરીબ લોકો તજને બદલે તેનો ઉપયોગ કરે છે એના અગમા ઉજ્જુ વાનહરણ કરવાની શક્તિ છે એનું લાકડું હલકું છે એ ઇમારતના ઉપયોગમા આવતું નથી એના લાકડાના ઢોલકા, મૃદગ વગેરે બને છે ઉપયોગ:— (૧) પ્રસૂતિવાત ઉપર:—(સુવારોગ ઉપર)—અરૂસાની જાલના રસમા તેટલો જ નાળિયેરનો અગરમ અને થોડો ગોળ નાખી પાવો પછી ત્રણ દિવસ પર્વત અરૂસાની જાલ, લીડીપીપર, પીપળીમૂળ, સૂઠ અને મરી, એનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૨) નળખંધ વાયુ ઉપર:—અરૂસાની જાલનો રસ ગાયના દૂધમા ઉકાળી તથા સૂઠની ભૂટ્ટી નાખી પાવો. (૩) આસાતિસાર, સંત્રાહુણી, વિષમજ્વર અને કંઠ ઉપર:—અરૂસાની જાલનો કાઢો કરી પાવો. (૪) વાળા ઉપર:—અરૂસાના પાદડા વાટી તેનો પાટો બાંધવો. (૫) પટકી(કોલેરા)નો ઉપદ્રવ ન થવા માટે:—અરૂસાની જાલ બારીક ન કરતા પાણીમા નાખી તે પાણી પીવું (૬) વાયુ ઉપર:—અરૂસાના પાલાનો રસ કાઢી તે ઘીમા પાવો. (૭) મુખરોગ ઉપર:—અરૂસાના પાદડા પાણી

x અરૂસીના પાનોમા ક્ષાર રહેલો છે પાનને પાણીમા ભિન્નવવાથી પાણીમા મળી જાય છે અને ચલમમા પીવાથી ધુમાડાની સાથે બહાર નીકળે છે આથી કેક ચડતો નથી, પણ એમોનિયા (નવસારમાં રહેલા તીવ્ર વાયુરૂપ ડંબ) ઉત્પન્ન થઈને ફમની બેચેની ઓછી કરી આપે છે

અરૂસી ઉત્તમ ઉત્તેજક, કકનિ સારક અને સક્રોચવિકાસપ્રતિબદ્ધ છે ફૂલ તીખા, કડવા, જ્વરદ્ધ, મૂત્રજનન, લોહીની ઉષ્ણતા ઓછી કરનાર અને સક્રોચવિકાસપ્રતિબદ્ધ છે ફૂલોનો જ્વરદ્ધ ધર્મ ચડતા-જનરતા તાવમા સ્પષ્ટ જોવામા આવે છે મૂળ જ્વરદ્ધ, મૂત્રજનન, શ્લેષ્મનિ સારક, નિચતકાલિક જ્વરપ્રતિબદ્ધ, કૃમિદ્ધ અને રોષામગમન છે ફૂલમા પાન અને મૂળના ક્રતા સક્રોચવિકાસપ્રતિબદ્ધ ધર્મ વધારે રહેલ છે પાનના ક્રતા મૂળમા શ્લેષ્મનિ સારક ધર્મ અધિક છે પાનની ક્રિયા ત્વચા પર વધારે થાય છે એટલે પાન સ્વેદજનન છે અરૂસીમા મુખ્ય ધર્મ કકને પાતળો કરવો અને ખાસીના વેગને ઓછો કરવો, એ જ પ્રમાણે -પાનનો પુટપાક કૃતિથી કાટેલો રસ ા થી ૧૧૦ તોલા સુધી થોડું મધ મેળવીને આપવો. લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ મેળવવાથી શુભમા વધારે થાય છે ફૂલ પથી ૧૦ રતી મધની સાથે અથવા કાટ કૃતિને આપવા મૂળ ૨ થી ૫ રતી

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

* આહી શ્રી પદ્મે પોતાના બહુચિત્રમા દેગાતરીય નામ ઉપરોક્ત આપે છે, પરંતુ ગાલિગ્રામ નિવટુમા આ સવળા નામે હિં મીઠાનીમ, મં કઢ્યાનીય અને જુવરાતીમા મીઠો લીમડો (બકાણુ સિવાય) એ નામે આપ્યા છે પાન મોટા હોય છે તે ૨-૪ ફૂટ લાખી ગાખાઓને છેડે હોય છે એ ઉપરાંત લાખી સળીની ઉપર ૪ થી ૮ ઇંચ લાખા પાન ૨૪ થી ૩૦ સુધી હોય છે પાનમાથી ઉચ વાસ નીકળે છે જાલમા ગંધ હોતી નથી

અરૂસી અને કડા જાલનો ધર્મ લગલગ સમાન છે દીપન, કટુ, પોષિક, જ્વરદ્ધ અને આહી પ્રમાણે - ૦ થી ૦૧ તોલો વિશેષત નારિયેળનું પાણી મેળવી ખીર કરીને અપાય છે અરૂસો અને અરલુ બંને જનરતા વૃક્ષ વરાડમા થાય છે અને એ બંને જનરત જુદી છે અરૂસાની ડાળી મોટી ને મજબૂત હોય છે અને અરલુ(ટેટુ)ની ડાળી એરકાકડીની જેવી નિર્બળ હોય છે વળી અરલુની કળી તલવારના આકારની ને ૧૧ થી ૨ હાથ લાખી હોય છે, જ્યારે અરૂસાની કળી ૩ થી ૪ ઇંચ લાખી અને ૦૧ થી ૧ ઇંચ પહોળી હોય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

નાખી વાટવા ને તેનો રસ કાઢો પાવો. (૮) ત્રિપ ઉપર:—અરૂસાના પાદડાનો રસ કાઢી તેમા આમલી ચોળી પાવો (૯) મુખપાક ઉપર:—અરૂસાના પાદડાનો રસ ઘીમા પાવો. (૧૦) ધનુર્વાત ઉપર:—અરૂસાના પાદડાનો બાક આપવો, એટલે ધનુર્વાત ત્વરિત દૂર થાય છે

૨૭ અરણી—સંઠ અગ્નિમંથ. મં ટાકળી, નરવેલ હિંઠ અગ્ની, અગેથુ, ગણિયારી, કં નરખલ તેં નેલીચેદુ. બં ગણીર, આગગન્ત. લાં કલેરોડેન્ડાન ફલેમોઈ ડિસ. વં ટાઈકળ.

અરણીને અરણ પણ કહે છે. અરણીમા નાની ને મોટી એવી બે જાતિ છે તથા ધાળી અને કાળી એવી પણ બે જાતિ છે. નાની જાતિના આડ માથોડુ દેઢ માથોડુ જાંચા વધે છે મોટી જાતિના આડ ઘણા જ જાંચા વધે છે. એના પાદડા કાત્રાદાર હોઈ, તે નરવેલા(નાની અરણી)ના પાદડા કરતા નાના હોય છે અરણીના ફૂલોની બહાર આવે છે, તે સમયે એ ફૂલો ઉપર થઈને આવેલા વાયુની લહર સુગંધીદાર હોઈ, મનને આહ્લાદ આપે છે. ગામડાઓમા ખેતરની વાડ વગેરે ઠેકાણે આ આડ ઘણા થાય છે કાળી અરણીના મૂળોનું તેલ કાઢે છે. દશમૂળોમા એનાં મૂળ આવે છે. મોટી અરણી:—તીખી, ઉષ્ણ, મધુર, કડવી, તૂરી અને અગ્નિદીપક છે વાયુ, સળેખમ, ક્ષ, સોજ, અર્શ, આમવાત, મલાવરોધ, અગ્નિમાઘ, પાડુરોગ, વિપદેપ, આમ તથા મેદરોગનો નાશ કરે છે. નાની અરણીનાં* મૂળ મોટી અરણીના જેવા જ ગુણવાળા છે, પરંતુ વિશેષ કરી લેપ, પાટો બાધવો, એ વિષે હિતકર છે અને સોજનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) સોજ ઉપર:—અરણીના પાલાનો પાટો બાધવો (૨) શીતજ્વર ઉપર:—અરણીના મૂળ મસ્તકે માંધવા (૩) વાઘ કરડ્યો હોય તો:—અરણીનો પાલો મીઠું નાખી બાધવો. (૪) અંડ ઊતર્યા હોય તો:—અરણીનો પાલો વાટી ગરમ કરી પાટો બાધવો અને તાબાની સળી વડે પગનો અનામિકા આગળીના નખ ઉપર ડામ દેવો (૫) છર્શજ્વર ઉપર:—ઘોળા અરણીના મૂળ ત્રિધિયુક્ત ચોટલીએ બાધા. (૬) ત્રિદોષ-ગુલ્મ ઉપર:—નાની અથવા મોટી અરણીના મૂળનો કાઢો કરી ગરમ હોય તેમા જ ગોળ નાખી પાવો (૭) વસામેહ ઉપર: અરણીના મૂળનો કાઢો પાવો. (૮) શીતપિત્ત ઉપર:—અરણીના મૂળનું ચૂર્ણ ઘીમા નાખી ખાવા માટે આપવું. (૯) પક્ષાઘાત, સંધિવાયુ અને સોજ ઉપર:—કાળી અરણીના મૂળનું તેલ કાઢી, તે તેલનો દરોજ લેપ કરતા જવું અને શેકતા જવું.

૨૮ અરલુ—સં રચોનાક. મં ડીડા, ટેટું. કોં ટેટવે, જગદળા, ફળફળા. હિં સોના-પાઠા. અરલુ-ટેટું. બં સોના કં શો ડીલમર, તિગડુમર, હેગુગડીમર તેં પેદામાનું. લાં ઓરોક્કિસલમ્ ઇડિકમ્

અરલુનાં આડ ઘણા મોટા થતા નથી. એના પાદડા કાઈકે મરીના પાદડાં જેવા હોય છે અને ડાળા પપર્ષના આડ જેવાં પોચા હોય છે એને શિગો આવે છે તે ચાર આગળ પહોળી અને બે હાથ લાંબી હોય છે. એમા શુમારે બસો અઢીસો બિયાં હોય છે ને તે કપાસના જેવા હોય છે. જ્યારે એની શિગો કુમળી હોય છે, ત્યારે તેનું શાક અને અથાણુ કરે છે. એ શિગોનો આકાર આમેહૂળ તલનાર જેવો હોય છે અરલુના મૂળોની અંતરજાલ લીલા રંગની હોય છે. દશ-મૂળોમા અરલુના મૂળ આવે છે. એને 'ટેટવે' એમ પણ કોઈ કહે છે. અરલુ—તૂરું તીખું, કડવું, અગ્નિદીપક, ગ્રાહક, શીતળ. વૃષ્ય, બલપ્રદ અને વાત, પિત્ત, સન્નિપાત, જ્વર, ક્ષ, ત્રિદોષ, અરુચિ, આમવાત, કૃમિ, ઊલટી, અતિસાર, તૃષા, કોઢ એનો નાશ કરે છે. પુટપાકૃતિએ એનો રસ કાઢી લક્ષણ કરવાથી, ઘણા દિવસનો અતિસાર હોય તોપણ તેનો નાશ થાય છે એનાં કુમળાં ફળ—તૂગ, મધુર, લઘુ, હલ, રચ્ય, પાયક, કંઠને હિતાવહ, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, તીખાં અને ખારા છે. એ ગુલ્મ વાયુ, ક્ષ, અર્શ, અરુચિ અને કૃમિ, એઓનો નાશ કરે છે એના જૂનાં ફળ—ગુરુ અને વાયુને કાપાવનારા છે ઉપયોગ:—(૧) કર્ણશૂળ ઉપર:—અરલુના મૂળ લાવી બ રીક વાટો તેનાથી ચોગણુ તલનું તેલ લઈ અને તેમા તલના તેલ જેટલું પાણી નાખી ચૂસા ઉપર મૂકી.

* નાની અરણીનું વર્ણન આ ગ્રંથમા આપેલું છે ત્યાં જોડા ખેતરમા ઊગેલી અરણી વધારે ફળદ્રૂપ મનાય છે, તેમ તેમાથી અગરસ પણ થોડી મહેનતે બહોળો નાકળે છે એનું ફૂલ સફેદ પાંચ પાંખડીના બહારના આચ્છાદનથી ઢાંકાયેલું હોઈ, તેમા પાંચ પુરુષ અને એક સ્ત્રીકેસર હોય છે

થોડાથોડા દેવતા સળગાવી પાક કરી શુદ્ધ તેલ રહે એટલે તે તેલ લઈ કાનમા પાડવું, એટલે ત્રિદોષથી ઊપજેલ કર્ણુશળ દૂર થાય છે. (૨) સર્વાતિસાર ઉપર:—અરલુની જાલનો અંગરસ પાવો અથવા જાલનો પુટપાક રીતે રસ કાઢી તેમા મધ અને મોચરસનું ચૂર્ણ નાખી તે રસ પાવો. (૩) આગંતુક પ્રણુ ઉપર અને પ્રણુ થઈ, રક્તસ્રાવ થતો હોય તો:—અરલુની જાલ અથવા પાદડા વાટી આધવા એટલે જખમ રુઝાઈ જાય છે, તેમ જ અરલુના રસમા તેલ સિદ્ધ કરી તે ચોપડવું. (૪) રક્તાતિસાર ઉપર:—અરલુના પાદડા, જાલ અને મૂળ, એનો રસ પાવો. (૫) પ્રમેહ ઉપર:—અરલુની જાલ વાટીને પાવી (૬) ખરોળ ઉપર:—અરલુની શિ ગોમાના બિયાનું ચૂર્ણ અને પાપડિયો ખાર (સચોરો), એની ગોળમા ગોળી કરી આપવી. (૭) સર્વ પ્રકારની ગરમી ઉપર ત્વરિત ગુણુ આવવા માટે:—અરલુના ઝાડની અગર મૂળની જાલ લાવી ખારીક કરી સૂકવવી પછી તેમાથી અર્ધો તોલો અથવા વધારે જાલ લઈ તે ચારપાચ તોલા પાણીમા પલાળી રાખવી ચાર ઘડી ગયા પછી આ જાલ ખારીક વાટી પહેલાના જ પાણીમા મેળવી તે પાણી વસ્ત્રગાળ કરી માકર નાખી પાવું એ પ્રમાણે સાયકાળે પણ આપવું ૭ દિવસ આ પ્રમાણે કરવું પથ્થ—ઘઉં, ઘી સાકર, રોટલી, દાળ વગેરે અલૂણુ (મોળુ) ખાવું, ભાત ખાવો નહિ. સાત દિવસ ન્નાન કરવું નહિ આઠમે દિવસે કડવા લીમડાના પાણી વડે સ્નાન કરી પથ્થ છોડવું (૮) ગરમીના યોગે આખા અંગ ઉપર ચાંદીઓ પડી હોય તે ઉપર:—અરલુની જાલ લીલી અગર સુકાયલી ઘસી ચે પડવી, એટલે ચાદીઓ સારી થાય છે (૯) ખરજવા ઉપર:—અરલુની જાલ દહીમા વાટી ચોપડવી (૧૦) ખરોળ ઉપર:—અરલુની જાલ ગોમૂતમા વાટી પાવી અથવા જાલનું ચૂર્ણ ગોમૂતમા આપવું. (૧૧) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—અરલુની જાલ, ચિત્રકમૂળ, ઇંજબ, કરંજની જાલ, સિંધવ અને સૂઠ, એનું ચૂર્ણ કઢીમા નાખી સાત દિવસ પાવું. એટલે મૂળથી મસા ગરી પડે છે (૧૨) મુખપાક ઉપર:—અરલુની જાલનો કાઢો કરી તેના કાગળા કરવા x

૨૯ અરસ—આ વનસ્પતિ બગાળી લોકોને વધારે જાણીતી છે. ખીજે પણ થાય છે, એમ અમને મળેલી દેટલીક માહિતી ઉપરથી અનુમાન થાય છે, પરંતુ તે અપ્રસિદ્ધ હોવાથી, તેના નોખા-નોખા દેશના નામો, અનુભવ, ગુણદોષ અને ઔષધિપ્રયોગ વગેરે વિષે વિશ્વાસપાત્ર માહિતી મળતી નથી. અરસ એ એક ક્ષુપ જેવું છે એને ડાળીઓ હોતી નથી, એને પાદડા એકાતરે આવે છે. એની લબાઈ પકોળાઈ કરતા વધારે હોય છે તેના બહારના છેડા ઉપર અણી નીકળેલી હોય છે. એની કિનારી સરખી હોય છે દીટકું મધ્યમ લબાઈનું હોય છે. પાદડાના દીટકાના મૂળથી જગી નીકળેલા લાંબા પુષ્પદડ ઉપર ઘોળા ગગના પાચ અથવા છ પાખડીનાં નાના ફૂલો આવે છે. ફળ નાનાં ભોર જેવડા હોય છે.

આના ગુણદેય અને ઔષધિ-ઉપયોગ સબધી ખાતરીલાયક માહિતી ફક્ત એટલી જ મળે છે કે, આના પાદડાના રસનો ઉપયોગ ત્રિથિક શોથ (ગાંઠ સબધી સોજો) અને સંધિવાયુ ઉપર સારો થાય છે એ ઉપરથી એમા વાયુનાશક ધર્મ (ગુણ) છે, એ તર્ક કરી શકાય છે.

૩૦ અરીઠાં—સં ૦ અરિષ્ટ મં ૦ વં કાં ૦ હિં ૦ રિઠા ક્રોં ૦ રીગી કં ૦ અટાલ, અરીઠાલ તૈં ૦ ક કકુ, કુન્ડુ તાં ૦ પુવં ૦ ડી તું ૦ નુરકોઈ દમારા, મલાં ૦ આખા કાઈમાર ગોં ૦ રિથ્યારુકુ કાં ૦ કી પ્રક—હિ દી અં ૦ છુ દક. ઇં ૦ શોપમેરી, સોપનટ ટ્રી. લાં ૦ સેપ્ડસ ટ્રિકેલીએટ્સ.

ભરતખંડવાસી આર્ય જનોના ઉદરનિર્વાહ તથા શરીરરક્ષણ માટે દયાળુ ઈશ્વરે ધનધાન્ય તથા વનસ્પતિની એટલી બધી સ્વાભાવિક ઉત્પત્તિ કરી છે, કે તેઓને પરદેશીઓના હાથ સામું

x અરલુના મૂળની જાલ ઉત્તમ સ્વેદજનન, કાઈક વેદનાસ્થાપન, સ્તભન અને પ્રણયપણુ છે શોથ અને વાતપ્રધાન રોગોમા અરલુના મૂળ ઘણા વપરાય છે તીવ્ર આમવાતમા બહુ જ સાફ કામ કરે છે એલોપેથીમા જેવી રીતે એલીસીલિક એસિડ છે, તેવી જ રીતે દેશી દવાઓમા અરલુ છે આની જાલની સાથે અદ્રીણુ મેળવી ગકાય છે તેમ જ સિંધાલુણુ પણ આપી ગકાય છે જાલ ગ્રાહી હોવાથી કબજિયાત થાય તો એરડિયુ આપવું જોઈએ પ્રમાણ—૧૦ થી ૨૦ રતી મૂળની જાલ ત્રિકટુની સાથે આપવી, કાટ કરવો હોય તો સૂઠ મેળવીને આપવો, કવાથ કરવાથી સ્તભન ગુણુ વધી જાય છે —રવામી કૃષ્ણાનંદ

જેવાનો કદી પણ પ્રસંગ આવે જ નહિ આ આપણા ઉપર તેનો કેટલો બધો ઉપકાર ! પરંતુ આપણે એટલા કૃતદ્ધ, બેશરમ, નફટ, પેટભરા, વિપયાધ તથા મદાધ છીએ કે આપણને તે દયાળુ પરમેશ્વરનો આભાવિક ઉપકાર ઘણો તુચ્છજણાય છે ! ઇસ્લામ નંદનવનમાહેની હવા કરતા પણ વધારે આહ્વાદકારક તથા હિતકારક હવાની સોઈ હજારો ઠેકાણે આપણને દયાળુ ઈશ્વરે આપેલી છે; છતાં તે તુચ્છ માની સ્વીટ્ઝરલેન્ડ વગેરે પારકા દેશમાના ઠેકાણાનો જ આપણા રજવાડાઓને ગ્વાદ લાગ્યો ! સ્કૅટિશ જેવું શુભ સ્વચ્છ અને અમૂલ્ય સમાન મીઠું તથા ગુણકારક ઉત્તમ પાણી આપણા દેશમા ઠેકાણે ઠેકાણે છે, છતાં તે તરફ આપણે ડાકિયું કરીને પણ ન જોતા મોઝામ્બીક, બ્રાંડી વગેરે અશુદ્ધ પેયો જ આપણા શ્રેષ્ઠ વર્ગને પ્રિય જણાવા લાગ્યા ! નલ-લીમાનિ પાકશાસ્ત્રવેત્તાઓનો સર્વવ્યાધિહારક પાક આપણને મીઠો ન લાગતા, ૩૦૦૦ કોશ ઉપરથી આવેલા નિપિદ્ધ મામાદિ પદાર્થો નિત્ય સેવન કરવાને રાજકુલોત્પન્ન કુલનોની જિહ્વા એજાલી પણ બની ! દુર્ધર વ્યાધિહારક એવી હજારો ઔષધિના ગુણાનુવાદ ધન્યતરિ, આત્રેય, અશ્વિનીકુમાર, પરમાર, ચરક, સુશ્રુત, વાગ્ભટ, અગ્નિવેશ અને વંગસેનાદિ મહાન ઋષિવર્યોએ લખી ગયેલા છતાં એ ઔષધિને તૃણ સમાન ગણી આપણે પરદેશીઓનું કાચપાત્રમાનું અપવિત્ર તથા અહિનગરક પાણી જ જલ્દનવીતોય જેવું માન્યું ! ત્યારે ધન્ય છે આપણા શાણપણને, ન્યાયનીતિને, દૂરદર્શિતાને તથા અચ્છલને ! આવા વિપરીતાચરણો વડે આપણે હીન, દીન, દુર્બલ, અશક્ત, કગલ તથા અન્ય માટે મોહનાજ કાં ન થઈએ ? આપણા ધર્યારમા તથા વનવગડામા શું છે, એ ન જોતા આપણે વિપયમા જ નિમગ્ન થઈએ, ત્યારે તેનું પરિણામ વિપરીત જ આવે તેમા શી નવાઈ ?

અરીઠાનાં ઝાડ આ દેશમા ઘણું કરી સર્વ ઠેકાણે થાય છે. આ વૃક્ષ ઘણું જ મોટું થાય છે. એના પાદડા ઉંખરાનાં પાદડા કરતા મોટા હોય છે આપણને ‘અરીઠા’ એ વૃક્ષ બહુ જ થોડા ઉપયોગમા આવતું હોય એવું દેખાશે, પરંતુ એ કેવળ ભ્રમ છે. જુઓ, દયાળુ પરમેશ્વરે આપણને એ કેટલી મોટી બક્ષિસ આપેલી છે, કે આપણને અન્ય લોકોની પેઠે સાચું તૈયાર કરવાને કદી પણ શ્રમ પડે નહિ અરીઠા મળે તેટલા વગડામાથી લાવ્યા કે આપણે સાચું થયો જ તે પ્રમાણે શિકેકાર્થ વૃક્ષનું પણ સમજવું આ ઈશ્વરનિર્મિત સાચું, પરદેશીઓના ચરખીમિશ્રિત નિપિદ્ધ સાચું કરતા મોગણો સોલો તથા ગુણોમા અતિશય ઉત્તમ છે, પરંતુ એવી ઈશ્વરની અમૂલ્ય બક્ષિસનો આપણે ઉપયોગ ન કરતા તેને ‘કુછ બિસાત’ સમજી ચરખીમિશ્રિત ક્ષાર ઘણા પ્રેમથી આપણે મોઢે ઘસીને મોટું ચોળતા બેસીએ છીએ; એનું શું કહેવું ? અરીઠાના થોડે અગ સ્વચ્છ થતું નથી કે શું ? ના, તેમ નથી કેટલોયે જિઓ તથા સુગંધી સાચું હોય, તોપણ આપણા અરીઠા અને શિકેકાર્થ સાથે તેની કદી પણ બરોબરી થશે નહિ. ખસ, ચાહીઓ વગેરે ચામડીના રોગ ધોવાના સાચું કરતા અરીઠા જ ઉત્તમ છે આમ છતાં પણ અરીઠાનો ઉપયોગ ન કરતા વધારે મોઢો અને અપવિત્ર સાચું આપણે નિત્ય શરીરે ચોળીએ છીએ ! આ કેવું વિપરીત આચરણ છે ? કેવળ અજ્ઞાનથી જ આપણે આડે માર્ગે ચાલ્યા છીએ

અરીઠાનાં ફળની અદર જે કઠિન અને કાળાં બી હોય છે, એના નાના બાળકોને નજર લાગે નહિ તે માટે નજરબુદ્ધા કરે છે અરીઠાના બી પલાળી રાખી તેમા છિદ્ર પાડી તેની માળાઓ ફરી શોભા માટે થોડાના ગળામા બાધે છે. અરીઠાના પાદડાના રસમા પારો ઘૂટનાથી તેની હાથમા લેવા જેવા ગોળી થાય છે સ્વચ્છ કરેલા વાસણ ઉપર એ પારો ચોળવાથી તે વાસણ ઉપર સારો ઝળકો (ગિલેટ) બેસે છે. દાગીના વગેરે બિજળા કરવાના કામમા પણ સોની લોકોને અરીઠાનો દરરોજ ખપ પડે છે અરીઠા શરીરે ચોપડી સ્નાન કરવાથી અગ ઉપરનો મેલ નીકળી જઈ અગ સ્વચ્છ અને દેશ નિર્મળ થાય છે મેલા કપડા પણ અરીઠાના પાણીમા ધોવાથી સ્વચ્છ થાય છે સાચું જેવા અશુદ્ધ અને મોઢા પદાર્થોના આ કામમા ઉપયોગ ન કરતા સ્વદેશમા ઉત્પન્ન થનારા અરીઠાનો જ ઉપયોગ કરવો, એટલે સ્વપ્રીય વસ્તુ ઉપરનું આપણું અભિમાન કાયમ રહી એકદર બધાઓનું હિત જ થશે **અરીઠા** :—તીખો, પાકકળે તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, લેપન, ગર્ભપાતકારક, લઘુ, સ્નિગ્ધ અને ત્રિદોષ, ગ્રહપીડા, દાહ, ગળ એઓનો નાશ કરે છે ઉપયોગ : (૧) અરીઠાં એ મોટા વિષનાશક

પદાર્થ છે સર્પદંશ થાય તો અરીઠાનું પાણી કરી તેનું આખોમા અજન કરવું એટલે વિષ ઊતરે છે વિષનું જોર ઘણું જ વધારે હોય તો અરીઠાનું પાણી કરી તે પાવું, એટલે ઊલટી થઈ વિષ જલદી ઊતરે છે અઢીણુ, વછનાગ, સોમલ, મોરચુથુ. હરતાલ ઇત્યાદિ કોઈ પણ વિષ પેટમાં ગયું હોય તો અરીઠાનું પાણી કરી પાવું; એટલે વમન થઈ સર્વ પ્રકારના વિષ ઊતરે છે અજન કર્યા પછી અરીઠાના પાદડાના રસને પણ સર્વાંગે ચોળવો અરીઠાના અજનથી વિષ ઊતર્યા પછી આખોમા આગ (બળતરા) થાય છે અને આખો લાલ થાય છે તે નાશ થવાને તુરંત જ આખોમા માખણ કિવા તાલુ ઘી બેત્રણ દિવસ આજવું, એટલે આખો સારી થાય છે કોઈ પણ રોગ ઉપર અરીઠાનું અજન કર્યાથી રોગ ઊતર્યા પછી તુરંત જ આખોમા ઘી ચોપડવું, એટલે બળતરા થશે નહિ. (૨) વીંછીના વિષ ઉપર:—એક અરીઠાના કૈતગની ગોળમા ત્રણ ગોળાઓ કરી પ્રથમ એક ગોળા ખાઈ ઉપર થોડું પાણી પીવું પછી થોડી વાર બાદ બીજી ગોળા ખાઈ થોડું ગરમ પાણી પીવું તે પછી ત્રીજી ગોળા ખાઈ ઠંડું પાણી પીવું, એટલે વિષ ઊતરે છે. તબાકુ પીવાની ટેવ હોય તો તેણે તબાકુની પેઠે અરીઠા ચલમમા નાખી ધૂમ્રપાન કરવું, એટલે તેથી પણ વીંછીનું વિષ તત્કાળ ઊતરે છે (૩) કંક્રુ જાડો થઈ છાતી ઘેરાઈ જાય તો:—અરીઠાની છાલ ખાવી એટલે કંક્રુ પાતળો થઈ પડશે (૪) નળવાયુ ઉપર:—અરીઠાનું પાણી કરી તે પાવું અને ક્ષીણ પેટે ચોળવું (૫) મરતકરોગ ઉપર:—અરીઠાના પાદડાના રસમા મરી ધસી તે રસ નાકમા પાડવો; એટલે મરત.શળ, આધાશીશી વગેરે મરતકરોગનો નાશ થાય છે (૬) પ્રસૂતા સ્ત્રીઓને એકાએક મરતકમાં વાયુ થઈ, મરતક જડ થાય છે અને ફરે છે, આંખોએ અંધારાં આવે છે, દાંત ચોંટી જાય છે વગેરે લક્ષણો થાય છે, એ વાયુને નંદવાયુ (અનંહવાત) કહે છે એ ઉપર:—અરીઠાના ક્ષીણનું અજન કરવું, એટલે વાયુના ઝાટકા બધ થાય છે પછી આખોમા માખણ અગર ઘી બેત્રણ દિવસ ચોપડવું (૭) ઉષ્ણતાને લીધે શરીર ઉપર લાલ અને પસરનારાં ફરાજ જેવાં ચાકાં થાય છે તે ઉપર:—અરીઠાનું ક્ષીણ ચાદા ઉપર દિવસમા બેત્રણ વાર ચોપડી એકાદ કલાક સુધી રહેવા દેવું અને સહન કરવું પછી ગરમ પાણી વડે તે જગા ધોઈ નાખવી, એટલે તે ચાદા સાગ થાય છે (૮) તાપમાં ફરી આવ્યાથી પગે બળતરા થતી હોય તો:—અરીઠાનું ક્ષીણ ચોપડવું (૯) વાળા ઉપર:—અરીઠાની અંદરનું મગજ અને હિગ ગરમ કરી બાધવી (૧૦) અપરમાર ઉપર:—અરીઠા લીધુના રસમા ધમી તેનું નખ દેવું (૧૧) કોલેરા તથા પેશાબમાં જલન થઈ, રુકાવટ થતી હોય તે ઉપર:—અરીઠા ચોળી તેનું ક્ષીણ નીકળે તે પેટે અને પગે ચોળવું અને પીવું. (૧૨) રક્તગુદમ ઉપર:—અરીઠાના પાણીમા કડવી વ્રજવનીના મૂળ ધમી પાવા, એટલે રક્તગુદમ-પેટમા થનાર ગોળા)નો નાશ થાય છે (૧૩) ધનુર્વાત જેવો ઢોરોને સુરડી કિંવા ધનડી રોગ થાય છે તે ઉપર:—અરીઠાનું ક્ષીણ કાઠી બને આખોમા અજન કરવું ગુણ આવ્યા પછી ત્રણ દિવસ આખોમા માખણ ચોપડતા જવું. (૧૪) ઢોરને સર્પદંશ થાય તો:—અરીઠાના ક્ષીણનું અજન કરવું અને અરીઠાનું પાણી એક ગેર સુધી પાવું (૧૫) ફૂઝતા હરસ ઉપર:—અરીઠાના ફેતરા, કોયલા તથા સફેદ કાથો સમલાગે મેળવી ચૂર્ણ કરી એક રતી લઈ બે તોલા માખણ અથવા દૂધની મલાઈ માથે ખાવા આપવું સાત દિવસમા લોહી પડતું બધ થઈ જાય છે મીઠું, ખટાર્થ, રાતા મરચા, ગોળ અને તેલ સાત દિવસ ખાવા નહિ આ ઔષધો ત્રણ વખત છઠ્ઠે છઠ્ઠે મહિને ખાવાથી મસા પણ મરી જાય છે (૧૬) મૃગીના રોગમાં આવેલી મૂર્છા દૂર કરવા માટે:—અરીઠાનું પાણી કરી ક્ષીણ આવ્યે તેનું અજન કરવું, એટલે તુરંત મૂર્છા દૂર થાય છે મૃગી આવવાના પહેલાં પણ અજન કરે તો મૃગી આવતી રોકાઈ જાય છે અરીઠાનું ક્ષીણ આજ્યા પછી બળતગ થાય તો થોડો વખત ઘી આજવું, એટલે બળતરા શાંત થઈ જશે.

* અરીઠાના કળમા સાબુ ૧૧ા ટકા, સાકર ૧૦ ટકા અને ચીકણો કંક્રુ પદાર્થ—વિકિટન રહેલા છે. બીજામા ૩૦ ટકા સફેદ ચળી છે અરીઠાના કળનો ગર્ભ ઉષ્ણ, કડવો, સ્નિગ્ધ, કંક્રુ, વામક અને વાતહર

૩૧ અષ્ટવર્ગ—જીવક અને ઋષભક :—એ હિમાલયના શિખરો પર થાય છે. એ બે કંદ લસણના કદ જેવા હોય છે. એના પાદડા ખારીક હોય છે જીવકનો આકાર કૃત્વા જેવો અને ઋષભકનો આકાર બળદના શિંગડા જેવો હોય છે. એ બંને કંદ બળવર્ધક, ઠંડા વીર્ય અને કફની વૃદ્ધિ કરનાર, મધુર તથા પિત્ત, દાહ, રક્તદોષ, કૃશતા, ક્ષય. એઓનો નાશ કરે છે. મેદા અને મહામેદા એ બંને કદ મોરગ વગેરે સ્થળોમા ઉત્પન્ન થાય છે જે કંદ નખથી કાપી શકાય છે અને જેમાથી મેદ ધાતુના જેવો રસ નીકળે છે તે મેદા અને તેજ પ્રમાણે જે સફેદ કદ હોઈ આદા જેવો હોય છે તે મહામેદા તે પહેલાં સફેદ રંગનો હોય છે એ બંનેના વેત્તા હોય છે મેદા અને મહામેદા :—એ ગુરુ, મધુર, વીર્યવર્ધક, સ્તન્ય (સ્તનમા દૂધ વધારનાર) કફવર્ધક, શરીરમા તત્ત્વની વૃદ્ધિ કરનાર, શીતળ અને પિત્ત, રક્તદોષ, વાતજ્વર વગેરેનો નાશ કરનાર છે. કાકોલી અને ક્ષીરકાકોલી :—જે ઠંડાણે મેદા અને મહામેદા થાય છે તેજ ઠંડાણે કાકોલી અને ક્ષીરકાકોલીની ઉત્પત્તિ થાય છે. કાકોલી અને ક્ષીરકાકોલીના કંદ આન્કંદના (આસનના) કદ પ્રમાણે હોય છે તેમાથી દૂધ ઝરે છે અને તેની વાસ આવે છે કાકોલીનો વર્ણુ દિયિત કાળો હોય છે અને ક્ષીરકાકોલીનો ધોળો હોય છે બંને કાકોલીઓ શીત, વીર્યવર્ધક, મધુર, ગુરુ, શરીરમાં ધાતુની વૃદ્ધિ કરનાર અને વાયુ, દાહ રક્તપિત્ત ગ્રોષ, જ્વર, એનો નાશ કરનાર છે. વૃદ્ધિ અને ઋદ્ધિ :—વૃદ્ધિ અને ઋદ્ધિ એ બંને કદ કોનામા બે દેશમા ઉત્પન્ન થાય છે. એના વેલા હોય છે આ કદને છિદ્ર હોઈ, એના ઉપર ધોળા ફેગ હોય છે ઋદ્ધિનો કંદ ગાંઠ જેવો હોઈ, એના ફળ વામાવર્ત હોય છે અને વૃદ્ધિના ફળ દક્ષિણાવર્ત હોય છે. ઋદ્ધિ એ બલવર્ધક, ત્રિદોષધ, વીર્યવર્ધક, મધુર, ગુરુ, પ્રાણુક્ષક, ઐશ્વર્યકારક અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. વૃદ્ધિ એ ગર્ભપ્રદ, શીત, પુષ્ટિદાયક, મધુર, વીર્યવર્ધક અને રક્તપિત્ત, ક્ષન (પ્રણ) દાસ, ક્ષય, એઓનું નાશક છે. આ અષ્ટવર્ગ—પ્રતિનિધિ, રાગને પણ દુર્લભ છે, એટલે વેદોએ તત્સમાન ઔષધ આપવું મેદા અને મહામેદા ન મળે તો શતાવરી આપવી. જીવક અને ઋષભક ન મળે તો ભૂય (ભૂરુ) કાળુ આપવું કાકોલી અને ક્ષીરકાકોલી એ ન મળે તો આન્કંદ આપવી. વૃદ્ધિ અને ઋદ્ધિ એના અભાવે કુકરકંદ આપવો.

૩૨ અસાણા (આસન)—સં ૦ હિં ૦ આસન કાં પાલે હસાણી કં હિરિયહોન્નેયલરનું મં અસાણા, થોર બિબલા

એ ઝાડ મોટા વધે છે એના લાકડા ઇમારતના કામમા ઉપયોગી છે. અસાણાનાં પાંદડાં મોટા હોઈ, લાખા હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ખારીક ફળો આવે છે. કાચા ફળોનો રંગ લીલો હોય છે. પછી પીળો થતો જઈ પાક્યા પછી કાળો થાય છે. એ ફળો સ્વાદમા કડવા હોય છે અસાણાની અંતરજાલ લાલ રંગની હોય છે અસાણા—એ ભેદનીય હોવાથી મૂત્ર-સંપ્રહણી (બહુમૂત્ર) અને કુષ્ઠનો નાશ કરે છે. (૧) અતિસાર અને સંપ્રહણી ઉપર : અસાણાની જાલનું ચૂણ, સાકરમાં આપવું અથવા પાણીમા જાલ વાટી પાવી.

૩૩ અસાણિયો—સં ૦ આહલિવ મં અહાળિવ. હિં ૦ હાલો. કાં હાલમ તુખમતરાતેજક. અં ૦ હંધુરશાદ, હાકમ, બજરલ જરજર ઇં ૦ કોમનકેસ લાં લેપીડિયમ્, સેટીવમ્

અસાણિયાના છોડ ખાનદેશમા નદાના અથવા ઝરાના કિનારા પર વાવે છે. એ ઝાડ નાના છે મોટા પ્રમાણમા રેચક અને વામક છે આનાથી જાલદી જલદી થાય છે અને ત્રાસ પણ થતો નથી પ્રમાણ વધારે થવા છતાં પણ હાનિ પહોંચતી નથી આનો લેપ વેદનાસ્થાપન અને શોથધ છે

દમ ઉપર છાતીમાથી કફ કાઢવા માટે અરીઠાની ગિરી અપાય છે જીર્ણુ કફરોગ પર અરીઠા બહુ જ સારુ કામ કરે છે આથી કફ પાતળો થઈને પડે છે, તેમ જ હૃદયને શક્તિ મળે છે કફરોગમા માત્રા ઓછી જ આપવી જોઈએ કારણ આનાથી પાચનક્રિયા બગડે છે અજીર્ણથી ઉત્પન્ન ઉદરશૂળમા ફળની ગિરી ર રતી અપાય છે અક્ષીણના ઝેરમા વમન કરાવવા માટે અરીઠા વપરાય છે અરીઠાની અક્ષીણ પર વિષનારાક ક્રિયા પણ થાય છે અરીઠાનો લેપ કોઠ, ખરજ, વિસ્ફોટક, ગડમાળ, વીછીનું ઝેર અને મધમાખીનું ઝેર દૂર કરવા માટે લગાડાય છે વીછીનું ઝેર ઉતારવા ખાવા પણ અપાય છે

માત્રા—૫-૧૦ રતી કકળગે, ૩૦ થી ૬૦ રતી વમન માટે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

થાય છે. અસાળિયાનો રંગ રાતો હોય છે. તે ખાગીક અને ચપટો હોય છે તે ઉષ્ણ, કડવો અને પુષ્ટિદાયક છે ત્વચાના દોષ, વાયુ અને શુદ્ધ, એનો નાશ કરનાર છે. (૧) અસાળિયાની ખીર:— પ્રથમ દૂધ ઉઘાળી તેમા અસાળિયો નાખવો અને તે ખીર જેવું થાય, એટલે તેમાં ગોળ અથવા સાકર નાખવી; એટલે તે તૈયાર થાય છે. એ ખીર વાયુનો નાશ કરે છે અને કમરને જોગવર અને ધાતુ પુષ્ટ કરે છે. આ ખીર સુત્રાવડીને બે માસ પછી વધારે દૂધ આવવાને આપે છે. (૨) વાયુના યોગથી જીભાખ થવા લાગે તો:—અસાળિયાનું ચૂર્ણ ખાડમા આપવું એટલે બધ થાય છે (૩) અસાળિયાનો લેપ:—ચામડીનો દોષ અથવા લોહી બધ થઈ હોય તો કિવા વાયુએ કરી સાધામા કળનર થતી હોય તો અસાળિયો પાણીમા મેળવી લેપ કરવો, એટલે તે ચોટી જઈ સારું થાય છે. (૪) કટીશૂળ અને જૃંઘ્નરી વાયુ ઉપર —અસાળિયાની ખીર આપવી. + (૫) હેંડકી ઉપર:—અસાળિયો વાટી પાણીમા પલાળી રાખી ગાળીને આપવો. (૬) ધાતુપુષ્ટિને માટે અસાળિયાનો લાડુ:—નવું નાળિયેર લઈ તેના કાપરાને ઝીણું કરી તેમા કાપરાના પ્રમાણથી ગોળ અને અસાળિયો નાખી, ગોળ મળી નવ ત્યા સુધી તેનો પાક કરી, પછી ઠંડું થયા બાદ તેના લાડુ વાળી ખ.વા બીજો પ્રકાર.—૧૦ તોલા અસાળિયો લઈ ઘીમા શેકવો પછી ઘઉંનો રવો પાકો શેર એક તથા અડદનો લોટ પાકો ૪ ગ૦ લઈ ઘીમા શેકવો પછી ઘી પાકો શેર એક લઈ, ઘી અને સાકરનો પાક કરી, તેમાં તે લોટ અને બેદાણા, બદામ, ચારોળી, પિસ્તા, એલચી, નયકળ, નવ ત્રી, પીપરીમૂળ, એ નાખી ચોસલા પાડવા અથવા લાડુ કરવા. ચોસલા પાડવા માટે અસાળિયો નીચે નાખી પછી તે ઉપર પાક રેડી પાડવા. આ પાક ઠંડી ઋતુમા ખાવો એ પૌષ્ટિક છે.

૩૪ અળઈ—લે૦ ડાલ્યર્જિયા વોલ્યુબિલિસ એ ઝાડ કુગરાળ પ્રદેશમા પુષ્કળ થાય છે કોકણમાં પણ ઘણા છે. એ ઝાડ સુમારે માથોડું ઊંચુ વધે છે એના પાદડાં ઘણાં મોટા નથી હોતા. એ પાદડાનો આકાર કાઈક દૃવાડિયાના પાદડા જેવો હોય છે. અળઈની જાલ ઘણી જ ઠંડી છે. મરાઠીમા અળઈને ‘ઓવી’ પણ કહે છે (૧) કોઈ પણ પ્રકારની ગાંઠ થઈ હોય તે ઉપર:—અળઈના મૂળ ઘસી તેનો લેપ કરવો, એટલે ત્રણ દિવસમા ગાંઠ ખેસી જશે. (૨) મુખરોગ ઉપર:—અળઈના ઝાડની જાલ મોઢામા રાખી થૂક આવે તે બહાર થૂકતા જવું (૩) ઇન્દ્રિયના અંદરના ભાગમાં ચાંદી પડે છે તે ઉપર:—અળઈની જાલનો રસ બે તોલા કાઢી તેમા જીરુ અને ખડીસાકર નાખી આપવું (૪) મધુમેહ ઉપર:—અળઈની જાલનો કાઢો કરી હમેશા રાત્રે સૂતી વખતે પી જવો (૫) આમરકતવાળા અતિસાર ઉપર:—અળઈની જાલ વાટી આપવી. બીજો પ્રકાર.—અળઈના ઝાડને કુઠાડાથી ઘા કરી, તેમાથી જે રસ નીકળે તે બાટલીમા ભરવો. પછી એ રસ નિત્ય સાકર સાથે આપવો અથવા એની જાલનો કાઢો કરી ખડીસાકર સાથે આપવો.

૩૫ અળવી—સં૦ કચ્છી, કચ્છ મં૦ અળુ, અળવી હિં૦ અરવી, ઘુઈયા. બં૦ આશુકચુ, કચ્છ, ગુરી, મલાય. કેલદી ચીના મલાયલમ—મેકપાટીઝના. કોં આળુમ. તા શમકીલચુ. તેં અમદુ પા ઉરિયા—સારુ. ઇં૦ કોકો, એડોઈસ, ઇંછપશન આરમ. લેં૦ કોલોકેસિયા એરકુલેન્ટા, જૂતું નામ—કોલાકેસિયા એન્ટીકવોરમ.

આની એક ઉપજાતિ છે. તેને એલોકેસિયા ઈંડિકા (એરમ ઈન્ડીકમ) કહે છે તેને હિંદીમા માનકંદ; બંગાળી અને આસામીમા માનકચુ, સસ્કૃતમા માનક; મરાઠીમા અળુ કહે છે.

અહીં નીચે પદ્ધતિએ વર્ણન કરેલું છે તે પહેલી જાતિનું છે માનકંદ જલોદર, સર્વાંગશોથ અને સધિવાતમા લાભદાયક છે.

અળવીના કદ હોય છે. તેમાથી તેની ઉત્પત્તિ થાય છે અળવીમા અનેક જાતો છે. રાજળુ, ધાવઅળુ, કાળા અળુ, પાનઅળુ, રુખઅળુ (વૃક્ષ ઉપરનું અળુ), માડીઅળુ, મુડંગે અળુ, ગિમ-

+ ગોળ અથવા સાકર જોઈએ તેટલા લઈ તેમા પાણી મેળવી, દેવતા ઉપર મૂકીને તેમા અસાળિયો નાખી, પરિચક્ર કરવાથી તેની ખીર થાય છે

અગ્રુ અને રામઅળુ (તેરી). સર્વમા કાળા અળુ ઉત્તમ છે અળવીની લાજી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. કેટલીક અળવીને મોટા કાફા હોય છે અને કેટલીકને ઝાણા કાફા હોય છે તેને ખાફી અથવા ગાફ કરી ખવાય છે અળવી સાધારણ રીતે શીતળ, અગ્નિદીપક મલાવટલક, બળની વૃદ્ધિ કરનાર તેમજ સ્તનમાં દૂધ વધારનાર છે અળવીના મેચનથી મળમૂત્ર પણ પુષ્કળ થાય છે. કફ તથા વાયુની વૃદ્ધિ થાય છે અને રક્તપિત્તનો નાશ થાય છે આ કદમા ધાતુ વધારવાની પણ શક્તિ છે. + (૧) ફરસાના વિષ ઉપર :—અળવીનો પાલો અને મરી વાટો ખાવાને આપવા તથા ભારગીનો રમ પાવો, તેમજ તે માથા ઉપર અને કરડેલા લાગ પર ચોળવો (૨) ખડક ઉપરનો ફેળ કરવો હોય તો :—ઝાડ ઉપના રાવુળુ અળવીના મૂળ શેડીને વાટી તેની બોર જેવડી ગોળી ખાવી. ઉતાર વી (૩) નળવાયુ અને તિડક (પેશાબમાં જલન ઉપર) :—અળવીના પાદડાનો રસ આપવો, દિવસ ૩. (૪) વાયુના ગોળા મારે :—અળવીના પાદડા દાડા સુદ્ધા ખાફી તેનું પાણી વી નાખી આપવું દિવસમાં ૩ (૫) પિત્તને મારે :—અળવીના પાલોનો રસ છરાની ભૂરી નાખી આપવો (૬) સ્તનમાં દૂધ વધારે આવવા મારે :—અળવીનું શાક હામેશા ખાવું; ઘડું ખાવું. નહિ (૭) કૃમિ ઉપર :—ગળ અળવીના દાડા ખાળી તેની ગખ પાણીમાં અગર મધમાં આપવી. (૮) ફેણા ફટવા મારે :—અળવીના દાડા ખાળી તેની ગખ તેલમાં કાલવીને ચોપડવી

૩૬ અળશી—સં અતસી મં અળશી જવસ હિં અલમી કં અગસી, અતસીગિડ. બં મસિના, તિસી. તેં મહાપગસિ એટુ અલમી તાં અલશી મિગર્ધ કાશખીરી—કેજિન, અલશી કાશગા—બિધિગ. તુર્પી—બિગર કાં તુખમે કતાન અ બજરલ કતાન. ઈં લિન્સીડ લાં લિનમ મુસિટેટિસીમમ

એના છોડ હાથભર (૧૧-૨ ફૂટ) જિયા વધે છે અળશીનું તેલ કાઢવામાં આવે છે. તે ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે આ દેશમાંથી હજારો ખાફી અળશી દર સાલ વિલાયતમાં જાય છે. ત્યાં તેનું તેલ કાઢી તેનો ગેગાન બનાવે છે અને તેજ પાછો અહીં વેચવા મોકલે છે ગેગાન ઘણું જ મોઢો હોય છે, તેથી તે બદલ ઘણું જ પૈસા અહીંથી વિલાયતમાં જાય છે આવી રીતે આ દેશના સેકડો ઉધોગો દૂબવા લાગ્યા છે; પરંતુ આપણા લોકો ગાઢ અધકારમાં હોવાથી, તેઓને આવી કાઈ જ વાતો દેખાતી નથી. એ મોટી શોચનીય વાત છે લોકોએ અગ્રત થઈ આ વાતનો કંઈ પણ વિચાર કરવો, એટલે ‘પથર કરતા ઈંદિ સુવાળી’ એ ન્યાય પ્રમાણે તેઓનું કાંઈક પણ હિત થશે આળશી શેડો તેની ચટણી કંઈ છે તે સારી થાય છે. અળશીના તાજાં જીડવાની ચટણી ઘણી ગ્વાદિષ્ટ થાય છે અને જીડવા અથાણામાં પણ નાખે છે અળશીના છોડમાંથી પણ રેસા નીકળે છે, પરંતુ આળસને લીધે કિંવા બેપરવાઈથી અહીં ઘણું કરી તે કાઢતા નથી. એ રેસાઓનાં શણના જેવા વસ્ત્રો થાય છે

આ છોડ સીધા અને નાબુદ હોઈ, એને જોખી સળીઓના ખારીક લાળા અને એક એકના આતરે પાન આવે છે તેના પર આસમાની (આકાશી) રંગના ઘટ(ટોડરા)ના આકારના ફૂલો આવે છે ખીજા ધાન્યો પ્રમાણે આનું વાવેતર જવાથી તે જગે છે, એના ઉપર ગોળ દડા પ્રમાણે ફળ થાય છે તેમાં દશદશ ખાના હોઈ દરેકમાં એક એક ચક્ર્યાકત ખી હોય છે સમૃતમાં જેને ‘સાગ’ કહે છે તે ખરે ‘સણ’ આના ગેપા ઉપરથી ઉત્પન્ન થાય છે કેટલાક અર્ચાચીન શોધકોએ આનું મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન મિસર અને કેટલાકે યુરોપમાંના ખીજા દેશ જણાવ્યા છે અને ત્યાંથી તે હિંદુસ્તાનમાં આવી, એવો પેતાનો મત બતાવ્યો છે; પરંતુ એ નિર્ણય નિરાધાર છે ચરક અને સુશ્રુત એ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં અળશીનો ઉમા અનસી, ક્ષામ ધત્યાદિ નામોથી ઠેકાણેઠેકાણે ઉલ્લેખ કર્યો હોઈ, ત્યારથી હમણા સુધી સગ્ગો ઉપયોગ કરેલો છે તેમના કરતા પ્રાચીન એટલે મનુ, યાજ્ઞવલ્ક્યાદિની સ્મૃતિઓમાં ઉપનયન (યજ્ઞોપવીત સરકાર) પ્રકરણમાં ક્ષત્રિયોને ક્ષૌમ (અળશીના વાકના) વસ્ત્રો ધાગણ કરવા વિશે વિધાન કરેલું છે મહાભારત અને રામાયણમાં પણ ક્ષૌમવસ્ત્રોનો

+ એ એક ગોળ કદ છે, એનો સ્વાદ કિષ્કો છે દીર્ઘપાકી (વણીવારે ખાવન થનાર) અને આમા-ગયને નુકસાન કરનાર છે એનો ઉતાર માસ અને ગરમ મસાલો યુનાની હકીમો માને છે

કેકાણેકેકાણે ઉલ્લેખ દેખાય છે. ચીનમાં ‘ચુમા’ નામનું એક કાપડ છે, તે વાક (કહોવરાવેલા રેસા) સંગ્રહ જ હેય છે. આર્ધન-ઈ-અકમરી નામના અકમરશાહની કારકીર્દિના ત્રથમા બ્રહ્મચારીના વેશમાં વાકના કપડાની ટોપીનો નિર્દેશ કરેલો જણાય છે સૂત્રુતના સૂત્રગ્રંથાનના રૂપમાં અધ્યાયમાં સેવની તૈયાર કરવા માટે અળશીના સૂત્રનો ઉપયોગ કરવા સંબંધી કહે છે કે —સળજક્ષોમસૂત્રામ્યા સ્તાત્વા વલ્લેન વા પુનઃ ।’ આ સર્વ પ્રકાર ઉપરથી આ વાત નિર્ધારિત સિદ્ધ થાય છે, કે અળશીનું વાવેતર હિંદુસ્તાનમાં પ્રાચીન કાળથી થાય છે અને તેના રેસાથી વસ્ત્રો બનાવવાની પ્રણાલી (કૃતિ) પણ પ્રાચીન કાળથી ચાલતી આવે છે, પરંતુ અહીં અમે વર્ષથી અળશીનો વાક (રેસા) કાઢવાનો રિવાજ બધ પછો છે આ વાત બદલ અનેક પુરાવા મળે છે.

અળશીનો ઔપધિમાં અનેક પ્રકારે ઉપયોગ થાય છે. તે સિંચાય ઉદ્યોગ-ધંધા સંબંધીમાં પણ હિંદુસ્તાનને માટે તે ઘણા મહત્ત્વની છે. તેલનો રંગ, છાપવાની શાહો, જમીન ઉપર પાથરવાના વેલપુટીદાર રંગીન કાપડ, કૃત્રિમ (બનાવટી) છડિયા ચ્ચર, તેલના વાર્નિશ, નરમ સાબુ વગેરે બનાવવાના કામમાં આનો અતિશય ઉપયોગ થાય છે યત્રમાં લગાડવાના કામે એ બહુ જ વપરાય છે. બેલતેલ નામનું જે પ્રસિદ્ધ વિલાયતી તેલ બજારમાં વેચાતું મળે છે, તે અળશીનું જ ઉકાળેલું તેલ છે. ઇંગ્લેંડમાં અળશી ઘેડાઓને ખાવા આપે છે, અળશીના લોદા ઢેરને ખવરાવે છે અળશીના કાડલા ઉપરથી જે વાક નીકળે છે, તેના ઉત્તમ વસ્ત્ર બને છે ‘લિનન’ અને ‘કેમ્બ્રિજ’ નામના વિલાયતી કાપડ અળશીના વાકથી જ બને છે ‘લિનન’ કરતાં કેમ્બ્રિજ’ ઘણું ત્રીણું અને ઉમદા હોય છે આ કાપડ ઇંગ્લેંડમાં તૈયાર થાય છે અળશીના સૂકવી રાખેલા કાકા કાગળ બનાવવાને ઉપયોગી થાય છે એના લોદા દુગ્ધા ઢેરોને ખાવા આપવાથી, તે ઘણું દિવસ સુધી દૂધ આપે છે અને તે દૂધ ઉપર માખણ પણ ઉમદા પ્રકારનું આવે છે આ કાકામાંથી બીજા અનેક પ્રકારના ફાયદાવાળા ધંધા થવા જોગ છે. આપણે અહીં અળશીનું સ્વતંત્ર વાવેતર નહિ કરતાં સરસવ અથવા રાઈ સાથે તે વાવે છે; તેથી એકલી અળશી મળતી નથી તેમાંથી સરસવ અને રાઈનું મિશ્રણ હોવાથી, તેલ સારું નીકળતું નથી અને તે તેલમાંથી બનનારા વાર્નિશ, રંગ વગેરે પદાર્થો પણ ઉત્તમ તૈયાર થઈ શકતા જ નથી, પૂર્વે હિંદુસ્તાનથી તેલ વિલાયતમાં જતું હતું, પરંતુ તે હલકા પ્રકારનું લાગવાથી તેના ઉત્તમ ખપ નહિ જેવો થયો અને લાવ પણ ઘણો ઓછો આવવા લાગ્યો, તેથી તેલ મોકલવું બધ પડ્યું આથી ફક્ત બી રવાના થાય છે, અળશીના તેલ અને બીનો પણ ક્વચિત્ ખાવા માટે ઉપયોગ થાય છે

અળશીની મુખ્ય બે જાતો છે એક ઘોળી અને બીજી રાતી રાતીમાં વળી નાની અને મોટી એવી બે જાતો છે ઘોળા બીમાંથી સેકડે ૩૫ ૧ ના પ્રમાણથી તેલ નીકળે છે. મોટી જાતના રાતા બિયામાંથી સેકડે ૩૧ ૨ અને નાનીમાંથી ૨૬. ૬ આ પ્રમાણે નીકળે છે. સરાસરી સેકડે ૩૦ ટકા પ્રમાણે એટલે ૧૦૦ મણ બિયામાંથી ૩૦ મણ તેલ નીકળે છે.

ઔપધિપ્રયોગ—૨ ગારી લોકોને સફેદ રંગનું કામ કરતા સીસાનો અશ પેટમાં જવાથી, પેટમાં દુખ થાય છે તેના ઉપર અળશીનું તેલ રાખવાયું છે, એવો અનુભવ એક ગોલેશકી નામના રશિયન વૈદ્યે જાહેર કર્યો છે. યુરોપમાં ક્વચિત્ જળમાર્ગનો સોજો અને કફાશયના ઉપરના લાગનો અદરનો સોજો સારો કરવા આ જેવો અળશીનો ફાટ તૈયાર કરીને આપે છે અગ્રેજ ‘સોલિડ ઓઈલ’ના બદલે અળશીના તેલનો ઉપયોગ થઈ શકે છે ‘સોલિડ ઓઈલ’ પ્રમાણે અળશીના તેલમાં પણ મલમ કરી શકાય છે સોડા અને પોટાસ મેળવીને સાબુ પણ બને છે અળશીની પોટીસ તૈયાર કરવાની રીત:—અળશીના લોટ ઉપર એકદમ ખળખળતું પાણી નાખી તે હલાવવું. ટાકું પાણી નાખેલ પોટીસ સારી થતી નથી હકીમોના મત પ્રમાણે અળશી પેટમાં નુકસાનકારક છે, તેટલા માટે જ તેની સાથે મધ અને ઘાણા ખાવાને બતાવે છે. અળશીનું તેલ રચક છે અળશીની એક જાત પશ્ચિમઘાટ ઉપર અને કલકત્તા પાસે ઉત્પન્ન થાય છે તેને ઉદ્રી કહે છે, એમ કોં મત્રીનો મત છે અળશી—મધુર, સ્નિગ્ધ, કડવી, બળકારક, પાકકાળે તીખી, ચુરુ, વાતકર,

કફકાન્ક, ઉષ્ણ અને દષ્ટિ, શુક્રરોગ, શુક્રદોષ પૃથ્વશળ અને પિત્ત. એઓનો નાશ કરે છે - એના પાદડાનું શાક. - વાત, કાસ, કફ, એ ઉપર હિનકાન્ક છે. (૧) ઊંઘ ન આવતી હોય તો :— અળશીનું અને એરડાનું તેલ સમલાગ એકત્ર કરી, કાંસાના વાસણમાં કાંસાના પાત્ર વડે ખરી તેનું અંજન કરવું; એટલે ઊંઘ આવે છે (૨) બદ્ધ કિંવા ગમડું વગેરે પાકવા માટે :— અળશીનો લોટ કરી દૂધમાં અથવા પાણીમાં કાલવી હળદરની ભૂખી નાખી સારું ખાદી, સહેવાય તેટલી ગરમ પોટીસ ગાંઠ ઉપર બાધવી એ પ્રમાણે ૫-૭ વાર વખતોવખત ગરમાગરમ બાધવી. એ પોટીસ ઉપર ખાવાનું પાન બાંધવું એ જ પ્રમાણે શણના ખી અને ઘઉંની પણ પોટીસ થાય છે. (૩) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર :— અળશીનું તેનું અને ચૂનાનું નીતરું પાણી એકત્ર કરી ચોપડવું (૪) મૂત્રદાહ ઉપર :— અળશી ચાર તોલા લઈ તેમાં ૧૬ તોલા પાણી નાખી, સારી રીતે ઉકાળી ગાળી પીવા માટે આપવું. (૫) ગુદામાં હરસના મસા સૂચ ત્રાસ આપના હોય તો :— અળશીનું તેલ દર વખતે ૫ તોલા પ્રમાણે દિવસમાં બે વખત લેવાથી ઝાડો સાફ થઈને મસા હલકા પડે છે (૬) પ્રમેહ, પેશાબની બળતરા અને મૂત્રમાર્ગના તમામ રોગ ઉપર :— અળશીનો કાઢો અથવા સાકર મેળવીને અળશીનું ચૂર્ણ આપવું, અથવા અળશી અને જેડીમધ એ બળખળના બિના પાણીમાં ચાર કલાક ભીજવી રાખી (ઉપર ઢાકણ ઢાકવું અને) થોડું થોડું આખો દિવસ આપવું. (૭) છાતીમાં કફ ભરાઈ ગયો હોય અથવા ફેફસાંનો સોજો હોય તો :— અળશીનો લોટ તવા ઉપર રાખીને તેનાથી શેક કરવો. (૮) પેટમાં મરડો થાય તે ઉપર :— અળશીનો કાઢો આપવો (૯) લિંગદ્રિયથી લોહી પડે તે ઉપર અથવા સગર્ભા સ્ત્રીને પહેલા મહિનામાં ઊલટી અને ચક્કર આવે તે ઉપર :— અળશીના કાઢથી ફાયદો થાય છે.

૩૭ આકડો—સ૦ અર્ક મ૦ ર્ષ. હિ૦ આકડા બ૦ આકદ ક૦ યકકે. તા૦ અર્ક. તુ૦ ચેકામેલ. મલા૦ ચેરિકુ. ફા૦ પુર્ક. અ૦ ઉપર. ઇ૦ બધગે ટિક્ક સ્વેલોર્ટ. તૈ૦ નીલાબિ લીડે લા૦ બધગેટચા અને કેલેટ્રોપીસ પ્રોસીરા

આ છોડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે એના પાદડા બહુ અને વડનાં પાદડા જેવડા મોટા હોય છે. આકડો એ હવનીય દ્રવ્યોમાંનું એક દ્રવ્ય છે આકડાને ફૂલ અને ફળ આવે છે. ફળ પાકવાથી અદર રેશમ જેવું મૃદુ ૩ નીકળે છે, તે ઉપયોગમાં આવે છે. એના લાકડાના કાલસા ઘણા હલકા હોવાથી, દારૂ બનાવવામાં તેનો ઉપયોગ થાય છે સાધારણ અંગ દુખતું હોય તો આકડાનું દૂધ ચોપડે છે એનાં પાદડાં મૃદુ હોવાથી, કેટલાક વર્ષો પહેલા એ પાદડા મોડી અક્ષયે ચીનરવાના કામમાં લેતા હતા; પરંતુ હમણાં કાગળની વિપુલતા હોવાથી, તેનો ઉપયોગ કાઈ કરતું નથી. આકડો :—સારક અને ગરમ છે અને વાયુ, ક્રોધ, ખાજ, ત્રિપ, પ્લીહા, શુદ્ધ, અર્શ, યકૃત, શ્લેષ્મોદર, કૃમિ, એનો નાશ કરે છે. + ઉપયોગ—(૧) વાયુથી અંગમાં સણકા આવતા હોય

— અળશી એ દષ્ટિ, પાચનશક્તિ અને વૃષણને નુકસાન કરે છે એનો ઉતાર ઘાણા, સિક્ક બિખીન અને મધ છે, પ્રતિનિધિ—મેથી અને માત્રા ૧૦ માસાની છે

+ આકડાની યોજા અને ગતી એવી બે બાબત છે કેટલાક ઘોળા આકડાને જ મદાર તરીકે સ્વીકારે છે; પરંતુ પડિત નરહિત્તના રાજનિવટના આધારે શ્રીમાન પદેજી પોતાના મરાઠી બૃહન્નિવટમાં ન ૫૫૯ તથા ૫૬૦ થી યોજો અને ગતો એમ બે આકડા તેમ જ ન ૫૬૧-૫૬૨ થી મદાર (આકડાના ખીન લેદ) ના પણ રાજક ગતો મદાર અને યોજો મદાર એમ બે લેદ સ્વીકારે છે પડિત મદારમાં પણ અભિનવ નિવટમાં એને જ મળતા રહે છે.

આકડો યકૃત અને ફેફસાંને નુકસાન કરે છે એનો ઉતાર શ્રી અને માત્રા ૩ માસાની છે, તેમ જ એનું દૂધ ઉપવિષ છે આકડાના મૂળની છાલ આપવાથી ગરીરની અદરનો પ્રસ્વેદ (પ્રવાહી) ઘણો જ નીકળે છે ચામડીના રોગમાં અને પેટની અદરના અવયવ મોટા યથા હોય તથા પેટના કૃમિ, ખાસી અને જલોદર આદિ રોગોમાં ઉત્તમ અસર કરે છે આકડાનું દૂધ આપવાથી તીવ્ર જીલ્લાય લાગે છે અને રાગીર ઉપર ચોપડવાથી ચામડી ગતી યઈ તથા છે એના ફૂલ પાચનશક્તિ વધારનાર, કૌવત આપનાર અને પેટના દર્દનો નાગ કરનાર છે, એમ નિશ્ચય કરેલ છે, તેમ જ ખાસી, શ્વાસ, સળેખમ અને અરુચિમાં અપાય છે એની જડની છાલ આકડાના દૂધમાં ભીજવીને સૂકવી લેવી પછી આ છાલને દેવતામાં નાખી એની ધૂણી શ્વાસરોગમાં લેવાથી દર્દ મટી

તો :—આકડાના પાદડાને એક કરવો (૨) ઉધરસ અને ધાસ ઉપર :—આકડાના ફૂલમાના કાટા (રવાઈડાં) અને મરી, એકત્ર વાટી ગોળીઓ કરવી અને તે આપવી અથવા આકડાની રૂ ખો અને ફૂલ એકત્ર વાટી તેનો ગોળમા પાક કરી ખવડાવવો (૩) કમળા ઉપર :—આકડાના મૂળ ચોખ્ખાના ધોવરામણમા ઘસી નાકમા તેનું ટીપું પાડવું. (૪) આકડાના વિષ ઉપર :—આમલીનો પાલો વાટી લેપ કરવો (૫) મસ્તકવાયુ ઉપર :—આકડાના પાકેલા પાદડા માથે બાધવા. (૬) આધારીશી ઉપર :—આકડાના મૂળનો ધુમાડો નાકે સૂઘવો (૭) અપરમાર અને ચહેલું મસ્તક ઉતરવા માટે :—આકડાના દૂધમા વગડાઉં છાણુની (અડાયાની) રાખ ભીજવી સૂકવવી અને તે છીકણી પ્રમાણે સૂઘવી, એટલે છીકો આવી મગતક બિતરે છે ઉતાર—ધી સૂત્રવું (૮) કૂતરાના વિષ ઉપર :—આકડાનું દૂધ, ગોળ અને તેલનો લેપ કરવો. (૯) સોજા ઉપર :—લોહકાટ અને આકડાના પાદડા ભેસના મૂત્રમા વાટી, સોજા ઉપર લેપ કરવો. (૧૦) સર્પ પ્રકારના વિષ ઉપર :—આકડાના મૂળ ઠંડા પાણીમા ઘસી પાવા આકડાના કુમળા પાદડા ૬-૭ લઈ તેનો રસ કાઢી વી નાખી પાવો (૧૧) વાયુનો સોજો અને ઘૂંટણ રહી ગયા હોય તે ઉપર :—આકડાનું દૂધ ત્રણ દિવસ ચોપડવું (૧૨) હરસ ઉપર :—આકડાના અને આમલીનાં લાકડાનો અગ્નિ કરી તે ઉપર અજમેા નાખી, તેની ધૂણી મસાને આપવી (૧૩) ટાઢિયા તાવ ઉપર :—આકડાના કુમળા પાદડા પાનમા ખાવા (૧૪) કણ્ડશૂળ ઉપર :—આકડાના પાકેલાં પાદડાને ઘી ચોપડી દેવના ઉપર શેત્રા અને તેનો રસ કાઢી તે કાનમા પાડવો. (૧૫) ગંડમાળ ઉપર :—આકડાના દૂધમાં હીરાકશી અથવા કોલિંજન ઘસી લેપ કરવો. (૧૬) ગુડધી (ઢીંચ-ણના સોજા) ઉપર :—આકડાનું દૂધ ચોપડવું (૧૭) શ્લીપદ (પગ કિંવા હાથ જડા થાય તે) રોગ ઉપર :—આકડાના મૂળ કાજમા વાટી લેપ કરવો (૧૮) વીંછીના વિષ ઉપર :—

નય છે વ્હીપ અને અટકાવના રોગોમા જરૂની હાલ ગાયની છાગમા વસીને લગાડવાથી આગમ થાય છે, એમ ચક્રતમા લખ્યું છે મીર મહમદુલ્લેન કહે છે —આકડાનું દૂધ આમલીને લાલ કરી પ્લાસ્ટર (કોક્ષા) ઉકાવનાર, કકને કાઢનાર, વાળનો નાગ કરનાર તથા બધી નતમા દૂધ જેવા રસોમા બધાથી વિશેષ ગરમ (તેજ) ગણાય છે ઔપધિની રીતે ફાફર મટાડે, હરસને જડથી ખોલે અને દાંત પોલા પડી ગયા હોય અને દુખ થતું હોય તો એનું દૂધ મધની સાથે મેળવીને એમા થોડું ૩ ભીજવી ફાતની નીચે રખાય છે મિઠા અળુલ ઉમીદ કહે છે —આકડાના દૂધને કાઢના ગેગમા તથા કલેજુ અને બરોળ વધી ગઈ હોય તો આ પ્રમાણે આપવું —અનાજના ફાણા તેમા ભીજવીને સૂકવી તે ખાવાને આપવા (જે લાગશે) સાધાનું ફર્ અને સોજા ઉપર ચોપડવાને આકડાનું દૂધ સાધારણ ઇલાજ તરીકે વપરાતું આવે છે, તેમ જ પાફડા થોડાક શેકી તે કામમા આવે છે ગરીબના જે ભાગમા લકવો થયો હોય તે ભાગ ઉપર તેલમા રોટીને તે તેલ ચોળવું ત્રણમા અકુર (૨૪) ન આવતો હોય તો સૂકા પાફડાનું ચૂર્ણ નાખવાથી બહુ જ જલદી અકુર આવે છે ડૉ અન્સલી કહે છે —આકડાના પાફડા અને મૂળમાથી જે દૂધ જેવો રસ નીકળે છે તે સુકાયા ખાઈ આપવાથી બહુ જ જલદી જીલાબ લાગે છે અને રારીરને સુધારનાર ગણાય છે તામીલ વેદ આને સર્વે કાઢમા અલ્પ ત ગુણકારી માને છે મિ પ્લેક્ટર હાલમા ગરીર સુધારવાનો, નવ્રત કરવાનો અને ગરીરમાથી બગાડ કાઢવાનો ગુણ બતાવે છે ડૉ હીમક હાલમાથી નીકળેલા દૂધ અથવા ગસને સૂકવી, આપવાથી ઉત્તમ અને અધિક ગુણકારક કહે છે ડૉ ડક્નના મત પ્રમાણે એમા બિલટી કરવાનો ગુણ છે ચરકાચાર્યે એને ભેદનીય, પ્રસ્વેદ લાવનાર, બિલટી કરનાર, ડકડર, ચોનિર્તોપનાગક, પિચકારી મારવાને ઉપયોગી અને એના બીજા મૂત્ર લાવનાર હોવાનું નિશ્ચય કરેલ છે સુચુત પણ દ્રમિહર, ત્રણશોધક અને વાતવિકારનાગક ગણાવે છે

ઉનાળાના તાવમા લોકો એના પાફડાને રોટીને રસ કાઢી ગરીર ચોપડી પરસેવો લાવે છે એથી તાવ નય છે દુખતા માથા ઉપર એના પાફડા ધી ચોપડી રોટીને બાધે છે ઉનાળાની લખમા દેવનાના કોલસા ઉપર એના પાફડા ખૂબ પાથરી તેને તપવા દઈ તેના પર ફરદીને બિઓ રાખી તેના ઉપર ગાયની છાગ નાખતા નય છે અને તે પાફડા ખુદાવે છે, આથી પણ લખનો તાવ સત્વર પલાયન કરે છે આને લાછો આપી કહે છે આમ બુદ્ધિપૂર્વક ચોજના કરવાથી, આકડો મહાન ઔષધ (અમૃત)નું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે એના મૂળ ઉનાળે કાઢી રાખી તેનું ચૂર્ણ ચાર માસા બેના પાણીમા આપવાથી, પરસેવો આવી તાવ નય છે તેમ જ અટકો તોલો આપવાથી બિલટી થઈ હડકાયા ક્ષતરાના દરદમા છાતીમાથી વિકાગ (કોથળી) બહાર કાઢીને ફરદીને બચાવે છે ફરદ ગયા પછી ધી અવશ્ય પાણુ જોઈએ ઘણીક ભરમો એના દૂધમા તૈયાર કરે છે

આકડાનુ મૂળ ધમ્નીને ચોપડવુ (૧૯) મોઢા ઉપર કાળાગ હોય છે તે ઉપર લેપ :—આકડાના દૂધમા હળદર વાટી તેનો લેપ કરવો (૨૦) કુર્ણુશૂળ ઉપર :—આકડાના અંકુર લાવી લીમડાના રસમા વાટી તેમા થોડું તલનુ તેજ અને સિંધવ નાખી ગોળો કરવો પછી થોરિયાનુ લાકડું થોડું કાતરી, તેમા તે ગોળો ઘાલી, તેની આસપાસ થોરિયાના પાદરા વીંટાળી તે ઉપર થોડી માટી ચોપડી, પુટ-પાકટિએ હલકો અગ્નિ દેવો, પછી તે ગોળો બહાર કાઢી, પાદરા દૂર કરી કાષ્ટ સુકાં પીલી, રસ કાઢી તે કિરિયત્તુ ગરમ કરીને પછી કાનમા પાડવો; એટલે દુસ્તર કાળું પીડા દૂર થશે. (૨૧) સર્પના વિષ ઉપર :—આકડાના છોડના પાદરા આકડાના દૂધમા વાટી ગોળોઆ કરવી અને તે ગોળો પ્રત્યેક ઘડીના અતરે આપવી અથવા મૂળ ઘસી પાવા (૨૨) શીઘ્ર પ્રસૂતિ માટે :—આકડાના મૂળ આકડાના પાદરામા વીંટાળી, અખોડામા ખોસવા પ્રસૂતિ થયા પછી તુરત છોડી નાખવા (૨૩) મૂત્રાઘાત ઉપર :—આકડાના દૂધમા બાવળની છાલનુ થોડુ ચૂર્ણ મિશ્રિત કરી, તે મિશ્રણ દૂડીની આસપાસ અને પેડુએ ચોપડવુ એ યોગથી ચાર ઘડીમા મૂત્ર છૂટરો (૨૪) બદ્ધ ઉપર અને હરેકે ગાંઠ ઉપર અનુભવસિદ્ધ ઉપચાર :—આકડાના દૂધમા કાથો અને રેવ ચીનો શીરો ઘસી ચદન જેવુ બહુ, ગાંઠ ઉપર દિવસમા બે વાર એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ લેપ કરવો, એટલે ગાંઠ નરમ પડી ખેસી જશે (૨૫) શ્વાસકાસ ઉપર :—આકડાના પાદરાનો રસ એક તોલો કિંવા બે તોલા પાવો, એટલે ઊલટી થઈ કફ-પિત્ત પડશે. ઉતાર ઘી અથવા ઘી અને લાત. (૨૬) વાળા ઉપર :—આકડાના દૂધનો લેપ કરવો (૨૭) સોજો, વાયુ અને ત્રિદોષ ઉપર :—આકડાના પાદરા અને લોહકાટ લેસના મૂત્રમા વાટી, સોજા ઉપર લેપ કરવો (૨૮) રક્તગુદ્મ ઉપર :—આકડાના ફૂલ તેલમા તળી ખાવા, એટલે ગુદ્મ ઓગળી, રક્તસ્રાવ થઈ નીકળી જાય છે. (૨૯) વાતરોગ ઉપર અર્કાદિ કથાથ :—અર્કના મૂળ, ધમાસો, કગિયાતુ દેવદાર, રાત્ના, નગોડ, વજ, અરણી, સરગવો, લીડીપીપર, પીપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રો, સૂઠ, અતિવિષ, લાગ એનો કાઢો કરી પાવો; એટલે તીવ્ર ત્રિદોષ, વાયુ, દાત બધ થઈ જણા, અંગમાંનું શૈત્ય (શીતાગ) શ્વાસ, કાસ, સૂતિકારોગ અને વાતરોગ એનો તત્કાળ નાશ થાય છે પ્રકાર બીજો :—ઉપર બતાવેલા કાઢામાના અતિવિષ, ધમાસો, અરણી અને સૂઠ એ દ્રવ્યો બાદ કરી બાકીનાં લેવા તથા તેમાં સાટોડી વધારી કાઢો કરી પાવો તે સુષ્પ્તવાત (સુત્રારોગ), નાના પ્રકારના વાયુ, શૈત્ય, અપસ્માર, એઓનો નાશ કરે છે ત્રીજો પ્રકાર :—આકડાના મૂળ, મૂઠ, મરી લીડીપીપર, ભારગમૂળ, રીગણી, કાકડાશિંગ, પુષ્કરમૂળ, એ સર્વ સમલાગ લઈ, ગોમૂત્રમા કાઢો કરી પાવો એ કાઢો શીતાગ, સન્નિપાત, મેહ, શ્વાસ, કફવૃદ્ધિ, ઉધ્વસ એઓનો નાશ કરે છે (૩૦) સોજા ઉપર અર્કાદિ લેપ :—આકડાના મૂળ, સાટોડી અને કડવા લીમડાની છાલ એકત્ર ઘસી લેપ કરવો અથવા એનો કાઢો પાવો અને કાઢાના પાણી ત્રે વાર વાર સોજો ધોવો (૩૧) વાતવિકાર ઉપર :—વાયુથી ગાંઠ ગયેલા અગતે આકડાના દૂધનો લેપ કરી, તે ઉપર રાઈનુ પ્લાસ્ટર મારવું તથા ઉપર એક પાદડું મૂકી ચોવડા કપડાથી પાટો મજબૂત બાંધવો, આ પ્રયોગથી વાયુબદ્ધ થયેલુ શરીર ત્વરિત છૂટું થાય છે (૩૨) ઉરુસ્તંભ ઉપર :—આકડાના મૂળ ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૩૩) શોફોદર ઉપર :—આકડાના એક પાકેલા પાદરાનો રસ ઘીમા પાવો. દિવસ ૩ પથ્ય-દૂધ અને લાત (૩૪) પ્લીહોદર ઉપર :—આકડાનાં પાદરા અને સિંધવ માટલામા ઘાલી મોઢું બધ કરી નીચે અગ્નિ સળગાવવો, પછી તે ખાર દહીના પાણી સાથે પાવો. (૩૫) શ્વાસ ઉપર :—આકડાનાં મૂળિયા, ગાંઠ અને લીડીપીપર એમને ખરલ કરી મધમા ખોરના ઠંળિયા જેવડી ગોળોઆ કરી ખાવી (૩૬) કંઠસર્પ ઉપર :—આકડાના લીલા મૂળોની છાલ લાવી તેને મધ સાથે ખાવાના પાનમા મૂકી તેની બીડી કરી ખાવી અથવા તે પાનના બીડાનો રસ પીવો +

+ પ્રમાણ—સુકાવેલા મૂળ છાલના ચૂર્ણની માત્ર ૧ થી ૩ રતી દિવસમા ૩ વાર રસાયન, બલ્ય, સ્વેદનન અને કંકન ગુણુ માટે ૧૫ થી ૩૦ રતી વમન કરાવવા માટે દંધની માત્ર ૧-૨ રતી આકડાનુ મૂળ એપ્રિલ અને મે માસમા ખોદી જલદી થોડા પાણીથી ઘોઈ ખુદ્ધા વાયુમા છાંયે સુકાવી લેવુ દંધ સુકાયા પછી એની છાલને કાઢી સુકાવવી પછી બૂચ જેવી છાલને કાઢી નાખવી, માત્ર અતરછાલ રહેવા દેવી

૩૮ આગિયો—સં તીક્ષ્ણાગ્નિ. હિં દાદમારી. કં યુચીંગિઝ. લાં એમાનિયા એસીફરા. મં આગ્યા, આગિનજુટી, ગુરેન. તેં અગ્નિવેદપાડુ તાં કરતૂરી વગેરે.

આગિયાના છોડ શુમારે હાથ દોઢ હાથ જિંયા વધે છે એના પાદડા ઝાઈના પાદડા જેવડાં હોય છે અને આકારે પણ તેવા જ હોય છે એ છોડ ઉપર સકેદ રગનાં નાના ડીટા આવે છે. તે શરીરને અડકે તો શરીરે આગ જીટે છે. નાગલી, કાદરા વગેરે ધાન્યોના ખેતરમા એ છોડ ઘણા થાય તો તે આખુ ખેતર બળી ન્ય છે; એટલી આ છોડની આગ હોય છે. એ ઉપરથી એનું ‘આગિયો’ એવું નામ યોગ્ય છે આગિયો*—બલકર, કડવો, તીખો, વિખંધનાશક, હઘ, ઉષ્ણ, બસ્તિશુદ્ધિ-કારક અને રક્તપિત્ત, અરોચક વગેરેનો નાશ કરે છે. (૧) કાદરાના વિષ (મીણા ચડ્યો હોય તે) ઉપર:—આગિયાના છોડનો રસ પાણી નાખી કાઢવો અને તે રસ અડધો શેર સુધી આપવો ઢારને આપવો હોય તો ચાર શેર સુધી આપવો. છોડવા સુકાયેલા હોય તો તેને ખાડી તેની બૂટ્ટી કરી પાણીમા ઉકાળી તે પાવુ (૨) જવર ઉપર:—આગિયાના છોડ, નાગરમોથ અને સૂંઠ, એનો કાઢો આપવો. (૩) લુતી(કરોળિયા)ના વિષ ઉપર:—આગિયાના સુકાયેલાં પાદડા તોલો ૧, કાજળીના સુકવેલા પાદડા તોલો ૧ અને અધેડાના પાદડા તોલો ૧ લઈ, તેની કાળી રાખ બનાવવી અને તે કસૂંબીના બિયાના તેલમા ખરલ કરી લગાડવી

૩૯ આદુ—સં આદ્રક. હિં અદ્રક-ખ, બં આદા કં અલ્લં કાં જીજીબીલવર અં જીજીબીલધનખ ઈં જીજર. મં આલે લેં જિંઝીબર ઓકિસિનેલ.

આદાનો છોડ શુમારે એક હાથ જિંયો વધે છે તે વધવા માડે એટલે તેને એકલા પથરાયલા મૂળિયાં આવે છે. આદુ સૂકવી તેની સૂંઠ કરે છે. સૂંઠનું તેલ નીકળે છે બગાળા, મદ્રાસ અને જમ્બૈકા એટ વગેરે ઠંડાણેથી પુષ્કળ સૂંઠ અહીં આવે છે. આદુ સૂંઠ કરતા સૌમ્ય છે આદાનો પાક કરે છે તેને ‘આદાપાક’ કહે છે આદુ:—પાયક, સારક, અગ્નિદીપક, રુચિપ્રદ અને કઠંને હિતકર છે એ સોજો, કક, વાયુ, કંઠરોગ, ઉધરસ, દમ, આનાહવાયુ, મલમધ, વાતિ અને શળ, એનો નાશ કરે છે. x (૧) આદાપાક:—આદાનો રસ કાઢી તેમા પાણી નાખવું પછી સાકર નાખી પાક

એ છાલને સુકાવી ખાડીને ગીગીમા ચૂર્ણ ભરી લેવું ગુણધર્મ—મૂળની છાલ, દૂધ, ફૂલ અને પાનના ધર્મમા થોડો કરક છે, એટલે બધાનો ધર્મ અલગ અલગ લખ્યો છે મૂળની છાલ કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, દીપન, પાચન, પિત્તસ્રાવી, સ્વેદજનન, કફ, વામક, સક્રોચવિકાસપ્રતિબધક, રસત્રયિ અને ત્વચાને ઉત્તેજક, જીવનવિનિમયક્રિયાને ઉત્તેજક, બલ્ય અને રસાયન છે. મોટા પ્રમાણમા વામક, રેચક અને દાહજનક છે નાના પ્રમાણમા હોળરીમા સ્પષ્ટ ઉત્તેજક છે. એ કારણથી આમરસનુ યોગ્ય વહન થાય છે મોટી માત્રામા વમન કરાવે છે, સાથેસાથે રક્તમા જલની મળી ન્ય છે પછી શ્વાસોચ્છવાસકેદ્રમા અને વમનકેદ્રમા પહોંચીને તે પર કાર્ય કરે છે, તેમ જ ત્વચા દ્વારા બહાર નીકળતી વખતે ટ્રેગિકાઓનુ વિકાસન કરે છે વામક ધર્મ સીવો હોળરી માગ્કત તથા બીજી રીતે વમન કેદ્રસ્થાનથી પ્રાપ્ત થાય છે સ્વેદજનન ધર્મ અત્યુત્તમ છે આનાથી બહુ જ પરસેવો આવે છે આવી જ રીતે કફ ધર્મ પણ ઉત્તમ છે સક્રોચવિકાસપ્રતિબધક ધર્મ સાધારણ છે જે શ્વાસનલિકા ઉપર સ્પષ્ટ જણાય છે રસાયન (શોધન) ધર્મ પારાના સમાન ઉત્તમ છે ચક્રતની ક્રિયા સુધારે છે પિત્તસ્રાવ ઉત્તમ પ્રકારે થાય છે જીર્ણીજીર્ણી ત્રિયિઓને ઉત્તેજના મળવાથી રસ સારી રીતે તૈયાર કરે છે, જેથી જીવનવિનિમયક્રિયાને ઉત્તેજના મળે છે એ રીતે ગરીર બળવાન બને છે એ ધર્મના કારણથી આકડાને ઉત્તેજક બલ્ય કહેલ છે ફૂલ, દીપન, પાચન, કફ અને સક્રોચવિકાસપ્રતિબધક છે મૂળની છાલના કરતા આ ધર્મ વધારે સ્પષ્ટ છે દૂધ વધારે પ્રમાણમા લગાડવાથી ફાહ થઈ કોલ્ડો થઈ આવે છે, પાતળો લેપ કરવાથી વા ખરી ન્ય છે અને થોડી વેદનારથાપનક્રિયા કરે છે ઉદરસેવન કરવાથી જીભાણ લાગે છે ગુણધર્મ લગભગ છાલ જેવો છે, પરંતુ આ વધારેઓછા ગુણ દર્શાવે છે છાલ યોગ્ય કામ કરી આપે છે પાન વાતહર શોથહર, પ્રણશોધન, પ્રણરોપણ અને આનુલોમિક છે પાનનુ ચૂર્ણ જીર્ણ પ્રણ પર છાટવાથી પ્રણમાના દૂષિત અકુર નષ્ટ થઈને પ્રણ જલની સ્પર્શ ન્ય છે

—સ્વાં કૃષ્ણાનંદ

* આગિયો નાનો અને મોટો, એમ બે તરેહનો થાય છે વળી આ નામનુ જતુ થાય છે તે તો જીંદ એ જતુ કોઈ કોઈ વાર રાત્રે અગારા જેવું ફરવું જણાય છે

x કુષ્ઠ, પાહ, મૂળકૃષ્ણ, રક્તપિત્ત, પ્રણ, પિત્તજવર, દાહ, એ રોગોમાં અને ગરમીમા તથા શરદઋતુમા

કરવો. તેમા કેસર, એલચી, જયફળ, જવંત્રી અને લવંગ નાખી તે બરી નાખવો. આ પાન ધ્યાન. કાસ, અગ્નિમાઘ અને અરુચિ ઉપર પ્રશસ્ત છે (૨) અગ્નિપ્રદીપ્તિ ઉપર:—આદાનો રસમા લીંબુનો રસ અને મિંધવ નાખી પ્રાશન કરવું, એટલે અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. વળી તે વાયુ મલબદ્ધતા અને આમવાતનો નાશ કરે છે (૩) મૂર્છા—વાયુનો ઝાટકો આવે તે ઉપર:—સૂઠ ઘસી અઘન કરવું. (૪) યોનિશૂળ ઉપર:—ચંદની બૂટી એટિંગ તેલમા કાલવી લેપ કરવો અથવા સૂઠ અને એરડમળનો લેપ કરવો (૫) અગ્નિપ્રદીપ્તિ ઉપર:—ચંદ અને જવખારતું ચૂર્ણ ઘીમા અથવા ગરમ પાણીમા આપવું. (૬) આમવાત ઉપર:—એરડમળના રસમા સૂઠનું ચૂર્ણ કાલવી ગોળો કરી તે ઉપર એરડમળ પાંદડું વીટાળી, ઉપર કપડાગાટી ઢી, પુટપાકૃતિ પ્રમાણે તે ગોળો દેવતામા પકવી, પછી બહાર કાઢી પીલી, રસ કાઢી, તેમા મધ નાખી આપવો. (૭) આમવાત અને પેટશૂળ ઉપર:—મહત્તા કદામા દિવલ (એરડી તેલ) નાખી આપવું તેથી આમવાત, કમર અને પીઠ એ ઠેકાણાનું ગળ તેમ જ મર્ગગમન અને પેટશૂળ સારા થાય છે. (૮) સંગ્રહણી, આમ, પ્લીહા અને આમવાતાદિ ઉપર:—ચંદની બૂટીને પાણી સાથે ચટણી માફક પીસી પછી ઘીમા તળવી, તે ઘી સાથે સેવન કરવાથી પ્લીહા, આમવાત વગેરે દૂર થાય છે, વાયુનો નાશ થાય છે અને સંગ્રહણી ગેગ મત્વરે જાય છે. (૯) કાસધાસ ઉપર:—આદાનો રસ મધમા નાખી પાવો અથવા ચૂદ અને પ્લાલીનો કાટો મધ અને સાદા નાખી પાવો. (૧૦) વૃષણવાયુ ઉપર:—આદાનો રસ મધ નાખી પાવો; એટલે અગ્નિપ્રદ અને સજેખમ પાવું દૂર થાય છે (૧૧) અતિસાર ઉપર:—આદાનો રસ નાલિએ (ફૂટીએ) ગોપડવો; એટલે દુઃસ્વાપ્ન અતિસાર પણ નાશ પામે છે. (૧૨) ઉદરરોગ ઉપર:—પાણી અને આદાનો રસ સમભાગે પાવો. (૧૩) અગ્નિમાંઘ ઉપર:—આદાનો રસ અને લીંબુનો રસ સમભાગે લઈ તેમા તેના પ્રમાણમા સિંધવ મિશ્ર કરી, ભોજન પહેલા પ્રાશન કરવું, એટલે અગ્નિમાઘ દૂર થાય છે ભોજનનારભે એ ત્રણે પદાર્થ પ્રાશન કરવાથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈ જાય, કંઠ અને હૃદયની શુદ્ધિ થાય છે. અગ્નિપ્રદ સોજો, મલાવજલ, ધાસ, કફ, ઉધરસ, વાયુ વગેરેનો નાશ કરે છે અને ધાતુવૃદ્ધિ થાય છે. (૧૪) ગલ્લિષ્ણીના વિષમજ્વર ઉપર:—એ અથવા ત્રણ માસા સૂઠ બકરીના દૂધમા વાટી આપવી. (૧૫) ભૂખ ન લાગતી હોય તે ઉપર:—ચંદનું ચૂર્ણ ૧ માસો લઈ તે બે તોલા પાણી સાથે આપવું. (૧૬) ઉધરસ ઉપર:—આદાનો રસ, લીંબુનો રસ અને મધ સમભાગે કરી તેમા લીંડી-પીપર નાખી, દિવસમા બે ત્રણ વખત તે મિશ્રણ આપવું. (૧૭) જાણીજ્વર માટે:—છાશની પરાશમા (આછમા) સૂઠ ઘસી પાવી. દિવસ ૨૧. (૧૮) અમ્લપિત્તને માટે:—સૂઠ, આબળાં ખડીસાકર સારી રીતે બારીક ખરલ કરી સવારમા ખાવો. (૧૯) હૃદરોગ, અગ્નિમાંઘ, ધાસ, કાસ, અરુચિ, સજેખમ, ઉદરરોગ, પાણી થકી થતું શૂળ, એ ઉપર:—સૂઠનો કાઢો આપવો, એથી કાતિ, ચિત્ત અને નેત્ર પ્રસન્ન રહે છે. (૨૦) હુરસ ઉપર:—સૂઠનું ચૂર્ણ છાશમા નાખી આપવું (૨૧) નાસારોગ ઉપર:—સૂઠ બે તોલા લઈ તે અર્ધો ગેર પાણીમાં નાખી ઉકાળવી અને તે બે વખત પાવી (૨૨) સજેખમ ઉપર:—આદું અગર સૂઠ, તજ અને ખડી-સાકર એનો કાઢો આપવો (૨૩) અમ્લપિત્ત ઉપર:—સૂઠનું ચૂર્ણ ૬ માસા અને ગેર ૧ તોલા લઈ નાગરવેલના પાનના રસમા ખરલ કરી. વટાણા જેવડી ગોળાઓ કરવી. દરરોજ બે ગોળાઓ સવારસાંજ દૂધ અને પતાસામા ખાવી (૨૪) પરિણામશૂળ ઉપર:—સૂઠ, તલ અને ગોળ

આદુંનું સેવન સર્વિંત છે, કારણ તે લય કરે ફળ આપે છે એનો પ્રતિનિધિ સૂઠ અને ઉતાર કપૂર તથા મધ છે.

આદું રસમા અને પાકમા શીતળ, મધુર, ચરપક, ગરમ અને હૃદયને હિતકારી છે કાળ અને સિંધા-લણ કે મીઠા સાથે આદું પાચક, અગ્નિદીપક તથા મલબધ અને આમવાતનું નાશક છે એકલા મીઠા સાથે અગ્નિદીપક, રુચિકર, પ્રિય, સારક તથા સોજો, વાયુ અને કફનો નાશ કરનાર છે. ભોજનના પહેલા લક્ષણ કરેલ આદું કંઠ અને જીભને શુદ્ધ કરે છે જળીરી લીંબુ અને સિંધાલણ સાથે મુખની શુદ્ધિ કરે છે જમવા અગાઉ મીઠા સાથે આદું હમેશાં પથ્ય છે

એક્ટ્ર કૃતી, ગાયના દૂધમા બાકીને આપવા. (૨૫) બાળકોની આમસંઘ્રણી ઉપર—
 સૂઠ ઠંડા પાણીમાં ચંદનની પેટે ઘસી તેટલુ ઘી અને ગોળ અથવા ખડીસાકર નાખી
 સીંચવી, ચાટણુ તૈયાર કરવું અને થોડુ થોડુ વખતોવખત ચટાડવું એ મોટા માણસને
 પણ આપવું (૨૬) શ્વેત પ્રદર ઉપર :—દરોજ પ્રાતઃકાળે અને રાત્રે સૂતાના વખતે
 પ્રત્યેક ૧૪ તોલા ગાયના દૂધમા ૨૧ તોલા પાણી અને ૪ માસા ચૂઠ નાખી દેવતા ઉપર
 તપાવી, પાણી બાળી ૧૪ તોલા અથવા તેથી થોડુ કમી દૂધ અવશિષ્ટ રહ્યા પછી તેમાંથી સૂઠના
 ટુકડા કાઢી નાખી તેમા ૪ માસા ખડીસાકરની ભૂટી મિશ્ર કરી આપવું આ પ્રમાણે ૨૧
 દિવસ મેવન કરવાથી, બ્લેસદાર શ્વેત પ્રદર પણ નક્કી નાશ પામશે. (૨૭) વીર્યવૃદ્ધિ માટે :—૧
 તોલો સૂઠની બારીક ભૂટી કરી, એક વાસણ દેવતા ઉપર મૂતી, તેમા બે તોલા સુધી ઘી નાખવું તે
 ઘી સારુ તપ્યા પછી તેમાં આ સૂઠની ભૂટી નાખી લાલ થાય ત્યા સુધી તળી અને ૧ તોલો ગોળ, ૫
 તોલા પાણીમા મેળવી, તે પાણી તેમા નાખી, પાણી બળી જઈ શોરા જેવું થાય ત્યા સુધી અથવા
 છૂટું થાય ત્યા સુધી હલાવતા ગહી પાકું કરવું એ દરોજ પ્રાતઃકાળે એક વખત ૧૪ દિવસ આપવું;
 એટલે શરીરમાનો વાતસંચાર, શરીરમા કળતર થવી, અગ્નિમાદ, અતિસાર, આમાશ અને પિત્ત-
 વિકાર એ સઘળા રોગ દૂર થાય છે (૨૮) આંખો દુખવા આવે છે તે ઉપર :—સૂઠ અને કંચા
 લીમડાના પાદડા એકઠા વાટી તેમા થોડો સિંધવ નાખી તેની થેપલી કરી, તે થોડી ગરમ કરી
 આંખો ઉપર બાધવી. એટલે સોજે અને દુઃખ દૂર થાય છે (૨૯) આદારીશી ઉપર :—પાણીમા
 અગર દૂધમા સૂઠ ઘસી તેનું નગ્ન કરાવવું અને લેપ કરવો, અથવા આદુ અને ગોળ એકત્ર કરી
 તેની પોટલી કરી નાકમાં તેનો રસ નીચોવવો, એટલે ત્વારત ગુણુ આવે છે. (૩૦) સોજા ઉપર :—
 સૂઠની ભૂટીની ગોળમા ગોળી કરી સાટોડીના રસમા અથવા કાઢામા આપવી (૩૧) કટિ, ઉર,
 પૃષ્ઠ, ત્રિક (ખરડાનું હાડકું) માંનો વાયુ, ગુલ્મ, શૂળ, શૂઘ્રસી, ઉદાવત અને હનુગ્રહ
 ઉપર :—આદાના રસમા અથવા બિલ્વેરાના રસમા ઘી નાખી આપવું (૩૨) કંકરોગ ઉપર :—
 સૂઠ અને તેથી ચારગણી ખડીસાકર મેળવી તેનો કાઢો કરી આપવો, (આ હૃદરોગ ઉપર પણ
 આપવો) અથવા આદાના રસમા બમણી ખડીસાકર અથવા ગેળ નાખી ચાટણુ કરી આપવું; (આથી
 શરદીના ચેગથી જે ધચરકા આવે છે તે દૂર થાય છે.) અથવા આદાનો રસ, મધ અને સાકર એકત્ર
 કરી આપવું (૩૩) ભાગ પર ઉતાર :—ગાયના દૂધમા સૂઠ આપવી અથવા સાત વખત ઠંડા પાણીમાં
 ૧ તોલા સુધી સૂઠ ઘસો આપવી. (૩૪) આંખમાં શ્વેત ફૂલ પડે છે તે ઉપર :—ગાયના દૂધમાં
 સૂઠ ઘસી અજન કરવું (૩૫) પક્ષઘાત ઉપર :—ગાયનું ઘી ૨૮ તોલા લઈ તેમા સૂઠનું ચૂણું
 ૨૮ તોલા નાખવું. પછી તેમાં છેલેલી લસણની કળીઓ ૨૮ તોલા નાખી જઠરાગ્નિ, બળ વગેરે બ્લેઈ
 એક તોલા સુધી આપવું. એથી પક્ષઘાત, હનુસ્તંભ, કટિભગ, બાહુપીડા વગેરે દૂર થાય છે.
 (૩૬) વાનશૂળ ઉપર :—સૂઠ અને એરંડમૂળ એનો કાઢો કરી તેમા ખાડેલી હિંગ અને સંચળ નાખી
 આપવો (૩૭) આમાતિસાર ઉપર :—૧ તોલો સૂઠ પાણીમા ઘસી તેમા ઘી અને ગોળ તોલો-
 તોલો નાખી, એ મિશ્રણુ સારું પાકુ કરી ચાટણુ બનાવી આપવું (૩૮) ઊલટી ઉપર :—આદાનો
 અને કાદાનો રસ એક એક તોલો મિશ્રણુ કરી આપવો. (૩૯) પિત્તવિકાર ઉપર :—અર્ધો તોલો
 સૂઠની ભૂટી તેમા ૪ ચણોડીભાર સિંધવની ભૂટી મિશ્ર કરી નિત્ય સૂર્યોદય પહેલા પાણીના ઘૂટડામા
 ગળાવવી. (૪૦) બહુમૂત્રરોગ ઉપર :—આદાનો રસ અને ખડીસાકર મેળવી નિત્ય બે વખત આપવો.
 (૪૧) પિત્તવિકાર ઉપર :—૭ તોલા ગાયનું દૂધ લઈ તેમા અર્ધો તોલાથી એક તોલા સુધી સૂઠ
 ઘસવી અને તે દૂધ બાળી માવા જેવી ગોળી કરી નાખી દરોજ રાતે સૂતી વેળા તે ગોળી
 ખાવી; ઉપર પાણી પીવું નહિ. એ પ્રમાણે ઘણા દિવસ આપવું (૪૨) ભ્રમચુક્ર પિત્ત ઉપર :—
 આદુનો રસ બે તોલા અને ગાયનું દૂધ ૭ તોલા એકત્ર કરી અડધું બાળવું અને ખડીસાકરની ભૂટી
 નાખી ઊઘતી વખતે આપવું અથવા આદાનો રસ ૨ તોલા, આમળાનો રસ ૨ તોલા, ખાંડ ૨ તોલા
 અને ત્રાયનું ઘી ૨ તોલા, એ એકત્ર કરી અડધું બળે ત્યા સુધી ઉકાળી હમેશા પ્રાતઃકાળે અને

સાચ કાળે આપતા જવું (૮૩) વાતબ્રમ ઉપર : ચૂંઠ અથવા અજમાના ચૂર્ણની ભગ્ન આપવી. (તપખીર પ્રમાણે હળવેથી નાકમાં સૂઘવી.) (૪૪) આમાંશ ઉપર :—ચૂંઠ, વરિયાળી, ખસખસ અને ખારેક, એ ઔષધો સમલાગે લઈ પ્રત્યેકના એ લાગ કરવા, તેમાંનો એક વીમા તળી પુનઃ સર્વ ઔષધો એકઠા કરી, ફટી ખારીક ચૂર્ણ કરવું અને સર્વ ચૂર્ણ ખરોખર ખાડ મિત્ર કરી એ મિત્રાણુ પ્રત્યેક વેળા ૧ તોલા પ્રમાણે દિવસમાં ત્રણ વખત આપવું. (૪૫) આમવાત ઉપર :—ચૂંઠ ૪ લાગ અને વરિયાળી ૧ લાગ એકત્ર કરી તેમાંથી અડધું વીમા તળી પછી બધાનું ચૂર્ણ કરવું. એ ગોળમાં મેળવી હમેશા સેવન કરવું. (૪૬) અરુચિ ઉપર :—આદુ અને સિંધવ આપવા (૪૭) દંતશૂળ ઉપર :—ચૂંઠની ભૂટી ૧ લાગ, ફટકડી ૨ ભાગ એકઠી કરી દિવસમાં ૨-૩ વખતે દાતે ઘસવી, એટલે જલદીથી ગળ બંધ થઈ જાય છે (૪૮) સન્નિપાતજ્વરમાં મૂર્છા આવે છે તે ઉપર :—ચૂંઠ, મરી અને લીડીપીપર એનું ચૂર્ણ સૂઘવું. (૪૯) દુર્બલ જ્વર ઉપર :—ચૂંઠ અને જવખારનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું (૫૦) સર્વ શૂળ ઉપર :—ચૂંઠ, સાજીખાર અને હિંગનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું એટલે ક્ષણમાં સર્વ શૂળનો નાશ થાય છે (૫૧) ધાત પડે છે તે ઉપર :—ચૂંઠના કાઢામાં હળદર અને ગોળ નાખી તે પ્રાશન કરવું. (૫૨) અગ્નિમાંધ અને કૃમિ ઉપર :—ચૂંઠ અને વાવહિંગનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું.

૪૦ આમલી—સંં ચિયા, મંં ચિય હિંં ઈમલી, અળલી. બંં આમરલ, તેંંતુલ, કંં હુણીસે, હુણસા, હુલીમારા. તેંં ચિતાચેટુ. તાંં પુલિયામારં, પુલિ. તુંં પુંંકેમારા. મલાંં આમલ, ચિંંચા. અંં તમર હિદી. ઇંં ટેમેરીડ ટ્રી. લાંં ટેમેરીડસ ઇડીકા. ઉડિંં કચા

આમલી અમેરિકા, આફ્રિકા અને એશિયા ખંડના ઘણાક દેશોમાં થાય છે. હિંદુસ્તાનના ઘણા ભાગોમાં એ જોવામાં આવે છે. એ ઝાડ મોટા વધે છે, એને આઠમે વર્ષે ફળ આવે છે. આમલી માહ અને કાગણ મહિનાઓમાં પાકું તૈયાર થાય છે. આમલીમાં જે ઠંણિયા હોય છે, તેને કચૂકા કહે છે આમલી ઘરખર્ચ માટે રાખી મૂકવાની હોય તો તેની અદરના કચૂકા કાઢી તેમાં મીઠું નાખી તેના ગોળા કરી રાખે છે આમલી શાક, દાળ વગેરે વણા પદાર્થોમાં નાખવામાં આવે છે. આમલીમાં ખટાશ હોવાથી તે રીતસર ખાવાથી મુખને સ્વચ્છ કરે છે. ભાતમાં ખાવાને આમલીનું પતું કરે છે. નવો આમલી કરતા જૂની આમલી પથ્થકારક છે * કચૂકા જેને ચિયા અથવા

* આર્ય વૈદ્યો આમલીને ઠંડી, પાચક, ઝાડો સાક લાવનાર તેમ જ ઝાડાની કબજિયાત અને તાવમાં અત્યંત ઉપયોગી બતાવે છે આમલીના કાતરા ઉપરની રાખ ખારની માકક ઔષધોમાં રાખ (ખાર) મૂત્રલ અને સારક છે અને પાદડા સોળ ઉપર બાધવાથી સોળે ઊતરે છે. ફૂલ શોથત્ર અને રક્તસ ગ્રાહક છે મખજન અલ અફવિયાનો કર્તા—આમલી લાલ અને ભૂરી એમ બે પ્રકારની બતાવે છે તેમાં રાતી ઉત્તમ છે આમલીના ગર્ભને મુસલમાન વૈદ્યો ગ્રાહી, ખુલાસાથી ઝાડો લાવનાર, પિત્તની ઊલટીને રોકનાર અને ટ્રે દ્વારા પિત્તને કાઢનાર ગણે છે જેને માટે આપવી હોય તો એની સાથે જોમ બને તેમ ખીન્ન પ્રવાહી ઓછા આપવા જોઈએ ગળાની અદરનો સોળે દૂર કરવા આમલીના પાણીના કોગળા કરવાથી ઠીક આગમ થાય છે ચિયા(કચૂકા, ખીજ)માં પણ ગ્રાહી ગુણ છે તથા તેને વાટી પોટીસ કરી ચૂમડા ઉપર બાંધે છે (ઘણું કરી ગરમ પ્રકૃતિના એટલે ખીલ આદિના ચૂમડા ઉપર જ બાધવી જોઈએ) એના પાદડા પાણીમાં વાટી ગાળી તે પાણી પિત્તના જ્વરથી આવનાર તાવ અને પેશાબની ગરમીને માટે આપે છે અને વાટી પોટીસ કરી બાધવાથી સોળે ઊતરી જાય છે તથા દર્દ ઓછું થાય છે આખના પોષણના સોળ ઉપર ફૂલ(મોર)ની પોટીસ બાંધે છે અને ફૂલનો રસ દુધતા હરસમાં ઉત્તમ કાયદો આપે છે આમલીના ઝાડની છાલ ગ્રાહી અને પાચક છે આમલીના ઝાડનો પવન દેશીલોક તદુરસ્તીને તુકસાનકારક ગણે છે અને પુરવાર કરે છે કે, આમલીના ઝાડ નીચે તપ્ત વણા દિવસ રાખવાથી તપ્ત કપડું સડી જાય છે એ જ પ્રમાણે આમલીના ઝાડ નીચે કોઈ કોઈ ઠેકાણે ક્યારેક ખીજ જતના છોડવા પણ નજરે પડે એના ચિયા કેટલાક લોકો શેડીને બાંધે છે, પરંતુ એથી પગતોડું દર્દ થાય છે

ચરકસ હિતામાં—આમલીને ખાટી, પિત્ત રાખાવનાર અને સારક (ઝાડો લાવનાર) ગણી છે

ચક્રદત્તમાં ધ તૂંગ વગેરેનું ઝેર હટાવવાને ખલ્દૂર, દ્રાક્ષ, આમલીનો ગર્ભ, દાડમના ખીજ, ફાલસા અને આમળા, એ સમાનભાગે લઈ ખારીક વાટી તેમાં પાચગણુ પાણી મેળવી ઉકાળી કાઢો કરી આપવાનું લખેલું

ચિચોડા કહે છે તેને ગરીમ લોહી શેકીને ખાય છે, તેમાથી ઉત્તમ પ્રકારનું તેલ નીકળે છે, પરંતુ એનું તેલ કાઢવાને લોક દુર્લભ કરે છે એ કટલું મૂર્ખપણું છે। ભાવસાર અને ભરવાડ લોક કચૂકાની ખેળ (કપડા ઉપર લગાડવાની કાજી) કરે છે. આમલીના ફૂણા પાલાનું શાક કરે છે અને ફૂલોની ચટણી કરે છે આમલીનું લાકડું ચીકણું હોય છે, માટે તેના કુહાડી વગેરેના હાથા પણુ કરે છે આમલીના લાકડાના કાલસા પાડે છે **આમલીનું ઝાડ :—**ગુરુ, ઉષ્ણ, ખાટું, પિત્તકર, કફપ્રદ, રક્તક્રોધન અને વાતનાશક છે, **આમલીનાં ફૂલ :—**તૂગ, ગ્વાદુ, ખાટા, રુચિકર, વિશદ, અગ્નિદીપક અને લઘુ છે; તથા વાયુ, કફ, પ્રમેહનો નાશ કરે છે **આમલીનાં પાંદડાં :—**સોજો અને રક્તદોષનો નાશ કરે છે. **કુમળી આમલી :—**અતિ ખાટી, ગ્રાહક, ઉષ્ણ, રુચિકર, અગ્નિદીપક અને રક્તપિત્ત, પિત્ત, કફ અને રક્તને ક્રોધાવનાર તથા વાતનાશક છે. **જૂની આમલી :—**વાતલ અને પિત્તને કરનાર છે **પાકી આમલી :—**મધુર, સારક, ખાટી, હૃદય, લેદક, મલસ્તંભક, દીપન, રુચિકર, ઉષ્ણ, રુક્ષ અને બસ્તિશોધક છે, તથા વ્રણદોષ, કફ, વાયુ, કૃમિ એનો નાશ કરે છે **સૂકી આમલી :—**હૃદય અને લઘુ છે અને શ્રમ, ભ્રાતિ, તૃષ્ણા, પરસેવો અને કૃમિનો નાશ કરે છે. **નવી આમલી :—**વાત અને કફ કરનારી છે. તે એક વર્ષની હોય તો વાતપિત્તનાશક હોય છે. **આમલીની સુકાયેલી છાલનો ખાર :—**અગ્નિમાદ અને શૂળનો નાશ કરે છે **પાકેલી આમલીનો રસ એટલે ગર :—**ખાટા, મધુર, રુચિકર, વ્રણનાશક અને લેપ કરવાથી સોજા અને પક્તિશૂળનો નાશક છે **આમલીનું પત્તું :—**દાહ અને કફ કરનાર, અતિ ખાટું તથા વાતનાશક છે. તે જ સમભાગે સાકર નાખી કરેલું હોય તો દાહ, પિત્ત અને કફનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ : (૧) દૂઝતા હંરસ ઉપર :—**આમલીની ઉપરની ખડમચડી છાલનું ચૂર્ણ કરી તે કપડાથી ગાળી સવારે અને સંધ્યાકાળે ગાયના અર્ધ મળ્યા દહીં સાથે ખાવું **(૨) ઠંડા (પ્રમેહ) પરમા ઉપર :—**આમલીના ઉપલા છોડની રાખ ૬ માસા નાળિયેરના નવટાક અગરસમા મેળવી દિવસમા બે વખત આપવી આ પ્રમાણે ૫ દિવસ આપવું, પથ્ય—મોળું ખાવું. **(૩) પાંડુરોગ ઉપર :—**આમલીની છાલની કાળી રાખ કરી ૪ તોલા પર્યંત બકરીના મૂત્રમા એક તોલા પર્યંત રાખ નાખી આપવું **(૪) પડછલ ઉપર :—**કચૂકા ઠંડા પાણીમા ઘસી તાળવા ઉપર લેપ કરવાથી પડછલ ઊતરી જે ઉધરસ ઉત્પન્ન થાય છે તે બંધ થાય છે **(૫) વીંછીના દંશ ઉપર :—**આમલીના ઠીલા (કચૂકા) શેકી અગર એમ તે એમ ઘોળા થાય ત્યાં સુધી ઘસી દંશ ઉપર ચોપડવા તે વેદના શોષી લઈ પછી પોતાની મેળે નીચે પડે છે. **(૬)**

છે દવા તરીકે આમલીનો ગર્ભ ૧૧ તોલા અથવા એનાથી પણ વધારે ખાવાથી થોડો જીલાળ થાય છે પાચનગતિ વધે છે અને તરસ ઓછી લાગે છે દેવક વસ્તુઓ સાથે આમલીનો ગર્ભ આપવાથી તે તેના ગુણુમા વધારો કરે છે, પરંતુ દેવચીના શીરાની સાથે જીલાળમા મેળવવાથી તેની અસર કમી થાય છે

વિસિચન લોક—પેટના મરડાના રોગમા તથા પાચનગતિ વધારવામા આમલીના ચિ અ ખીજ ઔષધો સાથે મેળવીને વાપરે છે સિલોનના ટાપુમા કલેબ અને બરોળની ગાઠ અથવા આમલીના મોરની એક પ્રકારની મીઠાઈ બનાવી રોગીને આપે છે પાદડાને બાકીને તેને શેક કરવામા લે છે આમલીના વૃક્ષ નીચે સૂવાથી રોગ થાય છે અને લીમડાના વૃક્ષ નીચે સૂવાથી સર્વે રોગો અને વિરોધ કરી આમલી નીચે સૂવાથી થયેલ રોગ ગાત થાય છે, એમ આપણા લોકો માને છે એના ગુદનો ભૂંડો કરી નાસૂર ઉપર ભભરાવે છે કે જેથી ધા તરત ભરાઈ આવે પાદડાને ઠંડા પાણીમા ભીજવી આખ દુખવા આવી હોય તો તેના ઉપર અને નાસૂરના ધા ઉપર ખાવે છે ખીજને વાટી પાણીમા મેળવી ગાઠ ઉપર ચોપડવાથી તે તરત જ નરમ પડી ફૂટી જાય છે

ખરખાત, મને (દિપ્તણી લખનાર મા ડો કાનાબારને) પિત્ત અને કફના મહાન ઉપદ્રવથી સ વત ૧૯૬૦ ની સાલમા થયેલ સ ગ્રહણી જેવા ઝાડાના સાડાપાચ માસના દરદમા મરણપથારીમાથી ઉઠાડનાર આ જ મહોપધિ છે મે દવા તરીકે નહિ પણ અજ્ઞાનમા (ઝેક્રિકરાઈથી) માત્ર ૫ દર દિવસમા દંશ શેર આમલીના કાતરા આવી આધા હતા, આથી ઝાડામા દુર્ગંધ નીકળી મને આરામ થયો જે લોકો મારા આ ખોરાકને વખોડતા પ્રતિબંધ કરતા તથા મશ્કરી કરતા, તેઓ જ તેનો આ ચમત્કાર જોઈ દિગ્મૂઢ થયા હતા ને મને નવ જીવન મળ્યું હતું

ક્ષતકાસ (એટલે વાયુ ઉરમાં ચાંદી કરી રક્ત સહિત કફ પાડે છે તે) ઉપર :—કચૂકા સારા શેડી ઉપરથી જાલ કાઢી નાખવી તેની ભૂટી મધ અને તાજ વીમાં નાખી ખવરાવવી (૭) શૂળ ઉપર :—આમલીની જાલની ભરમ ગરમ પાણીમાં નાખી પાવી, અથવા આમલીની જાલનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાખી પાવું (૮) શીતળાનો આજાર ન આવવા માટે :—કચૂકાનું અને હળદરનું ચૂર્ણ ઠંડા પાણીમાં નાખી પાવું. (૯) ઉંદરના વિષ ઉપર :—આમલી તોલા ૪, ધુંવાસ ૨ તોલા. એ અને જૂના વીમાં ખરલ કરી ૭ દિવસ ખાવું. (૧૦) અતિસાર ઉપર :—આમલીનો પાલો ૧ તોલો ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી, ત્રણ તોલા ધોવરામણમાં તપાવેલી ઠીંડરી જમકારીને તે આપવું. (૧૧) આંખો આવે છે તે ઉપર :—આમલીનો લીલો પાલો એરંડાના પાદડામાં બાધી માટીએ લીંપી ભરશાળમાં બાફવો બફાવા પછી તેનો રસ કાઢી તેમાં કુલાવેલી ફટકડી અને ચણેડીભાર અક્ષીણ નાખી તવા ઉપર તાપાના વાસણથી ખરલ કરી ગાળી રાખવું અને તેમાં કપડું લીજવી તેની ગડી કરી તે આખો ઉપર ગખવી (૧૨) અન્ન પાચન થતું ન હોય તો :—આમલી ઉપરની સૂટી જાલને વગડાઉં જાણુ (અડાયા)માં બાફી રાખ કરવી અને સૂઈ રહેતી વેળાએ શુમારે જ માસા પર્યંત ખાઈ ગરમ પાણી પીવું. (૧૩) ક્રૂધા કમી થવા માટે :—આમલીના પાલોની ચટણી ખાવી. (૧૪) હિંગળોડના વિષ ઉપર :—અડધો શેર કચૂકા ચાર શેર પાણીમાં ઉકાળી તે પાણીના કોગળા સાત દિવસ કરવા. (૧૫) થુરિયાના વિષ ઉપર :—આમલીનો પાલો વાટી લેપ કરવો (૧૬) બળદનો પગ સૂજ્યો હોય તો :—આમલીનો પાલો અને રાફડાની માટી પાણીમાં કઢવી, તેની પોટલી કરી તે વડે શેકવું. (૧૭) કણ્ઠશૂળ ઉપર :—આમલીનો ગર્લ લૂણાવાળી જતીન ઉપર તપાવી બાળવો અને જમીન ઉપર હાથથી ચોળી કાઢવ જેવું થયા પછી તેનો લેપ કરવો. (૧૮) આકડાના વિષ ઉપર :—આમલીનો પાલો વાટી લેપ કરવો (૧૯) બાળકોની રક્તસંગ્રહણી ઉપર :—આમલીની જાલનું ચૂર્ણ ત્રણ માસાથી ૬ માસા પર્યંત બે તોલા અર્ધ મળ્યા દહીંમાં નાખી દિવસમાં બે વખત, એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ આપવું. (૨૦) ભાંગનો ઉતાર :—આમલી પલાળી તેનું પાણી પાઈ દેવું. (૨૧) મોડશી (ટોલેરા) ઉપર :—આમલી ૯ લાગ, લિલામો ૮ લાગ એકત્ર વાટી ધોળી કુગળીના રસમાં કાલવી કપડાથી ગાળી તે રસ પાવો; એટલે ભલટી અને ઝોળો બધ થાય છે તથા જે સવિષ જતું હોય છે તે પણ મરી જાય છે. (૨૨) અરુચિ અને પિત્ત ઉપર :—અદરથી પાટેલી અને દળદાર એવી આમલી લઈ તે ઠંડા પાણીમાં મસળી સાકર નાખી આપવી. પછી તેમાં એલચી, લવંગ, કપૂર અને મરી નાખી તે મિશ્રણના કોગળા વારવાર કરવા; એટલે અરુચિનો નાશ થાય છે અને પિત્ત શમે છે. (૨૩) પિત્ત અને બંધકોષ ઉપર આમલીનું શરબત :—એક શેર આમલી બશેર પાણીમાં ચાર પ્રહર લીજવી રાખી, પછી તે પાણી ગાળી ઉકાળી અધું બાળવું અને તેમાં ૨ શેર સાકરની ચાસણી કરી નાખી શરબત જેવું કરીને તે દરરોજ ૨ તોલાથી ૫ તોલા પર્યંત આપવું. બંધકોશ-વાળાએ રાત્રે અને પિત્તવાળાએ સવારે સેવન કરવું.

૪૧ આમળાનું ઝાડ—સં ૫૦ આમલકી. મં ૨૦ આંબળે હિં ૦ આમલા, આમરા. કં ૦ તું ૦ નલામારા. તૈં ૦ ઉમરકાય, નેલી. તાં ૦ નલામાર. મલાં ૦ આમલકં, નેલી. કાં ૦ આમ્લજ અં ૦ અમ્લજ. ઈં એબ્લીક મિરોબેલન. લાં ૦ ફિલેથસ એબ્લીકા.

ભરતખડમાં આમળાનાં ઝાડ ઘણે ઠેકાણે થાય છે. એ ઝાડ સાધારણ ઘણું જિંયા હોય છે

+ આમળાના તાજ પાકા ફળ દીપન, પાચન, પિત્તનાશક, સારક, મૂત્રજનન, રોચક, બલ્ય, પૌષ્ટિક, કૌંતિવર્ધક, ચર્મરોગનાગક અને વાજકર છે. એ બધા ધર્મ એમાં શોડાવણા પ્રમાણમાં રહેલા છે નીરોગી મનુષ્ય જો રોજ આમળા ખાય, તો ગરીરમાંથી બધી ક્રિયાઓ સુધરીને પ્રવૃત્તિ વધારે સારી બને છે અદર રહેલા દોષ બળી જાય છે. સૂકા આમળા સ્તંબન, શ્લેષ્મન, રક્તસ્થાપન છે મોટી માત્રામાં પિત્તઆવી અને સારક છે કક આજો કરવાનો ગુણ આમળામાં ઉત્તમ છે બહુ જ અને પાતળો કક પાડવો, નાકમાંથી શ્લેષ્મ આવ થવો, પ્રમેહ અને ઉદર ઉપર આમળા, દાંડળદર, હળદર, ગળો અને જેઠીમધનો ક્વાથ બહુ જ સારુ કામ કરે છે માસિક ધર્મમાં રજ આવ અત્યધિક થતો હોય, તો આમળાનું ચૂર્ણ ૧-૧ તોલો મધ મેળવીને અપાય છે અતિસાર અને મગ્ગમાં પણ એ ગુણકારી છે

એના પાદડા ખીજડાના પાદડાં જેવાં હોય છે. એને કાર્તિક માસમાં કુળો આવે છે આમળા સાધારણ સોપારી જેવડાં મોટા હોય છે. આમળામા બે જાતિ છે. રાન આમળા અને ઘોળા આમળા. આમળાનો મુરખ્ખો કરે છે, તે પિત્ત ઉપર સારો છે. તેનું અથાણું પણ થાય છે. આમળા સુકાઈ જાય એટલે એને પણ આમળાં જ કહે છે. એ સૂકા આમળાને મરાઠીમા આવળકટી કહે છે. આમળાના લાકડામાથી ઘોળો કાઢ્યો થાય છે. આવળકટી વાટી શરીરે ચોપડે છે. આવળકટીનું રાયતુ પણ અને છે. વૈદકમાં જેને ત્રિકુળા કહે છે તેમા આવળકટી પણ આવે છે. હરડા, બહેડાં અને આવળકટી (આમળાં), આ ત્રણ પદાર્થોને 'ત્રિકુળા' એવી સંજ્ઞા આપેલી છે. **આમળાં:**—કિચિત્તીખા, સારક, મીઠા, કડવા, ખાટાં, તૂરાં અને શીત છે એ જરા અને વ્યાધિનાં નાશક, વૃષ્ય, કૃશ્ય, હિતકર અને રુચિનાશક છે અને રક્તપિત્ત, પ્રમેહ, વિષ, જ્વર, વાતિ, આધ્માન, બધકોશ, સોજો, શોષ, તૃષા ગ્તવિકાર અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે **આવળકટી:**—કડવી, તીખી, ખાટી, મધુર, તૂરી, કૃશ્ય, લગ્નસંધાનકર, ધાતુવર્ધક અને નેત્રને હિતકર છે; તથા શરીરે લગાડવાથી કાર્તિકારક છે અને પિત્ત, કફ, પરસેવો, મેહ, વિષ અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. (૧) ઘોળી ધૂપણી ઉપર:—આવળકટીના ખી પાણીમાં વાટી તેમા સાકર અને મધ નાખી ત્રણ દિવસ આપવા (૨) સર્વ જ્વર ઉપર આમલકચાદિ ચૂર્ણ અને આમલકચાદિ ક્વાથ:—આવળકટી, ચિત્રકમૂળ, બાળ હરડે (હીમજી હરડે), લીંડીપીપર અને સિંધવ, એ પાચ ઔષધ સમલાગે લઈ ચૂર્ણ કરી લેવાથી સર્વ જ્વર નાશ પામે છે, તેમ જ આવળકટી, ચિત્રકમૂળ, બાળહરડા અને લીંડીપીપરનો કાઢો કરી તે લેવાથી પણ તાવ દૂર થાય છે. (૩) પિત્ત ઉપર આમળાંનો મુરખ્ખો:—એક શેર આમળાને સોયથી ખી સુધી પહોંચે તેવા પાસે પાસે ટાચા મારી ચૂનાના નીતર્યા પાણીમા ફેટલીકવાર રાખવા; એટલે તેમાની લાળ નીકળી જાય છે, પછી આઘણુ આવેલા બશેર પાણીમા નાખી થોડા ઉકાળવા અને બહાર કાઢી કપડાથી લૂછી કોરા કરવા. પછી ખાડ અથવા ખડીસાકરની ચારતારી ચાસણી કરી તેમા તે આમળા ઘુડાડી રાખવા આ મુરખ્ખો ચારપાચ વર્ષ સુધી સારી રીતે ગ્રહી શકે છે. એ મુરખ્ખો ખાધાથી પિત્તશમન થઈ પુષ્ટતા પણ આવે છે (૪) આમળાંની ગોળીઓ (કોચકાઈ):—સારા આમળાને થોડાં બાફી તેને બારીક વાટવા પછી તેમા જીરું, મરી, લીંડીપીપર, સૂઠ, ધાણુ, તજ, સિંધવ, સંચળ, હરડા અને મીઠુ, એ સઘળાને બારીક વાટી નાખવાં અને તેની થેપલી કિંવા ગોળીઓ કરી સૂકવવી. આ ગોળીઓ ઘણી રુચિકર અને પાચક છે. (૫) ખસ ઉપર:—આવળકટી બાળી તે તેલમા ખરલ કરી શરીરે ચોપડવી (૬) જ્વરભેદ ઉપર:—ગાયના દૂધમાં આવળકટીનું ચૂર્ણ આપવું (૭) અશુદ્ધ અભ્રક લક્ષણ કરવાથી થતા વિકાર ઉપર:—આમળાનો રસ અથવા આમળા પાણીમા પલાળી રાખી ત્રણ દિવસ ખાવા એટલે સર્વ વિકારો દૂર થશે. (૮) ઊલટી અને શ્વાસ ઉપર:—આમળાનો અગરસ મધ અને લીંડીપીપર નાખી આપવો. (૯) રક્તપિત્ત ઉપર:—આવળકટી એરડોલમા તળી સાકર સાથે સવારસાજ ગરમ પાણીના ઘૂંટડા સાથે કાકવી. (૧૦) ઊલટી ઉપર:—આવળકટીનું ચૂર્ણ ચ દનમાં મેળવી મધમા આપવું (૧૧) પ્રમેહ ઉપર:—આમળાનો રસ કાઢી અથવા આવળકટીનો કાઢો કરી તેમા બે માસા હળદરની ભૂટી અને મધ નાખી તે આપવું (૧૨) જરા ન આવવા માટે:—આવળકટી પાણીમાં વાટી શરીરે લગાડી થોડી વારે સ્નાન કરવા જવું. એ પ્રમાણે નિત્ય-ક્રમ રાખવાથી વાર્ધક્ય (વૃદ્ધપણું) આવતું નથી અને કેશ ઘોળા થતા નથી (૧૩) આંખોમાંની આગ શાંત થવા માટે:—આવળકટી અને તેલ રાત્રે પાણીમા ભીજવી રાખી સવારે વાટી આખે ચોપડવા. પછી એક કલાકે સ્નાન કરવું; એટલે આખો હમેશા ઠંડી રહી આગ થશે નહિ. (૧૪) પિત્ત ઉપર આવળકટીનું ચૂર્ણ:—આવળકટીથી બમણી સાકર અને તેથી બમણું તાલું ઘી એકત્ર કરી આપવું (૧૫) તાવમાં શોષ પડે છે તે ઉપર:—આવળકટી અને દ્રાક્ષ વાટી ઘીમા મેળવીને ગોળી કરી મુખમા રાખવી; એટલે જીભ, તાળવું, ગળું વગેરેનો શોષ શાંત થાય છે. (૧૬) તાવમાં અરુચિ થાય છે તે ઉપર:—આવળકટી, દ્રાક્ષ અને સાકરનો કલ્ક કરી તે મુખમા રાખવો. (૧૭) મૂત્રકૃચ્છ્ર એટલે પેશાબમાં બળતરા થઈ થોડાથોડા ઊતરવો

તે ઉપર:—આમળાનો અને શેરડીનો રસ એકત્ર કરી આપવો. (૧૮) અમ્લપિત્ત ઉપર:—આવળકટીનું ચૂર્ણ કેળના કાદાના રસમાં આપવું (૧૯) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર:—ઘીમાં આવળકટી નળી કાઢી વાટવી અને તેનો મગ્તક લેપ કરવો. (૨૦) યોનિદાહ ઉપર:—આમળાનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૨૧) બહુમૂત્ર ઉપર:—આમળાના ઝાડના પાલોનો રસ પાશેર કાઢી તેમાં દારહળદર ધસવી, પછી તેમાં ખડીઆકર પાંચ તોલા નાખી પાવું. (૨૨) પ્રમેહ ઉપર:—આમળાના પાદડાનો રસ પાશેર અને હાથ પાશેર એકત્ર કરી પાવું (૨૩) રેવક:—આમળાના ઝાડની છાલના રસમાં મરીની ભૂટી, પાચ લવગ અને ઈલાયચી વાટી આપવા ઉત્તમ છે અને ભાત. (૨૪) શરીર ઉપર પિત્ત ઊંઠે છે તે ઉપર:—આવળકટી રાત્રે ગોમૂત્રમાં પલાળી રાખી મૂકવી અને સવારે વાટી તેમાં નાળિયેરનો અંગરસ મેળવી શરીરે આપવું. (૨૫) શરીરની કાંતિ સારી થવા માટે:—આવળકટી અથવા ગેદલા આમળા અને ઘાળા તલ એકત્ર કરી બારીક વાટી દરેરાજ શરીરે ચોળવા અને ઘોડી વાર પછી ગરમ પાણીએ બાંધ કરવું. (૨૬) વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર:—આમળાનો રસ અને ઘી એકત્ર મેળવી આપવું. (૨૭) વૃદ્ધપાતું દૂર થવા માટે:—આવળકટીનું ચૂર્ણ સમલાગે એકત્ર કરી ઘી અને મધમાં ૨૦ દિવસ પ્રાતઃકાળે આપવું. (૨૮) દિવ્ય દેહ થવા માટે:—આવળકટીનું ચૂર્ણ અને આમ્લકનું ચૂર્ણ સમભાગે લઈ ઘી અને મધ સાથે શિશિરઋતુમાં ચાટવું. (૨૯) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર:—આવળકટી ઘીમાં શેડી પાણીમાં વાટી મગ્તક લેપ કરવો (૩૦) મસ્તકશૂળ ઉપર:—આમળાનું ચૂર્ણ, ઘી અને સાકર એકકા કરી પ્રાતઃકાળમાં પાવું (૩૧) પિત્તશૂળ ઉપર:—આમળાનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૩૨) મૂર્છા ઉપર:—આમળાનો રસ ઘી નાખી પાવો. (૩૩) રક્તાપિત્ત ઉપર:—આવળકટીનું ચૂર્ણ સાકર અને ઘીમાં આપવું અથવા આમળાનો કે હરીતત્રી(હરડે)નો મુરબ્બો આપવો. (૩૪) લંબી (પેશાબ) લાલ થાય તો:—આવળકટી માસા ૩, મચળ માસા ૨, સિધવ માસા ૨, એનું ચૂર્ણ કરી તે પાશેર પાણીમાં શક્તિ પ્રમાણે આપવું. (૩૫) રક્તાતિસાર ઉપર:—આવળકટીના અંગરસમાં મધ, ઘી અને દૂધ મેળવી આપવું (૩૬) અમ્લપિત્ત ઉપર:—આવળકટી તોલો ૧ રાત્રે પાણીમાં ભીજવી રાખવી ખીજે દિવસે સવારમાં તેમાં ૩ માસા સૂક અને એક માસો છૂરુ નાખી બારીક વાટી ગોળા કરવી. તે ગોળા સાત તોલા દૂધમાં મેળવી, તેમાં બે તોલા ખડીઆકર નાખી તે દૂધ પાવું (૩૭) બાળકોના અતિસાર ઉપર:—આવળકટી, ચિત્રો, બાલહરડા, લીંડીપીપર અને સચળ, એનું ચૂર્ણ કરી તે હમેશા સવારે અને રાત્રે સૂતી વખતે ગરમ પાણીમાં શક્તિ પ્રમાણે આપવું. (૩૮) પિત્તવિકાર ઉપર:—આવળકટી ૧ તોલો આખી રાત કલાઈના વાસણમાં પલાળી રાખી સવારે વાટી સાત તોલા ગાયના દૂધમાં મેળવી તે પાવું એટલે પિત્તવિકાર દૂર થઈ શક્તિ વધે છે (૩૯) કમળાના રોગ ઉપર:—આવળકટી, હળદર અને ગેરુ મેળવી એનું અજન કરવું (૪૦) ધાતુપુષ્ટિને માટે:—આવળકટી અને ગોખરુ એ પ્રત્યેકનું ચૂર્ણ બે માસા અને ગળોનું સત્ત્વ ૧ માસો, એ ઘી અને સાકરમાં નાખી રોજ સવારે પાવું, એટલે ધાતુરથાનની ઉજ્જ્વલતા જઈ તે પુષ્ટ થાય છે x (૪૧) ઘોળી ધૂપણી ઉપર:—આમળાનો રસ અથવા ચૂર્ણ મધમાં આપવું.

૪૨ આલ:—સ ૦ અચ્યુતવૃક્ષ. હિં ૦ મ ૦ આલ બ ૦ આચ. કા શિવરદોલ. લે મોરિકા

x શાસ્ત્રકારોએ આ ચૂર્ણનું ‘રસાયનચૂર્ણ’ નામ રાખેલું છે આ ચૂર્ણનું લાભો વખત સેવન કરાવવાથી મૂત્રમાર્ગના સર્વ રોગ દૂર થાય છે, ધાતુ ધૃત થાય છે અને વૃદ્ધાવસ્થાની નિર્બળતા દૂર થઈ સફેદ વાળના કાળા વાળ થાય છે.

— આલના પાન પૌષ્ટિક, જ્વરદ્ધ, વેદનાસ્થાપન, પ્રણેશોદન અને પ્રણેશપણ છે કળ આર્તવજનન છે. મૂળ પૌષ્ટિક, જ્વરદ્ધન અને રત લક છે **માત્રા:**—મૂળ ૦ થી ૦ા તોલો, પાન ૦ા થી ૧ તોલો, પાકાં ૬ળ ૫ થી ૧૫ રતી **ઉપયોગ:**—અનાર્તવમાં આલના પાકાં કળ અથવા મૂળનો ક્વાથ અપાય છે ઝાડો, મરડો અને તાવમાં ઝાડો થયો હોય, તો તે પર આલના પાનોનો રસ (પુટપાક કરીને કાઢેલો રસ) અથવા પાનાનો ક્વાથ સૂક મેળવીને અપાય છે ચક્રત, શોથ અને તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલ કમળામાં મૂળનો ક્વાથ નવસાગર મેળવીને

સીટ્રીફેલિયા.

એ આડને મુસલમાની ભાષામાં 'સુરંજી' કહે છે. એ આડ ઘણા વર્ષ રહ્યાથી હશિયાના આડ જેવડું થાય છે એના પાદડા હશિયાના અથવા મહુડાના પાદડા જેવા હોય છે એને બારે માસ ધોળા રંગના અને થોડી મધુર વાસવાળા ફૂલ આવે છે એના ફળો હશિયાના ફળ જેવાં હોય છે તેને કોઈ કોઈ મીઠામાં આથે છે. આ આડની ઉત્પત્તિ ખાનદેશ અને વરાડ પ્રાતમાં ઘણી થાય છે. એના મૂળિયાનો રંગ નીકળે છે આલનાં આડ રંગ માટે તૈયાર કરતા ત્રણ વર્ષ લાગે છે વરાડમાં એના મોટા મોટા ખેતરો હોય છે એના મૂળમાં જેટલા બારીક મૂળો હોય છે તેટલો તેનો રંગ સારો નીકળે છે. એ મૂળોનો પાકો ખારવી રંગ થાય છે શેત્રજી, પછેડી વગેરે એના રંગમાં રંગાય છે

૪૩ આલુ—સં ૬૦ આરક મં ૬૦ આલુ બુખાર. ફાં ૦ આલુસ્યા અં ૬૦ જ્વજ્વસુ. ઇં ૦ ચેરિપ્લમ લાં ૦ પ્રુનસ બોખેરિયનસિસ

આલુના આડની બિચાર્ધ સુમારે દસ હાથ હોય છે એ આડો પર્શિયા, અરબસ્તાન અને ગ્રીસ, એ ઠંકાણે થાય છે ત્યાંથી એ ફળો અહીં આવે છે. એ ફળનો આકાર દીર્ઘ વર્તુળાકાર હોઈ તે એક બાજુએ ફૂલેલો હોય છે. તેનો રંગ બહારથી રાતો કાળો હોય છે. અંદરનો ગર્ભ પીળો હોય છે. એના બી સુગાળા અને ચળકતા બદામ જેવી આકૃતિના હોય છે એ ફળ સારું પરિપક્વ થયાથી એનો સ્વાદ ખાટો, મીઠો, રુચિકર અને શરીરને હિતાવહ છે, પરંતુ એ ફળ ઘણા ખાવાથી પેટમાં વાયુ, મરડો થઈ સગ્રહણી થાય છે આલુ :—ગ્રાહક, તૂરં, હઘ, શીત, જડ, મલસ્તભક, ગ્રાહી, ભેદક, ઉષ્ણ અને કફ-પિત્તનો નાશ કરનાર, પાચક, ખાટું, મધુર, મુખપ્રિય તથા મુખને સ્વચ્છ કરનાર છે અને મેહ, ગ્રુદ્મ, અર્શ, રક્તવાત, એઓનું નાશક છે. તે પાકવાથી મધુર અને જડ છે અને કફ તથા પિત્ત કરનાર, ઉષ્ણ, રુચિકર, ધાતુવર્ધક, પ્રિય અને મેહ, અર્શ, જ્વર, વાયુ એમનો નાશ કરે છે. (૧) મલખદ્વતા ઉપર :—આલુ પાણીમાં ધસીને પીવાથી પેટ સાફ આવે છે (૨) રેચ થવા માટે :—આલુ ધીમાં તાપે ચાર કલાક સુધી પાણીમાં બાફી પછી તેને બે નેતરની ચાળણીઓ વચ્ચે દબાવી તમામ પાણી કાઢી નાખવું પછી તે કૂચા વાસણમાં રાખી મદ અગ્નિ પર બળે નહિ તેમ સૂકવવા, પછી ખાડી રાખવા અને રેચ માટે આપવા.

(૩) શોષ ઉપર :—આલુ મુખમાં રાખવું.

૪૪ આવળ—સં અબૂર, શરતુબ્બ, આવર્તકી મં તરવડ, અવિરામ. ખાં આવળી, ચાભારઆવળી. હિં ૦ ખખસા, રંગ. કં હોતવરી, હોતરિકે. તં નાથેડૂ તાં અવારાઈ. ઇં ટેનસિ ફેશિયા, લાં ફેશિયા ઓરિકયુલેટા.

અપાય છે પ્લીહાટ્ટિ અને તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલ પાહુરોગ પર મૂળને ગોમૂત્રમાં ધસીને અપાય છે

ત્વચારોગમાં પાનોનો ફાટ પિવડાવાય છે તથા પાનોને મસળીને ગરીર પર ચોળાય છે જખમ ભરવા માટે પાનોની પોટીસ બધાય છે વાતસ્ત્રમાં સાધાઓના દુખાવા પર પાનોનો લેપ કરવાથી વેદના દૂર થાય છે

* આલુમાં જરદાલુ, આલુ બુખારા, આલુ (પીચ), આલુબાલુ અને આલુચા, એ ૫ જાત વધારે મળતી છે એ ઉપરાંત બીજી જ ગલી પણ ૨-૩ જાત છે મુખ્ય ૫ જાત અને કેટલીક જ ગલી જાતો હિમાલયમાં થાય છે તેના નામ ૧. જરદાલુ—પ્રુનસ આર્મેનિયાના ખાવામાં વધારે મીઠા છે આના ફળ સૂકા બહારથી આવે છે મેવાડે ખવાય છે ૨. આલુબુખારા—પ્રુનસ ઝોસ્થુનિઝ આમાં ખટારા રહેલી છે આના ફળ શીતળ, તુષાગામક અને સારક હોવાથી પિત્તજ્વરમાં વપરાય છે ૩. આલુ—(પીચ) પ્રુનસ પર્સિકા, ઇં પીચ. આના તાજા ફળો મેવાડે ખવાય છે ગુણધર્મ દીપન, સ્નેહન અને રક્તપિત્તશામક છે આના ફૂલ ભેદક છે ૪. આલુબાલુ—પ્રુનસ સિરેસસ આના ફળ નાના હોય છે ચૂનાની ઔષધિઓમાં વધારે વપરાય છે. ફળ કઠું, પૌષ્ટિક અને વેદનાસ્થાપન છે વાતવાહિનીઓના રોગો પર વપરાય છે માત્રા ૨-૫ રતી ૫. આલુચા—પ્રુનસ આલુચા તાજા ફળ મેવાડે વધારે ખવાય છે સ્વાદ ખટમીઠો છે

આમાની કોઈ પણ જાતના કળ વધારે ખવાય તો મરડો થઈ આવે છે એના બીજ તાદરા બદામના બીજ જેવા જ પરંતુ કાઈક નાના હોય છે એથી ગાંધી લોકો એને પણ બદામની મીજ તરીકે વેચે છે એનો પ્રતિનિધિ આમલી છે એ આમાગય અને સ્નાયુને નુકસાન કરે છે એનો ઉતાર કમીમસ્તકી છે એની માત્રા ૫ દાણાથી છેવટ ૨૦ દાણા સુધી છે

આવળના છોડ સાધારણ ત્રણચાર હાથ ઊંચા વધે છે. એના પાંદડા કૃવાડિયાના પાંદડા જેવાં થાય છે. એને પીળા રંગના ફૂલોના ગુચ્છ આવે છે. એની શિંગો ચપટી હોઈ વેતલર લાખી હોય છે, આ છોડો ગામડામાં ઘણા થાય છે કોકણમાં આવળ જેવામાં આવતી નથી. મહારાષ્ટ્રના કેટલા ભાગમાં એને 'ચાભારતરવડ' પણ કહે છે. આવળની છાલ ચામડા રંગવાના કામમાં ઉપયોગી છે એના લાકડાં બાળવાના કામમાં આવે છે આવળ—કડવી, શીતળ અને આખોને હિતકારક છે. તે પિત્ત, દાહ, મુખરોગ, કોહ, જંતુ (કૃમિ), અતિસાર, સોજો, શૂળ, ત્રણ અને તાવનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ (૧) ગર્ભિણીની ઊલટી ઉપર:—આવળનાં ફૂલ ૧ તોલો ગાયના દૂધમાં વાટી તેમાં સાકર ૧ તોલો નાખી તે પાવા (૨) પગ કિવા ઠીંચણ મેચવાયો હોય તે ઉપર તથા સોજા ઉપર:—આવળના પાંદડા ઊના કરી તેનો પેડો બાધવો. (૩) બાળકોની મોડશી (કોલેરા) ઉપર:—આવળના અને રીગણીમાં મૂળોની છાલ ઘસી પાવી. (૪) ઘૂંટણનો સોજો અથવા વાઘ કરડયો હોય તો તે ઉપર:—આવળનો પાલો અને સોમલ, એને થૂંકમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૫) ઉપદંશ ઉપર:—આવળનો પાલો ૧ મૂઠી અને ખીજડાનો પાલો એક મૂઠી વાટી તેમાં થોડું શુરુ અને ધાણા નાખી ૭ દિવસ પાવો. (૬) આંખોમાં ફૂલ પડે છે તે તથા છારી વળે છે તે ઉપર:—આવળના ખી મોગલી એરડાના દૂધમાં ઘસી ઐંજન કરવું (૭) મૂત્રાઘાત ઉપર:—આવળના ખીજ પાણીમાં વાટી પાવાં અને ફૂટી ઉપર લેપ કરવો. મધુમેહમાં આવળના ફૂલોની ચા અથવા પંચાંગનું ચૂર્ણ ૩૦ રતી અથવા ખીજનું ચૂર્ણ અપાય છે એનાથી તરસ ઓછી લાગે છે. પેશાબનું પ્રમાણ ઘટે છે. આની સાથે તગર મેળવવાથી લાલ વધારે થાય છે પેશાબ હોળાપેલો હોય તોપણ આવળથી સુધરી જાય છે.

૪૫ આશા—એ ઝાડો કોકણમાં અને બંગાળા પ્રાતમાં પુષ્કળ થાય છે ત્રાવણકોર પ્રાતમાં જૂના ઝાડોના ગર્ભમાંના લાકડામાંથી તામીલ લોકો એક જાતનો રંગ તૈયાર કરે છે. એના પાંદડાનો રસ ઘણો જ કડવો છે. (૧) બાળકોની પીડ અને જંતુ (કૃમિ) ઉપર:—એના પાંદડાનો રસ એક ચમચો ભરી લઈ તેમાં થોડું કેશર નાખી તે ત્રણ દિવસ પાવો; એટલે ઝાડો સાફ થઈ બાળકોને અન્ન સારી રીતે પચી મોઢા પર લાલી આવે છે

૪૬ આશેત્રી (આસુદેરો)—સં અશ્મંતક. મં આપટા કાં સિદ્ધ હિંં સિરહટા, અસિમલૌશ. કં અરમર, આરી, આસુ વં અલાટા બં આણુટા લાં બોહિનિયા ટોઈસિમોસા.

આ જગલી ઝાડ છે. એનાં પાંદડા કચનારના પાંદડા જેવા હોય છે, પરંતુ આના પાંદડા તે પાંદડા કરતાં જડાં અને મોટા હોય છે એને લાખી શિંગો આવે છે એનું લાકડું બાળવા માટે ઘણું ઉપયોગી થતું નથી. એના પાંદડા તબાકુની ખીડી બનાવવાના કામમાં ઉપયોગી થાય છે. એ નિર્રશ્ક અને નિર્લજ્જ વ્યસનથી લોકોને અતિશય નુકસાન થાય છે, પરંતુ આ પ્રચાર હમણા ઘણે ભાગે વધી ગયો છે આ વ્યસન જ્યારે આપણા લોકોમાંથી નાશ પામશે, ત્યારે જ આપણો સુદ્ધિ પ્રાપ્ત થયો એમ સમજવું જોઈએ એની અંતરજાલના બદ્ધના ટોટા થાય છે તે આ છાલ સારી બાફી રેસાવાળી ફૂટીને કરે છે એની અંતરજાલના મજબૂત અને ટકાઉ દોરડા પણ થાય છે એની શિંગ બાળગુટીમાં (બાળકોને આપવાની સોગડી સાથે) ઘસીને આપે છે xઆશેત્રી:—તૂરું, ખાટું, શીતળ તથા ગ્રાહક છે અને વાત, પિત્ત, કફ, મેહ, દાહ, તૃષા, વિષરોગ, વાતિ, પિશાચબાધા, ગંડ-માળ, ત્રણ, વિષમજ્વર, કઠરોગ, રક્તવિકાર, ગલગંડ તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. એની શિંગો—તૂરી, શીતલ, ગ્રાહક, સ્વાદુ, રુક્ષ, શુરુ, દોષદ્રાવક, મલરોધક, આધ્માનકર્તા અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે (૧) વાતગુદમ અને શૂળ ઉપર:—આશેત્રીના પાલાના રસમાં મરીની ભૂટી અને તલનું તેલ સાત ટીપા નાખી આપવું. (૨) પરમિયા (પરમા) ઉપર:—આશેત્રીનો

x એ ઝાડને દક્ષિણી લોકો કચનનું ઝાડ પણ કહે છે આ ગ્રંથની ત્રણ આવૃત્તિઓમાં આસુદેરો એવા નામથી સાજડને ઓળખાવેલ હતું, પરંતુ એ દરેક નિવંદે તેમ જ પદેના ઉદ્ભવથી વિરુદ્ધ હોવાથી તેમાં ખાસ ભૂલ થવાની સાબિતી મળે છે પદેના નિવંદે તેમ જ મરાઠી વનાં ગુણાંથી તો આશેત્રીનું જ ખીજુ નામ આસુદેરો સિદ્ધ થાય છે ગુજરાતી અમૃતસાગરના પ્રકાશક શ્રી ત્રિભુવનદાસ પણ એ જ મુજબ સ્વીકારે છે.

પાલો રાત્રે પાણીમા પલાળી રાખવો અને સવારમા તેનો ચાર પૈસાભાર રસ કાઢી તેમા બે પૈસા-ભાર ખડીસાકર નાખી આપવો (૩) પ્રસૂતિ જલદીથી ન થતી હોય તો :—એડ નાના છોકરાને નમ્ર કરી રનાન કરાવવું અને તેની પાસે આશેત્રીના ઝાડની છાલ, તે ઝાડ ઉપર તેની છાયા પડવા ન દેતાં દાતોથી ઉખડાવવી. તે છાલ તેણે તેની જ મુખમા રાખી લાવી, પ્રસૂતિ થનારી સ્ત્રીના માથા ઉપર થૂંકી નાખવી એટલે પ્રસૂતિ થશે (૪) શોકોદર ઉપર :—આશેત્રીનો પાલો, કરેલીનો પાલો અને ભાગરો, એ ત્રણે સમભાગ લઈ વાટી રસ કાઢવો અને તેમા રાફડા ઉપરના કડાના મૂળ ઘસી તે પાઈ દેવા એટલે શોકોદર દૂર થશે. (૫) ધાત પડે છે તે ઉપર :—આશેત્રીની કુમળી ડાળીઓનો રસ અને ગાયનું દૂધ એકઠું કરી તેમા ખડીસાકર નાખી આપવું (૬) તાવમાં કપાળ (માથું) દુખે છે તે ઉપર :—આશેત્રીના પાદડા વાટી લેપ કરવો. (૭) બીજા મહિનામાં ગર્ભસ્થાવ થતો હોય તો :—આશેત્રીની છાલ, કાળા તલ, મજીઠા અને શતાવરીનું ચૂર્ણ દૂધમા આપવું. (૮) શોકોદર ઉપર :—આશેત્રી, કાગેલી, લાણુડી (ગગાવતી) અને ભાગરો, એના પાદડાનો રસ કાઢી તેમા મરીની ભૂખ અને ઘી નાખી ત્રણ દિવસ આપવું ઉતાર-ઘી અને ભાત આપવો. આ સિવાય બાળકોના ઉદરવ્યાધિમા પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે. (૯) સોજા ઉપર :—આશેત્રીના પાદડાનો રસ દૂધમા આપવો

૪૭ આસંધ (આસુંદ) —સં ૦ બ ૦ અશ્વગધા મં ૦ આસ્કંધ હિં ૦ અસગધ દેં ૦ ઢેરચુંજ. કં ૦ અંગરખેર, હિરેખર, આભાકિરે, હિરેમદ્દીનખેર તૈં ૦ પિંક્ષીઆફાપેત્રેર. તાં ૦ અશ્વગધી અશ્વગડી. મલાં ૦ અમુકિર, પિવટે. ફાં ૦ બે (મે) હેમનૂઅરરી છં ૦ ચિટરચેરી લાં ૦ વાઈ થેનિયા સોમ્નિફેરા.

એને ‘આસંધ’—‘અજગધ’ પણ કહે છે કેટલેક ઠેકાણે એને ‘ઢેરચુંજ’ પણ કહે છે. એ છોડ ખાનદેશ, નાશિક, વરાડ અને ઘાટ ઉપર ઘણે ઠેકાણે મળી આવે છે એની બી ચાઈ શુમારે બે હાથ હોય છે. એના છોડમાંથી ઉગ્ર અણુગમતી વાસ આવે છે. એ છોડ સાચવે તો ૪-૫ વર્ષ રહે છે એના પાદડા આકારે કોરાટી (કાટાસરિયા) જેવા હોઈ તેના કરતા મોટા હોય છે. એ છોડ ઉપર ચણા જેવડા ચણોઠી પ્રમાણે લાલ ફળ આવે છે. એમા રીગણીના બી જેવાં બી હોય છે. એના મૂળોને આસંધ કહે છે. આસંધનો પાક કરે છે તે ઉત્તમ પુષ્ટિકારક છે. આસંધ- :—રસાયન, તૂરો, ધાતુવૃદ્ધિકર, કિંચિત્ તીખો, બલકર, કાતિકારક, મધુગધ, શરીરને પુષ્ટિ આપનાર, વૃધ્ધ, ઉષ્ણ તેમ જ લઘુ છે અને વાત, ક્ષય, દમ, ઉધરસ, વળ, શ્વેત-કુષ્ઠ, કક, વિષ, કૃમિ, સોજો, ક્ષતક્ષય અને કંડૂનો નાશ કરે છે. (૧) વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર :—આસંધનું ચૂર્ણ, ઘી અને મધ વિષમભાગે લઈ તેમા સાયંકાળે આપવું અને ઉપર દૂધ પાવું. (૨) ગર્ભિણીને પુષ્ટિકર યોગ :—આસંધનો કાઢો કરી આપવો એટલે ગર્ભિણીને પુષ્ટિ થાય છે અને બાળક સશક્ત ઉત્પન્ન થાય છે. (૩) વૃદ્ધપણું દૂર થવા માટે :—આસંધનું ચૂર્ણ દૂધમા આપવું. (૪) નાનાં બાળકોને શક્તિ આપવા માટે :—આસંધનું ચૂર્ણ દૂધમા આપવું અથવા આસંધ ૧ ભાગ, દૂધ ૮ ભાગ, એમા ઘી નાખી પચન કરવું. તે બાળકને આપવાથી બળ વધે છે. (૫) દૃષ્ટિ સ્વચ્છ થવા માટે :—આસંધનું ચૂર્ણ, આમળાનો રસ અને જેઠીમધનું ચૂર્ણ મેળવી આપવું (૬) સર્વ રોગ દૂર થવા માટે :—આસંધનું ચૂર્ણ ૧ તોલો, ગંગોનું ચૂર્ણ ૧ તોલો અથવા ગંગોનું સત્ત્વ માસો ૧ મધમા આપવું (૭) આમડીના રોગને માટે :—આસંધનું ચૂર્ણ તેલમા નાખી શરીરે ચોપડવું (૮) ગર્ભધારણ

— ઉપર લખેલ આસંધનો છુપ (છોડ) વણ કમીને પીણુડીને મળતો હોય છે માત્ર પીણુડી કરતા એના પાદડા કાઈક પાતળા હોવાથી કેટલાક બુદ્ધિએ એને ઓળખતા ભૂલ કરે છે એના પાદડાનો રસ માથાના વાળમા ભરી રાખવાથી બ્લૂ મરી નય છે એથી એને ગામડાના લોકો બ્લૂ-મારી તરીકે ઓળખે છે સાચા આસંધના મૂળમા ઘોડાની વાસ આવતી હોવાથી સંસ્કૃતમા એને અશ્વગધા કહે છે વળી એ રાસ્ના જેવી હોવાથી કેટલાક ગાંધી લોકો એને બદલે રાસ્ના આપી કોં છે એ ગરમ પ્રતિવાળાને નુકસાન કરે છે વાચુનારાક હોવાથી કેટલાક લોકો ખાય છે, પરંતુ એની સાથે સખત પચે પાળવી જરૂરી છે, એનો ઉતાર કતીરો, પ્રતિનિધિ ઉપલેટ અને બાલછંડ છે એની માત્ર ૫ માસની છે

× ઘી અને મધ સમાનભાગે મળવાથી વિષ તુલ્ય થાય છે, માટે વિષમભાગે જ લેવા જોઈએ

શરીરની ક્રિયા વધારનાર, સ્ત્રીઓના શોકનો નાશ કરનાર, ગ્રાહક, પિત્તકર અને દાહ, શુભ ઉદરશળ, આધ્માન, વિષ, અર્શ (હરશ), વ્રણ, તૃષા, શોથ અપચન અને રક્તરોગ, એનો નાશ કરે છે (૧) રક્તપ્રદર ઉપર:—આસોપાલવની છાલને દૂધ અને પાણીમા મેળવી દૂધ બાકી રહે ત્યાં સુધી કાઢો કરી, તે શીત થયા પછી આપવો, એટલે તોવ રક્તપ્રદરનો પણ નાશ થશે (૨) સર્વ પ્રદર ઉપર:—આસોપાલવની છાલ વાટી, તેમા રસાન્ન નાખી ચોખાના ધોવડામણુમા મધ નાખી આપવું

૪૯ આંબાહળદર—સં વનહરિદ્રા, આમ્લનિશા, આમ્રનિશા, આમ્રગધા મં રાનહળદ. હિં. જંગલી હલ્દી, વનહલ્દી ૫૦ વનુહલ્દ, મુળર્ષ, કોચીન હળદ કં કાંડરસન તાં કંતૂરી મંજલ. તું આનેમજલ તેં કંતૂરી પચ્છુ. કાં આબહળદિ ધ વાઈડ ટર્મેરિક, કોચીન ટર્મેરિક. લેં ક્યુમા એરોમેટિક આ બધા નામ વનહરિદ્રાના છે. મુળર્ષમા આને આંબાહળદર કહે છે. વણુન પણ પદેજએ આનુ જ કરેલ છે

સાચી આબાહળદર બગાળમા થાય છે તેને હિંદીમા આમાહલ્દી અને આખીહલ્દી તથા લેટીનમા ક્યુમા આમાડા કહે છે બગાળવાળી આબાહળદર દીપન અને વાતહર છે શીતળ દ્રવ્ય વાપરવાના હોય ત્યારે એને મેળવે છે વધારે કરીને ચાટણ બનાવી આપે છે

એ છોડ ગનમા થાય છે એના છોડ હળદરના છોડ જેવા જ થાય છે આ હળદરના ગાંઠિયા મોટા હોય છે અને તે ઘણા કઠણ હોય છે એ હળદર બાગમા થનારી હળદર પ્રમાણે મસાલાના ઉપયોગમા આવતી નથી આબાહળદર રક્તાવકારની નાશક છે શરીરને ચોપડવાના મસાલામા તેને નાખે છે. એ શરીરે ચોપડવાથી કડૂનો નાશ થાય છે * આંબાહળદર:—કડવી, ખાટી, રુચિપ્રદ, લઘુ, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, તૂરી અને સારક કે; તથા કફ, ઉગ્ર વ્રણ, ઉધરસ, દમ, બિયડી (હેડકી) તાવ, સન્નિપાતજ્વર, શળ, વાયુ, કફ, વ્રણ અને મુખરોગનો નાશ કરે છે, વળી રક્તદોષનો પણ નાશ કરે છે (૧) કંડૂ (ખાજ) અને ખસ ઉપર:—આબાહળદર અને કાળીજીરી એકત્ર વાટી શરીરે ચોપડવું, એટલે કફ દૂર થાય છે આબાહળદર અને કાળીજીરીનું બારીક ચૂર્ણ કરી ઘીમા ખરલ કરી ખસને ચોપડવું એટલે ખસ દૂર થશે. (૨) ઠેસ વાગી પડવાથી અથવા કોઈ પણ આઘાત થઈ લોહી ગંઠાયા ઉપર:—આબાહળદર અને હીરાબોળ, એ પાણીમા ઘસી ગરમ કરી દુખતા લાગ ઉપર ચોપડવું એટલે જલદી શુષ્ક પડે છે (૩) શીતળા અથવા ગોવરાથી શરીર ઉપર કાંઠા ઊઠે છે તે ઉપર:—આબાહળદર, કાળીજીરી, બાવચી, કુવાડિયાના બી અને આમળા, એને ગોમૂત્રમા ભીંજવી રાખી વાટીને રોજ શરીરે ચોળી સ્નાન કરવું (૪) કૃમિ (કરમ) ઉપર:—આબાહળદર અને સિંધવ એકઠા વાટી શક્તિ પ્રમાણે આપવા અને ઉપર ગરમ પાણી આપવું; અથવા કાચકીના પાલાના રસમા આબાહળદર ઉકાળી પેટ ઉપર ચોપડવી. (૫) બાળકોને વાંગ (બાળક જન્મ્યા પછી ૧૦-૧૫ દિવસનો અદર તેના અંગ ઉપર ફેલા દૂટી તેને દુઃખ થાય છે તે ઉપર) આવે ત્યારે—આબાહળદર બર્ધના રસમા ઘૂટી ચોપડવી

૫૦ આંબો—સં આમ્ર હિં ૫૦ આમ કં માવિનમારા, માવિણહણુ તૈં મામિડી-એટ્ટ, મવી, આમ તાં મામગ. તું કંકુ. મલાં માવુ. કાં મં આખા અં અખજ ઈં મેંગો ટ્રી. લાં મેંગીકેરા ઈડીકા

આ વૃક્ષ ઘણું કરીને ગરમ દેશમા થાય છે. હિંદુસ્તાનમા જેટલા આખા થાય છે, તેટલા કોઈ પણ દેશમા થતા નથી. આખાનું ઝાડ ઘણું મોટું થાય છે રાનમા અને કુગરોમા પણ એ ઝાડો વાવવાથી ઊગે છે રાનમા ઊગેલા આખાને રાની આખા કહે છે. ખેતરમા અને જે જિંચી જતના આખા હોય છે તેને ‘ઈરસાલ આખા’ કહે છે. આખાની કલમો કરી જે આખા ઉગાડવામા આવે છે, તેને ‘કલમી આખા’ કહે છે કલમી આખાના ઝાડ નાના હોય છે આખાના આકાર, રૂપ અને ગુણ ઉપરથી આખાને અનેક નામો આપવામા આવેલાં છે. આખામા મુખ્ય બે જાતિ છે.

* એનામા આખાની ફેરી જેવી વાસ હોવાથી એને આબાહળદર કહે છે એની માત્રા ૨ માસાની છે વ્યવહારમા એની જડ વપરાય છે એના ક્ષુપ થાય છે એ હૃદયને નુકસાનકારી છે ઉતાર-નાર ગી, પ્રતિનિધિ બાવચી અને માત્રા ૪ માસાની પણ માને છે

એક મોરવાની અને બાજી રસની જેના ફળનો રસ પાતળો હોય તે રસાળ અને જેનો રસ ઘટ્ટ બડો હોવાથી કાપીને ખાવા યોગ્ય હોય તે મોરવાની આબાનુ ઝાડ સેંકડો વર્ષ જીવે છે. આબો દર વર્ષે એક વાર ફળે છે. આબાનું ફળ અતિશય મધુર અને મીઠું છે ગરીબથી માટી શ્રીમંત સુધી સર્વ કોઈ એનો ઉપયોગ કરે છે અને ગરીબ લોક તો કેરીના ત્રિઓમા આબા ઉપર જ પોતાની આજીવિકા ચલાવે છે. ઉનાળામાં વટેમાર્ગ લોકો તાપથી અકળાઈ અને ચાલના થાકી જવાથી આબાની ઘટા નીચે આવી વિસામો લે છે અને કેરીઓ ખાઈ તૃપ્ત પણ થાય છે આબાની છાયા શીતળ અને ઘણી જ આરામ આપનારી છે થાકીને લોથ થઈ ગયેલા લોકો આબાની છાયા નીચે બેસી આરામ પામે છે આબાના લાકડા ઇમારતના કામમાં ઉપયોગમાં આવે છે. આબાના દૂધનો શુદ્ધ થઈ તેની રાજ બને છે અને તે ઘણા કામમાં આવે છે આબાના ફળના ઘણા પદાર્થો થાય છે. સારી કેરીઓનો મુરબ્બો થાય છે એ મુરબ્બો રક્તવૃદ્ધિ કરે છે કેરીનું ગોળચા, મેથિયા, બોળ વગેરે ઘણા પ્રકારનું અથાણુ થાય છે કાચી કેરીઓમાં ગોળ નાખી તેની ગોળકેરી કરે છે. કાચી કેરીઓ છોલી કાપી સૂકવવાથી તેના આબોળિયા બને છે. એનો ઉપયોગ આમલીને ઠંડાણે ખટાશ માટે કરે છે આમલી કરતા એ પથ્યને અને રુચિને પ્રશસ્ત છે. રંગરેજ લોકો તેને રંગમાં નાખે છે, તેમ જ કાચી કેરીઓનો ગોળ અથવા સાકર નાખેલો સાર (પનુ) ઘણો જ સારો થાય છે ખાટી કેરીઓનું રાયતું બને છે. આબાના ગોટલા ભાગવાથી જે ગોટલી અંદરથી નીકળે છે, તે શેકીને ખાવાથી સારી લાગે છે; પરંતુ તે ગોટલી પ્રથમથી શેકીને પછી લાંગી તેમાંની ગોટલી પાણીમાં ભીજવી રાખી ખવાય છે કોકણુમાં સેકડો કણુખી લોકો ઉનાળામાં અને ચોમાસામાં ડાંગરનો પાક થાય ત્યાં સુધી આ ગોટલી ઉપર જ નિર્વાહ કરે છે. તે લોકો આ ગોટલીમાંના ગરની ભાખરી બનાવી ખાય છે. એ ગોટલીના લોટના બીજ પદાર્થો પણ બને છે. આબાના ગોટલામાંની ગોટલીને ચમારલોકો ચામડાને કાળો રંગ દેવા માટે ઘસે છે. ગોટલીનું તેલ નીકળે છે તે ઔષધિ છે. ગ્રીષ્મઋતુમાં લોકોને સુખ થવા માટે પરમેશ્વરે એ ઋતુમાં આવા રસભરિત અને મધુર ફળો ઉત્પન્ન કરેલા છે. આ ઉપરથી પરમેશ્વરની મનુષ્ય ઉપર કેટલી કૃપા છે, તે સમજાય છે. **કુમળી કેરી (મરાવ)**—તૂરી, ઉણુ, સુગંધી, ખાટી, ક્ષારના સંયોગથી રુચિકર, ગ્રાહક, રક્ષ અને કાતિકર છે; તેમ જ પિત્ત, વાત, કફ અને રક્તદોષને ઉત્પન્ન કરનાર તથા કંઠરોગ, પ્રમેહ, યોનિદોષ, વ્રણ તથા અતિસારનો નાશ કરનારી છે. **ખાકુમાં ઘાલી પકવેલી કેરી:**—મધુર, શીતળ, જડ,

* અર્થ અને યુનાની વૈદ્યક્રમોમાં કાચી અને પાકી કેરીના ગુણનું ઘણું જ વર્ણન કરેલું છે દુકમાં કહીએ તો પાકાં ફળ તાકાત લાવનાર, ચરબી વધારનાર, ખુશી કરનાર, કાઈકે ઝાડો સાફ લાવનાર અને પેશાબને વધારનાર છે, પરંતુ તેની છાલ અને કાચા ફળના રેસા ગ્રાહી અને ખાટા મનાય છે કાચી કેરીનું અથાણું પેટને ગાતિકર્તા તથા ભૂખને પ્રદીપ્ત કરનાર છે કાચી કેરીને છોલી તેની ગોટલી કાઢી નાખી ઝીણી કાતરી કરી સૂકવે છે, તેને આબોળિયા (હિં ૦ આમચુર, મં ૦ આબોસી) કહે છે. તે ખાવામાં વણુ જ વપરાય છે એને ખાકી તેના પર તેલ, રાઈ ચઢાવી અથાણુ તરીકે ખાય છે અને ખાકતા બચેલું પાણી લઈ તેમાં ગોળ નાખી કઢી કરે છે. ગાકમાં પણ તે નખાય છે એમાં જે ખટારા છે તે સાંદ્રિક એસિડના કારણથી છે એ રુધિરને શુદ્ધ કરનાર છે, એને હિંદુસ્તાના અમખુરક કહે છે એના ફૂલ (મોર) ગોટલી અને છાલ શીતળ અને ગ્રાહી મનાય છે એ ઝાડા આફિની બીમારીમાં વપરાય છે પાંદડાને બાળી એની ઘૂણી લેવાથી ગળાની અંદરના અનેક રોગોનો નાશ કરે છે

‘મખજન અલ અદવિયા’ના કર્તા લખે છે, કે હિંદુસ્તાની લોકો કાચા ફળના ગર્ભને શેકી ખાડની સાથે મેળવી રાખે છે તેને જોલેરાના દરદમાં ખાય છે અને શરીરે લેખ કરે છે વળી એમ પણ કહેલું છે, કે પાંદડાની નસને બાળીને લગાડવાથી આબાના પોષણમાં થનાર ખીલ વગેરેને કાઢે છે ગોટલીને વાટી ર૦થી૩૦ ગ્રેન સુધી આપવાથી પેટમાંના કૃમિ નીકળી પડે છે (ગ્રેન એકને ૦૦ રતી ગણવી), તથા દુખાતા મસા શાત પડે છે. ફળ પાકે છે ત્યારે તેમાંથી એક પ્રકારનો ચીકણો પદાર્થ નીકળે છે તેની ગંધ ટરપેન્ટાઈન તેલના જેવી હોય છે. છાલમાંથી શુદ્ધ નીકળે છે તે ઠંડા પાણીમાં પીગળી બય છે

ડૉક્ટર એન્ડલી કહે છે કે, ફળનું તેલ અને છાલનો શુદ્ધ, બંને લી ખુના રસમાં અથવા તેલની સાથે મેળવી ચળ આદિ ચામડીના રોગોમાં અપાય છે. પાકી કેરીના રસને સૂકવી પાતળી રોટલીના જેવો કરે છે; તેને આમરસ, આમોટ, આબાપોળા અથવા આબાની રોટલી કહે છે અને તે સ્વાદિષ્ટ વસ્તુની માફક તથા રુધિર સુધારવા માટે

બલકર ધાતુવર્ધક, પુષ્ટિકર, ત્રિદોશનાશક, અગ્નિદીપક, વૃધ્ય, મલસ્તંભક, પ્રિય, મિત્ર, તૂરી, સુખકારક અને કાનિવર્ધક છે, તથા વાયુ, તૃપા, દાહ, પિત્ત, શ્વાસ, શ્રમ અને અરુચિનો નાશ કરનાર છે (૧) આમાતિસાર અને કોલેરા ઉપર:—આખાની ગોટલી દહીં માં વાટી આપવી (૨) કર્મ ઉપર:—આખાની ગોટલીનું ચૂર્ણ આપવું (૩) ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર:—આખાની ગોટલી લાગી ખાવા આપવી (૪) રક્તાશ્લેષ અને પ્રદર ઉપર:—આખાની ગોટલીનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; એટલે દૂઝતા હરસ અને ધૂપણીનો નાશ થાય છે (૫) પરસ્પેષા છૂટતો હોય તો:—ગોટલી લાગી તેનો ભૂકો શરીરે લગાડવો. (૬) ઠંડીને લીધે પગ ફાટી જાય છે તે ઉપર:—આખાનો ચીક લગાડવો (૭) રાંઝણ (આંજણી) ઉપર:—આખાની ડાખણીનો અથવા આખાના પાદડા તોડવાથી જે રસ નીકળે છે તે ચોપડવો (૮) તરતના પ્રમેહ ઉપર:—આખાની અતરછાલનો રસ તોલા ચાગ અને ચૂનાનું નીતરું પાણી તોલો ૧, એ બન્નેનું મિશ્રણ કરી તે તાપ્પડતોપ સાત દિવસ આપવું, (૯) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર:—આખાની ગોટલીનો રસ કાઢી નાકે પીવો (૧૦) ઉષ્ણ જ્વર (ઊના તાવ) ઉપર:—આખાના મૂળ ગળે અથવા હાથે બાધવા (૧૧) દાહ અને અતિસાર ઉપર:—આખાની અતરછાલ દહીં માં વાટી ૧ તોલા સુધી આપવી (૧૨) રક્તાતિસાર ઉપર:—આખાના પાદડાનો અગરસ ૨ તોલા, મધ ૧ તોલો, ઘી ૦.૫ તોલો અને દૂધ ૧ તોલો મેળવી આપવું (૧૩) અતિસાર ઉપર:—આખાના ચીક થકી રાગ થાય છે, તેનું ચૂર્ણ સાકર અને ઘી સાથે આપવું (૧૪) ઉપદ્રવ ઉપર:—આખાની છાલનો અગરસ બકરીના દૂધમાં મિશ્ર કરી આપવો, એટલે ઉપદ્રવ અને તે સળધી ત્રણની પીડા દૂર થાય છે (૧૫) રક્તાતિસાર ઉપર:—આખાની ગોટલી છાશ અગર આખાના ધોવડામણમાં વાટી આપવી અથવા જરીની છાલ દૂધમાં વાટી મધ મેળવીને આપવી (૧૬) લોહીની ઊલટી ઉપર:—આખાની ગોટલીનો રસ કાઢી નાકમાં ટીપા પાડવા. (૧૭) મૂળ વ્યાધિ ઉપર:—આખાના સુકાયેલા પાદડા-નું ચૂર્ણ કરી તેનું ધૂન્નપાન કરવું. (૧૮) સર્વ પ્રકારની ગરમી ઉપર:—આખાની અતરછાલ, ઉબરાના મૂળ ઉપરની છાલ અને વડની વડવાઈનો રસ કાઢી, તેમાં શુરુ અને ખડીસાકર નાખી આપવું (૧૯) રક્તાતિસાર ઉપર:—આખાની અતરછાલ દૂધમાં વાટી મધ નાખી પાવો. (૨૦) કાનમાં સણકા આવતા હોય તે ઉપર:—આખાનો મોર વાટી દિવેલમાં ઉકાળી તે ગાળી કાનમાં નાખવો (૨૧) માથામાં દારુણ રોગ થાય છે તે ઉપર:—આખાની ગોટલી અને બાલહરડા (હીમજી હરડે), એનું ચૂર્ણ દૂધમાં વાટી લેપ કરવો (૨૨) સંગ્રહણી ઉપર:— (આમ્રાદિ યવાગૂ) આખો, અખોડો અને જળૂ એ ત્રણની છાલ ૧૬ તોલા લઈ તેમાં ૨૫૬ તોલા પાણી નાખી અર્ધ પાણી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળી ગાળી તેમાં ૧૬ તોલા આખા નાખી પુનઃ ઉકાળી તૈયાર કરવું; તેનું ‘આમ્રાદિ યવાગૂ’ કહે છે. એ ખાવાથી સંગ્રહણી દૂર થાય છે (૨૩) રક્તાતિસાર ઉપર:—આખો, જળૂ અને અભુનસાજડ, એની છાલ ૪ તોલા લઈ તેને સૂકવી ચૂર્ણ કરવું. પછી ૨૪ તોલા પાણી માટીના વાસણમાં ભરી, તેમાં તે ચૂર્ણ નાખી, આખી રાત્રિ ભીજવી પ્રાતઃકાળમાં તે પાણી ગાળી તેમાં મધ નાખી પીવું (૨૪) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:—આખાના ઝાડ ઉપરની ગાઠ ગોમૂત્રમાં ઘસી લેપ કરવો અને શેકવું. (૨૫) ધૂપણી ઉપર:—કાપવાના (મોરવાના) આખાનો સુકાયેલો મોર ઘીમાં તળી સાકર નાખી તેની ગોળી કરી આપવી (૨૬) સ્વરભંગ ઉપર:—આખાના પાદડાનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૨૭) કોલેરા ઉપર:—એ અઢી તોલા મરવા દહીં માં વાટી આપવા

૫૧ ઈંગોરિયાં—સં. ઈંચુદી મં. હીંગણી, હિંગણુબેટ, હિં. હિંગોટ, ગૌંદી કં. ઇંગળગિડ, ઇંગળા, હિંગુલ. તેં. ગરા. અં. હિલેલને ઇં. ડેલિલ લાં. બેલેનાઈટ્સ રોકસળધીં આઈ. બં. ઇંગોટ.

ખાય છે આખાની છાલ પાણીમાં ભીજવી રાખી તે પાણી પ્રદર અને વહેતી ધાતુ બંધ કરવા અખાય છે. કાચા કળના ઉપરથી નીકળેલ ચીકણો પદાર્થ આખાની સફેદી તથા થોડા અડીણીના સાથે મેળવી મલબારની તરફ ઝાડા અને એટનના રોગમાં અક્સીર ધલાજ તરીકે વાપરે છે

આખાનો તાલ્લે શુદ્ધ દાદરનો સત્વર નાશ કરે છે, એમ જૈન ગ્રંથોમાં છે

દક્ષિણમાંના રાતમાં ઇગારાના આડ જ્યા ત્યા થાય છે. એ આડ ઘણું જ ઊંચા વધે છે. એ આડ ઉપર કાટા હોય છે. એના ફળને ઇગારિયા (મં હિંગણુગેટ) કહે છે. ઊંચાણા ટેરી તેમાં દારૂ ભરી આતશબાજીમાં ફેડે છે. દુકાળના વખતમાં આ ફળો માઉનો ઘોળો ગર્મ લોટમાં મસળી તેની ભાખરી ખાઈ ગરીબ લોકો પોતાનો નિર્વાહ કરે છે, પ્રસંગ આવે તો લાકડા મુદ્રા ખાઈને પોતાનો ખચાવ કરે છે. ફળનો ગર્ભ ૧ થી ૫ રતી કફફરપે તથા ૧૦ થી ૩૦ રતી સારકરપે અપાય છે.

ઇગારિયાં :—મદગધી, તીખા, લઘુ, કડવા, ઉષ્ણ, કેનિલ અને રસાયન છે. એ કૃમિ, વાયુ, વિષ, શળ, કોઢ, મળ, કફ, ગ્રહપીડા અને ભૂતબાધાનો નાશ કરે છે એનાં ફલો :—મધુર, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ તથા કડવા છે અને વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ :—**(૧) વાળો ઉપર :—ઇગારાના મૂળ ઉપરની છાલ અને હિંગને એકત્ર ખાડી તેનો પાટો નાળા ઉપર બાધવો અને તે એથે દિવસે છોડવો; એટલે વાળો બળી જાય છે (૨) તારુણ્યપીટિકા (ખીલ) ઉપર :—ઇગારાના મગજ ઠંડા પાણીમાં ઘસી મુખ ઉપર લેપ કરવો; એટલે ખીલ પશુ મરી જઈ મોટું નિર્મળ થાય છે. (૩) સ્તનરોગ ઉપર :—ઇગારાના મૂળ ઘસી ગરમ કરી ઉપર લેપ કરવો અને ઉપરથી ધતૂરાના પાદડા શેકીને બાધવા આમ ત્રણ દિવસ કરવું. (૪) નેત્રસ્ત્રાવ ઉપર :—ઇગારાના ફળ પાણીમાં ઘસી અજન કરવું. (૫) શૂળ ઉપર :—ઇગારાના મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવા અથવા ઇગારિયાના ફળમાંનો ગર્ભ આપવો (૬) કર્ણુમૂળ ઉપર :—ઇગારિયા, હળદર, ઇન્દ્રજલ, સિંધવ, દેવદાર અને આકડાનું દૂધ એનો લેપ વારંવાર કરવો, એટલે કર્ણુમૂળ સારું થાય છે (૭) કૂતરાના વિષ ઉપર :—પ્રથમ ગોળ ખવડાવી તે ઉપર ઇગારાની છાલનું ચૂર્ણ છાશમાં નાખી પાવું (૮) કોલેરા ઉપર :—ઇગારાની છાલનું ચૂર્ણ દહીં મા આપવું (૯) ઉત્તરસ ઉપર :—ઇગારાના મગજની ગોળા કરી ખાવી જૂના કફરોગમાં આથી સારો ફાયદો થાય છે.

પર ઇડલી'યુ (ગધડલી'યુ) :—સં ૦ જખીર. મં ૦ ઇડનિયુ. ટાં ૦ ચોરનિયુ હિં ૦ જખીર, બડાનીયુ, ગોડાનેયુ બં ૦ બડાનેયુ કં ૦ કચિલે, દોડુલિયે, કાડલિયે મલાં ૦ કટ્ટુકુરન્ટુ તૈં ૦ જલીંગ, અડવિનીમા. તાં ૦ કહેલેલુ મિચ્ચે તું ૦ કેપેરીપુલી. લાં ૦ સાઈટ્રસ લાઈ મેનપ

આ એક લીયુની જ જાતિ છે હિંદુસ્તાનના સર્વ પ્રદેશોમાં આ આડ થાય છે. એ ફળ નારંગી વગેરે લીયુ કરતાં મોટા થાય છે, એની છાલ ખરખરડી હોય છે. પાક્યા પછી છાલનો રંગ સ્વચ્છ પીળો થાય છે અને તેની વાસ પણ ઉત્તમ આવે છે એમાં નાની અને મોટી એવી બે જાતિ છે. તેના પાદડા અને ફૂલ એકસરખા હોય છે. તેમાં જે નાની જાતિ છે, તેના ફળની છાલ કંઈક પાતળી હોય છે અને જે મોટી જાતિ છે તેની છાલ જાડી હોય છે. એનું ઉત્તમ તરેહનું સ્વાદિષ્ટ અથાણુ થાય છે. એના રસનો 'લેમોનેડ' કરે છે ઇડ(મોટું)લી'યુ :—ખાટું તૂરું, કડવું, સારક અને ઉષ્ણ છે તે કફ, પિત્ત એ રોગોનો નાશ કરનાર છે (૧) મોરચુના વિષ ઉપર :—ઇડલીયુનો રસ સાકર સાથે આપવો (૨) અમ્લપિત્ત ઉપર :—સાચ કાળે નાના ઇડલીયુનો રસ પાવો.

પડ ઇંદ્રજવતુ ઝાડ—(કડો) સં ૦ કુટજ. મં ૦ કુડા. હિં ૦ કુડા, કુરૈયા બં ૦ કુડચી. કં ૦ કોડશીંગે, કોડ મુરક તૈં ૦ કોડિશયદુ. કટજમુ અ ક્લુ, અગલકુષ્ઠ, તાં ૦ વેપાલે તું ૦ કોડબે. મલાં ૦ વેનપાલા. અં ૦ તિરાજં ૦ ઇં ૦ એવલલીવડ રોજબે લાં ૦ હોલેહે'ના એ ટિડિસન્ટેરિકા. સફેદ આડ રાઈટિયા ટિકટોરિયા અને રાઈટિયા ટોમેન્ટાસા (કાળા આડ)

આ વગડાઉ આડx છે અને તે છ સાત હાથ કરતાં ઊંચુ થતું નથી એના પાદડા બદામના

* સુસ્તે ઇગારિયાના ફળના ગર્ભને મેદકફનારાક, ચોનિહોપનાગક અને ગુલ્મનાગક માન્યો છે ઇગારિયાના રસથી લોકો કપડા ધૂએ છે. એથી મેલ સચોટ નીકળી જાય છે, પરંતુ જેમ વિદેશી તેજબમાં ઘોળીએ ઘોચેલ કપડા દગ્ધ થઈ જવાથી અડધું આયુષ્ય ચાલે છે, તે જ પ્રમાણે ઇગારિયા પણ લૂગડાનો નાશ કરે છે. કેટલાકો દગલબાજીથી ઇગારિયાના રસમાં ગોળ અને ખીજ પદાર્થો મેળવી અક્ષીણ તરીકે વેચવા જતા પકડાઈ સજ્જ ભોગવે છે, એમ કહેવાય છે.

x ઇંદ્રજવ માથાની પીડા અને ગરમ પ્રકૃતિવાળાને અહિતકર છે એનો ઉતાર ઘાણુ છે અને પ્રતિનિધિ નયકળ છે સફેદ ઝાડના ખીજને કડવા ઇંદ્રજવ અને કાળા ઝાડના ખીજને મીઠા ઇંદ્રજવ કહે છે

પાદડા જેવા લાખા હોય છે. કોકણુમા એ પાંદડાનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. એના ફૂલોનું શાક થાય છે એની શિગો ખારીક અને લાખી હોય છે એ શાક અથવા અથાણુ કરવાના ઉપયોગમા આવે છે શિગોમાથી જવની આકૃતિના લાખા બિયા નીકળે છે, તેને ઇંદ્રજવ (મં ઇંદ્રજવ, કુડાચે બી હિંં ઇંદ્રજવ. કં કોડ સિંગેયખીજ, કોડ મુરકન ખીજ તૈં કુડિસેપાલુ ક્શં જ્વાનકુ ચિશ્ક અં લુસાનુલ આસાકીઃ. લાં હાલરહેના એ ટિકિસેટરિકા) કહે છે તે બિયા કડવા હોય છે એના મૂળ પણ કડવાં હોય છે મૂળનો પાક થાય છે તેને મરાઠીમા કુડેપાક કહે છે. ઇંદ્રજવના આડમાં ધોળી અને કાળી એવી બે જાતિ છે કાળા કુડાના આડ ધોળા કુડાના આડ કરતા મોટા હોય છે એના પાદડા ધોળા કુડાના પાદડા જેવા જ હોઈ કાઈક કાળા રંગના અને નાના હોય છે એની શિગ ધોળા કુડાની શિગ કરતા બમણી લાખી હોય છે કાળો કુડો એ વધારે ઉષ્ણ હોઈ ધોળાથી ગુણુમા કમી છે. ધોળું ઇંદ્રજવનું આડ:—કડવું, તીખું, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, પાચક, તૂરુ, રુક્ષ તથા ગ્રાહક છે અને રક્તદોષ, કોઠ, અતિસાર, પિત્તાર્શ, કફ, તૃપા, કૃમિ, જવર, આમ અને દાહનો નાશ કરે છે કાળું ઇંદ્રજવનું આડ:—રક્તદોષ, અર્શરોગ, ત્વગદોષ અને પિત્તનો નાશ કરે છે બીજા ગુણુ ધોળા જેવા છે. ઉપયોગ:—(૧) કૃમિ ઉપર:—ઇંદ્રજવના મૂળ ધસી એકલા અથવા વાવડિગની ભૂકી નાખી પાવા (૨) અતિસાર ઉપર:—ઇંદ્રજવના આડની જાલનો અંગરસ કાઢી તે પાવો અથવા જાલનો પુટપાકૃતિએ રસ કાઢી તે મધમા પાવો (૩) પથરી ઉપર:—ઇંદ્રજવ અને નસોતરનું ચૂર્ણ દૂધમા કિંવા ચોખાના ધોવડામણુમા પાવુ. (૪) કુરસાના વિષ ઉપર:—કાળા ઇંદ્રજવના આડના મૂળ ધસી તેમા ઇંદ્રજવનું ચૂર્ણ અડધો માસો નાખી પાવું અથવા જાલનો રસ કાઢી પાવો. (૫) ખોડા ઉપર:—ઇંદ્રજવની જાલ અને સિધવ ગોમૂત્રમા વાટી લેપ કરવો (૬) કમળી અને સર્વ વિષ ઉપર:—કાળા ઇંદ્રજવના આડના અકુરોનો રસ કાઢી ચાર પૈસાભાર ત્રણ દિવસ પાવો પથ્થ-ઘી અને લાત. (૭) નળ ફૂટ્યા હોય તો:—ઇંદ્રજવ શેકી તેની ભૂકી પૈસાભાર, મધ-પૈસાભાર અને ઘી પૈસાભાર, એ એકત્ર કરી સાત દિવસ પાવુ. (૮) જીર્ણજવર ઉપર:—ઇંદ્રજવના મૂળોની જાલ અને ગળોનો કાઢો પાવો અથવા જાલ રાત્રે પાણીમા પલાળી રાખી સવારે તે પાણી ગાળીને પાવુ. (૯) કાનમાંથી પરુ વહે છે તે ઉપર:—ઇંદ્રજવના આડની જાલનું ચૂર્ણ વજ્રગાળ કરી કાનમા નાખવું અને ઉપર મખમલીના પાલાનો રસ પાડવો. (૧૦) લૂખ લાગે છે તે ઉપર અને મૂત્રકૃંદ્ર ઉપર:—ઇંદ્રજવના આડની જાલ ગાયના દૂધમા વાટી પાવી, એટલે કઠિન મૂત્રકૃંદ્રનો પણ નાશ થશે (૧૧) પરિણામશૂળ ઉપર:—ઇંદ્રજવનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવું. (૧૨) બાળકની હુગામણુ ઉપર:—ઇંદ્રજવના મૂળ જાશના નીતર્યા પાણીમા ધસી થોડી હિંગ નાખી પાવા. (૧૩) બાળકના કોલેરા ઉપર:—ઇંદ્રજવના મૂળ અને મોગલી એરડાના મૂળ જાશના પાણીમા ધસી થોડી હિંગ નાખી પાવા (૧૪) વાતશૂળ ઉપર:—ઇંદ્રજવનો કાઢો કરી તેમા સચળ અને શેકેલી હિંગ નાખી પાવો (૧૫) ઢોરોનો કુંદરોગ (ઢોર સૂકું જાણુ હશે છે) તે ઉપર:—ઇંદ્રજવના તોરા (માજર) ખારીક ખાડી પાશર રસ કાઢવો તેમા તેટલો જ નાળિયેરનો રસ અને નવટાક ગોળ નાખી સાત દિવસ સવારસાંજ બે વખત આપવું (૧૬) સર્વ પ્રકારનો અતિસાર, સંગ્રહણી, પાંડુ અને જીર્ણજવર ઉપર કુડાપાક:—ઇંદ્રજવના આડના મૂળ ધોઈ છૂદીને રસ કાઢવો તે રસ દેવતા ઉપર મૂકી ઉકાળતા રહેવું સાધારણુ બિંકળે એટલે તેમા સૂઠ, મરી, લીડી-પીપર, જયકળ, માયાફળ (માયા), જવત્રી, લવંગ, વાવડિંગ, મરડાશિંગ, નાના બીલા, બહેડાનું દળ અને નાગકેસર, એનું ચૂર્ણ ભેઈએ તે પ્રમાણે નાખી સરખું મિત્રણુ થયા પછી ચણુ જેવડી ગોળીઓ કરવી એ ગોળી અતિસાર અને સંગ્રહણી ઉપર જાશના નીતર્યા પાણીમા (આછમા) થોડું હિંગનું ચૂર્ણ નાખી તે મીઠા અધમખ્યા દહીમા અથવા સૂઠના કાઠામા ઘી નાખી આપવી. નાના બાળકને પણ આ ઔષધ ગુણુવહ છે. પાકુરોગ ઉપર કક્ત આ ગોળી ગોમૂત્રમા ધસીને પાવી (૧૭) વાતજવર ઉપર:—ઇંદ્રજવના મૂળની જાલ ૧ તોલો લઈ ખારીક વાટવી અને ૫ તોલા પાણીમા મેળવી તે પાણી વજ્રથી ગાળી પાવું અથવા તેમા થોડો અજમો ખારીક વાટી

મેળવી ઈટનો કકડો તપાવી જમકારી તે પાવુ. (૧૮) શોકેદર ઉપર:—વાઢમાહેના ઇંજવના આડના મૂળ ગરમ પાણીમા ઘસી દિવસમા બે વાર પ્રમાણે ૧૪ અગર ૨૧ દિવસ પાવુ. (૧૯) સર્વાતિસાર ઉપર:—ઇંજવના આડની જાલનો કાઢો અષ્ટમાંશ કરી તેમા અતિવિપની ભૂટી નાખો તે પાવો અથવા ઇંજવના મૂળની જાલનુ અને અતિવિષનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ (૨૦) પથરી ઉપર:—ઇંજવની જાલ દહીમા ઘસી પાવી (૨૧) કુટબકાવલેહ:—ઇંજવના મૂળની જાલ લીલી વજન શેર પાચ લઈ તેનો ૧૬ શેર પાણીમા કાઢો કરવો. અષ્ટમાંશ શેષ રહે એટલે વસ્ત્રથી ગાળી પુનઃ ઉડાળવો. ઘટ થાય એટલે તેમાં ઔષધો નાખવા. તે ઔષધો કાળીપાટ, મોચરસ, ધાવડીના ફૂલ, નાગરમોથ, અતિવિષ, લજ્જમણી, નાના ખીલા, એનું ચૂર્ણ ચાર ચાર તોલા તેમા નાખી અવલેહ તૈયાર કરવો અને પછી તેને પાણી, ગાયનુ દૂધ, બકરીનું દૂધ, ચોખાની કાજ એમાના કોઈ અનુપાનમા આપવાથી અતિસાર, સગ્રહણી, રક્તપ્રદર, રક્તપિત્ત, મૂળવ્યાધિનુ ગત એ સર્વ બધ થાય છે (૨૨) વાતગુહમ, વાચુ, ક્ષય, કંડૂ (ખરજ) અને તાવ ઉપર:—ઇંજવના આડના મૂળની જાલ લાવી તેનો પુટપાકકૃતિએ રસ કાઢી આપવો x

(૫૪) ઇંદ્રવરણાં (ત્રુસડ) —સં બૃહત્કલા, ઇંદ્રવારણા. મં ઇંદ્રાવણુ, થોર, ઇંદ્રાવણુ. કાં કવડળ હિં બડી ઇંદ્રકલા, બઢી ઇંદ્રાયણુ. બં રાખાલનાડુ, રાખાલશશા, કુદરુકી, કં હિરિયાહા-મેક્કે, હામેક્કે. મલાં પેદિકારી, અતુતુમ્મદિ. તું કક્કેડેવુ. તાં કોરટ્ટી શવરીપઝમ્ કાં હંજલસર અ. શેમહંજલ ઇં ખીટર એપલ. લાં ટ્રીકસથસ પાલમેટા વેરિપુચા. તેં પાપરબુડન, કાકરકમુ. એને 'કડવી ઇંદ્રવરણી' પણ કહે છે. ઇંદ્રવરણીના વેલા હોય છે. એ વેલાના પાદકા કાળી-ગડી(તરબૂચ)ના પાદકા જેવા હોઈ તેના કરતા ખારીક હોય છે. પાકેલા ફળોનો રંગ પીળો હોય છે. એમા બે ભેદ છે. જે ફળ શુમારે ફેરી જેવડા હોય છે, તેને 'ઘોડ ઇંદ્રવરણાં' કહે છે. ખીજી જાતના ફળ લીળુ જેવડાં થાય છે. એ ફળો અતિશય કડવા હોય છે. ગામડાઓમા ઇંદ્રવરણીના

x ઘોળા ઇંદ્રવરણાં આડની જાલ (કડાજાલ) કડવી, દીપન, સ્તભન, નિયતકાલિક જ્વરપ્રતિબંધક, જ્વરહર અને બદ્ધ છે ખીજી વાતહર, સ્તભન અને જ્વરમ્ન છે. જાલ અને ખીજમા રક્તસ ગ્રાહક અને વેદના-સ્થાપન ગુણ રહેલ છે ખીજને શેકવાથી સ ગ્રાહક ગુણ વધે છે

માત્રા—જાલ ૧ થી ૪ તોલાનો ક્વાથ કરીને આપવો ખીજ ૧ માસો દિવસમા ૩ વાર આપવા અથવા બીજી ૧૦ તોલાનો ક્વાથ કરીને આપવો, અનુપાનકપે જારા આપવી એ વધારે લાભદાયક છે

ઉપયોગ—કડો ઉત્તમ, ગ્રાહી અને રક્તસ ગ્રાહક છે લોહીવાળા મરડામા આની બરાબર ખીજી ઔષધિ નથી તાજા મૂળને અને તાજી જાલને જારામા વસી આગરે ૬-૬ તોલા ૪-૪ કલાકે આપવાથી તાવ દૂર થાય છે, વારવાર આડા થવા એજા થઈ જાય છે અને મળમા લોહી જતુ હોય તે પણ એજા થઈ જાય છે માત્ર મરડો જોઈએ તેટલો એજા થતો નથી નવા મરડા પર જાલનો પૂરો ઉપયોગ થતો નથી નૂના મરડામા ખાતરીપૂર્વક ગુણ થાય છે તાજી જાલમા ગુણ વધારે હોય છે સુકાયેલી નૂની જાલમા ગુણ બહુ જ એજા થઈ જાય છે બાળકોના રક્તાતિસારમા કડવા ઇંદ્રવરણ અને નાગરમોથને ક્વાથમાં મધ મેળવી અપાય છે. જાલના કરતા ખીજમા રક્તસ ગ્રાહક ધર્મ વધારે છે

કાળો કડો—ઘોડા પ્રમાણમા આપવાથી હોજરી અને ચક્રત(કલેબ)ની ક્રિયા સુધરે છે મોટા પ્રમાણમા આપવાથી જલદી અને દ્રુત લાગે છે દક્ષિણમા કમળા ઉપર કાળા ઇંદ્રવરણાં પાનોનો સ્વરસ ૧-૨ તોલા દિવસમા એક વાર આપે છે

* અમારા જાતઅનુભવથી અમને જણાય છે, કે નાની ઇંદ્રવરણીના ફળો લીળુ જેવા નહિ પણ રાજગરી કોડીખી જેવા લગજોળ હોય છે વાણુ કરીને એ ખારસરી જમીનમા થાય છે અને એને કડવી કોડીખીના નામથી એજામે છે તે અતિશય કડવી લાગે છે આ ફળો ઘણામા ઘણા ૭-૮ ઇંચ સુધી લાંબા પણ હોય છે એના ઉપર રાજગરી કોડીખીના જેવા જ મુદર ચટાપટા હોય છે એ વાડકારેલીના ફળ જેવા સૂક્ષ્મ કાટા-વાળા હોય છે નિઘટમા એના સં એટ્ટી મં લઘુઘટાવાણુ, ગું ઇંદ્રવારણુ, કડવી કોડીખી હિં લઘુ ઇંદ્રાયણુ, લઘુ કિરેદુ બં રાખાલશશા, રાખાલતાડુ કં હામેક્કે તેં એતિપુચા તાં પેચકામટ્ટી, દુમટ્ટી. કાં ખુર્ચનીતલ્પ અં હંજલ ઇં કોલોસિ થિસ લાં સિદુલસ કોલોસિ થિસ એવા નામો મળી આવે છે

મોટી ઇંદ્રવરણીના ફળોનો આકાર આમેદ્દખ ગોળ કાળીગા જેવા હોય છે એના ખીજ કાળીગા જેવાં જ પણ કાળીગા કરતા વણુ જ નાના હોય છે કાચા ફળો ઉપર કાળીગાના જેવા જ ચટાપટા હોય છે, તેથી

વેલા પુષ્કળ થાય છે ઇન્દ્રવરણા એ તીવ્ર ચેતક પદાર્થ છે ઇન્દ્રવરણા—પાક વખતે તીખા, કડવા, શીત, સાગ્રક, ઉષ્ણવીર્ય અને લઘુ છે, તથા ગુલ્મ, પિત્ત, ઉદર, કક, કૃમિ, કુષ્ઠ (કોઠ), જ્વર, વણુ, શ્વાસ, કાસ, ત્રિવિ, મેહ, મૃદગર્ભ, કમળો. પ્લોહા, શુષ્ક ગર્ભ, ગલગડ, વિપ, આનાહ વાયુ, અછર્ણુ, આમદોષ, દુષ્પોત્તર સર્વ ઉદરરોગ અને શ્લોષક આદિ રોગોનો નાશ કરે છે એ કવડળા (મોટા ઇન્દ્રવરણા) ગુણોએ અધિક છે (૧) સર્પદંશ ઉપર :—ઇન્દ્રવરણીના મૂળ નાગરવેલના પાનમા આપવા (૨) ઉધરસ ઉપર :—ઇન્દ્રવરણામા મરી ભરી તે છાપરા ઉપર મૂકી સૂકવવું. પછી તેમાંથી નિત્ય સાત મરી, મધ અને લીંડીપીપર સાથે ખાવા. (૩) દંતકૃમિ ઉપર :—ઇન્દ્રવરણાના પાકેલા ફૂલ તપાવેલા તવા ઉપર નાખી તેનો ધૂણી દાતોને આપવી, એટલે દાતમાના કીડા ખરી પડે છે (૪) પેટમાંના ભાર ઉપર :—ઇન્દ્રવરણા ભેસના દૂધમા ઘસી તે થોડું થોડું પીવું અથવા ભેસના મૂત્રમા રાધી તે મૂત્ર સુકા ખરલ કરી, તેમાંથી એક વાલ અને સચોરો ૧ ચણાહીભાર, એ બંને ઔષધો સાત દિવસ મધમા આપવા (૫) ઋતુ આવવા માટે :—કડવી ઇન્દ્રવરણીના મૂળ ગુપ્તેદ્રિયમા રાખવા અથવા એના ફળો મીઠામા ખાવા (૬) રત્નરોગ ઉપર :—કડવી ઇન્દ્રવરણીના મૂળ ઘસી લેપ કરવો (૭) શૂળ ઉપર :—ઇન્દ્રવરણીના મૂળ પાણીમા ઘસી તેમા સૂક, મરી અને લીંડીપીપર એકક માસો નાખી આપવું (૮) સંધિવાત ઉપર :—ઇન્દ્રવરણીના મૂળ, લીંડીપીપર અને એનાથી ચોગણો ગોળ એકત્ર કરી તે એક તોલો રોજ ખાતા જવું (૯) અંડ-વૃદ્ધિ ઉપર :—ઇન્દ્રવરણીના મૂળ એરંડતેલમા ઘસી ગાયના દૂધમા મેળવી તે ત્રણ દિવસ આપવા. (૧૦) ગાઠ અથવા ફાણાનો દાહ થતો હોય તો :—ઇન્દ્રવરણીના ફળ અને મૂળ ઠંડા પાણીમા એકત્ર કરી ઘસી ઉપરાઉપરી લેપ કરના જવું. (૧૧) નખવિષ ઉપર :—ઇન્દ્રવરણીના મૂળ અને ફૂલ તથા ઝેરોચલા વાટી ગોમૂત્રમા મેળવી લેપ કરવો (૧૨) ચોનિશૂળ ઉપર :—ઇન્દ્રવરણીના મૂળ બકરીના ઘીમા અથવા દૂધમા ઘસી લેપ કરવો અને ખાવા પણ ખરા. (૧૩) બાળકોના પેટમાં ભાર રહ્યો હોય તો :—ઇન્દ્રવરણીના મૂળ ઘસી તેના પેટ ઉપર લેપ કરવો અને સમુદ્રફળ ગાયના દૂધમા ઘસી શક્તિ પ્રમાણે આપવું, એટલે બિલટી થશે તથા તેથી મળ દ્વારા સર્વ ભાર નીકળી જશે. (૧૪) ગંડમાળ ઉપર :—ઇન્દ્રવરણીના મૂળની છાલ અને કડવા સરગવાની છાલ સમભાગે એકત્ર ફૂટી તે ગૂમડા ઉપર ચોળવી (૧૫) ખાલી ઉધરસ અને બકારી ઉપર :—ઇન્દ્રવરણુ કાચી તેમા અર્ધો તોલો બાળહગડાની ભૂટી દસ દિવસ ભરી રાખવી તેના અગિયારમા દિવસથી એક વાલ ચૂર્ણ મધમા આપવું. (૧૬) શીઘ્ર પ્રસૂતિ માટે :—ઇન્દ્રવરણીનું મૂળ ચોટલે બાધવું (૧૭) રક્તગુલ્મ ઉપર :—અરીકાના પાણીમા ઇન્દ્રવરણીનું મૂળ ઘસી આપવું અથવા ઇન્દ્રવરણીનું મૂળ ચોનિમા રાખવું. (૧૮) પાકું અને સર્વ પ્રકારના ફાણા ઉપર :—કડવી ઇન્દ્રવરણીના મૂળ ઘસી તેનો લેપ કરવો. x

તરસથી પીરાતા વગરાહ લોકો એને કાળી ગુ માની એનો ગળ ખાવા જતા આખા મોમા કડવાગ થઈ જવાથી પરતાય છે પાત્રા પગી એ ફળોનો રંગ ચટાપટા વગરનો શુદ્ધ પીળો થઈ નય છે એનું સુપ્રસિદ્ધ નામ ત્રુસડું છે એની માત્રા ૧ થી ૩ માસા છે મથાળે આપેલા નામો પણ એ ત્રુસડાના જ છે ાડાને પેટમા કૃમિ પડવાથી તેને આ ફળો ખવડાવે છે ત્રુસડાના ફળની ડગળી કાપી તેમા અજમે ભરી બાજરીની કોઠીમા બાજરી ઉપર નીચે રહે તે પ્રમાણે એક માસ દળાવી રાખી બહાર કાઢ્યા પછી સૂકવી ખાડી રાખે છે આ ચૂર્ણની કાકી ગરમ પાણી સાથે લેવાથી મુદર તુલાળ લાગી પ્રફર્યાધિનો જલદી નિવેડો કરે છે આ પ્રયોગ સિદ્ધ કરતા કોઠીમા જે બાજરીમા તેને ફાળી મૂક્યા હોય છે તે બાજરી પણ બહુ જ કડવી થઈ જવાથી ખાવાના ઉપયોગમા આવતી નથી, માટે તે બધું કરતા વધારે રાખવી નહિ આ બાજરી કૃમિ-વાળા ઘાટાગોડીને ઘણી જ ઉપયોગી થાય છે નિયમસર એનો પાવરો આપવો જોઈએ ત્રુસડામા આખાહળદર, સાલખાર, મેદાલકડી અને હજગતબાર ખાડી ભરીને તડકે સુકાવી તેના ચૂર્ણની કાકી કરવાથી ફટી નીચેના લય કર ગાઠ અને ઉદરના તમામ વિકારો દૂર થાય છે બરોળના દરદીએ ત્રુસડાની લીંબુની માફક (ચોકડી જેવી) ચાર ચોંક કરી તેમા ખાડ ભરી દેવતા પર તપાવી તેમાંથી અઢી તોલા રસ લઈ પીવો આમ દરરોજ તાલે તાલે રસ કાઢી પીવાથી બરોળ સત્તર મટે છે સર્પદંશ ઉપર એના મૂળ ચાવી ત્રણ ધૂટડા ભરવા

x ઇન્દ્રવરણામા વણુ નત છે સરસ્વત નામનો નિર્ણય થઈ શકે તેમ નથી નીચેની બધી જલોનો ઉપયોગ ઇન્દ્રવરણાએ થાય છે

૧ સિદ્ધચુલસ કોલોસિ થિસ્—મોટા ગોળ ફળ ત્રુસડું મં ૬ દાવન

૫૫ ઇંદ્રજી—સમુદ્રની ખાડીમાં જે ઠેકાણે અતિશય કાદવ તથા જે જગ્યા ભરતી વખતે ખૂડી નય છે, તે ઠેકાણે દેખાતા મોટા ઝાડો હોય છે. તે ત્રણચાર પ્રતિના હોય છે તેમાં કાજળ અને ઇંદ્રજી એ જ માત્ર લોકોના બળવામાં છે ઇંદ્રજીનું ઝાડ જ સાત હાથ કરતા બહુધા ઝિંચુ થતું નથી અને તેનો વિસ્તાર ઘણો જ થાય છે તેની ઘણી ડાળીઓ સમુદ્રમાં ખૂડેલી હોય છે જે એનો રોપો મીડી જમીન ઉપર વાવી તેને પાણી પાઈ એ અને તેની બહુ સલાળ રાખીએ તો તે બગડતો નથી આ ઝાડનો પાલો ઢોરોને ખવડાવવા માટે ઉપયોગમાં આવે છે અને લાકડા બાળવાના કામમાં આવે છે એ લાકડા ઘણા કઠણ અને ચીકણા હોય છે તે બાળવાથી નેમા એક પ્રકારનો ક્ષાર ઉત્પન્ન થાય છે તે ધોખી લોકોને વસ્ત્રો ધોવા માટે ઉપયોગમાં આવે છે તેમ જ બૈરાઓને માથું ચોળવાના ઉપયોગમાં આવે છે -

૫૬ ઇંસેસ (શેરી લોખાન) —સં ૬૦ શ્રીવેષ્ટ, શ્રીવાસ હિં ૦ ગંધબેરજો. મં નિશેપ-ધૂપ સગ્લાયાડીક ગધાગિરોજન, ખોરા ઇંસેસ લેં પાઇનમ્ લોગીફેલિયા.

ઇંસેસ(સરલ)ના વૃક્ષો હિમાલય પર્વતમાં પુષ્કળ છે એ ઝાડોની જુદી જુદી જાતિમાંથી જે ચીકણો પદાર્થ નીકળે છે, તેને ધૂપ, ઇંસેસ, X લોખાન અને ઉદ્ધ વગેરે કહે છે તેની બેત્રણ

૨ એન્થેલિઅમ્ ઇલેટેરિઅમ્—કાઠાવાળા ઇંસેસની ઇંદ્રવરણા

૩ કુકુમિસા દ્રાઈગોનસ્—કરવી કોડીળી, ગાયવસુકણા

૪. દ્રાઈકોસેયસ પામેટા—લાલ ઇંદ્રવરણા મં કવડળ

ઇંદ્રવરણામાં ભેદનગુણ છે આનાથી મરડો આવીને પાણી જેવા પાતળા ઝાડા થાય છે મોટા પ્રમાણમાં આપવાથી આતરડા અને કમરમાં રહેલ અવયવોમાં દાહ-શોથ થાય છે આની ક્રિયા મોટા આતરડા અને ચક્ર ઉપર ઓળિયા જેવી થાય છે આનાથી પેશાબનું પ્રમાણ વધે છે તથાપિ મૂત્રલ ગુણ માટે આનો ઉપયોગ થઈ શકતો નથી કારણ આ બહુ જ મરડા લાવે છે એના મૂળ વિગેચક અને શોથક છે બીજામાં એક ધર્મ નથી કકપ્રધાન ગેગે પર ઇંદ્રવરણાનો વધારે ઉપયોગ થાય છે આમવાત, સાધાઓનો સોજો, જલોદર, કમળો, ચક્રોદર, પ્લીહોદર અને પ્રબળ કબજિયાત પર અપાય છે જ્ઞાનતત્ત્વમાં વિદ્યુતિ થઈને વાત-પ્રકોપના ચિહ્ન દેખાવા માટે, સારે ઇંદ્રવરણાનો જુલાળ અપાય છે

કાઠાવાળી ઇંદ્રવારણી આતરડામાં વધારે દાહ ઉત્પન્ન કરે છે જલોદરમાં આનો ઉપયોગ જુલાળ માટે કરાય છે, તેમ જ હડકાણું કતમ કરડે, તો તેનું ઝેર ન ચરવા માટે આનો રેચ અપાય છે માત્રા ૦ થી ૦૫ રતી

લાલ ઇંદ્રવરણું નાના પ્રમાણમાં કકનિ સારક છે માત્રા વધારે થાય તો ઊલટી કરાવે છે કળનો ગર્ભ ભેદન છે મૂળ કળના કળતા વધારે જોરથી કાર્ય કરે છે મૂળ શોથક અને જ્વગ્હર છે માત્રા ૦ થી ૧ રતી દિવસમાં ૩ વાર ૬મમાં કક ન નીકળતો હોય અને કંકની ગાઠોના સોજથી ગભરામણ થતી હોય તો લાલ ઇંદ્રવરણું કળ અથવા મૂળની છાલ ચલમમાં નાખી ધૂમ્રપાન કરાવાય છે આ ધુમાડાથી ઊલટી થઈને કક (અને કોઈ કોઈ વખતે થોડું લોહી) નીકળી નય છે ત્રણશોથ પર આના મૂળને ઠંડા પાણીમાં ધસીને લેપ કરાય છે આ લેપથી વેદના, જલન અને સોજો ઓછા થઈ નય છે —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

* કાઠિયાવાડના બદગેમાં એ લાકડાને ચેરિયાના લાકડા કહે છે, તે બાળવાના ઉપયોગમાં લેવાય છે કળ બાળકો ખાય છે કળ ખાવાથી જલ પર થોડી લાલી આવે છે અને થૂક પણ લાલ રંગનું નીકળે છે ટોરોને ચેર(ઇંકળ)ના પાન ખવડાવે છે. —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

૪ અહીં જે ઇંસેસનું વર્ણન કર્યું છે તે ઇંસેસ નથી, પણ ગવો બેરજો (બેરજો) છે ઇંસેસ જે આફ્રિકાથી આવે છે તેનું વર્ણન આગળ ચક્રોદરે કરેલ છે અને સાલોડાના ગુદગે શેપ ગુદર(કુદર)નું વર્ણન કર્યું છે ત્રણ ઉપર જે મલમનો પ્રયોગ આપેલ છે, તે ઇંસેસ (ચક્રોદર) આફ્રિકાથી આવે છે, તેના પ્રયોગ છે ગવોબેરજોમાં ટરપે ટાઈનના બધા ધર્મ છે ગવોબેરજો ખાધા પછી મોઢામાં પાણી છૂટે છે, પેટમાં ગરમી અથવા ઠંડી લાગવા જેવું જણાય છે, ઓરકાર આવે છે, અપાનવાયું સરે છે, નાડી જોરથી ચાલવા લાગે છે શ્વાસોશ્વાસનું પ્રમાણ વધી નય છે, ગરીરમાં હળુતા આવે છે, પેશાબનું પ્રમાણ વધે છે, મગજ અને જ્ઞાનનંતુ ઉત્તેજિત વાય છે, મોટી માત્રામાં ઊલટી અને દસ્ત વાય છે, નાડી ધીમી પડે છે, ગભરામણ વાય છે, ગરીર કક પડે છે, પેશાબ કરવામાં દાહ વર્ધન લોહી પડે છે અને આખા ગરીરમાં નિર્બળતા આવી નય છે એટલા માટે ટરપે ટાઈન તેલ અને ગવોબેરજો સર્વજ્ઞ ચોડા પ્રમાણમાં આપવા જોઈએ

૫ ગવોબેરજો અને ટરપે ટાઈન તેલ ઉત્તમ વાતહર, પિત્તાશ્મરીનાગક, કકત્ર, સ્વેદજનન, મૂત્રલ, રક્ત-

જાતિ છે. આ દેશમાં બસરાથી જે ગુદ આવે છે, તે ઇસેસ ઔષધો માટે અને ધૂપ માટે વધારે ઉપયોગી છે સાચા ઇસેસના ઝાડો અરબસ્તાનમાં અને આફ્રિકાના પૂર્વ કિનારા ઉપર પુષ્કળ છે, ત્યાંથી ઇસેસ અહીં આવે છે ઇસેસ એ પ્રણુશોધન કરનાર છે એનું ‘વિશેષ ધૂપ’ એવું પણ નામ છે. ઇસેસ—તીખો, કડવો, રિન્ગધ, તૂરો, મધુર, સાકર, ઉષ્ણ, પ્રણુગેપણુ છે અને પિત્ત, રક્તદોષ, વાયુ, કફ, યોનિદોષ, ગ્રહપીડા, મસ્તકશ્ન, નેત્રરોગ, કઠરોગ, પ્રણુ, રાક્ષસપીડા, પીનસ, અશ્ણુ, આધ્માનવાયુ, દુર્ગંધ, પસીનો, કંડૂ, વિષ, વાતરક્ત, વિસર્પ, કુષ્ઠ અને કાસનો નાશ કરે છે. (૧) પ્રણુ ઉપર મલમ :—ઇસેસ, તલનું તેલ અને મીણુ, એ દેવતા ઉપર તપાવી પાનળુ થાય એટલે તે મિશ્રણુ ગાળી નાખવું અને પ્રણુ ઉપર ચોપડવું

૫૭ ઉટકટારી (ઉટકટી —સં ૦ ઉટકટક. ક્ષાં ૦ બ્રહ્મદંડી મં ૦ કાટ યજ્ઞુક ઉટકટારી. હિં ૦ ઉટકટારા બં ૦ ઇગદાડી, ‘મનદાડી, ઇં ૦ ઝોળથીસલ. લાં ૦ એકીનોપસ એકીનેટ્સ

એને ‘ઉટકટી’ અને ‘કાટ યજ્ઞુક’ પણ કહે છે હિંદુસ્તાની ભાષામાં એને ‘હડીગણુ’ અને ‘સ્વેત ધુધુચી’ કહે છે. એ વનસ્પતિ હિંદુસ્તાનના ઘણા પ્રાંતોમાં થાય છે આ છોડની ઊંચાઈ શુમારે હાથ બે હાથ હોય છે અને રંગ ધોળો હોય છે એના પાદડા કાપરાની કાતરી જેવા હોઈ તેના પૃષ્ઠભાગમાં અને નાકા ઉપર સફેદ રંગના કાટા હોય છે ઉનાળામાં એ છોડ સુકાઈ ગયા એટલે ફરી ચોમાસામાં તેજ જગ્યા ઉપર ઊગે છે. આ વનસ્પતિના મૂળ અને ખીજ મોટી ઔષધ છે ‘બ્રહ્મદંડી’ એવું નામ પણ છે. ઉટકટારીx રુચિદાયક, ઉષ્ણ, કડવી,

સંત્રાહક, ઉત્તેજક, કૃમિધ, શોથહર, વાતહર, પ્રણુશોધન, પ્રણુશોષણ અને દુર્ગંધનાગક છે ગંધાબેરજો અને ટરપેન્ડાઈન તેલ સંગલ (ચીડ), દેવદાર અને દેવદારની ખીજ ભતોમાથી મળે છે

આક્રેશ અને આક્રાશજનિત ગૂળ તથા આતરડામાં અન્ન સડવાથી વાર વાર ઝાડા થતા હોય તો તેના ઉપર ગંધાબેરજો સાફ કામ કરે છે આક્રેશ આવીને તથા અપાનવાયુ સરીને વાયુનો ત્રાસ મટી જાય છે સડવાની ક્રિયા બંધ થાય છે આક્રાશમાં ટરપેન્ડાઈન તેલ પેટ પર ચોળાય છે તેમ જ એની બસ્તિ પણ અપાય છે

ટરપેન્ડાઈન તેલ આપવાથી પિત્તાનયમાં રહેલી નાની નાની પથરી પીગળી જાય છે અને નવી ઉત્પન્ન થતી નથી ગુદની સાથે ખરલ કરી થોડી સાકર અને પાણી મેળવીને અપાય છે તેલથી પ્રફરકૃમિ મરી જાય છે અને આતરડામાંથી પરતુ લોહી બંધ થાય છે, રક્તપ્રવાહિકા અને રક્તાતિસારમાં રક્તસ્રાવ બંધ કરવા માટે આ ઉત્તમ ઔષધ છે અર્ગશોગમાં ગંધાબેરજની ગોળાઓ કરીને આપવાથી પ્રત્યક્ષ ગુદા પર ક્રિયા થઈને લોહી બંધ થઈ જાય છે રક્તાતિસાર અને આન્નજ્વરમાં લોહી બંધ કરવા માટે ૧-૧ કલાક પર ૨૦-૨૦ ટીપા ટરપેન્ડાઈન આપવું ભેઈએ

જ્વર કફરોગમાં ગંધાબેરજો અતિ ઉપયોગી છે તે કફની દુર્ગંધ ઓછી કરે છે અને કફને જલની બહાર કાઢે છે જ્વરના પરમા પર અને બસ્તિશોથમાં ગંધાબેરજનો સારો ઉપયોગ થાય છે પેશાબનું જલન તરત મટાડે છે, પત્તને બંધ કરે છે માત્રા ૧ માસે અથવા ગંધાબેરજનું સરવગ્ન તેલ ૧ થી ૩ ટીપા, દિવસમાં બે અથવા ત્રણ વાર

દાંદર, ખરજી, ચાકા આદિ ચર્મરોગ પર ગંધાબેરજો વપરાય છે તે ખાવા આપવાથી ત્વચા દ્વારા બહાર નીકળે છે, ત્યારે ચામડીની વિનિમયક્રિયા સુધારે છે અને ખરજી લાવે છે ગંધાબેરજનો લેપ કરવાથી ચામડી લાલ થાય છે ચામડીમાં રક્તાભિસરણુક્રિયા પ્રબળ થાય છે અને વેદના ઓછી થાય છે

ટરપેન્ડાઈન તેલ તાબ ધા પર લગાડવાથી રક્તસ્રાવ બંધ થઈ જાય છે પરંતુ ઉત્પન્ન થતું નથી આમાં પૂતિહરધર્મ ઉત્તમ છે સડતા પ્રણુ પર આની પટ્ટી રાખવાથી જલદી ઝડ આવી જાય છે—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

x ઉટકટારીના પાન આશરે ૬ ઇંચ જેટલા લાંબા હોય છે પાનને છેડે એક લાંબો ત્રણ ઇંચનો કાટો હોય છે. પહોળાઈની બંને કિનારી તરફ કેટલાક કાટાઓ લાગેલા હોય છે કાટાની લંબાઈ આશરે ૨૫ ઇંચ હોય છે કળ નાના લીધુ જેવડા ગોળ હોય છે ફળની ઉપર પણ નાનાંમોટા કેટલાક કાટાઓ રહે છે, તથા અંગ્રેજાના ખીજ જેવા આકારના કેટલાક નાના કાટા લાગેલા હોય છે ફળનો જરા જેટલો ભાગ પણ કાટારહિત હોતો નથી ખરી બ્રહ્મદંડી અને ઉટકટારીમાં અતર તથા કેટલુંક મળતાપણુ છે ગુણમાં પણ અતર છે. નામ તો સંસ્કૃત ભાષામાં બળ્લે પાચપાચ વનસ્પતિઓના ઘણી જગ્યાએ એક જોવામાં આવે છે માત્ર નામના મળતાપણુ ઉપરથી વસ્તુ એક જ છે, એમ કહી શકાય નહિ બ્રહ્મદંડીના રોપાનું વર્ણન બ્રહ્મદંડીની

રક્તશોધક અને વૃધ્ય છે, તથા મૂત્રકૃચ્છ, પિત્ત, વાયુ, મેહ, તૃપા, હૃદરોગ અને વિઝેટકનો નાશ કરે છે. એનાં બીજ—શીતળ, વૃધ્ય, તૃપ્તિકર અને મધુર છે. (૧) બાળકને ઉંઘાડિયો થાય છે તે ઉપર.—ઉટકટારીના મૂળ શસ્ત્ર ન લગાવતાં શનિવારે અથવા રવિવારે કાઢી લાવી બાળકને ગળે બાધવા (૨) પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ અને વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર:—ઉટકટારીના મૂળની ઝાલ યાયામા સૂકવી, ખાડી, વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી રાખવું અને રાત્રે મોગલી બેઠાણા ૧ તોલો અને ખડીસાકર બે તોલા મેળવી પાશેર પાણીમા ભીજવી રાખી પ્રાતઃકાળમા તેનો રસ વસ્ત્રથી ગાળી કાઢવો. પછી તેમા તે ઝાલનું ૬ માસા ચૂર્ણ નાખી ખાવું, એટલે તે ઘણા દિવસો મૂત્રકૃચ્છ (મૂત્ર સાથે ધાત અય છે તે) બંધ કરે છે અને વીર્યવૃદ્ધિ તથા પુષ્ટતા કરે છે (૩) સુખે પ્રસવ થવા માટે:—ઉટકટારીના મૂળ એટલે બાધવા, પ્રસવ થયે તુરત છોડી નાખવા. (૪) સર્પ અને વીંછીના વિષ ઉપર:—ઉટકટીના મૂળ ઉકાળી લેપ કરવો અને તે પીવ! પણ ખરા. (૫) ધાતુપુષ્ટિ માટે:—ઉટકટીના મૂળ, ગોખરુ અને કૌચબીજનો દૂધમા પાક કરી સેવન કરવો, અથવા ઉટકટીના મૂળનું ચૂર્ણ દૂધમા નાખી સેવન કરવાથી ઉત્કૃષ્ટ પુરપત્વ આવે છે. (૬) ઉદરરસ ઉપર:—ઉટકટીના મૂળ વાટી પાવા અગર મૂળનું ચૂર્ણ મધમા આપવું.

૫૮ ઉંડણ—સં ૫૦ પુત્રાગ મં ૭૩ હિં. સુલતાન ચંપા પુત્રાગ. તાં ૫૦ પુત્રે, પુત્રાગં. તૈં ૦ નમેર, પોત્ર. કં ૦ ખમુરિગે, નમેરમારા. તું ૦ પોનેડાભારા. મલાં ૦ પોત્રાક. લાં ૦ કેલોફિલમ ઇનોફિલમ. ઇં ૦ અલેકઝાન્ડ્રિયન લોરલ

ઉડણના આડ કોકણ પ્રાતમા પુષ્કળ થાય છે એના પાદડા સોરગીના પાદડા જેવા હોય છે. પરંતુ તેના કરતા જરા મોટા હોય છે, પાદડાની ઉપરની બાજુ સુવાળી અને સ્વચ્છ હોય છે આ પાદડાની પત્રાળી કરે છે. ઉડણના ફૂલ ઘોળા હોઈ મધુર અને સુવાસિત હોય છે. આ આડને સોપારી જેવડા ગોળ ફળો આવે છે. તેની ઉપર કંઠણ ઝાલ હોય છે એ ફળોનું તેલ કાઢે છે. તે બાળવાને માટે એરડતેલ કરતા સારું હોય છે એ કંઠણ હોય છે. એને ઉંડેલ કહે છે. ઉંડણીના લાકડા ઇમારતમાં અને વહાણ બાધવામા ઘણા જ ઉપયોગી છે. આડના મૂળમાથી રાજ જેવો ગુંદર થાય છે ઉંડણ:—મધુર, શીતળ, સુગંધી, રક્તદોષનાશક, દેવપ્રસાદકારક અને રક્તદોષ, રક્તપિત્ત, કફ, પિત્ત અને ભૂતબાધાનો નાશ કરે છે એના ફૂલો વૃધ્ય હોઈ વાત, શૂળ અને કફદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) પગ અથવા છૂંટણ મરડાઈ જવા ઉપર.—ઉડણીની ઝાલ બારીક વાટી ગરમ કરી પાટો બાધવો. (૨) ઉડાણ (પાકે નહિ તેવા ગૂમડા) ઉપર:—ઉડણીના ફળનો ગર્ભ ધસી તેમા પિંજર નાખી ઉપર ચોપડવો, એટલે સુખ થશે (૩) ખસ ઉપર—ઉડણીનું તેલ ચોપડવું (૪) ખોડા ઉપર:—ઉડણ અને કડની કોઠીનું તેલ એકત્ર કરી ચાર વાર ચોપડવું નાના બાળકને ગરમીથી આખોમા જે ફેલા થાય છે, તે ઉપર પણ આ ઔષધ ચોપડવું (૫) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:—ઉડણીના આડની અંતરજાલ બારીક ફૂટી ગરમ કરી વધેલા અંડ ઉપર સતત ૮-૧૦ દિવસ પાટો બાધવો. (૬) મૂળવ્યાધિ (હરસ) ઉપર:—હુક્કાની ચલમમા ઉડણીના ફૂલો નાખી ધૂમ્રપાન કરવું; એટલે ઘણા દિવસનો અર્શરોગ પણ દૂર થઈ જશે.

૫૯ ઉદ લોબાન—સં ૮૩૬ મં ૭૩ હિં ૦ કં ૭૬ ઉદને ‘લોબાન’ પણ કહે છે. લોબાનના વૃક્ષ તુર્કસ્તાન, આફ્રિકા ખડના પૂર્વ કિનારા ઉપરના પ્રદેશ, જવા બેટ અને સુમાત્રાના પ્રદેશમા થાય છે એ વૃક્ષના રસથી લોબાન ઉત્પન્ન થાય છે. લોબાન સુગંધી છે ધૂપ માટે એનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે લોબાનની ઉત્તમ ધૂપસળી થાય છે તેનું તેલ નીકળે છે તેને ઉદેલ કહે

ડીપમા આવેલ છે એ ઉપરથી ઉટકટારી અને બ્રહ્મહીમા શુ અંતર છે, તે સહેજ સમજી ગકારો

ઉટકટારીના ગુણનું વર્ણન કરવામા આવેલું છે તે ‘વૈદ્યનિઘન્ટુ’ના આધાર પરથી શ્રી પદેન્એ કરેલું જણાય છે એ ‘વૈદ્યનિઘન્ટુ’ પરથી પણ બ્રહ્મહી અલગ ઔષધિ છે, એમ સહેજ સમજી શકાય છે

* મીઠી ઉડણીને સુરપુત્રાગ (સોરગી) કહે છે. શ્રી શાલિગ્રામજી કહે છે કે ‘સુરપુત્રાગ કડવો અને પુત્રાગ કરતા વધારે ગુણવાળો છે પુત્રાગનું મોટું વૃક્ષ થાય છે એના ફૂલની કળીઓને સૂકવી લે છે. તેને નાગકેસર કહે છે એના કળ બૃહદતીના જેવા હોય છે, તેમાથી તેલ નીકળે છે

છે. લોખાનના જે ફૂલ થાય છે તેને 'લોખાનફૂલ' કહે છે. લોખાન—વાતહર, કકનાશક, વણપ્રસાદક અને કડૂ તથા કુષ્ઠનાશક છે. ઉપયોગ—(૧) લોખાનનું તેલ જેને ઉદેલ કહે છે તે કાઢવાની કૃતિ:—ઘોળો સફેદ લોખાન અને તેટલી જ રાળ લાવી તેની ભૂંટી કરવી પછી એક માટલું કે જેમા શેરભર પાણી રહે એવું લઈ તેની નીચેના ભાગને ઝીણું કાણું પાડી, તેમાં તાખાની અથવા પિત્તળની આગળી જેવડી નળી ખેસાડવી તે માટલું ચૂલા ઉપર ઊતરતુ રાખી, તેના મો ઉપર કાણાવાળું ઢાકણ ખેસાડી, તેના છિદ્ર વાટે તે તૈયાર કરેલી ભૂંટી હળવે હળવે નાખવી; અને પછી તે છિદ્ર, એક કપડામા છાણુ અને માટી બાધી તેનો બાફ બહાર જઈ ન શકે એવું પાકું બંધ કરવું. પછી ચૂલા નીચે મંદાગ્નિ કરવો અને તે માટલાને ખેસાડેલી નળી નીચે વાડકી રાખવી એ પ્રમાણે સર્વ કામ થયા પછી ફેટલીક વારે તે નળી વાટે તેલ આવતા લાગે છે તે તેલ નળી નીચે રાખેલી વાડકીમા ઝમે છે પછી તે તેલ બાટલીમા ભરી રાખવું. ઉદેલની વાસ ઘણી ઉગ્ર છે. એ તેલ કેશને લગાવે છે. શરદીથી કપાળ દુખતુ હોય તો ઉદેલ ચોળવું, એટલે કપાળ દુખતુ બંધ થાય છે (૨) લોખાનનાં ફૂલ તૈયાર કરવાની કૃતિ:—લોખાન લાવી તેની ભૂંટી લોખાનના તવા ઉપર નાખવી અને તે લોઢીને સગડી ઉપર નીચે મદ અગ્નિ કરવો. લોખાન પાતળો થાય એટલે તે ઉપર કાચનો પ્યાલો ઊઘો ઢાકવો અને દેવતાની આચ કિ ચિત્ વધારવી ફેટલીક વારે તે લોખાનની વરાળ થઈ પ્યાલાને તળિયે જઈ ઝમશે. એ ઝમેલી વરાળ ઘોળી અને તૂળડીના ફૂલો: જેવી હોય છે. તેને લોખાનના ફૂલ કહે છે. (૩) ઢોરને સળેખમ થાય છે (નાકમાંથી ગળકા લીંટ વગેરે નીકળે છે) તે ઉપર:—કાઢિયા લોખાનની નાકમા ધૂણી દેવી x

ફં ઇંદરકની—સં આપુપણી મં ઉદીરકની હિં મૂસાકની. બં ઇંદુરકાણીપાના. પૂં શરદમ્ કં વલ્લિહરૈ. તૈં એલિકચેવિદ્ કાં ગોરોમુસ, સતર. તં આબ્જનુલક્ષર. લાં આય-પોર્મિયા રેનિકેમિસ. વં લોપલી તાં પરિતોય વિરેવ. પં મૂસાકની.

ઉદરકનીના નાના નાના વેલા હોય છે એને નાના ધૂધરા જેવા ફળો આવે છે. એના પાદડા ઊદરના કાન જેવા હોય છે. આ વેલા ઘણાક પ્રાતોમા થાય છે. એના ફૂલો ગુલાબી રંગના હોય છે એ વનસ્પતિ ગુણે ઉષ્ણ છે. ઉંદરકની:—આ વનસ્પતિની બે જાતિ છે: એક બાગમાં ઊગે છે તે અને બીજી રાતમાં ઊગે છે તે તેને યુનાની ભાષામા 'લપસીની' કહે છે એ વેલો ઝાડની છાયામા અથવા પડી ગયેલી ઇમારતમા થાય છે એની ડાળી અને ડીટા ત્રિધારી (ત્રણ ધારવાળા) હોય છે એના પાદડા હાથે ચોળી તેની વાસ લેવાથી કાકડી જેવી સુગંધ આવે છે એ વેલો ગુણોમા ઠંડો છે એનું દૂધ પચન કરનાર છે માત્રા ૫-૧૦ રતી ફાટ કરીને અપાય છે. મોટી ઉંદરકની:—શળ, જવર, વ્રણ, કૃમિ અને ઉદરનું વિષ; એનો નાશ કરે

x નવ્ય મત પ્રમાણે ઉદ દુર્ગંધનાશક, પૂતિહર, આમડીમાની કૈશિકાઓને ઉત્તેજક, વ્રણશોધક, વ્રણ-રોપણ, રક્તસ્થાપક, ઉત્તેજક, કફન અને મૂત્રજનન છે માત્રા ૫ થી ૧૫ રતી

લોખાન પેટમા જવા પછી શ્વાસનલિકામાથી બહાર નીકળે છે, એટલા માટે જીર્ણ શ્વાસનલિકાશોથ પર બદામ અને ગુદની સાથે અપાય છે અતિશય પ્રમાણમા અને દુર્ગંધવાળા કફ સહિત જીર્ણ શ્વાસ-નલિકાશોથ પર અતિ ઉપયોગી છે લોખાનના સેવનથી શ્લેષ્મલ ત્વચાને શક્તિ મળે છે, એટલે કફની ઉત્પત્તિ ઓછી થઈ જાય છે તેમ જ ભેગો થયેલો કફ જલદી બહાર નીકળી આવે છે કેફ્સાના બધા રોગોમા લોખાનનો ધુમાડો હિતકર છે તેમ જ એ ધુમાડાથી શરદી, શિરદર્દ, ગળામાનો સોજો અને હાડહાડ દુખે એવા તાવમા ઘણો જ સારો લાભ થાય છે

આમાશયમા અનાજ ઘણો વખત રહી જવાથી અસ્વતા ઉત્પન્ન થઈને કંઠમા દાહ અને ખરાબ ઓડકાર આવવા તથા શરીર ધીરેધીરે નળણ થતુ જવું, એ રોગ પર લોખાન અપાય છે

લોખાનના ફૂલ અતિ તીવ્ર અને ઉત્તમ પૂતિહર, સ્વેદજનન, જ્વરદ્ધ, મૂત્રજનન, ઉત્તેજક, કફન અને જીવનવિનિમયક્રિયાને બળવાન બનાવનાર છે માત્રા ૩ થી ૮ રતી જેઠીમધની સાથે, ગુણ ઉપર કહેલ લોખાનના બધા મળે છે નવા તીવ્ર આમવાતમા ૧૫ રતીના પ્રમાણમા આપવાથી દાક્તરી સેલિસિલિઃ એસિડના કરતા પણ સારું કામ કરી આપે છે આ રોગમા સાંજનાર સાથે આપવો હોય તો આખી રાત્રીય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

છે. લઘુ ઉંદરકની :—તીખી, કડવી, ઉષ્ણ, શીતળ, રસાયન સારક, લઘુ અને તૂરી છે; તથા કફ, પિત્ત, શૂળ, જ્વર, કૃમિ, ત્રિરોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રમેહ, આનાદ, ઉદર, હૃદરોગ, વિષ, પાંડુ, ભગદર અને કુષ્ઠનો નાશ કરે છે. ઉદરકની નાના પ્રમાણમાં ચર્મરોગનાશક, મૂત્રલ અને મોટા પ્રમાણમાં સારક છે. (૧) માથામાંથી ગરમી દૂર થવા માટે :—એ આડનું ચૂર્ણ નાકમાં સૂધવું (૨) ગરમીથી કાન ઉપર અથવા સર્વાંગ ઉપર સોજા આવે ત્યારે :—એનું ચૂર્ણ તથા જવનો લોટ પાણીમાં મેળવી તેનો લેપ કરવો. (૩) કાન વહેતો હોય અથવા કાનમાં ફેણ થયા હોય તો :—એનો રસ કાનમાં નાખવો. (૪) પેટમાંની ગરમી, કૃમિ અને મૂર્છા ઉપર :—એનો રસ પાવો.

(ક) વગડામાં થનારી જે ઉદરકની છે તેના ત્રણ પ્રકાર છે; તેમાં મૂળ થતી જે છોડ ભગે છે, તે લાખો હોઈ ખારીક હોય છે અને તેની ટોચે તે લાલ હોય છે એના પાદડા ખાગમાં થનારી ઉદરકની કરતા લાંબા અને નાબુક હોય છે એના ફૂલ ઉપર રાતા, ઘોળા, પીળા ઇત્યાદિ અનેક રંગોનો ભાસ થાય છે. ખીજને જે ફૂલ આવે છે તે પીળા હોય છે, પાદડા નાબુક હોઈ આગળી જેવડા હોય છે. એ ગુણોમાં સમશીતોષ્ણ છે અને તેની ઉત્પત્તિ રેતીવાળી જમીનમાં થાય છે. (૧) શિરોરોગ, અપરમાર અને શરીર વાંકું થાય તે ઉપર :—એનો રસ આપવો. (૨) સર્પના વિષ ઉપર :—એનો રસ આપવો. (૩) મસ્તકશૂળ ઉપર :—એને સરકામાં વાટી તેનો મસ્તકે લેપ કરવો. (૪) મગજ સાફ થવા માટે અને દંતકૃમિ ઉપર :—એનો રસ મધ અને પાણી એકત્ર કરી તેને માથે ભરવાથી મગજ સાફ થાય છે અને દાંતે ઘસવાથી દાંતમાના કીડા મરે છે તેમજ દાંત જળવાન થાય છે. (૫) આંખની ખાજમાં થનારા નામૂર ઉપર :—એના મૂળ પાણીમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો (૬) સોજા ઉપર :—જવનો લોટ અને એનાં મૂળનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી પાણીમાં મેળવી સોજા ઉપર લગાડવાથી સોજા ભેદાય છે. (૭) શરીરમાંથી ગરમી નીકળી જવા માટે :—એના ત્રિયાંતુ શરબત કરી આપવું (૮) આંધ્રો (પેટ ફૂલે છે તે) ઉપર :—એના મૂળને પાણીમાં વાટી લેપ કરવો (૯) તીરનો અગ્રભાગ અથવા કાંટો શરીરમાં પેસી ગયો હોય તે ઉપર :—ઉદરકનીના પાનને ચટણી માફક પીસી લેપ કરવો; એટલે તે આપોઆપ બહાર પડે છે. (૧૦) શિથિલત્વ દૂર થવાને અને પુરુષત્વ આવવાને :—એનો રસ અથવા એને પાણીમાં વાટી ખત્તી વગેરે ઠંડાણે લેપ કરવાથી પુરુષપણું સતેજ થાય છે, (એના લેપને યુનાની ભાષામાં ‘તિલા’ એમ કહે છે.) અથવા એના પાદડા સુકાયેલા કિંવા પાકા લાવી, તેની ઘઉંના લોટમાં ભાખરી કરવી અને ૨૧ દિવસ ખાવી તથા પડદામાં બેસવું. દૂધ અને ઘઉંનું અન્ન ખાવું, એટલે પુરુષત્વ આવે છે.

(ખ) ત્રીજી જાતની ઉદરકનીના પાદડા ખારીક હોઈ, તે વેલાને ઘોળાશ પડતા કાટા આવે છે. આ વેલાની રૂપ ભાગવાથી દૂધ નીકળે છે અને તેના વેલા જમીન પર પથરાય છે એની ઉત્પત્તિ પાણીથી દૂર થાય છે. પાદડા હાથ ઉપર ચોળી બેવાથી રાતા સુરખીદાર જણાય છે. આવનસ્પતિ ગુણોમાં ગરમ છે. એને ઘોળા ફૂલો આવે છે. તેમાં કોઈકે રાતા રંગના હોય છે. આ આડના ખી રાનતુલસીના ખી પ્રમાણે હોય છે ઉપયોગ—(૧) ગોળ કૃમિ ઉપર :—એ વેલાનો રસ માસા ૧૦. કૂદીનાનો રસ અને પાણી ૨૦ તોલા એકત્ર કરી પાવું.

(ગ) ઉદરકનીની અનેક જાતો છે, જે જાતિના વેલાના પાદડાં પીળા રંગનાં હોઈ કિચિત્ આસમાની રંગની ઝાખ હોય એવા જણાય, તે વેલા ઘણા જ સારા છે, એમ જાણવું ઉદરકનીના વેલાની વાસ ગર્ભિણી સ્ત્રી લે તો તત્કાળ પુષ્કળ છીકો આવી ગર્ભપતનની ભીતિ ઉત્પન્ન થાય છે; ક્વચિત્ પતન પણ થાય છે. ઉદરકનીનો સાધારણ ઉપયોગ—(૧) કૃમિ ઉપર :—ઉદરકનીનાં પાંદડા ફૂટી ચૂર્ણ કરી લોટ મિશ્ર કરી તેની પૂરી કરીને ખાવી અને ઉપર જવની કાજી પીવી. (૨) જ્વર ઉપર :—ઉદરકનીના પાદડાનો રસ ચાર માસા મધમાં આપવો. (૩) વીર્યશ્લાવ અને પથરી ઉપર :—ઉદરકનીનાં પાદડાની લાજ ખાવી. (૪) શરદીથી શરીરને ખરજ આવે છે તે ઉપર :—તેના લીલાં પાદડાનો રસ આપવો. (૫) શિરોરોગ ઉપર :—ઉદરકનીનું શરબત

કરી આપવું. (૬) અપરમાર અને વાયુએ શરીર વાંકું થાય છે તે ઉપર :—ઉદરકનીનું ચૂર્ણ સ્વધનુ અને યોગનુ* (૭) ઉદરના વિષ ઉપર :—ઉદરકનીના પાલાનો અંગરસ એક તોલાથી બે તોલા પર્વત, ૭ દિવસ પીવે અને શરીરે પણ ચોપડવો. (૮) શરીરમાં તીરનું ક્ષણ અથવા અણી અંગર કાંટો રહેલ હોય તો :—ઉદરકનીનું ચૂર્ણ પાણીમાં કાલવી જખમ ઉપર લેપ કરવો, એટલે તે આપોઆપ નીકળી જાય છે અને જખમ સારો થાય છે.

૬૧ ઉધરસી—(મં જોકલી) એના આડ ઘણા જ મોટા થાય છે સહ્યદ્રિ પર્વત ઉપર એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે એ આડના પાદડા હરડેના પાદડા જેવડા મોટા થાય છે એની છાલ તેજખળનાં આડ જેવી જડી હોઈ પીળા રંગની હોય છે. એ આડ ઉપર ચણા જેવડા ફળો આવે છે. એ આડની છાલ અને ક્ષણ ઘણા તીખા હોય છે ઉધરસીના આડને શીમળાના જેવા કાટા હોય છે. ઉપયોગ (૧) ઉધરસ ઉપર :—ઉધરસીનું અર્ધું ક્ષણ અથવા થોડી છાલ વાટી મધમાં કાલવી ખાવી, અથવા છાલનો કાઢો કરી પીવે એટલે થોડા જ દિવસમાં ઉધરસ, દમ અને વાયુવિકાર દૂર થાય છે.

૬૨ ઉપરસાલ—સં રયામ, સારિવા, અનંતા મં ઉપરસાલ, ઉપલસરી કાવરી કાંઠા પાઠરી ઉપરસાલ, ઉપટચુટી, શેખવેલ, શેતકાવળી, સુગધકાવળી, શ્યામી, લહાન કાવળી હિં ગૌરીસર, કાલીસર બં અનંતમૂળ, શ્યામાલતા, કલધાંટિ કં સુગધીખલી, નામદેવેશ, કરીખંટ, સોગદે તેં પલાશગધી. મલાં નાતારી તું કન્યાવેશ. ઉત્કલં ગુપાકાનમૂળ ગોમાં દુધવાલી. ઇં ઇડિયન સાર્સાપરિલા લાં હેમિડેરમસ ઇડીક્સ.

એનો વેલો કાળાશ પડતા રાતા રંગનો હોય છે એના પાદડા આકારે તરવાર જેવાં, અર્ધો આગળ પહોળા હોઈ ત્રણ આગળ લાંબા હોય છે.* એને ખારીક અને લાંબા ફળો આવે છે અને તેમાંથી ૩ નીકળે છે મરાઠીમાં એને નાની કાવળી-ક્ષેત્રકાવળી એમ કવચિત્ કહેવાની પ્રથા છે, પરંતુ તે ઉપરથી કેટલાક લોકોની ભળતી જ ગેસમજ હોઈ તે કાકમાચી-કાવળીને જ ઉપલસરી કહીને વાપરે છે, એમ વારંવાર દૃષ્ટિએ આવે છે આથી કરીને ગ્રંથ કરવાની જરૂર છે, કે કાવળી અને ઉપલસરી એ બન્ને વનસ્પતિ ખાસ જુદી છે. આ વેલ સાધારણ કુગરાળ જમીનમાં વિશેષ કરીને થાય છે. મુખર્ધ ઇલાકા, બગાળ, કેંગેમાડલ વગેરે પ્રાતમાં એ ઘણી થાય છે ત્રાવણકોર પ્રાત સુધી આ ઘણી જ થાય છે. એની કાળી અને ઘોળી એવી બે ભતિ છે કોકણમાં એ વેલાની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. એને ‘ઉપલસરી, ઉપટચુળી, નાની કાવળી, શેત કાવળી, શેખવેલ, શ્યામી’ પણ કહે છે. એની વેલ ઝીણી અને સુવાળી હોય છે. પાદડા આકારમાં કંહેરના પાદડા જેવા, પરંતુ તેનાથી પાતળા, સાકડા અને અણીદાર હોય છે. તેના ઉપર ઝીણા ઝીણા ઘોળાશ પડતા રેસા હોય છે તે વેલી ઉપર ઘણું કરીને સામસામા થાય છે એના ઉપર જૂન માસથી ઓગસ્ટ મહિના સુધીમાં ફૂલો આવે છે તેનો રંગ બહારથી ફિલ્કો અને ઘેરો લાલ હોય છે મૂળ વાકાચૂકા અને ગોળ હોઈ તેનો વ્યાસ સાધારણ રીતે એથી સાત ઇંચ સુધી હોય છે તેના ઉપર છાલ ચીરા પાડેલા અને ઘેરા-ભૂરા રંગની, નજીક નજીક પક્ષકાજની છાલને મળતી હોય છે, તથા છેવટનો લાકડાકા ભાગ પીળા રંગનો અને કઠિન હોય છે. તેના મૂળની વાસ સારી આવે છે અને તેનો સ્વાદ મીઠો તથા કાઠીક કડવો હોય છે. મૂળની સુદર વાસ ઉપગ્રી એનું ‘સુગંધા’ નામ પડેલું છે.

ઉપલસરીમાં લોહી સુધારવાનો ગુણ ઉત્તમ પ્રકારનો છે મદાસ પ્રાતમાં રક્તદોષ, ત્વચારોગ, અપચો, વિસ્ફોટક વગેરે રોગોમાં આ વનસ્પતિનો અતિશય ઉપયોગ કરે છે. ઉપલસરી જગલમાં આપોઆપ જોઈ એ તેટલો જગે છે ડોક્ટર લોકો ત્વચાના રોગ, ખરજી(ખાજ), ખરજવા અને જનને દ્રિય સંબંધીના રોગો ઉપર ઉપલસરીનો કાઢો આપે છે. ડોક્ટર આશયર્નરે પ્રથમ ૧૮૩૧ ની

* શાલિગ્રામનું કહે છે કે ઉપરસાલની વેલના પાદડા દાડમ જેવા હોય છે તે પાદડામાં સરેદ છાટ હોય છે વેલની જડમાં કપૂરકાચલી જેવી સુગંધ આવે છે એને તેમાં બળ્લે ફળો આવે છે કેટલાક લોકો એને સાર્સાપરિલા, સરીવન આદિ નામો આપે છે

સાલમાં અગ્રેષ્ઠ ઔષધો સાથે ઉપલસરી વાપરવાની શરૂઆત કરી ડોક્ટર આશિગનેસી પોતાની ઇસ્પતાલમાં અગ્રેષ્ઠ સાસાપરિલાની જગ્યાએ ઉપલસરીનો ઉપયોગ કરે છે તે પાચ તોલા મૂળને ખાડી સવાશેર ગરમ પાણીમાં ભીજવી રાખે છે અને તે થોડે થોડે કરીને આખા દિવસમાં પાચ છે આનાથી નિયમ કરતા ત્રણચારગણો પેશાબ થાય છે શરીરમાંથી રેખઝેમ પરસેવો આવે છે અને ખૂબ કડક ભૂખ લાગે છે. ડોક્ટર આશિગનેસી લખે છે, કે તેમના તાબાની ઇસ્પતાલના રોગીઓને જોઈને આ ઔષધિનો ગુણ એટલો પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો કે તે પોતાની જાતે એ ઔષધ માગી લેતા. ઉપલસરીના મૂળોનું ચૂર્ણ મધમાં આપવાથી સધિવાત અને ત્રિદોષ (ગડાં) વગેરે સારાં થાય છે. તામિલ લોકો મૂત્ર સંબંધી સધળા પ્રકારના વિનરમાં આ મૂળો ગાયના દૂધમાં વાટીને પાવાને આપે છે; વળી રક્તશુદ્ધિ માટે અને પિત્તવિકાર દૂર કરવા માટે જીરા સાથે આપે છે. અમેરિકન સાસાપરિલા કરતા આ હિંદુસ્તાની સાસાપરિલામાં વધારે ગુણ છે એમ ત્યાંના રસાયનશાસ્ત્ર-વેત્તાઓએ પરીક્ષા કરીને ઠરાવેલું છે ધોળી ઉપલસરી કરતા કાળી ઉપલસરીના મૂળ કાર્બિક જડાં હોવાથી તેમાંના ઔષધિગુણો વધારે દિવસ ટકે છે અને પ્રકારની ઉપલસરીનો કાઠો સાકર નાખી પાવો. નાના બાળકોનું અશક્તપણું, જૂનો સધિવા, વિદ્રેટક અને ચામડીના રોગો ઉપર ગમે તે રીતે ઉપલસરીનો ઉપયોગ કરવાથી ગુણ થાય છે. આગળની સહેલી રીત એટલે ૨૫ તોલા મૂળો લઈ છૂદી પચીસ તોલા બિઝળતા પાણીમાં નાખી ઉપર ઢાંકણું ઢાકવું કડું થયા પછી ગાળીને આપવું દિવસમાં ૩-૪ વખત થઈ પાચથી દસ તોલા સુધી આ પાણી પાનું નવશેકું (કાકરવરણું) પાણી પાવાથી વધારે ગુણ આવે છે, એમાં જ દૂધ અને સાકર નાખ્યા હોય તો તેની વાસ અને સ્વાદ, એ ચાને એટલા મળતા આવે છે, કે નાનાં છોકરા પણ જોઈને આ મિશ્રણ ચાહીને પીએ છે. આ પીવાથી અનેક પ્રકારના રોગો વહોરી લેવા કરતા આનો ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે દૂધ અને સાકર મેળવેલ કાઠો આપવાથી શરીર નીરોગી અને પુષ્ટ થાય છે ઉપરનું મિશ્રણ એટલું સ્વાદિષ્ટ થાય છે કે આયોડાઈડ ઓફ પોટાસ નામનું ખરાબ સ્વાદનું અગ્રેષ્ઠ ઔષધ આની અંદર આપવું હોય તો સહેજે આપી શકાય છે. ઉપલસરીનાં મૂળો જેટલા તાજાં હોય તેટલો તેનો વધારે ગુણ થાય છે. ધોળી ઉપરસાલ (કપરી હિં ગોરીસર, ગોરિયાસાહિ)—શીતળ, મધુર, શુકલ, જડ, સ્નિગ્ધ, કડુ ને સુગંધી છે, અને કાઠ, કડુ, જવર, શરીરનો દુર્ગંધી, અગ્નિમાદ્ય, દાહ, ઉધરસ, અરુચિ, આમદોષ, ત્રિદોષ, ત્રિપ, રક્તદોષ, પ્રદર, અતિસાર, તૃપા, દાહ, રક્તપિત્ત, વાયુ અને કફનો નાશ કરે છે કાળી ઉપરસાલ (કાળીવેલ. હિં કાલીસાર, કરીઆસાહિ)—શીતળ, વૃષ્ય, મધુર અને કફનાશક છે બીજા ગુણ ધોળી ઉપરસાલના જેવા જ છે. ઉપયોગ—(૧) ગલ્લિણીની ધૂપણી (પ્રદર) ઉપર અને શરીરમાં થયેલ ગરમી ઉપર :—ઉપરસાલના મૂળ સ્વચ્છ ધોઈ કેળના પાદમાં વીટાળી લુંલરેટમાં ખાડી કાઢવા. પછી તે પ્રત્યેક મૂળના મધ્યભાગમાં જે નર (રેસા) હોય છે તે કાઢી નાખી જીરુ, ખડીસાકર અને બાકેલ ધોળો કાઠો (ધોળી કુંગળી), એ બધા એકઠા કરી બારીક વાટવા તેમાં સર્વ ઔષધોના વજન જેટલું ઘી નાખી પ્રત્યેક બે વખત પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું એ ઔષધ ૪૨ દિવસ લેવાથી શરીરમાં જામેલો ગરમી નીકળી જઈ, શરીર પર થયેલા લાલ ચાકા સારાં થઈ ધાતુગ્રાન અને લોહી વગેરેની શુદ્ધિ થાય છે. (૨) આંખમાં ફૂલ પડે છે અને છાયા વળે છે તે ઉપર :—ઉપરસાલના પાદમાં તોડી, ઉપર જે ચીકણો રસ આવે તે લઈ આંખમાં આજવો (૩) ગરમી ઉપર —પુટપાકૃતિએ ઉપરસાલના મૂળ પકાવી તેમાં જીરુ અને ખડીસાકર નાખી, વાટી, ગોળી કરી, તેમાં ગાયનું ઘી નાખી સાજસવાર આપવું (૪) ત્રણ ઉપર :—ઉપરસાલના મૂળ વાટી ઉપર બાધવાં એટલે ગૂમડાનું શોધન થાય છે. (૫) ઊલટી ઉપર :—ઉપરસાલનાં મૂળો પાણીમાં અથવા ભરસાળમાં પુટપાકની રીતે ખાડી પછી બહાર કાઢી નાખી તેમાં થોડી હિંગ નાખી બારીક વાટી, ઘી મિશ્ર કરી પ્રાતઃકાળમાં તે એક વખત આપવું; એટલે ઊલટી જલદીથી બંધ થાય છે. (૬) દંતરોગ ઉપર :—ઉપરસાલનાં પાદા અને ચીકણાના (બળના, બોળના) પાદા સમભાગ લઈ બારીક વાટી ગોળી કરી દાતમાં રાખવી; એટલે વેદના અને કૃમિ-નાશ થઈ દાંત મજબૂત થાય છે (૭) પિત્તજનર ઉપર :—ઉપરસાલ અને કમળકદ, એનો કાઠો

ઠડો કરી સાકર નાખી આપવો (૮) સર્વ વિષ ઉપર :—ઉપરસાલના મૂળ ઘસી પાણીમા મેળવી તે પાવા. (૯) મસ્તકશૂળ ઉપર :—ઉપરસાલના મૂળ ઘસી તેનો લેપ કરવો (૧૦) પેટના દુખાવા ઉપર :—ઉપરસાલના મૂળ ઘસી પાવા (૧૧) ઉપરસાલનું શરબત :—ઉપરસાલનાં મૂળ ૧૦ તોલા, સાકર પોણાબશેર અને પાણી સવાશેર લઈ પ્રથમ પાણી ઉકાળી તેમા ખાડેલાં મૂળ ચાર કલાક પલાળી રાખી પછી પાણી ગાળી લઈ તેમા સાકર નાખી મદાગ્નિથી ઉકાળવું ત્વચાના રોગ, લોહીવિકાર, વિસ્ફોટક, ઉપદ્રશ, જૂનો સંધિવાયુ, મૂત્રરોગ વગેરે રોગોમા એ લાલદાયક છે x

૬૩ ઉંખરો (ઉખરડો) :—સ ૦ ઉદુબર મ ૦ ઉબગ હિ ૦ ઉદુબર, ગુલ્લર બ ૦ યત્કુમુર રા ૦ પુ ૦ ઉમરો ક ૦ મલા ૦ અત્તિ તૈ ૦ અત્તિમાનુ તા ૦ અત્તિમાર. તુ ૦ અત્તિમાર કા ૦ અજરે, આદમ અ ૦ જમીઝ, ઇ ૦ ફિગ ટ્રી, લા ૦ ફાર્મકસ ગ્લોમિરેટા.

ઉખરાના આડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એને અજરની આકૃતિના ફળો આવે છે તે પાકે એટલે કોઈ કોઈ ખાય છે કાચા હોય છે ત્યારે કોઈ તેનું શાક પણ કરે છે. ઉખરાની છાયા શીતળ હોઈ સુખકારક છે. ઉમરાનું લાકડું અતિશય ચીકણું હોય છે. તેના તકતા (પાટિયા) પાડે છે, તે એટલા બળવાન હોય છે કે કુહાડીના ઘા મારવાથી પગ એકએક ભાગતા નથી જે ઠેકાણે ઉખરાનું આડ હોય તેની જમણી બાજુએ અથવા આડ નીચે ઘણું કરી પાણીનો ઝરો જડે છે. કેટલાક માણસો ઉખરાના આડ હોય ત્યાં કૂવા ખોદે છે અને ત્યાંથી તેમને પાણી મળે છે ઉમરાના આડ નીચે રહેલું પાણી પીવા માટે સારું—નીરોગી છે. ઉંખરો :—શીતળ ગર્ભસધાનકારક, પ્રણરોપક, રક્ષ, મધુર, તૂરો, ગુરુ, અસ્થિસધાનકારક અને વર્ણકર છે અને કફ, પિત્ત, અતિસાર તથા યોનિરોગનો નાશ કરે છે. એની છાલ—શીતળ, દુગ્ધપ્રદ, તૂરી, ગર્ભને હિતવહ અને પ્રણનાશક છે એના કાચાં ફળ—મ્તલક, તૂરા અને હિતકર છે એ તૃષા, પિત્ત, કફ અને રક્તવિકારનો નાશ કરે છે. મધ્યમ કાચાં ફળ—મીઠા, શીતળ, તૂરા છે અને પિત્ત, તૃષા તથા મોહ કરનારા છે, અને રક્તસ્ત્રાવ, વાતિ તથા પ્રદરનો નાશ કરે છે. એનાં જૂનાં ફળ—તૂગ, રચિકર, ખાટા, દીપન, માસવૃદ્ધિકર, રક્ત-

x ઉપલસરીના મૂળમા એક સુગંધિત અને બાકની સાથે ભડનારુ ટ્રવ્ય છે એના ઉપર ઉપલસરીના ગુણનો આધાર છે માટે ઉપલસરીને ઉકાળવી નહિ એ ટ્રવ્ય મૂળની છાલમા હોય છે અદરના લાકડામા હોતુ નથી એટલે પાતળા મૂળો વેચાતા લેવા જોઈએ મૂળ જડા હોય તો તેની છાલ વાપરવી જોઈએ

ગુણધર્મ—ત્રવ્ય મત મુજબ ઉપલસરી મૂત્રવિરચન, મૂત્રવિરજન, સ્વેદજનન, ક્ષુધાવર્ધક, જીવનવિનિમયક્રિયાને ઉત્તેજક છે એ બલ્ય, ચર્મરોગનાશક અને રસાયન (રક્તશોધક) છે આનો મૂત્રવિરચનધર્મ અતિ સ્પષ્ટ અને ઉદ્વૃષ્ટ છે કાટ આપવાથી પેશાબનું પ્રમાણ ૩-૪ગાળુ વધી જાય છે એટલું છતાં વૃક્કોને કોઈ પણ હરક્ત પહોંચતી નથી સ્વેદલ ધર્મ સાધારણ છે તોપણ ઉપયોગ કરવા યોગ્ય છે જીવનવિનિમયક્રિયાને ઉત્તેજક ધર્મ અતિ કિમતી છે ક્ષુધાવર્ધક ધર્મ મધ્યમ વર્ગનો છે ગળો અને જરુ, વરિયાળી, એલાચથી આદિ સુગંધિત વસ્તુ મેળવવાથી ઉપલસરીનો ધર્મ વધી જાય છે

ઉપયોગ—વૃક્કશોથ અને વૃક્કસ કોચમા ઉપલસરીના કાટ સાગી રીતે લાગુ પડે છે એ રોગમા પેશાબ ઓછો, અતિ લાલ રંગનો અને ગદ્દો (ડહોળાયેલો) થાય છે એના ઉપર ઉપલસરી ગળો અને જરાની સાથે અપાય છે, એથી મૂત્રમાત્રનો સોજો અને દાહ ઓછો થાય છે બધી જાતના ત્વચારોગ અને ઉપશની ખીજ અવસ્થામા ઉપલસરી ગળોની સાથે આપવાથી સારો લાલ પહોંચે છે ગડમાળા પર ઉપલસરી વાવડિ ગની સાથે અપાય છે જીર્ણ આમવાતમા ઉપલસરી ગળોની સાથે અપાય છે

ગરમી અથવા પરમો થવાથી વાર વાર ગર્ભપાત થતો હોય અથવા જન્મવાની સાથે બાળક મરી જતા હોય તો ઉપલસરીનું સેવન કરાવવાથી બાળક બચી જાય છે આ કાર્ય માટે ગર્ભ રહ્યાથી તે પ્રસવ થતા સુધી ઉપલસરીના કાટનું સેવન થોડી માત્રામા કરાવવું જોઈએ

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

* ઉબગ—આમાશયને નુકસાનકારક અને તાવને ઉત્પન્નકર્તા છે ઉખરાના ફળમા અસંખ્ય જીતુઓ હોય છે ઉબગના પાકેલા ફળોને લોકો ઝેડી તેમાના જીતુઓને ઉડાડી મૂકી ખાય છે, પરંતુ કેટલાક અજ્ઞાન લોકો પોતે દીર્ઘશ્રી (વણુ સાલગનાર) થવાની આશાએ એ ફળો જીતુઓ સહિત ખાઈ જાય છે તે જોડું છે

ઉખરાની છાલનું પ્રમાણ ૧ તોલો, ફળ ૨ થી ૪ ન ગ, દૂધ ૧૦ થી ૨૦ ટીપા, સાકર અને દૂધની સાથે અપાય છે ઉખરાનો ઉપયોગ રક્તઆવયુક્ત રોગ અથવા સોજવાળા રોગો પર થાય છે એ અતિ ઉત્તમ ઓપધ છે.

દોષકારક, દોષલ અને જડ છે. પાકેલાં ફળ—તૂંગ, મધુર, રચિકર, જડ, અતિ શીતળ અને કઠકર છે, તથા રક્તદોષ, પિત્ત, દાહ, ક્ષુધા, તૃષ્ણા, શ્રમ, પ્રમેહ, ગ્રોષ અને મૂર્છાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) વાયુથી અંગ રહી ગયું હોય તે ઉપર :—ઉબગાનુ દૂધ ચોપડી તે ઉપર ૩ ચોટાડતુ એટલે સારુ થાય છે (૨) રક્તપિત્ત ઉપર :—ઉબરાના પાકેલા ફળો ગોળમાં અથવા મધમાં ખાવા અથવા મૂળ ઘસી તેમાં સાકર નાખી તે આપવા. (૩) વજનાગના વિષ ઉપર :—ઉબરાની ઊલનો રસ ઘીમાં મેળવી ગરમ કરી આપવો. (૪) સોમસ ઉપર :—ઉબગાના પાદડાનો અથવા ઊલનો રસ ના શેર આપવો દોઢને પાણુ એ જ ઔષધ આપવું. (૫) આખ આંખે છે તે ઉપર :—ઉબરાના દૂધનો આખો ઉપર લેપ કરવો. (૬) ગાલકુગી (થોથર લાપોટિયા) ઉપર :—ઉબરાનુ દૂધ ચોપડવું. (૭) બદ્ધ ઉપર :—ઉબરાનુ દૂધ ચોપડી તે ઉપર પાનળો કાગળ લગાડવો. (૮) સોજા ઉપર :—ઉબરો, વડ, પીપળો, પીપળ ને નાદરુખ, એ પંચવલ્કલની ઊલ ઘસી ઘી નાખી લેપ કરવો (૯) આમાતિસાર ઉપર :—પતાસામાં ઉબરાના દૂધના ૪-૫ ટીણ પાડી આપવું એટલે જે આમગ્નિ પડે છે તે હગામણુ સારી રીતે થશે (૧૦) રક્તાતિસાર ઉપર :—ઉબગનાં મૂળનુ પાણી આપવું (૧૧) પથરી ઉપર :—ઉબરાના મૂળનો રસ પાચ તોલા કાઢી, તેમાં સાકર નાખી આપવો. એ જ મૂળ ગાયના દૂધમાં ઘસી તેનો શિશ્ન (લિંગ) ઉપર પાણુ લેપ કરવો (૧૨) ઉબ્જાતા ઉપર :—પાકા અને જેમાં કીડા ન હોય એવા ઉબરાના ફળ લઈ તેમાં ખડીસાકરની ભૂટી નાખી તે ફળ રોજ સવારમાં ખાવા (૧૩) સર્વ પ્રકારના ઉપદંશ અને પ્રમેહ ઉપર :—ઉબરાનાં ઝાડનાં મૂળ માટીમાંથી સાકર કરી કરવતીથી તે મૂળ વહેરી તેની નીચે એક વાસણુ ગખવું. તેમાં ચાર પ્રહર સુધી જે દ્રવ (રસ) એકઠો થાય તેની બાટલી ભરી રાખવી, એ શક્તિ પ્રમાણે ૪ તોલા પર્યંત લઈ જીરું અને ખડીસાકર નાખી આપવો (૧૪) નાના બાળકોના શરીરમાં શીતળાની અથવા ઝોરીની ગરમી થઈ આવી હોય તો :—ઉબરાનો દ્રવ ખડીસાકર નાખી આપવો (૧૫) ગરમીએ જીભ ઉપર કાંટા આવ્યા હોય તો :—ઉબગના પાદડા ઉપરની કોડ (લાખ જેવડા ચાદા થાય છે તે) અને ખડીસાકર, એ વાટી આપવાં. (૧૬) ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર :—ઉબરા મધમાં આપવા. (૧૭) ભસ્મક (ભૂખ ઘણી લાગવી) રોગ ઉપર :—ઉબરાની ઊલ સ્ત્રીના દૂધમાં વાટી આપવી અથવા ઉબરાના મૂળોમાંનુ પાણી તાડી પ્રમાણે કાઢી આપવું ખીલું પાણી આપવું નહિ એ પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું (૧૮) શીતળા હલકા થવા :—ઉબરાના પાદડા ઉપરની લાખ ગાયના તાજા દૂધમાં વાટી તેનો રસ કાઢવો તેમાં થોડું મધ નાખી શક્તિ પ્રમાણે આપવું. આ ઔષધ શીતળાનો તાવ આવતા જ આપવું (૧૯) પિત્તજ્વર ઉપર :—ઉબરાના મૂળનો દ્રવ સાકર નાખી આપવો (૨૦) વીંછીના વિષ ઉપર :—ઉબરાનો પાલો વાટી દશ ઉપર ચોપડવો. (૨૧) કોગળિયા ઉપર :—ઉબરાનો દ્રવ આપવો. (૨૨) હરસ ઉપર :—ઉબરાના મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી તેમાં દાતવણુ મેળવવું અને તેનો લેપ કરવો. (૨૩) કણ્ઠમૂળ ઉપર :—ઉબરાનું અને કપાસનું દૂધ એકત્ર કરી ચોપડવું. (૨૪) ગંડ-માલા ઉપર :—ઉબરાના પાદડા ઉપરની કોડ મીઠા દહીંમાં વાટી સાકર નાખી નિત્ય એક વખત આપના જવું (૨૫) મસ્તકશૂળથી નાકમાંથી લોહી પડતું હોય તો :—ઉબરાના પાકેલા ફળમાં સાકર ઘાલી ઘીમાં તળી તેમાં એલચીદાણુની ભૂટી અને મરીની ભૂટી અર્ધો અર્ધો માસો નાખી ગેજ પ્રાત કાળમાં ખાવું અને રીગણીના ફળનો રસ ડોકે ચોળવો, એટલે નાકમાંથી લોહી પડતું બંધ થઈ જાય છે (૨૬) દાહ ઉપર :—ઉબરાનુ દૂધ સાકર નાખી આપવું. (૨૭) રક્ત-પ્રદર ઉપર :—પાકેલા કળો સૂકવી ખાડી કપડાજાણુ ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણ ના તોલો સમભાગ સાકર મેળવી રોજ પ્રાત કાળે એમ ૨૧ દિવસ સુધી ખાવું +

× ભસ્મકરોગના કારણે અને લગ્નણે વગેરે ‘સુબોધ વૈદ્યક’માં જોવા

+ ઉબરાના પાકા ફળ રક્તસ્રાવવાળા બધા રોગોમાં અતિ શુભફલક છે કંકની સાથે લોહી, પેશાબમાં લોહી પડવું, નાકોગી કૂટની, લોહીની ઊલટી થવી, મગ્ગો થઈને લોહી પડવું, અત્યાતંત્ર, ગર્ભપાત આદિ રોગો પર નિર્ભય ઉપાય છે કળોથી જલદી લોહી બંધ ન થાય તો થોડી ઊલ મેળવવી ગર્ભપાત બંધ થવા

૬૪ ઊભી (ભો) રીંગણી—સં જુહતી, વાર્તાકી મં ડોરલી, રાનવાગી હિં બડીકટાઇ, અરહટા બં જુહતી, વ્યાકુડ, તિતવેશુન કં હેંગુલ્લુ તૈં પેદામુલુ ગા, કુકમાચી તાં કાદનકદારી, એરુપ્પટ તું ગુલ્લા મલાં વેલોતુવાલોટિના કાં આદખનજ ગલી, ઉત્તરગાર અં બાલુખન જ ગલી. લાં સોલેનમ ધડીકપ

ઊભી (ભો) રીંગણીના છોડ આખેહૂળ વતાકડીના છોડ જેવા જ થાય છે એને ' જગત્રી રીંગણી ' પણ કહે છે એ છોડ કમરપૂર ઊંચા વધે છે ઊભી ભોરી ગણીના ફળ ગોળ હોઈ સોપારી જેવડા મોટા હોય છે એ ફળોનો ગંગા પીળો હોય છે ગરીબ લોકો એ ફળોનું શાક કરે છે ઊભી ભોરી ગણીની એક જાત કાકણુમા થાય છે તેને ' મોત રીંગણી ' કિંવા ' ચિંચુરટીવાંગી ' પણ કહે છે મોત રીંગણીના ફળો ઊભી ભોરી ગણી કરતા ખારીક હોય છે ફળોનું શાક સારું થાય છે ઊભી ભોરી ગણીના મૂળ દશ મૂળોમા આવે છે - **મોટી ભોરીંગણી** :—તીખી, ઉબ્બુ, કડવી, હાલ, પાચક, ગ્રાહી, અગ્નિદીપક અને કફ, વાયુ, તાવ, ' ૧૬, અરોચક, ઊલટી, દમ, ઉધરસ, કૃમિ, મોઢાની વિરસતા, કફૂ (ખરજ), શળ, આમદાષ, હૃદરોગ, અગ્નિમાદ એનો નાશ કરે છે. **નાની જાતની ઊભી ભોરીંગણી** :—વાયુ, દમ, શળ, કફ અગ્નિમાદ, તાવ, શરદી, હૃદરોગ અને આમનો નાશ કરે છે. **ધોળી ઊભી રીંગણી** :—રગ્ય હોઈ કફ અને વાયુનો તથા અજનથી નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. ખીખ ગુણુ નાની જાત જેવા જ છે. **મોત રીંગણી** :—કડવી, તીખી, ઉબ્બુ, પિત્તકર, રુક્ષ, રચિકર, ભેદક, પાચક, અગ્નિદીપક અને કફવાતનાશક છે. **ઉપયોગ** :—(૧) ઉધરસ ઉપર :—ઊભી ભોરીંગણીનો કાઢો લીડીપીપર નાખી પાવો, એટલે ઉધરસ જલદી મટે છે (૨) ઢોરને કોઈ પણ પ્રકારનું વિષ ચડ્યું હોય તો તે ઉપર :—ઊભી ભોરીંગણીના મૂળિયા ખાડી, પાણી નાખી તેમાંથી ગ્સ કાઢવો અને પાવો. (૩) આરક્ત (રાતાંચોળ) નેત્ર કરવાં હોય તો :—ઊભી ભોરીંગણીના બિયાનું અજન આખોમા આજવાથી આખો લાલચોળ થાય છે પૂર્વે સિપાઈ લોકમા પોતાનું શીર્ષ અથવા ક્રોધ લોહોને ખતાવવાને આ રીત ચાલતી હતી (૪) વાળા ઉપર :—ઊભી ભોરીંગણીના મૂળ પુરુષના મૂત્રમા અને ક્ષત્ર્મપીપળાના પાદડામા વાટી તેનો ફેલા ઉપર

માટે આ ઔષધ આપવાથી ગર્ભને ધક્કો પડોયતો નથી

મધુમેહમા ફળ પાચન અને પૌષ્ટિક રૂપે અપાય છે ગીતળામા ઉબ્બુતા ઓછી થવા માટે ફળ અપાય છે દ્વધ તીવ્ર લોહીવાળા મરડામા અપાય છે નાનું બાળક અતિ નિર્બળ થઈ ગયું હોય, ઊલટી અને ફસ્ત લાગતા હોય, તો તેને ઉંબરાનું દ્વધ ૧૦-૧૦ બુફ દ્વધની સાથે આપવાથી સારો ફાયદો થાય છે તાળવું પડ્યું હોય, તો ઉંબરાનું દ્વધ તાળવા પર લગાડાય છે ગરમાળ, ખદ અથવા ખીખ પ્રકારના સોજ પર ઉંબરાનું દ્વધ લગાડવાથી વેદના અને સોજો ઓછા થાય છે કમરના દર્દ ઉપર, કમર ઉપર અને શ્વાસરોગમા છાતી પર તથા પીઠ પર ઉંબરાનું દ્વધ લગાડાય છે પરમામા ઉંબરાનું મૂળ અથવા મૂળમાંથી નીકળેલું પાણી આપવાથી મૂત્રનલિકાનો સોજો ઓછો થાય છે ઓગીનું ઝેર અફર ચાલ્યું જાય તો તેના ઉપર ઉંબરાનું પાણી અતિ ઉપયોગી છે પાણીનો ઉપયોગ મધુમેહમા પણ થાય છે છાલનો ફાટ અત્યાર્તવમા અપાય છે પાનેને ઉકાળી, એના જ્વાથમા ધી સિફ કરીને લગાડવાથી અતિ લયકર દુર્ગ્ધ જેતા ગમડાઓ પણ મટી જાય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

* રીંગણીની સુપ્રસિદ્ધ બે જાતો છે ભોરીંગણી અને ઊભી રીંગણી જો કે જેનું શાક કરવામા આવે છે તે રીંગણીના છોડને પણ રીંગણી કે વેગણી કહે છે, પરંતુ તે આ બંને રીંગણીઓથી જુદી છે ઊભી રીંગણીને લોકો ડોરલીના નામથી પણ ઓળખે છે એના પાદડા શાકની વેગણીના પાદડાને ઘણા ભાગે મળતા હોય છે તેમા પણ મોટી ડોરલી (મોટા ફૂલવાળા), નાની ડોરલી (નાના ફળવાળા) અથવા મોત-રીંગણી અને વોળા ડોરલી (વોળા ફૂલવાળા), એમ ત્રણ જાતો છે ભોરીંગણીના છોડ ભૂમિ ઉપર પથરાયેલા હોવાથી તેને એ નામથી ઓળખે છે કેટલાક એને આખકુટામણી પણ કહે છે એના પાદડા ડોરલીથી જુદા પ્રકારના હોય છે એમા પણ બે જાતો હોય છે ખીખ જે વોળા ફૂલની થાય છે તેને લક્ષમણા કહે છે આ લક્ષમણામા પારાની ખાખ કરવાનો ગુણ હોવાથી લોકો એને વધારે ચાહે છે તે સિવાય એમા ખીખ પણ મહાન ગુણો હોવાનું કહેવાય છે, પણ તે પ્રકારમા મૂકી શકાય તેવા સિફ પ્રયોગો હતું મુધી હાય લાગ્યા નથી આમ આ રીંગણીની અદર પાચ જાતો છે લક્ષમણા નામે એક કદ થાય છે તે આ લક્ષમણાથી જુદો છે રીંગણીની માત્રા ૧ માસાની અને વ્યવહારમા તેના મૂળ અથવા પચાગ વપરાય છે

પાટા બાધવો.

૬૫ ઉલકુલી—આ છોડ ગોમાનક પ્રાતમા થાય છે એ એક ફૂંવાડિયા જેવી જ લાગે છે; પરંતુ ઉલકુલીના છોડના પાદડા લાખા હોઈ છેવટે કાતર સરખા હોય છે એ છોડ બે અઢી જ હાથ ઊંચો વધે છે ઉલકુલીના પાલાનું અને કુમળી ડાળીનું શાક થાય છે.

૬૬ ઉક્ષી—(ઘોળી ધાવડી)—સં૦ શ્વેત ઘાતટ્ટી. મં બાગુળી હિં૦ ક્રોધારંજ. તેં બદિ-મુરદુદુ કં મસદ, બાગુળિ લેં ક્રેલિક્રોપ્ટેરિઝ ક્લોરિગિન્ડા

ઉક્ષીના મોટામોટા ઝાડ કુંગરાળ જમીનમા થાય છે. ઉક્ષીના પાદડાં નાનાં હોઈ તે શુમારે ૪ આગળ લાખા હોય છે આ પાદડા મૃદુ હોય છે અને ઉક્ષીના ફળનો આકાર સીતાફળ જેવો હોય છે. ગુણુ—વિષમ્, વાતહર અને ઉદરવાતનાશક છે ઉપયોગ:—(૧) નળવાયુ ઉપર:—ઉક્ષીના પાલાનો રસ નવટાક પાવો. (૨) વ્રણ ઉપર:—ઉક્ષીના ફળ સર્વત્ર હોતા નથી, માટે જ્યાં હોય ત્યાં શોધી લાવી દૂધમા બાફી રાખી મૂકવા. એ ફળ અને ખટખટીનાં મૂળ મધમાં ઘસી નિત્ય ૪-૫ વખત લેપ કરવો. (૩) પાંડુરોગ ઉપર:—ઉક્ષીના ફળનું, ચૂર્ણ, જ્યક્ષ્ણ, જનકી, લવંગ, એલચી, તજ, દગડકૂલ (છડીલા) અને અજમોદ, એનું ચૂર્ણ બે માસા મધમા નાખી દરરોજ સવારસાંજ ઔપધ આપવું, એટલે પાંડુરોગ દૂર થાય છે (૪) કરશાના કિંવા ઘાયલી (ઘોણસા)ના વિષથી સોજે આવે છે તે ઉપર:—ઉક્ષીના મૂળ અને ઘણસારીનાં મૂળ ગોમૂત્રમા ઘસી સોજ ઉપર લેપ કરવો. (૫) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:—ઉક્ષીના ફળની રાખોડી તેલમાં નાખી ચોપડવી (૬) બાળકોને ટૂંટિયું આવે તે ઉપર:—ટૂંટિયાના લક્ષણો એવાં છે કે શરીરમા તાવ આવી લોહી સ્રુકાય છે અને કકતુ પ્રાધાન્ય થઈ હાથપગ બધાઈ જાય છે. તેને માટે ઉપાય—ઉક્ષીના ફળ સાધારણ ચીરી સુકવવા; પછી તેને ગોમૂત્રમાં સાત પુટ આપી બાળી, ડાળી રાખોડી બનાવવી. તે રાખને લાગરાના સાત પુટ અને બકરીના મૂત્રમાં ત્રણ પુટ અને બિજો-રાના રસના સાત પુટ આપી ખાતી વખતે બે ગુંજથી ૪ ગુંજ (ચણોઢીભાર) પર્યંત શક્તિ પ્રમાણે મધમા ખરલ કરી ચાટવા માટે આપવી.

૬૭ એખરો—સં૦ ક્રોલિક્લાક્ષ હિં૦ તાલીમખાના, કૈલયા. મં ક્રોલસુદા, વિખરા, તાલીમ-ખાના. ક્રોં ક્રોલિસ્તા, ક્રોલસા. બં કુલિયાખાડા, કુલેકાટા, કુલક, શલ્મર્દન ઇત્યાદિ. તાં નિરમુલ્લિ, તું ક્રોવમુલ્લુડે. મલાં વાયલ્લયુલ્લિ ગોમં ક્રોળુબુલે ઝાડ કં કુલુગોલિકે, નીરગોળ ગોલિકે, ક્રોયવલિકે તેં નિર્ગોખી, ગોખી, ગોખયેદુ, ગોલિમિડિયેદુ ઔં કુઈ લિરેખા, માખુરેણુ. લાં એન્ટરકેન્થા લોન્જિટોલિયા. ઇં લોન્ગ લિન્હુડ બાલેરિયા

એખરો ક્રોલણુમા અને ખીજ સ્થળે ખેતરની બાબુએ અને વહેણાના કિનારા ઉપર હોય છે. ત્યાં ઢોર પણ તેને ખાતા નથી એ છોડ શુમારે બે અઢી જ હાથ ઊંચો વધે છે. એના કુમળા પાલાનું કેટલાક લોકો શાક કરે છે. એના પાદડા લાખા હોઈ દરેક પાદડા નીચે એક એક કાટો હોય છે. આ ઝાડને મરાઠીમા ક્રોલિખ્તા, ક્રોલસા એમ પણ કહે છે અને જે ખી આવે છે તેને ‘તાલીમખાનું’ કહે છે એ ખી પાણીનો સ્પર્શ થવાથી રસદાર બને છે એની માત્રા ૬ માસા છે એખરો (મૂળ) ઉત્કૃષ્ટશીતળ, વેદનાસ્થાપન, બલ્લભક, મૂત્રજનન છે ખીજ સ્નિગ્ધ, થોડા મૂત્રજનન અને જનને દ્રિયને ઉત્તેજક છે. પચાગની રાખ મૂત્રજનન છે ઉપયોગ:—(૧) અતિસાર ઉપર:—તાલીમખાના દહીમા વાટી આપવા. (૨) ક્ષતકાસ ઉપર:—તાલીમખાનાનું ચૂર્ણ મધ અને તાજાં ઘીમા આપવું (૩) ધાતુપુષ્ટતા માટે:—તાલીમખાનાનું ચૂર્ણ સાકર સાથે ખાવું અને ઉપર ધારોણુ દૂધ પીવું અથવા તાલીમખાના, મૂસળી અને ગોખરુ, એનું ચૂર્ણ ગાયના દૂધમા સાકર નાખી પાવું (૪) પ્રમેહ ઉપર:—તાલીમખાના દૂધમા બાફી આપવા (૫) ચોનિસંક્રોચ થવા માટે:—તાલીમખાનાના કાઠામા તેનું ચૂર્ણ નાખી અદર લેપ કરવો (૬) પુષ્ટિદાયક પાક:—તાલીમખાના, ગોખરુ, કૌચખીજ, બળખીજ, ડાળી મૂસળી, શતાવળી સાલમ મિશ્રી, પન્ખી મિશ્રી, ઘોળી ગુલઆશીનો કાદો અથવા ચોપચીનીની ભૂટી કરી ઘીમાં સાધારણ તળી સાકરનો પાક તૈયાર કરી તેમા નાખવી અને સારી રીતે ઘૂંટી એકત્ર કરી તેમા બદામ, પિસ્તા, ચારોળી, ટીસમીસ

(ખેદાણા) દ્રાક્ષ, અખોડ, એલચી, કેસર, લવંગ, અયક્ષણ, જવત્રી, તજ અને ગળોનુ સત્ત્વ નાખી થેપલા કરી રાખનાં એ દરેરાજ બે તોલા ખાઈ ઉપર ગાયનું તાળું દૂધ પીવું

૬૮ એરંડા (દિવેલી)—અં ૦ સં ૦ મં એરંડાં દિં ૦ અરડ, અડ ૩૦ ઔડલ, હરળ-ગીડ તેં અમુડાલ. તાં લામામકુ તું અલખુડ મજાં ચિતામણકકુ ફાં ખેદશર અં ખિરના. તું કચક. ઈં કેગ્ટર ઓઈલ પ્લેટ લાં ગિસિન્સ ક્રોમ્યુનિસ

(આ આર્યભૂમિમા પગમેશ્વરે આપણા સુખ માટે અનેક ઉપયોગી અને વિપુલ વનસ્પતિ ઉત્પન્ન કરેલી છે, પરંતુ તે ઉપરની આપણી સત્તા તથા તેનો પૂર્ણપણે ઉપયોગ કરી લેવાનું સામર્થ્ય આપણામાથી નષ્ટ થયું, એ આપણા ઉપર કાળચક્રનો ફેરો જ આવ્યો કહેવાય! આપણે આ કાળ-ચક્રના ફેરામા આવવાથી આપણા આગળ વધી આવેલું ખેતરોમાનું અન્ન આપણા પેટમા ન જતાં પરદેશમા જ તણાઈ જાય છે. ઉત્તમોત્તમ પર્જન્યવૃષ્ટિ થઈ ભરપૂર પાક દર વર્ષે આવે, તથાપિ આપણા ખેડૂતોના ઘરમા મહિના બે મહિનાનો ખોરાક પણ સિલક રહેતો નથી. જ્યારે સર્વત્ર આવી સ્થિતિ થઈ છે, ત્યારે આપણી શક્તિ ક્યાથી વધારની? તથા આપણો ભાગ્યોદય ક્યાથી થાય અને આપણે પ્રયત્ન કરીએ તો સફળ થવા જેવી પુષ્કળ રીતો છતાં તે આપણે કરીએ છીએ? દર સાલ હજારો ખાડી એરંડી આપણા દેશમા ઉત્પન્ન થઈને પરદેશ રવાના થાય છે અને ત્યાં તેનું યંત્રમા તેલ કાઢી ઉત્તમ નીલવર્ણુ ખાટલીમા ઉપર સચિત્ર વિલાયતી નામ છાપી, પાછું તે આપણા લોકોના ઘરમાં વાપરવા માટે મોકલાય છે, ત્યારે તેમને ધન્ય કહેવું કે આપણા સ્વદેશાભિમાનશૂન્ય લોકોના મૂર્ખપણાને ધન્ય કહેવું! વળી બાળવાના સર્વ તેલમા સ્થિર બળનાર, હમેશા દીવા પાસે બેસીએ તોપણ આખને ઈંજ ન કરનાર અને સરતુ પડનાર એવું એ ‘અદ્ય ક્રિમતનું’ અને ઘણું ‘ગુણી’ તેલ છતાં એ તેલ પણ આપણી લક્ષિત ન બેસતા પરદેશનું ધાતક, રોગોત્પાદક, પરિણામે ભયંકર તથા પ્રસંગે પ્રાણનાશક એવું જે ઘાસલેટ (કેરોસીન ઓઈલ) તેલ તે જ આપણને હિત-કર જણાવા લાગ્યું છે. આ ઉપરથી આપણો સારાસાર-વિચાર તથા દૂરદષ્ટિ વ્યક્ત થાય છે જ.)

આ એરંડવૃક્ષનું વર્ણન ‘એરંડનો કચંગે’ એ પ્રમાણે ન સમજતા, એરંડતેલ પ્રમાણે જ પરિણામે હિતકર સમજવું એરંડામા ઘોળી અને રાતી બે જાતિ હોય છે તથા એક મળ એરંડ અને બીજો જરાયતમા થનારો વર્ષાયુ એરંડ એવી પણ બે જાતિ છે. મળ એરંડ પાચદશ વર્ષ સુધી ટકે છે. જરાયતી એરંડના બી (એરંડિયા) બારીક હોય છે, પરંતુ મળ એરંડના એરંડિયા કરતાં તેલ વધારે નીકળે છે. એરંડતેલ રેચક હોઈ બીજા રેચ પ્રમાણે તીવ્ર ન છતાં નાના બાળકને આપવાને પણ હરકત નથી. ઘણા રોગો પર આરંભમા આ રેચ અપાય છે ઘોળો એરંડા :—

તીખો, તીક્ષ્ણ, ગરમ, ગુરુ, મધુર, કટુ, વૃષ્ય, જડ, સ્વાદુ અને સારક છે, તથા વાયુ, ઉદાવર્ત, કફ, તાવ, ઉધરસ, ઉદરરોગ, સોજો, શૂળ અને કમર, અસ્તિ, મગ્તક-એમાનું શૂળ, દમ, આનાહ-વાયુ, ક્રોધ, બદ, ગુદમ, બરોળ, આમપિત્ત, પ્રમેહ, ઉષ્ણતા, વાતરક્ત, મેદ અને અડવૃદ્ધિનો નાશ કરે છે એના ભેદ-મોટો ઘોળો એરંડા :—રસકાળે અને પાકકાળે તેમા ગુણો વધારે છે. રાતો એરંડા—તૂરો, રસકાળે તીખો, લઘુ અને કડવો છે, તથા વાયુ, કફ, દમ, ઉધરસ, કૃમિ, અર્શ, વધ્મરોગ (બદ), રક્તદોષ, પાકુ, બ્રાતિ. અરુચિ એમનો નાશ કરે છે બીજા ગુણ ઘોળા એરંડા જેવા છે. બન્નેનાં પાંદડાં—વાતપિત્તને વધારનાર અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, વાયુ, કફ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એના કુમળા અંકુર—ગુદમ, અસ્તિશૂળ કફ, કૃમિ, વાયુ અને સાત પ્રકારના વૃદ્ધિરોગોનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલ—વાયુ, કફ, પિત્ત અને મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરે છે વળી રક્તદોષ તથા પિત્તને વધારે છે એનાં બિયોંના ગોળા (મગજ)—અગ્નિદીપક, અતિ ઉષ્ણ, તીખા, મીઠા, ખારા, સિન્ધ, સારક, મલબેદક અને લઘુ છે, તથા ગુદમ, શૂળ, કફ, યકૃત, વાતોદર, પ્લીહા અને વાતાર્શનો નાશ કરે છે એરંડતેલ (એરંડિયું)—મધુર, સારક, ઉષ્ણ, ગુરુ, રુચિકર, સિન્ધ અને કડવું છે, તથા વધ્મ (બદ), ઉદરરોગ, ગુદમ, વાયુ, કફ, સોજો, વિષમજ્વર અને કમર, પીઠ, પેટ, ગુદ એમાના શૂળનો નાશ કરે છે ઉપયોગ (૧) શૂળ ઉપર :—એરંડમૂળનો કાઢો હિંગ અને સંચળ નાખી આપવો (૨) કૃક્ષિશૂળ ઉપર :—એરંડમૂળના કાઢામા જવખાર નાખી આપવો, એટલે કૃક્ષિશૂળ,

કક્ષણ, ઉરુ અને પીઠમાનુ શળ મટે છે. (૩) કમળા ઉપર :—એરડાનો રસ અને લીડીપીપરનુ ચૂર્ણ સુધવા આપવા. (૪) આંખો આવે તે ઉપર :—એરડાનેલનો બુલાખ આપવો. (૫) ગમડાં થાય તે ઉપર :—એરડમૂળ વાટી તેલમાં અથવા ઘીમાં કાલની ગરમ કરી લેપ કરવો. (૬) વિસર્પ અને દરાજ ઉપર :—એરડાનેલ ઘીમાં આપવું. (૭) નાના બાળકોનું ગળું પડે છે તે ઉપર :—એરડાનું પાદુ ઘી ચોપડી તાળવા ઉપર મૂકવું. (૮) રેચ થવા માટે :—સારું એરડાનેલ ૨ તોલા સુધી ગરમ પાણીમાં અગર સૂઠના અથવા ત્રિકળાના કાઢામાં આપવું. (૯-૧) શરીરમાંની ગરમી ઉપર :—આ તેલ તાળવા ઉપર ચોળવું; એટલે મસ્તકની ગરમી નીકળી જઈ આંખોમાં તેજ આવે છે હાથપગમાં બળતરા અથવા ચાઠા પડેલા હોય તો તે ઉપર પણ એરડાનેલ ઠંડા પાણીમાં નાખી ચોળવું. (૯-૨) મસ્તકની ગરમી જવા માટે :—એરડાના પાદડાને માખણ અગર ચોખ્ખુ ઘી ચોપડીને તે તાળવા પર બાધવા. (૧૦) ધંતૂરાના વિષ ઉપર :—લાલ એરડાના મૂળ પાણીમાં વાટી આપવા એટલે ધંતૂરાનું વિષ બિનગે તે ભ્રમ નાશ થશે. (૧૧) સંધિવાત ઉપર :—એરડાનેલ ચોળવું. (૧૨) ફૂલ-ઝારી જવા માટે :—લાલ એરડાનું દૂધ આખમાં આજવું. (૧૩) વૃષણરોગ ઉપર :—એરડાનેલ દૂધમાં અગર ગોમૂત્રમાં આપવું અને લેપ પણ કરવો. (૧૪) રક્તપિત્ત (વાતરક્ત) ઉપર :—એરડા, અરડૂસી અને ગળો, એનો કાઢો કરી તેમાં એરડાનેલ નાખી આપવો. (૧૫) પેટમાંના વાયુ ઉપર :—એરડાનેલ સૂઠના કાઢામાં આપવું. (૧૬) આમવાત ઉપર ગૃધ્રસીવાયુ એટલે પીઠ, કમર, ખભા, પેટ, પગ એ ઠંકાણે શૂળ અને પીડા થાય છે તે ઉપર :—એરડાના મગજ દૂધમાં મેગવી માવો કરી ખાવા માટે આપવો અથવા એરડાનેલ એકલું જ ગોમૂત્રમાં આપવું. (૧૭) બાળકોની સસણી ઉપર :—નાગરવેલના પાકેલા પાનને એરડાનેલ ચોપડી શેકી, તે સહેવાતું પેટ ઉપર રાખવું અને તેવા પાનથી પેટ શેકવું. (૧૮) બાળકોને કૃમિ અને જંતુ ઉપર :—એરડાનેલ ગરમ પાણીમાં આપવું અથવા એરડાનો રસ મધમાં આપવો. (૧૯) વીંછીના વિષ ઉપર :—એરડાના પાદડાનો રસ કાઢી તે જે અંગના ભાગમાં દશ થયો હોય તેની વિરુદ્ધ અંગના કાનમાં નાખવો અને કેટલીક વખત તેમજ રહેવા દેવું એ પ્રમાણે બે-ત્રણ વખત કરવું; એટલે વિષ બિતરી જશે. (૨૦) ભસ્મકરોગ ઉપર :—દૂધમાં અથવા ઘીમાં એરડાનેલ આપવું. (૨૧) દમ ઉપર :—૨૦ તોલા એરડાનેલ પાચ તોલા મધમાં મિશ્ર કરી રાખવું. તેમાંથી સવારસાજ એકેક ચમચો લેતા જવું. (૨૨) સર્પદંશ ઉપર :—એરડાનાં પાદડાનો ૪ ચમચા રસ ૧ ચમચો પાણી નાખી આપવો અને દંશ ઉપર પાકો વાટી બાધવો; એથી બિલટી થઈ વિષ બિતરશે. (૨૩) ઊંઘ ન આવતી હોય તો :—એરડાનો મોર બારીક વાટી થોડુંક દૂધ નાખી કપાળે અને કાન પાસે ચોળવો, બહુ ધસવો નહિ. (૨૪) ગંડમાળ ઉપર :—એરડમૂળ અને ખાખરાના મૂળ ચોખ્ખાના ઘોવરામણમાં ઘસી લેપ કરવો. (૨૫) સુખે પ્રસૂતિ થવા માટે :—એરડમૂળ ઘીમાં ઘસી પાવા અને ગુદા અગર ઉપર પણ લેપ કરવો. (૨૬) કમળા ઉપર :—એરડાની દાડી દહીમાં વાટી ૩ થી ૭ દિવસ આપવી એથી જરાકેક આવશે અથવા એરડમૂળ મધમાં આપવા એટલે ફાયદો થશે. (૨૭) પીનસ-રોગ ઉપર :—એરડાનેલ કઢવો રાખવું અને જે નાકમાં પીનસ થયું હોય તે નાકે દિવસમાં ઘણી વાર સૂવડું. (૨૮) યોનિશૂળ ઉપર :—એરડમૂળ અને સૂઠ ઘસી ચોનિ ઉપર લેપ કરવો. (૨૯) નળ ફૂટ્યા હોય તો :—એરડાનેલ ૨ ચમચા, સિધવ ૧ તોલો, સચળ ૧ તોલો અને ગાયનું દૂધ ત્રણ તોલા, એ એકત્ર કરી આપવા. (૩૦) ઊરુસ્તંભ અને ગૃધ્રસીવાયુ ઉપર :—એરડાનેલ ગોમૂત્રમાં નાખી આપવું. (૩૧) બાળકોને રેચ માટે :—એરડા અને ઉદરની લીંડી-ઓનું ચૂર્ણ લીધુના રસમાં ખરલ કરી, બાળકની ગુદા ઉપર અને ડૂટી ઉપર તેનો લેપ કરવો. (૩૨) કાચની ભૂડી પેટમાં ગઈ હોય તો :—ત્રણ તોલા એરડાનેલ પીવા આપવું. (૩૩) પિત્તરોગ ઉપર :—ગાયના દૂધમાં એરડાનેલ આપવું. (૩૪) મસ્તકશૂળ ઉપર :—એરડમૂળ ભાગરાના રસમાં ઘસી નાકમાં ચોપડી તપખીર પ્રમાણે સૂધવું; એટલે છીકો આવશે. (૩૫) કમળા ઉપર :—એરડાના ઝાડની છાલ બે તોલા કાઢી ગાયનું તાણું દૂધ ૪ તોલા ઝાટી તેનો રસ કાઢવો.

અને નિત્ય એક વખત પ્રમાણે પાંચ દિવસ હેવાથી કોઈ પણ ભારે રોગ હોય તો તે પણ દૂર થાય છે અથવા કુમળી રૂપોતો રસ ૬ માસા દૂધમા આપવો. પથ્ય—ત્રણ દિવસ મોળું ખાવું (૩૬) હોઠમાં ચીરા પડે છે તે ઉપર :—ગરે હોઠને તેલ ચોપડવું. (૩૭) આમવાત ઉપર :—એરંડાનો મગજ અને સૂઠ સમભાગે લઈ એકત્ર કૂટી તેમા તેટલી જ ખાડ નાખી ગોળીઓ કરી આપવી એ ગોળી નિત્ય પ્રાતઃકાળે એક એક એ પ્રમાણે દરરોજ લેના જવી અથવા એરંડતેલ સૂંઠના કાઢામા આપવું. (૩૮) કટિગૂળ અને હૃદયરોગ ઉપર :—એરંડમૂળનો કાઢો જવખાર નાખી આપવો, એટલે હૃદય અને કમરના શળનો નાશ થાય છે. (૩૯) કાનમાં બગઈ વગેરે ગયું હોય તો :—જૂનું બહુ થયેલ એરંડતેલ ૧-૨ દિવસ કાનમા નાખવું, એટલે જીવકુ મરે છે. પછી તે યુક્તિથી બહાર કાઢવું. (૪૦) ગુદમરોગ ઉપર :—તાબ દૂધમા એરંડતેલ મિશ્ર કરી સેવન કરવું (૪૧) તાવમાં અતિશય બળતરા થતી હોય તો :—એરંડાના પાદડા છાણથી લી પેલી જમીન ઉપર પાથરી રાખવા અને તે રોગીના અગ ઉપર રાખવા. તે વડે તાવ શાત થાય છે દાહ શાત થયા પછી ઠંડી લાગે છે તેનું યુક્તિથી નિવારણ કરવું. (૪૨) પ્લીહોદર ઉપર :—મૂળ અને પાદડા સુદ્ધ એરંડાનું ઝાડ માટીના વાસણમા ભરી, મોઢું બંધ કરી અજમાનો પુટ આપવો. પછી તે કૂટી તેની ભસ્મ ૧ તોલો લઈ ચાર તોલા ગોમૂતમા પાવી. (૪૩) ગભિર-ણીને વાયુનો ઉપદ્રવ ન થવા અને પ્રસૂતિ વખતે કષ્ટ ન થવા માટે :—એરંડમૂળ, સૂઠ અને સુવાનો કાઢો આપવો +

૬૯ એરોદસ—એને ‘મીઠો અજમો’ પણ કહે છે. આ અજમો ખાવાથી મીઠો લાગે છે. એનો આકાર અજમા જેવો હોય છે. આ અજમો ધિરન દેશથી આવે છે એનો ઉપયોગ આજકાલ ઘણો જ થવા લાગ્યો છે. ઉપયોગ—(૧) કૃમિ ઉપર :—એરોદસનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) બાળકોનાં તાવ અને ઉધરસ ઉપર :—એરોદસ ટાક ૧, વરિયાળી ટાક ૧, એની ભૂકી કરી કુવારના ગરલમા નાખી ગરમ કરી, તેનો રસ કાઢી તે મધમા ચાટવું.

૭૦ એલચી—સં એલા. મં વેલદોડે. હિં ઇલાયચી. બં એલાયચ. કં યાલાકકી.

+ એરંડિયુ સૌમ્ય, સારક, સ્તન્યજનન (ધાવણ ઉત્પન્ન કરનાર), ફાડગામક અને વાતહર છે એરંડાનું મૂળ વાતહર છે સ્તનવર્ગમા એરંડિયુ એક ઉપદ્રવ છે એરંડતેલથી આતરડાની શ્લેષ્મિક કળા મૃદુ અને છે મળની ગાઠો ઢીલી થઈને નીચે સરકે છે એવી રીતે મળને સરકાવનારી દવા (સ્તન)મા એરંડિયું સારુ કામ કરે છે એરંડિયાની ક્રિયા ગ્રહણી (આતરડાનો પ્રારબનો ૧૨ આગળ લાગ) પર વિશેષ રૂપે થાય છે. ચક્રત પર ગિલકુલ ક્રિયા થતી નથી આ અધિક સૌમ્ય હોવાથી વધારે પ્રમાણમા આપવા છતાં પણ કદાપિ દગો દેતું નથી. એરંડિયામા પાછળથી કબજિયાત કરવાનો થોડો ધર્મ છે એરંડિયુ સવારે ખાલી પેટે આપવું જોઈએ તેમ જ સાથે આદાનો રસ મેળવાય તો તે વધારે ગુણ કરે છે એરંડિયુ બાળક, વૃદ્ધ અને સગર્ભા સ્ત્રીઓને પણ નિર્ભયતાથી આપી શકાય છે

અન્નપુચ્છ (એપેન્ડિક્સ)મા ફાડ-રોધ થવાથી પેટની જમણી બાજુમા દર્દ થાય છે દસ્ત સાફ આવતો નથી ભલડી થાય છે, તાવ આવે છે, નાડી જલડી ચાલે છે અને પાતળા પડી જાય છે એ રોગને એપેન્ડિક્સાઈટીસ કહે છે એ રોગના પ્રારંભમા એરંડિયુ અપાય તો ગત્તક્રિયાની જરૂર રહેતી નથી અથવા એરંડતેલ અને હિંગના પાણીની બંધિત અપાય, તોપણ ઉદરપીડા દૂર થાય છે ખુરાસાની અજમો વેદનાશમનાર્થે આપવો હોય તો આપી શકાય છે અક્ષીણ ન અપાય તો સારુ

વાતરોગમા એરંડિયુ ઉત્તમ ગુણકારી છે એટલા માટે એને વાતારિ સજ્ઞા આપેલી છે કમરની પીડા, પડખાની પીડા, હૃદયશળ, સંધિશોથ, આમવાત, કફશળ, એ બધા રોગોમા સૂઠની સાથે એરંડિયુ અપાય છે તેમ જ દર્દવાળા ભાગ પર એરંડિયાની માલિશ કરાય છે નવા આમવાતમા રોજ સવારે એરંડિયુ આપવું જોઈએ. સ્તનો પર ગાઠ થાય, તો તેના ઉપર એરંડિયુ ચોળી એરંડાનું પાન બાધવાથી ગાઠ વીખરી જાય છે અને ધાવણ વધારે આવે છે સ્તનોની ડીટીની આસપાસ ચીરા પડ્યા હોય તો એરંડિયુ લગાડવાથી જલડી ચીરા મટી જાય છે સારી રીતે સ્વચ્છ કરેલ એરંડિયુ આખમા નાખવાથી આખમા પડેલો કચંગો બહાર નીકળી જાય છે અર્ગરોગમા મસા પર કુવારના ગર્ભની ઉપર એરંડિયુ ચોપડી બાધવાથી જલન મટી જાય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

તિં ૦ તું એલાકી. તાં એલ, ઇલાચી. મલાં એલ, એલાતરી. ફાં હેલ, હાલ. અં કાકીલે-
સિગાર. ઇ. કાકીમ્. લાં ઇલેટારિયા કાકીમોમં. વં વેલચીદોડે

એની ઉત્પત્તિ હિંદુસ્તાનમાં અને એની આસપાસના ઉબ્બુ પ્રદેશમાં થાય છે. એ છોડ
હા દેશમાં થતા નથી. એલચી મલખાર, કોચીન, મેંગલોર, મહીસુર અને ઘણું કરી
આખા કુર્ણાટક દેશમાં થાય છે. એ છોડ હળદરના છોડ જેવા થાય છે એલચીના છોડ મલખાર
પ્રાતમાં આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે. એલચી ભોયમગની શિંગોની પેઠે જમીનમાં મૂળિયાંને લાગેલી
હોય છે મલખારમાંથી પ્રતિવર્ષે સેકડો ખાડી એલચી ઇંગ્લાડમાં અને બીજા દેશોમાં વેચાવા જાય
છે. એલચી સ્વાદિષ્ટ હોય છે તે 'ધણુ' કરી ખાવાના પદાર્થોમાં નંખાય છે. એલચી જૂની
થવાથી તેમાં ધ્યજ (જંતુ) ઉત્પન્ન થાય છે. તે ભૂલથી અથવા પ્રમાદથી ખાવામાં આવે તો કોઢ
ઉત્પન્ન થાય છે. એલચીમાં મૂત્રલ તથા શીતળ ગુણ હોવાથી રાત્રે ખાવાનો નિષેધ કરેલ છે
જગલી એલચી કરીને એની એક મોટી જાતિ કુગરોમાં આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે. એના
એલચીદાણા કાઢી બહાર વેચવા મોકલે છે એને 'નર એલચી' પણ કહે છે એ લસણ જેવડી
મોટી હોય છે ખારીક એલચીદોડા :—કડવા, શીતળ, રસકાળે તીખા, લઘુ, સુગંધી, પિત્તકર,
મુખ અને મસ્તકનું શોધન કરનાર, ગર્ભપાતકારક, રુક્ષ અને વાયુ, દમ, કફ, ઉધરસ, અર્શ, ક્ષય,
વિષદોષ, ખસ્તિરોગ, કઠરોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, વ્રણ અને કંડુ (ખરજ) નો નાશ કરે છે. * મોટા
એલચીદોડા :—તીખા, રુક્ષ, રુચિકર, લઘુ, રસકાળે અને પાકકાળે તીખા, મુખશુદ્ધિકર, સુગંધી,
પાચક, શીત અને અગ્નિદીપક છે. એ કફ, દમ, પિત્ત, કંડુ (ખરજ), રક્તરોગ, ઉધરસ, હૃદયરોગ,
વિષદોષ, ઊલટી, તૃષા અને ખસ્તિ, મુખ અને મસ્તક એ ઠેકાણાના શ્વળ તથા વાતિનો નાશ કરે છે
છે ઉપયોગ : (૧) મૂત્રરોગ અને શુક્રરોગ (પેશાબ સાથે ધાતુ જાય છે તે) ઉપર :—
એલચી અને શેકેલી હિંગુ ત્રણ ગુણ ચૂર્ણ દૂધ અને ઘી સાથે આપવું. (૨) વીંછીના વિષ
ઉપર :—એલચી ચાવી કાનમાં ભેરવી ફૂંકવું. (૩) નેપાળાના વિષ ઉપર :—એલચી દહીંમાં
વાટી આપવી. (૪) આંખોમાં બળતરા થાય છે કિંવા તેજ કમી થાય છે તે ઉપર :—
એલચીદાણા અને સાકર સમભાગે લઈ એકત્ર ખાડી તેમાંથી ચાર માસા ભૂકી લઈ તેમાં એરડિયું
અથવા એરકાની મોખ નાખી સવારે દાતણ કર્યા પછી લેતા જવું; એટલે મસ્તકમાંહેની ગરમી
મટી મગજ ઠંડું થઈ આંખોમાંની ગરમી જાય છે અને આંખોનું તેજ વધે છે. (૫) રક્તપ્રદર,
રક્તમૂળવ્યાધિ અને રક્તમેહ ઉપર :—એલચીના દાણા, કેસર, જયફળ, વશલોચન (વાંસકપૂર),
નાગકેસર, શંખજીરું, એ છ ઔષધોનું સમભાગે ચૂર્ણ કરી રાખવું અને દરરોજ બે માસા ચૂર્ણ,
બે માસા મધ, છ માસા ગાયનું ઘી અને ત્રણ માસા સાકર એ મિશ્રણમાં સેવન કરવું. એ પ્રમાણે
પ્રાતઃકાળે અને સાયકાળે એમ બે વાર ૧૪ દિવસ આપવું. એ ઔષધને દરરોજ રાત્રે સૂવાની
વેળાએ શક્તિ પ્રમાણે ગાયનું દૂધ અર્ધો શેર ભિત્તુ કરી અંદર થોડી ખાડ નાખી પીવું. ગાળ, કોપરાં
વગેરે ગરમ પદાર્થ વર્જવા (૬) કફરોગ ઉપર :—એલચીના દાણા, સિધવ, ઘી, મધ, એ એકત્ર કરી
પાવા (૭) ધાતુપુષ્ટિ માટે :—એલચીદાણા, ભવંત્રી, બદામનો મગજ, ગાયનું માખણ અને સાકર,
એ એકત્ર કરી તે મિશ્રણ સવારે ખાવું. એથી વીર્ધવૃદ્ધિ થાય છે (૮) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર :—એલચી-
દાણાનું ચૂર્ણ મધમાં મેળવી ચાટવું (૯) ઉદાવર્ત રોગ ઉપર :—(ક્ષુધા, નિદ્રા, દમ, ઊલટી,
શ્વાસાદિક એમના થયેલા વેગનો નિરોધ કરવાથી આ રોગ થાય છે.) થોડીક એલચી લઈ તેમાંથી
અડધી ઘીના દીવા ઉપર શેકી પછી સર્વનું ચૂર્ણ કરી તે મધ સાથે ખાવું. (૧૦) મુખરોગ
ઉપર :—એલચીનું ચૂર્ણ અને ફુલાવેલી ફટકડીનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી તે મિશ્રણ મોઢામાં રાખી

* નાની એલચીના કુપ આદાના જેવા થાય છે ફૂલ ઘોળા અને લાલ, એલચીના સુગંધની બરાબર
થાય છે એલચી રાત્રે કદાપિ ખાવી નહિ, કારણ કે એથી ગચરકા આવી કોઢ થાય છે એલચીની માત્રા ૫ થી
૧૫ રતી અને દૈનિક ગુલાબના ફૂલ છે એલચી સુગંધી, રુચિકર, દીપન, પાચન, વાતહર અને ઉત્તેજક છે.
પચનનલિકાની નિર્બળતાવાળા રોગો અને દાહયુક્ત રોગો પર એલચી વપરાય છે પિત્તસ્રાવ યોગ્ય ન થતો
હોય તો એલચી-અમૂલ્ય ઔષધ છે ચક્રતશોથમાં ૫-૫ રતી આપાય છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

લાળ પડવા દેવી. પછી મોઢું રચ્ચ ધોવું. એ પ્રનાણે દિવમમા ૪-૫ વાર કરવું (૧૧) સર્વ-
શુભ ઉપર:—એલચી, હિંગ, જવખાગ, સિંધવ, એનો કાઢો એરંડતેલ નાખી આપવો; એટલે કમર,
હૃદય, ઉદર, નાભિ, પીઠ. કુક્ષિ, મગ્નક, કર્ણ અને નેત્ર, એ ઠેકાણાનું ગળ ઘણી જ ત્વરાથી મટે
છે (૧૨) છર્ણજ્વર અને સર્વજ્વર ઉપર:—એલચી, ખીલાં, સાટોડી દૂધ અને પાણી એકત્ર
કરી દૂધ ગેપ રહે ત્યાં મુઘી ઉકાળી પીવું; એનાથી સર્વ પ્રકારના તાવ જાય છે. (૧૩) કંફ-
મૂત્રક્રમ્હ ઉપર:—ગોમૂત્ર. મધ. કેળો ગ્સ એમાંથી કોઈ પણ એક સાથે એલચીનું ચૂર્ણ પાવું.
(૧૪) ઊલટી ઉપર:—એલચીના કોતરાં ખાળી તે રાખ મધમા ચટાડવી

૭૧ ઓંટ—સંઠ તિતિડીક, વૃક્ષાગ્લ ઉત્તર હિંદ-અમચૂલ, દેવદળ ઓઠ તાં કુળવી કંઠ
હિરેકશિયુ. મલં તમાલમ બંઠ ઓઠ, ઓષ્ટ આસામ તેપોળ મરાઠી અગલિ. કાં ઓઠ. લેં
ગાર્સિનિયા એન્થોકાઈમસ

આ ઝાડ કર્ણાટક અને ગોમાતક પ્રાતોમા ઘણું કરીને થાય છે. ખીજ ઠેકાણે કયાય જડતાં
નથી. ઓટના ઝાડ મોટાં થાય છે. એના પાદડા કડાના પાદડા કરતા કંઈ મોટા, ૧ ફૂટ લાંબા
હોય છે. એને કાર્તિક માસમાં ફળો આવવા લાગે છે. તેને 'ઓટઆળો' કહે છે એ ફળો પાકાં
થાય એટલે તેના નાના કટકા કરી મુકવે છે. તેને 'ઓટાની છાલ' કહે છે તેના આમલી અથવા
કોકમને બદલે ઉપયોગ થાય છે. ઓટાની છાલ પથ્થ ને ઉપયોગી થઈ પડે છે, કાચુ તે પિત્તશામક છે.
એ કોકમ કરતાં પણ પથ્થકારક છે કોકમ રક્તગોષક છે, પરંતુ આ તો રક્તવૃદ્ધિ કરનાર છે.
ઓટના લાકડાં ધમારતી કામના ઉપયોગમા આવતા નથી. પાકેલાં ઓટનું રાયતુ અને અથાણું ઘણું
મધુર થાય છે. પકવ ઓટનું પાણી કાઢી તેમા ખાડ, જીરું અને મરીની ભૂટ્ટી નાખી પીએ તો તે
શીત, પિત્તશામક, પથ્થકર, અચિદાયક, દીપક અને પાચક છે. પ્રસૂતા સ્ત્રીઓને ઓટનો સાર પથ્થકર છે.

૭૨ ઓથમી જીરું—સંઠ ગ્નિઝજીરક હિંઠ મંઠ ઈસબગોલ. કંઠ તેંઠ ઈસબગુલ તાંઠ
ઈસપુકોલવીર. કાં ઈમ્પગુલ. અંઠ બાઝરેકાતુન ઇંઠ ઇરદાગુલ સીડ લાંઠ લેન્ડેગો ઓવેટા

ઓથમી જીરૂની ઉત્પત્તિ મિસર દેશમા અથવા પ્રશિયામાં થાય છે ત્યાંથી અહીં આવે છે.
એ બી આકારે ચાચડ જેવા છે. એના છોડની બંચાઈ એક હાથ હોય છે અને પાદડા ઝીણા તથા
લાંબાં લાંબા હોય છે એ છોડ ઉપર ઘઉંના જેવી ઉબીઓ આવે છે તેમા એ બી હોય છે. એમાં
ત્રણ જાત છે ધોળા, રાતા અને કાળા એમાંથી કાળાની ઔષધોમા યોજના કરી નથી. ધોળા
સર્વમા ઉત્તમ છે. ઓથમી જીરૂની ઝીણી ભૂટ્ટી માણસના ખાધામા આવવાથી ઝાડો બધ થઈ
મરી જાય છે, માટે એવી ભૂટ્ટી ન આપવા માટે સલાહ રાખવી. ઓથમી જીરૂના બી પાણીમા
નાખી ખૂબ યોગવાથી તળે જઈ બેસે છે ઉપયોગ—(૧) સોમલના વિપ ઉપર:—ઓથમી
જીરૂનો લુઆખ કાઢી (પાણીમા પલાળી રાખી ચોળી ગાળી લઈ) તેમાં બેદાણા, દહી અને
ગુલાબનું પાણી મિશ્ર કરી આપવું, એટલે વિપ જીતરશે (૨) ગરમીથી તરસ લાગે છે તે
મટવા માટે:—ઓથમી જીરૂ રાત્રે પાણીમાં નાખી તે પાણી ગાળી પીવું એ પૌષ્ટિક પણ છે.
(૩) જ્વરાતિસાર, રક્તાતિસાર, છર્ણાતિસાર, રક્તાર્શ, રક્તસ્રાવ, જ્વર, પ્રમેહ અને
દાહ ઉપર:—બેથી ચાર તોલા મુઘી ઓથમી જીરૂ રાત્રે પાણીમા પલાળી રાખી સવારે ચોળી
તેમા બે તોલા ખડીસાકર નાખી આપવું, એટલે ઉપરના સર્વ રાગ દૂર થશે (૪) ઝાડો બંધ
થાય તે ઉપર:—ચાર માસા ઓથમી જીરૂ સાત માસા પાણીમા લીંજવી રાખી તે પાણી ગાળી
લઈ તેમા બદામનું તેલ અને સાકર નાખી આપવું, એટલે કેટલીક વારે રચ થઈ કોઠો શુદ્ધ થાય
છે. (૫) બાળકોની રક્તસંઘ્રણી ઉપર:—ઓથમી જીરૂ અને ખડીસાકર ચાવી ખાવા માટે
આપવી (૬) ધાતુપુષ્ટિ માટે:—ઓથમી જીરૂ ૨ લાગ, એલચીદાણા ૧ લાગ અને ખડીસાકર
૩ લાગ રાત્રે પાણીમા લીંજવી રાખી સવારે તે મસળી ગાળીને પાવું અથવા એની કાકી કરી
ઉપર બે ઘૂટડા ગાયનું દૂધ પાવું. (૭) આમાંગ (મરડા) ઉપર:—ઓથમી જીરૂ ૧ તોલા

અને સાકર ૧ તોલો ચાવીને ખાવું. આ પ્રમાણે દિવસમાં બેચાર વાર આપવું (૮) નવરાતિ-સાર ઉપર :—ઓથમી જીરનો કાઠો આપવો.

૭૩ કચ્ચરો—સં કચ્ચરક. ગુડકંદ મં કાં કચ્ચરા, કુરડીએ મૂળ હિં કસેર, કેચ્ચક, ચિચોડ. બં કેચ્ચર કં સેકિનગડે લાં સિકરપસ કેચ્ચર.

તળાવની આસપાસ બે-બે વેત જોડા કાદવમાં એક જાતના છોડ ઊગેલા હોય છે; એને 'લ હા' કહે છે એ છોડના મૂળને કચ્ચરો-વળગે છે ઘાસ સુકાવા લાગે એટલે કાદવમાં ચારચાર પહોર ઊભા રહી તે કાઢી લે છે. કચ્ચરા શેકીને અથવા છોલીને ખવાય છે. તે છોલી ચીરો કરી, દૂધમાં શેરડીના રસ સાથે ખાય છે, તે 'દૂધ કચ્ચરો' જાણવો. બીજી રીતિએ કચ્ચરા વાટી તેનું દૂધ કાઢી તેમાં દૂધસાકર નાખી તેનું ખાવાનું થાય છે કચ્ચરાને કાકણમાં કુરડી કહે છે કચ્ચરો—મધુર, શીત, તૂરો, ગુરુ, ગ્રાહક, શુક્રાર્ધક, વાતકર, મલરતલક, રુચિકર, વૃધ્ધ, કફકારક તથા કૃમિકર છે; અને રક્તપિત્ત, દાહ, શ્રમ, તૃપા, રક્તદોષ, નેત્રરોગ તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે એના ફૂલ કમળો અને પિત્તનો નાશ કરે છે.

૭૪ કચ્ચરો—સં કચ્ચર મં કં કચ્ચોરા, નરકચ્ચોરા, કાચરી. કં કચ્ચોરા હિં કચ્ચર, કાલીહળદી. બં એકાગી કાચા હલદ. તૈં કચ્ચોરમ્ તાં કતુરિમજલ. મલાં અડવિકચ્ચોલા. ક્ષાં જરબાદ અં એરકુલકાકુર. ધં લોન્ગ એડોચારી. લાં કરક્યુમા એડોચેરિયા.

કચ્ચરાના છોડ હળદરના છોડ જેવા થાય છે. x પાદડા અને છોડ હળદરના છોડ પ્રમાણે હોય છે પાદડા કિચિત્ કાળાશ ઉપર હોય છે એ પાદડાની લખાઈ શુમારે બે હાથ હોય છે હળદર પ્રમાણે જ એના કદ પણ જમીનમાં થાય છે એ કદનો કચ્ચરો કાઢી નાખી તેને મીઠામાં આથે છે (અથાણુ કરે છે). કોંકણ પ્રાતમાં આ છોડ પુષ્કળ છે. કચ્ચરો સુગંધી પદાર્થોમાં નાખે છે એની સુવાસ સારી હોવાથી સુગંધી મસાલામાં વાટી તેને શરીરે ચોપડે છે. અને 'ષટ્કચ્ચરો' પણ કહે છે 'કપૂરકાચલી' એ એક કચ્ચરાની જાતિ છે, એને પણ કચ્ચરો કહે છે કપૂરકાચલીમાં સુગંધી ઘણી હોય છે કચ્ચરા કરતા એ વધારે સુગંધીદાર છે સુગંધી પદાર્થોમાં એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે કપૂરકાચલીનું વર્ણન હવે પછી જુદું આપેલું છે તે જોઈ લેવું. કચ્ચરો—કડવો, તીખો, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, અગ્નિદીપક, સુગંધી, રુચિકર, લઘુ, મુખ સ્વચ્છ કરનાર અને રક્તપિત્તને કોપાવનાર છે, તથા ગલગડ, ગડમાળા, કુષ (કોઢ), અર્શ, વ્રણ, ઉધરસ, દમ, ગુલ્મ, કફ, ત્રિદોષ, કૃમિ, વાયુ, જ્વર અને પ્લીહાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) ત્રિદોષ, સુવારોગ (સુવાવડનો રોગ), વિષમ અને જીર્ણજ્વર ઉપર કાઠો :—ષટ્કચ્ચરો, પિત્તપાપડો, દેવદાર, સૂઠ, કરિયાતું, ધમાસો, કકુ, નાગરમોથ, ઊલી ભોરિગણીના મૂળ એમનો કાઠો મધ અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવો (૨) જીલ ઉપર યુષ્માર (છારી) આવે છે તેને માટે :—નિત્ય સવારે જીંઘી ઊઠતાં જ કચ્ચરાના તાજા કદ ચાવી ચૂકી નાખવા પછી મોઢું ધોવું; એટલે જીંઘમાં લાળ ગળી જવાથી થયેલ વિકાર વગેરેનું શમન થશે. (૩) કૃમિ ઉપર :—કચ્ચરાના કાદાનો રસ કાઢી પીવો. (૪) થાક ઉતારવા માટે :—કચ્ચરાનો પાલો અને અરણીનો પાલો પાણીમાં નાખી, તે ગરમ કરી, તે પાણીમાં સ્નાન કરવું (૫) કોલેરા (વિષૂચિકા) ઉપર :—કચ્ચરાના કદનો રસ કાંદા

સાકર સાથે મેળવી ખાઈ ઉપર દૂધ પીવાથી થોડા દિવસોમાં સ્વપ્નદોષ, ધાતુનું પાતળાપણું, બહુમૂત્ર વગેરે દોષ દૂર થાય છે ઓથમી જીર શીતળ, રનેહન અને થોડું સગ્રાહી છે એ ઉષ્ણતા ઓછી કરાવે છે તાવ, અભિ-વ્યંદ્યુક્ત રોગોમાં અપાય છે કાટ ઉધરસમાં અપવાથી ગળાની અને આસનલિકાની શુષ્કતા ઓછી થાય છે.

— એ મૂળ જલકળ જેવડા મોટા, બહારથી કાળા અને અંદરથી સફેદ હોય છે મોથા જેવા દેખાય છે આની એક જાત કાઠિયાવાડમાં રેતીની અંદર થાય છે તેના ફૂલ સપ્ટેમ્બરમાં આવે છે કચ્ચરાને બાકીને ખવાય છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

x કચ્ચરાનો છુપ થાય છે એની નીચે આબાહળદરના જેવા ગાઠિયા થાય છે એનો પ્રતિનિધિ આદુ અને અજીર અથવા ગતાવરી છે એનાથી માથાને અને ફેફસાને પીડા થાય છે એના વિકારની શાંતિ ધાણા અજીર શ્વેત અંદરથી છે એને ષટ્કચ્ચરો પણ કહે છે.

(કુગળી)ના રસમા નાખી આપવો. કૃમિ ઉપર :—કચૂરાના કદની માળા કરી તે ગળામા બાધવી.

ઉપ કંઠ ઉપલેટ—સ ૦ કુષ્ઠ હિ ૦ કુઠ મ ૦ કોષ્ઠ. બ ૦ કુઠ ક ૦ કોષ્ઠ તૈ ૦ ચંગલકુષ્ઠ. ક્ષા ૦ કાથેહ અ ૦ કુસ્તખેહેરી. ઇ ૦ કોષ્ઠસ રૂટ લા ૦ સૌમુરિયા લેખ્યા (કડવુ કંઠ)

કામ્બીર દેશમા તેની ઉત્પત્તિ થાય છે પુષ્કરમૂળ નામની જે ઔષધિ છે તે આનો જ પ્રકાર છે. કંઠ :—ઉપલુ, તીખી, કડવી, મીઠી, વૃષ્ય, શુકલ, રસાયન, કાતિકારક, લઘુ, વાતક્રફનાશક; અને કોઠ, વિષ, વિસર્પ, કડૂ, દગળ, ત્રિદોષ, ખસ, રક્તદોષ, ઉધરસ, બિલટી, તૃપા એનો નાશ કરે છે. એનો લેપ કરવાથી વાતવ્યાધિનો નાશ થાય છે. ઉપયોગ—(૧) મસ્તક સંબંધી પીડા ઉપર :—કંઠ અને એરંડમૂળને કાઝમા વાટી લેપ કરવો (૨) ગુદમરોગ ઉપર :—ઉપલેટ, સાજીખાર, કેતકીનો ખાર એ તેલમા મિશ્ર કરી આપવું (૩) ખોડા ઉપર :—કંઠનું ચૂર્ણ ખાપાર્યામા શેડી તેલમા કાલવી લેપ કરવો. (૪) વાતવ્યાધિ ઉપર :—કંઠ ઘસી શરીરે લેપ કરવો. x

ઉફ -કડવાં તૂરિયાં—(કડવા ઘિસોડા) સ ૦ તિક્ત કાશાતકી, મહાબલી. કો ૦ દિવાળી, કડૂ શિરાળી હિ ૦ ગ્રીમની, જગલી તોરઈ, કડવી તોરઈ બ ૦ ગ્રીગા, પીતઘોપા, ક ૦ કાહિરે, રેવહિરી નાગાડલિ બાબેલ, તૈ ૦ ચેટુબિરકાયા, ચેટિબિરા તા ૦ પેપિરકમ્ ઉડી ૦ જની ક્ષા ૦ તૂરિયે તદખ. ઇ ૦ મીટર લ્યુકા. લા ૦ લ્યુકા અમેરા

કડવા તૂરિયાનો વેલો તૂરિયાના વેલા જેવો હોય છે. એ વેલાના પાદડા, ફૂલ અને ફળ તૂરિયા કરતા નાના હોય છે. આ ફળો ઘણા જ કડવા હોય છે. આ વેલો વર્ષાઋતુમા આપોઆપ બીજે છે. એના ફળોને 'દિવાળા' કહ્યું કહે છે કડવાં તૂરિયાં—શીત, કિચિત્ તીખા, તૂરા અને કડવા છે. એ પકવાશય, આધ્માનવાયુ અને મલાશયની શુદ્ધિ કરનાર તથા લઘુ અને રક્ષ છે, તેમ જ વાયુ, કફ,

* ઉપલેટની જડ વપરાય છે એની માત્રા ૬ માસાની છે એ સિંધુનદીના કાઠે પણ થાય છે એને મીઠી કવઠ પણ કહે છે, પ્રતિનિધિ અષ્ણલગરો છે

x કંઠના વૃક્ષ પર્વત પર થાય છે પાન આદાના પાન સમાન નાના હોય છે કંઠની જડમા એક પ્રકારની સુગંધ રહેલી છે કંઠ બે પ્રકારનું આવે છે એક કડવું અને બીજું મીઠું ખાવાની ઔષધિમા મીઠા કંઠનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ કડવું કંઠ વાતિકારક છે ઠંડા દેશોમા ઉપલેટ બહુ જ સુગંધીદાર રહે છે એમા મેળવેલી બીજ વસ્તુઓને પણ સુગંધિત બનાવી આપે છે ઉપર ભૂરા રંગના અને તોડવાથી મેલા ઘોળા રંગના જણાય છે આ મૂળને બરો કંઠ, કાળો કંઠ અને કડવો કંઠ કહે છે કંઠને ગરમ કરવાથી સુગંધ બહુ જાય છે મીઠો કંઠ બહુ જ હલકો, અદર સરેફ, કઠિનતામા કમજોર અને જલદી તૂટવાવાળો છે અદરનો ભાગ આઠાવાળો હોય છે સ્વાદ અને સુગંધ વધારે હોતા નથી

ગુણુધર્મ—કડવો કંઠ સુગંધી, કડવો, દીપન, પાચન, વાતહર, આર્તવજનન, કાઈક સગ્રાહી, ઉત્તેજક, કફ, સ્ફોટકાસપ્રતિબંધક, કાઈક મૂત્રલ, આર્તવશૂલગામક, વાજકર, ચર્મનાગક, કાતિકૃત, પ્રણીશોધન, પ્રણીશોષણ, વાતહર અને વેદનાસ્થાપન છે

પ્રમાણ—૨ થી ૧૫ રતી

ઉપયોગ—કંઠ ચર્મરોગમા બહુ જ વપરાય છે, આના લેપથી ચામડીની અધિરાલિસરણ અને વિનિમય-ક્રિયા સુધરે છે કુષ્ઠ, રતવા, ખાજ, દાંદર, ખરબટ ઇત્યાદિ ચામડીના રોગોમા ખાવા માટે તથા લગાડવા માટે અપાય છે આમવાતમા એરંડિયાની સાથે કંઠનું ચૂર્ણ અપાય છે, ઉત્તેજક અને સ્વેદલ હોવાથી તાવમા વપરાય છે સ્વેદલ ઔષધિઓ વધારે કરીને થકાવટ લાવે છે, પણ કંઠ ઉત્તેજક અને ચેતનાકારક છે તાવમા આનાથી કાઈક પેશાબ વધી જાય છે કંઠ ઉત્તેજક કફ હોવાથી કફરોગની બીજ અને ત્રીજ અવસ્થામાં અર્થાત બહુ જ કફ પડતો હોય તો તે ઉપર અપાય છે કંઠથી તાવ બીરે છે ખાસવાની શક્તિ વધે છે અને હૃદય સળગી જાય છે એટલે સરળતાથી કફ પડવા લાગે છે અને ઉધરસ ઓછી થાય છે દમ ઉપર ચલમમા પીવા માટે અપાય છે એથી ગાળ જેવો કેક ચડે છે, પરંતુ થોડા પ્રમાણમા પીવાથી ગભરામણ દૂર થઈ જાય છે વાતરોગમા રોગી કમજોર બને છે, ત્યારે ઉત્તેજના આપવા માટે કંઠ અપાય છે, ઉન્માદ, સન્યાસ (રક્તજ મૂર્ચ્છા), ભૂતોન્માદ અને અપસ્મારમા ઉપલેટ લાલદાયક છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

— નવાઈ જેવું તો એ છે કે, કડવા તૂરિયા અને કડવા ગલકા બંનેના એક જ નામો આપ્યા છે, પણ એ બંને વેલા એકબીજાથી જુદા છે ફળમા પણ અતર છે

પિત્ત, પાકુ, વિષદોષ, યકૃત, કુષ્ઠ, અર્શ, સોજો, ઉધરસ, ઉદરરોગ, કમળો અને ગુલ્મનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ—લેદક, તીખા, કડવા, રિન્ધ, હલ તેમજ દીપન છે, અને કાસ, શ્વાસ, અરુચિ, મેહ, જ્વર, કુષ્ઠ, કફ, પિત્ત અને વાયુના નાશક છે **બીજ**—મસ્તકશુદ્ધિ કરનાર છે. ઉપયોગ (૧) કમળા ઉપર :—કડવા તૂરિયાની બારીક ભૂંટી કરી નાકમા સૂધવી; એટલે છી કા આવે છે અને પીળુ લીટ વહ છે. ઘણી છીંકા આવવા માટે તો નાકમા ઘી સૂંધવુ. એવું ત્રણ દિવસ કરવુ અથવા કડવા તૂરિયામા લીડીપીપર અને રાઈ ભરી રાખવા અને તેની ખાખ કરી તેવું નસ્ય કરવુ. (૨) હડકાચેલા કૂતરાના વિષ ઉપર :—તૂરિયાની અદરની તત્તુમય જળ વાટી પાશેર પાણીમા એક ઘડી સુધી પલાળી રાખી પછી ચોળી, ગાળી કાઢી શક્તિ પ્રમાણે પાચ દિવસ સવારમા આપવી. એથી ઊલટી અને બુલાખ લાગી વિષ નીકળી જાય છે. પથ્ય—ચોમાસુ જતા સુધી રાખવુ. એ જ પાણી કોઈ પણ વિષ ઉપર આપવાથી ગુણ થાય છે. (૩) દાંતમાં કીડા થયા હોય તો :—કડવા તૂરિયાની જાલ દાંત નીચે રાખવી (૪) આદાશીરી ઉપર :—કડવા તૂરિયાનુ ચૂર્ણ કરી થોડું અને સાવધાનીથી નાકમા સૂંધવુ, એટલે નાકમાંથી પાણીની ધાર પડે છે અને રોગ મટી ગુણ થાય છે (૫) મૂળવ્યાધિ (મસા) ઉપર :—કડવા તૂરિયાનુ ચૂર્ણ મસાને ધસવુ, એટલે તેના મોમાંથી લાળ પડી ત્વરિત અર્શ મટી જાય છે (૬) વિષ ઉપર :—કડવા તૂરિયાનો કાઢો ઘી નાખી પાવો, એટલે વમન થઈ સર્વ વિષ ઊતરે છે (૭) કંઠસર્પ ઉપર :—કડવા તૂરિયાં હુક્કામા નાખી પાવો, એટલે મોઢામાંથી લાળ પડી તુરંત જ ગળુ ખુલ્લુ થાય છે +

૭૭ કઠવાં કોઠાં (કડવી કવઠ)—મરાઠીમા એને ‘ખષ્ટ, ખૈટ’ સંસ્કૃતમા ‘કટુ કપિત્થ’ અને લેટીનમા ‘હિડનો કાર્પસ વાર્ષટિઆના’ કહે છે કડવી કવઠના આડ દક્ષિણમાં કોંકણુ, મલખાર, ગોવા વગેરે પ્રાંતોમા પુષ્કળ થાય છે એ આડના પાદડા સીતાફળી જેવા પરંતુ તે કરતા મોટા હોય છે એના ફળ પણ સીતાફળી જેવા હોય છે. એ ફળનો રંગ રાતો હોય છે. એમાના બિયા લાખા હોય છે. એ બિયાને બાફી તેનુ તેલ કાઢે છે આ તેલ કડવું અને ઠડું છે એ તેલ બાળવાના કામમા આવે છે તથા તે રક્તશુદ્ધિ કરે છે. એ તેલને ‘ખસ્ટેલ’ ‘ખૈટેલ’ એમ કહે છે આ તેલ મોગરાના તેલને બદલે મહાકુષ્ઠ(ગલત્કુષ્ઠ) ઉપર વપરાય છે માત્ર ૫ થી ૧૦ ટીપા. ધીરે ધીરે ૩૦ થી ૬૦ ટીપા સુધી વધારવા. આ તેલ ભોજન કર્યા પછી ઘી અથવા માખણમા મેળવીને આપવુ ઉપયોગ—(૧) ગરમીનો આજાર શરીરમાં જામવાથી શરીર ઉપર ચાઠાં પડે છે તે ઉપર :—કડવી કવઠના બિયા અને મગવેલીના બિયા સમઝાજે લઈ, સાધારણ કૂટી ભાગરાના અગરસમા ૩ દિવસ ભીજવી રાખવા અને ચોથા દિવસે બારીક વાટી ગોળો કરી રાખવો. એ નિસ સુખડના તેલમા અથવા ટાપરાના નવા તેલમા કાલવી ચોપડાથી શરીર ઉપર ઊઠી આવેલા ફેલા શમી જાય છે. ઔષધ ચોપડા પછી એક પ્રહરે સ્નાન કરવુ. (૨) ખોડા, ખસ વગેરે ઉપર :—કડવી કવઠના બિયાનુ તેલ અને મોગલી એરડાનું તેલ, એ બન્ને એકત્ર કરી તેમા ગધક, કપૂર, સિદ્ધર અને લીંછુનો રસ નાખી ખરલ કરવો આ ઔષધ લગાડવાથી જલદી ગુણ થાય છે, અથવા નવુ ખસ્ટેલ ચોપડવુ કિવા બિયા ગોમૂતમા વાટી ચોપડવા.

+ પાઠા અને અતિ સડેલા ગમડાઓને ઘોવા માટે આનું હિમ અતિહિતકારક છે કડવા તૂરિયાના હિમથી ત્રણની જલદી શુદ્ધિ થાય છે અને તે રુઝાઈ જાય છે

કડવી તૂરિયાની નાની માત્રા ભૂખ લગાડે છે, દંસ્ત સાફ લાવે છે અને હૃદમાના અવયવોની ક્રિયા સુધારે છે મધ્યમ માત્રામા બુલાખ લાગે છે અને પેગાળનુ પ્રમાણ વધે છે મોટી માત્રામા ઊલટી થાય છે અને પાણી જેવા દંસ્ત લાગે છે બીજના ગર્ભની ક્રિયા કફળ અને ગ્રાહી છે હિમ કરવા માટે બીજરહિત ફળ ૨ તોલાને ૫૦ તોલા ઠંડા પાણીમા ૧ કલાક ભીજવી ગાળી લેવુ માત્ર ૧-૨ ઔસ

ફાટ માટે વેલના ૧ તોલા તાતણાને ૫૦ તોલા ઊકળતા પાણીમા નાખી અરધા કલાક પછી ગાળી લેવુ માત્રા ૧-૨ ઔસ, દિવસમા ૩ વાર લેવુ

હડકાચા કૂતરાનુ ઝેર ન ચડવા માટે રોજ સવારે હિમ ૭ દિવસ સુધી અપાય છે બાળકોની ચક્રવૃત્તિ પર હિમ અથવા ફાટ અપાય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

(૩) નાનાં બાળકોના માથામાં ગરમીથી ફેાલા થાય તે ઉપર:—કડવી કવઠના તેલમાં કળીચૂનાની પરાશ (ઠરી ગયેલ ચૂના ઉપરનું નીતયું પાણી) નાખી સાઠથી હલાવતા રહેવું, એટલે કેટલીક વારે તે તેલ મીઠા જેવું સફેદ થશે. એ દરરોજ બેચાર વખત ચોપડવું; એટલે ત્રણ દિવસમાં ગુણ થશે. (૪) મહાકુષ્ઠ ઉપર:—કડવી કવઠનું તેલ નિત્ય ભોજન કર્યા પછી ૧૦-૨૦ ટીપા ત્રણ મહિના સુધી આપવું અને શરીરે પણ ચોળવું; એટલે રોગનો નાશ થશે.

૭૮ કડવી ગલકી—સં તિક્ત કાશાતકી. મં કકુદોડકી, ગીલકી. હિં ઝીમનીતોરઈ, કડવીતોરઈ. બં ઝીગા, તિન્પલાતા. કં કાહિરે, રૈવહિરી, નાગાડાળીબળી તૈં ચેટુબિક્યા ચેટી-બિરા. તાં પોખ્પીરકમ્ ઉં તાં તુરીયેતદ્બ. ઈં બિટરલ્યુક્ષ. લાં લ્યુક્ષ અમેરા. (ગલકા અને તૂરિયા, બંને એક જ જાતની બે ઉપજાત હોવાથી બીજી ભાષાઓના નામ સમાન છે.)

ગલકીના વેલા પ્રમાણે જ કડવી ગલકીના પણ વેલા હોય છે. ઉપયોગ—(૧) સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર:—કડવી ગલકીના મૂળોનો અથવા પાલાનો કાઢો કરી મધ નાખી પાવો; એટલે વમન થઈ સર્વ વિષ જીતરે છે. (૨) બરોળ અને સોજા ઉપર:—કડવી ગલકીના પાદડાનો રસ સાકર નાખી આપવો આનો ઉપયોગ પણ કડવા તૂરિયા પ્રમાણે થાય છે.

૭૯ કડવી દૂધી (તુબડી)—મં કટુતુબી, દુગ્ધિમા મં કકુ ભોંપાળા. હિં કડવી તોખી, તિતલોકી. બં તિતલાઉ. કહીસોરે. તાં કુરાઈ. તૈં અલાબુક સરકાયા તું કટુતુરે. મં ક્રેથાયુર ફાં કુફતદ્બ. અં કલઉલમુર ઇં બિટર બોટલ ગુડ. લાં લેજનેરિયા વલગેરીસ.

જેવા દૂધીના વેલા હોય છે તેવા જ કડવી તુબડીના પણ મોટા મોટા વેલા થાય છે. દૂધી પ્રમાણે જ એ વેલા ઉપર ફળો આવે છે આ ફળ ઘણું જ કડવા હોય છે. તરવાના કામમાં તુબડીનો ઘણો જ ઉપયોગ થાય છે. એમાના કેટલાક મોરલીની તુબડી સરખા હોય છે. તેના તુબડા કરે છે કેટલાકના તંબૂરા કરે છે. એવો એનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે કડવી દૂધી—રસ વખતે અને પાક વખતે તીખી, શીતલ, હૃદય, કડવી ને વાતિકારક છે, અને દમ, ઉધરસની નાશક તથા શોધનકારક છે; તેમ જ વાયુ, સોજો, ત્રણ, વિષ, શૂળ, પિત્તજ્વર એનો નાશ કરે છે. એનાં પાંદડાં—પાકકાળે મધુર. મૂત્રશોધક અને પિત્તશામક છે એ પ્રમાણે ફળના ગુણ પણ છે ઉપયોગ—(૧) લાપોટિયા ઉપર:—પાકેલી કડવી તુબડીમાં ૭ દિવસ પાણી ભરી રાખવું. તે પીવાથી ગડગૂમડાનો નાશ થાય છે (૨) સર્વ પ્રકારનાં વિષ ઉપર:—કડવી દૂધીના મૂળ અથવા બિયા પાણીમાં વાટીને પાવા, એટલે જીલટી થઈ સર્વ વિષ જીતરે છે (૩) રતાંધળાપણું અથવા ફૂલ જવા માટે:—કડવી દૂધી બાળી તેની રાખ મધમાં મેળવી આખમાં આજવી. (૪) ગંડમાળ ઉપર:—કડવી દૂધીનો રસ અને શિરસેસ (સરસવતું તેલ) એકત્ર કરી અગ્નિ ઉપર કઢાવવું. રસ બળી જઈ તેલ સિદ્ધ થાય એટલે તે તેલ ચોપડવાના ઉપયોગમાં લેવું. (૫) કમળા ઉપર:—કડવી દૂધીના પાદડાનો કાઢો કરી આપવો (૬) યોનિસંક્રાન્ધ માટે:—કડવી દૂધીના બી અને લોધર એ પાણીમાં વાટી યોનિની અદર લેપ કરવો. (૭) કમળા ઉપર:—કડવી દૂધીના બી પાણીમાં ઘસી નરમ આપવું કડવી દૂધીના ગુણ ઇન્દ્રવરણા જેવા છે; અદરનો ગર્ભ બહુ જ કડવો, જોરદાર વામક અને ભેદક છે. ઉપયોગ—ઇન્દ્રવરણા પ્રમાણે માત્રા સૂકવેલા ગર્ભની ૧ થી ૨ રતી સિંધાલૂણ, મધ અને છાશમાં અપાય છે.

૮૦ કકુ—સં કટુટી. મં હિં કટકી. બં કુટકી કં કેદાર કુટકી તૈં કટુક રોહિણી, નલકોલવર, કમાઉન પ્રાં કુરુવા તાં મલાં કટુકરોહિણી ફાં બળકં સિયાહ અં બળકં અસ્વદ, બર્વકે અવીયદ ઇં બ્લાકહલો બોરલીસ. લાં પિકોહિંઝા કુરોઆ (કાળી જાત), હેલી—બોર નઈગ્રમ (કકુ જેરી જાત).

આ નાનું ઝાડ હિમાલય પર કાશ્મીરથી સિકીમ સુધીમાં ૧૧૦૦૦થી ૧૫૦૦૦ ફીટ ઊંચાઈ પર સર્વત્ર મોટા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે આ બાજુ લાયુગમાં એની ઘણી જ ઉત્પત્તિ થાય છે. એમ ગામી સાહેબે તપાસ કરીને લખેલું છે. એ બહુવર્ષાયુ વનસ્પતિ છે. એના મૂળ નરમ અને કાષ્ટમય અંશવાળાં છે પાન લબગોળ, પહોળાઈની અપેક્ષાએ વધારે લંબાઈવાળા અને ડીટા પાસે

સાકડા હોઈ છેડા તરફ પહોળા અને સાધારણ ગોળ હોવા છતાં તેની કિનારી કાતરેલી હોય છે અને ઘેરા નીલા રંગના ફૂલો ધણા જ લાગે છે આ વનસ્પતિનાં મૂળ ઔષધમાં વાપરવામાં આવે છે. તેના ઉપર સફેદ અથવા લાલ રંગની ખાચેદાર છાલ હોય છે. તેના ઉપર ઠેકઠેકાણે ખાચા દેખાય છે. એ છાલ કાઢી નાખવાથી અંદરનો ભાગ કાળા રંગનો દેખાય છે એ ઉપરથી જ મરાઠીમાં એને ‘કાળી કુટકી’ કહે છે કડુ બહુ જ કડવું લાગે છે. એ ઉપરથી સમૃત્તમાં એને કુટકા, તિક્તા ઇત્યાદિ નામ આપેલાં છે. એના કેદાર કુટકા નામ પરથી એમ જણાય છે કે, હિમાલયમાં ગંગોત્રીની આસપાસ કેદાર પર્વત પર એ વનસ્પતિ વિશેષ થતી હશે પહેલાં યુનાની હકીમો કાળા હેલીબેર અને કાળા કડુ એ એક જ માનતા હતા, પરંતુ રોયલ સાહેબે હિમાલય પર વનસ્પતિની શોધ કરી તે ‘કડુ’ એ નામ એક જાતિના જનશનને કહેતા હતા; તોપણ મન્નુના વેપારી જે વનસ્પતિના મૂળ કડુ કહીને લાવીને મૂકે છે તે રક્તક્રયુલેરાયના વર્ગમાંની હોઈને પિકોહિંડા કુરોઆ નામની વનસ્પતિ છે, એ માછ કોર્બલ રોયલ સાહેબે નિશ્ચય કરેલ છે.

રાસાયનિક ઘટના :—કડુની ભૂકી કરીને તે ઈથરમાં પચન કરાવવી પછી તે ગાળી તેમાંનું ઈથર આકૃષ્ટે કાઢી નાખવું; એટલે વાસણમાં નીચે લાલમિશ્રિત કાળા રંગનું દ્રવ્ય રહી જાય છે. તેમાંથી થોડા વખત પછી સૂચીઆકાર મ્કટિક બને છે, પણ જો તેમાં પાણી નાખે અથવા તે પદાર્થ ગરમ કરે તો મ્કટિક તૈયાર થતો નથી તેને પૈકોરિઝન નામ આપેલું છે.

કડુમાં જે દ્રવ્ય પૃથક્ કરવામાં આવે છે તે નીચે પ્રમાણે છે — મીણ ૧.૦૬; કડવું દ્રવ્ય (પિકોહિંડીન) ૧૪.૯૬, તે દ્રવ્ય પૃથક્ રહેવાથી થનાર (પોઈકહેઝેટીન) સીસાના રસથી જે પદાર્થોમાંના અમ્લ (ખાટા) ભાગ નીકળે છે તે (ઓર્ગેનીક એસિડ) ૩.૫૪, ધાન્યશર્કરા (ગ્લુકોઝ) ૧૧.૫૩ કથાર્ટિક એસિડ અથવા રેચક અમ્લ ૯.૨૩ દ્રવિત એમોનિયાથી જે દ્રવ્ય પીગળે છે તે ૭.૬૨; શુદ્ધ વિશેષ દ્રવ્ય ૧૪.૫૬, તત્તુમય દ્રવ્ય ૨૪, ઓલાવના ૫.૭૩ અને રાખ ૩.૮૨.

ડોક્ટર ડિમક સાહેબે કડુ સંબંધી પુષ્કળ અનુભવ લઈ છેવટે એમ લખેલું છે કે રેચનકાર્ય માટે ૧૦થી ૧૫ ગ્રેન (ગ્રેનનું માપ અડધી રતી છે) સુધી કડુની ભૂકી મધમાં કાલવી દિવસમાં બે વખત આપવી ટાઢિયા તાવનો હમો બધ કરવાને વાળો, ધાણા અને કાળા દ્રાક્ષની સાથે ૪૦-૫૦ ગ્રેન કડુનો કાઢો કરીને આપવો. એનાથી ગુણ થયો નથી એમ જણાવનાર કોઈક જ રોગી અમને મળ્યો છે. કડુ સૂક્ષ્મરેચક છે અપચામાં પણ એનો ઉત્તમ ઉપયોગ થાય છે. ૬ માસા કડુનું ચૂર્ણ સાકર અને બિના પાણી સાથે આખ્યાથી હલકો બુલાખ થાય છે. કડુ, જેઠીમધ, દ્રાક્ષ અને કડવા લીમડાની છાલ ૬ માસા, ૩૨ તોલા પાણીમાં ચતુર્થાંશ કાઢો ઉકાળીને આપવાથી પિત્તજ્વરનો નાશ થાય છે નેપાળના માછ રેસિડન્સી સર્જન ડોક્ટર ગિમ્લેટ લખે છે કે નેપાળના લોકો તિબેટની સરહદ ઉપરથી કડુ લાવી શીતજ્વર અને તેથી અથવા ખીન્ન કારણોથી થનારી બરોળ, એ રોગો ઉપર ચારથી આઠ માસા સુધી આપે છે આથી સારો ગુણ થાય છે મદ્રાસના સર્જન ખાનખલાદુર મોહીઉદ્દીન શરીફ પોતાનો અનુભવ લખે છે કે, સર્વ પ્રકારનો અપચો, અજીર્ણ, પેટનું શૂળ, આર્માશ અને હમોના તાવ ઉપર કડુ ઉત્તમ ગુણકારી છે. મદ્રાસના ડોક્ટર સર્જન મેજર ટોમ્સન સાહેબ લખે છે, કે જળોદરમાં કડુનો અષ્ટમાશ તો શુ, પણ તેનાથી પણ કિ ચિત્ત જોરદાર કાઢો દિવસમાં ત્રણચાર વખત આપવાથી મૂત્ર દ્વારા ખૂબ પાણી નીકળી જઈ પેટ હલકું થઈ સોજો બિતરે છે આ પ્રયોગ તેમણે પોતે જ ઘણી વાર અજમાવેલો હતો કડુ—શીતળ, તીખુ, કડવું, અગ્નિદીપક, ભેદક, સારક અને રુક્ષ છે, તથા રક્તરોગ, શીત-પિત્ત, દમ, કફ, દાહ, અરુચિ, તાવ, પ્રમેહ, કોઢ, વિષમજ્વર, ઉધરસ, કમળો, ત્રિષ, હૃદયના રોગ, એનો નાશ કરે છે એની માત્રા ૫ રતીથી ૧૫ માસા સુધી છે. x ઉપયોગ—(૧) હમોળા

* કલદાર રૂપિયો ૧૮૦ ગ્રેનનો છે અને તે કેટલીક જગ્યાએ ૩૦ વાલ અને કેટલીક જગ્યાએ ૯૬ રતીનો ગણાય છે તે હિસાબે લગભગ અડધી રતી કહેવાય.

x કડુ ગરમ પ્રકૃતિવાળાને હાનિકર છે અને ગળાના રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે એનો ઉતાર ગાયનું ઘી છે.

ઉપર :—કહુને કાઢો કરી તેમા મધ નાખી આપવો અથવા કહુનુ ચૂર્ણ સાકર નાખી આપવું
(૨) એકાંતરા વિપમજ્વર ઉપર :—કહુને કાઢો લીંડીપીપરનુ ચૂર્ણ નાખી આપવો, એટલે તે ઉધરસ અને દમ સહિત એકાંતરા તાવનો નાશ કરે છે. (૩) હેડકી અને ઊલટી ઉપર :—કહુનુ ચૂર્ણ મધમા આપવું (૪) કંફપિત્તજ્વર ઉપર :—કહુનુ ચૂર્ણ સાકર મેળવી બીના પાણી સાથે આપવું +

૮૧ કડવંચી—સ ૦ કટુહ ચી, હિ ૦ મ ૦ કડવ ચી. બ ૦ ઉગ્ધે ગાછ, ક ૦ કહુહુચી, કારરો, લા ૦ મોર્મોડિકા સિમ્બેલેરિયા

કડવંચીના વેલા હોય છે એના પાદડા નાનકડા હોય છે કડવ ચીના વેલા ઘણે ઠેકાણે થાય છે જુવારના ખેતરોમા એની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે એ વેલાના મૂળમા કાઢો હોય છે. વેલો સુકાઈ ગયા પછી પુનઃ ખીજ વખે એના કાંદાના અકુર ફૂટી તેનો વેલો થાય છે એ વેલા ઉપર ખારીક અને ચૂકવેલી દ્રાક્ષ જેવડા રંગો આવે છે એનો આકાર કારેલા જેવો હોય છે એ ફળનો રંગ લીલો હોય છે એને 'કડવ ચા' કહે છે એ ફળમા ખારીક ણિયા હોય છે. કડવ ચાની ભાજ થાય

+ કહુમા એ ન્તિ છે એમાની કાળી ન્તિનુ વર્ણન પદ્ધતિએ આહી કર્યું છે એની માત્રા ૫-૧૦ રતી કટુપૌષ્ટિકક્રમે, નિયતકાલિકજ્વરપ્રતિબંધક્રમે ૨૦-૪૫ રતી સુગંધિ પદાર્થની સાથે, જીલાળ માટે સાકર અને ગરમ પાણી સાથે અપાય છે

કાળી કુટડી દીપન, મૂલ્યવાન, કટુપૌષ્ટિક અને મોટી માત્રામા અશન (મળને સરકાવનારી) છે એટલા માટે હોઝરીની વાતપીડા, અપચન, હેડકી અને આતરડાની નિર્ણજતાને લીધે ઉત્પન્ન થતી કબજિયાત ઉપર અપાય છે આ ઝેરી નથી આ નિયતકાલિક જ્વરનાગક છે પરંતુ આ ધર્મ કંઠીનાઈનના કરતા હલકા દરજ્જાનો છે કહુમા દીપનપાચન ગુણ હોવાથી આમરસ વધારે છે આનુલોમિક ધર્મ હોવાથી દંત સાફ લાવી આપે છે મૂળ ઉકાળીને આપવાથી હૃદયપૌષ્ટિક ક્રિયા ડિલ્ટેલીસ જેવી જણાવે છે અથવા હૃદયની વધેલી ગતિને ઘટાડે છે અને બળ વધારે છે તથા રક્તપ્રવાહ વધારે છે નિયતકાલિક જ્વરપ્રતિબંધક ગુણ આમા છે, પણ તે મોટા પ્રમાણમા આપવાથી મળે છે મોટા પ્રમાણમા આપવાથી કોઈ કોઈ વખતે વધારે જીલાળ લાગે છે. ટાઢિયા તાવમા ઘણા માણસોને કબજિયાત હોય છે, ત્યારે આ સાક્ર કામ કરી આપે છે

હૃદયોદર અને જલશોથ પર ઝેરી કહુનો ક્વાથ અતિ લાભદાયક છે દિવસમા ૩ વાર આપવો જોઈએ. આનાથી પાણી જેવા દ્રવ્ય લાગે છે હૃદયને ગતિ અને સ્ફૂર્તિ મળે છે તથા સચિત પાણી ઓછુ થાય છે ઝેરી કહુ ભૂરા રંગનુ હોય છે એનો અદરનો લાગ પોલો દેખાય છે એ અતિ નરમ છે કાળા કહુનો રંગ ઘેરો ભૂરો હોય છે કહુકા કાઈક વાકા વળેલા હોય છે કાઈક ગાંઠવાળા અને પાનોના ચિહ્નવાળા હોય છે અને એક બાજુ બડા અને બીજી બાજુ પાતળા હોય છે આ કહુ કંઠણ, સાધારણ વજનદાર અને અંદર રેરા ભૂરા રંગનુ હોય છે અને તોડવાથી અંદરનો રંગ રેંગ જણાય છે સ્વાદ બહુ જ કડવો છે ઝેરી કહુની માત્રા પથી ૧૦ રતી છે ઝેરી કહુની ક્રિયા ખાસ કરીને હૃદય પર થાય છે હૃદય પર કામ કરવાવાળી ઔષધિઓ-ડિલ્ટેલીસ, જગલી હુંગળી, કનેર, પીળી કણેર અને ઝેરી કહુ છે ઝેરી કહુ આપવાથી હૃદયનુ બળ વધે છે એટલે હૃદયસ્પંદન સ્પષ્ટ સંભળાય છે નાડી એવી જ રહે છે, પણ જોગદાર બને છે કોઈ કોઈ વખતે મંદ થાય છે હૃદયસંકોચ થોડા સમયમા અને સારી રીતે થાય છે હૃદયનો વિશ્રાંતિસમય વધી જાય છે, એટલે હૃદયને પોષક દ્રવ્યનુ શોષણ કરવું અને આરામ કરવો, એ ક્રિયા સારી થાય છે નાડી નિર્ણજ બની હોય તો તે નિર્ણજતા ઓછી થાય છે રક્તાભિસરણ સારુ થાય છે શરીરમા ખાણી ભેજુ થયું હોય તો તે ઘટી જાય છે પેશાબનુ પ્રમાણ વધી જાય છે, એટલા માટે ઝેરી કહુનો ઉપયોગ જોહારમા થાય છે એ સિવાય કહુ વિરેચક છે અને એ ગુણ રોગીઓ માટે હિતાવહ પણ છે. એ કહુનો ઉપયોગ તાવમા હૃદયની ગિચલતા આવવા પર અને હૃદયના કપાટની નિર્ણજતાને લીધે હૃદયમા ઉદર (જલસંગ્રહ) થયેલ હોય એને હૃદયોદર કહે છે, તે ઉપર કરાય છે કહુને ઉકાળીને અપાય તોપણ ચાલી ગકે છે

ઉપર કહેલ ગુણ ઓછી માત્રા આપવાથી મળે છે મોટી માત્રા આપવાથી કોઈ કોઈ વખત વછનાગ સમાન ક્રિયા અર્થાત ઉપરની ક્રિયાથી વિરુદ્ધ ક્રિયા કરે છે આ ઝેરી ઔષધ છે માત્રા વધવાથી ઊલટી અને દંત લાગવા માટે છે, તથાપિ વૈદ્યને ગભરાવા જેવું જીલમી નથી

તાવ અને વેદના જે જે રોગમા જણાય, તે તે રોગમા કહુ અપાય છે કેકસાનો સોજો, તીવ્ર સંધિવાત, શરીરના કોઈ પણ ભાગમા સોજો ઇત્યાદિ પર આ અપાય છે અગત્ય માણસોને આ ન આપવી જોઈએ.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

છે. એ ભાજી લોકો મોટા ઉમગથી ખાય છે. કડવચીના કંદ હોય છે. એ કંદનો ઉપયોગ એક ખરાબ કામમા કરે છે. શુદ્ધ કરેલી (કડવચી)—ઉષ્ણ, તીખી, રુચિક્ષ્ણ, અગ્નિદીપક, રક્તવાન-ક્રોપન, કટુ, વૃષ્ય અને સારક છે એના ફળ:—પિત્તકર તથા રુચિક્ષ્ણ છે એના કંદ અર્શ, મલ-રોગ, મલગ્રથિ અને યોનિદોષ કરે છે, તેમ જ ગર્ભનો સ્ત્રાવ કરે છે.

૮૨ કણ્ઠી (કરંજ):—સ ૦ મ ૦ કરંજ. હિં ૦ ક જ, કટકરંજ. ગ ૦ કણગજ—કણગજ. બ ૦ ડહર—કરંજ ક ૦ હલગલી, હોગે, કાનગ્યાનગિડા તે ૦ કરંજ, કાનગ્ય તા ૦ પુંગામારં. મલા ૦ પોના. ઇ ૦ સ્મૂધ લિન્ડ પોનગેમિયા. લા ૦ પોનગેમિયા ગ્લેષ્ટા.

આ જગલી આડ છે. એ આડ હયા માટે રગ્તાની બાલુએ વાવે છે. એની હાયા ઘણી ઠંડી હોઈ લોકોને ઘણી પ્રિય છે. હાયા ઘણી ઘટ હોય છે એના બિયાનું તેલ નીકળે છે. તે બાળવાના કામમા આવે છે—કરંજ:—પાક વખતે તીખું, નેત્ર, ઉષ્ણ, રસકાળે કડવું અને તૂરું છે અને ઉદાવર્ત વાયુ, યોનિદોષ, વાતગુદ્મ, અર્શ, વ્રણ, કંડૂ, કફ, વિષ, ત્રિચરિયા, પિત્ત, કૃમિ, ત્વગ્દોષ, ઉદરરોગ, પ્રમેહ અને પ્લીહાનો નાશ કરે છે. એના ફળ:—ઉષ્ણ તથા લઘુ છે અને મરતકરોગ, વાયુ, કફ, કૃમિ, કુષ્ઠ, અર્શ તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે. એનું તેલ:—ચાતનાશક, કૃમિનાશક અને અતિ સ્નિગ્ધ છે? તથા દીવો બાળના માટે ઠકુ છે એ ઉષ્ણ, ગૂમડને લરના અને નેત્રરોગ, ત્રિચરિયા, વાયુ, કુષ્ઠ, વ્રણ, કંડૂ, ગુદ્મ, ઉદાવર્ત, યોનિદોષ અને અર્શરોગનું નાશક છે. એના લેપથી અનેક ત્વગ્દોષનો નાશ થાય છે ઉપયોગ:—(૧) ઉંદર વગેરેના વિષ ઉપર:—કરંજની હાલ અને ખી ધસી તેના લેપ કરવો; એટલે વિષ ઊતરે છે (૨) ખસ ઉપર:—કરંજનું તેલ અને કપૂર અથવા લીંબુનો રસ એકત્ર કરી ખસ ઉપર ચોપડવો; એટલે ખસ, કંડૂ ઇત્યાદિ દૂર થાય છે. (૩) અંડવૃદ્ધિ અને ગંડમાળા ઉપર:—ચોખાના ધોવરામણમાં કરંજના મૂળ ધસી લેપ કરવો (૪) મોહરી એટલે હાથેપગે ખાલી ચડે છે તે ઉપર:—કણ્ઠીના તેલમા કડવા સૂરણનો ગર નાખી તે તેલ કઢાવવું અને ખાટી ચડેલા ભાગ પર ચોપડવું (૫) પિત્ત પાડવાને માટે:—કણ્ઠીની હાલ ખાવાને આપવી અથવા હાલનો રસ આપવો (૬) વ્રણ સંબંધી કૃમિ દૂર થવા માટે:—કણ્ઠી, કડવો લીમડો અને નગોડના પાદડાં વાટી લેપ કરવો. (૭) નેત્રમાંનાં ફૂલ—માંસવૃદ્ધિ, હાયા ઇત્યાદિ ઉપર:—કણ્ઠીના બિયાનું ચૂર્ણ કરી ખાખરાના ફૂલોનો રસ કાઢી, તે ચૂર્ણને રસના ઘણીક વાર પુટ દઈ ખારીક ખરલ કરી દિવેટ જેવી લાખી ગોળાઓ બાધવી. તે ગોળા પાણીમા ધસી અજન કરવું, એટલે ઉપલા સર્વ નેત્રરોગ શસ્ત્રથી કાપી કાઢ્યા જેવા દૂર થાય છે. (૮) આદારીશી ઉપર:—કણ્ઠીના બિયાં ગરમ પાણીમા ધસી તેમા થોડો ગોળ મેળવવો અને તેનું નસ્ય આપવું (૯) ખોડાને માટે:—અરીઠાના પાલાએ ખોડો ઘોઈ નાખવો અને કણ્ઠીનું તેલ, લીંબુનો રસ અને કડવી ડોઠીના બિયાનું તેલ એકત્ર કરી મરતકે ચોળતા જવું. (૧૦) ઉરુસ્તંભ ઉપર:—કણ્ઠીના મૂળ અથવા હાલ ધસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૧૧) ઊલટી ઉપર:—કણ્ઠીના ખી કિંચિત્ શેકી કકડા કરી વારંવાર ખાવાં.

૮૩ કદંબ:—સ ૦ હિ ૦ અ ૦ કદંબ, મ ૦ કળંબ. તા. કદંબ. મલુ ૦ કદમપુ તે ૦ કદમચેટુ લા ૦ એ શ્રીકેશ્વર કડંબ. ક ૦ કડઉ, કડંવા, કડવાલમર, હાલની માત્રા પથી ૧૦ રતી

કદંબના આડ મોટા થાય છે. આ આડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એના પાદડાં મોટા અને પહોળા હોય છે એ આડને ગુદર આવે છે. કદંબ:—તીખું, કડવું, તૂરું, ખારું, શુક્રવર્ધક, શીતળ, ગુરુ, વિષ્ણુકારક, રક્ષ, સ્તન્યપ્રદ, ગ્રાહક અને વર્ણકર છે. એ રક્તરોગ, પિત્ત, કફ, વ્રણ, દાહ, વિષ, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા વાયુનો નાશ કરે છે. x ઉપયોગ:—નાનાં બાળકોને ગળું પડે છે તે ઉપર:—

—કણ્ઠીના પાદડા ભેદી, પાકકાળે કડવા, ઉષ્ણવીર્ય, પિત્તકર્તા અને હલકા છે. તે કફવાત, હરસ, પ્રમેહ, કૃમિ અને કોઠનો નાશ કરે છે. કરંજના ખીજ, તેલ, હાલ અને પાંદડા વપરાય છે માત્રા ૨ માસાની છે

કરંજના ખીજેનું તેલ ઉત્તમ કૃમિદ્ધ અને વ્રણરોપણ છે. દાદર, ખાજ, માથા પરનો ખોડો તથા અનેક આમરીના રોગોમા સાર કામ કરે છે

x કદંબના અકુર—ડૂસ, શીતવીર્ય, અગ્નિદીપક, હલકા તથા અરુચિ, રક્તપિત્ત અને અતિસારને દૂર

ગળુ પડવાના લક્ષણો એવા થાય છે, કે બાળકને તાવ આવે છે, કાનની કિનાર અને નસકોરા ઘણા લવલવ થાય છે, ઉપરાઉપરી મળદારે પાણી પડે છે, તરસ બહુ લાગે છે, તાલુસ્થાને ખાડો પડે છે, એવો પ્રકાર થયો હોય તો તે ઉપર ઉપાય:—કદબની છાલમા થોકું ઠંડું પાણી નાખી તેનો રસ કાઢવો અને તેમા જીરું અને ખડીસાકર નાખી પાવો, તથા એ જ રસ તાળવા ઉપર ૫-૬ વખત ચોળવો. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવું. પછી ચોથે દિવસે તેને સ્નાન કરાવી તાળવા ઉપર કારેલીનું તેલ ચોપડવું કદબની છાલ પાણીમા ઘસી તેનું સ્નાન પણ કરાવવું (૨) આંખો દુખવા આવે છે તે ઉપર:—કદબની છાલનો રસ કાઢી તેમા અક્ષીણ અને ફટકડી નાખી લી છુના રસમા ખરલ કરીને ગરમ કરી આખો ઉપર ચોપડવું (૩) મુખરોગ ઉપર:—કદબની છાલના કાઢાના કાગળા કરવા

૮૪ કનક—(ઘોળું ગોરાડું, પેડાળું) સં ત્રિપણી કદ, પિડાળું, મં પેડાળું. કાં કનક, કણુગી, કણુગર, ચાયકાટ કનક (ખીજો) કાટે કનક, કાટેકણુગી હિંં પિડાળું શકરકંદી કં શિંગેણુસુ, બિંગેણુસુ, વિળ્ળેહેડળ, મુગેણુસુ, તૈં પેંડાલમુ તાં શિર્શિવિળ્ળા. તું નિપેકરયુ મલાં ચક્કરાકિળનું લેં ટાયોગેકોરીઆ અક્યુલિયેટા (મીઠું કનક), ડાયોસ્કોરિઆ ગ્લોબોઝા (પેંડાળું).

કનક એ કદ છે એના વેલા ઘણા મોટા થતા નથી. વેલી ઝીણી હોઈ પાદડા ગોળ હોય છે તેના પાદડા નાનાસરખા નાગરવેલના પાન જેવડા હોય છે પાદડાને અણી હોય છે વેલને બટાટા પ્રમાણે જમીનમા કનકો આવે છે. આ કદ રતાળુ કરતા જડો હોય છે અને લાભો પણ તેટલો જ હોય છે. કનકને કોઈ મરાઠીમા ‘કણુગર,’ ‘કણુગી,’ ‘કાટે કણુયાં’ પણ કહે છે. કનકને બાકીને અથવા શેકીને ખાય છે. આ ફરાળમા ઉપયોગી છે ‘કારદ’ અને ‘કાણુ’ કરતા આ મીઠું છે અને વાતુલ, બલકારક તથા પૌષ્ટિક કે કનક ૩ જાતના થાય છે—મુસળ્યા, પેઝા અને અઝા ઉપયોગ:—(૧) મૂળવ્યાધિ અને રક્તાતિસાર ઉપર:—કનક બાકી ધી-સાકરમા સવારમા ખાવા આપવું

૮૫ કપાસ—સં કાર્પાસ, ઉદાન કાર્પાસ મં દેવકાપસી કાં બાળકાપસી. હિંં કપાસ, રક્તકપાસ કં કેપુહત્તિ, તૈં ઈરાપત્તિયેદુ, બોટલાપત્તિયેદુ લાં ગોસિપિયમ આર્બોરિઅમ (નરમો), ગોસિપિયમ હર્બેસિયમ (કપાસ) રાં વણુ

કપાસના બે પ્રકાર છે કપાસ અને નરમો. બાગમા કિવા ઘેર વાવેલો તેને ‘નરમો’ અથવા ‘હીરવણુ’ કપાસ કહે છે આ છોડ કેટલાક વર્ષો સુધી ટકે છે. ખેતરમા વાવેલાને ‘કપાસ’ અથવા ‘વણુ’ કે ‘વણુરાજ’ (સં અરણ્યકાર્પાસી મં રાનકપાસી. હિંં વનકપાસ કં કાંડ-હત્તિ. તૈં પત્તિયેદુ તાં પાર્શ્વતિ તું પાર્તિ મલાં કાર્પાર્શ્વતિ ફાં અં કુનન ઈં કોટન

કરનાર છે એના કળ—રુચિકારક, ભારે, ઉષ્ણવીર્ય અને કફકારક છે પાકા કળ—કફકર, પિત્તકારક અને વાતનારાક છે કદબના વૃક્ષ ગામની નજીક હોય છે પાદડા લાળા, ગોળ અને મહડાના જેવા હોય છે ફળ ગોળ લી છુના જેવા, ફૂલ ફળના ઉપર તથા મુગ ધયુક્ત અને નાના હોય છે રાજકદબ તથા નીપને સ્ત્રીકદબ કહે છે કદબની રાજકદબ, ધારાકદબ, ધૂલીકદબ, ભૂમિકદબ અને કદબિકા નામે બીજી પણ જાતો છે

નીપો વૃહદ્ગૃહસમીપભુવિ પ્રમૂતો લોકપ્રસિદ્ધતરુરાજકદમ્બનામા ।

પ્રાશુર્મધૂકતરુપત્રસમાનપત્રઃ સ્વાદ્મલ્લપક્કફલ ણ સુગન્ધિપુષ્પઃ ॥

(૧) એ ખાટો, તૂરો, મધુર, શીતળ તથા વિષ, રુધિરવિકાર, પિત્ત અને કફને દૂર કરે છે એનું કળ—મધુર, શીતળ, ભારે તથા પિત્ત અને રુધિરવિકારને દૂર કરે છે (૨) ધારાદમ્બ—કદવો, વણુને ઉન્નવળ કરનાર, શીતળ, કસેલો, તીખો, વીર્યકારક તથા સોજો, વિષ, પિત્ત, કફ, વ્રણ અને વાયુનો નાગ કરનાર છે (૩) ધૂલીકદબ—કદવો, તૂરો, તીખો, શીતળ, વીર્યવર્ધક, વ્રણને સુધર કરનાર તથા વિષ, સોજો, વાયુ, પિત્ત, કફ અને લોહીના વિકારનો નાશ કરનાર છે (૪) ભૂમિકદબ—એ ધૂલીકદબના ગુણોવાળો હોવા ઉપરાંત કૃમિ અને સર્વ પ્રકારના પ્રમેહનો નાશક છે (૫) કદબિકા—મધુર, શીતળ, તૂરો, ભારે, મલગત લક, ખારી, રુક્ષ, દૂધ વધારનાર, કફકારક અને વાતવર્ધક છે એના ફળ શીતળ, તૂરો, મધુર તથા પિત્ત અને રક્ત-વિકારના નાગક છે

પ્લેન્ટ. લાં ગોપિસિયમ ઇન્ડિકમ) કહે છે ખેતરમાં વાવેલા કપાસની ૧૧ જાતિ અને સેંકડો ઉપજાતિ છે. એ કપાસના છોડ વર્ષાયુ છે એ બે ત્રણ હાથ ઊંચા વધે છે. નરમાનાં ઝાડ શુમારે માથોડુ દોઢ માથોડુ ઊંચા વધે છે નરમાના પાણુ બેત્રણ પ્રકાર છે તેમાંનો એક પ્રકાર ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં વધારે થાય છે તેને ગોપિસિયમ નેગલેક્ટમ કહે છે એકના બી કપાસ જેવા જ હોય છે અને બીજાના બી લાખા તથા કાળા હોય છે. કપાસના છોડમાંથી ૩ ઉત્પન્ન થાય છે રૂનો ઉપયોગ આખા જગતમાં છે રૂના વસ્ત્રોથી આપણા શરીરનું સંસ્કાર થાય છે. રૂના બિયાનું (કપાસિયાનું) તેલ કાઢે છે કપાસ—મધુર, શીતળ, અન્યવર્ધક, કિંચિત્ ઉષ્ણ, બલકર, તૂંચે અને લઘુ છે, તથા કક, પિત્ત, તૃપા, દાહ, ઝમ, વ્રમ, બિત્રી અને મૂર્છાનો નાશ કરે છે કપાસનાં છોડનાં—મૂત્રવર્ધક, વાયુ, વક્ત્રવિકાર, કાનના કાંદા અને કર્ણનાદનો નાશ કરે છે. કપાસિયા—અન્યવર્ધક, ગુરુ, વૃષ્ય, કકર અને ગિન્ય છે, ૩—કચિત્ ઉષ્ણ, વાતનાશક, લઘુ અને મધુર છે. ઉપયોગ :—(૧) ધૂપણી (સ્ત્રીઓના પ્રદરરોગ) ઉપર :—કપાસના પાદડાનો રસ આપવો અથવા કપાસના મૂળ ચોખાના ધોવગમળુમાં ઘસી બે વખત આપવા. (૨) કોલેરા ઉપર :—નરમાના કુમળા છોડના ખાવા; એટલે બે-ત્રણ દિવસમાં કોલેરા તથા તાવ દૂર થાય છે. (૩) સર્પદંશ ઉપર :—નરમાના પાદડાના રસ કાઢી તે શુમારે ૪-૫ તોલા આપવો અને દશ ઉપર પાણુ ચોળવો, કિવા પિયકારીથી દશમાં નાખવો (૪) ગંડમાલા અને અપચી (ગંડમાલનો લેદ છે) રોગ ઉપર :—કપાસના મૂળિયાનું ચૂર્ણ ચોખાના લોટમાં મેળવી તેની લાખરી કરી રોગનો નાશ થાય ત્યાં સુધી ખાવી. (૫) રતનમાં દૂધ આવવા માટે :—કપાસના મૂળ અને શેરડીના મૂળ એકત્ર કાઢી વાટી આપવા (૬) સ્તનરોગ ઉપર :—કપાસનાં મૂળ અને દૂધી, ઘઉંની કાઠમાં વાટી લેપ કરવો. (૭) દેહગરોળીના દંશ ઉપર :—કપાસનાં પાદડા, વછનાગ અને રાઈ વાટી લેપ કરવો, અથવા નરમાના મૂળ માણસના મૂત્રમાં ઘસી દશગ્રાને લેપ કરવો, કિવા કપાસનું લાકડું ઘસી લેપ કરવો (૮) તાવથી શરીરે ખરજ ઊઠે છે તે ઉપર :—નરમાના રસમાં કડવા કારેલા વાટી શરીરે લેપ કરી મદન કરવું અને ચાર ઘડી પછી રૂનાન કરવું. (૯) જખમ ભરાઈ આવવા માટે :—પાનડીનો અંગરસ કાઢી તેમાં નરમાના મૂળ ઘસી ચોપડવા અથવા નરમાના તોરા અને પાનડી બારીક વાટી વડી કરી જખમ ઉપર મૂકવી. એથી જખમ જલદી ભરાઈ આવે છે (૧૦) વીંછીના દંશ ઉપર :—કપાસના પાદડા અને રાઈ એકત્ર વાટી લેપ કરવો, કિવા કપાસના મૂળ ગિવારે લાવી રાખવા તે ચાવી ખાવાથી વિષ જીતરે છે. (૧૧) અક્ષીણ ઉપર ઉતાર :—કપાસના બિયાનું ચૂર્ણ અને ફટકડીનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી ખવડાવવું અને નરમાના પાલાનો રસ આપવો (૧૨) ઇન્દ્રિયમાંથી ધાતુ પડે છે તે ઉપર :—નરમાના બે-ત્રણ પાદડા અને ખડીસાકર એકત્ર કરી પ્રાત કાળે ખાવા (૧૩) નાક અને મોંમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર :—જૂના કપાસની ધૂણી નાકે સૂંધની પછી બે તોલા કપાસના પાદડાના રસમાં એક તોલો ખડીસાકર નાખી તે પીવું (૧૪) સ્ત્રીઓના નશ્વપુષ્પ એટલે અટકાવ ચોગ્ય વખતે અને ખરાબર ન આવતો હોય તે ઉપર :—કપાસિયાના તેલમાં એલચીદોડા, જીરું, હળદર, સિંધવ એકક માસો લઈ ઝીણા કપડામાં બાધી તેની પોટલી ચોથા દિવસથી ચોનિમાં રાખવી. (૧૫) કમળાના રોગ ઉપર :—નરમાના છોડવાનો રસ નાકે પીવો. (૧૬) ધંતૂરાના વિષ ઉપર :—કપાસનાં બિયા અને ફૂલો કાઢો આપવો (૧૭) બાળકના અતિસાર ઉપર :—નરમાનાં તાજાં છોડના બાકી તેનો રસ કાઢવો અને તે બાળકને પાવો; અથવા બાળકની માએ તે છોડવું ચાવી તેનો રસ બાળકના મોમાં નાખવો. (૧૮) મગજ શાંત થવા માટે તથા મસ્તક શૂળ ઉપર :—કપાસિયાનું તેલ માથા ઉપર ૩ અથવા ૭ દિવસ ચોળવું. (૧૯) મૂળવ્યાધિ ઉપર :—નરમાના પાલાનો રસ ગાયના દૂધમાં ત્રણ તોલા પર્યંત આપવો. (૨૦) આગંતુક જવર ઉપર :—નરમાના પાદડા ગાયના દૂધમાં વાટી ગરમ કરી શરીરે લેપ કરવો. x

૮૬ કપૂરીમધુરી—સં ૨૫૪. મં ૦ કપૂરીમધુરી, કપૂનીવહી, પિડકા, ગગૌના. હિં ૦ અસ-
વરગ. લકોડપુરી, અસ્પં કપૂરી બં ૦ ૨૫૪ શાક, ગવપિડી, પિડિડ શાક, લાં એરુઆ લેનેટા
(ગોરખગાળે), એનિસોમેલસ મલખારીકા (મખમલી ચોધારો)

આ છોડ શુભારે એક હાય ભિયો વધે છે એના પાદડા તુલસીના પાદડા પ્રમાણે અને
ધોળાશ ઉપર હોય છે. એને તુલમી પ્રમાણે તોરા (માજર) આવે છે. આ છોડ પૂના અને નાશિક
જિલ્લામાં કેળોના બાગમાં પુષ્કળ થાય છે. કપૂરીમધુરી—તીખી, કડવી, તૂરી, માદુ, શીતળ,
વૃધ અને સુગંધી છે, તથા ઉધગસ, તૃષા, મેહ, ડહૂ, ત્રિદોષ, કુષ્ઠ, વિપદોષ, જવર, કક, વેદદાહ,
રક્તદોષ, દુર્ગંધ, અશ્મરી, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને રળનો નાશ કર છે ઉપયોગ :—(૧) પરુપ્રમેહ ઉપર :—
કપૂરીમધુરીના પાલાનો અગરસ ૭ દિવસ આપવો (૨) મધુરા અને વિપમજ્વર ઉપર :—
કપૂરીમધુરીના પાલાનો રસ કાઢી આપવો

૮૭ કપૂર—સં ૦ બં ૦ કપૂર મં ૦ કાં ૦ કાપૂર હિં ૦ કં ૦ કપૂર તૈં ૦ કપૂમાર, કાં ૦ કાદૂર.
બ્રહ્મોં પારો પગકૂ અં ૦ કાકૂરકેશોરી ઈં ૦ કેંગ્કોર લાં ૦ કેંગ્કોરા ઓકિસિનેરમ

મૂત્રજનન, સારક, શ્લેષ્મનિ સારક, બલ્ય અને જ્ઞાનતંતુ સસ્થા માટે પૌષ્ટિક છે કપાસ (સર) ઉપશોષક અને
સંગ્રહક છે ફૂલ ઉત્તેજક અને પ્રસન્નતા આપવાવાળા છે કોમળ પાન રનેહન અને મૂત્રજનન છે મૂળની છાલ
ગર્ભાગયને ઉત્તેજક, આર્તવજનક અને રનેહન છે એ ગર્ભાગયને સારી રીતે સકોચ કરાવી રક્તસ્રાવ બંધ
કરતે છે મૂળની છાલની આ ત્રિયા એલોપેથિક ઔષધિ-અરગટના જેવી છે મૂળની છાલ ૧૦ તોલા
૧૦૦ તોલા પાણીમાં ઉકાળવી ૫૦ તોલા પાણી રહે ત્યારે ગાળી લેવું માત્રા-ગાથી ૨ ઓસ અરધા-
અરધા કલાકે આપવી સુવાવડીને આ ક્વાથ આપવાથી ઉત્તમ પ્રકારે ગર્ભસકોચ થાય છે તથા લોહી બંધ
થઈ નત્ય છે, તેમ જ ગર્ભાગય દીલુ રહેવાથી થનારો ત્રાસ (તાવ, શૂળ વગેરે) દૂર થાય છે ઓર પડવાની
સાથે જ કાઠો આપવો જોઈએ પૂર્ણ લાભ થવામાં અરધો કલાક લાગે છે અરધા કલાકમાં ગર્ભાગય દડા
જેવું દઢ ન થાય અને નાડી તેજ હોય તો કાઠો બીજી વાર આપવો આપસફ (શું નોરવેલ), કીડામારી,
સર્પગંધા, ગાળ પીપરામૂળ, હિંગ, અજમો, તજ, હરમળ (શું હરમળે), તલ, લાગડડ, બોડિયો કલાર
અને વાળાથી ગર્ભાશયનો સકોચ થાય છે ખરો, પરંતુ એ બધી દવાઓ કપાસના મૂળની છાલ જેવી રામ-
ચાણુ નથી અરગટના કરતા આની ક્રિયા થોડા વધારે સમયમાં થાય છે ચિત્રકથી આવો જ સકોચ થાય
છે, પણ તે દાહજનક છે. કપાસના મૂળની છાલ મોટા પ્રમાણમાં અપાય તો ગર્ભપાત કરાવે છે પીડિતાર્તવ
અને ટાઢથી થયેલ અનાર્તવમાં આના કાઠાથી લાભ થાય છે ગર્ભાશયશૂળને મટાડવા માટે સ્ત્રીને મૂળના
ક્વાથમાં ખેસાડાય છે

નરમાં સ્નિગ્ધતા કપાસના કરતા વધારે હોવાથી એના પાન અને મૂળનો ઉપયોગ લેપ કરવામાં
વધારે થાય છે જખમ ભરવા માટે નરમાંના પાન અને સુગંધી પાનડી વાટી પોટીસ કરીને બધાય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

× કપૂરીમધુરીના છોડા થાય છે, તેનાથી શીશા સાફ થાય છે એ બે પ્રકારની થાય છે એકના
પાદડામાંથી કપૂરની વાસ આવે છે અને બીજામાંથી આવતી નથી

(૧) સં ૨૫૪ શું મખમલી ચોધારો, કપૂરીમધુરી લેં ૦ એનિસોમેલસ મલખારીકા આ નતિ
ઉત્તમ, સ્વેદલ, શીતશામક અને ઉત્તેજક છે સ્વરસ ગાથી ૧ તોલા સુધી આ તીવ્ર ઔષધિ છે, માત્રા
ઓછી લેવી જોઈએ અપચત અને ઉદરપીડા પર પેટે લગાડાય છે બાળકોને દાત આવતી વખતે આ દવા
સારી રીતે લાગુ પડે છે કૃમિજ્વર અને બધી પ્રકારના તાવમાં અપાય છે ૮૭૫૧જ્વરમાં અતિ ઉપયોગી છે.
આના છોડ કમર નેટલા જાયા વધે છે. પાન નડા અને લબજોળ જેવા હોય છે, ફૂલ ટીકા નળુડી રંગના
હોય છે. પાનમાં સુગંધ અને કડવાપણુ રહેલ છે

(૨) સં આદાનપાકી, શું ગોરખગાળે, કપૂરીમધુરી લેં ૦ એરુઆ લેનેટા આ નતતુ વર્ણન પહેલુએ
હિમર આવેલ છે આના મૂળમાં અનતમૂળ (કાળી નત) અથવા કપૂર જેવી સુગંધ આવે છે આ નત
રનેહન, મૂત્રજનન, વેદનાસ્થાપન, અસ્મગીધન અને કાસહર છે આની ક્રિયા અધેડા (અપામાર્ગ) જેવી છે.
અસ્તિમાં અશ્મરીજનિત વેદના થતી હોય તે ઉપર ફૂલોનો ક્વાથ અતિ લાભદાયક છે.

આ એરુઆ નતિની એક ઉપનતિ છે તેને શુજરાતીમાં ખૂર, મરાઠીમાં કુમ્મપિંડી અને લેટીનમાં એરુઆ
જવેનિકા કહે છે તેના ફૂલોનો ઉપયોગ પણ પથરીની વેદના ઓછી કરાવવા માટે ઉપર પ્રમાણે કરાય છે

જાપાન, સુમાત્રા, ફારમોસા, બોર્નિયો ઇત્યાદિ બેટામા કપૂરના ઝાડ થાય છે. યુરોપિયન ઉદ્ભિન્નજાતિવેતાઓએ વૃક્ષકુલનો નિશ્ચય કરેલ છે કપૂરના ઝાડ ૬૦ થી ૮૦ ફૂટ ઊંચા હોય છે. પાન થોડા લાંબા અને છોડા પાસે નોક હોય છે, જે જોવામાં લાલા સરખી દેખાય છે હાથ લગાડવાથી પાન સુવાળું જણાય છે, તેમ જ પાન પર શિરા દેખાય છે. પાનની ઉપરની બાજુ લીલા રંગની હોય છે, તેમાં આખા પીળા રંગની આઈ મારે છે. નીચેની બાજુ નીલી આઈવાળી લીલા રંગની હોય છે. પાનનું ડીંટકું લાંબું હોય છે શાખાની ઊંચ ઉપરથી ખડખડી હોય છે. પણ અંદરનો ભાગ લીસો હોય છે. કપૂરના વૃક્ષ પર નાના ફૂલ આવે છે પુષ્પની દાડી લાંબી હોય છે. ફળ વટાણા સરખા થાય છે. ઝાડના પ્રત્યેક ભાગમાં કપૂરની સુગંધી આવે છે.

ઈગ્રે બોર્દાદ નામક એક મુસાફરે ઈસ્વીસનના નવમા સદ્કાના આખરમાં લખેલા એક ગ્રંથમાં એવો ઉલ્લેખ કરેલો છે કે, (તે વખતે મલાયા પેટમાંની ચીન અને હિંદુસ્તાનમાં કપૂર જાય છે.) એ જ ગ્રંથમાં એણે લખ્યું છે કે, ફાનસૂર અથવા કાતસૂર નામના બેટામાં કપૂર ઘણું જ ઉત્પન્ન થાય છે ચૂલ સાહેબના કહેવા પ્રમાણે ફાનસૂર બેટાને ‘બેગસે’ પણ કહે છે. એ સુમાત્રા બેટાના પશ્ચિમ કિનારા પર એક નાનું શહેર છે એ બેટાના નામ પછી ભીમસેની કપૂરને બરાસ કપૂર કહેવા લાગ્યા હશે. ભીમસેની કપૂરના ઝાડની શોધ અગ્રેજ લોકમાં પહેલા કેલબ્રક સાહેબે કરેલી છે. આ ઝાડ ૮ વર્ષનું થયા પછી તેના ટુકડા કરે છે તેની જાલની નીચે લાકડાની સંધિમાં કપૂરના નાના નાના ફળ મળે છે વૈદકમાં કપૂરના પકવ અને અપકવ એમ બે ભેદ કહેલા છે. તેમાં ભીમસેની કપૂર અપકવ અને બાકીની બીજી બે જાત પકવ સમજવી જે ઝાડમાંથી તૈયાર મળે છે તે અપકવ અને જે બાહ્ય વરાળની ક્રિયા કરીને ચંદની અંક પ્રમાણે બનાવવામાં આવે છે તે પકવ. પકવ કપૂરના કરતા અપકવ કપૂરમાં વધારે ગુણુ રહેલો છે. એક વૃક્ષમાં વધારેમાં વધારે ૪૪૦ તોલા ભીમસેની કપૂર નીકળે છે. અસલ ભીમસેની કપૂરનો ભાવ આશરે ૮૦ રૂપિયે રતલ હોય છે જે ઝાડ વધારે મોટું અને જૂનું હોઈને સુકાવાની તૈયારી પર હોય છે, તેમાંથી નીકળનાર કપૂર સર્વોત્તમ હોય છે. કપૂર વૃક્ષમાંથી કાઢ્યા પછી તે પાણીથી ધોઈને સાફ કરે છે. બોર્નિયો બેટામાં જે ભીમસેની કપૂર ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાંનો મોટો ભાગ રાજની મરણક્રિયા વખતે વપરાઈ જાય છે; બાકી રહેલ ચીન, જાપાન, સિયામ વગેરે દેશમાં વ્યાપાર માટે મોકલવામાં આવે છે. બીજા કપૂર કરતાં ભીમસેની કપૂર કઠણ અને વજનમાં કાંઈક ભારે હોય છે, જેથી પાણીમાં નાખવાથી ડૂબી જાય છે. હવામાં ‘પુલ્કુ’ રાખવાથી બીજા કપૂરની માફક ભીમસેની કપૂર જલદી ઊડી જતું નથી, તેમ જ પિગળાવેલું ભીમસેની કપૂર બીજા કપૂર કરતા વધારે ઉષ્ણતાવાળું જણાય છે ભીમસેની કપૂરમાં અતિ તીવ્ર સુગંધ હોય છે. જોવામાં સ્ફટિક પ્રમાણે સફેદ, ચમકદાર, સ્વચ્છ, પાતળા અને નાના ટુકડા હોય છે. ભીમસેની કપૂરના ઉપર સુરાખારનો તેજા (નાઈટ્રિક એસિડ) નાખવાથી તે સાદા ચિનાઈ કપૂર સમાન થઈ જાય છે. વૈદક ગ્રંથમાં કૃત્રિમ ભીમસેની કપૂર કરવાની કૃતિ આ પ્રમાણે લખેલી છે :— કપૂર ૮ તોલા, એલચી બે તોલા, ચંદન, સમુદ્રીણુ, નિર્મળીના બીજ, રસવતી, નાગરમોથ, એ પાંચ વસ્તુ અંકેક તોલો લઈ દૂધમાં વાટી તેનો ગોળો કરવો તે એક વાસણમાં મૂકી તેના ઉપર તેની જ બેડીનું બીજું વાસણ મૂકી એ બન્નેની સંધિ કપડામાંથી કરવી પછી તે વાસણને એક નાના ચૂલા પર મૂકી નીચે અગૂડા જેટલી જાડી વાટવાળી ઘીની બત્તીનો તાપ એક પહોર આપવો. ઉપરના વાસણ ઉપર બીજું કપડું રાખવું. એ કપડું સુકાય નહિ માટે વાર વાર થોડું થોડું પાણી છાટતા જવું આ પ્રમાણે કરવાથી ઘીવાની ઉષ્ણતાથી ઉપરના વાસણના સ્ફટિક પ્રમાણે સ્વચ્છ, સફેદ અને ચકચકિત કપૂરના બારીક બારીક ફળ ચોટેલા દેખાય છે વાસણ ઠંડું થયા પછી બોલીને કપૂર કાઢી લેવું આ કૃત્રિમ ભીમસેની કપૂરના ગુણુ અને સુગંધ અસલ ભીમસેની કપૂરના સરખા જ છે ભેદ માત્ર એટલો જ છે કે, અસલ ભીમસેની કપૂરના પત્રી સાકર સમાન ટુકડા હોય છે અને કૃત્રિમ કપૂરના નાના નાના ફળ હોય છે.

+ કાસાની થાળી પર ગોળો રાખી ઉપર કાસાનો વાડકો રાખી સંધિ બંધ કરવાનો રિવાજ સાધારણ છે ઉપરના બીના કપડા પર પાણી છાટવાને બદલે પાંચપાંચ મિનિટે પ્રાય સર્વ કોઈ કપડું બદલી નાખે છે.

ખીજ પ્રકારનું પત્રી કપૂર :—આ એક નાના ક્ષુપના પાનમાથી નીકળે છે. આ છોડ ચીનમા તેના સરીખ પ્રાત અને કુમ્ભીન પર્વત પર જોવામા આવે છે આ ક્ષુપને બલ્યુમી બાલસ મીક્રેરા નામ આપેલું છે. આ ક્ષુપમાથી બ્રહ્મીલોક બાકીને કપૂર કાઢે છે આ કપૂર લીમમેની કપૂર કરતા થોડું બડ (ભારે) હોય છે, પરંતુ હવામા જલદી ઊડી જાય છે. આ કપૂરમા ડમરા (મરવા) જેવી સુગંધ આવે છે. ચીનમા આ કપૂરને ‘નાગાર્ધ કપૂર’ કહે છે.

ત્રીજ પ્રકારનું ચિનાર્ધ કપૂર :—ઉપરની બન્ને જાતના કરતા આ જાત સરતી છે. ૬૦-૬૫ ઇંચિયે હંડવેટ (૧૧૨ સેન્ટી)ના લાવથી એ વેચાય છે. આ ચિનાર્ધ કપૂરને પકવ કપૂર કહે છે. સીનામોમ કમ્કેરા નામના આડના લાકડાના કકડા કરીને, જેમ ચંદનમાથી તેલ કાઢે છે તે પ્રમાણે તેમાથી જાપાન દેશમા કપૂર કાઢે છે

કપૂર તૈયાર કરવાની ભદ્રી ચીકણી માટીની હોય છે ફાર્મોસા બેટમા ટામસુઈ નદીની પૂર્વ તરફ પર્વતની તળેટીમા ગરીમ માણસો કપૂર તૈયાર કરી પોતાનો નિર્વાહ કરે છે કપૂર જેમજેમ તૈયાર થતું જાય છે, તેમતેમ ચિનાર્ધ વેપારી વેચાતું લઈને યુરોપિયન વેપારીને વેચી દે છે કેટલાક વર્ષ ઉપર એક વખત કલકત્તામા બહારથી આવેલા મોટામોટા ઇમારતી લાકડા ચીરતી વખતે કેટલાકમાથી કપૂર નીકળ્યું હતું કપૂરમાં ઊડી જવાનો ગુણ છે તે ઉપરથી, કોઈ મનુષ્ય ભાગી જાય અથવા બરાબર અણીના વખતે પોતાના મેહીસ મધીને છોડી જાય તેને પારસી ભાષામા ‘કપૂર થઈ જવું’ કહે છે.

ઔષધિ સિવાય ચામડા સાફ કરવામા, દારૂગોળામા, ફેટોગ્રાફી સંબંધી કેટલાક મિશ્રણ તૈયાર કરવામાં પણ કપૂરની જરૂર પડે છે, પરંતુ કપૂરની ઉત્પત્તિ ઉપયોગના પ્રમાણમા બહુ જ કમી થતી હોવાથી દિવસેદિવસે કપૂર મોઘું થતું જાય છે. ફાર્મોસા બેટમા સર્વથી વધારે કપૂર ઉત્પન્ન થાય છે અને ત્યાંનો એક દર વ્યાપાર ત્યાં રહેતા જાપાની માલિક અને એક અંગ્રેજી વ્યાપારી કંપનીના હાથમા હોવાથી ભાવ વધારી આપે છે એ અડચણ દૂર કરવા માટે અમેરિકામા કેટલાક પ્રસિદ્ધ રસાયનશાસ્ત્રીઓએ કેટલાક વર્ષોના સતત પશ્ચિમ પક્ષી હમણા કેટલાક પદાર્થોને રાસાયનિક સંયોગોમાથી કૃત્રિમ કપૂર તૈયાર કરવાની યુક્તિ શોધી કાઢી છે. આ કૃત્રિમ કપૂરનો ગુણ અને ઉપયોગ ખરા કપૂરના જેવો જ છે, એમ ઉપરના રસાયનશાસ્ત્રીઓનું કથન છે. ખીજ આ કપૂર બહુ જ ઓછા ખર્ચમા તૈયાર થાય છે, એમ તેઓનું કહેવું છે. આ કપૂરના ઉદ્યોગધધાની વૃદ્ધિ કરવા માટે અમેરિકામા એક કંપનીની સ્થાપના થઈ છે. તે કંપનીએ ન્યુયોર્કથી ૨૫ માર્ચલ દૂર પોર્ટ યેન્ટર નામના શહેરમા એક મોટું કારખાનું શરૂ કરેલું છે.

ઈ. સ ૧૮૯૩ની સલમા ૭૫૩૦ હંડવેટ કપૂર મુખ્યથી વિલાયત મોકલાવેલ છે ૧૮૯૪ની સાલમા ચીન અને જાપાનની વચ્ચે લડાઈ શરૂ થવાથી કપૂરના વેપારને ઘણું જ ધક્કો પડ્યો, એ ઉપરથી સરકારે કપૂરના આડના રોપ બહાર દેશાવરથી લાવીને લકા (સિ હલ્દીપ)મા લગાડેલા છે, એમ જણાય છે.

આ દેશમા પણ કપૂર કોઈ કોઈ જગ્યાએ મળી આવે છે પાચદશ પ્રકારના આડમાથી કપૂર નીકળે છે હિંદુસ્તાનમા કેળની જાતિનું એક આડ છે, તેમાથી કપૂર કાઢે છે. તે આડને ‘કપૂરકેળ’ કહે છે. કપૂર બનાવવાની કૃતિ બુદ્ધાબુદ્ધ દેશોમા બુદ્ધીબુદ્ધી હોય છે. કપૂર એ સદરહુ આડના ગર્ભમાથી નીતરનારું જાડું અથવા પોતાની મેળે ઘટ્ટ થનારું નૈસર્ગિક (મૂળનું) તેલ છે. રાજનિધટકારે (નરહરિ પંડિતે) ત્રણ પ્રકારનું કપૂર કહેલું છે :—(૧) લીમસેની બરાસ (સં૦ પોતાસ, પાંચુ. હિં૦ બરાસકપૂર ઇં૦ બોર્નિયો કમ્કેર. લાં૦ ફ્રાયો બોલાનોપ્સ એરોમેટિકા) (૨) પત્રી કપૂર :—(લે બલ્યુમીઆ બાલસમીક્રેરા) (૩) ચીની કપૂર :—(સં૦ ચીનક, કૃત્રિમ, માં૦ સિનામોમ કમ્કેરા) આ ત્રણે જાતનું કપૂર અદ્યાપિ પર્યાંત બરાબર પ્રચલિત છે x કપૂર-કડવું,

x લીમસેની કપૂર પાણીમા ડૂબી જાય છે વાયુમા જલદી ઊડતું નથી કપૂર અને પાદડીની મિશ્રિત સુગંધવાળું છે તેમ જ ખીજ જે જાતોના કરતા કઠણ છે

ચિનાર્ધ પત્રી કપૂર (છોડવામા નીકળેલું) પાણી પર તરે છે ગરમ વાયુમા જલદી ઊડી જાય છે.

તીષ્ણ, કાર્ષક ઠડું, કઠદ્રોપનાશક અને કૃમિનાશક છે નેત્રવિકાર ઉપર લેપ કરવા માટે, મૂત્રાધાનમાં ઇદ્રિયમાં નાખવા માટે તેમજ જ્વરાતિસાગમાં હિંગળો, અદ્રીણુ ઇત્યાદિ પિનવિસર્જન અને દાદશામક પદાર્થો સાથે કપૂરનું મિશ્રણ લખેલું છે. રાજનિઘટકારે વાતરોગ, દાન હાલવા, દાનોના અશક્તિ ઇત્યાદિ રોગો ઉપર કપૂરતેલનો ઉપયોગ ખતાવેલ છે એ કપૂરતેલ ભીમસેની કપૂરના આડને ચીરવા માડતા તેમાથી જે કપૂરનો પાતળો રસ નીકળે છે તે અથવા ખીજી રીત પ્રમાણે કરેલો જ ઉપયોગી છે. હૃદયનો કપ, અપરમાર, કલાયખજ, શુક્ર (રેન) નાશ અથવા ઊંઘમાં એકાએક વીર્યપાત થવો એ વિકારો ઉપર કપૂર સારો ગુણુ કરે છે: પણ તે થોડા પ્રમાણમાં આપવું જોઈએ, ઓછા પ્રમાણમાં એટલે તેના માત્રા બાર રતીથી એક રતીની છે, મધ્યમ પ્રમાણુ ૧થી ૫ રતી સુધી આપવાથી

એક જ પ્રકારની સુવાસવાણું છે નરમ હોવાથી જલદી ચૂંરો થઈ નય છે

ચિનાઈ કપૂર પાણીમાં રૂળી નય છે જલદી ઊડી નય છે મરવામિશ્રિત મુવાસ આંવે છે કઠણુ છે ભીમસેની કપૂરના આડ ૧૫૦ ફૂટ લંબા અને ૩૫ ફૂટના પેગવાના હોય છે એક ઝાડમાંથી લગભગ ૪૦૦ તોલા કપૂર મળી આવે છે ખીજી વતના કપૂરને ઉકાળીને તૈયાર કરવામાં આવે છે, પણ ભીમસેની કપૂર નસર્ગિક બનેલું છે

રાસાયનિક પૃથક્કરણુ ત્રણે કપૂરોનું લગભગ સમાન છે પણ ગુણુની દૃષ્ટિએ ભીમસેની કપૂરમાં કાર્ષક વધારે અતર પડી નય છે ભીમસેની કપૂર ઓછું દાહજનક અને મરિતક પર ગામક અસર ખતાવે છે તેમજ ચિનાઈ કપૂરના કરતા વધારે પ્રમાણમાં સહન થઈ શકે છે ભીમસેની કપૂર અને ચિનાઈ પત્રી કપૂરથી પ્રકારના કિરણુ જમણી તરફ અને ચિનાઈ કપૂરથી કિરણુ ડાબી બાજુમાં નય છે

નવ્ય મતમાં કપૂર મસ્તક અને સુપુરણુને ઉત્તેજક, હૃદયોત્તેજક, ધમનીસક્રોચક, આત્રેપહર, વાતહર, દીપન, દુર્ગંધનાગક, રક્તમાં શ્વેતાણુ વધારનાર, કકત્ર, કાસહર, શ્વાસનાગક, જ્વરન, સ્વેદજનક, દાહગામક, કામોત્તેજનાગામક, કામોત્તેજક અને ધાવણુનો નાગ કરનાર ગણાય છે કપૂરની જનને દ્રિય પર ક્રિયા પ્રકૃતિ અને પ્રમાણભેદથી કોઈને ઉત્તેજના અને કોઈને શામકતા ખતાવે છે પ્રમાણુ બહુ જ વધી નય તો ઊલટી થઈ નય છે ઊલટી ન વાય તો માફક ક્રિયા દર્શાવે છે માથામાં ભાગેપાણુ, ચક્કર આવવા, પ્રલાપ, આક્ષેપ, ઝેહોગી અને મૂર્ચ્છા ઇત્યાદિ લક્ષણુ ઉત્પન્ન થાય છે આની સ્થિતિમાં ગરીર ગીતળ અને નાડીનું સ્પંદન ઓછું થઈ નય છે

કપૂર નાની માત્રામાં પ્રતિકલિત ક્રિયા દ્વારા હૃદયને ઉત્તેજિત કરે છે ધમનીઓ પણ વેગપૂર્વક ઢોહીતું વહન કરવા માટે છે, જેથી રક્તદળાવ (બ્લડપ્રેશર) વધી નય છે, પણ કપૂરનો ગિરાઓમાં પ્રવેગ થયા પછી હૃદયને મદ બનાવી આપે છે

સામાન્ય રીતે કપૂર નાની માત્રામાં કામોત્તેજક અને મોટા પ્રમાણમાં કામગામક છે કપૂર વૃક્ષોમાં જવા પછી ક્ષાતરિત થઈ નય છે એટલે પેશાબની સાથે બહાર નીકળતી વખતે કાર્ષક વેદના થાય છે

કપૂર શ્વાસકેદ પર ઉત્તેજના પહોંચાડે છે, જેથી શ્વાસક્રિયા શાત, સખળ અને ગંભીર બને છે નિ શ્વાસમાં કપૂર ક્ષાતર થયા ચિના બહાર નીકળે છે, જેથી કક પાતળો અને ગિથિલ થઈને સરળતાપૂર્વક બહાર નીકળી નય છે

મૂત્રના—કપૂર ધાવણુને ઓછું કરે છે અથવા સુકાવી દે છે, માટે નાના બાળકની માતાને આપવું નહિ જ્વરરોગમાં રક્તદળાવ અધિક ન હોય, ગતિપાત, માનસિક અસ્થિરતા, નિદ્રાનાગ અને મંદમદ પ્રલાપ હોય તો કપૂર અતિ લાભદાયક છે કપૂર અને હિંગને સમભાગ મેળવી મધમાં ૩-૩ રતીની ગોળીઓ બનાવી ૩-૩ ક્લાકે એકએક ગોળી આદાના રસની સાથે અથવા ૨-૪ તોલા દૂધની સાથે આપી શકાય છે જ્વરરોગમાં પસીનો લાવવા માટે અને ગરમી ઓછી કરાવવા માટે કપૂર બહુ જ ઉપયોગી છે. શીતળા, ઓરી, ચંચિજ્વર, મોતીઝરા (૨૧ દિવસનો મુદતી તાવ ટાઈફોઈડ), શોથજ્વર અને રતવા પર કપૂર અતિ હિતકારક છે

વિપુચિકા(કોલેરા)ની ઔપધિઓમાં કપૂર અત્યુત્તમ ઔપધિ છે કપૂરથી ઊલટી, દસ્ત, હાથપગમાં ગોટલા ચઢવા, એ બધા લક્ષણો દૂર થઈ નય છે પેશાબ સાફ આવી નય છે અને નાડી સ્વસ્થ બને છે પણ કપૂરનો ઉપયોગ ઝેગ પ્રારંભ થયા પછી તરત કરવો જોઈએ

સુવાવડ થયા પછી કોઈ કોઈ સ્ત્રીને શૂળ ઉત્પન્ન થાય છે, એના પર કપૂર મહાઉપકારક છે ૫ રતી કપૂર અને ૦૧ રતી અદ્રીણુ મેળવીને આપવાથી શૂળનું શમન થઈ નય છે

વીર્યસ્રાવ વિકારમાં કપૂરના જેની ઉપયોગી ઔપધિ બહુ જ કમ છે. શુક્રમેહ, પેગાબમાં વીર્યનું જલું,

આહ્વાદક અને શાંતિ મળે છે. દમ, જૂનો સ ધિવા અને ચોનિશળમા ૨-૩ રતી પ્રમાણે આપવું વધારે પ્રમાણમાં આપવાથી હૃદયમાં કંપ થઈ થાક ઉત્પન્ન થાય છે કપૂર ખાવા આપવું હોય તો એક તૃતીયાંશ વજનનો સાણુ કપૂર સાથે ખરલ કરી તેની જરૂરત હોય તેટલી ગોળીઓ બાધી તે દિવસમાં બે-ત્રણ વખત આપવી એમ કેટલાકનો મત છે હઝીમ લોકો કપૂરને ઠંડુ તથા મસ્તક અને હૃદયને ઉત્તેજક માને છે આર્થવેદકમાં લીમસેની કપૂર કામોત્તેજક અને વીર્યસ્તલક માનેલ છે, પરંતુ યુનાની હઝીમોનો મત એથી ભિન્ન છે, તેમ જ વેદકમાં લીમસેની કપૂરને આખ માટે ઘણું જ હિતકારક વર્ણવ્યું છે; પણ હઝીમ લોક આખોમાં નાખનાનો નિષેધ કરે છે. વેદક ગ્રંથમાં વીર્યસ્તલક અને આખોના ઔપધમાં લીમસેની કપૂરનો ઉપયોગ બતાવેલ છે તથા તેનો ગુણ પણ અનુલભમાં આવે છે. ઉપર બતાવેલ કપૂરના ઘણાક ગુણો ડોક્ટરની પણ સમતિવાળા છે કપૂરની ઘણીક વધારે માત્રા આપવાથી કેટલેક પ્રસંગે મરણ થયાના દાખલા મળી આવવાનું એક અમેરિકન ડોક્ટરે વર્ણન કરેલું છે *

કપૂર વસ્ત્રમાં અને પુસ્તકમાં રાખવાથી તેને બિઘર્ષ લાગતી નથી કપૂર ઉધાડું રાખવાથી ભીડી જાય છે, માટે તેને ડબ્બામાં ભરી રાખવું જોઈએ અને તેની સાથે ડાળા મરી (તીખા) રાખવા જોઈએ ‘કપૂર સર્વ તાવ ઉપર ચાલે છે’ એવો એક અગ્રેજ વૈદનો મત છે. કપૂરના પાણીમાં ઝાડના બી પલાળી રાખવાથી કેટલાક દિવસે બહાર કાઢોએ તો તે જમીનમાં ઘાટ્યા બરાબર ભીંગી નીકળે છે. કપૂર સાધારણ :—મધુર, કડવું, શીતળ, સુગંધયુક્ત, લઘુ, નેત્ર્ય, લેખન, વૃધ્ય, તીખુ, પ્રીતિકારક, મૃદુ અને મદકર છે તથા કફ, દાહ, તૃષ્ણ, રક્તપિત્ત, કઠરોગ, નેત્રોગ, વિષ, પિત્ત, મુખની વિરસના દુર્ગંધ, ઉદર, મૂત્રકૃચ્છ, પ્રમેહ અને મળના ગંધનો નાશ કરે છે એ તાણુ હોય ત્યારે સ્નિગ્ધ, કટુ, ઉષ્ણ અને દાહકારક છે, તથા જૂનું થયું હોય તો દાહ અને શોષનો નાશ કરે છે. તે સ્વચ્છ કરવાથી ગુણુવાળું બને છે લીમસેની કપૂર :—મીઠું, શીતળ, વૃધ્ય, કટુ અને તીખું છે તથા તૃષ્ણ દાહ, રક્તપિત્ત અને કફનો નાશ કરે છે. x ઉપયોગ (૧) જ્વરાતિસાર ઉપર કપૂરરસ :—કપૂર,

સ્વપ્રમા ગુણુવાળું, એ વિકારો ઉપર કપૂર ૨-૨ રતી રાત્રે દૂધની સાથે આપવું જોઈએ જે કપૂરની સાથે ખુરાસાની અજમે ૪-૬ રતી અપાય, તો લાલ જલદી પહોંચે છે

પરમિયામાં શિશુ દહ થઈ જાય છે ત્યારે દરદ ગાલુ થાય છે એ પર કપૂર ૨-૨ રતી અને ૦૧ રતી અક્રીણ મેળવીને અપાય છે શિશુ અને સીવની પર કપૂરના તેલની માલિશ કરવી જોઈએ અથવા ૧-૨ માસા કપૂરની પોટીંગ બાધવી જોઈએ

માસિક ધર્મમાં સ્ત્રીઓને અતિ દરદ થવું હોય તો ૨-૪ રતી કપૂર દિવસમાં ૨ વાર આપવું જોઈએ જરૂર હોય તો બીજી વખત ૨ કલાક પછી પણ આપી ગણાય છે આ ઉપરાંત કેડ પર કપૂરના તેલની માલિશ અને ગુદામાં પિચકારી આપવાથી વેદના તુરંત નિવૃત્ત થઈ જાય છે

જાણું આમવાતમાં કપૂર ૨-૪ રતી અને અક્રીણ ૦૧ રતી મેળવી ૪ માસા સૂંઠના ફાટની સાથે આપવાથી નિદ્રા આવી જાય છે, દરદ દૂર થાય છે તથા પરસેવો આવીને દોષ બળી જાય છે સાધાઓમાં વેદના હોય ત્યાં કપૂરના તેલની માલિશ કરવી જોઈએ

સ્ત્રીઓને સોમ થવાથી વારંવાર પેશાબ વધારે પ્રમાણમાં થયા કરે છે, જેથી શરીર ધીરે ધીરે નિરતેજ અને નિર્જળ બની જાય છે એના ઉપર કપૂરનું સેવન હિતકર છે

પ્રમાણ—૨થી ૫ ગ્રેન (૧થી ૨૦ રતી) સામાન્ય રીતે અપાય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

* મુસલમાની ગ્રંથકારો કપૂરને ઠંડું અને લેબ તથા હૃદયને જાગ્રત કરનાર માને છે વળી અનેક પ્રકારના રોગોમાં વાપરવાની પ્રશંસા પણ કરે છે, પરંતુ નેત્રોગમાં વાપરવા ના કહે છે

હમેલવાળા સ્ત્રી કપૂરની મોટા પ્રમાણવાળી માત્રાને હજમ કરી શકે છે એથી તેના હમેલની ખાતરી કરી શકાય છે એક જૈન ગ્રંથમાં લખેલ છે કે, હમેલની પરીક્ષા કરવાને એક શેર દૂધમાં ૪ ટાંક કપૂર આપવું કોલેરાના દરદીને ખાડ સાથે કપૂર આપવાની એક સહેલાણી સત આજ્ઞા કરે છે કપૂર એ ગરીબમાના અને અણમાના જીવોનો નાશ કરે છે, એમ અનેક પ્રયોગોમાં અનેક જણને સાબિતી મળેલ છે

કપૂરની શાંતિ કરનાર એળિયો, કસ્તૂરી અને કેસર છે, પ્રતિનિધિ સંદેહ ચદન અને વસલોચન છે

x વિલાયતી ઔપધિનો ઉપયોગ કરનારાઓ કપૂરના અર્કનો વધારે ઉપયોગ કરે છે કપૂરનો અર્ક કોલેરાના દર્દમાં ઘણું જ સારું કામ કરે છે, તેમ જ અતિસાર, રક્તાતિસાર, વમન, મરડો વગેરેને દૂર કરે

શુદ્ધ હિ ગળાક, અક્રીણુ, નાગરમોથ, ઇન્જવ અને જયકળ, એ સર્વ સમભાગે લઈ તેની આદના રસમા, રતી (ચણેલી) જેવડી ગોળીઓ કરી તે આપવી. આથી તાવ સહિત ગાંઠો, એકસો ગાંઠો, છયે પ્રકારની સંગ્રહણી અને રક્તાતિસાર એ વિકાર શાન થાય છે. (૨) વીંછીના ત્રિપ ઉપર :— પાનમા ચિચૂડા જેટલુ કપૂર નાખી ખાવુ. (૩) જનાવરના ક્ષતમાં ટીકા પડે છે તે માટે :— ક્ષતમાં કપૂર ભગ્વુ. (૪) ખરજવાના રોગ ઉપર :—કપૂર તોલા ૧, ઘેળા કાંધો તોલા ૧ અને સિંદૂર અડધો તોલો એકત્ર કરી કાસના વાસણમા નાખી તેમા ઘી દશ તોલા નાખવું. તેને હાથે

છે ફાત અથવા ફાદમા ફર્મ હોય તો કપૂરના અર્કમાં રૂનું પૂમડું ભીંજવી ફાત અથવા ફાદની નીચે મળી મો નીચુ રાખવાથી ફાતની ભયંકર પીડા દર થાય છે, તેમ જ કોઈ ઝરીનું જતુ કરડે તેના ઉપર ૨-૩ વખત કપૂરનો અર્ક લગાડવાથી બિલકુલ આરામ થાય છે કપૂરનો અર્ક બનાવવાની ગીત નીચે મુજબ છે :—

એકટીકાઈટ સિપરિટ	૬૦ ટિઝી	૨૮ ઓંસ
કપૂર		૪ ઓંસ
ઓઈલ મેથા (પીપરમેટલુ તેલ)		૬ ઓંસ

પ્રથમ કપૂરના નાના નાના ટુકડા કરવા અથવા ખાડી બૂકો કરવો પડી બે શીનીઓમા ૧૨-૧૨ ઓંસ સિપરિટ નાખી અર્ધું અર્ધું કપૂર નાખી હલાવવુ ન્યાન કપૂર ગળી એકરસ થઈ જાય, ત્યારે પીપરમેટલુ તેલ બળ્લે ઓંસ મેળવવુ. સારી ગીતે મળી ગયા પડી બને શીનીઓમાની દવા મેળવી ફેવી શીનીમા અર્ધું અર્ધું મેળવવાનું કારણ એ છે કે, કપૂર નાખી સારી રીતે હલાવીને કપૂર મેળવી ગણાય

કોલેરામા રોગ ગર થતા જ પથી ૧૦ ટીપા ખાડની સાથે અર્ધા અર્ધા કલાક પડી રોગ કાબૂમા આવે ત્યાં સુધી આપતા રહેવું અતિસારમા પથી ૧૦ ટીપા ખાડની સાથે દિવસમા ત્રણ વખત આપવા નાના બાળકને ૨ થી ૩ ટીપાના પ્રમાણમા આ અર્ક આપવો અર્કકપૂર રોગીને આપ્યા પછી ઓછામા ઓછુ અર્ધા કલાક સુધી પાણી પીવા આપવુ નહિ

આ ઉપરાંત અનેક રોગો દૂર કરનારી કપૂરની એક બીજી બનાવટ નીચે મુજબ તુલ્લા તુલ્લા નામથી અનેક દવા વેચનારાઓ તૈયાર કરીને વેચે છે જેમા નીચે મુજબ વસ્તુઓ છે —

કપૂર	૧ ઓંસ	(૨૫ તોલા)
પીપરમેટના ફૂલ	૧ "	"
અજમાના ફૂલ	૧ "	"

આ ત્રણ વસ્તુ મેળવવાથી પાણી થઈ જશે આ દવાના ૫ ટીપા ખાડની સાથે આપવાથી અતિસાર તથા વમન બંધ થઈ જાય છે કોલેરામા અર્ધા અર્ધા કલાકે રોગ શાંત થતા સુધી આપતા રહેવું. મદાગ્રિ માટે તથા પેટમા થતા ફર્મ માટે ૩ ટીપા દિવસમા બેત્રણ વખત પાણી સાથે આપવા ગરીર પર આવતી ખાજ માટે ૩ ટીપા પાણી સાથે પીવા આપવા તથા ગરીરે તલના ચારગણા તેલમા મેળવી માલિશ કરવા માટે આ ઔષધિ આપવી વળી જેવાળા જતુના ડબ ઉપર લગાડવાથી આરામ થાય છે માથાના ફર્મમા કપાળે ચોપડવાથી ફર્મ મટી જાય છે ફાતના ફર્મમા રૂનું પૂમડું ભીંજવી દુખતા ફાત અથવા ફાદ નીચે રાખવાથી તુરંત રોગ શાંત થાય છે સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ, મરડો, રક્તાતિસાર, રક્તવિકાર, ત્વચાના રોગ, સ્ત્રીઓના રોગ, બાળકની સસણી તથા ધનુર્વાત, વાથુના રોગ, શ્વાસ, કાસ, અરલપિત્તાદિ અનેક રોગોમાં યોગ્ય અનુપાનથી કાયદો કરે છે

ઉપરની ત્રણ વસ્તુની સાથે કોઈએ ટીન્કચર કાર્ડામમ (હલાયચીનો અર્ક) તથા ટીન્કચર લવંડર કમ્પાઉન્ડ (લવંડરનો અર્ક) અર્ધો ઓંસ મેળવેલ છે કોઈએ ઓઈલ સીનામોમ (તજનું તેલ) ૦ ઓંસ તથા નવસારના ફૂલ ૦ ઓંસ મેળવેલા છે કોઈએ હલાયચીનુ તેલ ૦ ઓંસ તથા તજનું તેલ મેળવેલ છે. બીજી કોઈ પણ વસ્તુ મેળવ્યા વિના અનેક રોગીઓને તુલ્લા તુલ્લા દર્દોમાં અનેક વખત ઉપર કહેલી ત્રણ વસ્તુમાથી તૈયાર થયેલી ઔષધિ આપી છે, જેથી વણાઓના રોગ દૂર થયા છે બીજી વસ્તુ મેળવીને પણ ઉપયોગ કરેલો છે

‘અમૃતગિદુ,’ ‘અમૃતધારા,’ ‘જીવનધારા,’ ‘જીવનરક્ષક,’ ‘પ્રાણરક્ષક,’ ‘જીવનબિંદુ,’ ‘સર્વવ્યાધિ-નાશક રસ’ ઇત્યાદિ અનેક નામથી આ ઔષધિ વેચાય છે ખરો કાયદો ઉપર કહેલી ત્રણ વસ્તુઓનો જ છે સહેલાઈથી કોઈ પણ બનાવી શકે છે ત્રણ વસ્તુ મેળવ્યા પછી ૦ કલાકની અંદર જ પાણી તૈયાર થઈ જાય છે કપૂરનો અર્ક તેમ જ આ ઔષધિ ખુલ્લી શીશીમાથી ધીરે ધીરે બીડી જાય છે, માટે સારા બૂચવાળી સાફ કાચની શીશીમા ભરી રાખવી

મદન કરી ૧૨૧ વખત પાણીએ ધોવું આ મલમ જખમ ગરમીના ચાકા ખોડો, બળેલા, સડેલા અથવા ખીજ જખમ વગેરે ઉપર ઉપયોગી છે તેમ જ ખરજવાને મટાડે છે (૫) વછનાગના ત્રિષ ઉપર:—કપૂર પાણીમા મેળવી આપવું (૬) પાંપણ ખરેલ હોય તો :—કપૂર લીજુના રસમા ખરલ કરી ચોપડવું (૭) ગરમીનાં ચાકાં ઉપર :—કપૂરનો બળા ગહેલો ગ્રેષ ભાગ ઘીમા ખરલ કરી ચોપડવો. (૮) ખાલી ઉપર:—કપૂરનું તેલ ખાલી ચઢે તે જગ્યાએ ચોળવું (૯) જંતુ (કૃમિ) ઉપર:—બાળકને ગોળમા કિચિત્ કપૂર નાખી આપવું (૧૦) દાંત દુખે છે તેને માટે તથા દાંતમાંના કીડા દૂર થવા માટે:—કપૂર દાઢ નીચે રાખવું. (૧૧) આંખોમાં ફૂલ પડવું હોય તો :—કપૂર વડના દૂધમા વાટી અંજન કરવું; એટલે જો બે મહિનાનું ફૂલ હશે તો તેનો નાશ થશે (૧૨) મૂત્રાઘાત ઉપર:—કપૂરના ચૂર્ણની કપડામા સળી (દિવેટ) કરી હળવે હળવે શિશ્નદ્વારમાં ચલાવવી અને રાખવી એટલે મૂત્રાઘાત જશે. (૧૩) દુખવા આવેલા ભાગની વેદના શમન થવા કપૂરનું તેલ :—કપૂર ખલમા નાખી ખારીક થાય ત્યાં સુધી ઘૂટવું અને યોગણું તેલ નાખી પુનઃ ઘૂટવું એટલે સર્વ કપૂર યોગણી જશે. આ તૈયાર થયેલું કપૂરનું તેલ ચોપડી થોડી વાર મસળવું. (૧૪) વાળા ઉપર:—કપૂર ઘીમા ખાવા આપવું.

૮૮ કપૂરકાચલી—સં ૦ શકી, પલાશી. હિં ૦ ગધપલાશી, કપૂરભેદ, કપૂરકચરી. બ ૦ શકી, વનઆદ્રા, ગધશકી કં ૦ ગધશકી. તૈ ૦ કિચલિરાગદ્દલ. અ ૦ જરવાદ. મ ૦ કપૂરકાચરી, પળશી લા ૦ હેડિચિઅમ્ સ્પાઈક્ટમ્

કપૂરકાચલી નાગરદેશમા પ્રસિદ્ધ છે. એના વેલા થાય છે. આ વેલાના પાદડાં ખાખરાના પાદડા જેવા હોય છે એનો વિસ્તાર પુષ્કળ થાય છે. આ વેલાની ઝડાઈ પગના અગૂઠા જેટલી હોય છે. એને વચ્ચેવચ્ચથી ચીરી તેનો દોરડાના કામમા ઉપયોગ કરે છે. આ દોરો મજબૂત હોય છે. કપૂરકાચલી :—તીક્ષ્ણ, દાહક, તીખી, કડવી, તૂરી, શીતવીર્ય, લઘુ, કિચિત્ પિત્તકર અને કાસ, જ્વર, શળ, હેડકી ગુદમ, રક્તરોગ, વાયુ, ત્રિદોષ, અરુચિ, દુર્ગંધ, વ્રણ, આમ, ઊલટી અને હિંમરોગનો નાશ કરે છે. વળી એ મધુર, ખાટી, પિત્તકોપ કરનારી અને મુખદોષ તથા અરુચિનો નાશ કરનારી છે, એની માત્રા ૬ રતીની છે. સર્વ પ્રકારની ઊલટી ઉપર:—કપૂરકાચલીનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ ખરલમા નાખી પાણી સાથે બરાબર ઘૂટી ચણા જેવડી ગોળી બનાવી છાયામા સુકાવી લેવી. મોટા માણસને ૩ થી ૬ ગોળી તથા બાળકને એક ગોળી જળ સાથે આપવાથી વમન, ખાલી બિચકો, વાયુની મોળ દૂર થાય છે. જરૂર પડે બખ્ખે કલાકે ત્રણચાર વખત આપવી.

૮૯ કપૂરભેડી—કપૂરભેડીના ઝાડ કુંગરાળ પ્રદેશમા થાય છે એ ઝાડની જોયાઈ શુમારે માથોડું બે માથોડા હોય છે. કપૂરભેડીના પાદડા નરમાના પાદડા જેવા હોય છે. એના ફૂલ ધોળા રંગના હોય છે. કપૂરભેડીના ઝાડ ઘણું કરીને કુંગરની કિનારી પર હવડ જગ્યાએ હોય છે. કપૂરભેડીના મૂળની ઉત્તમ સુવાસ આવે છે. કપૂરભેડી અનેક રોગો ઉપર ચાલે છે કપૂરભેડી શોથહર, વ્રણશોધક અને વ્રણરોપણ છે પ્રમાણ ૦ા થી ૧ તોલો. ઉપયોગ (૧) સર્પદંશ ઉપર:—કપૂરભેડીના મૂળ ઘસી આશરે ૪ તોલા પાવા. (૨) આગંતુક જખમ ઉપર:—કપૂરભેડીના મૂળ ઘસી જખમ ઉપર ચોપડવા; એટલે જખમનું શોધન થઈ જખમ જલદી ભરાઈ આવે છે. (૩) ભગંદર ઉપર:—કપૂરભેડીના મૂળ ચદન પ્રમાણે ઘસી દિવસમા ચાર, પાંચ વખત ચોપડવા અને નિત્ય એક વખત પાવા. (૪) વ્રણ ઉપર:—કપૂરભેડીના મૂળ ઠંડા પાણીમા ઘસી છ માસા પ્રમાણે બે વખત પાવા. તથા મૂળ ઉપરની છાલનું ચૂર્ણ ચલમમા નાખી પાવું અને મૂળનો ગૂમડા ઉપર લેપ કરવો (૫) વાતરક્ત ઉપર:—કપૂરભેડીના મૂળ ૧ તોલો ઠંડા પાણીમા ઘસી નિત્ય બે વખત પાવા, એમ ૬ માસ સુધી આપવા (૬) ગંડમાલ અને અંથિરોગ ઉપર:—કપૂર ભેડીના મૂળ પાણીમા ઘસી નિત્ય લેપ કરવો.

૯૦ કપૂરવેલ—આ છોડની 'વેલ' એવી સજ્જા છે, પરંતુ એના છોડ થાય છે. એ છોડ ત્રણ હાથ જોયા વધે છે. એના પાદડા લાળા હોય છે. એ પાસે જઈ જોવાથી ઘણું જ ચમત્કારિક જણાય

* ગરમ કરેલું તલનું તેલ મેળવવાનો સાધારણ રિવાજ છે કપૂર ઠંડા તેલમા બરાબર મળતું નથી.

છે. એ જોવામા ઘણા કરકરા દખાય છે, પણ હાથને સુવાળા લાગે છે એની વાસ ઘણુ કરી કપૂરના જેવી જ આવે છે, માટે એનું 'કપૂરવેલ' એવું નામ પડેલું છે એને જ ડાઈ 'કપૂરગિનાઈ' કહે છે એ છોડને કેટલાક ધોળા રંગના તોરા (માંજર) આવે છે. તેમા પણ પાદડા પ્રમાણે જ વાસ આવે છે. એ જ આ છોડના ફૂલ છે. એ તેરા અથવા એના પાદડા બીજના ફૂલોના ગુચ્છમા ઘાત હોય તો તેમા તરેહનરેહની વાસ આવે છે ઉપયોગ—(૧) પેટપીડ ઉપર :—કપૂરવેલના પાદડાનો રસ કાઢી પીવા આપવો.

દર કમળ—સં હિં કમલ, પદ્મ મં કમળ. બં તાવેર, કમર, પદ્મ. ઇં લોટસ.

ક સફેદ કમળ—સં પુંડરીક મં પાદરે કમળ હિં અંકેદ કમલ ં બિલય તાવરે—કમળ. તૈં તામરા. તાં તામરે, વેળંબલ તું તાવરે, અલિગે મલાં અરવિદ, તામરા, વેળંકળ. ફાં નીલોદ્ધર. અં કરંલુલમા. લાં નીલ બિયમ્ એમિયોઅમ્

લ રાતાં કમળ—સં કોકનદ મં રક્ત કમળ. દાં પોમરાએં કલ હિં લાલ કમલ કં કેપુ તાવરે, કેનેદિલે તૈં ઇર્ષાલાવા, ચ દોવા લાં નીલંબોયમ ધ્યુબંસિન્સ. તાં શિવવત્રી અરે કમસ. તું કેપલિ મલાં રક્તોત્પલ, અરકબલ. ગોમતટી, તાખે સાલક.

ગ નીલકમળ—સં નીલાખજ, ઉત્પલ. મં નિળે કમળ. હિં નીલકમલ. કં નીલતાવરે. તૈં નીલકાલાવા ફા. નીલોદ્ધર અં વર્દ નીલોદ્ધર. લાં નીલેબોયમ દેરલિયમ્

ઘ કમળકંદ—સં પદ્મકંદ. મં કમળકંદ. હિં કમલકંદ, લસીડા. કં કમલકંદ તૈં તામરદ્ધ પલુ.

ચ કમળકેસર—સં કિજલક મં કમલકેસર હિં કમલકેસર. કં પદ્મકેસર. તૈં તામરકેસરાલુ.

કમળની ઉત્પત્તિ તળાવમા અથવા જળસમૂહમા ઘણુ કરીને થાય છે પાણી સિવાય કમળ થતુ જ નથી. એના કાદા હોય છે; એને ડીંટા આવી તે ઉપર ફૂલ આવે છે એના ડીંટા ઘણા લાંબા હોય છે. તેને અદર બળી હોઈ તે પોલું હોય છે. એના પાદડા ગોળ હોય છે. કમળમા ઘણી જાતિ છે ધોળાં, રાતાં, ગુલાબી અને કાળાં ઇત્યાદિ x કમળના ફૂલ ઘણાં શોભાવંત દેખાય છે. તેને અનેક લાખી સેરો હોઈ તે પાસે પાસે હોય છે બુદી બુદી જાતિની અને બુદી બુદી નાની મોટી આકૃતિઓ હોય છે કેટલીક જાતિઓની વાસ આવે છે અને કેટલીકની વાસ આવતી નથી.

x કમળમા સુખ્ય બે પ્રકાર છે સૂર્યવિકાસી અને ચંદ્રવિકાસી સૂર્યવિકાસીમાં સફેદ, લાલ, આસમાની, ગુલાબી, કાળા ઇત્યાદિ વર્ણો જાત છે આપણા દેશમા કેટલીક જાતના કમળ થતા નથી દક્ષિણ અમેરિકાના બ્રાઝિલ પ્રદેશમા કમળની એક જાત છે તેને વનસ્પતિશાસ્ત્રમા વિક્ટોરિયા રિજિયા કહે છે. તેના ફૂલોનો વ્યાસ ૧૫ ઇંચ જેટલો અને પાનનો વ્યાસ ૬-૭ હાથ જેટલો હોય છે

સફેદ અને લાલ કમળની જડ સાધારણ રીતે અગૂઠા જેટલી મોટી હોય છે. એ કાદવમા બહુ જ ઈર સુધી ફેલાયેલી હોય છે દુષ્કાળમા ગરીબ લોકો એ મૂળને સુકાવી દળીને રોટલા બનાવીને જીવનનિર્વાહ કરે છે કમળની નાળ ઈશ્વરે એવી બનાવી છે કે પાણી ઓછું હોય ત્યારે નાળ નીચી રહે છે પછી પાણી વધતું જાય તેમ તેમ નાળ ઉપર આવતી જાય છે.

ચંદ્રવિકાસી કમળને ગુજરાતીમા પોયણું કહે છે. કેટલાક આચાર્યોએ સંસ્કૃત નામ ઉત્પલ અને કુમુદ તથા સૂર્યવિકાસીને કમળ અને પદ્મ નામ આપેલ છે, પણ આ વિષે બધા આચાર્યોનો એક મત નથી

નવા મત પ્રમાણે કમળપુષ્પ શીતલ, દાહરામક, હૃદયબળવર્ધક, હૃદયસંરક્ષક, રક્તસંત્રાહી, મૂત્રલ, મૂત્રવિરજનીય (મૂત્રનો રંગ સુધારનાર) અને ગ્રાહી છે એની ક્રિયા સામાન્યતઃ હૃદય અને સૂક્ષ્મ રક્તવાહિનીઓના ઉપર હિંજીલીસના જેવી છે; અર્થાત્ રક્તવાહિનીઓનો સંકોચ કરે છે હૃદયની ગતિ ઓછી કરે છે તથા સ્પંદન પણ ઓછા કરાવે છે મૂત્રલ અને ગ્રાહી ગુણ બહુ જ ઓછા છે ઉષ્ણ કટિબધમા ઉત્પન્ન થતા કમળના કરતા કાશ્મીર, ઈરાન, ટિબેટમા ઉત્પન્ન થતા કમળોમા ગુણ વધારે રહેલો છે

પ્રમાણ—ફૂલોનું ચૂર્ણ ૩-૬ માસા, ફાટ ૧-૨ તોલાનો, કમળકાકડીનું ચૂર્ણ ૦.૫ થી ૦.૮ તોલા, કમળકંદનું ચૂર્ણ ૦.૫ થી ૧ તોલા

સૂચના—કમળકાકડીનું ચૂર્ણ કરતી વખતે અદર રહેલી લીલી જલ કાઢી નાખવી

જેને વાતવિકાર હોય તેણે કમળ અથવા કુમુદનું સેવન વધારે દિવસો સુધી કરવું જોઈએ નહિ

‘કહ્લાર’ નામની એક કમળની જાતિ છે. તેના પાદડા કમળ જેવા પણ કિચિત્ નાના હોય છે. કહ્લારના ફૂલ માત્ર કમળ કરતા જુદી તરેહના હોય છે. આ ફૂલ ધોળા હોઈ સુકુમાર અને નાના હોય છે. એની સુવાસ ઘણી છે એને ચોમાસામા ઘણા ફૂલ આવે છે ‘કુમુદ’ કરીને એક કમળની જાતિ છે તેના પાદડા કમળના પાદડા જેવા જ હોય છે. ફૂલ માત્ર બારીક અને સુકુમાર હોય છે એના ફૂલનો જથ્થો ઠડીના દિવસોમા ઘણો હોય છે. વિશેષ કરી ધોળા કમળને ‘પુ’ડરીક’ કહે છે, રાતા કમળને ‘કેકેનદ’ કહે છે અને કાળા કમળને ‘છંદીવર’ કહે છે. કમળના સર્વ વેલાને ‘કમલિની’ કહે છે. ‘કમલાક્ષ’ નામે એક કમળની જાતિ છે તે જાતિના કમળોના ડીટા ધોળા હોઈ કાઈ કાઈ પગના અગૂઠા જેટલા જડા હોય છે ડીટા કાઢવા થયેલા ટોઈ તેમા સ્વાદ ઘણો હોય છે. એ ડીટાને મરાઠીમા ‘લિસે’ કહે છે એ કમળના પાદડા મોટી છત્રી જેવા હોઈ તે જમવામા પતરાળા તરીકે વપરાય છે એ કમળ (દૂો) રાતા રગના હોય છે. કમળનું ‘પોયણી’ એવું નામ પણ છે એ કમળને નાના ચપટા ડાંગ આવે છે તેમા નાના કરમદા જેવડા પાચ છ બિયા હોય છે, તેને ‘કમળાક્ષ’ અથવા ‘કમળકાકડી’ કહે છે એ બિયાની અદર જે ધોળો મગજ હોય છે તે લાગીને ખવાય છે કાશીમા કમળાક્ષની લાહી કરે છે તે દૂધમા નાખી ખાય છે કિંવા એનો લોટ કરી તેમા ઘી-સાકર નાખી લાડુ કરે છે. કમળકાકડી ઘણી પૌષ્ટિક છે ડીટાના નાના નાના કકડા કરી તેને સૂકવે છે. તે ડીટાની કાચરી થાય છે. તેને ઘીમા કે તેલમા તળી ખાય છે.

કમળ :—શીતળ, સ્વાદુ, સુગંધી, બ્રાતિહારક, તાપનાશક, વર્ણકર અને તૃપ્તિકર છે એ રક્તપિત્ત, શ્રમ, કફ, પિત્ત, તૃપા, દાહ, વિસ્ફોટક, રક્તદોષ, વિસર્પ અને વિષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—

(૧) ગુદબ્રંશ ઉપર :—કમળના કુમળા પાદડા સાકર સાથે ખાવા (૨) શરીરમાં થયેલી સર્વ પ્રકારની ગરમી જતી રહેવાને તથા ઘાત પડતી હોય તો :—ધોળા કમળનો કદ લાવી રાખવો; એટલે તેમાથી જે બદક આવે તે પાશેર પર્યંત લઈ, તેમા આશી દરાની અતરછાલનું ચૂણું અર્ધો તોલો અને ગાયનું દૂધ નાખી સર્વ મિશ્રણ સરખું કરવું પછી જીરાની ભૂટી અને ખડી-સાકરની ભૂટી નાખી આપવું આ ઔષધ બરાબર ગુણુ આવે ત્યાં સુધી આપવું (૩) તણબિયા અને ઠંડા પ્રમેહ ઉપર :—ધોળા કમળના કદનો લોટ કરી નિત્ય સવારે ગાયનું ઘી ૧ તોલો લઈ તેમા એ લોટ અર્ધો તોલો, જીરાની ભૂટી ત્રણ ગુજ અને ખડીસાકર ૬ માસા નાખી સવારે અને સાંજે આપવું (૪) દાહ ઉપર :—કમળ અને કેળના પાદડા ઉપર શયન કરવું (૫) પિત્તજ્વર ઉપર :—ધોળા કમળની કળીઓ, જેડીમધ અને ખડીસાકરનો કાઢો કરી ઠંડો થયા પછી આપવો.

૯૨ કરમદી—સં કરમદ. મં કરવદ. હિં કરોદા, કરોદી. બં કરમયા કં કરજીગે તૈં વાકા, પારિકચેટુ ઇં જશ્મિન ફલાવડં ફેરીસા લાં ફેરીસા, કરડસ

આ કાઠવાળું ઝાડ છે અને કુગરોમા થાય છે એને ગોળ, ઝીણા અને કાળા રગના ફળો આવે છે લીલા ફળોનું અથાણુ થાય છે એના લાકડા ફક્ત બાળવાના કામમા આવે છે ફળો પાકેલા હોય તોપણ થોડા ખાટા લાગે છે. કરમદામા એક કડવી જાત છે લીલાં કરમદાં—કડવા, અગ્નિદીપક, ગુરુ, પિત્તકર, ગ્રાહક, ખાટા, ઉષ્ણ અને રુચિપ્રદ છે. એ રક્તપિત્ત તથા કફને વધારનાર અને તૃપાનાશક છે. પાકેલાં કરમદાં—મધુર, રુચિકર, લઘુ તથા શીતળ છે; અને પિત્ત, રક્તપિત્ત, ત્રિદોષ, વિષ તથા વાયુનો નાશ કરે છે મૂળ તીખા, કડવા, વામક અને મૂત્રજનન છે.

ઉપયોગ :—(૧) વિષ ચડેલું હોવાની પરીક્ષા :—કરમદીના મૂળ પાણીમા ઘસી થોડુંક પાણી પીવું. વિષ ચડેલું હશે તો જિલટી થશે નહિ. (૨) ખસ માટે :—કડવી કરમદીના મૂળ પાણીમાં અથવા મીઠા (તલના) તેલમા ઘસી ચોપડવા (૩) ક્ષતમાંના કૃમિ મારવા માટે :—કડવી કરમદીના મૂળ પાણીમા ચદન પ્રમાણે ઘસી લેપ કરવો અને થોડું પાણી કરી ક્ષતમા નાખવું; એટલે જલદી કૃમિ નહિ જેવા થાય છે (૪) સર્પદંશ ઉપર :—કડવી કરમદીના મૂળ પાણીમા ઘસી પાવા. (૫) વિષમજ્વર ઉપર :—કડવી કરમદીના મૂળ પાણીમા ઘસી અગે લેપ કરવો (૬) શોફોદર ઉપર :—કડવી કરમદીના મૂળ ગોમૂત્રમા ઘસી પાવા.

૯૩ કરિયાતું (પાન કરિયાતું) —સં કરિયાતક, બૂનિબ કાં પાલેકિરાઈત, ફૂલકિરા-

ધત. હિંં ભૂચિરાયતા, ભૂચિરેતા. કં નેલબેષુ ઉરકિરિયાત બંં ભૂચિરાતા. મં કિરાઈત, ભૂઈ-
નિંબ તં નેલાનેસુ તાં નિલબેષુ, વેરકિરિયાત તું મેલકિગિયાતુ. મલાં નિલવેષુ. કાં નનિ-
હાદ. અં કરષુઝ, આરિરા ઇં ચિરેટા. લાં ચ્વટિઆ ચિવેટા.

કરિયાતાની બે જાતો છે : એક દેશી કરિયાતું (મીઠું કરિયાતું) અને બીજું નેપાળી કરિયાતું. મીઠા કરિયાતાને લેટિનમાં સ્વટિયા આગસ્ટિકેલિયા કહે છે નેપાળી કરિયાતું વધારે ગુણુદાયક છે. તેની સાથે મીઠા કરિયાતાની ઝૂડીઓ મેળવી આપે છે. મીઠા કરિયાતાની ડાડી કાપવાથી તેમાં ગાભો દેખતો નથી, તેમ જ તે કડવું પણ હોતું નથી. કરિયાતાના છોડ નાના, હાથ દોઢ હાથ બિયા હોય છે. એના પાદડા નાનાસરખા લંઘાઈ પડતા હોય છે. કરિયાતું આ દેશમાં બગીચા વગેરે સ્થળે થાય છે. કાખળીવાળું નેપાળી કરિયાતું એ નેપાળ તરફથી કલકત્તાના માર્ગે મુંબઈ આવે છે. એ બહુ જ કડવું છે. એને પણ કરિયાતું કહે છે. કરિયાતું—વાતુલ, કડવું, વણુરોપણુ, સારક, શીતળ, પથ્થકર, લઘુ અને રક્ષ છે એ તૃપા, કફ, પિત્ત, તાવ, કાઠ, ખરજ, ચોળે, કૃમિ, સન્નિ-
પાતજવર, દાહ, શળ, પ્રમેહ, વણુ, શ્વાસ, કાશ, પ્રદર, શોષ, અર્શ અને અરુચિનો નાશ કરે છે નેપાળી કરિયાતું—કાઈક ઉણુ, યોગવાહક, લઘુ અને કડવું છે તે કફ, પિત્ત શોથ, રક્તરોગ, તૃપા અને જ્વર, એનો નાશ કરે છે. બાકીના ગુણુ પાન કરિયાતા જેવા છે ઉપયોગ—(૧)—આમવાત, જીર્ણજ્વર અને સર્વ પ્રકારના ગરમીના રોગ ઉપર :—રાત્રે ૩ માસા કરિયાતું બે તોલા પાણીમાં ભીજવી રાખી સવારે લૂગડાથી ગાળી તેમાં બે રતી કપૂર, બે રતી શિલાનિત, અર્ધો તોલો મધ, એ પ્રમાણે નાખી દરરોજ સેવન કરવાથી ૭ દિવસમાં ફાયદો આપ્યા વગર રહેતું નથી અને સર્વ રોગથી મુક્ત કરી સારી શક્તિ આપે છે, એ અનુલવસિદ્ધ છે. (૨) સાધારણુ સર્વ જ્વર ઉપર :—કરિયાતું, સૂઠ ને દીકામાળી, એનો અષ્ટમાશ કાઢો કરી રાખવો અને હમેશા સવારે, બપોરે અને સાંજે, એ પ્રમાણે ત્રણ વખત પાવો. (૩) નળવિકાર અને પેટના દુખાવા ઉપર :—કરિયાતાના લીલા પાદડા બારીક વાટી તેનો રસ કાઢવો. તેમાં મરી, સિંધાલૂણુ અથવા વરાગડું મીઠું અને થોડી હિંગ નાખી આપવું. એનાથી અજીર્ણ દૂર થાય છે. (૪) કંપારા ઉપર :—(એકાદ દિવસમાં પાચ-દશ વખત શરીરમાંથી સ્વાભાવિક થરથરાટ આવે તેનું કાગળુ અસ્થિગત જીર્ણજ્વર છે) નેપાળી કરિયાતું, સૂઠ, કફ, ખારેક અને કડાછાલ, એનો કાઢો કરી મધ નાખી આપવો. (૫) અમ્લપિત્ત ઉપર :—કરિયાતું અને લાગ, એનો કાઢો કરી તેમાં મધ નાખી આપવો. (૬) હરતાલના વિષ ઉપર :—કરિયાતાનો કાઢો આપવો.

૯૪ કરેણુ (કણેર)—સં કરવીર. મં કર્ણેર. હિંં કનેર. બંં કરવી કં કણિગિલ કણુગિલે તૈં કાનેરચેદુ ગનર. તાં અલારિ, કરવીર. મલાં કનાવિરં કાં ખરજેહરા. અં સુમુલ, હિમારદકલિ ઇં સ્વીટ સેન્ટેઝ ઓલિએન્ડર. લાં નિરિયમ ઓડોરમ.

આ ફૂલ-ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે એની જાંચાઈ શુમારે માથોડું બે માથોડા હોય છે. એમાં ઘોળી, રાતી, ગુલાબી અને પીળી એવી ચાર જાતિ છે. તેમાં ઘોળી કરેણુ ઔષધના કામમાં વધારે ગુણુવાહ છે. એના મૂળ ઘણા વિપારી છે. એના પાદડા લાંબા હોય છે ઝાડ પાસે સર્પ આવતો નથી એમ કહેવાય છે. ઘોળી કરેણુ—તીખી, કડવી, તૂરી, તીક્ષ્ણ, ઉણુવીર્ય અને ગ્રાહક છે, તથા મેહ, કૃમિ, કુષ્ઠ, વણુ, અર્શ અને વાયુનો નાશ કરે છે. ખાવામાં આવી હોય તો વિષ છે અને નેત્રોને હિતાવહ, લઘુ તથા વિપ, વિસ્કેટક, કુષ્ઠ, કૃમિ, કફ, વણુ, કફ, જ્વર તથા નેત્રરોગનો અને ઘોડાના ગ્રાણુનો નાશ કરે છે રાતી કરેણુ :—શોષક, તીખી, પાક વખતે કટુ અને લેપ કરવાથી કોઠનાશક છે. પાટલવણુ (ગુલાબી) કરેણુ :—મસ્તકશળ, કફ અને વાયુનો નાશ કરે છે. એના બીજ ગુણુ તથા પીળી અને કાળી કરેણુના ગુણુ ઘોળી કરેણુના જેવા છે મૂળની છાલની માત્રા કૃં રતીથી ૧ રતી છે ઉપયોગ—(૧) સર્પ, વીંછી વગેરેના વિષ ઉપર :—ઘોળી કરેણુના મૂળ ઘસી દશ ઉપર લેપ કરવો અથવા શક્તિ પ્રમાણે પીવા અથવા પાદડાનો રસ પી જવો, કદાપિ એ ઔષધથી ગ્લાનિ આવે તો ઘી પીવું (૨) સર્પદંશ ઉપર :—કરેણુના મૂળ ઘસી લેપ કરવો, એટલે અસાધ્ય પીડા પણ દૂર થાય છે. (૩) વિષમજ્વર ઉપર :—કરેણુના મૂળ રવિવારે કાને બાધવા. આ યોગ સર્વ પ્રકારના

જ્યર ઉપર પ્રશસ્ત છે (૪) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—કરેણુનાં મૂળ ઘસી તેના લેપ કરવો. (૫) રતવા ઉપર:—રાતી કરેણુના ફૂલ અને ચોખ્ખા સમભાગે લઈ રાત્રે ઠંડા પાણીમા પલાળી રાખીને તે વાસણુ ઉધાડું ગાખવું. ખીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે તે ચોખ્ખા અને ફૂલ એકત્ર વાટી લેપ કરવો. (૬) શિરોરોગ ઉપર:—ઘોળી કરેણુનાં સૂકા મૂળ લીસા પથ્થર ઉપર ઘસી મસ્તકના વેદના-યુક્ત ભાગ ઉપર ચોળવું. (૭) સર્પના વિષ ઉપર:—ઘોળી કરેણુના ફૂલ સૂકવી તેના સમભાગે કડક તળાકુ મસળી, તેમા એલચીદોડાની થોડી ભૂટ્ટી નાખી તે ચૂર્ણ વસ્ત્રગાળ કરી તપખીર પ્રમાણે સૂંધવું. (૮) વિસર્પરોગ ઉપર:—લાલ કરેણુના ફૂલ અને ચોખ્ખા સમભાગે લઈ રાત્રે ઠંડા પાણીમા ભીંજવવા. વાસણુનુ મો ખુલ્લું રાખવું. સવારે કાઢી પથ્થર પર વાટી વિસર્પ પર લગાડ-વાથી રોગ દૂર થાય છે. (૯) અર્ધાંગવાયુ અને પક્ષાઘાત ઉપર:—સફેદ કરેણુની જડની છાલ, સફેદ ચણોઢીની દાળ તથા કાળા ધતૂરાના પાન સર્વ સમભાગે લઈ પીસી કલ્ક કરવો; પછી ચારગણા પાણી તથા કલ્કની બરોબર તેલ મેળવી કલાઈવાળા વાસણુમા મદાગ્રિ પર પકાવવું પાણી બળી જાય ત્યારે ઉતારી કપડાથી ગાળી લેવું આ તેલની માલિશ કરવાથી અર્ધાંગવાયુ તથા પક્ષા ઘાત દૂર થાય છે (૧૦) નપુંસકપણુ ઉપર તિલ્લી:—સફેદ કરેણુની જડ, જાયફળ, અક્ષીણુ, ઇલાયચી અને શીમળાની છાલ, એ સર્વ સમભાગે લઈ ખાડી ચૂર્ણ કરી કપડાથી ગાળી લેવું. પછી ચૂર્ણથી અધું તલતું તેલ મેળવી ગરમ કરવું. ગરમ થયા પછી ઉતાગે ઠંડુ થયેલા શીશીમા ભરી રાખવું. મૂત્ર દ્રિયની નીચેનો તથા ઉપરનો ભાગ છોડી બાકીના ભાગમા એનો લેપ કરવાથી ત્રણ દિવસમા જગૃતિ આવે છે *

૯૫ કરંબળ—સં લવ્ય. બં ચાલતા મં કરંબળ. નેં રામકળ તાં તેં ઉલ્હલે. ડિલેનીઆ ઇડીકા કરંબળના ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એ ઝાડ કોકણુ પ્રાતમા પુષ્કળ થાય છે. એ ઝાડનાં પાદડા મોટા હોઈ હાથ-સવાહાથ લાખા થાય છે. એના ત્રણ પાદડા એકત્ર જોડવાથી એક મોટી પતરાળી તૈયાર થાય છે. ઉપયોગ-(૧) ગર્ભમાની ગરમીથી બાળકના અંગની ચામડી જાય છે તે ઉપર:—કરંબળની છાલનો રસ તોલા ૨, જાઈના પાલાનો રસ તોલા ૨, ઘોળા કાથો તોલા ૨, શંખજીરું તોલો ૧, સિદ્ધ માસા ૬, જોડીમધનો શીરો માસા ૬ અને ગાયનું માખણુ તોલા ૮; એ સર્વ એકત્ર ખરલ કરી તૈયાર થયા પછી આ ઔષધ કપાસના રૂથી બાળકના અંગે ચોપડવું, આ સતત ૩ દિવસ સુધી બે વાર ચોપડવું ચોથા દિવસે દૂધ અને ઘી એકત્ર કરી બાળકના અંગે ચોપડી રનાન કરાવવું. (૨) પગ વળે છે તેને માટે:—કરંબળની છાલનો રસ કાઢી તેમા કાળા મરી બારીક વાટી પગે લેપ કરવો અને ઉપર કરંબળના પાદડાં મૂકી તે ઉપર કપડાનું ઢાકણુ કરવું, એ પ્રમાણે એક બે વખત કરવું, એટલે ગુણ આવે છે (૩) અતિસાર ઉપર:—કરંબળની છાલ ઢીમા આપવી

૯૬ કલગારી—(દ્વિધિયો વજનાગ) સં કલિકારી, કલિહારી. મં કળલાવી, ચમેગડયા, ખજા નાગ, વાગયખકા. કોં કળવી, કલઈ રાં રાળ કરામણી. ગોમં વાગનાકટા, શિવશક્તિ. હિં કલિહારી કલિયારી, કલહંસ. બં વિપલાગલા, ઇસલાગલા કં રાડાગારી, લાગલિકે, કોળીકક્કનગિડ, કોલિકુટુમા. તું બલિપપુ. મલાં મેટોન્નિ, કાડલ તૈં અગ્નિશિખા લાગલી ઇં ઉલ્ક્સખેન લાં ગ્લોરિઓઝા સુપર્ખા.

* ડોક્ટર દેસાઈના મત મુજબ ઘોળી કરેણુની હૃદય પર ક્રિયા ડિજેસ્ટીસના જેવી પ્રબળ છે એ હૃદયને ઘાતક, શોથહર, ચર્મરોગનાશક અને બધા જીવો માટે ઝેર છે ઘોડાને માટે ઝેર હોવાથી આતુ નામ હયમારક છે નાની માત્રામા મૂળની છાલની ક્રિયા હૃદય પર પીળી કરેણુના જેવી થાય છે અર્થાત્ કરેણુ હૃદયખલ્લ છે પીળી કરેણુના કરતા સફેદ કરેણુ વિશેષ ઘાતક છે મૂળની છાલની માત્રા ૧ રતીથી ૧ રતી.

હૃદયરોગ અને હૃદયોદરમા કરેણુ આપવાથી પેગાળ થાય છે અને હૃદયોદરની વેદના ઓછી થાય છે ઔષધિ સર્વદા થોડી માત્રામા ભોજન કર્યા પછી આપવી જોઈએ માત્રા વધારે થવાથી શરીર ઠંડુ પડે છે, નાડીના ધબકારા એકંદ્ર ઓછા થઈ જાય છે, મરડો આવે છે અને હૃદય અને શ્વાસોચ્છવાસક્રિયા બધ થઈ જાય છે

કલગારીના છોડ પ્રથમ જાડા ઘાસના જેવા થઈ વેલી પ્રમાણે પ્રસરે છે. એનાં પાદડા આદાના પાદડા પ્રમાણે હોય છે એ બહુધા વડના આશયે થાય છે. કલગારીના જૂના છોડની જડખં કદળીના છોડ જેવડી થાય છે આ છોડ ઉનાળામાં સુકાઈ જાય છે. એનાં ફૂલોની પડીઓ લાખી હોઈ જસૂદીના ફૂલ જેવડી થાય છે. આ ફૂલ રાતા, પીળા, લગવા અને ઘોળા, એમ રંગબેરંગી હોય છે એ ફૂલના યોગથી ઝાડ દૂધથી શોભાવાળું દેખાય છે. એનો કંદ વિપારો છે. એને ગુજરાતીમાં દૂધિયો વછનાગ કહે છે મરાઠીમાં ‘ખડ્યાનાગ,’ ‘વાગચખડા’ અને કોંકણમાં, ‘કોઈ એને ‘કળઈ,’ ‘કળવી’ પણ કહે છે કલગારી—સારક, કડવી, તીખી, ખારી, પિત્તકર, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ તૂરી અને લઘુ છે, તથા કફ, વાયુ, કૃમિ, અસ્તિશૂળ. વિપ, કુષ્ઠ, અર્શ, કંક્રુ, વ્રણ, સોજો, ગોપ, શૂળ, શુષ્કગર્ભ અને ગર્ભનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) કાખામાંજરી (ખાંખલાઈ) અને વાળા માટે:—કલગારીનો કદ ઘસી ચોપડવો વાળો થવા માટે કે તરત જ આ ઉપાય કરવો. (૨) અપચી (ગંડમાળનો ભેદ) રોગ ઉપર:—કલગારીના કદનો કદક કરો તેમાં ચોગણુ તેલ અને તેલ જેટલો જ નગોડનો રસ નાખી તેલ સિદ્ધ કરી તેનું નરય કરવું અને લેપ પણ કરવો. (૩) વ્રણ ગંડમાળ, કાળપુળી અને ખદ ઉપર:—કલગારીનો કાદો ઘસી ચોપડવો. (૪) સુખે પ્રસવ થના માટે:—કલગારીનો કદ પાણીમાં ઘસી આપણા હાથે લેપ કરી જે જ્ઞાને દુખ થતું હોય તેના હાથને આપણા હાથનો સ્પર્શ કરવો. એટલે સત્વર પ્રસૂતિ થશે અથવા કલગારીના કદને તાતણે બાધી તે હાથેપગે બાધવો (૫) ઢોરોતું અંગ બહાર આવે છે તે ઉપર:—કલગારીનો પાલો હાથે ચોળી તે અંગ પાસે બને હાથ લાવવા એટલે અંગ અદર જાય છે ન જાય તો તે અંગને હાથનો સ્પર્શ કરવો અને જને હાથ મો આગળ લાવી દેખાડવા, એટલે અંગ અદર સ્થિર રહે છે પુનઃ બહાર આવતું નથી (૬) કમળા ઉપર:—કલગારીના પાદડાનું ચૂર્ણ છાશમાં આપવું. (૭) ચેનિશૂળ અને પુષ્પાવરોધ ઉપર:—કલગારી, અધાડો અથવા વૃંદાવની, એના મૂળ ચેનિમાં રાખવા. (૮) કર્ણકૃમિ (કાનમાં કૃમિ થાય છે તે) ઉપર:—કલગારીનો કાદો વાટી તેનો રસ કાનમાં નાખવો (૯) સર્પદંશ ઉપર:—કલગારીનો કદ પાણીમાં વાટી તેનું નરય આપવું (૧૦) ખરજવા ઉપર:—કલગારીના અને કડવીના કંદ ઘસી ૪-૫ દિવસ ચોપડવા. (૧૧) સોજા અને ગાંઠ વગેરે ઉપર:—કલગારીનો કાદો વાટીને બાધવો.

૯૭ કલૌજ જીરું—સં ઉપકૃતિકા મ કલૌજ. હિં કલૌજ, મગરેલા. કં કરિડોડું. રિગે. તૈં નલ્લાજરા કારા મલાં કરિચિરક ફાં શોનિઝ. શ્યાદાને અ હવતુસ સોદા. ઇં ર્મોલ ફેનલ કલાવર, નાઈજે સેટિવા. તાં કરું ચિરગમૂ તું કપ્પલ જરદારી.

કલૌજ જીરું પણ કાળીજરી પ્રમાણે જ હોય છે છોડ પણ તેવડા જ મોટા થાય છે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે, એ છોડ ખાગમાં વાવવાથી થાય છે. આ જીરું કડવું, તીખું, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, વૃષ્ય, અજીર્ણનાશક અને ગર્ભાશયને શુદ્ધ કરનાર છે, તેમ જ આશ્માનવાયુ, ગુલ્મ, રક્તપિત્ત, કૃમિ, પિત્ત, આમદોષ, વાયુ તથા શૂળનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) અજીર્ણ, અગ્નિમાંદ, આમ અને શૂળ ઉપર:—કલૌજ જીરોનો કાદો કરી તેમાં સંચળનું ચૂર્ણ નાખી આપવું *

* કલગારીનો વછનાગની વેલના સમાન વડના આકારનો છુપ થાય છે પાદડા કોપપુષ્પીના જેવા હોય છે ફૂલ લાલ પીળા મિશ્ર રંગના અત્યંત સુંદર હોય છે ફળ ત્રણ હાસના મરીના સમાન થાય છે એની અદર રાત્રી છાલવાળા ઈલાયચીના બીજ જેવા બીજ હોય છે. એની વેલની નીચે ગાંઠ હોય છે. એના ઉપરની છાલ પીળાશ પડતી હોય છે એ ગાંઠને દૂધિયો વછનાગ કહે છે. એમાં વિષ (ઝર) હોય છે. કલગારીની માત્રા ૧ થી ૨ રતીની છે ધીરે ધીરે માત્રા વધારી રાકાય છે કેટલાક કહે છે, કે ‘એ સાપના રાકડા સાથે થાય છે એના ફૂલમાં ત્રણ ચાર રંગ હોય છે અને એ ફૂલનો આકાર ધતૂરાના જેવો હોઈ તે કરતા મોટો હોય છે’

* ડોક્ટર દેસાઈના મત પ્રમાણે કલૌજ કડવી, સુગંધી, કોષ્ઠવાતશામક, દીપન, જ્વરહર, કૃમિદ્ર અને ધાવણ વધારનાર છે આનાથી ભૂખ લાગે છે, અન્ન પચે છે અને પેટમાં વાયુ થતો નથી તેલ અને ધી

૯૮ કસુખી (કસૂમ) —સં ૦ કં કુસુલ મં કરડઈ હિં ૦ કસૂમ, કર્. ૫ ૦ કુસુમ કં
કસુલ તાં એકરકુ તૈં લતરક, લક્ક, ખગારમ્ મલાં કયમપતર ફાં ગુલેમારકર, વૃખ્મકાયસા.
આં અખરીજ, હુલુલઅરકર ઇં મેફફલાવર લાં કાર્થેમસ, ટિકટોરિયમ

કસુખીનાં છોડ કમ્પૂર ઊંચા વધે છે એના પાદડા લાખા હોય છે તેને ખારીક કાતરા
હોય છે કસુખીને પીળા રંગના ફૂલ આવે છે. તેમા કેસર પ્રમાણે તવ હોય છે એ ફૂલમાથી મોટી
સોપારી જેવડું જીડવું આવે છે, તેને ડીંટું હોય છે એ જીડવામા કસુખીના દાણા હોય
છે, તેને કાખરા કહે છે એ છોડ અને જીડવા ઉપર કાટા હોય છે કસુખી દક્ષિણના ગામડામા
ઘણી જ પાકે છે કસુખીમા બે જાત છે એક કાટાવાળી અને બીજી કાટા વિનાની. કસુખીના
ફૂલો વીણી લઈ સૂકવે છે અને તેનો કસુખો કરે છે તેનો રંગમા ઉપયોગ થાય છે એ ફૂલો કાઢી
લેવાથી કસુખીનો પાક વધતો નથી કસુખીના બિયાનું તેલ કાઢે છે તે ખાવાના તથા બાળવાના
કામમા આવે છે ખોળ ઢોરાને ખાવા મૂકે છે. કુમળી કસુખીના પાલાની ભાજી પણ કરે છે કસુખી-
નું તેલ બળકર અને વીર્યવર્ધક છે કસુખી—વાતુલ, રક્ષ, વિદાહી અને તીખી છે, તથા મૂત્ર-
કૂચ, કફ અને ગ્લતપિત્તનો નાશ કરે છે કસુખીનાં ફૂલ—ગ્વાદુ, ત્રિદોષનાશક, ભેદક, રક્ષ, ઉષ્ણ,
પિત્તક, કેશર જનકારક, કફનાશક અને લઘુ છે. કસુખીના બીજ આતુલોમિક, મૂત્રલ અને બલ્ય છે.
કસુખીની ભાજી—મધુગ, નેત્ર, ઉષ્ણ, તીખી, અગ્નિદીપક, અતિ રુચિકર, રક્ષ, ગુરુ, સારક,
પિત્તકર, ખાટી તથા ગુદગેગકારક છે અને કફ, મળ, મૂત્ર તથા મેદનો નાશ કરે છે કસુખીનું
તેલ—ગળકર, ખારુ, કડવું વિદાહી, અચક્ષુષ્ય, ગુરુ, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, મલરતલક, કફપિત્તકારક,
ખાટું, ત્રિદોષકારક અને કૃમિ તથા વાયુનું નાશક છે

૯૯ કળથી—સં ૦ કલિન્ય મં કુળીય, હુલ્લગે દેં ૦ હુલ્લગે. હિં ૦ કુલથી ૫ ૦ કુલથ
કલાઈ કં હુલ્લગી તૈં વુજ્જુ વું કુકે તાં કોળુ મલાં કોળુ, મુતિરા ગોં કુલિથ ફાં
કિલ્લત, મુખ હિંદી અં હુલ્લગીલત. ઇં ૦ ફૂલાવડં ડોલિકોસ્ લાં ડોલિકોસ્ બાયકલોરમ્

જેમ તૃણધાન્યમા કોદળ કેવળ ગરીબ ધાન્ય છે, તેમ દ્વિલ ધાન્યમા કળથી છે એ ધાન્ય
સર્વત્ર થાય છે એના છોડ નાના હોય છે એની ઊંચાઈ એક હાથને શુમારે થાય છે. એ છોડની
આકૃતિ અને પાદડા કાઈકે અડદના પાદડાને મળતા આવે છે એની શિંગ કિચિત્ વાડી અને
ચપટી હોય છે. કળથીનો રંગ ગતો હોય છે જવલ્લે ક્વચિત્ કાળા અને ઘોળા રંગની પણ કળથી
થાય છે કળથી ઘોડાને અને દુગ્ધા ઢોગેને ખાવા મૂકે છે. કળથીને ઉઝાળી તેના ઉપરનું પાણી

પચાવવાની ગત્તિ વગે છે, આ ચામડી, રતન અને મૂત્રપિંડની મારકત બહાર નીકળે છે બહાર નીકળતી
વખતે એ સ્થાનને ઉત્તેજિત કરે છે, એટલે પરસેવો, પેશાબ અને ધાવણ વધે છે ગર્ભાગય પર આની પ્રત્યક્ષ
ઉત્તેજક ક્રિયા થાય છે ગર્ભાગયનો સક્રિય-વિકાસ બળપૂર્વક થાય છે એટલે ઋતુસ્થાવ સાફ થાય છે
કલોના ગર્ભાગય પર ઉત્તેજક ધર્મ એટલો જોરાવર છે કે કોઈ કોઈ વખત ગર્ભપાત કરાવી આપે છે
ગર્ભાગય પર આ ક્રિયા ૧-૨ તોલા આપવાથી થાય છે આનાથી શરીરમા ગરમી આવે છે અને નાડી
સુધરે છે માત્રા—ગાથી ૨ તોલા

ઉપયોગ—કલો જી સુવાવડમા અપાય છે આ એક જ ઔષધિથી ભૂખ લાગે છે ધી અને અનાજનું
સારી રીતે પાચન થાય છે ઉર્ધ્વાયુ અને કમરનું દર્દ ઓછું થાય છે પેશાબ સાફ આવે છે ધાવણ
વધારે આવે છે આની સાથે સુગંધી મસાલાની ચીજો મેળવી આપવાથી ગુણ વધારે થાય છે આની સાથે
ચિત્રકમૂળ (થોડા પ્રમાણમા) આપી શકાય છે પીડિતાતર્વમા કલો જી ગુણકારક છે રેચક ઔષધિની સાથે
કલો જી આપવાથી મરડો આવતો નથી કલો જીના સેવનથી ગોળ કૃમિ પડે છે —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

x કસુખીના છોડ ઘઉંના વાવેતર પછી વવાય છે જ્યારે ખેતરમાની લીનારા ઘઉંના વાવેતરને પણ
લાચક રહેતી નથી, ત્યારે એવા ઘઉંવાળા ખેતરમા કિંવા ખેતરના શેઠા ઉપર એને વાવવામા આવે છે
એના કાખરા (બીજ) જેખાવમા કપાસના બીજ(કપાસિયા)ના જેવા જ હોય છે એમા તેલનો ભાગ વિશેષ
હોય છે, તેથી ધાત્રી લોકો એના તેલનો ભોળ બીજ તેલમા કરે છે અથવા એની સાથે તલ કે સરસવને
ભેળીને પીલે છે દુગ્ધા ઢોરને એ કાતરા ખાડીને ખવડાવવાથી દૂધનો અને ધીનો વધારો કપાસિયા તથા
ગવાર કરતા પણ વિશેષ થાય છે

કાઢી તેનો સાર કરે છે, તેને 'ઠાઠ' કહે છે. ઘણું કરી રોગી માણસને આ પ્રકારના સાર સાથે ભાત ખાવા આપે છે. કળથી—મધુર, તીક્ષ્ણ, રક્તપિત્તકારક, સારક, વર્મને શોષણ કરનાર, ઉષ્ણ, પાકકાળે ખાટી, તીખી તથા વિદાહી, તૂરી, પિત્તકર અને લઘુ છે; હેડકી, કફ, શ્વાસ, કાસ, વાત, અશ્મરી, દષ્ટિરોગ, પીનસ, આનાહ, શુક્ર, ગુલ્મ, અર્શ, જ્વર, મેદ, કૃમિ તથા સોમનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) વાયુનો વિકાર ન થવાને :—કળથીનો કાઢો કરી પાવો, એટલે રોગી માણસને વાયુનો વિકાર થતો નથી (૨) ગંડમાલા ઉપર :—કળથી અને મરીનો કાઢો પાવો (૩) અતિ-સાર ઉપર :—કળથીના છોડ કૂટી તેનો રસ તોલો ૧ અને કાથો ૦૧ તોલો. એ એકત્ર કરી દિવસમા ત્રણ વેળા પાવો. (૪) પરસેવો બંધ થવા માટે :—ગેદલી કળથીનો લોટ શરીરે ચોળવો (૫) ઉરમાંથી અને પેટમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર :—પાણે કળથી બાફવી તેમા પાચ લિલામાના કકડા કરી નાખવા અને તે ક્વાથ પ્રત્યેક દિવસે પાવો (૬) શૂળ ઉપર :—કળથીનો કાઢો કરી હિંગ, બીડલોણ અને સૂઠ એનું ચૂર્ણ નાખી પાવો (૭) મૂતરખંડા (પથરી) ઉપર :—કળથીનો કાઢો, સરપ ખાનુ ચૂર્ણ અને સિધવ ૨ માસા નાખી પાવો. (૮) કફ ઓછો કરાવવા માટે :—કળથીનો ક્વાથ આપવાથી ઉધરસ, પ્રદર અને આખના રોગમા લાલ થાય છે. કફ ઓછો થાય છે અને મેદ પણ ઘટે છે

૧૦૦ કંકોડી (કંકોલી) —સ ૦ કર્કોટકી. મ ૦ કર્કોલી, કંકેલી, કાકલી. હિં ૦ એખસા, ક કોડા. બ ૦ કાકરોલ કા ૦ મહુવાગલ, માડાહાગલ, કચી, કર્કોટકી તૈ ૦ આગાકર. તા ૦ ધંગાર-વલ્લી. તુ ૦ કાડક ચાલા મલા ૦ વેંપાવલ લા ૦ મોમોડિકાડાયોઈકા

કંકોડીના વેલા ચોમાસામા રાનમા થાય છે એ વાડના આશ્રયે ગહે છે. એનો વેલો પાચ-દશ હાથ લાંબો પ્રસરે છે. એના કાદા જમીનમા થાય છે. વરસાદ પડ્યો એટલે તેને અંકુર કૂટી તેના વેલા થાય છે એ વેલાને અષાઢ મહિનાના અરસામા ફળો આવે છે. આ ફળો રંગે લીલા હોઈ તે ઉપર સુરેખ કાટા હોય છે એનું શાક સારુ થાય છે આ શાક પચકર છતાં સ્વાદિષ્ટ છે, જે ક કોડીના વેલાને ફક્ત ફૂલો જ આવે છે પણ ફળ આવતા નથી, તે વેલાને 'વાંઝણી ક કોડી' (સ ૦ વધ્યા કર્કોટકી હિં ૦ વીઝખખસ, બનકકોડા, બાઝ કકોડા બ ૦ તિતક કરોલ, તિતકાકડી, મ ૦ બાઝકર્કોલી. ક ૦ બ એમહુવાગલ તા ૦ પલુપ દો-કુલુંગ લા ૦ મોમોડિકા ડાયોઈકામેલ) કહે છે ક કોડીમા નર અને માદાફૂલની વેલ અલગ અલગ થાય છે. નફૂલવાળી વેલને વાંઝણી કંકોડી કહે છે ક કોડીના વેલા ઘણું કરી કુંગરાળ જમીનમા થાય છે. કંકોડી—રુચિકર, તીખી, અમ્લિદીપક કડવી અને ગરમ છે. તથા વાયુ, કફ વિષ અને પિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ—મધુર, લઘુ, પાકકાળે તીખા તથા અમ્લિદીપક છે, તેમ જ ગુલ્મ, શૂળ, પિત્ત, ત્રિદોષ, કફ, કુષ્ઠ, ઉધરસ, મેહ, દમ, જ્વર, કિલાસકુષ્ઠ, લાલાસાવ, અરુચિ અને હૃદરોગનો નાશ કરે છે. એના પાંદડાં—રુચિકર, વૃધ્ધ અને ત્રિદોષનાશક છે, તથા કૃમિ, જ્વર, ક્ષમ, દમ, ઉધરસ, હેડકી અને અંશનો નાશ કરે છે એનો કંદ—મધમા મગ્તકરોગ ઉપર પ્રશસ્ત છે. માત્રા-૦૧ થી ૧૧૧ તોલા સુધી સાકર સાથે આપવી. માત્રા વધારે આપવાથી બિલટો થાય છે. વાંઝણી કંકોડી—કડવી, તીખી ઉષ્ણ, રસાયણ અને શોધન છે ઉપયોગ—(૧) પક્ષી(ગરોળી)ના વિષ ઉપર :—ક કોડીના કાંદા પાણીમા ઘસીને સાત દિવસ આપવા. (૨) મૂત્રકૃંછૂ તથા ઘાત પડે છે તે ઉપર :—વાંઝણી કંકોડીનો કાદો એક તોલો મધ સાથે આપવો (૩) આગી મણિયારીના વિષ ઉપર :—વાંઝણી ક કોડીનો કાદો મધમાં ઘસી અ જન કરવું અથવા તે કાદો ઘસી પી જવો (૪) સ્તનરોગ ઉપર :—વાંઝણી ક કોડીના મૂળ ગરમ પાણીમા ઘસી લેપ કરવો. (૫) સર્પના વિષ ઉપર :—વાંઝણી ક કોડીનો કાદો પાણીમા ઘસી પાવો અને લેપ કરવો. એટલે સર્પ, વીંછી, બિલાડી, ઉદર, એના વિષ બિતરે છે; અથવા વાંઝણી કંકોડીના કાદાને બકરીના મૂત્રની ભાવના આપવી અને તે કાજમાં વાટી તેનું નરય આપવું એટલે વિષ બિતરશે. (૬) સર્પ વિષાર ઉપર :—વાંઝણી ક કોડીના કાદા

× પિવડાવવા પહેલા તથા પછી અકેક તોલો ધી ચટાડવું જોઈએ, કે જેથી લિલામા ગળાને લાગી નુકસાન કરવાનો ભય ન રહે

અને ધંતૂરાના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમા ઘસી પીવા અને ૩ ખ ઉપર ચોપડવા (૭) વીંછીના વિષ ઉપર :—વાઝણી ક કોડીના કાદા અને કાળા કાળાની રૂ ખો પાણીમા ઘસી દંશ ઉપર લેપ કરવો. (૮) ઉકાણું (પાકે નહિ તેવાં ગૂમડાં) ઉપર :—ક કોડીના કાદા, કડવી ધ્રુવરણીના મૂળ અને કવંડળીના મૂળ, એ ત્રણે કંડા પાણીમા ઘસી વારંવાર લેપ કરવો (૯) રક્તાશી ઉપર :—ક કોડીના કંદનુ ચૂર્ણ આપવું (૧૦) અપસ્માર ઉપર :—વાઝણી ક કોડીના મૂળ ઘીમા ઘસી તેમા સાકર નાખી તેનું નરય આપવું. (૧૧) વાતજ મસ્તકશૂળ ઉપર :—ક કોડીના કાદો મધમા ઘસી લેપ કરવો (૧૨) ખરોળ ઉપર :—રવિવારે ક કોડીના કાદા લાવી રોગી પાસે તે ચૂલા ઉપર બંધાવવા જેમ જેમ સુકાશે તેમ તેમ પાનથરી (ખરોળ) પણ ગળી જશે

૧૦૧ કંચનાર—સંઠ કાચનાર (કોવિદા) કાંઠ કારલ તાં શેમાદારે, શિવબુ માદિરે. મલાં કોવિદાર. મં કાચન હિં કચનર બં કાચન. કં કાચાલે, કચનર. તેં દેવકાચન લાં બોહિનિયા વેરિએગેટા

આ વૃક્ષ ઘણુ જ મોટું થાય છે * એ ઘણે ભાગે આશીદ્રા (આશેત્રી) જેવુ દેખાય છે. એના પાદડા આશીદ્રાના પાદડા જેવા જ હોય છે, પરંતુ આશીદ્રાના પાદડા કરતા આ પાદડા મોટાં અને પાતળા હોય છે. એમા ધોળો, કાળો અને પીળો, એવી ત્રણ જાતિ છે. એના ફૂલની સાધારણ સુવાસ આવે છે. એને ચપટી શિકેકાર્થ જેવી શિંગો આવે છે એના લાકડાનો રંગ રાતો હોય છે અને એ રંગના કામમા આવે છે એ લાકડા ઘણા ચીકણા હોય છે, માટે એની લાકડીઓ કરે છે. રાતો કંચનાર—શીતળ, સારક, અગ્નિદીપક, તૂરો અને ગ્રાહક છે તે કફ, પિત્ત, મળ, કૃમિ, ગંડમાળ, રક્તપિત્ત, કાઠ, વાયુ તથા ગુદબ્ધશનો નાશ કરે છે. એના ફૂલ શીતળ, તૂરો, રુક્ષ, ગ્રાહક, મધુર અને લઘુ છે, તથા પિત્તક્ષય, પ્રદર, ઉધરસ અને રક્તવિકારનો નાશ કરે છે ધોળો કંચનાર—ગ્રાહક, તૂરો, મધુર, રુચિકર અને રક્ષ છે. તે દમ, ઉધરસ, પિત્ત, રક્તવિકાર, ક્ષત તથા પ્રદનો નાશ કરે છે પીળો કંચનાર—ગ્રાહક, દીપક, મળુરોપણુ તથા તૂરો છે, અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) ગંડમાળ ઉપર :—ક ચનારની જાલ ચોખાના ધોવરામણમા ઘસી તે ર થી ૪ તોલા પર્યંત આપવી, અથવા ક ચનારના જાલના કાઠામા સૂઈતું ચૂર્ણ નાખી ૪૨ દિવસ સુધી આપવું (૨) કંઈથી થયેલા વાળા ઉપર :—ક ચનારની જાલના કંઈકનો લેપ કરવો. (૩) દાહ ઉપર :—કંચનારની જાલનો રસ જરાતુ ચૂર્ણ અને કપૂર નાખી આપવો (૪) ગંડમાળા દુઝવા માટે—ક ચનારના શૂળ, ચિત્રકમૂળ અને અરડૂસી, એ સર્વને પાણીમા વાટી સાત દિવસ લેપ કરવાથી, સર્વ દોષથી થયેલી ગંડમાળા દૂટે છે. આ લેપ દ્રાક્ષા ઉપર પણ કરવો

૧૦૨ કાકડાશીંગી—સંઠ કકંટશીંગી. મં કાકડશીંગી. હિં બં કાકડાશીંગી લાં પેરેટશિયા ધટેગિરિમા. કં તેં કકંટશીંગી.

કાકડાશીંગીના વૃક્ષ હિમાલય પર્વત ઉપર થાય છે. * એ વૃક્ષોના ડાળાને કીડની કૃતિએ ઉત્પન્ન થયેલો રસ જામી તેની ફલાકાર ગ્રંથિ થાય છે, તેને 'કાકડાશીંગી' કહે છે. કાકડાશીંગી—કડવી, ઉષ્ણ, તૂરી અને જડ છે એ વાયુ, ઉચકી તથા અતિસારનો નાશ કરનારી, બાળકોને હિંતકારક અને દમ, ઉધરસ, રક્તદોષ, પિત્ત, જ્વર, કફ, ક્ષય, હિંમા, ઉર્ધ્વવાત, કૃમિ, તૃષા, ક્ષત-

* ક ચનારના વૃક્ષના પાન એક એક ગાખામા બળ્બે જોડાયેલા હોય છે ક ચનારની કળીઓનું ગાક અને રાચતુ ઘણુ સ્વાસ્થિ અને છે એને હોળી પછી પુષ્પ આવે છે અને આગરે ત્રણ માસ સુધી રહે છે પાન હથેળી જેટલા પહોળા હોય છે, પુસ્તકના પાનાની માફક બળ્બે પાન જોડાયેલા હોઈ એ પાનની ગડી કુર્ચ પછી લગલગ આકાગ લળગાળ જેવો દેખાય છે જે વૃક્ષને કિરમજી રંગના ફૂલ આવે છે તેને કોવિદાર અને સંદ્રફ ફૂલવાળાને કાચનાર કહે છે

+ ભાવપ્રકાશના દીકાર લાલા ગાલિઆમજી લખે છે કે, કાકડાશીંગીના વૃક્ષ જિયાપોતાના વૃક્ષ સમાન હોય છે એની ફૂલી પોકલ થાય છે એ ફૂલીને કાકડાશીંગી કહે છે, પણ તે ખરી કાકડાશીંગી નથી

ક્ષય અને અરુચિનો નાશ કરે છે x ઉપયોગ—(૧) ખાળકોની ઉધરસ, જવર અને ઊલટી ઉપર શૂંઘ્યાદિ ચૂર્ણ—કાકડાશી ગી, નાગરમેય અને અતિવિપનુ ચૂર્ણ મધમા આપવું. (૨) ખાળકોની ઉધરસ ઉપર—કાકડાશી ગી અને મૂળના ખીજ એનું ચૂર્ણ ઘી અને મધમા આપવું. (૩) અતિસાર ઉપર—કાકડાશી ગીનું ચૂર્ણ દોઢ માસો મધમા આપવું.

૧૦૩ કાકડી—સં કર્કટી. મં કાકડી હિંં કાકડી, કકડી, ખીરાકકડી. બંં કાકડ, વડ-કાકડ. કં મુળસવતિ ઉડિયા-કૂટી, કાકડી નેં નકદોષ, ફાસકાયા. ફાં ખ્યાટન્નબ. અં ફિરસાક-દમ. ઇં કુકુબર લાં કુકુ સેટિવસ કુકુ મિસ યુટિલિમિમમ્

કાકડીના વેલા હોય છે ખીરુ. કાકડી ચીલકુ ઇત્યાદિ ફળો એક જાતના છે તેમાં થોડો ફેર હોય છે સર્વમા કાકડી સારી લાગે છે કાકડીના સ્પાદી, સાતપાની, તરકાકડી અને નારંગી, એવી જાતિઓ છે. કાકડીનું શાક, રાયતુ અને વડી થાય છે કાકડીને છોલી ઊલી ચીરી તેમા મરીની ભૂંડી અને મીઠું નાખી ચોળી, તેમાનું પાણી કાઢી નાખ્યા પછી ખાવાથી સારી લાગે છે. કાકડી ઠંડી છે ઘણી ખાવાથી બાધક છે પલાળી ટૂં પેલી કણુકમા કાકડીનું પાણી પડે તો તે ચીટપાણું નકિ જેવું રહે છે. આ મોટો ચમત્કાર છે કાકડી—મધુર, શીત, રુચિકર, લઘુ, મૂત્રલ, જાલને ઠેકાણે તીખી, કડવી, પાચક, અગ્નિદીપક, અવૃષ્ય અને ગ્રાહિણી છે, તથા મૂત્રરોધ, અશ્મરી, મૂત્ર-કૃચ્છ્ર, વમન, દાહ અને શ્રમનો નાશ કરે છે. એ પાકવાથી ગ્નદોષકર, ઉષ્ણ અને બલકર છે. ઉપયોગ—(૧) મૂત્રાઘાત ઉપર—કાકડીના ખી ૧ તોલો વાટી પાશેર પાણીમા નાખી ઉકાળી પાવા અથવા કાકડીના ખી, જીરુ અને સાકર એ પાણીમા નાખી આપવા (૨) ગુડધી (ગોઠણનું દરદ) અને માડ (વાયુનો સોજો) થયાં હોય તે ઉપર—કાકડીને લગાર ફૂટી ગરમ કરી બાધવી. કિંવા કાકડીની જાડી જાલ બાધવી અને ઉપર કપડાનું આચ્છાદન કરવું. એ પ્રમાણે ૨-૩ દિવસ કરવું. (૩) મઠ ઉપર ઉતાર—કાકડી ખાવી એટલે તત્કાળ દારૂનો મદ ઉતરશે. (૪) પથરી ઉપર—કાકડીના ખી અને કબૂતગની હગાર, એ ચોખાના ધોવરામણમા વાટી આપવા. (૫) ગલગંડ ઉપર—જૂની કાકડીના રસમા બિડલોણ અને સિધવ નાખી નરય કરવું. (૬) ઘોળા સ્થાવ (પ્રદર) ઉપર—કાકડીના બિયામાનું મગજ એક તોલા અને ઘોળી કમળની કળીઓ ૧ તોલો ખારીક વાટી તેમા જરાની અને ખડીસાકરની ભૂંડી નાખી તે સાત દિવસ આપવું. (૭) ગરમી ઉપર—કાકડી ચીરી તેમા ખડીસાકરની ભૂંડી નાખી તે સાત દિવસ આપવું. (૮) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર—કાકડીના બિયામાનો મગજ, જેઠીમધ અને દારહળદરનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણમા આપવું (૯) મૂત્રરેચન માટે—અચ્છેર દૂધમા પાણી મિશ્ર કરી કાકડીનાં ખી ૦૧ તોલો અને સુરોખાર દોઢ માસો આ બન્ને એકત્ર ખારીક વાટી કાલવવા તથા ઊલા ઊલા એકદમ પીવું અને ફરતા રહેવું એના યોગથી મૂત્રાગયમાનો ગરમી નીકળી જાય છે અને પ્રમેહ વગેરે વિકાર દૂર થાય છે. (૧૦) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર—કાકડીના ખી, ગુલાબકળી અને ઘોળા કમળની કળી એકત્ર વાટી વસ્ત્રગાળ પાણી કરી તેમા સાકર નાખી પીવા આપવું. (૧૧) શીતજ્વર ઉપર—કાકડી+ખાઈ ઉપર ખાટી જાશ પીવી તથા શેક કરવો, કિંવા તડકામા ઓઢીને બેસવું; એટલે સર્વાંગે પરસેવો આવે છે અને શીતજ્વર નાશ પામે છે

x પ્રાચીન આયુર્વેદ ગ્રંથોમા કાકડાશી ગીને પૌષ્ટિક, કંકને કાઠનાર તથા ઉધરસ, શ્વાસ, તાવ, અરુચિ અને પેટના દરદોનો નાશ કરનાર લખેલ છે મુસલમાન ગ્રંથકારો એને ગરમ, ખુશ્ક અને મુખ્ય કરીને ખાળકોની છાતીના નૂના દરદોમા તેમ જ અભૂર્ણની ઊલટી અને ઝાડાની ખીમારીમા ઉપયોગી ગણે છે અને એટલા માટે તાવમા એનો ઉપયોગ કરવાનું કહે છે ચરકસંહિતામા ઉધરસની નાગક અને હેરકી બધ કરનારી કહી છે સુશ્રુતમા જ્વન, પૌષ્ટિક, ખંહણ અને પિત્તશોષિતના ચક્રતાને નારાકર્તા માની છે

શુબરાતી અમૃતસાગરમા એને જ ગલી ઉરડાના ફૂલ માન્યા છે, પણ એ વાસ્તવિક નથી, કારણ કે એ તો ગાધીઓ અને અત્તરવાળાઓ ઠગવાને માટે ઉરડાની છાલને કાકડાશીગીના બદલે આપે છે વાસ્તવિક રીતે એ કાકડાશી ગી નથી

+ આ ઉપાય કરતી વખતે દેગકાળ અને દંદની સ્થિતિનો ખરાબર વિચાર કરવો ગુલાબકળીવાળી દવાને માટે પણ એમ જ સમજવું, કારણ કે કોઈ વખતે એથી ભય કર જુલાબ લાગે છે

૧૦૪ કાળુ—સં ૦ કાળુતક, અગ્નિદૃત. હિં ૦ હિન્જલી બદામી કં ૦ ગેર મલાં ચુમાક તેં
છડિમામિ. હિં ૦ તાં મુદિરિકે લેં એનેકાડિઅપ્ આકિમડેન્ટલ

આ આડ આકિકા ખંડમા અને હિંદુસ્તાનમા થાય છે મલખાર, ગોમાતક અને કણ્ઠાટક વગેરે
ઠેકાણે એ આડની સમૃદ્ધિ ધણી છે. એની ઊંચાઈ સામાન્ય હોય છે આ આડો રાનમાં અને કુગરમા
ધણે લાગે હોય છે એમા ધોળી અને કાળી એવી બે જાત છે એ આડથી વટેમાગુ લોકોને આરામ
મળે છે તે એવી રીતે કે રસ્તે ચાલતા ચાકે એટલે અપોરે એ આડની છાયામા જર્મ ખેસે છે અને તેના
કળો ખાઈ પોતાની ખરી ભૂખ શમાવે છે કાળુના કળ કામળ હોય છે અને તેની આગળ તેના
ખી હોય છે તેની છાલ કઠણ હોય છે અને અંદર લિલામા જેવી ચીકાશ હોય છે તે શરીરે લાગી
હોય તો ઊડી નીકળે (જીરે) છે છાલની અંદર જે ગોળો હોય છે તેને કાભૂ (ગોળો) કહે છે
આ ગોળો સ્વાદિષ્ટ લાગે છે પગંતુ ઘણા ખાધા હોય તો તેથી વિકૃતિ (વિકાર) થાય છે જે દેશમાં
કાળુના આડ થતા નથી ત્યાં તે વેચાવા જાય છે કાળુના પાકલા ફળો ખાવાના ઉપયોગમા જાય
છે સુકાયેલા બિયા સાકરના પાકમા નાખી હલાવી તેની મીઠાઈ કરે છે કાળુના બિયાનુ દૂધ વહા-
ણુના તળિયાને ચોપડે છે તેથી તેને પાણીથી હરકત થતી નથી કાળુના પાકા ફળ નળવિકારનાશક
છે કાળુ—તૂરુ, મધુર, ઉષ્ણ, લઘુ અને ધાતુવર્ધક છે એ વાયુ, કફ, ગુલ્મ. જ્વર, કૃમિ, પ્રણુ,
અગ્નિમાઘ, કોઠ, શ્વેત કોઠ, સંગ્રહણી, અર્શ અને આનાહનો નાશ કરે છે ઉપયોગ :—(૧)
પગે એસાર થાય (વરસાદના પાણીથી ચામડી ગળી જાય) તે ઉપર :—કાળુના બિયાનુ
દૂધ ચોપડવુ (૨) ઢોરોને ‘ લાગ ’ નામે એક પ્રકારનો ઉપદ્રવ થાય છે, તેથી કરી પગ
સૂજી તેનાથી ચલાતું નથી તે ઉપર :—કાળુનુ દૂધ ચોપડવુ એટલે ગુણુ આવે છે (૩)
મણિયારીના વિષ ઉપર :—લેનારની શક્તિ પ્રમાણે કાળુની છાલનો રસ પાશેરથી અચ્છેર પર્યંત
પાઈને ઉપર ધરોનો રસ આપવો એટલે વિષ ઊતરશે ઘણુ વ્યાકુળ થવાય તો તે જ રસ તાળવાને
ઘસવો અને દાત ખૂલ્યા પછી પાછો પાવો (૪) બદ જલદી ફટવાને માટે :—કાળુનો ગર
કાચો તથા તિવરના ફળ ઠંડા પાણીમા એકત્ર ઘસી લેપ કરવો. એથી ગાઠ ફટે છે (૫) નળવિકાર
ઉપર :—નિત્ય પ્રાત કાળે કાળુના પાકલા ડીટા રૂખ સુદ્ધા કાપી, મરી અને મીઠુ નાખી ત્રણ
અગર ચાર દિવસ ખાવા.

૧૦૫ કાતરવેલ—એને ‘ કાતરી ’ પણ કહે છે. એના વેલા હોય છે. કાતરવેલના પાના
કાતર નિર્ચુ ડીના જેવા હોય છે. એ વેલા આડ ઉપર ઘણા હોય છે. કાતર નિર્ચુ ડીના પાદડાની
ઉગ્ર વાસ આવે છે તેવી એની આવતી નથી ગુણુમા એ ઘણી ઠંડી છે. ઉપયોગ—(૧) ગરમી
ઉપર :—કાતરવેલના મૂળિયા ફૂટી તેનું આશરે છ માસા ચૂર્ણ જૂના ગોળમા રોજ બે વખત
૭ દિવસ આપવું.

૧૦૬ કાનફોડી (ફટાકડી)—સં ૦ કણ્ઠસ્કોટા. મં ૦ કાનફોડા, કાનફૂટી, કપાલકોડી. કં ૦ કન-
કપાળ ફોડી બં ૦ કાનફોડી, કાનછિડા. વં ૦ ડોકસા ફોડી. કં ૦ હિડિબિડીકે, બેક્કીનતરકુગિડ.
ઇં ૦ હાટપી. લે. કાર્ડિઓસ્પર્મમ્ હેલિક્કેલમ્

કપાળ ફોડીની વેલ દેશમા પ્રસિદ્ધ છે એના ફળ ફૂગા જેવા થાય છે. એ બાળકો કપાળમા
મારે છે. એટલે ફટ અવાજ થાય છે ભીન પર ચિત્રકાર વેલ કાઢે છે તે પ્રમાણે કાનફોડીના પાન
કાત્રાદાર હોઈને ત્રણ ત્રણ સાથે હોય છે. એનો ગુણુ તીખો, કડવો, શીતળ અને વિષ, ગ્રહ, ભૂત,
એનો નાશ કરનાર છે. મૂળ દીપન, રેચન, અને વામક, પાન રેચક, વામક અને આર્તવજનક માત્રા-
ખાનનો સ્વરસ ૨-૩ ઔંસ *

* આ ગ્રંથની સાત આવૃત્તિઓમા કાનફોડીના નામથી તલવણું વર્ણન અપાયુ હતુ એ દેખીતી
ભૂલ મરાડી વનોપધિગુણાદર્શ ભાગ ૪ થાના પૃષ્ઠ ૧ ની પંક્તિ ૧૩ માં ૨ તિળવણુ સાથે (કાનફોડી)
(સં ૦ કણ્ઠસ્કોટા) એટલું વધારી આગળથી થવા પામી છે, એમ શ્રી પદેજના બહુત્તિવદ્ નં ૪૯ અને
૧૨૭ થી જણાઈ આવતા તેને તલવણુ તરીકે સુધારી, કાનફોડીનું વર્ણન ઉક્ત નિર્વંદના નં ૪૯ ની ટીપણી
અને તેમના જ વનોપધિગુણાદર્શ નામના ગ્રંથમા નં ૪૯ થી દાખલ કરવામા આવ્યુ છે કાનફોડીના પાન
ત્રણ ધય મોટા અને બીજ કાળા રંગના અડદ જેવડા હોય છે —પ્રો. ડો.

૧૦૭ કાફી (બુદ્ધ) — ઇં કોફી હિં મં કાફી બં કોફી. લાં કેફિઆ એરેગિકા.

અરબસ્તાન, હિંદુસ્તાન, હિંદી મહાસાગરમાના ખેટ અને વેન્ટ ઇડિઝ ખેટોમા એ છોડ ઘણા થાય છે. એ છોડ ત્રણુયાર હાથ ઊંચા વધે છે, અધિક વનવાથી તે ઊખડી પડે છે. એ છોડોનો રંગ ઘણો લીલો હોય છે તથા ફાલે છે તે વેળાએ આ છોડના ફૂલ ઘોળી ચંબેલી જેવા હોય છે અને તેની વાસ મધુર આવે છે, પરંતુ તે ઘણી વખત ટકતી નથી ફૂલ આવ્યા પછી આઠ મહિને કાફીના ફળ પાકી તૈયાર થાય છે. એ ફળ લગારેક લાગ્યા હોય છે અને તેનો રંગ પાકવા આવે ત્યારે રાતો ધાય છે ફળ પાકે એટલે બુદ્ધ કાઢી મુકવે છે. અકેકા ફળણા ઘણુ કરીને બબ્બે બુદ્ધ હોય છે અને અકેકા આડ ઉપર શુમારે અઠેર ફળ ઉત્પન્ન થાય છે. એને કોઈ 'કાફી' અને કોઈ 'કાવો' એમ કહે છે આર્ય અને મોગલ લોકોમા કાફી પીવાની રીત ઘણી છે. કાફી તૈયાર કરવાની કૃતિ એવી છે કે, તેને પહેલા ઘીમા શેડી ખાડે છે, પછી તે ચા પ્રમાણે તૈયાર કરી તેમા દૂધ અને સાકર નાખી પીએ છે. કાફીનો ગુણ એવો છે કે, તે પીવાથી શરીરમાની સુસ્તી અને આળસ જઈ રક્તવૃદ્ધિ થાય છે. જગરણ થાય તોપણ તેના ચોગથી અન્નપાયન થઈ ઉપદ્રવ થતો નથી. હિંદુ લોકોમા અહીં કાફી પીવાનો પરિપાઠ પડેલો છે; પરંતુ ચા અને કાફી એ ગરમ હોવાથી આ ઉષ્ણ હવામા આપણા લોકોને તે નિત્ય પીવી કદી પણ હિતકારક નથી; માટે જરૂર પડે તો કદી કદી કાફીનું સેવન કરવું, પણ નિત્ય સેવન કરવું નહિ

કાફીના પાન જવરમ્, બીજ હૃદયબ્ધ્ય હૃદયોત્તેજક, નાડીને ઉત્તેજના આપનાર, જ્ઞાનતત્ત્વ-સંસ્થાને ઉત્તેજક, મૂત્રજનન અને જીવનવિનિમયક્રિયાશોધક છે. માત્રા-પાનનો ાથી ાા તોલાનો ક્વાથ તાવ પર અપાય છે. બીજનો ઉપયોગ પાયનશક્તિ અને જીવનવિનિમયક્રિયા નબળી પડે તથા એક પ્રકારના લાલ ક્ષાર વૃક્ષોમાં લેગા થાય છે, એવા વાનરક્ત આદિ રોગમા હિતકર છે.

૧૦૮ કાયફળ — સં કટફળ મં કુલા કાયફળ. હિં કાયફળ. બં કટફળ, કાયજાલં કં કિશિવની ઈપેશમારા, દદાલક, ગફાદ. તું કદલ તૈં શાપરવુંડમ. મલાં પિલં, આલ. ફાં દારશીશયાન અં ઉદુલખર્કં. લાં માયરિકા નેગી

કાયફળના આડ કોકણમા પ્રસિદ્ધ છે. એના પાદડા લાળા હોય છે. તે પતરાળા કરવાના ઉપ-યોગમા આવે છે. એના ફળ બીલાની પેઠે ગોળ હોય છે. xએમા ઘોળી અને કાળી એવી બે જાતિ છે એની જાલના બધ સારા થાય છે રાત્રી કાયફળનું આડ ઔષધમા ઘણું ઉપયોગી છે. એની જાલને કાયફળ કહે છે. કાયફળ — તીખુ, ઉષ્ણ, તૂરુ તથા ગ્રાહક છે અને વાત, પિત્ત, જવરદાહ, કફ, રક્તાતિસાર, ચોનિદોષ, વિષ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ (૧) — સાપના વિષ ઉપર : — રાત્રી કાયફળના આડની જાલનો રસ પાશેર અને થોડો કાળી વેલનો રસ કાઢી બંને એકત્ર કરી તેમા મરીની ભૂટી નાખી પાવું. ઉતાર — કાળી તુલસીનો રસ પાવો. (૨) ઉધરસ ઉપર : — કાયફળની આડની જાલનો રસ મધમા એકત્ર કરી સાન દિવસ સુધી પાવો (૩) લૂખ ઉપર : — કાયફળની જાલનો રસ સાકર નાખી પાવો (૪) દમ ઉપર : — કાયફળના આડની જાલના રસમા રાઈ વાટી પાવી. (૫) ધાતુપરમિયા ઉપર : — કાયફળના આડની જાલનો અને નાળિયેરનો રસ એકત્ર કરી ૭ દિવસ સુધી પાવો (૬) અંગ દાઝયું હોય તો : — રાત્રી કાયફળના આડની જાલનો રસ ચોપડવો (૭) મરડી ઉપર : — કાયફળ ઘસી પાવું (૮) અતિસાર ઉપર : — કાયફળના આડની જાલનો કાઢો કરી પાવો (૯) મસ્તકશૂળ ઉપર : — કાયફળની ભૂટી નાકે સૂઘવી. (૧૦) ત્રણશુદ્ધિ માટે : — કાયફળના આડની જાલનો કાઢો કરી તેથી ત્રણ ઘોવો. (૧૧) દંતરોગ ઉપર : — કાયફળના આડની જાલનો કાઢો કરી તેના કોગળા કરવા, એટલે દંતશૂળ બધ થઈ દાંત

* કાયફળના ફળ નયકળ જેવા જ હોય છે નયકળની ઉપર જાલ હોય છે તે પ્રમાણે કાયફળના ફળ પર જાલ હોય છે ફળ પણ લગભગ નયકળ જેવું જ હોય છે કાયફળનો રસ અથવા ક્વાથ પીધા પહેલાં તથા પછી થોડું મધ ચાટવું, કાગળ કે કાયફળ ગળાને તથા ઉપજિલ્લાને લાગી નય તો નુકસાન પહોંચે છે. ઔષધિમા બહુધા એની જાલ જ વપરાય છે. જોકે તે ફળ નથી, તથાપિ તે કાયફળના નામથી જ ઝોળખાય છે એની માત્રા ૧ અથવા ૨ માસા છે. અનુપાન આદાનો રસ અને મધ

મજબૂત થાય છે -

૧૦૯ કારિંદા—કારિંદાના વેલા હોય છે. એને ‘કારાદા’ પણ કહે છે. કારિંદાના પાદડા કિંચિત્ ગોળ હોઈ કોનાના પાદડા કરતા બમણા મોટા હોય છે એનો વેલો મેડી (બે મજલા) જેટલો જાયો વધે છે. એની વૃદ્ધિ એટલી જલદી થાય છે કે તે એક દિવસમા હાથ દોઢ હાથ વધે છે એ વેલાને દોઢ દોઢ વેતના અતરે ગાઠો હોય છે, ત્યાં પાદડા આવે છે. તે ગાઠ ઉપર ફણુગો ફૂટી તેના ફાટા પ્રસરે છે તે ગાઠની નીચેની બાજુએ અણી આવી તેને નાના કારિંદા લાગે છે તે વધી શુમારે ફેરી જેવડા મોટા થાય છે વેલો સુકાયો એટલે તેને લઈ લે છે અને મૂળ જે જમીનમા લાગેલાં હોય છે તે ખોદીને કાઢી લે છે કારિંદામા મીઠી અને કડવી એવી બે ભૂતિ છે મીઠા કારિંદાની જાલ કાળી હોય છે અને કડવાની જાલ કુમળાપણુમા ધોળી હોય છે જૂનું થયા પછી એમા કાઈ ફેર દેખાતો નથી. કડવા કારિંદા કોકણુમાના રાનમા ચોમાસામા આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે મીઠાં કારિંદા માફીને અથવા એના બાકળા કરીને ખાય છે એ ઉપવાસને માટે ફરાળના ઉપયોગમા આવે છે. એની ખીંગ, છૂદો, ચીરીઓ વગેરે પદાર્થ કરે છે એનો સ્વાદ સારો હોય છે કડવા કારિંદા ખાવાથી ફેર (ચક્કર), જલદી વગેરે ઉપદ્રવ થાય છે, તથાપિ ગરીબ લોકો તે લાવીને ખાય છે અને તેથી ઉપદ્રવ થાય નહિ તે માટે એવી રીત કરે છે કે તેને છોલી તેની પાતળી ચીરી કરે છે અને તેને રાખ ચોળી તેને પાણીમા ધોઈ પછી એક વખત સ્વચ્છ પાણીમા ધોઈ તાપમાં સૂકવે છે અને પછી તેલમા તળીને ખાય છે. આ તળેલી ચીરો ધોળી—શુભ્ર-ધોખીએ કપડાની વાળેલી ગડીના જેવી દેખાય છે. ઉપયોગ—(૧) મુખપાક ઉપર :—કારિંદાનો સૂકવેલો પાલો અને કોળાની સૂકવેલી જાલનું ધૂમ્રપાન કરાવવું. (૨) મૂળ વ્યાધિ ઉપર :—કારિંદા બાફી ઉપલી જાલ કાઢી નાખી અદગ્ના મગજમા ખડી સાકરની ભૂટ્ટી અને ગાયનું ઘી, એ બન્ને પદાર્થ કારિંદાના મગજથી બમણા નાખી, તેનું પણ સારું મર્દન કરી નાની ફેરી જેવડી ગોળી રી ખાવી. એ પ્રમાણે ગુણુ આવે ત્યાં સુધી સતત ઔષધ આપવું, એટલે રોગ જતો રહી ધાતુવૃદ્ધિ થઈ શરીર પુષ્ટ થશે. (૩) ઉપદેશ ઉપર :—કડવા કારિંદાનો જમીનમાનો પાચ વર્ષ કરતા અધિક વખતનો કદ લાવી, તે ઉપરના મૂળ અને કાળી જાલ છોલી નાખવી, પછી સૂકવી ચૂણું કરી રાખવું આ ચૂણું પ્રતિદિવસ પ્રાતઃકાળે અને સાંયકાળે ગાયનું તાણું દૂધ પાશેર લઈ તેમા ચાર માસા નાખવું તથા જીરાની ભૂટ્ટી ૪ ગુણ અને ખડીસાકરની ભૂટ્ટી બે તોલા નાખી ખાવું (૪) પેટપીડા તથા અતિસાર ઉપર :—ઉપર કહેલા કડવા કારિંદાનું ચૂણું ઘીમા મેળવી ગોળી કરી આપવું. (૫) રક્તાતિસાર ઉપર :—કડવું કારિંદુ બાફી છોલી બારીક વાટવું પછી તેમા જીરાની ભૂટ્ટી અને ઝીણી ખાંડ તથા ઘી નાખી આપવું

૧૧૦ કારિવણુ—(ખડભરામી, ખડખાહી) સં લઘુ-ખાહી, મહૂકપણી. મં કરિવણુ, ખહી, એકપાની હિંમ વગલી, ખહમાકુટ્ટી, ચરેલી બં યુલકુડિ. થાલકુડિ. કં ઓદેલગ. તાં વધારી તૈં ખાહીએકુ તું તિમારે મલાં મુતલ કાં જનરવ ઇં ઇડિયન પેનિવટ. લેં હાઈ-ફોકોટિલ એશિઆટિકા.

આ વનસ્પતિ વેલા પ્રમાણે વધે છે અને તે પાણીવાળી જમીનમા બાર મહિના સુધી રહે છે.

— મૂર્છા તેમ જ મૃગી (ટેકર-વાઈ)ની બેહોશી ઉપર કાયકળની જાલનું વસગાળ ચૂણું બે રતી લઈ નાકમા ભૂગળી વડે ફૂંકવાથી તે મસ્તકમા જઈ તરત બેહોશી મટાડે છે

કાયકળનો ઉપયોગ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમા કકપ્રધાન રોગો પર વધારે થાય છે શ્વાસરોગ પર કવાથ આપવાથી ગભરામણુ ઓછી થાય છે હૃદયરોગમા આકરો અને શ્વાસ આછો કરાવવા માટે કાયકળ અપાય છે તાવમા કાયકળ આપવાથી પરસેવો આવે છે, વેદના ઓછી થાય છે, શિરદર્દ દૂર થાય છે, છાતીમા કફ હોય તો તે ઢીલો થઈને જલદી પડવા માડે છે

* આ પ્રસર ભૂતિની વનસ્પતિ ઉદરકનીન મળતી હોવાથી લોકો એને નામે ઉદરકની વાપરે છે, પણ એ ભૂલ છે ખડભરામીના સ્વરસની માત્રા ૨ માસની છે પ્રતિનિધિ તજ છે એની શાંતિ સુખડ અને શુલાળજળ છે કારિવણુ કુષ્ઠ, પ્રણુશોધન, પ્રણુરોપણુ, મૂત્રજનન, સ્તન્યશોધક, સગ્રાહક, બલ્ય અને રસાયન

અને બાગમા અને ઘેર પણ ફૂડામા વવાય છે. લઘુ બ્રાહ્મીના પાદડા ઉદરના કાન પ્રમાણે હોય છે. એ પાદડા બે આગળ પહોળા હોય છે આ વનરપતિ ફૂડામા વાવવાથી મૂળ ફાટી તેનો ઘણો જ વિસ્તાર થાય છે એના પાદડાની ચટણી પણ કરે છે બ્રાહ્મી પ્રમાણે જ એના ગુણ હોય છે. ઉપયોગ—(૧) ભમરી (ચક્કર) આવે છે તેને માટે :—લઘુ બ્રાહ્મીના પાદડાનો રસ મન્ટકે ચોળવો. (૨) નાના બાળકોનો શબ્દોચાર સ્પષ્ટ થવા માટે :—નિત્ય પ્રાતઃકાળે લઘુ બ્રાહ્મીના તાન્ન પાદડા ખાવા આપવા, એટલે જિહ્વાનુ જડવ કમી થઈ વર્ણોચાર સ્પષ્ટ થવા માટે છે. (૩) પિત્તાપરમાર ઉપર :—લઘુ બ્રાહ્મીના પાદડાનો રસ અને ઘી એકત્ર કરી ઉકાળી, ઘી સિદ્ધ કરવું અને તેનું સેવન કરવું (૪) ઉષ્ણતા અને ગરમી (લૂખ લાગવી) તે ઉપર :—લઘુ બ્રાહ્મીના પાલાનો રસ જીરું અને ખડીસાકર નાખી આપવો અને ફૂટી ઉપર લઘુ બ્રાહ્મીના રસમા કપડું લીજવી ગડી વાળી મૂકવું આખોમા ગરમી હોય તો આ રસ તાળવે ચોપડવો. (૫) ગરમીથી બાળકોના અંગમાં ગાંઠો થાય છે તે ઉપર :—લઘુ બ્રાહ્મીનો રસ અને કદબની છાલનો રસ કાઢી તેમા ગાયનું ઘી અને શખજીરું નાખી ખરલ કરી શરીરે ચોપડવું (૬) સોજા ઉપર :—લઘુ બ્રાહ્મીના પાલાનો લેપ કરવો (૭) બાળકોના આંતર ઉપર :—લઘુ બ્રાહ્મીના પાલાનો રસ આપવો (૮) બાળકોના તૃષાના આબર ઉપર :—લઘુ બ્રાહ્મીના પાલાનો રસ કાઢી તેમા જીરાની ભૂકી અને ખાડ નાખી આપવો (૯) ઉન્માદ અને ચિત્તભ્રમ અપરમાર ઉપર :—લઘુ બ્રાહ્મીનો રસ ૧ તોલો લઈ તેમા કુલી જનનુ તથા અક્કલગરાનું ચૂર્ણ ૩ માસા અને તેટલું જ મધ નાખી દરરોજ બે વખત આપતા જવું એ વનરપતિ એ રોગ ઉપર અત્યંત પ્રશસ્ત છે. (૧૦) શીતળાના આબર ઉપર :—લઘુ બ્રાહ્મીનો રસ અથવા ટાકાની ભાજનો રસ મધમા આપવો.

૧૧૧ કારેલી—સં કારવલી મં કારલી કોં કારેલી કં હાગલકાયિ, મિડિગાયિ તાં કલકોડિ, પાગલ. તું કયાલા મલાં કેપાવળિજ, પાવલ, ઓરિયા શલરા. અં કિરસા ઉલ્-હિમાર ફાં કરિલાહ હિં કરૈલા બં કરલા. તૈં કરીલા, કાકરકાયા. લાં મોમોડીકા ચારે દિયા ઇં હેચરીમોડીકા

કારેલીના વેલા હોય છે. જે ફળો આવે છે તેને ‘કારેલા’ કહે છે કારેલા ઘણા કડવા હોય છે લોકો એનું શાક ઘણી પ્રીતિથી ખાય છે કારેલા સાધારણ રીતે વેતલર લાખા હોય છે. એમા ઘોળા અને લીલી એવી બે જાતિ છે લઘુ કારેલાં—અતિ કડવા, અગ્નિદીપક, લઘુ, ગરમ, શીત, ભેદક, સ્વાદુ અને પથ્યકર છે. તે અરુચિ, કફ, વાયુ, રક્તદોષ, જ્વર, કૃમિ, પિત્ત, પાકુ તથા કોઠનો નાશ કરે છે. મોટાં કારેલાં—તીખટ, કડવા, અગ્નિદીપક, અવૃથ્ય, ભેદક, રુચિકર, ખારા, લઘુ, વાતલ અને પિત્તનાશક છે, તથા રક્તરોગ, પાકુ, અરુચિ, કફ, શ્વાસ, વ્રણ, કાસ, કૃમિ, કોઠરોગ, કુષ્ઠ, જ્વર, પ્રમેહ, આધ્માન અને કમળાનો નાશ કરે છે પાન-ડીટડા સહિત કોમળ પાન કદુ, પૌષ્ટિક, મૂત્રજનન, વામક અને રેચક છે. કોઈ વખતે ઊલટી અને દસ્ત બહુ જ થાય છે. માત્રા-ડીટડા સહિત પાનનો રસ ૧ થી ૨ ડ્રામ મોટા માણસને માટે. બાળકને ૦૧ થી ૧ ડ્રામ. ઉપયોગ—(૧) પિત્તનો વિકાર થયો હોય તો :—કારેલીના પાદડાનો રસ આપવો, એટલે વમન થઈ પિત્ત પડશે. ઊલટી ન થાય તો એક કિવા બે રેચ થઈ પિત્ત નાશ થાય છે ઉતાર—ઘી અને ભાત. (૨) શીતપૂર્વક કફપિત્ત જ્વર ઉપર :—કારેલીના પાદડાનો રસ જીરું નાખી આપવો. (૩) રતાંધળાપણા ઉપર :—કારેલીના પાદડાના રસમા મરી ઘસી તેનું સાયકાળે અંજન કરવું. જેથી ૩ દિવસમા ગુણ આવે છે. (૪) પારો શરીરમાં ફૂટી નીકળ્યો હોય તો :—કારેલીના મૂળ પાણીમા ઘસી પાવા. (૫) બાળકોનું પેટ ચડે તે ઉપર :—કારેલીના પાદડાનો રસ ૧ પૈસાભાર કાઢી તેમા થોડી હળદર નાખી પાવો, એટલે ઊલટી અને મળશુદ્ધિ થઈ પેટ સાફ થશે. (૬) વિપુચિકા (કોગળિયા) ઉપર :—કારેલીનો રસ તલના તેલ સાથે આપવો. (૭) રક્તાશિ

છે. મોટી માત્રામાં કેફ લાવે છે, જેથી ચક્કર આવવા, માથું દુખવું, એ લક્ષણ જણાય છે આની જિયા ચામડી પર ખાસ થાય છે આનું તેલ ચામડીમાથી બહાર નીકળે છે, ત્યારે તેને ઉત્તેજન આપે છે એટલા માટે ઉપદગની બીજી અવસ્થા ગડમાળા અને શ્વેતકુષ્ઠ પર વપરાય છે

ઉપર :—કારેલીનાં પાદડાનો રસ અથવા ફળોનો રસ નાના ચમચાલાર કાઢી સાકરમાં આપવો. (૮) મૂત્રાઘાત ઉપર :—કારેલીના પાલાનો રસ નવટાક કાઢી તેમાં હિંગ ૧ ચૈસાલાર નાખી આપવો. (૯) બાળકોના પેટમાંના ભાર ઉપર :—કારેલીના પાદડા, અરડૂસીના પાદડા, પાંદલા નાગરવેલના (ખાવાના) પાન અને જળુની છાલ, એનો એકત્ર રસ કાઢી તેમાં વેપ ૬ (ધોડાવજ) ઘસી પાવું. ૭ દિવસ પથ્ય પાળવું. (૧૦) જંતુ ઉપર :—કારેલીના પાદડાનો અથવા ફળોનો રસ આપવો.

૧૧૨ કાચળે—એ ઝાડ ગોમાતક પ્રાતમા માથોડું-દોઢ માથોડું જીરુ થાય છે, તેને આમલી જેવા પાંદડાં હોઈ લીલા વટાણા જેવડા જળલી રંગના ગોળ ફળો આવે છે તે બાળકો ખાય છે.

૧૧૩ કાસ (કાંસડો)—સંઠ કાંડેશ, કાંશ. હિંઠ કાસ. મંઠ કાસ, કાસેકસાડ બંઠ કશે. કંઠ કાજલુ, ગલગિનહુલુ તૈઠ રેલુ લાંઠ સેકહરમ મ્પોન્ટેન્યમ્.

કાસને મરાઠીમાં 'કસાડ' પણ કહે છે. કાસના બરના જેવા ખેટા હોય છે, એનો ટટી બનાવવામાં ઉપયોગ થાય છે. એને 'કાસે ગવત' એમ પણ કહે છે. એના ખી આકારમાં કરડીના જેવા અને સફેદ તથા કઠણ હોય છે કાસ—તર્પણ, શીત, રુચિકર, બળકારક, મધુર, વૃધ્ય કડવો, પાકકાળે મધુર, સારક અને રિનઝ છે, તથા પિત્ત, દાહ, મૂત્રકૃચ્છ, ક્ષય, મૂત્રાશ્મરી, રક્તદોષ, રક્તપિત્ત, ક્ષતક્ષય અને પિત્તગેગનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) મૂત્રકૃચ્છ, મૂત્રાશ્મરી ઉપર :—કાસના મૂળનો કાઢો મધ નાખી આપવો.

૧૧૪ કાસાળું—સંઠ કાસાળુ. મંઠ કાસાળુ, બળરે. હિંઠ કાસાળુ. કંઠ બાળરક્કાસ લેઠ એલોકસિઆ મેક્રાર્ધિઝા.

કાસાળુંમાં કાળી અને ઘોળી એવી બે જાતિ છે કાસાળુંના પાદડા અને ડીંટાં બળવીના કરતા મોટા હોય છે. કાસાળું—મીઠું, પથ્યકારક, દીપક તથા રુચિપ્રદ છે અને કફ તથા વાતનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) કાળપુળી (પાટું) ઉપર :—ઝાડ ઉપરના કાસાળુંના કાદા પાણીમાં ઘસી પાકા ઉપર લેપ કરવો. પથ્ય—મીઠું ખાવું નહિ (૨) ગાંઠિયો વાયુ એટલે અંગતું અકડાઈ જવું તે ઉપર :—કાળા કાસાળુંના કાદા અને બેદરીના વેલાના કાદા એ બંનેને એકત્ર કચરી તેની ચાર પોટલીઓ બાધવી અને તપાવેલા તવા ઉપર તે પોટલીઓ ગરમ કરી શોષાય તેટલો શરીરે શેક કરવો (૩) સંધિવાયુ ઉપર :—કાળા કાસાળુંનું ડીટું સાધારણ અગ્નિ ઉપર શેકી તેનો રસ છ માસા ગાયના દહીમાં નાખી ગરમ કરી ૭ દિવસ પીવો, એથી કફ અને લાળ નીકળી જશે ઉતાર—ઘી અને ભાત (૪) બદ્ધ જલદી ફૂટવા માટે :—જગલી કાસાળું કંડા પાણીમાં ઘસી તેના ટપકા કરવા અને તે સુકાયા પછી પુનઃ તે જ જગ્યા ઉપર તે જ ઔષધના ટપકા કરવા. એ પ્રમાણે ત્રણચાર વાર ટપકા કરવા, એટલે છિદ્ર થઈ દર્દ નીકળી જશે (૫) ઉદરરોગ ઉપર :—કાળા કાસાળુંનો કાદો ૧ તોલા જેટલો પીસી, કોપરાના રસમાં નાખી, થોડા ચોખ્ખા નાખી બાફીને ખીર કરવી અને તે ગોળ નાખી ખાવી આ ઔષધથી રોગ ફાટી મળ-માર્ગે રેચ થઈ પડે છે ઔષધ એક કિંવા બે દિવસ લેવું ઉતાર—ભાતની કાજીમાં ઘી નાખી પાવું, મોઢામાં ચેળ થાય તો કોકમના અથવા આમલીના પાણીના કાગળા કરવા (૬) ભ્રમ અને પિત્તવિકાર ઉપર :—કાળા કાસાળુંના ડીટા અગારામાં શેકી રસ કાઢવો અને પાચ શેર પર્યંત નાળિયેરનો રસ કાઢી તેમાં અર્ધાંશેર પર્યંત માલકાગણીના બિયા વાટી કાલવવા પછી તે સર્વ એકઠું કરી મદ અગ્નિ ઉપર બધું પાણી બળે ત્યાં સુધી ઉકાળવું ઉકાળવાથી ઉપર તેલ આવે છે, તે કાઢી લેવું એ તેલ આખ અને ગળાની નસ એ જગ્યાએ દિવસમાં બે વાર ચોળીને જીરવવું (૭) પાંડુરોગ ઉપર :—સમૂળ કાસાળું લઈ તેનું ૬ માસા ચૂર્ણ કરી દૂધમાં આપવું, (૮) જલોદર ઉપર :—કાસાળુંનો કાદો ૧ તોલા જાશમાં વાટી પાવો (૯) પડજીલ (ગળાનો કાકડો લાંબો કે ઢીલો થયો હોય તે) ઉપર :—કાસાળુંના ડીટાની ભસ્મ કરી લગાડવી, એટલે પડજીલ ઉપર ચડશે (૧૦) અનંતવાત-શિરોરોગ ઉપર :—કાળા કાસાળુંના કાદા પીસી તેની પોટલી કરવી અને તવા ઉપર ગરમ કરી માથે શેક કરવો અને છેલ્લો વાર પોટલીમાંનું ચૂર્ણ ગરમ કરી માથા ઉપર ભરી પાટો બાધવો. (૧૧) સર્વ પ્રકારના વાતવિકાર ઉપર :—કાસાળુંનો

કાઠો ૧ તોલો પીસી રસ કાઢી નાળિયેરનો રસ અને દ્વધ એમા ખીર કરી ખાવી; એટલે સર્વ પ્રકારના વાત અને ઉદરરોગ નાશ પામે છે. (૧૨) જંતુ (કૃમિ) ઉપર :—કાસાણુના કાઠાની ૨-૪ ગુળ રાખ મધમા અથવા પાણીમા આપવી -

૧૧૫ કાસુંદરો—સ ૦ કાસમર્દ. મ ૦ કાપવિદા. હિ ૦ કસોદી, અગોથ. બ ૦ કાલકામુંદા ૬૦ એલહુરી, અલવરી તે ૦ પેડિતાંગેક, કસવીદ્યેક મલા ૦ પોત્રાવીર તુ ૦ અનેટજંકુ. ઇ ૦ રાઉડ પોરેડ કેશિયા. લા ૦ કેસિયા સોફેરા (કાળો કાસુદરા), કેસિયા ઓકિસડેન્ટલિસ (સફેદ કાસુદરા),

આ છોડ કમરપૂર ઊંચો વધે છે આવળના પાદડા કરતા એના પાદડા ખારીક હોય છે, એને પીળા ફૂલો આવે છે અને શિંગો જાડી અને લાંબી આવે છે આ છોડ વાડની નજીકમા અને બીજી ખાલી જગ્યામા પુષ્કળ ઊગે છે કાસુંદરો—તીખો, કડવો, મધુર, ઉષ્ણ, સ્થિતર, પાચક, દીપક, કંઠશુદ્ધિકર, ગ્રાહી અને રક્ષ છે, તથા કફ, અજીર્ણ, વાયુ, કાસ, પિત્ત, વિષ, કૃમિ અને વિપૂચિકાનો નાશ કરે છે. એનાં પાંદડાં—પાકકાળે તીખા, વૃષ્ય, ઉષ્ણ અને લઘુ છે. તે દમ, ઉધરસ અને અરુચિનો નાશ કરે છે એનાં ફળ—કાસ, શ્વાસ અને ઊધ્વવાતનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) દાદર ઉપર.—કાસુદરાના મૂળ ઘસી ચોપડવા અથવા પાલાનો રસ લીંબુમા મેળવી ચોપડવો. (૨) ઉચકી અને શ્વાસ ઉપર :—કાસુદરાના પાદડાનો કાઠો આપવો. (૩) સોજા ઉપર :—કાસુદરાનો પાલો જકરીના દ્વધમા વાટી લેપ કરવો. (૪) પારાનો ઉતાર :—કાસુદરાના પાલાનો રસ કાઢી પાવો (૫) શીઘ્ર પ્રસૂતિ થવા માટે :—કાસુદરાના પાદડાનો રસ પાવો. (૬) બગઈ વગેરે કાનમાં ગયું હોય તો :—કાસુદરાનો રસ કાનમા પાડવો. (૭) દંડુ, કિટિલ અને કુષ્ટ ઉપર :—કાસુદરાના મૂળ કાજમા વાટી લેપ કરવો. (૮) લિલામો ઊઠે છે તે ઉપર :—કાસુદરાના પાદડા વાટી ચોપડવા x

૧૧૬ કાળા તલ—સ ૦ કૃષ્ણતિલ. મ ૦ કારળે. લે ૦ ગુઈ ઓટિકા એમોસિનિકા. આ એક ધાન્યની જાતિ હોવાથી 'કાળા તલ' નામ આપ્યું છે. એને 'પુરાસણી' પણ કહે છે. કાળા તલનો રોપો શુમારે દોઢ બે હાથ ઊંચો વધે છે. એને પોળા રંગના ફૂલો આવે છે. જે વખતે ફૂલો આવે છે તે વખતે દૂરથી એના ખેતરની શોભા ઘણી ચમત્કારિક દેખાય છે. એનો રંગ કાળો હોય છે એનું તેલ કાઢે છે, તે ખાળવાના તથા ખાવાના ઉપયોગમા આવે છે. એનો ખોળ ઢોરને ખવરાવે છે. ઉપયોગ—(૧) નેત્રરોગ ઉપર :—કાળા તલનું તાલુ તેલ સૂતી વખતે આખમા આજવું

૧૧૭ કાળા દાણા—સ ૦ નીલપુષ્પી, નીલકલ્પી. કૃષ્ણખીજ, હિ ૦ કાલદાના. મ ૦ કાળા

—ઠો દેસાઈના મત મુજબ કાસાણુનું મૂળ પચવામા હલકું, સ્નેહન, પૌષ્ટિક, મૂત્રજનન અને કાઈકે સારક છે ડી ઠાનો રસ રક્તસ ગ્રાહક અને વ્રણરોપણ છે માત્રા—મૂળનું ચૂર્ણ ૧ તોલો

ઉપયોગ—ડી ઠાનો પુટપાક કૃતિથી રસ કાઢી ખાળકના કાનમા ૧-૨ વાર નાખવાથી લોહી અને પર નીકળતું હોય, તો તે બધું થઈ જાય છે મૂળનું ચૂર્ણ ચોખાની સાથે ઉકાળી કપડાથી પાણી ગાળી લેવું. એ પાણી ૪થી ૨૦ આંસ સુધી પિવરાવવાથી જલોદર અને સર્વાંગરોગમા સારો લાભ પડે છે એ પાણી કાઈકે જાડું, કાઈકે દાહજનક, ખેસ્વાદુ હોય છે આ પાણી લેવાથી પેશાબમા મીઠાનું પ્રમાણ વધી જાય છે. મીઠું ગરીમથી ખહાર નીકળી જવાથી સોજે (અને ઉદરમા ગહેલું પાણી) ઓછું થઈ જાય છે શરીરમા મીઠું ભેગું થવાથી સોજે વાય છે એ સ પ્રાપ્તિ એલોપેથિક શાસ્ત્રે પણ સ્વીકાર કરેલ છે એટલા માટે જ મીઠું રોગરોગમા અપાતુ નથી

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

x કાસુદરાના ખીજનો રોટલો કરી તેનું એક પડ પકવી માથે બાધવાથી ખોડો મટે છે અને એના અડી પાદડાનો રસ નાના ખાળકને પાવાથી સસણી જલદી શાત થાય છે, એમ એક મહાત્માનું કહેવું છે

કાસુદરાના પાદડાનો રસ દુખતી આખમા નાખી તેનું જ પાદડું આખ ઉપર બાધવાથી માત્ર એક જ હપ્તે દુખતી આખ શાતિ પામે છે, એ અમારું પોતાનું જ અનુભવસિદ્ધ છે વેવના વેલાના પાનનો પણ દુખતી આખ ઉપર એવો જ ગુણ ગણાય છે નવા મત મુજબ કાસુદરો કફ, સ કોચવિકાસપ્રતિબંધક, સારક અને જરા મૂત્રજનન છે ખીજ જવરહર, કુષ્ઠ, મળહર, મૂત્રજનન, કુષ્ઠ અને બલ્ય પચાગ રચક છે માત્રા—પાનનું ચૂર્ણ ૪ માસા રોકેલા ખીજનો ઉપયોગ કોફી બનાવવા માટે થાય છે, પણ ખુદના જેટલો લાભ કાસુદરાથી થતો નથી

દાણા. ૫૦ નીલકલ્પી ઇંડ પેલબ્દુર્ધ પોમિયા. લાં ઈપોમીઆ હેરેશીઆ. અં હણુલ નીલ
કાળા દાણાની વેલ થાય છે, એ હિંદુસ્તાનમાં ઘણી જગ્યાએ થાય છે એની સળીઓ અને
કાળીઓના એના જ વેલાને ગોળાકાર આટા પડેલા હોય છે. સળીઓ અને કાળીઓ ગોળ હોઈ
તેના ઉપર ઝૂમખા આવે છે એના પાદડા કપાસના પાદડા જેવા, ત્રણ પાખડીઓમાં ખાયા પડેલા
હોય છે. તે પાદડા વેલીને એકનરે આવે છે એટલે વેલીની સળીઓની બંને બાજુએ સામસામા
પાદડા આવતાં નથી, પરંતુ એક બાજુએ એક પાન ખીજી બાજુએ તેના ઉપરના ભાગ ઉપર
ખીજી પાન એમ પાદડા હોય છે. એને ફિષ્કા કાળા રંગના ઘટ (ટકોરી) ના આકારના મોટાં
ફૂલો આવે છે એના ફળ નરમ હોઈ તેમાં ત્રણ ખડ હોય છે તેમાંથી નાના કાળા રંગના ખીજ
થાય છે તેને કાળા દાણા (બ્લેક સીડ) કહે છે ઔષધમાં એનો ઉપયોગ થાય છે કાળા દાણા
રેચક, રિનઘ, સોજો અને ઉદરરોગના નાશક, તાવ કાઢનાર અને અવજલ, મસ્તકરોગ, ઉદાવર્ત,
કફ અને મળમૂત્રાવરોધનો નાશ કરનાર છે. આ સર્વ ગુણો એના રેચક ગુણના જ અગભૂત
છે એનો રેચ ઘણો જ જલદી લાગુ પડીને તેનાથી કોઈ પણ પ્રકારનો વિકાર થવાની ધારતી નથી;
એટલે આની નેપાળા અથવા અગ્રેજી જલપના જેવી ક્રિયા થાય છે માત્ર એમાંના દોષો આ
કાળા દાણામાં નથી એ ઉત્તમ રેચક હોવાથી હાલમાં સરકારી દવાખાનામાંના ડોક્ટર લોકો એનો
સારો ઉપયોગ કરે છે કાળા દાણાના ખી ધીમાં તળી ચૂર્ણ કરી ૩ માસાથી ૬ માસા સુધી
બિના પાણી સાથે આપવા, એટલે બે જુલાબ સારા લાગે છે, ધીમાં ન તળે તોપણ ચાલે.

૧૧૮ કાળી ખજૂરી—આ એક કડવા લીમડાની જાતિનું ઝાડ છે એના ઝાડ સહ્યાદ્રિ
પર્વત ઉપર થાય છે. એનો પાંદડા એક ફૂટ લંબાઈના બે લાગવાળા હોય છે એના ફૂલ સફેદ
રંગના અને ઉગ્રગંધી હોય છે. કાળી ખજૂરીનું ફળ ખજૂરના આકારે હોઈ ઘણું કડવું હોય છે.
ઉપયોગ—(૧) પિત્ત પડવા માટે :—કાળી ખજૂરી ઘસી ચાટણુ આપવું. (૨) તાવના યોગે
જીભ બળતી હોય તે ઉપર તથા મુખપાક ઉપર :—કાળી ખજૂરી ઘસી ચોપડવી (૩)
કાનખજૂરો કરજો હોય તો :—કાળી ખજૂરી તેલમાં ઘસી લેપ કરવો (૪) પેટશૂળ ઉપર :—
કાળી ખજૂરી ઘસી પાવી

૧૧૯ કાળીજીરી (કડવી જીરી) —સં અરણ્યજીરક મં કડુકારેણ (જીરે) હિં કાલજીરા,
બનજીરા. કં કાડજીરે તાં કડુચિરાગં. તેં અડવીજીલાકરી. તું કાલાજીરં મલાં કાલાજીરાક.
વં કટુ જીરે. અં કમૂનજીરી, કમૂનરૂમી. ઈં પરપલ ફલોબેન લાં વરનોનિયા એ થેલમિંટીકા.

એના છોડ શુભારે બેત્રણ હાથ સુધી જાંચા વધે છે. એ સીધા વધે છે. એ છોડનો દાંડો
કિચિત્ ખારીક હોય છે એને જે જીંડવા આવે છે. તેનાં રૂઝામાં એ જીરું હોય છે, કાળીજીરી કૃમિ-
નાશક છે. કાળીજીરી—ઉષ્ણ, તૂરી, તીખી ને સ્તલક છે અને વાયુ, કફ તથા ત્રણનો નાશ કરે
છે. માત્રા ગાંધી ૧ તોલો; બાળક માટે પથી ૧૦ રતી કૃમિરોગ પર ઉપયોગ—(૧) મધમાખી-
ના વિષથી અંગ ઉપર ગાંઠ થઈ હોય તો :—કાળીજીરીનો પાલો ગરમ કરી, વિષવાળા
અંગ ઉપર પાટો બાધવો, અગર એનો જ રસ શરીરે ચોળવો (૨) નળ ફૂંદવા હોય તો :—
કાળીજીરી તોલો ૧, મરી તોલો ૧, એ બંને પાશેર પાણીમાં રાત્રે પલાળી રાખી બીજે દિવસે
સવારમાં તે પાણી ગાળી લઈ ઠીકરી ગરમ કરી જમકારી તે પાણી પાવું. (૩) કમળી ઉપર :—
કાળીજીરી પેસાભાર વાટી દરેક વખતે ઠંડા પાણી સાથે આપવી. (૪) બાળકોની સસણી ઉપર :—
કાળીજીરી ખાઈ તેનો કોગળો થોડી હળદર નાખી બાળકને પિવરાવવો (૫) ગલિણીના સોજા
ઉપર :—કાળીજીરી, જીરું અને કડુનો કાઢો આપવો. (૬) જંતુ (કૃમિ) ઉપર :—કાળીજીરીનું
ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું. (૭) શરીરમાં કોઈ પણ ઠેકાણે વાયુપીડા અગર પેટપીડા ઉપર :—
કાળીજીરીનું ખારીક ચૂર્ણ કરી આપવું અને ઉપર પાણીનો ઘૂંટડો પાવો. (૮) ખરજવા ઉપર :—
કાળીજીરી વાસણમાં ઘાલી બાળવી અને કાયલા જેવી કરવી. પછી તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી.
(૯) વાછડાંએને ધાવણ રોગ થાય તે ઉપર :—કાળીજીરીના પાલાનો રસ પાશેર સુધી કાઢી
તેમાં કાયકાનો ગર અને થોડી મરીની બૂટ્ટી નાખી આપવો, અથવા કાળીજીરી ૧ તોલો લઈ

કિચિત્ કૃતી તેનો કાઠો કરવો. તેમા કાચકાનો ગર અને ખેરની છાલ ધસી તે પાવો. (૧૦) બાળકોને કાંટા આવે છે તે ઉપર:—કાળીજીરી અને ખડીસાકર એનો કાટો કરી દિવસમા બે વખત, એ પ્રમાણે ૭ દિવસ આપવો. (૧૧) સર્વ જ્વર ઉપર:—માટીના વાસણુમા કાળીજીરી ત્રણ માસા નાખી અગ્નિ ઉપર મૂકવું અને તપી કૂટવા લાગે એટલે તેમા ૧૪ તોલા પાણી નાખી ઉકાળવું અને ૪ તોલા બાકી રહે ત્યા સુધી બાળી પછી થોડું મધ નાખી આપવું.

૧૨૦ કાળીવેલ—કાળીવેલ ઘણું કરીને વાડો ઉપર થાય છે. એના પાંદડાનો આકાર કાઈક એરડાના પાંદડા જેવો હોય છે. એ પાંદડા એરડાના પાંદડા કરતાં લાંબા હોય છે. ઉપયોગ—(૧) કણ્ઠુમૂળ, ખોડો, સ્તનરોગ અને રતવા ઉપર:—કાળીવેલના મૂળ ઠંડા પાણીમા ધસી લેપ કરવો (૨) કુરશાના વિષ ઉપર:—કાળીવેલના કુમળા પાંદડા અને રાતા કાચકળની છાલ એનો રસ શક્તિ પ્રમાણે આપવો. આ ઔષધ ત્રણ દિવસ દરરોજ બે વાર આપવું. ઉતાર—કાળી તુલસીનો અથવા રાતા અગથિયાનો રસ આપવો (૩) વિષથી સોજે આવ્યો હોય તો તે ઉપર:—કાળીવેલનો કાઠો કચરી બાધવો (૪) જી મારવા માટે:—કાળીવેલનાં પાંદડાના રસમા કપૂર નાખી ખરલ કરી તેમા પાણી નાખી ઘૂંટી તે મિશ્રણ રાત્રે સૂઈ રહેતી વેળાએ દેશમા ચોપડવું ઉપર કાળીવેલના પાંદડા બાધવા અને તે ઉપર ચોવડું વસ્ત્ર બાધવું; એટલે ખીજે દિવસે સવારે જી મરી જાય છે

૧૨૧ કાળો ઉમરડો (ઢેડ-ગાંડો-ઉંબર)—સં કૃષ્ણ (કાક) ઉદ્દુંબરિકા. મં કાળા બોખાડા ભુઈ ઉંબર હિંં કટુબરી, તટમિલા, ગોઉકુમરા. બં કુમુર, કાક કુમુર. કં કાકઅત્તિ કલતિ. તૈં કાકી, બાડુએટ્ટુ. તાં કાદાતી, તું કાદાઅત્તિમારા. મલાં કાદત્તિ. ક્ષાં અંછરેદસ્તી. અં તમબરી. ઇં ક્ષીગ ટ્રી, લાં કાઈકસ હિરિપડા.

કાળા ઉંબરાના આઠ ઘણા જ મોટા થાય છે મરાઠીમા એને ‘કાળો ઉંબર.’ ‘ભુઈદોડી,’ ‘ભુઈ ઉંબર’ ‘ગાઝા ઉંબર’ અને બોખાડા પણ કહે છે. એ આઠ ખોરેતી(જ ગલી ઉંબર)ના આઠ જેવા હોઈ એને ફળ પણ ખોરેતીના ફળો પ્રમાણે જ આવે છે. ખોરેતીના પાંદડાને ખાચો હોય છે, તેવો આ પાંદડાને હોતો નથી અને પાંદડા પણ મોટા હોઈ જરા ખરબચડા હોય છે આ આઠ કોકણુ પ્રાતમા પ્રસિદ્ધ છે કાળો ઉંબરો—શીત, કડવો, ખાટો, મલસ્તંભક, તીખો, તૂરો, ગ્રાહક તથા ઈંદ્રિયપ્રસાદક છે, અને ત્વગદોષ, કમળો, પિત્ત, રક્તપિત્ત, કફ, ઘોળો કોઢ, વ્રણ, પાકુરોગ, રક્તદોષ, સોજો, અર્શ અને બિધ્વંગત દોષનો નાશ કરે છે એનાં ફળો—મીઠા, તૂરો, શીતળ, વૃદ્ધિકારક, ગુરુ, ધાતુવૃદ્ધિકર, પાકકાળે મધુર, સ્નિગ્ધ, મલસ્તંભક, પૌષ્ટિક, ગ્રાહક તથા વાતકારક છે, અને કફ, રક્તવિકાર, દાહ તથા વિષદોષનો નાશ કરે છે. એની છાલ—અતિસારનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) કૂતરાના વિષ ઉપર:—કાળા ઉંબરાના મૂળ અને ધંતૂરાના ફળો ચોખાના ધોવરામણુમા વાટી પાવા. (૨) શોફેદર ઉપર:—કાળા ઉંબરાના ફળોનો રસ ૪ પૈસાભાર જીરાની ભૂકી નાખી પાવો અને ડૂંટી ઉપર લેપ કરવો. (૩) કફપ્રદર અને રક્તપ્રદર ઉપર:—કાળા ઉંબરાના ફળોનો રસ કાઢી મધમા પાવો. (૪) બદ, ગૂમડું વગેરેને પકવવા માટે:—કાળા ઉંબરાના લીલા ફળો લાવી બારીક વાટવા અને એક વાસણુમા નાખી તે ઉપર થોડું પાણી છાટવું તથા ખીજ એક વાસણુમા તે ફળો નાખી તેની અદર પાણી ભરી તે વાસણુ ઉપર ઢાકી સાધારણુ અગ્નિ ઉપર ગરમ કરવું. પછી તે ફળનો ગરમ સહેવાય એટલો પાટો બદ ઉપર બાધવો એ પ્રમાણે બે બે ઘડીએ તાજે ગરમ ગરમ પાટો બાધતા રહેવું એટલે બદ ત્વરિત પાકે છે. (૫) સોજા ઉપર:—કાળા ઉંબરાના મૂળ ધસી લેપ કરવો.

* નવા મત મુજબ કાળા ઉંબરડાના ફળ વામક અને વિરેચક છે એથી પિત્ત પડીને યકૃત હલકું થાય છે છાલ નિયતકાલિકજ્વરપ્રતિબંધક અને સ્તંભક છે નાના માત્રામા પૌષ્ટિક છે મોટી માત્રામા વમન-વિરેચન કરાવે છે માત્રા-ફળ ૦૫ થી ૧ નગ, છાલ ૨૦ થી ૩૦ રતી અનુપાન-બકરીના દૂધમા ઉકાળીને અપાય છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

૧૨૨ કાંકડ (કરપટા)—સં ૦ કકટક. મં ૦ કાકડ, કુકડ હિં ૦ કાકડ, ગંગેરુઆ. કં ૦ વાલિગે લાં ગેરુગા પિત્તેટા તેં ગરગ ચેદુ તાં કરિખેંબુ મરમ્ બં ૦ જૂમ

કાંકડનુ વૃક્ષ મોટું હોઈ તેના પાદડાં સાધારણ મોટાં લીમડા જેવા અને ફળ લાખાં હોય છે. કાંકડનુ ફળ આમળા જેવડું દેખાય છે; પરંતુ તેમાં આમળા જેવા મોટા ઠળિયા હોતા નથી. તેમાં બેત્રણ નાનાં ળિયાં હોય છે. આ ફળો જેઠ મહિનાના અરસામાં આવે છે તે રચિકર અને પિત્ત-શામક છે. એનુ અથાણું સારું થાય છે આ ફળો જૂના થવાથી ઉપયોગમાં આવતા નથી. મોટા કાંકડનાં ફળ—તૂરાં, અગ્નિદીપક, ખાટા, શીતળ, લઘુ, ઉષ્ણ તેમ જ નેત્રને હિતાવહ છે અને રક્તપિત્ત તથા કફના કરનાર અને વાતનાશક છે. તે ફળ પાકવાથી શીતળ, રચિકારક તથા જડ છે અને પિત્ત તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. નાનાં કાંકડનાં ફળ—ગ્રાહક, ખાટા, પિત્તલ અગ્નિ-દીપક, ઉષ્ણ અને લઘુ છે, તથા તે પાકવાથી મધુર રિન્ધ, તૂરાં, વાતનાશક અને કફપિત્તકારક છે. ઉપયોગ—(૧) વ્રણ (ગૂમડાં) ઉપર :—કડના આડની ઝાલ વાટી બાધવી. (૨) આંખમાંનું ફલ જવા માટે :—કાકડના આડનો એક હાથ લંબાઈનો બારીક કકડો તોડી મોઢામાં રાખી કૂક મોરવી અને તેમાંથી જે રસ નીકળે તે ત્રણ દિવસ આંખોમાં નાખવો (૩) પ્રમેહ ઉપર :—કાંકડના પાલાનો રસ શુરુ અને ખડીસાકરમાં આપવો.

૧૨૩ કાંગ (ધાન્ય)—સં ૦ કંગુની. મં ૦ કાગ, રાળા. હિં ૦ કંગની. બં ૦ કંગની. કં ૦ નવણી, કાગો, ગિડ. કાં ૦ ગવ તૈં ૦ પ્રેક્ષુપુચેદુ. લેં ૦ લેટેરિયા રેલિકા.

આ ધાન્ય વરી(મેરિયા)નો જ પ્રકાર છે ખરો, તથાપિ એમાં પુષ્કળ તફાવત છે. વરી ઉપરની ઝાલ ઘણી પાતળી હોય છે અને રંગ પીળો હોય છે; પરંતુ કાગની ઝાલ જડી હોય છે અને તે રાતી, પીળી, કાળી, એવા ત્રણચાર પ્રકારના રંગની હોય છે તેનો ભાત, ખીચડી વગેરે પદાર્થ કરે છે. તેનો લોટ કરવાને તે જ્યાં વગરની સારી શેકેલી બેઈએ કાગના રોપ બે અઢી હાથ જ ઊંચા હોઈ તેને જે કણસલાં આવે છે તે બાજરીના કણસલા પ્રમાણે લાખા અને બારીક હોય છે. કાગના પાંદડા પહોળા હોતા નથી. કાંગ—શીતળ, વાતકારક, રુક્ષ, વૃષ્ય, તૂરા, ધાતુવર્ધક, સ્વાદુ, શુરુ, ઘોડાને હિતાવહ, લાગેલા હાડકાને સાધનાર, ગર્ભપાત અટકાવવામાં હિતાવહ અને કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે આ ધાન્ય કાળું, લાલ, ઘોળું અને પીત, એ ભેદે ચાર પ્રકારનુ અને શુણ્ણમાં એક કરતાં એક અધિક છે. (૧) અન્નદ્વશૂળ ઉપર :—કાગની ખીર ખાવી.

૧૨૪ કાંચકી (કાંચ)—સં ૦ પૂતિકરજ, લતાકરજ, મં ૦ સાગરગોટા, ગજગા, ગજરા. બં ૦ લતા કરચા હિં ૦ કટુકરજ, કરજવા. તાં ૦ કાલારેકોડી તું ૦ ગજગેકાઈ. કં ૦ ગજગ, ગડુચુ. તૈં ૦ ગુચ્ચેપિક્ષા કચકાઈ, ગચ્યા કાં ૦ ખાય, ઈન્દીશ. અં ૦ અક્તમક્ત. ઇં ૦ બોડકનટ લાં ૦ સિસાલપિરિયા બોડુસેલા.

એ આડને કાટા હોય છે એને નાની શિગો આવે છે. તેમાં કાચકા હોય છે. તેની ઝાલ ઘણી કઠિન હોય છે. અંદરનુ મગજ ઔષધોના કામમાં આવે છે. કાચકા મદ દેવતામાં શેકી પછી અંદરનુ મગજ કાઢી તેની ઔષધમાં યોજના કરવી. + કાંચકી—તૂરી કડની, ઉષ્ણ અને શોષક છે, તથા કફ, પિત્તાર્શ, શળ, સોજો, આધ્માન, વ્રણ, પ્રમેહ, કોઢ, કૃમિ, રક્તાર્શ, વાતાર્શ અને રક્તદોષનો નાશ કરે છે. (૧) ક્ષય, સુવારોગ અને પેટશૂળ એટલે પીડ ઉપર :—કાચકા

+ કાકચને કોઈ કોઈ કરકચ પણ કહે છે એનું આડ મધ્યમ કદનુ થાય છે એક ઇંચના આગરે લાખા અને ગોળ પાદડા એકબીજાની સામસામા ઊગે છે ડાળીઓ પાછળના ભાગ ઉપર નાના નાના વાકા કાટા હોય છે કૂલો મંજરીમાં ભરપૂર પીળા રંગના થાય છે તેને પાચ પાખડીઓ હોય છે તેમાં ચાર તો મધ્યમ કિક્ષા રંગની અને એક ઉપર લાલ છાટ હોય છે વચમાં પુરુષ અને સ્ત્રીકેસર હોય છે એના ફળ ઉપર કાટા હોય છે તેમાં બીજની માકક ૧ અથવા ૨ કાકચ હોય છે એનો ગર્ભ સફેદ અને કડવો હોય છે. એની માત્રા ૧ માસાની છે મૂળની માત્રા ૧૦ રતી પાનનો સ્વરસ રથી ૪ તોલા

નવા મત મુજબ આ અતિ મૂલ્યવાન નવરત્ન ઔષધિ છે ટાઢિયા તાવ પર પાનનો રસ હિંગ મેળવીને અથવા બીજ અને કાળા મરીનું ચૂર્ણ અપાય છે સૂતિકાન્વરમાં કાકચથી સારો લાભ પહોંચે છે આથી તાવ ઓછો થાય છે તથા ગર્ભાગયમાં સકોચ થાય છે,

શેડી તેતું ચૂર્ણ કરી ઘીમા ખાવું. અથવા કાયકાનું ચૂર્ણ લક્ષણુ, ત્રિગ અને સિંધવ સાથે ખાવું. (૨) સોજા ઉપર:—કાયકાના, આકાનાં અને એંગડાના પાદડા વાટી ગરમ કરી લેવ કર્ણે એટલે ત્રણ દિવસમા મોળે બિનરંગે. (૩) ઉપદંશન્યાધિ ઉપર:—કાયકાનાં પાદડાનો રસ કાઢી, ઘી નાખી સાત દિવસ પર્યંત મેવન કરવો. પથ્ય-ગી અને ભાન. (૪) જંતુ (કૃમિ, કરમ) પડવા ઉપર:—કાયકાના પાદડાના રસમાં આગાદુગદર અને પિત્તપાપડો ઘસી પાવો અથવા કાયકા અને હિંગ શેડી તેમાં મીઠું નાખી ઘીમા ખગ્લ કરી ખવગવવું (૫) વાયુના ગોળા ઉપર:—કાયકા ગેડી તેની ભૂટી કરી ગોળમા ખાવી. (૬) નાનાં વાછરડાંની ઠંડી અને કૃમિ ઉપર:—કાયકા, અન્નમો અને લક્ષણુને એકત્ર કરી પાણી કરી પાવું. (૭) તાવ ઉપર:—કાયકાના પાદડાનો રસ ચાર તોલા પર્યંત તેમા હિંગ બે ગુંજ પર્યંત મેળવી પાવો. આ ઔષધ વિગ્નન્યદર સિવાય બધા પ્રકારના તાવ ઉપર ત્રણ વાર પાવાયી ગુણુ જગ્ગુમા લાગે છે. (૮) આમ ઉપર:—કાયકા અર્ધા કાચા શેડી ચૂર્ણ કરી, તે એક માસાભાર ચૂર્ણ સામગ્માં નાખી ખાવું (૯) બાળકના પેટમાં લોહીની ગાંઠ અને છે તે ઉપર:—કાયકાના પાદડાનો રસ ૬ માસા અને ત્રિગ માસો ૧ શેડી પાણીમા સાત દિવસ પાવું આકમે દિવસે કૂકાવેલું મેરથૂથુ અર્ધો ચોખાભાર ૭ માસા પાણીમા નાખી પાવું, એટલે કાળાપીળા દગ્ત થઈ ગાંઠ સાફ થઈ જશે. (૧૦) છલ્લે કાતરા થાય છે તે ઉપર:—કાયકાના પાદડાના રસમા ઝરાની ભૂટી નાખી પાવી. (૧૧) બાળકના કલેજના ભાર (સસણીરોગ થાય છે તે) ઉપર:—કાયકાના પાદડાં, વાસનો પાલો અને બકરીની લીડીઓ એકત્ર કરી ગોમત્રમા બાફી મહેવાતુ થયા પછી તેનો પેટ ઉપર પાટો બાધવો. (૧૨) ન્યર (તાવ) ઉપર:—કાયકા શેડી ચૂર્ણ કરી તે મરી સાથે ખાવું (૧૩) જંતુ (કૃમિ) ઉપર:—કાયકા શેડી તેતું ચૂર્ણ ઘીમા ખાવું અને ગુદાદારે કાગળના કોતર (લાતના છાલાં)ની ધૂણી દેવી, એટલે આડા વાટે જતું પડશે.

૧૨૫ કાંજળા—આ આડ ખાડીમા અથવા પાણીના ખાબોચિયામાં થાય છે કાંજળના ઝાડ ઘાળું કરી ઈક્ષી જેવા જ થાય છે. પરંતુ તેટલા ચીકટ અને બગટ હોતા નથી એ ફક્ત માળવાના કામમા આવે છે. એને બકુલ વૃક્ષના ફૂલો જેવા નાના અને સુવાસિત ફૂલો આવે છે.

૧૨૬ કાંટાસરિયો—સં કુરંટક (આને ઘણે ઠેકાણે વજ્જતી પણ કહે છે.) મં કોગંટી વં દેવ-કોરાટી. હિં કટશરૈયા પીયાવાસા કં ગોરટે. લાં બાલેરીઆ પ્રાયોનીટીસ. બં આટિ. તેં ગોરેકુ

આ ફૂલછોડ ત્રણચાર હાથ જોયા વધે છે. એને સર્વાંગે કાટા હોય છે. એના છોડના દેખાવ ઉપરથી ઘોળો, પીળો, ભૂંગે અને રાતો એવા ભેદ છે. એના ફૂલોને વાસ હોતી નથી. ઘોળો કાંટાસરિયો—કડવો, કેશ્ય, રિનગ્ધ, મધુર. તીળો, ઉષ્ણ તથા મતોને હિતાવહ છે; અને વલિપલિત, કોઢ, વાત, રક્તદોષ કફ, કફ (ખરજ), વિષ અને દારુણાનો નાશ કરે છે. રાતો કાંટાસરિયો—કડવો, વર્ણકારક, ઉષ્ણ અને તીળો છે. એ સોળે, તાવ, વાતરોગ, કફ, રક્ત-વિકાર, પિત્ત, આધ્માન, શલ્લ, દમ અને ઉધરસનો નાશ કરે છે પીળો કાંટાસરિયો—ઉષ્ણ, કડવો, તૂરો તથા અગ્નિદીપક છે; અને વાયુ, કફ, કંફ (ખરજ), સોળે, રક્તવિકાર તેમજ ત્વગ્દોષનો નાશ કરે છે. કાળો કાંટાસરિયો—કડવો, તીળો અને વાન, કફ, સોળે, કંકુ, શલ્લ, કોઢ, ત્રણ તથા ત્વગ્દોષ(ચામડીના રોગો)નો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) બાળકને સળેખમ અને ઉધરસ થાય છે તે ઉપર:—કાટાસરિયાના પાદડાનો રસ કાઢી મધમા પાવો. (૨) વીર્યપતન ઉપર:—ઘોળા કાટાસરિયાના પાદડાનો રસ છરુ નાખી ૭ દિવસ આપવો. (૩) પિત્ત ઉપર:—કાટાસરિયાનો, કાળા તુલસીનો અને ભાગરાનો પાલો એકત્ર વાટી ગાયના દૂધમા મેળવી પાવો. (૪) દુખતી દાઢ ઉપર:—પીળા કાટાસરિયાનો પાલો અને અક્કલકરો એકત્ર ખાડી દાઢ નીચે રાખવો (૫) મોઢું આંબુ હોય તો તે ઉપર:—પીળા કાટાસરિયાનો પાલો, જંજુડીની છાલ અને આમળાનો કાઢો કરી જોગળા કરવા (૬) ગર્ભધારણને માટે:—કાટાસરિયાના મૂળો ગાયના ઘીમા ઘસી ઋતુકાળે પાવા (૭) દાંતમાંથી લોહી આવતું હોય તો:—કાટાસરિયાનો રસ અને મધ દાંતે ચોપડવું (૮) દંતકૃમિ ઉપર:—કાટાસરિયાના પાદડા ચાવવા અને દાઢ નીચે

રાખવા અથવા કાટાસરિયાનું દાતણ કરવું. (૯) વાતરોગ ઉપર:—પીળા કાટાસરિયો, દેવદાર અને સૂદ, કાઢો કરી તેમાં એરંડતેજ મિશ્ર કરી તે પાવો; એટલે શરીર વાયુએ અકાર્ષ ગયું હશે તો તે સારું થશે (૧૦) સોજા ઉપર:—કાટાસરિયાના પાલાનો રસ ચોપડવો. (૧૧) વીંછીના દંશ ઉપર:—કાટાસરિયાના પાલાનો રસ દશની વિષમ ખાલુના કાનમાં પાડવો. (૧૨) મુવા રોગ ઉપર:—કાટાસરિયાનો કાઢો કરી તેમાં પીપરનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવો અથવા કાટાસરિયાના મૂળ ચાવી ખાવાં કિંવા એનો કાઢો કરી રાતભર રાખી તે સવારે પાવો x

૧૨૭ કાંટી (કાંટાવાળા) ગોખરુ—સં વનશઘાટક મં સરપ્ટે, ધાકટે ગોખરુ હિં છોટે ગોખરુ. બં ગોખુરી, છોટ ગોખુરી કં તૈં ચિરિપલેર તાં નેગંજલ. તું કં નેગિયુમુલ મલાં નેગિનિલ. કાં તુરેખારખરક. અં અક્ષતલ ખારખરક લાં ટ્રિપ્પુલ સટ્ટેરિટ્ટસ.

આ એક ગોખરુની જાતિ છે. એના વેલા થાય છે. એ વેલાના પાંદડા ખારીક હોય છે એ પાંદડાનું શાક થાય છે. આ વેલા કાળી જમીનમાં થાય છે. ચોમાસામાં તે પુષ્કળ થાય છે. આ ગોખરુને ઘણા કાંટા હોય છે તે સુકાય એટલે વગડામાં જવાને માણસોને ઘણી અડચણ પડે છે ઘોડા ગોખરુને બદલે કાંઈ કાંઈ એનો ઉપયોગ કરે છે. એના ગુણ ઘોડા ગોખરુ જેવા જ છે—ઉપ-યોગ—(૧) ભ્રમપિત્ત ઉપર:—ગોખરુનો અને કાંટીના પાલાનો રસ ૪ પૈસાભર ગાયના તાજા દૂધમાં પાવો. (૨) ગર્ભિણીની ધૂપણી ઉપર:—ગોખરુનું ચૂર્ણ ૬ માસા ખડીસાકર અને ઘીમાં લેવું (૩) શરીરમાં થયેલાં ગરમીનાં આંદાં ઉપર:—ગોખરુ ૧ તોલો લઈ સાધારણ ખાડવાં તથા તેમાં ખડકમાં ઉત્પન્ન થનારી ગળોનો કદ ૬ માસા નાખવો અને ૪૦ તોલા પાણી નાખી અષ્ટમાશ ખાટી રાખી કાઢો કરી તે પ્રાતઃકાળે પાવો તથા તે જ ઔષધો સિલક રાખી તેમાં એક તોલો સાકર નાખી સાયકાળે પૂર્વવત્ અષ્ટમાશ કાઢો કરી પાવો અને ચાદી ઉપર કપૂરભેંડી અથવા પારસપીપળાનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી લેપ કરતા જવું. આ પ્રમાણે ૪૨ દિવસ અને જરૂર જણાય તો વધારે દિવસ એ ઔષધ આપવું; પથ પાળવું (૪) ગરમીનો આજર શરીરમાં જામ્યાથી શરીર પર ઠીમણાં ઊઠે છે તે ઉપર:—ગોખરુ તોલો ૧, ક કાળ ૦ તોલો અને સાકર ૧ તોલો; અષ્ટમાશ કાઢો કરી તે સતત સેવન કરવો. (૫) તંતુપ્રમેહ, ધાતુરથાનની કડકી, ધાતુવિકાર, પ્રદર અને ખાળકના પેટમાં શીતળ તથા ગોવરું એની ચોટ બેસે છે તે ઉપર:—ગોખરુ ઘીમાં તળવાં તથા તેની ભૂટી કરી રાખવી દરરોજ પ્રાતઃકાળે અને સાયંકાળે ૧ તોલો ગાયનું ઘી લઈ તેમાં અર્ધો તોલો ગોખરુની ભૂટી અને અર્ધો તોલો ખાડ કિંવા સાકર નાખી ૨૧ દિવસ સેવન કરવું. ખાળકને ઉપલા મિશ્રણની સોપારી જેવડી ગોળા નિત્ય પ્રાતઃકાળે એક વખત આપવી (૬) મૂત્રકૃચ્છ ઉપર:—ગોખરુનો છોડ મૂળ સુદા ઉપાડી અષ્ટમાશ કાઢો કરી સાકર અને મધ નાખી પાવો. (૭) મૂતરખડા (પથરી) ઉપર:—ગોખરુનું ચૂર્ણ મધમાં ખરલ કરી મેઢીના દૂધમાં સાત દિવસ આપવું.

x ડૉક્ટર દેસાઈના મત પ્રમાણે કાટાસરિયો કફનિ સારક, શોથહર, પ્રણરોપણ, મૂત્રજનન, કાંઈક સ્વેદ-જનન અને હાડગામક છે માત્રા—પાનનો સ્વરસ ૦ા થી ૧ તોલો

ઉપયોગ—આ ઔષધ ખાળકને સારુ લાગુ પડે છે જીલાબરે ખાળકને અપાય છે તેમ જ શ્વાસ-નલિકાના નવા સોજાની પહેલી અને બીજી અવસ્થામાં તાવ અને ચીકણો કફ હોય તો આનો રસ આપવાથી કફ સારી રીતે બહાર નીકળી જાય છે આના રસથી તાવ અને આમવાતમાં સાવેસાધાઓની વેદના ઓછી થાય છે જળશાયમાં મૂળની તાજી હાલ અથવા પંચાગની રાખ કાજમાં અપાય છે ખાળકોની ઉધરસ (ઉપી ગ કફ) પર સૂકી હાલ અપાય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

—કાંટીગોખરુના જમીન ઉપર છાતલા થાય છે પાદડા ચણા જેવા પણ કાંઈક મોટા અને ફૂલ પીળા હોય છે અમારા ગામડામાં એ પુષ્કળ થાય છે જો કે શાલિગ્રામજી એને છ કાટા બતાવે છે, પણ એને ત્રણ ખૂણા હોય છે તેમાં બે ઉપર એકેક કાટો હોય છે ત્રીજા ઉપર નહિ જેવો જ હોય છે

* ડૉક્ટર દેસાઈના મત પ્રમાણે કાંટીગોખરુ સ્નેહન, વેદનાસ્થાપન, મૂત્રજનન, સંગ્રાહક અને બલ્ય છે. એ શીતળ હોવાથી વૃક્ષોને હિતેજના આપે છે મૂત્રે દ્રિયની શ્લેષ્મિક ત્વચા પર ગોખરુની ઢિયા બાકુ અને વાયરસી—એ બે ઔષધોના જેવી છે મોટી માત્રામાં દસ્ત સાફ લાવે છે માત્રા—કળ ૫ તોલાનો ક્વાથ

૧૨૮ કાંટેરી હાંખા—વગડામા એક પ્રકારનો ઘોળો કાટેરી ડાળો થાય છે. તે પાચ-છ મહિના રહે છે. એનો છોડ અડધો માથોડું જિયો હોય છે. તેના ઉપર કાટા હોય છે. એનું શાક કરે છે; પરંતુ તેનો સ્વાદ ખિલકુલ ક્રમી હોય છે.

૧૨૯ કાંડવેલ (હાડસાખળ ચોધારી)—સં. અસ્થિસંધાન, કાડીર મં કાંડવેલ. હિં કાંડવેલ, હડબેડ બં હડસાગા. કં મણીચુરખળી, સાકુમળી, મગરખળી. તૈં નાલ્લેર. તાં આર-ગણી, સાકુવેર. મલાં ચણુર પલંડા ગોં સાડાખળી. લાં વિટિસ ક્વોટ્રેન્ક્યુલેરિસ.

કાંડવેલ એ શુરિયા જેવી હોય છે અને તેના કરતાં ઘણી ખારીક હોય છે. એની વેલ હોય છે. એને નાના નાના પેરિયા હોય છે. કાંડવેલમા ત્રિધારી કાંડવેલ, ચોધારી કાંડવેલ, એવી જાતો છે કાંડવેલનો પુષ્કળ વિસ્તાર હોય છે. ત્રિધારી કાંડવેલને મરાઠીમા 'હાડસિધ' કહે છે. તેનું વર્ણન 'હાડસાખળ' એ શબ્દમા આપેલું છે સાધારણ કાંડવેલ—તીખી, કડવી, ઉષ્ણ, સારક અને પિત્તલ છે, તથા કફ, ગ્રહ્મ, લૂતા, દુષ્ટ વ્રણ, પ્લીહા, ઉદર, અગ્નિમાદ, શ્વળ, વાયુ અને મલ-સ્તલનો નાશ કરે છે. ચોધારી કાંડવેલ—ભૂતોપદ્રવ તથા શ્વળનો નાશ કરે છે અને ઉષ્ણ, આધ્માનવાયુ, તિમિર, વાતરક્ત, અપસ્માર તથા વાતરોગનો નાશ કરે છે. માત્રા—પુટપાકથી કાઢેલો રસ ૧ થી ૨ તોલા; ચૂર્ણ ૧૦ થી ૨૦ રતી. ઉપયોગ—(૧) શરીરમાં જામેલી અથવા સર્વ પ્રકારની ગરમી ઉપર:—કાંડવેલ લગસાળમા શેકી, પીલી બે તોલાથી ત્રણ તોલા સુધી રસ કાઢવો. તેમા એટલું જ ગાયત્રી ધી નાખી સાત દિવસ સુધી એક વખત અથવા બે વખત આપવો. પથ્ય—મોળું ખાવું. એથી ચાદી, કાત્રા, સાવ ઇત્યાદિ સર્વ વિકાર દૂર થાય છે. (૨) સ્ત્રીઓના રજેદોષ ઉપર:—કાંડવેલ લગસાળમા શેકી ૨ તોલા રસ કાઢી તેમા તેટલું ઘી તથા ગોપીચંદનની ભૂકી એક તોલો અને ખડીસાકરની ભૂકી ૧ તોલો નાખી આપવું.

૧૩૦ કાંડોળી—(કડાયો) મં ક્ષારદોળ, સારદોળ. હિં છુલી, ગૂલૂ. કોકણં પાંદરખ. કં પેનારી તેં કાવળી. તાં વેતૈપુતળી. લેં ચક્ર્યુલિઆયુરેન્સ. આ વૃક્ષ મોટું થાય છે. કાંડોળીના આડનો રંગ ઘોળો સફેદ હોય છે કાંડોળીના પાદડા મોટા હોય છે એના ફૂલો લાલ હોય છે. એ આડને આખા પ્રમાણે વસત ઋતુમા મોર આવી ફૂળો આવે છે. એ વખતે જૂના પાદડા સર્વ ખરી પડેલા હોય છે ફૂળનો આકાર બદામ જેવો હોય છે એ પોચા હોય છે. આ પાદડા ફળ ગળ-ચટા લાગે છે, એટલે તેને કાઈ કાઈ ખાય છે જગલી લોકો એ ફળમાની દાળની ઢીલી દાળ કરીને ખાય છે એની ડાળીઓ મોગલાઈ એરડા જેવી પોચી હોય છે. કાંડોળીના મૂળનો રંગ લાલ હોય છે આ મૂળ ઠંડા છે કાંડોળીના આડને સફેદ ગ્રહ આવે છે. તે ઉપયોગી છે. તેને 'કથલ્યા ગોદ' (કડાયો ગુદ) કહે છે આ આડ ઇમારતના ઉપયોગનું નથી એની છાલ ઉપર રમૂજ માટે કાઈ કાઈ લખે છે અને એ છાલ ઉપર કાંઈક મત્ર લખી નજર દૂર થવા માટે ગળે પણ બાંધે છે. કાંડોળીના આડ ફટી તેમાથી રેસા કાઢે છે ઉપયોગ—(૧) નાના બાળકને તથા મોટા માણસને મુખારકી (ડખા સરખો રોગ) થાય છે તે ઉપર:—કાંડોળીના મૂળ, પાડેરવાના મૂળ, હેદના મૂળ અને ઉજરાના મૂળ, એ સર્વને ઘસી તે આપવો. (૨) અતિસાર ઉપર:—કાંડોળીની છાલ ઘસી આપવી. (૩) પરમે અને ધાતુવિકાર ઉપર:—કાંડોળીની છાલનો પાણી નાખી રસ કાઢવો અને તે સાકર નાખી આપવો. અથવા કાંડોળીના મૂળ ઘસી ખડીસાકર નાખી પાવા કાંડોળીનો ગુદ પણ ધાતુવિકાર ઉપર આપવો. (૪) ગરમી, પ્રમેહ અને સ્ત્રીના રક્ત-

કરીને રોજ આપવો ઉપયોગ—આ ગોખરના મૂળ દરામૂળમા વાપરેલાં છે મૂળનો અથવા વાટેલા ફૂળોનો ઘાણ અથવા જીરું મેળવીને ક્વાથ કરીને અપાય છે અથવા ચોખાની કાજમા ઉકાળી કાજનું નીતરેલું પાણી અપાય છે ગોખર પરમા અને બસ્તિશોથ પર વપરાય છે આમા વેદનાસ્થાપન ધર્મ બહુ જ થોડો હોવાથી આની સાથે ખુરાસાની અલ્મો અથવા અફીણ મેળવીને અપાય છે પેરાખ બહુ જ ખાટો હોય તો તેના પર અને મૂત્રકૃચ્છ્ર પર કાઢો જવખાર મેળવીને અપાય છે બસ્તિશોથ અથવા વૃક્કશોથમા પેરાખ ક્ષાર સ્વભાવવાળો, દુર્ગંધયુક્ત અને ડોળાયેલો હોય છે, ત્યારે કાઢાની સાથે શિલાબિત અપાય છે પાનખમા આ ગોખરનો ઉપયોગ વાલકરણ માટે કરે છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

આવ ઉપર :—કાંડોળીનો શુંદર રાત્રે પાણીમા પલાળી રાખી સવારે ખડીસાકર નાખી આપવો. (૫) શીણ (ક્ષીણતા અને થાક ઉતારવા માટે) અને વાયુ ઉપર :—કાંડોળીની ઢાલ પાણીમા નાખી તે પાણી ઉકાળી તે વડે સ્નાન કરવું *

૧૩૧ કાંસડી (પેટારી)—સંઠ અતિબલા. મંઠ પેટારી, મુદ્રાવળ, મુદ્રિકા, ચક્રભેંડી કાસલી. કાંઠ યુએ, યોએ વં કકર્ષ હિંઠ કંગર્ષ. કકહિયા, પેટારી. યંઠ પિત્તવેડેલા. કંઠ મુદ્ધુદુરુવે, હાઉ-મેહે. ઇંઠ ઇડિયન મેલો. લાંઠ એબ્યુટિલન ઇડીકમ્.

આ ઝાડ ‘ મુદ્રિકાતું ’ ઝાડ, ‘ ચુંચા, ’ ‘ મુદ્રાવળ ’ ‘ મડની ચક્રભેંડી ’ વગેરે બીજાં નામે પણ ઝાળખાય છે એ છોડ ત્રણ-ચાર હાથ પર્યંત જાંચા વધે છે એ ચોમાસામાં ઉત્પન્ન થાય છે. તે ઘણાક પ્રાંતોમા થાય છે. એના પાદડા કાખાં, કિંચિત્ દોઢ પડતી પહોળાઈવાળાં અને અણીઓ ચિચોળાઈ ગયેલી તથા એક આગળ પહોળાઈ અને ચાર આગળની લંબાઈવાળાં હોય છે આ છોડ ઉપર પાદડાના ડીટા પાસે ફળ આવે છે. એ નાની સોપારી જેવડા હોય છે. એનો આકાર મુદ્રાકૃતિ જેવો હોય છે નાના બાળકો એ ફળની વીંટીઓ પહેરે છે એ ફળ લીલાં હોય છે ત્યારે ચીકણાં હોય છે. એ ફળના બિયા બળદાણાના બિયા પ્રમાણે લીલાં હોય છે ત્યારે મીઠાં લાગે છે. આ બિયાનો પણ બળબીજ પ્રમાણે ઉપયોગ થાય છે મુદ્રિકા છોડની જાતનો ‘ ફટાકડી ’ ફરીને વેંતલર બિચાઈ નો કાંકણ પ્રાંતમા નદીકિનારે થનારો એક છોડ છે. એને રાતા રંગની મુદ્રિકા આવે છે. બાળકો એ ફળને નળકંડમા નાખી ફટાકા પ્રમાણે અવાજ કરે છે પેટારીતું એક જ ગલી ઝાડ છે. જે આથી બુદ્ધ પડે છે પેટારીના ગુણ બળદાણા જેવા છે. છાલ-મૂત્રલ, પાન સ્નેહન, મૂળ મૂત્રલ અને કાસહર, બીજ સિન્ધ, પૌષ્ટિક અને સારક. માત્રા-બીજ ૦૧ તોલાથી ૦૧૧ તોલો સ્નેહન અને બલ્યગુણ માટે. ઉપયોગ—(૧) સર્પદંશ ઉપર :—પેટારીના મૂળિયા ચાવી ખાવાં કિંવા પાદડાનો રસ કાઢી (૨) ગર્ભપાન ન થવા માટે :—પેટારીના મૂળિયા કુવારી છોકરીએ કાતેલા સૂતગના સમાન દોરડા લઈ તેમા ગાડી કમરે બાધવા. (૩) મૂત્રદાહ બંધ કરવા માટે :—પેટારીના મૂળિયાનો ફાટ કરી આપવો, એટલે કે તે મૂળિયા ૧૬ તોલા પાણીમા સારક ઉકાળી તે પાણી આઠ તોલા પર્યંત આપવું. (૪) પ્રદર ઉપર :—પેટારીના મૂળિયા પાણીમા વાટી સાકર નાખી પાવા અથવા પેટારીનાં પાદડાનો રસ નાગકેસરતું ચૂર્ણ નાખી પાવો (૫) શૈત્યકંદ અને દાહયુક્ત એવા વિષમજ્વર ઉપર :—પેટારીના મૂળિયા અને સૂકનો કાઢો બે અથવા ત્રણ દિવસ આપવો

૧૩૨ કિરમાણી અજમો—સંઠ ચોર. મંઠ કિરમાણી ઓવા ચોર ઓવા, બંઠ ગેટલા. હિંઠ કિરમાલા ખુરાસાની અજમોદ. ઇંઠ વર્મસીડ લેંઠ આટિંમિંસા મેરીટિમા

આને ચોર અજમો પણ કહે છે આ ઈરાન દેશમા થાય છે. આ બીજ અરબસ્તાન અને ઈરાનમાથી હિંદુસ્તાનમા આવે છે એ કડવાશ પડતા હોય છે. આ અજમામાથી શોધી કાઢેલું એક સત્ત્વ છે. અગ્રેજી લાપામા તેનું ‘ સેન્ટોનાઈ ’ એવું નામ છે એ એક રશિયન વૈદે સને ૧૮૩૦ની સાલમા શોધી કાઢેલું છે એ સત્ત્વ ૧-૨ કે ૩ રતી સુધી કૃમિ (કરમ) ઉપર સાકરમા રાત્રે અપાય છે અને સવારે સૂકનો કાઢો અથવા એરડતેલ આપવું જોઈએ સૂકનો કાઢો આપ્યો ન હોય તો આ ઔષધનો પ્રભાવ કોઈ નજરે આવતો નથી હાલ આ ઔષધનો હિંદુસ્તાનમા ઘણો જ વપરાશ છે, પરંતુ એના માથે મારનાર અહીં પુષ્કળ ઔષધો છે; એમ શોધવાથી સમજ પડે છે આપણે અહીં આ જાતના છોડ જે સાષ્ટી પ્રાંતમા ‘ મોરખેટી ’ અથવા ‘ સુરખદ ’ કહેવાય છે તે છે. એનું વર્ણન આગળ આવશે. કિરમાણી અજમો—કડવો, ઉષ્ણ, તીખો, અગ્નિદીપક, વૃષ્ય અને લઘુ છે એ ત્રિદોષ, અજીર્ણ, કૃમિ, શ્લેષ્મ અને આમનો નાશ કરે છે બીજા ગુણો અજમા

* કાંડોળીના ઝાડની ઢાલ બિયાળામા ફાટે છે અને તેમાથી પુષ્કળ ગુફ નીકળે છે આ ગુફને ટાઢ ગયા પછી ખાનદેરામા સૂકવીને ભેગો કરે છે આ ગુફ ‘ ટ્રાગાકાય ’ નામક ગુફના જેવો જ ઉપયોગી છે. કાંડોળી ગુફ બીજી જાતના ઝાડમાથી પણ નીકળે છે બનરમા બનને મેળવી દે છે આ ગુફ મીઠાઈ કરવાવાળા-ઓ વાપરે છે કંઠના રોગમા આ ગુફ લાલદાયક છે ટ્રાગાકાયને બદલે વાપરી શકાય છે —રવામી કૃષ્ણાનંદ

પ્રમાણે છે. ઉપયોગ (૧) કૃમિરોગ ઉપર:—કિરમાણી અજમે પ્રાનઃકળે ઠંડા પાણીમા આપવે અથવા પાનળીડીમા આવે, એટલે કૃમિરોગ (જંતુવિકાર) દૂર થાય છે.+

૧૩૩ કિંજળી—કં મરુણ તાં મલાં પૂમદ્. તેં નીમાગિ. લેં ટર્મિનેતિયા પેનીશ્ચલેટા કિંજળીનુ ઝાડ મોટું થાય છે. એના પાદડા લાંબા હોય છે. કિંજળીનું લાકડું ધમારતી કાચમા સારું ઉપયોગી છે જાદુ ટપકા વગેરે ચાલે નહિ માટે કિંજળીની લાકડી દ્રાઈ દ્રાઈ પામે ગમે છે, એને કિદળ પણ કહે છે ઉપયોગ—(૧) અક્રીનુ ઉપર:—કિંજળીનાં પાંદડાનો રસ પાવે (૨) પટકી (કોલેરા) ઉપર:—કિંજળીના પાંદડાનો રસ આશરે પાંચેર પર્યંત પાવે. (૩) કર્ણ-મૂળ ઉપર:—કિંજળીના પાંદડાના રસમા ભેસનુ ઘી નાખી, તેમા ચિધાલળુ ઘની પ્રતિદિવસ ચારપાચ વાર કાનમા પાડવું. (૪) કર્ણસ્નાન ઉપર:—કિંજળીના કૃમળા તોરાનો અને ઝાલનો રસ એકત્ર કરી કાનમા પાડવે (૫) વિચર્ષ અને વિરેકાટક રોગ ઉપર:—કિંજળીની ઘાલનો રસ કાઢી તેમા કુમળી ધ્રો તથા ચોખા વાટી તેનો લેપ કરવો.

(૧૩૪) કીડામારી—સ ધૃમ્પત્રા. મં ગિધાન, ગંધન, ગધાટી બં નામાક દિં કીડા-મારી. કં કરિગિડ કત્તગિરિ. તેં ગાડિદેગાડાપાગ તાં અકુટિનાપાચાર્થ બલાં અકુટિનપાલી ઈં પ્રેકિટએટડ. લાં એરિટોલોકિયા પ્રેકિટએટા.

આ વનસ્પતિ વર્ષાયુ છે એને મગડીમા ‘ગધાટી’ કહે છે. એના વેલા હોય છે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમા એ નદીના કિનારા પર કાળી જમીનમા શ્રાવણ માસમા જાગે છે એના પાંદડાનો રસ ઘણો કડવો અને ઉષ્ણ છે ઉપયોગ (૧) જનાવરોની ચાંદીમાં કીડા પડે છે તે ઉપર:—કીડામારીનો રસ અથવા પાલો વાટી ક્ષત ઉપર ચોપડવો એટલે કીડા મરે છે. (૨) દાદર ઉપર:—કીડામારીના પાંદડાનો રસ એરડતેલમા મેળવી ચોપડવો (૩) પેટપીડ ઉપર:—એના બે પાંદડાં પાણીમા મસળી પાવા (૪) નાનાં બાળકોના મળ સાફ થવા માટે—એનાં પાંદડા ડૂંટીએ બાધવા. (૫) શીતજ્વર અને સતતજ્વર ઉપર:—એના પાંદડાનો રસ શરીરે ચોળવો એટલે તાવ તત્કાળ જાય છે અથવા તેનો કિચિત્ રસ સેવન કરવાથી પણ જાય છે (૬) કૃમિ ઉપર:—કીડામારીનો રસ કાઢી પાવો અથવા ગિયાના ચૂર્ણની ફાટી આપવી. (૭) સોજા ઉપર:—કીડામારી, સમુદ્રકળ, માલકા કણી અને મરી, એ વાટી લેપ કરવો—

+ નવા ચિકિત્સકોના મતમા કિરમાણી અજમે ઉત્તમ કૃમિદ્, વેદનાગામક અને દીપક છે માત્રા વધારે આપવાથી નુકસાન થાય છે અને કમળા જેવા લક્ષણ ઉત્પન્ન થાય છે માત્રા—૨ થી ૫ રતી બાળકોને, ૩૦ થી ૬૦ રતી મોટા માણસને ઉપયોગ—આ ઔષધિ એલોપેથિકમા રાજમાન્ય થયેલ છે આ ગોળ કૃમિએને માટે ઉત્તમ છે આમા આનુલોમિક ધર્મ નથી એટલે કૃમિરોગમા આ દવા આપવા પછી જીલાળ આપવો પડે છે સામાન્ય રીતે કિરમાની અજમે ગરે ગોળની સાથે આપી સવારે એરડિયુ અપાય છે

ગરમી (ઉષ્ણ) થયા પછી કેટલાક વર્ષો બાદ કોઈ કોઈ રોગીના પગમા દર્દ થાય છે ચાલ પણ વિચિત્ર બની જાય છે તેમ જ ગુદા અને મૂત્રાશયમા અસહ્ય વેદના થાય છે. આવી સ્થિતિમા વેદના ઓછી કરાવવા માટે કિરમાણી અજમે અપાય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

— ડૉક્ટર દેસાઈના મતમા કીડામારી કડવી, સારક, કૃમિદ, ગર્ભાગચોતેજક, સ્વેદજનન, નિયતકાલિક જ્વરપ્રતિબંધક અને વિપહર છે સુકાવેલી વનસ્પતિના કરતા તાજા વનસ્પતિથી ગુણ વધારે મળે છે—

માત્રા—તાજા કીડામારીનો રસ ૧-૨ તોલા સુકાવેલ પચાગનુ ચૂર્ણ ૧૨ રતીથી ૨૪ રતી સુધી સુગંધી વસ્તુની સાથે ઉપયોગ—કીડામારીની ગર્ભાશય પર ક્રિયા નોસ્વેલ (મરાઠી સાપસણ—એરિસ્ટોલો-કિયા ઈડિકા) જેવી જ સ્પષ્ટ છે ગર્ભાગચનો સક્રિય થવા લાગે છે અને સક્રિયતા પ્રારંભની સાથે વેણ વધવા માટે છે સ્ત્રીને સુવાવડ આવતી વખતે બહુ જ વેદના થતી હોય તો પ્રસવ કરાવવા માટે કીડામારીનો રસ ચા સૂકા મૂળનુ ચૂર્ણ ૧૦ તોલો અપાય છે અનાર્તવમા વિશેષત પાડુ અને કળાજિયાત હોય તો કીડામારી લાભકારક છે કીડામારીનો જ્વરદ અને સ્વેદજનન ગુણ સ્તુતિ કરવા લાયક છે વિષમજ્વરમા કીડામારી કાળા મરીની સાથે અપાય છે તથા દાંડમા વાટીને શરીર પર ચોળાય છે. કીડામારી, કાળા મરી, માલકાકણી અને સમુદ્રકળ સમભાગે લઈ દાંડમા વાટી વિષમજ્વરમા દાંડ થતો હોય તો લેપ કરાય છે સંધિશોય અને આમવાતમા કીડામારી સૂકની સાથે અપાય છે અને સાધાઓ પર લેપ કરાય છે કીડામારી આનુલોમિક છે, માટે જ્વરમા અતિસાર હોય, વારવાર દસ્ત થતા હોય તો કીડામારી આપવી નહિ એવા

૧૩૫ કુકરપાડાનો વેલો (કૂકડવેલ)—સં દેવદાલી મં દેવડાગરી, કાટેધંદ્રાવણ હિંં સોનેયા, બદાલ, ઘઘરવેલ બિદાલી બં દેયાનાડા. ઇં બ્રિગ્દલીલુક્ષા. લાં લુક્ષાએકીનેટા. ં દેવડાળી, દેવડંગર તૈં કાનરગંડી

કુકરપાડાના વેલા હોય છે એ વેલાના પાદડા કકોડીના પાદડાં જેવા હોય છે ઘણા વર્ષોના જૂના વેલાની જમીનમા ગાઠ બનેલી હોય છે.— કુકરપાડાના ફળનો આકાર કકોડાંના જેવો હોય છે અને તે ઉપર તેવા જ કાટા હોય છે એ ફળો સૂકવી ભાગવાથી અંદરથી બિયા વગેરે નીકળી જઈ જળી જેવા રેસાઓ નીકળે છે. એ ઘણી જ કડવી હોય છે. **કુકરપાડાનો વેલો**—કાતિ-કારક, ઉચ્ચ, કટુ, તીખો તથા તીક્ષ્ણ છે અને પાકુ, કદ, દમ, ઉધરસ, મૂળવ્યાધિ, ક્ષય, કમળો, કૃમિ, હેડકી, તાવ, સોજો, વિપદોષ. ભૂતબાધા, અરુચિ તથા ઉંદરનું વિષ, એ સર્વનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ**—સારક, કડવા અને ગુદમ, કૃમિ, કદ, શૂળ, અર્થ તથા કમળો, એના નાશક છે **ઉપયોગ**—(૧) સર્પના વિષ ઉપર:—કુકરપાડો પાણીમા વાટી તે પાણી ગાળી તે રસ, વિષનું જોર તથા પીનારની શક્તિ જોઈ પાવો. **ઉતાર**—ઘી આ ઔષધ જુદી જુદી જાતિના સર્પના વિષ ઉપર પણ ચાલે છે **ખીજો પ્રકાર**—સુકાયેલા ફળના રેસાઓ એક ગુજથી બે ગુજ પર્યંત પાણીમા મેળવી તે પાણી બે તોલા પર્યંત પાવુ. **ઉતાર**—ઘી. (૨) કમળીના રોગ ઉપર:—કુકરપાડાના વેલાનો રસ નાકમા પાડવો, અથવા કુકરપાડાનું ચૂર્ણ ૧ ચોખ્ખાભાર લઈ નાકે સૂંઘવુ, એટલે નાકમાથી પીળો સ્રાવ થઈ બે પહોરમા કમળીનો રોગ જીતરશે આ ઉપાયો બળવાન માણસ માટે જ છે, કમ કે એથા પીડા વધુ થઈ બેહોશી પણ થવા સંભવ છે નાક તથા મગ્નકમા બળતરા થાય છે. પીળો સ્રાવ અટકાવવો હોય ત્યારે ઘી સૂંઘાડવું. (૩) મૂળ વ્યાધિ ઉપર:—કુકરપાડાના ખીજ અને ગોળ, એ પીલુડીના રસમા વાટી ગુદા ઉપર લેપ કરવો, એટલે સાણકા તત્કાળ બંધ થાય છે (૪) ગંડમાલા ઉપર:—કુકરપાડાના ખીજ વાટી તેનું એક ટીપુ અને માણસના મૂત્રના ચાર ટીપા એકત્ર કરી કાનમા પાડવા (૫) મધુરા ઉપર:—કુકરપાડાની જાળ પાણીમા મસળી તે પાણી શરીરે ચોપડવું. (૬) મૂળ વ્યાધિ ઉપર:—સિધવ અને કુકરપાડાના ખીજ કાજમા વાટી મસા ઉપર લેપ કરવો; અથવા કુકરપાડાના કાઢાથી ગુદાપ્રક્ષાલન કરવું અને ચૂર્ણ કરી ધૂણી આપવી; કેવા કુકરપાડાનો હિમ કરી પીવાથી તેને ગુદાકુર થશે જ નહિ (૭) રાત્રિના તાવ ઉપર:—કુકરપાડાના મૂળ કાને બાધવા (૮) પાંડુરોગ ઉપર:—કુકરપાડાના પચાગ-નું ચૂર્ણ દૂધમા અથવા પાણીમા ચાર માસા આપવું. એટલે એક મહિનામા પાંડુરોગનો નાશ થશે

૧૩૬ કુખી (કોખી)—સં પેલી મં બં કામી. હિં ગોળી ઇં કેબેજ લેં બ્રાસિકા ઓલેરેમિઆ

તાવમા નોરવેલ આપી ગકાય છે કીડામાગીનો કૃમિમ્લધર્મ સગયરહિત અને બળવાન છે ઉદરકૃમિ આનાથી નિશ્ચિત પડે છે કટુપૌષ્ટિકપે આનો વધારે ઉપયોગ થાય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

— કેટલીક જગ્યાએ માળી બગીચાની વાડ પર કૂકડવેલ લગાડે છે કૂકડવેલના ફૂલ સફેદ, પીળા તથા લાલ એમ ત્રણ જાતના હોય છે

* હિંદુસ્તાનના પેદો આ ફળ અત્યંત કડવા હોવાથી કેટલીક ઔષધિના સ્વાથમા નાખે છે ઘોડાના શરીરમા જો કૃમિ પચ્યા હોય તો ખીજ મસાલાની સાથે તેને આ ફળ ખવરાવે છે આની દરિયાના જેવી નસોવાળા ફળોની ખીજ બે ત્રણ જાતે થાય છે એના ફળમા પાણી ભરી રાખી તેનો રેચ લે છે, તે ભય કરે છે, પરંતુ એ રેચ ઉધરસને રાત પાડે છે ડોઝટર દેસાઈના મતમા કૂકડવેલ કડવી, દીપન, મૂત્રજનન, વિરેચક, ગિરોવિરેચક, ત્રણશોધન અને ત્રણશોષણ છે માત્રા વધારે થાય તો જાડી અને દ્રવ લાગે છે અને રોગીની સ્થિતિ કોલેરા જેવી દેખાય છે ત્રી સગર્ભા હોય તો ગર્ભ પડી જાય છે કૂકડવેલ અને જગલી દરિયાની ક્યા સમાન છે **માત્રા**—ફળમાની જળી ૧-૨ રતી લઈ ૨ તોલા ઠંડા પાણીમા મસળી આપવી

ઉપયોગ—કૂકડવેલ ઉત્તમ પરંતુ અતિ જોરાવર ઔષધિ છે ઉતાર ઘી અને ભાત કમળામા ફળની જળી છારામા આપે છે અને પચાગના સ્વાથથી રનાન કરાવે છે આ રોગમા ૧ રતી જળીનું ચૂર્ણ સૂવાડે છે જેથી નાકમાથી બહુ જ પીળા રંગનું પાણી પડે છે ચક્રત અને પ્લીહાની વૃદ્ધિ અને તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલ જલોદર પર કૂકડવેલ ગુણકારક છે અગરોગમા દુબ અને સોજો ઓછા કરાવવા માટે પચાગના કાઢાથી ગુદા ધોવાય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

એ ભાજી યુરોપિયન લોકોએ યુરોપથી આ દેશમાં આણેલી છે. એ પહેલાં અહીંના લોકોને આ શાકની માહિતી નહોતી, એમ કહે છે. કુમ્ભીમાં ત્રણચાર જાતિ છે. જેને ગદા થાય છે, તે ઉત્તમ હોય છે. આ ભાજી ઉત્તમ પૌષ્ટિક છે. કુમ્ભી કે કુમ્ભી—જેને કંદ થાય છે તે—મધુર, મૃદુ, મધ્ય, શીતળ, ભેદક, ગ્રાહક, રચિકર તથા ગુરુ છે, અને પિત્ત, કફ તેમજ વાયુનો નાશ કરે છે. એના કંદના પણ તેજ ગુણો છે. કુમ્ભી—જેના પાદડાનો ગદો થાય છે તે—મધુર, મૃદુ, પાકકાળે તીખી, કડવી, ગ્રાહક, શીતળ, લઘુ, પાચક, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ અને વાતકર છે; તથા કફ, પિત્ત, જ્વર, પ્રમેહ, કોષ્ઠ, ઉધરસ, રક્તદોષ અને પિત્તજન્ય ભ્રમનો નાશ કરે છે.

૧૩૭ કુમ્ભી—સં દ્રોણપુષ્પી મં તુળા, ગોમા, કુંભા. કાં મેતવર, શેતકુંભા, તુંબા. હિં ગૂમા, ગુમા. દણ્ડલી બં પલધયા. કં તાં તું તુંબે. મં તુળા. તે ગયમચેટુ, ગદગતુમ્ભિ. લાં દ્યુકાસ સિકેલોટસ.

આ છોડ નાના હોઈ ગુમારે બે હાથ ઊંચા વધે છે * એના પાદડાં બારીક અને લાંબા હોય છે. એનાં ફૂલો બારીક ધોળા રંગના હોય છે અને તે શિવને ચઢાવે છે એ ઝાડ પડતર જમીનમાં અને જૂનાં ખડેરામાં પણ ઊગે છે. ગુણમાં એ ઉષ્ણ અને વાયુ ઉપર અકસીર છે. કુમ્ભી—રચિકર, તીખો, ભેદક, પથ્યકર, મીઠો, સારક, મૃદુ, ગુરુ, ખારો તથા વાતપિત્તકર છે; અને વાત, કફ, અગ્નિમાઘ, મોળે, કમળો, તમકથાસ, કૃમિ તથા ગળનો નાશ કરે છે પાંદડાં—સ્વાદુ, રક્ષ, પિત્તક, ગુરુ, ભેદક તથા તીખા છે. એ કમળો, મેહ, તાવ અને મોળનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) વિષમજ્વર ઉપર:—કુમ્ભાના પાદડાના રસમાં મરીનું ચૂર્ણ નાખી પાવું. (૨) પેટપીડ અને નળ દૂલે તે ઉપર:—કુમ્ભાના પાદડાનો અંગરસ ખારેકમાં નાખી પાવો. (૩) વાયુએ અતિશય જેરે કચું હોય તો:—કુમ્ભાનો અંગરસ મધ નાખી શક્તિ પ્રમાણે છ માસાથી ૧ તોલા સુધી પાવો. ઉતાર—ધી અને ભાત (૪) બાળકોના કફ વિકાર ઉપર:—કુમ્ભાનો રસ ત્રણ માસા, ફુલાવેલ તેલિયા ટકણખારની ભૂટી બે ગુંબલાર અને મધ ૬ માસા એકત્ર કરી ખગલ કરી ચાટણ કરી આપવું (૫) ચેથિયા તાવ ઉપર:—કુમ્ભાના રસનું અંજન કરવું (૬) કમળીના રોગ ઉપર:—કુમ્ભાના રસનું કિંવા કુમ્ભાના રસમાં હિંગ ઘસી તેનું અંજન કરવું. (૭) સોજા ઉપર:—કુમ્ભો અને કડવો લીમડો એના પાદડા ઉકાળી બાફ આપવી, એટલે પરમેલા વળી સોળે ઊતરે છે. (૮) આદારીશી ઉપર:—કુમ્ભાનો રસ નાકમાં પાડવો.

૧૩૮ કંદકુલા—કુકુલા ઊકરડામાં અને ભીની જમીનમાં થનાર રોપો છે એની આકૃતિ અળવી જેવી છે એની ઊંચાઈ વેત કરતા વધારે થતી નથી એના પાદડા કારિદાના પાંદડાં જેવા હોઈ ગોળ અને ઘણા નાનાં હોય છે કુકુલાને એક જ પાદડું ઉપર આવે છે. એટલે તેને ટીંટાં સુધા તોડી કાઢે છે એનું શાક અળવી જેવું પરંતુ સ્વાદવગરનું થાય છે એમાં ચણાની દાળ નાખવી જોઈએ

૧૩૯ કુમ્ભી—આ વૃક્ષો સહ્યાદ્રિના નીચેના પ્રદેશમાં ઘણા થાય છે. એનાથી ઘણી છાયા મળતી નથી; કારણ એ ૫૦-૬૦ હાથ ઊંચું વધે છે અને ૨ થી ૨૫ હાથ પહોળું હોય છે તથા ઉપરના ભાગમાં પણ ઘણું વિસ્તારવાળું નથી હોતું. એ વૃક્ષનું લાકડું કઠિન અને સીધું હોય છે. એ માટે તેની ડોલકાઠી કરે છે ગોમાતક અને કર્ણાટકમાં એને 'કુવા' કહે છે. એને નાગની ફણી જેવા રાતા ફૂલો આવે છે, તેથી એને 'નાગણીનું વૃક્ષ' એમ પણ કહે છે એનું ફળ ફેડવાથી તેની વિલક્ષણ વાસ આવે છે; તથા તેમાં બે કાળા બી હોય છે એની અદરનો ગર્ભ બાળકો ખાય છે. એનું લાકડું ઘણા ઉપયોગમાં આવે છે

૧૪૦ કુમ્ભી (કણ્ઠર) —સં કણ્ઠજર, સુપવી મં કુળઈ, ફેડશી, કુજર, રાનયાકવત-હિં લિસુવા લેંડીગેરા અવેન્સિઝ

જેઠ મહિનાની આખરે જ્યારે એકાદ વરસાદ પડે છે, ત્યારે આ ભાજી રાતમાં જ્યાં ત્યાં ઊર્ગી

* કુમ્ભાની દરેક ગાંઠ પર ગુચ્છા વાય છે એ ગુચ્છામાં સફેદ ફૂલ હોય છે ગુચ્છાની અંદર બીજ રહે છે કળની ઉપર બે પાન હોય છે એમાં કુમ્ભો અને કુમ્ભી એવી બે જાત છે

નીકળે છે ગતી માટીની જમીનમા અને કુગરાળ પ્રદેશમા એ પુષ્કળ થાય છે એ ભાજના કાદા ધોળા હોઈ તે જમીનમા હોય છે એ લાજ કેવળ લીલોતરી જેવી છે. કુળઈની કુમળી લાજ માત્ર ખાવાના ઉપયોગમા આવે છે. એને ઝીણા ધોળા ફૂલ આવે છે લાજ સ્વાદે સારી છે. તેને બાફીને અથવા પહેલા મીઠું લગાવી ખૂબ મસળી પાણી કાઢી નાખીને પછી વધારે છે. કુળઈ—શીતળ, સ્વાદુ, વાતકર, કફકર અને ગુરુ છે.

૧૪૧ કુંદ (કાગડો)—સં મં કુદ. કાં કુદકાગડો. કં કસ્તૂરી મલિંગે, સુરગિ. તાં મગદરદમ્ તૈં મોલ્લ. હિં કુદેકા વૃક્ષ, ચમેલી. બં કુંદ, કુલેર ગાજ. લાં જસમીનમ્ પૂખેસેન્સ.

કુંદના વેલા હોય છે. એ વેલા ચમેલીના વેલા જેવા થાય છે. એને આસો-કારતક માસમા ફૂલ આવવા માટે છે આ ફૂલ રાનમોગરી પ્રમાણે હોય છે. એ કાઈક લાખા હોય છે એને ચૈત્ર-વૈશાખમા ઘણો ફાલ આવે છે. એની ઘણી જ વાસ આવે છે, પરંતુ તે સહેજ ઉગ્ર હોય છે.

૧૪૨ કૂંવાડિયો—સં ચક્રમર્દ. મં તરોટા, ટાકળા. હિં પવાડ, ચકવડ. બં એડાચી, ચાકુદા, ચાટકાટા. કં ટકરીકે, હુસલ ગિતગચે. તૈં ટાટયમુ, તગિરિસ તાં તગરે, વિંદુ. તું તજંકુ. મલાં તકર ગાં તેકિલો ફાં સજસવોયા. ધં એવલલીવડ કેશ્યા. લાં કેશ્યા ટોરા.

જ ગલી શાકમા કૂંવાડિયો એ જગપ્રસિદ્ધ છે. વરસાદ પડ્યાને પંદર દિવસ થતા જ કૂંવાડિયો શાક કરવાના કામમા આવે છે એ છોડ શુમારે કમરપૂર બંધા વધે છે. એને પીળા રંગના ફૂલો આવી બારીક શિંગો આવે છે એ શિંગોમા મેથીના જેવા બિયા આવે છે. ગરીબ લોક કૂંવાડિયાની લાજ ઉપર જ કેટલાક દિવસ કાઢે છે. કૂંવાડિયો—મીઠો, રક્ષ, લઘુ, કડવો, શીતળ તથા ખારો છે; અને વાયુ, પિત્ત, દાદર, કફ, કોઢ, કૃમિ, દમ, મસ્તકશળ, વ્રણ, મેદોરોગ, પ્રમેહ, ત્રિદોષ, અરુચિ, તાવ, મળમૂત્ર-સ્તલ, મેહ તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે એનાં બીજ—ગ્રાહક, ઉષ્ણ, તીખા અને કફ, કોઢ, દમ, ઉધરસ, કફ, વિષ, દાદર, સોળે, ગુલ્મ અને વાતરક્તનો નાશ કરે છે એના પાલાની લાજ—લઘુ, પિત્તકર, ખાટી તેમ જ ઉષ્ણ છે, અને કફ, વાયુ, દરાજ, કોઢ, પ્રમેહ, કંઠ, ઉધરસ તથા દમનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) ખરજવા ઉપર:—કૂંવાડિયાના મૂળ ઘસી ચોપડવા. (૨) કાળપુળી (પાઠા) ઉપર:—ધોળા કૂંવાડિયાનો પાલો ૭ દિવસ ચોપડવો (૩) દાદર ઉપર:—કૂંવાડિયાના પાલાનો રસ લીમડાના રસમા મિશ્ર કરી ચોપડવો. (૪) સોમરોગ એટલે જલપ્રદર ઉપર:—કૂંવાડિયાના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમા વાટી પ્રાશન કરવા. (૫) પુષ્ટતાને માટે તથા અંગમાં ગરમી થઈ લોહી રહેતું નથી તે ઉપર:—કૂંવાડિયાના મૂળ લાવી ધોઈ સ્વચ્છ કરી સૂકવવા અને તેની વસ્ત્રગાળ ભૂંડી કરી રાખવી પ્રતિદિવસ પ્રાતઃકાળે ઘી ૨ તોલા, સાકરની ભૂંડી ૧ તોલો, એમા એ ચૂર્ણ ૪ માસાથી ૧ તોલા પર્યંત કાલવી ચાટવું. એના યોગથી લોહી શુદ્ધ થઈ શક્તિ પણ વધે છે. (૬) આદાશીશી ઉપર:—કૂંવાડિયાના બી કાજમા વાટી લેપ કરવો (૭) ખરજવા ઉપર:—કૂંવાડિયાના બિયાં ૬ લાગ, બાવચો ૪ લાગ અને ગાજરનાં બી ૨ લાગ, એતું ચૂર્ણ માટલામા ઘાલી ગોમૂત્રમા ૮ દિવસ પલાળી રાખીને પછી ચોપડવું એ ઔષધ સુકાવા ન દીધું હોય તો વર્ષભર ઉપયોગમા આવે છે. (૮) વસામેહ ઉપર:—કૂંવાડિયાના મૂળનો કાઢો પાવો (૯) બદ ફૂટવા માટે:—કૂંવાડિયાનો પાલો બારીક વાટી તેની ગોળી કરી બદ ઉપર બેસાડવી. એ પ્રમાણે એકેક પહોરે તાજી ગોળી બેસાડવી; એટલે બદ ફૂટે છે. (૧૦) વાછરડાંને કિંવા ઢોરોને કરમ પડ્યા હોય તે ઉપર:—કૂંવાડિયાના પાલાનો રસ કાઢી તેમા તેટલી જ છાશ નાખવી અને ગધક ૧ તોલો અને હિંગ ૫ તોલા પર્યંત લઈ, બનેની ભૂંડી કરી તેમાં મિશ્ર કરી પાવી વાછરડાંને આપવાનું હોય તો રસ નવટાક અને ઔષધો ચતુર્થાંશ ભેઈએ. મેટા ઢોરોને અચ્છેરથી શેર પર્યંત રસ અને ઉપર લખ્યા પ્રમાણે ઔષધો ભેઈએ (૧૧) શીતપિત્ત ઉપર:—કૂંવાડિયાનાં મૂળનું ચૂર્ણ ઘીમા કાલવી પાવું *

* કૂંવાડિયા(પવાડિયા)નો ક્ષુપ થાય છે પાદડા ગોળ અને એકેક ડાડલીમા પાંચ પાંચ થાય છે.

૧૪૩ કુંવાર—સં કુમારી, ગૃહકન્યા. મં કારકડ. ક્રોં કુંવારકાટે, ક્રોંકંડ, બ્રહ્મીં મોંક. હિંં ઘી ગુનાર, કુવારપદ્મા. બં ઘૃતકુમારી કં લોઈસર, કટાલાંગડ. તાં કટાલે. તૈં કાલાયાંડા, પિત્તગોરિટકલવદ વિરજ્જતોગે. તું નોઈસરા. મલાં કટાવાલા. ક્રાં દરખતેસિત્ર. અં મુસખર. ઇં બાળેડોઝ એલોઝ. લાં એકો વેરા, એલો ઇડિઝ

એળિયો એટલે કાળોબોળ જેમાથી બને છે તે વનસ્પતિનું નામ કુંવારપાકું છે. એ અંગ્રેજી વર્ગ-વારી પ્રમાણે 'લિલિએસી' નામના ઉદ્ભિન્નજ વર્ગમાં લખે છે. આનું ઘૃતકુમારી નામ કેમ પડ્યું એ નિશ્ચયાત્મક જણાતું નથી, પરંતુ એવો તર્ક થાય છે કે, પ્રાચીન કાળમાં કુંવારના તાજા કંકડા ઘીમાં તળી તે ઘી ઔષધમાં વાપરતા હશે, આથી એનું નામ પડેલ હશે. કુવારના મૂળ સુદા ઉખેડી લીધેલા છોડ હવામાં ટિંગાડી રાખેલા હોય તે જમીન અને પાણીને આશ્રય મળવાથી ભીંગે છે અને વધે છે; તેથી તેના ગૃહકન્યા, તરણી એ નામો પડેલા હશે અમરાઅજરા સુકંટકા, રથૂવદલા, અફલા, સુરસા, અતિપિરછલા આ સર્વ સસ્કૃત નામો ખુલ્લેખુલ્લા અન્યર્થક છે. કુંવારના પાદા બડા હોઈ તેમાં રસદાર ગર્ભ હોય છે, તે ઘણો કડવો હોય છે એ પાકું અંગારામાં શેકી તેનો પાનળો રસ કાઢી, તેમાં થોડો ગોળ નાખી, નવા જન્મેલા તુરતના બાળકને પ્રથમ એક બે દિવસ સુધી ગળથૂથી કરી પાય છે; પછી તેને માતાના દૂધનો અભ્યાસ કરાવે છે. કુવારને કાર્તિક-માર્ગશીર્ષના અરસામાં મધ્યમાં ડાડા કૂટી ઉપર તોરા આવે છે એ ડાડાને ગુજરાતમાં શેલરા (શેલડા) અને મરાઠીમાં શેલારે કહે છે એ છોલી એનું શાક અને કઢી કરે છે તે ઉત્તમ થાય છે. તેની કઢી સ્વાદિષ્ટ થાય છે. એ શેલરા પાકી નથ એટલે તેને રાવળિયા કહે છે. તેના ઉપર લાલ રંગના ફૂલ થાય છે. આ રાવળિયાને લોકો કશા ઉપયોગમાં લેતા નથી. કુમળા તોરા ઘીમાં તળી ખાય છે એ લાજ ફરમાસી હોઈ મોઢી મળે છે ગુજરાતી લોકો કુવારનું અથાણું કરે છે. કુંવારના ઉપરના પાદડા સુકાય છે ત્યારે અંદરથી નવા પાદડા કૂટે છે, તેથી એ વનસ્પતિ હમેશા તાજી રહે છે; એ આ વનસ્પતિમાં મોટો ચમત્કાર છે. એના ડીંટામાંથી અંકુર ફૂટી અને વૃદ્ધિ થાય છે. કેટલેક ઠેકાણે કુવારના મોટા વનો હોય છે. એળિયો—(સંં એલીયક, એલવાલુક કં કલંગડેલ, સુગસુરિકે. મં કાલાબોળ, એબ્યાબોળ. હિંં એલવા. તૈં ભોલં. ઇં સોફાટ્રીન એલોઝ. લાં એલોસોફાટ્રીના. ક્રાં મુસખ્ખર યુનાં ફેકરા. અં સીયક સકુતરે.) એળિયાની બનાવટ અને તેનું બાહ્ય સ્વરૂપ—બે પ્રકારનો એળિયો બજારમાં મળે છે. (૧) કુવારનો સૂકવેલો અગરસ અથવા તેના પાદડા ઉકાળી તૈયાર કરેલા કાઢાનો બનાવેલ હોય છે. તેમાંથી સોફાટ્રીન (સીકાતરિયો) એળિયો ઉત્તમ માનેલો છે તે ઉપરથી કઠણ અને કાળાશ પડતા રંગનો હોય છે. ભાગવાથી ભાગેલ બાજુ તરફથી જોતા તે સુવાળો હોઈ રાળની માફક ચકચકતો હોય છે અને સુગંધવાળો હોઈ સ્વાદમાં ઘણો જ કડવો હોય છે આ જંગમ્યાર તરફથી સુખર્ષિ આવી બહારના દેશ તરફ જાય છે (૨) બ્રહ્મરાખાદી એળિયો બ્રહ્મરાખાદ સસ્થાનમાં જ તૈયાર થાય છે તેના ગાગડા ગોળ આકારના અને ઉપગનીએ ચપટ વડી હોય છે. તેનો વપરાશ હિંદુસ્તાનમાં થાય છે ઔષધિના ઉપયોગ માટે એળિયો વાપરવાનો હોય તો ફરીથી પાણીમાં ઉકાળી તેમાંનો ગારો કાઢી તે ફરી બડો કરવો પડે છે એવી રીતથી તૈયાર કરેલા શુદ્ધ એળિયાનો ઉપયોગ અંગ્રેજી રસાયનશાસ્ત્રીઓ અને ઔષધિ વેચનારા કરે છે તે તેનો કસ મેળવવાને દરરોજ તપાસ કરે છે એળિયો ટાઢા પાણીમાં પીગળતો નથી, પરંતુ પાણી બિનુ કર્યું એટલે પીગળે છે તેનો રસ કેટલીકવાર રહેવા દેવાથી તેની નીચે રાળ જેવું સત્ત્વ બને છે. તેના ઉપરનું પાણી ખાટા ગુણવાળું હોય છે તેના ક્ષારના પાણીથી ઘેરો રતાશ પડતો રંગ થાય છે બ્રાહ્મીનવાળું પાણી મેળવે તો ઠીક જર્દ પીળું સત્ત્વ પડે છે તેજ એલોઈનનું સત્ત્વ હલકા દારૂમાં (પ્રૂફ સ્પિન્ડિટમાં) એળિયો પલબ્ધા પછી જે સત્ત્વ નીચે રહે છે તે ચોવડા કરેલ મલમલમાંથી દાખીને નીચોવ્યા પછી જે દ્રવ્ય રહે છે તેને જ અંગ્રેજીમાં 'એલોઈન' કહે છે એ સ્ફટિકરૂપ છે અને પાણીમાં પીગળે છે. એને જ પ્રકૃત વનસ્પતિમાંથી કાર્યકારી સત્ત્વ ઠરાવેલ છે આ શુદ્ધ 'એલોઈન' જ ફક્ત રેચક છે તે ઘણા ફૂલ પીળા અને એના ઉપર ફળી થાય છે એના બીજ, મૂળ, છાલ અને પાદડા વપરાય છે એના બીજો રંગ કાળાશ પડતો હોય છે અને બીજમાંનો ગર પીળો હોય છે

નાના પ્રમાણુમા (ના થી ૨ ગ્રેન સુધી) દોઢ પણુ અનુપાતમા સાકર સાથે આપવાથી પેટમાં આંકડી ન થતાં રેચક થાય છે કુંવારપાઠાના રસનો ઔષધિમાં ઉપયોગ—ઘણા દિવસથી કુંવારનો ગર્ભ સાકરમા મેળવીને તાવનો દાહ શાત કરવા તાવવાળાને આપવાની પ્રથા છે કુંવારનો તાજો રસ રેચક અને યોનિદાહ (ગર્ભાશયની શિથિલતા) કમી કરનાર છે આખો આવી હોય તો (પિત્તના અલિપ્ય દગ્ધિકારમા જેને અગ્રેણમા ‘કેટગલ કન્ઝક્ટીવાક્ટીઝ’ કહે છે) ફટકડીની ભૂટ્ટી કુંવારના રસમા મેળવી તેનો પાપણુ ઉપર લેપ કરવાથી આખની અનરત્વચાતો સ્વરવાટ કમતી થઈ રક્ત છૂટી જાય છે મેમૂર પ્રાતમા સ્ત્રીઓને અટકાવ આવતો ન હોય તો ફેટલાક દિવસ સુધી કુંવારનો રસ આપે છે. કાર્સિઆડિઓર્ટા નામના ગૃહ્ય ઈં સં ૧૫૩૪મા ગોવાના ગવર્નરના ડોક્ટર હતા તેમણે કુંવારપાઠાનો એક કંપ લખેલ છે તે આ પ્રમાણે —ગર્ભના કકડા ૮ તોલા, સાદું (ધસિયુ) મીઠું ૧ તોલો, એ દશ તોલા પાણીમા ઉકાળી તૈયાગ કરેલો કાઢો ગાળી તેમા ૨ થી ૨૦ તોલા સુધી સાકર નાખી તે પરોઢિયે આપવો. અમૃતસર અને સુરત તરફ કુંવારપાઠાના કકડા મીઠામા નાખી તેનું અધાણુ દ્રે છે અને તે જેની ક્ષુધા (ભૂખ) મદ પડી હોય તેને ખાવા આપે છે જન્મવરના ઔષધમા પણ અજિયાનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે સોફ્ટ્રીના કુંવારનો રસ (અથવા એળિયો) ગરમ પાણીમા મેળવી જખમ ઉપર ચોપડવાથી ત્યાની પીડા બંધ થાય છે સ્ત્રીઓનો યોનિરોગ, ત્વગ્રોગ, બરોળ સળવી રોગ, નેત્રરોગ, અગ્નિદગ્ધ પ્રણુ ઇત્યાદ અનેક રોગ ઉપર કુંવારનો તાજો રસ અને એળિયાનો ઉપયોગ થાય છે એળિયાનો ઉપયોગ હાલમા ડોક્ટરી ઔષધમા ઘણો થાય છે પીલએલોઝ એટ પીન મહાર, કોલોસીન્ય કમ્પાઉન્ડ, પીલ રીહાઈ, કોં (કમ્પાઉન્ડ), ડીક્રાકમન એલોઝ, કોં વાર્બનમ્ એલોઝ, એ અગ્રેણ ઔષધમા એળિયો હોય છે. કુંવારના રસમાથી જે ‘એળિયો’ એટલે ‘કાળો બોળ’ તૈયાર કરે છે એ બોળ—સારક તથા રેચક છે અને તે આર્તવશુદ્ધિ કરે છે કુંવાર—શીતળ, કડવી, મદગંધી, રસાયન, અગ્નિદીપક, ભેદક, મધુર, પુષ્ટિકર, બલકર તથા વૃધ છે, અને વિષદોષ, ક્ષપિતજ્વર, કફ, પિત્ત, દમ, ઉધરસ, પ્લીહા, કોહ, શુલ્મવાત. યકૃત, જ્વર, ગ્રથિ, ત્વગ્દોષ (ચામડીના દોષ), વિગ્નેટક, ચક્તવિકાર અગ્નિદગ્ધ પ્રણુ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે એનાં ફૂલ—ગુરુ છે તે વાત, પિત્ત અને કૃમિનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) વિષમજ્વર ઉપર :—કુંવારનો કાઢો દશ માસા પર્યંત લઈ તે કોરવરણુ પાણીમા આપવો, એટલે ઊતટી થઈ ક્કાશયનુ શોષણુ થાય છે અને વિષમજ્વર દૂર થાય છે (૨) બરોળ અને અપચી ઉપર :—કુંવારનો રસ હળદર નાખી પાવો (૩) ઉધરસ ઉપર :—કુંવાર અંગાગમા શેટ્ટી તેનો રસ અને અરડૂસીનો રસ અથવા મધ, એમા લીડીપીપર અને લવગની ભૂટ્ટી નાખી તે પાવુ. (૪) કફ અને ઉધરસ ઉપર :—કુંવારનો ગર્ભ, મધ અથવા સિંધવ અને હળદર નાખી આપવો. (૫) આંખો દુખવા આવે છે તે ઉપર :—કુંવારનું પાકું ચીરી પાણીમા ઘોઈ તે પાણીમા ફુલાવેલી ફટકડીની ભૂટ્ટી અને અક્ષીણ મેળવી તે પાણી ગાળી આખો ઉપર ચોપડતા જવુ, અથવા કુંવાર અને ચિત્રાના પાદડા એકત્ર વાટી લેપ કરવો. (૬) સ્તનરોગ ઉપર :—કુંવારનો કાઢો ઘસી તેમા હળદરની ભૂટ્ટી નાખી સ્તન ઉપર લેપ કરવો. (૭) વાઘ કરડચો હોય તો :—કુંવારનું પાકું હળદર ઘાલી ગરમ કરી બાધવુ. (૮) અંગમા જામેલી ગરમી, પ્રમેહ, કંડકી, હાડિયો તાવ અને રસાયનો ઉપર :—કુંવારના પાઠામાનો રસ સુમારે ચાર માસથી એક તોલા પર્યંત લઈ તેમા જરાની ભૂટ્ટી ચાર ગુંજ અને મરીની ભૂટ્ટી બે ગુંજ પર્યંત નાખી તે પાવુ (૯) અગ્નિદગ્ધ પ્રણુ ઉપર :—કુંવારનો ગર્ભ ચોપડવો એટલે ત્વરિત દાહશમન થાય છે, અથવા કુંવારનો ગર્ભ કપડામાં નાખી ગાળી લઈ, તે બલકમાં મીઠાનું પાણી નાખીને પીંજથી શરીરે ચોપડવો. (૧૦) ક્ષત (ચાંદી) માંહેના કૃમિ મરવા માટે :—કુંવારનું મૂળ ગોમૂતમા ઘસી દિવસમા બેત્રણ વાર ચોપડવુ (૧૧) કુંવારનો પાક :—કુંવારનો ગર્ભ પાણીમા પલાળી રાખો પછી ઘોઈ વસ્ત્ર ઉપર પહોળો કરવો. પછી બીજા પાક પ્રમાણે તેનો પાક કરી સેવન કરવો, એટલે શરીરમાંહેની ગરમી, અર્થલપિત તથા કંડકીનો નાશ થઈ ધાતુ પુષ્ટ થાય છે. (૧૨) કાનમાં અતિશય દાહ થતો હોય તો :—કુંવારનો બલક ઉપલી બાબુએ કાન ઉપર

રાખવો અને વસ્ત્રગાળ કંગેલું થોડું પાણી નાકમાં પાડવું (૧૩) કમળી ઉપર :—કુંવારના કાદાનો રસ કાઢી તેમાં ઘી નાખી નસ્ય કરવું ; એટલે કમળીથી આખો પીળો થયેલી હશે તો કમળીનો નાશ થશે. (૧૪) ભાર ઉપર :—એળિયો અને દિકામાળી એકત્ર કરી તે પાવું +

૧૪૪ કેતકી—સં વનકેતકી. કાં નોએઅજવાની મં કેતકી ધાયપાન મલાં ચેરોપ કૈત. લેં અગેવ વિનીપરા. ધાપાનના પાદડા જેવા જ કેતકીના પાદડા હોય છે પરંતુ તે કરતા તે થોડા પહોળા છે. એ પાદડાને છેડે કરવતી જેવા કાટા હોય છે. એ ઝાડો સર્વત્ર યાય છે. કેતકીના પાદડા પલાળી રાખી તેનાં દોરડા વણે છે તે મજબૂત હોય છે. કેતકીના પાદડાની મધ્ય ભાગમાંથી ઊભી અને સીધી એક લાકડી નીકળે છે. એ લાકડી અખદાગિરીની દાડી કરવાના કામમાં આવે છે. એને કોઈ ‘ધાયાળ’ કહે છે. ઉપયોગ—(૧) કંડૂ ઉપર :—કેતકીના પાદડાનો રસ કાઢી શરીરે ચોળવો એથી બળતરા થાય છે. ઘણી આગ થવા લાગે તો છાણ ચોળી દંડા પાણી વડે આન કરવું. (૨) મૂસળિયા (ઊલટી તથા ઝાડ) ઉપર :—કેતકીના કાદાનો રસ પાવો.

૧૪૫ કેરડી—સં કરીર મં કરવી આ છોડ પ્રકણુમા સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે કરવી પાચ-છ હાથ ઊંચી સીધી વધે છે. એનો ઉપયોગ ટટ્ટી અને વાડ માટે થાય છે કરવીના ફૂલમાં મકરંદ પુષ્કળ હોય છે, તે લઈને મધમાંથી તેનું મધ બનાવે છે ઉપયોગ—(૧) બાળંત (મુવા) રોગ ઉપર :—કરવીના બી બકરીના મૂત્રમાં ૭ દિવસ આપવા

૧૪૬ કેરડો :—સં કરીર. મં નેખતી હિં કરીલ ટીટ. કં નિષ્પતિગે, નિમટી, મરગણિ-ગિવ. બં વાશેર કોડ. તેં કબર, કુરાક. કાં કબાર. માં કરેલ ઇં કેપર લાં કેપેરીસ સ્વાધનોઝા.

કેરડાને ખાનદેશ, મારવાડ અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ‘કરેલ’ કહે છે. એ કાટેરી ઝાડ છે. એને પાંદડા આવતા નથી એને આખા અગ ઉપર બોરડીના જેવા કાટા હોય છે. એ માથોડું બે માથોડા બીચે વધે છે એને રાતા ફૂલો આવે છે અને નાના બોર જેવડા ફળ આવે છે. એ ફળોને બાકીને શાક કરે છે અને અથાણુ પણ કરે છે. કોઈ કોઈ એ ફળોને ઊંચામાં મોઢું નાખી તેમાં ત્રણ દિવસ તેને પલાળી રાખી, સૂકવી પછી તેનું શાક કરે છે એના પાકા ફળોનો રંગ લાલ હોય છે. એને ખીચુ કહે છે. ગામડામાં એ ઝાડ પુષ્કળ થાય છે કેરડો—ઉણ, તૂરો, તીખો, આધ્માનકારક, રુચિકર, લેદકા સ્વાદુ છે, અને કક, વાયુ, આમ, વિષ, સોજો, પ્રણયોથ, કૃમિ, ખરજ, અરુચિ, સર્વશળ અને શ્વાસનો નાશક છે. એનાં ફળ—તીખા, કડવા, ઉણ, તૂરો,

+ ઠોકર ફેસાઈના મત પ્રમાણે કુંવારનો રસ કંઠે, ગીતળ, દીપન, પાચન, વિરેચન, મૂત્રજન, બલ્ય, રક્તચાપન, શોષક, દાહકામક, અને પ્રણરોપણ છે એળિયો નાની માત્રામાં કરેલો, દીપન, પાચન અને બલ્ય છે પચનનલિકામાં પાચનક્રિયા અને ચક્રતની ક્રિયા સુધારે છે બોજન યોગ્ય લાભ પહોંચાડે છે મોટી માત્રામાં વિરેચક, મૂત્રજનન, આત્મવજનક અને કૃમિન છે એળિયાથી ૧૦-૧૨ કલાક પછી દંડ આવે છે. આની ક્રિયા મોટા આતરડા ઉપર અને ગુદનલિકા ઉપર વધારે યાય છે ગુદમાં થોડોધણો દાહ થાય છે કમરના અવયવોમાં પણ દાહ થાય છે એટલે ગર્ભાગય, બીજગય અને બીજવાહકનલિકામાં દાહ થઈને આત્મ વહેવા લાગે છે એળિયાનો લેપ શોષક અને પ્રણરોપણ છે. માત્રા—૧ થી ૨ રતી

એળિયો મોટા આતરડાની નિર્બળતામાં અરુચિ, અગ્નિમાદ, અપચન, કબજિયાત, ગારીરિક થકાવટ, પાડ અને અનાર્તવ રોગમાં બહુ જ વપરાય છે લોહી પરવાવાળા હરસમાં લોહી ભેગુ થઈ જવાથી માથાનો દુખાવો થાય તથા નિદ્રા ન આવે ત્યારે એળિયો ઉત્તમ ઔષધિ છે આવી જ રીતે તાવમાં કબજિયાત થાય અને જીભ પર સફેદ મેલ હોય તથા બહુ જ દાહ થતો હોય ત્યારે એળિયો અથવા કુંવારનો રસ અપાય છે કુંવારનો રસ નાના બાળક અને સ્ત્રીઓ માટે વધારે ઉપયોગી છે નિસ્તેજ ચહેરો, મોટું પેટ, કબજિયાત અને એની સાથે સ્ત્રીઓને ઋતુધર્મ ન આવવો, એ લક્ષણ હોય તો કુંવારના સમાન બીજા ઔષધિ નથી

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

* કેતકીની એક અમેરિકન નત છે તેને એજેવ અમેરિકન કહે છે આપણા દેશમાં તેને વિલાયતી કેતકી કહે છે એના મૂળનો કવાય ગરમી (ઉષ્ણ) ની બીજા અવસ્થામાં રક્તશુદ્ધિ માટે અમેરિકામાં કરે છે. પાનોનો રસ પણ ઉષ્ણ, ગરમાળ અને પરમા પર આવે છે પરમા પર સાકર મેળવીને આવે છે પાન કાપવાથી રસ નીકળે છે, તે રક્તપિત્તમાં અતિ લાભદાયક છે. પાનની થોટીસ આખા આવવા ઉપર બાંધે છે

વિકાસી, મધુર, ગ્રાહક, મુખને સ્વચ્છ કરનારા, હૃદય તેમ જ રક્ષ છે, અને કક, મેહ તથા અર્શનો નાશ કરે છે એનાં ફૂલ—વાતકારક, તૂરા અને કર્કાપત્તના નાશક છે. ઉપયોગ—(૧) દંતશૂળ ઉપર :—કેરડાના મૂળ ચાવી ખાવા, એટલે શળ તાપડતોય નાશ પામે છે

૧૪૭ કેવડાનું ઝાડ—સ ૦ કેતકી. મ ૦ કેવડા. હિ ૦ કેવડા બ ૦ કૈયા ક ૦ બિળેકદગે—મુડીગે તૈ ૦ મુગલીપુવુ, ગાજંગી, કેતકી. તા ૦ દેદગે. તું ૦ દેદર્ધ મુદેર્ધ મલા ૦ કેતા, કેતકી. ગો ૦ દેદર્ધ, બોડર્ધ. ફા ૦ કરગ. અ ૦ કાદી. લા ૦ પેડેનસ ઓડોરે ટિસીમસ

કેવડાનું ઝાડ બે માથેડા બિંચુ વધે છે એના લાખા લાખા ખેટા થાય છે એ ઝાડ ધણે દેકાણે થાય છે એના પાદડાને કાટા હોય છે કેવડાના વનો ધણુ ગાઢા હોય છે એમા ઘોળા અને પીળા એવી બે જાતિ છે. ઘોળા જાતિને કેવડો અને પીળા જાતિને કેતકી કહે છે કેતકીની ઘણી વાસ આવે છે અને તેના પાદડા ઘણા સુકુમાર હોય છે. શ્રાવણ માસમા કેવડાની મોસમ હોય છે. કેતકી માધ અને ફાગણ મહિનામા થાય છે. ઘોળા કેવડા ખારમાસી થાય છે. કેવડાના વનોમા સર્પ રહે છે કર્ણાટકમા આ ઝાડના પાદડાની છત્રીઓ અને ટોપ કરે છે કેવડાનું તેલ કાઢે છે, તે ઘણુ સુવાસિત હોય છે કેવડાના પાદડામા કરેલી કાથાની ગોળાઓ ઘણી સુવાસિત હોય છે કેવડાની અંદર જે માજર હોય છે તેનું શાક કરે છે ~ સ્વેત કેતકી—તીખા, મીઠી કડવી તેમ જ લઘુ છે; અને વિષ તથા કફનો નાશ કરનારી છે એનાં ફૂલ :—લઘુ, તીખા, કડવા, કાતિકર તથા ઉષ્ણ છે; અને તે વાયુ, કક તથા કેશની દુર્ગંધનો નાશ કરે છે તેનું કેસર—કરોળિયાનું નાશક અને કિંચિત્ ઉષ્ણ છે. એનાં ફળ—મીઠા છે અને વાયુ મેહ તથા કફનો નાશ કરે છે. સુવર્ણ કેતકી—કડવી. નેત્રોને હિતાવહ, ઉષ્ણ, લઘુ, તીખા તથા મધુર છે અને વિષદોષ તથા કફનો નાશ કરે છે એનાં ફૂલ—સુખકર, કામોદીપન, કિંચિત્ ઉષ્ણ, કડવા, તીખા અને નેત્રને હિતાવહ તથા સુગંધી છે. એનો ફળુગા :—અતિ ઠંડા, દેહને દઢ કરનાર, તીખા, બલકર તથા રસાયન છે અને પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે એનાં ફળ અને કેસરના ગુણ :—સ્વેત કેતકીના ફળ અને કેસરના ગુણ જેવા જ છે. ઉપયોગ—(૧) રક્તપ્રદર ઉપર :—કેવડાનાં મૂળ પાણીમા ધસી સાકર નાખી પાવા. (૨) અપરમાર (ગોતા) ઉપર :—કેવડાના કણસલા ઉપરની ભૂકી અને કેતકીના ફૂલ સમભાગે લઈ એકત્ર ખાડવા અને તે ચૂર્ણ છી કણીની પેઠે સૂધવુ (૩) ઉષ્ણતા વડે કપાળ દુખે છે તે ઉપર :—કેવડાનું પાણી અને ઘોળું ચંદન ધસી એક કાચની બાટલીમા નાખી તે બાટલીના મુખ ઉપર બારીક કપડું વીટી, તે બાટલી ઉપરાઉપરી હલાવી સૂંધતા જવુ, એટલે કપાળ દુખતુ હશે તે મટશે (૪) પ્રમેહ ઉપર :—કેતકીના મૂળ બાફી તેનો રસ તોલા બે અને સાકર બે પૈસાભાર એકત્ર કરી પાવું (૫) સર્વ પ્રકારની ઉષ્ણતા ઉપર :—કેવડાના પાદડાના રસમા જીરું વાટી સાકર નાખી તે સાત દિવસ સુધી પાવો પથ્થ—જાશ અને ભાત, મીઠા વગર (૬) કંઠરોગ ઉપર :—કેવડાની માજરની બીડી કરી પીવી એટલે બિલટી થઈને કફ નીકળી જાય છે. જેથી ઘટસર્પ (કંઠરોહિણી—ડિક્થીરિયા) રોગ દૂર થાય છે આ દવાની સાથે ધંધાયણના ફળની જાલ અને સર્પની કાચળી વાપરે છે આ દવા અનુસવેથી અને સારી છે આ દવાથી બહુ જ લાભ પડીને બહુ ઝેર નીકળી જાય છે (૭) મુસળ્યા રોગ (બિલટી તથા ઝાડા) ઉપર :—કેવડાના કાદાનો રસ પાવો.

૧૪૮ કેસર :—+ સ ૦ કેસર, કુકુમ. મ ૦ કેશર. બ ૦ ક ૦ તા ૦ મલા ૦ ગો ૦ કુકુમ, કેસર હિ ૦ કેસર. તૈ ૦ કુકુમપુ. ફા ૦ લરકીમસ અ ૦ બર્ફરાન ઇ ૦ સેકોન લા ૦ કોકસ સેટિવસ

* કેવડાનો અર્ક બરોળને નુકસાનકારક છે, એનો પ્રતિનિધિ રતાજળી ને માત્ર ૫ માસા છે એ જ ગલી ખારી જમીનમા થાય છે

+ કાશ્મીર, ઈરાન અને બલ્ખ, એ ત્રણ દેશોમા કેસર ઉત્પન્ન થાય છે તે પૈકી (૧) કાશ્મીરમા થનાર કેસરના તત્ત્વો બહુ જ નાના, બાલ સમાન ઝીણા, કાઠકે રતાગવાળા અને કમળની ગંધ સમાન હોય છે. એ બધી જાતના કેસરોમા ઉત્તમ છે. (૨) બલ્ખ દેશનું કેસર પીળા રંગનું અને તેમા કેતકીના ફૂલ

કેસર તેપાળ અને ઇંગ્લેંડ દેશમાં થાય છે કેસરના ઝાડ નાનાં હોય છે. તેના કાદા બે બે હાથના અતરે હાર પ્રમાણે વાવે છે. તેને વાવ્યા પછી બેત્રણ માસને અતરે ઝાડ થઈ તેને ફૂલ આવે છે તેને ત્રણ પાખડીઓ હોય છે તથા અદર તત્તુ હોય છે, તે જ કેસર. કેસરનો રંગ રાતો હોઈ તંતુ લાખ્યા હોય તો તે ઉગ્ર પ્રતિનુ છે એમ જાણવું. કેસર એક વર્ષ કરતા વધુ રહેવાથી ખગડે છે. એ રંગના અને ઓપધના કામમાં આવે છે કેસર—સુગંધી, કડવું, તીખું, રુચિકર, આનંદકારક, ઉષ્ણ, કાતિર, તૂરુ તથા રિતગ્ર છે, અને ઠંડરોગ, વાયુ, કફ, ઉષ્ણ, મનકશ્મ, વિપ, ઊલટી, ત્રણ વગ, કૃમિ, હેડગી, ત્રિદોષ તથા કાઢનો નાશ કરે છે ઉપયોગ (૧) રક્તપિત્ત ઉપર :—બકરીના દૂધમાં કેસર મીઠવી પાવું અને બકરીના દૂધમાં લાન ખાવો. (૨) શરીરમાંથી લોહી ઘણું ગયું હોય તો :—મધ સાથે કેસર ખાવું (૩) પીનસ રોગ ઉપર :—કેસર ઘીમાં ખરલ કરી નખ આપવું (૪) આદાશીરોગ ઉપર :—કેસર અને ઘી એકત્ર ખરલ કરી નાકે સૂધવું. (૫) કૌસેરા ઉપર :—લીમડાના રસમાં કેસર આપવું (૬) મૃત્તિકાજન્ય (માટી ખાવાથી ઉત્પન્ન થયેલા) પાંડુરોગ ઉપર :—કેસર, જેડીમધ, લીડીપીપર અને નસોતરનો કાઢો કરી તેના ૪ પુટા માટીના દેવા અને તે માટી ખાવા આપવી, એટલે ખાધેલી માટી નીકળી જઈ વિકાર દૂર થશે. (૭) મસ્તક રોગ ઉપર :—કેસર અને બદામને ગાયના ઘીમાં ખરલ કરી નાકે સૂધવું. (૮) અહિરા ઉપર :—કેસર મધમાં ખરલ કરી તેનું અંજન કરવું (૯) મૂત્રાઘાત ઉપર :—રાત્રે પાણીમાં કેસર લીજવી ગાખી સવારે તેમાં મધ નાખી હલાવી પીવું. (૧૦) ખર (ધાતુ પડે છે તે) ઉપર—મૂત્રા ઘીમાં કેસર ખરલ કરી ત્રણ દિવસ પીવું. (૧૧) કૃમિ ઉપર :—કેસર અને કપૂર દૂધમાં પાવું (૧૨) ગર્ભિણીના રક્તસ્રાવ અને પેટપીડા ઉપર :—ગાયના માખણમાં (તેમાંતો પાણીનો અંશ કાઢી) કેસર ૨ માસના નાખી ૧ તોલો આપવું. (૧૩) બાળકોના ઝાડા તથા મરડા ઉપર કેસરોદિ ચૂર્ણ :—કેસર તોલા ૧, જયકળ તો ૧, તજ તો ૨, લવિંગ તો ૦.૧, એલચીના બીજ તો ૦.૧, ચાક તો ૫ તથા સાકર તો ૧૬, દરેકને ખારીક વાટી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી ખાટલીમાં ભરી રાખવું જરૂર પડે ૩ થી ૪ રતી મધ સાથે અથવા દૂધ સાથે દિવસમાં ત્રણ વખત આપવું. આ દવાથી બાળકોનો અતિસાર, મરડો તથા પેટનો દુખાવો દૂર થાય છે. (ચાકનો ઉપયોગ કરતા પહેલા ચાકને ખાડી બહોળા પાણીમાં મેળવી એક દિવસ રહેવા દેવો બીજે દિવસે હલાવી પાણી ગાળી લેવું. આ પાણી નીતરે તેમ કાઢના જવું. નીચે જે ચાકનું ખારીક ચૂર્ણ રહે તે ઉપયોગમાં લેવું)

૧૪૯ કેસરી (પીળો) ચંપો (રાયચંપો)—સં ૦ સુવર્ણચંપક. મં ૦ સોનચંપા. હિં ૦ ચંપા કં ૦ સપગે. તં ૦ ચંપાગીપુવુલુ, ચંપકમુ. તાં ૦ ચંપક. તું ૦ સંપેડા—મારા. મલાં ૦ ચંપકમુ. ગાં ૦ ચંપારકુ. લાં ૦ માર્છ દેલિયા ચંપક

આ ઝાડ ૬૦ થી ૧૦૦ ફૂટ ઊંચુ થાય છે. તેને વાવ્યા પછી આઠદશ વર્ષે ફૂલો આવવા લાગે છે એ ફૂલો વર્ષમાં બે વાર—ઉનાળામાં અને ચોમાસામાં આવે છે. એ ફૂલો જોવામાં ઘણા સુદર અને રંગે પીળા હોય છે એ ફૂલોની વાસ ઘણી ઉગ્ર હોવાથી તે હવામાં ચારે તરફ પ્રસરે છે તથા હવા ખગળ હોય તો તેમાં મળી જઈને હવાને સારી બનાવે છે એનું લાકડું ઘણું કઠ્ઠીવાળું હોય છે કેસરિયો ચંપો—કડવો, તીખો, શીતળ, તૂંગો, મધુર, વૃષ્ય, હૃદય, સુગંધી તથા બ્રમરનો

નેત્રી સુગંધ આવે છે તથા ખારીક હોય છે એ મધ્યમ છે અને (૩) ઇસાન દેશમાં થતા કેસરની ગંધ મધ નેત્રી હોય છે રંગ કાંઈક પીળો અને એના તાતણા મોટા હોય છે, એમ લાવનિયે કહ્યું છે વળી કેટલાક કહે છે કે, હાલના જમાનાના વેપારી લોકો એમાં કસૂઆ (કસૂબીના ફૂલના તત્તુઓ)નો ભેળ કરે છે કોઈકે તો એમાં જનાવંગના આતરની ખારીક દાલોને સૂકવી ભેળ કરતા હોવાનું બતાવે છે. એથી જન લોકોએ ખવિન કેસર તરફ ધ્યાન આપવું જોઈએ બહુઓનું ધ્યાન બેચુ કહેવાય છે બે એમ હોય તો વેનિક દષ્ટિથી પાખ એને વધારે આક્રમ થવા જરૂરનું ધારક છું એના પ્રતિનિધિ તજ અને જવની છે વર્તમાનમાં એનેથી જે કેસર આવે છે, તે ગુણ, રંગ અને સુગંધમાં બીજી જાતોના કરતા શ્રેષ્ઠ છે માત્રા ૫ થી ૧૦ રતી

નાશ કરનાર છે. અને દાહ, પિત્ત, કફ, રક્તદોષ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વાત, કોઢ, વિષ, કૃમિ, કંડૂ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) પ્રદર ઉપર :—પાણી ચપાની છાલનો રસ પાવો અથવા છાલનો કાઢો કરી તે પાવો (૨) ખાળકની ગરબણી (વરાધ) ઉપર :—પાનના રસમાં કેસરિયા ચપાના ફૂલમાહેની કળી અને શુદ્ધ કરેલો સાજીખાર નાખી તે પાવો (૩) વિષમજ્જવર ઉપર :—કેસરિયા ચપાના મૂળોનો કાઢો પાવો. x

૧૫૦ કેળ :—સ ૦ કદલી, રંભા. મ ૦ કેળ. હિ ૦ કેલ ક ૦ બાળે. તા ૦ વાલે તુ ૦ ખારે. મના ૦ વાળા તૈ ૦ ચક્રકેલી. આરાટિકાયા, ચારાટી ફા ૦ મોઝ અ ૦ તના ઇ ૦ પ્લેનટેઈન લા ૦ મુસસેપિપથેન્ટમ્.

કેળના ઝાડો ધણુ કરી સર્વ દેશે મા થાય છે એના મૂળોમાથી જે ફણુગા ફૂટે છે તે કાઢો બીજે નથળે વાવે છે, એટલે તેની કેળ થાય છે. કેળોની લગલગ વીસ જાતિ છે ગોમાતક, કણુટક અને વસઈ, એ પ્રાતોમા કેળાનો પાક ધણો થાય છે. વસઈ પ્રાતમાના આગાશી ગામમા કેળાને સૂકવી પછી તે ચારે તરફ મોકલે છે વગડામા વરસાદથી જે કેળ પોતાની મેળે પાકે છે તેને વગડાઉ કેળ કહે છે કાચા કેળાનુ ને કેળદોડાનુ શાક થાય છે છાલની ગખ રગના કામમા આવે છે. સૂતર રગનારા રંગરેજ અને ખત્રી લોઢા એનો ધણો ઉપયોગ કરે છે પાકેલા કેળાનુ રાયતુ સારુ થાય છે. કેળના યોગે હથિયારોને પાણી ચડાવવામા આવે છે કેળના પાદડાના દાડાને સૂકવી બાળવાથી તેમાથી ક્ષાર (ખાર) ઉત્પન્ન થાય છે. કોકણદેશમા ધોબી લોઢા સાથુને બદલે એ ક્ષારનો ઉપયોગ કરે છે ગામડા ગામમા ગહેતા ગરીબ લોઢાને મલમ એ શુ પદાર્થ છે, તેની ખખર પણ નથી, અને જેમને ઔષધ આપવાને વેંઘ પણુ નથી હોતો તે લોઢા કેળની અદરના રસના મલમની પેઠે જખમ ઉપર પટ્ટી મારે છે અને તેથી તેમનો જખમ સારો થાય છે પાકેલા કેળાનો ખાવામા ઉપયોગ થાય છે, વગડાઉ કેળા કોઈ ખાતુ નથી કાચા કેળાનુ તથા કેળદોડાનુ શાક કરે છે, અને પાદડા પત્રાળી કરવાના ઉપયોગમા આવે છે. લીલ, કાળી, ઠાકરડા વગેરે ગરીબ લોઢા જમીનમાથી વગડાઉ કેળના કંદ કાઢી તેને દળી લોટ કરી તેની લાખરીઓ બનાવી ખાય છે + કેળ :—શીતળ, ગુરુ, વૃધ્ય ત્રિનગ્ધ તથા મધુર છે; અને પિત્ત, રક્તવિકાર, થોનિદોષ, અશ્મરી તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે પાકેલાં કેળાં :—અળકર, તૂરા, મધુર, ગુરુ, શીત, વૃધ્ય, શુક્રવર્ધક તથા સંતર્પણુ છે, અને માસ, કાતિ તથા રુચિને વધારનાર, દુર્જર તથા કફકારક છે તૃષા, ગ્લાનિ, પિત્ત, રક્તવિકાર, મેહ, ક્ષુધા તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે; અને જેનો જઠરાગ્નિ મદ છે એવો માણસ ખાય તો તેથી વિકાર થાય છે કેળજોડ (ફૂલ) —ત્રિનગ્ધ, મધુર, તૂરા, ગુરુ, ગ્રાહક, કડવા, અગ્નિદીપક, વાતનાશક તથા કિચિત્ ઉષ્ણવીર્ય છે અને રક્તપિત્ત, ક્ષય, કૃમિ, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે. કદલીસાર (કેળમાંનો ગાલો) —ગ્રાહક, અગ્નિય, ગુરુ તથા શીત છે. અને તૃષા, દાહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અતિસાર, સોમરોગ, અસ્થિસ્થાવ, રક્તપિત્ત અને વિગ્નેટકનો નાશ કરે છે કદલીકંદ—રુક્ષ, વાતલ, તૂરા, ગુરુ, શીત, બલકર, મધુર અને કેશ્ય છે તથા અગ્નિમાઘ કંઠે છે, અને કણુશલ, આમ, પિત્ત, દાહ, રક્તદોષ, સોમરોગ, ગ્નેદોષ, કૃમિ અને કોઢનો નાશ કરે છે. કેળનું પાણી—શીતળ અને ગ્રાહક છે અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, મેહ, તૃષા, કણુરોગ, અતિસાર, અસ્થિસ્થાવ, રક્તપિત્ત, કૃચ્છ્ર, વિગ્નેટક, રક્તદોષ, થોનિદોષ અને દાહનો નાશ કરે વગડાઉ કેળ—શીતળ, મધુર, બલવર્ધક, વીર્યવર્ધક, રચ્ય, દુર્જર તથા જડ છે, અને તૃષા, દાહ, શોષ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે એનાં ફળ—તૂરા, મધુર અને ગુરુ છે ઉપયોગ (૧) પેટમાં વિષ ગયું હોય તો તે ઉપર :—કેળના

x નવા ચિકિત્સકોના મત મુજબ કેસરી ચપાની છાલની ક્રિયા રસાયનરૂપે થાય છે માત્રા પ થી ૧૫ રતી પ્રમાણુ વધારે આપવાથી ઊલટી અને દરત લાગે છે યોગ્ય પ્રમાણુથી આપવાથી શારીરિક નિર્બળતાને ધીરે ધીરે દૂર કરી ગરીબને સુદૃઢ બનાવી આપે છે રક્તવિકાર અને કોઢ ઉપર પણુ છાલ સારો લાભ પહોંચાડે છે આવી જ રીતે ફળનું ચૂર્ણ ૫-૧૦ રતી પ્રમાણુમા અને પાન ૧૫-૩૦ પ્રમાણુમા અપાય છે

+ કેળના પાદડા ત્રણેક ફૂટ લાંબા અને દોઢ બે ફૂટ પહોળા હોય છે પાકા કેળા વાયુ અને કફ ઉત્પન્ન કરનાર છે, તથા એની ગાતિ મીઠુ, સૂક અને મધ છે

ગાળાનો રસ કાઢી પાવો (૨) હલકાયા કૂતરાના વિષ ઉપર :—પાંદેલા વગડાઉં કેળાનાં ખી ખાવા આપવા અને દંશ ઉપર વાટી ચોપડવા. (૩) શ્વાસ ઉપર :—કેળાની અદરનો દસરચુકત ભાગ ટેરી તેમા મરીનુ ચૂર્ણ રાત્રે ભરી રાખવું. પ્રાતઃકાળે તે કેળુ ધીમા નાખ ઉપર શેડી ખાવું, એટલે શ્વાસરોગ જલદી દૂર થાય છે (૪) સુષ્ણે પ્રસૂતિ થવા માટે :—કેળનો કાદો કમરે બાધવો પ્રસવ થયા પછી છોડી નાખવો (૫) હેડકી ઉપર :—ગનકેળના પાદડાની રાખ માસા એક અને મધ તોલો એક એકત્ર કરી પાવું (૬) સોજા ઉપર :—ઘઉંની કણુક અને પાંદેલા કેળા પાણીમા મેળવી ગરમ કરી મોજા ઉપર બાધવા (૭) સોમલના વિષ ઉપર :—કેળના રોપાનો રસ પાજેર પાવો. (૮) છલ્લે કાતરા પડે છે તે ઉપર :—પાંદેલા કેળા ગાયના દહી સાથે સુર્યોદય પહેલા ખાવા. (૯) કમળા ઉપર :—પાંદેલા કેળા મધમા મેળવી ખાવા (૧૦) ભસ્મકરોગ ઉપર :—કેળા ઘી સાથે ખાવા અથવા કેળના રસનું પાણી કાઢી પીવું (૧૧) ધૂપણી (પ્રદર) અને સોમરોગ એટલે મૂત્રાતિસાર જેવો રોગ થાય છે તે ઉપર :—પાંદેલા કેળાં, આમળાનો રસ અને સાકર બે ભાગ એકત્ર કરી પાવું. (૧૨) મૂત્રકૃચ્છ્ર એટલે ગરમી ઉપર :—ગાયના મૂત્રમા કેળના કાદાનો રસ નાખી પાવો. (૧૩) દાહ શમન થવા માટે :—કેળના અને કમળના પાદડા ઉપર સૂઈ રહેવું (૧૪) બાળકને દાંત ફૂટે છે તે વેળાએ રોગ થાય છે તે ઉપર :—કેળદોડની અદરના જે બારીક કણુગા (બાળકેળ) ગરી પડે છે, તે બારીક વાટી તેનો રસ કાઢવો. તેમાં થોડી છરાની ભૂટી અને સાકર નાખી બાળકની શક્તિ પ્રમાણે નિત્ય એક વાર ચાર માસાથી છ માસા પર્યંત એ ક્રમ પ્રમાણે સતત સાત રોજ આપવું; અને ફક્ત એકલો આ જ રસ દશવીસ વાર દાઢો વગેરે ઠેકાણે ચોપડવો, એટલે તાવ વગેરે જલદી શમે છે (૧૫) શીતળા હલકા આવવા માટે :—વગડાઉં કેળના ખિયા ભેંસના દૂધમા વાટી કપડછાણ કરી તે દૂધ પાવું. (૧૬) મૂત્રાઘાત એટલે પેશાબ બંધ થાય છે તે ઉપર :—કેળનું પાણી ૪-૫ તોલા લઈ તેમા પાતળુ ઘી બે તોલા મિશ્ર કરી પાવું. એનો એવો ચમત્કાર છે કે, કેળના પાણીમા ઘીનો સંયોગ થઈ પેટમા ગયેલું ઘી મૂત્રદ્વારે ધણું જલદી નીકળી જાય છે અને તે યોગથી દાર મોકળું થાય છે તથા પેશાબ છૂટે છે. પુરુષો કરતા સ્ત્રીઓને ઘણો જ જલદી લાય પડે છે. (૧૭) પ્રદર અને ધાતુવિકાર ઉપર :—પાંદેલું એક કેળુ અર્ધાં તોલા ઘી સાથે દરરોજ સવારે અને સાંજે ખાતા જવું એ પ્રમાણે સતત આઠ દિવસ સેવન કરવાથી ઉપલા વિકારો શમે છે. આ ઔષધથી કોઈને ઠંડી આવે એવું જણાય તો એમા જ મધના ચાર ટીપા નાખી આ ઔષધ ખાતા જવું. (૧૮) ઢોરના ખાવામાં સોમલ આવ્યો હોય તો :—કેળનો રસ એક શેર કાઢી ફટકડી તોલા ૧૦ અને ઘોળા કાથો તોલો ૧ નાખી તે મિશ્રણ ૩ દિવસ પાવું (૧૯) પિત્તરોગ ઉપર :—પાંદેલા કેળા અને ઘી ખાવું (૨૦) ઢોરના મૂત્રાવરોધ ઉપર :—કેળનું પાણી એક શેર પર્યંત કાઢી તેમા ગેરુ એક તોલો ધસવો અને થોડું મીઠું અને મરીની ભૂટી ૪ ચણોડીભાર નાખી પાવું. (૨૧) કેળાં ખાવાથી અજીર્ણ થાય તો :—એલચીદોડા ખાવા (૨૨) કેળું જલદી પાકવા માટે :—લૂમનો દાડો ૫-૬ આગળ રાખી બાકીનો કાપી નાખ્યા પછી તેને ખીલા વડે કાણુ પાડી તેમા એલચીની ભૂટી ભરવી; એટલે કેળા જલદી પાકે છે, કપૂર ભરવાથી પણ કેળા જલદી પાકે છે. કેળામા જે થોડી એલચી દોડાની ભૂટી નાખી હોય તો તે કેળાનો નાશ થાય છે, એવો એલચીદોડામા ગુણુ છે. (૨૩) ધૂપણી (પ્રદર) ઉપર :—કેળના પાદડા બારીક વાટી તેની દૂધમા ખીર કરી બે-ત્રણ દિવસ ખાવી. (૨૪) ઊલટી ઉપર :—કેળના કાદાનો રસ મધ સાથે પાવો. (૨૫) શરીરમાં જમેલી ગરમી અને પ્રમેહ ઉપર :—કેળનો ગાલો છાયામા સૂકવી ચૂર્ણ કરી તે સાકર અને પાણીમા પાડું

૧૫૧ કોકમ—સં રક્તપૂરકા, વૃક્ષામ્લ. મં અમસુલ. કોં કોકમ, રાતાળા. હિંં વિષાખિલ, મહાદા કં તિતિડીક, સોલે, મરખિન, હુડીમરા. બંં મહાદા. રાં ડાસસ્થા. ફીરગીં બિડાએ. મલાં પૂતપુળી તું પૂણારપુળી. ગોં ભિરડ. ઇં કોકમ, બટર દ્રી. લાં ગારસિનિયા ઇંડિકા

એ આડ મોટા થાય છે તે કોકણુ અને કણુટિક દેશમા વણા થાય છે એના ફળોને ‘કોકમ’ કહે છે. કોકમને ૨૫ રાતો અને આકૃતિ નારંગી જેની હોય છે. એને રાતાળા કહે છે રાતાળાનો

મગજ ખવાય છે અને અંદર પાણી હોય છે તે કાઢી પીએ છે. એના બિયામાથી જે તેલ નીકળે છે તે મીણુના જેવું જડુ અને ઘોળું થાય છે. તે ખાવાના તથા ઔપધોના કામમા આવે છે, એને ભિરંડેલ અથવા 'ક્રોક્મનુ તેલ' કહે છે. ગોમાતક અને માલવણુ પ્રાતોમાથી સેકડો ખાડી ક્રોક્મ બહાર વેચાના જાય છે રાતાંબા ઉપરની છાલ સૂકવી તેના ક્રોક્મ કરે છે એ આમલી કરતા પથ્યકારક છે. એની કઠી અને ચટણી થાય છે. મીણુગતી કરવાના કામમા મીણુમા 'ક્રોક્મનુ' તેલ મિશ્ર કરવાથી તે સોધુ પડે છે. બળવામા પાણુ અડચણુ આવતી નથી કાચાં ફળ—તૂગ, રચિકારક, ખાટા, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, પિત્તક, ગુરુ, કફકર તથા તીખાં છે, અને વાતોદર, વ્રણ વાયુ તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. તેનાં પાકાં ફળો—મધુર રુચ્ય, ગ્રાહક, તીખા લઘુ, ઉષ્ણ, ખાટા, તૂરા રક્ષ તથા અગ્નિદીપક છે; અને કફ, વાયુ, તગ્ન, આમાતિસાર, સગ્રહણી, આમવાત, રક્તદોષ, પિત્ત અર્શ, ગળ, ગુદમ, ગણ, કૃમિ, હૃદરોગ તથા વાતોદરનો નાશ કરે છે એ વૃક્ષના ગુણો પણ ઉપર પ્રમાણે જ હોય છે. ઉપયોગ—(૧) લડુ ફળનું હોય તે ઉપર :—ક્રોક્મના ઝાડના પાદડા વાટી ગરમ કરી તેના પાટા બાધવો (૨) રક્તયુક્ત મરડા ઉપર :—વાયુના ઉપદ્રવથી કિવા ક્રોક્મ પણ કારણથી રક્તયુક્ત મરડો થાય છે તે ઉપર—એની કૃપણો ફેળના સૂકા પાદડામા વીટાળી અગારામા ઝેરી, પછી બારીક વાટી ગોળી કરવી તે ગોળી ગાયના તાજા દૂધમા મેળવી તે દૂધ ઘણુ જલદીથી પાવુ; અથવા ક્રોક્મનુ તેલ ગરમ કરી તે ઠરી ગયા પહેલા પાવુ એ પ્રત્યેક વેળા બે તોલા પાવુ. (૩) શીતપિત્ત ઉપર :—ક્રોક્મના પાણીમા જીરુ અને ખાડ નાખી પાશેર પાવુ. (૪) અમ્લપિત્ત અને પિત્તરોગ ઉપર :—ક્રોક્મ, એલચી અને સાકર એની ચટણી કરી ખાવી (૫) ઠંડીએ હોઠ ફાટે છે તે ઉપર :—ક્રોક્મનુ તેલ ચોળવું (૬) હાથનાં અને પગનાં તળિયાંમાં દાહ થતો હોય તો :—ક્રોક્મનુ તેલ ચોળવું. (૭) મૂળ વ્યાધિ ઉપર :—ક્રોક્મના પંચાગ વ્રણ લાગ, લિલામાનુ મગજ ૧ લાગ અને મરી ૧ ભાગ—એનું ચૂર્ણ કરી તે ૧૦ માસા ખાવુ; એટલે અદરના અને બહારના મસા નાશ પામશે (૮) ઘી ખાવાથી અજીર્ણ થયું હોય તો :—ક્રોક્મનો કાઠો પાવો (૯) મૂળ વ્યાધિથી ઘણી આગ થતી હોય તો :—ક્રોક્મના તેલમા સીસુ ઘસી લેપ કરવો

૧૫૨ કોઠી—સં કપિત્થ મં કવઠ હિ. કેથ, કવીથ. બં કચેત ગાછ. કં વેલ્લુ, ખેલડા. તં એલાગાકાયા તાં વિળામાર. મલાં વિળાવુ, ઇં વુડ એપલ. લાં ફેરોનિયા એલેફેન્ટિનમ્

કોઠીના ઝાડ દક્ષિણમાં તથા ગુજરાતમાં ઘણા થાય છે આ વૃક્ષ મોટું થાય છે વૃક્ષના ફળને 'ક્રોક્' કહે છે એ ગોળ અને ટેરી જેવું હોય છે એ ફળની ઉપરની છાલ કઠણ હોય છે પાકેલા ક્રોક્ એકલા અથવા તેમા ગોળ કિવા સાકર નાખી ખાય છે લીલા ક્રોક્કાના ગરનો સાર અને ચટણી થાય છે પાકેલા ક્રોક્કાનો મુગ્ધો પણ થાય છે. કોઠીનું ઝાડ—મધુર, ખાટું, ગુરુ, ગ્રાહક, શીત, હૃદ્ય અને કડવું છે, તથા પિત્ત, વાયુ અને વ્રણનો નાશ કરે છે એનાં કાચાં ફળ—ગ્રાહી, ઉષ્ણ, રુક્ષ, લઘુ, ખાટા, તૂગ તથા લેખન છે અને વાયુ, પિત્ત તથા જિહ્વાની જડતા કરનાર અને રચિકર છે. વળી વિષ, જવર અને કફનો નાશ કરે છે. પાકાં કોઠાં—રચિકર, ખાટા, તૂગ, ગ્રાહક, મધુર, કંઠશુદ્ધિકર, શીતળ, ગુરુ, વૃદ્ધ અને દુર્બર છે. તથા શ્વાસ, ક્ષય, રક્તરોગ, બિલટી, વાયુ, શ્રમ, હિંમ્મા, વિપ, ગ્લાનિ, તૃષા, ત્રિદોષ, ઉચકી તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે એનાં બિયાં—હૃદરોગ, મસ્તકશળ, વિષ અને વિસર્પનો નાશ કરે છે. બિયાંનું તેલ—

* હિંદુસ્તાની વૈદ્ય કોઠીના ફળને ગ્રાહી માને છે અને કાચુ ફળ ઝાડા અને પેટના દરદમા તથા પાકું ફળ મસૂડા (દાંતના પારા) અને ગળાના સોજા ઉપર આપવાની લલામણુ કરે છે મીર મહમદહસેન કહે છે કે, કોઠીના પાદડા નીતળ અને ફળ શીતળ, પાચક તથા એક દ્રવ્ય કરવા માટે અને ગળાનો સોજો ઉતારવા માટે તથા દાંતના પારા મજબૂત કરવાને અપાય છે ફળના ગર્ભનું ગરબત પીવાથી ખાવા ઉપર રુચિ થાય છે જેરી જતુના ડાંગ ઉપર ફળમાનો ગર્ભ અથવા છાલ બાધે છે કોઠીના ઝાડનો શુંદ વાટી મધ સાથે આપવાથી ઝાડો અને મરડો દૂર થાય છે ચરકમા કોઠી ખાટી અને ગ્રાહી માની છે તથા પાદડાનો રસ અગ્નિદીપક અને પાચક માન્યો છે.

તૂરુ, ગ્રાહક તથા મીઠું છે અને પિત્ત, ઉંદરનું વિષ, કફ, ઉચ્ચી અને ઊલટીનો નાશ કરે છે એનાં રૂલ વિપનાશક અને પાંદડાં ઊલટી, અતિસાર અને હેડકીનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) પિત્ત-શેમન થવા માટે:—ઢાઠાનો ગર સાકર નાખી ખાવો અથવા ઢાઠીના પાદડાનો રસ દૂધમાં મેળવી પાવાથી લય કર અને પ્રબળ થયેલા પિત્તનું શમન થાય છે. (૨) કમળા ઉપર:—ઢાઠીના પાલાનો રસ ગાયનું દૂધ નાખી પાય તોલા કાઢવો અને પ્રત્યેક દિવસ એક વાર આપવો. (૩) પ્રદર (અથવા સ્ત્રીઓને પેશાબમાં ધાતુનું જવું તે) ઉપર:—ઢાઠી અને વાસનો પાલો ખારીક વાટી મધમાં મેળવી આપવો. (૪) શરીરમાંની ગરમી વગેરે નીકળી જઈ ધાતુપુષ્ટિ થવા માટે:—ઢાઠીના પાલાનું ચૂર્ણ દૂધમાં ખડીસાકર નાખી આપવું. (૫) ઉંદરના વિષ ઉપર:—ઢાઠીના ખિયાનું તેલ ચોપડવું. (૬) શરીર ઉપર પિત્તનાં ઢીમણાં ઊઠે છે તે ઉપર:—ઢાઠીનો પાલો ખારીક વાટી તેનો ઢીમણા પર લેપ કરવો, કિંવા વાટેલો પાલો દહી મા મેળવી શરીરે ચોળવો અને પાલો રસ કાઢી તેમાં ખડીસાકર નાખી તે પાવો, એટલે થોડીક વારમાં શમન થાય છે. (૭) શરીરમાં જામેલું રસાયન નીકળવા માટે:—ઢાઠીનો પાલો અને તાદળજની લાજીનો પાલો અને કેળદોડામાંથી ગરી પડેલા ફૂલ; તે સર્વ સમલાગે લઈ, તેનો અષ્ટમાશ કાઢો નિત્ય બે વખત એ પ્રમાણે ૧૪ દિવસ સુધી આપવો બને વખત ઔષધો તાજાં જોઈએ તેલવાળું, ખાટું, મીઠું (લૂણ), તીખું, એ પદાર્થ ખાવા નહિ અને સ્નાન પણ કરવું નહિ પદરમે દિવસે સર્વાંગે બકરીની લીંડીઓ ગોમૂત્રમાં વાટી તેનો ચાર ઘડી લેપ રાખવો; પછી સ્નાન કરી ભોજન કરવું. (૮) હેડકી અને શ્વાસ ઉપર:—ઢાઠાનો અંગરસ મધ અને લીંડીપીપર સાથે આપવો. (૯) અત્યંત દુષ્ક ઉપર:—ઢાઠાના ગર્ભમાં સૂક, મરી અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ મધ અને સાકર મેળવી ચાટવું.

૧૫૩ કોઠીબર—લે. કુકુમિસ ટ્રાઈગોનમ્ કોઠીબર—આ કારીટાંની જાત છે, પરંતુ કારીટ એ ધણું જ કડવું હોય છે, એટલે આને મીઠું કારીટ કહીએ તો કહી શકાય. એ ગુજરાતમાં પુષ્કળ થાય છે એનું શાક થાય છે અને તે સૂકવી જમણની સાથે ખાય છે. આમાં પણ કડવી અને મીઠી એવી બે જાતો છે.

૧૫૪ કોઠીબાં—સ. કર્કચિર્લટી, મૃગાક્ષી મ. શેદણી. હિ. સધિની ક. વાલુકમેકેકે ઇ. સ્મોલ કોકબર કોઠીબાના વેલા પાય છ હાથ જમીન પર ફેલાય છે. એ ધણાક પ્રાતોમાં થાય છે એને ભાદરવાની આસપાસ ફળો આવે છે. તેને કોઠીબા કહે છે. એ ફળો ઉપર લાલપીળા ચટાપટા હોય છે જમીન સારી હોય તો આ ફળો છોલેલા નાળિયેર જેવડા પણ થાય છે. એ ફળો હોય ત્યારે કડવા હોય છે પાક્યા પછી કાંઈક ખાટા લાગે છે એની સુકવણી અને શાક કરે છે એની કાચરી મીઠું ચઢાવી, સૂકવી રાખે છે અને તે તેલમાં તળી જમણની સાથે ખાય છે.

૧૫૫ કોથમીર (લીલા ધાણા):—સ. ધાન્યક. કુસ્તુબરી, મ. કોથીબર, ધણે હિ. ધનિયા બ. ધને ક. હવ્વીજ, કોતબરીકાળું તૈ. કોથમીલું, ધણિયાલું તા. ઉતબરી. તુ. કોતબરી, કોતમલ્લી. મલા. કોતમપાલરી ફા. વૃષમેકશ્મીઝ અ. કન્જુરા. ઇ. કોરિએન્ડર સીડ લા. કોરિએન્ડર સેટાઈવમ.

કોથમીર સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે એનો રસોઈ કરવામાં નિત્ય ઉપયોગ થાય છે એ ઝાડને બી આવે છે, તેને ધાણા કહે છે ધાણા મસાલામાં નાખે છે. આ પદાર્થ સ્વાદિષ્ટ, ઠંડો અને પિત્ત-શામક છે ધાણા ભરડીને વાવનાથી થોડા દિવસમાં જરૂર પૂરતી કોથમીર તૈયાર થાય છે કોથમીરની

* આ વેલામાં ચટની અસર આપોઆપ દેખાઈ આવે છે વરસના ૩૫૪ અથવા અધિક માસના કારણસર ૩૮૪ દિવસ થયા હોય તોપણ તે દિવાળીના ચાર દિવસોમાં અવલ પાકીને આપોઆપ ખરી ગયા છતાં પણ ભાગ્યે જ મીઠા હોય છે અને દિવાળીના દિવસ પછી વેલાને વળગી રહેલા પણ ભાગ્યે જ કડવા હોય છે કેવો દેવી ચમત્કાર! આ વેલા અડબાહ એટલે આપોઆપ ભગે છે બહુધા એના ફળો મોરનાં ઈંડા જેવડા અને તેવી જ આકૃતિના થાય છે, કોઠીબા ધણા ખાધામાં આવે તો મોઢું પણ પાકી જાય છે.

પાકતી આંગળી ઉપર:—કોઠીબામાં કાણું પાડી તેમાં આંગળી નાખી રાખવી આથી તે પાકીને ઘૂંટ જ ફાટે છે

વડી ઉત્તમ થાય છે. ક્રોથમીરની ચટણી પણ થાય છે x ધાણા—મધુર, હલ, તૂરા, દીપન, રિનગ્ધ, કડવા, કિંચિત્ ઉષ્ણ, અવૃષ્ય, મૂતલ, લઘુ, પાચક, ગ્રાહક તેમ જ રુચિકર છે અને તૃષા, દાહ, અતિસાર, ઉધરસ, પિત્તજ્વર, ઊલટી, કફ, દમ, ત્રિદોષ, અર્શ, કૃમિ અને વિશેષ કરી પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) લિલામો ઊઠી નીકળ્યો હોય તો :—ક્રોથમીર વાટી ચોપડવી. (૨) શરીરમાંથી શીતળાની જામેલી ગરમી નીકળી જવા માટે :—શીતળા સારી રીતે મચ્છા પછી રાત્રે ધાણાજીરું યોગણા પાણીમાં પલાળી રાખી, સવારે મસળી ગાળી તેમાં સાકર નાખી પાવું; એટલે ક્રોથામાહેની ગરમી શાત થાય છે. આ પ્રયોગ ચારપાંચ દિવસ કરવો. (૩) આમ થાય તે ઉપર :—ધાણા અને સૂઠ એના કાઢામાં એરંડમૂળનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવું. (૪) અરુચિ ઉપર :—ધાણા, એલચી અને મરી, એનું ચૂર્ણ ઘી અને સાકર સાથે આપવું (૫) દાહ અને તૃષા ઉપર :—ધાણા, અરંડસી, આમળા, કાળી દ્રાક્ષ અને પિત્તપાપડો—એ સર્વ ઔષધો સાધારણ ખાડી એકત્ર કરી માટીના વાસણમાં નાખી તેમાં પાણી નાખવું અને તે એક જ જગ્યાએ રાખી મૂકી ખીજે દિવસે પાવું. (૬) અગ્નિમાંધ, શ્વાસ, વિષમજ્વર અને અજીર્ણ ઉપર ધાન્યાદિક (ધાણાનું) ચૂર્ણ :—ધાણા, લવંગ, નસોતર અને સૂઠ, એનું ચૂર્ણ કરી ગરમ પાણીમાં પાવું (૭) તાવ ઉપર પાચન :—ધાણા, દેવદાર, સૂઠ, ભોરિગણી, ડોરલી (જિભીરીગણી) એનો કાઢો પાવો. (૮) પિત્તજ્વર અને અંતર્દાહ ઉપર :—ધાણા અને ચોખા રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખવા. ખીજે દિવસે તે જ પાણીમાં તે બાકી પાતળી કાજી કરી સારી ઠંડી થયા પછી તે આપવી. (૯) દાહ ઉપર :—ધાણા રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તે પાણી ગાળી લઈ તેમાં સાકર ૧ તોલો નાખી પાવું (૧૦) મૂત્રાઘાત ઉપર :—ધાણા અને ગોખરનો કાઢો ઘી નાખી પાવો (૧૧) નેપાળાના વિષ ઉપર :—ધાણાનું ચૂર્ણ, સાકર અને દહી—એ એકત્ર કરી આપવું (૧૨) ગર્ભિણીની ઊલટી ઉપર :—ધાણાનું ચૂર્ણ ૩ માસા અને સાકર ૧ તોલો, એ ચોખાના ધોવરામણમાં નાખી આપવું; અથવા ધાણાનો કલક ચોખાના ધોવરામણમાં સાકર નાખી પાવો.* (૧૩) રક્તપિત્ત ઉપર :—ધાણા, દ્રાક્ષ અને ખેદાણાનો કાઢો કરી પાવો. (૧૪) બાળકનાં શૂળ, આમ અને અજીર્ણ ઉપર :—ધાણા અને સૂઠ એનો કાઢો પાવો (૧૫) બાળકોની આંખો આવે છે તે ઉપર :—ધાણાની પોટલી બાધી પાણીમાં પલાળી રાખી તે વાર વાર આંખો ઉપર ફેરવવી. (૧૬) તડકાની (ગરમીની) લૂ ન લાગવા માટે :—ધાણા પાણીમાં પલાળી મસળા તેમાં સાકર નાખી તે પાણી પાવું (૧૭) બાળકની ઉધરસ અને દમ ઉપર :—સાકર અને ધાણા ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તેનું પાણી વજ્રગાળ કરી પાવું. (૧૮) તૃષારોગ ઉપર :—ધાણા પાણીમાં પલાળી રાખી પછી મસળા તે પાણીમાં મધ અને

x યુનાની હકીમો ધાણાને ઔષધની માફક પેટની પીડાનો નાશ કરનાર, પેશાબ વધારે લાવનાર, પાચક અને ક્રોથમીર કરનાર માને છે, અને બહુજીરું (અજીર્ણ)માં વાર વાર આપવાને ફરમાવે છે વળી એને દરદનો નાશ કરી જાંઘ લાવનાર, છાતીમાંથી કકને કાઢનાર ને પેટની પીડાનો નાગ કરનાર સમજે છે તેઓ ધાણાનું પાણી બનાવે છે તેનાથી આ બધો વાથી શીતળા નીકળેલ હોય તો આખને ઈજ થતી અટકે છે, એમ તેઓ માને છે, અને ઘણી મુદતથી આ બધું થયા બાદ હોય તેને આરામ થાય છે વળી એમ પણ માને છે કે, ધાણાથી કેફી પદાર્થોનો (માદક પદાર્થોનો) જીરુંસો (મદ) કમી થાય છે જવના લોટની સાથે ધાણાને વાટી પોટીસ કરી બાધવાથી ઘણા દિવસનો સોજો જતરી જાય છે ચરકસહિતામાં ધાણાને તૃષા-નિગ્રહણ અને શરદીને બધ કરનાર કહેલ છે સુશ્રુતમાં એને સર્વજ્વરનાગક, દીપક, દાહનાગક, અરુચિનાગક અને ઊલટી બંધ કરનાર કહેલ છે કેટલીક વખતે તાવના ઉતાર માટે રાત્રે પલાળી રાખેલા ધાણાનું પાણી પવાય છે ખરું, પણ એમ માલૂમ પડયું છે કે, વખતે એ પ્રયોગથી દરદીને એકદમ શ્વાસ થઈ દેહત્યાગ પણ કરે છે, માટે ફેગ, કાળ અને પ્રકૃતિનો અવસ્થ વિચાર કરવો એની માન ૯ માસાથી ૧ તોલા સુધીની છે

* ધાણા, સૂઠ, સાકર અને નાગરમોથ, એ ચારે વસ્તુ અરધો અરધો તોલો લઈ ૩૨ તોલા પાણીમાં ક્વાથ કરી ૮ તોલા રહે ત્યારે ઉતારી પિવરાવવાથી ગર્ભિણીની ઊલટી તેમ જ ખીજ મનુષ્યોની કોઈ પણ કારણથી થતી ઊલટીઓ તુરત બધ થાય છે વધારે મૂલ્યવાળી દવાઓ જ્યાં કામ કરી શકતી નથી, ત્યાં આ સાધારણ ઔષધિ સાફ કામ કરી આપે છે

ખાડ નાખી તે વારવાર પાવુ.+

૧૫૬ કોદરા—સં કોદ્રવ મં કોદ્રુ, હરિક હિં કોદો, કોદવ. ગોં કં હરિક તૈં આલુ-વાલુ. ઇં પક્યુઅડ પાસપેલ લાં પાસપેલ સ્કોનિકયુલેટમ્ અં કોદ્રુ. યં કોદો ધાન.

સર્વ પ્રકારના ધાન્યોમા ઘણી જ હલકી પ્રતિનુ ધાન્ય કોદરા છે આ ધાન્યને ઘણુ કરી ગરીબ લોકો સિવાય કોઈ ખાતુ નથી એમા ચાર જાતિ છે. રામેશ્વરી, શિવેશ્વરી, હરકોણી અને માજર (મેણા કોદરા) મેણા કોદરા એ જાત ઘણી જ અપકારક છે. મેણા કોદરાનો ખાવામા ઉપયોગ કરે તો તેથી જીલટી, જીલાળ એવા વિકારો થાય છે, અધારા આવે છે, મન ભ્રમિત થાય છે, ગ્લાનિ આવી કેફ ચડે છે અને વખતે પ્રાણુ પણ જાય છે—એવા અનેક અનર્થ થાય છે એ જો ખાવાના ઉપયોગમાં લેવા હોય તો એક દિવસ પાણીમા પલાળી રાખવા. પછી તે સ્વચ્છ ઘોઈ એક-એ દિવસ તડકામા સૂકવવા, એમ કરવાથી તેનો દોષ મટી તે ખાવાને યોગ્ય થાય છે. કોદરાનો ભાત, ઘેસ તથા વડા પણ કરે છે કોદરાની ઉખી કઈક નાચણી જેવી હોય છે કોદરા મોટી રાઈ જેવડા હોઈ તેનો રંગ રાતો કે પીળો હોય છે. કોદરા ઘણા શીતળ છે એ અશક્ત માણસે કદી પણ ખાવા નહિ, કેમ કે તે વીર્યનાશક છે કોદરા—મધુર, શીત, ગ્રાહક, ગુરુ, કડવા, પ્રણુને હિતકર તથા રક્ષ છે, અને કફ, પિત્ત, વિષ તથા મૂત્રકૃચ્છનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) અન્નદ્રવશૂળ ઉપર:—કોદરાના ચોખા(કરીઆ)ની ખીર ખાવી કિંવા કોદરાનો ભાત દહી સાથે ખાવો.

૧૫૭ કોલિંજન—સં કોનવયા યં કલિંજન મં કુલિંચન, કુલિંજન. હિં કુલિંજન. કં કોળજન કાં ખિરદાર અં ઈકંખોલિંજન ઇં ગ્રેટર ગેલગાલ લાં આલ્પિનિયા આફિસિનેરમ્.

કોલિંજનના છોડ ખાનદેશમા આખાહળદરના છોડ જેવા જ થાય છે એ છોડ આખાહળદર કરતા કિચિત્ મોટા હોય છે એના પાદડાની વાસ મધુર હોઈ મડળનો રંગ ઘોળો અને તીખો હોય છે ગોમાતક અને મલખાર પ્રાતમા એ છોડ પુષ્કળ થાય છે એની ગાંઠો સૂકવી રાખે છે. તેને 'કોલિંજન' કહે છે કોલિંજનની ગાંઠોના કકડા કરી તેને અથાણામા નાખે છે જે બીજી કોલિંજન કાર્થક તીખું લાગે છે તેને 'કોષકોલિંજન' કહે છે કોલિંજન—તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, રચિકર, સ્વર્ચ તથા હલ છે, અને મુખ તથા કંઠની શુદ્ધિ કરનાર તેમ જ મુખદોષ, કફ, ઉધરસ અને વાયુનું નાશક છે મોટું એનાથી ઓછા ગુણવાળુ છે ઉપયોગ—(૧) ઉઠાંટિયા

+ ડૉન્ટર દેસાઈ લખે છે કે ધાણુને ખાડી પાણીમા ઉકાળી, વસગાળ કરીને તે પાણીના ટીપા આખ આવવા (નેત્રાભિષ્યદ રોગ) પર ન ખાય છે. તે અતિ ગુણકારી છે આનાથી આખની બળતરા ઓછી થાય છે પાણી અથવા પત્ર વહેવાનુ ઓછુ થાય છે આવી રીતે કાર્ય કરવાવાળા બીજા બે ઔષધિઓ છે એક હળદર અને બીજી સાકર આખ આવવાના પ્રારભમા સ્વચ્છ એરડિયાનુ ૧ ટીપું આખમા નાખવું, એટલે પાણી અથવા પત્ર બહાર નીકળે છે તથા રેતીના કણની માફક જે દાણા ખૂચતા હોય તે ઓછા થઈ જાય છે સાર પછી ધાણા, હળદર અથવા સાકર, એ ત્રણમાથી એક અથવા ત્રણેને મેળવીને આખમા ન ખાય છે. આખ બહુ જ સૂજ ગઈ હોય તો રસવતીને દૂધમા ઘસીને આખના પોપચા પર લેપ કરવો રક્તચ દનના કરતા રસવતી વધારે લાભદાયક છે શીતળામા આખો ઘોવા માટે ધાણાનુ પાણી વાપરે છે—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

* કોષ કોલિંજનના નામ અને વર્ણન ઇડિયન મેડિસિનલ પ્લેન્ટ્સમા નીચે પ્રમાણે આપેલ છે

સં અન્નુ, કુલંજન, મહાભારાવચા યં બડા કલિંજન મુળઈં બડી પાનની જડ, મલખારી પાનની જડ મં કોષ કોલિંજન હિં બડા કુલિંજન રાં ખુર્દવાર, સિંધ કાઠી, કુંજર તાં આનદમ્ તેં દુપરાઈકમ્ મલાયલમ-અરત્ત, મલાય-લૌચર ઇં ગ્રેટર ગલંગલ લેં અલ્પિનિયા ગલગા

આ બહુવર્ષીય મૂલસ ગ્રહ(કફ)વાળો લગભગ આદાના જેવો છે કંદમા થોડી સુગંધ આવે છે પાન ૯ થી ૧૮ ઇંચ લાંબા અને ૧૧ થી ૧૪ ઇંચ પહોળા હોય છે ફૂલ લીલી આભાવાળા સફેદ, ફળ નાના નારંગી-લાલ રંગના હોય છે મલખાર, સિંલોન, મલાયદ્વીપ અને ઉત્તર બંગાળમા આ છોડ થાય છે

આનો ઉપયોગ વળની જગ્યાએ થાય છે વૃદ્ધાવસ્થાની ઉધરસ પર કોષકોલિંજન અપાય છે. પરસેવા બહુ જ આવતો હોય, તો બધ કરવા માટે કોષકોલિંજનના ચૂર્ણની માલિશ કરાય છે દાંતના દર્દ ઉપર આનું ચૂર્ણ દાંત પર વસાય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

ઉપર :—એના ઊગલાની કઢી કરી ખાવી અથવા તેનો રસ કાઢી પાવો (૨) માથું ચૂડચું હોય તે ઉતારવા માટે :—કાલિજનનું પારીક ચૂર્ણ કરી તે નાકે સૂધવું, એટલે છી કો આવી મસ્તક બનશે છે. (૩) વાયુએ કરી અંગ રહી ગયું હોય તો તે ઉપર :—કાલિજનનું ચૂર્ણ શરીરે ચોળવું. (૪) સ્વરભેદ (સ્વરભંગ) ઉપર :—કાલિજન મોઢામા રાખી રસ ગળવો. (૫) મોઢશી (કોલેરા) ઉપર :—કાલિજન અને સિધવ કોકમના તેલમા કાલવી જરા ગરમ કરી શરીરે ચોપડવું, એટલે કોલેરાથી હાથપગમા ચડતી ગોટલીઓ તથા ખલ્લીશળ (હાથ, પગ, પેડું અને ખમા, એમા થનાર ગળ)નો નાશ થાય છે (૬) ઊલટી ઉપર :—કાલિજનનો એક તોલો રસ કાઢી, તેમા લીમડાનો રસ એક તોલો અને આદાનો રસ એક તોલો નાખી દોઢ તોલો સાકર નાખવી અને તે સીજવી રાખવું એ પ્રત્યેક વખતે અર્ધા તોલા પ્રમાણે બે વખત એમ ત્રણ દિવસ આપવું (૭) બહુમૂત્ર રોગ ઉપર :—કાલિજનનો અષ્ટમાશ કાઢો કરી બે વખત પાવો (૮) બાળકના અતિસાર ઉપર :—કાલિજન છાશમા ઘસી થોડી હિંગ નાખી કઢી કરી પાવી. (૯) મુખદુર્ગંધી દૂર થવા માટે :—કાલિજનનું ચૂર્ણ મધમા મેળવી દાતને ચોપડવાનો નિયમ રાખવો (૧૦) દંતરોગ ઉપર :—કાલિજનનું ચૂર્ણ મધમા કાલની તેના વડે દાંત ઘસવા

૧૫૮ કોશિબ—(જગતી આળો)—સં કોશિબ મં કોશિબ હિં કોશિબ બં કૈઓ—કાફલ. કં જુરીમાયુ લાં શ્વીકરા દ્રાઢન્યુગા ઇં મિલોન ઓક

કોશિબના ઝાડ મોટામોટા થાય છે એની ઉત્પત્તિ કુગરાળ પ્રદેશમા થાય છે કોકણ પ્રાંતમા એ ઝાડો પુષ્કળ થાય છે એનું લાકડું ચીકણું હોય છે. એના લાકડાનો ગાંભો રાતા રંગનો હોય છે એના બિયાંનું તેલ કાઢે છે. તે કડવું, મધુર, ખલ્લ, પથ્ય, રુચિકર, પાચક તથા સારક છે, અને કૃમિ, કોઢ તથા ત્રણનું નાશક છે કોશિબ—ખાટું, ગુરુ, શોષકર, પિત્તલ, કફકર તથા કોષ્ઠશોષક છે, અને વાયુ કેડ, અર્શ, સોજો, પિત્તત્રણ, રક્તપિત્ત અને રક્તરોગનો નાશ કરે છે. એનાં પાકાં ફળ—લઘુ, અમ્લિદીપક, રુચિકર, રિનગ્ધ, ઉષ્ણ, મધુર, બલકર, હલ્લ તથા વૃધ્ય છે અને કફવાતના વિનાશક છે ઉપયોગ—(૧) જીલાબ માટે :—કોશિબનું તેલ ગરમ પાણીમા પાવું (૨) ખસ, ત્રણ અને કોઢ ઉપર :—કોશિબનું તેલ ચોપડવું (૩) ચેળ આવતી હોય તો :—કોશિબની છાલનો રસ કાઢી તેમા સમુદ્રકળ ઘસી લેપ કરવો

૧૫૯ કોળકદ—(પાણકદો) સં કોલકદ, વનપત્રાકુ મં કોલકાદા, ધાખ્યાયા કાદા, કોચિદા, સાપગદા કોં ધાપા, પાયણકાદા, કોચીદા, હિં જગલી પ્યાજ, કોલીકાદા, કાશ્મીરી—પુટાલુ બં સુયાગ આલુ કં સપુટગેકુ, કાડબેલૂ લિંગિડ તાં કટુવેલવાગાયમ. તૈં અડવિતેલાગા. તું બાગુલી મલાં કાટના કાં બસલુદ્ધાર ઇં ઇડિયન રિક્તલ, લાં અર્જિનીઆ ઇડિકા

આબેહૂળ કુગળીના કાદા જેવા જ આ કદ રાનમા ઉત્પન્ન થાય છે તે ઉગ્ર, તીક્ષ્ણ અને અતિશય ખરજવાળા હોય છે. કુલર્ષિ (કગલી)ની લાજી જેવા એના પાદડા હોય છે. એ કાદા કુગરાળ જમીનમા થાય છે + શેદળીના કાદા નામે એક કોળકદ પ્રમાણે જ કાદા થાય છે તે મોટા હોય

+ કોળકદના કાદા કુગળીના જેવા દેખાય છે પહેલા વર્ષના અને લીધું જેવડા કાદા દવા માટે વાપરવા લેઈએ જૂના કાદામાથી સત્ત્વ બહી નય છે સ્વાદ કડવો અને તીખો છે કોળકદનું ચૂર્ણ વાયુ-માથી પાણી શોષણ કરી લે છે એટલે તેનો લોહો બની નય છે માટે કળાયૂનાની ઉપર રાખવાથી પાણકદો ખરાબ થતો નથી કપડા વણવાવાળા આ કાદાનો ઉપયોગ પાણ (કાળ) ચઢાવવા માટે કરે છે માટે આ કાદાને પાણકદો કહે છે એ ઉપરથી કાઠિયાવાડમા ખાદીને પાણકોરુ કહે છે

ગુણધર્મ—ડૉક્ટર ફેસાઈ લખે છે કે આ અતિ મહત્ત્વની ઔષધિ છે આની ક્રિયા ખરાબર ડિબિટેલીસના જેવી થાય છે નાની માત્રામા એફજનન, મૂત્રવિરેચન, ઉપયોગી, કફન અને હૃદયબલ્ય છે મોટી માત્રામા બલદી અને દસ્ત કગવે છે તથા હોજરી અને આંતરડામા દાહ કરાવે છે અતિ મોટી માત્રામા વમનવિરેચન થઈને મૃત્યુ થઈ નય છે કોળકદના સત્ત્વ આંતરડા, વૃક્ક અને ફેફસા દ્વારા બહાર નીકળે છે આંતરડામાથી બહાર નીકળતી વખતે મળને પાતળો બનાવે છે વૃક્કમાથી બહાર નીકળતી વખતે મૂત્રનું પ્રમાણ વધારે છે. ફેફસામાથી બહાર નીકળતી વખતે કફને પાતળો કરે છે કોળકદ ડિબિટેલીસના કરતા વધારે બળવાન, મૂરજનન છે તથા પચનનલિકામા વધારે દાહજનક છે ડિબિટેલીસમા કફન ધર્મ નથી, તે કોળકદમા છે

છે. એના ગુણ પાણી કોળકદ પ્રમાણે જ છે. કોળકદ—તેના તથા હાથ છે. અને પિત્ત, ઉત્તરી તથા કૃમિના નાશક છે. ઉપયોગ—(૧) કૃમિ ઉપર: કોળકદના રસમા ઘેાળ માટ મેળવી તે શરીરને ખાવો અથવા ચાણાના લોટમા મેળવી તેના ગાળિયા કરી ખાવા પીવા પ્રકાર:—કોળકદનો કદ અને કળથી એનો કાંટો કઠી પાવો.

૧૬૦ કોળું—સં કુમાડ મં ગ્રેષ્ઠાણા દેશ્યા. શ્રવ દન્ ગાઢા દિવ કમલ, પેડા, કોહડા. જાં ગાજકુમડા. કં કુલ્ ગળસ, કુલ્ગળ, ત્રિવિગળજા નં કાનનરિનિનરિ. હુ કારકુમડા. મતાં નાં કુપતાના નં પુરણદ, વડિંડા, વાલેકુમાડ. કાં મુન્કદુ મ્મ ગાંડા. દં પંપટીન. લાં બેનિનકાસા મેન્કિગ દિડીં કળાર, પાની-ખાર

કેટલાક કોળા હાથ દોઢ હાથ લાંબાં થાય છે. અને જનોન જેમ જેમ મોટું થાય ઉપરતી ૫૦-૬૦ સુધી કોળા થાય છે. કોળાનો પાટ થાય છે તે ગૌશ્વિત જે એક રાત્ર અને વધારે છે કોળું ઘણું જ ઠંડું જે જૂના રીંગણા અને ઢાયા ઢાયા જે આરા ન વેઈએ. મોંઢ છે જે વૃન્તાકં વહુવીજાના કુમાણં કૌમદે વિવમ્ । અર્થાત્ ધરા ખીજાણા વના- (ગી. ૫) અને કૃણા કોળા એ ત્રિવર છે કોળા એક વર્ગ સુધીની ગં છે - માત્રા—જનો ૨૨૦ થી ૧૦૦૦.

કોળું—ગ્ન, ઉદિરાર, ધાતુવર્ધક, બલિનશુદ્ધિકર્તા, બળકર, અતિમ્, શીતળ, શુર, રક્ષ, સારક, હ્રદ અને વૃદ્ધી છે, તથા મત્રાવાન, પ્રમેદ, મૂત્રકર, પથરી, ત્વા, અગ્નિ, વાતપિત, રક્તવિનર, વાયુ અને શરંગા (તેતી) વિદારનો નાશ કરે છે તે કૃણું હાથ તે અતિ શીતળ, દોષકર અને પિત્તકર છે. નજ જૂનાં હોય તે વૃદ્ધાન્ક અને પાંદેલા હોય તો કિચિત્ શીતળ, દોષક, લઘુ, સ્વાદુ, ખાટ, બલિનશુદ્ધિકર, મરંદાપનાશક અને પચ જે તેનો ગર—મજુર, અતિશુદ્ધિકર, વૃધ્ય અને પિત્તનાશક છે ઉપયોગ—(૧) સ્થાવર અને જંગમ સર્વ વિષ ઉપર:—કોળાનો રસ કાઢી પાવો અથવા કકડા ખાવા આપવો. (૨) દાઢ અને કાંદરા(વાન)ના વિષ ઉપર ઉતાર:—કોળાનો રસ ગોળ નાખી પાવો (૩) કોળા ઉપર:—કોળાના રસમા નેહીમધ ધરીને પાવુ. (૪) ઉન્માદ ઉપર:—કોળાના રસનાં ત્રાણેશલિનન (મોટા શલિનન) નુ ચૂર્ણ મધ નાખી પાવુ. (૫) માંડપુળી ઉપર:—ગળું છીણીને તેમા વાટેનું અગ્નિચું

કોળકદથી હૃદયને ગતિ મળે છે, ધળકાગ અપ્પ થાય છે અને તે માન મન ચાલુ ન્દે છે નાન બદલાન અને છે અને ગાતિપૂર્વક ચિત્ત અને બન્ધુર ચાલવા માટે જે માત્રા બાધી શા ની

ઉપયોગ—ખાણકદો અતિ મૂલ્યવાન માર્તવનુ ઓપમ છે ન્દાં ન્દા રિનિટેલીમ વપરાય છે, ત્યાં ત્યા આ અપાય છે આ વધારે જીન કેકસાના મેગમા વપરાય છે બદુ જ પ્રમાણમાં અને ચીકરો કક પડતો હોય ત્યારે આનો વધારે ઉપયોગ થાય છે હર્ષુ આસનલિનના સેન ઉપર આ વધારે વપરાય છે. આની સાથે આકડાના મૂળની ઘાલ અથવા ઈપિકાક ધોણુ બાજે મેળવાય છે બાળકોના હર્ષુ કકેગમાં આ અતિ હિનકારક છે બાળક માટે નીચે લખેલ બે બનાવેલા વધારે ઉપયોગી છે

શુક્ત કોલકદ—(એસિટમ સીલા)—કોલકદ ૧૦ તોલા, સરકો (એસિટ એસેટિડ) ૧૦ તોલા, પાણી ૩૨ તોલા મેળવી ૭ ફિવસ બીજની ગાળી લેવુ માત્રા ૫ થી ૧૫ રીપા

મધુ શુક્ત કોલકદ—(સિમ્પ સીલા)—ઉપર લખેલ શુક્ત કોલકદ ૧૭૫ ભાગ, સાકર ૬૫ ભાગ, શેષ ૧૦૦ ભાગ પૂરા થાય તેટલું પાણી લેવું મંદાગ્નિ પર બધાને મેળવીને શરબન નેથી આસણી બનાવી લેવી અથવા ચાણાનું મધ મેળવી લેવું માત્રા બાધી ૧ ડ્રામ

જૂના કકેગમા કોલકદો ત્રણ પ્રકારે કાયદો કરે છે હૃદયની નિર્જળતાને દૂર કરે છે કક જલડી પાડે છે તથા હોઝરીની ગતિ વધારે છે. નેથી ભૂખ લાગે છે અને બોજન પચન થઈને દસ્ત સાક આવે છે આ ઔષધિ કકના નવા ગેગમા અપાતી નથી આ એપિકની અપેક્ષાએ વધારે દાઢક છે, એટલે ભલડી રસવા માટે કોલકદો અપાતો નથી

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

* કોળાના વેલા વર આગળ અને વાડામા વાંદ છે એનાં પાદડા મોટાં હોય છે એના કળો તેને લાગેલા રીટડા સહિત રાખી મૂકીએ તો બાર માસ સુધી બગડતા નથી, પરંતુ જો રીટડું ઉખેડી નાખવામા આવે તો તે કહોવાઈ બગડી જાય છે એ રીટડું પાણીમા વસી વીડીના ડંબ ઉપર ચોપડવાથી આરામ થાય છે એનાં કમળાં નૈયા સામી આગળી કરવાથી બગડી જઈ બગી જાય છે અથવા તેમાં વેઢા થયી જાય પડે છે

મીઠું મસળી પછી તે ફેડા ઉપર બાધવુ (૬) કમળા ઉપર :—કેળાના પાદડા વાટી તેમાં હળદરનો ભૂકો મેળવી તે દહી સાથે સાત દિવસ આપવો. (૭) અમ્લપિત્ત ઉપર :—કેળાના રસમાં સાકર નાખી આપવુ (૮) રક્તશળ ઉપર :—કેળાના ગન્ડના રસમાં ૨ તોલા લાખનુ ચૂર્ણ નાખી આપવું (૯) શ્વાસ અને ઉધરસ ઉપર :—કેળાનાં મૂળનુ ચૂર્ણ નવશેકા પાણીમાં ખાવુ. (૧૦) શૂળ ઉપર :—કેળુ છોલી ફેડી, તડકે સૂકવી વાસણમાં ઢાકી ચૂલા ઉપર મૂકી નીચે બળતુ કરવું ગાય ન થતા કોળલા થાય ત્યા સુધી બાળી પાણીમાં દડા કરી ઠરી ગયા પછી ચૂર્ણ કરી બે માસા પ્રમાણે લઈને, તેટલુ જ સૂઠનુ ચૂર્ણ મિશ્ર કરી બીના પાણી સાથે નિત્ય આપવું, એટલે અસાધ્ય શળનો નાશ થશે. (૧૧) પથરી અને શર્કરા ઉપર :—કેળાનો રસ હિંગ અને જવખાર નાખી આપવો (૧૨) ચપટાં કૃમિ ઉપર :—ખીજ વાટીને આપવાં, પછી બુલાખ આપવો

૧૬૧ કૌચ (કંચ, ભેરવશિંગ) —સં મર્કટી, મયગુમા મં ખાજકુંઢિરી. કુહીલી. કોં ખાજકલતી. હિં કૌંછ, કિવાય. બં આલ્કુશી, ધુનારગુડ, દયા, શુયાશિખી. કં નસુકુચરી, નસુકુચરી, કાદકરે તૈં પિવ્લીયડગુ તાં પુનેકાલિ તુ નાઈ સોણુગુ. મલાં નાયિકરુણા, ચોરિવલ્લિ. ગોં ખવલ્લાવાલી. ઇં કૌંજ. લાં મ્યુકયુના પ્રિયેન્સ

કૌચના રોપા વગડામાં મૃગશીર્ષનો વરસાદ પડવા માટે કે લાગલા ચોતરફ બીજો છે પછી તેના મોટા વેલા થઈ ઝાડ ઉપર અને વાડ ઉપર ચઢે છે કૌચના વેલાને પાદડાની બાજુએ લાણુ ડીઝું ફૂટી તેને ફૂલોનો ઝૂમખો આવે છે એક ઝૂમખામાં વીસ પચીસ ફૂલો હોય છે આ ફૂલોમાં એક એક આગળ લાખા અને તેટલા જ બડા શિંગોના ગુચ્છ આવે છે. દરેક ગુચ્છમાં પાચથી દશ સુધી શિંગો હોય છે. એ શિંગો ઉપર ખારીક કાટા હોય છે, એ કાટા શરીરે લાગે તો શરીરે વિલક્ષણ આગ થઈ તે ભાગ સૂજે છે. કાલો ઉઠાડવાના કામમાં એનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે શિંગોમાંનાં બિયાને કૌચખીજ કહે છે કૌચમાં બે જાતિ છે 'રેડકૌચ' અને 'મેઢાકૌચ' અથવા 'મીઠીકૌચ.' એમાંથી મીઠી કૌચની શિંગો કિચિત્ મોટી અને નાબુક હોઈ ઉપલા કાટા નુકસાનકારક હોતા નથી. એ શિંગ ઉપરના કાટા જરીથી છોલી નાખી તેનુ શાક કરે છે. એ શાક લીલા કેળાના શાક જેવુ થાય છે કૌચ—મધુર, વૃષ્ય, શીત, ધાતુવર્ધક, બલકર, ગુરુ તથા કડવી છે, અને ક્ષય, વાયુ, શીતપિત્ત, રક્તદોષ, ત્રણ, કફ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં બીજ—ધાતુવર્ધક વૃષ્ય, શીતળ, સ્વાદુ તથા ગુરુ છે, અને વાત, દુષ્ટ ત્રણ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે બીજ ગુણો અડદ જેવા છે

ઉપયોગ—(૧) કૃમિ ઉપર :—કૌચની શિંગોના ઉપરના થોડા મોટા દૂધમાં કિંવા ગોળમાં નાખી તે નાના બાળકને આપવુ, આ ઔષધ ધાણુ આપવુ નહિ એથી કરમનો ઉપદ્રવ ત્વરિત દૂર થાય છે. આ મોટુ રામબાણુ ઔષધ છે. (૨) કૌચના વિષ ઉપર :—ઘી, સાકર અને મધ એકત્ર કરી પાવુ (૩) નાના વાછરડાંને કરમ થયા હોય તો :—કૌચના મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવા અથવા કૌચના કાટા છાશમાં પાવા. (૪) ગર્ભધારણ માટે :—મીઠી કૌચના મૂળ અને કોઠાનો ગર દૂધમાં વાટી પાવા (૫) ધાતુપુષ્ટિ માટે :—કૌચબીજ તથા તાલીમખાનાનુ ચૂર્ણ સાકર સાથે ખાવુ અને ઉપર ધારોણુ દૂધ પીવુ (૬) સોમલના વિષ ઉપર :—ખરજવાળી કૌચની છાલ અને ધોળો કાથો એકત્ર કરી, પાણીમાં વાટી થોડુથોડુ પાણી પીવુ (૭) મૂર્છા દૂર થવા માટે :—કૌચ શરીરે ચોપડવી (૮) શ્વાસ ઉપર :—કૌચના બિયાનુ ચૂર્ણ પ્રાતઃકાળે મધ અને ઘી સાથે ચાટવુ (૯) ગાંઠ, ખટ અને માંજરી (બાબલાઈ) ઉપર :—કૌચના બી ઘસી દિવસમાં બે ત્રણ વાર લેપ કરવો.

૧૬૨ ખજૂરી—સં ખજૂર મં ખજૂર, ખારિક હિં પિડખજૂર, છુહારા બં સોહરા. કં ખખજૂર, ઉતત્તી તૈં ખજૂરપુપુક કાં ખુર્માતર, ખુર્માખુક અં તમગ્ગતખ ઇં ડેટ પામ. લાં ફિનિકસ ડેકટીલિફેરા (ખજૂરી), ફિનિકસ સિલ્વેસ્ટ્રસ (જગલી ખજૂરી)

—કૌચા લેવાની રીત એ છે, કે તેના વેલા નીચે તાપ કરીને તેની શિંગોની રુવાટી (કાટા) બાળી નાખવામાં આવે છે, પછી તે શિંગોમાંથી કૌચા કાઢી લેવામાં આવે છે વધારે તાપ લાગવાથી શિંગો વધારે બળે તો અદરના બીજ પણ દાઝી જાય છે

ખજૂરીના આડ શિદ્ધી (જગલી ખજૂરી) જેવા હિંચા વધે છે. ખજૂરીના આડ આ દેશમાં પુષ્કળ થાય છે, પરંતુ તેનાથી ખજૂર ઉત્પન્ન થતું નથી તેઓને ખજૂર જેવાં ફળાં આવે છે પણ લોકોને પકવવાની માહિતી નહિ હોવાને લીધે કિંવા અહીંની હવા યોગ્ય નહિ હોવાથી તે પાકતું નથી. અરણસ્તાન અને ઈરાન દેશમાં ખજૂર પુષ્કળ પાકે છે. જે ફળો અધિકત્વગ્રસ્ત હોય છે તેને ખારેકો કહે છે. આર્ય લોકો ખજૂર ખાઈને જ ધનુ દિવસ કાંટ છે ખજૂર એ પાચક અને પૌષ્ટિક છે, ખજૂરના ઠીલાનું તેજ કાઢે છે તે બાળવાના તથા ગોપધોના ઉપયોગમાં આવે છે. એનો ખોળા દેરાને ખવરાવે છે ખજૂરના આડના ગાદડાની સાચ્છણીઓ વગેરે બને છે. લાકડું ધગકામના ઉપયોગમાં આવે છે ઉનાળામાં લોકો ખજૂરનું શરબત કરી પીએ છે. તેમાં પાણી મેળવ્યાથી તે સમશીતોષ્ણ થાય છે ખારેકના બી બાળકને બાળાગોળીમાં ઘસીને પાચે છે ખજૂર—વૃષ્ય, શ્વાદુ, શીત તથા ગુરુ છે, અને અગ્નિમાદ્ય, કૃમિ, ધાતુવૃદ્ધિ, તૃષ્ણિ તથા પુષ્ટિને કરનાર દુધ, બલ્ય, દુર્બર, ગ્નિઝ, રસકાળે અને પાકકાળે મધુર છે, તથા રક્તપિત્ત, પિત્ત, કાષ્ઠ, શ્વાસ, કફ, શ્રમ, ક્ષતક્ષય, ત્રિપ, તૃષ્ણા, શોષ અને અસ્થિપિત્તનો નાશ કરે છે મૂલેમાની ખારેક—અગ્નિ, શ્રમ, મૂર્છા, રક્તપિત્ત તથા દાહનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) રેચ જવા માટે :—ખજૂર રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે ચોળી તથા ગાળીને તે પાણી પીવું એટલે રેચ થાય છે. (૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર :—ખારેકના બી બારીક વાટી તેની ઘૂણી આપવી (૩) ખરજવા ઉપર :—ખારેકનાં બી બાળીને તેની રાખ, કપૂર અને ઘીમાં ખરલ કરી લેપ કરવો (૪) કપાળ દુખતું હોય તો તે ઉપર :—ખારેકના બી ઘસી માથા ઉપર ચોપડવા (૫) થોડાને શરદી થઈ હોય તો તે ઉપર :—ખારેકના બીનું ચૂર્ણ કરી તે લોટમાં નાખી આપવું (૬) આમચાત ઉપર :—પાશેર ખજૂર પલાળીને પાવું (૭) ધાતુપુષ્ટિ માટે તથા પિત્તશમન થવા માટે :—ખારેકના અંદરના બિયાં કાઢી નાખી સાધારણ ખાડી તેમાં બદામ, બેફાણા, પિસ્તા, ચારોળી, સાકરની ભૂયી વગેરે મસાલો એકત્ર કરી તે સર્વનું મિશ્રણ, રીતસર પાતળા કરેલા અને અથાય એટલા ઘીમાં પલાળી રાખવું અને સતત આઠ દિવસ સારી રીતે અથાયા પછી ફરેરાજ સવારે બે તોલા સેવન કરવું

(૮) ટાઢિયા તાવ ઉપર :—ખારેકનું બી અને અઘાડીના મૂળને કડા પાણીમાં ચઢન જેવું બહુ ધમી ખાવાના પાનને ચાર ગુજમાર જેટલું ચોપડી તે પાન સોપારી, લવંગ, એલચી, કાથો વગેરે સાથે તૈયાર કરવા; અને તાવ આવ્યા પહેલાં એકેક ઘડીના અતરે એકેક બીડું ખાવું એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવું, એટલે ટાઢિયા આવનારો તાવ જાય છે (૯) જીર્ણીજ્વર ઉપર :—ખારેક, સૂકાં, દ્રાક્ષ, સાકર અને ઘી, એ દૂધમાં નાખી તે દૂધ કઢવીને પાવું (૧૦) દાહ થવા લાગ્યો હોય તો :—તવટાક ખજૂર પાણીમાં મગળા પાવું (૧૧) ચેતના પ્રાપ્ત થવા માટે :—માખણ અને ખારેકો ખાતા જવું (૧૨) ધતુર્વાત અને રક્તપિત્ત ઉપર :—ખજૂરનો કલક કરી તેમાં એરડાનું તેલ નાખી પાવું (૧૩) બાળકોને માટે શક્તિવર્ધક ખોરાક :—ઉત્તમ ખજૂર છ માસાથી ૩ તોલા પર્યંત બાળકની શક્તિ પ્રમાણે લઈ સ્વચ્છ પાણીથી ઘોઈ લૂછી નાખવું અને માહેના ઠળિયા કાઢી થોડું દૂધ લઈ તેમાં તે કેટલાક વખત સુધી પલાળી રાખી પછી મસળી કપડાથી ગાળી તે રસ દિવસમાં ત્રણ વાર પાવો એ લક્ષ્ય એક મહિનાથી અધિક વયના બાળકને આપવા લાયક છે માત્ર દરેક વેળાએ રસ કાઢીને પાતા જવું (૧૪) ઠંડી હવા હોય કિંવા શરદીનો વિકાર હોય ત્યારે બાળકોને આપવાનો ખોરાક :—સારી ખારેક લઈ લીતા લૂગાથી સ્વચ્છ લૂછીને પછી તેમાં બી કાઢી નાખવું અને સુખડ પ્રમાણે દૂધમાં ઘસીને બાળકોને ખવરાવવું; અથવા તેમાં જ બીજું દૂધ નાખી પાતળું કરી પાવું આ ઔષધ નાના બાળકોને

x ખારેક અને ખજૂરના ઠળિયા વધારે રોકનાર છે તેથી જ્યારે કસુવાવડ થયેલ સ્ત્રીને પાણી નહિ આપવાની ખાસ જરૂર હોય છે, ત્યારે તેને એક પછી એક આ ઠળિયા જ માત્ર મોઢામાં રાખવા માટે આપવામાં આવે છે અતિસાર બધ થવાને છારી ખારેકમાંથી કાઢી નાખી તેને ઠેકાણે ચણા જેવડી અફીણની કાકડી નાખી, તે ઉપર ભીનું કપડું વીટી ધુમાડારહિત દેવતામાં ભારી, શેકાઈ રહે એટલે તેને વાટી ચણા જેવડી ગોળી કરી સવારસાંજ એકેક અથવા શક્તિ અનુસાર આપવી

આપવું નહિ, પણ મોટાને આપવું. નાના બાળકોને આપવાથી પેટમા બળુ બધાય છે અને ક્રોધમા ગરમી થાય છે. (૧૫) મધ (દારૂ) ઉપર ઉતાર :—ખજૂર પલાળા મસળી ગાળીને પાવું (૧૬) પ્રદર ઉપર :—ખારેકના બિયા ખાડી વીમા તળી તેમા ગોપીચંદનની ભૂંડી નાખી આપવું (૧૭) રક્તપિત્ત ઉપર :—ખજૂર મધમા ખાવું

૧૬૩ ખટખટી (પાડખડો) —મં પાઢરી ધામણ કં દસ્તુક લેં ત્રિવિઆ સ્કલેરોદ્ધિલા. ખટખટીના છોડ-બે ત્રણ માથોડા બિયા વધે છે એના પાદડા આકારે ધામણીના પાદડા જેવા અને તે કરતા ઝીણા હોય છે એ ઝાડને ચારપાય ફૂલોનો એક તોરો એવા ફૂલો આવે છે ખટખટીના ફળો ખાવાથી ગળચટા લાગે છે. ઉપયોગ—(૧) પુષ્ટતા માટે :—ખટખટીના મૂળ દૂધમા વાટી પાવા (૨) આમરક્ત પડે છે તે ઉપર :—ખટખટીના મૂળ દૂધમા અથવા પાણીમા વાટી પાવા (૩) વાતરક્ત ઉપર :—રોગીએ ખટખટીના મૂળ હમેશા પાસે રાખવા ખટખટીની લાકડી હાથમા રાખવી, સોજ ઉપર અને ગાંઠ ઉપર ખટખટીના મૂળ ઘસીને ચોપડવા અને દરરોજ સવાર-સાંજ ગાયના પાશેર દૂધમા ખટખટીના મૂળ ૩ માસા, ઘોળી ગુલબાસીનો કદ બે તોલા અને ગોમેટીના મૂળ ૬ માસા ઘસીને ૪૨ દિવસ સુધી પાવા, એટલે વાતરક્ત દૂર થાય છે (૪) અતિ-સાર ઉપર :—ખટખટીના મૂળ છાશમા વાટી પાવા.

૧૬૪ ખડખૂચું (સકરેટ્ટી) —સં પડ્બુજ. મધુપાકા મં ખરબૂજ, કાકડી, અકરમાશી. હિં ખરબૂજ બ ખરમુજ કં પડ્બુજ સૌતે કાં ખુરખુજ અં ખતીખ ઇં મેલન લાં કુકયુમિસમેલો

કાલિગડા જેવો જ એનો વેલો થાય છે. ખડખૂચાનું ફળ ગોળ થાય છે અને તેની બહારનો રંગ રાતો હોય છે ખડખૂચું ખાવાથી સારું લાગે છે એનું શાક પણ કરે છે જે ખડખૂચાની અદરનો રંગ લીલો હોય છે તેને મરાઠીમા 'તરટી' કહે છે એ ખાવાથી બહુ સારી લાગે છે ખડખૂચા વધારે ખાવામાં આવ્યાથી ગરમીનો ઉપદ્રવ થાય છે ઉપયોગ—(૧) તાપની ઝાળ લાગી હોય તો :—ખડખૂચાના બિયા વાટી માથા ઉપર ચોપડવા અને તેનો રસ શરીરે ચોપડવો

૧૬૫ ખરશિંગ—સં ખરશ ગિકા. મં ખરશિંગ. કં ધનસેંગ તાં વદેનકુર્નિ મુખર્ધિ એરશિંગી. લેં સ્ટીરિઓરખર્મ્મ આઈલોકાર્મ્મ

આ ઝાડ ઘણું જ મોટું થાય છે. આ વૃક્ષના પાન ટેટું (અરલુ)ના પાન જેવા હોય છે આ વૃક્ષને હાથ સવા હાથ લાખી અને અંગૂઠા જેવડી જડી ફલી આવે છે આ ફલીને મરાઠીમા 'ખરશિંગ' કહે છે. એમા ઉગ્ર ગંધ રહેલી છે. આ ફલીના ટુકડા કરી અથાણું કરાય છે, તેમ જ શિંગનું શાક પણ થાય છે. ઉપયોગ—(૧) ખસ ઉપર :—ખરશિંગની છાલનું પાતાળય ત્રથી તેલ કાઢી લગાડવું.

૧૬૬ ખરેટી—(કુગરાઉ બળ) —સં બલા, ફણિજિહ્વિકા મં તુપકડી કાં કૂતરી. હિં ખરિઆરા તાં અરિવલમુક્કન, મલઈડ ગી. તેં ચિદ્દિમુ. ઉરિઆ-સિઓબોલા કં વિશકાડી. લેં સીડાકાપિનીકેલિઆ

આ ખરેટીના છોડની ઊંચાઈ ૧૫ હાથના શુમારે હોય છે પાન નાના, નરમ, પીળાશ લેતા લીલા રંગના લીસા અને ચળકતા હોય છે. ફૂલ પીળા હોય છે ફળ પ થી ૮ ખંડ અને અણીવાળા હોય છે. એ ફળ ઉપર કુસો (પુમ) હોય છે એ ફળ ચાલતા ચાલતા વસ્ત્રે ચોટે છે એ ફળોની ઘેસ કરીને ભરવાડ લોકો ખેરની માફક કામળીને ચોપડે છે. ગુણુ-રિન્ઝ, શીતળ, પૌષ્ટિક, કામોતેજક, ત્રિદોષનાશક, રક્તપિત્તનાશક તથા બળ અને ઓળને વધારનાર છે મૂળની છાલનું ચૂર્ણ દૂધ અને સાકર સાથે લેવાથી મૂત્રાતિસારનો નાશ થાય છે. ઉપયોગ—(૧) ગાંઠ, ફાલ્લો, ગૂમક, વગેરે જલદી દૂટવા માટે :—મૂળ પાણીમા ઘસી તેમા કાગડાની હગાર મેળવી ચોપડવી (૨) શસ્ત્રનો ઘા પડ્યો હોય તે ઉપર :—તુરત પાનાનો રસ કાઢી ઉપર ચોપડવો, એટલે જખમ સારો થાય છે (૩) હૃદયોગ, દમ અને ઉધરસ ઉપર :—કુગરાઉ બળના મૂળ ગાયના દૂધમા પચન કરીને તે પાવા બળમા ઘણી જતો છે. એનું સ્પષ્ટિકરણ બળની ટિપ્પણીમાં

આગળ આપેલ છે

૧૬૭ ખરસાણી(-ડી) —સં લઘ્યૂડ, પત્રગુપ્ત મં ગ્રેગ, ચિકાડા, ચોહિરા, કાડે હુત્ત, નિવલી. બં લકાસીજ હિં પ્રસાસની થુહર. કં મોહુગળિ તાં કળિજ. તેં કળિજ. મલાં તિરકળિજ તું કાડુકળિજ કાં બહિનિવલિ લેં યુદ્ધેલિઆ ટિરકેલિ.

આ આડ જગદી છે વાડ કરવામા એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. એનું દૂધ ઘણું ઉપયુ છે તે શરીરે લગાડવાથી કાલ્સો બીકે છે ખરસાણીના લાકડાના કોલસા કોડવાનો દારૂ કરવાના કામમાં આવે છે. આ આડના ચિકાડા, ચોહિરા, કાડેયુગ અને નિવલી આદિ મરાડી નામો છે. માત્રા—નાભું દૂધ ૧થી ૨ રતી સાકરની સાથે. ઉપયોગ—(૧) વીંછીના વિષ ઉપર :—ખરસાણીનું દૂધ ચોપડવું. (૨) ઉધરસ ઉપર :—ખરસાણીનું દૂધ માખણમા ગેળીની શક્તિ લોઈ એક, બે ટિંવા ૩ રતી આપવું; તેથી બલટી થાય છે અને ગેય પણ થાય છે ઉપર દહીલાત આપવા. (૩) ખરસાણીના વિષ ઉપર :—પાણીમા મધ નાખી પાવું કાળી નાગોડનો પાલો વાટી લેપ કરવો. માખણ ખાવું તથા લેપ કરવો. (૪) આખોઈ (પિચોટી) ખરસી હોય તો :—ડૂટીની આસપાસ ખરસાણીના દૂધનો લેપ કરવો. (૫) ખસ ઉપર :—ખરસાણીની સુકાઈને નીચે પડેલી ડૂખો બાળી તેલમા ખરલ કરી લેપ કરવો. (૬) કણ્ડશૂળ ઉપર :—ખરસાણીની ડૂખો અંગારામા શેકી રસ કાઢીને તે કાનમા પાડવો, અથવા તે રસમા તેટલું જ બકરીનું દૂધ ગરમ કરી નાખી તે કાનમા પાડવું. (૭) વિષમજ્જર ઉપર :—ખરસાણીની પાકેલી ડૂખો કેળના પાદડામા વીટી અંગારામા શેકી તથા બાફી તેનો રસ કાઢી, તેમા ઠીકરી હમકારી હિંગની ભૂટી નાખી તે રસ શુમારે ૪ તોલા પર્યંત આપવો. (૮) કુરશાના વિષ ઉપર :—ખરસાણીની ડૂખો અંગારામા બાફી રસ કાઢવો અને તે તાળવા ઉપર અને દંશગ્રાને ચોળવો તથા બે આયમની પાલો પણ ખરો.

૧૬૮ ખસખસ—સં ખસતીલ મં હિં કં ખસખસ. બં પોસ્તદાના તૈં તાં ગસગસ. તું કસકસે મલાં કશકશ કાં તુખ્મેકોકનાર અં હણુલ કોકનાર. ઇં પોપીસીડસ. લાં પાપાવર સેમિનકેરમ.

અડીણના ડોડા—સં ખાખસકલ, ઉલ્લસન્દલ હિં પોસ્ત, ખસખસકા ફલ મં અદૂએ બોડ બં પોસ્તટેડિ, ખાકશી કાં કોકનાર અં અણુનાસ. ઇં પોપી કેપસુલ.

જે છોડમાથી અડીણ ઉત્પન્ન થાય છે તેને ખસખસનો રોપો કહે છે. ખસખસના છોડ સગસરી ત્રણચાર ફૂટ ઊંચા વધે છે એને છાંડવા આવે છે, તેને પોસ્ત અને છાંડવામાં ખી થાય છે તેને ખસખસ કહે છે. ખસખસના છાંડવાને શસ્ત્રથી ચીરો પાડવાથી તેમાંથી જે રસ નીકળે છે, તે સુકાય છે એટલે તેને જ અડીણ (સં અહિકેન) કહે છે. અડીણ એ માદક પદાર્થ છે. એની ગણના ઉપવિષોમા છે અડીણ ઘણું ખાવામા આવે તો પ્રાણનાશ થાય છે; પરંતુ એ રીતસર આપવાથી મારા ઉપયોગમા આવે છે ખસખસના છોડમાથી અડીણ થાય છે, પરંતુ ખસખસમા માદકપણું નથી ખસખસના કળ ઉપરની ત્વચાને 'પોસ્ત' કહે છે. ખસખસ એ પીષ્ટિક છે. એનો પકવાનોમા અને ખીજ પદાર્થોમા પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. ફૂણી હોય ત્યારે ખસખસના પાદડાની એકલી અથવા ભેળવાળી લાછ સારી થાય છે.

અડીણના છાંડવામાથી નિષ્કર્ષ, અવલેહ અને કપાય, એવા ત્રણ પ્રકારના કલ્પ થાય છે. સુકવેલા છાંડવાનો ભૂકા ૪૦ તોલા, ૧૦૦ તોલા ગાળેલા (ડીસ્ટીલ્ડ કેડ) બિક્કણી બીડેલા પાણીમા ૮ પહોર સુધી લીજવી રાખવો. પછી 'પર્કોલેટર'થી ખીજ વાસણમા તે પાણી ગાળી લઈ ઉકાળવું. બિઝળતા ૫૦ તોલા પાણી બાફી રહે એટલે ઉતારી કાઢવું અને તેમા મદાક (ટીન્કચર) મેળવી તે મિશ્રણ ટ્રેટલીક વાર સુધી તેવી જ રીતે રાખી મૂકી, ફરીથી અગ્નિ ઉપર મૂકી ઘટ્ટ થતા સુધી ઉકાળવું આ નિષ્કર્ષથી અડીણ જેવો મલાવજલ ન થતા ઘેન આવે છે યુનાની હકીમ જૂની ઉધરસના કણકથી ગેળી ઘણો હેરાન થતો હોય તો આ નિષ્કર્ષનો ઉપયોગ કરે છે. આ નિષ્કર્ષથી માયું દુખવું, ચક્કર આવવા વગેરે અડીણના વિઝાર થતા નથી.

ખસખસનુ તેલ નીકળે છે. તે ખાવાના અને ખાળવાના કામમા ઉપયોગી થાય છે. એનો ખોળ ગાય અને ભેસને ખાવા આપે છે. ખસખસ જેમ તાજી હોય તેમ તેમાંથી તેલ વધારે નીકળે છે. ખીજ સારા હોય તો તેનો ત્રીજો ભાગ તેલ નીકળે છે આ તેલ તડકે રાખી મૂકવાથી સફેદ, પારદર્શી અને સ્વાદહીણ થાય છે એ માથે ચોળવાથી ઘેન આવે છે અને મજ્જા પુષ્ટ થાય છે રંગ તૈયાર કરવાને પણ આનો ઘણો જ ઉપયોગ થાય છે. ઘોળા રંગમા ખસખસનુ તેલ મેળવવાથી સુદર સફાઈદાર રંગ થાય છે જે જીડવામાંથી અકીણ કાઢી લીધેલું નથી હોતુ, તેમાંની ખસખસ કડવી અને કેદી હોય છે, તથા તેનું તેલ કાઢવાથી તેમા પણ એ દોષ આવે છે બ ગાળી ખસખસનુ તેલ માળવાની ખસખસના તેલ કરતા સારુ હોય છે અને તેથી જ તે ખાવામા વધારે વપરાય છે. માળવી તેલ ઘાતું કરીને બાળવામા વપરાય છે મીણુગત્તી, સાણુ વગેરે બનાવવાને પણ આ તેલનો ઉપયોગ થાય છે યુરોપમા તેલના રંગ (ઓઈલ પેઈન્ટ્સ) અને વિશેષ કરીને ચિત્રકામના રંગ (આર્ટિસ્ટ્સ કલર્સ) બનાવવામા અળશી અને ખીજ તેલને બદલે આ તેલનો ઉપયોગ કરે છે ખસખસનો ખોળ તાજો હોય તો ઘણો મીઠો અને ઢોરોને પુષ્ટિ આપનાર થાય છે તે જૂનો થવાથી તેના ઉપર ક્રુમ જમે છે અને તે કડવો લાગે છે તે ગ્રિથિતમા ઢોરોને ખાવા આપ્યો હોય તો કઈકે પણ નુકસાન કરે છે ખસખસના ખોળની રાસાયનિક રચના ગ્લાસગોના પ્રોટેસ્ટ અનડરસને આ પ્રમાણે ઠરાવેલ છે—સો ભાગ ખોળમા પાણી ૬ ૫૬, મલ ૧૧.૦૪, નેટ્રોજનસ ડ્રાય ૩૪.૦૩, ગ્રુંદ અને તેના જેવો પદાર્થ ૨૩ ૨૫, રાખ ૧૩ ૭૦ અને બાકી કચરો ૧૧.૩૩

ખસખસનો છોડ:—ગ્રાહક, ગુરુ, વૃષ્ય, કફપ્રદ, પાકકાળે મધુર, વીર્યપ્રદ, કાતિકારક તથા બલકર છે, અને વાન તથા પિત્તનો નાશ કરનાર છે. એનાં ફળ—રુક્ષ, ગ્રાહક અને રક્ત-શોષક છે ફળની છાલ—શીતળ, લઘુ, કડવી, ગ્રાહક, તૂરી, વાતકારક, રુચ્ય, સમઘાતુશોષક, પુરુષત્વનાશક, રક્ષા, મદકર, અગ્નિવર્ધક અને મોહક છે **ખસખસ**—કફકારક, બલ્ય, વૃધ્ય, ગુરુ, મધુર, ગ્રાહક અને વાતનાશક છે **ઉપયોગ**—(૧) આમાતિસાર ઉપર:—ખસખસ દહી મા વાટી પાવી. (૨) બાળકોને આમ પડે છે તે ઉપર:—ખસખસનો કંસાર અથવા ધૂલું કરી ખવરાવવુ. (૩) સાંધા દુખે છે તે ઉપર:—ખસખસના (પોસ્ટદોડાના) કાઢામા કલાક બે કલાક સાંધા શેકવા. (૪) સોજો, પેટનુ ચઢવું અને શરીરમાં વાયુ ભર્યો હોય તે ઉપર:—ખસખસના ફૂલ અને જીડવા પાણીમા ઉકાળી તે પણીનો ગેક કરવો. (૫) પુષ્ટિ અને શક્તિ આવવા માટે:—ખસખસ, બદામગીર અને ચારોળી સમભાગે લઈ બારીક વાટીને ગાયના દૂધમા મેળવી ઉકાળી ખીર કરવી તેમા ઉનારતી વેળાએ બે તોલા તાજુ ઘી અને તેટલી જ સાકર નાખી તે મળી બ્ય એટલે બે માસા પર્યંત ગળોનુ સત્ત્વ નાખી સેવન કરવુ, એ પ્રમાણે સતત કેટલાક દિવસ કરવાથી ઉત્તમ પ્રકારની પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઔષધ શક્તિહીન બાળકોને પણ આપવાને ઘણુ ઉત્તમ છે. (૬) દારુણ (કેશમાહેની જમીન કઠણ થઈ ઝીણી ફેડલીઓ થાય છે તે) રોગ ઉપર:—ખસખસ દૂધમા વાટી માથા ઉપર લેપ કરવો (૭) બાળકોને માટે શક્તિવર્ધક ખોરાક:—ખસખસ ગાયના દૂધમા બારીક વાટીને તેમા ખીજુ દૂધ અને થોડો ગોળ કિંવા સાકર નાખી ઉકાળીને રાખડી તૈયાર કરવી, અને સારી રીતે ઠંડી થયા પછી ખાંડ નાખવી આ ખોરાક બે મહિનાથી અધિક વયના બાળકને આપવા યોગ્ય છે અને જે બાળકને હગામણુનો ઉપદ્રવ હોય તેઓને તો ઘણો જ દિતકારક છે (૮) અર્ધાંગવાયુ ઉપર:—ખસખસનુ તેલ કાપરાના તેલ સાથે શરીરે ચોળવું. (૯) દારુણ નામના કપાળરોગ ઉપર:—ખસખસ દૂધમા વાટીને લેપ કરવો.

અકીણુ—સ ૦ અહિંદ્રેન હિ ૦ બ ૦ ક ૦ અકીમ તૈ ૦ ગાલમકુ ફા ૦ અક્યૂન, તિર્યાક અ ૦ લખનુલ, ખાસખાસ ઇ ૦ ઓપિયમ લા ૦ ઓપિયમ

સંસ્કૃતમા અકીણુના અહિંદ્રેન આદિ નામો છે તે અર્થવાળા છે. અહિંદ્રેન એટલે સર્પનું ઝેર. સર્પદંશનું જેવા પ્રકારનુ પરિણામ શરીર ઉપર થાય તેનું જ પરિણામ અકીણુની વધારે માત્રા લેવાથી થાય છે. એથી જ તેને અહિંદ્રેન, નાગદેન, લુજ ગદેન આદિ નામો સંસ્કૃતમા આપેલા છે.

અકીણુની પ્રાથમિક અસર ઉત્તેજક છે અને પછીની રિથિતિમા તે શરીરમાંથી પીડા શમન

કરીને ઘેન લાવનારી છે ટાઢિયા તાવની કમકમાટી બધ કરવાને તે ઉપયોગી છે એ સ્તલક હોવાથી અતિશય પરસેવો બધ કરવામા, રેય બધ કરવામા અને સાધારણ ઢાઈ પણ પ્રકારનો સ્નાન બધ કરવામા ઉપયોગી થાય છે પેટની અદરના લાગમા દાહ થયો હોય તો આનો ઉપયોગ થાય છે તાવ ઘણો વધ્યો હોય તે સ્થિતિમા અક્રીણુનો ઉપયોગ ઘણો હિતાવહ છે. દાક્ટરો તે કપૂરાદિક પદાર્થો સાથે મિશ્ર કરીને આપે છે, તેથી તાલાવેલી શાત થઈ ઘેન (બિઘ) આવે છે પક્વાશયમાના વ્રણ, આમ, અતિસાર, કોલેરા વગેરે રોગમા તેમ જ અતિ આર્તવ, પીડિતાર્તવ, ગર્ભાશય, પ્રદર, સ્નાયુસ ક્રોચજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્ર આદિ સ્ત્રીપુરુષોના મૂત્રમાર્ગના રોગમા અક્રીણુ ઉત્તમ ગુણુકારી છે ધનુર્વાત અને આમવાનના વિકારોમા પણ અક્રીણુ સારુ ચાલે છે મસ્તકશળ, સ ધિવાત, અલિખ્યદ (આખ આવવી) આદિ નેત્રરોગ ઇત્યાદિમા અક્રીણુનો બાહ્ય ઉપયોગ હિતાવહ છે

અક્રીણુનું ઝેર—અક્રીણુ યોગ્ય માત્રામા આપવું ગુણુકારી છે, પરંતુ તે કદ ઉપગત આપવાથી મરણુકર્તા થાય છે. ઓછામા ઓછા બે રતી અક્રીણુથી મનુષ્ય મરે છે. એ કડવું હોવાથી ખીન્નનો પ્રાણુઘાત કરવાને ઉપયોગી થતું નથી ઘણું કરીને આત્મઘાત કરનારા લોકો જ તે ખાય છે. અક્રીણુનું ઝેર ચડવા લાગે કે ચક્કર આવે છે, જીવ ગલરાય છે અને હળવેહળવે લાન નહિ જેવું રહી માણુસ બેશુદ્ધ થાય છે પહેલવહેલા તો હાક મારવાથી ઉત્તર આપે છે, પરંતુ પાછગથી બોલવું તદ્દન બધ થાય છે, શ્વાસ મદ પડે છે, નાડી ભરપૂર મદ ચાલે અથવા નામી થઈ જલદી ચાલે છે, અગ કાઈક તપી આવે, પરસેવો આવે છે, આખો મી ચાયેલી હોય છે, આખોના ડોળાની મોટાઈ સ ક્રોચાય છે (ક્રોઈ ક્રોઈ વખતે આખોના ડોળા પીનના માથા જેટલા અર્થાત બહુ જ નાના બની જાય છે), શ્વાસ બધ પડે છે, ચહેરો ફિસ્કો પડે છે, હોઠ અને હાથ કાળા દેખાય છે, ઝાડો થાય નાહિ અને પેટ ફૂલે છે, મરણુ પહેલા શરીર ઠંડુ થાય છે, આખના ડોળા ફાટી રહે છે અને નાડી હાથ જ લાગતી નથી, રોગી સારો થવાનો હોય તો તે શુદ્ધિ ઉપર આવતો લાગે છે, તેને ઊલટી થાય છે અને માથું દુખે છે કદી કદી અક્રીણુના ઝેરથી આડડી, બકવા, ઊલટી, બુલાખ, ધનુર્વા (તાણુ) ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે. અક્રીણુનું ઝેર ઉતારવા માટે ૧૦ રતી મોરચૂથુ પાણીમા મેળવી પાઈ દેવાથી ઊલટી થઈ જાય છે. જે ઊલટી ન થાય તો હોજરીમા રબરનો ૫૫ નાખી પાણી બહાર કાઢી લેવું ત્યાર પછી કડક કોફી બહુ જ વધારે પ્રમાણમા પિવરાવવી. હાથપગ પર રાઈ ચોપડવી, મોઢા પર ઠંડા પાણીવાળું કપડું ફેરવતા રહેવું અને રોગીને બિલકુલ સૂવા દેવો નહિ

અક્રીણુ ખાવા પછી શુમારે એક કલાકે વિપારી ચિહ્ન દેખાવા લાગે છે અને ઘણું કરીને ૨૪ કલાકમા મનુષ્ય મરે છે દરોજ અક્રીણુ ખાનારા લોકો(વ્યસની)ને તેનું ઝેર બાધ કરતું નથી, પરંતુ તેનું શરીર અશક્ત થાય છે, તેને ઝાડો સાફ થતો નથી, બરોબર ભૂખ લાગતી નથી, મન દુર્બળ થાય છે, ચહેરો વિચિત્ર દેખાય છે, ઘડપણુ જલદી આવે છે અને ઘણું કરીને તે નાની ઉંમરે મરે છે ડોક્ટર લોક મોર્ફિયા નામનું અક્રીણુનું સત્ત્વ વાપરે છે તે પેટમા ગયેલ હોય તો અક્રીણુ જેવા જ લક્ષણો થાય છે પરિણામ અક્રીણુ કરતા જલદ અને જોરદાર હોય છે.

અક્રીણુમાથી ચૂ અને મદક એ બે પીવાના માદક પદાર્થો બનાવે છે

અક્રીણુ—જરણુ, મારણુ, ધારણુ અને સારણુ, એમ ચાર પ્રકારનું છે તે વૃધ્ધ, બળકર, ગ્રાહી, સમઘાતુનો શોષ કરનાર, વાતપિત્તકર, આનદકારક, માદક (કેફી), વીર્યસ્તલક, કડવું અને મધુર છે તથા સન્નિપાત, કૃમિ, કફ, પાકુ, ક્ષય, પ્રમેહ, દમ, ઉધરસ, પ્લીહા (બરોળ) અને ઘાતુ-ક્ષયનો નાશ કરે છે. જે અક્રીણુ ઘોળા રગતું અને અન્નને પચાવનારું છે તેને જરણુ કહે છે અને જે કાળું હોય તે મૃત્યુકારક છે, એટલે તેને મારણુ કહે છે જે અક્રીણુ પીણુ છે તે જરાનાશ કરનારું છે, માટે તેને ધારણુ કહે છે અને જે ચિત્રવણુ હોય છે તે મળનું સારણુ કરે છે, માટે તેને સાગણુ કહે છે

અક્રીણુનો ઉપયોગ—(૧) મરડો અને કોલેરા ઉપર:—અક્રીણુ, જલગ, કેશર અને કપૂર, આ સર્વ ઔષધો સમભાગ લઈ તેની બખ્ખે રતીની ગોળીઓ કરી દરેક વખતે એકેક ગોળી બીના પાણી સાથે આપવી. આથી ગમે તેવો આમવિકાર હશે તે સારો થશે.

- (૨) સંગ્રહણી, મરડો, રક્તાતિસાર વગેરે ઉપર:—અફીણ ૨ લાગ અને જ્યક્ષણ, ટંકણુખાર, અબ્રકલરમ, શુદ્ધ કરેલ ધતૂરાના ખીજ, આ દરેક એકેક લાગ લઈ નારી (મં ચાદવેલ) ના પાદડાના રસમા ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરી દરેક વખતે ૧ ગોળી મધમા આપવી. પથ્ય-દહીં અને ભાત ખાવા. (૩) દુગ્ધવટી:—અફીણ અને વછનાગ ખારખાર રતી, લોહલરમ પાચ્ય રતી, અબ્રકલરમ છ રતી; એ સર્પને દૂધમા ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ ખનાવી દૂધ સાથે જ આપવી આ ગોળી આપી હોય તો ખાવાપીવામા દૂધ વગર ખીજ પદાર્થનો ઉપયોગ કરવો નહિ અને રોગીએ તદ્દન સાજ થયા સુધી મીઠું અને પાણી વર્જ્ય કરવા. આ દુગ્ધવટીથી સંગ્રહણી, વિપમન્નવગ, અનેક પ્રકારના સોજ, અગ્નિમાઘ અને પાકુરોગનો નાશ થાય છે. (૪) સર્વાતિસાર મરડો અને કોલેરા ઉપર:—અફીણ, શુદ્ધ કરેલ ઝેરકાચલા અને ઘોળા મરી, એ ત્રણે સમભાગ લઈ તેને આદાના રસમા ખરલ કરી સૂઠ અને ગોળમા મેળવી ગોળી કરી, તે એક ગોળી આપવી. એટલે ગમે તેવો અતિસાર, મરડો અથવા કોલેરા હશે તો તે તત્કાળ સારા થશે. (૫) બહુમૂત્રરોગ ઉપર:—અફીણ અને જ્યક્ષણ દરેક ચારચાર લાગ, કપૂર ૧ લાગ અને કમ્તૂરી ૧ લાગ, એ પ્રમાણે ચારે ચીજો લઈ ખરલ કરી દરેક વખતે તે એક રતીની માત્રા પ્રમાણે નાગરવેલના પાનના રસમા આપવાથી બહુમૂત્રરોગ સારો થાય છે (૬) અતિસાર અને કોલેરા ઉપર:—અફીણ અને કેસર સમભાગ લઈ ખરલ કરી અર્ધા ગુજલારની ગોળી મધમા આપવી, તેમ જ ગુજલાર અફીણ બકરીના દૂધમા આપવાથી પણ ક્રાગણિયું અને અતિસાર દૂર થાય છે (૭) ક્રાગણિયા ઉપર:—ક્રાપરાના કકડામા છિદ્ર કરી, તેમા બે ગુજલાર અફીણ નાખી તે કકડો અંગારા ઉપર ગ્રહવો અને ખાવા આપવો, એટલે માણસ સહસા ઝોખાઈ જશે નહિ (૮) સળેખમ ઉપર:—ક્રાગળમા થોડું અફીણ ચોપડી તેની ખીડી સળગાવી નાકે તેની ધૂણી સૂંધની (૯) માથું દુખતું હોય તો:—માથા ઉપર અફીણનો લેપ કરવો. (૧૦) શરીરે ખરજ થતી હોય તો:—તેલ, મીણુ અને અફીણ એકત્ર કરી ચોપડવું. (૧૧) આંખો આવે છે તે ઉપર:—અફીણ અને દાતવણુ એ બેને લોખંડના વાસણમા લીમડાના રસમા ખરલ કરી લેપ કરવો. (૧૨) અતિશય પરસેવો ન આવતો હોય તો તે ઉપર:—કિ ચિત્ અફીણ ખાવા આપવું (૧૩) સ્તંભન માટે:—અફીણ એ સ્તંભક છે, માટે એને જ્યક્ષણમા ધાલી તે ઉંખરાના, વડના કિંવા બાવળના ઝાડમા છિદ્ર પાડીને તેમા મૂકે છે અને તે છિદ્ર બંધ કરી કેટલાક દિવસ પછી તે બહાર કાઢી તેની ગોળીઓ કરી શક્તિ જોઈને તે આપે છે સાકર સાથે પણ અફીણ ખાય છે અને ઉપર દૂધ પ્રાશન કરે છે, તેમ જ ખસખસના છંડા અને સૂઠ એનો સોળમે લાગ પાણી શેષ રહે તેવો કાઢો કરી તેમા ગોળ નાખીને પીએ છે (૧૪) પકવાતિસાર ઉપર:—કીખનમા (તૂટેલા ઘડાના ટુકડામા) મદ અગ્નિ ઉપર અફીણ શેકીને ખાવાથી ઘણો જ પાકેલો અતિસાર હોય તોપણુ શમે છે (૧૫) નાનાં બાળકોને સળેખમ અને શરદી ઘણી થઈ હોય તો:—માથા ઉપર અને નાક ઉપર અફીણનો લેપ કરવો. પેટમા વિકૃતિ હોય તો પેટ ઉપર પણ લેપ કરવો (૧૬) અતિસાર ઉપર:—કાદા(કુગળી)ના રસમા અફીણ મેળવી પાવું. (૧૭) બદ ઉપર:—પહેલા જળો મુકાવી લોહી કઢાવવું અને કડવા લીમડાનો પાલો બાધવો. પછી ખીજ દિવસથી અફીણના છંડાનો કાઢો કરી તેમા કપડું ભીજવી ત્રણચાર દિવસ શેકવું, એટલે દુખ જલદી નાશ પામે છે. (૧૮) વાળા ઉપર:—સર્પની કાચળી અને અફીણની થેપલી કરી ઉપર બાધવી (૧૯) નાસુર (નાડીવણુ, ભરનીંગળ) ઉપર:—માણસના નખ બાળી તે રાખમા અફીણ એક વાલ મેળવી તે મિશ્રણ નાસુરમા ભરવું (૨૦) મરડો અને રક્તાતિસાર ઉપર:—અફીણ લીણુના રસમા મેળવી તે દૂધમા નાખી ત્રણ દિવસ પાવું + (૨૧) અફીણ ઉપર ઉતાર:—૧-રાઈનો લોટ વગેરે જલટી થનારા ઔષ્ધો આપવા. ૨-અરી-

+ આ મિશ્રણ મેળવતાની સાથે જ પિવરાવતું જોઈએ દૂધ તુરતનું દોહેલું હોય તો વધારે અનુકૂળ આવે છે ગરમ દૂધ ઉપયોગમા લેવું નહિ

કાનું પાણી કરી પાવું. અદ્વીતીના પાશર ગોળ ઉપર અગીકાના પાણીના ૫-૭ ટીપા પાડવાથી તે ઘણું જ નિસત્ત્વ થાય છે. ૩-ત્રણ ટિંગા ચાર માસા ટિંગા હાથમાં અથવા પાણીમાં વાટી પાવી કિવા એકલી ટિંગા ખવડાવવી. (અદ્વીતીની દાઢીમાં હિંગનો સ્વાદ રાખવાથી અદ્વીતી નિસત્ત્વ થાય છે.) x ૪-ધીમાં ટંકાળખાર અને મારચુથુ અથવા એટલો ટંકાળખાર નાખી પાવો એટલે બેલટી થઈ અદ્વીતી નીકળી જશે ૫-ફેટકડીનું ચૂર્ણ અને કપામિયાના ગિયાનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી ખવડાવવાથી અદ્વીતી બીતરે છે. ૬-પીકુડીનાં પાદડાનો રસ પાવો. ૭-ઝીલી ભોરેંગણીનો રસ દૂધ નાખી પાવો. ૮-વજ અને સિંધવ એકત્ર કરી પાવો. ૯-હોંટીપીપર અને મીઠળ આપવું. ૧૦-એડુન(ગલગોટા)ના પાવાનો રસ કાઢી પાવો. ૧૧-ધાકું મારચુથુ શેકી લીખોળીમાં ઘાલી ચૂસવું. ૧૨-તાંદળજાનાં મૂળિયા પાણીમાં વાટી પાવો. ૧૩-ઉટકારીનાં મૂળિયાં પાણીમાં વાટી પાવો. ૧૪-ગળાની સળીઓનો રસ વાટી પાવો. ૧૫-કિંગળીના ઓડોનો રસ કાઢી પાવો. ૧૬-કપાસનાં પાદડાનો રસ પાવો. ૧૭-કડવા લીમડાનાં પાદડાનો અર્ક કાઢી પાવો. ૧૮-અંખાડાનાં પાદડાનો રસ પાવો. ૧૯-આમલીનાં પાદડાનો રસ પાવો. ૨૦-સીતાફળીનાં ગિયા માહેનું મગજ પાણીમાં વાટી પાવું. ૨૧-નાના બાળકને અદ્વીતી ચડચું હોય તે ઉપર:-કુળી લાંગી તેની વાસ લેવાની કિવા કારા દેશી કાગળ પાણીમાં મસળી પાવા, ગર્ભિણીએ અદ્વીતીનું કિવા અદ્વીતીમિશ્રિત ઓપધનું મેવન કરવું નહિ. ૨૨-બાળકને અદ્વીતી અઢે તો:-ચોખા ઘોઈ તે પાણી પાવું.+

x આ જગ્યાએ બેલખવું જોઈએ, કે જેમ ટિંગ સાથે રહેલું અદ્વીતી જેના ગુણથી ચ્વિત થાય છે, તેમ જ સાથે રહેલ ટિંગ પણ ખરબાદ ન્થાય છે, માટે ટિંગની ગરમીનો ઉતાર જઈ છે સુદની ભૂખથી કેરીને સડી ન્થાય છે અને કેરીના અંતરૂનાં રામખાણ ઉપાય ચૂક છે

+ ડૉક્ટર દેસાઈના મત મુજબ અદ્વીતી રસમાં કડવું, રૂક્ષનીય અને તીક્ષ્ણ છે. અદ્વીતીનાં વિષાક અતિ ઉપયોગી છે. મુખથી ગુદા સુધીની પચનનલિકા ઉપર અદ્વીતીની પ્રત્યક્ષ ક્રિયા થાય છે. અદ્વીતી ખાવાથી યૃંક ઓછું થાય છે, આમરસ ઓછો બને છે, ભૂખ લાગતી નથી, મળ ઘટી જાય છે, નાડી સુધરે છે, મનને પ્રસન્નતા ભાસે છે, વિચારગતિ વધે છે, ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થાય છે, કામગતિ વધે છે અને મન ગાત યદિન નિદ્રા આવી ન્થાય છે આ બધી ક્રિયા અદ્વીતી ઓછા પ્રમાણમાં આપવાથી જોવામાં આવે છે. મોટી માત્રામાં આપવાથી ઉત્તેજક પણ ફર થાય છે. પાચનગતિ બગડે છે સ્પર્ગજ્ઞાન અને સુખદુઃખ બોધ ઘટે છે અને કેક ગટે છે આ બધી ક્રિયા પ્રારભમાં અને મુખ્યત્વે મગજ પર થાય છે સાર પત્રી જ્ઞાનતંત્રો પર અસર પડે છે. અદ્વીતી ગરીમમાં ઉત્પન્ન થતો બધી જાતનો રસ ઓછો કરે છે પણ પેગાળ, પરસેવો અને ધાવણને ઓછું કરતું નથી

સૂચના—પુરુષોના કરતા સ્ત્રીઓની ઉપર અદ્વીતીની અસર વધારે થાય છે તેમજ અગિજિતના કરતા ગિમિતોના ઉપર અદ્વીતીની અસર જલદી થાય છે. વૃક્ષ ખરાબ હોય તો અદ્વીતી બહુ જ સલાહપૂર્વક આપવું જોઈએ કારણ અદ્વીતી પેશાબ દ્વારા બહાર નીકળે છે. ગુદા દ્વારા ફલવર્તિત્વે આપવું હોય તો પેટમાં આપવાના કરતા દોઢી માત્રામાં અદ્વીતી ફલવર્તિત્વે મેળવવું જોઈએ. નાના બાળકોને અદ્વીતીની અસર બહુ જ જલદી થાય છે. માટે બહુ જ થોડી માત્રામાં આપવું જોઈએ

ભય, હિંસાનતા, ક્રોધ આબ્યા પછી હાથપગ કાપવા, થકાવટ, વૃદ્ધાવસ્થામાં રક્તિનો અભાવ, આવી સ્થિતિમાં અદ્વીતી ઉત્તમ ગુણકારી છે. બાળકોના ઉપર શસ્ત્રક્રિયા કર્યા પછી અદ્વીતી આપવાથી જલદી આરામ થાય છે. ગરીર બળ્યા પછી અદ્વીતી આપતા રહેવાથી બાળક ઘણા ભાગે દગો દેતો નથી નીરોગી મનુષ્યને અદ્વીતી આપવાથી ઉત્સાહ, વૃદ્ધિ ને કામવાસના પ્રબળ બની ન્થાય છે

અદ્વીતી રક્તવાહિનીઓને ઉત્તેજક હોવાથી હાથપગ ઠંડા થઈ જતા હોય અથવા ગરમી થતી હોય, તો રક્તવાહિનીઓને ઉત્તેજના આપવા માટે અદ્વીતી અપાય છે. ચામડીઓનું વ્રણ (ગૂમડું) જલદી ન રોગી હોય તો અદ્વીતી આપવાથી જલદી રોગ આવી ન્થાય છે

અદ્વીતી શ્વાસપ્રણાલિકાઓ(નાની નાની નળીઓ)નો સક્રિય-વિકાસ ઓછો કરાવે છે. એટલે વેગપૂર્વક ઉદ્ધરસ આવતી રહેતી હોય, અને બહુ જ કંક પડતો રહેતો હોય તો તે ત્રાસ ઓછો કરાવવા માટે તથા ગાતિથી નિદ્રા આવવા માટે અદ્વીતી અપાય છે. બીતરતી ઉમરવાળાને અને કોઈ કોઈ વખતે જીવાન મનુષ્યને કંક બહુ જ પડે છે એકસમાન ઉદ્ધરસ આવતી રહે છે જેથી બાંધ પણ આવતી નથી આવી સ્થિતિમાં અદ્વીતી અપાય છે પણ રોગી અદ્વીતી આપવા યોગ્ય છે કે નહિ, એ વાતનો વિચાર કરી લેવો જોઈએ જો

૧૬૮ ખાખરો—સં પલાશ. મં પળસ હિં ખાખર, પલાસ, ઢાક, ટેસૂ, ધારા, કાકરિયા રાં છીલા, કેસૂલા. ઉડિં પરાશુ. તાં પરસન. કં મુતલુ, કે પમુતલ. ખં પલાશગાછ. તૈં માતુકાચેટુ. ઈં ડાઉની ખાન્ય ખ્યુટિયા. લાં ખ્યુટિયા. ફેડોડા ખ્યુટિયા મોનોરપર્મા. લેં સ્પાથો લાખસ રોડસ ખુર્થાઈ (ધોળો).

શ્વાસોન્ધ્રાસ મુસ્કેલીથી થતો હોય, અને ઠોઠ કાળા-જાળી હોય તો અક્રીણુ આપવું નહિ ફેફસાના રોગોમાં અક્રીણુ સૂક્ષ્મ માત્રામાં હૃત્તેજક કકનિ સારક ઔષધિની સાથે અપાય છે કપૂર, નવસાર, આકડાના મૂળની છાલ, ખડકી ગરના, લોખાન, લોખાનના ફૂલ, પાણુક દો ઇત્યાદિ દ્રવ્ય એ સ્થિતિમાં આપી ગકાય છે કફ ચીકણો હોય, તો અક્રીણુ ખિલકુલ આપવું નહિ તથા ફેફસાના રોગોમાં અક્રીણુ વધારે માત્રામાં પણ આપવું નહિ; નહિતર પ્રાણુવાતનો ભય રહે છે.

મોઠા પ્રમાણમાં અક્રીણુ શામક છે વૂક ઓછું કરાવવા માટે અક્રીણુ અપાય છે આમાશયના કુપચનથી થયેલ દરદ, અર્બુદ અથવા ક્ષતના કારણથી વેદના અને ઊલટી એ રોગો પર અક્રીણુ અપાય છે ડોળરીમાથી લોહી પડતું હોય તો અક્રીણુ આપવું નેઈએ ડોળરીના જ્ઞાનતત્ત્વની પીડાથી દરદ થતું હોય તો અક્રીણુની સાથે સોમલ આપવો નેઈએ ડોળરીના નવા સોન ઉપર અક્રીણુ આપી ગકાય છે અક્રીણુ આપવાથી ડોળરીનું ચલાવું-વલણ ઓછું થાય છે જેથી રક્તસ્ત્રાવ ઓછો થાય છે.

પિત્તાશ્મગીથી ઉન્નત શૂળ અને ઊલટી પર અક્રીણુ અપાય છે મરડો, નૂનો અતિસાર, અપચન, જલદ વિપ્રચિકાની પડેલી અવસ્થા, આતરડાનો સોજો, આતરડામાંથી રક્તસ્ત્રાવ, આતરડામાં ક્ષત, એ રોગોમાં અક્રીણુ અપાય છે અક્રીણુથી આતરડાની હાલ-ચાલ, આમ (શ્લેષ્મ) અને રક્તસ્ત્રાવ એ બધા ઓછા થાય છે આતરડાના રોગોમાં અન્ય ગ્રાહી ઔષધિની સાથે અક્રીણુ આપવું નેઈએ આતરડાની ઉપર રહેલા પડદા (ઉદયકિલા)ના સોનમાં અક્રીણુ રતી પ્રમાણમાં ૪-૪ કલાકે અપાય છે ખીનગયની વેદનાથી કોઈકોઈ વખત કબજિયાત થાય છે, ત્યારે અક્રીણુ થોડા પ્રમાણમાં આપવાથી દરત સાફ આવે છે ડોળરી અને આતરડા પર શામક અને ગ્રાહીરૂપે અક્રીણુ ઉત્તમ કામ કરે છે.

ચામડી રક્ષ હોય તો અક્રીણુ ખાવાથી પરસેવો આવે છે ન્યારે ચામડીમાંની કૌશિકાઓનો વિકાસ થાય અને સ્વેદપિંડ હૃત્તેજિત થાય, ત્યારે પરસેવો છૂટે છે પરસેવો નીકળવાથી શરીરમાં દાહ થતો હોય તે ઓછો થઈ જાય છે અક્રીણુનો દાહનાગક અને સ્વેદજનક ધર્મ મૂલ્યવાન છે ક્ષયરોગમાં જો રાત્રે પરસેવો બહુ જ આવતો હોય તો અક્રીણુના સેવનથી ઓછો થઈ જાય છે અક્રીણુની સાથે સિંધાલુ અને આકડાના મૂળની છાલ આપવાથી સ્વેદજનક ધર્મ અતિ સ્પષ્ટ થાય છે

હૃદયપીડા અથવા હૃદયશ્વાસના હેતુથી નિદ્રાભંગ થાય, તો અક્રીણુથી લાલ પડોચે છે હૃદયરોગમાં હુ ખ, ચિંતા, ગભરાટ અને હૃદયની ધડધડ, એ બધા અક્રીણુના સેવનથી ઓછા થઈ જાય છે તીવ્ર સંધિવાત- (આમવાત)માં અક્રીણુ હૃદયનું સંરક્ષણ કરે છે એ રોગમાં અક્રીણુ ખુલ્લા હાથથી (પૂરી માત્રામાં) વાપરવું નેઈએ, નહિતર રોગીનું મૃત્યુ થઈ જાય છે કફાચ ગેગી સાંજે થઈ જાય તોપણ હૃદયરોગ રહી જાય છે અક્રીણુનો રક્તસ્થાપન ધર્મ અતિ અર્થસાધક છે શરીરના કોઈ પણ ભાગમાંથી થતો રક્તસ્ત્રાવ બંધ થઈ જાય છે ગર્ભાશય, આતરડા, ડોળરી અથવા ફેફસામાંથી લોહી પડતું હોય, તો તે અક્રીણુની મધ્યમ માત્રા શોષિતસ્થાપન દ્રવ્યથી સાથે આપવાથી લાલ પડોચે છે

શરદી થવાની સાથે અક્રીણુ આપવાથી શરદી વધતી નથી ગળામાં સોજો અને વેદના, સૂકી ઉધરસ અને શ્વાસમાર્ગમાં ક્ષત પર અક્રીણુનું ચાટણું અપાય છે બાળકોના શ્વાસમાર્ગના દ્વાર(સ્વરચન્ન)નો શોથ થઈને ગભરામણ થતી હોય અને ફકડાના બાલવા જેવી ઉધરસ આવતી હોય, તો અક્રીણુનું ચાટણું જલદી શુભ પતાવે છે

બાળકોની મુન્તી ઉધરસ (હંપી ગ કફ) અને શ્વાસરોગમાં કફ હોય તો અક્રીણુ આપવું નહિ સૂકો ફમ હોય તો અક્રીણુથી દૂર થાય છે કુફકુસાવરણ(ફેફસાના પરદા)ના સોનમાં અક્રીણુ અતિ હિતકારક છે.

અક્રીણુથી જીવનવિનિમયક્રિયા સુધરે છે મધુમેહમાં અક્રીણુ ખાવાથી સાકર ઓછી થઈ જાય છે આ રોગમાં પ્રણ પડે તો જલની રુઝાતા નથી તે અક્રીણુ આપવાથી સારા થઈ જાય છે મધુમેહના રોગીને અક્રીણુ વધારે માત્રામાં અપાય તોપણ હાનિ પડોચતી નથી

મૂત્રપિંડના સોનને લીધે અથવા મૂત્રપિંડ ગરાળ થવાથી શારીરિક વિષ મૂત્રમાર્ગથી બહાર જઈ ગકતું નથી એ વિષના રેકાવાથી આક્ષેપ (આકડી) આવે છે અથવા શ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે એવી સ્થિતિમાં અક્રીણુ આપી ગકાય છે પણ અક્રીણુની સાથે ક્ષારધર્મવાળા, મૂત્રલ અને સારક ઔષધિ આપવી નેઈએ એવી જ રીતે મૂત્રપિંડની પથરીની પીડામાં પણ ક્ષારધર્મયુક્ત મૂત્રલ અને ક્ષારક ઔષધ સાથે મેળવવા

એ આઠ ઘણેક ઠેકાણે થાય છે ખાખરાના આઠ ઘણા ઊંચા વધતા નથી. એનું લાકડું સુતારના કામમાં આવતું નથી. એના પાદડા અને ફૂલો ઉપયોગમાં આવે છે. પાદડાના પત્રાળા કરે છે. ફૂલનો રંગ રાતો હોય છે કચ્ચિત્ ધોળા ફૂલનો પણ ખાખરો હોય છે રંગને માટે ફૂલનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે ખાખરાને ચપટા રાતા રંગના બીજ આવે છે તેને પનાસપાપડો કે પિત્તપાપડો (મં ૦ પળસપાપડી) કહે છે. રંગ તથા સફેદી દેવાને માટે ખાખરાના મૂળનો ફૂલો કરે છે

નેઈએ અસ્તિશોથ અને તેનાથી ઉત્પન્ન વેદનામાં અક્રીણુ ગુદામાર્ગથી ફલવર્તિત્રયે અપાય છે અથવા દાંતમાં મેળવી ગુદા અને વૃષાણી વચ્ચે સીવણી પર લેપ કરાય છે અસ્તિશોથમાં અક્રીણુની સાથે ખુરાસાની અજમે દેવાથી વધારે જલની લાભ પડોયે છે મૂત્રનલિકામાં ક્ષત થયેલ હોય અને તે કારણથી સ્થાન સકુચિત થયેલ હોય તો અક્રીણુ આપવાથી સક્રાય ઓછો થઈ પેગાળ કષ્ટ વિના થાય છે

ગર્ભપાત થતો રોકવા માટે અક્રીણુ ઉત્તમ ઔષધિ છે અક્રીણુથી વેણુ અને રક્તસ્રાવ બંધ થાય છે. એથી વિપરીત જ્યારે સુવાવડમાં સ્ત્રી અતિ કષ્ટાતી હોય અને બાળક આવતું ન હોય, ત્યારે અક્રીણુ અને ખુરાસાની અજમે દાંતની સાથે આપવાથી વેદના ઓછી થાય છે તથા ફરીથી વેણુ ઉત્પન્ન થઈ પ્રસવ થઈ નય છે અક્રીણુ ઉત્તમ શોથપ્રતિકાર છે કોઈ પણ પ્રકારના સોનની રાગઆતમાં અક્રીણુ આપવાથી સોને વધતો રોકાઈ નય છે અને સોને દૂર થઈ નય છે આતરડાના પડદાનો સોને, કેફસાના પડદાનો સોને, અડકોપનો સોને, હંફાવરણનો સોને અને તીવ્ર આમવાતમાં સધિશોથ આદિ લય કર સોનના રોગોમાં અક્રીણુ આપ્યા વિના ચાલતું નથી અક્રીણુની સાથે સ્વેદજનન, મૂત્રજનન અને સારક ઔષધિ પારો અને યોગવાહી શિલાજિત જેવી ઔષધિ મેળવી આપવી નેઈએ કેફસાના સોનમાં સૂરોખાર, સુરમો તથા મૂત્રલ, સ્વેદલ અને સારક ઔષધિ આપવી આતરડાના પડદાના સોનમાં અક્રીણુ અને શિલાજિતની ગોળા કરીને આપવી તથા પેટ પર પારાનો મલમ ચોળવો નેઈએ અતિ કષ્ણજિયાત થઈ હોય તો એરડિયુ આપવું અડકોપના સોનમાં અક્રીણુ નગોડની સાથે આપવું

અક્રીણુ બધા પ્રકારના તાવો પર અપાય છે નવા તાવમાં ગાતિપૂર્વક નિદ્રા આવવા માટે અક્રીણુ પ્રધાન ઔષધ છે જ્યારે નાડી અરાક્ત, બકવાદ કરતા, કપડા ફેકતા, હાથપગે કાપવા અને નિદ્રાલગ્ન ઇત્યાદિ લક્ષણ હોય, ત્યારે અક્રીણુ આપી ગકાય છે પરંતુ જો મગજમાં ગરમી હોય, આખો લાલ હોય, આખોના ડોળા સકુચિત થવાથી ગિરદઈ થતું હોય, રોગી શુદ્ધિરહિત હોય અને ઉધરસ હોય તો અક્રીણુ આપવું નહિ તાવમાં અક્રીણુ દાંતની સાથે અપાય છે

ટાઢિયા તાવ પર અક્રીણુ ઉત્તમ ઔષધ છે. એનો ઉપયોગ બે રીતે થાય છે ૧ ઠડીનું જોર અને તાવનો નાસ ઓછો થાય છે ૨ તાવની વારી ચૂકે છે ટાઢ આબ્યાના ૩ કલાક પહેલાં ૧ રતી અક્રીણુ કેશર, વજ અને કાળા મરીની સાથે પાણીમાં ધસીને અપાય છે આવા તાવમાં મધ્યમ માત્રામાં અક્રીણુ ઘણું દિવસ સુધી રોજ આપવું પડે છે કેટલાકને લાભ જલદી થાય છે કેટલાક માટે સમય કાંઈક વધારે લાગે છે.

હર્ણુજ્વરમાં અક્રીણુ ઉત્તમ કામ કરે છે હર્ણુજ્વરનું એર રક્તવાહિનીઓમાં અને રક્તવાહિનીઓના કેન્દ્રસ્થાનમાં પડોયી નય છે, જેથી રોગી અગત્ય અને છે આવી સ્થિતિમાં થોડો ઠંડો વાયુ લાગે અથવા જરા અહર્ણુ થયું ચા દસ્ત સાફ ન આવ્યો કે તુરંત ઠંડી લાગીને તાવ આવી નય છે આના ઉપર જ્વરરક્ષ ઔષધની સાથે અક્રીણુ મેળવી ગોળા કરીને ધી અને મધમાં અપાય છે

અક્રીણુ ઉત્તમ વેદનાસ્થાપન છે અક્રીણુથી કોઈ પણ પ્રકારની પીડા દૂર થાય છે જેમ કે-પથરી, પિત્તાશ્મી, માર (ચોટ), મન પર આવાત, અગ્નિથી જળી જવું, હાડકું મરડાઈ જવું, સાવો પકડાઈ જવો, હર્ષપીડા, અર્ધુદ, હોજરીમાં ક્ષત, તીવ્ર આમવાત ઇત્યાદિ રોગોમાં પીડારામનાર્થે અક્રીણુ પૂર્ણ માત્રામાં અને વારંવાર દાંતની સાથે અપાય છે નિદ્રાલગ્ન થતો હોય તો અક્રીણુના સમાન બીજ ઔષધિ નથી ચિતા, અતિ વિચાર અથવા અતિ અભ્યાસના કારણે ઉત્પન્ન થયેલ નિદ્રાલગ્ન પર અક્રીણુ આપવાથી વિચાર બંધ થઈને ગાઢ નિદ્રા આવી નય છે નિદ્રા લાવવા માટે ૩ કલાક પહેલાં દાંતમાં અક્રીણુ અપાય છે અક્રીણુ ઉત્તમ સક્રાયવિકાસપ્રતિબંધક છે એટલે દંમ, બાળકોની મોટી ખાસી, મૂત્રનલિકા પર આવાત વવાથી પેગાળ કચ્ચી વખતે દર્દ અને બાળકોના ધનુર્વાત પર સારો લાભ પડોયાડે છે અક્રીણુથી જ્ઞાનગ્રાહકગતિ ઓછી થાય છે આ ધર્મ અતિ મહત્વનો છે બળી જવા પછી માનસિક આવાત પડોયે છે અને એ ધર્મના કારણથી કેટલાક રોગીઓનું મૃત્યુ થઈ નય છે અક્રીણુ ખાવાથી મનનો ધર્મો ઓછો થઈ નય છે, એની જ રીતે આપરેગન પછી પણ માનસિક આવાત ઓછો કરાવવા માટે અક્રીણુ અપાય છે

અક્રીણુના લેપ વેદનાસ્થાપન છે એટલે સાધાઓનો સોને, ગરીમમાં પીડા, કમરની પીડા, કેફસાના

ખાખરાને ગુંદ (લાખ) આવે છે. તે સ્તંભક છે. માત્રા-ગુંદ ર થી ૫ રતી, બીજા વાથી ૧ નગ, કુલ ૧ થી ૨ તોલાનો ફાટ.* ખાખરો—કિષ્ણુ, તૂરો, વૃષ્ય, અગ્નિદીપક, સારક, કડવો, સ્નિગ્ધ, ગ્રાહક તથા લગ્નસધાનકારક છે, અને વ્રણ, ગુદમ, કૃમિ, પ્લીરા (બરોળ), સગ્રહણી તથા અર્શ, વાયુ, કફ, ચેનિરોગ અને પિત્તરોગનો નાશ કરે છે. એ રક્ત (રાતો), પીળા, શુભ્ર (ધોળા) અને નીલ (કાળા), એમ ફૂલના ભેદ વડે ચાર પ્રકારનો થાય છે એનાં ફૂલ x (કેસૂડાં)—સ્વાદુ

પડદાની આસપાસ સોળે અને નેત્રની પીડા, એ બધામા અક્રીણનો લેપ કરાય છે કાનની પીડા અને દાતની પીડા પર અક્રીણની સાથે થોડો સાલખાર અને ઘાંઘ મેળવી કાનમા નખાય છે તેમ જ દાતની પોલમા એ દાઢમા બિન્તવેલુ ૩૦ પૂમહુ રખાય છે અક્રીણ અને હરડાનો લેપ કરવાથી ગુદા પર નામડી કાઢવી, વ્રણ અને મસાની પીડા ઓછી થાય છે અક્રીણનો લેપ બાળકોના શરીર પર કદાપિ કરવો નહિ

સૂચના—કોઈ કોઈ વાને અક્રીણની માત્રા ગેરી વધી જવાથી માદક અસર પડોયે છે એવા વખતે કડક કોફી કરીને ઘાંઘ મેળવી અથવા લીંબુનો રસ નેળવીને પિવરાવવી **—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ**

* **ખાખરાના બીજા થોડા પ્રયોગ**—ખાખરાના કળ-પિત્તપાપડા વગેરેના થોડાક ઉપયોગ એક સમજન તરફથી લખેલા ૩૫મા મળેલા, પણ તે પૂરી વિગતવાળા નહિ હોવાથી અહીં લીધા છે તે સહેજ સુધારીને લીધા છે, અને કોઈ અનુભવીની સલાહ લઈને તે કહે તે રીતે તથા ઋતુ તેમ જ પ્રકૃતિ આદિનો વિચાર કરીને તથા વ્યાધિને અનુસરતુ પથ્યાપથ્ય પાળીને આ પ્રયોગ કરવા જોઈએ તેમ જ ધી તથા મધ સાથે વાપરવા લખ્યું હોય ત્યાં એ બે ચીજો સરખે ભાગે કદી લેવી નહિ, પણ પ્રકૃતિ આદિનો વિચાર કરીને એક ચીજ કરતા બીજી ચીજ બેવડા પ્રમાણમા લેવી જોઈએ તેમ જ તેલ, ગાળ, મરચુ, ખટાંગ અને ભારે ખોરાક ખાવો નહિ તથા બ્રહ્મચર્ય પાળવું **સ્વ. બિહુ અખંડાનંદ**

૧-ખાખરાના બીજ એટલે પિત્તપાપડામાથી પાતાળયત્ર વડે એટલે કે ધૂપેલની પેઠે તેલ કાઢીને તે તેલ અઢેક માસો લઈ ધી તથા મધ સાથે સાત, ચૌદ અથવા એકવીસ દિવસ સુધી ખાવું અને દૂધ ઉપર રહેવું; આથી આખોતુ તેજ ઘણું વધે છે અને આરોગ્ય, બળ, આયુષ્ય, કાંતિ, વીર્ય, ખુફિ, ચાદગતિ તથા ભૂખમા વધારો થાય છે ૨-પિત્તપાપડાના બીજના છોતરા કાઢી તેનું ચૂર્ણ કરીને વારાફરતી સાત દિવસ સુધી આમળાના રસની તથા બકરીના દૂધની ભાવના દઈ છાયડે સૂકવતા રહેવું એ રીતે તૈયાર કરેલા ચૂર્ણનું સાત, ચૌદ કે એકવીસ દિવસ મધ અને ધી સાથે સેવન કરવાથી ઉપર લખેલા સર્વ લાભ થાય છે ૩-ખાખરાના મૂળ, પાન, ફૂલ, છાલ અને કળ (પિત્તપાપડો), આ પાંચે અગ લઈ છાયડે સૂકવી તેનું ચૂર્ણ કરવું અને તેમાથી પણ રોજ અઢેક તોલો મધ અને ધી સાથે સેવવાથી ઉપર લાભ થાય છે ૪-ખાખરાનું પાન, કળ અને ફૂલ લઈ છાયડે સૂકવીને તેનું ચૂર્ણ કરવું પછી કાળી ગાયના દૂધ સાથે તે ચૂર્ણ ખાવાથી આરોગ્ય અને આયુષ્ય વધે છે-ખાખરાના બીજ જેટલા તલ તથા યોગ્ય પ્રમાણમા સાકર લઈને સેવન કરવાથી પણ સારો ફાયદો થાય છે ૫-ખાખરાના બીજનું ચૂર્ણ ત્રણ આગળની ચપટીમા આવે તેટલું છારામા નાખીને તે પીવું અને ખાટા પદાર્થ ખાવા નહિ આ રીતે એક માસ સેવન કરવાથી આરોગ્ય અને આયુષ્ય વધે છે ૬-ખાખરાના ફૂલ છાયડે સૂકવી બાગીક ચૂર્ણ કરીને તેનું ૨૧ દિવસ સેવન કરવું સાદીચોખા ખાવા અને દાહ થાય તો ઠાઠું પાણી પીવું, આથી પણ આયુષ્ય વધે છે

x પલાગપાપડાના ફૂલ કઠકે શુક (પોપટ)ને મળતા હોવાથી સરકૃતમા એનું કિચુક એટલે 'કાઈકે પોપટ' નામ પડેલ છે અને તેના જ ઉપરથી કેટલીક ભાષામા એને કેસૂડા કહે છે

ચરકમા એને કક્કસ રામન, વ્રણશોધન અને કુષ્ઠગ્રામન વર્ણવેલ છે ચક્રસ્તમા ખાખરાને ગ્રાહી પદાર્થ અને સિદ્ધાલુની સાથે મેળવે છે આ પ્રયોગ આખના ઝાઝવા અને ઝાખ પડેલ હોય તો થાય છે. મખજન અલ અદવિયામા કહે છે કે પલારાના પાંદડા ગ્રાહી, પૌષ્ટિક અને કામોત્તેજક છે એ ફેડા, મુહાસા આદિ દૂર કરવા ચોપડે છે, તથા પેટમા વાયુને લીધે દુખાવો થતો હોય તો અને કૃમિ તથા હરસના રોગમાં ખાવાની ભલામણ કરે છે સર્જે ભતના ફૂલ ગ્રાહી, મૂત્રવર્ધક તથા કામ ઉત્તેજકર્તા માનેલ છે વળી પોટીસ તરીકે બાધવાથી સોળને ઉતારે છે પેગાળ અને રોત્તેશનને વધારે છે ડો એનરલી કહે છે કે, મટાસ ઇલાકામાં તામિલ વૈદ્ય પેટમાના ગાળ અને ચોપટ કૃમિ (કરમિયા) કાઢવાને પલાગપાપડાનું ચૂર્ણ ૧૧૧ ચમચા- (૧૧૧ ડ્રામ એટલે ૦૧૧ તોલા)ની માત્રામા દિવસમા બે વખત આપે છે હોરટસ-મલવારીકસ નામના પુસ્તકમા લખ્યું છે કે, ખાખરાની છાલ સૂકવી સાથે મેળવીને સાપ કરડેલા પ્રાણીને અપાય છે ડોન્ડર સરવુડ કહે છે કે, ખાખરાના બીજ (પલાગપાપડો) સુરાખારમા ઉકાળી દેગી વૈદ્ય પેગાળની થેલીમા થનારી પથરીને માટે આપે છે હાલમા એ ઝાડનો ગુદ અગ્રેજ દવાઓમા વપરાય છે પલાગપાપડાને લીંબુના

કડવાં, ઉષ્ણ, તૂરા, વાતુલ, ગ્રાહક, શીતળ તથા તીખા છે; તેમ જ તૃપા પિત્ત, કફ, રક્તદોષ, કોઠ અને મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરે છે એનાં ફળ (પિત્તપાપડો)—રુક્ષ, લઘુ, ઉષ્ણ તથા પાકકાળે તીખા છે અને કફ, વાયુ, ઉદર, કૃમિ કોઠ, ગુદમ, પ્રમેહ, અર્શ તથા શળનો નાશ કરે છે. એનાં ફળો-માંનાં બિયાં—મ્નિઘ્ન, ઉષ્ણ તથા તીખા છે; અને કફ તથા કૃમિ(કરમ)નો નાશ કરે છે. એનાં કુમળાં પાંદડાં—કૃમિ અને વાયુનો નાશ કરનાર છે ઉપયોગ—(૧) નાના બાળકના કૃમિ ઉપર:—પિત્તપાપડો દૂધમા ધસી પાવો કિંવા ચૂર્ણ કરી મધમા આપવું અથવા પિત્તપાપડો અર્ધો કાચો શેકી મગની દાળ જેટલો ઘીમા આપવો (૨) દાદર ઉપર:—પિત્તપાપડો લીંછુના રસમા ધસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૩) વંધ્યા(વાંઝણી)ને ગર્ભ ધારણ થવા માટે:—પિત્તપાપડાને બાળી તેની રાખ કરી તે રાખ પાણી સાથે પાવથી સ્ત્રી ગર્ભિણી થાય છે (૪) ગલગંડ ઉપર:—આખરાના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમા વાટી નેનો કાનની બાજુ પર અને કિનારી ઉપર લેપ કરવો. (૫) અટકાવ (ઋતુસ્રાવ) બંધ થવા માટે:—પિત્તપાપડો અને શેવંતીના ફૂલ પાણીમા અથવા ઘીમા લક્ષણ કરવા અને કટકડીની પોટલી ચોનિમા રાખવી; એટલે અટકાવ (ઋતુસ્રાવ) બંધ થાય છે (૬) પુરુષત્વ આવવા માટે:—આખરાના મૂળને ચીરી તે નીચે રીઠું માટલું મૂકી ઉપર અગ્નિ કરવો, એટલે માટલામા અર્ક પડે છે, તે અર્ક ખાવાના પાનમા ચોપડીને તે પાનમા મરેડીનું છડવું એક મૂકી તે પાન ખાવું, એટલે એક જ દિવસમા પુરુષત્વ આવશે. ઉતાર-સ્ત્રોસ ગ કરવો (૭) ખરજવા ઉપર:—પિત્તપાપડો, હડતાલ અને વછનાગ, એ બૂના ઘીમા ધસી તેનો લેપ કરવો. (૮) કૃમિ ઉપર:—આખરાના મી અને વાવડિંગ, એ ત્રણ ત્રણ માસા લઈ ચૂર્ણ કરવું એ ચૂર્ણ ત્રણ માસા લીંછુના રસમા અથવા મધમા નાખી ચાટવું. (૯) પ્રમેહ ઉપર:—આખરાના ફૂલ તોલા અઢી રાત્રે પાણીમા લીંજવી રાખીને સવારે તે ગાળેલા પાણીમા સરોખાર અર્ધો તોલો અને સાકર દોઢ તોલો નાખી તે પાણી પાવું; અથવા આખરાના ફૂલનો કાઠો મધ નાખીને પાવો. (૧૦) પગના સાંધા પકડાઈ ગયા હોય તે ઉપર:—પલાશ-પાપડો મધમા વાટી લેપ કરવો. (૧૧) ખરોળના રોગ ઉપર:—પલાશપાપડો ખરસાણીના રસમાં વાટી મરી જેવડી ગોળાઓ કરીને ખાવી, તેથી ઝાડો થશે. ઉતાર-ઘી અને લાત અથવા આખરાના ફૂલ બાકી પેટ ઉપર ત્રણ દિવસ સુધી બાધવા. (૧૨) બાળકોને ચોરી (શીતળાના ભેદની ઝીણી ફેણીઓ) થઈ આવે છે તે ઉપર:—પિત્તપાપડો લીમડાના રસમા ધસી ચોપડવો. (૧૩) કૃમિ ઉપર:—આખરાના બી કચરીને લીંજવી રાખવા અને પાણી ગાળી લઈ તેમા મધ નાખી આપવું (૧૪) વાળા ઉપર:—આખરાના ફૂલ વાટીને ગોળમા સાત ગોળાઓ કરી રોજ એક ગોળી ખાવી (૧૫) મૂત્રરેચન માટે તથા મૂત્રાઘાત ઉપર:—આખરાના સુકા-ચેલાં ફૂલ ૧૦ તોલા પર્યંત લઈ તે ધોવા અને તેમા થોડું પાણી નાખી ઉપર ઢાકણું દઈ તે ઢાક-ણામાં થોડું પાણી રેડીને મંદ અગ્નિ ઉપર વરાળ આવે ત્યાં સુધી બાકવા. પછી તે ફૂલ પીલી

રસમા વાટી ગરીર ઉપર ચોપડવાથી ચામડી લાલ થાય છે અને ચળ મટે છે ડોં રોકસવર કહે છે કે, ફૂલનો રસ ગરમીથી વાટો કરી તેમા કટકડી નાખી રગવાથી દેવચીના રગથી પણ વધારે ચમકદાર રગ બને છે વળી તે કહે છે કે સૂકા ફૂલમાથી કાઢેલ સત્ત્વ તાબ્બ ફૂલના જેવો ઉત્તમ નહિ નીકળે આ સત્ત્વ ઘણા દિવસ રાખવાથી બગડી નય છે સુશ્રુતમા એને રક્તપિત્તનાશક તથા ચોનિદોષનાશક માનેલ છે ગુદ એકથી બે રતીની માત્રામા આપવાથી તે અતિસાર અને પીળા લોહીના ઝાડાને બંધ કરે છે. બીજને વાટીને ચોપડવાથી દાદર જતી રહે છે બે મૂત્ર મુશ્કેલીથી બિતરવું હોય તો તે વખતે ફૂલને પાણીમા ઉકાળી શેક કરવાથી આગમ થાય છે આ ઝાડ ઉપરથી કેટલીક વખતે લાખ પણ મળી આવે છે એના મૂળની છાલ કાઢી ઘણા જ મન્યૂત દોરડા બનાવે છે હોળી આદિ તહેવારોમા કેસૂડાનો રગ છાટે છે ચરકમા પલાશ-માપડાને આહી, પુત્રીપગડણ (મળ બંડો કરનાર) તથા વેદનામ્યાપનકર્તા માનેલ છે અને સુશ્રુતમા એને ચોનિદોષહર તથા શુક્રને શુદ્ધ કરનાર (વીર્યને શોધનાર) માનેલ છે

પિત્તપાપડાને આકટાના મધમા પલાણી છાંયે સૂકવવો. આમ ૨૧ વખત કરી તેને શુદ્ધ કરી વાટી ગોળી કરી રાખેલ હોય અને તે પાણીમાં વગી વીંછીના ડબ્બ ઉપર ચોપડે તો વીંછી તરત બિતરી નય છે

તેમાથી જે પાણી આવે તે શક્તિ પ્રમાણે પાશેર પર્યંત ગાળી લઈ તેમા બે માસા પર્યંત સૂરોખાર નાખીને ગ્રાશન કરવું; અને બાકી જે પાણી રહે તેમા તે બાફેલા ફૂલ મેળવી પેટ પર બાધવા. (૧૬) ચૌત્તિકંદ ઉપર :—પિત્તપાપડો કચરીને કણુકમા મેળવી હથેળી જેવડી પૂરી કરીને તે કંદઉપર બાધવી અને લગોટી રાખવી; તેથી તે માસનો ગોળો ગળી જશે અથવા ખાખરાના ખારના યોગે કરી ઘૂત સિદ્ધ કરી તે પાવું. (૧૭) અતિસાર ઉપર :—ખાખરાનો ગુદ પ ચણોઠીભાર સાકર સાથે ખાવો (૧૮) ઉધરસ તથા મુખરોગ ઉપર :—ખાખરાના પાદડાના ડીંટા સાધારણ ચાવી મોઢામાં રાખીને તેનો દ્રવ (૨૨૨) ગળતા જવું; એટલે ઉધરસ તુરત જ દૂર થાય છે તથા મુખરોગ પણ દૂર થાય છે. (૧૯) બગઈ વગેરે કાનમાં ગયું હોય તે ઉપર :—ખાખરાના અંકુરોનો રસ કાનમાં નાખવો. (૨૦) સર્પના વિષ ઉપર :—ખાખરાના મૂળ પાણીમા ઘસી પાવા અને લેપ કરવો. (૨૧) મુખરોગ ઉપર :—ખાખરાના પાદડાનું ડીંટું ચાવી મોઢામાં રાખવું.

૧૬૦ ખાજકોલતી—સં ૦ વૃશ્ચિકા ધૂમપુષ્પા. મં ૦ ખાજકોલતી, વિચુવા. હિં ૦ બોહવા. બં ૦ વિયામી, વિછટી. કં ૦ ઇચુલે, માસસાહેત્ર, મુચિંગિડ તાં ૦ કાયચોરી. તૈં ૦ કલગોદી. પું ૦ પચ્ચીરંગી મલાં ૦ જોતકૂવા. ગોમં ૦ ખાજરકુલ્લી. લાં ૦ દ્રેગિયા ઈન્ડોલુકાટા.

ખાજકોલતીના છોડ નાનકડા હોય છે એ ચોમાસામા ઊગે છે. ખાજકોલતીના પાદડા મોટા હોય છે. એ પાદડા શરીરે લાગવાથી અતિશય આગ થાય છે એ પાદડા ઉપર બારીક ગુચ્છ આવે છે. એ પાદડા કાળા રંગનાં હોય છે. ગુણધર્મ—સ્વેદલ અને મૂત્રલ ઉપયોગ—(૧) કોલું (શિયાળ) ના વિષ ઉપર :—ખાજકોલતીના મૂળ પાણીમા ઘસી પાવા. (૨) વાળા ઉપર :—ખાજકોલતીના મૂળ ગરમ પાણીમા ઘમી વાળા ઉપર લેપ કરવો વાળો બહાર આવવા લાગે એટલે દિવેટમા વીટાળવો પછી બીજે દિવસે જેટલો બહાર આવે તે ઉપર ખાજકોલતીનું મૂળ ચારપાય વાર ચોપડવું. પછી તત્તુ ઉપર વીંછીનો કાટો મારવો. એટલે તુરત બધો વાળો બહાર આવશે (૩) દાદર ઉપર :—ખાજકોલતીના મૂળ તુળસીના રસમા ઘસી ચોપડવા.

૧૬૧ ખાટખટુંબા (ખારખટુંબા)—સં ૦ અમ્લા, અમ્લપણ્ડી, અત્યમ્લપણ્ડી. મં ૦ ચોખટ-વેલ, કડમોડી, કડમડવેલ. હિં ૦ રામચના, ગીદડદાખ. કં ૦ હેગોલી. લા. વાઈટીસ કાર્નોસા.

ચોમાસામાં આ વેલાના કદને અંકુર ફૂટે છે. એ વેલ ધોળી હોઈ કિ ચિત્ર ડાંગરના કુમળા અંકુરો જેવી દેખાય છે. એનાં પાદડા ઘણા જ જડા હોય છે. એની લાજ અતિશય ખાટી હોય છે. એની ખટાશ આમલી કરતાં પણ વધારે હોય છે. સારક, અમ્લિદીપ અને મદને હરનારી છે *

૧૬૨ ખાટી લૂણી—સં ૦ ચોગેરી, ક્ષુદ્રાગ્નિકા, ક્ષુદ્રામ્લા, મં ૦ આખવતી. આખટી. હિં ૦ અંખાટી, અશ્લ. અમ્લિલોના, બં ૦ અમશ્લ. કં ૦ પુલુષુણિસે, નિશ્ગોલી તૈં ૦ પુલિચિંતા, પુલ્લા-ચેચલિ ક્ષાં ૦ તુરેં ખુરાસાની અં ૦ હામેત્ર તાં ૦ પુલિયા કિરિ, પુલયારાઈ. મલાં ૦ પુળિયારલ. ગાં ૦ તેલતુપ્પિ. લાં ૦ એક્સેલિસ ટ્રાનિક્યુલેટા ઈં ૦ ઇંડિયન સોરેલ

ખાટી લૂણી લીનાશત્રાળી જમીનમા ઉનાળાના દિવસોમા ઊગે છે, એને આખેલા (મં ૦ અંખોતી) એવું નામ પણ આપેલું છે. આનાં છોતરા જમીન ઉપર વેલાની માફક ફેલાય છે એના પાદડા આમલી પ્રમાણે ખાટા લાગે છે તેના ઉપર લાલા જેવા અણીદાર અને લાખા ફળો આવે છે. ઉપયોગ (૧) અક્રીણ ઉપર :—ખાટી લૂણીનો રસ આપવો (૨) પિત્તથી મસ્તક ભારે થાય છે તે ઉપર :—ખાટી લૂણીના છોડવા બારીક વાટી, તે ગોળા ઠંડા પાણીમા કાલવી જીલ્લેરો આવે ત્યાં સુધી ઉકાળી, તે પછી તેમા ધોળી કુંગળીનો રસ નાખવો. ઠંડુ થયે માથે લેપ

* ખાટખટુંબાની મોટી વેલ થાય છે પાદડા એક ડાડલીમા પાચ પાચ હોય છે ક્ષુદ્ર જમખામા આવે છે એના મૂળની સાથે નાનીમોટી સખ્યાબધ ગાંઠો લાગેલી હોય છે એ ગાંઠો ઘસીને ચોપડવાથી સાપના ઝેરનો સોળો તુરત ઊતરી જાય છે મત્રની ઉજળીની માફક શરીર ઉપર એ ગાંઠ ફેરવવાથી વીંછીતુ ઝેર ડંખમા આવે છે અને એ જ ગાંઠ પાણીમા ઘસી ડંખ ઉપર ચોપડવાથી ડંખમાથી પણ ઊતરી જાય છે, એવા મહાન ચમત્કાર એ ગાંઠોમાં રહેલો છે. એ ગાંઠોને ખાટખટુંબાની ગોટલી કહે છે

કરવો અને એ જ આપધ થોડું તાળવા ઉપર ચોળવુ. એથી એનો દુરન ગુણ થાય છે. ચોપડેલો લેપ સુકાતા જ માથાનો લાર બિતરશે (૩) શીતપિત્ત (શરીર ઉપર પિત્તનાં લાલ ચાકાં બિંદે છે તે) ઉપર :—ખાટી લૂણીના પાદડાનો રસ કાઢી તેમાં મરીનો ભૂઝા અને બિનું દરેલું ઘી નાખી શરીર ઉપર ચોપડવુ. (૪) ઢાહ ઉપર :—ખાટી લૂણીના પાદડાના રસનો શરીરે લેપ કરવો.

૧૭૩ ખિલખિલા—આ આડ શુમારે માથોડું જાયું વધે છે એના પાદડા મીઠા લીમડાનાં પાદડાં જેવા હોય છે. પાદડાનો રંગ ગાઢ લીલો હોય છે ખિલખિલાનાં આડ વિગેય કરી કુંગરાળ પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થાય છે. કોકણમાં એની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. ઉપયોગ—(૧) મદારોગ અને ભૂતખાધા ઉપર :—ખિલખિલાના પાદડાની શરીરે ઘૂણી આપવી.

૧૭૪ ખીજડો (સમડી)—સં મં શમી દેં સવદંડ. વં સૌંદડ. ખં શાઈખાળલા કંચની. તૈં શમીચિદ્, નખીચિદ્ ઇં ચંજ ટ્રી, લાં પ્રોસોપિસ રિપસીજેરા હિંં છોકર, સકેદ ડીકર.

ખીજડાને 'શમી' પણ કહે છે શમીના આડ મોટા થાય છે. શમીના પાદડા આમલીનાં પાદડા જેવા હોય છે શમી એક હવનીય દ્રવ્ય છે. વિજયાદશમીને દિવસે શમીપૂજન કરવાનો પ્રચાર છે. ખીજડો—તૂરો, રક્ષ, શીતળ, લઘુ, કડવો, તીખો તથા રેચક છે, અને રક્તપિત્ત, અતિસાર, કોઢ, અર્શ, દમ, ઉધરસ, કફ, બ્રમ, કૃમિ, કંપ તથા શ્રમનો નાશ કરે છે. એનાં ફળો તીક્ષ્ણ, પિત્તકર, મેધાકારક, ગુરુ, સ્વાદુ, રક્ષ, ઉષ્ણ તથા દેશનાશક છે. ખીજડી—(ખેડી ખીજડી. સ લઘુશમી. મં લઘુશમી, ખેરી. હિંં છોટીસમી કં કાડવત્રિ)—તૂરી, રક્ષ, શીત તથા લઘુ છે અને રક્તપિત્ત, અતિસાર, અર્શ, કોઢ, શ્વાસ, કફ તથા શ્વેત કોઢનો નાશ કરે છે. એના ફળો—ગુરુ, સ્વાદુ રક્ષ, પિત્તલ, મેધાકારક તથા ઉષ્ણ છે; અને ઘણું, દેશ તથા કંકુના નાશક છે. ઉપયોગ—(૧) ખરજવા ઉપર :—ખીજડાનો પાલો (પાદડા) ગાયના દહી મા વાટી લેપ કરવો. (૨) નખદત વિપ ઉપર :—ખીજડો, કડવો લીમડો અને વડ, એની છાલ વાટી લેપ કરવો. (૩) પ્રમેહ અને ગર્ભિણીના પ્રદર ઉપર :—ખીજડાના કુમળા તોરા ૧ તોલો લઈ તેમાં ત્રણ માસા શુરું મિશ્ર કરી ખારીક વાટવુ અને ગાયનું તાલુ દૂધ પાશેર લઈ તેમાં કઢવી કપડાથી ગાળી લેવું પછી તેમાં ઘોળા બસૂદીનાં ફૂલ અર્ધો તોલો ઘસી સાકરની ભૂકી ૨ તોલા પર્યંત નાખી દરરોજ પ્રાત કાળે એક વાર, એ પ્રમાણે સાત કિંવા ચૌદ દિવસ (ગુણ આવતાં) સુધી આપવું (૪) ધાતુસ્થાનની ગરમી ઉપર :—ખીજડાના કુમળા તોરા અને દેવખાવળિયાના કુમળા તોરા સમલાગે લઈ એકત્ર કરી તેમાં થોડું શુરું નાખી ખારીક વાટવું; અને ગાયનું તાલુ દૂધ પાશેર લઈ તેમાં મેળવી તે દૂધ ગાળી તેમાં સાકરની ભૂકી ૨ તોલા પર્યંત નાખી પાવું. (૫) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર :—ખીજડાના તોરા ગાયના દૂધમાં વાટી તેમાં છરાની ભૂકી અને ખાડ નાખી પાવું (૬) મૂત્રમાં ધાતુ અથવા ખર પડતું હોય તો તે ઉપર :—ખીજડાનો તોરાનો રસ ગાયના દૂધમાં કાઢી શુરું અને સાકર નાખી પાવો. (૭) ગરમી ઉપર :—ખીજડાના તોરાનો અથવા પાદડાનો રસ શુરુ અને સાકર નાખી ૧૪ દિવસ પાવો.

૧૭૫ ખુરાસાની અજમો—સં ખુરાસાની, યવાની—યાવની. મં ખુરાસની એવા. હિંં ખુરાસાની અજવાઈન ખં ખુરાશાની યોયાન. તૈં ખુરાસાણાવમુ. તાં ખોરસમી એ નામ, શિટામુટ્ટી. કાં ખગ, તુખમેવંજે અં વજ્જલખજ, અખીદ શીકરાન ઇ હેનખેન લાં હાયોસાયમસ રેટિ-ક્યુલેટસ (ખુરાસાનની જાતિ), હાયોસાયમસ નાઈગર (હિમાલયની જાતિ—હિંદી ખજર)

× ખીજડાની રિંગાને સાધરીઆ કહે છે એને બાકીને એનું શાક અને કઢી કરે છે વળી એની ચૂક-વણી કરી રાખી ગમે ત્યારે શાક અને કઢી કરી શકાય છે એ આડ ઉપર જ સુકાઈ ગયેલી પાકી ફળોને ખોખા કહે છે તેને બાળકો સ્વાદથી વીણી ખાય છે ખીજડાના પાદડાનો રસ સાપના ઝરને ઉતારવાનો એક ચમત્કારિક રમખાણ ઉપાય છે, એમ અમને એક મહાત્માનું ફરમાન છે આશા છે કે, એને કોઈ પણ અજમાવી ખાતરી કરશે જૂની સાધરીઆ બાકીને ઝીણી વાટી પુનઃ ગરમ કરી ચૂમડા ઉપર બાધવાથી એને પકવી ફેડે છે.

‘પુરાસાની અજમો’ એ પર્શિયા દેશ માહેના પુરાસાન અને યમાન પ્રાતમા પાકે છે; તે ઉપરથી એનું એવું નામ પડેલું છે. એ ખીજ ચપટા અને ખારીક હોય છે. એ ખીજ અજમાના બેટલા તીખા ન હોતા કિચિત્ તીખા હોય છે. એ ખીજ પર્શિયામાંથી અહીં આવે છે. એનો વેદકમાં ઘણો જ ઉપયોગ કહેલો છે

પુરાસાની અજમાના છોડ ધતૂરા, તબાકુ ઇત્યાદિ જાતના હોઈ તીવ્ર વિષારી છે ડોમ્બર લોદિએ એના પાંદડા અને ગિયાની પરીક્ષા અને શોધ અનેક પ્રકારે કરેલી છે; અને તેમાંથી તેઓ અનેક ઔષધો બનાવે છે. પુરાસાની અજમાના છોડમાંથી નિષ્કર્ષ અને મદાર્ક (ટિન્કચર) તૈયાર કરે છે તેમાંથી નિષ્કર્ષ કાઢવા માટે પાંદડાનો અને ફૂલોના તોરાનો ઉપયોગ કરે છે વર્ષાધિ રોપા કરતા દિવાપિંક રોપામાંથી હાયોસાયમિન નામનું સત્ત્વ વધારે નીકળે છે એમ રસાયન-શાસ્ત્રવેત્તાઓએ પ્રયોગ કરીને ઠરાવેલ છે પુરાસાની અજમાના રોપમાંથી એક મ્કટિકરૂપી સત્ત્વ નીકળે છે તેને ‘હાયોસાયમિન’ એ નામ આપેલું છે ખીજું સત્ત્વ નીકળે છે તેને ‘હાયોસીન’ કહે છે. એ ‘હાયોસાયમિન’ કરતા પાચગણું તીવ્ર છે એટલે કાળજીથી વાપરવું જોઈ એ પુરાસાની અજમાનાં પાંદડા કરતા ગિયામાં ઔષધિક તીવ્રતા વધારે છે. ખીજ માદક, વ્યવાથી અને પીડા-શામક છે. તેના સત્ત્વમાં આ ગુણ ગિયા કરતા વધારે પ્રમાણથી છે વાતોન્માદ (મં વેડ), ખંજવાયુ (લૂલાપણુ), કપવાયુ અને અપરમાગ(મૃગી)થી થયેલો વાયુ, આ રોગો ઉપર હાયોસાયમિન સત્ત્વ ઘણું જ સારું ચાલે છે આ સત્ત્વ ‘ગિલ્સરીન’ વરાળના પાણી સાથે મસળી, તેમાં અલ્પ પ્રમાણથી, તેના દ્રાવણની થર નહિ આવવાને માટે ‘કાર્બોલિક’ અમ્લ એ મિશ્રણમાં નાખી, મિશ્રણના ચાર ટીપા ડોક્ટર લોકો પિચકારીથી ચામડીની અદર નાખે છે સત્ત્વ આપવાનું પ્રમાણ ઘણું જ સૂક્ષ્મ છે એ ગ્રેનના સોમા લાગથી એક ગ્રેનના પચાસમા ભાગ સુધી આપવું. ‘હાયોસાયમિ’ સત્ત્વ આલ્કોહોલ (ક્ષારીય) પ્રકૃતિનું છે તેના મ્કટિક જેવા સંદેહ ગુના રવા (દાણા) બને છે. આરભમાં આ સત્ત્વ પુરાસાની અજમામાંથી જ કાઢતા હતા. પરંતુ હાલ ‘ક્રોપોલિયા’ જાતની વનસ્પતિમાંથી પણ જર્મન રસાયનશાસ્ત્રાઓ કાઢે છે. એ ધતૂરામાં પણ છે

પુરાસાની અજમો અડધો ડ્રામ (૨ માસા), ૧ ડ્રામ ખસખસના જીડવાની છાલ, મધ અને પાણી સાથે આપવાથી શરદી, વાયુ વગેરે રોગો સારા થાય છે ખીજ વાટી આપવાથી ઝાકા આવે છે. પુરાસાની અજમાની ક્રિયા અફીણ અને ડોક્ટરોનું ‘બેલાડોના’ નામનું ઔષધ આ બંનેની ક્રિયાની મધ્યવર્તી છે. પુરાસાની અજમાના પાંદડામાંથી કાઢેલ મદાર્ક (ટિન્કચર)નો ઉપયોગ પેશાબની બળતરા કમી કરવાને આપે છે. ઊંધ ન આવતી હોય તો તે લાવવા માટે અને માન-સિક્ક ભ્રમ થયેલ હોય તો પુરાસાની અજમાના પાંદડાનો અર્ક ઠીક ઉપયોગી થાય છે આપવાની માત્રા (પ્રમાણ) એક ગ્રેનનો આઠમો ભાગ એટલે તોલાનો ૧૪૪૦ મો ભાગ છે વાતોન્માદ (વેડ) થયેલા મનુષ્યને રાત્રિની વખતે આ સત્ત્વનો પાણીમાં દ્રાવ તૈયાર કરી તેની પિચકારી આપવી. યુનાની હકીમો પુરાસાની અજમાના ખીજ પાતળા ડામર સાથે મસળી તેમાં ૩ લીજવી દાતના શળ (દુખાવા) ઉપર લગાવે છે, અથવા તે ખેરજના તેલ સાથે મસળી તેમાં ૩ લીજવી તે દાતના જાતરમાં રાખે છે એથી દુખાવો શાત થાય છે એના અર્કનું ટીપુ આખના પોપગાને ચોપડવાથી આખો દુખતી બધ થાય છે આખોની બાહુલી ફેલાવવા માટે એના અર્કનો સારો ઉપયોગ થાય છે એના પાંદડાનો રસ અથવા અર્ક જવના લોટમાં મેળવીને તેની પોટીસ બાધવાથી શળ અને દાહ બધ થાય છે. પુરાસાની અજમાના ખીજ ઘોડીના દૂધમાં વાટીને ભેસનાં ચામડા ઉપર લેપ કરીને તે ગર્ભવતી સ્ત્રીઓના પેટ ઉપર બાધવાથી ગર્ભનો નાશ થાય છે, એવી કહેવત કાણુલમાં આજ સુધી ચાલતી આવે છે. આ ઉપરથી પુરાસાની અજમાની તીવ્રતાની કલ્પના કરી શકાય છે. એનાથી બનનારા ઔષધ (મદાર્ક-સત્ત્વ વગેરે) તૈયાર કરવા માટે હિંદુસ્તાનના લોકો વિશેષ લક્ષ્ય આપતા નહિ હોવાથી તેની આવક યુરોપખંડમાં પુષ્કળ થાય છે પુરાસાની અજમો—તીખો, આપતા નહિ હોવાથી તેની આવક યુરોપખંડમાં પુષ્કળ થાય છે પુરાસાની અજમો—તીખો, રુક્ષ, પાચક, ગ્રાહક, ઉષ્ણ, માદક, ગુરુ, વાતકર અને કફનાશક છે ખીજ ગુણ અજમાના જેવા જ

છે ઉપયોગ—(૧) વિષમજ્વર ઉપર:—ત્રણ માસા ખુરાસાની અજમો અને નવ માસા જેહીમધ, એનો કાઢો કરી તાવ આવતા પહેલા તે પીવો.+

૧૭૬ ખેર—સ૦ ખદિર. મ૦ હિ૦ ખૈર ક૦ ખૈર, તરેકંગલી. તૈ૦ ખાસુ, ખદિરમુ મલા૦ કરનિલિ તુ૦ કાચુ તા૦ વોડાલે. લા૦ એકસિઆ કેટ્ટેચુ x

+ ડૉક્ટર દેસાઈના મતમા ખુરાસાની અજમો વેદનાસ્થાપન, નિંદા લાવવાવાળો, સકેચવિકાસ પ્રતિ-અધક, શામક અને કાઠક મૂત્રલ છે થોડી માત્રામા હૃદયગામક અને ખલ્ય છે વધારે પ્રમાણમા હૃદયને અહિતકારક છે આની શામક ક્રિયા મગજ, મૂત્રાગય, ગર્ભાશય આદિ જનનયન્ત્ર અને આતરડા ઉપર વધારે થાય છે આ બિલકુલ નિશ્ચિત નિંદા લાવનાર છે આનાથી કલાકોના કલાક સારી ગાઠ નિંદા આવે છે. આની સ્વાપજનક અને વેદનાસ્થાપક બીજી ઔષધિ અક્રીણુ છે પણ જેને અક્રીણુ આપી ન રાકાય એવા ઠેકાણે ખુરાસાની અજમો આપી ગકાય છે અક્રીણુથી કબજિયાત થાય છે એ કોઈ કોઈ વખતે કેફ લાવે છે એની ક્રિયા શરીરમાના બધા અવયવો પર સમાન થાય છે. ત્યારે ખુરાસાની અજમાથી કબજિયાત થતી નથી બિલકો દસ્ત સાક આવે છે આતરડા પર શામક અસર પડોઆડે છે અને કેફ લાવતો નથી આની ક્રિયા મગજ અને મૂત્રે દ્રિય પર નિયમિત થાય છે સિવાય આ બહુ જ સસ્તો છે ખુરાસાની અજમાના જેવો ધ તુરો છે પણ ધ તુરાના કરતા આ ઔષધિ શ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે ધ તુરાથી કેફ ચડે છે અને ભ્રમ થાય છે ખુરાસાની અજમાથી પ્રારભમા ભ્રમ થતો નથી અને બધા સ્નાયુઓને શાત કરે છે, મનને પણ શાત કરે છે, એટલે ગાઠ નિંદા આવે છે ધ તુરાથી આવેલી નિંદા એવી સારી હોતી નથી

માત્રા—પાનનુ ચૂર્ણ રથી ૫ રતી બીજનુ ચૂર્ણ રથી ૫ રતી દાઝની સાથે પ્રારભમા માત્રા ઓછી આપવી, પછી જરૂર જેટલી વધારવી આ નાના બાળકોને બહુ જ અનુકૂળ છે વૃદ્ધોને અનુકૂળ નથી તેઓને થોડી માત્રામા આપવા છતા કેફ ચડે છે

ઉપયોગ—મગજનો સતપ્રધાન રોગ-નવો ઉન્માદ, મસ્તકના આવરણનો સોજો વગેરેમાં ખુરાસાની અજમો આપવાથી સારી નિંદા આવે છે આવા રોગમા અક્રીણુ આપી રાકાતુ નથી કારણ અક્રીણુથી પહેલા થોડી ઉતેજના આવે છે તથા મગજની ક્રિયા બરાબર શાત થતી નથી જીર્ણ ઉન્માદમા ગેગી એકદમ ભડકી બેઠે છે અને નાસભાગ કરે છે એવે વખતે ખુરાસાની અજમો કાઠક મોટી માત્રામા આપવાથી રોગનુ બળ એકદમ ધટી જાય છે કોઈ પણ કારણથી થયેલ માનસિક અસ્વસ્થતા અને નિંદાભગ પર ખુરાસાની અજમો, એ જ ખરું ઔષધ છે કપ્રધાન રોગ પર આનાથી બહુ જ સારો લાભ થાય છે સુવાવડીનો વાચુ ઓછો કરાવવા માટે આના જેવું બીજું ઔષધ નથી

ખુરાસાની અજમાનો કાટ ચા પાનનો સ્વરસ આખમા નાખવાથી ડોળો પડોળો થાય છે નેત્રપટલના રોથમા આ ઔષધિ આખમા નાખવાથી તે ભાગનો સોજો ઓછો થઈ જાય છે, વેદના ઓછી થાય છે અને ઉપરનો પડદો નીચેના પટલને થોડી જતો નથી. ખુરાસાની અજમાની મૂત્રે દ્રિયની શ્લેષ્મલ ત્વચા પર પ્રત્યક્ષ ગામક ક્રિયા થાય છે વારવાર થોડો થોડો પેગાળ થવો, ખસ્તિરોથ અને પથરી થનારો ખસ્તિદાહ, એ બધાના ઉપર ખુરાસાની અજમો ઉત્તમ ગુણકારક છે આ રોગોમા માત્રા પૂર્ણ આપવી વળી એની સાથે, જવખાર, કાળીપાટ અને ગળો આપી ગકાય છે જનને દ્રિય પર આની ક્રિયા શામક થાય છે પીડિતાર્તવ, અન્યાર્તવ અને અનિયમિત આર્તવમા આનો સારો ઉપયોગ થાય છે જલદી શુક્રપાત અને સ્વપ્નાવસ્થા તથા અત્યંત કામવાસનાની ઉપર પણ ઉત્તમ લાભ પડોઆડે છે હૃદય પર શામક અસર પડોઆડે છે એટલે હૃદયનુ વધારે ધડકતુ, હૃદયગૂળ, હૃદયાવરણના જીર્ણ રોગથી ઉત્પન્ન થતો શ્વાસ, એ બધા પર ખુરાસાની અજમો લાભ પડોઆડે છે સૂકી ઘઘરસ અને કફમા લોહી પડતુ અને દમ ઉપર પણ હિતકારક છે કોઈ પણ ઔષધિસેવનથી મરડો અને ઉર્જગૂલ ઉત્પન્ન થાય તો તેના ઉપર ખુરાસાની અજમો અપાય છે સોજો વેદનાવાળો હોય તો તે ઉપર ખુરાસાની અજમાને દાઝમા વાટીને લેપ કરાય છે. સીનરોથ, અડકોપ રોથ, નેત્રની વેદના, હંરસના મસા, દુષ્ટ વ્રણની ગાઠ અને આમવાતમા આ લેપથી સારો લાભ પડોઆડે છે દાંતની પોલમા ખુરાસાની અજમાનુ બી વાટીને રાખવાથી વેદના ઓછી થઈ જાય છે ગર્ભાશયની વેદનામા બીજના ચૂર્ણની પોટલી કરી યોનિમા રખાવાય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

x ખેર ઘોળો, રાતો અને દુર્ગંધ, એમ ત્રણ જાતનો છે ખેરના લાકડાનો ચઢના સાહિત્યમા સુવ આદિ કરવામા ઉપયોગ થાય છે મદનપાલ નિવટુમા લખે છે, કે આ જાડની અત્યંત રંગની લાકડી અને કાચી ફળીઓમાથી ઉકાળીને સત્ત્વ કાઢે છે, એને કાથો કહે છે કરિયાતાને પાણીમા ભીજવી રાખી તે તે પાણીમા ૧૦-૧૨ ઘેન કાથો નાખીને વણુ દિવસના આતરે આવનાર તાવની બીમારીમા આપવાથી

ખેર અરણ્યવૃક્ષ છે. સહ્યાદ્રિના નીચેના પ્રદેશમાં એના વન ઘણાં છે. એને ખારીક અને કઠિન કાટા હોય છે. એના પાદડા ખીજડાના પાદડા જેવા હોય છે. ખેરનું લાકડું ઇમારતના કામમાં ઘણું ઉપયોગી છે. ખેરના આડમાંથી કાથો ઉત્પન્ન થાય છે. એનું લાકડું માટીમાં ટેટલા-એક વર્ષ રહે તોપણ કઠોવાતું નથી. ખેરના લાકડાની વળીઓ, સોટીઓ, તંબુની મેખો વગેરે બનાવે છે, ખેરના લાકડાનો ગાભો ઘણો કઠિન હોય છે, માટે સુતાર તથા લુહાર લોકો તેમના હથિયારના હાથા કરવામાં તેનો ઉપયોગ કરે છે શેરડીનો રસ કાઢવાને મજબૂત કાલ પણ તેનો જ બનાવે છે. ખેરમાંથી કાથો બનાવવાની રીત એવી છે કે, જૂનો થયેલો સારો ખેર જોઈ તે કાપે છે. પછી એના ઉપરની છાલ કાઢી નાખે છે અને મધ્યના ગાલાના ખારીક કકડા કરી એક વાસણમાં ભરે છે પછી લઘી સળગાવી તેને ઉકાળી ઠરતુ રાખવાથી વાસણમાં ભરેલો કાથો ઠરેલો હોય છે તેની વડીઓ કરે છે. ઇમારત વગેરે બાંધે છે ત્યારે કાથાનું પાણી કરી તે પાણી અથવા ખેરનું લીલું લાકડું છાલ સાથે ખારીક કાપી બાફી અર્ધ કાઢી તે અર્ધ ચૂનો કર્યો હોય તેમાં નાખવાથી ચૂનાને એટલી મજબૂતી આવે છે કે તોપનો ગોળો પણ તેના ઉપર એકાએક લાગુ થતો નથી. ખેર—પાયક, શીત, રસકાળે કડવો, તૂરો, રક્તશુદ્ધિકારક તથા દાતને હિતાવહ છે અને કફ, પિત્ત, કૃમિ, વ્રણ, કોઢ, કંદૂ, તાવ, મોઝો, ઉધરસ, મેદ, પ્રમેહ, આમ. અરુચિ, પાકુ અને રક્તકોષનો નાશ કરે છે ખેરનો ગુંદર—મધુર, બલકર તથા ધાતુવર્ધક છે. ખેરનો સાર—ત્રણ તથા વિશદ છે; અને રક્તદોષ, કફ તથા મુખરોગનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) ઉપદંશ (ગરમી) ઉપર :—ખેર અને અસાણાનો કાઢો, ત્રિક્ષણનું ચૂર્ણ નાખી પ્રાશનાર્થે આપવો એટલે સર્વ પ્રકારનો ઉપદંશ રોગ જાય છે. (૨) કોઢ રોગ ઉપર :—ખેરના પચાગ (મૂળ, પાન, ફૂલ, છાલ અને ફળ) કાઢો કરી રાખવો, અને તેનાથી ગ્લાન, પાન, ભોજન અને લેપ કરવો એટલે સર્વ કોઢ દૂર થાય છે, તેમ જ કોઢ ઉપર ખેરનો કાથો ઘસી ચોપડવો (૩) ભગંદર ઉપર :—ખેરછાલ અને ત્રિક્ષણનો કાઢો કરી તેમાં ભેસનું ઘી અને વાવડિંગનું ચૂર્ણ નાખી પાવું. (૪) સોમલના વિષ ઉપર :—ગાયના દૂધમાં કાથો ઘસી પાવો (૫) બાળકોને મુખારકી રોગ થાય છે તે ઉપર :—એ રોગના લક્ષણો એવા છે કે, અજીર્ણ થઈ પેટમાં દુષિન મળની ગાઠ થઈ પાસ-ળાઓ ઊપડેલી લાગે છે. ગાલ ઉપર સોમની છાયા જણાય છે, પેટ ફૂલેલું જણાય છે, મૂત્ર પીળું થાય અને શક્તિ ક્ષીણ થઈ જાય છે એ ઉપર ખેરની અતરછાલ શુમારે ત્રણ માસા પર્યંત

ખડુ જ ઉત્તમ અસર કરે છે રુધિરના વિકારથી દાતના પાશમાંથી લોહી નીકળતું હોય તો કાથાને પાશ ઉપર ચોળવો તથા ખાવા આપવો, તેથી અત્યંત ફાયદો થાય છે ડોં એમ રોસના કહે છે, કે ઘણા જ દુષ્ટ નાસૂર અને કોઢના હાથા ઉપર કાથાને ખારીક વાટી બીજા પદાર્થોની સાથે મલમમાં મેળવી ચોળવાથી ઘા જલની કઝાઈ જાય છે અરકમાં લખ્યું છે કે, ખેરની છાલ કોઢનાશક છે, તેમ જ સુક્રુતમાં તેને મેદ-ઉર, કુષ્ઠનાશક અને મેદને શોષણકર્તા માનેલ છે એ ગ્રંથોમાં કાથાને સ્તભક માનેલ છે પાદડાનો ક્વાથ ઉરને આપવાથી મૂત્રસ્થાનના રોગનો નાશ થાય છે અને રુધિર શુદ્ધ થાય છે હિંદુસ્તાની લોકો કાથાને કડો, ગ્રાહી અને પાયક માને છે તથા ગળાના અદરના રોગોમાં, મોઢાની ગરમી, ફૂલેલા દાતના પાશ, ખાસી, ઝાડા અને શળના રોગમાં ઉપયોગી માને છે જૂના નાસૂર, ફેડા અને ગાઠ ઉપર, એને વાટી લેપ કરે છે કાથાને બીજા દવાઓની સાથે મેળવીને આપવા રાઈગધર, ચક્રેત અને લૈપન્યરતનાવલિ આદિ ગ્રંથોમાં ઘણા પ્રયોગો કહેલ છે મુસલમાની ગ્રંથોમાં પણ કાથામાં ઉપર કહેલ બધા શુભો માનેલ છે ખેરના લાકડાના જૂના ગરલમાંથી નાના નાના હુકડા અને લાકડીના લાલ હુકડા મળી આવે છે, એને ખેરસાર કહે છે ખેરસારનો સ્વાદ મીઠો અને કસેલો છે દેશી દવાઓમાં અને છાતીના રોગોમાં એને અત્યંત કિંમતી માનેલ છે એનાથી કંક જુદો થઈ નીકળે છે કાથો અને હીંગબોળ—એ બેમાં એકત્ર કરેલ પ્રયોગને કાથબોળ માનેલ છે એનાથી કંક જુદો થઈ નીકળે છે કાથો અને હીંગબોળ—એ બેમાં એકત્ર કરેલ પ્રયોગને કાથબોળ કહે છે. એ પ્રસૂતિ થયા પછી સ્ત્રીઓને કૌવત આવવા માટે તથા સ્તનમાં દંધ વધારવા માટે અપાય છે

૩૭ લાવનાર અનેક મલમોમાં કાથો વાપરવાની ઘણાક વૈદો અને સાધારણ મનુષ્યોની પણ પરિપાટી જોવામાં આવે છે કોઈ પણ પ્રયોગથી ગમે તેવા દુર્ઘટ અપાયેલ રોગ ન વળતો હોય તો અર્ધા તોલા સુધી કાથો વાટી પાણીમાં મેળવી જથ્થાક રીતે આપવું રોગ વાળવાનો આ છેલ્લામાં છેલ્લો પ્રયોગ મનાય છે ચોળા ખેરમાંથી બનાવેલ કાથાને કેવળિયો કાથો કહે છે અને એ સર્વથી ઉત્તમ મનાય છે

ગાયના દૂધમા ઘસી, તેમા અર્ધા અડદ જેટલુ ગોરોચન ઘસી પ્રત્યેક પ્રાતઃકાળે એક વખત પ્રમાણે ત્રણ દિવસ આપવુ. (૬) તિડીક (તણુખિયા) પ્રમેહ ઉપર:—ખેર, ગાવળ અને ખીજડો, એ ત્રણે ઝાડોના કુમળા તોરા (અંકુર) એક તોલા પર્યાંત સમભાગે મિશ્ર કરી ગાયના તાજ દૂધમા વાટી શુમારે ૫ તોલા પર્યાંત રસ કાઢી, તેમા શરાની ભૂટ્ટી ચાર ગુજલાર અને સાકરની ભૂટ્ટી અર્ધો તોલો નાખી, દરરોજ બે વખત એ પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવુ (૭) તોફાની થયેલો ઘોડા સારો થવા માટે:—તેને રોજ ૫ તોલા કાથો આપવો (૮) માણુસને થાક લાગ્યો હોય તો:—ખેરની છાલનો રસ હિંગ નાખી પાવો (૯) પ્રમેહ અને ઉનવા ઉપર:—ખેરના અંકુર ૪ પૈસાભાર અને શુરુ ૧ પૈસાભાર લઈ વાટી ગાયના દૂધમા મેળવી વજ્રગાળ કરી તેમા સાકર નાખી તે આપવુ. આ ઔષધ બે વખત આપવુ (૧૦) ઉધરસ ઉપર:—ખેરની અંતગજાલ ૪ લાગ, બહેડાદળ ૨ લાગ અને લવગ ૧ લાગ લઈ તેનુ ચૂર્ણ કરી તે મધમા આપવુ. (૧૧) કાન પાક્યો હોય તે ઉપર:—ઘોળા કાથાની વજ્રગાળ ભૂટ્ટી કરી ગરમ પાણીમા કાલવવી અને તેની પિચકારી જેવી સેર કાનમા પાડવી પછી કાન સ્વચ્છ ધોવો (૧૨) પિત્તવિકાર ઉપર:—ખેરના કુમળા તોરા ૧ તોલો લઈ તેમા ત્રણ માસા સૂક નાખી ખારીક વાટી, તે ગોળી ગાયના તાજ દૂધમા કાલવી પ્રતિ દિવસ પ્રાતઃકાળે એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ આપવી (૧૩) કોઠ ઉપર:—ખેરની છાલ અને આમળાનો કાઢો, બાવચાનુ ચૂર્ણ નાખી પાવો એટલે વેત કોઠ દૂર થાય છે.

૧૭૭ ખેરવેલ—સં આરી, આરિ મં આરાટી, વેલ્યાખૈર હિં વલ્લીખદિર, મદિકકન. કં સીશુરી લાં અકેસિયા પિનેટા.

ખેરવેલની વેલ કાટાવાળી હોય છે. તે વેલની માફક પ્રસરે છે. એનુ વલ્લીખદિર એવું સસ્કૃત અને આરાટી એવુ મરાઠી નામ છે. ખેરના ઝાડ જેવા એના પણ પાદડા હોય છે એની ફળી ચપટી લીલા રંગની અને ફૂલ તંતુવાળા બાવળના જેવા થાય છે ખેરવેલનો વાડ કરવા માટે ઉપયોગ થાય છે ખેરવેલ—કડવી, તૂરી, તીખી, ઉષ્ણ, રસકાળે અને પાકકાળે ખાટી તથા રક્તકોપન છે એ વાયુ, ઉધરસ અને પિત્તરોગનો નાશ કરે છે બાળકોના લીલા રંગના પાતળા ઝાડાઓ ઉપર પાનનો રસ અપાય છે દાંતોમાથી લોહી પડતુ હોય, તો પાન ચતરાવાય છે અને પેશાબમા બળતરા થતી હોય તો ખેરવેલના પાન અને શરાને વાટી સાકરવાળા દૂધની સાથે અપાય છે.

૧૭૮ ખોરેતી—સં કાલ્યુ મં ખોરેતી, ખરવત બં કાકડુમુ હિં કાલ ઉમર. કં ગરગસ. તેં ખરકર્ણ્ય કાં ખરવત તાં સરગતિમરમ તું પાજેવુ. મલાં પારોમ લેં કાર્ધકસ એરપરિમા એ ઝાડ ઘણેક ઠેકાણે થાય છે એના પાદડા ઉપર કરવત જેવા ખરખરા કાટા હોય છે કાકડુમા સુતાર લોકો એના પાદડાન લક્ષડકામ સાફ કરવાના ઉપયોગમા લે છે. તેથી લોકકુ સંકર્ષદાર અને છે એના પાદડા અને ફળો બોખાડાના (કાળા ઉખરાના) પાદડા અને ફળ જેવા હોય છે ઉપયોગ—(૧) શોફોદર ઉપર.—ખોરેતીની છાલનો રસ ૪ પૈસાભાર ગાયના દૂધમા ત્રણ દિવસ પાવો અથવા છાલ ગોમૂત્રમા ઘસી પાવી (૨) ખરોળ ઉપર:—ખોરેતીના મૂળ ગોમૂત્રમા ઘસી પાવા થયેલ ઝાડાનો ઉતાર—ઘી અને લાત, અથવા ખોરેતીના ફળની ભૂટ્ટી નાળિયેરના અગરસમા આપવી (૩) બાળકોના પેટ માંહેના ભાર ઉપર:—ખોરેતીની છાલ, ચિત્રાના મૂળ અને અઘેડાના મૂળ, ગોમૂત્રમા ઘસી પાવા રેચ થાય તો ઉતાર—દહી અને લાત. (૪) કલેબના ભાર ઉપર અને ખરોળ ઉપર:—ખોરેતીની છાલ, પાણીશોક અને નાળિયેરની કાચલી, એ સમભાગે ગોમૂત્રમા ઘસી દરરોજ બે વખત ૨૧ દિવસ આપવુ (૫) ગરદન ઉપરના ભાગમાં ત્રણ થયો હોય તે ઉપર:—ખોરેતીની છાલના રસમા કપડુ લીજવી તેની ગડી કરી તાળવા ઉપર મૂકવી, અને ઉપર એક કપડુ આખા માથા ઉપર વીટાળી તે રસ વારંવાર નાખતા રહેવુ એ પ્રમાણે ૭ દિવસ એ ગડી સતત રાખવી અને પથ્ય પાળવુ. (૬) કલેબમા ભારનો ઉપદ્રવ ન થવા માટે:—મહિનામા બે વાર ખોરેતીની છાલ ગોમૂત્રમા ઘસી પાવી (૭) ગુલમરોગ (ગોળા) ઉપર:—ખોરેતીના સૂત્રયેજા ફળો અથવા છાલ અને નાળિયેરની કાચલી,

એ પાચ તોલા ગોમૂતમા અર્ધા તોલા પ્રમાણે ધસી તે પ્રાશન કરવું (૮) દંતશૂળ અને દાંત હાલના હોય તે ઉપર:—ખેરેતીના દાનશુ વડે દાંત ધસવા એટલે ત્રણ દિવસમાં દાંત મજમૂત થાય છે અને દુખના મ્વ થાય છે. (૯) અટકાવ આવવા માટે:—ખેરેતીના ફળોનું ચૂર્ણ નાળિયેરના અંગરસમાં ત્રણ અથવા સાત દિવસ આપવું.

૧૯૬ ગજકર્ણી—સં ગજકર્ણી. મં નામટી, ગજકર્ણી. હિં પાલકજીહ્વી. બં બેઈ-પાણી. તાં નાગમરિહ. ગજકર્ણીના છોડ નાના હોય છે એના પાદડા લાગગના પાદડા જેવા લાખાં હોય છે. એ છોડ ઉપર ને ફૂલ આવે છે, તે શરીર ઉપર થનારી દાદરના આદા જેવા રાતા ગંગના અને ચપટા હોય છે. ગજકર્ણીનો રસ નીકળે છે ગજકર્ણી—પાકકાળે સ્વાદુ, કડવી તથા ઉચ્ચ છે; અને કફ, શીતજ્વર તથા વાયુનો નાશ કરે છે. એનો કફ પાકુરોગ, સોજો, અર્શ કૃમિ, ગુમ, ઉદર, આનાદવાયુ. પીડા અને સંગ્રહણીનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) આઠાં ઉપર:—ગજકર્ણીના છોડનો રસ ચોપડવો. (૨) દાદર ઉપર:—ગજકર્ણીનો પાલો કિંવા મૂળની છાલ વાટી ચોપડવી અથવા ગજકર્ણીનો મૂળ સુદ્ધા છોડ. ગંગમાળાનો પાલો અને પલાશપાપડો, એ એકત્ર વાટી ચોપડવું. (૩) ખાલી અંતરે તે ઉપર:—ગજકર્ણીના પાદડાના રસમાં નવસાર ધસી ચોપડવો. (૪) અંગની ખરજ દૂર થવા માટે:—ગજકર્ણીનાં પાદડા વાટી શરીરે ચોળવા અને ઘોડીવારે રનાન કરવું એ પ્રમાણે બેત્રણ વાર કરવું

૧૯૭ ગરણી—સં ગોકર્ણી, અપગન્જિતા મં ગોકર્ણી, સુપ્તી, કાળળી હિં અપરા-ગ્જિતા, કાયલ બં અપરાગ્જિતા, હાપરમાલી કળેં બિલિયગિરિકર્ણીકે, ગંડુના, દિન્દેના તાં કાકતન્દોડી, કાકલાન મલાં આરલ કાં માત્રી રચન. અં મેઝેરિયન એ હિન્દી ઇં ઇન્ડિયન મેઝેરિયન. લાં કિલટોરિયા ટરનેટિયા

ગરણીના વેલા પ્રસિદ્ધ છે. ગરણીમાં ઘોળા અને કાળા એવી બે જાતિ છે ગરણીને લાખી શિગો આવે છે એના ફૂલ આકારે ગાયના કાનના જેવા હોય છે એ ફૂલનો પૂખ્તના કામમાં ઉપ-યોગ થાય છે. ઘોળી ગરણી વધારે ગુણવાળી છે ઘોળી ગરણી—તીખી, શીત, કડવી, બુદ્ધિપ્રદ, અક્ષુધ્ય, તૂરી, સારક તથા વિપનાશક છે, અને ત્રિદોષ, મરનકથળ, દાહ, કોઢ, શળ, આમ, પિત્તો-પદ્મ, મોજો, કૃમિ, ત્રણ કફ, ગ્રહપીડા, શીર્ષરોગ તથા સર્વ વિષનો નાશ કરે છે કાળી ગરણી—કડવી, રિનગ્ધ, ત્રિદોષનાશક તથા શીતવીર્ય છે અને વાયુ પિત્ત, કફ, જ્વર, દાહ, શ્રમ, પિશાયબાધા, રક્તાતિસાર, ઉન્માદ, મદ, અતિક્રાસ, દમ, કફ, કોઢ કૃમિ તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે બીજા ગુણ ઘોળી ગરણીના જેવા છે માત્રા—ગોડેલા બીજનું ચૂર્ણ ૧૦ થી ૩૦ રતી સૂંઠની સાથે મૂળનું ચૂર્ણ ૩૦ થી ૬૦ રતી જેડીમધ મેળવી ફાટ કરીને આપવું. ઉપયોગ—(૧) કોઢ ઉપર:—ઘોળી ગરણીના મૂળ પાણીમાં ધસી લેપ કરવો એટલે ઘોળા કોઢ એક મહિનામાં જાય છે. (૨) રેચ થવા માટે:—ગરણીના બિયા ધોમાં તળી એનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાખી પાવું. (૩) મસ્તકશૂળ ઉપર અને આદાશીશી ઉપર:—ઘોળી ગરણીનું મૂળ પાણીમાં ધસી તે નાકે સૂધવું (૪) તણુબિયા પરમા ઉપર:—ઘોળી ગરણીના મૂળ ઠંડા પાણીમાં ધસી સાત દિવસ સુધી પાવા (૫) હરતાલના વિષ ઉપર:—ઘોળી ગરણીના પાદડાનો રસ પાવો (૬) આદા શીશી ઉપર:—ઘોળી ગરણીના બિયા તથા મૂળ એકત્ર વાટી તેનો લેપ કરવો કિંવા ઘોળી ગરણીના મૂળ કાને બાધવા (૭) કફવિકાર ઉપર:—ઘોળી ગરણીના મૂળનો રસ શક્તિ પ્રમાણે બે તોલા પર્યંત ગાયના તાજા દૂધમાં પાવો (૮) શોફોદર ઉપર:—ઘોળી ગરણીનો વેલો કમરે બાધવો. (૯) એકાંતર જ્વર ઉપર:—ગરણીના રસનું નમ્બ આપવું (૧૦) ગર્ભપાત ઉપર:—ઘોળી ગરણીના મૂળ દૂધમાં ધસી પાવા એટલે પડનારા ગર્ભનું સ્તલન થાય છે (૧૧) વાળા ઉપર:—ઘોળી ગરણીના મૂળ દૂધમાં વાટી લેપ કરવો (૧૨) યકૃત, પીડા અને જલોદર ઉપર:—ગરણીના બિયાનું ચૂર્ણ ત્રણ માસા ગરમ પાણી સાથે પાવું +

+ ગરણીના બીજ અથવા મળ ચક્રત્વૃદ્ધિસહ ઉદરોગ (ચક્રદાહ્યુદર) અને વૃકોદરમાં આપવાથી જીલાળ

૧૮૧ ગરમાળો—સં આરગ્વધ, કર્ણિકાર મં આહવા. હિં અમલનાસ કં હેગંક; બં સોનાલ સાદાલી, ગખાલનડી. વાનરનડી. તાં કામરે. તું કકરે કાયિસારા. મલાં કટ્ટકાના. તેં રેલકાયા. અં ખ્યારેશખર. કા ખ્યારેશખર. ઇં પુડીગપાર્થપ ટ્રી. લાં કેસિયા, ફિરચુલા.

એ આડ મોટા થાય છે. એના પાંદડા રતાદળીના પાદડા જેવા નાના હોય છે. એને આવળના ફૂલો જેવા પીળાં ફૂલો આવે છે. એને હાથલર લંબાઈની શિંગો આવે છે. એની અંદરનું મગજ કાળું અને ચિકાશવાળું હોય છે, તે ઔપધના ઉપયોગમાં આવે છે. મગજ કાઢ્યું હોય તો શિંગ કિંચિત્ ગરમ કરવી એટલે તે તુરત નીકળે છે. ગરમાળાના ફૂલોનું શાક કરે છે. એ નાનો અને મોટો એમ બે જાતનો છે. ગરમાળો*—અતિ મધુર, શીતળ. મૃદુ, રેચક, તીખો, ભેદક, ગુરુ, તથા સંસન છે; અને શૂળ, જ્વર, કોઠ, કંડૂ, મેહ, કફ, વાયુ, ઉદાવર્ત, હૃદરોગ, બંધકોશ, કૃમિ, પ્રણુ, કફોદર, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે એનાં પાંદડાં—રેચક અને કફ તથા પ્રમેહના નાશક છે. એનાં ફૂલો—સ્વાદુ, ઠંડા, કડવા, ગ્રાહક તથા તૂરા છે. એની શિંગો—પાકકાળે તીખી, મધુર, બળકરે, સંસનકારક, રેચક, અરુચિપ્રદ તથા કોષ્ઠશુદ્ધિકારક છે; અને કક, પિત્ત, મલ્લોપ તથા તાવનો નાશ કરે છે. એની છાલ—પાકકાળે મધુર, સ્નિગ્ધ, અગ્નિવર્ધક તથા રેચક છે, અને પિત્ત તથા વાયુની નાશક છે. લઘુ ગરમાળો—સારક, કડવો, તીખો તથા ઉષ્ણ છે અને કફ, શૂળ, ઉદરકૃમિ, મેહ, પ્રણુ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) દાદર, કોઠ, દમ, ખસ તથા વિચ્છિન્નિકાના આઠાં ઉપર :—ગરમાળાના પાદડા વાટી તેમાં કાચ નાખી તેનો લેપ કરવો. અથવા અંકુરોનો અંગરસ ચોપડવો (૨) આઠાં ઉપર :—ગરમાળાનાં કુમળાં પાંદડા વાટી ઉપર ચોળવાં (૩) કાળપુળી (પાઠા) ઉપર :—ગરમાળાના મૂળ છાશમાં ઘસી તેના ઉપર લેપ કરવો. અને તિવણીનાં મૂળ દૂધમાં ઘસી પાવાં. (૪) બાળકોને વાંગ (બાળક જન્મ્યા પછી ૧૦-૧૫ દિવસની અંદર અંગ ઉપર ફેડલીઓ થઈ તેમાં વાળ થાય છે તે ઉપર :—ગરમાળાનાં પાંદડા ગાયના દૂધમાં વાટી શરીરે ચોળવા. (૫) શરીર પરની ખસ દૂર થવા માટે :—ગરમા-

લાગીને શરીરમાં ભેગું થયેલું ઝેર નીકળી જાય છે હાલુ વૃક્ષોદરમાં ખસ, ખાજ અને રક્તવિકૃત થઈને લાલ કાળા ડાઘ થાય છે તથા નજર ઓછી થાય છે એ લક્ષણ જણાય ત્યારે ગરણીના બીજનો જીલાળ આપવાથી લાલ થાય છે. ચક્રદાહયુદ્ધમાં પગ પર જખમ થાય, તો તેનું દૂધિત લોહી પ્રણુમાં જાય છે અને પ્રણુવિધ ગરીરમાં પેસે છે આવે વખતે ગોકણીના બીજનો જીલાળ આપવો જોઈએ

મૂત્રગેગમાં મૂળ અપાય છે શુક્રમેહ અને ખસ્તિરોથમાં મૂળથી દસ્ત સાફ આવે છે, પેગાબ વધે છે; વેદના ઓછી થાય છે; તથા પેગાબમાં જનારો શ્લેષ્માં ઓછો થઈ જાય છે પ્રણુવિધ ગરીરમાં જાય તો તાવ આવે તે ઉપર, ગળાના સોજ પર, કક વધી જવાથી ગભરાટ થતો હોય તે ઉપર અને આમવાત પર મૂળ મોટી માત્રામાં અપાય છે કકવિકારમાં મૂળ દૂધમાં અપાય છે આ રોગોમાં વમનવિરેચન થઈને પ્રણુવિધ, આમવિધ અને કક બહાર નીકળી જાય છે ઝેર નીકળી જવાથી અવાજ ખૂલે છે, નજર સાફ થાય છે અને બુદ્ધિની મદત હર થાય છે એક દર ગરણી આમવાત, કકદોષ, મૂત્રરોગ, આમરોથ, પ્રણુવિધ અને કોઠ પર અપાય છે

* ગરમાળાને ગરમાળો પણ કહે છે એના પાંદડા મોટા અને કુમારહાર હોય છે અને સામસામા હોય છે એના ફૂલ પાંચ પાંચ પાંખડીના હળફરના સમાન પીળા અને પ્રત્યેક ડાળીની ઉપર અનેક હોય છે. ગરની માત્રા આ માસાથી બા તોલા સુધીની છે

મખળન અલ અર્ધિયામાં લખે છે કે, ઉત્તમ રેચ લાગવાને માટે ગરમાળાના ગરને થોડા બદામના તેલની સાથે મેળવવાથી છાતીના દરદનો નાશ થાય છે લોહીની ગરમી અત્યંત ઓછી થાય છે એની અસર અત્યંત નાનુક હોવાથી બાળક તથા સગર્ભા સ્ત્રીઓને માટે હિતકારી છે. એકત્ર થયેલ પિત્તને દૂર કરવાને એને આમલીની સાથે મેળવવો સધિવા(સાધામાં રહેલો વાયુ)ની પીડા દૂર કરવાને તે ઠેકાણે ચોપડવો પથી ૭ બીજ વાટી આપવાથી લલટી વાય છે. એની કળ ઉપરની છાલ કેસર, સાકર અને ગુલાબજળની સાથે વાટીને આપવાથી સ્ત્રીઓને તુરત પ્રસવ થાય છે છાલ અને પાંદડાને તેલમાં વાટી કોઠા ઉપર ચોપડવાથી ક્રોધનો થાય છે ચગ્રક એને કક—(ખરજ)નાગક કહે છે સુશુત કકવાતપ્રગમન લખે છે અલ યુનાની વૈદ પાંદડા અને ફૂલમાં ઝાડો ઉતારવાનો ગુણ રહ્યો છે, એમ જણાવે છે તાવમાં કબજિયાત હોય અને આતરડાનો દાહ હોય તો ગરમાળાનો ગર અપાય છે આ બહુ જ નિર્ભય ઔષધિ છે

ળાનાં પાંદડાં જાશમાં વાટી અંગે ચોળવા અને ફેટલીક વાર થયા પછી આન કરવું (૬) હરિદ્રા-
મેહ (પીળા પ્રમેહ) ઉપર:—ગરમાળાની શિંગોની અંદરના મગજનો અષ્ટમાશ કાઢો પાવો.
(૭) કફરોગ ઉપર:—ગરમાળાની શિંગોની અંદરનો ગર્ભ તથા ગોળ એકત્ર કરી સોપારી જેવડી
ગોળા કરી ગરમ પાણીમાં પાતી (૮) રક્તપિત્ત ઉપર:—ગરમાળો અને આવળકંટી (આમળા) નો
કાઢો મધ અને સાકર નાખી પાવો એટલે ગેય થઈ રક્તપિત્ત બંધ થાય છે (૯) ગંડમાળા
ઉપર:—ગરમાળાનાં મૂળ ચોખ્ખાના ધોતરામણુમાં વાટી તેનું નરય આપવું કિંવા લેપ કરવો.
(૧૦) ભિલામો ઊલ્કો હોય તો:—ગરમાળાના પાદડાનો રસ ચોપડવો (૧૧) સૂક્ષ્મ રેચ
માટે:—સોનામુખી બાળહરડા અને ગરમાળાનો ગર્ભ—એનો કાઢો કરી પાવો.

૧૮૨ ગરવેલ—આ છોડની જાંચાઈ શુમારે બે હાથ હોય છે. આ છોડ ડમરા જેવો હોય છે.
એના પાદડા અને મૂળ ઘણા કડવા હોય છે. આ છોડ માહુલી કિણા ઉપર પુષ્કળ થાય છે. ઉપ-
યોગ—(૧) કોલેરા ઉપર:—ગરવેલના મૂળ ત્રણ માસા અને મોડસ કાઢો ત્રણ માસા, એ
પાણીમાં વાટી પાવું, એટલે તામડતોય કોલેરાનો આન્તર દૂર થાય છે

૧૮૩ ગલકી—સં હસ્તિકાશાતક, ઘોશકી મં ઘોશળે, ઘોશાળી પારસીદોડકા હિં
નેનુઆ તોરઈ, ઘિયા તોગઈ અં ધુંધુલ કં અરહીરે, તુપ્પીરી, તૈં પુછાખીરકાયા. ફાં ખિયાર.
લાં લુકા પેન્ડેડા.

ગલકીનો વેલો ઘણો જ વધે છે એના ફળોને ‘ગલકા’ કહે છે એમાં બે જાત છે. માઠ અને
સાતપુતી—માઠને ફક્ત એક જ ફૂલ અને ફળ આવે છે સાતપુતીને વધારે ફળફૂલ આવે છે અને
તોરા આવે છે. માઠના ગલકા પોચા હોય છે ગલકા એ એક તૂરિયાની જ જાતિ છે ગલકાનું
શાક અને ભજિયા ઘણા ઉત્તમ થાય છે એ તૂરિયા કરતા સારા થાય છે. ઘણીખરી ભાજીઓ
કરતા એ ઘણી મીઠી લાગે છે. ગલકાને ‘પાગેસ’ પણ કહે છે. મોટાં ગલકાં—શીતળ, મધુર,
વાતલ, અગ્નિદીપક, કફકર તથા પિત્તલ છે, અને દમ, ઉધરસ, તાવ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે.
સાતપુતી—શીતળ, હલ્દી, પાકકાળે તીખી તથા કડવી છે, અને પિત્ત, વિષ, ઉધરસ, તાવ તથા
વાયુનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) બાળકની છાતીમાં દરદ થયું હોય તે ઉપર:—ગલકું
શેકી તેનો રસ એક પૈસાભાર પાવો (૨) સોજ ઉપર:—ગલકીના પાદડાનો રસ ગોમૂતમાં નાખી
ગરમ કરી ચોપડવો. (૩) ગોફાદર ઉપર:—ગલકીના પાદડાનો રસ ૨ તોલા પાવો અને પાદડાં
વાટી સોજ ઉપર ચોપડવો (૪) બદ ફેટલાં ગૂંમડાં ગરમીની આંદીઓ વગેરે સારું થવા
માટે અનુલવી મલમ:—ગલકીના વેલોના લીલા પાદડા ખાડી તેનો અગરસ એક શેર કાઢવો.
તે રસમાં ગાયનું કિંવા બકરીનું ઘણું જ જૂનું ઘી એક શેર નાખવું અને ક્લાઈવાળા વાસણમાં દેવતા
ઉપર સીઝવવા મૂકી તેમાંના બધો રસ બાળી નાખવો પછી જે ઘી બાકી રહે તેમાં શુદ્ધ મીણ
૫ તોલા નાખવું. તે ઓગળી ઘી સાથે એકત્ર થયા પછી દેવતા ઉપરથી ઉતારી એક કથરોટમાં
પાણી ભરી લઈ તે પાણીમાં તે ઔષધ ગાળી નાખવું, અને એક પ્રહર પછી કથરોટમાંના પાણી
ઉપર ભાખરી જેવું જમી રહેલું ઔષધ લઈ પાતળા ચોગડી કપડા ઉપર મૂકી, તે ઉપર ઢાંકણ
તરીકે પણ તેનું જ પાતળું ચોગડી કપડું મૂકી હલકા હાથથી દાખવું. એ ચોગડી તેમાં રહેલો
પાણીનો દ્રવ નીકળી જશે. પછી આ મલમ એક ડબામાં ભરી ગાખવો અને જખમ ઉપર ચોપ-
ડવો; એટલે જખમ જલદીથી ભરાઈ આવે છે

— સાતપુતી એ મરાઠી નામ છે ગલકા વગેરે ગાક તૂરિયાની જાતના છે તૂરિયાની મુખ્ય ત્રણ જાતો
કહેવાય છે તૂરિયા, કડવા તૂરિયા અને ગલકા તેમાં તૂરિયા સજ્ઞે ધારવાળા અને પીળા ફૂલના થાય છે
કડવા તૂરિયા એ તૂરિયા જેવા જ વગડામાં વેલા ઉપર થાય છે, અને વર્ષે તૂરિયાની વાડીમાં તૂરિયા
સાથે થઈ તેમાં જ બળી જાય છે એના બીજ કાળા હોય છે કહે છે કે તૂરિયા ઉપરની ધાગેની સખ્યા
૧૦ અને કડવા તૂરિયા ઉપરની ધાગેની સખ્યા ૯ હોય છે આથી પણ એ જાળખાય છે ગલકા કાળાગ
પડતા ૨ ગના અને લળગોળ પીળા ફૂલના થાય છે આ સિવાય હુમખડા નામની એક જાત એનાથી જુદી છે

૧૮૪ ગલતુરો (ગુલ મોલર)—૫૦ શંખોદરી મં ગલતુર, ગુલતુગ. ગુલપરી, શખાસર, ધાકટી ગુલમોહોર તેં સામિડીનાધેકુ, લાં પોઈનસિયાના રેશ્યા ઇં ગોલડન મોહર.

એના ઝાડ નાના હોય છે એના પાદડા વગડાઉ આવળના પાદડા જેવા હોય છે અને જે ફૂલો આવે છે તેને 'શકરના ફૂલો' પણ કહે છે. ધણાક કાઠાઓમા એનાં મૂળો ઉપયોગમા આવે છે એનું લાકડું મજબૂત હોય છે, એની ખૂટીઓ સારી થાય છે. મોટા ઝાડ ડાળામાથી લાગવાથી તેને પુનઃ ફણુગા ફૂટી તેના પુષ્કળ ફાટા થાય છે. એની બે જાતિ છે. એક પીળા ફૂલોની અને બીજી રાતા ફૂલોની એ ઝાડનો વિસ્તાર સર્વ જાણુએ સરખો પ્રસરી ડાળાઓ જરા નીચે નમે છે એની છાયા ઘટ્ટ હોય છે એને આગળી જેવડી જડી, ચપટી અને ચાપાચ આગળ દંખાઈની શિંગો આવે છે તેમાં સાતઆઠ દાણા હોય છે. એ દાણા છોકરાઓ પ્રેમથી ખાય છે એ દાણા ઘણા જ સ્વાદિષ્ટ લાગે છે આ ઝાડને કાંટા હોય છે એના બી ગાખાથી કે ડાળાથી ઝાડ થાય છે. એના ફૂલોમા વાસ નથી હોતી ફૂલોના ઝૂમખા ને ઝૂમખા આવે છે ફૂલો આવવાનો વખત અપાડ, શ્રાવણ, ભાદ્રપદ એ મદિનામા હોય છે એને આર મહિને ફૂલો આવે છે એ ઝાડ ગોલા માટે બાગમા વાવે છે. આ ઝાડ 'શસુરી' 'શકેશ્વર' વગેરે નામે પણ ઓળખાય છે x એ ઉપર છે અને કફ, વાતુ, શ્લેષ્મ તથા આમવાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર:—આયાની ગોટલી ધરોના રસમા ઘસી નાકે સૂઘવી અને ગલતુરાના પાદડાનો રસ, અળતો (લાખને ઉકાળી તૈયાર કરેલો પદાર્થ) અને મધ, એ પીવા.

૧૮૫ ગવાર (ગુવાર)—સં ગૌરાણી. હિં જ્વારડી કળ મં ગોવારી, ગોંગરી રયાશેગા, બાવગ્યા તં ગોરચિકુકુ. લાં સાયેમોખિસ સોરેલિઓઈડીશ, ઇં ગૌરીમીન્સ

ગવારના છોડ બેત્રણ હાથ ઊંચા વધે છે ગવારના પાન કુમળા હોય ત્યારે તેની લાજ સરસ થાય છે. પાટી ગવાગળી સૂકવી તેમાના બિયાં (ગવાર) કાઢી ઢોરોને ખવગવે છે ગવારની શિંગો શાક માટે સૂકવી પણ રાખે છે સગર્ભા સ્ત્રીઓએ કિવા જે સ્ત્રીઓને માળક સ્તનપાન કરે છે તેમણે ગવારની લાજ ખાવી નહિ; કારણ કે તેઓના બાળકને આટડીનો રોગ થવાની ધારતી રહે છે ગવારની ફળીઓ—રુક્ષ, વાતકર, મધુર, ગુરુ, સારક, કફકર, અમ્નિદીપક અને પિત્તનાશક છે. ઉપયોગ—(૧) દાદર ઉપર:—ગવારના પાદડાનો રસ અને લસણના રસનો લેપ કરવો (૨) નાડીમણ ઉપર:—ગવારના પાદડાના રસમાં રૂની કાકડી ભીજવી યુક્તિથી પ્રણુમા ઘાલના જવું.

૧૮૬ ગહુલા—સં પ્રિયગુ, અદ્ય બં પિયગુ. મં ગહુલા. હિં ફૂલપિયગુ. કં નેપી-લગુ ગૌલ લાં પ્રુનસ મહાલિખ. માત્રા રથી ૫ ગતી.

ગહુલાનો છોડ ઘણો મોટો થતો નથી એની ઉત્પત્તિ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જ થાય છે. ગહુલા—તૂરા, કડવા, વૃષ્ય, શીતળ તથા કેશને હિતાવહ છે, અને ઊલટી ભ્રાતિ, દાહ, પિત્ત, રક્તરોગ, તાવ

x શ્રી દત્તગમ્જીએ અને ઔપધિકોગના કર્તાએ વીરતરુને ગલતુરો માન્યો છે, પરંતુ મારા મતથી એ બંને જુદા જ હોવા જોઈએ વીરતરુ લક્ષણ નિવટમા આ પ્રમાણે બતાવે છે

વિલ્વાન્તરો જગતિ વીરતરુ પ્રસિદ્ધ: શ્વેતાસિતારુણવિલોહિતપીતપુષ્પ: |

સ્યાજ્જાતિતુલ્યકુસુમ. શમિસૂક્ષ્મપત્ર: સ્યાત્ કંટકી વિજલદેશજ ઇપ વૃક્ષ: || ૧ ||

અર્થાત 'વેલતરુ એ યોળા, રાતા, કાળા, પીળા અને રક્તવર્ણના ફૂલોવાળો, એમ પાંચ પ્રકારનો જગતમા વીરતરુના નામથી પ્રસિદ્ધ છે એને જોઈતા જેવા ફૂલો અને ખીજડીના જેવા ઝીણા ઝીણા પાદડા હોય છે વળી એ કાટાવાળું વૃક્ષ ઉન્નડ પ્રદેગમા ઉત્પન્ન થાય છે ' તેમ જ મારી પાસેના નિવટોમા તપાસ કરતા વેલ્લતરુના નામેની સાથે ગ ખોઈની નામ પણ મળી આવતા નથી ઔપધિકોગવાળાએ તો વેલ્લતરુને સદેગડો પણ લખી આપ્યો છે પણ વેલતરુ અને ગલતુરો જુદા છે

[ગલતુરો તથા વેલતુર (વીરતરુ) બંનેના ગુણધર્મ અલગ અલગ શ્રી પદેએ જણાવ્યા છે વેલતરુના નામમા ગ ખોઈની પણ છે નહિ, તો પત્રી એક માનવા માટે કારણ ત્યા રહ્યું ? નિવટોમા પણ અથને અનુકૂળ હોય તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ, પ્રતિકૂળનો ત્યાગ કરવો જોઈએ ગ ખોઈનીનું વર્ણન વૈદિક નિધક્ર અથમા છે, ત્યા ગલતુરો અપ્ર અર્થ જણાય છે.]

મોહ, ધર્મ, ક્રોધ, મુખન્ત્ર, તૃષા, વાતશુલ્મ, વિષ, મેદ, મેહ તથા ગ્તપિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં બીજ—તૂંગ, મધુર, શીતળ, રુક્ષ, ગ્રાહક, મલસ્તલક, બલ્ય, પિત્તનાશક, કફનાશક અને આધ્માન-વાયુકાંક છે. સુગંધી ગહુલા—શીતળ તથા સુગંધી છે; અને ક્રોધ, દાહ, તાવ તથા રક્તાવકારનો નાશ કરે છે સામાન્ય રીતે ગહુલા કટુ, પૌષ્ટિક અને વેદનાસ્થાપન છે. એમા પક્ષકાષ્ઠના સત્ત્વ જેવું તીવ્ર ઝેર રહેલું છે. હોજરીનું વેદના સહિત અપચન, હોજરીનું ક્ષત અને હોજરીનો અર્ધુદ રોગ; એ રોગો ઉપર ગહુલા વપરાય છે. ઉપયોગ—(૧) ગર્ભિણીના રક્તસ્રાવ ઉપર :—ગહુલા, કમળકંદ અને કુમળા ઉચરા, એ દૂધમા બાફી તે દૂધમા પાવું પછી સાકર સાથે રાતી ડાગરનો ભાત ખવડાવવો. (૨) અગ્નિપિત્ત ઉપર :—ગહુલાનું ચૂર્ણ સાકરમા ખાવું

૧૮૭ ગહુ (ઘઉં)—સં ગોધૂમ મં ગહુ હિ • ગેહૂ કં ગોધી. તાં બોદુમે. તું ગોદી. મલાં ક્રોટપ. તૈં ગોદૂમ. ગોધુમલુ. ક્ષાં ગદુમ અં હિતા ધં બીટ. લાં ટ્રિટિકમ્ વલગેરી, ટ્રિટિકમ્ સેટીવમ

સર્વ પ્રકારના ધાન્યમા ઘઉં રૂઝ છે, એટલે તેને ‘ધાન્યરાજ’ કહે છે. ઘઉં હિંદુસ્તાનમા સર્વત્ર પાકે છે બીજા સર્વ ખંડોમા પણ ઘઉં પાકે છે ઘઉંને રોપો બે હાથ બિચો વધે છે. અવ્વલ કાળી જમીનમાં ઘઉંનો પાક સારો થાય છે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમા ઘઉં પુષ્કળ પાકે છે, એટલે ત્યાંના લોકોનું ખાણું ઘઉંનું છે. ઘઉંનું ધાન્ય બરાબર સાચવી રાખવાથી ચારપાંચ વર્ષ પર્થ ત ટકે છે. ઘઉં એક ઉચ્ચ પ્રતિનું ધાન્ય હોઈ એના ખાવાના પદાર્થો માણસની પ્રકૃતિને માફક ગણવામા આવે છે. સર્વ પ્રકારના ધાન્ય કઠ્ઠા ઘઉંમા પૌષ્ટિકપણું વિશેષ છે ઘઉંમા રાતડા, વાજિયા, કાઠા, બન્સી, પુનેમિયા, દાઉદખાની, એવી ઘણીક જાતો છે x તેમા બન્સી, ઘઉં ઉત્કૃષ્ટ કૃતિના છે. ઘઉંની કુમળી ઉંબીઓને શેકી તેનો પોષ્ય કરી ખાય છે ઘઉંના જેટલા પદાર્થો બને છે તેટલા કોઈ પણ ધાન્યના બનતા નથી ઘઉંના લોટના થેબર, જલેબી, શીરો, પૂરી, કંસાર, લાડુ, એવાં અનેક પકવાનો બને છે. એ પકવાનોમા ઘી, ખાડ, ગોળ કે સાકર અવશ્ય જોઈએ. પાચ-છ દિવસ ઘઉં પલાળી રાખી તેના સત્ત્વનો એક પદાર્થ કરે છે; તેને ‘બદામી હલવો’ કહે છે; તે પૌષ્ટિક છે. ઘઉંની થૂલી કરે છે, તે પણ પૌષ્ટિક છે. તે અશક્ત માણસોને શક્તિ આવવા માટે આપે છે. ઘઉંનું પરાળ અને ઘાસ ઢોરને ખવડાવે છે. કાગળો ચોટાડવાને એના લોટની લાહી ઘણી સારી થાય છે. મોટા ઘઉં—સિંગ્ધ, મધુર, શીત, ગુરુ, ધાતુવર્ધક, બલકર, કફકર, સારક, વર્ષ્ય, ગ્ર્ય, જ્વનરૂપ, ભગ્નસધાનકારક, વ્રણને હિતકર, સ્થિરતાકારક તથા આમ કરનાર છે; અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. જૂના ઘઉં કફનાશક છે ઝીણા ઘઉં—સિંગ્ધ, વૃષ્ય, કફકારક, બલકર, મધુર, ધાતુવર્ધક તથા પૌષ્ટિક છે બીજા ગુણ મોટા ઘઉં જેવા જ છે ઉપયોગ—(૧) બદ ઉપર :—ઘઉંની કણકની પોટીસ સાતઆઠ વાર બાધવી એટલે બદ પાકીને ફૂટે. પછી વ્રણોક્ત ચિકિત્સા કરવી. કોઈ પણ પ્રકારનું ગૂમકુ ફાટવાને માટે આ જ પોટીસ બાધવાથી તે પાકીને ફૂટે છે (૨) કુમળો અથવા કુમળી ઉપર :—ઘઉં લઈ તે ઉપર દેવતામા લાલ ફરેલી કઠ્ઠી દબાવવી અને તેને ઘઉંનો જે બાફ લાગે તે આખોમા આજવો (૩) શીઘ્ર પ્રસૂતિ થવા માટે :—ઘઉંની સેવો આધણુમા બાફી તે પાણી વચ્ચગાળ કરી શુમારે અચ્છેર પર્થ ત લઈ તેમા ચોખ્ખુ ઘી નવટાક પર્થ ત નાખી પાવું આ ઔષધ પ્રસૂતિસમયની પીડા થવા લાગે કે તુરત પાવું, પછી પાવું નહિ (૪) અસ્થિભંગ ઉપર :—કિંચિત્ શેકેલા ઘઉંનું ચૂર્ણ મધમા નાખી આપવું તે કમ્મર અને સાધા દુખતા હોય તે ઉપર ઉત્તમ છે (૫) વાળા ઉપર :—ઘઉં અને શણના બિયાનું ચૂર્ણ ધીમા શેકી ગોળી કરી આપવી અને ચૂનો તથા બિડલૂણ પાણીમા વાટી લેપ કરવો (૬) નાકમાંથી લોહી નીકળે છે તે ઉપર :—સાકર અને દૂધ નાખી ઘઉંનો લોટ આપવો (૭) પ્રમેહ ઉપર :—નવટાક ઘઉં રાત્રે પાણીમા પલાળી રાખી સવારે વાટી વચ્ચગાળ કરી તેમા સાકર ૧ તોલો નાખી તે સાત દિવસ આપવું

૧૮૮ ગળજીલી—સં ગોબિલ્લા મં ભુષ-પાથરી. હિં ગોલી ગોજીયા બં દાડીશાક. કં યલુનાલગે, હકરિકે, એતિનાલિગે. તેં થેદુનાલિકથેદુ. કાં કલમરૂમી. લાં એલિદેન્ટોપ સ્ટેપર.

એ ખડકવાળી, કાત્રાવાળી અને પડતર જમીનમાં થાય છે એ કુમળી હોય છે ત્યારે તેને મૂળ સુદ્ધા ઉપાડી લે છે. જમીનની સાથે જ તે અડેલી હોય છે. ગરીબ લોક એનું શાક કરે છે ગળજીલીનો છોડવો જૂનો થયા પછી તેના ઉપર વેંતલ જિંચાર્ધનો તોરો આવે છે એનાં બિયાને હિંદુસ્તાનમાં ‘ગોઝખાન’ કહે છે એનું શાક પથ્થકર છે. ભેસને ખવડાવવાથી તેનું દૂધ વધારે નીકળે છે. ગળજીલી—તીખટ, કડવી, શીતળ, તથા ત્રણરોપણ છે; અને પિત્ત, સર્વ પ્રકારનાં વિષો, ઉધરસ અને અરુચિનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) પારા ઉપર ઉતાર:—ગળજીલીના મૂળનો રસ પાવો અને શરીરે પણ ચોળવો ગળજીલીનું શાક કરી ખાવું. (૨) અહિર અને આંખો આવે છે તે ઉપર:—ગળજીલીના પાદડાના રસનું અંજન કરવું. (૩) સર્પદંશ ઉપર:—ગળજીલીના મૂળ વાટી પાવા. (૪) શીતજ્વર (ઠાઠિયા તાવ) ઉપર:—ગળજીલી અને અરણીના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી પાવા. (૫) શ્વાનવિષ ઉપર:—ગળજીલીનો કાઢો ઘી નાખી પાવો. (૬) ત્વગ્દોષ અને રક્તશુદ્ધિ ઉપર:—ગળજીલીનો રસ કાઢી સાકર નાખી ૭ દિવસ પાવો (૭) મૂત્રશુદ્ધિ તથા આંખોમાંની ગરમી નીકળી જવા માટે:—ગળજીલીનો રસ પાવો.

૧૮૯ ગળી—સં તાં તું નીલી. મં નીળ, ગુળી હિં નીલ, લીલ. બં નીલગચ્છી. કં નીલી તેં નીલીચેદુ મલાં આવારી. ઇં ઇડીગો લાં ઇડીગોદેરા, ટિકટોરિયા.

ગળીના છોડ શરપુંખાના છોડ જેવા થાય છે પાદડા પણ તેવા જ હોય છે બંગાળ અને આસામ પ્રાંતમાં ગળીની વાવણી ઘણી થાય છે તે પ્રાંતોમાં ગળીની વાવણી કરવાનું કામ યુરોપિયન ખેડૂતો કરે છે ગળીના છોડમાંથી જે રંગ તૈયાર થાય છે, તેને ‘નીલ’ અથવા ‘ગળીનો રંગ’ કહે છે x ગળી—તીખી, કડવી, કેશને હિતાવહ, ઉષ્ણ તથા સારક છે, અને વાગ (એક જાતની ફાલ્લી), શ્લેષ્મ, ઉદરરોગ, મોહ, હૃદરોગ, ભ્રમ, વાતરક્ત, ઉદાવર્ત, આમવાત, કફ, મદ, ઉધરસ, વિષ, ગુલ્મ, તાવ,

x ગળીની માત્રા ૧ થી ૨ રતીની ગણાય છે કેટલાક વૃદ્ધ પુરૂષો પોતાની ગચ્છી જીવાની રોકી રાખ્યાનો ખાલી ડોળ દેખાડવા ગળીખાઈને લાગે છે પ્રથમ તો તેઓ પોતાને સલાહ કરવા માટે કાળદેવે કરેલી સફેદ ઝડી(વાળ)ને વાટેલા મેદીના પાદડા ખાધી લાલ (ભયકર) સ્વરૂપ આપે છે અને પછી તેના ઉપર ગળીખાઈના વાટેલા પાદડાની લગદીનું આવાહન કરી પુનઃ એ જ સફેદમાંથી લાલ થયેલ ઝડી(વાળ)ને આમેદુખ ભ્રમરના જેવું સ્થામ સ્વરૂપ આપે છે, પરંતુ અફસોસ કે કદાચ એનાથી મનુષ્ય ઠગાતા હશે, પણ કાકા કાળિયાં તો ઠગાતા જ નથી! તે તો પોતાનો દાવ આવે તમારો મારી કાળિયો કરી નય છે અને પુછાકાકા ગળીના કુડમાં જ રહે છે!

ડો એન્ડલી કહે છે, કે ગળીની જડમાં ઝેરનો નાશ કરવાનો ગુણ છે પાદડામાં નિર્બળતા નષ્ટ કરવાનો ગુણ છે કાળજના સોજ ઉપર ગળીના પાદડા મધની સાથે વાટીને આપે છે મૂળને પાણીમાં ઉકાળી પથરી ઉપર આપે છે પાદડાને વાટી પેદુ ઉપર ચોપડવાથી પેશાબ ખુલાસાથી આવી પેગાળનો બધ છટે છે. જોલેરાની ખીમારીમાં ગળીનું ચૂર્ણ અપાય છે. વળી એ ચૂર્ણને અવરા નાસૂર ઉપર છાટવાથી જલદી અકુર આવે છે કુમળી ડાળીઓનો રસ મધની સાથે મેળવી નાના નાના બાળકોના મોઢામાં થનાર ગરમી દૂર થવાને કામમાં લેવાય છે વળી મુસલમાની ત્રયકર્તા પારાની કોઈ પણ પ્રકારની દવા ખાવાથી મોઢામાં થયેલ ગરમી નષ્ટ કરવાને આ છોડની ડાળો વગેરે ઉકાળી પાણીના કોગળા કરવાની પ્રગ સા કરે છે તથા તે છોડવાને વણી જ ભારે ખાસીમાં, ડેક્સા અને ગુરદામાં થનાર વ્યાધિઓમાં, હૃદયનો ધબકારો તથા જલોદરના રોગમાં ઉપયોગી માને છે

ગળી(ઇડીગો)ના કરતા મૂળમાં ગુણધર્મ ઓછો છે અને મૂળના કરતા પાનમાં ઓછો છે મૂળનો ઘન-સ્વાથ કરાય છે તેની માત્રા પણ ગળી(આસમાંની રંગ)ના જેટલી જ ૧ થી ૨ રતી છે નાની માત્રામાં આપવાથી દંત સાફ લાવે છે મોટી માત્રામાં આપવાથી હોજરીના ઉપર ક્રિયા કરીને જીલાબ લાવે છે. ગળીમાં તાવને રોકવાનો ગુણ પણ છે યકૃત-પ્લીહાવૃદ્ધિ અને જલોદરમાં મૂળનો ઘન સ્વાથ અપાય છે, એનાથી યકૃત પર લાલ થાય છે

કાઠ, કૃમિ તથા ઉદરરોગ અને પ્લીહાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ :—(૧) તાવ ઉપર :—ગળીના છોડનાં મૂળ અને હળદરનું સેવન કરવું એટલે સર્વ પ્રકારના તાવનો નાશ થાય છે (૨) મૂળવિષ ઉપર :—ગળી, સિંધવ, મધ અને ઘી એકત્ર કરી પાવુ (૩) હડકાયા કૂતરાના ઝેર પર :—પાનનો રસ ૨ ઓંસ ૩ દિવસ સુધી રોજ સવારે અપાય છે, એ ઉપરથી દર્શણુમા ગળીના ઝાડને 'વેજા કુચા એં ઝાડ' કહે છે

૧૬૦ ગળો—સં. ગુડ્ડી, અમૃતા. મં. ગુળવેલ. ક્રો. ગરુડવેલ. યં. ગુલંચ. તાં. ગુરૂચી, અમરદવલી. તેં. પિપ્તિગે તા ગિંદિલકોદી કાં. ગિલાર્ધ. હિં. અં. ગલોય, ગુર્ય તું. અમૃત-પુર મલાં ચિતામૃત ઇં. હાટલિવ્હડ મુન્સીડ, ગુલાયા. લાં. ટિનોરપોરા કોડિંદે લેયા

ગળો એ ઘણું કરીને સર્વ રોગોમા ઉપયોગી થનારી વનસ્પતિ છે એના ઉત્પત્તિ હિંદુસ્તાનના ઘણાખરા પ્રાંતોમા સર્વત્ર થાય છે. એ બીજા ઝાડો ઉપર ચઢનારી વેલ છે કટલેક ઠેકાણે એ ખડકના આપ્યે પણ થાય છે તેને 'ખડકી ગળો' કહે છે. એ ઘણી મોટી હોઈ એના લાકડાં બડાં હોય છે. જૂની ગળોના વેલા બહુ જ બડા હોય છે. કડવા લીમડ ઉપરની ગળો સર્વ ગળોમા ઉત્કૃષ્ટ મનાય છે કુમળા વેલાની છાલ ક્રોમળ હોય છે અને તે ૩-૪ વર્ષની થાય એટલે ખરબચડી થાય છે. કુમળા વેલાની છાલનો રંગ લીલો થાય છે જૂની વેલની છાલનો મેલો ધોળો રંગ હોય છે અને છાલ કાઠી લીધાથી અંદરની છાલનો લીલો રંગ હોય છે ગળોની વેલ એકસરખી હોતી નથી. તેને કાતરીઓ જેવી એક બાજુએ ગાંઠ હોય છે અને છાલ ઉપર નાનીનાની ટીપકીઓ પ્રમાણે ખરબચડી ગાંઠો હોય છે આ વેલને પાદડા એક-એક આતરે આવે છે અને એનો આકાર પીપળાના પાદડા જેવો લાખો હોય છે, પણ તે પીપળા કરતા મોટા હોઈ લાખા દીટડા ઉપર રહે છે અને એની શેડ પીપળાના પાન જેટલી લાખી હોતી નથી. પાદડાને બીજા ઉપમા આપીએ તો હૃદયની આપી શકાય આ ઉપરથી એનું 'હાટલિવ્હડ મુન્સીડ' એવું ઈંગ્લિશ નામ પડેલ છે. એ પાન પીપળાના પાન જેવા કઠણ નહોતા ક્રોમળ હોય છે. તેના ઉપર ૩ છા અથવા કોઈ પણ પ્રકારનું ખડમચડાપણું હોતું નથી તે સરખા હોય છે. પાદડાની લંબાઈ શેડથી દીટડા સુધી ૬-૬૫ આંગળ હોઈ પહોળાઈ પણ ઘણું કરીને તેટલી જ હોય છે નાના પાદડાની લંબાઈ-પહોળાઈ ૨-૨૫ આંગળ હોય છે. કુમળા પાન તો પ્લાલીના મોટા પાન જેવડા જ હોય છે એને આખાના મોર જેવા ધોળાશ પડતા પીળા રંગના ફૂલો પાદડાના દીટડાના થડમા આવે છે એ નાના હોઈ તેમાં નર અને માદા એવી બે જાતિ હોય છે. નરજાતિના ફૂલના મૂમખા હોય છે અને માદાજાતિના ફૂલો હમેશા એક એક જ હોય છે. ગળોને ગુચ્છાદાર લીલા રંગના ચણા જેવડા ફળો આવે છે. તે પાકે છે ત્યારે તેનો રંગ રાતો હોય છે. ચણા ઉપરની છાલ કાઠવાથી જેમ અદર બીજા હોય છે, તેમ જ ગળોને પણ હોય છે પણ એનું છોતરું ચણા જેટલું કઠણ ન હોતા પાતળું હોય છે. તેમાંથી બીજ નીકળે છે તે દ્વિલ (બે પડવાળું) અર્ધચંદ્રાકાર હોય છે સર્વત્ર ફળ આવે એમ નથી તેનું મૂળ બહુ અને કદ જેવું હોય છે. લાકડા ઉપરની છાલ સુકાઈ એટલે તેને ચીરા પડી તે અદરના કાષ્ઠમય લાગથી બુદ્ધી પડે છે લાકડું આડું કાપીએ તો તે ટુકડાના પૃષ્ઠભાગ ઉપર પાચરીના આકારના તટુ દેખાય છે. ગળોના પાદડા પાકવાથી પીળા થાય છે લોકો એની કાતરીઓનો જ ઉપયોગ વિશેષ કરે છે, પરંતુ પાદડાનો પણ અનેક પ્રકારે સારો ઉપયોગ થઈ શકે છે ગળોને ચોમામાની મોસમમા ફૂલ આવે છે, અને શિયાળા-ઉનાળામા પાદડા કે ફળ હોતા નથી ગળો અનેક રોગોનો નાશ કરનાર છે એ કડવી છે, પણ એના ગુણો ઉપરથી એને ગળો એટલે ગળી માનેલી છે. ગળોનું સત્ત્વ કાઠે છે, તે પણ અનેક રોગો ઉપર ચાલે છે એ સત્ત્વ વણુ શક્તિવર્ધક છે. ઔષધોમા ખરસાણી વગેરે વિપારી ઝાડો ઉપરની ગળો કદી લેવી નહિ ગળોના ઉપર ધોળી અને અદર લીલી છાલ હોય છે (ગળોનો ફાટ અથવા હિમ કરવાના કામમા લીલી ત્વચાનો ઉપયોગ કરે છે એમ અમારો અનુભવ છે) તે કાઠી નાખી ઉપયોગમા લેવાથી સારી ગુણધાયક થાય છે

ગળોની ઉત્પત્તિ સખધી પૌરાણિક કથા એવી છે કે, રામ-રાવણના યુદ્ધમા રાવણનો વધ

કર્યા પછી અમુરોના હાથથી જે વાનરોની મેના મરાયેલી હતી, તેને છોડે અમૃતવૃષ્ટિ કરી કરી સજીવન કરી. તે વખતે અમૃતનાં ગ્રિદ્ તે વાનરોના શરીર ઉપરથી જીડીને જે જે ઠેકાણે પડ્યા, તે તે ઠેકાણે આ વેલ ઉત્પન્ન થઈ. આથી એનું 'અમૃતા' એ નામ પડ્યું છે. ગળો—તૃગી, કડવી, ઉષ્ણવીર્ય, તીખી, ગ્રાહક, રસાયન, બળકર, મધુર, અગ્નિદીપક, વનુ, દગ્ધ અને આશુવપ્રદ છે, તથા તાવ, દાહ, તૃષ્ણા, ગ્લત્તોષ, વમી, વાત, લામ, પાકુરોગ, પ્રમેહ, નથા ત્રિદોષ, કમળો, આમ ઉધરસ, કોઢ, ક્રમિ ગ્લત્તાર્શ, વાતરક્ત, ખગ્ગ, મેદ, વિમર્ષ, પિત્ત અને ક્ષ્મનો નાશ કરે છે. એ ઘીની સાથે સેવન કરવાથી વાયુનો, ગાળ સાથે લેવાથી મળગંધનો, ચાકર સાથે લેવાથી પિત્તનો, મધ સાથે લેવાથી ક્ષ્મનો. એગંડતેલ સાથે લેવાથી વાયુનો અને સૂક સાથે સેવન કરવાથી આમવાયુનો નાશ કરે છે. ગળોના પાલાનું શાક—તુરું, ઉગુ, લઘુ, તીષ્ઠું, કડું પાકકાળે મધુર, રસાયન, અગ્નિદીપક, બલકર અને ગ્રાહક છે; અને ત્રિદોષ, વાતરક્ત, તૃષ્ણા, દાહ, મેદ, કોઢ, કમળો અને પાકુરોગનો નાશ કરે છે ગળોનો કંદ—ઉષ્ણ તેમ જ તીષ્ણ છે; અને જ્વર, સન્નિપાત, ત્રિષ, વલીપલિન અને પિશાયણાધાનો નાશક છે. ગળોનું સર્વ—ગ્વાદુ, પવ્ય, લઘુ, દીપન, ચક્ષુષ્ય, ધાતુવર્ધક, મેધ્ય અને વયસ્થાપક છે, નથા વાતરક્ત, ત્રિદોષ, પાકુ, તીવ્રજ્વર, વમી, જીર્ણવર પિત્ત, કમળો, પ્રમેહ, અરુચિ, દમ, ઉધરસ, ઉચ્છ્રા (દેડકા), અર્ગ, ક્ષય, દાહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રદર અને મોમરોગનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) વિષમન્જવર વગેરે સર્વ રોગો ઉપર 'અમૃતરસ':—ગળોનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ ૧૦૦ લાગ, ગાળ અને મધ મોળ મોળ લાગ અને ઘી વીસ લાગ લઈ એકત્ર કરવું; તથા અગ્નિબળ જોઈ ભક્ષણ કરવું અને દિનકાગ્ધ તથા પરિમિત એવા અન્ન ભક્ષણ કરવા. એટલે કાંઈ પણ વ્યાધિ થતો નથી, એટલું જ નહિ પણ કેશની ઘોળાશ, વૃદ્ધપણુ, તાવ, વિષમન્જવર, પ્રમેહ, વાતરક્ત અને નેત્રરોગ થતા નથી. આ ઉકૃષ્ટ રસાયન જરાવગ્ધા દૂર કરનાર, છુદ્ધિ આપનાર, ત્રિદોષનાશક હોઈ એના સેવનથી પુરુષ ૧૦૦ વર્ષ જીવે છે અને કૈત્ય જેવો બળવાન થાય છે. એને કાંઈ 'અમૃતરસ' પણ કહે છે. એના આગળ અન્ય વસ્તુ-રસાયણ તુરંજ છે (૨) સર્પદંશ ઉપર:—ખડક ઉપર થનારી ગળોનો કદ લાવી દૂધમા બાફી રાખી મૂકવો એ સર્પના વિષ ઉપર કંડા પાણીમા ધસી તેમા અરીઠા ધસી તે પાઈ દેવુ. (૩) સર્પ પ્રકારના પ્રમેહ ઉપર:—ગળોનો અગરસ કાઢી તેમાં પાણીભેદનું ચૂર્ણ અને મધ અથવા એકલું મધ નાખી તે પાવો. (૪) કમળીરોગ ઉપર:—ગળોના રસમા અથવા કાઢામા મધ નાખી પાવુ અથવા પાદડાનો દહક જાશમા આપવો. (૫) તિમિરાદિ નેત્રરોગ ઉપર:—ગળોનો અગરસ ૧૦ માસા લઈ એમા મધ અને સિંધવ એકેક માસો નાખી સારુ મર્દન કરી થોડું થોડું અંજન કરવું, એટલે તિમિર, કાયખિંદુ, ખરજ, લિંગનાશ અને કીકી ઉપરના રોગ, એ સર્વ દૂર થાય છે (૬) આમવાત ઉપર:—ગળો અને સૂંઠનો કાઢો પાવો; કિંવા ગળોના કાઢામા એરડતેલ નાખી પાવુ. (૭) પિત્તરોગ ઉપર:—ગળોનો રસ અને સાકર એકત્ર કરી તે ભક્ષણ કરવું એટલે તત્કાળ પિત્ત દૂર થાય છે (૮) કંકરોગ ઉપર:—ગળોના કાઢામા મધ નાખી તે પાવો (૯) અમૃતાદિ કાઢો:—ગળો, અરડૂસી તથા એરડમૂળનો કાઢો કરી તેમા એરડતેલ નાખી પાવાથી સર્વ અંગમા સંચાર કરનાર વાતરક્તનો નાશ થાય છે. પ્રકાર બીજો:—ગળો અને ત્રિફળાનો કાઢો મધ અને લીંડીપીપર નાખી નિત્ય પીવાથી સર્વ નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. પ્રકાર ત્રીજો:—ગળો, સૂંઠ, આમળા, આસધ તથા ગોખરુનો કાઢો પાવો; તેથી કરી શળયુક્ત વાતિ અને મૂત્રકૃચ્છ્ર દૂર થાય છે. પ્રકાર ચોથો:—ગળો, અરડૂસી, કડવા પડોલા, નાગરમોથ, સાત્વીન, ખેર, કાળો બરુ, કડવા લીમડાના પાદડા, હળદર તથા દાઝહળદરનો કાઢો કરી પીવાથી અનેક પ્રકારના ત્રિષ, વિસર્પ, કોઢ, વિરોદ્ધક, કડૂ, મસૂરિકા, તાવ, શીતપિત્ત વગેરે વિકારો દૂર થાય છે પ્રકાર પાંચમો:—ગળો, સૂંઠ, નાગરમોથ, હળદર તથા ધમાસાનો કાઢો લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી વાતજ્વર ઉપર પાવો પ્રકાર છઠ્ઠો:—ગળો અને દશમૂળનો કાઢો પાવો, એટલે તેર પ્રકારના સન્નિપાતનો નાશ થાય છે પ્રકાર સાતમો:—ગળો, સૂંઠ, ભારગ-

મૂળ તથા બેડી રીગણીનો કાટો લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી પાવો. આ કાઢો શ્વાસ તથા કાસનો નાશ કરે છે. પ્રકાર આઠમો :—ગળો, સૂઠ, કાટાસરિયો, બળદાણા, ઉટકટારી, પંચમૂળો (શાલ-વાયુ, પીઠવણુ, ગોખરુ, બેડી રીગણી અને બીલી રીગણીના મૂળ) તથા નાગરમેથનો કાઢો કરી તે ઠંડો થયા પછી મધ નાખી પાવો, એટલે તત્કાળ સૂતિકા(ચૂવા)રોગનો નાશ થાય છે. (૧૦) મૂત્રકૃન્ધ્ર ઉપર :—ગળોના રસમાં મધ નાખી તે રસ પાવો. (૧૧) મધુરો જ્વર ઉપર :—ગળોનો કાટો મધ નાખી પાવો. (૧૨) રતનમાં દૂધ આવવા માટે :—ગળોનો કાઢો કરી તેમાં દૂધ નાખી પાવો. (૧૩) કૃમિ ઉપર :—ગળો અને લૈસા ગૂળ એ એરંડાનાં પાદડાના રસમાં ઘસી પેટ ઉપર લેપ કરવો. (૧૪) જીર્ણજ્વર ઉપર :—ગળોના કાઢામાં ચતુર્થાંશ મધ કિંવા લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ત્રણ માસા નાખી તે પાવુ; અથવા ગળોનું હિમ આપવું (૧૫) વાતરક્ત ઉપર :—ગળો, ગોખરુ અને આવળકટી (આમળા), એના કાઢામાં એરંડતેલ અથવા મધ ૧ તોલો નાખી તે પાવો અથવા ગળોના કાઢામાં એરંડમૂળ નાખી પાવો તે એકલો કાઢો પાવો. (૧૬) પિત્તપ્રકર ઉપર :—ગળોનો રસ મધ નાખી પાવો. (૧૭) સર્પના વિષ ઉપર :—લીમડા ઉપરની ગળો લાવી પાશેર પાણીમાં વાટી પાવી એટલે બિલટી થઈ વિષ જતરી જશે (૧૮) અમૃતાદિ કાઢો સર્વ પ્રકારના તાવ ઉપર :—ગળો, ધાણા, કડવા લીમડાની જાલ, કમળનું લાકડું તથા રક્તચંદન (રતાદળી) એનો કાઢો પાવો; એટલે તે જરૂરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરી સર્વ પ્રકારના તાવ દૂર કરે છે, અને દાહ તથા લાળ પડે છે તે, તૃપા, ઓકારી (બિલટી), અરોચક, એ રોગો પણ દૂર થાય છે (૧૯) ત્રિદોષ-જનિત બિલટી ઉપર :—ગળોનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૨૦) શીતપિત્ત ઉપર :—ગળોનો કાટો પાવો. (૨૧) હૃદયગૂળ અને વાતરાળ ઉપર :—ગળો અને મરીનું ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પાવું (૨૨) અમૃતાદિ કાઢો સર્વ પ્રકારના વાતરોગ ઉપર :—ગળો એરંડમૂળ, સૂઠ, દેવદાર, ગરના, હરિતકી (હરડે) એનો કાટો પ્રાત કાળે પાવો (૨૩) ચોથિયા તાવ ઉપર :—ગળો, આમળા અને નાગરમેથનો કાટો કરી પાવો. (૨૪) જીર્ણજ્વર, કંફર, પ્લેહીહા, કાસ અને અરુચિ ઉપર :—ગળોના રસમાં લીંડીપીપર અને મધ નાખી તે રસ પાવો (૨૫) સર્પદંશ ઉપર :—જેઠ મહિનામાં ગળોનો કાઢો સ્વદ્ય (થોડા) પ્રયત્નથી મળે છે તે લાવી તેના કકડા કરી દૂધમાં બાફી ગાખવા સાપ કરડે ત્યાં તે ઘસી પાવો. શુદ્ધિ રહે નહિ તો તાળવા ઉપર ઘસી ચોળવા. દોરને સર્પદંશ થયો હોય તો જાલ ઉપર ચોળવા એટલે વિષ જતરે છે (૨૬) ગળોનું સત્ત્વ કાઢવાની કૃતિ :—આળા ઉપરની અથવા લીમડા ઉપરની સારી અને જાડી ગળો લાવી તેના ચાર ચાર આગળ લાળા કકડા કરી પાણી વડે ઘોઈ નાખવા, પછી લગાર કચરી કલાઈના વાસણમાં ચાર પ્રહર પલાળી રાખવા; અને ત્યાર પછી તેને હાથ વડે ખૂમ મસળી અથવા રવૈયાથી વલોવી તે માહેના સર્વ કૃત્યા પીલી તે પાણી ગાળી લઈ જુદું રાખવું કેટલીક વારે તે માહેનું સત્ત્વ તળિયે ઠરે એટલે તે ઉપરનું પાણી કાઢી નાખવું પછી તે ઉપરનું નીતરું પાણી કાઢી નાખતા જઈ બીજું પાણી ઉમેરવું. એમ છ-સાત વાર કરવું. એટલે તે સત્ત્વશુદ્ધ અને સફેદ થાય છે અને તેનું સર્વ કકડવાપણું જાય છે. એ પછી તે સૂકવી બાટલીમાં ભરી રાખવું. એ લેવાનું પ્રમાણ અર્ધા માસાથી બે માસા પર્યંત છે એ ઘણાક રોગો ઉપર ચાલે છે એના અનુપાનો નીચે પ્રમાણે લખવા. ઉપયોગ—(૧) પ્રમેહ ઉપર :—ગાયના પાશેર દૂધમાં બે માસા નાખી પાવું અથવા ત્રિફળા અને સાકરમાં આપવું (૨) જીર્ણજ્વર ઉપર :—ઘી તથા સાકર સાથે કિંવા મધ અને લીંડીપીપર સાથે અથવા ગોળ અને શાહજરાના ચૂર્ણ સાથે (૩) પાંડુરોગ ઉપર :—ઘી અને મધમાં અથવા દૂધમાં (૪) દાહરોગ ઉપર :—જીરુ અને સાકર સાથે (૫) વાયુ ઉપર :—ઘી સાથે આપવું. (૬) પિત્તજ્વર અને પિત્ત ઉપર :—સાકરમાં આપવું (૭) કંફરોગ ઉપર :—મધમાં (૮) રક્તપિત્ત ઉપર :—એરંડતેલમાં (૯) આમવાયુ અને ઉદરરોગ ઉપર :—સૂઠ સાથે આપવું (૧૦) તાવ ઉપર :—મધમાં (૧૧) શક્તિ આવવા માટે :—ગાયના ધોરોણુ દૂધમાં સાકર તોલાભાર નાખી તેમાં માસા બે માસા સત્ત્વ નાખી પાવું (૧૨) બિલટી ઉપર :—

કાગરની ધાણી સાથે (૧૩) અરુચિ ઉપર :—દાડમની સાથે. (૧૪) મૂળવ્યાધિ ઉપર :—માખણુમા (૧૫) કમળાના રોગ ઉપર :—દ્રાક્ષ સાથે (૧૬) શ્વાસકાસ ઉપર :—સૂઠ, મરી, લીડીપીપર અને મધ સાથે (૧૭) ઉચકી (હિંડકી) ઉપર :—મધમા. (૧૮) ક્ષય ઉપર :—ઘી, સાકર અને મધમા (૧૯) મૂત્રકૃન્ધ્ર ઉપર :—દૂધમા (૨૦) પ્રદર ઉપર :—લોધર સાથે. (૨૧) સર્વ મર્મસ્થાનના રોગ ઉપર :—જાશમાં. (૨૨) સર્વ પ્રકારના વ્યાધિ ઉપર :—ઠંડા પાણીમા (૨૩) કુષ્ઠ (કોઠ) ઉપર :—વગડાઉ તુલસીના પાદડાના રસમા. (૨૪) ગુલ્મ ઉપર :—સૂઠની સાથે (૨૫) સર્વ નેત્રરોગ ઉપર :—ભેસના તાજ ઘી સાથે. (૨૬) વાળ કાળા થવા માટે :—ભાગરાના રસમા (૨૭) અગ્નિમાંઘ ઉપર :—ગોરખમુડી સાથે (૨૮) વલિપલિત (શરીરે કરચલીઓ પડી કેશ ઘોળા થાય છે તે) રોગ ઉપર :—ગળોતુ ચૂર્ણ નિલ ૨ તોલા લેવું (૨૯) ધાતુસ્ત લન ઉપર :—ગળોના પંચાગતુ ૧ તોલો ચૂર્ણ કરી મધમા આપવું.

૧૯૨ ગંગાવતી (કપૂરચો, ચાચડમારી) સં ૦ ગગાપત્રી મં ૦ ૧૦ ગગાવતી. હિં ૦ કુકરોધા. કો ૦ ભાખરડ, ભાખુરડી. કં ૦ લદ્દ ગાધારી. રાજ ૦ કલાલી લે ૦ બુમિયાબાલાલ સમિદેરા, બુમિયા લેસેરા.

એમા નાની અને મોટી બે જાત છે મોટી સુમારે હાથ બે હાથ ભીચી વધે છે. એના પાદડા તમાકુ જેવા મોટા હોય છે. તે ઉપર બારીક ફૂલોના ગુચ્છા હોય છે એ મળવાળી જમીનમા થાય છે અને ગામમા પણ લીનાશવાળી જગ્યામા થાય છે નાની જાત વહેળા ઉપર અથવા પાણીના ઝરા પાસે થાય છે. એ ઘણાક પ્રાતમા થાય છે. એને પીળા રંગના બારીક ફૂલો આવે છે એના પાદડાની વાસ સારી છે ગગાવતી ઉષ્ણ છે. એનું 'વનખાવરી' નામ પણ છે. ગંગાવતીx—તીખી, ઉષ્ણ, વાતનાશક અને વ્રણરોપણ છે સુકાવેલા પાનના ચૂર્ણની માત્રા ૫ થી ૧૫ રતી, ઉપચોગ—(૧) આગંતુક જખમ ઉપર :—ગગાવતીના પાદડા હાથ ઉપર મસળી તે જખમ ઉપર મૂકવા, એટલે જલદી લોહી બધ થઈ જખમ લરાઈ આવે છે (૨) ચાંચડ જવા માટે :—જ્યા ચાંચડ થયા હોય ત્યા ગગાવતીના લીલા ઝાડ લાવી તે જમીન ઉપર પાથરી ગખત્રા, એટલે એની વાસથી ચાંચડ નાસી જાય છે (૩) મૂળવ્યાધિ ઉપર :—ગગાવતીનો રસ તોલો એક અને ઘી તોલો એક એકત્ર કરી પાવું. (૪) આદાશીશી ઉપર :—ગગાવતીનો રસ મસ્તકે ચોળવો અને તાપમા બેસવું, એમ એક બે વાર કરવાથી આદાશીશી જલદી શાત થાય છે.

૧૯૨ ગંગેટી (જીતેલી)—સં ૦ નાગખલા, ગાગેરકી મં ૦ ગાગેટી, તુપકડી, ચિપટ, કુતરી. કો ૦ લેચી, ચોચ માં ૦ ગગેરન, હિં ૦ ગગેરન, શલસકરી બં ૦ ગોરખચાકુલે, પાન સાડા. કં ૦ વટ્કગરુકે, લાં ૦ ત્રિવિઆ પોપુલિફેલીઆ.

ગગેટીના ઝાડ બળ(બોળ)ના ઝાડ કરતા મોટા થાય છે બીચાઈ લગભગ ૩ થી ૧૦ ફૂટ હોય છે ગગેટીના પાદડા કાત્રાદાર હોય છે અને પ્રત્યેક પાદડાને બે ખાચા હોય છે, એ કાર્ષક સહદેવીના પાદડા જેવા હોય છે આ ઝાડ ઉપર બારીક ગોળાકૃતિ ફળો આવે છે, તેને લોહો ખાય છે એ ફળો કિચિત તૂટ, મધુર, ધાતુશુદ્ધિકારક અને મુખરોગનાશક છે એ ફળોનો રંગ નારંગી જેવો હોય છે અને તે ફળો પાક્યા પછી ઝીણું રુદ્રાક્ષ જેવા જણાય છે. ગગેટી ઘણાક પ્રાતેમા થાય છે ગગેટીને ઘોળા રંગના ફૂલો આવે છે એના બિયાને 'ગગેટી' કહે છે એ આકારે ઝેંઝીનાં બિયા જેવા હોય છે ખપાટ, સહદેવી, કાગસી અને ગગેટી, એ ચારેના સમુદાયને 'બલાચતુષ્ટય' કહે છે બલાચતુષ્ટય—શીત, મધુર, બલ્ય, કાતિકારક, સિન્ધ તથા ગ્રાહી છે; અને વાયુ, રક્ત-

x આ ગગાવતીના રસના ત્રણચાર પુટ શુદ્ધ કરેલી અબ્રકને આપવાથી સારી ભસ્મ થાય છે હોડ-ભસ્મ પણ આ ઔષધિના રસથી સારી બને છે આ વનસ્પતિમા કપૂર રહેલું છે આમાથી ચીનમા કપૂર કાઢે છે એ કપૂરને પત્રીકપૂર અને નાગકપૂર કહે છે આમા કપૂર હોવાથી આના ગુણધર્મ કપૂરના જેવા દીપનપાચન, વાતહર, સ્વેદલ, મૂત્રલ, કફન, ગ્રાહી, સક્રિયવિકાસપ્રતિબંધક, કૃમિન અને વેદનાસ્થાપક છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

પિત્ત તથા ક્ષતનો નાશ કરે છે. ખપાટનાં મૂળોની છાલનું ચૂર્ણ દૂધ અને સાકર સાથે સેવન કરવાથી બહુમૂત્રગ્રેગ દૂર થાય છે. મહાખલા (સહદેવી)—મૂત્રદૂરૂનાશક અને વાતનું લોભન કરનાર છે અતિખલા (કાંગસી)—દૂધસાકરમા સેવન કરવાથી પ્રમેહનો નાશ થાય છે ઉપયોગ—(૧) વિદ્રધિ, વ્રણ, ગૂમકાં, બદ, પાકું ઇત્યાદિ ઉપર:—ગંગેટીના રાતા રંગના કુમળાં પાદડા બારીક વાટીને થેપલી કરી ભેસાડવી અને તે ઉપર કપડાનું આચ્છાદન કરી તેના ઉપર ઠકું પાણી નાખતા રહેવું. આ યોગથી તે ગાઠ જલદી પકે છે અને ફૂટે છે, તેમ જ કોઈ પણ પ્રકારે દાહ થતો હશે કિંવા સણુકા થતા હશે તો તે ત્વરિત બધ થશે. અથવા ગંગેટીનો પાલો વાટી માહે લવંગ નાખી ઉપર બાધવો. (૨) ગરમીથી થયેલાં ચાંદાં સૂકવવા માટે:—ગંગેટીનો છાલ અને જૂના પાદડા એકત્ર ખાડી તેમા પાણી નાખી અષ્ટમાસ કાઢે કરવો અને તે કાઢાથી ચાંદા ધોવા એથી ચાંદાં જલદી સાગં થાય છે (૩) ભૂતજ્વર ઉપર: ગંગેટીના મૂળ વિધિપૂર્વક ગળામાં બાધવા. (૪) તાવ ઉપર:—ગંગેટીના મૂળ પુષ્પનક્ષત્રમા હાથે બાધવા. ગંગેટીના મૂળ અથવા સૂકોનો કાઢો આપવો તે શીત, કંપ અને દાહયુક્ત તાવનો બે ત્રણ દિવસમા નાશ કરે છે. (૫) મૂત્રદોષ અને શુક્રદોષ ઉપર:—ગંગેટી, હિંગ, દૂધ, ઘી, એ સર્વ એકત્ર કરી પાવું. (૬) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:—ગંગેટીના કાઢામાં એગંડતેલ નાખી પાવું. (૭) વીંછીના ડાંખ ઉપર:—ગંગેટીના મૂળ ઘસીને ચોપડવા.

૧૯૩ ગાજર—સં ગાજર, ગૃજન મં હિં ગાજર. કં ગજરી ફાં ગર્દક, ગજર. અં જજરેમરિ ઇં ક્યારટ રટ. લાં ડોકસ કેરોટા

ગાજર કદની પેઠે જમીનમા થાય છે. એ લાણું હોઈ તેનો રંગ રાતો હોય છે. ગાજરના છોડ હાથ સવા હાથ વધે છે. દિલ્હીની પાસે જે ગાજર થાય છે તે સર્વેત્કૃષ્ટ છે લીલા ગાજર રોટલી સાથે ખત્રાય છે અને તેનું શાક થાય છે. તેને બાકીને પણ ખાય છે દુષ્કાળમા ગરીબ લોક ગાજર ઉપર જ દિવસ કાઢે છે. ગાય, ભેસ વગેરે ઢોરને ગાજર ખવરાવવાથી તે પુષ્ટ થઈ ધણું દૂધ દે છે ગાજરના બી ગર્ભપાતકારક છે. ગાજર—મધુર, રચ્ય, ગ્રાહક, કડવું, તીખું, રક્તપિત્તકારક, ઉષ્ણ, હ્રદય, અગ્નિદીપન, નેત્રને વિકાર કરનાર, વિદાહી. રક્ષ તથા પિત્તકર છે; અને આધ્માન, શ્વળ, મૂળવ્યાધિ, કૃમિ, સંગ્રહણી, વાત, કક તૃપા તથા શુક્રનો નાશ કરે છે. એનાં બીજ—ઉષ્ણ, વૃષ્ય તથા ગર્ભપાતકારક છે ઉપયોગ—(૧) ખરજવા ઉપર:—ગાજર પીલી તેમા થોડું મીઠું નાખવું અને પાણી ન રેડતા તેને બાકી તે ખરજવા ઉપર બાધવું એથી ત્વરિત શુણુ આવે છે (૨) ઋતુપ્રાપ્તિ માટે:—ગાજરનાં બી પાણીમા વાટી પાચ દિવસ પાવા.

૧૯૪ ગાંજે (લાંગ)—સં વિજયા. મં હિં ગાંજ, લાંગ. બં સિદ્ધિ, લાંગ, ગાંજ. કં લાંગ તૈં જનપરિતુલુ, ગાંજઈ બં બિન ફાં ફિત્રાવિષ, વરકુલ ખ્યાલ, શવનવંગ. અં કિત્રકેવન, બુર્ખારફ, રહુલવજ. લાં કેનાબિસ સેટિવા (વિદેશી), કેનાબિસ ઇડિકા (દેશી) ગ્રીં ઉદિરબ્ધ્ ઇં ઇડિયન હેપ.

ગાંજના છોડનું શુમારે ૩ હાથ પર્યંત બિયા વધે છે. એના પાદડા લીડીના પાદડા જેવા હોય છે એ છોડ ઉપર તોગ આવે છે. તેને ગાંજે કહે છે તે તોરા કાઢી સૂકવે છે. ગાંજની બૂકીને 'લાંગ' કહે છે એ લાંગ વાટી લોકો પીએ છે. ગાંજે પીવાથી અને લાંગ પીવાથી માણસને નશો ચઢે છે. તેથી કાળજી કપાઈ જાય છે, શક્તિ ક્ષીણ થાય છે અને તેનાથી માણસને

+ લાંગ અને ગાંજના વૃક્ષ અલગ અલગ થાય છે ગાંજના વૃક્ષમા કળીનો ગુચો આવે છે લાંગમા એ ગુચો આવતો નથી પાન બંનેના સમાન દેખવામા આવે છે લાંગના પાન લીલાંગ ઉપર રહે છે ગાંજના પાન કાળાંગ પડતા તથા થોડા લાંબા હોય છે લાંગના બીજ નાના અને નરમ હોય છે ગાંજના બીજ કઠણ અને થોડા મોટા હોય છે લાંગ અને ગાંજે, મૂળ ભત એક જ છે બીજમા ભેદ નથી. નર-જાતિના ફૂલ આવે છે તેને લાંગ અને માદાજાતિના ફૂલ આવે છે તેને ગાંજે કહે છે તથા છોડની નવી કોમળ શાખાઓ ઉપર તેલી રાગ જેવા ચીકણા રસ ભેગા થાય છે તેને ચરસ કહે છે

એક પ્રકારનો તોર આવી તે તોરમા માણસ ઘણો જ ધુધ થઈ જઈ જેમ તેમ બકે છે. એ એક દુર્વ્યસન છે એ વ્યસન જે માણસને વળગ્યું હોય તેને 'ગંજેરી' કહે છે. ભાંગx—પિત્તલ, ગ્રાહક, તીક્ષ્ણ, કંકવી, ઉષ્ણ, લઘુ, કર્પણકારક, અગ્નિદીપક, રચિકર, માદક, વાણીવર્ધક તથા મોહકારક છે, અને કંક તથા વાયુની નાશક છે. ઉપયોગ (૧) લૂખ ઉપર :—ભાગ પીવી. (૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર :—ભાગ અને દેરના શિંગડાના મૂળની (શિંગડા માટીમા દટાર્ધ રહેવાથી તેને જે અકુર કૂટી નીકળે છે તેને શિંગડાના મૂળ કહે છે.) ધૂણી આપવી (૩) બળદ કિંવા પાડા લોહી મૂતરે છે તે ઉપર :—ભાગ, વરિયાળી અને એલચી એકત્ર કરી, વાટી, શક્તિ પ્રમાણે પાવુ; અથવા ભાગ વાટી પાવી. (૪) અતિસાર ઉપર :—ગાળનુ ચૂર્ણ ગોળમા અથવા સાકરમા આપવું. (૫) શ્વાસ ઉપર :—ગાળની રાખ મધમાં આપવી. (૬) નિદ્રાનાશ, અતિસાર, સંગ્રહણી અને અગ્નિમાંધ ઉપર :—ભાગ શેફી તેનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૭) યોથિયા તાવ ઉપર :—ગોળમા ભાગ મેળવી બોર જેવડી ગોળીઓ કરવી અને તાવ આવ્યા પહેલા ચાર ઘડી ઉપર એક ગોળી આપવી. (૮) ભૂતજ્વર ઉપર :—ભાગના છોડને સાચકાળે નોતરી પ્રાતઃકાળે તેના મૂળ કાઢી મસ્તકે બાધવા.—

x વૈદકગાત્રમા ભાગના પાન અને બીજ સિવાય એનાં બીજ કોઈ અંગની વપરાય થતી દેખાતી નથી માત્ર ગાળે કોઈ કોઈ પ્રયોગમા વપરાય છે

આયુર્વેદગાત્રમા બે પ્રકારના રોગોની ઔષધિઓમા એનો પ્રયોગ થાય છે ઉદરામય પરિપાક અને રતિગન્ધિ (વિષયરાજિ) વધારવાને જે ઔષધિઓ તૈયાર કરવામા આવે છે, તેમા ભાંગ વિશેષ ન ખાય છે. હમણાની તપાસથી ભાગનો એક અદ્ભુત ચમત્કાર નજરે પડ્યો છે, ધનુસ્તલ રોગમા એનો ધુમાડો પાવાથી ધીરેધીરે આક્ષેપ ઓછો થતો જાય છે, અને રોગીને પણ વધારે દુર્બળતા થતી નથી વારંવાર ભાગનો ધુમાડો પીવાથી દર્દ છૂટી જાય છે

ડૉક્ટર કાસ્તગિરે ભાગના ધુમાડાથી છ દરદીઓને ધનુસ્તલના દરદથી મુક્ત કર્યા હતા સાત રતી ભાંગ તમાકુના સાધારણ પાદડા(સકા)મા એક નવી ચલમમા તમાકુની માફક જમાવીને હુકાથી રોગીને પાઈ હતી આક્ષેપ થવાનું પહેલું લક્ષણ જોતા જ રોગીને ધૂંપપાન કરાવ્યું ધુમાડો પીતા જ રોગી આક્ષેપથી મુક્ત થઈ નેન બધ કરી સામાન્ય રીતે સૂઈ ગયો આક્ષેપ થવાનું દેખાતા જ એ જ પ્રમાણે વારંવાર હુકા પાવાથી રોગીઓ નીચેગી દેખાયા હતા

મુબઈના ડૉક્ટર જી સી હુક્સને પરીક્ષા કરી જોયું છે કે, ધૂંપપાનથી (૧) આક્ષેપ થોડીવાર સુધી રહે છે, (૨) ધીરેધીરે આક્ષેપ ઘણીવાર થાય છે, (૩) આક્ષેપનું જોર પણ ધીરેધીરે ઓછું થાય છે, (૪) આક્ષેપવાળો રોગી દુર્બળ થતો નથી, (૫) વારંવાર પાવાથી આક્ષેપ એકદમ નાશ પામે છે

ડૉક્ટર ઓસાગનસિએ અનેક પ્રકારના રોગોમા ભાગનો પ્રયોગ કરી પરીક્ષા કરી હતી એમના કહેવા મુજબ ધનુસ્તલ, જલાતક, વાતરસ, તડકો અને ડોલેરાના રોગમા આ ઔષધિ અપાય છે એમના પછી અગ્રેજ ડૉક્ટર લોકો ભાગને ધનુસ્તલ અને ડોલેરાનો શ્રેષ્ઠ ઉપાય માને છે

આ સિવાય યુનાની હકીમોના મત મુજબ તે પ્રમેહ અને અંડવૃદ્ધિને આરામ કરે છે દૂધમા ભાગ વાટી લેપ કરવાથી હરસ મટે છે પાણીથી સાક ઘોઈ શેકેલી ભાગનું ચૂર્ણ મધ સાથે ખાવાથી અતિસાર, સંગ્રહણી અને મહાગ્નિ દૂર કરે છે ભાગનો આખો છોડ વાટી તાજ ધા ઉપર ચોપડવાથી શીઘ્ર આરામ થાય છે એની માત્રા ૨ થી ૮ રતી છે

ભાગભસ્મ—એક માટવું લઈ પછી તે અર્ધુ આક્રાના કૂલો અને કુમળી ટીસીઓથી ભરી તેના ઉપર ૪૦ તોલા સુડાપખી ભાગ પાવરી, તેના ઉપર સૂરોખાર ૪૦ તોલા પાથરી, વળી તેના ઉપર તેટલી જ સુડાપખી ભાગ પાથરી, બાકી રહેલું માટવું ચાણુ આક્રાની ટીસીઓ અને કૂલોથી ભરી, ઉપર ઢાકણ છાદી લઈ, અગાયા છાણાની ભઠ્ઠીમા તે માટવું મૂકી સળગાવવું એથી ભસ્મ તૈયાર થશે તે તુલસીના પાનમા, નાગરવેલમા, માખણમાં કે મધમા આપવાથી ઉધરસ, છાતીનો દુખાવો અને બીજા લયકર ઉદરરોગો તેમ જ ચળ પણ ગાત થાય છે ઝાડો સાક લાવે છે આ ઉપાય અમને લખનૌના ચુનીલાલ કવિ વરકથી મળ્યો છે.

— ડૉક્ટર દેસાઈ લખે છે, કે ગાળે ઉત્તમ ઔષધ છે આની ક્રિયા મુખ્ય મગજ પર થાય છે ગાળે ઉત્તેજક, વેદનાસ્થાપક, ગાતિકારક, ક્ષુધાવર્ધક, પિત્તદાવી, મૂત્રજનન, આનંદપ્રદ, શ્લેષ્મદ્ર, નિદ્રાપ્રદ, રક્ત-સ્થાપન, સકોચવિકાસપ્રતિબંધક, ગર્ભાગચક્રકોચક, બલ્ય, વાજકર અને ચામડીની જ્ઞાનઆહારાન્તિ ઓછી

૧૮૫ ગૂગળ—સ ૦ ક ૦ ગુગુલ. મ ૦ ગુગ્ગળ. હિ ૦ ગુગલ-૨. બ ગુગુલુ તૈ ૦ માહિષાષી કા ૦ ખોએજહુદાન. અ ૦ મુષ્કિલેઅર્જક. ઇ ૦ ઇડિયન ડેલિયમ. લા ૦ ખાલસમોડેન્ડ્રન રોક્સબુધી આઈ

કરવાવાળો છે ગાન્ધી પ્રારંભમા ઓછી-વધારે ઉત્તેજના મળે છે, પરંતુ માત્રા ભરપૂર હોય ત્યારે કેફ ચડે છે, ચામડી શૂન્ય થાય છે, જ્ઞાનગ્રાહક શક્તિ ઓછી થાય છે, શરીર, એમા પણ પગ શક્તિહીન થાય છે નેત્રના ડોળા પહોળા થાય છે, નાડી જલદી ચાલે છે અને રોગી ગાઢ નિદ્રામા સૂઈ ન્ય છે બહુતી વખતે બહુ જ ભૂખ લાગે છે, અત્રીણુથી નિદ્રા આવે છે, પણ નળ્યા પછી આળસ આવે છે એમ ગાન્ધી થતુ નથી, અત્રીણુની પેઠે ગાન્ધી કબજિયાત પણ થતી નથી

ગાન્ધીના વેદનાસ્થાપનધર્મ અત્રીણુથી બીજા નળરનો છે શાતિકારકધર્મ બહુ જ બળવાન છે ગાન્ધી પેશાબનુ પ્રમાણ બહુ વધે છે વાલ્કરધર્મ ઘણીવાર સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે નાડી ઉપરની ક્રિયા નિશ્ચિત નિયમપૂર્વક નથી કોઈ કોઈ વખતે નાડી મદ બની ન્ય છે, પરંતુ વધારે કરીને તેજ હોય છે આક્ષેપ આવવો અને ગાટલા ચડવા, એ બનેનો પ્રતિબંધકધર્મ અને અપસાદક(શામક)ધર્મ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે તોપણ અત્રીણુથી ઓછો છે ગાન્ધી ભૂખ બહુ જ લાગે છે, પિત્ત સારી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, વળા દિવસો સુધી ગાળે અપાય, તોપણ પચનક્રિયા બગડતી નથી, આતરડામા શ્લેષ્મ ઓછો થાય છે, અનાજ સારી રીતે પચન થાય છે અને પિત્તભ્રાવ યોગ્ય થાય છે, એ ત્રણ ગુણોના હેતુથી મળતુ પાતળાપણુ ઓછુ થાય છે, તોપણ અત્રીણુના જેવી કબજિયાત થતી નથી

ગાન્ધી મનમા આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે, બધી ક્રિયા સારી રીતે ચાલે છે એમ રોગીને લાસે છે ચામડીની જ્ઞાનગ્રાહક શક્તિ બહુ જ ઓછી થાય છે, મોટી માત્રા અપાય તો એટલી શૂન્યતા આવી ન્ય છે કે, દાંત દરદ થયા વિના પાડી શકાય છે અને સાધારણ નાનુ ઓપરેશન કરી શકાય છે

ગાન્ધી ગર્ભાશય ઉત્તેજિત થઈને તેની સક્રિયક્રિયા વધે છે અર્ગટથી જેવી ગર્ભાગયની શક્તિ વધે છે, તેવી જ ગાન્ધી વધે છે પણ અર્ગટની માફક ગાંભીની ક્રિયા વધારે વખત ટકતી નથી ગર્ભાગય ઉપર પ્રત્યક્ષ ક્રિયા અને અપ્રત્યક્ષ ક્રિયા મગજ પર જ્ઞાનતત્ત્વ મારફત થાય છે ગાન્ધી કોઈ પણ પ્રકારનુ તુકસાન થતુ નથી, રોગીના મરવાનુ ઉદાહરણ ક્યાય પણ મળ્યુ નથી

ભાગના ગુણધર્મ પણ એવા જ છે પણ તેની ક્રિયા વધારે હોજરી અને આતરડા પર થાય છે ભાગ ગાંભીના કરતા વધારે ગ્રાહી છે

માત્રા—ચરસ ૦૨ રતી પ્રત્યેક સમય આપવો સુવાવડમા વેણુ વધારવા માટે અશુદ્ધ ગાળે ૫ રતી પ્રમાણુ-મા બધે કલાકે ૧-૨ વખતે આપવો રક્તસ્રાવ બધ કરાવવા માટે અશુદ્ધ ગાળે ૨ થી ૫ રતી આતરડાના રોગો માટે ગાંભીને કૃધમા ઉકાળી સુકાવી લેવો એવા શુદ્ધ ગાંભીની માત્રા ૦૦ થી ૧ રતી અને ભાગ ૧ થી ૨ રતી કેટલાકોને ગાળે લાગે છે, માટે પ્રારંભમા ઓછી માત્રા આપવી પછી પરિણામ ઉપરથી માત્રા વધારવી

ઉપયોગ—શુદ્ધ ગાળે અથવા ભાગ હોજરીની પીડા, કુપચન, સગ્રહણી, અતિસાર અને નવો અથવા નૂનો મરડો, એ બધા ઉપર પ્રયોજક ઔપધોની સાથે અપાય છે ભાગથી એ રોગોમા પીડા ઓછી થાય છે, રક્તસ્રાવ થતો હોય તો બધ થાય છે ભૂખ લાગે છે, પિત્તસ્રાવ યોગ્ય થાય છે, અનાજ પાચન થાય છે અને વધારે દિવસ પછી સેવન કરવા છતા પણ પચનક્રિયા બગડતી નથી

—વિષૃચિકા(કોલેરા)મા એ ઔપધિ ઉત્તમ સાબિત થઈ છે એનાથી બલદી અને દંત બધ થાય છે નાડી સુધરે છે અંગ ગરમ બને છે અને ઉત્તેજના આવે છે, માત્ર આ ઔપધિ રોગના પ્રારંભમા જ દેવી નેઈએ

ભાગથી રેચનદ્રવ્યથી થનારો મરડો ઓછો થાય છે એટલે ઇડામણુ, પાપા (ઇ પોડોફિલમ) વગેરે દવાઓની સાથે ભાગ સર્વદા અપાય છે હરસના મસાનો સોળે, વેદના અને રક્તસ્રાવ ઉપર ગાંભીનુ સેવન કરાવાય છે, તથા હળદર, હુગળી અને તેલને વાટી પોટીસ બનાવીને બધાય છે અથવા ભાગનો ધુમાડો અપાય છે.

ગાંભી પેશાબ વધે છે માટે પરમા ઉપર ગાંભીનો ૨ પ્રકારથી ઉપયોગ થાય છે (૧) પેગાળ વધવાથી પરુ ધોવાઈ ન્ય છે (૨) વેદના ઓછી થઈને ચિતા દર થાય છે વૃક્ષમાથી લોહી પડતુ હોય તો ગાંભી અથવા ભાગ સુગંધી પાનડીની સાથે અપાય છે

ગાંભી ગર્ભાશયનો સારી રીતે સક્રિય થાય છે અને સક્રિય થવાથી વેદના ઓછી થઈ ન્ય છે, એટલે ગર્ભાગયની અશક્તિથી સુવાવડનો સમય વધતો હોય, તો ગર્ભાગયને તાકાત આવીને વેણુ વધવામા ગાંભીનો બહુ જ સારો ઉપયોગ થાય છે, ગર્ભપાતમા પણ એનાથી સારો લાભ મળે છે અત્યાર્તવ અને કષાર્તવમા ગાંભી અતિ ગુણકારક છે, એનાથી બીજાશયની વેદના ઓછી થાય છે

ગાંભી બળવાન વાલ્કર છે, એનાથી પુરુષની ઇડિયને રક્તિ મળે છે એ ક્રિયા મગજની મારફત અને

(હલોકા બ ગાળી ગૂગળ), બાલસામોડેન્દ્રન મુકુલ (સારો ગૂગળ).

ગૂગળના આઠ મારવાડ અને સિંધ દેશમાં થાય છે. એ આઠ સિંગાપુર ખેટમાં ધણા થાય છે. ગ્રીષ્મ ઋતુમાં તાપને લીધે આ આઠમાંથી જે રસ ઝરે છે તેને 'ગૂગળ' કહે છે. ધૂપ કરવાના કામમાં એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે એનો ધૂપ કરવાથી હવા શુદ્ધ થઈ હવા માંદાના રોગકારક દ્રવ્યો નાશ પામે છે, એ એનાથી મોટો ફાયદો છે દેવની આગળે નિત્ય ધૂપ કરવાનું કહ્યું છે, તેનું મૂળ કારણુ તો આ જ હોયું જોઈએ. ગૂગળ, મહિષાક્ષ, મહાનિલ, કુંભુદ, પદ્મ અને હિરણ્ય, એ રીતે પાંચ પ્રકારનો છે તે કડવો, તીખો, રમયન, ઉષ્ણ વિશદ, પિત્તલ, સારક, તૂરો, લઘુ, પાચક વૃધ્ધ, ભાગેલા હાડકાનું સધાન કરનાર, સૂક્ષ્મ, સ્વચ્છ, અગ્નિદીપક, ભીનો, મધુર, બલ્ય, તીક્ષ્ણ, ગ્નિગ્ધ, સુગંધી, પૌષ્ટિક, કાર્તિકર તથા ભેદક છે, અને કફ વાયુ, કાસ, કૃમિ, વાનોદગ, શ્લેષ્મ, સોજો, અર્શ, પ્રમેહ, મેદોરોગ, વાતગત્ત, રક્તદોષ, ત્રિવિદોગ, ગડમાલા, વ્રણ, અપચી, પિટકા, આમ, કફ, કોઠ, ઊલટી, આમવાયુ તથા અશ્મરીનો નાશ કરે છે. એ નવો હોય તો ધાતુવર્ધક અને વૃધ્ધ છે અને જૂનો હોય તો અતિ લેખન છે. મહિષાક્ષ (મેસગૂગળ)

રક્તાભિસરણી મારકત થાય છે મગજની મારકત આનંદ ઉત્પન્ન થઈને કામવાસના વધે છે અને રક્તાભિસરણુ ઉત્તેજિત થવાથી જનને દિયમાં બળપૂર્વક વધારે લોહી જઈને તે સખ્ત બની ન્યથે છે સિવાય જ્ઞાનગ્રાહક ગત્તિ ઓછી થવાથી બહુ જ સમય સુધી વર્ષણ થવા છતાં પણ શુક્રપતન થતુ નથી

એકાત્મગ આદિ વારીએ આવવાવાળા તાવ અને જ્વર્ણજ્વરમાં ગાળે પ્રયોજક ઔષધિની સાથે આપવાથી બહુ જ સારો લાભ થાય છે ભૂખ વધે છે, ટાઢનું જોર ઓછુ થાય છે, તાવ જવા પછી થકાવટ આવતી નથી, રક્તાભિસરણુ સુધરે છે એ બા ખેતરોમાં કાપવાના સમયમાં વિપમજ્વર (મેલેરિયા)નો પ્રકોપ વધી ન્યથે છે, ત્યારે વિપમજ્વરમાં, સંધિરોથમાં અને આમવાત પર ચરસ બહુ જ ઉપયોગી છે વારંવાર ગરની થવાની આફત ગાળથી દૂર થઈ ન્યથે છે સૂકી ઉધરસ અને સૂકા દમ પર ગાળનો સારો ઉપયોગ થાય છે ગાળે પિવરાવાય છે અથવા પેટમાં અપાય છે, એથી ગભરામણુ દૂર થાય છે કેકસાના પરફાના સોજામાં અક્રીણના કરતા ગાળે વધારે સારો ગણાય શ્લેષ્મલ ત્વચા પર ગાળનો લેપ કરવાથી ઉત્તમ પ્રકારની શૂન્યતા આવે છે, દાંતના પેઢા પર ગાળે ચોળવાથી કાઈ પણ દુ બ થયા વિના દાંત કાઢી ગયા છે આમરીના રોગોમાં ખાજ, જલન અને વેદના ગાળના લેપથી ઓછી થઈ ન્યથે છે કાનની વેદનામાં ગાળના રસના દીપા ન ખાય છે. મૂત્રે દિયના આગળના ભાગ પર લેપ કરવાથી વીર્યપતન જલની થતુ નથી

વેદના થતી હોય અને ગોટલા ચઝ્યા હોય, તો એ ઓછા કરાવવાની અને નિદ્રા લાવવાની ગત્તિ ગાળમાં અક્રીણુ જેવી છે ખરી, પરંતુ અક્રીણના કરતા બહુ જ ઓછી છે ગાળથી છેવટનું પરિણામ અક્રીણના જેવું અહિતકારક થતુ નથી એટલા માટે જે ઠેકાણે અક્રીણુ આપી શકાતુ નથી તે ઠેકાણે ગાળે નિર્ભયરૂપે અપાય છે

મગજની સારીમાઠી સ્થિતિ પર રહેલા રોગો પર ગાળે અતિ ઉપયોગી છે નિદ્રાભગ, વૃદ્ધ માણસની નિદ્રાભગ અને ખેદવૃત્તિ પર ગાળે અથવા ચરસ નિદ્રા લાવવા માટે અપાય છે દુ ખદાયક રોગોમાં ગાળે ગુણ આવે ત્યાં સુધી વધતા પ્રમાણમાં અપાય છે એનાથી વેદના ઓછી થાય છે, પણ રોગનું મૂળ જગુ નથી રોગના મૂળને કાઢવા માટે બીજી રોગનારાક ઔષધિ ગાળની સાથે આપવી પડે છે જ્ઞાનતત્ત્વોના સોજા પર ગાળની સાથે પારો અપાય છે જ્ઞાનતત્ત્વોના વેદના પર ગાળની સાથે સોમલ અને લોહલસરમ અપાય છે આધાગીશી અને મરતકશૂળ પર ગાળે અત્યંત ગુણકારી છે માત્ર એ મોટી માત્રામાં અને ઘણા દિવસો સુધી આપવો જોઈએ એ રોગમાં ગાળની સાથે સોમલ અપાય છે ગરમીના જોરથી એક નતનો પક્ષાવાન થાય છે તેમાં વીજળી પ્રમાણે ચપળ અને જોરથી દુ બ થાય છે તે ગાળથી ઓછુ થાય છે સારસ ગ્રહસહ સાધાનો સોજો આવી વિવિધ લક્ષણુ ઉત્પન્ન થયા હોય તો તે ઓછા થઈ ન્યથે છે, મગજને કોઈ પણ કાગ્નુથી ત્રાસ થઈને ધનુર્વાત (આક્ષેપ)નો વેગ આવતો હોય તો તે ઉપર ગાળે બહુ જ ઉપયોગી છે કપ, મિથ્યા થતો અપમાર, સગર્ભા અને સુવાવડી સ્ત્રીને ધનુર્વાત, વૃદ્ધરોથમાં આક્ષેપ, દાંત આવતી વખતે બાળકોનો આક્ષેપ, બહુ જ ખાવાથી ઉત્પન્ન થતો આક્ષેપ, પથરી અને પિત્તાશ્મરીની વેદના-એ બધા રોગોમાં ગાળે વપગય છે ધનુર્વાતમાં એ ઔષધિ ઉત્તમ કરી છે હડકાયા ફૂટરાના ઝેરમાં મોટા પ્રમાણમાં આપવાથી વેદના અને નાડીઓનું ખે ચાણુ ઓછુ થઈ ન્યથે છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

* ગૂગળની સમાન નિદ્રા લઈ એ નિદ્રાનો ટગણા પાણીમાં ઢવાય કરી ચતુર્થાંગ પાણી રહેથી ઉતારી ગાળી લેવો એ ક્વાચ લોઢાની કઠાઈમાં નાખી તેના અરધા ભાગ પર કપડું બાધી તેમાં ગૂગળનું

અને મહાનીલ એ બે હાથીને ઉપયોગી; કુમુદ તથા પદ્મ એ ઘોડાને ઉપયોગી, અને હિરણ્ય એ માણસને ઉપયોગી છે. ઘ્રાઈ વખત મહિષાસુર પણ માણસના ઉપયોગમાં આવે છે ગૂગળ મધુર છે તેથી વાતશમન અને તૂંગ છે, એટલે પિત્તનાશક તથા કડવા છે; માટે કફનાશક છે. એ પ્રકારે એ સર્વ દોષનાશક છે x કણુ ગૂગળ—તીખો, ઉષ્ણ, મુરલિ તથા રસાયન છે; અને વાયુ શળ, ગુલ્મ, ઉદર, આધ્માનવાયુ તથા કફનો નાશક છે ભૂમિજ ગૂગળ—એ તીખો, કડવા તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, વાત તથા પિશાયબાધાને દૂર કરે છે ગૂગળની શુદ્ધિ—એક કલાઈવાળું તપેલું લઈ તેમાં ત્રિકાળ અને પાણી સમસાગે નાખવું, અને તે ઉપર એક એક કપડું બાધી પછી તે ઉપર ગૂગળનું ચૂર્ણ નાખી ઉપર ટાકણુ વાસી તે ગૂગળ સીકવો એટલે તે શુદ્ધ થાય છે ઉપયોગ—(૧) કપાળ દુખે છે તે ઉપર—ગૂગળ પાણીમાં ઘસી તેનો કપાળ ઉપર લેપ કરવો, એટલે કપાળ દુખતું બંધ થાય છે (૨) બાંખસાઈ ઉપર—ગૂગળ અને આમલીના કચૂકા પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો (૩) દાઢ દુખે છે તે ઉપર—ગૂગળ અને હાંગળોળ ઘસી દાઢે ચોપડવો (૪) શરદીથી શરીરમાં સણકા થતા હોય તો—ગૂગળ અને સૂઠ ભેગા ઘસી લેપ કરી ઉપર શેક કરવો (૫) કાનખજૂરો કરડ્યો હોય તો—ગૂગળની ધૂણી આપવી (૬) ચોગરાજ ગૂગળ—વાવડિંગ, ધાણા, હિંગ, ગજપીપર, કાળીપાટ, છરું, અતિવિષ, લીડીપીપર, પીપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રકમૂળ, સૂઠ, અજમોદ, મોરવેલ, વજ, રેણુકખીજ (નાગોડના ખીજ), કપિલો, ભારંગમૂળ, ઇન્દ્રવ, ઘોળો શગસડો તથા કડુ, એ સર્વ ઔષધોથી બમણા ત્રિકાળ તથા ત્રમણો શુદ્ધ ગૂગળ નાખી તેની ગોળીઓ કરવી તે ગોળી મધમાં ખવરાવવી એટલે તે સંગ્રહણી, વાયુ, વૃદ્ધત્વ, શુક્રાન્તવદોષ, પાકુગેગ, અગ્નિમંદ, હૃદયરોગ, વિરોગ, શળ, પ્રમેહ, વ્રણ, મૂળવ્યાધિ, અરુચિ, વાતરક્ત, ઉધરસ, અપરમાર તથા ગજ્યક્ષમાનો નાશ કરે છે. આ ગોળી ગમ્તાના કાઢામાં આપવાનો મુખ્ય રિવાજ છે. એ પ્રમાણે ચોળવાથી આમવાત ઉપર ઘણી ગુણકારી અસર થાય છે આ ગોળી બોપદેવ શતકમાં કહેલી છે. (૭) બીજ ચોગરાજ ગોળીઓ—સૂઠ, પીપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, મરી, ગેકેલી હિંગ, અજમોદ, સગસવ, છર શાહછરુ, રેણુકખીજ, ઇન્દ્રવ, કાળીપાટ, દોષ્ટ, ગરના, નાગરમોથ, સિંધવ, એલચી, ગોખરુ, ત્રિકાળ, ધાણા, તજ, વાળો, જવખાર તથા તલ, એ પ્રત્યેકનું સમસાગે ચૂર્ણ કરી એ ચૂર્ણના જેટલો શુદ્ધ ગૂગળ નાખી ઘીમાં મદન કરવું. સર્વ ચૂર્ણ એકરસ થયા પછી ગોળો કરી ઘીના વાસણમાં ભરી રાખવો. તેમાંથી અર્ધો તોલો ભક્ષણ કરવું. આ ચોગરાજ ગૂગળ મુખ્યત્વે કરી જરા અને વ્યાધિનો નાશ કરે છે એ સેવન

ચૂર્ણ નાખવું, પછી એ કઢાઈ ચૂલે ચઢાવી મંદ આગ આપવી અને કઢાઈમાંથી વારવાર ક્વાથનું પાણી ગૂગળ ઉપર નાખતા જવું આથી ગૂગળ એકાદ બે ઘડીમાં ક્વાથમાં આવી જશે અને ગૂગળનો કચરો કપડા પર રહેશે તે ફેંકી દેવો પછી કઢાઈ નીચે ઉતારી એક ઘડી કરવા દઈ સભાળથી ઉપર ઉપરનો ક્વાથ લઈ લેવો અને નીચે કચરો ભરી ગયો હોય તે ફેંકી દેવો પછી ચોળો ક્વાથ કાઢી લીધો હોય તે ઉકાળી શીરા જેવો ઘટ્ટ કરી નીચે ઉતારીને સૂકવી લેવો ગૂગળવાળો કઢાઈ છાણથી સાફ કરવી, માટી કે ધૂળથી તે સાફ થતી નથી

x ગૂગળના ઝાડો રેતાળ અથવા હુગરાળ જમીનમાં થાય છે પાંદડા નાના નાના લીમડાના પાંદડા જેવા પણ અણીવગરના હોય છે ફૂલ રાતા રંગના અતિગંધ ઝીણા પાંચ પાંખડીવાળા મજરીની વચમાં થાય છે કળ નાના ઘોળના જેવડા પણ ત્રણ ધારવાળા થાય છે તેને ગૂગળિયા કહે છે એ ફળો ઉદરની પીડાને દૂર કરે છે એ ઝાડના ગુદને ગૂગળ કહે છે ગૂગળ શુદ્ધ કર્યા સિવાય વપરાતો નથી, તોપણ માટી વગરની ચોળખી કાકડી કેટલાક શળના દરદીઓ ગળી જાય છે ગૂગળનો ધુમાડો મોઢાને લાગે તો તેનાથી મોઢું આવી દરદીની ભય કર દશા થાય છે એ પ્રયોગમાં ગૂગળ હિંગળાના ધુમાડાની માફક જ રસાયન હોવાથી એનો ધુમાડો મોઢાને આપતા નથી, તોપણ સાવચેતીથી તાવના દરદીને ગળા સુધી મળખત બહુ કપડું એઢાડી ગરીરના ભાગ ગૂગળની ધૂણી આપી સુવાડે છે એથી આખા ગરીર પ્રસ્વેદ થઈ તાવ ઊતરી જાય છે આ ધૂણીનો પ્રયોગ રાત્રિના ૯ થી ૧૨ વાગ્યા સુધીમાં જ કરવો ખાવામાં ગૂગળની બનાવટનું સેવન થોડો સમય કરવાથી નહિ પણ બેચાર માસ કરવાથી સારો અને સ્થાયી લાભ થાય છે

કરવામા મૈથુન, ભોજન અને પાન, એની પરેશ નથી આ યોગરાજ ગૂગળ—સંપૂર્ણ વાતરોગ, આમવાત, અપરમાર, વાતરક્ત, કોઢ, દુષ્પ્રણુ, અર્શરોગ, પ્લીહા, ગુલ્મ ઉદરરોગ, આનાહ, અગ્નિમાંઘ, શ્વાસ, કાસ, અરુચિ, પ્રમેહ, નાલિશળ, કૃમિ ક્ષય, હૃદરોગ, શુક્રદોષ, ઉદાવર્ત અને ભગદંતો નાશ કરે છે. આ ગૂગળ ત્રણ માસથી લઈ સાત સાત દિવસે થોડો થોડો વધારતા તોલા સુધી વધારવો. એ સર્વ પ્રકારના વાતરોગ ઉપર રાસ્નાના કાઢામા, મેહરોગ ઉપર દારુહળદરના કાઢામાં, વાતરક્ત ઉપર ગળોના કાઢામા પાકુરોગ ઉપર ગોમૂત્રમા મેદવૃદ્ધિ ઉપર મધમા, કોઢ ઉપર લીમ-કાના કાઢામા, શળ ઉપર, મૂળાના કાઢામા, ઉદરના ત્રિષ ઉપર પહાડમૂળના કાઢામા, ઉત્ર નેત્રરોગ ઉપર ત્રિક્ષણના કાઢામા તથા સંપૂર્ણ ઉદરરોગ ઉપર પુનર્ત્વા(સાટોડી)ના કાઢામાં આપવો (૮) કૈશોરક (કિશોર) ગૂગળ :—ગળો ૨ શેર, ગૂગળ ૧ શેર અને ત્રિક્ષણ ૧ શેર, એ ત્રણેમા ૧૬ શેર પાણી નાખી કાઢો કરવો અને આઠ શેર બાકી રહે એટલે ગાળી પુનઃ ઉકાળવો. તે ગાઢો થવા આવે એટલે તેમા નીચેના ઔષધો આપવા મરી, લીંડીપીપર, વાવડિંગ, સૂંઠ તથા ત્રિક્ષણ, એ બધે તોલા ચૂર્ણ કરી નાખવા અને નસોતર તથા દત્તીમૂળ એ એક તોલો નાખવા ગળો ૪ તોલા બારીક કરી નાખવી x તે સર્વ ગાઢુ થાય એટલે ત્રણ ત્રણ માસાની ગોળીઓ કરવી આ કૈશોરક ગૂગળ સોળો, પ્રણુ, ગુલ્મ, કોઢ, ઉદરરોગ, વાતરક્ત, ઉધરસ, અગ્નિમાંઘ, પાકુ તથા પ્રમેહને દૂર કરે છે (૯) દ્વાત્રિંશક (બત્રીશો) ગૂગળ :—ત્રિકટુ, ત્રિક્ષણ, નાગરમેથ, વાવડિંગ, ચવક, ચિત્રક, વજ, એલચીદોડા, પીપળીમૂળ, શેરણી (હાઉબેર), દેવદાર, ચિત્રો, પુષ્કરમૂળ, કોલિજન, અતિવિષ, દારુહળદર, હળદર, ગરમાળો. જીરુ, શાહજીરુ, સૂંઠ, વરિયાળી, ધમાસો, સચળ, જવખાર, ટકણખાર, ગજપીપર અને સિધવ એ એક એક લાગ, એ બધા (૩૨) ઔષધોની બરાબર ગૂગળ લઈ રીત પ્રમાણે સિદ્ધ કરી બેર જેવડી ગોળીઓ કરી મધ સાથે કિંવા ઘી સાથે પ્રાત કાળે લક્ષણ કરવી એટલે આમ, ઉદાવર્ત તથા અકૃદ્ધિ અને ગુદાના કૃમિનો નાશ થાય છે; તથા મહાબવર વડે પીડિત, ભૂતબાધા થયેલા અને આનાહ, ઉન્માદ, કોઢ, પાશ્વશળ, હૃદરોગ, ગૃધ્રસી, હેનુસ્તલ, પક્ષાઘાત, અપતાનક, શોફ, પ્લીહા, કમળો અને અપચી, એ રોગવાળા માણસને તે હિતકારક છે. ધન્ય તરિકૃત આ મોટો યોગ સર્વ રોગોનો નાશ કરનારો છે. (૧૦) વિન્ધાઘ ગૂગળ :—શતાવરી, એરડમૂળ, સૂંઠ, દારુહળદર, કોષ, સિંધવ, રાગના તથા ગળો, એ સર્વના ચૂર્ણથી બમણો શુદ્ધ ગૂગળ એકત્ર કરી તેની ગોળીઓ કરી એકેક આપવી તથા પથ્થ પળાવવું; એટલે બ્રમવાત નાશ પામે છે (૧૧) બીજો પ્રકાર :—સૂંઠ, પીપળીમૂળ, વાવડિંગ, દેવદાર, સિંધવ, રાસ્ના, ચિત્રક, અજમો, મરી, કોષ તથા હરડે એ સમભાગે અને બમણો ગૂગળ એકત્ર કરી તે ઘીમા આપવું એટલે વાયુ, મરફી, ગુલ્મ, શળ, કફ અને ગૃધ્રસીનો નાશ થાય છે (૧૨) રાસ્નાદિ ગૂગળ :—રાસ્ના, ગળોતું સત્ત, એરડમૂળ, દેવદાર અને સૂંઠ, એ એકેક લાગ તથા એ બધાંની બરાબર ગૂગળ લઈ એકત્ર ખરલ કરી તે ખાવું. એટલે વાયુ, શિરારોગ, નાડીત્રણ તથા ભગદંતો નાશ થાય છે (૧૩) કાંચનાર ગૂગળ :—કાચન વૃક્ષની જાલ ૪૦ તોલા, હરડા, બહેડા, આમળા, એ ત્રણ આઠ આઠ તોલા, સૂંઠ, મરી ને લીંડીપીપર, એ ત્રણ ઔષધ ચાર ચાર તોલા અને વાયવરણો ૪ તોલા, તથા ઇલાયચી, તમાલપત્ર અને તજ એકેક તોલો લેવા પછી બધા ઔષધો ખાડી, ચૂર્ણ કરી, તેના સમભાગે શુદ્ધ કરેલો ગૂગળ લઈ વાટી તેમા આ ચૂર્ણ મેળવી તેની ગોળીઓ ૪ માસા પ્રમાણની કરી, પ્રાત કાળે સૂંકના કાઢામા અથવા ખેરની અંતરજાલના કાઢામાં

x જો કે આ કિશોર ગૂગળ શ્રી પદેજીએ બોપદેવ-શતકમાથી લીધેલો જણાય છે અને તેમા તે જ પ્રમાણે છે, પરંતુ આ કિશોર ગૂગળ ‘અમૃતસાગર’ના ક્રતાએ ‘વૈદ્યહર્ય’માથી લીધો છે, તેમા મરીથી ગળો સુધીની આઠ ઔષધોના બદલે પારો ટાક રા, ગધક ટાક રા, નસોતર ટાક રા, ગળો ટાક રા અને દત્તી ટાક રા લઈ પારા ગધકની કાજળી કરી બાકીના સર્વ ઔષધો બારીક વાટી કાજળી કરી ઉપરના ગળમા નાખવાનું લખેલ છે જુઓ બોરસનું ‘અમૃતસાગર’ પૃષ્ઠ ૧૨૧ વળી એ ગ્રંથમા કિશોર ગૂગળ ખાનારે ખેદ, તડકો, અગ્નિતાપ, બટારા, માસ, દહી, મૈથુન, મીઠું, તેલ અને માર્ગમા ચાલવાનું (જેપ) વર્ત્ય કરેલ છે

અથવા હરેના કાઢામા અગર ગરમ પાણીમા એકેક ગોળા આપવી, તેથી કરી લય કર ગડમાલા અને ગડમાલાનો ભેદ, અપચી રોગ, અર્ધુદ, ફેડફટીઓ, વ્રણ, ગુલ્મ તથા લગદર, એ રોગો દૂર થાય છે, (૧૪) ત્રિકુળા ગૂગળ :—હરડા, બહેડા, આમળા અને લીડીપીપર, એ ચાર ચાર તોલા લઈ ચૂર્ણ કરવું; પછી શુદ્ધ કરેલો ગૂગળ ૨૦ તોલા જેટલો લઈ ખૂબ વાટી તેમા તે ચૂર્ણ મેળવી ખાડીને ગોળાઓ કરી, રોગીના જઠરાગ્નિનુ તારતમ્ય જોઈ આપવી. તેથી કરી વિદ્રધિ, નાડીવ્રણ, ગડમાલા, લગદર, સોજો, ગુલ્મ તથા મૂળવ્યાધિ, એ રોગો દૂર થાય છે. (૧૫) ગોમુરુદિ ગૂગળ :—૨૮ પળ (૧૧૨ તોલા) ગોમ્બરુ લાવી થોડા ખાડી તેમા ફગણુ પાણી નાખી અર્ધ પાણી રહે ત્યાં સુધી તે કાઢો કઢવવો; પછી શુદ્ધ કરેલો ગૂગળ સાત પલ (૨૮ તોલા) જેટલો લઈ સારો ખાડી અથવા વાટી તે કાઢામા નાખી, ફરી ગોળના પાક જેવો ઘટ્ટ થાય ત્યાં સુધી કઢવવો, પછી તેમા સૂઠ, મરી, લીડીપીપર, હરડા, બહેડા, આમળા તથા નાગરમોથ, એ સાત ઓપધ ચાર ચાર તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી તે પાકમા મેળવી તેની ગોળાઓ કરી આપવી; તેથી પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રદર, મૂત્રાઘાત, વાતરક્ત, વાતરોગ, ધાતુવિકાર તથા પથરી, એ રોગોનો નાશ થાય છે (૧૬) લાક્ષાદિ ગૂગળ :—લાખ, હાડસધિ, અરબ્બુન, સાજડ, આસધ, નાગબલા અને ગૂગળ, એનું ચૂર્ણ કરવું એ અગ્નિલગ અને મુક્તાગ્નિને ફાયદો કરે છે અને શરીર વજન જેવું થાય છે. (૧૭) આભાદિ ગૂગળ :—માવળિયાના બી ૧ ભાગ, ત્રિકુળા ૩ ભાગ તથા ત્રિકટુ ૩ ભાગ, એ બધાની મગેબળ ગૂગળ નાખી તે ભાગેલા હાડકાને સાધવા માટે વાપરવો. એ ઘી અને મધમાં સેવન કરવા આપવો (૧૮) ગુલ્મ અને શૂળ ઉપર :—શુદ્ધ ગૂગળ ગોમૂત્રમા આપવો. (૧૯) વિડંગાદિ ગૂગળ :—વાવડિંગ, હરડા, બહેડા, આમળા, સૂઠ, મરી તથા લીડી-પીપર એના બરાબર ગૂગળ લઈ એ સર્વ ઘીમા ખગલ કરી ગોળા ખાવી; પથ્ય પાળવું, એટલે કુષ્ટ વ્રણ, નાડીવ્રણ, અપચી, મેહ તથા કાઢ, એ સર્વ નષ્ટ થાય છે (૨૦) ગુગુલાદિ લેપ :—ગૂગળ, ત્રિકુળા, સૂઠ, મરી તથા લીડીપીપર, એ સમભાગે વાટી લેપ કરવો, તેથી કુષ્ટ નાડીવ્રણનો તથા લગદરનો નાશ થાય છે. (૨૧) અમૃતાદિ ગૂગળ :—ગળો, કડવી પંડોળીના મૂળ, સૂઠ, મરી, લીડીપીપર, ત્રિકુળા તથા વાવડિંગ, એના સમભાગે ગૂગળ નાખી એકેક તોલાની ગોળી કરવી. તે દરરોજ એક એક ખાવી; તેથી વ્રણ, વાતરક્ત, ગુલ્મ, ઉદરોગ, પાકુ અને સોજનો નાશ થાય છે. (૨૨) પથ્ય ગૂગળ :—હરડા ૧૦૦, બહેડા ૨૦૦, આમળા ૪૦૦ અને ગૂગળ ૬૪ તોલા, એ સર્વ ૧૦૨૪ તોલા પાણીમા રાત્રે પલાળી ગખી પ્રાતઃકાળે કઢવી અર્ધું શેષ રહે એટલે ગાળી લઈ ફરી લોખડના વાસણમા કઢવવું; તથા ઉતાર્યા પછી તેમા વાવડિંગ, દત્તીમૂળ, ત્રિકુળા, ગળો, લીડીપીપર, નસોતર, સૂઠ તથા મરી, એ દરેકનું ચૂર્ણ બે તોલા પ્રમાણે નાખવું, જેથી આ ગૂગળ તૈયાર થાય છે આ ગૂગળનું યથેષ્ટ ભોજન અને યથેષ્ટ આચરણ કરનારા માણસે પણ સેવન કરવું જેથી દરેક રોગનો નાશ થશે એ ગૃધ્રસી, ની ખજતા, પ્લીહા, ઉગ્ર જઠર, પચુતા, પાકુત્વ, કકુ (ખરજ), કૃમિ અને વાતરક્તનો નાશ કરે છે. આ ગૂગળનું સેવન કરવાથી માણસ અપ્રતિમ સામ-ર્થ્યવાન તથા બળમા હાથી જેવો અને વેગમા ઘોડા જેવો બને છે આ પથ્યા ગૂગળ—આયુષ્ય, ચક્ષુર્બલ અને પુષ્ટિ આપે છે. વળી તે વિપનાશક અને ચાદીઓને સારો કરનાર છે, માટે વૈદ્યોએ એને સર્વ રોગોમા યોજેલો છે ગૂગળમાં અપથ્ય :—ખાટું, તીવ્ર, ઘણું ખાવું, મેથુન, શ્રમ, તડકો, મદ્ય અને ક્રોધ +

+ ગગળ ઉત્તેજક, ક્રીટાણુ નાગક, દુર્ગંધહર અને કફજ છે એટલે નૂના કકરોગોમા ન્યારે અતિરાય અને ચીકણો કફ પડતો હોય અને તેમા બહુ જ દુર્ગંધ આવતી હોય ત્યારે અપાય છે અગત્ય અને મધ્યમ ઉમરવાળાને વધારે લાગુ પડે છે ગૂગળ દીપન અને સારક હોવાથી અપચન અને કબાજિયાતના રોગમા આતરડા અને હોજરી શિથિલ હોય ત્યારે અપાય છે પુરુષોના કરતા સ્ત્રીઓને વધારે લાભ કરે છે

ગૂગળ રક્તશોધક હોવાથી ગરમી, પરમો વગેરે રોગોમા વપગય છે ગડમાળ ઉપર એનો સારો ઉપયોગ થાય છે ગૂગળના સેવનથી લોહીમા શ્વેતકણ વધે છે, તેમજ રક્ત કણોનો રંગ પણ સુધરે છે ગૂગળ ખાધા પછી આમડી મારક્ત બહાર નીકળે છે એ કારણથી બધી જાતના ત્વચારોગો પર ગૂગળ અપાય છે, નીરોગી

૧૯૬ ગુરમૂળી—(મં ઉમળા) ગુરમૂળીનો વેલો બેઝઢી વેંત પહોળો હોઈ તે સો-પચાસ હાથ જિયો જ્ય છે વેલો દક્ષિણ કોણના રાનમા થાય છે. આ વેલો ૨૫-૩૦ વર્ષ પર્થંત ટકે છે, એના ફળોની આકૃતિ જાંબુ જેવી હોઈ કિચિત્ લાખી હોય છે. આ ફળો ગરીબ લોકો શિક્ષાને કિંવા બાકીને ખાય છે ફળ ઘણા ખાવામા આવ્યાથી ઉપદ્રવ થાય છે

૧૯૭ ગુલછબુ (ગુલછડી)—સં મરછકા, નલિકા. હિં મં ગુલછડી. બં નાલકા, રજનીગંધ. છં ટચુબરોંઝા. લેં પોલિએન્થસ ટચુમરોંઝા.

ગુલછબુના છોડ નાના હોય છે. એના કદ થાય છે. તેમાથી એની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ છોડને કુળી જેવા પાદડા આવે છે તેમાથી એક દાડો બેઝઢી હાથ લંખાઈને ઉત્પન્ન થઈ તેને તોરા આવે છે અને તે તોરામાથી એ ફૂલો આવે છે. એ ફૂલો જાડી કળીના અને લાખા હોય છે. એની વાસ ઘણી જ મધુર અને સુવાસિત હોય છે. ગુલછબુ—તૂરુ, સિંગધ તથા લઘુ છે; અને કોઢ તથા ગલગંડનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) નાના બાળકોને ખાર દિવસની અંદર જ રાતી ફેડકીઓ થઈ આવે તે ઉપર:—ગુલછબુના મૂળ અને હળદર:પાણીમા ઘસી તેમાં થોડું માખણ નાખી શરીરે ચોળવુ; એટલે ફેડકીઓ જલદી શમી જાય છે. (૨) બદ ઉપર:—ગુલછબુના મૂળ ધ્રોના રસમા ચદનની પેઠે ઘસાં લેપ કરવો.

૧૯૮ ગુલદાવરી—સં શિવવલ્લભા, શતપત્રી. મં દવણુ શેવતી. બં શેઉતી. હિં ગુલદાઉદી. પં ગેડી કં સેવતિગે તાં શામતિ તું ચમમિગે મલાં એવંતિ. કાં શેવંતે. લેં કિસેન્થિમમ્ ઇડિકમ્

આ શેવતીના છોડ વેંત દોઢ વેંત જાંયા થાય છે એનાં પાદડા નક્શીદાર હોય છે. મધ્યમા ધણે ઠેકાણે કાપાની પેઠે હોય છે. એ પાદડાની વાસ ઘણી આવે છે. જંગલી જાતિના એટલે વાવે-તર ન કરેલા છોડના પાદડા નાના હોય છે, પરંતુ બાગમા વાવેલા છોડના પાદડા હથેળી જેવડા હોય છે અને એ પાદડાની વાસ નાની જાતિના પાદડા કરતા કમી હોય છે. નાના પાદડાની વાસ ઘણી જ હોય છે. એમા પીળો અને ઘોળો એવી બે જાતિ છે. બંને જાતિના ફૂલ રાખોડી જેવાં અથવા ગેદા જેવા હોય છે જંગલી જાતિના ફૂલો નાના હોય છે એને ‘શેવતી’ પણ કહે છે. હિંદુસ્તાનીમા એને ગુલદાવરી અને ગુલચિની કહે છે.*

૧૯૯ ગુલબાશી—સં નક્તા. મં ગુલબાશી, સાયકાળી. બં વિષલાગુલિયા. હિં ગુલ-

માણસ પણ ગૂગળુ સેવન કરે, તો તેની આમડીનો રંગ સુધરે છે ગૂગળની ગર્ભાશય પર ક્રિયા સારી થાય છે, ગર્ભાશયનો સંકોચ કરે છે એટલે જીવાન સ્ત્રીઓના અનાર્તવમા અપાય છે ગર્ભાશયકમળમાથી કોઈ કોઈ વખત ચીકણુ પાણી પડે છે એ કારણથી ગર્ભ ધારણ થતો નથી એ ઉપર ગૂગળ ખુદ જ હિતકારક છે. ગૂગળને ધીમા ખાડી મલમ કરીને લગાડવાથી પ્રણયુક્તિ અને પ્રણેપણ થાય છે પાકીને ન લરાય તેવા મૂઠ પ્રણી પર આ ઉત્તમ ઉપયોગી છે દિલ્હી તરફ થનાર ગૂમકું-દિલ્હી સોર્સના ઉપર પણ ગૂગળ, ગધક, કુલાવેલ ટંકણખાં અને કાવાનો મલમ કરીને લગાડાય છે

* ડોક્ટર ફેસાઈના મત મુજબ ગુલદાવરી સુગંધી, કટુ, પૌષ્ટિક, વાતહર, ઉત્તેજક, પિત્તગામક, વામક અને સારક છે

કાંટ—ફૂલોની પાખડી ૧૧ તોલો લઈ આઘણુ જેવા બકળતા ૨૫ તોલા પાણીમાં નાખી અર્ધો કલાક વાસણને બંધ ગમવું પછી ગાળી લેવું માત્રા સા થી ૫ તોલા આ કાટ ગરમ આપવાથી અથવા વધારે આપવાથી બલકી થાય છે સાચો મરડાઈ ગયો હોય તો રોક કરવા માટે ઉપયોગી

ઉપયોગ—ગુલદાવરી ચક્રતની ક્રિયા સુધારે છે અને આખા ગરીરને બળ આપે છે એટલે અપચન, પચનનલિકાની ગિયિલતા અને ગારીરિક અગત્તિ પર વપગય છે જીર્ણવર અને વિષમન્વર પર ગુલદાવરીથી લાભ થાય છે, ચક્રતની ક્રિયા સુધારે છે, પિત્તન્વર પર કાટ આપવાથી દાહ ઓછો થઈ જાય છે

કાટ ૮૦ તોલા ગરમ ગરમ પિવરાવવાથી બલકી થઈને પિત્ત નીકળી જાય છે પિત્ત દૂર થયા પછી વિષમન્વર પણ ચાલ્યો જાય છે કષાર્તવમા કાટ અપાય છે અને કાટમા સ્ત્રીને બેસાડે છે તેના મૂળ પરમા ઉપર કાળા મરીની સાથે અપાય છે

વાસ ઇં માર્વત્ત ઓફ પેર લેં મિરેબિલિસ જલપ.

એના છોડ નાના હોય છે પાદડાં નાના હોઈ લાખા અને મૃદુ હોય છે. ગુલખાશોની ઘોળી, પીળી તથા રાતી વગેરે અનેક રંગની જાતિ છે ઔષધોમા ઘોળી ગુલખાશી વધારે ગુણુવહ છે ચોપડીનીને બદલે ગુલખાશોના કદનો ઉપયોગ થઈ શકે છે, કારણ કે બનેના ગુણુ રક્તશોધનમા લગભગ સરખા માનેલા છે. ગુલખાશી—વાતલ, શીત અને ગદગડની નાશક તથા અપકવ અર્શને શમાવનારી છે ઉપયોગ—(૧) રતવા અને ગૂમડાં ઉપર :—ગુલખાશીના પાદડાને ઘી ચોપડી શેકી ગૂમડા ઉપર બાધવાથી અદ્યતુ ખરાબ લોહી નીકળી જાય છે, કિંવા ગુલખાશીનો કદ પાણી-માં ધસી તેનો વારંવાર લેપ કરવો (૨) પુષ્ટિ ઉપર :—ઘોળી ગુલખાશીનો કદ લાવી જરાક પીસી, સૂકવી તેનું ચૂર્ણ કરી તે ઘીમા કિચિત્ શેખ તેમાં બદામ, પિગ્તા, ચારોળી વગેરે મસાલો નાખી સાકરના પાટમા મિશ્ર કરી થેપલા કરવા. આ પાક નિત્ય તોલો બે તોલા ખઈ ઉપર ગાયતુ તાગ્તું દૂધ પીવું, એટલે ધાતુગ્નાનની કડકી દૂર થઈ ધાતુવૃદ્ધિ થાય છે અને શરીર પુષ્ટ થાય છે. (૩) ધ્રાવ પડે છે તે ઉપર :—ઘોળી ગુલખાશીના કાઠા ગાયના દૂધમા ધસી ૭ દિવસ પાવા (૪) શરીર માંહેની ગરમી નીકળી જવા માટે અને રક્તશુદ્ધિ થવા માટે :—ઘોળી ગુલખાશીનો કદ ગાયના તાજ દૂધમા ૧ તોલા પર્યંત ધસી તેમા સાકર ૧ તોલો અને છરાની ભૂકી ૬ ગુંબભાર નાખી બે વખત આપવું અને પથ્થ પાળવું, એટલે જલદી ગુણુ આવે છે. (૫) નિર્લોભ-કરણુ :—ગુલખાશીના કાઠા પાણીમા વાટી તેનો લેપ કરવો એટલે કેશ ગરી પડે છે.

૨૦૦ ગુલાબ—સં તરણી મં હિં ગુલાબ કં ચેવડે. બં ગોલાપ તૈં ગુલાબીપુવ.
૩૧૦ ગુલેમુખ. અં જગંજનીન ઇં કેબેજરોઝ. લેં સેન્ડીફેલિયા

ગુલાબના છોડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે એ નાના હોય છે અને કાટા આવે છે એમા ગુલાબી, પીળી, ઘોળી, રાતી વગેરે જાતિ છે ઉત્તમ ગુલાબના છોડ અરબસ્તાન અને તુર્કસ્તાન દેશમા થાય છે, ગુલામના ફૂલોનું અત્તર અને ગુલાબજળ થાય છે ગુલાબના ફૂલોની વાસ ઘણી સુવાસિત આવે છે ગુલામની કળીઓ સારક છે. ગુલાબજળ ઠંડુ છે ફૂલોની પાખડીઓનો ગુલકંદ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) રેચ થવા માટે :—થોડી સુકાયેલી ગુલાબની કળીઓ સાકર સાથે ખાઈ ઉપર થોડું પાણી પીવું એટલે રેચ થાય છે, અથવા કળીઓ રાત્રે પાણીમા પનાળી રાખી સવારમા તે પાણી ગાળીને પીવું બીજો પ્રકાર :—સુકાયેલી ગુલાબની કળીઓ ભાતમા બાફી તે ઘી અને સાકર નાખી ખાવો, એટલે જલદી રેચ થવા લાગે છે. એથી ગ્લાનિ વગેરે કાઈ પણ ન થતા રેચ પણ સાફ આવે છે (૨) ગુલકંદ બનાવવાની રીત :—જિંયા ગુલાબના ફૂલો લઈ પાખડીઓ કાઢવી તે પાખડીઓથી બમણી સાકર લઈ બરણીમા કિવા લોટામા પાખડીઓ અને સાકરના થર પર થર દેવા અને તેનું મો બધ કરી આઠ દિવસ તાપમા ટાગી રાખવું, એટલે ગુલકંદ તૈયાર થાય છે. આ ગુલકંદ દાહશામક, પિત્તશામક અને મળની શુદ્ધિ કરનાર છે. (૩) ગુલાબનું અત્તર કાઢવાની રીત :—ઘણા ફૂલો એક વાસણમા નાખી ઉકાળવા અને તેનો બિલસો આવે એટલે તે વાસણ નીચે ઉતારી નાખવું પછી તે ઠંડું થયા પછી અત્તરની તર પાણી ઉપર આવે છે તે કાઢી લઈ શીશીમા ભરવી એક મણુ ફૂલોમાથી ૧ તોલાભાર અત્તર પણ નીકળતું નથી, એટલે એ મોઘુ વેચાય છે. તરની નીચે જે પાણી રહે છે તેને ‘ગુલાબજળ’ કહે છે (૪) ગુલાબનું શરબત :—ગુલાબજળમા સાકર નાખી શરબતી પાક કરવાથી સુવાસિત શરબત થાય છે. એ શરબત ગરમીનો નાશ કરનાર તથા ઠંડુ હોવાથી ઉનાળાના દિવસોમા સેવન કરવા યોગ્ય છે. (૫) આખોમાં બળતરા થતી હોય કિંવા તેજ ક્રમાં થયું હોય તો :—ગુલાબજળ આખોમા આજવું. (૬) આંકડી ઉપર :—નાક, કપાળ અને આખોએ રૂના પૂમડાથી ગુલાબજળ ચોપડવું. (૭) પ્રદર, ધાતુવિકાર, રક્તમૂળત્ર્યાધિ, પિત્તવિકાર ઇત્યાદિ ઉપર :—સવારે અને સાયંકાળે ગુલાબના તાજ ફૂલો દર વખતે પાચ લઈ, તે ત્રણ માસા સાકર સાથે ખાવા અને ઉપર થોડું ગાયતુ દૂધ ૧૪ દિવસ પીવું એટલે ઉપરના સર્વ વિકારો દૂર થાય છે તથા મળશુદ્ધિ.

થાય છે. મૂત્રસ્થાનનો દાહ, સણુકા, મૂત્રની આરક્તતા તથા પીળાપાણુ ધત્યાદિ વિકાગે ઉપર પણ આ અપ્રતિમ ઔપવ છે. (૮) ખસ, દાદર વગેરે ત્વગદોષ ઉપર :—ગુલાબકળીનો રેય આપવો એટલે સારો ફાયદો થશે (૯) ત્વગદોષ ઉપર :—ગુલકદ ખાવાથી ચક્તશુદ્ધિ થઈ શરીરમાંહેની ગરમી નીકળી જાય છે (૧૦) આંખો માંહેની ગરમી નીકળી જવા માટે :—ચુરમાને ગુલાબજળની ૨૧ લાવનાઓ આપી તે ચુરમા આખમાં આજવો. (૧૧) ત્વગદોષ ઉપર :—કપૂર, ટકણખાર, ગંધક અને વિશેષ ધૂપ (ધસેસ), એને ગુલાબજળમાં ખરલ કરી થેપલી કરવી અને એ થેપલી પાણીમાં વમી લેપ કરવો.

૨૦૧ ગૂંદી—સં લઘુલેખમાતક. મં ગોધણી હિંં ગુંદની, લભેગ કં માણાડિઞ્યળ્ળે-મારા, સણુચળુ તાં પેરિયાનાર-વિલિ. મલાં નરવરિ તૈં નાકરેર. લાં ક્રાડિયાગથિઆઈ.

આ આઝ કોકળુમા પ્રસિદ્ધ છે એ કાકડગૂંદની જાતિનું વૃક્ષ છે. એ આઝ ધણુ જ લાચું વધે છે. એને લાલ રંગના ફળો આવે છે, તે કાકડગૂંદા (વડગૂંદા) કરતા મીઠા લાગે છે. લોકો એના ફળો પ્રેમથી ખાય છે એ ફળો પૌષ્ટિક છે. એ ફળો માંહેનો રસ ગુદરની પેઠે ઉપયોગમાં આવે છે. એનું લાકડું ચીજણું હોઈ સુતારી કામમાં પણ ઉપયોગી છે. ગૂંદી—વાતકારક, મધુર, કિચિત શીતળ, કૃમિનાશક અને સુવર્ણમારક છે—ઉપયોગ—(૧) દાંત દુખે છે તે ઉપર :—ગૂંદીની છાલનો કાઢો કરી તેના કોગળા કરવા. (૨) પૌષ્ટિક લાડુ :—એના ફળો ચુકવી તેનું ચૂર્ણ કરી સાકરના પાકમાં લાડુ કરવા. એ પૌષ્ટિક છે એનું સેવન કરવાથી કમરમાં જોર આવે છે.

૨૦૨ ગોખરુ ખોડા—સં ગોખરક મં મોઠે ગોખરુ, હિંં બડે ગોખરુ કં દોરુ નેગિલુ તૈં પેદા પાલેર. બં ગોખરી. તાં એનેનેરિજલ મલાં કાકમુદ્દા, કતુનેરિનિલ કાં દુખ્મેખા-રસક. અં બજરલુ ખરક લાં પેડેલિયમ મ્યુરેકસ.

ગોખરુના છોડ નાના હોય છે. એના પાદડા તલનાં પાદડા જેવાં હોય છે એ છોડ ચોમાસામાં ઉત્પન્ન થાય છે એ છોડ ઉપર ચણીખોર જેવડા ફળો આવે છે. તેને ‘ખોડા ગોખરુ’ કહે છે. એ ફળ ઉપર ચાર બાબુએ ચાર કાટા હોય છે. ગોખરુની ખીજ એક નાની જાતિ છે; તેને ‘કાટા-વાળા ગોખરુ’ કહે છે તેનું વર્ણન બુદ્ધ (બુદ્ધો ન. ૧૨૭) કરેલું છે ખોડા ગોખરુ ન મળે તો તેના ઉપયોગ પણ થાય છે દશ મૂળોમાં ગોખરુના મૂળ આવે છે ગોખરુ એ પૌષ્ટિક છે. ગોખરુ—શીતળ, બલકારક, મધુર જાંહેણુ, બસ્તિશુદ્ધિકારક, વૃધ્ય, પૌષ્ટિક, રસાયન, અગ્નિદીપક તથા સ્વાદુ છે અને મૂત્રકૃચ્છ, અશ્મરી, દાહ, મેહ, દમ, ઉધરસ, હૃદરોગ, અર્શ, બસ્તિવાત, ત્રિદોષ, ક્રોધ, શૂળ અને વાયુનો નાશ કરે છે ઔષધોમાં એના પચાગ અને ફળો આવે છે + ઉપયોગ—(૧) પાંડુરોગ ઉપર :—ગોખરુનો કાઢો મધ અને સાકર નાખી પાવો (૨) પ્રમેહ ઉપર :—

— ગૂંદીની સુપ્રસિદ્ધ બે જાતો છે ગૂંદી અને વડગૂંદો (કાકડગૂંદી) એ બન્નેનું વર્ણન આ ગ્રંથોમાં બુદ્ધ બુદ્ધ આપેલ છે તે સિવાય આ નાની ગૂંદીની પણ બે જાતો છે એક વૃક્ષજાતિ અને બીજી ગુદમજાતિ, તે પૈકી અહીં વૃક્ષજાતિનું વર્ણન આપેલ છે ગુદમજાતિની ગૂંદીને વનગૂંદી કહે છે. એ મનુષ્યપૂર જાતી વધે છે ખરી, પણ એનું થડ સ્પષ્ટ દેખાતું નથી એની ડાળીઓ અને પાદડાથી તે ઢકાઈ રહેલ હોય છે એનું લાકડું સીધું નહિ હોતા વાકાંચુક હોવાથી સુતારી કામમાં લાગ્યે જ આવે છે એના ફળ પણ લાલ રંગના નાની ગૂંદીના ગદા જેવા જ હોય છે ગુણમાં અને ફળમાં લાભો તફાવત મનાતો નથી

+ આચકીના દરદથી બાળક લાગ્યે જ બચે છે એમ સર્વ કોઈ માને છે મોટા મોટા વૈદો પણ કેટલીક વખતે એ દરદથી નાઈલાજ થાય છે, પરંતુ તેને આ ગોખરુ (માળની ગોખરુ) ન ગ પ આમલીના સૂકા કાતગને પલાળી કાઢેલા રસમાં ખૂબ વાઢી લૂગડે ગાળી તે રસ ૨ તોલાના આગરે પાવો આ ઉપાય એક મહાત્માની પ્રસાદી છે ચરકસહિતામાં ગોખરુને મૂત્રવિરેચન, શુક્રદોષહર અને શોથહર માનેલ છે. સુશ્રુત-સહિતામાં શ્લેષ્મસંગમન, પિત્તહર અને મૂત્રદોષનિવારક માનેલ છે સુનાની હકીમો ગોખરુના પાદડાં અને જડનો સ્વાથ મૂત્ર વધારવા આપે છે અને એના બીજ બીજ રોગોમાં તથા જળોદર અને પ્રમેહના દરદમાં આપવા કહે છે વળી ગોખરુ અને તેના છોડને શીતળ, પેગાળ વધારનાર, પૌષ્ટિક અને કામોત્તેજક પણ માને છે બીજી સહિતાવાળા એની છાલને અને પાદડાને કફ, પીપન, ગુદમશૂળનાગક અને કૃમિદ્ર કહે છે

ગોખરનું ચૂર્ણ સાકર સાથે આપવું. (૩) મૂત્રકૃચ્છ્ર અને ઉષ્ણવાયુ (પરમા) ઉપર :—ગોખરના છેડનો અથવા ગોખરનો કાઢો મધ અને સાકરની ભૂંડી નાખી પાવો. (૪) પુષ્ટતા માટે :—ગોખરની ભૂંડી કરી રોજ પાચેર દૂધ, ઘી ૪ તોલા અને સાકર ૧ તોલા, એકત્ર કરી એમાંથી દરરોજ ૩ માસા પ્રમાણે આપવું. એથી શરીરમાં લગ્નલી ગરમીના (ચાદીના) વિકારો નાશ પામે છે (૫) ઉષ્ણ પ્રમેહ, તણુખિયા પ્રમેહ અને મૂત્રાઘાત ઉપર :—ગોખરના લીલા છોડ લાવી પાણીમાં બોળી મૂકવા. ઘોડીવાર પછી છોડ જગ ઉપર નીચે કરવાથી પાણી જલુ અને ચીકણું થશે. તેમાં સાકરની ભૂંડી અને છગની ભૂંડી નાખી ૭ દિવસ પાવું પથ્થ—ધઉંની રોટલી, ઘી, સાકર અને તુવેરની મોળી દાળ ખાવી. (૬) આમવાત ઉપર :—ગોખર અને સૂકો કાઢો નિત્ય મેથન કરવો. તે પાચક છે તથા આમવાત અને કટિગળનો નાશક છે (૭) પ્રમેહ ઉપર :—ગોખરના પાંદડાને મધ પાચેર લઈ, તેમાં ડગળના ઘી ૨ તોલા વાટી એકત્ર કરી પાવું. (૮) ઇંદુલુપ્ત એટલે ઉંદરી ઉપર :—ગોખર, તલના ફૂલ, મધ તથા ઘી એ સમાન લઈ મસ્તકે લેપ કરવો. (૯) ગર્ભગૂળ (ગર્ભપાત પછી કેટલાક દિવસે ગૂળ ઉત્પન્ન થાય છે તે) ઉપર :—ગોખર, જેઠીમધ અને દ્રાક્ષ દૂધમાં વાટી તેમાં સાકર નાખી પાવું (૧૦) પથરી ઉપર :—ગોખરનું ચૂર્ણ અને મધ ઘેટીના દૂધમાં પાવું (૧૧) મૂત્રકૃચ્છ્ર અને ગરમી ઉપર :—ગોખરનું ચૂર્ણ કરી દૂધમાં સાકર નાખી તેમાં આપવું. (૧૨) ગોશ્વરાદિ ઘૂત (ઘી) :—ધાણા અને ગોખરનો કાઢો કિંવા કટક કરી એમાં ઘી મિદ્ર કરવું તે મૂત્રાઘાત, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા દારુણ શુક્રદોષ ઉપર હિતકારક છે (૧૩) ગોશ્વરાદિ અવલેહ :—ગોખરના પંચાગ ૧૦૦ તોલા લઈ તે ૪૦૦ તોલા પાણીમાં ઉકાળી ૧૦૦ તોલા પાણી શેષ મળવું પછી તેમાં ૫૦ તોલા સાકર નાખી, ચાસણી કઢવી તથા તેમાં મૃદ, લીંડીપીપર, મરી, તજ, એલચી, નાગેસર, તમાલપત્ર, જયફળ, અરબુનમાજડની છાલ તથા કાકડીના બી, એ પ્રત્યેક બે બે તોલા અને વશ્લોચન (વાસકપૂર) ૪ તોલા નાખી અવલેહ તૈયાર કરવો. એ મૂત્ર સબધી રોગો ઉપર ઘણો ઉત્તમ છે પેશાબમાં લોહી પડે છે તેને તથા મૂત્રાઘાત, મૂત્રકૃચ્છ્ર વગેરેના રોગોએને એનાથી સારો ફાયદો થાય છે.

૨૦૩ ગોડાળ (જળશખલા) :—સં ગુડાલા. મં ગોડાળ. હિં ગોડાલ, જલકુંભી. બં નાકાપાના કં કડવિનભેદ, ગોડાળ. લેં પિટ્ટીઆ મેટ્ટીઓટસ. ઈં વેગટર લેટુસ

એ તળાવોમાં કિંવા બીજાં જળાશયોમાં પાણી ઉપર થાય છે જળશખલાને દોરા જેવા બાંધુ જ મૂળ હોય છે દાડી હોતી નથી પાન ડીટડા વિનાના હોય છે. ઔષધરૂપે તાબુ ઝાડ અથવા સુકાવેલા ઝાડની રાખ વપરાય છે એમાં નાની અને મોટી એવી બે જાતિ છે ગોડાળને ચારપાચ પાંખડીઓ હોય છે ગોડાળ ઘણી જલદીથી વધે છે વહેળામાં તે થોડા જ દિવસમાં ભગી નીકળે છે વાવ કે કૃત્ત્રા માટેનું પાણી સ્વચ્છ રહેવા માટે તેમાં ગોડાળ નાખે છે, પરંતુ એની ઉત્પત્તિ ઘણી વધારી પાણી બગડે છે, માટે એને ઘણું વધવા દેવું નહિ. ઉપરઉપરથી કાપતા રહેનાથી પાણી સ્વચ્છ રહે છે. ઉપયોગ—(૧) મૂત્રાઘાત ઉપર :—ગોડાળ લાવી વાટી તેનો ફૂટી ઉપર લેપ કરવો. (૨) બાળકની ઉંદરસ ઉપર :—ગોડાળ પાનમાં ચાવી તેનો રસ પીવો.

૨૦૪ ગોમેટી :—સં વનતુડી. મં ગોમેટી. હિં તરલી બં કુદરી પં બનકક કં શિદોડે. તેં તિન્દાઝ તાં કંકેવે. તું શીચેમનોલિ. મલાં કરિવિવલ્લી કાં ધોયટ. લેં એહનેરિયા અગ્નેલેટા

ફૂવા ઉપર અને વાડો ઉપર ગોમેટીના વેલા આપોઆપ જ થાય છે. એ વેલા કાકણમાં પુષ્કળ થાય છે. એના પાંદડા કિંચિત્ લાંબા અને સહજ જડા હોય છે એને રાતપડાળા જેવા આગળસર લાંબા અને સોનેરી ફળા જેવા તથા ડીટા પાસેથી બાબુએ કિંચિત્ જડા ફળ આવે છે. એ શાક કાકણમાં પ્રસિદ્ધ છે. ગોમેટીના ફળ ગળચટા હોય છે. એ ફળોને કણુખી વગેરે લોકો ખાય છે. ગોમેટી—મધુર, શીતળ તથા લઘુ છે અને દત્તપીડાનાશક છે ઉપયોગ—(૧) આગ-તુક ગરમી ઉપર :—ગાયત્રી ઘી શુમારે ત્રણ તોલા પર્યંત લઈ તેમાં ગોમેટીના મૂળ એક તોલા પર્યંત ઘસી તથા થોડી સાકર નાખી દિવસમાં બે વખત એમ સાત દિવસ પાવું (૨) ધાત પડતી

૨૦૫ ગોરખ આમલી (કળાટા) — મંદ ગોરખી, મંદ ગોરખ-દિવ્ય, કેરીમંદ, દિવ્ય ગોરખમંથી. ૬૦ ગોરખનુબુચી, માગિમાય, અન્નાનિયમ. તાલ પાપાનુબી, તેની - ૧૦ દવામં. લાંબ એકન્મોનિયા કિલ્લેટા

૨૦૬ ગોરખમુંડી—(કલાર)—સં. શ્રાવણી, મુડી દિ. ૭ મુડી, ગોખમુંડી બાં. મુંડી, થુલકુડી. મં. ગોરખમુડી, બોડયરા, બરસબોડી. કં. ધ્રીયો બોડનર, દિમીય, બોડયર. તં. બોડનર પુચેદ્ર. તાં. ઢોટક બં. કમાદરયુસ ઇં. ગિરેંચસ ધડિકસ.

ગોરખમુડીમા જે જાતિ છે નાની અને મોટી નાના છોડ ધુમારે વેતલર હિયા વધે છે, મોટા હાથલર હિયા વધે છે એ છોડ ઉપર નાની મોપારી જેવડા અશ્વિણના છંડમાં સરખાં ગુલાબી રંગના ફળો આવે છે એ છોડના પાંદડા ખારીક હોઈ તે લાળા હોય છે આ છોડની વાન ઘણી ઉગ્ર આવે છે. એ છોડ લીલી જમીનમા થાય છે + ગોરખમુડી—તૂરી, ઉખ્યુ, પાકકાળે તીક્ષ્ણ, ટકની, મધુર, ભેદક, લઘુ, મેધાકારક, બલકર તથા રસાયન છે, અને ગડગૂમડા, ગંડમાલા, અખચી,

+ કલારને કેટલાક રચણે કકડડા, જ ગલી તમાકુ અને ગંજાજમની પણ કહે છે નાની ક્યારને બારિયો કલાર અને મોટી કલારને ફાફરિયો કલાર કહે છે ફાફરિયો કલાર ટીંચણપૂર ડાંગા વધે છે તેમા ગાડર (થેડું) નય તો આધળુ થઈ નય છે એવી એને જ ગલી લોકો 'ગાડર કલાર'ના નામથી પણ ઓળખે છે કલારનુ વર્ણન ગવાવતીમા કર્યું છે આ સિવાય અમને એક વાઘરીએ કલાર નામનો નીતો હોડ બતાવ્યો છે, તે ચારમાય ફૂટ ઊંચો થાય છે ઈકેડની માફક એને પાચસાત જ સોટીઓ હોય છે પાદડા લગલગ ૨૦-૩૦ હોય છે એ પાદડા વનતુલસી જેવડાં હોઈ તેના પર ઝીણી કરકરી હોય છે એ પહોળાઈ કરતાં લાંબીમા વધારે અને બહુ જ કડવા હોય છે આ કલારને ઉપરના બે કલારો સાથે કાઈ સંબંધ દેખાતો નથી. પણ એ છોડના રસમા ત્રાણાનુ પાણી કરવાનો ગુણ હોવાથી તેને અહીં બહેરમા આપ્યો છે, મારા ધારવા પ્રમાણે આનું નામ કલાર ન જ હોય, બીજું હશે નવચિકિત્સકોના મતમા ગોરખમુડીમા મૂંઢલ, સારક અને દીપનગુણ રહેલ છે ગોરખમુડીનું સેવન કર્યા પછી તે ચામડી અને મૂંઢપિંડ દ્વારા બહાર નીકળે છે એટલે પરસેવા અને પેશાબમા એની વાસ આવે છે પરમા અને જીર્ણ અધિલાશોથમા ગોરખમુડીથી બહુ જ સારો ફાયદો થાય છે

કફ, વાયુ, પ્લીહા, મેદ, અપરમાર, શ્લીષ્ઠ, પાકુરોગ, પિત્ત, આમરોગ, કૃમિ, દમ, કોઢ, વિષદોષ, અતિસાર તથા બિલટીનો નાશ કરે છે મહામુડી—મધુર, કઠ્ઠી, ઉષ્ણ, રમાયન, રુચ્ય તથા મ્વર્થ છે, અને પ્રમેહ તથા વાયુનો નાશ કરે છે બીજા ગુણો ગોરખમુડી જેવ જ છે માત્રા—કૂલતુ ચૂણુ ૨૦ રતી. ઉપયોગ—(૧) કમળી ઉપર :—ગોરખમુડીનો અગરસ કાઢી પાવો. (૨) ગંડમાલા ઉપર :—ગોરખમુડીના મૂળ તેના જ રસમા ધસી લેપ કરવો. (૩) સર્વ પ્રકારના વાયુ ઉપર :—ગોરખમુડીનો રસ કાઢી ગરમ કરી સાકર નાખી પાવો. (૪) જખમ ઉપર :—ગોરખમુડીનો રસ ચોપડવો, એટલે ઘા તુરત જ સારો થાય છે (૫) બારીક ચાંચડ થાય છે તે જવા માટે :—ગોરખમુડીનું ઝાડવું લાવી ઘમ્મા બાધવું; એટલે તેની ઉગ્ર વાસથી ચાંચડ જતા રહે છે (૬) સંધિવાત ઉપર :—ગોરખમુડીના છડવા બારીક વાટી તેનો લેપ કરવો (૭) ત્રિદોષ ગુદમ ઉપર :—ગોરખમુડીના મૂળ પાણીમા વાટી જાશ નાખી તે તોલાભાર પાવા (૮) વૈપાક્ક કોઢ (જેના યોગથી હાથપગ ફાટી ચીરા પડે છે તે) ઉપર :—ગોરખમુડીના રસમા ઘી સિદ્ધ કરી ચોપડવું. (૯) મૂળવ્યાધિ ઉપર :—ગોરખમુડીના પચાગની ધૂણી આપવી.

૨૦૭ ગોરાકુ—સં ૦ રક્તાલુ, દંડાલુ હિં ૦ રતાલુ, ખમ, મુખાલુ મં ૦ મોહક્ષુ, ગોરાકુ, કોનકળ, નાગરચિને કં ૦ મુડિગેણુસુ, તુનાગેણુસુ તૈ ૦ ગુણુસુભેદ તાં ૦ પેરવેળી તું ૦ તુનાકરેશુ. મલાં કાચિલ લાં ૦ ડાયોસ્કોરિયા અલાટા, ડાયોસ્કે રિયા સ્તિયોપાધુરિયા કોં ૦ કોન, કોનકળ, નાગરચિને, રેડચિને, ગોરાકુ, ખાનદેશ ગોરાકુ. ખં ૦ મિષ્ટઆલુ.

ગોરાકુના વેલાના પાદડા નાગરવેલના પાદડા જેવા લાખા અને અણીદાર હોય છે. એ વેલાના કંદ રતાળુ જેવા લાખા અને રાતા રંગના હોય છે. એની ઉત્પત્તિ ગુજરાત અને ખાનદેશમા વિશેષ થાય છે એનું મૂળ વાવવાથી તેમાથી એક વર્ષમા મોટા રતાળુ જેવા કંદ થાય છે એને કાકળુમા ‘કોનકળ’ અને ‘નાગરચિને’ પણ કહે છે એનુ શાક ઉત્તમ થાય છે એ શાક બટાટાની પેડે કરવું. આ શાક પૌષ્ટિક છે. એ કંદ છોલી પાતળા કકડા કરી સૂકવી પછી તેનો લોટ કરી રાખવો. બાળકોને માટે તે તવખીર પ્રમાણે ઉપયોગી છે. * ઉપયોગ—(૧) શોફેદર ઉપર :—ગોરાકુનો કંદ કચરી કપડામા ઘાલી પીલવો અને જે બલક નીકળે તેમા ઘોળી ગરણીના ખી ધસી તેનો સર્વાંગ લેપ કરવો, એટલે સોજો બિતરે છે

૨૦૮ ગોળ—આ વૃક્ષ ગોમાતક પ્રાતમા થાય છે. એ જાયાવૃક્ષ છે. એનો વિસ્તાર ઘણો હોય છે. એને વડના જેવી વડવાઈ ઓ ફૂટી વધે છે એના પાદડા કાંઈક બખુડીના પાદડા જેવા હોય છે વૃક્ષ શુમારે પાચસે-છસે વર્ષ પર્યંત રહે છે.

૨૦૯ ગૌરીના ફૂણો—એ નાના નાના વેલા પાણીના આશ્રયે, ભીત ઉપર તથા કૂવા અને વાવમા પણ થાય છે. એ વેલાના પાદડા હાથતળિયાની આકૃતિ જેવા હોય છે એની દાંડી કાળી હોય છે. ઉપયોગ—(૧) રતવા ઉપર :—એ વેલાના પાદડા વાટી લેપ કરવો એટલે રતવાને તત્કાળ આરામ થાય છે (૨) ખરજવા ઉપર :—એ વેલો સૂકવી તેની કાળા રંગની (કાચી) રાખ કરવી, એ તેલમા ખરલ કરી ચોપડવી; એટલે દાહ શમન થઈ ખરજવુ ચાર દિવસમા મટે છે. (૩) ચાંદીમાં ઘોળા અંકુર થઈ આવે છે તે ઉપર :—આ વેલાની રાખ, કળીચૂનો અને ચિત્રકના મૂળ ધસી, અંકુરને ચૂટી કાઢી તૈયાર થયેલુ આ ઔષધ તરત જ તે ઉપર ચોપડવું. (૪) પ્રદર ઉપર :—આ વેલાનો રસ ગાયના દૂધમા આપવો

* પદેહએ ગોરાકુની જોળખાણુ નિર્વંટમા આ પ્રમાણે આપી છે ‘ગોરાકુના વેલાના પાદડા નાગરવેલના પાદડા જેવા લાખા અને ટાકદાર હોય છે એ ઘોળા અને રાતા એમ બે ભત્તના થાય છે એની ઉત્પત્તિ કોકળુ, ગુજરાત અને ખાનદેશમા વિશેષ થાય છે એના મૂળ વાવવાથી તેમાથી એક વર્ષે મોટા રતાળુ જેવા કંદ થાય છે ગોરાકુનુ શાક સાકર થાય છે એ કંદ છોલી, બારીક ચીરીઓ કરી સૂકવી પછી તેને દળી લોટ કરી રાખે છે બાળકોને માટે તવખીર પ્રમાણે જ આનો ઉપયોગ કરી શકાય છે આ કંદ વાયુકારક, બળકર અને પૌષ્ટિક છે એમા મુગળ, પેડી અને અડી એવી ત્રણ ભત્તો છે’ આ ગકરિયાના જેવુ જ કંદ છે, પણ શકરિયાને તો મરાઠીમાં પિંડાળુ કહે છે

૨૧૦ ગૌલણુ—એ વનસ્પતિ ઘાસની પેઠે જમીન ઉપર પ્રસરે છે એના પાદડા બારીક હોય છે અને તેનું થડ સાત-આઠ આગળ લંબાઈનું થાય છે. ઉપયોગ—(૧) કંઠસ્પર્ષ ઉપર:—ગૌલણુના ફળ બિયા સુદ્ધા અચકચક ખાડી ચલમમા નાખી પાવા, અથવા ગૌલણુના ખીજ એકલા પાણીમા ધસી પાવા

૨૧૧ ઘણુસરી—સં નાગદંતી મં ઘણુસરી, ગાનમુરી હિંં હક્રમ બં બડાગાંડ લેં કોટન આબ્લોગિફેલિયમ્ એ આડ ઘણા મોટા થાય છે. ઘણુસરીના પાદડા લિલામાના જેવાં લાખા હોય છે એ પાદડાની વાસ ઘણી ઉગ્ર આવે છે—ઉપયોગ—(૧) ઘોણુસ—(ઘોયડા)ના અંને કુરશાના વિષ ઉપર:—ઘણુસરીના મૂળ ૧થી ૨ તોલા ધસી તેમા સૂંઠ ધસી પાવી, તેથી રેચ થશે અને બિલટી પણ થશે વિપથી શરીરમા ગાઠો થાય તો તે જ મૂળ ધસી શરીર ઉપર ચોપડવું જરૂર હોય તો એક કલાક પછી ખીજ વાર આપવું (૨) રેચન:—ઘણુસરીના મૂળ ધસી પાવા ઉતાર—ઘી અને ભાત આપવા (૩) ફેડકી, નાખવા વગેરે ઉપર:—ઘણુસરીના મૂળ અને વાકરીનું ભોથું પાણીમા ધસી લેપ કરવો (૪) ગરોળી વગેરેના વિષ ઉપર:—ઘણુસરીની ભાજમા ગોમૂત નાખી રસ કાઢી, તેમા ઘણુસરીના મૂળ ધસી શરીરે મર્દન કરવું. (૫) ઢોરને ઘોયડાનું વિષ લાગે છે તે ઉપર:—ઘણુસરીની ભાજમા પાણી નાખી એક શેર પર્યંત રસ ઢાઢવો અને તેમા ઘણુસરીના જ મૂળ ૧ તોલા ધસીને પાવા. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ પાવું તથા અરીઠાના પાણીમા ઘણુસરીના મૂળ ધસી સૂજેલી જગ્યાએ વારંવાર લેપ કરવો

૨૧૨ ઘાપાન—(જગલી કુવાર) હિંં બનઆરસ, બનકંવડા બં બાકસપાત. લેં અગેવ અમેરિકાના. અનેનાસના આડ જેવા ઘાપાનના આડ હોય છે. એના પાદડા અનેનાસના પાદડા કરતા પહોળા હોય છે તેના છેડે વાક અને કરવત જેવા કાટા હોય છે. ઘાપાનના પાદડા પલાળી રાખી કચરી તેનું સૂતર કાઢી પછી દોરકું વણે છે એ મજબૂત થાય છે. ઉપયોગ—(૧) મુસલરોગ (ઢોરને અને માણુસોને કોલેરા જેવો રોગ થાય છે તે) ઉપર:—ઘાપાનના કાદાનો રસ પાવો. (૨) જખમ ઉપર:—ઘાપાનના પાદડા વાટી ચોપડવા

૨૧૩ ઘામારી—સં અગ્નિલક્ષા, પર્ણખીજ બં કોપપાતા. મુખર્ષ જખમે હૈયાત, ઐરાવણુ, મહિરાવણુ. કં કાકુસળે મં ઘામારી લેં બ્રાયોફિલમ કેલિસિનમ્

ઘામારીના આડ લેજવાળી જમીનમા થાય છે એ આડની બિચાઈ શુમારે બે હાથ હોય છે. એના પાદડાનો આકાર પર્ણખીજના પાદડા જેવો થાય છે ઘામારીને તોરા આવી તેને ફળો આવે છે, તેનો આકાર લાખો હોય છે એ ફળોનો રંગ પ્રથમ લીલો હોય છે અને પછી રાતો થઈ બ્ય છે ઉપયોગ—(૧) ઘા ફૂંઝવા માટે:—ઘામારીની ભાજનો રસ કાઢી તે જખમ ઉપર ચોપડવો, એટલે જખમ જલદી રુઝાઈ બ્ય છે. (૨) બાળકોના રક્તાતિસાર ઉપર:—ઘામારીના પાદડાનો રસ કાઢી તેમા ગાયનું ઘી મિશ્ર કરી તે રસ પાવો. એ ઔષધ મોટા માણુસને પણ આપવું.

૨૧૪ ઘાસ (ખડસલિયો) પિત્તપાપડો—સં પર્પટક કોં ખડકશેપુ, ધુઈ. હિંં પિત્તપાપડા, દવનપાપડા બં ક્ષેતપાપડા કં પર્પટક, કલ્લુ સખસિગે. તૈં પાર્પટકમુ. ફાં શાહતરા, ગરમતર અં શાહતરજ, બકલ તલમલીક ઔકલં જડપાપુડા, લા રૂગિઆ રિપેન્સ.

આ વનસ્પતિ જમીન ઉપર પસરે છે એના પાદડા બારીક હોય છે એ ઘણું કરીને માળ જમીન ઉપર થાય છે એના ઉપર બારીક છડવા જેવા તોરા આવે છે એ વનસ્પતિ પ્રસિદ્ધ છે. પિત્તપાપડા કરતા આ વનસ્પતિ વધારે ગુણુકારી છે ઘાસ પિત્તપાપડાનું શાક સારું થાય છે. પિત્તપાપડો—શીતળ, કડવો, ગ્રાહક, વાતકારક, લઘુ તથા પાકકાળે તીખો છે, અને પિત્ત, કફ, જ્વર, રૂકનદોષ, અરચિ, દાહ, ગ્લાનિ, ભ્રમ, મદ, પ્રમેહ, ઓકારી (બિલટી), તૃષા તથા રક્તપિત્તનો

— ઘણુસરીના મૂળની છાલ શોથહર, જ્વરરૂ, મોટી માત્રામા વિરેચક અને વિષત્ર છે માત્રા ૧૨ થી ૨૪ રતી મુધી મુગધી દ્રવ્યની સાથે કેકસાનો સોળે, ફેફસાના પડદાનો સોળે, વૃણુનો સોળે, સાધાનો સોળે, ચક્રતનો સોળે, બધા ઉપર ઘણુસરી લાલદાયક છે

નાશ કરે છે. એનું શાક—સગ્રાહી, શીતળ, વાતકારક, લઘુ તથા કડવું છે, અને રક્તવિકાર, પિત્તજ્વર, તૃષ્ણા, કફ, ભ્રમ તથા દાદનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) પિત્તથી ચક્રી આવે છે તે ઉપર :—ધાસપિત્ત પાપડાની વસ્ત્રગાળ ભૂકી કરી કોપરાના તેલમાં કાલવી માથા ઉપર બાંધે લેપ કરવો. (૨) પિત્તજ્વર ઉપર :—ધાસ પિત્તપાપડાનો કાઢો પાવો (૩) સાધારણ તાવ ઉપર :—ધાસ પિત્તપાપડાનો કાઢો કરી તેમા ગારગોટી (ઘોળો અને ઠંડો પથ્થર) દેવનામા લાલ કરી હમકારી તે કાઢો પાવો. (૪) ઊંઘથી ઉપર :—ધાસ પિત્તપાપડાનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૫) તૃષ્ણા, અરુચિ અને ગ્લાનિ ઉપર :—પિત્તપાપડો કરિયાતું, ગળો, ધાણા, રક્તચંદન (રત્નાજળી), વાળો અને પંજકાદનો કાઢો કરી પિવરાવવો x

૨૧૫ ઘોંટી—સં ગુલધટિકા. મં ઘાટી, 'ઘોટ', 'ઘોટખોર', 'રાનખોર.'

ઘોટીના છાંડ ખોટીના છાંડ જેવા દેખાય છે અને ખોટીના જેવા બારીક ફળ આવે છે વૃંદલોક 'ખત્રીશી' કરીને જે ઔષધ આપે, તમાં એ ફળ હોય છે. ઘોટી એ મધુર, તીખી, ઉષ્ણ, અમ્લિદીપક તથા પાચક છે અને કમળો, રક્તદોષ, સોજો, કફ, વાયુ, પિત્ત, વ્રણ, કોઠ તથા ખરજનો નાશ કરે છે.

૨૧૬ ઘોટીવેલ—સં હિરણ્યગાક હિ જગલી ઉશખા. ખં કુમારીકા. લેં સ્માર્ધલેકસ મેકોદ્રિલા. ઘોટીવેલ ચોમાસામા ઉત્પન્ન થઈ ઝાડ ઉપર પ્રસરે છે એનો ઘણો વિસ્તાર થાય છે. ઘોટીવેલના પાદડા મોટા હોય છે અને તે ઉપર બહારી રેપાઓ હોય છે. એ વેલને બારીક કાટા હોય છે. એને ચણા જેવડા ફળના ગુચ્છ આવે છે + ઉપયોગ—(૧) પાડાને રેચ થાય છે તે ઉપર :—ઘોટીવેલનાં લીલા અથવા સુકાયેલા ફળો અને મેથી બારીક વાટી દહીંમા કાલવી તેમા થોડી હિંગની ભૂકી નાખી તે પાચુ; એટલે રેચ જલદી બંધ થાય છે.

૨૧૭ ઘોણશી—(સં ગોનસી. મં ઘોણસકાન્ડ) લેં રિક્તેન્ડેપ્સસ પટ્યુસી ઘોણશીના વેલા હોય છે. એ વેલાની બહાર પગના અગૂઠા જેવી હોય છે અને આકારે ઘોણશી સર્પ જેવી હોય છે. એના પાદડાનો આકાર પીપળાના પાદડા જેવો હોય છે; પણ તેના કરતા ચોગણા મોટાં થાય છે. એ પાંદડાને એક એક આગળ પહોળાઈના ખાચા હોય છે. ઘોણશી—શીતળ અને ગુરુ છે, તથા શળ, હેડકી, જીર્ણવિષ, સર્પવિષ અને ઉન્માદનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) ઢોરને ઘોયડાનું વિષ ચઢ્યું હોય તો :—ઘોણશીનો રસ એક શેર પાવો (૨) માણસને ઘોયડાનું વિષ ચઢ્યું હોય તો :—ઘોણશીના રસમા ઘણસરીના મૂળ, અરીઠા અને કાળીજીરી વાટી ગોમૂત્ર નાખી દશ ઉપર લેપ કરવો

૨૧૮ થોલી (ઘિલોડી)—સં સ્વાદુતૂડિકા મં ગોડતોંડલી, દેશી કોડવલી હિં કંદૂરી, શુલકાખ. ખં કુંદરકી. કં સીહિદોડે, તોડેહણ્ણુ, કોડે બળિળ તાં કોવે નૈં દોડતિગે, કાકિ-દોડા. તું મણોલિ. મલાં કોવા તોડી લાં કોકસિનિયા ધડિકા.

થોલીનો વેલો આઠ-દશ વર્ષ સુધી રહે છે. થોલી બાગે માસ થાય છે થોલીના ફળ બે-અઠી આગળ લાખા હોઈ અગૂઠા જેટલા બહાર હોય છે થોલીના બે પ્રકાર છે —કડવી અને મીઠી. કડવી થોલી કાઈ ખાતું નથી. થોલીની લાજ સ્વાદે સારી હોઈ પથ્થર છે થોલીના અતિ સેવનથી જીભે જડત્વ આવે છે. થોલી—મધુર તથા શીતળ છે. કફ અને બિલટીને કરનારી, તેમ જ ક્ષય, શ્વાસ, કમળો, પિત્તરોધ, રક્તવિકાર, વિષદોષ, ઉધરસ, રક્તપિત્ત તથા તાવનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ—ગુરુ, સ્વાદુ, શીતળ, લેખન, મલમ્તલક, રત્નપકારક, પેટમા વાતસચ્ચ કરનાર તથા રુચિકર છે; અને પિત્ત, રક્તદોષ, વાયુ, દમ, સોજો, બુદ્ધિ, દાહ તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે એનાં ફળો—

x આ ધાસ પિત્તપાપડો અને ન ૩૬૯ માં લખેલ પિત્તપાપડાના બીજા પ્રેરણાક્રમનો પિત્તપાપડો એક જ છે બન્ને જગ્યાએ વર્ણન વાચીને ઉપયોગ કરવો.

+ ગુણધર્મ—ઘોટીવેલ સ્વેદજનન, મૂત્રલ, પૌષ્ટિક અને રસાયન છે રક્તશુદ્ધિ માટે ગરમી, આમવાત, ત્વચરોગ વગેરેમા ૧-૨ તોલાનો ક્વાથ કરીને પિવરાવવો

ખરજ, પિત્ત તથા કમળાનો નાશ કરે છે. એની ભાજી—શીતળ, મધુર, ગ્રાહક, તૂરી, કડવી, પાકકાળે તીખી તથા વાતુલ છે અને કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં મૂળ—હિમ, મેહનાશક તથા ધાતુવર્ધક છે; અને હાથપગનો દાહ, બ્રાતિ તથા ઊલટીનો નાશ કરે છે. કડવી ઘોલી—વાતિકારક છે અને રક્તવિકાર, કફ તથા પાકુનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ—ગુરુ, કડવાં, વાતિકર તથા વાયુને કોપાવનાર છે અને સોજો, વિષ, પિત્ત, રક્તવિકાર તથા કફનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) કાનમાં બગાઈ વગેરે ગયું હોય તો :—ઘોલીની ભાજીનો રસ અને તેલ એકત્ર કરી કાનમાં પાકવું (૨) ગર્ભિણીને અધૂરા માસે રજોદર્શન થાય તથા ગર્ભચલન થાય તે ઉપર :—ઘોલીનો વેલો અગૂઠા જેવો બોડો લઈ, ગર્ભને જે માસ ચાલતો હોય તેટલી ગાંઠો તે વેલાની લઈ, ઠંડુ પાણી નાખી ખાડવી; અને પાશેર પર્યંત રસ કાઢી તેમાં જીરાની ભૂટી ત્રણ માસા તથા સાકર બે તોલા નાખી દરરોજ બે વાર પ્રમાણે રજસ્ત્રાવ થયેલા દિવસથી ચાર દિવસ આપવું. આ ઔષધ ગર્ભધારણુ થઈ ત્રણ મહિના થયા પછી ઉપર લખ્યા પ્રમાણે પ્રકાર થાય તો આપવું. તે પહેલા આપવું નહિ (૩) કુરશાના વિષ ઉપર :—ઘોલીના પાદડાના રસમાં સમુદ્ર ફળ છ માસા ઘસી શુમારે નવટાક રસ આપવો આ રસ એકેક કલાકને આતરે પાવો, એટલે ઊલટી થઈ વિષ ઊતરે છે. (૪) સલ (છાડ) વધવા ઉપર :—ઘોલીના મૂળનો રસ, દેવદાર, જીરુ અને સાકરનું ચૂર્ણ એકત્રણી ગાયના દૂધમાં ઋતુકાળે ત્રણ દિવસ આપવું

૨૧૯ ચણકબોખા (કંકેલ) —સં કંકેલ મં કંકેલ, કાપૂરચિની હિંં કબાબચિની, સિતલચિની બં કાકલા. કં કાવેરચિની. તેં કબાબચિની. તાં વાલમિલેયુ, મલાં ચિનમુલયુ. ગોં ગધમેનસુ. ફાં કબાબહં. અં કબાસ, કબાવા, હણુલઉરસ. ઇં કયુબેબપેપર. લાં કયુબેબા-ઓફિસિનેલિસ, પાઈપર કયુબેબા

ચણકબોખાના વેલા હોય છે. કંકેલને 'કપૂરચિની'—'કબાબચિની' પણ કહે છે. એ હિમાલય પર્વત અને ચીન દેશમાં થાય છે ચણકબોખાના ફળો મરી જેવા થાય છે. ચણકબોખા એ ફળ સુગંધી અને ટાઢા છે. એનો ઔષધમાં અને સુગંધી પદાર્થોમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. ચણક-બોખા—તીખા, તૂગ, ટાઢા અને હલકા હોઈ ચળ, પ્રણુ, ઊલટી, તરશ, ઉધરસ, અરુચિ, હૃદય-રોગ, કફ, ઝેર, રક્તપિત્ત, મૂત્રકૃચ્છ્ર, કૃમિ તથા મુખખંઘ, વાતરોગ, મુખરોગ, અધત્વ, મુખદુર્ગંધ, આમ અને અગ્નિમાદનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) મુખરોગ ઉપર :—કંકેલ અને ખડીસાકર દાઢ નીચે રાખી રસ ગળવો. (૨) પ્રમેહ ઉપર :—કંકેલનું ચૂર્ણ કરી સાકર સાથે આપવું. (૩) રક્તકીવી સન્નિપાત, એટલે જે સન્નિપાતમાં લોહીની ઊલટી થાય છે તે ઉપર :—કંકેલના ચૂર્ણનું નરસ આપવું (૪) પ્રમેહ અને આગંતુક ગરમી ઉપર :—કંકેલ અર્ધો તોલો લઈ સાધારણ કૂટી અષ્ટમાશ કાઢે કરવો તેમાં ઉત્તમ ચંદનનું તેલ છથી ખાર ટીપા સુધી નાખવું અને કાઢામાં મેળવી તે કાઢે પાવો. આ ઉપયોગથી પેશાબ સાફ થાય છે. અને ચંદનનું તેલ અદરના જખમ ઉપર બેસી બે—ચાર દિવસમાં જખમ ભરાઈ ગુણુ આવે છે. આ ઔષધ દરરોજ પ્રાતઃકાળે, બપોરના ભોજન પછી અને સાયંકાળે, એ પ્રમાણે સતત ૫ દિવસ લઈ ફક્ત ઘઉંની રોટલી, ઘી અને સાકર એજ પદાર્થ ખાવા; એટલે જલદી ગુણુ આવે છે. (૫) સંઘ્રણી ઉપર :—કંકેલ ૧ તોલો, એલચીદોડા ૧ તોલો, સોનાગેરુ ૧ તોલો એનું ચૂર્ણ કરી કપાસના પાદડાના રસમાં ખરલ કરી બોર જેવડી ગોળાઓ કરવી. તે એક સવારે અને એક સાંજે એ પ્રમાણે લેતા જવી. (૬) મુખમાધુર્ય ઉપર :—કંકેલ, કપૂર અને મરી સાધારણુ ચાવી દાઢમાં રાખવા અને તેથી ઉત્પન્ન થતું થૂક થૂકી નાખવું. (૭) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર :—ચણકબોખાનો કાઢો કરી તેમાં પાંચ ટીપા સુખડના તેલના નાખી તે આપવું +

+ ડૉક્ટર દેસાઈના મત મુજબ ચણકબોખા કકળ, ઉત્તેજક અને પૂતિહર, મૂત્રજનન, વાતહર અને દીપન છે આની ત્રિયા શ્લેષ્મલ ત્વચા પર થાય છે. મુખ્ય સ્થાન—મૂત્રમાર્ગ અને ગુદા પર વિશેષ સ્પષ્ટ અસર થાય છે મૂત્રજનન ધર્મ થોડો છે શ્વાસમાર્ગની શ્લેષ્મલ ત્વચા પર કાંઈક ઉત્તેજક છે

માત્રા—૧૫ થી ૩૦ રતી, દૂધની સાથે ચણકબોખા પાચનક્રિયાને બગાડે છે માટે સર્વદા થોડી માત્રામાં

૨૨૦ ચણા—સંઠ હરિમથ, ચણક. મંઠ હરભરા. હિંઠ ચના, છોલા. બંઠ ચણક. ચિંઠ ચનગાલુ, ચનાકમુલ્લુ. તુંઠ તાંઠ કંઠ કડલે. મલાંઠ કટાલા. ફાંઠ નખુદ. અંઠ કુમસ. ઇંઠ ગ્રામ. લાંઠ સીસર એરીએટિનમ

એકદલ ધાન્ય તથા દ્વિદલ ધાન્ય, એમ ધાન્યના બે પ્રકાર છે. જેમ એકદલ ધાન્યમા 'ધઉં' એ મુખ્ય છે. તેમ દ્વિદલ ધાન્યમા 'ચણા' મુખ્ય છે. ચણાની ઉત્પત્તિ ઘણુ કરી આ ખંડમા છે. ચણા આસો મહિનામા વાવે છે અને માહ માસની આખરે અને કાલ્યુનમા તૈયાર થાય છે. ચણાના છોડની ઊંચાઈ દોઢવેંત હોય છે, ચણાના છોડને ચાળીસ-પચાસ પોપટા આવે છે. પોપટામા એક અગર બે દાણા હોય છે ગુજરાત, દક્ષિણ સિંધ, કાબુલ તથા અરબસ્તાન, એ ઠેકાણે ચણા પુષ્કળ પાકે છે લોકો લીલા ચણાના પોપટા ફેલી ખાય છે અને તેમાના દાણા પાકે એટલે તે શેકીને ખાય છે. એને ઝોળા કહે છે. ઘઉંની પેઠે ચણાના પણ પુષ્કળ પદાર્થો બને છે ચણાની દાળ કરી તેના ખૂદી, મોતીચૂર, પૂરણપોળી, વેસણુના લાડુ તથા મેસૂર, એવા અનેક તરેહના પકવાનો થાય છે. ચણા શેકી તેની ધાણી (શેકેલા ચણા) કરે છે. તેના ઉપરથી ફાતરા કાઢી ભરડે છે એટલે તેની દાળ બને છે. એ દાળ ઘઉંના કરતાં પણ અધિક પૌષ્ટિક છે. એના લાડુ પણ થાય છે શેકેલા ચણા શરીરને ઘણા જ હિતાવહ છે એ પૌષ્ટિક છે અને ભૂખને માટે ઘણા જ ઉત્તમ છે. પ્રવાસમાં ઘણા ઉપયોગી થઈ પડે છે. એ ચણા ખાઈ રસ્તે ચાલવા છતાં જો પાણી મળે નહિ તો એના યોગથી તરસ જલદી લાગતી નથી. દર શુક્રવારે શેકેલા ચણા અવશ્ય ખાવા એવો જે નિયમ છે તે તેના અતિશય ઉપયોગીપણાને લીધે જ છે. ચણાની વાટેલી દાળ પણ ઘણી જ પૌષ્ટિક છે ચણાના છોડ ઉપરથી ખાર કાઢે છે, તે ઘણું જ ઉપયોગી છે. કુમળા છોડની લાગતુ શાક કરે છે. ચણાના ખારમા પલાળી જે બી રોપવામા આવે તે ઘણા જલદી ઊગી નીકળે છે ચણા—ચાતલ, શીત, લઘુ, રુક્ષ, તૂરા, વિષ્ણુલકારક, મધુર, રુચિકર, વર્ણકર, બલકર, જ્વરનાશક તથા આધ્માનકારક છે; અને રક્તપિત્ત, કંક, રક્તમેષ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. શેકેલા ચણા—ઉષ્ણ, રુચિકર, રક્તકોપન, લઘુ, બલકર, શુક્લ તથા શરીરને તેજ આપનાર છે; અને રવેદ, શૈત્ય, આમ, કંક, વાયુ તથા કલમ(ગ્લાનિ)નો નાશ કરે છે.

ચણાનો ક્ષાર :—અગ્નિદીપક, રુચ્ય, ખારો, અતિ ખાટો અને દાતને અખાવનાર છે, તથા શૂળ, અજીર્ણ અને અગ્નિમાદનો નાશ કરનાર છે. ઉપયોગ—(૧) કુમળા ઉપર :—ચણાની દાળમા બરોમર ગોળ નાખેલું પૂરણુ (ગોળદાળ) ત્રણ દિવસ ખાવું. તરસ લાગે તો ગોળદાળનું દાળમા બરોમર ગોળ નાખેલું પૂરણુ (ગોળદાળ) ત્રણ દિવસ ખાવું. તરસ લાગે તો ગોળદાળનું પાણી પીવું (૨) મસ્તકવાયુ ઉપર :—અર્ધો શેર ચણાનો લોટ અને તેટલી જ રાઈની ભૂકી (૩) પરસેવો બંધ થવા માટે :—શેકેલા ચણાના ખારમા નાખી માથા ઉપર લેપ કરવો. (૪) સળેખમ ઉપર :—રાત્રે સૂઈ રહેતી ચણા, અજમે અને વજનુ ચૂર્ણ શરીરે ચોળવું. (૫) ધાતુપુષ્ટિ માટે :—ચણાની વેળાએ નાન્ન શેકેલા ચણા ખાવા અને ઉપર પાણી પીવું નહિ (૬) ધાતુપુષ્ટિ માટે :—ચણાની દાળ અને સાકર પેસાલાર રાત્રે સૂઈ રહેતી વેળાએ એક મહિના સુધી ખાવા અને ઉપર પાણી પીવું નહિ (૭) પેટપીડ અને કોલેરા ઉપર :—ચણાનો ખાર એકબે તોલા પીવો. (૮) ખરેખર ઉપર :—ચણાનો ખાર, સિંધાલુણ અને બગડીખાર, એ એકત્ર કરી પીવું; અથવા શેકેલી

આપની ઉપયોગ—નૂના પરમામાં આ ઉત્તમ ઔષધિ છે ૩૦ થી ૬૦ રતી પ્રત્યેક સમય દૂધની સાથે દિવસમાં ૩ વખત અપાય છે (આ ક્રમ ૨-૪ દિવસ માટે છે) અર્ન માટે આ ઉત્તમ દવા છે નૂના કફરોગમાં ઉત્તેજક કફપ્રત્યે કામ કરે છે મુખપાકમા ચણકખાળ મોઢામા રખાય છે નાકમાથી શ્લેષ્મ ઓછો પડવા માટે ચણકખાળનું નરચ અપાય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

x ન્યારે ચણાના છોડ ઊગેલા હોય ત્યારે ઝાકળ પડે તે દિવસોમા સૂર્યોદય પહેલા ત્યાં જઈ ચણાના છોડ ઉપરનું ઠાર-ઝાકળ ઝીણા જગત્રાથીના સાક ધોયેલા કપડાથી લૂછીને શીશામા નીચેવી લેવું આ પ્રમાણે વારંવાર કરી સૂર્યોદય પહેલા મેળવેલા ચણા ઉપરના બિંદુઓને ચણાનો ખાર કહે છે સુકાયેલા ચણાના છોડની ડાખળી વગેરે પાણીમા પલાળી લૂગડાથી ગાળી લઈ લોઢાની કલાઈમા એ પાણી ઉકાળવાથી સગેદ રંગની ખારની ભૂકી તૈયાર થાય છે એ પણ ચણાના ખાર તરીકે વાપરી રાકાય એમ અમારો પોતાનો મત છે.

હિંગ, સૂઠ, મરી, લીંડીપીપર, કાલિંજન, જવખાર અને સિંધાલુણ, એનું ૩ માસા ચૂર્ણ ચણાના બે તોલા ખારમા નાખી પીવું.

૨૨૧ ચણોહી—સં ગુંળ મં ગુંળ. કાં માડલવેલ. હિં ગુંળ, ઘુધચી, ગોટલી, ચિરમિટી બં કુંચ. કં ગુલુગુંળે. એરકુ. તેં ગુલવિદે. ફાં ચખ્ખે ખરખ. અં હમસખં વ સકેદ ઇં વિડ દ્રા લાં એપ્રેસ પ્રિક્ટોરિયસ.

ચણોહીના વેલા થાય છે એ વેલાના પાદડા ખારીક અને લાખા હોય છે. ચણોહીમા ધોળી, કાળી અને રાતી, એવી ત્રણ જાતિ છે ત્રણે વેલા સગખા જ હોય છે. ચણોહી મોનાતું વજન (તોલ) કરવાના ઉપયોગમા આવે છે. એક તોલાભારની જન્તુ (૯૬)* ચણોહી થાય છે. ચણોહીની- ગણુના ઉપવિષમા છે ચણોહીx—ગ્વાદુ, કડવી, બલકર, ઉણુ, તૂરી, ત્વચાને દિતાવહ, કેચ, રુચ, શીત તથા વૃષ્ય છે, અને નેત્રરોગ, વિપ, પિત્ત, ઇંદ્રુમ, વણુ, કૃમિ, રાક્ષસ, ગ્રહપીડા, કફ (ખરજ), કોઠ, કફ, તાવ, મુખરોગ, શીર્ષંગ, વાયુ, ભ્રમ, દમ, તૃપા, મોહ તથા મદનો નાશ કરે છે એનાં બીજ—વાતિકારક અને શળનાશક છે. = એનાં પાંદડાં વિપનાશક છે. ધોળી ચણોહી ઘણું કરીને વશીકરણુના ઉપયોગમા લેવાય છે, બીજા ગુણો ચણોહી જેવા જ હોય છે. ઉપયોગ—(૧) આદાશીશી ઉપર:—ચણોહીના મૂળ પાણીમા ઘસી નસ્ય આપવું, એટલે આદાશીશી તત્કાળ દૂર થાય છે. (૨) રીતળાથી આંખમાં ફૂલ પડ્યું હોય તે ઉપર:—મેગલી એરકાના રસમા ધોળી ચણોહી ઘસી અજન કરવું. (૩) વીર્યવૃદ્ધિ થવા માટે અને ધાતુ પડતી હોય તે અટકાવવા ઉપર:—ચણોહીના મૂળ દૂધમા બાફી સાકર સાથે ખાવા (૪) માથે ટાલ પડે છે તે ઉપર:—ચણોહીના મૂળ અથવા ફળ લિલામાના રસમા ઘસી તેનો લેપ કરવો; અથવા ચણોહી મધમા અગર ઘીમા ખરલ કરી ચોપડવી. (૫) અવાજ સાફ થવા માટે:—ધોળી ચણોહીના પાન ચાવી મોઢામા રાખી રસ ગળતા જવું અથવા ચાવવી. (૬) ગરમીથી મોઢામાં ફેણ વગેરે થાય તે ઉપર:—ધોળી ચણોહીના પાન, ચણુકમોખા અને સાકર એ મોઢામા રાખી રસ ગળતા જવું અથવા મૂળ ચાવવા (૭) લાલ મેહ ઉપર:—ધોળી ચણોહીના પાન અને મેહીના પાન સમલાગે લઈ તેનો રસ કાઢવો. તેમા દુદુરલીના મૂળ ઘસી જીરું અને સાકર નાખી પાવું, આ ઔષધનું સાત દિવસ દરરોજ બે વખત સેવન કરવું. (૮) રતવા ઉપર:—ધોળી ચણોહીના પાનનો લેપ કરવો. (૯) પ્રમેહ ઉપર:—ચણોહીના પાનનો રસ કાઢી તે ગાયના પાશર દૂધમા મેળવી પાવો (૧૦) ખરજવા ઉપર:—ધોળી ચણોહીના પાદડાના રસમા જીરાની ભૂકી

* કેટલીક જગ્યાએ આ ૯૬ રતીનો તોલો માની કપતી રૂપિયાને ત્રીસ વાલ એટલે ૯૦ રતી માને છે. આ હિસાબે ચણોહીનું વજન સરાસરી ૨ એન છે

— ચણોહીના પાનમા રનેહન ગુણ હોવાથી તે જેઠીમધને બદલે વાપરી શકાય છે, મૂળ નહિ મૂળ વામક (ઊલટી કરાવનાર) છે અને વધારે પ્રમાણમા લેતા મોઢું આવવું અને જાડાઓ વગેરે ઉપાધિ કરાવે છે. —સ્વા. કૃષ્ણાનંદ

x ચક્રદત્તમા રાતી અને ધોળા એ બે પ્રકારની જ ચણોહી બતાવી છે. એ ચણોહીના બીજ વિષય છે, એટલે ખાવાથી ઝેરની અસર કરે છે તે જ્ઞાનતત્ત્વના રોગમા અપાય છે અને ચામડીના રોગ તથા નાસૂર ઉપર લેપ થાય છે ચણોહીની જડ ઊલટી કરાવનારી છે મુસલમાન હંકીમો ચણોહીને ગરમ, પૌષ્ટિક અને કામોત્તેજક માને છે ડૉક્ટર લોકો ચણોહીના મૂળને જેઠીમધના પ્રતિનિધિ તરીકે વાપરે છે ડૉ એન્સ્લી કહે છે કે ચણોહીનું મૂળ જેઠીમધને આબેહૂબ મળતું હોય છે મિ વેકર કહે છે કે, ચણોહીનું પાણી આખમા નાખવાથી આખની સ્વેબમક કળા(કન્જક્ટિવા)નો પ્રદાહ થઈને તેમાથી પર નીકળતું રાશ થાય છે એટલા માટે આખના રોગમા એનો ઉપયોગ ન કરવો મિ લ્યૂનન કહે છે, કે પાદડાને મધમા વાટી સોળ ઉપર ચોપડાય છે એ જ પ્રમાણે વાટીને સાકરની સાથે ચાવવાથી ઉધરસ ઓછી થાય છે સકેદ ચણોહી ઝેરી છે વધારે ખાવાથી ઊલટી અને જાડો થાય છે અને કદી મૃત્યુ પણ થાય છે

= ખાવાના ઔષધ તરીકે ચણોહીનો ઉપયોગ કરવા પહેલા ઔષધ કરી લેવાની જરૂર છે ચણોહીને ગોટલીમા બાધી ડોલાયત્રથી મંદાગ્નિ પર કાળમા ત્રણ કલાક પચન કરી, સાફ જળથી ઘોઈ લેવાથી શુદ્ધ થાય છે પણ ઉપરના ફેાતરા અને અદરની જલ શોધ્યા પછી કાઢી નાખવી

નાખી પાવુ. (૧૧) મૂત્રકૃન્દ્ર ઉપર :—ઘોળી ચણોઠીના પાનનો રસ સાકર અને જીરું નાખી પાવો (૧૨) તાવથી માથું દુખતું હોય તે ઉપર :—ઘોળી ચણોઠીના મૂળ સ્વચ્છ ઘોઘ ઘસવા અને કપડામાં ઘાડી તે સ્નન દિવસ સૂઘવા (૧૩) ગરમી (ઉપદ્રવ) ઉપર :—લાલ ચણોઠીના પાનના રસમાં જીરું ભૂંડી અને ખડીસાકર નાખી સાત દિવસ લેવું (૧૪) સિંદૂરના વિષ ઉપર :—ચણોઠીના પાન ૭ દિવસ ખાવા. (૧૫) શિરોરોગ ઉપર :—ચણોઠીના મૂળ ઘસી નાકે સૂઘાડવા એટલે આખોમાં ચક્કર આવે છે તે તથા રનાધળાપણું, આખના પડળ, આદાશીશી અને મનકાળનો નાશ થાય છે. (૧૬) વાયુરોગ ઉપર :—શરીરના જે ભાગમાં વાયુનો કોપ થયો હોય તે જગા ઉપરના વાળ દેવનાથી બાળો નાખી, તે ઉપર ચણોઠી પાણીમાં વાટી લેપ કરવો, તેથી કરી અપખાલુક, વિશ્વાચી, ગૃધ્રસી અને ખીજ વાયુ સંબધી પીડા દૂર થાય છે (૧૭) ગ્રંથિ (ગાંઠ) ઉપર :—ગતી ચણોઠીની ઘણ, આમલીનો કચૂડા અને ગેરુ, એ ઠંડા પાણીમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો અને તે સ્વચ્છ પછી ફરી ખીજને લેપ કરવો (૧૮) ઉપદ્રવ (ગરમી) ઉપર :—ઘોળી ચણોઠીનાં મૂળ અને ઘોળી જસુદીનાં મૂળ ઘસી પાવા ગરમીની ચાદી ઉપર પણ એનો જ લેપ કરવો. (૧૯) ઉધરસ ઉપર :—ઘોળી ચણોઠીના મૂળ ઘસી પાવા (૨૦) પાંપણોમાં થનારા રોગ ઉપર :—ચણોઠી પાણીમાં બાકી તે પાણી પાપણે ચોપડવું, એટલે પરુ નીકળી જઈ પાપણનો દાઢ અને સોજો નાશ પામે છે (૨૧) ગંડમાળા ઉપર :—ચણોઠીના મૂળ અને ફળના બમણા કાદામાં એક ભાગ તેલ નાખી પચન કગરવું તેલ માત્ર બાકી રહે એટલે એ તેલનો અભ્યંગ કરનાથી દાઢળુ ગંડમાળા નાશ પામે છે (૨૨) તિમિર (અંધારાં આવવાના) રોગ ઉપર :—ચણોઠીનું મૂળ બકરાના મૂત્રમાં ઘસી પાવું (૨૩) માથામાં ટાલ પડે છે તે ઉપર :—ચણોઠી ઢાંધીદાતની રાખ અને ગસાગન(ગસવતી)નો લેપ કરવો; એટલે તે ઠેકાણે તુરત વાળ આવશે.

૨૨૨ ચંદનખટવો (ચેતની લાજી)—સંઠ ચિલ્લિકા, ચડિકા. મંઠ ચંદનખટવા, ગોડછીક, તાબડી ચીક, ચાકોલીઆચી લાજી હિંઠ ચિલ્લિકા, બડા બથુવા. કંઠ ચંદન બટ્ટવે, ફાંઠ સરમક અંઠ કુટુંક ઇંઠ પરપલ ગુલકૂટ. લાંઠ ૧. ચિનોપોડિયમ એમ્બ્રોસીઓઈડમ્ ૨ એટ્રિપ્લેક્સ હોર્ટેન્સિઝ

ચંદનખટવાના છોડ બે હાથ જાયા વધે છે. એનાં પાદડા નાબુક હોય છે. તે નીચેની બાબુએ કાંઈક રાતાં અથવા ગુલામી રંગના હોય છે. એની લાજી જલદીથી સુકાઈ જાય છે ગુજરાત, ઉત્તર હિંદુસ્તાન અને ખીજ ભાગોમાં એની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે ચંદનખટવાની લાજીનું શાક કરે છે એ ભાજનો ઉપયોગ ગરીબ લોકોમાં જ થાય છે ચંદનખટવો—ખારો, પાકકાળે સ્વાદુ, બલપ્રદ અને વિશેષ કરીને ત્રિદોષનાશક છે ઉપયોગ—(૧) ઢોરના રોગ ઉપર :—ચંદનખટવાના લાકડાનો કાલમો ઘીમાં વાટી એકેક ઘૂટડો ૩ દિવસ પાવો.

૨૨૩ ચંદુસ—સંઠ કુદુર મંઠ ઇસેસ, ચુદુસ હિંઠ કુદુર ઇંઠ એલિબેનમ્ ફેકિન્સેન્સ. લેંઠ બોરવેલીઆ કલોરી બંદા ચંદુસના આડ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં થાય છે એ ધૂપની જાતનું વૃક્ષ

+ ચંદનખટવા બે જાતની વનસ્પતિને કહે છે અનેતું શાક થાય છે પહેલ્લે વર્ણન કર્યું છે તે પહેલી (ચિનોપોડિયમ) જાતનું છે એને ફૂલ ઓગસ્ટથી એપ્રિલ સુધી આવે છે ફૂલ બહુ જ નાના ગુચ્છરૂપ અને લીલા રંગના હોય છે આપણા દેશમાં એનો ઉપયોગ માત્ર શાક માટે થાય છે યુરોપ અને અમેરિકામાં એના ખીજનો ઉપયોગ ટ્રિમિટરરૂપે કરે છે ગોળ કૃમિ(હંક વર્મ)ને માટે બહુ જ ઉપયોગી છે

માત્રા—પ થી ૧૦ રતીની છે, ખાલી પેટે અપાય છે ત્યાર પછી સાતે જુલાળ આપવાથી કૃમિ નીકળી જાય છે ચંદનખટવાની ખીજ (એટ્રિપ્લેક્સ) જાતને મુબઈમાં દક્ષિણી સમાજમાં ચંદનખટવો કહે છે આમાં 'કોમોનર કલાવરિજ પ્લેન્ટસ્ ઓફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા'માં આ જાતને સુરક અને ચંદનખટવો કહેલ છે ફૂલ ઓક્ટોબરથી ડિસેમ્બર સુધી આવે છે ડાહી લાલ અથવા જાંબુડી હોય છે પાનના ડાહાની કિનારી પણ જાંબુડી હોય છે. આના ખીજ વધારે ખાવામાં આવે તો તુકસાન કરે છે તે શરીરને ગિથિલ બનાવે છે અને બલદી કરાવે છે યુરોપમાં હાથપગના આંગળાઓનો સંધિવાત, સ્ત્રીઓના મગજની વ્યાધિ, કંઠશય, કમળો અને ચક્રતના વિકાર માટે શાકરૂપે ઉપયોગ કરે છે આ લાજી સારક ગુણવાળી હોવાથી શરીરમાં બેગા થયેલા દોષને બહાર કાઢે છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

છે ચંદ્રસના ઝાડો આફ્રિકાખંડમા ઘણા થાય છે. એ વૃક્ષનો જે રસ નીકળે છે તેને ચંદ્રમ કહે છે. એનો રંગ કિચિત્ લીલો અથવા પીળો હોય છે. ચંદ્રસનો 'વાર્નિસ' કહે છે, તેમ જ એનો મલમ પણ થાય છે. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમા એને 'સદેદ ઝામર' કહે છે. ચંદ્રસ—તીખી, સ્વાદુ, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, શુક્રલ, લઘુ, વૃષ્ય તથા ક્રાંતિગ્રસ્ત છે, અને કફ (ખરજ), તાવ, ગ્રહપીડા, કોઠ તથા દાહનો નાશ કરે છે ખાવા માટે માત્ર ૧૦ થી ૬૦ રતી દિવસમા ૩ વાર, ખાસી અને શ્વાસ પર લાલ-દાયક છે પરમા ઉપર ૫ રતી પ્રમાણમા અપાય છે

૨૨૪ ચમેલી—સં સુરપ્રિયા, ઉપજતિ હિંં ચમેલી બં ચામિલી. મં ચમેલી, ચમેલી. કં મોગરાયા ભેદુ ઇં સ્પેનિશ જમ્સીન લાં જરખીનમ્ આરિયુલેટમ્ ફાં યાસમેન. અં આસમન્

ચમેલીના વેલા હોય છે. એના પાદડા જૂઠાં જેવા ધોળા અને નાના હોય છે. એના ફૂલોની વાસ મધુર આવે છે એ ફૂલો શ્રાવણ મહિનામા ઘણાં થાય છે. એનું તેલ નીકળે છે.*

૨૨૫ ચંપાકાટી (પીળો કંચનાર, પીળો કાંચનાર)—સં કાવિદાર. મં કારલા. હિંં પીલા કંચનાર. બં પીતકાચન કં કાચાલે તાં શેમાદારે, શિવપ્રમાદીરે. તેં દેવકાચનમ્. મલાં કાવિદાર. લાં બાહિનિયા વેરિએગેટા

ચંપાકાટી આ એક રાત્રવૃક્ષ હોઈ તે કાચનારની જાતિનું છે. એનાં પાદડા કાચનારના પાંદડાં જેવા જ હોય છે. જેઠ-અષાઢ માસને શુભારે એ ઝાડને કુમળા પાદડા આવે છે, તે લઈ લોકો વેચે છે. એ લાઘુ નિર્મળ હોઈ ખાવાને રુચિપ્રદ છે ચંપાકાટી—દીપન, તૂરું, પ્રણુરોપણ, સત્રાહક, સારક તથા સ્વાદુ છે લાઘુપાલામા તે ઉત્તમ છે. તે મૂત્રકૃષ્ણ, ત્રિદોષ, શોષ, દાહ, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે એના ફૂલોનો ગુણ રક્ત કાચનાર જેવો જ છે. જાલનો ઉપયોગ કન્યાશ્વે ગૂગળાદિની સાથે ગડમાળા અને અપચી પર થાય છે.

૨૨૬ ચંબેલી (જાઈ)—સં જાતિ, માલતી. હિંં ચંબેલી મં જાઈ કં જાજિમલ્લિગે. તેં જાજિપુષ્પાલુ તું જાજુ. મલાં પિચ્ચાક, માલતી લાં જેરિમનમ્ ગ્રેન્ડિક્લેરમ્.

ચંબેલીનો વેલો મોટો વધે છે કેટલેક ઠેકાણે મોટા મોટા વૃક્ષો ઉપર ચઢેલા ચંબેલીના જૂના વેલા ઘણા જ મોટા હોય છે એ વેલા વડે માણસો સહજ ઉપર ચડી શકે એટલા તે મજબૂત હોય છે ચંબેલીના ફૂલો ધોળા હોય છે તથા સુકુમાર અને સુવાસિત હોય છે. ફૂલ જુલાઈથી ઓકટોબર સુધી આવે છે. ચંબેલીના પાદડાનો રસ પ્રણુશોધક છે. ચંબેલી—તૂરી, કડવી, લઘુ, ઉષ્ણ તથા તીખી છે, અને મુખપાક, કફ, વાયુ, મુખરોગ, દંતરોગ, મસ્તકરોગ, નેત્રરોગ, વિષ, કોઠ, રક્તદોષ, પ્રણુ, પિત્ત અને કૃમિનો નાશ કરે છે કળીઓ—પ્રણુ, વિન્ક્રેટક, નેત્રરોગ તથા કોઠનો નાશ કરે છે ફૂલ—સુગંધી અને મનોહર છે તે કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) જાલને ખર આવે (કાત્રા પડે) છે તે ઉપર :—ચંબેલીની લાજનો રસ પાવો. (૨) દાદર અને ચાંદીઓ ઉપર :—ચંબેલીના મૂળ ઘસી ચોપડા (૩) જખમ ઉપર :—ચંબેલીની લાજની ચેપલી કરી જખમ ઉપર બાધવી (૪) કણ્ઠશૂળ ઉપર :—તલના તેલમાં ચંબેલીના પાદડાનો અગરસ નાખી તે તેલ સારું કઢવવું અને સર્વ રસ બાળી નાખવો. એ પ્રમાણે છ-સાત પુટો દઈ તેલ તૈયાર કરી રાખવું એ તેલ કાનમા નાખવું એટલે તાકીદે કાયદો થાય છે (૫) ઝાકારી

* જુઓ ઈસેસ (શેરી લોખાન) નીચેની ટીપણી

* ચંબેલીના ફૂલોમા તેલ રાખી મૂકી કેટલાક દિવસ પછી ઘાણી(કોણ)મા પીલીને તેલ કાઢે છે, તેને ફૂલેલ તેલ અથવા ચંબેલીનું તેલ કહે છે એ ઉત્તમ સુગંધવાળું અને ઠંડું હોય છે

+ જાઈ(ચંબેલી)ના પાન શીતળ, કડવા, પ્રણુશોધન, પ્રણુરોપણ, કુષ્ઠ છે ફૂલ મૂત્રલ, આર્તવજનક અને વાત્કર છે માત્રા-પાનનો રસ ૩ થી ૧૦ ટીપા ચામડીના રોગોમા પાનનો બહુ જ ઉપયોગ થાય છે. મુખપાકમા પાન ચવરાવાય છે ફૂલોને વાટી મૂત્રાગ્રય પર બાધવાથી પેગાળ છટે છે અને ઝડપથી પીડા ઓછી થાય છે.

(ઊલટી) ઉપર :—ચંબેલીના પાંદડાનો અગરસ કાઢી તેમાં મરી અને લીડીપીપરનું ચૂર્ણ સાકરની ભૂરી તથા મધ નાખી આપવું. (૬) જીર્ણવરાદિ તીવ્રજ્વરો ઉપર :—અર્ધના (ચંબેલીના) મૂળનો કાઢો કરી દૂધ મેળવી પાવો (૭) ઉપદંશ ઉપર :—ચંબેલીની કુમળાં લાજીનો રસ ૨ તોલા, ગાયનું ઘી ૨ તોલા અને કિંચિત્ રાજ નાખી પ્રાતઃકાળે સેવન કરવું; એટલે પાચે પ્રકારના ઉપદંશનો નાશ થાય છે. એ ઉપર ઘઉં અને ઘીનું પથ્ય કરવું. (૮) મુખપાક ઉપર :—ચંબેલીની લાજી ચાવવી અથવા ચંબેલીની લાજી, દારુહળદર તથા ત્રિક્ષણનો કાઢો કરી તેના કોગળા કરવા એટલે ત્વરિત ગુણ આવે છે.

૨૨૭ ચારોળીનું ઝાડ—સં ચાર, રાજદન, અજકણુ બં. પિયાલ, આસના પિયાશાલ. હિં. ચિરો જ. મં ચાર, ચારોળી. માં ચારોળી. કં મોરાર્પ, મોગ્વે, મોરટી, ચાર્વાલ તાં કારપ્યારકકુ-પ્પુ. મલાં મુરળ. તૈં ચારુપ્પુ, ચારમામિડી ફાં છુકલેખાળ અં હુસ્સમીના. લાં છુકે નેનિયા લેટીકોલિયા

ચારોળીનું ઝાડ મોટું થાય છે. કોકણ, નાગપુર અને મત્રગાર પ્રાતમા એના ઝાડ ઘણા થાય છે એના પાદડા લાખા હોય છે. પાનનો આકાર બકરાના કાન જેવો હોય છે એ ઉપરથી સમૃત-માં એનું ‘ અજકણુ ’ નામ પડેલું છે અને તે મહુડાના પાદડા જેવડા મોટા હોય છે. તેના પતરાળા કરે છે. એની છાયા ઘણી ઠંડી છે એનું લાકડું ઇમાનતા કામમા આવતું નથી એ ઝાડને નાના ફળો આવે છે તેમા તુવેર જેવડા રાતા રંગના દાણા હોય છે તેને ચારોળી કહે છે. ચારોળી મીઠાઈમા અને પકવાનોમા નાખે છે ચારોળીનું તેલ નીકળે છે તે બદામના તેલ જેવું ઠંડું છે ચારોળીના પાકા ફળોનો રંગ જાંબુડો હોય છે એ ફળો રવાદે મધુર લાગે છે ચારોળીનાં મૂળ—તૂરા અને રક્તરોગ, કફ તથા પિત્તનો નાશ કરનાર છે ચારોળીના ઝાડની મજબૂત—મધુર, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, શીતળ, મલસ્તલક, આમવર્ધક, દુર્બર, હૃદય, શુક્રલ તથા વાતપિત્તનાશક છે ચારોળી—મધુર, વૃષ્ય, ખાટી, ગુળ, સારક, મલસ્તલક, સ્નિગ્ધ, શીતળ, ધાતુવર્ધક, કફકારક. દુર્બર, બલકારક તથા પ્રિય છે અને વાત, પિત્ત, દાહ, તાવ, તૃપા, ક્ષયરોગ, ગ્તદોષ તથા ક્ષતક્ષયનો નાશ કરે છે. ફળો માંહોના ગોળા—મધુર તથા વૃષ્ય છે, અને દાહ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ચારોળીનું તેલ :—મધુર, જડ, કિંચિત્ ઉષ્ણ, કફકારક અને પિત્ત તથા વાતનો નાશ કરનારું છે પ્રયોગ—(૧) રક્તાતિસાર ઉપર :—ચારોળીના ઝાડની છાલ દૂધમા વાટી મધ નાખી પાવી (૨) શીતપિત્ત ઉપર :—ચારોળી દૂધમા વાટી શરીરે ચોપડવી.

૨૨૮ ચાંબેલ—સં મહાયમલપત્રક) ચાંબેલના ઝાડ કોકણ પ્રાતમા થાય છે. એના પાદડા કાચનારના પાદડા જેવાં હોઈને તે માહુલીના પાદડા જેવડા મોટા થાય છે એની પતરાળી થાય છે. ચાંબેલનું લાકડું ઇમાનતા કામમા સાધારણ ઉપયોગી છે

૨૨૯ ચીકુ—લેં એકસ સેપોટા એ ઝાડ મોટા થાય છે. એને બાગમા વાવે છે એ ઝાડના પાદડા બોલસગીના પાદડા જેવા લાખા હોય છે આ ઝાડ ઉપર અજીર જેવા ફળો આવે છે. એનો રંગ રાતો તપખીરિયો હોય છે. એ ફળ મીઠા અને પુષ્ટિકારક છે. એનો અગ્રેજ લોકોમા વધારે ઉપયોગ થાય છે. ઉપયોગ—(૧) ધાતુપુષ્ટિ માટે અને પેશાબની બળતરા ઉપર :—ચીકુના ફળો સાકર સાથે સેવન કરવા (૨) મૂત્રકૃંચ્છ્ર ઉપર :—બીજ ૩ રતી આપવાથી પેશાબ છૂટે છે. માત્રા વધારે આપવી નહિ

૨૩૦ ચિટમિટકો—કર્ણાટક પ્રાતમા ચિટમિટકો નામનું એક નાનું ઝાડ થાય છે એની જાંબાઈ બે હાથ હોય છે. તેને ગોળ ચણીબોર (જગલી બોર) જેવડા ફળો આવે છે તે ખાટા હોય છે. તેના રાચતા અને શાક કરી ખાય છે, તે દેશના લોકો એને મહાન પવિત્ર માને છે. એના ફળનો રંગ રાતો હોય છે બીજ પ્રાતોમા પણુ એ ઝાડ થાય છે.

૨૩૧ ચિત્રક (ચિત્રો)—સં ચિત્રક મં ચિત્રક. હિં ચિત્તા, ચિતરક, ચિત્રક બં. ચિતોગાં ૬ કં ચિત્રમૂળ. તૈં ચિત્રમુલમુ. તાં કાદિવેલ્લ તુ. બોલકુ, ચિત્રમૂળ. મલાં ૮ પંકા-

ટુલેલી ફાં બેખળરંદા અં શિનરજ લાં પ્લબેગેઝિલેનિકા. ઉં ધુવચિતા સિં સુદુનીતુલ-
બ્લોં કનખેન, કિઉ, કિનખેનધન

એ ત્રણ-ચાર ફૂટની ઊંચાઈવાળો નાનો છોડવો થાય છે હિંદુસ્તાનમાં બધી જગ્યાએ તે પોતાની મેળે ઊગે છે એ ઝાડને જે ડાળીઓ ફૂટે છે તેમાં ફૂખળી હોય છે એનાં પાદડાનું શાક થાય છે એ પાદડા બડાશ પડતા દળદાર હોય છે. એના પાદડાનો નિયમ હોતો નથી ફેટલેક ઠેકાણે તે સામસામા હોય છે ક્વચિત્ એકએકને આતરે આવે છે અને ક્યાંક તો વેલાની માફક ત્રિદળ હોય છે પાદડાનું દીટકું તદ્દન નાનું હોય છે ચિત્રકમાં ફૂલની રાતી અને ધોળી એવી બે જાતિ છે બંનેમાં ફૂલ માત્ર એટલો જ કે. સફેદના ફૂલો અને પાદડાનું દીટકું સફેદ હોય છે અને રાતાનું રાતુ હોય છે બાકી પાદડા વગેરે સરખા જ હોય છે. ચિત્રકના પત્રદંડ ઉપર ત્રીણા ત્રીણા રેસા હોય છે, અને તેથી દાડી કાઢક પીળાશ પડતી દેખાય છે એને જાંઘનાં ફૂલ જેવા ફૂલોના ઝૂમખા આવે છે ફૂલનું દીટકું લાંબું હોઈ તેને લંબદાર પુષ્પકોણ હોય છે ફેટલાક ગ્રંથોમાં કિરમજી, ધૂસગ, કાળા અને પીળા રંગના ફૂલનો પણ ઉલ્લેખ દેખાય છે; પરંતુ તે જાતો મળવી મુશ્કેલ છે ધોળા અને રાતા ફૂલની જાતો તો સર્વત્ર મળે છે. એ બંનેમાંથી રાતા ફૂલની જાત ગુણમાં શ્રેષ્ઠ છે કાળા ચિત્રકના એવા ગુણો લખેલા છે, કે તે ખાવાથી વાળ કાળા થાય છે ગાયને તેના ઝાડની વાસ આવાથી અથવા તેના મૂળ દૂધમાં નાખવાથી દૂધ કાળું થાય છે * અગ્રેજીમાં રાતા ચિત્રકને ‘પ્લબાગો રોઝિયા’ કહ્યું છે; અને અગ્રેજીમાં ઉદ્ભવિજ્ઞ-શાસ્ત્રજ્ઞો-એ એને ‘પ્લબાજેનેશી’ વર્ગમાં ગણેલ છે રાતા ચિત્રકના મં તાબડા ચિત્રક હિંં લાલ ચિતા બં એડ ચિત્તે કં કેપુ ચિત્રમૂળ તૈં ધર્શ ચિત્રમૂલં. તાં ચિતિરમૂલં. તું કેપુ ચિત્રમૂળ. મલાં ચેક્કિ ક્રાતવેરી. ઈં રોઝ કલડ લીડવટ ઇત્યાદિ નામો છે

ચિત્રકની અગર ચિત્રકના મૂળની લીલી છાલ પાણીમાં ધસીને અગર વાટીને શરીરે ચોપડવાથી ચામડી બળી જાય છે, અર્થાત્ એની અને એના મૂળની છાલમાં પ્લાસ્ટર પ્રમાણે દાહ્યુક્ત સોજો અને ફાડલો ઉત્પન્ન કરવાનો ગુણ છે એ ગુણ એનામાં હોવાથી એને અનલ, વહિ, પાવક વગેરે એક દર અગ્નિના પર્યાયવાચક અર્થવાળા નામો આપેલ છે. ડૉ. એશોનેસીએ ચિત્રકના મૂળની છાલની ભૂકી કરી તે પાણીમાં કાલવીને તેમાં થોડો ચોખ્ખો અથવા ઘઉંનો લોટ મેળવી તેની થેપલી કરી પ્લાસ્ટરની માફક વાપરેલ છે ચિત્રકના મૂળમાંથી ‘પ્લબાજન’ નામનું દાહક, રાજ જેવું સત્ત્વ નીકળે છે, તે પાણીમાં પીગળે છે ચિત્રકના મૂળની છાલ વાટી ગૂમડા ઉપર ચોપડી હોય તો ગૂમડું જલદી ફૂટે છે રાતા ચિત્રકના મૂળમાં દાહક ગુણ હોવાથી તે ગર્ભાશયના મુખમાં પ્રવેશ કરેલ હોય તો ગર્ભપાન થાય છે ડૉ ઉદયચંદ્ર દત્તે એનો ખીન્ને એક મહત્ત્વનો ઉપયોગ મળ્યાનું લખેલ છે એક વિવાહિતા સ્ત્રીને એકાએક ગર્ભપાત થઈ ઘણો જ રક્ત-સ્રાવ થતા તેને ઇન્ડિયતાલમાં લઈ જવામાં આવી તે વખતે તેની બસ્તિમાં અતિશય વેદના થતી હતી યોનિમાર્ગથી પરનો સ્રાવ થતો હતો અને શરીરમાં જોરદાર નાવ હતો આ બાઈની તપાસણી કરતા તેના યોનિમાર્ગમાંથી રાતા ચિત્રકના મૂળનો કકડો તેની આગળબાજુએ નાની સરખી ચિદગડી વીટાળેલો નજરે પડ્યો ચોક્કસાઈ કરતા માલૂમ પડ્યું કે, ગર્ભપાત થયા પછી થનારો રક્ત-સ્રાવ બંધ કરવાને માટે તે મૂળ સુચાણીએ ગર્ભાશયમાં પ્રવેશ કરાવેલ હતું રાતા ચિત્રકના મૂળનું ચૂર્ણ પેટમાં જવાથી જીવતા અથવા મરેલા ગર્ભનું પનન (પડવું) થાય છે ચિત્રકનું મૂળ વધારે પ્રમાણમાં આપવાથી ઝેરના જેવું પરિણામ કરે છે, એટલે એનો ઝેરી ઔષધોમાં સમાવેશ થાય છે ચિત્રક, વાવડિંગ અને નાગરમોથ, આ ત્રણે ઔષધોના સમૂહને ‘ત્રિમદ’ એવું નામ આપેલ છે એનો ઉપયોગ અનેક ઔષધોમાં ભૂખ લાગવાને માટે અને શરીરમાં સ્ફૂર્તિ આવવાને

* એક ગોળના ઉસ્તાદરે લખેલ ગ્રંથમાં લખ્યું છે, કે ‘કાળો ચિત્રક એ સિંદ્રોની ઔષધિ છે મહાત્માએ એના રસમાં ચોખ્ખા રાધી માત્ર એક જ વખત જમે છે આથી તેમને છ મહિના સુધી અનાજ લેવું પડતું નથી વળી એ જડો સુવર્ણસિદ્ધિપ્ર રસાયનપ્રયોગમાં સર્વોપરી છે.’

માટે તેમ જ અણુ (અપચો) આદિ દૂર કરવા માટે કરાય છે ઉપરના અનેક ઔષધોમા આનો ઉપયોગ સાલખ્યો છે ડૉ. હોર્સફીલ્ડ લખે છે કે, જ્યારે બેટમા માણસો ચિત્રકના મૂળો પ્લાઝ્ટરના કામમા વાપરે છે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમા ગરમીના યોગથી શરીર ઉપર ફેડલા થઈ તે કૂટી ચાઠાં પડે છે તેના ઉપર અને કાઢ ઉપર ચિત્રકના મૂળોનો ઉપયોગ ઘણો જ કરે છે એના લીલા મૂળો-માથી દૂધ જેવો રસ નીકળે છે તે અલિખ્યદ નામના નેત્રરોગમા (આખો દુખવા આવે છે તેમા) ગુણુકારી છે સતત (ઈન્ટરમિટેન્ટ) રોજ આવનારા નાવમા એના મૂળનો સારો ઉપયોગ થાય છે એમા પરમેવો લાવવાનો ગુણ છે ડૉક્ટર ઓસવોલ્ડે જાતે જ અનુભવ કરીને એના જવરનો નાશ કરવાના ગુણની પ્રશંસા કરેલી છે અગ્ની લાપામા 'શિતગ્ન'x એ નામ છે, તે 'ચિત્રક' આ સંસ્કૃત શબ્દનો અપભ્રંશ થઈ બનેલ હોય એમ જણાય છે ચિત્રકના જે ગુણો આયુર્વેદમા જોવામા આવે છે તે યુનાની વેદોને (હકીમોને) પણ તેવા જ માન્ય છે. કફવિકાર, બરોળ, સધિવા વગેરે રોગ ઉપર હકીમો એને ગુણુકારી માને છે એના પાચક અને ગર્ભપાત કરનાર ગુણો પણ તેમને માલૂમ છે. કાઢ અને આમડીના જૂના ગેગો ઉપર દૂધ અને સરકામા અથવા પાણી અને મીઠા સાથે ચિત્રકના મૂળનો લેપ કાઢા ઊડતા સુધી ચોપડી રાખવો સધિવાત વગેરે વાયુના વિકારો ઉપર ૧૫-૨૦ મિનિટ સુધી સદરહુ લેપ ચોપડી રાખવો. આ વિધિ એક યુનાની ગ્રંથમા લખી છે

ચિત્રક—પાચક, રક્ષ, લઘુ, આગ્નિદીપક, પાકકાળે તીખો, ગ્રાહક, કડવો. ઉષ્ણ, રચિકર, રસાયન તથા અગ્નિ જેવો પરાક્રમી છે, અને સોજો, કાઢ અર્શ, ઉધરસ, કૃમિ, વાતોદર, કફ, યકૃત, સંગ્રહણી, આમ, ક્ષય તથા ઉદરરોગનો નાશ કરે છે એ તીખો છે એટલે કફનો, કડવો છે એટલે પિત્તનો અને ઉષ્ણ છે તેથી વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) ખસ ઉપર :—ચિત્રકના મૂળોની જાલ બારીક વાટી માખણમા કાલવી, તેનો ગોળો એક કથરોટમા મૂકી પછી તે કથરોટ તાપમા વાટી કરી રાખવી, એટલે ઘી ઓગળી નીચે નીતરશે તે ઘી ખસ ઉપર ચોપડવાથી ખસ જાય છે તેમ જ એથી દાદર પણ જાય છે. (૨) સ્તન, કર્ણ કિંવા બીજે ઠેકાણે સોજો આવી ગાંઠ થાય છે તે ઉપર :—ચિત્રકના મૂળ પાણીમા ઘસી લેપ કરવો. (૩) સર્પદંશ ઉપર :—ચિત્રકના મૂળ, કાળીવેલીના કાદા અને ઉંબરાના મૂળ, એ સર્વ એકત્ર ઘસી થોડા થોડા સમયના અતરે ત્રણ વાર પાવા અને વિષ ચડેલા માણસને જાલની ઉપર બેસાડી અગ્નિ ઉપર ઠંડા પાણીની ધાર કરવી, એટલે બે પ્રહરમા વિષ જીતરશે એનો જીતાર—ઘી અર્ધો શેર પીવું. (૪) ઉદરના વિષ ઉપર :—ચિત્રકના મૂળોનું ચૂર્ણ તેલમા પાચન કરવું, અને તે ચૂર્ણ વસ્ત્ર વડે બંધારી ઉપર કિચિત્ ક્ષત કરી તે ઉપર વસ્ત્રથી ચોળવું. (૫) સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ ઉપર :—ચિત્રકના મૂળ અને દેવદાર એનો કલ્ક દૂધમા આપવો. (૬) ખદ ઉપર :—ચિત્રકના મૂળ લીમડાના રસમા ઘસી ચોપડવા. (૭) ખસ ઉપર :—ચિત્રકના મૂળિયા ખાડી તેનો રસ નાળિયેરના રસમા નાખી તેલ કાઢવું અને ઉપર ચોપડવું. (૮) ચિત્રધૂત :—ચિત્રકનો કાઢો અને કલ્ક એમા સિદ્ધ કરેલું ઘી સેવન કરવાથી ગુલ્મ, સોજો, ઉદર, પ્લીહા, શૂળ, મૂળવ્યાધિ અને સંગ્રહણીનો નાશ થાય છે. (૯) પાંકુરોગ ઉપર :—ચિત્રકના ચૂર્ણને આમળાના કાઠાની ત્રણ લાવનાઓ આપવી પછી તે ગાયના ધીમા રાત્રે લેતા જવી. (૧૦) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર :—ચિત્રકનું ચૂર્ણ મધ સાથે આપવું. (૧૧) મંડલ કાઢ ઉપર :—ચિત્રકના મૂળનો લેપ કરવો પછી નગોડના બિયાનો લેપ કરવો. (૧૨) તણબિયા પ્રમેહ ઉપર :—ચિત્રકનું ચૂર્ણ તલના તેલમા આપવું. (૧૩) નિદ્રા આવવા માટે :—ગોળમા ચિત્રકનું ચૂર્ણ આપવું. (૧૪) અણુ, સંગ્રહણી, અતિસાર એ ઉપર :—જાશના પાણી સાથે પાવું. (૧૫) કંક (ખરજ) એ ઉપર :—ચિત્રકના મૂળનો કાઢો કરી પાવો. (૧૬) યકૃત અને પ્લીહાદર ઉપર :—ચિત્રકનો ક્ષાર આપવો. (ક્ષાર કાઢવાની રીતિ અધેકાના વર્ણનમા આપેલી છે) (૧૭) મૂળવ્યાધિ ઉપર :—ચિત્રક

x અરબીમા જ ન હોવાથી તેનો 'ગ' તેમ જ ક અને ગ ને બદલે 'જ' થતા હોવાથી ચતુરંગ ઉપરથી ચેતરંગ થઈ 'શેતર જ' થયો છે, તેવી જ આ શબ્દની પણ ઉત્પત્તિ છે

ટંકણુખાર, હળદર અને ગોળ સમભાગે લઈ વાટી લેપ કરવો. ચિત્રકના મૂળની છાલ વાટી તેનો અથવા ચિત્રકના મૂળિયાના ચૂર્ણનો એક કોરા માટલાની અંદર લેપ કરી તેમા રાત્રે દૂધ જમાવવું અને સવારે તે દહીં ખાવું. એ પ્રમાણે કેટલાક દિવસ કરવાથી મૂળવ્યાધિનો નાશ થાય છે. (૧૮) અજીર્ણ ઉપર:—ચિત્રકમૂળ, સિંધાલૂણુ, હરડે અને લીડીપીપર, એ સમાન ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી દર વખતે શુમારે ૩ થી ૬ માસા સુધી ઊના પાણી સાથે આપવું એટલે અજીર્ણ નાશ પામી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે (૧૯) વાતવ્યાધિ ઉપર:—ચિત્રક, ઇન્દ્રજવ, પહોડમૂળ, કકુ, અતિવિષ અને હરડે, એ વસ્તુઓ સમભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ કરીને દરેક વખતે ૩-૪ માસા પ્રમાણે આપવું એ વાતવ્યાધિ ઉપર ઘણું પ્રશસ્ત છે અને સુત્રુને ‘પડ્વણુ યોગ’ નામ આપેલું છે. x

૨૩૨ ચિમ્બ—સં અરણ્યકુલ્લિતકા, મં ઇવળા, રાનકુળીય, રાનહુલગે હિંં વનકુલથી, ચાક્ષુ. બંં વનકુલથી, વનકુલિકિર્તિકલાય કં કણ્ણકુટકીનખીજ, કાડહુલિગ. ક્ષાં ચમ્બક અં ચશ્મિ-અજ, તશ્મિજ. ઇં ફેરલીવ્હડ કેશીઆ લાં કેસીઆ એન્સસ.

ચિમ્બ ગુજરાતમા પ્રસિદ્ધ છે એના હોડ કાસ દરા જેવા હોય છે એના ખી કાળા અને ચપટા હોય છે. એ ઔષ્ઠિક છે ઉપયોગ—(૧) આખો આવે તે ઉપર:—ચિમ્બનું મગજ વાટી તેનું અજન કરવું +

૨૩૩ ચાલકડ—સં ચિર્લટિકા મં શેંદાડ, ચિલુડ હિંં કૂટ તાં કકરીક્ષાઈ. તેં પેઠાકાઈ. બંં કૂટી ક્ષાં ખિચારેદસ્તી. લાં કુકુમિસ એગ્રેસ્ટીસ, કુકુમિસ મોમોડિકા.

ચાલકાના વેલા કાકડીના વેલા જેવા જ હોય છે એમા ‘ગોળ’ અને ‘લાંખા’ એવી બે જાત છે. પાકેલા ચાલકા ખાવાના ઉપયોગમા આવે છે. એ વાતુલ છે; પરંતુ તંબાકુ પીનારાને ઘણાં

x (૧) શૂમડાં પકાવવા માટે:—ચિત્રકમૂળની છાલ પાણીમાં ધસી લેપ કરવાથી જલની પાકીને કૂટી નળ છે (૫૨) રસીવાળા શૂમડાને ફેડવા માટે જ લેપ કરવો (૨) સુખપૂર્વક પ્રસવ થવા માટે:—ચિત્રકમૂળનું ચૂર્ણ ૧ તોલો લઈ મધમા મેળવી ચાટવું (૩) ઉંદરના ઝેર ઉપર:—ચિત્રકમૂળના ચૂર્ણને તેલમા તળી લેવું. પછી એ તેલ પગના તળિયામા તથા મસ્તક પર ચોળવું (૪) સંઘ્રણી રોગ ઉપર:—(ચિત્રકાદિ ચૂર્ણ)—ચિત્રકમૂળ, ચવક, કાચા ખીલા અને સૂઠ સમભાગે લઈ ખાડી વસગાળ ચૂર્ણ કરવું દિવસમા બેથી ત્રણ વખત ૩ થી ૬ માસા સુધી છાશમા મેળવી પીવું

ચિત્રક નાની માત્રામા પચનનલિકાની શ્લેષ્મલ ત્વચાને ઉત્તેજિત કરે છે હોજરી અને ગુદનલિકાને શક્તિ આપે છે ચક્રતપ્તિનો આવ યોગ્ય કરાવે છે એટલે ચિત્રક આપવાથી ફરતનો રંગ પીળો થઈ નળ છે ચિત્રક આપવાથી પરસેવો પણ બહુ આવે છે મોટી માત્રામા ચિત્રક દાહજનક અને કેફ લાવનાર હોર છે કંઈ અને હોજરીમા બળતરા થાય છે, બગાસા આવે છે પછી બલદી અને દસ્ત થાય છે પેગાળ કરવામા કષ્ટ પહોંચે છે, નાડી મદ થાય છે, ગરીર ઠંડું પડવા લાગે છે ગર્ભાશય પર ચિત્રકની ક્રિયા અતિ મહત્વની થાય છે ગર્ભાગયનો અતિ સ્કેચ થઈને ૪-૬ કલાકમા ગર્ભપાત થઈ નળ છે એટલે સગર્ભા સ્ત્રીઓને ચિત્રક કદાપિ આપવો ન જોઈએ ગર્ભવતી સ્ત્રીને ૬ માસમા કોઈ પણ સમયે આપવાથી ગર્ભ પડી નળ અને ગર્ભ મરેલો જ હોય છે કેટલીક મૂર્ખ સ્ત્રીઓ ગર્ભ પાડવા માટે ચિત્રક આપે છે અને ગર્ભાશયમુખ પર ચિત્રકનો લેપ પણ કરે છે આ લેપની યોગ્ય ચિકિત્સા જો ન કરાય તો બહુ જ નુકસાન થાય છે.

ચિત્રકના લેપથી ગ્રેહો બહે છે ચામડી પર અતિ દુખ થાય છે ચામડી કાળી પડે છે અને પડેલું ત્રણ જલની રજાતુ નથી સુવાવડીના તાવ પર ચિત્રક અતિ ઉપયોગી છે ગર્ભાગય પર ઉતેજના પહોંચાડી અંદર રહેલું ઝેર અને ખરાબ લોહી બહાર ફેકાવી દે છે, જેથી મધુલશૂળ શાત થઈ નળ છે ચામડીની ખરબચોટા કોઈ પણ રોગમા ચિત્રક અપાય છે ગરમી(ઉપદશ)ની ખીજ અવસ્થા અને મહાકુષ્ઠ ઉપર પણ આનો ઉપયોગ થાય છે

+ ચિમ્બને પ્રથમ ૪ પહોર છાશમા લીજવી રાખે છે, પછી ઉપરના ફેતરા કાઢી અંદરના પીળા રંગના મગજને વાટી રાત્રે સૂતી વખતે અજન કરવાનો રિવાજ છે કોઈ તો શોધ્યા વિના દાંતથી ફેતરો કાઢી નાખી અજન કરે છે તેને ‘ભરણુ’ કહે છે આખમા નાખતા તે બળે છે આખની લાલીને દૂર કરે છે પૂતિયુક્ત નેત્રાભિર્ચંદ (આખ આવવા) પર અત્યુત્તમ ઔષધ છે

હિતાવહ છે ચીલડું—શી-ળ, ગ્રાહક, ગુરુ, મધુર અને મલસ્તંભક છે, તથા પિત્ત, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, દાહ, પ્રમેહ, વાયુ અને શોષનો નાશ કરે છે તે કુમળું હોય છે ત્યારે વાતકર છે, અને ક્ષક, પિત્તનુ નાશક છે; તથા પાકેલું પિત્તકર અને ઉષ્ણ છે. ઉપયોગ—(૧) પથરી ઉપર:—ચીલડાનાં મૂળ ઠંડા પાણીમા ઘસી પ્રાતઃકાળે એક વાર એ પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવા

૨૩૪ ચિરખોટ—(પરપોટી, ઝીણી પોપટી) સં ચિરખોટા, લક્ષ્મીપ્રિયા. હિં તુલતીપતિ. બં ટેકરી. મં ચિરખોટી. રાનપોપટી કં બોડુળ તું બોડોલિ. લેં ક્ષાષ્ઠેલિસ મિનિમા.

ચિરખોટના છોડ હાથ દોઢ હાથ ઊંચા થાય છે એ મુગશીર્ષ નક્ષત્રનો વરસાદ પડવા માટે એટલે વગડામા, મેદાનમા, કુગરોમા અને પહાડી જમીનમા ચાગે તરફ થાય છે. કોકણમા એ ઘણા થાય છે. એને નાના ફળો થાય છે, તે ખટમીઠા લાગે છે. ફળ મૂત્રક, સારક અને પૌષ્ટિક છે, યુનાની ઔપધ કાકનુજને બદલે વપગાય છે

૨૩૫ ચીણા—સં ચીનાક મં રાળ હિં ચીના, ચૈના કાં નવણી બં ચિને કં છીનક. કાં ઉરન્નન અં બારેગા. ઇં ઇટાલિયન મિલેટ લાં સેટરિયા ઇટાલિકા સિધં કિરંગ. તાં ટેનઈ

આ ધાન્ય સામો, કાગ એ જાતિનું છે ગામડાના ગરીબ લોકો ચીણા ઉપર નિર્વાહ કરે છે વરીની (મોરિયાની) સળીઓ જેની એની પણ સળીઓ થાય છે એના કણસલા નાના હોય છે. એ ધાન્યના લાત વગેરે પદાર્થો કરે છે. ચીણાનો ભાત દુધમા સારો લાગે છે. ચીણાના ગુણ કાગના જેવા જ છે. ઉપયોગ—(૧) અતિસાર ઉપર:—ચીણાના ચોખા શેકી તેનો લોટ કરી તે લોટ જાશમા નાખી ખાવો

૨૩૬ ચિત્રો—(ખારી કોઠીખી, નાનું ઇંદ્રવરણ) સં ચિત્રા, ચિત્રફલા, ઐત્રી મં લઘુ ઇંદ્રાવણ. હિં જગલી ઇંદ્રાવણ, ફરફેંદુ બં રાખાલશશા, રાખાલતાકુ કં હોમેકકે તાં પેયકા-મટી, દુમટી તં એતિપુજા. કાં ખુર્થજતલ્ખ. અં હજલ. ઇં કોલોસિંથ લાં કુકુમિસ ટ્રીગોનેસ, કુકુમિસ, સ્યુડો ગ્રેલોસિથિસ કાં લઘુ કવંડળ (મોટા ઇંદ્રવરણના નામો આથી બુદા છે બુઓ નં. ૫૪)

ચિત્રાના વેલા થાય છે. એ વેલા ઉપર જે ફળ આવે છે, તેનો રંગ પ્રથમ લીલો હોય છે; પણ તે પાકે એટલે તેનો સુગોલિત રાનો રંગ થાય છે. એ ફળ ઘણા જ કડવા હોય છે. શેલા માટે એ ફળ દેવની પાછળ બાધી રાખે છે ઇંદ્રવરણના ગુણ ઇંદ્રવરણ જેવા છે. ઉપયોગ—(૧) કંઠસર્પ વગેરે કંઠરોગ ઉપર:—લઘુ ઇંદ્રવરણના ફળની જાલ દિવસ ૩ ચલમમા નાખી પાવી. (૨) કંઠ પાતળો થવા માટે:—ઇંદ્રવરણના ફળની જાલ ચલમમા નાખી પીવી, એથી ઊલટી થઈ કંઠ પાતળો થાય છે (૩) પાઠાં (કાળપુળી) ઉપર:—લઘુ ઇંદ્રવરણના મૂળ અને કડવી વૃંદાવનની (ઇંદ્રવરણ) ના મૂળ ઠંડા પાણીમા ઘસી વારવાર લેપ કરવો (૪) પ્રમેહ ઉપર:—નાનું ઇંદ્રવરણ ત્રિફળા અને ફળદરનો કચાથ કરી મધ નાખી આપવો (૫) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:—લઘુ ઇંદ્રવરણના મૂળનું ચૂર્ણ એરડતેલમા ખરલ કરી દિવસમા બેત્રણવાર ચોપડવું અને તે જ ચૂર્ણ બે માસા પ્રમાણે સત્ત્વ-સાજ ગાયના દુધમા લેવું આથી ત્રણ દિવસમા ગુણ આવે છે (૬) સ્તનરોગ ઉપર:—લઘુ ઇંદ્રવરણના મૂળનો લેપ કરવો (૭) ખસ ઉપર:—સુકાયેલા ઇંદ્રવરણને બાળી તેને કાળી રાખ કરી તલના તેલમા ખરલ કરી ચોપડવી

૨૩૭ ચૂકો—સં ચુક મં ચાકવત, ચૂકા હિં ચૂકા, જાગેરી કં હુલિયકોત બં ચૂકાપાલગ કાં તુરશકળડા અં હુમાજ્જુકલે ઇં બ્લેડરડાક. લાં રમેકસ વેસિકેરિયસ

ચૂકાના છોડ વેંત-દોઢ વેંત વધે છે દક્ષિણમા અને ગુજરાતમા આ લાજનો ઘણો જ પાક થાય છે આ લાજના પાદડા કાઈક જડા હોય છે. અને ઝીણા ધોળા ફૂલો આવે છે એ લાજ બારમાસી થાય છે. ચૂકાનું શાક કરે છે એમા ચણાની દાળ અગર ખીજ કાઈ ભેળવણીથી તે શાક સારુ થાય છે ચૂકો—અમ્મિદીપક, ઉષ્ણ, રુચિકર, લઘુ, પિત્તલ, સારક, પથ્થકર, મીઠો તથા

અતિ ખાટો છે, અને શૂળ, ગુલ્મ, અગ્નિમાઘ હૃદયપીડા, બદ્ધવિટ્કતા, આમવાત, તૃષ્ણા, ઊલટી, કફ, વાત, ગુલ્મ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) કેડ, ઉરુ, જંઘા, પીઠ, કરોડ, એ સંખ્યાથી વાયુ, ગુલ્મશૂળ, ગૃધ્રસી, ઉદાવર્ત, ખલ્લી, હનુગ્રહ વગેરે રોગો ઉપર :—ચૂકાના રસમા ગોળ નાખી આપવો. (૨) ચાંગેરી ઘૂત (ધી) ગુલ્મશૂળ ઉપર :—ચૂકા, ખોર, દહીં, જવખાર અને સૂઠ, એના કાઠામા ઘી નાખી પચન કરવું અને તે ખાવા આપવું. (૩) બીજો પ્રકાર :—લીડીપીપર, પીપળીમૂળ, ચવક, સૂઠ, ચિત્રક, અજમો, ધાણા, પહાડમૂળ (કાળી-પાટ), કાચી બીલી તથા દેવદારનો કંક કરી ચૂકાનો રસ તથા દહીં એ ઘીથી આઠગણું લઈ તેમા ઘી નાખી સિદ્ધ કરવું એ ઘી મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂળવ્યાધિ, સંગ્રહણી, કફ, વાયુ અને ગુદારોગ ઉપર હિતકારક છે. (૪) ધંતૂરાના વિષ ઉપર :—ચૂકાનો રસ કાઢી પાવો. આ રસથી તૃષા શાત થાય છે, ભૂખ લાગે છે અને શરીરમા ઠંડક થાય છે (૫) માથું અતિશય દુખે છે તે ઉપર :—ચૂકાનો અને કાદા(કુગળી)નો રસ એકત્ર કરી મસ્તક ઉપર લેપ કરવો.

૨૩૮ ચેર—મં ચેર, ચઉરા, જગલી ભેદી લાં એરિનો કાર્પસ નિમોનાઈ એ આડ સાધારણ મોટું થાય છે. એના પાદડા કાઠોળીના અથવા એરંડાના પાદડા જેવા મોટા હોય છે. એ આડ કોકણ પ્રાતમા પુષ્કળ થાય છે એવું લાકડું સાધારણ કામમા આવે છે ફૂલ પીળા શાખાને છેડે ઓગટ-સપ્ટેબરમા આવે છે જાલમાથી રેસા નીકળે છે ઉપયોગ—(૧) અતિ-સાર ઉપર :—ચેરની જાલનો રસ ૨ તોલા, ૪ તોલા દહીં મા મિશ્ર કરી તેમા અર્ધો તોલો વરી- (મોરિયા)નો લોટ મેળવી તે મિશ્રણ કરી ઘૂસત ખાવું.

૨૩૯ ચોધારી—લેં સોકોકાર્પસ ટેટ્રોગોનોલોબસ. આ છોડ સુમારે હાથેક જોયો વધે છે. એને ચોધારી કાડવેલ જેવી ચાર ધારાઓ હોય છે. એવું શાક થાય છે. એ પાકા આડનો રંગ ગતો હોય છે. એ આડ ઘણું કરીને ખાનદેશમા થાય છે ઉપયોગ—(૧) ચોથિયા તાવ ઉપર :—ચોધારીનો કાઠો પીવો.

૨૪૦ ચોપચીની—સં દ્રીપાતરવયા, વ્યાધિનાશન. મં હિંં ચોપચીની. બં તોપ-ચિની. કાં અં એવન. ફિં ચક્કા યુનાં ખાસિલિયર આશસિની. ઇં ચાઈના રૂ. લાં રમાઈલેક્સ ચાઈના.

ચોપચીનીના વેલા ચીન, ખલદેશ અને ચારો પર્વતના પ્રદેશમા થાય છે. ચોપચીનીના કદને ઔષધોમા ઉપયોગ થાય છે ગરમીના રોગ ઉપર ચોપચીની એ ઉત્તમ ઔષધ છે. ઘોળી ગુલખાસીના કદ પણ ચોપચીનીના ગુણ જેવા જ ગુણવાળો છે ચોપચીની—કડવી, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, ધાતુ-વર્ધક, ખલકર, મળ અને મૂત્રનું શોધન કરનારી; તારુણ્યદાયક પુષ્ટિકર, વૃધ્ધ, રસાયન તથા ગર્ભ-પ્રદ છે, અને બદ્ધવિટ્કતા, આધ્માન, ઉન્માદ, વાયુ, શૂળ, અપરમાર, ધાતુક્ષય, અંગગ્રહ, ફિર ગો-પદશ, અગ્નિમાઘ, કટિગ્રહ, પક્ષાઘાત, ઉરુસ્ત ભ, ક્ષય, વ્રણ, ગડમાળ, નેત્રરોગ, શુક્ર અને શોષિત- (લોહી)ના દોષ, સર્વાંગ વાયુ, કપવાત અને કુખ્જવાતનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) શરીરમાં ભરેલી ગરમી ઉપર ચોપચીનીનું ચૂર્ણ :—ચોપચીની ૧૬ તોલા, ખાડ ૪ તોલા, લીડીપીપર પીપળીમૂળ, મરી, લવંગ, અક્કલગરો, ખુરાસાની અજમો, સૂઠ, વાવડિંગ અને તજ એ એકેક તોલો લઈ ચૂર્ણ કરી તેમાનું ૬ માસા ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવું, એટલે ઉપદશ રોગ, ઉપ-દશના પરિણામી દોષ (ચામડીના રોગ, સધિવાત, અગ્નિશોષ અને શલાદિ થાય છે તે), પ્રમેહ, ક્રીણતા, પરમા તથા ફિર ગોપદશનો નાશ કરે છે. (૨) ચોપચીનીનો પાક :—ચોપચીની ૪૮ તોલા, લીડીપીપર, પીપળીમૂળ, મરી, સૂઠ, તજ, અક્કલગરો તથા લવંગ, એ એકેક તોલો અને તેમા ચૂર્ણના જેટલી સાકર નાખી એનો પાક કરવો તેમાથી એક તોલો સવારે અને એક તોલો સાંજે લેવો. એથી ઉપદશ, વ્રણ, કોઠ, વાતરોગ, ભગદર, ક્ષય, કાસ, સગેખમ વગેરે રોગ દૂર થઈ પુષ્ટિ વાય છે.

૨૪૧ ચોળા—સં રાજમાપ, સમ. મં ચવળયા હિંં ચવરા, ચોરા, લોળિયા કાં લોવિયા.

અં ફરીકા ઇં લેકિયા પી. લાં વિંના કેટિએ ગ બં વરંદી કલાય. કં અલસદે. પં રસ.

ચોળાના વેલા હોય છે. એ વેલાને વેતલર લખાઈની શિગો આવે છે ચોળાના વેલાના ડીંટાનુ અને કુમળી શિગોનુ તથા જૂની શિગોમાહેના દાણાનુ શાક કરે છે. ચોળા એ ધાન્ય વાતુલ છે દારચોળા કરીને એક ચોળની જાત છે એના છોડ અડદના જેવા થાય છે ચોળાના જેવું જ એ ધાન્ય છે. ચોળા—સ્વાદુ, રુક્ષ, તૂગ, તર્પણુ, ગુરુ તથા ગ્રાહક છે, અને વાયુ, કફ, દુગ્ધ તથા વર્ચસને વધારનાર છે, તેમ જ શીતળ, પિત્તકર; વૃષ્ય, સારક, આધ્માનકારક અને શ્રમ-હારક છે. ચોળા એ ઘોળા, કાળા અને રાતા, એવા ત્રણ પ્રકારના થાય છે. તેમાં મોટી શિગોના ચોળા વધારે ગુણવાળા હોય છે. દારચોળા—સ્વાદુ, રુચિકારક, તૂગ, મધુર, તર્પણુ અને સ્તનમા દૂધ વધારનાર છે. એ તૂગ છે માટે મળ, મૂત્ર અને કફને વધારતા નથી

૨૪૨ જટામાંસી (ખાલછડ)—સં જટામાસી. મં બં કં તૈં મલાં જટામાસી હિં છડ તાં નામાત. કાં સુબુલ અં સુવુલુતીવ ઇં સ્પાઈકાનાર્ડ. લાં નાર્ડોસ્ટેકીસ

જટામાસી એ ઘાસના જેવી હોય છે અને એના છોડવા ધણું કરીને નદીને કિનારે થાય છે. એ છોડ વેલાની પેઠે જમીન ઉપર પ્રસરે છે એને ‘જટાશંકર’ પણ કહે છે x

x મખજન અલ અદવિયામા લખે છે કે, જટામાસી પેટના વિકાર કાઢનારી, જન્યુતિ લાવનાર, પેશાબ સાક લાવનાર અને પિત્તને કાઢનારી છે કેફસાની ખીમારીમા તથા જ્ઞાનતતુઓને બળવાન કરવાને અને હિસ્ટીરિયાના રોગમા તેને વાપરવાની ભલામણ કરે છે વળી કહે છે કે, એના પ્રયોગથી વાળ લાખા અને કાળા થાય છે ડૉ એન્સ્લી કહે છે કે જટામાસીમાથી માથામા નાખવાનુ તેલ કાઢે છે તથા લોહી સાફ કરવાને તે ખાવામા પણ અપાય છે સર વિલિયમ ઓથ સાગનેસી એને ખાલછડની બેલેરિયન દવાના બદલામા આપવાની ભલામણ કરે છે ચરકસ હિતામા એને ચેતનાસ્થાપન કરનાર તથા ઉન્માદ, અપસ્માર અને વાયુના વિચાર ઉપર અકમીર દવા કહી છે સુશ્રુતસ હિતામા એને વાતકફની હરણુકર્તા, વર્ણુત્રસાદન, દુષ્ટ, ખૂજલીની નાગક અને પીડારામક વર્ણુવેલી છે ડૉ હેસાઈના મતમા જટામાસી કડવી, સુગંધી, તીખી, કસેલી, શીતળ, વાતહર, સંકેચવિકાસપ્રતિબંધક, હૃદયબલ્ય, રક્તાભિસરણુને ઉત્તેજક, રક્તજિત, ચર્મ-રોગનાશક, જ્વરોદ્ધ, વાતહર, વેદનાગામક, કફોદ, કેળવર્ધક, કાતિવર્ધક અને આનંદપ્રદ છે જટામાસી ભૂખ લગાડે છે, સારી રીતે અન્ન પચાવે છે તથા તેનાથી કબજિયાત થતી નથી જટામાસીથી ઉદરમા ગરમી આવે છે, ઓડકાર આવે છે, પરસેવો નીકળે છે, પેગાળ આવે છે અને નાડી સુધરે છે વધારે માત્રામા ઊલટી કરાવે છે, ઉદરમા મરડો આવે છે અને જીહ્વાણ લાગે છે મગજ પર આની ક્રિયા પૌષ્ટિક અને ઉત્તેજક છે નાની માત્રામા ઘણા દિવસો સુધી આપતા રહેવાથી મન ગાત થાય છે, કામ કરવામા ઉત્સાહ આવે છે, નાડીનું જોર વધે છે અને મન ગાત થાય છે માત્રા-૧૦ થી ૨૦ રતી ઉપયોગ-મગજ અને જ્ઞાનતતુઓના રોગમા જટામાસી અતિ ઉપયોગી છે દારૂના વ્યસનીઓને જળમ થવાથી અથવા ગત્તક્રિયા કરવાથી એક પ્રકારનો કષ થાય છે, તેમા જટામાસી ગાતિ લાવે છે અતિશય માનસિક કામ કરવાથી અથવા ખીજ કારણથી મન અસ્થિર થયું હોય, ચક્રાવટ આવી હોય અને નાડી નિર્બળ પણ તેજ ગતિથી ચાલતી હોય એવી સ્થિતિમા જટામાસી અપાય છે અપતન્નક(હિસ્ટીરિયા)મા જટામાસી આપવાથી રોગિણીના મનમા ચચળતા ઓછી થાય છે આ ઔષધિ સ્ત્રી અગત્ય હોય, અતિ કામ અને ચિંતાથી રોગ ઉત્પન્ન થયો હોય તો વધારે ઉપયોગી થાય છે માનસિક કામ અતિશય કરવાથી મન પર આઘાત પડેલો હોય તો તે પર જટામાસી જલદી કામ કરે છે

જ્ઞાનતતુના વિકારથી ઉત્પન્ન શિશ્ન પર જટામાસી ઉત્કૃષ્ટ ઔષધ છે જ્ઞાનતતુના વિકારમા હિંગ, કસ્તૂરી વગેરે ઔષધિઓના કરતા જટામાસી જલદી બળપૂર્વક અને સારું કામ કરે છે ભૂત વળગ્યું હોય એના જેવા ચેષ્ટાવાળા રોગમા જટામાસી વાપરવાનો રિવાજ છે એ રોગમા જટામાસીની સાથે બ્રાહ્મીનો રસ અને વજ મધમા અપાય છે રક્તાભિસરણુ યોગ્ય ન થતું હોય, તો તેમા જટામાસી અતિગચ હિતકારક ઔષધ છે મગજમા લોહી વધારે જવાથી શિરમા ભારીપણું અને ખીજ લક્ષણો ઉત્પન્ન થાય છે, તથા લોહી ઓછું બંધ તો ચક્કર અને મૂર્છા આવે છે, અવાજ ઓછો સંભળાય છે આખોની પાસે અધાર જણાય છે આવી સ્થિતિમા જટામાસીથી મસ્તકનુ રક્તાભિસરણુ યોગ્ય થાય છે હૃદયની શિથિલતા, ધડધડ અને ખીજ કેટલાક હૃદયના રોગોમા ઉદરમા વાયુ ભેગા થાય છે, એના ઉપર જટામાસી ખીજ સુગંધી ઔષધિ (તજ, ઇલાયચી, બંધકળ વગેરે) અને નવસારના વાયુ(એમોનિયા)ની સાથે અપાય છે જટામાસીની ક્રિયા હૃદય, રક્ત-વાહિની, હૃદયના જ્ઞાનતતુ, સંકેચક શિરાઓના જ્ઞાનતતુ અને રક્તાભિસરણુ કેન્દ્રસ્થાન પર થાય છે એટલે

૨૪૩ જવ—સં ૦ યવ મં ૩૦ જવ. દે ૦ સાતૂં હિ ૦ આર્ય કં ૦ જવગોધી, મુડન્યખે. તે ૦ યવધાન્ય. અં ૦ શર્ધર ઇં ૦ ખીટર ખાલી, પર્લ ખાલી. લાં ૦ હોડંધમ વગર. તાં ૦ ખાલી અરિમ્.

એને મરાઠીમાં 'સાતુ' અને હિંદીમાં સતુવા પણ કહે છે. જવ એ ધાન્ય ઘઉંની જ એક જાત છે, પરંતુ ગ્વાદમાં અને આફ્રિકામાં ઘઉંના કરતાં કેવળ ભિન્ન છે એ ધાન્ય ઘાઉં જ નીચે છે તે ઘાઉં કરી બળદ, હાથી, ઘોડા અને ખીજાં જનાવરોના ખાધામાં આવે છે, અને દેટલાક ગરીબ લોક એની રોટલી કરી ખાય છે મારવાડ અને ગુજરાતના ઘાણા ભાગોમાં એનો પાક ઘણો થાય છે. આ ધાન્યને માટે કનિષ્ઠ પ્રતિની જમીન જોઈએ. જવ, સશુક, નિઃશુક અને હરિત, એમ ત્રણ પ્રકારના છે તેમાં સશુક જવ—વૃષ્ય, શીત, તૂરા, સાગક, રક્ષ, મેધ્ય, મધુર, ત્રણ માટે હિતકર, અગ્નિવર્ધક, અર્ચ, વર્ચ, લેખન, મૂત્રવધકારક, શુરુ, મૃદુ, તીખા તથા ચૈર્ચકર છે; અને મેદ, તૃપા, પિત્ત, વાયુ, કફ, રક્તરોગ, શ્વાસ, કાસ, ચામડીના રોગ, પીનસ, કંટુંગ, પ્રમેહ તથા ઉરુતલનો નાશ કરે છે એ કરતાં નિશુક અદ્યપણી છે. ઉપયોગ—(૧) તૃપ્તિ, દાહ અને રક્તપિત્ત ઉપર—શેકેલા જવનો લોટ ઠંડા પાણીમાં ઘણો પાતળો નહિ તેમ ઘણો જડો પણ નહિ, એવી રીતે કાલવી તેમાં ઘી મેળવી પાવો. (૨) ગર્ભ સ્થિર થવા માટે—જવ, નલ અને સાકર, એ સરખે ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી મધમાં ખાવાથી ગર્ભપાતનો ભય સ્ત્રીઓને રહેતો નથી (૩) અગ્નિદગ્ધ ત્રણ ઉપર—જવ બાળી તલના તેલમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૪) ઘાતુ-પુષ્ટિ માટે—જવનો એક શેર લોટ, એક શેર તાજું ઘી, એક શેર સાકર, તોલાભાર ઘાળા મરી અને બે તોલા એલચીદાણા, આ સર્વની ભેગી ભૂકી કરી કલઈના વાસણમાં તપાવી પૂતમની રાત્રે ઝકળમાં રાખવું. પછી રોજ સવારે ૪ કિલા ૫ તોલા ખાવું અને ઉપર ગાયતૃ દૂધ એક ઘૂટડો પાવું (૫) ત્રિપુચકા રોગ ઉપર—જવનું ચૂર્ણ ઘાશમાં નાખી, ઉણુ કરી જવખાર નાખી પાવું (૬) જવખાર—(ક્ષાર કાઢવાની રીતથી જવખાર કાઢવો) ૨થી ૪ વાલ સુધી આપવો. એ શળ, ગુદમ, ચક્રત અને પ્લીહા તથા અજીર્ણનો નાશ કરે છે (૭) ઉધરસ, દમ અને ક્ષય ઉપર યવક્ષારાદિ ગુટિકા—જવખાર ૧ તોલો, મરી ૨ તોલા, લીડીપીપર ૨ તોલા, દાડમની છાલ ૪ તોલા, એ ચીજો ૧૬ તોલા ગોળમાં નાખી અર્ધા અર્ધા માસાની ગોળાઓ કરી આપવી.

૨૪૪ જળજળખવો—મં કાયરી, પરળ લા. ઓલ્ટરનેન્થેરા સેસિલિઝ

એને 'વાબુળ' પણ કહે છે જળજળખવો એ લવારા (નાગરમોથ) અથવા ભાગરાની પેટે ભીનાશમાં થાય છે એનું દીટકું રાત્રી હોય છે એના પાદડા ભાગરાના પાદડાં જેવા લાખા હોય છે. જળજળખવો—એ જહારુના જેવા ગુણવાળો, તીખો, ઉણુ અને કડવો છે; તથા સોજો, મેદ,

મગજમાં રક્તાભિસરણ ક્રિયા સુધારવા ઉપરાંત, રક્તપિત્ત, વિસર્પ (રતવા) અને રક્તસ્રાવ પર જટામાત્રીથી લાભ પહોંચે છે બાળકોના આક્રમ, નાનુક સ્ત્રીઓના પેટમાં મદમ પીડા અને અપચતરોગમાં જટામાત્રી સુગંધી (તજ, અજમે વગેરે) દ્રવ્ય અને નવસારની સાથે અપાય છે

શોથન્નરમાં ત્રિદોષ વધી જવા પછી રોગીને થકાવટ આવે છે અને સન્નિપાતના લક્ષણ ઉત્પન્ન થાય છે તેવે વખતે જટામાત્રી અપાય છે જટામાત્રીથી રક્તાભિસરણક્રિયા સુધરે છે વાતસરથા બળવાન બને છે કફ અને શ્વાસનલિક્ષમાથી કફ દૂર થાય છે દાહ ઓછો થાય છે અને શોથ પણ જતરે છે એટલા માટે ગાત્રમાં જટામાત્રીને ત્રિદોષજિત કહેલ છે જળમ ત્રણ પર જટામાત્રીનો ઉપયોગ લેખરૂપે થાય છે તેમ જ બહાર લેપ પણ કરાય છે એનાથી ચામડીનો રંગ સુધરે છે અને વાળ પણ વધે છે

પીરિતાત્વમાં જટામાત્રી આપવાથી પીડા ઓછી થાય છે આર્તવસ્રાવ નિયમિત વાય છે માસિકધર્મ ન્યારે જવાનો સમય આવે છે સારે સ્ત્રીઓને વિશેષ પ્રકારના ચિહ્નો ઉત્પન્ન થાય છે, તેવે વખતે જટામાત્રીનો બહુ જ સારો ઉપયોગ થાય છે કન્ધરી અને હિંગના કરતાં જટામાત્રી વધારે ગુણકારક છે શારીરિક ધ્વનિવિનિમયક્રિયા બગડીને પેગાળમાં સાકર જતી હોય અથવા એક પ્રકારનો ક્ષાર જતો હોય, તે સાકર અને મૂત્રદાર ઓછો કરાવવા માટે જટામાત્રી અપાય છે એનાથી વિનિમયક્રિયા પણ સુધરે છે

લાવપ્રકાશમાં લખેલા ગુણ—કડવી, કસેલી, મેધાને હિતકર, કાતિવર્ધક, બલદાયક, મધુર તથા ગાનજ છે અને ત્રિદોષ, રુધિરવિકાર, દાહ, વિસર્પ અને કુષ્ઠનાગક છે જટામાત્રીની જડ ઉપર હુસર રંગના ૩ વા હોય છે ફૂલ ગુણમાં ભાગે છે મૂળ અત્યંત સુગંધિત છે

પ્રમેહ, કફ વાયુ, ઉદરરોગ બૂનદોષ, કૃમિ, ગ્રહપીડા અને વિષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) દોરતું વિષ ઉતારવા માટે :—જળજળબવાના પાદડા છાશમા વાટી પાવો (૨) વાત ગલગંડ ઉપર :—જળજળબવો અને સરગવાના ખીજ પાણીમા વાટીને ગરમ કરી તેનો લેપ કરવો. (૩) આફરા (પેટ ફૂલગ) ઉપર :—જળજળબવો પાણીમા વાટી પાવો

૨૪૫ જનવેલ—આ વેલા ચોમાસામા ઊગે છે આ વેલાના પાદડા લાખા હોય છે અને કાટા હોય તેવા એની દોરને ખાયા હોય છે. આ વેલ ખીજ આડ ઉપર ચડેલા હોય છે. ઉનાળામા પાણીના કિનારા ઉપર થનારી વેલ જ રહે છે. ઉપયોગ—(૧) ખરજવા ઉપર :—જનવેલ દૂધમા વાટી તેનો રસ પાવો, અને જનવેલની રાખ તેલમા ખરલ કરી ખરજવા ઉપર ચોપડવી. (૨) દાદર ઉપર :—જનવેલનો રસ ચોપડવો (૩) દોરોના ક્ષતમા કીડા પડ્યા હોય તે ઉપર :—જનવેલના પાદડાની ધૂણી આપવી

૨૪૬ જમફળ (જમફળ) —સં જહુખીજ. મં પેર હિં અમરફ, જમ. લેં સિડિ-યમ ગુવાવા. ઇં ગ્યાવા ટ્રી. એ આડ વણુ કરીને સર્વ દેશમા થાય છે; પરંતુ હિંદુસ્તાનમા એની ઉત્પત્તિ ઘણી છે એ આડ બે-ત્રણ વર્ષે ફળે છે. એમા ધોળી અને ગુલાખી એની બે જાત છે એ ફળ ઠંડું છે જમફળનું રાસતું સારુ થાય છે. ઘણા જમફળ ખાવાથી તુરં જ તાવ આવે છે. જમફળીના જૂના લાકડાની ખંદકની કસો કરે છે એ લાકડું ઘણુ ચીકણુ અને કઠણુ હોય છે. ઉપયોગ—(૧) પેટમાં કંઈ ઉપદ્રવ થયો હોય તો :—જમફળના આડની કુમળી લાજી વાટી પાઈ દેવી. (૨) ભાંગનો નશો અદ્યો હોય તો :—જમફળ ખાવા અથવા પાદડાનો રસ પાવો. (૩) ઠંડકને માટે શરબત :—જમફળમાનાં પિયા કાઢી નાખી વાટી ગોળો કરવો ગુલાખના પાણીમા સાકર નાખી પાવુ (૪) દોરોને હરીક (ઘેન) લાગે તો :—જમફળની લાજીનો રસ અર્ધો શેર અને કેળાની જાલનો રસ અર્ધો શેર, એ બે એકત્ર કરી પાવો

૨૪૭ જયફળ—સં જતીફળ મં હિં બં કં માં જયફળ તૈં જજકાયા. તાં જોડીકાયા તું જજકાયા મલાં જતીકામારેં કાં જોજેખુવા અં જોજઉતી, જોજઅલતીબ. ઇં નટમેગ. લાં મિરિશ્ટિકા ફેગ્રન્સ-જૂના નામ મિરિશ્ટિકા ઓફીસીનેલીસ-મોગેટો બ્રહ્મીં જદિક્ષુ

જયત્રી—સં જતિપત્રી મં જયપત્રી, પત્રી હિં જવિત્રી બં જયિત્રી કં જયપત્રી. તૈં જનિપત્રી. કાં બજવાગ, જવિત્રી અં વિસવાસા ઇં મેસ લાં એરીલ આફ મિરિશ્ટિકા ફેગ્રન્સ.

આ એક મોટું આડ છે એની ૮૦ જાતો ઉદ્ભવિજ્જશાસ્ત્રીઓ માને છે તે પૈકી હિંદુસ્તાનમાં અને મલય દ્વીપકલ્પમા ૩૦ દેખાય છે એનું ઉત્પત્તિસ્થાન મલાક્કા બેટ કે જે એશિયાખંડની પૂર્વ દિશામા છે તે અને બાડા મુલક છે, પરંતુ હાલ સુમાત્રા, સિહલદ્વીપ, જાવા પિનાગ અને પેસિફિક તથા હિંદુસ્તાનના મહાસમુદ્રના બેટામા પણ એની પુષ્કળ ઉત્પત્તિ થાય છે હિંદુસ્તાનમા પણ શ્રીમંત લોકો આ આડ બાગમા વાવે છે, પરંતુ તેમા જયફળ ઘણુ આવતા નથી બાડા અને મલાક્કા બેટ ઇંગ્લેન્ડ ઇન્ડિયા કંપનીના તામામા સને ૧૭૬૧ થી ૧૮૦૨ સુધી હતા. તે વખતે ગેકસબર્ગ માહેબે જયફળના ફેટલાક આડ મંગાવી કલકત્તા પાસે હાવરાના મગકારી બાગમા રોપાવ્યા હતા. તેને ત્યાંની હવા એવી માફક આવી કે સને ૧૮૦૮મા તે ઠેકાણે ૬૬૦૦ આડો થઈ તે ઉપર ફળ અને જયત્રી પણ ઉમદા પ્રકારના થયા જયફળના આડો મુખ્ય બે પ્રકારના હોય છે નર અને માદા માદા જાતિના ફૂલો એકેક ટૂટી મજરી ઉપર આવે છે, અને તે જાતના આડ ઉપરના પાદડા પહોળા લાલાના આકારના સુવાળા હોય છે. જેના પાદડા મોટા હોય છે તેનું અગ્રેજી નામ મેરિશ્ટિકા મેગ્નોફિલા છે આના પાદડા મસળવાથી કાઈકે સુવાસ આવે છે તે ત્રણથી છ ઇંચ લાખા અને ૧૫ ઇંચ પહોળા હોય છે જયફળને પાન એકાતરે આવે છે. તેને નાના ધોળા રંગના ઘટના આકારના ફૂલો આવે છે તેને પુષ્પકોશ નથી હોતો

એ આડ ઘણુ સુદર દેખાય છે. એના ફળ પાકીને નૈયાર થાય એટલે સાધારણ જમફળ

જેવડા થાય છે જ્યક્ષ્ણ એ આ ક્ષ્ણમાં એકેક બીજ છે. એ ક્ષ્ણ જે ઇંચ વ્યાસનું હોય છે. તેની જાલ ઘોળી, સુત્રાસિત અને ૧૧ ઇંચ જડાઈની હોય છે. ક્ષ્ણ પાક એટલે આ ઉપગની જાલ કાટીને માહેના બીને વીટાઈ રહેલ લાલ જર્દ રંગની જળીદાર જાલ નજરે પડે છે. તે જાલને જ જવત્રી કહે છે બીજના ઉપર જે જે ઠેકાણે જવત્રીનો લાગ રહેલો હોય છે, તેટલી જગ્યા ઉપર તેના નિશાન થયેલ હોય છે એ બીજના ઉપર જેમ નાળિયેરના કોપરા ઉપર કાચલી હોય છે, તેમ એક પાનળુ કવચ હોય છે તે કોડવાથી જ્યક્ષ્ણ બહાર નીકળે છે.

જવત્રીમાં સુગંધીવાળું તેલ ૮ ટકા પ્રમાણે હોય છે. તે સિવાય એક ચીકણો રોગાન પણ હોય છે તે બીડી જ્ય તેવું તેલ વાયુના સણકા બધ કરવાને ચામડી ઉપર ચોળવાથી સારો ગુણ કરે છે; અને તેમાનું જનું તેલ દાહ ઉત્પન્ન કરનાર બીજ પદાર્થો સાથે મસળે છે.

જે જ્યક્ષ્ણ નગઠ, ચીકણા ને ભારે હોય તે ઉત્તમ છે; અને વજનમાં હલકા, પોલા અને અડવાથી ખરડ હોય તે કનિષ્ઠ સમજવા ઉત્તમ જ્યક્ષ્ણ અહીં ઘણા ઘોડા આવે છે. તે ઘણાક વિલાયત જ્ય છે

જ્યક્ષ્ણ અર્ધુ ખાવાથી તેનો કેક ચડે છે અજીર્ણથી ઉનાળામાં થનાર આડામાં થી સાથે અથવા માખણમાં ૧૧ તોલો જ્યક્ષ્ણની ભૂટી ખાવી ડોક્ટર લોકો એરોમેટિક પાઉડર નામની જે સુત્રાસિત ભૂટી બનાવે છે તેમાં જવત્રીનો અને લવડરનો અર્ક તૈયાર કરવામાં જવત્રીના તેલનો ઉપયોગ કરે છે. ૧ લાગ જ્યક્ષ્ણનું તેલ ૯ લાગ દારૂના અર્કમાં પચાવે એટલે અર્ક તૈયાર થાય છે જ્યક્ષ્ણની પોણો તોલો ભૂટી આપવાથી ભ્રમ થાય છે અને કેટલીક વખત તો બેશુદ્ધિ થાય છે. જ્યક્ષ્ણનો ફાટ કોલેરા વખતે પાવાથી તૃપાનું શમન થાય છે બાળકોને માનું દૂધ છોડાવતી વખતે અનેક પ્રકારના વિકાર થાય છે, તેમાં પણ આ ફાટ હિતકારક છે જવત્રી ઉત્તેજક છે સંધિવાતમાં એનું તેલ ગુણકારી છે જ્યક્ષ્ણ અને જવત્રી એ પાનમાં ખવાય છે અને બાસૂદી વગેરે પકવાનોમાં તથા પાક વગેરે ઔષ્ધોમાં પણ તે નાખે છે જ્યક્ષ્ણનું તેલ નીકળે છે. જ્યક્ષ્ણ સાધારણ માદક હોઈ ઉષ્ણ, વીર્યવૃદ્ધિકર અને વાતનાશક છે જ્યક્ષ્ણ ઘીમાં નાખી રાખવાથી ઘણા વર્ષો સુધી જેમના તેમ રહે છે જ્યક્ષ્ણ—તૂરુ, તીખું, વૃષ્ય, દીપન, રસકાળે કડકું, લઘુ, આહક, હૃદય, ઉષ્ણ તથા ગર માટે હિતકારક છે; અને કંઠરોગ, કફ, વાયુ, મેહ વાતાતિસાર, મળ તથા દુર્ગંધનું શામક અને સુખવૈરસ્યકારક છે; તથા કાળાપણું, કૃમિ, ઉધરસ, બિલટી, દમ, પીનસ, હૃદયરોગ તથા શોષનો નાશ કરે છે x જવત્રી—તીખી, કડવી, મુખને સ્વચ્છ કરનારી, મીઠી, વર્ણકારક, લઘુ, ક્રાંતિકારક, રુચિકર તથા ઉષ્ણ છે, અને અગની જડના, કફ, રક્તદોષ, દમ, ઉધરસ, બિલટી, તૃષા, વાયુ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) માથું દુખતું હોય તો :—જ્યક્ષ્ણ ઘસી લેપ કરવો. (૨) ઊંઘ ન આવતી હોય તો :—જ્યક્ષ્ણ ઘીમાં ઘસી આખો ઉપર ચોપડવું અથવા જ્યક્ષ્ણ ખાવા આપવું (૩) બાળકોને શરદીથી હુગામણ થાય છે તે ઉપર :—ગાયના ઘીમાં જ્યક્ષ્ણ અને સૂઠ ઘસી ચટાડવું. (૪) સળેખમ ઉપર :—ગાયના દૂધમાં અક્ષીણ મેળવી તેમાં જ જ્યક્ષ્ણ ચદનની પેઠે ઘસી નાક અને મસ્તક ઉપર લેપ કરવો અથવા જ્યક્ષ્ણ દૂધમાં ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો (૫) ઉચકી (હુંકી-હિંકા) અને બિલટી ઉપર :—જ્યક્ષ્ણ ચોખ્ખાના ધોવરામણમાં ઘસી પાવું (૬) વિષૂચિકા (કોલેરા) ઉપર :—૩ માસા જવત્રી દૂધમાં વાટી પાવી (૭) તારુણ્ય પીરિકા (ખીલ) ઉપર :—જ્યક્ષ્ણ દૂધમાં ઘસી ચોપડવું (૮) મોડશી (કોલેરા) ઉપર :—જ્યક્ષ્ણનું ૧ તોલો ચૂર્ણ કરી ગોળમાં ત્રણ માસાની ગોળી કરી આપવી ગોળી અર્ધાઅર્ધા કલાકને અતરે આપવી અને ઉપર થોડું ગરમ પાણી પાવું,

x નવ્ય ચિકિત્સકોના મતમાં જ્યક્ષ્ણ સુગંધિત, દીપન, વાતહર, વેદનામ્થાપક, આલેપનિવારક, ઉત્તેજક, માદક, પોષિક અને વાત્તકર છે હોજરી માટે ઉત્તેજક હોવાથી પાચકરસ વધારે છે મોટી માત્રામાં જ્યક્ષ્ણ માદક છે બહુ જ વધારે પ્રમાણમાં આપવાથી કપૂરના જેવી જેરી અસર થાય છે પ્રમાણ—જ્યક્ષ્ણ અને જવત્રીનું ૫-૧૦ રતી તેલ ૧૦ થી ૩ ટીપા

x હિંદુસ્તાની વૈદ્યો નળબુના રસને સોડવીને સિરકો બનાવે છે એને પેટની પીડાનો નાગક તથા પેશાબ વધારે લાવનાર માને છે. એટલા માટે એ રસને દાઝમા સંયુક્ત કરીને નૂના સસ્કૃત ગ્રથોમા લખેલ નળબુનો આસવ બનાવે છે એની છાલ બાદ જ તૂરી અને સ્તંભક હોવાથી બીજા ઔષ્ધો સાથે ઉકાળીને ડોંગળા કરવાની દવા તથા જખમને ધોવાના કામમા વાપરે છે નાના બાળકોને ઝાડો થતો હોય તો છાલનો તાંબો

રસ બકરીના દૂધ સાથે મેળવી આપે છે 'મખનન અલ અદવિયા'મા લખેલ છે કે, પિનના આડમાં નખ બાવાથી બહુ જ કાયદો થાય છે એ જ પ્રમાણે ગળામા એવો હોય તોપણ આ ઉત્તમ અસર કરે છે માથામા ઇદ્રુમ્ (હાંસી, ટાલ) થાય તો તેને પણ આ રસ આરામ કરે છે એ જ લખનાર કહે છે, કે મૂળ, ખીજ અને પાદડા ઉત્તમ ગ્રાહી છે પાકા નખનો રસ કાઢીને તેનું નાચન કરી હોય તો તે પેટની પીડાનો નાગ કરે છે તથા ઘણા દિવસના આડાને એકે છે ચરકઅથમા નખ અને એની દાલ મૂનસ ગ્રાહી અને પુરીપરજનીય (આડાના રંગને બાદનાર) વર્ણવેલ છે સુશ્રુતમા એને રત્નપિત્તાગ્રક, દાહનાગક, ચેનિ-દોષનાશક, વૃષ્ય અને સગ્રાહી (સ્તભક) વર્ણવેલ છે રાયનખુના પાદડા પહોળા, ખાટા ને સાદડા હોય છે

કાખમાંજરી (ખાંખલી) વગેરે ઉપર :—જ્યાપોતાના આડની અતરછાલ પાણીમા ઘસી ચોપડવી.
(૨) શ્લીપદરોગ ઉપર :—જ્યાપોતાના આડના પાદડાનો રસ શક્તિતારતમ્ય જોઈ આપવો.
(૩) દૂધવિષ ઉપર :—જ્યાપોતાના આડની અંતરછાલ ચાર માસા ગાયના દૂધમા વાટી પાવી;
એટલે અનેક પ્રકારથી ઉત્પન્ન થયેલાં અતિ ઉગ્ર વિષોનો નાશ થશે

૨૫૨ જીરું—સંજીરું જીરું. મંજીરું જીરું ખંજીરું સાદાજીરું, વડજીરું હિં ૧૧૦ જીરા કં જીરીંગે.
તેં જીરું, જીરુંકરું. તાં મલાં ચીરું. તું જીરુંકરી. યું ખામુન. અં કમુન ઈં કમુમીન સીડ.
લાં કમુમિનમ્ સાઈમિનમ્

જીરાના છોડ અજમાના છોડ જેવા હોય છે. અજમાની પેઠે જ જીરાના છોડ ઉપર જીરું આવે છે હિંદુસ્તાનમાં ઘણાક પ્રાંતોમાં જીરું ઉત્પન્ન થાય છે. જીરાનો ઉપયોગ મસાલામા અને ઔષધોમા ઘણો થાય છે. જીરું એ વાતહર, ક્ષુધા પ્રદીપ્ત કરનારું, રચિકારક અને ઠંડું છે. શરીર માની ગરમી (ઉષ્ણતા) કાઢવાને જીરું એ ઉત્તમ ઔષધ છે x જીરા વિષે એક હિંદુસ્તાની કહેવત છે, કે ‘ઠંડીકું જીરા ઔર ગરમીકું હીરા.’ ધોળું જીરું—તીખુ, ગ્રાહક, પાચક, દીપન, લઘુ, કિંચિત્ ઉષ્ણ, મધુર, ચક્ષુને હિતાવહ, રચિકારક, ગર્ભાશયને શુદ્ધ કરનારું, રક્ષ, બલકર, સ્ત્રુગધી તથા કઠવું છે, અને ઉલટી, ક્ષય, આધ્માનવાયુ, ક્રોધ, વિપદોષ, જ્વર (તાવ), અરુચિ રક્તદોષ, અતિસાર, કૃમિ, પિત્ત તથા ગુદ્મનો નાશ કરે છે પીળું જીરું—દીપન, તીખુ તથા ઉષ્ણ છે, અને અતિસાર, આધ્માનવાત, ગુદ્મ, સંગ્રહણી તથા કૃમિનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—
(૧) હેઠ ઉપર તાવ ઊઠે (ખરો મૂતરે) તે ઉપર :—જીરું પાણીમા વાટી ચોપડવું (૨) રતાંવળાપણા ઉપર :—જીરું, આમળા અને કપાસના પાદડા ઠંડા પાણીમા સમલાગે વાટી માથા ઉપર ૨૧ દિવસ પાટો બાધવો. (૩) જીર્ણજ્વર ઉપર :—જીરાની ભૂકી એક પૈસાભાર પ્રાત કાળે અગર રાત્રે જૂના ગોળમા ૨૧ દિવસ ખાવી (૪) પ્રદર (સીંચોને ધોળું કે લાલ પાણી જવું તે) ઉપર :—જીરું અને સાકરનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણમા પાવું. (૫) પરિણામશૂળ ઉપર :—જીરું હિંગ, અને સિધવનું ચૂર્ણ મધ તથા ઘીમા નાખી પાવું (૬) હરતાલના વિષ ઉપર :—જીરું અને સાકર ૭ દિવસ પાવા (૭) જીર્ણજ્વર ઉપર :—જીરું ગાયના દૂધમા સીઝવી તેનું ચૂર્ણ કરી તે સાકર સાથે ખાવું; એટલે શરીરમાંહેની કઠકી નીકળી જઈ શરીરમા શક્તિ પણ આવે છે (૮) મુખરોગ ઉપર :—જીરું ખાડી તેના પાણીમા ચદન ઘસી, તેમા એલચીની ભૂકી અને ફટકડીની ફુલાવેલી ભૂકી નાખી કોગળા કરવા. (૯) ટાઢિયા તાવ ઉપર :—જીરું કારેલીના એક તોલા રસમા પાવું અથવા રાત્રે જૂના ગોળમા આપવું (૧૦) સામાન્ય જ્વર ઉપર :—જીરાનું ચૂર્ણ જૂના ગોળમા કાલવી ૧ તોલા વજનની ગોળી કરી સૂતી વેળાએ આપવી; એટલે પરસેવો આવી તાવ ઊતરી જાય છે (૧૧) જીર્ણજ્વર ઉપર :—જીરું અને તેનો આઠમો ભાગ શાહજીરું ઘીમા સાધારણ શેકી ખારીક ભૂકી કરવી અને સાકર અથવા જૂના ગોળાનો પાક કરી તેમા નાખી થેપલી અગર ગોળીઓ કરવી આ ઔષધ રોજ બે વાર એકેક તોલો ૪૨ દિવસ આપવું (૧૨) ઉલટી ઉપર :—રેશમી કપડાના ટુકડામા જીરું નાખી તેની બીડી સળગાવી નાંકે પીવી

x યુનાની હકીમો -જીરાને ખુગળોદાર અને ગ્રાહી ગણે છે એમાથી તેઓ આખ ધોવાનું પાણી તૈયાર કરે છે કે જે એમના મત પ્રમાણે આખનું તેજ વધારે છે અને છાતીના દરદમા પણ એનો ઉપયોગ કરે છે. એનાથી મૂર વધારે ઊતરે છે અને પેટના કૃમિ નીકળે છે, એમ તેઓ માને છે ગર્ભસ્થાનમા સોજે આવી વધારે દરદ થતું હોય તો આ જીરાના પાણીમા સીંચોને ખેસાડવાની લલામણ કરે છે એ જ પ્રમાણે એ જીરાને વાટી પોટીસ કરી બાધવાથી બહાર નીકળેલા અત્યંત દરદ કરનારા હરસ જતા રહે છે પાનળ પ્રાત-મા જીરાથી પેગાળ વધારે ઊતરે અને સ્તનમા દ્રઢ વધારે ઉત્પન્ન થાય એમ માને છે અગ્રેજ ઔષધોમા આને પાચક માનેલ છે, અને પેટમા વાગોળો, પેટ ફૂલવાની પીડા, અજીર્ણ અને આતરડાના શૂળમા આને ઉપયોગી માને છે ચરકસ હિતામા જીરાને શૂળનાગક માનેલ છે સુશ્રુતસ હિતામા વાતનાગક, અરુચિનારાક, દીપન, ગુદ્મશૂળ અને આમને નષ્ટકર્તા એટલે સોજે, શૂળ અને પડતા આમને બંધ કરનાર કહે છે

૨૫૨ જૂઠું—સં યુથિકા. મં જૂઠું, હિંં જૂઠા કં મલ્લિગે. તૈં જૂઠુંપુખાલુ લાં જસ્મિનમ્ ઓરિક્યુલેટમ્.

જૂઠુંના વેલાને ત્રિદલ પાદડા આવે છે. જૂઠુંના ફૂલો જેવા જ જૂઠુંના ફૂલો સુવાસિત હોય છે. જૂઠું—કડવી, શીતળ, સ્વાદુ, તીખી, લઘુ, મધુર, હ્રદય, તૂરી તથા સુગંધી છે; અને વાયુ તથા કફને કરનારી તેમ જ પિત્ત, દાહ, તૃષ્ણા, મૂત્રાશ્મરી, ત્વગ્દોષ, વ્રણ, દંતરોગ, મુખરોગ, શિરો-રોગ, વિષ અને નવજ્વરનો નાશ કરે છે.

૨૫૩ જુવાર—સં યાવનાલ મં જોધળે, જ્વારી, શાળુ હિંં જ્વાર, જુધરી, પોનારી. કં જોળ તૈં જોતલ. તાં ચોળ, ચોતલ તું જોળા. મલાં ચોળ. ફાં જુરેમકા. અં હતાર્મિયા, ખદરસ ઇ ગ્રેટ મિલેટ લાં હોલકસ વલગેરી, એન્ડ્રોપોજન સોરધમ.

જુદેલખડ, માળવા, ગુજરાત, ખાનદેશ, વરાહ, કૃષ્ણગિરિ, ખાલેઘાટ, ધારવાડ અને મદ્રાસ, એ પ્રાતના કોટલાક ભાગોમા એ ધાન્ય ઘણુ પાકે છે ખરીફના પાકને 'જુવાર' અને રવિના પાકને 'શાળુ' કહે છે. જુવાર—એ ધાન્ય બળકારક હોઈ શીતળ છે. જુવારના સાઠા ત્રણચાર હાથ જોયા વધે છે. જુવારના લીલા કણસલા શેડીને ખાય છે, તેને 'પોક' કહે છે. તે મીઠા અને પૌષ્ટિક છે ગામડાઓમા એને મોટા પ્રતિષ્ઠિતપણાથી ઇષ્ટમિત્રા સાથે ખાય છે. ગામડાના લોકોને પોક એ એક મેવા જ છે. તેઓને પોક ખાવા મળે એટલે પછી રોટલાની પણ જરૂર રહે નહિ જુવારના લીલા સાઠા શેરડીના જેવા મીઠા લાગે છે એ લીલા સાઠા ઢોરોને ઘણા જ લાવે છે એના સુકાયલા સાઠા ઢોરોને બોળ ધાસ કરતા સારા છે. જુવાર આઠ-દશ વર્ષ સુધી સજ્જા વગર રહી શકે છે. ઘણેખરે ઠેકાણે પ્રથમ જુવારના કરબલા અને કોઠીઓ ભરી રાખતા હતા; પણ હંમણા સ્વપ્નમાં પણ જુવારના તેવા કોઠાર જેવામા આવતા નથી; કારણ કે લોકો એટલા કગાળ અને લિખારી થયેલા છે કે તેઓનું ખેતરમાહેનું ધાન્ય ઘરમાં આવે તે પહેલા જ સરકારની અને પછી વાણિયા લોકની ભરતી કરવી પડે છે તેમને આપ્યા પછી બાકી થોડુ ઘણુ જે રહે તેમા જ પોતાનો ગુનરો કરવો પડે છે લાખો લોકો અર્ધા ભૂખ્યા રહે છે. આ ખેડૂત લોકોની કેવી વિપત્તાવસ્થા થયેલી છે, કે જેમણે રાતદિવસ સતત ઉદ્યોગ કરીને જે ધાન્ય ઉત્પન્ન કરેલું છે, તે પણ તેઓને પેટ ભરીને ખાવા મળતું નથી! પહેલાના કાળમા લોકો પાસે ધાન્યના ભંડાર ભરપૂર ભરેલા રહેતા હોવાથી દુર્ગાદેવી જેવા આરખાર વર્ષ સુધી સતત રહેનારા દુકાળ પડતા તોપણ તેમા લોક નિભાવી લેતા; પરંતુ હંમણા સાધારણ દુકાળ પડે તોપણ હંમરો લોકો અન્ન ન મળવાથી ભૂખના માર્યા મરણશરણુ થાય છે સુદા અને રાત્રી તથા દૂરદર્શી લોકોએ આ સ્થિતિ સુધારવા માટે કંઈક પણ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ કે જેથી કાલાતરે દેશોન્નતિ થવામાં વિલંબ થાય નહિ સાધારણ જુવાર—શીતળ, રુક્ષ, ગુરુ, ગ્રાહક, વૃષ્ય, રચિકર, સ્વાદુ તથા મલસતંભક છે, અને કફ, રક્તરોગ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ઘોળી જુવાર—વૃષ્ય, બલપ્રદ તથા પથ્યકર છે; અને અર્શ, વ્રણ, ત્રિદોષ, ગુલ્મ તથા અરુચિનો નાશ કરે છે. કમળપરુ જુવાર—કફકારક, પિચ્છલ, ગુરુ, શીતળ, મધુર, વૃષ્ય, બલકર, પુષ્ટિકારક અને ત્રિદોષનાશક છે. ઉપયોગ—(૧) પરસેવો આવવા માટે :—જુવારની ધાણીના લોટનો કાઢો કરી પાવો

૨૫૪ જેઠીમધ—સં યષ્ટિમધુ, મધુક, બં યષ્ટિમધુ કં યષ્ટિમધુ, શાક કદ્દગે મં જ્યેષ્ઠિ-મધ હિંં મુલહડી ક્રાં ગોડકાઝ. તૈં યષ્ટિમધુકમુ ફાં બેખેમેહકમધુ અં અસૂલુસ, મકરસર ઇં લિક્કરીસ રૂટ. લાં ગ્લિસિરિઆ ગ્લેષ્યા

જેઠીમધના વેલા હિંદુસ્તાનમા ઘણે ઠેકાણે થાય છે દક્ષિણ યુરોપમાં પણ આવનરપતિ થાય

* જૂઠું બે પ્રકારની થાય છે એક સફેદ ફૂલની અને બીજી પીળા ફૂલની એના પાન ચમેલીના પાનને મળતા પણ કાંઈક નાના હોય છે સફેદ પુખ્તની જૂઠુંને યુથિકા અને પીળા ફૂલની જૂઠુંને હેમયુથિકા કહે છે આ ઉપરાંત શ્રી પદ્મેષ્વરે નિઘટમા નીલારગની તથા મેચક વર્ણની જૂઠુંનો ઉલ્લેખ કરેલો છે સરસ્વત નામ નીલયુથિકા તથા મેચકયુથિકા લખેલા છે

છે. આ વનસ્પતિ ઉગાડવાની જમીન કુંગરાળ અને લીલોતરીવાળી જોઈએ અને હવામાન ઉષ્ણ જોઈએ. જેઠીમધની ખીણ જન છે તેના ક્ષુપ હોય છે એ ક્ષુપની જગ્યાઈ શુમારે બે હાથ હોય છે. એનાં પાદડા કુંવાડિયાના પાદડા જેવાં લાખા હોય છે એને પાય પાય આગળ ઉપર કાતરી હોય છે. થાણા જિલ્લામા માહુલીના કુંગર ઉપર એ છોડ ઘણા જ થાય છે. ઉનાળામા એ ઘણા જ ગઢાઈ જાય છે. પાણીમા થનારી એક જેઠીમધની જાતિ છે તેનું સસ્કૃત લાપામા 'મધૂલિકા' એવું નામ છે. એ વનસ્પતિના મૂળિયાને 'જેઠીમધ' કહે છે જેઠીમધ મીઠું હોય છે પરંદેશી લોકો આ વનસ્પતિના મૂળિયાનો અર્ક કાઢી તેની સળીઓ તૈયાર કરી અહીં મોકલે છે અને આપણે તે સળીઓ મીઠી હોવાથી પ્રેમથી ખાઈએ છીએ; પરંતુ જેઠીમધ અહીં ઘણું જ પાકવા છતાં તેના અર્કની સળીઓ કુંવામા હલ્લુ અહીં લોકોનું લક્ષ જતું નથી, એ મોટી શોચનીય વાત છે. બે પ્રકારની મધુવૃક્ષી (જમીનમા અને જળમા થનારી).—વૃષ્ય, મધુ, રચ્ય, બલ્ય, ગુરુ, શીતળ, ચક્ષુષ્ય, વર્ણુક, ચ્યર્ચ, રિન્ધ, કેશોને હિતાવહ, શુકલ, ચ્કતપિત્તનાશક તથા મણુશુદ્ધિ કરનારી છે; અને મેળે, વિષ, વાતચ્કત, મણુ, બિલટી, તૃપા, ગ્લાનિ, ક્ષય, ચ્કતદોષ, ચ્કતપિત્ત, પિત્ત, સઘોત્રણ તથા વાતપિત્તનો નાશ કરે છે. મધુવૃક્ષી (જેઠીમધ);—મધુ, કિચિત્ કડવી, શીતળ, ચક્ષુષ્ય તથા ચ્યિકર છે, અને શોષ, પિત્ત, તૃપા તથા મણુનો નાશ કરે છે. ખીજ ગુણુ મધુવૃક્ષી જેવા જ છે. ઉપયોગ—(૧) જેઠીમધનો શીરો તૈયાર કરવાની રીત:—જેઠીમધનું મૂળિયું ચાગ્પાય વર્ષનું થયા સિવાય અર્ક કાઢવાને યોગ્ય થતું નથી. શુમારે સો પૌંડ વજનના મૂળિયામાથી ૧૬ પૌંડ અર્ક નીકળે છે. જેઠીમધના મૂળ લાવી, તેના બે-ચાર આગળ લખાઈના કડકા કરી તે પાણીમા નાખી સારી રીતે ધોવા. પછી તે ખાડણીમા ઉપર-નીચે ખાડવા એ લોટ થયેલા મૂળિયા એક મોટા વાસણમા નાખી ૨૪ કલાક સુધી મદ અગ્નિ ઉપર બાફવા પછી તે એકાદ યત્રના દાખ નીચે મૂ. તેમાનો સર્વ રસ કાઢી લેવો, એ બાફવાની અને રસ કાઢવાની ક્રિયા તે મૂળિયાં ઉપર બે-ચાર વાર કરવી પડે છે. જે રસ નીકળે તે ગાળી પુનઃ ચૂલા ઉપર ચઢાવવો અને ઉપર ને ઉપર હલાવવો. તે રસ ઘટ્ટ થાય ત્યાં સુધી હલાવવાનું ચાલુ રાખવું. પછી કથરોટ ચૂલા ઉપરથી નીચે ઉતારી તેની સળીઓ એક સંચામા ધાલી પાડવાથી શીરો તૈયાર થશે. એવી આ સળીઓ બનાવવાની અલ્પ રીત છે આ સળી ઉધરસ ઉપર દાઢ નીચે રાખવાથી ઉધરસ શમે છે અને તૃપાનું પણ શમન થાય છે (૨) તૃપા (તરસ) શમન થવા માટે:—જેઠીમધના મૂળ દાઢ નીચે ગખી રસ ગાળતા જવું અથવા જેઠીમધનો કાઢો કરી પાવો (૩) આગળુંતુક જખમ થયો હોય તે ઉપર:—જેઠીમધનું ચૂર્ણ ઘીમા ખરલ કરી કિચિત્ ગરમ કરી લેપ કરવો. (૪) હેંડકી ઉપર:—જેઠીમધનું ચૂર્ણ મધમા આપવું (૫) બિલટી થવા માટે:—જેઠીમધના કાઢામા ૩ માસા રાઈનું ચૂર્ણ નાખી પાવો; એટલે બિલટી યઈ વિષદોષ, અણુર્ણ અને કફ વગેરે રોગો મટે છે. (૬) વીર્યવૃદ્ધિ અને બળ પ્રાપ્ત થવા માટે:—જેઠીમધનું ચૂર્ણ ઘી અને મધમા મેળવી આપવું અને ઉપર દૂધ પાવું (૭) મુખમાં ચાદીઓ પડે છે તે ઉપર:—રાત્રે સાકર અને કઢોલ દાઢ નીચે ગખવા અને સવારે જેઠીમધનો કાઢો સાકર અને ઘી નાખી પાવો (૮) પિત્તપ્રહર ઉપર:—જેઠીમધ ૧ તોલો વાટી ચોખાના ધોવરામણમા કલ્ક કરી સાકર ૪ તોલા નાખી તે કલ્ક આપવો (૯) બાળકોના ચામડીના રોગ ઉપર:—ગાયનું માખણ જરા ગરમ કરી પાતળું થાય એટલે તેમા જેઠીમધનો શીરો ઘસવો, પછી તેમા જ થોડો ધોળો કાથો નાખી ખરલ કરવો અને તે મિત્રણ ગરીર ઉપરની ચાદીઓએ ચોપડવું (૧૦) ઉષ્ણતાના કારણથી છાતીમાં કફ સૂકો થયો હોય તે ઉપર તથા ઉધરસ ઉપર:—જેઠીમધનો કાઢો કરી તેમા સાકર નાખી પાવો. (૧૧) ઉરક્ષતક્ષય ઉપર:—જેઠીમધ અને બોળના મૂળ એનો કાઢો કરી તેમા લીડીપીપર અને વશલોચનનું ચૂર્ણ નાખી પાવો (૧૨) અપરમાર ઉપર:—કોળાના ગર્ભમા જેઠીમધ ઘસી પાવું (૧૩) કંફરોગ ઉપર:—જેઠીમધનો કાઢો મધ અથવા સાકર નાખી પાવો; અથવા ગોમૂત્રમા જેઠીમધ અને બહેડાં ઘસી ચાટણુ કરી આપવું. (૧૪) ત્રિદોષ ઉપર:—

આદાના અને તુળસીના રસમા જેઠીમધ ઘસી તેમા મધ નાખી તે પાવુ (૧૫) અહિરા ઉપર:—જેઠીમધ મધમા ઘસી આખોમા અજન કરવુ (૧૬) કફદોષથી દૂધ દૂધિત થયું હોય તે ઉપર:—જેઠીમધ અને સિંધવ ઘીમા મેળવી ચાટવા આપવુ અને આમોપાલવના ફૂલ વાટી સ્તનને અને બાળકના હોઠાએ લેપ કરવો; એટલે બાળકને મુખથી બિલટી થાય છે અને કફકાળ શાત થાય છે (૧૭) લાખોટિયા ઉપર:—જેઠીમધનો શીંગે સ્ત્રીના દૂધમા ઘસી લેપ કરવો. (૧૮) સૂત્રકૂટૂ ઉપર:—જેઠીમધનુ બારીક ચૂર્ણ કરી દૂધમા કાલવી પાવુ. (૧૯) હૃદયોગ ઉપર:—જેઠીમધ અને કડુ એનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા પાવુ (૨૦) કોલેરા ઉપર:—જેઠીમધનો કાટો પાવો (૨૧) રક્તજનિત બિલટી (બિલટીમાં લોહી પડતું હોય તે) ઉપર:—જેઠીમધ અને ઘોળુ ચદન દૂધમા ઘસી પાવુ. (૨૨) સ્વરભંગ ઉપર:—જેઠીમધનુ ચૂર્ણ ઘી અને સાકરમા નાખી આપવુ (૨૩) ઉધરસ (સૂકી તથા કફવાળી) ઉપર (વધીમધુવટી):—જેઠીમધનો શીંગે, વરિયાળી, મીઠીઆવળ, સાકર તથા તજ, એ વસ્તુઓ સમભાગે લઈ ખાડી બારીક ચૂર્ણ કરી થોડા દૂધમા ખરલ કરી ચણા જેવડી ગોળી બનાવી સૂકવી ખાટલીમા ભરી ગખવી એટલે ગોળી દિવસમા પથી ૧૦ વખત મામા રાખી ચૂસવી, જેથી સૂકી ઉધરસ, ગળાનો દુખાવો, સ્વરભંગ, કફ, સળખમ, સુસ્તી વગેરે મટે છે ગાનારનો અવાજ પણ આ ગોળીના મેવનથી સાગે થાય છે

૨૫૫ ઝરસી—સં ઝરસી મં ઝરસ લાં મોલ્યુગો પેન્ટાર્થલા ઝરસાના છોડ હરિયાળી જેવા ખેતરની જમીનમા અને ખાડીમા જ્યા શરદીની જગા હોય છે તે ઠેકાણે થાય છે આ લાજી વૈશાખ-જેઠ માસમા ઘણી થાય છે તે જમીન ઉપર વેતલર પથરાયેલી હોય છે તેના ફાટા અહીં-તહી પથરાયેલા હોય છે. ઝરસીના પાદડા બારીક મેદી જેવા હોઈ તે ઘણા કડવા હોય છે આ લાજી વાયુનાશક છે, માટે લોકો બહુ આગ્રહથી ખાય છે. તેમા કુગળી નાખી ખાય છે, બાગાયત જમીનમા થનાર ઝરસીમા કડવાપણુ કિંચિત્ કમી હોય છે

૨૫૬ ઝાડશેવાલ—ઝાડશેવાલના છોડ વહેળામા ઉત્પન્ન થાય છે એની બિચાર્થ શુમારે એક હાથ હોય છે આ ઝાડને કાદા(કુગળી)ના જેવા પાદડા હોય છે, પણ તે પહેળા હોય છે. એ છોડ ઘણાક પ્રાતમા થાય છે એ બારે માસ મળે છે ઉપયોગ—(૧) બદ્ધ ફૂટવા માટે:—ઝાડશેવાલના મૂળિયા ચદનની પેઠે પાણીમા ઘસી તુવેરની દાળ જેવડા ટપકા કરવા એ પ્રમાણે ત્રણચાર વખત ચોપડવાથી ગમે તેવી ગાંઠ હોય તોપણ તે જલદી ફૂટે છે માણસને કોઈ પણ પ્રકારની ગાંઠ થઈ હોય તે ઉપર તથા થોડા વગેરેને જે ગાંઠો થાય છે તે ઉપર ચોપડવાથી બે પહોરમા ફિવા એક દિવસમા છિદ્ર કરી દર્દ મટાડવામા આ ઔષધ અતિ ઉત્તમ છે.

૨૫૭ ઝિઝર—(ઝિપટો, ગાડરઝિપટો, લંઠ અધાડો)—સં ઝિઝરિટા. મં ઝિઝર. ઝિઝુડી હિં છિરછિટા, ચિકટી, ઝિઝિરીટા કં જોટોટ, વટવટી, કટવાણિ. લાં ટ્રિયમ્હેટા પિલોસા ટ્રિયમ્હેટા રોગબોધિયા.

એ છોડ ત્રણ-ચાર હાથ બિચા વધે છે એના પાદડા નાના હોય છે અને કાઈએ એરંડાના પાદડા જેવા હોય છે એને શુલાખી રંગના બારીક ફળ આવે છે એ છોડ ઉપર પુમ વડે વીંટા-યેલા ચપટા ગોળાકૃતિ ફળ આવે છે તેમા ચાર પાખડીઓ હોય છે એ ફળ જૂના થઈ સુકાવા લાગે એટલે તે પાખડીઓ જુદી જુદી થાય છે. એ ફળ તુપકડી(ગગેટી)ના ફળની પેઠે કપડે ચોટે છે એને 'લેચી' પણ કહે છે. ઝિઝર—તૂરી, તીખી, શીતળ, વૃષ્ય, બલપ્રદ, સ્ત્રીઓતું દૂધ વધારનારી, રક્તાતિસારની નાશક અને તૃપ્તિકર છે. ઉપયોગ—(૧) ફૂંટી પાસે ગાંઠ થઈ હોય તે ઉપર:—ઝિઝરના મૂળ ઘસી ફૂંટી ઉપર ટપકા કરવા અને મૂળ કમરે બાધવા (૨) ઉપદંશ ઉપર:—ઝિઝરની લાજી મુઠ્ઠીભર વાટી તેમા થોડુ જીરુ અને ઘાણા નાખી ૭ દિવસ આપવુ અને ચાદીઓ ઉપર આ છોડની ધૂણી આપવી (૩) કૂંટરાના વિષ ઉપર:—ઝિઝરના ખી, કડવુ કોળુ, જૂનો ગોળ અને હોકાનો કીલ એ સઘળુ ખાડી ખાવા આપવુ (૪) બળદની ખાંધ સૂજે છે તે ઉપર:—ઝિઝરના મૂળની છાલ ચાવી ચોપડવી.

૨૫૮ ઝેરકોચલાનુ ઝાડ :-સંઠ વિષતિ દુક, કાચકાર. મં કાજગ, કુચલા બં કુચિલા. હિં કુચલા કોં કાજગ. કં કાગરકાનામારા, કાચવાર, હેમુષ્ટી. તાં એદેમાગં કોકોડી તું કાયેશ્મારા. તૈં મુસીડી, મુષ્ટીએક મલાં કનીરામ લાં મૂડીકનોજ નકસવોમીકા ઇં વ્હોમિટ્ નદ, પ્રોઈ - નદ

સહ્યાદ્રિ પર્વતના પ્રદેશમાં એ ઝાડ ઘણા થાય છે એ ઝાડના ફળો, પાદડા તથા સર્વ ભાગ વિપયુક્ત છે. એના પાદડ ઉપર કાઈ પદાર્થ ખાવાથી વિકાર થાય છે. એના ફળને 'જહરકુચલા' પણ કહે છે. આવું આ વિપારી ઝાડ નિરર્થક છે, એવું કોઈ કહેશે; પરંતુ એ ઝાડ માણસને પુષ્કળ ઉપયોગી થાય એવા ગુણ એમાં પગમેશ્વરે મૂકેલા છે

ઝેરકોચલાના ફળ ઇન્દ્રવણના આકાશના, સુગળા, ગોળાકાર અને નારંગી રંગના હોય છે એ દેખાવમાં સુદર લાગે છે, તેથી એનું સરકૃતમાં 'રમ્યફલ' એવું અર્થયુક્ત નામ છે. ફળની છાલ પાતળી હોય છે અને ફાડીએ તો અંદર ઘોળા-પીળા રંગનો ગરલ દેખાય છે. ગરલની અંદર બેથી પાંચ સુધી બિયા ગોળ અને બન્ને બાજુ ચપટ એકથી બે ઇંચ વ્યાસના હોય છે તેને ઝેરકોચલા કહે છે એ અતિશય ઝેરી હોઈ તેમાં કોઈ પ્રકારની વાસ હોતી નથી આ ઝાડનો મુખ્ય ઉપયોગી ભાગ ખીજ અને છાલ છે. આના પાદડા પણ ઝેરી છે એ ભૂલથી ઢોંગના વધારે ખાવામાં આવવાથી ઢોંગ મરી જવાના દાખલા પણ મળી આવ્યા છે આ વૃક્ષ અગ્રેષ્ઠ વર્ગવારી પ્રમાણે લોગેનીએસી નામના ઉદ્દલિજ્જ વર્ગમાં ગણેલું છે

ઝેરકોચલાના ખી સારા હોય તો અતિશય કડવા લાગે છે. એ કડવાપણુ એમાં એક ઘોળા, ગ્વા જેવા, ક્ષાર ગુણવાળા ગ્રિટકીની નામના સત્ત્વથી છે ગ્રિટકીની સત્ત્વનો અમલ જ્ઞાનતત્ત્વો પર અને મજ્જાતત્ત્વ ઉપર એટલો જલદી થાય છે કે તેનાથી હાથપગના સ્નાયુનું સ્તભન થઈ શરીર ઉપર ધનુર્વાત જેવું પરિણામ આવે છે

સ્નિટ્કિનયા નામના ઝેરી સત્ત્વનો પ્રવેશ શરીરમાં રક્ત દ્વારા થઈને મસ્તકના તત્ત્વને અને વશગત મજ્જાતત્ત્વને તીવ્ર ચેતના ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી પ્રથમ સંજ્ઞાશક્તિના સ્નાયુને આચક્રા આવી તેનું સ્તભન થાય છે. ત્યાર પછી હૃદયની ગતિનું સ્તભન થઈ તેનું ચાલવું બંધ થાય છે, કે જેથી મૃત્યુ થાય છે

ઝેરકોચલાનું સત્ત્વ (સ્નિટ્કિનયા) દારૂ અથવા દહીની સાથે આપી મનુષ્યવધ કરેલ હોવાનું જાહેરમાં આવેલ હોવાથી એની ઝેરી અસર થાય એવું એનું ઓછામાં ઓછું પ્રમાણ જાણવું જરૂરનું છે સ્નિટ્કિનયા ઓછામાં ઓછું અર્ધો ગ્રેન એટલે ૦. ચણોઠીભાર આપવાથી ૨૦ મિનિટની અંદર મૃત્યુ થવાના ઉદાહરણો જાણવામાં આવે છે, પરંતુ 'શેષેકે' નામના એક જર્મન ડોક્ટર જર્મનીમાં એક રુણાલયમાં ૫ રતિ સ્નિટ્કિનયા પેટમાં ગયા છતાં મનુષ્ય બચવાના ઉદાહરણ મળી આવ્યાની હકીકત ડોક્ટર વૂડને આપેલી છે ઉપરની બાબતમાં એવો તર્ક થઈ શકે છે, કે તે રોગીએ એવા પ્રકારના ફેટલાક ફળો ખાધા હશે, કે જેના યોગથી વિપનું પરિણામ લોહી ઉપર લાગ્યું નહિ હોય યુરોપિયન પદ્ધતિથી ઉપચાર કરવામાં ઝેરકોચલાનો મદાર્ક પાચથી દશ ટીપા આપવાનો વહીવટ છે.

ઝેરકોચલાનું ત્રિષ ચડેલ હોય તો ઘણાખરા ધનુર્વાત જેવા લક્ષણો થાય છે, એનું કાર્ય કંગોડરજ્જુ ઉપર થાય છે એ ખાવાથી ફેટલીક મિનિટોએ અને ઘણુંઘણું તો એક-બે કલાકમાં ઝેર ચઢવા લાગે છે. દાંત સજ્જડ થઈ જાય છે, હાથ, પગ અને આખું શરીર અક્કડ થઈ જાય છે ધનુર્વાતના અને ઝેરકોચલાના ઝેરના લક્ષણમાં આ પ્રમાણે ફરક દેખાય છે. ધનુર્વાતમાં પ્રથમ અસ્પષ્ટ લક્ષણો દેખાઈ તે હળવે હળવે વધતા જાય છે, અને ઝેરકોચલાના તે જ લક્ષણો આરભ માં જ સ્પષ્ટ દેખાઈ જલદી વધે છે ધનુર્વાતમાં પ્રથમ જડ્યું અને દાંત સજ્જડ થઈ પછી શરીરના જુદાજુદા સ્નાયુ અક્કડ થાય છે અને ઝેરકોચલાના ઝેરમાં પ્રથમ શિરા પકડાય છે અને ત્યાર પછી દાંત સજ્જડ પડવા વગેરે થાય છે ધનુર્વાતમાં બાહ્યાયામ હળવે હળવે પાછળથી થાય છે અને

ઝેરક્રોચલામાં આરંભથી જ થાય છે ધનુર્વાતમાં શરીરને ખેંચીને તે થોડું કમી થાય છે ત્યારે પણ શરીર અછડાજ હોય છે, અને ઝેરક્રોચલામાં ગ્હીરણીને ખેંચે છે અને ન્યારે તાણુ (ખેચ) ન હોય તે વખતે રોગી સારી સ્થિતિમાં હોય એમ લાગે છે. ધનુર્વાતનો રોગી એક, ખે અથવા તેથી વધારે દિવસ રહે છે, અને ઝેરક્રોચલાના વિષથી ખે-ચાર કલાકમાં જ મરે છે સાધારણ રીતે ઝેરક્રોચલા ખાધા પછી પાચ મિનિટથી અર્ધા કલાકની અદર ઝેરી લક્ષણ દેખાવા લાગે છે કદીકદી દશવીસ મિનિટની અદર જ મૃત્યુ થાય છે. ઘણુ ઘણુ તો છ કલાક સુધી મનુષ્ય બચી શકે છે. ઝેરક્રોચલાના ખીજની ભૂકી ૧૫ માસો અથવા ૧૮ મહિના અર્ધા ઘઉંભાર જેટલું આપવાથી મનુષ્ય મરે છે ઝેરક્રોચલાના ખી જાલ સહિત ગળવાથી વિષ ન ચડતા તે તેના જ મળદ્વારથી બહાર નીકળે છે; કાચુ કે તે ઉપરની જાલ પચતી નથી

સિટ્રિકિનયા સત્ત્વ બનાવવાની રીત અંગ્રેજ બ્રિટિશ ફાર્માકોપિયા અથવા ઔપધિ-સંગ્રહમાં આપેલી છે તેમાં ૧ ઔંસ (૨૫ તોલા) તીવ્ર મધાઈ-રેફ્ટીફાઈડ સ્પિરિટમાં નાખી તેમાં ચાર ગ્રેન સિટ્રિકિનયા પિગળાવી આપવું; અને ત્યાર પછી ગાળવાના કાગળથી (બ્લોટિંગ પેપર અથવા ફિલ્ટર પેપરથી) ગાળી લેવું આની માત્રા ૩ થી ૧૦ ટીપા છે શુદ્ધ કરેલા બિયાની ભૂકી ૧ થી ૫ ગ્રેન અનુપાન પરત્વે આપવી એજા પ્રમાણથી એટલે એક ગ્રેનનો સોળમે ભાગ ઝેરક્રોચલાનું સત્ત્વ હૃદયને ઉત્તેજક અને સૂક્ષ્મવાહિનીનું ગતલન કરનાર છે ઝેરક્રોચલાનું ઝેરી સત્ત્વ કળથી બિયામાં ૨ અને જાલમાં ૧ ભાગ જુદા જુદા પ્રમાણમાં રહે છે. ફળના ગર્ભમાં તે થોડા પ્રમાણમાં રહે છે. આર્યવૈદક, આગલવૈદક અને હોમિયોપેથિક વગેરે પદ્ધતિ પ્રમાણે ઝેરક્રોચલા એ એક અમૂલ્ય ઔષધ છે તાવ, અજીર્ણ, શ્વાસ, ઉધરસ, વાયુ, ક્ષ્મ અને શિરોરોગ વગેરે અનેક રોગ ઉપર જુદી જુદી યોજના પ્રમાણે તે ગુણકારી છે. ધાતુની નિર્મળતા ઉપર તો આ એક અપૂર્વ ઔષધ છે ઝેરક્રોચલાના પાદડા, સૂઠ અને સાબરશિંગ-એનો લેપ તૈયાર કરી ચોપડવાથી સધિવાત અને પક્ષાઘાત સારા થાય છે તથા ઉદરનું ઝેર બીતરે છે હઝીમ લોકો એકલા ઝેરક્રોચલાના પાદડા વાટી પક્ષાઘાત ઉપર લેપ કરે છે. આ કૂતરાના ઝેર ઉપર ઉતાર છે.

ઝેરક્રોચલાની શુદ્ધિ—આ બિયા ધીમા બળવા નહિ દેતા તળાને તેના ઉપરની જાલને વચ્ચેથી ચીરી માહેની જીલ હોય તેને કાઢી નાખવી એટલે શુદ્ધ થાય છે; અથવા બિયા ગોમૂત્રમાં સીંચવી જાલ અને જીલ કાઢી નાખવી; એટલે તે શુદ્ધ થાય છે x

ઝેરક્રોચલાનું ઝાડ—મદકર, તૂરુ, ચાહક, તીખુ, કડવું, લઘુ તથા ગરમ છે; અને કાઢ, રક્તવિકાર, કફ, કફ, વાતરોગ, વ્રણ, અર્શ તથા જ્વરનો નાશ કરે છે એનાં લીલાં ફળ—

x (૧) ઝેરક્રોચલા ગોમૂત્રમાં ૭ દિવસ પલાળી રાખવા દરરોજ ગોમૂત્ર સવારસાંજ બદલવું ન્યારે તે નરમ થાય ત્યારે તેની જાલ કાઢી નાખવાથી ઝેરક્રોચલા શુદ્ધ થાય છે આ કાઢી નાખેલી ઝેરક્રોચલાની જાલ વાટી વફરેલા ખીલ વગેરે પર ચોપડવાથી તે રામબાણુ આરામ કરે છે જામરાને અટકાવે છે (૨) શોધી શુદ્ધ કરેલા જાલ વગરના ઝેરક્રોચલા સોળગણુ દૂધમાં ઉકાળી માવો કરવો તેમાંથી ઝેરક્રોચલા કાઢી લેવા અને રહેલ દૂધનો માવો ઝેરી છે માટે તેને જમીનની અદર દાટી દેવો જે અફીણનું વ્યસન છોડાવવું હોય તો અફીણને બદલે આ માવો અફીણના વળનથી સમાન (અથવા બમણો) આપવો ૭-૮ દિવસ સુધી માવો આપવાથી અફીણના લેવાના સમયે આવનારા બગાસા, હાથપગ વટવા આદિ લક્ષણ દૂર થઈને એ વ્યસન છૂટે છે (૩) ઉપર પ્રમાણે દૂધમાં બાકેલ ઝેરક્રોચલાની જીલ કાઢી નાખી ઝીણા કકડા કરી નાખી ગાયના ધીમા તળા ખાડી રાખવા એ બલટી, વાયુ, આફરો, શૂળ અને રાસદીનો નાગ કરે છે એની માત્રા ૧ રતીથી ૪ રતી સુધી ગણાય છે (૪) એ ઝેરક્રોચલા શેર ૦૧ જાણુ અને પાણીના રગડામાં ૮-૧૦ દિવસ સુધી પલાળી રાખવા જાણુ સુકાવા ન દેતા પાણી દરરોજ જેઈવું જેઈવું નાખતા રહેવું આમ કરતા પાકી નરમ થેસ જેવા તે થઈ જાય એટલે તેની જાલ અને જીલ કાઢી નાખવા આ શુદ્ધ થયેલા ઝેરક્રોચલા સાથે સોપારી તોલો ૧, મરી તોલો ૦૫૫ તથા આમલીના શુદ્ધ કરેલ કચૂકા નગ ૮ વાટી ગોળાઓ કરવી એ ગોળાઓ ધીમાં, મધમાં કે પાણીમાં વાટીને કરવી એથી પણ અફીણનું વ્યસન છોડાવી શકાય છે આ પ્રયોગો ખાતરીલાયક છે. હૈન્ડરો માણસોનું અફીણ ઉપરના બન્ને પ્રયોગોથી છોડાવેલ છે

ગ્રાહક, તૂટા, વાતકર, લઘુ અને શીતળ છે પાકેલાં ફળ—વિષ, ગુરુ તથા પાકકાળે મધુર છે અને કફ વાયુ, પ્રમેહ, પિત્ત તથા રક્તવિકારનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) જનાવરોને કંઈ વિષખાધા થઈ હોય તે ઉપર:—ઝેરકાયલાના ખી અગર મૂળિયા ઘસી ચોપડવા, એટલે વિકાર દૂર થાય છે (૨) શરીરમાં વાળો મર્યો હોય તે ઉપર:—ઝેરકાયલાના ખી ઘસી ચોપડવા (૩) ઉઠાણું (પાકે નહિ તેવા ગૂમડા) ઉપર:—ઝેરકાયલાના ખી અને સમુદ્રફળ ઘસી ચોપડવા (૪) શોફેદર ઉપર:—ઝેરકાયલાના ઝાડ ઉપરની શિગોનો કાપ કાઢી વાસણમાં ઘાલી કાઢે કરી આપવો. (૫) કોળ, ઊંદર વગેરે કમ્પી થવા માટે:—ઝેરકાયલાના ખિયાનુ ચૂર્ણ કરી તે લોટમાં મસળવુ અને તે લોટ ઊંદર ખાય તેની જગાએ મૂકવો આ લોટ ઘણો વિપારી છે (૬) ટાઢિયો તાવ, મુવારોગ, અજીર્ણ, શૂળ અને મંદાશિ ઉપર:—ઝેરકાયલાના ખી લાંગી જવા ન દેતા ઘીમાં તળી કાઢવા, એટલે તે શુદ્ધ થાય છે. શુદ્ધ કર્યા પછી તેનું ચૂર્ણ કરી તે ૧-૨ ગુઝ મધમાં આપવું (૭) વાળા ઉપર:—ઝેરકાયલાના ખી અથવા ઝેરકાયલાના ખી અને મોમલ પાણીમાં ઘમી ત્રણ દિવસ લેપ કરવો. (૮) શીતજ્વર, આમ, શૂળ અને સંગ્રહણી ઉપર:—શુદ્ધ ઝેરકાયલા ત્રણ લાગ અને લવગ એક ભાગ આદાના રસમાં ખગલ કરી ચણેલી જેવડી ગોળીઓ કરી તે મધમાં આપવી. (૯) શૂળ ઉપર:—ઝેરકાયલાના ખિયાનુ પાનાળય તથી તેલ કાઢી તે પાનમાં ચોપડી આપવું (૧૦) જૂના વાયુના રોગ ઉપર:—શુદ્ધ ઝેરકાયલા ૧ થી ૨ રતી દિવસમાં બે વખત દૂધ અથવા નવશેકા પાણી માથે થોડા દિવસ લેવાથી કમરનું દરદ, પક્ષાઘાત, અગનું જકડાઈ જવું, પાચનશક્તિની નિર્બળતા, શરીરકપ, પગમાં તથા હાથમાં થતી કળતર વગેરે દૂર થાય છે. માત્ર થોડી લેવી અને પથ્યપાલન કરવું. હસ્તમૈથુન અથવા અધિક સ્ત્રોસંગથી વીર્યક્ષય થઈ શરીરમાં કમજોરી આવેલી હોય તે પણ ઝેરકાયલાના સેવનથી દૂર થાય છે નવા વાયુના રોગનાળાએ ઝેરકાયલાનું સેવન કરવું નહિ. તીક્ષ્ણ વાતપ્રકોપમાં ઝેરકાયલાથી લાલને બદલે ઊલટી દાનિ થાય છે (૧૧) હૃડકાયા કૂતરાના ઝેર ઉપર:—શુદ્ધ ઝેરકાયલું, શુદ્ધ વછનાગ તથા કુલાવેલ ટકણખાર સમભાગે લઈ ખારીક ચૂર્ણ કરવું દિવસમાં બે વખત ૨૨ દિવસ લેવાથી ઝેરની અસર દૂર થાય છે અથવા ઝેરકાયલાના ખી ઘીમાં શેકી ગા થી ૧ વાલ આપવા +

+ ડૉક્ટર દેસાઈના મત પ્રમાણે ઝેરકાયલા (ખીજ) કડવા દીપન, પાચન, કટુપૌષ્ટિક, નિયંત્રકાલિક જ્વરપ્રતિબંધક, બલ્ય અને વાતકર છે ખીજોનો લેપ જોરદાર, પૂતિહર અને કાષ્ઠિક વેદનાસ્થાપન છે હાલના લેપથી જ્ઞાનતત્ત્વ અને ગતિતત્ત્વના છેડાઓ નિર્જીવ થાય છે, એટલે હાલનો લેપ વેદનાસ્થાપન છે ઝેરકાયલા બધી ઇદિયોની ક્રિયા વધારી આપે છે, પણ તેમાં જ્ઞાનતત્ત્વ પર એની ક્રિયા વધારે થાય છે મગજ પર વધારે ક્રિયા થતી નથી, પરંતુ મગજની નીચે જે હવનીય કેદ છે, તેઓના ઉપર અસર પડોએ છે એવી જ રીતે મુખચણા કાર (મેકફડ)માં રહેલ વાતનાડીઓ પર વિશેષ હત્તેજના પડોએ છે, એમાં નીચેના ભાગમાં જનનેન્દ્રિયનું કેન્દ્રસ્થાન છે એના ઉપર આની નિયમિત ક્રિયા થાય છે શ્વાસોચ્છવાસ કેદ હત્તેજિત થવાથી શ્વાસ લેવાની શક્તિ વધી નય છે, જેથી સારી ગીતે ખાસી નકે છે અને કફ પડે છે હૃદય અને રક્તવાહિનીઓનું કેદસ્થાન હત્તેજિત થાય છે, એટલે હૃદયસક્રિયવિકાસક્રિયા નિયમિત થાય છે અને રક્તવાહિનીઓની ચિયતિ સુધરે છે તથા રક્તદળાવ (પ્લડ પ્રેગર) વગે છે ઝેરકાયલું બહુ જ નુલમી ઔષધ છે માટે સ્વરૂપ માત્રામાં જ અપાય છે, મોટા પ્રમાણમાં આપવાથી ધનુર્વાતના જેવા લક્ષણો ઉત્પન્ન થાય છે માત્રા-ખીજનું ચૂર્ણ ગાથી ૧ રતી ઉપયોગ-જ્ઞાનતત્ત્વસ્થા પર પ્રત્યક્ષ હત્તેજક ઔષધ ઝેરકાયલાના જેવું ખીજનું નથી આ શરીરની બહાર બહુ જ વીરેધીરે નીકળે છે એટલે આનું પરિણામ બહુ જ લાખા સમય સુધી ટકી નય છે જલદી લાલ પડોઆડવો હોય તો અર્ક (અથવા આસવ)રૂપે અપાય છે

રસાયનરૂપે જેની રીતે સોમલનો ઉપયોગ થાય છે, તેવી જ રીતે ઝેરકાયલાનો થાય છે નૂના ટાઢિયા તાવમાં ઝેરકાયલું બહુ જ ઉપયોગી છે ટાઢ અને તાવનું ખરાબ પરિણામ દૂર થાય છે અને વારી બધ થઈ નય છે ઝેરકાયલાથી હોજરીની શક્તિ વધે છે પાચનક્રિયા સુધરે છે એ સર્વોત્કૃષ્ટ, કટુપૌષ્ટિક ઔષધ છે. કુપચન, હર્ણ દાહ-શોથવાળા હોજરીના રોગમાં ઝેરકાયલું અપાય છે હોજરીના કરતા પણ આતરડાની ઉપર અને તેમાં પણ મોટા આતરડા ઉપર તેની બહુ જ બળવાન ક્રિયા થાય છે ઝેરકાયલાથી આતરડાની

૨૫૬ ટાંકો—સ ૦ ચક્રવર્તિની, વાસ્તુ ૮ મ ૦ ચાકવન હિ ૦ બથુવા ૫ ૦ વેતુવા. ૨ ૦ ચિલવો ૬ ૦ ચક્રવર્ત, ચક્રોતપદ્ય ૬ ૦ મુમેલેપા અ ૦ રોજનતુનતમેલ ૬ ૦ વડાઈતુજ ૬ ૨. લા ૦ ચિનોપોડિયમ આલયમ

આ શાક ઘણે ઠેકાણે થાય છે આ છોડ શુભાગ લાથમર બિયા વધે છે એના પદ્મ ઘણા મોટા હોતા નથી તે કામળ હોય છે ટાકાની લાંબી પોષ્ટિ છે એ લાંબી ચણાની દાળ અગર કાર્બિક ધાન્ય નાખવાથી તે ઘણી સાગી લાગે છે ટાકામાં આ એક ગુણ છે, કે જે દાણા બાકવા કઠિન હોય છે, તેમાં કેટલાક ટાકાના પાંડા નાખવાથી તે જલદી બકાય છે ટાંકો—મધુર શીત, ખાગે સચિકર, સાગક તથા પાચ- છે, અને મળમૂત શુદ્ધ કરનાર અગ્નિદીપક, લઘુ, શુક્રપ્ર,

સચલનગતિ વધી નય છે આતરડાની નિર્ણયતામાં એકોચલા સુગંધી ટ્રોચોની સાથે અપાય છે. નાની માત્રામાં કબજિયાતને દૂર કરે છે પિત્તપ્રકોપથી ગિર્જા થતુ હોય તો તેને દૂર કરે છે, નૂનો મગ્ગે અને ઉર્ષીડામાં એકોચલા અતિ ગુણકારક છે પાચનક્રિયાના વિકારમાં બીજાનું ચૂર્ણ નાગરવલના પાનમાં અપાય છે ધાન્યાહારી લોકોના હોજરીના વિકારમાં અને માસાહારી લોકોના આતરડાના વિકારમાં એકોચલુ વધારે ઉપયોગી છે શુભ્રગમાં પણ લાભ પહોંચાડે છે

જ્ઞાનતત્ત્વો રોગમાં ગતિભ્રમ અને જ્ઞાનભ્રમ થાય છે એવી સ્થિતિમાં એકોચલુ વાપરવાનો અતિ રિવાજ છે અર્થાત્ અર્ધિત વાત (મોઢુ વાકુ થવુ), અર્ધાગ વાત (કમરની નીચેનો ભાગ બગે રહી જવો) ઇત્યાદિ રોગોમાં એકોચલુ હિતકારક છે જો જ્ઞાનતત્ત્વોનો જ હાસ થયો હોય, તો એકોચલાથી લાભ થતો નથી જ્ઞાનતત્ત્વોના આઘાતથી રહી ગયેલા અવયવોમાંની માસપેશાઓ સુકાની જતી હોય તો એ યોગની ક્રિયા એકોચલાથી બંધ પડે છે, કપરોગ અને જ્ઞાનતત્ત્વો વેદના પર એકોચલુ મોમલની સાથે અપાય છે.

તમાકુના અધિક સેવનથી એક પ્રકારનું આઘનાપણુ (દષ્ટિમાધતા) આવે છે એમાં એકોચલાનો અર્ક સાંભારની સાથે અપાય છે

કંદેરોહિણી (ડીકથેરિયા)થી અવાજ બેસી ગયો હોય અથવા બહુ જ બોલવાથી અવાજ ગૂંચી ગયો હોય, તો તેના ઉપર એકોચલાથી સારો લાભ પહોંચે છે

બાળક નિદ્રામાં પેશાબ કરે છે તે ઉપર અને હૃન્તમૈયુન પછી સહજ થતા વીર્યપતન પર તથા અતિ મૈથુનથી આવેલી નપુ સક્તા ઉપર એકોચલુ અપાય છે બિતરતી ઉમરવાળા માણસને એકોચલુ વાછકરણ ગુણ મોટે લોહભસ્મ અને કાળા મરીની સાથે અપાય છે એકોચલુ અતિ બળવાન અને પ્રત્યક્ષ વાછકરણ છે, મૂત્રાગયની અશક્તિને પણ દૂર કરે છે

માનસિક થકાવટથી નિદ્રા ન આવતી હોય તો અથવા નકામાં વિચાર આવતા રહેવાથી નિદ્રા ન આવતી હોય તો એકોચલુ અપાય છે

હૃદય પર એકોચલુ લાભકારક છે જ્યારે હૃદયના ધબકારા બરાબર સંભળાતા ન હોય, નાડી મદ બળવાળી અને અતિશય જલ્દી ચાલતી હોય અથવા તૂટતી જતી હોય, હાથપગની આગળીઓ અને કાનની બહુ ઠંડી ગહેતી હોય, થોડી મહેનત કરવામાં પરસેવો આવી જતો હોય અને શ્વાસ ભરાતો હોય, તો એવી સ્થિતિમાં જરૂર એકોચલુ આપણુ જોઈએ દેહસાના ગ્રેગથી હૃદય નિર્ણય બને છે ત્યારે હૃદયના ધબકારા વધે છે એવી સ્થિતિમાં જીવનફાન આપનારી ઔષધિ એક એકોચલુ જ છે હૃદયના પડાઓના જીર્ણરોગમાં હૃદય નિર્ણય બને છે, હૃદય ફૂલે છે, પછી પગો પર મોલે આવી પેટમાં પાણી ભરાય છે ચક્રત મોઢુ થઈ નય છે પેશાબ ઓછો અને લાલ રંગનો થાય છે અત્ત પચતું નથી, દરત સાક આવતો નથી, પેટ ફૂલે છે, સૂતી વખતે ગભરામણ થાય છે, એટલે રાતદિવસ બેસી રહેવું પડે છે એવા રોગને હૃદયોદર કહે છે એના ઉપર એકોચલુ અપાય છે જો કંઈની પ્રધાનતા હોય તો એકોચલુ, હિંગ અને કપૂરની સાથે, અને જો જલશોથની પ્રધાનતા હોય તો સ્નેહલ, મૂત્રલ અને રેચન દ્રવ્ય તથા કોંક્રી, ફાડ આદિ ઉત્તેજક ઔષધની સાથે અપાય છે હૃદય-રોગમાં જલદી પચી ગયે તેવા સાકરવાળા પર્માર્થ આપવાથી એકોચલાની અસર જલદી થાય છે ધમની- (શુદ્ધરક્તવાહિની)ની નિર્ણયતાથી નિદ્રાનાગ થયો હોય તો એકોચલુ આપવાથી નિદ્રા આવવા માટે છે, આવી ગિચિલતા ઘણે ભાગે પાહુરોગમાં થાય છે એટલે સાથે લોહભસ્મ અને પ્રવાલ અપાય છે દેહસાના ત્રિપ રોગોમાં શ્વાસક્રિયા યોગ્ય થતી નથી, જીવ ગભરાય છે રોગી યાકી નય છે ત્યારે એકોચલુ આપવાનો રિવાજ છે. કંક પડવામાં મુશ્કેલી થતી હોય તો એકોચલુ હિતકર છે શ્વાસનલિકાનો સોળે, દેહસાનો સોળે તથા દમ પર ઉનેજક કંકત ઔષધની સાથે એકોચલુ અપાય છે ક્ષયરોગમાં રાત્રે બહુ જ વામ થાય છે, તે એકોચલુ લેવાથી ઓછો થઈ નય છે નિર્ણય માણસને સર્વદા એકોચલુ અપાય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

ખલક, હલ તથા જવરનાગક છે, તેમ જ ત્રિદોષ, અર્શ, કૃમિ પ્લીહા, રક્તવિકાર, કોઠ, પિત્ત તથા ઉદાત્ત વાયુનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) શીતળા આવવા ઉપર:—પ્રથમ ઊલટી થવા માટે ટાકાનો રસ મધમાં આપવો (૨) દેવતાથી બળેલના દાહ ઉપર:—ટાકાનો રસ ચોપડવાથી દાહ શાંત થાય છે

૨૬૦ ટીંબરુ—સં ૦ તિદુત્રી. મં ૦ ટેલુરણી. હિં ૦ તેદુ કં ૦ તુમરી, જગળમર કાં ૦ અબનુસ. ઈં ૦ એમની લાં ૦ ડાયોપ્પાઇગેમ્, એથ્રીઓપ્ટેરિસ

ટીંબરુના આડ મોટામોટા થાય છે એના પાદડા મોટા અને લાંબા હોય છે. એને ખોર જેવડા ફળ આવે છે અને તે લોંબા ખાય છે એના પાદડાની તબાકુની ખીડીઓ કરે છે એ ખીડીઓ પીવાથી કાળબું ખવાઈ જાય છે, હૃદયમાં પીળો ડાઘ પડે છે, કઠશોષ થાય છે અને કફ વધે છે એવું છતાં પણ હાલમાં એ વ્યસનનો ફેલાવો વધતો જ જાય છે. એ વ્યસન સાધારણ જણાય છે, પરંતુ એથી ઘણું જ નુકસાન થાય છે દબાનો નાશ થાય છે, શક્તિ જતો રહે છે તથા આંખોનું તેજ મદ થાય છે આવી હાનિ થતા હોવાથી આવું દુષ્ટ અને હલકા વ્યસનથી લોકોએ દૂર રહેવું એ બહુ જ મારું છે ટીંબરુ—તૂરી, કડવી ગિનગ્ધ, ઉષ્ણ તથા મધુર છે, અને વાયુ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ—તૂરા, લેખન, ગ્રાહક, શીત ગ્રાહ, રક્ષ, લઘુ, મલસ્તંભક, અરુચિકારક, વાતકાગ્ધ તથા કડવા છે પાકાં ફળ—ગુરુ, ગ્રાહ, મધુર, ગિનગ્ધ તથા કફકર છે, અને મેહ, પિત્ત રક્તરોગ તથા વાયુનો નાશ કરે છે ટીંબરુની છાલ—પિત્તરોગની નાશક છે ઉપયોગ—(૧) જૂ મારવા માટે:—ટીંબરુની છાલને ગોમૂત્રમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૨) દમ ઉપર:—ટીંબરુના ફળની છાલ સૂકવી ૦૧ તોલો ચલમમાં નાખી પાવી

૨૬૧ ડમરો—સં ૦ દમનક મં ૦ દવણા હિં ૦ દવના, દૌના કં ૦ દવના તૈં ૦ સાવિત્ર ચદુ કાં ૦ વરજમીક, સકસનીન અં ૦ કુશસૂક્ષ્મી ઈં ૦ વર્મવુડ. લાં ૦ આટિંમિશિયા સિવસિંધાના

ડમરના છોડ વેત દોઢવેત ઊંચા વધે છે. એના પાદડા કાઠક ગાજરના પાંદડા જેવા હોય છે, પરંતુ ડમરના પાદડા સાડા હોય છે ડમરના છોડની વાસ ઘણી તીવ્ર આવે છે તે વાસ દૂરથી સારી લાગે છે એને તેરા આવે છે. તેની પણ છોડ જેવી વાસ આવે છે ડમરનો સુગંધી પદાર્થમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે ડમરના છોડ ધરની આસપાસ વાવવાથી ધરમાં સાપ આવતો નથી (આ જાતની ઉત્પાત કાશ્મીરમાં વધારે થાય છે. ઘણે ભાગે આપણા દેશમાં થતી નથી) ડમરો—તીખો, શીતળ, કડવો, તૂરો, વૃષ્ય, હલ તથા સુગંધી છે, અને કોઠ, વિરકોટક, કફ (ખરજ), ત્રિદોષ ત્રિદોષ, વિપ, ક્લેદ, અર્શ, ભૂતગ્રાહ, સગ્રહણી તથા ગ્રહપીડાનો નાશ કરે છે.

* ટાકાની એક નીલ નામની ખીજ જાત છે, તેને રાતો ટાકો કહે છે જેનું વર્ણન ચ દન-ખટવાના નામથી ઉપર કરેલું છે વળી કણ્ઞરાને પણ જ ગલી ટાકો કહે છે

x ટીંબરુના ફળનો તાલે રસ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ધા ઉપર ચોપડે છે, અને ગરીબ માણસો તેના ફળ ખાય છે એના ખીજને રાખી મૂકે છે ગ્રાહની ખીમારીમાં એનો ગ્રાહી ગુણ હોવાથી ફેશી લોકો વાપરે છે અગ્રેલ ઔષધોમાં ટીંબરુને બહુ જ ગ્રાહી કહેલ છે એનું સત્ત્વ બનાવવા માટે ફળને કચરી દાળીને તેનો રસ કાઢી તેને ઉકાળીને વાટો કરી લે છે આ સત્ત્વ રતાગપડતા ભૂરા રંગનું હોય છે અને પાણીમાં ઘણું જલની પીગળી જાય છે ગ્રાહમાં અને ઘણા દિવસના શૂળમાં તે વાળુ ઉપયોગી છે જો પડી જવાથી નસ રહી ગઈ હોય અથવા આમડી છોલાઈ હોય તો આ ફળનો લેપ કરવાથી સોજો ચડતો નથી ઉપર કહેલું સત્ત્વ ઢગ આનીબાર લઈ તેને સવાશેર પાણીમાં પિગળાવી એ પાણીની પિચકાગી મારવાથી સ્ત્રીઓની જનને દ્રિયમાંથી નીકળનાર સંદેહ પ્રવાહ (યોગો પ્રદર) બંધ થાય છે આ સત્ત્વ બનાવતી વખતે પોલાદ અથવા લોઢાના વાસણ કામમાં લેવા નહિ, કેમ કે રસ તેથી કાળો થઈ જાય છે ઉત્તમ પ્રકારે બનાવેલ સત્ત્વનો રંગ લાળના જેવો હોય છે એના ખીજમાંથી ઔષધમાં લેવા લાયક તેલ નીકળે છે કુમળા પાદડાનું કેટલાક દેશમાં ગાક કરે છે છાલને ઝીણી વાટી ધા અને નાસૂર ઉપર ચોપડે છે ચરકમાં કાચા ફળને વાત અને પિત્તને બેસાડનાર કહેલ છે સુચુતમાં રક્તપિત્તનાશક, દાહનાશક, યોનિદોષનાશક, વ્રણનાશક અને સગ્રાહી કહેલ છે ફળમાંના રસમાંથી કાઠેલું સત્ત્વ જૂની સગ્રહણી ઉપર ઉત્તમ અસર કરે છે

ઉપયોગ—(૧) સર્પના વિષ ઉપર :—ડમરાના મૂળ અને તેના પાદડા ખાવા અથવા રસ કાઢી તે પાવો. ઢોરોને પણ તે આપવાથી ગુણ આવે છે. (૨) ગરમી ઉપર :—ડમરા—મન્યાનો રસ કાઢી તે રસ પાવો.

૨૬૨ ડાભ (ડાભડો)—સં કુશ, દર્શ મં દર્શ. બં કુશ, દર્શ હિં દાભ, દાભવરી. કં વિલિયણુકુશ, ઉલ્લાકુશી. તેં કુશદુર્નલુ, દુલ. તું દર્ભેપનિ મલાં અત્તદર્ભ લાં ધરેગ્રા-રિટકા સાર્ધ નો સુરોધડિસ.

ડાભ એ એક મોળની જાતિનું ઘાસ છે એને વેંતલન લ માર્ધના તોરા આવે છે. એ તોરા મોળના તોરા કરતા મોટા હોય છે એને દક્ષિણમાં ફેટલાક લોકો 'ગયુ' કહે છે. એ બે અઢી હાથ ઊંચો વધે છે. એ બ્રહ્મકર્મમાં ઉપયોગી હોવાથી મર્ત્ત પ્રસિદ્ધ છે. ડાભના ભોથા નદીને કિનારે કિવા વહેવાને કિનારે થાય છે. ડાભ—શીતળ રુચિકર, તૂંગ, સિન્ગવ, શુક્રશુદ્ધિકારક તથા રજશોધક છે; અને કફ, વ્રતપિત્ત, પિત્ત, દમ, તૃષા, મૂત્રકૃમ્મ, અસ્તિગળ, કમળો, પ્રદર, વ્રતદોષ, વિસર્પ, ઊલટી, મૂર્છા તથા અશ્મરીનો નાશ કરે છે એના મૂળિયાં—શીતળ, રુચિકર તથા મધુર છે, અને લોહી, તાવ, તૃષા, દમ, ઉધરસ, કમળો તથા પિત્તનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) રક્ત પ્રદર ઉપર :—ડાભના મૂળ ચોખાના ધાવગમણમાં વાટી તે પાણીમાં છરાની ભૂટી અને સાકર નાખી પાવુ (૨) મૂત્રશુદ્ધિ ઉપર :—ડાભના મૂળ, પાણીમાં ઉકાળી પાવા, તેથી મૂત્ર બધ થયું હોય તોપણ છૂટે છે. (૩) વાતજ્વર ઉપર :—ડાભના મૂળ, બળ બોળ)ના મૂળ અને ગોખરનો કાઢો સાકર તથા મધ નાખી પાવો

૨૬૩ ડામર—ઈં ટાર, રટોકહોદમ ટાર. લાં પાર્ધનસ સિલવેગ્રિઝ ડામરના ઝાડ મલખારના વનોમાં થાય છે. એ મોટા થાય છે. એમાંથી જે રસ નીકળે છે, તેને ડામર કહે છે. રસ કાઢવાની રીત એવી છે કે એ ઝાડની મોટી મોટી ડાળીઓ તોડી તેના નાના નાના ટુકડા કરે છે. તેને ભટ્ટીમાં ઘાલ્યા પછી તેમાં જે રસ હોય છે તે ઉપર આવે છે અને તે કાઢી લે છે પછી તે ઘટ્ટ થાય છે. ડામર તાગના દોરડાને અને લક્ષ્મકામને ચોપડવાથી તેને મજબૂતી આવે છે.+

૨૬૪ ડાંગર (ભાત)—સં હિં શાલિ. મં સાળ કં ભત. કાં વેલ. કાં નિંગ. અં ઉરજ. ઈં રાઈસ લાં ઓગિઆ સેટાર્ધવા

જગતમાં આ ધાન્યનો સર્વ વસતીમાં થોડાઘણો ઉપયોગ થાય છે એની ઉત્પત્તિ ઘણું કરીને ઉષ્ણ દેશમાં થાય છે આ દેશમાં એ ધાન્ય સર્વત્ર થાય છે બગાળમાં ઉચ્ચ પ્રતિના ઘણા ઝીણા ચોખા પાકે છે. ઇંગ્લાંડ અને યુરોપમાં બગાળથી સેકડો ખાડી ચોખા જ્ય ક્રે એનો છોડ ઢીચણથી તે માથોડું પર્યંત ઊંચો વધે છે એને સર્વ પાદડા જ હોય છે એના પાદડા પાકે એટલે એને 'પગળ' કહે છે એ પાદડામાંથી ગોળ પોલી એક સળી નીકળે છે તે સળીની છેવટે ડાગરની

+ ડામર ઉત્તેજક કફનિ સારક અને મૂત્રલ છે સ્થાનિક પ્રયોગ(લેપ)એ ઉચ્ચતાસાધક અને દુર્ગ ધનાશક છે. એની ક્રિયા ટરપેન્ટાઈન તેલના જેવી પણ એથી કઠક ઓછી છે પેટમાં આપવાથી પચનક્રિયામાં લાલ થાય છે માત્રા વધારે અપાય તો હોજરીમાં વેદના, ઊલટી અને અતિગય ગિરર્ફ ઉત્પન્ન થાય છે પેરાળ કાળા રંગનો આવે છે અને પેરાળમાં ડામરની વાસ આવે છે ડામરનો ધુમાડો લેવાથી શ્વાસમાર્ગની શ્લેષ્મિક ત્વચા ઉત્તેજિત થાય છે પછી ત્યાંના કીટાણુઓનો નાશ કરે છે અને કફને બહાર કાઢે છે

સૂચના—ચામડી પર ડામરની માલિગ કરવાથી કોઈ કોઈ વખતે નાની નાની પરવાળી ટોલ્લીઓ ઉત્પન્ન થાય છે તે કોઈને ચામડી ઉપર બહુ જ ઉચ્ચતા ઉત્પન્ન કરે છે એટલે એનો ઉપયોગ બહાર લગાડવામાં બહુ જ ઓછા ભાગમાં થાય છે ડ્રેસિંગમાં કીટાણુનો નાશ કરવા માટે તથા મલમત્તે વપરાય છે ડામરને કીઓસોટ અને ફેનોલના કરતા બહારના લેપ અને મલમત્તે વધારે મૂલ્યવાન ગણેલ છે મલમ નીચે પ્રમાણે તૈયાર કરાય છે

ટાર મલમ—ડામર ૭૦ ભાગ, વેલેસીન ૫ ભાગ અને મીણ પીણ ૨૫ ભાગ લેવું, ત્રણેને મેળવી ગરમ કરી ઠંડુ થાય ત્યાં સુધી હલાવતા રહીને મલમ બનાવી લેવો ખરજી અને બીજા ચામડીના રોગ ઉપર લાલદાયક છે

માત્રા—૧ થી ૫ રતી નિચાળાના દિવસોમાં કફ બહાર કાઢવા માટે ફેફસામાં ઉત્પન્ન થયેલા કીટાણુઓનો નાશ કરવા માટે દિવસમાં ૧ થી ૩ વખત અપાય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

હમી બાકે છે એમા ડાંગર થાય છે. એમા જે દાણા હોય છે તેને 'ચોખા' કહે છે ડાંગરમા જેટલી જન છે તેટલી કોઈ પણ ધાન્યમા નથી આપણા દેશમા ડાંગરની ઉત્પત્તિ ઘણી થતી નથી, તેથી કરી અહીં એવી ઘણી જાત પણ થતી નથી જે ડાંગર ત્રણથી ચાર-સાડાચાર મહિનામા પાકે છે તેને મરાઠીમા 'હળવી' કહે છે, અને જે પાચથી છ મહિના સુધીમા પાકે છે તેને 'ગરવી' કહે છે ગરવી ડાંગર પહેલા નવરની જમીનમા થાય છે. કમોદ, બગાળી કમોદ, પંચસાળ, આબા-મોર, રાયભોગ, છરાસાર, કાળીસાર, રાતીસાર, ખેરસાળ, ચીમેણસાર, વાકસાળ, કોથબરી, રાખવળ તથા ધલાયચી ધસાદિ જાતની ડાંગર ઉત્તમ થાય છે ચોખા એ શીતળ અને શક્ત્યુ-ત્પાદક અન્ન છે ઘણા લોકોનો મુખ્ય ખોરાક ચોખા જ છે ડાંગરના જુદા જુદા પુષ્કળ પ્રકાર છે તેના ચોખા કરી બાફી ભાત કરે છે. ભાતનું ઓસામણ ઘણું ઠકુ અને પૌષ્ટિક છે. ચોખાનો લોટ કરી તેની દશમીઓ, ભાખરીઓ, પૂરીઓ તથા રોટલા વગેરે પદાર્થો કરે છે ચોખાની ખીર સારી થાય છે ચોખાનું ઉત્તમ પકવાન કેસરી ભાત થાય છે. ચોખાના લાકુ વગેરે ખીન્ન પકવાનો પણ થાય છે. ચોખાની કણકીને પાણી કે છાશમા રાધી ઘેસ કરે છે. નાના બાળક, મેગી તથા અશક્ત માણસોને એ ઘેસ બહુ ઉપયોગી છે. ચોખામા તુવરની કે મગની દાળ નાખી તેની ખીચડી કરે છે. એ સાદા ભાત કરતા પૌષ્ટિક છે. ચોખાના પોચા કરે છે તેમ જ મમરા પણ બનાવે છે. પરાળ દોરને ખાવાના કામમા આવે છે ડાંગરના તુસનો પણ ઘણો ઉપયોગ થાય છે. રાયભોગ ડાંગર—ઘોળી, કાળી અને રાતી, એવા ત્રણ પ્રકારની થાય છે. તે સ્નિગ્ધ, મધુર, અમ્લિદીપક, બલકર, કાતિકર, ધાતુવર્ધક, પથ્યકારક, ત્રિદોષનાશક તથા લઘુ છે એ એક કરતાં એક ગુણથી અધિક છે. રાતી ડાંગર—લઘુ, સ્નિગ્ધ, મધુર, પથ્યકારક, રુચિકારક, મલકર, વર્ણકર, ચક્ષુખ્ય, અમ્લિદીપક, મૂત્રલ, શુક્ર, સ્વર્ચ, હૃદય તથા પુષ્ટિકારક છે, અને ત્રિદોષ, રક્તરોગ, દાહ, તૃષ્ણ, વ્રણ, વાયુ, વિપ, પિત્ત, શ્વાસ, કાસ તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. ઘોળા સાડીચોખા—રુચિકર, શીતળ, બલકર, પથ્ય, વીર્યવર્ધક, ગ્રાહક, દીપન તથા મીઠા છે; અને તાવ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે કાળા સાડીચોખા ગુણમા અધિક છે. દેવ-ડાંગર—એ કૃષ્ણ, પાટલ, શાલીમુખ, કુડકુટાડ અને જ તુલેદ એવા પાચ પ્રકારની છે તે પાકકાળે મધુર, શીતળ, મલમલક તથા અલિપ્યદકારક છે. એમા કાળી વધારે ગુણવાળી છે ઉપયોગ—

(૧) ચોખાસામાં પગે ઓસાર થાય છે તે ઉપર:—ડાંગરની પરાળ બાળી પગે કાળો રંગ આવે ત્યાં સુધી ધૂણી દેવી. (૨) અષ્ટગુણમ ડ (જવર ઉપર):—કિચિત્ શેકેલા ચોખા અને મગ એ સમાન લઈ તેમા ઓદગણું પાણી નાખી બાફવા બાફતી વખતે તેમા હિંગ, સિધ્ધ, ઘાણા, સૂંક, મરી તથા લીંડીપીપર નાખી પછી તેમાની વગળ બહુ નીકળવા ન દેતા તે ઘેસ ખાવી આ મડ (રાખ) જ્વરનાશક તથા ત્રિદોષનાશક છે; અને તે લોહીને તથા ભૂખને વધારનાર, બલકર અને બસ્તિ-શોધક છે (૩) શરદગરમી ઉપર:—બારીક ચોખા સાંજે બાફી તેનું ઓસામણ કોરા માટલામા ઘાલી મો બાધી રાત્રે ઓકળમા મૂકી સવારે તેમા સાકર નાખીને ૭ દિવસ આપવું (૪) મૂત્રરોચન માટે:—ઘોળા ચોખાના ધોવરામણમા સાકર અને સરોખાર નાખીને પાવું. (૫) ભાંગ ઉપર ઉતાર:—ચોખાનું ધોવગમણ આપવું (૬) શોષરોગ ઉપર:—ડાંગરની ઘાણીનો કાઢો કરી પાવો (૭) તૃષ્ણરોગ ઉપર:—ચોખાના ધોવગમણમા મધ નાખી પાવું. (૮) અમ્લિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:—ડાંગરના છોતરા (પરાળ) બાળી તેની રાખ ઘોમા કાલવી ચોપડવી (૯) ભસ્મકરોગ ઉપર:—ચોખા, ઘોળું કમળ અથવા કમળાક્ષ (પંખડી) બકરીના અથવા ભેસના દૂધમા બાફી ઘી નાખી પાવું. (૧૦) આદાશીશી ઉપર:—સૂર્યોદય પહેલા શુભારે જે મૂકી ચોખાનો ઘાણી મધ સાથે ખાવી અને સૂઈ રહેવું (૧૧) મધુરા ઉપર:—એક શેર પાણીમા એક તોલો ચોખાની ઘાણીનો લોટ નાખી તેમા સોનાની અગૂડી અથવા મહોર નાખી તેનો અષ્ટમાશ કાઢો કરી પાવો (૧૨) દાહશમન થવા માટે:—ચોખાની ઘાણી અને ખડીસાકર એકત્ર કરીને કાઢો કરી રાખવો અને વારંવાર આપવો

૨૬૫ દિકામાળી—સ ૦ નાડીહિયુ, હિયુનાડિકા મ ૦ ડિકમાલી. હિ ૦ દિકામાળી, કલ,

પતિહિંગ બં હિંદુવિશેષ. કા કલહતિ તાં કુઅબે, હિક્કમલા. તેં ચિલહિંગવા, કાર્દીગવા. ઇં હિક્કમાલિગમ્, ગમ્મીગાર્ડિનિયા. લાં ગાર્ડિનિયા લ્યુસિડા, ગાર્ડિનિયા ગમ્મિદેગ. અં કનખામ.

દિક્કમાળીના આડ મોટામોટા થાય છે એ ધાતુ કરી કુગગળ પ્રદેશમાં થાય છે. કોંકલુમા અને ખીળે ઘણેક ઠેકાણે એ આડ થાય છે એના પાદડાં જમકળનાં પાંદડા જેવા અને આકારે પણ તેના જ હોય છે એને ઘિલોડા જેવડા કળ આવે છે. એ કળ અથાણામાં નાખે છે. એ આડની રૂ ખોમા શિયાળામાં લીલા અને પીળા રંગનો રસ નીકળે છે. તેને 'દીકામાલી' કહે છે. જંગલી લોકો એ દૂધની થેપલી કરી વેચે છે એ રસમાં રૂ ખોતો પણ ભેગ કરે છે. દિક્કમાળી—તીખી, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ તથા અગ્નિદીપક છે, અને કક, વાયુ, મલમધ, મનનો મોહ તથા આમનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) પેટપીડ ઉપર:—એક લીજી ચીરી તેનો એક ચીરી ઉપર દિક્કમાળી ભરી ખીજી ચીરીનો રસ તે ઉપર પાડી. દિક્કમાળી નાળેલી કાંડ અંગાગ ઉપર મૂકી ખદખદાવવી, પછી કાઢી ચૂસી લેવી (૨) જંતુ (કૃમિ) ઉપર:—દિક્કમાળીનું ચૂર્ણ સાકરમાં નાખી આપવું. (૩) કોલેરા, થાક અને તાવ ઉપર:—દિક્કમાળીનું ચૂર્ણ સાકરમાં આપવું. (૪) જનાવરની ચાદીમાં કીડા પડ્યા હોય તો:—ચાદીમાં દિક્કમાળી ભરી (૫) બાળકોના કાળજે ભાર હોય તે ઉપર:—દિક્કમાળી અને કાળો બોળ (એળિયો) પાવા (૬) બાળકોની સસણી ઉપર:—દિક્કમાળી, રવંચી અને કાળો બોળ (એળિયો) ગરમ પાણીમાં વાટી પેટ ઉપર રૂટીની જગ્યા બાદ કરી ખીળે સર્વ ઠેકાણે લેપ કરવો ✕

૨૬૬ કુકરકંદ—સં વારાહી મં કુક્કરકંદ, લિખોલીકંદ હિંં કુક્કરકંદ, વારાહી કંદ. લાં ટેસિયા એરપેગ.

કુકરકંદના વેલા હોય છે. એ જમીન ઉપર પ્રસરે છે. એની ઉત્પત્તિ ધણુ કરીને સર્વે મોટા મોટા પર્વત ઉપર પોતાની મેળે થાય છે. પાણીઆળ દેશમાં પણ એ થાય છે. એના કંદ માટે બાગમાં પણ લોકો એ વેલ વાવે છે એના પાદડા નાગરવેલના પાદડા જેવાં હોઈ તેનું દીટકું લાંબું હોય છે. પાદડા વેલીને કાતરીને સામસામાં આવે છે અને તેના ઉપર જળી પ્રમાણે રેપાઓ હોય છે. આ વેલીને ફૂલનો ઘોશ આવે છે. એનો ઉપયોગી ભાગ કંદ છે એ વેલાના કાદનો આકાર કાંઈક વૃષણ જેવો અથવા કુક્કર (સૂર)ના જેવો હોય છે અને સૂરના અંગ ઉપર જેવા વાળ હોય છે તેના એના ઉપર પણ કઠોર વાળ હોય છે. આ કંદ કુક્કરને અતિ પ્રિય હોવાથી એનું કુકરકંદ નામ પડેલું છે. એ કંદ હાથ હાથ ઊડે જમીનમાંથી મળે છે. આ કંદ હરસ ઉપર સારો ગુણકારી છે. એમાં રસાયન ગુણ હોવાથી આર્યવૈદકમાં આ કંદને ઘણો મહત્વનો માનેલો છે લોકોના અજ્ઞાન અને અનાસ્થાથી આ દુર્લભ જેવો જ થયો છે ઘણાક માણસો કુકરકંદ કહોને કડવા કારિંદા વાપરે છે કુકરકંદ એ મોટું તીવ્ર ગુણવાળું ઔષધ છે કુકરકંદ—તીખો, કડવો, ખલકર, પિત્તલ, રસાયન, શુકલ, વૃષ્ય, અગ્નિદીપક, મધુર, ઉષ્ણ, વર્ણકર, રવંચી તથા આયુષ્યવર્ધક છે, અને કોઢ, મેહ, ત્રિદોષ, કંક, વાત,

✕ બાળકને અતિસાર ઉપર પાણીમાં દિક્કમાળી ઘસી પાવી ભાદરવાથી કારતક સુધીના તાવવાળાને અડધા લીજી ઉપર દિક્કમાળી, સિંધવ અને મરી વાટીને તે ભભરાવી દેવતા ઉપર ખૂબ શેકી ચુસાડવાથી ૩ અથવા ૭ દિવસમાં તાવ જાય છે આ ગુરુદત્ત અને અનુભૂત પ્રયોગ છે

દિક્કમાળીના મોટા આડ થાય છે ફૂલ બોળા હોય છે અને પાદડા બટમોગરા જેવા થાય છે

ડોઝ્ટર પેસાર્દના મતમાં દિક્કમાળી સકોચવિકાસપ્રતિબધક, ઉદરવાતશામક, કૃમિદ્ધ, નિયતકાલિક જ્વરનાગક, ર્વેફલ, ર્વેષ્મનિ સારક અને ચર્મરોગનાગક છે માત્રા બા થી ૨ રતી

ઉપયોગ—ટાઢિયા તાવ પર તાવની દવાની સાથે અપાય છે આતરડાના રોગમાં આપવાથી ઉદરવાત દર થાય છે, વેદના ગાત થાય છે અને કૃમિ નીકળી જાય છે ગોળ કૃમિ માટે આ ઉત્તમ ઔષધિ છે. કુપચ્ચન અને આક્રમમાં કડવી અને સુગંધી (તજ, અજમો, લવંગ વગેરે) વસ્તુની સાથે અપાય છે બાળકના દાંત આવતી વખતે તાવ આવે, ઊલટી થાય અને આડા થાય તો તેના ઉપર દિક્કમાળી બહુ જ ગુણકારક છે આમડીના નૂના ગોળામાં દિક્કમાળી અપાય છે પ્રણે પર પાણીમાં વાટીને લગાડાય છે, જેથી માખી બેસતી નથી અને પ્રણુ જલદી રુઝાય છે વાળામાં ૫ રતી પ્રમાણમાં અપાય છે

કૃમિ તથા મૂત્રદૃચ્છનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) કાંડરાના વિષ ઉપર —કુકરકદ બે તોલા પાણીમા ઘસી પાવે. આ ઔષધ બહુ તીવ્ર છે. કાંડરાનુ વિષ ન હોય તો તે સહન થતુ નથી અને ગળુ બળી જાય છે. આ ઔષધ ઉપર ઉતાર—વી પાતુ (૨) તૃતીયક (તરિયા) તાવ ઉપર:—કુકરકદની જાલ અથવા મૂળ પચરગી સૂતર વડે હાથે કિવા ગળામા બાધવુ.

૨૬૬ કુંગળી (કાંદા)—સં પલાકુ મં કાદા હિં ૬૦ પ્યાજ બં પેયાજ. કં ઉળેગડકુ તૈં નિરૂળી. મલાં ઇરૂળી અં બસળ ઇં અનીઅન લાં એલીઅમ્ સેપા.

કુંગળી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે એનો રોપો હાથ—સવા હાથ ઊંચો વધે છે. તે સીધો અને તેના પાંદડા મારીક નળી જેવા હોય છે કાદાને જે બી આવે છે તે કાળા હોઈ બદ્ધકના દારૂ પ્રમાણે હોય છે. કાદાના મધ્યમા જે રેસો નીકળે છે, તેને 'નળો' કહે છે એ કુમળો હોય ત્યારે તેનુ શાક ક્રમે છે કાદામા બે જાત છે: ઘોળો અને રાતો. ઘોળો કાદો ઔષધમા ઘણો ઉપયોગી છે. કાદામા અતિ પૌષ્ટિકપાત્રું છે; એટલા માટે એક કહેવત છે કે, 'કાદો એ મદનો બાધો.' સર્વ પ્રકારના શાકમા કુંગળી નાખી હોય તો તેમા સ્વાદ આવે છે. ઘોળી કુંગળી—બલકર, તીખટ, વૃષ્ય, ગુર, મધુર, રુચિકર, સ્નિગ્ધ, કફકર, ધાતુવર્ધક, નિદ્રાપ્રદ તથા દીપક છે; અને ક્ષય, હૃદરોગ, ઊલટી, અરુચિ, રક્તપિત્ત, વાત, પિત્ત, કફાર્શ, વાતાર્શ. પરસેવો, સોજો તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે લીલી કુંગળી (હરિતપલાકુ)—એના ગુણ ઘોળા કાદા પ્રમાણે જ છે રાતી કુંગળી (રાતો કાદો)—શીતળ, સ્નિગ્ધ, અસિદ્ધીપક, ગુરુ, તીખી, મધુર, કિચિત્ ઉષ્ણ, પિત્તકર, વૃષ્ય અને બલકારક છે, તથા કફ, વાયુ, સોજ, અર્શ અને કૃમિનો નાશ કરે છે કાંદાનાં બીજ—વૃષ્ય છે અને દાતમાના કૃમિ તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) બાળકોની આંકડી (ધનુર્વાત) ઉપર:—ઘોળો કાદો ભાગી સૂધવા આપવો. (૨) ઉન્માદરોગ ઉપર:—ઘોળી કુંગળીના રસનુ અંજન કરવુ (૩) ગરમીએ કપાળ દુખે તે ઉપર:—કુંગળી ભાગી સૂધવી અને કપાળ ઉપર ચદનમા કપૂર ઘસી તેનો લેપ કરવો. (૪) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર:—કુંગળીના રસનું નરચ કરવું (૫) મહામારી (કોલેરા) ઉપર:—બે બે ઘડીએ કાદાનો રસ પાતા જવુ. (૬) કોલેરાનો ઉપદ્રવ ન થવા માટે:—રાત્રે ભોજન કર્યા પછી કુંગળીના રસમા ચણા જેટલી હિંગ ધસી તેમા વરિયાળી ૧ માસો અને ધાણા ૧ માસો નાખી તે પાવો (૭) બાળકોને મોહશી (કોલેરા) અને કૃમિ થયા હોય તે ઉપર:—કુંગળીનો રસ પાવો. (૮) વીંછીના દંશ ઉપર:—કુંગળીના બે કકડા કરી ચોળવા. (૯) ગરમીથી લૂખ ન લાગવા માટે:—એક કુંગળી પાસે રાખવી એટલે લૂખ લાગતી નથી. (૧૦) તંબાકુ ચઢી હોય તો:—કુંગળીનો રસ પાવો. (૧૧) ગરમી ઉપર:—આકેલી કુંગળી, જીરુ અને ખડીસાકર એકત્ર વાટી તેમા ગાયનુ ઘી બે તોલા નાખી આપવુ. (૧૨) અચ્છલપિત્તથી ગળામાં બળતરા થતી હોય તો:—ઘોળો કાદો બારીક ચીરી શુમારે નવટાક અધમળ્યા ભીકા દહી મા મેળવવો અને તેમા ખાડ નાખી આપવો. (૧૩) વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર:—કુંગળીનો રસ મધ સાથે આપવો × (૧૪) ભમરીના દંશ ઉપર:—કુંગળીનો રસ ચોપડવો (૧૫) બાળક જલદી વધવા માટે 'કુંગળી અને ગોળ હમેશા ખાવાથી બાળક જલદી જીવ્યુ વધે છે (૧૬) આમરક્તને (મરડા સાથે લોહી પડતું હોય તેને) માટે:—કુંગળી બારીક ચીરી ચારપાય વખત ઘોઈ નાખવી અને તે ગઠાદાર દહી સાથે ખાવા આપવી. (૧૭) અતિસાર ઉપર:—કાદાનો રસ અશ્લીષ મેળવી પિવરાવવો (૧૮) ગરમી માટે:—કુંગળી કાપી ઘોઈ દહી સાથે ખાવી અને તેનો જ કાપ અથવા કુંગળી બાફી બારીક વાટી તેમાં વી નાખી ગોળો રૂટી ઉપર બાધવો એકલી કુંગળી ખાધાથી પણ ગરમી અટકે છે (૧૯) આંખમાં મેલ (ચીપડા) ઉપર:—કુંગળીના રસમા ખડીસાકર ઘસી રાત્રે આખમા ધાલવી તથા રક્તચ દન

× હરિત્તિ પાશેર કુંગળી, પાશેર ધીની સાથ, સેવે શ્વેત પ્રભાતમા પુષ્ટિ પામે ધાત પુષ્ટિ પામે ધાત, શરીરે પણ પુષ્ટ થવાશે, થાય અગ બળવાન, શુદ્ધ દિન સાત ખવાશે કહે પ્રાગજ્ઞ એમ, દરદથી બચશે દરદી, કાદા શ્વેત ધી સાથ, સેવશે નર જે હરદી

(૨૧) ઘસી આખો ઉપર ચોપડવી. (૨૦) પુરુષત્વ ગયું હોય તો :—ધાણી ડુંગળીનો રસ, મધ, આદનો રસ અને ત્રી એકત્ર કરી પ્રાતઃકાળે ૨૧ દિવસ આપવું; જેથી ધરમન્ય સાધન (૨૧) જળખે દુઃખ થતું હોય તો :—ડુંગળી કાપી ઘીના તળી ગરમગરમ જળખ ઉપર બાધવી. (૨૨) વીર્યવૃદ્ધિ થવા માટે તથા ઉરક્ષત ક્ષય ઉપર :—ડુંગળીનો રસ ૧ માસ, ઘી ત્રણ માસ અને મધ ત્રણ માસ એકત્ર કરી દરરોજ સમારસાજ બને વખત લેવું, અને રાત્રે અર્ધો શેર ગરમ કુલું દૂધ માફર નાખી પાવું એ પ્રમાણે રાત્રેના બે ચંદ્રિના આપવું, (૨૩) અપરમાર ઉપર :—ધાણી ડુંગળીનો રસ નાક પીવો. (૨૪) કમળાના રોગ ઉપર :—ધાણી ડુંગળી, ગોળ અને તેમા થોડી હળદર નાખી નવારે અથવા સાંજે લેવામા મળે ખાવી. (૨૫) સળેખમ ઉપર :—ધાણી ડુંગળી કાપી નાકના બંને ઝિંદાંથી ચૂસવી. (૨૬) બાળકોને ગળું પડવાનો આતર થાય છે તે ઉપર :—ધાણી ડુંગળી બાકી બારીક વાટી તેમા માથું ઘી નાખી વડી કરી તાળવા પર મૂકી ઉપર એરડાના કમળા પાંદડા મૂકી ૩ દિવસ બાંધવું. દરરોજ સાયંકાળે ડુંગળીની ઘેપલી કાઢી નાખી માથું ચ્વરઠ ધોવું અને નાળગ ઉપર ગાળન ત્રી ચોપડવું તથા ધાણી ડુંગળીનો રસ મઢી તેમા થોડું જીરું અને ખરીસાદરની ભૂટી નાખી તે પાવું. (૨૭) ગરમોની લૂખ લાગે છે તે ઉપર :—એક ધાણી ડુંગળી બાકી અને બીજી લૂખી ડુંગળી લઈ તે બંને બારીક વાટી તેમા જીરૂની ભૂટી બે માસ અને ખરીસાદર બે તોલા, એ પ્રમાણે મિશ્રણ કરી તે એક વખત આપવું (૨૮) વેળ, ખદ, ગાંઠ વગેરે પકવવા માટે :—ડુંગળી બાકી વાટવી અને તેમા ઘી તથા હળદરની ભૂટી નાખી ગરમ કરી સહેવાય તેટલી ગરમ પોટીસ બાધવી આ સૌમ્ય અને ઉત્તમ પોટીસ છે (૨૯) આંખો આવે છે તે ઉપર :—ડુંગળીનો રસ આંખોમા નાખવો. (૩૦) ઢોરોને શેખારોગ (ઢોરોના નાકમાંથી લીંટ પડવા લાગે છે તે) થાય છે તે ઉપર :—ધાણી ડુંગળીના કાદા સાત અને ગોળ પાંચ, એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ સવાર ખવરાવવું અને ઘણા દિવસનું જૂનું કપાસિયા કાઢી નાખેલું ૩ લઈ ચ્વરઠ પહેાળું કરી એક વાસણુમા અગ્નિ લાવવો અને તેમાથી નીકળતી ધૂણી તે ઢોરના શ્વામોચ્છ્રગમે મનકમા જઈ ગટે એવી રીતે તે દેવતામા નાખેલું ૩ ઢોરના નાક આગળ ત્રણ નિવસ ધરવું. (૩૧) મૂળ વ્યાધિ ઉપર :—ડુંગળી ત્રીણી ચીરી જાખડીમા ચૂકવી. પછી તેમાં તવની ભૂટી ૧ માસ અને ખાડ બે તોલા મિશ્ર કરી નિત્ય સેવન કરવું. (૩૨) પિત્તવિકાર ઉપર :—ધાણી ડુંગળી ત્રીણી ચીરી મીઠા દહીમા મેળવી તેમા થોડી સાકર નાખી ખાવી. (૩૩) દાઢ દુખતી હોય તે ઉપર :—ડુંગળીના બી ચલમમા નાખી પીવા અથવા એકલા જ દાઢમા રાખવા. (૩૪) મૂળ વ્યાધિ

* ડુંગળીના ત્રીણા કકડા કરી તે તલના તેલમાં બાળવા પછી ધુમાડાગ્રહિત દેવતાથી ભરેલી એક થાળીમા તે કકડા નાખી ઉપર પડોળા મોઢાવું, ત્રીજે ત્રીજું છિદ્ર પાડેલું હાડકું લેવું વાળવું, એટલે તે છિદ્રમાંથી ડુંગળીનો લુમાડો નીકળશે તે હાડકે મોઢું અડાડી રાખી તે ધુમાડો ચલમની માફક ચૂસીને એક પાણી ભરેલા વાસણુમા ચૂકવો આમ વારવાર કરવાથી દાઢમાના કીડા નકળેલા નજરે પડશે અને દુખતી દાઢ ગાત થશે કોઈ કોઈ ડુંગળીની જગ્યાએ ભોરિ ગણીના બીજ વાપરીને પણ એ જ મુજબ પ્રયોગ કરે છે.

ડુંગળીની કફ પાડવાની ક્રિયા ખાતરીની છે આનાથી કફ પડે છે, ગભરામણુ એકી થાય છે અને નવો કફ બનતો બધ થાય છે જેવી રીતે જીવાન મનુષ્યના કફના રોગમા ચૂગળ લાલ પડોઆડે છે, તેવી જ રીતે ધરડા મનુષ્ય માટે ડુંગળી લાભદાયક છે. ઉધરસ અને દમ ઉપર અપાય છે ક્ષયના રોગમા તાવ વધારે રહેતો ન હોય તો ડુંગળી આપી ગરમ છે

આતરડાના રોગમા ડુંગળી હિતકારક છે આતરડાની સચલનક્રિયા વધારી આપે છે, એટલે દમ્ત સાફ આવે છે હરસ, અપચન, કોલેરા, ગુલ્મરા અને કમળામા ડુંગળી વપરાય છે પિત્તવિકારમા ડુંગળીથી દૂધિત પિત્ત દસ્તમા નીકળી જાય છે અને ત્યાર પછી નવું શુદ્ધ પિત્ત ઉત્પન્ન થાય છે

નિર્બળતાને લીધે ચક્રર આવતા હોય તો ડુંગળી અપાય છે ડુંગળીથી વાતવિકાર એકો થઈ જાય છે ગ્રમડા ઉપર ધીમા તળેલી ડુંગળીની પોટીસ બાધવાથી જલની પાકીને ફૂટે છે ડુંગળીનો ફાટ આપવાથી બાળકને સારી જીંવ આવે છે ગરમીના ફિવરોમા બહાર ફરવાવાળા માટે ડુંગળી અતિ લાભદાયક છે ડુંગળી

ઉપર:—ડુંગળીનો રસ સાકર અને ઘી નાખી આપવો.

૨૬૮ ઢાર આંખો—ગોમાતક પ્રાતના રાનમા અનેક તરેહનાં ઝાડ છે. તેમા 'ઢાર આંખો' કરીને એક સાધારણુ ઝાડ થાય છે. તેને માર્ગશીર્ષ મહિનાને શુમારે આખા જેવાં ગોળ ફળ આવે છે. તેની છેવટે નાની આણી હોય છે એ ફળ પાકે એટલે ગળચટા થાય છે કેટલાક લોકો એના રાયતા કંચે છે

૨૬૯ તગર—સં પિંડિતગર. મં તગર. કોં અનત કાં કોટ્ટુલે. લેં ધર્વટમિઆ કોગેનરીઆ હિં તગર. કોં નદીતગર બં ચમેલી, તગર. ઇં વેકસફલાવર. નેપાલ—ચીસુર, તગર તેં ગાધિતગર પું તુલુ કોકકે.

તગરનાં ઝાડ ઘણા જ મોટા થાય છે. તગરના પાદડા લાખા હોઈ તેને છેડે આણી હોય છે એનો ગિન્તાર ઘણો જ મોટો થાય છે. તગરમા 'એકેરી ઘોળી' અને 'દુહેરી ઘોળી' એવી બે જાત છે. દુહેરી તગરનાં પાદડા જરા કાળા રંગના હોય છે. એને 'મીઠી તગર' કહે છે. એકેરી તગરના ફૂલ પારિજાતકના ફૂલ કરતા કાંઈક મોટા હોય છે. તેને પાચ-છ પાખડીઓ હોય છે. એ ફૂલને લાખી દાડી હોય છે. એના ફૂલની માત્ર સવારે કાંઈક વાસ આવે છે, પછી આવતી નથી તગરના ગુણ ગાઠી તગર(તગરગંઠોડા)ના જેવા જ છે. ઉપયોગ—(૧) મસ્તકશૂળ ઉપર:—તગરના મૂળિયા ઘસી લેપ કરવો +

૨૭૦ તગરગંઠોડા—સં તગર મં ગોડેતગર, તગરગંઠોડા. હિં કં તગર. બં તગર, લાલચુર. તૈં ગંધિતગર પુચેદુ. નેપાલી—ચમા અં સારન લાં વેલેરિયાના હાડવીક.

તગરના ઝાડ હિમાલય પર્વત અને આલમોરાના પહાડ ઉપર થાય છે. એના મૂળિયાને 'તગરમૂળ' કહે છે તગર એ ઘણું સુવાસિત હોય છે. એનો ધૂપમા ઉપયોગ કરે છે. તગરમૂળનો રંગ કાંઈક છીકણી જેવો હોય છે. સુવાસિત છીકણી અને સુગંધી પદાર્થોમા એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે + તગર—શીતળ, પથ્થકર, કડવુ, મધુર, લઘુ, રિનગ્ધ, પાકકાળે તીવ્ર, તૂરું તથા વિષ-ખાવાથી લૂ લાગતી નથી ડુંગળી અને લસણુ અતિ હિતકારક ઔષધ છે, પણ તેમા ક્રમોત્તેજક દોષ હોવાથી ગાત્રકારિએ મગજના કામ કરવાવાળા માણસો માટે રાજ ખાવાની મના કરેલ છે

+ તગરના પાન ગંઠોડા તગરના જેવા જ હોય છે ફૂલ પણ ગંઠોડા તગરનાં ફૂલ જેવા જૂમખાદાર સફેદ હોય છે ફૂલ ઉપરની બાહ્યથી સપાટ હોય છે તથા મધ્યભાગમા પીળો મકરંદ હોય છે આ વૃક્ષનાં પાનનો અનતપૂનમ ઉપયોગ કરાય છે તગરના મોટા ઝાડ થતા નથી પણ નાના ઝાડવા થાય છે એ ઝાડવા સદા લીલા રહે છે પાન બેડાં ૩ થી ૬ ઇંચ લાંબા અને ૧ થી ૨ ઇંચ પહોળા હોય છે ફૂલ સફેદ, સુવાસિત, ૧ થી ૨ ઇંચ વ્યાસના હોય છે ફળની નાની નાની ડોડી લાગે છે

સુચના—આ તગરના ઉપરાત અનતને પણ તગર કહે છે તેનું વર્ણન અનતરૂપે કરેલ છે તેનું લેટિન નામ ગાર્ડિનિયા ક્રોગિડા છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

* અહીં તગરગંઠોડાનું નામ વેલેરિયાના હાડવીક આપેલ છે તેના ઝાડ થતા નથી પણ નાના છાડ થાય છે કાશ્મીરથી ભૂતાન સુધી ૪૦૦૦ થી ૧૨૦૦૦ ફૂટ ઊંચાઈ પર એ થાય છે જડ(કદ)ને તગરગંઠોડા કહે છે મૂળની ઉપરથી પાનની ડાડી નીકળે છે તે પાન થોડા હોય છે એ ઉપરાત મૂળમાથી થડરૂપે ડાડા નીકળે છે તેમાથી પણ પાન નીકળે છે મૂળમાથી નીકળેલા પાન ૨ થી ૪ ઇંચ લાંબા અને ૧ થી ૩ ઇંચ પહોળા હોય છે થડમાથી નીકળેલા પાન ૩ થી ૬ ઇંચના હોય છે ફૂલ સફેદ મિશ્રિત તુરાંરૂપે આવે છે

ગુણધર્મ—વાતહર, સક્રોચવિકાસપ્રતિબધક, રક્તાભિસરણુ ઉત્તેજક, વાતસસ્થાને ઉત્તેજક, પૌષ્ટિક, ચેતનાકારક, લેપરૂપે વેદનાગામક અને પ્રણરોપણુ છે માત્રા વધારે અપાય તો ચક્કર અને હેડકી આવે છે તથા ઊલટી થાય છે થોડી માત્રામા રક્તાભિસરણુ માટે ઉત્તેજક છે જેટલી રક્તાભિસરણુ માટે ઉત્તેજક છે તેટલી જ જ્ઞાનતત્તુ પર અસર પડોચે છે શ્વાસ અને કાસરોગમા સક્રોચવિકાસપ્રતિબધક ગુણુ માટે તગર ફાટરૂપે અપાય છે તગરનું ચૂર્ણ ૪૦ ગણા ઊકળતા પાણીમા નાખીને ઢાકી દેવું ૧ કલાક પછી પાણી ગાળી લેવું માત્રા ૧ થી ૨ ઔસ

માત્રા—ચૂર્ણરૂપે ૫ થી ૧૫ રતી ઉપયોગ—તીવ્ર આમવાતમા સાધાઓનો સોજો અને વેદના ઓછા કરાવવા માટે તગર ફાટરૂપે અપાય છે અપતન્ક (હિસ્ટીરિયા) રોગમા ફાટ લાલદાયક છે એકલો અથવા

નાશક છે, અને નેત્રરોગ, મસ્તકરોગ, રક્તદોષ, ભૂતોન્માદ. અપરમાર તથા ભૂતઆધાનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) પ્રલાપક સન્નિપાત ઉપર તગરાદિ કાઢો :—તગર, આસોઈ, કુંલ, શંખા-હુ(વ)લી, દેવદાર, કડુ, આહ્લી, જટામાંસી, નાગરમોથ, ગરમાળો, દરરે અને દ્રાક્ષનો કાઢો પાવો.

૨૭૧ તજ—સં ત્વકપત્ર, ત્વચા ૫૦ દારુચિની. મં દાલચીની. હિં ૩૦ તજ, દાલચીની તાં કરુવાપતે તં સનલવગ, દાલચિની. બ્રહ્મો વિટખાવો લુગાર્દ-ધ્વાક, ધિવન. ૫૦ ઇંછન. મલાં કરુણુ કાં દાર્ચિની. અં સલીખા. ઇં સિનામોમ બાર્ક. લાં સિનામોમ ત્રિજ્ઞાનિકમ્

સિંહલદ્વીપ (સિલોન કે લડા), કાચીન, ચીન સુમાત્રા, જાવા અને મલબાર વગેરે દેશમાં તજનું વાવેતર ઘણું મોટું પ્રમાણમાં થાય છે. એ સાધારણ જીવાર્ધનું આડ છે એ આડ મલબારી તજના અથવા તમાલ વૃક્ષના આડ કરતા મોટું થાય છે એના કૃણ પણ મોટા હોય છે, પરંતુ વિશેષ કરીને આની છાલ તમાલની છાલ કરતા પીળાશ પડતી અને વધારે સુગંધી હોય છે. એના પાંદડા કાઠક લંબગોળ હોઈ મોટા હોય છે અને તેના ઉપર ત્રણ રેસાઓ હોય છે. વળી તે કાઠક સામસામા પણ હોય છે, પાંદડા તમાલપત્ર જેવા પરંતુ તેનાથી મોટા હોય છે પાંદડા સુકાયા પછી તેમાંથી લવગ જેવી વાસ આવે છે આડની દાડલીઓ ઉપર ઘોળા રંગના ફૂલો આવે છે તેમાંથી ગુલાબના ફૂલો જેવી વાસ આવે છે કૃણ કરમદા જેવા આવે છે તેનું તેલ કાઢે છે. કૃણનો અર્ક અને અત્તર પણ બનાવે છે આ વૃક્ષની છાલને જ તજ કહે છે. હિંદુસ્તાની લોકો એની જાડી છાલને તજ અને પાતળી છાલને દાલચીની કહે છે. તજની અનેક જાતો છે એમ સાલળાએ છીએ ચોચ, ગંધવદક, હાધ્યામકત્વક ઇત્યાદિ તેમાંથી એક જાતનું વૃક્ષ ફક્ત સિંહલદ્વીપમાં યુરોપિયન ઉદ્ભિજ્જ-વર્ણનકર્તાઓને મળેલ છે નિઘટુકર્તાએ એને ‘સિંહલી’ નામ આપેલું છે. એ ઉપરથી સિંહલદ્વીપનું આ વૃક્ષ શુચ્ચ અને જાતિમાં ભુદુ હશે. એની છાલને અગ્રેજી ભાષામાં કેશિયા બાર્ક (છાલ) કહે છે. ડોક્ટર બર્ડવૂડ કહે છે કે, આ જાત હિંદુસ્તાનમાં મળે છે કેશિયાના આડો પશ્ચિમ ચીન અને જાપાનમાં પણ છે તેની છાલ મલબારી તજ કરતા જાડી હોય છે. મલબારી તજને જ તજ કહે છે. વેપારી પામેથી જે મળે છે તે તેના ગોળ વળેલા છ-છ ઇંચ લંબાઈના કકડા હોય છે. કેશિયાની છાલ ઝીણી તજ કરતા વધારે મીઠી હોય છે. ઝીણી તજમાંથી અને કેશિયાની છાલમાંથી ચીનમાં તેલ કાઢે છે. તે અહીં ટિનના ડબ્બામાં આવે છે. આ બંનેની કિંમતમાં જમીન-આસ-માનનો ફેર હોય છે ઝીણી તજનું તેલ ઘણું મોઘું હોય છે. તજના જેવી પરંતુ શુણ્ઘમાં ભુદી એવી ખીજ ત્રણ-ચાર જાત જાવા અને આબોયના ખેટમાં મળે છે. તેજપત્ર, તમાલધ્વજ અને નીલપત્ર તેમાંનાં જ છે જાવા ખેટમાંથી વેપારીઓ અને સિંહલદ્વીપમાં લાવેલા છે, એમ વિનિયસ સાહેબનું કહેવું છે, પરંતુ રાજનિઘટુકારે આનો ઉલ્લેખ કરેલ છે તે ઉપરથી આ પ્રાચીન હોઈ તેની શોધ ડચ લોકો પહેલા જ થયેલ હતી. સુશ્રુતમાં એ શિરોવિરેચનમાં ગણેલ છે. રાજનિઘટુકારે સિંહલ, રાજવલ્લભ, બહુગંધ, એ નામના વૃક્ષ ભુદા આપી તમાલપત્ર એ તેના પાંદડા છે, એમ લખેલ છે કડવાં લવંગ અથવા બોજવાર એ એક ઝીણી તજના આડની જ જાત છે, અને તે ઉત્તર કાનડા પ્રાંતમાં, ખંડાળાના ઘાટ ઉપર તથા ત્રાવણકોરના જંગલમાં પણ થાય છે, એમ ડૉ મંત્રીની શોધ છે. સિંહલદ્વીપમાંની તજ ઉત્તમ છે તેના રંગ ફિક્કો, પીળો અને લગભગ ‘વનીશન’ સોના જેવો હોઈ તે પાતળી, સુવાળી અને ચમકદાર હોય છે તજનું તેલ ઉત્તેજક હોઈ દત્તશળ, પેટનું શળ, છલનું અટકવું, એ વિકારો ઉપર પણ શુણ્ઘકારી છે એ પાણીમાં નાખવાથી ખૂંડે છે, ‘જલે ક્ષિત્તં હિ મજ્જતિ’ એમ આત્રેય (હારીત) સહિનાનું જ વચન છે

સિંહલદ્વીપમાં તજના આડની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે ત્યાં આ આડનાં મોટા અરણ્યો છે. તજના આડ ત્રણ વર્ષના થાય એટલે તેની છાલ કાઢી તડકામાં સૂકવે છે, તેને તજ કહે છે તેની જાડીઓ બાધી વેચે છે એ આડના મૂળનું, તજનું અને કૃણનું તેલ કાઢે છે, પરંતુ કૃણનું તેલ

જસતભરમની સાથે અપાય છે જ્યાં સુધી બગાસા વારવાર ન આવે, ત્યાં સુધી દિવસો પર્યંત આપતા રહેવું જ્યારે વારંવાર બગાસા આવવા માટે, ત્યારે દવા લાગુ પડી છે એમ મનાય છે —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

સાત્ર હોય છે. તજ મસાલામાં બહુ આવે છે. તજ વાતનાશક છે. તજ નાખ્યાથી પદાર્થોમાં ઘણો સ્વાદ આવે છે તજ—તીખી, પિત્તલ, મીઠી, ક કથુદ્ધિકારક, લઘુ, રુક્ષ, કડવી, અસ્તિશોધક તથા ઉષ્ણ છે અને કક ઉચકી, વાયુ, ઉધરસ, ખરજ, હૃદરોગ, આમ, અસ્તિરોગ, પીનસ, વિષ, શુક્ર, અર્શ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. પાતળી છાલની તજ—મીઠી, કડવી, સ્વાદુ, બલકર તથા ધાતુવર્ધક છે; અને વાયુ, પિત્ત, તૃષા તથા મુખદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) વાતવિકાર ઉપર :—તજનું તેલ ચોળવું. (૨) પિત્ત થઈ બિલટી થતી હોય તે ઉપર :—તજનો કાઢો પાવો. (૩) શરદીથી માથું ઘણું દુખતું હોય તે ઉપર :—તજ ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો અથવા તજનો અર્ક કાઢી ચોળવો (૪) અર્ક કાઢવાની રીત :—એક વાડકી ઉપર કપડું બાધી તે ઉપર તજની ભૂટી નાખવી. તે ઉપર અબ્રકના પતંગ મૂકી તે ઉપર દેવતા મૂકવો; એટલે વાડકીમાં તજનો અર્ક પડે છે. (૫) વાત ગુદમ ઉપર :—તજ, વરિયાળી, એરોદસ (મીઠો અળમો) અને ક્યોરા, એ સમસાગે લઈ તેનો કાઢો કરી પાવો. (૬) શૂળયુક્ત આમાતિસાર ઉપર :—તજ દોઢ માસો, બીલાનો ગર્મ ત્રણ માસા અને રાળ દોઢ માસો, એનું ચૂર્ણ ગોળ સહિત દહી મા આપવું, એટલે જલદી ગુણ થાય છે. x

૨૬૨ તંબાકુ (તમાકુ)—સં તામ્રકૃટ, ક્ષારપત્રા. મં તળાપ્તુ હિં તમાપ્તુ. તાં પુગર્ધ, ઇલર્ધિ તં પોગાકુ, ધૂમ્રપત્રમ્ બં તમાકુ ક્ષાં તળાકુ અં તળાકુ ઇં ઇન્ડિયન ટોબેકો, ટોબેકો લાં નિકોટિયાના ટેબેકમ્

તંબાકુમાં કાળી, જરદો આદિ જતો છે એના ક્ષુપ (છોડ) સર્વ દેશમાં થાય છે. તંબાકુના છોડ શુમારે હાથેક જાયા વધે છે. એને વેંત-દોઢવેત લંબાઈના પાદડા આવે છે. તંબાકુ કાપી લીધા પછી જે ડાડા રહે છે તેને પણ પાદડા ફૂટી બી આવે છે એ પછી આવેલા પાદડા નિરુપયોગી હોય છે. તંબાકુ ઘણું કરી સર્વ પ્રાંતોમાં થાય છે. તંબાકુ એ હલકી જતનો છે, પરંતુ તેનો પ્રતિવર્ધ લાખો રૂપિયાનો ઉપયોગ થઈ સરકારને ઘણો જ ફાયદો થવા લાગ્યો છે તંબાકુ ઔષધના ઉપયોગમાં આવે છે, પત્તુ માણસોએ તેનો અનેક પ્રકારે નિર્થક ઉપયોગ કરી તેનો ખર્ચ વધારેલો છે. કેટલાક છીંકણી કરી સૂ છે, કેટલાક ખાય છે અને કેટલાક ધૂમ્રપાન કરે છે પૃથ્વી ઉપર તેનો ઉપયોગ કરનારા નથી એવા થોડા જ મળશે એ વ્યસનથી માણસોને ઘણું નુકસાન થાય છે, પણ તે ધ્યાનમાં આવતું નથી. તંબાકુ ખાવાથી મોમાં દુર્ગંધ આવે છે, દાંતને નુકસાન થાય છે, કફ થાય છે, આંખોને નુકસાન થાય છે અને પિત્ત વધે છે. એ પ્રમાણે જ પીવાથી છાતીમાં કફ ઉત્પન્ન થાય છે અને કાળબું બળી જાય છે તંબાકુ ખાનારા ક્યા થૂકશે, તેનો નિયમ નથી તંબાકુનું વ્યસન ગદુ અને અમંગળ જનાં આધુનિક કાળમાં એ વ્યસનની નિર્થક બઝાઈ ચાલી રહી છે. એ વ્યસન જ્યારે બધા માણસો છોડશે ત્યારે દેશનું ત્રણ હિત થશે તંબાકુ—પિત્તલ, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, અસ્તિશોધક, મદકર, આમક, કડવી, દષ્ટિમાઘકારક, સારક, વામક, તીખી, રુચિકર તથા વાતાનુ-લોમન છે; અને કફ, ઉધરસ, દમ, વાયુ, ક્રોધનો વાયુ, કૃમિ, દત્તરોગ, શુક્રરોગ, દષ્ટિરોગ,

x તજમાં આ ઉપરાંત બીજી ઘણી જાત છે જે તજ પાતળી, વધારે સુગંધવાળી અને અધિક તેજ સ્વાદવાળી હોય, તે લેવી જોઈએ જડી તજમાં ગુણ કમ હોય છે સારી જાતની છાલ ટં રતલમાંથી રા ટકા જેટલું બડનગીલ તેલ અને પા ટકા જેટલું ઘાટું તેલ નીકળે છે.

પ્રમાણ—રા થી ૫ રતી, તેલનું પ્રમાણ બા થી ૩ દીપા

નવા મત મુજબ તજ ઉષ્ણ, સુગંધિત, દીપન, પાચન, વાતહર, રતલન, ગર્ભાશયઉત્તેજક અને કાષ્ઠિક સંકોચક, રક્તસ્થાપક, લોહીમાં શ્વેતાણુવર્ધક અને શારીરિક ઉત્તેજના આપનાર છે હૃદયની નિર્બળતા, બિલટી અને અતિસારને દૂર કરે છે તજ ઉત્તમ દીપન હોવાથી હોઝરીના વિકારો પર વિશેષ લાભદાયક છે આહી-ગુણ હોવાથી આતરડાના રોગમાં બીજી દવાની સાથે અપાય છે તજ મેળવવાથી આકરો અને આતરડાનો આત્રેપ દૂર થાય છે ક્ષય, કફક્રસ અને કઠરોગમાં તજનું તેલ આપવાથી ક્રીડાણુઓ (કૃમિ) ઉપર જલદી અસર પડેાવે છે સુવાવડ વળતે પ્રસવપીડા વધ્યા પછી માસપેશીઓની શિથિલતા દૂર કરવા માટે તજનો ઉપયોગ પીપરીમૂળ અને ભાગની સાથે કરાય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

લીખ, જૂ, વીછીનું વિષ તથા સોજનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) જનાવરોના કીડા દૂર થવા માટે :—તંબાકુ ઝીણી કરી ચાઠામા ભરવી (૨) અંડવૃદ્ધિ ઉપર :—તંબાકુના પાદ્ડાને શિલાગ્સ ચોપડી બાધવા, કિંવા કાચકીમાનું મગજ એરડતેલમા ખરલ કરી તંબાકુના પાદ્ડા ઉપર ચોપડી તે પાદ્ડા બાધવા, એ ચોગથી સર્વાંગે ચરચર થઈ જીલટી થાય છે. ઘણી જ તરદી પડે તો છોડી નાખવા અને વળી ફરીથી બાધવા, એથી કરી બે દિવસમા અડઠેકાણે આવે છે. તંબાકુના પાદ્ડા એકલા પણ બાધવા. (૩) મધમાખી વગેરેના ડંખ ઉપર :—છીંકણી કિંવા ઝીણી કરેલી તંબાકુ ચોપડવી (૪) પીનસરોગ ઉપર :—જૂની છીંકણી સૂંધવી (૫) આદાશીશી ઉપર :—તંબાકુમા પાણી નાખી કપડછાણ કરી તેના બે ટીપા નાકમાં પાડવા અને તાળવા ઉપર પણ થોડું પાણી ચોળવું. (૬) સર્પના વિષ ઉપર :—તંબાકુ પાણીમા મેળવી શેર પાણી વચ્ચગાળ કરી રાખવું અને ઘડીઘડીના અતરે દર વખતે સાત સાત તોલા એમ બેતણુ વાર આપી જીલટી કરાવવી. આ ઔષધ પાચ-છ વાર આપવાથી સારો ફાયદો થાય છે (૭) વીંછીના વિષ ઉપર :—તંબાકુ પીવાની ચલમમાનો કીલ ખાવાના પાનના બીડામા થોડો ખવરાવવો. (૮) જૂ મારવા માટે :—તંબાકુ પાણીમા મેળવી તે પાણી માથે ચોપડી ઉપર પાટો બાધવો બે પ્રહર પછી પાટો છોડી અરીઠાનું ફીણ ચોપડી સ્નાન કરવું, એટલે બધી જૂ મરી જાય છે.

૨૭૩ તમાલવૃક્ષ—સં તમાલપત્ર. મ તમાલપત્ર, સાલરપાન. હિં તેજપાત. બં તેમજપત્ર, તેજપાતા. કં પત્રક તૈં આકુપત્રી ઇં ફેલીઆમાલાખાશ્રી. લાં સિનામોમમ્ ટમાલ, સિનામોમમ્ ઓખચુસીફેલિઅમ. ફાં સાદરમ. અ સાઝિજ, ઝરનખ.

જેવા તજના આડ હોય છે, તે જ પ્રમાણે તમાલવૃક્ષ થાય છે. તમાલવૃક્ષ સિંહલદ્વીપમા ઘણા થાય છે. એના પાદ્ડાને ‘તમાલપત્ર’ કિંવા ‘તેજપત્ર’ કહે છે. તમાલપત્રનો મસાલામા તેમ જ ઔષધોમા ઘણો ઉપયોગ થાય છે. તમાલપત્ર તસુભર પહોળા હોય છે અને ચાર-પાચ આગળ લાખા હોય છે. **તમાલવૃક્ષ**—મધુર, બલકર, વૃથ, ગુરુ, ધાતુવર્ધક તથા શીતળ છે; અને શ્રમ, દાહ, કફ, પિત્ત, શોષ તથા વિસ્ફોટકનો નાશ કરે છે.

૨૭૪ તરટી—સં રક્તબીજકા મં તરટી કં રેઉડે હિં તરટી. બં તરફ. લાં કેપેરિજ હોરિડા.

તરટીના આડ બે માથોડા જોયા વધે છે. એના પાદ્ડા બિડાયેલા અને લાખા હોય છે. તરટીને લાલ રંગના ફળ આવે છે તરટીના આડવા કેરડાની જાતના છે. એ આડને કાટા હોય છે. તરટીનાં આડ શોલાપુર પ્રાંતમા પુષ્કળ થાય છે. **તરટી**—મધુર, કડવી, ગુરુ, બલકર અને કફનાશક છે. **ઉપયોગ**—(૧) કફ ઉપર :—તરટીની છાલનો કાઢો મધ નાખી પાવો.

૨૭૫ તરખૂચ (કાળિંગાં)—સં કાલિંગ મં કલિંગડ, ટરખુજ. હિં તરખુજ. બં તરખુજ કં બચ્ચગાર્ધ, કાલેશુ તૈં તરખુજ, પુંજકાયા, દારખુજ. ફાં હિંદવાના. અં બત્તી. તં બચ્ચગે મલાં વત્તક ગોં વચ્ચગા. તાં કોમદી. ઇં વોટરમેલન. લાં સિટ્યુલસ વલ્ગેરિસ.

તરખૂચના વેલા થાય છે એમા બે જાત છે. એક કાળી હોઈ ગોળ અને બીજી ઘોળી અને લાખી હોય છે. ઘોળી જાતના તરખૂચ જેને ‘કાળિંગડા’ કહે છે, તે મોટા અને મીઠા હોય છે. એના પાદ્ડાને પાચ ખૂણા હોય છે દરેક ખૂણાની વચમા દોઢ આગળ ખાચો હોય છે તરખૂચ કોળા જેવડા થાય છે તરખૂચ ઠંડા છે. કુમળા તરખૂચનું શાક સારુ થાય છે. મારવાડ, મથુરા.

* તમાલપત્રની ૩ જાત બજારમા મળે છે એમા સિનામોમમ્ ઓખચુસીફેલિઅમ વધારે ગુણદાયક છે એ ઉપરાંત નક્લી તમાલપત્ર પણ આવે છે એક મેદાલાકડીની જાતની ઔષધિના પાન બરાબર તમાલપત્ર જેવા જ છે પણ તે હાનિકર છે તમાલપત્રનો ઉપયોગ આમત્રકોષ અને કફમધાન રોગો પર થાય છે અપચન, હૃદયવાત, હૃદયશૂલ, વારવાર દંસ્ત લાગવા, બધા પ્રકારના કફરોગ અને ગર્ભાશયની શિથિલતા પર તમાલપત્ર બીજી ઔષધિની સાથે અપાય છે તમાલપત્રનો ફાટ તાવની પૂર્વાવસ્થામા પિવરાવવાથી પરસેવો આવે છે, પેશાબ વધારે જીરે છે તથા આમ અને વિષ દૂર થઈને જ્વરપ્રાપ્તિ રોકાઈ જાય છે

દ્વારકા વગેરે સ્થળે ઉત્કૃષ્ટ તરબૂચ થાય છે. મરાઠીમાં એને 'ટરબૂચ' પણ કહે છે. તરબૂચ—શીતળ, બલકર, મધુર, તૃપ્તિકારક, ગુરુ, પુષ્ટિકારક, મલસ્તલક તથા કફકર છે; અને પિત્ત, શુક્ર તથા ધાતુનો નાશ કરે છે. એના પાદકા કડવાં અને રક્તવૃદ્ધિકારક છે. ઉપયોગ—(૧) પુષ્ટતા માટે :—તરબૂચનાં મિથા વાટી તેનો મગજ અર્ધો તોલો અને ખડીસાકર અર્ધો તોલો એકત્ર કરી ખાવું (૨) દાહ ઉપર :—તરબૂચ ખાવા. (૩) મૂત્રકૃન્ધ્ર ઉપર :—તરબૂચના ગર્ભનું પાણી પાશેર કાઢી તેમાં ખડીસાકર અને જીરાનું ચૂર્ણ નાખી આપવું (૪) ઇન્દ્રિયમાં ચાંદી પડે છે તે ઉપર :—તરબૂચની ચોખડી ડગળી કાપી કાઢી, તેમાં પાશેર ખાડ નાખી, તે ઉપર પ્રથમ કાઢેલી ડગળી પૂર્વવત્ ખેસાડી તે ઝાકળમાં રાખવું અને સવારે તેમાંનું પાણી પાવું; એટલે ઇન્દ્રિયની ચાદી, ફાદી અને પેશાબ વખતે થતી બળતરા, એ વિકારનું શમન થાય છે.

૨૭૬ તલ—સ ૦ હિ ૦ તિલ. મ ૦ તીળ. ક ૦ એળુ તૈ ૦ નોબલુ તા ૦ એલ, નણુ. તુ ૦ ઉરુ, એમ્મે. મલા ૦ કારેલુ કા ૦ કુજદ અ ૦ સીમસીમ ઇ ૦ સિસેમ નૈજર સીડ્સ લા ૦ સિસેમસ ઇડિકમ.

તલના છોડ શુમારે બે હાથ ઊંચા વધે છે એનો રોપો વેત દોઢવેત ઊંચો વધે છે, ત્યારે તેના પાંદડાની ભાજી કરે છે તલમાંથી તેલ કાઢે છે. તેનો ખોળ માણસો અને ઢોરોને પણ ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. તલ પૌષ્ટિક છે તલનું તેલ ખાવાના સર્વ તેલોમાં ઉત્તમ છે જંગલી અડદ, જંગલી મગ અને જંગલી ચણા (રૂવંતી) પ્રમાણે જંગલી તલ કરીને જંગલમાં એક ઝાડ તલના છોડ જેવું થાય છે. એ જંગલી છોડ પણ ઔષધના ઉપયોગમાં આવે છે તલમાં કાળા અને ઘોળા એવી બે જાત છે. તલ—બલકર, સ્તિબ્ધ, ગુરુ, અગ્નિદીપક, સ્તનમાં દૂધ વધારનાર, પિત્તલ, કેશોને હિતાવહ, અલ્પમૂત્રકારક, વ્રણ વિષે પથ્યકારક, ગ્રાહક, તૂરા, મધુર, કડવા, પાકકાળે તીખા, સ્પર્શ વડે શીત મનિપ્રદ, દાંતોને હિતકારક, વર્ણકર તથા કફકારક છે, અને વ્રણ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. કાળા તલ—ગુણમાં અધિક છે ઘોળા તલ હીનગુણ છે રાતા તથા અરણ્ય તલ ગુણોમાં હીન છે તલનું તેલ વ્રણશુદ્ધિ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) મૂત્રાઘાત (મૂત્ર બંધ થવું) અને દાહ ઉપર :—તલની સોડીઓની અથવા ખોળની રાખ ગાયના દૂધમાં મેળવી તેમાં થોડું મધ નાખી પાવું (૨) તારુણ્યપિટિકા ઉપર લેપ :—ગોમૂતમાં તલનો જૂનો ખોળ કાલવી લેપ કરવો (૩) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર :—તલનું તેલ ચૂનાના નીતર્યા પાણી સાથે મિશ્ર કરી તેની પટ્ટી બાધવી, અને વારંવાર તે પટ્ટી ઉપર તે મિશ્રણ કરેલા તેલના ટીપા પાડતા જવું; એટલે તત્કાળ રોગીને સુખ જણાશે અથવા મિશ્રણનો મોરના પીંછા વડે લેપ કરવો (૪) અટકાવ

* કાળિ ગાના ખેતરો બહુધા નદી પાસે અને રેતાળ જમીનમાં હોય છે કાળિ ગામાં સુખ્ય બે જાતો છે. લાલ અને ઘોળા લાલની અંદરનો ગરબ રાતા રંગનો અને ઘણો જ ઠંડો તથા મીઠો હોય છે કોઈ કોઈ તો એને લાલ એ જ નામથી પણ ઓળખે છે બીજાનો ગરબ સફેદ હોય છે એમાં ઠંડાગ એટલી બધી હોતી નથી, તેપણુ તે મીઠા અને ઠંડા હોય છે કુમળા (ફૂણા) હોય ત્યાં સુધી લોકો એનું ગાક અને કઢી કરીને ખાય છે પાક્યા પછી સ્વાદને માટે વણા લોકો એના ગરબને ખાય છે એનામાં તૃપા ગાત કરવાનો ઉત્તમ ગુણ છે, તેથી મુસાકરો ખેતરોમાંથી તે લઈ ખાઈ ગાત થાય છે એ બહુ ખાવાથી મગજને નિયંત્રિત કરી બુદ્ધિનો નાગ કરે છે, એથી જ એને કેટલાક લોકો કુમતિયા નામથી પણ ઓળખે છે એ માથાના વાળને ઊભા ચીરી દૂકા કરે છે એના બીજને કળાઓ કહે છે એને પણ કેટલાક મીઠું ચડાવી રોષીને ખાય છે એના બીજના રંગ પ્રમાણે બે ત્રણ જાતો જોવામાં આવે છે

કાળિ ગાની કળાઓનું તેલ કાઢવાની ગીત એવી છે કે, એને પાણી પીવાની બતકમાં લગી તેને મજબૂત બૂચ મારી, તેમાં ઝીણું કાણું પાડી, એક પિત્તળની તપેલી જમીનની અંદર જોડો ખાડો ખોદી તેમાં ગોઠવી તેના ઉપર તે બતક બાંધી વાળી રાખી, તપેલીમાં ધૂળ ન પડે તેમ ચોક્કસાઈ કરી માત્ર બતકના બૂધા ઉપર છાણુનો તાપ આપવો, એટલે અદ્વની કળાઓ બળી જઈ તેલ એ તપેલીમાં ઊતરશે તપેલીના સ્થાને સાકડા મોનો લોટો હશે તો વધારે માકક આવશે આ તેલ જનાવગેના ક્ષતમાં પડેલા કીડાનો સંસ્કર નાગ કરનાર છે, એટલું જ નહિ, પણ મનુષ્યને પણ એટલું જ હિતકારક છે નહિ સ્વચ્છતા (લરની ગળ) ગૂમડા તાબડતોળ શાત પડે છે ખરેખર એ આપણું સ્વદેશી આયુર્વેદનું કિંવા કારણોલિક એસિડ છે

આવવા માટે:—તલ, ગૂદા અને વરિયાળીનો કાઢો કરી ગોળ નાખી ત્રણ દિવસ પાવો; અથવા કાળા તલનો કાઢો ગોળ નાખી પાવો (૫) મુખપાકના ચોગથી દાંત હાલે છે તે ઉપર:—સિંધવ અને તલના તેલના ઢેગળા મોમાં રાખવા. (૬) અપસ્માર (ગોતા) ઉપર:—તલના તેલમાં ગોમ (કાનખજૂરો) તળી કાઢવો અને તે તેલ એકેક ટીપુ નાકમાં અને કાનમાં પાડવું એટલે માથા માહેના કીડા નીકળી જઈ રોગ દૂર થાય છે. (૭) આદાશીશી ઉપર:—ગોળ અને ઘી એકત્ર કરી ખાવા અને દૂધમાં તલ અથવા તેલ અને વાવડિંગ વાટી તેનો લેપ મન્તક ઉપર કરવો, એટલે ત્રણ દિવસમાં આદાશીશી બંધ થાય છે (૮) કૂતરાના વિષ ઉપર:—તલનું તેલ અને ખાડેલા તલ ગોળ અને આકડાનું દૂધ, એ સમલાગે લઈ એકત્ર કરી પાવાથી વિષ બનરી જાય છે (૯) ધંતૂરાના વિષ ઉપર:—તલનું તેલ અને ગરમ પાણી એકત્ર કરી પાવું (૧૦) પિત્તથી આખા શરીર ઉપર ફેલાયેલો છે તે ઉપર:—તલનું તેલ બે પૈસાભાર, અદ્રીણ એક પૈસાભાર અને પાચ રાઈના દાણા જેટલો સાથુ, એ સર્વ ગરમ કરી ફેલાયેલ ઉપર ચોપડવી અથવા સર્પની કાચળીની રાખ તલના તેલમાં ખરલ કરી ફેલાયેલ ઉપર ચોપડવી. (૧૧) પ્રમેહ અને વીર્યપતન ઉપર:—તલના પાદડા પાણીમાં પલાળી, ચોળી, તે પાણી ચાકર નાખી જલદીથી પાઈ દેવું. વાર થાય તો તે પાણીનો ગંડો બધાઈ વ્યર્થ જશે (૧૨) ગર્ભસ્ત્રાવ થવાની ખોડ હોય તો:—તલ અને પન્નકાષ્ટ સમલાગે લઈ એકત્ર વાટી સાકરમાં આપવું (૧૩) હરસ (રક્તમૂળ વ્યાધિ) ઉપર:—તલ વાટી માખણમાં મેળવી ખાવા આ ઉપાય બહુ જ નિર્ભય અને સારો છે. આ રીતે તલ ખાવા ઉપરાંત તલની પોટીસ કરીને પણ મસા ઉપર બધાય છે. (૧૪) ગર્ભિણી અને મુવાવડીના રક્તસ્ત્રાવ ઉપર:—તલ, જવ અને સાકરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૧૫) અશ્મરી અને શુક્રાશ્મરી (શુક્રનો અવરોધ કરવાથી જે પથરી થાય છે તે) ઉપર:—તલની સોટીઓની રાખ મધમાં નાખી આપવી. (૧૬) બાળકની રક્તસંગ્રહણી ઉપર:—માખણમાં થોડી તલની ભૂટી અને સાકર નાખી આપવું (૧૭) તિડીક પ્રમેહ (તણખિયા પરમિયા) ઉપર:—તલના તાન્નું ફૂલો સાંજે લાવી અર્ધો શેર પાણીમાં શુમારે ૫૦ ફૂલો પલાળી રાખવાં. સવારે તે ફૂલો સળી વડે હલાવવા; એટલે પાણીનો જડો બોળ થશે પછી તે માહેલા ફૂલો કાઢી નાખી તે બોળ શુમારે ૪ તોલા લઈ તેમાં સાકર નાખી પાવો. (ફેટલાક વૈદ્ય દૂધ અને મધ મેળવીને પિવરાવે છે.) એ પ્રમાણે બે વખત તાન્ને બોળ તૈયાર કરી સાત દિવસ પાવો. જ ગલી તલની ભાજ સૂકી રાખવી અને રોજ રાત્રે એક પૈસાભાર કાચના વાસણમાં પલાળી રાખી બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં તે જ પાણીમાં તે ભાજ મસળી વસ્ત્રગાળ કરી શુમારે ચાર પૈસાભાર પાણી લઈ તેમાં જીરું અને સાકરની ભૂટી નાખી એક વખત—એ પ્રમાણે સાત દિવસ પાવું. (૧૮) માંકડનો નાશ કરવા માટે:—તલના છોડ ઉપર એક જનના જીવ હોય છે તેને ‘માકળા’ કહે છે, તે સુદ્ધા છોડ બાધી લાવી ઘરમાં મૂકવો તે માકડને ખાઈ જાય છે માણસને કંઈ ઈજા કરતા નથી (૧૯) રક્તગુદ્મ ઉપર તથા અટકાવ માટે:—તલનો કાઢો કરીને તેમાં સૂંઠ, મરી, લીડીપીપર, હિંગ અને ભારગ-મૂળનું ચૂર્ણ નાખી તે કાઢો પાવો (૨૦) રક્તાતિસાર ઉપર:—વાટેલા કાળા તલ એક ભાગ, સાકર બે ભાગ અને બકરીનું દૂધ ચાર ભાગ, એકત્ર કરી તે પાવું (૨૧) મૂતરખડા (પથરી) ઉપર:—તલના ફૂલનો ખાર, મધ તથા દૂધ એકત્ર કરી તે ત્રણ દિવસ પાવું. (૨૨) વાળા ઉપર:—તલનો બોળ કાજીમાં વાટી લેપ કરવો.

૨૭૭ તલવણુ—(હાડિયા કરસણ) સં અજગધા મં તિળવણુ પાઢરી તિલવણુ, ભાટવણુ, માવ્લી, તિલવન, હરહર, હુલહુલ, ગાગલાના ખેન કં નિલિયગિકુ, માખળિજ, નાખળિજ, કિરિકાળા, તિલોણિગિકુ તૈં વામિટા, અજગધિ તાં વાળે મલાં કારવેળા, પાવણા ગોમં કિરિકાળા. લાં ગાધનેન્દ્રોષિસ્ પેન્ટાકિલા.

એનું મરાઠીમાં ભાટવણુ એવું પણ નામ છે હિંદુસ્તાનીમાં એને ‘હુરા હુરા’ કહે છે એ છોડ ચોમાસામાં બીજે છે. લીલી જમીનમાં એ ખારે માસ થાય છે એ શુમારે બે હાથ લંચો વધે

+ 'દ્રવ્યગુણશિક્ષા'મા શ્રી નગે દેનાથ સેન લખે છે કે તવખીર (આરારેટ) જે અમેરિકામાંથી આવી
 છે, તે 'મૌરટા ઍરટીનેમિયા' નામક રોપાના કંતુ યૂર્ણ છે એ કહેને બહુ જ સાવધાનીથી છોલી સાફ
 પાણીથી ધોઈ, પછી ગિલા પર પીસે છે ત્યાર પછી પુષ્કળ સાફ જળમાં મેળવી થોડો વખત રહેવા દે છે.
 નેથી ગળોના સત્તવની માકક સૂદ્ધ યૂર્ણ પાણીના નીચેના ભાગમાં ઘેસી ન્ય છે તે સત્તવને સુકાવી લેવાથી
 આરારેટ તૈયાર થાય છે કોઈ કોઈ આરારેટના કંદને સૂકવી વટીમાં દળીને વસ્ત્રગાળ કરી ઉપયોગમાં લે છે.

અમેરિકન લોકો બાણથી કિંવા ખીજ શસ્ત્રથી જખમી થયા હોય તો આ આડનુ દ્વય ચોપડે છે; માટે તેને 'આરોશ્ટ' એવું નામ આપેલું છે. અગ્રેજી લાપામા આરા એટલે 'તીર' અને 'શ્ટ' એટલે 'મૂળ' એવો અર્થ થાય છે. હુઆ માણસો તવખીરના યોગે તેલનું ઘી કરે છે. તે માત્ર આઠ દિવસ જ સારું રહે છે પછી તેની તેલવાળી વાસ આવે છે તવખીર—મધુર, શુભ્ર, શીત, સુગંધી, બનકારક, વૃષ્ય, પૌષ્ટિક, ધાતુવર્ધક, લઘુ તથા મ્નિગ્ધ અને ક્ષય, પિત્તક્રાંત, પિત્તદાહ, અરુચિ, ઉધરસ, દમ, તાવ, તૃષા, કમળો, પાકુ, ક્રોધ, મૂત્રાશ્મરી, મૂત્રક્રમ્હ, મેહ પ્રભુ, કફ તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) ગરમીથી મોંમાં ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપર:—તવખીર ચોપડવી. (૨) પિત્ત ઉપર:—તવખીર ઘીમાં નાખી પાવી (૩) બાળકોને શક્તિવર્ધક ભક્ષ્ય:—તવખીર ઠંડા પાણીમાં અથવા ગાયના દૂધમાં નાખી ગાદી પાનળી ગળડી કરી તેમાં થોડી સાકર નાખી પાવી. (૪) રક્તપ્રદર (સ્રીઓને ધાતુ જાય છે તે) ઉપર:—તવખીર, રાજ અને ગેરુનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું

૨૬૯ તાડ—સં ૫૦ કાં ૧૦ તાલ મં ખરતાલ, તાડવૃક્ષ. હિં ૦ તાડ. કં તાળીમારા નં ૦ તાતિ તાં પનેમાર, તાળી તું તારી. મલાં તાલં, પના અં તાર. ગાં તળટમારો. ઇં પાલમાયગ, પામ. લાં ખોરેસમ્ ફેલેળેલીકર

તાડ, માઠ, સોપારી, સુરમાડ, શીંદી—એ સર્વે આડ એક જ જનના છે. એની ઉત્પત્તિ ગરમ દેશમાં થાય છે તાડના આડ કુગર ઉપર અને રાતમાં પોતાની મેળે ઊગે છે. એ દશ-આર વર્ષે ફળે છે તાડનું આડ ઘણું જ જિંચુ વધે છે. તેનો મોટો ૪૦-૫૦ હાથ જિંચો અને સરળ હોય છે. એ આડમાંથી તાડી કાઢે છે. એના ફળને 'તાડગોળા' કે 'તાડકળ' કહે છે. એ ગોળા ઘણા ઠંડા છે, તેથી કેટલાક લોકો ગરમી થવાથી ખાય છે તાડનું આડ ઘણું જ ઉપયોગી છે. તેની આવલી ધરના છાપરા પર નાખે છે તેના પાદડામાંથી છત્રીઓ વગેરે અનેક વસ્તુઓ થાય છે. તાડના સોટા પાણી જવાની પરનાળો કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે તાડપત્ર વૃક્ષ કરીને તેની એક જન સિંહલ-દ્વીપમાં થાય છે. એની ઊંચાઈ સવાસો હાથ હોઈ એની આવલી પંદર-વીસ હાથ લાંબી હોય છે. એ એક આવલીથી વીસ-પચીસ માણસનું વરસાદથી કે તાપથી રક્ષણ થાય છે આ તાડપત્ર વૃક્ષ શુમારે ૮૦ વર્ષે ટકે છે. એટલા વખતમાં તે એક જ વખત ફળે છે એના ફળ હાથીના મસ્તક જેવડા હોઈ તેમાં તાડગોળા જેવો ગીંગ હોય છે. તે લોકો ખાય છે. એ વૃક્ષના પાદડાંનો પુસ્તક લખવામાં પ્રથમ ઉપયોગ થતો હતો. સિંહલદ્વીપ, કર્ણાટક, એ દેશોમાં અઘાપિ તાડપત્ર ઉપર પુસ્તકો લખે છે. લખવાના કામમાં લીધા પહેલા એ પાદડા દૂધ-પાણીમાં ઉકાળી કાઢે છે. એ પાદડા ઉપર લોખંડના ખીલાથી લખે છે એ પાદડા કાગળ કરતાં ઘણા વર્ષો સુધી ટકે છે. વ્યંજનતાડ કરીને એક તાડની જાત છે તેના આડ દક્ષિણ અમેરિકામાં ઘણા છે એ સાદડીઓ તથા પંખા કરવાના કામમાં આવે છે તાડગોળા કુમળા હોય ત્યારે સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. જૂના તાડગોળા ખાવાથી અતિસાર થાય છે. તાડગોળાની અદર નાળિયેરની પેઠે પાણી હોય છે, તે પિવાય છે તાડવૃક્ષ:—મધુર, શીતળ, માદક, પુષ્ટિકર, શુકલ, કફકર, બલકર, મદકારક, વૃષ્ય તથા સારક છે; અને પિત્ત, દાહ, શોષ, વિષ, શ્રમ, ક્રોધ, કૃમિ, રક્તદોષ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. એના કુમળાં ફળ—મ્નિગ્ધ, સ્વાદુ, ગુરુ, મલાવરોધક, બલકર, શીતલ, ધાતુવર્ધક, વૃષ્ય, તૃપ્તિકારક, માસલ તથા કફકર છે; અને વાયુ, શ્વાસ ગ્લત્પિત્ત, પ્રભુ, દાહ, ક્ષત, પિત્ત, ક્ષય તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. એનાં પાકાં ફળ—દુર્બર તથા મૂત્રલ છે, અને શુક્ર, પિત્ત, કફ, નેત્રાભિષ્યદ તથા રક્તને કરનારાં છે. એનું લીલું ટોપરું—મૂત્રલ, શીતળ, રસકાળે અને પાકકાળે મધુર તથા સારક છે અને વાતપિત્તનું નાશક છે. એનું જાનું ટોપરું—કફકર, મદકારક, લઘુ, મ્નિગ્ધ, મધુર, સારક અને વાતપિત્તનાશક

વિશુદ્ધ આરોશિની ઓળખાણ એ છે કે, એના ચૂર્ણને ચપડીમાં દબાવી મસજવાથી ચરચર અવાજ ઉત્પન્ન થાય છે જે બાળકોની પાકસ્થળી (હોજરી) કમળેર હોય તેને આરોશિ આપવો નહિ અન્ય સર્વ રોગી માટે હિતકર છે ખાલી પેટે આરોશિનું સેવન વિશેષ લાભદાયક છે

છે. તાડના મરતકમાંનું માંજર—ધાતુવર્ધક અને વાતપત્તનુ નાશક તથા બસ્તિ શુદ્ધ કરનાર છે. તારી—અતિ માદક, ગિન્ધ, ગુરુ તથા વૃષ્ય છે તેજ ખાટી થઈ હોય તો પિત્તકર અને વાતનાશક છે તાડનાં મૂળ—પાકકાળે સ્વાદુ અને રક્તપિત્તનાશક છે ઉપયોગ—(૧) ગરમીથી પેશાબે બળતરા થાય છે તે ઉપર—કુમળા તાડગોળા ખાવા એટલે પેશાબ સાફ થાય છે, અથવા તાડનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણુમા વાટી સાકર નાખી પાવા

૨૮૦ તાંદળજી (ચોખાઈ)—મં ૦ તદુલીક મં ૦ તાદુળજ ૩૦ ચવળ્યાચી ભાજી ૦ હિં ૦ ચૌલાઈ, ચોગઈ બં ૦ જુદેનટે, કાટાનટે, ગોયાલનટે કીરેમોખુ તૈં ૦ કુઈ કોરા, ચિરિકુરા, મોલાકુરા તાં ૦ મુલ્લુકુઈ. મલાં ૦ ચિરિચડા સપેજમાર્જ અં ૦ બુકલેયમાનીય. ઇં ૦ હર્મદોડાઈટ એમેરેથ કં ૦ ફિક્કુગલો તપેલુ લાં ૦ એમેરેથસ પોલિગેમસ, એમેરેથસ ટેન્ચુઈ ફેલિયસ

આ ભાજી ખારમાસી થાય છે એના પાદડા નાના અને ગોપો બે વેતથી અધિક જિયો થતો નથી. આ ભાજી સ્વાદે ઘણી સારી અને પથ્યકર છે તાંદળજી—મધુર, શીતળ, રુચિકર, અગ્નિદીપક, લઘુ, રક્ષ, મૂત્રલ, પથ્યકારક તથા સાન્ક છે, અને વિષ, પિત્ત, શ્રમ, દાહ, રક્તદોષ, ઉન્માદ, રક્તપિત્ત, શીતાપિત્ત, ત્રિદોષ, તાવ, કફ, ઉધરસ તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. તાંદળજીનાં પદડાં—શીત છે તથા પિત્ત, રક્તવિકાર, વિષ તથા ઉધરસનો નાશ કરનાર અને રુચિકર છે જળ તાંદળજી—કંટક, રક્તપિત્તનો નાશક, કડવો અને લઘુ છે ઉપયોગ—(૧) સર્પના વિષ ઉપર—તાંદળજીના મૂળ અને મરી ચોખાના ધોવરામણુમા વાટી પાવા. (૨) સર્પ પ્રકારના પ્રદર ઉપર—તાંદળજીના મૂળ વાટી તેનો કલ્ક કરી તેમા રસાજન* (ગસવતી) મેળવી તેમા મધ અને ચોખાનુ ધોવરામણુ ચોગણુ નાખી પાવાથી સર્વ પ્રકારના પ્રદર નાશ પામે છે. (૩) ગર્ભ સ્થિર થવા માટે—ઋતુકાળે તાંદળજીના મૂળ ચોખાના ધોવરામણુમા વાટી પાવા (૪) વિષમજ્જર ઉપર—તાંદળજીના મૂળ માથા ઉપર બાધવાથી વિષમજ્જર જાય છે. (૫) આગિયા મણિયારના વિષ ઉપર—તાંદળજીના મૂળ અને મરી ચોખાના ધોવરામણુમાં ઘસી પાવા (૬) ગર્ભાણી અને મુવાવડીના રક્તસ્રાવ ઉપર—તાંદળજીના મૂળ વાટી ચોખાના ધોવરામણુમા પાવા. (૭) વીંછીના વિષ ઉપર તથા સોમલ ઉપર ઉતાર—તાંદળજીનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૮) વછનાગના વિષ ઉપર—મૂળ સુદ્ધ તાંદળજીના રસમા ગાયનુ દૂધ નાખી પાવુ. (૯) ચણાઈના વિષ ઉપર—તાંદળજીનો રસ અને સાકર પાવા (૧૦) ઢોરના ખાવામાં સોમલ આંચે હોય તો—તાંદળજીના મૂળ, ખીલીના મૂળ અને કાઠીના મૂળ ગાયના ધોમા ઘસી પાવા (૧૧) આદાશીશી ઉપર—તાંદળજી અને જટામાંસીના કલ્કમા ધી સિદ્ધ કરી એનુ ન્ય આપવું. (૧૨) ગચેલા કેશ આવવા માટે—તાંદળજીની ભાજી ખાવી. (૧૩) અગ્નિદગ્ધ ધ્રાણુ ઉપર—તાંદળજીનો રસ ચોપડવો. (૧૪) ઉદરરોગ ઉપર—તાંદળજીની ભાજીનો રસ કાઠી પાવો, અથવા તાંદળજીની ભાજી નિત્ય ખાવી (૧૫) પારો વગેરે શરીરમાં મળેલાં સર્વ રસાયનો નીકળી જવા માટે—તાંદળજીનો રસ ધી નાખી ૮ દિવસ પાવો. (૧૬) કૃત્રિમ વિષ ઉપર—ધુવાસ (ચૂલા ઉપર ધુમાડાથી એકઠું થયેલું કાજળ) અને તાંદળજીના મૂળ બંને સમાન ભાગે પાણીમા વાટી તેમા તેથી ચોગણુ ધી નાખી, ધીથી ચોગણુ દૂધ નાખી ધી ખાટી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળી તે પાવુ; એટલે સર્વ કૃત્રિમ વિષોનો નાશ થશે

૨૮૧ તાલીસ—સં ૦ મં ૦ બં ૦ હિં ૦ તાલીસપત્ર કં ૦ ચરીચલી—ચચલી—મારા તૈં ૦ તાં તાલીસપતરી—પત્રી મલાં ૦ તાલેસપત્ર ક્ષં ૦ જગ્નવ અં ૦ તાલીસફર લાં ૦ ટેકસસ બેકેટા

એની ઉત્પત્તિ હિમાલય પર્વત ઉપર થાય છે એ આડ નાના હોય છે એના પાદડાને તાલીસપત્ર કહે છે તાલીસપત્રનો ઔષધમા ઘણો ઉપયોગ થાય છે તાલીસપત્ર—મધુર, કડવુ, ઉષ્ણ, લઘુ, તીક્ષ્ણ, વ્યર્થ, હ્રદ તથા અગ્નિદીપક છે, અને દમ, ઉધરસ, કફ, વાયુ, ક્ષય, ગુલ્મ, અરુચિ,

* રસાજન એટલે દાડહળદરનો અષ્ટભાગ કાઢો કરી તેમા તેટલું જ બકરીનું દૂધ મેળવી ઉકાળી માવો કરી ખાટી ચૂર્ણ કરવું તે

સ્કતદોષ, ઊલટી, આમદોષ, અગ્નિમાઘ, પિત્ત તથા મુખરોગનો નાશ કરે છે. તાલીસપત્ર ચૂર્ણ— તાલીસપત્ર ૧, મરી ૨. સૂઠ ૩, લીડીપીપર -, વશલોચન (વામકપૂર) ૨, એલચીટાડા ૦૧, તજ ૦૧ અને ખાડ ૩૨ તોલા, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી તે ૩ માસા આપવું; એટલે અન્નિ, અછળું, ઉધરસ, શ્વાસ, તાવ, ઊલટી, અતિસાર ગોષ, પેટ ચડવું, ખરોળ, પાકુ તથા સગ્રહણી વગેરે રોગો દૂર થાય છે.+

૨૮૨ તિપાની—સં ત્રિપણી મં ત્રિપણી કદ હિં ધિલપણી. કં મુગંગવ બં નિલકંદ. તિપાનીના નાના નાના વેલા થાય છે એ વેલા વાડા ઉપર અને ઘણું કરી ભોયમગના ખેતંગમા ઘણા થાય છે એના પાદડા બારીક અને આનંદ ભોયમગના પાદડા જેવા હોય છે એ વેલાને ત્રિદલ પાદડા આવે છે એ વેલો ખાસ કામ, ત્રણ અને ત્રિપનો નાશ કરે છે તિપાની—મધુર તથા શીત છે, અને દમ, ઉધરસ, ત્રણ, શીતપિત્ત તથા ત્રિપનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) ત્રણ ઉપર :—તિપાનીના પાદડા સૂકવી બાળા રાખ રૂંધી અને તે ઘીમા ખલ કરી ચોપડવા, એટલે ગૂમકું તુરંત જ ભરાઈ આવે છે. આ અનુભવસિદ્ધ પ્રયોગ છે

૨૮૩ તિવર—(તવર) સં તુવરં તુરી, સાગરેદ્રબુન મં તિવરં હિં લિના બં બની સિધ-ચેર, રૂચ-ચેરિયા, તિમર લેં એવિમેનિયા ઓક્સિસનેલિસ તિવરના ઝાડ ખાડીમા થાય છે એ ઝાડ માથોડુ-એ માથોડા (૨૦-૩૦ ફૂટ સુધી) બિંચા વધે છે એનું લાકડું મજબૂત હોય છે. ઘણું કરીને એનો માળવાના કામમા વિશેષ ઉપયોગ થાય છે દેવતા મળગાવવાને એની છાલ ઘણી ઉપયોગમા આવે છે પાન પશુઓને ખવરાવે છે કળોને વાટી માખણ મેળવી ગંમ કરી ગૂમડાં પકવવા માટે પોટીસરૂપે ઉપયોગમા લેવાય છે લાકડાની રાખ ઝપડા ધોવાના કામમા આવે છે

૨૮૪ તૂરિયાં—મં ધાગકેશાનકી મં દોડની, શીરાળી હિં તોઈ, તુરૈયા બં ઝીગા. કં ધાગવીરે. તેં બીગકયા. તાં બીગકુ, બીગ મલાં પિચ્યક લાં લ્યુકા એકયુટેગ્યુલા.

તૂરિયાનો વેલો ઘણો જ પ્રસરે છે તૂરિયાને પીળા ફૂલો આવે છે. એ વેલો વાવ્યા પછી સવા મહિને ફળ આવે છે આ ફળ હાથ હાથ લખાઈ સુધી વધે છે તૂરિયાનું શાક થાય છે. એ આમાશ કરનાર છે. તૂરિયાં—મધુર રિતગ્ધ, શીત, બલપ્રદ, વીર્યપ્રદ, રૂચકર, ગુરુ તથા પથ્યકર છે, અને શ્વાસ, કાસ, તાવ, કફ, પિત્ત, કૃમિ, શુલ્મ. ઉદર, ત્રિદોષ તથા મલમધનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) બદ ઉપર :—તૂરિયાના મૂળ દડા પાણીમા ધસી ચોપડવા, કિંવા તૂરિયાંની લાછ બારીક વાટી વેળ ઉપર ચોપડવાથી આ પ્રહંમા બદની ગાંડ બેસે છે (૨) શરીર-માં ગરમીનો આત્મર મરવાથી કાખમાં કિંવા જાંગના ખાંચામાં ચાદીઓ પડે છે તે ઉપર :—તૂરિયાના વેલાના મૂળ ગાયના માખણમા કિંવા એગડિયામા ધસી બે-ત્રણ વાર ચોપ-

+ ડૉક્ટર દેસાઈના મતમા તાલીસપત્ર અવસાદક (ગામક) છે સક્રિયવિકાસપ્રતિબદ્ધ અને આર્તવજનક છે નાની માત્રામા નાડી અને શ્વાસોચ્છ્વાસ મદ થાય છે, મધ્યમ માત્રામા શ્વાસોચ્છ્વાસ અને હૃદયની ગતિ વધી જાય છે મોટી માત્રામા ચક્કર આવવા, આક્ષેપના ચિહ્ન જણાવા-એ થઈને મૃત્યુ થઈ જાય છે. તાલીસપત્રનું એર ચડવા પછી ઊલટી થાય છે, કેક ચટે છે, મોળ આવે છે, આખના ડોળા પહોળા થાય છે, શ્વાસ મદ થાય છે, ગભરામણ થઈને પ્રાણુવાત થાય છે ગળને ચીરીને જેવાથી હોજરી, આંતરડામા અને વૃક્ક-સ્થાનોમા દાહ થયેલો જણાય છે તથા હૃદય નકાસુ થયેલું જેવામાં આવે છે તાલીસની દ્વિયા ગર્ભાગયનો સક્રિય કરાવે છે, એટલે ગર્ભપાત થાય એવો ભ્રમ થાય છે પણ ખરું ભેતા ગર્ભપાત થતો નથી, પણ સ્ત્રી જ મરી જાય છે તાલીસપત્રની ક્રિયા સેવીન અને ડિવિટેલીસની વચ્ચેની છે એટલે કાઈકે દ્વિયા સેવીન જેવી અને કાઈકે ડિવિટેલીસ જેવી થાય છે સેવીન જેવી ક્રિયાથી દાહ થતો પેગાબ અને આર્તવની ઉત્પત્તિ થાય છે ડિવિટેલીસ જેવી એટલે ચક્કર આવવા, હૃદયક્રિયા મદ થઈ અનિયમિત થવી, કેક ચડવો-એ ડિવિટેલીસના કરતા પણ વધારે થાય છે આ ઔષધ જેવી ગીતે મનુષ્ય માટે ઘાતક છે તેવી જ રીતે પશુઓ માટે પણ ઘાતક છે.

માત્રા—૧ થી ૨ સુગંધી પદાર્થની સાથે ઉપયોગ-આનો ઉપયોગ જવરમા કરે છે પણ નાડી અને હૃદય નિર્બળ હોય ત્યારે આપવું નહિ અપરમાર અને આક્ષેપયુક્ત રોગમા અપાય છે કફ, ક્ષય, શ્વાસનલિકાના છર્ણુશોથ, દમ અને ગભરામણ ઓછી કરાવવા માટે વપરાય છે

—રવામી કૃષ્ણાનંદ

ડાં એટલે ચાદોઓ મટી જાય છે (૩) મૂતરખડા (પથરી) ઉપર:—તૂરિયાના વેલાના મૂળ ગાયના દ્વધમા અગર ઠંડા પાણીમા ઘસી પ્રાતઃકાળે એક વાગ એ પ્રમાણે ૩ દિવસ પાવા.

૨૮૫ તુવરફળ—સં ૦ હિં ૦ બં ૦ કં ૦ તુંબરૂ-ફળ મં ૦ તી-ચીરફળ, તિમળ, કોકલી. કોં તીસળી લાં ૦ એન્થોકસાઈલમ્ ચૂસા કં ૦ જિમ્મિમર તેં ૦ હેટસા.

આ કાટેરી આડ ગોમાતક અને કર્ણાટક પ્રાતમા ઘણા થાય છે એ આડ શીમળાના આડ જેવા થાય છે એને મગડીમા ‘તીમળી’ પણ કહે છે એનું લાકડું ઘણુ ચીકણુ અને કઠણુ હોય છે તે ઘગ બાધવાના કામના ઉપયોગમા આવે છે. એ આડના કાટા હથેળી જેવડા પહોળા હોય છે. તે લર્મ મૂળ કાઢવા માટે તેની ચક્કીઓ કડે છે કાકડી કિવા કોળુ છીણવાને છીણી ન હોય ત્યારે આ કાંટા વડે કામ ચલાવી લે છે એના ફળ ચણા જેવડા હોય છે એ ગુણમા ઘણું ગરમ છે એ કાર્ષ્વ તીખા લાગે છે એ ફળ પાકે એટલે ગતા થાય છે. એ ફળ સુકાય એટલે તેના ઉપરની છાલ મસાલામા નાખે છે એ ફળનું તેલ પણ નીકળે છે તુવરફળ—મધુર કડવુ, તીક્ષ્ણ, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણવીર્ય, મૂત્રકૃણ્ણનાશક, રક્ષ, તીખું, રુચિકર, લઘુ, વિદાહી તથા હઘ છે અને કફ, વાયુ, ગુલ્મ, ઉદરરોગ, ગળ, પેટ ચડવુ, કૃમિ, નેવરોગ, કણુરોગ, મત્તકરોગ, કઠરોગ, બિલટી, કોઢ, પ્લીહા, શ્વાસ, અરુચિ તથા અપતંત્રક વાયુનો નાશ કરે છે માત્રા—ખીજગહિત ફળનું ચૂર્ણ ૧ થી ૨ રતી મધની સાથે મૂળની છાલનો કાટ ૧ થી ૨ તોલાનો રોજ આપી શકાય છે. ઉપ-યોગ—(૧) શૂળ, પેટનું ચડવું, ગુલ્મ અને ઉદર રોગ ઉપર:—તુવરફળ, સિંધવ, સચળ, ખીડલોચ, વાવડિંગ, અજમોઃ એરંડાના મૂળ, જવખાર, બાળહરડે, શેકેલી હિંગ—એ સમલાગે લેવા અને નસોતર ત્રણ ભાગ લેવા એ બધાનું ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણીમા અગર જવના કાઢામા પાવુ (૨) વાયુથી અંગમાં કળતર થાય છે તે ઉપર:—તુવરફળનું ચૂર્ણ ૧-૨ ગુળ મધમા આપવુ (૩) અજીર્ણ ઉપર:—તુવરફળની ભૂટી કરી ગોળમા કાલવી ચણાઈ જેવડી ગોળીઓ કરી તે ગોળી ઘીમા આપવી. (૪) વાતભ્રમ ઉપર:—તુવરફળની ભૂટી અને મરીની ભૂટી એકત્ર કરી કાપરાના તેલમા કાલવવુ અને મસ્તક તથા બને આખો ઉપર ચોળી શરવવુ

૨૮૬ તુવેર—(તુ, તુગ) સં ૦ તુવરી, આઢકી મં ૦ તુર. હિં ૦ અરહર, રહરી કં ૦ તોગરી. તાં ૦ અદગી, તુવરે તું ૦ તોગરી મલાં ૦ આઢકા, તુવર. કાં ૦ શાખુલ ઇં ૦ પીજ્યન પી લા કેન્ને-નસ ઇન્ડિકસ. તૈં ૦ કાદુલુ, આઢકી

તુવેરની વાવણી ગુજરાત અને દક્ષિણ દેશમા ઘણી થાય છે. યુરોપ, આફ્રિકા, અમેરિકા, એ ખડોમા આ ધાન્યનું નામ કોઈ ખણતુ નથી તુવેરના છોડ બે પ્રકારના થાય છે. એક પ્રતિ-વર્ષે થનારી અને ખીજ બે-ત્રણ વર્ષે ટકનારી પ્રતિવર્ષે થનારા છોડ બે-અઢી જ હાથ બિયા વધે છે. જે છોડ બે-ત્રણ વર્ષે ગહે છે, તે પાચ-૭ હાથ બિયા વધી તેના છોડ પહેલીના કરતા જડા હોય છે તુવેરમા બે જાત છે. રાતી અને ઘોળી સુરતી તુવેરની દાળ સર્વોત્કૃષ્ટ હોય છે. તુવેરની દાળનો હિંદુ લોકોમા ઘણો ઉપયોગ થાય છે તુવેરની દાળનું પૂગણુ, તેના પાણીની કઢી વગેરે પદાર્થો કરે છે એ ધાન્ય ચણાથી અધુર પૌષ્ટિક છે તુવેર સાધારણ—કિંચિત્ મધુર, વાતલ, તૂરી, ગુરુ, રુચિકર, ગ્રાહક, રક્ષ, વર્ણકર તથા શીતળ છે, અને કફ, પિત્તજ્વર, વિષ, રક્તદોષ, ગુલ્મ, વાયુ તથા અર્શનો નાશ કરે છે એ ઘીમા સેવવાથી વાયુનો તથા ત્રિદોષનો, લેપનથી કફપિત્તનો અને રેચનથી કફ અને મેદનો નાશ કરે છે. તુવેરની દાળ—પથ્થકર તથા કિંચિત્ વાતલ છે અને કૃમિ તેમ જ ત્રિદોષનો નાશ કરે છે ઘોળી તુવેર—ગુરુ છે અને વાયુ, પિત્ત, અગ્નિપિત્ત અને આધ્માન કરનારી છે. તે ગ્રાહક અને પથ્થકર છે રાતી તુવેર—રુચિકર, બલકર, પથ્થ તથા જ્વરનાશક છે અને પિત્ત, સતાપાદિ અનેક રોગોનો નાશ કરે છે. કાળી તુવેર—બળકર તથા અગ્નિદીપક છે અને પિત્ત તથા દાહનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) લાંગ ઉપર ઉતાર:—તુવેરની દાળ વાટી પાવી. (૨) ખસ ઉપર:—તુવેરની દાળ અથવા પાદડા બાળી દહીંમા ખરલ કરી ચોપડવા. (૩) નાડીવ્રણ ઉપર:—ઘોળી તુવેરના પાદડાનો અગરસ પાશર કાઢી તેમા

ગાયત્રી ધી ૨૧ વાર ધોયેલું મેળવવું. પછી તેના કનુ ઉપર લેખ કરવો અથવા પાદના બાજુ ને ધીમા ખરલ કરી ચોપડવા. (૪) દંતરોગ ઉપર અને દાંત મજબૂત થવા માટે:—તુવેરની સુકાયેલી લાછ અથવા તુવેરની દાળ, કાટાસાંચિયાના મૂળ અને બિયામા, એકત્ર કરી કદાર્ધમા નાખી તપી ગયા પછી અંદર અગારા નાખી દાલસા વડા એક ચોપડા થઈ, એટલે ઉપર ટાકવું ટાકવું અને અંદર મીઠું નાખી વાટી તે મની મેળ દાંત ચોપડી દાંત ધમસ (૫) બ્રમ અને મૂર્ચ્છા ઉપર:—તુવેરની દાળ ધસી તેનું અઘન કરવું (૬) આદારીશી ઉપર:—તુવેરના પાદમાં અને કોનો ગસ એકત્ર કરી તેનું નસ્ય આપવું (૭) મુખપાક ઉપર:—તુવેરના પાદમાં અર્ધો અર્ધો તોલો તળાકુની પેઠે વાંવાં ચાવી મોદામા મળવા અને વાળ થૂંક નાખવી. (૮) રક્તપિત્ત ઉપર:—તુવેરનાં પાદાનો ગસ ૧ તોલો અને ધી ૩ તોલા એકત્ર કરી પાત્ર, એટલે નાકમાંથી અને મોમાંથી લોહી પડતું બધ ધાય છે (૯) સર્પના વિષ ઉપર:—તુવેરના મૂળ ચાવી ખાવા.

૨૮૭ તુલસી—સ ૦ હિ ૦ ૬૦ તે ૦ બ ૦ મા ૦ તા ૦ મલા ૦ તુલસી મંત્ર તુલસી કાંડ ન્દાન. અં ૦ ઉલસીબદ્ધ. ઇ ૦ વ્હાઈટ બેરીલ લા ૦ ઓસોમમ મેંડટમ (મેંડટમ એટલે પવિત્ર.)

તુળસીના છોડ શુભાગે હાથ-બે હાથ બેંચા વધે છે. એમા કાળા અને ધાંળા એવી બે જાત છે. તુળસીને માજરો આવે છે અને તેમા તેના બી હાથ છે એ માજરનો અને તુળસીજાનો દેવની પૂજામા ઉપયોગ થાય છે. કાળી તુળસીના છોડ કાળા રંગના હોય છે. કાળી તુળસી ધાંળો કરતા વધારે ગુણવાળી છે. તુળસીના છોડમા અનેક અપૂર્વ ગુણો હોવાથી આપણા પૂર્વના ઋષિવર્યોએ દીર્ઘદષ્ટિ વાપરી સર્વ લોકોને ધેર તુલસીના છોડ જોઈએ એવી યોજના કરી નાખેલી છે એ યોજના ઉપરથી તેઓનું પૂણું ડહાપણ અને દુર્દર્શિપાત્ર વાક્ય ધાય છે. તુળસીના છોડ ધરના આગણામા વાવવાથી આરોગ્ય વધે છે તુળસીના છોડમાંથી એક પ્રકારનો વાલ ઉત્પન્ન થઈ તે આસપાસની રોગકાંક હવાનો નાશ કરી હવાને ચોખ્ખી કરે છે. એમ અપૂર્વ ગુણ ઉપરથી તુળસીના છોડની નિત્ય પૂજા કરવી, તેની પ્રદક્ષિણાઓ કરવી, એવા જે આપણા ધર્મમા નિર્ધનિયમ કહેલો છે તેથી કગી આપણને ઘણો જ કાયદો છે એ વિષય વધારે કહેવાની જરૂર નથી. તુળસીના છોડ ફક્ત આપણા હિંદુસ્તાનમા જ છે તુળસીના છોડ જેવી અપૂર્વ ગુણધારી અનેક વનસ્પતિ પરમાત્માએ હિંદુસ્તાન દેશમા આપણા લોકોના મુખ માટે નિર્માણ કરેલી છે. એ આપણા ઉપર ઈશ્વરની ખીજ સર્વ દેશના લોકો કરતા ઘણી જ મોટી કૃપા છે. પરંતુ આ કૃપાને અનાદર કરી પૌષ્ટિક ઔષધ જોઈએ તો લો ‘કોડલીવર ઔષધ’ (મચ્છીનું તેલ), આ જોઈએ તો લો ગુન-શોષણ કરનારી ચિનાઈ ચા* અને તે વળી હાડકાના પ્યાલામા! આ કેટલું ખગળ છે? આમા આપણા લોકમાહેના જે કૃતમ, દેશને કુઆડનારા અને મહા અજ્ઞાન લોકો છે, તેઓને આ વાતની કાઈ શરમ જણાતી નથી! ગાયના દૂધ જેવો પૌષ્ટિક પદાર્થ આ મૃદ્ધિમા ખીજે કાઈ પણ નથી;

* ચાનો નિષેધ કરતા એક કહે છે કે

प्रज्ञेरक्षैस्तरुणजरटैर्ब्रह्मणैरन्त्यजातैः । पौरैर्ग्रामैर्नरपतिवरैर्निर्गृहैर्निस्वकैश्च ॥

પ્રાત. સાચું નિયમિતતયાભ્યર્ચિતા ભક્તિમાવાદ ।

हा हा चाहा हत कलियुगे कर्पति प्राणवित्तम् ॥ १ ॥

• અર્થાત્ ‘અહો! ડાહ્યા અને મૂર્ખ, જુવાન અને વૃદ્ધ (ધરડાઓ), શ્રાદ્ધાળુ અને તેમનાથી નીચ જાતો (હેડો સહિત), શહેરના રહેવાસીઓ અને ગામડિયાઓ, શ્રેષ્ઠ રાજાઓ, ધરવગરના અને સાધનવગરના, એવા સર્વ લોકોથી નિયમિતપણે સવાર-સાંજ ભક્તિભાવથી આદર અપાતી આ આ નીચ કલિયુગમા પ્રાણ અને દ્રવ્ય (પૈસા)ની હાનિ કરે છે’ ખરું છે કે એ જઠરાગ્નિને મદ કરે છે અને કોફી નિદ્રાનો નાગ કરે છે, એમ જાણતા છતાં નીચ-જીચ તમામ મનુષ્યો એની મોહિનીમા જ પડી ગયા છે! એટલું જ નહિ પરંતુ મહેમાનપરોણાઓને પણ એનું જ આતિથ્ય આપતા હોવાથી કહેવત પડી છે કે -

‘ચાહે જમણું તલવિયા, આભૂષણ ધડિયાળ, ટોપી તલવે માધડી, ત્રીકમ ત્રણે ટાળ ૧

છત્રી સર્વ હથિયારમા, ખેસ કર્યો ડમાલ, લકિટ બખ્તર જગતમા, ત્રીકમ ત્રણે ટાળ ૨

છનાં તે તેઓને પૌષ્ટિક જણાતુ નથી કે શુ ? તુળસી જેવી અનેક રોગહારક અને પૌષ્ટિક આ મોટા જગ્યામાં અને ફેકટ મળવા છતાં તે તેઓએ કેમ ગ્રહણ કરવી નહિ ? એનો વિચાર કરવા માડવાથી એવું જણાય છે કે તેઓની આખો ઉપર અજાનના પડળ ચડેલા છે. અરતુ. હમણા આપણો હિંદુ-સ્તાન દેશ કાળચક્રના ફેરામાં પડેલો છે. તેથી વિપરીત ખુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય જ ત્યાં ખીન્ને કાઈ ઉપાય નથી. આપણા ઘરમાની હવા શુદ્ધ ગહેવા માટે આ ઝાડો ફૂડામાં વાવવા જોઈએ અને તેમાથી એક બે ફૂડાં ઘરમાના વપગશવાળા પ્રત્યેક લાગમાં અને ઓગડીઓમા દિવસે ગખવા જોઈએ તે ફૂડા સધ્યાકાળે ખુદ્ધા ઓટલા ઉપર લાવી મૂકવા અને ત્યાં જ આખી ગતિ રહેવા દઈ ખીન્ને દિવસે સવારમા ઘરમાં લઈ ઉપર કલા પ્રમાણે મૂકતા જવું. એમ કગ્વાથી પ્રકૃતિ સારી રહી અનેક વિકાર અને વાયુ વજોરના વિકારો થતા નથી. **તુલસી સાધારણ**—કડવી, ઉષ્ણ, તીખી, સુગંધી અને સચ્ચિક છે તથા વાયુ, કફ, સોજો, કૃમિ અને ઊલટીનો નાશ કરે છે. **ઘોળી અને કાળી તુલસી**—તીખી, ગરમ, તીક્ષ્ણ, દાહક, પિત્તકર, હ્રદય, તૂરી, અગ્નિદીપક તથા લઘુ છે અને વાયુ, શ્વાસ, કાસ, ઊંચકી, કૃમિ, ઊલટી, દુર્ગંધ, કોઠ, પાર્શ્વશ્વળ, વિષ, મૂત્રકૃમ્મ, ગ્લદોષ, ભૂતબાધા, શ્વળ, તાવ તથા ઊંચકી(હેડકી)નો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**—(૧) તાવ, આળસ, સુસ્તી, અરુચિ, દાહ, વાતવિકાર અને પિત્ત ઉપર તુળસીનો ચા :—તુળસીના પાદડા શુભારે એક તોલો કિંવા તેથી વધારે લઈ અર્ધો શેર પાણીમા નાખી તે અર્ધું અગર ચતુર્થાંશ બાળવું અને પછી પીવું; એટલે ઉપલા સર્વ રોગો દૂર થાય છે. **ખીન્ને પ્રકાર**—ઉપર પ્રમાણે ઉકાળો કરી તેમા તેટલું જ દૂધ, એક કિંવા બે તોલા સાલમમિશ્રી+ અને એક બે એલચીનું ચૂર્ણ કરી તે નાખી તે કાઢો પીવો, એટલે ઉત્તમ પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે, મોમા સ્વાદ આવે છે અને અનેક રોગો દૂર થાય છે. આ ‘તુળસીની ચા’ પરદેશી નિસત્ત્વ અને ગ્લદોષક આ કગ્તાં ગુણોમા હજારગણી શ્રેષ્ઠ છે; એટલા માટે તુળસીની ચા નિત્ય પીવી એ આપણા આર્યલોકોને ઘણું જ હિતકારક છે. (૨) **મણિયારીના વિષ ઉપર** :—કાળી તુલસીના પાદડાનો રસ નવટાક પીવો અથવા પાદડાં ચાવી ખાવા દાત ચોટી જાય તો આ જ રસ નાકના છિદ્રમા પાડવો અને તાળવું તથા હાથતળિયે અને પગતળિયે બે ઘડી સુધી ચોળવો (૩) **વિષમજ્જર ઉપર** :—કાળી તુળસીના પાદડાના રસમા મરીની ભૂખી નાખી તે રસ પાવો. (૪) **વાયુહારક ચૂર્ણ** :—કાળી તુળસી ૭ લાગ, નગોડ ચા ૭ લાગ, લાગરો ૭ લાગ અને વાયવગ્ણા એક લાગ, એ સર્વ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી ગેજ ત્રણ માસા પ્રમાણે મધમા આપવું. (૫) **રક્તાતિસાર ઉપર** :—તુળસીના ખી રાત્રે પાણીમા લીંજવી રાખી સવારે ચોળી પાવો (૬) **બાળકની ઓકારી (ઊલટી) ઉપર** :—તુલસીના રસમા મધ નાખી સવારે પાવું. (૭) **બાળકની ઊલટી અને અતિસાર ઉપર** :—કાળી અગર ઘોળી તુળસીના ખી વાટી ગાયના દૂધમા પાવો (૮) **દાદર ઉપર** :—ગતી માટી અને તુળસીના પાદડા ભેગા વાટી દાદર ઉપર ચોપડવું. (૯) **વીંછીના દંશ ઉપર** :—તુળસીનો રસ ચોપડવો. (૧૦) **વાયુ ઉપર** :—તુળસીનો રસ અને આદાનો રસ મધ નાખી પાવો; અથવા તુળસીનો રસ, મરીની ભૂખી અને ઘી અથવા મધ નાખી પાવો, આથી કેટલાયે બળવાન વાતરોગ હશે તે દૂર થશે. (૧૧) **રતાંધળાપણા ઉપર** :—કાળી તુળસીના પાદડાનો રસ ૧૪ દિવસ રોજ બખ્ખે ટીપા આખમા પાડવો (૧૨) **કૃષ્ણમધુર જ્વર ઉપર** :—કાળી તુળસી, જ ગલી તુળસી અને કૂદીનો, એ ત્રણેનો રસ ત્રણ કિંવા સાત દિવસ પાવો. (૧૩) **શીતપિત્ત ઉપર** :—તુળસીનો અર્ગ-રસ શરીરે ચોળવો (૧૪) **દાદર ઉપર** :—તુળસીના પાદડા ચોળવા અથવા તુળસીના પાદડાનો રસ, ગાયનું ઘી અને ચૂનો એ કાસાના વાસણમા ખરલ કરી તે મિશ્રણ દિવસમા બે વાર ચોળવું. (૧૫) **બાળકના શીતળા ઉપર** :—તુળસીનો રસ પાવો (૧૬) **વિષમજ્જર ઉપર** :—તુળસી-

+ સાલમમિશ્રીને બદલે સાકર (મિશ્રી) ગળ્લ લખવો જોઈએ સાલમમિશ્રી એટલા મોટા પ્રમાણમા એક જ વખતે લેવાતી નથી, તેમ જ સાલમમિશ્રીમા ચીકારા હોવાથી ચા બેરવાદ થઈ જાય છે, પણ સાકર નાખવાથી સ્વાદિષ્ટ બને છે

દળના અઢી પાદડાની ગોળમા ગોળી કરી ખાવી. (૧૭) ઉંદરના વિષ ઉપર:—તુળસીના રસમાં અદ્રીણુ ખરલ કરી ચોપડવું. (૧૮) આગંતુક જ્વર ઉપર:—કાળી તુળસીના પાદડા, સૂંઠ અને સાકરનો કાઢો પાવો. (૧૯) કાન પાકે છે તે ઉપર:—કાળી તુળસીનો તથા ભાગરાનો રસ એકત્ર કરી કાનમાં પાડવો. (૨૦) જખમમાંથી રક્ત નીકળે છે તે ઉપર:—તુળસીના પાદડા વાટી લેપ કરવો. (૨૧) ત્રિદોષજન્ય ઊલટી ઉપર:—તુળસીના રસમાં એલચીનું ચૂર્ણ નાખી પાવું. (૨૨) ધતુર્વાત ઉપર:—કાળી તુળસી, લીલુ લસણ અને કુગળીનો રસ એકત્ર કરી ત્રણ માસા પાવો અને તેમાંનો થોડો શરીરે પણ ચોળવો. (૨૩) વાતશોથ (સોળ) ઉપર:—તુળસીના રસમાં મરીની ભૂટ્ટી અને ઘી નાખી તે રસ પાવો.

૨૮૮ તેજબલ—સં૦ તેજવતી. મં૦ બં૦ તેજબલ. લે૦ એન્થોડસાર્ધલુમ્ હિસ્ટાર્ધલ. હિમાલયના પ્રદેશમાં હરદ્વાર અને ગંગોત્રીના અરણ્યોમાં આ ઝાડ થાય છે. જે તેજબલ ઔષધના ઉપયોગમાં આવે છે, તે ઝાડની એ એક જાત છે એ ઝાડની છાલ મરચા(અકલકરા)ના જેવી તીખી હોવાથી તે દેશના લોકો મરચાને બદલે એનો ઉપયોગ કરે છે. તેજબલ—તીખું, ઉષ્ણ, કડવું, અગ્નિદીપક, પાચક, રુચિકર, કંઠને હિતકર તથા કંઠશુદ્ધિકારક છે અને કફ, વાયુ, પિત્ત, ઉધરસ, દમ, વિષ, ઊચકી, અગ્નિમાઘ, અર્શ તથા મુખરોગનો નાશ કરે છે. કંફ, અરુચિ તથા દાંતના રોગ ઉપર તેજબલનું દાંતણુ કરે છે એથી અક્કલકરાની પેઠે મોઢામાં તમતમાટ થાય છે, ગળામાંનો કફ દૂર થાય છે ને અરુચિ મટે છે.

૨૮૯ તેરણુ—સં૦ તેરણા મં૦ બં૦ તેરડા. કં૦ વેવત્તિગે, બસવન પાદ હુક.

તેરણુ એ એક નાનું ફૂલ-ઝાડ છે. એને રાતા રંગના ફૂલો આવે છે એ ફૂલ આ ઝાડના સર્વાંગ ઉપર હોય છે, તેથી તે ઝાડ દૂરથી ધણું સુશોભિત લાગે છે. આ ફૂલમાં વાસ નથી. તેરણુ—કડવું, સ્વાદુ અને શીતળ છે, તથા ઊલટી, ત્રણ અને ખરાબ સ્વર(અવાજ)નો નાશ કરે છે.

૨૯૦ તોરણુ—સં૦ તોદન. લે૦ ઝિઝીફસ ર્ગોસા તોરણુના ઝાડ કરમદી જેવા હોય છે. એ કુંગરાળ પ્રદેશોમાં થાય છે એ ઝાડને ફૂલના તોરા રિસેબરથી ફેશુઆરી સુધી આવે છે અને નાના તથા પીળા સફેદ રંગના ફળ આવે છે એ ફળ ખોરના જેવા હોય છે અને ખાવાથી સારા લાગે છે. તોરણુ—ગ્રાહક, ખાટું, ઘણું, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક અને પિત્તલ છે. એનાં પાકા ફળ—મધુર, સ્નિગ્ધ તથા તૂરા છે, અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરનારા છે ગાંગરૂક (ખીજ પ્રકારનું તોરણુ)—તૂરું, ખાટું, ઉષ્ણ, ગુરુ અને રક્તપિત્ત તથા કફને કરનાર, સારક અને વાતનાશક છે પાકેલું ગાંગરૂક તોરણુ—રુચિકર, ગુરુ, વાતરક્તનાશક અને પિત્તશામક છે ઉપયોગ—(૧) મુખવિકાર ઉપર:—એના ફળ ખાવા, એટલે જલે કાતરા વગેરે થાય છે તે વિકાર દૂર થાય છે (૨) પ્રદર (સ્ત્રીઓનું ધાતુનું જવું તે) ઉપર:—તોરણુના તોરા, ખાવાના પાનમાં દીટાં સમભાગ તથા તેમાં એક તોલાએ ત્રણ માસા પ્રમાણે ફળીચૂનો ભેગો વાટી, ચણા જેવડી ગોળીઓ કરવી ઘોળા પ્રદર ઉપર ઠંડા પાણીમાં અને રાતા પ્રદર ઉપર ઘીમાં નિત્ય સવારે અને સાંજે એકેક ગોળી આપતા જવી જે દિવસે તાવ આવે તે વેળાએ ઔષધ બંધ કરી કાજમાં ઘી નાખી બે દિવસ આપવું. (૩) કંઠરોહણી ઉપર:—તોરણુના પાદડાનો ચૂરો કરી મોમાં રાખવો અને રસ ગળવો. એટલે કફ પડી ગળુ સાફ થાય છે (૪) શીતળા હલકા આવવા માટે:—તોરણુના તાજાં ચૂળ લેસના તાજાં દૂધમાં ઘસી પાવા (૫) હાશનું પુનઃ દહીં બનાવવાની રીત:—ગોવાળિયા લોક દૂધનું દહીં કરી તેમાં થોડું પાણી નાખી હાશ કરે છે અને માખણ કાઢી લે છે, પછી હાશમાં તોરણુના મૂળ ઘસી થોડો સમય ચૂલાની પાસે મૂકે છે; અને તે વાસણુ ઉપર ધોયેલું કપડું વીંટાળી તે ઉપર છાણાની ગખોડી નાખે છે તે યોગથી હાશમાં પાણીનો રહેલો અંશ ઉપર આવે છે, તે ગખથી આકર્ષણ થઈ નીચે રહેલી હાશ દહીંના જેવી ઘટ્ટ થાય છે એ પ્રમાણે હાશનું દહીં થાય છે. (૬) ચાંદી અને ત્રણ ધોવા માટે:—તોરણુનો પાલો બારીક ખાડી તેમાં પાણી નાખી કાઢો કરવો અને તેથી ત્રણ (ગૂમકુ) ધોવું; એટલે રૂઝ જલદી આવે છે.

આ વનસ્પતિ હિમાલયના ઉત્તર પ્રદેશમાના ગનમા થાય છે. ઇશિન દેશમા પણ એની ઉત્પત્તિ થાય છે. ત્રાયમાણુ—કડવુ, રેચક અને વાતનાશક છે. એની સળીઓ અને ફૂલો રેશમી કપડા રંગવાના કામમા આવે છે. ત્રાયમાણુ—તૂરુ, શીતળ, મધુર, સાગક તથા કડવુ છે, અને પિત્તરોગ, બિલટી, તાવ, ગોળો, કફ, વિષ, શળ, ભ્રમ, રક્તરોગ, ક્ષય, ગ્લાનિ, તૃષા, હૃદરોગ, રક્તપિત્ત, મૂળવ્યાધિ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) વિષમજ્જવર ઉપર :—ત્રાયમાણુ, કડું, ધમામો અને ઉપલસરીનો કાઢો પાવો.

ચોધારો ઘોઝ ગોળ હોય છે (માત્ર કાટા અને પાદડા ચાર હાસોમા હોવાથી એ નામ આપ્યું છે) એના ઉપર ખારીક ચોખા નેવડા લાખા કાટા હોય છે. એના પાદડા બે આગળ પહોળાઈના અને પાંચ આગળ લાખા હોય છે એ પાદડાનું અથાણું કરે છે. વાડ કરવા માટે એનો ઉપયોગ થાય છે એ જાડ શુમારે માથોડું—બે માથોડું બીયુ વધે છે. એમાંથી ઘોળુ દૂધ પુષ્કળ નીકળે છે. એ દૂધમાં કેટલાક રસાયનો અને સોમલની શુદ્ધિ થાય છે ચોર—તીખો, કડવો, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપન, સાગક, ગુરુ તથા વાતિકર છે, અને દોઢ, ઉદર, પ્લીહા, પ્રમેહ, શળ, આમવાયુ, સોજો, અગ્નિદીપન, સાગક, ગુરુ તથા વાતિકર છે, અને દોઢ, ઉદર, પ્લીહા, પ્રમેહ, શળ, આમવાયુ, સોજો, અગ્નિદીપન, સાગક, ગુરુ તથા વાતિકર છે, અને દોઢ, ઉદર, પ્લીહા, પ્રમેહ, શળ, આમવાયુ, સોજો, અર્થ તથા અશ્મરીનો નાશ કરે છે. ચોરનું દૂધ—ઉષ્ણવીર્ય, સિન્ગધ, તીખુ, સારક તથા લઘુ છે; અને દોઢવાળા, ગુદ્મી તથા ઉદરરોગવાળાઓને રેચ વિષે ઉત્તમ છે. એ અધ્માનવાયુ, ઉદરરોગ, વિપદોપ તથા ગુદ્મનો નાશ કરે છે ચોરનાં પાંદડાં—રચિકર તીખા તથા અગ્નિદીપન છે; અને દોઢ, અગ્નિલા, અધ્માન, વાતશળ, શોથોદર અને સર્વ ઉદરરોગનો નાશ કરે છે x ઉપયોગ (૧)

[illegible]

અગ્નિદગ્ધ પ્રણુ ઉપર:—થોરિયાનું દૂધ ચોપડવું એટલે ફેલ્લો બહતો નથી (૨) ઢોરનું શિંગડું, હાડકું વગેરે ભાંગ્યું હોય તો:—થોરના દૂધમાં ગૂણપાટની રાખ ખરલ કરી લેપ કરી પાટા માધવો. (૩) નિદ્રા ન આવવાને:—થોરના મૂળ ગોળમાં ખાવા. (૪) કમળા ઉપર: થોરનું ડીટું શેકી તેનો રસ ૪ પૈસાભાર, આદાનો રસ ૧ પૈસાભાર અને મૂળાનો રસ ૧ પૈસાભાર એકત્ર કરી પાવુ (૫) શરીરમાંની શરદી કાઢવા માટે:—થોરિયાના કકડા કરી પાણીમાં નાખી તે પાણી આધણુ આવે ત્યાં સુધી કઢવવું; અને માણસને ખાટલા ઉપર સુવાડી નીચે તે બિઠળતા પાણીનું વાસણ મૂકી અગને બાફ આપવો અને ઉપર પિછોડી એઢવી, એટલે પરસેવો છૂટી અંગ છૂટું થશે, પછી શરીરે વગડાઉં છાણાની રાખ ચોળવી ઠંડુ પાણી અને વાયરો, એને વિશેષ સખંધ રાખવો નહિ ઘી અને ભાત ખાવો આથી શરીરમાંથી શરદી નીકળી જશે. (૬) ભ્રમરવિષ ઉપર:—થોર અને લીંડીપીપર વાટી લેપ કરવો. (૭) નવા જન્મેલા બાળકનું ગળું કંફથી બંધાઈ ગયું હોય તો:—થોરિયો કેળના લીલા પાદડામાં વીટાળી અંગારામાં બાફી કાઢવો તથા સાધારણ ઠંડો થયા પછી ખેત્રણુ ટીપાં રસ કાઢવો તેમાં ૬ ટીપા મધ મિશ્ર કરી તેનું થોડું મિશ્રણ હાથની આગળી વડે બાળકના તાળવામાં ચોપડવું અને જીભે ચોળવું; એટલે કંફ ઉપર આવી ગળુ ખુલ્લુ થાય છે. (૮) બાળકોની સસણી ઉપર:—ચોધારો થોરના પાદડા લાવી શેકી તેનો રસ કાઢવો, તેમાં કાળો બોળ (એળિયો), હરડે અથવા રેવંચીનો શીરો ખદ-ખદાવી સહેવાય તેવો પેટ ઉપર લેપ કરવો; ડૂટી ઉપર લેપ કરવો નહિ. (૯) નાસુર અને નાડીપ્રણુ ઉપર:—પ્રણુનું છિદ્ર યુક્તિથી મોટું કરી થોરનું દૂધ અને સિંધવ એકત્ર ખરલ કરી તેની વાટ પ્રણુમાં ધાલવી (૧૦) સોજા ઉપર:—થોર અંગારામાં બાફી અદરના ગરનો સોજા ઉપર લેપ કરવો. (૧૧) કંફ ઉપર:—ચોધારો થોર અને ત્રણધારો થોર અંગારામાં શેકી અર્ધો તોલો રસ કાઢવો અને તેમાં કુલાવેલો તેલિયો ટકણુખાર બે ગુળ તથા મધ પાચ તોલા મિશ્ર કરી ખરલ કરી ખાવો; એટલે કંફ પાતળો થઈ પડે છે. (૧૨) નળવિકાર ઉપર:—ગોળ થોરના પાદડાને એરડતેલ ચોપડી શેકવી અને તેમાં શાહજીરું, લસણ, હિંગ, મરી અને લીંડીપીપર નાખી બારીક વાટી સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરવી તે એક ગોળી ગરમ પાણી સાથે ખાવી. (૧૩) શ્વાસ, ક્ષય અને દૃઢ્યરોગ ઉપર:—બે વાલ થોરનું દૂધ લઈ ગોળમાં ખાવું.

૨૯૩ થુવેર-ત્રણ ધારિયો—સ૦ ત્રિધાર મ૦ ત્રિધારી નીવડુંગ. હિં૦ ૮' હર. ૩૦ મૂરેણકળી લા૦ યુદ્ધેલિયા એન્ટીકવોરમ્ બ૦ તેધારા થુહર, સીજ.

એને ત્રણ ફાટા હોઈ દરેક ફાટા ઉપર કાટા હોય છે એ થોરિયાના મોટા મોટા વન હોય છે. એમાંથી ધોળું દૂધ ધણુ નીકળે છે. મુખઈ પાસે દિવાળીના તહેવારોમાં એના કકડા કરી તેમાં બત્તી સળગાવે છે એના દૂધમાં સોમલની શુદ્ધિ થાય છે. થોર—પારદમધક અને રજન વિષે સિદ્ધિ આપનારો છે ખીજ સર્વ ગુણ ચોધારા થોરના સરખા છે. ઉપયોગ (૧) સંધિવાત ઉપર:—ત્રિધારી થોરિયાનું દૂધ લીબોળીના તેલ સાથે મિશ્ર કરી લેપ કરવો એટલે દરદ મટે છે અને સોજો બીતરે છે (૨) સોજો, ગાંઠ વગેરે થાય છે તે ઉપર:—ત્રિધારી થોરિયાના દૂધનો લેપ કરવો (૩) બાળકના દૂધરોગ ઉપર:—ત્રિધારી થોરિયો બાફી ૩ માસા રસ કાઢવો. તેમાં ધુવાસ અર્ધો માસો અને કિચિત્ કસ્તૂરી નાખી ખરલ કરી શક્તિ પ્રમાણે આપવું (૪) બાળકના કંફવિકાર ઉપર:—ત્રિધારી થોરિયાના કકડા અંગારામાં શેકી તેનો રસ કાઢવો, તેમાં કુલાવેલા તેલિયા ટકણુખાગની ભૂટી અને મધ નાખી તેનું ચાટણુ આપવું એ મોટા માણસને પણ આપવું ૧૦ મહિનાનું બાળક હોય તો એક ચણોડીભાર આપવું (૫) દમ ઉપર:—આકડાના ફૂલ, અધેડાના મૂળ અને ધોળી ગરણીના મૂળ, એને ત્રિધારી થોરિયાના રસના ૧૪

થાય છે દાડનો રસ પણ રેચક છે, પાનનો રસ મૂત્રલ છે, મૂળનો રસ હસ્તેજક છે, માત્રા-મૂળ ૨ થી ૪ રતી, રસ-૨ થી ૫ ટીપા દૂધ-૦૫ થી ૧ રતી. દૂધનો ઉપયોગ ઉદરરોગમાં થાય છે આમ ખીજ પર રસ લગાડવાથી પરી નય છે

પુટો દઈ ભસ્મ કરી રાખવી; અને રોજ ત્રણ માસા મધમાં બહેડા ઘસી તેમાંથી બે રતી ભસ્મ મેળવી ચાટી જવું (૬) દાદર ઉપર:—ત્રિધારી થોરિયાના દૂધનો લેપ કરવો (૭) બદ દિવસો ઉપર:—ત્રિધારી થોરનાં મૂળનો રસ ચોપડી ઉપર તેજ આડની માટી ચોપડવી એટલે ૭ દિવસમાં ગુણ થાય છે. x

૨૮૪ દક્ષણી થુરિયો (થોર) કંટાળો—સંઠ કંથારી, કુંભારી મંઠ કૃણીનીવકુળ. હિંઠ નાગકની થુહર કંઠ કડીગળી. તેંઠ નાગજમકુ તાંઠ મલાંઠ નાગતાળી તુંઠ કળિ. ગોંઠ કાટયાકળિ. ઇંઠ પ્રીકલીપીયર. લાંઠ ઓપન્ટિયા ડિલેનાઈ.

એના પાદડા હાથતળિયાથી મોટા અને એક ઉપર એક ભીંગી તેવું આડ મોટું થાય છે. એ થુરિયાની વાડો ઘણી જિંચી વધે છે એનો કાટો બે આગળ લાખો અને ઘણો જ તીક્ષ્ણ હોય છે. એ કાટો વાગવાથી મોટો જખમ થાય છે એ થોર ઉપર લાલ રંગના જીડવા આવે છે. તે સ્વાદે મીઠા હોવાથી જેટલાક તેને ખાય છે. એ જીડવા તોડી કપડાંમાં બાધી, પીલી, તેનો રસ કાઢી કાગળ પર લખવાથી રાત્રી શાહી પ્રમાણે લખાય છે. આ થોર સર્વત્ર થાય છે એ થુરિયાનાં પાદડાં ખડક પર જો પડે તો ત્યાં ભીંગે છે, એવો એમા વિલક્ષણ ગુણ છે. આ થોરની વાડોમાં સર્પની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે—દક્ષણી થોર:—દીપન, રુચિકર, તીખો, ઉષ્ણ તથા કડવો છે. અને રક્તદોષ, કફ, વાયુ, ગ્રથિરોગ, રનાયુરોગ તથા સોજનો નાશ કરે છે. ઉપચોગ—(૧) બાળકની ઉધરસ ઉપર:—દક્ષણી થુરિયાનું જીડવું લાવી દેવતામાં ગરમ કરી, ઉપલી છાલ કાઢી છૂદી, પછી કપડાંમાં ઘાલી પીલી, રસ કાઢી તેમાં સાકર નાખી પાવો. (૨) નાનાં બાળકોને ગૂમડાં થાય તે ઉપર:—પ્રથમ ચંદન ચોપડી પછી દક્ષણી થુરિયાનાં મૂળ ઘસી ચોપડવાં. (૩) ગુડધી ઉપર:—દક્ષણી થુરિયાના પાદડા અંગારામાં શેકી સારા ગરમ થયા પછી કાઢી તેની બે ચીર કરી, તે ઉપર હળદર નાખી તે ગરમાગરમ બાધવી. (૪) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—દક્ષણી થુરિયાના સુકાયેલાં પાદડાની ધૂણી આપવી (૫) નિદ્રા આવવા માટે:—થોરના મૂળ ગોળમાં સેવન કરવા. (૬) વાત થકી ઉત્પન્ન થયેલ નાડ (વાળા) ઉપર:—દક્ષણી થુરિયાનાં મૂળ અને ગોમૂત્રના કલ્કનો લેપ કરવો

૨૮૫ દાડમ—સંઠ દાડિમ. મંઠ કંઠ ડાળીંબ હિંઠ અનાર. રાંઠ દાડચુ, દાડિમ કંઠ તુંઠ દાલીંબ તેંઠ દાલીંબાકાયા. તાંઠ માડળે મલાંઠ ઉર્માપળમ્ બંઠ દાડિમ. ફાંઠ અનારસીરી, અનાર-તુરશ અંઠ રમાનહામીજ, રમાનહુલ ઇંઠ પોતીગ્રેનેટ. લાંઠ પ્યુનીકા ગ્રેનેટમ્.

દાડમના આડ આ દેશમાં સર્વત્ર થાય છે. અરબસ્તાનમાં મસ્કત પાસે જે દાડમો પાકે

x ત્રણધારા થોરમાં દાહક દ્રવ્ય બહુ જ બોલા પ્રમાણમાં છે. એ કફન, જ્વરહર, રેચક અને રક્તશોષક છે. આ થોર આપવાથી કફ પાતળો થઈને મુખ અને ગુદા વાટે પડે છે માત્રા-દાડાને ગરમ કરીને કાઢેલો રસ ૨ તોલા મોટા માણસ માટે, ૧ તોલા બાળક માટે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

—દક્ષણી થુરિયાને ફાફડિયો, ફાફડાળો અને હાથલો થુવર પણ કહે છે એને જે કાટા હોય છે તેની પાસે બીજી ઘણી જાણી ફાસો હોય છે તે ગરીરમાં વાગવાથી દેખાતી નથી અને ઘણી ચળ જાહે છે એ શરીરમાં વાગ્યા પછી લાગ્યે જ નીકળી શકે છે એને જે લાલ રંગના કળો હોય છે, તે ઉપર પણ એવી જ ફાસોના જુદાંજુદાં ભોથા (ભૂથો) હોય છે આ કળો ઉપરના ફાસોનો જથ્થો કાઢી નાખી છાલ માહેનો ભાગ મહાવરાથી ખાવાથી તે બરોળનો સચોટ નાશ કરે છે બરોળ માટે આના જેવો બીજો ઉપાય લાગ્યે જ હશે કેટલાક લોકો વાળા ઉપર આના હાથલા ને કાટા કાઢી નાખી ચીરી લડાગડવું કરી બાધે છે, તેમ જ પેટમાંના બગાડ માટે પણ એનું બધારણ કરવાને એ બે ફાડા વચ્ચે આબાહળદર, સિંધાલુ અને સાજ-ખાર નાખી ભડાશડવું કરી પેટ ઉપર બાધે છે

જીડવાનો રસ દાહશામક, કફન અને સંકોચવિકાસપ્રતિબંધક છે એનાથી પિત્તસ્રાવ વધારે થાય છે, પેશાબ લાલ થાય છે પચાગનો ક્ષાર સારક અને મૂત્રલ છે, મૂળ રક્તશોષક છે પચાગનો સ્વરસ કાઈકે હૃદયપીથક છે જીર્ણ આમવાત અને સાધાઓના સોજ પર મૂળનો સ્વાથ અપાય છે પચાગની રાખ હૃદયોદર પર વપરાય છે

છે તે ઉત્તમ હોય છે. તેમા ઘણા ખી હોતા નથી. દાડમના ઝાડ બે-ચઢી માથોડા સુધી બીચાં વધે છે. એ ઝાડમા પણ બે પ્રકાર છે : એકને માત્ર ફૂલો આવે છે, એને 'ફુલનાર' કહે છે : ખીજને ફૂલ અને ફળ એ બે આવે છે દાડમના ફૂલો કચુખી રંગના હોઈ તેમાં થોડીક પીળી અગ્રી હોય છે. એ રંગના જેવા રંગને 'દાડીમી રંગ' કહે છે. દાડમ એ ફળ ખાવાને રચિદાયક અને શરીરને હિતકારક છે. એના ચોગથી શરીરમા હોશિયારી આવી તૃપા (તરમ) શમે છે. આ ફળ રોગીને ખવરાવવાને પણ હરકત નથી. આ ઝાડના મૂળ, પાદડાં, છાલ, ફૂલ અને ફળની છાલ, એ સર્વ ઔષધોના ઉપયોગમા આવે છે. દાડમના રસનો પાક થાય છે, તેને 'દાડમપાક' કહે છે. દાડમનો રસ પિત્તશામક છે + દાડમ-તૂરુ, ખાટુ, મધુર, તૃપ્તિકારક, રિનગ્ધ, દીપન, ગ્રાહી, હૃદય, ઉષ્ણ, રુચિકર, લઘુ તથા અગ્નિદીપક છે, અને કફ, ઉધરમ, શ્મ, મુખરોગ, કંઠરોગ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. મીઠાં દાડમ—તૃપ્તિકારક, ધાતુવર્ધક, લઘુ, તૂગ, ગ્રાહક, રિનગ્ધ, મેઘાકર, બલપ્રદ, મધુર તથા પથ્યકર છે, અને ત્રિદોષ, તૃપા, દાહ, જ્વર, હૃદયોગ, મુખરોગ તથા કંઠરોગનો નાશ કરે છે. મધુર ખાટા (ખટમીઠાં) દાડમ—રુચિકર, દીપન તથા લઘુ છે, અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ખાટાં દાડમ—પિત્તકારક તથા રક્તપિત્ત કરનાર છે અને વાયુનો નાશ કરે છે. કૃમળાં મુકાચેલાં દાડમ—રુચિકર, હૃદય અને વાયુને અનુલોમન કરનાર છે. ઉપયોગ—(૧) બાળકની ઉધરસ ઉપર :—દાડમના ફળની છાલ ખાવા આપવી અથવા દાડમના રસનું ચાટણું કરી આપવું (૨) બાળકના અતિસાર અને સંઘ્રણી ઉપર :—દાડમની છાલ ઘસી પાવી. (૩) કૃમિ (કરમ પડે છે તે) ઉપર :—દાડમના ઝાડની અને મૂળની છાલનો કાઢો કરી પાવો; અથવા દાડમની છાલનો કાઢો કરી તેલનું તેલ નાખી ૩ દિવસ પાવો. (૪) ઉષ્ણપિત્ત પર દાડમનું શરબત :—સાકરનો પાક કરી તેમા દાડમના દાણાનો રસ કાઢી નાખવો અને તુરત જ વચ્ચી ગાળી નાખવું જરૂર જણાય ત્યારે આ શરબત બે તોલા અને તેટલું જ પાણી નાખી પાવું, એટલે ઉષ્ણપિત્ત જલદી શમે છે (૫) આંખોની ગરમી શમવા માટે :—દાડમના દાણાનો રસ આખમા પાડવો (૬) સંઘ્રણી ઉપર :—લીલા દાડમ કચરી રસ કાઢવો. તેમા માયફળ, લવગ અને સૂંઠ ઘસી થોડું મધ નાખી પાવો. દાડમ ન મળે તો દાડમની છાલ ઘસી પાવી. (૭) ગરમીને લીધે નાકમાંથી લોહી પડે છે તે અને રક્તધીવી સન્નિપાત ઉપર :—દાડમના ફૂલ અને ધ્રોના મૂળનો રસ કાઢી અથવા એકલા દાડમના ફૂલનો રસ નાકમા પાડવો અને તાળવા ઉપર ચોળવો, એટલે તુરત લોહી પડતું બંધ થશે (૮) છાતીમાં દુખતું હોય તે ઉપર :—દાડમના

+ હિંદુસ્તાની વૈદ્ય દાડમના રસને કેસરની સાથે મેળવીને ઠંડા પ્રયોગમા આપવાની લલામણું કહે છે આતરડાના રોગમા (ઝાડાની કબજિયાત ન હોય તો) ફળની છાલ અને ફૂલ, લવગ, તજ, ધાણા, કાળા મરી આદિ ખુગબોદાર પદાર્થની સાથે મેળવીને આપે છે હિંદી વૈદક ગ્રંથમા જડની છાલ બાબત કાઈ વર્ણન નેવામા આવતું નથી મુસલમાની ગ્રંથકાર મીઠું ખાટું, અને ખટમીઠું, એમ ત્રણ પ્રકારના દાડમ બતાવે છે તથા ફળની છાલ અને ફૂલને ગ્રાહી ગુણોને લીધે અનેક પ્રકારના રોગોમા વાપરે છે તથા કહે છે કે, મૂળની છાલ એ ઝાડના ખીજ સર્વ ભાગો કરતા વધારે ગ્રાહી છે તથા પેટમા થનાર ચપટા અને લાખા કરમ(કૃમિ ઇન્ડોપર્મ)ના માટે બહુ જ ઉત્તમ અનુભૂત દવા છે વળી એને કૃમિરોગમા આપવા માટે ૫ તોલા તાજી છાલ બશેર પાણીમા નાખી, ઉકાળી એક શેર પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતાગી લઈ ઠંડું થયે તેમાથી એકેક પ્યાલો અડધી અડધી વડીમા ન્યા સુધી તમામ કૃમિ ન નીકળી જાય ત્યા સુધી પીવાને આપે છે અનેક વાર આ ક્વાથ પીવાથી પેટમા રદ (ઊલટી) થઈને નીકળી જવાની ભ્રાતિ થાય છે, પરંતુ થોડીવારમા જ પેટના તમામ કૃમિ નીકળી જાય છે દાડમમા ખીજ અને ખીજનો રસ પેટની પીડાનો નાગ કરે છે ઝાડાના દરદમા છાલની સાથે થોડું અડીણું નાખીને આપવાથી બહુ જ ઉત્તમ અસર કરે છે ડો કર્કપેટ્રીક કહે છે કે ફળની છાલ પાચનગતિ વધારવાને અને ગ્રાહી તથા નૂના મગડાના આબરમા લવગની સાથે ઉકાળીને આપવાથી ખીજ ઉપચારો કરતા વધારે ગુણ કરે છે ચરકસંહિતામા દાડમને ઊલટીનાગક, હૃદય (રુચિ ઉત્પન્ન કરીને ગરીરને ઉત્તેજન આપનાર) કહેલ છે સુશ્રુતસંહિતામા એને વાતનાશક, મૂત્રદોષનાશક (મૂત્રસ્થાનના દરદોનો નાશ કરનાર), તૃપાનાશક અને રુચિકારક ગણેલ છે

* સાકર રસથી દોઢી લેવાનો સાધારણ રિવાજ છે

દાણુના રસમા મીઠીઆવળતું ચૂર્ણ એક માસો નાખી પાવુ. (૯) ઘોયડીના વિષ ઉપર:— દાડમડીના પાદડા, તલ, હરતાલ અને ગોળ એકત્ર કરી વાટી કરડેલ ઠેકાણે ચોપડવુ (૧૦) બોદાર-શિંગના વિષ ઉપર:—દાડમનો રસ પાવો (૧૧) આંખો આવે છે તે ઉપર:—દાડમડીના પાદડા વાટી તેનો લેપ કરવો. (૧૨) પિત્તરોગ ઉપર:—પાકેલા દાડમનો રસ કાઢી તેમા સાકર નાખી તે રસ પાવો. (૧૩) શોષ અને મુખની વિરસતા ઉપર:—સાકર તથા દાડમ અથવા દાડમ અને દ્રાક્ષનો કદક સેવન કરવો. (૧૪) રક્તાતિસાર ઉપર:—દાડમની છાલ અને ઇન્દ્રજવની છાલનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૧૫) ઉપદંશ ઉપર:—દાડમની છાલનું ચૂર્ણ કરી ચોપડવુ. (૧૬) ત્રિદોષોત્પન્ન ઊલટી ઉપર:—મસૂર શેકી તેનો લોટ કરી દાડમના રસથી તે લોટ પલાળી તેમાં ઘોડું મધ નાખી તે ખાવો. (૧૭) દાડમપાક:—ધાણા, સૂંઠ, નાગરમોથ, વાજો, ખીલીનો ગર, આમળા, મોચરસ, ધાત્રીના ફૂલ, લોદર, ઇન્દ્રજવની છાલ, અયકળ, અતિવિષ, ખેરની છાલ, અજમોદ, ખુરાસાની અજમો, એરંડાનાં મૂળ, શુરુ, લવંગ, લીંડીપિપર અને કાકડાશિંગ-એ પૈસા પૈસાભાર લઈ, ચૂર્ણ કરી દાડમમા ભરી ઉપર કણકથી ડાટો કરી, ચૂલામા બાફી પછી ઉપરની કણક કાઢી નાખવી. પછી દાડમ સુદ્ધા તે ખરલ કરી ગોળાઓ ખોર જેવડી કરવી. તે ગોળા રોજ એક એક ખવરાવવી, એટલે અતિસાર, સગ્રહણી, મંદાગ્નિ, અરુચિ તથા શૂન્યો નાશ થાય છે

૨૯૬ દારુડી—સં ૦ પરુપણી, સ્વર્ણક્ષીરી મં ૦ વિલાયત, વિલાયતી ઘોત્રા, પીસોળા, પિંવળા ઘોત્રા, કાટોઘોત્રા. કો ૦ કડઈ. હિ ૦ ચોક, લરેખ દ સત્યાનાસી, પીસોલા બં ૦ સીયાલ કાટા, સોણખી-રઈ. કં ૦ ચિક્કણીકે તાં ૦ કુટ્ટીયોત્તી. મલાં ૦ પોત્રમત્તં. ઇં ૦ જેબોજ થીસલ લાં ૦ આર્જમોન મેકિસકેના.

દારુડીના નાના નાના છોડ હોય છે એની જાંચાઈ શુમારે હાથ દોઢ હાથ હોય છે. પાદડા નાના હોય છે. પીળા ધતૂરા પ્રમાણે એના ડીટામાથી પણુ દૂધ (રસ) નીકળે છે, તે પીળા રંગનું હોય છે. એના મૂળને 'ચોખા' કહે છે. આ વનસ્પતિ રેચક, હિમ, કડવી તથા સારક છે, અને કંડૂ, વાતગત, કૃમિ, પિત્ત, કફ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, જ્વર, અશ્મરી, સોજ, દાહ તથા કોઢનો નાશ કરે છે એના મૂળના પણુ એવા જ ગુણ છે ઉપયોગ—(૧) રેચ માટે:—દારુડીના મૂળનું ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ગરમ પાણીમા પાવુ. (૨) ગચેલું પુરુષત્વ પાછું આવવા માટે:—દારુડીની છાલ ૧ માસો, એને વડના દૂધમાં મસળી તેની ચણા જેવડી ગોળી કરી તે ૧૪ દિવસ પાનમા ખાવી (૩) ગૂમકું દૂટવા માટે:—દારુડીના મૂળનો લેપ કરવો. (૪) ઉપદંશ રોગ ઉપર:—દારુડીના મૂળનું ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે લઈ ચટણીની માફક વાટી પાણી મેળવી ગાળીને ૭ દિવસ પીવું આદી ઉપર દારુડીના ડીટાનો રસ (દૂધ) ચોપડવો પથ્ય બગબર પાલન કરવું તુરત થયેલા આદીના રોગ ઉપર આ ઔપધિ રામચાણુ કામ કરે છે. (૫) કષ્ટાતી સ્ત્રી માટે (પ્રસવ જલદીથી ન થતો હોય તો):—સ્નાન કરી સ્વચ્છ વસ્ત્ર પહેરી દારુડીના વૃક્ષને નિમંત્રણુ દઈ પડછાયો ન પડે તેવી રીતે તેનું મૂળ લાવી દૂધથી ઘોઈ કષ્ટાતી સ્ત્રીના અંબોડે બાધવુ એટલે તુરત પ્રસવ થાય છે. પ્રસવ થયા પછી મૂળ તુરત છોડી જલાશયમા નાખી આવવુ (૬) શીતજ્વર ઉપર:—દારુડીના વૃક્ષનું મૂળ શનિવારે લાવી રાખવુ. આશરે બે માસાભાર કાળા બિનના કપડામા સીવીને શીતજ્વરવાળાના હાથ ઉપર અથવા ગળે બાધવુ.*

* દારુડીનું તેલ અને ઉપયોગ—દારુડીના ૧ શેર ખાડેલા બીજ દોઢશેર ભક્તતા પાળીમા નાખી તે પાણી કંડું થતા સુધી ઢાકી રાખવુ પછી બીજને હાથથી દબાવી નીચેવી લેવા, એટલે નીચેવેલ પાણીમા તેલ ઉપર તરી આવશે તે સભાળપૂર્વક ડાઘા વડે લઈ શીશીમા ભરી રાખવુ ઉપદંશ અથવા કોઈ પણ રોગમા રક્તદોષ અને ત્વચાદોષ ટાળવા માટે રોજ બે-ત્રણ વાર આ તેલ પાનમા ખાવા આવવુ.

શરીર ઉપર ખાજ (ખજલી-ચેળ) આવે અથવા વારવાર ગૂમડાં થયા કરે તે ઉપર થોડા દિવસ રોજ નાહવા અગાઉ આ તેલ શરીરે ચોળવુ આથી થોડા દિવસમા રક્તશોધન થઈ રોગ દૂર થશે

રક્તશોધન માટે દારુડીનો ક્ષાર-દારુડીના ૫ ચાગ લઈ તેમાથી ગીતસર ક્ષાર તૈયાર કરી, તેમા સમ-ભાગે વરિયાળી, સોનામુખી (મીઠીઆવળ) તથા હરડાનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ મેળવવુ આ ચૂર્ણ દિવસમા બે

૨૯૭ દારુહળદર—સં ૦ ૫૦ દારુહરિદ્રા. મં ૦ દારુહળદર હિં ૦ દારુહલદી. કં ૦ મરદવર્ષણુ, પોષ્પિલી. તૈ ૦ મુલુપુ. પાસુગુ. મલાં નાણામાર. ગોં ૦ રક્ષાવેલી હવદિ. તાં ૦ નુનામાર. કાં ૦ નર-ચાખ. અં ૦ દારુહલદ. લાં ૦ બરખેરીસ ઓરિસ્ટેટા, મોરિંડા અખેલેટા. તું ૦ મરમંદલ.

દારુહળદરના નાના આડવા હિમાલય પર્વત ઉપર અને અકધાનિસ્તાનમાં વાય છે. એ વેલાનું લાકડું હળદરના જેવું પીળા રંગનું હોય છે. રસાંજન અથવા રસવંતી દરીને એક ઓપધ દારુહળદરનો કાઢો કરી તેમાંથી બનાવે છે. એ કાઢો અષ્ટમાશ કરી તેમાં બકરીનું દૂધ સમભાગે નાખી બાળી સૂકું કરવું. એટલેનું રસાંજન તૈયાર થાય છે. દારુહળદર—તીખી, કડવી, રક્ષ, ઉષ્ણ તથા પ્રણુનાશક છે; અને પ્રમેહ, કર્ણરોગ, મુખરોગ, નેત્રરોગ, કંઠ, વિસર્પ, ચામડીના દોષ તથા વિપનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ હળદર જેવા છે. રસાંજન—તીખું ઉષ્ણ, રસાયન તથા કડવું છે, અને કફ, વિપ, નેત્રવિકાર તથા પ્રણુદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) કમળી ઉપર:—દારુહળદરના અંગ્રસમાં હળદર નાખી પાવો. (૨) પ્રદર ઉપર:—દારુહળદરના કાઠામાં ૩ માસા શિલાજિત નાખી સાત દિવસ પાવું. (૩) આગંતુકપ્રણુ એટલે શાસ્ત્રાદિકથી થયેલા પ્રણુ વાર પા-પા તોલો ૬ ડા પાણીની સાથે લેવાથી સાત દિવસમાં રક્તદોષ દૂર થાય છે. બોજનમાં તેલ, મગ્ગાં, ખટાઈ તથા મીઠું પણ એટલા દિવસ છોડી દેવું.

નેત્રરોગ ઉપર:—દારુહળદરના દાર ૧ માસો લઈ ૫ તોલા ગુલાબજળમાં મેળવી દુબતી આખમાં દિવસમાં બે વાર બખ્ખે દીપા નાખવા આ ઔષધિના પ્રયોગથી આખની લાલી, ધુધ, નળા તથા ફૂલાં દૂર થાય છે. દારુહળદરના પાનનો રસ પણ દારુના બાળાને અજન કરવા માટે ઉપયોગમાં આવે છે.

બાળકોની કુકડિયા ઉધરસ તથા વાતિક ઉધરસ ઉપર દારુહળદરના દાર ૧ તોલો, સિંધાલુ ૧ તોલો, પીપરીમૂળ ૧ તોલો લઈ બારીક બાડી તેમાં ૫ તોલા દારુહળદરના પાનનો રસ મેળવી ખરલ કરી, રસ સુકાવી દેવો, પછી લાગ વા તોલો મેળવી, ખરલ કરી શાશીમાં ઔષધિ ભરી રાખવી. દિવસમાં બે વાર ૪ રતી સુધી ઔષધિ ખાવાથી સર્વ પ્રકારની ઉધરસ તથા બાળકોની ઉધરસ મટી જાય છે.

ડોક્ટર દેસાઈના મત પ્રમાણે બીજનું તેલ મુદુ રેચક છે. એરંડિયા કરતા વધારે સાફ છે. કારણ એમાં દુર્ગંધ અથવા બેસ્વાદુપણ નથી, માત્રા પણ ઓછી છે, પેટમાં મરડો લાવતું નથી. ક્રિયા સૌમ્ય અને નિયમિત છે બીજ રેચક અને વેદનાસ્થાપક છે નવા બીજ બેલડી કરાવે છે માટે ૧ વર્ષ રાખીને ઉપયોગમાં લેવા બેઈએ ૫ આગના ક્વાથનો ધન રેચક છે મૂળ કૃમિદ્ર અને કુષ્ઠનાશક છે પીણુ દૂધ મૂત્રલ, કુષ્ઠ, શોથપ્રતિકાર, પ્રણુશોધક, પ્રણુરોપણ અને નિયતકાલિકન્વરદુર છે.

માત્રા—મૂળ ૧ ડ્રામ, બીજ ૦૮ તોલો, બીજનું તેલ ૩૦ દીપા, દૂધ ૦૮ થી ૨ તોલા

ઉપયોગ—દારુહળદરના ઉપયોગ ચર્મરોગમાં અતિ થાય છે આનો કીટાણુનાશક ધર્મ અતિ સ્પષ્ટ છે. ઉપદગ, કુષ્ઠ, દાંદર, ખરજવા આદિ રોગો પર વપરાય છે આખ ભેદી હોય તો દૂધ પાપણો પર લગાડાય છે અને ડાળા પર ફૂલું પડેલું હોય અથવા મસ (ખીલ) થયેલ હોય તો દૂધનું દીપુ આખમાં નખાય છે. લ્હુજવરમાં દૂધ અથવા બીજ (લીજુના રસમાં વાડીને) અખાય છે. જલોદરમાં પેશાબ સાફ લાવવા માટે દૂધ અખાય છે પરમા ઉપર દૂધ કીડામારી સાથે અથવા માખણની સાથે અખાય છે. ઉદરશૂળ અને કબજિયાત પર તેલ પિવરાવાય છે અને પેટ ઉપર ચોળાય છે ગરમીના રોગમાં લુલાળ માટે બીજ અખાય છે કૃમિને મારવા માટે મૂળ અખાય છે કમળામાં દૂધ હિતકર છે.

+ બનરમાં મળતી રસવતીમાં દૂધ મેળવેલું હોય નથી તેમ જ કેટલીક માટી મળેલી જણાય છે. માટે એવી રસવતી નીચે પ્રમાણે શોધન કરીને જ ઉપયોગમાં લેવી

રસાંજન શોધનવિધિ—બનરમાંથી લાવેલી રસવતીને ખાડી પાણીમાં લીજવી દેવી ૧ દિવસ પછી પાણી સારી રીતે મસળા ગાળી લેવું પાણી વધારે મળી જાય તે માટે કોઈ પણ ભય નથી પછી એ ગાળી લીધેલા પાણીને બીજ વખત અરધા કલાક પછી ગાળી નીચે ભેસી ગયેલી માટી કેકી દેવી. આ પાણીને ચૂલે ચડાવી દૂધમાંથી માવો બનાવે એવી રીતે વારવાર સંભાળપૂર્વક હલાવતા જઈ શીરા જેવી કરી લેવી શીરા જેવી રસવતી થયા પછી ચૂલેથી નીચે ઉતારી લેવી કઢાઈમાં કિનારા પર ચોટી ન જાય એ વારવાર સંભાળતા જવું શીરા જેવી થયા પછી કસર રહી જાય તે સૂર્યના તાપમાં સુકાવી લેવી

દૂધ મેળવેલી રસવતીમાં માસ બે માસ પછી જંતુ પડી જાય છે અને પાણીમાં તૈયાર કરેલી બનરમાં આવે છે તે વર્ષો સુધી સારી રહી શકે છે

ઉપર :—દારુહળદરના છાલનો કદક, તલનુ તેલ, કપિલો અને ધ્રોનો અગરસ એકત્ર કરી મંદાગ્નિથી કઢવી તેલ સિદ્ધ થાય એટલે ચોપડવુ. (૪) અંડવૃદ્ધિ ઉપર :—દારુહળદરનુ ચૂર્ણ ગોમૂત્રમા દોઢ બે માસા આપવું. (૫) ભગંદર અને નાડીવ્રણ ઉપર —થોરિયા અને આકડાનુ દૂધ એકત્ર કરી દારુહળદરની દિવેટ તે દૂધમા પલાળી છિદ્રમા ઘાલવી (૬) પિત્તાભિષ્યંદ એટલે આંખો આવે છે તે ઉપર :—રસાળન દૂધમા કાલવી તેનો આખો ઉપ લેપ કરવો (૭) કાનમાંથી પરુ વહેતું હોય તે ઉપર :—રસાળન સ્ત્રીના દૂધમા ઘસી, તે મધમા મેગવી કાનમા પાડવુ. (૮) વાતપિત્ત પ્રદર ઉપર :—રસાળન અને લાખ બકરીના દૂધમા વાટી તે પાવું * (૯) દૂઝતા મસા ઉપર :—રસાળન (રસવ તી) ૧ તોલો તથા કપૂર ૧ માસો લઈ બન્નેને ખૂબ ઘૂટી પાણીમા ચારચાર રતીની ગોળી બનાવવી, સવારે તથા સાંજે ઠંડા પાણી સાથે એક અથવા બે ગોળી લેવાથી ધાગપ્રવાહથી જનારું લોહી એકદમ બધ થઈ જાય છે, થોડા દિવસ સેવન કરવાથી હરસનું દરદ સમૂળ નષ્ટ થઈ જાય છે. ઉષ્ણ અને ગરમ પદાર્થ આ ઔષધિ લેતી વખતે ખાવા નહિ x

૨૮૮ દાવલા મોરસ—સં સમુદ્રશાક. મં મોરસ, દાવલા મોરસ, ખારી શાક. લેં સ્વેડા ન્યુડિક્લોરા—કુકિટદોઝા. પ નખી—લુનુક. ચિં ઉશકલૂનિ.

આ લાજનો રોપો વેત-દોઢ વેત લાખો હોઈ જમીન ઉપર પથરાયેલો હોય છે અને એના દીંટડાનો રંગ લૂણીની લાજ જેવો હોઈ શુમારે દોઢ આગળ લાખા હોય છે તે લૂણીના પાદડા કરતા ત્રણગણા જડા હોઈ શુમારે અર્ધા તસૂ જેટલા પહોળાં હોય છે. ચણાની દાળ નાખી આનું શાક કરે છે અને બાકીને રાયતુ થાય છે તથા લજિયા પણ કરે છે. આ લાજ સમુદ્રકાઠે થાય છે; એટલે તે ખારી હોય છે, તેથી એમા મીઠું રીતસર નાખવુ જોઈએ યકૃતના રોગ પર કામળ પાનેનુ શાક આપે છે. પાનેને પાણીમા મસળી ગાળીને પિવરાવવાથી ઊલટી થાય છે.

૨૮૯ દાંતી—સં ૫૦ હિં ૫૦ દંતી. માં દાતી. ફાં દંદ. અં હણુલમુલુક. લાં ફોટન પોલિએડમ. રાં દાત્યુણી

દાતીના છોડ કાકણ પ્રાતમા ઘણા થાય છે એ છોડ શુમારે ત્રણ-ચાર હાથ ઊંચા વધે છે. એના પાદડા કાત્રાદાર, લાખા અને હાથતળિયા જેવડા હોય છે એના ફળ આકારે ઘૂધરા (પોટ-ળીઆ) જેવા અને બળદાણા જેવડા મોટા હોય છે એ ફળમાથી નેપાળાના જેવડા ખી નીકળે છે તે રેચક છે એના મૂળને ‘દંતીમૂળ’ કહે છે દંતીમૂળનો કાઢામાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે એને ‘લઘુદંતી’ કહે છે. લઘુદંતી—ઉષ્ણ, તીખી, અગ્નિદીપક, શલ્યશોધક, સારક, તીક્ષ્ણ, પાચક,

* આ ઉપાય બહુ જ વિચારીને કરવાનો છે; કારણકે લાખ પીધા પછી સ્ત્રીઓને સંતાન થતા નથી, એમ અનેક દાઈઓ કહે છે

૨ નવા મત પ્રમાણે દારુહળદર કઠવી, ઉષ્ણ, કટુપીષ્ટિક, કાષ્ટક ગ્રાહી, જ્વરદન, સ્વેદલ, કફહર અને ચર્મરોગનાગ્રક છે નાના પ્રમાણમા કટુપીષ્ટિક, દીપન અને સૌમ્યગ્રાહી છે મોટી માત્રામા બળવાન, પરસેવો લાવનારી, જ્વરદન અને સૌમ્યસારક ગુણ બતાવે છે પ્રમાણ અત્યધિક અપાય તો મરડો થઈને દસ્ત લાગવા માટે છે મોટી માત્રામા નિયતકાલિકજ્વરપ્રતિબંધક (એકાહિક, તૃતીયકને રોકવાવાળા) છે આ ધર્મ ક્વીનાઈન જેવો પણ ઓછા પ્રમાણમા છે તોપણ ક્વીનાઈન લેવાથી જેવો ત્રાસ થાય છે તેવો આનાથી થતો નથી દારુહળદરથી પ્લીહાટ્વદ્વિને સક્રોચ કરવાનું કામ પણ ક્વીનાઈનના જેવું થાય છે વિપક્વજ્વર પર રસવ તી ૨-૨ રતીની ૪ ગોળી પાણી સાથે દિવસમા ૩ વખત આપવાથી તાવ ઊતરી જાય છે

શોથપ્રધાનજ્વરની પ્રથમાવસ્થામા સુરેમો ઉત્તમ ઔષધિ છે એના જેવો જ લાલ દારુહળદર અને રસવ તીથી થાય છે કફ અને પરુને ઓછું કરાવવાનું કામ પણ કરી આપે છે દારુહળદરમા રહેલું સ્તવ ‘દારુહાચિક-બર્બેરીન’ વૃક્ષોમાથી પેશાબની સાથે અને ચામડીમાથી પરસેવાની સાથે બહાર નીકળે છે. ચામડીમાંથી બહાર નીકળતી વખતે ચામડીની વિનિમયક્રિયા સુધારે છે તથા રોકાયેલો પેશાબ અને પરસેવો જે લોહીમા ઝેરને વધારે છે, તે દૂર થઈ જવાથી તાવ, સોજા, રક્તવિકાર અને ચર્મરોગ દૂર થઈ જાય છે

પ્રમાણ—દારુહળદરના મૂળની છાલ ૧૦થી ૧૫ રતી સુગંધિત દ્રવ્યોની સાથે રસવત ૪થી ૮ રતી

સૂચના—ઘોષિયા તાવવાળાને રસવ તી આપતા પહેલા કબજિયાત દૂર કરવી જોઈએ તેમ જ જેને મરડાનો રોગ પહેલા થઈ ગયો હોય તેને રસવ તી આપવી ન જોઈએ

લઘુ તથા શોષક છે; અને આમદોષ, ત્વગદોષ, શળ, અર્શ, વ્રણ, અશ્મરી, કક, ઉદર, પિત્ત, આનાહવાયુ, સોજ, ગૃધાકુગ, દાહ, પાકુ, રક્તદોષ, કોઢ, ગુલ્મ, કૃમિ, ક્ષય, વાયુ, યદૃત તથા ખગ્ગનો નાશ કરે છે. નાગદંતી (મોટી દાતી)—સારક, ઉષ્ણ, તીખી, તથા કૃમિનાશક છે; અને શળ, કોઢ, આમદોષ, મેદોરોગ, અશ્મરી તથા મુખરોગનો નાશ કરે છે. બીજા ગ્રંથ લઘુદંતી જેવા જ છે લઘુદંતીના બીજા નેપાળા જેવા તીવ્ર રસક છે ઉપયોગ—(૧) જીલાખ તથા માટે :—દંતીમૂળનું ૧ાથી ૩ માસા ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવું, અથવા લીલા દંતીમૂળ પાણીમા વાટી તેને પાણીમા મેળવી ગાળી તે પાણી પાવું. (૨) કંદ-કાસ ઉપર :—દંતીમૂળનું ધૂંત્રપાન કરવું. દંતીમૂળનો ઉપયોગ જ્યગ્ની ઔષધિની સાથે વધારે થાય છે. દંતીમૂળ યદૃતની ક્રિયા સુધારીને દૂષિત પિત્તને દસ્તવાટે બહાર કાઢે છે.

૩૦૦ દિંડા—સં ૦ ઢોલસમુદ્રિકા. હિં ૦ સમુદ્રક. મં ૦ દિડા. બં ૦ ટોલસમુદ્ર, સતાલ-હલકન. લાં ૦ લીઆ મેક્રોફિલા

આ એક જગલી આડ છે એમા બે જન છે. જે આડની કાઠી બીચી નહોતા જમીન ખરોખર હોય છે, તેને દિડી કહે છે અને જે આડની કાઠી બીચી હોય છે તેને 'દિંડ' કહે છે. દિંડાની કાઠી ૧૬ હાથ લંબાઈની હોય છે એ કાઠીનો રંગ પ્રથમ લીલો હોય છે અને કાઠી સ્પષ્ટ પછી કાળો થાય છે. આ આડ કાર્ષક કારવી જેવું હોય છે, એને મૃગનક્ષત્રનો વન્સાદ પશ્ચા પછી નવા ફળુગા ફૂટે છે. તે લઈ તેની જૂડીઓ બાધી વેચે છે આ શાક લીલાના શાક જેવું રસદાર હોય છે એ પૌષ્ટિક છે, દિડામા કાળો અને ઘોળી એવી બે જાત છે દિંડા—શુક્રકારક તથા સ્નિગ્ધ છે, અને રક્તવિકાર, વાત તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) ગૂમડા ઉપર :—દિડાના કદ બારીક વાટી તેની થેપલી વ્રણ ઉપર મૂકવી. (૨) બદ્ધ ઉપર :—દિડાના મૂળ કળના કિંવા કુલના પાદડામા વીટી અગારામા બાફી, પછી તેના ઉપર જે પાતળી છાલ હોય છે તે કાઢી નાખી, મૂળ બારીક વાટી જે બોળ થાય તેનો લેપ કરી તે ઉપરની રૂની ગડી કરી મૂકવી. (૩) મૂળવ્યાધિ ઉપર :—દિડાના અંકુર ૧ તોલો, આવળની છાલ અર્ધો તોલો અને ઉખરાના પાદડા ઉપરનો ઠોડ અર્ધો તોલો, એ ત્રણે બારીક વાટી ૫ તોલા મીઠા દહીમા મેળવી, ખાડ નાખી દરોજ બે વાર ખાવું

૩૦૧ દીપમાળ (ગલગોટા)—સં ૦ હિં ૦ મં ૦ એકુ કાં ૦ મખમાલ છં ૦ મોરિગોલ. લાં ૦ ટેજરિસ ધરેકટા કેલેન્ડ્રુલા ઓક્સિનેલિસ.

આ આડ સીધું હોય છે તે શુમારે માથોકુ જાયે વધે છે. એના પાદડા કાન્નાદાર હોય છે. એને હાથના કિંવા વેતના અતરે મૂળ પાસેથી એક ઉપર એક એવા ઝુંડ લાગે છે. તે ઝુંડ બારીક મુમથી વ્યાપ્ત હોય છે. એ ઝુંડ ઉપર બારીક રાતા રંગના ફૂલ આવે છે. ઝુંડમા કાળા બારીક બી હોય છે એ સર્વત્ર થાય છે ઉપયોગ—(૧) અતિસાર ઉપર :—ઝુંડમાના બિયા દૂધમા વાટી પાવા (૨) માથા ઉપર ભયંકર ગાંઠ થાય છે તે ઉપર :—ઝુંડને બાળી તેની રાખ તેલમા ખરલ કરી ચોપડવી. (૩) કંઠસર્પ ઉપર :—ઝુંડ હોકામા નાખી પાવું.

૩૦૨ દુદુરલી—દુદુરલીના વેલા હોય છે, એના પાદડા ઘણું મોટા નથી. એ પાદડા ગળ-ચટા લાગે છે. એના મૂળ ચાવવાથી કિંવા બારીક ભૂકી કરવાથી બારીક કણ થાય છે. એને આકડાના ફૂલ જેવા ફૂલ આવે છે ઉપયોગ—(૧) તંતુમેહ અને સ્વપ્નાવસ્થા વગેરે ધાતુવિકારો ઉપર :—દુદુરલીના મૂળ અને ઘોળા શેમળનું કંદ ખાડી બારીક ભૂકી કરી ગાયના પાશેર દૂધમા મેળવી, અદર સાકર નાખી, એ ઔષધ દરોજ બે વખત ૭ દિવસ આપવું (૨) મધુમેહ અને તણબિયા પ્રમેહ ઉપર :—દુદુરલીના મૂળની ભૂકી કિંવા દુદુરલીના મૂળ ગાયના તાજા દૂધમાં વાટી એ ઔષધ દર વખત નવટાક પ્રમાણે દરોજ બે વાર ચૌદ દિવસ આપવું. (૩) રતવા ઉપર :—દુદુરલીના મૂળ દૂધમા વાટી પાવા અને લેપ પણ કરવો.

૩૦૩ દૂધી (નર્ધ)—સં ૦ અલાણુ ધક્ષાકુ, દુગ્ધતુખી, મં ૦ દુગ્ધાલોપળા હિં ૦ મીઠી તુખી, તુખા કંદૂ, લીઆ, રામતોરાઈ, ઘીઆ, બં ૦ લાઉ, કંદૂ, કં ૦ હાલચુબળ, શિસોરે તૈં ૦ તીઆ, તુખ-

ડીકાયા. ૩૧૦ કુદુશીરીન, કુદુએદરાજ. ૨૦ યક્તિનેહુલુકરા. ૬૦ વ્હાઇટ ગુડ. ૯૦ લેગેનેરિયા, વ્હેગેરિસ, કુકબિટા લેગેનેરિયા.

એને 'ઘોળા દૂધી' પણ કહે છે એનો વેલો ઘણો લાખો પ્રસરે છે. એમા લાખી તુખડી, ચપટી, તંબૂરા જેની ઇત્યાદિ અનેક જાત છે. દૂધીનો હલવો બહુ સારો થાય છે એની ભાજી સારી થાય છે દૂધી પાકીને જૂની થાય એટલે જે ગોળ આકૃતિની હોય છે તેના તુખડા કરે છે. તરતા શીખનારાઓ એના સુકાયેલા તુખડા કમરે બાધી તરતા શીખે છે દૂધીની એક ખીજ જાત છે. તેને 'મગિયા દૂધી' કહે છે એમા ઘોળા અને રાતી એવી પણ ખીજ બે જાત છે દૂધી જેવું જ તેનું શાક થાય છે અને તરવાના કામમા એનો બહુ ઉપયોગ થાય છે. **લાંખી દૂધી**—તીખી તથા ઉખળુ છે, અને સન્નિપાત, દંતાર્ગલ રોગ દાતખીલી તથા ધનુર્વાનો નાશ કરે છે. ફળના ગુણુ પણ એના જ જેવા છે. ગોળ ઓટી દૂધીનો વેલો—મધુર, શીતળ, તર્પણકારક, ગુરુ, રચિકર, પૌષ્ટિક, ધાતુવર્ધક, બલપ્રદ, પિત્તનાશક અને ગર્ભપોષક છે ફળના ગુણુ પણ એના જેવા જ છે દુધિયા દૂધી—મધુર, સ્નિગ્ધ, ગર્ભનુ પોષણ કરનારી, વૃધ્ય, વાતકારક, બલકર, પૌષ્ટિક, રચિકર, શીતળ, મલસત ભક, રક્ષ, ભેદક, ગુરુ, પિત્તનાશક તથા કફપ્રદ છે. **એનાં ફળ**—ગુરુ, રક્ષ, શીતળ, હૃદય, કફકારક, ગ્રાહક, રચિકર, ધાતુવર્ધક તથા પૌષ્ટિક છે, અને બેચેની, વિપ, શ્રમ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **એના વેલાની સળીઓ**—મધુર, વાતલ, કફકારક, સ્નિગ્ધ, શીતળ, ભેદક અને પિત્તનાશક છે ઉપયોગ—

(૧) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—દુધિયા દૂધીના પાદડાનો રસ કાઢી લેપ કરવો

૩૦૪ દુધેલી—સં ૦ દુગ્ધિકા મં ૬૦ દૂધી. બં ૦ છોટ ખિરાઈ. કં ૦ દૂધલે. તૈં ૦ પિત્તપાલ-ચેદુ. લેં ૦ યુક્ષેગિયા પિલ્લુલિદેરા.

દુધેલીના નાના છોડ પ્રથમ હાથલર ઊંચા હોય છે પછી તેના વેલા થાય છે. એના પાદડા ભાંગરાના પાદડા જેવા પરતુ કિંચિત્ દ્રિક્ષા લીલા રંગના અને નાના હોય છે એ વેલો તોડવાથી તેમાથી દૂધના જેવો ઘોળો રસ નીકળે છે. વેલાનો રંગ કિંચિત્ લાલસર ઉદારગનો હોય છે. એને ભાંગરાના જેવાં જ ફૂલ આવે છે ઘરની આબુખાબુએ પણ આ છોડ વાવે છે એને લાખી શિંગો આવે છે. દુધેલી—મધુર, વૃધ્ય, રક્ષ, ગ્રાહક, કડવી, વાતલ, ગર્ભસ્થાપક, તીખી, ધાતુવર્ધક, હૃદય,

× દુધેલીને કોઈ દૂધી પણ કહે છે એની મુખ્ય બે જાતો છે એક નાગલા અને બીજી છાતલા નાગલા દુધેલીનું વર્ણન આ ગ્રંથમા આગળ કરેલું છે આ છાતલા દુધેલી પણ શ્રી પદ્મના વર્ણન તરફ નજર કરતા બે પ્રકારની ભાસે છે જેમાની એકનું વર્ણન અહીં શ્રી પદ્મએ આપ્યું છે તે અને બીજી જેને લૂણીની ભાજી અથવા ચણાના પાદડા જેવા ઝીણા પાદડા આવે છે તે તેને ઝીણા અને ઘેરા લાલ ફૂલ આવે છે. તેની ડાહીમાથી દૂધ નીકળે છે. કોઈ તેને સમાત દુધેલી પણ કહે છે આ દુધેલીનો છોડ ન થતા તે જમીન ઉપર પથરાઈ દોઢ-બે ફૂટ જમીન ફેકે છે, એથી એને છાતલા દુધેલી કહે છે. આ નાની જાત સીરોગની દવામા દાર્દરો વધારે વાપરે છે

ડોક્ટર દેસાઈના મત મુજબ દુધેલીની જિયા વાતવાહિનીઓ પર થાય છે જે વાતનાડીઓ ફેફસા અને હોઝરીમા જાય છે તેના ઉપર અસર થાય છે તેમ જ મગજમા શ્વાસોચ્છ્વાસકેદ્ર અને હૃદયના કેદ્રસ્થાન પર પ્રત્યક્ષ ક્રિયા થાય છે એ બધાને શૂન્યતા આવે છે તેઓની જ્ઞાનગ્રહણગતિ ઓછી થાય છે વધારે પ્રમાણુ-મા દૂધી અપાય, તો હૃદય અને શ્વાસક્રિયા બિલકુલ બંધ થઈ જાય દુધેલીનો રસ પેટમા જવા પછી હોઝરીમા થોડાઘણો દાહ થાય છે, જેથી બગાસા આવવા માટે છે દૂધીમાનું દ્રવ્ય ચક્રત વાટે પિત્તની સાથે બાહાર નીકળે છે, ગરીરમા ભેજુ થઈને રહેતું નથી દુધેલીથી ત્રાસ ન થાય એટલા માટે તે ભોજન કર્યા પછી અને વધારે પાણીમા મેળવીને થોડી થોડી માત્રામા આપવી

માત્રા—દુધેલીનો સ્વરસ ૧૦-૨૦ ટીપા, સુકાવેલ પચાગનુ ચૂર્ણ ૨ થી ૫ રતી

ઉપયોગ—દુધેલી હૃદયવિકાર અને શ્વાસરોગ માટે ઉત્તમ ઔષધ છે શ્વાસનળીઓના સક્રિયવિકાસ-પ્રતિબંધથી ઉત્પન્ન થતા દમ પર દુધેલી ઉત્તમ ગુણકારક છે શ્વાસનલિકારોથ, ફેફસાનું ફૂલવું, ભાતની કાપણીના અખતે ઊઠવાવાળો દમ, શરદીથી નાક વહેવું, એ બધા ઉપર દૂધી લાભદાયક છે દુધેલીથી શ્વાસરોગમા ગલ-વખતે ઊઠવાવાળો દમ, શરદીથી નાક વહેવું, એ બધા ઉપર દૂધી લાભદાયક છે દુધેલીથી શ્વાસરોગમા ગલ-રામણુ ઓછી થાય છે વૃદ્ધને પણ આપી ગકાય છે જે એનાથી કંઈ પડવામા સહાયતા મળે છે એમ દેખાતું ન હોય, તો કંઈ પાડવાવાળી ખીજ દવા સાથે આપવી લોહીવાળા મરડા અને ઉદરશૂળ પર દુધેલીનો

ઉબ્બુ, પારદ્યધક તથા મલસ્તંભક છે; અને મેહ, કફ, કોઠ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—
 (૧) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—દૂધેલીનાં પાદડાનો રસ ૧ તોલો, સાકર ૧ તોલો, તાલું ઘી ૧ તોલો, એ સર્વને ભેગુ કરી સતત ચારપાય દિવસ આપવું, એટલે બળતરા અને લોહી બધ થાય છે (૨) મુખારકી રોગ ઉપર:—(બાળકને દૂધ પીવાના યોગથી દૂધની ચીકણા પેટમાં એકઠી થઈ મળની ગાઠ બાકે છે તે ઉપર)—દૂધેલીના મૂળ ગાયના તાજ દૂધમાં ઘમી શક્તિ પ્રમાણે પાવા એટલે બેત્રણ દિવસમાં મલદ્વારે રોગ નીકળી જાય છે. (૩) વિપમજ્વર ઉપર:—દૂધેલીનાં મૂળ કાનમાં રાખવા એટલે નિયમિત વેળાએ આવનારો તાવ દૂર થશે. (૪) વાઝરડાંને દૂધિયા રોગ થાય છે તે ઉપર:—દૂધેલીના મૂળ ઠંડા પાણીમાં ૧ તોલા મુધી ઘસી દરરોજ એક વાર, એ પ્રમાણે ૭ દિવસ આપવાથી પેટમાંનો સર્વ ભાર નીકળી જઈ રોગ બિલકુલ નાબૂદ થાય છે.

૩૦૫ દેવદાર—સ ૦ હિં ૦ ક ૦ તા ૦ મલા ૦ તુ ૦ દેવદાર મ ૦ કા ૦ દેવદાર. ક ૦ દેવદાર તે ૦ દેવદારચેટુ. અ ૦ શજરતુલજન, શજરતુલવક્ર. લા ૦ સેફસ ડેઓડાર.

હિમાલય પર્વત, બ્રહ્મદેશ, બંગાળા અને પિનાગ એ ઠેકાણે દેવદારનાં ઝાડ ઘણાં થાય છે. એ ઝાડને જોઈએ તેવી જમીન મળી હોય તો તે ઘણું જ ભયું વધે છે. ત્રીસચાળીસ વર્ષનું થાય એટલે તેને ફળ આવવા લાગે છે. આ વૃક્ષ સો-બસો વર્ષ સુધી રહે છે. જેમ જેમ એ ઝાડ જૂનું થાય છે, તેમ તેમ મજબૂત થઈ તેનો ઉપયોગ ઘણો થાય છે સાગના કરતાં આ લાકડું ઘણું હલકુ છે એની અનેક પ્રકારની વસ્તુઓ બનાવે છે. રાજા લોકા માટે એ લાકડાની ફર્નિચી ગલબત વગેરે બનાવે છે દેવદારનો ધૂપ કરવામાં પણ ઉપયોગ થાય છે. દેવદારના લાકડામાંથી ટરપેન્ટાઈન તેલ બને છે. તેલિયો દેવદાર—પાકકાળે તીખો, સ્નિગ્ધ, ઉબ્બુ, કડવો તથા લઘુ છે; અને કફ, વાત, પ્રમેહ, અર્શ, મલસ્તંભ, આમદોષ, તાવ, આધ્માન, દમ, ઉધરસ, સોજો, ખરજ, હેડકી, તંદ્રા (મૂર્છા), રક્તદોષ તથા પીનસનો નાશ કરે છે. કાષ્ઠદેવદાર—ઉબ્બુ, કડવો તથા રુક્ષ છે; અને કફ, વાયુ, ભૂતઆધા તથા લેપ કરવાથી મો ઉપરના વ્યગનો નાશ કરે છે. સરળ દેવદાર—તીખો, કડવો, મધુર, ઉબ્બુ, લઘુ, કોષ્ઠશોધક તથા સ્નિગ્ધ છે, અને ત્વગદોષ, વાયુ, કણુરોગ, મળ, સોજો, કંઠ (ખરજ), કંઠરોગ, નેત્રરોગ, ઉધરસ, પરસેવો. રાક્ષસપીડા તથા જૂનો નાશ કરે છે માત્રા—૦થી ૦ા તોલો તેલ ૧૦ થી ૪૦ ટીપા ઉપયોગ—(૧) ઊરુસ્તંભ ઉપર:—દેવદાર વાટી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૨) કંઠ ગલગંઠ ઉપર:—દેવદાર અને કવડળ મૂળ (નાની ઈંદ્રામળના મૂળ) પાણીમાં વાટી લેપ કરવો (૩) અપચી (ગંડમાળનો ભેદ છે તે રોગ) ઉપર:—દેવદાર અને સરગાની છાલ કાળમાં ગરમ કરી લેપ કરવો (૪) દેવદાર ઈત્યાદિનો કાઠો (દેવદારવાદિ ક્વાથ):—દેવદાર, વજ, કોષ્ઠ, લીંડીપીપર, સૂઠ, કાયકળ, નાગરમોથ, કરિયાતુ, કડુ, ધાણા, હરડે, ગજપીપર, ભોરિગણી, ગોખરુ, ધમાસો, જીલી ભોરિગણી, અતિવિષ, ગળો, બીલી અને શાહજીરુ—એ બધાનો કાઠો કરી તેમાં સિંધવ અને હિંગ નાખી સુવાવડીને પાવો એટલે શળ, કાસ, તાવ, શ્વાસ, મૂર્છા, કફ, મસ્તકપીડા, બડબડ, તૃષા, દાહ, તંદ્રા, અતિસાર તથા જીલટી; એટલા ઉપદ્રવયુક્ત અને ત્રિદોષાત્મક સૂતિકારોગનો નાશ થાય છે

૩૦૬ દેવબાવળિયો (રામબાવળ) —સ ૦ કિંકિરાટ, નીચબ્બુલિકા. મ ૦ કંકર, કોકર્ષ,

રસ અપાય છે લોહીવિકારના દાગ ઉપર દૂધેલીનો રસ મસળાય છે એનાથી ચામખીલ નષ્ટ થાય છે જીલટી રોકવા માટે દૂધેલીના મૂળનો ઉપયોગ થાય છે નાની દૂધેલી (યુક્ષેર્જિયા થાઈમીડોલિયા)માં મોટી દૂધીના જેવો સક્રાન્તિકાસપ્રતિબધક ધર્મ નથી, એ મોટે ભાગે રેચક અને ઉતેજક છે દાદરના ઉપર એનો રસ ચોપડાય છે.

— દેવદાર, સરળ દેવદાર, કોષ્ઠ દેવદાર, (દીઆર, ચિડ અને કિયાર) ત્રણે જાતના એ વર્ગની ઘણી જાતોના વૃક્ષોમાંથી ટરપેન્ટાઈન તેલ અને ગંધો બેરબે મળે છે દીઆરને જાતસર જિલ્લામાં કેલોન કહે છે. દેવદારમાં તેલ વધારે છે બીજામાં બહુ જ ઓછું છે દેવદાર સ્વેદલ, મૂત્રલ, વાતહર અને ચર્મરોગનાશક છે.

દેવબાવળી. હિં ૦ કિંકિરાત. ફાં ૦ મધિલાન બં ૦ બાવલાગાછ લાં ૦ અકેસિયા લેટિઓઝમ્.

આ એક બાવળિયાની જાત છતાં બાવળિયા જેવું મોટું ઝાડ થતું નથી. એને કાટા તથા ફૂલ પણ બાવળ જેવા જ પીળા રંગના આવે છે. એ ઝાડને લાખ આવે છે. દેવબાવળિયો—તૂંગે, કડવો, શીતળ તથા ઉષ્ણ છે; અને ક્ષે, પિત્ત, તૃષા, રક્તદોષ. દાહ, તાવ, ઊલટી, મેહ તથા વિપત્તો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) હૃડકાચેલા ફૂતરાના વિષ ઉપર :—દેવબાવળિયાનાં તાજાં મૂળ ઠંડા પાણીમા એક તોલાથી ચાર તોલા સુધી ઘસી તેમા થો પાણી નાખી તે પાવું. એ દર-રોજ બે વખત એ પ્રમાણે સાત દિવસ પાવું અને પથ્ય પાળવું.

૩૦૭ દ્રાક્ષ (દરાખ) —સં ૦ મં ૦ તૈ ૦ દ્રાક્ષા. હિ ૦ દાખ. કં ૦ દ્રાક્ષે. ફાં ૦ અગુર. અં ૦ કિસ-મિસ, એનબજબીળ ઇં ૦ એઈપ. ૬ વિટિસ વિનિફેરા.

દ્રાક્ષના વેલા હોય છે. એ વેલા નાવ્યા પછી ત્રણ વર્ષે ફળે છે. દ્રાક્ષ ઘણું કરીને બધા ખડોમા થાય છે. હિંદુસ્તાનમા જે દ્રાક્ષ થાય છે, તેમા ત્રણ જાત છે : લીલી, કાળી અને ઘોળી સર્વમા ઘોળી દ્રાક્ષ ઘણી મધુર હોવાથી મોઢી હોય છે આ દેશમા જે દ્રાક્ષ થાય છે તે લીલી લીલી જ ખપી જાય છે અરબસ્તાન, ઈરાન અને મરકત, એ સ્થળોમા ઘણી જ દ્રાક્ષ પાકે છે; તેથી તેને સૂકવી બહારગામ ખાતે વેચવા મોકલવામા આવે છે બેદાણા, મુનકા, કિસમિસ એવા સૂકી દ્રાક્ષનાં નામો હોય છે. બેદાણા કિચિત્ ઘોળા હોય છે અને તેમા ખી હોતા નથી. મુનકા દ્રાક્ષ કાઠક કાળી હોય છે અને કિસમિસ ઘણું કરી બેદાણા જેની પર તુ નાની હોય છે. દ્રાક્ષ ઉષ્ણ દેશમા લોકોની ભૂખ અને તરસનું શમન કરવાને ઘણી ઉપયોગી થઈ પડે છે. દ્રાક્ષ પિત્તશામક તથા રક્તવૃદ્ધિ કરનારી છે. દ્રાક્ષના રસનો આસવ કોલેરા ઉપર ઘણું ઉપયોગી થઈ પડે છે દ્રાક્ષના પાદડા જના-વગેને ખવરાવે છે અને લાકડાનો કોઈ કોઈ કાળો રંગ કરે છે. પાકી દ્રાક્ષ—સ્વરને હિતકારક, મધુર, તૃપ્તિકર, પાકકાળે સ્નિગ્ધ, અતિરુચિકર, ચક્ષુષ્ય, મૂત્રલ, ગુરુ, તૂરી, સારક, ખાટી, વૃષ્ય, શીતળ તથા શ્રમનાશક છે, અને પિત્ત, શ્વાસ, ઉધરસ, ઊલટી, સોજા, ભ્રમ, જ્વર, દાહ, મદા-ત્યય, વાતપિત્ત, કફક્ષય, કમળી, વાતરક્ત, રક્તપિત્ત તથા આધ્માનવાયુનો નાશ કરે છે. લીલી દ્રાક્ષ—કફકારક, ગુરુ, ખાટી, પિત્તલ, ઉષ્ણ, રક્તપિત્તકારક, રુચિકારક, દીપન અને વાતનાશક છે. ફૂણી (કાચી) દ્રાક્ષ—વિશદ, ઉષ્ણ, તીખી, પિત્તલ અને રક્તદોષકારક છે પાકી સુકા-ચેલી દ્રાક્ષ—વૃષ્ય, સતપાણુ, બલકર અને પૌષ્ટિક છે. કાળી દ્રાક્ષ (ખીજવાળી)—શીત, હ્રદય, વૃષ્ય, ગુરુ, વાતાતુલોમન, સ્નિગ્ધ, હર્ષપ્રદ તથા શ્રમનાશક છે; અને દાહ, મૂર્છા, દમ, ઉધરસ, ક્ષે, પિત્ત, રક્તદોષ, તૃષા, ઊલટી તથા હ્રદયવ્યથાનો નાશ કરે છે લઘુ દ્રાક્ષ (બેદાણા નિખીજ) —મધુર, શીતળ, વૃષ્ય. રુચિકારક, ખાટી તથા રસાળ છે, અને દમ, ઉધરસ, તાવ, હ્રદય-વ્યથા, રક્તપિત્ત, ક્ષતક્ષય, ગ્વરભેદ, તૃષા, વાયુ, પિત્ત અને મુખમાહેની કડવાશનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) અમ્લપિત્ત ઉપર :—દ્રાક્ષ તથા બાળહરડે સમલાગે લઈ અને તેના બરોબર સાકર નાખી એક તોલા જેટલી ગોળી કરી આપતા જવી, એટલે અમ્લપિત્ત, ગળુ અને હ્રદય, એ સ્થળની બળતરા, તરસ, ભ્રમ, મદાગ્નિ તથા આમવાતનો નાશ થાય છે (૨) ધંતૂરાના વિષ ઉપર :—દૂધમા દ્રાક્ષનો સરકો નાખી પાવો (૩) હરતાલ અને જંગાલના વિષ ઉપર :—ઊલટી કરાવી પછી પાશેર દૂધમા બેદાણા દ્રાક્ષ ૧ તોલો નાખી તે પાવી (૪) ધાતુક્ષય ઉપર :—દ્રાક્ષ, સાકર, મધ અને લીડીપીપર આપવી (૫) તૃષારોગ ઉપર :—કાળી દ્રાક્ષ અને જેઠીમધનો કાઢો પાવો (૬) મૂર્છારોગ ઉપર :—દ્રાક્ષ અને આમળા બાકી વાટવા તથા તે મધમા આપવા (૭) સન્નિ-પાતજ્વરમાં જીભે કાતરા થઈ આવે છે તે ઉપર :—મધમા દ્રાક્ષ ખરલ કરી જીભે ચોપ-કવી (૮) મૂત્રરેચન માટે :—કાળી દ્રાક્ષ ચાર તોલા રાત્રે ઠંડા પાણીમા પલાળી રાખી સવારે મસળી, ગાળી નાખી તે પાણીને થોડી જીરાની ભૂંડી નાખી એક શેર સુધી શક્તિ પ્રમાણે પ્રાશન કરવાથી મૂત્રદારે ગરમી નીકળે છે પ્રકૃતિ પ્રમાણે કોઈને એથી રેચ પણ થઈ આવે છે (૯) ક્ષતકાસ ઉપર :—બિયા કાઢેલી દ્રાક્ષ ૧ લાગ, તાજુ ઘી ૧ લાગ અને મધ ૧ લાગ; એ

સર્વ ઔષધો એક બરણીમા ધાલી તે બરણી ડાગના ઢગલામા ધાલવી. પંદર દિવસ પછી અથવા એક મહિના પછી કાઢી તે માહેતુ ઔષધ રાજ સવાર-સાજ મળી દોઢ તોલા સુધી રોગીએ ખાવુ. (૧૦) શૂળ ઉપર:—દ્રાક્ષ અને અરડૂસીનો કાઢો પાવો (૧૧) જીભ, તાળવુ અને ગળુ, એનો શોષ શાંત થઈ મોઢામાં રુચિ આવવા માટે:—દ્રાક્ષ અને આમળા વાટી, ઘીમા મેળવી મુખની અદર ચોળવા અને એ જ ઔષધની ગોળા કરી મોઢામા રાખવી. (૧૨) પિત્તજ્વર ઉપર:—દ્રાક્ષ અને ગરમાળાના ગોળનો કાઢો પાવો. (૧૩) શીતળા અને ગોવરૂ, એથી બાળકોના અંગમાં મરેલી ગરમી નીકળવા માટે:—૮ લાગ બેદાણા દ્રાક્ષ, ૧ લાગ ગળોતુ સત્ત્વ, ૩ લાગ ખાડ તથા ૧ લાગ જીરુ, એ પ્રમાણે ભેગુ કરી નીવડેલા માટલામા ભરી તે મિત્રણુ પલળે એટલુ ગાયતુ ઘી નાખી આથી રાખવુ, અને રોજ સવારે અર્ધા તોલાથી જે તોલા સુધી શક્તિ પ્રમાણે આપવુ (૧૪) માથામાંહેની ગરમી અને પિત્તવિકાર શમન થઈ મગજ મુદ્ધારવા માટે:—ગાયના અર્ધા શેર દૂધમા બેદાણા દ્રાક્ષ ૨ તોલા નાખી ઉકાળી તે દૂધ રોજ સૂતી વેળાએ પાવુ (૧૫) મૂત્રકૃંછ્ર ઉપર:—ઠંડા પાણીમા દ્રાક્ષ પલાળી તેમા સાકર નાખી પીવી. (૧૬) પિત્તવિકાર ઉપર:—કાળી દ્રાક્ષ રાત્રે પલાળી ગખી બીજે દિવસે સવારે તે જ પાણીમા મસળી કૂચા કાઢી નાખી તે રસમા જીરાની ભૂટી અને સાકર નાખી પાવુ, એટલે પિત્તજનિત દાહ વગેરેનુ શમન થાય છે (૧૭) રક્તપિત્ત ઉપર:—દ્રાક્ષ મધમા ખાવી (૧૮) મૂત્રકૃંછ્ર અને મૂત્રાશ્મરી ઉપર:—દ્રાક્ષનો કાઢો +

૩૦૮ ધમાસો (જવાસો) —સ ૦ બ ૦ દુરાલભા, ધન્યવાસ મ ૦ ધમાસા, કાટે ચુષ્ક હિં ૦ હીગુણા, ધમાસા. ક ૦ વહ્નિદુરવે, નેલધગળ તૈ ૦ પિલરેગટિ, દુલગોડી. ફા ૦ બાદાબર્દ. અ ૦ શુકાર્ધ. લા ૦ ફગોનિયા અરેબિકા.

ધમાસામા બેત્રણ પ્રકાર છે. એ છોડના અગ ઉપર રીંગણીના છોડ જેવા શુમારે આગળ-ભર લબાઈના કાટા હોય છે એની બિચાઈ શુમારે એક હાથ હોય છે. એનાં પાદડા ચીમડાયેલા તથા લાબા હોય છે એ પાદડા છોડવો જૂનો થાય ત્યા સુધી છોડ ઉપર રહે છે. કાર્તિક માસના અરસામા સર્વ પાદડા ખરી પડે છે અને છોડનો રગ પીળો થવા લાગે છે ધમાસાને જવાસો પણ કહે છે એ છોડ ઉપર ઉનાળામા તેના દીટામાથી તાપના યોગે એક પ્રકારની સાકર નીકળે છે એને ફારસી ભાષામા ‘તુરજબીન’ કહે છે. એ સાકર આ દેશમા અરબસ્તાનમાથી આવે છે. એ સાકર યુનાની વૈદ્યો બાળકોને રેચ આપવાના કામમા દૂધમા આપે છે + ધમાસો—જવાસો

* લિગાર્શ ઉપર એક જૈન ગોરજીએ કહેલો ઉપચાર —રાત્રે દ્રાક્ષ શેર ૧૦ પલાળી, સવારે તે પાણી અને તેમાના બીજ કાઢી નાખી તેમા મજ્જા તોલા રા, હિમજ તોલા રા, કાગદી એલચી તોલા રા અને મીઠીઆવળ તોલા ૧૦ નાખી વાટી તેની ૩૨ ગોળા કરી દરરોજ સવારે ૧ આપવી

દ્રાક્ષમાથી આસવ બને છે તે નાના પ્રમાણમા ઉત્તેજક અને મોટા પ્રમાણમા કેફી છે થોડા પ્રમાણમા લેવાથી ભોજન સારી રીતે પચે છે, મન આનંદિત બને છે, ઉત્સાહ વધે છે અને શાંત નિદ્રા આવે છે અપચન, કબજિયાત, નિર્બળતા, હૃદય, ક્ષય અને નિદ્રાનાશ પર અપાય છે

+ આયુર્વેદ ગ્રંથોમા જવાસાને દંસ્ત ખુલાસાથી લાવનાર, મૂત્રવર્ધક અને કફનો નાશક માનેલ છે. એમાથી જે સત્ત્વ નીકળે છે તે ખાસીનો નાશ કરે છે હિકમતમા—આ છોડવાની પોદીરા બાધવાથી અથવા તેની ધૂણી આપવાથી હરસનો નાશ થાય છે એનો રસ નેત્રની દષ્ટિ નષ્ટ કરે છે તેના ચૂર્ણનુ વાયુના રોગમા નરચ આપે છે એના પાદડામાથી જે તેલ બને છે તે સધિવા ઉપર ચોપડે છે; તથા ફૂલને વાટીને લેપ કરવાથી હરસ ખરી પડે છે મીર મહમદુસેન લખે છે કે, ખુરાસાન, મવાઝનહર, કરજસ્તાન અને હનદનના મુલકમા આ છોડને કાપી લૂગડામા બાધી નિચોવવાથી ‘તુરજબીન’ નામનો સાકરના સમાન પદાર્થ બને છે આ પદાર્થ જવના પાણી સાથે આપવાથી દંસ્ત ખુલાસે લાવે છે, પિત્તને કાઢે છે અને કફને ખસાડે છે, વળી મધિરને શુદ્ધ કરે છે દૂધની સાથે આપવાથી શરીરને પુષ્ટ કરે છે અને કામવૃત્તિને વધારે છે. ચક્રંદતમા જવાસાને મળનો શુદ્ધકર્તા, મૂત્ર લાવનાર અને કફોત્સર્જક ગણેલ છે સુશ્રુતમા જવાસાનુ ઉષ્ણ-લક્ષિકા (ઉષ્ણુ લક્ષણ) તરીકે વર્ણન છે, અને કક્રમેહહર, મૂત્રકૃંચનાશક અને શુદ્ધમનાશક ગણેલ છે, તથા તે જ ગ્રંથમા તેને ‘ગિરિકર્ણિકા’ નામથી લખે છે એને વાતપિત્ત-સ શમનકર્તા કહે છે ચરકમા એને સારક

માનેલ છે તથા નાના બાળકોની બાગી ઉપર હરડે, લીડીપીપર અને ટ્રાક્સના ચૂર્ણમા મધ અને માખણ સાથે આપવાનું કહેલ છે ધમાસો (સં ધન્યવાસ, દુરાલલા લેન્ ફ્રેગોનિયા અરેબિકા) અને જવાસા (સં યવાસ ઇન્ કેમલેયોર્ન લેન્ અલ્હાગીમેરેરમ્) એ બન્ને જલત જુદી જુદી છે ધમાસાના કાટા નાના અને જવાસાના મોટા હોય છે જવાસાના કાટા ૧-૧૧ ઇંચ લાંબા હોય છે અરબસ્તાનમા જે ધમાસો થાય છે, તેમાથી તુરજળીન મળે છે

હાથે બાધવા એટલે સર્વ પ્રકારના તાવ શમી જાય છે. (૯) આગંતુક વ્રણ ઉપર :—ધરોના રસમા અથવા દારુહળદરની છાલના રસમા તેલ સિદ્ધ કરી ચોપડવું.

૩૧૦ ધવ (ધાવડો) —સં ધવ. મં ધાવડા. હિંં ધો, ધાવા બં ધાઉયાગાછ. કં સિરિવર. તૈં નારિજયેદુ લાં એનોજિસમ્ લેટિક્ષલિયા દેં ધામોડા

ધવના આઝ મોટામોટા હોય છે. આ આડનો રંગ ધોળાશપડતો હોય છે. પાદડા નાણાનાં પાદડા જેવા લાખા હોય છે ધવને ગુદર પુષ્કળ આવે છે. ધવનુ લાકડુ ધમારતી કામમા ઉપયોગી થાય છે. કોકણુ પ્રાતમા એ આઝ પુષ્કળ થાય છે. ધવ—એ તૂરો, શીતળ, મધુર, તીખો, દીપન તે રુચિકર છે, તથા પાકુરોગ, પ્રમેહ, કફ, પિત્ત, અર્શ અને વાયુનો નાશ કરનાર છે એના ફળ—ઠંડા, સ્વાદુ, રુક્ષ, તૂરા, મલસ્ત લક ને વાતુલ છે; અને કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—

(૧) જખમ ભરાઈ આવવાને :—ધવની છાલ ખાડી વસ્ત્રગાળ કરી ઘોડાના મૂત્રમા કાલવી જખમ ઉપર ચોપડવી.

૩૧૧ ધંતૂરો—સં ધતુર મં ધોતરા. ધોત્રા. હિંં બં ધતૂરા કં બિલિય મદ્યુષ્ટિકે. તૈં તેલ્લાઉમિતે તાં ઉમ્માતે. તું અબે મનાં અમ્માતં. ફાં જોજમાસિલ. તાતુરા. અં જોજમાસિલ. ઇં થોર્ન એપલ. લાં ધતુરા સ્ટ્રોમોનિયમ્.

ધંતૂરાના છોડ શુમારે હાથ લાગ્યા વધે છે એમા બે જાત છે. કાળી અને ધોળી કાળો ધંતૂરો ઔષધિ છે. ધંતૂરો ધણો માદક છે ધંતૂરો પેટમા જવાથી ફેફસડે છે. કાળા ધંતૂરાના છોડ અને ફળ કાળા હોય છે શ્વેતાદિ ભેદે પાંચ પ્રકારનો ધંતૂરો—કાતિકર, ઉષ્ણ, તીખો, અગ્નિદીપક, તૂરો, મધુર, કડવો, મદકારક, વાતિકર, ગુરુ તથા વર્ણુકર છે, અને કોઠ, વ્રણ, કંફ (ખરજ), કૃમિ, જૂ, લીખ, શ્રમ, વિષ, પામા (ખસ) તથા ત્વગ્દોષનો નાશ કરે છે. કાળો ધંતૂરો શ્રેષ્ઠ ગુણુવાળો છે ઉપયોગ—(૧) ગલક્રોર (લાપોટિયું) થયું હોય તો :—ધંતૂરાના પાદડાનો રસ, ચૂનો અને ગોળ એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો. (૨) ઉદ્વરસ ઉપર :—ધંતૂરાનાં પચાગ (મૂળ, પત્ર, પુષ્પ, ફળ અને છાલ) લઈ તેવું ધૂંત્રપાન કરવું. (૩) સર્પદંશ ઉપર :—કાળા ધંતૂરાના મૂળ, કંકોડીનો કાદો અને હડકીતું મૂળ એકત્ર ઘસી પાવું અને અરીઠાનુ અજન કરવું. ઉતાર—ઘી પાવું. (૪) ધંતૂરાના વિષ ઉપર :—ગાયના દૂધમા સાકર નાખી પાવું લાલ એરડાના મૂળ પાણીમા વાટી પાણીમા પાવા રી ગણીતો રસ ૪ તોલા કાઢી પાવો, કપાસના બીજ અને ફળનો કાઢો પાવો, ઘી પાવું, દહીં પાવું, ઠંડા પાણીમા તેલ પાવું, લીંબુના રસમાં ગળીના મૂળ ઘસી પાવા (૫) વાળા ઉપર :—કાળા ધંતૂરાના પાદડાનો રસ ૬ માસા અને ઘી ૨ તોલા એકત્ર કરી પાવું. આખો દિવસ કાઈ પણ ખાવું નહિ. સાંજે ભાત અને દહી ખાવું. વાળાની જગાએ ફેલ્લો થાય એટલે તેને ફેડી તે ઉપર ધંતૂરાના ફળ બારીક વાટી તેની વડી કરી ઉપર ત્રણ દિવસ બાધવી રોજ નવી વડી બેસાડવી. કિવા ધંતૂરાના રા પાનમા ખાવા. (૬) સોજા ઉપર :—ધંતૂરાના પાદડાનો રસ અને કળીચૂનો ગરમ કરી લેપ કરવો. અથવા ધંતૂરાના પાદડાના

* જે ધંતૂરાનો રંગ અત્યંત કાળો અને દાડલી, ફળ, ફૂલ, પાદડા અને સર્વાંગ કાળુ હોય એ ધંતૂરામા ઝેર વધારે હોય છે, અને એના ગુણુ પણ વધારે છે ફળ સુકાવાથી કઠોર થઈ જાય છે એના બીજમા ઝેર વધારે છે એ બીજને માત્રાથી વધારે ખાવાથી મરણુ પણ થાય છે બધેબધેકે ધાતુપુષ્ટિના ઔષધોમા એના બીજનો વ્યવહાર શ્રેયોમા લખેલ છે એના બીજ પ્રમેહનારાક છે કાળા ધંતૂરાના પચાગની ધૂણીથી ખાસી મટે છે અક્ષીણના ઝેરને દૂર કરવા માટે ધંતૂરાના મીજનો નાસ લેવો એ ઝેરને દૂર કરનાર છે અથવા એને વાટીને પીવા તથા ઉપર ધારોણુ દૂધ અને ઘી મેળવીને પીવું ધંતૂરાના બીજ ચાર પહોર (મોટા સખત હોય તો આઠ પહોર) ગોમૂત્રમા પ્રથમ પલાળી રાખવા પછી રાણુના દુકડામા નાખી મસળવા એટલે ફેતરા અલગ થઈ જશે આવી રીતે શોધન કર્યા પછી બીજ કામમા લેવા ધંતૂરાના ફળોને કાણુ પાડી દરેકમા ગ ઘક અને મોરચૂથુની ચણાની દાળ જેવડી કાકરીઓ ભરી ડગળી કાપીને જમીન ઉપર છાલ પાથરી તેમા તે ગોઠવી ઉપર છાણુ પાથરી તે ઉપર દેવતા કરી બાંધવા પછી તે વાટી તલના તેલમા શરીરે ચોપડવાથી ખસ જાય છે

રસમા ગૂગળ નાખી ગરમ કરી ચોપડવો, કિંવા કાળા ધતૂરાના મૂળ ગોમૂતમા ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૭) વાળા ઉપર:—ધતૂરાના બી, અખાડાની છાલ, રાળ અને મીણુની ભૂકી ધીમા ખરલ કરી વાળા ઉપર ચોપડવી; એટલે વાળો બહાર નીકળશે (૮) વીંછીના વિષ ઉપર:—ધતૂરાના પાદડા હાથ ઉપર ચોળી દંશ ઉપર ચોપડવા (૯) ગલગંડ, બદ્ધ અને ગાઠ ઉપર:—ચોખ્ખી જમીન લી પીને તે ઉપર વગડાઉ છાણા થાળ આકારે પાથરી અગ્નિ કરવો અને તે બધાં છાણા બળી રાખ થાય એટલે તે જગ્યા ઉપરની સર્વ રાખ કાઢી નાખી તે જગ્યા ગરમ રહે ત્યા સુધી ધોળા ધતૂરાનો રસ ઘણી ત્વરાથી તે જમીન ઉપર પાડવો તે રસ કઢાઈ પરપોટા આવ્યા પછી તે સાધારણ ઠંડો થાય એટલે તેનો લેપ કરવો (૧૦) ઉન્માદ ઉપર:—ધતૂરાના ચાર બિયા નવટાક ઘી સાથે આપવા. (૧૧) ચોનિશૂળ ઉપર:—કાળા ધતૂરાના બેત્રણ પાદડા બારીક વાટી, સિંધવ અને ઘી નાખી વસ્ત્રમા પોટલી કરી ચોનિમા રાખવી, એટલે સર્વ પ્રકારનું ચોનિ-શૂળ બંધ પડે છે. (૧૨) હાથપગ ફાટી ચીરા પડે છે તે ઉપર:—ધતૂરાના બિયા અને સિંધવ પાણીમા વાટી ગોળો કરી તેમા ચોગણુ પાણી નાખી પાણીનો ચોથો ભાગ સરસિયું નાખી પચન કરવું તેલ શેષ રહ્યા પછી ઉતારી તે ચોપડવું. (૧૩) ખસ ઉપર:—કાળા ધતૂરાના બિયાનું ચૂર્ણ કરી તેલમા ખરલ કરી ચોપડવું (૧૪) અર્ધાંગવાયુ ઉપર:—ધતૂરાના બિયાનું તેલ શરીરે ચોપડવું (૧૫) ચોથિયો ઇત્યાદિ સર્વ વિષમજ્જવરાદિક (તાવ) ઉપર:—ધતૂરાના પાદડાનો રસ પા તોલાથી અર્ધો તોલા પર્યંત ચાર તોલા દહીમા તાવ આવ્યા પહેલા એક કલાક અગાઉ આપવો. (૧૬) કર્ણસ્ત્રાવ ઉપર:—ધતૂરાની ભાજીનો રસ કાનમા પાડી તે

+ કાળો ધતૂરો હોય તો માત્રા બહુ જ ઓછી (૧ માસો આશરે) શક્તિનો વિચાર કરી આપવી તાવ આવવા પહેલા ૪ કલાક અગાઉ એક વખત આપી બીજી વખત ૧ કલાક પહેલા થોડી થોડી માત્રા આપવી એ વધારે લાભદાયક છે

ડોક્ટર દેસાઈ લખે છે, કે ધતૂરો વેદનાસ્થાપન, સંકોચવિકાસપ્રતિબંધક, કાસહર, શ્વાસહર, નિયતકાલિકન્વરપ્રતિબંધક અને શોથહર છે મોટી માત્રામા જીલમી ઝેર છે ધતૂરો કેટલાક માણસો માટે ઉન્માદકારક છે, એવા લોકો માટે વાજકર થાય છે આની ક્રિયા વિશેષત સૂચી ભુટી (બેલેડોના) જેવી છે ફરક એટલો જ કે સૂચીના કરતા ધતૂરો શ્વાસનલિકા ઉપર અત્યંત વધારે અસર પહોંચાડીને શ્વાસનલિકાને ગિચલતા લાવી આપે છે

માત્રા—પાનનું ચૂર્ણ ૧૦ થી ૧૫ રતી ચલમમા પીવા માટે પાન અને ડહલ બારીક કાતરેલું ૫ થી ૧૫ રતી, બીજનું ચૂર્ણ ૧૦ થી ૧ રતી, પ્રારભમા માત્રા સર્વદા થોડી આપવી પછી રોગીની પ્રકૃતિ પ્રમાણે અને ગુણ આવે તે પ્રમાણે વધારવી

ઉપયોગ—ધતૂરો બેલેડોનાને બદલે વાપરી શકાય છે ધતૂરાનો ઉપયોગ શ્વાસમાર્ગના સંકોચ-વિકાસપ્રધાન રોગમા વધારે છે શ્વાસનલિકાનો સોળો અને દમ અથવા બન્ને ફેફસાના રોગોમા આનો વધારે ઉપયોગ થાય છે ધતૂરો પેટમા અપાય છે, તેમ જ ચલમમા પિવાય છે ચલમમા પીવાથી ગલ-રામણ થાય છે, બગાસા આવે છે, મોળ ચડે છે, પછી કફ પડવા માટે છે શ્વાસનલિકાનો સંકોચ થવાની શક્તિ ઓછી થાય છે અને ગલરામણ દૂર થાય છે ધતૂરો, તમાકુ, અજમો અને જવાસા સમભાગે મેળવીને એ ચપટી ચલમમા નાખીને પિવડાવાય છે અથવા ધતૂરો, સૂરોખાર, બાદીઆન અને લોબાન મેળવી પિવડાવાય છે

ટાઢિયા પાળીના તાવમા ધતૂરાના બીજ દહીની સાથે ટાઢ આવવાથી ૩-૪ કલાક પહેલા અપાય છે ટાઢિયા તાવમા ધતૂરો, અક્ષીણુ, ભાગ અને ખુરાસાની અજમો, એ ચારમાથી કોઈ પણ એક અપાય છે એ દવાથી દાહ, શિરદર્દ, વેદના, ટાઢ, એ બધા લક્ષણ ઓછા થાય છે તાવ મૂળમાથી જતો નથી

ઉદરશૂળ, પિત્તાસ્મરી, શૂળ, વૃક્કશૂળ, એ બધા શૂળોમા ધતૂરો વેદના ઓછી કરાવવા માટે અપાય છે. પણ ધતૂરો અનિશ્ચિત કામ કરનાર ઔષધ છે એટલે અક્ષીણુ ન આપી શકાય તેને ખુરાસાની અજમો આપવો એ સારું કહેવાય સોળ પર ધતૂરાના પાનનો લેપ અથવા મૂળને ગોમૂતમા ઘસીને લેપ કરાય છે એથી વેદના ઓછી થાય છે અને સોળો ભિતરે છે ધતૂરાની સાથે શિલાબિત વાપરવો એ મિથણ અંડશોધ, ઉદર પર સોળો, ફેફસાના પડદાનો સોળો, સાધાઓનો સોળો, હાડકાનો સોળો—એ બધા પર અતિ ગુણદાયક છે સ્તનશોથ, હરસનો સોળો અને આખના દુખાવા પર પાનને થોડા ગરમ કરીને બંધાય છે.

ઉપર થોડું કકુ નાખવું. (૧૭) શોફાદર ઉપર:—કાળા ધતૂરાના પાદડાંનો રસ ચોપડવો એટલે સોજો ઊતરશે (૧૮) નપુંસકત્વ દૂર થઈ વીર્યવૃદ્ધિ થવા માટે:—એક જયફળ ટ્રારી તેમા અશ્વિણ ભરવું અને તે જયફળ કાળા ધતૂરાના જીડવામા ઘાલી ઉપર કબુક લગાવી તેને અગા-રામા બાફી, પછી ઉપરની કણક દૂર કરી ધતૂરાનું જીડવું સુદા ખલીને તેની ચણા જેવડી ગોળીઓ કરવી અને રોજ એક ગોળી ખાઈ ઉપર દૂધ પીવું. એ પ્રમાણે આ ઔષધ ૨૧ દિવસ લેવું એટલે નપુંસકત્વ દૂર થશે.

૩૧૨ ધામણુ—સં ૦ ધન્યન્. મં ૦ ધામણુ હિં ૦ ધામિન્ બં ૦ ધામની. કં ૦ ઉદુવે. લાં ૦ ગ્રિવિયા ટિલીફેલિયા.

ધામણુના ઝાડ ધણુ જ મોટા થાય છે ધામણુના પાદડા હાથતળિયા જેવડા હોઈ તે ઉપર રેપાઓ હોય છે, અને પાદડાનું એક અર્ધ બીજ અર્ધ કરતા લાણું થયેલું હોય છે. ધામણુનું લાકડું ચીકણું અને ધમારતના કામના ઉપયોગમા આવે છે. ધામણુ—તૂરો, વૃષ્ય, મધુર, તીખો, બલકર, રક્ષ, લઘુ, ધાતુવર્ધક, કિચિત્ ઉષ્ણ તથા મણુરોપણુ છે, અને કફ, વાત, દાહ, શોષ, કઠંગ, રક્તરોગ, પિત્ત, કાસ તથા પીનસનો નાશ કરે છે એના ફળ—ચાદુ, શીતળ તથા તૂરા છે. તે કફ અને વાતનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) અતિસાર ઉપર:—ધામણુની અતરછાલમા પાણી નાખી રસ કાઢી તેમા શેકલી વરીનો (ગોરિયાનો) લોટ થોડો કાલવો પાવો.

૩૧૩ ધાવડી—સં ૦ કં ૦ ધાતકી. મં ૦ ધાયટી. કાં ૦ ધાવશી. હિં ૦ ધાવાઈ ધાય. બં ૦ ધાઈ-તૈં ૦ ધાતુકી. લાં ૦ વુડ ફેડિયા, ફેલોરીબડા. ઇં ૦ ગ્રીસલી ઓટોમેન્ટોન્ન ઉડિયાં જતિકા.

ધાવડીના ઝાડ શુમારે માથોડું બે માથોડા બિચા વધે છે. એનાં ફૂલ લવંગ જેવા અને રાતા રંગના હોય છે. પાદડા શેરડીના પાદડા જેવા અને તે કરતા રંગે ધણુ લીલા હોય છે. ફૂલનો ઔષધમા તથા રંગના કામમા ઉપયોગ થાય છે ધાવડીના ઝાડ કોકણુમા અને અનેક સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે. ધાવડી—તીખો, શીતળ, તૂરી, માદક, કડવી, લઘુ તથા ગર્ભસ્થાપક છે, અને રક્ત-પ્રવાહિકા, પિત્ત, તૃપા, વિસર્પ, મણુ, કૃમિ, અતિસાર તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે ફૂલ—ચાદુ તથા રક્ષ છે અને રક્તપિત્ત, અતિસાર તથા વિપનો નાશ કરે છે માત્રા—૨ માસા ઉપયોગ—(૧) ગૂમડા ઉપર:—ધાવડીના ફૂલનું ચૂર્ણ જવાસાના તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવું; એટલે અગ્નિદગ્ધ, મણુ, વિસર્પ, ક્રીટમણુ, લૂતામણુ અને ધણુ દિવસનું દુષ્ટ નાડીમણુ મટી જાય છે. (૨) ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર:—ધાવડીના ફૂલ. મોચરસ અને ઇન્જવ, એ સર્વ સમલાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તે બે માસા પાણીમા આપવું (૩) બાળકની દંતપીડા ઉપર:—દાત આવવાની વેળાએ ધાવડીના ફૂલ, લીંડીપીપર, આમળાનો રસ, એમા મધ નાખી દાતના નવેલામા ચોપડવું. (૪) પ્રદર ઉપર:—ધાવડીના ફૂલનો કાઢો, ત્રણ દિવસ પાવો; અથવા ધાવડીના પાદડાનો રસ શક્તિ પ્રમાણે ચાર તોલા સુધી ખાડ નાખી પાવો (૫) વાતપિત્તજ્વર ઉપર:—ધાવડીનાં પાદડાં અને સૂકનો કાઢો સાકર નાખી પાવો (૬) રતવા ઉપર:—કાળી કાવળા(મોટી પોલુડી)ની રાખ અને ધાવડીના ફૂલની રાખ મધમા કાલવી લેપ કરવો (૭) મણિયારીના વિષ ઉપર:—ધાવડીના પાદડાનો રસ પાવો અને શરીરે પણ ચોળવો

* ડનકવટી—(૧) (શ્વાસ, ઉધરસ તથા બૂના વિષમન્વર માટે)—ધતૂરાના લીલા તાલ પાન તોલા ૨ તથા કાળા મગીનું ચૂર્ણ તોલા ૨ મેળવી ખરલમા ધૂટી ચણા જેવડી ગોળી બનાવી છાંયે સુકાવી લેવી દિવસમા ત્રણ વખત એકેક ગોળી પાણી સાથે આપવાથી વણુ વખતનો બૂનો તાવ, ઉધરસ તથા શ્વાસરોગ વગેરે દૂર વાય છે ડનકવટી—(૨) (ઉન્માદરોગ ઉપર)—ધતૂરાનાં શુદ્ધ બીજનું બારીક ચૂર્ણ કરી પછી નાગરવેલના પાનના રસમા ત્રણ કલાક ખરલ કરી મગી જેવડી ગોળીઓ કરી છાંયે સૂકવી લેવી ઉન્માદરોગમા રોજ સવારે એક ગોળી આપી ઉપર પાંચ તોલા ધી પિવડાવવું ધી પિવડાવ્યા પછી એક બે કલાક સુધી પાણી પિવડાવવું નહિ ત્રણ કલાક પછી અથવા ભૂખ લાગે ત્યારે ભોજન કરાવવું ભોજનમા પણ વીન્દુધ વધારે આપવું સાંજે એક ગોળી દૂધમા આપવી આઠ દિવસ પછી જરૂર પડે તો સવારે બે ગોળી આપવી થોડા દિવસ નિયમિત રીતે પર્યાપાલનની સાથે આ ગોળીના સેવનથી ઉન્માદરોગ દૂર થાય છે

૩૧૪ ઘેંડશી—સં ૦ ટિડિશ મં ઘેડસે, કાલેંડ યં ૦ ટેંડશ હિં ૦ ઢેડશી, ઝીડી, રામ-તરખ. લાં ૦ હિખીરકસ એરકયુલેન્ટસ

ઘેંડશી ગુજરાતમા અને દક્ષિણમા થાય છે આ વાર્ષિક ફળ-શાક છે. ઘેંડશી ઉનાળામા થાય છે. તેનો રંગ ઘોળા કાળા જેવો થાય છે. આકૃતિ પપનસ જેવી ગોળ હોઈ શુમારે અર્ધો શેર વજનની હોય છે એનું શાક કરે છે ઘેંડશી—વાતુલ, રુક્ષ, મૂત્રવર્ધક અને પથરીની નાશક છે.

૩૧૫ ઘોળી—મં ૦ પાઠરી લાં ૦ કોટન રેટિક્યુલેટસ ઘોળીના ઝાડ કુગરાળ પ્રદેશમા થાય છે ઘોળીના પાદડાં લીમડીના જેવા હોઈ દળવાળા હોય છે. ઘોળીનું લાકડું જીંઝુ અને કઠિન હોય છે એ લાકડાનો રસ સફેદ-ઘોળો હોય છે ઘોળીની લાકડી હાથમા હોય તો ભૂતબાધા થતી નથી અને અંગ ઉપર સર્પ ધસી આવતો નથી; એટલા માટે એ લાકડાની લાકડી કરી પાસે રાખવી ઘોળી વેલ કરીને એક ઘોળીની જાત છે. એના વેલા થાય છે એ ઘોળીના લાકડા પણ હસ્તિદત પ્રમાણે મજબૂત હોય છે.

૩૧૬ ઘોળી પીલુડીની વેલ (શીગરોટી)—સં ૦ કાકતુડી, કાકનાસા. કાકતુડકલા મં ૦ શ્વેત કાવળી, થોર કાવળી. હિં કોઆ ઠોડી પં ૦ અબરવેલ લેં ૦ પેન્ટાટ્રોપિઝ સાયનનચોઈડસ.

થોર શ્વેત કાવળી(પીલુડી)ના વેલાનો વિસ્તાર મોટો હોય છે એનાં પાદડા પીપરના પાદડા જેવા હોય છે એના ફૂલ અંદરથી ઘોળા રંગના હોઈ બહારથી નીલવર્ણ (કાળાશ ઉપર) હોય છે. અને પાંચ પાખડીઓ હોય છે. આ વેલનું સર્વ અંગ દૂધાળ હોય છે આ વેલ ઘણી જ કડવી હોય છે એને બરછી જેવા ટાકદાર એક દીટડાને બખ્ખે ફળ આવે છે એને ત્રણ ધાર હોય છે કાવળ્યા(કાગડી)ની ચાંચ જેવી એ ફળની ટાક હોય છે; એથી જ આ વેલાનું કાવળી એવું (મરાઠી) નામ પડેલું છે એ વેલ ઘણી જ કડવી હોવાથી એના સેવનથી અતિશય ઊલટી થઈ પિત્ત નીકળે છે. એ બહુ તીવ્ર વનસ્પતિ છે એનો ગુદ (ચીક) ગૂમડા ઉપર ચોપડવાથી તે જલદી બેસી જાય છે.

પીલુડીના વેલા હોય છે એ વેલાના પાદડા ત્રિદળ હોઈ તેને કાત્રા હોય છે. વેલાનો રંગ પ્રથમ રાતો હોઈ પછી ઘોળો થાય છે એ વેલો ઘણેક ઠેકાણે વાડ ઉપર થાય છે. પીલુડી—રસ વખતે ઉષ્ણ, કડવી, તીખટ, રસાયન, વૃષ્ય, રિનગ્ધ, સ્વર્ચ, હ્રદ્ય, ધાતુવર્ધક, નેત્ર્ય, રુચિકર, સારક અને લઘુ છે. તે કફ, શ્ળ, અર્શ, સોજો, ત્રિદોષ, કોઠ, કફ, કર્ણકીટ, અતિસાર, ઊંચકી, ઊલટી, દમ, ઉધરમ, જવર, હૃદરોગ અને મોહનો નાશ કરે છે (૧) સુખે પ્રસવ થવા માટે :—પીલુડીના મૂળ ક્રેડે બાધવા. (૨) પ્રદર ઉપર :—પીલુડીના મૂળ ચોખાના ઘોવરામણમા ધસી આપવા (૩) અવાજ છૂટવા માટે :—પીલુડી અને ઘોળી ચણોડીના પાદડા, ઘોડાવજ અને કોષ, એ સમલાગે લઈ સૂકવી ચૂર્ણ કરવું એ ચૂર્ણમા થોડી લીડીપીપરની બૂટી નાખી મધમાં કાલવી સોપારી જેવડી ગોળી કરવી આ ગોળી મોઢામા રાખી રસ ગળી જવો એના યોગથી અવાજ ખૂલશે. (૪) ઊલટી ઉપર :—પીલુડીના મૂળ અને હિંગ એકત્ર કરી આપવા (૫) અમ્લપિત્ત ઉપર :—પીલુડીના મૂળનો કાઢો અથવા સ્વરસ લઈ, તેમા થોડી શેકેલી હિંગ નાખી આપવી (૬) ધાતુસ્થાનની કડકી ઉપર :—પીલુડીના મૂળ ઠંડા પાણીમા કિવા ગાયના તાજા દૂધમા ધસી તેમા ખડીસાકરની બૂટી નાખી શક્તિ પ્રમાણે આપવું (૭) ભૂતજ્વર ઉપર :—પુખ્યાકમા મોટી ઘોળી પીલુડીના મૂળ લાવવા અને તે લાલ સૂતરથી હાથે અથવા ગળે અગર તો મસ્તકે બાધવા (૮) નિદ્રાનાશ દૂર થવા માટે :—પીલુડીના મૂળ સૂતરમા બાધી પાધડીને છેડે બાધવા એટલે નિદ્રા આવશે x

૩૧૭ ઘોળી ફળી (શીણવી)—સં ૦ પાકુફળી, ધૂસરી મં ૦ પાટલી, પાઠરફળી, પુશેરી

x ઘોળા પીલુડી(વેલ)ને મરાઠીમા પાઠરી કાવળી કહે છે, તેમ જ ઘોળી ઉપલસરીને પણ પાઠરી કાવળી કહે છે જાંને વસ્તુઓના નામ મળતા છે, પણ ગુણધર્મ અલગ અલગ છે ઉપલસરીના વર્ણનમા શ્રી પદ્મ લખે છે, કે 'કેટલાક લોકોની લગતી ગેરસમજ હોઈ તે કાકમાચી(કાવળી)ને જ ઉપલસરી કહીને વાપરે છે' આવી રીતે સંસ્કૃતમા પણ બખ્ખે પાંચપાંચ વનસ્પતિઓના નામ ઘણી વખત એક જ હોય છે, જેથી ભ્રાંતિ થવા સંભવ છે આ વેલ ઉપરાંત રાત્રી પીલુડીની વેલનું વર્ણન આગળ નં ૪૮૭ મા કરેલ છે

હિંં પાટલી. કં મણુમડે લાં ફલુજિયા લ્યુદોપાર્ધરૂમ.

ધોળી ફળીના છોડ નાના હોય છે. એ છોડની ઊંચાઈ શુમારે હાથ-દોઢ હાથ. (૩-૪ હાથ) હોય છે. એ છોડનો વર્ણ ધોળો હોય છે. એને રાઈ કરતા મોટા ગિયાં આવે છે. એનો રંગ ધોળો હોય છે. એ ગિયા ઢોરોનો ખોરાક છે. દુષ્કાળમા લોદો ધોળી ફળીના ગિયાનો લોટ કરી બાખરી બનાવી ખાય છે. ક્ષુદ્ર વનરપતિ પણ માણસને ઢેટલી ઉપયોગી છે, તે આ ઉપરથી મમન્ય છે. ધોળી ફળી—મધુર, ખલકર, વૃષ્ય તથા શીતળ છે, અને મૂત્રાધાન, પિત્તમેગ, મૂત્રદૃશ્ન તથા રક્ત-દોષનો નાશ કરે છે.

૩૧૮ ધોળો ચંપો—સંં શ્વેતચંપક. ક્ષીરચંપક. મં પાદરા ચાપા, ખં ચાપા. ખં ચાપા હિંં ચ પા, ગુલચીની કાં કાડુસ પિગે. તેં અડવિગતેરુ. તાં ધ્વિતલરિ. દાં કાડચાપે. લાં રુમિએરિયા એક્યુટિફેલિયા.

એને મરાઠીમા ‘અડચ પો’ પણ કહે છે. આ આડ ઘણા પ્રાના થાય છે એ આડના પાદડાં લાખ્યા હોય છે અને તેના ફૂલ ધોળા હોય છે. એ આડ ઘાડું જ મોટું થાય છે. આ આડ ઘાડું જ પોચું છે આ ચંપાનો રસ (દૂધ) એટલો ઉષ્ણ છે કે તે શરીરે લાગવાથી ટાલો થાય છે. જૂના આડને ક્યાક ક્યાક શિગો આવે છે ચ પાના ફૂલનું શાક પણ કરે છે. ચંપો—સારક, કડવો, તીખો, તૂરો તથા ઉષ્ણ છે, અને કોઢ, કફ (ખરજ), મળ, શળ, કફ, વાયુ, ઉદર તથા આધ્માનનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) વાયુના થોગે અંગ બહેરું થતું હોય તે ઉપર:—ચ પાનો રસ ચોપ-રવો અથવા પાદડાનો શેક કરવો. (૨) ગૂમડાં વગેરે ગાંઠો બેસી જવા માટે:—ચ પાના દૂધનો લેપ કરવો. (૩) સર્પદંશ ઉપર:—ચ પાની શિગ ઘસી પાવી. સુકાયેલી શિગ પણ ચાલે. માત્ર તે દૂધમા ઉકાળી રાખેલી હોવી જોઈએ. (૪) રેચ માટે:—ચ પાની છાલ કોપરા સાથે ખાવી. ઉતાર—ધી અને લાત અથવા ચ પાની છાલનો રસ અને આદનો રસ એકત્ર કરી પાવો. (૫) ટાઢિયા તાવ ઉપર:—ચ પાની કળીઓ ડીટા સુદ્ધા પાનમા મૂકી ત્રણ ખીડા કરવાં. તાવ આવ્યા પહેલા એકેક કલાકને અતરે એક ખીડું ખવગવવું. (૬) સર્પદંશ ઉપર:—ચ પાની છાલ અને ખીલીની છાલ એકત્ર ખાડી તેનો રસ અર્ધો શેર સુધી પાવો. ખીન આંધોની સહાયથી વિષો ઉપર એનો સારો ઉપયોગ થાય છે. (૭) ખસ ઉપર:—ચ પાનું દૂધ, ચ દનનું તેલ અથવા કોપ-રાનું તેલ અને કપૂર એકત્ર ખરલ કરી ચોપડવું. (૮) ટાઢિયા તાવ ઉપર:—ચ પાનાં ફૂલનાં દીટડા કાઢી નાખી તે ફૂલ ખીડીમા ખાવા અને ટાઢ ચઢવાની સધિમા પણ ખાવાં. (૯) કુર-શાના વિષને લીધે મૂત્રાવરોધ થાય તેને માટે:—સફેદ ચ પાની છાલ બારીક વાટી કીબરામાં શેકવી પછી સહેન થાય તેટલી ગરમ પટી દૂટી નીચે બાધવી એટલે પેશાબ થશે

૩૧૯ ધોળો મરવો—સં મરખક. મં મરવા હિંં મરઆ. કં મરગુપત્રી. તૈં રુદ્રબર્ધ. ક્ષીરંગી-શાહસ. ફાં મર્જગુસ અં મર્જલુસ. ઇં સ્વીટ માન્નેરમ. લાં ઓરીગેનમ માન્નેરાના. ધોળો મરવો, શુમારે વેતલર ઊંચો વધે છે કોઈ ઠેકાણે જરા મોટો થાય છે; પરંતુ તેને મોટો થવા દેતા નથી એના પાંદડાં મેથીના પાંદડા જેવાં હોય છે. એ પાંદડાની વાસ ઘણી સારી આવે છે મરવો—તીખો, કડવો, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, હ્રદ, પિત્તકર, રચિપ્રદ, રુક્ષ તથા લઘુ છે; અને કૃમિ, કોઢ, મલબદ્ધતા, પેટનું ચઢવું, શળ, કફ, રક્તદોષ, વિષ, જવર, અગ્નિમાદ, ત્વદોષ (ખરજ), અરુચિ, વાયુ, દમ, સોજો, હૃદરોગ તથા વીછીના વિષનો નાશ કરે છે. એના શ્વેત અને કૃષ્ણ એના બે ભેદ છે તેમા શ્વેત ઔષધોમા લેવાય છે ઉપયોગ—(૧) ગરમી ઉપર:—મરવાનો રસ કાઢી પાવો

૩૨૦ નગોડ—સંં સિદ્ધુવાર, નિર્ગુડી મં વં નિર્ગુડી. કોં નિગડ, વણુર્ધ હિંં સમ્કાલુ, મેઉડી બં નિશિદા. પંં વણુ કં ગિજેલોક્કી, ખી-લક્કી-નેક્કી. તૈં તેક્ષા, બાવિલી, તેલ્લવ. તાં નોકચી. તું નેક્કી મલાં ઇદ્રાણી, બેત્રોચી ફાં પરગુષ્ટ. અં અસલુક, હણુલકુક્કા. ઇં કાઈવલિવડ એસ્ટ ટ્રી. લાં વાઈટેક્સ નિર્ગુડી ટ્રાઈફેલિયા (નગોડ), વાઈટેક્સ એગ્નસ કાસ્ટસ (રેણુકખીજ).

નગોડનાં આડ શુભારે દોઢ-ખે માથોડા ઊંચા વધે છે. એ આડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. નગોડમાં સાદી અને કાત્રા નગોડ એવા બે ભેદ છે. કાત્રા નગોડના ફૂલ લીલા રંગના હોય છે અને પાદડાં કાતરેલા જેવા હોય છે. સાદી નગોડને પીળા રંગના ખારીક ફૂલ આવે છે. જે નગોડની બહારની છાલ કાળા રંગની હોય છે અને ફૂલો કાળા આવે છે તેને 'કાળી નગોડ' કહે છે. તે અધિક ગુણુવાળી છે. નગોડ વાતનાશક છે સાદી નગોડ કરતા કાત્રા નગોડ વધારે ગરમ છે. જંગલી નગોડના આડને મરાઠીમાં 'વણુઈ' કહે છે. ઘોળા ફૂલની નગોડ—તીખી, કડવી, રક્ષ, ઉષ્ણ, તૂરી, સ્મૃતિપ્રદ, નેત્રાને હિતકારક, કેશોને હિતકર, લઘુ, અગ્નિદીપક, મેધાકારક તથા વર્ણુકર છે; અને ગુદવાત, ક્ષય, સંધિવાત, વાત, સોજો, આમ, કૃમિ, કોઢ, કફ, પ્રણુ, પ્લીહા, ગુદમ, કઠરોગ, વિષ, શળ, અરુચિ, તાવ, મેદોરોગ, ગૃધ્રસી, વાયુ, સળેખમ, ઉધરસ, દમ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. નગોડના પાદડા લઘુ અને કૃમિનાશક છે. કાળી નગોડ—કડવી, રક્ષ, ઉષ્ણ અને તીખી છે; તથા આધ્માનવાયુ, પ્રદર, ઉધરસ, સોજો, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે કાત્રા નગોડ—પથ્થકર, વર્ણુકારક અને પિત્ત, તાવ, વિષ તથા ગૃધ્રસી વાયુની નાશક છે. એનાં પાંદડાં—તીખા, અગ્નિદીપક, લઘુ અને કૃમિ, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. x એનાં ફૂલ—તીખા, ઉષ્ણ તથા કડવાં છે, અને

x નગોડના આડની દરેક ટાળીમાં લાખા અને પાતળા ત્રણ ત્રણ અથવા પાંચ પાંચ પાદડા હોય છે. કળ આંખાના મોરની માકક ગુચ્છાદાર અને જંબુડિયા રંગના હોય છે નગોડના ખીજને કેટલાક વૈદ્ય શેણુક ખીજ કહે છે બે મકારની નગોડમાં ઘોળા નગોડના પાદડા લીમડાના પાદડાથી કાઠક પહોળા અને કાગરાવાળા તથા અણીદાર હોય છે કાળી નગોડને નિર્ગુડી કહે છે એના પાંદડા તુવેરના પાદડાના સમાન અને મખમલની માકક બહુ જ નરમ અને સુવાળાં હોય છે પુસ્તક અથવા લૂગડામાં રાખવાથી તેમાં છવ (કુથો, કંસારી આદિ) પડતા નથી એની માત્રા ૨ માસાની છે આ સિવાય એમાં એક વનનગોડ નામે ત્રીજી જાત પણ છે

પ્રાચીન ગ્રંથોમાં જે શેણુકખીજ લખેલ છે તે લીંડીપીપર વર્ગની ઔષધિ છે. તેને લેટિનમાં પાઈપર એરેન્ડિએકમ કહે છે

ડોક્ટર દેસાઈ લખે છે કે નગોડ કડવી, તીખી, કસૈલી, લઘુ, ઉષ્ણ, દીપન, વાતશામક, વેદનાશામક, કુષ્ઠ, કંડુ, પ્રણુરોધન, પ્રણુરોધણુ, શોથ, શ્લેષ્મનિ સારક, જ્વર, નિયતકાલિકજ્વરપ્રતિબંધક, કફ, કાસહર, મૂત્રલ, આર્તવજનક, કૃમિ, મગજ અને જ્ઞાનતંતુઓને બલ્ય અને રસાયન છે

માત્રા—પાનનો સ્વરસ ૧ થી ૨ તોલા સુગંધી દ્રવ્યની સાથે પાનનું ચૂર્ણ ૦૧ થી ૦૧૧ તોલા આદાના રસ અને મધની સાથે

ઉપયોગ—નગોડ ઉત્તમ શોથહર, વેદનાસ્થાપન અને વાતહર છે. એ સોજવાળા રોગોની પ્રધાન દવા છે કેકસાનો સોજો, કેકસાના પડાનો સોજો, આતરડાના પડા(ઉર્થાકલા)નો સોજો ઇત્યાદિ પર નગોડ વપરાય છે. નગોડ, ઘણુસર (દત્તિભેદ), સાપસણુ, કાક્ય, વચ્છનાગ, અઘ્રીણુ, સરગવો, પુનર્નવા, સુરમો, પાર્શ અને સોનુ એ બધી શોથનાગક ઔષધિઓ છે તેમાં નગોડ સર્વત્ર મળી શકે છે અને ઉત્તમ ગુણુકારી છે. તીવ્ર આમવાતમાં સાધાઓનો સોજો, પરમામા થનારો અડકોપનો સોજો, એ શોથને દરદ સહિત દર કરવા માટે નગોડ જેવી બીજી ઔષધિ કવચિત જ મળશે શોથ ઉપર નગોડથી શેક કરાય છે તેમ જ પેટમાં પણ અપાય છે નગોડની સાથે કરજ, લીમડો અને ધતૂરાના પાન શેક કરવા માટે મેળવાય છે ગંડમાળમાં નગોડના રસનું નસ્ય કરાવાય છે અને પાનથી શેક કરાય છે કાનમાં પરુ થયું હોય તો નગોડના રસથી તેલ સિદ્ધ કરીને તે કાનમાં નખાય છે. પ્રણુ, કોઢ, રતવા, રક્તપિત્ત ઇત્યાદિ ચર્મરોગો પર નગોડ પેટમાં અપાય છે અને લેપ પણ કરાય છે નવા પરમા પર નગોડનો કાઠો અતિ ગુણુકારક છે. જે પેગાળ બંધ થયો હોય તો નગોડના પાણીના ગરમ ક્વાથમાં રોગીને બેસાડવો

નિર્ગુડી ઉત્તમ શોથહર છે, પણ દંસ્ત સાફ લાવતી નથી, માટે શોથરોગમાં પહેલા બુલાખ આપવો અથવા નગોડની સાથે દત્તીમૂળ વાપરવું.

સુવાવડીના તાવમાં નગોડ આપવાથી ગર્ભાશયનો સંકોચ થઈને અંદર રહેલું દૂધિત લોહી બહાર નીકળી જાય છે ગર્ભાશય અને આસપાસના સ્થાનનો સોજો ઊતરી જાય છે સૂતિકાન્વરમાં નગોડ પેટમાં અપાય છે. તથા ગર્ભાશય અને જનને દ્રિય ઉપર ગરમ પાન બધાય છે

બધી જાતના રોગોમાં નગોડ શિલાજિતની સાથે આપી ગકાય છે એ મિશ્રણુ અમૃત સમાન છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

કૃમિ, કફ, વાયુ, પ્લીહા, શુદ્ધવાયુ, કોઢ, સોળે, અરુચિ તથા ખરબોનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—
 (૧) પેટમાં વાયુનો સંચય થયો હોય તે ઉપર :—સાદી નગોડનાં પાદડાનો અગરસ છ માસા, ઘી છ માસા અને મરીની ભૂકી ૪ ગુણ એકત્ર કરી લેવું અથવા નગોડના કુમળા પાદડા ચાવી રસ ગળી જવો (૨) વાયુએ કરી અંગ અકડાઈ જાય છે તે ઉપર તથા સંધિવાત ઉપર :—નગોડના પાદડા અને વાયવરણના પાદડા કિવા સરગવાની છાલ એકઠી કચરી પોટલી બાધવી અને તવા ઉપર ગરમ કરી કેટલીક વાર શેકવું પછી તેનો જ પાટો બાધવો.
 (૩) પ્લીહોદર ઉપર :—સાદી નગોડનો રસ ૨ તોલા અને ગોમૂત્ર ૨ તોલા એકત્ર કરી દરરોજ સવારે એકવાર એ પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું. પથ્થ—દૂધ-ભાત ખાવાં. આઠમે દિવસે કાજીમા નવટાક ઘી નાખી પાવું. (૪) વાયુથી પેટ ચઢવું, શરીરમાં સણકા થવા અને જડત્વ આવવું એ ઉપર :—કાત્રા નગોડ, લાગરો અને કાળી તુલસીનો રસ કાઢવો તથા સ્વચ્છ અજમેો લઈ તેને એ રસની સાત, ચૌદ કિંવા એકવીસ લાવનાઓ આપી સૂકવી રાખવો આ અજમેો દરેક વખત ૬ માસા સુધી ગરમ પાણી સાથે ગળવો, ચાવવો નહિ. (૫) સોળે અને ગાંઠ ઉપર :—નગોડના પાલાનો બાફ આપી તે બાધવો (૬) દુષ્ટપ્રણુ, નાસૂર અને ભગંદર ઉપર :—નગોડના પાદડાનો કલ્ક અને રસ એમા તેલ સિદ્ધ કરી ચોપડવું

૩૨૧ નરાંબા—એ આડ મોટા થાય છે એ આડના પાદડા કઈક નાણાના પાદડા જેવાં થાય છે એ આડ ઉપર ગોળાકૃતિ ફળના ગુચ્છ આવે છે નરાંબાનું લાકડું ઇમારતના કામમાં ઘણું ઉપયોગી છે રાખેલા જંગલમાં આ આડ ઘણું હોય છે. ઉપયોગ—(૧) બદ પાકવાને માટે :—નરાંબાના કુમળા પાદડા અર્ધો ભાગ અને જૂના પાદડા અર્ધો ભાગ લઈ એકત્ર કરી બારીક વાટવા. પછી તેનો ગોળો કરી ગાંઠ ઉપર બાધવો અને તેજ પાદડાનો ૨ તોલા સુધી અગરસ કાઢી પાવો આ ઔષધ ગરમી છાટી કાઢનાર ઉત્તમ છે.

૩૨૨ નસોતર—સં નિશોત્તર, ત્રિવૃત્ત મં તેડ હિં નિશોથ, પનીલા. બં તેડી કં બીજેતિગડે, નાગદતી. તેં તેલા તેગડા તાં ચિવડે, શિવદર્ધ. મલાં ગોં તીગડે, અં તુરબુદ. ઇં ટરબીથરૂટ. લાં આય પોમિયાટરપીથમ્ ફાં નિસોથ

નસોતરના વેલા હોય છે. એમા ધોળી, કાળી અને રાતી, એવી ત્રણ જાત છે, અને તે ફૂલ ઉપરથી થયેલી છે આ વનસ્પતિ બહુ રેચક છે. ધોળી કરતા કાળી અધિક તીવ્ર છે આ વનસ્પતિના મૂળને નસોતર કહે છે ધોળું નસોતર—મધુર, રુક્ષ, તૂરુ, સ્વાદુ, રેચક, ઉષ્ણ, પાકકાળે તીખું તથા વાતકારક છે અને કફ, પિત્ત તાવ, પ્લીહા, પ્રણુ, પાકુરોગ, શોફોદર, પિત્તોદર તથા પિત્ત-ખરબોનો નાશ કરે છે. કાળું નસોતર—તીખું, કડવું, ઉષ્ણ તથા રેચન વિષે પ્રશસ્ત છે અને મૂર્ચ્છા, દાહ, મદ, બ્રાતિ, કોઢ, કંઠુ, કફ, પ્રણુ, કંઠરોગ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એ ધોળા નસોતર કરતા ઓછા ગુણવાળું છે રાતું નસોતર—મધુર, રુક્ષ, વાતકારક, તૂરુ, રસકાળે કડવું, તીખું, ઉષ્ણ, રેચક, હિતકારક તથા મલસ્તલક છે અને સગ્રહણી, કફોદર, સોળે, પાકુરોગ, કૃમિ, પ્લીહા, તાવ, પિત્ત, કફ, વાતરક્ત, ઉદાવત તથા હૃદરોગનો નાશ કરે છે × ઉપયોગ—(૧) જૂ ભારવા માટે :—ધોળું નસોતર કાજીમા વાટી ચોપડવું (૨) પથરી ઉપર :—નસોતર અને ઇન્દ્રવનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું (૩) રેચને માટે :—નસોતરનું ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ગરમ પાણીમાં નાખી પાવું અને પિત્ત પ્રધાન હોય તો દ્રાક્ષના કાઢામાં પાવું (૪) ભસ્મક રોગ ઉપર :—દૂધમાં પાવું. (૫) વિદ્રધિરોગ એટલે ગૂમડાં થાય તે ઉપર :—ત્રિકુળાના કાઢામાં નસોતર નાખી પાવું (૬) પિત્તગુદ્ધ ઉપર :—નસોતર અને ત્રિકુળાનો કાઢો પાવો

૩૨૩ નળ—સં દેવનલ, નલ બં નલ મં દેવનળ હિં નરસલ. કચ્છીં આચી કં

× એની વેલ ત્રણધારી હોય છે એને ચાર ચાર કાળા બીજ હોય છે ઉપયોગમાં એના વેલાનું લાકડું લેવાય છે ધોળાની માત્રા ૨ થી ૪ા માસા, કાળાની ૧ થી ૩ માસા અને રાતાની ૩ થી ૬ માસાની ગણાય છે અનુપાન સૂક અને સિંધાવૃણ

દેવનાલ. ઉચ્ચગોળિવે. તૈં ભુ'ગુએકુર ઇં ઇંડિયન ટોખેકા. લાં લોખીલિયા-નીકાટી આનીકોલિયા.

નળના ખરના જેવા ખેટા થાય છે અને ખરની માફક જ એની સોટીમા પોલ હોઈ ગાંઠો હોય છે. એના પાદડા વાસના પાંદડા જેવાં હોય છે નળીઓ કરવામા એનો ઉપયોગ થાય છે. નળ—શીતળ, રચ્ચ, તૂરી, મધુર, વીર્યવર્ધક, કડવી, દીપન તથા મૂત્રશોધક છે અને વિસર્પ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, દાહ, રક્તદોષ, પિત્ત, કફ, હૃદરોગ, ખરિતગ્રાળ, ચોનિરોગ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) અંડ ઊતરી ગયો હોય તો :—નાળિયેરના અંગરસમા નળના મૂળ પૈસાભાર ઘસી પાવાં અને કાનમા ભુવારની સળી દિવસ ૧૪ ઘાલી રાખવી (૨) મૂત્રાઘાત ઉપર :—નળના મૂળ, ડાલના મૂળ, કાસના મૂળ અને શેરડીના મૂળ—એ સર્વ સમભાગે લઈ અજમાશ કાઢો કરી ઠંડો થયા પછી તેમાં સાકર નાખી પાવો. (૩) કંઠસર્પ ઉપર :—નળના તોરા ચલમમા નાખી પીવા.

૩૨૪ નાઉળ (નાની નોળવેલ) —સં નાકૂલી મં મુગુસકાદા, નાઉળ. હિં ચદ્રા, નકૂલકદ. કં વિપમુગરી કોં નાવડીયા વેલ

નાઉળના વેલા હોય છે એ ચોમાસામા ભગે છે એના પાદડાને અણીઓ હોય છે. પાદડાની નીચેની બાલુએ કુસો (પુમ) હોય છે નાઉળના પાદડાનું શાક કરે છે એ શાક ઠંડુ અને પથ્થકર છે. ગરમીવાળા માણસને એ શાક પથ્થકર છે ઉપયોગ—(૧) મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાઘાત ઉપર :—નાઉળના પાદડાનો રસ સાકર નાખી પાવો (૨) આંખો આવે છે તે ઉપર :—નાઉળના પાદડાનો અંગરસ અને લીંબુનો રસ, એ એકેકે ભાગ, અક્ષીણ અડધો ભાગ, મમીરા ૦ ભાગ, એ સર્વ એકત્ર કરી, સારી રીતે ખરલ કરી તેનો આખ ઉપર લેપ કરવો. (૩) ઉપદંશ ઉપર :—નાઉળના પાદડાનો રસ દૂધ અને સાકર સાથે ૨ વખત આપવો.+

૩૨૫ નાકછી'કણી—સં છિછીકાની, છિછીપત્રા. મં નાકાશિ'કણી, ભૂતાકેશી. કં ભૂતાકેશી. ખં હેચેતા હિં નાગછિકની. ઇં સેન્ડીપિડા ઓલી'ક્યુલેરિસ.

એને મરાઠીમા 'ભૂતાકેશી' પણ કહે છે. એના નાના બૂમખા હોય છે. એ કાકણમાં અને ખીજે સ્થળે પણ ઘણી થાય છે. નાકછી'કણી—તીખી, રચિકર, પિત્તલ, અમ્મિદીપક, લઘુ, ઉષ્ણ, તૂરી તથા ઉગ્રગધી છે અને ત્વગદોષ, કફ, વાયુ, શ્વેતકુષ્ઠ, કૃમિરોગ, રક્તવિકાર, ગ્રહપીડા, ભૂતખાધા તથા દષ્ટિરોગનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) ચહેલું માથું ઉતારવા માટે :—નાકછી કણીના પાલાનો અથવા ખિયાનો રસ નાકમા કિચિત્ પાડવો, કિવા, ખી સૂઘવા, એટલે જી કો આવી મસ્તક ઊતરે છે. ઉતાર—નાકમા ધી નાખવુ. (૨) સ્ત્રીઓના નષ્ટપુષ્પ ઉપર :—નાકછી'કણીના પાંદડાનુ ચૂર્ણ સાકર નાખી ૭ દિવસ આપવુ. તેજ પાદડા તેલમા ખરલ કરી તેની ગોળી કરી ઋતુસમયે ત્રણ દિવસ સુધી ચોનિમા રાખવી (૩) ગુદમ અને રુક્ષવાત ઉપર :—નાકછી કણીના છોડનો કાઢો આપવો. (૪) દંતશૂળ ઉપર :—નાકછી કણીના પાદડા વાટી દાત નીચે રાખવા.

૩૨૬ નાગકેસર—સં મં હિં. કં તૈં નાગકેસ-શ-૨. અં નારમુષ્ક લાં ઓકીકા-ર્પસ લોગીકોલિયસ. (આ નામ રાતી જતનુ છે.)

* મમીરાને સસ્કૃતમા નેત્રા, નેત્રજનની, ચક્ષુખ્યા, નેત્રરોગહા કહે છે આ એક જડી છે હિમાલય અને ચીનદેશમા એની ઉત્પત્તિ થાય છે એ જમીનમા પાણી હોય ત્યાં સુધી જડો પ્રકટ થાય છે એના નાના નાના કળડા, નાની નાની ડાળીઓ અને સોટીઓવાળા કુપ થાય છે એની જડ ઘણી જ ગાઠાવાળી હોય છે એ ગાઠ હળદરના જેવી ઘણી પીળી હોય છે, એના ખીજ તલના જેવા હોય છે આ મમીરાના ગુણુ હિકમતના તીખે અકબર ગ્રંથમા ઘણા જ કહેલ છે નેત્રરોગમા એનો ઉપયોગ ઘણો છે અભાવમા ત્રાયમાણુ વાપરી શકાય છે

+ નાઉલ(મરાઠી મુગુસવેલ)ને લેટિનમા ઓફિયોરાઈઝ મુગોસ કહે છે એ બહુવર્ષીયુ નાની વેલ છે. ગરમીના દિવસોમા સુકાઈ જાય છે તે પાછી વરસાદના દિવસમા ભગી નીડળે છે પાન બહુ જ પાતળા, નીચેની ગિરેઓ પર વાળવાળા, ઉપર વાળરહિત ૪ થી ૮ ઇંચ લાંબા હોય છે ફૂલ સફેદ રાખાના અતમા ઊંચાં હોય છે આના મૂળ કડવા, તીક્ષ્ણ, દુર્મિષ્ટ અને પૌષ્ટિક છે મૂળનો કવાથ અપચનમા અપાય છે.

નાગકેસરના ઝાડ થાય છે. એમાં કાળી અને રાતી એવી બે જાત છે. લાલ જાતને લઘુ નાગકેસર કહે છે નાગકેસર એ લવંગ જેવડું હોય છે. કાળું નાગકેસર ઠંડા ગુણવાળું છે; અને એનો મસાલામાં ઉપયોગ થાય છે. રાતું નાગકેસર ઉષ્ણ ગુણવાળું છે. નાગકેસર—કડવું, તૂરું, આમપાયક, કિંચિત્ ઉષ્ણ, લઘુ તથા રુક્ષ છે અને પિત્ત, બિલટી, કફ, ખુડવાત, રક્તરોગ, વાયુ, ખરજ, હૃદયવ્યથા, રવેદ, દુર્ગંધ, વિષ, તૃષા, ક્રોધ, વિસર્પ, ખસ્તિપીડા, વાતરક્ત, કંઠરોગ અને મસ્તકશ્વળનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) બાળકના રક્તમૂળ-વ્યાધિ ઉપર:—નાગકેસર અને માખણ આપવું. (૨) સોમરોગ એટલે જલપ્રદર ઉપર:—નાગકેસર છાશમાં વાટી ત્રણ દિવસ ખાવું અને તે ઉપર છાશ અને ભાત ખાવો. (૩) આમાંશ (મરડો) અને બાળકની રક્ત-સંત્રાહણી ઉપર:—નાગકેસરની ભૂકી રાત્રે છાશમાં પલાળી રાખી સવારે ગોળી કરી આપવી. એ જ ક્રમ પ્રમાણે સાંજે પણ ૩ દિવસ સુધી આપવી. (૪) રક્તપ્રમેહ ઉપર:—નાગકેસર અને ચણકબોખા—એ ત્રણ ત્રણ માસા લઈ અષ્ટમાશ કાઢો કરી તે ઠંડો થયા પછી પાવો. (૫) ગર્ભ-ધારણ માટે:—નાગકેસરનું ચૂર્ણ ધીમાં નાખી આપવું. (૬) રક્તસ્રાવ ઉપર:—નાગકેસરનું ચૂર્ણ ધીમાં આપવું (૭) પ્રદર ઉપર:—નાગકેસરનું ચૂર્ણ ધીમાં પલાળી રાખવું અને રોજ સવારે અને સાંજે સોપારી જેવડી ગોળી કરી આપવી. એટલે રક્તપ્રદરનો જલદી નાશ થાય છે. (૮) સ્વરભંગ ઉપર:—નાગકેસર, એલચી અને સાકર, એ મોઢામાં રાખવું. (૯) અતિશય પરસેવો આવતો હોય તે ઉપર:—નાગકેસરનું ચૂર્ણ કરી આપવું.

૩૨૭ નાગચંપો—સ ૦ ૫ ૦ નાગચ પક. મ ૦ નાગચાંદ્રા થોરલાચંપા હિં ૦ નાગચ પા. ક ૦ નાગચ પંકે, સ પીગે. તા ૦ નાગેશુર, નાગેપુ. તૈ ૦ નાગકેસરમુ. મલા ૦ નાગચ પક. તુ ૦ નાગચંપે. લા ૦ મેરચુઆફેરિયા.

નાગચ પાના છોડ (નાના ઝાડ) બગાળ, આસામ, કોંકણ અને કર્ણાટક પ્રાંતમાં થાય છે. આ છોડ મોટો થાય છે. એના પાંદડા મોટા તથા લાકડું મજબૂત હોય છે. એને સાત-આઠ વર્ષે ફૂલ આવે છે. એના ફૂલ સફેદ, સુદર, મધુર વાસવાળા અને મનને સતોષ આપનારા હોય છે. એ ફૂલ હથેળી જેવડા હોય છે. એ ફૂલ સૂકવી રાખી મૂકે છે. ફૂલની આકૃતિ નાગની ફેણ જેવી હોય છે; માટે આ છોડનું નામ નાગચ પો પાડેલું છે. નાગદમની જેવો બીજો એક નાનો છોડ થાય છે; તેને પણ નાગચ પો કહે છે એને પીળા રંગના ફૂલો આવે છે અને તે નાગની ફેણની માફક વાકડાં હોય છે. x નાગચંપો—વર્ણ, ઉષ્ણ, તીખો, ત્રણરોપણ તથા ચક્ષુષ્ય છે; અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે બીજી વસ્તુના સંયોગે અગ્નિસ્તંભક છે. ઉપયોગ—(૧) વિષમજ્જવર ઉપર:—નાગચંપાની છાલનો કાઢો કરી પાવો (૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—નાગચંપાના ફૂલની ઘૂણી કરવી. (૩) ખરજ, ખસ અને ફેણ વગેરે ઉપર:—નાગચંપાના બી કોપરેલમાં ઘસી લેપ કરવો.

— મ ૦ ગાલિગ્રામજી લખે છે કે, ‘બાંડણના વૃક્ષના કેસરને અને નાગચ પાના નરકેસરને નાગકેસર કહે છે એની એ બે જાતો છે તે ગોવા અને કોંકણ તરફ થાય છે’ આ બન્ને વૃક્ષોનું બુદ્ધુ બુદ્ધુ વર્ણન આ ગ્રંથમાં આવેલ છે બાંડણમાં જે નાગકેસર થાય છે તેને કાળું નાગકેસર કહે છે નાગચ પાનું નાગકેસર પીળા રંગનું હોય છે

હિંદુસ્તાની વૈદ્ય—નાગકેસરના સુકાયેલાં ફૂલ ધીમાં મેળવી ચોપડવાથી દુખતા હંડસ તથા પગના તળિયામાં થનાર બળતળ દૂર થવાનું જણાવે છે, તથા વૃક્ષની છાલ અને જડને પાણીમાં ભીંજવી તે પાણી પીવાથી પાચનશક્તિ વધારે છે અને બીજને પીલીને કાઢેલું તેલ સંધિવા ઉપર ચોપડવાનું કહે છે

રાતા નાગકેસરના ઝાડ દક્ષિણ પશ્ચિમઘાટ પર અને કર્ણાટકમાં થાય છે એને મરાઠીમાં મુરગી કહે છે એને અતિ મનોહર સુવાસિત ફૂલ આવે છે કળોને મરાઠીમાં ‘ગોડી બોડી’ કહે છે એનો ગર ખવાય છે એની સુકાવેલી કળીઓને રાત્રી નાગકેસર કહે છે

x નાગચંપાના ફૂલમાં રહેલાં પુકેસરને બંગાળામાં નાગકેસર કહે છે એનો રંગ સોના જેવો પીળો હોય છે આ નાગકેસર શીતળ, પીડાગામક, રક્તસંગ્રાહક અને ગ્રાહી છે. માત્રા—૧ રતી માખણ, છરું અને સાકરની સાથે

(૪) સસણી (વરાધ) ઉપર :—નાગચંપાના પાદડાનો રસ પાવો. (૫) કઠણ ગાંઠા પાકવા માટે :—નાગચંપાનાં મૂળ ઘસી ચોપડવા.

૩૨૮ નાગછત્ર—સં ૫૦ નાગદત્તી હિં ૦ નાગલી. મં ૦ નાગોળી, પેવે. કં ૦ નાગદાળી.

મરાઠી લાપામા એને 'નાગોળી' પણ કહે છે. એ નાગછત્રના છોડ મોટા એટલે શેરડી જેવડા અને આબેહૂબ શેરડી જેવા દેખાય છે પાદડા કેળ જેવા હોય છે. કેળલાવીના જેવા નાગ-છત્રનો કદ હોય છે. એકાદુ નાગછત્ર શેરડીના જેવું કાર્ષિક મીઠું લાગે છે તે કાર્ષિક કાર્ષિ ખાય છે. નાગ-છત્ર એ તીખું, રુક્ષ, રુચિકર, તીક્ષ્ણ તથા ઉષ્ણ છે; અને વાત, કફ, પિત્ત, ગુલ્મ, શૂળ, ઉદર, યોનિદોષ, વિષ, ઊલટી, કઠદોષ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) કૃમિ ઉપર :—શેરડી પ્રમાણે નાગછત્ર ચાવી તેનો રસ પાવો

૩૨૯ નાગદમની (ચુખદર્શન) —સં ૦ કં ૦ નાગદમની. મં ૦ નાગદમની. મં ૦ નાગદવણુ. હિં ૦ નાગદૌન-દમન, પિંદાર. ખં ૦ નાગદૌન. તાં ૦ વિશમુ ગિલ. તેં ૦ કેસરચેદુ લાં ૦ કાર્ષનમ એશિયાટિકમ્

નાગદમનીના ઝાડ અનેનાસના ઝાડ જેવા થાય છે. નાગદમનીના પાદડા એક વેત જેટલી પહોળાઈના ૨-૩ હાથ લાંબા તથા લીલા હોય છે એ ઝાડના મધ્યભાગે ત્રણ હાથ લાંબાઈનો એક દાંડો આવે છે અને તે ઉપર લાંબા અને ઘોળા ફૂલ આવે છે. એ ફૂલમા લસણુની કળી જેવાં લાંબા બિયા હોય છે નાગદમની—ઉષ્ણ, અતિ કડવી, લઘુ, રુચિકર, કોષ્ઠશુદ્ધિકર, તીક્ષ્ણ તથા તીખી છે, અને યોનિદોષ, લૂતા તથા સર્પનું વિષ, વાયુ, કફ, ઊલટી, કૃમિ, વ્રણ, મૂત્રક્રમ્હ, ઉદર, ત્રિદોષ, પ્રમેહ, ઉધરસ, કંઠરોગ, શૂળ, ગુલ્મ, રક્તદોષ, તાવ, સર્વ પ્રકારના વિષ, આધ્માન અને ગ્રહપીડાનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર :—નાગદમનીના મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી પાવા, એટલે ઊલટી થઈ વિષ ઊતરી જાય છે. (૨) વાળા ઉપર :—નાગદમનીના પાદડા તેલ ચોપડી શેરી ૩ થી ૭ દિવસ વાળા ઉપર બાધવા (૩) દાદર ઉપર :—નાગદમનીનાં પાદડાના રસમા મીઠું નાખી ગરમીમા મૂકી પછી ત્રણ દિવસ લેપ કરવો (૪) સ્ત્રીઓની કમરે કનવટ થાય છે તે ઉપર :—નાગદમનીના પાદડાને ગોળ લગાવી તે પાદડા કમરે બાધવા. (૫) નાના બાળકના કફવિકાર અને વરાધ ઉપર :—નાગદમનીના પાદડા ગરમ કરી રસ કાઢી મધમા નાખી પાવા; એટલે ઊલટી થઈ કફવિકાર દૂર થાય છે *

૩૩૦ નાગફણી—સં ૦ સર્પિણી મં ૦ નાગફણી ખં ૦ સર્પકકાલી. હિં ૦ કં ૦ તૈં ૦ સર્પિણી.

એના અંગ ઉપર સર્પના અંગ જેવા લિસોટા હોય છે એ છોડ નાના થાય છે અને નાગની ફણી જેવા એ ઝાડના ઉપરના છેડાનો આકાર હોય છે નાગફણી—વિષનાશક અને રતનમા દૂધ વધારનારી છે. ઉપયોગ—(૧) સર્પના વિષ ઉપર :—નાગફણીના પાદડાનો રસ પાવો અથવા મૂળ ઘસી પાવા (૨) ઉદરના વિષ ઉપર :—નાગફણીના ઝાડના મૂળ ગાયના દૂધમા ઘસી નિત્ય એ વખત પ્રમાણે ૭ દિવસ સુધી આપવા પથ્ય-મીઠું ખાવું નહિ

૩૩૧ નાગરવેલ—સં ૦ નાગવલી. મં ૦ નાગ-પાનવેલ હિં ૦ નાગરવેલ કં ૦ ચલીબલી તૈં ૦ તામલપાકુ તાં ૦ તાલુલી તું ૦ બચ્ચિરે મલાં ૦ વેતિલા ફાં ૦ બર્ગતબોલ અં ૦ કાન ઇં ૦ બિટલ

* નાગદમનીના પાન ઉત્તમ શોથહર છે કદની ક્રિયા એપિકેક્યુઆના, અરંડસી અથવા પાણકદાના જેવી છે થોડા પ્રમાણમા રવેલ અને શ્લેષ્મહર છે મોટા પ્રમાણમા ખાતરીલાયક, સૌમ્ય અને ઉત્તમ વામક છે આનાથી ઊલટી બહુ જ થોડા સમયમા થાય છે અને ઊલટી થવાથી થકાવટ આવતી નથી અથવા મરડો, ઝાડા થવા અથવા બીજું કાઈ દુષ્પરિણામ આવતું નથી પાણકદો ઊલટી કરાવવા માટે આપી શકાતો નથી, પણ આ નાગદમની આપી શકાય છે સુકાવેલા કદ તાજ કદ કરતા અરધો ગુણુ કરે છે શરબત બનાવી લેવાથી ગુણુ કેટલાક દિવસો સુધી ટકી રહે છે

માત્રા—તાજ કદનો રસ ૧ થી ૨ તોલા ઊલટી કરાવવા માટે ઉપયોગ—બાળકોના કફપ્રકોષ ઉપર ઊલટી કરાવવા માટે નાગદમની નિર્ભયકરે આપી શકાય છે બધી જાતના સોજા પર પાનને એરડિયુ લગાડી જરા ગરમ કરીને બધાય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ.

લીક. લાં પાઈપરખિટલ

નાગરવેલના પાન સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. ફક્ત હિંદુસ્તાનમાં જ ખાવાના પાનની ઉત્પત્તિ છે. ખાવાના પાનમાં 'કાળા પાન' ને 'ડીટા પાન' એવી બે જાત છે. કાળા પાન ચરચરિત અને ઘણા ગરમ છે. રેચ આપવામાં એનો ઉપયોગ થાય છે. ડીટા પાન કે જે કપૂરી કહેવાય છે, તે મૃદુ અને સૌમ્ય છે. રામટેક પાસે પાન ઘણા ઉત્તમ થાય છે એ પાન ઘણા દિવસ રહે તોપણ સુકાતા નથી લીલા પાન કરતા પાકેલા પાન ખાવામાં સારા તેમ જ ગુણવાળા પણ વધારે છે. પાનનો પ્રચાર સર્વત્ર છે, એટલે તે વિષે વિશેષ કહેવાનું કારણ નથી. **તાંબૂલ (પાન)**—એ વીર્યવૃદ્ધિકર, કામોદીપક, રુચિકર અને કાતિકર છે. તાંબૂલના અતિ સેવનથી પિત્ત, દંતદૌર્બલ્ય, નેત્રરોગ, બલક્ષય અને મુખરોગ ઉત્પન્ન થાય છે ગર્ભિણી અને બાળકોને પાન આપવું નહિ પાન ખાવું તે સ્નાન કર્યા પહેલાં અને જમવાની સાથે લાગલું જ ખાવું નહિ બે ઘડી પછી ખાવું, એટલે તે હિતકર છે + **નાગરવેલ**—તીખી, તીક્ષ્ણ, રુચિકર, કડવી, અગ્નિદીપક, દાહકારક, કામોદીપક, સાગક, ઉષ્ણ, તૂરી, ખારી, વિપદ, વ્યયકારક, રક્તપિત્તકારક, બલકર, લઘુ, રુક્ષ, સ્વગ્રહ, મુખશુદ્ધિકારક, મુખને શોભાવનારી તથા સ્ત્ર સિની છે, અને પીનસ, ઉધરસ, કક, વાત, શ્રમ, કૃમિ, વાતરક્ત, ભ્રમ, ક્લેદ (પરસેવો) તથા કડૂ (ખરજ) નો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**—(૧) સર્પદંશ ઉપર :—નાગરવેલના મૂળ પાનમાં ઘાલી ખાવા એટલે બિલટી થઈ વિષ બિતરે છે. પ્રથમ પાનથી બિલટી ન થાય તો બે ત્રણ ખાવા એટલે બિલટી થશે (૨) નળ ફૂટ્યા હોય તે ઉપર :—ખાવાનાં પાકેલા પાન અને સરગવાની બાલનો ભેગો રસ કાઢી ૩ દિવસ પાવો (૩) ઝેરકોચલાના વિષ ઉપર :—કાળી નાગરવેલના પાનના ડીટાનો રસ પાશે સુધી ૩ દિવસ પાવો (૪) પારો અંગે ફટ્ટી નીકળ્યો હોય તે ઉપર :—નાગરવેલનો, લાંગરાનો તથા તુળસીનો રસ અને બકરીનું દૂધ એ સર્વ આખા અંગે બે પહોર સુધી મર્દન કરવું, અને પછી ઠંડા પાણી વડે ૩ દિવસ સ્નાન કરવું (૫) કોલાના (શિયાળના) વિષ ઉપર :—નાગરવેલના મૂળ પાણીમાં ખારીક વાટી પાવા એટલે બિલટી થઈ વિષ બિતરે છે (૬) શરદીથી થયેલી ઉધરસ ઉપર :—નાગરવેલની શિ ગોનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું.

૩૩૨ નાગલા દૂધેલી (ચામર દૂધેલી-દૂધી) —સં ફલકટકા, ઇદીવરા. મં ઉતરણી, ઉતરંડ. હિંં ઉતરણુ. કં કુરંટિગે, કુટિગ, તલવાર નખળી, યુગુરસુ-તુખળી, હાલકોરેટિગા. તાં વેલિપાર્તિ, ઉત્તમની તૈં ગુરંટિએટ્ટ, જરતુપુ મલાં વેલિપાર્તિ લાં ડેમિયા એક્સટેન્સા.

આ વેલાને 'ઉતરણુ' એમ પણ કહે છે દૂધેલીનો વેલો વર્ષો સુધી રહે છે. એ વાડ ઉપર કે ઝાડ ઉપર ચડેલો હોય છે એ વેલાની ડાળી કલમ કરી જમીનમાં બોલી પૂરવાથી તેને મૂળો ફટ્ટી વેલો લાગુ થાય છે દૂધેલીનો વેલો પ્રસિદ્ધ છે જે વેલા જિંયા થઈ ડાખી બાબુએ ફરી વૃક્ષ ઇત્યાદિ ઉપર ચડે છે તે વર્ષભર દેકે છે અને જે જમણી બાબુએ ચડે છે તે કઈક વર્ષો સુધી દેકે છે આ યુક્તિ પરમેશ્વરે વેલામાં મોટી ચતુરાઈથી રાખેલી છે. એને બબ્બે ફળો આવે છે. તેનો આકાર પોપટ જેવો હોય છે. એ ફળમાં રેશમ જેવું રૂંડ હોય છે **નાગલા દૂધેલી**—તીખી, સ્વેત, આખોને હિનાવહ, લઘુ, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, સારક, તૂરી અને પ્રણુરોપણુ છે, તથા ઉધરસ, પ્રણુ, કૃમિ, દમ, જવર, પિત્ત, પ્રમેહ, કક, કુષ્ઠ, પ્રલાપ, વાયુ, તદ્રા, દરાજ, ક્ષય, કાસ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, યોનિ-રોગ અને સૂઝનો નાશ કરે છે તથા સુખે પ્રસવ કરનારી છે. **એનું શાક**—ઉષ્ણુવીર્ય અને કડવું છે. એ કૃમિ, અર્શ, કુષ્ઠ અને કફવાતનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ**—ખારા, કડવા, ઉષ્ણ, તીખા, લઘુ, અગ્નિદીપક, પિત્તકોપન, વિશદ તથા વિષનાશક છે **ઉપયોગ**—(૧) વિષમજ્જર ઉપર :—

+ ટોકટર દેસાઈ લખે છે કે નાગરવેલના પાનનો રસ અતિ જોરદાર પૂતિહર (દુર્ગંધનાશક) છે આ કાર્મોલિક એસિડના કરતા પાચણશીલ વધારે બળવાન જ તુલ્ય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

* દૂધેલીની ફળખીઓમાં દૂધ હોય છે બીજા એક એવી જ વેલ થાય છે, પરંતુ તેમાં દૂધ હોત નથી તેને ફૂદેલી કહે છે ફૂદેલીના પાદડા વાટી બદ, ગૂમડા વગેરે ઉપર આધવાથી તે તેને સત્વર યકવી ફેડી આપે છે

દૂધેલીના મૂળ અને હરડેનું ચૂર્ણ સાકર કિંવા ગોળ નાખી ગરમ પાણીમાં પાવું. એ પાચક અને રેચક છે. (૨) કાનમાં બગાઈ ગયા ઉપર:—દૂધેલીના પાદડાનો રસ કાનમાં ત્રણ દિવસ નાખવો એટલે બગાઈ મગશે (૩) ગૂમકું વગેરે પાકીને રંધવા માટે:—દૂધેલીના પાદડા વાટી બાધવા. (૪) જળખાત (તબગરમી) અને કુષ્ઠ (કેદ) ઉપર:—દૂધેલીનું દૂધ ચોપડવું. (૫) શોફેદર માટે:—દૂધેલીના પાદડાનો રસ કાનમાં રેડવો. (૬) હુક (ચસકા, શૂળ) આવે છે તે માટે:—દૂધેલીના પાદડાનો રસ ચોળવો.+

૩૩૩ નાગલી—સં નર્તકા, બહુદલ મં નાયણી કાં નાગલી. હિં નાયની. કં તું રાગી, તાલીડેલું, ચોલ. તાં ઈરાગી મલાં કોરા, મદારી. કાં નંડવા. ઇં ચિકરપાઈકડ એલ્યુમીન. લાં ઈલ્યુસાર્ધન કોરેકના.

નાગલી ધાન્યનો ઉપયોગ કોકણ, ગુજરાત વગેરે ભરતખંડના કેટલાક ભાગોમાં કનિષ્ઠ પ્રતિના લોકોમાં થાય છે. એના દાણા ખારીક રાઈ જેવા હોય છે અને ૨ ગ પણ તેવો જ હોય છે નાગલી દળી તેની ભાખરી બનાવે છે. નાગલી—તૂરી, ડડવી, મધુર, તર્પણ, લધુ, બળકર તથા શીતળ છે; અને પિત્ત તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) અશક્તને તથા નાના બાળકને શક્તિ આવવા નાગલીનું સત્ત્વ:— નાગલી રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તે કાઢી ખારીક વાટવી પછી એનું દૂધ જેવું ઘોળું પાણી નીકળે છે તે પાણી વસ્ત્રગાળ કરી કલાઈના વાસણમાં બે-ચાર ઘડી રાખી મૂકવું, એટલે તેમાંનું સત્ત્વ તે વાસણની તળે જામે છે. પછી ઉપરનું પાણી નાખી દઈ જે સત્ત્વ જામેલું હોય તે કાઢી લઈ સ્વચ્છ વસ્ત્રની ચોવડી ગડી કરી તે ઉપર પાથરવું. પછી પાચ-છ ઘડીએ ચીકણી માટી જેવું ઘટ્ટ થયા પછી તેની સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરી તાપમાં સૂકવી રાખવી જોઈએ ત્યારે તેમાંની એકેક ગોળી પાણીમાં બાફી ગોળ નાખી ઠંડું થયા પછી બાળકને થોડું-થોડું ખાવા આપવું (૨) શીતળા હલકા આવવા માટે:—નાગલી વાટી અંગ ઉપર ચોપડવી (૩) બાળકને શક્તિવર્ધક ભક્ષ્ય—કુગરી નાગલી અર્ધો શેર સુધી લઈ, સારી ઘોઈ, સૂકવી પછી સારી છડી છોતરા કાઢી નાખવા પછી અદરની નાગલી રોજ સવારે પૈસાભાર લઈ ગાયના દૂધમાં ખારીક વાટી અને વસ્ત્રગાળ કરી દૂધમાં સીજવી મલાઈ જેવું તૈયાર કરી આપવું આ ઉત્તમ ઔષધ છે મહિના કરતા અધિક વયના બાળકની કૃશતા અને કડઝી ઇત્યાદિ વિકાર શમન કરી રક્તવૃદ્ધિ કરનાર અને બલપુષ્ટિદાયક છે (૪) ગુડધી (ગોઠણના દેહ) ઉપર:—ભેસના જાણમાં નાગલીનો અને કળથીનો લોટ કાલવી મસળી જડો રોટલો શેકી તે સહેવાય તેટલો ગરમ ખાધી ઉપર પાટો બાધવો.

૩૩૪ નાની અરણી (નરવેલ)—સં તર્કારી, તેજોમથ. મં નરવેલ હિં અરની. બં ગનિયારી કં અગ્નિમથ તાં મુન્નઈ. તેં નેલ્લી લાં પ્રેમ્ના ઈટ્રીફેલિઆ. નેપાલ-ગિનેરી.

નરવેલનું આડવું નાનું થાય છે. એના પાદડા નાના અને લાંબા હોય છે એને કાત્રા હોય છે. એના કૂલોની સુગંધયુક્ત વાસ આવે છે એ આડની ડાળીઓ વેલાની પેઠે પાગરે છે એના પાદડાની ચટણી કરે છે. કોઈ કોઈ એના પાદડાનું શાક પણ કરે છે જેને દમનો આભર હોય તેણે આ ભાજી નિત્ય ખાવી એ હિતકારક છે નરવેલ—એના ગુણ અરણી જેવા જ છે; પરંતુ વિશેષ કરી વાતશોષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) રક્તપ્રદર, નાના બાળકની પેટપીડ તથા કૃમિ ઉપર:—નરવેલના પાદડાનો રસ શક્તિ પ્રમાણે ૪ તોલા સુધી પાવો (૨) સ્તનમાં દૂધ આવવા માટે:—નરવેલની ભાજી કરી ખાવી *

+ દૂધતા હરસ ઉપર—નાગના દૂધેલીના ૨ તોલા પાદડા ધીમા તળા ખાવાથી થોડા દિવસમાં લોહી પડવું બંધ થઈ જાય છે કકરોગ અને દમમાં નાગલા દૂધેલી અપાય છે આની અસર આકડા અને બડડી નાસના જેટલી તો નથી, તેપણ કેટલીક વાર અપાય છે સુકાયેલા પાનના ચૂર્ણની માત્રા ૫ રતી છે

* નરવેલના ગુણ અરણીના જેવા છે આની મહત્ત્વની દ્રિયા ગર્ભાશય પર થાય છે ગર્ભાગયની સકોચ થવાની દ્રિયા નરવેલથી બંધ થાય છે, એટલે ગર્ભપાત બંધ કરાવે છે

૩૩૫ નારંગીનું ઝાડ—સં તાં કં નારંગ. મં નારિંગ. હિંં નાંગી. તું કીતલી. મલાં મધુરનારકં. તૈં નાંગસુ. ફાં અં નારજ ઇ. ઓરેજ. લાં સાર્ધ ટ્રિસ ઓરેન્સિયમ.

નારંગીના ઝાડ ઘણું કરીને સર્વ દેશોમાં થાય છે તેની પાંચ છ જાત છે. મોઝાગિક જેટ-માથી જે નારંગી અહીં આવે છે તે ઘણી સ્વાદિષ્ટ અને પૌષ્ટિક હોય છે તેને કોઈ લોક 'મોંસબી' કહે છે. ખાનદેશ, નગર, ધુળિયા અને પૂના, એ સ્થળોએ જે નારંગી થાય છે તેવી હોતી નથી. એ ઝાડના ફૂલની વાસ મધુર આવે છે. નારંગીનો રસ અને તેની છાલ પણ ઘણો ઉપયોગી છે. નારંગી—કફ, પિત્ત અને આમને કરનાર તથા દુર્બર, સારક, અતિ ખાટું, વાતહારક, અતિ ઉષ્ણ અને મધુર છે. તેજ ખાટું હોય તો હૃદય, બલપ્રદ, વિશદ, ગુરુ, રાંચકર, સારક, ઉષ્ણ, સુગંધી તથા સ્વાદુ છે; અને આમ, કૃમિ, વાયુ, શ્રમ તથા શળનો નાશ કરે છે. તથા તાવ, ઝાડા, વાતરક્ત, અગ્નિમાઘ, અપચન, તૃષા, વમન, પિત્તપ્રકોપ આદિ વિકારોમાં લાલદાયક છે. કૃમિ (કરમ) અને ટાઢિયા તાવ ઉપર નારંગીની છાલનું ઔષધ બનાવી આપવામાં આવે છે. એ છાલનું તેલ કાઢે છે. ગુલાબના અંતર કરતાં આ નારંગીનું તેલ કેટલાકને સારું લાગે છે. નારંગી એ પદાર્થ ખાવામાં મીઠો, દેખાવમાં સુદર, વાસમાં મધુર અને સ્પર્શ કરવાથી શીતળ લાગે છે. બુઝો, ઈશ્વર કેવા કૃપાળુ અને દયાવાન છે તે વિચારવાનની નજરે જલદી જણાશે.

૩૩૬ નારી (ચાંદવેલ, હરણુપગો વેલડી)—સં પ્રસારિણી, સારિણી. મં ચાંદવેલ, નિતણુવેલી હિરણુપગ, રાજબલા. હિંં બેરી, હરિનપદી, પ્રસરન, પ્રસારની. બંં ગંધલાદુલિયા, ગંધલાદલી, ગાધાલ લાં કોન્વલ્યુલસ અર્વેન્સિસ.

એમાંમાં નારીના પુષ્કળ વેલાઓ બે છે એના પાદડા આગળનાર પહોળા અને બેનણુ આગળ લાંબા હોય છે એ પાદડાને અર્ધચંદ્રકૃતિનો એક મોટો ખાંચો હોય છે. તે કારણથી એ વેલાનું ચાંદવેલ નામ સાર્થક હોવું જોઈએ. એને કરણિયા ફૂલ આવે છે. એને મરાઠીમાં 'રાજબલા' પણ કહે છે. ચાંદવેલ—ગુરુ, ઉષ્ણ, કઠવી, બલકર તથા સારક છે; અને ભાગેલા હાડકાને સાધનારી, કાતિકારક તથા ધાતુવર્ધક છે. તે વાતાર્શ, સોજો, કફ, વાતરક્ત તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે અને મલસ્તંભક છે. ઉપયોગ—(૧) વાતવિકાર ઉપર :—ચાંદવેલની ભાજી ખાવી. (૨) શોફેદર ઉપર :—ચાંદવેલ(પ્રસારની)નો રસ કાઢી ખાટલીમાં ભરી રાખવો. આ રસ એક ચમચાભાર લઈ તેમાં ફૂકડીની સુકાયેલી થોડી હગાર નાખી તે પાવો અને લેપ પણ આનો જ કરવો, એટલે શોફેદરનો રોગી તાબડોતોપ સારો થાય છે x

૩૩૭ નાલ—(નાળાની ભાજી) સં તાડી શાક. કલંબી. હિંં કલમી સાગ મં. નાં બંં કલમી શાક. આ ભાજી તળાવની આસપાસ લીલોતરીમાં થાય છે. એ છોડ શુમારે એક હાથ બિચા થાય છે એના પાદડા શુમારે એક આગળ પહોળા હોય છે અને દોટડા પાસે તેને બે ખૂણા હોય છે. દોટુ પણ એક આગળ લાંબુ હોય છે આ ભાજી વૈશાખની આખરમાં તથા જેઠ માસમાં ઘણી જ મળે છે. નાલની ભાજીનો ઉપયોગ ગરીબ લોકોમાં જ વિશેષ થાય છે. નાળાનો રસ અક્રીણુ અને સોમલના ઝેરમાં બિલટી કરાવવા માટે અપાય છે. રસને સુકાવી લીધા પછી બુલાખ આપવા માટે સકમુનીઆની સાફક વપરાય છે

૩૩૮ નાળિયેરી—સં નારિકેલ મં નારળી. કોં માડ. રાં ખોપરા, નારીએલ. હિંં નારિયલ ખોખ-પરા કં ટેગિનમારા. તૈં ટેંકાયા તાં ટેન્નામાર, ટારે મલાં ટેના. ફાં જોજહિદી અં નારજલ ઇં કોકોનટ પામ. લાં કોકોસ ન્યુસિફેરા.

નાળિયેરીના ઝાડ ચાળીસ-પચાસ હાથ બિંચા વધે છે. તેના છોડાએ માત્ર આવળી આવે છે નાળિયેરીને દક્ષિણના કેટલાક ભાગમાં 'માડ' પણ કહે છે. ગોમાંતક, કણાંટક, કલિ કટ અને સહ્યાદ્રિ પાસેના પ્રદેશમાં નાળિયેરીના ઝાડ ઘણા થાય છે. નાળિયેરી વાવ્યા પછી સાત-

x મૂળ વિરેચક છે. સિંધમાં આના મૂળોનો ઉપયોગ બુલાખ આપવા માટે કરે છે. આ નારીને પ્રસારણીએ સ્વીકાર કેટલાક ચિકિત્સકો કરતા નથી

આઠ વર્ષે ફળે છે. નાળિયેરીના જે ખૂમખા આઠ ઉપર લટકે છે તેને મરાઠીમાં ‘પિંડ’ કહે છે. નાળિયેરીને ખારમાસી ફૂલ આવે છે. સારી જાતની જમીન હોય તો દર નાળિયેરીને દર વર્ષે શુમારે એકસો નાળિયેર આવે છે. નાળિયેરીના આડના સર્વ લાગનો ઉપયોગ થાય છે. એ આડના સોટા, મોલ, ભારોટિયા, વાસ, વળીઓ, દોરડા વગેરે બને છે ટાચનો અને મૂળનો કેટલોક ભાગ બાળવાના ઉપયોગમાં આવે છે. કાચલીના કોચલા બનાવે છે, કોપરું ખવાય છે અને તેમાંનું મીઠું અને ઠંડુ પાણી લોક પીએ છે. કોપરું ખાવાના તથા રસોઈના અનેક પદાર્થોમાં નાખવાના કામમાં આવે છે. કોપરાનું તેલ ખાવાના, દીવો બાળવાના તથા માથામાં ઘાલવાના અને લાકડે ચોપડવાના કામમાં આવે છે સાબુ કરવાના કામમાં પણ તેના તેલનો ઉપયોગ થાય છે. નાળિયેરીમાંથી કાથી નીકળે છે; તેના ગાદીતક્રિયા, દોરડાં, શીકા, ચટાઈ વગેરે ઘણા પદાર્થો બનાવે છે નાળિયેરીનો ખોળ ઢોરને ખવરાવે છે. નાળિયેરની આખમાં છિદ્ર પાડી અંદરનો ગર કાઢી નાખી તેના હોકા બનાવે છે કાચલીનું તેલ નીકળે તે ઔષધના ઉપયોગમાં આવે છે, એવો આ આડનો અનેક પ્રકારે ઉપયોગ થાય છે **નાળિયેરી**—ગુરુ, સિન્ધ, શીત, વૃષ્ય, દુર્જ, અસ્તિશોધક, બલકર, ખૃદણ, કફકારક, સ્વાદુ તથા વિષ્ણુલકારક છે, અને શોષ, તૃષા, પિત્ત, વાતપિત્ત, રક્તદોષ, દાહ અને ક્ષતક્ષયનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ—(૧) નાળિયેરના તેલના ગુણુ** :—નાળિયેરના સુકાયેલા કોપરા ઘાણીમાં નાખી તેલ કાઢે છે આ તેલ ઠંડુ હોય છે ઠંડક આવવા માટે તેને માથે ચોળે છે **(૨) લીલાં નાળિયેરમાંના કોપરાનો રસ** કાઢી અગ્નિ ઉપર ઉકાળવો એટલે તેલ આવે છે, તે તેલ વાયુહારક છે વાયુએ જકડાઈ ગયેલા અંગે આ તેલ મરીની ભૂટી નાખી ચોળવું. **(૩) મૂઠેલ** :—સારા સુકાયેલા નાળિયેરને ખાડીને તેનો ભૂકો સૂકવવો એ સુકાઈ સારો ખરો થયા પછી તેમાં આમલીના કચૂકાની છાલની ભૂટી બે પૈસાભાર નાખી તે કોપરાનો ભૂકો સારો મસળવો. પછી તે કોપરું બળવાન માણસ પાસે પિલાવવું, એટલે તેમાંથી જે તેલ નીકળે તેને મૂઠેલ કહે છે. એ તેલ વાગેલા અંગમાંનું લોહી સાફ કરવાના કામમાં અને જખમ રુઝાઈ આવવાના કામમાં સારું ઉપયોગી થઈ પડે છે. **(૪) આયવેલ** :—ગતી છાલનું નાળિયેર સારું જૂનું અને પાકું થયેલું લેવું તે લાગી ટોપરાનો ભૂકો કરવો. તે ભૂકો પીલી રસ કાઢવો. એ રસ શુમારે કાચો પાચ શેર લઈ એક કલાઈના વાસણમાં નાખી દેવતા ઉપર ઉકાળવો; અને જીકળે એટલે તેમાં ચાર ગુંજ પર્થત મીઠું અને બે માસા સુધી હળદરની ભૂટી નાખી બધો રસ ઉકાળવો; એટલે રસનો થયેલો પાક વાસણને તળિયે ચોટે છે અને ફક્ત તેલ ઉપર રહે છે. એ પ્રમાણે તેલ તૈયાર થયા પછી ઉતારી લઈ બાટલીમાં ભરી રાખવું. એ તાણું હોય છે ત્યારે સારું સુવાસિત હોય છે કેટલાક દિવસ પછી તેની ખોરી વાસ આવે છે, પરંતુ ગુણુ કદી પણ કમી થતો નથી. આ તેલમાં રૂના પોલ પલાળી ગરમી વગેરેની ચાદીઓ ઉપર મૂકવા. એથી જખમ પણ રુઝાય છે **(૫) વાળા ઉપર** :—નાળિયેરને કોરી તેમાં નવસારની ભૂટી રાત્રે નાખવી. સવારે તેમાંનું પાણી પીવું અને કોપરું ખાવું તથા સાયકાળ પર્થત ઉપવાસ કરવો અને રાત્રે સ્નાન કરી દહીં અને ભાત ખાવો. **(૬) લિલામો, અસ્તરો (સળયા) વગેરે ઊંઠે તે ઉપર** :—કોપરું ઘસી અગર બાળી ચોપડવું. **(૭) સરડાના વિષ ઉપર** :—નાળિયેરના કુમળા તોરા પાણીમાં ઘસી તેમાં કોકમ નાખી ગરમ કરી ૩ ખ ઉપર ચોપડવું. **(૮) ઉંદરના વિષ ઉપર** :—ખોરુ કોપરું મૂળાના રસમાં ઘસી લેપ કરવો. **(૯) હેડકી અને ઊલટી ઉપર** :—નાળિયેરનું છોડું હોકામાં નાખી તેની ણી પીવી અથવા નાળિયેરના છોડાની રાખ મધમાં આપવી **(૧૦) ખસ અને દાદર ઉપર** :—નાળિયેરની કાચલીનું પાતાળયત્ર વડે તેલ પાડી તે તેલ ચોપડવું કાચલી સળગાવી થાળીમાં પણ તેલ કાઢે છે. **(૧૧) ખસ ઉપર** :—નાળિયેરનો રસ કાઢી તેમાં

+ કાચલી સળગાવી થાળીમાં ભૂટી ઉપર પાણીથી ભરેલ થાળી ઢાકી રાખતા, ઢાકેલી થાળી નીચે ઓસના ળિદુઓ ભમે છે તે આ તેલમાં ૩૦ પૂમકું બોળી દુખતી દાઢના કોતરમાં ભરવાથી તે તત્કાળ મટી જાય છે નાળિયેરનું પાણી શીતલ, મૂત્રલ, મૂત્રવિરજનીય (મૂત્રનો રંગ સુધારનાર) અને તરસ મટાડનાર છે કોમળ

થોડો આમલસારો ગધક નાખી બધો રસ ઉકાળી તેલ થાય ત્યાં સુધી કઢવીને ઉતારી નાખવું. નીચે ઉતારેલા રસના જે દૂધા બાકી રહે તે થોડા ખાવા અને થોડા ઓળી શરીરે ચોપડવા; તેમ જ મેજ રાત્રે એ તેલ શરીરે ચોપડવું એટલે કફ (ખગ્ગ) અને ખસતો નાશ થાય છે. (૧૨) અમ્લપિત્ત, પેટનું શૂળ અને બરોળ ઉપર:—નાળિયેરમાનુ પાણી દળ શેર કાઢી મધ જેવું થતા સુધી ઉકાળવું. પછી તેમાં અયક્ષણ, સૂઠ, મરી, લીંડીપીપર અને જવંત્રી, એની થોડી ભૂટ્ટી નાખી બાટલીમાં ભરી રાખવું, તથા દરરોજ સવાગસાજ એક તોલાથી દોઢ તોલા પર્યંત ૧૪ દિવસ પાવું (૧૩) મર્ચ પ્રકારના વાયુ ઉપર:—એક નાળિયેરનો રસ કાઢી તેમાં બે લિલામાં બારીક કરી નાખવા તથા બધો રસ ઉકાળવો એટલે ઉપર તેલ આવી તળે દૂધા ઠરી બેસે છે. તે તેવ લઈ વાયુબદ્ધ થયેલા માણસના શરીરે મર્દન કરવું અને નીચે રહેલી રાખ ખાવા આપવી. આ ઔષધ ૭ અથવા ૧૪ દિવસ ખાવાથી ગમે તેવો દુર્ધ્વ વાયુ હજે તોપણ તેનો નાશ થયે; અથવા નાળિયેરનો અગરસ ૪ તોલા કાઢી તેમાં ત્રિકળાની ભૂટ્ટી ત્રણ માસા અને મરીની ભૂટ્ટી બે માસા અથવા એકલી મરીની ભૂટ્ટી નાખી રોજ બે વાર પ્રમાણે આપવું. (૧૪) ઉરોગ્રહ અને હૃદયોગ ઉપર:—લીલા નાળિયેરનો પાણી નાખ્યા સિવાય ૨૨ કાઢી તે રસ ૫ તોલા લઈ તેમાં શેકેલો હળદરનો ગાઠિયો ઘસવો અને બે તોલા ઘી મિશ્ર કરી તે પાવું. અથવા નાળિયેરના રસમાં લિલામાના તેલના ટીપા ૧૦થી ૧૫ સુધી નાખી પાવા. (૧૫) રક્તપ્રમેહ ઉપર:—કુમળું નાળિયેર લાવી તેમાં છિં પાડી પાણી પાણી તેમાં રેડવું. તેમાં ફટકડીનું ચૂર્ણ ૩-૪ વાલ નાખી ઉપર ખૂચ બેસાડી અગાસીમાં આકળમાં મૂકવું સવારે તે પાણી હલાવી પાવું (૧૬) શૂળ ઉપર (નારિકેલક્ષાર):—પાણી સુદ્ધા આખું નાળિયેર લઈ તેના મુખમાં છિં પાડી તેમાં મીઠું ચૂર્ણ ભરી બહાર માટી ચોપડી સૂકવી છાણાના દેવતામાં શેકવું. પછી બારીક ચૂર્ણ કરી લીંડીપીપરના ચૂર્ણ સાથે તે ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ખાવું; એટલે પરિણામશળ તથા વાત, પિત્ત, કફ અને સન્નિપાતથી ઉત્પન્ન થયેલા શ્વેતો નાશ થાય છે. (૧૭) મૂત્રકૃચ્છ્ર અને રક્તપિત્ત ઉપર:—ગતા નાળિયેરનું પાણી, નિર્મળીના ખી, સાકર અને એલચીદોડા એકત્ર કરી પાવું. તે મૂત્રકૃચ્છ્રનાશક છે, અથવા નાળિયેરનું પાણી ગોળ તથા ધાણામાં મેળવી તે પાણી પાવું. તે દાહ સહિત મૂત્રકૃચ્છ્ર અને રક્તપિત્તનો નાશ કરશે *

૩૩૯ નાણા—આ જંગલી આડ છે એના પાદડા સીતાફળીના પાદડા જેવાં મોટા હોય છે અને લાખા થાય છે નાણાનું લાકડું ઇમારતના ઉપયોગમાં આવે છે કોકણ પ્રાતમાં એ આડ પુષ્કળ થાય છે

૩૪૦ નાંદરખ (નાની પીપળ) —સં નદીવૃક્ષ, હ્રસ્વપ્લક્ષ. મં લઘુપિંપરી, નાદરખ હિંં છોટી પાખર કં નદુગ્ગ પિનનાલ બં છોટ પાકુડ લાં કાઠિક્સ રેટુસા તાં જલી. તું શિદિગોળા

નાદરખીના આડ મોટા વધે છે. એ ઝાડના પાદડા પીપરડીના (પીપળના) પાદડા જેવા, પરંતુ તે કળતા કિચિત્ નાના હોય છે એ ઝાડની છાયા ઘણી ઘટ્ટ હોય છે. એ આડ છાયા માટે સડકની બે બાજુએ રોપે છે. નાંદરખી—તીખી, કડવી, પુષ્ટિકર, શીતળ, લઘુ, વીર્યપ્રદ, મધુર, તૂરી, ગ્રાહક, વૃષ્ય તથા ત્રિદોષનાશક છે, અને વ્રણ, કોઢ, શ્વેત કોઢ, રક્તપિત્ત, શીર્ષપાડા, કફ

નાળિયેરનું દૂધ મૂત્રલ, સારક, શાંતિપ્રદ છે નાળિયેરના આડમાંથી તાડીના જેવો દાડ નીકળે છે તે બદ્ય, આનંદપ્રદ, દીપન, પાચન, બૃહ્ણ, ઉદરવાતગામક, જ્વરહર, નિદ્રાપ્રદ અને વાત્તકર છે

* અન્યથા રેચ—લાલ ચોટલીવાળું (મલબારી) નાળિયેર લઈ, ચોટલી ઉતારી નાખી તેની ઉપરની કાચલીથી આખ વાટે તેમાંનું પાણી નહિ કાઢતા તેમાં નેપાળાના મીજ (ગોળા) માંચ તેટલા ભરી કોપરાના કકડાથી આખ બધ કરી કાપડમાંથી કરી તેને ઉકરડાના ખાતરમાં ૧ માસ સુધી દાટી રાખવું, પછી તેને બહાર કાઢી ઉપલી કાચલી કોડી નાખી અદરનું ટોપકું તથા પાણી સહિત નેપાળો ખૂબ વાટી બાટલીમાં ભરી રાખવું જરૂર પડે ત્યારે એમાંનું થોડું નાલિ ઉપર ચોપડવું એટલે રેચ લાગશે ઠંડા પાણીથી નાલિ (ફંટી) ધોવાથી રેચ બધ થશે

(ખરજ), પિત્ત, રક્તદોષ તથા દાહનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) ચોનિકંદ ઉપર :—નાદરખીની છાલ અને પીળા લોધર, એ ખાડી આમળી સાથે પકવી લેપ કરવો. (૨) માથે વાયુ ચઢ્યો હોય તે ઉપર :—નાદરખીના પાદડા અને અતરછાલ એકત્ર ખાડી બાફ આપવો અને સહેવાય તેટલો ગરમ પાટો બાધવો (૩) અંડવૃદ્ધિને લીધે શુળ નીકળતું હોય તે ઉપર :—નાદરખીના પાદડાનો રસ અને કાળી તુલસીના પાદડાનો રસ કાઢી તેમા તેટલું જ ઘી નાખી અગ્નિ ઉપર સર્વ રસ બાળી ઘી બાડી રાખવું. એ પ્રમાણે ૨૧ પુટ ઈઈ ઘી સિદ્ધ કરવું આ ઘી દિવસમા પાચ વાર ચોપડી જીરવવું અને જૂની ઈટ તપાવી કપડામા વીટાળી તેના વડે શેકવું; એટલે વૃદ્ધિરોગ (અંડવૃદ્ધિ) દૂર થાય છે (૪) કોગળિયા ઉપર :—નાદરખીના પાદડાનો રસ પાવો.

૩૪૧ નિબારા (લેંબારા)—મં નિબારા, લિબારા હિંં કાળી ખજૂર કં કાડલેણુ. તાં મલ્લેખેંણુ લાં મેલિયા ડ્યુલિયા નિબારાના આડ વિશેષે કરી ઘાટ ઉપર થાય છે એ સીધા અને ઊંચા વધે છે નિબારાનું આડ ઘણું મોટું થતું નથી કડવા લીમડાના જેવા જ એના પાદડા હોય છે. એને ફળ કડવા લીમડાના જેવા જ આવે છે પરંતુ તેના લાખા હોતા નથી એના લાકડાનો ધમારતના કામમા ઉપયોગ થાય છે. એ લાકડું સીધું અને લાણું હોવાથી એના વાસ સારા થાય છે નિબારાનો રસ વિપારી છે માટે ખાવામાં આવવા દેવો નહિ. ગુણધર્મ—ફળ વામક અને વાતહર છે એમા ભેદન ધર્મ નથી માત્રા-ફળનો ગર્ભ ૫-૧૫ રતી, ઊલટી કરાવવા માટે ૦ તોલો ઉપયોગ—(૧) ખસ ઉપર :—નિબારાની નીબોળાઓ વાટી ચોપડવી, કિંવા લીલી નીબોળાઓ ખાડી તેના રસ કાઢી તેમા આમલસારા ગંધકનું ચૂર્ણ તાબાના વાસણમા ખરલ કરી તેના લેપ કરવો. (૨) પાડાના વાળમાં જીવ અને ચાંચડ લાગ્યા હોય તે ઉપર :—નિબારાનાં ફળનો રસ કાઢી તેમા જાશ નાખી ચોપડવો.

૩૪૨ નિર્મળી—સંં કતક. મં નિવળી, નિર્મળી, ગજરા. હિંં નિર્મલી. બં નિર્મલા. કં ચિલ્લિકાથી. તાં મલાં ટેદામાર. તૈં ચિલ્લિચેદુ. ગોં ચીલવી. ઇં એનટ વુર્ધચકિલઅર્સ વોટર લાં સ્ટ્રીકનોસ પોટેટોઝમ

નિર્મળીના આડ થાય છે એના બી ચપટા અને ગોળ હોય છે નિર્મળીના બિયાનું ચૂર્ણ મેલા પાણીમાં નાખવાથી તે પાણી સ્વચ્છ થાય છે. નિર્મળી વૃક્ષ—તીષ્ણ, કડવું, લેખન, રુચિકર, લઘુ, ચક્ષુષ્ય, તૂરુ, શીત, વિશદ, વિકાસી, છેદન તથા મધુર છે; અને તૃષા, દાહ, વિષ, શુદ્ધ, શૂન, કૃમિ, મેહ, નેત્રરોગ તથા પાણીમાના મેલનો નાશ કરે છે. એનાં ફળમાં ફળ—ચક્ષુષ્ય, વાતકારક તથા શીત છે, અને રક્તપિત્ત, તૃષા, વિષ તથા મેહનો નાશ કરે છે જૂનાં ફળ—દુર્બલ તથા રુચિકર છે અને કફ તેમજ પિત્તના નાશક છે. તે પાકવાથી પિત્તકારક, વાતકારક તથા ધર્મજનક છે, અને સોજો, પાકુરોગ, વિષ, પ્રતિશ્યાય (શરદી) તથા કમળાનો નાશ કરે છે. નિર્મળીનાં બિયાં—આખોતે હિતાવહ, તૂરા તથા ગુરુ હોઈ પાણીને સ્વચ્છ કરનારા તથા મધુર છે અને અશ્મરી, કક, વાયુ, મૂત્રકૃચ્છ, તૃષા, નેત્રરોગ, વિષ, પ્રમેહ તથા મસ્તકરોગનો નાશ કરે છે નિર્મળીનાં મૂળ—સ પૂર્ણ કાઢનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) નેત્ર સ્વચ્છ થવા માટે :—નિર્મળીના ફળ મધમા ઘસી તેમા થોડું કપૂર નાખી અજન કરવું, એટલે આખો સ્વચ્છ થાય છે (૨) અંધત્વ દૂર થવા માટે :—નિર્મળીના બિયા, શખ અને કાળા સર્પની વસા (ચરખી), એ સર્વ એકત્ર કરી અજન કરવું, એટલે આંધળા મનુષ્યને જલદી દેખાય છે, (૩) ગંદ પાણી ચોખ્ખું કરવા માટે :—નિર્મળીના બિયાનું ચૂર્ણ કરી ગંદા પાણીમા નાખવું એટલે ફેટલીક વારે પાણી સ્વચ્છ થાય છે. (૪) આંખો આવે છે તે ઉપર :—નિર્મળીના બિયા મધમા ઘસી તેમા થોડું કપૂર નાખી અજન કરવું (૫) અહિરા ઉપર :—નિર્મળીના બિયા અને સિધવ ગસી અજન કરવું. (૬) ઉદકમેહ આદિ પ્રમેહ ઉપર :—નિર્મળીનાં બિયા એક તોલો જાશમા વાટી તેમા મધ નાખી પાવું (૭) આંખોમાં દૂસાં પડે છે તે ઉપર :—નિર્મળીના બિયા, શખચૂર્ણ, સિધવ અને સમુદ્રફળ, એનું ચૂર્ણ કરી મધમાં ગોળાઓ

કરી તે ઘસી અજન કરવું

૩૪૩ નીપાણી—આ આડ ખરસાણી જેવા થાય છે. એની બિચારી શુમારે માથોડું હોય છે એને ખરસાણીના આડ પ્રમાણે ફાટ ફૂટે છે અને ખરસાણી પ્રમાણે જ આ આડમાથી દૂધ નીકળે છે. આ આડ ખાનદેશમા ઘણું થાય છે. નીપાણીને ગેંદા જેવા ફૂલ આવે છે અને એના ખી કાદા- (કુંગળી)ના જેવા હોય છે. ઉપયોગ—(૧) સુવાવડીને માટે કાઢો :—નીપાણીનો કાઢો કરી હળદર નાખી પાવો; એટલે સુવાવડીના પેટમાનો રોગ નીકળી જઈ તેની પ્રકૃતિ સાદ્ થાય છે (૨) વાળા ઉપર :—નીપાણીના બિયા ત્રણ વર્ષના ગોળમાં બે દિવસ આપવા, એટલે શરીરમાનો વાળો મરી જાય છે.

૩૪૪ નેતર—સં વેત્ર, વેતસ. મં વેત. હિંં બેત. કં બેતા, બેડિમ્, બેસયભેદઉ. તાં પિરંબુ તું સુરોભેતા તૈં પીપારવા, પેમ્, પેપા, વેતસમ્. ફાં વેત અં ખલાદ્. મલાં ચુરલ-વળી, વેત્ર ઈ રેટન કેન લાં કલેમસ રોટંગ.

મલખાર, ગોકર્ણ, મહાખલેશ્વર, કાચીન, મેંગલોર અને રામેશ્વર, એ ઠેકાણે તથા ચીનદેશમા નેતરના વનો છે. નેતર ૩૦-૪૦ હાથ બિચે વધે છે, પરંતુ તેની જડાઈ થોડી હોય છે. આ દેશમા ચીનથી નેતર આવે છે તે એટલું તો ચીકણું હોય છે કે પાણીમા પણ કહોતું નથી. તેના કરડિયા, ખુરસીઓ ધત્યાદિ સામાન કરે છે. નેતર બિચુ થવાથી જેમ નમે છે, તેમ માણસે ઉચ્ચ પદવી પ્રાપ્ત થવાથી પણ ઈશ્વરથી ડરીને નમવું. નેતર—તૂરું, શીત, કડુ તથા તીખું છે; અને કફ, વાયુ, પિત્ત, દાહ, સોજો, મૂત્રવ્યાધિ, અશ્મરી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વિસર્પ, અતિસાર, ચોનિરોગ, તૂપા, રક્તકોપ, ત્રણ, મેહ, રક્તપિત્ત, કાઠ તથા વિષનો નાશ કરે છે. એના અંકુર—ખારા, લઘુ, તીખા તથા ઉષ્ણ છે અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે નેતરનાં પાંદડાં—લેદક, તૂરાં, લઘુ, શીતળ, કડવા, તીખા તથા વાતનાશક છે અને રક્તદોષ, કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં બિયાં—તૂરાં, સ્વાદુ, ખાટા, રક્ષ તથા પિત્તલ છે; અને રક્તદોષ તેમ જ કફનો નાશ કરે છે. મોટું નેતર—શીતલ છે અને ભૂતબાધા, પિત્ત, આમ તથા કંપનો નાશ કરે છે બીજા ગુણ ઉપર પ્રમાણે છે. જલનેતર—શીતળ, કડવું, ત્રણશોધક, તૂરું, વાતકર, ગ્રાહક તથા રક્ષ છે, અને પિત્ત, રક્તદોષ, ત્રણ, કફ, રક્ષસબાધા તથા ગ્રહપીડાનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) મરચવિષ ઉપર :—કાળા નેતરના કલ્કમા ઘી નાખી કઢવી તેનો લેપ કરવો.

૩૪૫ નેપાળો—સંં કં બૃહદંતી, જેપાલ મં જેપાળબીજ. હિંં જમાલગોટા બં જયપાલ. તાં મલાં નિર્વીલ તૈં નૈપાલવેમ્. તું બ્યારીબિટુ ફાં તુરબેબ દે. આં હયુરસલા-તીન. ઇં કોટન સીડ્ઝ. લાં કોટન ટિગ્લિયમ.

મોગલી એરડાનાં આડ થાય છે તેવા જ નેપાળાના આડ થાય છે. મોગલી એરડાનાં પાંદડાં કરતા એનાં પાંદડા નાના હોય છે એ આડ કોકણુ પ્રાતમા પુષ્કળ થાય છે નેપાળો મોટો વિષારી છે. નેપાળાને શુદ્ધ કરી અનેક ઔષધોમાં (રસાયનોમા) નાખે છે *નેપાળો તીવ્ર રચક છે. નેપાળો :—

* નેપાળાના બીજનું શોધન —(૧) નેપાળાના બીજને પાણીમા પાચસાત ઘડી પલાળી પછી તે બીજને કોડી ઉપરની છાલ કાઢી નાખવી (બીજ તોડતી વખતે નાકમા નેપાળાના બારીક રજકણ ન બંધ એટલા માટે એકે ઝીણું કપડું નાકની આસપાસ બાંધવું હાથ આંખોને અડાડવા નહિ, કારણ કે નેપાળા-વાળા હાથ આંખને લાગશે તો દાહ અને સોજો થશે) પછી પોટલી બાધી લેસના છાણુમા ૩ દિવસ સુધી રાખી મૂકવી ચોથે દિવસે બોલી ગરમ પાણીમા ઉકાળી ઘોઈ નાખવા પછી બબ્બે ફાંડો કરી અંદરની છલ કાઢી કેંકી દેવી આ ફાંડોને ગરમ પાણીમા ખરલ કરી લૂગદી કરી માટીના કોરા વાસણ ઉપર પાતળો લેપ કરવો તે લેપ કોરો પડ્યેથી ઉખેડી લેવો (માટીના વાસણ ઉપર લેપ કરવાથી વધારાનું તેલ વાસણુમા શોષાઈ જશે) પછી એ ચૂણુંને લીણુના રસની ત્રણ ભાવના આપી સુકાવી લેવું નેપાળાવાળા હાથ ખરાબર ઘોઈ ધી લગાડી દેવાથી દાહ અને સોજનો ભય રહેતો નથી (૨) નેપાળાના બીજના ગોળાને ૧૬ગણા દૂધમા ડોલાચંત્રથી ઉકાળવા દૂધ બાસુદી જેવું બહું થાય ત્યાં સુધી મંદાગ્નિ આપતા રહેવો પછી પોટલી કાઢી ઘોઈ ગોળાની ફાંડો કરી છલ કાઢી નાખવી પછી ચૂણું કરી વધારાનું

સારક, કંડવો, તીક્ષ્ણ, અગ્નિદીપક, ઊલટીકારક, તીખો, અતિઉષ્ણ, પિત્તકર તથા ભેદક છે, અને કંડ, આમ, જંતુ તથા ઉદરરોગનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) વીંછીના વિષ ઉપર :— નેપાળો પાણીમા વાટી તેનો લેપ કરવો. (૨) સર્પના વિષ ઉપર :—નેપાળાના ગિયામાના મગજને લીંબુના રસના ૨૧ પુટા દર્ધ ખારીક ખરલ કરી લાખી ગોળા કરવી, અને તે ગોળા માણસની લાળમા ઘસી અજન કરવું (૩) આદારીશી ઉપર :—મોટા પરોઢિયે નેપાળાના બે કિંવા ત્રણ ગિયાંમાનુ મગજ લઈ લીમડાના રસમા ઘસવું અને જે બાબુનુ માથું દુખતુ હોય તે બાબુની આખ પાસેથી ભમર ઉપર સળીથી ચોપડવુ થોડુ ચચરશે ખરું પણ તેજ દિવસે વ્યાધિ દૂર થઈ જાય છે.* અથવા જે બાબુનું કપાળ દુખતુ ન હોય તે બાબુના કાનમા નાખવુ. આ રસ નાખ્યા પહેલા કાનમા થોડું ઘી પાડવુ એટલે કાનમા દાહ થતો નથી આ પ્રયોગ પરોઢિયે કરી પછી થોડી ઊંઘ લેવી (૪) મોડરી (કોગળિયા) ઉપર :—નેપાળાના મૂળ છાશમાં ઘસી પાત્રા અને એજ મૂળ પાણીમા ઘસી શરીરે પણ લેપ કરવો. (૫) ગંડમાળા ઉપર :—નેપાળાનાં પાદડા વાટી તેના અગરસની થેપલી છાંયે સૂકવી લેપ કરવો +

૩૪૬ નેવરી—(મં નેવર) આ આડ મોટા થાય છે. નેવરીના આડ કોકળુમા વિશેષ છે એનાં પાદડા લાખા હોઈ છેવટે પહોળા થતા ગયેલા હોય છે. એનું લાકડું ઇમારતના કામમા ઉપયોગમા આવતું નથી એને લીખોળી જેટલા લાખા અને તે કરતા જરા જડા એવા ફળ આવે છે. એની છાલ મચ્છીમાર લોકો જળ રગવાના કામમા લે છે.

૩૪૭ નેવારી (નીમાળી)—સં નવમલ્લિકા, વનમાલિની મં નેવાળી, વેક્ષમોગરી માકડી, રાનમોગરી. હિં નીવારી—લી, કાથાગધાલ કં નીકાડમલ્લિકા લાં ઇકસોરા પાવિ-ફલોરા ઇં ટોચંટ્રી

આ એક જૂઈ જેવો જ વેલો છે. એ વેલાનાં પાદડા માત્ર જૂઈ કરતા થોડાં મોટા હોય છે. નેવારીના ફૂલ પણ જૂઈના કરતા જરા મોટા હોય છે. નેવારીના વેલા જંગલમા ઘણા હોય છે. એને ‘વેલમોગરી,’ ‘ગનમોગરી’ કહે છે. નેવારી—તીખી, કંડવી, શીતળ, સુરભિ તથા લઘુ છે; અને ત્રિદોષ, નેત્રરોગ, કણુરોગ તથા સર્વ રોગની નાશક છે. ઉપયોગ—(૧) મૂત્રાઘાત ઉપર :— નેવારીના ગિયા ઠંડા પાણીમા ઘસી ચટાડવા.

૩૪૮ નાળવેલ (મોટી)—સં સર્પાક્ષી, સર્પગંધા, ગધનાકુલી મં થોર મુગુસવેલ, સર્પાક્ષી કોં નાવળી. હિં સરહરી, ચદ્રા, નકુલકદ. બં પાન શિહિલી, નાકુલી. કં વિષમુગરી.

તેલ કાઢી નાખવું સૂર્યના તાપમા સૂકવી કામમા લેવું. આ રીતે રોધન કરેલા ખીજ ગિલકુલ દાહ કરતાં નથી રોધન કર્યા વિનાના ખીજ આતરડામા લય કર દાહ કરે છે (૩) કેટલાએક વૈદ્યો તો નેપાળાને ફેલ્લા વિના જ પોટલી બાધી ૩ દિવસ છાણુ અને ગોમૂત્રને એકત્ર કરી તેમા રાખી ચોથા દિવસે તેને દેવતાથી બાટી નાખી પોટલી બહાર કાઢી લઈ ઘોઈ સાક કરી તેના ઉપરની છાલ અને અદરની જલ કાઢી લઈ ઉપયોગમા લે છે આ પ્રયોગથી નાક વગેરે ભાગોને જળવવાની દહેશત રહેતી નથી

* ઉપર કહેલ ઔષધિ સળીથી લગાડ્યા પછી તરત મસ્તક દુખતુ મટી જાય છે પાચેક મિનિટ પછી દરદ ન ગયું હોય તો થોડા વધારે ભાગમા ઔષધિ લગાડવી, તેથી તરત દરદ શાંત થાય છે દરદ મટી ગયા પછી બીના કપડાથી દવા લૂછી નાખી તરત ઘીથી માલિશ કરવું કે જેથી સોજો અને દાહ ઉત્પન્ન ન થાય

+ જ્યારે પાણી લોહીમાથી જલદી ઓછું કરાવવું હોય અથવા હૃદયોદરમા જ્યારે હૃદય ઉપરના પાણીનો દળાવ ઓછો કરવો હોય ત્યારે એલોપેથીમા નેપાળાનું તેલ આપે છે મસ્તિષ્કમાની શિરા તૂટીને અર્ધા ગ-વાયુ થતા હોય, એવે વખતે નેપાળાનું તેલ અથવા નેપાળાનો જીલાળ આપી તરત લોહીમા રહેલું પાણી ઓછું કરવું જોઈએ, નહિતર મગજ પર રક્તનો દળાવ વધી જાય છે પછી રોગીને સુધરવાનો સંભવ ગિલ-કુલ દૂર થઈ જાય છે રોગી બેશુદ્ધ હોય તો નેપાળાના તેલનું એક ટીપુ માખણમા મેળવી જલ પર ઘસવું હૃદયોદરમા નેપાળો આપવાથી બહુ જ લાભ થાય છે ખરો, પરંતુ કોઈ કોઈ વખતે જીલાળ બધ થતો નથી, એ લક્ષમા રાખીને યોગ્ય માત્રામા ઉપયોગ કરવો જોઈએ તેમ જ જીલાળ વધારે લાગે તો કાથાને પાણીમા ઘસીને પિવડાવવો અથવા લીંબુનો રસ પિવડાવવો

—રવામી કૃષ્ણાનંદ

લાં ગઉવોલ્કિયા, સર્પેન્ટીના. તૈં પદ્મપુષ્પે ક્ષાં છોટા ચાદા.

મરાઠીમા એને ‘થેર મુગુસવેલ’ પણ કહે છે. એના મૂળને ‘ગરના’ પણ કહે છે— નોળવેલ—તીખી, કડવી તથા ઉષ્ણ છે, ને કૃમિ, વ્રણ, વીંછી, સર્પ તથા ઉંદરના વિપતો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) સર્પ, વીંછી, ઉંદર વગેરેના વિષ ઉપર :—નોળવેલાનો રસ પાવો. (૨) હરતાલના વિષ ઉપર :—નોળવેલનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૩) વિષમન્ત્વર ઉપર :—ચંદ્રગ્રહણ વખતે નોળવેલને ઉખેડી તેનું મૂળિયું કાળા સૂતરથી ડાબે કાને બાંધવું એટલે ઐકાદિક જ્વર જાય છે, અને બીજે દહાડે તાવ આવતો હોય તો જમણા કાને બાંધવાં શ્મશાનમાં થયેલા નોળવેલના મૂળ રવિવારે લાવી, ઘીમાં ઘસી લલાટ ઉપર તિલક કરવું એટલે ઐકાદિક જ્વર તુરંત જાય છે +

૩૪૯ પટોલ કટુ (કડવાં પંડાળાં)—સં કટુપટોલી મં સોન—કટુ પડવળ. હિં કડવે પડવળ બં પલતાલના કં કહી પડવળ તૈં અડવી પોટલા. તાં કાષ્ઠપુડલૈ તું કટુ પટલાકાથી મલાં કટુ પહેટોલ. લાં ટ્રિકોસેન્થસ કુકુમેરિના, ટ્રિકોસેન્થસ ડાયોઈકા.

એ વેલાના પાદડા અને ફળ બહુ જ કડવા છે કાઢામાં એ વેલાનાં પચાગનો ઉપયોગ થાય છે પટોલ કટુ (કડવાં પંડાળાં)—કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, સારક, ભેદક, પાચક તથા અગ્નિ-દીપક છે અને પિત્ત, કફ, કફ, ક્રોધ, ગત્તવિકાર, જ્વર, દાહ, તૃષા, ક્રોધરોગ, કૃમિ તથા કાસનો નાશ કરે છે એનાં ફળ—તીખા, કડવા, પાક વખતે મીઠા, લઘુ, દીપક, પાચન, વૃધ્ધ, રિત્તગ્ધ, ઉષ્ણ, મલાનુલોમન એટલે વાયુ, પિત્ત અને કફને યથાસ્થાને રાખનાર તથા સારક છે; અને શ્વાસ, જ્વર, ત્રિદોષ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એનાં પાંદડાં—પિત્તનાશક તથા મૂળ અને વેલો કફનાશક છે તેમ જ તેનું તેલ કફ અને એ શી પ્રકારના વાયુનો નાશ કરનારું છે. ઉપયોગ—(૧) વ્રણ (ગૂમકું) ધોવા માટે કાઢો :—કટુ પડવળ અને કડવા લીમડાના કાઢાથી ગૂમકું ધોવું એટલે ગૂમડાનું શોધન થશે. (૨) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર :—પટોલ કટુનો કાઢો અને કલ્કથી સરસવતું તેલ સિદ્ધ કરવું. તે અગ્નિદગ્ધ વ્રણ, સણકા, સ્ત્રાવ, દાહ અને ફેફલાને હઠાવી નાશ કરે છે. (૩) સર્વજ્વર ઉપર કાઢો :—પટોલ કટુ તથા સૂઠનો કાઢો અને નિકાદો આપવો. શોષ (તૃષા) જવા માટે ખડીસાકર નાખવી શરદીનો પ્રાદુર્ભાવ હોય તો મધ વ્રણ માસા સુધી નાખવું (૪) શીતજ્વર અને સંતતજ્વર ઉપર :—પટોલ કટુના પાદડાનો રસ કાઢી પ્રથમ કાળજી ઉપર ચોપડવો, પછી સર્વાંગે લેપ કરવો. (૫) ઈંદ્રલુપ્ત (ઉંદરી) ઉપર :—પટોલ કટુનાં પાદડાનો રસ ચોળવો એટલે કેશ ઉત્પન્ન થાય છે (૬) ઊલટી થવા માટે :—પટોલ કટુ, કડવો લીમડો અને અરડૂસીના પાદડાનું ચૂર્ણ ઠંડા પાણીમાં આપવું; એટલે ઊલટી થઈ પિત્તવિકાર દૂર થાય છે (૭) કૃમિ ઉપર :—પટોલ કટુના પાદડા ૧ તોલો અને ધાણા ૧ તોલો લઈ રાત્રે પાશેર પાણીમાં પલાળી સવારે ગાળી

— નોળવેલ જગલમાં થાય છે એના શાખાના પ્રત્યેક સાધા પર ૩-૩ થા ૪-૪ પાન હોય છે પાન ૩ થી ૭ ધ્રુવ લાંબા અને ૧ થી ૨ા ધ્રુવ પહોળા હોય છે માર્ગથી મે માસ સુધી નંબુડિયા રંગના ફૂલ આવે છે ફળ વટાણા જેવડા અને લાલ હોય છે મૂળ અગૂઠા જેવડા નડા, ગાઠવાળા હોય છે મૂળની છાલમાં બેસા ચીરા પડેલા હોય છે

+ ડોન્ટર દેસાઈના મત મુજબ નોળવેલ કડવી, દીપન, વાતહર, કૃમિદ, પૌષ્ટિક, જ્વરદન, ગર્ભાગચ-ઉત્તેજક અને વિષદ છે આની ક્રિયા ચિત્રકના જેવી છે

માત્રા—૫-૧૦ રતી, સુગંધી પદાર્થની સાથે

ઉપયોગ—નોળવેલ ઉત્તમ ઔષધિ છે આતરડાના દુ ખદાયક રોગ પર એનો બહુ જ ઉપયોગ થાય છે નોળવેલનું મૂળ ૧ લાગ અને દંતીમૂળ ૩ લાગ મેળવીને અપાય છે લોહીવાળા મરડા પર મૂળ ૧ લાગ અને કડાછાલ ૨ લાગ મેળવી છાગમાં અપાય છે જીર્ણજ્વર પર નોળવેલની સાથે વજ, કાળા મરી, દિકા-માળા, કરિયાતુ અને ખિડલૂણ વગેરે આપવાનો રિવાજ છે સુવાવડ થતી વખતે વેણુ આવવામાં બળ મળવા માટે નોળવેલ અપાય છે એથી વેણુ આવે છે અને ચોર પડવામાં વાર લાગતી નથી ગર્ભાશય પર ઉત્તેજક ધર્મ અતિ ઉત્તમ છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

તેમા મધ નાખી તે પાણી દિવસમા ત્રણ વખત આપવું. (૮) પિત્તજ્વર ઉપર:—પટોલ કટુના મૂળનું પાણી સાકરમા આપવું, અથવા કડવા પડોળા અને જવનો કાઢો મધ નાખી આપવો તે તીવ્ર પિત્તજ્વર, તૃષ્ણા અને દાહનો નાશ કરે છે (૯) બ્રમ ઉપર:—પટોલ કટુના પાદડા અને સરગવાના પાદડાં ખોપરાનું તેલ નાખી તળવા અને દૂધમા એકત્ર વાટી સીજવવા પછી તેનો સહન થાય તેટલો ગરમ પાટો માથા પર બાધવો (૧૦) વિપાર ઉપર:—પટોલ કટુ ધસી પાવું. એટલે ઊલટી થઈ વિષ ઊતરશે *

૩૫૦ પત્તર—સં પક્વ પૌડ, પખોડ, હિં પખોડા મં પાચુદા લાં કેપોરિઝ ગ્રાડિસ આ વૃક્ષ ધણુ જ મોટું થાય છે. એને બારીક કાટા હોય છે. એના પાદડા ખીલીના પાદડાના આકારના થાય છે. એનું લાકડું દલકું છે. એને સફેદ કેસરયુક્ત ફૂલ આવે છે એને બારીક ફળ હોય છે. પત્તર—તીખો, નેત્રવિકારનાશક તથા શીતોષ્ણ છે, અને પિત્ત તથા શુષ્કજ્વરનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) શુષ્કજ્વર ઉપર:—પત્તરના પાદડાનો રસ કાઢી સાકર નાખી પાવો. (૨) વિષમજ્વર ઉપર:—પત્તરના લાકડાનો મણિ કરી હાથે બાધવો.

૩૫૧ પતંગ—સં રક્તકાષ્ઠ. પતંગ. મં હિં કં તૈં પતંગ તાં બારતાગી તું અપ્પનગ મલાં અપ્પનં. ફાં અં બકં. ઇં સોપ્પનચુડ. લાં સિસાલપિનીઆ સેપન

એ ઝાડ મલબાર અને બગાળા પ્રાંતમાં થાય છે, તેના લાકડાનો રંગ ગંતો હોય છે એ કાણુથી તે ઝાડના અગ્ની ગુણલ બને છે રંગ સિંચાય એ ઝાડનો ખીજો ઉપયોગ થતો નથી. પતંગનું લાકડું અને હરડેને લખવાની શાહીમા નાખે છે. એ ઝાડ પાકુ થવાને આશરે ચૌદ વર્ષ લાગે છે. પતંગ—કડવું, રુક્ષ, ખાટું, શીતળ, મધુર, તીખું, વ્રણશોધક, વર્ણકારક અને સુગંધી છે; તથા જ્વર, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વ્રણ, વાન, પિત્ત, વિદ્રેક, ઉન્માદ, કફ, અશ્મરિ (પથરી) રક્તદોષ તથા ભૂતબાધાનો નાશ કરે છે. ફેફસા, આંતરડા, ગર્ભાશય આદિમા લોહી પડતું હોય તો રોકવા માટે ક્વાથરૂપે અપાય છે.

૩૫૨ પક્ષકાષ્ઠ—સં કં પક્ષક મં બં પક્ષકાષ્ઠ. હિં પક્ષાખ તૈં પક્ષપુચ્ચેકવા લાં ખુનસ પુડમ્.

પક્ષકાષ્ઠના ઝાડ હિમાલય પર્વત ઉપર થાય છે ત્યાંથી એ ઝાડનું લાકડું અહીં આવે છે.

* કડવા પરવળમા જે ભંત છે ગુજરાત, મહારાષ્ટ્રમા ટ્રિકોસેન્ય કુકુસમેરિના વધારે વપરાય છે ઉત્તર હિંદમા ટ્રિકોસેન્યલ ડાયોઈકા વાપરે છે આ બીજા ભંતના મૂળ તીવ્ર વિરેચક છે એની ક્રિયા ઇલેટેરિયમ- (ઇડામણાના સત્ત્વ)ના સમાન છે બીજા પ્રકારના પરવળના તાતણા અને પાનના ડી ટડા કટુપૌષ્ટિક, જ્વર-હર અને સાગ્રક છે પાન કટુપૌષ્ટિક, દીપન, પાચન અને બલ્ય છે મોટી માત્રામા વમન-વિરેચન કરાવે છે બીજા દુર્મિત્ર છે માત્રા-ફળનો ગર્ભ ૧ થી ૨ રતી પિત્તપ્રધાનરોગમા વિરેચન માટે એ ભંત વપરાય છે

પહેલી ભંતમા વિરેચન ગુણુ ઓછા છે કફજ્વરમા પાન(ડી ટડા સહિત)નો ક્વાથ આપે છે એટલે કફ પડવા માટે છે માત્રા વધારે થાય તો ઊલટી થઈ બલ્ય છે સુકાવેલા કોમળ ફળોનો ફાટ અપચનમા આપે છે એથી પચનક્રિયા સુધારીને દંત સાફ આવે છે જીલાળ થવા માટે મૂળ આપે છે પચાગની માત્રા ૮૦ રતી

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

x એનું મોટું ઝાડ કેદાર અને હિમાલય પર્વતમા ઉત્પન્ન થાય છે ઔષધિમા એનું લાકડું વપરાય છે એ લાકડું ધસીને પીવાથી ગર્ભ ન રહેતો હોય તો રહે છે અને ગર્ભપાત થતો હોય તો અટકે છે ફળ ખાવામા કામ આવે છે ફળની સહાયતાથી ફાટ (હિલ ચેરી બ્રેન્ડ) બનાવાય છે પક્ષકાષ્ઠના લાકડા નૂના થવાથી સત્ત્વહીન થઈ બલ્ય છે માટે એકસાથે વધારે ખરીફ કરવા નહિ તેમ જ નૂનું પક્ષકાષ્ઠ પણ લેવું નહિ પક્ષકાષ્ઠની છાલમા એક વિશેષ ઔષધિસત્ત્વ રહેલું છે, જે મહા જીલ્મી ઝેર (હાઈડ્રોચાનિક ઓક્સિડ) છે નવા મત પ્રમાણે પક્ષકાષ્ઠ કટુપૌષ્ટિક, સ્તંભન, ઊલટી બંધ કરનાર અને વેદનાશામક છે

હોજરીના શોથ સહિત અપચનરોગમા પક્ષકાષ્ઠ અપાય છે એ વળતે પક્ષકાષ્ઠના કટુપૌષ્ટિક, સ્તંભન અને વેદનાસ્થાપન ગુણુ સ્પષ્ટ જોવામા આવે છે હોજરીમા કટુપૌષ્ટિક ગુણુના હેતુથી આમરસ નવો બને છે સ્તંભનગુણુના હેતુથી ઊલટી બંધ થાય છે વેદનાસ્થાપન ગુણુને લીધે દરદ મટી બલ્ય છે પક્ષકાષ્ઠનો ફાટ આપવાથી ઊલટી અને બગાસા આવવા બંધ થાય છે પક્ષકાષ્ઠના ઝેરી સત્ત્વની ક્રિયા મગજમા રહેલ જીવનીય

પક્ષકાષ્ટ—ઠંડું અને શક્તિવર્ધક છે, તેમ જ તૂરું, કડવું, શીતળ, વાતુલ તથા લઘુ છે; અને વિસર્પ, દાહ, વિરક્ષેટક, કાઢ તથા રક્તપિત્તનું નાશક હોઈ ગર્ભની સ્થિતિ કરનારું તથા રુચિકારક છે, અને બિલટી, પ્રણુ, તથા તરસનું નાશક છે **ઉપયોગ**—(૧) દાહ, બિલટી, બિખકા અને રક્તપિત્ત **ઉપર**—પક્ષકાષ્ટનો ઉકાળો પાવો (૨) **વિષમજ્વર ઉપર**—પક્ષકાષ્ટ અને ખીલાનું ચૂર્ણ ઘી કિંવા મઠામાં કાલવી એકત્ર કરી આપવું

ઉપ૩ પપનસ (ચકોનરાં લીંબુ)—સં મધુકકંટી. મં પપનસ, ચકુત્રા. હિંં ચકોતરા. બં વાતવિલેષુ, મિષ્ટલેષુ લાં સાધ્વિસ ડેકુમેના.

એ આડ લીંબુડી જેવડું જ હોય છે. એને બારે માસ ફળ આવે છે, એને ઘોળા ફૂલો આવે છે. તેની વાસ ઘણી આવે છે એના ફળ નાનકડા કોળા જેવડા દેખાય છે. પાકેલા ફળનો રંગ પીળો હોય છે, એની અંદરનો ગર રુચિકર હોઈ તેનો રંગ રાતો હોય છે એના ફળો ઘણાં ખાટા હોતા નથી તેમ ઘણા મીઠા પણ નથી હોતા. ફળ ઉપરની ત્વચા હથેળી જેટલી જડી હોય છે. **ઉપયોગ**—(૧) **અરુચિ ઉપર**—પપનસ છોલી તેની ચીરો કરવી અને તે ઉપર ખાડ અને સિંધવની ભૂકી નાખી સેવન કરવું આ પ્રયોગથી અરુચિ અને તૃષા શમે છે (૨) **શૈત્ય વડે મસ્તક ચડે છે તે ઉપર**—પપનસની છાલમાં જે દર્પટ તેલ હોય છે તે કાઢી માથે ચોળવું

ઉપ૪ પરવળ—સં પટોલ. મં પરવળ. હિંં પરવલ બંં પટોલ. કં સોગવલ્લી તં કોમ્મુપોટલ. તાં કોમ્મુપુડલે. કાન્યકુબ્જં મોરહડી લાં ટ્રીકાસાયેસ ડાયોઈકા.

પરવળના વેલા દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર થાય છે. પરવળનો વેલો કાષ્ઠિક ધિલોડા જેવો પરતુ પાદડા લાખા હોય છે. પરવળની આકૃતિ પણ ધિલોડા જેવી જ લાખી હોય છે. પરવળની બે જાત છે. મીઠી અને કડવી. મીઠા પરવળનું શાક ઘણું સરસ થાય છે. એ ઉત્તમ પથ્યકર છે. એ શાક ઘીમાં ખાવાથી ઉત્તમ પૌષ્ટિક છે. **પરવળ**—સ્વાદુ, પથ્ય, પાચક, હૃદય, લઘુ, અસિદ્ધિપક, રિન્ધ, ઉષ્ણ તથા વૃષ્ય છે; અને ઉધરસ, રક્તદોષ, જ્વર, ત્રિદોષ તથા કૃમિરોગનો નાશ કરે છે. એનો વેલો કફનાશક, પાંદડાં પિત્તનાશક અને મૂળ રેચક છે.

ઉપ૫ પરિપાઠ—સં પર્પટ. બંં ખેતપાપડા હિંં દમપાપડા. ગોવાં પોપટો. લાં હિડિ-ઓટિસ બાઈફલોરા. પરિપાઠનો છોડ કાથમીરના છોડ જેવો થાય છે. એની બિંચાઈ શુભારે એક હાથ હોય છે. એના પાદડા બારીક અને થોડા લાખા હોય છે, આ છોડ ઉપર ઘાણાનાં જેવાં સેંકડો બારીક ફળ આવે છે. એનો રંગ લીલો હોય છે. **પરિપાઠનું** આડ ગુણુમાં ઠંડું છે. **ઉપયોગ**—(૧) હાથેપગે બળતરા થતી હોય તે ઉપર—પરિપાઠનો છોડ કચરી તેનો અંગરસ હાથે અને પગે ચોળવો (૨) **શરીરમાંની ગરમી અને ગોવારાનું દુઃખ નીકળવા માટે**—પરિપાઠના છોડવાનો પાણી નાખી રસ કાઢવો અને તેમાં સાકર નાખી પાવો. (૩) **કંઠસર્પ અને કંઠવિકાર ઉપર**—પરિપાઠના છોડને ચલમમાં નાખી તેની ધૂણી પીવી; એટલે ગળામાં જડાઈ ગયેલો કફ પાતળો થઈ કફવિકારનો નાશ છે.

ઉપ૬ પંડોળા—સં સ્વાદુપટોલિકા. મં પડવળ. હિંં ઝીંગની ઝીગલી, બંં ઝીગ. કં

કેંદ્રસ્થાન પર શામક થાય છે આસોધ્વાસથી કેંદ્રસ્થાન પર શામક અસર પહોંચવાથી સૂકી ઉધરસ અને ક્ષયમાં અતિ પરસેવો આવવો, એ બન્નેમાં લાલ પડોળે છે હૃદયકેંદ્ર પર ક્રિયા થવાથી હૃદયનું ધડકતું અને હૃદયના ડાબી બાજુના કપાટના રોગને લીધે લોહીનું પાણુ જલું અને હૃદય પર ચરબી વધીને એક પ્રકારની ઉધરસ આવવી, એ બધા પર લાલ પડોળે છે. આમડીના રોગમાં ખરજ આવતી હોય તો પક્ષકાષ્ટ લેપડે વપરાય છે

માત્રા—૫ થી ૧૫ રતી નવસેકા પાણીમાં કાટ કરીને વાપરવો ક્વાથ ન કરવો ક્વાથ કરવાથી સત્ત્વ બીડી નય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

x ચકોતરાના કળ મોટા ખરબૂતની આકૃતિના હોય છે ખરબૂતની ઉપર દગ દેખા હોય છે અને ચકોતરાની અંદરના ભાગમાં દગ દેખા હોય છે બીજ લીંબુના બીજથી મોટા હોય છે પાન બિન્નેરાના જેવા જ હોય છે.

કલ્પકવળ, પાટલાવળી. તાં પડાલ. તું પાટલાકાથી મલાં પડાલ લા. ટ્રીક્રોસાથેસ એશુર્મના.

પડોળાના વેલા ઘણા જ વધે છે. એને શુમારે બેત્રણ હાથ લખાઈના ફળ આવે છે. પડોળાંતુ શાક બહુ પથ્થકર છે. તે વધારે ખાવાથી પણ વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરતું નથી. એ શાક ઘણું જ નીરાંગી છે. પડોળાં—ચ્વાદુ, રચિકર, બલકર, પથ્થ, દીપન, પાચન તથા પુષ્ટિકર છે, અને વાત, પિત્ત, તાવ, ગ્રોષ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. પડોળાંનાં ફળ—વૃધ્ધ, રચિકર, મધુર, સ્વાદુ, પથ્થ, પાચક, લઘુ, દીપક, હૃદય, સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણ છે, અને કફ, રક્તદોષ, ત્રિદોષ, ઉધરસ, તાવ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એનાં પાંદડાં પિત્તનાશક, વેલો કફનાશક અને મૂળ રચક છે.

૭૫૭ પાપાણુભેદ—સં પાપાણુભેદ મં હિં પાપાણુભેદ. બં પાથરચૂર. તૈં તલ્લા-મુર્ષીડી ઇં આયરિરપ. લાં કાલિયસ એરોમેટિકમ યું પથ્થરફેડ ફાં ગોશાદ. અં જતીઆના. કં દિદલીક

એને મહારાષ્ટ્રમાં 'પાથરફેડ' પણ કહે છે. એ વનરપતિ નાની અને રીગણી પ્રમાણે જમીન ઉપર પ્રસરે છે. એને બોડી જેવા કાટા હોય છે. એને ખડક ઉપર ઉગાડે છે અને એના મૂળ ખડક કોડી અંદર ન્થ છે, એટલે એ નામ એને યથાર્થ મળેલું છે એને રીગણીના ફળ જેવડા ફળ થાય છે એના ફૂલ ઘોળા હોઈ તેમાં લાલ ફેસર હોય છે. એનાં કુમળા પાંદડાં શાક કરે છે. એના મૂળને 'લાકડી પાપાણુભેદ' કહે છે એનાં મૂળ કડવા હોય છે. + પાપાણુભેદ—શીતળ, મધુર તથા કડવું છે અને મેહ, તૃપા, દાહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા અશ્મરી(પથરી)નો નાશ કરે છે બીજી વટપત્રી પાપાણુભેદની જાત છે. તે શીતળ તથા મદકર છે; અને પ્રમેહ તથા મૂત્રકૃચ્છ્રની નાશક, બલકર, પ્રણુનાશક અને કિચિત્ દીપન છે. ત્રીજી એક શિલાવદક નામની જાત છે. તે શીતળ તથા સ્વાદુ છે, અને પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાવરોધ, પથરી, શળ, ક્ષય તથા પિત્તનો નાશ કરનારી છે ચોથી એક છુદ્ડ પાપાણુભેદની નામની જાત છે તે પ્રણુ, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને પથરીનો નાશ કરનારી છે. ઉપયોગ—(૧) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર :—પાપાણુભેદના મૂળ, ગરમાળાંતુ મગજ, ધમાસો, બાળહરિતકી અને ગોખરુનો કાઢો મધ નાખી પાવો, એટલે તણખિયો તથા આગથી ચુકત મૂત્રકૃચ્છ્ર રોગ દૂર થાય છે; અથવા પાપાણુભેદના મૂળનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરા-મણ્ણમાં પાવું, કિંવા પાપાણુભેદના મૂળ, શિલાજિત, લીડીપીપર અને એલચીદોડાંતું ચૂર્ણ પાણીમાં અથવા ગોળમાં કિંવા ચોખાના ધોવરામણ્ણમાં આપવું (૨) પ્રમેહ ઉપર :—પાપાણુભેદના મૂળનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૩) શુક્રાશ્મરી ઉપર :—લાકડી પાપાણુભેદનો કાઢો પાવો. (૪) પથરી ઉપર :—પાપાણુભેદના મૂળનો કાઢો શિલાજિત અથવા સૂરોખાર અને સાકર નાખી પાવો. (૫) અશ્મરી(પથરી)જન્ય મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર :—પાપાણુભેદના મૂળનો કાઢો પાવો. (૬) દંતકૃમિ ઉપર :—પાપાણુભેદના ફળનો ધુમાડો દાતને આપવો

+ એને પથ્થરફેડી જડી કહે છે આ સિવાય એક પથ્થરની જ જાતની પથ્થરફેડી આવે છે આ પથ્થરની અદ્યથી નીકળે છે, માટે જ એનું એ નામ આપેલ છે પાપાણુભેદ માટે વિદ્વાનોમાં એકમત થયો નથી આની પ જાત અલગ અલગ પ્રાંતોમાં વપરાય છે (૧) કાલિયસ એરોમેટિકસ આ છોડ તુલસી વર્ગના છે બગાળમાં આનો ઉપયોગ વધારે થાય છે આ સુગંધીદાર છોડ છે મહારાષ્ટ્રમાં આને 'પાનાચા એવા (પાન અજમો)' કહે છે (૨) આઈરિસ સ્થુડેકેરસ ગુજરાતમાં આ પાપાણુભેદ વધારે વપરાય છે આ પાપાણુભેદ ઈરીડેસી વર્ગની ઔષધિ છે આનો ઉપયોગ ચીનમાં વધારે થાય છે (૩) સેક્રિસ્ટેગા લિગુલેટા પન્થ અને ઉત્તર હિંદમાં આ વધારે વપરાય છે આર્યલિપક્રમાં આને વટપત્રી કહેલી છે (૪) ગ્રાયો કાઈલમ કેક્સીસિનમ આને ગુજરાતમાં ખાટખટખો અને જખમે હિંચાત કહે છે આનાં પાનના ભળિયા કરવામાં આવે છે—ડૉક્ટર ગણનાથ સેન આને પાપાણુભેદ માને છે મહારાષ્ટ્રવાસી આને પર્ણળીજ કહે છે આમાં રક્તસગ્રાહક ગુણ બહુ જ સારો છે (૫) એક્ર્યા લેનેટા સ્વ ક્તોલટ આને પાપાણુભેદ માનતા હતા આ ગુજરાતમાં ગોરખગાંજ નામથી પ્રસિદ્ધ છે તેમ જ તેને કપૂરીમધુરી પણ કહે છે. આ બધી જાતોમાં મૂત્રલ ગુણ તો રહેલો છે જ અશ્મરીભેદ ગુણ સેક્રિસ્ટેગા લિગુલેટામાં બીજી જાતની અપેક્ષા વધારે મનાય છે

૩૫૮ પાટલા—સ૦ પાટલિ. હિં૦ પાઢલ, પાડર મ૦ પાડળ. ક૦ પાદરી. ત૦ કલગોર. તા૦ પડિ. લા૦ સ્ટીરિઓસ્પર્મમ્ સ્વાવિયોલન્સ, સ્ટીરિયોસ્પર્મમ્ ટ્રેલેનિયો ઇડિસ.

પાટલામા વેલપાટલા અને વૃક્ષપાટલા એ બે જાતિ છે વેલપાટલાના વેલા હોય છે અને વૃક્ષપાટલાના ઝાડ હોય છે. પાટલી, પાટલા, અમોઘા, મધુદત્તી, ફેલેફા, કૃષ્ણવૃતા, કુખેરાક્ષી, કાલસ્થાલી, કાચસ્થાલી, અલિવલ્લભા, તામ્રપુષ્પી, એ વેલપાટલાના સંસ્કૃત નામ છે. પાટલા, સીતા, મુકક, મોક્ક, ઘંટાપાટલી, કાષ્ઠપાટલા, એ વૃક્ષપાટલાના અથવા શ્વેતપાટલાના નામ છે. વેલપાટલાના વેલા વૃક્ષ ઉપર ચડેલા હોય છે અને એના પાદડા વાસનવેલના પાદડા જેવા હોય છે, પણ તે કરતા મોટા અને લાંબા હોય છે એને ફળનો ગુચ્છો આવે છે. જેવી વાસનવેલના પાદડાના રસની ઘટ્ટ થેપલી બને છે, તેવી જ વેલપાટલાના પાદડાના રસની પણ બને છે. પાટલાના ફળ ગોળ હોઈ નાના મોટી જેવડા અને ઘોળા હોય છે. એ વેલના મૂળ વાસનવેલના મૂળ જેવા જ કડવા હોય છે. વૃક્ષપાટલાના પાદડા બકુલીના પાદડા જેવાં હોય છે. વેલપાટલાને 'મોટી વાસન'ની વેલ પણ કહે છે. પાટલા—રસકળે કડવી, તીખી તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, વાત, સોજો, આધ્માન, ઊલટી, ઉધરસ તથા સન્નિપાતનો નાશ કરનારી છે. બીજી સિતપાટલિકા ઘોળી પાટલી)—નામની જાતિ છે તે કડવી, જડ તથા ઉષ્ણ છે, અને વાત-દોષ, ઊલટી, બિચકી, કફ, દમ, સોજો, અરુચિ તથા તરસનો નાશ કરનારી છે. વધ્વીપાટલા—ઉષ્ણ છે અને પિત્ત, રક્તદોષ, સોજો, અરુચિ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. રક્તપાટલા (તામ્રપુષ્પી)—કડવી, તીખી તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, વાયુ, સન્નિપાત, શ્વાસ, ઊલટી તથા સોજોનો નાશ કરે છે. શુદ્ધ શ્વેતપાટલા—રિનગ્ધ તથા પ્રણુશોધક છે, અને કફ, વિષ, ક્રોધ તથા નાયટાની નાશક છે ભૂપાટલા—તીખી, ઉષ્ણ, બલકર તથા વીર્યવર્ધક છે, અને બીજા ગુણ રક્તપાટલા જેવા જ છે પાટલાનાં ફલ—તૂરા, સ્વાદુ તથા હલ્દ છે; અને કફ, રક્તદોષ, દાહ, પિત્ત તથા પિત્તાતિસારનો નાશ કરે છે. પાટલાનાં ફળ—કડવા, શીતળ, ગુરુ, તૂરા તથા મધુર છે, અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, રક્તપિત્ત, વાયુ તથા હેડકોનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) હેડકી ઉપર :—પાટલાના ફળનો રસ મધમા પાવો. (૨) કુરસાના વિષ ઉપર :—પાટલાના મૂળ ઘસો પાવો. (૩) ગરમી (મૂત્રકૃચ્છ્ર) ઉપર :—પાટલાના પાદડાના રસની થેપલી નાલિ ઉપર રાખવી, અને એ જ થેપલી, માથા ઉપર ઉષ્ણતા થઈ હોય તો તાળવા ઉપર મૂકવી (૪) ફોલેરા અને પેટ દુખતું હોય તે ઉપર :—પાટલાના મૂળ ઠંડા પાણીમા ઘસી પાવો તથા ફૂટી ઉપર લેપ કરવો અને એ મૂળનો એક કકડો મોઢામા રાખવો તથા તે મૂળમાથી જે દ્રવ આવે તે ગળી જવો. (૫) શોફેદર ઉપર :—પાટલાના મૂળ ગાયના દૂધની છાશના પાણીમા ઘસી બે વખત પાવો.—પથ્ય અલૂણી. એ જ મૂળ કમરની આસપાસ બાધવો. (૬) નાના બાળકની પેટપીડ ઉપર :—પાટલાના મૂળ, કાચકા અને અતિ-વિષ કિંવા વખમો પાણીમા ઘસી પાવો (૭) પિત્તવિકાર ઉપર :—પાટલાના પાદડાના રસમા સૂઠનું ચૂર્ણ, ૩ માસા અને સાકર ૨ તોલા નાખી પાવો. (૮) શીતમેહ ઉપર :—પાટલાના મૂળ અને ગોખરુનો કાઢો પાવો. (૯) અસ્લપિત્ત ઉપર :—પાટલાના પાદડાનો રસ કાઢી તેમા સૂઠની ભૂકી ૬ માસા અને સાકર ૨ તોલા નાખી પાવો (૧૦) બાળકોને તૃપાનો આબર થાય છે એટલે તાળવું પડે છે તે ઉપર :—વેલપાટલાના પાદડા વાટી થેપલી કરી તે તાળવા ઉપર રાખવી. એ વિશેષ કરીને છોકરીના તાળવા ઉપર રાખવી. છોકરાના તાળવા ઉપર વાસનવેલ લેવાનો વધારે રિવાજ છે.

* અહીં બે લેટીન નામ આપેલ છે તે બન્ને વૃક્ષ પાટલાના છે પહેલી જાતના વૃક્ષ ઉત્તર હિંદમા અને બીજી જાતના વૃક્ષ ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રમા થાય છે પહેલી જાતના ફૂલ લાલ રંગના, સુવાસિત, મોઢા, સંયુક્ત મંજરીમા આવે છે બીજી જાતના ફૂલ પીળા રંગના, તુરામા, મોટા અને સુવાસિત હોય છે પહેલી જાતના વૃક્ષની સરખામણીમા બીજી જાતના વૃક્ષ નાના થાય છે

પહેલી જાતની છાલ કફન અને વાતહર હોય છે ફૂલ વાજકર, પૌષ્ટિક અને શીતળ હોય છે તેમ જ કફ અને વાતપ્રધાન રો : ॥ ઉપયોગી છે બીજી જાત શીતળ, વાતહર અને જવરધન હોઈ, બીજી જાતની કિયા

૩૫૯ પાટલી—પાટલીનું ઝાડ મોટું વધે છે. એ ઝાડ ઘણું જ દુર્લભ છે. ધારવાડ જિલ્લામાં સિરટી કરીને ગામ છે ત્યાં એક પાટલીનું ઝાડ છે. એ ઝાડ વાવ્યા પછી એને છ-સાત વર્ષે ફૂલ આવવા લાગે છે. એનાં ફૂલ ઘણાં જ સુકુમાર અને ઘણા સુવાસિત હોય છે. એ લાખના રંગના હોય છે. પાટલીને પારિભ્રમક જેવા ભડા ફૂલ આવે છે

૩૬૦ પાઠ (કાળીપાટ)—સં પાઠા, વનતિક્તિકા મં પહાડમૂળ, પહાડવેલ કોં પહાળ. બં અનાકનાદિ હિં પાઠ, પાઠ. કં પાઠા, અગરુસુટી. તૈં પાટચેટુ તાં પાડા. તું તિપલે મલાં પાટકિટણુ લાં રોકાનિયા હેનાંડીફાલિયા (બગાલી ભત), સિસેમ્પેલોઝ પરેરા (મહારાષ્ટ્રની ભત). આ બીજી ભતને વેણીવેલ (સં લઘુપાઠા) કહે છે.*

કાળીપાટનો વેલો હોય છે. એ એક ચદ્રાકાર બીજ ભતિની વેલ છે. એ વેલાના પાદડા ગળોના પાદડા જેવા અથવા કેટલેક અંશે પીપળાના પાદડા જેવા, કાઠક દીર્ઘ, વર્તુલ, પાતળા અને ચુવાળાં હોઈ તે લાખાં દીટડા ઉપર એકાતરે આવેલા હોય છે કાળીપાટના વેલાને બારીક પીળા ફૂલોનો જથ્થો ભૂતી કાળીઓના ખાયા(સાધા-બગલ)માથી આવે છે. એના ઉપર મરી અથવા વટાણા જેવડા લાલ રંગના ફળો આવે છે આ બેથી પાચ હજાર ફૂટની બિચાઈ ઉપર સિમલાના પહાડમાં મળે છે. બંગાળા, બિહાર, સિંગાપુર અને કોકણ પ્રાતમા આ વેલા પુષ્કળ થાય છે વિશેષ કરી કાળીપાટના વેલા કુંગરાળ પ્રદેશમાં ઘણા થાય છે. ડોક્ટર ડિમક અને ડ્રાયમેન સાહેબ આ વેલાને ભૂનિર્વિધી અથવા વેણીવેલ નામ આપે છે. ગોવા પ્રાતમા એને પારવેલ કહે છે એ વેલાના મૂળને પહાડમૂળ અને કાળીપાડ પણ કહે છે. **પહાડમૂળ**—તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, ભગ્ન-

મગજ અને જ્ઞાનતત્ત્વ પર શામક થાય છે ફૂલોનો રસ દૂષિત પિત્તને કાઢવા માટે અપાય છે

દગમૂળમાં પાટલા આવે છે, પહેલી પાટલા દગમૂળ માટે વધારે સારી ગણાય પહેલી ભતના અલાવ-
માં બીજી ભત વપરાય છે —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

* ડોક્ટર દેસાઈના મતમાં પાઠ કડવી, લઘુ, કટુપૌષ્ટિક, ગ્રાહી, મૂત્રલ અને શોથહર છે કટુપૌષ્ટિક ધર્મ મૃદુ છે વધારે માત્રામાં આપવાથી દસ્ત સાક લાવે છે

માત્રા—૩૦થી ૪૫ રતી, દિવસમાં ૩ વાર ઉપયોગ—મૂત્રે દ્રિયના રોગો પર પાઠ વાપરવાનો અતિ રિવાજ છે મૂત્રે દ્રિયની શ્લેષ્મિક ત્વચા પર સગ્રાહક, શામક અને બદ્યક્રિયા થઈને આમરીની શુદ્ધિ થાય છે કાળીપાટ વૃક્ષોમાંથી બહાર નીકળે છે, ત્યારે વૃક્ષોને ઉત્તેજક મૂત્રલ ગુણ દર્શાવે છે મૂત્રે દ્રિયના રોગો પર કાળીપાટનો શોથહર, પીડાશામક અને મૂત્રલ ગુણ ઉદ્દૃષ્ટ છે નવા અને ભૂતના બસ્તિશોથ તથા બસ્તિશોથથી ઉત્પન્ન બસ્તિનો અભિષ્પદ વિકાર, મૂત્રકૃચ્છ્ર, રક્તમૂત્ર અને સાદ્રમેહ (પેશાબમાં સફેદ અને ચીકણું પ્રવાહી જેવું, પેશાબ થોડાથોડા થવો અને પેદુમાં દર્દ રહેવું) ઇત્યાદિ રોગો પર દસ્ત સાક આવે એટલી મોટી માત્રામાં કાળીપાટ અપાય છે સાથે ગળો અને જેડીમધ મેળવાય છે સાદ્રમેહ હોય તો સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મની સાથે કાળીપાટ અપાય છે ભૂતો પરમો, પેશાબમાં ઘાતુ જવી અને બળતરા થવી, એ ઉપર જવખાર અને ખુરાસાની અજમાની સાથે વપરાય છે શિથિલતાપ્રધાન અપચન, ઉદરપીડા, અતિસાર, લોહીવાળો મરડો, જ્વરાતિસાર, એ રોગોમાં પાઠાનો ઉપયોગ થોડી માત્રામાં થાય છે આતરડાના રોગોમાં સુગંધી પદાર્થોની સાથે અપાય છે

ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં પાઠાને બદલે વેવડીનો ઉપયોગ કરે છે વેવડીમાં પણ લગભગ કાળીપાટને મળતા જ ગુણો છે કેટલીક જગ્યાએ મં પાડાવાળો ઉપયોગ કાળીપાટની જગ્યાએ કરે છે એના નામ અને ગુણ નીચે પ્રમાણે છે

સં રાજપાઠા, વનતિક્તિકા ઘાટ-મોટી તાનીચી વેલ તાં પાડા કં પાડાવલિ તું તિપલે મલાં પાટકિટણુ કાઠિયાવાડ કાળીપાઠ લેં સાઈકિલચા પેટ્ટેટા, સાઈકિલચા બર્મેની કોં પાડળ, પાડાવળી એ બંને વેલ છે, પહેલીને મોટી પાડળ અને બીજીને નાની પાડળ કહે છે આનો દેખાવ વેવડી (વાસનવેલ) જેવો હોય છે ફળ મરી જેવડા ગોળ અને સફેદ રંગના ઝૂમખાઓમાં આવે છે

ગુણધર્મ—કડવી, વાતહર, સ્વેદલ અને મૂત્રલ આ ઔષધિ મૃદુ સ્વાભાવવાળી છે

માત્રા—મૂળતઃ ચૂર્ણ ૬થી ૧૨ રતી ઉપયોગ—નાના બાળકોના પેટનો દુખાવો, મરડો, ઝોલેરા અને હરસ રોગ પર મૂળને ઠંડા પાણીમાં ઘસીને આપે છે એની સાથે કાકચ અતિવિષ દેવાનો રિવાજ છે. પિત્તપ્રકોપજ અપચનમાં પાનનો રસ સૂક મેળવીને આપે છે

સધાનકારક, તીક્ષ્ણ તથા લઘુ છે; અને પિત્ત, દાહ, અતિસાર, શૂળ, વાતપિત્ત, જ્વર, વિપદોષ, અજીર્ણ, ત્રિદોષ, ઊલટી, ક્રોધ, હૃદરોગ, કંકુ, શ્વાસ, કૃમિ, ગુલ્મ, વ્રણ, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) ગલરોગ ઉપર:—પહાડમૂળ (કાળીપાટ), અતિવિષ, દેવદાર, ઇન્દ્રજવ, કંકુ અને નાગરમોથનો કાઢો મધ અથવા ગોમૂત્ર નાખી પાવે. (૨) પીનસ (નાકમાંથી રસી નીકળે છે તે) રોગ ઉપર પાઠાદિ તૈલ:—પહાડમૂળ, હળદર, દારુહળદર, મોરવેલ, લીંડીપીપર, બઘના પાદડા અને દાતીના મૂળ એ સર્વ સમલાગે લઈ, તેનો કલ્ક કરી, તે કલ્કથી યોગણું તલનું તેલ નાખવું અને કલ્કનો સારો પાક થવા માટે તેલથી યોગણું પાણી નાખી તેલ શેષ રહે ત્યાં સુધી ઉકાળીને તેલ ગાળી લેવું તથા નાકમાં રેડવું; એટલે અતિ કઠણ પીનસરોગ પણ દૂર થાય છે. (૩) શીતજ્વર (ઘઠિયા તાવ) ઉપર:—પહાડમૂળનો કાઢો મરીની ભૂટ્ટા નાખી પાવે. (૪) અતિસાર અને દાહ ઉપર:—પહાડમૂળ કિંવા આખાની અંતરજાલ દહીં માં વાટી ખવડાવવી. (૫) શીતમેહા ઉપર:—પહાડમૂળ અને ગોખરનો કાઢો આપવો. (૬) સોજા ઉપર:—પહાડમૂળ ગરમ પાણીમાં વાટી ખાવા અને સોજા ઉપર લેપ કરવો. (૭) પારોગડાના રોગમાં બાળકને સોજો ઉત્પન્ન થયો હોય તે ઉપર:—પહાડમૂળ વાટી પાઈ દેવા. (૮) વિલંબી રક્તાતિસાર ઉપર:—પહાડમૂળનો કાઢો આપવો. (૯) મૂત્રારમરી (મૂત્રાશયમાં નાની પથરી થાય છે તે) રોગ ઉપર:—પહાડમૂળનો કાઢો આપવાથી સારો થાય છે. (૧૦) તરસ, અરુચિ, અપચો અને મોઠાનો સ્વાદ બગડે તે ઉપર:—પહાડમૂળ, વાળો અને કાળા વાળાનો કાઢો આપવો. (૧૧) આમાતિસાર ઉપર:—પહાડમૂળ, ઇન્દ્રજવ, કરિયાતુ, નાગરમોથ, પિત્તપાપડો અને ગળાનો કાઢો આપવો. (૧૨) સંઘ્રહણી ઉપર (પાઠાદિ ચૂર્ણ):—પહાડમૂળ, કૃષ્ણાંબીલીફળ, ચિત્રકમૂળ, ત્રિકટુ, જાંબુનાં બિયાની છાલ, દાડમની છાલ, ધાંવડીના ફૂલ, કંકુ, અતિવિષ, નાગરમોથ, દારુહળદર, કરિયાતુ, ઇન્દ્રજવ, એ જાણુસો સમલાગે લઈ એ સર્વની બરોબર કડાની છાલનું ચૂર્ણ મેળવી યોખાના ધોવરામણમાં અને મધમાં આપવું. (૧૩) પિત્ત-કફ જ્વર ઉપર (પાઠા સસક):—પહાડમૂળ, સૂકં, કરિયાતુ, નાગરમોથ, ગળો, કાળો વાળો અને સુગંધી વાળાનો કાઢો આપવો. (૧૪) ઘા લાગેલા ઠેકાણે:—એના પાદડા બાધેલા હોય તો દુખાવો એહો થાય છે. (૧૫) સાન્દ્રમેહ અથવા જે મૂત્રમાં કંકુ ધાતુ (મ્યુક્સ) અથવા સફેદ ક્ષાર (ફોસ્ફેટ્સ) જતો હોય તે ઉપર:—લીમડાની છાલ, ગોમૂત્ર અને મધ મિશ્ર કરી પહાડમૂળનો કાઢો આપવો.

૩૬૧ પાન અજમો—હિંં પાથરચૂર. બં પાતેરચૂર. ઇં કંટ્રી બોરેજ લેં કાલેયસ એરોમેટિકસ.

અજમામા ઘણા લેદ છે. જે છોડ ઉપર બિયા આવતા નથી તેને ‘પાનઅજમો’ કહે છે. એનો છોડ પથરાયેલો હોય છે અને હાથ દોઢ હાથ બિંચો વધે છે એના પાદડાં જડાં હોય છે એ પાદડાની વાસ અજમા જેવી આવે છે. યોમાસાની ઋતુમાં એના કાદા વાવ્યાથી એ છોડ થાય છે એના ઉપર ફળ કિંવા બિયા આવતા નથી. આ પાદડાના લબ્ધિયાં ઘણા સ્વાદવાળાં થાય છે. ઉપયોગ—(૧) કરમ ઉપર:—એના પાદડાનો રસ આપવો. (૨) લમરીના ડંબ ઉપર:—એનાં પાદડા મસળી દંશસ્થાને ચોળવા એટલે જરા ચટકો લાગ્યા જેવું થઈવેગ જલદી બંધ થાય છે.

૩૬૨ પારસ પીપળો—સંં પારિસ, તૂલ મં પારસીપંપળ. હિંં ભેંડીયાઝાડ, ગજદંડ, પુરવસુ અં અગરળી તૈં ગંગારખી. મલાં પૂરવસુ. ફાં યલાસમેલ્ય ઇં હિંબિકસસ. લાં થિસપિસિયા પોપલનિયા.

આ એક પીપળા જેવું ઝાડ છે. એનાં કોકણુ પ્રાંતમાં ‘અષ્ટ’ ‘મણેર’ ‘કુટપાઈડર’ એવા નામ છે એના પાદડા પીપળાના પાંદડાં જેવાં અને તે કરતાં મોટાં હોય છે એને ધોળો રસ (દૂધ) આવે છે. એ ઝાડ કુગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે. એના શુણુ પીપર જેવા છે. એને લીંડીના છોડના જેવા ફળ આવે છે x ઉપયોગ—(૧) ગૂમડાં માંહેના કૃમિ (જીવડાં) મારવા

x પારસ પીપળાના પાદડાં બ્રહ્મપીપળાનાં પાંદડાં જેવા જ હોય છે માત્ર બ્રહ્મપીપળાના પાદડાં જેવી

માટે :—પારસ પીપળાનું દૂધ ચોપડવું. (૨) મણીઆરીના (સર્પની એક જાતિ છે તેના) વિષ ઉપર :—પારસ પીપળાની છાલનો રસ અર્ધા તેલાથી એક તોલા સુધી પાવો (૩) શ્વાસ ઉપર : પારસ પીપળાના દૂધમા મરી અને હળદર અથવા બહેડાનું ચૂર્ણ નાખી બે ચણોડીભારની ગોળીઓ કરી ખાવી ગોળી ખાધા પછી કેટલીક વારે બિલટી થઈ કફ પડે છે. ઉતાર-ધી અને ભાત. (૪) કફરોગ ઉપર :—પારસ પીપળાનો રસ શક્તિ પ્રમાણે બાળકને ત્રણ ટીપા પર્થત અને મોટા મનુષ્યને આઠ ટીપા સુધી ગોળમા કાલવી આપવો એટલે કફ પાતળો થઈ પડે છે (૫) આદા-શીશી ઉપર :—પારસ પીપળાના ફળ પાણીમા ઘસી તેનું નરય આપવું

૩૬૩ પારિજાતક :—સં ૦ મં ૦ પારિજાતક. હિં ૦ હારસિગાર. પં ૦ પકર બ. શિઉલી લેં ૦ નિકટેન્થિસ આર્થોટ્રીરિસ એ આડ ધણું મોટું હોતું નથી. એને ગોળ બિયા આવે છે. પારિજાતકના ફૂલ ઘણા જ સુકુમાર હોય છે એ ફૂલ ઘણા સુવાસિત છે, આડ હલાવીએ એટલે તેના ફૂલ નીચે ખરી પડે છે પારિજાતકના ફૂલની દૂરથી પવન સાથે વાસ આવે છે ત્યારે તે મનને ઘણું જ આનંદિત કરે છે * ઉપયોગ—(૧) કોદરના વિષ ઉપર :—પારિજાતકના પાદડાનો રસ કાઢી ઢોરને પાઈ દેવો એટલે કોદરાનું વિષ જીતે છે. (૨) ખરજવા ઉપર :—પારિજાતકના પાદડા અને નાચણીનો (નાગ-લીનો) લોટ એકત્ર વાટી ચોપડવો અને દહીંમા સોનાગેરુ ઘસી પાવો, અથવા પારિજાતકના પાદડા દૂધમા વાટી લેપ કરવો (૩) ગલગંડ ઉપર :—પારિજાતકના પાંદડા, વાસના પાદડા, ખોરેતીના પાંદડા ભેગા વાટી સાત દિવસ સુધી લેપ કરવો. (૪) ઉદકમેહ ઉપર :—પારિજાતકની અતરછાલનો અષ્ટમાશ કાટો (૫) ખોડા ઉપર :—પારિજાતકના બિયા વાટી લેપ કરવો. (૬) સર્પદંશ ઉપર :—પારિજાતકના પાદડાનો અગર છાલનો રસ કાઢી પાવો (૭) દાદર ઉપર :—પારિજાતકના પાલાનો રસ તે ઉપર ચોપડવો.

૩૬૪ પાલખ (લાજ) —સં ૦ પાલખ, મધુસૂદની કં ૦ મુકુદ નગીડ. પાલખ. હિં ૦ બં ૦ પાલેક. લં ૦ પાલખ. કં ૦ અરપનાખ લાં ૦ સ્પાર્ધનેસિયા ઓલેરેશીઆ ઇં ૦ સ્પાર્ધનેઝ અં ૦ અરપનાખ. આ લાજનો છોડ વેતલર વધે છે. એના પાદડાં ઘણા ક્રોમળ અને પાતળા હોય છે

પાલખના પાંદડાને થોડા કાત્રા હોય છે. હિંદુસ્તાનમા એની ઉત્પત્તિ ઘણી હોય છે. પાલખનું શાક સારું થાય છે. પાલખ—કિચિત્ તીખું, મધુર, પથ્થકર, શીતળ, રુક્ષ, ખારુ, વાતલ, ગ્રાહેક, ભેદક, તર્પણુ, પિત્ત, ગુરુ, વિષ્ણુલકારક તથા સ્નાદુ છે, અને રક્તપિત્ત, કફ, મદ, શ્વાસ તથા વિપદોષનો નાશ કરે છે

૩૬૫ પાંડરવો (પારિલદ્ર) —સં ૦ રક્તકેસર, પારિલદ્ર મં ૦ પાગારા ક્રો ૦ પારિગા હિં ૦ ફરહદ, જલનીમ બં ૦ પાલિદ્રમાન. કં ૦ હાલીવાળ, પોગરા તાં ૦ કલ્યાણુમુરકકુ વં ૦ પાગરા તું ૦ પોગારેડામારા મલાં ૦ મુળ મુરિક્કા તેં ૦ મુળમોતિયેટુ. લાં ૦ એરીથ્રીના ધીડીકા

એ આડ મોટાં થાય છે એમા ધોળી અને રાતી એવી બે જાત છે ધોળી જાત કવચિત્ જણાય છે. એનું લાકડું હલકું હોય છે. એ આડ પર કાટા આવે છે, માટે તેની વાડ કરે છે એના લાકડાંની સાગડ કરી તે ઉપર તરવા શીખનારા તરતા શીખે છે. એ લાકડાના તરવારના મ્યાન અને બાળકને માટે ગમકડા વગેરે ઘણી જણસો થાય છે ધોળો પારિલદ્ર ગુણમા સારો છે પારિ-

એના પાદડાને છેવટે લાળી શેડ હોતી નથી એને મીંઢળના જેવા ફળો હોય છે આ ફળોની માળાઓને સાધુઓ પવિત્ર માને છે એ ફળમા કપાસિયા (કપાસના બીજ) જેવા, પણ ૩ છાવગરના પાંચ બી હોય છે આ બીજ દૂધમા બાકી ખાવાથી અથવા પારસ પીપળાના મૂળ કે એના બીજ, સફેદ છૂંક અને શરપ ખો સમાનભાગે લઈ ખારીક વાટી રાં ટાક દૂધની સાથે લે, તો સ્ત્રીને ગર્ભ રહે અને નિશ્ચય પુત્ર થાય આ ઉપાય સ્ત્રીઓએ ઋતુસમયે કરવો જોઈએ

* આ વૃક્ષ વન અને ઉપવનોમા થાય છે એના ફૂલની પાખડીઓ ધોળી અને ડાડી કેસરી રંગની હોય છે એ ડાડીઓને વાટી કપડા રંગે છે, એના ફળ ચપટા અને નાના હોય છે તથા પાદડા બિધાહુલી જેવા અને ખરડ હોય છે માત્રા—છાલ ૧ થી ૨ વાલ પાન ૨ થી ૪ ગૃધ્રસી, તાવ, કફૃદ્ધિ અને દમ ઉપર પારિજાતક વપરાય છે

ભદ્ર—તીખો, ઉષ્ણ, પથ્ય, તથા અગ્નિદીપક છે; અને અરુચિ, કદ્ધ, વાત, કૃમિ, મેદ તથા શોકનો નાશ કરે છે એના ફૂલ પિત્તરોગ તથા કર્ણવ્યાધિનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) કમળી ઉપર :—પારિલદ્રની છાલની ભૂછી વસ્ત્રગાળ કરી એક તોલાભાર ચોખાના ધાવરામણુમા આપવી. (૨) વાતરક્તાદિ રક્તદોષ અને ધાતુવિકાર ઉપર :—ધોળા પારિલદ્રની છાલનું ચૂર્ણ ગાયના માખણુમા અગર ઘી અને સાકરમા આપવું. (૩) વીંછીના વિષ ઉપર :—પારિલદ્રની છાલનો રસ પાવો.

૩૬૬ પાણકાંદા—પાણકાંદા નદીમા થાય છે. એના કદ કાદા જેવા થાય છે પાણકાંદાને નાગદમણીના જેવા ફૂલ આવે છે નિકાડ આગળ ગોદાવરી નદીમા એ કાદા પુષ્કળ થાય છે. ખીજે ઠેકાણે પણ નદીઓમા ઘણા થાય છે, એ કાદાની કોઈ કોઈ લાઘ (શાક) પણ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) ઢોરના ખાધામાં સોમલ આળ્યો હોય તે ઉપર :—પાણકાંદાનો રસ શેરભર લઈ ઘીમાં અથવા દહીંમા પાવો. (૨) ગૂમડું ફૂટવાને તથા વાળા ઉપર :—પાણકાંદા વાટી લેપ કરવો. (૩) વાઘ કરડ્યો હોય તે ઉપર :—પાણકાંદા વાટી ખાધા.

૩૬૭ પાણકુંભા—(જલશ ખલા) સં જલકુલી મં પાણકુલી, ગોડાળ, શેવળ બં ટાકાપાના લાં પીરટીઆ રટાટીઓટીસ.

પાણકુંભા કુલાના ઝાડ જેવું જ હોય છે અને એના પાદડા પણ તે જ પ્રમાણે હોય છે. પાણકુંભાને ફક્ત ફૂલ જ આવે છે, ફળ આવતા નથી ગુણધર્મ—શીતળ, મૂત્રલ, સારક અને દાહશમક છે માત્રા—ચૂર્ણની ૧૫ થી ૬૦ રતી મૂત્રાધાતમા પેશાબની બળતરા બંધ કરવા માટે જળશ ખલાનો કાઢો અપાય છે અને પેકુ પર પણ બધાય છે ઉપયોગ—(૧) ગલગંડ ઉપર :—પાણકુંભાની રાખ ગોમૂત્રમા નાખી ખાફવી પછી તે પાણી ગાળી પાવું અને કાદરાનો ભાત તથા છાશ લેવા.

૩૬૮ પાંદડી—સં પાચી, મલ્હારિષ્ટા. મં હિં પાચ કં પચ્ચે, પચ્ચદગિડ. કાં માલી. લાં પોગોરટેમન પાચૌલી.

પાંદડીના છોડ એક હાથ ઊંચા હોય છે. એના પાદડા ઘણા મોટા હોતા નથી, પરંતુ ફાગળના કરતા કિચિત્ નાના હોય છે એ પાદડા કુમળા હોય તે વેળા જરા રાતા હોય છે, પરંતુ જૂના થયા પછી સાવ લીલા થાય છે. એના પાદડાની અને તોરાની વાસ સારી આવે છે પાંદડીનું અત્તર કાઢે છે પાંદડીના પાદડા અને તોરા ઘીમા સુવાસ લાવવાના ઉપયોગમા આવે છે પાંદડીના સુકાયેલા પાદડાં શાલ, ઊંચી બનાત વગેરે મૂલ્યવાન વસ્ત્રોમા ધાલી રાખવાથી તેઓને ઊધર્મ નો ઉપદ્રવ થવાનો ભય રહેતો નથી પાંદડી—તીખી, કડવી, ઉષ્ણ, કષાય તથા સુગંધી છે; અને વાયુ, ગ્રહદોષ, ભૂતખાધા, ત્વગદોષ, વ્રણ, દાહ, તૃષા, તથા વિષનો નાશ કરે છે.

૩૬૯ પિઠવણુ (નાનો સમેરવો)—સં પૃષ્ઠિપણી. મં પિઠવણુ, રાનલાલ, શેવરા, કોંડવલા હિં પિઠાની ડાવડા, દૌલા કં નરિયલખોને તેં કાલાકુપત્તા બં ચાકૂલે, શંકરજટા. ઓરિયાં કૃષ્ણણી. લાં ઉરેરિયા લેગોપોઈડીસ્ ઉરેરિયા પિકટા

એ છોડ પડતર જમીનમા ઘણા થાય છે આ છોડની ઊંચાઈ શુમારે બે અડી હાથ હોય છે, એ છોડને પાદડા આવે છે તે ખેવડા હોય છે, એટલે ડીટા પાસે ખારીક પાદડું હોય છે અને તેની આગળ મોટું પાદડું થયેલું હોય છે મોટા પાદડાની લખાઈ-પહોળાઈ શુમારે ચાર આગળ હોય છે એ ઝાડ ઉપર ચપટ તથા વાકી નાની નાની શિગો આવે છે એ વનસ્પતિના મૂળ દશમૂળમા આવે છે.

આ વનસ્પતિ સબધી લોકોને કેટલીક શકા છે. એનો ક્ષુપ જ હોઈ એના પાદડાં ગોળ વેલદાર હોય છે. તે ખીલી પ્રમાણે ત્રિદળ હોય છે. બાબુના બે પાદડાં કરતા વચ્ચે પાદડું મોટું હોય

x અહીં જેને પાણકુંદો નામ આપેલ છે તેનું ગાક પણ થાય છે, એટલે એ ભત કોળકદથી ભુદી છે. કોળકદને જ ગુજરાતમા પાણકુંદો કહે છે અહીં પાણકુંદા નામ મરાઠી છે એ નદીમા અથવા નદીકિનારે થતી વેલનો કદ છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

* નવા મતમા પાંદડી રક્તસ્થાપન, મૂત્રલ અને વાતહર છે માત્રા—સ્વરસ ૧ તોલો પેશાબમા લોહી જવું હોય તો લાગની સાથે બે તોલા પાનનો રસ અપાય છે

છે. ફૂલો ધોળા અને દિચિત્ કાળાશપડતા હોઈ જડતાયુક્ત હોય છે. મરાઠીમાં પૃષ્ઠિપર્ણીને રાનલાલ, પિંડવણુ અથવા ડબલા અને ગુજરાતીમાં પિંડવણુ કહે છે. કોકણ પ્રાતમાં રાનલાલ નામની જે વન-સ્પતિ વપરાય છે તેનું વર્ણન અહીં આપેલું છે. એના પાદડા છેક લાલાના આકારના દુહેરી હોય છે. એટલે દીટડા પાસે ઝીણા હોઈ તેની જ પાછળ મોટા પાદડા થયેલા હોય છે કોકણ જિલ્લામાં પડતર જમીનમાં એ ઘણી થાય છે. એ બાટુકડા હોય છે એની જાંઘાઈ જે અઢી હાથ જ હોય છે મોટાં પાદડાની લંઘાઈ-પહોળાઈ શુમારે ચાર આગળ હોય છે. મં મોતીલાલ શાહે પોતાના ‘વિદ્યાલુત્ત’ નામના ગુજરાતી માસિકમાં આ વનસ્પતિનું વર્ણન નીચે લખ્યા પ્રમાણે કરેલ છે : ‘આ છાંડવા નદીકિનારા ઉપર ખાતરાની જગ્યામાં જોગે છે. એના લાકડા ૩-૪ ફૂટ જિંયા વધે છે. એના પાદડા એક એકના આતરે દીટડાવાળા અને બંને બાલુએ ત્રણ ઇંચ લાંબા અને એક-દોઢ ઇંચ પહોળાઈના હોય છે. તે ઉપરની બાલુથી જોવામાં સુદર હોઈ સુવાળા હોય છે અને નીચલી બાલુએ તેના ઉપર બારીક રૂંછા હોય છે. એને ચોમાસાની આખરમાં નાનાનાના રાતા રંગના ફૂલોનો ઘોસ આવે છે. એની શિંગો ધોળા અને સીધી હોય તેવી દેખાય છે તેમાં બીજ ફિસકા પીળા રંગના ચોળા જેવા હોય છે.’ અહીં આ ત્રણ પ્રકારનું વર્ણન આપેલ છે, તે પૈકી કોઈ પણ બેનું વર્ણન એકસરખું મળતું આવતું નથી એમાં સ્પષ્ટ દૃષ્ટિથી જોતા કોકણી અને ગુજરાતી પિંડવણુ ઘણાં લાગે એક જેવી છે. પિંડવણુ—ફૂરસાના વિષ ઉપર એના પાદડાનો રસ ગુણકારી છે. એનો મુખ્ય ઉપયોગી લાગ મૂળ છે પરંતુ પાદડાનો ઉપયોગ પણ થાય છે પિંડવણુ—તીખું, ઉષ્ણ, કંડુ, મારુ, મધુર લઘુ તથા વૃષ્ય છે. અને ઉધરસ, અતિસાર, વાતરોગ, તૃષા દાહ, ત્રિદોષ, બિલટી, ઉન્માદ, તાવ, રક્તાતિસાર અને વ્રણનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) ગાભિ-ણીનાં રક્તપિત્ત, કમળો, સોજો, ઉધરસ, દમ અને તાવ ઉપર :—પિંડવણુનો બળદાણા અને અગ્રસીનો રસ પાવો. (૨) વછનાગના વિષ ઉપર ઉતાર :—પિંડવણુનો રસ ૪ તોલા સાકર નાખી પાવો (૩) બરોળ ઉપર :—પિંડવણુના મૂળિયાનો અગર પાદડાનો રસ પાવો +

૩૭૦ પિત્તપાપડો—સં ૫ર્ષટ. મં પિત્તપાપડા દેં ખડશેપુ હિં પિત્તપાપડા, દવણુ-પાપડા. બં ક્ષેત્રપાપડા, બનશુદ્ધા, કં ૫ર્ષટક તં પાર્ષટકમુ, તુરા કાં શાહતરા અં શાહતરજ ખડલનલમલીક. ઔં જડપાપુડા. લાં ક્યુમેરિયા ઓફિસિનેલિસ ક્યુમેરિયા પાર્વિફોરા

આ એક ત્રણ-ચાર હાથ સીધું વધનારું આડું છે. એના ઉપર બારીક કાટા અથવા ફાસો આવે છે. એ ચોમાસાના આરંભમાં જોગી શિયાળાની આખરે સુકાઈ જાય છે એના પાદડા લાંબા અને સાકડા હોઈ છેવટે શેડ નીકળેલી હોય છે એના ઉપર ધોળા રંગનાં ફૂલો આવે છે આડ સુકાય એટલે તેનો રંગ કાળો થાય છે પિત્તપાપડો પોતાની મેળે જોગે છે. કાગેમાડળ કિનારા ઉપર અને તેમાં પણ મુખ્યત્વે કરીને નલૂર, મછલીપટ્ટન વગેરે લાગમાં રેતાળ જમીનમાં એનું ઘણું જ વાવેતર કરે છે એના પાદડા અને છાલ કંક કાઢવાના કામમાં સારા ઉપયોગી થાય છે, તેને સૂકવી ખાડી તેનું ચૂર્ણ લોટમાં મેળવી તેની પુરીઓ કરી તે દમના રોગીને અને ક્ષયના રોગીને આપવાનો ગિવાજ ઘેટલેક ઠેકાણે છે. એના મૂળ લાંબાં અને નારંગી રંગના હોય છે તે સુતરાઉ લૂગડાને ઉત્તમ પ્રકારનો પાકો રંગ આપવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એમાંથી બબલો અને ભૂરો નારંગી રંગ પણ તંયાગ થાય છે હિંદુસ્તાનમાં છીંટનો પાકો લાલ રંગ પિત્તપાપડના મૂળની ઉપરની છાલમાંથી બનાવે છે સિલોનમાંથી આના મૂળ મોટા પ્રમાણમાં પરદેશમાં મોકલાય છે વાવેતર

+ પિંડવણુમાં ૨ ભત છે ઉરિયા લેગોપોઈડિસના છાંડની જાંઘાઈ ૧ થી ૩ ફૂટ સુધી હોય છે પાન ૧ થી ૨ ઇંચ લાંબા, પત્રદલ ૧ થી ૨ ઇંચ લાંબા અને એટલા જ લગભગ પહોળા હોય છે મંજરી ૧ થી ૨ ઇંચ લાંબી ફૂલની પાખડીઓ સફેદ બીજા ભત ઉરિયા પિકટાના છાંડની જાંઘાઈ ૩ થી ૭ ફૂટ સુધી હોય છે પાન ૮-૧૦ ઇંચ લાંબા સફેદ પટાવાળા, પત્રદલ ૪-૮ ઇંચ લાંબા, ૦ થી ૦.૧૧ ઇંચ પહોળા ફૂલ નલિ-કાકાર મંજરીમાં મંજરી ૬-૧૨ ઇંચ લાંબી, ફૂલની પાખડીઓ બહુ ટીકા તથા શિંગ સફેદ રંગની હોય છે આ ભતને કાઢિયાવાડમાં પીળો સમેરવો કહે છે **શુણ્ઘમ**—સ્યેબમહર **માત્રા**—૦ થી ૧ તોલો ક્વાથરે છે

—રવામી કૃષ્ણાનંદ

કરેલા ઝાડો કરતા આપોઆપ જગલમાં ઊગેલા ઝાડ વધારે પમંદ કમય છે. એ મૂળ નાના હોઈ તેમાંથી ચોથો ભાગ ગંગ નીકળે છે સમુદ્રકિનાર કિપરની હવરી, મળ અને રેનાળ જમીનમાં એ ઝાડો પોનાની મેળે ઊગે છે. વાવેલાં ઝાડોનાં મૂળ બારીક એકથી બે ફૂટ લાંબાં હોઈ તેની બાજુ ઉપર રેપા હોય છે એમાંથી મજબૂતના રગના જેવો લાલ ગંગ મળે છે દરિયા દિંદુસ્તાનમાંના રગરેજ એ ઘણો વાપરે છે એનો નમૂનો મદ્રાસના પ્રદર્શનમાં રાખેલો હતો. એના ઉપર પરીક્રમેએ નીચેનો અભિપ્રાય આપેલો હતો — રંગ કક્ત મૂળની ઝાવમાં જ હોય છે. અદ્ભુતો ધાવો ભાગ નિરૂપયોગી હોય છે મદ્રાસ ઈલાકામાંના મદુરા શહેરમાંના ગંગરેજ લાલ પાણી આ મૂળના ગંગથી જ રંગે છે. વાવેલા ઝાડો કરતા જગલી ઝાડોના મૂળમાંથી ૩૩ રકા વધારે ગંગ નીકળે છે; અને તેનું કારણ એ છે, કે જેમ વધારે વસ્ત્રાદથી મૂળ કહેવાઈ જાય છે, તેમ જ તે વાવેલા ઝાડને વધારે પાણી આપવાથી પણ તે બગડે છે. બે વર્ષના ઝાડોના મૂળ મળવાથી તે વધારે શુષ્કારી થાય છે, અધારી જગ્યામાં રાખવાથી તે બગડે છે, એમ કહેવાય છે મદ્રાસી કમલ ગંગમાં શિરડોળાનાં મૂળની સાથે આ મૂળનો ઉપયોગ કરે છે અને રંગ પાંદા નવા માટે તેમાં કટકડી નાખે છે. હિરાકસી મેળવવાથી કાળો ગંગ થાય છે અને કમ્બુલો (કાળગનાં ફૂલ), લીંબુનો રસ અને મોઝા મેળવવાથી કાચો લાલ રંગ થાય છે.

પિત્તપાપડાના બે પ્રકાર છે + તે પૈકી ઘાગ પિત્તપાપડો એ ઘાસ જેવો મોલ છે અને તે ઉપર કણસલા પણ હોય છે. પિત્તપાપડાના ઝાડ ચોમાસામાં ઉત્પન્ન થાય છે. એના પાંદડા બારીક હોય છે અને એના ઉપર બારીક ફૂલ આવે છે. પિત્તપાપડો—શીતળ, કડવો, સઘ્રવી, વાતલ, લઘુ તથા પાકકાળે તીખો છે અને પિત્ત, કફ, જ્વર, રક્તદોષ, દાહ, અન્નચિ, ગ્લાનિ, ભ્રમ, મદ, પ્રમેહ, ઊલટી, તરસ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) પિત્તજ્વર ઉપર:—પિત્તપાપડાનો કાઢો લીડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવો (૨) પિત્ત ઉપર:—પિત્તપાપડાના પાંદડાનો રસ અને ગાયનું ચોખ્ખું દૂધ એકત્ર કરી તેમાં સાકર નાખી પાનુ; અથવા પિત્તપાપડો અને સૂંકેલો કાઢો પાવો. (૩) માથું ચડતું હોય તે ઉપર:—પિત્તપાપડાનો રસ અને કારેલીનાં પાંદડાનો રસ એકત્ર કરી તેમાં ગાયનું ઘી નાખી માથે મદન કરવાથી પિત્તાશયને ચટ્ટું માથું જલદી ઊતરે છે. (૪) શોષરોગ ઉપર:—પિત્તપાપડાનો કાઢો પાવો (૫) મસ્તકનો તાપ, આંખની બળતરા અને ઊલટી ઉપર:—પિત્તપાપડાનો કાઢો મધ નાખી પાવો (૬) પથરી ઉપર:—પિત્તપાપડો ૪ તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી તે ગાયની છાશમાં પાવો. તાજે હોય તો પિત્તપાપડાનો રસ

+ પિત્તપાપડાની ઉપરની બે જાત ઉપરાત ખાજગના બીજને પલાગ પાપડો તેમ જ પિત્તપાપડો કહે છે તેનું વર્ણન ન ૧૬૯ માં આપેલું છે ઘાસ પિત્તપાપડાનું વર્ણન અહીં આપવા ઉપરાત ઉપર ન. ૨૧૪ માં આપેલું છે પિત્તપાપડાની નીચે લખેલ ૩ જાત ઔષધિરૂપે ઉપયોગમાં આવે છે (૧) શાહતરા ઈરાનથી આવવાવાળો પિત્તપાપડો એનું નામ લેટીનમાં ક્યુમેરિયા ઓકિસિનેલિસ છે (૨) પિત્તપાપડો, છાંડ બાંધી ૧ ફૂટ ઊંચો કોઈ વખતે જમીન પર પથરાયેલો, પાન ગાજરના પાન જેવા વિભાજિત, ફૂલ સફેદ ગુલાબી રંગના અને ટેરવા બાજુડિયા રંગના હોય છે આનું લેટીન નામ ક્યુમેરિયા પાર્વિક્લેગ છે (૩) ખડસલિયો (મં ધાટીપિત્તપાપડો) જેને લેટીનમાં કગીઆ રિયેન્સ કહે છે આનું વર્ણન પહેલાં ઘાસ પિત્તપાપડાના નામથી કરેલ છે એ ઉપરાત મહારાષ્ટ્રમાં પિત્તપાપડા (કમર સુવા)ના નામનો છાંડ થાય છે, જેમાં શેવતી જેવા પીળા ફૂલ આવે છે એ પિત્તપાપડો સ્નેહલ, જ્વરદ્વ અને ગર્ભાશય-સકાચક છે, ઉપર કહેલ ત્રણે પ્રકારનો પિત્તપાપડો ચક્રત પર ક્રિયા કરે છે, જ્યારે આ કમર સુવા ગર્ભાશય પર ક્રિયા કરે છે અનાર્તવ અને કષ્ટાર્તવમાં સ્વાથરૂપે આપાય છે

શાહતરા સ્નેહલ, મૂત્રલ, સારક અને કટુપૌષ્ટિક છે દેશી પિત્તપાપડા અને ખડસલિયામાં પણ એવા જ ગુણો રહેલા છે શાહતરા કાઈકે વધારે બળવાન છે શાહતરામાં રહેલ ક્ષાર ચામડી, ચક્રત અને મૂત્રપિંડ વાટે બહાર નીકળે છે એટલે પરસેવા, મળ અને મૂત્રની સાથે બહાર નીકળે છે. આંતરડાની નિર્બળતાથી ઉત્પન્ન થતા અપચન અને ચામડીના રોગમાં ગુણકારક છે ચિત્તજ્વરની તો એ પ્રસિદ્ધ ઔષધી છે ગંડમાળા અને ગંડમાળાના કીટાણુઓથી ઉત્પન્ન થતા ચામડીના રોગો પર તથા બીજી જાતના ચામડીના રોગો પર શાહતરા ઉપયોગી છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

છાગમા પાવો (૭) સલ(છાડ)ની વૃંદ કરવી હોય તે ઉપર:—પિત્તપાપડાનો કાઢો સાકર નાખી પાવો (૮) પિત્તજ્વર ઉપર:—પિત્તપાપડો, ચદન (સુખડ), વીરણવાળો અને સૂંઠ એનો કાટો આપવો (૯) દૂષિત વાયુજન્ય જ્વર ઉપર:—પિત્તપાપડો, બ્રાહ્મી અને હંસરાજનો કાટો પાવો. આ ગોત્ર તરફ આપે છે.

૩૬૧ પીલુડી—સં કાકમાચિકા. મં કાગો (મો)ણી હિં મં મંકાય, કવૈયા બં કાકમાચી ગુડકામાર્ષ, મદનમધુની, કં કાકે તાં કારે. તં અલુસ તું કાકેડેલ મલાં કાડનગરી. કાં રોખાતરીખ અં એનવુસસાલ્વ. ઇં નાઈટસેડ લાં સોલેનમ્ નાઈગ્રમ. રાજં ચિરપોટન મંકો.

આ આડ ચોમાસામા વાવે છે એ શુમાર બે હાથ અને તેથી પણ બંચાં વધે છે એને લાલ અને ચણેડી જેવડા ખારીક ફળો આવે છે * તે ગ્રાધથી લોકો ખાય છે. એના પાદડાના રસ વડે કાગળ પર લખેલુ લખાણુ લીલા રંગનાં શાકી પ્રમાણે દેખાય છે. ઉપયોગ (૧) શોફોદર ઉપર: એના પાદડાનો રસ ચોપડવો એટલે શોફોદરનો સોજો બીતરશે. (૨) પિત્ત ઉપર:—એના પાદડાની લાજ કરી ખારી એટલે પિત્તશમન થશે. (૩) અફીણુ ઉપર:—પાદડાનો રસ કાઢી પાવો. (૪) કાનમાં જીવડું વગેરે ગયું હોય તો:—પાદડાનો રસ કાનમા નાખવો.†

૩૬૨ પિસા—મં પિસા, પિશા, પિચલી તાં ટાળી ટાળી. કં હગોદગીમર, તુદગેનસ મલાં માલવી રીમજી, માલવીરિણી. લેં એકટીનોડકની હુકરી. એ આડ મોટું થાય છે. તે મહા-બળેશ્વર, માધેગન અને ખીજે ઘણે ઠેકાણે વાય છે ઉપયોગ—(૧) પ્રમેહ તથા ધાતુવિકાર ઉપર:—પિસાનાં પાદડાની ભૂકી કચી અને તેમા દૂધ તથા સાકર નાખી આપવી, એટલે ઉપશુક્રત વિકાર દૂર થઈ ધાતુ પુષ્ટ થાય છે. લીલા પાદડાં હોય તો તેમ ને તેમ જ ચાવી ખાવા (૨) પાંડુ-રોગ ઉપર:—પિસાના પાદડાની ભૂકી કરી ગરમ પાણીમા આપવી.

૩૬૩ પિસ્તાં—સં અલિપુક, નિકાયક હિં મં કાં પિસ્તા. બં પિસ્તાગાજ ઇં પિન્ડેશિઓ નટ લાં પિન્ડેશિયા વેગ. અં ક્ષિતક

પિસ્તાંતું આડ મોટું થાય છે. આ આડ પરિયા, લુખારા અને અફઘાનિસ્તાન, એ દેશના જંગલની અંદર ઉત્પન્ન થાય છે એ આડ ઉપર ચણાના પોપટા જેવા ફળ આવે છે એના ઉપર પાતળી ઘટ્ટ છાલ હોય છે ફળની અંદરના ગરનો રંગ લીલો હોય છે અને તે પર લાલ ટપકા હોય છે, તેને પિન્તા કહે છે. એનું છાલ સુદ્ધા ફળ વાવવાથી તેનો રોપો થાય છે પિસ્તાં ખાવાથી મીઠા લાગે છે. એને પકવાતમા તથા મીઠાઈમા નાખે છે એ બળકર તથા પુષ્ટિદાયક છે. એનું તેલ નીકળે છે. તે માથે ચોળવાથી પિત્તશમન થાય છે. આ તેલનો ઉપયોગ રેશમને કિરમજી રંગ ચઢાવવાના કામમા થાય છે. પિસ્તાં—ગુરુ, રિનગ્ધ, ઉખ્ણુ, વૃધ્ધ, સ્વાદુ, ધાતુવર્ધક, રક્તને સ્વચ્છ કરનાર, બલકર, પિત્તકર, ભેદક, કડવા તથા સારક છે અને કફ, વાયુ, ગુદમ તથા ત્રિદોષનાશક છે. ઉપયોગ (૧) પૌષ્ટિક ક્ષીર:—પિસ્તા, બદામનો મગજ, ચારોળી અને ખસખસ ખારીક વાટી દૂધમા નાખી ઉકાળી ખીર કરવી તથા તેમા ગાયનું ઘી અને સાકર નાખી સેવન કરવું

* પીલુડીના પાદડા આસોદના પાદડાંની સાથે કેટલીક બાળતમા મેળતા દેખાય છે એને સરેદ રંગના બડોળ પાચ ખાખડીવાળા ઝીણા ફૂલો આવે છે પીલુડીના ઝાડની માફક એને ફળોના લૂમખા આવે છે એ ફળો ખાવામા સ્વાસ્થિ લાગે છે.

* ડૉક્ટર દેસાઈના મત અનુસાર પીલુડી શીતળ, મૂત્રલ, રેચક, વેર્નાસ્થાપક, કફહર, સ્વેદલ અને વષધ છે એની મુખ્ય ક્રિયા ચક્રત પર થાય છે ચક્રતની તુરિ તુદી નતની બધી ક્રિયાઓને સુધારી ચોગ્ય રસ ઉત્પન્ન કરાવે છે અને વિપારી ઉધરસની ઉત્પત્તિ બધ કરાવે છે ચક્રતની ક્રિયા બગડવાથી જીર્ણ ચદ્વદ્ધિ, ઉરસ, હર્ષરોગ, લોહીના બડખા પડવા, મગ્ગો અને વિવિધ પ્રકારના ચામડીના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે એ બધા રોગો પર પીલુડી લાભદાયક છે. પીલુડીના પાનના રસથી દંરત સાફ આવે છે આતરડામાથી ઝેર નીકળી નય છે તે કાઈ થોડું ઝેર ચક્રતમા નય છે, તે પેશાબ વાટે નીકળી નય છે

સોજો, પરમે, મૂત્રાશયરોગ, મૂત્રપિંડરોગ, હૃદયરોગ એ બધા રોગો પર પાનોનો રસ અપાય છે. જલરોગમા પાન અને શાખાનો રસ મોટી માત્રામા અપાય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

૩૭૪ પીપર (પિપર)—સં ૧૧૬, પિપરી, જટી. મં પિપરી. હિં ૦ પાકરી, પાખર, પાકર, પિલખન ૫૦ પાકુડ કં વસુરીમારા. બુબ્બીમાગ. તં ૦ બનિની, ગર્દભાડે ગોળ ઢેળા. કાલબુબ્બી મલાં બુબ્બનાલ, ઇત્તિ. ઇં ૦ બેબ્બડ લિબ્ડ ફિગ ટ્રી. લાં ૦ કાઈકસ સીલા

પીપરનું આ ઘણું મોટું થાય છે પીપરના પાદડા નાદરખીના પાદડા જેવા અને તે કરતા મોટા હોય છે આ જાવાવૃક્ષ છે. પીપરની જાયા ઘણી ઘટ્ટ અને ઠડી છે. જાયા માટે રગ્તાની બાબુએ આ આડો વાવે છે પીપરને બ્રહ્મપીપળાના ફળ જેવા ફળ આવે છે. બાળકો એ ફળને ઘણા પ્રેમથી ખાય છે પીપરનું લાકડું ઇમારતી કામના ઉપયોગમાં આવે છે. પંચવટ્કલમાં એની જાલ લેવામાં આવે છે પીપર—તીખી, કડી, તૂરી તથા શીતળ છે અને વ્રણ, ચેનિંદોષ, વિસર્પ, દાહ, પિત્ત, કફ, રક્તપિત્ત, રક્તદોષ, મેદોગગ, શોષ, મૂર્છા, બ્રમ, પ્રલાપ, મોઝે તથા રક્તાતિસારનો નાશ કરે છે. લઘુ (નાની) પીપર (નાદરખ) ગુણોમાં અધિક છે ઉપયોગ—(૧) ઉદાવર્ત અને વાતગુહ્મ ઉપર :—પીપરનો ચૂપ, (૧૮ ગાણુ પાણી નાખી) ચતુર્થાશ ગેપ રહે તો ઘી નાખી પાવો. (૨) ખોડા ઉપર :—પીપરનું દૂધ ચોપડવું

૩૭૫ પીપળો (બ્રહ્મ પીપળો)—સં ૦ અશ્વત્થ. મં ૦ પીપળ હિં ૦ પીપલવૃક્ષ. કં અર-
ળીમારા. તં ૦ રાવીચક્ર કાં ૦ દરખતલરખ તાં ૦ અં ૦ રાકમગં. તું ૦ અત્તાસામારા. મલાં ૦ આયલ. ઇં ૦ પોપલરલિબ્ડ. ફિગ ટ્રીં ૦ લાં ૦ કાઈકસગિલિચ્યોઝા

એ આડ ભરતખડ સિવાય ખીજ દેશમાં થતું નથી. આ આડ ગામમાં, રાનમાં તથા અરખ્યમાં સર્વે સ્થળે થાય છે અને તે અતિશય ઊંચું વધી ઘણું ફાલે છે કાઈ કાઈ ઠેકાણે તો એનો વિસ્તાર એટલો બધો વધે છે કે એની જાયામાં ત્રણસોચારસો માણસો સહેજે બેસી શકે છે. આ આડ ઘણા વર્ષ સુધી ગહે છે. પીપળામાં અનેક અલૌકિક ગુણો હોવાથી એ આડ હિંદુ લોકોમાં ઘણું પવિત્ર મનાયેલું છે x ઘણાક પરોપકારી ગૃહસ્થો પીપળાના આડની આસપાસ એટલો કે પાળ બાંધે છે પીપળાનું લાકડું બાળવાના કામમાં લેવું નહિ એવો હિંદુ લોકોમાં નિયમ છે. પીપળાને બારીક ફળ આવે છે. પીપળાની લાખ બને છે; તે રગમાં તથા ખીજ ઘણા કામના ઉપયોગમાં આવે છે. એનો ઉત્તમ લાખી રગ થાય છે. એ આડને લોકો પરોપકારાર્થે જાયા માટે દેવળની આસપાસ તથા રસ્તા ઉપર રોપે છે પ્રવાસમાં ચાલનાર, ભારવાળા, અશક્ત, રોગી, વૃદ્ધ વગેરે માણસો ચાલવાના શ્રમથી થાકે એટલે પીપળાની જાયા નીચે બેચી વિસામો લે છે. એની જાયા ઠંડી હોય છે એ આડના થોડે આસપાસની હવા સ્વચ્છ થઈ લોકોને ઘણું સુખ થાય છે. એ આડમાં અતિશય ગુણ છે અને તે આપણા પૂર્વજો પૂર્ણપણે બાણતા હતા. પીપળો—મધુર, કપાય, શીત, દુર્બર, ચુરુ, રુક્ષ, વર્ણકર, ચેનિશુદ્ધિકાગ્ધ તથા કડવો છે, અને કફ, પિત્ત, દાહ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે એનાં પાકાં ફળ—હલ્લ તથા શીતળ છે, અને કફ, પિત્ત, રક્તદોષ, વિપદોષ, દાહ, ઊલટી, શોષ તથા અરુચિનો નાશ કરે છે લાખ—કડવી, તૂરી, રિનગ્ધ, લઘુ, બલકર, ભગ્નસ ધાનકારક, વર્ણપ્રદ તથા શીતળ છે, અને કફ, પિત્ત, શોષ, વિષ, રક્તવિકાર, વિષમબળ, બિચકી (હેડકી), ઉધરસ, જ્વર, ઉરક્ષત, નાસારોગ, વિસર્પ, કૃમિ, કુષ્ઠ, વ્રણ, ત્વગ્દોષ તથા દાહનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) ઉપદંશ એટલે ગરમીની આંદીઓ ઉપર :—પીપળાની સુકાયેલી જાલની રાખ

x એનું લાકડું યજ્ઞની સમિધમાં વપરાય છે એના પાંડાની ટોચની અણી પારસપીપળા કરતા વધારે લાખી હોય છે એ પીપળા અને પારસપીપળાને ઓળખવાનું પ્રત્યક્ષ સાધન છે, એના ફળ (ભાણા) જ ગલી બોર જેવડા થાય છે એ કાચા ખવાતા નથી, પરંતુ પાકવાથી તે મીઠા લાગે છે, માટે બાળકો ખાય છે પણ એ ફળોમાં કોઈ કોઈ વખતે ઝીણા જીવ હોય છે એ આડનો ઉદ્ભવ કાગડાએ ખાંચેલા ફળમાંના ખીજ તેની વિષા સાથે બહાર આવે છે તેનાથી હોય છે એથી એ ઠેકઠેકાણે ખીજવૃક્ષ જ ભગે છે કોઈ કોઈ વખતે તો તે મોટી દીવાલો ઉપર ભગી નીકળી દીવાલોને ગરની નાખે છે પરમાત્માએ આવા પૂજ્ય વૃક્ષને બહોળા પ્રમાણમાં ઉગાડવાને કેવી ડહાપણબરેલી યુક્તિ કરેલી છે ।

કોઈક જ પીપળાને વડની માફક વડવાઈ જેવા અકુરો ફૂટે છે તેને પીપળાની વડવાઈ કહે છે એ બાળકની આચકી ઉપર સમખાણ ઇલાજ છે એ ખાણીમાં ઘસી પવાય છે

ચાદીઓ ઉપર નાખતા જની એટલે ચાદી ઢોરી પડી મટી જાય છે. (૨) (બાળકોની બોખડી વાચા ગુઢ થવા માટે:—પીપળાના પાકેલા ફળ ખાવા આપવા (૩) ઊચકી (હેડકી) અને ઊલટી ઉપર:—પીપળાની સૂકી ડાળની રાખ પાણીમાં ભીંજવી કેટલીક વારે તે પાણી ગાળી પાવાથી ઊચકી અને ઊલટીનો તત્કાળ નાશ થાય છે (૪) ઉરુમાં સંચય થયેલું રક્ત ગુઢ થવા માટે:—પીપળાની ડાળીઓના પાદડા અને ડૂ ખો લઈ તેનો રસ કાઢી મધ નાખી પાવો. (૫) ખસ ઉપર:—પીપળાના છોડિયાની ગખ અને ચૂનો માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવા, કિંવા જાલ પાણીમાં ઘસી ચોપડવી. (૬) નાના બાળકના અંગ ઉપર ફેદ્દીઓ (ઝોરી) થાય છે તે ઉપર:—પીપળાનું છોડિયું અને ગેકુ એકત્ર ઘસી લેપ કરવો (૭) નાના બાળકનું મોઢું આવી મોઢામાં ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપર:—પીપળાનાં તાજાં પાદડા અને જાલ બારીક વાટી તેમાં મધ મેળવી દિવસમાં ત્રણ વાર ઘોડું ઘોડું ચોપડવું. (૮) અડીણ ઉપર:—પીપળાની જાલનો કાઢો કરી પાવો એટલે અડીણનું વિષ જતરે છે. (૯) ક્ષતકાસ અને ઉર:ક્ષતક્ષય ઉપર:—પીપળાની લાખનું ચૂર્ણ મધ અને ઘી માથે આપવું (૧૦) દાહજ્યર ઉપર:—પીપળાની જાલ અને કડુ વાટી અંગે લેપ કરવો (૧૧) અગ્નિદમ્બ ત્રણ ઉપર:—પીપળાના સૂકા છોડિયાનું ચૂર્ણ ઘીમાં કાલની ઉપર ચોપડવું. (૧૨) દૂધેલું બદ્ધ ભરાઈ આવવા માટે:—પીપળાનું દૂધ અને ગધ-બેરળે (ચદસ) એકત્ર કરી પેદી માગવી એટલે ત્વરિત ગુણ આવે છે (૧૩) અળતો (પેથી) કરવાની રીત:—એક રોગ પાણી, છ પૈસાભાર પીપળાની લાખ, બે તોલા શુદ્ધ કરેલો ટંકણખાગ, (ટંકણખારના કકડા કપડામાં બાધી ભેસના છાણમાં ઘોળવા, પછી તે સ્વચ્છ પાણીથી ધોવા એટલે તે ગાગડા ઘોળા-શુષ્ક થાય છે) અને લોદ છ માસા, આ સર્વ એક વાસણમાં નાખી બે પહોર ચુધી રાખવા એટલે લાખનો રંગ જતરી અળતો તૈયાર થાય છે; કિંવા ચૂલા ઉપર બાકવો એટલે તૈયાર થાય છે. આ તૈયાર થયેલા અળતામાં ૩ ભીંજવી થેપલીઓ કરી સૂકવી રાખવી. જરૂર વખતે થેપલીઓનું ખપજેશુ ૩ પાણીમાં પલાળી ૨૨ કાઢી લેવો એના રંગથી લખે છે તેને રાતી શાહી કહે છે અળતામાં કાળજી ઘૂટી પુસ્તકો લખવા લાખી શાહી (પાકી શાહી) કરે છે. (૧૪) રતન-રોગ ઉપર:—પીપળાની જાલ બાળી પાણીમાં નાખવી અને તેમાં લોખડનો કકડો વારવાર તપાવી જમકાવો. તે પાણી ગાળી સવારસાંજ પીવા આપવું અને ઇશ્વરણના મૂળ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૧૫) ઊચકી (હેડકી) ઉપર:—પીપળાની જાલ બાળી પાણીમાં જમકારી ખટાઈમાં વાટી છાતી ઉપર લેપ કરવો. (૧૬) રક્તાતિસાર ઉપર:—પીપળાની કુમળી ડૂ ખો, ધાણા અને સાકર સમભાગે લઈ મોઢામાં રાખી દાત વડે ચાવી તેનો રસ ગળવો. (૧૭) અટકાય આવવા માટે:—પીપળાની અને આમલીની જાલ પાણીમાં વાટી પાવી (૧૮) ક્ષય ઉપર:—પીપળાની લાખનું ચૂર્ણ, ઘી અને મધ વિષમ (ઓછા કે વધુ) ભાગે લઈ તેમાં પાવું. (૧૯) બદ્ધ ઉપર:—પીપળાનું દૂધ અને રઘોરળે એકત્ર ખરલ કરી ચોપડવા. (૨૦) બાળકોને શરીરે ફેડકીઓ થાય છે તે ઉપર:—પીપળાની જાલ અને ઈંટ પાણીમાં એકઠા ઘસી લેપ કરવો (૨૧) નીલમેહ

* લાખ સ્ત્રીઓને ખાવા માટે કરી આપવી નહિ, કારણ કે એથી ગર્ભ રહેતો નથી, એમ કેટલાક પાસેથી સાંભળ્યું છે પણ રાસ્ટ્રમાં એ માટે કોઈ પ્રમાણ મળતું નથી ઉર ક્ષતનો રોગ સ્ત્રીને હોય તો તેને પણ ચિકિત્સકો લાખ આપે છે

* આજ સુદી અમદાવાદી જેવા મહાન ટકાઉ કાગળો ઉપર જે ગાસો લખી રાખવામાં આવતા અને જે આજે ૫૦૦-૭૦૦ વર્ષના લખાયેલ પુસ્તકો જેવા ને તેવા નજરે પડે છે, તે આવી જ ગાદીથી લખતાં હતા એ શાહી બનાવવાની એકસરખી પણ થોડા ફેરફારવાળી અનેક રીતો અનેક મહાત્માઓ પાસેથી મળી આવે છે. એક જૈન ગ્રંથમાં આ પ્રમાણે એક કવિત લખેલું છે કે -

લાખ ટાક ખીસ મેલ રવાગ (ટંકણ) ટાક પાય મેલ, નીર ટાક દોસો લઈ હંડીમે ચડાઈએ,
ન્યોલો આગ દીજે લોલો ઓર ખાર સળ લીજે, લોદાર ખારવાલ વાલ પીસકે રખાઈએ;
મીઠા તેલ દીપ નવાલ ડીજલ સો લે ઉતાર, નિકીવિધિ પિછાનીકે ઐસે હિ બનાઈએ,
ચાહક ચતુર નર લિખકે અનુપમ ગ્રંથ, બાય બાય રિજ રિજ મોજ પાઈએ.

ઉપર:—પીપળાની છાલનો કાઢો પાવો. (૨૨) ઢોરોને કંઈ જળમ થઈ કીડા પડે છે તે ઉપર: પીપળાની છાલ રોટલામાં નાખી ખવરાવવી. (૨૩) હનુચહ (મોઢું) ઊઘડવા કિંવા બિડાવા દે નહિ તે) વાયુ ઉપર:—પીપળાની અંતરછાલનો પાણી નાખી રસ કાઢી તેમાં લીંડીપીપળાનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવો (૨૪) રક્તપિત્ત ઉપર:—પીપળાના પાદડાનો અગરસ ૧ લાગ, હીરાખોળ ૬ લાગ અને તેથી બમણું મધ એકત્ર કરી પાવું, એટલે રક્તનો પ્રવાહ કિંવા હૃદયમાં સચ્ચ થયેલા લોહીનો નાશ થાય છે. (૨૫) પ્રદર ઉપર:—પીપળાની લાખ એક તોલો છાશના પાણીમાં ઉકાળી સાકા નાખી પાવી. (૨૬) દમ અને ઉધરસ ઉપર:—પીપળાની લાખનું ચૂર્ણ ઘી-સાકરમાં આપવું. x

૩૭૬ પીલુ (બળ, બળું)—સં મં હિં ૦ પીલું કં પીલું, યોગની બં ૦ પીલુગાછ. તેં ગોલયુ એક, પિત્તવરગોડ તાં કાકુ. દેં ૦ અલ. કાં ૦ દર્બતેમિરવાટ, અં ૦ ધરાક. ઇં ૦ મગડં દ્રી આદિ રિક્તચર. લાં સાલ્વેડોરા પર્સિકા. (નાનું પીલું) સાલ્વેડોરા ઇડિકા (મોટું પીલું).

પીલુમાં નાની અને મોટી એવી બે જાતો છે પીલુના ઝાડ શાખાવાળાં હોય છે. એ ઝાડ કોકણ પ્રાંતમાં સમુદ્રકિનારે તથા ગુજરાતમાં ઘણા થાય છે. પીલુના પાદડા ધાવડીના પાદડા જેવા તથા તે કરતા મોટા અને જડા હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ફળ તોરણ પ્રમાણે આવે છે. એ પાકેલા ફળનો રંગ પ્રવાલ જેવો લાલ હોય છે એ ફળ એકેક ખાવાથી ગળું સૂજી જઈ ગળામાં ખરજ થાય છે, પરંતુ એકદમ ઘણા ફળ ખાવાથી કોઈ પણ પ્રકારનો અપકાર થતો નથી. પીલુને કોકણ પ્રાંતમાં ‘સારી’ અને ‘કિંકણ’ પણ કહે છે એના ફળનું તેલ કાઢે છે. તેને ખાંખણ (મં ‘કિંકણુલ’ કહે છે. એ તેલ વાયુ ઉપર શરીરે મસળે છે. મોટી જાતનાં ઝાડ દેટલાક મુસલમાન લોકો પીરોની કબરો પાસે શોભા માટે, વાવે છે એની છાયા ઘણી જ ઘટ્ટ હોય છે. નલ્લુ

x નવા મત પ્રમાણે પીપળાની છાલ સ્તભક, રક્તસગ્રાહક અને પૌષ્ટિક છે પાન સારક, કોમળ પાન રેચક, પાછળથી ગ્રાહી, ફળ પાચક, સારક, સકેચવિકાસપ્રતિબદ્ધ અને રક્તશોષક છે કોમળ પાનને દૂધમાં ઉકાળી પરમાવાળાને આપે છે તેથી પેગાળની બળતરા અને રસી એછી થઈ જાય છે.—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

—લઘુ પીલુને ખારી જળ અને બૃહદ્ પીલુને મીઠી જળ કહે છે. એમ સંસ્કૃત નિવટો બતાવે છે પરંતુ ખારી જળના પણ સાધરણ ઝાડ થાય છે, બલકે તે મીઠી જળ કરતા કાંઈકે મોટા પણ હોય છે. ખારી જળને કેટલાક લોક ‘સણી’ નામથી ઓળખે છે એના પાદડા મીઠી જળ કરતાં કાંઈકે દ્રુકા અને પહોળા હોય છે. મીઠી જળના પાદડા સાદડા અને લાળા હોય છે મીઠી જળમાં એકને રાતા અને બીજને ઘોળા ફળ હોય છે એમ એની પણ બે ઉપજાતો છે ઘોળા ફળવાળી જળને સેડકી જળ કહે છે જળના બીજને ખાખણિયા કહે છે તેમાંથી બે ખાખણ નામનું તેલ ધાત્રી લોકો પીલીને કાઢે છે તે મીણબત્તીઓ બનાવવાના ઉપયોગમાં લે છે ખત્રી લોકો પોતાના રંગ સખધીના કામમાં પણ તે લે છે એ તેલ એકાદ બે દિવસમાં કરી જઈ માટીના ખોટ જેવું થઈ જાય છે તેના ભાગીને કકડા અથવા ભૂકા કરી શકાય છે દેવતાના અગર સૂર્યના તાપમાં તેને રાખવામાં આવે તો તે પાછું પ્રવાહી થઈ જાય છે ઉપયોગ —(૧) ચોડા ઘાસનો ચારો સારી રીતે ખાઈ ન શકતા હોય તો —એવા દુર્બળ થતા જતા ચોડાને સેડકી જળના પાદડાનો રસ, ખાજરીનો આટો અને ગોળ સાથે મેળવી પીડિયા વાળી ખવરાવવા (૨) પગના વ્યાધિ (ઓસાર) ઉપર—વ્યાધિમાં ખાખણ તેલ ભરી ધીમે શેક કરવો (૩) એનો પાલો આમડી ઉપર ખાધવાથી દાહક ૩૫ ધારણ કરે છે આથી કેટલાક અનાડી લોકો સ્નાયુ (વાળા) ઉપર તેને આપે છે (૪) ઢોરોના ત્રણ રૂઝાવા માટે —ખારી જળના પાદડા ખાળી તે રાખ ઝીણી વાટી તેમાં માણસનું મૂત્ર વાર વાર ઉમેરતા જવું અને તે વારંવાર ત્રણ ઉપર ચોપડતા જવું આ પ્રયોગ લગભગ અંગ્રેજી આયોરોફેર્મની ગરજ સારે છે.

ખારી જળના પાન રેચક છે બીજનું તેલ રાઈના તેલ જેવું હળુ છે એટલે સધિવાતમાં માલિગ માટે ઉપયોગી છે મૂળની છાલ ઉત્તેજક, સ્વેદલ અને કાંઈકે મૂત્રલ છે મીઠી જળના પાન હળુવીર્ય, વાતહર, મૂત્રલ, ધાવણ વધારનાર અને સ્વેદલ છે વાતરોગ ઉપર નગોડ અને મીઠી જળના પાનને માટલામાં ભરી ગરમ કરીને દુખતા ભાગ ઉપર શેક કરાય છે છાલ કડવી, હળુવીર્ય, દાહક અને ઉત્તેજક છે છાલનો કવાય તાવમાં ઉત્તેજના લાવવા માટે અપાય છે છાલમાં ઉત્તેજકધર્મ ઉત્તમ હોવાથી માનસિક ધર્મ સાદ્ લાવવા માટે પણ અપાય છે કળ હળુવીર્ય, લઘુ, દીપન, વાતહર અને મૂત્રલ છે સધિવાત અને પ્લીહાવૃદ્ધિ (ખરોળ) પર અપાય છે. ખાખણ (તેલ) સ્વેદલ, ઉત્તેજક અને ચેતનાવધર્મ છે પરસેવો લાવવા માટે અને હોગિયારી આવવા માટે તાવમાં ચોળાય છે જૂના સધિવાતમાં સાધાઓ પર ચોળવાથી વેદના એછી થઈ જાય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

પીલુ—મધુર, તીવ્ર, તૂરું, ખાટું, રુચિકર, સાગ્રક, કડવું. તીક્ષ્ણ, ભેદક, દીપન, રક્તપિત્તકારક, ત્રિગ્ધ, ઉષ્ણ તથા વિદાહી છે; અને અર્શ, ગુલ્મ, કક, વાતરક્ત, પ્લીહા, આનાહ, ઉદરરોગ, વાયુ તથા વિષખાધાનો નાશ કરે છે. મોટું પીલુ—મધુર, વૃષ્ય, રુચિકર તથા અગ્નિદીપક છે, અને વિષ, પિત્ત તથા આમનો નાશ કરે છે. એનું તેલ લઘુ છે અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) મૂળ વ્યાધિ, કૃમિ, ગુલ્મ સંગ્રહણી ઉપર:—પીલુના તાજા પાદડા ભક્ષણ કરવા. (૨) વાયુહારક પાટો—પીલુના પાદડા અને નગોડના પાદડા કિંવા એકલા પાદડા કચરી લોઢી ઉપર ગરમ કરી પોટલી બાધી થોડીવાર તેનો એક કરવો. પછી તે પોટલીમાના પાદડાનો જ પાટો બાધી ઉપર કપડાનું વેટન દઈ ૪ પહોર રહેવા દેવો એટલે પગ વળવા, ફાટ થી, કમર, પીઠ, હાથ ઇત્યાદિને વાયુવિકાર હશે તો તત્કાળ ગુણ આવશે (૩) કૂંતરાના વિષ ઉપર:—પીલુના પાદડાનો રસ પાવો અગર મૂળ ઘસી પાવા. (૪) મોઢામાં ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપર —પીલુના પાદડાનો રસ ૧ તોલો અને ગાયનું ઘી ૧૫ તોલો એ બન્ને મિશ્રિત કરી પીવાથી ગેગ ત્રણ દિવસમા નાશ પામે છે. (૫) સંધિવાત ઉપર:—પીલુના પાદડાનો રસ અને કડવી ગલ્ફીનો રસ એકત્ર કરી અગે ચોળવો અથવા ખાખણ (કિકણેલ) ચોળવું. (૬) કંક (ખરજ), ગંડમાલા, અંડવૃદ્ધિ અને ક્ષત ઉપર:—ખાખલ તેલ ચોળવું.

૩૭૭ પીળો ધંતૂરો—સં પીત્તધતુર, સ્વર્ણક્ષીરી. મં પિવળાધોત્રા, કાટેધોત્રા. હિં પીલા-ધતૂરા બં પિત્તધતુરા. કં હળદીમદ્યણીકે -

એને 'પીળો ધતૂરો,' 'વિલાયતી ધતૂરો' વગેરે કહે છે એ શુમારે હાથ બે હાથ બીચો વધે છે અને સર્વાંગે ખારીક કાટા હોય છે એને જે બિયા આવે છે તે તે બંદકના દારૂ જેવા કાળા હોય છે. એ બિયાં કાળા નાખી ઉડાવવાથી તડતડ વાગે છે. આ ઝાડ પડતર જમીનમા ઘણા થાય છે. આ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એના બિયાનું તેલ કાઢે છે, એના મૂળને દારૂડીના મૂળ પ્રમાણે 'ચોક' કહે છે એના ગુણ દારૂડી પ્રમાણે છે. ઉપયોગ—(૧) વીંછીના વિષ અને બીજા સામાન્ય વિષ ઉપર:—પીળા ધંતૂરાના મૂળની જાલ પાનમા ખાવા આપવી (૨) ટાઢીઓ તાવ ઉપર:—પીળા ધંતૂરાના મૂળની જાલ પાનમા આપવી. (૩) ગરમીનાં ચાહાં અને મસા ઉપર:—પીળા ધંતૂરાની રૂખો ચૂટવાથી જે રસ નીકળે છે તે ચોપડવો અગર મુળ ઘસી ચોપડવા. (૪) આંખમાં ફૂલાં પડે છે તે તથા સાર આવે છે તે ઉપર:—પીળા ધંતૂરાનો ચીક (દૂધ જેવો ચીકણો પદાર્થ) આખમા આજવો (૫) આંખો આપી હોય તે ઉપર:—પીળા ધંતૂરાના ફૂલનો અને પાદડાનો રસ અથવા ચીક આખમા પાડવો. (૬) રેચ થવા મોટે:—પીળા ધંતૂરાના મૂળનું ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ગરમ પાણીમા આપવું. (૭) પ્રમેહ ઉપર:—પીળા ધંતૂરાના પાદડાનો રસ બે તોલા સુધી કાઢી તેમા તેટલું જ ઘી નાખી દરરોજ એક વખત એ પ્રમાણે પાચ દિવસ આપવું. (૮) રતપિત્ત (ગલતકૃષ્ઠ) ઉપર:—

— ધંતૂરાની વનસ્પતિગાત્રમા ૧૫ ભતિ છે એમાથી આ છ ભતિ આપણા દેશમા જોવામા આવે છે (૧) ટટ્ટરા-રટ્ટેમોનિયમ રાજ ધંતૂરા કાશ્મીરમા થાય છે, ફૂલ સફેદ (૨) ટટ્ટરા ફેરચ્યુઓસા કાળો ધંતૂરા ફૂલ બહારથી જાણુડિયા અદરથી સફેદ આમા બેવડા ફૂલવાળી ઉપજતિ પણ છે (૩) ટટ્ટરા આલ્બા સફેદ ધંતૂરો આ ટટ્ટરા ફેરચ્યુઓસાની ઉપજતિ છે ફૂલ સફેદ અથવા મલાઈ જેવા રંગના (કીમ કલર્ડ) (૪) ટટ્ટરા મેટલ લીલા રંગની સાથે સફેદ મિશ્રિત રંગનાં ફૂલ (આ હિમાલય અને મઠાસનો છોડ છે) (૫) ટટ્ટરા આર્ગેટા (બુગમેન્સિયા કેન્ડીડા) મોટા સફેદ ધંતૂરા ફૂલ સફેદ મિશ્રિત જાણુડિયા રંગના અને કસ્ટૂરી જેવી સુગંધવાળા થાય છે (આ છોડ વાસ્તવમા દક્ષિણ અમેરિકાનો છે) (૬) ટટ્ટરા સુએવિઓલેન્સ મોટા ફૂલવાળો સફેદ ધંતૂરો ફૂલ મીઠી સુગંધવાળો સફેદ આ મેક્સિકોની ભત છે આ ઉપરાંત વિલાયતી ધંતૂરો (બુચીબુચી-એટ્રોપા બેલાડોના) કાશ્મીરમા થાય છે પીળા ધંતૂરાનું વર્ણન મને મળ્યું નથી કેટલાક અધિકારીએ પીળો ધંતૂરો હોવાનું લખ્યું પણ છે છતાં અહીં પહેલ્યે જે વર્ણન કરેલું છે, તે દારૂડીનું જણાય છે નકલ કરવાવાળાની ભૂલથી અનુવાદકના પ્રમાદથી વર્ણન બે વાર થયું હોય અને વર્ણનમા દારૂડીને ભ્રમથી અલગ જણાવેલ હોય એમ અનુમાન થાય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

પીળા ધતૂરનાં પાદડાનો રસ ગાયના દૂધમા ૬ મહિના સુધી લેવાથી વ્યાધિ નક્કી મટે છે (૯) ખસ ઉપર:—પીળા ધતૂરો બાળી તેલમા ખરલ કરી ચોપડવો,

૩૭૮ પુગળવેલ—સં ૦ વૃષપત્રિકા, વસ્ત્રાત્રી મં ૦ પુગળવેલ, પુગડી, બોકડી. હિં ૦ બોકડી, પુગળી. કં ૦ કુરુટીગેય ભેદ. બ ૦ છાગલબેટે.

પુગળવેલના પાદડા ગુલબાસીના પાદડા જેવા હોય છે. તે વેલ વાડો ઉપર ઘણી થાય છે. આ વેલ પ્રસિદ્ધ છે પુગળલ—કડવી, સ્તંભન, ધાતુવર્ધક, ગર્ભોત્પત્તિકારક. લઘુ, તૂરી. શીતળ, મધુર, રસકાળે અને પાકકાળે તીખી તથા વાતલ છે અને ઉધરસ તથા ગુદમની નાશક અને રુચિ-કર છે, તથા મૂત્રકૃચ્છ્ર, કફ, પિત્ત, હૃદરોગ અને વિષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) ગૂમકું ફાટવા માટે:—પુગળવેલના પાદડા વાટી બાધવાં એટલે ગૂમકું તરત ફાટે છે. (૨) બળપુળી (પાદા જેવું ગૂમકું જેમાં બળતરો વિશેષ થાય છે તે) અને કોઈ પણ પ્રકારનાં ગૂમકાં ઉપર:—પુગળવેલના પાદડા વાટી બાધવા એટલે આગ કમી થાય છે અને ગૂમકું ફાટે છે. અગર ખેસી બચ છે

૩૭૯ પુષ્કરમૂળ—સ ૦ કં ૦ પુષ્કરમૂલ. હિ ૦ પોહકરમૂલ. મં ૦ બાળવેખડ. મલાં ચત્રાકૃત્રા લાં ૦ આઈ રિસ, જર્મનિકા. તૈ ૦ કાશ્મીરમુ કાશ્મીર—પાતાલપદ્મિની કુમાઉન—નીલાકમલ અં ૦ સોસન, ઈર્ષા.

પુષ્કરમૂળની ઉત્પત્તિ કાશ્મીર દેશમા થાય છે પુષ્કરમૂળ એ એક કાષ્ઠનો ભેદ છે. એને

* ચક્રદત્ત અને શારંગધરમા આ જડને સુગંધીવાળી અને નૃગતિ આપનાર કહેલ છે એને ઉધરસ, શ્વાસ, તાવ, અરુચિ અને ચામડીના રોગમા આપવાની પ્રશાસા કરી છે થીઓકે કસ્ટબા નામના પુસ્તકમાં લખેલું છે, કે મોલિપ્સ શહેરના સૂર્યમ દિરમા ઈસ્વીસનની પૂર્વે ૨૪૩ વર્ષે સિરિયાના રાજા સેલુક્સ અને એના ભાઈ ઈન્ડીઓકરા એ બંનેએ પુષ્કરમૂળનો હોમ કર્યો હતો ડાયોસ્કોરાઈડિસ લખે છે, કે અરબસ્તાનથી આવનારી વસ્તુઓમા પુષ્કરમૂળ સર્વથી ઉત્તમોત્તમ પ્રશાસાને યોગ્ય છે એ સંકેદ રંગની અને હલકી હોય છે અને એની મીઠી ખુશબોદાર વાસ આવે છે તોફેતુલ મિન્નમિનમા લખે છે, કે આ હિંદુસ્તાનના કિનારા ઉપરથી આવે છે, અને જે જાડમાથી એ ઉત્પન્ન થાય છે તે થડવગરનું અને પોલા પાદડાનું થાય છે એની ત્રણ જાતો છે એ ત્રણે ગરમ, ખુશ્ક અને પેશાબ વધારે લાવનાર, પિત્તને કાઢનાર, કાળજના દરદને નાબૂદકર્તા, પેટના બગાડને હકાવનાર, સર્પાદિ જગમ વિષને ઉતારનાર, કામોદ્દીપનકર્તા, પેટમાના કૃમિને કાઢનાર અને પેશાબની થેલીમા થનારી પથરી પિગળાવીને કાઢી નાખનાર છે મખબૂન અલ અદવિયામા લખે છે, કે એ જડ કામોત્તેજક, કૌવત આપનાર, સારી હવા ઉત્પન્ન કરનાર અને બીમારીઓને અલ્પત ઉપયોગી છે એ દમના રોગમા તથા સુદા ખેલવાના કામમા આવે છે ડોક્ટર ઈરવિંગ લખે છે, કે રજપૂતાનામા અફીણ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યું તેની પહેલા આને તમાકુની માફક ખીતા હતા એનો સુગંધ ઉપયોગ ખુશબોઈ અને માલની ગાસડીમા જીવ ન પડવા પામે એટલા માટે કરતા હતા મિં ૦ વેડન પોવેલ કહે છે કે, ‘પબ્લમા આના ચૂર્ણને નૂના નાસૂર ઉપર, ધાવમા જીવ પડ્યા હોય તેમા અને દાંતના દરદો માટે વાપરે છે એને સૂકવી ચૂર્ણ કરી ચોપડવાથી સખ્ત છોલાવેલ ચામડી ઉપર જલદી કબ લાવવાના મલમ બરોબર કામ કરે છે એને સૂકવી ચૂર્ણ કરી બાલ ધોવામા પણ વાપરે છે. કોલેરાની બીમારીમા ૧ ડ્રામ ઈલાયચી અને ૨ ડ્રામ ઉપલેટને ૪ ઓસ ગરમ પાણીમા લી જવી એ પાણી એક ઓસની માત્રાથી દરેક અડધા કલાકે આપવાથી ઉત્તમ અસર કરે છે’ ડોક્ટર પોર્ટર સ્મિથ કહે છે કે, પુષ્કરમૂળ જલદી ખુશબોઈ જગાડનાર પદાર્થ અને શુભ વગેરે દરદોમા ઉપયોગી છે કાશ્મીરી કાપડ (શાલ, ધુસા)મા કીટા ન લાગે એટલા માટે કાપડના વેપારીઓ એનો ઉપયોગ કરે છે સુકાયેલી પુષ્કરમૂળની જડ ખુશબોદાર હવા ઉત્પન્ન કરવાને માટે બાળે છે ચીનના મુલકમા આ જડને બાળવાનો અત્યંત શોખ છે એનો ખુશબોદાર ધુમાડો ચિનાઈ લોક પોતાના ત્રિપુદ્ધિ દેવની પાસે બાળે (ધૂપ કરે) છે સર ન્યોર્વ બર્ડલુડ કહે છે કે, એનાથી સંકેદ થયેલા વાળ કાળા થાય છે, અને એમા પેટની પીડા મટાડવાનો, ખરાબ હવાની અસર મેકવાનો, ગ્રાહી અને ભંવ લાવવાનો શુભ છે ચરકસ હિતામા—એને શુક્રશોધક, લેખનિય (વાતાદિ દોષોને સુત્રાવી ગંધીરને શુદ્ધ કરનાર), શુક્રજનક (વીર્ય ઉત્પન્નકર્તા) અને હેડકીનો નાશકર્તા કહેલ છે સુશ્રુતસ હિતામા એને ચોનિદોષનાગક અને સ્તન્યશોધક, વર્ણપ્રસાદન (ચામડીનો રંગ સુધારનાર) તથા ચળ અને બીજા વિચાર હકાવનાર કહેલ છે ચક્રદત્તમા લખે છે, કે હરડે, અજમો, હિંગ અને સૂઠની સાથે મેળવીને ખાસી,

‘પોખરમૂળ’ પાણુ કહે છે. પુષ્કરમૂળ—કડવું, તીખું, ઉષ્ણ તથા લેદક છે, અને વાયુ, કફ, જ્વર, સોજો, અરુચિ, ઉધરસ, હેડકી તથા પાકુનો અને વિશેષ કરી પાર્શ્વશળનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) હૃદરોગ, શ્વાસ, કાસ અને હેડકી ઉપર—પુષ્કરમૂળનું ચૂર્ણ મધ સાથે આપવું (૨) સ્વરભંગ ઉપર—પુષ્કરમૂળ મોઢામા રાખી રસ ગળી જવો x

૩૮૦ પેટગુળી—મં પેટગુળી, પેટગુલ, ટીટાવલી, યાકાયેલ ગોવા-ટીટાવલી. કં મુદ્દી. લાં કાલ્પર્ણા મટીફલોગ

પેટગુળીના વેલા હોય છે. આ વેલો મોટો અને વિરતીર્ણ થાય છે. એનાં પાદડા અળઈના પાંદડાં જેવાં થાય છે. તેની છાલ ઉપરથી કાળા રંગની હોય છે; પરંતુ અંદરથી રાતા રંગની હોય છે. એને ગતા રંગનો રસ આવે છે અને તેની લાખ થાય છે. ઉપયોગ—(૧) ખરજવા ઉપર—પેટગુળીનાં પાદડાંનો રસ પાવો અને તે જ પાંદડાં વાટી ઉપર ચોપડવા. (૨) ફેલ્ડલા ઉપર—પેટગુળીના વેલાની છાલ પાણીમા ધમી ચોપડવી.

૩૮૧ પેંદુર (ગંગેડા, ગાંગડ)—સં પિંડાગ, મહાપિંડિતરુ, ગાગેરુક. મં પેંદ્રે, પેંદૂર. હિં પિંડાલૂ લાં પેડિયા યુલિન્જિનોસા. કં પેરાળુ.

પેંદુરના ઝાડ ટોચામાં થાય છે. તેને જેઠ અને અષાઢ માસમા ફળ આવે છે. એ ફળ જમ-રૂખ જેવડા હોય છે અને તેનો રંગ લીલો હોય છે. ફળ પાકે છે ત્યારે રંગ પીળો થઈ જાય છે. તેનું શાક થાય છે પેંદુર—તૂરું, ગ્રાહક, વાતનાશક, શીતળ, બલક, રુચિકર, મધુર તથા રુક્ષ છે અને વિષ, ચર્મરોગ, રક્તદોષ, કફ, ત્રિદોષ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે

૩૮૨ પોકળો—(સં બિંદુપત્રક) પોકળાની લાજનું ડીંદું રાત્રી અને મઠ જેવું જ હોય છે; પરંતુ પાંદડા કઠકિ તાદળજનના જેવાં હોય છે. આ લાજમા કિંચિત્ ખટાશ હોય છે. પોકળાની લાજ નરમ કરવાથી સારી થાય છે. પરંતુ એને બિયા આવે છે એટલે તે ઉપયોગમા આવતી નથી. એનો રોપો શુભાગે હાથલર બિયો વધે છે ઉપયોગ—(૧) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર—પોકળાના પાદડાનો રસ જમીન ઉપર રેડી બનાવેલો કાદવ જેવો ભોયરસો મેળવી તેનો લેપ કરવો.

૩૮૩ પોપૈયો (એરંડકાકડી, ઝાડચીલડી)—સં વાતકુલકલ, મધુકકંટી. મં પપઈ. વં એરંડીપપઈ. હિં અંડકાકડી. બં વાનાવિલેષુ તૈં બોપપઈ. તાં પપ્પાય, બપ્પાગાઈ મલાં પપ્પાય. કં પોપલસુ ઇં પપાવ લાં કારિકા પપૈયા.

આ ઝાડ ઘણાખરા પ્રાંતોમા પ્રસિદ્ધ છે. એ ઝાડ ઘણું વધે ત્યારે બે-ત્રણ માથોડા બીચું વધે છે. તેને આડા-અવળા ફાટા ઘણા ફટતા નથી. એના ફળને ‘એરંડકાકડી (પોપૈયો)’ જ કહે છે એ ફળ નાળિયેરની પેઠે પાદડાની નીચે થાય છે કાચા ફળનો રંગ બહારથી લીલો હોય છે. કાચા ફળનું શાક કરે છે પાંકેલા ફળ ખાવાથી મીઠા લાગે છે. પરંતુ તે ઘણું ખાવામા આવે તો શરીરે વિકૃતિ થાય છે. એ ફળ ઘણું જ વાતુલ, જખમ રૂઝવનાર અને પ્રમેહાદિક વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરનાર છે એ ઝાડનું લાકડું ઘણું જ પોચું હોય છે. તેના પાદડાંના દાડા લાખા

શ્વાસ, તાવ અને મદ જઠરાગ્નિમા આવે તો એ બધા રોગોનો નાશ થાય

x પુષ્કરમૂળના પાન દહ (ઉપલેટ)ના પાન જેવા જ હોય છે શાખા પણ એકસરખી જ દેખાય છે, ગુણ પણ લગભગ મળતા છે એકબીજાના અભાવમા કોઈ પણ ઉપયોગમા લઈ શકાય છે પુષ્કરમૂળનું સંસ્કૃત નામ ‘કાસ્મીર’ છે, કારણ એ કાસ્મીરમા મોટા પ્રમાણમા ઉત્પન્ન થાય છે એના ફૂલ આસમાની અથવા રંગબિરંગી હોય છે મૂળ નવા હોય ત્યારે સુગંધ બનકુસા અથવા તગરના જેવી હોય છે સ્વાદ તીખો અને કાષ્ઠક કરવો છે ઔષધરૂપે મૂળ વપરાય છે પુષ્કરમૂળનો ગુણધર્મ કુષ્ઠના જેવો છે પુષ્કરમૂળ ગરમ, સારક, મૂત્રલ, શોથહર અને વ્રણરોપણ છે માત્રા વધારે આપવામા આવે તો ભેદી અને ઝાડાઓ કરાવે છે

પુષ્કરમૂળનો ઉપયોગ ત્રણે દિવો પર થાય છે. મજનમા મેળવાય છે ત્રણો પર લેપ કરાય છે અપચન, ઉધરસ, દમ ઇત્યાદિ રોગોમા પેટમા અપાય છે કેટલાક ચિકિત્સકોએ કોસ્ટસ સ્પેસિયોઝમને પુષ્કરમૂળ માનેલો છે, પણ એ માન્યતા સાચી નથી કારણ એમા પ્રાચીન ગ્રંથકોશોએ લખેલા ગુણ જેવામા આવતા નથી.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

અને પોલા હોય છે એનાં પાદડા એરડાના પાદડાના આકારના પણ મોટા હોય છે. પોપૈયા—ગ્રાહક છે અને કદ્ તથા વાયુનો કોપાવનાર છે. પાકેલો પોપૈયા—મધુર, જડ, રચિકર, પિત્તનાશક અને ગુરુ છે ઉપયોગ—(૧) કીડા (જંતુ) અને દાદર વગેરે રોગ ઉપર:—પોપૈયાના કાચા ફળને ચપ્પુ વડે ચીરીને જે રસ (દૂધ) નીકળે તે ચોપડવો (૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—પોપૈયાના કાચા ફળનો રસ મૂળવ્યાધિ ઉપર ત્રણ દિવસ ચોપડવો; એટલે મૂળ બળી જાય છે અગર ગરી પડે છે. (૩) પ્લીહા (પેટમાં ડાળી બાળુએ બરોળ નામે ગાંઠ થાય છે તે રોગ) ઉપર:—પોપૈયાના ફળની પોટીસ કરી પ્લીહા ઉપર બાધવી અને પોપૈયાનું દૂધ (રસ) ચમચાભર સાકર સાથે દિવસમા ત્રણ વાર પાવુ (૪) કૃમિ ઉપર:—પોપૈયાનું દૂધ એક ચમચાભર સાકર સાથે પાવુ બાળકને આપવું હોય તો એક બે ટીપા આપવું. (૫) તળગરમી ઉપર:—લીલા પોપૈયાનો છૂદો તપેલામા નાખી તેને બાફી હાથતળિયે પાચ દિવસ બાધવો.+

૩૮૪ ફળુસ—સં પનસ મં ફળુસ. હિંં કટહર બંં ઝાઝલ કં હલસિન—મારા તૈં પનસકાથા. તાં પલાયુ, ચિરા. તું પેલા. મલાં પિલાવુ. લાં આટોકાર્પ્સ ઇન્ટેગ્રિફેલિયા. ઇં ઇડિયન બેક્ટ્રી.

+ એરડકાકડીના ફળોમાંથી દૂધ (સત્વ) કાઢવા માટે પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત કાચાં ફળો પર ફેટલાક (૨૦-૨૫) ઊભા ચીરા કરે છે અને નીચે સ્વચ્છ કાચની રકાળી અથવા ગ્લાસ રાખે છે. તેમાં જે દૂધ પડે તે તડકામાં સુકાવે છે, એનું સફેદ ચૂર્ણ થાય છે આ દૂધને જલદી સુકાવી લેવું જોઈએ, નહિતર બગડવા માડે છે. આ સુકાવેલા દૂધમાં એક પાચક દ્રવ્ય છે જે ૨૪૦ ગણા માસમા મેળવવાથી તેને નરમ કરીને પિંગળાવી આપે છે એલોપેથિકવાળાઓ દૂધની સાથે બમણા શુદ્ધ દારૂ (આલ્કોહોલ) મેળવી થોડો વખત રાખી પછી ગાળી લે છે એ ગળાયેલા સત્વને સુકાવી લે છે, એ સત્વને પૈન કહે છે

આ દૂધ ઉત્તમ પાચક, કૃમિન, વેદનાહર, સ્તન્યજનન, કુષ્ઠ અને ઉદરરોગનાશક છે આ સત્વ પેપસીન—(જે સ્વરની હોજરીમાંથી મળે છે તે)ના કરતા પણ વધારે સારું છે પેપસીન ખાટા રસની અંદર જ અર્થાત્ હોજરીમાં જ કામ કરે છે અને આ સત્વ હોજરીના ખાટા રસમાં તથા આતરડાની અંદર ભેગા થયેલા રસમાં પણ કામ કરે છે પેપસીનના કરતા પાચક ગુણમાં પૈન કાઠકે ઓછું કામ કરે છે. તોપણ વેદનાસ્થાપન અને કૃમિનાશક કામ વધારે સારા પ્રમાણમાં કરે છે એરડકાકડીના દૂધનો લેપ કરવાથી અને ખાવાથી ધાવણ વધારે આવે છે એરડકાકડીના પાનની ક્રિયા હૃદય પર ડિબ્રિટલીસ જેવી છે, અર્થાત્ હૃદયની ગતિ વધેલી હોય તેને ઠીક કરે છે નાડી તેજ થઈ હોય તેને સુધારે છે. હૃદય આરામ—સમય વધે છે પરસેવો અને પેશાબ સાફ આવે છે પાન હૃદય અને જ્વરદ્ધ છે

માત્રા—સુકાવેલું દૂધ ભોજનની સાથે અથવા ભોજન કર્યા પછી ૧-૨ રતી આદાના રસની સાથે આપવું. છાંયે સુકાવેલા પાનનું ચૂર્ણ ૦.૧ થી ૧ રતી ફાટડપે આપવું

ઉપયોગ—પચનનલિકા(હોજરી અને આતરડા)ના રોગમાં દૂધનો ઉપયોગ થાય છે આ દૂધ એલોપેથિકની ફાર્માકોપિયામાં દાખલ થયેલું છે એનાથી કોઈ પણ જાતનું તુકસાન થતું નથી. માસાહારી અને ગાંઠલાછ ખાનાર બંને જાતના માણસો માટે ઉપયોગી છે હોજરીનો નૂનો સોજો, પ્રણ, અર્બુદ, અભણિત અને અપચન પર સુકાવેલું દૂધ અપાય છે દૂધની સાથે સાથે સાજખાર (સોડા બાઈ કાર્બ) અને અક્ષીણ મેળવાય છે એનાથી હોજરીમાં રહેલો ચીકણા કદ્ પીગળી જાય છે અને ભોજન જલદી પચીને રસ શિરા વાટે રક્તમાં મળી જાય છે કૃમિને પાડવા માટે પોપૈયાનું તાજું દૂધ ૧ તોલો, મધ ૧ તોલો અને આધણ જેવું બકળતું પાણી ૪ તોલા મેળવી ઠંડું થયેથી પિવરાવવું બે કલાક પછી એરડિયુ પાવુ. જો મરડો આવે તો લીબુનો રસ અને સાકર આપવી આ ઉપાયથી કરમિયા નીકળી જાય છે

પ્લીહા (બરોળ) અને ચક્ર વધ્યા હોય અને કઠણ થયા હોય તો તે માટે તાજું દૂધ સાકરની સાથે અપાય છે રોજ પોપૈયાનું દૂધ ૧ તોલો સાકરની સાથે મેળવી ૩ લાગ કરી દિવસમાં ૩ વાર આપવું. કઠરોહિણી(ડિફ્થેરિયા)ના કીટાણુઓ ગળામાં (સ્વરચત્રના દ્વાર પર) એક પાતળો પડો બનાવે છે. જેથી શ્વાસાવિરોધ થાય છે એવી સ્થિતિમાં પોપૈયાનું તાજું દૂધ અથવા સુકાવેલું દૂધ પાણીમાં મેળવી પી છીથી ગળામાં ચોપડવાથી સડે પડે પીગળી જાય છે ગૂમડા, દાદર, ખરજી અને બીજા આમડીના રોગો પર પોપૈયાના ધમા કુલાવેલ ટંકજખાર અને ગરમ પાણી મેળવીને લેપ કરવો પોપૈયાના પાનના રસમાં અક્ષીણ મેળવી લેપ કરવાથી વાળો જલદી બહાર આવી જાય છે હૃદરોગ અને ગલરામણ પર પાનનો કાટ આપે છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

ફળુસનુ આડ મોટું થાય છે. એ આડ વાવ્યા પછી પાચ-છ વર્ષે ફળે છે. એના પાદડા લીલાં અને લાખા હોય છે. ઘણુ કરી ફળુસ કુંગરાળ પ્રદેશમા બહુ જ થાય છે. ફળુસ ઉપર બડા કાટા હોય છે. જે મોટું આડ હોય તો શુમારે ૫૦૦ પર્યંત તેને ફળ આવે છે. આ આડને જમીનમા પણ ફળ લાગે છે ફળુસમા કાપા અને રસાળ એવી બે જાત છે રસાળ ફળુસનુ ફળ ઘોળું હોય છે ફળુસ ઘણા ઉપયોગમા આવે છે લીલા ફળુસનુ શાક કરે છે પાકે એટલે અંદરનો ગર્ભ ખવાય છે તાલીઓરી, મેગલોર અને ગોમાનક એ ઠેકાણે ફળુસ પાકવાના વખતે લોકો સવારના પહોરમા અનાજને બદલે ફળુસનો ગર્ભ જ ખાય છે. ગર્ભની અંદર બિયા હોય છે, તે પણ ખાવાના ઉપયોગમા આવે છે એ લીલુ હોય ત્યારે તેને ચીરી શાક કરે છે અને શેષ્ટીને કે બાકીને ખાય છે ઠળિયા શેકતા પહેલા તેને લગાર છિદ્ર પાડવું; નહિ તો તે મોટા અવાજથી ફાટે છે. તેને સુકવવા માટે તેના ઉપર માટી ચોપડી રાખે છે, ચોમાસામા તેને શેષ્ટીને ખાય છે દક્ષિણ કોકળુમા કળુખી લોકો ત્રણ-ચાર મહિના પર્યંત ઘણુ કરીને ફેરીઓની પેઠે ફળુસ ઉપર જ નિર્વાહ કરે છે. ફળુસનો વખત ગયો એટલે ગોટલી ખાય છે. ફળુસનો ગર્ભ સુકવી રાખી જરૂર વખતે તેનો ઉપયોગ કરે છે. ફળુસની ઉપરના ફેતરા ઢોરને ખવરાવે છે, તેથી દૂધ પુષ્કળ ઉત્પન્ન થાય છે ગરલ વાટી તેની પાતળી રોટલી કે પૂરી કરી ખાય છે, તેને ફળુસ-પોળી કહે છે ગર્ભની ખીર અને કઢી પણ કરે છે એનું લાકડું પીળું અને ટકવામા સાગના જેવું જ છે ને ઇમારતના કામમા આવે છે. એના લાકડાની પેટીઓ, ખુરસીઓ, ચોરગ, પલગ ઇત્યાદિ વસ્તુઓ થાય છે ફળુસની જાતનું જ એક પાત (પાત્ર) ફળુસ કરીને આડ થાય છે. તેના પાદડા મોટા હોય છે અને તેના ફળ ખાવાના ઉપયોગમા આવતા નથી. એનું લાકડું ઘણા ઉપયોગમા આવે છે. તે ખીજ ફળુસ કરતા ટકાઉ છે; પરંતુ તેનો રંગ સારો હોતો નથી તેની હોડીઓ અને દરવાજા (બારણા) કરે છે. ફળુસનો ગર્ભ ખાઈ ઉપર પાન ન ખાવું; કારણ કે પાન ખાવાથી પેટ ચડી માણુસ મરે છે. **લીલું ફળુસ**—મલાવજલક, મધુર, બલકર, દોષલ, તૂરું, ગુરુ અને વાતુળ છે **કુમળું ફળુસ**—મધુર, જડ, કફકર તથા મેદવર્ધક છે; અને દાહ, વાયુ, પિત્ત, ક્ષતક્ષય તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **પાકેલું ફળુસ**—પાક વખતે શીતળ, દાહક, સ્નિગ્ધ, તૃપ્તિકારક, રુચિકર, માસવર્ધક, કફકર, બલકર, પૌષ્ટિક, જતુકારક, વૃધ્ય તથા દુર્બલ છે; અને રક્તપિત્ત, ક્ષતક્ષય તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **ફળુસની ગોટલી**—મધુર, વૃધ્ય, જડ અને વિષ્ણુલક છે **ફળુસનાં બિયાં**—કડવા, મુખશુદ્ધિકર અને ગુરુ છે એનું **પાણી**—વૃધ્ય તથા મધુર અને ત્રિદોષનાશક છે **ઉપયોગ**—(૧) મોં ફાટયું હોય તે ઉપર:—ફળુસના અકુર (ફળુસ અળખી) ઘસી ચોપડવા. (૨) શોફેદર ઉપર:—પાકા ફળુસના અકુર અને ખરવતીની જાલ એકત્ર કરી, પાણી નાખી, તેનો રસ પાશેર કાઢી પાવો. પથ્ય પાળવું. (૩) બાળકના આમસંઘ્રહણી ઉપર:—કાપા જાતના ફળુસની તથા કાખ્યા (મોરવાની) આખાની જાલ સમલાગે લઈ પાણી નાખી રસ કાઢવો આ રસ બાળકની શક્તિ પ્રમાણે એક તોલાથી ત્રણ તોલા સુધી લઈ તેમા ચૂનાનું પાણી બે માસા પર્યંત નાખી જલદી પાઈ દેવો. (૪) કંઠરોગ ઉપર:—ફળુસની દરેક ડાળીના છેવટને લાગે અણીદાર કળાઓ હોય છે, તે બારીક વાટી રસ કાઢી થોડો થોડો ગળામા નાખતા ગ્રહેવું અથવા વાટેલી કળાઓની ગોળી કરી મોમા રાખવી (૫) રક્તાતિસાર અને કોગળિયા ઉપર:—આખાની અને ફળુસની જાલનો રસ કાઢી તેમા ચૂનાનું નીતરું પાણી નાખી તે પાવો. (૬) ફળુસ ખાવાથી અજીર્ણ થયું હોય તો:—કાપરું ખાવું (૭) ફળુસ ઉપર પાન ખાવાથી પેટ ચડે છે તે ઉપર:—કિચિત્ ખટાશવાળા ખોર ખાવા

૩૮૫ ફાલસાં—સં ૦ પુરુષક મં ૦ બં ૦ અં ૦ ફાલસા. હિં ફાલસે કં ૦ બેટકા ફાં પાલસા ઇં એશિયાટિક ગ્રેવિયા. લાં ગ્રિવિયા એશિયાટીકા

આ આડ મોટું થાય છે. એને બગીચામા વાવે છે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમા એની ઉત્પત્તિ

× ફાલસાનું વૃક્ષ મધ્યમ આકારનું થાય છે પાન મોટા, ગોળ, કિનારી પર કરવત જેવા દાતાવાળાં

વિશેષ થાય છે. એના પાકા ફળ પીપરના ફળ જેવડા અને તેનો રંગ જાંબુડિયો હોય છે. એ ફળ ખાવાથી ખટમીઠા લાગે છે—એ બિયાં સુદ્ધા ખાવા. ઉષ્ણકાળમાં એ બિયાંતું શરબત કરી પીએ છે. ફાલમાં—ખાટા, તૂરા તથા લઘુ છે અને કફ તથા વાયુના નાશક અને પિત્તકર છે. લીલાં કાચાં ફળ—પિત્તલ, લઘુ, ઉષ્ણ, ખાટા, તૂરા તથા વાતનાશક છે પાકાં ફળ—મધુર, સ્વાદુ, રુચિકર, તર્પણ, શીતળ, મલબદ્ધતાકારક, હૃદય, ધાતુકર તથા ખાટા છે, અને વાત, પિત્ત, રક્તદોષ, તૃપા, દાહ, ક્ષતક્ષય, શોફ તથા પિત્તબ્ધરનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) મૂઠગર્ભ અને મૃતગર્ભ પાડવા ઉપર:—ફાલસાના મૂળનો લેપ ફૂટી, બસ્તી અને ચોનિ—એ ઠેકાણે કરવો; એટલે ગર્ભ નીકળી જાય છે (૨) દાહ શમન થવા માટે:—ફાલસાના પાકા ફળ સાકર સાથે ખાવા. (૩) પિત્ત-વિકાર અને હૃદરોગ ઉપર:—ફાલસાના પાકા ફળના રસ પાણીમાં મેળવી શરબત કરી તેમાં થોડી સૂઠની ભૂખી અને સાકર નાખી પાવું.

૩૮૬ ફાંગળો—સં ૦ ફણિજ્જક. લાં ૦ પોગોસ્તેમન પર્વિક્કોરસ. એ છોડ તથા એના પાદડા પણ રાનતુળસી જેવા હોય છે, પરંતુ પાદડામાં કાચા હોતા નથી. એ છોડ ઉપર તોરા આવે છે. છોડના અંગનો અને એ તોરાઓનો રંગ રાતો હોય છે. એમાં ઘોળો, રાતો અને કાળો, એવી ત્રણ જાત છે ફાંગળો—લઘુ, કડવો, રુક્ષ, વૃદ્ધ, અગ્નિદીપક, પિત્તલ, પાકકાળે પિત્તલ, રસકાળે તૂરો, તીખો, રુચિકર તથા તીક્ષ્ણ છે; અને કફવાત, કૃમિ, કુષ્ઠ, અર્શ, વીછી અને સર્પના વિષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) કુરશાના વિષ ઉપર:—ફાંગળાના મૂળ ઘસી ૩ તોલા પર્યંત પાવા. પછી કમી—બસ્તી પ્રકાર થાય તો નીચે પ્રમાણે ઉપાય કરવા માથું ચડે તો કાળા કડા-છાલના મૂળ ઘસી માથે—કપાળે ઘસવા પેટમાં પીડ આવે તો તે જ મૂળ ઘસી પાવા. બિલટી થવા જેવું જણાય તો ધાવડીના કુમળા તોરાઓ અને સાત મરી એકત્ર ફૂટી ગોળા કરી ખવડાવવી. શોષ લાગે તો આમલીની જાલ ખાવા માટે આપવી. સોજ આવે તો ધંતૂરાના પાદડાનો રસ કાઢી ગરમ કરી તેમાં કળથીનો લોટ નાખી સોજ ઉપર લેપ કરવો; કિંવા ઉક્ષી(ઘોળી ધાવડી)ના મૂળ ગોમૂત્રમાં ઘસી ઉપર ચોપડવા (૨) ક્ષતમાંના કૃમિ મરવા માટે:—ફાંગળાના લીલાં પાદડા હાથ પર મસળી ક્ષતમાં તેનો રસ પાડવો અને તે જ પાદડાની થેપલી કરી ક્ષત ઉપર ચોટાડવા, એટલે ક્ષતમાંના કૃમિ તાબડતોળ મરે છે એ પ્રમાણે એક—બે વાર ઔષધ ચોપડવું. (૩) મૂત્રાઘાત ઉપર:—ફાંગળાના પાદડાનો રસ ઇન્દ્રિય પર ચોપડવો અને એક ટીપું મૂત્રદ્વાર ઉપર પાડવું. (૪) કૃમિ ઉપર:—ફાંગળાના પાદડાનો રસ કાઢી પાવો. (૫) ઠોરના જખમ ઉપર:—ફાંગળાના પાદડાનો રસ ચોપડવો. (૬) વાયુથી અંગમાં સણકા થતા હોય તે ઉપર:—ફાંગળાના પાદડાના રસનો લેપ કરવો.

૩૮૭ ફાંજ (ફાંગ)—સં ૦ જણુક્ષિજ, ફાંજિકા મં ૦ ફાંજ, ફાંજ, ફાંદ, વરધાલેદ હિં ૦ ફાંજ, કાલાવિધારા. કસ કિરિયમુષ્ટે. લાં ૦ રિવિયા ઓનેટા

ફાંજના વેલા હોય છે એ ચોમાસામાં ઉત્પન્ન થાય છે. એના પાદડા અણુના પાદડા જેવા જ પરંતુ ઘણા જ નાના હોય છે પાદડાનું શાક અળવીના પાદડાં પ્રમાણે જ કરે છે. એ શાક સારુ થાય છે. ફાંજનો વેલો મોટો થઈ તે એકાદા આડના આશ્રયે રહે છે. તેને ‘ફાંદ’ પણ કહે છે. ફાંજ—શીતળ, ગ્રાહક, વૃષ્ય, કડવી, તૂરી, તીખી, મધુર, બલકર, કફકારક, વિષ્ણુકારક તથા ગુરુ છે, અને વાત, પિત્ત, હૃદરોગ, ઉધરસ, આમદોષ તથા કલેશનું શમન કરે છે ઉપયોગ—(૧) કુરશાના વિષ ઉપર:—ફાંજના વેલાનાં મૂળ ગરમ પાણીમાં ઘસી ચાર-ચાર ઘડીના અંતરે પહેલા દિવસે પાવા પછી બીજે અને ત્રીજે દિવસે બે વાર પાવા.

૩૮૮ ફિરંગી ખાવળ—(મં ૦ ફિરંગી ખાબૂળ) એને ‘ફિરંગી’ પણ કહે છે એ આડ ઘણું જ મોટા થાય છે એને ઝીણા કાટા હોય છે એની ડાળીઓ સુરના આડ જેવી દેખાય છે હોય છે ફળ બેઝણ એકત્ર હોય છે ફળ કાચા હોય ત્યારે લીલા રંગના હોય છે, પાક્યા પછી જાંબુડિયા રંગના થઈ જાય છે

એને બારીક શિંગો આવે છે. ફિરગીની જાલ સુવાસિત છે એ ઝાડ ઘણાક પ્રાતોમા ઉત્પન્ન થાય છે. ઉપયોગ—(૧) આમવાત અને વાયુથી સણુકા થાય તે ઉપર :—ફિરગીના પાદડાનો રસ કાઢી તેમાં ઘી નાખી પાવો.

૩૮૯ ફૂગ—(ખિલાડીના ટોપ, અળખા) સં ભૂજન મં અળખે ભૂઈ ફેડ. હિં છતોના, છાતા, સાધકી છત્રી. બં પોયાલ છાતુ, ભુરકુંડા છાતુ, કોડક છાતા, બ્યાગેર છાતા કં આળખિ, નાઈછતરિગે કોં કાલિમ ઇં મસરમ સિં ખુલા લાં એગેરિકસ, કેરપેન્ટ્રિસ.

એ મોટી ચમત્કારિક વનસ્પતિ છે. એ વનસ્પતિની રચનાથી પરમેશ્વરનું પૂર્ણ ચાતુર્ય દેખાઈ આવે છે ફૂગનું છત્ર ઉકરડા ઉપર, સડેલા પદાર્થ ઉપર, કોડેલા છાણા ઉપર અને કેટલેક ઠેકાણે સારી જમીનમાં પણ થાય છે આમાં સાત-આઠ જાત છે અને તેમાં પણ બે પ્રકાર છે એક વિપારી અને બીજો સારો. વિપારી અળખો ખાવાથી ભારે અનર્થક પરિણામ થાય છે, કેફ ચડે છે, પેટ ફૂલે છે, ઊલટી થાય છે અને મન ભ્રમિત થાય છે, એટલા માટે માહિતી સિવાય તે ખાવું નહિ. સારા અળખા પણ ઉત્તમ પચે એવા પદાર્થ નથી. તે ઘણા ખાવાથી જલદી પચી શકતા નથી ફૂગમાં પ્રસિદ્ધ જાતિ નીચે પ્રમાણે છે. ચૂડા, ચીતળા, ગવતા, કુખળા, કુરડી, તેલગી, ભુયકોડ અને મોઝાળા ચૂડા એક હાથ ઊંચા હોઈ તેના ઉપરનું છત્ર નાનું થાય છે. ચીતળા સાધારણ હોય છે. ગવતા બારીક હોય છે કુખળા ઝીણી આગળી જેવડા હોય છે. કુરડી એથી પણ નાના હોય છે. તેલગી સર્વ કરતા ઉત્કૃષ્ટ છે. એના છત્રનો વ્યાસ હાથ-દોઢ હાથ હોય છે ભુયકોડ ગોળ હોય છે. એને છત્ર હોતુ નથી એ કોસલા જેવા ફૂલેલા હોય છે મોઝાળાને મોગરા જેવી સહેજ કળી હોય છે. ફૂગના બિયા ઘણા જ ઝીણા હોય છે ફૂગની લાજ સારી થાય છે. કેટલાક લોકો અળખાને મૂર્ખતાથી વધવા દેતા નથી. અળખો—શીત, બળકર, ભેદક, મધુર, ત્રિદોષકાંક, વૃધ્ય અને કફપ્રદ છે. ફાળો અળખો—મધુર, ઉષ્ણ અને ગુરુ છે ઘોળો અળખો—પાક વખતે ગુરુ છે લાલ અળખો—અલ્પ દોષકારક છે. ઉપયોગ—(૧) નાના વાછરડા-એને દ્રોણા થાય તે ઉપર :—ભુયકોડ જાસમાં વાટી તેમાં ચણોઠીભાર હિંગ મેળવી આપવો; અને ઔષધ આપતા જ તે વાછરડાની પીઠ જમીનને લગાડવી (૨) શીતળા અને ગોવારુ પેટમાં ન જવા માટે :—જ્યારે અળખાની કળીઓ થાય છે, તેજ વેળા તે લાવી સૂકવી રાખવી જ્યારે શીતળા અથવા ગોવારાનો તાવ બાળકને આવે ત્યારે એ કળીઓ ગરમ પાણીમાં વાટી કપડે ગાળી પાવી એટલે શીતળા પેટમાં નહિ ઊતરતા શરીર ઉપર તડતડી બેઠે છે. (૩) ફૂંટીમાં દ્રોણા થાય છે તે ઉપર :—સૂકવેલ અળખા અને એમાંસામાં ઢોરોનાં શિગડાને જમીનમાં દબાવાથી જે પીલી (અકુર) ફૂટે છે તે શિગડાના મૂળ એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો. (૪) મૂળવ્યાધિ ઉપર :—સુકાયેલો અળખો તથા ઢોરોના શિગડાના પીલા અને લાગ એની ધૂણી આપવી x

૩૯૦ ફૂંટીનો—સં પૂતની, પુદીન. મં બં પુદીના હિં પોદીના. ફાં નોઅના અં હવા ફિરગીં ઝાડ ટોલાવ. ઇં ટાડેડમિટ. લાં મેન્થા સેલ્વેસ્ટ્રિસ

ફૂંટીનાના નાના નાના છોડ હોય છે. એ એક તુળસીની જ જાત છે, એણે કહીએ તો ચાલે. ફૂંટીનાના પાદડા કાંઈક તુળસીના પાદડા જેવાં પરંતુ તે કરતા નાના અને ગોળ હોય છે. ફૂંટીનાની ચટણી કરે છે. ફૂંટીનો એ અજીર્ણનાશક, પાચક અને મોમાં અમી ઉત્પન્ન કરે છે ફૂંટીનાનો અર્ક કાઢે છે તે અજીર્ણ ઉપર સાકર સાથે આપે છે. ફૂંટીનાની ઉત્પત્તિ ચીન દેશમાં ઘણી થાય છે. ફૂંટીનો—સ્વાદુ, ગુરુ, રચિકર, હૃદય તથા સુખ્યાવહ છે અને મળમૂત્રનો સ્તભ કરે છે, તથા કફ,

x ફૂંટીના છત્ર વર્ષાઋતુમાં વિશેષ કરીને ઉત્પન્ન થાય છે જેની એક ડાહી આગરે ૬ ઇંચ લંબાઈની હોય છે, જેના ઉપર મખમલથી અધિક નરમ અને બહુ જ હલકા શ્રીકા રંગનો ગુબારવાળો ટોપ થાય છે જેને થોડો ઝટકો લાગે તોપણ રજકરણ કરે છે, એ જાતના ફૂંટીના ટોપ સર્વ પ્રકારના ખુલ્લા થયેલા જખમો-માં, અગ્નિદંધ, વ્રણ, રસીવાળા સડેલા ગૂમડા, ગરમ તેલાદિ પદાર્થથી થયેલા ફોક્ષાના જખમ વગેરે પર અત્યંત લાભદાયક છે આ ઔષધનું ચૂર્ણ લગાડતા જ જલન ગાત થઈ જાય છે અને દરદ કમી થાય છે. શીતળાના જખમ ઉપર પણ આ દવા લાભદાયક છે આ ઔષધિ દેવી આયડોફોર્મ છે.

ઉધરસ, મદ, અગ્નિમાઘ, વિપૂચિકા, સગ્રહણી, અતિસાર, છર્ણુજ્વર અને કૃમિનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) શીત, વિષમ અને સામાન્ય જ્વર ઉપર:—ફૂદીનો અને આદાનો કાઢો અથવા રસ પાવો. (૨) મધુર (મોતીઝરા) જ્વર ઉપર:—ફૂદીનો, રાનતુલસી અને કાળી તુળસીનો રસ કાઢી તેમાં સાકર ૩ માસા નાખી તે પાવો. (૩) વાયુ તથા કૃમિ ઉપર:—ફૂદીનાનો રસ આપવો (૪) પીનસ (સળેખમ જેવો રોગ થાય છે તે) રોગ ઉપર:—ફૂદીનાનો રસ નાકમાં પાડવો (૫) દરાજ ઉપર:—ફૂદીનાનો રસ ચોપડવો. (૬) અતિસાર, ઉધરસ અને કોગળિયા ઉપર:—ફૂદીનાનો રસ પાવો. (૭) પેટમાં શૂળ આવતું હોય તે ઉપર:—ફૂદીનાનો રસ અર્ધો તોલો અને એટલો જ આદાનો રસ એકત્ર કરી તેમાં ૧ માસો સિધવ નાખી પાવો. (૮) વીંછીના વિષ ઉપર:—ફૂદીનાનો રસ અગર પાદડા પાનમાં ખાવાં. (૯) રુચિહાયક ચટણી:—ફૂદીનો, ખારેક, મરી, સિધવ, હિંગ, કાળી દ્રાક્ષ અને છરુ, એની ચટણી લી છુનો રસ નાખી સેવન કરવી, એટલે અરુચિ મટી મોમાં સારી રીતે અમી આવે છે.

૩૯૧ ફૂલ કેસર—આ આડ ખાનદેશમાં ઘણા થાય છે એનાં આડ ઘણા જ મોટાં થાય છે. એના પાદડા હોદગા જેવા હોય છે એને આવળ જેવી શિગો આવે છે. એના ફૂલમાં લાલુ કેસર હોય છે. એનું લાકડું હલકું હોવાથી ઇમારતી કામમાં આવતું નથી. એના લાકડાની ઢોલકી કરે છે.

૩૯૨ બકામલીમડી—સં મહાનિંબ. મં બકાણુનિબ. હિં બકાઈન બં ઘોડાનીમ કં મહાબેલુ, અરબેલુ. તૈં પેદાવેપા તાં મલાઈવેષુ કાં અબદદરખત. અં ખાન. ફિં તુગ્મનકુતાર્ય લાં મેલિયા એએએગે

આ આડ મોટું થાય છે એના પાદડા કડવા લીમડાના પાંદડા જેવાં જ અને કિંચિત્ મોટા હોય છે આ છાયાવૃક્ષ છે એને કડવા લીમડા જેવા જ ફળ આવે છે બકામલીમડીનું લાકડું ઇમારતના કામમાં ઘણું જ ઉપયોગી છે. એને ઢીડા લાગતા નથી. એની છાયા ઘણી ઉત્તમ છે. એ આડ છાયા માટે રસ્તાની બાજુ ઉપર વાવે છે. ખાનદેશમાં એ આડ ઘણું હોય છે. એને ‘કડવો લીમડો’ પણ કહે છે. બકામલીમડી—શીતળ, કપાય, તીખી, કડવી, તૂરી, ગ્રાહક તથા વૃધ્ય છે; અને દાહ, કફ, પ્રણુ, વિષમજ્વર, પિત્ત, કૃમિ, હૃદયવ્યથા સર્વ પ્રકારના કોઠ, બિલટી, પ્રમેહ, વિપૂચિકા, ઉદરનુ વિષ, ગુદમ, શીતપિત્ત, કંઠરોગ, અર્શ તથા દમનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) કૂંતરાના વિષ ઉપર:—બકામલીમડીના મૂળનો રસ કાઢી પીવા આપવો. (૨) ગૃધ્રસી વાયુ ઉપર:—બકામલીમડીની અંતરછાલનો અથવા મૂળનો કલ્ક કરી પાવો (૩) પિત્તથી આંખો દુખવા આવે છે તે ઉપર:—બકાનલીમડીના ફળ ચોખાના ધોવગમણુમાં વાટી થેપલી કરી તે આંખો ઉપર બાધવી (૪) લેંસની ઝાર (ઝોર) પાડવા માટે:—બકામલીમડીના અગર વાસના પાદડા વાટી પાવા (૫) પ્રમેહ ઉપર:—બકામલીમડીના ફળ ચોખાના ધોવરામણુમાં વાટી ઘી નાખી પાવા, એટલે તુરત પ્રમેહનો નાશ થશે. (૬) ઉદરકૃમિજન્ય તાવ ઉપર:—બકામલીમડીની છાલનો કાઢો પાવો.

૩૯૩ બટાટા—હિં અલુ બં આલૂ ઇં પોટોટોઝ. કં ઉરલગફે તું પટાટે. તેં ઉરુલગફે લાં સોલેન કુખેરોઝમ એનુ ઉત્પત્તિસ્થાન દક્ષિણ અમેરિકા છે ત્યાંથી તેના બિયા યુરોપમાં ગયાં અને ત્યાંથી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા છે નીલગિરિ, સુરત, મહાબલેશ્વર, ખાનદેશ, પૂના એ સ્થળે બટાટાનો પાક ઘણો થાય છે. મહાબલેશ્વરના બટાટા મોટા અને તેનો રંગ લાલ હોય છે. તે ઘણું પીષ્ટિક છે. આબરી માણસને બટાટા બાધક છે, માટે તેઓએ તે ખાવા નહિ x

૩૯૪ બદામ—સં વાતાદ, વાતામ, વાતાણુલ મં બદામ. હિં બં બદામ. તૈં વેદમ. તાં નકવકુમ. અં લોજલહલુ કાં બદામ ઇં આલમડ. લાં પ્રુનસ એમિગેલસ.

એશિયા ખંડમાં મસ્કત, આરાકાન, ઇરાન, મક્કા, મદિના, સિરાજ ઇત્યાદિ સ્થળે બદામ ઘણી પાકે છે હિંદુસ્તાનના બાગોમાં પણ તેની વાવણી થવા લાગી છે. બદામનું આડ મોટું થાય છે. એના પાદડા રાતા કાચફળ જેવા પર તુ તેના કરતાં નાના હોય છે. એમાં બે જાત છે: કડવી અને

x બટાટા શીતળ, વિષલી, મધુર, ભારી, મલમૂતકારી, રક્ષ, દુર્બર, રક્તપિત્તનાશક, કફ તથા વાત-કારક, બલકારક, બલદાયક, વીર્યવર્ધક તથા કિંચિત્ અગ્નિવર્ધક છે

મીઠી. બદામ ખાવામા મીઠી અને પૌષ્ટિક છે. તેનું તેલ કાઢે છે. કડવી બદામ અપકારક છે, એમા એક પ્રકારનું ઝેર રહેલું છે માટે તેને ખાવાના ઉપયોગમા લેવી નહિ બદામ—સાકર, ઉષ્ણ, ગુરુ, અમ્લ, કફકારક, સ્વાદુ, રિન્ધ, તૂરી, શુકલ, વાતનાશક અને ઉષ્ણવીર્ય છે. એનાં લીલાં ફળ—સાગક, ગુરુ તથા પિત્તલ છે; અને કફ, પિત્તવિકાર તથા વાયુનો નાશ કરે છે. પાકાં ફળ—ઉષ્ણ, ગ્નિન્ધ, વાતનાશક, શુકલ, જડ તથા કફકારક છે અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. ફળમાંનો ગર—મધુર, વૃષ્ય, રિન્ધ, ઉષ્ણ, પૌષ્ટિક, કફકારક, વાતપિત્તનાશક અને રક્તપિત્ત થયું હોય તેને અપાયકારક છે. ઉપયોગ—(૧) યંત્ર સિવાય બદામનું તેલ કાઢવાનો પ્રકાર :—બદામનાં બિયા ગરમ પાણીમા થોડો વખત ભીજવી રાખવા એટલે ઉપરના ક્રેતરા નીકળે છે પછી તે બિયા ખાડતી વેળાએ તેમાં થોડે અંશે ખડીસાકર નાખવી અને ખારીક થયા પછી તે ગોળા હાથમા લઈ પીલવે; એટલે અદરથી તેલ નીકળશે. એવી રીતે કરવાથી પાશર બદામનું પણ તેલ નીકળે છે એ તેલ કણુરોગ ઉપર કાનમા નાખવું, એટલે કણુરોગ સારો થાય છે. માથે ચોળવાથી મગજ ઠંડું અને હલકું થઈ જાય છે (૨) સિલામો ઊઠે છે તે ઉપર :—બદામ ઘસી ચોપડવી. (૩) વીર્ય અને બળવૃદ્ધિ થઈ મગજ ભરાવા માટે બદામની ખીર :—બદામના બિયાને ગરમ પાણીમા નાખી છોલવાં પછી તેને બારીક વાટી દૂધમા કાલવી તે દૂધ ઉકાળી જડી ખીર તૈયાર થવા આવે એટલે તેમા સાકર અને ઘી નાખવું; અને ઉતારી ઠંડી થયા પછી ખાવી. (૪) કાનખજૂરાના કાંટા વાગ્યા હોય તે ઉપર :—બદામનું તેલ ચોળવું (૫) દાંત મજબૂત થવા માટે :—બદામના ક્રેતરા બાળી તેમા મીઠું નાખી તેથી દાંત ઘસવા. (૬) મસ્તકશૂળ અને શિરોરોગ ઉપર :—બદામ અને કેસર ગાયના ઘીમા ખરલ કરી તેનું નર્ય આપવું અથવા દૂધમા બદામની ખીર કરી ૩ દિવસ સવારે ખાવી, કિંવા બદામ અને કપૂર દૂધમા ઘસી તેનો મસ્તક ઉપર લેપ કરવો. (૭) મગજ તર થઈ ધાતુવૃદ્ધિ થવા માટે :—ગાયનું તાલું ઘી દોઢ તોલો લઈ તેમા સાકર, બદામનું મગજ, કકોલ, મધ અને એલચીદાણા, એ દરરોજ નવીન મિશ્ર કરી સવાર—સાંજ ૭ દિવસ આપવું. (૮) મગજ તર થવા માટે :—બદામ છોલી અગારા ઉપર શેકવી અને સાકર સાથે ચાવી ખાવી; પછી એક કલાકે માખણ અને સાકર એકત્ર ખાવું; તથા માથા ઉપર દિવસમા ત્રણ વાર બદામનું તેલ ચોળી જીરવવું

૩૯૫ બપોરિયો—સં ૦ બધૂક. મં ૦ દુપારી. હિ ૦ દુપહરિયા ગેબુનિયા. કં ૦ બદુવે, મધ્યાહ્ન-મહિગે તેં ૦ નિતિમહી લાં ૦ પેન્ડેપિટ્ મ્ દ્વીનિશ્યા.

આ છોડ સાધારણ કમ્બરપૂર જિયા વધે છે પરંતુ એ કાઈ કાઈ ઠેકાણે માથોડા સુધી પણ જિયા વધે છે. એના ફૂલ બપોરે એટલે દિવસના બાર વાગતા ખીલે છે, માટે એને ‘બપોરિયો’ કહે છે. એના ફૂલની વાસ ઘણી આવતી નથી. એને પાચ પાખડીઓ હોય છે અને તેમા એક નાનો તડ હોય છે. તે ઉપર પીળો પરાગ હોય છે એમા કાળી, ઘોળી, રાતી, પીળી એવી ચાર જાત છે તે ફળ—ફૂલ ઉપરથી માત્ર ચોળખવામા આવે છે ઝાડમા કાઈ ફેરફાર હોતો નથી * બપોરિયો—મનને પ્રસન્નતા આપનારો, ગ્રાહક, કિચિત્ ઉષ્ણ, ગુરુ તથા કફકર છે, અને તાવ, વાત, પિત્ત, પિશાચબાધા તથા ગ્રહપીડાનો નાશ કરે છે.

૩૯૬ બરુ—સં ૦ વીરકાંકડ મં ૦ ખોર લાં ૦ એન્ડ્રોપોગોન હેલેપેન્સિસ. એ નદીના કિવા વહેણાના કિનારા ઉપર થાય છે. એને તોરા આવે છે તેમા એના બિયાં હોય છે. એમા ઘોળો અને કાળો એવી બે જાત છે આ દેશમા કંકત ઘોળા બરુની ઉત્પત્તિ થાય છે. બરુની લેખણો ઉત્તમ

* બપોરિયાના ઝાડના પાદડા દીવાની જ્યોત અથવા ગાજરના આકારે નીચેથી એકદમ એક ધયના શુભાં પહોળા હોય છે અને દોઢ ધયના શુભારે લાંબા હોય છે તેની બધી તરફની કિનારી ઉપર કરવતના જેવા ખાચા હોય છે એની સોડીઓ, પીલુ(બળ)ની સોડીઓની માફક લીલા રંગની હોય છે ફૂલનો દેખાવ દાડમના અતિશય કુમળા જાંડવાના શિરે દેખાતા ખાચાવાળા ભાગ જેવો દ્વરથી ભાસે છે અને તે પાઈ જેવડા મોટા હોય છે

થાય છે 'પત્રાણુ' કરવામા ખરની સળીઓ કામ આવે છે. ખરુ—શીતળ, મધુર, રુચિકર, તૃપ્તિકર, બલકર તથા વૃધ્ય છે; અને પિત્ત, દાહ, શ્રમ, શોષ તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે.

૩૮૭ બળ (બોળ)—સં બલા કાઠિં લાહુડી, મામા સુખડી. મં ચીકણી, લઘુચીકણા, હિં ખિરૈટી, વરિયારા બં વેડેલા કં બેળેગરગ, કલંગડલે. તાં માઈરમાનિકકં. તૈં મુર્પિડી, માઈલુ માનિક્યં તું કડિર મલાં કર્નટોદિ. ઇં હોર્ ખીમલીવં સિડા લાં સિડા ટોડિંકેલિયા, સિડા રોમ્લિદેલિયા.

બોળના ઝાડો ટોકણુમા અને ગામડાઓમા પુષ્કળ થાય છે. એ છોડ શુમારે હાથ-દાઢ હાથ ઊંચા વધે છે. એના પાદડાનો તુળસીના પાદડા જેવો આકાર હોઈ તેના કરતા પહોળા અને લંબાઈ પર હોય છે. એ ઝાડ વર્ષાઋતુમા ખેતરોમા અને વહેળા ઉપર પુષ્કળ ઊગે છે. એને પીળા રંગના ફૂલો હોય છે. એને ખારીક છડવા હોય છે. તેમા એના બીજ થાય છે. તે પૌષ્ટિક છે એનાં પાદડા અને બીજ ખાવાથી ચીકણા લાગે છે. એથી એનું ચીકણી એ નામ યોગ્ય છે. કેટલાક લોકો એના પાદડાનું શાક કરે છે. બોળના ગુણો ખેરંટી જેવો છે. ઉપયોગ—(૧) પુષ્ટતા માટે :—બોળના લીલા પાદડા નિત્ય સવારે ખાવા. (૨) પ્રમેહ અને ધાતુવિકાર ઉપર :—બોળના છોડ મૂળસુદ્ધા ઉખાડી લાવી ઘોઈ સ્વચ્છ કરી ખારીક વાટી થોડું પાણી રેડી રસ કાઢવો તે રસ વસ્ત્ર-ગાળ કરી દરેક વખતે દશ તોલા પ્રમાણે બે વખત સાત દિવસ સુધી આપવો; એટલે ધાતુવિકાર નષ્ટ થઈ ધાતુવૃદ્ધિ થશે (૩) જખમ રૂઝવવા માટે :—બળના મૂળનો રસ જખમમા ભરવો અને રેનું પૂમકું (પેલ) એ રસમા ભીજવી જખમ ઉપર બાધવું એ પદ્ધતિને જરા પણ સુકાવા દેવી નહિ, ઉપરાઉપરી તે પદ્ધતિ ઉપર રસ નાખતા રહેવું (૪) ગૂમડાં, વ્રણ વગેરે પકવવાને :—બળના પાદડા વાટી બાધવા.

૩૮૮ બાજરી—સં વજાત્ર, સાજક. મં બાજરી. હિં બજરી ઇં મિલેટ. અં બર્વંસ ફાં ગાર્વંસા લાં પેનિસેલેરિયા સ્પાઈકેટા.

એને મહારાષ્ટ્ર લાપામા 'સજગુરા' પણ કહે છે. બાજરી હિંદુસ્તાનના ઘણા પ્રાંતોમા થાય છે. મારવાડ અને કર્જ-સુજની બાજરી સર્વોત્કૃષ્ટ, બડી, પૌષ્ટિક તથા મીઠાશવાળી છે. ઠંડા દેશમાં એ ધાન્ય માણસની પ્રકૃતિને માફક છે બુવારની માફક બાજરીનો પણ પોક થાય છે બાજરી ઢોરોને પણ ખવડાવે છે. બાજરી—હલ્લ, બલકર, કાતિકારક, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, પિત્તને ક્રોધાવનારી, રુક્ષ, સ્ત્રીઓને કામ ઉત્પન્ન કરનારી તથા દુર્બલ છે, અને પુસ્તવ તથા પુષ્ટિનો ઉતાર કરનારી છે ઉપયોગ—(૧) ઘોડાની પીઠ ઉપર લાઠાં પડે છે તે ઉપર :—જૂના બાજરિયાં બાળી તેની રાખ કરી. અથવા ફૂડા બાળી તેની રાખ કરી પાણીમા ખરલ કરી ચોપડવી અને ઉપર ચીકણી માટીની પટ્ટી લગાડવી.

૩૮૯ બાફળી—હિં દુક મં બાફળી લાં પ્યુસીડેનમ ગ્રેન્ડી

x 'ઇરિયન મેડિશનલ પ્લેટસ'ના કર્તાએ બલા (સિડા)ની લગભગ ૧૨૦ ભત હોવાનું લખ્યું છે તેમાંથી ૮-૧૦ ભત હિંદુસ્તાનમા થાય છે એમાંથી વધારે ઉપયોગી ભત બે છે (૧) બલા (સિડા કોર્ડિજેલિયા) (૨) ખેતરાહ બલા—મં ચીકણી સં બલોત્તમા (સિડા રોમ્બોજેલિયા) આ ઉપરાંત એક વગડાઉ બલા છે. તેનું વર્ણન ખરેટી (સિડા કાર્પિનીજેલિયા) નામથી આપેલું છે એ ઉપરાંત ભોથબલ (હુસિડા મિલિસ) અને કાટાળો બળ (સિડા સિપ્નોઝા) પણ આપણા દેશમા થાય છે એમા પણ ગુણ લગભગ બળના જેવા જ પણ ઓછા છે જ્યારે એક બળા ન મળે ત્યારે અભાવમા બીજી બળાનો ઉપયોગ થઈ શકે છે.

અહીં વર્ણન કરેલ બળનાં બીજને બળદાણા કહે છે એ ગાધીને ત્યાં મળે છે. એનો ઉપયોગ પૌષ્ટિક પાકોમા અને મિનઘ્નતા માટે કરેલ કાઠાઓમા થાય છે આ બીજ ગોખરના કરતા પણ વધારે પૌષ્ટિક છે એ રૂખડામા એવો એક અલૌકિક ગુણ છે કે, ખચ્ચુ જણવાને મહાકષ્ટ પામતી ગાય, ભેસ કે બકરીના ગળા-મા એ રૂખડીનું રાહલું વણી પહેરાવવામા આવે તો તેનાથી તેને જલદી પ્રસવ થાય છે એ જ ઔષધિનાં પાદડા સ્ત્રીઓને એવા વખતે મસળીને નાભિ ઉપર બાધવા બેઈએ આ પ્રયોગ અમે કેટલાક ભરવાડોને અજમાવતા જોયા છે

એ છોડ નાનો હોય છે. બાફળીના બિયા કળથી જેવડા અને ચપટા હોય છે. બાફળી એ વાતહારક છે લાજી સમારી તેમા પલાળેલી ચણાની દાળ ભેળવી મીઠું મરચું નાખી વધારવાથી શાક સારું થાય છે. બાફળીના લીલા બિયા વાટી જાશની કઢીમા નાખવાથી કઢીમા સુવાસ આવે છે. બાફળીના બિયાનું અથાણું ઉત્કૃષ્ટ થાય છે. એ ફળનું તેલ પણ કાઢે છે બાફળી—તીક્ષ્ણ, કડવી, ઉષ્ણ, રચ્ચ, પથ્થ, દીપન, પાચક, હૃદય, સુગંધવાળી તથા તૂરી છે, અને કફ, વાયુ, આમ, અસ્તિપીડા, મલબદ્ધતા, અર્શ, ગુદ્મ, પ્લીહા, અપચો, મેફોરોગ તથા વિપત્તિ નાશક છે. ઉપયોગ—(૧) બાળકોને વરાધ વગેરે પેટમાં રોગ થાય છે તે ઉપર :—બાફળીના બિયા દૂધમા અગર નાગરવેલીના રસમા કિંવા પાણીમા ઘસી પાવા એટલે વરાધ, પેટમા દુખવું આદિ રોગ સારા થાય છે. (૨) વાયુરોગ ઉપર :—બાફળીનું ચૂર્ણ મધમા આપવું (૩) જંતુ ઉપર :—બાફળીના બિયા દૂધમાં પાવા નાના વાછરડાને જાશમા વાટી પાવા (૪) ઉધરસ, અજીર્ણ અને પેટના દુખાવા ઉપર :—બાફળીના તેલનાં શુમારે પાચ જ ટીપા પાવા. (૫) પેટના દુખાવા ઉપર :—બાફળીના બિયા અને અજમાનું ચૂર્ણ આપવું.

૪૦૦ બાવચી—સં બાકચી. મં બાવચી. હિં બાવચી. બં સોમરાજ, હાકુચ. કં બાઉચિગે, તૈં નેલવચલિયે, તિપ્પતોગે તાં વોગી, વિટ્લુ લાં સોરેલિયા કારિલિકોલિયા.

બાવચીના છોડના આખા હિંદુસ્તાનમા થાય છે એ છોડ શુમારે બે હાથ જિયા વધે છે. એના પાદડાં સાધારણ નાના હોય છે એ છોડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે એ છોડ ઉપર કાળા રંગના મરી કરતા પણ બારીક એવા બિયા આવે છે તેને 'બાવચી' કહે છે બાવચીનું તેલ કાઢે છે. સુગંધી પદાર્થોમા તથા અગે ચોળવાના કામમા બાવચીનો ઉપયોગ થાય છે બાવચી શરીરે ચોપડી રત્નાન કરવાથી ખરજનો નાશ થાય છે બાવચી—કડવી, પાકકાળે તીખી, ઉષ્ણ, રસાયન, મધુર, રુચિપ્રદ, રુક્ષ, હૃદય, અગ્નિદીપન, બલકર, તૂરી, લઘુ તથા મેધ્ય છે; અને કૃમિ, કાઢ, કફ, ત્વગ્દોષ, વિષ, કફ, રક્તપિત્ત, શ્વાસ, કાસ, મેહ, જ્વર, પ્રણુ, ત્રિદોષ તથા વાયુનો નાશ કરે છે એનાં ફળ—તીખા, કડવા, કેશ્ય, ત્વચાને હિતાવહ, સારક તથા પિત્તલ છે, અને કફ, વાયુ, સોજો, મૂળવ્યાધિ, શ્વાસ, ઉધરસ, કુષ્ઠ તથા મૂત્રકૃચ્છનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) ખસ ઉપર :—બાવચી અને કડવા કારેલા ગોમૂત્રમા વાટી લેપ કરવો (૨) ખસ, સોજો વગેરે ચામડીના રોગો ઉપર :—બાવચીનું તેલ ચોપડવું.

૪૦૧ બાવળ—સં બજ્જુલ. મં બાબૂળ. હિં બબૂલ, પકીકર બં બાબલા. કં બલી. તૈં બાબુરમ. તાં મલાં કરવેલ. ફાં મુગિલા ઇં એકેશિયા ટ્રા, ગમ અરેબિક લાં એકેશિયા અરેબિકા અં અમુગિલા.

બાવળનું ઝાડ મોટું થાય છે એને કાટા હોય છે એનું લાકડું મજબૂત હોવાથી ધમારતના કામમા આવે છે. બાવળના ઝાડને ઘોળો સફેદ ગુદર થાય છે એ પૌષ્ટિક છે અને ઘણા કામોમા તેનો ઉપયોગ થાય છે. બાવળની જાલ રંગના કામમા ઉપયોગી છે એની કુમળી શિગોતું અથાણું કરે છે અને તેનું શાક પણ કરે છે ગુજરાતમા તેની શિગો કે જેને 'પગડા' કહે છે તે ઢોરોને ખવડાવે છે, તેથી દૂધ વધારે આવે છે બાવળની લીલી સોટી દાતણના કામમા સારી

+ બાવચીને લોકો બાવચો, માળી બાવચો કે માળવી બાવચો કહે છે ડોં લાહ દાજ્જે નવા સરેદ કોઢના રોગોમા આ બીજનો અત્યંત ઉપયોગ કરેલ છે તેનો લેપ કર્યો છે અને ખાવા માટે પણ આપેલું છે. અને એમાં તેઓ કુતલ પામ્યા છે કલકત્તાના ડોક્ટર કનેચાલાલ દેવ તથા મુબઈના ડોં લિરોમા આ બીજમાંથી કાઢેલ તેલને સાદા મલમની સાથે મેળવી કોઢના રોગોમા ઉપયોગ કરી કહે છે 'થોડા દિવસ કોઢના ચાઠા ઉપર ચોપડવાથી એનો રંગ સફેદ મટીને લાલ થયો કોઈ કોઈને થોડું થોડું દરદ જણાય છે કોઈ કોઈ વખતે એ ચાઠામા નાની નાની ફૂલસો થઈ આવે છે જો એને કોઈ પણ પ્રકારની ઈલ ન થાય તો થોડા દિવસમા સુકાઈ જાય અને વચમા કાળો ડાઘ રહે છે ધીરેધીરે કોઢના સપૂર્ણ ડાઘ નીકળી જાય છે વળી એમ પણ જોયું છે કે તેલ ચોપડવાથી કોઢના નવા ડાઘા શરીરમા થતા અટક્યા છે.'

ઉપયોગી છે. આવળ*—ગ્રાહક, કડવો, મધુર, સ્નિગ્ધ, શીત, ઉષ્ણ તથા તૂરો છે. અને આમ, રક્તવિકાર, કફ, ક્રોધ, કૃમિ, ઉધરસ, પિત્ત, દાહ, રક્તાતિસાર, વાયુ તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે એનાં પાંદડાં—ગ્રાહક, રચિકર, તીખા તથા ઉષ્ણ છે, અને ઉધરસ, અર્શ, કફ, વાયુ તથા પુસ્તવનો નાશ કરે છે લઘુ આવળ—તૂરો તથા ઉષ્ણ છે અને પિત્ત, દાહ, વાતરોગ, તથા કફનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) મોં આવે છે તે ઉપર:—આવળિયાની અંતરછાલ કચરી પાણીમા ઉકાળી તેના કોગળા કરવા. (૨) અસ્થિભંગ ઉપર:—આવળિયાના બિયાનું ચૂર્ણ ત્રણ દિવસ મધમા ખાવાથી અસ્થિભંગ થયેલો દૂર થઈ અસ્થિ (હાડકા) વજ્ર જેવા મજબૂત થાય છે. (૩) વાળા ઉપર:—આવળિયાના બિયા ગોમૂતમા વાટી લેપ કરવો. (૪) અતિસાર ઉપર:—નિષ્કંટક મોટા આવળિયાના પાદડાનો અગરસ કાઢી પાવો; એટલે સર્વ પ્રકારનો અતિસાર દૂર થાય છે (૫) ધાતુપુષ્ટિ માટે:—એક હાથ લખાઈનું અને તેટલી જ પહોળાઈનું એક સ્વચ્છ કપડું લેવું, પછી આવળિયાની લીલી શિંગો (પરડા) લાવી તેને કચરી તેનો રસ કાઢી તેમાં કપડું પલાળી સૂકવવું એ પ્રમાણે તે કપડાને ચૌદ પુટ દેવા. પછી તે કપડાના ચૌદ ભાગ કરવા અને દરરોજ એક કકડો પાશેર દૂધમા ઉકાળી તેમા સાકર નાખી તે દૂધ પીવું; એટલે ધાતુપુષ્ટિ થાય છે. (૬) હૃડકાયા કૂંતરાના વિષ ઉપર:—આવળિયાનાં પાદડાના રસમા ગાયનું ઘી અને કસ્તૂરી નાખી ખાવા આપવું. અથવા આવળિયાના પાદડાનો રસ ૪ પૈસાભાર ૩ દિવસ પાવો. (૭) બદ ઉપર:—સર્પની કાચળીને આવળનો ગુદર ચોપડી તેની પટ્ટી બદ ઉપર લગાડવી. (૮) પિચ્છાટી ખસી હોય તે ઉપર:—આવળની ડૂબો તથા નાદરખીની ડૂબો એકત્ર કરી વાટી દહી સાથે પાવી (૯) પેટના દુખાવા અને અતિસાર ઉપર:—આવળિયાની છાલનો રસ દહી સાથે પાવો (૧૦) અમ્લપિત્ત ઉપર:—સાળે આવળિયાના કુમળા પાદડાનો કાઢો કરી તેમા આખાનો ગુદર એક માસો નાખવો, કાઢો રાત્રે અગાસીમા મૂકી રાખવો. એવી રીતે રોજ સાળે કરી ૭ દિવસ સવારે પાવો. (૧૧) રાતા પ્રદર ઉપર:—આવળિયાની શિંગો, ફેરીઓના મરવા, શિમળાની છાલ અને ગૂદીના બિયાં, એનું ચૂર્ણ દૂધમા પીવું, એટલે રક્તપ્રદરનો તુરત નાશ થાય છે. (૧૨) કેરોસીન (ધાસલેટ) તેલ પીવામાં આનું હોય તે ઉપર:—આવળિયાના ગુદરનું નવટાક પાણી કરી પાવું તથા તે ઉપર પાશેર દૂધ પાવું. અને ધાસલેટ પેટમા જતાં જ તુરત મીઠા તેલના કોગળા ઉપરાઉપરી કરાવવા એટલે મોમા ચાદીઓ વગેરે થશે નહિ (૧૩) આંખોમાંથી પાણી વહે છે તે ઉપર:—આવળિયાના પાદડાનો પ્રથમ કાઢો કરી ગળા લેવો. પછી એ કાઢોને ઉકાળી જડો કરી તેમા મધ નાખી અંજન કરવું. (૧૪) મુખરોગ ઉપર:—આવળિયાની અને જાણીની અંતરછાલનો કાઢો કરી તેમા કુલાવેલી ફટકડી નાખી કોગળા કરવા. (૧૫) રેચ માટે:—આવળિયાની શિંગોનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરી તેમા માચફળનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવો, તે ઉપર જેટલાં પાનના ખીડા ખાય તેટલા રેચ થાય છે (૧૬) પ્રમેહ ઉપર:—આવળિયાના કુમળા અકુર સવાર—સાંજ એક એક તોલો સાત દિવસ સાકરમા ખાવા (૧૭) કર્ણશ્લેષ ઉપર:—આવળિયાની છાલનો કાઢો કરી તે ખારીક ધારથી કાનમા રેડવો પછી ખારીક વસ્ત્રથી કાનમા કાકડી નાખી લૂછી નાખવો અને ગરમ પાણીમા કુલાવેલી ફટકડી નાખી તે પાણી થોડું કાનમા નાખવું. (૧૮) ઉપદંશ ત્રણ ઉપર:—આવળિયાના પાદડાનું ચૂર્ણ કરી ચોપડવું. (૧૯) પુષ્ટતા માટે:—ધઉનો

* રાજનિર્વંટુમા લખે છે કે આવળની કળીઓમાથી કાળો રંગ નીકળે છે એની છાલનું સત્ત્વ ગ્રાહી તરીકે વપરાય છે ઝાડામા આમ પડતો હોય તો એના પાદડા અપાય છે કળીઓને ખાસીના રોગમાં આપે છે નરમ (કૂણી) ડાળીઓની છાલ ઘણા રેસાવાળી છે અને એ કાગળ બનાવી રાકાય તેની છે એનો ક્વાથ ધા વોવાના કામમા વાપરે છે એથી જલદી અંકુર આવી ધા ભરાય છે આવળના ગુદરમાં લાલ રંગવાળો ગુદર વધારે ગુણકારી મનાય છે એ ખાસી અને સધિવાયુના જેવા રોગોમા અપાય છે તથા સાકરિયા પ્રમેહમા એ ખવાય છે જે નાસૂરમાથી પીળા રંગનો પ્રવાહ નીકળતો હોય તેને માટે કુમળા આવળનાં પાદડાની પોટીસ અત્યંત ગુણકારી છે કળી પણ ઉધરસના રોગમા ઉપયોગી છે દેશી લોક આવળના ગુદરને તલની સાથે મેળવી ખાય છે

રવો અને બાવળિયાના ગુંદરનું ચૂર્ણ કરી ઘીમા શેકવા. પછી સાકરનો પાક કરી બદામ, ચારોળી પિસ્તા, બેદાણા તથા સાલમમિશ્રી વગેરે મસાલો નાખી લાડુ કરી ખાવા. x (૨૦) આંખો આવે તે ઉપર અને આંખોની બળતરા શાંત થવા માટે :—બાવળના પાદડાં વાટી તેની થેપલી આંખ ઉપર રાત્રે બાધવી

૪૦૨ આંખ—(જલનેવરી, કડવી નેવરી, કડવી લૂણી). સં જલપ્રાહી મં બાળ હિં જલનીમ. જલપ્રાહી. પં જિહ્વીશાક, બિમ્બ કં નિરપ્રાહી, નીરઝોદેલગ. તાં મલાં નિરપ્રાહી. લાં હર્ષગિટસ મોનિયેરા.

એ વનસ્પતિ લેજવાળી જમીનમા પુષ્કળ થાય છે એના છાતલા જમીન ઉપર પથરાયેલા હોય છે. એના પાદડા ઘણા જ ખારીક અને કડવા હોય છે. એ બહુ વર્ષાયુ છે અને એને અનેક પત્રદંડ નીકળે છે. તે ગોળ, સુવાળા અને સાધાવાળા હોઈ પથરાયેલા હોય છે પાદડા સામસામા હોય છે. તેને દીટકુ હોઈ તે પત્રદંડને લાગેલું હોય છે પાદડા મૂળથી ખારીક હોઈ ટાચ તરફ પહોળા થતા ન્થ છે. તે સુવાળા અને રસાળ હોય છે એના ઉપર લીલા અથવા ઘોળા રંગના ટાકરીના આકારના ફૂલો આવે છે. તેની કાર પાચ લાગમા વહેચાયલી હોય છે એના ઉપર ઈંડાના આકારના ગોળ ફળ લાગે છે દરેકમા બબ્બે ધર હોય છે. તેમા એક એક એવા ઘણા બીજ હોય છે. બાબનો રંગ રાતો હોય છે. બાબ—ઉણુ, સારક, કડવી, વૃષ્ય, રેચક તથા ભેદક છે; અને સોન્ને, પિત્ત, કક, ક્રોઠ, વણુ, ઉન્માદ, મૃગી તથા સધિવાયુનો નાશ કરે છે. બગાળમા સધિવાયુ ઉપર એનો રસ ઘીમા આપે છે ઉપયોગ—(૧) વાયુથી સાંધા દુખતા હોય તે ઉપર :—બાબનો રસ કિંચિત્ પાવો.+

૪૦૩ બિહી (મોગલી બેદાણા)—સં સિખિતિકા, અમૃતફળ હિં બીહિ કાશ્મીરી નાસપતી. કાશ્મીરં બમસુતુ ઇં કિવન્સ. લાં સાર્ધડોનિયા વદ્ગેરિસ

એ આડ ફક્ત ઉત્તર હિંદુસ્તાનમા થાય છે સતારા તથા પૂના, એ સ્થળોએ પણ ક્રોઈક ટેકાણે બિહીના આડ વચાય છે ત્યા તેને ફળ આવે છે બિહીના ફળ ગોળ અને સાધારણ મધ્યમ આકૃતિનાં હોય છે એ ક્રોઈકમા જેવી ખટાશવાળા હોય છે એની વાસ મધુર આવે છે. એ ફળમા જીવાર કરતા મોટા બિયા હોય છે. તેને ‘મોગલી બેદાણા’ કહે છે બિહીના ફળનો મુરબ્બો પણ કરે છે. તે પિત્તશામક છે બેદાણાતુ હિં મ શીતવીર્ય, એહન, ગ્રાહી, મૂત્રલ, કફહર અને પૌષ્ટિક છે. બેદાણાની રાખ બલ્ય છે. ઉપયોગ—(૧) પરમે, પ્રમેહ, પ્રદર, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાઘાત

x ઘઉંનો લોટ અલગ ઘીમા શેકવો ભેઈએ, ગુંદર ઘીમા તળા લેવો લોટ શેકાઈ ગયા પછી બન્ને મેળવવાનો સાધારણ રિવાજ છે

+ નવા મન અનુસાર બાબ ઉત્તેજક, કડવી, મૂત્રલ, રસાયન, પૌષ્ટિક, વિપક્ષ, જ્વરહર, શોથનાશક અને કફધ છે ‘ઇડિયન મેડિસિનલ પ્લેટ્સ’મા આને પ્રાહી માનેલી છે ડોક્ટર વામન દેસાઈએ પણ આને જ પ્રાહી કહી છે ડોક્ટર દેસાઈના મત મુજબ આની ક્રિયા મગજ અને જ્ઞાનતત્ત્વ પર થાય છે મગજને શાંતિ અને પુષ્ટિ આપે છે એટલે મગજ અને જ્ઞાનતત્ત્વોના રોગોમા—જેમા આક્ષેપ આવતા હોય, રોગી વિવિધ પ્રકારની ગેથા કરતો હોય, મગજ અતિ થાકી જવાથી કોઈ પણ કામ ઉપર ચિત્ત લાગતુ ન હોય, જીર્ણ ઉન્માદ, જીર્ણ અપરમાર આદિ રોગો પર અપાય છે નવા અને બળવાન રોગોમા બાબ અપાતી નથી, કારણ કે એનો રસ જ્ઞાનતત્ત્વો માટે ઉત્તેજક છે તીવ્ર રોગમા ઉત્તેજક ઔષધ અપાતુ નથી શામક દવા આપવી ભેઈએ તીવ્ર રોગમા જીલાળ આપીને ખુરાસાની અજમે અપાય છે અને રોગની તીવ્રતા ઓછી થઈ ગઈ હોય એવા રોગોમા પૌષ્ટિક ઔષધિ અને કાઈક ઉત્તેજક હોય તેવી ઔષધિ અપાય છે, ત્યારે બાબ ઉપયોગી થાય છે બાબથી પુષ્ટિ અને ઉત્તેજના, બન્ને લાભ મળે છે જો નાડી રાધિલ હોય તો બાબ ન આપવી કઠ અને કોળાનો રસ આપવો બાબમા ક્ષુધા મદ કરવાનો હોષ છે એટલા માટે એની સાથે દીપન ઔષધિ આપવી ભેઈએ નૂના પાકોમા પ્રાહીની સાથે વજ વાપરેલ છે, તે બહુ જ ઉત્તમ છે, અવાજ બેસી ગયો હોય તો બાબ, વજ, અરસી, લીડીપીપર અને હરડાની ગોળા કરી મોઢામા રાખીને રસ ચૂસવો કેટલાક વૈદો તાવવાળાને કડવી લૂણીના પાન મરીની સાથે આપે છે બાબકોને ઉધરસ અને સળેખમ ઉપર ૧ નાનો ચમચો રસ આપવાથી વમન અને વિરેચન થઈને પ્રકૃતિ સુધરી ન્થ છે—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

ઉપર:—મોગલી બેદાણા તોલા અથવા બે તોલા રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી, સવારે તે પાણી ગાળી તેમાં ૨ તોલા સાકર નાખી પ્રાશન કરવું (૨) મુખપાક ઉપર:—મોગલી બેદાણાને પાણીના ડોઝળા કરવા

૪૦૪ બિંવલી—બિવલીના આડની બિચારી સાત-આઠ હાથની હોય છે. એ આડ ગરમ દેશમાં થાય છે તેના પાંદડા હમેશા લીલા હોવાથી તેની આસપાસ ઠંડી હવા હોય છે શરદઋતુમાં આ આડના પાંદડા ખીન્ન આડની પેઠે ખરી પડતા નથી. જ્યારે ઉપરની ડાળીને નવાં પાંદડાં આવે છે, ત્યારે જૂના પાંદડા પીળા થઈ ખરી પડે છે એના ફળ વર્ષમાં બે વાર આવે છે એને દ્રાક્ષનાં જેવા ફળના ઝૂમખા આવે છે એ ફળ ખાટા હોય છે. એનો આકાર ઘોલી (ઘિલોડી) જેવો હોય છે. તેને 'બિંવલી' કહે છે બિવલીની ચાગ ચીરો કરી સૂકવી રાખી તેનો આમલીને બદલે ઉપયોગ કરે છે એના રસથી હળદરના ગાઠિયાના રવા કરે છે એના રસમાં હળદરના ગાઠિયા અને ટકણુખાર નાખી તેને ગરમીમાં રાખે છે, એટલે તેના અંગમાં તે રસ મળી તે ગાઠિયો રાતો થાય છે પછી તેમાંથી કકુ તૈયાર કરે છે. કપડે શાહીનો ડાઘ પચો હોય તો તે બિંવલીના રસ વડે નીકળી જાય છે.

૪૦૫ બિન્નેરું—સ૦ ખીન્નપુગ, માતુલુગ મ૦ મહાળુગ હિ૦ બિન્નેરા. બ૦ ટાવાલેષુ. ક૦ માધવલ, મહાફલગિડ તુ૦ માપલ મલા૦ માદળાનારક. તૈ૦ દવાકાયા. ફા૦ તુરંજ. અ૦ ઉતરંજ લા૦ સાધટ્રેસ મેડિકા.

બિન્નેરાનાં પાંદડા લાખા અને મોટા હોય છે એ આડ લીલુની જાતનું જ છે. એ આડ ઉપર શુભારે પોણા હાથની લબાઈના ફળ આવે છે તે ફળના અગ્રભાગે નાનું બિંદુ (અણી) હોય છે. બિન્નેરું પથ્થક, રુચિદાયક અને પિત્તશામક છે. એ ફળ જેટલા જૂનાં થાય છે તેટલો તેનામાં વધારે શુષ્ક આવે છે અને વાસ પણ સાગી આવે છે બિન્નેરાનો રંગ પીળો હોય છે અને તેમાંનો ગર્ભ રાતો હોય છે તે સ્વાદમાં કિચિત્ કડવાશવાળું લાગે છે, ખગતુ અંદર ઘોળું જડું મગજ હોય છે, તે મીઠું હોય છે એનો પાક કરે છે. તે અશક્તોને ખાવા આપવાથી શક્તિ આવે છે એનો ઉત્તમ મુરખો થાય છે. એના રસનું શરબત કરે છે મુરખામાં એલચી, જવ ત્રી ધત્યાદિ અનેક મસાલા નાખી તે ઘણાં વર્ષો સુધી રાખી મૂકે છે બિન્નેરું અનેક રોગો ઉપર કામ લાગે છે. બિન્નેરાનું ફળ—ખાટું, તીવ્ર ઉષ્ણ, કઠશુદ્ધિકારક, લઘુ, પ્રિય, દીપન, રુચિકર, સ્વાદુ તથા જિહ્વાને અને હૃદયને શુદ્ધ કરનાર છે, તથા શ્વાસ, કાસ, વાયુ, કફ, તૃષા, પિત્ત, બિચકી (હેડકી), અરુચિ અને રક્ત-પિત્તનો નાશ કરે છે. કુમળાં ફળ—પિત્ત, વાત, કફ અને રક્તદોષ ઉત્પન્ન કરે છે. મધ્યમ પ્રકારના (અર્ધા કાયા) બિન્નેરાના પણ કાયા બિન્નેરા જેવા જ ગુણો છે. પાકું બિન્નેરું—ઉત્તમ વર્ણુકારક, હૃદય, બલકર તથા પીઠિક છે; અને શૂળ. અશુષ્ક, વિષધ, વાયુ, કફ, દમ, અશિમાઘ, ઉધરસ, અરુચિ તથા સોજનો નાશ કરે છે એનાં ફળની છાલ—કડવી, દુર્ગંધ, ત્રિગ્ધ, ઉષ્ણ તથા શુરુ છે, અને કૃમિ, વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે. એની છાલનો રસ—સ્વાદુ, શીતળ, શુરુ, ધાતુવર્ધક, ત્રિગ્ધ, કફકારક અને વાતપિત્તનાશક છે. એની છાલનો અંદરનો ભાગ—શૂળ, પિત્ત, આરોચક, વાત, કમરના રોગ અને ઉદર (પેટ) સંબંધી થનાર રોગનો નાશ કરે છે તથા ભેદક છે. બિન્નેરાની અંદરનું કેસર:—દીપન, મેઘ, લઘુ, ગ્રાહી તથા રુચિકર છે અને શુદ્ધ, ઉદગ, શ્વાસ, કાસ, હેડકી, વાત, મદાત્મય, ઉન્માદ, શોષ, વિષધ, અર્શ તથા બિલટીનો નાશ કરે છે. કેસરનો રસ—પાર્શ્વ, બસ્તિશૂળ, કફ, અરુચિ, વાયુ, દમ, ઉધરસ અને બિલટીનો નાશ કરે છે. બિન્નેરાનાં બિયાં—કડવા, પથ્થ, દીપન, ગર્ભપ્રદ, દુર્ગંધ, શુરુ, ઉષ્ણ તથા બલકર છે. અને કફ, અર્શ, સોજ, વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે, બિયાંની અંદરનો મગજ—શુરુ, શીત, સ્વાદુ, ત્રિગ્ધ તથા બલપ્રદ છે; અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. બિન્નેરાનાં મૂળ—અર્શ, કૃમિ, વિપ્રુચિકા, મલમ્બ અને શૂળનો નાશ કરે છે. બિન્નેરાનાં ફળ—દીપન, ગ્રાહક, શીતળ તથા લઘુ છે, અને વાયુ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. મીઠું બિન્નેરું—શીતળ,

મધુર, ગુરુ, વૃષ્ય, દુર્ગ્ધ તથા સ્વાદિષ્ટ છે; અને ત્રિદોષ, પિત્ત, દાહ, રક્તદોષ, મલમધ, દમ, ઉધરસ, ક્ષય તથા હેડકીનો નાશ કરે છે વગડાઉ બિન્નેરું—તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, રુચિકર તથા ખાટું છે; અને વાયુ તથા આમદોષપ્રદ, તેમજ કૃમિ, દમ અને કકનો નાશ કરે છે. વનમાં થનારી બિન્નેરીના ગુણ—ખાટી, ઉષ્ણ, તીખી, રુચિકર તથા આમલદોષકર છે; અને વાત, કૃમિ તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) જંતુ (કૃમિ) ઉપર:—બિન્નેરાની સુકાયેલી છાલનો કાઢો કરી પાવો. (૨) મુખે પ્રસવ થતા ઉપર:—બિન્નેગના મૂળિયા અને મહુડાની છાલ અથવા જેડીમધતું સમભાગે ચૂર્ણ કરી ત્રણ માસા મધ અને ઘીમા આપવું; એટલે સ્ત્રીને પ્રસવ થાય છે અથવા બિન્નેરાના મૂળ કમરે બાધવા (૩) અપરમાર ઉપર:—બિન્નેરું, લીધુનો રસ અને નગોડનો ગ્સ એકત્ર કરી ત્રણ દિવસ નાકમા નમ્ય કરવું એટલે અપરમાર ન્ય છે (૪) બાળકોની ઊલટી (નાનાં બાળકો વારંવાર દૂધ ઓકે છે તે) ઉપર:—બિન્નેરાના મૂળ કિચિત્ દૂધમા ઘસી પાવો અને એજ મૂળનો કકડો ગળે બાધવો (૫) દાહ અને પિત્તશામક શરબત:—બિન્નેરાના રસમા સાકર નાખી પાક કરી રાખવો એ પાક અને ઠંડું પાણી એકત્ર કરી પાવું (૬) ગર્ભસ્થાન શુદ્ધ થવા ઉપર:—ઘોળી સાવરી(મોચરસ)ના મૂળ દૂધમા ઘસી તેમા બિન્નેરાના બિયા ભાગની માફક બારીક વાટી કપડાથી ગાળવું અને રજ્જેદર્શન થયાના દિવસથી ચાર રોજ પાવું (૭) હેડકી ઉપર:—બિન્નેરાનો ગ્સ મધ અને સંચળ નાખી પાવો; કિંવા બિન્નેરાના રસમા સૂઠ આમળાં, લીંડીપીપર અને મધ નાખી તે ચાટતા જવું (૮) શૂળ ઉપર:—બિન્નેરાના ફળનો અથવા મૂળનો અગરસ, મધ અને જવખાર નાખી પાવો; એટલે કુક્ષિશૂળ બસ્તિશૂળ અને દારણુ વગેરે દ્રાહમા વાયુ થાય છે તે રોગો દૂર થાય છે (૯) ઊલટી ઉપર:—બિન્નેરીના મૂળ પાણીમા ઘમી તેમા મધ નાખી પાવું (૧૦) ઊલટી અને જીલાબ ઉપર:—બિન્નેરીના મૂળ, દાડમડીના મૂળ અને કેસર પાણીમા વાટી પાવું (૧૧) કર્ણશૂળ ઉપર:—બિન્નેરું, આખો અને આદાનો રસ કિંચિત્ ગરમ કરી કાનમા નાખવો. (૧૨) શીઘ્ર પ્રસૂતિ થવા ઉપર:—બિન્નેરીનાં મૂળ અને ઘોળી ચણાડીના મૂળ ઘીમા ઘસી પાવો. (૧૩) હૃદરોગ, શૂળ અને ક્ષય ઉપર:—બિન્નેરાના રસમા લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ અને માખણ નાખી તે રસ પાવો. (૧૪) ગર્ભધારણ માટે:—એરડિયાના અને બિન્નેરાના બિયા વાટી ઘીમા આપવા અથવા પાકા એક બિન્નેરાના તમામ બિયા ઋતુકાળે ખાવા આપવા (૧૫) કર્ણસ્થાવ ઉપર:—બિન્નેરાના રસમા સાણખારનું ચૂર્ણ નાખી તે કાનમા પાડવું (૧૬) મધ ઉપર ઉતાર:—બિન્નેરાની અદરનું કેસર અને દાડમના દાણા ખવડાવવા (૧૭) અરુચિ ઉપર:—બિન્નેગનું કેસર મધ સાથે ખાવું (૧૮) મુખ સંબંધી કફવાતરોગ, શોષ, જડપાણું અને અરુચિ ઉપર:—બિન્નેરાનું કેસર, સિધવ તથા મરી, એ એકત્ર ખરલ કરી ગોળી કરી મોઢામા રાખવી. (૧૯) ભ્રમ અને પિત્તવિકાર ઉપર બિન્નેરાનો મુરખ્ખો:—બિન્નેરું છોલી તેની ચીરીઓ કરવી અને એક તપેલું પાણી ભરી તેના મોઢા ઉપર એક કપડું બાધી તે ઉપર બિન્નેરાની ચીરીઓ મૂકવી અને ઢાકણું બંધ કરી તે તપેલું અગ્નિ ઉપર મૂકવું તથા વરાળથી સીઝવવું પછી ચીરીઓ વસ્ત્રમાં લઈ સારી રીતે પીલી અદરનું પાણી કાઢી નાખવું; અને સાકરનો નડો પાક કરી તેમાં તે પીલેલો ભાગ નાખવો એટલે ઉત્તમ મુરખ્ખો થાય છે. આ મુરખ્ખો ઉત્તમ હોઈ ભ્રમપિત્તશામક છે (૨૦) ભ્રમ-પિત્તવિકાર ઉપર બિન્નેરાનો પાક:—ઉપર કહ્યા પ્રમાણે બિન્નેરું બાફી, તૈયાર કરેલી બિન્નેરાની ચીરીઓ કેટલોક વાર સૂકવી રાખ્યા પછી ઘીમા તળવી, અને વશલોચન ૮ ભાગ, એલચી ૪ ભાગ, તજ ૨ ભાગ, લીંડીપીપર ૧ ભાગ, નયકળ, નવત્રી, કેસર ઇત્યાદિ સર્વ મસાલો સમભાગે એકત્ર કરી બધાનું ચૂર્ણ કરવું પછી સાકરનો ચાસણીદાર પાક કરી તેમા આ સર્વ ઔષધો નાખી હલાવી ભેણું થયા પછી એક કથરોટમા કાઢી પહોળું કરી તેના ચોસલા કરી ગખવા. આ પાક રોજ સવારસા જ એકેક કિવા બખ્ખે તોલા ખાવો આ ઉત્તમ ગુણદાયક છે (૨૧) પથરી ઉપર:—બિન્નેરું અને સિધવ એકત્ર કરી ખાવું. (૨૨) બરોળ ઉપર:—બિન્નેરાનો ગર્ભ ૨ તોલા લઈ

તેમા સંચળ ૦૧૧ તોલો નાખી રોજ બે વાર ખાવું

૪૦૬ ખીલી—સં. બિલ્વ. મં હિં ૦ બેલ—૪૬૬ કં બેલવન. તં માંગુ—એટું. તાં મલાં બિલ્વ. તું બેલપત્રે અં અનાર. હિંદી. ઇં બેલ ટ્રી. લાં ઇગલ મામેલોસ.

ખીલીના ઝાડ મોટા થાય છે. એ ઝાડ હિંદુસ્તાનમા સર્વત્ર છે એને ત્રિદલ પાન આવે છે. તે શિવપૂજના કામમા આવે છે એ ઝાડને ગોળ કાઢા જેવા ફળ આવે છે. એ ફળ કાચા હોય છે ત્યારે તેનું શાક અને અથાણું કરે છે. કુમળા ખીલાને સૂકવી રાખે છે, તેને મરાઠીમાં ‘ખાળબેલ’ કહે છે પાકેલા ખીલાનો સ્વાદ ગળચટો લાગે છે, એ પાકેલા ફળ ગરીબ લોકો ખાય છે. કાચા ખીલાને કાપીને કકડા કરી સૂકવી રાખે છે, તેને મરાઠીમાં બેલકાચરી કહે છે. ખીલા સૂકાય એટલે તે ઘેરી, તેમા અનેક પદાર્થો ભરી રાખવાના કામમા તેનો ઉપયોગ કરે છે ખીલીના ઝાડની છાયા ધણી જ શીતળ તથા આરોગ્યકારક છે ખીલીના ફળની છાલ પીળા રંગ તયાર કરવાના કામમા આવે છે. xખીલી—મધુર, હલ્લ, તૂરી, રચિકર, દીપન, ઉષ્ણ, ગ્રાહક, રક્ષ, કઠ્ઠી, તીખી તથા પાચક છે અને વાતાતિસાર તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. ખીલીનું મૂળ અથવા છાલ જ્ઞાનતંત્ર માટે શામક છે. વાતરોગ, હૃદયનું અતિ ધડકવું, જ્વર, ઉદાસીનતા, નિદ્રાનાશ અને ઉન્માદમા લાલદાયક છે. કાઠો લેવાથી કાઠકે ક્રેક ચડે છે ખીલીનાં કુમળાં ફળ—ગ્નિગ્ધ, ગુરુ, ગ્રાહક, દીપન, પાચન, કઠવા, ઉષ્ણ તથા તૂરા છે, અને શળ, આમવાત, સંગ્રહણી તથા ક્ષતિસારનો નાશ કરે છે. એનાં જૂનાં ફળ—મધુર, તૂરા, જડ, તીખા, ઉષ્ણ, સંગ્રાહી, તીવ્ર, દીપન, પાચક તથા હલ્લ છે અને ક્રેક તથા વાયુના નાશક છે. એનાં પાકાં ફળ—દાહક, મધુર, તૂરા, વિષ્ણુકારક, કઠવા, ગ્રાહક, તીખા, ઉષ્ણ, દુર્જર તથા વાતલ છે અને અગ્નિમાલકારક છે. ખીલીનાં ફળ—મધુર તથા લઘુ છે; અને ત્રિદોષ, બિલ્લી, શૂળ, ક્રેક, વાયુ, મૂત્રકૃચ્છ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે એનાં પાંદડાં—ગ્રાહક અને વાતનાશક છે. ઉપયોગ—(૧) ખાળકોને આમ થયો હોય તે ઉપર—ખીલીની અદરનો ગર્ભ ખવરાવવો (૨) ગુદમવાયુ વગેરે ઉપર—કાચા કુમળા ખીલા અને ગોળ સતત ખાવો; એટલે ગુદમવાયુ, શરીરની અદર બનેલો વાયુ અને પેટમાંની શરદી દૂર થાય છે. (૩) સર્પના દંશ ઉપર—ખીલીના મૂળ, કાઠીના મૂળ અને તાદળજનના મૂળનો રસ કાઢી પાવો. (૪) કૃમિ

x ખીલીના ઝાડ મોટા થાય છે એની ડાળીઓમા કાઠા હોય છે પાદડા એક દાડીમા ત્રણ ત્રિગલ આકારે હોય છે ફૂલ ઘોળા અને સુગંધી હોય છે ફળ સ્વાદિષ્ટ અને બહુ ખિયાવાળા હોય છે એમા ખીચો-ખીચ ગરબ હોય છે ગ્રીષ્મઋતુના આરભમા એના જૂના પાદડા ખરી પડી નવા આવે છે એનું લાકડું બહુ જ ધવિત્ર મનાય છે અને તેને સુખડ બરાબર ગણે છે એ ઝાડની છાલ દરામૂળમા લે છે એના પાદડાં વાદી આખમા આજવાથી નેત્રરોગ મટે છે જળમાં પકાવી અગ્નિ કરી પીવાથી ન્યગદિ નય છે પાદડાનો અર્ક ખાળકોના ઝાડા અને ક્રેકનો નાશ કરે છે ધણીક ઔષધિઓના અનુપાનમા એ વપરાય છે હિંદુસ્તાનના દરેક ભાગમા એ ઝાડ જોવામા આવે છે

ડોક્ટર ડીમક કહે છે કે, આ ફળ પૌષ્ટિક અને રુધિરને શુદ્ધ કરનાર માલુમ પડ્યું છે એના સેવનથી હલકો જીલાળ થાય છે અને પેટની કબજિયાત દૂર થાય છે છાલ અને મૂળનો સ્વાથ વારંવાર આવનાર તાવમા અપાય છે આંખ દુખવા આવી હોય તો એનાં પાદડાની પોટિસ બાધવાથી આરામ થાય છે કાચાં ફળ હોય ત્યારે એને લઈને એની અદરનો મગજ વાદી શૂળ ઉપર આપવાથી ઉત્તમ ગુણ કરે છે પાકા ફળનો ગર્ભ આમલીના રસમાં મેળવી આપવાથી ઠંડક થાય છે વૃક્ષની છાલનો ક્વાથ હૃદયનો ધખધખાટ બંધ કરવાના કામમા આવે છે તથા પાદડા શ્વાસરોગમા અપાય છે ડોં ગ્રીન કહે છે કે, પાકા ફળના ગર્ભનું ગરબત બનાવી નિત્ય સવારે પાય તો અઝરું મટે અને કાચાં ફળને ૬ કલાક બોલરમા શેકીને આપવાથી ઝાડો અને બિલ્લી બંધ થાય છે લોહીખિગાડમા એનો ગર્ભ પાચ તોલા લઈ તેમા પ થી જા તોલા પાણી અને થોડી સાકર તથા બરફ નાખી બેથી ત્રણ વખત આપવાથી ઉત્તમ ગુણ કરે છે મખજનમા લાગે છે કે ખીલીના પાદડાનો રસ ઝાડાની કબજિયાત અને તાવની ખીમારીમા મધ સાથે મેળવીને અને કમળામા કાળાં મરી સાથે મેળવીને આપે છે એ ખીલીના ફળને ગ્રાહી, પાચક અને કૌવત આપનાર માને છે વળી એના સેવનથી હરસ થાય છે, એટલા માટે સર્વે સાકરની સાથે મેળવીને આપવાનું કહે છે અધપાકા ફળ દેવતામા શેકી તેના ગર્ભમા સાકર અને ગુલાબજળ મેળવી સવારે ખાધા પહેલા આપવાથી ઝાડાને બંધ કરે છે

ઉપર :—ખીલીના પાદડાનો રસ પાવો. (૫) અમ્લપિત્તથી ગળામાં બળતરા થાય છે તે ઉપર :—ખીલીના પાદડાનો રસ બે-ત્રણ પૈસાલાર ૪-૫ વાર ગાળી આપવો (૬) બહિરાપણા ઉપર :—ગોમૂત્રમાં ખીલું વાટી તે તેલમાં નાખી તેલ કઢાવવું અને પછી તે તેલ કાનમાં પાડવું (૭) આમસંઘ્રહણી ઉપર :—કાચા સૂકવેલા ખીલા, વરિયાળી અને સૂકનો કાઢો પાવો (૮) ધાતુપુષ્ટિ માટે :—ગાયના દૂધમાં ખીલાની છાલનો રસ છરાની ભૂટી નાખી પાવો. (૯) ગળામાં દુખે છે તે ઉપર :—પાકેલા ખીલાનો ગર્લ ખાવો કિંવા પાનનો કાઢો દૂધ નાખી પાવો. (૧૦) રક્તાતિસાર ઉપર :—કાચા સુકાયેલા ખીલાનું ચૂર્ણ ગોળ સાથે ખાવું. (૧૧) સર્વ પ્રકારના અતિસાર ઉપર :—કુમળા ખીલા અને આખાની ગોટલીનો કાઢો સાકર અને મધ નાખી પાવો (૧૨) મોઢું આવ્યું હોય તે ઉપર :—ખીલું ભાગી પાણીમાં નાખી, કઢવી તેના કોગળા કરવા (૧૩) આમરક્ત (મરડા આવી લોહી જતું હોય તે) ઉપર :—ખીલું જરા ભાગી ગ્રેકવું અને તેના ગરમાં ગોળ નાખી વાટી ગરમ પાણીમાં શરબત કરી પીવા આપવું (૧૪) ગર્ભિણીની ઊલટી ઉપર :—ખીલીનો ગર્લ અને ચોખ્ખાની ધાણી (મમગ) નું પાણી એકત્ર કરી પાવું (૧૫) સર્વ પ્રકારના અતિસાર ઉપર :—ખીલીની અને આખાની છાલનો કાઢો કરી તેમાં મધ અને સાકર નાખી પાવો (૧૬) ઊલટી અને અતિસાર ઉપર :—ખીલા અને આખાની ગોટલીનો રસ એકત્ર કરી તેમાં સાકર અને મધ નાખી તે મિશ્રણ પાવું (૧૭) વિષમજ્વર ઉપર :—ખીલીના પાદડાની ગોળમાં ગોળી કરી ખવડાવવી. (૧૮) ધાતુ પડતી હોય તે ઉપર :—ખીલીના પાદડા પાથેર પાણીમાં વાટી રસ કાઢી તેમાં છરુ ૬ માસા અને સાકર એક તોલો નાખી તે સાત દિવસ પાવા (૧૯) ગર્ભિણીની ઊલટી અને અતિસાર ઉપર :—સૂક અને સુકાયેલા કાચા ખીલાનો કાઢો કરી તેમાં જવનો લોટ નાખી ખાવા આપવો. (૨૦) બાળકની સંઘ્રહણી ઉપર :—ખીલાં અને સૂકું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું. (૨૧) કોગળિયા ઉપર :—સુકાયેલા ખીલાની અદરના ગર્લનું ચૂર્ણ કરી જૂના ગોળમાં ૬ માસાની ગોળીઓ કરવી અને એક ગોળી ગરમ પાણી સાથે આપવી, એટલે લુલાળ બધ થાય છે. (૨૨) ત્રિદોષજનિત ઊલટી ઉપર :—ખીલીની છાલનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૨૩) મેદોરોગ ઉપર :—નાની ખીલીનાં મૂળ, નાનો અરણીના મૂળ, અગ્લુના મૂળ, સિવણના મૂળ અને પાટલાના મૂળ એનો કાઢો કરી તેમાં મધ નાખી પાવાથી આખા શરીરમાં મેદ વધી જે બડાપણું આવે છે તે દૂર થાય છે. (૨૪) ધાતુપુષ્ટિ ઉપર :—પાતાળયત્ર વડે ખીલાનો અર્ક કાઢી તે પાવો (૨૫) અંગની દુર્ગંધી જવા માટે :—ખીલીનાં પાદડાના રસનો લેપ કરવો એટલે શરીરની દુર્ગંધ દૂર થાય છે. (૨૬) સોજા, મલબદ્ધતા, મૂળવ્યાધિ, વિપૂચિકા અને કુમળા ઉપર :—ખીલીના પાદડાનો રસ પાવો. (૨૭) ચાતુર્થિક જ્વર ઉપર :—ખીલી અને મધુમાધવી (મહુઆ) નું ચૂર્ણ કરી પહેલા વેતરની અને ઘોળા વાજગડાવાળી ગાયના દૂધમાં રવિવારનો તાવનો વારો હોય તે દિવસે પાવાથી ઘણા દિવસનો ચોથિયો તાવ તાકીદે નાશ પામે છે (૨૮) જીર્ણજ્વર ઉપર :—દૂધમાં ખીલીના મૂળનો કાઢો કરી પાવો (૨૯) વિપૂચિકા (કોલેરા) ઉપર :—ખીલી અને સૂકનો કાઢો ઊલટી અને અતિસારનો નાશ કરે છે, તેમજ ખીલી. સૂક તથા કાયકળનો+ કાઢો પહેલા કાઢા કરતા અધિક ગુણકારી છે (૩૦) ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર :—કાચા ખીલા, જયફળ અને મરડાશિંગ પાણીમાં ઘસી પાવી.

૪૦૭ ખીવલો (ખિયો) —સં ખીજક મં બિખળા. હિં ૦ બિજ્યસાર. કં કેપિનહોને ઈં ઈડિયન કાર્ષનો ટ્રી. લાં ટેરોકાર્પસ માસુપિયમ, નીલ આસન.

આ ઝાડ મોઢું થાય છે. એના પાદડા અસાણાના પાદડા જેવા હોય છે અને તે વધારે કાળા હોય છે પાદડા ઉપર અસાણાના પાદડા કરતા વધારે રેષાઓ હોય છે એને ખારીક ફળ આવે

+ કાયકળવાળો કાઢો પીધા પહેલા તથા પછી થોડું થોડું મધ ચાટવું, કેમ કે કાયકળ ગળાને તુકસાન પહોંચાડે છે

છે એ આડ ઉપર કુહાડા વડે ઘા કરવાથી છાલમાંથી લોહીના જેવો રસ નીકળે છે. એતુ લાકડું ઇમારતના કામમાં ઉપયોગી છે. એના અસાણા જેવા જ ગુણ છે અને તેના કરતા વધારે ગુણાવહ છે ખીવલો—એ ત્વચાને શુદ્ધ કરનાર રસાયન છે, તથા કોઢ, વિસર્પ, મેહ, ગુદરોગ, કૃમિ, કફ અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. ખીવલાનો ગ્રંથ ગ્રાહી છે. રંગમાં લાલ હોય છે. અગ્રેજીમાં એને મલબાર કાર્થનો કહે છે. આનો ગુણ ખાખરાના ગુદને મળતો છે માત્રા :—૨ થી ૫ રતી. ઉપયોગ—(૧) અતિસાર, સંગ્રહણી, આમ, પ્રદર, રક્તપિત્ત અને ધાતુવિકાર ઉપર :—ખીવલાનો રસ વાલ અથવા બે વાલ દૂધમાં પાવો. (૨) અતિસાર ઉપર :—ખાવલાની છાલનો રસ તાદળ-જના પાણીમાં મેળવી પાવો. (૩) ધાતુપુષ્ટિ માટે :—ખીવલાની છાલ અગર રસ, સાકર અને દૂધમાં નાખી પાવુ. (૪) થાક ઉતારવા માટે તથા પેટમાંના ગુદમરોગ ઉપર :—ખીવલાની છાલ દૂધમાં વાટી પાવી. (૫) આડ ઉપરથી પડવાથી છાતીમાં લોહી બંધાઈ જાય તે ઉપર અને અસ્થિભંગ ઉપર :—ખીવલાની છાલ અગર રસ દૂધમાં નાખી પાવુ.

૪૦૮ બેહેકળ (વિકળો) —સં સ્વાદુકંટક, વિકંત મં વેહકળ, ચેક્કડી. હિં કટાઈ, કિંકણી, વંજ બં વધ્ધીગાછ કં હંલુમાણિકા, માલેયુ તૈં કાનવૈયુચ્છુ ઔં વધ્ધીકુડી. ૫૦ કુકાયા લાં જીમ્નોરપોરિયા રિપ્નોઝા અજમેર—કાકડા

એ કરમદી જેવું કાટાવાળું આડ છે એ માથોડું—દોઢ માથોડું જિંચુ વધે છે. એને ખારીક અને ઘોળા ફૂલ આવે છે એના કાટા ચાર આગળ લાંબા હોય છે. બેહેકળ—ખાટું, મધુર, પાક વખતે અતિ મધુર, શીતળ, લઘુ, દીપન તથા પાચક છે, અને દાહ, શોષ, પ્રણ, લૂતા, અર્શ, કફ, પિત્ત, શોફ, લોહીવિકાર અને કમળાનો નાશ કરે છે. તે અત્યંત ગરમ નથી. તે ત્રિદોષનો અને આંખના ફૂલાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ (૧) ધાતુપુષ્ટિ ઉપર :—બેહેકળના પાન સવારે ચાવી ખાવા એટલે ધાતુપુષ્ટિ થાય છે

૪૦૯ બહેડાં—સં બિભીતક. મં બેહેડા બં હિં બહેડા કં તારીકાચી મલાં તાન્નિ તાં અક્ષતં. ૮૦ દાડીમારા. ગાં ગાતિંગ. તૈં બધ્ધા. ફાં બલેલે. અં બલેલજ. લાં ટરમિ-નેલિયા બેલેરિકા. ૬૦ માયેરોબેલન બેલિરિક્.

આ આડ ઘણું જ જિંચું, વિસ્તારવાળું અને હરડાના આડ જેવું હોય છે એ આડ ઉપર ગોળ ફળ આવે છે, તેને ‘બહેડા’ કહે છે કાઈ કાઈ એ ફળને ઘાટી ગ(બહેડા)ના ફળ કિંવા હૈડાના ફળ કહે છે. પાકા થયેલા ફળ ગરી પડે એટલે આ આડની નીચે ઢગલેઢગલા થાય છે. બહેડાના ફળની અંદર ઘોળું મગજ હોય છે. તે ખાવાથી નશો આવે છે + બહેડાં—તીખા, કડવા, તૂરા, લઘુ, સાગક, પાક વખતે મધુર, ઉષ્ણ, શીતરપશ, લેદક, રુક્ષ, ચક્ષુબ્ધ તથા કેશવર્ધક છે; અને કફ, પિત્ત, કાસ, કૃમિ, સ્વરલગ, નાસારોગ, રક્તદોષ, કંઠરોગ તથા હૃદયરોગનો નાશ કરે છે. ફળનો ગર્ભ—લઘુ, કપાય તથા માદક છે; અને તૃપા, બિલટી, કફ, વાયુ, દમ તથા બિચક્રીનો નાશ કરે છે એના જેવો જ આમળાના ફળમાના ગર્ભનો ગુણ છે. ઉપયોગ—(૧) પિચોટી ટળી હોય તે ઉપર :—બહેડાની છાલનો રસ દર વખતે નવટાક ૩ દિવસ પાવો. (૨) કાસ, ઉપર :—બકરીના મૂત્રમાં બહેડાની ગોળી કરી એકેક મધમાં ખવડાવવી (૩) દાહ સંબંધી પીડા ઉપર :—બહેડાના ફળની અંદરનું મગજ ખારીક વાટી અંગે લેપ કરવાથી દાહ સંબંધી પીડા દૂર થાય છે. (૪) કંફરોગ ઉપર :—બહેડાનું દળ અને તેનાથી બમણી સાકરનો કાઢો કરી પાવો. (૫) ઉધરસ ઉપર :—બહેડાની છાલ મોઢામાં ગળી તેનો રસ ગળી જવો; એટલે તે જ વખતે ઉધરસ

+ બહેડાનું આડ જ ગલ અને પર્વતોમાં થાય છે એના પાદડા વડના પાંદડાના જેવા થાય છે ફૂલ અત્યંત નાના હોય છે. ફળ વરણાના જેવા અને ઝૂમખામાં હોય છે એની છાલ વપરાય છે માત્રા ૩ માસાની વિકારનાગક મધનું ગરબન છે અને પ્રતિનિધિ નાની હરડે છે ખીજનો ગર્ભ સાધારણ કેડી, વંદનાગ્રાપન અને શોથહર છે વધારે ખાવાથી કેક ચડે છે અને બિલટી થાય છે કેક ચડેલો માણસ બેઘેલો હોય એમ જણાય છે બિલટી થયા પછી કેક ઓછો થઈ જાય છે

અંધ થાય છે. (૬) કંઠસર્પ ઉપર :—બહેડાના આડની અંતરછાલ પાણીમા વાટી તે પાણી પીવું. આ ઔષધ દોરોને કંઠસર્પ થાય તો તેઓને પણ પાવું (૭) દોરોને વાગી જખમ થઈ કીડા પડે છે તે ઉપર :—બહેડાની છાલ લાખરી(ગેટલી)મા ખચડાવવી એટલે કીડાનો નાશ થાય છે. (૮) ઉધરસ ઉપર બહેડાનો મુરખખો :—બહેડાની અંદર ૮ ગણ પાણી રેડી બહેડા ખરાબર પાણી રહે ત્યાં સુધી બાફી પછી તે પાણીમા સાકર નાખી જડો પાક તૈયાર કરવો; તથા તે પાકમા બાફેલાં બહેડાં અને થોડી લીંડીપીપરની ભૂટ્ટી નાખી નીવડેલા માટલામા આ મુરખખો ભરી રાખવો. જેમ જેમ તે જૂનો થતો જશે, તેમ તેમ તેનો વિશેષ ગુણ થશે (૯) લિલામો ઊઠે છે તે ઉપર :—બહેડાના ફળમાનું મગજ ઘસી ચોપડવું, અગર બહેડાના ફળમાનું મગજ, જેઠીમધ, નાગરમોથ અને ચંદનનો લેપ કરવો.

૪૧૦ બોરડી—સં. બદરી. મં. બોર. હિં. ખેર. જં. કુલ, યળચે, બોગરી. કં. બોર, યળચે પેરનું, વાગરિ તેં. રેગુચેટુ. તાં. ઈલડે, કલ્લારી. તું. બોગરી. મલાં. ઈલાટા, કાલ ફાં. કુનાર. અં. સીદરનમં. ઈ. બુજળ લાં. ઝીઝીફસુબુજળ.

એ આડ સર્વ દેશોમા થાય છે એની ડાળોઆને કાટા હોય છે બોર એ ફળ સોપારી જેવડા હોય છે કાકણીબોર, ચણીબોર ઇલાદિ બોરની ઘણી જાત છે. બોરડીના આડ ઉપર ઉત્તમ લાખ આવે છે બોરડીનું લાકડું હળ, ગાડા વગેરે કરવાના ઉપયોગમા આવે છે. બોરડીનાં સૂકવી રાખેલાં પાદડા દોરને ખચડાવવાને ઉપયોગી છે. બોરડીમા એક નાની જાત છે; તેને મહારાષ્ટ્રમા 'બોરાટી' કહે છે. એનો વાડ કરવામા ઉપયોગ થાય છે બોરડીનું આડ—શીતળ, રુક્ષ તથા કડવું છે; અને પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ—મધુર, તૂરાં તથા ખાટા છે. પાકાં ફળ—મધુર, ખાટા, ઉષ્ણ, કફકાગ્ધ, પાચન, લઘુ તથા રુચિકર છે, અને અતિસાર, રક્તદોષ, શ્રમ તથા શોષનો નાશ કરે છે. બોરડીનાં પાંદડાંનો લેપ—જ્વર તથા દાહનો નાશ કરે છે એની છાલનો લેપ—વિસ્ફોટકનો નાશ કરે છે એનાં ફળ માંહેનો ગરભ—આજવાથી નેત્રરોગ શાત થાય છે. રાજ (મોટા) બોર—મધુર, શીતળ, વૃધ્ય, વીર્યવૃદ્ધિકર, આદુ, ગુરુ, ગ્રાહક, લેખન, રિન્ગધ, મલખધક તથા આધ્માનકારક છે; અને દાહ, પિત્ત, વાયુ, શોષ તથા શ્રમનો નાશ કરે છે સૂકાં બોર—ભેદક, લઘુ તથા અગ્નિદીપક છે; અને કફ, વાયુ, તૃષા, પિત્ત તથા શ્રમના નાશક છે. કાદહાપુર ગ્રાંતમા ભેયબોરડી (ભૂબોગ) નામની જાત પ્રસિદ્ધ છે તેના ગુણ—મધુર, ખાટી, પથ્ય, દીપન, પાચક, ક્રિયિત રક્તપિત્તકારક તથા રુચિકર છે; અને કફ તથા વાતની નાશક છે લઘુખદર (ઝીણાં બોર)—મધુર તથા ખાટાં અને પાકેલા હોય તો રિન્ગધ, રુચિકર તથા જ તુકારક છે, અને ક્રિયિત પિત્ત, દાહ, કફ તથા વાતનો નાશ કરે છે બોરની અંદરનું મગજ—તૂરુ, મધુર, શુકલ, બલપ્રદ તથા વૃધ્ય છે, અને કાસ, દમ, તૃષા, વાયુ, બિલટી, દાહ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) રૂક્તોડિયાં ગૂમડા ઉપર :—બોરડીના પાદડા વાટી બાધવા (૨) સ્વરભેદ ઉપર :—બોરડીનાં મૂળ મોઢામા રાખવા અથવા બોરડીના પાદડા શેડી તેમા સિંધવ નાખી ખાવા. (૩) રક્તાતિસાર ઉપર :—બોરડીની છાલ દૂધમાં વાટી મધ નાખી પાવી (૪) મૂત્રકૃંચ્છ ઉપર :—બોરડીની કુમળી ડૂબો અને શુરુ એકત્ર કરી પાવું. (૫) કંઠસર્પ ઉપર :—વગડાઉ બોરડીની છાલ ઘસી બે વાર પાવી (૬) ભસ્મક રોગ ઉપર :—બોરના બિયામાની મજ્જા અથવા બોરડીની અંતરછાલ પાણીમા વાટી પાવી (૭) શીતળા હલકા આવવા માટે :—બોરડીના પાદડાનો રસ ભેંસના દૂધમા પાવો (૮) રક્તાતિસાર ઉપર :—બોરડીના મૂળ અને તલને અલગ અલગ ચટણી માફક પીસી સમલાગે મેળવી ગાયના અથવા બકરીના દૂધમા ખાવાથી રક્તાતિસાર દૂર થાય છે (૯) રક્તક્ષય, ઉરોઘાત (છાતીમાં દુખે છે તે) અને ક્ષય ઉપર :—બોરડી અથવા પીપળાની ૨ તોલા લાખ પાણીમા વાટી તે કલ્કથી યોગણુ કાળાના રસમા પાવી (૧૦) વીંછીના વિષ ઉપર :—બોરડીના ૧. ૧ અને ઉજરાના પાદડા બારીક વાટી ગોળો કરી દશસ્થાને

લગાવી પાટા બાધવો (૧૧) ઊલટી ઉપર :—ખોરના બિયામાની મજબ, ચોખાની ધાણી, વડના અકુ અને જેઠીમધનો કાઢો, મધ અને સાકર નાખી પાવો

૪૧૧ ખોરસળી (વરશોલી) —સં ૦ ૫ ૦ બકુલ મં બકુલી. કાં ૦ ચોવાળ. તાં ૦ બકુલ, માગિળમારં. કં ૦ બકુલ, રેંજે, પગડેમારા હિં ૦ બો—ખોરસળી. તું ૦ રેજિરમારા. મલાં ૦ મકુરા-એલની. તેં ૦ પાગડાં ઇં ૦ સુરીનામમેડલર. લાં ૦ મિમેસોધ્સ ઇલેન્ગી.

આ આડ હિંદુસ્તાનના સર્વ ભાગમાં થાય છે. મરાઠીમાં કાઈ એને ‘ચોવારી’ પણ કહે છે. એ આડ મોટા થાય છે. ખોરસળીના પાદડા આખાના પાદડા જેવા થાય છે. એના ફૂલ નાના, ઘોળા અને ચક્રકૃતિ હોઈ તેના મધ્યભાગમાં છિદ્ર હોય છે. એ ફૂલની વાસ મધુર આવે છે. ખોરસળીના ફળ બદામ જેવડા થાય છે. તે પાકે એટલે સિંદૂર જેવા ગતા થાય છે એ તૂરા હોવાથી કાઈ એને ખાતુ નથી. ખોરસળીના ફૂલની વાસ હવામાં મળવાથી હવા શુદ્ધ થાય છે. એનું અત્તર કાઢે છે. એનું લાકડું મજબૂત હોય છે, પરંતુ તેનો ઇમારતના કામમાં ઉપયોગ થતો નથી. એ લાકડું સમુદ્રમાં ઘણું ઉપયોગમાં આવે છે. તે ખારા પાણીમાં ઘણું ટકે છે. **ખોરસળી**—શીતળ, હલ્દી, મધુર, તૂરી, હર્ષપ્રદ, મદાદ્ય, પાકકાળે ગ્રાહક, તીખી, બલપ્રદ તથા શુરુ છે, અને વિપદોષ, દત્તરોગ, કફ, પિત્ત, શ્વેત, કુષ્ઠ (ઘોળો કાઢ) તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ**—મધુર, સ્નિગ્ધ, તૂરા, શીત, વાતલ, ગ્રાહક તથા દત્તહિતકારક છે, અને કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **એના ફૂલ**—રુચિકારક, ક્ષીરાદ્ય, સુગંધી, શીતળ, મધુર, સ્નિગ્ધ, તૂરા, મલસંગ્રહકારક અને દત્તરોગનો નાશ કરે છે. **મોટી ખોરસળી (પુષ્પ)**—અતિશીત, કડવી, મધુર, દીપન તથા મદગંધી છે, અને પિત્ત, દાહ, કફ, શ્વાસ, મૂત્રકૂચ્છ, વિષ, શ્રમ તથા અશ્મરીનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**—(૧) અતિસાર ઉપર :—ખોરસળીના બિયા ઠંડા પાણીમાં ઘસી પાવા. (૨) દાંત કઠિન થવા માટે—ખોરસળીની છાલ દાંતે ચાવવી એટલે દાંત મજબૂત થાય છે, અથવા ખોરસળીની છાલ ઘોળા સરીઆના મૂળ, બદામનાં કેતરા અને રીંગણીને આળી ગળ્ય દાંતે ઘસવી. (૩) હૃદયરોગ ઉપર :—ખોરસળીના આડનાં ફૂલનો હાર પહેરવો, ફૂલ સૂધવા અને અતરછાલનો કાઢો પીવો. (૪) પ્રદર અને ધાતુવિકાર ઉપર :—દરોજ સવારસાજ ખોરસળીના તાજા ફૂલ ૧ તોલો લઈ તેમાં ત્રણ બદામગોળા નાખી, ત્રણ માસા સાકર સાથે ૩ દિવસ દો વેળાએ ખાઈ એક તોલો ઠંડું પાણી પીવું આ ઔષધના સેવનથી અકાળે હાલનારા દાંત મજબૂત થાય છે. (૫) કોગળિયા ઉપર :—ખોરસળીના આડના બિયા અને અળુ(અળવીના ફળ)માનું બી પાણીમાં પાવાં. (૬) મુખરોગ અને ગળું સૂજે તે ઉપર :—ખોરસળી, આમલી અને ખેરની છાલનો કાઢો કરી રાખવો અને દિવસમાં દશવીશ વખત તે કાઢાના કોગળા કરતા જવું; એટલે અનેક પ્રકારના મુખરોગનું તુરંત શમન થઈ દાંત મજબૂત થાય છે; અથવા ખોરસળીના બિયામાંનો ગર્લ મોઢામાં ચોળવો એટલે મોઢા માહેની ચાદીઓ સારી થાય છે. (૭) બાળકની ઉધરસ ઉપર :—ખોરસળીના બે તોલા ફૂલ એક તોલા પાણીમાં રાત્રે પલાળી રાખવા. બીજે દિવસે સવારમાં તે પાણી ગાળી પાવું એ પ્રમાણે ત્રણ અથવા સાત દિવસ કરવું. (૮) દંતરોગ ઉપર :—ખોરસળીના પાકા ફળમાંનો ગર્લ દાંતે ઘસવો. (૯) મસ્તકશૂળ ઉપર :—ખોરસળીના સુકાયેલાં ફળનું ચૂર્ણ નાકે સૂધવું

૪૧૨ બોળ (હીરાબોળ) —સં ૦ બોલવૃક્ષ ૫ ૦ ગધરસ, બોલ, ખુન ખારાપી. હિં ૦ બોલ, બીજબોળ. કં ૦ બોલ, ગધરસ. મં ૦ બોળ, રકલબોળ. તેં ૦ વાલિન, ત્રોપોલમ્. તાં ૦ વેલ્લ ઇપોલમ્. ઇં ૦ મહં લાં ૦ બાલ્સ મોડેન્ડ્રોન મહં.

બોળના આડ મોટા થાય છે એ આડને જે રસ આવે છે તેને ‘બોળ’ કહે છે બોળના આડ અરબસ્તાન અને આફ્રિકાના પૂર્વ ભાગમાં ઘણા થાય છે હિંદુસ્તાનમાં પણ કેટલેક ઠેકાણે બોળનાં આડ થાય છે બોળમાં ઘોળો બોળ, કાળો બોળ (એળિયો) અને હીરાબોળ (રાતો

કાઠી નાખી વાટી ગોળા કરી રાખવી તે પાણીમાં ઘસી ડંખ ઉપર ચોપડવાથી ડંખમાંથી વિષ બતરી જાય છે.

બોળ) એના ત્રણ પ્રકાર છે. બાળતબોળ કે ધોળો બોળ એ સુવાવડીને અને તુરતની વિચાચેલી ગાય વગેરેને કાથા સાથે આપે છે. કાળા બોળનો ફેટલાક ઔષધોમા ઉપયોગ થાય છે, અને રાતો બોળ એ શરીર ઉપરના જખમો ઉપર લેપ કરવાના કામમા આવે છે કાળો બોળ કિંવા એળિયો એ અતિશય કડવો છે. એને કડવો બોળ પણ કહે છે. રક્તબોળ—કડવો, તીખો, ઉષ્ણ, તૂરો, મેધાકર, પાચક, અગ્નિદીપક, ગર્ભાશયને શુદ્ધ કરનાર તથા સુગંધીવાળો છે, અને ગ્તદોષ, કફ, પિત્ત, ત્રિદોષ, પ્રમેહ, પ્રદર (પેશાબમા ધાતુનું જવું), અસ્મરી (પથરી). ચોનિશળ, કોઢ, જ્વર (તાવ), અપરમાર, રવેદ, ગ્તાતિસાર, ગ્રહબાધા તથા પુરુષત્વનો નાશ કરે છે કાળો બોળ (કુંવારમાંથી થાય છે તે)—શીત, કડવો, ભેદક તથા ગ્સશોધન છે; અને વાયુ, કફ, શળ, આધ્માન, ગુલ્મ તથા કૃમિદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) દાદર ઉપર:—કાળો બોળ ૧ તોલો તથા કબૂતગની હગાર ૧ તોલો એનું ચૂર્ણ કરી એક ગેર પાણીમા એક દિગ્મ રાખવું અને બીજો દિવસે ગજકર્ણુ (દાદર) ઉપર પીછી વડે ચોપડવું. (૨) બરોળ ઉપર:—કાળો બોળ બે લાગ, મરી ૦૧ ભાગ, લવંગ ૧૧ લાગ, દિકામાળી ૦૧ લાગ અને બદામ ૦૧ લાગ લઈ પાણીમા વાટી બોરના ઠંળિયા જેવડી ગોળી કરી ખવગવવી (૩) બાળકોના પેટમાંના ભાર ઉપર:—કાળો બોળ અને દિકામાળી એકત્ર કરી દૂધમા પાતી; કિંવા કાળો બોળ ગોમૂત્રમા ઘસી ગરમ કરી નાભિરથાન સિવાય આખા પેટ પર લેપ કરવો. તે સુકાયા પછી પુનઃ બીજો લેપ ઉપર ને ઉપર કરવો. એથી કરી રેચ થઈ રોગ મલદારે પડે છે. ઉતાર—ધી અને ભાત આપવા. (૪) ઠંડા પ્રમેહ ઉપર:—ધોળો બોળ ૦૧ તોલો અને જૂનો ગોળ અર્ધો તોલો એકત્ર કરી તેની ત્રણ ગોળીઓ કરવી પછી સારે એક, બપોરે ભોજન પછી એક અને સાંજે સૂતી વખતે એક, એ પ્રમાણે ૧૪ અગર ૨૧ દિવસ ગોળીઓ ખવગવવી. (૫) દાઢ દુખતી હોય તો:—રક્તબોળ અને ગૂગળ ઘસી દાઢે લેપ કરવો (૬) ઋતુ પ્રાપ્ત થવા માટે:—ગ્તબોળ અને કાળા બોળનું એક માસો ચૂર્ણ પાણીમા નાખી પાવું (૭) રક્ત-પ્રમેહ અને પ્રદર (પેશાબમાં ધાતુનું વારંવાર જવું) ઉપર:—રક્તબોળનું ૧ માસો ચૂર્ણ ચોખાના ધોવગમણમા મધ નાખી પાવું *

—૪૧૩ બ્રહ્મદંડી (તિલકંઠા) x—સં ૦ બ્રહ્મદંડી. મં ૦ હિં ૦ બ્રહ્મદંડી. બ ૦ વામનદંડી, જાગલદાડી. રાં ૦ તિલકુટા. લાં ૦ દ્રાઈકિલેપ્સિસ ગ્લેબેરિમા

એનું ‘અધઃપુષ્પી’ એવું પણ નામ છે એના કદને ગુંદર આવે છે બ્રહ્મદંડી પારદનું બંધન કરનારી છે. બ્રહ્મદંડી—કડવી તથા ઉષ્ણ છે અને કફ, સોજો તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—

* ટોન્ટર દેસાઈના મત પ્રમાણે હીરાબોળ (ગુદ) વાતહર, ઉત્તેજક, મણ્વશોધન, મણ્વરોપણ, શ્લેષ્મિક ત્વચાને ઉત્તેજક, સંત્રાહક, શ્લેષ્મનિ સારક, લોહીમા શ્વેતાણુવર્ધક, દીપક, ઉદરવાતગામક, રવેદલ, મૂત્રલ અને આર્તવ-જનક છે આર્તવજનક ક્રિયા પ્રત્યક્ષ થા જોરદાર નથી હીરાબોળનો લેપ ઉત્તેજક, મૃદુસ્વભાવી, કોથશામક (સડાનો નેકવાવાળો) છે એટલા માટે ગુમડાઓ પર આનો લેપ કરાય છે તથા મુખપાક, ગળાની ગિથિલતા, મસોડાનો સોજો અને જલ કાઢી જવી, એ રોગોમા મોમા રખાય છે આના અર્ક (દી ચર મર્ડ)ના થોડાં દીપા પાણીમા મેળવી કોગળા કરાવવાનો વધારે રિવાજ છે નતમજનમા હીરાબોળ મેળવાય છે કઠરોહિણી- (કિકેરિયા)મા હીરાબોળનો અર્ક અતિ ઉપયોગી છે હીરાબોળ દીપન, વાતહર, ઉત્તેજક અને કોથશામક હોવાથી અપચન, કબજિયાત અને પાહુંરાગમા અપાય છે લોહીમા મળી ગયા પછી શ્વેતાણુ વધારે છે. એટલે ત્રીજોના પાહુંરાગ (જેમા સરીરનો રંગ કાઠક લીલો દેખાય છે તે)મા હીરાબોળ વપરાય છે. હીરાબોળ ચામડી, મૂત્રે ક્રિય, જનને ક્રિય, શ્વાસમાર્ગ, કેફસા અને શ્લેષ્મિક ત્વચા માટે બહાર નીકળે છે. બહાર નીકળતી વખતે એ ભાગની વિનિમયક્રિયા સુધારે છે અને તે ઉત્તેજના આપે છે જેથી શરીરમા રહેલું ઊર પરસેવો, પેગાળ, કફ એની સાથે બહાર નીકળી જાય છે કફનું ગુણ હોવાથી જીવાન માણસોની ઉધરસ અને ઘરડા માણસોના દમ ઉપર આ મૂલ્યવાન ઔષધ છે હીરાબોળ ગર્ભાગયનો સંકોચ કરે છે એટલે ગર્ભાગયની શિથિલતામા ઉપયોગી છે અનાર્તવમા એળિયા અને લોહભરમની સાથે અપાય છે કુમા-રિકાએને પણ લાભદાયક છે ગર્ભાશયમૂળમાથી શ્લેષ્મસ્રાવ (પ્રદર) થતા હોય તેમા અને મૂત્રારાચ શોથ પર હીરાબોળ આપવાથી લાભ પડોએ છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

x તિલકંઠાને ખેદત લોકો કટાળી કહે છે ઘણાક ભાઈઓ એ તિલકંઠાને બ્રહ્મદંડી તરીકે સ્વીકારતા નથી.

(૧) ઔકાહિક વિષમજ્વર ઉપર :—અહ્નદંડીના રસનું નસ્ય આપવું. (૨) ગંડમાલા ઉપર :—અહ્નદંડીના મૂળ ચોખાના ધોવરામણુમા ઘસી પાવા તથા લેપ કરવો; એથી ફાટેલી ગંડમાળા નષ્ટ થશે.

૪૧૪ આહ્વી—સં મં હિંં બંં આહ્વી. કોં કારીવણા, એકપાની કંં એદેગલ. તાં વલ્લારી. તૈંં આહ્વીચેદુ. તુંં તિમારે. મલાંં મુતલ ફાંં જરનળ. ઇંં ઇડિયન પેનીવટં. લાંં હાધડોઢાટાઈલ એશિયાટિકા

આહ્વીના આહ્વી, કપોતવંકા, સોમવહ્વી, સરસ્વતી એવા નામો છે. આહ્વીનો લેદ અહમંડૂકી નામે છે. તેના મંડૂકપણી, ત્વાષ્ટ્રી, દિવ્યૌષધિ, મહૌષધિ એવા નામો છે—આહ્વી—શીતળ, તૂરી તથા કડવી છે, અને બુદ્ધિ, પ્રજ્ઞા, મેધા, આયુષ્ય તથા અગ્નિને વધારનારી, સારક, સ્વાદુ, લઘુ, કંઠશોધક, સ્મૃતિપ્રદ, રસાયન તથા હંધ છે; અને મેહ, વિષ, ક્રોધ, પાકુરોગ, ઉધરસ, તાવ, સોજો, કફ, પ્લીહા, વાતરક્ત, પિત્ત, અરુચિ, દમ, શોષ, વાયુ, સંપૂર્ણ દોષ તથા કફનો નાશ કરે છે કારિવણા અથવા અહમંડૂકીના પણ એવા જ ગુણ છે. ઉપયોગ—(૧) ઉન્માદ ઉપર :—આહ્વીના રસમા કાષ કોળિ જનનુ ચૂર્ણ અને મધ નાખી પાવું (૨) મળ-મૂત્ર વડે આબરી થયેલાને :—આહ્વીનો રસ નવટાક, આમળા બે તોલા, સાકર અર્ધો તોલો અને જીરું એક તોલો, એનું ચૂર્ણ કરી ગાયના પાશેર દૂધમા નાખી પાવું. (૩) અપસ્માર તથા દેવી(શીતળા)ના આબર ઉપર :—આહ્વીનો રસ મધમા પાવો + (૪) આહ્વીઘૂત—આહ્વીનો રસ ૪ શેર, ઘી ૪ શેર, વેખડ (ઘોડાવજ), કોષ્ટ (ઉપલેટ), શ ખપુષ્પી (શ ખાવળી), આ ત્રણેનું ચૂર્ણ અચ્છેર, એ બધું એકત્ર કરી ઘી સિદ્ધ કરવું. એ સેવન કરવાથી ઉપદંશથી થયેલો સંધિ-વાત, વિસ્ફોટક, ગાઠ ઇત્યાદિ રોગ, વાતરક્ત, ઉન્માદ અને અપસ્માર દૂર થાય છે. સદરહું રોગ

— આ આહ્વી(કારિવણા)ની વેલ જમીન પર ફેલાય છે તે વધારે લાગે ચોમાસામા જગે છે પાણી મળે તો ૧ વર્ષ સુધી રહી ન્ય છે તાણુ લાળા લાળા પસરે છે, સાધા સાધા પર મૂળ, પાન, ફૂલ અને ફળ આવે છે. દરેક સાધા પર એક જ પાન આવે છે પાન અખડ, વૃક્ષાકાર, દાતાવાળુ, ૧-૧૧ ઇંચ મોટું, ૭ ગિરાવાળુ અને લાળા ડીંટડાળુ હોય છે સ્વાદ કડવો અને તીખો તાજી વનસ્પતિને યોગવાથી સુવાસ આવે છે સુકાયા પછી સુગંધ અને સ્વાદ આલ્યા ન્ય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

+ આહ્વી શરખત ખનાવવાની રીત :—સૂડા આહ્વીના પાન ૮૦ તોલા લઈ સાફ કરી આઠગણુ પાણીમા ધીમી આથ પર ક્વાથ કરવો ચતુર્થાંશ પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું ગાળેલા ક્વાથમા સાકર પાચ રતલ મેળવી શરખત જેવી કડક ચાસણી કરી લેવી નીચે ઉતાર્યા પછી તરત કપડાથી શરખત ગાળી લેવું ૬ હું થયેથી બાટલીમા ભરી રાખવું આશરે સાડાપાંચ શેર શરખત થશે આ શરખતના ઉપયોગથી જ્ઞાનતંતુની તેમ જ મગજની નિર્બળતા, ચાદશક્તિની ખામી, શિરદર્દ, ચક્કર, ઉન્માદ, હિસ્ટીરિયા (અપસ્માર) વાયુ, લોહીનું કમીપણુ વગેરે રોગ દૂર થઈ મગજ ગાત થાય છે બુદ્ધિવર્ધક તથા ઉત્તેજકરૂપે આ શરખતને ઉપયોગ અતિલાભદાયક છે માત્ર ૧ થી ૨૦ તોલા પાણી મેળવીને દિવસમા બે વખત લેવું

આહ્વી તેલ—આહ્વી શેર ૧૦, દાતીમૂળ તો ૨૦, નસોતર, તો ૨૦, ગરમાળો તો ૫, આમળા તોલા ૨૦ (શેર ૧૦), મરી તોલા ૧, વાવડિંગ તોલા ૨૦, એ સર્વ વસ્તુઓનું ચૂર્ણ કરી આઠગણુ પાણીમા ધીમા તાપ પર ક્વાથ કરવો ચતુર્થાંશ બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું પછી તે ક્વાથમા તલનું તેલ શેર ૫ મેળવી કલાઈ ફેરેલા મોટા વાસણુમાં (આગરે ૩૦ શેર પાણી રહે તેવડા વાસણુમા) ધીમા તાપ પર ઉકાળવું ઉકાળતી વખતે કપૂરકાચલી તોલા ૨૦, કચૂરો તોલા ૨૦, ચદન સફેદ તોલા ૨૦, ઘઉંલા તોલા ૨૦ તથા વાળો તોલા ૫ લઈ સર્વ વસ્તુઓને કલ્ક કરી (ચટણી માફક તૈયાર કરી) ઉપરના ક્વાથમા નાખવું પાણી બળી ન્ય ત્યારે ઉતારી, ૬ હું થયેથી ગાળી બાટલીમા ભરી રાખવું

આ આહ્વી તેલના માલિગથી માથાની ગરમી, અપસ્માર, ઉન્માદ, જ્ઞાનતંતુની નિર્બળતા, માથાનું દરદ, વાળ ખરી પડવા, ખોડો થવો વગેરે દોષ દૂર થઈ વાળ વધે છે અને બુદ્ધિનો પણ વિકાસ થાય છે

આહ્વી ક્વાથ—(ચિત્તભ્રમ તથા સન્નિપાત જ્વર માટે)—આહ્વી, ઘોડાવજ, રાતાવરી, ત્રિકલા, કડું, ખપાટ, ગરમાળો, કરિયાવ, લીમડો, કડવા પરવળનાં પાન, કાળા ટ્રાક્ષ અથવા મુનકા અને દગમૂળ, એ સર્વ વસ્તુ સમલાગે લેવી (દગમૂળની દશે વસ્તુ આહ્વીની બરાબર લેવી) ઉપરની વસ્તુઓને જવકૂટ (નડી ભૂખી) કરવી આ ૧૦ તોલા ભૂખીનો ૩૨ તોલા પાણીમાં ક્વાથ કરી ૮ તોલા રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી ચાર ભાગ કરવા દર ૨૫ ' કલાકે એકેક ભાગ આપતા જવો. એથી સન્નિપાતજ્વરમા સારો ફાયદો થાય છે.

ઉપર આ ઘીનો લેપ પણ કરવો તેથી કાઢ વગેરે દૂર થાય છે અને મગજ શાત થાય છે (૫) સ્વરભંગ ઉપર સારસ્વત ચૂર્ણ:—ખાલી, ઘોડાવજ, હગડા, અરડૂસી અને લીડીપીપર, એનું ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું x

૪૧૫ ભમરડીના વેલો—સં ૦ ભૂગાહવા. મં ૦ ભોંવારી, ભવરસાંલી હિં ૦ ભમરછલી. કં ૦ ઉપ્પુશક્ટે. લાં ૦ પોરાના મલખારિકા.

વગડામાં ભમરડીના મોટા મોટા વેલા હોય છે મૂળ નક્ષત્રનો વરસાદ પડવા લાગે છે એટલે એ વેલા ન્યા ત્યા થઈ ત્રાડ ઉપર ચારે તરફ પ્રસરેલા હોય છે એને જાણુડા રંગના ફૂલ આવે છે અને પાંદડા કોટેકણીનાં પાંદડાં જેવા હોય છે. ફૂલમાંથી આંગળ જે આગળ લખાઈના સિલામાં જેવા તોગ આવી ઉપર સફેદ ભમરડો આવે છે. આ ભમરડો કાઢી નાખી તેના આગળ જે લીલા રંગના તોગ હોય છે તેનું ચાક કરી ખવાય છે ઘોળા ભમરડામાં ત્રણ કિવા ચાર બિયા હોય છે. એ ખાવાથી ઉપદ્રવ થાય છે; માટે તે નાખી દે છે બાળકો તે ભમરડામાં ત્રીણા કાટા ભોંટી તેની ચક્રડી કરી રમે છે ભમરડીના વેલો—તીખો, ઉખ્ય, કડવો, રચિકર, તથા અગ્નિદીપક છે અને કંકરોગ તથા સર્વ દોષનો નાશક છે. ઉપયોગ—(૧) માંકડ નિર્મૂળ કરવા માટે:—ભમરડીના વેલાના રસનું ટીપું નાખ્યું કે તરત જ માંકડ મરે છે અને એની વાસથી તરફડી તેના લાગલો જ નાશ થાય છે. પલંગ વગેરેમાં માંકડ થયા હોય તેને આ રસ ચોપડવો એટલે માંકડનો નાશ થાય છે (૨) કુરશાના વિષ ઉપર:—ભમરડીના મૂળ માણસના મૂત્રમાં ધસી પાવા અને દંશ ઉપર લેપ કરવો; તેથી અસાધ્ય વિષ હશે તોપણ ત્રણ દિવસમાં ઊતરી જશે. બીજો પ્રકાર—ગોમૂત્રમાં ભમરડીનાં મૂળ ધસી પાવા અને માણસના મૂત્રમાં ધસી દશ ઉપર ૭ દિવસ લેપ કરવો. (૩) વાળા ઉપર:—ભમરડીનાં પાંદડા વાટી ઉપર બાધવા એટલે વાળો બહાર આવશે.

૪૧૬ ભારંગી—સં ૦ ભારંગી, ભારંગી. હિં ૦ કં ૦ ભારંગી. મં ૦ ભારંગ. ખં ૦ બામનહાટી. તાં ૦ કંડુભારંગી. મલાં ૦ ચેરેટ્ટ. લાં ૦ કિલરોડેન્ડ્રોન સરેટમ્

ભારંગીનાં ઝાડ શુભારે એક માથોડું બીચા હોય છે અને તેનો વિસ્તાર બે હાથ પહોળાઈ નો

x ટોક્ટર વામન દેસાઈએ આને કારિવણા-મંદકપર્ણી કહી છે ‘ઇડિયન મેડિસિન પ્લેટ્સ’ના કર્તાએ પણ મંદકપર્ણી માની છે ખાલી(બાળ)ની ક્રિયા જ્ઞાનતત્ત્વ પર અને આ કારિવણાની ક્રિયા ત્વચા પર થાય છે. એટલે એકબીજાના અભાવમાં કોઈને લઈ ગણાય નહિ

ટોક્ટર વામન દેસાઈના મતમાં કારિવણા કુષ્મં, પ્રણશોધન, પ્રણરોપણ, મૂત્રજનન, રતન્યશોધક, સંત્રા-લક, બલ્ય અને રસાયન છે મોટી માત્રામાં કેદ લાવે છે માથામાં દુખાવો થાય છે અને ચક્કર આવે છે આનું તેલ ત્વચા વાટે બહાર નીકળે છે જેથી ચામડી ગરમ જણાય છે અને કાંઈક દરદ થાય છે એ ટોચણી પ્રારભમાં હાથમાં થાય છે પછી આખા ગરીરમાં થાય છે કોઈ કોઈ વખત શારીરિક ઉષ્ણતા અસહ્ય થાય છે કેશિકાઓમાં લોહીની ગતિ વધી જાય છે ચામડી લાલ જણાય છે ખાજ આવે છે લગભગ ૧ અઠવાડિયા પછી ભૂખ વધે છે પાનોમાં રહેલું તેલ વૃષ્ટો દ્વારા બહાર નીકળે છે એટલે પેશાબનું પ્રમાણ વધે છે માત્રા-છાયામાં સુકાવેલું પચાગ રથી ૮ રતી દિવસમાં ૩ વાર આપવું કાઠ અથવા કાઠો કરવો નહિ, કારણ એમાં જે બરનશીલ તેલ છે તે બીજી જાય છે પાન રથી ૪ બાળક માટે અને ૮ થી ૧૨ મોટા માણસ માટે ઉપયોગ—કારિવણા ચામડીના રોગ માટે ઉત્તમ ગુણકારી છે, કોઢ(રગતપિત્ત-ગળત-કુષ્ઠ)માં કારિવણા બહુ જ લાભદાયક છે જોકે આ રગતપિત્તની ખાસ દવા નથી, તોપણ ગુણ કરે છે ઉપ-રંગની બીજા અવસ્થામાં જ્યારે રોગનું જોર ચામડી અને ચામડીની નીચે રહેલી ત્વચા પર હોય છે, ત્યારે કારિવણા બહુ જ ઉપયોગી છે ગંડમાળામાં પણ આ લાભદાયક છે બધી જાતના ચામડીના રોગો, સાંધાં ગૂમડા, કાયથી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રણ, સ્લીપદ (હાથીપણ), એ બધા ઉપર કારિવણા મૂલ્યવાન ઔષધિ છે પ્રણો પર લેપ કરવાથી અથવા ચૂર્ણ છાંટવાથી જલદી રૂઝ આવી જાય છે ચામડીના રોગોમાં કારિવણાનું ચૂર્ણ ખાવા માટે પણ અપાય છે જ્યારે ચામડી લાલ થઈ જાય અને ખાજ ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે માત્રા ઓછી કરી આપવી તથા રેચક ઔષધિ આપવી અથવા થોડા દિવસ ઔષધ બંધ કરી દેવું

કારિવણાથી પેશાબ વધે છે, તોપણ મૂત્રલગ્ને ઉપયોગ કરાતો નથી, કારણ એ વૃક્ષોને ત્રાસ પહોંચાડે છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

તથા પાદડા મહુડાના પાદડા જેવા અને તેને બે બે આગળને અંતરે કાત્રા હોય છે. ભારગીનાં કુમળા પાદડાની ભાજી (શાક) કરે છે. એ પથ્ય છે. એના મોરને મરાઠીમાં 'તુરે' કહે છે તેના રંગ રાતો, ઘોળો, જીંજીરો તથા આસમાની, એમ ચિત્રવિચિત્ર હોય છે. તેનું શાક પણ સુદર થાય છે ભારંગી—તીખી કડવી, તૂરી, લઘુ, દીપન, પાયક, રુક્ષ તથા ઉષ્ણ છે, અને ઉધરસ, દમ, સોજો, વ્રણ, કૃમિ, દાહ, વાયુ, રક્તગુદમ, વાતજ્વર, બિયડી, ગુદમ, જ્વર, વાતરક્ત, ક્ષય તથા પીનસ, કફ, વાયુ, અરુચિ, અર્શ અને રાજ્યક્ષમાનો નાશ કરે છે. એનાં પાંદડાં—તાવ, દાહ, બિયડી (હેડકી) તથા દોષત્રયનો નાશ કરે છે. માત્રા—૧૧ થી ૩ માસા. વધારે કરીને કફપ્રધાન રોગોમાં અપાય છે. ઉપયોગ—(૧) શ્વાસ ઉપર:—ભારંગીના મૂળ અને સૂકાનો કાઢો પાવો. અથવા એનું ચૂર્ણ આદાના રસમાં સાકર નાખી પાવું, એટલે ભારે શ્વાસનો પણ નાશ થશે. (૨) ઘોણસ(સર્પની એક જાત છે તે)ના વિષ ઉપર:—ભારંગીનાં મૂળ પાણીમાં ધસી પાવાં. (૩) ઉંદરના વિષ ઉપર:—ભારંગીના મૂળ પાણીમાં ધસી આશરે પાશર પાણી પિવરાવવું તથા શરીરે પણ આ પાણી ચોળવું. જે તે ચડે તો ગાયનું તાજું પાશર દૂધ પાવું. પથ્ય—કળથી ઉકાળીને ખવરાવવી. અલૂણી અને ભાત ૭ દિવસ. (૪) અંડવૃદ્ધિ અને ગંડમાળ ઉપર:—ભારંગીના મૂળ ચોખાના ઘોવરામણમાં ધસી લેપ કરવો. (૫) સર્પદંશ ઉપર:—ભારંગીનાં અને અરીઠાના પાદડાનો રસ કાઢી તેમાં અરીઠાં ધસી બળે ઘડીના અંતરે પાવો. ઉતાર—ધી અને ભાત. (૬) આગંતુક મસ્તકશૂળ ઉપર:—ભારંગીના તાજાં મૂળ ગરમ પાણીમાં ધસી આખા મગતકે લેપ કરવો અને તાળવા ઉપર ચોળવા (૭) કાનમાં વ્રણ થયું હોય તે ઉપર:—ભારંગીના મૂળ ધસી કાનમાં તેનું ટીપું પાડવું. (૮) ગર્ભિણીના શ્વાસકાસ ઉપર:—ભારંગીના મૂળ, સૂક તથા લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ જૂના ગોળમાં અથવા મધમાં આપવું (૯) હેડકી ઉપર:—ભારંગીના મૂળનું ચૂર્ણ સાકરના પાકમાં આપવું (૧૦) પ્રસૂતાના મસ્તકશૂળ ઉપર:—ભારંગીના મૂળ અને અનતના મૂળ, એ બન્ને લીલા ગરમ પાણીમાં ચંદનની પેઠે ધસી માથે, બે આખાએ અને ડોક ઉપર લેપ કરવો. (૧૧) કૃમિ ઉપર:—ભારંગીનાં પાદડાંની ભાજી બાફી તેનું પાણી પીવું +

૪૧૭ ભાંગરો—સં ૦ માર્કવ, ભૂંગરાજ. મં ૦ માકા. હિં ૦ ભાગરા-કા. બ ૦ ભીમરાજ કં ૦ ગરક. કાડીગર. તૈ ૦ ગુંટકલ, ગરબેટુ તાં ૦ કરીશલકન્ના. મલાં ૦ કુન્નિ. ઔ ૦ કલાકે, શદરા. ગો ૦ કાજલમવુ. ફાં ૦ જમદર. અં ૦ હજજ ઇં ૦ દેલિંગ ઈ કિલપ્તા. લાં ૦ ઈ કિલપ્તા પ્રોરટ્ટેટા, વેડેસિયા કેલેન્ડુલેસિયા.

ખેતરમાં અને પાણીવાળી જમીનમાં એના રોપા થાય છે. એ વેંત—જે વેંત લાખા અને જમીન ઉપર પસરેલા હોય છે એને બારીક અને લાખા પાદડા આવે છે. ભીનાશવાળી જમીન ઉપર ભાગરાના ઝાડ બારે માસ રહે છે. ભાગરો વાતહારક છે. કાકળુમાં આદ્રપક્ષમાં એનું રાયતું કરે છે. ભાગરામાં કાળો ભાગરો કરીને એક જાત છે, એને કાળા ફૂલ આવે છે. એ ઝાડ ક્વચિત જ નજરે પડે છે. એ ગુણોમાં શ્રેષ્ઠ છે. ભાંગરો—આખોને હિતાવહ, કડવો, ઉષ્ણ, કેશોને કાળાશ આપનાર, વૃદ્ધિ કરનાર, ત્વચાને હિતાવહ, રુક્ષ, તીક્ષ્ણ, દાતને હિતાવહ, મેધાકારક તથા રસાયન છે; અને કફ, સોજો, વિષ, કામોત્પત્તિ, અંડવૃદ્ધિ, શિરોરોગ, નેત્રરોગ વાયુ, ઉધરસ, દમ, કોહ, કૃમિ, આમદોષ, પાકુ, હૃદરોગ, ત્વરોગ તથા કંડૂ(ખરજ)નો નાશ કરે છે. કાળો ભાંગરો—ઉષ્ણ, પાકકાળે તીક્ષ્ણ, તીખો તથા રસાયન છે; અને કૃમિ, વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે. માત્રા—તાજાં સ્વરસ ૧ થી ૨ ઝામ. ઉપયોગ—(૧) ઉપદંશવ્રણની શુદ્ધિ થવા માટે:—ભાગરાના રસ વડે અથવા ભાગરો અને જાંઘના પાદડાનો રસ એકત્ર કરી તે વડે ગૂમકું ઘોવું. (૨) સૂર્યાવર્ત અને આદાશીશી ઉપર:—ભાગરાનો રસ અને બકરીનું દૂધ સમભાગે તડકામાં ગરમ કરી નાકમાં નાખવું,

+ નવા મત અનુસાર ભારંગીમાં કફ, જ્વરજ અને ઉત્તેજક ગુણ, એ ત્રણે થોડા થોડા પ્રમાણમાં છે. એટલે ભારંગીનો ઉપયોગ ગૌણ ઔષધિરૂપે થઈ શકે છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

અથવા ભાગરાના રસમા મરી વાટી બે વાર લેપ કરવો. (૩) બાળકની શરદી ઉપર:—બાળકને જન્મતા જ કફનો દોર ગળામા થયેલો હોય છે, તેથી ગળુ ઘુઘુરે છે તે ઉપર ભાગરાનો અગરસ બે ટીપા નાખી તેમા ચોગલું મધ નાખી તે મિશ્રણ આગળી વડે બાળકના તાળવામા પહોચાડતા જ સર્વ કફ નીકળી પડે છે અને બાળક હોશિયાર થાય છે એ વિષે સુચાણીએ સાવધાની રાખવી જોઈએ. (૪) ધનુર્વાત ઉપર:—ભાગરાનો રસ ૧ તોલો, તુળડીનો રસ ૦૧ તોલો, આદાનો રસ ૨ તોલા, કાત્રે નગોડનો રસ ૧ તોલો, અગથિયાના પાદડાનો રસ ૩ તોલા, એ પ્રમાણે બધા રસ એકત્ર કરી તેમા નાળિયેરનો અગરસ ચોગલો નાખવો અને થોડા ચોખ્ખા નાખી ખીર કરવી તથા ગોળ નાખી શક્તિ પ્રમાણે એ ખીર દરરોજ બે વાર આપવી ઉતાર—ઘી અને શેકેલી કુંગળી. (૫) કમળી ઉપર:—ભાગરાના રસમા મરીની ભૂટ્ટી ૬ માસા નાખી તે દહી સાથે ૭ દિવસ પાવો. (૬) બાળકના પેટના ભાર ઉપર:—ભાગરાનો રસ અને ઘી એકત્ર કરી ૩ દિવસ પાવુ. (૭) શરીરે પારો ફૂટી નીકળે તે ઉપર:—ભાગરાનો રસ, અગથિયાનો રસ અને સૂરોખાર વાટી છાશમા મેળવી તે છાશ ૪ તોલા પાવી; એટલે મૂત્રમાર્ગે પારો નીકળી જાય છે. (૮) સોજા ઉપર:—ભાગરાના રસમા મરીની ભૂટ્ટી નાખી તે ગ્સ પાવો અને અગે પણુ ચોળવો. (૯) મોડશી (કોલેરા) ઉપર:—ભાગરાના રસમા સિધવ નાખી પાવો. મોટા માણસને અઘોળ રસ પાવો. (૧૦) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:—વ્રણ (ગૂમકું) સારું થવા લાગ્યા પછી તે જગ્યાએ બે-ત્રણ વાર ભાગરાનો અને કાળી તુળસીના પાદડાનો રસ ચોપડતા જવું, એટલે તે જગ્યા ઉપર કોઢ જેવો ઘોળો કાઢ ન પડતા મૂળ આમડીના જેવો વર્ણ થાય છે. (૧૧) મેદોરોગ ઉપર:—દરરોજ રાત્રે સૂતી વેળાએ ભાગરાનો અગરસ સર્વાંગે ચોળી જીરવવો તથા બિધવું એ પ્રમાણે સતત છ મહિના સુધી કરવાથી અતિશય વધેલા મેદનો તથા મેદના યોગે શરીરમા ઠેકાણે ઠેકાણે થયેલી ગાઠોનો નાશ થાય છે. (૧૨) સુખપાક ઉપર:—ભાગરાના પાદડા અર્ધો તોલો લઈ તબાકુની પેઢે વાર વાર ચાવી મોઢામા રાખવા અને થૂકતા જવું. (૧૩) અગ્નિમાંધ, વિડ્બંધ અને પાંડુરોગ ઉપર:—મૂળ સહિત ભાગરો છાયામાં સૂકવી તેનું ચૂર્ણ એ સર્વના જેટલી સાકર એકત્ર કરી તે ચાર તોલા સુધી અનુપાન સાથે આપવું. (૧૪) સ્વરસેદ ઉપર:—ભાગરાનો રસ અને ઘી એકત્ર કરી રસ ઉકાળી ગાળી તે પાવું *

૪૧૮ લિલામો—સ ૦ લલાતક. મ ૦ ખીખા. કો ૦ હિં ૦ ભીલાવા. મા ૦ બ ૦ ભેલા. તા ૦ દેથોરેમારં. તુ ૦ તેરેમારા, મલા ૦ ચેરમરા ક ૦ કેર, ગેર, કયાર. તૈ ૦ નાલ્લજીડી. કા ૦ બિલાદુર. અ ૦ હુણલકલ્પ માર્ષી ગ નટ. લા ૦ સેમીકાર્પસ એનેકાર્ડિયમ

એ આડ મોટું થાય છે એના પાદડા કુંલાના પાદડાં જેવા હોય છે. એને કાલુ જેવા જીડવા આવે છે. તે ઉપર બિયા પણુ તેવા જ આવે છે, તે જ લિલામો લિલામાના જીડવાં પાકે એટલે ખાવાના ઉપયોગમા આવે છે. તેને સૂકવી રાખે છે. લિલામામાથી જે બિયા નીકળે છે તેને મરાડીમા ‘ગોડખી’ કહે છે. તે ગોડખી પૌષ્ટિક, વાયુહારક અને દાતને મજબૂતી આપનાર છે. લિલામો એ આ દેશમા મોટી ઔષધિ મનાયેલી છે. વાયુના યોગે અંગ પકકાઈ જાય કિવા કાઈ દુખવા

* ભૂંગરાજ વટી—(સર્વ પ્રકારના હરસ ઉપર) ભાગરાના પાન તોલા ૫ તથા કાળા મરી તોલો ૦૧, બન્નેને વાટી ધૂંટી ચણીબાર પ્રમાણે ગોળી બનાવી છાયામા સૂકવી રાખવી દરરોજ સવારસાંજ બન્ને ગોળી પાણી સાથે લેવાથી સૂકા તથા દૃઢતા હરસ મટી જાય છે ભૂંગરાજ તેલ—(પીનસરોગ માટે) ભાગરાનો રસ ૨૦ તોલા, કાળા તલતુ તેલ ૨૦ તોલા તથા સિંધાલુણુ ૨ તોલા મેળવી કઢાઈમા ધીમી આગ પર ઉકાળવું તેલ માત્ર શેષ રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી શીશીમા ભરવું આ તેલના દશ દશ ટીપા દિવસમા બે વખત નાકના બન્ને ચ્વંગેમા નાખવાથી નાકમાથી દુષ્ક કક તથા કૃમિ બહાર નીકળી આવે છે થોડા દિવસમા પીનસતુ દંદ દંદ થાય છે પ્રથમ-મગની દાળ અને ચોટલી

ભાગરો રસાયન છે ચક્રતની ક્રિયાને સુધારી ગરીબને બળવાન બનાવે છે માત્રા વધારે લેવાય તો જલદી થઈ જાય છે આનો ગુણધર્મ ‘ઔષધિ કલ્પલતા’મા વિસ્તારથી આવેલ છે

+ જે લિલામા પાણીમા નાખવાથી ફૂળી જાય તે ઉપયોગમા લેવા જોઈએ સારા વજનદાર લિલામાને

લાગે અગર ઠેસ વાગે તો સિલામા બાધે છે. તેથી સણુકા તુરત જ નાશ પામે છે. દમણ, મુરત એ ઠેકાણે ખારવા લોકો રહે છે તે તો કોઈ પણ રોગ થયો કે તુરત જ સિલામા ઉપયોગમાં લે છે. સિલામા એ કોલ્લો ઉત્પન્ન કરનારું ઔષધ છે - સિલામાનું ઝાડ—કડવું, તીખું, તૂરુ, ઉણુ, શુક્રકર, મધુર તથા લઘુ છે, અને કક, વાયુ, કૃમિ, અર્શ, ઉદર, આનાહ, મેહ, સગ્રહણી, કોહ, ઘોળો કોહ, ગુદમ, અગ્નિમાઘ, પ્રણવિકાર, ગ્તવિકાર તથા તાવનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ (સિલામો)—તૂરા, ધાતુપ્રદ, વૃષ્ય, બલપ્રદ, લઘુ, ઉણુ, પાચક, દિનગ્ધ, અગ્નિવર્ધક, તીક્ષ્ણ, છેદક, લેદક તથા મેધાકર છે; અને કક, પ્રણુ, શ્વાસ, શ્રમ, આનાહ, આધ્માન, સગ્રહણી, મલ-બદ્ધતા, કૃમિ, શળ, ઉદર, અર્શ, કોહ, જ્વર, શોક, ગુદમ તથા ગ્તપિત્તનો નાશ કરે છે એનાં ફળની છાલ—મધુર, ગિનગ્ધ, રસ વખતે તીખી, લઘુ, તીક્ષ્ણ, લેદક, ઉણુ, છેદક, દીપન તથા મેધાકર છે, અને વાયુ, કોહ, પ્રણુ, ઉદર, કક, અર્શ, સગ્રહણી, ગુદમ, સોળો, આનાહ, જ્વર તથા કૃમિનો નાશ કરે છે એનાં બિયાં—મધુર, પૃંહણુ, વૃષ્ય, દીપન તથા તર્પણુ છે અને શોક, અરુચિ, દાહ, પિત્ત તથા વાયુનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ છંડયાં—ગ્વાદુ, કૃષ્ય, અગ્નિદીપક, અને પિત્તનાશક છે. નદાલક્ષ્મીતક (ખાણુસિલામા)—કડવી, તૂરી, મધુર, શીત, ગ્રાહક તથા વાતકર છે, અને ગ્તપિત્ત, પ્રણુ તથા કકનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) કૃમિ ઉપર:—સિલામો દહી સાથે કિવા આમલી સાથે ખાવો અથવા તેના ફળ રોજ ખાવા. (૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—ગાયનું ઘી એક માસો લઈ તેમા સિલામાં બી દેખાય તેટલો ઘસી રાત્રે સુઈ જતી વેળાએ ગુદાની અદરના ભાગમાં જ્ય એવી રીતે લેપ કરી દેવતાથી વૃષણોને તાપ ન લાગે એવી રીતે એક કલાક સુધી શેકવું. એટલે દરેક ઝાડને વખતે થતો રક્તપ્રવાહ બીજે દિવસે બંધ થશે; અને સણુકા મટી રાત્રે નિદ્રા સારી આવશે. (૩) સિલામાં લાગવાથી ફેલાતા ઊંઠે છે તે ઉપર:—તલ વાટી તેમા કાળી માટી નાખી અથવા માખણમા અગર દૂધમા તલ વાટી લેપ કરવો; અથવા જેઠીમધ, તલ, માખણ, દૂધ એકત્ર કરી લેપ કરવો; અથવા અર્બુન (સાદડા) ઝાડની છાલ અને પાદડા કચરી તે અથવા કોપરાનું તેલ ચોપડવું અથવા બહેડાના મગજનો લેપ કરવો; અથવા જેઠીમધ, નાગરમોથ અને કોઠીના પાદડાનો લેપ કરવો અથવા કોથમીર વાટી ચોપડવી; અથવા ગોમેટીના પાદડાનો રસ એક-બે વાર ચોપડવો, અથવા મલાઈ (દૂધની તર) ચોપડવી, અથવા કોપરું અને બદામ ઘસી ચોપડવી, અથવા સરસવ, તાદલજો અને માખણનો લેપ કરવો; અથવા તાલો ચૂનો અને માખણ એકત્ર કરી ચોપડવું; અથવા ગરી પડેલા કુમળા નાળિયેરના પાણીમા કોપરું ઘસી ચોપડવું; અથવા કૃંવાડિયાનાં પાનનો રસ ચોપડવો, બકરીનું દૂધ ચોપડવું; દારુહળદર, સરસવ, નાગરમોથ અને માખણનો લેપ કરવો, અથવા ગોપીય દન ઘસીને ચોપડવું. (૪) કૃમિ ઉપર:—સિલામાનો નાનો કકડો દૂધમા કઢવી તે દૂધ પાવું (૫) કાખમાંજરી (ખાંબલાઈ) ઉપર:—સિલામાના તેલના ટીપાં પાડવાં એટલે મટી જાય

જે ઈંટથી અથવા ઈંટના ચૂર્ણ સાથે ઘસવાથી શુદ્ધ થાય છે સિલામા ઉપયોગમાં લેતાં પહેલાં તેની ટોપી કાઢી નાખવી સિલામાનું તેલ ટોપી કાઢતી વખતે હાથને લાગવા ન દેવું; કારણ કે તેલથી હાથ, ગરીર, મો જ્યાં લાગે ત્યાં કોલ્લો થઈ જાય છે

— ‘વૈદકસ્પતક’ માસિકમા એક વખત છપાયું હતું, કે સિલામાના ચાર કકડા કરી ખાશેર ધીમાં તળી તે સિલામા કાઢી લઈને તે ધોનો શીરો કરીને ખવરાવવાથી વાગવાથી થયેલ અસ્થિલગ વજેરેની પીડાનો નાગ થાય છે’ આ ઉપાય અજમાવી ખાતરી કરેલો છે વળી એક ગ્રાહણે વાયુના દુખાવા (શરીરના ઝલાઈ જવા કે સોજ) ઉપર સિલામા નંગ ૧૪, તલ તોલો ૧, કાથો તોલો ૧, રસકપૂરના ફૂલ રતિ ૭ અને શાંધેલા નેપાળાના બીજના ફાડા (દાળ) નંગ ૭ નાખી ખૂબ ખાડી ભૂનો ગોળ તોલા રા મા ૧૪ ગોળી કરી દરરોજ એકેક ગોળી ગાયના દગ તોલા દહી મા ખાવા આપી હતી પથ્ય-છારામા રાધેલી ખંદીની વેગ અને છારા સિવાય બીજું કશું પણ રતિ દિવસ સુધી ખાવા આપ્યું નહોતું નિદાન એથી મોડું પણ આવ્યું ન હતું અને મુદતસર વ્યાધિ રાત થયો હતો વળી સિલામા નંગ ૧૪, તલ તોલો ૧૧, કાથો તોલો ૧૧ એ ત્રણ ચીજોની ભૂનો ગોળ તોલા રા મા ગોળી ૧૪ કરી દરેક પાચ તોલા તલના તેલ સાથે ચરમાના દરદીને ૧૪ દિવસ સુધી ખવરાવી હતી ખોરાક સાથે પણ દરેક વખતે દગ તોલા સુધી તલનું તેલ ખાવા કહ્યું હતું સિલામાના શીરાથી ઉન્માદરોગ પણ રાત થાય છે, એમ હમણા જ અનુભવ મળ્યો છે

છે (૬) બદ ઉપર:—ચૂનો અને લિલામો એકત્ર ખરલ કરી તેની પટ્ટી લગાડવી. (૭) ગંડમાલા ઉપર:—લિલામો અને હોરાકસી આદરના દૂધમા ધસી લેપ કરવો (૮) પડજીલ અને ઉધરસ ઉપર:—ચોખ્ખું દૂધ પાશેઠ લઈ લિલામો દીવા ઉપર ધગ્વો, અને તે બળવા લાગે એટલે તેમાથી જે તેલનું ટીપુ પડે તે દૂધમા પાડી તે દૂધ પ્રાશન કરવું (૯) અર્ધશીશી (આદશીશી) ઉપર:—લિલામાનું તેલ બારીક સળી પર જે બાલુનું કપાળ દુખતું હોય તેથી બીજી બાલુની આખના નાક પામેના ખૂણામા જ્યાં રાત્રી જગા હોય છે તે જગા ઉપર ટીપુ પાડવું; તેથી કાઈક આંખમાં ચગ્ગર છે અને તેલનો અંશ જઈ પાણી બહાર આવે છે તેમાંના તેલનો અંશ બહાર અડકે નહિ માટે આખોમા તેલ પાડના જ બહારની બાલુએ ઘી ચોપડવું એ પ્રમાણે સવારે ત્રણ દિવસ કરવું, એટલે આદશીશીનો નાશ થાય છે અને પુનઃ કદી થતી નથી. (૧૦) સોળ ઉપર:—લિલામો ધસી લેપ કરવો. (૧૧) ઉડાણું (ગમકું) પાકવા માટે:—સાબુમા લિલામાનું તેલ નાખી લેપ કરવો. (૧૨) બદ ઉપર:—કાથો અને ગોળમા લિલામાનું તેલ નાખી ઉપર ચોપડવું અને તે ઉપર ચૂનો ધમ્વો એટલે બદ જેસી જઈ મટી જાય છે (૧૩) કાનમાં પરુ વહે છે તે ઉપર:—એ ચચૂડા જેટલું માખણ પાન ઉપર મૂકી તે ઉપર લિલામાના તેલના ઘણું જ ટીપા પાડવા: અને તે માખણ પાતળું કરી ૩ વડે કાનમા પાડવું. પછી એ જ રત્ન પૂમકું કાનમા નાખવું. તે પ્રમાણે ૭ દિવસ લગાવવું (૧૪) જીલ કાળી થઈ જાય તે ઉપર:—માખણમા લિલામો નાખી કઢવીને તે ઘી ચોપડવું (૧૫) પડજીલને માટે:—દૂધમા લિલામાના તેલના ટીપા પાડી તે દૂધ પાવું. (૧૬) તણખિયા પરમા (પ્રમેહ) ઉપર:—ગાયના તાન્ન દૂધમા લિલામા ધસી તે દૂધ ૭ દિવસ પાવું. (૧૭) બરોળ મત્યાદિ ઉપર ડામ દેવો હોય તો:—લિલામો મારવો અને ઉપર ઠકું પાણી રેડવું, એટલે લિલામો લાગી ફેલ્લો આવશે પછી માખણ ચોપડી પાટો બાધવો એટલે વહેવા લાગશે. (૧૮) ઠંડીથી સણકા થતા હોય તે ઉપર:—લિલામાનું તેલ ચોપડી ઉપર ચૂનો ચોપડવો, એટલે તે ઠંડાણાની શરદી નીકળશે અને લિલામો પણ ઊકરો નહિ (૧૯) જિહ્વાસ્તંભ, યુદ્ધિજાડ્ય અને મૂકત્ય ઉપર:—લિલામાનો ચતુર્થાંશ* કાઢો કરી તેમા સાકર, ઘી અને દૂધ એકેક તોલો અને મરીની ભૂકા ત્રણ માસા નાખી તે પાવો. (૨૦) સિંદૂર ખાવામાં આવ્યાથી ગળું ખેસી જાય છે તે ઉપર:—યાનમા ચતુર્થાંશ લિલામો સવાર-સાંજ ખાવો.+ (૨૧) ખરજવા ઉપર:—લિલામો અને રાળ તેલમા કઢવી તે તેલ ચોપડવું. (૨૨) ખોડા અને દાદર ઉપર:—લિલામો તેલમા ધસી ચોપડવો. (૨૩) પગ ફાટે તે ઉપર:—લિલામો અને ગળ તેમા કઢવી તે મલમ ચોપડવો (૨૪) આંખો દુખવા આવશે એવું જણાય તે વખતે કરવાનો ઉપાય:—સોયની ટોચ ઉપર લિલામાનું તેલ લઈ નાક ઉપરની આખની બાલુના ખૂણામા તેનું ટીપુ પાડવું, અથવા બન્ને આખો ઉપર લિલામાના બારીક ફૂલ (+) કરવા; અથવા ઘીમા લિલામો ધસી તેનું અજન કરવું. આથી આખ-માથી પાણી નીકળવાથી લિલામો બહાર લાગે નહિ, માટે બહારના લાગ ઉપર કિચિત્ ઘી ચોપડવું. (૨૫) બાળકોના ડામ રોગ ઉપર:—નાલિના ઉપર ત્રણ આગળ જગા રાખી લિલામાના તેલથી ફૂલ (+) કરવું, અને રૂટીની બન્ને બાલુએ અઢી અઢી આગળને અતરે બે ફૂલ કરવા લિલામો ઊકવા માટે ફળના પાદડાને ઓર રિંચું તેલ ચોપડી ઉપર બાધવું. (૨૬) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:—લિલામો અને હળદર એકત્ર ધસી તેનો લેપ કરવો અને જાણના દેવતાથી શેક કરવો. (૨૭) મૂર્છા ઉપર:—પગના તળિયાના મધ્યભાગમા બળતો લિલામો દબાવવો; એથી પણ શુદ્ધિ ન આવે તો ગળાની બન્ને નમો ઉપર લિલામાનો ડામ દેવો. (૨૮) ટાલ પડે છે તે ઉપર:—લિલામાના પાદડાના રસમા મધ નાખી તેનો લેપ કરવો. (૨૯) સંધિવાયુ, પક્ષાઘાત વગેરે

* આ કાઢો ગરીરે તેલ ચોપડ્યા પછી કરવો, કારણ કે લિલામાની વરાળ ગરીરને લાગવાથી સોજો ઉત્પન્ન થાય છે

+ લિલામો ખવરાવ્યા પહેલા તથા પછી ચોક્ક ધી ચાટી લેવું કે જેથી ગળાને નુકસાન ન પડો

વાતવિકારો ઉપર:—ભિલામાના કૂળ (ગોડખી), છાલ કાંદલા શેકેલા ચણા, કોપરું, ગોળ અને ઘી સમભાગે લઈ તેને એકત્ર કૂટી આશરે પાચ તોલા વજનના લાડુ કરવા; અને રોજ સવારે એકેક લાડુ ખાવો (૩૦) ઘાવતેલ:—ભિલામો, લસણ, કુંગળીની પાખડી અને અજમો, એ તેલમા કઢવી તે તેલ સિદ્ધ કરવું, એ તેલ ચોપડવાથી શરીરમા થયેલા આગતુક જખમ બે-ત્રણ દિવસમા સારા થાય છે *

* ગુણુધર્મ—ડોક્ટર વામન ફેસાઈના મત અનુસાર ભિલામો તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, લઘુ, પ્રાકે, તીવ્રો, દીપન, પાચન, સ્વેદન, સારક, ચક્રદત્તેજક, મૂત્રલ, કુષ્ઠ, અર્શોહર, વાત્તકર, જ્ઞાનતંતુઓને ઉત્તેજક, રક્તાભિસરણને ઉત્તેજક, કાસહર, ઉત્તેજક, શ્લેષ્મનિ.સારક, શોથહર, રસત્રયિઓને ઉત્તેજક, આમનાશક, લોહીમા શ્વેતાણુઓને વધારનાર અને એકંદર રસાયન છે ભિલામો લોહીમા જલદી મળી નય છે પણ શરીરથી બહાર બહુ જ ધીરે ધીરે નય છે પચનનલિકાની અંદર હોજરી અને ગુદનલિકા ઉપર એની ક્રિયા વધારે થાય છે. ચક્રદત્તમાં લોહીનું આવવું જવું જલદી અને નિયમપૂર્વક થાય છે એટલે ગુદનલિકામા લોહીનું દબાણુ ઓછું થાય છે, જેથી ગુદામા કૂલેલી શિરા (હરસના મસા) નાના થઈ નય છે, તથા ગુદાને ઉત્તેજન મળવાને લીધે મળસંગ્રહ થતો નથી ભિલામાથી ભૂખ બહુ લાગે છે અને મળ ખીણ રંગનો સાફ આવે છે ચામડી પર ભિલામાની ક્રિયા જોરાવર થાય છે ચામડી વાટે ભિલામો બહાર નીકળે છે એટલે બહુ જ વામ થાય છે. ચામડી ગરમ અને લાલ બને છે અને ખાજ આવે છે ચામડીમાથી બહાર નીકળતી વખતે એ ભાગની વિનિમયક્રિયા સુધરે છે બન્ને વૃક્ષો પર ભિલામાની ક્રિયા અતિ તીવ્ર અને ઉત્તેજક થાય છે પહેલા પેશાબનું પ્રમાણ વધી નય છે પરંતુ વૃક્ષ તુરંત થાકી નય છે, જેથી પેશાબની ઉત્પત્તિ ઓછી થઈ નય છે એની ઉત્તેજક ક્રિયા એટલી તીવ્ર હોય છે કે કોઈ કોઈ વખત પેશાબ લોહીવાળો બની નય છે વૃક્ષની પેઠે મૂત્રનલિકા ઉપર ભિલામો ઉત્તેજક છે એટલે ભિલામો ખાવા પછી મૂત્રે દ્રિયમા ચમચમાટ થાય છે અને મૂત્રે દ્રિયને દબાવવાની ઇચ્છા થાય છે પ્રત્યક્ષ ક્રિયા ઉપરાંત જ્ઞાનતંતુ મારકત પણ મૂત્રનલિકા અને વૃષણને ઉત્તેજના પહોંચે છે. માત્રા વધારે થાય તો ગાળની પેઠે રોગીને ગભરામણ થાય છે જ્ઞાનતંતુ મારકત માંસપેશીઓને ઉત્તેજન મળે છે અને સંકોચવિકાસક્રિયા ઠીક થવા માટે છે માંસપેશીઓ પર ભિલામાની પ્રત્યક્ષ ક્રિયા થતી નથી ભિલામાથી નાડીનું પ્રમાણ વધે છે અને હૃદયના ધબકારા સ્પષ્ટ થવા લાગે છે લોહીમાં ઘોળાં રજકણુ વધે છે એટલે સોજો જોતરી નય છે શ્વેતકણુ વધવાથી અને ખુદ રસત્રયિઓને જોસ મળવાથી ગાઠ અને પિંડની વૃદ્ધિ ઓછી ઓછી થવા માટે છે એકંદર ભિલામા શરીરના બધા ભાગોને ઉત્તેજક છે. નાની નાની માત્રામા લેતા રહેવાથી વિનિમયક્રિયા સુધરે છે

સૂચના—ભિલામો કફજ અને વાતજ રોગોમા વપરાય છે. ભિલામો અત્યંત ઉષ્ણવીર્ય છે માટે ગરમીના દિવસોમા અપાતો નથી, ઠંડીના દિવસોમા અપાય છે ભિલામો નાના બાળકો, સગર્ભા અને વૃદ્ધને આપવો નહિ ભિલામો આપતી વખતે ઘી, દૂધ, દહીં, છાશ, સાકર, લાત ખાવા માટે આપવા પાણી અને મીઠું બધ કરવું તરસ લાગે તો દૂધ પિવડાવવું માંસ ખાવાને બિલકુલ આપવું નહિ માંસાહારીને ભિલામો બહુ લાગી નય છે ભિલામો શક કરતા પહેલા જીલાબ, ઉપવાસ અને બુંડણ (માંસવર્ધક ભોજન) અપાય છે ભિલામો આપવા પહેલા રોગીનો પેશાબ બરાબર તપાસવો જોઈએ અને ભિલામો આપતી વખતે પણ રોજ પેશાબનું પ્રમાણ અને સ્થિતિ જોતા રહેવું પેશાબનું પ્રમાણ ઓછું થાય અથવા પેશાબ લાલ થાય તો નાળિયેરનું પાણી અથવા આખલીના પાનનો રસ ઉતારકપે આપવો

ભિલામાની માત્રા અધિક થાય તો પહેલા ખાજ આવે છે, બહુ જ ધામ થાય છે, બળતરા થાય છે, તરસ લાગે છે અને પછી પેશાબ લાલ થાય છે આવા લક્ષણો જણાય તો તુરંત ભિલામો બધ કરવો અને ઉતાર આપવો ભિલામો કોઈ કોઈને બહુ જ લાગે છે, માટે પ્રારંભમા થોડી માત્રામા આપવો

ઉપયોગ—પચનનલિકા શિથિલતાપ્રધાન રોગો પર ભિલામા વાપરવાનો વધારે રિવાજ છે. અગ્નિમાદ્ય, અપચન, આક્રંશે, કબજિયાત, ગ્રહણી, હઝસ, ઉદરરોગ અને ગુદમ પર ભિલામાનો ઉપયોગ થાય છે હરસના મસાને ભિલામાના ધુમાડો પણ અપાય છે પ્લીહાવૃદ્ધિ અને ચક્રતની વૃદ્ધિ પર અપાય છે એ બન્ને ભાગ પર ભિલામાનો તેલના દાગ પણ કરાય છે ભિલામાના સેવનથી તેલ, ઘી અને ધીવાળા પદાર્થોને પાચન કરવાની શક્તિ વધે છે ભિલામો ચામડીના રોગમા હિતકર છે કુષ્ઠ, ચિન્ન વગેરે રોગોમા અપાય છે. ગૂમડાં અથવા ભરની ગળ ભરાતા ન હોય તો ભિલામાનો તેલને સૂવરની ચરખીમા (અથવા વેસેલીનમાં) મેળવી લગાડાય છે ગંડમાળામા ભિલામો પારાની સાથે અપાય છે ભિલામો અને અજમો ૨-૨ તોલા અને પારે (રસકપૂર) ૧ તોલા મેળવી પાણીની સાથે ખરલ કરી વટાણા જેવી ગોળાઓ બાધી દહીંની સાથે આપવી.

સુચના—જેને સિલામો માફક ન આવતો હોય તેણે તેનો ઉપયોગ કરવામાં વિચાર કરવો જોઈએ. ગરમ પ્રકૃતિવાળાને સિલામો ઘણું કરીને વધારે ગરમ પડે છે હરસના દરદમાં અને જૂના વાનવ્યાધિમાં સિલામો અતિ લાસદાયક છે, તેમ જ જીર્ણ સુવારોગમાં પણ હિતકર છે.

૪૧૯ લીંડી (આંખોઈ)—સં અબઘા મં અં ગાડી હિં સન પાતસન. અં મેગ્તા-પાટ નાં પતુગી કં હોલદ સિં. મુજ્જદો, મલા કાટુવેલુરન તાં પુળિયકિર. તેં ગોગૂર. લેં હિમ્મિક્કમ કેનેગિનસ, હિમ્મિક્કસ સખેરિક (લાલભીડી)

ભીડી આ દેશમાં ઘણી થાય છે. ભીડીના છોડ ચાર-પાંચ હાથ ઊંચા થાય છે. એ સીધા વધે છે કુમળા હોય ત્યારે એના પાદડાની લાજી કરે છે એના બિયાનું તેલ નીકળે છે. એ તેલ કસ્ટુબીજ અથવા ભોયમગની સહાયથી કાઢે છે છોડ મુકાયા પછી તેને ભીજવી રાખી તે ઉપરની છાલ કાઢી લે છે. તેની ગૂણુપાટ, દોન્ડા અને કાગળ વગેરે અનેક વસ્તુઓ થાય છે. ભીડીનું સ્વતંત્ર ખેતર કોઈ વાવતું નથી. દુકાળ વખતે ગરીબ લોકો ભીડીના રોટલા ઉપર ગુજરાન ચલાવે છે. એમાં એક ખીજી જાતની ભીડી થાય છે તેને 'વિલાયતી ભીડી' કહે છે. એના ઉપર જે ફળ આવે છે તેના ઉપર રાના રંગની છાલ હોય છે અને તે કોકમ જેવી જરાક ખાટી હોવાથી સૂકવી નાખી ઉપયોગમાં લે છે. એ પિત્તશામક છે, ભીડીના સળેખડા ગંધકતું પાણી કરી તેમાં બોળે છે અને દેવના સળગાવવાના કામમાં તેનો ઉપયોગ કરે છે. લીંડી—તૂરી, ખાટી, મધુર, અમ્લિદીપક અને કંકને દિતાવડ છે તથા કફ, વાયુરોગ, સળેખમ, અરુચિ અને પકવાતિસારનો નાશ કરે છે. માત્રા—ખીજ ૫-૧૫ ગ્તી ઉપયોગ—(૧) પિત્તાંશ ઉપર :—રાતી (વિલાયતી) ભીડીના ફળ પાણીમાં બાફી, તે પાણીમાં મરીની ભૂકી, હિંગ અને ગોળ નાખી તે પાણી પાવું. (૨) માથાના ખોડા ઉપર :—ભીડીના પાદડાના રસમાં અમલસારો ગંધક ખરલ કરી તે ચોપડવો. (૩) હાથને તળગરમી થઈ હોય તે ઉપર :—ભીડીના પાદડામાં મીઠું નાખી તેને બાફવા અને સાત દિવસ હાથ ઉપર ગરમ બાધવા. (૪) તેલથી થયેલા અજીર્ણ ઉપર :—ભીડીની બાજીમાં ચોખ્ખા નાખી તે બાફીને ખાવી (૫) ઢોરોને દૂધ વધવા માટે :—ભીડી ભરડી બાફીને તેમાં તેલ, ગોળ, નાખી દુધાગ્રા ઢોરને ખવરાવવાથી દૂધ વધારે આવે છે.

૪૨૦ લીંડા (શાક) —સં ભિંડીતક, ચતુષ્પંડ મં ભેંડી, ભેડા હિં ભીંડી. કં નું બેન્ડેકાથી તાં મલાં બેડા તૈં બેંડાકાયા ફાં બાલિયા. અં કુવેર. ઇં અસ્કયુલેન્ટ-ઓકા. લાં હિમ્મિક્કયુસ્ એન્કયુલેન્ટસ્

ભીડાનો છોડ શુભારે ત્રણ હાથ ઊંચો વધે છે એ સીધો હોય છે. એને ફૂલો આવીને દરેક ફૂલ આગળ ભીડો આવે છે ભીડામાં છધારી અને અજધારી—એવી બે જાત હોય છે. ભીડો ધણો પીંછિક છે. ભીડાનું શાક, વડી વગેરે અનેક પદાર્થો બને છે. એ શાક ઉત્તમ હોઈ પથ્યકર છે. ભીડાની અંદરનો ચીકણો રસ રગમાં નાખવાના કામમાં આવે છે. લીંડા—રસ વખતે ખાટો, ઉજી, ગ્રાહક, રુચિકર અને વૃધ્ધ છે ઉપયોગ—(૧) ધાતુપુષ્ટિ અને શક્તિ આવવા માટે. (૨)—મવાં જેણે ભીડા ૨૦-૨૫ ખાવા આમવાત ઉપર :—ભીડાના મૂળ સાકમાં ખાવાં

(ગોળી ગળી જની, ચાવી નહિ) સિલામો વાતરોગમાં અતિ ઉપયોગી છે ગૃધ્રસી, જ્ઞાનતુરોથ, પક્ષા-ધાત (નવો રોગ), અદિત (મોઠાનો પક્ષાધાત) અને ઉરસ્તલ, એ રોગોમાં સિલામો માસપેશીઓની ક્રિયા મુદ્ધારે છે એટલે ગતિશ્રંગ ઓછી થાય છે મગજના અતિગત ઉપયોગને લીધે થકાવટ આવી હોય તો સિલામાથી કાયદો થાય છે મગજના આવરણના સોજમાં સિલામો ગુણકારક છે વાતસ સ્થાના રોગો પર સિલામો શોડી માન્દામાં લાળા દિવસ મુધી આપવો નવા અને તીવ્ર આમવાતમાં સિલામાથી બહુ જ સાગે લાભ થાય છે જીર્ણ આમવાતમાં એનો ઉપયોગ થતો નથી નવા આમવાતમાં રોગી નુવાન અને બળવાન હોય તો સિલામાથી જલદી લાભ થાય છે, દમ ઉપર સિલામો અતિ ઉત્તમ ઔષધ છે હરસાલ ગિયાળામાં લઠનારા દમ પર સિલામાના ફૂલ આપવાથી દમ ચાલ્યો જાય છે ફેફસામાં સોજ આવી તાવ આવતો હોય અને લોહીવાળો કફ પડતો હોય તો સિલામો બહુ ઉપયોગી છે આ રોગમાં સિલામાની સાથે જેડીમધ અપાય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

૪૨૨ ભૂધપાત્રા—સં ગોલોમિકા, ભૂપાટલી મં ભુધપાડળ, ભુધપાત્રી, પાત્રી. કચ્છી-ગેવાર. લેં લોનિયા પિનેટીફિડા.

એ જંગલની લાજ માળા ઉપર વગડામા અને રસ્તાની બાજુએ થાય છે. એ મેપો શુમારે એક વેત લાખો અને તેટલો જ જાઓ હોય છે એના પાદડા ચપટા હોઈ હાથની આગળી જેવડા પહોળા હોય છે અને તે જમીન ઉપર પ્રસરે છે એ લાજ જેઠ-અપાડ માસમા વાય છે. જ્યારે ખીજ સારી લાજની અછત હોય છે ત્યારે જ માત્ર લોદા અને ખાય છે એ લાજ દેવળ નિર્માલ્ય છે. ‘મુલ્લા પિકલે કાચ આણિ હિલ્લે કાચ’ (ભૂખ્યાને પાકાયે શુ અને કાચાયે શુ ?) એવી એક મરાઠી કહેવત છે, તે પ્રમાણે મનુષ્યને ખરા બપોર થાય એટલે સધળું ભાવી જાય x

૪૨૨ ભૂયશિરડ—(સં ભૂમિશિરડક. મં ભુઈશિરડ, કર્કદી, કાદાખીની કાદા.) ભૂયશિરડનો છોડ ઘણો જ નાનો હોય છે અને એને જમીનથી વેંતમર જિયા પાદડા આવે છે. એનો કાદો વેતમર કિવા હાથલર લાખો અને ધોળો હોય છે એને દૂધ આવે છે, એ દૂધ લિલામાની પેડે જાડે છે. એને કર્કદી પણ કહે છે. ભૂયશિરડ—તીખુ, ઉચ્ચ દુગ્ધપ્રદ, લઘુ તથા મારક છે; અને સર્વ વાત-વિકારનું નાશક છે એના કાદામા તામ્રમય થાય છે ઉપયોગ—(૧) ઢોરોની આંખોને ભૂર આવે અને ફૂલ પડે છે તે ઉપર:—ભૂયશિરડના દૂધનું આખમા ટપકું પાડવું. (૨) માણસની ઘાંટીમાં વિકાર થાય તે ઉપર:—ભૂયશિરડનું ૪૬ સૂકવી હોડાની ચલમમા તેની ઘૂણી પાવી. (૩) ગંડમાલા ઉપર:—ભૂયશિરડના ગિયા વાટી ચોપડવા એટલે ગંડમાલા ખેસી જાય છે.

૪૨૩ ભૂતાકશીશી—સં ભૂતાકુશ મં ભૂતાકશીશી, ભૂતકશી, ભૂતકેશી, ભૂતપગ. હિંં જમરાસી બં રાજજેહુલ. પં મૂગૂ, બકરા તા ઇરગોલી. લાં છતીઓડેન્ડ્રોન ગ્લોકમ.

ભૂતાકશીશીના આડ મોટા મોટા થાય છે એ આડ કોકણુ પ્રાતમા ઘણા થાય છે. એના પાદડા હરકાના પાદડા જેવા હોય છે એનું લાકડું સાધારણ રીતે ઇમારતના કામમા આવે છે. ભૂતાકશીશી—તીવ્ર ગધવાળી, તૂરી, ઉચ્ચ, અગ્નિદીપક તથા તીખી છે, અને ભૂતબાધા, ગ્રહપીડા, ક્રક, વાયુ, ત્વગ્દોષ કાઢ, કૃમિ, ત્વગ્વાત તથા ધોળા કાઢનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) માથું ચડ્યું હોય તે ઉપર:—ભૂતાકશીશીના પાદડા હાથમા મસળી સૂંધવા એટલે છીંકા આવી માથુ દુખતું મટે છે.

૪૨૪ લેંડ+—આ આડ કોકણુ પ્રાતમા પુષ્કળ થાય છે. આ વૃક્ષની છાયા ઠંડી હોય છે અને સદાકાળ સરખી ગહે છે એના પાદડા સુવાળા અને ફૂલ કાંઈક પીળા તથા કાંઈક રાતાં એમ બે રંગના આવે છે એના ફળ સોપારીના મોટા ત્રોપા જેવડા હોય છે. એ આડ હુંગરોમા અને વગડામા પોતાની મેળે થાય છે. એનું લાકડું ઘણું ચીકણું અને હલકું હોય છે, એટલે તેના રથ, ગાડીઓ, શિલાછાપની ફેપરી ઇત્યાદિ કરે છે

૪૨૫ ભોયઆમળી—સં ભૂમ્યામલકી, ભૂધાત્રી. મં ભુઈ આવળી. હિંં ભુય આખલા, જર આખલા, લદ્ર આખલા. પવાલ આવરા બં ભૂઈ આમલા. કં નેલનેલ્લિ આર્નેલ્લિ, કિરિ-નેલ્લિ તૈં નેલાઉસિરિકે તાં કિલકાયનેલ્લિ, નિલનેલ્લિ તું નેલનેલ્લિ મલાં કિલનિલ્લિ લાં કાઈ-લેન્થસ નિરિર, કાઈલેન્થસ યુરિનેરિયા.

ભોયઆમળીના પાદડા રિસામણીના પાદડા જેવા બારીક હોય છે એ છોડની જિયાઈ વેંત-ખે વેત હોય છે ચોમાસામા એ છોડ ઉત્પન્ન થાય છે એ છોડની ડાળાએ નાચણી (નાગલી ધાન) જેવડા બારીક ફળ આવે છે એનો રંગ લીલો હોય છે એ ફળનો રવાદ કિંચિત્ ખાટો અને

x આ ભોપાથરી ઉપરાત ગળજીલાને પણ ભોપાથરી કહે છે એનું સંસ્કૃત નામ ગાન્ઝિલ્વ. હિંંદી ગાલ્લી અને લેટિન નામ એલિક્વિન્ડોપસ સ્કેલર છે એ રસાયન, મૂત્રલ, શીતળ અને રક્તશોધક છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

+ આ વર્ણન પારસપીપળાનું હોવું જોઈએ પારસપીપળાને મરાઠીમા લેડ, લેડિયા આડ કહે છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

કુવે દોષ છે. એ હોડ નાપની મોસમમા સુકાર્ષ જય છે, માટે કાર્તિક માસના અરસામા એ ઔષધિનો સંગ્રહ કરી ગળવે. ભોંયઆમળી—તૂરી, ખાટી, શીત, કડવી, મધુર, રુચિકર, જડ તથા હિંગુ છે; અને પિત્તમેહ, મેહ, કફ, પાંડુરોગ, મૂત્રરોગ, દષ્ટિરોગ, તૃપા, ઉધરસ, પિત્ત, રક્ત-દોષ, વાયુ, ક્ષતઘ્ન. દમ તથા ઘેડાડીનો નાશ કરે છે. માત્રા—૧૨ થી ૨૪ ગ્તી. કમળામા મૂળ ૧ નોયો. ઉપયોગ—(૧) પ્રદર ઉપર:—ભોંયઆમળીના મૂળ ચોખાના ધોવગમણુમા વાટી રસ કાઢી તેમા ઘી નાખી ગળુ નિવસ આપવા, એટલે કુ સાધ્ય પ્રદરનો પણ નાશ થાય છે. (૨) શુભ્ર જ્વર ઉપર:—ભોંયઆમળીના પંચાગ વાટી પાવા (૩) પ્રમેહ ઉપર:—ભોંયઆમળી, તજ, એલચીદોઝા, તમાલપત્ર અને ૨૦ મરી એકત્ર વાટી પાવા એટલે સાત દિવસમા અસાધ્ય પ્રમેહનો નાશ થને (૪) કમળા. શુભ્રજ્વર અને પાંડુરોગ ઉપર:—ભોંયઆમળીના મૂઠીલર પાદડા, એરંડાનાં ગણુ પાદડાં, પાય લદંગ, આમલીના ચરડાના કરતાં પણ નાનો એક શખ, સાત મરી હજાં અને ઘોડા કાકના (કાક્યના) પાદડા, એ સર્વ વાટી ગોળી કરી તે દૂધમા પાવી. (૫) પાંડુ. શુભ્રજ્વર, ઉધરસ અને ગૂળ ઉપર:—લીલુના ગમમા ગેજ મૂઠીલર દાડમડીના પાદડા અને મૂઠીલર ભોંયઆમળીના પાંદડા પસાળી ગળી સવારે મસળી લઈ, તેમા ઘોડીની લગ્મ નાખી તે રસ સવાર-રાજ ગળી ૭ દિવસ પાવે.

૪૨૬ ભોંયકોળું—(વિદારીકદ) સં ક્ષીરવિદારી, વિદારીકદ. મં લુપકોહોળા, હળદા-
કાદા. પિંં વિદારીકદ, ગિયારીકદ, દુધવિદારી. કં નેલ કુખલ, ક્ષીરકદ ગડેગેશુસુ. તાં ફલભો-
ગદી. નં બૂચડી. તું નેલકુખલ મોટલકાત. લાં આયપોમિયા ડીહરેટા. મલાં મુતાલકાતા.
માવળં પિદાણયા કાદા

ભોંયકાળામા જે જન હોય છે : સાદું ભોંયકાળું અને દૂધ ભોંયકાળું (ક્ષીરવિદારીક૬૬). દૂધ ભોંયકાળાનાં પાંદડા કાદવે કાલીગડીના પાંદડા જેવા હોય છે. સાદા ભોંયકાળાના વેલાને કોકણુમા 'ભેંદોનો વેલો' કહે છે એના પાંદડા વાલોળના વેલીપાન જેવા ત્રિદલ હોય છે એ વેલ ઘોડાને ખાવાના ઉપયોગમા આવે છે, એટલા માટે એને 'ઘોડવેલ' કહે છે ક્ષીરવિદારી કંદને કોકણુમા 'મુળાના કાંદા' પણ કહે છે સાદું ભોંયકાળું ઉષ્ણ છે ભોંયકાળું પૌષ્ટિક છે અને એનો પાક શક્તિવર્ધક છે. ઘોળા ભોંયકાળાના વેલાને શિગો આવે છે તેનું શાક થાય છે અને કંદનું પણ શાક વાય છે. એના બારીક કદ બાળકો ઘણા પ્રેમથી ખાય છે એ કંદનો હલવો પણ કરે છે. ઘોળાં ઘોળાં અથવા દૂધી ગુણોમા શ્રેષ્ઠ છે

આ એક બહુવર્ણી વેલ છે. એની ઉત્પત્તિ હિંદુસ્તાનમાં ઘણે ઠેકાણે થાય છે વાડા અને આડીમાં એ પુષ્કળ વધે છે એની બે જાતો 'પેટ્રી એક સફેદ અથવા દૂધી નામના ભોંયકોળાનું' સંસ્કૃતમાં 'પયર્યા' નામ છે. સાદા ભોંયકોળાના પાદડા નિદલ હોય છે એની વેલ ઘોડા ખાય છે, માટે એનું નામ સંસ્કૃતમાં 'વાનિપ્રિયા' આપેલ છે અને એનો જ અર્થ કરી મરાઠીમાં 'લોરવેલ' નામ દગવેલ છે હાથીના દાતની માફક એ વેલ વધે છે, માટે તેના ગળેષ્ટા, ગળ 'ગ્રિયા, એ નામો પડેલા છે. આ વેલના ફેટલાક નામ તેના કદના ગુણને અનુસરીને પડેલા છે. ગ્વાદુકંદા (ગ્વાદવાળો કદ), સિના, વૃષ્યકદા, સ્વાદુલતા, ધશુકંદા ઇત્યાદિ સર્વ નામ એ કદ ઉપરથી પડેલ છે ભોંયકોળાના કદમાં વૃષ્યત્વ અને માધુર્ય એ બે પ્રધાન ગુણ છે. ભોંયકોળાના પાદડા એટ એકના આનરે, લાખા દીટકાના હથેળી જેવડા અને લાગેલ પાંચ પાખડીઓના હોય છે. દરેક ખંડ ૩ થી ૬ ઇંચ લંબાઈનો હોય છે, અને પાદડાંના મુખ્ય ભાગ પાસે ઘણો જ લાળો ભાગ હોય છે. પાદડા સુવાળા અને સળગ કિનારીવાળાં હોય છે એને ચોમાસામાં ફૂલો આવે છે, તે પાદડાંના ખાયામાથી આવે છે અને મોટા ઝૂમખાદાર, ઘેરા ગતા જાણુડા રંગના હોય છે.

ભોયકાળા(કદ)નો બહારથી દેખાય ગખોડી રંગનો અથવા મેલા પીળા રંગનો હોઈ તેના ઉપર આદુ જેવી ગાઠો દેખાય છે એના આડા છેદ કરવાથી તેના પૃષ્ઠભાગ ઉપર વાર્ષિક દર્શાવનાર ચક્રરડા દેખાઈ આવે છે. તેના પરીઘથી દુગ્ધવાહિનીનું કાપેલું મુખ નજરે આવે છે, અને તેમાંથી

ચીકણો દૂધ જેવો પદાર્થ નીકળે છે. એ ખાવાથી તેનો તૂરાશ પડતો મીઠો સ્વાદ લાગે છે અને કેટલીક વાર સુધી જીભે સ્વરવાટ છૂટે છે.

ઘોણું ભોંયકોણું કે દૂધી—મધુર, ખાટી, તૂરી, વૃષ્ય, શુક્રોત્પાદક, પૌષ્ટિક, દુગ્ધપ્રદ, શીત, તીખી, રસાયન, બલકર, મૂત્રલ, કફકારક, સ્નિગ્ધ, ગુરુ, વર્ણકારક તથા સ્વર્ચ છે; અને પિત્ત, રક્ત-દોષ, વાયુ, પિત્તશૂળ, મૂત્રમેહ, તથા દાહનો નાશ કરે છે. એના કાદાના ગુણ પશુ વેલીના જેવા જ છે. **ભોંયકોણું**—મધુર, શીતળ, ગુરુ, સ્નિગ્ધ, ધાતુનર્ધક, પૌષ્ટિક, બલકર, કફકારક, દુગ્ધોત્પાદક, રસાયન, મૂત્રલ, સ્વર્ચ, સ્વાદુ, રુક્ષ તથા ગર્ભપ્રદ છે, અને પિત્ત, વાયુ, રક્તદોષ, દાહ તથા બિલટીનું નાશક છે એ સર્વ ગુણ કદના બળવા. **એનાં ફલ**—વૃષ્ય, શીત, રસકાળે તથા પાકકાળે મધુર છે; અને કફકારક, વાતલ, ગુરુ તથા પિત્તનાશક છે માત્ર ૦ થી ૦૧ તોલો ઘીમા શેકી દૂધસાકરમાં કાજ બનાવીને પીવી. **ઉપયોગ**—(૧) બળ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થવા માટે :—એનું ચૂર્ણ દરરોજ તોલા ઘીમા ખાવું અને ઉપર દૂધ પીવું; એટલે વૃદ્ધ પશુ તરુણ જેવો થશે (૨) રક્તમૂળવ્યાધિ ઉપર :—ભોંયકોણું અને તલ એની ભૂટી મધ અને ઘી સાથે ખાવી (૩) સ્તનમાં દૂધ આવવા માટે :—ભોંયકોણું દૂધમા વાટી તેના રસમા સાકર નાખી તે પાવો. (૪) પ્રમેહ ઉપર :—ભોંયકોણાના પાદડાનો રસ પાશેર અને મીઠીઆવળની ભૂટી ૬ માસા એકત્ર કરી પાવું, અથવા ભોંયકોણાનો રસ પાશેર, ખડીસાકર અને જીરાની ભૂટી નાખી ખાવી (૫) હસ્તમકરોગ ઉપર :—ભોંયકોણાનો રસ, દૂધ અને ઘી નાખી પાવો. (૬) બહુમૂત્રરોગ ઉપર :—રાતા ભોંયકોણાનું ચૂર્ણ ઘીમા ખગલ કરી તેમાં લવંગ, એલચી, જયફળ, જવત્રી અને પીપળીમૂળના ગઠોડા તથા તજની સમભાગે ભૂટી મિશ્ર કરી જેટલું વજન થાય તેનો ચતુર્થાંશ સૂકની ભૂટી અને સોળમો ભાગ લીંડીપીપરની ભૂટી નાખી, બધા ઔષ્ધો સમાન ખાડ લઈ, તેમા બધાં ઔષ્ધો મેળવી ઘી નાખી એક કિંવા બે તોલાની ગોળા કરી, તે એક સવારે અને સૂતી વેળાએ એ પ્રમાણે ખાવી (૭) પુષ્ટતા માટે પાક :—દૂધિયા ભોંયકોણાનું ચૂર્ણ ઘીમા તળવું અને તેમા બેદાણા, બદામનો મગજ, ચારોળી, પિસ્તા, લવિંગ, એલચી, જયફળ, ગોખરું, કૌચબીજ, શતાવરી તથા મૂસળી વગેરે નાખી સાકરનો પાક કરી તેની થેપલીઓ કરી રોજ ૨ અથવા ૩ તોલા પાક ખાઈ ઉપર ગાયનું દૂધ પીવું, એટલે ઉત્તમ પુષ્ટિ આવે છે (૮) મસ્તકશૂળ ઉપર :—સાદુ ભોંયકોણું ઘસી માથે લેપ કરવો. (૯) કૌલેરા ઉપર :—ઘોણું ભોંયકોણું ખાવું (૧૦) શરીરે કળ ચડે છે તે ઉપર :—ઘોળા ભોંયકોણાનો રસ સાકર નાખી પાવો (૧૧) સુવાવડીને દૂધ વધવા :—ભોંયકોણાના કદનું ચૂર્ણ મધમા આપવું. (૧૨) અશક્ત, દૂબળાં અને જેને અનાજ ખરાબર પચતું ન હોય એવા બાળકોને :—ભોંયકોણું, ઘઉંનો લોટ અને જવનો લોટ, એ સમભાગે લઈ તેમા દૂધ, ઘી, સાકર અને મધ મેળવી ચાટણ કરીને ખવગવતા જવું (૧૩) ધાતુપુષ્ટિ માટે :—ભોંયકોણાના ચૂર્ણને તેના જ સ્વરસની ભાવના આપી તે ઘી અને મધમા આપવું; એટલે ઉત્તમ પુષ્ટિ આવે છે (૧૪) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર :—ભોંયકોણું, ગોખરું, જેઠીમધ અને નાગકેસર, એ ઔષ્ધો સમભાગે લઈ તેનો કાઢો કરી તે મધ નાખી પાવો એ જ કાઢામા રસસિદ્ધર આપવાનો પણ પરિપાઠ દેખાય છે. x

ઝરૂ ભોંયચંપો :—સં ૦ ભૂમિચ પક મં ૦ ભુર્ધચાપા હિં ૦ ભુર્ધચમ્પા. બં ૦ ભુર્ધચાપા, ચંડમૂલ. લાં ૦ કેમ્પિફેરિયા રોડુડા

એ આડ નાનાં હોય છે કેળના જેવા એના રોપા હોય છે એનો કદ હોય છે. તેમથી આડ ઉત્પન્ન થાય છે એ આડ દેવકદળના આડ જેવું થાય છે એ આડ ઉનાળામા સુકાઈ જાય તો ચોમાસામા પુનઃ જીવી નીકળે છે એનાં ફલ :—મધુર અને સુવાસિત હોય છે **ભોંયચંપો** :—ઉષ્ણ તથા તીખો છે, અને સોજો, ગલગડે અને પ્રણુનો નાશક છે **ઉપયોગ**—(૧) કણ્ઠ-મૂળ, ગંડમાળ, સ્તનરોગ અને લાપોટિયા ઉપર :—ભોંયચ પાના મૂળ પાણીમા ઘસી

x ડોક્ટર દેસાઈ લખે છે, કે ભોંયકોણું કૌડલીવર તેલના કરતાં બહુ જ સારું કામ કરે છે પ્રૌઢ માણસને સારી રીતે લાગુ પડે છે ભોંયકોણાના સેવનથી શરીરનું વજન બહુ જ જલદી વધી જાય છે

੨੩

ભાર પ્રમાણે દિવસમા બે વાર, એમ ૭ દિવસ આપવી. (૮) બાળકોના ડબ્બા રોગ ઉપર :—ભોરિંગણી અને જિલી રીંગણીનો કાઢો કરી તેમા પાપડિયો ખારો નાખી તે કાઢો પાવો. (૯) શ્વાસ-કાસાદિક ઉપર :—ભોરિંગણી, ગળા, સૂઠ અને અજમાનો કાઢો લીડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી પાવો; એટલે શ્વાસ, કાસ, અદિત વાયુ (મોઢું વાકુ થવું તે), સળેખમ, અરુચિ, સ્વરભંગ, શ્લેષ્મ અને જીર્ણ જ્વર દૂર થાય છે. (૧૦) કાનમાં કૃમિ (કીડા) થયા હોય તે ઉપર :—ભોરિંગણીના ફળ ચીરી અગારામા નાખવા અને જે ધૂણી નીકળે તેને નળી લગાડી કાનમા ઘાલવી, જેથી કૃમિ બહાર આવે છે. (૧૧) અજીર્ણજ્વર ઉપર :—ભોરિંગણી અને પિત્તપાપડાનો અષ્ટમાશ કાઢો કરી પાવો. (૧૨) જીર્ણજ્વર ઉપર :—ભોરિંગણીના મૂળ, સૂઠ તથા ગળાનો કાઢો મધ અને લીંડીપીપર નાખી પાવો. (૧૩) મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાવરોધથી થયેલા ઉદાવર્ત ઉપર :—ભોરિંગણીનો સ્વરસ મધમા આપવો. (૧૪) શ્વાસ ઉપર :—ભોરિંગણી, જીરું અને આમળાનું ચૂર્ણ મધમા આપવું, એટલે જિર્ણશ્વાસ, મહાશ્વાસ અને તમકશ્વાસ ક્ષણમા દૂર થશે. (૧૫) કૂતરાના વિપ ઉપર :—ભોરિંગણીનો રસ ઘી નાખી પાવો. +

૪૩૦ મકાઈ—સં ૦ માહાયાવનાલ. મં ૦ મકા. હિં ૦ મકા, ભુટે. તૈ ૦ જનપટલું. ઈ ૦ ઈકિયન દ્યાર્નમેઝ. લાં ૦ ઝિયા મેઈઝ

મકાઈ એ કુગરાળ પ્રદેશમા સારી થતી નથી એના છોડ ત્રણ-ચાર હાથ ઊંચા વધે છે. એ છોડ ઘણું કરીને જીવારના છોડ જેવા હોય છે. એ છોડના ગાઠમાથી છોડને ત્રણ સુધી કણસલા આવે છે છોડની ટાંચે તોરો આવે છે. જે એ તોરો પક્ષી ખાઈ જાય કે લાગી નાખે તો કણસલા દાણા વગર પોલા રહે છે. મકાઈના દાણાનો રંગ પીળો હોય છે. ક્વચિત્ રાતા રંગના કણસલા પણ હોય છે મકાઈના લીલા ડોડા શેષ્ટી ખાય છે, તે ઘણા સારા લાગે છે. મકાઈ—એ ધાન્ય ઘણું જ પૌષ્ટિક, ઠંડું તથા વાતુલ છે એ ધાન્ય વહેલું સડે છે. ઉપયોગ :—(૧) ઊલટી ઉપર :—મકાઈના દાણા કાઢેલા કણસલા બાળી તેની રાખ કરી તે મધમા વાલ દોઢ વાલ આપવી, એટલે ઊલટી તુરંત બંધ થાય છે.

૪૩૧ મખમલી—સં ૦ વિરજની. મં ૦ મખમાલ. મખમલીના. છોડ શુમારે કમ્બર સુધી ઊંચા વધે છે. મખમલીમા પીળી, રાતી, એકેરી, ઝૂમખાદાર વગેરે જાત છે. મખમલીના પાદડાં વળી ગયેલા, લાખા અને કાનાદાર હોય છે એના ફૂલમા વાસ હોતી નથી. શોભા માટે ફૂલનો માળા વગેરેમા ઉપયોગ કરે છે. મખમલીના છોડ ઘણા પ્રાતોમા થાય છે ઉપયોગ—(૧) આંખમાંની લાલી ઉપર :—મખમલીના ફૂલ એક તોલો બાળી તેમા ગાયનું ઘી ૧ તોલો અને કપૂર ૧ તોલો એકત્ર ખરલ કરી અંજન કરવું (૨) રક્તમૂળ વ્યાધિ (હરસના રોગમાં લોહી પડે છે તે) ઉપર :—એકેરી મખમલીના ફૂલ શુમારે ૪૦ લઈ, તેમાંના લીલા રેસાઓ કાઢી નાખી બારીક વાટી રસ કાઢવો. આ રસ એક તોલા સુધી કાઢી તેમાં તેટલું જ ગાયનું ઘી નાખી થોડો ગરમ કરી તે

+ ડોક્ટર દેસાઈના મત મુજબ ભોરિંગણી સ્વેદલ, જ્વરદ્ધ, મૂત્રલ અને કફદ્ધ છે બીજા વેદનાસ્થાપક છે.

માત્રા—ડી ટડા સહિત પાનનો રસ ૦ થી ૦૫ તોલો મૂળનો અષ્ટમાશ ક્વાથ ૨ થી ૪ તોલા આની સાથે બીજા પ્રયોજક ઔષધિ-કફદ્ધ, સ્નેહન, સુગંધી આપવી જોઈએ ભોરિંગણી દશમૂળમા છે તોપણ તે અતિ મૃદુ સ્વભાવવાળી છે આનો સ્વેદલ અને જ્વરદ્ધ ઉપયોગ શરદી પૂરતો જ થઈ શકે છે મૂળનો ક્વાથ જ્વરમા શારીરિક દુખાવો ઓછો કરે છે થોડો પરસેવો આવે છે પેશાબ થોડો વધે છે, શરદીમા પણ આ વળના કરતા કમ દરજ્જાનું કામ કરે છે ઉપયોગ—ભોરિંગણીથી ગળા અને શ્વાસનલિકાની શુષ્કતા ઓછી થઈને કફ છૂટવા માટે છે એટલે ગળામાનો સોજો, શ્વાસદાર(સ્વચંત્ર)નો સોજો અને શ્વાસનલિકાનો સોજો, એ બધા રોગોની પ્રથમાવસ્થામા વપરાય છે એ રોગો પર ભોરિંગણીનો બહુ જ સારો ઉપયોગ થાય છે એટલે ગલરામણ ઓછી થાય છે કંઠ અને છાતીમાનું ખેંચાણ ઓછું થાય છે કફની પ્રથમાવસ્થામા મૂળના ક્વાથમા સિંધાલુ અને મધ મેળવીને આપવું બીજા અવસ્થામા ઉધરસનો ત્રાસ ઓછો કરાવવા માટે ડી ટડા સહિત પાનનો રસ લીડીપીપર અને મધ મેળવીને આપવો દમ પર સિંધાલુ અને હિંગ મેળવીને આપવું

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

૪૩૨ મગ—સં. મુદ્દગં મ. મૂગ હિં મૂગ કં પચ્ચે—હેસર તૈં પચ્ચા પેસલુ. તાં પચ્ચો પાયર. તું પદેગી મલાં ચેરપાયક. કાં છુતુમાપ. અં મજ ઇં ગ્રીન ગ્રેન લાં ફેસિ-ચેલસ મુંગો.

અને સાકર નાખી પાવા.
૪૩૩ મજા સં જાં મજા મં જાં કં મજા હિં મજા તૈં તામગ્વહી તાં
માદીટ્ટી કાં રનાસ અં કુખહ પુસીખગ, ઉકુરસુખાગિન ઇં મેરરટ, બેંગાલમેડર. લાં રુખિયા
કેડિંકેલિયા.

+ ડોક્ટર દેસાઈના મતમા મલ્લ સ્તંભક, પૌષ્ટિક, આર્તવજનક, ગર્ભાગચસંકાયક, ચર્મરોધનારાક, શોથહર, વેદનાસ્થાપન અને વ્રણગુણુ છે એ ઉત્તમ ઔષધ છે એની ક્રિયા મગજ અને જ્ઞાનતત્ત્વ પર થાય છે થોડી માત્રામા આપવાથી થોડો કેફ ચડીને ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે એની ખીજ ઉપયુક્ત ક્રિયા ગર્ભાશય પર થાય છે એટલે મલ્લ ગર્ભાશયનો સંકોચ કરે છે. ગર્ભાશયની પીડાને ઝાઝી કરે છે અને આર્તવસ્ત્રાવ થવા

૪૩૪ મયાળ (પોઈ, પોથી)—સં ઉપોદ્ધી મં વેલખોડી, મયાળ, પોઈ બં પુષ્પશાખ. કં વસળે. મલાં પાયાળા, પોદિકા. ઈં મલખાર નાઈશેક. લાં ખેસેલા આલ્યા. ખેસેલા રથા. તાં પાયાળે. તેં પેહાવચ્ચલિ, વાળી. ગાં વાળી. તું દોડ બસલે

મયાળના વેલા હોય છે. એમા ખે જાત છે, એકને નેવાળ અને ખીજને ગંગાવળી કહે છે. નેવાળના મૂળને હમેશા પાણી મળે તો એ વેલો વર્ષ પર્થ ત ટકે છે અને પચાસ-સાઠ હાથ આસ-પાસ પ્રસરે છે. એ વેલાના ફાંટા અગૂઠા જેટલા જડા હોય છે અને પાદડા ગોળ ગૂદીના પાદડાં જેવા મોટા હોઈ રોટલી જેવા જડા હોય છે એ વેલનો કકડો તોડી ખીજે ઠેકાણે વાવવાથી તેના ફળુગા ફૂટી તેની વેલ થાય છે. એ ભાજી ત્રણ-ચાર દિવસે વીણી લે છે. ગંગાવળીના પાદડા બારીક અને ટાકાની ભાજીના પાદડા જેવા નાના ને પાતળા હોય છે. એ ખે પ્રકારની છે એક રાત્રી અને ખીજ ઘોળી આ વેલો વર્ષ-છ મહિના ટકે છે. એનું શાક ઘણું ગીતળ અને પિત્તશામક છે આથી કેટલાક લોકો તે ઘણું પ્રેમથી ખાય છે. મયાળીને કાળા મરી જવડા નાના ફળ આવે છે. તેનો રંગ જાંબુડો હોય છે માહેનો રસ કિરમજી રંગ જેવો હોય છે કેટલાક ગરીબ લોકો ગતી શાહીને બદલે એનો ઉપયોગ કરે છે એના શાક, લજિયા, પતવડા વગેરે પદાર્થો બને છે. મયાળ—મધુર, કડવું, તૂરું તથા ખારુ છે, અને મલાવજીલ, નિદ્રા તથા આળસ કુન્નાર છે. વળી તે અગેચક, કફકર, પૌષ્ટિક, પથ્યકર, શીતળ, અતિગ્નિગ્ધ, બલકર તથા કંઠને અહિતકારક છે, અને વાયુ, પિત્ત, મદ તથા રક્તપિત્તનું નાશક છે. રાનમયાળ—કડવી, તીખી અને રુચિકર છે. ભોંયમયાળ—કડવી, રસકાળે તથા પાકકાળે મધુર છે; અને કફકર, વૃષ્ય, કૃમિકારક, વાતલ તથા પિત્તનાશક છે. માળા ઉપરની મયાળ—પૌષ્ટિક, ધાતુવર્ધક, રુચિકર, બલકર, અગ્નિદીપક, લઘુ અને ત્રિદોષનાશક છે ઉપયોગ—(૧) અર્ધુદરોગ (અળાઈ) ઉપર:—મર્મસ્થાન ઉપર અર્ધુદરોગ થાય તો મયાળ કાજી અને છાશમા વાટી તેમા મીઠું નાખી રાત્રે અને દિવસે લેપ કરવો.

૪૩૫ મરડાશિંગ—સં રગલતા, ઝડિ, વામાવત્ફલા મં મુગડશીગી, કેવળુ હિં મરોડકલી. બં આતમોડા, ભેદુ. તેં શુવાદરું. મિથિલાં મરોરછિમરી. કાં ભગવતવલી. લાં હેલીકટેરસ ઇસોરા.

એના ઝાડ સાધારણ માથોડું જીયાં વધે છે. એના પાદડા ઘણા મોટા હોતા નથી એને અમળાઈ ગયેલી શિંગો આવે છે. એને મરડાશિંગી કહે છે. મરડાશિંગી—મધુર, ગ્નિગ્ધ, શીતળ તથા મેધાકર છે અને કફ તથા શુક્રને વધારનારી, પ્રાણકારક, અશ્વર્યકર, બલપ્રદ, રક્તશુદ્ધિકર અને શુરુ છે તથા કોઠ, કૃમિદોષ, મૂર્ચ્છા, રક્તપિત્ત, તૃષા, ક્ષય, વાત, રક્તદોષ અને તાવનો નાશ કરનાર છે. ઉપયોગ—(૧) નાના બાળકના પેટમાં મરડો વગેરે ન થવા માટે:—બાળાગોળી સાથે મરડાશિંગી ઘસી પાવી. (૨) કાનમાં બગઈ ગઈ હોય તે ઉપર:—મરડાશિંગીના મૂળ એરડતેલમા ઘસી ૫-૧૦ વાર કાનમા પાડવા, એટલે બગઈ મરી જઈ ફૂલી ઉપર આવે છે. (૩) મરડો થાય તે ઉપર:—મરડાશિંગીના મૂળ છાશમા ઘસી પાવા. (૪) ખાંડક (ગૂમડું)

લાગે છે એ ક્રિયા ગર્ભાગયની માસપેશીઓ ઉપર તથા જ્ઞાનતત્ત્વ મારફત પણ થાય છે. આની ત્રીજી ક્રિયા ચામડી પર થાય છે એટલે ચામડીની રુધિરાલિસરણ ક્રિયા વધે છે અને તેમાની વિનિમયક્રિયા સુધરે છે મજામાં રત્નલનધર્મ થોડો છે તોપણ ઉપયોગ કરવા લાયક છે મજાના સેવનથી ધ્રાવણ અને પેશાબ લાલ થાય છે માત્રા—૫ થી ૧૫ રતી દિવસમા ૩ વખત ગર્ભાગયના સકોચ માટે, ૧૫-૧૫ રતી ત્રણ ત્રણ કલાકે અથવા ચાર ચાર કલાકે આપવાથી આર્તવસ્ત્રાવ થવા લાગે છે ઉપયોગ—મજાનો કાઠો સુવાવડીને ગર્ભાગયમા રહેલ લોહી નીકળી જવા માટે અપાય છે એની સાથે ગર્ભાશય પર કામ કરવાવાળી ખીજ પ્રયોજક ઔષધિ અપાય તો વધારે સારું, જેની રીતે નોળવેલ અથવા કીડામારી, કપાસના મૂળની છાલ, ભાગ, પીપળામૂળ વગેરેમાથી કોઈ મેળવી આપવી સુવાવડીને તાવ હોય તો આની સાથે જ્વરદ્ર, રવેદલ અને મૂત્રલ ઔષધિ મેળવવી જોઈએ ચામડીના રોગોમા મજા આપવી જખને સારું અને ચામડી પર કામ કરનારી પ્રયોજક ઔષધિ પણ આપવી જોઈએ મજાદિ ક્વાથનો ગાસ્ટ્રીય પાક ઉત્તમ છે એ બધા પ્રકારના બૂના ત્વચારોગ પર ગુણકારી છે

—રવામી કૃષ્ણાનંદ

અને જખમ ઉપર :—મરડાશિ ગીના મૂળ ઘસી ચોપડવા. x

૪૩૬ મરચી—સં મરીચ મં મિરચી હિં મિરચ ઈં કાં મ્યાણશિનકા. ફાં ફિલફિલ. ઈં ચિલી. લાં કેપ્સિકમ્ ફૂટેસેન્સ (લાલ મિરચી) કેપ્સિકમ નેપોલેન્સિસ (પીળી મરચી).

મરચીના છોડ કમ્મરપુર ઊંચા વધે છે. મરચાનો રંગ તે પાક્યા પહેલા લીલો અને પાકે ત્યારે લાલ હિંગ્ગોલ જેવો થાય છે. પાક્યા પછી તેને ચૂંટી લઈ સૂકવે છે મરચામા ત્રણ-ચાર પ્રકાર છે. લવંગ મરચાં—નાનાં અને તીખાં હોય છે. આ મરચા સુકાય છે ત્યારે પીળા દેખાય છે. દવા-રૂપે આનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ—વધારે ખવાય તો ખાનાથી દાહ થાય છે. ફાલ્ગુપુરી મરચાં—ખારીક અને વેંત-અર્ધો વેત લાખાં હોય છે ગોમંતકી મરચાં—મોટા અને ગોળ હોય છે તથા તેની છાલ જાડી હોય છે મરચાનો લોજનમા રોજ ઉપયોગ થાય છે લોજનમા મરચું અને મીઠું ન હોય તો તે લોજન ઘણું જ ખેરવાદ લાગે છે, તોપણ મરચા બિલકુલ નહિ ખાતાં તેના બદલે મરી(તીખા)નો ઉપયોગ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમા પુષ્કળ લોકો કરે છે સાધારણ રીતે હિંદુ-સ્તાનના દક્ષિણ ભાગમા જ મરચાનો અતિશય ઉપયોગ હોઈ તે ઓછો ઓછો થતા ઉત્તર તરફ તેનો ઉપયોગ મિલકુલ બંધ હોય એમ જણાય છે. લીલા મરચાની ચટણી, પંચામૃત વગેરે થાય છે. તે સિવાય તેનું અથાણું પણ કરે છે મરચા રક્તવૃદ્ધિકર અને પાચક છે ગરીબથી શ્રીમંત સુધી સર્વને મરચાની એક સરખી જરૂર પડે છે ગરીબ લોકોને મીઠું, મરચું અને રોટલો મળે એટલે તેઓના અંગમાં સારી શક્તિ આવી તે જોરદાર બને છે મરચી—પિત્તલ, વિદાહી, રક્ષ તથા દીપક છે, અને કફ, આમ તથા ગળાનો નાશ કરે છે મરીથી એના ગુણ ઓછા છે. ઉપયોગ :—(૧) પેટપીડ ઉપર :—મરચાના બિયા ઊના પાણી સાથે ગળવા. શરદીથી થયેલ પેટપીડ (શળ) ઉપર એનો સારો ઉપયોગ થાય છે, પણ જેને વિશેષ ગરમી હોય, રક્ત બગડેલું હોય તેને એ આપવું નહિ. (૨) પટકી (કોલેરા) ઉપર :—એક ચમચાભાર મરચાની જાડી ભૂકી અને એક ચમચાભાર મીઠું ઊના આધણુ આવેલા પાણીમા નાખી ઉકાળી તે પાણી ગરમ ગરમ પ્રાશન કરવું (૩) માંકડનો નાશ થવા માટે :—મરચા બાફીને કાઢો કરવો અને જ્યાં માંકડ હોય ત્યાં કોઈ પણ ચીજ વડે પાણી ચોપડવું એટલે ત્યાં ફરીથી માંકડ થતા નથી. (૪) હડકાયા કૂતરાના ડંખ ઉપર :—લાલ મરચું વાટી જખમ ઉપર લગવું એટલે ઝેર બળી જઈ જખમ રુઝાશે (૫) વીંછીના દંશ ઉપર :—પીળા મરચા વાટી બાંધવાથી ઝેર ઊતરી જાય છે. (૬) દારૂડિયાના ભ્રમ ઉપર :—૧૦ રતી ચૂણું ૧-૧ ઔંસ ગરમ પાણીમા દિવસમા બેત્રણ વખત પિવડાવવું.

૪૩૭ મરવો—સં વેધી, મરુબક મં સખળ, મરવા. હિં મરુવા, ગેદ. બં મરઆફલ, ગધતુલસી તૈં રુદ્રજાડ. અં ફાં મર્જુસ ફિરગીં શાહસ ઇં સ્વિટેબેઝિલ ગું ડમરો. કાઠિં મરવો. લાં ઓસિમમ્ બેઝિલિકમ્

મરવાના છોડ જગલી તુલસીના છોડ જેવા હોય છે. એની ઊંચાઈ સુમારે બે-ત્રણ હાથ

x મરડાગિ ગના મૂળની છાલ સ્નેહન અને થોડી ગ્રાહી છે આ યુનાની ઔષધિ ખતમીના પ્રતિનિધિ-રૂપે વાપરી શકાય છે મૂળની છાલનો કાટો મધુમેહમાં અપાય છે

* મરવાના છોડને કેટલાક લોકો ડમરો પણ કહે છે, પરંતુ એ આ અથમા નં ૨૬૧ મા વર્ણન ક્ષેલ ડમરા કરતા જુદો છે મરવાને જૈન લોકો દહેરાસર પાસે અને મુસલમાન લોકો મરિજહમા અવસ્થા વાવે છે એ કાળો મરવો છે, કેમ કે એની ડાખળીઓમા કાળાશ હોય છે

ડોક્ટર દેસાઈ લખે છે કે મરવાના છોડ પર તુરા આવ્યેથી તોડી નાખે તો ઝાડમા તેલનું પ્રમાણ વધારે થાય છે યાનમા ૧૫ ટકો પીળું-લીલું તેલ હોય છે એ તેલ થોડા દિવસ પછી જામી જાય છે. એને મરવા(સખળ)નું કપૂર કહે છે

ગુણધર્મ—મરવાનો સ્વરસ તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ અને રક્ષ છે તેમા ઉત્તેજક, વાતગામક, સ્વેદનક, વાત-સંધાને ઉત્તેજક અને કૃમિદ્વ ગુણ રહેલા છે મરવાના બિયા મધુર, મૃદુ, સ્નિગ્ધ, શીતળ, મૂત્રલ અને સ્તભન છે

માત્રા—સ્વરસ બાથી ૧ તોલો, બીજ બાથી ૫ તોલો દૃઢસાકરની સાથે ફાટ ફરીને આપવો અથવા

હિમ આપવું

ઉપયોગ—મરવાનો રસ મગજને ઉત્તેજક હોવાથી ભૂતોન્માદ અને સન્યાસ (મરતકમા રક્તવૃદ્ધિ સહ

હોય છે. પાદડા પણ જ ગલી તુલસી જેવા હોય છે. એના પાદડાને કાત્રા હોય છે. મુસલમાન લોકો એ છોડતો ઘણો ઉપયોગ કરે છે. અને તુળસીના છોડ જેવા મોટા તોરા આવે છે. તેમા કાળા રંગના બિયા હોય છે. એ બિયાને પણ મરાઠીમાં 'તુકુમરાઈ' કહે છે. ડમરાના છોડની વાસથી ઘણા લાગે સર્પ એ ઝાડ પાસે જઈ શકતો નથી તુકુમરાઈ એ જ ગલી તુલસીના બીજ કરતાં વધારે ઠંડી છે. +મરવો—પાકકાળે સ્વાદુ, પ્રમેહનાશક, અગ્નિમાદકર અને પિત્તનાશક છે. ઉપયોગ—

(૧) સર્પના વિષ ઉપર :—ડમરાના પાદડાનો રસ ઘડીઘડીના અંતરે બેત્રણ વાર પાવો. (૨) દાહ ઉપર :—મરવાના બી પલાળી ગખી તે ફૂલે એટલે તેમા ગાયતું દૂધ અને સાકર નાખી પાવુ (૩) ખોડા ઉપર :—મરવાના પાદડાનો રસ અને લીમડાનો રસ એકત્ર કરી માથે ચોળવો. (૪) વીંછીના દંશ ઉપર :—મરવાના પાદડાનો રસ ચોપડવો. (૫) બહેરાપણું અને વહેતા કાન ઉપર :—મરવાના પાદડા હાથ પર ચોળી તેનો રસ કાનમા ત્રણ દિવસ પાડવો. (૬) પીનસ રોગ ઉપર :—મરવાનો રસ એક તોલો અને કપૂર એક માસો એકત્ર ઘૂંટી દરરોજ સવારે અને સાંજે એના પાચ પાચ ટીપા નાકમા નાખવા, એટલે પાણી તથા લોહી વગેરે પડવું બંધ થઈ સારુ થાય છે (૭) કૃમિ ઉપર :—મરવાનો રસ અને ફૂદીનાનો રસ એકત્ર કરી પાવો. (૮) આંદીમાંના કીડા મારવા માટે :—મરવો અને ધતૂરાનો રસ ક્ષત ઉપર ચોપડવો. (૯) આગંતુક ગરમી ઉપર :—મરવાના બિયા એક તોલો ઠંડા પાણીમા રાત્રે પલાળી રાખી સવારે તેમાં પ-૭ તોલા દૂધ અને થોડી સાકર નાખી તે સવારે અને સાંજે ૭ દિવસ પાવુ. (૧૦) પેટ દુખવા ઉપર :—મરવાનો રસ સાકર સાથે પાવો (૧૧) બળદ કે પાડા લોહી મૂતરે છે તે ઉપર :—મરવાના બી તોલા બે અને ઓથમીજીરુ તોલા બે, એ રાત્રે પલાળી રાખી સવારે તેમા બીજું અર્ધો શેર પાણી નાખી શરબત કરવું તેમા અર્ધો તોલો જીરું અને સાકર નાખી પાવુ. એમ નિત્ય સવારે ૫ દિવસ સુધી પાવુ. (૧૨) અગ્નિદગ્ધ ત્રણ ઉપર :—મરવાના પાદડાનો રસ ચોપડવો

૪૩૮ મરી (ત્રીખાં) —સં ૦ બ ૦ મરિય. મં મિરવેલ. હિં ૦ કાલી મિચ્. કં કાપમેણુસુ તૈં ૦ મરિપાલુ તાં ૦ સેવ્વિય. મિલાણુ તું ૦ યેડેમચી મલાં ૦ કુરમુલાણુ. ક્ષાં ૦ પિલપિલે અસ્વદ. ઇં ૦ બ્લેક પેપર. લાં ૦ પાયપર નાયગ્રમ્ અં ૦ ફિલેફિલે અવીદ

મરીના વેલાની વાવણી પાનના વેલાની પેઠે જ થાય છે. એ વેલા મલખાર પ્રાતમા અને કોકણ પ્રાતમા થાય છે. મરીના વેલાના પાદડા નાગરવેલના પાદડા જેવાં થાય છે. મરીના વેલાને ફળના ગુરુઆ આવે છે, એ ફળને મરી કહે છે. મરીમા ઘોળાં મરી અને કાળા મરી એવા બે પ્રકાર છે

મરુર્છા) ઇત્યાદિ પર અપાય છે જૂના તાવ પર મરવાનો રસ પિવડાવાય છે તેમ જ તેની માલિશ પણ કરાય છે એટલે પરસેવો આવે છે અને રોગીને ઉત્તેજના મળે છે ઉધરસમા સ્વરસ આપવાથી કફ કષ્ટ વિના પડવા લાગે છે ઉદરમા રહેલો વાયુ ઓછો થાય છે, એટલે શ્વાસ લેવામા ત્રાસ થતો નથી રક્તાલિસરણુ અને જ્ઞાનતત્તુ તથા શ્વાસોચ્છ્વાસ કેદ્ર ઉત્તેજિત થાય છે, એટલે ઉધરસમા સારો લાલ પહોંચે છે

મરવાનો રસ બહાર લગાડવાથી દુર્ગંધનાશક, કીટાણુનાશક અને વેદનાસ્થાપન ગુણ દર્શાવે છે. એ કારણથી કાનના દરદમા, મસોડાની પીડામા અને સોજ પર વપરાય છે

પરમાના રોગીને બીજતું હિંમ અથવા ફાટ અપાય છે મરવાનું લેટીન નામ જૂની આવૃત્તિમા 'એલ્ડેરેના માલ્ડેરેના' લખ્યું હતું એ છોડને પણ હિંદી, મરાઠી અને ગુજરાતીમા મરવો કહે છે પણ તે મુસલમાન લોકોમા વધારે ઉપયોગી નથી એની બિચાઈ ૨-૩ ફૂટ સુધી થાય છે એ બહુવર્ષાયુ છોડ છે એના મૂળમા કદ થાય છે ફૂલ બહુડા અથવા ક્વચિત્ ઘોળા થાય છે એ પણ સુગંધી, તીક્ષ્ણ, ગરમ અને કડવા સ્વાદવાળો છોડ છે ગુજરાત-કાઠિયાવાડમા એ જાત જેવામા આવતી નથી બહારથી રોપ લાવીને કોઈકોઈ બગીચાવાળા ઉછેરે છે મુસલમાનોમા જેનો ઉપયોગ વધારે થાય છે અને જેનું વર્ણન પહેલ્યે ઉપર કરેલ છે, તેને પબબ અને યું પીં મા 'સબબ' કહે છે, એટલે પબબમા સબબ અને મરવા, એ બન્ને જાત જુની જુની ગણાય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

+ મરવાના બીજ તેમ જ રાનતુલસીના બીજ બન્નેને શ્રી પદેજીએ રાનતુલસીના વર્ણનમા 'તકમરિયા' લખેલા છે આનંદકાન્તના બીજ તકમરિયાને સંસ્કૃત ગ્રંથકારોએ 'કુઠેરક' નામ આપેલું છે મરાઠીમા પદેજીએ બન્નેને એક જ નામ આપેલું છે

સાગ પાકાં થયા પછી જે મરી કાઢે છે તેને 'ઘોળા મરી' કહે છે. મરીના વેલા ઉપર જે શિંગો આવે છે તેને 'ગજખીપર' કહે છે. x મરીનો ઔષધોમા અને રસોઈમા તથા પાકમાં ઘણો જ ઉપયોગ થાય છે. એના મૂળને ચવક કહે છે. એની વેલ ૪૦-૫૦ વર્ષો સુધી ટકે છે. એ વેલી પાડેલા જેવા ઝાડો ઉપર ચડાવે છે. કાળાં મરી—તીખા, કડવા, ઉષ્ણ, વાયુ, રચિકર, અગ્નિદીપક, તીક્ષ્ણ, રક્ષ, અવૃષ્ય, હેદક, શોષક તથા પિત્તકર છે, અને વાયુ, કફ, કૃમિ, શૂળ, હૃદ-રોગ, ઉધરસ, શ્વાસ, પ્રમેહ તથા અર્શનો નાશ કરે છે. લીલાં મરી—પાકકાળે અને રસકાળે વાયુ, કિંચિત્ ઉષ્ણ, તીખા, ગુરુ, અપિત્તલ, અગ્નિદીપક, રોચક, સ્વાદુ તથા કડવા છે; અને કફ, મધુર, કિંચિત્ ઉષ્ણ, તીખા, ગુરુ, અપિત્તલ, અગ્નિદીપક, રોચક, સ્વાદુ તથા કડવા છે; અને કફ, વાયુ, કૃમિ તથા હૃદરોગનો નાશ કરે છે ઘોળાં મરી—તીખા, ઉષ્ણ, રસાયન, અવૃષ્ય, કિંચિત્ રક્ષ તથા સાકર છે; અને ત્રિદોષ, વિશેષે કરી નેત્રરોગ, વિષ તથા ભૂતબાધાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) વાયુથી અંગ જકડાઈ જતું હોય તે ઉપર લેપ :—મરી ઠંડા પાણીમા બારીક વાટી વ્યથિત જગ્યાએ જડો લેપ કરવો; અને તે ઉપર કેળના લીલા પાદડા મૂકી કપડાથી બાંધવું એટલે દુખ નાશ પામે છે. (૨) ખસ ઉપર :—મરી અને આમલસારો ગધક બારીક વાટી ઘીમાં ખરલ કરી તે શરીરે ચોળવો અને તાપમા ખેસી અંગ શેકવું; એટલે ખસ જાય છે. (૩) શીતપિત્ત ઉપર :—ઘીમા મરી વાટી લેપ કરવો અને થોડું ચૂર્ણ ઘીમા મેળવી ખાવું (૪) ઉધરસ ઉપર :—અડધો માસો મરીનું ચૂર્ણ જે અથવા ત્રણ માસો મધ અને સાકરમા આપવું (૫) વિષમજ્વર ઉપર :—મરીનું ચૂર્ણ તુલસીરસ અને મધમા શક્તિ મુજબ આપવું (૬) માથું દુખે છે તે ઉપર :—મરી કરંજ તેલમા વાટી ચોપડવા. (૭) પટ્ટી (કોલેરા) ઉપર :—ગરમ પાણીમાં મરીની ભૂકી નાખી પાવી, કિંવા મરી ૧૦ રતી, હિંગ શેકેલી ૧૦ રતી અને અફીણુ ૮ રતી, એકત્ર મેળવી બાર ગોળાઓ કરવી અને દરેક કલાકે એકેક ગોળા પાણી સાથે ખાવી એ ગોળા ત્રણ કિંવા ચાર વખત કરતા વધારે વાર લેવી નહિ (૮) ઉધરસ ઉપર :—મરી દૂધમા ઉકાળી તે દૂધ પાવું. (૯) હરતાલના વિષ ઉપર :—મરીની ભૂકી પાણીમાં મેળવી ખૂબ હલાવી તે શરીરે ચોળવું. (૧૦) સોમલના વિષ ઉપર :—નવટાક માખણમા ૬ માસો મરીનું ચૂર્ણ આપવું. (૧૧) સળેખમ ઉપર :—દૂધ ગરમ કરી તેમા મરીની ભૂકી અને સાકર નાખી પાવું. (૧૨) મૂત્રાઘાત ઉપર :—ઘોળા મરી પાચદશ લઈ કાજળ જેવા બારીક કરવાં. પછી તે ભૂકી અડધના દાણા જેટલી લઈ પાતળા કરેલા થોડા ઘીમા કાલવવી અને શિશ્નનું મુખ ઉપર કરી તેના દ્વાર ઉપર એક કિંવા બે ટીપા નાખવા એ ચોગે નાભિમા તેની અસર પહોચી પેશાબ જલદી સાફ થાય છે. રોગ વિશેષ હોય તો બે-ચાર વખત પણ ઔષધના ટીપા નાખવા પડે છે. ઇદ્રિય સાફ થયા પછી કદાપિ ઇદ્રિયમા બળતરા થતી હોય તો ફક્ત ઘી પાતળું કરી તેના ટીપા વારંવાર ઇદ્રિયદ્વારે પાડી અદરથી પાછું આવેલું ઘી લૂછી નાખી પુનઃ નવું ટીપું નાખતા રહેવું. આ ઉપાય ફક્ત પુરુષોએ જ કરવો. ગરમીના આબરવાળા દરદીએ આ ઉપાય કરવો નહિ. (૧૩) સંઘ્રહણી, મૂળવ્યાધિ, ઉદરરોગ, ખરોળ, મંદગ્નિ અને ગોળાના રોગ ઉપર :—મરી, ચિત્રકમૂળ અને સચળ, એ ત્રણ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી છાશમા નાખી પાવું. (૧૪) આદારીશી ચિત્રકમૂળ અને સચળ, એ ત્રણ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી છાશમા નાખી પાવું. (૧૪) આદારીશી ઉપર :—મરી અને ચોખા ભાગરાના રસમા વાટી તેનો લેપ કરવો અથવા નિર્ગુડીના રસમા મરી ઘસી નરસ આપવું. (૧૫) સાધારણ સર્વ જ્વર ઉપર :—મરી ૦૧ તેલાથી ૦૧ તેલા સુધી સાધારણ ફૂટી તેમા ૪૦ તેલા પાણી અને ૨ તેલા સાકર નાખી અષ્ટમાસ કાઢો કરીને પાવો. (૧૬) વાયુનો વિકાર કદી પણ ન થવા માટે :—મરીની ભૂકી અને લસણ બારીક વાટી લોજન સમયે ઘી ભાતના પ્રથમ ગ્રાસમા સતત સેવન કરનારને કદી પણ વાયુવિકાર થતો નથી. (૧૭) સ્વરભંગ ઉપર :—લોજન કર્યા પછી મરીની ભૂકીમા ઘી નાખીને તે પાવું

૪૩૯ મરેદી—સં મહારાષ્ટ્રી મં મરાઠી. હિં મરેદી વં પિપ્પળકાવળા કં હોમુયલુ,

x ચવકની વેલ મરીની વેલના જેવી હોય છે પણ જલ જુદી છે ચવકનું લેટીન નામ પાઈપર ચખ છે, એ વેલના શાખાના ટુકડાઓને ચવક અને શિંગને ગજખીપર કહે છે —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

અંકલખાર ક્ષાં બાણુનેગાઉ. અં ઉક્રહોવાન. ઇં પેનીરોયલ લાં રિપલેન્થસ ઓલેરેસિયા. બુનરપ્રાતં અગર.

એ છોડ શુમારે એક હાથ ઊંચો વધે છે. એને ખોટા અછલકરો અને બાગાયતી અછલકરો પણ કહે છે. એને તુળસીના પાન જેવડા પાન આવે છે, પણ તે પાન જડાં હોય છે. એને પીળા લાલ રંગના ફૂલ આવે છે. એ ફૂલનો અછલકરોને બદલે ઉપયોગ કરે છે. અછલકરોની પેઠે જ એ ફૂલથી જીભે પાણી છૂટે છે. ઉપયોગ—(૧) ઉધરસ ઉપર:—એનાં જીડવા પાનમા મૂકી ખાવા. (૨) ગળામાં ગૂમકું થયું હોય, ગળું દુખતું હોય, મોં આવેલું હોય અથવા જીભની નીચેનો ભાગ સૂજ્યો હોય તે ઉપર:—મરેડીના જીડવા અને મીઠું એકત્ર કરી ચોળવું, એટલે લાળ ગળા ટપકી સોજો ઊતરે છે, તેમ જ મો તથા ગળાનું દરદ દૂર થાય છે.

૪૪૦ મર્યાદેવેલ—(આરવેલ) વૃદ્ધદારક, મર્યાદેવલી. મં મર્યાદેવેલ. હિં દોપતીલતા, મર-નદેવેલ. બં છાગલકુરી. ઇં આઈ પોમિયા આઈ લોઆ કન્છ-રાવરપત્રી. ઇં ગોટ્સ ફૂટકીપં

આ વેલ ઘણું ભાગે સસુદ્રકા ઠે થાય છે. એના પાદડા આસુદરાનાં પાદડા જેવાં મથાળે બે વિભાગવાળા ૧ થી ૪ ઇંચ લાંબા, તેડલા જ પહોળા અને જડા તથા સીધા હોય છે. એમાં ઘોળી અને રાતી એવી બે જાત છે. ઘોળી ગુણોમા અધિક છે. મર્યાદેવેલ—શીતળ, ગ્રાહક, પાકકાળે તીખી, સારક, વાતલ, ગુરુ તથા ગર્ભને સૂકવનારી છે, અને ઊલટી, વિપૂચિકા, શળ તથા આમનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) બદ અને સર્વ પ્રકારની ગાંઠ ઉપર:—મર્યાદેવેલનાં પાદડા અથવા મૂળ ફૂટી ગાંઠ ઉપર બાધવા. પાદડા ન મળે તો ફળ વાટી બાધવા (૨) મસ્તક-શૂળ ઉપર:—મર્યાદેવેલના મૂળ અગર પાદડા વાટી મસ્તકે લેપ કરવો. (૩) ઉધરસ ઉપર:—મર્યાદેવેલનો કાઢો કરી પાવો.

૪૪૧ મસૂર—સં મં હિં મસૂર. કં ચત્રગી. ક્ષાં બુનોસુર્ખ. અં અદસ, ઇં લેટીલ. લાં એર્વમ્લેન્સ. તાં મિસૂર, પુરપુર. બં મુસૂરિ કલાય. તૈં ચિરિશન લલુ તાં મિસૂર પુરપુર.

મસૂર એ દ્વિદલ ધાન્ય છે. એના છોડ હાથ-દોઢ હાથ ઊંચા વધે છે. મસૂરનો રંગ બહારથી કાળો હોય છે એની દાળનો રંગ રાતો હોય છે મસૂર ધાન્ય વાતુલ છે, ગરીબ લોકોમા આ ધાન્યનો ઉપયોગ થાય છે. મસૂરની દાળ કરે છે ગુજરાતમા મસૂરનો પાક પુષ્કળ થાય છે. મસૂર લાલ અને ઘોળી, એવી બે જાતની છે બન્નેના ગુણુ સરખા જ છે. મસૂર—મધુર, શીતળ, ગ્રાહક, વાતકર, લઘુ, રુક્ષ, વર્ણકર, બલકર તથા બૃહણુ છે; અને કફ, રક્તદોષ, જ્વર, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા રક્ત-પિત્તની નાશક છે એનાં પાંદડાંની લાલ—કડવી અને હલકી છે. ઉપયોગ—(૧) ત્રિદોષ-જનિત ઊલટી ઉપર:—મસૂર શેકી લોટ કરી પછી પાકેલા દાડમનો રસ કાઢી તેમા તે લોટ મેળવી પાવો (૨) સર્વ પ્રકારના જ્વર ઉપર:—મસૂરની સળીઓનો ધૂપ કરવો. તે સર્વ જ્વરનો નાશક છે.

૪૪૨ મહુડો—સં મધુક. મં મોહાંચા વૃક્ષ કાં મોહટી. હિં મહુવા. બં મીલ. કં તું ઇપેમારા તં ઇપ્પસ તાં મધુક. મલાં ઇરપા. ક્ષાં ચકા ઇં ઇલુપાટ્રો. લાં બેસિયા લેટીફેલિયા

એ ઝાડ મોટામોટા થાય છે તે સર્વત્ર હોય છે, પરંતુ ગુજરાત પ્રાતમા ઘણું થાય છે. એના પાદડા હથેળી જેવડા, બદામ જેવડા અને જડા હોય છે. એ પાદડા પતરાળા કરવાના ઉપયોગ-મા આવે છે મહુડાનું લાકડું વજનદાર અને ટકાઉ હોય છે. તે ઇમારતના કામમા આવે છે. મહુડાના ઝાડ ઉપર ફૂલ આવે છે એ ફૂલ મીઠા હોવાથી તેનો ગરીબ લોકો ખાવામા ઉપયોગ કરે છે. ફળ ઝોળા (ચણાના પોપટા) જેવા આવે છે ફળનું તેલ કાઢે છે તેને ડાળિયું કહે છે એ

* મરેડી કડવી, તીક્ષ્ણ, ગરમ તથા વાત અને કફની પીડાનો નાશ કરનાર છે

x મર્યાદેવેલમા ફૂલ ઘેરા ગુલાબી અથવા નળુડા રંગના, મોટાં અને ઘટાકાર આવે છે. સવારે ૮-૯ વાગે બધડે છે અને બપોર નમતા બધ થઈ જાય છે ફળ ગોળ અને આણીદાર હોય છે મૂળ સૂતળીથી હાથના કાંડા જેવા જડા થાય છે ડાહી ૧૦૦ ફૂટ લાંબી હોય છે આના મૂળને વરધારો કહે છે

દીવા બાળવાના કામમા આવે છે. એ તેલ ઘીમા મિશ્ર કરી કેટલાક દગલબાજ વેપારીઓ વેચે છે. તે ઘીમા મળી નય છે અને ઘી જેવું જ કણીદાર દેખાય છે. એના ફૂલનો (મહુડાનો) દારૂ કરે છે. એ દારૂ પીને લોહિા બોકડા જેવા મદોન્મત્ત થાય છે, તથા અનેક અનાયાર અને દુષ્ટ કૃત્યો કરે છે. અને આપણા ઉત્પન્નકર્તા પરમેશ્વરને વીસરી જઈ પોતે જ પોતાનો નાશ કરી નાખે છે. પરમેશ્વરે સારી અને નકારી એવી સર્વ પ્રકારની વસ્તુઓ નિર્માણ કરેલી છે, પરંતુ માણસે નકારી વસ્તુનો ત્યાગ કરી સારી વસ્તુનું ગ્રહણ કરવું; એથી જ કલ્યાણ થશે, એવો ઈશ્વરનો આતરિક હેતુ છે મહુડાં—મધુર, શીત, વાતુલ, વીર્યવર્ધક પૌષ્ટિક, તૂરા તથા કડવા છે, અને કૃમિ, પિત્ત, દાહ, શ્રમ તથા વ્રણનો નાશ કરનાર છે. એનાં ફૂલ—મધુર, વૃષ્ય, હૃદય, ધાતુવર્ધક, ગુરુ, રિન્ગધ, તથા વિકાસી છે; અને પિત્ત, દાહ તથા વાયુનો નાશ કરનાર છે એનાં ફળ—શીત, શુક્લ, ગુરુ, રિન્ગધ, રસકાળે અને પાકકાળે મધુર, મલગ્ત ભક્, બલકર તથા ધાતુવર્ધક છે, અને રક્તરોગ, વાયુ, પિત્ત, દમ, તૃપા, ઉધરસ, ક્ષતક્ષય તથા ગબ્ધક્રમાનો નાશ કરે છે તે જ પાકવાથી બળકારક છે અને પિત્ત તથા વાયુના નાશક છે. પાણુ—મહુડો (પાણીમા થનારી જાત છે તે)—મધુર, વૃષ્ય, શીત, બલકર તથા રસાયન છે અને વ્રણ તથા જીલટીનો નાશ કરનાર છે ઉપયોગ—(૧) અપ-રમાર, ઉન્માદ, સન્નિપાત અને અપતન્નક વાયુ ઉપર :—મહુડાની અતરછાલ, લીડીપીપર, વજ, મરી અને સિંધવ, એ કાકરવ્રણ પાણીમા વાટી નસ્ય આપવું (૨) કંઠસર્પ ઉપર :—મહુડાનાં ફળમાંના મિયા પાણીમા ઘસી પાવા (૩) ધાતુ પુષ્ટ થઈ કામોત્તેજન આવવા માટે :—મહુડાની અંતરછાલનું ચૂર્ણ દિવસમા બે વાર સવાર—સાંજ દર વખતે ૨-૩ માસા જેટલું ગાયના ઘી અને મધ સાથે આપવું ઉપર ગાયનું ધારોણું અથવા ગરમ દૂધ ઘી—સાકર સાથે પાવું (૪) સર્પના વિષ ઉપર :—મહુડાના ફળમાંના મિયા પાણીમા ઘસી અંજન કરવું +

+ ડોન્ટર દેસાઈ લખે છે કે મહુડાનો દારૂ અહિતકારક છે નવો ગાળેલો તો ઝેર જ છે એનાથી ડોન્ટરીમા બળતરા થાય છે, મનુષ્ય વ્યાકુળ બને છે, નિદ્રા બગડે છે, માથું દુખે છે અને થોડું કારણ મળે તો તાવ આવી નય છે રોજ થોડો થોડો દારૂ પીએ તો હૃદયની નીચે પેટમા દરદ થાય છે, ભોજન પરથી રુચિ ઓછી થાય છે, વિચારગતિ બગડે છે અને મગજમા અગાતિ ઉત્પન્ન થાય છે નૂનો દારૂ ફરી ગાળેલો ડોય તે પાણીમા મેળવી યોગ્ય પ્રમાણમા પવાય તો લાલાસાવ વધે છે પેટમા જવા પછી ડોન્ટરીમા ઉષ્ણતા લાગે છે, ડોન્ટરીની રક્તવાહિનીઓ પહોળી થાય છે, પાચકરસ વધે છે, ભૂખ લાગે છે, ભોજન રુચિ કર જણાય છે, અન્ન જલદી પચી નય છે અને રસ જલદી લોહીમા મળી નય છે દારૂ લોહીમા જલદી મળીને ગરીરમા સર્વત્ર દેલાઈ નય છે પણ લોહીના ઉપર એનું કાઈ પણ પરિણામ થતું નથી દારૂ પીવાથી રક્તાભિસરણ પર અતિ ઉપયુક્ત ક્રિયા થાય છે એથી હૃદયની ક્રિયા વધે છે એ જ વખતે આમરીમા રહેલી ટ્રેગિકાઓ, તેમ જ ધમની અને રિરાઓનો વિકાસ થાય છે ગરીરમા રહેલી રક્તવાહિનીઓનો સક્રિય થાય છે એ બે ક્રિયાઓના કારણથી રક્તદબાવ (બ્લડ પ્રેશર) વધી નય છે

દારૂ (યોગ્ય માત્રાથી) હૃદયનું પ્રત્યક્ષ પોષણ કરે છે એ અતિ મહત્વની વાત છે (એટલા જ માટે હૃદયક્રિયા શિથિલ થતી વખતે અને તાવમા હૃદય નબળું પડે ત્યારે દારૂ પાણીમા મેળવીને પિવડાવાય છે) જ્ઞાનતત્ત્વ પર દારૂની ક્રિયા અતિ સ્પષ્ટ થાય છે એનું પરિણામ પ્રારભમા મગજ પર અને પછી મેફેંડ પર થાય છે એથી વિચારગતિ વધે છે મનમા પ્રસન્નતા થાય છે સ્ત્રીઓના સમાગમની ઇચ્છા થાય છે ઔષધ-રૂપે દારૂમા જેટલો લાભ છે તેથી વધારે તુકસાન વ્યસન કરવાવાળાઓને થાય છે દારૂ વધારે પ્રમાણમા રોજ પીવાવાળાની પાચનશક્તિ બગડે છે, દંસ્ત પાતળો થાય છે, શરીર અને મન જલદી થાકી નય છે આમરીની રક્તવાહિનીઓનું વિકાસન કાયમ રહે છે ચરબી વધે છે અપચન રોગ ઉત્પન્ન થાય છે અને જ્ઞાનતત્ત્વ બદલ રક્તવાહિનીઓનું વિકાસન કાયમ રહે છે ચરબી વધે છે અપચન રોગ ઉત્પન્ન થાય છે અને જ્ઞાનતત્ત્વ બદલ અશાન થઈ નય છે જે માણસને વાતરોગ (જ્ઞાનતત્ત્વનો વિકાર) હોય તેમને દારૂ કદાપિ આપવો નહિ; નહિતર રોગી સારો થશે નહિ વધારે પાણી મેળવેલો દારૂ આમરી ઉપર ચોપડીને તે ભાગને ખુલ્લો રાખીને દારૂ ભડવા દીધો હોય તો આમરીમાની રક્તવાહિનીઓનો સક્રિય થાય છે તથા તે ભાગ ઠંડો પડ્યા જેવો લાગે છે અને પરસ્પેષો આવવાનું બધું થાય છે કડક દારૂને આમરી પર ચોળી એ ભાગને ઉઘાડો રાખવાથી આમરી નત્રી અને કડક થાય છે એ ભાગને ઢાકી રાખવાથી આમરી લાલ થાય છે અને ત્વચા નીચેની ઇદ્રિયમા રક્ત પ્રવાહ વધી નય છે દારૂ લગાડવાથી શ્લેષ્મિક ત્વચા કડક થાય છે, વ્રણ પર લગાડવાથી આવમાથી માસલ ઢબ જામી નય છે ધર્મના કારણે એ પૂતિહર ગણાય છે દારૂથી વ્રણની શુદ્ધિ થઈને જલદી ઝઝ

૪૪૩ મંદાર—સં શ્વેતમંદ. મં માદાર, શ્વેતમાદાર, રૂપમાદાર હિંં મંદાર. કં માદારનું. તાં કોકકુમાદારે, મલાં વેણુતામાદારં. લાં ક્લેલોટ્રોપિસ જિગાટિઆ ગાં દ્વળામાદાર.

એને ‘આકડિયો મંદાર’ પણ કહે છે એ મદારના છોડ આકડાના છોડને ધણા જ મળતા છે. ફક્ત ફૂલમા અને છોડના રંગમા ફેર જણાય છે. મદારનો છોડ ધોળો અને ભૂરો હોય છે. એ છોડ રાતમા આપોઆપ ઊગે છે એના ફૂલ ધોળા હોય છે. એના ઉપર ભમરા ધણા ખેસે છે. એક વર્ષની અદર એને ફૂલ આવે છે એનો કાચલો દારૂના કામમા આવે છે. એનું દૂધ ઉકાળી બહુ કરવાથી તેનો ગુદર જેવો ઉપયોગી પદાર્થ (ગટ્ટાપર્યા) તૈયાર થાય છે. મંદાર—તીખો, કડવો તથા ઉષ્ણ છે, અને કફ, મેદ, વિષ વાયુ, કોઠ, વ્રણ, સોજો, કકુ તથા વિસર્પનો નાશ કરનાર છે. ઘોળો મંદાર—અતિ ઉષ્ણ, કડવો તથા મલશોધક છે, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વ્રણ, કૃમિ તથા અત્યંત દારુણ વ્યાધિનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) વિષમ જ્વર ઉપર :—મદારનાં મૂળ ગવિનારે કાને બાધવા એટલે વિષમજ્વર જાય છે (૨) આમવાત, રક્તાતિસાર, ઉપદંશ અને રક્તકૃષ્ણ (કોઠ) ઉપર :—મદારના મૂળની છાલનું ચૂર્ણ દોઢ માસો દિવસમા ત્રણ વાર સાકર સાથે આપવું. (૩) વાતશૂળ ઉપર :—મદારના મૂળનું ચૂર્ણ દૂધમા પાવું મંદાર અને આકડાના ગુણધર્મ સમાન છે. વિશેષ વિવેચન આકડાની ટિપ્પણીમા કરેલું છે.

૪૪૪ માંકડી (મકડોલ) —એ લીંબુડીની જાતનું વગડાઉં ઝાડ છે. એના પાદડા લીંબુડીના પાદડા જેવા જ હોઈ તેને કાટા પણ હોય છે એને લીંબુડી જેવા જ ખારીક કળ આવે છે, તે સોપારી જેવડા હોય છે એ ઝાડ રાયગઢ કિલ્લા ઉપર થાય છે. ઉપયોગ—(૧) વાયુખન્ન શરીર હોય તો :—માંકડીના સુકાયેલા પાદડા તબાકુની પેઠે ચલમમા નાખી ૭ દિવસ પાવા; એટલે શરીરમાનો વાયુ નીકળી જાય છે. (૨) વાયુ ઉપર :—માંકડીના પાદડાનો રસ અગર કાઢો પાવો. (૩) સંધિવાયુ અને સુવારોગ ઉપર :—એકાદ ઇંટ અથવા માટી તપાવી, તે ઉપર માંકડીના પાદડા નાખી તે વડે અગ શેકવું; અથવા પાદડા પાણીમા કઢવી તે વડે ૪ દિવસ સ્નાન કરવું અને શરીરે પવન લાગવા દેવો નહિ. (૪) ઢોરના ક્ષત ઉપર :—માંકડીના પાદડા વાટી તે ક્ષત પર ચોપડવા.

૪૪૫ માચોલ (ભોલડો) —મં માચૂર, મચિયણ હિંં મચૌલાં. લાં આધિનેમમ્ ઇડિકમ્. એ છોડ ધણા વધે તો એક વેંત વધે છે એને પાદડા થતા નથી. તેની ડાળીઓને બીડી છાલ જેવો નરમ લીલા રંગનો ગર હોય છે માચોલ વગડાઉં ખારી જમીનમા થાય છે, એટલે ધણું જ ખારું હોય છે એ ભાજના છોડ પાણીમા ઉકાળી તેના ઉપરની છાલ કાઢી નાખી તથા રેસા બહાર કાઢી નાખી તેને સુધારી પછી વાટી મરચા તથા હિં ગથી વધારી શાક કરે છે માચોલનું રાયતું પણ કરે છે એમા મુખ્યત્વે ખારાશ હોવાથી તેનું શાક કે રાયતુ કરતી વેળાએ તેમા મીઠું નાખવું પડતું નથી આ ભાજ સારી સ્વાદિષ્ટ છે માચોલમાથી સાજાખાર બનાવાય છે.

૪૪૬ માઠ (ડાંભો) —સં મારીશ. મં માટ, પોકલ્યાચી ભાજ. બં કાટાનટે. હિંં કાટેદાર ચોલાઈ, મરસા. ઉડિં નેઉટાશાગ તૈં કુગલકુરા લાં એમેરેથસ ગેન્જેટિકસ (લાલ ડાંભો), એમેરેથસ સ્પર્ષ નોસસ્ (કાટાળો ડાંભો) ઉ નેઉટાશાક.

માઠનું શાક સર્વત્ર અને સર્વ કાળે મળે છે એમાં રાતો અને ધોળો એવા બે પ્રકાર છે. માઠની ભાજ વાવ્યા પછી ત્રણ અઠવાડિયામા મોટી થઈ ખાવાના ઉપયોગમા આવે છે માઠની ભાજ નિર્મળ અને ખાવામા સારી લાગે છે દીટાના પાદડા ચૂંટી કાઢી ભાજ કરે છે અને બિયાં

આવી જાય છે કડક દાઝથી ચામડી બીડી અને કડક થાય છે એ ધર્મના હેતુથી અનેક દિવસ બિહાનામાં સૂતેલા રોગીના વાસા અને ફલા ઉપર કરચલી પડે છે, તે જગ્યાએ કડક દાઝની માલિગ કરાય છે કડક દાઝથી ચામડી લાલ થાય છે માટે સાધાઓનો સોજો, સાધાઓનું જકડાણ, જર્ણ આમવાત, કફ, સાવરણનો સોજો, શ્વાસનલિકાનો સોજો ઇત્યાદિ રોગોમા કડક દાઝની માલિશ કરી તે ભાગ પર ગરમ કપડું બાધી દેવાય છે ન્યારે પરસેવો બધ કરવાની જરૂર હોય ત્યારે જે ફેલાઓમાથી પાણી ઝરતુ હોય તેના ઉપર પાણીવાળા દાઝની પટ્ટી રખાય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

જૂના પરમા અને તત્તુમેહમા માયકૃષ્ણ ૧૦ રતી પ્રમાણુમા દિવસમા ૩ વખત આપવાથી મૂત્રનલિકાને

૪૪૮ માયમૂળ (ગરમેલ) — સ૦ માયિની, માકદી મ૦ માઈણમૂળ. હિ૦ માયમૂલ. ક૦ માગિણી. લા૦ કોલિયસ આર્બેટસ.

એ છોડ નાના અજમાના જેવા થાય છે. એના પાદડા અજમાના પાદડા જેવા થાય છે. એના મૂળને 'માયમૂળ' કહે છે. એના મૂળ ખોદી લાવી તેનું અથાણુ કરે છે. માયમૂળની ઉત્પત્તિ ગુજરાતમાં ઘણી થાય છે એ મૂળ ઔષધિ હોવાને લીધે ગેગી લોકોને આનું અથાણુ આપે છે. એથી અપકાર થવાનો ભય નથી. માયમૂળનું ઝાડ—તીષ્ણ, કડવું. મધુર, અગ્નિદીપક, રુચિકર તથા બલકર છે; અને વાયુ, કફ, બગેળ, ગુફમ, ઉદર, આનાહ તથા શીતજ્વરનો નાશ કરે છે. એના કંદ—પાકકાળે મધુર અને વિકાસી છે; તથા પાકું, સોજે, કૃમિ, પ્લીહા, ગુફમ, આનાહ, ઉદર, સગ્રહણી અને અર્શનો નાશ કરનાર છે.

૪૪૯ માલકાંગણી—સ૦ જ્યોતિષ્મતી. મ૦ માલકાંગણી, પિંગવી, કરકાંગણી. હિ૦ માલકાંગણી. બ૦ લતાકટકી ક૦ કૈયુએરકુ તૈ૦ વાવંજી, બેકકુકુ તોગે. ના૦ વલુ લુવર્ધ, અતિપરિ-ચ્યમ્. ફા૦ કાલ. ઇ૦ ગ્રાફ્ટ્રી. લા૦ સીલેગ્રૂસ પેનિક્યુલેટા.

માલકાંગણીના વેલા થાય છે એ વેલાને ચોમાસામાં ખારીક ફળની મોટી મોટી લૂમ આવે છે. પહેલા આ ફળનો રંગ લીલો હોય છે પરંતુ તે પાકે એટલે પીળો થાય છે અને તે ફળ મુકાર્ધ ફૂટે છે ત્યારે તેનો લાલ લડક રંગ દેખાય છે એ ફળમાના મિયાનું તેલ કાઢે છે શોભા માટે ગણેશચતુર્થીને દિવસે ગણપતિ પાસે આ ફળની લૂમ લટકાવે છે. *માલકાંગણી (નાની તથા મોટી)—રસકાળે કિચિત્ કડવી, રુક્ષ, કિચિત્ તીખી, દાહકર, અગ્નિદીપક, અર્ત ઉષ્ણ, મેઘા, પ્રજા તથા પુષ્ટિ કરનારી, વૃધ્ધ, તીક્ષ્ણ, વર્ણકર અને તૂરી છે, તથા કફ, વાત, ક્રાવુ, પાંડુ, વિસર્પ અને ઉદરપીડાનો નાશ કરનાર છે. માલકાંગણીનું તેલ—કડવું, અતિ ઉષ્ણ, સારક તીક્ષ્ણ, પિત્તલ, રમૃતિ—પ્રુદ્ધિ—મેઘાને વધારનાર, લેખન, રસાયન તથા અગ્નિદીપક છે, અને વાયુ, ત્રિદોષ તથા કફનો નાશ કરનાર છે માત્રા—તેલ રથી ૧૦ ટીપા. ઉપયોગ—(૧) અગ્નિશુના વિષ ઉપર :—માલકાંગણીના પાદડાનો રસ પાવો. (૨) ખસ ઉપર :—માલકાંગણીના મિયાનું તેલ ચોપડવું અથવા માલકાંગણીના ખી ગોમૂતમાં વાટી ચોપડવા (૩) સર્વ વાયુ ઉપર :—માલકાંગણીના મિયાં, સૂંઠ અને અજમો એ સમભાગે અને

જેસ મળી પક નીકળતું એણુ થાય છે જ્યારે કષ્ઠ થયા વિના પક નીકળે છે, ત્યારે આ ઔષધ અપાય છે. શ્વેત પ્રદરમાં માયકળ ખવડાવાય છે તેમ જ કાઠાની ગર્ભાગમમાં બરિત અપાય છે ત્રણે ઉપર માયકળને ઘસીને લેપ કરવાથી ત્રણેનો સકોચ થાય છે જળમ પર લેપ કરવાથી સૂક્ષ્મ રક્તવાહિનીઓના મુખ બંધ થાય છે, થોડાઘણો સકોચ થાય છે તથા ચારે તરફના જ્ઞાનતત્ત્વોનું આકર્ષણ થાય છે એ ત્રણ કારણોથી રક્તઆવ બંધ થાય છે મસામાં બહુ જ બળતગ થતી હોય તો મસા પર લગાડવાથી મસા સંકુચિત થાય છે અને સોજે ઊતરી જાય છે મસા બહુ જ દુખતા હોય તો લેપમાં થોડું અગ્નિશુ મેળવી આપવું. ગુફમ (આમણુ નીકળતી હોય તો) માયકળના કાઠાની બરિત આપવી અથવા કાઠામાં કપડું લીંબવી ગુફા પર રાખવું ચોનિશ્વરમાં પણ એવી જ રીતે બરિત અપાય છે જેવી રીતે માયકળથી બહારનો રક્તઆવ બંધ થાય છે તેવી જ રીતે અદરનો રક્તસ્રાવ—કફમાં લોહી પરવું, હોજરી અથવા આતરડામાંથી લોહી નીકળતું, એના ઉપર પણ માયકળનો ઉપયોગ થાય છે એની ક્રિયા શ્લેષ્મલ ત્વચા પર બહુ જ સારી થાય છે કંકરોગમાં પુષ્કળ અને પાતળો કંક પડતો હોય ત્યારે માયકળ અને કાકડાગિળી આદિ ઔષધિઓ મેળવીને અપાય છે તે ગાત્રશુદ્ધ છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

* માલકાંગણીના ખીજ પ્રુદ્ધિવર્ધક છે અમારા એક મિત્રને ચિત્તશ્રમ વાયુ ઉપર દરરોજ એકેક તોલો તેટલી જ સાકર સાથે દોઢેક માસ સુધી આપવાથી એમનું મગજ ઠંડાણે આવ્યું હતું યુનાની હકીમો માલકાંગણીનાં ખીજો ગરલ, નિદ્રાનાગક અને કામોદીપક ગણે છે, અને એને સધિવાત, લકવો, કોઠ અને ખીન ગરમીથી પ્રગટ થયેલ રોગો પર વાપરે છે એ રોગોમાં પ્રથમ ૧ થી લઈને દરરોજ એકેક વધારી ૫૦ સુધી ખીજ એકલા જ અથવા ખીજ ગરમ ઔષધિની સાથે મેળવીને ખાવાની ભલામણ કરે છે સુશ્રુતમાં એને ત્રણશોધક અને કૃષ્ણપ્રશમન કહેલ છે ચરકસંહિતામાં એને શિરોવિરેચનકર્તા કહેલ છે એના પાંદડાના રસથી જલનું જડપણુ નાશ થાય છે એના સેવનથી પેગાળ વગેરે જળોદરના રોગમાં આપવાથી સોજે હટે છે એ જ પ્રમાણે જુલાળ પણ થાય છે પાંદડાનો રસ આપવાથી સ્ત્રીઓને નષ્ઠ થયેલ આર્તવ કરીથી આવે છે.

એથી બમણો જૂનો ગોળ એ એકઠા કરી ખાડી અર્ધાં તોલા જેવડી ગોળીઓ કરવી અને રોજ એક ગોળી વી સાથે આપવી (૪) અટકાવ બંધ થયો હોય તે ઉપર:—માલકાગણીના પાદડાંનો રસ પાવો (૫) રક્ત મૂળવ્યાધિ (દૂઝતા હરસ) ઉપર:—માલકાગણીના બિયા વાટી લેપ કરવો. (૬) ઉદરરોગ ઉપર:—માલકાગણીનું તેલ દરરોજ દૂધ સાથે આપવું. (૭) સર્પના વિષ ઉપર:—માલકાગણીના મૂળ ધસી ચોપડવા

૪૫૦ માલતી—સં ૦ માલતી, સુમના હિ ૦ મં ૦ માલતી બ ૦ ગધમાલતી, માલતીલતા લા ૦ એગેનોરમા કેરિયોક્ષાપ્લેટા તે ૦ ગુડાપલતિગે, માલતી

માલતીની વેલ થાય છે એ વેલીના પાદડા લંબાઈ પડતા હોય છે. એ વાવ્યા પછી બેઅઢી જ વર્ષે એને ફૂલો આવે છે. ફૂલ કાંઈકે વાકા, સફેદ રંગના હોય છે એની મોસમ ઉનાળામા હોય છે. એમા વાસ ઘણી આવે છે માલતી—કફ, પિત્ત, મુખરોગ, ત્રણ, કુષ્ઠ, કૃમિ અને વહેતા કાનના દરદને મટાડના છે એની જડ જગમ ત્રિપનાશક અને વમનકારક છે. એના ફૂલ નેત્રને હિતકારી છે. માલતીના પાદડા કફ અને પિત્તનાશક છે

૪૫૧ માલેબંધ—(મરાઠી નામ છે) સ ૦ સ ધિની મં ૦ ધાકટા માલેબંધ. આ છોડની બે ચાઈ એક વેંતથી એક હાથ જેવડી હોય છે એના પાદડા એક આગળ પહોળા હોઈ ત્રણચાર આગળ લાંબા હોય છે એ છોડ દક્ષિણ કોણુમા થાય છે એ ઝાડમા એવો ચમત્કાર છે કે એના પાદડા ઉપરથી અર્ધાં જ તોડી પુનઃ મેળવી દેવાથી લાગલો જ તેનો સાધો મળી જાય છે. આ પાદડામા ચીકણાશ બહુ હોય છે. ઉપયોગ—(૧) અભિઘાત કિંવા અસ્થિભંગમાં જખમ થઈ રક્તસ્રાવ થતો હોય તે ઉપર:—તટકાળ માલેબંધ વાટી વડી કરી જખમ ઉપર લગાવી પાટા બાંધવો; એટલે ગમે તેવો દુર્ધર જખમ હોય તોપણ રક્તપ્રવાહ તુરત જ બંધ થઈ ત્રણ દિવસમાં લરાઈ આવે છે. પાદડા સૂકા હશે તોપણ ચાલશે

૪૫૨ માહુલી—(સં ૦ મહાયમલપત્રક) માહુલીનો વેલો હોય છે કચનારના કિંવા ચાખેલના પાદડાં જેવા એના જોડપાન હોય છે. એ પાદડા કચનારના કરતા ત્રણ-ચારગણા મોટા હોય છે. માહુલીના વેલા ઈલીયપુરના રાનમા અને કનકેશ્વરના કુગરામા ઘણા થાય છે. ખીજે ઠેકાણે હોવાનું સાલળવામા નથી. એના પાદડાના પતરાળા ઘણા ઉત્તમ થાય છે એ પાદડા ઘણા દિવસના હોય તોપણ પાણી સિચવાથી પુનઃ નરમ થાય છે એ પાદડામા રાખેલી વસ્તુ બગડતી નથી

૪૫૩ મિરજેળી—મિરજેળીના વેલા ઝાડની જોડમા ઉત્પન્ન થાય છે એના મૂળ ઝાડમા જ હોય છે. એના પાદડા મોટા હોય છે પાદડાની વાસ ઘણી આવે છે પાદડા મિરવેલીના (મરીના) પાદડા જેવા હોય છે. પાદડાનું દીટું બે આગળ લાંબુ હોય છે મિરજેળીનો રસ નાકમા નાખે તો છીકો આવે છે. મિરજેળીનો રસ ઉષ્ણ હોઈ વાયુનાશક છે ઉપયોગ—(૧) બદ્ધ જલદી ફટવા મોટે:—મિરજેળીના પાદડા બારીક વાટી તેની નાની વડી કરી ગાઠ ઉપર લગાવવી, જેથી ગાઠ જલદી ફટગે પછી એ જ ઔષધ ચોપડવાથી અદરનું સર્વ દર્દ તુરત નીકળી જશે. (૨) અંગમાં કળતર થાય છે તે ઉપર:—મિરજેળીના કુમળા પાદડાનો રસ કાઢવો અને જૂના પાદડાનો રસ કાઢવાને પાણીને બદલે તે રસ છાટી જૂના પાદડાનો રસ કાઢવો. પછી એ રસમા નાળિયેરનો અગરસ એક ચતુર્થાંશ મેળવી તેમા ઝીણી વાટેલી મરીની ભૂંડી નાખી તે મિશ્રણ અંગે મર્દન કરવું એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ બે વખત ચોપડી ચોથે દિવસે ગરમ પાણી વડે સ્નાન કરવું; એટલે અંગમાનું કળતર નાશ પામશે (૩) સન્નિપાત જવર ઉપર:—મિરજેળીના પચાગનો કાઢો કરી લીડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી પાવો (૪) ગુલ્મરોગ ઉપર:—મિરજેળીના મૂળ નાળિયેરના રસમા ધસી થોડો ગોળ નાખી પાવા

૪૫૪ મીઠા લીમડા—સ ૦ મિષ્ટનિમ્બ, કેડર્બ મં ૦ કઢીનિબ બ ૦ મિષ્ટનિમ. લા ૦ સુરયા કોનિજીઆઈ કં ૦ કરિવેપુ. તે ૦ કરિવેપુ નું ૦ બેસોપુ હિ ૦ કટ્નિમ.

આ ઝાડ ઘણા મોટાં થતા નથી આ ઝાડ બાગમા વાવે છે એ ઝાડને બારીક કાટા હોય છે.

એના પાદડા મુગધી છે એ પાદડા મસાલામા નાખે છે તથા ધી ઓપટી દેવતાની ઝાળમા જેટી કઢીમા નાખે છે, તેથી કઢો સુનાસિત થાય છે. મીઠા લીમટો—શીતળ, કડવો, નિખટ, તૂટ્ટ તથા લઘુ છે, અને દાહ, અશ, કૃમિ, યજ્ઞ, સતાપ, મોળો, શ્રેષ્ઠ, બૂતગાધા તથા વિપતો નાશ કરનાર છે.

૪૫૫ મીઠું લીંબુ (મોરખી)—સં મધુરખીર. મં સાખરનીંબુ હિં મીઠા નીંબુ. બં કમલાલેષુ કં કિત્તિલે. સક્કરેગંચી. કાં લિમનેશીરી. અં લીમુ નેંલુ. ઇં સ્વીટ લેમન. લાં સાઈટ્રીસ ઓરેન્શિયમ્ ઓરડલ્કસ.

આ એક લીંબુની જ ખત છે, પરંતુ એના ફળ ખાટા લીંબુ કરતાં મોટા થાય છે. એ ફળ નારંગી જેવું થાય છે. એનો સ્વાદ મીઠો હોય છે એ ઝાડ ઘણા જ ઊંચા વધી એનો વિસ્તાર પણ ઘણો મોટો થાય છે. એ ઝાડ ઉપર કાટા હોય છે પાદડા ફળનો રંગ ગતો હોય છે. તાવના દરદીને એ ફળ ઘણા સારા લાગે છે. **મીઠું લીંબુ**—મધુર. સ્વાદગાળું, શીતળ, તર્પણ, તૃણ, વૃધ, પુષ્ટિકારક, જડ, ધાતુર્ધક અને ગ્રાહક છે, તથા વાયુ, પિત્ત, કફ, બિલટી, શોષ. વ્યયોગ, રક્તોગ, અરુચિ અને શ્રમનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) બિલટી ઉપર:—મુકાચેલાં મીઠાં લીંબુની રાખ મધમા આપવી

૪૫૬ મીંઢળનું ઝાડ—સં મદન મં ગેળ, મેણુફળ હિં મેનફળ, કંદુર. બં મયનાકાટા. તાં પુગારે, મારક્કારે તં માંગિંગા, વમત કડિમિ એદુ. કં મંગારે, બોનગેરે, રણુયબોનગેરે મલાં માગાકાયો. અં બેલુદક દક્ષિં મેણાહલ. નેં મેદલ પં મિડોલ્લા. ઇં છુશીગાર્ડિનિયા. લાં રેન્ડીઆ ડ્યુમેટારમ.

આ ઝાડ ઘણુ મોટુ થતું નથી. એને બે આગળ જેવડી લંબાઈના નાના અને મોટા કાંટા હોય છે. એના પાદડા વડના પાદડા જેવા હોય છે. એને સોપારી જેવડા ફળ આવે છે. તે પાકે એટલે પીળા થાય છે એ ફળને 'મીંઢળ' કહે છે એ ઝાડ ફંગરાળ પ્રદેશમા બહુ થાય છે એની ભૂટ્ટી કરી શાળી લોકો નદીમા નાખે છે, તેથી કરી માછલા લુબ્ધ થઈ ત્યાં ને ત્યાં જ રહે છે. ચોમાસાને માટે જે ધાન્ય સગ્રહ કરી રાખવાનું હોય તેમા લીલા મીંઢળ નાખવા એટલે તે ધાન્ય સડી જતું નથી ચાળેલી રાખમા પારો મિશ્ર કરી તે ગખ ધાન્યમાં નાખે છે, તે કળ્તા આ રીત ઉત્તમ છે. **મીંઢળ**—તીંબુ, કડવુ, ઉષ્ણ, મધુર, લેખન, લઘુ. રક્ષ, વાતિકારક, કડવુ અને અગ્નિના કામ વિષે ઉત્તમ તથા હિતકારક છે, અને કફ, વાયુ, મણુ, ગ્રાથ. આનાહ, આક્રો, સોળો, વિદ્રધિ, વિપ, ગુલ્મ, સળેખમ, ક્રોધ, અર્શ તથા તાવનો નાશ કરનાર છે ઉપયોગ—(૧) આગંતુક પેટના શૂળ ઉપર:—મીંઢળ કાઝમાં ઘસી તેનો દિવસમા નવ-દશ વખત નાલિ (ફૂટી) ઉપર લેપ કરવો. (૨) પિત્ત પડવા માટે:—મીંઢળનો રસ બે પૈસાભાર કાઢી તેમા મધ નાખી પાવો. ચૂકું ફળ હોય તો ચૂર્ણ મધ સાથે આપવું એટલે બિલટી થઈ પિત્ત પડશે. (૩) રીંધ પ્રસૂતિ થવા માટે:—જનને દ્રિય(યોનિ)ને મીંઢળની ધૂણી આપવી અને ફળલાવીના મૂળને દોરો બાધી તે હાથે-પગે બાધવા. (૪) કફવાત ઉપર:—મીંઢળનું ચૂર્ણ દૂધમા મેળવી પાવું એટલે બિલટી થઈ કફ-વાયુની પીડા દૂર થાય છે. (૫) આદાશીરૂપી ઉપર:—સૂર્યોદય પહેલાં મીંઢળ તથા સાકર ગાયના દૂધમા ઘસી તેનું નરય આપવું (૬) ગડગૂમડાં અને રતવા ઉપર:—મીંઢળ લીમડાના રસમાં ઘસી ચોપડવું. (૭) જૂ મારવા માટે:—મીંઢળનો રસ કાઢી માથે ચોપડવો એટલે ચાર ઘડીમા જૂ મરે છે. (૮) સ્તનરોગ ઉપર:—મીંઢળ ઠંડા પાણીમા ઘસી લેપ કરવો (૯) બિલટી થઈ કફ પડવા માટે:—મીંઢળ ૧ તોલો, સિધવ ૦૧ તોલો અને લીડીપીપ્પ દોઢ માસો, એનું ચૂર્ણ કરી તે ૪ માસા ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા નાખી પાવું x

* મીંઢળનું એક ફળ લઈ વાટી રાત્રી તોલા ૪ ડા પાણીમા ૧ કલાક લીંબવડુ. પછી ખરલમા ધૂટી કપડાથી ગાળી ચોહું મધ અને લીડીપીપ્પરનું ચૂર્ણ મેળવી પિવરાવવાથી લગભગ ૧ કલાકની અંદર કફ-પિત્તમિશ્રિત એક બે બિલટી થાય છે. કોઈ વખતે એકાદ જીલાળ પણ લાગે છે. આ દવા બળવાન માણસને નરણે કોઠે આપવી

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

૪૫૭ મીંઢીઆવળ (સોનામુખી)—સં ૦ ભૂમ્યાહુલી મં ૦ ભુયતરવડ. હિં ૦ સોનામુખી, ભુઈ ખખસા. ખં ૦ કાકરોલભેદ. કં ૦ નેલદાવરેગિડ તૈં ૦ નેલતાગેડી, નેલપોના તાં ૦ નિલાવરે મલાં ૦ નિલવાક. કાં ૦ અં ૦ સના, અલેકઝાફ્રિયનસેના. લા. કેશિયાઓખોવેટા. ઈલાગેટા, કેશિયા એકુટીકેલિયા.

મીંઢીઆવળમા× પાદડા ઉપરથી બે-ત્રણ પ્રકાર છે. એકના પાદડા ફૂંવાડિયા જેવા હોય છે. અને બીજા જાતનાં લાંબા હોય છે લાંબા પાદડાની જાતને ‘સોનામુખી’ કહે છે. એ છોડ જમીન ખરોખર વેલાની પેઠે પ્રસરે છે. એને ચપટી શિંગો આવે છે. મીંઢીઆવળ રેચક છે **મીંઢીઆવળ** તીખી, કડવી, અમિદીપક, મૃદુ, રેચક તથા દેહશોષક છે; અને આનાહ, ઉદરરોગ, કરોળિયા, ગુલ્મ, કૃમિ, આમ, સોજો, જ્વર, કોહ, વાયુ, આમશ્લળ, વિષ, દુર્ગંધ તથા ઉધરસનો નાશ કરનાર છે **એનાં મૂળ**—તૂરા, અમિદીપક, વર્ણુકર તથા પાકકાળે સ્વાદુ છે અને કૃમિ, કોહ, યકૃત, ધાતુક્ષય તથા વાયુનો નાશ કરનાર છે. **ખંદરી સોનામુખી** (ફૂલ અને પાદડા રાતા હોય છે તે)—તૂરી, ખાટી, શીત, સારક, કડવી તથા ભેદક છે; અને પિત્ત, ગુલ્મ, અતિસાર, શોથ, વિષ, ત્રિદોષ, કોહ, જ્વર, શ્વાસ, આનાહ, કૃમિ, રક્તદોષ, ઉદરરોગ, તૃષા અને દાહનો નાશ કરે છે. **એના ફૂલ**—કાતિકર અને મોહનાશક છે. **એનાં કુમળાં ફળ**—તૂરા, રુચિકર તથા દુર્બર છે અને ઊલટી, કૃમિ, તૃષા, મેહ તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે **બિયાં**—મધુમેહ, રક્તાતિસાર તથા વિષનો નાશ કરે છે **મૂળ**—મધુર તથા ઉષ્ણ છે; અને શુક્રક્ષય, રક્તપિત્ત, શ્વાસ તથા મોહનો નાશ કરે છે. માત્રા ૫-૧૫ રતી. **ઉપયોગ**—(૧) **રેચ થવા માટે** :—મીંઢીઆવળના પાદડા રાત્રે પાણીમા પલાળી રાખી સવારે મસળી ગાળી ગોળ નાખી પાવા; એટલે મૂત્રરેચ અને રેચ થઈ કોઠામાંથી ગરમી નીકળી જાય છે; અથવા પાંદડાનો કાઢો કરી તે પાવો એટલે રેચ થાય છે. (૨) **કાન કળવા માટે** છે તે ઉપર :—મીંઢીઆવળનું ચૂર્ણ એક માસો ગરમ પાણીમા પાવુ. (૩) **દાદર ઉપર** :—મીંઢીઆવળના બિયા અને ગરમાળાની શિંગોમાનું મગજ દહીંમા વાટી લેપ કરવો. (૪) **પરસેવો ઘણો આવતો હોય તે ઉપર** :—મીંઢીઆવળના પાદડા સૂકવી ચૂર્ણ કરવું અને છાશમા નાખી પાવી. (૫) **ગર્ભધારણ માટે** :—મીંઢીઆવળનાં પાદડા સૂકવી ચૂર્ણ કરવું અને ગોખરુના પાદડાના રસમાં અથવા સાકરમા ૨૧ દિવસ આપવું (૬) **પાંડુ રોગ ઉપર** :—મીંઢીઆવળનું ચૂર્ણ પૈસાલાર આખાની પાકેલી ફેરીના રસમા આપવું (૭) **સર્પદંશ ઉપર** :—કમ્બુ-ખીના તેલમા મીંઢીઆવળનું ચૂર્ણ અર્ધો તોલો નાખી આપવું, એટલે ઊલટી થઈ વિષ ઊતરે છે. (૮) **અતિસાર ઉપર** :—મીંઢીઆવળનું ચૂર્ણ છાશમા પાવું. (૯) **શૂળ ઉપર** :—મીંઢીઆવળનાં મૂળ ગરમ પાણીમા પાવા (૧૦) **સ્તનરોગ (સ્તન ઉપરનાં ગૂમડાં) ઉપર** :—મીંઢીઆવળનાં મૂળ ઘસી ચોપડવા (૧૧) **કષ્ટસાધ્ય ત્વરદોષ ઉપર** :—મીંઢીઆવળ રાત્રે ગોમૂત્રમા લીંજવી રાખી સવારે સૂકવી એ પ્રમાણે તેને ૧૦ દિવસ લાવના આપી ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ છ માસાથી ૧ તોલો સુધી ગરમ પાણીમા આપવું, એટલે બે-ત્રણ રેચ થઈ રોગ સત્વરે દૂર થાય છે.*

× સસ્કૃત વૈદ્યક ગ્રંથોમા મીંઢીઆવળને કક અને રોકાયેલ પિત્તને કાઢનાર, મસ્તકશુદ્ધિ કરનાર તથા સંધિવા ઉપર અત્યંત ઉપયોગી જણાવી છે એનાથી ડોડા નાશ પામે છે, પેટના કૃમિ નીકળી જાય છે અને હરસ મટે છે

* **કળનિયાત ઉપર** :—સ્વાદિષ્ટ વિરેચન ચૂર્ણ—મીંઢીઆવળ ૧૫ તોલા, જેડીમધ ૫ તોલા, વરિયાળી ૫ તોલા, શુદ્ધ આમલસારિ ૫ ગ્રામ ૫ તોલા તથા સાકર ૩૦ તોલા, આ સર્વે વસ્તુઓને અલગ અલગ ખાડી ચૂર્ણ કરી કપડાથી ગાળી લેવું પછી ખરલમા ગ્રામ ૬ તથા મીંઢીઆવળનું ચૂર્ણ ધૂંટવું. પછી ખાડીના ચૂર્ણ એકેક મેળવતા જવા બધી વસ્તુઓ સાગી મળી જાય ત્યાં સુધી ધૂંટવા કરવી આ ચૂર્ણને અંગ્રેજીમા ‘પલ્વીસ ગ્લીસરાઈઝ’ કહે છે માત્રા બંધી બા તોલો નવરોક પાણી સાથે રાત્રે સૂતી વખતે લેવાથી લોહીવિકાર, હરસ, કળનિયાત, મરડો, ખસ, ખોટી ગરમી વગેરે રોગોમા લાભદાયક છે આ ઓપધિથી એક અથવા બે દસ્ત સવારે થાય છે અપચન અને કળનિયાત પર મીંઢીઆવળ આપવાનો વધારે રિવાજ છે થોડી માત્રામા પાચનક્રિયા સુધરી દસ્ત સાક લાવે છે. વધારે માત્રા આપવાથી મરડો આવે છે; અને પાણી જેવા પાતળા દસ્ત આવે છે. મીંઢીઆવળની મુખ્ય ક્રિયા નાના આતરડા પર થાય છે. યકૃતને

૪૫૮ મુગવેલ (જંગલી મગ)—સં ૦ મુદ્ગપણી, અરણ્યમુદ્ગ. મં ૦ મુગવેલ, મુગવેલ, રાનમુગ હિં ૦ મુગવની, મુગાની બં ૦ મુગાની. કં ૦ કાડવંર. તં ૦ કાર્પેનગ. નાં ૦ કટુપાયર. છં ૦ કટુપાડેંગી. મલાં ૦ કટુપાયર. લાં ૦ ફેસિયોલસ ટ્રાયલોપસ. કાં ૦ કોલસક

આને 'જંગલી' કે 'અડખાઉ મગ' પણ કહે છે. આ વેલ વૃક્ષ ઉપર ચડેલી હોય છે એ વેલીની બહાર પગના નળા જેવડી હોય છે. આ વેલ દક્ષિણ દ્રાવિડ અને ગોવા પ્રાંતમાં ઘણી થાય છે. એ વેલીની હાથમાં પકડવા લાયક સાધારણ લાકડીઓ પણ થાય છે. એ વેલીની જિંજોમાં યોજાની આકૃતિ જેવા જિયા આવે છે, તેનું તેલ કાઢે છે. એના પાદડા લાંબા હોય છે. મુગવેલ—શીતળ, રક્ષ, સ્વાદુ, પુષ્ટિકર તથા નેત્રને હિતકારક છે; અને સોજા, સગ્રહણી, તાપ, દાહ, ત્રિદોષ, આડો, દમ અને વાતરક્ત વગેરે રોગો મટાડે છે. ઉપયોગ—(૧) ખરજ (કંકુ); ખસ ઇત્યાદિ ઉપર :—મુગવેલના જિયા એક દિવસ ગોમૂત્રમાં પલાળી ગળી બીજા દિવસે તેમાં જ બીલું ગોમૂત્ર રેડી બારીક વાટી શરીરે મર્દન કરવું. (૨) ઉપદંશથી થયેલ આમલીના વિકાર, ખરજ, ખોડો, ખસ ઇત્યાદિ ઉપર :—મુગવેલના જિયાનું તેલ શરીરે નિન્ય યોજવું. આ વેલીને ઘાઈ મગડાશિંગ પણ કહે છે.

૪૫૯ મુચકંદ—સં ૦ કં ૦ હિં ૦ મં ૦ મુચકુંદ. લાં ૦ ટિરોપર્મમ સુમેરિકોલીઅમ.

આ આડ મોટું થાય છે. એ આડના પાદડા ખાખરાના પાદડા જેવા મોટાં હોય છે એ આડ ઉપર એક વેત લબાઈનું ફૂલ આવે છે. એ ફૂલનો રંગ પીળો હોય છે ફૂલની સુવાસ સાધારણ હોય છે ફૂલને ચાર પાખડીઓ હોય છે, એ આડ ઉપર ચોરઆમલીના જેવાં પરત્વે તે કરતાં નાના ફળ આવે છે. એનું લાકડું ઇમારતના ઉપયોગમાં આવતું નથી. મુચકંદ—તીખું, કડવું તથા ઉષ્ણ છે, અને કફ, ઉધરસ, કઠંદોષ, ત્વઘ્દોષ, સોજા, વાયુ, ખરજ, મન્નકપીડા, ત્રિદોષ, રક્તપિત્ત તથા પિત્તવિકાન્તો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) વાયુ સંબંધી મસ્તકપીડા ઉપર :—મુચકંદના ફૂલ અને ચોરડાના મૂળ કાજીમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૨) આદાશીશી ઉપર :—મુચકંદના ફૂલ વાટી મસ્તક ઉપર લેપ કરવો (૩) દોરોના કુંદરોગ (દોર સૂકી લીંડીઓ હોય છે; દિવસે દિવસે શક્તિ ક્ષીણ થઈ મુકાઈ જાય છે અને સર્વ દાંત હાલવા લાગે છે તે) ઉપર :—મુચકંદની છાલનો રસ કાચો અર્ધો શેર કાઢી તેમાં તેડલો જ નાળિયેનો રસ નાખી તે મિશ્રણમાં ૬ તોલા સુધી યોગ નાખી દરરોજ એક વાર, એમ સાત દિવસ સુધી ઔષધ પાવું. (૪) મલદાર બહાર આવે છે તે ઉપર :—મુચકંદના ફૂલની રાખ માખણમાં ખરલ કરી ચોપડી.

૪૬૦ મુદ્ગર (કમરખ)—સં ૦ કર્માર, કર્મરગ. મં ૦ કં ૦ કર્મં હિં ૦ કર્મખ. બં ૦ કામરંગ. લાં ૦ એવેર્હોઆ ફેરેગોલા.

એ આડ કોકણ પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. મુદ્ગરના આડ મોટા થતા નથી. એના પાંદડાં પાતળા અને જાંબા ઘણી ઠંડી હોય છે. આ આડ સર્વકાળ લીલું હોય છે અને તેને પુષ્કળ ફળ આવે છે. મુદ્ગરનું અથાણું અને મુરખો સારાં થાય છે. મુદ્ગર ગળચટા હોય છે. મરી, છત્ત અને મીઠું લગાડવાથી વિશેષ સ્વાદ આવે છે. કાઈ કાઈ પાકેલા મુદ્ગર એમ ને એમ ખાય છે તેનો રંગ પીળો હોય છે તેને ચારે બાજુએ રેખા હોય છે. આ ફળ પાકે છે ત્યારે સુંદર દેખાય છે. આ ફળ પિત્તનાશક છે. એને 'કમક' પણ કહે છે લીલાં મુદ્ગર—ખાટાં, ઉષ્ણ, વાતનાશક અને પિત્તકારક છે. પાકેલાં મુદ્ગર—મધુર, ખાટા, બળકર, પુષ્ટિપ્રદ અને રુચિકર છે.

૪૬૧ મૂસળી—સં ૦ તાલમૂલી, મુસલી કંદ મં ૦ મુસળીકંદ હિં ૦ મુસલીકંદ. કાં ૦ નેલતાડી. તાં ૦ તિલાપને, તાલતાડ. તેં ૦ નેલતાડીચેટુ તું ૦ નેલમુડ. મલાં ૦ નિલપના. ગાં ૦ ભુઈમાફિ લાં ૦ કક્યુંલિગે ઓર્કિઓઇડિસ (કાળી મૂસળી), એગ્ગેરેગસ એસેન્ડન્સ

મૂસળીના નાના નાના છોડ ચોમસામાં વગડામાં જોયે છે એના પાદડા ખારેકના નાના રોપાના એક આગળ પહોળા પાદડા જેવા પરત્વે તે કરતા પાતળા અને પહોળા હોય છે. એના પણ કાઈક ઉત્તેજના આવે છે

કદ થાય છે. એ પાય-છ આંગળ લાખા હોય છે એનો વર્ણ કાળો હોય છે. એ કંદ પૌષ્ટિક છે. મૂસળીકદને 'કાળી મૂસળી' પણ કહે છે. *મૂસળી—મધુર, શીતળ, વૃષ્ય, ધાતુપુષ્ટિ કરનાર, બળ આપનારી, શ્લેષ્મલ, પિત્તલ તથા જડ છે; અને પિત્ત, દાહ, શ્રમ તથા રક્તદોષનો નાશ કરનાર છે ધોળી મૂસળી કરતા કાળી મૂસળી અધિક ગુણવાળી અને રાસાયણિક છે ઉપયોગ—
(૧) વીર્યવૃદ્ધિ અને પુષ્ટિ માટે:—મૂસળીકદના ઝાડના કદ સ્વચ્છ ધોઈ છોલી સારી પેટે સૂકવવા અને તેની ખારીક ભૂટી કરી રાખવી. પછી રોજ સવારમાં ગાયત્રી દૂધ ૧૪ તોલા લઈ તેમાં ઉપર કહેલી ભૂટી બે તોલા સુધી નાખી મેળવી અગ્નિ ઉપર મૂટી દૂધ ઉકાળવું, ઉકાળતા અર્ધું રહે એટલે તેમાં સાકર ૩ તોલા અને ઘી ૨ તોલા નાખી પાકુ કરવું પછી તેમાં જલફળ, એલચી અને કેસરની ભૂટી નાખી, બદામ-ચારોળી નાખવા, તેમાંથી અર્ધો પાક સવારે અને અર્ધો સાંજે એ પ્રમાણે નિત્ય નવો તૈયાર કરી સાત કે ચૌદ દિવસ ખાવાથી પાતળી થયેલી ધાતુ ઘટ્ઠ થઈ ધાતુવૃદ્ધિ થાય છે (૨) ધાતુપુષ્ટિ માટે:—મૂસળી ચાવી ખાવી અથવા એનું ચૂર્ણ ઘી અને સાકર નાખી ખાવું. (૩) પથરી ઉપર:—મૂસળીકદ ખાવા એટલે પથરી ગળી જાય છે. (૪) પ્રદર ઉપર:—મૂસળી અને જમ્બૂદીની કળાઓ સાકર સાથે ખાઈ ઉપર દૂધ પીવું. (૫) સંગ્રહણી ઉપર:—મૂસળી જાશમાં કિંવા ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી એક તોલો આપવી પથ્ય-જાશ અને લાત ખાવા.

૪૬૨ મૂળા—સં મૂલક મં મૂળા. હિં મૂલી બં મૂલા કં ગોં તાં તું મુલ્લ ગી. તેં મુલ્લીગી, શુત્તિદુંપા. મલાં કનકપાલ. ક્ષાં તુરખ. અં બજરલ ફજલ. ઈં રેડીશ. લાં રેડેનસ્ સેટીવમ્

મૂળા અને ગાજર એ એક જાતનું શાક છે મૂળા જમીનમાં કદ પ્રમાણે થાય છે. જમીન સારી હોય અને ખાતર વગેરે મહેનત સારી થાય તો એકેક મૂળા પાકા બશેર વજનનો થાય છે. મૂળાના બિયાં વાવી તેના છોડ થાય એટલે તે ઉપર શિંગો આવે છે અને તેમાં મૂળાના બિયા હોય છે મૂળાનું, તેના પાદડાનું અને તેની શિંગોનું શાક થાય છે. મૂળાનું રાયતુ ઘણું સારું થાય છે મૂળા એકલા પણ ખવાય છે. મૂળા એ પાયક અને ઠંડો છે. મૂળાનો રંગ ધોળો સફેદ હોય છે મૂળાનાં બિયાં માખણમાં નાખી વાવવા; એટલે મૂળા માખણ જેવા જ મૃદુ થાય છે અને પાક પણ પુષ્કળ આવે છે સાધારણ મૂળા—તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, કડવા, તીખા, ગ્રાહક, અગ્નિદીપક, ગુરુ, રુચિ-કારક તથા પાયક છે અને અર્શ, ગુલ્મ, હૃદ્રોગ, વાયુ, કફ, જવર, દમ, નાસારોગ તથા કંઠરોગનો નાશ કરે છે કુમળા મૂળા—ખારા, કડવા, ઉષ્ણ, લઘુ, રુચિકર, અગ્નિદીપક, હૃદય, તીક્ષ્ણ, સારક, પાયક, મધુર, ગ્રાહક તથા બલકારક છે; અને મૂત્રદોષ, દમ, ઉધરસ, અર્શ, ગુલ્મ, ક્ષય, નેત્રરોગ, નાલિશ્યળ, કફ, વાયુ, કંઠરોગ, ત્રિદોષ, દ્રૂ, શળ, આમ, ઉદાવર્ત, પીનસ તથા વ્રણનો નાશ કરનાર છે. સ્થૂળ (જડા) મૂળા—ઉષ્ણ, તીખો, રુચિકર, ગ્રાહક તથા દીપક છે અને કફ, વાત, કંઠમ તથા ગુલ્મનો નાશ કરનાર છે જૂના મૂળા—મુખ્યત્વે ઉષ્ણવીર્ય છે, અને દાહ, પિત્ત તથા રક્ત-દોષ અને શોષનો નાશ કરે છે. પાકા મૂળા—તીખા, ઉષ્ણ તથા અગ્નિકારક છે ભોજન પહેલા ખાવાથી પિત્ત તથા દાહ ઉત્પન્ન કરે છે અથવા પહેલા જો તે દોષ હોય તો તે બહુ જ વધી જાય છે અને ભોજન સાથે ખાવાથી હિતકર તથા બલકારક છે આ મૂળા મીઠું ચોળી ખાવાથી તે અર્શ, શળ અને હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે. મૂળાની શિંગો—કિચિત્ ઉષ્ણ છે અને કફ તથા વાયુની નાશક છે મૂળાનાં ફૂલ—કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે સુકાયેલા મૂળા—લઘુ છે અને સોજો,

* મૂસળીનો શેષો ફરથી નવા ખનૂરના નાના શેષા જેવો જણાય છે મૂસળીના કુપ(છોડ)માં પીળા રંગના નાના ફૂલ આવે છે જડની નીચે આગળી જેવા જડા મૂળ હોય છે, તેને કાળી મૂસળી કહે છે સફેદ મૂસળીના ઝાડવા કાઠાવાળા હોય છે ઔષધરૂપે મૂળ વપરાય છે. એ મૂળમાં પિષ્ટમય પદાર્થ ન હોવાથી મધુમેહના રોગીને પણ આપી શકાય છે એ સાલમમિશ્રીના કરતા વધારે રુચિકર છે ૧ તોલો ચૂર્ણ અને તોલો સાકર મેળવી ૨-૪ તોલા ભક્તતા દૂધમાં મેળવવું સારી રીતે મળી ગયા પછી વધારે દૂધ મેળવવું. નવસેકું રહે ત્યારે પીડું

વિપદોષ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરનાર છે. ગાજર જેવા એક લાલ રંગના મૂળાને મરાઠીમાં 'શેંડી મૂળા' કહે છે. જેને સમૃત્તમાં 'ગુંજન' કહે છે અને ગુજરાતીમાં 'ગાજર' કહે છે. તે તીખા, ઉષ્ણ, રુચિકર, અગ્નિદીપક તથા હૃદય છે; અને કફ, વાયુ, શુલ્મ તથા દુર્ગંધીનો નાશ કરે છે. ગોળ મૂળા—તીખા તથા ઉષ્ણ છે, અને કફ, વાયુ, પિત્ત તથા શુલ્મનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) ઊંચકી ઉપર:—સુકાયેલા મૂળાનો કાઢો પાવો (૨) જોદારશિંગના વિષ ઉપર:—મૂળા અને સુવા ખાવા. (૩) પથરી ઉપર:—મૂળાના બિયા તોલા ૪ અર્ધો શેઠ પાણીમાં ઉકાળી પાણી પાશેર રહે ત્યારે પાવુ. (૪) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—વીસ મૂળા લઈ પાન અને કાઢો કાઢી નાખી પાનની નીચે રહેલો ગોળ પૈસા જેવો લીલો લાગ લઈ તે સર્વનો રસ કાઢી, તેમાં ત્રણ તોલા ઘી નાખી સાત દિવસ પાવો (૫) નળવાયુ ઉપર:—મૂળ નો રસ ૪ પૈસાભાર કાઢી તેમાં તેટલું જ મધ નાખી ૩ દિવસ પાવો. (૬) અજીર્ણ ઉપર:—મૂળાના પાતળા પીતા કરી તે ઉપર મીઠું નાખી જોરથી મસળી કેટલીક વાર એમ ને એમ રાખવા પછી જોગથી મસળી તેમાં પાણી પીલી કાઢી તે પીતા ચાવી ખાવા, એટલે તુરત અજીર્ણવિકાર નાશ પામે છે (૭) અમ્લપિત્ત ઉપર:—મૂળા અને સાકર ભેગા ચાવીને ખાવા. (૮) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—મૂળા પીલી તેનો રસ એક તોલો કાઢવો અને ગાયનું ઘી એક તોલો નાખી તે પાવુ; અથવા મૂળાના પીતા ઘીમાં તળી સાકર સાથે ખાવા (૯) કરોળિયા ઉપર:—મૂળાના બિયા અઘેડાના પાદડાના રસમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૧૦) ગંડમાલા અને ગલગંડ ઉપર:—મૂળાનાં બિયા, શણનાં બિયા, સરગવાના બિયા, સરસવ, જવ અને અળસી, બધાને છાશમાં વાટી લેપ કરવો. (૧૧) શુક્રારમરી (પથરી) ઉપર:—મૂળાના પાદડાના રસમાં સૂરોખાર નાખી પાવો (૧૨) વાતકફળવર ઉપર:—સુકાયેલા મૂળાનો ચૂષ્ણ પાવો. (૧૩) મૂત્રાઘાત ઉપર:—કુમળા મૂળાના પાદડાના રસમાં સૂરોખાર નાખી ફૂંટી ઉપર લેપ કરવો.

૪૬૩ મેંઢાશિંગી (ગુડમાર, ખરશિંગી)—સં મેપશુગી. વં હિં મેંઢાશિંગી. મં મેંઢશીંગી, ભેડશીંગી લાં જમ્નેમા સિલ્વેરટ્ટી +

મેંઢાશિંગીનો વેલો હોય છે એના પાદડા તોડવાથી તેમાંથી દૂધ નીકળે છે. એના ફળ ઘેટાના શિંગડા જેવા હોય છે. એ કાટાવાળું હોય છે. આખોના ઔષધોમાં એનો ઉપયોગ કરે છે. મરડા-શિંગ આ વનસ્પતિને આવતી નથી એના ઝાડ જુદા હોય છે એમ જણાય છે. મેંઢાશિંગીની વેલ ખડાળાના ઘાટ ઉપર અને બીજા કુગરો ઉપર ઘણી જ મળે છે. તેની છાલનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. એ બિલટી દ્વારા કફને બહાર કાઢનારી છે. એને 'મરશિંગી' એમ પણ કોઈક કહે છે

* ઔષધથી ૧૬ગણા પાણીમાં સારી રીતે ઉકાળી પાણીને (આસામણને) ગાળી લેવું પછી તેમાં દરનીની પ્રકૃતિ અને રુચિ અનુસાર સિંધાલૂણ, જીરું, હિંગ વગેરે મસાલો મેળવી તૈયાર કરવું, તે ચૂષ્ણ કહેવાય છે

+ આ મેંઢાશિંગીના મરાઠી નામ કોમનર ફલાવરી ગ પ્લેટસ્ ઓફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયામાં કાવળી, પિતાણી, વાખડી આખ્યા છે ઇન્ડિયન મેડિસીન પ્લેન્ટ્સમાં સંસ્કૃત નામ-અજવહ્લી, મેંઢાશીંગી કોં રાનમોગરા બં ગડલશીંગી ગું ધુલેટી, મરદશીંગી હિં જાટી દુધીલતા, ગુડમાર, મેંઢાશીંગી, મેરશીંગી, મેપશીંગી આપેલા છે પ્રધાન નામ મેંઢારિંગી રાખેલ હોવાથી અનેક ગ્રંથકારોએ મેપશુગી માનીને ગુણધર્મ લખેલ છે.

ગુડમારની વેલ મોટા ઝાડ પર અને વાડો પર ખૂબ જાયે ચડી જાય છે. એ વેલ બહુ જ મજબૂત છે. પાન ૧ થી ૨ા મુચ લાંબા, લગલગ એથી થોડા ઓછા પહોળા, સ્વાદમાં કડવાં અને તૂરા હોય છે પાન ચાવ્યા પછી ગોળ સાકર ખાવા છતાં મોઢો સ્વાદ આવતો નથી ફૂલ નાના, બહારથી લીલા, અદરથી પીળા અને વજ્રોવચ સફેદ રંગના હોય છે ડોડી ૧૧-૨ મુચ જેટલી લાંબી અને કોમળ હોય છે આના પાન, ફૂલ અને ફળ તોડવાથી દૂધ નીકળે છે ઘરમાં લાવી રાખ્યા પછી મહિનાઓ સુધી પાનોતું દૂધ સુકાતું નથી પાન અથવા ડોડી તોડવાથી દૂધ નીકળે છે.

ગુણધર્મ—મૂળ વામક અને કફનિ સારક છે પાન લોહીમાની સાકર ઓછી કરી આપે છે એટલે મધુ-મેહમાં પાનોનો અર્ક પિવરાવાય છે અર્ક કાઢવા માટે ૬૦ તોલા ગુડમાર, ૧૦ તોલા જટામાસી અને ૧૦ તોલા નાગરમોચ લઈ ૮ ગણા પાણીમાં લીજવીને અર્ક કાઢવો માત્ર ગુડમારનો અર્ક કાઢવાથી કાઈકે મોળ થડે છે માત્રા—મૂળની છાલ ૧ થી ૨ રતી, કફન ગુણ માટે, વમન માટે ૧૫-૩૦ રતી, અર્ક ૧-૧ ઔંસ.

૪૬૪ મેદાશિંગ—સં મેપશંગી. મં બેડસીંગ, બરશીંગ કં આખલહુડે, ગેનાસીગહુડે. સીં પીં પંલ અં પાદરી દ્રી ગોડ-વોદ મલાં એડનકોનાં, પત્તરિ. તાં અલમખલ, કકાલદ્રી લાં રેડરમયેરાં આયલોકાર્પમ્

મેદાશિંગનાં આડને ‘ખરશિંગ’ પચુ કહે છે. આ આડ મોટું થાય છે કોંકણ પ્રાંતમા આ આડ ઘણે ઘણે થાય છે એના પાદડા કડવા લીમડાનાં પાદડા જેવા પણુ તેથી લાખા હોય છે. એને ચપટી અને એક આગળ પહોળી તથા આશરે પોણો હાથ લાખી શિંગો આવે છે એ આડનાં પંચાગ અને શિંગો કડવા હોય છે. એનું લાકડું સાધારણ કામમા ઉપયોગી છે. એના લાકડાના મૂળ આગ થાય છે મેદાશિંગ—રસકાળે કડવી. રક્ષ, પાકકાળે તીખી, ગ્વાદુ, શીતળ, ચક્ષુષ્ય, બેદક, બલદર. ગ્સાયન તથા તૂરી છે, અને દાહ, પિત્ત, કફ, રક્તદોષ, શ્વાસ, ઉધરસ, ત્રણ, વિષ-દોષ, કૃમિ, અર્શ, શળ, મોળે, હરરોગ, કોઠ, રક્તપિત્ત તથા વાયુનો નાશ કરનાર છે એનું ફળ—કડવું, તીખું, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, હૃદય, રચિકર, ખારું. ખાટું તથા સ્તંસન છે; અને કોઠ, મેહ, કફ, કૃમિ ઉધરસ, ત્રણ, વિષદોષ તથા વાયુનાશક છે. ઉપયોગ—(૧) પેટનું શૂળ તથા નળ ફૂટ્યા હોય તે ઉપર:—મેદાશિંગના પાંદડા અથવા જાલ કચરી તેનો રસ પાવો (૨) કૃમિ ઉપર:—મેદાશિંગનાં પાંદડા અથવા જાલનો રસ પાવો. જાલ સુકાયેલ હોય તો કાઢે કરી પાવો. (૩) ખરસ અને ખોડા ઉપર:—મેદાશિંગના લાકડાનું પાતાળયત્ર વડે તેલ કાઢી તે તેલ ચોપડવું.

૪૬૫ મેથી—સં મેથિકા, અશ્વળલા. મં બં હિં મેથી. કં મેથક, મેથય. તૈં મેલ. તાં વેદાયમ્, મલાં ઉણવા. કાં તુખ્મે શમપીત અં બજરલ હુદમા ઇં ફેનુગ્રીક. લાં દ્રાધ-ગેનેલા કિનમ-ગ્રીકમ.

મેથી શુમારે વેન-દોઢ વેત જીચી વધે છે. મેથીની લાજ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે મેથીના જૂતા છોડ ઉપર જે શિંગો આવે છે તેમા મેથી હોય છે મેથીની લાજ રુચિકારક, પથ્યકારક અને શરીરને હિતાવહ છે મેથીનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. મેથી વાતનાશક છે. મેથીની લાજ—તીખી, ઉષ્ણ, પિત્તવર્ધક, દીપન, લઘુ, ગ્સકાળે કડવી, રક્ષ, મલાવટલક, હૃદય તથા બલકર છે; અને બ્બર, અરુચિ, જિલટી, ઉધરસ, વાતરક્ત, વાયુ, કફ, અર્શ, કૃમિ તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) વાયુથી હાથેપગે કળતર થાય તે ઉપર:—મેથી ઘીમા શેડી તેનો લોટ કરવો. પછી ગોળપાપડીના લાકડુ પ્રમાણે તેના લાકડુ કરી દરરોજ એક લાકડુ ખાવો, એટલે આઠ દિવસમા કળતરનો નાશ થશે. (૨) આમ (મરડા) ઉપર:—મેથીની લાજનો રસ ૫ તોલા કાઢી તેમા ૬ માસા સાકર નાખી તે પાવો; કિંવા મેથીનો લોટ દહીંમા કાલવી ખાવો. (૩) બહુમૂત્ર ઉપર:—મેથીની લાજનો રસ પાશેર કાઢી તેમા ૧૧ માસો કાથો અને ૩ માસા સાકર નાખી પાવો. (૪) રક્તાતિસાર ઉપર:—મેથીની લાજનો રસ કાળી દ્રાક્ષ નાખી પાવો (૫) પ્રસૂતાને દૂધ આવવા માટે:—મેથીનો લોટ ૩ તોલા અર્ધો શેર દૂધમા રાત્રે પલાળી રાખવો ખીજે દિવસે સવાગમા એક વાસણુ નીચે દેવતા સળગાવી તે વાસણુમા નવટાક ઘી નાખવું. તે ઘી સારુ તથા પછી ભાંજેલો મેથીનો લોટ તેમા નાખી નીચે ઉતારવો બ્યારે નવશેકો (થોડો ગરમ) રહે ત્યારે તેમાં રાત્રી શેડીનો ગોળ બે તોલા સુધી મેળવી ૨૧ દિવસ પાવો. (૬) તાપથી ગરમી (ભૂખ) લાગે છે તે ઉપર:—મેથીની સુકાયેલી લાજ ઠંડા પાણીમા પલાળી રાખી, તે સારી પલળ્યા પછી મસળી તે પાણી ગાળી લેવું, અને તેમાં મધ મિશ્ર કરી એકવાર પાવું

૪૬૬ મેંદી—સં મેદિકા, ચવનેષા. હિં બં મેંદી તૈં ગોરંટમ્ કાં હિના. કાં મદર ગી. અં હીના, અકાન, કાફલયુન ઇં હેના લાં લોઝોનિયા આલ્પા.

મેંદીનાં આડ શુમારે માથોડુ દોઢમાથોડું જીચા હોય છે પાદડા ખારીક હોય છે એ પાદડાં સ્ત્રીઓના હાથના આગળા અને નખો રંગનાના કામમા આવે છે. આ આડને જે ફળનાં ગૂમખા આવે છે તેને મરાઠીમા ‘ઈસખધ’ કહે છે આળકો ઉપર લાગેલી નજર દૂર કરવા માટે એને વાપરે છે. ઈસખધ ઠંડું અને ગ્રણ્યકારક છે. મેંદીના ફૂલનું અત્તર પણ થાય છે. તેને હિના કહે છે.

મેંદી—વાતિકર છે અને દાઢ, કાઢ તથા કફનો નાશ કરનારી છે. એના બિયાં—શોષક તથા ગ્રાહક છે અને ગ્રહદોષ, ભૂતબાધા તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) તાપમાં અડવાણે પગે ચાલવાથી તળિયામાં અતિશય આગ થતી હોય તે ઉપર :—મેંદીના તાજ પાદડાં પાણીમાં બારીક વાટી તેમાં લીંબુનો રસ નાખી પગના તળિયાને બડો લેપ કરવો; કિંવા એ પાદડાં ચૂંટી તળિયે ચોળવા (૨) સર્વ પ્રકારના ઉષ્ણ પ્રમેહ અને તંતુપ્રમેહ ઉપર :—મેંદીના પાદડા ઠંડા પાણીમાં બારીક વાટી, તે પાણી શુમારે પાશેર લઈ તેમાં સાકરની ભૂટ્ટી ૨ તોલા નાખી દરરોજ દિવસમાં બે વાર એ પ્રમાણે સાત દિવસ પાવું અથવા મેંદીનો રસ ગાયનું દૂધ નાખી પાવો. (૩) ઉષ્ણતાને લીધે થયેલી ગાંઠ ઉપર :—મેંદીના પાદડા બારીક વાટી તેની થેપલી કરી ગાંઠ ઉપર લગાવવી. (૪) શરદી-ગરમી ઉપર :—મેંદીના પાદડાનો રસ ૪ તોલા કાઢી તેમાં તેટલું જ ગાયનું ચોખ્ખું દૂધ નાખી પાવો. ઉષ્ણતાનું જોર ઘાણું હોય તો સાકર અને જીરું નાખવું. (૫) રક્તાતિસાર ઉપર :—મેંદીના બિયાં બારીક વાટી વીંચી પલાળી રાખવા. તેની રોજ સવાર-સાંજ મોપારી જેવડી ગોળી કરી ખાવી એટલે તરત શુભ આવે છે. (૬) પ્રમેહ ઉપર :—મેંદીનાં પાદડાનો રસ પાશેર અને ગાયનું દૂધ પાશેર એકત્ર કરી પાવું. (૭) ખોડા ઉપર :—મેંદીના પાદડા બારીક વાટી તેનો એક આંગળ બડાઈનો ખોડા ઉપર લેપ કરવો; અને ચાર પહોર પછી તે લેપ ધોઈ તલના તેલમાં નાળિયેરના છોડાની રાખ કાલવી ચોપડવી.

૪૬૭ મેંદાલકડી—મં હિં મૈદાલકડી. બં ગર, મૈદાલકડી. તાં અમા. તેં મેદા, નરમ-મીદી. લાં લિટસિયા સેખીફેગ મેદાલકડીનું આડ મોટું થાય છે એના આડની છાલ રાતા રંગની હોય છે અને એ ઘણીક ઔષધિઓમાં વપરાય છે. ‘મેદા’ એ વનસ્પતિના અભાવે કોઈ કોઈ મેંદાલકડી લે છે ઉપયોગ—(૧) પુષ્ટતા માટે :—મેદાલકડીનું છ માસા ચૂર્ણ દૂધ અને સાકરમાં નાખી એક મહિનો ખાવું (૨) અતિસાર અને પ્રમેહ ઉપર :—મેદાલકડી બે માસા ઠંડા પાણીમાં વાટી પાવી. (૩) ઠંડા વાગેલા ભાગ ઉપર :—મેદાલકડી, સાજીખાર અને આખાહળ-દરનો લેપ કરવો અને શેકવું; એટલે ગંઠાઈ ગયેલું લોહી છૂટું થાય છે (૪) ઉષ્ણતા, પ્રદર અને પ્રમેહ ઉપર :—મેદાલકડીના ૨-૩ લીલા પાન લઈ રાત્રે પદર તોલા પાણીમાં મસળીને લીંબવી દેવા, અને સવારે થોડી સાકર મેળવી પાણી પી જવું. ઠંડી પ્રકૃતિવાળાને આ ઔષધિ આપવી નહિ

૪૬૮ મોગરો—સં મુદ્ગર. મં મોં હિં મોતીઆ કં ધ્રુવંતીગે, મહીગે તેં મલ્લે. તાં ધ્રિવાડી તું મહીગે. મલાં મલ્લિકા, નાલ્લામલ્લિ ધં જેસ્મિન્. લાં જસ્મિન્ સેમ્બક.

મોગરાના વેલા હોય છે મોગરામાં બે જાત છે જે મોગરાનું ફૂલ ઝૂમખાદાર આવે છે અને પુષ્કળ પાખડીના એક ઉપર એક ચાર-પાંચ થર હોય છે તેને ‘ખટમોગરો’ કહે છે. જે ફૂલ એકલી પાંચ પાખડીના હોય છે તેને ‘મોગરો’ કહે છે. ખટમોગરાનો વેલો લાળો વધતો નથી. જે મોગરાના આડની કલમ કરે છે, તે કમ્બરપૂર બિયો વધે છે, પરંતુ કલમ નહિ કરેલા મોગરાનો વેલો મોટો થાય છે. મોગરાના ફૂલનો રંગ ઘોળો હોય છે એની વાસ સારી આવે છે. એનું અતર નીકળે છે. મોગરો—મધુર, શીતળ, સુગંધી, સુખપ્રદ તથા કામવર્ધક અને પિત્તકારક છે. મોગરો (સં મલ્લિકા)—તીખો, કડવો, લઘુ, ઉષ્ણ, શુકલ તથા ચક્ષુષ્ય છે અને મુખરોગ, કાઢ, વિરોદ્ધ, કફ, વિષદોષ, વ્રણ, વાયુ, પિત્ત, રક્તદોષ, હૃદરોગ, અરુચિ તથા અર્શનો નાશ કરે છે. ખટમોગરો (સં વૃત્તમલ્લિકા)—તીખો, ઉષ્ણ તથા અતિ સુગંધીવાળો છે, અને વ્રણ, વાયુ, મુખરોગ તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે વનમોગરી (સં વાર્ષિકા)—શીતળ, હૃદ, કડવી તથા લઘુ છે, અને પિત્ત, કફ, વિષદોષ, વિરોદ્ધ, કૃમિ, કર્ણરોગ, નેત્રરોગ તથા મુખરોગનો નાશ કરે છે એના તેલના પણ એવા જ ગુણ છે. ઉપયોગ—(૧) પિચોટી ખસી હોય તે ઉપર :—મોગરાના પાદડાનો રસ ગાયના દૂધમાં પાવો. બિલટી થાય તો ઉતાર-દૂધ અન ભાત; (૨) ગર્ભિણીના પ્રદર ઉપર :—મોગરાના પાદડા, કુભારના ચાકની માટી, રિસામણી, ધાવડીના ફૂલ, ગેરુ, રસાજન અને

નાગ, મેગલી મળે તે પદાર્થો લઈ ચૂર્ણ કરી મધમા ખવડાવવું.

૪૬૯ મેગલી એરંડા—સં ૦ ભદ્રંતિકા. મં ૦ ઘોરદાતી. મેગલી એરંડ, પારસા એરંડ, વિલાગતી એરંડ હિં ૦ બડીદતી, મુંગલાઈ એરંડ કં ૦ દોડુદતી, ભરગીકલ, ગુર્ગીકલ. કાં ૦ શકારહુજવા. અં ૦ અખુલસમા ઇં ૦ ફીટીક નટ. તાં ૦ કાલામનાક તં ૦ અડવી અમુડમુ. તાં ૦ કડલજુડ મલાં ૦ કાટકાગાડ કાં ૦ મેગલાણી લાં ૦ જેટ્ટેકા કકંસ

મેગલી એરંડાના આડ નાના જ હોય છે એ શુભારે માથોડુ દોઢ માથોડુ બિંચા વધે છે એનાં પાદડાં આકારે એરંડાના પાદડા જેવા પણ તે કરતા નાના હોય છે એને વાડો કરવાને વાવે છે એનું માકડું ઘડું જ હલકું છે એ આડને ચીક ધણે હોય છે એના દાતણથી દાત મળજીત ગાય છે. મેગલી એરંડા નેપાળાના વર્ગની ચીપધિ છે, માટે તેનો સંભાળીને ઉપયોગ કરવો એના બિયાનું તેવ કાટે છે એનાં બિયાં—રસકાળે અને પાકકાળે ગુરુ, મિનગ્ધ, વૃધ્ધ, મધુર, જૃંહણુ, ખલકર, કકર, પિત્તલ તથા વાનિકાક છે; અને વાયુ, દાહ, શુભ્મ, વિપ, ઉષ્મ, રક્તદોષ, સોજો, ક્ષત્રાય તથા વાયુનો નાગ કરતાં છે ઉપયોગ—(૧) હિલદી અને જુલાખ બંધ થવા માટે :—મેગલી એરંડાના મૂળ છાગમા કિવ ચોખાના ધોવગમણુમા શુભારે એક તોલો ઘસી પાવા. (૨) કોલેરા ઉપર :—મેગલી એરંડાના મૂળનો, આમ્લદરાનો અને ઉક્ષીના પાદડાનો એકત્ર ગ્ગ કાટી તેમાં બકુલીના બિયા ઘસી પાવા; અથવા મેગલી એરંડાના મૂળ છાગમા વાટી તેમા હિંગ અને સિંધવ નાખી પાવા. (૩) વીંછીના વિપ ઉપર :—મેગલી એરંડાનું દ્વધ કાઢી હાથે ચોળી ઘટ ઘાળ એટલે ચાગ—પાય વાર દંગ ઉપર ચોપડવુ (૪) ફૂટેલા બદના કાતો રોઝાઈ જવા માટે :—મેગલી એરંડાના બિયાનું તેલ નેટલું જૂનું મળે તેટલું તેમા રૂની ગડી કરી લીજવી અને તે ગડી કાતો ઉપર મૂકી, તે ઉપર વાગવાર તેલનાં ટીપા પાડના રહેવુ એ પ્રમાણે સવારે મૂકેલી ગડી સાંજે કાઢવી અને કરી નવી મૂકવી એ પ્રમાણે ચાલુ રાખવુ એટલે મળુ રોઝાઈ જશે. (૫) ગર-મીની ચાદીઓ, મળુ ક્યોદિને રૂઝ આવવા માટે :—મેગલી એરંડાનો રસ લોખંડની તવી ઉપર કાઢવો અને તેમા વાસી થૂક નાખી તે મિશ્રણમા રસકપૂરનો ગાગડો ઘસી લેપ કરવો; એથી બે દિવસમા જ ગુણ આવે છે (૬) અંગમાં મરેલી ગરમીથી અંગ ઉપર સૂકી ચાદીઓ પડે છે તે ઉપર :—અરીકાના પાણીવડે ચાદીઓ ઘોઈ નાખવી અને મેગલી એરંડાના આડનો રાતા રંગનો રસ અને ઘોડુ માખણુ એકત્ર કરી લેપ કરવો. (૭) પેટપીડ ઉપર :—મેગલી એરંડાના મૂળ છાગમા પાણીમા ઘસી તેમા ઘોડી હિંગ નાખી નાના અને મોટા બાળકને પાવા (૮) દોષોને હરક લાગે તે ઉપર :—મેગલી એરંડાના પાદડાનો પાણી નાખી કાઢેસો રસ શક્તિ પ્રમાણે દોઢ ગેર સુધી પાવાથી એક પહોરમા રોગ જાય છે (૯) દાંતનાં પેઢાં સૂજે તે ઉપર :—મેગલી એરંડાનો રાતો ગ્સ દિવસમા બે વાર સૂજેલા પેઢાને ચોપડવો. (૧૦) રક્તપિત્તી (વાતરક્ત), ભગંદર વગેરે ભારે મળુ ઉપર એરંડાનું તેલ :—મેગલી એરંડામાનો ગર્ભ કાઢી બારીક વાટવો અને પાણીમા મેળવી તે વાસણુ દેવતા ઉપર મૂકી પાણી બળી જાય ત્યા સુધી કટવુ, એટલે તેલ ઉપર આવશે તે બાટલીમા ભરી રાખવુ એ તેલમા રૂની ગડી લીજવી તે મળુ ઉપર મૂકવી રક્તપિત્ત ઉપર એ તેલ અગે ૪-૫ વાર ચોપડવુ (૧૧) હતરોગ ઉપર :—મેગલી એરંડાની ડાળાઓનો રાતા રંગનો ગ્સ કાઢી તે ચાર-પાય વાર ચોપડવો અથવા મેગલી એરંડાના લીલા દાતણથી દાત ઘસવા, એટલે દાતના રોગ શાંત થશે

૪૭૦ મેથ—સં ૦ જલતૃણ, નાગરમુખા. મં ૦ લલ્વાળા હિં ૦ નાગરમેથા કં ૦ તૈં ૦ નાગર-મુખા તાં ૦ કોરે કિલચુ તું ૦ તાગિપિતિ. મલાં ૦ કરિમુતાના બં ૦ મુતા ઇં ૦ સાઈ પેરસ્ રોટડસ્

* મેગલી એરંડાનું દ્વધ રક્તસાદક અને મળુરોપણુ છે તાજ ધા પર લગાડવાથી લોહી નીકળતું બધ થઈને જળમતું મોઢું બધ થઈ જાય છે અને ધા જલદી રોઝાઈ જાય છે ગ્રમડા ઉપર દ્વધ ચોપડવાથી પાતળો પડદો થઈ જાય છે. એટલે હવા અને કીટાણુઓથી ગ્રમડાનું રક્ષણ થાય છે દાદર ઉપર પણ એનું દ્વધ લાભદાયક છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

(સાદીમોથ), સાર્પરસ રેરિયોસસ (નાગરમોથ-સુગધી મોથ).

હાલના બેટ જેવા મોથના બેટ નદીના કિવા વહેણાના કિનારે થાય છે. મોથની સળી હાથની આગળી જેવી મોટી અને ત્રણધારી હોય છે. એને દટલાક ડીલો અને દટલાક ચીટો કહે છે. મોથના મૂળને 'નાગરમોથ' કહે છે. નાગરમોથનો ઔષધોમા અનિશ્ચય ઉપયોગ થાય છે. એને સુગધી પદાર્થોમા પણ નાખે છે મોથની સળીઓની ચટાઈઓ વાય છે. એ જાતની નાગરમોથને 'ભદ્રમુરત' અથવા 'ગાગેય' કહે છે. ખીછ નાની જાત છે તે ઉપર ચોમાસાના વખતમા ઔધાર નળ આવે છે અને તે ઉપર બારીક ફૂલ આવે છે. બે નાગરમોથ ગુણુમાં સરખી છે ભદ્રમોથ—તૂરી, કડવી, શીતલ, પાચક, ગ્રાહક, અગ્નિદીપક, તીખી તથા ખાટી છે; અને પિત્ત, જ્વર, કફ, રક્તદોષ, અતિસાર, કૃમિ, અરુચિ તથા તૃપાનો નાશ કરનાર છે. નાગરમોથ—તીખી, તૂરી તથા શીતળ છે, અને કફ, પિત્ત, રક્તાતિસાર, અરુચિ, તૃપા, દાહ તથા શ્રમનો નાશ કરનાર છે ભુદ્ર-મોથ—તીખી, સુગધી, મેઘ, કાતિકર અને શીતળ છે તથા કફ, પિત્ત, રક્તદોષ, જ્વર, અતિસાર, કૃમિ, વાયુવ્રણ, દાહ, આમ, શળ, પસીનો તથા કડૂનો નાશ કરનાર છે. જલમોથ—કડવી, તીખી, તૂરી, કાતિકર, શીતળ તથા મેઘ્ય છે; અને વાયુ, આધ્માનવાયુ, વિસર્પ, કફ, શ્લેષ્મ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરનાર છે ઉપયોગ—(૧) આદાશીશી ઉપર :—નાની જાતની નાગરમોથના લીલા પાદડા ૩ લઈ, હાથ ઉપર ચોળી, મજબૂત ગોળી કરી જેને આદાશીશી થતી હોય તેને બીતને રેશ્મો ખેસાડી, જે લાગમાં વ્યથા હોય તે લાગની લમગ ઉપર જે મોટી શિંગ (નસ) હોય છે તે શિંગ ઉપર તે થેપલો મૂકી, હાથના અગૂઢા વડે જોર દઈ લગાવવી પછી તેને લાત અને દહી ખાવા આપી બે કલાક ઊઘવાને કહેવું. એ પ્રમાણે બે દિવસ કરવું. (૨) સ્તનરોગ ઉપર :—નાની મોથ તથા કડવી વૃદાવની, એ બેને ઝાડ મૂળ સાથે લાવી ચોખાના ઓસામણુમા વાટી લેપ કરવો; એટલે સર્વ સ્તનરોગનો નાશ થાય છે. (૩) હેડકી ઉપર :—નાગરમોથના ગિયા લઈ તે આઠ પટ પાણીમા પલાળી ગખવા. નરમ થાય એટલે કપડાથી ગાળી તેનું પાણી ચાર તોલા વાગવાગ પીવું. (૪) આંખમાં ફાં, તિમિરરોગ અને રતાંધળાપણા ઉપર :—ભદ્રમોથને બાકડાના મૂતમાં ઘસી અજન કરવું. (૫) ચોથિયા તાવ ઉપર :—નાગરમોથ, પહાડમૂળ અને આમળાનો કાઢો પાવો (૬) સન્નિપાત અને સંગ્રહણી ઉપર :—નાગરમોથ, અતિવિષ, ખીત્રા અને છં-જવનુ ચૂર્ણ મધમા પાવું. (૭) કમળા ઉપર :—નાગરમોથનો રસ નાકમા નાખવો. (૮) અપ-સ્માર ઉપર :—નાગરમોથનું ચૂર્ણ એકવર્ણી ગાયના દૂધમા પાવું. (૯) પિત્ત સંબંધી ભ્રમ, જ્વર, દાહ, ઊલટી અને મંથર જ્વર એટલે મધુરા ઉપર :—નાગરમોથ, પિત્તપાપડો, જેઠીમધ તથા કાળી દ્રાક્ષનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી મધ નાખો પાવો (૧૦) અપસ્માર ઉપર :—નાગરમોથના ઉત્તર બાલુના મૂળ પુષ્પ નક્ષત્રમા એકવર્ણી ગાયના દૂધમા પાવો. (૧૧) કફજ્વર ઉપર :—નાગરમોથ, ધમાઓ તથા મૂકનો કાઢો પાવો. (૧૨) આમ અને શૂળયુક્ત અતિસાર ઉપર :—દૂધ એક લાગ, પાણી ત્રણ લાગ અને નાગરમોથને વીસ લાગ એકત્ર કરી ઉકાળી દૂધ શેષ રહે એટલે તે પારું (૧૩) કફ અને ઉધરસ ઉપર :—નાગરમોથ અને લીંડીપીપરનું સમલાગ ચૂર્ણ મધમા આપવું. (૧૪) દાહ અને સન્નિપાત જ્વર ઉપર :—નાગરમોથ, રતાદળી, સૂક, કાળો વાળો અને પિત્તપાપડોનો કાઢો પાવો. (૧૫) પરમા ઉપર :—નાગરમોથનો કાઢો આપવો નવા પરમા માટે નાગરમોથ બહુ જ ગુણુકારક છે. મોટી માત્રા આપવાથી જ તુનાશકધર્મ જણાઈ આવે છે.

૪૭૧ મોરવેલ—સં મૂર્વા મં મોરવેલ, મુહુરશી. હિં યુરણુહાર, મરોરકલી. કાન્ધં મોરહરી બં મૂર્વા, મુર્ગા, મુરહર કં સૌગવલ્લો તં સાગા, પા(યા)ગચેદુ તાં મરલ. ઈં બોમિટ્રંગ હેપ. લાં કિલમેટીસ દ્રાઈલોળા.

મોરવેલ એ વેલો છે. ચોમાસામા એ વેલો જગલમા ઉત્પન્ન થાય છે. એના પાદડા નાગર-વેલના પાદડા જેવા પાળા અને બે આગળ પહોળા તથા સાત આગળ લાંબા હોય છે. દરેક

પાંદડાં ઉપર ત્રણ રેખાઓ દેખાય છે. છેડે એ પાંદડા બારીક હોય છે એ પાંદડા તીખા હોય છે. મોરવેલ—x કડવી, તૂરી, ઉણુ, સ્વાદુ, ગુરુ, પાકકાળે તીખી તથા સારક છે; અને ત્રિદોષ, કાઠ, રક્તદોષ, પ્રમેહ, બિલટી, જ્વર, મુખશોષ, બ્રમ, તૃષા, હૃદરોગ, કફ, વાયુ તથા વિપમજ્વરનો નાશ કરે છે. એના કાંદા—કૃમિ, કૃમિકીલકરોગ તથા વિપદોષનો નાશ કરે છે ક્ષીરમોરવેલ—મધુર, તૂરી, વૃષ્ય તથા બળકર છે; અને દાહ, જ્વર, તૃષા, કફ તથા પિત્તની નાશક છે એની ભાજી—ખારી, સ્વાદુ, રસકાળે અને પાકકાળે શીત, જડ, મલખધકારક, વાતકર તથા રક્ષ અને કકપિત્તનાશક છે. લઘુ મોરવેલ—હઘ હોઈ સગ્રહણી. વાયુ તથા ગુલ્મની નાશક છે. ઉપયોગ—(૧) ગરમીની ચાંદીઓ, કંડૂ તથા ખસ ઉપર:—મોરવેલના પાંદડા વાટી લેપ કરવો (૨) વાયુ ઉપર:—મોરવેલ વાટી લેપ કરવો; અને મોરવેલનો રસ મરીનું ચૂર્ણ નાખી પાવો. (૩) નળખંધ, વાયુ, શરદી, ખરોળ અને વાયુના ગોળા ઉપર:—મોરવેલનો રસ લસણ નાખી પાવો.

૪૭૨ મોરશિખા—સં૦ મયૂરશિખા, બહિચૂડા મં મણુયારશિખા, મોરશેડા, મયૂરશિખા. હિં૦ મોરશિખા, લાલમુર્ગા. કં૦ મયૂરશિખે. ક્ષાં૦ અસનાને, અસલાન લાં૦ સિલોસિયા કિટાય.

મયૂરશિખા—રસકાળે સ્વાદુ, વશ્યકર્મ ત્રિપે પ્રશસ્ત તથા હલકી છે, અને મૂત્રકૃચ્છ, બાલ-ગ્રહ, પિત્ત, કફ તથા અતિસારનો નાશ કરનાર છે. ઉપયોગ—(૧) પથરી ઉપર:—મોરશિખાના મૂળ ઓખાના ધોવરામણમાં વાટી પાવો

૪૭૩ મોરસ—પ૦ લૂતુક, સિધ-ઉશુક લૂનિ. લોં૦ મ્યુડાન્યુડિક્કોલોરા-કંકિટકોઝા. મોરસના જાતલા નાના હોઈ જમીન ઉપર પ્રસરેલા હોય છે. તેને બારીક ડાગરના જેવા પાંદડા હોય છે. એનો રંગ કિચિત્ લીલો, રાતો અને આસમાની એવો ચિત્રવિચિત્ર હોય છે એ ભાજીનું દીટકું

x શ્રી પદ્મ પોતાના નિઘટ્ટમા મોરવેલ નીચે આપેલ ટીપણીમાં લખે છે કે 'મોરવેલીના પાંદડા પીલુ (નળ, નળ)ના પાંદડા જેવા હોય છે મોરવેલીના પાંદડા ત્રિદોષ હોઈ એના પાંદડા અને ફૂલ મીઠા હોય છે એ ઉપરથી આ વેલીને મધુરસા એવું નામ મળેલું છે. એના પાંદડા જેવા મીઠા છે, તેવા જ તે રિન્ગ્ધ (ચીકણા) પણ છે.' ફૂલ બઈના ફૂલોના જેવા સફેદ અને અનિયમિત તુરામાં હોય છે વેલ જમીન પર ફેલાય તો સાધાસાધા પર અકુર ફૂટે છે ઔષધરૂપે પચાગ વપરાય છે

મોરવેલ સારક, કુષ્ઠર, સ્વાદમા મીઠી અને તીક્ષ્ણ છે પેટમાં જવા પછી ચામડી વાટે બહાર નીકળે છે બહાર નીકળતી વખતે રસઅંધિઓને ઉત્તેજિત કરે છે એટલે પરસેવો આવે છે અને ચામડીની જીવનવિનિમય-ક્રિયા સુધરે છે મોરવેલ ગામક છે, એ વિશેષ ગુણ છે ચામડી પર મોરવેલની ક્રિયા અનતમૂળના જેવી થાય છે એનાથી દસ્ત સાફ આવે છે અને મળ પીળા રંગનો બને છે માત્રા—પાનનું ચૂર્ણ ૨૦ રતી ઊકળતા પાણીમાં નાખી ઢાકી રાખવું પછી તે પાણીના ૩ ભાગ કરી દિવસમાં ત્રણ વખત પાવું

ઉપયોગ—ગરમી, ગડમાળ, રગતપિત્તી (ગલતક્રુષ્ટ), કાઠ ઇત્યાદિ રોગો પર પચાગનો ફાટ આપવો નવા આમવાતિક જ્વરમાં પણ આ ફાટ આપવાથી પરસેવો આવે છે અને તરસ ઓછી લાગે છે

મોરવેલના કામળ પાન અને કાળી કઢાલાલના પાન સમભાગે લઈ રસ કાઢી ૧-૨ ટીપા આખમાં નાખવાથી ફૂલ અને માસવૃદ્ધિમાં લાભ થાય છે દિવસમાં ટીપા ૧ વાર નાખવા આ ટીપાથી પ્રારંભમાં ચટકો લાગે છે, પણ નવા રોગમાં લાભ થાય છે તેમ જ ચક્ષુપાલના બહિર્ગમનનું દુષ્ણ ઓછું થઈ જાય છે

+ આ ઔષધિ તળાવોના કિનારા પર અથવા ચૂનાની પાટી નીવાલો ઉપર, પથ્થરો ઉપર તેમ જ ભેજવાળી સખત જગ્યામાં ભેજે છે આ ઔષધિની શાખા જડમાંથી જ નીકળે છે શાખાઓના ઉપરના ભાગમાં મોરખીંછામાના આદના સમાન ગોળાકાર તુરો આવે છે જે વધારેમાં વધારે એક વેતની લબાઈ નેટલો હોય છે ગાખા ઉપર પાન થતા નથી સ્વાદ થોડો કડવો હોય છે ફૂલ પીળા રંગના હોય છે તે બે જાતની થાય છે તેમાં નાની ડાળીવાળી ઉત્તમ કહેવાય છે ફૂલ સપ્તેમ્બરથી ડિસેમ્બર સુધી આવે છે ફૂલ લાલ, કાઠક પીળા અને ઘેરા નારંગી રંગના હોય છે

(૧) અતિસાર ઉપર—પચાગનું ચૂર્ણ ૧ થી ૨ માસા કંડા પાણી સાથે આપવાથી તત્કાળ અતિસાર અધ થાય છે (૨) બાળકોની ઉધરસ ઉપર—મોરગિખાનું ચૂર્ણ ૨ રતી મધમાં મેળવી દિવસમાં ૩ વખત ચાટવાથી બહુ જ જલદી ઉધરસનો રોગ નાખૂંદ થાય છે (૩) ગર્ભધારણ માટે—મોરગિખાનું ચૂર્ણ ૧૦ તોલો લઈ ગાયના ધીમા મેળવી ચાથા દિવસથી સાત દિવસ સુધી દેજ સવારે ઋતુસ્રાતા અને ચટાડવાથી ગર્ભ રહે છે (વૈદ્ય શાલિગ્રામ શર્માના લેખ ઉપરથી)

ચીકણુ હોવાથી તેના ઉપરના ખારીક પાદડા કાઢી લઈ તેનું શાક કરે છે અને દીંટડા નાખી દે છે. એનું રાયતુ, લાખરી, લજિયાં વગેરે થાય છે. આ ભાજી સમુદ્રની આસપાસના કિનારા ઉપર થાય છે. એથી કાંઈક ખારી લાગે છે. મોરસના શાકમાં પુષ્કળ કુંગળી અથવા ખીજ દાણા નાખવા પડે છે. મોરસના લજિયાં પણ સારા થાય છે

૪૭૪ મોરસકાંદો—આ નામના ઓડ માલુલી કિલ્લા ઉપર ઘણા થાય છે. એ ઓડ એક હાથ લંબા વધે છે. એના પાદડા ખારીક હોય છે. એના ભોથામાં કુંગળીના જેવા કંદ થાય છે. ઉપ-યોગ—(૧) કોલેરા અને પેટપીડ ઉપર:—મોરસકાંદા શુમારે ત્રણ માસા અને તેટલા જ ગર-વેલીના મૂળ પાણીમાં વાટી પાવા અથવા એમાં જ કિંચિત્ શુદ્ધ કરેલા ઝેરકાચલાના ઘિયા અને કાચકાના ઘિયા ઘસી પાવા

૪૭૫ મોહડી ઘોટ—આ ઓડ મોટા થાય છે. એના પાદડા ઘણા મોટા હોતા નથી, એની અંદરની છાલ ઘોળી અને તૂરી લાગે છે ઉપયોગ—(૧) ઉધરસ ઉપર:—મોહડી ઘોટની છાલ ઘસીને પાની અથવા છાલનો ગ્સ ઘસીને પાવો

૪૭૬ મહાદ—(વાં પેનકેટિયમ પારવમ) આ કંદ દક્ષિણ કોકણમાં પ્રસિદ્ધ છે. ઘણા જ કગાળ લોક એને ખાય છે. એનો વેલો નવ-દશ વર્ષ ટકી શકે છે. એનાં પાંદડા કપાસના પાદડા જેવા અને કિંચિત્ લાળા હોય છે. ઉપયોગ—(૧) સર્પના વિપ ઉપર:—આ કાદો ખવરાવવો

૪૭૭ રગતરોહિડો—સં રક્તરોહિતક. મં રક્તરોહી-ડા હિં રોહિડો, કુટશાલ્મલી. કં મૂળ મુત્તલગિડ. બં રોહા કાં યરૂપલે. લાં રેમનસ વાઈટીઆઈ.

આ ઓડ ઘણુ જ મોટું થાય છે. એના પાદડા ગૂંદીના પાદડાં જેવાં હોય છે. એ ઓડ ઉપર મરીથી મોટા, ગોળ અને રાતા રંગના ફળ આવે છે એ ઓડ કુંગરાળ પ્રદેશમાં વિશેષ થાય છે. **રગતરોહિડો**—તીખો, રિન્ગ, તૂરો તથા શીતળ છે અને કૃમિ, વ્રણ, પ્લીહા, રક્તવિકાર તથા નેત્રવિકારનો નાશક છે **સફેદ રોહિડાના** શુણુ એવા જ છે. ઉપયોગ—(૧) યરોળ વગેરે ઉપર:—રગતરોહિડો અને હરિતકીનો કલ્ક ગોમૂત્રમાં ખાવો; એથી પ્લીહા, મેહ, મૂળવ્યાધિ, કૃમિ અને ગુદમનો પણ નાશ થાય છે. (૨) છાતીમાં દુખતું હોય અગર છાતીની અંદરનું લોહી બગડેલું હોય તે ઉપર:—રગતરોહિડાનું ચૂર્ણ કરી તે તાજા ઘીમાં આપવું (૩) શ્વેત પ્રદર ઉપર:—રગતરોહિડાના મૂળનો કલ્ક મધમાં આપવો. (૪) રોહિટારિષ્ઠ:—રગતરોહિડાની છાલ ૪૦૦ તોલા લઈ, થોડી ખાડી તેમાં ૪૦૯૬ તોલા પાણી નાખી, ચોથો ભાગ પાણી શેષ રહે ત્યાં સુધી કાઢો કરી, ગાળી ઠંડો થયા પછી તેમાં ગોળ ૮૦૦ તોલા નાખી અને ધાવડીના ફૂલ ૬૪ તોલા, પચકોલ (લીડીપીપર, ચવક, પીપળીમૂળ, ચિત્રો અને સૂઠ) ૨૦ તોલા, ત્રિજ્વત (તજ, તમાલપત્ર અને એલચી) ૧૨ તોલા અને ત્રિક્ષ્ણ ૧૨ તોલા, એ સર્વ તે કાઢામાં મેળવી, સારા માટલામાં નાખી, તેના મોઢાને બંધ કરી એક મહિના સુધી એમ ને એમ રાખી પછી મોટું છોડવું. આ અરિષ્ઠ પીવાથી મૂળવ્યાધિ, સગ્રહણી, પાકુ, હૃદરોગ, યરોળ, ગુદમ, ઉદરરોગ, કોઢ અરુચિ અને સોજો દૂર થાય છે (૫) માર પડવાથી બંધાઈ ગયેલા લોહી ઉપર:—રગતરોહિડાનું ચૂર્ણ તાજા ઘીમાં આપવું અને પાણીમાં ઘસી લેવું કરવો +

+ અહીં જે લેટિન નામ લખ્યું છે તેનું વર્ણન પહેલ્લે કર્યું છે. એ રગતરોહિડો ગ્રાહી અને રક્ત-સગ્રાહક છે. એક વર્ષની નૂતની છાલનો ક્વાથ કરી તેનું ગરબત બનાવી લોહીવાળા મરડામાં આપવાથી લોહી બંધ થાય છે અને દસ્ત સાક આવે છે તાજા છાલ પાણીમાં ઘસી હરસના મસા, સોજા અને લોહીના જમાવ ઉપર ચોપડાય છે આ રોહિડા ઉપરાંત નીચે લખેલી બીજી ૩ જાતના રોહિડાનો ઉપયોગ થાય છે

(૧) એમૂરા રોહિટક—આ પ્લીહાની ઉપર ખડુ જ લાલદાયક છે એટલે આ રોહિડાને ‘પ્લીહારિ’ કહી શકાયે આ ઓડ ખારે માસ લીધું રહે છે પાન સચુક્ત લગભગ ૩ ફૂટ લાંબાં, કળ લાલ-પીળાં, નાના આળા જેવડા અને ૩ ખાચવાળા હોય છે આની છાલ પણ ગ્રાહી છે આમવાત પર બીજનું તેલ ચોળાય છે. (૨) ટેકોમેલા અનડયુલેટા—આ જાત શુભ્રાતમાં વધારે વપરાય છે પાન દાડમડીનાં પાનને મળતા અને ફૂલ કેસરિયા રંગના આવે છે શિંગ ૬-૮ ઇંચ લાંબી હોય છે અને ઉનાળામાં આવે છે (૩) પોલિગોનમ

૪૭૮ રતનજોત (જસુદી)—સં જપા મં જસવદ હિં ઓડહુલ, ગુડહર કં દાસ-
નલ, દાશાલ. તાં કેઅગતે તેં દાસનયેદુ. તું દાસનપુ નલાં એપરિતિ. જોં દાસનેફલ ઈં
શોફલાવર લાં હિખિરકસ રોગી-સાઈનેન્સીઝ.

આ ઝાડ શુમારે માથોડુ ઊંચાં વધે છે. જસુદીમા ધોળી, રાતી, લગવી એવી ઘણી (લગ-
લગ ૧૮) જાત છે, પરંતુ ધોળી જસુદી અત્યંત ગુણાવહ છે. રાતી જસુદીના ફૂલનો રસ ચાકુના
પાનાએ ચોપડી તેથી લીધુ કાપવાથી અંદરથી લોહો જેવું રાત્રી પાણી નીકળે છે. જસુદી—તીખી,
શીતળ, કિચિત્ ઉષ્ણ, મધુર, સ્નિગ્ધ, પુષ્ટિકારક, સૂર્યની આરાધના કરવાને યોગ્ય, ગર્ભવૃદ્ધિને કર-
નારી, ગ્રાહક, કેશ્ય તેમ જ કૃમિ તથા ઊલટીને કરનારી છે, અને દાહ, અર્શ, ધાતુરોગ, પ્રમેહ, પ્રદર
તથા ઈંદ્રલુપ્તનો નાશ કરે છે એનાં ફૂલ—ગ્રાહક, લઘુ, કડવા અને કેશને વધારનારા છે ઉપયોગ—
(૧) વાયુના ગોળા ઉપર :—જસુદીના પાદડાનો રસ દરરોજ નવટાક પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવો.
(૨) પિત્તશમન થવા માટે :—ધોળી જસુદીના પાદડાનો રસ સાકર નાખી પાવો (૩) ગર્ભ-
ધારણ માટે :—ધોળી જસુદીના મૂળ એકવર્ણી ગાયના દૂધમા ઘસી, તેમા બિજેરાના બિયા ખારીક
વાટી નાખવા અને તે ઋતુકાળે પાવો (૪) ગર્ભસ્ત્રાવ થવાની ટેવ હોય તે ઉપર :—ધોળી
જસુદીનાં મૂળ, કુલારના ઘરની ચાકડાની માટી તથા ગોપીચંદન દૂધમા ઘસી પાવું (૫) રાહ
પડે તે ઉપર :—જસુદીના ફૂલ અગર પાદડા ત્યાં ચોળવા (૬) પ્રદર ઉપર તથા પુષ્ટિ
માટે :—ધોળી જસુદીની ૪-૫ કળીઓ ઘીમા તળી સાકર સાથે સવારે અને સંધ્યાકાળે ખાવી;
અને ઉપર ગાયતુ તાજુ દૂધ સાત દિવસ પાવું. (૭) મૂળવ્યાધિ અને રક્તાતિસાર ઉપર :—
ધોળી જસુદીની કળીઓ ઘીમા તળી સાકર અને નાગકેસર નાખી, ઘીમા ગોળી કરી બે વખત
આપવી. (૮) ધાતુવિકાર અને ઠંડા પ્રમેહ ઉપર :—ધોળી જસુદીના મૂળ તથા ગોમેટીના મૂળ
એ બન્ને મૂળ સમલાગે ગાયના ઘીમા પાવો. (૯) પ્રદર, ધાતુવિકાર, રક્ત મૂળવ્યાધિ, ઉપદંશ
અને પ્રમેહ ઉપર :—ધોળી જસુદીના મૂળ ગાયના તાજુ દૂધમા ઘસી અદર થોડી સાકર નાખી
સવારે અને સાંજે એ પ્રમાણે સતત કેટલાક દિવસ સેવન કરવા અને તેલવાળા, તીખા તથા ઉષ્ણ-
પદાર્થ વર્જ્ય કરવા. આ ઔષધનું સેવન કરવાથી પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૦) ઉદકમેહ ઉપર :—
જસુદીના પાદડા અથવા ફૂલ સાકર સાથે ખાવો. (૧૧) પ્રદર અને ધાતુવિકાર ઉપર :—ધોળી
જસુદીના મૂળ, કમળકદ, ધોળી સીમળતુ કદ અથવા છાલ, એની ૬ માસા, વસ્ત્રગાળ ભૂકી રોજ
સવાર-સાંજ ગાયના દૂધમા સાકર નાખી આપવી. (૧૨) ખાલતોડો (ફોટોડિયાં ગૂમડાં) ન
થવા માટે :—દરરોજ જસુદીની પાંચ કળીઓ સાકર સાથે ચૌદ દિવસ ખાવી.

૪૭૯ રતાળુ—સં રકતાલુ, પિંડાલુ. હિં રતાળુ, પિંડાળુ, કાદુ બં લાલપિંડાલુ, ગોલ-
આલુ, ચુવડીઆલુ મં રતાળે, ગૌડ રતાળે. કં કેપિનહેડલ, વિલયહેડલ તૈં ચિરજેદુ. તાં યામ-
રકોષ્ઠ ઈં સ્વિટ પોટેટો લાં આઈપોમિયા બટેટોસ ફાં જરદાફલાહોરી તું મારોકેરુ

આ કદ ઘણે ભાગે હિંદુસ્તાનમા સર્વ ઠેકાણે થાય છે. તેમા ધોળી અને રાતી એવી બે
જાત છે. રાતી મીઠી છે રતાળુની પૂરીઓ, લબિયા, ખીર, શાક, કરંજ છત્યાદિ અનેક પદાર્થો
બને છે ઉપવાસના દિવસે તેનો ફળાહારમા ઉપયોગ થાય છે રતાળુ મીઠું અને ભૂખ્યાને બળપ્રદ
છે તથા વાતુલ છે. રતાળુના વેલાના પાદડાનું શાક પણ થાય છે શાક કરતા પહેલા પાંદડા પ્રથમ
તવા ઉપર શેકવા ધોળું રતાળુ—મધુર, શીત, વૃધ્ધ, સતર્પણ તથા ગુરુ છે, અને મૂત્રકૃચ્છ્ર,
પ્રમેહ, દાહ તથા શોષનો નાશ કરનાર છે રાતું રતાળુ—મધુર, શીત, ખાટું, વૃધ્ધ, બળકર
તથા પૌષ્ટિક છે, અને શ્રમ, પિત્ત તથા દાહનો નાશ કરનાર છે ઉપયોગ—વીંછીના દશ
ઉપર :—રતાળુના વેલાના પાદડા વાટી દશ ઉપર ચોપડવા, અથવા સુકાયેલુ રતાળુ ઘસી ચોપડવું.

ઝેલ્રમ—જાલ લાલ ભૂરી, પાન ૩થી ૬ ઇંચ લાંબા, ફળ કાળા, તેજસ્વી અને નાનાં હરશણ પર પાનને
ફાટ અપાય છે કેટલીક જગ્યાએ તાવ પર આની છાલ વપરાય છે આ ચારમાથી સાચો રગતગાહિડો કોને
કહેવો અથવા કોનામા વધારે ગુણ છે, એ હજી નક્કી થયું નથી

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

૪૮૦ રતાદળી—સ ૦ મ ૦ તૈ ૦ ક ૦ રક્તચંદન હિં ૦ લાલચંદન. કા ૦ સંદેસ્યુર્ષ. અ ૦ સંદેસ્યહમર. ઇ ૦ રેડ સેન્ડલ વૂડ. લા ૦ ટીગેકાર્પસ સેન્ટેલિનસ.

રતાદળીના આડ કારવાર, મૈસુર, ત્રાવણકોર અને મલખાર પ્રાતમાં થાય છે. જેવા ધોળા ચંદનના આડ થાય છે તેવાં જ રક્તચંદનના આડ પણ થાય છે એના લાડકાનો રંગ લાલ રક્ત જેવો હોય છે. રતાદળીના લાડકાની રમવાની ચીજો વગેરે બને છે રતાદળી શીતળ છે. ઔષધોમાં લેપ કરવાના કામમાં એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે રક્તચંદન—અતિ શીતળ, કડવું, ગુરુ, વૃષ્ય તથા વર્ણકર છે, અને રક્તદોષ, પિત્ત, નેત્રરોગ બિલટી, બ્રાતિ, તૃષા, દાહ, વ્રણ, કૃમિ, વિષ, વ્યંગ, ભૂતબાધા, વાતપિત્ત, કફપિત્ત, ક્ષય, ઉધરસ તથા રાક્ષસબાધાનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) હેડકી ઉપર :—સ્ત્રીના દૂધમાં રતાદળી ઘસી કિચિત્ ગરમ કરી તેમાં સિંધવ નાખી પાવુ કિવા પાણીમાં મેળવી તેનું નમ્ય આપવું (૨) અંગ ઉપર અગ્નિએ દાઝ્યા જેવા ફેણા થાય તે ઉપર :—રતાદળી, મજ્જા, કડવા લીમડાના પાદકા, એ સર્વને દૂધ, માખણ અગર કડા પાણીમાં વાટી લેપ કરવો (૩) તારુણ્યપિટિકા ઉપર :—રક્તચંદન અને હળદર ભેસના દૂધમાં વાટી લેપ કરવો. (૪) અગ્નિદગ્ધ (દાઝેલા) વ્રણ ઉપર :—રક્તચંદન, વશોચન, પાદકી, ગેરુ તથા ગળોનું ચૂર્ણ ઘીમાં મેળવીને લેપ કરવો. (૫) બાળકના પેટમાં લોહીની ગાંઠ થાય તે ઉપર :—રતાદળી અને સમુદ્રફળ પાણીમાં ઘસી પાવું (૬) દાહરોગ ઉપર :—સાત માસા રતાદળી એખાના ધોવરામણમાં સાકર નાખી ખવડાવવી. (૭) બાળકના અંગ ઉપર ફેણીઓ નીકળે તે ઉપર :—રતાદળી ઘસી લેપ કરવો (૮) ખરજવા ઉપર :—રતાદળી, ગોપીચંદન અને ગેરુ કડા પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો (૯) મધુરા તાવ ઉપર :—રતાદળી, વાળો, ધાણા, કાળો વાળો, પિત્ત-પાપડો, નાગરમોથ અને સૂક એ દરેક અડધો અડધો તોલો લઈ તેનો કાઢો કરી પાવો. (૧૦) પિત્ત, કંફજ્વર, દાહ, તૃષા, અગ્નિમાંઘ અને બિલટી ઉપર :—રતાદળી, પ્રક્ષકાષ, ધાણા, ગળો અને લીમડાની છાલનો (દરેક અડધા અડધા તોલાનો) કાઢો કરી પાવો.

૪૮૧ રત્નગુંબ (વાલ)—સ ૦ રત્નગુંબ. મ ૦ ચેરલાગુંબ, રત્નગુંબ કા ૦ ઓડલીગુંબ. તા ૦ મજ્જી, સેમ. તે ૦ બદી ગુરિતેન્ડ. હિ ૦ બદી ગુમચી. બ ૦ રક્તચંદન લા ૦ એડેનેથેરા પેલોનિના. આ આડ લીમડાના આડ જેવા દેખાય છે, પરંતુ તેના પાદકા કાષ્ઠક ગોળાકાર હોય છે એનો રંગ રાતો હોય છે. આ ગુંબ અથવા વાલ તોલાના ૪૦ સમાય છે. મુખર્ષ તરફ સોનું-રૂપુ જેખવામાં એનો ઉપયોગ થાય છે x

૪૮૨ રાઈ—સ ૦ રાજિકા. મ ૦ મોહરી હિં ૦ રાઈ બ ૦ સારિષા. ક ૦ સાસીરાઈ. તૈ ૦ બર્ણાલુ અ ૦ ખરદલ. ઇ ૦ મસ્ટર્ડ સીડ્ઝ. કા ૦ સારવી. લા ૦ આસિકા જંસિયા.

રાઈના છોડ શુમારે હાથભર જિઆઈના હોય છે. એ છોડના પાંદડાનું શાક થાય છે. એ ભાજ ઉષ્ણ, પિત્તકર અને વાયુહારક છે. રાઈમાં ધોળી, કાળી અને રાતી, એવી ત્રણ ભત છે રાતી કરતાં ધોળી રાઈ મોટી હોય છે રાઈના જેવા જ સરસવ થાય છે, તેથી કેટલાક વેપારીઓ રાઈમાં કદી કદી સરસવનો ભેળ કરી દે છે રાઈને પીળાં ફૂલ આવે છે એની શિંગો તરુ દોઢ તરુ લખાઈની હોય છે તેમાં રાઈ હોય છે રાઈનો ભૂંછો કરી તેમાં વાટેલું મીઠું અને લીંબુનો રસ નાખી ગોળા કરી ગળે છે, પછી બ્યારે ચટણી, ગઈતા અથવા શાક કરવાં હોય ત્યારે તેમાં તે થોડી નાખે એટલે તે સારો સ્નાદ આવે છે રાઈનો અથાણામાં અને રસોઈમાં પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે રાતી તથા ધોળી રાઈ—કડવી, ઉષ્ણ, પિત્તલ, દાહકારક, તીખી, તીક્ષ્ણ, રક્તપિત્તકારક, રક્ષ તથા

x પ્રસૂતિરોગ (સુવારોગ) ઉપર—કાળા મરી, કફ, કડાછાલ, લોદર, કુલી જન એ પાચ વસ્તુ એક એક તોલો લઈ ખાડી ખારીક ચૂર્ણ કરવું આ ઔષધિની ૧૫ પડીકી કરવી રોજ સવારે તથા સાંજે એકેક પડીકી ખાઈ ઉપર રત્નગુંબ (વાલ)ના પાનનો સ્વરસ ૧ તોલો પીવો ભોજનમાં અલ્પણી વસ્તુ ખાવી, જેથી નિશ્ચયપૂર્વક સુવારોગ દૂર થાય છે રત્નગુંબને હિંદીમાં 'કિનગિય' કહે છે ખય—મગની દાળ, વઢીની ગેટલી અને થોરા પ્રમાણમાં ધી મીઠું બિલકુલ ન દેવું.

અમિદીપક છે; અને વાયુ, પ્લીહા, ગુદમ, કફ, શળ ત્રણ, કૃમિ, કડૂ અને કોઢની નાશક છે. કાળી રાઈ—ગુણ ઉપર પ્રમાણે જ છે, પણ તેથી ઘણી તીક્ષ્ણ છે. રાઈનાં પાંદડાંનું શાક—તીખું, ઉષ્ણ, સ્વાદવાળું, સ્વિકર તથા પિત્તકર છે, અને વાયુ, કફ, કૃમિ તથા કઠરોગનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) વિષ ઉપર વમન થવા માટે:—એક ચમચો રાઈનો લોટ પાણીમા નાખી પાવો એટલે ઊલટી થઈ વિષ બનરે છે (૨) વાયુએ અંગ પકડાઈ જાય તે ઉપર:—રાઈની પોટીસ કરી બાંધવી અથવા પ્લાસ્ટર મારવું (૩) પેડપીડ અને અજીર્ણ ઉપર:—રાઈનું ત્રણ માસા ચૂર્ણ પાણીના ઘૂટડા સાથે પાવું (૪) શરદી દૂર થવા માટે:—રાઈ મધમા મેળવી ખાવી. શરદીથી પગ વગેરે ઠંડા થઈ જાય તો ગઈનો પગ ઉપર લેપ કરવો (૫) કૃણ્મૂળ ઉપર:—જેતુનના તેલમા રાઈ વાટી કૃણ્મૂળ ઉપર ચોપડવી (૬) બરોળ અને વક્રત ઉપર:—સિંધવ અને રાઈ સમભાગે એકત્ર કરી ગોમૂત્ર સાથે ૧ તોલો પાવી (૭) પિત્તથી ગળામાં બળતરા થાય તે ઉપર:—ગઈના પાદડાનો થોડો અગ્રસ મોઢું બીચું કરી તાળવે ચોપડવો, તેથી પિત્ત બળી જશે (૮) મૃતગર્ભ બહાર પડવા માટે:—ગઈ અને હિંગતુ ૩ માસા ચૂર્ણ કાજમા આપવું (૯) અધ્મર્ગવાયુ ઉપર:—રાઈનું નેલ ચોપડવું (૧૦) નળવિકાર ઉપર:—ત્રણ માસા રાઈ લઈ તેમા થોડો કળાયૂનો મેળવવો અને ગરમ પાણીમા મેળવી ગળવો એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કઠવું (૧૧) કાખમાંજરી (બાંબલાઈ)× ઉપર:—રાઈ અને કાચ એકત્ર વાટી તેની ડુગદી બાધવી, એટલે કાખમાંજરી જલદી ફૂટશે (૧૨) સોળ ઉપર:—સચળ અને રાઈ એકત્ર વાટી લેપ કરવો

૪૮૩ રાકોઠીખાં (રાજગરા કોઠીખાં)—સં ૦ મૃગાક્ષી હિં ૦ સધિની મં ૦ સેદાડ, કુટ, કારીટ. કં ૦ વાલુકમેષ્ટ લાં ૦ કુકુમિસ દ્રાઈગોનસ.

કોઠીખાંના વેલા પ્રમાણે જ રાકોઠીખાંના વેલા થાય છે. રાકોઠીખાંમા મીઠા અને કડવા એવી

* આ તેલ બહુધા અરણસ્તાનમાથી આવે છે એ જેતુન (અં ૭૫૦) નામના ઝાડના બિયામાથી કાઢે છે જેતુનનું ઝાડ પશ્ચિમ તરફના દેશોમા થાય છે એનો રંગ લીલો હોય છે કહે છે કે એ હંતર વર્ષના આયુષ્યવાળું હોય છે એથી જ એના બિયાની માળાઓ(તરૂની)ને મુસલમાન લોકો ઘણી પવિત્ર માને છે જેતુનના કળિયાની આશીવાળી બન્ને બાજુઓ પરથર ઉપર ધસી નાખવાથી તેમા આરપાર કાણું પાડી ગદાય છે ૮૩મ લોકો એને બીજી કદામા ગરમ અને રક્ષ માને છે એનો પ્રતિનિધિ એરડતેલ અને માત્રા ૧ તોલાની બતાવે છે જેતુન શરીરમા ગરમી ઉત્પન્નકર્તા, મૂત્રલ, દાંતાના પેદાને બળ આપનાર અને પ્રસ્વેદ લાવનાર છે એ પથંગનો નાશ કરે છે અગ્રેહમા આ તેલને ‘ઓલીવ ઓઈલ’ કહે છે

ઠોકર દેસાઈના મતમા રાઈ અને તલવણની ક્રિયા સમાન છે નાની માત્રામા રાઈ દીપન, પાચન, હૃત્તેજ અને સ્વેદન છે મોટી માત્રામા વામક છે રાઈથી જલદી ઊલટી થાય છે તથા પાછળથી થકાવટ આવતી નથી રાઈની ઊલટીથી કાઈ વખત હાનિ થતી નથી બાહ્યોપચારમા રાઈના લેપથી આમડી લાલ થાય છે આમડી અને આમડીની નીચે રહેલી ત્વચા અને રક્તવાહિનીઓમા રક્તાભિસરણને હૃત્તેજના મળે છે પછી એ ભાગ શૂન્ય થઈ જાય છે લેપ વધારે વખત રાખવાથી ફોલો થાય છે રાઈ મેળવેલા ગરમ પાણીથી સ્નાન કરવાથી આમડીની રક્તવાહિનીઓ વિકસિત થાય છે અફરની ઇડિયોમા રક્તદબાવ વડી જાય છે રક્તદબાવ ઓછો થવાથી સોજાં ઊતરી જાય છે એટલે રાઈનો લેપ શોથહર કહેવાય છે

શોથવાળા રોગમા અન્તર્દાહ હોય તો રાઈનો લેપ ક્રગય છે કેકસાનો સોજાં, કેકસાના પડદાનો સોજાં, ચત્રતકોપનો સોજાં, શ્વાસનલિકાનો સોજાં, બીજગયનો સોજાં, મસ્તિષ્કાવરણનો સોજાં વગેરે રોગોમા રાઈના લેપથી બહુ જ લાભ થાય છે તાવમા ભ્રમને દૂર કરવા માટે ગરમ ઉપર રાઈનો લેપ કરે છે હૃદય અશક્ત થયા પછી રાઈની માલિશ હાવ, પગ અને હૃદય પર કરાય છે

સૂચના—રાઈનો લેપ વધારેમા વધારે ૧ કલાક રાખી પછી ટાઢા પાણીથી ઘોઈ કપડાથી લૂછીને તેલ અથવા ધી લગાડવું રાઈને દબાવી તેલ કાઢી લીધા પછી થોથાને સૂકવી રાખવા એટલે યુરોપની રાઈના જેવી ઉપયોગી થાય છે ગઈને સાદા ઠંડા પાણીમા કાલવવી

× કહે છે કે, ‘ગાળ, ગૂળ ને વાટી રાઈ, એને શુ કરશે બાબલાઈ ?’

આ પ્રયોગ પાણીમા ગરમ કરી લેપ કરવાનો છે એનો અમે અનુભવ લીધેલો છે

બે જાત છે. સાધારણ રોકોડી આ નાળિયેર જેવડા મોટા થાય છે રોકોડી આ ખાવાથી મીઠા લાગે છે. કોઈ કોઈ એના કેળા પ્રમાણે શિખરંડ કરી ખાય છે રોકોડી આ ઉષ્ણ હોવાને લીધે ઘણા ખાવામાં આવે તો વિકૃતિ કરે છે. રોકોડી આ—લઘુ, રસાદુ, ભેદક, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, તીખા, પિત્તકર, કડવા, પાક વખતે ખાટા, ખારા અને રુચિકર છે, તથા કફ, વાયુ, અરુચિ અને બળ્યનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) મૂત્રકૃન્ધ્ર ઉપર:—રોકોડી આના બિયા ચોખાના ધોવરામાંથી વાટી તેમાં રતાદળી ધસી પાવી.

૪૮૪ રાજગરો:—સં મં રાજગિરા. હિં કલાગાધાસ. કં રાજગિરી. કાં અગોઝા, અં હમાહમ. લાં એમેરેથસ પેનિક્યુલેટસ કાં ડોલગેદા

રાજગરો હિંદુસ્તાનમાં સર્વ પ્રાતમાં થાય છે. એના છોડ કમરપૂર ઊંચા વધે છે. એને ઘણા સુદર રાતા મખમલ જેવા ફૂલ આવે છે. એના બિયાને રાજગરો કહે છે. રાજગરાનો રંગ ધોળો હોય છે કાળા રંગનો રાજગરો પણ થાય છે રાજગરાનો ઉપવાસને દિવસે ફળાહારને માટે ધાણી. ખીર કિવા પૂરીઓ વગેરે કરવામાં ઉપયોગ કરે છે રાજગરો એકલો કોઈ વાવતુ નથી. ખીન્ ધાન્યો ભેગો થોડો વાવે છે રાજગરાના પાદડાનું શાક થાય છે. રાજગરાનું ધાન્ય શીતળ તથા જડ છે રાજગરો—ગુરુ, કફકર તથા સારક છે, અને નિદ્રા તથા આળસ કરનાર, પથ્ય, મલાવજ્વલક, શીતળ, રુચિકર, તથા પિત્તનાશક છે મોટો રાજગરો—અતિ ગુરુ, પથ્ય, સારક, મલાવજ્વલક, અતિ શીતળ તથા રુચિકર છે અને પિત્તનાશક છે. ઉપયોગ—(૧) ખાંડુક (એક પ્રકારનું ગૂમક) જલદી ફૂટવા માટે:—રાજગરાનું દીટુ ધસી ચોપડવું.

૪૮૪ રાજહંસ—(હંસરાજ, કાળો હંસરાજ, મુખારખીનો પાલો)—સં હંસપાદી, શીતાગી, ગોધાપદી મં રાજહંસ, ઘોડખુરી. હિં કાલીઝાટ, હંસપદી. હંસપગી બં કાલીઝાટ, ગોયાલે લતા ઇં મેકન્ડ હેર-ફર્ન. લાં એડીએન્ટમ્ લુન્યુલેટમ્ આ છોડ નાના અને ભોય બરાબર થાય છે. એ છોડ પડતર જમીનમાં અને જૂની લીતો ઉપર પણ થાય છે એના પાદડા બારીક અને જોડાયેલાં હોય છે આ વનસ્પતિને ફૂલ આવતા નથી આ વનસ્પતિની ઉત્પત્તિ પાનની પાછળ રહેલ રજથી થાય છે ઉપયોગ—(૧) નાના બાળકોની ઉધરસ ઉપર:—રાજહંસના પાદડા ખાવાના પાનમાં મૂકી શક્તિ પ્રમાણે ખાવા આપવા. (૨) હરતાલના વિપ ઉપર:—રાજહંસના પાદડાનો રસ કાઢી પાવો (૩) સ્ત્રીના દૂધવિકાર ઉપર:—રાજહંસના પાદડા સૂકવી તેની ખીર ગાયના દૂધમાં કરી તેમાં સાકર નાખી તે પાવી. એથી નવું દૂધ આવે છે—

૪૮૬ રાતી રીંગણી—(ટોમેટા)—સં રક્તવૃત્તાક મં તામેડા, તામડી રીંગણી, ખરુંજ-વાગે. હિં વિલાયતી લટા, ટમાટર, વિલાયતી બેગન ઇં ટોમેટો લાં લાઇકોપર્સિકમ્, એસ્ક્યુલેન્ટમ્ આ છોડ ચિરખેટ જેવા થાય છે, પરંતુ પાદડા બારીક હોય છે રીંગણીનું અને એનું કોઈ મળતાપણું નથી એને સુદર ઇંદ્રવરણ જેવા રાતા ફળ આવે છે. તે ઉપર પાતળી કુગળીના જેવી છાલ હોઈ અંદર વતાક જેવો ગર્ભ અને બિયા હોય છે ખ્રિસ્તી-અગ્રેજોમાં જ આ લાજનો બહુધા ઉપયોગ થાય છે ટમાટા ખાવાથી રક્તવિકારમાં લાલ પહોચે છે દાંતમાંથી લોહી પડવું, મસોડા સૂજવા, શરીર પર લાલ ચાકા પડવા, એ એક પ્રકારનો રક્તવિકાર છે એમાં એ ફળ બહુ જ લાભદાયક છે શરીરપોષક અને શરીરવર્ધક દ્રવ્ય ટમાટામાં વધારે રહેલું છે માટે એ શાક ઉત્તમ ગણી શકાય છે

૪૮૭ રાતી પીલુડી—સં કાકાદની, કાકમારી, કાકમ્બી મં કં તેં બં કાકમારી. તાં કાકફૂલી મલં લિન્નમુ કોં ગરુડકળ પન્નળ-તેત્રમલ, હચૂબેર. બેં એનેમિટાં, કોકયુલસ.

કાકમારી(રાતી પીલુડી)ના વેલાની ઉત્પત્તિ કોકણમાં થાય છે પાન હંદ્યાકાર, ગળોના

—ગુણધર્મ.—કડવી, કાઈક ગ્રાહી, કાસહર અને કફ્ન છે આ બાળકોને માટે ઉત્તમ ઔષધિ છે. માત્રા—૧-૩ રતી પચાગનું શરબત વધારે વપરાય છે બાળકને માત્રા ચોછી આપવી, માત્રા વધારે થાય તો બલદી થઈ નય છે બલદી થવી એ કફરોગમાં હિતકર છે

કરતા મોટા હોય છે. એનાં ફળ જાંબુડિયા રંગનાં હોઈ દ્રાક્ષ જેવડા હોય છે ફળ સુકાયા પછી કાળા મરી જેવડાં કાળા રંગના દેખાય છે. સ્વાદ બહુ જ કડવો અને વાસ ખોરા તેલ જેવી આવે છે એ એક ડીટડામા બે અથવા ત્રણ થાય છે. દરેક ફળમા ગોળ ખીજ હોય છે આ વન-રૂપિત ઘણી જ ઝેરી છે કાકમારીના ફળના રંગમા લુબ્ધ થઈ કાગડા તે ફળ ખાવા ન્ય છે, પરંતુ તેને ઝેર ચઢી તે મરે છે. એથી એ વેલાનુ કાકમારી એવું નામ પડેલ છે. એના ખીજ ઘણા કડવા હોઈ કૃમિનાશક છે રાત્રી પીલુડી—કડવી, ઉષ્ણ, ગરમ, દિવ્ય, રસાયની અને રુચિકર છે. એ વાતદોષનો નાશ કરનાર તથા પલિતરોગ(અકાળે કેશ ધોળા થવાનો)ને અટકાવનારી છે +

૪૮૮ રાતું કોણું—(પિત્તકોણું-પતરકોણું) સં મહામધુકલા x મં ભોપળા તાખડા હિં ૦ મીડાકદ બં સુકરકુમ્ભા. મલાં કુળળમ્ કં બૃદિકુળળ અં બ્યન્ટ ગોડ, રેડપમ્પકીન. લાં ક્યુકુરેગિટા મેક્સીમા, ક્યુકુર ગિટાપેપો રાતા કોળાના વેલા ઘણા જ લાળા વધે છે. એને પીળાં ફૂલ આવે છે. વેલાને ફળ પુષ્કળ લાગે છે કોઈ કોઈ કોણું આશરે ૫ દર શેરતુ હોય છે. એ કોળાનો રંગ બહારથી અને અંદરથી રાતો હોય છે આ કોણું પૌષ્ટિક છે અને બાકીને ખાય છે એનું શાક, હલવો, લળિયા વગેરે ઘણા પદાર્થ બને છે. રાતા કોળાના વેલા—મધુર, શીતળ, રુચિ-કર તથા તૃપ્તિકારક છે, અને દાહ, બળ, મૂત્રરોગ, રક્તદોષ તથા શોષનો નાશ કરે છે કુમળાં ફળ—અતિ મધુર, શીતળ, રુચિકર, તર્પણ, પૌષ્ટિક, વીર્યકારક તથા બલપ્રદ છે, અને શ્રમ તથા શ્રાંતિનો નાશ કરે છે. પાકાં ફળ—કદ કરનાર, ગુરુ તથા મધુર છે અને રક્તવિકાર, દાહ તથા તૃપ્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) પૌષ્ટિક લાડુ—રાતા કોળાના ખીજને છોલી કાઢક ધીમા ઝેડી સાકરના પાકમા નાખી તેના સુદર લાડુ વાળવા એ લાડુ ખાવાથી શરીર પુષ્ટ થાય છે (૨) વીંછીના દંશ ઉપર:—રાતા કોળાનું ડીટકુ ઘસી ચોપડવું (૩) ઉંદરના વિષ ઉપર:—કાળા કોળાનું ડીટકુ ઘસી ચોપડવું

૪૮૯ રાન(જંગલી કે વન)તુલસી—સં વૈજ્યંતી, બર્બર, અજગંધિકા બં વનતુળસી, બાબુઈ તુળસી કાં અડવીતુળસી મં રાન તુળસી, કાળી બાબરી, વૈજ્યંતી તુળશ. હિં ૦ બાબરી, વનતુલસી કં કાડતુળસી. લાં ઓસિમ્ કેનમ્

જેવા તુળસીના છોડ હોય છે તેવા જ રાનતુળસીના છોડ હોય છે. આ છોડની જિંચાઈ ૨-૨૫ ફૂટ હોય છે રાનતુલસીના પાંદડા તુળસીના પાંદડા કરતા મોટા હોય છે. એની વાસ સારી આવે છે. એ છોડ ઉપર તોરા પણ મોટા આવે છે. રાનતુલસીના ગિયા કાળા રંગના અને કિંચિત્ રાતા તથા ખસખસના જેવડા મોટા હોય છે એ પાણીમા નાખવાથી ફૂલે છે. રાનતુલસી—ઉષ્ણ, સુગંધીવાળી તથા તીખી છે, અને પિશાચબાધા, બિલટી, વાયુ, ત્વગદોષ, વિષ તથા વિસર્પનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) રાતા આમાંસ (લોહીવાળા મરડા) ઉપર:—રાનતુલસીના ગિયા

+ ડૉક્ટર દેસાઈ લખે છે કે, રાત્રી પીલુડી (કાકળ) ઝેરી, કૃમિન અને ચર્મરોગનાગક છે અતિ સૂક્ષ્મ આત્રામા આપવાથી ભૂખ લગાડે છે, અન્ન પાચન કરે છે તથા પરસેવાને અને લેબ્બને ઓછા કરાવે છે. મોટા પ્રમાણમા આપવાથી હૃદયની નીચે પેટમા દર્દ થાય છે, બગાસા આવીને બિલટીઓ થાય છે, આક્ષેપ આવે છે તથા રોગી બડબડાટ કરીને બેશુદ્ધ થઈ ન્ય છે કાકળની ક્રિયા અક્રીણથી વિરુદ્ધ છે, એટલે અક્રીણનું ઝેર ચડતું હોય તો તે ઉતારવા માટે કાકળ અપાય છે રક્તાભિસરણ પર અક્રીણની ને ક્રિયા થાય છે, તેનાથી વિરુદ્ધ ક્રિયા કાકળની થાય છે કાકળ ક્ષયરોગમા પરસેવો બધ કરવા માટે અપાય છે તેની સાથે ખાસ કરીને જસદ ભસ્મ અપાય છે કૃમિજન્ય ચામડીના રોગો પર કાકળનો મલમ લગાડાય છે ૨૦ રતી ચૂર્ણને ૪ તોલા ધીમા મેળવીને મલમ કરાય છે જો અગ પર જખમ હોય તો આ મલમ લગાડવો નહિ, કારણ એમા રહેલું ઝેર ચામડીમાથી લોહીમા ચાલ્યું ન્ય છે આમા કૃમિન ધર્મ ઉત્તમ છે પાન વાટી પોટીસ કરીને વાળાના છિદ્ર પર બધાય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

x ‘મહામધુકલા’ આ નામ મીઠી તુળી(ફૂધી)નું છે, પણ વર્ણન પદકોળાનું છે, રાતા કોળા ઉપ-રાત સાકરકોણું (પીળી છાલતું પદકોણું) ન બર પપટમા લખેલું છે પદકોળાના સંસ્કૃત નામમા ઉપનામરૂપે ‘મહામધુકલા’ કોઈ કોળમા કદાચ શ્રી પદ્મેન્દ્રે લેયેલું હશે, જેથી અહીં લખેલ હોય એમ અનુમાન થાય છે.

૬૩) પાણીમા પલાળી રાખી તેમા ખાડ નાખી દિવસમા બે વાર પાવા. (૨) બાળકોની ઊલટી ઉપર :—રાનતુલસીનો રસ પાવો. (૩) કોઠામાંની ઉણ્ણતા અને મૂત્રદાહ ઉપર :—રાનતુલસીના બિયા રાત્રે ૬૩ પાણીમા પલાળી રાખી સવારે તેમા ગાયનું તાલુ દૂધ પાગેર અને સાકર ૨ તોલા નાખી અદર હાથ નહિ ધાલતા લાકડીથી હલાવી પીવું (૪) ત્રણ ઉપર :—રાનતુલસી અને રાનતલના મૂળ ગાયના દૂધમા ઘસી ૨૧ દિવસ પાવા પથ્થ—અલણી, ઘઉં અને તુવેર સિવાય કાઈ ખાવું નહિ (૫) કોઠામાંની ગરમી, મૂત્રદાહ અને અતિસાર ઉપર :—રાનતુલસીનાં બિયા ૧ લાગ, અને ઝોથમી છરુ (ઈસબગોલ) ૪ લાગ મેળવી તે ખંનેની બગબર વરિયાળી મેળવવી. પછી સર્વના સમાન ભાગે સાકર નાખી, તે રોજ ૧ તોલો દૂધમા અથવા પાણીમા પાવું. (૬) મૂત્રાઘાત ઉપર :—રાત્રે ૬૩ પાણીમા રાનતુલસીના બિયા પલાળી રાખી બીજે દિવસે સવારે તેમા થોડી સાકર નાખી પાવા

૪૯૦ રાનપેટારી (જંગલી કાંગસી)—આ આડ વગડાઉ છે. એની બિચાઈ શુભાગે બે-ત્રણ માથોડા હોય છે. એના પાદડા હથેળી જેવડા મોટા હોઈ આકારમા પેટારી(કાંગસી)ના પાદડા જેવા જ હોય છે એ આડની કુમળી છાલ કાગળ કરવાના ઉપયોગમા લેવા જેની છે.

૪૯૧ રાનમોગરો—સં માધવી, વાસતી વાર્ષિકી મં કુસર-રી. શું મિખલિયો. હિંં વેલ તાં મદ્દુ મલ્લિગે તેં અડવિમલે તું એડોલી મલાં કદુ મલ્લિકા. કં કાડ મલ્લિગે, કાડ ઇશ્વંતિગે લાં જસ્મિનમ્, આશુરિટકેલિયમ્, જસ્મિનમ્ પ્યુલિસેન્સ

રાનમોગરાના ૧ વેલાને ‘કસ્તૂરી મોગરો,’ મધુમાધવી’ એમ પણ કહે છે. એનાં પાદડાં મોટા હોય છે, તથા ફૂલ ઘોળા-શુભ્ર હોઈ જઈના ફૂલ કરતા મોટા હોય છે. એ વેલી જંગલમા ઘણી થાય છે. ફૂલનો બહાર વસતત્કત્તુમા હોય છે એ ફૂલ ખીલે એટલે એની ચામે તરફ મધુર સુવાસ આવે છે રાનમોગરો—તીખો, કડવો, તૂંગો, મદગધી. મધુર, શીતળ તથા લઘુ છે, અને પિત્ત, કાસ, ત્રણ, દાહ, શોષ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) આંખોઈ ટળી હોય તો :—રાનમોગરાના પાદડાના બે પેસાભાર રસમા તેટલું જ લી નાખી ત્રણ દિવસ પાવું. (૨) કંફવિકારે બાળકને વાયગમન થાય તો :—રાનમોગરાના પાદડા સાત લઈ તેમા મરી સાત અને લસણની કળીઓ સાત, સરગવાની છાલ ૪ માસા અને રાતી હસાણીની છાલ ૪ માસા, એ સર્વ એકત્ર કરી ૬૩ પાણીમા વાટવું અને વસ્ત્રગાળ કરી એક તોલા પથ્ત રસ કાઢી શક્તિ પ્રમાણે એક વાર પાવાથી ઊલટી કિવા રેચ થઈ વિકાગ શમી જાય છે. (૩) બાળકોના કંફવિકાર ઉપર :—રાનમોગરાનું પાદડું અધું, રાતા અગથિયાના પાદડા ચાર અને મરીના દાણા બે વાટી તેનો રસ કાઢવો, તેમા અડદની દાળ જેટલો ફૂલાવેલો ટંકણખાર અને ગસ જેટલું મધ નાખી ચાટણું કરી આપવું.

૪૯૨ રાનલીંડી—એમા બેત્રણ જાત છે એકના છોડ માથોડું બિંચા વધે છે અને બીજી કંકત જમીન ઉપર જ પ્રસારે છે. એના છોડ બિંચા વધતા નથી. રાનલીંડીના છોડ સર્વત્ર થાય છે. એ છોડને જે લીંડા આવે છે, તે કુમળા હોય ત્યારે તેનું કોઈ કોઈ શાક કરે છે અને જૂના થયા પછી અદરના દાણાની કઠી કરે છે. એ આડ સૂકવી તે ઉપરની છાલ કાઢી પછી ખાડી તેમાથી જે લોટ નીકળે છે તેના લાડું કરી પુષ્ટતા આવવા માટે કોઈ કોઈ ખાય છે. છોડનું સત્ત્વ પણ કોઈ કાઢે છે એ છોડના મૂળ ૨ ગના કામમાં ઉપયોગી છે. તેમ જ એમાથી રેસા કાઢવામા આવે છે. ગોમાંતક, કણ્ઠાટક, વેંગુર્લા, સાવંતવાડી વગેરે સ્થળે એના મૂળ છૂદી તેનો રસ કાઢે છે. આ

* રાનમોગરો, કસ્તૂરીમોગરો, મધુમાધવી એ સર્વ એક જ જાતની વનસ્પતિ છે સર્વ જાતોમા ફૂલનો ભેદ છે શ્રી પદ્મજ્યે વાસંતી, વાર્ષિકી, કસ્તૂરીમલ્લિકા, મલ્લિકા, વૃત્તમલ્લિકા અને મુદ્ગર એ સર્વ જાતોનું નિવંદુમા રાજનિવંદુ અનુસાર અલગ અલગ વર્ણન કર્યું છે લગભગ મળતી જાત હોવાથી ઉપનામ તરીકે એક વસ્તુને બીજું નામ આપી શકાય છે એ જ રીતે રાનમોગરાને અહીં ‘કસ્તૂરી મોગરો’ અને ‘મધુ-માધવી’ ઉપનામ તરીકે કહે છે નિવંદુમા લખે છે કે, કસ્તૂરી મોગરો આ રાનમોગરા(કુસરી)નો ભેદ છે. એના ફૂલ રાનમોગરાના ફૂલો કરતા મોટા અને ગોળ થાય છે

રસ ગુંદરના જેવા જડો અને ચીકણો હોય છે એનો રંગ કરવાની રીત—લીઝાની આરીક ભૂટી અને રંગ એમા નાખી ઘૂટે છે એ રંગને અબ્દક કહે છે ઉપયોગ—(૧) ગચેલું પુરુષત્વ આવવા માટે—રાનલીડીના મૂળનું ચૂર્ણ ૧ તોલો પાશેર દૂધમા નાખી પાવું. (૨) પ્રમેહ અને ધાતુવિકાર ઉપર:—રાનલીડીના મૂળ દૂધમા ઘસી ઘી અને સાકર નાખી પાવા અથવા રાનલીડીના મૂળ, લીલા ગોખરુ અને ઘોળી જમ્બુદીના મૂળ, એ દરેકનો એકેક તોલો રસ કાઢી તેમાં મરવાના બિયા ત્રણ માસા નાખી વાટવા અને તેમા એક તોલો મધ અને સાકર નાખી પાવું; એટલે ત્રણ દિવસમા પ્રમેહ મટી રક્તશુદ્ધિ થાય છે અને ધાતુવિકાર નાશ પામે છે

૪૮૩ રામફળ—સં ૦ મં ૦ વં ૦ રામફલ હિં ૦ લવની ઇં ૦ નેટક કસ્ટકં એપલ. લાં ૦ એનોના રેટિક્યુલોટા એ આડ ઘણા જ બિયા વધે છે. એના પાદડા અશોકના પાદડા જેવા લાખા હોય છે. એની છાયા કડી હોય છે રામફલ મોટા અને તેનો રંગ રાતો હોય છે. એના બિયા સીતાફળીના બિયા જેવા હોય છે. એ ફળ સીતાફળ જેટલા કડા નથી. એનું લાકડું ઇમારતના ઉપયોગમા આવતું નથી. રામફળ—સ્વાદુ, મધુર, વાતુલ, કફકર તથા ખાટું છે, અને દાહ, પિત્ત, તૃપા, શ્રમ તથા ક્ષુધાનો નાશ કરે છે

૪૮૪ રામબાણ (પાનબાજરિયું)—સં ૦ અપર્વદડ મં ૦ રામબાણ. હિં ૦ તૈં ૦ રામશર. કં ૦ રામસપુ, ચરગોલુ. લાં ૦ ટાઈફા એલેક્ઝાન્ડ્રીઆના

વહેળામા કિવા જળાશયમા ઢીચણુલર પાણીમા પાનના છોડ જેવા કિવા બાજરીના છોડ જેવા માથોડું બિચાર્ધના આ છોડ થાય છે. એના પાદડા બાજરીના પાદડા જેવા થાય છે. બાજરીની માફક એને બાજરિયા આવે છે તેને પાનબાજરિયું અને ઘાબાજરિયું કહે છે. અગાઉ એ પાનબાજરિયું સૂકવી તે ઉપરનું ૩ ચક્રમક સળગાવવાના ઉપયોગમા લેતા હતા એ પાનબાજરિયા તેલમા બોળી સળગાવવાથી કાકડાની પેટે બળે છે. મોટું પાનબાજરિયું—મધુર, કડવું, ઉષ્ણ, કિચિત્ વાતુલ, બલકર તથા વીર્યવ્રદ છે, અને કફ, પિત્ત, ક્ષય, બ્રાતિ તથા મદનો નાશ કરે છે. લઘુ રામબાણ—એને સં ૦ ‘અપર્વદડ’ અને મં ૦ ‘વાટોળા (ગોળ) લવ્હા’ એમ કહે છે ઉપરના ગુણના જેવા એના થોડાક ગુણ છતાં કિચિત્ ઉષ્ણ, રુચિકર, રસ વખતે ખાટું, તૂરું તથા પિત્તલ છે; અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) જખમ ઉપર:—પાનબાજરિયાની રાખ તેલમા ખરલ કરી ચોપડવી એટલે જખમ જલદી ભગઈ આવે છે. (૨) ભગંદર ઉપર:—પાનબાજરિયામાનું ૩ છિદ્રમા નિત્ય ભરતા જવું એટલે જલદી ગુણ આવે છે.

૪૮૫ રામેઠા—સં ૦ દગ્ધરહા. મં ૦ રામેઠા, રામી, રામિટા. કં ૦ ગમિ મુકુટે. તાં ૦ મલાઈ વિરલન લેં ૦ લેસિસોસિક્કન એરિઓ સેફેલસ

એનાં પાદડા ત્રણચાર આગળ લાખાં હોય છે, પરંતુ તેટલા પહેળા હોતા નથી. એ આડ ઘણા જ મોટા થાય છે. એને મીઠા અને ઘોળા-પીળાં ફૂલ આવે છે એનો રસ આખોને લાગે તો ઘણું નુકસાન થાય છે, માટે આ રસ આખોને ન લાગે તે માટે સાવચેતી રાખવી આ આડ કુગરાળ પ્રદેશમા ઘણા થાય છે એના લાકડાની રાખથી દાંત પડે છે એમ કહેવાય છે. એ ઘણું ગરમ છે x

૪૮૬ રાયઆમળી—(ખાટી આમળી)—સં ૦ લવલી. મં ૦ રાયઆવળી, કાયઆવળા હિં ૦ હરફારેવડી. બં ૦ નોપાડ-લ, લોઓપાડ લાં ૦ ફાઈલેન્થસ ઇસ્ટકસ ફાં ૦ રાનીવાળા.

આ આડને ‘હરપરેવટી’ પણ કહે છે આ આડ સાધારણ રીતે મોટાં થાય છે. એના પાદડા ગરમાળાના પાદડા જેવડા અને લાખા હોય છે. એ આડના અગ ઉપર ફળના ગુચ્છઓ આવે છે. એનું અથાણું પણ કરે છે રાયઆમળી—તૂરી, ખાટી, કડવી, રુચિકર, ત્રિય, રુક્ષ, સ્વાદિષ્ટ, વાતુલ, લઘુ, વિશદ તથા સુગંધીવાળી છે, અને કિચિત્ મધુર છતાં કફ, પિત્ત, વાતપિત્ત, મૂત્રાશ્મરી તથા અર્શનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) જુલાખ થવા માટે:—રાયઆમળીની છાલના રસમા

x રામેઠાની છાલ આમડી પર ઘસવાથી બળતરા થાય છે, તે લાગ સૂછ નય છે અને તેના ઉપર ફેલાયો થાય છે. છાલનો ઉપયોગ માછલા મારવા માટે કરે છે

મરીની ભૂટી, પાચ લવંગ અને ખીલી વાટી તે રસ પાવો. ઉતાર—ઘી અને ભાત (૨) અંગ ઉપર પિત્ત ઊઠે છે તે ઉપર:—રાયઆમળીના પાદડાનો અથવા રાયઆમળીનો રસ કાઢી તેમા ઘી અને મરીની ભૂટી નાખી સારી રીતે કઢવી તેનો સર્વાંગે લેપ કરવો. (૩) નાડીત્રણ ઉપર:—રાયઆમળીની છાલનો રસ ૨ તોલા તથા આમળીની છાલનો રસ ૩ તોલા એકત્ર કરી તેમા પાચ તોલા ગાયત્રી ઘી નાખી ૭ દિવસ પાવુ.

૪૯૭ રાયણુ—સં રાખદની. મં ખીરણી, રાજની. હિંં ખીરની. ણં કશીરની, ક્ષીર-ખેનૂર, કં ખીરણીમારા. ઇંં ઓખટચુસડીન્હડ માઈમુસોપ્સ. લાં મિમેસોપ્સ હેકઝેન્ડા.

રાયણુના આડ ગુજરાત પ્રાંતમા ઘણા થાય છે. એ આડ મોટા થાય છે. રાયણુના પાદડાં બકુલીના પાદડા જેવડા હોય છે અને ફળ કડવા લીમડાની લીંબોળીઓ જેવા હોય છે. એ ફળ ખાવાથી મીઠા લાગે છે. તે ઘણા ઉષ્ણ છે રાયણુનું લાકડું કઠણ અને ચીકણું હોય છે; માટે રગારી લોકો રગેલા કપડાની કુંદી કરવા માટે તેની સોટીઓ કરે છે. રાયણુ—મધુર, ગુરુ, તર્પણુ, વૃધ્ધ, સ્થૂલતાકરક, હૃદય, શીતળ, ગ્રાહક, સ્વાદુ, તૂરી, પાકકાળે ખાટી, ધાતુવર્ધક, મલમ્તંભક, રુચિ-કર અને પૌષ્ટિક છે વળી તૃષા, મૂર્ચ્છા, મદ, બ્રાતિ, ક્ષય, ત્રિદોષ અને ગતદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) અપચ્ચમાર ઉપર:—રાયણુના આડ ઉપરની ગાઠો અંગારામા શેષી તેનો રસ કાઢી તેમા મધ અને લીડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવું. (૨) વાતપિત્ત, પ્રદર અને રક્તપિત્ત ઉપર:—રાયણુ અને કાઠીના પાદડા ઘીમા શેષી તેનો કલ્ક આપવો (૩) ઋતુપ્રાપ્તિ માટે:—રાયણુની મીઠે કાઠી તેની પોટલી યોનિમા ધારણુ કરવી

૪૯૮ રાસના—સં ણં કં તૈં હિંં રાસના. ફાં ગમૂન. અં જજળિલશામી. લાં વેડા રેકસ-બુધીઆઈ. ઇં ટીલોફેરા આરથમેટિકા સિં રાસના. પં રિષરીસને, કડુષુદિન્

+ રાસના સદિગ્ધ ઔષધિ છે અહી લેટિન નામ વેડા રેકસ-બુધીઆઈ લખ્યું છે, તે ડૉક્ટર ઉદયચંદ્ર દત્તે આપ્યું છે તેને ગુજરાતીમા વાદો કહે છે વાદાની ઘણી જાત છે લેટિનમા જુદા જુદા આડ પરના વાદાઓને નામ જુદા જુદા આપ્યા છે આખાના આડ પર જે વાદો થાય છે તેને વેડા રેકસબુધીઆઈ કહે છે આ વાદામા વેદનાસ્થાપન ધર્મ નથી ડૉક્ટર દેસાઈએ જણાવ્યાં આમવાતના રોગીઓને એ આપીને ખાતરી કરેલી છે સાસ્ત્રીય રાસના વેદનાસ્થાપન છે એટલે ડૉક્ટર દેસાઈના મતમા ઈન્ડુલા હેલેનિયમ અને ઈન્ડુલા રેસિમેસા, એ બંને સાચી રાસના છે એ ઉપરાંત બીજા બે જાતની રાસના વપરાય છે એ ચારે જાત કમ્પોઝિટી વર્ગની છે ડૉક્ટર દેસાઈએ રાસનાનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે

(૧) પહેલી જાતના રાસનાના છોડ કમર જેટલા ઊંચા હોય છે આડ રસભરિત હોય છે, પાન સાધારણ એલચીના પાન જેવા હોય છે મૂળ લગભગ ૬ ઇંચ લાંબા અને ૧-૨ ઇંચ જાડા હોય છે તાજા મૂળ માસલ અને રસભરિત હોય છે એના ટુકડા ઊભા અથવા આડા બંદરમા મળે છે આડા ટુકડામા ચક્રાકાર દેખાવ જણાય છે (૨) બીજી જાતની (હિંદુસ્તાની) રાસનાના છોડ માણસની ઊંચાઈ જેટલા ઊંચા હોય છે પાન એલચીના પાન જેવા જાડા દાંતાવાળા હોય છે મૂળ બહુવર્ષીય, મોટું, જાડું, મૂળાના આકારનું અને નજુ હોય ત્યારે સફેદ હોય છે, અંદર ચક્રાકાર હોય છે સુગંધ કપૂર જેવી તેજ તથા સ્વાદ કડવો, સુગંધી અને ઘેસવાદુ અને કેટલાક સમય સુધી ટકાવાળો હોય છે. ચાવવાથી વજના સમાન લાળ છટે છે, ખાડવાથી ચૂર્ણ પીણું સફેદ થાય છે આ મૂળ અખડ મળે છે એ જાડના મૂળ ઈરાન, ઇંગ્લેંડ, ફ્રાન્સ, જર્મની અને અમેરિકામા વપરાય છે અમેરિકા, ફ્રાન્સ અને જર્મનીમા રાજમાન્ય થયેલ છે

ઉપર કહેલી રાસનાઓમા કાઈકે ઊડવાવાળું તેલ, થોડી દાહક રાળ, એકે કડવું તત્ત્વ, માણુ અને રાસ્તિક-કપૂર (ઈન્ડુલિન) મળે છે એ રાસ્તિકકપૂર વાસરહિત અને સ્વાદરહિત સફેદ ચૂર્ણરૂપ હોય છે એ સત્ત્વના ગુણ સમાન રાસનાના ગુણ મનાય છે ઉપર કહેલી રાસના કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, પાચક, વાતહર, ઉત્તેજક, કંકત્ર, શ્વાસહર, કાસહર, જ્વરદ્ધ, શોથહર, ચર્મરોગનાશક, હૃદયવાતહર અને વિષદ્ધ છે મગજ, હોઝરી, વૃક્ષ અને ગર્ભાશય પર ઉત્તેજના બતાવે છે તેમજ એ ક્રીટાણુનાશક અને દુર્ગંધહર છે

માત્રા—૧૦થી ૩૦ રતી પ્રતિનિધિ ઉપવેટ ઉપયોગ—રાસના પાચન છે માટે અપચન રોગમા આમ-રસની પ્રધાનતા હોય તો રાસના અપાય છે વાતહર હોવાથી આક્રુર અને હૃદયપીડા પર વપરાય છે

રાસના દ્રેક્ષાના બધા રોગોમા વપરાય છે જેમ કે-શ્વાસ, જ્વરો શ્વાસ, નલિકાનો સોજો, ક્ષય, દ્રેક્ષાના પડદાનો સોજો આવીને પાર્શ્વશૂળ નીકળવું ઇલાદિ રોગો પર રાસના અપાય છે રાસનાથી સોજો

રાસ્નાની મૂળરાસ્ના, પત્રરાસ્ના અને તૃણરાસ્ના, એ ત્રણ જાત છે. તેમા મૂળરાસ્ના ગુણમા શ્રેષ્ઠ છે એને ખડકીરાસ્ના કહે છે. એ વિશેષે કરીને ગુજરાતમા અને મહારાષ્ટ્રમા મહાબળેશ્વર, માથેરાન વગેરે પર્વતો ઉપર કવચિત્ મળે છે. એના 'દાહણા' જેવડા ખારીક મૂળ હોય છે. પત્રરાસ્ના પન્ન્ય પ્રાતમા અને અયોધ્યા પ્રાતમા ઉત્પન્ન થાય છે ખીજે સ્થળે મળતી નથી. એનું 'કડની સેના' એવું પણ નામ છે. સિધી લાપામા એને 'રાસ્ના' અને પન્ન્યમા 'રીષરીસને' કે 'કડુષુદ્ધિ' એવા નામ છે. એ વર્ષાયુ ક્ષુપ છે એના ઝાડો પેશાવરમા મળે છે. તે ૪-૬ ફૂટની ઊંચાઈનાં હોય છે. એ તારાકૃતિ ફૂલના વર્ગમાની છે જેને અંગ્રેજીમા કંપોઝિટી વર્ગ કહે છે એનાં પાંદડાં પીલુ(જળ)નાં પાદડા જેવા હોય છે. રોયલ સાહેબે હિમાલય ઉપરની વનસ્પતિના વિષયનો જે ગ્રંથ લખેલ છે, તેમા તે લખે છે કે, તેમણે આ પત્રગરનાના પાદડા બૂલીને પીલુ(જળ)ના પાદડા સમજી દેકનર સાહેબ તરફ મોકલ્યા હતા. પત્રરાસ્નામા સારક ગુણ છે; પરંતુ મીઠીઆવળ કરતા કમી છે વેપારી લોકો આ સારક ગુણને લીધે મીઠીઆવળના પાદડા સાથે આના પાદડાનો ભેળ કરે છે. સિધ પ્રાતમા ગાંધી લોકો આ વેચે છે. આ પત્રરાસ્નાની અથવા કડવા સેનાના (મીઠીઆવળના) પાદડાની હાલમા વોડન સાહેબે રાસાયનિક પરીક્ષા કરેલી છે. તે સ્વાદમા ખારા અને સુગંધી છે તેમા ક્ષાર, કૌચુક (રબર જેવો પદાર્થ) અને એકસેન્ડ્રિય ખટાર્થ પણ જણાય છે. તે ખટાર્થનું અઘાપિ રસાયનશાસ્ત્રી-ઓએ નામ આપેલ નથી અને તેની રાસાયનિક રચનાની શોધ પણ કોઈએ મેળવેલી નથી ઉદ્યત દ્રવ્યનો એવો તર્ક છે કે, રાસ્નામૂળ બે જુદી જુદી વનસ્પતિમાથી ઉત્પન્ન થાય છે. રાજનિધિદુકારે રાસ્નાપચકનો ઉલ્લેખ કરેલો છે, પરંતુ ખીજા કોઈ પણ નિર્ધારમા તેનું નામ મળી આવતું નથી. ઉપરના મૂળ, પત્ર અને તૃણ, એ ત્રણ ભેદ માત્ર પ્રસિદ્ધ છે; પરંતુ એક પ્રકારથી રાસ્નાપચક પણ થઈ શકે છે. તે એ રીતે કે, બે પ્રકારની નાકુલી(નોળવેલ)નો એમા સમાવેશ કરવો એક નોળવેલ અને ખીજી કંદ નોળવેલ, એમ બે ભેદ મળી આવે છે. ડોક્ટર મંત્રીએ ઉત્તર કાનડા પ્રાતમા દેવમણિ ઘાટ ઉપર મૂળ નોળવેલના નાના રોપા મેળવ્યા છે. તેને સામસામા આવનારા પાતળા પાદડા ૪-૫ ઈંચ લંબાઈના અને દીર્ઘ આકારના હોય છે. તેનું 'દીટકું' નાનું અને ફૂલનો ધાસ છેવટે અનિયમિત મજરી ઉપર આવેલા ધોળા રંગનો હોય છે ફૂલનો બાહ્યકોશ છૂટો હોતો નથી. નરકેસર પાખડીના અદરના ભાગને ચોટેલી તથા રજકણના પિંડથી વીટાયેલ હોય છે આ વનસ્પતિનાં મૂળ કડવા અને તીખા છે તેના ઉપર રાસાયનિક પ્રયોગ કઠ્ઠાથી જળુજ્વર અને આમવાયુ આ બે વિકારમા રોગીને આપવા લાયક ફરેલ છે. એના મૂળને નાની ગરના કહેવાનો રિવાજ છે આ રેચક અને અગ્નિદીપક છે, એવો દાક્તરોનો પણ અભિપ્રાય છે કદ નોળવેલના પાદડા નાગરવેલના પાન જેવા હોય છે. શાલાપુર જિલ્લાની આસપાસના મોગલાર્થ ઇલાકામા એક નોળવેલ મળે છે. તેની

ઊતરે છે, કીટાણુંનો નાશ થાય છે અને તાવ ઊતરે છે કફ, વાત, શ્વાસ અને ઉધરસ પર રાસ્ના ઉત્તમ કામ કરે છે ગળાના સોજામા રાસ્નાકવાયના ક્રોગળા કરાવાય છે બાળકોની સસણી પર રાસ્નાનો ફાટ મધ મેળવીને અપાય છે બધી જાતના વાતરોગ ચાહે ઠડીથી થયા હોય અથવા આમવિષથી ઉત્પન્ન થયા હોય, બધા પર રાસ્ના લાભદાયક છે રાસ્નાથી તાવ ઊતરે છે અને સોજા ફર થાય છે વેદના ઝોજી થાય છે. ઠડીથી ઉત્પન્ન થતી બધી જાતની વેદના રાસ્નાથી ઝોજી થાય છે રાસ્ના આમડીના રોગમા વપરાય છે. ખાજવાળા આમડી રાસ્નાકવાયથી ધોવાય છે મૂળ ગોમૂત્રમા ધરીને ખસ, ખરજવા અને દાદર પર લગાડાય છે ક્ષયના કીટાણુઓથી એક પ્રકારનું વિશિષ્ટ ત્રણ થાય છે, તેની શુદ્ધિ અને રોપણ બન્ને કામ રાસ્નાથી થાય છે. અનાર્તવમા રાસ્ના ગુણકારી છે, રાસ્નાથી ગર્ભાશયની વેદના ઝોજી થઈને આર્તવ નીકળવા લાગે છે

રાસ્નાની ત્રીજી જાતને ફટમેલ કહે છે એનું લેટિન નામ ઈન્ડુલા ક્વોડ્રિક્સ છે એ પન્ન્ય અને ગ ગાળના ઉત્તર કિનારા પર થાય છે ચોથી જાતને પત્રરાસ્ના કહે છે, તેનું લેટિન નામ પલ્લિવયા બેન્સિયો-લેટા છે, એની ઊંચાઈ ૫-૭ ફૂટ થાય છે. બ ગાલ, ઔધ, પન્ન્ય અને સિધમા થાય છે આનો ગુણધર્મ મીઠીઆવળના ખરોખર છે ડોક્ટર ઉદ્યત કે કહેલ (બ ગાળી રાસ્ના) વાદા અને ડોક્ટર દેસાઈએ કહેલ ૪ રાસ્ના, એ ૫ જાત ઉપરાત ગુડમારની દાડી (જેમા સિલ્વેસ્ટ્રી) અને સાપસન(એરિસ્ટોલોકિયા ઇડિકા)નો ઉપયોગ પણ રાસ્નારૂપે થાય છે સાપસનને ખડકી રાસ્ના કહે છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

વેલ તદ્દન ખારીક દાલણા જેવી હોઈ તેના ઉપર પાદડા મૂળમા નથી હોતાં એક વેલીને ખીજ આડી વેલી પુષ્કળ ફૂટી વેલીની એક મોટી જળ અને છે. કદ નાળિયેરના આકારથી લઈ મોટા ટાળાના આકાર જેવડા હોય છે. એક બાલુથી તેનો આકાર સર્પની ફણા પ્રમાણે હોય છે કદનો રંગ ઘોળો હોઈ તે હાથને ખડખડો લાગે છે. તેના ઉપર નાનીનાની ખડખડી ગાઠો થાય છે. કદ લાવીને ઘરમા રાખેલ હોવાથી ત્યા જ તેને વેલ કૂટે છે. એ કદને તે પ્રાતમા 'વિપમુગરી' કહે છે અને એનો ઉપયોગ વિશેષ કરીને સર્પ વગેરે વિપારી જનાવરનું ઝેર ઉતારવા માટે કરે છે ઢોરને સર્પ કરજો હોય તો આ કદ છૂદીને રોટલી સાથે ખવડાવે છે. આ પ્રયોગથી તેને રેચ થઈ ઝેર ઊતરે છે. મનુષ્યને સર્પ, વીછી વગેરેનો દંશ થયો હોય તો દંશની જગ્યાએ આ કદ છૂદીને બાંધે છે. ગામડામા રહેનારા લોક તો મનુષ્યને પણ ઝેર ઉતારવા માટે આ કદ શુમારે છ માસા આપે છે. એ પ્રયોગથી ઊલટી થઈ ઝેર ઊતરે છે આ કદની ઉગ્ર વાસ આવે છે. આ પ્રમાણે આ બંને નોળવેલ રાસ્તાની જાતિ માની લઈએ તો રાસ્તાપચક સિદ્ધ થાય છે. નાકુલી, ગધ નાકુલી, નકુલેષ્ટા, સુગધી, સુવહ્ન ધત્યાદિ રાસ્તાના નામો છે, તે નોળવેલના પણ છે; સિવાય નોળવેલના મૂળને રાસ્તા કહેવાની પણ પરિપાટી છે.

રાસ્તાના વેલાને લઘુ નોળવેલ એમ પણ કહે છે. કવચિત્ એને નાયટી એમ કહે છે; પરંતુ નાયટીને નાની દૂધી એમ પણ કહેવાતું હોવાથી રાસ્તાને નાયટી કહેવાય નહિ. રાસ્તામા વળી ઘોળી (ખડકી રાસ્તા) અને કાળી (પાનરાસ્તા) એવી પણ બે જાત છે. ઘોળી રાસ્તા ગુજરાતમાં થાય છે. એના મૂળ જડા સોયા જેવા ખારીક હોય છે રાસ્તા એ વાયુહારક છે રાસ્તા—ગુરુ, કડવી, ઉષ્ણ, પાચક તથા આમનાશક છે, અને વિષ, વાતરક્ત, દમ, ઉધરસ, વિષમજ્જર, સોજો, બિયડી, કપ, ઉદર—આમવાત, કફ, શૂળ, તાવ તથા સર્વ પ્રકારના વાયુરોગનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ :—(૧) પક્ષઘાત, કર્ણનાદ, અદિતિવાયુ (મોઢું વાંકું થવું), મન્યાસ્તભ (ડાકનું રહી જવું) એ ઉપર :—રાસ્તા, ઝેરડમૂળ, રોહીસ ધાસ, આસોદ, બળદાણાના મૂળ, અડદ અને ડોચનાં મૂળ, એ સર્વ સમભાગે મળી આશરે ૨ થી ૪ તોલા લઈ તેનો કાઢો કરી તેમા સિધવ અને હિંગ નાખી પાવો. (૨) અંડવૃદ્ધિ ઉપર :—રાસ્તા, ગળો, બળદાણાના મૂળ, જેઠીમધ, ગોખરુ અને ઝેરડમૂળનો કાઢો ઝેરડતેલ નાખી પાવો. (૩) સર્વ પ્રકારના વાયુ ઉપર :—રાસ્તા કાટાસરિયો નાગરમોથ, અરડૂસી, ગળો, ગોખરુ, વજ, દેવદાર, હરિતકી, ક્યોરા, સૂઠ, લીડીપીપર, મરી, રીંગણી, ધાણા, અતિવિષ, શતાવરી, બળદાણાના મૂળ, ઝેરડમૂળ, સુવા. સાટોડી, ચવક અને બિલી રીંગણીનો કાઢો કરી તેમા સૂઠની ભૂકી નાખી પાવો. (૪) આક્ષેપક, સમઘાતુગતવાત, આમવાત અને સર્વાંગવાત ઉપર :—રાસ્તા, ગળો, દેવદાર, સૂઠ અને ઝેરડમૂળનો કાઢો દિવસમા બે વાર આપવો. (૫) સર્વ વાયુ ઉપર :—રાસ્તા, ગોખરુ, ઝેરડમૂળ, દેવદાર, સાટોડી, ગળો અને ગરમાળાતુ મગજ, એ સર્વના કાઢામા એક માસો સૂકનું ચૂર્ણ નાખી પાવાથી નિ.સંશય સર્વ પ્રકારના વાયુનો નાશ થાય છે. (૬) વ્હાસ, કાસ, અગ્નિમાંઘ અને શીતજ્વર ઉપર :—રાસ્તા, સૂઠ અને લીડીપીપરનો કદક કરી ગરમ પાણીમા પાવો.

૩૮૮ રાળ—સં કં સર્જરસ, રાલ. હિં રાલ. મં રાં બં ધુના. ફાં રાલેમગરેખી. અં કિકહર ઇં યલોરેઝીન લાં રેઝિનાફલેવા. ફિં નાફસ.

રાળનું વૃક્ષ—સં અજકણુ, સર્જક મં રાળ. હિં હેદ, સાલ બં આજી, શાલ કં સજજ દમર. તૈં શાલમુ, વેજિનાયકુ મલાં શાલવૃક્ષ તાં વેળેકુતારિક ઇં પીનેટોલો ટ્રી, સાલ ટ્રી લાં વેટરિયા ઈંડિકા, શોરિયા રોખટા.

એ આડ બંગાળા, આયુના પહાડ અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં થાય છે. રાળ બે-ચાર જાતના આડમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એ આડમાથી જે રસ નીકળે છે તેની રાળ થાય છે* રાળ

* ગળનું મોઢું આડ થાય છે એના ગુદને રાળ કહે છે તે ગાયના દહીમા અથવા સાકર સાથે ખાવાથી અતિસાર મટે છે તથા ખીજ શોષક અને દીપક ઔષધિની સાથે મેળવી ખાવાથી પ્રદરરોગ ન્ય.

ઘણી જાતના વૃક્ષમાથી નીકળે છે, પરંતુ આ વૃક્ષમાથી વધારે પ્રમાણમા નીકળે છે રાળનું ઝાડ—
તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, શીતલ, તૂરું, પ્રણરોપણ, વર્ણકારક તથા રુક્ષ છે; અને અતિસાર, પિત્ત, રક્ત-
દોષ, ક્રોધ, કફ, કંડૂ (ખરજ), વિરજોટક, વાયુ, પરસેવો, પ્રણ, કૃમિ, વર્ધ્મરોગ, વિદ્રધિ, બહેરાપણ,
ચોનિશળ તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે. મોટું રાળનું ઝાડ—રુક્ષ, કાતિકર, તીખું, ઉષ્ણ
તથા સ્નિગ્ધ છે; અને કફ, પાકુ, પિત્ત, કર્ણરોગ, રક્તદોષ, મેહ, ક્રોધ, પ્રણ, વિષદોષ, ઉરક્ષત, કંડૂ,
વાત તથા શિરોરોગનો નાશ કરે છે. એના ફળ—મધુર, રુક્ષ, શીતળ, સ્ત લક, ગુરુ, તૂરા, લેખન
તથા મલાવણુંલક છે, અને શળ, વાયુ તથા આધ્માનને કરનાર અને પિત્ત, રક્તદોષ, દાહ, ક્ષતક્ષય
તથા તૃપાનો નાશ કરનાર છે. રાળ—શીતળ, સ્નિગ્ધ, તૂરી, કડવી, ગુરુ, ગ્રાહક, સ્વાદુ, સ્ત લન,
પ્રણરોપણ, લગ્નસંધાનકારક તથા મધુર છે; અને વાત, પિત્ત, ત્રિદોષ, રક્તદોષ, વિરજોટક, કંડૂ,
પ્રણ, ગૂળ, ર્વેદ, જ્વર (તાવ), વિસર્પ, ગ્રહબાધા, અગ્નિદગ્ધ પ્રણ, વિપાદિકા, વિષ, ભૂતબાધા તથા
અતિસારનો નાશ કરે છે. એનો ઉપયોગ મલમમા અથવા ઉપર ચોપડવાના લેપમા પ્રુષ્કળ થાય છે.
હાડ દુખવામા અથવા સોજો આવેલ હોય, તો તેના ઉપર ગૂગળ અથવા ગુજર સાથે કિંવા એકલી જ
રાળ લઈ તે ઝીણી વાટી પાણીમા સીઝવી, એટલે તે લેપના કામમા ઘણી ઉપયોગી થાય છે.
ઉપયોગ—(૧) સંગ્રહણી ઉપર :—રાળ ઘીમા તળી નાગફસરની સાથે ખવરાવવી. (૨) બાળ-
કાના અતિસાર અને રક્તાતિસાર ઉપર :—સાકર અને માખણમા રાળ મિશ્ર કરી આપવી.
(૩) અતિસાર ઉપર :—રાળનું ચૂર્ણ સાકરમા આપવું એટલે ઘણા દિવસનો અતિસાર પણ દૂર
થાય છે. (૪) અગ્નિદગ્ધ પ્રણ ઉપર :—રાળ, મીણ અને માખણ એ એકત્ર કઢવી ચોપડવા.
અથવા રાળ બારીક વસ્ત્રગાળ કરી તેમા તલનું તેલ તથા પાણી નાખી ખરલ કરવું મલમ તૈયાર
થયેથી રૂના પૂમડાથી અથવા પીંછા વડે ચોપડવો જ્યાં સુધી પાણી મેલું નીકળે ત્યાં સુધી વારંવાર
પાણી નાખતા જવું અને ખરલ કરતા જવું આશરે ૪ કલાક ખરલ કર્યા પછી આ મલમ તૈયાર
થશે. ઘાટો મલમ કરવો હોય તો ઉપર મુજબ કરવું. મલમ પાતળો કરવો હોય તો તેલપાણી પહેલાં
આગળથી હલાવી એકજીવ કરી લેવા. પછી રાળ મેળવી ખરલ કરવું. તેલ તથા રાળ સમાન ભાગે
લેવા. આ મલમ થોડા દિવસ સુધી ઉપયોગી રહે છે (૫) રક્તાધિક વાતરક્ત ઉપર :—રાળ
અને ઘી કઢવી તેનો લેપ કરતા જવું (૬) અગ્નિદગ્ધ પ્રણ ઉપર :—રાળ બારીક વસ્ત્રગાળ કરી
તેમા તલનું તેલ અને પાણી નાખી ખરલ કરવું અને તે પીંછી અથવા રૂના પૂમડા વડે ચોપડવું.
(૭) કાન વહે છે તે ઉપર :—ત્રણ ભાગ તલના તેલમા ૧ ભાગ રાળની ભૂકી નાખી રાળનો
રસ થઈ તેલમા મળી નય ત્યાં સુધી કઢવવું. આ મિશ્રણ ગાળી બાટલીમા ભરવું અને દિવસમા
ત્રણ વાર કાનમાં નાખવું. (૮) મૂળ વ્યાધિ ઉપર :—રાળનું ચૂર્ણ અને સરસવનું તેલ (સરસિયું)
એકત્ર કરી ધૂપ દેવાથી અર્શ અને ગ્લતસ્ત્રાવ બંધ થાય છે.*

છ, એની માત્રા ૭ રતિની છે વેટેરિયા ઇડિકાની રાળને સફેદ ડામર કહે છે. એને બાળવાથી સ્વચ્છ પ્રકાર
પડે છે, સુગંધ આવે છે અને ધુમાડો થતો નથી શોરિયા રોગરૂઠાને બાળવાથી સુગંધ અને બહુ જ ધુમાડો
ઉત્પન્ન થાય છે એ રાળ નવી હોય ત્યારે પારદર્શક હોય છે જૂની થયા પછી મેલા પીળા રંગની થઈ નય છે

* રાળનો મલમ—(સર્વ પ્રકારના લય કર પ્રણ ઉપર) રાળ ૫ તોલા, કાથો શુદ્ધ ૫ તોલા, તલનું
તેલ ૫ તોલા, ફટકડી ૧ તોલા, મોરચું ૧ તોલા તથા પાણી પાચ તોલા લેવું. પ્રથમ સર્વ સૂકી ઔષધિને
બારીક બારી લેવી પછી તેલ અને પાણી બન્નેને મેળવી આગળીઓથી હલાવતા રહેવું જ્યારે એકરસ થઈ
નય ત્યારે ઉપરની વસ્તુઓનું બારીક કરેલું ચૂર્ણ મેળવી દેવું પછી ત્રણ મિનિટ ચૂલા ઉપર રાખી હલાવતા
રહેવું ત્યારપછી ઉતારી મલમ ડબ્બીમા ભરી લેવો ફૂટેલા કોડા ઉપર—એક કપડા પર મલમ ચોપડી વચમાં
છેદ કરી લગાડવો રોજ પડી બદલવી વિનાફૂટેલા ગૂમડા પર છિદ્ર કરવાની જરૂર નથી વિનાફૂટેલા ગૂમડા
પર મલમવાળી પટ્ટી લગાડી ઉપર શેક કરવો આવી રીતે કરવાથી બે દિવસમા ગૂમડું ફૂટી જશે પછી છિદ્ર
કરીને પટ્ટી લગાડતા રહેવું આ મલમ પ્રણને ફોડે પણ છે અને ઝાંઝે પણ છે.

બીજા પ્રકારનો રાળનો મલમ :—(પ્રણ ઉપર) રાળ તો ૧૦, સફેદ કાથો તો ૪, સુરદારસિંગ
તો ૨, એ સર્વને અલગઅલગ વાટી લેવા પછી રાળમા રા તોલા સરસવનું તેલ મેળવી એક સાફ

૫૦૦ રિસામણી (લજ્જમણી)—સં૦ રક્તમાદી, લજ્જમણુ. મં લાજ્જણુ, લાજરી, સંકાયણી હિં૦ લજ્જવંતી, છુધ્ધિમુર્ધ, શર્માની, લાજવતી. ખં૦ લજ્જવતી, લાજુક. કં૦ મુદ્ધિરેમુદ્ધવ, ઓળ-મુચ્ચક, મુદ્ધલમુરિકે, લજ્જવતી. તાં૦ તોદ્ધલશરગિ, તૈં૦ મુનુચુડામારમુ. વું૦ નાચિકેડે. મલાં૦ તોદ્ધન-વાતિ લાં૦ માર્ધિમોસા સેન્સિટવા, માર્ધિમોસા પુડિકા. વં૦ શર્મી

એ છાતલા નાના હોય છે. એમા નાની અને મોટી એવી બે જાત છે મોટી જાતના છાતલાને ખારીક કાટા હોય છે રિસામણીના પાદડા આમલીના પાદડા જેવા હોય છે. એ પાદડાને સ્પર્શ કરવાથી તે લાગલા જ સંક્રાંતિ જાય છે, એ આ આડમાં મોટો ચમત્કાર છે. રિસામણી (લજ્જ-મણી)—તીખી, શીતળ, કડવી, તૂરી, સ્વાદુ તથા રુક્ષ છે, અને વાયુ, પિત્ત, કફ, રક્તદોષ, રક્તપિત્ત, યોનિદોષ, અતિસાર, સોજો, શ્રમ, વ્રણ તથા કોઢનો નાશ કરે છે. નાની રિસામણી—તીખી, ઉષ્ણ, પારદનિયામક અને અનેક વિજ્ઞાનકારક તથા આમદોષનાશક છે. ઉપયોગ—(૧) ગંડમાળા, અપચી, ગલગંડ અને કમળા ઉપર :—રિસામણીનો અથવા ગોરખમુડીનો સ્વરસ ૨ થી ૮ તોલા સુધી ખાવા આપવો. (૨) અંડ ઊતર્યો હોય તે ઉપર :—રિસામણીનાં પાદડા વાટી ગરમ કરી અડેખાધવા. (૩) સ્ત્રીઓનું યોનિદ્રોરે અંગ ખહાર પડે છે તે ઉપર :—રિસામણીના પાદડાનો રસ અથવા મૂળ ઘસી હાથે યોગી તે હાથે અંદર ખેસાડવું. આ ઔષધ સુચાણીએ કરવું (૪) આંખની કાળી કીકી ઉપર પડળ (પડદો) આવે તે ઉપર :—રિસામણીના પાદડાનો રસ, ઘોડાનું મૂત્ર સમલાગે એકત્ર કરી અજળ કરવું. (૫) ઉઠાંટિયા (ખાળકોને થતી કુકડિયા ઉધરસ) ઉપર :—રિસામણીના મૂળનું ચૂર્ણ મધમા આપવું (૬) મૂળ વ્યાધિ ઉપર :—રિસામણીના પાદડાનો રસ દિવસમા બેત્રણ વાર મૂળ વ્યાધિ ઉપર ચોપડવો.

૫૦૧ રુદ્રાક્ષ—(લાં૦ ઇલિયોકાર્પસ ગેનીટ્રસ.) રુદ્રાક્ષના મોટા મોટા આડ થાય છે એના પાદડા ગગેરી નાગરવેલના પાન જેવા હોય છે કાકળુના કેટલાક ભાગમાં એ આડ થાય છે. એમા નાની અને મોટી એવી બે જાત છે. એના ફળમાના ખીજને રુદ્રાક્ષ કહે છે. રુદ્રાક્ષની માળા કરી તે ગળામા પહેરે છે. કોઈ કોઈ એ માળા રૂપામા કે સોનામા ગઠાવે છે. મૈસુરમા તથા તેની આસપાસ પણ એના આડ ઘણા થાય છે રુદ્રાક્ષ—ખાટી, ઉષ્ણ તથા રુચિકર છે, અને વાયુ, કફ, શિરપીડા, ભૂતબાધા તથા ગ્રહબાધાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) મધુરા ઉપર :—રુદ્રાક્ષ મધમા ઘસી ચટાડવી.

૫૦૨ રેણુકા (રેણુકખીજ)—સં૦ હિં૦ ખં૦ કં૦ રેણુકા. મં૦ રેણુકખીજ. લાં૦ પાર્ધપર ઓરંટી એકમ કાં૦ રેણુકા

આ વેલોx નેપાળ અને આસામમા થાય છે. એના બિયાને ‘રેણુકખીજ’ કહે છે. આ વેલ નાગરવેલ જેવી હોય છે. રેણુકખીજ કંક્રાળી જેવા અને તે કરતા થોડા મોટા હોય છે એનો રંગ કાળો હોય છે. રેણુક—તીખી, શીત, મુખને સ્વચ્છ કરનારી. કડવી, લઘુ, પિત્તકર, અગ્નિકર, મેધ્ય, પાચક તથા ગર્ભપાતકારક છે; અને ખૂજલી, કંડૂ, તૃષા, દાહ, વિષ, કફ, વાયુ, નપુસકત્વ, દુર્બળતા તથા શુદ્ધમનો નાશ કરે છે. એના બિયાના પણ એવા જ ગુણો છે. ઉપયોગ—(૧) ઝિચકી (હુડકી) ઉપર :—રેણુકખીજ તથા લીડીપીપરનો કાઢો કરી તેમા શેકલી હિંગ નાખી પાવો. એટલે પાચ

પથ્થર પર રગડતા જવું જ્યારે પથ્થર અરસપરસ થોટી જાય એટલી ચીકણા આવી જાય (માખણ જેટલું નરમ મિશ્રણ બની જાય), ત્યારે કાથો તથા મુરદારસિંગ મેળવી પુનઃ રગડવું જ્યારે સર્વ ખરાબર મળી જાય ત્યારે મલમ ડબ્બીમા ભરી લેવો સર્વ પ્રકારના પૈત્તિક વ્રણને થોડા સમયમા ભરી આપે છે અર્ધા ઇંચના ઠાઠા વ્રણના ઘાને સાફ કરીને થોડા જ દિવસમા ભરી આપે છે

x રેણુકખીજ એ અપ્રસિદ્ધ વનસ્પતિ છે રેણુકખીજને બદલે વૈદ્યો નગોડના બી(સમાહ)ને ઉપયોગમાં લે છે ઉપર લખેલ રેણુકખીજ નાગરવેલ અને કાળા મરીના વર્ગની છે એના અભાવમા કાળા મરી પણ લઈ ગકાય આ ઉપરાંત બીજી રેણુક નગોડના વર્ગની છે. તેનું લેટિન નામ વિટેક્સ એગનસ કાસ્ટસ છે. એ ઈશનમા થાય છે એ નગોડની જાતિ છે. એના અભાવમા નગોડના બીજ લઈ શકાય છે

પ્રકારની ઊંચકી દૂર થાય છે (૨) પક્ષાઘાત ઉપર :—રેણુકખીજનો કાઢો પાવો. (૩) પિત્ત-ગુદમ ઉપર :—રેણુકખીજનું ચૂર્ણ મધમાં નાખી પાવું.

૫૦૩ રેવંચી—સં૦ રેચના, રેવુટચીની, ક્ષીરિણી, કાચનક્ષીરી, હિમાવતી. મં૦ રેવાચીની. હિં૦ રેવંદચીની બં૦ રેઉચીની. ચીની૦ વ્હાગ, હાગ. નેપાં૦ પદ્મસાલ ગઢવાલી અરચૂ-કૃ અક્રં૦ રવાશ-ચુકિ ક્ષાં૦ રેવન અં૦ રાવદ. ઇં૦ રૂખાબં. લાં૦ હ્રિયમ ઈમોડી-ઓફીસિનલ.

આ સુંદર નાતુ ક્ષુપ છે. એક ચુકાના આડ કરતા ઘણું જ મોટું એટલે સરેરાશ ૫-૬ ફૂટ સુધી ઊંચાઈનું હોય છે અને જમીનમાથી ૧ મુખ્ય અથવા વચ્ચેનું ડીંટકું નીચળી તેની બાજુએ ચારે તરફ ડીંટડાની શાખાઓ નીકળે છે. એના પાદડા પીપળાના પાદડા જેવા ગોળ અને મોટાં પ્રસરેલા હોય છે. તે ઉપરના અગે ફિક્કા લીલા રંગના અને સુવાળા હોઈ નીચેની બાજુએ લંબ-દાર અને પીળા રંગના હોય છે. ફૂલો અવ્યવગ્ધિત મજરી ઉપર આવી લાલ રંગના હોય છે. હ્રિયમ ઓફીસિનલ જાતિના ઝાડો ઉપર સફેદ રંગના ફૂલો આવે છે રેવંચીની અનેક જાતો છે, તેમાંની ૫-૬ મુખ્ય છે આ સર્વંતુ દેશી નામ એક જ છે. રેવંચી—રશિયા, તુર્કસ્થાન, ચીન, તિબેટ અને કાશ્મીરથી નેપાળ સુધી હિમાલય પર્વતના ૮૦૦ થી ૧૬૦૦ ફૂટ સુધી ઉચ્ચ પ્રદેશ ઉપર ઉત્પન્ન થાય છે. પહેલી ચાર જાત હિમાલય ઉપર ઉત્પન્ન થનારી છે હ્રિયમ પોમેટમ જાતનાં રેવંચીના ઝાડોનું વાવેતર ૨૦૦-૩૦૦ વર્ષ પહેલાંથી ચીનના કન્સુ પ્રાંતમાં કુકુનોર સરોવરની બાજુબાજુ અને ગયા શતકથી એશિયાખંડમાંના રશિયાના પ્રદેશમાં ઘણું જ થવા લાગ્યું છે; પરંતુ તેમાંથી ચિનાઈ રેવંચી સમાન રેવંચી ઉત્પન્ન થતી નથી. ઇંગ્લાંડમાં બેનબરી નજીક બોડી-ક્રોડ નામના ગામમાં હ્રિયમ રાપોન્ટિકમ જાતના ઝાડનું પુષ્કળ વાવેતર થતું અને એ ઝાડમાંથી બબ્બરમાં મળનારી ‘બેનબરી’ નામની રેવંચી ઉત્પન્ન થતી. એ ચીની રેવંચી કરતા ઓછી કડવી હોઈ તેમાં ચીકણાપણું અને તૂંગશ વધારે હોય છે; સિવાય એના મૂળ પણ ચીની રેવંચીનાં મૂળ કરતા અધિક છિદ્રવાળા, વધારે નરમ અને સહેજમાં લાગી જાય તેવાં હોય છે મુખ્યત્વે કરીને એની ભૂકી કરીને વેચવાને મોકલે છે હિમાલય ઉપર ઉત્પન્ન થનારાં ઝાડમાંથી રેવંચી કાઢવાને વેપારી લોકો થોડો લક્ષ આપતા નહિ હોવાથી અને વિલાયતથી આવનારી રેવંચી સસ્તી મળતી હોવાથી હિંદુસ્તાનમાં તેનો જ વપરાશ વધુ થાય છે. ચીની અથવા ઈસ્ટ ઇન્ડિયન રેવંચી મુદ્દામ મગાવ્યા વિના હિંદુસ્તાનમાં આવતી નથી, એમ ડોક્ટર ડિમક લખે છે. ચિનાઈ રેવંચી કાનસા અને ઝેશ પ્રાંતમાંના કુંગર ઉપર ઉત્પન્ન થાય છે તથા ત્યાંથી વિલાયત જાય છે તિબેટના અગ્નિ દિશા તરફના પ્રદેશમાં જે રેવંચી ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો થોડાઘણો વેપાર બંગાળી લોકોમાં થાય છે. દક્ષિણ સિક્કિમ પ્રાંતમાં ત્યાંના રબારી રેવંચીના મૂળ એકઠા કરે છે પરંતુ મુસલમાન વેપારીઓ સિવાય તે કાઈ વેચાતા લેતા નથી. રેવંદચીની એ નામના નેપાળ તરફના પહાડમાં રમેકસ નેપ્લેન્સીઝ મૂળ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે બંગાળમાંના ગાંધીઓ પાસે વેચાતા મળે છે, એમ ડોક્ટર કનૈયાલાલ દવેએ પોતાના ગ્રંથમાં એક ઠેકાણે લખેલું છે.

ઐતિહાસિક શોધ ઉપરથી એમ માલૂમ પડે છે કે, સને ૧૭૩૨ની સાલથી રેવંચી એ વનસ્પતિની યુરોપિયન વૈદ્યોને માહિતી મળી તે પહેલા ફક્ત ચિનાઈ લોકોને એની માહિતી હતી; કારણ એના ગુણદોષ શુમારે ૩૦૦-૩૨૫ વર્ષ પહેલા લખેલા એક ચિનાઈ ભાષામાંના વૈદ્યક ગ્રંથમાં લખેલ મળે છે. આર્થ વૈદ્યોને એ અતિ પ્રાચીન કાળથી માલૂમ છે. આગ્રેયે (પુનર્વસુ મુનિએ) ‘ક્ષીરણી’ નામથી ‘શોધન’ ઔષધોમાં તેની ગણના કરેલ હોઈ ૭૦૦-૮૦૦ વર્ષ પહેલા રાજ-નિધંટુકારે પણ તેના ગુણદોષનું વર્ણન કરેલું છે, તે યુરોપિયન શોધકના વર્ણનથી મળે છે. આરંભમાં રેવંચીના નામો આપેલ છે, તેમાં ક્ષીરિણી, કાચનક્ષીરી, હેમદુગ્ધા ઇત્યાદિ જે નામો છે, તે ઉપરથી એ વનસ્પતિમાંથી સોના જેવો પીળો રસ નીકળે છે એ ખુલ્લું થાય છે યુરોપિયન શોધકોએ આ પીળા રસનો ઉલ્લેખમાત્ર પણ કરેલો દેખાતો નથી; પરંતુ એ ઉપરથી એટલું જ સમજવાનું કે, રસ આપનારી જાત તેમને મળેલ નહોતી. ચિનાઈ વેપારીઓ રેવંચીના મૂળ ખીજ

દેશમાં મોકલતી વખતે તેની ઉપરથી છાલ કાઢી કકડા કરી મોકલે છે. એ વનસ્પતિ ખીજઓથી ઓળખાય નહિ માટે જ તેઓ એમ કરતા હોય એમ જણાય છે કેટલાક વર્ષો પહેલા એટલે રશિયાએ ચીનની સરહદથી પોતાની સરહદ મેળવ્યા પહેલા ૮-૧૦ રૂપિયે રતલના ભાવથી તે વેચાતી હતી.

પ્રોફેસર ફલુકીગર અને ડૉ. હેનબેરિનો મત એવો દેખાય છે કે, રેવચી જેને અગ્રેજીમાં રૂબાઈ કહે છે તે વનસ્પતિની યુરોપિયન ડોક્ટરોને ગ્રીક વૈદ્યો પાસેથી માહિતી મળી. રેવચીના મૂળ-કંદ પહેલા ચિનાઈ તાર્તરી અને તિબેટથી યુરોપમાં જતા હતા અને તે જે નિરનિરાળા રસ્તાએ જતા હતા તે રસ્તા ઉપરથી ‘આયાસડોર’ નામના લાટિન ગ્રંથકારે તેને નિરનિરાળા નામે આપેલા હતા. તે આ પ્રમાણે :—૧. રેવદશેની (ચીની), ૨. રેવદળર્બરિક અને ૩ રેવદતુટીક. રેવદળર્બરિકમાંથી ‘હેબર્બરિક’ અને તેમાંથી અગ્રેજી રૂબાઈ એવું અપભ્રંશ નામ પડ્યું છે. અગ્રેજી અને રશિયન અધિકારીઓએ ખરી રૂબાઈની ઉત્પત્તિ અને તેનું સ્થાન શોધી કાઢવાને પુષ્કળ પ્રયત્નો કર્યા, પરંતુ ચીનના બાદશાહનો ત્યાના અધિકારીઓને એવો સખત હુકમ હતો કે કોઈએ ખીજ દેશના મનુષ્યોને રેવચીના ઉત્પત્તિસ્થાન નજીક જવા દેવું નહિ અને તે ઠેકાણે કોઈ ચોરીથી ગયેલો મળી આવે તો તેનો શિરચ્છેદ કરવો.

એની ગાગડીઓમાંથી પીળો રંગ જેવો પદાર્થ, રાગ જેવો પદાર્થ અને અવશિષ્ટ પદાર્થ એમ ત્રણ પદાર્થો મળે છે એ સિવાય ‘ઈમોદીન’ નામનું કિસોફ્યાનિક એસિડ દ્રવ્યની પ્રકૃતિનું મળેલ છે. તે કેટલાક વખત સુધી હવામાં સૂકવવાથી તેનો રંગ સ્ફટિક જેવો તેજસ્વી બને છે. રેવચીનો ગુણ એના ઉપર આધાર રાખે છે. તે સુદર અને સારક હોઈ સ્તંભનનું પણ કામ કરે છે. આથી યુરોપિયન લોકો મળશુદ્ધિ માટે રૂબાઈનો વિશેષ ઉપયોગ કરે છે એના ફાટ, નિષ્કર્ષ, ચર્ક, આસવ, અવલેહ, ગુટિકા, મિશ્ર ચૂર્ણ એવા સાત કદ્ય ડોક્ટર લોકો કરે છે. મિશ્ર ચૂર્ણ બે વરસના બાળકને આપવાના ઉપયોગમાં આવે છે. આ ચૂર્ણમાં રેવચી, સૂક અને મેગ્નેશિયા નાખે છે.

હિમાલયના ઉપરના ગઢવાલ જિલ્લાના ભુટિયા લોકો ‘હિયમ ઇમોડી’ જાતના રેવચીના મૂળ, મજીક અને ક્ષાર, આ ત્રણ મિશ્રણથી કપડાને લાલ રંગ ચડાવે છે; સિવાય તે લોકો એના નાળ (દીટડા, કાતરીઓ) બાફી અથવા કૂટીને મીઠું નાખી ખાય છે, તેમ જ તેનો મુરખ્ખો અને અથાણા પણ કરે છે આવી રીતે ઉપયોગમાં ચટણી તરીકે કામ આપવા ઉપરાંત મળતી શુદ્ધિ કરે છે ડોક્ટર સગ બેન્જ વોટ એની પરીક્ષા કરવાને લાહીલ પ્રદેશમાં રેવચીના દીટડા બાફીને ખાધા તેનાથી તેમને ખૂબ જીલામ લાગ્યો હિયમ મુસ્કોફિટયેનમ જાતનાં મૂળમાં ઔષધિ ગુણ ‘હિયમ ઇમોડી’ જેવા જ છે તેનો ઉપયોગ બીનને પીળો રંગ ચડાવવાના કામમાં થાય છે. પંજાબમાં જંબુ નજીકના સિયાલકોટ મુકામે એની ઉપર લખેલી કૃતિ જોવામાં આવે છે. મૂળનો ભૂકો કરી બે દિવસ સુધી ઠંડા પાણીમાં પલાળી રાખે છે તે પછી મિશ્રણ ઉકાળી તે બીજગતા પાણીમાં વસ્ત્ર બોળે છે. એટલે હલકો પીળો રંગ ચડે છે. તેમાં જ થોડી હળદરની ભૂકી નાખવાથી લપકાદાર રંગ થાય છે ‘હિયમ નોબાઈલ’ જાતના ઝાડના સુકાયેલા પાદડા તબાકુને બદલે વપરાય છે એની જ એ સૌથી પેટા જાત છે, તેનો ઉપયોગ તિબેટમાં તબાકુને બદલે પુષ્કળ કરે છે. તેને તિબેટી લોક ‘ચુલા’ કહે છે. ‘હિયમ સ્પિસિફર્મ’ જાતના ઝાડો અફઘાનિસ્તાનના ઘણાક ભાગમાં પોતાની મેળે બીગે છે. જ્યારે લીલાશ પર એના પાદડાની ડાડલીઓ હોય, ત્યારે તેને ‘રેવશ’ કહે છે અને આસપાસ પથ્થર અને ખડીના ઢગલા કરીને તે ઘોળા થાય ત્યારે તેને ‘ચૂકરી’ કહે છે. એના તાજા દાડા ચૈત્ર-વૈશાખમાં પેશાવર શહેરમાં આવે છે અને તે ત્યાના લોકો લીલા અથવા બાફીને ખાય છે તેમ જ તે સૂકવી રાખે છે અને તેનું અથાણું પણ કરે છે. રેવચીના મૂળ ઉકાળવાથી અથવા શેકવાથી તેમાંનો રેચક ગુણ ઘણો જ કમી થાય છે

આ વનસ્પતિનો ઉપયોગી ભાગ મૂળ છે. એનો મુખ્ય ગુણ રેચક છે આ રેચક ગુણના અંગભૂત ખીજ કેટલાક રોગ સારા કરવાનો ગુણ એમાં છે શિલા ઉપર છાપવાનો મજકુર જે કાગળ ઉપર લખે , તે કાગળ રેવચીનો શીરો ચોપડીને જ પીળો કરેલો હોય છે. એ સિવાય

રંગના કામમા સ્વતંત્ર રૂપથી અને ખીન્ન રંગ સાથે મસળીને પણ આનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે.

રેવંચીના આડ હિમાલય પર્વત ઉપર અને ચીન દેશમા થાય છે. ચીન અને ચીનાઈ તાતારી એ દેશમા રેવ ચીની ઉત્પત્તિ ઘણી જ થાય છે રેવ ચીનાં આડ મલખાર, ત્રાવણકોર, ખંડાળાના ઘાટ, અને ખોરઘાટ, એ લાગોમા પણ થાય છે. રેવંચીના આડમા એક પ્રકારનું પીળું રાજમય દ્રવ્ય રહે છે, તેને લોકો 'રેવંચીનો શીરો' કહે છે. + એમા રેચક ગુણ હોવાથી રેચ આપવા માટે તેનો ઉપયોગ થાય છે, તેમ જ રંગ માટે પણ ઉપયોગ થાય છે. એ આડ શુમારે છ-સાત હાથ લંબુ વધે છે તથા ઉપર કોકમ જેવડા ફળ આવે છે. દક્ષિણમા કેટલેક સ્થળે તેને 'તાવીર' કહે છે. રેવ ચીના મૂળનો ઔષધોમા ઘણો ઉપયોગ થાય છે. ઉપયોગ—(૧) રેચ માટે:—રેવ ચીના શીરાનું માસો-દોઢ માસો ચૂર્ણ કરી શક્તિ પ્રમાણે ગોળમા, સાકરમા અગર મધમા આપવું એટલે રેચ થશે ઉતાર-ધી અને લાત. (૨) મૂત્રરેચન માટે:—રેવંચી ચૂરોખાર, ચણકુળોળા તથા એલચી, એ સમલાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તે ૭ માસા ચૂર્ણ પાશેર પાણી અને પાગેર દૂધ એકત્ર કરી લાગની માફક બે વાસણુમા ઉલટાવી-ઉલટાવી પાવું. (૩) ખાળકને ફેણોઆ થાય છે તે ઉપર:—રેવંચીનું લાકડું પાણીમા ઘસી લેપ કરવો (૪) નાનાં ખાળકોને રેચ માટે:—રેવ ચી કિવા રેવંચીનો શીરો દૂધમા ઘસી શક્તિ પ્રમાણે પાવો. (૫) કમળી ઉપર:—રેવ ચી દૂધમા ઘસી ૭ દિવસ પાવી x

૫૦૪ રોમકુંળ (કરમલ) — મં ન્હીવ, ઓટફળ -

+ રેવ ચીનો શીરો જે બનરમા પીળા રંગનો મળે છે, તે આ રેવ ચીનો નથી એ ચીનમા ઉત્પત્ત થતા ગાસિનિયા ઉનબુગઈ વૃક્ષનો શુંદ છે આપણા દેશમા એ સિયામથી આવે છે —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

x સૂચના—રેવ ચી વધારે આપવાથી વણીક વખતે તેનું ખરાબ પરિણામ આવેલું દેખાય છે, માટે તે ખાવા આપતી વખતે ઘણી સાવધતા રાખવી. રેવ ચીનો શીરો પાણીમા ઘસી ચૂમડા ઉપર લીનો-સૂકો ચોપડતા જવાથી તે તુરત ફૂટે છે

ડોહર દેસાઈ લખે છે કે રેવ ચી કડવી, દીપન, ગ્રાહી, ચટ્ટુત્તેજક અને સારક છે નાની માત્રામા ચૂકની અને ડોળરીના રસની વૃદ્ધિ કરે છે, ભૂખ લગાડે છે, અન્ન પાચન કરાવે છે અને ચક્રતને ઉત્તેજના આપી પિત્તત્રાવ યોગ્ય કરાવે છે નાની માત્રામા ગ્રાહી ગુણ પ્રત્યક્ષ થાય છે. મોટી માત્રામા જીલાબ લાગે છે મોટા આતરડાની ચાલનક્રિયા વધીને ૬-૮ કલાકમા જીલાબ લાગે છે, પેટમા મરડો આવે છે, તોપણ એ સૌમ્ય હોવાથી આતરડામા દાહ થતો નથી જીલાબ લાગ્યા પછી ગ્રાહી ક્રિયા શરૂ થાય છે અને જીલાબ પોતાની મેળે બંધ થાય છે રેવ ચીથી પેનાબનો રંગ પણ ઘેગ બને છે

માત્રા—વારંવાર આપવા માટે ૧થી ૫ રતી ૧ વખત માટે ૮થી ૧૫ રતી ૧ વર્ષના બાળકને ૧ રતી

ઉપયોગ—શિથિલતાપ્રધાન કુપચનમા વારંવાર આડા થતા હોય ત્યારે રેવ ચીથી લાલ થાય છે. વાત-સ્ક્રાના રોગોને જીલાબ આપવા માટે રેવ ચી પ્રશસ્ત ઔષધ છે આ રોગમા અનાજ પચતું ન હોય ત્યારે નાની માત્રા આપવી એ સારૂ ગણાય હરસમા રેવ ચીના જીલાબથી બહુ જ ફાયદો થાય છે જૂની કબજિયાત હોય તો રેવ ચીનો જીલાબ આપવો નહિ નાના બાળકને આડા થાય છે તે વધારે દૂધ પિવરાવવાથી દૂધ પેટમા સડી અને ખટારા વધીને થાય છે, તે ઉપર રેવ ચી આપવાથી સડેલું દૂધ બહાર નીકળી જાય છે, અમ્લતા ઓછી થાય છે, પેટ સાફ થાય છે અને આડા પોતાની મેળે બંધ થાય છે

ખડેલાં દસ્ત લાવનારી અને પાછળથી કબજિયાત કરવાવાળી બે ઔષધિ છે રેવંચી અને એરડિયુ એ અન્ને સૌમ્ય છે, પણ એરડિયુ ક્ષાર સ્વભાવવાળું ન હોવાથી પેટમાની ખટારા ઓછી કરી ગરુત નથી

રેવ ચીથી એ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે, એટલે એવે વખતે બાળકને એરડિયાના કરતા રેવ ચી આપવી, એ મુદ્દ ગણાય રેવ ચીની સાથે સાંજખાર મેળવીને આપી ગરુત છે રેવ ચીથી મરડો આવે છે તે ન આવવા માટે સૂઠના જેલુ સુગંધી દ્રવ્ય મેળવવું જોઈએ ગ્રહણીમા અમ્લતા વધવાથી આડા થતા હોય તો તે ઉપર રેવ ચીનો જીલાબ હિતકર છે સોનની ઉપર ઠંડા પાણીમા ઘસીને રેવ ચીનો લેપ કરાય છે

સૂચના—રેવ ચીની હલકી ભતિ આવે છે તેને બ ગાળી રેવ ચી અને લોટિનમા હિંચમ નેપાલેન્સિસ કહે છે તેની માત્રા ૫થી ૬ રતીની છે

— આ વર્ણન લકુચનું હોવું જોઈએ ગુજરાતી લકુચ મં ઓટફળ સં છુદ્ધપનસ બં દાહ કાં ઓટામ્પી મલાં લકુચમ્ તાં તિનિખાલવુ તેં લકુચમ્, હરિયાજેજેટા લેં આટોકાર્પસ લકુચ હિં

એના આઠ દક્ષિણ કોંકણમાં ઘણા થાય છે. એ આઠ મોટા થાય છે. એને ગોળ ફળ આવે છે. એના પાંદડા ફળ મીઠા લાગે છે. એ ફળ ઉપર જેમ ફળુસ ઉપર કાંટા હોય છે તેવા ઝીણા કાટા હોય છે ઉપયોગ—(૧) ઘણુ ધોવા માટે કાઢો :—રોમફળની છાલ, બાવળિયાની છાલ, કિજળીની છાલ, કુંભાની છાલ, કડવા લીમડાની છાલ અને પાંદડા, એ સર્વ ખાડી તેમા પાણી નાખી અષ્ટમાસ ઉકાળો કરવો. આ કાઢાથી માણસને અથવા જનાવરને થયેલ ઘણુ ધોવાથી જલદી રૂઝ આવે છે (૨) ઉપદંશ(ગરમી)ના ઘણુ ઉપર :—ઉપલા કાઢાથી દરરોજ ઘણુ સ્વચ્છ ધોઈ કપડાથી સારું લૂછી, તે ઉપર ગાયના માખણુમા ચીકણી સોપારી અને શંખજીરું ઘસી ચોપડવુ; એટલે ઘા (જખમ) જલદી ભરાય છે (૩) અતિસાર ઉપર :—રોમફળની છાલ વાટી પાવી ૫૦૫ રોહિણી—સ ૦ કં ૦ હિં ૦ મં ૦ માસરોહિણી ૫૦ ચામરકશા. ૬૦ રેડવૂડ ટ્રી. લાં ૦ સોયમીઝ ફેબ્રુકયુબ્લ.

રોહિણીના આઠ ખાનદેશ અને નાગપુર પ્રાતમા થાય છે. આ આઠ ઘણું જ મોટું થાય છે. એના પાંદડા નાદરખીના પાંદડા જેવા મોટા થાય છે. એના પાંદડા કડવા લીમડાના આડની પેઠે ડાળાને લાગેલા હોય છે. રોહિણીને ફેરી જેવડા મોટા ફળ આવે છે. રોહિણીનું લાકડું ધમારતી કામના ઉપયોગમા આવે છે. એની છાલનો પાકો શિકારી કિંવા સાળરી રંગ થાય છે. જળમે એ અંગરખા વગેરે એ રંગ વડે રંગે છે રોહિણી (માંસરોહિણી)—બળકર, રક્તપિત્તપ્રસાદાન, પૌષ્ટિક, શીતલ, તૂરી, કઠશુદ્ધિકર, રચિક, સારક, વૃધ્ધ તથા મધુર છે; અને વાયુ તથા કૃમિને નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) કપડાને શિકારી રંગ ચડાવવાની કૃતિ :—રોહિણીની છાલ લાવી તેના બારીક ટુકડા કરવા, તે ચાર દિવસ પાણીમા પલાળી રાખવી પછી તે સારી રીતે બાફી તે પાણી ખીન્ન વાસણુમા કાઢી લેવુ અને તેમા કપડા લીજવીને સૂકવવા. એ પ્રમાણે બે વાર સૂકવી પછી ત્રીજી વખત સાધારણ સૂકવીને માટીની ગાર કરી તેમા તે કપડુ એક રાત્રિભર પલાળી રાખવુ. પછી તેમાથી કાઢી તે પાણીમા ચોળી તારવી ધોઈ સૂકવવુ એટલે તે પાકા શિકારી રંગનુ થાય છે.*

૫૦૬ રોહિસ (રોસડો, રૂશ, રોંસઘાસ)—સ ૦ દીર્ઘ રોહિષક. મં ૦ રોશલ ગવત, ચોશ-ગવત. હિં ૦ બડા રોહિષ. કં ૦ હિરિય ગંજિણ લાં ૦ સિમ્બોપોન્નેન રિક્તેન્થસ.

રોહિસ ઘાસના જેવું જ છે. એ કમરપૂર જિયુ વધે છે. આ ઘાસની સુવાસ આવે છે એને બિયા પણુ આવે છે. તેની સુગંધ વાયુને લીધે બગીચામા આસપાસ ફેલાય છે. આ ઘાસનુ તેલ કાઢે છે તેને ‘રોહિસ તેલ’ (જીરેનિયમ ઓઈલ) કહે છે. એ તેલ ઉષ્ણ, રવેદલ, મૂત્રલ, જ્વરમ્, ઉત્તેજક અને ચેતનકારક છે. માલિશ કરવાથી ચામડીમા લાલી આવે છે. નવા આમવાતમા લાલ-દાયક છે જૂના આમવાતમાં એટલુ ઉપયોગી નથી. માથામા ટાલ પડી હોય તો તે પર વાળ આવવા માટે આ તેલની માલિશ કરાય છે રોહિસ—ઉષ્ણ તથા કડવું છે અને કફ, પિશાચબાધા, ગ્રહપીડા, ઉપદંશ, ઘણુ, વાયુ તથા વિષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) વાયુએ સાંધા અંગર અંગ દુખતું હોય તે ઉપર :—રોહિસતેલ ચોળવુ એટલે અંગ દુખતું મટે છે. (૨) રસ-કપૂરના વિષ ઉપર :—રોહિસ સાકર નાખી આપવુ તથા અંગે ચોળવુ.

બરહાર, દાહુ લકુચના ફળો ખટમીઠાં હોય છે એના અઘપાકા ફળોને છાલી ચીરો કરીને સુકાવી રાખે છે. તેનો ઉપયોગ દાળરાકમા કોકમને બદલે કરે છે કાચા ફળ આયુર્વેદના મતમા ત્રિદોષકારક છે, લોહીને બગાડે છે, આંખોને તુકસાન પહોંચાડે છે અને વીર્યનો નાશ કરે છે પાકા ફળ ખટમીઠાં, વાતપિત્તશામક, કફકર, રચિકર, કમોદીપક અને સારક છે ગુચડા પર અને પગ કાટવા પર ફળના છોતરાનુ સત્ત્વ અથવા છાલને ધમીને લગાડે છે જખમ પર છાલ ઘસીને લગાડવાથી પકને ખેંચી લે છે બંગાળમા ૧-૨ ખીજ અથવા થોડો દૂધિયો રસ જુલાબ માટે આપે છે ૧-૨ દીપા બાળકને અને ૮-૧૦ દીપા મોટા માણસને આપે છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

* રોહિણીની છાલ ઉત્તમ ગ્રાહી પૌષ્ટિક છે માત્રા વધારે અપાચ તો તુકસાન થાય છે, ચક્કર આવે છે અને કેક થડે છે. માત્રા—૨ તોલાનો કાટ કરી ૨૪ કલાકમાં થોડો થોડો અપાચ છે અથવા ચૂર્ણ ૩૦-૩૦ રતી ૩ વખત આપવું. જૂના મરડા અને અતિસારમાં વપરાય છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

૫૦૭ લઘુ રોહિસ—ધાસ (રો, ગેસ)—સ ૦ કૃત્ણ, લઘુરોહિષ તૃણ. મ ૦ રોહિસ ગવત, સુગંધ રોહિષ હિં ૦ રોહિસ, સોધિયા, ગધેજ ધાસ બં ૦ રામકપૂર ક ૦ કિરગંજણી, કાચીહુલી. કડિલુ લા ૦ એન્ડ્રોપોગોન શિનેથર્સ, એન્ડ્રોપોગોન નાર્ડસ.

લઘુરોહિસ એ રોહિસ ધાસ પ્રમાણે જ હોય છે. એ ઘણુ કરીને કુગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે. સૂર્ય-ધાસ પ્રમાણે આ ધાસના ફૂલો રંગાથી વ્યાપ્ત હોય છે. સુકાયેલા રોહિસ ગાસનો રંગ રતાશ પડતો હોય છે. રોહિસ ધાસ—તીખું, કડવું, તૂરું અને સુગંધી છે. એ પિત્ત, કફ, રક્તદોષ, કફ, હૃદયરોગ, દમ, ઉધર્સ, તાવ, શળ, અજીર્ણ, અરુચિ, વિપૂચિકા, બરોળ, કકરોગ, શસ્ત્રતુ ક્ષત, વાતરક્ત અને બાલગ્રહનો નાશ કરે છે આ ધાસમાથી સુગંધી તેલ નીકળે છે તેને ઓઈલ સિટ્રોનેલા કહે છે. એ તેલનું માલિશ કરવાથી મગ્ગરો કડગતા નથી.

૫૦૮ લવંગ—સ ૦ મ ૦ બં ૦ ક ૦ લવંગ. હિં ૦ લોગ. તૈ ૦ લવગાલ ફા ૦ દરખતેમેહકે અ ૦ મિખકકર્નલકુલ ઇ ૦ કલોવ્ઝ લા ૦ ફેરિયોફાઈલસ એરોમેટિકસ

મલાક્કા અને આબોયના દેશમાં આ ઝાડની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. આ દેશમાં પણ લવગનાં ઝાડ રોપવામાં આવે છે, પરંતુ તેમાંથી સારા લવંગ ઉત્પન્ન થતા નથી. એ ઝાડ મોટાં થાય છે અને આઠનવ વર્ષે ફળે છે. મસાલામાં અને સુગંધી પદાર્થોમાં લવંગનો ઉપયોગ ઘણો જ થાય છે. લવંગનું તેલ કાઢે છે લવંગ—લઘુ, કડવું, ચક્ષુપ્ય, રુચિકર, તીક્ષ્ણ, પાકકાળે મધુર, ઉષ્ણ, પાચક, અગ્નિદીપક, ગ્નિગ્ધ, હૃદય, વૃધ્ય તથા વિશદ છે; અને વાયુ, પિત્ત, કફ, આમ, ઉધર્સ, શળ, આનાહવાયુ, શ્વાસ, બિચ્છી, વાતિ, વિષ, ક્ષતક્ષય, ક્ષય, તૃષ્ણા, પીનસ, રક્તદોષ તથા આધ્માન વાયુનો નાશ કરે છે x ઉપયોગ—(૧) શરદી ઉપર :—લવંગનો કાઢો કરી પાવો. (૨) મૂંઝા અને વાયુનો ઝટકો થાય તે ઉપર :—લવંગ ઘસી અજન કરવું. (૩) રતાં-ધળાપણા ઉપર :—લવગ બકરીના મૂતમાં ઘસી અજન કરવું. (૪) કફ અને ઉધર્સ ઉપર :—ઠીકરું દેવતામાં તપાવી લાલ થયા પછી બહાર કાઢી એક વાસણમાં મૂકી તે ઉપર સાત લવગ નાખવા તે શેકાયા પછી ઠીકરા ઉપર ઘોળી ગરણીના પાદડાનો રસ નાખવો; તથા ઠીકરું કાઢી લઈ તે રસમાં લવગ વાટી તે આપવા ગરમી થાય તો ઘોળી ચણાડીના પાન મોઢામાં રાખવાં. (૫) દાંત દુખતા હોય તે ઉપર :—લવગનો અર્ક ૩ ઉપર નાખી દાંત ઉપર મૂકવો (૬) અગ્નિમાંઘ, અજીર્ણ અને વિપૂચિકા (કોલેરા) ઉપર :—લવગનો અજમાશ કાઢો કરી પાવો (૭) ઉધ-

* યદ્યપિ મ ૦ પદ્ધતિએ રોહિસ ધાસની બે જાતોનું વર્ણન કર્યું છે, પરંતુ એની ત્રણ જાતો અમારા જાણવામાં આવી છે એક માથાપૂર જાતી વધે છે તેને લોકો છાપરાં (પર્ણશાળા) ઉપર છાજ નાખે છે, તેથી ચોમાસાનું પાણી તેમાં ઊતરતું નથી બીજી કમરપૂર જાતી થાય છે અને ત્રીજી માત્ર નાની જાત છે. એ ખડસલા તરીકે ઠોરોને માટે લાવેલા ધાસમાં જોવામાં આવે છે. આ ત્રીજી જાતના પાદડા વાટીને બાધવાથી તે નહિ રુઝાતા ગ્રમ્મડાને રહે છે આ ખેડાણ ખેતરોમાં ચોમાસામાં થાય છે એનો પાલો સાબરગિ ગ ઉપર ખૂબ વીંટાળી તેના ઉપર ખૂબ બારીક તાળાનું પતરું ચઢાવી ભટ્ટીમાં બાળે છે આ બાળેલ સાબરગિ ગ સાબનું ઝેર ચૂસવા માટે પાણીમાં ઘસી ૩ બ ઉપર રાખવાથી તે ચોટી જઈ ઝેર ચૂસી પોતાની મેળે ખરી પડે છે આમ વાર વાર ખરી પડેલ સાબરગિ ગ ઘોઈ સાફ કરી ફરી ચોપડતા જવાથી સાબનું ઝેર નાબૂદ થાય છે.

x હિંદુસ્તાની વૈદ્ય-લવગને ગરમ, પાચક, કફનાશક અને કોપેલા આમને બેસાડનાર માને છે એ જ પ્રમાણે પેટની પીડાનાશક તથા તરસ બંધ કરવાને અને ઊલટી તથા વાયુ આદિને દૂર કરવાને ઔષધ તરીકે આપે છે યુનાની હકીમ-લવગને ખુશક અને ગરમ માને છે તથા શરીરના બહારના ભાગમાં લગાડવાથી અથવા ખાવાથી એમાં વિષની અસર ઓછી કરવાની તથા માથાના દુખાવાનો નાશ કરવાની શક્તિ છે, એમ માને છે વળી એમ પણ માને છે કે, એનું ચૂર્ણ ખાવાથી અથવા ચોપડવાથી દાંતના પારા મજબૂત થાય છે, શ્વાસ સુગંધિત નીકળે છે, કફ બેસી જાય છે તથા પાચનશક્તિ વધે છે અગ્રેજ ઔષધોમાં લવગને ગરમ, જ્યોતિકર્તા તથા પેટની પીડાનું નાશકર્તા માનેલ છે વળી અજીર્ણ અને બીજી બીમારીઓમાં પણ બીજા પદાર્થોની સાથે મેળવીને આપે છે ગર્ભવંતી સ્ત્રીઓને જે ઊલટી થતી હોય તો લવંગને ગરમ પાણીમાં ભોંજવીને એ પાણી પીવાની ભલામણ કરે છે

-- અષ્ટમાગ કાઢો એટલે આઠમા ભાગનું પાણી રહે તેવો હકાળો

રસ ઉપર લવંગાદિ વટી :—લવંગ, મરી, બહેડાનુ દળ, એ સમાન ભાગે અને એ ત્રણેના સમાન ખેરની અતરછાલ કિંવા ઘોળા કાથો નાખી ખાવળિયાની અંતરછાલના કાઢામા ત્રણ માસા વજનની ગોળીઓ કરી રોજ બે-ત્રણ વાર ગોળી મોઢામા ગખવી; એટલે ઉધરસ જલદીથી દૂર થાય છે (૮) કાસાદિ ઉપર લવંગાદિ ચૂર્ણ :—લવંગ, જયફળ અને લીડીપીપર, એ અર્ધો તોલો, મરી ૨ તોલા અને સૂક ૧૬ તોલા લઈ તેનું ચૂર્ણ કરીને ચૂર્ણ જેટલી સાકર નાખી આપવું, એટલે પ્રબળ ઉધરસ, જ્વર, અરુચિ, મેહ, ગુલ્મ, શ્વાસ, અગ્નિમાઘ અને સંગ્રહણીનો નાશ થાય છે. (૯) વિપૂચિકામાં તરસ કિંવા બકારી (મં ઉમાસા) થાય તે ઉપર :—લવંગ કિંવા જયફળ અથવા નાગરમેથનું પાણી તપાવી ઠંડું કરીને પાવું (૧૦) ઉધરસ, જ્વર, અરુચિ, પ્રમેહ, સંગ્રહણી અને ગુલ્મ ઉપર :—લવંગ, જયફળ અને લીડીપીપર એ એક ભાગ, બહેડા ૩ ભાગ, મરી ૨ ભાગ અને સૂક ૧૬ ભાગ, એનું ચૂર્ણ કરી તેના જેટલી તેમાં સાકર નાખી તે ૬ માસા સુધી ખાવું +

૫૦૯ લસણુ—સં રસોન. મં લસણુ. હિં લલસન. યું કાબુવા. બં રસુન કં બીલિય, બેળુળી. તૈં બેળુળીતેલ્લાગફા. ફાં સીર અં સુમર્ધરકુદીનપૂત, સુલભ હેયાર. ઇં ગાલીંક રટ લાં એલિયમ્ સેટિવમ્. તાં મં વેળુળિ.

લસણુના છોડ કુગળી(કાદ)ના જેવા જ થાય છે. એના કદમાં આઠ-દશ કળીઓ હોય છે એને કુગળી જેવા બિયા થતા નથી. એની કળીઓ વાવવાના કામમાં આવે છે લસણુ વ્વાદને માટે બીજા પદાર્થોમાં નાખે છે એની ચટણી કરે છે, તેમ કોઈ અઘાણું પણ કરે છે લસણુનો ઔષધમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે એમાં વાયુનો નાશ કરવાની શક્તિ છે. લસણુમાં ઘોળી તથા રાતી એવી બે જાત છે, પણ તે ગુણમાં તો ઘણેભાગે સરખી જ છે એક કળીનું લસણુ ગુણમાં વધારે છે. લસણુ—ગુરુ, ઉષ્ણ, વૃધ, વીર્યપ્રદ, પાકકાળે અને રસકાળે તીષ્ણ, ગ્સાયન, તીક્ષ્ણ, રિન્ગ્ધ, પાચક, મધુર, ભયસધાનકારક, કંઠપ્રિય, પિત્તલ, રક્તક્રોપન, બલકર, વર્ણકર, મેધાકર, ચક્ષુષ્ય, સ્વાદુ, સારક, અગ્નિદીપક તથા કેશ્ય છે, અને અરુચિ, કફ, વાયુ, કૃમિ, હૃદરોગ, સોજો, હેડકી, દમ, જ્વર (તાવ), કોઠ, આમ, પીનસ, શ્વાસ, કુષ્ઠ, ગુલ્મ, શળ, છર્ણજ્વર, અગ્નિમાઘ, મલાવષ્ટલ, ઉધરસ, રાજ્યક્ષમા (ક્ષય) તથા કુક્ષિશળનો નાશ કરે છે. એનાં મૂળ—તીખા પાંદડાં—કડવા. ઢાંડો તૂરો. ઢાંડાનો અગ્રભાગ ખારો અને બિયાં મધુર છે લસણુ—અતિસારવાળા મેહી, ગર્ભિણી,

+ ડૉક્ટર હેસાઈ લખે છે કે લવંગ સુગંધી, દીપન, પાચન, વાતહર, ઉત્તેજક, રક્તદોષહર, કફ, પૂતિહર, દુર્ગંધનાશક અને મૂત્રલ છે લવંગ પાચન છે એટલે એના સેવનથી ભૂખ ભાગે છે, આમરસ બને છે, મનમાં પ્રસન્નતા આવે છે અને લોજનમાં રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે શાસ્ત્રકારોએ સુગંધી પદાર્થ ઘણા પાઠોમાં મેળવેલા છે એનો આ જ ઉદ્દેશ છે બીજા ધર્મ—મોહું, હોજરી અને આતરડામાં રહેલ સૂક્ષ્મ કીટાણુનાશક અને સડો અટકાવવાનો (પૂતિહર) છે આફરો કીટાણુઓને લીધે જ આવે છે તે સુગંધી પદાર્થના સેવનથી દૂર થાય છે ત્રીજા મહત્ત્વનો ગુણ લોહીમાં શ્વેતાણુ વધારવાનો છે. જેથી આગંતુક સૂક્ષ્મ કીટાણુ, જે શરીરમાં પ્રવેશ કરે તેનો નાશ થાય છે એટલા માટે જ આચાર્યોએ જ્વરચિકિત્સાના પાઠોમાં આ ઔષધિ મેળવેલી છે ચોથો ગુણ ચેતના લાવવાનો છે આ ક્રિયા હૃદય, રક્તાભિસરણુ અને શ્વાસોદ્ધ્વાસક્રિયા પર સ્પષ્ટપણે જણાઈ આવે છે એટલા માટે લવંગનો ઉપયોગ ત્રિદોષ-સંનિપાત પર થાય છે પાચ્યમાં ગુણ શરીરમાં રહેલી સર્વ નલિકાઓનો સક્રિયવિકાસક અને તેનાથી થનારી પીડા ઓછી કરવાનો છે, એટલા માટે લવંગ દમ વગેરે રોગો પર વપરાય છે છઠ્ઠો ગુણ—દુર્ગંધનાશક છે એટલા માટે કફ, આમ, લાળ વગેરેની દુર્ગંધ દૂર કરવા માટે લવંગ અપાય છે સાતમો ગુણ મૂત્રજનન છે આનાથી મૂત્રપિંડથી મૂત્રદ્વાર સુધીના માર્ગની શુદ્ધિ થાય છે આઠમો ગુણ બાહ્ય ઉપયોગ (લેપ) દ્વારા ચેતનાકારક, વેદનાસ્થાપન, પૂતિહર, ત્રણુશોધન અને ત્રણુરોપણુ કરવાનો છે આ ગુણનો ઉપયોગ ચરકસંહિતામાં વધારે કર્યો છે ઉપર કહેલા ધર્મ બધા સુગંધી પદાર્થોમાં ઓછાવધારે પ્રમાણમાં રહેલા છે

માત્રા—લવંગનું ચૂર્ણ ૧ થી ૨ રતી

મૂચના—લવંગ આદિ સુગંધી વસ્તુઓનું ચૂર્ણ જરૂર હોય ત્યારે કરી લેવું પહેલેથી કરી રાખવામાં આવે તો તેલ ભરી બંધ છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

રક્તપિત્તી, શોષી તથા જીલ્દીવાળાઓને આપવું નહિ. એ ઉપર ખાટા, મધ, માસ એ પદાર્થ હિત-
કારક થાય છે; તથા વ્યાયામ, દૂધ, ક્રોધ, ઘણું પાણી, તડકો અને ગોળનું સેવન કરવાથી વિકૃતિ
થાય છે. ઉપયોગ—(૧) કાન વહેતો હોય અને સણકા થતા હોય તે ઉપર :—તેલમાં
લસણ કઢવી તે તેલ કાનમાં પાડવું (૨) નવા પ્રણની ગાંઠ, ઉઠાણું (પાકે નહિ એવા
ગૂંસડાં), ગડું (વિદ્રધિ), કાખમાં જરી વગેરે ઉપર :—લસણ ચોળવું એટલે તે કૂટે છે; અથવા
લસણ અને મરીનો લેપ કરવો કિંવા એકલા મરીનો પણ લેપ કરવો (૩) શીતળાના ક્ષતમાં
કીડા ન પડવા માટે :—લસણ, રાગ અને હિંગની ધૂણી આપવી, એથી કીડા પક્ષા હશે તોપણ
તેનો જલદીથી નાશ થશે (૪) આદાશીશી ઉપર :—લસણનો રસ નાકમાં પાડવો (૫) ખરોળ
ઉપર :—લસણ, પીપળીમૂળ અને હરડા એકત્ર કરી ખાવા અને ઉપર ગોમૂતનો ઘૂંટડો પીવો (૬)
લોહીવાળા મરડા અને આમવાળા મરડા ઉપર :—લસણ ૪ તોલા અને થોડા આકડાના
કુમળા પાદડા એકત્ર વાટી તેનો રસ ગરમ કરી પાવો (૭) સર્વ વાયુ ઉપર :—૪ તોલા લસણ
છોલી તેમાંની મોખ કાઢી નાખી હિંગ, જીરું, સિંધવ, સચળ, સૂક, મરી અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ
એકેક માસો નાખી તેની ગોળાઓ કરી ખાવી અને તે ઉપર એરંડમૂળનો કાઢો પીવો, તેથી પક્ષાઘાત,
સર્વાંગવાયુ, ઉરુતલ, કૃમિ, શળ, કટિશળ, કુક્ષિશળ તથા પેટમાંનો વાયુ વગેરે સર્વ પ્રકારના વાયુ
દૂર થાય છે (૮) પ્રણ સંખંધી કૃમિ દૂર થવા માટે :—લસણ વાટી લેપ કરવો; તથા નવટાક પાણીમાં લસણ
કઢવી અધોળ પાણી બાકી રહે એટલે ઉતારી પાવું અને ભોજનમાં લસણ વધારે ખાવું. એ પ્રમાણે
૭ દિવસ કરવું. (૧૦) બાળકોના આમ અને સંઘ્રહણી મરડા ઉપર :—લસણની કળી
લઈ, જીલી ચીરી તેમાં ૨ તલભરથી અર્ધા અડદના દાણા જેટલું અક્ષીણુ ભરી તે કળી કિ ચિત્
શેકી ખાવા આપવી. એ નિયમ પ્રમાણે દિવસમાં બે વાર પ્રમાણે બે દિવસ ખવરાવવાથી રોગ મટી
જર્મ શુણ્ણ આવે છે. મોટા માણસને અક્ષીણુ અડદ કરતા કિ ચિત્ કમી આપવું (૧૧) અપરમાર
અને અર્ધિતવાયુ (મોઢું વાકું થવું તે) ઉપર :—લસણ વાટી તલના તેલ સાથે ખવરાવવું
અથવા લસણ નાખી કરેલા અડદના વડા તલમાં તળી માખણમાં ખાવા. (૧૨) શરદીએ
કાનમાં ઘાક પડ્યા હોય તે ઉપર :—લસણની કળી છોલી રૂની અદર વીટાળી કાનમાં રાખવી.
(૧૩) આમવાત ઉપર :—લસણની કળીઓ અર્ધો તોલો ગાયના ઘીમાં તળી ભોજનસમયે પ્રથમ
કોળિયામાં રોજ ખાવી (૧૪) અસ્થિભંગ ઉપર લશુનાદિ કલ્ક :—લસણ, મધ, લાખ અને
સાકરનો કલ્ક ઘી નાખી આપવો; એટલે ભાગેલા કે જીતરી ગયેલા હાડકાનું ઘણું જલદીથી સંધાન
થાય છે. (૧૫) ઉદરરોગ ઉપર :—શુદ્ધ કરેલું લસણ (છોલી એક રાત્રિ જાશમાં પલાળી રાખી
પછી અંદરની મોખ કાઢી નાખવી તે) એક ભાગ, સિંધવ અર્ધો ભાગ, હિંગ શેકેલી ૦૧ ભાગ
અને બધાની ખરોળખર આદાનો રસ લઈ તેમાં ખગલ કરી ચાર ગુણ (ચણાઈ) ભાર પ્રમાણે ગોળાઓ
કરવી. તેમાંથી એક અથવા બે ગોળાઓ ગાયની જાશમાં અથવા આદાના રસમાં આપવી; એટલે
તરત શુણ્ણ આવે છે અને મોઢું થયેલું પેટ પણ જલદીથી નાનું થઈ મળશુદ્ધિ થાય છે. (૧૬)
વાળા ઉપર :—લસણ, ચિત્રો અને ગઈને પાણીમાં વાટી તેની થેપલી કરી વાળા ઉપર બાધવી.
(૧૭) વિપમજ્જર અને સંપૂર્ણ વાતવ્યાધિ ઉપર :—લસણના કલ્કમાં તલનું તેલ અને
સિંધવ નાખી સવારે સેવન કરવાથી તે વિપમજ્જર અને સંપૂર્ણ વાતવ્યાધિને હરણુ કરે છે.
(૧૮) શૂળ ઉપર :—લસણ ઘીમાં ખાવું (૧૯) શરીરમાંની ગરમીથી અંગ ઉપર પ્રસર-
નારો લાલ આંદાં અને દાદર ઉપર :—લસણ છોલી, વાટી તેનો રસ ત્રણ દિવસ ચોળવો એટલે
એ વિકાર દૂર થશે, અથવા લસણ અને ગવારના પાદડાનો રસ એકત્ર કરીને અથવા એકલા ગવારના
પાદડાનો રસ ચોપડવો —

— ડૉન્ટર દેસાઈના મત મુજબ લસણ ઉષ્ણ, લઘુ, દીપન, ઉદરવાતહર, ખાતગીલાયક કૃમિદ, બળવાન અને
મૂલ્યવાન ઉત્તેજક, કફ, બળવાન કોષપ્રસારન (સડો રોકનાર), મૂત્રજનન, વાતહર અને બલ્ય છે લસણમાં

૫૨૦ લાણુ (પલિયો)—સ૦ રુદન્તિ, સવન્તિ, મ૦ રદ્રવંતી, રાનહરભરા, ખડિયા થેલ. હિં૦ રુદ્રવતી, લાણુ, રુદ્રન્તી, સંજ્વન ખૂંટી. સિ૦ મૂન. નાસિક૦ ચવેલ. તે ઉપ્પુસનમા. ક૦ અલુત્રણિ, અડિવેકડૂલે, નોણુસુતલ લા૦ કેસા કેટિકા.

લાણુના છોડx ચણુ પ્રમાણે હોય છે એથી એને ‘જંગલી ચણુ’ પણ કહે છે. તે ઉપરથી રહેલુ તેલ ચામડી, કેફસા અને વૃક્ષો વાટે બહાર નીકળે છે એનાથી શ્વાસનલિક્રમા શ્લેષ્મ દીલો પડે છે અને સરળતાથી બહાર નીકળે છે, તેમ જ કફની દુર્ગંધ ઓછી થાય છે અને કફમા રહેલ રોગક્રીડાણુઓનો નાશ થાય છે જ્ઞાનતત્ત્વ પર લસણુ બળવાન ઉત્તેજક ક્રિયા કરે છે મોટી માત્રામા લસણુ બલદી અને ઝાડા કરાવે છે માત્રા—સ્વરસ ૧૦ થી ૩૦ ટીપા

ઉપયોગ—વાતવિકાર ઉપર લસણુ ખવરાવાય છે, તેમ જ લેપ પણ કરાય છે શૂદ્રસી, પીઠ અકડની, અપત ત્રક (હિસ્દીરિયા), અર્દિત (મોઢાનો વાત), પક્ષવધ, એકાગવાત, બરુસ્તલ (સાથળ અને નીચેનો ભાગ રહી જવો) એ બધા રોગમા લસણુ વાવડિંગની સાથે સમાન દૂધ પાણીમા નાખી ઉકાળી પાણી બળી નય ત્યારે દૂધ ગાળીને અપાય છે આ કાઢાથી જ્ઞાનતત્ત્વની રક્તિ કાયમ રહે છે અને માંસપેશીઓ બળવાન બને છે બલદી, કુપચન, સંક્રેદ આમ પડવો અને ઉદરકૃમિ પર લસણુ બહુ જ વપરાય છે, શુદ્ધ અને ઉદ્ઘાવર્તમા લસણુ સારો લાભ પહોંચાડે છે વરસાદના પાણીમા ભીજવાથી અથવા ઠંડી લાગવાથી શુળ નીકળતુ હોય તો તે પર જીર્ણ આમવાતમા અને સાધાઓના સોજ પર લસણુ ખવરાવાય છે અને તેનો લેપ પણ કરાય છે લેપ વધારે વખત રાખવો નહિ, નહિતર ફેફસા બપડી આવે છે

નૂના કફરોગ અને ક્ષયમા કેફસામા ઘટ પડે છે તેના ઉપર લસણુ અને વાવડિંગ ખવરાવાય છે, તેમ જ છાતી પર લેપ કરાય છે (ધન્વન્તરિએ સુશ્રુત સહિતામા ક્ષય પર લસણુનો ઉપયોગ વધારે લાભદાયક જણાવેલો છે) હૃદયરોગમા લસણુથી આક્રમે ઓછો થઈ હૃદય પર દબાવ ઓછો થાય છે હૃદયને બળ મળે છે અને પેશાબ સાફ આવે છે (રક્તદબાવ-પ્લસડપ્રેશરની વૃદ્ધિ પર લસણુ બહુ જ સારુ કામ કરે છે.)

ત્રણશોથ, વિદ્રધિ, બાલતોડ, ગૂમડા વગેરે રોગો પર લસણુનો લેપ કરાય છે લેપ પ્રારભમા કરવામા આવે તો રોગ વધતો નથી વિષમજ્વરમા લસણુ આપવાથી થકાવટ આવતી નથી —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

x રુદ્રવતી ભારતવર્ષના અનેક ઉષ્ણ ભાગોમા સમુદ્રતટની પાસે, મુલતાન, સિંધ, ગુજરાત, કેરોમ ડલની આસપાસના સમુદ્રકિનારે તથા સિલોનમા ઉત્પન્ન થાય છે રુદ્રવતીના ક્ષુપ નાના, ચણુના ક્ષુપના સમાન ૬ ઇંચથી ૧ ફૂટ સુધી જાડા, ગુચ્છાકાર, જેમા ગાખાપ્રશાખા પુષ્કળ હોય છે તેવા તથા ચમકદાર હોય છે નીચેની દાડી કરતા ઉપરની દાડી પાતળી હોય છે જડ જમીનમા એક ફૂટ સુધી જાડી ચાલી નય છે. જડનો રંગ લાલ મિશ્રિત પીળો હોય છે પાન ચણુના પાનના આકારના કાગરીવિનાના હોય છે; પરંતુ મુખ્ય મુખ્ય શાખાઓના પાન ચણુના પાનના કરતા નાના હોય છે અને નાની શાખાઓના પાન ખારીક અને સઘન હોય છે તથા તે પાન વિષમવર્તી લાંગેલા હોય છે પાન એટલા સઘન હોય છે કે ખારીક શાખાઓ પાનથી ઢકાઈ નય છે એની શાખા તથા પાન અત્યંત ખારીક રેશમના સમાન કોમળ રવાથી ઢકાયેલ રહે છે, જેથી આ ક્ષુપ ચમકેલો દેખાય છે આ પાન ઓસના બિંદુથી ઢકાયેલ રહે છે રાદ-ઝતુમા પાનમાથી પાણીના ટીપા ટપક્યા કરે છે એ હેતુથી મુનીશ્વરોએ આ ક્ષુપને ‘રુદ્ધિ’ નામ આપેલ છે ક્ષુપની નીચેની જમીન પાણીના ટીપાથી ભિજેલી રહે છે અને તે સ્થાનમા કીડીઓ વિશેષ કરીને રહે છે ફૂલ શાખાઓના અતમા પાનના ખૂણામા ગુચ્છાદાર, નાના નાના હોય છે એ જાણી, કાળા, પીળા, લાલ અને થોળા ફૂલના ભેદથી પાંચ પ્રકારની થાય છે કદાચ જાણીને જ કાળા રંગની રુદ્ધિ કહો તો ચાર પ્રકાર જાણી રંગના ફૂલવાળી રુદ્ધિ વિશેષ જોવામા આવે છે બાકીની ઓછા પ્રમાણમા દેખાય છે બીજકોષ, નાના નાના થોડી લંબાઈવાળા ગોળ હોય છે સ્વાદમા થોડા ખારા અને ખાટા જણાય છે આ ક્ષુપ ખારી ભૂમિ અને જલાગચની નજીકની જગ્યામા વિશેષ જોવામા આવે છે ઉપયોગ—(૧) ખાલી કંકવિનાની ઉધરસ ઉપર :—ક્વાથ કરી પીવો (૨) કંકવાળી ઉધરસ ઉપર :—પંચાંગનુ ચૂર્ણ મધમા મેળવી ચાટવું (૩) શ્વાસરોગ ઉપર :—પંચાંગનો ક્વાથ કરી મધ નાખી પીવો (૪) સ્ત્રીઓને ધાવણુ વધારવા માટે :—પંચાંગ દૂધમા ઓટાવી (ઉકાળી) પાવું (૫) રક્તપિત્ત ઉપર :—પંચાંગનો બાફ નાક દ્વારા આપવો (૬) ઝેરી જંતુના વિષ ઉપર :—રુદ્રવતી તથા વાવડિંગ સમભાગે મેળવી ખવરાવવા તથા દરા ઉપર લગાડવા અને સૂધવા (૭) રક્તશુદ્ધિ માટે :—એક તોલો રુદ્ધિ તથા ૪ રતી કાળા મરી મેળવી સેવન કરવા પથ્થપાલન કરવું (૮) પ્રમેહરોગ ઉપર :—૨ શેર દૂધ, ૨ શેર પાણી, ૨૦ તોલા ગાયનુ ઘી અને ૨ તોલા મધ મેળવી મદાગ્રિ પર પકાવવું ન્યારે પાણી બળી નય ત્યારે ઉતારી રુદ્ધિ પંચાંગના ચૂર્ણને આ દૂધ સાથે સેવન કરવાથી ૪૯ દિવસમા પ્રમેહરોગ દૂર થાય છે (૯) આયુષ્ય

સંસ્કૃતમા જેને રુદ્ધંતિ કહે છે. તે જ આ લાણી છે એમ જણાય છે; અને રુદ્ધંતિ શબ્દનો અપભ્રંશ થઈ રુદ્ધવંતી કે રુદ્ધવંતી એવું એનું નામ પડ્યું હોય એમ લાગે છે. ઔષધિકલ્પલતા ગ્રંથમા રુદ્ધવંતીનું વર્ણન કરતા કહેલું છે કે.—ચળપત્રોપમૈ. પત્રૈર્યુક્તમોવિન્દુવર્ષિણી ॥ ૧૧૫ ॥ ચતુર્વિંશ ચ સા જ્ઞેયા પીતા રક્તાસિતાઽસિતા ॥ આ ઉપરથી એના પાદડા ચણાના પાદડા જેવા હોય એમ જણાય છે એાસ પડે તેની માકક પાદડામાથી થોડું પાણી ટપકે છે અને એમાં પીળી, રાતી, ઘોળી તથા કાળી, એવી ચાગ બનો હોય એમ દેખાય છે આ ભેદ એના ફૂલના રંગ ઉપરથી પડેલા હશે ‘શોભ’ નિઘટ્ટુમા એનું આ પ્રમાણે વર્ણન છે : ‘ચળપત્રસમ પત્ર ક્ષુપ ચૈવ તથામ્લકમ્ । શિશિરે જલવિન્દુયુતા છવતીતિ રુદ્ધતિકા ॥’ (ચણાના પાદડા જેવા પાદડા અને છોડ પણ તેવા જ ખાટા હોય છે શિશિરઋતુમા પાણીના બિંદુ ભરેલી અને સવતી હોય છે તે રુદ્ધવંતી છે) રાજનિઘટ્ટુ વગેરે ગ્રંથમા પણ એમ જ કહેલ છે એ ઉપરથી જણાય છે કે, આ વનસ્પતિનો છોડ જોયો વધતો નથી. તેથી તેની ગણના ક્ષુપ એટલે સાધારણ ભૂમિની સપાટી બરોબર થનારા ઝાડોમા કરવામા કાંઈ હરકત નથી એના પાદડામાથી ટપકનાર એાસ શિશિરઋતુમા ટપકે છે, એમ પણ એ ઉપરથી વિશેષ સ્પષ્ટ થાય છે આવા છોડ ખારી જમીનમા ઘણા જ જોવામા આવે છે એના ગુણના ઘણા વર્ણન કરેલા છે પરંતુ ઉત્પત્તિ-સ્થળ પ્રમાણે કમી-જરતી ગુણ હોઈ શકે છે. ખારી જમીનમા થનારીમા ખારાશનો વિશેષ લાગ હોય અને તે અંશ મીઠી જમીનમા થનારીમા હોતો નથી, એવા એમા ભેદ દેખાય છે. ગુણદોષ-તીખાશનો થોડો લાગ એમા હોય છે, તેમ જ કડવાશ અને તૂરાશ પણ હોય છે સિવાય ઉષ્ણ રોગોદોષ દૂર થવા માટે :—એક તોલો લાણાનો પાલો, પાશેર ગાયનું દૂધ, પાશેર પાણી અને એ તોલા સફેદ સાકર એકત્ર કરી એનો કાઢો કરવો પાણી બળી જઈ દૂધ માત્ર બાકી રહે એટલે તે ગાળી પીવાને આપવું. આ પ્રમાણે સવારસાજ આપવાથી ૧૪ દિવસમા પ્રકૃતિ ઉત્તમ થાય છે

તથા બળ વધારવા માટે :—શુકલપક્ષમા શુભ મુહૂર્તે જોઈ રુદ્ધંતિ લાવવી પછી છાયામા સૂકવી ખારી ચૂર્ણ કરવું. પછી રુદ્ધંતિના રસની ૭ લાવના આપવી પછી ૧ માસાની ટીકડી બનાવી કંડવી તુળીમા ભરી રાખવી રોજ સવારે વિષમ લાગે ધી તથા મધ મેળવી આ વટી સેવન કરવી એક કલાક પછી દૂધ પીવું. આ પ્રકારે ૬ માસ સુધી સેવન કરવાથી સર્વ પ્રકારના રોગ દૂર થઈ શરીર નીરોગી અને દિવ્ય બની નય છે આખો તેજસ્વી બને છે સેવનકાળમા મીઠું ખાવું નહિ (૧) રુદ્ધંતિના યોગથી તામ્રભસ્મ કરવાની વિધિ :—તાખાના પતરાને ૨૧ વખત અગ્નિમા તપાવી રુદ્ધંતિના રસમા ઠંડા કરવા પછી રુદ્ધંતિના પાનની લૂગદીમા તાખાના પતરાને રાખી ગરાવસ પુટ કરી ગજપુટ અગ્નિ આપવાથી એક જ આયમા ઉત્તમ સફેદ રંગની તામ્રભસ્મ બને છે (૧) પારદ સંસ્કાર :—રુદ્ધંતિના પાનની સાથે પારાને ધૂટવાથી નિર્જીવ, શુદ્ધ અને બદ્ધ થાય છે પારાને રુદ્ધંતિના રસમા ત્રણ દિવસ ધૂટી રુદ્ધંતિની લૂગદીમા રાખી કાપડમાટી ફેરેલા ગરાવસ પુટમા લૂગદી રાખી સધિઓને સારી રીતે બધ કરી સૂર્યના તાપમા સૂકવી બે ઘડી વગડાઉં છાણાનો અગ્નિ આપવો આવા અગ્નિથી પારાની કંકણ ગોળી બધાઈ નય છે પુન આ ગોળીને તોડી રુદ્ધંતિના રસમા ખરલ કરી ગોળી બનાવી અગ્નિ આપવો આવી રીતે ત્રણ આય આપવાથી પારાની ઉત્તમ ભસ્મ તૈયાર થાય છે

* ત્રાંબાનું પતરું ગરમ કરી લાણાના રસમા ડુબાડવાથી ઝેરી થાય છે, એમ એક હિંદી ગ્રંથમા લખ્યું છે. વળી પિંછાન આપી છે, કે ‘પાત ચનેકે પાતસે, તરે ચીકનઈ હોઈ ।’

દૂધ, ઘી, ભાત વગેરે ખાવું, તેલવાળા અને ઉષ્ણ પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો.

૫૧૨ લાંબડી—સં ૦ ભુરુંડી, શિતિવાર મં ૦ કુરૂં, દેવગા. હિં ૦ શિરિયારી, સિલવારી. બં ૦ શુનિશાક, શોઓલા કં ૦ કુરૂં, ખડકતિરા. માગં ૦ ઉત્તીરડા. વગં ૦ શાહમેદા, કુરૂં. તેં ૦ કુરૂં-દૂધેદુ. લાં ૦ સિલોસિયા આર્જેન્ટિયા અજમેર કુકરડી. અલીરાજપુર-સર

આ ભાજી ઘોળા માઠ જેવી છે; પરંતુ તે વગડાઉ ભાજી હોવાથી દોષ વાવતુ નથી ચોમાસામાં એ પોતાની મેળે ઊગે છે. એની ઊંચાઈ આશરે બે હાથ હોય છે. એના પાદડાં પાતળાં હોઈ એને ઘણા બી આવે છે એના છોડ ઉપર ઘોળા રંગના ઝૂમખા આવે છે તેમાં એના બીજ હોય છે. એ બીજ ઠંડા છે. રાત્રી જાતિના ફૂલ જે લાંબડી ઉપર આવે છે તેને મરાઠીમાં 'દેવ-કુરૂં' કહે છે. **લાંબડી—**તૂરી, ગ્રાહક, ઉષ્ણ અને રસાયન છે, તથા મેઘા અને રચિતો નાશ કરનારી, શીતળ, રુક્ષ, અગ્નિદીપક, આવદાહી, લઘુ, સ્વાદુ, હલ અને વૃધ્ય છે તથા ત્રિદોષ, તાવ, પ્રમેહ, શ્વાસ, દાહ, મેદ, દોહ, બ્રમ તથા અરચિતો નાશ કરે છે દેવકુરૂં—શીત અને વૃધ્ય છે તથા મૂત્રરોગ અને અશ્મરિનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) પથરી અને મૂત્રાઘાત ઉપર :—લાંબડીના બી ૧ માસો અને સાકર ૧ માસો એકત્ર કરી આપવા. મૂત્ર બંધ થયું હોય તો આ ઔષધ બે-ત્રણ વાર આપવું એટલે મૂત્ર છૂટશે (૨) ભાંગ અને ગાંઠ ઉપર ઉતાર :—લાંબડીના મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી તે શક્તિ પ્રમાણે પાવું. (૩) કંદ, મૂત્રકૃંછ ઉપર :—છાશ સાથે લાંબડીના બીજ ખાડી પાવા

૫૧૨ લીલો ચંપો—સં ૦ હરિચ્ચપક. મં ૦ હિરવા ચાંપા. લેં ૦ આર્જલોટ્રીઝ ઓડોરેટી સીમસ આ આઠ ઘણું મોટું થતું નથી એના પાન લાંબા અને લીલા હોય છે એ આડને માછલી પકડવાના ગળ જેવી આકારીઓ હોય છે દોળી લોકો આ કાટાનો ઉપયોગ કરે છે. એ આઠ રામ-કૃષ્ણની જાતનું છે. એને લીલા રંગના ફૂલ આવે છે એની ઘણી જ સુગંધ આવે છે. આઠ વાવ્યા પછી ૨-૩ વર્ષે ફૂલ આવે છે. કલમથી તથા એના બિયાથી એના રોપા ઊગે છે.

૫૧૩ લીમડો (કડવો)—સં ૦ નિળ, પ્રલદ્ર. મં ૦ કડૂનિળ. બાળંતનિ બ હિં ૦ બં ૦ નીમ. તાં ૦ તું ૦ કં ૦ બેવુ. તેં ૦ વેપા. મલાં ૦ વેપુ ગોં ૦ બેવારકુ કાં ૦ નેનબનીમ, દરખતહક. ઇં ૦ ની બ ટ્રી. લાં ૦ એઝિરેકટા ઇડીકા

આ આઠ ઘણું જ મોટું થાય છે અને તે હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર થાય છે. એના પાદડા કાનાદાર હોય છે એને ઘોળા રંગના બારીક ફૂલ આવે છે એના અનેક ગુણો ઉપરથી એ આઠ બૂલોક-માનું કલ્પતરુ જ છે એમ કહેવાને કાર્ષિ બાધ આવતો નથી. પ્રાચીન આર્ય ઋષિવર્યોએ એના અલૌકિક ગુણોની શોધ કરી એને શ્રેષ્ઠ પદ આપેલું છે એના સેવનથી અનેક વ્યાધિઓ નિર્મૂળ થાય છે, એટલા માટે વર્ષે પ્રતિપદ્મા (ચૈત્ર સુદ એકમ)ના દિવસે સૌએ પવિત્ર થઈને એનાં કુમળાં પાંદડાં અને ફૂલ મરી, હિંગ, સિંધવ, જીરું, અજમો, આમલી અને ગોળ મેળવી લક્ષણ કરવા, એવો પ્રાચીન શાસ્ત્રકારોએ એક નિયમ જ ઠરાવી રાખેલો છે. એ નિયમે કરી વર્ષમાં એક વાર પણ એ સર્વરોગપરિહારક આડના પાન આપણા ખાવામાં આવે છે, એ દૂરદર્શી શાસ્ત્રકારોનો આપણા ઉપર મોટો ઉપકાર છે, એમ સમજવું જોઈએ એ આડનાં એકલા પાદડાં જ ખાઈ રહેનાર તેજપુજ તથા શક્તિમાન એવા કેટલાક વિરક્ત પુરુષો કદી કદી આપણી નજરે પડે છે, તેથી કરી એ આડના અલૌકિક ગુણ ધ્યાનમાં આવી આપણને ઘણું આશ્ચર્ય થાય છે. આ દેશમાં કેટલેક ઠેકાણે સ્ત્રીઓ પ્રસૂતા થાય એટલે તેને પ્રથમ ત્રણ દિવસ સુધી ભોજનના પહેલા લીમડાના પાદડાનો રસ આપે છે. આ યોજના ઘણી જ ઉત્તમ છે જે સ્ત્રીઓ આ રસ મન થકી લે છે, તેને દૂધ વધારે આવી તે જલદી નીરોગી થાય છે. તેને પછી સુવારોગ જેવો પ્રાણહારક રોગ ઉત્પન્ન થવાની બીક રહેતી નથી, પણ જે સ્ત્રીઓ આ રસ લેવાની હા-ના કરે છે, તેઓને ઘણું કરી દુર્ધર વ્યાધિ પ્રાપ્ત થાય છે હમણાના કાળમાં એવો દુર્ધર વ્યાધિ પ્રાપ્ત થઈ મૃત્યુમુખે પડેલી સ્ત્રીઓની ઘણી જ સંખ્યા નજરે આવે છે, તેનું મુખ્ય

કારણ પણ એ જ હોય એમ જણાય છે. વિચાર્યેલી (સુનાવડી) ગાયને પણ જો આ પાદડા ખવડાવવામાં આવે તો તેને પણ વધારે દૂધ આવી તે નીરોગી અને સશક્ત થાય છે એ આડની છાયા શીતળ તેમ જ ઘણી નીરોગી છે. ઉનાળામાં એ આડની છાયાથી ઘણો આરામ મળે છે. સાવજનિક દેવાલયો, ધર્મશાળાઓ, રસ્તા ઇત્યાદિ ઘણેક ઠેકાણે આ આડ ફક્ત છાયા માટે અને સ્વચ્છ હવા માટે વાવે છે જેના ધર આગળ લીમડાનું આડ છે તેના ધરમાની હવા સર્વ કાળ નીરોગી હોય છે તે ધરમા રહેનાર માણસોને આ આડના યોગે કરી ઘણો આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. લીમડાનું આડ ઘણું જૂનું થાય એટલે એના લાકડામાંથી શુદ્ધ ચંદન જેવી સુવાસ આવે છે. એના લાકડાં ઇમારતી કામમાં ઉત્તમ છે એના અગ્ની કડવાશથી એને કીડા લાગવાનો ભય રહેતો નથી. આ આડ ઘણા વર્ષો સુધી ટકી લોકોને તેનાથી સેકડો ફાયદા થાય છે આ આડ એક વખત કાર્યું હોય તો પુનઃ એના મૂળ ફૂટી એનું ફેટલેક વર્ષે મોટું આડ બને છે. એવી રીતે ફેટલીક વાર કાપ્યા પછી પુનઃ વધેલા એવા પુષ્કળ આડ આપણી નજરે આવે છે આ પણ એનામાં એક મોટો ગુણ છે પીપળો અને લીમડો એ બન્નેની ઘણી જ મૈત્રી છે બંન્ના પીપળો હોય છે, ત્યાં લીમડો પણ હોય છે એવા સાધારણ નિયમ છે. લીમડા પ્રમાણે પીપળાનું આડ પણ ઘણું ઉપયોગી છે વડ પીપળો, ઉબરો, નાદરખ, ખીલી, તુલસી ઇત્યાદિ આડને ઘણા પવિત્ર માનેલા છે, તે તેના અતિશય ઉપયોગીપણા માટે જ માનેલા હોય એવું જણાય છે આવા ઉપયોગી આડના અલૌકિક ગુણ સામું ન જોતા અને તેનો આપણા શરીરરક્ષાર્થે ઉપયોગ ન કરતાં સારાસારના વિચારનો ત્યાગ કરી પરકીયોનું નિષિદ્ધ પાણી પવિત્ર ગંગાદક સમજી નિશંકપણે પીવામાં આવે છે! આવી સ્થિતિ થયેલી બ્યારે આપણી દષ્ટિએ આવે છે ત્યારે ધિક્કાર છે એવા જીવવાને! જે દયાળુ પરમેશ્વરે હિંદુસ્તાનવાસી આર્યજનોના શરીરરક્ષણાર્થે હજારો ઔષધ અને વનસ્પતિ ઉત્પન્ન કરી રાખેલી છે, તેનો ઉપયોગ અને શોધ ન કરતા તે પરમેશ્વરી પદાર્થનો ત્યાગ કરી પરકીયોનું, પરકીય હવામાંનું નિષિદ્ધ અને પરિણામે અપકારક એવું ઔષધ પીવું એના જેવી શરમાવનારી-લજ્જાવનારી, અત્યંત ખેદની અને દુઃખની કોઈ પણ વાત નથી!!! 'ગોળ સેવનાર કરતાં લીમડો સેવનારો સારો થાય છે' એ કહેવત પૂર્ણપણે લક્ષમાં લાવો. આ નિબંધક્ષત્ર વર્ણન પ્રથમ કડવું લાગનાર પરંતુ પરિણામે નિરંતર સારું લાગનાર છે, એટલા માટે નક્કી વિચાર કરી તે પ્રમાણે આયુષ્યમાં વર્તન રાખો એટલે નિબરસ પ્રમાણે જ તેનું પરિણામ સારું આવશે. ખેતરના છેડા ઉપર બાવળનું આડ હોત તો તે જમીનમાંનો પૌષ્ટિક અશ ખાઈ જઈ તે જમીનને કસ વિનાની કરી નાખે છે, પરંતુ લીમડાની તેવી વાત નથી એ આડ ખેતરના છેડા (શેઠા) ઉપર હોવાથી ખેતરને કોઈ પણ પ્રકારનું નુકસાન થતું નથી, એટલા માટે ખેડૂતોએ એ આડને અવશ્ય છેડા (શેઠા) ઉપર વાવવું જોઈએ. કડવો લીમડો—કડો, કડવો, લઘુ, ગ્રાહક, તીખો, અગ્નિમાદકારક, સોજાને મટાડનાર, પ્રણુશોષક, બાળકોને હિતકર તથા હાલ છે; અને કફ, પ્રણુ, સોજા, કૃમિ, ઊલટી, પિત્ત, હૃદયદાહ, વાયુ, કોદં, શ્રમ, તૃષા, અરુચિ, રક્તદોષ, ઉધરસ, તાવ અને મેહનો નાશ કરે છે. x એનાં કુમળાં પાદડાં—ગ્રાહક તથા વાતકર છે, અને રક્તપિક્ત, કોદ

x આયુર્વેદમાં લીમડાનું વર્ણન કરતા લખે છે, કે લીમડાની છાલ પાચક, કડવી અને ગ્રાહી છે પાદડાં ઘઉંની પોટીસ બનાવવાના કામમાં લેવાથી ગાંઠ ઝેસી બન્ય છે પાદડાને વાટી શીતળાના ડાઘ ઉપર લેપ કરવાથી સારો ફાયદો થાય છે પાદડાનો રસ પીવાથી પેટના કૃમિ નીકળી બન્ય છે અને કમળા તથા ગરીર ઉપર થનારા ગૂમડા ઉપર પણ તે અપાય છે ચક્રદત્તમાં લખેલ છે કે, દુર્ધટ નાસૂર ઉપર લીમડાના પાદડાં અને તલ વાટી એની પોટીસ બાધવી જોઈએ લીંબાળોનો જીલાળ પેટના કૃમિને કાઢે છે લીંબાળોનું તેલ ગાંઠવાળા ફેડા અને કોઢ ઉપર ઘણી જ સારી અસર કરે છે અગ્રેજી ઔષધોમાં લીમડાની છાલ જ્વરનાશક અને પાદડાં ચામડીના રોગનાશક ગણેલ છે, તથા ઘા ઉપર લીમડાના પાદડા પાણીમાં ઉકાળીને એ પાણીનો શેક કરવાનું કહેલું છે તેમ કરવાથી સોજા આવ્યા વગર જલદીથી અકુર આવી બન્ય છે ક્વીનાઈનને બદલે તાવના ઉપર તથા સંધિવાયુ ઉપર લીમડાની છાલને પાણીમાં લીંબવીને પીવાનું કહે છે મેજર લોધર લખે છે કે, લીમડાના ગાંઠમાંથી કોઈ કોઈ સમયે પોતાની મેળે રસ (મદ) ઝરવા લાગે છે. તે જૂનક

તથા નેત્રરોગના નાશક છે. પાકાં પાંદડાં—વિશેષ કરી ત્રણનાશક છે. લીમડાની ફળો—કામ, શ્વાસ, ગુલ્મ, અર્શ, કૃમિ અને પ્રમેહનો નાશ કરે છે. એનાં ફળમાં (કાચાં) ફળ—મેદક, મિત્ર, ગુરુ તથા પિગ્ગલ છે, અને નેત્રરોગ, કફરોગ, ક્ષતક્ષય તથા ગ્નપિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં બિયાંમાંનાં મીઠા—કુષ્ઠ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. નિંબપંચાંગ—પિત્ત, ગ્નદોષ, કંઠ, દાહ, ત્રણ અને કાઠનો નાશ કરે છે બિયાંનું તેલ—કિચિત્ ઉષ્ણ તથા કટુ છે, અને કૃમિ, કાઠ, કફ, ત્રણ, વાતપિત્ત, પિત્ત, અર્શ, ગ્નવિકાર, વાયુ, શોકોદર, તાવ, વગે, કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે કડવા લીમડાની જાલનો ઉપયોગ વેદકશાસ્ત્રમાં કાઠમાં અનેક દેશો આવેલો છે, પગનું વિસ્તારલયને લીધે તેનું વર્ણન અહીં નહિ કરતા મુખ્ય મુખ્ય ઉપયોગનું વર્ણન અહીં આપેલું છે ઉપયોગ—(૧) ત્રણ ઉપર—કડવા લીમડાના પાંદડા એ ત્રણ (ગૂમડા) ઉપર મોટો ઉત્તાદ છે. નાડીવણાદિ લયકર ત્રણને દરરોજ લીમડાના પાંદડા પાણીમાં સાગં ઉકાળી તે પાણીએ ધોઈ નાખવા; એટલે તેનું શોધન થઈ રૂઝ આવે છે. (૨) જે ત્રણ (ગૂમડા) ફૂટી રસી નીકળે તે મટવા માટે—કડવા લીમડાના પાંદડા વાટી મધમાં મેળવી ચોપડના જલુ એટલે તે સારુ થાય છે (૩) ખસ ઉપર—કડવા લીમડાના પાંદડાં બાળી જૂના તેલમાં અથવા કર જેલ તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવા. (૪) સર્પના વિષ ઉપર—કડવા લીમડાનાં પાંદડા મોટું ઉત્તાદ ઔષધ છે. સર્પનું વિષ ચઢ્યાની પરીક્ષા એવી છે કે વિપાર થયેલા માણસને કડવા લીમડાનાં પાંદડા અથવા મીઠું અગર મરચા ખાવા આપવા. તેને જો કડવું, ખારું અગર તીષ્ણું સમજવામાં ન આવે તો વિષ ચઢ્યું છે અથવા દંશ થયો છે એમ સમજવું. પછી તેને વિષ જીતરતા સુધી લીમડાના પાંદડા ખાવા આપવા; કિંવા પાંદડાનો અથવા જાલનો રસ પાવો એટલે વિષ જીતશે (૫) પિત્ત પડવા માટે—લીમડાના પાંદડાનો રસ પાણી નાખી પીવા આપવો એટલે જીલ્લી થઈ પિત્ત પડશે. (૬) ગરમી ઉપર—લીમડાના પાંદડાનો રસ ખડીસાકર નાખી સવાર—સાંજ ૮ દિવસ પીવાથી કોઈ પણ પ્રકારની ગરમી હોય તો તે નક્કી દૂર થાય છે (૭) માહારોગ ઉપર—કડવા લીમડાના પાંદડા ઘણું સારું ઔષધ છે. નાદવાના પાણીમાં આ પાંદડા કઢવી તે પાણી વડે સ્નાન કરવું અને એનો અગરસ કિંવા પાંદડા ગાયના દૂધમાં વાટી તે રસ સેવન કરવો એટલે ૨-૩ મહિનામાં રક્તપિત્તી (વાતરક્ત) અને દુર્ધર કુષ્ઠરોગનો નાશ થાય છે. પથ પાળવું તેમ જ રોગીએ રોજ રાત્રે કડવા લીમડાની જાયામાં સૂતાને રિવાજ રાખવો. (૮) દાહયુક્ત સોજા ઉપર—પાંદડા વાટી ચોપડના એટલે દાહ કમી થાય છે અને રક્તદોષ નહિ જેવો થાય છે. (૯) પિત્તજ્વરમાં જે અતિશય દાહ થાય છે તે ઉપર—લીમડાનો રસ ક્ષીણયુક્ત કરીને શરીરે ચોળવો; તેથી બળતરા કમી થાય છે (૧૦) ઊના તાવ ઉપર—કડવા લીમડાની ડાખણી, કડુ અને કરિયાતાનો કાઠો મધ નાખી આપવો (૧૧) કમળાના રોગ ઉપર—લીમડાની અંતરજાલનો રસ કાઠી તેમાં મધ અને થોડું સૂંઠનું ચૂર્ણ નાખી આપવું. (૧૨) ખસ ઉપર—જૂના લીમડાનું સુકાયેલું લાકડું પાણીમાં ઘસી ચોપડવું. (૧૩) વિષમજ્વર ઉપર—કડવા લીમડાના કાઠમાં ઘાણા અને સૂંઠનું ચૂર્ણ નાખી તે આપવો; એટલે જલદી ગુણ આવે છે. આ ઔષધ ‘કનીનાઈન’ કરતા ઘણું ઉત્તમ હોઈ ગુણોમાં પણ તે કરતા શ્રેષ્ઠ છે (૧૪) મૂળવ્યાધિ, કૃમિ અને પ્રમેહ ઉપર—લીમડાની કાચી લીંબોળી ખાવી. (૧૫) ખસ ઉપર—કડવા લીમડાના બિયા વાટી ચોપડવાથી ખરજ સારી થાય છે. જૂ જવા માટે પણ એ બિયા વાટી માથે ચોપડવા. (૧૬) સુવારોગ ઉપર—જૂના લીમડાની અંતરજાલ કાઠી તેના આરીકે ટુકડા કરી તે હાલ્દીમાં ઘાલવા અને ઢાકણુ દેવું; એવું ત્રણ દેગડા પાણી સારું આધણુ આવે ત્યાં સુધી ‘ઉકાળવું’ પછી જે સ્ત્રીને સુવારોગ થયો હોય તેને એક ખાટલા ઉપર સુવાડી પ્રથમ એક દેગડો લાવી તેના મસ્તક નીચે રાખવો તેમાંનો આક (વરાળ) કમી થવા પછી દેગડો લાવી માથા નીચે રાખવો અને પ્રથમનો દેગડો કમર નીચે રાખવો. માથા નીચેના દેગડાનો આક કમી થવા પછી તે કમર નીચે રાખવો અને કમર નીચેના પગ નીચે રાખી ચૂલા ઉપરનો ત્રીજો દેગડો મસ્તક નીચે

મૂકવો તેનો બાફ કમી થયા પછી પગ નીચે રાખવો એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ બાફ આપવો; એટલે પરસેવા વાટે શરીરમાંથી સર્વ વ્યાધિ નીકળી જઈ રોગ સારો થાય છે (૧૭) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—લીમડાના બિયા તેલમાં તળી તેમાં જ ખરલ કરી તથા તેમાં થોડું ફુલાવેલું મોરચું નાખી તે મલમ મૂળને ચોપડવો, એટલે મોડ ગરી પડે છે અને કદ પણુ ગરી પડે છે (૧૮) સર્પનું વિષ કદી પણ ન ચડવા માટે:—લીમડાના પાદડા રોજ સવારે ખાવા એટલે કદી સર્પદંશ થયો હોય તો પણ તેને વિષ બાધ કરતું નથી (૧૯) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—લીમડાના ૨૧ પાદડા બારીક વાટી મગની પલાળેલી દાળમાં મિશ્ર કરી તેને બાખડી ગાયના ઘીમાં તળી રોગીને ૨૧ દિવસ ખવડાવવું, એટલે ગુદામાંના સર્વ મસા ગરી પડશે આ ઔષધ લેનારે સમુદ્રનું મીઠું ન ખાતા સિધ્ધ ખાવો (૨૦) સ્ત્રીનો પ્રસવ ન થતો હોય તો:—લીમડાના મૂળ કમરે બાધવાથી જલદી છૂટકો થાય છે. પ્રસૂતિ થયા પછી મૂળ છોડી નાખવા (૨૧) સોમલના વિષ તથા કૃમિ ઉપર:—લીમડાના પાદડાનો રસ ખાવો (૨૨) અક્ષીણના વિષ ઉપર:—કડવા લીમડાના પાદડાનો યત્ર વડે અર્ક કાઢી આપવો (૨૩) કુષ્ઠાદિ ઉપર પંચનિબંધ ચૂર્ણ:—મૂળ, પાદડા, ફૂલ, ફળ અને છાલ, એ પાચ અંગે લઈ તેનું ૬૦ તોલા ચૂર્ણ કરવું પછી લોહલરમ, બાગહરડા, અરણીના બિયા, ત્રિફળા, લિલામો, વાવડિંગ, સાકર, આમળા, હળદર, પીપર, મરી, સૂઠ, બાવચો, ગરમાળાની શિંગોનો મગજ અને ગોખરુ એ પદ્ધતિ ઔષધો ચાર ચાર તોલા લઈ બધાનું ચૂર્ણ કરવું, પછી તે ચૂર્ણ અને લીમડાનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી તેને લાગરાના રસનો એક પુટ આપવો પછી ખેરની છાલનો અષ્ટમાસ કાઢો કરી તેનો એક પુટ આપવો અને તે સૂકવવું. આ ચૂર્ણ દરરોજ એક તોલો ખેરની છાલના કાઢામાં અથવા ઘીમાં અથવા ગાયના દૂધમાં આપવું, તેથી એક મહિનામાં બધી જાતના કાઢ દૂર થાય છે આ ચૂર્ણ સર્વ રોગનું નાશક છે. (૨૪) પિત્ત ઉપર:—લીમડાની ડૂબો, ધાણા, સૂક અને ખડીસાકરનો કાઢો આપવો. (૨૫) ચોનિશૂળ ઉપર:—લીમડાની લીબોળીઓ અને એરડિયા લીમડાના રસમાં વાટી ગોળી કરવી અને તે ચોનિમાં રાખવા આપવી કિંવા એનો ચોનિએ લેપ કરવો (૨૬) કૃમિ ઉપર:—લીમડાના પાદડા વાટી હિંગ સાથે ખાવા (૨૭) અંગ ઉપર પિત્ત (શીળસ) ઊઠે તે ઉપર:—લીમડાના પાદડા વાટી ઘી અથવા આમળા સાથે ખાવા અને મરીનો ભૂંડો ઘીમાં ખરલ કરી શરીરે ચોળવો, અથવા લીમડાની અતરછાલનો કાઢો આપવો, એટલે શીતપિત્ત, ક્ષત, કફ, વિસ્ફોટક અને ગ્લતપિત્તનો નાશ થાય છે (૨૮) સ્થાવરજંગમ સર્વ વિષ ઉપર:—સિધ્ધ અને મરી સમલાગે તથા એ બન્નેની બરોબર લીબોળીઓ લઈ તે વાટી મધ અને ઘીમાં આપવી (૨૯) સર્વ ત્રણ ઉપર:—લીમડાના પાદડા, દારુહળદર અને જેડીમધના ચૂર્ણમાં ઘી અને મધ નાખી ખરલ કરી તે મલમ ચોપડતા જવું, એટલે જખમ તુરંત લરાઈ આવે છે (૩૦) રક્તસ્ત્રાવ અને પ્રદર ઉપર:—લીમડાની છાલના રસમાં ઝરુ નાખી ૭ દિવસ આપવું (૩૧) કમળાના રોગ ઉપર:—લીમડાના પાદડા પાણીમાં વાટી તેનો પાશર રસ કાઢી તેમાં ખડીસાકર નાખી ગરમ કરીને પીવા આપવો (૩૨) સિક્તામેહ અને ધક્ષુમેહ ઉપર:—લીમડાની ડૂબો કિંવા અતરછાલનો કાઢો આપવો (૩૩) કોઈ પણ રોગ કદી ન થવા માટે:—લીમડાના પાદડા એક તોલો લઈ તેમાં ગુળ્મલાર કપૂર અને તેટલી જ હિંગ નાખી તેની ગોળી કરવી, પછી તે ગોળી ૬ માસ ગોળમાં મેળવી દરરોજ રાત્રે બિઘવાની પહેલા આપવી ગામમાં જ્યાં સુધી કોલેરાનો આજર હોય ત્યાં સુધી આ ઔષધ દરેકે સેવન કરવાથી કોઈ પણ ઉપદ્રવ થશે નહિ (૩૪) ઊલટી, કુષ્ઠ, પિત્ત અને કફ સંબંધી જંતુ ઉપર:—લીમડાના પાદડા ગ્રીણા વાટી કલ્ક કરી ખાવો (૩૫) ઉબ્જકાળમાં શરીરમાંનો દાહ શાંત થઈ ઠંડક થવા તથા જુલાબ બંધ થવા માટે:—લીમડાના પાદડા વાટી શરબત કરી તેમાં ખડીસાકર નાખી પાવું (૩૬) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—લીમડાનો પાકેલી લીબોળીનો રસ દરરોજ સવારે ત્રણ માસ લઈ તેમાં ૬ માસ ગોળ મેળવી તે ગોળી સાત દિવસ ખાવા આપવી. (૩૭) વાળા ઉપર:—લીમડાના પાદડા વાટી લેપ કરવો. (૩૮) ઊરુસ્તંભ ઉપર:—લીમડાના મૂળ ઘસી ગરમ

કરી લેપ કરવો (૩૯) પ્રમેહ, ઉપદંશ, ખદ્દ, આઠાં ઇત્યાદિ ઉપર :—પાશર લીમડાની છાલ લઈ તે કાચના વાસણમાં નાખી અથવા માટીના વાસણમાં ઘાલી, તેમાં આધણુ આવેલું પાણી એક શેર નાખી ઢાકણ ઢાકી દઈ ગતભર તેમ જ રાખવું બીજ દિવસથી તેમાંથી શક્તિ પ્રમાણે એક અગર બે વાર દરેક વખતે ૪ તોલા પાણી આપવું એટલે ઉપદંશજન્ય રોગ એક-બે અઠવાડિયામાં સારો થાય છે. પથ્ય—ઘી, સાકર અને રાટલી; બીજું વર્ગ્ય. (૪૦) નવેલા (નખતું પાકવું) અને પેરા (આંગળીના વેઢાતું પાકવું) ઉપર :—લીમડાના પાદડા થોડું મીઠું નાખી વાટવા અને ઘીમાં શેકી તેની થેપલી કરી ઉપર બાધવી (૪૧) વિષમજ્વર ઉપર :—લીમડાના પાદડા ૪૦ તોલા, સૂઠ, મરી અને લીંડીપીપર ૧૨ તોલા, ત્રિફળા ૧૨ તોલા, લવણત્રય (સિંધવ, બીડ અને કાચ) ૧૨ તોલા, બે ક્ષાર (જવખાર અને સાજખાર) ૮ તોલા અને અજમો ૨૦ તોલા—એ સર્વંતુ ચૂર્ણ એકત્ર કરી સવારે આપવું (૪૨) વિષમજ્વર ઉપર ધૂપ :—કડવા લીમડાના પાદડા, ઘોડાવજ, કોષ્ઠ, હરડે, શિરસ, ઘી અને ગૂગળનો ધૂપ વિષમજ્વરનાશક છે. (૪૩) આગંતુક વ્રણ અને ગૂમડાં ઉપર :—કઢાઈમાં તેલ નાખી તેમાં લીમડાના પાદડા બાળી ખરલ કરી ચોપડવા (૪૪) વીંછીના દંશ ઉપર :—લીમડાના પાદડા અગર ફૂલ સુઘાડવા; અથવા પાદડા ચાવી મોમાંની બાક જવા ન દેતા દશના વિષમ ભાગમાંના કાનમાં તે ફૂંકવું (૪૫) ગૂમડાં તથા અગ્નિદગ્ધ વ્રણ માટે લીમડાનો મલમ :—લીમડાના પાન ૧૦ તોલા લઈ પાણીથી ઘોઈ ચટણી માફક બારીક પીસવા પછી ગાયત્રી ઘી તોલા ૧૦ લઈ તેમાં ઉપરની ચટણી તથા લીમડાના પાનનો રસ ૪૦ તોલા મેળવી ઘીમાં આચ પર ઉકાળવું જ્યારે રસ બળી જાય ત્યારે વાસણ ઉતારી ઘી ગાળી લેવું ઉપરના ઘીમાં ૦૧ તોલા મીણ તથા ૨ રતી રસકપૂર મેળવી મલમ એક ડબીમાં ભરી લેવો. આ મલમ ગૂમડાના ઘાવ જલદી રૂઝવી આપે છે તથા અગ્નિથી બળેલા ફોલા પર લગાવવાથી થોડા દિવસમાં જ આરામ થાય છે +

+ ડોક્ટર દેસાઈ લખે છે કે, કડવા લીમડાની અતરછાલ શીતળ, નિયતકાલિકજ્વરપ્રતિબંધક, ગ્રાહી, પૌષ્ટિક, કટુપૌષ્ટિક, ચર્મરોગનાશક, શોથહર, કૃમિદ્ધ અને રસાયન છે. લીમડામાં જ્વરપ્રતિબંધક ધર્મ સિંકોનાની છાલ જેટલો રહ્યો છે. લીમડામાં રહેલું કડવું રવાદાર ખાટું સત્ત્વ આમરી વાટે બહાર નીકળે છે, એ આમરીને ઉત્તેજક અને દાહશામક છે. ઉપરની છાલમાં ગ્રાહીપણું વિશેષ છે એટલે એની ગ્રાહી પૌષ્ટિક ક્રિયા વધારે થાય છે. ઉપરની છાલમાં જ્વરપ્રતિબંધક ધર્મ બહુ જ ઓછો છે. લીમડાની આમરી પર ક્રિયા સોમલતા જેવી છે. પાન શોથહર, આમરીને ઉત્તેજક, ચર્મરોગનાશક, ઉત્તમ વ્રણશોધક, વ્રણગેપણું, સડાને દૂર કરનાર, કૃમિદ્ધ, નિયતકાલિકજ્વરપ્રતિબંધક, ચક્રતને ઉત્તેજક અને મોટી માત્રામાં વામક છે. તેલ વાતહર, દુર્ગંધનાશક, વ્રણશોધક, વ્રણરોપણું, ઉત્તેજક, કોથપ્રશમન, શોધક, ઉત્તમ કુષ્ઠ અને રસાયન છે. તેલની ક્રિયા તેમાં રહેલા ગંધક સત્ત્વને લીધે થાય છે. લીમડાના સર્વ અંગોના કરતા તેલ વધારે જોરાવર કાર્ય કરનાર છે. ચોખ્ખા તેલથી કોઈ કોઈ વખતે દાહ થાય છે એમ થાય તો તેમાં તેલનું તેલ અરધો ભાગ મેળવવું.

માત્રા—અતરછાલતુ ચૂર્ણ ૩૦ રતી દિવસમાં ૪ વાર, છાલની મદદ માટે સુગંધી પદાર્થ (અજમો, સૂઠ, પીપર, મરી વગેરે) મેળવ્યા હોય તો ક્રિયા જલદી થાય છે અને ગ્રાહીપણું ઓછું થાય છે. પાનનો સ્વરસ ૧થી ૪ ઔંસ તેલ ૪થી ૧૦ ટીપા.

ઉપયોગ—આમરીના રોગ, શોથ અને તાવ પર લીમડો અતિ ઉત્તમ ઔષધ છે. ટાઢિયા તાવમાં લીમડાની છાલનો ઉપયોગ સિંકોના અથવા સોમલ સમાન થાય છે. અર્ક અથવા કાઢાના કરતા ચૂર્ણ દેવું વધારે સારું એમાં રહેલું ગ્રાહીપણું દૂર કરવા માટે દેખી કર, સૂઠ, મરી વગેરે ઔષધ મેળવવા જેઈએ. વ્રણ વિષમજ્વરમાં તેલ અતિશય ગુણકારી છે. છાલના કરતા તેલનું પરિણામ સારું આવે છે. શોથયુક્ત જ્વર અને પિત્તજ્વરમાં છાલ સારી રીતે લાગુ પડે છે. તાવમાં પાનનો રસ પણ અપાય છે. તાવ પછીની અગતિ પર ભોજન પહેલાં અર્ક અપાય છે.

સુવાવડીને લીમડાના પાનનો રસ આપવાથી ગર્ભાશયનો સંકોચ થાય છે, લોહી સારું પડે છે, ગર્ભાગય અને તેની આતુળાતુના ભાગોનો સોજો ઊતરી જાય છે, ભૂખ લાગે છે, દંસ્ત સારું આવે છે અને તાવ આવતો નથી. કદાચ તાવ આવે છે, તોપણ તેનું જોર વધારે હોતુ નથી. લીમડાનો થોડો અશ.

૫૧૪ લીંડીપીપર (પીપર)—સં તેં પિપ્પલી. મં પિપ્પણી હિં પીપર-લ. બંં પિપ્પલ. કં ગોં હિપ્પલી તાં મલાં તિપ્પલી. તુ ધિપ્પલી. કાં પિલપિલદરાજ. અં દાર-ફિલફિલ ઇં લોન્ગ પેન્ગ લાં પાર્ધપન્ગ લોન્ગમ બ્રહ્મીં પીખીન.

લીંડીપીપરના વેલા થાય છે આ બહુ વર્ષ સુધી ટકનારી વેલ છે એની ઉત્પત્તિ બંગાળ, નેપાળ, આસામ, મલબાર અને પશ્ચિમોત્તર પ્રાતનો કેટલોક ભાગ, એ દેશોએ વિશેષ થાય છે. બંગાળા અને મલબાર પ્રાતમા તે એનું અતિશય વાવેતર થાય છે. લીંડીપીપરના વાવેતર માટે રસાળ અને ચીકાશ વગરની જમીન જોઈએ આ વેલીનો વિસ્તાર નાની શાખાઓથી કરે છે, એટલે વેલી નીચે (મૂળ પામે) જે નાની નાની ડાળીઓ ફૂટે છે તે કાઢી ખીછી જગ્યાએ વાવે છે; એટલે ત્યાંથી આગળ રસ્તો વેલ બને છે. ચોમાસુ શરૂ થતા જ એનું વાવેતર કરે છે દરેક વેલની વચ્ચે પાંચ ફૂટનું અંતર રાખે છે અને વચ્ચેની જગ્યામા મૂળા, વંતા, જવ વગેરે વાવે છે. એક વીધા જમીનમા સરેરાશ ૧૯૬ વેલ રહે છે એક વીધા જમીનમા લીંડીપીપરનું વાવેતર કયું હોય તે તેમાથી પહેલે વર્ષે જે મણુ, ખીજે વર્ષે ચાર મણુ અને ત્રીજે વર્ષે છ મણુ લીંડી-પીપર ઉત્પન્ન થાય છે પછી દર વર્ષે તેની ઉત્પાદક શક્તિ ઓછી થતી જાય છે, એટલે તેના મૂળો ઉખેડી કાઢી તેની જગ્યાએ નવા મૂળો અથવા કુમળી ડાળીઓ વાવે છે જૂના મૂળને સૂંધી લે છે તેને 'પીપળીમૂળ' કહે છે નવીન મૂળો વાવતા જમીનને ખેડવાની અથવા ખીજી કશા સમકાર ડગવાની આવશ્યકતા નથી થોડું ખાતર નાખ્યું એટલે બસ છે આ વેલીને પાણી પાવું પડતું નથી, માત્ર ઉનાળામા તાપ લાગે નહિ માટે તેના મૂળ ઘાસથી ઢાકી રાખે છે. એને ઓગરટ-સપ્ટેમ્બર મહિનામાં (ભાદગ્વા આસપાસ) ફૂલો આવે છે અને ફૂળો એટલે લીંડીપીપર બન્યુઆરી (પોપ) માસમા પાકી તૈયાર થાય છે. લીંડીપીપરના પાદડાને આકાર નાગરવેલના પાદડા જેવા હોઈ તે ગોળ અને તીખા હોય છે. વિશેષ કરક એટલો જ હોય છે, કે લીંડીપીપરના દીટડા પાસે ખાંચા હોય છે, તે નાગરવેલનાં પાનને હોતા નથી. કેલાવનાર શાખાઓની ઉપરના પાદડા મોટા અને પહોળાં હોઈ તેમા સાત દેખાઈ આવતી નસો હોય છે અને તેનું દીંટડું લાંબું હોય છે. વળી કળ લાગનાર નાની નાની ડાળીઓ ઉપરના પાદડા લાંબા હોય છે. તેના ઉપર પાંચ શિંગ હોય છે

ફળમા નાના બાળકને પણ મળે છે, જેથી તેની પ્રકૃતિ પણ ઠીક રહે છે

ચર્મનિજમા પાનનો રસ પિવાય છે અને લેપ પણ કરાય છે દાદર, ખરજીવ, સડેલા ગૂમડા, શીતળાનાં મૂળ વગેરે રોગોમા લીમડાથી સારો લાભ પહોંચે છે નવા રોગના કરતા જૂના રોગોમા એનો વિશેષ ઉપ-યોગ વાય છે ગરમીના રોગમા અને ગળતકુપ્ત(રગતપિત્ત)મા પાનનો રસ ચા ખીજનું તેલ પિવરાવે છે અને માલિંગ કહે છે ગરમીના રોગીને ૧૦ તોલા રસ સવારે અને સાંજે આપે છે એ રોગમા લીમડાથી બહુ જ લાભ થાય છે બદ, ગાઠ, મૂળશોથ અને મૂળને ઓછા કરાવવા માટે પાનને વાટી ગરમ કરી પોટીસ બનાવીને બાંધે છે તેલ અતિ ઉત્તમ, કૃમિમ્ન અને પૂતિહર છે એનાથી ઉર્ધ્વના અને બહાર કૃમિ મરે છે, ગડમાળા પાકીને મૂળ પડે છે અથવા નાડીમૂળ (ભરતીગળ) બને છે તેમા તેલની વાટ ઘાલી તે ઉપર તેલની પટ્ટી બાંધે છે ઝૂંજીવર, ઝૂંજીવિપમજ્જવર, વિવિધ ચર્મરોગ, ઉપદ્રવ, કોઠ વગેરે રોગો પર ૫-૧૦ ટીપાની માત્રામા તેલ દિવસમા બે વાર અપાય છે ગાઠ, ગરજીવ, દાદર વગેરે ચર્મરોગોના કીટાણુ તેલથી મરી જાય છે તેલની પટ્ટીથી ગરમીના ચાઠા, સડેલા ગૂમડા, ન લરાવાવાળા ગૂમડા-બધા રુઝાઈ જાય છે ચામડીના રોગમા કીટાણુ મારવા માટે તેલ બહુ જ ઉપયોગી છે

પરમામા મૂત્ર દ્વિય સૂત્રને પેશાળ બધ થાય છે, ત્યારે પાનના ક્વાથમા રોગીને ખેસાડવાથી (મૂત્રેદ્વિય હુળાડી રાખવાથી) પેશાળ છૂટે છે હરસના તથા મસાના સોજ પર પાનની પોટીસ બધાય છે સુવાવડ થતી વખતે સીવણી કાઢીને મૂળ પડે અને પુરુષની મૂત્ર દ્વિય પર જખમ થાય તો તેને પાનના કાઠાથી વાર વાર ઘોવાય છે હાડહાડનો દુખાવો, સાધાઓનો સોજો અને આમવાતમા તેલ ચોળવાથી લાભ થાય છે આમવાત-મા તેલ પેટમા પણ અપાય છે ગરમીના દિવસોમા તડકાને લીધે ગિરફ થયું હોય તો માથા પર તેલની માલિંગ કરાય છે લીમડો ચક્રતને ઉત્તેજક હોવાથી કમળામા અતરછાલનો અને પાનનો રસ સૂઠ મેળવીને અપાય છે માત્રા મોટી આપવી, કફાય ઊલટી થાય છે પણ તેથી લાભ થાય છે લીમડાથી આંધ્રો દૂર થાય છે અને ભૂખ લાગે છે કૃમિ મારવા માટે પાનનો રસ અપાય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

અને તેનું દીટકું લાણું ન હોતાં તે વેલીને લાણુજી હોય છે. પાદના બધા અંગના નીચ છે તેથી પીપરનાં મૂળ કાષ્ઠમય (લાઠ્યા જેવા) હોય છે. વેલીને ખાકળ કાઠા કટ છે તેથી તેના ઉપર ઢેકઢેકાણે ઉપમેલી ગાઠા હોય છે. લીલી લીડીપીપર લીલા રંગની હોય છે અને નાકાવા પછી કાળા દેખાય છે. પીપરના કળ અને મૂળનો ઔષધમાં ઉપયોગ થાય છે. ગાંઠરોગ પ્રાતઃ પ્રાતઃ વડીની ઓર પાડ્યા માં પીપળીમૂળનો મોટો આય છે. ઝાટાનાગપુર પ્રાતઃ સ્ત્રીઓના આનંદ-દાયક કક્ષવિકાગમાં પીપળીમૂળનો કાંટો આપે છે. તેનું નાખ્યું તરુમ કિણવાન માટે લીલા પીપળીમૂળ વાપરે છે એવું જિનાગ્વા માટે તેનો લેપ કરે છે. મારીના માંડ નિર્વિય સ્વર્ગ કાકટ થનારને સુવાવડી સ્ત્રીઓનો ચતુર્યાર બધ કર્યા માટે અને તાગ જિનાગ્વા માટે એ આપવાથી સારો ગુણ વધતો લખેલ છે સુવાવડીનું ગર્ભાગ્રય પૂર્વાર્થિત દિવસ લાગ્યા લીડીપીપર અને પીપળીમૂળનો ઉપયોગ કરવાનો આલ છે, તે ડોક્ટર ભટ્ટાચાર્યે ગોદાના અનુભવથી વિનાયક જના વેલ છે છોટાનાગપુર પ્રાતઃ આખામધી બીજ નાખતો એક દા યતને છે તેને નેત્ર આપસા માટે પીપળીમૂળનો ઉપયોગ કરે છે લીડીપીપરમાંથી એક બીડી જનાર તરુ, એક રાગ નેત્રે પદાર્થ અને પાયરીન નામનું એક સર મળે છે.

લીડીપીપરના વેનાને જે શિંગો આવે છે તેને 'પીપરો' કહે છે એમાં તરુડી અને ખારીક એવા બે પ્રકાર છે જડીને પીપળા અને ખારીક પીપરને 'લીડીપીપર' કહે છે. દાખ્યું કહેવેક ઢેકાણે કુગરાળ પ્રદેશમાં પીપરના વેલા ઉત્પન્ન થાય છે. પીપ વાનનાશક અને ઉષ્ણ છે. પીપરના મૂળને 'પીપળામૂળ-ગઢોડા' કહે છે. તાજી લીલી પીપરોનું અધ્યાત્મ કરે છે લીડી-પીપર—રિનજ્ય, ઉષ્ણ, વૃષ્ય (કામોત્તેજક), તીખી, કટવી અગ્નિદીપન, વ્યાયન, બેદક, લુપ્ત, હૃદયને પ્રિય, પચનકારક, પિત્તહર્ત્રી તથા તીક્ષ્ણ છે; અને વાત, દમ, ઉદરરોગ, કફ, ક્ષય, નાવ, અસ્થિ, કોષ, શુભ્ર, મૂળવ્યાધિ, પ્રમેહ, બગેળ, ઉદરોગ, ત્રિદોષ, તૃપા, અમાશ, કૃમિ, અગ્નિ, પાકુરોગ, કમળો તથા શૂળની નાશક છે એ તાજી હોય ત્યારે—રિનજ્ય, શીત કરનાર, મધુર, ગુરુ, કફકર અને પિત્તનાશક છે. સિંહલી પીપર—તીખી, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક અને કોષ (કોષને) શુદ્ધિકારક છે, તથા કૃમિ, કફ, વાત અને શ્વાસનો નાશ કરનાર છે. વાનર પીપર—કટવી, તૂરી તથા મીડી છે; અને મૂત્રકૃશ્ણ, અશ્મરી, વિરકાટક તથા ચોનિશળનો નાશ કર છે. રાન પીપર—ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, રુચિકર અને દીપન છે એ લીલી હોય ત્યારે વધારે ગુણવાળી હોય છે. સૂકી અપચણા અને અતિ તીક્ષ્ણ છે પીપળીમૂળ—અગ્નિદીપન, રુચિકર, પિત્તલ, પાચક, ગ્દા, બેદક, તીક્ષ્ણ, તીખા, ઉષ્ણ તથા લઘુ છે, અને આમ પ્લીહા, શળ, શુભ્ર, ઉદરોગ, વાયુ, કફ, દમ, ઉદરમ, આનાહ, કૃમિ, ક્ષય, કફાદર તથા વાતોગનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) સર્વ વાતવિકાર તથા શ્વાસકાસ ઉપર ચોસદ્રી પીપર—પીપરને એકસરખા ૬૪ પહોર ખરલ કરવી એને 'ચોસક પહોરી પીપર' કહે છે એ પીપર ઘણી જ તીવ્ર થાય છે એ ચોખાલાગ જેટલી મધમાં ખાવી, એથી ઘણું જ દાહ વગેરે થાય તો ઉતાર અને ઘી લાત આપવો (૨) અપસ્માર અને વાયુગોળા ઉપર—(આ વાયુનો ગોળો એકાએક ઉત્પન્ન થઈ કાળજી સુધી આવે છે અને નાના ગોળા જેવો એક જ ઢેકાણે દેખાય છે) લીડીપીપર બે લાગ, મરી ત્રણ લાગ અને સિંધવ એક લાગ એની ભૂટી કરી તે છાશના પાણીમાં છ માસા સુધી આપવી. (૩) પીપરનું ચૂર્ણ—પીપરનું ચૂર્ણ કરી તે ગોળમાં ખાવું, એટલે અરુચિ, હૃદયરોગ, શ્વાસ, કાસ, ક્ષય, કમળો, અગ્નિમાઘ, પાકુરોગ સાધારણ મૃગી અને શુર્ણજ્વરનો નાશ થાય છે પીપરનું ચૂર્ણ મધમાં ખાવાથી તે મેદ, કફ, શ્વાસ, કાસ, નવર, પાકુરોગ અને પ્લીહાનો નાશ કરે છે (૪) નિદ્રા ન આવતી હોય તે ઉપર—પીપળીમૂળનું ચૂર્ણ ગોળમાં ખાવું. (૫) શ્વાસ ઉપર—પીપળીમૂળ આઠ પહોર ખરલ કરી તે ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૬) સ્તનમાં દૂધ આવવા માટે—ગરમ કરેલા દૂધમાં બે માસા પીપરનું ચૂર્ણ નાખી પાવું (૭) બિલટી, કાસ, શ્વાસ અને હેઠકી ઉપર—લીડીપીપરનું ચૂર્ણ અને મોરના પીછાની ગળ મધમાં કાલવી વારવાર ચાવવું (૮) આમાતિસારમાં શૂળ થાય તે ઉપર—

લીડીપીપર અને હરડેનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા પાવુ, એટલે સુખે રેચ થઈ શકે મટી જશે. (૯)
 રતાંધળાપણા ઉપર :—લીડીપીપર ગોમૂત્રમા ઘસી અજન કરવુ અને રોજ અગધિયાની ભાજી
 ખાવી. (૧૦) બરેણ ઉપર :—લીડીપીપર અને મધ નાખી છાશ પીવી (૧૧) સર્વ ઉદરરોગ
 ઉપર :—ગોમૂત્રની અથવા થોરિયાના દૂધની સહસ્ર ભાવનાઓ આપેલી લીડીપીપર ખવડાવવી
 અથવા વર્ધમાન પીપર આપવી, કિંવા થોરિયાના દૂધમા લીડીપીપરને ૧ દિવસ ખરલ કરી તે
 શક્તિ પ્રમાણે આપવી અને તેના જ પેટ ઉપર લેપ કરવો (૧૨) વર્ધમાન પીપર :—ગાયનુ
 દૂધ ૪ તોલા, પાણી ૧૬ તોલા અને લીડીપીપર ત્રણથી ચાર, સર્વ એકત્ર કરી કલાઈ કગેલા વાસ-
 ણુમા કઢવી, પાણી બળી જ્ય એટલે તેમાંથી લીડીપીપર ચાવી ઉપર દૂધ પીડુ બીજો પ્રકાર—
 પીપર પાચથી ત્રેવીસ સુધી રોજ એક એક ચઢાવવી પછી ભિતરતા ભિતરતા પાચ સુધી આવવુ. x
 પરતુ દૂધમા પાણી ન નાખના એકલુ દૂધ જ અધુ બાળવુ અને લીડીપીપર ખાઈ ઉપર દૂધ પીવુ;
 અથવા લીડીપીપર ન ખાતા એકલુ દૂધ જ પીડુ દાષનારતમ્ય જેઈ યોજના કરવી; એટલે જીર્ણ—
 નગ, કાસ, પાકુ, ગુલ્મ, અર્શ, પ્રમેહ, ઉદરરોગ, અગ્નિમાદ અને વાતરોગ દૂર થાય છે (૧૩)
 અન્ન ન પચતું હોય તો :—જમ્યા પછી લાગલી જ લીડીપીપરની ભૂફી મધમા ખાવી (૧૪)
 ગુલ્મરોગ ઉપર :—લીડીપીપર અને જવખારનુ ૩ માસા ચૂર્ણ, આદાનો રસ તથા મધમા આપવું.
 (૧૫) ગમન થવા માટે :—લીડીપીપર, મીઠળ અને સિધવનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવુ.
 (૧૬) આમશૂળ, અજીર્ણ અને સોજા ઉપર :—લીડીપીપર અને સૂઠનુ ચૂર્ણ ગોળમા ખાવુ.
 (૧૭) કફરોગ ઉપર :—લીડીપીપરના ચૂર્ણમા ઘી અને મધ વિષમ ભાગે નાખી ખાવુ. (૧૮)
 અપરમાર ઉપર :—લીડીપીપર લીમડાના રસમા ઘસી નર્ય આપવુ (૧૯) અમ્લપિત્ત ઉપર :—
 પીપળીમૂળના ગઠોડાનુ ચૂર્ણ દર વેળા ૦૧ તોલા સાકરમા ખાવુ આ ઔષધ દરરોજ બે વખત
 એક મહિનો આપવું (૨૦) બાળકના તાવ, ઉધરસ, અતિસાર અને ઊલટી ઉપર :—
 લીડીપીપર, મજીઠ, નાગરમોથ અને કાકડાશિળીનુ માસાથી બે માસા સુધી ચૂર્ણ મધમા આપવુ.
 (૨૧) ઊલટી ઉપર :—પીપળીમૂળના ગઠોડાનુ ચૂર્ણ વસ્ત્રગાળ કરી તેમા તેટલુ જ સૂઠનુ ચૂર્ણ
 મિશ્ર કરવુ તથા દરેક વેળા ૭ માસા મધમા ત્રણ માસા ખરલ કરી લેવુ (૨૨) વાતકફળવર
 ઉપર :—લીડીપીપરનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૨૩) હૃદરોગ, જવર, ઉધરસ અને ક્ષય
 ઉપર :—૯૬ તોલા ગાયનુ દૂધ મદાગ્નિ ઉપર અધુ બાળી ઠંડુ થયા પછી તેમા સાકર, મધ અને
 ઘી બબ્બે તોલા અને લીડીપીપરનુ ચૂર્ણ ૧ તોલો નાખી તે દૂધ પીવુ. (૨૪) બાળકોને પારોગડા
 (પારિગર્ભિક) થાય (ગર્ભિણી માતાનુ દૂધ પીવાથી બાળકને ઉધરસ, અગ્નિમાદ, ઊલટી, ઝાપડ,
 અરુચિ અને ભ્રમ થાય છે તે રોચા કરે છે અને તેનુ પેટ મોટુ થઈ તડતડિત દેખાય છે.) તે
 ઉપર :—લીડીપીપરની ભૂફી મધમા ખગલ કરી એક અડધથી ચણોઠી સુધી બાળકની શક્તિ અને
 ઉમર પ્રમાણે ચટાડવુ (૨૫) મૂર્ચ્છા ઉપર :—લીડીપીપરનુ ચૂર્ણ મધમા ખરલ કરી તેનુ ચાટણુ
 આપવુ (૨૬) આમવાત ઉપર :—ગાયનુ દૂધ ૧ શેર લઈ તેમા લીડીપીપર એક અને લિલામા
 ચાર કાતરી નાખી દૂધ પાશેર :હે ત્યા સુધી ઉકાળી તેમા સાકર નાખી પાવુ (૨૭) ઉદાવર્ત
 અને ગુલ્મરોગ ઉપર :—ચાર લીડીપીપર લઈ ચૂર્ણ કરી તે બે તોલા પાણીમા મેળવી તેને
 વસ્ત્રગાળ કરી તેમા તોલો કિંવા બે તોલા ગાયનુ ઘી નાખી પાવુ (૨૮) ઉધરસ ઉપર :—
 પીપળીમૂળના ગઠોડા, સૂઠ અને બહેડાદળનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ એટલે ઉધરસ જલદી મટી જાય
 છે (૨૯) દંતરોગ ઉપર :—લીડીપીપર, જીરુ અને સિધવનુ ચૂર્ણ કરી દાતના મૂળોમા ઘસવુ;
 એટલે સણુક, સોજો, દાતનુ હાલવુ વગેરે વિકારો શમે છે (૩૦) મૂળવ્યાધિ ઉપર :—લીડી-
 પીપરનુ ચૂર્ણ છાશમા આપવુ (૩૧) વાતવિકાર ઉપર —નીસ તોલા દૂધ ગરમ કરી અધુ

x બીજા ગ્રંથોમા પ્રથમ દિવસે એક અને પછી દરરોજ એકએક વધારતા જતા પદરમા દિવસે પદર
 લઈ સોળમા દિવસથી એ જ સુજળ એકેક આપી કરવી, એમ વર્ધમાન પીપરનો પ્રયોગ કહ્યો છે વળી
 લીડીપીપરની માત્રા પણ ૧ માસાની છે

લોધરના ઝાડ ફોક્ષુ, મહાજળેશ્વર, બંગાળા અને નેપાળના પ્રદેશોમાં થાય છે એના પાદડા બકુલના પાદડા જેવડા મોટાં હોય છે લોધરનો ઉપયોગ રંગમાં તથા ઔષધમાં ઘણો થાય છે એને મગઠીમાં ‘હુરા’ પણ કહે છે અળતો કરે છે તેમાં લોધર નાખે છે એમાં ઘોળો અને રતો એવી બે જાત છે. સફેદ લોધરને પકાણી લોધર કહે છે. થાણા જિલ્લામાં અન્ન પર્વત ઉપર ઘાળા લોધરના ઝાડ પુષ્કળ છે + લોધર બે પ્રકારનો છે—તે તૂરો, શાત, નેત્રને હિતાવહ, ગ્રાહક તથા લઘુ છે; અને વાન, કક, ચક્રદોષ, પિત્ત, સોજો, અતિસાર, પ્રદર, અરુચિ, વિષ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલ—પાડકાળે તીખા, તૂંગ, મધુર, શીત, કડવાં તથા ગ્રાહક છે; અને કક-પિત્તનો નાશ કરનાર છે ઉપયોગ—(૧) પ્રદર ઉપર:—લોધરનો કાઢો આપવો અથવા લોધરનું ચૂર્ણ આદાના રસમાં અથવા કાદાના રસમાં પાવું (૨) તારુણ્યપિટ્તિકા ઉપર:—લોધર, ઘાણા અને વજનો કડા પાણીમાં લેપ કરવો (૩) દંતરોગ ઉપર:—લોધર, સાટોડી અને ફુલાવેલી કટકડીનું પાણી કરી કોગળા કરવા (૪) જીર્ણિવર ઉપર:—લોધર, ચદન, પીપળીમૂળ અને અતિવિષનું ચૂર્ણ સાકર, ઘી, તથા દૂધમાં પાવું

૫૧૬ વગડાઉ અજમો—સં અરણ્યાજમોદા, અજગધા. હિં ૦ અજવાયન બં ૦ વનયમાની. મં ૦ રાન ઓવા. કાં ૦ અડવી અજવણુ લેં ૦ કેરથ ગિટ્ટકોકાર્પમ.

અજમાની વગડામાં થનારી એક જાત છે એ છોડ આખેહૂખ અજમાના છોડ જેવા હોય છે. કુગરાળ પ્રદેશમાં એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે એના ફૂલ અજમા જેવા જ હોઈ એના ગુણ અજમાના જેવા જ છે. ઉપયોગ—(૧) ઉધરસ, વાયુ અને અજીર્ણ ઉપર:—વગડાઉ અજમો મધમાં ખાવો અથવા એના પચાગતો કાઢો કરી મધમાં નાખી આપવો.

૫૨૦ વગડાઉ અળવી—સં ૦ વનાલુક. મં ૦ રાન આળુ. લેં ૦ કાલેકેસિયા એન્ટિકારમ્
એ અળવી ચોમાસમાં ભીગે છે એનો રંગ ઘોળો હોય છે. એ ઘણી જ દંડી છે ગરીબ લોક એનું શાક કરી ખાય છે વગડાઉ અળવી—તૃષ્ણિકર અને ત્રિદોષનાશક છે. કાળી વગડાઉ અળવી—રુચિકર, મુખજ્વળનાશક અને મહાસિદ્ધિકર છે. ઉપયોગ—(૧) ઢોરના પગને ફાળ લાગી હોય તે ઉપર:—વગડાઉ અળવીના કાદા ઘાસ સાથે ખવરાવવા (૨) ઢોરના ક્ષત ઉપર માંખ બેસી જીવડાં ન પડે તે માટે:—ઢોરને વગડાઉ અળવીના કદ ખવડાવવા અને કિચિત્ ઘસી પાણી કરી ક્ષત ઉપર રેડવાથી તેમાં કીડા ઉત્પન્ન થતા નથી

૫૨૧ વગડાઉ તૂરિયુ—સં ૦ વનકોશાતકી, સુગધળલા કં ૦ કહિહીરે. તૈં ૦ ચેડુખીર મં ૦ ખાદ દોડકી, રાનદોડકી. હિં ૦ કડવી તુરઈ લેં ૦ લક્ષ્મં અમારા.

આ તૂરિયાના છોડ નાના હોય છે એ છોડ વેલા પ્રમાણે વધે છે એના પાદડાં હથેળી જેવડા મોટાં અને સાધારણ ગોળ હોઈ આણીદાર હોય છે વગડાઉ તૂરિયાની દરેક ડૂબને બે ફળ આવે છે. એ લાખા હોય છે એની જાડાઈ પગના અઘૂડા જેવી હોય છે. ઉપયોગ—(૧) તંતુમેહ એટલે

+ સમ્કૃત ગ્રંથોમાં લોધરને શીતળ અને ગ્રાહી માનેલ છે, તેમ જ આતરડા, આખ અને નાસૂરના વામાં ઉપયોગી ગણેલ છે દાંતના પારા નગ્મ થઈ ગયા હોય અથવા એમાંથી લોહી નીકળતું હોય તો લોધરની છાલનો કવાથ કરી કોગળા કરવાના કામમાં લે છે ચઢ્ઢત્તમાં દાંતના પારાની પીડા નાશ કરવાને લોધર, રસવતી અને નાગરમોચને મેળવી વાપરવા કહેલ છે અમૃતસાગરમાં લોધર, જેઠીમધ, ફુલાવેલી કટકડી અને રસવતી સમાન ભાગે લઈ પાણીમાં ઘસી આખો ઉપર લેપ કરવાથી દુખતી આખો સારી થાય એમ લખ્યું છે ઠો રોકસવરો કહે છે, કે કલકત્તામાં આ ઝાડની છાલ રંગરેજ લોકો લાલ રંગ રંગવાના કામમાં વધારે વાપરે છે મુખઈ ઈલાકામાં લોધર અનેક જાતના લેપ બનાવવામાં વાપરે છે અને એનાથી ભરેલું ઝંઘિર તથા ગાંઠ પીગળી જાય છે એમ માને છે ઠો આર્સ અને કનૈયાલાલ દવે સીઓની ગુલોન્દ્રિયથી નીકળતા પ્રવાહ માટે આ વૃક્ષની છાલ ૨૦ ગ્રેન (બે આનીભાર) ખાડની સાથે મેળવીને આપવાનું કહે છે ચરકમાં છાલને રક્તશુદ્ધિકારક અને સ્તભક માનેલ છે સુસુતમાં એને મેદનાશક, કફનાગક, ચોનિદોષનાશક, સ્તભક, પ્રત્યુરોધક, પચ્વાતિસાગ્નાગક, રક્તપિત્તનાગક, રક્તપ્રદરનાગક કહેલ છે

વાયુથી અંગ વ્રજાઈ ગયેલ સુવાવડી સ્ત્રીને અને બીન્તઓને પણ યોગ્ય માત્રાથી દરરોજ શીરા અથવા ગળમાં નાખી ચોરી માત્રામાં ખવડાવે છે.

લાલામેહુ (પ્રમેહ) ઉપર :—વગડાઉ તૂરિયાના મળ ચ દનની પેઠે અર્ધાં તોલા સુધી ઠંડા પાણીમા ઘસી તેમા સાકર નાખી બે વખત પાવા, અથવા વગડાઉ તૂરિયાના મળ, ઘોળી જમુદીના મૂળ અને ઉપરમાલના મૂળ સમસાગે ગાયના દૂધમા દોઢ તોલા સુધી ઘસી તેમા જીરુ અને સાકરની ભૂટ્ટી નાખી બે વખત પાવા આ ઔષધ ૧૪ દિવસ પાવુ અને પથ્ય પાળવુ પદ્મમે દિવસે ગાયના દૂધમા અર્ધુ લીધુ નીચોવી તુગ્ન તે દૂધ પાવુ, પછી પથ્ય છોડવુ (૨) ઢોરોને ખાંધ પડે તે ઉપર :—સૂજેલા ભાગને થૂકીને ચોળી પછી વગડાઉ તૂરિયાના પાદડાનો રસ ચોપડવો (૩) કર્ણુ સ્નાય ઉપર :—વગડાઉ તૂરિયાના પાદડા અગારામા નાખી તેને બાફી રસ કાઢી કાનમા નાખવો અથવા મૂળ ગરમ પાણીમા ઘસી તે પાણી કપડછાણ કરી કાનમા નાખવુ (૪) વાતવિકાર ઉપર :—વગડાઉ તૂરિયાના લીલા મૂળ ફૂટી દોઢ તોલા સુધી ગમ કાઢવો તેમા અર્ધાં તોલા સુધી મધ મિશ્ર કરી દરોજ સવારે એક તોલા સુધી પાવુ. (૫) સોજ ઉપર :—વગડાઉ તૂરિયાના મળ ઘસી ચોપડવા (૬) નાડીમણુ ઉપર :—વગડાઉ તૂરિયાના મૂળ, કડવી કરમદીના મૂળ અને નાટકનાર(જેનાં પાંદડા તીખા થાય છે તે)ના મૂળ ઘસી ચોપડવા અને દૂધમા ઘસી પાવા.

પરર વગડાઉ મરચીવેલ—(મં નરકીયા કાદા હિં મિન્ચાકંદ) એની એક જાતની વેલ થાય છે એના પાદડા કાળિગડાની વેલના પાદડા જેવા હોય છે. એને નાના મરચી જેવડા અને આકારમા કાનમાની (પોવળીની) વાળી જેવડા લાલ રંગ ફળ આવે છે એના કદને નરકીનો કંદ પણ કહે છે એ કદ ધરમા લાવી રાખીએ ત્યારે તેને અકુર ફૂટી નીકળે છે ઉપયોગ—(૧) સર્પકંશ ઉપર :—આ કદ કાઈક પાણીમા ઘસી પાવો. ખાટખટુબાની ગોટલીનો પણ એવો જ ઉપયોગ થાય છે (૨) કૂતરાના વિષ ઉપર :—નરકીનો કદ અને પાદડા જાશમા વાટી ૩ દિવસ આપવાથી ગુણ થાય છે (૩) ઢોરોને દૂધ વધવા માટે :—આ કદ જાશમા કિચિત્ ઘસી ઢોરોને આપવાથી તેને દૂધ વધારે ગામના સંભવ છે, પણ આ પ્રયોગને ખાતરીલાયક માની શકાતો નથી, કેમ કે તે વધારે પેટમા જવાથી વિકાર કરવાનો પણ સંભવ છે x

પર૩ વગડાઉ સાટોડી—(મં રાન ઘેટુળી કાં અડવી ગાજણી) એ છોડ શુમારે બે-ત્રણ હાથ ઊંચો હોય છે એના પાદડા મોગલી એરડાના પાદડા જેવડા થાય છે એ છોડનો રંગ ઘોળો હોઈ એનું લાકડું ઘણું જ હલકું હોય છે એ બાળવાના કામમા સારા ઉપયોગી નથી વન-સાટોડીના છોડ દક્ષિણમા ઘણા જ થાય છે એ છોડના મૂળનો રંગ પણ ઘોળો હોય છે એને મરી જેવા બારીક અને લાલ રંગના ફળ આવે છે + ઉપયોગ—(૧) સોજ ઉપર :—કોઈ પણ જાતનો સોજો ચઝો હોય તો તે ઉપર આ સાટોડીના મૂળનો પાણીમા ઘસી લેપ કરવો, એટલે મોજો ઊતરે છે (૨) ઢોરનાં ગમડાંમાં કીડા પડે તે ઉપર :—જંગલી સાટોડીના મૂળ વાટી ચોપડવા અથવા મૂળનું ચૂર્ણ કરી ચોપડવું.

પર૪ વગડાઉ સૂરણ—સં અરણ્યસૂરણ, વજ્રમુષ્ટિ મં કોં લૂત, ખાજરા-રાન-સૂરણ. હિં જંગલી સૂરણ કં તૈં અડવી સૂરણ ખેસરણ તાં કટુ કવરાવે. તું કટુકેને મલાં કટુ-એના. લાં એમોકેકેલસ, સિદ્ધેયિકા ગું ચિતલકદ, એરી સૂરણ.

આ શાક કોકણમા પ્રસિદ્ધ છે મૃગનક્ષત્રનો એકાદો વરસાદ વરસે એટલે સૂરણના કદ જમીન-માથી ઉપર નીકળે છે તે લાવી ઉપરની જાલ કાઢી નાખી અદરનો ભાગ બારીક સમારી શાક કરે છે જૂનું થયા પછી એ ખાવાને ઉપયોગી નથી આ સૂરણ પણ સૂરણની જ એક જાત છે

x મરચીવેલના કદનો કુકડો સાપના મોઢામા દેવાથી સાપ મરી જાય છે આ ઉપરથી સહેજ અનુમાન થાય છે કે સાપનું ઝેર કદ ધરીને પાવાથી ઊતરી જશે

દેવી-દેવતા પાસે ધૃણવાવાળાઓ મરચીકદના ઘાસાને હાથ પર અને પીઠ પર લગાડી, ગરમ ગરમ સાકળ પકડે છે તથા પીઠ પર માં છે, પણ મરચીકદના પ્રતાપથી હાથ બળતા નથી તેમ જ પીઠ પર માર વધારે જણાતો નથી એમ એક ધૃણવાવાળા ભૂવાએ કહેલું હતું

+ અમારા અનુમાન મુજબ ખેડૂત લોકો જેને એરી સાટોડીના નામથી ઓળખે છે, તે આ વનરૂપિ હોવી જોઈએ

પરતુ આ છોડ સૂરણ કરતા નાના થાય છે. એના પાન અને આકૃતિ સૂરણના જેવી જ હોય છે, બ્યારે વજ્રમુષ્ટિ સૂરણના કાળ નવીન બહાર નીકળે છે, ત્યારે હાથીની મૃદ જેવા સરળ, ઘોળા અને રાતા દેખાય છે. તેના ઉપરની છાત્ર જડી અને મજબૂત હોય છે. એ શાક સારું બાક્યુ જોઈએ અને તેમા માક્રસર આમલી નાખવી, નહિ તો તેથી ગગામા ખરજ થાય છે, લૂતી(અરણ્યસૂરણ)નાં મૂળિયા ગોળ સૂરણ જેવા જ હોય છે; પરતુ એ નાનાં હોય છે એ છોડના દાડાની ઉપગની આણીને દશ આગળ સુધી લબાઈની, મકાઈના ડોડા જેવી એક મૂક આવે છે. એ મૂકને વજ્રમુષ્ટિ કહે છે મૂકને લાખા અને ખીચોખીચ દાણા હોય છે એ પાકા થાય એટલે રાતા રંગના પ્રવાળ જેવા જણાય છે. લૂતીનું શાક કર્યા પહેલા આ કદ છોલી તેની ચીગે કરી ધરમા બેતણુ દિવસ સુધી રાખવું, પાણી સુકાઈ જાય એટલે તેનું શાક કરવું એ કદને કડવું સૂરણ પણુ કહે છે એ કદ પિત્તકારક અને કફનાશક છે વજ્રમુષ્ટિ સૂરણને મરાડીમા 'શે'વલે' પણુ કહે છે કોકણુમા શેવલેનું શાક પ્રસિદ્ધ છે ઉપયોગ—(૧) નળ દૂધ્યા હોય તે ઉપર:—રાનસૂરણની ચીગે (ટુકડા) સૂકવી તેની વજ્રગાળ ભૂંડી કરવી અને પાશૌર ગાયના દૂધમા એક તોલો સાકર અને ૬ માસા સૂરણની ભૂંડી નાખી તેનો માવો કરી ખાવો (૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—રાનસૂરણના કાદાનું ચૂર્ણ ઘીમા તળી તેની ગોળીઓ મૂળાના રસમા બાધવી અને બે વખત એકેક ગોળી ખાવી (૩) ક્ષુભૂળ ઉપર:—વગડાઉ સૂરણના કાદા ઘસી ચોપડવા એટલે સોજો જલદી દૂર થશે (૪) ગાલ દૂગવા, ગાંઠ તથા ક્ષુભૂળ ઉપર:—વગડાઉ સૂરણ પાણીમા ઘસી લેપ કરવો

પરપ વછનાગ—સં વત્સનાલ મં બચનાગ, હિંં બચનાગ સિંગિયાવિષ કં વત્સનાલી. ઇં એકનાઈટ લાં એકનાઈટમ્ નેપેલેસ, એકનાઈટમ્ કેરોક્સ. બં મીઠા વિષ કાઠવિષ તાં વસનવી

વછનાગના આડ નાના નાના આડવા જેવા હોય છે, કુગરાળ પ્રદેશમા તે પુષ્કળ થાય છે. વછનાગના આડ ખાનદેશ અને સાતપૂડા પર્વતનાં જંગલોમા પુષ્કળ છે. એ આડના મૂળ બહુ વિષત્રાળા છે તેને વછનાગ કહે છે આ આડની પાસે ખીજાં આડ ભીંગતા નથી એટલે એ વિષારી છે વછનાગનો રંગ કાળાશ પડતો હોય છે. જે મૂળ વજનદાર હોય છે તે સારા સમજવા. વછનાગ શુદ્ધ કરી પુષ્કળ રસાયનોમા નાખે છે. વછનાગનો લેપ ઘણા રોગો ઉપર કરે છે વછનાગમાં

* વછનાગશોધનનો વિધિ—

(૧) વછનાગના સોપારી જેવડા કટકા કરી પોટલી બાધી ગોમૂત્રમા ૩ દિવસ પલાળી રાખવા રોજ સવારે નૂતું ગોમૂત્ર કાઢી નાખી તાજું ગોમૂત્ર નાખવું ચોથા દિવસે પાણીથી ઘોઈ સૂકવી ઉપયોગમા લેવા

(૨) વછનાગના સોપારી જેવડા કટકા કરી ૧૬ગણા દૂધમા મદાગ્નિએ ડોલાય તથા ઉકાળવા દૂધ આસૂદી જેવું થાય ત્યારે ઉતારી, વછનાગની પોટલી કાઢી સાફ જળથી ઘોઈ છાયામા સુકાવી લેવાથી શુદ્ધ થાય છે પ્રમાણ—શુદ્ધ કાળા વછનાગની માત્રા ૧/૧૬ થી ૧/૪ રતી દિવસમા ૩ વખત

સૂચના—પ્રમાણ વધારે આપવાથી કંઠોપ, વ્યાકુળતા, ગિરદઈ અને ચક્કર આદિ લક્ષણ ઉત્પન્ન થાય છે

અલ્પ ત ગારીરિક નિર્બળતા, નીરજ્તાવસ્થા, સિરદઈ, માસપેશીઓની નિર્બળતા, દુર્બળતા, હૃદય અને ફેફસામા લોહીના ફરવામા પ્રતિબંધ, એમાના કોઈ લક્ષણ હોય તો વછનાગ આપવો ન જોઈએ

વછનાગની અનેક જાત છે દેગલેદથી યુરોપીય, ભારતીય અને જાપાનીઝ, એમ ત્રણ પ્રકાર છે યુરોપીય વછનાગમા એકોનાઈટમ્ નેપેલેસ મુખ્ય છે એ યુરોપ અને અમેરિકાની ક્ષમાકોપિયામા પ્રમાણભૂત મનાય છે ભારતીય વછનાગમા એકોનાઈટમ્ ફેરોક્સ મુખ્ય છે એ એકોનાઈટમ્ નેપેલેસના કરતા વધારે તીવ્ર છે જાપાનીઝ વછનાગમા એકોનાઈટમ્ ફિર્યોરી મુખ્ય છે એ જાપાનીઝ વછનાગ યુરોપમા બહુ જ જાણીતો છે એમાથી એકોનાઈટમ્ સર્વ વધારે પ્રમાણમા મળે છે

ભારતીય વછનાગમા ઘણી જાત છે કેટલીક વધારે ઝેરી છે, કેટલીક ઓછી ઝેરી છે, તેમ જ કેટલીકમા ઝેર બહુ જ ઓછું છે ગાંધીઆને ત્યાંથી મળતો વછનાગ કઈ જાતનો છે તે નક્કી કરી રાકાતુ નથી, એટલે બંનરના વછનાગના ગુણ નિશ્ચિત્ત કરી રાકાય નહિ એ ઉપરાંત બંનરમા જે કાળો વછનાગ મળે છે તે સંદેહ વછનાગને ગોમૂત્રમા બાકી તેલ અને હીરાકસી લગાડીને કાળો બનાવેલો હોય છે એવા વછનાગથી પૂરો લાભ મળી ગયતો નથી એવા બાદેલા વછનાગને ફરીથી શોધવો નહિ જોઈએ ગોમૂત્રમા વછનાગ ઉકાળવો હોય

કાળો અને ઘોળો અથવા લાહોરી વછનાગ, એવી બે જાત છે લાહોરી વછનાગ મોઘો મળે છે; વછનાગ—ઉષ્ણ, સતાપકારક, મદકારી, તીખો, ડડવો, તૂરો, સુખકારક તથા વ્યવાયી છે; અને વાયુ, શ્વેભવિકાર, કઠોરો, સન્નિપાત કુષ્ઠ, વાતરક્ત, અગ્નિમાઘ, કાસ, શ્વાસ, ઉદરરોગ, પ્લીહા, ગુલ્મ, પાડુ, ત્રણ તથા ભગંદરનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) કર્ણુમૂળ, કંઠસાળ, ગલગંડ અને સંધિવાયુના સોજા ઉપર—વછનાગ લીમડાના રસમાં ઘસી લેપ કરવો (૨) વીંછીના

તો વછનાગ ગરમ થાય ત્યાં સુધી ઉકાળવો એક ગ્રણ વછનાગમાં નાખવાથી સોસગી નીકળી જાય ત્યાં સુધી ઉકાળવો ત્યાર પછી વધારે વખત ઉકાળવાથી વછનાગ કમજોર બને છે

વછનાગ શુદ્ધ કરવાનો ઉદ્દેશ એ છે, કે તેની અવસાદક ક્રિયા અતિ પ્રબળ છે, એટલે હૃદયને વધારે આઘાતથી બચાવવા માટે શુદ્ધ કરવો પડે છે પણ તેને અતિ નિર્માલ્ય બનાવી દેવો નહિ નહિતર યોગ્ય કામ કરી શકશે નહિ બહાર લેપ કરવા માટે વછનાગને શુદ્ધ કરવો નહિ શુદ્ધ કર્યા વિનાના વછનાગથી લાભ જલદી પહોંચે છે નવો વછનાગ યોગ્ય લાભ પહોંચાડી નકે છે, જૂનો થયા પછી બળ ધરી જાય છે, માટે નવો સારી જાતનો વછનાગ લેવો જોઈએ સાચોખોટો વછનાગ જાણવા માટે જીભ પર લગાડવા નહિ, નહિતર જીભને શૂન્યતા લાવીને બહુ જ ત્રાસ પહોંચાડે છે

વછનાગ બહાર લગાડવાથી જ્ઞાનતત્ત્વને શૂન્ય બનાવી વેદનાને ઓછી કરાવે છે વધારે દર્દી હોય તો દાઝમાં વસીને લગાડવો જોઈએ વછનાગ-સ્વેદન, મૂત્ર, જવરત્ન, પીડાગામક, હૃદયાવસાદક અને શોથક છે વછનાગ પેટમાં આપવાથી હોઝરીના જ્ઞાનતત્ત્વને શૂન્ય કરે છે હોઝરીના રસ અને કદ-ધાતુને ઓછી કરે છે એ ગુણને લીધે હોઝરીની પીડા, બળતરા અને સગર્ભાની બલદી બંધ કરવા માટે વછનાગ અપાય છે સગર્ભા સ્ત્રીને વછનાગની માત્રા કાઠક વધારે આપી ગકાય છે વછનાગ થોડી માત્રામાં પાચનગતિ વધારે છે વછનાગનું ઝેર લોહીમાં જલદી મળી ગયા પછી હૃદયકેદ્ર, શ્વાસોચ્છ્વાસકેદ્ર, આમરી અને વૃક્કના ઉપર જલદી ક્રિયા કરે છે વછનાગથી નાડીનો વેગ અને બળ ઓછા થાય છે આમરી ભીની થાય છે પેગાળનું પ્રમાણ વધી જાય છે હૃદય પર અવસાદક ક્રિયા વધારે થાય છે, એટલે હૃદયના ધબકારા અને બળ ઓછા થઈ જાય છે એ બધા સ્થાનો પર પરિણામ આવવાને લીધે નાડી નિર્બળ બને છે શ્વાસોચ્છ્વાસ મંદ થાય છે, બહુ જ વામ આવે છે, પેગાળ વધારે થાય છે અને જ્ઞાનતત્ત્વ થોડા પ્રમાણમાં શૂન્ય બને છે એ બધા ગુણોના હેતુથી વછનાગનો ઉપયોગ તાવ અને વેદના ઓછા કરાવવા માટે થાય છે

ગરીરની અદર કોઈ પણ અવયવમાં સોજો આવવાથી તાવ આવે છે એના ઉપર વછનાગ આપવાથી પરસેવા અને પેશાબ વાટે ઝેર નીકળીને સોજો ઓછો થઈ જાય છે અને તાવ પણ હોતરી જાય છે સોજો ઓછો કરનારી ડ દવા છે વછનાગ, પારફ (રસકપૂર) અને સુરમો એ ત્રણ મેળવીને પણ આપી ગકાય છે ડોઝર રાધાગોવિદ્ધર લખે છે, કે અદરના અવયવોના સોજાથી આવેલા તાવમાં વછનાગના સમાન બીજા કોઈ પણ ઔષધિ નથી વછનાગમાં પીડાગામક ગુણ છે પણ એ બહુ જ ઓછો છે એટલે પીડાગામક કરાવવા માટે વછનાગની સાથે અઢીણુ અથવા ધતૂરો અથવા ખુરાસાની અજમેા મેળવાય છે વછનાગ શોથક છે એ ગુણ બાળકોમાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે વૃદ્ધ માણસ માટે એનો ઉપયોગ થતો નથી, બાળકનો સોજો કોઈ પણ પ્રકારનો હોય, તે પર પ્રારભમાં જ આપવાથી રોગ આગળ વધતો નથી દાખલા તરીકે ગળામાં સોજો, ગાલપચોળિયા, શ્વાસનલિકાઓનો સોજો, ટેકસાનો સોજો, ટેકસાના પડાનો સોજો, હૃદયના સોજો, આંતરડાના પડાનો સોજો, કાનનો સોજો વગેરે, તેમ જ નવો પરમો, સાધાઓનો સોજો, રતવા આદિ પર વછનાગ બહુ જ સાક્ષી કામ કરે છે માત્રા બહુ જ ઓછી આપવી જોઈએ એક દિવસમાં ૩-૪ અથવા ૫-૬ વખત આપવામાં પણ હરકત નથી વછનાગ ડિઝેલીસના પ્રમાણે હૃદયપેશી અને હૃદયમાં જવા-વાળી વાતનાડીઓને હોતેજક છે પ્રારભમાં વાતનાડીઓને પ્રબળ હોતેજના મળવાથી હૃદયગતિ મંદ થાય છે, હૃદયનો આરામકાળ વધે છે, પછી રક્તદબાવ ઓછો થાય છે, હૃદયગતિ મંદ થાય છે માત્રા વધારે આપી હોય તો હૃદયની ચાલ અનિયમિત બને છે અને નાડી પણ બગડે છે વધારે માત્રા હોય તો શ્વાસોચ્છ્વાસ-ક્રિયા બગડે છે અને ગભરામણ થવા માટે છે મધુમેહ, બહુમૂત્ર, તંતુમેહ, સ્વપ્નમાં ધાતુ જવી અને પેગાળ થઈ જવો એ રોગો પર વછનાગ બહુ જ ગુણકારી છે વછનાગથી પેગાળ અને પેગાળમાંની સાંકડું પ્રમાણે દિવસે દિવસે કમ થતું જાય છે ડોઝર રાધાગોવિદ્ધર લખે છે, કે નવા આમવાતમાં વછનાગ મહોપદ છે, એનાથી જલદી વેદના અને ગભરાટનું નિવારણ થાય છે પેટમાં અપાય છે અને બહાર લેપ પણ કરાય છે જીર્ણ આમવાતમાં સ્થાનિક પ્રયોગ દ્વારા લાભ પહોંચે છે હૃદયવિવૃત્તિ ન હોય તો આન્ધ્યતનિક પ્રયોગ કરાય છે એવી જ રીતે નવા વાતરક્ત રોગમાં વછનાગથી સાંગ લાભ પહોંચે છે, જૂના વાતરક્તમાં

દંશ ઉપર:—વજ્રનાગનો લેપ કરવો. (૩) કાનમાં ઘાટ પડવાથી થતા દુઃખ ઉપર:—વજ્રનાગ અને વજ્ર સમભાગે લઈ તલના તેલમાં કઢવી કાનમાં પાડવું. (૪) શોઝ ઉપર:—વજ્રનાગ, ચૂક અને સાટોડીના મૂળ ગોમૂતમાં વાટી લેપ કરવો. (૫) વિરૂપ અને દાદર ઉપર:—વજ્રનાગ, ઝેરકાચલા અને મોરચૂથુ દહીં માં ઘસી ૧૮ ફિસ લેપ કરવો. (૬) ખદ ખેંસી જવા માટે:—વજ્રનાગ અને ઝેરકાચલાના બિયા એકત્ર ઘસી લેપ કરવો, અને તે ઉપર કાગળ ચોટાડી મૂની ઈટનો કકડો તપાવી કપડામાં પીટી સાંસાય તેડવો એક કરવો, (૭) કાળમાંજરી (ખાંખલાઈ) ઉપર:—વજ્રનાગ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો *

પગ્દ વજ્ર (ઘોડાવજ્ર) —૧૦ વયા, ઉગ્રગધા. મ૦ વેખડ દિ. ૦ થાં વય ૬૦ બાજેગિડ, નારખેડ, બજે, કમ્બુદગડ તેં વાસા, વાડાજ. તાં વશુશુ તું બાજે મલાં વાયંપુ ગોં વેખડ યુનાં અકુરન કાં સોમનગદ અગર તુરડી અં ઉદલમુજ ઈં ગીટકેમ્ન્ટ રટ લાં

પણુ વેદનાના નિવાળુ માટે બાત પ્રયોગ કરાય છે અન્નાસ(વજ્ર મર્ચી) ગમમાં તે નાડી પૂર્ણ અને બળવતી હોય તો વજ્રનાગ ઉપયોગી છે ગ્રામ્બાવ વધારે હોય તો ગ્રામ્બાવને દાંદો કર્મને મૂળ રોગને દૂર કરે છે એ ઉપરાંત મગ્ડો, શીતળા ટકાવવાથી આવનાર તાવ, કષ્ટાત્ત, કાર્પાન્નનિ તાવ, મૂત્રાગ્રમ્બાડ, ચોટ લાગવાથી આવનાર તાવ, વાતનાડી અને માસપેશીમાં ગળ, ધતુષ્કાર (આરેખ), હૃદયના પરના સોજો, હૃદયના ધળકાગ વધી જવા, વિવિધ તત્તના ગ્નઆવ આદિ પર વજ્રનાગ દિતકારક છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

* આયુર્વેદમાં વજ્રનાગનો ઉપયોગ હીંગળો, ખંબ, ગધઃ તેમ જ બીજી ઔષધિઓના યોગમાં વિશેષ કરેલો છે વજ્રનાગ વાતહર, રવેદલ, મૂત્રલ તથા ન્યગ્ન હોવાથી ન્યગ્નમાં વિશેષ ઉપયોગી છે હર્ષુન્વર કરતા નવીન તીક્ષ્ણ દાહયુગ્ન જ્વરમાં વિશેષ લાભદાયક ગણાય છે વાતહર તથા પિત્તનામક હોવાથી સંધિના ચસકા, કળતર વગેરે રોગમાં બાવાની ઔષધિએ તેમ જ લગ્નાડવાની ઔષધિ(તેલ, લેપ)એ ઉપયોગમાં આવે છે નવા તીક્ષ્ણ દર્દના કરતા હર્ષુ વાતરોગમાં વિશેષ કાયદો કરે છે વજ્રનાગ પાચન હોવાથી અત્યંત તથા અત્યંતથી ઉત્પન્ન થયેલા દરદોમાં વપરાય છે લોહીના જમાવને તોડનાર હોવાથી ક્લૃમ્મૂળ, ખંદ, બાળલાઈ, કઠમાળ વગેરે રોગમાં લેપ કરવાના કામમાં આવે છે મધુપ્રમેહ, ધાતુવિદાર, પ્રદર વગેરે રોગોમાં પણ બીજી ઔષધિઓની સાથે વપરાય છે ગળતકુરુગમમાં બ રતીથી માત્રા વધારી સડન ધઈ ગકે તો ૨ રતી પર્યંત લઈ જવી એવી રીતે કુરુરોગીને ચોચ અનુપાનની સાથે આપવાથી ન્યુરોગને પાળ દૂર કરે છે. વજ્રનાગ અતિવૃદ્ધ, નાના બાળક, કોષી, પિત્તમ્બકૃતિવાળા, નપુ સક, ક્ષયરોગી, સગર્ભા સ્ત્રી તથા અતિ થાકેલા મનુષ્યને આપવો નહિ યુક્તિપૂર્વક સેવન કરવાથી વજ્રનાગ બળ આપનાર, રસાયન, પોષ્ટિક અને વીર્યવર્ધક છે વજ્રનાગ ઉનાળા કરતા ઠંડીના દિવસોમાં વિશેષ દિતકર ગણાય છે. વજ્રનાગની માત્રા ૧/૧૬ થી ૧/૮ રતી છે ઉપયોગ—(૧) વાયુના દરદ ઉપર (વત્સનાલાદિ ગુટિકા):—શુદ્ધ વજ્રનાગ ૨ તોલા, સૂંઠ ૨ તોલા, મરી ૧ તોલા, પીપર ૧ તોલા, લવિંગ ૧ તોલા તથા અજ્મો ૨ તોલા, એ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુઓ લઈ બારી બારીક વસાગળ ચૂર્ણ કરવું પછી કુવારના ગ્નમાં ૬ કલાક ધૂંટી અરધી અરધી રતીની ગોળી લઈ છાંયે સુકાવી લેવી ગરીરમાં કોઈ પણ ભાગમાં વાથુતુ દરદ હોય તેને ૧ ગોળી સવારે ઠંડા પાણી સાથે આપવી, ચોટા ફિસમાં વાથુતુ દરદ ગાત વશે નીચે લખેલુ તેલ માલિંગ કરવાની જરૂર જણાય તો માલિંગ કરવું કે જેથી જલદી લાભ થશે આ ગોળી અગ્ધી રતીથી વધારે માત્રામાં ન આપવી, કારણ કે વજ્રનાગ ઝેરી છે (૨) વાયુના દરદ ઉપર માલિંગ કરવાનું તેલ:—વજ્રનાગ, ધતુગના દોડા, આકડાની જડ, તજ, બયકળ, અડીણ, અજ્મો તથા માલકાગણી સમાનભાગે લઈ કલક કરવો કલકથી ૮ ગાળુ સરસવતુ તેલ લઈ કલાઈવાળી કલાઈમાં નાખી મદાગ્નિ પર પકાવવું તેલ પાકી બંધ ત્યારે ઉતારી ગાળી શીંગામાં ભરી રાખવું આ તેલની માલિંગથી સાધાઓમાં થતુ વાથુતુ દર્દ મટી જાય છે (૩) કંદાદિક વિષ તથા સર્પાદિ ઝેરી જનવરોના વિષ ઉપર—શુદ્ધ વજ્રનાગ, ટકણુખાર તેલિયો કુલાવેલો, કાળા મરી, મોરચૂથુ, એ સર્વ સમભાગે લઈ બારીક વાટી લેવા પછી કુદરેલના ગ્નમાં ૭ કલાક ખરલ કરી ચાર ચાર રતીની ગોળી કરવી આ ગોળી ગોમૂત સાથે સેવન કરવાથી અનેક પ્રકારના ઝેરની પીડા ગાત થઈ જાય છે

* ચોડાવજ્રમાં એક એવો અદ્ભુત ગુણ રહેલો છે, કે ચોડાવજ્રના ચૂર્ણનું પાણી અથવા દૂધની સાથે એક મહિના સુધી સેવન કરવાથી મનુષ્ય અદિમાન યાય છે ચોડાવજ્ર વધારે માત્રામાં માથાને અને અધિરને તુકસાન કરનારી છે એનો વિકારનાનક વસ્થાળી અને સિક્કજન છે માત્ર ૩ માસાની છે, એમ યુનાની યવકારો જતાવે છે

એકોરસ કેલેગસ

વજના ઝાડ પાનખાજગિયાના છોડ જેવા થાય છે એની બિચાઈ માથોડુ હોય કે એના મૂળને વજ કહે છે. એની એક ઘોળી જાત ઈરાનમાં થાય છે, તેને ખુરાસાની વજ કહે છે x એના ગુણ વજના જેવા જ હોઈ વિશેષ કરી વાયુરોગ ઉપર ઉત્તમ ગુણકારી છે વજ—તીક્ષ્ણ, તીખી, ઉષ્ણ, કડવી વાતિકારક, દીપન તથા કઠ અને મળમૂત્રની શોધક, વાણીપ્રદ તથા મેધા-કારક છે; અને કફ, આમ, પાન, વાયુ, જ્વર, અતિસાર, ઉન્માદ ભૂતખાધા અપમ્માર, ગદ્ગસ-પીડા, કૃમિ, ગળ મલમ્તલ તથા આધ્માનનો નાશ કર છે ઉપયોગ—(૧) સળેખમ અને મસ્તકશૂળ ઉપર :—વજનું ચૂર્ણ કરી તે કપડામાં બાધી સૂઘાડવું (૨) અપમ્માર ઉપર :—વજનું ચૂર્ણ મધ માથે આપવું પથ્ય—દૂધલાત ખાવા અથવા વજના કકડા કરી સાત દિવસ ઘીમાં પલાળી ગખવા પછી પાતાળવન વડે તેલ કાઢી જેવી છીક આવે કે તુરત નાકમાં તેની નાસ લેવી. એટલે છીક બધ થાય છે (૩) સૂર્યાવર્ત અને આદાશીશી ઉપર :—વજ અને લીડીપીપરની પોટલી કરી નાકે સૂઘવી અથવા ચૂર્ણ સૂઘવું (૪) ઉન્માદ ઉપર :—વજના ગ્રમમાં કોઈકોળી જનનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવું (૫) કાળા ધતૂરાના વિષ ઉપર :—દહી, લાત અને વજ ખાવા (૬) કાન વહેતો હોય તે ઉપર :—વજ અને કપૂર તલના તેલમાં કઢવી તે તેલ કાનમાં પાડવું (૭) ગર્ભિણીના આનાહવાયુ ઉપર :—વજ અને લસણ નાખી દૂધ તપાવવું અને તેમાં હિંગ તથા સચળ નાખી ખાવા આપવું; એટલે આનાહવાયુનો (આક્રાનો) નાશ થઈ ગર્ભિણી સુખી થાય છે (૮) સુખે પ્રસવ થવા માટે :—વજ પાણીમાં વાટી તેમાં એરડનેલ નાખી તેનો નાલિ ઉપર લેપ કરવો (૯) અંડવૃદ્ધિ ઉપર :—વજ અને કિચિત્ રાઈ એકત્ર વાટી લેપ કરવો (૧૦) આમાતિસાર, રક્તાતિસાર અને ઉધરસ ઉપર :—વજ, ધાણા તથા છરાનો કાઢો પાવો (૧૧) બાળકને તાળવું (ગળું) પડે તે ઉપર :—વજ અને જલકળ દૂધમાં દિવા ઘીમાં ઘસી તાળવા ઉપર લેપ કરવો અને ગાયના દૂધમાં સાખરસિંગ ઘસી પાવું (૧૨) બાળકને વાયુગમન (છાતીમાં કફના યોગે ડચૂરા બાઝવા જેવું થઈ કફનો ગઠો બંધાય છે તે યોગથી શ્વાસોચ્છવાસનો અવરોધ થઈ વારંવાર જીવ ગભરાય છે તે) થાય તે ઉપર :—બાળકના હૃદય ઉપર, પીઠ ઉપર અને ગળા નીચે ગાયના દૂધમાં વજ ઘસી ચોળી ચોળી છરવવી. (૧૩) વિષમજ્વર ઉપર :—વજ, હંગે અને લીનો ધૂપ આપવો.+

x ખુરાસાની વજને દૂધિયો વજ કહે છે એ લાલ વજના કરતા વધારે ગુણધાયક છે

+ વજ થોડી માત્રામાં લેવી જોઈએ વધારે માત્રામાં લેવાથી જલદી થાય છે જલદી કરાવવા માટે વજ ૩૦ થી ૪૫ રતી પાળી સાથે અપાય છે વજનો કટકો મોમાં રાખી મૂકવાથી કફ સહેલાઈથી બહાર આવે છે, તથા સૂકું ગળું વૂક વધવાથી લીનું રહે છે બાળકને ઉધરસ ઉપર વજ ઘસીને પિવરાવવામાં આવે છે ખાવાની ઔપધિ તરીકે માત્ર ૨ થી ૫ રતી સુધી આપવી

ડોન્ટર દેસાઈ વજને ઉષ્ણ, મ્વેદલ, કાસહર, કકળ, વામક, જ્વગ્ન, સુગંધી, કડવી, દીપન, વાતહર, સુગંધી, હેતેજક, વેદનાસ્થાપન અને કૃમિન માને છે કફ, વાત અને પિત્તપ્રકોપમાં અપાય છે પુરોધાના કરતા બાળકો અને સ્ત્રીઓને વધારે માફક આવે છે આ ઔપધિના બધા ધર્મ સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે તોપણ એને પ્રધાન વર્ગમાં ગણી ગણતી નથી આ બીજા દરજ્જાની ઔપધિ છે

ગરદી, ગળામાંનો સોળે અને શ્વાસનલિકામાંનો નવો સોળે, એના ઉપર વજનો કવાથ અતિ ગુણધાયક છે વજ આપવાથી સોળે વધી ગકતો નથી તેમજ ગળામાંથી કફ નીકળીને અવાજ સુધરે છે ગરદી બધ કરનારી બીજી જે ફવા છે એક અક્રીણું અને બીજી વછનાગ, પરંતુ એ બંને ઝેર છે વજ જેટલી છટથી વાપરી ગકાય, તેટલી છટથી ઝેરી ફવા વપરાય નહિ વજથી નુકસાન થવાનો ભય રહેતો નથી વજની પ્રત્યક્ષ ક્રિયા અક્રીણના સમાન શ્લેષ્મિક ક્રિયા પર થાય છે વજનો કટકો મોઢામાં રાખવાથી નાસ-ધાયક સૂકી ઉધરસ અને ગળાનો સોળે ઓછો થઈ જાય છે ઓછી માત્રામાં આપવાથી કફ છટે છે, તોપણ કફ માટે બીજી પ્રયોજક ઔપધિ વજની સાથે આપવી કફ અને દમ ઉપર જલદી કરાવવા માટે ૪૦ રતી વજ અને ૧ તોલો સિંધાલુ ૧ શેર ગરમ પાણીમાં મેળવીને પિવરાવવું, એથી કાઈ પણ હાનિ થવા વિના કફ નીકળી જાય છે બાળકોના શ્વાસનલિકા શોથ પર વજનો કવાથ લાભધાયક છે

પરંતુ વટાણા—સંઠ કલાય મંઠ કવલા, વાટાણે. હિંઠ મટર. ટેગર, ટેગરિશાઠ. કંઠ બટ-કડલે, વટાણિ તું વટાણિ તાં વટાણિ તં ગડુયણુગલુ, મલપટ્ટાનિ, પાયર. ઇંઠ શ્રીઠ પીલાં પિસમ સેટિવમ (ખેતરના વટાણા)

વટાણાની ભાજી કોકણુમા પ્રસિદ્ધ છે એ છોડ શુમારે વેતેક જિયો વધે છે આ છોડ રાનમા પોતાની મેળે થાય છે x આવણુ માનના મોમરાના દાસે જેટલાક લોકો એની ભાજી અવશ્ય ખાય છે એનું શાન કુગળી નાખી કરવાથી બહુ જ આનંદ થાય છે વટાણાની ભાજી—ભેદક, ઉચ્ચ, કડરી અને ત્રિફોળ છે

પરંતુ વડ—સંઠ બંઠ વડ મંઠ વડ હિંઠ બડ-ર. કંઠ આદલ-ગોલીમારા તેંઠ મઝિએટુ. તાંઠ અલામાગમ્ તુંઠ ગોલિડામારા મલાંઠ પેગલ કાંઠ દગખતરેશા વડવાઈ દેશા, એળગઈ અંઠ બલતુ, દવાઈ, વધઆય ઇંઠ ગનિયન ટ્રી લાંઠ કાર્મકમ બેગાલેન્સિસ

એ આડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે આ આડ મોટું થાય છે અને એનો વિસ્તાર અતિશય વધે છે આ હાયાવૃક્ષ છે પીપળાના આડની પેઠે વડનું આડ દેવમંદિર પામે વાવી તેને પાળ કરે છે હિંદુ લોકોમા વડનું આડ બહુ પૂજ્ય મનાયેલું છે એની છાયા નીચે હજારો માણસો જેમે એવડો એના વિસ્તાર વધે છે. એને દર વર્ષે નવી વડવાઈઓ ફૂટી તે જમીનમા જઈ તેને મૂળ ફૂટે છે અને એવી રીતે વિસ્તાર વધતો જાય છે. એના પાદડા પનગળા કરવાના કામમા આવે છે જેટલાક લોકો એના દૂધનો મલમની પેઠે ઉપયોગ કરે છે ગુજરાતમાં નર્મદાના કુખ પાસે કળીરવડ નામનું અતિશય મોટું વડનું એક વૃક્ષ છે. તેને સાડીત્રણસો વડવાઈઓ છે અને હમેશા નવી ફૂટતી જાય છે તેનો પરિઘ સાડીતેરસો હાથનો છે તેની વડવાઈઓને નાનાં નાનાં ત્રણ હજાર ડાળા ફૂટેલા છે તથા તેને હજારો ડાળા લાગેલા છે. એ વડની મીચે પાંચ હજાર માણસો સહજ ખેસી શકે છે આ આડને દૂરથી જોઈએ તો એકાદુ મોટું અરણ્ય હોય એવો ભાસ થાય છે વડનું લાકડું સુતારીકામના ઉપયોગમા આવતું નથી એ જ્વતના મોટા આડ હજાર વર્ષ સુધી ટકે છે વડ—તૂરો, મધુર, શીત, ગુરુ, ગ્રાહક, વર્ણ, સ્તલન તથા રુક્ષ છે, અને કફ, પિત્ત, યોનિદોષ, જ્વર, દાહ, તૃષા, ઊલટી, મૂર્ચ્છા, રક્તપિત્ત, વ્રણ, શોક તથા વિસર્પનો નાશ કરે છે નદીવડ—તૂરો, મધુર, શીતળ અને ગુરુ છે, તથા પિત્ત, દાહ, તૃષા, જ્વર, શ્વાસ, અને ઊલટીનો નાશ કરે છે. વટપત્રી (વટવતી) (વડનો ભેદ)—તૂરી તથા ઉચ્ચ છે, અને યોનિરોગ તથા મૂત્રદોષનો નાશ કરે છે એનાં ફળ—મધુર, રુક્ષ, તૂરો, સ્તલન, શીતળ, લેખન તથા વિગ્રહ અને આધ્માનવાયુને

તાવમા વજથી પરસેવો છૂટે છે અને પેગાળ કાઠક વધે છે, ધામ આવવા માટે કપડા ઓઢીને ખેસવું જોઈએ ટાઢિયા તાવમા કવીનાઈન, કાક્ય, કરિયાતુ વગેરે પ્રયોજક ઔષધની સાથે વજ આપવાથી હાડ-હાડનો દુખાવો રોકાઈ જાય છે અને જલદી તાવ ઊતરી જાય છે ઇર્ણવરમા વજથી મગજ અને જ્ઞાન-તત્ત્વને ઉત્તેજના મળે છે બાળકોને દાંત આવતી વખતે તાવ આવે છે તેમા વજ લાભદાયક છે

અપરમાર, ઉન્માદ, પક્ષાઘાત અને સનિપાતમા વજનો સારો ઉપયોગ થાય છે અપરમારમા મધની સાથે સવારે અને સાંજે અપાય છે ઉન્માદમા રોગી થાકી જાય છે, ત્યારે વજ કોળાના રસની સાથે અપાય છે પક્ષાઘાતમા લૂલા થયેલા ભાગ પર ચોળાય છે વજ ગર્ભાશયનું પણ થોડુંક સંકોચન કરે છે, એટલે સુવાવડ આવતી વખતે વેણુ વધારવા માટે કેગર અને પીપળીમૂળની સાથે અપાય છે સુવાવડમા પણ વજ આપવાથી હોળરીની ક્રિયા સુધરે છે અને અપચનરોગ દૂર થાય છે ક્વાથ આપવાથી આકરે અને ઉદરવેદના ઓછા થાય છે અને અછર્ણજનિત દંત પણુ ઓછા થઈ જાય છે વજ બાળકોની ઉદરવેદના અને મરડામા અતિ ગુણકારી છે બાળકોને વજ રોકીને અપાય છે વજથી ઉદરક્રમિ પડી જાય છે ઉદર-રોગમા વજ પ્રસારક છે નેપાળાથી દંત વધારે લાગે ત્યારે વજને રોકી પાણીમા મેળવીને અપાય છે. સાધાઓનો સોજો, વરસાદમા લિન્નવાથી અગેઅગમા વેદના થવી, અધિક પરિશ્રમથી વેદના, ગરદી વગેરે રોગોમા વજ પેટમા અપાય છે અને બહાર માલિશાપે વપરાય છે હરસના મસા પર વજ, ભાગ અને અજમાનો ધુમાડો અપાય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

x આશ્ચર્યની વાત છે કે, વટાણા સર્વત્ર વાવવામા આવે છે ક્યાય અડકાઉ થતા જણ્યા નથી તો અડકાઉ ગાથી માન્યા હશે ? શું આ રાનવટાણા તો નહિ હોય ?

કરનારા છે, અને કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) નબદત વિષ ઉપર:—વડ, ખીજડો અને કડવા લીમડાની છાલ વાટી લેપ કરવો (૨) પ્રમેહ ઉપર:—વડની વડવાઈનો કાઢો કરી મધ નાખી પાવો (૩) વીંછીનું વિષ, આગંતુક જખમ, કાખમાજરી અને ઉંદરના દંશ ઉપર:—વડનું દૂધ ચોપડવું. (૪) ગર્ભધારણ માટે:—વડ પાલોવે છે તે વેળાએ કળી જેવા અકુર આવે છે, તેમાના ખારીક પાદડા વાટી બોરના જેવડી ૨૧ ગોળીઓ કરવી અને દરરોજ ત્રણ ગોળીઓ લીમા ખાવી (૫) કૃમિ ઉપર:—વડની વડવાઈઓના કુમળા અકુર વાટી તેનો રસ પાવો. (૬) ઘાતુપુષ્ટિ માટે:—વડનું દૂધ પતાસામા ઘાલી પાવું (૭) જ્વરમાં દાહ થાય તે ઉપર:—વડની વડવાઈ ઓનો રસ પાવો (૮) પરસેવા આવવા માટે:—ડાગરની ધાણીનો લોટ પાણીમા પલાળી તેમા વડના પીળા પાદડા નાખા તેનો પછાશ (છઠ્ઠો ભાગ) કાઢો કરી પાવો (૯) આંખમાંનાં ફૂલ, ભૂર ઈત્યાદિ ઉપર:—વડના દૂધમા કપૂર વાટી અંજન કરવું (૧૦) અતિસાર ઉપર:—વડની વડવાઈઓ ચોખાના ઘોવરામણમા વાટી તેમા છાશ નાખી પાવી (૧૧) રક્તપિત્ત ઉપર:—વડની વડવાઈઓના કલ્કમા મધ અને સાગ નાખા આપવો (૧૨) મુખરોગ ઉપર:—વડ, ઉબરો, પીપર, જાણુઓ અને નાદરખીના પાદડાનો કાઢો કરી તેના કોગળા કરવા. (૧૩) ખરજવા અને મૂળવ્યાધિ ઉપર:—વડના પાકેલા પાદડા બાળી તેની રાખ તલના તેલમા ખરલ કરી લેપ કરવો (૧૪) મળમૂત્ર બંધ થયાં હોય તે ઉપર:—વડના પાકેલા સુકાઈ ગયેલા પાદડા લાવી તેનો કાઢો કરી પાવો (૧૫) રક્તજ રનાયુક (રક્તજન્ય વાળા) ઉપર:—વડ તથા આમલીની છાલના કલ્કનો લેપ કરવો (૧૬) મધુરા જ્વર ઉપર:—વડના પાન તથા બાજરાના લોટનો કાઢો કરી પિત્રગવવો

પરલ વડગૂંદો (મોટી ગૂંદી)—સ શ્લેષ્માતક મં ભોકાર, શેલવટ હિં લિહસોડા, નિસોરે, બહુવાર કં દોફુચળુ, બોફેગિડ, તૈં પેદાનાકકેર ફાં સિપિસ્તાન અં સેક્ષિતાન, દ્યક, ઇં ન્યારોલિવડ સેપિન્ટન લાં કોડિયા એગ્નિફેલિયા, કોડિયા મિકસા, કોડિયા લેટીફેલિયા, બં ચાલના, બોહરી ઉડીઆં અડ તાં બિડી

વડગૂંદાના બેત્રણ પ્રકાર છે આ ઝાડ ગામમા અને રાનમા થાય છે વડગૂંદાના ફળ પાકે એટલે રાતા થાય છે એ ફળ સોપારી જેવડા હોય છે કાચા ફળનો રંગ લીલો હોય છે ફળની અદર ગુદરના જેવો રસ હોય છે એ ફળનું અથાણું કરે છે, તે પથ્થકારક છે. એનું શાક પણ થાય છે. પાકેલા ફળ ખાવાથી મીઠા લાગે છે એ પૌષ્ટિક છે એ ફળ ઘણા ખાવાથી જતું (કૃમિ) અને ઉધરસ થાય છે વડગૂંદો સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે એનું લાકડું સુતારના ઉપયોગમા આવતું નથી. વડગૂંદાને ધોળો ગુદર આવે છે વડગૂંદાનું ઝાડ—તીખુ, શીતળ, મધુર, તૂરુ, પાયક, કેશ્ય, રિનગ્ધ તથા કફકારક છે, અને કૃમિ શળ, આમદોષ, રક્તવિકાર, પ્રણુ, વિન્કેટક, પિત્ત, વિસર્પ તથા સપૂર્ણ વિષનો નાશ કરે છે એનાં ફળ—મધુર, શીત, કડવા, વાતુલ, લઘુ, તૂરા, પિત્ત-શામક, મલસ્તલક અને રુચિકર છે, તથા તે રક્તદોષ અને કફનો નાશ કરે છે એનાં પાકાં ફળ મધુર, રિનગ્ધ, શીતલ, કફકર, બૃહણુ, વિષ્ણુલકારક, રુક્ષ તથા ગુરુ છે, અને વાયુ, પિત્ત તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) અતિસાર ઉપર:—વડગૂંદાની છાલ પાણીમા ઘસી પાવી (૨) કોલેરા ઉપર —વડગૂંદાની છાલ ચણાના ક્ષારમા ઘસી પાવી

પ૩૦ વરધારા—સં વૃદ્ધદાર. મં વરધારા દેં મ્હૈસવેલ કો સાબરવેલ માં ગાવેલ હિં વિધારા બં વિતારક, વૃદ્ધદારક કં કચેરકુમ્પે, ફિરગી ચક્ષિ તૈં અદ્રપુડી લાં રિચિયા સેટેલોષડીજ.

વરધારાના વેલાનો વિતાર બહુ થાય છે એના પાદડા હથેળી જેવડા મોટા, આકારે ગોળ અને અણીદાર હોય છે મરાઠીમા ‘જીણુફીજી’ તથા ‘વાઢતા દેવદાર’ તથા કોકણમા ‘મહતારીચા

* ડોક્ટર દેસાઈએ મર્યાદાવેલના મૂળને વૃદ્ધદાર કહેલો છે અને આમવાતમા ઉપયોગ કરવાની ભલામણ કરેલી છે રિચિયા સેટેલોષડીએ ડોક્ટર દેસાઈએ કૃત્રિમ વરધારો માન્યો છે —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

વેલ' પણ કહેવાય છે ઔષધોમા એ વેલાના કકડા કરી તેનો ઉપયોગ કરે છે વરધારાના પાદડાના વડા અને શાક કરે છે સાદો વરધારો—તીખો, કડવો, ઉષ્ણ તૂરો, રસાયન, મધુર, મેધાકર, સારક, દીપન, રચ્ચ, કાતિકર, ધાતુવર્ધક, બલકર, વૃધ્ધ તથા લઘુ છે, અને ઉપદશ, પાકુ-રોગ, ઉધરસ, ક્ષય, પ્રમેહ, આમવાત, વાતરક્ત, વાયુ, કફ તથા શોષનો નાશ કરે છે આમા ને મોટો વરધારો તે વિશેષ પુષ્ટિકારક છે તેને મરાઠીમા 'કાળી મ્હૈસવેલ' કહે છે. ઉપયોગ—(૧) શ્લીપદ રોગ ઉપર :—વરધારાનુ ચૂર્ણ ગોમૂત્ર કિવા કાજી સાથે ખાવું (૨) શુષ્ક ગર્ભવૃદ્ધિ માટે :—વરધારો અને ઘોળી જમ્બુદીના દૂલ ગાયના દૂધમા વાટી તેમા સાકર નાખી સવારે ખાવા. આ પ્રયોગ દરેક ઋતુપ્રાપ્તિ પછી ચોથા દિવસથી સાત દિવસ સુધી કરવો એટલે અવશ્ય ગુણુ ધાય છે

૫૩૧ વરી (મોરિયો)—સં વરક, ત્રિયગુ મં વરી, ધાનોર્યા હિં બરી કં ત્રિયગુ, ટેનોગિડ તાં ટિને. તેં કોર્લુ. મલાં ટિના ઇં ઇટાલિયન મિલેટ. લાં પેનિકં ઇટાલીક.

એ ધાન્યની આકૃતિ નાચણી જેવી છે, પરંતુ રગમા માત્ર ફેર છે ધાનોરાની વરીનો રગ પીળો હોય છે. વરીનું ધાન્ય સહ્યાદ્રિના પ્રદેશમા ઘણું થાય છે. ઘણું કરીને જ્યાં નાચણી પાકે છે ત્યાં વરી પાકે છે. ઉપોષણમા એ ધાન્યનો ઉપયોગ થાય છે. એ ધાન્યનો ભાત, ધાણી, લોટ અને ખીજ પ્રકાર કરી દહીં-દૂધ સાથે લોકો ખાય છે. ગરીબ લોકો વરીની મધુર ખીચડી કરી ખાય છે. એ ઘણી પુષ્ટિકારક છે વરીમા પણ પાચ-છ જાત છે **વરી**—તૂરી, મધુર અને રુક્ષ હોઈ તે વાયુ અને પિત્તનો નાશ કરનારી છે ઉપયોગ—(૧) પ્રદર ઉપર :—વરીના ચોખાના ધોવરામણમા ઉદરની લીડીઓ વાટી પાવી

૫૩૨ વરિયાળી—સં મિશ્રેયા. મં બડી શેપ હિં બડીશેપ-સોફ બં મૌરી. કં દોફસબ્બસિગે તેં પેદજલકુરૂ તાં સોહીકીરે ફાં બાદિયાન. ઇં ફેનલસીડ લાં ફિનીક્યુલમ્ વદગેર. અં એન્જિયાનજ, એન્જિયાજ, એન્જ્યોના.

જેવા સુવાના છોડ હોય છે તેવા જ વરિયાળીના છોડ હોય છે એ એ હાથ ઊંચા વધે છે. એના પાદડા બારીક કોથમીર જેવા હોય છે એ છોડને તોરા આવે છે તેમા વરિયાળીના દાણા હોય છે એનો પાક ગુજરાત દેશમા ઘણો થાય છે વરિયાળી મસાલા વગેરેના ઘણા ઉપયોગમા આવે છે એ ઠંડી, આમનાશક અને રુચિદાયક છે ગુજરાતમા લીલી વરિયાળી એ એક મેવો મનાય છે. **વરિયાળી**—તીખી, કડવી, સ્નિગ્ધ, પિત્તકારક, દીપન, લઘુ, ઉષ્ણ, મેધ્ય તથા અસ્તિકર્મ વિશે પ્રશસ્ત છે, અને કફ, વાયુ, જ્વર, શૂળ, દાહ, નેત્રરોગ, તૃષા, ઊલટી, ત્રણુ, આમ તથા અતિ-સારની નાશક છે એનાં પાંદડાંની ભાજી—મધુર, અગ્નિદીપન, દૂધ વધારનારી, વૃધ્ધ, રચ્ચ, ઉષ્ણ તથા પથ્ય છે; અને વાયુ, જ્વર, ગુલ્મ તથા શૂળની નાશક છે. **ઉપયોગ—(૧) આમાતિસાર ઉપર** :—વરિયાળીનો કાઢો કરી પાવો અથવા સૂકા તથા વરિયાળી ઘીમા તળી બારીક ફૂટવી અને તેની ફાફી લેવી (૨) મુખવિકાર ઉપર :—વરિયાળી મોમા રાખી રસ ગળી જવો (૩) ઉષ્ણ-તાએ આવનારી ઉધરસ ઉપર :—વરિયાળી અને સાકરનું ચૂર્ણ વારંવાર મોમા રાખવું. (૪) પિત્તજ્વર ઉપર :—વરિયાળી અને સાકરનો કાઢો પાવો

૫૩૩ વંતાકડી (વેંગાણી)—સં વાર્તાકી મં વાગી હિં બૈગન, ભટા, ભટોરા બં બેગુન. કં બદનેકાઈ, કાચીગીડ તાં કદારી તું બદને મલાં વાળુતિના તેં બકાઈ ફાં બાદગાન અં બાદજન. ઇં સ્ત્રિજલ લાં સોલેનમ્ મેલોન્જેના

વંતાકડીના છોડ કમરપૂર ઊંચા વધે છે વંતાકડીમા બે-ચાર જાત છે કાળી વંતાકડી, ઘોળી વંતાકડી ઇત્યાદિ વેલ વંતાકડીના ઝાડ પુષ્કળ વર્ષો સુધી ટકે છે અને તેને વર્ષમા ત્રણ-ચાર વાર ફળ આવે છે વંતાકડીના છોડને કાટા હોય છે વંતાકડીનું શાક સારુ થાય છે વંતાક એ કિચિત

× વરિયાળીને ચરકસ હિતામા પ્રવૃત્તિપાન અને શૂળનાગક તેમ જ સુદ્રુતમા કકનારાક માની છે હંકીમ લોકો વરિયાળીના પાદડાને ગરમ માને છે સુવાવડી સ્ત્રીઓને એનો ક્વાથ રુધિર શુદ્ધ કરવાને અને એ જ પ્રમાણે ગર્ભાગયની શુદ્ધિ થવાને આપે છે તથા એને પાચક અને જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર માને છે

વાતુલ છે. પાકેલા વંતાક વિકાર કરનારા છે તેથી ખાવા નહિ. વંતાકડી—તીખી, રુચિકર, મધુર, ખળકર, પૌષ્ટિક, હઘ, ગુરુ, કડવી, ઉષ્ણ, અપિત્તલ, ખારી તથા શુકલ છે; અને પિત્ત, કફ, વાયુ, અપન્ની (ગડમાળાનો ભેદ), કૃમિ, પ્લોહા તથા ઉદરરોગનો નાશ કરે છે. વંતાક—(ફળ) સ્વાદુ, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ. પાકકાળે તીખા, દીપન, શુક્રકારક, લઘુ, અપિત્તલ તથા ખારા છે; અને જ્વર, વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે. કૃમળાં વંતાક—પથ્ય, રસકાળે અને પાકકાળે મધુર તથા રુચિકર છે; અને જ્વર, ત્રિદોષ, પિત્ત, કફ તથા અર્શનો નાશ કરે છે. મધ્યમ કૃમળાં વંતાક—પિત્તકર અને લઘુ છે. પાકાં વંતાક—વાયુને કોપાવનારા અને લઘુ છે. મોટાં વંતાક—કફકર, મૂત્રલ, શીતળ, ગુરુ, વૃષ્ય, ધાતુવર્ધક, સારક, વાતલ અને પિત્તકર છે. ઘોળાં વંતાક—અર્શનાશક છે. ખીન્ન ગુણુ સાધારણુ વતાક જેવા જ છે. ભુંભરેટમાં શેકેલાં વંતાક—કિચિત્ પિત્તકર, અતિ લઘુ તથા અગ્નિદીપન છે અને કફ, મેદ, વાયુ તથા આમનાશક છે. મીઠું લગાડી તેલમાં તળેલાં વંતાક—ગુરુ અને ગ્નિગ્ધ છે. ઉપયોગ—(૧) વાળા ઉપર :—વતાક શેકી તેતુ દહી મા ભરત કરી નાન દિવસ વાળા ઉપર બાધવુ (૨) ઘોડાને કુરકુરી (પેટમાં ગડબડાટ) થાય તે ઉપર :—કૃમળાં વંતાક ખવરાવવા કિવા વંતાકનો રસ કાઢી પાવો (૩) લૂતી(ઝેરી સૂરણ)ના વિષ ઉપર :—લીલી કાજળીના ઝાડ તથા સુકાયેલા વતાક બાળી તેની રાખ કરી કોપરેલમા ખગલ કરી ચોપડવી (૪) પેટમાં ભાર રહે તે ઉપર :—વતાક શેકી તેમા સાજીખાર નાખી પેટ ઉપર બાંધવા. (૫) ધંતૂરાના વિષ ઉપર :—વતાકનો રસ ૪ તોલા પાવો. (૬) અંડ-વૃદ્ધિ ઉપર :—વંતાકડીના મૂળ ઘસી લેપ કરવો. (૭) નિદ્રા ન આવતી હોય તો :—સાજરે વતાક રોટ્ટી મધમા કાલવી ખાવા, એટલે તગ્ત નિદ્રા આવશે.

પૃષ્ઠ વસુ—સં ૦ મં ૦ હિં ૦ વસુ. બ ૦ વાસના કં ૦ ગણુછલો, તં ૦ ગાલ્નેર તાં ૦ સુવડે-મૂલં. મલાં ચારણા, સાગળા. લાં ૦ ટીએનથોમા પેન્દ્રા

ગામડામા આ વનસ્પતિને વસુના નામથી જ ઓળખે છે કોકણુ પ્રાતમા આ વનસ્પતિ જોવામાં આવતી નથી વસુની વેલ થાય છે આ વેલાની લખાઈ હાથ-ખે હાથ હોય છે પાદડા સાટોડીના પાદડા જેવા જ હોઈ તેનાથી કાઈકે બડા હોય છે વસુમા ઘોળી અને રાતી એવી બે બ્ત છે. ઘોળી વસુના વેલાતુ સર્વાંગ ઘોળું હોય છે મરાઠીભાષામા પ્રસિદ્ધ વૈદક ગ્રંથ ‘ત્ર્યંબકી’ના કર્તા ત્ર્યંબકરાજ વૈદે પુનર્નવા(સાટોડી)ને જ વસુ એમ સમજી નેત્રરોગ ઉપર આ વનસ્પતિ ચોળેલી છે, પરંતુ સાટોડી અને વસુ એ તદ્દન જુદી બ્તતની જ વનસ્પતિ છે ઘણા વૈદ્ય લોકો સાટોડી અને વસુ એ બે વે વનસ્પતિમા ફરક નહિ સમજતા વસુને જ સાટોડી સમજી વસુનો ઉપયોગ કરે છે. બંને વસુ—દીપન, તીખી, કડવી, ઉષ્ણ અને પાકકાળે શીતળ હોઈ વાતયુક્તનો નાશ કરે છે. ઘોળી વસુ એ રસાજન છે. ઉપયોગ—(૧) સોજા ઉપર :—ઘોળી વસુના મૂળનો કાઢો કરી આપવો અને મૂળનો સોજા ઉપર લેપ કરવો, અથવા વસુ અને સૂકનો કદક કરી તે પાવો. (૨) ગાળો અને ખરોળ ઉપર :—વસુના પચાગનું ચૂણું ગોમૂત્ર અને સિંધાલૂણુમા આપવુ (૩) રોગ ન થવા અને વૃદ્ધપણું દૂર થવા માટે :—વસુના પચાગનુ ચૂણું દૂધ અને સાકરમા આપવુ. (૪) વીંછીના વિષ ઉપર :—ઘોળી વસુના મૂળ ગવિવારે કાઢી તે ચાવી ખાવા, એટલે વીંછીનું વિષ બિતરે છે અથવા વસુના મૂળ ઘસી લેપ કરવો. (૫) અમ્બલપિત્ત ઉપર :—નિત્ય સવારે ઘોળી વસુના તાજા બે મૂળ ચાવી ખાવા અને તેના ઉપર બે પહોર સુધી કાઈ ખાણુ નહિ એ પ્રમાણે ૧૪ દિવસ કરવુ (૬) ચોથિયા તાવ ઉપર :—ઘોળી વસુના મૂળ દૂધમા ખવગવવા

—વંતાકડીને રીગણી પણ કહે છે એના કળને વેગણુ અથવા રીગણુ કહે છે એની મુખ્ય ઘોળી અને કાળી એવી બે બ્ત છે આ બ્ત તેના કળો ઉપરના રગથી ઓળખાય છે વળી એ ફરેકમા પણ કાટાળી અને કાટાવિનાની એવી બે બ્ત છે કાટાળી રીગણીનાં કળની ઉપરના ડીટડાને કાટા હોય છે તે ઝીણા અને છટાછટા હોય છે કોઈ કોઈ રીગણીના કળ ગોળ પણ હોય છે ઉપયોગ ખરોળ ઉપર વંતાકને આ ગારામા ગેટી ખાય છે

અથવા નાગરવેલના પાનમા નાખી ખવરાવવા. (૭) ગોળા અને જળોદર ઉપર :—ધોળી વસુનાં મૂળ સમાન સિંધાલૂણુ નાખી વાટી તેનો કલ્ક કરી તેમા ઘી નાખી તે ગુલ્મ ઉપર આપવો, અથવા જલોદર ઉપર ધોળા વસુનુ ચૂર્ણ મધમા આપવું. (૮) કૂતરાના ઝેર ઉપર :—વસુનો રસ આપવો x

પૃ૩૫ વાઘાંટી—સં૦ વ્યાઘ્રવ ટિકા, વ્યાઘ્રિ. મં૦ વાઘાટિ, ગોવિદી. હિં૦ કિંકિણી. ઇં૦ થોનિં કૃપરબ્રશ. લાં૦ કેપેરિઝ ઝીલેનિકા.

આ વેલો મોટો વધે છે એના પાદડા કરમદીના પાદડા જેવા નાના હોય છે. એના ઉપર કાટા હોય છે. ફૂલ સફેદ, મોટા અને તુરામા ફેશુઆરીથી એપ્રિલ માસ સુધી આવે છે ફળ ખોર જેવડા મોટા અને ગોળ હોય છે, તેને વાઘાટી કહે છે એનું શાક કરી ખાય છે **વાઘાંટી**—ઉષ્ણ, પિત્તલ તથા રુચિકર છે, અને કફ તથા વિષનો નાશ કરે છે **એનાં ફળ**—ઉષ્ણ તથા કડવા છે, અને વિષૂચિકા, કફ, વાયુ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. **લઘુ વાઘાંટી**—(સં૦ કટુદરી)—કડવી તથા ઉષ્ણ છે, અને વિષૂચિકા, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ**—(૧) અંડ ઊતર્યો હોય તે ઉપર :—વાઘાટીના પાદડાનો પાણી નાખી ૪ પૈસાભાર રસ કાઢવો અને તેમા ૪ માસા મરી વાટી તે પાવો (૨) ગડગૂમડા ઉપર :—વાઘાટીના મૂળ ઠંડા પાણીમા ઘસી તેનો લેપ કરવો. (૩) વાઘ કરજ્યો હોય તે ઉપર :—વાઘાટીના પાદડા વાટી બાધવા (૪) બાળકોને લાળ પડે તે ઉપર :—વાઘાટીના મૂળ ઘસી પાવો.

પૃ૩૬ વાપુંબા—સં૦ કુલા, કટલી મં૦ કિન્હઈ. કિણ્હી. હિં૦ કટણી, કરહી. કં૦ કરીય કિલગે. ઇં૦ કોરસ ટ્રી. લાં૦ કેરેયા આર્બોરિયા. કેરેયા આર્બોરિયાના પાન ૬ થી ૧૨ ઇંચ લાંબાં અને ૩ થી ૬ ઇંચ પહોળા હોય છે. ફૂલ માર્ચ-એપ્રિલમા પીળી છાયાવાળા સફેદ આવે છે. ફૂલનો વ્યાસ ૨ા થી ૩ા ઇંચ હોય છે. ફળ ૨ા થી ૩ ઇંચ વ્યાસના ગોળ લીલા રંગના આવે છે. એટલે જે લેટિન નામ આપ્યું છે અને નીચે પદેજીએ વર્ણુન કર્યું છે, તે મળતુ નથી.

આ આડ મોટું થાય છે. એના પાદડા કૂવાડિયાના પાદડા જેવા હોય છે. એ આડને ચપટી શિગો આવે છે. આડનો રંગ કઈક ધોળો હોય છે **મોટો ધોળો વાપુંબા**—તીખો, ઉષ્ણ, તૂરો અને કડવો છે, તથા અજીર્ણ, નાડીવ્રણ, રક્તદોષ, પ્રમેહ, વિષ, કૃમિ, ધોળો કોઢ. કફ, ત્રિદોષ, મ્રણ અને શિશોરોગનો નાશ કરે છે **એનાં ફળ**—ઘાતુ અને કફને વધારનાર છે **એનો રસ**—ગુરુ, વૃષ્ય, બલકર અને વાતનાશક છે. **નાનો ધોળો વાપુંબા**—ઉષ્ણ અને તીખો છે, તથા કોઢ, કફ, રક્તદોષ, મેદોરોગ, નાડીવ્રણ, વિષ, પ્રમેહ અને કૃમિનો નાશ કરે છે **કાળો વાપુંબા**—ઉષ્ણ અને તીખો છે તથા ગુલ્મ અને આધ્માનશળનો નાશ કરે છે. બાકીના ગુણુ ધોળા જેવા જ છે **ઉપયોગ**—(૧) ખરજ અને દાદર ઉપર :—વાપુબાનાં પાદડા વાટી ચોપડવા

પૃ૩૭ વાયવરણુ (વરણુ)—સં૦ બં૦ વરુણ મં૦ વાયવર્ણુ, વાટવર્ણુ, હાડવર્ણુ. દેં૦

x વસુને વનસ્પતિશાસ્ત્રમા ૫૦ જયકૃષ્ણ ઇદ્રજીએ ગુજરાતી નામ સાટોડો અને નર્મા આપેલ છે એની ૪ જાત ગુજરાતમા છે (૧) દ્રાએન્થેમા મોનોગાઈના-સફેદ સાટોડો છાંડ ૨-૪ ફૂટ લાંબો, શાખાઓ લીસી અને ચળકતી, પાન ગોળ અને પહોળા, ફૂલ ગુલાબી છાયાવાળા ધોળા, ફળ રતાશ અને કાળાશ લેતા, મૂળ ધોળા રંગના (૨) દ્રાએન્થેમા ક્રિસ્ટલિના-સાટોડી, લાલ ફૂલવાળી મૂળ ચેન્સિલથી હાથના કાંડા જેવું મોટું, પાન સાટોડાથી સાકડા, ૧-૧ા ઇંચ લાંબા, ફળ રાતા, બીજ કાળા ચપટા (૩) દ્રાએન્થેમા પેરટેન્ડા-સાટોડીલેદ (૪) દ્રાએન્થેના ડેકન્ડા-સાટોડીલેદ મં૦ લાલવસુ હિં૦ વિષખાપરા મૂળ હાથની આંગળી જેવડું જાડું આમા પહેલી જાતને ડોક્ટર દેસાઈ તીવ્ર રેચક કહે છે જુલાબ આપવાથી આતરડામા તીવ્ર દાહ થાય છે સગર્ભાને આપવાથી ગર્ભાશયમા દાહ થાય છે અને કોઈ કોઈ વખતે ગર્ભપાત થઈ જાય છે માત્રા મૂળનું ચૂર્ણ ૧૫ થી ૬૦ રતી સૂઠની સાથે બીજી જાતને ૫૦ જયકૃષ્ણ ઇદ્રજીએ શોથધ્ર અને રેચક કહી છે ત્રીજીમા પણ એને મળતો જ ગુણુ દર્શાવેલો છે ચોથી જાતને ડોક્ટર દેસાઈ વિરેચક કહે છે અને મૂળનો કાઢો દમ, ચક્રતશોથ અને માસિકધર્મ સાફ લાવવા માટે અપાય છે વૃષણશોથ પર મૂળને દૂધમા ઘસી લેપ કરવાથી જર ગુણુ થાય છે આધાશીશીમા પાનનો રસ નાકમા નાખે છે (સાટોડીની ટિપ્પણી નં. ૫૮૬ની આપેલી છે)

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

વાયાયા વૃક્ષા હિં ૦ ખરના કં ૦ મદવલસે. તૈં ૦ ઉરમદિ, જ્ઞજિએકુ તાં ૦ મરલિંગમ્ લાં ૦ કેટિવા રિલિજ્ઞોસા ધં ૦ હોલી ગાર્ટર પેઅર

એ સાધારણ ઝાડ છે. કાકળુ પ્રાતમા એના ઝાડ ઘણા થાય છે એના પાદડા ત્રિદલ ખીલી-નાં પાદડા જેવા હોય છે એ પાદડાને એરડાના જેવું લાણુ ડીટું હોય છે એ પાદડાની ઉચ્ર વાસ આવે છે વાયવરણુને વૈશાખ-જેઠના શુમારે નવા પાદડા આવે છે; તે ઉતારી લઈ વેચવા લઈ જાય છે એ લાજમા કડવાશ ઘણી હોય છે માટે તેમા કુગળી ઘણી નાખે છે એને ઘોળા રગના ફૂલોનો ઘોષ આવે છે. એ ફૂલનું શાક પણ થાય છે. એને શમી જેવી ગાઠો આવે છે અને ગોળ ખોર જેવડા ફળ આવે છે. વાયવરણુ વાતહારક છે વાયવરણુનો ઉપયોગી લાગ પાન અને છાલ છે. વાયવરણુ—તીખો, ઉષ્ણ, રિનઘ, દીપન, મધુર, કડવો, તૂરો, લઘુ, પિત્તલ તથા ભેદક છે, અને વિદ્રધિ, વાયુ, કફ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, ગુલ્મ, વાતરક્ત, કૃમિ, રક્તદોષ, શીર્ષવાત, મૂત્રાઘાત, હૃદરોગ તથા ઉદરશળનો નાશ કરે છે એનાં ફૂલ—ગ્રાહક હોઈ પિત્ત તથા રક્તદોષના નાશક છે. એનાં ફળ—રિનઘ, સાકર, ગુરુ, સ્વાદુ, ઉષ્ણ તથા પાકકાળે મધુર છે; અને વાયુ, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરનારા છે ઉપયોગ—(૧) અંગમાં વાયુ ભરાઈ ગયો હોય તે ઉપર:—વાયવરણુના મૂળ ધસી વાયુ ઊછો હોય તે જગ્યાએ ચોપડવા (૨) ત્રિદોષ ગુલ્મ ઉપર:—વાયવરણુની છાલનો કાઢો પાવો (૩) ગંડમાલા, અપચી અને ગલગંડ ઉપર:—વાયવરણુની છાલનો કાઢો મધ નાખી પાવો (૪) વિદ્રધિરોગ ઉપર:—વાયવરણુની છાલ તથા પુનર્નવા (સાટોડી)નો કાઢો પાવો, અથવા છાલ ફૂટી ગૂમડા ઉપર બાધવી, એથી સોજે ઊતરી ગૂમડું જલદી પાકે છે અને ફાટે છે (૫) નીલિકા રોગ (શરીર ઉપર કાળા ડાઘ પડે છે તે) ઉપર:—વાયવરણુનો રસ અથવા દહી નાખી ચોપડવો (૬) પથરી, મૂત્રાઘાત, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રશકરો ઉપર:—વાયવરણુ, ગોખરુ અને સૂંઠનો કાઢો ગોળ અને જવખાર નાખી પાવો (૭) વિપ્રમજ્જવરમાં શુદ્ધિ નષ્ટ થઈ ભ્રમ થાય તે ઉપર:—વાયવરણુના પાદડા વાટી સાધારણ ગરમ કરી તેનો પાટો માથા ઉપર બાધવો (૮) ખરોળ ઉપર:—વાયવરણુના પાદડા હાથ ઉપર ચોળી રસ કાઢી ખરોળની જગ્યા ઉપર તે રોજ ચોળી જીરવવો, એટલે કેટલાક દિવસે ખરોળનો નાશ થાય છે. (૯) વાતભ્રમ ઉપર:—વાયવરણુના પાદડા બારીક વાટી લેપ કરી ચોવડા વસ્ત્રથી મસ્તક ઉપર પાટો બાધવો; એટલે જ્યાં સુધી મસ્તકમા વાયુનો ત્રિકાર હશે ત્યાં સુધી બળતરા થતી નથી વાયુવિકાર બધ થાય એટલે આગ થવા લાગે છે તેમ થાય એટલે પાટો છોડી તે જગ્યાએ કોપરાનું તેલ ચોપડવું (૧૦) પથરી ઉપર:—વાયવરણુના મૂળનો કાઢો તેના મૂળનો કલ્ક નાખી પાવો. (૧૧) વ્યંગ-વાંગરોગ (મોઢા ઉપર કાળા ડાઘ થવા તે) ઉપર:—વાયવરણુના કાઢાએ મોઢા ચોવડા એટલે વાગનો નાશ થશે (૧૨) વાયુરોગ ઉપર:—વાયવરણુના પાદડાનો રસ કાઢી તે શક્તિ પ્રમાણે લી નાખી પાવો; અથવા વાયવરણુની છાલ અને પાદડા એકત્ર કરી ગરમ કરી તેની પોટલી વડે શેક કરવો. (૧૩) મસ્તકમાંના વ્રણ ઉપર:—સુકાયેલા વાયવરણુના પાદડાનું ધૂંધ્રપાન કરી ધૂણી નાંકે કાઢવી. એ પ્રમાણે ૧૪ દિવસ કરવાથી નાકમાં સડેલું હાડકું હોય તે પણ સારુ થાય છે. (૧૪) ગંડમાલા ઉપર:—વાયવરણુ અને કચનારની છાલનો કાઢો મધ નાખી પાવો x

x ડોક્ટર દેસાઈના મત મુજબ વરણુ કડવો, દીપન, ઉષ્ણ, ઉદરવાતશામક, પિત્તશામક, સારક, વાતહર, મૂત્રલ અને શોથન છે તાજા પાનને વાટી ચામડી પર બાધવાથી ચામડી લાલ થાય છે અને ફેલ્લો થઈ આવે છે એ ક્રિયા રાઈના જેવી છે ચામડી ૫-૧૦ મિનિટમા લાલ થાય છે વાયવરણુની ક્રિયા સેનેગા અથવા કબર (કેરડાની જાતનું ઝાડું)ના જેવી છે

ઉપયોગ—મૂત્રેન્દ્રિયના રોગ-પથરી, પેશાબમા રેતી જવી, અસ્તિશળ અને મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર વાયવરણુની છાલ વાપરવાનો રિવાજ છે એની સાથે ક્ષાર અને મૂત્રલ ઔષધિ આપવી જોઈએ અઘાડો, પુનર્નવા, ગોખરુ, જવખાર, જેઠીમધ, એ ઔષધ ઘણેલાગે વરણુ સાથે અપાય છે ગંડમાળમા છાલનો કવાય મધ મેળવીને અપાય છે તેનો લેપ કરે છે સૂંઠ અને કચનારની છાલની સાથે વાયવરણુની છાલ મેળવી શકાય છે. ગૂમડાનો સોજો અને ગૂમડા પર વરણુની છાલ, પુનર્નવાની સાથે અપાય છે આફરા અને અપચામાં

પૃ૩૮ વાલોળ—સં૦ નિખાવી. મં૦ ધેવડા, વાલ પાપડી હિં૦ સેમ, સેબી. બં૦ ખોરા, વરવટી. કં૦ ચળવરિ, ગટવરિ, તદ્વરે. તેં૦ ચિંમકુંડ, અનુસુલુ. તાં૦ મોચ્છેટ્ટે. અં૦ બિનસ ઈં૦ બ્લેક સિડેડ ડાલિકાસ. લાં૦ ડાલિકસ લળલળ.

વાલોળનો વેલો ઘણો જ મોટો વધે છે. એ ચાર-પાંચ વર્ષ ટંકે છે. વાલોળને ત્રિદલ પાદડા હોય છે. તેની શિગોતું શાક સારું થાય છે. અંદરના દાણાનું પણ શાક કરે છે. વાલોળમા ચોધારી વાલોળ, વોટ વાલોળ, ગવીં, ઘોળી અને કાળી એવી અનેક જાતો છે. વાલોળ—વાતકર, રચ્ય, તૂરી, મધુર, મુખને પ્રિય, કંઠશુદ્ધિકારક, ગ્રાહક તથા અગ્નિદીપક હોઈ કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. મોટી વાલોળ—રચિકર, વાતલ, અગ્નિદીપક અને મુખને પ્રિય છે. કાળી વાલોળ—કષ્ઠ, મેધ્ય, અગ્નિદીપક, તૂરી, રસકાળે મધુર, રચિકર અને ગ્રાહક છે. ઘોળી વાલોળ—વાત તથા કફને કરનાર અને વિષનાશક છે. ખીબ ગુણ કાળી વાલોર જેવા છે. પીળી વાલોર આના કરતા વધારે ગુણવાળી છે. ઉપયોગ—(૧) વીંછીના વિષ ઉપર :—વાલોળની ભાજનો રસ ચોપડવો (૨) પાઠા ઉપર :—સાતવર્ષી વાલોળના મૂળની જમીનની અંદરની ગાઠ ગાયના તાજ દૂધમા ઘસી પાવી અને ઉપર તેનો જ લેપ કરવો. (૩) પગ કિંવા છૂંટી મરડાઈ જાય છે તે ઉપર :—વાલોળની ભાજ અને લિલામો એકત્ર વાટી ગરમ કરી ઉપર બાધવું (૪) વિષમજ્જર ઉપર :—સાતવર્ષી વાલોળના મૂળ કાઢી કાને બાધવા, એટલે વિષજ્જર દૂર થાય છે.

પૃ૩૯ વાવડિંગ—સં૦ બં૦ વિડંગ મં૦ વાવડિંગ. હિં૦ વાયવિડંગ. કં૦ વાયુવિલંગ. તં૦ વાયુવિંગમુ. કાં૦ બરંગ, કાળવી. ઈં૦ ખેત્રેંગ. લાં૦ એમ્બેલિયા રિન્સ. અં૦ બરંજકાબલી

વાવડિંગના ઝાડ માથોડું-દોઢ માથોડું જિંચા વધે છે. એના પાદડા આગળ લાખા તથા ત્રણ આગળ પહોળા હોય છે. વાવડિંગના ઝાડ ઉપર ફળના ગુચ્છ આવે છે, તેને વાવડિંગ કહે છે. વાવડિંગ એ કૃમિનાશક છે. xવાવડિંગ—તીખા, ઉષ્ણ, લઘુ, કડવા, દીપન તથા રચ્ય છે.

ખાનોનો ફાટ અપાય છે ફાટથી જિલદી રોકાઈ જાય છે તાવમા ભ્રમ દૂર કરવા માટે જાલને વાટી માથા પર બધાય છે જાલ બાધવાથી બળતરા થઈને ભ્રમ દૂર થાય છે રોગી શુદ્ધિ પર આવ્યા વધી જાલને હઠાવી એ ભાગને ઘોઈ તે પર તેલ ચોપડવું એટલે ફેલ્લો થતો નથી પણ સૂજને બળતરા થતી હોય તો એવા જીર્ણરોગમા ખાન અપાય છે તથા ચરખી એછી થવા માટે ખાનોનું શાક ખવરાવાય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

x મીર મહમદ હુસેન લખે છે કે, 'વાવડિંગ ખાવાથી પેશાબનો રંગ લાલ થઈ જાય છે, એટલા માટે એને તાજ દૂધની સાથે આપવા જોઈએ' ડૉ૦ રોકસવર એનું વર્ણન કરતા લખે છે કે, 'અનેક વાર વાવડિંગ કાળા મરીની સાથે મેળવી ગાધી લોકો વેચે છે વાવડિંગના ચૂર્ણની માત્રા નાના બાળકને એક નાની ચમચી જેટલી દિવસમા બે વખત અને મોટા માણસને મોટો ચમચો ભરી આપવી જોઈએ એનો સ્વાદ ઉત્તમ, કાંઈક કસેલો અને થોડો ખુશબોદાર હોય છે. નાના બાળકોને પાવાના દૂધમા વાવડિંગના થોડા દાણા મેળવવાથી એના પેટમા વાયુનો કોપ થતો નથી' સુશ્રુત સંહિતામા વાવડિંગને શરીરમાં શક્તિ ઉત્પન્ન કરવાને તથા વૃદ્ધાવસ્થાની અસર ન થાય એમ કરવા માટે જેઠીમધ સાથે આપવાનું કહેલ છે ચરક સંહિતામા વાવડિંગને કૃમિનાશક, કાઠનાશક અને શિશિવિરેચન (નાકમાંથી પાણી નિતારનાર), તેમ જ ગુલ્મ, શૂળ, ખાસી અને શ્વાસનાશક કહેલ છે હાલના લેખકો લખે છે કે, 'વાવડિંગ પેટના દર્દની નાગક, પાચનશક્તિ વધારનાર, પેટમાના કૃમિને કાઢનાર, અજીર્ણ અને ચામડીના રોગોનો નાશ કરનાર છે' યુનાની હકીમ વાવડિંગને જીલાબ દ્વારા પેટનો બગાડ કાઢનાર ગણે છે પેટમાના ચપટા કૃમિ કાઢવાને સૂઝા વાવડિંગના ફળ વાટી નવ વરસની અંદરના બાળકને ૧ ચમચો અને મોટી ઉમરના માણસને બે ચમચા માખણ અને સાકર સાથે મેળવીને આપવામા આવે છે ડૉ૦ રોચલ કહે છે કે એનાથી રેચ પણ લાગે છે અને પાણીમા મેળવી આપીએ તો પેટના કૃમિ નીકળી જાય છે વળી હરસના દરદમા પણ એને આપવાની ઉત્તમતા બતાવે છે સુશ્રુતમા આ ફળને પિત્ત વધવાથી શરીર ઉપર થતી નાની નાની ફોડકીઓને નાશ કરનાર કહેલ છે અગ્રેજ ગ્રંથકર્તાઓના મતમા 'એના મૂળ અને જાલનો સ્વાદ કડવો છે એનો ગુણ સિકેના- (કિવનાઈન જે ઝાડમાંથી નીકળે છે તેની જાલ)ના ઝાડ જેવા છે એ શીતળ છે એના ફળ ખાસી, શરદી અને શ્વાસના રોગમા અત્યંત ગુણકારી ગણેલ છે ફળના ઉપરની જાલ સાબુદાણા અને માખણની સાથે મેળવી આપવાથી ઝાડાના રોગમા અત્યંત ફાયદો કરે છે દૂધમા મેળવી પીએ તો કમજો મટે છે, તેમ જ

અને વાયુ, કફ, અગ્નિમાઘ, અરુચિ, બ્રાતિ, કૃમિ, શૂળ, આધ્માન, ઉદર, પ્લીહા, અજીર્ણ, દમ, ઉધરસ, હૃદરોગ, વિષદોષ, મલાવષ્ટલ, આમ, મેદ તથા મેહનો નાશ કરે છે ઉપચોગ—(૧) કૃમિ ઉપર :—વાવડિગનો કાઢો ગોળ નાખી પાવો અથવા વાવડિગનું ચૂર્ણ મધમા આપવું. (૨) બાળક નીરોગી થવા માટે :—એક મહિનાનું બાળક થાય ત્યાં સુધી એક વાવડિગનું ચૂર્ણ મધમા આપવું એમ દરેક મહિને એક એક વાવડિગ વધારી ખવડાવવું; એટલે બાળકને કદી પણ રોગ થશે નહિ (૩) અરુચિ અને જ્વર ઉપર :—વાવડિગ અને મધની ગોળા મોમા રાખવી એટલે અરુચિ અને જ્વર (તાવ) અસાધ્ય હશે તોપણ તેનો નાશ થશે (૪) લમરી (ચકરી) આવે તે ઉપર :—વાવડિગની માળા કરી કાને બાધવી (૫) બાળકની ઉધરસ અને દમ ઉપર :—વાવડિગનું ચૂર્ણ મધમા આપવું (૬) હૃદરોગ ઉપર :—વાવડિગ અને કાળિજનનું ચૂર્ણ ૪ માસા ગોમૂત્રમા નાખી પાવું, એટલે હૃદયમાહેના અસાધ્ય કૃમિ પડશે. (૭) મળશુદ્ધિ થવા માટે :—વાવડિગ અને અજમાનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા નાખી પાવું, એટલે વિષ્ટલ નાશ થશે *

પ૦૪ વાવળા—(કણ્ઠોચરેલ) સ૦ ચિરખિલ્લ મ૦ વાવળા, હિ૦ ચિરખિલ, ચિલખિલ, પાપરી, કરજી. ક૦ રસવિજ લે૦ હોલોપ્ટેલિયા ઈન્ટેગ્રીફોલીઓ વાવળાનું ઝાડ મોટું થાય છે એના પાદડાં ૩ થી ૬ ઇંચ લાંબા અને નાણાના પાદડાં જેવા હોય છે એ પાદડાંની વાસ ઘણી આવે છે કૃળ ફીકા પીળા રંગના, ચપટા, પાતળા ચકરડા જેવા હોય છે એ ઝાડનું લાકડું

પિત્તના રોગમા પણ તે આવે છે જે ઝાડો થતી વખતે વધારે જોર પડતું હોય અને આમ નીકળતો હોય તો લીંબુના રસ સાથે મેળવી તે ખાવા '

* ડોક્ટર દેસાઈના મતમા વાવડિંગ ઉષ્ણ, દીપન, પાચન, કાષ્ટક સારક અને મૂત્રલ, ઉત્તમ, કૃમિધ, વાતહર, બલ્ય, મસ્તક અને જ્ઞાનતત્ત્વને બલ્ય, રક્તશોધક અને રસાયન છે વાવડિગથી પેશાબનો રંગ લાલ થાય છે અને તેમા અમ્લતા વધે છે વાવડિગની ક્રિયા શરીરમા બધી અધિઓના ઉપર, એમા પણ મુખ્ય રસત્રયિઓ પર થાય છે એથી બધી જીવનવિનિમયક્રિયાઓને ઉત્તેજના મળે છે

માત્રા—નાથી ૧ તોલો નાના બાળકને ૧ થી ૨ વાલ માત્રા ઓછીવધારે થાય તો હરકત નહિ આ નિરુપદવી ઔષધ છે આ દવાની સાથે પચ્ચની જરૂર પડતી નથી

ઉપચોગ—માનવશરીર પર જેવી રીતે પારો વિલક્ષણ ગુણકારી છે તેવી જ રીતે વાવડિગ પણ છે. વાવડિગ લેવાથી ભૂખ લાગે છે, અન્ન પચે છે, દંત સાફ આવે છે, વજન વધે છે, ચામડીનો રંગ સુધરે છે, શરીર તેજસ્વી બને છે અને મનમા પ્રસન્નતા ઉત્પન્ન થાય છે નાના બાળકોના રોગમા એ દિવ્ય ઔષધ છે. બાળકોને ખાંધેલું અન્ન ન્યારે ગુણ કરતું નથી, હાથપગ સૂકા અને ચામડી ઢીલી થાય છે તથા પેટ મોટું થાય છે, ત્યારે બાળકનો પ્રાણ બચાવનાર વાવડિગ જ છે વાવડિગની સાથે અનતમૂળ આપવાથી અતિ લાલ પહોંચે છે બાળક સુદૃઢ રહેવા માટે વાવડિગ દૂધમા ઉકાળીને તે દૂધ અપાય છે ગડમાળામા વાવડિગ, ગૂગળ, મનગીલ અને સાબરસિગની ભસ્મને ધી અને મધની સાથે અપાય છે એથી ધીરે ધીરે પણ સારો લાભ પહોંચે છે ધનુર્વાત, અપરમાર, અર્ધાગવાયુ વગેરે મગજ અને જ્ઞાનતત્ત્વોના રોગમા વાવડિગ લસણની સાથે દૂધમા ઉકાળીને તે દૂધ અપાય છે

ચામડીના રોગમા વાવડિગ પેટમા અપાય છે અને લેપ પણ કરાય છે તેમ જ ધુમાડો પણ અપાય છે. વિવિધ કોઠ અન્નપચન યોગ્ય ન થવાથી થાય છે વાવડિગના સેવનથી પચનક્રિયા સુધરે છે, દંત સાફ આવે છે અને કુષ્ઠ દૂર થાય છે સિવાય વાવડિગની ચામડી પર થોડીઘણી ઉત્તેજક ક્રિયા થઈને પણ કોઠમા લાભ પહોંચે છે અગ્નિમાઘ, અરુચિ, અજીર્ણ, ભલ્લી, શૂળ, આફરો અને હરસ પર વાવડિગનું ચૂર્ણ છારાની સાથે અપાય છે અતિસાર અને સગ્રહણીમા વાવડિગનો ક્વાથ અપાય છે અપચન રોગમા કોઈ કોઈ વખત ઉધરસ અને દમ થઈ આવે છે, ત્યારે વાવડિગ લીડીપીપરની સાથે અપાય છે ગોળ અને ચપટા કૃમિઓને પાડવા માટે ૧ તોલા વાવડિગનું ચૂર્ણ પાણીની સાથે અથવા દહીંની સાથે અપાય છે, એ અતિ મૂલ્યવાન કૃમિધ ઔષધ છે આ ઔષધિથી કૃમિ મરીને નીકળી જાય છે કૃમિઓને કાઢવા માટે ન્યારે વાવડિગ આપવા હોય ત્યારે પહેલાં જીલાળ આપીને કોઠો સાફ કરી લેવા જોઈએ પછી ખાલી પેટે વાવડિગ આપવા, પછી બીજો દિવસ ફરીથી જીલાળ આપવો મૂત્રાગચના રોગમા પેશાબ ક્ષારમય બનીને બહુ જ ડોળાયેલો બની જાય છે ત્યારે વાવડિગ આપવાથી પેશાબ સ્વચ્છ અને ખાટો બને છે. આ રોગમા તાન કૃળ લેવા. પીનસ અને આધાશીશી પર વાવડિગનું નસ્ય અપાય છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

ખેરના લાકડા જેવું મજબૂત હોય છે એ ધમારતના કામમાં ઘણું ઉપયોગી છે એની જાણના લેપથી ચિત્રકની જાણના લેપની પેઠે બળતગ થાય છે. ગુણધર્મ—કરંજના સમાન શેથહર, વિદાહી અને કીટાણુનાશક ઉપયોગ—(૧) ગૂમડાં, વાયુની ગાંઠો, બદ વગેરે બેસી જવા માટે :—વાવળાના પાદડાને ઘી ચોપડી તે ગરમ કરી બદ ઉપર બાધવા; એટલે કેટલીક વારે કોઢીઓ થાય છે અને બદ, ગાંઠ વગેરે બેસી જાય છે (૨) વાળા ઉપર :—વાવળાની જાલ અને ચ પાની જાલ કચરી બાધવી; એટલે વાળો બળી જાય છે.

૫૪૧ વાસનવેલ—(વેવડી, વધીનો વેલો) સં સત્સાદની, પાતાલગરુડી મં વાસનવેલ. કાં તાન, ભુયપાડળ હિં છિરેટા, છિરહટા. બં શિલિદા કં દ્યુડી, દાગડીબળી. તૈં દૂસર-તોગે. તાં કાતુકોદી. કાં ફરીદ્યુટી લાં કોકયલસુ વિલેસસ

એનો વેલો બે વર્ષ પછી ઘણો જ લાભો વધે છે. વાસનવેલને 'તાન્હોચા વેલ' તથા 'ભૂર્ધ-પાડળ' પણ મરાઠીમાં કહે છે એ વેલાના પાદડા બારીક હોય છે. એ વેલાના નાના ટોપલા સારા થાય છે ભેસને વાસનવેલ ખવરાવવાથી તેને પુષ્કળ દૂધ આપે છે પહાડમૂળના અભાવે એના મૂળ લે છે. વાસનવેલ—વીર્યવર્ધક, રક્તશોધક, ઉષ્ણ, બલકર તથા તીખી છે; અને તાવ, કંઠરોગ, પિત્ત તથા ઉષ્ણવાતનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) કંઠસર્પ ઉપર :—વાસનવેલના મૂળ વાટી પાવા. (૨) પાણીનાં ખડખાં બાજવા જેવું કરવા માટે :—કેટલાક ભેદુ, વિશેષતઃ મુસલમાન ફિરસ્તા વૈદો ધાતુપુષ્ટિનું ઉત્તમ ઔષધ કહી ભોળા લોકોને આ ચમત્કાર કરી દેખાડી પૈસા કઢાવી લે છે. ઉત્તમ પ્રજ્ઞતા આવશે એમ કહી વાસનવેલની ભૂટી નાખી પૈસા લે છે એ ચમત્કાર કરી દેખાડવો હોય ત્યારે વાસનવેલના પાદડા સૂકવી ચૂર્ણ કરી રાખવું પછી તેને એક કપડામાં પોટલી બાધી રાખી, એક વાડકીમાં પાણી લઈ તેમાં ચોળવી; એટલે તે પાણી બહુ થવા લાગી કેટલીક વાર ચાકુ વડે ટુકડા કરવા જેવું થઈ થાય છે (૩) જીર્ણીજવર ઉપર :—વાસનવેલના મૂળના કંકડા કરી હિમ અથવા ફાટ કરી પિવરાવવો. એથી રક્તશુદ્ધિ થાય છે (૪) પેટપીડ ઉપર :—વાસનવેલના મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવા, અથવા વાસનવેલના મૂળ, કાચકા અને અતિવિષ પાણીમાં ઘસી પાવા. (૫) પિત્તવિકાર ઉપર :—વાસનવેલના પાદડાના રસમાં સૂકવું ચૂર્ણ અને સાકર નાખી પાવા. (૬) બાળકનું તાળવું પડે છે તે ઉપર :—વાસનવેલના પાદડાં વાટી થેપલી કરી તાળવા ઉપર લગાવવી. (૭) વાળા ઉપર :—વાસનવેલના મૂળ પાણીમાં વાટી પાવા (૮) સંધિવાત અને ઉપદંશ વ્યાધિએ સાંધા પકડાય છે તે ઉપર :—વાસનવેલના મૂળ બકરીના દૂધમાં ઉકાળી તેમાં લીડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી તે દૂધ પાવું.

૫૪૨ વાળો—સં વાલક મં વાળા હિં વાલા, ખસ કં મુડિવાળા. તૈં વાટીવેલુ. તા વટીવેર. વું મુડ્યાલ લાં એન્ડ્રોપોગોન મુરિક્ટેસ. ઇં કુસ્કુસગ્રામ કાં ખસખાના

વાળો ધાસના જેવો થાય છે. એના મૂળની વાસ સારી આવે છે. એના ભોથા હોય છે તે વાવ્યા પછી વર્ષે બે વર્ષે પુષ્કળ મોટો થઈ ચારે તરફ પ્રસરે છે તે મૂળને બે વર્ષ પછી કચરો અને માટીનો અશ બિલકુલ ન રહે એવી રીતે ધોઈને પછી તેને સૂકવે છે વાળાની ગાંઠો બાગમાં ઠેકાણે ઠેકાણે વાવવાથી ઘણી શોભા આપે છે એ ગાંઠો બહુધા પાણીની નળીની આસપાસ વાવે છે. વાળો સુવાસિક હોવાને લીધે સુગંધવાળા પદાર્થો કરવામાં એનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે વાળો ઘણો ઠડો અને દાહશામક છે વાળાની પડદા, પખા ઇત્યાદિ ચીજો બનાવે છે. પાણીમાં સુવાસ આવવા માટે તેને પાણીમાં નાખે છે. વાળામાં કાળો, ઘોળો ઇત્યાદિ ઘણા પ્રકાર છે વાળો—દીપન, પાચન, શીતળ, સ્તંભન, લઘુ, કડવો, મધુર, કેશ્ય તથા રુક્ષ છે; અને જવર, ઊલટી, મદ, કંક, પિત્ત, તૃપા, રક્તવિકાર, વિષ, વિસર્પ, દાહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, કોઢ, અતિસાર, શ્વાસ, હૃદરોગ, અરુચિ, મથુ, લાલાઆવ, રક્તપિત્ત તથા કંડૂનો નાશ કરે છે કાળો વાળો—શીત, કડવો, સુગંધી, પાચન, સ્તંભન, લઘુ, મધુર તથા રુક્ષ છે, અને દાહ, શ્રમ, પિત્તજવર, તૃપા, રક્તદોષ, ઊલટી, પિત્ત, કંક, વિષ, દુર્ગંધ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, કોઢ, જવર, મદ, વિસર્પ તથા મથુનો નાશ કરે છે. પીળો

વાળો—(સં૦ લામજ્જક) શીત, કડવો, મધુર, પાચક, લઘુ તથા સ્તંભન છે, અને વાયુ, પિત્ત, ત્રિદોષ, તૃષા, દાહ, શ્રમ, મૂર્ચ્છા, રક્તશૂળ, જ્વર, રક્તદોષ, સ્વેદ, કૃમ્મ, બિલટી, મદ, કફ, વિષ, વિસર્પ તથા વ્રણનો નાશ કર છે માત્રા ૧૦ રતી ઉપયોગ—(૧) ગરમીથી અળાઈ થાય છે તે ઉપર :—વાળો, નાગરમોથ અને ધાણુના ઠંડા પાણીમા લેપ કરવો (૨) દાહ ઉપર :—વાળો, ગુલાબકળી, કચોરા અને સાકરનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણુમા અગર દૂધમા આપવું (૩) બાળકોના રક્તાતિસાર અને બીજા સર્વ પ્રકારના અતિસાર, ઉધરસ, દમ અને બિલટી ઉપર :—વાળો સાકર અને મધ, એ ચોખાના ધોવરામણુમા આપવો (૪) દાહ ઉપર :—વાળો અને ચંદન વાટી શરીરે લેપ કરવો. (૫) મૂત્રકૃમ્મ ઉપર :—વાળો, શેરડીના મૂળ, ડાલ અને રતાદળી (રક્તચંદન) નો કાઢો કરી પાવો. (૬) હૃદયશૂળ ઉપર :—વાળો અને પીપરીમૂળનું ચૂર્ણ સમલાગ એકત્ર કરી તેમાંથી બે માસા ગાયના ઘીમા આપવું

પ૪૩ વાંકેરી—સં૦ ધૃતકરંજ હિં૦ વાંકેરી બં૦ ઉમ્મલકૃચિ તૈં૦ નૂનિગ્લિક લેં૦ સિસે-સ્થિનિયા ડિગનિયા

જેવા કાકચના ઝાડ થાય છે, તેવા જ વાંકેરીના કાટાવાળા ઝાડ હોય છે એના પાદડા કાચકાના પાદડા જેવા હોય છે વાંકેરીને જાડી શિંગો આવે છે અને લાલ તોરા આવે છે એ ઝાડના જાડા ખેટ થાય છે, એવા ખેટા રાયગઢ કિલ્લા ઉપર ઘણા છે એ ઝાડના મૂળ પચીસથી પચાસ હાથ નીચે ખોદવાથી તેની ગાઠો મળે છે એ ગાઠને વાંકેરીનું ભોથું કહે છે એ ઝાડ કોકણુ પ્રાતમા કુગરમા વિશેષ છે ચોમાસામા સહ્યાદ્રિ પર્વતની તડોમા તે આપોઆપ નજરે પડે છે એ ગાઠો દૂધમા બાફી રાખવી એટલે ઘણા વર્ષ સુધી કામમા આવે છે x ઉપયોગ—(૧) ગરમીથી પડેલી ચાંદી અને વ્રણ ઉપર :—વાંકેરીનું ભોથું ઘસી ઉપર ચોપડવું અને ઠંડા પાણીમા અથવા દૂધમા ઘસી ૬ માસા પર્થત પાવું (૨) જખમમાંથી પરુ બહાર પડવા માટે :—વાંકેરીનું ભોથું ઘસી ઉપર ચોપડવું તથા થોડો શેક કરવો, એટલે પરુ સુકાઈ ગરી પડશે. (૩) પાંડુ, જીર્ણજ્વર, ગંડમાલા, ક્ષય, વ્રણ અને ગરમીના આજર ઉપર :—ગાયના દૂધમા વાંકેરીનું ભોથું ઘસી તેમા ચોખ્ખું ઘી, સાકર અને જીરાની ભૂજી નાખી ૪૨ દિવસ પાવું. એટલે સર્વ રોગનો નાશ થઈ કાતિ સારી થાય છે. (૪) ફાટેલી બદનું ક્ષત ભરાઈ આવવા માટે :—વાંકેરીનું ભોથું અને કપૂરભેડીના અથવા પારસપીપળીના મૂળ ગાયના માખણની પગશમા ઘસી લેપ કરવો. એ પ્રમાણે દિવસમા ૪-૫ વાર લેપ કરવો તથા વાંકેરીનું ભોથું ગાયના તાજા દૂધમા ઘસી પાવું, એટલે ઉપદશ સબધી સર્વ વિકારો નાશ પામે છે (૫) પાંડા ઉપર :—વાંકેરીના પાદડા બારીક વાટી થેપલી કરી બાધવી (૬) રક્તપિત્ત ઉપર :—વાંકેરીનું ભોથું ઠંડા પાણીમા ઘસી ખાડ નાખી સતત સેવન કરવાથી બિલટી તથા મળદ્વારે પડનારા રક્તપિત્તનું શમન થાય છે (૭) સ્તનરોગ ઉપર :—વાંકેરીનું ભોથું પાણીમા ઘસી લેપ કરવો

પ૪૪ વાંદો—સં૦ વૃક્ષાદની, વંદાક મં૦ બાડગુળ, કામરૂખ, બાદે બાદગૂળ. હિં૦ બાદા બં૦ પગગાજા. મોદડા બંદનીકે તૈં૦ બાજનીકે. લાં૦ લોરેન્થસ લાગિક્કોલિયસ. અં૦ ખરકતા.

આમ્રાદિ ઝાડ ઉપર બીજા પ્રકારના વેલા જેવી આ વનસ્પતિ ઉત્પન્ન થાય છે. તે ઘણું કરી જૂના ઝાડ ઉપર થાય છે એના પાદડાનો આકાર ઘણું કરીને કરમદીના પાદડાને મળતો છે એના ફળ પીળા, ગુલાબી અથવા સિદ્ધરી રંગના હોય છે તે નાની રાયણુ જેવડા થઈ તેના કરતા લાંબા હોય છે. એ જે ઝાડ પર ચઢે છે તે ઝાડના ફળ નાશ પામે છે, એટલે જે ડાળીને તે લાગેલી હોય છે તે ડાળીને તોડી પાડે છે એના ફળ બાળકો ઘણા પ્રેમથી ખાય છે તે કિચિત્ પરપોટાવાળાં હોય છે એ શીતળ, કડવા, તૂરા, રસકાળે મધુર, મગજકારક, કિચિત્ તીખા, વૃધ્ધ, રસાયન,

x વાંકેરી શોધન, સ્તંભન, વ્રણરોપણુ અને બલ્ય છે માત્રા મોટી થવાથી કાઠક નરો ચઢે છે માત્રા વાંકેરીની ગાઠ (મરાઠીમા લાતા કહે છે તે) ૧૫-૩૦ રતી, પાનનો સ્વરસ ૧-૨ તોલા, ભગ દર, નાડીવણુ, પાંડા વગેરે રોગો માટે બહુ જ વપરાય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

ગ્રાહક તથા પ્રણુરોપણ છે, અને કદ્દ, ઊલટી, ગ્રહપીડા, રક્તદોષ, વિષ, વ્રણ તથા શ્રમનો નાશ કરે છે. ગુણધર્મ—શીતળ, કડવો, કસેવો અને મધુર છે, એમા ગ્રાહીપણુ વિશેષ છે એ કદ્દ, વાતહર, રક્તવિકારનાશક અને પ્રણુરોપણુ છે. માત્રા ૧ થી ૨ રતી. ઉપયોગ—(૧) કુર્ણુશૂળ અને કાનમાં ફેણી થયેલી હોય તે ઉપર:—કોઈ પણ આડ પગના વાદાનાં પાદડા લાવી દેળના પાદડામા તેની પડીકી બાધી અગારામા શેડી કાઢવી. પછી તે પાદડાને હાથ પર ચોળી તેનો રસ કાઢવો. પછી તેમા થોડું મધ મિશ્ર કરી તે કાનમા નાખવો. (૨) શીતળા હલકા થવા માટે:—સરગવાના આડ ઉપરની વેલના મૂળ અગારામા બાંધી રસ કાઢવો. તેમા ઉમગના પાદડાં ઉપરનાં ફેડાનો રસ મિશ્ર કરવો અને તેમા ગોરોચન શુમારે અડદની દાળ જેટલું ઘસી મધ નાખી પાવો. એ ઔષધ શીતળાનો તાવ આવે છે, તે જ દિવસે જો આપવામા આવે તો જેટલા ટીપા આપવામા આવે તેથી અગ ઉપર માત્ર ત્રમણા ફેણા થાય છે. (૩) ગર્ભધારણુ માટે:—વડના આડ ઉપરના વાદાનો રસ કાઢી તે ચોથા દિવસથી ત્રણ દિવસ પાવો (૪) સોળ ઉપર:—વાદાના ફૂલ અને પાદડાં વાટી ગરમ કરી બાધવા. (૫) સાધારણુ તાવ ઉપર:—મોટા પાદડાના વાદાનો રસ કાઢી પાવો (૬) વિષમજ્વર ઉપર:—વિષવૃક્ષ ઉપરનો વાદો છાશમા, ઘીમા, દહીના ઘોળમાં અથવા હિંગમા આપવો. (૭) તાવ ઉપર:—અનુરાધા, કિંવા ઉત્તરાશાઠપદા નક્ષત્રમા આબો, કરેણુ અને ખાખરાના ઉપરના વાદા લઈ હાથે બાધવાથી તાવ જાય છે. (૮) વીંછીના વિષ ઉપર:—વાદો ઘસી લેપ કરવો.

પટ્ટપ વાંસ—સં ૫૦ વંશ, વેણુ. મં વેણુ, બાળુ, કોં કલક. હિં ૦ ખાસ કં ખીદીરુ, ગળા, એળે. તૈં ક્યકર્ષ. તાં મુગિલ. તું ખેદર. મહાં મુગિલ. ગોમં વાસો ઇં બેણુ કેર્ષન, કાં કસન. લેં લેખ્યુઝા, એરન્ડીનેશિયા.

વાસને મરાઠીમા બાંણુ, માણુગા તથા ચિંવા પણ કહે છે. કાકણુમા વાંસના ભોથા ઘણે ઠેકાણે છે. જેમ કળકીના બેટા હોય છે તેવા જ વાસના બેટા હોય છે. વાસના પાદડા કળકીના પાદડા જેવા જ પરંતુ તે કરતા લાંબા અને પહોળા હોય છે વાસના આડ કોઈ કોઈ સ્થળે પચાસ-સાઠ હાથ ઊંચા વધે છે વાસ પાનજો હોય તો તેને બાણુ કહે છે વાસના બેટા એવા તો જબરા હોય છે કે તે ઉપર તોપના ગોળાનુ પણ જોર જલદી લાગુ થતુ નથી વાસને સાઠ વર્ષે ચવર આવે છે ત્યારે તેને કાટો કૂલ્યો એમ કહે છે, તે એવી રીતે આવે છે કે દર સોટાને શુમારે ચાર ચાર આગળે ગુચ્છા આવે છે તથા અંદરના ઘઉંના જેવા દાણા ઉત્પન્ન થાય છે. તે ધાન્ય પાકે એટલે વાસ સુકાવા લાગે છે. એકાદને એ બિયા આવવા લાગે કે વાસના ભોથા ને ભોથા નાશ પામે છે. પછી નવા બેટ તૈયાર થવાને વીસ-પચીસ વર્ષો લાગે છે જે વર્ષમા એ બિયા આવે છે તે વર્ષમાં ગરીબ લોક સુખી થાય છે. તે લોક એ ધાન્ય એકઠુ કરી સઘરી રાખે છે. પછી જોઈએ ત્યારે છડી દળાને તેની રોટલી, પૂરી વગેરે અનેક પદાર્થો કરે છે. વાસની અનેક વસ્તુઓ બને છે, ઘરના છાપરામાં તેનું સૈઠણ ધાલે છે. ભીતને બદલે તેની ખવાટી જડે છે તેની ચટાઈઓ, ટોપલા, સૂપડા, પખા, કરડિયા ઇત્યાદિ વિવિધ પ્રકારની વસ્તુઓ બનાવે છે. હોડીની ડોલકાઠી વાસની કરે છે. તેના છોગલાનું શાક અને અથાણુ કરે છે આ કદ બ્યારે જમીનમાથી બહાર નીકળે છે ત્યારે તેના અગમા એટલુ બધુ જોર હોય છે કે તે એકાદ પથ્થર નીચેથી જો નીકળે તો તેને ઉથલાવી નાખે છે. કિંવા તેને ફોડીને પણ બહાર નીકળે છે વાસના પાલખીના દાડા કરે છે ચીન દેશમા વાસની ખુરસીઓ, કોચ, પલગ વગેરે નાના પ્રકારની વસ્તુઓ કરે છે. મીઠામા નાખેલા કદ વર્ષે બે વર્ષ સુધી ટકે છે. વાસમા જે પાણી વળે છે તેમાથી 'વશલોચન' (વાસકપૂર) થાય છે. x

* વશલોચનમા જેટલો સિલિસિક એસિડ વધારે હોય તેટલુ એ સારુ ગણાય સારુ વશલોચન કાઈકે આસમાની ઝાયવાળુ હોય છે, તેની સાથે વાસના ક્ષારની કણીઓ મેળવાય છે ક્ષાર તૈયાર કરવા માટે રાખને પાણીમા મેળવી ગાળી કઠાઈમા ક્ષાર બનાવી લે છે પછી તેને વશલોચનમા મેળવી આપે છે. એ કણીઓ સફેદ રંગની હોય છે એ ઉપરાંત ખડીની કટકીઓ પણ મેળવી આપે છે પણ તે ગુણદાયક

નક્કર વાંસ—ખાટો, તૂરો, કડવો, શીતલ, સારક, સ્વાદુ, અસ્તિશોધક, છેદન તથા ભેદક છે; અને કફ, પિત્ત, રક્તદોષ, કોઠ, સોજો, વ્રણ, મૂત્રદૂષ્ટ, પ્રમેહ, અર્શ તથા દાહનો નાશ કરે છે. પોલા વાંસ—દીપન, રુચિકર, પાચક તથા હૃદય છે, અને અજીર્ણ, શૂળ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. ખાટીના ગુણો નક્કર વાંસ જેવા છે. કુમળા વાંસ તથા કંદ—તીખા, કડવા, ખાટા, તૂરો, લઘુ શીતલ તથા રુચિકર છે; અને પિત્ત, રક્તદોષ, દાહ, મૂત્રદૂષ્ટ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે વાંસનાં બિયાં—તૂંગ, મધુર, રુક્ષ, પૌષ્ટિક, વીર્યકર તથા બલકર છે, અને કફ, પિત્ત તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે વંશલોચન (વાંસકપૂર)—રુક્ષ, તૂરુ, મધુર, શીત, રક્તશુદ્ધિકર, શુભાવહ, ગ્રાહક, ધાતુ-વર્ધક, વૃધ્ધ તથા બલકર છે, અને કાસ, શ્વાસ, ક્ષય, રક્તપિત્ત, અરુચિ, કોઠ, જ્વર, કમળો, પાકુરોગ, દાહ, તૃષા, વ્રણ, મૂત્રદૂષ્ટ, વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે એનો જ ભેદ ગધપલાશિકા છે તેના એવા જ ગુણો છે ઉપયોગ—(૧) મૂત્રાઘાત ઉપર :—ચોખાના ઘોવગમણુમા વાસની રાખ અને સાકર નાખી પાવી. (૨) પારો શરીરમાં રહે તો :—વાસના પાદડાના ૪ પૈસાભાર રસમા સાકર નાખી તે રસ પાવો (૩) રક્તજન્ય દાહ ઉપર :—વાસની જાલનો કાઢો ઠડો થયા પછી મધ નાખી પાવો (૪) સર્વ પ્રમેહ ઉપર :—વાસકપૂર, ચણકમોખા, નાગકેસર અને એલચીના દાણા સમભાગ લઈ બારીક ખાડી વસ્ત્રગાળ ભૂટી કરવી પછી તે ભૂટી પલળે એટલું ઉત્તમ ચદનતુ તેલ લઈ તેમા તે ભૂટી સારી લીજવી નાની સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરી રાખવી. રોજ સવારે શુભારે ૪ તોલા સુધી ઠકુ પાણી લઈ તેમા એક ગોળી કાલવવી અને અર્ધો તોલો સાકરની ભૂટી નાખી તે પ્રાશન કરવી. એ જ ક્રમે સાંજે પણ આપવી એ ઔષધ ખાધા પછી છ પહોરમા આગ થતી બંધ થાય છે અને દુરગ્ત પ્રમેહનો સાત દિવસમા નાશ થાય છે પર્ય—ઘઉંની રોટલી, તુવેરની દાળ, ઘી અને સાકર એટલા પદાર્થ ખાવા. (૫) ઠંડા પ્રમેહ ઉપર :—વાસના પાદડા સૂકવવા. પછી દરેક વખતે અર્ધો તોલો પાદડા અને ૧ તોલો ઉપરસાળના મૂળ લઈ સાધારણ, ખાડી ૨૮ તોલા પાણી નાખી અષ્ટમાશ કાઢો તૈયાર કરવો આ કાઢો તૈયાર થવા આવે એટલે તેમા ૧ તોલો સાકર નાખી ગાળી પાવો (૬) બહુમૂત્રરોગ ઉપર :—વાસના લોલા અથવા સુકાયેલા પાદડાનો કાઢો કરી દર વખતે પાવો પાણી પાવાને બદલે પણ આ કાઢો જ પાવો (૭) બાળકોની ઉધરસ અને દમ ઉપર :—વંશલોચન(વાસકપૂર)તુ ચૂર્ણ મધમા આપવું અથવા વાસની ગાંઠ પાણીમા ઘસી આપવી

પૃષ્ઠ વિખમોગરી—(સં ૦ હિં ૦ બં ૦ ટીસીમા. મં ૦ વિખમોગરી, ટીસીમા.) વિખમોગરીના વેલા હોય છે એના પાદડા લાખા અને પહોળા હોઈ ઘણા કડવા હોય છે. તેને એકરી મોગરી જેવા ફૂલ આવે છે. વેલા ઉપર બારીક ફળ આવે છે. ઉપયોગ—(૧) સર્પ વગરેના વિષ ઉપર :—વિખમોગરીના પાદડાનો રસ કાઢી શક્તિ પ્રમાણે પાવો. (૨) શરીરે વિષ ફૂટી નીકળ્યું હોય તે ઉપર :—વિખમોગરીના મૂળ અને ઝેરકાચલાના બિયા ઘસી અગ ઉપર નર્ચા વિષ ફૂટી નીકળ્યું હોય ત્યાં ચોપડવા. (૩) શરદી અને ગરમીએ પગ વળી જાય તે ઉપર :—વિખમોગરીના પાદડાના રસમા મરીની ભૂટી નાખી દિવસમા ૪-૫ વાર ગરમ લેપ કરવો.

પૃષ્ઠ વિખરી (વનનગોડ)—સં ૦ શેફાલિકા મં ૦ રાનનિયું ૦ હિં ૦ બનનિયું ૦ હિં, સિહરુ, સિઓલી તાં ૦ મનજપ ૫ ૦ લહાર. કં ૦ કાડલોકિક. બં ૦ શિઉલુ ગાજ

આ છોડ બે-ત્રણ હાથ ઊંચા વધે છે. એ છોડ ઉપર ગુચ્છવાળા તોરાઓ છોડના સર્વ ભાગ

નથી ફારમા તો કેટલેક અશે ગુણ રહેલા છે સાચુ વંશલોચન શ્વાસોચ્છ્વાસ ચત્રમાની શ્લેષ્મિક ત્વચાને પુષ્ટ બનાવે છે, જેથી કફોત્પત્તિ ઝાણી થઈ જાય છે શાસ્ત્રીય સિતોપલાદિ પાઠ ઉત્તમ છે એ બાળક અને જીવાનને સારો લાભ પડેાચાડે છે એના સેવનથી કફરોગમા ત્વચાનો દાહ ઓછો થાય છે તથા કફમા લોહી પડતું હોય તો તે બંધ થાય છે. વાસ ગર્ભાશય પર સક્રિયક્રિયા કરે છે એટલે વાસની કોમળ કાતરી-ઓનો અથવા કોમળ પાનોનો ક્વાથ કરી સુવાવડીને અપાય છે એનાથી લોહી પણ સારુ પડે છે કોમળ કાતરીઓને ખાડી સાધાના સોજ પર બંધાય છે કોમળ પાન તજની સાથે વાટી કફમા લોહી પડતું હોય તો અપાય છે

—રવામી કૃષ્ણાનંદ

ઉપર આવે છે. એ તોરાની છેવટના ભાગમાં કાઠા જેવું હોય છે. *ઉપયોગ—(૧) પગે ઓસાર થાય તે ઉપર :—વિખરીના પાદડાનો રસ કાઢી પગે ચોપડવો.

૫૪૮ વીંછુડા—મં ગળ્યા, બિચવા. હિં બ કાળી. ક્ષં બિસ્ફાયજ અં બઝૈજ. લેં પોલિપોડિયમ વલ્ગર

એ આડ કુંગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે અને એક હાથ લંબુ વધે છે એનાં પાદડા બે આગળ પહેળા અને કાનાદાર હોય છે એના કુમળા પાદડાની ભાજી ઉત્તમ થાય છે. એના મૂળ એક વેત લાખા અને કાળા રંગના હોય છે એનો આકાર વીછીના જેવો હોય છે એ આડને ઠાકરડા લોહિ 'કોખડા' કહે છે. એના મૂળ મુળર્ધમાં બિસ્ફાયજ (બરફેજ) નામથી વેચાય છે. એ મૂળનો જ ઔષધરૂપે ઉપયોગ થાય છે. વીંછુડા—તીખા, શીત તથા ત્રણરોપણ છે, અને કફ, વાયુ, રક્ત-દોષ તથા અનેક વિષદોષોનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) શસ્ત્રના જખમ અને ત્રણ ઉપર :—વીંછુડાના મૂળ વાટી ચોપડવા અથવા સુકાયેલા મૂળનું ચૂર્ણ કરી ભરવું અને ત્રણ દિવસ સુધી પાટો છોડવો નહિ, એટલે જખમ ભરાઈ આવે છે (૨) બદ, મૂળવ્યાધિ અને ગંડસાલા, સર્પ, વીંછી વગેરે સર્વ પ્રકારનાં વિષો ઉપર :—વીંછુડાના મૂળ ઘસી ચોપડવા x

૫૪૯ વિષ્ણુકાંતા—સં મં વિષ્ણુકાતા બં નીલ અપરાજિતા હિં અપરાજિતા. કં વિષ્ણુકાંતે તાં વિષ્ણુકાંતિ તૈં વિષ્ણુકાંતમુ મલાં વિષ્ણુકાંતી. લાં ધ્વોલ્લુલસ એસ્સીનોર્ધસ.

વિષ્ણુકાતાના છાતલા વેલી જેવા જમીન ખરોખર થાય છે એનો વિસ્તાર ઘણો મોટો થતો નથી એ છાતલા ઉપર પાદડા ખારીક અને લાખા આવે છે વિષ્ણુકાતાના ફૂલ કાળાશવાળા રાતા રંગના અને ખારીક હોય છે એની જ એક સફેદ ફૂલવાળી જાત છે એ છાતલા ઉપર ખારીક ફળ આવે છે. વિષ્ણુકાતાના ગુણ ગરળીના જેવા જ છે વિષ્ણુકાંતા—તીખી, કડવી, પાચન, શુભપ્રદ તથા છુદ્ધિ, મેઘા અને સ્મૃતિને આપનારી હોઈ તૂરી છે; અને વિષદોષ, ત્રણ, કૃમિ, કફ તથા વાયુરોગની નાશક છે એનાં પાદડાં—ગુરુ છે અને વિષ, દાહ, પિત્ત તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) ગલશોથ ઉપર :—વિષ્ણુકાતાના મૂળિયાનો રસ પાવો એટલે ઊલટી થઈ સોજે ઊતરે છે (૨) પરિણામશૂળ ઉપર :—વિષ્ણુકાતાના મૂળિયાનો કલ્ક કરી તેમાં સાકર, મધ અને ઘી નાખી પીવાથી ૭ દિવસમાં પરિણામશૂળનો નાશ થાય છે (૩) મૂળવ્યાધિ ઉપર :—વિષ્ણુકાતાના મૂળિયાનો અગરસ ઘી નાખી પાવો રક્તમૂળ વ્યાધિ હોય તો પાદડાની વડી કરી ઉપર ચોટાડવી અને પછી ઉપર પાટો બાધવો (૪) કાળપુળી ('પાઠું') અને સર્વ પ્રકારની ગાંઠા ઉપર :—વિષ્ણુકાતાના પાદડા અને કાસકીના પાદડા કાજીમાં વાટી લેપ કરવો (૫) કમળી ઉપર :—વિષ્ણુકાતાના મૂળિયા છાશમાં નાખી પાવા.

૫૫૦ વેલતુર—સં વીરતરુ, વેલ્લતરુ મં વે-વેલતર. હિં બરવેલ કં ઓડઉ, ચેડાતરી, વાડાવી-નગીડ તાં વિડાત્તર તૈં વેલુતરુ લાં ડિકૌરેચિઝ સિનેરિયા.

એને મરાઠીમાં 'વેલતર' પણ કહે છે. એ આડ નાના હોય છે. એનાં ફૂલ કાળા, ગુલાબી

* વિખરી(વનગોડ)ના ગુણ—કડવી, તીખી, ઉષ્ણ અને રુક્ષ છે, તથા વાતદોષ, સંધિવા અને અપાનવાયુના દોષને દૂર કરે છે

x એ ઉપરાંત એક પ્રકારના છોડના ફળ વીંછી જેવા થાય છે, તેને પણ વીંછુડો કહે છે એ વીંછુડાના છોડ અમે નજરે નેચા છે એના પાદડા એરડાના જેવડા મોટા અને એને મળતા હોય છે, પરંતુ એની ડાડલી એરડાની ડાડલીની માફક મધ્યમાં નથી હોતી, બીજા પાદડાની માફક જ હોય છે એ ડાડલી આરખાર પોલી હોય છે એના ફૂલો સફેદ રંગના હોઈ ગરળીના જેવા આકારના હોય છે તેમાં દેખાવ પૂરતા લાલ રંગના પાંચ આદલા હોય છે એથી એ દરથી ટ્રેણ ચડાવેલા સાપ જેવા દેખાય છે જ્યારે ફૂલનો જથ્થો ઘટ હોય છે ત્યારે તેની વાસ ઉગ્ર અને મનપસંદ આવે છે એના ફળ મોટી સોપારી જેવા વીંછીના આકારના હોય છે સુકાયા પછી તેના ઉપરની ખોપરી ઊતરી જાય છે, ત્યારે તે સ્પષ્ટ વીંછીરૂપે ઓળખાઈ રહે છે, તેને ડંખની જગ્યાએ ઝીણા બે કાઠા હોય છે બગડા ઉપર આવ્યા (,) આવ્યા છસાત કાઠા હોય છે એ આડ વધે ત્યારે ચાર ફૂટ સુધી લંબુ વધે છે

—પ્રાગજ ડોસાજી

અને લીલા રંગના થાય છે. એના પાદડા ઘણાં ખારીક હોય છે એ ઝાડ કંટકયુક્ત હોય છે. વેલતુર—તીખું, ઉચ્ચ, અગ્નિદીપક, પથ્ય, રસકાળે અને પાકકાળે કડવું તથા ગ્રાહક છે, અને વાયુ-રોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી સંધિગળ, મૂત્રાઘાત તથા યોનિરોગનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) અતિસાર ઉપર:—વેલતુરના પાદડા જાશમા વાટી પાવા

પપૃ શણુપુષ્પી—સં ૦ શણુપુષ્પી. મં ૦ ખુળખુળા, રાનતાગ, ધાગરી. હિં ૦ શણુહુલી, શણુર્ધ ઝુનઝુનિયા, પટસણ ૫૦ વનશણુર્ધ, શણુરગાજ. કં ૦ ગિવુગિચ્છ તૈ ૦ શણુમતુવેલ્લ, જેનપનર, રેલચેદુ. તાં ૦ જેનખનર. ૫૦ પન કાં ૦ લાદના. લાં ૦ કોટાલેરિયા વેરુકાસા ઇં ૦ ફલાકસ, હેમ્પ

જેવા શણુના ઝાડ હોય છે તેવા જ શણુપુષ્પીના ઝાડ થાય છે એમા નાની અને મોટી એવી બે જાતિ છે. શણુપુષ્પીનાં ઝાડ માથોડું જીંયા વધે છે એને શણુના ફળ જેવા જ ફળો આવે છે અને તે સુકાયા પછી ખડખડ વાગે છે માટે મરાઠીમા તેનું 'ખુળખુળા' (નાના છોકરાને રમવાનો ઘૂઘગે) નામ સાર્થક છે. શણુપુષ્પી એ કડવી, વાતિકર તથા ગ્સળધક છે, અને અપરમાર, ભૂતબાધા, કંકરોગ, કાસરોગ, હિક્કા તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે. એને જગલી લોકો મરાઠીમાં 'ધાંડસર્પ' કહે છે ઉપયોગ—(૧) અપરમાર તથા ભૂતબાધા ઉપર:—શણુપુષ્પીના ફળોનો કાટો અથગ તેની ધૂણી આપવી (૨) કંકરોગ ઉપર:—શણુપુષ્પીના ફળો ચલમમા નાખી પાવા, એટલે નાખડોળ ગળામા ભરેલો કંક બુદો પડી ગુણુ આવે છે પીવાની શક્તિ ન હોય તો બીજાએ પી તેના નાકમા તથા મોમા ધૂણી ઘાલવી (૩) નાકમાં પીનસ કિંવા વ્રણ થયું હોય તો — શણુપુષ્પીના પાદડાનો રસ નાકમા પાડવો

પપર શતાવરી—સં ૦ મલાં ૦ શતાવરી. મં ૦ શતાવરી, દિવસ માવળી માવળં અસ્વલી ખાનદેશં જ્વરી. કાં ૦ શીતાવરી. ૫૦ ગતમૂલી. હિં ૦ સતાવર. કં ૦ વ્હતમુણગ્યા, શિપરી. તૈ ૦ પિહ્વા પિચ્ચર, એકમટ્ટાટા તાં ૦ પેનીયનાકુ, ઉતરશુર કાં ૦ ગુર્જંતી અં ૦ શકાકુલમિત્રી લેં ૦ એપેરેગસ ગેનિમેઝસ (શતાવરી) એપેરેગસ સામેન્ડોસસ (મહાશતાવરી) રાં ૦ નાહરકાટ, શતાવરી.

શતાવરીના છોડ વેલો જેવા હોઈ તે સાધારણ ૨-૩ ફૂટ જીયા વધે છે x હિંદુસ્તાનમા એ સર્વત્ર થાય છે એના પાદડા સરના પાદડા જેવા અથવા સવાના પાદડા જેવા કે દોરડા જેવા ખારીક હોય છે. તે ડાળીના મૂળ પાસેથી છોડા સુધી બંને બાજુએ સરખા આવે છે આ પાદડામા સમુદ્રની રેતી પ્રમાણે ખારી વાસ આવે છે એને નાના સુવાસિત અને ઘોળા રંગના ફૂલોના ઝૂમખા આવે છે. એ છોડ ઉપર ખારીક કાટા હોય છે શતાવરીને ખોર જેવાં નાના ફળો આવે છે અને પાક્યા પછી તેનો રંગ રાતો થાય છે. ઔષધમા એના મૂળ વપરાય છે એકેક છોડને સો સુધી મૂળ હોય છે અને એ જ ઉપરથી એના શતમૂલી, શતપદી ઇત્યાદિ નામ પડેલા છે (શતાવરીનો અર્થ સોનીહાર પાણુ થાય છે.) પાદડા દેશ(વાળ)ના જેવા ઘણા ઝીણા અને પુષ્કળ હોવાથી કેશિકા, સૂક્ષ્મપત્રા અને બહુપત્રા, એવા નામો પડેલા છે સૂતરના તાતણા એકઠા બાધી રાખેલ હોય તેવા શતાવરીના મૂળના ઝૂમખા દેખાય છે. મૂળ ઉપર ફિક્કા રતાશ પડતા પીળા રંગની પાતળી છાલ હોય છે તે કાઢી નાખતા અદર ઘોળા રંગનો ગાલો હોય છે અને તેની વચ્ચેવચ્ચ એક કંઠણ દોરો હોય છે. મૂળમાનો ગાલો ખાવાથી મીઠો લાગે છે. એના મૂળ લીલા હોય છે, ત્યારે છોલીને સૂકવે છે. એ મૂળને શતાવરી કહે છે. શતાવરી ધાતુપૌષ્ટિક છે. શતાવરી—શીત, વૃષ્ય,

x આજકાલ ભાષાના અનેક લેખોથી પોતાના દેશમા સંખ્યાબંધ જથ્થામા મળી આવતી વનસ્પતિને માટે મહાન પ્રયાસ કરવાની જરૂર પડે છે, એટલા જ માટે સુજ્ઞ પુરુષોને ઉચિત છે કે આપણી આર્ય વૈદ્યવિદ્યાનો બહોળો ફલાવો થવાને તેને લગતા દરેક સંસ્કૃત નામો સાથે જેમ બંને તેમ સાદામા સાદા સર્વમાન્ય નામો પ્રસિદ્ધિમા લાવવા પ્રયાસ કરવો જોઈએ એમ ન થવા પામે તો પછી રાખાવળી, સહ-દેવી, મહેન્દ્રવારુણી અને ઇન્દ્રાવારુણી એ માખણી, મોનેહુ, ખારી કોઠીબી અને ત્રસડી જ હોવા છતાં એ વનસ્પતિનો અભાવ માનવો પડે, એ દેખીતું જ છે એ જ પ્રમાણે ગતાવરી એ કેરડા આદિ બાહુકડામા થતી અવળકેટાના નામથી ઓળખાતી જ વનસ્પતિ છે કે, જેને આમલીના પાનથી સાકડા, બડા અને લાખા પાદડા પૃથ્વી તરફ વળેલા (અવળા) કાટા અને બે-અઢી ફૂટ જાયો છોડ થાય છે

મધુર, કડવી, રસાયન, સ્વાદુ, ગુરુ, ગ્નિગ્ધ, દુગ્ધપ્રદ, બલ્ય, મેઘ્ય, અગ્નિદીપ, પૌષ્ટિક તથા ચક્ષુષ્ય છે, અને પિત્ત, કફ, વાયુ, ક્ષય, રક્તદોષ, સોજો, ગુલ્મ તથા અતિસાગ્નો નાશ કરે છે. મહાશતાવરી—હૃદય, મેઘ્ય, અગ્નિદીપન, બલ્ય, શુક્લ, શીત, રસાયન તથા વૃધ્ય છે, અને સંગ્રહણી, અર્શ તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. બાકી ગુણ શતાવરી જેવા છે શતાવરીના અકુન્દર—કડવા, વૃધ્ય, લઘુ અને હૃદયને હિતકર હોઈ ત્રિદોષ, પિત્ત, વાતરક્ત, અર્શ, ક્ષય અને સંગ્રહણીનાશક છે. ઉપયોગ—(૧) સ્તનમાં દૂધ વધારે આવવા માટે :—શતાવરીનાં મૂળ દૂધમાં વાટી પાવા, એના મૂળ લેસને અથવા ગાયને ખવરાવવાથી તેને પણ વધારે દૂધ આવે છે. (૨) દાહ, પિત્ત અને શૂળ ઉપર :—શતાવરીના કાઠામાં દૂધ અને તોલા સુધી મધ નાખી તે પાવો. (૩) ટાઢિયા તાવ ઉપર :—શતાવરી અને જીગનુ ચૂર્ણ ૧ તોલા સુધી નવટાક પાણીમાં નાખી પાવું. (૪) કૂખ, હૃદય અને બસ્તિનું શૂળ કિંવા પિત્તશૂળ અને સર્વ પ્રકારના શૂળ ઉપર :—શતાવરીના રસમાં મધ નાખી તે રસ પાવો. (૫) કૂતરાના વિષ અને પથરી ઉપર :—શતાવરીના મૂળનો રસ અને ગાયનું દૂધ એકત્ર કરી પીત્રા આપવું. (૬) તાવ ઉપર :—શતાવરીના મૂળનો રસ ગાયના દૂધમાં જીરાની ભૂંડી નાખી પાવો. (૭) પિત્તપ્રદર ઉપર :—શતાવરીનો રસ મધ નાખી પાવો. (૮) પુષ્ટિને માટે ધાતુવૃદ્ધિ ઉપર :—શતાવરીનું ચૂર્ણ નિત્ય એક તોલો ઉકાળેલા દૂધમાં નાખી તેમાં સાકર નાખી રોજ સાંજે પાવું. (૯) અપસ્માર ઉપર :—દૂધમાં શતાવરી એક તોલો ઘસી પાવી (૧૦) વાતબ્ધર ઉપર :—શતાવરી અને ગળોનો રસ ગોળ નાખી પાવો. (૧૧) રક્તગુદિ થવા માટે શતાવરીનું શરબત :—શતાવરીના લીલા મૂળ લાવી તેના રેસાઓ કાઢી સાધારણ ખાડવા અને ૨૦ તોલા લઈ તેમાં પાકા આઠ શેર પાણી નાખી ઉકાળવું. પછી એક શેર પાણી બાકી રહે ત્યાં સુધી કાઢો કરી ગાળવો અને તેમાં એક શેર સાકર નાખી શરબત જેવો બડો પાક કરવો. પછી તેમાં કેસર, બયદળ, બવત્રી, એલચી વગેરે મસાલો નાખી બાટલીમાં ભરી રાખવું આ શરબત રોજ એકથી બે તોલા લઈ ગાયના ચોખ્ખા દૂધમાં નાખી બે વખત ૪૨ દિવસ સુધી પીતા જવું (૧૨) બીજો પ્રકાર :—શતાવરીના મૂળ, કૃવાડિયાના મૂળ અને બળદાણાનાં મૂળ, એ ત્રણે મૂળ સમભાગે લઈ ખાડવાં અને ઔષધોથી ડરગણું પાણી નાખી અષ્ટમાશ કાઢો કરી ગાળી લઈ તેમાં કાઠાથી બમણી સાકર નાખી શરબત જેવો પાક કરી તેમાં એલચી દાણાની થોડી ભૂંડી નાખી તે રાખી મૂકવો અને ઉપરની રીત પ્રમાણે બે વખત પીવો (૧૩) ત્રીજો પ્રકાર :—(શતાવરીપાક) ઉપલા ત્રણે ઔષધો સુકાયેલા સમભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી ઘીમાં તળી તેમાં તેનાથી દોઢો માવો શેડી મસળવો અને સાકરનો ચાસણી-દાર પાક કરી તેમાં તે મિશ્રણ તથા લવિંગ, એલચી, બયદળ, બવત્રી, બદામ, બેદાણા અને ગોખરની ભૂંડી નાખી તે મિશ્રણ સરખું હલાવી એક કથરોટમાં ઘી રેડી તેમાં નાખી પહોળું કરવું અને સુકાયા પછી ચોસત્રા કરી રાખવા. રોજ સવારે અને સાંજે બે તોલા પાક ખાઈ ઉપર સાત સાત તોલા સુધી ગાયનું તાજું દૂધ પીવું આ પાક બલપ્રદ, પુષ્ટિકારક અને લોહીની વૃદ્ધિ કરનારો છે (૧૪) રક્તાતિસાર ઉપર :—શતાવરીના રસમાં સાકર નાખી તે પાવો અથવા ઘી નાખી રસ ઉકાળી તે સિદ્ધ થયેલું ઘી પાવું, કિંવા શતાવરીના મૂળ વાટી સાથે પાવો. (૧૫) ત્રિદોષ થયેલા મૂત્રકૃંચ ઉપર :—શતાવરીના મૂળનો કાઠો સાકર અને મધ નાખી પાવો. (૧૬) અમ્લપિત્ત ઉપર શતાવરીઘૂત :—શતાવરીનો કલ્ક ૬૪ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા અને ચોપટ દૂધ નાખી પચાવી ઘી તૈયાર કરવું, તે અમ્લપિત્ત અને વાતપિત્ત સબધી વિકાર, રક્તપિત્ત, તૃષા, મૂર્છા, શ્વાસ તથા સંતાપનો નાશ કરે છે. બીજો પ્રકાર :—ચાર શેર શતાવરીના ગાલાનો કલ્ક અને એક મણુ દૂધ મેળવી ૪ શેર ઘી સિદ્ધ કરવું. પછી તેમાં સાકર, મધ અને લીંડીપીપર મેળવી સેવન કરવું આ અમ્લપિત્તનાશક, પૌષ્ટિક અને વીર્યવર્ધક તેમ જ બીજા પિત્તવિકારો ઉપર ઉત્કૃષ્ટ ગુણુદાયક છે. (૧૭) ફેલઘૂત :—શતાવરીનો રસ ૧૬ શેર, વાછડાવાળી ગાયનું દૂધ ૧૬ શેર અને મેદા, મજૂક, જેડીમધ, કોષ્ઠ, ત્રિફળા, બળ, ઘોળું ભોયકોળું, કોકોલી, ક્ષીરકોકોલી આસંધ,

આ વૃક્ષ મોટું થાય છે. એના પાદડા આમલીના પાદડા જેવા પણ તે કરતા મોટા હોય છે. એને મોટી લાખી શિગો આવે છે તેમા ચપટા ખી હોય છે. એના ફૂલ પીળા રંગના હોય છે એ વૃક્ષ સર્વત્ર થાય છે મરાઠીમા રાઈનું નામ પણ 'શિરસ' છે, પરંતુ એ બંને નામો ભિન્ન બાળુવા. **શરસડો**—મધુર, કડવો, શીતળ, તૂરો, તીખો, વળુંકર તથા લઘુ છે, અને વિસર્પ,

સોજો, ઉધરસ, વિષ, વ્રણ, ત્વઘોષ, પામા (ખસ), ખરજ, કોઢ, વાયુ, રક્તદોષ તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) સર્પદંશ ઉપર:—શરસડાના કૂલોના રસમા મરીને સાત દિવસ ખરલ કરી સાત લાવનાઓ આપી તેનું સેવન અને અજન કરવાથી સર્પનું વિષ જિતરે છે. (૨) દેડકાના વિષ ઉપર:—શરસડાના ખી યુવરના દૂધમા વાટી તેનો લેપ કરવો. (૩) સર્પ વિષ ઉપર:—શરસડાના પચાગ ગોમૂત્રમા વાટી લેપ કરવો. (૪) પ્રદર ઉપર:—શરસડાની જાલનો રસ સમલાગે ગાયનું ઘી નાખી પાવો. (૫) વિસર્પ, વિષદોષ, વિસ્ફોટક, સોજો અને દુષ્ટ વ્રણ એ ઉપર દશાંગ લેપ:—શરસડો, જેઠીમધ, તગર, રતાદળી, એલચી જટામાસી, હળદર, દારુહળદર, કોષ, વાળો, એને સમલાગે લઈ ચૂર્ણ કરી પચમાશ ઘી લઈ તેમા ખરલ કરી પાણીમાં કાલવી રોગસ્થળ ઉપર લેપ કરવો. (૬) ગરમીનાં ચાઠાં (ચાંદાં), વ્રણ ઇત્યાદિને રૂઝ આવવા માટે:—શરસડાની જાલ, રસાજન અને હરડા, એનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી મધમા ખરલ કરી ચોપડુ (૭) સન્નિપાત જ્વરમાં તંદ્રા (મૂર્છા) આવે તે ઉપર:—શરસડાના ખી, લીડીપીપર, મરી અને સિધવ, એ ગોમૂત્રમા ઘસી અજન કરવું અથવા શરસડાનાં ખી અને મરી સમલાગે લઈ ખકરીના મૂત્રમા ઘસી અજન કરવું. (૮) ચોથિયા તાવ ઉપર:—શરસડાના કૂલ હળદર અને દારુહળદર એકત્ર વાટી તેનો કલક ઘીમા આપવો. તે કલક ચોથિયા તાવનો નાશ કરે છે. (૯) કફમ વિસર્પ ઉપર:—શરસડાની જાલનું ચૂર્ણ સો વખત ઘોયેલા ઘીમા નાખી લેપ કરવો (૧૦) સૂર્યાવર્ત શિરોરોગ ઉપર:—શરસડાના મૂળની કિવા કળોની પોટલી સુધાડવી.

પપપ શવળા—(સં વજ્રમુષ્ટિ. મં શેવળે) એના છોડ લૂતી (વગડાઉ સૂરણ) જેવા હોય છે, પરંતુ તેમા પાદડા ન થતા નાની પીળા રંગની ટોટી જેવી નળી નીકળે છે, તે નીચે જડી તથા છેડે પણ જડી હોય છે. લૂતીની લાજ અને આ લાજ એક જ ઠેકાણે થાય છે, તથા જાલના આચ્છાદન ઉપરથી એ બન્ને સરખા જ દેખાય છે. એ લાજ ઘણી ખરજવાળી છે; એને માત્ર તોડવાથી જ હાથે ચેળ થાય છે. એ ચોખાના ધોવરામણમા પાકવી જોઈ એ અને તેમા આમલી, ગાળ, ટાપરુ વગેરે પદાર્થો નાખવા જોઈ એ તેમ ન થાય તો મોમા આખો દિવસ ખરજ આવે છે.

પપ૬ શહાજીરું—સં કૃષ્ણજીરક, લેદનિકા, વર્ષકાળી. મં શહાજીરે હિં ૦ શ્યાહજીરા. બં ૦ કાલજીરે કં ૦ શાજીરીગે તૈં ૦ નલજીર. ફાં ૦ જીરેસિયાહ. અં ૦ કમન કીરમાની ઇં ૦ બ્લેક કારાવે સીડ્જ લાં ૦ કેરમ બલ્બો—ક્રેટનમ (દેશી શહાજીરુ), કેરમકાવી (વિલાયતી શહાજીરું).

શહાજીરાની ઉત્પત્તિ લાહોર અને પશ્ચિમ હિમાલયમા થાય છે, તેમ જ રશિયા વગેરે યુરોપના દેશોમા પણ થાય છે શહાજીરુ એ જીરા કરતા ખારીક હોય છે એનો ગરમ મસાલામા ઉપયોગ કરે છે. શહાજીરું—તીખું, ઉષ્ણ, સુગંધી, રુચિકર, આંખને હિતકર, ગ્રાહક, રક્ષ તથા દીપક છે, અને કફ, સોજો, જીર્ણજ્વર, શિરોરોગ તથા કોઢનો નાશ કરે છે.

પપ૭ શંખાવળી (માખણી)—સં શખપુષ્પી વિષુક્તાતા મં શખાહુલી. હિં ૦ કોડીઆલી. શખાહુલી. બં ૦ ડાનકુનાં. કં ૦ કડવલમર લાં ૦ ઇવોલ્યુલસ એલ્સિનોઈડસ.

એનો છોડ શુમારે પોણો હાથ જિઓ વધે છે. એના પાદડા ખારીક હોય છે અને કૂલ પણ ખારીક હોઈ બપોરિયા છોડના જેવા હોય છે એ કૂલ ધોળા શખ જેવા હોય છે કૂલ ઉપરથી એમા ધોળી, લીલી અને ભૂરી એવી ત્રણ જાત છે. શંખાવળી—શીતળ, મેધ્ય, સ્વર્ષ, સિદ્ધિપ્રદ, સારક, રસાયન, તૂરી તથા કિચિત્ ઉષ્ણ છે; અને સ્મૃતિ કાતિ, બળ તથા અગ્નિને વધારનારી, તીખી, આયુષ્યગ્રાપક, પાયક, લઘુ અને માગલ્યપ્રદ હોઈ પિત્ત, વિષદોષ, અપરમાર, ભૂતબાધા, કૃમિ, કોઢ, લૂતા, ગ્રહદોષ અને સર્વોપદ્રવનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) ઉન્માદ અને અપરમાર ઉપર:—શંખાવળીના રસમા કોષ્ટનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવું. (૨) ઝિલટી ઉપર:—શંખાવળીનો રસ ૨ તોલા મધ અને મરી નાખી પાવો. (૩) સન્નિપાતોદર ઉપર:—સમૂળ શંખાવળીના રસમા સિદ્ધ કરેલું ઘી પાવું. તે રચક છે x

x અહીં શંખાવળીનું લેટિન નામ ઇવોલ્યુલસ એલ્સિનોઈડસ આપેલ છે અને વર્ણન કરેલ છે, તે

પપટ શાકર કોણું (સાકર કોણું)—સં ૦ ડગરી મં ડાગર, તાબડા ભોપળા. દેં કાશી-કળ. હિં ૦ સફરીકુમરા, પેડા. કં ૦ ડગર, કુબળકાચી તાં પુશની, અનિમુલે તું શિપેકુબડા. મલાં ચક્કર કુંપલજ. ગોં કુધિની. તેં ચુમડીકાચી, ફાળ બાદરગ ઈં ૦ પપકીન, ધી ગાર્ડ લાં કુકુર્નિટા પેપો બં ૦ કુમડા ઉં કખાડૂ, પાનીકખાડૂ.

આ એક કોળાની ભત છે સાકર કોળાના વેલા પચીસ હાથ લાખા વધે છે દર વેલાને ત્રીસ-ચાળીસ ફળ આવે છે તેમા કેટલાક ગોળ અને કેટલાક લાખા હોય છે તેનો બહારનો રંગ પીળો હોય છે એની અદર રાતા કોળાના જેવા ચપટા બિયા હોય છે. તે છોલીને ખવાય છે. એ બિયા ઘણા પીણિક છે. એના લાકુ પણુ કરે છે સાકર કોળાને પીળા ફૂલો આવે છે. તેનું તથા કુમળાં પાનતુ અને વેલાતુ શાક કરે છે મરાઠીમા સાકર કોળાને ‘ભોપળા’ તથા ‘દેવડાગર’ પણ કહે છે. સાકર કોળાના વેલા સાત-આઠ મહિના ટકે છે -

પપટ શિકેકાઈ—સં ૦ વિમલા, સપલા, શ્રીવલ્લી મં હિં ૦ શિકાકાઈ. કં શિગીકાઈ, શીગેય-વલ્લી તાં કિયાકકે તે ચિકાયા. તું સિંગે. મલાં ચિકાકાઈ. લાં એકેશિયા જાનસિના

એ કાટાવાળા ઝાડવા ઘણા જ મોટા હોઈ એના પાદડા બારીક હોય છે એને ચપટી તથા ચુમારે ૭-૮ આગળ લ માર્છીની શિંગો આવે છે, તેને શિકેકાઈ કહે છે એ ચરીકા જેવી જ મેલની શોધન કરનારી હોઈ એનો આપણા દેશમા કેશ સાફ કરવામા સર્વત્ર ઉપયોગ થાય છે. શિકેકાઈ સારી ખાડી તેને પાણીમા કઢવી પછી તે પાણી શરીરે લગાવે છે +શિકેકાઈ—તીખી અને ખાટી

ભત અપરમાર માટે ઉપયોગી નથી એના ગુણધર્મ—દીપન, સારક, જ્વરદ્ર, પોષિક, ગર્ભાશય, મગજ અને જ્ઞાનતત્ત્વોને લાભદાયક છે માત્રા ૦ થી ૦ા તોલો આ ન ખાવળી તાવ અને તાવ પછી નિર્બળતા ઉપર વપરાય છે તાવમા રોગી બકવાદ કરતો હોય અને બહુ જ તોકાન મચાવતો હોય ત્યારે મગજને શક્તિ આપવા અને નિદ્રા લાવવા માટે આનો ફાટ અપાય છે તેમ જ રક્તસ્રાવ બધ કરાવવા માટે આનો સ્વરસ અપાય છે ઉપરની રાખાવળી ઉપરાત બીજ ભત જે ઉન્માદ, અપરમાર માટે વધારે ઉપયોગી છે તે રજપૂતાના, ગુજરાત અને યુ પી ના કેટલાક પ્રદેશમા થાય છે, પનળમા જેવામા આવતી નથી એના છોડ ૧-૧૧ા ફૂટ ઊંચા થાય છે પાન અતર પર, ૧-૧૧ા આગળ લાખા અને બહુ જ સાકડા હોય છે ફૂલ રાખના જેવા સવારે ઊઘડે છે રંગ સફેદ, કાઈકે લાલ ઝાયવાળો હોય છે એનો સ્વરસ બહુ જ ચીકણો નીકળે છે સવારમા ગખપુખી ભેગી કરીને રસ કાઢે તો થોડો નીકળે છે બપોરે રાખપુખીનો રસ કાઢે તો એટલા વખતમા રસ સુકાઈ નય છે એ રાખપુખી જ્ઞાનતત્ત્વ અને મગજને માટે બહુ જ હિતકારક છે

બગાળામા જેને રાખાવલી કહે છે તેનું લેટિન નામ કેન્સ્કોરા ડિક્સેટા છે એ ૧ ફૂટ ઊંચી હોય છે વચ્ચેનો દાડો સીવો હોય છે પાન સામસામા અને લાખા આવે છે એમા પણ શાખાના અતરમા સફેદ ફૂલ આવે છે એ ગખપુખીને રાખિની પણ કહે છે એ દીપન, રોચક, સારક અને શામક છે ઉન્માદરોગમા ૨-૪ તોલા સ્વરસ પિવરાવવાથી દસ્ત સાફ આવે છે અને મદ્દ ઊતરી નય છે એના મૂળ કબજિયાત, ગુલ્મ અને આક્રા પર વાપરે છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

* અમેરિકામા આ બીજ રાજમાન્ય થયેલ છે ચપટા કૃમિઓને મારવા માટે પહેલા જીલાળ આપવો. પછી નરણે કોઠે ૫-૧૦ તોલા બીજને વાટી ફૂધમા ગાળી મધ મેળવીને આપવા ત્યાર પછી મરેલા કૃમિઓને બહાર કાઢવા માટે કરીથી જીલાળ આપવો

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

- સાકર કોણું તેમ જ રાતુ કોણું બન્ને એક જ ભતની વનસ્પતિ છે ગુજરાતમા બન્નેને પદકાણુ કહે છે રાતા કોળાનું વર્ણન નળર ૪૮૮ મા આપેલ છે ગુણુ પણ બન્નેમા લગલગ સમાન છે

+ શિકેકાઈ ચડવાવાળા ઝાડવા છે એમા હુકના જેવા કાટાઓ હોય છે પાન ૨ થી ૪ ધ્રુવ લાખા અને કાટાવાળા તથા મુખ્ય બે વિલાગવાળા હોય છે ફૂલ માર્ચથી જુલાઈ સુધી આવે છે ફૂલ ગોળાકાર હોય છે રિંગ રેષાકાર, લબગોળ, માસલ, નવી હોય ત્યારે ભડી, સુકાયેલી કરચળીવાળી થઈ નય છે. બીજ ૬ થી ૧૦ હોય છે આની ઉત્પત્તિ દક્ષિણમા અને હિમાલયમા થાય છે દક્ષિણની અપેક્ષાએ હિમાલયના બીજ ૬ થી ૧૦ હોય છે વધારે ઉપયોગ રિંગનો થાય છે પાન પણ વપરાય છે ગિંગ અગીકા જેવા ઝાડવામા ગુણુ વધારે છે વધારે ઉપયોગ રિંગનો થાય છે પાન પણ વપરાય છે ગિંગ અગીકા જેવા સ્વાદવાળી, વધારે ખાટી, કાઈકે કડવી અને વધારે તીખા સ્વાદવાળી હોય છે પાન ખાટા અને રુચિકર હોય છે હિંદુસ્તાન ઉપરાત ચીનમા પણ ગિકેકાઈના ઝાડવા થાય છે

ગુણુધર્મ—શિંગ હિતેજક, કફ, વામક અને સારક છે રિંગની કિયા ચરીકા અથવા સેનેગાની સમાન.

છે, તથા વાયુ, કફ અને સોજનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ—અતિ ખાટા, રુચિકર અને તેલની ચીકાશનો નાશ કરે છે. એનો લેદ નિકૃજિકા—તેના પાણુ એવા જ ગુણ છે. ઉપયોગ—(૧) કફ પાતળો થવા માટે મળશુદ્ધિ અને પેટમાંનો ગુદમ નાશ થવા માટે:—શિક્કાઈનું પાણી કરી પાવું. (૨) ઢોરના ખાધાનાં વિષ આવે તે ઉપર:—શિક્કાઈ ખિયાં સુધ્ધા છાશમાં વાટી તે છાશ પાવી એટલે વિષ ઊતરે છે. (૩) વીંછીના વિષ ઉપર:—શિક્કાઈ પાનમાં ખવરાવવી.

૫૬૦ શીમળો—સં૦ શાદમલી. મ૦ સાવરી. હિં૦ સેમલ કાં૦ સાખર. બ૦ સિમુલ. ક૦ પુરલ એલન, યવલત દમર, ચેલવડા. તૈ૦ રંગચેદુ, ખુરુંગા. તા૦ ઈલાવુ, શાનમલી. મલા૦ મલ્લિ-લણુ. ઈ૦ સિલક કોટન ટ્રી. બોબેક્સ મલાખારિકમ્ (લાલ શીમળો), એરિઓડેન્ટ્રોન એન્કેટયુ ઓઝમ (સફેદ શીમળો)

આ ઝાડ મોટું થાય છે એના સર્વાંગે કાંટા હોય છે, માટે એને મરાઠીમાં ‘કાટે સાવર’ પણ કહે છે એ બસા-ત્રણસો વર્ષ સુધી ટકે છે. એની બે જાત છે: એક ઘોળા અને બીજી રાતી. એને કાર્તિક-માર્ગશીર્ષ મહિનામાં ફૂલ આવી ચૈત્રના શુમારે ફળ આવે છે. તે લીલા હોય ત્યારે તોડી લઈ, ફેડી સૂકવે છે અને અદરનું ૩ કાઠી લે છે. શીમળાનું ૩ ઘણું મૃદુ હોય છે, માટે શ્રીમત લેણી તેના ગાદી-તક્રિયા કરે છે. તેને પીજવામાં મહેનત પડતી નથી. એનું લાકડું ચીકણું અને કઠિન હોય છે. તે પાણીમાં જલદી કહોવાતું નથી, તેથી હોડીઓ કરે છે, શીમળાને લાલ રંગનો ગુદર આવે છે, તેને ‘મોચરસ’ કહે છે શીમળાના ફૂલનું શાક સિંધવ અને ઘીમાં વધારી ખાવાથી કષ્ટસાધ્ય પ્રદર, રક્તપિત્ત અને કફનો નાશ થાય છે. **શીમળાનું ઝાડ**—શીતળ, પિચ્છલ, વૃષ્ય, બળકર, મધુર, તૂરું, લઘુ, સ્નિગ્ધ, શુકલ, રસાયન તથા ધાતુવર્ધક છે, અને પિત્ત, રક્તદોષ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **એની છાલનો રસ**—ગ્રાહક, તૂરો અને કફનાશક છે. બાકીના ગુણુ ઝાડ જેવા જ છે **એનાં ફૂલ**—સ્વાદુ, કડવા, શીતળ, ગુરુ, રક્ષ, વાતલ તથા ગ્રાહક છે, અને કફ, પિત્ત તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. એ જ પ્રમાણે ફળના ગુણુ છે. **એના કાંઠા**—મધુર તથા શીતળ છે, અને મલસ્તલ, પિત્ત, દાહ, શોક અને સતાપનો નાશ કરે છે. **ફૂટશાદમલી (શીમળાનો લેદ)**—કડવો, તીખો, લેદક તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, વાયુ, પ્લીહા, યકૃત, ગુદમ, વિષદોષ, ભૂતબાધા, મલસ્તલ, રક્તદોષ, મેદ તથા શૂળનો નાશ કરે છે. લીલી કરતાં ઘોળા વધારે ગુણુવાળો છે. **મોચરસ**—હિમ, ગ્રાહક, સ્નિગ્ધ, વૃષ્ય, પુષ્ટિકારક, ધાતુવર્ધક, તૂરો, વર્ણકારક, છુદ્ધિપ્રદ, વયસ્થાપક, ગુરુ, સ્વાદુ, કફકર, ગર્ભસ્થાપક, રસાયન તથા વાતનાશક છે. અને પ્રવાહિકા, અતિસાર, આમપિત્ત, રક્તદોષ તથા દાહનો નાશ કરે છે. મોચરસ માત્રા ૨૦ થી ૩૦ રતી ઉપયોગ—(૧) પ્રદર ઉપર:—શીમળાની છાલનું ચૂર્ણ દૂધમાં પાવું અથવા શીમળાના

છે એનાથી નાડીના ઘળકારા ઓછા થાય છે પેશાબ વધે છે પાન ખાટા, રુચિકર, ચક્રદુત્તેજક અને વિરેચક છે એ આબલીને બદલે વપરાય છે

ઉપયોગ—નૂના કકરોગમાં કફ પાતળો કરવા માટે અને શ્વાસવરોધ કમ કરાવવા માટે કળીનો ફાટ ૨૦ ગણા પાણીમાં કરીને ૧-૨ ઔસ અપાય છે એ ફાટથી દસ્ત પણ સાફ આવી જાય છે

પાન કાળા મરીની સાથે કમળામાં અપાય છે, એથી બુલાખ લાગે છે કોઈ કોઈ વખત બલદી થાય છે ચક્રતની ક્રિયા સુધારીને પિત્ત દસ્તની સાથે બહાર નીકળે છે ચક્રતની ક્રિયા યોગ્ય ન હોય તો ભોજનમાં આબલીની જગ્યાએ ગિકેકોઈના પાન અને મરચાને બદલે કાળા મરી વાપરવા બેઈએ શિગના ક્વાથથી માનું ધોવાથી નૂ મરી જાય છે, ખોડો દૂર થાય છે, વાળ વધે છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

x મોચરસને ગાધી લોકો સોપારીના ફૂલ કહે છે અને એથી જ એને અજ્ઞાની લોકો ફૂલસોપારી તરીકે સમજે છે, પરંતુ એ તેમની ભૂલ છે મોચરસ આ ઝાડનો ગુદર છે સાચો મોચરસ પહેલા લાલ રંગનો તથા નૂનો થયા પછી કાળા રંગનો દેખાય છે તોડવાથી જલદી તૂટી જાય છે વજનમાં હલકો હોય છે પાણીમાં નાખવાથી ફૂલે છે સ્વાદ માન્યુફળ જેવો કસેલો હોય છે કેટલાક ગાધી મોચરસમાં સરગવાનો ગુંદ અને બીજ વસ્તુ મેળવી આપે છે મોચરસ પ્રળળ, ગ્રાહી અને સ્નેહન છે

२८

વિસ્તાર હોય છે. શિરકસિયાના પાદડા રતાળુના વેલા જેવા હોય છે એને જે ફળા (ચૂડિયા) આવે છે, તેમાથી રેશમના જેવું પુષ્કળ ૩ નીકળે છે શિરકસિયાની ભાજી થાય છે. ગિંગરોટી અને રાડાડી (વાછંટી)—શીતળ, ચાદુ, મધુર, રિનજ્ય, રસાયન, બળક, ચતુષ્પ, ગ્રાહક, લઘુ, ધાતુ-વર્ધક, વૃધ્ય, કક્કર તથા પારદળધક છે, અને વાયુ, ક્ષય, જ્યર, દાહ, ત્રિદોષ, નેત્રરોગ, રક્તપિત્ત, રક્તદોષ તથા ભૂતબાધાનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ—મધુર, ધાતુવર્ધક અને શુર. છે ખરખોડી—નેત્રોને હિતાવહ, મધુર, બળકર, પુષ્ટિકર તથા શીતળ છે, અને વાયુ. પિત્ત, દાહ તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) ધાતુપુષ્ટિ માટે:—શિરકસિયાના પાદડા વાટી દૂધમા પાવા. (૨) ચોનિકંદ ઉપર:—શિરકસિયાના મૂળ પાણીમા વાટી લેપ કરવા

પદર શિરદોડી (ખરખોર)—સં અકપુષ્પી, કુટુળિની. મં ગિરદોડી, પડારકુટુની. શં શિરવલી, મોટી કાવળી, વાકાડી, દેવભોવરી હિં દધીઆર, અધાહલી. કં મર્ગિવણીગેયભેદ. લાં હોલોશ્ટેરિનયા હ્રીડીઆર્ધ.

શિરદોડીને ‘મોટી કાવળી’ પણ કહે છે શિરદોડીના વેલા હોય છે વેલની છાલ જાંબુ-ડિયા રંગની હોય છે વેલા ગળોના વેલા પ્રમાણે મોટા અને જડા હોય છે. એના પાદડા પીપરના પાદડા જેવા પણ તેથી જડા હોય છે. એના પાદડા તોડવાથી વેલમાથી દૂધ નીકળે છે એનો રંગ કાળો હોય છે એ વેલીને ખરછી જેવા અણીદાર જોડકળ (ડોડી) આવે છે એ ફળમાથી રેશમ જેવું ૩ (વાળ) જોડે છે, તેને બાળકો ડોસી કહે છે. કુમળા ફળનું શાક થાય છે શિરદોડીની ડોડીમા રેશમ જેવું સૂતર (રેસા) હોય છે એ સૂતર વસ્ત્ર વણવા જેવું હોય છે. એની ફળાઓ ખાવાથી મીઠી લાગે છે શિરદોડીની અદ્યનું ૩ કું છે. એની એક બીજી જાત છે તેના ફળ એના કરતા ચોપટ મોટા હોય છે અને વેલાનો વિસ્તાર પણ ઘણો હોય છે. શિરદોડીને ડોડીમા ‘વાકાડી’ કહે છે. શિરદોડી—શીતળ, કડવી, તીખી, પિત્તલ, રક્ષ, ખારી તથા રુચિકર છે, અને કફ, વાયુ, પ્રણુ, શીતજ્વર, ભૂતબાધા, ગ્રહપીડા, મેહ, કૃમિ, દાહ તથા ત્વગ્દોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) લાપોટિયાં ઉપર:—શિરદોડીના પાનનો રસ કાઢી ચોપડવો એટલે રોગ મારો થાય છે. (૨) પ્રમેહ (પરમા) ઉપર:—શિરદોડીના મૂળ મધમા ઘસી પાવા. (૩) નાના બાળકની ઉધરસ ઉપર:—શિરદોડીના મૂળ ઘસી મધમા ચટાડવા (૪) વીંછીના વિષ ઉપર:—શિરદોડીના મૂળ ઘસી લેપ કરવો અને થોડા મૂળ ઘસીને પાવાં (૫) ખરસ ઉપર:—શિરદોડીના મૂળનો કાઢો પાવો અને દૂધ ખસ ઉપર ચોપડવું, અથવા શિરદોડીના પાદડાનો રસ અર્ધો તોલો ગાયના દૂધમા પાવો

ખરખોડી, મોટી ખરખોડી —સં હેમજ્વતિકા મં સોન (ચિંવળા), હરણુવેલ હિં પીલી (સુનહરી) જ્વતી બં સ્વર્ણજ્વતી કં હોવણુદહાલે લાં ડેબિયા વોલ્યુગિલિસ એના ફળમાથી પીળું દૂધ નીકળે છે ડી ટડાને એક જ ફળ આવે છે (૪) કડવી ખરખોડી —સં વિપમુષ્ટિ મં ભુઈદોડી, વિપદોડી, ટડવી હરણુદોડી હિં વિપડોડી, કરેકઆ કં કડસિંગે લેં ટાઈલોગેરા કેસિક્યુલેટા કડવી ખરખોડીનાં ફળ મૂઠી વળેલી હોય એવા આકારના હોય છે અને એ કડવાશવાળા હોય છે એથી એને વિપમુષ્ટિ એ નામ મળેલું છે કડવી ખરખોડીના વેલા ગામડાઓમા કાળા જમીનમા થાય છે એ વેલ જમીન ઉપર પથરાયેલી હોય છે અને એનો વિસ્તાર ઘણો હોતો નથી કડવી ખરખોડીના વેલામા પાદડા ધાવડીના પાદડા જેવા લાળા હોય છે આ વેલાને એક ડી ટડાને બળ્લે એમ જોડાયેલા ફળ આવે છે એ ફળ આકડાના ફળ જેવડા મોટા હોઈ ગોળ હોય છે એ ફળને ટોચા કરવાથી અદરથી ઘોળું દૂધ નીકળે છે

અમને એક વગડાહ માણસે પણ એની ચાર જાતોનું આ પ્રમાણે વણુન આપેલું છે તે કહે છે કે એકના પાદડા આકડાના પાદડા જેવા હોય છે એથી એને આકડિયો શિરકસિયો, બીજાને લાલા જેવા લાળા પાદડા હોવાથી લાલડિયો શિરકસિયો, ત્રીજાને પાદડા ગોળ યુવર જેવા હોવાથી પાનેલિયો શિરકસિયો અને ચોથાના પાદડા મીઠા જળા જેવા હોય છે, અને શિરકસિયો જ કહીએ છીએ આ ચોથી જાતના શિરકસિયાના કુમળા ફળોને લોકો ખાય છે, તેને સૂડિયો કહે છે. એનો આકાર સૂડા (ચોપટ) જેવો અને રંગ પણ લીલો ચોપટિયો હોય છે નેત્રાભિષ્યન્દ (આખ આંખ)મા ડોડી (રાડાડી લેપ્ટેડેનિયા)ના મૂળનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ આખમા અન્ય છે મધુમેહના રોગીને મૂળનું ચૂર્ણ દૂધની સાથે અપાય છે તથા વીર્યસ્રાવમા પણ શીમળાના મૂળની સાથે અપાય છે

(૬) પથરી ઉપર :—શિરદોડી ગાયના દૂધમા વાટી સવારે ત્રણ દિવસ પાવાથી તે પોતાના સામર્થ્ય વડે દાહયુક્ત અશ્મરીનું વિદારણ કરી નાશ કરે છે. (૭) સર્વ વિષ ઉપર :—શિરદોડીના મૂળ પાણીમાં વાટી પાવા અગ્ર પાદડાનો રસ પાવો અને દશ ઉપર પણ લેપ કરવો (૮) છીંકા આવવાને તથા સળેખમ ઉપર :—શિરદોડીના પાદડા હાથમા મસળી સૂઘવા એટલે છીંકા આવશે (૯) નાના બાળકનું તાળવું પડે તે ઉપર :—શિરદોડીના કકડા કરી પાણીમા નાખી તે પાણી ઉકાળી મહિનામા ત્રણ વાર તે પાણી વડે બાળકને નવરાવવું અને તાળવા ઉપર તેલ ચોપડવું એટલે એ આગ્ર દૂર થાય છે કોકણમા આવી રીતે કરવાનો ઘણો જ રિવાજ છે આ ઔષધથી જલદી ગુણ આવે છે. દરેક મહિનામા ત્રણ વાર એ પાણીથી નવરાવાથી તાળવું પડવાનો ભય ગટેતો નથી (૧૦) કરમ ઉપર :—શિરદોડીના પાદડા લઈ ગરમ કરી પેટ ઉપર બાધી બે પહોર સુધી રાખવા, એ પ્રમાણે બેત્રણ વાર કરવું એટલે કૃમિ પડશે. (૧૧) આખોમાં બળતરા બળતી હોય તે ઉપર :—શિરદોડીના પાદડાનો રસ તાળવા ઉપર ચોપડવો અને ધાવડીના પાદડાનો રસ વસ્ત્રગાળ કરી તેની પડી આખો ઉપર મૂકવી (૧૨) રક્તજ અને પિત્તજ શિરોરોગ ઉપર :—રોજ શિરદોડીના પાદડાનો રસ માથે ચોળતા જવો (૧૩) ભૂતજ્વર ઉપર :—શિરદોડીના મૂળ કાનમા રાખવા

પદ્મ સીસમ—સં શિશુપા મં હિં શિસવ-મ બં શિશુ. કં કરીધર્મજ્વરી, ખીટી-મારા. તાં તુકક મલાં વિદી. તૈં જ્વરેણુચેદુ ગોં ખીટિરુદુ. અં સાસમ ઇં બ્લેકવૂડ ટ્રી, સીસવ ટ્રી લાં કાલ્પર્જિયા લેટીકાલિયા

આ આડ મોટું થાય છે સહ્યાદ્રિ પર્વત ઉપર અને મલબાર પ્રાતમા એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે સીસમ ચાળીસ-પચાસ વર્ષનો થયા સિવાય તેનું લાકડું મજબૂત થતું નથી. એ લાકડું મોઘું હોવાને લીધે ઘર બાંધવાના કામમા ઘણું ઉપયોગમા આવતું નથી એ લાકડાનો રંગ કાળો હોય છે. એ ઉપર કોતરકામ જોઈએ તેવું કરાય છે એને કીડા લાગતા નથી એ લાકડું સારું જીવું હોય તો તેના પાટિયા લોખંડ જેવા મજબૂત નીકળે છે એ લાકડાની પેટીઓ, કબાટ, પલંગ, હીચોળાખાટ, ખુરસીઓ એવી અનેક વસ્તુઓ થાય છે ઘોળો સીસમ—કડવો, શીત, વર્ણુકર, બળકર તથા રચિકર છે અને પિત્ત, દાહ, સોજો તથા વિસર્પનો નાશ કરે છે કપિલ સીસમ—કડવો, શીતવીર્ય, વર્ણુકર, બળકર, ઉષ્ણ તથા રચિકર છે, અને શ્રમ, વાયુ, પિત્ત, જ્વર, ઊલટી, સોજ, હેડકી, વિસર્પ તથા દાહનો નાશ કરે છે કાળો સીસમ—અગ્નિદીપક, કડવો, તીખો, ઉષ્ણ તથા તૂરો છે, અને કફ, વાયુ, શોફ, અતિસાર, સર્વ પ્રકારના કોઢ, મેદ, કૃમિ, બસ્તી-રોગ, ઊલટી, ગર્ભદોષ, ત્રિદોષ, મેહ, પીનમ, મણ, રક્તદોષ તથા અજીર્ણનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—

(૧) પ્રમેહ ઉપર :—સીસમના પાદડાનો રસ ચાર પૈસાલાર કાઢી જીરાની ભૂકી નાખી પાવો. (૨) વસાપ્રમેહ ઉપર :—કાળા સીસમની છાલનો કાઢો પાવો

પદ્મ શિળીદ—એને મરાઠીમા ‘શિદોળા’ પણ કહે છે એ આડ કયોગ જેવું જ થાય છે કયોરાને ફૂલ આવતા નથી; પરંતુ એને રાતા મિશ્રવર્ણના સુવાસિત ફૂલ આવે છે. એ ફૂલ પૂળના કામમા લે છે. ફૂલનો પાક શ્રાવણ માસમા આવે છે એના કદ કયોરા કરતા વધારે ઉષ્ણ છે. એ સ્વાદે તીખો છે ઉપયોગ—(૧) ઉધરસ ઉપર :—શિળીદના કાદાનો કાઢો અગર ચૂર્ણ મધ છે. એ સ્વાદે તીખો છે ઉપયોગ—(૧) ઉધરસ ઉપર :—શિળીદના કાદા પાણીમા વાટી પાવા (૩) તાવ ઉપર :—શિળીદના કાદાનો રસ અગર કાઢો મધ નાખી પાવો. (૪) સર્વ પ્રકારના નેત્રવિકાર ઉપર :—શિળીદના કાદા ઘીમા ઘસી તેનું ૪-૫ દિવસ અજન કરવું; એટલે ફૂલ, ભૂર, વડસ (માસ વધવું, શિળીદના કાદા ઘીમા ઘસી તેનું ૪-૫ દિવસ અજન કરવું; એટલે ફૂલ, ભૂર, વડસ (માસ વધવું, કીકી ઉપર ગોદડી જેવી ચામડી આવવી) વગેરે વિકારો દૂર થાય છે. એ અજન ઘણું તીક્ષ્ણ છે.

પદ્મ સીતાફળ—સં સિતાફલ મં સિતાફળ હિં સરીફા, સીતાફળ. બં આતા, આથ. તૈં સિતાફળ. ફાં કાજ અં ઇં ર્યુગર એપલ. લાં એનોના રકેમોસા

એ આડ આ દેશમા સર્વત્ર થાય છે એ શુમારે બે માથોડા જિયા વધે છે. એના પાદડા અશોક- (આસોપાલવ) ના પાદડા જેવા લાળા હોય છે એને વાવ્યા પછી ચાર-પાંચ વર્ષે ફળ આવવા લાગે

છે. એ ફળ મધુર અને ઠંડા છે. એની અદરના બિયા કાળા રંગનાં હોય છે. સીતાફળ પાકવાનો વખત આસો અને કાર્તિક મહિનામાં હોય છે, એ ફળ ઘણાં ઠંડા હોય છે. એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, એનું મૂળ નામ 'શીતાફળ' હોવું જોઈએ. પાછળથી તેનો અપભ્રંશ થઈ સીતાફળ નામ પડ્યું હોવું જોઈએ. સીતાફળ—મધુર, શીતળ, હૃદય, બલકર, સ્વાદુ, કફકર, વાનલ તથા પૌષ્ટિક છે અને પિત્તશામક છે. ઉપયોગ—(૧) માથામાંની જૂ અને લીખો મારવા માટે:—સીતાફળના બિયા આરીક વાટી માથે ચોપડવા; અને બિઘતી વેળાએ તે ઉપર ઘટ્ટ કપડું બાધવું. એમ કરવાથી ચોટલામાંની સર્વ જૂ અને લીખો મરે છે, પરંતુ તે પાણી આંખમાં જવા દેવું નહિ; કારણ કે તેથી કરી આંખો ઘણી ખરાબ થાય છે. (૨) મૂત્રાઘાત ઉપર:—સીતાફળના મૂળ ઘસી પાવા; એટલે બધ થયેલો પેશાબ છૂટશે (૩) દાહશમન થવા માટે:—પાકેલા સીતાફળ લાગી આકળમાં મૂકવા અને બીજે દિવસે સવારે ખાવા.

૫૬૬ શેતૂર—સં પૂર્વ, તૂત મં તૂત. હિં સહતૂત, તૂત બં તૂત-દ, પલાસપિપ્પલ. કૌં તૂતીચી ફળે. તૈં કમ્પલિયે. તા. મશુકદઈ ચેડિ. ફાં શાહતૂત, તૂતતુર્શ, તૂતશીરિ અં તૂત, તૂતહામીજ, તૂતશિરિ. લાં મોરસ ઈન્ડકા ઇં મલખેરિઝ

આ આડ ચીન દેશમાં ઘણા થાય છે. એ આડની વાવણી આ દેશમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે થાય છે. શેતૂરના આડ ઘણા જ મોટા વધે છે એમાં કાળી, ઘોળી અને રાતી, એવી ત્રણ જાત છે. કાળી અને રાતી શેતૂરને ચોમાસામાં ફળ આવે છે શેતૂરના ફળ ખાવાથી મીઠા લાગે છે એ ફળ રક્તવૃદ્ધિ કરનારા છે કાળી અને ઘોળી એ બે જાતના શેતૂરના આડ રેશમના કીડાઓના જીવનને અર્થે ઉપયોગના છે. તે કીડા એના પાદડા ખાઈ રેશમ ઉત્પન્ન કરે છે ચીન દેશમાં રેશમ ઘણું ઉત્પન્ન થાય છે મરાઠીમાં આ આડને કેટલાક લોકો 'સૈતૂત' પણ કહે છે *પાકાં શેતૂર—ગુરુ, સ્વાદુ, શીતળ તથા ગ્રાહક છે, અને પિત્ત, વાયુ તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. કૂણા શેતૂર—ગુરુ, સારક, ખાટા તથા ઉષ્ણ છે અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે.

૫૬૭ શેમટ—આ આડ ઘણું જ મોટું થાય છે. એના પાદડા આખાના પાદડા જેવા લાખા હોય છે. એને આમલીના કચૂકા કરતા નાના અને ચપટાં ફળ આવે છે એનું લાકડું ઇમારતના ઉપયોગમાં આવે છે. ઉપયોગ—(૧) અતિસાર ઉપર:—શેમટના મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવા.

૫૬૮ શેરણી—સં હુપુષા. બં શેરણી, આહિ હિં હાઉબેર બં હુઉષા. કં હીરેહબ્બે. લાં હોમોનોઈઆને રીફાલિયા, હોમોનોઈઆ રિપેરિયા.

એ આડ નદી કિવા વહેણાના કિનારા પર થાય છે એ શુમારે કમરપૂર બિયા વધે છે. શેરણીના તોરા કાઈક સુરના આડ જેવા હોય છે. આ આડના લાકડાનો રંગ કાળો તથા રાતો હોય છે શેરણીના બેટા સુશોભિત દેખાય છે મોટા પાદડાની એક શેરણીની જાત કોકણમાં થાય છે તેના પાદડા આના કરતા મોટા હોય છે તેને મોટી શેરણી કહે છે શેરણીની લાકડી લીલી હોય ત્યારે ચીકણી હોય છે. તેને કોઈ કોઈ હાથમાં રાખવા લે છે *શેરણી—કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, ગુરુ, દીપન

* શેતૂરના પાન અજરના પાનના જેવા ત્રણત્રણ કાગરીવાળા તથા લીમડાના પાનની માફક ચારે તરફ કરવતીના આરા જેવા ચિહ્નવાળા હોય છે શેતૂરના ફળ શિંગોના જેવા લાખા હોય છે તથા તેમાં બાજરાના જેવા નાના દાણા લાગેલા હોય છે ફળ અત્યંત કોમળ અને રસવાળા હોય છે

* શેરણી(હુપુષા)નું વર્ણન પદ્મેજ્યે કર્યું છે તેનું લૅટિન નામ હોમોનોઈઆ રિપેરિયા છે પણ તે સાચી હુપુષા નથી સાચી હુપુષાના નામ આ પ્રમાણે છે સં હુપુષા, હિં હાઉબેર ઈરાન-અથલ યુનાની-હાઉબેર ગોવા બેથો પહાડ-પદ્મ, બિલહર, પુમરાવ કુમાબીન-ચિચિયા કાશ્મીર-નૂચ લેં જુનિ-પરસ, કોમ્યુનિસ આના આડવા હિમાલય પર અને ઈરાનમાં થાય છે આમાં વટાણા જેવડા કાળા કિરમજી રંગના, મીઠા અને સુગંધીદાર ફળ આવે છે, તેનો ઉપયોગ હુપુષાએ થાય છે એમાંથી જે ગુદર નીકળે છે તેનો વૃષ્ટિ ઉપયોગ થાય છે

ગુણધર્મ—વાતહર, ઉત્તેજક અને મૂત્રલ માત્રા—૨૦-૬૦ રતી ફાટરૂપે અપાય છે

ઉપયોગ—હુપુષા ઉત્તમ ઉત્તેજક મૂત્રલ છે આનાથી પેશાબનું પ્રમાણ બહુ જ વધી જાય છે આ

તથા તૂરી છે, અને સંત્રહણી, શળ, ગુલ્મ, અર્શ, પિત્ત, ઉદર, કફ, આમ, અગ્નિમાઘ, કૃમિ, પ્રદર, મલાવષ્ટલ તથા શેત્યનો નાશ કરે છે **લઘુ શેરણી**—(સં સ્વલ્પફલા) મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્લીહા, વિષ તથા કફની નાશક છે બાકીના ગુણ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે છે ઉપયોગ—(૧) શૂળયુક્ત પ્રદર ઉપર :—શેરણીના પાદકાનું ચૂર્ણ કરી ઘીમાં નાખી પાવુ. (૨) બદ્ધગુદોદર ઉપર :—મોટી શેરણી, અજમો, છરુ અને સિધવનુ ચૂર્ણ સેવન કરવું (૩) પ્રમેહ ઉપર :—શેરણીના પાન લાવી દરરોજ ૧ તોલો રસ કાઢી તેમાં છરુ પૈસાભાર અને સાકર પૈસાભાર નાખી તે પાવે

પદ્મ શેલડી (શેરડી)—સં ઇક્ષુ મં ઉસ હિં ગાડા, પોડા, ઈખ, ઉખ બં આક, કુશિર કં કખ્ખુ તેં ચિગ્કુ. તાં કરણુ. મલાં કરીણુ ફાં નેશકર અં કસ્યસુશકર ઇં શુગર કેઈન લાં સેકરમ્ ઓદિસિનેરમ્

શેલડી હિંદુસ્તાનમાં ઘણું કરીને સર્વ ઠેકાણે પાકે છે શેલડી જગતપ્રસિદ્ધ છે એ પાચ-છ હાય બીચી થાય છે. શેલડીમાં ઘોળી, રાતી, કાળી, ભૂખરી વગેરે અનેક જાતો છે રાતી શેલડીનો રસ ઘણો જ મીઠો હોય છે શેલડીના રસમાંથી સાકર, ખાડ, ગોળ, કાકળ (ગોળનો પ્રવાહી રસ-શીરો) એવા અનેક પદાર્થો કરે છે સાકરના અને ગોળના નાના પ્રકારના પકવાનો બને છે શેલડીનો કોઈ પણ ભાગ વ્યર્થ જતો નથી. મૂળના કંકડા દોરોને ખાવા માટે ઉપયોગમાં આવે છે. રસ કાઢી લીધા પછીના શેલડીના સાકા બાળવા કે દોરોને ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. શેલડી સમશીતોષ્ણ છે આજની માણસને શેલડીના કંકડા કરી ખાવા આવે છે અને અશક્તને પણ આવે છે શેલડીનો રસ ઠંડો છે, પણ તે રસનો ગોળ થાય છે, તે ઉષ્ણ (ગરમ) છે. ખાડ અને સાકર સમઘાત છે. શેલડીમાં વગડાઉ શેલડી કરીને એક જાત છે એ જાતની શેલડી ફક્ત ઔપધના ઉપયોગમાં આવે છે સાધારણ શેલડી—પાક વખતે અને રસ વખતે મધુર, ખાધા પછી વાતકર, ત્રિગ્ધ, ગુરુ, મૂત્રલ, શીત, વૃધ્ય તથા બલકર છે, અને કફ, પુષ્ટિ, કૃમિ, તૃપ્તિ, આનંદ અને ક્રાંતિ કરનારી હોઈ સારક છે, તથા વાયુ, રક્તવિકાર અને પિત્તનો નાશ કરે છે. શેલડીનાં મૂળિયાં—અતિ મધુર, મધ્યે સાધારણ મધુર, ટોચે અને સાંધામાં ઓછી મધુર અને ખારી છે **સદૈશ શેલડી**—કંઠણ, જડ, અગ્નિદીપક તથા રુચિકર છે, અને કફ, મૂત્ર આમ, પ્રમેહ, મેદ તથા બળને વધારનારી, પાક વખતે કિચિત્ ઉષ્ણ, પાક તથા રસ વખતે મધુર, અતિ શીતલ, પૌષ્ટિક, ત્રિગ્ધ, સાગક તથા વૃધ્ય છે, અને પિત્ત, દાહ, વાયુ, રક્તપિત્ત તથા ક્ષયનો નાશ કરે તે **ચિત્રવર્ણ શેલડી**—અતિમધુર, શીત, કંકારક, રક્ષ તથા રસ વખતે તૃપ્તિકારક છે, અને પિત્ત, દાહ તથા શ્રમને દૂર કરે છે **રસાળ શેલડી**—મધુર, શીતલ, રુચિકર તથા વૃધ્ય છે, અને તેજ તથા બળને વધારનારી હોઈ પિત્ત તથા દાહનો નાશ કરનારી છે **કાળી શેલડી**—પાક વખતે મધુર, મીઠી, પ્રિય, તીખી, રસયુક્ત, ધાતુવર્ધક, બલકારક અને ત્રિદોષનાશક છે **દાંતથી છાલી ખાધેલી શેલડી**—ત્રિગ્ધ, રુચિકર, વૃધ્ય, શીતળ, અવિનાશી, કિચિત્ કંકર, પ્રિય, હર્ષપ્રદ, મૂત્રશુદ્ધિકારક, ક્રાંતિકર, બલકર, ધાતુવર્ધક તથા તૃપ્તિકર છે, અને રક્તદોષ, રક્તપિત્ત તથા ત્રિદોષનો નાશ કરનારી છે, તેમ જ એનો પ્રભાવ ખાડ જેવો છે, **કુમળી શેલડી**—કફ, મેદ અને મેહને કરે છે. **જૂની શેલડી**—મીઠી તથા કિચિત્ તીક્ષ્ણ છે; અને વાયુ તથા પિત્તને દૂર કરે છે **ઘણી જૂની શેલડી**—બલકર તથા વીર્યવર્ધક છે, અને રક્ત-

પરિણામ પ્રત્યક્ષ મૂત્રપિંડ પર ક્રિયા થવાથી થાય છે ચક્રુદર, જલોદર, હૃદયોદર વગેરે રોગોમાં પ્રયોજક ઔપધની સાથે આ વપરાય છે વૃક્કોદરમાં પણ આનો ઉપયોગ થાય છે, પણ મૂત્રપિંડમાં સોજો આવ્યો હોય તો અપાય નહિ જૂના પરમા અને શ્વેત પ્રદરમાં એનાથી લાલ થાય છે

આ જાડના લાકડાથી પરસેવો આવે છે, જેથી ગ્વાચકમ અને સસાકાસને બદલે વપરાય છે ગુજરાતના કેટલાક વૈદ્યોએ છીણીને હપુષા માની છે તેનું લેટિન નામ ફલ્યુગિયા ફ્યુકોપાઈરસ છે, કેટલાકોએ પ્રાસ (ટમેરિકસ ગેલિકા)ને હપુષા માની છે, પણ તે બેમાંથી કોઈમાં પણ હપુષાના ગુણ જણાતા નથી

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

પિત્ત તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે. શેલડીનો વિશેષ ગુણ—જન્મ્યા પદ્મતા ખાવાથી પિત્તનો નાશ કરે છે, જન્મ્યા પછી ખાવાથી વાયુને દોષાવે છે અને જન્મવામાં ખાવાથી જન્મ ઉત્પન્ન કરે છે. શેલડીનો રસ (ચરખામાં નીકળેલો)—ગુરુ, મલતભદ્ર, ખાટો, ન્વાદ તથા ખાગે દોષ દાન નાશક છે. નાના યત્રમાં નીકળેલો રસ—પિત્ત, શ્રમ, વાયુ અને કંકરને દૂર કરે છે પકાવેલો રસ—ગુરુ, સ્નિગ્ધ, તીક્ષ્ણ તથા કિચિત્ પિત્તકર છે, અને કંકર વાયુ જન્મ તથા અનાદિવાયુનો નાશ કરનાર છે તે બે ઘણા પાકેલો હોય તો પિત્ત, રક્તદોષ અને ગોષ્ટ ઉત્પન્ન કરે છે. શેલડીનો ખાસો રસ—કંક, વાયુ, જન્ય અને જન્ય કરે છે. નવો ગોળ—ગરમ, ખાગ, ગુરુ તથા ગરમ છે; અને રક્તપિત્ત, રક્તવિકાર તથા રક્તદોષને અદિનકારક, વૃષ, સ્નિગ્ધ, નાનાધન તથા સારક છે, અને મેદ, કૃમિ, માસ, મનન, લોહી અને શુક્ર ઉત્પન્ન કરનાર, આર્ત્રીપક, ભેદક તથા વાત, કંક અને શ્વામનો નાશ કરે છે. ધ્રોત ગોળ—કિચિત્ કંકર, રક્તને દિનાવડ, ન્વાદ, સ્નિગ્ધ તથા મળમૂત્રને યથામાર્ગે મોકલનારે અને પાનક છે. એક વરસનો જૂનો ગોળ—રુચિકર, અગ્નિદીપક, પચ્ય, મલમૂત્રરોધક, અગ્નિ ન્વાદ, હૃદય, પીટ્ટિક, રક્તધન, સ્નિગ્ધ, લઘુ તથા વૃષ્ય છે, અને પિત્ત, વાયુ, ત્રિદોષ, અતાપ, પાકુગ, પ્રમેદ તથા શ્રમનાશક દોષ સંયોગથી જ્વરહારક છે ત્રણ વરસનો જૂનો ગોળ—શુદ્ધ અને સર્વદોષહર છે આ અગ્નિદીપકમાં મેળવવાને પ્રશસ્ત છે. દોષ કહે છે કે, ત્રણ વા ચાર વરસનો ગોળ ઉપયોગમાં લેવા કેવો નથી પણ પાંચ પાંચ વરસના ગોળનો ઉપયોગ દેહલાક ઔષધમાં કરવા વિશે લખેલું તથા અનુભવેલું જણાય છે; માટે તે ઉપયોગી નથી એમ અમે કહેવા માગતા નથી. એટલું ખરું કે તેના ગુણમાં ફેફસાર થાય છે ખરો > નવો તથા જૂનો ગોળ આદ્ય સાથે ખાવાથી કંકનાશક, હરિતરી સાથે પિત્તનાશક અને સૂઠ સાથે વાતનાશક છે ખાંડ—મધુર, શીતળ, બલકર, વૃષ્ય, સાન્ક, કંકર તથા સ્નિગ્ધ છે, અને ક્ષય, ઉધરસ, દમ, ત્રિદોષ, મદ, મોહ, મૂર્છા, તૃપા, ઉત્તરી, રક્તદોષ, પિત્ત, અતિસાર, વાયુ, અર્શ, કૃમિ, ભ્રાતિ, બળતળ તથા શ્રમનો નાશ કરે છે. એ વધારે ઘોચેલી હોય તો તે વધારે ગુણ કરે છે. ખડીસાંકર—મધુર, શીત, સ્નિગ્ધ, હૃદય, મુખપ્રિય, આખને હિતકર, ધાતુવર્ધક, વૃષ્ય, બલકર, સાન્ક, ઇન્દ્રિયોને તૃપ્તિ આપનારી તથા લઘુ છે અને તૃણા, મોહ, મૂર્છા, ક્ષતક્ષય, રક્તપિત્ત, વાયુ, પિત્ત, કંક, ગોષ્ટ તથા દાહનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) કમળા ઉપર:—શેલડી ચવારમાં ખાવી અથવા રાત્રે છાપગ ઉપર ગળી સગરે તે ખાવી (૨) મધુરા ઉપર:—જગલી શેલડી ગળીને ખાવા આપવી, કિવા શેલડીનો રસ આપવો. (૩) દાહક્રુક્ત મૂત્રક્રુક્ત ઉપર:—ગરમ કરેલા દૂધમાં સમલાગે સાકર નાખી ઘી સાથે આપવું. (૪) મૂત્રક્રુક્ત ઉપર:—દૂધમાં ગોળ નાખી કિચિત્ ગરમ કરી આપવું. (૫) હિંડી ઉપર:—શેલડીનો રસ પાવો. (૬) સૂર્યાવર્ત ગિરોરોગ (એટલે સૂર્યોદયથી મસ્તક દુખવા માંડી જેમ સૂર્ય ચડે તેમ અધિક થઈ સૂર્યાસ્ત સમયે કમી થાય તે) ઉપર:—ગોળ એક તોલો અને ઘી અર્ધો તોલો એકત્ર કરી સવારમાં આપવું; અને કપાળે કાળા તલ દૂધમાં વારી તેનો લેપ

> વીસ વીસ વરસ સુધીનો જૂનો ગોળ વપરાતો અમારા જોવામાં આવ્યો છે ગોળ જેમ જેમ જૂનો થાય, તેમ તેમ વધારે ઠંડો (શીતળ) થતો જાય છે, માટે જૂનો ગોળ અને જૂની ખાજરી કસુવાવડ થયેલ સ્ત્રીઓને ખાવા આપે છે કહેવત પણ ચાલે છે, કે 'કસુવાવડ થાય ત્યાં જૂની ખાજરી ને જૂનો ગોળ શોધાય' ગોળ પાણીમાં પલાળી કપડાથી ગાળે છે જેમ જેમ વધારે વખત ગાળવામાં આવે, તેમ તેમ તે વધારે ઠંડો ગણાય છે, પણ તે કસુવાવડી સ્ત્રીને અપાતો નથી સાકર કોરી ચાવી ખાવાથી ગરમ અને પાણી કરી પીવાથી ઠંડી છે સુશ્રુતસ હિતામાં લખે છે કે, ગોળ જૂનો થાય તેમ અધિક ગુણવાળો અને પથ્ય બને છે જૂનો ગોળ પ્રસન્નતા ઉપજવનાર, વાયુનાશક, પિત્તશામક, મધુર અને શરીરશુદ્ધિ કરનાર છે

નવા મત પ્રમાણે સાકર ઉત્તેજક, કાસહર, મૂત્રલ, પાચન, શાતિમદ, શ્રમહર, પ્રણરોપણ, કંઠ્ય અને સડાને રોકવાવાળી છે પાણીમાં મેળવીને પીવાથી જો પેશાબ સાફ આવી જાય તો અદરની ગરમી શાત થઈ જાય છે સાકર ચાવીને ખાય, તો લોહીમાં ગરમી વધી જાય છે સાકરના દુકાને અધારમાં તોડવાથી આસમાની રંગની વીજળી નીકળતી જણાય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

૫૭૨ શ્રાવડ—સં અજૂક, આજૂક. મં શ્રાવડે, અજૂક, આઉવ, શિવરડોલી. હિંં આલ. બંં આય. લેં મોરિન્ડા સિટ્ટિફેલિયા.

એ ઝાડ ઉપર કેટલાક પાદડા ધોળા અને કેટલાક લીલા રંગના હોય છે એના ફૂલને ચાર પાખડીઓ હોઈ તેનો રંગ રાતો અને પીળો હોય છે. ગુજરાત અને ત્રાવણકોરમાં કપડા રંગના કામમાં એનો, એની છાલનો અને મૂળનો ઉપયોગ કરે છે. શ્રાવડના પાંદડા સ્ત્રીઓ શ્રાવણ માસમાં મગળાગૌરીનું પૂજન કરવાના ઉપયોગમાં લે છે ઉપયોગ—(૧) સંધિવાત ઉપર—શ્રાવડના પાદડાનો રસ કાઢી ચોપડવો. (૨) કમળા ઉપર—શ્રાવડના ૪ પૈસાભાર રસમાં તેટલું જ ગાયનું દૂધ નાખી ત્રણ દિવસ પાવો. (૩) પાંડુરોગ ઉપર—શ્રાવડના મૂળ ગોમૂતમાં અથવા મધમાં છ માસા સુધી ઘસી ૨૧ દિવસ રોજ બે વાર પાવો. (૪) પ્લોહા, કાંસવી (કાચખાની પીઠ જેવું પેટ થવું), કઠોદર વગેરે પેટના રોગો ઉપર—શ્રાવડના મૂળ ગોમૂતમાં ઘસી પાવો.

૫૭૩ શણુ (શણુ)—સં શણુ. મં તાગ હિંં સન. ગોં સોણુબે. કં સણુણુગિડ તાં ચણુલ. મલાં શણુ, ચણુક. તૈં ગિલિગિચ્યા, જનાપાનારા. ઇં સનહેંપ પ્લેન્ટ, ફલાકસ હે પ રાં બ ચો. લાં કાટોલેરીઆ જન્સિઆ.

શણુ કોંકણુ, દક્ષિણ અને ગુજરાત દેશમાં ઘણું પાકે છે એ છોડ ચાર-પાચ હાથ સુધી ઊંચા વધે છે. શણુના બિયા વાવ્યા પછી તેને ચાર ઘડીમાં કણુગો ફૂટે છે. શણુની સોટીઓ કહોવરાવી તેના રેસા કાઢે છે પછી તેનાં ગુણુપાટ, દોગડા ઇત્યાદિ વસ્તુઓ અને કાગળ બનાવે છે એ કાગળો રૂના કાગળ કરતાં મજબૂત બને છે. શણુની સોટીઓની દીવાસળીઓ બનાવે છે. શણુના બિયાનું તેલ ઔષધના તથા યત્રને ચોપડવાના કામમાં આવે છે શણુ બીચી પ્રતિનો સાણુ કાવાન્ન કામમાં આવે છે ખાટલો ભરવાનું વહાણુ બનાવવાના કામમાં પણ તે આવે છે એનું ઘાસ દોરોને ખાવાના કામમાં આવે છે. શણુના બીચી પ્રતિના વસ્ત્ર પણ બને છે. સાધારણ શણુ—ખાટુ તથા તૂરુ છે, અને મળ, આમ, ગર્ભ તથા રક્તનો પાત કરનાર, ઊલટીકારક અને હાથુ હોઈ કફ, વાયુ તથા અંગમોડનો નાશ કરે છે એના ફૂલ—પ્રદર અને રક્તદોષનો નાશ કરે છે લઘુ શણુ—તીખુ, વાતિકર અને કફ તથા પિત્તનું નાશક છે. મોટું શણુ—રસ વખતે કડવું, તૂરું તથા ઊલટીકારક છે; અને કફ, વાત, અજીર્ણ, રક્તદોષ, તાવ, કંકરોગ, હૃદયોગ, સુખોગ, પિત્ત તથા ત્રિદોષનું નાશક છે શણુનાં બિયાં—શીતળ, ગ્રાહક, ગુરુ તથા બીજા ગુણુ ઉપર મુજબ છે બીજની માત્રા ૦ થી ૦૦ તોલો. ઉપયોગ—(૧) ઉધરસ ઉપર—શણુના બિયાનો કાઢો કરી પાવો. (૨) બદ, ગૂમડું ઇત્યાદિ ઉપર—શણુના બિયા વાટી પોટીસ તૈયાર કરી બાધવી એટલે તે જલદી પાકે છે (૩) વાળા ઉપર—શણુના બિયા વાટી ગરમ કરી સહન વાય તેટલી ગરમ પોટીસ વાળા ઉપર બાધવી

૫૭૪ સતાપા—(સતાબ) સં સર્પદંટ્રા, વિષાપહા. મં સતાપ હિંં સીતાવ. અં હરમલ. ફાં ઇરપદ. ઇં કોમનરન લાં રટા ગ્રેવિઓલેન્સ.

સતાપાના છોડ નાના હોઈ તે ચણુના છોડ જેવા હોય છે એના પાદડા પણ ચણુના પાદડા જેવા હોઈ કિચિત્ લાંબા હોય છે એ પાનની દર્પટ વાસ આવે છે. એની બીચાઈ બે હાથ

* શ્રાવડના લાલ કળ રંગ માટે વપરાય છે ફૂલ એમાં સરદે આવે છે પાન—પૌષ્ટિક, જ્વરરૂઝ, વેદના-સ્થાપન, પ્રણયોધન, પ્રણરોપણુ છે કળ—આર્તવજનક છે મૂળ—પૌષ્ટિક, જ્વરરૂઝ અને રત ભન છે

માત્રા—મૂળ ૦ થી ૦૦ તોલો, પાન ૦ થી ૧ તોલો, પાકા કળ પથી ૧૫ ગ્લી

ઉપયોગ—અનાર્તવમાં પાકા કળ અથવા મૂળનો ત્વાથ અપાય છે, નવા આમાતિસાર અને તાવ પર જીલાબ માટે પાનનો ક્વાથ સુગંધી કંચની સાથે અપાય છે, ચક્રત્શોથથી ઉત્પન્ન કમળા પર મૂળનો ક્વાથ નવસાગર મેળવીને અપાય છે ચામડીના રોગોમાં પાનનો કાટ અપાય છે વાતરક્તમાં સાધાઓના દુખાવા પર પાનનો લેપ કરાય છે. શુલ્બગતમાં મગળાગૌરી અથવા ગણપતિપૂજન માટે ફૂલ આલના લેવાય છે તે શ્રાવડની જ જાત છે તેનું લેટિન નામ મોરિન્ડા ટિક્ટોરિયા છે કપડાને પીળો રંગ ચડાવવા માટે તેની છાલ અને મૂળનો ઉપયોગ કરે છે.

હોય છે એ છોડ ચોમાસામા ઉત્પન્ન થાય છે એ બગીચામા વાવવાથી થાય છે, એના બિયા ખસખસ કરતા બારીક અને કાળા હોય છે સતપા—કડવા, ઉબ્બુ, સારક અને વાતનાશક છે ઉપયોગ—(૧) જંતુ (કૃમિ) ઉપર:—ધાણના પાણીમા સતપાનો રસ નાખી તે પાણી પાવુ (૨) નાનાં બાળકોને શરદી થાય છે તે ઉપર:—કેળના પાનમા સતપાના પાનનું પડીકું વાળી તે પડીકું દોરે બાધી બાળકના ગળામા બાધવુ. એથી બાળકની શરદી દૂર થશે. (૩) બાળકોની છાતી જકડાઈ જઈ શ્વાસ જોરથી ચાલે છે તે ઉપર:—સતપાના પાદડા દૂધમાં મેળવી તે દૂધ પાવુ (૪) બાળકોને શરદીનો વિકાર ન થવા માટે:—બાળાગોળી ખવરાવતી વખતે સતપાના ત્રણ પાદડા ઘસી તે ગોળી તેમા પાવી, એટલે શરદીનો વિકાર થતો નથી (૫) બાળકોની ઉધરસ ઉપર:—સતપાના પાદડા દૂધમાં મેળવી તે પાવુ, અને તે પાદડા કાળા કપડામા બાળકના ગળે બાધવા, એટલે ગમે તેવી ઉધરસ દૂર થાય છે. (૬) બાળકની સસણી ઉપર:—સતપાના પાદડાનો રસ અને બાવચીનો રસ એકત્ર કરી મધ નાખી પાવો. (૭) જવર ઉપર:—સતપાના પાદડાનો રસ શરીરે ચોળવો એટલે તાવ નીકળી જાય છે (૮) બાળકની ઉધરસ ઉપર:—સતપાના પાદડાનો રસ અને સુગંધીના પાદડાનો રસ કાઢી તેમા મધ અગર ગોળ નાખી તે પાવો તથા પાદડાનો ચોથો ભાગ કપડામા બાધી ગળે બાધવો; એથી કરી દુનિત ઉધરસ પણ જશે x

પડપ સપ્તાલુ—મપ્તાલુની ઉત્પત્તિ સર્વે ઉબ્બુ અને સમરૂતોબ્બુ દેશમાં થાય છે એ ફળ ધાતુ ઉત્તમ હોઈ સર્વને એના પર પ્રેમ હોય છે આ દેશમા એ ઝાડ ઘણું ઠેકાણું નથી, પરંતુ જોઈએ તેટલા થવાને હરકત પડતી નથી જે ફળમાનો ગર્ભ ઘટ્ટ, ત્વચા પાતળી, જે બાહ્ય ઉપર હમેશા તાપ પડે છે તેની બીજી માલુનું અગ ગતુંચોળ, અગમા ગર્ભ પુષ્કળ હોઈ પીળા રંગનું અને રસ વિપુલ હોય, તે ફળ ઉત્તમ બાણુ

પડડ સફરજન—સ૦ પારાવત, સેવ. મ૦ સફરજન હિ૦ સેવ, પાલૂ સિમલા-પાલો.

x **ગુણધર્મ**—ડોઝર દેસાઈના મત અનુસાર સતપા દીપન, વાતહર, ઉત્તેજક, કૃમિદ્વ, સક્રિયવિકાસ-પ્રતિબદ્ધ, સ્વેદજનન, જ્ઞાનતંતુને ઉત્તેજક, મૂત્રલ અને આર્તવજનન છે સતપા ચામડી પર લગાડવાથી અથવા પેટમા આપવાથી દાહ કરે છે સતપાના તેલથી નાડીની ગતિ તેજ થાય છે, પરંતુ દબાવ આછો થાય ૭ સુધી વનસ્પતિના કાટથી નાડીની ગતિ આછી થઈ જાય છે લગભગ ૩ કલાકમા ૮૦ અથવા ૭૦ સુધી ધનકાગ થઈ જાય છે મોટી માત્રા આપવાથી નાડી અગત્ય બને છે

સતપાની ઉત્તેજક ક્રિયા ચામડી, જ્ઞાનતંતુસંસ્થા અને ગર્ભાગ્ર પર વિશેષરૂપે થાય છે એનાથી બહુ જ ધામ ફટે છે, વિચારગતિ વધે છે, કમરની ઇડિયો પર એની પ્રત્યક્ષ ક્રિયા થાય છે સગર્ભાને આપવાથી વારંવાર પેનાબ આવે છે, કમરમા દર્દ થાય છે, ગર્ભાગ્ર નીચે ઊતરે છે અને શેજશેજ અપાય તો ૧૦ દિવસમા બેણુ ગર થઈને ગર્ભપાત થઈ જાય છે મોટી માત્રા આપવાથી ઊલટી થાય છે, અતિ થકાવટ આવે છે, વિચારગતિ આછી થાય છે, નજર ધૂવળી (મદ) બને છે, નાડી અગત્ય થઈને બહુ જ ધીરે ચાલે છે, હાથપગ ઠંડા થાય છે, આક્ષેપ આવે છે, તાજ અને સુખવેલી વનસ્પતિની ક્રિયામા થોડો કરક ગહે છે

માત્રા—ચૂર્ણ ૫ થી ૧૦ રતી દિવસમા ૩ વાર ધીરેધીરે ૩૦ રતી સુધી માત્રા વધારી શકાય છે સ્વચ્છ ૩૦ થી ૫૦ દીપા, તેલ ૧ થી ૮ દીપા ઉપયોગ—સતપા ઉત્તમ ઔષધિઓમાની એક છે સ્ત્રીઓ અને બાળકોના રોગમા વિશેષ વપરાય છે પીવાનું પાણી નિર્દોષ થવા માટે તેમા સતપા રાખે છે

તાવમા સતપાનો કાટ આપવાથી પેગાળ ફટે છે, નાડીની ગતિ મદ થાય છે અને રોગીને ઉત્તેજના મળે છે બાળકોના ધનુર્વાતમા સતપાનો સ્વરસ ગોરોચન મેળવીને અપાય છે ચક્કર, બુદ્ધિમાદ્ય અને અપત ત્રંક (હિસ્ટીરિયા) મા કાટ અપાય છે અર્ધા ગવાયુમા રસની માલિશ કરાય છે કાનમા શૂળ ચાલવુ હોય તો રસ કાનમા ન બાય છે અનાર્તવમા માસિકધર્મ સાફ આવવા માટે તથા પીડિતાર્તવમા પીડા આછી થવા માટે કાટ અપાય છે બાળકોની ઉધરસ, શરદી અને મોટી ઉધરસમા સ્વરસ અપાય છે મોટી ઉધરસ (હીપીગ ક્રક) મા સતપાના સ્વરસમા થોડી હિંગ અને ફટકડીનું ફૂલું મેળવીને અપાય છે શરદીમા થુમાડો દેવાય છે અપચન, આક્રશ અને હૃદયપીડામા કાટ અપાય છે એની સાથે સુગંધી દ્રવ્ય અપાય છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

કાશ્મીરં ચૂત, સત. અંં એપલ લેં પાઈસ મેલસ.

આ દેશમાં એના બિયા ઇરાનમાંથી આવેલા હોવા જોઈએ. સફરજન—એ ઉત્કૃષ્ટ મેવામાંનો મેવો છે, આ દેશમાં ઘણાક મોટા મોટા લોકોના બાગમાં એના ઝાડ છે. સફરજન—એ ફળ નાની નારંગી જેવડા હોય છે ઉપરથી તે ચપટા હોય છે. એના ઉપરની પાતળી છાલ છોલી નાખી એ ફળ ખાવામાં ઘણા ઉત્કૃષ્ટ છે તે ઘણા મીઠા લાગે છે એનો સ્વાદ મધુર હોય છે. એના કંકડા સાકરમાં ઘાલી રાખી ખાવાથી ઘણા જ સારા લાગે છે

૫૭૭ સમુદ્રફળ—સં સમુદ્રફલ. મં સમુદ્રફળ જેવરી હીવરી, સતકળ હિં હિંજલ. બં હિંજલગાછ. કં સામુદ્ર—કરકાઈ. તૈં બ્યાર ગયેદુ. મલાં સમુદ્રુ લાં બોરિ ગટોનિયા એક્યુટે ગ્યુલા.

સમુદ્રફળના ઝાડ મોટા મોટા થાય છે. એના પાદડા બદામના પાદડા જેવા હોઈ તે કરતા થોડા નાના હોય છે. એ ઝાડ સમુદ્રકિનારા ઉપર થાય છે. એને જે ફળ આવે છે તે આકારે જ્યક્ષ જેવડા હોઈ એનો રંગ કાળો હોય છે એ ફળ ઉપર ભિલા સરકલા હોઈ એની છાલ પાતળી હોય છે સમુદ્રફળ અનેક રોગ ઉપર ચાલે છે **સમુદ્રફળ**—તીષ્ણ તથા ઉષ્ણ છે, અને ત્રિદોષ, ભૂતબાધા, દાવાનલદોષ, કફ, બ્રમ તથા શિરોરોગનો નાશ કરે છે પાણીમાં ઘસી પાવાથી કૃમિનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) બાળકના કંફવિકાર ઉપર:—સમુદ્રફળ કંકડા પાણીમાં ચાર કિલા બે ચણોઠીભાર શક્તિ પ્રમાણે ઘસી તે પાણી ત્રણ માસાથી એક તોલા સુધી પાવું, તેથી કરીને તુરત ઊલટી થઈ કફ નીકળે છે ઉતાર આપવો પડે તો ઘી આપવું (૨) હુંક નીકળે તે (શૂળ) ઉપર:—સમુદ્રફળ લીમડાના રસમાં ઘસી ચોપડવું (૩) બાળકના પેટમાં લોહીની ગાંઠ પડે તે તથા પેટશૂળ ઉપર:—સમુદ્રફળ ગાયના દૂધમાં ઘસી પાવું (૪) આંખોના પડળ ઉપર:—સમુદ્રફળ ગાયના ઘીમાં ઘસી અજન કરવું (૫) કમળા ઉપર:—સમુદ્રફળ ઘસી અજન કરવું અને તલના તેલના ઢોગળા કરવા. (૬) આદારશીશી ઉપર:—સમુદ્રફળ બકરીના મૂત્રમાં ઘસી નાકે પાવું. (૭) આંખના ફૂલ ઉપર:—સમુદ્રફળ તૂરિયાના રસમાં ઘસી અજન કરવું (૮) ઉધરસ ઉપર:—સમુદ્રફળ, સૂકે તથા લીંડીપીપરતું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાખી પાવું (૯) ધંતરાના વિષ ઉપર:—સમુદ્રફળ ગોમૂત્રમાં ઘસી પાવું (૧૦) સન્નિપાત ઉપર:—સમુદ્રફળ પાણીમાં ઘસી અજન કરવું (૧૧) સર્પદંશ ઉપર:—સમુદ્રફળ લસણના રસમાં ઘસી અજન કરવું. (૧૨) કૃમિ ઉપર:—સમુદ્રફળ પાણીમાં ઘસી પાવું.

૫૭૮ સમુદ્રશોક—સં સમુદ્રશોષ મં સમુદ્રશોક લાં આર્ગ્યરિયા રપેસિઓઝા.

એને સમુદ્રશોક પણ કહે છે સમુદ્રશોકના વેલા હોય છે. એનો વિસ્તાર મોટો થાય છે એના પાદડા હોઈ તે ઉપર મોટી રેખાઓ હોય છે. પાદડા સાધારણ હથેળી જેવડા મોટા થાય છે એના બિયા વીર્યસ્તભક છે એના કુમળા પાદડાનું શાક થાય છે **સમુદ્રશોક**—ગ્રાહક, વાતુલ, અને પિત્તલ અને કફકર છે ઉપયોગ—(૧) વાતવિકાર ઉપર:—અળવીના પાદડાના પતર-વેલિયા પ્રમાણે એના પતરવેલિયા કરી ઘીમાં તળી ખાવા (૨) ગૂમડાં વગેરે પાકી ફટવા માટે:—સમુદ્રશોકના પાદડા લાવી ગરમ કરી ઊલટા બાધવા. ઊલટા બાધવાથી ફૂટેલા ગૂમડાં (મણ) રુઝાય છે (સૂલટા બાધવાથી ઉષ્ણતા પહોંચીને જલદી પાકી જાય છે. ઊલટા પાનમાં નીચે મખમલ જેવા રૂવા હોવાથી પરુ તેને લાગતું નથી તેમ જ વાયુ અને ક્રીટાણુઓથી રક્ષણ થાય છે. માટે જલદી રુઝ આવી જાય છે) x

* દ્રવ્યગુણગિતામાં શ્રી નગેદનાથ સેન લખે છે કે, સમુદ્રફળ પાણીમાં ઘસી પીવાથી પેટના ક્રીડા મરી જાય છે પાન વાટીને શરીર પર લેપ કરવાથી ચર્મરોગનો નાશ થાય છે તથા તેનું મૂળ વાયુ અને રુઝાણાઓની દુર્બળતાનો નાશ કરે છે સમુદ્રફળ કફ, વામક, સારક અને વેદનાસ્થાપન છે **માત્રા**—૧ થી ૨ રતી જેવી ગીતે કફરોગમાં મીઠળ ઉત્તર હિંદમાં વપરાય છે તેવી જ રીતે દક્ષિણમાં સમુદ્રફળ વપરાય છે મીઠળ મોટા માણસને અને સમુદ્રફળ નાના બાળકોને આપે છે બનેથી ઊલટી અને જીલાબ થાય છે

x સમુદ્રશોષના પાદડા વડના મોટા પાદડા જેવડા અને પાછળની બાજુએ સફેદ રુવાટીવાળા હોય છે એના પાદડાં વડનાં પાદડા જેવા કઠોર ન હોતા તે નરમ હોય છે બાગમાં સમુદ્રશોષના મૂળને

૫૯૮ સમેરવો—સ ૦ શાલિપણી. મ ૦ સાલવણ, રાનગાળ, છુધંગવગ કા ૦ ડાવ. હિ ૦ સરિવન, શાલવન, ગોરીસર, દિધરૌથ બ ૦ શાલપાની ક ૦ મુરલુખોને, મુરેલેહોને, કાડગાજી તૈ ૦ શિયાકુપના. ઓ ૦ શારપાણી લા ૦ ડેમ્બોડિયમ ગેન્ઝેટિકમ્. ૫ ૦ સરિવન, સમેર. તૈ ૦ સપાકુપોવ, અપાકુપોવ, મુયાકુપોના હિ ૦ શારપાણિ

આ આડને મરાઠીમા ગનગાળે પણ કહે છે સમેરવાના આડ બસદીના આડ જેવા હોય છે. એ એક ત્રણ-ચાર ફૂટ ઊંચાઈવાળો છોડવો છે એ કોકણ, બગાળ અને મધ્યપ્રદેશમા પોતાની મેળે જીગે છે એ બારે મહિના ગહે છે ઉનાળામા એના પાદડા વગેરે જનાવરો ખાઈ ખાય તોપણ તે આડ સુકાતુ નથી. એની દાડલીનો ઘેરાવો શુમારે એક ઇંચ સુધી હોય છે. એના પાદડા ખીલી પ્રમાણે ત્રિદળ હોઈ તે શુમારે બે આગળના દીટડા ઉપર આવે છે એ પાદડાનો આકાર કાઈક નાની અગળી જેવો દીર્ઘ વર્તુળ, પરંતુ તેનાથી જગ મોટો હોય છે ખીજે ભેદ એ છે કે, નાની અગળીના પાદડા પીળાગ પડતા હોય છે અને આ કાળાશ પડતા હોય છે. એ પાદડા પારિજાતકના પાદડા જેવા ત્રાવાળા પરંતુ તે કરતા લાંબા અને પહોળા હોય છે. એનું દીટકુ ચાર આગળ સુધી પીળા રંગનું હોય છે બન્ને ત્રિદળ પાદડાની વચ્ચે અંતર શુમારે બે ત્રણ ઇંચનું હોય છે. પાદડાની પાછળની બાજુ કાઈક રાખોડી રંગની હોય છે દરેક પાદડા નજીક પુષ્પકોશ પ્રમાણે કાઈક ગનો લાગ હોઈ તેની અંદરની બાજુએ ઘોળા કોળ જેવો પદાર્થ હોય છે એને નાના નાના લીલા રંગના ફૂલ બારે માસ આવે છે એના છેડા તરફ શિંગોના તોરા લાગે છે તેની લખાઈ આશરે એક વેત હોય છે એકેક તોરામા એકખીજને વળગેલી બારીક બારીક અને ચપટી એવી મેક્રો શિંગો આવે છે દરેક શિંગની લખાઈ અર્ધા ઇંચથી પોણા ઇંચ સુધી અને પહોળાઈ ૧ થી ૧.૫ દોગની હોય છે તેમા ૬ થી ૮ સુધી સાધા હોય છે એનો ઉપયોગી લાગ મૂળ છે દશમૂળમા અને લઘુ પચમૂળમા સમેરવાના મૂળ આવે છે લઘુ પચમૂળમાં સમેરવો, નાનો સમેરવો (પિંચણ), ભોરિગણી, જીલી રીગણી અને ગોખરુના મૂળો આવે છે.

એના મૂળ જખમ જલદી રુઝાઈ જવા માટે લીલા વાટીને ત્રણ ઉપર બાધવા. એના મૂળ સર્વ પ્રકારના તાવ ઉપર અને ચુવાવડીના તાવ ઉપર ગુણકારી છે લઘુ પચમૂળનો કાઢો ટાઢિયો તાવ, દમ અને કફદોષથી થનાર સર્વ રોગ ઉપર આપવો યોગ્ય છે બૃહત્ પચમૂળ એટલે ખીલી, અરણી, અરણુ, સિવણ અને પાટલા-એના મૂળ, એનો કાઢો તાવ અને દૂધિત હોવાથી થનાર રોગ ઉપર આપવો ઉપગના દશે મૂળ(એ જ દશમૂળ)નો કાઢો ઉપરનો ઉપર રહેનાર તાવ, છાતીના રોગ, મન્તકરોગ અને ખીજ રોગો ઉપર ઉત્તમ ગુણકારી છે લઘુપચમૂળ એ પિત્ત ઉપર યોજવા અને બૃહત્ પચમૂળ એ વાયુ અને કફ ઉપર યોજવા સમેરવો—રસકાળે કડવો, ધાતુવર્ધક, ગુરુ, ઉષ્ણ, વૃધ્ધ, ગ્લાયન તથા સ્વાદુ છે, અને વાયુ, વિપમજ્વર, મેહ, અર્શ, સોજો, સતાપ, દમ, શોષ કૃમિ, ત્રિદોષ, ઉધરસ, તાવ, જીલટી તથા અતિસારનો નાશ કરે છે લઘુ પચમૂળ—સ્વાદુ, ખલ કર, લઘુ, કિચિત્ત ઉષ્ણ, ધાતુવર્ધક, ગ્રાહક તથા કડવા છે, અને કફ, પિત્ત, વાયુ, વાતપિત્ત જ્વર, ઉધરસ, અશ્મરી, ત્રિદોષ, દમ, શૂળ, અગ્નિમાઘ તથા અરુચિનો નાશ કરે છે બૃહત્ પચમૂળ—કડવા, તૂરા, મધુર, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપન, તીક્ષ્ણ તથા પાકકાળે લઘુ છે, અને મેહોવૃદ્ધિ, કફ, વાયુ, દમ તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે દશમૂળ—ત્રિદોષ, દમ, ઉધરસ, સુસ્તી, સોજો, જ્વર, આનાહ-વાયુ, મન્તકપીડા, પાશ્વપીડા, અરુચિ, અપતંત્રક વાયુ, હેડકી, અગ્નિમાઘ, શેત્ય તથા પરસેવાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) ગુદમ, શૂળ, હૃદયરોગ અને શ્વાસ ઉપર દશમૂળાદિ કાઢો.—સમેરવો (સાલવણ), પીઠવણ (પીહુડી, પોપટી), ભોરિગણી, જીલી ભોરિગણી, અને ગોખરુ એ લઘુ પચમૂળ, ખીલી, અરણી, પાટલા, સિવણ અને અરણુ એ બૃહત્ પચમૂળ, એ દશમૂળનો કાઢો કરી જવખાર અને સિધ્ધ નાખી પાવો (૨) હૃદયશૂળ, પૃષ્ઠશૂળ અને કટિશૂળ ઉપર:—દશ

વૃદ્ધદાર (વરધાર) કહે છે આમવાત તથા વાતરક્તમા આની કાજ આપવાથી લાભ થાય છે આમવાતના સોજ પર પાન વાટી અને ગરમ કરીને સાધા પર બધાય છે

મૂળોનો કાઢો તથા નિકાઢો કરી પાવો. (૩) સુવારોગ, મોહ, ઝોખો અને સન્નિપાત ઉપર:—દશમૂળના કાઢામા લીડી પીપરનું ચૂર્ણ નાખી પાવુ. (૪) મૂઢગર્ભ (આકું આવે તે) તથા મૃતગર્ભ બહાર પાડવા માટે:—નાભિ, બસ્તિ અને લગ એ સ્થળે સમેરવાના મૂળિયાનો લેપ કરવો; એટલે ગર્ભ બહાર પડે છે. (૫) વાતગલગંડ ઉપર:—દશમૂળ વાટી લેપ કરવો. (૬) સન્નિપાત તથા ચોનિશૂળ ઉપર:—દશમૂળ, ખીલા અને ધાવડીના ફૂલના કાઢામા ૩ લીંબવી ચોનિમા રાખવું (૭) કૃષ્ણશૂળ ઉપર:—બૃહત્ પંચમૂળ આઠ આગળ લાળા લઈ તે મૂળને ૩મા વીંટાળી તેલમા પલાળી દેવનાથી સળગાવવા અને તે મૂળ ઊભા રાખી તેમાથી જે તેલ નીચે પડે તે કિચિત્ ગરમ કરી કાનમા ઝેડવું, એટલે કાનમાનું શૂળ તુરત દૂર થાય છે. (૮) આદાશીશી ઉપર:—સમેરવાનો કાઢો કરી નાકમા નાખવો. (૯) મેદોરોગ ઉપર:—બૃહત્ પંચમૂળનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૧૦) ગર્ભપાત થયો હોય તેના ઉપર:—લઘુ પંચમૂળનો કાઢો કરી તેમાં સિન્ધવેલી પેજ (ચોખાની કાજી) ઘી નાખ્યા સિવાય આપવી (૧૧) તેલના દાઝેલા વ્રણ ઉપર:—જૂનો સમેરવો લાવી તેની રાખ કરી તે પાણીમા કાલવી ચોપડવી. (૧૨) અર્ધાંગવાયુ ઉપર:—દશમૂળનો કાઢો હિંગને સિધવ નાખી પાવો. (૧૩) ધનુર્વાત ઉપર:—દશમૂળનો કાઢો પાવો અને સરસિયું અગે ચોળવું (૧૪) જીર્ણજ્વર, શ્વાસ, કાસ, મસ્તકશૂળ અને સળેખમ ઉપર પંચમૂળી ક્ષીર:—લઘુ પંચમૂળના મૂળ લાવી થોડા કચરી તેમાં આઠગણુ દૂધ અને દૂધથી ચોગણુ પાણી નાખી દૂધ રહે ત્યા સુધી કઢવી પાવુ. સંપૂર્ણ જીર્ણજ્વર ઉપર દૂધનું ઔષધ ઉત્તમ છે એમ જાણવું. (૧૫) કંફ, પાંડુ, જ્વર, અતિસાર, સોજો, સંગ્રહણી, ઉધરસ, અરુચિ, કંઠરોગ અને હૃદયરોગ ઉપર:—સૂક અને દશમૂળનો કાઢો પાવો. (૧૬) શ્વાસ, કાસ અને પાર્શ્વશૂળ ઉપર:—દશમૂળનો કાઢો કરી તેમા એરડામૂળનું ચૂર્ણ નાખી ખાવા આપવો. (૧૭) પેટનું ફૂલવું અને શૂળ ઉપર:—દશમૂળના કાઢામા એરડાતેલ હિંગ અને સચળ નાખી પાવુ. (૧૮) મૂત્રકૂચ્છ અને મૂત્રારમરી ઉપર:—લઘુ પંચમૂળનો કાઢો પાવો. (૧૯) વાતકુંડલિકા, વાતબસ્તિ અને અપ્રીલા મૂત્રરોગ વગેરે ઉપર:—દશમૂળનો કાઢો શિલાજિત અને સાકર નાખી પાવો. (૨૦) વાતોદર, સોજો અને શૂળ ઉપર:—એરડાતેલ દશમૂળના ચૂર્ણમા મિશ્ર કરી પાવું અથવા દશમૂળનો કાઢો ગોમૂત્ર અથવા શિલાજિત અને દૂધ નાખી પાવો. (૨૧) આદાશીશી, સૂર્યાવર્ત અને મસ્તકશૂળ ઉપર:—દશમૂળના કાઢામા ઘી અને સિંધાલૂણુ નાખી નસ્ય આપવું. (૨૨) ઉન્માદરોગ ઉપર:—દશમૂળના કાઢામા ઘી નાખી આપવું.

૫૮૦ સરગવો—સં૦ શિશુ. મં૦ શેવગા. કાં૦ શેગટ વં૦ મુગના. તું૦ નર્ગે. હિં૦ સહજના કં૦ નુગિય. ઇં૦ હોર્સ રેડીશ ટ્રી. લાં૦ મોરિંગા ટેરીગોસ્પર્મા (મીઠો સરગવો), મોરિંગા કોન્કેનેન્સિમ્ (વગડાઉ સરગવો) તેં૦ મુલંગા તાં૦ મોરંગ. મલાં૦ મુરિના ગોમં૦ માશિંગ.

સરગવાના ઝાડ ઘણા જ મોટા થાય છે. એનું લાકડું ઇમારતના કામમાં આવતું નથી. એનાં પાદડા ખારીક હોય છે. એના કુમળા પાદડાનું ફૂલનું અને શિંગોનું શાક કરે છે સરગવો ઉષ્ણ હોઈ વાતહારક છે. વગડામાં થનારી એક સરગવાની જાત છે, એને વગડાઉ સરગવો કહે છે. સરગવો—તીખો, કડવો, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ. રુચિકર, અગ્નિદીપક, પાચક, સારક, લઘુ, હૃદય, ખારો તથા પિત્તકોષન છે; અને કફ, વાયુ, મુખજ્વલ, વ્રણ, કૃમિ, આમ, વિષદોષ, વિદ્રધિ, બરોળ, ગુલ્મ, સોજો, કંફ, ઉપદશ, મેદોરોગ, ગડમાળા, અપચી, ગલગંડ તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. એની શિંગા—તૂરી, અગ્નિદીપક, સ્વાદુ તથા મધુર છે; અને કફ, પિત્ત, શૂળ, કોઢ, જ્વર, ક્ષય, શ્વાસ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. એનાં બિયાં—તીખા, ઉષ્ણ, ચક્ષુષ્ય તથા અવૃષ્ય છે; અને કફ, વાયુ, સોજો, વિદ્રધિ, મેદોરોગ ગડમાળા, અપચી, વિષદોષ, ગુલ્મ, વ્રણ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એનાં બિયાં ઘસી નસ્ય કરવાથી મસ્તકશૂળ મટી જાય છે. એનાં ફળ—તીખાં, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ તથા ચક્ષુષ્ય છે; અને સ્નાયુરોગ સોજો, કૃમિ, કફ, વાયુ, વિદ્રધિ, બરોળ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે.

એના પાંદડાં—તીખા, ઉષ્ણ, રુચિકર, અગ્નિદીપન, પાચન, પથ્ય તથા સારક છે; અને વાયુ, કૃમિ, કફ તથા જ્વરનો નાશ કરે છે કાળો સરગવો—(શોભાજન) અતિ ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, રુચ્ય, અગ્નિ-દીપન, પાચન, ખારો, કડવો, વિદાહી, ગ્રાહક, અવૃષ્ય, પિત્તલ તથા રક્તકોપન છે, અને કફ, કૃમિ, વાયુ, વિપદોષ, વિદ્રધિ, પ્લીહા, શૂળ, ગુદમ તથા વાળાનો નાશ કરે છે સફેદ સરગવો—(શ્વેત શીઘ્ર) તીક્ષ્ણ, રુચ્ય, અગ્નિદીપન, કડવો, સારક તથા મધુર છે, અને મુખઝાઝ, સોજો, વાયુ તથા અગ્નિ દુબાવાનો નાશ કરે છે એનાં ફૂલ—શીત, સ્વર્ણ, તૂરા, લઘુ, ગ્રાહક, અક્ષુષ્ય, રક્તપિત્ત પ્રમાદન તથા ગ્રાહક છે, અને કફ, પિત્ત, વાયુ, શિરોવ્યથા તથા કૃમિના નાશક છે. એનાં પાંદડાં—અક્ષુષ્ય, ગ્વાદુ, શીતલ, શુક્લ, મિનગ્ધ તથા ગુરુ છે, અને વાત, પિત્ત, મેદ તથા કૃમિના નાશક છે રાતો સરગવો—(સ્કત શીઘ્ર) મહાવીર્યવાન, મધુર તથા રસાયન છે, અને સોજો, આધ્માન, વાયુ, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) નેત્રરોગ ઉપર:—સરગવાના પાંદડાનો રસ કાઢી તેમા મધ નાખી અજન કરવું, એટલે તિમિરાદિક સર્વ નેત્રરોગ દૂર થાય છે. (૨) સર્પ-દંશ ઉપર:—સરગવાની છાલ, કડવા તૂરિયાના ફળ અને ચરીઠા એકત્ર વાટી રસ કાઢવો, અને તેમા કાળીજીરી વાટી પાવો. (૩) હેડકી ઉપર:—સરગવાના મૂળનો કાઢો પાવો. (૪) કાન ચહેતા હોય તે ઉપર:—સરગવાના ફૂલ સૂકવી તેનું ચૂર્ણ કરી તે કાનમા નાખવું. (૫) વાત ગુદમ ઉપર:—સરગવાના પાંદડાના રસમા એક તોલો સાકર મેળવી ૩ દિવસ પાવો. (૬) મળ-મૂત્રથી બેજાર થયો હોય તે ઉપર:—સરગવાના પાંદડાનો રસ પાશેર કાઢી તેમા ૧ તોલો સિંધવ નાખી પાવો (૭) ગંડમાલ ઉપર:—સરગવાના અંગુલ દૂધ, ઘોળા ગુલબાસીના કાદા અને મરીનો કંડા પાણીમા ઘસી લેપ કરવો (૮) વાળા ઉપર:—સરગવાની છાલ અથવા મૂળ ફટી (ખાડી) ઉપર બાધવા. (૯) નળવાયુ ઉપર:—સરગવાની છાલનો રસ ૪ પૈસાભાર, આદુનો રસ બે પૈસાભાર અને મધ ૬ માસા એકત્ર કરી ૭ દિવસ આપવું. (૧૦) જીભમાં કાત્રા પડે તે ઉપર:—સરગવાના પાંદડા દરેક વખતે ચાવી તેનો રસ ગળવો; અને કાત્રા સારા થયા પછી કુવાર શેદી તેના ગર્ભમા સાકર નાખી ૭ દિવસ પાવો (૧૧) જલદીથી પ્રસવ થવા સારુ:—સરગવાના મૂળનો રસ પાણીમા નાખી ઉકાળી પગે ચોપડવો (૧૨) બાળકોના પેટના ભાર ઉપર:—વગડાઉ સરગવાની છાલનો રસ એક ચમચાભાર કાઢી તેમા તેટલું જ ગાયનું ઘી નાખી ૩ દિવસ પાવો. (૧૩) સોમલના વિપ ઉપર:—સરગવાની છાલનો રસ ૪ પૈસાભાર અને અર્ધો શેર દૂધ એકત્ર કરી પાવું. (૧૪) બરોળ ઉપર:—સરગવાની છાલનો કાઢો કરી તેમા લીડીપીપર અને મરીની ભૂકી નાખીને પાવો (૧૫) કેડ ફાટે તે ઉપર:—સરગવાની છાલ કચરી ગરમ કરી બાધવી. (૧૬) સર્વ પ્રકારના વાયુ ઉપર:—વગડાઉ સરગવાનો કંદ લાવી તેનો રસ કાઢી પાવો. એટલે સર્વ વાયુની પીડા દૂર થાય છે, અથવા સરગવાની છાલનો પાટો બાધવો (૧૭) આંખો આવે તે તથા સર્વ નેત્રરોગ ઉપર:—સરગવાના પાંદડાના રસમા મધ નાખી અજન કરવું. (૧૮) અંતર્વિદ્રધિ ઉપર:—સરગવાના કાઢામા હિંગનો કલ્ક નાખી પાવો (૧૯) ખોડા ઉપર:—સરગવાના પાંદડાનો રસ ચોપડવો. (૨૦) વિષમજ્વર ઉપર:—કાળા સરગવાની છાલનું ચૂર્ણ ગોળ અને ઘાણામા આપવું (૨૧) પથરી ઉપર:—સરગવાના મૂળનો કાઢો કરી પાવો. (૨૨) મસ્તકગૂળ ઉપર:—સરગવાના પાંદડાના રસમા મરી ખગલ કરી તેનો લેપ કરવો (૨૩) ગ્રાસકું બેસી જવા માટે:—સરગવાની છાલ ઘસી ચોપડવી (૨૪) કંફજન્ય મસ્તકશૂળ ઉપર:—સરગવાના બિયા પાણીમા ઘસી નાકમા તેનું પાણી પાડવું.

+ ડોક્ટર ફેસાઈના મત અનુસાર સરગવાના મૂળની તાજ છાલ કડવી, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, રુચિકર, દીપન, પાચન, ઉત્તેજક, ઉદરવાતગામક, વાતહર, સ્વેદહર, મૂત્રલ, કફહર, શોથહર અને પ્રલુહોપનાશક છે હોર્સ રેડીશ નામની દવા યુરોપમા વપરાય છે, તેના જેવી સરગવાની ક્રિયા છે આ ઉત્તમ દીપન છે એની પાચનક્રિયા અનેનાસ, એર ડકાકડી અને કાકડીના સમાન પ્રત્યક્ષ નથી તોપણ આનાથી આમાશયમા લોહી વધે છે, જેથી વધારે પાચક દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થાય છે અને ભોજન પચે છે અત્ર પચીને તેમાથી મળ આતરડાને ઉત્તેજક અને છે

૫૮૧ સરસવ—સં૦ સર્પપ. મં૦ સિરસવ. હિં૦ સરસો. કં૦ બિલીય સાસવેયતપ્પલુ. અં૦ ઉદ્દે—અખીયદ. ક્ષાં૦ સર્પક. ઇં૦ સિનાપિસ આલ્યા. લાં૦ આસિકા નાર્મિત્રા. બં૦ સરિપા

એ એક રાઈની જન છે. સરસવની ઉત્પત્તિ ગુજગતમા ઘણી થાય છે એના ગ્રિયાં રાઈના જેવા જ રાતા રંગના હોઈ રાઈ કરતા કિચિત્ મોટા હોય છે સરસવનું તેલ કાઢે છે તેને સરસિયું કહે છે એ ખાવાના અને વધાર કરવાના ઉપયોગમા આવે છે સરસવનું તેલ અથાણામા નાખે છે સાધારણ રાતા સરસવ—તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, કડવા તીખા, કિચિત્ રક્ષ, અગ્નિદીપક, રક્ત-પિત્તકર તથા પિત્તલ અને કફ, વાત, કંડૂ, કાઠ, શૂળ, કૃમિ, રાક્ષસપીડા તથા ગ્રહપીડાનો નાશ કરે છે એનાં પાનની લાજી—ગુરુ, ઉષ્ણ, સ્નાદુ, ખાટી, પિત્તલ, સારક, તૂરી તથા ખારી અને કફનાશક છે કાળા સરસવ—કડવા, તીખા, ઉષ્ણ, પિત્તલ તથા દાહક છે; અને ગુદ્મ, કંડૂ, કાઠ, વ્રણ અને વાતશૂળનો નાશ કરે છે. સિદ્ધાર્થ (ઘોળા સરસવ)—કડવા, તીખા, ઉષ્ણ તથા રચ્ય છે, અને વાતરક્ત, ગ્રહપીડા, અર્શ, સોજો, ત્વગદોષ, વિપ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. સરસવનું તેલ—દીપન, લેખન, સ્વર્ચ, તીક્ષ્ણ, કડવું, તીખું, ઉષ્ણ, પિત્ત, રક્તદૂષક તથા લઘુ છે, અને વાતવિકાર, કફવિકાર, કૃમિ, કાઠ, કર્ણશૂળ, શિરોગ્રહ, કંડૂ, મેદોરોગ, અર્શ, કર્ણ-રોગ, કુષ્ઠોગ, શ્વેત કાઠ તથા દુષ્ટવ્રણનો નાશ કરનાર હોઈ બસ્તિકર્મ વિષે ઉત્તમ છે ઉપયોગ—(૧) શ્વાસ ઉપર :—સરસવનું તેલ ગાંઠમા આપવું (૨) અપચી (ગંડમાળનો ભેદ) રોગ ઉપર :—સરસવ, કડવા લીમડાના પાદડા અને લિલામો, એ સમલાગે લઈ ખાળી રાખ કરી તે ખોડકાના મૂત્રમા કાલવી લેપ કરવો (૩) કાનમાંના કીડા દૂર થવા માટે :—સરસિયું તેલ કાનમા પાડવું; એટલે કાનમા ગયેલા કીડા મરણ પામે છે પછી તેને યુક્તિએ બહાર કાઢવા (૪) કર્ણનાદ, કર્ણશૂળ અને બાધિર્ય ઉપર :—સરસવનું તેલ (સરસિયું) કાનમા નાખતા જવું.

૫૮૨ સવા (સુવા)—સં૦ શતાલ્વા મં૦ બાળ તરોષ, શેષુ દે૦ શેષુ હિં૦ સોયા. બં૦ શુદ્ધા. કં૦ સુખશિંગે, સાલુક—ગિડ તૈં૦ સદાપા શતાકુપી તાં૦ શઝાકુપિ ક્ષાં૦ તુખમેશત, અં૦ શીત-વ્યતબજલ. મલાં૦ ચાતકુપા. ઈં૦ ડિલસીડ. લાં૦ એનિથમ ગ્રેવિયોલેન્સ

આથી આતરડાને પણ ઉત્તેજના મળે છે, અને દ્રવ્ય સાફ આવે છે

સરગવાની સ્વેદલ ઢિયા જ્ઞાનત તુ મારકત, રક્તવાહિની મારકત અને ખુદ સ્વેદપિડો પર પણ થાય છે. જેથી દેહમા બળતરા થાય છે અરડસીથી જેમ પ્રત્યક્ષ કફ છૂટે છે તેવી રીતે આથી કફ છૂટતો નથી, પરંતુ જ્ઞાનત તુ અને હૃદયને ઉત્તેજના મળવાને લીધે રોગીની ખાસવાની ગતિ વધે છે સરગવાની વૃક્ષ પર પ્રત્યક્ષ ઉત્તેજનઢિયા થાય છે, જેથી પેશાબનું પ્રમાણ અને તેમા ધાર પણ વધે છે

છાલને વાટી ચામડી પર બાધવાથી ત્વચા લાલ થાય છે બાધેલા ભાગની નીચેની રક્તવાહિનીઓ પહોળી થાય છે, અને ત્યાં રક્તના શ્વેતાણુ ભેગા થાય છે એ કારણથી વ્રણશોથ ઊતરી જાય છે સિવાય ધામ આવીને અને પેગાબ વાટે વ્રણદોષ નીકળી જાય છે

માત્રા—મૂળની છાલ ૪ માસાથી ૮ માસા સુધી વાટીને (ખમણીને) આપવી

ઉપયોગ—અગ્નિમાધ, અપચન, આક્રા, કબજિયાત અને ઉદરશૂળ પર છાલનું ખમણું અપાય છે. હૃદયોદર, ચક્રદાહ્યુદ્ અને પ્લીહોદરમા બીજી મૂત્રલ અને વિરેચન ઔષધિની સાથે કાટકપે અપાય છે ઉદરરોગના પ્રારંભમા પુનર્નવા, કરિયાતુ અને સ્રઠની સાથે કાટ અપાય છે એનાથી પેશાબ જલદી ન વધે તો જવખાર, અવાડાનો ખાર અથવા કેળના થાભલાનો ખાર મેળવવો એટલું છતાં પેગાબ ન વધે તો વિલાયતી રસકપૂર (કેલોમલ), નસોતર અથવા ઇટાયણુ જેવી તીવ્ર વિરેચક ઔષધિ દેવી, જેથી ઔષધ લાગુ પડે છે ઉદરરોગમાં રોગીને મીઠું અને પાણી અપાતું નથી આતરડા પર જલદી કાર્ય થવા માટે અર્ક આપવો સરગવો મૂત્રપિડના સોનથી ઉપન્ન થતા સર્વાર્ગશોથમા અપાતો નથી કારણ સરગવો મૂત્રપિડમા દાહ વધારે છે તાવમા સરગવો પ્રશસ્ત છે ધામ અને પેશાબ લાવે છે તથા હૃદય અને જ્ઞાનતંતુને ઉત્તેજના આપે છે કંકનવરમા છાલનો રસ અપાય છે બેહોશી દૂર કરવા માટે ગદ્દન પર છાલ બધાય છે, તેમજ મૂર્છાવસ્થા માટે નાકમા બીજનું ચૂર્ણ નખાય છે. કાચું ગૂંમડું (વ્રણશોથ) ખેસાડી આપવા માટે છાલને ઘસીને લેપ કરાય છે અને પેટમા પણ અપાય છે ગમડા (વિટધિ)મા કાટ, હિંગ અને સિંધાલુ મેળવીને અપાય છે ગળાની શિથિલતામાં કાટના કોગળા કરાવાય છે બીજનું તેલ આમવાત અને વાતરક્તમા ચોળાય છે —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

સુવાના છોડ શુમારે જે હાથ જીયા વધે છે. એને તોરા આવે છે તેમા તેના બિયા હોય છે, તેને સુવા કહે છે સુવાનુ શાક વાતહાગક છે જેના શરીરમા વાયુ છે તેણે આ લાજી રોજ ખાવી. સુવા—કડવા, તીખા, ગિન્ધ, મેધ્ય, ઉષ્ણ, દીપન તથા અસ્તિ વિષે પ્રશસ્ત છે, અને વાત કક, દાહ, નેત્રરોગ, જ્વર, શળ, બેત્રી, વ્રણ, અતિમાર, આમ તથા તરસનો નાશ કરે છે એની લાજી—મધુર, દુગ્ધવર્ધક, ઉષ્ણ, દીપક, બલકર તથા પથ્યકર છે; અને ગુલ્મ, શળ, વાત તથા જ્વરનો નાશ કરે છે વનસુવા—મધુર, કડવા, રિન્ધ, તીખા, પાચન, હલ, સ્વાદુ, કિચિત્ ઉષ્ણ, બલકર તથા વાયુવર્ધક છે, અને વાત, પિત્ત, કક, ત્રિદોષ, પ્લીહા, કૃમિ, નેત્રરોગ, ક્ષતક્ષય, ક્ષય, રક્તદોષ, અર્ગ, ચોનિગળ, મલમ્તલ, ઉધરસ, વાતિ તથા અગ્નિમાદનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) વાતવિકાર ઉપર:—સુવા, દેવદાર, હિંગ અને સિંધવનુ ચૂર્ણ આકડાના દૂધમા ભીજવીને લેખ કરવો, એટલે અગ્નિવાન, કટિવાત અને સધિવાતનો ત્રણ દિવસમા નાશ થાય છે

૫૮૩ સારદેવી—(મેદરડી) સં મહાબલા, સહદેવી, પીનપુષ્પી. મં સહદેવી કાં તુપકડી. હિં સહદેઈ. યં દોતપલ. કં સહદેવી તાં નેચદિ. મલાં પરિના પુવાકુરતલા વનોનિયા નેનિયા (સહદેવી), આજ્ઞેટમ્ ક્રાનિઝોઈ ડિસ (ગધારી સેદરડી, ઓસાડી).

સહદેવીને મરાડીમા 'ઓસાડી' પણ કહે છે સહદેવીના છોડ ચોમાસામા સર્વ સ્થળે ઉત્પન્ન થાય છે. એ છોડની ઉંચાઈ જે હાથ સુધી હોય છે સહદેવીના પાદડા લીલા હોઈ લાખા અને શુમારે જે આગળ પહોળા હોય છે આ છોડ ઉપર નાનાનાના પીળાશ પડતા અથવા જાંબુડી રંગના ફૂલ આવે છે ગળમા અને બીજે સ્થળે આ છોડ પુષ્કળ થાય છે આ છોડના પાદડાની અને ફૂલની સુગંધી વાસ આવે છે સહદેવી તાવનો નાશ કરનારી છે એના ગુણ બળદાણા જેવા જ છે ઉપયોગ—(૧) વિપમજ્વર ઉપર:—ગવિચારે સ્વાગે આન કરી આડ ઉપર પોતાની છાયા પડવા ન દેતા પૂર્વાભિમુખે જોમા રહી સહદેવીના મૂળ ખોદી કાઢવા. તે કાળા દોરાએ રોગીના હાથે દિવા ગળામા બાંધવા (૨) અંગ બહાર આવે તે ઉપર:—સહદેવીના પાદડાનો રસ હાથ ઉપર મસળી અંગ (શુદ્ધ અથવા ચોનિ) અદર ખેસાડવું એટલે પુન બહાર આવતુ નથી. (૩) સુખરોગ ઉપર:—સહદેવીના મૂળનો કાઢો કરી તેના કાગળા કરવા. (૪) પરસેવો લાવવા માટે:—સહદેવીના મૂળનો કાઢા કરી પાવો (૫) ગંડમાળા ઉપર:—સહદેવીના મૂળ પુષ્પનક્ષત્રમા દાંધે બાંધવા (૬) તાવ ઉપર:—સહદેવીના મૂળની ટોપી કરી માથે રાખવી અથવા રસ આપવો (૭) સિંધ કાઠ ઉપર:—અખાસાઈ (પીળા) રંગના ફૂલોવાળી સહદેવીનો એટલે તાવ જીતગે (૮) સિંધ કાઠ ઉપર:—અખાસાઈ (પીળા) રંગના ફૂલોવાળી સહદેવીનો રસ આપડવો (૯) બિંધ લાવવા માટે:—સહદેવીના મૂળ માથે બાંધવા

૫૮૪ સંતરાં—સં મધુકુકુટિકા. હિં સત્રા, મીઠા નીખૂ યં કમલા નિખૂ મં સંત્રે, નિખૂ તેં નારગમુ મલાં નારકમ્ કાં સોત્રરિગ કં કિતૂળિ લેં સાષ્ટિસ ઓરેન્શિયમ્

એ આડ લીંબુડી જેવડા હોય છે એનાં ફળ નારંગી જેવડા હોઈ તેનો રંગ રતાશ પડતો હોય છે એ લીંબુ ખાવામા ખટમીઠા લાગે છે એના યોગથી મોમા સ્વાદ આવે છે. એ રક્ત સાફ કરનાર અને ઠંડા છે.

૫૮૫ સાગ—સં શાક મં સાગ, સાયા. હિં સાગવન યં શેયુન કં તેસ, ત્યાગમત્તિ તેં તેકુ તાં ટેકુમાગ. તું ટેલ્લિ ગાં તિકયરકુ કાં ફિલગોરસ અં ફિલજેશ ઇં ઇડિયન ટીક ટ્રી. લાં ટિકટોના ગ્રેન્ડિસ. મલાં ટેકુ ઉં સિયુર

આગનુ આડ મોટું થાય છે મલખાર, ગુજરાત, બ્રહ્મદેશ એ જગ્યાએ એની ઉત્પત્તિ થાણી થાય છે એ આડ પચાસ હાથ જીયુ વધે છે અને તેનો પરિધ પણ મોટો હોય છે એ આડ ઘણું જીનું થતા સુધી તેનું લાકડું બહુ ઉપયોગી થતુ નથી. પાકા સાગના લાકડાની યોગ્યતા સીસમના

* સતરાં—અમ્લમધુર, ગીતળ, રિન્ધ, રુચિકર, સુખશુદ્ધિકારક, કફવર્ધક તથા પાકમા લારી છે, તેમ જ વાતપિત્તનો નાશ કરે છે જ્વરમા અતિ હિતકારક છે સતગમા મીઠા અને ખાટા એમ બે જાત છે જ્વર, રક્તપિત્ત અને વૃષાણુદિ પર મીઠા ફળનો રસ આપવો જોઈએ

લાકડા બરોબર છે. એના પાદડા મોટા હોય છે. એને ચોળવાથી લોહી જેવો રાતો રંગ નીકળે છે. સાગનું લાકડું સર્વ પ્રકારના લાકડામા વધારે ટકાઉ છે. એ પાણીમા કહોવાતું નથી અને કડવું હોવાથી તેને કીડા લાગતા નથી ધમારતી અને ખીજ સુનારકામની અંદર આ લાકડાનો જેટલો ખપ છે તેટલો ખીજ લાકડાનો નથી. સાગનું ઝાડ—શીત, તૂરુ, ગર્ભસંધાન તથા સ્થૈર્યકર છે; અને રક્તપિત્ત, અર્શ, વાયુ, પિત્ત, અતિસાર તથા શેઠનો નાશ કરે છે એનાં ફળ—તૂરા, કડવા, વિશદ, લઘુ, રુક્ષ તથા વાતકોપન છે, અને પ્રમેહ, કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. એની છાલ—મધુર, રુક્ષ તથા તૂરી છે અને કફનો નાશ કરે છે xઉપયોગ—(૧) મૂત્રાઘાત અને પથરી ઉપર:—સાગનું ખી આશરે અધુનું કંડા પાણીમા ઘસી પાવું અને ફૂંટી ઉપર તેનો લેપ કરવો. (૨) સર્પદંશ ઉપર:—સાગના મૂળ ઘસી પાવા (૩) રતવા ઉપર:—સાગનાં સૂકા પાદડા અને કામળાના કંડા બાળી તેની રાખ કરવી અને તેલમા ખરલ કરી લેપ કરવો; અથવા સાગનાં લીલાં પાદડાનો રસ કાઢી ઉકાળવો તથા રાખડી જેવો જડો થયા પછી લેપ કરવો. (૪) આગંતુક ગરમી અને ધાતુસ્થાનની કડકી ઉપર:—સાગના બિયા શક્તિ પ્રમાણે અને રોગનું જોર દેખાય તે પ્રમાણે એકથી ત્રણ સુધી કંડા પાણીમા ચંદનની પેઠે ઘસી તેમાં જીરાની અને સાકરની ભૂકી નાખી તે ચટાડવા (૫) ધાતુસ્થાનની ઉષ્ણતા અને મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—પાશેર દૂધ અને તેટલું જ પાણી એકત્ર કરી તેમા સાગના બિયાનું ચૂર્ણ દોઢ માસો નાખી ૭ દિવસ પાવું (૬) શ્લીપફ, વલ્મિક (રાફડો) અને મેદારોગ ઉપર:—સાગની છાલનો કાઢો કરી તેમા ગોમૂત્ર નાખી તે પાવો. (૭) કુરસાનો વિષાર ઉબળી લોહી વહેવા લાગે તે ઉપર:—સાગના કુમળા અકુર બારીક વાટી પાણીમા કાલવી તે પાણી સાન તોલા સુધી પાવું, એટલે જલદી ગુણુ આવે છે. (૮) શીત-પિત્ત ઉપર:—સાગના લીલા પાદડાં પાણીમા ઉકાળી રનાન કરવું. (૯) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—ચોખાના ધોવરામણમા સાગના બિયા એક અથવા બે ઘસી તેમા સાકર નાખી તે પાવું.

૫૮૬ સાટોડી—સ ૦ પુનર્નવા. મ ૦ પુનર્નવા, ઘેટુળી કો ૦ ખાપરી, સાઠ. ૫ ૦ ઇટસિક. હિં ૦ વિષખપરા, સાઠ, ગહદપૂર્ણ. બ ૦ શ્વેતપુણ્યા ક ૦ બિજેબેલકિલુ, સુનાડિડા તૈ ૦ તેલ્લાઅટાતામા-મિડા. તા ૦ મુક્કિરાટે મલા ૦ તાલુતામા, તામિળામા. અ ૦ હદકૂકી ઇ ૦ રપ્રેડિગ હોડવીડ લા ૦ બોરહેવિયા ડિંક્યૂળ. વ ૦ વસુ. ગ ૦ મા ૦ સાઠા +

x સાગના ફૂલ અને ખીજ મૂત્રલ, ખીજનું તેલ કેરાવર્ધક અને કહુધ્ર, પાન પિત્તગામક, રક્તસ્થાપન અને નાની રક્તવાહિનીઓનો સંકોચ કરનાર છે છાલ પિત્તશામક, કાઈકે રત લન અને શોથહર છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

+ સાટોડી (પુનર્નવા)ની નીચે લખેલી ત્રણ જાતે ગુજરાતી વનસ્પતિગાસ્રમા આપેલી છે

(૧) બોર્હેવિયા વટીંસિલેટા—વખખાપરો, મોટો વસેડો, આરોગારો સિધી—હલરગુલર છાડ વેલા જેવો જાણી છાયાવાળી ઘણી ગાખાઓ ફૂલ સૂક્ષ્મ કીકાઘોળા અથવા ગુલાબી ફળ લવિંગ જેવા મૂળ લાલુ અને જડું મૂળની છાલ ભૂરા પીળા રંગની અંદર સડેદ ડાડી જાણી છાયા લેતી, સૂતળીથી આગળી જેવી જડી, પાન સામસામા જોડીમા એક પાન મોટું અને એક નાનું ગુણુધર્મ—શોથહર, સારક, મૂત્રક અને શોધક (૨) બોર્હેવિયા રિપેન્સ—નાનો વસેડો, વસેડી, પુનર્નવા, રાતો વસેડો—છાડ ૧-૧૦ કીટ લાખો રાતા રંગનો (કોઈ કોઈ છાડ લીલા રંગના), ડાડી અને રાખાઓ સૂતળીથી સ્લેટપેન જેવી જડી પાન લાખા કે ગોટકડા, પહોળા, આણીવાળા અને ગોળ, ઉપર ઘેરા લીલા અથવા લાલ અને નીચે કીકાઘોળા અથવા રતાગવાળા ફૂલ સૂક્ષ્મ ઘેરા ગુલાબી રંગના ગુણુધર્મ—મોટા વસેડા જેવા (૩) બોર્હેવિયા રિપેન્ડા—વસેડો, પુનર્નવા—વેલા મોટા વસેડા જેવા, પણ તેના કરતા કીકા રંગના, પાન જડા, બટકણા, કીકા, લીલા, ત્રિકોણ-કાર, કોર પર લહેગિયાવાળા ફૂલ મોટા વસેડા જેવા, ફળ સૂક્ષ્મ ઉપરની ૩ જાતોમાથી ડોકટર દેસાઈએ ખીજ જાતનું નામ બોર્હેવિયા ટિકચુઝા આપ્યું છે અને નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરેલું છે

ગુણુધર્મ—પુનર્નવા દીપન, વિરેચન, મૂત્રવિરેચન, સ્વેદજનન, કફધ્ર, વામક અને શોથહર છે પુનર્નવામા મૂત્રલ ગુણુ ઉત્તમ છે કારણ મૂત્રપિડોને ત્રાસ ન થતા પેગાખનું પ્રમાણુ લગલગ ખમણું વધે છે મૂત્રપિડમા રક્તદખાવ ઓછો થાય છે એટલે પાણીનું ઝરણુ વધારે થાય છે સિવાય મૂત્રપિડમાથી મૂત્રજનક પરમાણુ પર ઉત્તેજક ડ્રિયા થઈને પેગાખમા ક્ષાર વધી જાય છે એ બન્ને કારણથી પેગાખ વધે છે આ મૂત્રલ ગુણુ

२८

પેટે પ્રસરે છે એમાં ત્રણુ જાત પૈકી ઘોળી સાટોડીને ઘોળા ફૂલ આવે છે અને એના સર્વ અંગ ઘોળા હોય છે. રાતીના રાતા ફૂલ આવે છે. એ ઝાડ પડતર જમીનમાં અને ગામમાં પણ થાય છે ઘોળી વધારે ગુણવાળી છે. એને ટ્રાકણુમાં ‘ખાપરી’ અને ગુજરાતમાં ‘ખાપરિયો’ પણ કહે છે. લાલ સાટોડીની વેલ સફેદના કરતા વધારે ફેલાય છે. એનાં પાન વસુના જેવડા જ પણ થોડા પાતળા હોય છે. સફેદ પુનર્નવાના પાનની પાછળના લાગમા ગોળ લાલ રેખા હોય છે. લાલ સાટોડીને તેવી હોતી નથી. સફેદ ફૂલવાળી સાટોડીના પાનનું શાક ઘણું માણસો ખાય છે, પરંતુ લાલ જાતનું શાક કઠ્ઠા નથી લાલ વધારે તીક્ષ્ણ છે ઘોળી સાટોડી—કડવી, ઉષ્ણ, તીખી, તૂરી, રચ્ય, અગ્નિદીપક, રક્ષ, મધુર, સારક, ખારી તથા હ્રદય છે, અને વાયુ, કફ, સોળે, ઉધરસ, અર્શ, વ્રણ, પાકુરોગ, વિષદોષ તથા શૂનનો નાશ કરે છે આના પાછાનો ગુણ ઉષ્ણવીર્ય છે રક્તપુનર્નવા (ગદહપૂર્ણા, લાલ સાટોડી)—કડવી અને સારક છે, તેમ જ સોળે, રક્તપ્રદર, પાકુ અને પિત્તનો નાશ કરે છે નીલ પુનર્નવા—કડવી, તીખી, ઉષ્ણ અને રસાયન છે, તેમ જ હૃદયોગ, પાકુ, સોળે, શ્વાસ, વાત અને કફનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) ફૂલ ઉતારવા માટે:—ઘોળી સાટોડીના મૂળ ઘીમાં ઘસી અજન કરવું (૨) નેત્રની કંઠૂ (ખરજ) અને ગળાનો આંખ ઉપર:—ઘોળી સાટોડીના મૂળ મધમાં અથવા દૂધમાં કિંવા માઠા(લાગરા)ના રસમાં ઘસી આજવા, એટલે કંઠૂ દૂર થાય છે મધમાં ઘસી આજવાથી આંખ ગળતી મટે છે. (૩) પડળ દૂર થવા માટે:—ઘોળી સાટોડીના મૂળ પાણીમાં ઘસી અજન કરવું. (૪) રતાંધળા ઉપર:—ઘોળી સાટોડીના મૂળ કાજીમાં ઘસી ચોપડવા (૫) શોફોદર અને સોળ ઉપર:—ઘોળી સાટોડીના મૂળનો કાઢો કરી પાવો અને સોળ ઉપર લેપ કરવો, અથવા સાટોડી અને સૂકો કલ્ક કરી પાવો. (૬) રક્તાર્શ ઉપર:—સાટોડીના મૂળ હળદરના કાઠામાં આપવાં (૭) ગુદમરોગ અને પ્લીહા ઉપર:—સાટોડીના પચાગનું ચૂર્ણ ગોમૂત્ર અને સિંધવમાં આપવું (૮) કમળી ઉપર:—સાટોડીના પચાગનું ચૂર્ણ મધ અને સાકરમાં ખાવું; અથવા કાઢો કરી કિંવા રસ કાઢી પાવો (૯) મસ્તકરોગ અને જવરોગ ઉપર:—સાટોડીનું પચાગ ઘી અને મધમાં આપવું (૧૦) રોગ ન થવા માટે:—સાટોડીનું પચાગ દૂધ અને સાકરમાં આપવું. (૧૧) વીંછીના વિષ ઉપર:—ઘોળી સાટોડીના મૂળ રવિવારે લાવી રાખવા. તે ચાવી ખાવાથી વીંછીનું વિષ ઊતરે છે અથવા સાટોડીના મૂળ ઘસી લેપ કરવો. (૧૨) દંતરોગ ઉપર:—સાટોડીના મૂળ, લોધર અને કુલાવેલી ફટકડીનું પાણી કરી તેના કોગળા કરવા (૧૩) અંતર્વિદ્રધિ ઉપર:—સાટોડીના મૂળ અને વાયવરણાની છાલનો કાઢો કરી પાવો (૧૪) અમ્લપિત્ત ઉપર:—રોજ સવારે ઘોળી સાટોડીનાં તાજાં બે મૂળ ચાવી ખાવા તે ઉપર બે પહોળાં સુધી કાંઈ ખાવું નહિ. એ પ્રમાણે ૧૪ દિવસ કરવું (૧૫) ચોથિયા તાવ ઉપર:—ઘોળી સાટોડીના મૂળ દૂધમાં પ્રાશન કરવા; અથવા પાનમાં લક્ષણ કરવા (૧૬) સોળ ઉપર:—સાટોડી, દેવદાર, સૂક અને વાળાનો કાઢો ગાયનું મૂત્ર નાખી પ્રાશન કરવો (૧૭) ગુદમ અને જલોદર ઉપર:—ઘોળી સાટોડીનો મૂળ સમલાગે સિંધવ નાખી વાટી તેનો કલ્ક કરવો અને તેમાં ઘી નાખી તે ગુદમ ઉપર આપવો તથા મધ નાખી જલોદર ઉપર આપવો અથવા જલોદર ઉપર ઘોળી સાટોડીના મૂળનું ચૂર્ણ મધમાં ખવરાવવું. (૧૮) આંખમાં ફૂલ પડે તે ઉપર:—ઘોળી સાટોડીના મૂળ રવિવારે લાવી ધૂપ દઈ કાને માથવા (૧૯) સર્વાંગ સોળે, ઉદર, પાંકુ, સ્થૂલતા અને કફ ઉપર:—સાટોડી, કડવો લીમડો, કડવા પડોળા, સૂક, કડુ, દારહળદર, ગજો અને આળહરડાનો કાઢો પાવો (૨૦) કૂંતરાના વિષ ઉપર:—સાટોડીનો રસ પાવો. (૨૧) સર્વાંગ સોળ ઉપર:—કડુ, કરિયાતું અને સૂક મેળવીને સાટોડીનો કાઢો આપવાથી સર્વાંગ સોળે નહિ જેવો થશે. (૨૨) પુનર્નવા તેલ:—૪૦૦ તોલા સાટોડીના મૂળ લઈ તેનો ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં ચતુર્થાંશ કાઢો કરી તેમાં ત્રિકટુ, ત્રિફલા, કાકડાશિંગી ધાણા, કાયકળ, કચેરા દેવદાર, ગહુલા, કોષ્ઠ, સાટોડી, અજમો, કાળીજીરી, એલચી, પદ્મકાષ્ઠ તજ તમાલપત્ર, સૂક, રેણુકાળીજ અને નાગકેસર—આ પ્રત્યેક ઔષધ એકેક

તોણે લઈ કલ્ક (લૂગદી) કરી કાઢામા મેળવી ૧ શેર તેલ તૈયાર કરવું એનાથી કમળો, પાંડુરોગ, હલીમક, શ્વાસ, મગેળ, ઉદર મેગ, હૃદયજ્વર અને મલાવરોધક(કબજિયાત)નો નાશ થાય છે (૨૩) પુનર્નવાદિ ઘૂત :—સાટોડી, ચિત્રક, દેવદાર, લીડીપીપર, ચવક, સૂદ જવખાર અને હરડે એ દરેકનો આડ આદ તોલાનો કલ્ક કરી દશમૂળના ૧૨૮ તોલા કાઢામા ૩૨ તોલા ઘી તૈયાર કરવું એ મોઝ ઉપર ઉસ્તાદ છે ૪

૫૮૭ સાજડ (એન) — મં અસન, ગ્ઝતાલ્હુન. હિં ૦ એન કઠ કેપુપત્તિ તેં ઈર્ષમદ્દી લાઠ ટરમિનેલિયા ટોમેન્ડોઝા મં એન

સાજડના વૃક્ષો મોટા મોટા થાય છે એ આડના લાકડાં મજબૂત હોય છે, વહાણ બનાવવામા નવા ઇમારતમા આ લાકડાનો ઉપયોગ થાય છે સાજડના પાદડા લાખા હોય છે સાજડમાં ઘોળા અને કાળા એવી બે જાત છે ઘોળા સાજડનો ગ્ગ ઘોળો હોય છે સાજડની કુમળી જાલ ગંગના કામમા આવે છે, એને 'સાદડા' પણ કહે છે ઉપયોગ—(૧) આગતુક જખમ ઉપર :—ઘોળા સાજડની જાલની થેપલી કરી તે જખમ ઉપર બાધવી એટલે ત્વરિત ભરાઈ આવે છે. (૨) નાનાં વાહરડાંને (દૂધના યોગથી પેટમાં) રોગ થાય તે ઉપર :—સાજડની કુમળી માજગવચી (૩) તજગરમી ઉપર :—સાજડની માજગ, ખોરડીના પાદડા અને આમળા, એ એકત્ર વાટી તેનો રસ હાથ અને પગને તળિયે મર્દન કરવો (૪) ફેલ્ડો ડટવાને માટે :—સાજડની જાલને અને કાળા તુળસીનો રસ કાઢવો (એને ગપ કહે છે), એમા ચોખાના કુશકા નાખી એકત્ર કરી રાખવું ખટાશ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેની પોટલી બાધવી (૫) પક્ષાઘાત ઉપર :—સાજડની રાખ ઉપર બાધવી એટલે તે ભાગ ઉજી થઈ તેનું જડત્વ દૂર થાય છે (૬) કંક ઉપર :—સાજડની ગપ મધમા આપવી

૫૮૮ સાત્વીન—સં સમપણું. મં સાતવીણ હિં ૦ છી—સતવન, સ—છતેના બં છતીમ. કં એલેલેગ. લાં એહોતિયા એલેરિસ. તૈં એડાકુલ, અરિટાકુ.

સાત્વીનના આડ મોટા મોટા થાય છે એ ફેકણુ પ્રાતમા પુષ્કળ છે એનું લાકડું ઇમારતના કામમા ઘણું ઉપયોગી નથી સાત્વીનની એક રૂખને સાત પાદડા હોઈ એનો આકાર શીમળાના પાદડા જેવો લાખો હોય છે. સાત્વીનની જાલ અતિશય કડવી છે સાત્વીનx—કડવી, ઉજી, અગ્નિ-

* (૧) પ્રમુતા સ્ત્રીની કઠી માટે—બાળકને જન્મ આપતી વખતે દુ બ થતું હોય તો સ્ત્રીના હાથથી થોડા ચાવલ લઈ સાટોડીના ગેખા ૫૦ નાખી નમસ્કાર કરી અભિપ્રાય કહીને જડ ખોલી લાવવી (સીધી જડ રહે તો પુત્ર થશે, વાટી જડ રહે તો પુત્રીનો જન્મ થશે) એ જડના બે કંકડા કરવા એક દરવાનમા બાધવો અને બીજો સ્ત્રીની કમર પર બાધવો બાળકનો જન્મ થયા પછી જડના દુકડા કાઢી લેવા (૨) જ્વર ઉપર—એકાતરા, તરિયા અને ચોથિયા તાવવાળા રોગીના જમણા હાથની નાડી પર પુનર્નવા- (સાટોડી)ની જડ અધકચરી કરીને તાવ આવતાથી બે કલાક પહેલા બાધી ફેવી સ્ત્રીએના ડાખા હાથ પર બાધવી આ જડ બાધવાથી તાવ આવતો રોકાઈ જાય છે (૩) સોજા ઉપર—ન ૨૧ મા લખેલ ક્વાથ પિવગવો તથા નીચે લખેલો મલમ આખા ગરિર (મોઢાનો ભાગ છોડીને) માલિગ કરવો, જેથી આશ્ચર્ય-દાયક લાભ બહુ જ થોડા સમયમા જણાઈ આવે છે મલમની વિધિ—કાળી બકરીનું ધી તોલા ૨ તથા પારો તોલા ૫ એક ખરલમા નાખી લીમડાના દડાથી સૂર્યના તાપમા બેસીને ધૂટવું જ્યારે કાળો રંગ થઈ જાય ત્યાર ૨૦ તોલા મુધી થોડું થોડું ધી નાખતા જવું જ્યારે વીસ તોલા ધી તથા પારો સારી રીતે ધૂટાઈને મલમ તૈયાર થઈ જાય ત્યારે ભરી રાખવો સૂર્યના તાપમા સુવડાવી આ મલમથી માલિશ કરવી, જેથી ભયકર સોજા સમયમા ઊતરી જાય છે

x મુશ્વતસહિતામા શરદીના તાવ ઉપર આ પ્રમાણે ઇલાજ કહેલો છે—'સાત્વીનની જાલ, ગળો, લીમડાની અતરજાલ, એ બન્ને તોલા લઈ એનો ક્વાથ કરી આપવો' ચામડીના રોગમા ઘણાક ઉપચારોમા એની જાલ નાખે છે અમેરિકાના ફર્માસ્યુટિકલ એસોસિયેશનના ઈ સ ૧૮૭૭ના રિપોર્ટમા લખેલ છે કે, 'આ વૃક્ષ લ્યુએનના ટાપુમા ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાંના રહેવાસી લોકો એને ડીટા કહે છે તેઓ એને પાચન, શક્તિવર્ધક અને જ્વરનાગક માને છે અને વાર વાર આવનાર તથા વણા દિવસના આતરે અથવા શરદીની હવામા ઉત્પન્ન થનાર તાવમા આ ઔષધ અસલથી વાપરે છે એનું પરિણામ બહુ જ સંતોષકારક આવે

દીપક, મદગધી, તૂરી, રિંગધ, સારક, હદ તથા મુગધી છે, અને વ્રણ રક્તદોષ, ત્રિદોષ, કૃમિ, દમ, કોઢ, ગુન્મ તથા શળનો નારા કરે છે. ઉપયોગ—(૧) નળવાયુ ઉપર :—સાત્વીનની છાલ કોષણ સાથે ૭ દિવસ ખાવી અને પથ્થ કરવું (૨) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર :—સાત્વીનની રૂ ખનો રસ સાકર નાખી પાવો ઉતાર—ધી અને ભાત (૩) સાંદમેહ, જવર, શૂળ અને ગુદમ ઉપર :—સાત્વીનની છાલનો કાઢો પાવો (૪) વ્રણ ભરાઈ આવવા માટે :—સાત્વીનની છાલ દૂધમા વાટી લેપ કરવો

પટ્ટ સાપસૂત્ર (નાની નાળવેલ) —સં ૦ ઇશ્વરી, અહિંગધા, ગધનાકુલી. મં સાપમદ, સાપસણ. હિં ૦ રૂબટા ઇશમૂલ ૫૦ ઇશરમૂલ લાં એરિરટોલોકિયા ઇન્ડિક મલાં ઇશ્વરમૂલ.

સાપસૂત્રના વેલા હોય છે એમા કાળી અને ઘોળી એવી બે જાત છે એના પાંદડા નાગર-વેલના જેવા ડીટાની પાસ પહોળા હોય છે કાળી સાપસૂત્ર વધારે ગુણવાળી છે સાપસૂત્ર ઘણી કડવી છે સાપસૂત્રની ભૂડી સર્પના મોમા નાખવાથી તે હતવીય થાય છે. ઉપયોગ—(૧) સર્પના વિષ ઉપર :—કાળી સાપસૂત્રના મૂળ અને ચરીકા અથવા ઘોળી ચણાકીના મૂળ ઠંડા પાણીમા ઘસી તે પાણી થોડીથોડી વારે પાવું, કિવા એકલા સાપસૂત્રના મૂળ ઘસી પાવા. (૨) સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર :—કાળી સાપસૂત્રના મૂળ પાણીમા ઘસી તેમા મરી વાટી પાવા. પથ્થ—ધી અને ભાત. (૩) પટ્ટી (કોલેરા) અને પેટપીડ ઉપર :—સાપસૂત્રના મૂળ ઠંડા પાણીમા ઘસી પાવા. (૪) બાળકના કૃમિ ઉપર :—સાપસૂત્રના મૂળ દૂધમા ઘસી પાતા જવું અથવા નિત્ય બાળાગોળીમા ઘની પાવા, એટલે કૃમિવિકાર થશે નહિ x

છે ' આ રિપોર્ટથી વિદ્વાન વૈદ્યોનું ધ્યાન એની તરફ ખેંચાયું હતું એમાથી નીકળનાર ક્ષારીય સત્ત્વ ડિટેમિન અને ડિટેમિન બહુ જ કડવા છે અને સારામા સારા કિવનાઈન કરતા પણ વધુ ગુણકારી મનાય છે, કિવનાઈન અને ડિટેમિન બન્ને સમાન માત્રાથી અપાય છે અને બન્નેનું સરખું જ પરિણામ આવે છે કિવનાઈન વધારે પ્રમાણમા આપવાથી કાનને બહેરાપણું ઉત્પન્ન કરે છે અને બિંદુ આવતી નથી આવા પરિણામ આ પદાર્થથી આવતા નથી વળી એની અસર ઘણી જ તાકીદે અને કદી નિષ્ફળ ગયા વગર થાય છે નાનાનાના બાળકોને છાલની માત્રા બા ડ્રામ અને મોટાને ૧ ડ્રામ આખા દિવસ માટે બસ છે. આ માત્રા આપતી વખતે અવશ્ય કરીને અવસ્થા, જાત, પ્રકૃતિ આદિ વિચાર આવશ્યક છે. પોટીસના કેપમા પણ આ દવા આપવાથી કાયદાકારક અસર થાય છે બનાવવાની રીત આવી છે.—સાત્વીનની છાલ, કૌર્નફ્યોર અથવા ચૂનો એ દરેક અર્ધાઅર્ધા શેરને ગરમ પાણીમા મેળવીને ખીર જેવું કરવું અને લૂગડાની ઉપર પાથરી બગલમાં, હાથના સાંધામા અને ધૂટણોની ઉપર લગાવી સારી રીતે મુકાઈ ગયા બાદ બદલતું રહેલું આ પ્રમાણે અસર થતા સુધી લેપ કરવો અને સૂકવવું લસકરી ઇસ્પિતાલોમા ડિટેમિન કિવનાઈનના બદલામા વપરાય છે નૂના ઝાડા અને મરડાના રોગમા આ છાલ ઉત્તમ અસર કરે છે, અને તાવ આવ્યા પછી પેટની પાચન-ગત્તિ ઓછી થઈ હોય તો તેને સુધારે છે ચરકસ હિતામા રસ, બીજ અને છાલને વાતપિત્તપ્રશમનકારક, કોઢનાશક, દર્દનાશક અને શીતનિવારણ કહેલ છે સુશ્રુતસ હિતામા એને કફવાતપ્રશમન, અરુચિનાશક, ગુદમશૂળનાશક, આમપાચક અને ઉર્દનાશક કહેલ છે છાલ કઈક સુગંધિત, ગરમ, ખાટી અને કડવી હોય છે, તથા ખાવાથી થોડો જીલાળ થઈ ભૂખ લાગે છે, તાવ બતરી નય છે તથા સોજો અને શૂળ નાશ પામે છે

x ડૉક્ટર દેસાઈ લખે છે કે, સાપસૂત્ર કપૂરના જેવી સુગંધિત અને અતિ કડવી છે એ શરીરના બધા ભાગ પર મિયા કરવાવાળી અમૂલ્ય ઔષધિ છે સાપસૂત્ર કટુ, પૌષ્ટિક, વાતહર, આહી, ગર્ભારોચોત્તેજક, સંધિશોથહર, જ્વાનતંતુને ઉત્તેજક, સ્વેદન, નિયંત્રકાલિકાન્વરપ્રતિબંધક અને વિષદ્ર છે

માત્રા—૫ યાગનું ચૂર્ણ પથી ૧૫ રતી, ત્રિકટુ અથવા નાગરવેલના પાનની સાથે લેવું સાપસૂત્રને કદાપિ કાળની નહિ ઉપયોગ—તાવમા સાપસૂત્ર આપવાથી ગિરર્દ ઓછું થાય છે, પેગાળની બળતરા દૂર થાય છે, પન્મેવો આવે છે તથા ઘડાવટ ન આવતા તાવ બતરી નય છે બધી જાતના તાવ પર સાપસૂત્ર અપાય છે, તો-પા! વિષમન્નર અને દ્રુપિત સ્ત્રીકાન્વરમા વધારે ગુણકારી છે સન્નિપાતમા સાપસૂત્ર પ્રત્યક્ષ અને જ્વાનતંતુ માંકત આખા શરીરને ઉત્તેજના આપે છે ત્રિદોષમા એવું જ ઉપયોગી ઔષધ તગરગ ઠોડા છે આ બન્ને ઔષધિ-ઓને મેળવીને અપાય, તો વધારે લાભ પડે છે

નમ અને નૂના આમવાનમા અને તીવ્ર ક્ષારયુક્ત સંધિશોથ પર સાપસૂત્ર પેટમા અપાય છે તથા સાંધા પર લેપ કરાય છે એવી પેશાબ અને પરમેવો આવીને સાંધાઓનો મોજો અને દર્દ ઓછા થઈ નય

૫૮૦ સાણુદાણા—(મં સાણુ, સાણુદાણાયે આડ) એ આડ માડવૃક્ષની એક જાત છે એની ઊંચાઈ ત્રીસ-ચાળીસ હાથ હોય છે. એ આડ જૂનુ થયા પછી કાપી તેનો વચલો ભાગ કાઢી લે છે પછી તેને ખાડી તેનો લોટ થાય એટલે તેને પાણીનો છમકા મારે છે પછી તે ચાણુણીમા નાખી છોડે છે. તેથી ફરી તેની ખારીક ગોળાઓ થાય છે તેને સાણુદાણા કહે છે સાણુદાણા પાચક હોઈ પૌષ્ટિક છે વૃદ્ધ, બાળક અને ગેગીને આ દાણા ઘણા હિતકર છે

૫૮૧ સારકળ (સાલેકુ, ધુપેટા)—સં શલકી, શાલવૃદ્ધ મં સાલાર્ધ દેં સારકળ હિંં સાલર્ધ સલર્ધ કં તદિકુ, તદકિનગિઃ, આનેખ્યાલ તૈં પારગિસાપ્રાણિ તાં કુદરક મં ચિતિતિ. લાં જોસવેલિયા ઘેરીકેગ અને જોસવેલિયા સરેટા

સારકળનું આડ મોટું થાય છે એ આડ ઘણું કરીને કુગળળ પ્રદેશમા ઘણા થાય છે એના પાદડા અગધિયાના પાદડા જેવા થાય છે. એને િદ્રણુ અને ચીચૂડા (આખીલા) જેવડા ફળ આવે છે એ ફળનું અથાણુ સાર થાય છે સારકળનું લાકડું ઇમારતના ઉપયોગમા આવતું નથી એ આડને ગૂગળ જેવો ઘ્રાણો રસ આવે છે એ ગૂગળ જેવો ધૂપ છે. એને ‘કુદુર’ (શેષશુદર)× કહે છે. આ આડ ખાનદેશમાં ગજણુઘટ ઉપર ઘણા થાય છે આ આડનો રંગ લીલો દેખાય છે. એના લાકડાના ચાટવો, ધાન્ય ભરવાની પાલી વગેરે થાય છે. સારકળ—શીતવીર્ય, પૌષ્ટિક, કડવું, મધુર, તૂરુ તથા ગ્રાહી છે, અને ક્રોધ, રક્તદોષ, કફ, વાયુ, પિત્ત, અર્શ, પ્રણુદોષ, પક્વાતિસાર તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. એના ફલ—કફ, વાયુ, અર્શ, ક્રોધ તથા અરોચકના નાશક છે એનો શુદર (કુદર, શેષકુદર)—મધુર, કડવો, તીક્ષ્ણ, તીખો સ્નિગ્ધ. ઉષ્ણ તથા ત્વચાને હિતાવહ છે, અને જ્વર, પ્રવેદ, કફ, મુખગેગ, વાયુ, પ્રદ, રક્તવિકાર, ગ્રહપીડા, અલક્ષ્મી, રક્તાતિસાર અને જંતુ એ સર્વનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) આંખો આવે તે ઉપર તથા આંખોમાંથી બળતરા શાંત થવા માટે:—સાગકળના પાદડા વાટી રાત્રે આંખો ઉપર પાટો બાધવો (૨) સંધિવાત વગેરે ઉપર:—સારકળના પાદડા વાટી તેનો પાટો બાધવો (૩) પ્રદર અને રક્તાતિસાર ઉપર:—સાગકળનો શુદર રાત્રે પાણીમા પલાળી રાખી સવારે મસળી તેમા ચાટર નાખી તે પાવુ. (૪) રક્તાતિસાર ઉપર:—સારકળની છાલ દૂધમા વાટી મધ નાખી પાવી.

શેષશુદરની માત્રા ૫ ૧૦ ગ્રામી, ગુણુધર્મ મેહન, સાગક અને રક્તશોધક છે આ ચર્મરોગમા વધારે વપરાય છે પ્રણુશોધન અને પ્રણુરોપણુ ગુણુ માટે શેષશુદર, ટકણુખાર ફુલાવેલો, ગધક અને કાથો મેળવીને જૂતા ગૂમડાઓ ઉપર વપરાય છે

૫૮૨ સાલમ—સં સાલીમકંદ. મં સાલમમિશ્રી નેં હત્તિપૈલ ૫૦ સાલિખમિશ્રી, ઇરાન-

છે કક-ત્વગમા સાપચૂન આપવાથી ખાસવાની ગત્તિ વધે છે કફ સરળતાથી બહાર નીકળી જાય છે નાના બાળકોનું ગળુ બળુ આવી ગયું હોય, તો તે પર સાપચૂનના પાનનો રસ અપાય છે એટલે બલદી થઈને ગળુ મોકળુ થાય છે અને યક્રવટ આવતી નથી સુવાવડી સ્ત્રી કષ્ટાતી હોય, તો વંણેનું જોર વધારવા માટે સાપચૂન પીપરીમૂળની સાથે આપવી સાપચૂનથી ગર્ભારાચનો સંકોચ થઈને અદર રહેલ લોહી અને આરને બહાર કાઢી આપે છે સગર્ભાને અસમય પર સાપચૂન અપાય તો ગર્ભપાત થઈ જાય છે સાપચૂનથી હોળગીની પાચનશક્તિ વધે છે, આતરડાની નિર્બળતા ઓછી થાય છે આતરડાના રોગમા આ અમૂલ્ય ઔષધિ છે કુપચન, બલદી, કોલેગ, અતિસાર, આમાતિસાર, સગ્રહણી, જૂનો મરડો, એ બધા રોગો પર સાપચૂન કાળા મગીની સાથે અપાય છે બાળકોને દાંત આવતી વખતે તાવ, બલદી અને ઝાડા થાય છે એ સાપચૂન કાળા મગીની સાથે અપાય છે બાળકોને ઉપયોગ સર્પવિષ પર કરે છે —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

× વણુખરા લખાડ ગાધીઓ શેષશુદરને બદલે ખેરજો આપે છે શેષકુદરની પીળાગ પડતી શુદરના જેવી પણ નાની કણીઓ હોય છે એને દેવતા ઉપર નાખી ધૂપ કરવાથી મહા જેવી વાસ આવે છે કુદુરને વાટી પાણીથી ગોળા બનાવી દુખતી દાઢના કોતરમા રાખવાથી તેમાથી લાળ ટપડી દુખાવો જલદી શાંત થાય છે કુદુરને હિંં કુદર, શુદરસા ૫૦ કુદરખોટી મં અવલશુદર, સાલર્ધચાડીક, કં ઇંબોલ, કં કુદરકમી, ખોટી મમ્તડી, ઇમી મમ્તડી અં કુદરેજક, વિસ્તજ તૈં કુદરકુ સંસ્કૃતમા કુદર, હિંંદીમા કુદર અને શુભરાતીમા જેને ઈસેસ કહે છે તેનું વર્ણન ચંદ્રસના નામથી કરેલ છે અને ઈસેસ(શરી લોખાન)ના નામથી જેનું વર્ણન કર્યું છે તે ગધોખેરજો છે

સંગમિત્રી. લે૦ ઓરિસ લેટીફેલિયા (પન્ખી સાલમ), ઓરિસ લેક્સીફોરા (લસણિયો સાલમ), ઓરિસ મચ્છુલા (બાદશાહી સાલમ), ચૂલોફ્રિયા કેમ્બેટ્ટીઝ (લાહોરી સાલમ) તુર્કસ્તાન, અરબ-સ્તાન, ઈરાન વગેરે દેશમાં સાલમની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં પણ એ કદની જે-તણુ જાત મળે છે. એ છોડ કાઈકે નાગકમળીના અથવા હળદરના છોડ જેવો છે. એને નિદ્રુષ્ટ પ્રતિતિ જમીન જેઈ એ તેના મૂળમાંથી ફળુગા ફૂટી છોડ થાય છે તે જુદા હોય છે, તથા તેમાંથી સાલમ થાય છે તે જુદા હોય છે એ મૂળ કાઢી લાવી ગરમ પાણીમાં ધુએ છે પછી જડા ખાદીના કપડાથી તેના ઉપરની જાલ યોળી નાખે છે. તેથી કરી તે ઘોળી શુભ્ર દેખાય છે. પછી તાપ્પાના તવા ઉપર નાખી તેને દેવતાની આય આપે છે. એ જ સાલમ કહેવાય છે સાલમ ઘણી જ પૌષ્ટિક છે કદાચ જીવક ત્રણલક (અષ્ટવર્ગની ઓપધિ) આ હોવી જેઈ એ ઘણાખગ તુર્ક અને આરબ લોકો એનું જ અન્ન સેવન કરે છે. સમુદ્રમાં ઘણા દિવસ રહેવાથી ખલાસી લોકોને ‘ નાવિક રક્તપિત્તગગ ’ થાય છે તેઓને સાલમના લોટની કાજી કરી આપવાથી તેમનો ઉપદ્રવ કમી થઈને તે નીરોગી બને છે સાલમમાં ઘોળી, ચરાખ, લસણિયા, પન્ખદાર અને દૂધમૂસળી એવી પાચ-જ જાત છે સાલમ—ઉણ્ણવીર્ય, બલકર, મધુર, ધાતુવર્ધક, કડવી, ગુરુ, રસાયન તથા પૌષ્ટિક છે, અને ક્ષય, પ્રમેહ પિત્ત, રક્તદોષ, આમદોષ, કમળો તથા કુલકમળાનો નાશ કરે છે માત્રા ૧૨ થી ૨૪ રતી. ઉપયોગ—(૧) પ્રદર, પેશાબમાં ધાતુનું જનું અને ધાતુચિકાર ઉપર :—દરરોજ સવારે અને સાંજે ઘડી દિવસે સાલમ, ઘોળી મૂસળી અને પન્ખી સાલમ એ સમલાગે લઈ ત્રણે જણુસોનું ઘણુ બારીક ૩ માસા ચૂર્ણ ૩ માસા સાકર સાથે દર વખતે ત્રણ તોલા દૂધમાં મેળવી આપવું, એટલે ઉપલા રોગ દૂર થઈ પુષ્ટિ આવે છે. (૨) પુષ્ટિને માટે :—સાલમનો પાક કરી ખાવો કિંવા સાલમમિશ્રીનું ચૂર્ણ કરી પાણી અને દૂધમાં બાફી તેમાં સાકર નાખી તે સેવન કરવું (૩) સંઘ્રહણી રોગ ઉપર :—સાલમ (દૂધમૂસળી) છાશમાં કિંવા યોગાના ધોવરામણમાં વાટી ૧ તોલો આપવી અને પથ્યને માટે છાશ અને ભાત ખાવા આપવા. (૪) પુષ્ટિ અને મળશુદ્ધિ થવા માટે :—સાલમના ફળ (એ મોતરીગણીના ફળ જેવા હોઈ અદરના બિયા અતિશય કઠિન હોય છે) ૪ તોલા, પાચ શેર દૂધમાં નાખી માવો કરવો; તે તેમ ને તેમ જ એક રાત્રિ રાખવો, પછી તે ઉપર પાણી આવે તે પહેલા દિવસે પાવું અને બીજા દિવસથી માવામાં સાકર ૪૦ તોલા અને ઘી ૪૦ તોલા નાખી તે મિશ્રણ દરરોજ બે તોલા ખાવું.

૫૯૩ સામો—સ૦ શ્યામાક હિ૦ સાવા, સમા. ક૦ સાબિ બ૦ શ્યામાવાસ, સ૦ સાવા. તૈ૦ શ્યામાલુ ક્ષ૦ શામાખ. લા૦ પેનીકમ કુમેન્ટેશયિમ.

સામો—એ ધાન્ય ઘણું ઠેકાણું થાય છે. એના રોપ ઢીચણથી કમર જેવડા થાય છે. સામો એ ધાન્ય વરી(મોગિયા)ને ઘણું જ મળતું છે, પરંતુ એ વરી કરતા કિચિત મોટું હોય છે સામો કોકણુમાં થતો નથી સામામાં કાળી અને ઘોળી એવી બે જાત છે સામાનો ભાત ગરીબ લોકોના ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે એનો ઉપયોગ ઘણું કરી હલકી પ્રતિના લોકમાં થાય છે. મદવાડમાં સામાનો ભાત ખાવા આપે છે. સામો—મધુર, શીતળ, શોષક, રક્ષ, તૂરો, લઘુ, વાતકર તથા ગ્રાહક છે; અને કફ, પિત્ત, રક્તપિત્ત તથા વિષદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) અન્નદ્રવ શૂળ ઉપર :—સામો અગર કોદરા અથવા કાગ(પ્રિયગુ)ના યોગા નાખી કરેલી ક્ષીર હિતકારક છે.

૫૯૪ સાંધરખ—(સ૦ સધિવૃક્ષ) એ ઝાડ મોટા થાય છે એના પાદડા વેતલર લાગા હોઈ આકારે કડાના પાદડા જેવા હોય છે. એની જાલ અસ્થિલગ ઉપર ઘણી જ ઉત્તમ છે એમાં જે અવલ પ્રતિના ઝાડ છે તેને ‘ લવંગી સાંધરખ ’ કહે છે એનો એવો ચમત્કાર છે કે, એનું પાદડું વચ્ચેવચ્ચથી ચીરી નાખ્યા પછી કેટલીક વારે જેઈ એ તો તેના સાધા મળી જઈ પૂર્વવત પાદડા જેવું પાદડું થાય છે. એ ઝાડ દક્ષિણ કોંકણમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે થાય છે આવી અત્યંત ઉપયોગી અને જેમાં વિલક્ષણ પ્રભાવ છે એવી વનૌષધિ ઈશ્વરે આ આર્યભૂમિમાં ઉત્પન્ન કરવાથી આપણા પગકમી પૂર્વજોએ તેનો ઉપયોગ કરી આપણું રક્ષણ કર્યું; અને પોતાનું સામર્થ્ય પરદેશીને

ઉત્તમ પ્રકારે દેખાડ્યું. તેમના વશનેએ હમણાના કાળમા એવી ઉપયોગી વનોપધિનો ઉપયોગ ન કરતા પગ્દેશી મોહક વસ્તુઓમા લુબ્ધ થઈ સર્વ જગતને આપણી નબળાઈ શા માટે ખતાવવી ? ઉપયોગ—(૧) અસ્થિભંગ ઉપર :—સાધરખની ઝાલ કચરી ભાગેલા હાડકા ઉપર ત્રણ દિવસ આધની

પદ્મ સિંગોડાં (શિંગોડા) —સં શગટક. મં શિંગોડા કં શિંગોડે. હિં સિધાડા કાં સુરતન. ઇં વોટરચેન્ટનટ. લાં દ્રેપાગિગ્પિનોઝા બં પાણિકલ, સિધાડે. તૈં પરિગ્રહુ

શિંગોડા નળાવના માથોડું—અર્ધુ માથોડુ પાણીમા થાય છે એના વેદા લાખા હોઈ તેને કાગેદીના પાદડા જેવા પાદડા આવે છે જિંગોડાનો આકાર મોટા ચમત્કારિક દેખાય છે. એને કાટા જેની ત્રણ આડીઓ આવે છે જિંગોડાનું ગાંક થાય છે. એને સૂકવી લોટ કરી લાપસી, પૂરીઓ, લાડુ, વગેરે અનેક પદાર્થો કરે છે, અને તે ઉપવાસના દિવસે ખાય છે શિંગોડા પૌષ્ટિક છે. શિંગોડાં—અનિ વૃષ્ય. લઘુ, રચિપ્રદ, મેહદાહર્થકારક, કફકર, ગ્રાહક, શુકલ, વાતલ, તૂરા, મધુર, ગુરુ, શીતલ, તર્પણ તથા રવાદુ છે અને પિત્ત, દાહ, રક્તદોષ, મેહ, બ્રમ, ત્રિદોષ, સોજો તથા સતાપનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) સ્ત્રીનો મૂઠગર્ભ વધવા અને ગર્ભિણીના રક્તસ્રાવ ઉપર :—શિંગોડા અને કચરાની લાપસી કરી દૂધમા આપવી

પદ્મ સિવળુ—સં કાસ્મીરી મં શિવળુ હિં બં ગંભારી, ખુમેર. કં શિવત્તિ તાં પેરગુમિત્ત મલાં કુમલ તં સાલ્લાયુણીચેદુ લાં મેલિના આખેરિયા

સિવળુના ઝાડ મોટા મોટા થાય છે એ ઝાડના પાદડા મોટા હોઈ તે સાધારણ ગોળ હોય છે સિવળુનું લાકડું સુતારકામમા સારું ઉપયોગી હોય છે સિવળુને પીળા રંગના ફૂલ આવે છે. એને જે ફળ આવે છે, તે નાના જલુ જેવા હોઈ લાખા હોય છે. એના મૂળ દશમૂળમા આવે છે મરાઠીમાં સિવળુને ‘શિવળુ ગભારી’ પણ કહે છે સિવળુ—મીઠી, કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, મધુર, તૂરી, જડ, દીપન, પાચન, મેધાકર, ભેદક તથા હલ છે, અને ત્રિદોષ, કફ, તરસ, શોષ, આમશળ, સોજો, વિષ, દાહ, જ્વર, રક્તદોષ, અર્શ અને બ્રમનો નાશ કરે છે એનાં ફળ—શીતળ, ગુરુ, બલકર, વિષ, દાહ, જ્વર, રક્તદોષ, અર્શ અને બ્રમનો નાશ કરે છે એનાં ફળ—શીતળ, ગુરુ, બલકર, ધાતુવર્ધક, દ્રેચ, વ્વાદુ, ખાટા, તૂરા ગ્સાયન, રિતઝ, યુદ્ધિપ્રદ, ગુરુ તથા મૂત્રલ છે, અને પિત્ત, ગ્નપિત્ત, ગ્નદોષ, આમ, વાયુ, વાતરક્ત, તૂપા, દાહ, ક્ષય, ક્ષતક્ષય, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રદર તથા પેશાબમા ગ્નપિત્ત, ગ્નદોષ, આમ, વાયુ, વાતરક્ત, તૂપા, દાહ, ક્ષય, ક્ષતક્ષય, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રદર તથા પેશાબમા ધાતુના જવાનો નાશ કરે છે. ફળની અંદરનો ગર્ભ—મધુર, ગ્રાહક, કડવો, શીતળ, વાતકર, તૂરા, પુષ્ટિકારક તથા બલકર છે, અને કફ, પિત્ત, રક્તવિકાર તથા પ્રદરનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) ખરજવા ઉપર :—સિવળુની ડૂ ખોતો અથવા પાદડાનો રસ નવટાક સાકર નાખી પાવો અને ઘ્રાણા સાજડની ઝાલ ઘસી ૩ દિવસ ચોપડવી. (૨) અમ્લપિત્ત ઉપર :—સિવળુના પાદડા, અને ઘ્રાણા સાજડની ઝાલ ઘસી ૩ દિવસ ચોપડવી. (૩) પિત્તજ્વર અથવા મૂળ, મોચરસનો કંદ, એ ગાયના તાબ્લ દૂધમા વાટી ૧૪ દિવસ પાવું (૪) પિત્તજ્વર ઉપર :—સિવળુના મૂળનો રસ આપવો (૫) મૂત્રાઘાત ઉપર :—સિવળુના મૂળ કડા પાણીમા ઘસી પાવો (૬) રક્તપિત્તરોગ ઉપર :—સિવળુના પાકા ફળ એક કિલા બે મધમા ખાવા. (૭) શીતપિત્ત ઉપર :—સિવળુના સૂકા ફળ સીજવી તેનો કદક દૂધમા આપવો અને પથ્ય પાળવું. (૮) દાહ ઉપર :—સિવળુના પાદડાનો રસ અગે ચોળવો

પદ્મ સુખડ (ચંદન) —સં મં હિં ચંદન કં શ્રીગધમારા. તૈં ચંદનમુ. તાં મલાં ચંદનમારં ગોં શ્રીગધ યું કાં સદલ અં સદલે, અખાયદ ઇં સેડલ વૂડ લાં સેટેલમ્ આલમમ્

સુખડના ઝાડ મોટા થાય છે. એ ઝાડ મલખાર પ્રાતમા વિશેષ થાય છે એના પાદડા કડવા લીમડાના પાદડા જેવા હોઈ નાના અને સુવાળા હોય છે ચંદનને બારીક અને કાળા રંગના ફળ આવે છે. આ ઝાડ જૂનું થાય એટલે તે કાપી તેના કકડા કરી તે જમીનમા દાટી રાખે છે પછી તે કેટલાક દિવસે બહાર કાઢી તેને સાફસૂક કરે છે ચંદનના કકડા ઉપયોગી છે એની પેટીઓ, કરડિયા, પખા વગેરે અનેક વસ્તુઓ કરે છે ચંદનનું જે તેલ કાઢે છે તેને ચંદની

અત્તર કહે છે એ સુવાસિત હોય છે ઘોણું ચંદન કડવું, તીખું, શીતળ, તૂરું, વૃષ્ય, કાતિકારક, કામજનક, સુરભિ, રુક્ષ, આનદકર, લઘુ તથા હૃદયને હિનકારી છે, અને પિત્ત, શ્રમ, બિલટી, તાવ, કૃમિ, તૃષા, સંતાપ, મુખરોગ, દાહ, શ્રમ, શોષ, વિષ, કફ તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. જે ચંદન ગાઠવાળું, છિદ્ર પડેલું, જડ, ઉખર, શ્વેતવર્ણ, કાપવાથી દેખાતો ગતો વર્ણ, ઘસવાથી પીળું, સ્વાદે કડવું, અતિ સુગંધ અને શીતલ હોય તે ઉત્તમ જાણવું, અને જે આમાથી ઘોડાક લક્ષણોએ યુક્ત તે મધ્યમ તથા એ લક્ષણો જેમા મૂળે જ નથી તે અધમ જાણવું. **પીત્તચંદન-મલયાગર ચંદન-** શીતળ, કડવું તથા કાતિકારક છે, અને કફ, કોઢ, કફૂ, ત્રિપૂચિકા, દુઘ, કૃમિ, રક્તપિત્ત, ત્રિષ, પિત્ત, તૃષા, દાહ અને જ્વરનો નાશ કરે છે કુંકુમાગર—હરિચંદન (પીળા-રાતા વર્ણનું)—કડવું તથા શીતળ છે, અને પિત્ત, શ્રમ, શોષ તથા દમનો નાશ કરે છે. એ દેવાને લોગ્ય છે, માટે મનુષ્યોને દુર્લભ જાણવું. **ખર્ખર ચંદન—**(ઘોળા અને ગતા વર્ણનું)—શીતળ તથા કડવું છે અને કફ, વાયુ, પિત્ત, કોઢ, વ્રણ તથા રક્તદોષનું નાશક છે **શખર ચંદન—**(કિંચિત્ પીળા વર્ણનું)—શીતળ તથા કડવું છે, અને પિત્ત, કફ, વાયુ, શ્રમ, ફેલા, ખસ, કંફૂ, દાહ, દાદર, લૂતા, કોઢ, તરસ તથા ગાડપણનું નાશક છે **સુખડ** (એ ઝાડ ઉપર ને ઉપર સુકાયેલી હોય તે)—કડવી, સુગંધવાળી તથા શીતળ છે, અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, પિત્ત, રક્તવિકાર તથા દાહની નાશક છે જે ચંદન લીધું હોય તે વખતે તોડીને સુકાવેલું તથા મલયપર્વત ઉપર ન થયેલું હોય તે સુગંધમા કમની હોય છે **ઉપયોગઃ—**(૧) દાહ શમન થવા માટે :—ચંદન અને કપૂર અથવા વાળો ઘસી તેનો સર્વાંગે લેપ કરવો (૨) ખસ ઉપર :—ચંદની અત્તર (સુખડનું તેલ) એકલું કિંવા લીધુના રસમા મેળવી ચોપડવું (૩) મૂત્રકૃચ્છ્ર અને રક્તાતિસારાદિ ઉપર :—ચોખાના ઘોવડામણમા ચંદન ઘસી તેમા મધ અને સાકર નાખી પાવું; એટલે રક્તાતિસાર, પેશાબની ગરમી, તૃષા, દાહ અને મેહનો નાશ થાય છે (૪) બાળકોને અળાઈ થાય તે ઉપર :—ચંદન, ઘણા અને વાળાનો ગુલાબજળમા લેપ કરવો અથવા ચંદનનો લેપ કરવો (૫) પરુવાળા પ્રમેહ (પરમા) ઉપર :—ચંદનનો કલ્ક કરી તે પાવો (૬) પ્રમેહ અને પ્રદર (પેશાબમાં પરુ જેવું જવું તે)

* દત્તકૃત મેટરિયા મેડિકામા જાણ પ્રકારના ચંદનના લાકડાનું વર્ણન કરેલ છે —શ્રીખડ (ઘોણું ચંદન), પીત (પીળું ચંદન) અને રક્ત (રાતું ચંદન) એમા રાતા ચંદન(રતાદળી)નું લાકડું ગ્રાહી અને પૌષ્ટિક માનેલ છે સોજમા ઠંડક લાવવાને તેમજ માયું દુખવું હોય તો ચંદનને ચોપડવાથી એ ઘોળા ચંદનથી વધારે ઠંડક કરે છે, અને અદર આપવાથી એનાથી ઓછો ગુણ કરે છે ‘રાકાઉલ અસ્કામ’નો કર્તા લખે છે કે, જે પિત્તનો ઝાડો થતો હોય તો ઘોળા ચંદનનું લાકડું ઘસીને માવું, અને ઝાડામા લોહી આવવું હોય તો રાત્રી ચંદન ઘસી તેમા મેળવવું અને પિત્ત તથા રુધિર બંને જતા હોય તો બંને ચંદન ઘસીને પાવા લોહીની બિલટી આદિ રોગોમા રાતા ચંદનને દૂધમા ઘસીને અપાય છે ડોક્ટર દેસાઈના મત અનુસાર ચંદનનું તેલ ઉત્તમ, મૂત્રલ, મૂત્રનલિકા માટે પૂતિહર અને મૂત્રપિડને હિતેજક છે એનાથી મૂત્રપિડને કોઈ પણ જાતની ઈજા થતી નથી એ ત્વચાદોષહર અને કૃમિદ્ધ છે પાણીમા ઘસેલું સુખડ કડવું, શીતળ, સ્વેદજનક, દાહગામક, પિત્તસાહર, ગ્રાહી, હૃદયરક્ષક અને રક્તાભિસરણમા રાતિકર છે એનાથી આમાશયની ક્રિયા બગડતી નથી તેલ દેફસામાર્ગથી બહાર આવે છે **માત્રા—**ચંદન ઘસેલું ૧ થી ૨ તોલા, તેલ ૫ થી ૨૦ ટીપા ગુદ અથવા સાકરની સાથે

ઉપયોગ—જ્વરમા હૃદય ગિચલ થાય છે અને ક્રિયામા કાઈકે અતર પડે છે તે હાનિ ચંદન થવા દેવું નથી અતિગંધ ઉષ્ણતાથી રક્ષણ કરે છે ચંદનમા હિતેજક ધર્મ જાણી જો ઓછો છે એનાથી હૃદયની ગતિ ઓછી થાય છે, પરંતુ હૃદયબળ ઓછું થવું નથી ચંદનની હૃદયરક્ષક ક્રિયા લક્ષમા રાખવા જેવી છે. પિત્તજ્વર અને ઘણા દિવસો સુધી રહેવાવાળા તાવમા, અતિ જ્વરવાળા તાવમા ચંદન આપવાથી પરસેવો આવે છે અને દાહ ઓછો થઈ જાય છે નાળિયેરના રસમા ચંદન ઘસીને આપવાથી તરસ છોપે છે દુર્ગંધ-યુક્ત કફપ્રધાન રોગમા ચંદન અપાય છે એનાથી કફમા લોહીનું પડવું બંધ થાય છે રક્તાતિસારમા ચંદન વપરાય છે ચંદનનું તેલ પરમાની ત્રીજી અવસ્થામા વપરાય છે જીર્ણ અસ્તિશાયમા ચંદનના તેલથી સારો લાભ પડે છે ચામડીનો સોજા, રતવા, નાના ચૂમડા, અળાઈ વગેરે રોગમાં ચંદન અને કપૂર ગુલાબજળમા મેળવી લગાડાય છે ખસના ઉપર ચંદનનું તેલ લગાડાય છે

ઉપર રામબાણ ઉપચાર:—વ શ્લોચન (વાસકપૂ) ૧ તોલો, એલચીદોડામાના દાણા ૧ તોલો, એ બન્ને ઔષધો બારીક ખાડી વસ્ત્રગાળ ભૂટી કરવી પછી તે ભૂટી પલળે એટલું ઉત્તમ સુખડનું તેલ લઈ તેમા તે ભૂટી ભીજવી નાની સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરવી પછી દરરોજ સવારે ૪ તોલા સુધી દહુ પાણી લઈ તેમા એક ગોળી કાલવવી અને તેમા અર્ધો તોલો સાકર નાખી તે પ્રાશન કરવું એ જ પ્રમાણે સાંજે લેવું આ ઔષધ ખાવાથી પ્રમેહની આગ છ પહોરમા ઘણી જ ઓછી થઈ છ દિવસમા પ્રમેહ અને પ્રદરનો નાશ થાય છે પથ્ય-ઘઉંની રોટલી, તુવેરની દાળ, દી અને સાકર (૭) આગંતુક ગરમી ઉપર:—ચોખાના ધોવરામણમા ધોળુ ચદન ઘસી ખાડ નાખી આપવું (૮) ઊચકી ઉપર:—સ્ત્રીના દૂધમા ચદન ઘસી નરચ આપવું.

૫૮૮ સુગંધી (લીલી) ચા—સં સુગંધભૂતણ. કં સુગંધતણ હિં સુગંધતણ મં ગવતી ચાહ, સુગંધિ ગવત, પાતીયા ચહા લેં એન્ડોપોગોન સાર્ધ ટ્રેટસ ઇં લેમનગ્રાસ

ગવતી (ધાસ) ચાના બેટા દાલના બેટ જેવા મોટા મોટા વધે છે એને લીલી ચા કહે છે. બાગમા પણ એને વાવે છે એની જાંચાર્ધ શુમારે હાથ-દોઢ હાથ હોય છે, એનું તેલ નીકળે છે, એને અગ્રેજીમા લેમનગ્રાસ એમ્બલ કહે છે તે પણ ઔષધ છે એ ચાના પાદડા કઢીમા નાખે છે ઉપચોગx—(૧) તાવમાં પરસેવો નીકળવા માટે:—એની ચા કરી પાવી એટલે પરસેવો નીકળી તાવ કમી થાય છે (૨) પટપીડ ઉપર:—એનું તેલ પાવું પટપી (કોલેગ) ઉપર પણ એ ગુણાવહ છે (૩) શરદી, સજેખમ, શૈત્યજ્વર, જડત્વ અને આગંતુક જ્વર ઉપર:—સુગંધી ચા, સૂક અને સાકરનો અષ્ટમાશ કાઢો ગરમ ગરમ પાવો અને પથારીમા ગરમ કપડું ઓઢી સૂઈ રહેવું, એ યોગથી પરસેવો આવી શરીરમાની શરદી નીકળી જઈ હોશિયારી આવે છે. આ કાઢો ઉપણુ છે, સમઘાત થવા માટે એમા જ દૂધ નાખી કોઈ કોઈ પીએ છે. (૪) પરસેવો લાવવા માટે બાફ:—એક મોટા વાસણમા સુગંધી ચાની ભૂટી નાખી તે ઉપર ઢાકણુ મૂકી આધણુ આવે ત્યાં સુધી તે પાણી કઢવવું પછી રોગીને ખાટલા ઉપર સુવાડી આ પાણીનો બાફ આપવો, એટલે પરસેવો છૂટે છે (૫) સજેખમ ઉપર:—સુગંધી ચા, કુદીનો કિંવા વજ અને આદનો કાઢો કરી તેમા ગોળ નાખી રાત્રે સૂતી વેળાએ પીવો અને ઉપર વસ્ત્ર ઓઢી સૂઈ રહેવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ પીવું

૫૮૯ સુગ્રીણુ—(મં સુગ્રીણુ, થોરલા માલેખધ) એના પાદડા ઇંદ્રજવના પાદડા જેવા હોઈ ન્તડા હોય છે એ પાદડા ઘણા ચીકણા હોય છે સુગ્રીણુને બાવળિયાના જેવા પીળા ફૂલ આવે છે એ આડ મોટા થાય છે એની જાલ ઘોળા રગની હોય છે. ૫૭૮ સુક્રાયા પછી કાળા રગની થાય છે એની જાલના ચૂર્ણની ગુદર જેની ચીકણી ગોળી થાય છે. ઉપચોગ—(૧) ખરજવા ઉપર:—સુગ્રીણુના પાદડાના રસમા છૂરુ અને સાકર નાખી પાવો અને તેજ રસ ૭ દિવસ તે ઉપર ચોળવો, અથવા સુગ્રીણુની જાલ ઘસો ચોપડવી પથ્ય—મીઠું ખાવું નહિ (૨) શીતળા હલકા આવવા માટે:—સુગ્રીણુની જાલ તાવીજમા ભરી ગળે બાધવી (૩) અસ્થિભંગ ઉપર:—સુગ્રીણુની જાલ લાવી બારીક ખાડવી અથવા તેમા જ ચતુર્થાશ નાચણીનો લોટ નાખી થોડું પાણી છાટી બાફ આપવો અને તે મિશ્રણનો હાડ દુખતા હોય કિંવા હાડકું ભાંગ્યું હોય તે વ્યથે દોઢ આગળ ઝડાઈનો લેપ કરવો તથા તે ઉપર ગૂણપાટનું ટાટ બાધી ઘટ્ટ પાટો બાધવો અને સાત દિવસ ગયા પછી એકવાર છોડી જોઈ વ્યથિત (દુખી) જગ્યાએ ઔષધનો લેપ કરી થયો હોય તો તુરત લેપ કરી ઉપર પ્રમાણે પાટો બાધવો આ યોગથી કોઈ પણ પ્રગરનો અસ્થિભંગ થયો હશે તો તેમા જલદી ફાયદો થાય છે

૬૦૦ સુરપીણુ—સં સુરપણુ મં સુરપીણુ. તાં કં તેં મ ચપત્રી, માચીપત્રી ૫ં ભુયમદોરન લાં આટિંમસિયા વલ્ગેરિસ મલાં નિલાપલા ઇં ઇડિયન વર્મવુડ, ફલી-બેન

x સુગંધી ચા ઉણુ, સ્વેદલ, મૂત્રલ, જ્વગ્ન, વાતહર, ઉત્તેજક, ચેતનાકારક અને સંકેચવિકાસપ્રતિબંધક છે એનું તેલ માલિશ કરવાથી ચામડી લાલ થઈ જાય છે —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

આ એક શીમળાની જાત છે એના પાદડા શીમળાના પાદડા જેવા કાત્રાદાર હોઈ નાના હોય છે. એ છોડ બે હાથ ઊંચા વધે છે. એના ધોળા અગર પીળા ફૂલ આવે છે. સુરપીણુ સ્વાદે કડવી અને તીખી હોઈ પાચક પણ છે માત્રા—સ્વરસ પ થી ૧૦ ટીપા. ઉપયોગ—(૧) કાન પાક્યો હોય તે ઉપર :—સુરપીણુના પાદડાનો રસ કાનમાં પાડવો એટલે દુઃખ બંધ થાય છે. (૨) બાળકની હુગામણ ઉપર :—સુરપીણુના પાદડા ગાયના તાજા દૂધમાં ઘસી પાવા. (૩) બાળકની ઉધરસ, સળેખમ અને કૃમિરોગ ઉપર :—સુરપીણુના મૂળ મધમાં પાવા અથવા પાદડાનો રસ મધમાં પાવો. (૪) દમ ઉપર :—સુરપીણુના પાદડાનો કિંવા ફૂલનો રસ પાવો (૫) નળવિકાર ઉપર :—સુરપીણુના લીલા પાદડાનો રસ ૧ તોલો કાઢી તેમાં થોડી મરીની ભૂંટી નાખી પાવો.

૬૦૧ સૂરણુ—સ ૦ મ ૦ સૂરણુ હિ ૦ જમીકદ. તૈ ૦ મચાકદા, દોલકદા બં ૦ ઓલ. લા ૦ એમોર્ફોફિલસ કમ્પેન્ડુલેટસ્ (દેશી સૂરણુ). એમોર્ફોફિલસ સિલ્વેસ્ટ્રિકસ (જંગલી સૂરણુ)

સૂરણુ હિંદુસ્તાનના ઘણા પ્રાંતોમાં થાય છે, પરંતુ મલબારમાં એનો પાક વિશેષ થાય છે આ કદ ચૈત્ર-વૈશાખમાં વાવે છે અને માગશર-પોષમાં તે ખોદી કાઢે છે કોઈ કોઈ મોટું થવા ત્રણ વરસ સુધી જમીનમાં રાખે છે એ જમીનમાં રહેલું સૂરણુ એક મણુ કે તેથી વધારે વજનનું હોય છે સૂરણુની આકૃતિ ગોળ ચક્કર જેવી હોય છે સાધારણ સૂરણુનું વજન મણુ પોણા મણુ હોય છે એમાં બે જાત છે, એક ખૂબલીવાળી અને બીજી મીઠી ખૂબલીવાળી સૂરણુ ખાવાથી મોં સૂજે છે અને અનેક વિકારો થાય છે, પરંતુ તે ઔષધના ઉપયોગમાં આવે છે એ સૂરણુ પાચ-છ વર્ષ જમીનમાં રહે છે દક્ષિણમાં સૂરણુની ઉત્પત્તિ ઘણી થતી નથી સૂરણુના ઝાડનો સોટો હાથના કાડા જેવડો હોઈ તે ઉપર વિસ્તીર્ણ છત્રી જેવા પાદડા હોય છે એના દાડાનો રંગ ધોળો હોઈ તે ઉપર શુભ્ર રંગના ટપકા અને ચાદા ઠેકઠેકાણે હોય છે સૂરણુ એ અર્શરોગનાશક છે, માટે એનું ‘અર્શોદ્ધન’ એવું નામ છે. સૂરણુના ફૂલનું શાક સરસ થાય છે. એના કુમળા પાદડાનું પણ શાક કરી ખાય છે, અને જૂનું થયા પછી વચ્ચેના દાડાનું શાક કરી ખાય છે. સૂરણુનું શાક સરસ થાય છે. એ શાકને ઘીનો વધાર કરે છે સૂરણુ ઉષ્ણ અને પૌષ્ટિક છે. મીઠું અને ધોળું સુરણુ—રુચિકર, તીખું, ઉષ્ણ અગ્નિદીપક, હેદક, લઘુ, રુક્ષ, તુરુ, મલાવણુલક, વિશદ, પાચક તથા રક્તપિત્તકોપન છે, અને કૃમિ, ગુદમ, શળ, અર્શ, કફ, મેદ, વાયુ, અરુચિ, દમ, ઉધરસ, ઊલટી તથા ખરાળોનો નાશ કરે છે આ સૂરણુ હૃદયોગી, રક્તપિત્તી અને કુષ્ઠીને હિતકારક થતું નથી એના દાંડા—રુચ્ય, લઘુ તથા દીપન છે, અને કફ, વાયુ તથા અર્શનો નાશ કરે છે ખાજરા અને રક્તવર્ણુ સૂરણુ—તૂરું, લઘુ, વિષ્ટલી, રુક્ષ, વિશદ, તીખું, રુચિકર, દીપન, પાચન, પિત્તલ તથા દાહક છે, અને કૃમિ, કફ, વાયુ, દમ, ઉધરસ, ઊલટી, શળ, ગુદમ તથા જઞ્ઞનું નાશક છે ખારોરાન સૂરણુ—પિત્તકર, રક્તકર અને કફનાશક છે. ઉપયોગ—(૧) મૂળવ્યાધિ ઉપર :—સૂરણુના કકડા ઘીમાં તળી ખાવા આપવા (૨) આમ ઉપર :—સૂરણુના કાદા સૂકવી ચૂર્ણ કરવું અને ઘીમાં શેકી કિંવા તળી સાકર નાખી ખાવા આપવું મૂળવ્યાધિ ઉપર :—સૂરણુવટક :—સૂરણુ સૂકવી કરેલું ચૂર્ણ ૩૨ તોલા, ચિત્રો ૧૬ તોલા, સૂક ૪ તોલા મરી ૨ તોલા, એ સર્વ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી તેનાથી બમણો ગોળ નાખી ગોળીઓ કરી આપવી, એટલે છ પ્રકારના મૂળવ્યાધિ દૂર થાય છે

૬૦૨ સુરખધ—સ ૦ સુરખળુ, મચપત્રી. મ ૦ સુરખધ. સાષ્ટો ૦ મારખેટી હિ ૦ માતજરી બં ૦ નાગદૌના તૈ ૦ તિતપાત તા ૦ માચપત્તિરી ઈ ૦ ઇડિયન વર્મવુડ, ફલીબેન. લે ૦ આટી-મિસિયા વલ્ગેરિસ

એ છોડ શુભારે હાથ-દોઢ હાથ ઊંચા વધે છે, લીલી જમીનમાં આ છોડ પુષ્કળ થાય છે. એના પાદડા શેવતીના પાદડા જેવા પરંતુ તે કરતા નાના અને પહોળા હોય છે. એ પાદડાને પુષ્કળ ખાયા હોય છે એ સુવાસિત હોઈ ઘણા જ કડવા હોય છે આ છોડના કાથમીરના જેવા ફૂલના ગુચ્છ આવે છે એનો ગંગ ગુલાબી હોય છે, એ ફૂલ કડવા હોય છે. આ છોડ કિરમાણી

અજમાની જનનું છે એના ફૂલનો ઉપયોગ કિરમાણી અજમાની પેઠે થાય છે. એને સાછી પ્રાતમા 'મારખેડી' કહે છે મુરખધ—કડવું, ઉચ્ચ તથા પિત્તલ છે, અને કફ, વાયુ, વિપદોષ, દમ, જ્વર, કૃમિ તથા દુર્ગંધનો નાશ કરે છે. (૧) બાળકોના કૃમિ, પેટનો દુખાવો તથા આફરા ઉપર તેમ જ મોટા માણસના અજીર્ણ અને ઉદરશૂળ ઉપર :—મુરખધના પાનનો ગ્સ પિત્તલવો. (૨) આંચડ દૂર કરવા માટે :—મુરખધનું ઝાડ લાવી ઘરમા રાખવું, એની ઉગ્ર વાસથી આંચડ ભાગી જશે.

૬૦૩ (પીળા ખેરજનું ઝાડ)—સં સરસ મં સળદેવદાર, શુર હિં ધૂપસરલ, ગીડ. બં સરવકાષ્ટ કં સરવદેવદારુ. ઇં લોન્ગલીન્ડ પાર્થન લાં પાર્થનસ લોન્ગીફિલિયા.

આ ઝાડ બહુ મુદર દેખાય છે એ સીધું જીરું વધે છે એનું થડ બારીક અને આખું હોય છે. એ ઝાડ નિગત લીલુછમ ગે છે ગોલા માટે આ ઝાડ બાગમા વાવે છે આ ઝાડનું લાકડું ઘણું મજબૂત અને ટકાઉ હોય છે એ ઝાડમાંથી દુધ નીકળે છે, તેને ખેરજો કહે છે. તે તત્ત્વાવધના તારને ચોપડવાને ઉપયોગી થઈ પડે છે. આ દુધ અગ્નિ ઉપર નાખવાથી તેની ધૂપ જેવી સુગંધ આવે છે. મુરખનું ઝાડ—મધુર, કડવું, પાકકાળે અને રસકાળે તીખું, લઘુ. મિત્રગ્ધ તથા ઉષ્ણ છે; અને કણુગોગ, નેત્રગોગ, કઠગોગ, રાક્ષસગાધા, કફ, વાયુ, પગ્સેવો, જૂ, ઉધરસ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) ગથેલા કેશ આવવા માટે :—સુરુના પાદડા પાણીમા વાટી તેનો લેપ કરવો.

૬૦૪ સૂર્યફલ (સુરજમુખી)—સં આદિત્યલક્ષ્મી મં આદિતા, સૂર્યફલવલ્લી, ખોખરદોડી. હિં હુગ્ધુગ, મોચલી તેં સૂર્યઝાતીપુ તાં તું કં સૂર્યઝાતી કાં ગુલે આફતાબપરખ્ત અં અરદમ્બન. ઇં સન કલોવર, હેલીએયમ્ લાં હેલીએયમ્ એન્યુઅસ. બં હુડહુડે, બનશલતે.

સૂર્યમુખીના છોડ હુગ્ધુ કેકાણે જગી શકે છે તે આપોઆપ જિગતા નથી, પણ ધાન્યની પેઠે તેનું વાવેતર કરવું પડે છે, અને તે વાવ્યા પછી ચાર મહિનામા તૈયાર થાય છે એ છોડ માથોડા કરના એકાદ બે હોય જીએ સુધી વધે છે તેના પાદડા કાચાદાર, હલ્યાકાર, જરા લાળા, પાતળા અને ખરબચડા હોય છે એની લંબાઈ ૧૨-૧૫ આગળ અને પહોળાઈ ૧૦-૧૨ આગળ હોય છે. પાંદડાનું દીટકું લાંબું હોય છે આ છોડ અનેક પ્રકારે મહત્વનો હોવાથી તે સબધી કેટલાક વર્ષોની શોધ પછી અમે આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે સિદ્ધાંત કરાવ્યો છે એના બી ખેડીને વાવવા કરતાં જો હોય વડે વાવ્યા હોય તો તે વધારે ફાલે છે તે જો આલેષા ક મધા નક્ષત્રમા વાવ્યા હોય તો વધુ સારું; પરંતુ આર્દ્ર નક્ષત્રમા વાવ્યા હોય અને હસ્તનો વરસાદ જો એછો પડ્યો હોય તો વળી વધુ સાગે પાક થાય છે પૂર્વા-ઉત્તર નક્ષત્રમા વાવ્યા હોય અને દિવાળીના અરસામા વરસાદ પડ્યો હોય તો વળી ઉપરના બને કરતા વધુ સાગે પાક જીતે છે એ છોડના પત્રદડનો ઘેરાવો ૫-૬ આગળ વધે છે તે પર લાંબા લાળા ધોળા રંગના ડાડલા હોય છે પ્રત્યેક પાદડાની બગલમાંથી

૪ ટોકટોક દેસાઈના મતમા મુરખધ કડવું, દીપન, પાચન, જ્વન્ધ, સ કોચવિકાસપ્રતિબંધક, વામક, આનુલોમિક, આર્તવજનક અને વ્રણરોપણ છે મોટી માત્રામા નુકસાન પહોંચાડે છે માત્રા ૫ થી ૧૦ દીપા

ઉપયોગ—મુરખધ બાળકો માટે દિવ્ય ઔષધ છે એ બાળકોના સર્વ રોગોમા વપરાય છે વાત અને સ કોચવિકાસપ્રધાન રોગોમા વિશેષતઃ અગ્નિક્તિ આવેથી એ અપાય છે એની સાથે સુગંધી અને બીજા ઉપયુક્ત ઔષધિ વાપરે છે હોળગી અને આતરડાના રોગ—આફરા, ઉદરકૃમિ વગેરેમા ત્રિકટુ અને દિગ્માળીની સાથે, તાવ પર ઇટજવ અને કાકચની સાથે, કૃમિજ્વરમા ફિક્કામાળી અથવા વાવડિંગ સાથે અને ક્ષન્ધવમા સમુટકળની સાથે આપવાનો મહારાષ્ટ્રમા રિવાજ છે વિષમજ્વરમા આનો ઉપયોગ સિંકાના જેવો પણ હલકા ફરજનનો થાય છે આના કવાચથી દુષ્ટ વ્રણ લોવાથી શુદ્ધિ થાય છે અને વેદના ઝોછી થાય છે અનાર્તવ અને ભૂતોન્માદમા આનો ફાટ અપાય છે

+ આના શૂદને શ્રીવાસ (ગવો ખેરજો) કહે છે આ ખેરજો સરસ, નરમ અને ચીકણો હોય છે એની વાસ ટર્પેન્ટાઈન તેલ જેવી આવે છે દેવદારના ખેરજ અને ટર્પેન્ટાઈન તેલ અને ઝાડના ખેરજ અને ટર્પેન્ટાઈન તેલમા સમાન ગુણ રહેલા છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

ફૂલ નીકળે છે મુખ્ય દંડના મથાળે સૌથી પ્રથમ ફૂલ નીકળે છે અને તે સર્વ કરતા મોટું હોય છે. તેના પુષ્પકોષમાં ચાર પડદા હોય છે. એ ફૂલનો ગંગા પીળી કાળેગનાં ફૂલ જેવો હોય છે. તેના મધ્યભાગમાં કિન્નરક કોષ હોય છે અને તેની વચ્ચે ખીજ હોય છે. ઉત્તમ વર્ગના આડને ૪૦ સુધી ફૂલ આવે છે અને તે એકેકા ફૂલમાં કમમાં કમ ૫૦ અને વધુમાં વધુ ૮૦૦ ખીજ હોય છે

આરોગ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એ છોડ બહુ જ મહત્વનો છે તેના ફૂલનું મુખ, સવાગ્ધી માળ સુધીમાં સૂર્ય જેમ જેમ કરે છે તેમ તેમ કનુ ગહે છે. આમ હોવાથી તે છોડને આદિત્યલક્ષ્મી અને તેના જ અર્થના ખીજ નામો અપાય છે. ઈશ્વરના અનુગ્રહને માટે તેવી રીતે મનુષ્યો તેના પ્રતિ ભક્તિ દર્શાવે છે, તેવી જ રીતે સૂર્યદેવના અનુગ્રહ માટે ઉદ્દલિન્ન પશુ ભક્તિ દર્શાવતા જણાય છે આરોગ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એ વાત તો નિર્વિવાદ સિદ્ધ થયેલી છે કે જે દેકાણે સૂર્યના પ્રખર કિરણો પહોંચતા નથી, તે જગ્યા નીરોગી રહી શકતી નથી, આમ હોવાથી જ પાણીવાળી, ભેજવાળી, બધિયાર અને ગાદી આડીવાળી જગ્યા તાવના ઘરૂપ જ જણાય છે આવે દેકાણે સૂર્ય-મુખીના છોડ વાંચ્યા હોય તો રોગ દૂર થઈ બગેલી હવા સુધરી જાય છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાંના અને યુરોપમાંના કેટલાક ભાગો કે જે અનેક પ્રકારની ખરાબ હવાને લીધે રોગમાં ઘેરાઈ ગયેલા હતા, ત્યાં કેટલાક શોધક બુદ્ધિના ડોક્ટરોએ આ છોડનું વાવેતર કરાવી નેયું. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે, ત્યાં ચાલતા રોગ દૂર થઈ તે ભાગ સાગ આરોગ્યવાળા થયા. આવો ઉત્તમ ગુણ હોવાથી પ્રત્યેક જણે પોતાના ઘર સામે આ આડના ૧૦-૧૫ છોડ વાવવા, એ આરોગ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ઘણું જ હિતાવહ છે

વેપારી દૃષ્ટિએ જોતા તેના બિયાનું તેલ અત્યંત ઉપયોગી છે. એ તેલ ઘાસના જેવા ગંતું હોય છે ખાવામાં તે સારું અને પથ્યકાગક છે. તેમાં પૂરી વગેરે પદાર્થ અમે બનાવી જોયા છે એ તેલમાં કોઈ પણ પ્રકારની દુર્ગંધ અથવા તીવ્ર વાસ હોતી નથી, એટલું જ નહિ પણ ખીજ તેલની પેઠે તે રાખી મૂકવાથી લીલું થઈ જતું નથી, તેમ જ તેમાં તળેલ પદાર્થ ગખી મૂકવાથી કોઈ રીતે બગડતો નથી વળી રોગાન બનાવવામાં તથા ચિત્રકાર્ય માટેના રંગમાં જે મોઘું તેલ વાપરવું પડે છે, તેને બદલે આ તેલનો ઉપયોગ બહુ ઉત્તમ રીતે થઈ શકે છે આ છોડનું વાવેતર મોટા પ્રમાણ મા કરી તેમાંથી તેલ કાઢવાથી 'એક પૈ દો કાજ'ની પેઠે હાલમાં અનેક પ્રકારના ભયકર રોગોથી વ્યાપ્ત થયેલા હિંદુસ્તાનની હવા સુધરે અને વળી તેલનો મોટો વેપાર ચાલી શકે તેમ છે; પરંતુ આપણા દુર્દેવને લીધે આપણા લોકોનું લક્ષ આવા ઉપયોગી વિષય તરફ નેટલું જવું નેઈએ તેટલું જતું નથી, એ દુખની વાત છે રશિયાના કેટલાક ભાગમાં મોટા પ્રમાણમાં આનું વાવેતર કરવાનો ઉદ્યોગ ચાલુ થયો હોય એમ જણાય છે

આ છોડને વાવવાને જમીન સાધારણ રાતી અને લીલી (લીનાશવાળી) જોઈએ જોઓના ધરની આસપાસ તથા ધરમાં ભેજ હમેશા રહેતો હોય અને તેને લીધે હવા ઘેરાયેલી રોગમૂલક રહેતી હોય તેઓએ પોતાના ધરની આસપાસ સૂરજમુખી ફૂલના છોડ અવશ્ય લગાડવા જોઈએ. આ છોડમાં રોગ ઉત્પન્ન કરનારી, ભેજવાળી અને દુર્ગંધયુક્ત હવાનું શોષણ કરી લેવાની શક્તિ છે, જેથી ધરની તેમ જ આસપાસની હવા શુદ્ધ થાય છે અને મેલેરિયા, તાવ, સધિવા તેમ જ ભેજથી ઉત્પન્ન થતી અન્ય ખીમારીઓ ત્યાંથી તરત નાસી જાય છે. ફૂલમાંના બિયા તથા પરાળ ઢોરો પ્રેમથી ખાય છે આ સૂર્યફૂલના છોડને 'સૂર્યકમળ' પણ કહે છે સૂરજમુખી ફૂલનું ઝાડ :—તીખુ, ઉષ્ણવીર્ય સદીપન, સ્વર્ણ, રસાયનોપયોગી, કડવું, તૂરુ, લઘુ, રક્ષ તથા સારક છે, અને કફ, વાયુ, ગ્લતદોષ, દમ, ઉધરસ, અરુચિ, તાવ, વિસ્ફોટક, કોઠ, મેહ, અશ્મગ, યોનિશ્લળ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પાકુ તથા ગુદમનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) ભૂતજ્વર ઉપર :—સૂર્યફૂલના મૂળ કાનમાં બાધવા. (૨) પ્રસૂતિ જલદી થવા માટે :—સૂર્યફૂલના મૂળ ચોટલે બાધવા (૩) છોકરાના પેટના ભાર ઉપર :—સૂર્યફૂલનો રસ દશ ટીપા સુધી શક્તિ અનુસાર દૈનિક પાવો પેટુ ફૂલેલું હોય (મળ રોકાયેલો હોય) તો આગળી જેવડી બારીક છિદ્રની નળી લઈ તે નળીમાં સૂર્યફૂલનું વસ્ત્રગાળ

ચૂર્ણ બરતુ અને તે નળીનુ એક મો મળદારમા વાલી ખીજ મુખે જોગથી ફૂકવુ, એટલે ઔષધ રોગ ઉપર પડાય છે અને રોગ નીકળી જાય છે. (૪) વી છીના ત્રિપ ઉપર :—સૂર્યફૂલના પાદડાનુ નરય આપવુ અને લેપ કરવો (૫) જીલાય થવા માટે :—સૂર્યફૂલના તેલનુ ફૂટી ઉપર ટપકું પાડવુ અને જીલાય બધ વધા એ તેલ વાસાના હાડકા ઉપર ચોપડવુ

૬૦૫ મોનવેલ—સં રવર્ણવલ્લો, રક્તવલ્લો, કાકવલ્લો તેં બેઝડતોગે મં સોનવેલ. લેં ટ્રેસિયા કિલિકામિંમ

એને આકાશવેલ પાચુ કહે છે. મોનવેલ દાભણુ જેવડી જડી હોય છે એ આડ ઉપર પ્રસરે છે. એના મૂળ આડ ઉપર જ હોઈ તે મૂળ કયા હોય છે તે સમજવુ નથી એ વેલીને સોના જેવી પીળા રંગની ખારીક ખારી હોય છે. એ વાસરાહત અને બેન્વાદુ છે આપણે અહીં ઘણુ કરીને એ વેલ ખગ્ગાણીના આડ ઉપર અને વાડા ઉપર હોય છે. એને આ દેશમા નાગરવેલના નામથી જાણખે છે, પાચુ તનુ ખરુ નામ તો સોનવેલ જ છે. સોનવેલ—દુગ્ધપ્રદ હોઈ ત્રિદોષ અને મસ્તકપીડાનો નાશ કર છે. ઉપયોગ—(૧) ખાળકની વરાધ ઉપર :—સોનવેલનો રસ મધમા પાવો.

૬૦૬ સોનારવેલ—આ વેલના પાદડા પીપળાના પદડા જેવા હોઈ એની પહોળાઈ એક વેત અને લગાઈ અવા વેત હોય છે એ વેલાની જડાઈ હાથની આગળી જેટલી હોય છે. એનો રંગ રાતો અને ઘાળો પણુ હોય છે. પ્રથમ એના પાદડાનો રંગ રાતો હોઈ પછી લીલો થાય છે. એ પાદડા જૂના થવા પછી તે ઉપર રાતા રંગના ચાદા હોય છે. ઉપયોગ—(૧) ઢોલેરા અને સર્પાદિકના ત્રિપ ઉપર :—સોનારવેલના પાદડાનો રસ પાવો, કિંવા મૂળ પાણીમા ઘસી આપવા, કિંવા ચાની ખવરાવવા (૨) ગરમીના આજરથી ગરીર ઉપર ચાંદીઓ થાય તે ઉપર :—સોનારવેલના મૂળ ચુકવી રોજ ગાયતુ દૂધ ૫ તોલા લઈ તેમા ચદનની પેટે તે મૂળ ઘસી તે ઘસેલું શુમાર ૬ માસા પર્યંત દૂધમા મેળવી, તેમા સાકરની ભૂટી ૧ તોલો અને જીરાની ભૂટી બે ગતીભાર નાખી દુગ્ધજ એક વખત ખાવાથી ઘાઈ પણુ પ્રકારની શરીરમા જામેલી ગરમી નીકળી જઈ પ્રકૃતિ જરૂર સુધરે છે. આ ઔષધ ઘણુ જ હિતમ છે. ૫૪૫ પાળવુ.

૬૦૭ સોપારી—સં પૂગ. મં પોક્ષળ. લિં ૬૦ અડિકે—મારા તેં પોકાકાયા, કમકમુ. તું કાચુ. મલાં તાં કમુકું, પૂગમ. કાં પોપીલ અં ફેફિલ. ઇં બિટલનટ પામ. લાં એગિકા કેટેચુ.

એ આડની જિંચાઈ ત્રીસ—ચાળીસ હાથ હોય છે, એને તાડના જેવી આવલીઓ આવે છે સોપારી સહ્યાદ્રિ પર્વતના સર્વ પ્રદેશમા પાકે છે, પંતુ માગલાર, તાલેચેરી, કોચીન, હુબળી, ગોમાંતક, શ્રીવર્ધન અને વસઈ,—એ ઠેકાણે પુષ્કળ થાય છે શ્રીવર્ધનથી જે ઘોળી સોપારી આવે છે, તે ઘણી જ ઉત્કૃષ્ટ છે. સોપારીનુ આડ ચીકણુ હોય છે સોપારી છોલી બાફવાથી મતી સોપારી બને છે બાફ્યા સિવાય છોલી સૂકવેલા હોય તે ઘોળી સોપારી થાય છે અને કુમળી સોપારી બાફવાથી ચીકણી સોપારી થાય છે સોપારી એકલી અથવા પાનમા નાખી ખાય છે. સોપારી તોડવાથી જે રસ નીકળે છે, તે ચીકણો હોય છે તે રસ લાકડાઓને અને વહાણોને ચોપડે છે. સોપારી માફ્યા પછી જે પાણી રહે છે તેને ઉકાળીને ગઢો કરી રાખે છે તેને સોપારીના ફૂલ કહે છે. સુવાવડી સ્ત્રીઓને માટે મસાલાની જે સોપારી બનાવે છે તેમા તેનો સારો ઉપયોગ થાય છે અર્ધાં સોપારી આવે એવી એક સોપારીની જાન છે. સોપારી સાધારણ—મોહક, તૂરી, સ્વાદુ, રુચ્ય, સારક, મધુર, ગુરુ, કિચિત્ તીખી, પથ્ય તથા દીપન છે. અને મુખવૈરસ્ય ત્રિદોષ જીલડી, કલેદ, મળ કફ, વાયુ, પિત્ત તથા દુર્ગંધનો નાશ કરે છે, લીલી સોપારી—અભિષ્યદી, ગુરુ, કલેદ, મળ કફ, વાયુ, પિત્ત તથા દુર્ગંધનો નાશ કરે છે, અને દર્દિ તથા અગ્નિમાઘકાગ્ધ અને મુખમળ, ગ્લતદોષ, પિત્ત, કફ, ઉદર તથા આધ્માનનો નાશ કરે છે સૂકી સોપારી—રુચિકારક, પાચક, રેચક, વાતલ તથા સ્નિગ્ધ છે, અને ત્રિદોષ તથા કઠરોગનો નાશ કરે છે એ પાન સિવાય ઘણી ખાવાથી પાકુરોગ અને સોજો આવે છે પાકેલી લીલી સોપારી—કેદક અને ત્રિદોષનાશક છે સૂકી પાકેલી સોપારી—વાતલ, સ્નિગ્ધ અને ત્રિદોષનાશક છે ચીકણી સોપારી—સર્વ દોષ દૂર કરે છે.

તેલંગણુ—આંધ્રમાં થયેલી સોપારી—તૂરી, પાક વખતે મધુર તથા ક્રિયિત ખાટી છે, અને કદ વાયુ તથા મુખખંડની નાશક છે કોકણુમાં ચૌલ પ્રાત છે ત્યાંની સોપારી—અગ્નિદીપક, પાચન, બળકર, રસાદ્ય અને કફનાશક છે રોઠી (જે મજબૂત હોય છે એવી) સોપારી—તીખી, તૂરી, ઉણુ, અગ્નિદીપન, રુચિકર તથા પિત્તલ છે અને મલાવણની નાશક છે ખલગુલી સોપારી—રુચિકર, પાચન તથા દીપન છે, અને ત્રિપેપ આમ મલાવણ તથા મેદની નાશક છે અંદાપુરી સોપારી—રસ વખતે મધુર, તીખી, ગ્વાદુ, તૂરી, રચિત્ત અગ્નિદીપન તથા પાચક હોઈ કફનાશક છે ગુહાગરી સોપારી—મધુર, તૂરી, તીખી, પાચક, દ્રાવક, લઘુ, વિગદ તથા મલાવણ હોઈ આધ્માનવાયુની નાશક છે નેલવતી સોપારી—મધુર, રચિકર, કંઠશુદ્ધિકર, લઘુ, પાચન, સારક, કાનિકર તથા ગ્સાળ હોઈ ત્રિદોષનાશક છે સોપારીના ઝાડનો ચીક—શીતળ, સમોહન, ગુરુ, પાક વખતે ઉણુ, ખારો, ખાટો તથા પિત્તલ હોઈ વાયુનો નાશક છે ઉપયોગ—

(૧) ઊલટી ઉપર :—સોપારીની વીરી (પ્રત્યેક આવલ) નીચે જડા કાગળ જેવો લાગ હોય છે તે એટલે ત્રોપાના છોડા) ની રાખ કરી તે રેશમની અને સૂકા લીમડાની રાખમાં મેળવી તે પાણીમાં કાલવી તેમાં બિજેરાના મૂળ ઘસી પાવા (૨) હોરેના ખાવામાં ઝેરી કીડા આવવાથી રેચ થાય તે ઉપર :—સોપારીના ફૂલ ખારીક કરી તે લોટમાં મસળી પાણી નાખી તેનો જાળો કરી ખવરાવવો (૩) મૂત્રાઘાત ઉપર :—સોપારીની વીરીની (ત્રોપાના છોડાની) રાખ કરી પાણીમાં કાલવી તેનો ખસ્તિ ઉપર લેપ કરવો (૪) આમવાત ઉપર :—સારી રોઠી સોપારી લઈ રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી તે સવારે વાટવી અને જૂની આમલીનો જડો કલક કરી તેમાં તે સોપારી નાખી તે ગળી જવી પછી ઉપરાઉપરી ગરમ પાણીના ઘૂટડા પીવા આ યોગથી સાફ રેચ થઈ આમવાત દૂર થાય છે (૫) આદાશીશી ઉપર :—અર્ધા સોપારી આવે છે તે ઘસી લેપ કરવો. (૬) ત્રિસર્પ અને ચાડાં ઉપર :—કડા પાણીમાં ચીકણી સોપારીનું ચૂર્ણ નાખી તે પાણી રોજ ચોપડવું અથવા ચીકણી સોપારી ઘસી ચોપડવી (૭) કૃમિ ઉપર :—સોપારીનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું (૮) ખસ ઉપર :—સુકાયેલી સોપારી ઉપરની જાલ બાળી તેની કાળી રાખ કરી તલના તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી (૯) લાપોટિયા ઉપર :—ચીકણી સોપારી, આમલીના ઠળિયા તથા ગૂગળ, એ બિના પાણીમાં ઘસી લાપોટિયા ઉપર દિવસમાં બેત્રણ વાર લેપ કરવો.

૬૦૮ સોરગી—સં સુરપુત્રાગ મં સુગી ક્રોં મીઠી ઉડણુ ૫૦ છલિયાના ફૂલ હિંં કામલ, સુરપુત્રાગ કં સુરખત્રે, સુરહોત્રે, સુરિગે તાં કામબોય તું પોત્રેકામારા મલાં પુત્રા. તેં સુરપુત્રાગમુ. વસતગધમુ લાં ઓકોકાર્પસ લોગીકોલિયસ

આ ઝાડ ઉડણીના જેવું હોઈ પાદડા પણુ ઉડણીના જેવા જ હોય છે એ ઝાડ વિશેષ કરી કોકણુ પ્રાતમાં જ થાય છે કોકણુમાં સોરગીને ‘ મીઠી ઉડણુ ’ કહે છે સોરગીના ફૂલનો લરાવો માથ કે કાગણુ માસમાં થાય છે એની વાસ ઘણી આવે છે એ ઝાડને વાવ્યા પછી પાચ-છ વર્ષે ફૂલ આવવા માટે છે એનું લાકડું ઇમારતના ઢામમાં ઉપયોગમાં આવે છે સોરગીને ફેલ્યા સિવાય કળીઓ સૂકવી તે દેશાવર રંગને માટે જાય છે એ કળીઓનો રંગ રેશમ, મલમલ વગેરે બિયા કપડા રંગવાના ઉપયોગમાં ઘણો આવે છે એ કળીઓને રાત્રી નાગકેસર કહે છે સોરગીના ઝાડ કડવા છે અને એના ગુણુ ઉડણી કરતા વધારે છે

૬૦૯ સોમવહ્ની (સોમલતા)—સં સોમવહ્ની, સોમક્ષીરી, મં સોમવહ્ની લાં સાર્કોસ્ટોમ-એવિસ્ટિગ્મા. તેં પક્ષ્ટીશ્ ઇં મુનાલેન્ટ હિંં બં સોમલતા તેં ટિગડ, સુમ્મુડ, પુલ્લતોગે

સોમવહ્નીમાં નાની અને મોટી એવી બે જાત છે એને શુકલપક્ષમાં ૧૫ પાદડા આવે છે અને તે કૃષ્ણપક્ષમાં ખરી પડે છે સોમવહ્ની દેખાવે ખરસાણી જેવી દેખાય છે. એનો રંગ લીલો હોય છે એને ‘ અપત્રવલ્લિકા ’ અને ‘ બ્રાહ્મી ’ પણ કહે છે ઋગ્વેદમાં સોમવહ્નીનું મહત્વ ઘણું જ વર્ણવેલું છે સોમવહ્નીના રસમાં યુદ્ધિ વધારવાનો ગુણુ હોઈ તે મદિરાના જેવો મદ ઉત્પન્ન કરતી નથી એના ડીંટામાંથી પ્રાચીનકાળમાં એક પ્રકારનું મદ તૈયાર કરતા હતા સોમ-

६१० स्थलकमलिलनी—स० म० ६० प० स्थलपांजनी, स्थलकमलिलनी ६० कलुतावरे.

(૪) મોમલતા—અકબ હમ, હુમા બહુબ બર્દર, બટાહ ગિસ્તર, હુમ, હુમા ગબ્બી, હમ, હુમા પં બરીરા, બગી, બટ, સિધ-મુરચે લેબે પેરીયોકા એકાઈલા આ બેલા શાખાવાળા ઝાડવાની ઉત્પત્તિ વજીરિસ્તાનમાં ૪૦૦૦ ફૂટ લાંબાઈ પર તથા બહુચિસ્તાન, સિધ, અફઘાનિસ્તાન, ઈરાન, અરબસ્તાન અને મિસ્રમમાં થાય છે આમાંથી રસ દૂધ બેવે નીકળે છે જાલ લીલાગવાળી કાળી, પાન હોય ત્યારે ના ધન્ય લાખા, બટા અને લખગોળ, ફૂલ મુગધી, બાથી ૧ ધન્ય લાખા પહોળા, લીલી આભાવાળી અને વેરા બહુડા રંગની પાઠીઓવાળા, ડોડી ૩-૪ ધન્ય લાખી અને બીજા ના ધન્ય લાખા હોય છે આનું દૂધ સિધમાં ગમરા અને સોબ પર લગાડે છે, ફૂલ ખવાય છે, જાલનો કવાથ રેચક છે આ ૪ પ્રકારમાંથી કોઈ પણ સોમ પ્રાચીનગાત્રમાં કહેલી સોમ નથી

ઑરિલેતામરેગિઝ તાં મલાં ઑરિલેતામરે. તૈં મગલલીગમુ ગોં પુરુષરત્ન લાં આયોનિઝમ્ સકુટિકોસમ્

પાણીમા થનારી જળકમલિની જેવી વનમા સ્થળકમલિનીની વેદી થાય છે. આની ઊંચાઈ ૬ થી ૧૦ ઇંચ સુધી હોય છે એને મરાઠીમા 'પન્નાવતી' અને 'પન્નાચારિણી' પણ કહે છે ફૂલ નાનકડા, લાલ, કિરમજી રંગના અને મૂળ પીળા સદૈઃ ૩-૪ ઇંચ લાંબા હોય છે મૂળની છાલ ખૂંચતા જેવી હોય છે સ્થલકમલિની—શીત, તીખી કડવી, તૂરી, લઘુ તથા સ્તનને ઘટ્ટ કરના છે; અને પિત્ત, કફ, વાયુ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પથરી, શૂળ, ભૂતબાધા, અતિસાર, મેહ, ઊલટી, દાહ, મોહ, રક્તવિકાર, દમ, ઉધરસ, ગોતા તથા વિષનો નાશ કરે છે.

૬૧૧ હરડે—સં ૯૦ હરીતકી. મં હિરડા હિં ૬૦૩, હડ, હરં કં અણિલેકાયી. તૈં કરેક્કાય. તાં અકેન, કુકુમારા તું અણિલેમારા મલાં કટુક્કામાર ક્ષાં હલિલે. અં એહલીલજ. ઇં માયરોબેલન્સ. લાં ટરમિનેલિયા, ચેબ્યુલા ઉત્કલં હરિડા.

હરડેના આડ કોંકણ અને ગુજરાત દેશમા ઘણા થાય છે એ આડ મોટા મોટા થાય છે. એના પાદડા ધાવડીના પાદડા જેવા હોય છે એનું લાકડું ઇમારતના કામમા ઉપયોગમા આવે છે. હરડે રંગના કામમા આવે છે જે હરડે કુમળી લઈ સૂકવે છે, તેને બાળહરડે કહે છે જે હરડે કઠિન કુહાડીથી પણ ન ભાગે તેવી, જડી, લામી, અણીદાર, પાણીમા ખૂંડનાર તથા બે અથવા બે કરતા વધારે તોલા વજનની હોય છે તેને સુરવારી હરડે કહે છે તે ઉત્તમ ગુણકારી છે સાધારણ સુરવારી હરડેને કાખૂલી હરડે કહે છે અસલ સુરવારી હરડેની જાતના આડ ઘણા થોડા હોય છે મુખ્યમા ફેટલાક લખાડ વેપારી બનાવટી સુરવારી હરડે કરીને વેચે છે. હરડે અતિશય ઉપયોગી છે. તે નીચલા વચનથી જાણવામા આવશે.—'નાસ્તિ યસ્ય ગૃહે માતા તસ્ય માતા હરીતકી ।'

વૈદ્યકશાસ્ત્રમા હરડેની સાત જાત કહેલી છે : વિજયા, રોહિણી, પૂતના, અમૃતા, અલયા, જીવંતી તથા ચેતકી. જે તુખડી જેવી ગોળ હોય છે તે વિજયા. સાધારણ ગોળ હોય છે તે રોહિણી, જેમા મોટી ગોટલી હોઈ જે પાતળી હોય છે તે પૂતના, જેની ગોટલી બારીક હોઈ જે માસલ હોય છે તે અમૃતા. જેના અગ ઉપર ઊભી પાચ રેખા હોય તે અલયા. જેનો રંગ સુવર્ણ જેવો પીળો હોય છે તે જીવંતી તથા જેના અગ ઉપર ત્રણ રેખાઓ હોય છે તેને ચેતકી કહે છે. વિજયા સર્વ રોગો ઉપર સારી છે રોહિણી ત્રણરોપક છે પૂતના લેપના કામમા ઉત્તમ છે અમૃતા રેચ આપવામા ઉત્તમ છે અલયા નેત્રરોગ ઉપર ઉત્તમ છે જીવંતી સર્વ રોગની પરિહારક છે તથા ચેતકી ચૂર્ણના કામમા ઉત્તમ છે કાળી અને ઘોળી એવી બે જાતની ચેતકી હોય છે ઘોળી જ આગળ વિસ્તારની હોય છે અને કાળી એક આગળ વિસ્તારની હોય છે ફેટલીક હરડે ખાવાથી, ફેટલીકની વાસ લેવાથી, ફેટલીકનો સ્પર્શ કરવાથી તથા ફેટલીકના દર્શનથી જ રેચ થાય છે. મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી વગેરે કોઈ પણ પ્રાણી ચેતકીની છાયા નીચે સૂઈ જાય તો તેને તત્કાળ રેચ થવા લાગે છે. ચેતકીને જેટલી વાર હાથમા પકડે તેટલી વાર સુધી નિશ્ચય રેચ થાય છે રાત્ર, સુકુમાર, શક્તિક્ષીણ અને જેને ઔષધોની અરુચિ પ્રાપ્ત થયેલી છે તેઓને ચેતકીનો રેચ ઘણો સુખકર અને હિત કરનારો છે હરડેની સાત જાતમા વિજયા મુખ્ય છે; ઢારણ કે તે સહજ મળી શકે

* સ્થલકમલિની અને જેઠીમધ મેળવી ક્વાથ કરી પરમામા બળતરા ઓછી કરાવવા માટે વપરાય છે તેમ જ ઉદરગ્રસમા ત્રાસ ઓછો થવા માટે મૂળના ચૂર્ણની ગોળીઓ કરીને અપાય છે ગરમીથી થનારા નિર્ગર્દ પગ ગ્રવગ્રસની માલિગ કરાય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

* બનાવટી હરડેની પરીલા એવી છે કે, હરડેના ઉપર પાણીથી પલાળેલું ખાદીનું કપડું વીટાળી તે નગમ થતા સુધી રાખી મૂકવી નગમ થયા પછી તેની સરખી ચાર ચોરો કરી, તે ચોરો પછી જેમ હતી તેમ જ ગોઠવી સૂઝ કપડાથી વીટાળી ગળી મૂકવી જો બનાવટી હરડે તો તે કકડા ચોટી જઈ, હતી તેવી અગવ્ય રિપતિમાં આવી જશે, પરંતુ અસલ હરડે તો કાપ્યા પછી પાછી ચોટશે જ નહિ આ સુરવારી હરડે દગ દગ તોલાની કિંવા એવી પણ વધારે વજનની હોય છે

* હરડેનું ફળ જે વખતે બહુ જ નાનું જીરના સમાન હોય છે, ત્યારે તેને હિંમ હલેલેજીર કહે છે. ન્યારે જવના ખરાબર થાય છે, ત્યારે તેને હલેલાજવા (જવહરડે) અને ન્યારે દ્રાક્ષની ખરાબર મોટી વાય છે ત્યારે હલેલી જગી (જગીહડ) અથવા હલેલી હિંમી અને ન્યારે અર્ધી પાકી પીળાશા આવવા લાગે ત્યારે હલેલે ઇં ચીની, એનાથી પણ વધારે પાકે તેને હલેલે ઇં અરફર અને ન્યારે સપૂર્ણ પાકી નંચ ત્યારે ઇં કાળસી નામથી પ્રખ્યાત થાય છે એ જ નતની હરડેમા હલેલે (જરા હરડે), હલેલે જગી (મોટી હરડે) અને હલેલે કાળસી (કાળસી હરડે) એ ત્રણ નતની સાધારણ રીતે વપરાય છે, એમ મખજનમાં લખેલ છે ડો ડીમક કહે છે કે હરડે ૧ ક્ષમની માત્રાથી દિવસમા એ વખત આપવાથી ઝાડો ફર થાય છે ડો સ્ટેનહાઉસ કહે છે કે, હરડેમા સેક્ટે ૪૫ ટકા ટેનિક એસિડ રહે છે, એ સિવાય થોડો ગેલિક એસિડ ભૂરા પીળા રંગનો હોય છે ડો વોરિંગ કહે છે કે, જ નાની હરડેનો ક્વાથ કરી આપવાથી ૪-૫ ઉત્તમ જીલાળ થઈ એનાથી પેટનું શૂળ, બલદી અથવા કોઈ પ્રકારની ખરાબ અસર થતી નથી એ ક્વાથમા થોડીક તજ નાખી હોય તો વધારે સ્વાદિષ્ટ થાય છે એટલા ફાંટે તે ગ્રાહી ગુણોને લીધે એ જીલાળમા ઉપયોગી થાય છે, એટલું જ નહિ પરંતુ માયાના બદલે પિયકાગી મારવામા એ જ પ્રમાણે ધાને ચોવામાં એનું પાણી ઉપયોગમા આવે છે, હરડેનો ક્વાથ ફજતા હરસ અને સ્ત્રીઓની ગુહેન્દ્રિયમાથી વધારે પ્રવાહ નીકળતો હોય તો એમા બહુ જ ઉત્તમ અસર કરે છે

છાશ પાવી. એ પ્રમાણે ત્રણચાર અઠવાડિયા કરવું. રેચ થાય તો ઉતાર ઘી અને લાન આપવા. (૬) અમ્બલપિત્ત ઉપર—હરીતકી ૧ લાગ, દ્રાક્ષ ૧ લાગ અને સાકર ૨ લાગ, એની ગોળીઓ તોલાભારની કરી સવાર-સાજ એક એક ગોળી ખવડાવવી (૭) આંખો આવે તે ઉપર:—હરડે અને ફટકડી પાણીમા અંજન કરવું. (૮) પાંડુરોગ ઉપર:—હરીતકીનું ચૂર્ણ ૩ માસા, મધ એક પૈસાભાર અને ઘી બે પૈસાભાર મેળવી પાવું. અથવા હરીતકી ગોમૂત્રમા ૨૧ દિવસ પલાળી રાખી છાથે સુકાવી એકેક ખાવી (૯) નાના બાળકને આંકડી આવે તે ઉપર:—મોટી હરડે ઘસી પેદાને ચોપડવી. એનાથી શમન ન થાય તો હરડે, આમળા અને સાકર પાણીમા ઘસી અંજન કરવું. (૧૦) મૂર્ચ્છા ઉપર:—બાળહરીતકીનો કાઢો ઘી નાખી પાવો. (૧૧) પિત્તગુદમ ઉપર:—હરીતકી અને દ્રાક્ષનો કાઢો ગોળ નાખી પાવો. (૧૨) શ્લીપદ (પગકિંવા હાથ મોટા થાય તે) રોગ ઉપર:—હરીતકી એરંડતેલમા તળી ચૂર્ણ કરી ગોમૂત્રમા આપવી. (૧૩) બાળકને તાળવું પડે તે ઉપર:—હરડે, વજ તથા ટ્રોષ્ટનો કલ્ક કરી તેમા મધ નાખી તે માતાના દૂધમા આપવો એટલે કાયદો કરે છે. (૧૪) ઓઠારી વગેરે ઉપર:—હરડેનું ચૂર્ણ મધમા આપવું એટલે કફ, રક્તપિત્ત, શૂળ અને અતિસારનો નાશ થાય છે. (૧૫) અજીર્ણ ઉપર:—સુરવારી હરડેનું દળ અને સૂઠ એ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી ગોળમા કાલવી પાણીમા પાવું; એથી કરી ઘણા દિવસનું અજીર્ણ દૂર થાય છે અને ભૂખ લાગી અન્ન પાચન થાય છે. (૧૬) બદ્ધકોષ્ટ એટલે શોચ (ઝાડા) સાફ ન થતો હોય તે ઉપર:—બાળહરડે, મીઠીઆવળ, વરિયાળી અને સચળ એનું ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પાવું (૧૭) નાના બાળકને રેચ થવા ઉપર:—સુરવાળી હરડે ગરમ પાણીમા ઘસી ત્રણ માસથી એક તોલા સુધી પાણીમા નાખી પાવું (૧૮) ગરમીનાં ચાંદા, પ્રણુ ઇત્યાદિ ઉપર:—ત્રિક્ષણા (હરડા, બહેડાં, આમળા) લોઢાની કઢાઈમા બાળી ગખ કરી તે રાખ મધમા ખરલ કરી ચોપડવી, એટલે પ્રણુ જલદી ભરાઈ આવે છે (૧૯) સર્વ પ્રકારના પ્રમેહ ઉપર:—ત્રિક્ષણાનું ચૂર્ણ હળદર અને સાકર નાખી આપવું. (૨૦) શનૈર્મેહ ઉપર:—ત્રિક્ષણા અને ગળોનો કાઢો પાવો. (૨૧) સુખ જુલાબ:—બાળહરડે, ડીટું કાઢેલી જુલાબકળી અને મીઠીઆવળનું સમભાગે ચૂર્ણ કરી રાત્રે કોકરવરણા (સહેજ ગરમ) પાણીમા પલાળી ગખી ત્રણ માસા આપવું. એટલે સવારે જુલાબ થઈ કોઠામાની ગરમી વગેરે દૂર થાય છે. (૨૨) અંડ-વૃદ્ધિ ઉપર:—બાળહરડેનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રમા અથવા એરંડતેલમા સવારે આપવું અગર ત્રિક્ષણા દૂધમા આપવા. (૨૩) કાસ, શ્વાસ ઉપર:—હરડે તથા બહેડાનું ચૂર્ણ મધમા આપવું. (૨૪) શૂળ ઉપર:—હરીતકીનું ચૂર્ણ ગોળ અને ઘીમા પાવું. (૨૫) મેદોરોગ ઉપર:—ત્રિક્ષણાનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૨૬) સર્વ નેત્રરોગ ઉપર:—ત્રિક્ષણાનો કાઢો કરી તેનાથી નેત્ર ધોવા અથવા ત્રિક્ષણાનું ચૂર્ણ રાત્રે મધ અને ઘીમા આપવું, કિંવા ત્રિક્ષણા ઘસી મહિનામા ચાર-પાચ વાર અંજન કરવું; એટલે નેત્રને કદી પણ વિકાર થતો નથી અને દષ્ટિ નિર્મળ રહે છે (૨૭) બરોળ વગેરે ઉપર:—બાળહરીતકી અને રગતરોહિડાનો કાઢો, લીડીપીપગનું ચૂર્ણ અને જવખાર કિંવા હિંગ, ખીડલોણ અને સિંધવ મેળવી પાવો; તેથી બરોળ, યકૃત તથા શુભ્મ દૂર થાય છે. (૨૮) વૃષણના સોજા ઉપર:—ત્રિક્ષણાના કાઢામા ગોમૂત્ર પાવું (૨૯) ભગંદર રોગ ઉપર:—ત્રિક્ષણા અને ખેરસાલનો કાઢો ભેંસનું ઘી અને વાવડિંગનું ચૂર્ણ નાખી પાવો (૩૦) મળશુદ્ધિ થવા માટે:—બાળહરીતકી એરંડતેલમા તળી ભૂઝી કરવી અને તેમા તેટલી જ સંચળની ભૂઝી મેળવી તે ગરમ પાણીમાં નાખી પાવી (૩૧) બાળકને આયનેર (પારોગઢ) થાય તે ઉપર:—સુરવારી હરડે અને તજ ઠંડા પાણીમા ઘસી શક્તિ પ્રમાણે પાવું. (૩૨) અમ્બલપિત્ત ઉપર:—હરડેદળ અને ગજખીપર સમભાગે લઈ બારીક ભૂઝી કરી જેટલા તે ઔષધો લીધેલાં હોય તેટલો જ તેમા ગોળ મેળવી મોટી સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરી રાખવી તેથી પિત્તવિકારનું શમન થાય છે. (૩૩) સંધિ-ગત સન્નિપાત (સાંધેસાંધે સોજા અને શૂળ, શરીરમાં વાયુની ખીડા, નિરંતર અંગ ખાક્યા જેવું દુખે અને નિદ્રાનાશનાં લક્ષણો થાય તે) ઉપર:—ત્રિક્ષણાનો કાઢો મધ નાખી

પાવો. (૩૪) ત્રિક્ષણાનુ ચૂર્ણ :- પ્રમેહાદિક વિકાર ઉપર :- હરડે, બહેડા અને આમળા એ સર્વ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરવું; એને ત્રિક્ષણ કહે છે એ ત્રિક્ષણ ખાવાથી પ્રમેહ, સોજો. વિષમન્વર, કફ, પિત્ત અને કોઠ દૂર થાય છે તથા અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે આ ત્રિક્ષણ રસાયણી છે ઘી અને મધમા ત્રિક્ષણ મેળવી ખાવાથી સર્વ નેત્રરોગ દૂર થાય છે. (૩૫) પરસેવો વધારે આવતો હોય તો ઓછો કરવા માટે :- હરીતકી પાણીમા વાટી શરીર ચોળવી અને આન કરવું, એટલે પરસેવો વળશે નહિ. (૩૬) સર્વ પ્રકારના મસ્તકશૂળ ઉપર :- ત્રિક્ષણ, કરિયાતુ, હળદર, કડવો લીમડો અને ગળોતો કાઢો કરી તેમા પટાગ ગોળ નાખી પાવો, એટલે ભૂકુટિ, આખ, કાન, એ ઠેકાણાનુ શૂળ તુરંત બંધ થાય છે, તથા આદાશીશી, સૂર્યાવર્ત, શ ખક, દત્તગળ, રતાધળાપણુ અને નેત્રશૂળનો પણ બલદીથી નાશ થાય છે. (૩૭) અંતક સંનિપાત ઉપર પથ્યાદિ કાઢો :- હરડે, અરડૂસી, ફાલસા, દેવદાર, કકુ, ગગના, ગળો અને કોષ્ઠકોણિજનનો કાઢો હળદર સહિત 'અતકન્વરથી' પુરુષને મુક્ત કરે છે (૩૮) ઉધરસ આવી લોહી પડે તથા વિસર્પ, શ્વાસ અને ઊલટી ઉપર :- હરીતકીનુ ચૂર્ણ તેલ. ઘી કિંવા મધમા આપવું (૩૯) શીતન્વર ઉપર :- હરીતકી અને ઇન્વરનુ એક તોલો ચૂર્ણ, ગોળમા ખાવાથી તરત શીતન્વરનો નાશ કરશે. (૪૦) ત્રિદોષ, આમાતિસાર, આનાહ, વિખંધ અને વિપૃચિકા ઉપર :- હરડે, સૂક, નાગમોથ અને ગોળ, એ સમભાગે લઈ ગોળી કરી આપવી. (૪૧) આમવાત. અંડવૃદ્ધિ અને ગૃધ્રસી ઉપર :- એરંડતેત્રમા હરીતકી ખાવી (૪૨) સોજો, પ્રમેહ, નાડીવળુ અને ભગંદર ઉપર :- ત્રિક્ષણનો કાઢો ભેસતુ ઘી નાખી પાવો. (૪૩) અંતર્વિઠ્ઠિ ઉપર :- હરડે, ત્રિધવ તથા ધાવડીના ફૂલનુ ચૂર્ણ મધ અને ઘીમા આપવું (૪૪) અશ્મશૂ, ગુદમ, વાત, ઉદર ઇત્યાદિ સર્વ રોગ ઉપર :- લીણુના રચમા સિંધવ અને સચળ નાખી તેમા બાળહરડે પલાળી ગળવી અને તેનુ સુકાયા પછી સેવન કરવું (૪૫) ડૂંલુ, છારી, આંખો આવવી ઇત્યાદિ નેત્રરોગ ઉપર :- સુરવારી હરડે અને સાકર પાણીમા ઘસી આખમા આબવા. (૪૬) માખી, ભમરી વગેરેના દંશ ઉપર :- રાકડાની માટી તથા ત્રિક્ષણનો ગોમૂત્રમા લેપ કરવો. x

x ડીક્ટર દેસાઈ લખે છે કે મુગવાગી હરડે મૃદુવિરેચન, અર્શોદ્ધ, શ્લેષ્મહર, શોથનાગક, રક્તસ્રાહક, બલ્ય, પલ્ય, શુદ્ધમણ, માર્ગંગપણુ અને વચરથાપન છે એનાથી ગરીરમાની બધી ક્રિયાઓ સુધરે છે માટે એને આયન કહેલ છે હરડેથી ભૂખ લાગે છે, અન્ન પચે છે, દંત સાફ આવે છે જુલાળ માટે આપવાથી પહેલા જુલાળ લાગી પછી આયોઆપ કેવળ બંધ થઈ જાય છે મરડો આવતો નથી તેમ જ બગાસા પણ આવતા નથી તજ જેવી સુગંધી વસ્તુ મેળવવાથી ક્રિયા વધારે સાગી ગીતે થાય છે હરડે ઘણા દિવસો સુધી લેવા બતા નુકસાન વધુ નથી હરડેથી હૃદય અને રક્તવાહિનીઓની શિથિલતા દૂર થાય છે રક્તાભિસરણ સુધરવાથી મનઃમા વધારે હોતી જાય છે, એટલે તેજ આવે છે નિંદા સારી આવે છે, વીર્ય વધે છે અને સ્ત્રી-સમાગમમા પ્રસન્નતા થાય છે ગરીરનો રંગ સુધરે છે, વજન વધે છે એ બધા લક્ષણ હરડે ઘણા દિવસો સુધી લેતા રહેવાથી લેવામા આવે છે નાની હરડે મૃદુરેચક, વાતહર અને બલ્ય છે આની ક્રિયા કેવળ પચનનલિકા પર થાય છે મીઠું મેળવવાથી આની ક્રિયા સુધરે છે અર્ધા કાચા હરડા ચામડા રગવામા માનુકળના સમાન ઉપયોગી છે (ત્રિક્ષણ બનાવવા માટે જેટલી હરડે) વધારે વજનવાળી હોય તેટલું જ ચૂર્ણ ગુણકારક બને છે) માત્રા—નાની હરડે એરંડિયામા તળેલી ૨ થી ૪ માસા સિંધાલુ અથવા સચળ ૧ માસા મેળવી ગરે સૂતી વખતે નવસેકા પાણીની સાથે આપવું સુરવારી હરડે ૧ અથવા ૨ સિંધાલુની સાથે દંત સાફ લાવવા માટે, રસાયન કાર્ય માટે બા થી ૧ લેવી અને અરધા કાચા હરડાનું ચૂર્ણ ૨ થી ૪ માસા

ઉપયોગ—અપચા પર સુરવારી હરડેનો ઉત્તમ ઉપયોગ થાય છે અતિસાર, મરડો અને આતરડાની નિયિલતા પર હરડે સારો લાભ આપે છે હરસમા સિંધાલુની સાથે અપાય છે લોહીવાળા હરસમા હરડે ક્વાથરૂપે વધારે દિતકારક છે મસા સૂઝને વેદના થતી હોય તો હરડેને ઘસીને લેપ કરાય છે

જીવન્વરમા અને બંદાળ મોટી વદ્ધ થયેલી હોય તે પર હરડે બીડ લવણની સાથે અપાય છે બંદાળના સંકેચમાં સમય બહુ લાગે છે પણ એ સમયની અદર રોગીની પ્રજ્ઞિતિ સારી રીતે સુધરી જાય છે.

કેટલાક માણસોને બહુ જ ધામ થાય છે થોડી થોડી વાતમા શરતી થઈને નાક વહેવા માટે છે, પછી ઘણા દિવસો સુધી કફ પડે છે એ વિકાર માટે તથા કોઈ પણ કારણથી પર વહેતું હોય તેને માટે હરડે અતિ લાભદાયક છે હીમજ અજીર્ણથી થયેલ અતિસાર, કોલેરા, જીર્ણ અતિસાર, જીર્ણ મરડો, શુદ્ધ, પ્લીહાવૃદ્ધિ અને હરસ પર અતિ ગુણકારક છે સર્વદા કળાબિચાતના રોગી માટે કેસ્કેરા સેચેડાથી જેવો લાભ

૬૧૨ હરણસુરી—(બહુકળી) મં હરણસુરી. લેં કાર્કરસ એન્ડીગરસ. આ જાતલા નાનાં અને જમીન ઉપર પ્રસરેલા હોય છે. એના પાદડા કાનાદાર હોઈ ખારીક હોય છે. આ જાતનાં હરણસુરી ઘણા સારા લાગે છે, માટે આ જાતલાને ' હરણસુરી ' નામ આપેલું છે. હરણસુરી એ પૌષ્ટિક છે. ઉપયોગ—(૧) ધાતુક્ષય ઉપર :—હરણસુરીના જાતલાનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી તે બ તોલો, પાંચેર દૂધ અને બે તોલા સાકર એકત્ર કરી દરરોજ સવારમાં ૭ નિમ્બ સુધી પીવું (૨) પ્રમેહ અને ધાતુવિકાર દૂર થઈ પુષ્ટિ થવા માટે :—હરણસુરી દૂધમાં વાટી સાકર નાખી ૧૪ દિવસ સુધી પાવી.

૬૧૩ હરમો—સં તિનિસ. મં તિવસ કાળા પળસ. હિં તિગ્ગિછ, તિનચુના. બં તિવિશ. કં તિનિરા. લાં યુર્જિનિયા ડાલળર્જિ ઓષડીસ

હરમાના ઓડ મોટા થાય છે એવું લાકડું ઇમારતના ઉપયોગમાં આવે છે. એ લાકડું બહુ જ મજબૂત ગણાય છે હરમો એ તૂરો છે કદ, ચક્તપિત્ત. મેદ, ટાં. પ્રમેહ, દાહ, વાયુ, પાકુ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એને ' મીણો હરમો ' પણ કહે છે.

૬૧૪ હળદર—સં બં હરિદ્રા મં હળદ. હિં હરદી. કં અરપાયુ. તં પાન્નપુ તાં મંચલ, કાયની તું મજલકાઈ. મલાં મત્તલ. કાં જરદ્યોળ. અં ઉરકુચ્ચુદર. ઇં ટરમેરિક લાં કરકયુમા લોગા

હળદરના છોડ ઠેક સુધી વધે છે. એ કદળીના છોડ જેવા હોય છે. એનાં પાન કદળીના પાનના જેવા અને તેટલા જ પહોળા હોય છે. એને જમીનમાં આદાની પેઠે જ વાવે છે અને કાઢે છે. હળદરના ગાઠિયાનો રંગ પીળો હોય છે એના પાદડાની વાસ હળદરના જેવી જ આવે છે હળદરનો રસોઈમાં, શાક વગેરેમાં તથા બીજા પુષ્કળ પ્રયોગોમાં ઉપયોગ થાય છે. હળદરના યોગથી પદાર્થને સારો રંગ અને સ્વાદ આવે છે હળદરના અંગે લોહી શુદ્ધ કરવાનો ગુણ છે. પડયાથી અથવા બીજી રીતે વાગેલા શરીરના ભાગ પર હળદર ચોપડવામાં આવે છે હળદરનું ચંદન કરવાના રવા કરે છે અને તેમાંથી કંકુ પણ થાય છે. એવા એના અનેક ઉપયોગ થાય છે. હળદર—તીખી, કડવી, ઉષ્ણ, દેહનો વર્ણ સુદર કરનારી, સ્ત્રીઓને પ્રિય, રક્ષ તથા શોધન છે, અને કદ, વાયુ, રક્તદોષ, કોહ, પ્રમેહ, કંદૂ, વાયુ, ત્વગ્દોષ, સોજો, પાકુરોગ, વિષ, કૃમિ, પીનસ, અરુચિ, પિત્ત તથા અપચીનો નાશ કરે છે કંપૂરી હળદર—શીતલ, વાતલ, મધુર, કડવી, સ્વાદુ તથા વૃષ્ય છે; અને પિત્ત તથા સર્વ પ્રકારની ખરજનો નાશ કરે છે. રાન હળદર—તીખી, મધુર, રુચિકર, કડવી તથા અગ્નિદીપક છે, અને કોહ, વાયુ, ત્રિદોષ, રક્તપિત્ત, વિષ, બિચક્રી, શ્વાસ તથા કાસનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) ઉધરસ ઉપર :—સૂતી વખતે હળદર ગ્રેહી તે ચાવી ખાવી. (૨) શ્લીપદ (પગ કિંવા હાથ મોટા થાય તે) રોગ ઉપર :—હળદરનું ચૂર્ણ અને ગોળ ગોમૂતમાં મેળવી પાવા, એટલે એક વર્ષનો શ્લીપદ હશે તોપણ તે દૂર થઈ ખસ અને કોઢનો પણ નાશ કરે છે. (૩) મૂળવ્યાધિ ઉપર :—હળદર તુવેરની દાળમાં બાફી છાયડે સૂકવવી, પછી ગાયના ઘીમાં ઘસી મૂળ ઉપર લેપ કરવો, એટલે મૂળ નરમ પડી સણકા તાળડોળ બધ થાય છે. (૪) સર્વ પ્રકારના નેત્રરોગ તથા અહીરા ઉપર :—હળદરના ગાઠિયાને તુવેરની દાળમાં બાફી છાયમાં સૂકવી પછી પાણીમાં ઘસી દિવસમાં બે વાર સૂર્યાસ્ત પહેલા અંજન કરવું; એટલે આંખ, ઘોળા ફૂલ અને સ્તાશનો નાશ થાય છે. (૫) સ્તનરોગ ઉપર :—હળદર અને લોધર પાણીમાં ઘસી સ્તન ઉપર લેપ કરવો અથવા હળદર તથા કુંવારના મૂળ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો (૬) આંખનો ભાગ લાલ થઈ બળતરા થાય તે ઉપર :—હળદર, ફટકડી અને આમલીના પાદડા સમભાગે વાટી તેની પોટલી કરવી અને ગરમ કરી તેનાથી આંખો શેકવી પછી આંખની આસપાસ થાય છે, તેવો જ લાલ અથવા તેથી પણ વધારે હીમજથી થાય છે હીમજનું સેવન લાખા સમય સુધી કરાય તોપણ કોઈ પણ જાતનું તુકસાન થતું નથી કબજિયાતથી ઉત્પન્ન હરસમાં પણ હીમજ લાલદાયક છે

* અહીં પહેલેથી જોડી બહુકળીને હરણસુરી કહેલી છે પણ મહાગઢમાં જોડી બહુકળીને હરણસુરી કહે છે, જેની જગ્યાઈ બા થી ર ફૂટ સુધી થાય છે એવું લૅટિન નામ કેર્કોરસ ટ્રેસિક્યુલેરિસ છે એ પણ બૌદ્ધિક છે

+ મં શાલિગ્રામજ કંપૂરી હળદરને આખાહળદર માને છે

વાથી નેત્રલાલી તથા નેત્રપીડા અને બકરીના દૂધમાં આંખોની ગરબગર થઈ જાય છે.
હળદર રોજના ઉપયોગની વસ્તુ છે, તેપણ તે એક ઉત્તમ ઔષધિ છે વાત, પિત્ત અને કફ ત્રણે હોય
પર આપી શકાય છે ન્યારે શ્લેષ્મિક લવચામાથી વધારે શ્લેષ્મ ભૃત્પન્ન થાય છે, ત્યારે હળદર અપાય છે
એમકે-નાકમાથી, કઠમાથી અથવા શ્વાસનલિકામાથી કફ નીકળવો, પ્રમેહ, પ્રદર, નેત્રાભિષ્યદ (આખ
આવવી) વગેરે રોગો પર હળદર વપરાય છે એવા રોગોમાં હળદર શ્લેષ્મલ લવચામાં સક્ષતા લાવે છે એટલે
કક ચોછો થાય છે ગરદીમાં જેવી રીતે વજ હતું છે, તેવી રીતે હળદર પણ સાક્ર કામ કરે છે ગરદીમાં
હળદરનો ધુમાડો અપાય છે તેમ જ દૂધમાં હળદર નાખી ઉકાળીને (ગોળ મેળવીને) અપાય છે, જેથી નાકમાથી
ઉપિત કક પડીને માથાની જડતા દૂર થાય છે ખાસીમાં હળદરના ગાઢિયાને દીવા પર શેકી ધીની સાથે
અથવા મધમાં અપાય છે છર્ણુ કફરોગમાં કક બહુ જ પડતો હોય અને ગભરામણ અધિક હોય તો દૂધમાં
હળદર નાખી ઉકાળી તેમાં ૧ ટીપુ સિલામાના તેલનું નાખી ગોળ મેળવીને પિવડાવાય છે કફ-પ્રમેહમાં
પેશાબ ઠંડોળાયેલો હોય અને બહુ જ ત્રાસ થતો હોય તો હળદર અને આમળાનો ક્વાથ આપવાથી બહુ જ
લાભ પડે છે એ ક્વાથથી દસ્ત સાફ આવે છે, પેશાબની બળતરા ઓછી થાય છે વારંવાર થોડોથોડો
રસવતી મેળવીને અપાય છે નેત્રાભિષ્યદ માટે ૧ તોલા હળદરને ૧૬ તોલા પાણીમાં ઉકાળી કપડાથી
ગાળી તે પાણીના ટીપા આખમાં નાખવા તથા તે પાણીમાં કપડાને લિનવી આખ પર ઘડી રાખવી, જેથી
આખોને ઠંડક પડે છે, વેદના ગાત થાય છે, ચીપડા અને પર ઓછું થાય છે, અને આખમાં ફૂલ
પડતું હોય તેપણ તે મટી નય છે આખ આવવા પર હળદર ઉત્તમ ઔષધ છે કાન વહેતો હોય તો
હળદર અને કટકડી કુલાવેલી મેળવીને કાનમાં નખાય છે હળદરમાં વાતહર ધર્મ હોવાથી શરદીથી અંગતું
દુખ, જ્વલાળ લાગવાથી સાધાઓનો દુખાવો, માથું દુખવું વગેરે વેદના પર હળદર પેટમાં અપાય છે
ને લેપ પણ કરાય છે સૂત્રેલા મસ્ટા પર હળદરને કુવારના ગર્ભમાં મેળવીને લગાડાય છે ભૂતોન્માદમાં
હળદરનો ધુમાડો આપે છે હળદરમાં દીપન અને ગ્રાહી ગુણ હોવાથી અતિસાર, સગ્રહણી, મરડા આદિ

૬૧૫ હંસરાજ—સં હંસપાદી, હંસપત્રી, કૃતમાતા, ત્રિપાદિકા. હિંં હંસપાદી. મં હંસપાદી, લાલ લાખળુ. બં ગોયાલે લતા. કં નવિલડી. તાં શેરૂપાદી. કાં પરમ્યા હિશાન અં શાશલજન, શાશલઅર્ધ. ઇં મેડન હેઅર. લાં એડીએંટમ ઇ્યુન્યુલેટમ.

ગતી રિસામણીના છોડને હંસપાદી કે હંસરાજ કહે છે. હંસરાજ—તીખું ઉખ્યુ તથા રસાયણ છે, અને વિપદોષ, ભૂતખાધા, ભ્રમ તથા અપરમાર્ગનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) વીંછીના વિષ ઉપર :—હંસરાજના મૂળ રવિવારે સવારે કાઢી તે મોઢામા ગખવા તથા કાનમા ફૂક મારવી હંસરાજ બાળકો માટે ઉત્તમ ઔષધ છે બાળકોની ઉધડમા અપાય છે માત્રા વધારે થાય તો બિલટી થઈ જાય છે. એ પણ કફરોગમા દિતકર છે.

૬૧૬ હાડસંધિ—(ખોડો વાદો, આડ સાકળ)—સં સંધિની, વૃક્ષરૂઢા. મં હાડખોડી, ખાદા. હિંં ખાદા, છુદુ. બં ખાદુ. લેં વિઠ્ઠમ્ આટીંક્યુલેટમ, વિઠ્ઠમ્ એન્યુલેટમ આ વેવ વૃક્ષની ઉપર વાદાની પેઠે જ થાય છે એ ખરસાણીની પેઠે કાડયુક્ત (કાતળીઓવાળી) હોઈ લીલી હોય છે. એનો દેખાવ દૂરથી ખરસાણી જેવો જ દેખાય છે બળ્લે આગળ ઉપર એને ચપટા સાંધાઓ હોય છે. એનો બહુ જ વિસ્તાર થાય છે. કોકણમા એની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે એને મરી જેવડા અને રંગે મોતી જેવા ગોળ ફળ આવે છે. એ ફળ મીઠા લાગે છે. બાળકો એ ફળ ઘણા પ્રેમથી ખાય છે. એને પાંદડા સમૂળગા આવતા નથી ધામણના આડ ઉપરની હાડસંધિ વધારે ગુણુવાળી છે ઉપયોગ—(૧) અસ્થિભંગ ઉપર :—હાડસંધિ લાવી લગાર કચરી લાગેલા હાડકા ઉપર ત્ર્યુ દિવસ બાધવી, એટલે લાગેલું હાડકું સારું થાય છે; અથવા હાડસંધિ તથા રગનરોહિડાની છાલ કચરી હાડકા ઉપર બાધવી. ઢોગને પણ આ જ ઉપચાર કરવો તથા તેઓને ચારામા હાડસંધિ ખવરાવવી. (૨) વાળા ઉપર :—હાડસંધિ ખારીક કચરી તેનો પાટો બાધવો. (૩) સંધિવાત ઉપર :—હાડસંધિ, સૂક, મરી, લીડીપીપર, પીપળીમૂળ, હરકે, બહેડા, આમળા અને તળનો કાઢો પાવો, એટલે સંધિવાત તુલ્ય દૂર થાય છે.+

૬૧૭ હાડસાંખળ—સં અસ્થિસંહારી. મં હાડસંધિ ત્રિધારી કાંડવેલ હિંં હાંસિંગાર.

હાડસાંખળના ‘અથિમાન અસ્થિસંહારી, વજાગી, અસ્થિશ્લષિકા, અસ્થિસંહારક, અસ્થિ-સંધાનજનની, અસ્થિસંધિ, વજાવલ્લરી’ એવા સંસ્કૃત લાપામા નામો છે. બં હાડલાગા. તેં બદલેહ. હિંં હાડબેડા, હાડસાકડી. લેં વિટિસ ક્વોડ્રેન્યુલેરીસ. કાં ખારી તોડલી.

આ વેલાનો વિસ્તાર ઘણો થાય છે. એની બહાર ઓધારી કાંડવેલ કરતા વધારે હોય છે. નિવદુષ્કાશકાર ત્રિધારી કાંડવેલ એ જ હાડસાંખળ એમ કહે છે. એ વેલાનો ફાટો ફૂંડામા વાવી

રોગોમા વપરાય છે ચક્રર આવતાં હોય તો તાલ હળદરનો લેપ કપાળ પર કરાય છે હળદર ચામડીના રોગોમા બહુ જ વપરાય છે હળદર અને આમળાનો જીલાળ દેવો એ ચામડીના રોગોમા હિતકર છે માખણમા મેળવી માલિશ કરવાથી ચામડી સુલાયમ બને છે અને અનેક ત્વચારોગ દૂર થઈ જાય છે

હળદરનો ધુમાડો આપવાથી વીંછીનું ઝેર જતરી જાય છે સુવાવડીને હળદર આપવી એ ત્રયચક્રર છે હળદરથી ધાવણની શુદ્ધિ થાય છે જનનેંદ્રિયને બળ મળે છે મદનવર હોય તો તે પણ દૂર થઈ જાય છે.

× હંસરાજની ઉત્પત્તિ કાશ્મીર, હિમાલય અને ગોવા પ્રાંતમા થાય છે. કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતમા પણ જોવામા આવે છે છોડ ૪ ઇંચથી ૨ ફૂટ સુધી લાંબા થાય છે પાન મૂળ પર રહેલ ગાઠમાથી નીકળે છે પાન પહેલા પીળા-લીલા અને પછી પેરા રંગના થઈ જાય છે

+ ખોડાવાદો વણે ભાગે જાણુ, ધામણુ, અરીડી, સીસમ અને ટીબરવાના ઝાડો પર થાય છે એને પાન હોતા નથી ગાખાઓમા સાધા સાકળ જેવા દેખાય છે એમા નીચે લખેલી બે ભત છે (૧) વિસ્ક્રમ આટીંક્યુલેટમ—આ ભતના ફૂલ જૂનથી ઓગસ્ટ સુધી આવે છે ફૂલ બહુ જ નાના હોય છે ફૂલનું ડીકું બહુ જ નાનું હોય છે કળ લીલા-પીળા, ગોળાકાર અને વટાણા જેવડા હોય છે (૨) વિસ્ક્રમ એન્યુલેટમ—આ ભતમા ફૂલ ઘણે ભાગે વરસમા ઘણા મહિનાઓ સુધી આવે છે ફૂલ ડીટડા વગરના, નાના અને સાધા પાસે અખટ ખેડેલા હોય છે કળ બહુ જ નાના, રસમય અને લીલા રંગના હોય છે તાવમા સાધાઓ બહુ જ દુખતા હોય ત્યારે આનો કાટ અપાય છે આનો ઉપયોગ અસ્થિભંગ ઉપર પહેલેએ લખ્યો છે નામ પણ સંધિની આખ્યુ છે પણ અસ્થિભંગ ઉપર લાભ પહોંચાડશે કે નહિ તે સંદેહજનક છે—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

* હાડસાકળના વેલા બહુ જ લાખા વધે છે સભાગવામા આવે તો ખારે માસ રહી ગયું છે ડાડી આગળથી અઘૂઠા જેવડી નરી, લીમી, ચણકતી અને સાધાવાળી હોય છે રંગ પોપટિયો લીલો અને ધણી ચાર-૫ અથવા ૨ ખાનુએ બંધુડી છાયા લેતા સાધાઓ ૬ થી ૧૦ મ્ય લાખા, ૪ (કોઈ વખતે ૩) ધારવાળા ગાખાઓ ગાઠની ખાનુએથી નીકળે છે તે બટક્ષ્ણી, ચીકણી, અમ્રિચ વાસવાળી અને ખાટા સ્વાદવાળી હોય છે આવવાથી ભજ નરડી અને ખરસટ થવા લાગે છે પાન આતરે, નડા, બટક્ષ્ણા, દાતાવાળા, ગાલી થી ૧૫ મ્ય લાખા, ખાટા સ્વાદવાળા અને ૩ વિભાગવાળા હોય છે ફૂલ નાની છન્નાકાર પાતળી સળી પર આવે છે ૧૫ મ્ય લાખા, ખાટા સ્વાદવાળા અને ૩ વિભાગવાળા હોય છે ફૂલ નાની છન્નાકાર પાતળી સળી પર આવે છે ૧૫ મ્ય લાખા, ખાટા સ્વાદવાળા અને ૩ વિભાગવાળા હોય છે ફૂલ નાની છન્નાકાર પાતળી સળી પર આવે છે ૧૫ મ્ય લાખા, ખાટા સ્વાદવાળા અને ૩ વિભાગવાળા હોય છે ફૂલ નાની છન્નાકાર પાતળી સળી પર આવે છે ૧૫ મ્ય લાખા, ખાટા સ્વાદવાળા અને ૩ વિભાગવાળા હોય છે ફૂલ નાની છન્નાકાર પાતળી સળી પર આવે છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

૬૨૦ હિંગ—સ ૦ બં ૦ હિંગ. મં હિં ૦ હિંગ. કં હિંગલદ, ઇંગીન. તૈં ઇંગુવા. તાં પોરુગાય. તું ઇંગુ. મલાં પેરકાય. ક્ષાં અંગુઝ, દર્ષતે, અંગુઝ ખાલીસ. અં હિલતી—ન—સ. પં આરસાદેટિડા. લાં દેરલા નાર્થેકસ.

હિંગના આડ હિરાત, ખોરાસાન અને બદખ, એ પ્રાંતોમાં થાય છે. એના પાદાવી કદને (મૂળને) ટાચા મારી જે દૂધ (૨૨) કાઢવામાં આવે છે તેને હિંગ કહે છે. ઉપર કલા એ પ્રાંતોમાંથી હિંગ પંખખમાં તથા મુંખખમાં આવે છે. હિંગનો આ દેશમાં અતિશય ઉપયોગ થાય છે. એને આપણા દેશમાં 'વધારણી' પણ કહે છે. હિંગ એ અનેક રોગની નાશક છે હિંગx—તીખી, હઘ, ઉખુ, પિત્તલ, શારક, ચ્કતદ્વપક, કડવી, પાચક, રુચિકર, તીક્ષ્ણ, અગ્નિદીપક તથા સ્નિગ્ધ છે, અને મલસ્તલ, આનાહ, આધ્માન, શળ, ગુલ્મ, અજીર્ણ, ઉદર, દમ, ઉધરસ, કૃમિ, કક, વાયુ તથા હૃદરોગનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) અજીર્ણ અને વાયુના ગોળા ઉપર:—હિંગની ચણા જેવડી ગોળી કરી ઘીની સાથે ગળાવવી. (૨) જનાવરની ચાંદીમાં કીડા પડે છે તે ઉપર:—ચાંદીમાં હિંગ ભરવી (૩) અપરમાર ઉપર:—ઘી, સિંધવ અને હિંગ એકેક તોલો લઈ આર તોલા ગોમૂત્રમાં નાખી બાફવું અને મૂત્ર બળી જાય એટલે ઘી સિંધ થયું એમ સમજવું. તે રોગીની પ્રકૃતિ જોઈને પાવું. (૪) ઊચકી (હિંકી) ઉપર:—ધુમાડારહિત અગારા ઉપર હિંગ અને અડદનું ચૂર્ણ નાખી તેની ધુમાડી મોમાં લેવી. (૫) અક્રીણ ઉપર ઉતાર:—હિંગ પાણીમાં અથવા ઊંચમાં મેળવી પાવી. (૬) પેટમાં શૂળ થતું હોય તે ઉપર:—ઘોડાના અથવા ગધેડાના લીંડાનો રસ ૬ માસા કાઢી તેમાં ૧ માસો હિંગ નાખી તે રસ પાવો. (૭) પેટમાં શૂળ આવતું હોય તે ઉપર:—હિંગ માસા ત્રણ, કાષ્ઠ, (ઉપલેટ) માસા ત્રણ, વાવડિંગ માસા ત્રણ, એ સર્વ એકત્ર કરી બે તોલા ગરમ પાણીમાં નાખી પાવું. (૮) ચોથિયા તાવ ઉપર:—હિંગ અને જૂનું ઘી એકકું કરી તાવ આવે તે વખતે નાકમાં નાખવું. (૯) ખુપરા ઉપર:—અધીં રતી હિંગ દહીમાં મેળવી ખુપરા ઉપર ચોળવી. (૧૦) અજીર્ણદિક ઉપર:—હિંગાષ્ટક ચૂર્ણ:—સૂઠ, મરી, લીંડીપીપર, અજમો, સિંધવ, જીરું, શાહજીરું અને તળેલી હિંગ, એ સમભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ કરવું અને તે ચોગણા ઘીમાં અગર ભોજન સમયે ઘી-ભાત સાથે ખાવું, એટલે અજીર્ણ, અગ્નિમાદ, કોલેરા, પાકુ, આમ અને ગુલ્મનો નાશ કરે છે. (૧૧) પ્રસૂતાનાં ચક્કર અને શૂળ ઉપર:—હિંગ ઘીમાં શેકી મેળવી ખવડાવવી (૧૨) વીંછીના વિષ ઉપર:—હિંગ આકડાના દૂધમાં વાટી લેપ કરવો (૧૩) પ્રણ સંખંધી કીડા દૂર થવા માટે:—હિંગ અને કડવા લીમડાના પાદડા વાટી લેપ કરવો. (૧૪) પટકી [કોલેરા] ઉપર:—તળેલી હિંગ, કપૂર અને આખાની ગોટલીમાંનું મગજ સમભાગે લઈ કુદીનાના રસમાં એકત્ર ખરલ કરી ગોળીઓ વાળી સૂકવવી. એકેક કલાકને અંતરે એકેક ગોળી ચાવી ખાવી; અથવા હિંગ અર્ધો લાગ, મરચાની વસ્ત્રગાળ લૂકી ૧ લાગ તથા કાથો ૧ લાગ, એ જાણસે એકત્ર કરી તેની કુદીનાના રસમાં વાલ વાલની ગોળાઓ કરવી આડો થવાનો આરલ થયા પછી દરેક વખતે એક એક ગોળી ઘડી ઘડીના અંતરે આપવી. પાચની અદર અને એક વર્ષની ઉપરના બાળકને દરેક વખતે અધીં અધીં ગોળી આપવી (૧૫) આદાશીશી ઉપર:—હિંગનું પાણી કરી નાકમાં નાખવું. (૧૬) કણ્ઠનાદ [ખહેરાપણું] ઉપર:—હિંગ, ચીરકળ અને સૂઠ, એ સરસિયામાં નાખી કઢવવું અને તે કાનમાં પાડવું. (૧૭) વાળા ઉપર:—હિંગનું ચૂર્ણ ૪ માસા પાશર દહીમાં નાખી ૩ દિવસ ખાવું (૧૮) મૂત્રકૃચ્છ્રાદિ મૂત્રરોગ અને શુક્રરોગ ઉપર:—હિંગ શેકેલી અને એલચીદોડાનું ચૂર્ણ ૩ રતી દૂધ-ઘીમાં ખવડાવવું. (૧૯) શરદી વડે કાનના ધાક બેડા (ધાક પડી) હોય તે ઉપર:—ઉત્તમ હિંગ રૂમાં વાટી કાનમાં ધાલી રાખવી. (૨૦) પરિણામ શૂળ ઉપર:—હિંગ, સિંધવ અને જીરાનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં નાખી આપવું. (૨૧) કાઠ, હુખતી હોય તે અને

* સ સ્કૃત વૈદક્ય શાસ્ત્રમાં હિંગને વાપરતા પહેલાં તેને ઘીમાં ખતળીને વાપરવા કહેલું છે એ પ્રમાણે શુદ્ધ કર્યા વિનાની કાચી હિંગ ગળાને નુકસાન પહોંચાડે છે

દાંતમાંના ડીડા ઉપર:—તળેલી હિંગ દાઢ નીચે રાખવી (૨૨) વછનાગના વિષ ઉપર:—
ગાયના ઘીમાં ૪ ગુન્ઝ હિંગ ખવરાવવી. x

૬૨૧ હુરા—સં તીક્ષ્ણદુષ્ઠા મં હુરા, ગેવા, કુગલી. તેં ચિલ્લ તાં તિલ્લેચેદિ. કં
હુરા બં ગળેર, ગગવા, ગેરિયા, હરિયા—ગુન લેં એકશી, કેરિયા એગેલોચા હુરાના ઝાડ
મોટાં મોટાં થાય છે. એના પાદડા ઇંડળવના પાદડા જેવા થાય છે એ પાદડાના ડીડા લાખા હોઈ
રાના હોય છે આ ઝાડનું દૂધ અહુ તીક્ષ્ણ છે આ ઝાડનું લાકડું ધોળા રંગનું અને નમ્મ હોય છે.
એ ઝાડ કેંકણ પ્રાતમાં પુષ્કળ થાય છે. ફૂલ સુવાસિત પીળા હોય છે હુરાના દૂધથી આખને
ઈંજ થાય છે, એ ઉપર ઉતાર-દહીની આશ આખ ઉપર રાખવી, એટલે ઈંજ થશે નહિ, દૂધ
તીવ્ર રેચક અને વિપહર છે માત્રા ૦ ગતી ઉપયોગ—(૧) સર્પદંશ ઉપર:—હુરાનો રસ પાશેર
કાઠી તેમા ૭ મરી વાટી તે પાવો; કિંચા હુરાની છાલ અરીકાના પાણીમા ઘસી પાવી (૨) ઘોષ-
ળુના વિષ ઉપર:—હુરાનો રસ પાવો; કિંવા ગૂંદની છાલ, ફળ તથા અખાડાની છાલ સમભાગે

x ઝેન્ટર દેસાઈના મતમા હિંગ રીપન, પાચન, હોળગી અને આતરડાને ઉત્તેજક, વાયુહર, સારક, કૃમિદ્ધ,
છેદનીય, કંકર, કંકરુ ધનાગક, જ્ઞાનતત્ત્વસ્થાને બળવાન ઉત્તેજક, ગભાંશયઉત્તેજક, પ્રબળ સંકેતવિકાસ-
પ્રતિબંધક અને વિષમજ્જવહર છે એમા ગ્લેકુ બડનશીલ તેલ શ્વાસનલિકા, ચામડી અને વૃક્ષ વાટે બહાર
નીકળે છે અને તે તે માર્ગને દનેજના આપે છે આમા કંક પાડવાનો ધર્મ હુગળીના જેવો છે હિંગથી
શ્વાસનલિકામાંનો કંક પાતળો થાય છે. કંકની દુર્ગંધ દૂર થાય છે તેમા રહેલા કીટાણુઓનો નાશ થાય છે
એનાથી મગજમા ગ્લેલા શ્વાસોન્ધાસકેન્દ્રની ક્રિયા કાઈકે દીલી પડે છે એટલે કારણુ વિના આવનાર ઉધરસ
ઓછી થાય છે જ્ઞાનતત્ત્વ અથવા ગતિતત્ત્વ ઉત્તેજિત થાય છે ત્યારે અથવા કેટલીક અવસ્થાઓમા જ્ઞાનતત્ત્વ-
સંસ્વાના કેદ્રસ્થાન અગત્ય થવાને લીધે તેના ઉપર ખાલ કારણુનું પરિણામ લેઈએ તે કરતા વધારે
થાય છે, ત્યારે અથવા મગજમાથી નીકળેલા દુક્રમેનો અમલ વાળળીના કરતા વધારે થવાને લીધે ભળતીભળતી
ક્રિયા થાય છે, ત્યારે અથવા પીન કારણુથી દુ બદાયક કિંવા ત્રાસદાયક પરિણામ આવે છે, ત્યારે હિંગ જ્ઞાન-
તત્ત્વસ્થાને નિયમિત બનાવે છે અને ક્રિયાવિદ્યુતિઓને દૂર કરે છે એટલે હિંગને જ્ઞાનતત્ત્વોને બલ્ય અને
સંકેતવિકાસપ્રતિબંધક કહેલ છે હિંગસેવનથી હોળગી અને આતરડાની માસપેશીઓને નોંસ મળે છે અને
દરત સાક આવે છે. માત્રા—૨-૭ રતી જલદી પરિણામ આવવા માટે ગરમ પાણીમા ધૂંટીને આપવી

ઉપયોગ—ઉત્તમ હિંગ કેવળ રસરૂપ આવે છે તે વધારે ઉચ્ચ છે એજ સાચો લાભ બતાવી ગકે છે
એ વધારે ઉચ્ચ હોવાથી ધીમા તળીને આપવાનું ગામકાગેએ કહેલું છે કેકસાઓના રોગો પર કાચી હિંગ
અને આતરડાના રોગો પર તળેલી આપવી લેઈએ ધીરંધીરે લાભ પહોંચાડવો હોય ત્યારે ગોળાકે હિંગ
આપવી લેઈએ કેકસાના રોગમા હિંગ અતિગચ ગુણુવહ છે મોટા માણસના જીર્ણ શ્વાસનલિકાશોથ અને
દમમા બાળકોની મોટી ઉધરસ (હુપીંગ), કુકુસત્રણુશોથ અને શ્વાસનલિકાશોથ તથા બાળકોનો કેકસાનો
રોગ દૂર થવા પછી ઉપવ્રથતી મૂઠી ઉધરસ પર હિંગ દેવાનો અતિ રિવાજ છે. હિંગથી ગભરામણુ ઓછી થાય
છે કેકસાના રોગમા હિંગ પાણીમા ઝાળીને આપવી એનાથી કંક પાતળો થાય છે અને વધારે ઉત્પન્ન થતો
હોય, તો તે ઓછો થાય છે આકરો, હેઝગળ, કબજિયાત, હોળગી અને આતરડાની શિથિલતા, અપચન,
ઉદગ્મિ એ બધા રોગો પર હિંગ અતિ ગુણુકારી છે હિંગની સાથે અજમે અપાય છે અથવા હિંગ
એળિયો અને સાબુને મેળવી ગોળાઓ કરીને અપાય છે આતરડાના રોગમા હિંગની બરિત અપાય છે.
ગુફામા બારીક બંતુ ઉત્પન્ન થયા હોય તો હિંગની બરિતથી લાભ પહોંચે છે શુદ્ધસી, અર્દિત, મન્યાસ્તભ,
પક્ષાઘાત, આક્ષેપક અને અપતત્રક આદિ વાતરોગો પર હિંગ વપરાય છે ટાઢિયા તાવમા હિંગ સારો
લાભ પહોંચાડે છે જ્યારમા સનિપાતના લક્ષણુ દેખાય તો હિંગકપૂરવટી આપવી રોગી ગોળીને ગળી ન
ગકે તો આદાના રસમા વગી જલ પર ઝાળવી, એથી નાડી સુધરે છે હાથપગનો કપ, કપડા ફેકવા,
વારંવાર બેઠવેસવ, બરબાઠ કરવો, એ બધા ચિહ્ન ઓછા થઈ જાય છે આ ગોળીઓની સાથે કરૂરી
પણુ આપી ગકાય છે હેઝરોગમા હિંગ અપાય છે હેઝયનુ ધડધડવુ, હેઝમા વેદના, ગભરામણુ, ચક્કર
આવીને પડી જવુ વગેરે રોગો પર હિંગકપૂરવટી અપાય છે હિંગથી ગભરાશયનો સંકેત થઈને માસિકધર્મ
સાક આવે છે અને ઉદરવેદના ઓછી થાય છે સુવાવડમા હિંગ ખાવા આપવાથી વાતવિકાર થતો નથી

હિંગકપૂરવટિકા—હિંગ અને કપૂર સમભાગ (૧-૧ તોલો) મેળવી બેચાર રીપા મધના નાખી ખરલ
કરી ૧-૧ રતીની ગોળીઓ બનાવવી, માત્રા—૧-૨ ગોળી દિવસમા ૩ વાર

સૂચના—ગોળીઓ બનાવવા માટે ઉત્તમ હિંગ લેવી લેઈએ સારી હિંગ બાળવાથી કપૂરની માફક બળે છે.

લઈ પાણી છાટી બારીક વાટી રસ કાઢવો અને તેમાં હુરાની છાલ ઘસી શક્તિ અનુસાર અને વિષનું જોર હોય તે પ્રમાણે બે-ત્રણ વાર તે ઔષધ આપવું (૩) વીંછીના દંશ ઉપર:—હુગની સળીઓની અણીઓ તોડી તેનું દૂધ દશ ઉપર લગાડવું. (૪) નળવાયુ ઉપર:—હુરાની રૂખો અને વડની વડવાઈઓના અકુર જેળના પાદડામાં બાધી મદ અગ્નિમાં શેકી તેનો અગરસ ચાવી ગળી જવો. (૫) રેચ—હુરાનું દૂધ ચણાઠીભાર ચણાના લોટમાં ઘાલી તે લોટની ગોળી કરી આપવી ઉનાર—ઘી અને ભાત તથા ઘણો રેચ થાય તો વીં પાવું. (૬) રતવા ઉપર:—હુગના લાડાની રાખ અને કળીચૂનો પાણીમાં એકત્ર કરી ચોપડવો અને તે ઉપર ગોળ નાખી ચોળવો, એટલે લેપ બેસશે અને રતવા દૂર થશે (૭) ઉંદરના વિષ ઉપર:—હુરાની સળીઓનો તેના જ દૂધમાં વાટી દંશ ઉપર લેપ કરવો.

ફરર હેદ—(હળદરવો) સં હારિદ્રક, હરિદ્રુ હિં હદલુ, કરમ. અં હેલીકદળ નેપાળ કરામ. મં હેદ, હેદા, હેદુ, કાં એદુ કં હેદ તાં કદળૈ, મજટકદળુ તં બનદારુ. લેં એડિના કોડકોલિયા x હેદના આડ મોટામોટા થાય છે કોંકણ પ્રાતમા એ આડ ઘણા થાય છે એ આડના પાદડા મોટા હોઈ તે ગોળ અને અણીદાર હોય છે. એ આડનું લાકડું ઇમારતના કામમાં ઉપયોગી છે. આ લાકડા ઉપર લાખનો રંગ ઘણો થાય છે આ આડ સાગનો એક પ્રકારનો લેદ છે. એના પાદડાના રસથી જીલાબ થાય છે હેદ—કડવી, ઉષ્ણ, પિત્તલ અને વાયુનાશક છે હેદનું આડ—પિત્તકારક, ઉષ્ણ, કડવું અને વાતનાશક છે ઉપયોગ—(૧) ઉંદરના વિષ ઉપર:—હેદના અકુરનો રસ ૪ પૈસાભાર અને ઘી બે પૈસાભાર એકત્ર કરી ૭ દિવસ આપવું. પથ—કળીચૂની રાખ અલૂણી અને ભાત. (૨) ઢોરના ક્ષતમાંના કીડા મારવા ઉપર:—હેદના તોરા અને પાડેરવાના તોરા એકત્ર ખાડી રસ કાઢવો અને તે રસ ક્ષતમાં ભરવો તથા કૃત્ત્ય રહે તે ક્ષત ઉપર બાધવાં. (૩) ભાર, યકૃત અને બરોળ ઉપર:—ગોળ ખાઈને તે ઉપર હેદના પાદડાનો રસ પીવો અને ૩ દિવસ પગ જાંચા કરી રાખવા. ઔષધ લાગે તો ઉતાર—નાચણાની ખીચડી કરી ખાવી કિંવા ઘી પાવું. (૪) નળવાયુ અને શોકોદર ઉપર:—હેદના પાદડાનો રસ ચાર પૈસાભાર લઈ મરીની ભૂટ્ટી નાખી પાવો, જીલટી થાય તો સોપારી ખવરાવવી. ઉનાર—ઘી અને ભાત (૫) કમળી ઉપર:—હેદના અકુરનો રસ ગાયના દૂધમાં શક્તિ અનુસાર ૧ તોલાથી ૨ તોલા સુધી પાવો; એથી તુરત ગુણ આવે છે. (૬) આદારીશી ઉપર:—હેદની રૂખનો રસ સૂધવો (૭) વાળા ઉપર:—હેદના તોરા વાટી ચોપડવા અને ત્રણ દિવસ છોડવા નહિ

ફરર હેળુ—આ એક જગતી આડ છે તે શુમારે ૨૫ હાથ જાંચુ હોય તેનો વિગ્તાર આઠદશ હાથ હોય છે એના પાદડા ઇન્દ્રજવના આડના પાદડા કરતાં નાના હોય છે એને શુમારે જ્યક્ષ જવડા ફળ આવે છે એ ફળને મરાઠીમાં ‘અળવે’ કહે છે એનું શાક પણ કરે છે એ શાક સ્વાદે કઠક લીલા કેળા જેવું લાગે છે એ ફળ ઉત્પન્ન થવાનો વખત જોઈ માસની આખરે આવે છે ગરીબ લોક એક બે દિવસ એ ભાજુ ઉપર જ કાઢે છે. ઉપયોગ—(૧) વેળ, બદ વગેરે પકવવા ઉપર:—હેળુના લીલા પાદડા લાવી થોડા પાણીમાં વરાળ આવે ત્યાં સુધી બાફવા. પછી બારીક વાટી તેની ચપટી થેપલી કરી બદ ઉપર મૂકી તે ઉપર પાણીના બળે ટીપા નાખતા રહેવું. (૨) બાળકના ઉઠાંઠિયા ઉપર:—હેળુના પાકા ફળ ખવરાવવા, કોલેરા ઉપર:—હેળુના બિયા મધમાં ઘસી પાવા અથવા હેળુના મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવા (૪) દમ અને ઉધરસ ઉપર:—હેળુના પાંદડા ચલમમાં નાખી પાવા (૫) આંખમાંનાં ફૂલાં વગેરે જવા માટે:—હેળુના બિયા ઘસી અંજન કરવું

વનોષધિગુણાદર્શ સમાપ્ત

x પહેલાની આવૃત્તિમાં હેદના નામોમાં સરેરા (શાખોટ)ના નામ લખ્યા હતા શાખોટના વૃક્ષ નાના થાય છે, પાન પણ નાના હોય છે એટલે એ નામ બધા રદ કરી મરાઠી હેદ આડનાં નામ લખ્યા છે. હેદના વૃક્ષ મોટા થાય છે અને પાન પણ મોટા હોય છે આનું લાકડું પીળા રંગનું હોય છે એટલે આ વૃક્ષને સંસ્કૃતમાં હારિદ્ર અને ગુજરાતીમાં હળદરવો કહે છે આની છાલ કટુપૌષ્ટિક, જ્વરદ, સ્તભન અને પ્રણુરોપણ છે માત્રા—૧૫ રતી જ્વરમાં દસ્ત લાગતા હોય તો છાલનો ક્વાથ અપાય છે માત્ર દુખલ હોય તો કાળા મરીની સાથે વાટી ચૂર્ણ કરીને સુંઘાડે છે પહેલેએ ગુણવર્ણન કરેલું છે તે હેદ કદાચ હળદરવા અને સરેરાથી પણ જુદો હોય તો કહી ગયાય નહિ

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

આ ર્થ સિ પ ક્

અથવા હિંદુસ્તાનનો વૈદ્યરાજ

૧-સુબોધ વૈદક-ઉત્તરાર્ધ

उपचारेण शमनमपचारेण कोपनम् । एवं विज्ञाय सदैवः कुर्यात्संशमनक्रियाम् ॥
('હારીતસ હિતા')

૧-અણર્ણ

કારણ—ધાતુ પાણી પીવું, અકાળે ભોજન કરવું, મલમૂત્રાદિકનો અવરોધ કરવો, નિદ્રાનો નિયમ ન હોવો, ઘોડું કિંવા ધાતુ ખાવું અને અપકવ, જડ, શુષ્ક, ઠંડુ, કેશ વગેરે પદાર્થ મળેલું, નજર પડેલું, અશુદ્ધ, ન ગમતું અથવા વાસી ધત્યાદિ અન્નાદિકનું સેવન કરવું, ભૂખ લાગેલી હોય તે વેળા ન જમવું ધત્યાદિ કાગળોએ અણર્ણ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે એનાં સાધારણ લક્ષણોx શળ, પેટનું ફૂલવું, ઓડકાર બેચેની, અનેક પ્રકારની વાયુની વેદના, જ્વર, મળ તથા વાયુનો અવદ્વંસ વગેરે * ઉપચાર—(૧) કોઈ પણ ઔષધ આપવા પહેલા વમન અને રેચન આપવું.

* અણર્ણ રોગમાં પ્રકારભેદથી લક્ષણ —

(૧) આમ અણર્ણમાં ગરીર ભારે થવું, ટવ ચૂથાવો, આખોની ચારે તરફ સોળે તથા ખાંધેલા પદાર્થના સ્વાદના ઓડકાર આવ્યા કરે છે (૨) વિદગ્ધ અણર્ણમાં ભ્રમ, મૂર્છા, ટપા, ખાટા ઓડકાર તથા પિત્તજનિત અન્ય ઉપદ્રવ લેવામા આવે છે (૩) વિષ્મધ અણર્ણમાં પેટનું ફૂલવું, શળ, મળ અને અયોવાયુનું ગેકારું, જડતા, મૂર્છા, આખા ગરીરમા દર્ફ તથા વાયુજન્ય અન્ય કષ્ટ થયા કરે છે (૪) રસરોષ અણર્ણમાં ભોજનની ઇચ્છા ન થવી, હૃદયની અશુદ્ધિ, સરીર ભારે થઈ જવું વગેરે ચિહ્નો દેખાય છે.

સર્વ પ્રકારના અણર્ણમા મહાગ્નિનાગક ઔષધિ લાભદાયક છે કેટલીક વળત અણર્ણ રોગમા સૈધ્ધવાદિ ચૂર્ણ, વડવાનલ ચૂર્ણ, હિંગાષ્ટક ચૂર્ણ, લવણભાસ્કર ચૂર્ણ, ગખવટી, લવગાદ્ય મોદક, ભાસ્કર રસ, ચિતામણિ રસ, કન્યાદ રસ, અગ્નિતુડી વટી વગેરે પણ અપાય છે

* સમુદ્રલવણાદિ ચૂર્ણ—સમુદ્રલવણ, સચળ, સિધાલણ, જવખાર, અજમો, અજમોદ, હરડેદળ, લીડીપીપર, સૂઠ, હિંગ અને વાવડિંગ એ ૧૧ ચીને બખ્ખે ટાક લઈને ચૂર્ણ કરી સાજરે બિના પાણી સાથે આપવાથી અણર્ણ, ગોળો, વાતપ્રમેહ, કોગળિયુ, પાડરોગ અને નિર્ણજતાનો નાગ થાય છે

વિષ્મભાલણવાળા રોગીને સ્વેદન, વિદગ્ધાણવાળાને લઘન અને આમાણવાળાને વમન કરાવી પછી ઔષધિની યોજના કરવાથી શીઘ્ર લાભ થાય છે

વિદગ્ધાણવાળાને ઉજળ અને ગરમ દવાઓ ન આપવી શીતળ જળ, પ્રવાલભસ્મ, કૌડીભસ્મ, ગંખભસ્મ, છીપભસ્મ અથવા સિતોપલાદિ જેવી હોજરીના પિત્તને ગાત કરનારી ઔષધિ આપવાથી પચન-નક્તિ બળવાન બને છે હિંગવધક ચૂર્ણ જેવી પિત્તવર્ધક ઔષધિથી લાભને બદલે હાનિ થાય છે નવા આમાણર્ણમા સવારે દુર્ગધવાળા ઓડકાર આવે અને અણર્ણ જણાય તો હરડે, સૂઠ અને સિધાલણનું ચૂર્ણ પાણી સાથે આપવાથી અપચિત રસનું પચન થઈ જાય છે

નમક સુલેખાની—સાબર નિમક ૭ તોલા, સચળ ૧ તોલો, નીસાદાર ૧૦૦ તોલો, સિધાલણ ૧૦૦ તોલો, અજમોદ, કાળા મરી, અકીણ, જવખાર એ ચાર વસ્તુ પા પા તોલો, હિંગ તળેલી ૧ માસો, તજ, સૂઠ, જેડીમધ, છરુ અને ચણકળાળ એ ચાર વસ્તુ અર્ધો અર્ધો તોલો લઈ સર્વને ખારીક ખાડી કપડાથી ગાળી લેવું માત્ર ૧ થી ૩ માસા સુધી આ ચૂર્ણના સેવનથી થોડા દિવસમા અણર્ણ અને કબજિયાત દૂર થઈ પાચનશક્તિ સુધરે છે, તેમ જ બળ અને વીર્યની વૃદ્ધિ થાય છે

લાઘણ કરાવવી અને હિંગાષ્ટક ચૂર્ણ આપવું. (૨) પાકેલા અનેનાસના ઝીણા ઝીણા કટકા કરી, તેમાં મરી અને સિંધવની ભૂકી નાખી તે આપવું. (૩) લીંબુની ફાડ કરી તેની બન્ને ફાડોમાં સંચળ, સૂક અને થોડી હિંગ ભરી અગારા ઉપર મૂકવું અને સારું પાકું થાય એટલે નીચે ઉતારી લગાર કંકુ થાય એટલે ચૂસી જવું. (૪) લીંડીપીપર, સિંધવ, બાળહરડે અને સૂકનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૫) ચણાનો ક્ષાર જાશમાં, પાણીમાં કિવા સાકરમાં નાખી આપવો. (૬) સૂક ને ગોળ અથવા સૂક ને સાકર આપવી. (૭) લોજન પહેલા આદાના રસમાં લીંબુનો રસ અને સિંધવ નાખી તે પ્રાશન કરવું, એટલે અજીર્ણ દૂર થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને વાયુ, કફ, મલબદ્ધતા તથા આમ-વાતનો નાશ થાય છે. (૮) લવંગ અને બાળહરડેનો કાઢો સિંધવ નાખી આપવો; એટલે મુક્તમ રેચ થઈ અજીર્ણનો નાશ થશે. (૯) લીંડીપીપર અને ગોળ ખાવો. (૧૦) મૂળાના કંદના પાતળા પીતા કરી તે ઉપર મીઠું નાખી જોરથી મસળી થોડી વાર રહેવા દેવા; પછી પુનઃ જોરથી મસળી તેમાંનું પાણી નીચેની કાઢી નાખી તે પીતા ચાવી ખાવા, એટલે અજીર્ણ તત્કાળ નાશ પામે છે. (૧૧) બાળહરડે, સિંધવ અને સૂકનો કલ્ક કરી પાવો. (૧૨) ધાણા અને સૂકનો કાઢો આપવો; એટલે અજીર્ણ, આમ, શૂળ અને જવરનો નાશ થાય છે. (૧૩) સિંધવ, સંચળ, જવખાર, અજમો, હરડે, લીંડી-પીપર, સૂક, મરી, શેકેલી હિંગ અને વાવડિગનું ૪ માસા વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ ઘીમાં કરમોળી, લોજન-સમયે પ્રથમ પાચ કોળિયા સાથે ખાવું. એટલે અજીર્ણ, વાત, ગુદવાત, ગુદમવાત, વાતપ્રમેહ, વિષમવાત, વિપૂચિકા (કોલેરા), કમળો, પાકુ, દમ અને ઉધરસનો નાશ થાય છે. (૧૪) ચિત્રક, અજમો, સિંધવ, સૂક અને મરીનું ચૂર્ણ જાશમાં ૭ દિવસ આપવું, એટલે અજીર્ણ અને મૂળવ્યાધિ-નો નાશ થાય છે. (૧૫) સૂક ૫ ભાગ, લીંડીપીપર ૪ ભાગ, અજમોદ ૩ ભાગ, અજમો ૨ ભાગ અને બાળહરડે ૧૬ ભાગનું ચૂર્ણ કરી આપવું; એટલે અજીર્ણ આમ, ગુદમ તથા મલાષ્ટંભનો નાશ થાય છે. પૃથ્વ—અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારા અને હલકા પદાર્થ, જૂતા મગ, રાતા ચોખા, ચુકા-ચાકવત (ટાકો), ફૂણો મૂળો, લસણ, જૂનું કોળું, સરગવાની શિંગ, પરવળ, વેગણ, આમળા, નારંગી, દાડમ, લીંબુ, મધ, માખણ, ઘી, જાશ, મીઠું, દહી, હિંગ, આદુ, અજમો, મેથી, ધાણા, નાગરવેલના પાન, ઉષ્ણોદક, કડવું, તીષ્ણ, ખાટું એવા રસ ઇત્યાદિનું સેવન સારું છે. અપૃથ્વ—મલમૂત્ર-વાયુનો અવરોધ, ઘણું ખાવું, જગરણ, મિષ્ટાન્ન, ઠંડું ધાન્ય, જાંબુ, અળવી, જડ પદાર્થ, વિરુદ્ધ અન્ન-પાન ઇત્યાદિ.

વિશેષ ઉપચાર—જુઓ વનૌંમા-અજમો-૧, અજમોદ-૫, અનેનાસ-૧, આદુ-૨, પદ્મકલૌંજ શુરુ-૧, કોથમીર-૬, ચિત્રક-૧૦, જયફળ-૧૨, ઝેરકોચલા-૭, તુવેરફળ-૩, પાઠ (કાળી-પાક)-૧૦, ખાફળી (હીંગોત્રી)-૪, મીઠીઆવળની બીજ ટીપમાં, મૂળા-૬, રાઈ-૩, લવંગ-૬, લીંડીપીપર-૧૬, લીંબુડી-૧, વગડાઉ અજમો-૧, હરડે-૧૫, ૪૪; હિંગ-૧૦, (અજીર્ણ કેળાથી હોય તો) કેળ-૨૧, (લીંબુ હોય તો) કોકમ-૮, (ફણસથી હોય તો) ફણસ-૬, ૭; અને (તેલથી

* સુખોદ વૈદકમાં દરેક દરદની નીચે આપેલ વિશેષ ઉપચારો પણ વનૌંપદિગુણદર્શન પ્રકારની જ ખતવણી છે. મૂળ મરાઠી ગ્રંથની છેલ્લી આવૃત્તિને આધારે એ પ્રકરણમાં સુધારોવધારો થયેલો, તેમાંના કેટલાક ઉપચારો રાં પદેજની હયાતીમાં નીકળેલી ગુજરાતી આવૃત્તિમાં ખતવવા રહી ગયેલા, તે આ આવૃત્તિમાં આ પ્રમાણે જ વિશેષ ઉપચાર દાખલ દરેક વ્યાધિના પ્રકરણમાં સરોધકે ઉમેર્યા છે, અને સરોધકે પોતે સંગ્રહ કરેલા બીજા વધુ ઉપચારો તેમ જ બીજા હકીકત આમાં દીપણી તરીકે આપવામાં આવેલી છે. દરેક ઉપચાર કહેલી ઔષધિના વર્ણનમાં કહેલા નબરે જોવાથી મળી આવશે જેમ કે આ પ્રકરણમાં ‘અજમો ૧’ એમ લખેલું હોવાથી અજમાના વર્ણનમાં અજમાના ઉપયોગનો નબર ૧ હોવો જોઈએ, આમ સર્વત્ર સમજી લેવું ‘વનૌંપદિગુણદર્શનમાં’ એ વાક્યને બદલે હવે પછી ‘વનૌંમા’ એ દેહના રાખ વપરાશે એ તરફ વાચનારનું ખાસ ધ્યાન ખેંચીએ છીએ.

વળી પાચમી આવૃત્તિથી વનૌંપદિગુણદર્શનની ખતવણીની માફક ગોવૈદક, પ્રાણીજ ઔષધિ અને રસવૈદ એ ત્રણ પ્રકરણોની ખતવણી દાખલ કરી છે, તથા તે પણ ગોવૈદકના બદલે ગાં વૈં અને પ્રાણીજ ઔષધિના સ્થળે ગ્રાં ઔં તથા રસવૈદને બદલે રં વૈં છાપેલું છે.

હોય તો) લીંડી-૪. મંદાગ્નિ માટે બુઓ—અતિવિષ-૫, આદુ-૧૩, ૧૯, ૫૩, આમલી-૧૨, કલો છ છરું-૧, કોથમીર-૬, ગાન્હે-૬, ઝેરકોચલા-૭, ભાગરો-૧૩, રતાદળી-૧૦, રાગના-૬, લવંગ-૧, લીંડીપીપર-૧૩, ૩૫ ભૂખ લાગવાના ઉપાય—બુઓ—આદુ-૧૫, ભોરિગણી-૬, બુઓ ૨ વૈંભા ચૂનો-૪, ખીડલૂણ-૧, સાજીખાર-૫

૨-અમ્લપિત્ત

કારણ—વાસી, ખાટું થઈ ગયેલું અથવા ખીજ વિકારવાળું, પિત્તને કોપાવનાર, વિરુદ્ધ ગુણવાળું અથવા દાહ કરે એવું અન્ન અગર ખીજ પદાર્થોનું લક્ષણ કરવાથી પિત્ત દૂષિત થઈને સંચિત થાય છે, તેને અમ્લપિત્ત કહે છે લક્ષણ—અન્ન ન પચવું, મહેનત કર્યા સિવાય શ્રમ થવો, જીવ ચૂથાવો, કડવા, ખાટા ઓડકાગ આવવા, શરીરે જડપણ આવવું, હૃદય અને કંઠમા દાહ, અન્નદ્રેષ થવો, એ સાધારણ લક્ષણો છે આ રોગ જૂનો થયા પછી કષ્ટસાધ્ય છે ઉપચાર— (૧) પ્રથમ વમન થવાને મીઠળનું ૪-૫ માસા ચૂર્ણ મધમા આપવું, પછી સૂક્ષ્મ રેચ આપવો. (૨) આમળા અથવા ત્રિક્ષણાના કાઠામા નસોતરનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી તે કાઠો રેચ થવા માટે આપવો. (૩) સૂક અને કડવા પરવળનો કાઠો આપવો. એ કફ, પિત્ત, ઊલટી, કફ, જવર અને વિરેકાટકનો નાશ કરે છે, અને એ લેવાથી અન્નનું પાચન થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે (૪) સૂક એક ભાગ અને ગેરુ બે ભાગ, એને ખાવાના પાનના રસમા ખરલ કરી વાલ પ્રમાણે ગોળીઓ બાધવી. દરરોજ બે ગોળીઓ સવાર-સાંજ દૂધ અને પતાસા સાથે ખાવી. (૫) દ્રાક્ષ ૧ ભાગ, હરીતકી અને સાકર ૨ ભાગ, એની ગોળીઓ બળ્બે વાલની કરી સવાર-સાંજ આપવી. (૬) જવનો કાઠો આમળાનો રસ અને મધ નાખી આપવો (૭) કરિયાતું, નાગરમોથ, સૂક અને ગજોનો કાઠો આપવાથી અમ્લપિત્તનો તત્કાળ નાશ થાય છે (૮) અરડૂસી, ગજો અને ઊભીરીગણીનો કાઠો મધ નાખી આપવાથી અમ્લપિત્ત, કફ, શ્વાસ, જવર અને ઓકારીનો નાશ થાય છે (૯) લીંડી-પીપર મધમા આપવી (૧૦) હરડે, લીંડીપીપર, દ્રાક્ષ, ખડીસાકર, ધાણા અને ધમાસાનું ચૂર્ણ મધમા લેવાથી ગળામાની બળતરા, પિત્ત અને કફનો નાશ થાય છે (૧૧) કડવા લીમડાના પાન અથવા આમળાનો કાઠો આપવો. (૧૨) રાત્રે ધાણા અને સૂંઠનો કલ્ક આપવો. (૧૩) ચોરઆમલી (ચોરખ-આમલી)નું શરબત કરી તેમાં જીરાની અને ખડીસાકરની ભૂકી નાખી તે આપવું. (૧૪) આમળા ૧ ભાગ અને ખડીસાકર ૨ ભાગ લઈ, તે લીબ્ય એટલું તાબુ ઘી નાખી આપવું. (૧૫) કેળના કાદાના રસમા આમળાનું ચૂર્ણ ૧ તોલો આપવું. (૧૬) કોકમ, એલચી અને સાકરની ચટણી કરી તે ખાવી (૧૭) નારીકેલખંડપાક :—ગ્રીષ્મ વાટેલું ૧૬ તોલા કોપરું લઈ તે ૪ તોલા ઘીમા ગ્રેકી, તેમા સમભાગે સાકર અને ૬૪ તોલા નાળિયેરનું પાણી નાખી, ગોળના પાક જેવું થાય ત્યાં સુધી ઉકાળી તેમા ધાણા, લીંડીપીપર, નાગરમોથ, વંશલોચન, જીરુ, શાહજીરુ, તજ, એલચી, તમાલપત્ર અને નાગકેસર, એ ચાર ચાર માસા નાખી ઠંડુ થયા પછી આ પાક સેવન કરવો, એટલે અમ્લપિત્ત, અરુચિ, ક્ષય, રક્તપિત્ત, શૂળ અને ઊલટીનો નાશ થાય છે આ પાક ધાતુ-વૃદ્ધિકારક છે (૧૮) અવિપત્યકર ચૂર્ણ :—સૂક, મરી, લીંડીપીપર, ત્રિક્ષણા, નાગરમોથ, વાવડિંગ એલચીદોડા અને તમાલપત્ર, એ સર્વ સમભાગે લઈ સર્વના બરોબર લવગ લઈ જે ચૂર્ણ થાય તેનું દુધપટ નસોતરનું ચૂર્ણ લઈ, સઘળા ચૂર્ણ બરોબર સાકર લઈ નીચડેલા માટલામા રાખી ભોજન પહેલા આઠ માસા પ્રમાણે ખાવું ઉપર ઠંડુ પાણી પીવું, એટલે અમ્લપિત્ત, શૂળ, હરસ, પ્રમેહ, મૂત્રાધાત અને મૂત્રાશ્મરીનો નાશ થાય છે (૧૯) જીરુ અને ગહુલા સમભાગે લઈ તે ૩ માસા ચૂર્ણ સાકરમા આપવું. (૨૦) ચોરઆમલીનો મગજ ૯ ભાગ, સરગવાનો રસ ૪ ભાગ, ભાગરાનો રસ ૪ ભાગ, કોકાનો ગર ૮ ભાગ અને આદાનો રસ ૧૮ ભાગ એકત્ર ખરલ કરી બોરના કળિયા પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી નિત્ય એક ગોળી આદાનો રસ અને ખડીસાકરમા અથવા નાળિયેરના પાણીમા આપવી. પથ્ય—ચોખા, ઘઉં, મગ, જવ, સાકર, કારેલા, કંકોડા, પરવળ, ટાકો, જીનું ના પાણીમા આપવી. પથ્ય—ચોખા, ઘઉં, મગ, જવ, સાકર, કારેલા, કંકોડા, પરવળ, ટાકો, જીનું ના પાણીમા આપવી. અપથ્ય—મીઠું, તેલ, તીખું, કાળું, કેળફલ, ઉજી પદાર્થ અને કફ-પિત્તહારક એવાં અન્નપાન. અપથ્ય—મીઠું, તેલ, તીખું, કાળું, કેળફલ, ઉજી પદાર્થ અને કફ-પિત્તહારક એવાં અન્નપાન. અપથ્ય—મીઠું, તેલ, તીખું, કાળું, કેળફલ, ઉજી પદાર્થ અને કફ-પિત્તહારક એવાં અન્નપાન.

ખાટુ, તલ, કળથી, મેંઢીનુ (ઘેડીનુ) દૂધ

વિશેષ વિચાર—ગુઓ x વનોં માં—અ યાડો-૧, આદુ-૧૮, ૨૩; આમળા-૧૮, ૩૬; ઈં-લીયુ-૨, કરિયાતું-૫, કોકમ-૪, ગહુલા-૨, ગોરખઆમલી-૨, દ્રાક્ષ-૧, ઘોળા પીલુડી-૫, નાળિયેર-૧૨, પાટલા-૯, ખાવળ-૧૦, મૂળા-૭, લોંડીપીપર-૧૯, વમુ-૫, શનાવરી-૧૬, સાટોડી-૧૪, સિવણુ-૨, હરડે-૬, ૩૨, અમ્લપિત્તથી ગળામા બળનગ થતી હોય તો કુંગળી-૧૦, ખીલી-૫, બુઓ ૨૦ વૈંમા-મોગધૂથુ-૫

૩ અરુચિ

કારણ અને લક્ષણ—વાત, પિત્ત અને કફને કોપાવનાર પદાર્થોનું લક્ષણ, ગોઠ, લય, ક્રોધ, અતિલોભ, મનને ચીડ ઉત્પન્ન કરનાર અન્ન, રૂપ અને ગંધથી કદી અરોચક (અરુચિ) રોગ થાય છે, એથી કરી મોઢામા અન્ન વગેરે પદાર્થ નાખતા તેની રુચિ (સ્વાદ) યુગ્ છે તે જાણાતુ નથી ઉપચાર—(૧) લીડીપીપર, ચવક, સૂંઠ, પીપળામૂળ અને ચિત્રકનું ચૂર્ણ કરી લેવાથી મોઢામાં રુચિ આવે છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, અન્નનું પાચન થઈ મલગદ્ધના, બગેળ, ગુદમ, શૂળ તથા કકોદર રોગ દૂર થાય છે (૨) સચળ, દ્રાક્ષ મરી, જીરું, શાહજીરું, વગિયાળી, કોકમ અને દાડમના દાણાની ચટણી કરી મધ અને ગોળ નાખી લક્ષણ કળુ. (૩) એલચી. તજ, તમાલપત્ર અને નાગકેસરનું ચૂર્ણ કરી આપવું, એટલે અરુચિ, પિત્ત તથા કફ સંબંધી રોગ દૂર થાય છે. (૪) કોકમ, ગોળ કિવા સાકર અને એલચીદાણાની ચટણી કરી ખાવી (૫) યવાનીખાડવ ચૂર્ણ આપવું. (૬) ભોજન પહેલાં આદુ અને સિંધવ લક્ષણ કરવાથી તે રુચિકર, અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર અને જિહ્વા તથા કંઠની શુદ્ધિ કરનાર છે (૭) સાકર, સૂંઠ, મરી અને કોકની મધમા ગોળી કરી તે મોઢામા રાખવી, એટલે સર્વ પ્રકારની શાંતિ થાય છે. (૮) દાડમ ખાવાં. (૯) પાકા અનેનાસના ઝીણા કકડા કરી તે ઉપર જીરું અને સિંધવની ભૂટ્ટી નાખી ખાવું (૧૦) તાલીસાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૧૧) અક્કલકરાનું ચૂર્ણ આપવું. (૧૨) મિલેરીનું કેસર ઘી ચોપડી મરી અને સિંધવ નાખી આપવું + પથ્ય—ધઉ, મગ, તુવેર, સાઠી ચોખા, રાતુ કોળુ (પદકાળું), કાકડી, કુમળા મૂળા,

x અમ્લપિત્તમા ઊલટી બધ કરવા માટે અરડસી, ગળો અને ભોરિગણીનો ક્વાથ કરી મધ મેળવી પિવરાવવો એટલે વમન, શ્વાસ, કાસ તથા જ્વરને પણ દૂર કરે છે અતિસાર હોય તો અતિસારનિવારણ કરનારી ઔષધિ આપવી મલાવરોધ (કબજિયાત) હોય તો અવિપત્તિકર ચૂર્ણ, હરીતકીખંડ લાલદાયક છે આ ઉપરાંત પિપ્પલીખંડ, સૂટીખંડ, નારીકેલખંડ, અમૃતાદિ ગ્રગળ, અમૃતરસ, એલાદિ ચૂર્ણ, અભયાદિ લોહ, આમલકીખંડ, કુખાડ, અવલોહ, સૌભાગ્ય-સૂટી મોદક, લીલાવિલાસ રસ, અમ્લપિત્તાતક લોહ, દ્રાક્ષાદિ ધૂત વગેરે ઔષધોમાથી કોઈ વિચાર કરીને ઉપયોગમાં લેવાય છે સૂચના—અમ્લપિત્ત રોગમા ભોજનની વચ્ચે અથવા ભોજનની પછી તરત પાણી પીવું હાનિકારક છે ઓછામા ઓછો એક કલાક ગયા પ્રતી પાણી પીવું ગાક બહુ ઓછા પ્રમાણમા ખાવા ખાટા પદાર્થો ખિલકુલ છોડી દેવા આમળા, ભૂરુકોળુ, પ્રવાલ, છીપ, કોડી અને શંખની ભસ્મ, અરણીની રાખ, સાજખાર (સોડા) આદિ હિતકર છે કેટલાકને ચૂનાનું નીતરેલું પાણી પિવરાવવાથી બહુ જ સારો લાભ પડેાચે છે રોજ સવારે ઉપ પાન કરવું તે અતિ હિતકર છે જો હોજરીમા પિત્ત વધી ગયું હોય તો ઊલટી કરાવીને કઢાવી નાખવું જોઈએ રખરની નળા દ્વારા હોજરી ઘોઈલેવાથી પણ ચાલી શકે છે હોજરી સાફ કર્યા પછી દવા જલદી લાભ પડેાચે છે

* અજમેા, દાડમની છાલ, આમલી, સૂંઠ, ખાટા ભોરની છાલ, અમલબેદ, એ દરેકે એકેક તોલો, મરી અને લીડીપીપર અઢી અઢી તોલા, તજ, સચળ, ઘાણા અને જીરું એ અડધો અડધો તોલો અને સાકર ૧૬ તોલા લઈ સર્વના કરેલા ચૂર્ણને યવાનીખાડવ ચૂર્ણ કહે છે એ ચૂર્ણ ન તોલા પ્રમાણે આપવાથી પાકું-રોગ, ખાસી, અરુચિ, સંઘ્રહણી, હમ, અતિસાર, ઊલટી અને કંઠના રોગો જાય છે (શાકુર્ગધર, મધ્યખંડ, અં ૬)

- બુઓ તાલીસના વર્ણનમા તથા ઔષધિક્રિયા ન ૮

○ + પંચામૃત ચાટણુ—સૂંઠ, મરી, પીપર, સિંધાલુ—એ ચારે વસ્તુ એકેક તોલો તથા ઝાળી દ્રાક્ષ (ખીજ કાઢી નાખેલી) ૪૦ તોલા લઈ ચટણી માફક પીસી બરણીમા ભરી લેવું માત્રા ના થી ૨ તોલા સુધી જરૂરત પ્રમાણે સવારે તેમ જ સાંજે ચાટવું, એટલે અરુચિ, વાયુ, મદાગ્નિ કબજિયાત, શૂળ, મોળ,

વેગણુ, ગેકટાની શિંગો, કેળા, પરવળ, દૂધ, ઘી, લસણુ, કેરી, દહી, છાશ, કેકડું, કારેલા, કુંગળી, રાઈ, ચાકવન (ટાકો) અને સવા અપથ્ય—તગસ, ઓડકાર તથા ક્ષુધાના વેગનુ ધારણુ, અધિક અન્ન, રક્તમોક્ષ (કોહી કાઢવું), ક્રોધ, લોભ, લય, અનેક દુર્ગ ધીવાળા અને વિરૂપ પદાર્થનુ દર્શન.

વિશેષ ઉપચાર ભુઓ વનોંમા અતિવિપ-૫. આદુ-૧૯, ૪૭; આમલી-૨૨, કોહી-૯, કોથમીર-૪, ગળો-૪, પપનસ-૧, પાઠ (કાળીપાડ)-૧૦, બિન્નેરુ-૧૭, ૧૮; લવગ-૧૦, વાવડિગ-૩, સમેરવો-૧૧. ભુઓ ગોં વેંમા-ગોમૂતની ટીપ ન ૫

૪-અસ્થિભંગ

કાર્ષક નિમિત્તથી હાડકું મગડાયુ હોય કિવા ઠોકરાયું હોય તો પ્રથમ ઠકુ પાણી છીપી હળવે હળવે થાપડવું. પછી લાલ માટીનો લેપ કરવો ઉપચાર—(૧) શતધૌત દૃત અને ચોખ્ખાનો લોટ એકત્ર કરી મસળી તે ઉપર બાધવું (૨) બાવળિયાની છાલનું અથવા બિયાનુ ચૂર્ણ ૬ માસા કિવા ૧ તોલા મધમા ૩ દિવસ આપવું (૩) સાધરૂપની કિવા હાડસ ધિની છાલ કૂટી મરડાયેલા અથવા ભાગેલા હાડકા ઉપર ત્રણ દિવસ બાધવી (૪) મજ્જા, મહુડાની છાલ અને આમલીના પાન, એ સમભાગે લઈ એકત્ર વાટી ગરમ કરી બાધવું (૫) પંચવલ્કલ(વડ, પીપળો, નાદરૂપ, ઉબરો અને પીપળની છાલો)ના કાઢાથી શેકવું (૬) ઘોળા સાજડની છાલનું ચૂર્ણ દૂધમા આપવું, અને છાલનું ચૂર્ણ ઘીમા મેળવી તેનો ઘટ્ટ લેપ કરવો (૭) હાડસ ધિ કરીને ખરસાણી જેવો વેલો થાય છે, તે લાવી કૂટી ઉપર બાધવો (૮) કિચિત્ શેકેલું ઘઉંનું ચૂર્ણ મધમા ખાવા આપવું (૯) મજ્જા અને જેઠીમધને લીમડાના ગસમા ખરલ કરી તેમા સો વખત પાણીએ ઘોચેલું ઘી અને ચોખ્ખાનો લોટ નાખી ઉપર લેપ કરવો (૧૦) લસણુ, મધ અને પીપળાની લાખ વાટી તેમા ઘી અને સાકર નાખી આપવું, એટલે તરત સાધો બેસી જાય છે. (૧૧) પ્રવાલભસ્મ મધમા આપવી + પથ્ય—ચોખ્ખા, ઘઉં, મગ, વટાણા, ઘી, દૂધ, પરવળ લસણુ અને શેકટો અપથ્ય—મીઠું, તીખા, ખારા, ખાટા, ગરમ પદાર્થ, મૈથુન અને ગરમી

વિશેષ ઉપચાર—ભુઓ વનોંમા-અરબુન સાજડ-૩, ગહું-૪, બાવળ-૨, બીવલો-૫, મજ્જા-૭, લસણુ-૧૪, સાધરૂપ-૧, સુગ્રીણુ-૩, હાડસ ધિ-૧, હાડસાખળ-૧, (અભિઘાત કિવા અસ્થિભંગમા જખમ થઈ રક્તસ્રાવ થતો હોય તો) માલેબધ-૧, (ઝાડ ઉપરથી પડવાથી છાતીમાં લોહી ખંધાઈ જાય તો) બીવલો-૫, (તીરનો અગ્રભાગ કે કાંટો, કાચ વગેરે શરીરમાં પેસી ગયો હોય તો) ઉદરકની-ક ૯, ગ ૮, શેલડી-૮, (પગ કે હાંચણુ (ઘૂંટી) મરડાયો હોય તો) આવળ-૨, ઉંડણુ-૧, વાલોળ-૩, (દુખતા હાડ ઉપર) કોકમ-૧, (કેશ

કક વગેરે ફેપ દૂર થાય છે આ ઉપરાંત ચવાનીખાડવ ચૂર્ણ, સુલોચનાબ્ર, એલાદિ ચૂર્ણ, અમૃતપ્રભાવડી, અગ્નિકુમાર રસ વગેરે ઔષધિ આપાય છે

+ (૧) બાવળની છાલ ૧ ભાગ, ત્રિકુળા ૩ ભાગ અને ગૂગળ ૭ ભાગ, એ એકઠા કરી ગોળાઓ કરી આપવી (૨) એક લિલામાના સૂડીથી ૪ કકડા કાઢી દગ તોલા ધીમા તળી કકડા કાઢી લઈને તે ધીનો શરે કરી દરેગજ સવારે તાલે તાલે ખાવો આ પ્રયોગથી લિલામો ભઠવાનો ડર ગિલકુલ રહેતો નથી (૩) સાળરગિ ગ વમીને મધ જેવું ઉતાગી તેમા ગૂગળ, ચોખ્ખા, એળિયો સમાન અને કળીચૂનો ગૂગળથી અર્ધો નાખી બનો કાઢી લેપ કરવાથી વાગવાથી થયેલ લોહીનો જમાવ વીખરાઈ જઈને આરામ થાય છે શૂળ ઉપર પણ આ લેપ સારો છે

અસ્થિસંધાનક લેપ—એળિયો, ગૂગળ, ગુજર, મેદાલકડી, સાજખાર, માયુ, સરેસ, હીરાબોળ, ઈરોગ, રેવચીનો ગીરો, આખાહળદર તથા પકાણી લોદર, એ અગિયાર વસ્તુ સમભાગે લઈ ખાડી ચૂર્ણ કરવું જરૂર પડે ત્યારે આ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા વાટી લેપ કરવો ઉપર ૩ લગાડી પાટો બાધવો જરૂર જણાય તો લાકડીના ખાપિયા બાધવા—જેથી ત્રણ દિવસે લેપ ખોલી બીજો લેપ લગાડવો આવી રીતે બેચાર વાર લગાડવાથી મૂઠમાર, ચોટ, સોજો, શૂળ, હાડકાનું ભાંગવું અથવા બતરી જવું, સખત માર, લોહીનો જમાવ વગેરે દરદ દૂર થાય છે કેટલીક વાર માર વાગવાથી પણ મૂર્છા આવે છે એવા વખતે તરત જ માથા ઉપર ખરકનો કકડો રાખવો, આખો પર ઠકું પાણી છાટવું અને થોડી હોશિયારી આવે કે તરત દ્રાક્ષાસવ ખાવો.

વાગી પડવાથી અથવા કોઈ પણ આઘાત થઈ લોહી ગંઠાયા ઉપર) આંખાહળદર-૨, મેદાલકડી-૩, હળદરની ટીપ-૧ લુઓ ગોવંબા દૂધ-૧૭, પ્રાંચીંબા ગધેડાની લીંદની ટીપ, ૨૦ વેંબા દગડીપાપાણુભેદ-૩.

૫-આફરો (આધ્માન)

કારણ—આમ કિંવા મળ પેટમા ઘણા દિવસ સુધી ભેગા થઈ વાયુથી ગુપ્ત થઈ ગેડા બાઝે છે અને ઝાડો સાફ ઊતરતો નથી, એ વિકારને આનાહરોગ એટલે આફરો કહે છે લક્ષણ—આમથી આનાહ થયો હોય તો તરસ, સળેખમ, માથાનો દાહ, આમાશયમા શળ, જડપાણું, હૃદયને પીડા અને ઓડકારનો પ્રતિબંધ, કમર, પીઠ તથા મળમૂત્રનું અંતન, શળ, મૂર્છા, મળની ઊલટી અને શ્વાસ એ લક્ષણો થાય છે. પડવાશયમા આનાહ (આફરો) થયો હોય તો મળસયય થવાથી આધ્માન અને વાતરોગાદિ લક્ષણો થાય છે. અસાધ્ય લક્ષણ—તગસથી પીડિત, કલેશ પામેલો, ક્ષીણ, ગળથી પીડાતો તથા મળ ઓડનાર એવા ગેળીને છોડી દેવો. ઉપચાર—(૧) હિંગ ૧ લાગ, ઘેડાવજ ૨ લાગ, કોષ્ટ ૫ લાગ, સાજીખાર ૭ લાગ અને વાવડિંગ ૯ લાગ લઈ તેનું ચૂર્ણ કાકરવરણા પાણીમા આપવું; એટલે આનાહ, વિપુચિકા, હૃદરોગ, ગુદમ અને અર્ધાંગ-વાયુનો નાશ થાય છે (૨) નસોતર ૨ લાગ, લીંડીપીપર ૪ લાગ અને હરે પાંચ લાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તેના સમભાગે ગોળ નાખી ખાવું. એ દાગણુ આનાહનું નાગક છે ૫ પથ્ય—ઘી, ભાત, અભ્યંગ, કુમળા મૂળા, ણિબેરુ. અપથ્ય—ઊલટી, મલમૂત્રના વેગનો અવરોધ, સર્વ પ્રકારની દાળ, જાણુ, કાકડી, તૂરા પદાર્થ અને જડાત.

વિશેષ ઉપચાર—લુઓ વર્નોંમાં—ઉંદકની ક-૮, ખસખસ-૪, જળજળખવો-૩, તુવર-ફળ-૧, સમેરવો-૧૭, હરે-૪૦, (ફણુસ ઉપર પાન ખાવાથી પેટ ચડે છે તે ઉપર) ફણુસ-૭, નયફળ-૧૦.

૬-આમવાયુ (આમવાત)

કારણ—વિરુદ્ધ આહારનું લક્ષણ કરનાર, વિરુદ્ધ ચેષ્ટા કરનાર, મંદાશ્નિવાળો, આળસુ, સ્નિગ્ધ, અન્ન ખાઈ લાગલો જ મહેનત કરનાર એવા મનુષ્યનો આમ (પેટમાનો અપકવ રસ) વાયુથી કફ-સ્થાને જાય છે અને ત્યાં તે કફથી દૂષિત થઈ મસ્તકે જાય છે ત્યાં કફ, વાત તથા પિત્તથી દુષ્ટ અનેક વર્ણનો અને ચીકટો થઈ સ્તોતોને (રસવાહિની નળીઓને) કંપિત કરી, વાયુ તથા કફને એક વખતે કોપાવી, તે ત્રિકસધિમા (કેડના ભાગમા) પ્રવેશ કરી ગાત્રોને સ્તબ્ધ કરે છે. તેને આમવાત કહે છે. લક્ષણો—અંગ મરડાઈ જવું, અરુચિ, તરસ, આળસ, શરીરને જડત્વ, જ્વર,

* ઈંગારાના ખીજ ટાંક ૨, ખાડ ટાંક ૨, લીંબુનો રસ ટાંક ૬ લઈ એકત્ર કરી ખરસાણી શુદ્ધરના દૂધમાં સાત દિવસ મર્દન કરી ચણીબાર પ્રમાણે ગોળી કરી લેના પાણી સાથે આમવાતી રોગ લાગી પેટનો રોગ નીકળી જઈને આફરો બંધ થાય છે

* આનાહ (કબજિયાત) રોગમા નારાયણ ચૂર્ણ, ઈચ્છાભેદી રસ, ગુડાષ્ટક, વૈદ્યનાથવટી વગેરે ખાવા માટે અપાય છે તેમ જ કલવર્તિ, ત્રિકટુકાદિવર્તિ તેમ જ અન્યવર્તિ ગુદામા પ્રવેગ કરાવવા માટે અપાય છે અલ્બુના સર્વ ઉપાય કામમાં લેવા પેટ ઉપર ગરમ પાણીનો શેક કરવો, તેમ જ ગરમ પાણીની ખરતી લેવી, એ પણ બહુ લાલકારી છે

+ આમવાતમાં લવન, સ્વેદન, કઠવી ને તીખી ઔષધિ, વિરેચન અને બસ્તિ હિતકર છે તરસ બહુ લાગે તો ૫ ચકોલનો ઉકાળો પાવો મહારાસનાદિ ન્વાય, યોગરાજગૂળ, સૂઠીપુટપાક, દગમૂળાદિ અરિષ્ટ વગેરે ઔષધિ અતિવિશેષ લાભદાયક છે ગરનાપચક, રાસનાસમક, હૃદયભાસ્કર રસ, રસોનાદિ કપાય, વૈશ્યાનર ચૂર્ણ, અજમોદાદિ વટી, સિંહનાદ ગૂળ વગેરે શાસ્ત્રીય ઔષધિ પણ વારંવાર આમવાતમા અપાય છે માલિંગ કરવા માટે પ્રસારણી તેલ, પુનર્નવા તેલ તેમ જ વાતરોગમા ઉપયોગી ખીન તેલો અપાય છે આમવાયુના રોગમા તાવ આવતો હોય તો ભાત ખાવા આપવો નહિ.

આમવાતનો રોગ નવો હોય ત્યારે તાવ આવે છે તાવ ૧૦૨થી ૧૦૬ ડિગ્રી જેટલો વધી જાય છે ચેગાળ લાલ થઈ જાય છે સાવેસાધામાં વીછી કરડે તેવી વેદના થાય છે આજ એક સાધામા હોય

ન કરવું, ક્લેશ, અલિધાત, અતિ મૈથુન, અશ્રુનો વેગ રોકવો. અતિસૂક્ષ્મ પદાર્થોનું નિરંતર અવલોકન ઇત્યાદિ કારણોએ નેત્રરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. એ ૭૮ પ્રકારનો છે.

અલિપ્થદ (આંખો આવવી) :—નેત્રરોગમાં પ્રાયઃ અલિપ્થદ કારણ છે. એ વાત, પિત્ત, કફ તથા લોહી એવા ચાર પ્રકારનો છે **અધિમંથ (નેત્રશૂળ) :—**અલિપ્થદ ઉપર કંઈ ઔષધો પચાર કરવાથી તે વધી તેમથી ચાર પ્રકારનો અધિમંથ રોગ આખોમા થાય છે. આ રોગથી આખોને તીવ્ર વેદના થઈ અધીર ડોક સુધી બહુ દુઃખ થાય છે. **શુક્ર (રૂઠું) :—**એ સત્રણ અને અત્રણ એવા બે પ્રકારના છે **(તિમિર-અધારાં) :—**દષ્ટિદોષના કારણથી આખો આગળ નાના પ્રકારના રૂપ દેખાય છે તેને તિમિર કહે છે. કાચ (મોતિયા) ખિંદુ :—તૃતીય પટલગત દોષોને કાચ કહે છે **લિંગનાશ—**તેજ કાચ એથા પટલમા જ્ય એટલે દષ્ટિનો રોધ કરે તેને લિંગનાશ કહે છે. આ રોગ ઘણો વધ્યા પહેલા આકાશમાના ચંદ્ર, સૂર્ય, નક્ષત્રો, વીજળી અને તેજસ્વી પદાર્થો દેખાય છે **અસ્પર્શોગ—**આખમા સફેદ લાગ પર પાતળું, વિસ્તીર્ણું, કાળું, શ્યામવર્ણું અને રાતુ, લાલ, ઘોળું, કડિન, એવું જે માસ વધે છે તેને ‘વડસ’ કહે છે **અન્નુન (અહિર) :—**આખોમા ઘોળા લાગ પર સસલાના લોહી જેવું એક મિદુ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને ‘અહિર’ કહે છે. **સ્નાય કિંવા નેત્રનાડી (નાસૂર) :—**વાતાદિ દોષ અશ્રુના માર્ગે સંધિમા પ્રવેશ કરી તે પોતાના લક્ષણોએ યુક્ત એવો સ્નાય ઉત્પન્ન કરે છે, તેને નેત્રનાડી કહે છે. **અંજનાથ શલાકા :—**સીસુ તપાવી તે ત્રિફળા, લાગરો અને સૂકના કાઠામા અને ઘી, ગોમૂત્ર, મધ તથા બકરીના દૂધમા છમકારી શુદ્ધ કરવું, અથવા ત્રિફળાના કાઠામા ૧૦૦ વાર તપાવી બોળવું તથા તેની શલાકા કરવી. એ શલાકા આંક આગળ લાખી અને બે છેડેથી કિચિત્ ખારીક હોવી જોઈએ તે છેડે વટાણા જેવડી બડી હોવી જોઈએ એ સળી એકલી આખમા ફેરવવાથી ગુણકારી થાય છે અંજન કરવું, તે પ્રથમ હાખી આખમા કરી પછી જમણી આખમાં કરવું આખમાં ટીપું પાડવું, તે કદી પણ રાત્રે પાડવું નહિ. **અલિપ્થદ (આંખો આવે છે તે) ઉપર ઉપચાર :—**(૧) કપૂર, હળદર, લોધ્ર, ફટકડી, કડવા લીમડાના ખિયા, અશ્મીણુ અને રાતા બોળનો લીમડાના રસમા ખરલ કરી તેનો આખો પર લેપ કરવો (૨) એક રસભરિત લીણુ લઈ તેની એક ઝીણી અને એક મોટી એવી બે ચીરો પાડવી. મોટી ચીર ઉપર લોખંડનો કાટ અને દાતવણુ એકત્ર કરી નાખવું અને એ ચીર હળદરથી પીળા કરેલા સ્વચ્છ કપડામા વીંટાળી તે પોટલી આખ ઉપર વારંવાર ફેરવવી, એટલે કંઠૂ, રતાશ, ખુર્પરા (ખીલ) વગેરે વિકાર નાશ પામે છે. (૩) રસાજન, હરીતકી તથા આદાના પાદડાનો અથવા વજ, હળદર અને સૂકનો અથવા સૂક અને ગરુનો લેપ કરવો (૪) અરડૂસી, હરડે, કડવો લીમડો, આમળા, નાગરમોથ અને સુકાયેલા મૂળાનો કાઠો કરી આપવો. તે રક્તસ્નાય તથા કફનો નાશ કરનાર છે અને આખોને હિતકારક છે. (૫) સુરવારી હરડે અને ફટકડી પાણીમા ઘસી અંજન કરવું (૬) દાતવણુ અને અશ્મીણુનો લીંછુના રસમા લોખંડની તંત્રી ઉપર ખરલ કરી આખો ઉપર લેપ કરવો. (૭) હળદરની ભૂઝી, ફટકડી અને અશ્મીણુમા લીમડાનો રસ નાખી, તાખાની કથરોટમા એક પહોર ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો. (૮) સિંધવ, દારુહળદર, ગેરુ, સુરવારી હરડે અને રસાજન, એ પાણીમા ઘસી તેનો આખો પર લેપ કરવો; એટલે સર્વ નેત્રરોગનો નાશ થાય છે. (૯) લોયઆમલી અને સિંધવ તાખાના વાસણુમા ઠંડા પાણીમા ખરલ કરી તેનો આખો ઉપર લેપ કરવો; એટલે નેત્રપીડા દૂર થાય છે. (૧૦) નિર્મળીના ખિયા મધમા ઘસી તેમા થોડું કપૂર નાખી તેનું અંજન કરવું. (૧૧) ત્રિફળાના કાઠાના ડોકરવરણુ ટીપા આખોમા નાખવો. (૧૨) આખો આવે એવું જણાય એટલે તુરત બંને આખો આગળ લિલામાના ખારીક ફૂલ કરવા (૧૩) ચૂનો, ગોળ અને ચૂલા ઉપરના ધુંવાસની બંને આખો આગળ પટ્ટી લગાવવી; એટલે તુરત વિકાર દૂર થાય છે (૧૪) પીળા ધતૂરાનો (વિલાયતી ધતૂરાનો) રસ આખમા નાખવો (૧૫) દાડમડીના પાદડા વાટી લેપ કરવો (૧૬) જસતના ફૂલ ૧ લાગ અને ૪ લાગ ફટકડીનો સારો ખરલ કરી તે ભૂઝી ૨ ગુજ લઈ, તેમા સવા તોલો પાણી નાખી દિવસમા બે વખત આખોમા નાખવું, એટલે આવેલી આખો. ખીલ, ખિયા અને રતાશની શાંતિ થાય છે.

(૧૭) નેત્રરોગાંતક લેપ—જૂનુ અશ્મી ૧ માસો, શુદ્ધ ગસવ તી ૨ માસા, સાકર ૨ માસા, ફટ-કડી ફુલાવેલ ૨ માસા અને ખાવળનો ગુદર ૨ માસા લઈ ગુલાબજળ ૫ તોલા મેળવી ખરલ કરવી. જ્યારે શીરા જેવો ઘાટો લેપ તૈયાર થાય, ત્યારે પહેળા મોઢાની શીશીમા ભરી રાખવો. જરૂર પડ્યે ૧ રતી લઈ ખેત્રણુ ૨તી પાણી મેળવી આંખોમા અજન કચ્ચુ તથા પાપણુ ઉપર તથા નીચે લેપ કરવો આ ઔષધિ સવારે તથા સાંજે બે વખત ઉપયોગમા લેવાથી આંખોની લાલી, ખળતરા, પાણી પડ્ડુ, મેલ આવવો અને આંખોમા સોય મારવા સમાન વેદના થવી એ સર્વ ૩-૪ દિવસમા મટી જાય છે. આંખો પર ફડુ પાણી લગાડવું નહિ તથા ઠંડા વાયુથી આંખોનુ રક્ષણ કરવુ. ધોવા માટે નવગેકા પાણી વડે એક કપડાથી આંખો લૂછીને સાફ કરી લેવી. ભોજનમા ખાટી વસ્તુ અને ગોળનો ત્યાગ કરવો x

વિશેષ ઉપચાર—ભુઓ વતી ૦ મા:—અઘેડો-૬, આદુ-૨૮. આમલી-૧૧, ઉમરો-૫, એરંડો-૪, કદળ-૨, કુંવાર-૫, ખસખસ ક (અશ્મી) -૧૧, ગળજીલી-૨, ચિમડ-૧, કુંગળી-૨૯, દાડિમ-૧૧, દારઉળદર-૬, દાડીની ટીપ, નાઉલ-૨, નિર્મળી-૪, પીળા ધતૂરો-૫, બકામલીમડી-૩, લીછુડી-૫, સરગવો-૧૭, સારફળ-૧, હરડે-૧, ૪૫; હળદરની ટીપ ન-૫ (આંખો દુખવા આવે એમ લાગે તો) લિલામો-૨૪. ભુઓ ૨૦ વં ૦ મા ફટકડી-૧૦, ચૂનો-૩, ધુવાસ-૨

નેત્રશૂળ ઉપર ઉપચાર:—(૧) કાજી, સિધવ, તેલ અને મોરવેલીના મૂળ એકત્ર કરી માસાના વાસણુમા ખરલ કરી લેપ કરવો (૨) મીઠું, સરસિયું અને કાજી, કાસાના વાસણુમાં નાખી પથ્થરના કકડાએ ઘૂંટવુ તથા છાણુના દેવતા ઉપર તપાવી તેમાં બકરીનુ દૂધ નાખવું અને લેપ કરવો; એટલે નેત્રશૂળ, સ્નાવ; સોજો, આરકતતા (રતાશ), અલિખ્યદ અને અધિમથનો નાશ થાય છે (૩) સિધવ અને લોદ્ર એકત્ર કરી ઘીમા શેકવા અને કાજીમા વાટી ધોળા વસ્ત્રમા બાધવા, તેનું ટીપુ નેત્રમા નાખવુ, એટલે કંડુ, દાહ તથા સણુકાનો નાશ થાય છે (૪) સિધવ અને લોદ્રને શેકી, મધ અને ઘીમા વાટી તેનો લેપ અને અજન કરવુ, તે તુરત નેત્રરોગ શમાવે છે (૫) લીમડાનો રસ લોહપાત્રમા નાખી જડો થાય ત્યા સુધી ઘૂંટવો અને તેનો લેપ કરવો તે નેત્રરોગને શાત કરે છે (૬) તુલસી અને ખીલીપત્રનો સમભાગે રસ અને બનેની બરાબર સ્ત્રીનું દૂધ, એ કાસાના

x નેત્રરોગની ચિકિત્સામા શેક આદિ ૭ કર્મ ગાત્રમા કહેલા છે (૧) શેક-જળ વગેરેની ધારાથી નેત્રોને સ્વેદ આપવો. (૨) આશ્વોતન ડ્રોપર આદિ વડે આંખોમા ટીપા નાખવા (૩) પિડી-આંખો પર પોટીસ બાધવી (૪) બિડાલક-નેત્ર પર લેપ કરવો (૫) તર્પણ-નેત્રોને ખુલ્લા રાખી દુગ્ધ આદિ નેત્રતુલિકર ઔષધિ ભરવી (૬) પુટપાક-રીતે કાટેલો રસ આખમા નાખવો (૭) અજન-દોષ પાકી ગયા પછી દવાનુ અજન કરવુ એ બધાઓમા ધણા વિભાગ છે અજનમા પણ લેખન, રોપન અને સ્નેહન એમ ત્રણ ભેદ છે સુગંધાર આદિ ક્ષાર, કાળા મગી આદિ તીક્ષ્ણ અને ખાટા લીંબુઓનો રસ આદિ અજનને લેખન અજન કહે છે. હરડે, કસૈલા, લીમડા આદિ કડવા પદાર્થોના રસવાળા સ્નિગ્ધ અજનને રોપણુ અજન તથા ધી, મધ આદિ મધુર રસવાળા સ્નિગ્ધ અજનને સ્નેહન અજન કહે છે સામાન્ય રીતે વાતજ નેત્રરોગમા સ્નિગ્ધ અને ઉખ્ણુ ઔષધિ, પિત્તજ વ્યાધિમા શીતળ અને મધુર રસવાળી ઔષધિ તથા કફજમા તીક્ષ્ણ, ક્ષુદ્ર, ઉખ્ણુ અને વિશદ (દેલાઈ જવાવાળી) ઔષધિ નાખવી જોઈએ. મિશ્રિત રોગમા વિચારપૂર્વક મિશ્રિત ઔષધિનો ઉપયોગ કરવો કાચો દોષ હોય ત્યા સુધી અજન, ધૂતપાન, સ્નાન અને ગુરુભોજનનો ત્યાગ કરવો જોઈએ ઔષધિ આંખોમા સવારે અને સાંજે આજવી બર્ષારે ઔષધિ નાખવી નહિ કાળા ભાગની નીચે અજન કચ્ચુ પહેલા ડાળી આખમા અને પછી જમણી આખમા આજણુ વર્ષાઋતુના દિવસોમા વાદળાં ન હોય ત્યાગે અજન કરવુ અંતરદોષ વધી જવાથી તીક્ષ્ણ પીડા થતી હોય, ત્યારે દોષમ્ન અજનનો ઉપયોગ ન કરવો કાચો દોષ બહાર આવી ગયા પછી દોષમ્ન અજન કરવાથી નેત્ર જલદી નિર્દોષ બની જાય છે અતિ તીક્ષ્ણ અજન હોય તેનો ઉપયોગ રાત્રે કરવો, દિવસે નહિ લેખન અજનમા મધુર રસનો નિષેધ છે. જેમ કે વાતજ રોગમા લેખન અજનનો ઉપયોગ કરવો હોય તો ખાટા અને ક્ષારવાળા દ્રવ્ય, પિત્તજ અને રક્તજ માટે કડવા અને કસૈલા દ્રવ્ય તથા કફજ વ્યાધિમા કડવા, તીક્ષ્ણ અને કસૈલા રસવાળા દ્રવ્યોનુ અજન હિતકર છે, એમાના કોઈ પણ દોષમા મધુરરસ (સાકર આદિ) મેળવવા નહિ. જરૂર હોય તો મધ મેળવી ગકાય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

વાસણુમા નાખી તેમા ગજપીપરનુ ચૂર્ણ નાખી તાળાની વાડકીથી એક પહોર ઘૂટી તેનુ અજન કરવુ.

આંખોમાં ફૂલ પડે છે તે ઉપર ઉપચાર:—(૧) ઘાણી સાટોડીના મૂળ ઘીમા ઘસી અજન કરવુ એટલે ફૂલ ઝરી જાય છે; મધમા ઘસી આજવાથી આખોને હમેશા પિયા લાગે તે દૂર થાય છે એજ મૂળ તલના તેલમા ઘસી અજન કરવાથી તિમિરનો નાશ થાય છે, દ્રધમા ઘસી અજન કરવાથી કડૂનો નાશ થાય છે, પાણીમા ઘમી અજન કરવાથી પડળ દૂર થાય છે અને કાઝમા ઘસી આજવાથી રતાધળાપણુ મટે છે. (૨) ગાયના દહીમા મૃદ ઘસી અજન કરવુ. (૩) સુવર્ણ-માલિક મધમા ઘસી અજન કરવુ (૪) વડના દૂધમા કપૂર વાટી અજન કરવુ; એટલે બે મહિનાનુ ફૂલ હશે તોપણ દૂર થશે (૫) કન્જનના બિયાના ચૂર્ણને ખાખગના ફૂલના રસની અથવા કાઠાની પુષ્કળ લાવનાઓ આપવી અને તેની લાખી લાખી ગોળીઓ કરી તેનુ અજન કરવુ. એથી કરી આખમાની માસવૃદ્ધિ તથા ફૂલનો નાશ થાય છે. (૬) સમુદ્રકીણ, સિંધવ, શખ અને સરગવાના બિયાની લામી ગોળી કરી તનુ અજન કરવુ એટલે શસ્ત્ર વડે દાગી કાઢવા પ્રમાણે શુક્રદિકાનો નાશ થાય છે (૭) ઉપરસાલનો કાઢો મધ નાખી વ્રણ-શુક્ર પર આપવો. (૮) ચદન, ગેરુ, લાખ અને જાંઘની કળીઓ વાટી તેની સળી કરી આજવી. તે વ્રણ-શુક્રનો નાશ કરે છે અને લોહીને સાફ કરે છે (૯) કડવા પડોળા, કુટકી, દારુહળદર, કડવો લીમડો, અરડૂસી, ત્રિક્ષ્ણા, ધમાસો, પિત્તપાપડો અને ત્રાયમાણુ એ દરેક ૪ તોલા, આમળાનો રસ ૬૪ તોલા, પાણી ૧૦૨૪ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા, કરિયાણુ, કડુ, નાગરમોથ, જેઠીમધ, ચદન અને લીંડીપીપરનો એકેક તોલાનો કલ્ક નાખી ઘી સિદ્ધ કરવુ, તે શુક્રરોગ ઉપર આપવુ એટલે આખોને હિત થાય છે અને નાક, કાન, નેત્રવર્ત્ત, નેત્રવચ્ચા, મુખરોગ, વ્રણ, કમળો, તાવ, વિસર્પ અને કંઠમાળનો નાશ કરે છે. (૧૦) લીંડીપીપર, સમુદ્રકીણ અને સિંધવનું ચૂર્ણ તથા મધ કાસાના વાસણુમા નાખી ખરલ કરવું અને તેનુ આખોમા અજન કરવુ. (૧૧) મહુડાની અંતરછાલ અથવા બહેડા કિંવા સિંધવ, એ મધમા ઘસી અજન કરવુ. (૧૨) જાંઘના પાદડા અને જેઠીમધ ઘી ઉપર શેકી ટ્રાકરવરણુ પાણીમા કિંવા સ્ત્રીના દૂધમા વાટી તેનુ આખમા ટીપુ નાખવું. (૧૩) આમળા, કડવો લીમડો અને કોઠીના પાદડા, જેઠીમધ, લોધ્ર, ખેરની છાલ અને તલનો કાઢો ઠંડો કરી આખમા નાખવો તે અનેક પ્રકારના નેત્રરોગનો નાશ કરે છે.

વિશેષ ઉપચાર—બુઓ વનોંમા-અઘેડો-૭, આદુ-૩૪, આવળ-૬ ઉપરસાલ-૨, એરડો-૧૨, કડવી દૂધી (તુંબડી)-૩, કણ્ઝી-૭, કપૂર-૧૦, કાકડ-૨, નિર્મળી-૭, પાંખો ધંતૂરો-૪, બાવળ-૨૦, મોથ-૪, વડ-૧૦, સમુદ્રકીણ-૭, સાટોડી-૧, ૧૮; હરડે-૪૫, હેળુ-૫ જુઓ ૨૦ વૈંમા-કડીખાર-૪, સુવર્ણમાલિક-૧૦.

અજકાજત—(આખના કાળા લાગ પર બકરીની સુકાયેલી લીંડી જેવું અને ઘણુ દુખ-નારુ, રાતું, ચીકટા અશ્ત્રુ વહન કરનારું, એવુ જે વધે તેને ‘લીંગ’ પણ કહે છે તે) ઉપર:— સિંધવ, ઘોડાની ખરીઓ અને ગોરાયન, જેને ગૂદીની છાલના રસમા ઘસી તે આખોમા નાખવું એટલે તે અજકાજતનો નાશ કરે છે.

કાચખિંદુ (મોતિયા) —પર ઉપચાર:—(૧) મરી ૧૫ માસો લીંડીપીપર ૦૧ તોલો, સમુદ્રકીણ ૦૧ તોલો, સિંધવ ૧૫ માસો અને સુરમો ૨૧ તોલા, એ એકત્ર કરી તેનો બારીક ખરલ કરવો. એને ‘પૂર્ણાજન’ કહે છે એ કડૂ, કાચ, કક્ષ તથા મળનો નાશ કરે છે. (૨) મોઢાશિંગના પાદડા, સુરમો અને શખનું અજન કરવું. (૩) મનસીલ, સિંધવ, હીરાકશી, શખ, સૂકં, મરી,

* હીમજ અને સાકર સમાન લઈ ૧૬ પહોર સુધી વાટી તેનુ આખોમા અજન કરવાથી ફૂલનો અને પડનો નાશ થાય છે તથા આખની દષ્ટિ વધે છે આ ઔષધનો અનુભવ કરી જોયેલો છે

— મોતિયામા આખોમાથી વધારે પાણી પડે તેવી દવાનો ઉપયોગ ન કરવો મોતિયાનો દોષ લોહી-માંથી આવે છે માટે લોહીમા ઉત્પન્ન થયેલું જે દૂર કરાય તો મોતિયા વધી શકે નહિ ત્રિક્ષ્ણાના સેવનથી મોતિયાના પાકવ મા સમય બહુજ લાગી જાય છે માટે વૃદ્ધો માટે જેઓ ઓપરેશન ન કરાવી શકે, તેઓને માટે ત્રિક્ષ્ણાનુ સેવન અતિ હિતકારક છે

લીડીપીપર અને રસાજન, એને મધમા ખરલ કરી ગોળા કરી તેનું મધમા અંજન કરવું તે કાચ, શુક્ર, વડસ અને તિમિરનો નાશ કરે છે (૪) લોઢાના વાસણમાં ત્રિક્ષણનો કાઢો ઘી નાખી રાખી મૂકવો અને સાંજે લોજન પછી પ્રાશન કરવો; એટલે એક મહિનાના આધળાને પણ દેખાવા લાગે છે (૫) લાગગનો રસ ૬૪ તોલા, તેલ ૧૬ તોલા, જેઠીમધ ૧૬ તોલા, દૂધ ૬૪ તોલા, એ સઘળું એકત્ર કરી તેલ સિદ્ધ કરવું તે ગયેલી આખોને કરી સારી કરે છે.

તિમિર (અધારાં) ઉપર ઉપચાર :—(૧) દશમૂળોએ સિદ્ધ કરેલા ઘીમાં ચોખટ દૂધ અને ત્રિક્ષણનો કલ્ક નાખી તે પ્રાશન કરવું, એટલે વાતજ તિમિરનો નાશ થાય છે (૨) ત્રિક્ષણ અને દશમૂળના કાઢામાં અને એરડતેલ નાખી રેચનાર્થ આપવું (૩) બલદાણા, શતાવરી, ઘોળુ અતિવિષ શિલાન્જિત અને ત્રિક્ષણના કાઢામાં ઘૂત સિદ્ધ કરી આપવું એ ઉત્તમ તિમિરનાશક છે (૪) ઉપરસાલ, ત્રિક્ષણ, ત્રાણો, મોતી, ચદન અને પદ્મકાષ્ઠની લાખી ગોળા કરી અંજન કરવું, એટલે પિત્તજ તિમિરનો નાશ થાય છે (૫) મરી, જેઠીમધ, વાવડિંગ અને દેવદારના કલ્ક વડે નસ્ય કરવું (૬) તામ્ર, ત્રિક્ષણ, શખ, એલચીદાણા, સૂક, મરી, લીડીપીપર, એ સર્વ એકત્ર વાટી તેની ગોળા કરી અંજન કરવું. (૭) સગવાના પાદડાના રસમાં મધ નાખી તે નેત્રમાં નાખવું, એથી ત્રિદોષ અને અનેક પ્રકારની નેત્રવ્યથા દૂર થાય છે. (૮) ત્રિક્ષણનો કાઢો અને કલ્ક તથા દૂધ એકત્ર કરી તેમાં ઘી નાખી સિદ્ધ કરી તે ગત્રે પ્રાશન કરવું. (૯) ચિત્રક, ત્રિક્ષણ, કડવા પડોળા અને જવનો કાઢો ઘી નાખી રાત્રે પ્રાશનાર્થ આપવો આ કાઢો નેત્રોને હિતાવહ છે **પિત્તવિદગ્ધ દષ્ટિ (પિત્ત દુષ્ટ ચર્મ વધવાથી બધા પદાર્થો ખીળા દેખાય છે તે) ઉપર ઉપચાર :—**(૧) ગસાજન, ઘી, મધ, તાલીસપત્ર અને મોનાગેરુ, એને ગાયના છાણના રસમાં ખરલ કરી અંજન કરવું (૨) શિવણીના ફૂલ, જેઠીમધ, દારુહળદર, લોધ્ર અને રસાજનનું મધમાં અંજન કરવું કંક્રવિદગ્ધ દષ્ટિ (કંક્રે કરી સર્વ પદાર્થો ઘોળા દેખાય છે તે) ઉપર ઉપચાર :—ખાખરાના ખીજ, પીપળીના બિયા, બકરીની લીડી-ઝોના રસમાં કિવા ગાયના છાણના રસમાં ગોળા કરી અંજન કરવું **રતાંધળાપણા ઉપર :—**(૧) જાંઘના અને કડવા લીમડાના પાદડા, હળદર, દારુહળદર અને રસવતી, મધમાં ઘસી અંજન કરવું, અથવા ગાયના છાણના રસમાં ગોળા કરી તે ઘસીને આજવું. (૨) લીડીપીપર ગાયના છાણના રસમાં અગર ગોમૂતમાં ઘસી તેનું અંજન કરવું અને અગધિયાની લાજી રોજ ખાવી (૩) મરી દહીંમાં ઘસી તેનું રોજ અંજન કરવું (૪) નદીમાંના છુદ્ડ શખ, સૂક, મરી, લીંડી-પીપર, રસાજન, મનશીલ, હળદર, દારુહળદર અને ચદનની ગાયના છાણના રસમાં ગોળા કરી તેનું અંજન કરવું; એટલે રાગ્યધ અને દિવાધનો નાશ થાય છે (૫) સૂક, મરી અને લીડીપીપર મધમાં ઘસી અંજન કરવું, એટલે ગ્તાધળાપણાનો જલદી નાશ થશે (૬) કરંજખીજ, કમળનો પરાગ, ચદન, કમળ અને ગેરુ, એને ગાયના છાણના રસમાં ખરલ કરી તેનું અંજન કરવું. (૭) ગસાજન, મનશીલ અને દેવદાર, એ જાંઘના પાદડાના રસમાં ખરલ કરી તેમાં મધ નાખી અંજન કરવું (૮) સમુદ્રદ્રીણ અને કાલ્પીની ખડીસાકર સમલાગે લઈ કાજળ જેવું ચૂર્ણ કરી સવારસાંજ આખમાં આજવું, એટલે રતાધળાપણું, ગ્તાશ, અહીર અને કડૂનો નાશ થાય છે (૯) કાળી તુળમીના પાદડાનો રસ રોજ બે ટીપા આખમાં નાખવો (૧૦) નાગરમોચ બોકડાના મૂત્રમાં ઘસી અંજન કરવું, એટલે શુક્ર અને તિમિરનો પણ નાશ થાય છે (૧૧) રક્તચદન (રતાદળી) અને ખારેકના ખીજ લીમડાના રસમાં ખરલ કરી અંજન કરવું. (૧૨) કડવી તુળડી બાળી તેની ગખ ખારેકના ખીજ લીમડાના રસમાં આખવા, એટલે રતાધળાપણું અને ફૂલાનો નાશ થાય છે વિશેષ મધમાં ખરલ કરી આખોમાં આજવી, એટલે રતાધળાપણું અને ફૂલાનો નાશ થાય છે **ઉપચાર બુઝો વનોપમા :—અધેડો-૮, કડવી દૂધી (તુળડી)-૩, કારેલી-૩, છરુ-૨, તુલસી-૧૧,**

* બહુધા મગજ ખાલી પડી જવાથી અધારા આવે છે, માટે ઘી અને તીખાનું સેવન અવશ્ય કરવું એનાથી મગજ ગાત થઈ તિમિરનો નાગ થાય છે
x ફૂલાનો નાગ કરવાને સાખરશિંગ સાથે થોડી સૂક પાણીમાં ઘસી દરરોજ અંજન કરવું આ પ્રયોગ પશુઓને પણ હિતાવહ છે

મોથ-લવગ-૩, લીડીપીપર-૯, સાટોડી-૪

નકુલાંધ્ય દષ્ટિ (દષ્ટિદોષ કરી વ્યાસ થઈ નોળિયાની દષ્ટિના જેવી જ ચમકે છે અને તે માણસ દિવસમાં નાના તરેહનાં રૂપો જુએ છે તે) ઉપર ઉપચાર:—વજ, નસોતર, ચદન, કરિયાતું, કડવો લીમટો, હળદર અને અરડૂસીનો કાઢો કરી પ્રાશનાર્થ આપવો; અર્ધરોગ (વડસ) ઉપર ઉપચાર:—મરી અને બહેડાં હળદરના રસમા ખરલ કરી તેનો અર્ધ ઉપ લેપ કરવો. અજીન (અહિર) રોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) ખડીસાકર, દહીંનું પાણી અને મધ એકત્ર કરી તેનું આખમા ટીપું નાખવું. (મધમા) શંખ ઘસી અજન કરવું. (૩) નિર્મળીના ગિયા અને સિંધવ કિવા સમુદ્રીણ અને સાકરનું અજન કરવું (૪) હળકુડ (હળદરના મૂળના લાકડા) દાળમાં બાફી તે ઉપરની જાલ કાઢી જાળડીમા સૂકવી પાણીમા ઘસી અજન કરવું; એટલે અહિર, ઘોળા ફૂલ અને રતાશનો નાશ થાય છે. (૫) અહિરનો ગાગડો આંખ ઉપર ફેરવવો. વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમા-કેસર-૮, ગળજીલી-૨, જેડીમધ-૧૫, નિર્મળી-૫, હળદર-૪

નેત્રનાડી કિંવા નાસૂર ઉપર ઉપચાર: (૧) ત્રિફળાનો કાટો, મધ, લી કિવા લીડી-પીપર નાખી પ્રાશનાર્થ આપવો. (૨) હરીતકી ૩ લાગ, બહેડા ૨ લાગ અને આમળા ૧ લાગ એ પ્રમાણે એ કળમાના ગિયા લઈ તેની લાખી ગોળીઓ કરવી અને તેનું આખમા અજન કરવું. (૩) કપાસના છડવા અને રસાજન, જંબુ અથવા આખાના કાઢામા ઘસી, તેમા મધ મિશ્ર કરી તે આખમા નાખવું વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમા-કેદરકની-૫, ખસખસ ક (અદ્રીણ) ૧૯, થુવર-૯ નગોડ-૬.

અજન નામિકા (અજીલી અથવા આંજણી) ઉપર ઉપચાર:—(૧) હાથ ઉપર અં-શુલી ઘસી તેણે શેકવું અને જળો મુકાવી બાલુનું લોહી કઢાવવું (૨) આખાના પાદડાં તોડવાથી ચીકણો રસ નીકળે છે તે ચોપડવો. (૩) આંજણી ડૂટ્યા પછી મનશીલ, એલચી, તગર અને સિંધવનું ચૂર્ણ મધમા મેળવી ચોપડવું. (૪) માટીના પાણિયારા ઉપરના ખેડા નીચેની માટીનો લેપ કરવો. (૫) શૌચ માટે જઈ આવ્યા પછી હાથ ધોઈ ને લીનો હાથ આંજણી ઉપર લગાડવો એટલે ખેસી જાય છે. (૬) રસાજન, સૂંઠ મરી અને લોડીપીપર, એકત્ર ઘૂંટી પેડી કરવી તેનું અજન કરવાથી કડૂ અને પાક એણે કરી યુક્ત આંજણીનો નાશ થાય છે આંખમાંથી પાણી ગરે અને બળતરા થાય તે ઉપર ઉપચાર:—(૧) હરડે, આમળા અને ખડીસાકર ઘસી અજન કરવું. (૨) ત્રિફળાં ઘસી અજન કરવું. ત્રિફળાંનું અજન મહિનામાં ચાર-પાંચ વખત કરવાથી નેત્રોને કદી પણ રોગ થતો નથી અને દષ્ટિ સાફ રહે છે (૩) રસાજન, રાળ, જંબુનાં ફૂલ, મનશીલ, સમુદ્રીણ, સિંધવ અને મરી સમલાગે લઈ મધમા ઘૂંટી તેનું અજન કરવું; એટલે આખોના ચોપચાની સૂજ, સ્ત્રાવ અને કડૂનો નાશ થાય છે તથા પાંપણોને કેશ આવે છે. પદ્મરોગ (એટલે વાયુએ કરી આંખોની પાપણો ઊખડી જઈ તેના વાળ વારંવાર આખના અંદરના ભાગમા ઘસાય છે તે દારણથી આખોમાનો ઘોળો અને કાળો ભાગ સૂજે છે, તે કેશ મૂળથી ઊપડી જાય છે, એને લોકમા ‘પડકેશ’ કે ‘પડળ’ કહે છે તે) ઉપર:—નેત્રને સંભાળી લોહશલાકાએ (લોહાની ચીમટીએ) પદ્મ (પાંપણો) જે અંદર વળી હોય તે કાઢી નાખવી અથવા હલકે રહી ચૂટવી; એટલે પુનઃ ઉત્પન્ન થતી નથી. x અથવા નીલી હીરાકસી લઈ તેને તુલસીના રસ વડે તાંબાના વાસણમા ૧૦ દિવસ ભાવના આપી તેનો લેપ કરવો. ખુપરા (આંખનાં ખીલ) ઉપર ઉપચાર:—(૧) મોરચૂથાની સળી ફેરવવી (૨) કાડીખાર પાણીમા ઓગાળી તેનું ટીપું આખમા પાડવું (૩) કુરંદના પથ્થર પર લોહું ઘસી તે ભૂટી વજ્રગાળ કરવી અને ખુપરા ઉપર આજની (૪) ખડીસાકર અને જસતના ફૂલ સમલાગે કાજળ પ્રમાણે વાટી રાત્રે ઊઘતી વેળાએ આખમા આજવા, એટલે ફૂલાં, છારી અને ખુપરાનો નાશ થાય છે આંખોમાં બળતરા થાય કિંવા તેજ કમી થાય તે ઉપર ઉપચાર:—(૧) ગાયનું માખણ, એલચીદાણા, જયપત્રી (જવંત્રી) અને બદામ એકત્ર કરી સવારે ખાવાં.

x આ પ્રમાણે ચૂટે ની પાપણો પાછી ઊગી નીકળતી અમે પ્રત્યક્ષ જોઈ છે

(૨) શુદ્ધાચરણ આંખોમા નાખવું (૩) સીનાની ભસ્મ તથા ખડીસાકર સ્ત્રીના દૂધમાં મેળવી લેવું અંગત કરવું. (૪) ત્રિકળાતુ ચૂર્ણ સરેલી અને મધ નાખી આપવું. જરૂરતના દૂસની ક્રિયા :— જરૂરતની ભરમને ગાયત્રી છાંય, ત્રિકળાતો કાદો, ગોમૂત્ર, લીમડાનો રસ અને પુનઃ ત્રિકળાં એની સાન-સાન ભાવના આપી, પછી કુંવારના રસની ભાવના આપી ગાળી ગમ્પવી. હુમાડાથી આંખોને વિકાર થાય છે તે ઉપર ઉપચાર :—ગોળ કિંગ સાકર આખમા આજવી. સર્વ નેત્રરોગના ઉપર ઉપચાર :—(૧) કાળા તલના કકડથી ચ્વાન કરવાથી તે આંખોને હિતકારક

૫ આખો દુબળા આવે તેના ઉપર—(૧) ચીમટને કપડામાં બાંધી ગવેરાના કીડામાં પકડ્યા પછી ને દુષ્કર્તા જે ઠા કાઢી તાપી અફરતા મીઝ ખૂબ ડીખા વાદી ડીખા લૂગડે ચાળી આખની પોપણુ જીવી તેમાં ભરતુ આવે બચા કરે છે. વળી કોઈ કોઈ તો આ ચીમટ ઉપર પ્રમાણુ નહિ બાકતા એમ ને એમ કોણી અંદરેના મનજી વાપરે છે આ બચા બચીને આખો ઉપર રૂનાં વૃમડાં પાણીમાં ખવાળી બાયે છે એ રીતે જાનુ દિવસ બચા બચાગી આખો દુબની મટે છે. (૨) કપૂર, હળદર, લોધર, કટકરી, લીખુતાં ખી, અડીયા અને લીંગભાળ, એ સુવંતે કીંજુના રસમાં ખરલ કરી આખો ઉપર લેપ કર્યો (૩) લોહાનો મુંગ અને મળી, એકલાં કરી લીખુની ચારી ઉપર મૂકી પીળા છગરામાં પોટલી બાધી આખો ઉપર કરવતા રહેતુ; કોટ્ટે આખોમાં મૂકી કરે છે તે અને ચળ, ત્રાગ વગેરે અર્થ વિકાર ફર થાય છે (૪) સાદોડી મધ સાથે ઘસીને આંખને ને આંખમાંથી પાણી નળતુ બધ થાય છે. (૫) હરડે, આમળાં તથા સાકર ઘસીને અંજન કરતુ અથવા ત્રિકાશા ઘસીને મહિનામાં ચાગ-ચાંચ વખત અંજન કરવાથી આંખોને કરી પણ વિકાર થતા નથી તથા દષ્ટિ સાકર મટે છે (૬) મન્ક ટાંક ૧, એળિયો ટાંક ૧, કીદડ ટાંક ૧, મુરદાગિજ ટાંક ૧, જંગાલ ટાંક ૧, એ સુવંતો એકત્ર કરી એમાંથી થોડુંક પક્ષીતા સાથે વળગારી તે પક્ષીતો આખના નાસુડમાં દરેકાજ મૂકે તો ને નાસુર (૭) આખને બૂરેથી જલ્દાળ, પીપ હમેશાં ગળે છે તે) જલદી મટી ન્તય છે. (૮) બાપરિયા ૧ ડા ભાગ, ચિનાઈ સાકર ૧ ડા. ભાગ, પુરતગાલી તપકીર ૧ ડા ભાગ, અને દિમ્ત હરડે ૩ ૧ ભાગ લઈ બારી બારીક કરી લીખુના રસમાં સાત દિવસ મુકી ખરલ કરી હાથમાં મુકવી તેમાંથી દરેકાજ આંખમાં આવે તો એળિયો, ખરવાળું અને આખના ખીત ગેગો મટે (૯) પીપર ગોમુત્રના ઘસી અંજન કરે અથવા જગર વિગરેવ બેસતા કાનના મેલમાં કાળાં મરી ઘસી અંજન કરે તો રતાધળાપણું ન્તય. એ ગંગવાળાએ તેલ આપું નહિ (૧૦) આંખમાં ફૂલું પડે છે તે ને આંખના વચલા કાળા ભાગ ઉપર દોઢ તો આંખનું તેજ મટે નહિ અને લે સુકરી ઉપર દોઢ તો દરેકાજ નથી ફૂલાનો છલાજ કટકરી જેવા ખીતે નથી ફૂલું થતાવત હુણાય કરે તો આગમ થાય ફૂલું નરમ અને કાચું દોઢ ત્યારે હરાનુ પાણી હમેશાં જરાવના આખમાં નાખે તો ફૂલું જતું મટે, અથવા બાળી મૂસળી શ્રીના દંધમાં ઘસીને ૨૨ દિવસ મુકી આંખમાં આવે તો ફૂલું કપાય, અથવા સમુક્રીનુ, ટંબુખાર, ક્લાઈ, સંકેદો, ચીમટ, મોરબુલુ, બોળી ચોળીદી, એ સુવં સમાનબાને બઈ બારીક કરી લીખુના રસમાં બે પહોર ખરલ કરી ત્રાબાની સળીએ આંખમાં અંજન કરે તો ફૂલું જતું રહે; અથવા પીપર મધમાં ઘસી અંજન કરેથી ફૂલું ન્તય (૧૦) આંખમાં બળતરા થની દોઢ અને તેનું તેજ આજી થતુ દોઢ તો દરેકાજ સવારે ગાયનુ માખનુ, સાંર, એલચીનાણુ, નવત્રી તથા બરામતો મીઝ એકલા કરી બાવાં એથી બળતરા મટી તેજ આવે. ગુલાબજળ આંખમાં નાખના રહેતુ. (૧૧) ગોળ અથવા ગતી બાંટ આંખમાં આંજવાથી તેમાંથી પાણી નીકળી આખોમાં ધુમાડાથી નાખના રહેતુ. (૧૨) ગોળ અથવા ગતી બાંટ આંખમાં આંજવાથી તેમાંથી પાણી નીકળી આખોમાં ધુમાડાથી નાખના રહેતુ. (૧૨) ગોળ અથવા ગતી બાંટ આંખમાં આંજવાથી તેમાંથી પાણી નીકળી આખોમાં ધુમાડાથી નાખના રહેતુ. (૧૨) ગોળ અથવા ગતી બાંટ આંખમાં આંજવાથી તેમાંથી પાણી નીકળી આખોમાં ધુમાડાથી નાખના રહેતુ.

તથા વાતનાશક થાય છે જેઠીમધ અને આમળાથી સ્નાન કરવાથી તે પિત્ત અને તિમિરનો નાશ કરે છે ઘોઢાવજ આદિ ઔષધિએ સ્નાન કરવાથી તે કફ તથા તિમિરનો નાશ કરે છે (ઘોઢાવજ, નાગરમેથ, અતિવિષ, હરડે, દેવદારુ તથા નાગકેસર, એ વચ્ચાદિગણુની વસ્તુઓના સ્નાનથી કફ તથા તિમિરનો નાશ થાય છે.) દરરોજ આમળા વાટી શરીરે લગાવી સ્નાન કરવાથી દષ્ટિને બળ આપે છે ત્રિક્ષ્ણાના કાઢાએ આખો ધોવાથી નેત્રરોગ નાશ પામે છે અને તેના કોગળા મુખરોગનાશક છે ત્રિક્ષ્ણાનુ પ્રાશન કમળો અને પ્રમેહનાશક છે ભોજન કર્યા પછી આયમન કરી એક હથેળીમા પાણી લઈ ખીજ હાથે ધસી તે પાણી આખમા છાટવુ, એટલે તે થોડા દિવસમા તિમિરરોગનો નાશ કરે છે.

(૨) ગળો અને ત્રિક્ષ્ણાનો કાઢો મધ અને લીડીપીપરનુ ચૂર્ણ નાખી પ્રાશનાર્થ આપવો તે સપૂર્ણ નેત્રરોગનો નાશ કરે છે (૩) જેઠીમધ, ગળો અને ત્રિક્ષ્ણાનો કાઢો પ્રાશન કરવો (૪) જેઠીમધ, ગેરુ, સિંધવ, દારુહળદર અને રસાજન, એ સમલાગે લઈ પાણીમા વાટી આખોની મહાર લેપ કરવો તે સપૂર્ણ નેત્રરોગનો નાશ કરે છે (૫) ત્રિક્ષ્ણા, કડવા પડોળ, કડવો લીમડો અને અરડૂસીના કાઢામા ઘૃત કરી સિદ્ધ કરવુ અને પ્રાશનાર્થ આપવુ તે સર્વ નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. (૬) શતાવરી ૧૨ તોલા, એલચી ૨૧ તોલા, વાવડિંગ ૮ તોલા, આમળાના બિયા ૪ તોલા, મરી ૪ તોલા, લીડીપીપર ૩ તોલા અને રસાજન અર્ધો તોલો, એનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ; એટલે કફ, તિમિર, અર્મરોગ, કાચળિદુ, ત્રિદોષાત્મક નેત્રપટલ અને સર્વ નેત્રવિકારનો નાશ કરે છે (૭) ત્રિક્ષ્ણાદિ ચૂર્ણ:—ત્રિક્ષ્ણા, તજ, જેઠીમધ મહુડાના ફૂલ (મહુડા) એ સમલાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તે ઘી અને મધમા સાંજે આપવુ, એટલે તિમિર, અર્ધુદ, રતાશ, કફ, રતાધળાપણુ, દાહ, શૂળ, સણુકા, પડોળ, શુકલપડોળ અને કાચનો નાશ થાય છે એ ચૂર્ણ ગરદનથી ઉપરના ભાગમા થતા સર્વ રોગનો નાશ કરે છે વૃદ્ધ સ્ત્રીઓએ એ ચૂર્ણનુ સેવન કરવાથી તે તરુણ થાય છે પુરુષોએ લેવાથી સ્મૃતિ, પરાક્રમ, બુદ્ધિ અને શક્તિએ યુક્ત થઈ સો વરસ સુધી જીવે છે વળી એ મૂળવ્યાધિ, ભગદર, વ્રણ, પ્રમેહ, હેલીમક, કિલાસકુષ્ઠ (કોઢની એક જાત છે) અને પલિતનો નાશ કરે છે તથા નષ્ટાગ્નિને વધારે છે. એનાથી મુખની વાસ કમળ જેવી, કેશ ભ્રમર જેવા કાળા અને દષ્ટિ ગીધના જેવી થાય છે. (૮) બૃહત વાસાદિ ક્વાથ:—અરડૂસી, નાગરમેથી, કડવો લીમડો, કડવા પડોળા—એટલાના પાદડા; કકુ, ગળો, લાલ ચદન, કડાની જાલ, ધ્રુજવ, દારુહળદર, ચિત્રક, સૂક, કરિયાતુ, આમળા, હરડે, બહેડા, ઉપરસાલ અને જવનો કાઢો કરી સવારે પ્રાશન કરવો, એટલે તિમિર, કફ, પટલ અર્ધુદ, ખીલ, શુક (ફૂલુ), વ્રણશુક, નેત્રવ્રણ, દાહ, રક્તતા, સણુકા અને સર્વ નેત્રરોગનો નાશ થાય છે (૯) લીડીપીપર, ત્રિક્ષ્ણા, લાખ, લોધ્ર અને સિંધવ, એ સમલાગે લઈ ભાગરાના રસમા ખરલ કરી ગોળી કરવી. તેનુ અજન કરવાથી અર્મરોગ, તિમિર, કાચ, કફ, નેત્રશુક, અર્બુન વગેરે નેત્રરોગનો નાશ થાય છે (૧૦) નિર્મળીના બિયા, શખ, સિંધવ, સૂક, મરી, લીડીપીપર, સાકર, સમુદ્રદ્રીણુ, રસાજન,

મટે તે નળની દરદ થયેલ હોય તો કળાબચીની તથા અક્કલગરો સરખા વજને લઈ મધમા ચાટવાથી તે મટે તેલ તથા ખાટી ચીજ ખાવી નહિ (૧૭) લીમસેની ખરાસ ૩ ૧ ભાર, સાચા મોતીવાળો સુરમે ૩ ૧ ભાર, લીમડાની કમળા ડીશીઓ એક ૩ ભાર તથા કેસર ૩ ૧ ભાર લઈ તાખાના વાસણુમા લીમડાના ઘોઢાથી દિવસગત સુધી ધટી તેનુ અજન કરવાથી આખની જાખ અને ફૂલુ નય, અથવા કેસર, ગોરિ-ચદન, કટકડી, ખાવળનો ચૂદ, સુરમે, અઢીણુ અને હેમકપૂર એકત્ર કરી આજવુ આ ઉપાયો અજમાવેલા છે (૧૮) લવંગ વસી આજે તો આખની પીડા મટે (૧૯) સાકર, અઢીણુ અને ફટકડી તુલસીના રસમા ખરલ કરી આજે તો આખો દુખતી મટે (૨૦) નળુના ફૂલ સીના દૂધમા ધસી આજવાથી અથવા અરીઠાની ખીજ દહીની આસમા વસી આજવાથી અથવા ગાયના છાણુના રસમા છ લીડીપીપર ધસી આજવાથી રતાધળાપણુ નય (૨૧) કારેલીનુ મૂળ થોડાના મૂત્રમા ધસી આજવાથી આખના ખીલ, છાયા, ફૂલુ વગેરે નય (૨૨) સમુદ્રદ્રીણુ અને (સુવર્ણમાલિક) સોનામુખી મધ સાથે આખમા આજે તો ઘોણુ ફૂલુ નય (૨૩) સમુદ્રદ્રીણુ, સાંભળા, સિંધવ, સોનાગેરુ, મનશીલ અને મરી, એ સર્વની સમલાગે ગોળી કરી મધમા વગી આજે તો તિમિર નય (૨૪) સાંદોડીની જડ પાણીમા ધસી આજવાથી રતાધળાપણુ નય આ સર્વ ઉપાયો હાથના લખેલા નૂના ગ્રથોમાથી સંગ્રહિત કરેલા છે

મધ, વાગડિંગ અને મનમીલ, એ સર્વ એકત્ર કરી સ્ત્રીના દૂધમાં ખરલ કરી વતી^૧ ખનાવવી. આ વતી^૧ ઘી અથવા દૂધમાં ઘસી અંજન કરવાથી તિમિર, પટલ, કાચબિંદુ, અર્મ, નેત્રશુક્ર કંદૂ, કલેદ નેત્રાર્બુદ અને મળતો નાશ કરે છે. (૧૧) ગળાનો સ્વરસ ૧ તોલો, મધ ૧ માસો અને સિંધવ ૧ માસો એકત્ર ખગલ કરી અંજન કરવું, એટલે પિત્ત, અર્મ, તિમિર, કાચ-બિંદુ, કંદૂ, લિંગનાગ તથા શુકલ અને કૃષ્ણ પટલગત રોગનો નાશ થાય છે. (૧૨) લીડીપીપર, મીંદુ, મરી, રત્નાજન, સુગંધ, સમુદ્રીણુ, ઘોળી વસુના મૂળ, હળદર, રક્તચંદન, મધ, મોરથૂથુ, હરીતકી, મનગીલ, કડવા લીમડાના પાન, આલરમીંદુ, ગ્દટિક અને શખની ભરમ તથા કપૂરનું વસ્ત્રગાળ ખારીક ચૂર્ણ લોટાના વાસણમાં મધ નાખી વાડકીથી ઘૂટવું. એ નયનશાણુ નામક અંજન તિમિર, પટલ અને ફૂલનો નિધવ નાશ કરે છે. (૧૩) શખ ૪ લાગ, મનશીલ ૨ લાગ, મરી ૧ લાગ અને લીડીપીપર અર્ધો લાગ, એ પ્રમાણે એકત્ર કરી બકરીના દૂધમાં તેની ગોળી કરી રાખવી તે પાણીમાં તિમિરરોગ, કાઝમાં અર્બુદરોગ, મધમાં પિચ્ચરોગ તથા સ્ત્રીના દૂધમાં ઘમી અંજન કરવાથી અર્બુદરોગનો નાશ કરે છે. (૧૪) ચંદ્રોદયવતી^૨ :—રસાજન, શિલા-ગિત, કેમર, મનશીલ, ગંખ, ઘોળા મરી અને સાકર ગાયના દૂધમાં ઘૂટી તેની ગોળી કઢવી એ વિદેહ રાજાએ નિર્માણ કરેલો છે. આ ગોળી પિત્ત, કંદૂ, શુક્ર, તિમિર અને અર્બુદનો નાશ કરે છે. (૧૫) બીજી ચંદ્રોદયવતી^૩ :—હરીતકી, વજ, કોષ, લીડીપીપર, મરી, બહેડાનો ગર, શખ અને મનમીલ, એ સર્વ સમલાગે એકત્ર કરી ગાયના અથવા બકરીના દૂધમાં ઘૂટવું, અને તેની ગોળી કરવી એ તિમિર, કંદૂ પટલ, અર્બુદ અને ત્રણ વર્ષના ફૂલનો એક મહિનામાં નાશ કરે છે વળી અધિક વધેલુ માસ, ગ્તાધળાપણુ, વડસ અને અહિરનો પણ નાશ કરે છે. (૧૬) નયનામૃત :—પાગે અને સીમાની ભરમ સમલાગે, એ બેનેના દુપ્પટ સુગંધ અને પાગનો ચતુર્થાંશ લીમસેની કપૂર, એને એકત્ર ખગલ કરી અંજન કરવાથી તિમિર, પટલ, કાચ, શુક્ર, અર્મ અને અર્બુદનો નાશ કરવાથી નાશ કરે છે; અને બીજી નેત્રરોગનો પણ નાશ કરે છે. (૧૭) શશીકલાવતી^૪ :—કલ-ખાપરી (ખાપરિયો), શખ રાતો બોળ અને મોરથૂથુ, એ સમલાગે લઈ વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું; તે ચૂર્ણ લીંછુના ગસમાં ઘૂટી તેની ગોળી કઢવી એ ગોળી તિમિર, સ્નાય, અર્મ અને પિત્ત-રોગનો નાશ કરે છે. (૧૮) કુસુમિકાવતી^૫ :—તલના ફૂલ ૮૦, પીપળીના ચોખા ૬૦, જાંઘના ફૂલ ૫૦, મરી ૧૬, એ પ્રમાણે લઈ પાણીમાં ખારીક વાટી ગોળી કરવી એ ગોળી તિમિર, અર્બુદ, શુક્ર અને માસવૃદ્ધિનો નાશ કરે છે. (૧૯) ચંદ્રપ્રભાવતી^૬ :—હળદર, કડવા લીમડાના પાદકા, લીડીપીપર, મરી વાગડિંગ, નાગરમોથ અને હરીતકીને બકરીના મૂત્રમાં ઘૂટી સળી જેવી લાખી કરી જાણે સૂકવવી એવું પાણીમાં અંજન કરવું, એટલે તે તિમિરનો નાશ કરે છે ગોમૂત્રમાં અંજન કરવાથી પિષ્ટિકનો નાશ કરે છે; મધમાં અંજન કરવાથી પડલનો નાશ કરે છે અને સ્ત્રીના દૂધમાં અંજન કરવાથી ફૂલનો નાશ કરે છે. (૨૦) રસકેશવરી^૭ :—કલખાપરી, સિંધવ, મોરથૂથુનું ફૂલ, ટકણખારના ફૂલ, મીંદુ, મરી અને લીડીપીપર, એ ચોષધો ફૂટી વસ્ત્રગાળ કરી લીંછુના રસમાં ખરલ કરવા, પછી ગોળીઓ કરી જાણમાં સૂકવવી. એ ગોળી મધમાં ઘસી અંજન કરવું. એટલે સર્વ નેત્રરોગ દૂર થાય છે. (૨૧) સિંદૂર ૨ લાગ, કપૂર ૩ લાગ, મોરથૂથુના ફૂલ ૧ લાગ, ઘોળા કાથો ૩ લાગ અને મુરદાલગિંગ ૧ લાગ ગાયના માખણમાં ખરલ કરી તે ઉપર લિલામાના તેલના ૧૦-૧૨ ટીપા પાડવા. પછી તાપાની કથરોટમાં તાપાના વાસણમાં ખરલ કરી વીસપચીસ વખત પાણીએ ઘોઈ ડાખામાં ભરી રાખવું અને નિત્ય રાત્રે આખોમાં આજવું, એટલે પિયા, રતાશ, કંદૂ, ગળતી (આસુ પડવા), ફૂલ, કાચ ઇત્યાદિ સર્વ રોગ દૂર થાય છે અને દષ્ટિ સ્વચ્છ થાય છે. (૨૨) મધ અને ઘોડાની લાળમાં મરી ઘસી અંજન કરવું તેથી કરી અતિનિદ્રાનું શમન થાય છે. (૨૩) જાંઘના ફૂલ, પાન, મરી, કુટકી, વજ, સિંધવ વગેરે બોકડાના મૂત્રમાં ખરલ કરી અંજન કરવું. x એટલે તદ્રાતો નાશ થાય છે.

x સૂચના—થાકેલો, બદ ગયો હોય, લયભીત, દાઝ પોષેલો, નવા તાવવાળો, અર્બુદરોગી અને જેણે

વિશેષ ઉપચાર—ભુઓ વનોંમા.—કાળા તલ-૧, નિર્મળા-૧, શિળા-૬-૪, સરંગવો-૧, ૧૭; હરડે-૨૬, ૪૫; હળદર-૪, ૧૬ આંખમાં આગ (બળતરા) થતી હોય તે શાત થવા માટે—આમળા-૧૩, બાવળ-૨૦, શિંગદોડી-૧૧, સારફળ-૧ અંધત્વ (આધળાપણું) દૂર થવા માટે—નિર્મળા-૨ આંખમાં માંસવૃદ્ધિ થઈ હોય તે માટે—કણ્ઠી ૭ નેત્રસ્થાવ (આખમાંથી પાણીનું ઝરવું)—ધગોરિયા-૪, બાવળ-૧૩. આંખો આરક્ત (લાલ) કરવા માટે—ભીમી (ભો)રિગણી-૩. આંખોમાં બળતરા થાય કે તેજ કમી થયું હોય તે માટે—એલચી-૪, ગુલાબ-૫, પિત્તપાપડો-૫, આંખની લાલાશ જવા માટે—મખમલી-૧. આંખનાં તિમિર (અધારા) માટે—ગળો-૬, ચણોડી-૨૨, મોથ-૪, ધુમાડાથી આખોને વિકાર થયો હોય તે માટે—શેલડી-૧૪. આંખનો ભાગ લાલ થઈ બળતરા થાય તો તે માટે—હળદર-૬ રાંઝણ (આજણી, પાપણી) માટે—આખો-૭, નેત્રની ખરજ (કંઠૂ) દૂર થવા માટે—સાટોડી-૨. પડળ માટે રિસામણી-૪, સમુદ્રફળ-૪, સાટોડી-૩. દષ્ટિ સ્વચ્છ થવા માટે—આસધ-૫ આંખમાં છારી વળે તે માટે—આવળ-૬ પાંપણના રોગ માટે—ચણોડી-૨૦. પાંપણ ખરી જતી હોય તે માટે—કપૂર-૫.

ભુઓ ગોં વેંમા—આખો બળતી હોય તો—દૂધ-૧૧, માખણ-૨. ભુઓ પ્રાં ઓંમા:—નાસૂર ઉપર—અસ્થિવર્ગ-૮. આંખોની બળતરા માટે ઘૃતવર્ગ-૧. આંખોમાં ખુપરો નાખતો હોય તો—ઘૃતવર્ગ-૪. રતાંધળા અને અહિર ઉપર—સમુદ્રફળ-૧.

ગુઓ અનુભૂત ઔષધ—ઔષધિક્રિયાના અજનપ્રયોગની ટીપમા નં. ૨, ૩, ૪, ૫.

પથ્ય—ચોખા, ધઉં, મગ, જવ, કુલિથ, લસણ, પડોળા, તાદળજો, કારેલા, મધ, દૂધ, ઘી, કડના પદાર્થ. અપથ્ય—ક્રોધ, શોક, મૈથુન, તડકો, દહીં, છાશ, લાઘુપાલો, કાનીગડું, અડદ, મધ, તાબૂલ તથા ખારા, તીક્ષ્ણ, તીખા અને ઉષ્ણ પદાર્થ

૮ : ઉદરરોગ

કારણ—અગ્નિમાઘ (અગ્નિમાઘમાંથી જ સર્વ રોગ થાય છે તથા ઉદરરોગ તો વિશેષ કરીને તેનાથી જ થાય છે), અજીર્ણ, વિરુદ્ધાહાર, મલાવરોધ ઇત્યાદિ કારણોથી ઉદરરોગ થાય છે.

લક્ષણો—આધ્માન (વાયુ રોકાઈ રહેવો), ચાલવા માટે અસામર્થ્ય, દુર્બળતા, અગ્નિમાઘ, સોજો, ગ્લાનિ, દાહ, તદ્રા એ સામાન્ય લક્ષણો થાય છે.

ઉદરરોગની સંખ્યા—ભુદા ભુદા દોષે કરી વાતોદર, પિત્તોદર, કફોદર, સન્નિપાતોદર, પ્લીહોદર, બદ્ધગુદોદર, ક્ષતોદર અને જલોદર મળી ૮ પ્રકારના ઉદરરોગ થાય છે. વાતોદર—વાતોદરમાં હાથ, પગ, નાભિ તથા કૂખ, એ ઠેકાણે સોજો, સાધા તૂટવા, ખાલી ઉધરસ, શરીર મગડાઈ જવું, કમ્મરથી નીચે જડપણુ જણાવું, મળનો સચય થવો ત્વચા, નખ, નેત્રાદિક કાળા રાતા થવા, પેટનું અકસ્માત મોટું ફૂલવું અથવા નાનું થઈ જવું, પેટ ઉપર ચારે દિશાએ ઝીણી કાળી શિરાઓનું બેપડવું, પેટ ઉપર ટકોર મારવાથી ફૂલેલી પખાલ જેવો શબ્દ થાય છે એ ઉદર-મા વાયુ ચોદિશ ફરી ગણ કરે છે અને બગડે છે ક્રોધ શોચોદર કરીને ઉદરરોગનો એક ભુદો પ્રકાર માને છે, તેમાં પેટ મોટું થાય છે. સર્વાંગે મોટો સોજો ઉત્પન્ન થાય છે અને રોગી તાટ જેવો થાય છે; એ લક્ષણો થાય છે પિત્તોદર—જ્વર, મૂર્ચ્છા, દાહ, તૃષ્ણા, મોઢામાં કડવાશ, ભ્રમ, અતિસાગ, નખ તથા નેત્રોમાં પીળાશ, પેટ લીલી-પીળી-રાતી રેખાઓથી વ્યાપ્ત, પરસેવાથી લિપ્ત થેલી, કઢવાથી જળજળિત થાય, અદર ધૂણી નીકળ્યા જેવું જણાય, હાથને મૃદુ લાગે, જલદી પાક થાય, એટલે જલોદર ઉત્પન્ન થાય છે અને તેને ઘણી વ્યથા થાય, એ લક્ષણો થાય છે કફોદર—કફોદરમાં હાથપગ ગળતા નય છે, સ્પર્શ જણાતો નથી, સોજો આવે છે, અગ્નિ જડ થાય, બિંધ બહુ આવે, બિંદી થયે એમ જણાય, અરુચિ થાય, શ્વાસ થાય, ઉધરસ આવે, ત્વચાદિક ઘોળા થાય, પેટ નિશ્ચળ નડનડું, ઘોળા રેખાએ વ્યાપ્ત અને મોટું થાય છે, તેની વૃદ્ધિ લાળા વખતે થાય છે, કઠણ અને મળમૂત્રનો વેગ ધારણ કર્યો હોય તેવા મનુષ્યના નેત્રમાં અજન નાજણ નહિ

કંઠુ લાગે છે તેમ જ જડ અને સ્થિર હોય છે સન્નિપાતોદર—દુષ્ટ ચાલની સ્ત્રીઓ જે પુરુષને નખ, કેશ, મૂત્ર, ત્રિશા તથા મેલ, એ મેળવી અન્નપાન આપે છે, અથવા જેને શત્રુ વિષપ્રયોગ કરે છે તેને કિંવા દુષ્ટાણુ (એમા સવિષ પાણી, મેલુ, પાન કાહેલા હોય એવુ પાણી) તથા દૂધીવિષ (મંદ વિષ) એનું મેવન થવાથી તે યોગે રક્ત તથા વાતાદિ દોષ જલદી કુપિત થઈ અત્યંત લયંકર ત્રિદોષાત્મક ઉદરરોગ ઉત્પન્ન કરે છે તે શીતકાળે કિવા વાવટાળ છૂટે, અથવા કરાનો વરસાદ થાય ત્યારે અથવા જે દિવસોમા વર્ષાની ઝડી હોય છે, તે દિવસોમા વિશેષ કરી કોપ પામે છે તથા બળે છે; કારણ કે તે વખતે દૂધીવિષનો કોપ હોય છે તે રોગી નિરંતર વિષયોગે મૂર્છા પામે છે, પાકુવર્ણ અને કૃશ થાય છે તથા મહેનત કરવાથી શોષ લાગે છે. એને ‘દૂધોદર’ કહે છે.

પ્લીહોદર—વિદાહી (વાસ, કેરડા આદિ) એટલે દાહ કરનાર તથા અલિપ્યદિ (દધ્યાદિ સ્રોત સ્નાવક મલવાહી નાડીઓમા જેનો રસ વહન કરે છે તે) એવા અન્નનુ નિરંતર સેવન કરનાર પુરુષનું અત્યંત દુષ્ટ થયેલું લોહી તથા કફ વધી પ્લીહા(બરેળ)ની વૃદ્ધિ કરે છે. એ ઉદરને મરાડીમા ‘પાણુથરી (કવલું)’ કહે છે. એ ડાબી પાલુથી વધે છે તે અવસ્થામા રોગી ઘણો જ ગળી નય છે, શરીરમા ઝીણો તાવ હોય છે, અગ્નિ મંદ હોય છે તથા કફ-પિત્તોદર એમા હોય છે બળ ક્ષીણુ થઈ રોગી ઘોળો જોવામા આવે છે. પ્લીહોદર પ્રમાણે જ યકૃતઉદર પણ થાય છે, જમણી પાલુએ જે યકૃત એટલે કાળજી હોય છે તે દુષ્ટ એટલે રોગયુક્ત થવાથી પ્લીહોદર જેવું જ ઉદર થાય છે. તેને યકૃતઉદર કહે છે બદ્ધગુદોદર—જે પુરુષના આતરડા ઉપમેલા એટલે મૃદુ અન્ન(શાકાદિક)થી અથવા બારીક બારીક ગાગડાએ દટાતા નય છે, તે પુરુષનો દોષયુક્ત મળ હળવે હળવે અદર તેની નળીમા જેવો સાવરણીએ વાળેલો કચરો ખૂણામા સચિત થાય છે તેવો સચિત થાય છે. પછી ગુદામા તે મળ ગૂથાય છે, તે ભારે કષ્ટથી થોડો થોડો બહાર આવે છે, તેથી ઉદર, હૃદય તથા નાભિ, એમા મોટું થાય છે, તે ઉદરને બદ્ધગુદોદર કહે છે ગુદાની ઉપર આતરડા બધાયા જેવા થાય એટલે બદ્ધગુદ થાય એવું ચરકે કહેલું છે ક્ષતોદર—કટકાદિ શલ્ય અન્નમા મળી પેટમા નય એટલે પકવાશયમા વિલોભ (વાકુચૂક) જવાથી આતરડામા કાણુ પડે છે, તે સીધા નય તો કાણુ પડના નથી, અથવા બગાસુ અને અત્યશન (અધિક લોજન) કરવાથી આતરડા ફાટે છે, તે આતરડા-માથી ગળેલા પાણી જેવો સ્નાવ પુનઃ ગુદાવાટે ઝરે છે પેટ ફૂડીના ઉપર મોટું થાય છે, ટોરા જેવું અને ભેદાતુ હોય એવી પીડાથી અત્યંત વ્યથિત થાય છે એને ‘પરિસ્ત્રાવી ઉદર’ પણ કહે છે, જલોદર—જેહપાન કરેલો, અનુવાસન બસ્તી લીધેલો, વમન થવાને દવા લીધેલો, રેચ લીધેલો અથવા નિરુહબસ્તિ લીધેલો એવો પુરુષ કંઠુ પાણી પીએ તો તેના તે ઉદક વહન કરનારા સ્રોતો તુરંત દુષ્ટ થાય છે, તે પાણી અને ઓતો રનેહે ઉપલિપ્ત થવાથી ગહેલા પ્રમાણે (એટલે અન્નરસ ઉપરનેહન્યાયે) જલોદર (એટલે બહાર આવી ઉદર ઉત્પન્ન કરે છે.) થાય છે—તે ઉપર તગતગતુ દેખાય છે, મોટું થાય છે, ફૂંટી પાસે ઘણું ભયુ થાય છે, ચારે તરફ તડતડવા લાગે છે, પાણીએ પેટ સઘળું લપ્યાં જેવું જણાય છે અને જેવી પાણીએ ભરેલી પખાલ ડમડળે છે, હાલે છે, ડબક ડબક વાગે છે તેવું પેટ થાય છે. તેને જ જલોદર કહે છે સાધ્ય લક્ષણ—સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ જન્મત અત્યંત કષ્ટસાધ્ય છે. બળવાન પુરુષને નવીન થયેલું, અદર પાણી થયેલું ન હોય તો મોટા પ્રયત્ને સાધ્ય થાય છે અસાધ્ય લક્ષણ—જેની આખોને અધારી આવેલી હોય, શિશ્ન વાકું થયેલું હોય, પેટની ત્વચા કલેદયુક્ત અને પાતળી હોય બળ, ગતમાસ અને અગ્નિ એ જેના ક્ષીણુ થયેલા હોય તે રોગીને છોડવો; તેમ જ કાટા ફૂટવા, અન્નદ્રેષ, શોષ અને અતિસારથી પીડાયેલો તથા રેચ આપવા છતાં જેનું પેટ પુનઃ ભરાય છે, એવા રોગીને વૈદ્યોએ છોડવા

ઉપચાર—શોથોદર ઉપર :—(૧) સર્વ ઉદરો પર રેચ એક મુખ્ય ઔષધ છે. સૌથી પ્રથમ તે આપવો ત્રિક્ષણાનુ ચૂર્ણ ગોમૂત્રમા આપવું (૨) લીડીપીપર અને સૂઠ ગોળમા આપવા (૩) બાળહરડે, સૂઠ, દેવદાર, સાટોડી અને ગળોનો કાઢો ગૂગળ અને ગોમૂત્ર નાખી આપવો

સન્નિપાતોદર ઉપર :—(૧) બાળહરડે અને નગોડના પાઘડા ગોમૂત્રમા એકત્ર વાટી તેનો

રસ બલાબલ જોઈ આપવો (૨) ત્રિકટુ, જવખાર અને સિધવ નાખી છાશ પાવી. (૩) ધુવાસ અને તાદળખના મળિયા પાણીમા વાટી તેમા યોગણુ ઘી નાખવુ. ઘીથી ચારગણુ દૂધ નાખવુ. ઘી શેષ રહે ત્યા સુધી ઉકાળી ઘી સંભાળપૂર્વક ગાળી લેવુ. પછી આ ઘી પાવુ, એટલે સર્વ દુર્ગ્ધન વિધોનો નાશ થશે, વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમા શ ખાવલી-૩

પ્લીહિદર* (ખરોળ) ઉપર:—(૧) નગોડનો રસ ૨ તોલા અને ગોમૂત્ર ૨ તોલા એકત્ર કરી આપવુ (૨) રાતો રોહીડો અને હરડેનો કદક ગોમૂત્રમા અથવા ભેંસના મૂત્રમા આપવો એટલે પ્લીહા (ખરોળ) અને સર્વ ઉદરરોગ, પ્રમેદ, મૂળવ્યાધિ અને ગુદમનો નાશ થાય છે. (૩) લસણ, પીપળીમૂળ અને હરડે એકત્ર કૂટી ખાવા અને ઉપર ગોમૂત્રનો ઘૂટડો પાવો (૪) શેકટાના રસમા સિધવ, ચિત્રકમૂળ, લીડીપીપર, ખાખરાનો ક્ષાર અને જવખારનું ચૂર્ણ નાખી પાવો (૫) એળિયો ૨ લાગ, મરી ૦ લાગ, લવગ ૦ લાગ, દિકામાળી ૦ લાગ, બદામ ૦ લાગ, એ પ્રમાણે લઈ પાણીમા ખોરના ઠંળયા જેવડી ગોળાઓ કરવી અને તે આપવી (૬) વાસના પાન છાશમા વાટી સિધવ નાખી આપવો (૭) કુવૈરનો રસ હળદર નાખી આપવો. (૮) લીડીપીપર અને મધ નાખી છાશ પાવી. (૯) આકડાના પાન અને સિધવ માટલામા, મોદું બધ કરી, ગજપુટ પ્રમાણે બાળવા અને તે રાખ દહીંમા આપવી. (૧૦) શેકટાની છાલના કાઢામા લીડી પીપર અને મરીની ભૂકી નાખી તે આપવો. યદુતઉદર ઉપર પણ એ જ ઉપાય કવો વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમા—અધેડો-૨૭, અખર્ડ (આણુવો)-૧ આકડો-૩૪, આદુ-૮-એરડો-૪૨, ક કોડી-૧૨, કુવાર-૨, ખાખરો-૧૧, ખોરેતી-૨, ૪, ગરણી-૧૨, ગળો-૨૪, ચણા-૭, ચિત્રક-૧૪, નગોડ-૩, નાળિયેરી-૧૨, પિઠવણુ-૩, પોષાયુ-૩, બિભેરુ-૨૨, ખોળ (હીરાખોળ)-૨, બિલામો-૧૭, મરી-૧૩, મોરવેલ-૩, રગત-રોહિડો-૧, રાઈ-૬, લસણ-૫, લીડીપીપર-૧૦, વસુ-૨, શર-પુખા-૮, શીમળો-૮, શ્રાવડ-૪, સરગવો-૧૪, સાટોડી-૭, હરડે-૨૭, હેદ-૩ યદુતઉદર ઉપર—ગરણી-૧૨, ચિત્રક-૧૪, રાઈ-૬, સોમવલ્લો-૧, હેદ-૩.

જુઓ અનુભૂત ઔષધ : ઔષધિક્રિયાના રસાયનપ્રયોગની ટીપમા ન.-૧

બદ્ધગુદોદર (વિટબધ, ગું બધકોશ) ઉપર:—(૧) થોરસેરણી (શેરણી), ઝાઉ, હાઉવેર, અજમો, જીરુ અને સિધવનું ચૂર્ણ આપવુ વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમા—આમલી-૨૩, આલુ-૧, આથમી જીરુ-૪, ખીલી-૨૬, લાગરો-૧૩, વાવડિગ-૭, શેરડી-૨, હરડે-૧૬.

જુઓ ગોં વૈંમા છાશ-૩

જલોદર ઉપર:—(૧) સૂઠ, મરી લીડીપીપર અને સિધવનું ચૂર્ણ નાખી છાશનું પાન

* (૧) ડાખા હાથની છેલ્લી અને તેનાથી પહેલી આગળીની વચ્ચેની નસ ખોલવી અથવા તેના ઉપર મરી જેટલો ડામ દેવો (૨) દેવચીનો શીરો વાલ ૬, એળિયો વાલ ૪, હીરાખોળ વાલ ૪, શેરડીનો સરકો તોલા ૨૦, પાણી તોલા ૫, એમાથી પહેલા ત્રણ ઓસડોને ખાડી ઝીણું લૂગડે ચાળી સરકા તથા પાણીમા મેળવીને સવારે પાવુ એમ બે-ત્રણ દિવસ પાવાથી પણ બરોળ નરમ ન પડે તો સાત દિવસ સુધી સવાર-સાંજ લાગલાગટ પાવુ (૩) ચદ્રસ ખાડી ભૂકો કરી દરરોજ એક માસા સુધી સરકામા મેળવી ચટાડવો (૪) રાઈ ટાક ૯ ગાયના મૂત્રમા મેળવીને દરરોજ સવારે પીવી (૫) ધંદવરણા(ત્રુસડા)ને ચોક્કડીની માફક ચીરો ખાડી તે ચારે ચીરો છેડામા ભેળી જ રાખી તેમા ખાડ ભરી ગરમ કરીને પછી તેમાનો રસ નીચોવી લઈ તેમાથી દરરોજ તોલા ૨૦ પીએ તો બરોળ અને ઉદરમાના અનેક વિકારો શાત થાય (૬) સૂઠ ત્રુસડાનો ગરભ, બચકળ, હિંગ, અજમો, ધંદજવ અને વાવડિગની ત્રુસડાના અગરસમા ચણા જેવડી ગોળી કરી આપે તો રેચ લાગી પેટમાની બરોળ, ગાંઠ, ભાર વગેરે દરદોનો નાશ થાય (૭) મહુડા શેર ૨, સાંજખાર તોલો ૧, બગડીખાર તોલો ૧, ટકણખાર તોલો ૧, જવખાર તોલો ૦, પાણી મણ ૦ એકઠું કરી તેમા લોટુ શેર ૭ બીનુ કઠી કારવુ આમ ૨૫ વખત કરી (ઝામી) તે પાણી દરરોજ તોલો ૧ પાવુ (૮) લીડીપીપર, સૂઠ, મરી, સિધાલણ, સચળ, મીઠું, નવસાર, ટંજણખાર, બગડીખાર, સાંજખાર, પાપડિયોખાર અને જવખાર સમભાગે લઈ ઝીણા ખાડી બિભેરના રસની ૨૧ ભાવના આપી છાયે સૂકવી એની કાકી બનાવી તે દરરોજ લેવી

* જલોદર અને સર્વાં ગશેથની ચિકિત્સા એક જ પ્રકારની છે બન્ને રોગોમા મૂત્રલ અને વિરેચન

અને નાગરમેથનો કાઢો આપવો. (૩) દેવદાર, ગેક્ટો, મસૂર અને આસોદ ગોમૂતમા વાટી પ્રાર્શનાર્થ આપવું, એટલે સર્વ ઉદરરોગ, કૃમિ અને સોજનનો જલદી નાશ થાય છે. (૪) ચવક ૧ ભાગ, ચિત્રક ૨ ભાગ, સૂક ૩ ભાગ અને દેવદાર ૪ ભાગ, એના કાઢામા ગોમૂત અને નસોતરનું ચૂર્ણ નાખી આપવું (૫) હરડે અને નગોડના પાન ગોમૂતમા વાટી તેનો રસ શક્તિ અનુસાર આપવો; એટલે સર્વ ઉદરરોગ, પ્રમેહ, અર્શ, કૃમિ અને ગુદ્મનો નાશ થાય છે. (૬) ઊંટડીનું દૂધ પાવું (૭) મીઠું, સંચળ, સિંધવ, જવખાર, અજમે, લીડીપીપર, ચિત્રકમૂળ, સૂક, હિંગ અને વાવડિંગનું ચૂર્ણ, ઘી અને ભાત સાથે આપવું, એટલે વાતોદર, ગુદ્મ, અજીર્ણ, વાયુનો પ્રકોપ, સંગ્રહણી, પાકુ, લગદર અને દૂઝણ મસા(હરસ)નો નાશ થાય છે (૮) વાવડિંગ, સાજખાર અને બાળ-હરડે, એ સમભાગ અને એમાના એક ઔષધનો ચતુર્થાંશ લાકડિયા થુવરનું દૂધ, એ સર્વ એકત્ર ખરલ કરી બલાબલ જોઈ ગરમ પાણી સાથે આપવું (૯) કડવી ઇન્દ્રવરણીનું ફળ (કડવી કોઠીબી કે ત્રુસકું) ભેસના મૂતમા બાફી તેમાનો ગર્ભ થોડો ખાવા આપવો અને તે ઉપર મૂત પાવું. (૧૦) ખોપરાની એક કરચ લઈ બંને દાઢે તે થોડી ચાવી ખાવી પછી તે ઉપર એક લિલામું ખાવું પછી પાછો થોડો ખોપરાનો કકડો ખાઈ તે ઉપર બીજું લિલામું ખાવું અને તે ઉપર રહેલી ખોપરાની કટકી ખાવી. એ પ્રમાણે સાત દિવસ કરવું ગરમ પાણી પીવા આપવું. આઠમે દિવસે ઉતાર—ચણાની દાળ *

આવે (૮) ગંખની નાભિ ૬ પૈસાભાર લઈ લીજુ નંગ ૩૫ ના રસમાં કાલવી પથ્થરના વાસણમાં નાખી દિવસ ૭ ઢાઝીને રાખી મેલવું પછી તેમાં લીડીપીપર, સૂક, મરી, સિંધવ, સંચળ, કાચલવણ અને જવખાર, એ સાતે ચીતે દરેક સાત સાત પૈસાભાર તથા અમલસારો ગધક અને શુદ્ધ પારો બન્ને પૈસાભાર, તૈયાર કરેલી કાજળી હિંગ ૨ પૈસાભાર, શુદ્ધ વછનાગ ૧૧૧ પૈસાભાર, અક્કલગરો ૭ પૈસાભાર અને આમલીના છોડાની રાખ ૪૧૧ પૈસાભાર લઈ સર્વને એકત્ર કરી ખૂળ વાટી પછી તેમા ઉપર જણાવેલ લીજુના રસમા મેળવી રાખેલી ગંખલસમ ભેળવી, ખરલમાં બે પહોર સુધી ખૂળ ધૂટી, ચણા પ્રમાણે ગોળી વાળવી-એ એકેક ગોળી સવારસાજ આપવાથી પેટમાના તમામ રોગ, ઉદરસ, શ્વાસ, ચોરાશી વાયુ, વાગોળો, છાણિ અને બગેળ વગેરે રોગો ન્ય (૯) નવરસાદિ શુદ્ધિકા —લોહભસ્મ ૧ પૈસાભાર, મર ૨ પૈસાભાર, હરડે (મોટી) ટાંક ૨, પીપરીમૂળ ટાંક ૨, વાવડિંગ ટાંક ૨, મોથ ટાંક ૨, ચિત્રકમૂળની છાલ ટાંક ૨, સૂક ટાંક ૨, લીડીપીપર ટાંક ૨, મરી ટાંક ૨, હરડા ટાંક ૨, બહેડા ટાંક ૨, આમળા ટાંક ૨ અને સોનામુખી (ઉપકાતું)ની ભસ્મ ટાંક ૧ લઈ ખાંડી ઝીણું કરી પછી લોહભસ્મ અને મંડર નાખી સમાન ગોળમાં બાર જેવડી ગોળી કરવી પછી દોઢ શેર પાણીમા મરી ૪ પૈસાભાર કોરા હાડલામાં ઉઘાળી ૩ પૈસાભાર પાણી ગળે ત્યારે ઉતારવું ૬ ડું થયે ગોળી ચાવીને ઉપર મરીનો ક્વાથ પીવો આ પ્રમાણે ૪૬ દિવસ સુધી આપવાથી પિત્તપાહ, પાચે નતનો પિત્તકમળો (પિત્તકમળો), પાણીરસો સોત્તે, પીલક (પાણી લાગ્યું હોય તે), વાતોદર, કંકાદર, શોટોદર, ગોળો, તાવ અને વિપમનવર ન્ય અને પેટની વ્યાધિને રામાવે (૧૦) બકરીનું અર્જો ગેર દૂધ લઈ તેમા વિલાયતી એરડિયુ (કેસ્ટર ઓઇલ) તોલા ૩ નાખી પાવાથી રેચ લાગી જળોદર ન્ય.

* સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ ઉપર શાસ્ત્રસિદ્ધ ઔષધિઓમાથી નારાયણ ચૂર્ણ, સામુદ્રાદ્ય ચૂર્ણ, ઇચ્છાભેદી રસ, નારાય રસ, અશ્વમેળા શુદ્ધિકા, પીપલ્યાદ્ય લોહ, ચિત્રક ઘત, મહાળિંદુ વત, કુમારીઆસવ, અભયારિષ્ઠ, ચવિકાસવ, અભયાદિ મોદક, અમ્બિકુમાર રસ, ગુદ્મકુહાર રસ, ત્રિભુવનકીર્તિ રસ, તામ્રભસ્મ, આરોગ્યવર્ધની રસ વગેરે ઔષધિ વારવાર વાપરવામા આવે છે આરોગ્યવર્ધની અતિ પ્રસિદ્ધ ઔષધિ છે તેની બનાવટ નીચે મુજબ છે —

આરોગ્યવર્ધની —શુદ્ધ પારો, ગધક, લોહભસ્મ, અબ્રક્ભસ્મ તથા તામ્રભસ્મ, એ પાંચ વસ્તુ એકેક તોલો લેવી તથા ત્રિકળા ૧૦ તોલા, શુદ્ધ ગૂગળ ૨૦ તોલા, ઝડ ૭૦ તોલા, ચિત્રકમૂળનું ચૂર્ણ ૨૦ તોલા અને ગિલાનિત ૧૫ તોલા લેવા પ્રથમ પારાગધકની કન્જલી કરી તેમા લોહ, અબ્રક તથા તામ્રભસ્મ મેળવી પત્રી દરેક ઔષધિને અલગ અલગ ખાડી ચૂર્ણ કરી ઉપરની ભસ્મની સાથે મેળવી તેમા શિલાનિતનો પાણીમા રસ કરીને મેળવવો ત્યાર પછી લીમટાના પાનના રસમા ત્રણ દિવસ ખરલ કરી ગોળી બનાવી છાંયે સૂકવી લેવી માત્રા—૧ થી ૩ માસા સુધી દિવસમા ત્રણ વખત દૂધ અથવા પાણી સાથે આપવી આ ઔષધિના મેવનથી ઉદરરોગ, ભૂતો તાવ, ચટ્ટ, પ્લીહા, કુષ્ઠ, રક્તવિકાર, સોત્તે, પાંડુ વગેરે દર થાય છે. બુદ્ધના પડકાર દર્શા માટે ઔષધિ સાત કામ કું છે

બીજો પ્રકાર :—શુદ્ધ પારો, ગધક, લોહભસ્મ, અબ્રક્ભસ્મ, તામ્રભસ્મ, એ દરેક એકેક તોલો લેવાં-

વિશેષ ઉપચાર—ભુઓ વનોં મા —આદુ-૧૨, કામાળ-૫, ચિત્રક-૫, તાદળજો-૧૪, તુવર-કળ-૧, મરી, ૧૩, માદકાગળી-૬, લસણુ-૧૫, લીડીપીપર-૧૧, સાટોડી-૧૯, હરડે-૪૪. વાતોદર માટે:—સમેરવો-૨૦. પિચોદી એટલે અંબોઈ યળી હોય તો:—ખરસાણી-૪, બાવળ-૮, બહેડા-૧, રાતમેગમે-૧. ઉરમાંથી અને પેટમાંથી લોહી પડતું હોય તો:—કળથી-૫. પેટમાં વાળકે લોહું ગયું હોય તો:—અનોનાસ-૪, જાંબુ-૧૧ નળ ફૂલવા ઉપર:—ઈંદ્રજવ-૭, એરડો-૨૯, કાળીજીરી-૨, કુખો-૨, ખગશિંગી-૧, નાગરવેલ-૨, મેઢાશિંગ-૧, વગડાઉ મુરણુ-૧, હુરા-૪. પેટમાં કાંઈ પણ આજરથી ગાંઠ થઈ હોય તો:—લોરિંગણી-૭ નળવાયુ માટે:—અરડૂસો-૨, અરીદાં-૪, અળથી-૩, ઉક્ષી-૧, મૂળા-૫, મોરવેલ-૧, સરગવો-૯, સાત્વીત-૧, હેદ-૪. નળવિકાર ઉપર:—અજમો-૧, કરિયાતું-૩, કાલુ-૫, યુવેગ-૧૨, રાઈ-૧૦, શેલડી-૧૦, સુરપીણુ-૫. પેટમાંની ગરમી દર થવા માટે:—અંજીર-૧, ઉદરકની-૪, ઉદરકની ક-૭. પેટમાં વાયુ સંચય થયો હોય તો:—નગોડ-૧. પેટમાં કાંઈ ઉપદ્રવ થયો હોય તો:—જમકળ-૧. દેડાંના સોજા માટે:—અળશી-૭ ભુઓ ગોં વૈં મા —ગોમૂત્ર-૩, ૫, ૭ ની ટીપમા ન ૩. ભુઓ પ્રાં આં મા—મીરમહોટી પેટશૂળ ઉપર:—ખીરબહોટી-૬.

ભુઓ અનુભૂત ઔષધ—ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમા ન -૨૮, -૩૩. ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમા ન -૧૨. મલપ્રયોગની ટીપમા ન. ૩

પચ્ચ—કળથી, મગ, જત્ર, ચોખ્ખા, હાશ, લસણુ, પરવળ, કારેલા, શેકટો (સરગવો), દૂધ અને પાન અપચ્ચ—તળેલા પદાર્થ, લાછપાલો, તલ, ગરમ, દાહક અને ખારા એવા ભોજનો અને દિવસે નિદ્રા.

૯-ઉદાવર્તરોગ

કારણ—હુધા, તૃષા, નિદ્રા, શ્વાસ, બિલ્લી, છીંક, બગાસુ, ઓડકાર, નેત્ર સંબંધી જળ, શુક્ર-ધાતુ, મળ, મૂત્ર અને વાયુ, એ તેરના પ્રાપ્ત થયેલા જે વેગ તેનો નિરોધ કરવાથી વાયુની બિધ્વ ગતિ થઈ તેર પ્રકારના ઉદાવર્ત રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. તે મધ્યે મલ, મૂત્ર તથા વાયુ, એ ત્રણેના નિગ્રહો કરી જે ઉદાવર્ત થાય છે તે મોડું ઘોર પ્રાણુસ કટ ઉત્પન્ન કરે છે

સામાન્ય લક્ષણ—જે રોગમા વાયુના આવર્ત (ચક્કર) ઉપર ચડે છે તેને ઉદાવર્ત કહે છે આ રોગમા વાયુ મુખ્ય છે. અતિ શોષ, ગ્લાનિ, અતિ ક્ષીણતા, શૂળ, વિકાયુક્ત બિલ્લી, એવા લક્ષણો જે ઉદાવર્તના હોય છે તે અસાધ્ય જણવા.

ઉપચાર—(૧) જવખાર અને સાકર એકત્ર કરી આપવા (૨) ચોગણું પાણી નાખી દૂધ પ્રાશન કરવું (૩) ધમાસાનો ચરસ કિવા કાકડીના બિયા વાટી તેના પાણીમા કેસર મિશ્ર કરી આપવું (૪) ગોમૂત્રમા જવાસાનું ચૂર્ણ નાખી પાવું (૫) એલચીનું ચૂર્ણ દૂધમા પ્રાશન કરવું. (૬) આમળાનો ચરસ અથવા કાઢો ત્રણ દિવસ પ્રાશન કરવો. (૭) ગધેડીની લીંદનો રસ આપવો. (૮) સુકાયેલા મૂળા, આદુ, સાટોડી, ખૂહત ૫ ચમૂળ અને ગરમાળામા ઘી શુદ્ધ કરી પ્રાશન કરવું (૯) તલની સાદીઓની રાખ અથવા ક્ષાર ૧ માસો, દૂધમા ગોળ ૧ તોલો નાખી આપવો x

ગિલાનિત ૩ તોલા, નિક્લાચૂર્ણ ૬ તોલા, કદુ ૨૨ તોલા, ચૂગળ શુદ્ધ ૪ તોલા તથા ચિત્રકમૂળની છાલ ૮ તોલા લેવી ઉપર મુજબ આ ઔષધિ તૈયાર કરાવી માત્રા—૩ સ્તીથી ૧૨ સ્તી સુધી દિવસમા ત્રણ વખત દૂધ અથવા પાણીની સાથે આપવી એટલે ઉદરરોગ તથા ઉપર જણાવેલા સર્વ દોષોનો નાશ કરે છે આગેચવેઈની સેવન કરનારે દૂધ-લાત અથવા માત્ર દૂધનું સેવન કરવું કે જેથી ઔષધિ તરત કાયદો કરી શકે.

x અવોવાયુનો વેગ રોકવાથી ઉદાવર્ત થયેલ હોય તો સ્નેહપાન, સ્વેદન, ફૂલવર્તિ (શુદ્ધામા બત્તી-વાટ પ્રવેગ કરાવવી) તથા બસ્તિ (પિચકારી) હિતકારક છે મળના વેગને રોકવાથી થયેલ હોય તો જીલાબ, બસ્તિ, સ્વેદન, માલિસ, અવગાહન (તેલ અથવા જળમા બેસવું), ફૂલવર્તિ અને દસ્તાવર અન્ન લાભદાયક છે મૂત્રનો વેગ રોકવાથી થયેલ હોય તો દૂધ-પાણી મેળની પીણ મૂત્રકૃચ્છ અને પથરીના ઉપાય કરવા બગાસાનો વેગ રોકવાથી થયેલ હોય તો સ્નેહન, સ્વેદન તથા અન્ય વાતનારાક ઉપાય કરવા આસુના વેગને રોકવાથી

વિશેષ ઉપચાર ભુજો વનોઝ મા. —આદુ-૩૧, એવગી-૬, ચૂડા-૧, પીપ-૧, લી ડીપીપર-૨૭ મૂત્રકૃન્દ્ર અને મૂત્રાવરોધથી થયેલ ઉદાવર્ત માટે :—અગ્નિમાન્દ-૬, ભાગિ મા-૧૩. ભુજો ગો વે મા મૂત્રાવરોધથી થયેલ ઉદાવર્ત માટે :—દૂધ-૨૩

પથ્ય—ચોખા, દૂધ, લઘન, પાચન ઇત્યાદિ. આખ્ય—વગન અને મવમવના વંચનો મેધ, દ્વિદલ ધાન્યો, કમલઠદ, જનંબુ, કાકડી, અળવી, વામના કાદા, તરૂં પદાર્થ અને ઘડ અગ્ન.

૧૦-ઉધરસ (કાસરોગ)

કારણ— મોમા અથવા નાકમા ઘણી ધુમાડી જત્રાવી, અતિ વ્યભાગથી, ખાટા પદાર્થ ખાવાથી, ઉતાવળે ભોજન કરવાથી અને મળમૂત્ર, તથા છીડેના અવગ્રાહથી પ્રાગ્વ્યાય દુષ્ટ કરે ઉદાનવાયુને મળી કાસરોગ ઉત્પન્ન કરે છે +

થયેલ હોય તો ખૂબ રોડુ, પછી સર્થ જરૂર પીકના વગન રોકવાથી મળેલ દોય તો તીકા પગથે ન રાગ અથવા નાકમા વગની બત્તી કરી નાખી એકકાગ્ના વેગને નકવાથી મળેલ દોય તો મેદયુન પગથેલ ધૂમ્પાન કરવું વમનના વેગને રોકવાથી થયેલ દોય તો વમન તથા ઉપવાય કરી, તેમજ તેજુ મર્દન અને જીલાળ પણ લાભદાયક છે વીર્યના વેગ રોકવાથી થયેલ દોય તો દૂધમા ચાખવા પાણી મેળવી ઉકાળવું, પાણી બધું બળી નય ત્યારે દૂધમા સાકર મેળવીને પીવું, તથા તેવમર્દન અને નાવગાન કરવું છુધાનો વેગ રોકવાથી થયેલ દોય તો તેમા જિનઘ, દલકુ, રૂચિર, મનોવાન્દિત અરવ ભોજન કરવું તૃપાથી થયેલ રોગમા શીતળ ઉપચાર કરવો શ્વાસના રોકવાથી થાય તેમા વિશ્વાનિ કરી તથા દૂધ-રીતુ સેવન કરવું નિઠાનો વેગ રોકવાથી થયેલ દોય તો સાકર મેળવવું ગરમ દૂધ પીવું તથા નિઠા લેવી

(૧) ગુદામાં રાખવા માટે કળવર્તિ :—હિંગ, મધ અને સિંધાલા મેળવી બત્તી બનાવવી તે ધીમા ભીજવી ગુદામા પ્રવેશ કરાવવી (૨) મદનફલાવર્તિ :—મીઠળ, લી ડીપીપર, કોષ્ટ (ઉપરેટ), ચોડાવળ અને સફેદ સરસવ લઈ બારીક વાટી ગોળ તથા દૂધ મેળવી બત્તી બનાવવી ઉપરની બત્તી પ્રમાણે તે ઉપયોગમા લેવી (૩) ત્રિકુટકાદિવર્તિ :—સૂઠ, મરી, લી ડીપીપર, સિંધાલા સરસવ, ધુંવાસ, ઉપરેટ અને મીઠળનું ચૂર્ણ કરી મધ અથવા ધીમા રોકવું. પછી અનૂકા નેટલી નડી બત્તી બનાવી ઉપર પ્રમાણે ઉપયોગમા લેવી. આ પ્રકરણમા કલા ઉપરાત નારાયચૂર્ણ, ગુડાક, ઇચ્છાભેરી રસ, ત્રિવૃતાદિ વડી, વૈદનાથ વડી, રિથરાધ ધૂત વગેરે ગારીય ઔષધિ પણ ઉપયોગમા લેવાય છે

+ વાત, પિત્ત, કફ, ક્ષત અને ક્ષયના ભેદથી ઉધરસના પાચ પ્રકાર કહેલ છે તેના ઉપર વખતસર ઉપચાર કરવામા ન આવે તો તેમાથી ક્ષયરોગ થાય છે. એ ઉધરસો અનુક્રમે એકએકથી વિરોધ બળવાન છે (૧) વાતકાસથી જડબું, છાતી, માથું, પેટ અને પાસળામા ગળ ફૂટે છે, મોદું કીણુ અથવા શુષ્ક થાય છે, બળ, સ્વર અને ધાતુનું તેજ કમી થાય છે, ઉધરસનો કાસો વારંવાર આવે છે, અવાજ ખરું છે અને લખી (ખાલી) ઉધરસ થાય છે (૨) પિત્તકાસથી છાતીમા બળતરા થાય, તાવ આવે, મોદું શુષ્ક અને કડવું લાગે છે, તરસ વારંવાર અને ઘણી લાગે છે, પીળા અને તીખાગવાળા ઠાલડીઓ થાય છે અને ગરીરમા અગ્નિની માફક દાહ થાય છે (૩) કફકાસથી મોદું અદરના ભાગમા લિપાયેલું રહે છે, ઉદાસી અને સુગતી રહે છે, માથામા અત્યંત વેદના થાય છે, બધું શરીર કફથી ભરાય છે, અનાજ દેખી ઉબકા આવે છે, અગ જડ (ભારે) લાગે છે, અળ આવે છે અને વારંવાર બહાર આવતા કફના ગળકા ઘટ્ટ હોય છે આને કફસ કહે છે (૪) ક્ષતકાસ શ્વાસ ચડી આવે એવા કાર્યો વારંવાર કરવાથી અને લખુ ખાવાથી વાયુ હૃદયમા જઈને ક્ષત (ચાદુ) કરી ઉધરસ ઉત્પન્ન કરે છે એનાથી પ્રથમ લખો કાસો, પછી લોહી વૂકે, કંઠ વણો દુખે, ગળ શાલે, સાંધેસાંધે પીડા થાય, તાવ, શ્વાસ, તરસ હોય, સ્વર ખોખરો થાય અને કબૂતરની માફક ખોટ્યા કરે એ લક્ષણ ક્ષતકાસના છે (૫) ક્ષયકાસ કુપથ્ય અને વિપમાસન કરાથી, બહુ મયુન કરવાથી, મળમૂત્ર રોકવાથી, ઘણો શોક કરવાથી, ઘણું સ્વાથી માણસને મદાગિ થઈ વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણેના કોપથી ક્ષયરોગની ખાસી પેદા થાય છે એનાથી શરીર કીણુ થઈ તાવ, દાહ અને મોહ થાય છે ત્યારે દેહ ટકતો નથી એ રોગી સુકો ખાસે છે, ફળળો થતો નય, ગરીરનું માસ અને લોહી સુકાય અને પરૂ થૂકે ત્યારે અસાધ્ય નજીવો આ પાચે ઉધરસને લોકો ખાલી ઉધરસ, ગળકા છૂટે તેવી ઉધરસ અને લોહીવાળી ઉધરસ, એમ ત્રણ પ્રકારની માને છે તે ઉપર —(૧) ખસખસના છડવા ગા ભાર, સાકર તોલો ૧ અને ખસ-ખસ તોલો ૧૦ લઈ, પાણી શેર ૧૦ મા ઉકાળી સવારસાજ ખાતા રહેવાથી ખાલી (સૂકી) ઉધરસ મટે છે આ ખાસીવાળાને ગાયનું ધી, માખણ, બદામનું તેલ એવું એવું ચીકણું ખવડાવવું બદામનું તેલ છાતી

ઉપર ચાળણુ (૨) જેઠીમધના ગીરો ર તોલા, ખાવળને સફેદ શુદ્ધ ર તોલા, કડાયો (કતારિ) શુદ્ધ ર તોલા, ઘઉં ને નિગામ્તો ૧ તોલો, કાળા મરી ૦ તોલો, કેસર ૦ તોલો અને સાકર ર તોલા, એ સર્વને ઝીણા ખાડી લગડે ચાળી પાણી સાથે ધૂટી ગોળીઓ વાળવી એમાંથી સવારથી સાજ સુધીમા ૫ થી ૧૫ સુધી ગોળીઓ મોઢામા રખાવી ચૂસવા દેવી, કે જેથી એનો રસ ગળામા ભતરે અને સૂકી ઉધરસ મટે (૩) લોહીના ગળકાવાળા ઉધરસ પર મોઢા ગૂદા પાકા શેર ૧ લઈ તેના રસમા સાકર શેર ૦૮ નાખી ઉકાળવું; અને ચાસણી જેવું થયે ઉતારી કાચના વાસણમા ભરી લેવું તેમાંથી દરરોજ ર તોલાને આગરે સવાર-સાજ ચટાડવું ગૂદા ન મળે તો ગદીના પાદડાનો રસ અને સાકર મેળવી હમેશા પાવું એ ખાસીવાળાને તાવ ન હોય તો સ્ત્રીનું દૂધ અથવા ગધેડીનું દૂધ પાવું ગાયનું દૂધ, માખણ કઢેચા વગરની છારા (ઘોળણ), જવની કાજ તથા જવનું પાણી પીવા આપવું આ રોગીને લખવા-વાચવા કે મહેનતનું કામ કરવા દેવું નહિ (૪) ખાસી વગર હાકણું હોય તો બુદ્ધનો અગર દૂધનો કાવો એકલી થોડી સાકર નાખી પાવો હાકણવાળાના પગ ઘણા ગરમ પાણીથી ઝારવા અથવા દાઝ ન લાગે તેવા ગરમ પાણીમા ઓળી રાખવા (૫) હળદર, મેથી, ધીમા તળેલ હીમજ, સાજખાર અને સચળને લાલ સાંટોડીના મૂળના રસની લાવના આપી તેની ૦ થી ૦૮ તોલાની ફાકી આપવાથી શૂળ અને તાવ સંહિત ઉધરસ ન્ય છે (૬) આકડાના રવાઈડા શેર ૨ ને માટીના વાસણમા નાખી મોઢે કપડમાટી કરી એક પહોર સુધી ધીમી આવે બાળી રાખ કરવી, તેમાંથી પાન સાથે વાલ ૧ પ્રમાણે દિવસ ૭ આપવાથી ઉધરસ અને દમ મટે છે (૭) આકડાના દૂધમા સિંધાલણના વગડાઉ ઝોર જેવડા કકડા કરીને નાખવા અને તેને એક દિવસ-રાત પલાળી રાખી ફરીથી તેટલું જ દૂધ નાખી કપડમાટી કરી ભસ્મ કરવી એ પણ પાન સાથે વાલ એક ઉધરસ અથવા દમવાળાને આપવી (૮) રાત્રી ફટકડી ત્રણધારા યુવરમા નાખી ભઠ્ઠી કરી રાખ કરવી અને તે પાન સાથે એક રતી આપવાથી ખાસી અને દમ મટે (૯) અરેડાના ખીજ, અજમો, ભોરિ ગણી અને સૂઠ સમાનભાગે લઈ હાડલામા નાખી કપડ-માટી કરી બાળી ભસ્મ કરી તૈયાર થયે તોલો ૦૮ ફકાવણુ (૧૦) જવખાર, લીડીપીપર અને મરી સમાન-ભાગે લઈ જૂના ગોળમા ઝોર જેવડી ગોળી વાળી આપવી (૧૧) આકડાના રવાઈડા શેર ૧, મીઠું શેર ૦, લવંગ તોલા ૨ અને મરી તોલા ૪ લઈ ખૂબ મસળી માટીના ટીકરામા શેકવા તેનો લાલ રંગ થાય કે ઉતારી લેવું, એની ફાકી કરી તોલા ૦૮ પ્રમાણે આપવી (૧૨) લવંગ, કાળા મરી, લીડીપીપર, નયકળ અને સૂઠ લઈ ખાડી તેમાંથી નિત્ય જળ સાથે ૦૮ તોલો ફાકવું તથા લીમડાના પાદડા તોલો ૦૮ ખાવા (૧૩) પાકું અને કાચું દાડમ તોલા ૨, બહેડા તોલા ૨, કાળા મરી તોલો ૧, સિંધવ તોલો ૦૮ વાટી ચણા જેવડી ગોળીઓ કરી તે મોઢામા રાખી રસ ઉતારવાથી ઉધરસ મટે (૧૪) શુષ્ક પારો તોલો ૧ અને આમલસારો ગધક તોલો ૧, બન્નેની કાજળી, શુષ્ક વછનાગ તોલો ૧, મરી તોલા ૬, સૂઠ તોલા ૫, લીડી-પીપર તોલા ૨, કુલાવેલ ટકણખાર તોલા ૨ લઈ વાટી નાગરવેલના પાનના રસમા ચણા જેવડી ગોળી પીપર તોલા ૨, કુલાવેલ ટકણખાર તોલા ૨ લઈ વાટી નાગરવેલના પાનના રસમા ચણા જેવડી ગોળી કરી મુખમા રાખવી, એથી ભૂખ બધે અને ઉધરસ ન્ય (મરી અને વછનાગ તથા પારો અને ગધક એ બન્ને ચીજો જુદી વાટી સર્વ એકત્ર કરવું) (૧૫) ખિન્નેરાની ગોળી —તજ, સૂઠ, લીડીપીપર, મરી, પીપળીમૂળ, લવંગ, હરડે મોટી, વાવડિંગ, ચિત્રાછાલ, હિંગ, ખીડલવણ, સિંધવ, સચળ, છરું, શાહછરું, ઝોડી અજમો, કોકમ ગરમાળો, દાડિમસાર, પુષ્કરમૂળ, લારંગ, કાકડાશિંગ, અજમો, ટકણખાર, ચવક, જવખાર અને મીઠું સમાન લઈ લીણુના શેર ૧ રસમા અને ખિન્નેરા નંગ ૧ ના રસમા ખરલ કરી ચણીઝોર પ્રમાણે ગોળી આપવી એનાથી કફ, શ્વાસ, ઉધરસ, દમ વગેરે રોગો ન્ય અને ભૂખ લાગે

તવી પર શેકી આપવા. (૧૪) કાળા ધંતૂરાના પચાગ ચલમમા નાખી પીવાં. (૧૫) ધમાસાનાં મૂળ ચલમમા નાખી પીવાં (૧૬) ભોરિંગણી અને લીડીપીપરનું ચૂર્ણ મધમા આપવું. (૧૭) બહેડા બે ભાગ અને લીડીપીપર એક ભાગ, એનું ચૂર્ણ મધમા આપવું. (૧૮) લીડીપીપર, પીપળી-મૂળ, સૂઠ અને બહેડાનું ચૂર્ણ મધમા આપવું. ૬

વિશેષ ઉપચાર જીઓ વનોંમા:—અઘેડો-૨૨, અજમો-૬, અતિવિષ-૪, અરજુનસાજ-૬, અરડૂસી-૧, ૧૦, ૧૨, ૧૬, ૨૧, ૨૨, ૨૪; આકડો-૨, ૨૫, આદુ-૯, ૧૬, ૧૯, ૩૨, ઇગોરિયા-૯, ઇંદ્રવરણ-૨, ૧૫, ઉટકટારી-૬ ભલી (ભોરિંગણી)-૧, એલચી-૬, કાયફળ-૨, કુવાર-૩, ૪; ખરસાણી-૨, ખાખરો-૧૮, ખેર-૧૦, ગરમાળો-૭, ગળો-૮, ૨૪; ગંગેટી-૩, ચણોડી-૧૯, જવ-૭, જેડીમધ-૧૦, ૧૩ તરટી-૧, થુવેર ચોધારો-૧૧, ૧૩; દાતી-૨, ધમાસો-૧, ધતૂરો-૨, પારસ પીપળો-૪, પીપળો-૨૬, પુષ્કરમૂળ-૧ કુદીનો-૬, બાફળી (હિંગોત્રી)-૪, બહેડો-૨, ૪, ૫, ૮, ભિલામો-૮, ભોયઆમળી-૫, ભોરિંગણી-૧, ૯, મરી-૪, ૮; મરેડી-૧, મર્યાદવેલ-૩; મીઠળ-૯, મોથ-૧૩, મોહડી ઘોટ-૧, રાગના-૬, લવંગ-૪, ૭, ૮, ૧૦; લીડીપીપર-૧ ૧૭, ૨૩, ૨૮, ૩૪, ૩૫, વગડાઉ અજમો ૧, વજ (ઘોડાવજ)-૧૦, શરપુખા-૫, શિળી-૬-૧, સણ-૧, સમુદ્રફળ-૮, સમેરવો-૧૪, ૧૫-૧૬, સાટોડી-૧૯, સાજ-૬, હરડો-૨૩, હળદર-૧, ૯, ૧૫, હેળુ-૪ ઉધરસમાં લોહી પડે તે માટે:—હરડે ૩૮. કફવિકાર માટે:—અગથિયો-૫, અઘેડો-૧૦, અજમો-૬, અરડૂસો-૩, ગરણી-૭ ક્ષતકાસ માટે:—આમલી-૬, એખરો-૨, દ્રાક્ષ-૯, પીપળો-૯ કફ જોડો થઈ છાતી ઘેરાય તે માટે:—અરડૂસી-૧૧, અરીકા-૩, અળશી-૭. કફ પાતળો કરવા માટે:—ચિત્રા-૨, શિકેકાઈ-૨ ઉષ્ણતાથી કફ સુકાયો હોય તો:—જેડીમધ-૧૦. ઉષ્ણતાથી આવનાર ઉધરસ માટે:—વરિયાળી-૩. શરદીની ઉધરસ માટે:—નાગરવેલ-૬. કફવાત માટે:—મીઠળ-૪ લાણોની ટીપ નં. ૧, ૨; ધંતૂરની ટીપ નં. ૧.

જીઓ ગોં વૈંમા—કફરોગ માટે:—ગોમૂત-૧ જીઓ પ્રાં ઓં ઉધરસ માટે ખીર બહોટી-૩, મૂતવર્ગ-૧. જીઓ અનુભૂત ઔષધ:—ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમા નં-૧૦.

પથ્ય—ચોખા, ઘઉં, સામો, જવ, અડદ, મગ, કળથી, ઘી, દૂધ, ચાકવત (ટાકો), વેગણ, મૂળા, લસણ, ઘિલોડા અને ગરમ પાણી અપથ્ય—દાહકારક પદાર્થ, કંદ, દૂધી, ઘણુ ખાવું, જડ, શીતળ, ખાટા અને દુષ્ટ અન્નપાન.

૧૧-ઉંનવા (મૂતકૃચ્છ)

કારણ—વ્યાયામ, તીક્ષ્ણૌષધ, રક્ષ પદાર્થ, દરરોજ મઘપાન, નિરંતર ઘોડા ઉપર બેસી પ્રવાસ કરવો, જળ નજદીક સચાર કરનારા પક્ષ્યાદિકોનું માસ અને મત્સ્ય, જમ્યા ઉપર જમવું અને કાચા પદાર્થ ઇત્યાદિના સેવનથી મૂતકૃચ્છ રોગ થાય છે આ રોગ આઠ પ્રકારનો છે x

* ઉધરસ ઉપર ગદ્ગદ્યાદિ ક્વાથ, બૃહત્ પચમૂલક્વાથ, ચિતામણિ ચૂર્ણ, કંડકાર્યાદિ ક્વાથ, કપૂરાદિ ચૂર્ણ, બહિરાદિ ગુટિકા, સિતોપદ્રાદિ ચૂર્ણ, કાસકુઠાર રસ, કફકુઠાર રસ, આર્દ્રક પાક, આર્દ્રક અવલેહ, અગ્નિરસ, કફકેતુ રસ, ચદ્રામૃત લેહ, તામ્રપર્પટી, તામ્રરસાયન, સમરાકર ચૂર્ણ, વાસાવલેહ, તાલીશાદિ ચૂર્ણ, અભ્રકલસ્મ, શુગારાભ્ર, દશમૂલાધ ઘૃત વગેરે અપાય છે, તથા મર્દન કરવા માટે ચદનનાથ તેલ અપાય છે

કપૂરાદિ વટી—કપૂર, લવિંગ તથા દાડમના ફળની છાલ એકેક તોલો લેવી સફેદ મરી, લીડીપીપર, બહેડા તથા પાનની જડ બખ્ખે તોલા લેવી, તથા સર્વ વસ્તુની બરાબર (૧૧ તોલા) કાથો લેવો સર્વને બારીક ખાડી ૨-૩ કલાક બાવળની છાલના ક્વાથમા ખરલ કરી નાની નાની ગોળીઓ વાળવી દિવસમા ૧૦-૧૫ ગોળીઓ એકેક કરીને મોઢામા રાખી રસ ચૂસવો આ ગોળીથી વાતિક ઉધરસ કે જેમા વારવાર સૂકી ઉધરસ આવ્યા કરે છે, રાત્રે શાંતિથી નિદ્રા પણ આવતી નથી, એ ઉધરસને બહુ જ જલદી દૂર કરી આપે છે (ગોળીઓ બનાવવા માટે ક્વાથનું પાણી બહુ જ ઓછું નાખવું થોડું વધારે થશે તો જલદી ગોળી બનશે નહિ અને કપૂર ભડી જશે)

x (૧) સાથળ અને પેડુની સધિમાં તથા પેડુ અને ઇદ્રિયમા ઘણી પીડા થાય અને થોડેથોડે વારવાર મૂત્ર બતરે તે વાયુનો (૨) પીણુ, લાલ અને ઘણુ ગરમ મૂત્ર ઘણા કષ્ટે ચીસો પાડીને બતરે તે પિત્તનો.

સંપ્રાપ્તિ—અકારણોએ કુપિત થયેલા વાનાદિ અથવા સર્વ દોષ ખરિતમા કોપ પામી જ્યારે મૂત્રનો માર્ગ પીડિત કરે છે, ત્યારે માણસને ઘણા કષ્ટથી મૂત્ર કરવાનું બને છે

ઉપચાર—(૧) ગોખરુ, ગરમાળો, દર્લ, કાશ, ધમાસો, આમળા અને પાપાણુભેદનો કાઢો મધ નાખીને પાવો, એટલે મૂત્રકૃચ્છ અને કકણ પથરીનો પણ નાશ થશે (૨) એલચીદાણા, પાપાણુભેદ, શિલાજિત, ગોખરુ, કાકડીના બિયા, સિધવ અને કેસગુન્ડ ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણ સાથે પાવું; એટલે જો મૂત્રકૃચ્છી આસન્નમૃત્યુ (મરવાની અણી પર) હશે તોપણ તે બચશે. (૩) દ્રાક્ષ અને ખડીસાકર એકત્ર કૂટી તે દહીંના મઝ (દહીંની તર) સાથે પીવી. (૪) દૂધ ઉબળુ કરી ગોળ નાખી પાવું એટલે મૂત્રકૃચ્છ, શર્કરા અને વાતરોગને દૂર કરશે (૫) નાળિયેરનું પાણી ગોળધાણામા મેળવી પાવું. તે દાહ સાથેના મૂત્રકૃચ્છ અને રક્તપિત્તનો નાશ કરશે. (૬) શતાવરીનો કાઢો મધ નાખી પાવો, તે ત્રિદોષજ મૂત્રકૃચ્છનો નાશ કરે છે. (૭) પાચ માસા જવખાર સાકરમા આપવો (૮) ગોખરુના કાઢામા જવખાર નાખી પાવો. (૯) આમળાનો કાઢો કરી તેમાં ગોળ નાખી આપવો તે રક્ત, દાહ તથા ગળથી યુક્ત એવા મૂત્રકૃચ્છનો પણ નાશ કરશે (૧૦) આમળાના રસમા એલચીદાણા ખાવા. (૧૧) લાખડીના બિયા છાશ સાથે આપવા (૧૨) ખજૂર, આમળા, લીડીપીપર, શિલાજિત, એલચીદાણા, જેઠીમધ, પાપાણુભેદ, ચદન, ચીલડાના બિયા અને ધાણાનું ચૂર્ણ, સાકર તથા જેઠીમધના કાઢા સાથે પાવું; તે અંગ, લિંગ, યુદા, વક્ષણ, શુક્ર, એ ટેકાણાનો દાહ શર્કરા, પથરી અને ગળનો નાશક, બલ્ય તથા વૃધ્ય છે (૧૩) ત્રિકુળા, વાયવરણા, કંકાળ (ચલુકખોખા) અને સિધવનું ચૂર્ણ કરી આપવું. (૧૪) શિલાજિત, પાપાણુભેદ, લીડીપીપર અને એલચીદાણાનું ચૂર્ણ પાણીમા પાવું (૧૫) ભોરિગણીનો રસ મધમા આપવો. (૧૬) મૂળિયા સુદા ગોખરુના ઝાડનો કાઢો સાકર અને મધ નાખી પાવો, તેથી કરી મૂત્રકૃચ્છ અને ઉબળવાત દૂર થાય છે. (૧૭) ઉદરની લીડીઓ વાટી તેનો ખરિત ઉપર કિંચિત્ ઉબળુ લેપ કરવો (૧૮) ગાયના દૂધમા કડાની છાલ વાટી પાવી, તે લય કર મૂત્રકૃચ્છનો નાશ કરશે. (૧૯)

(૩) પેડુ અને લિંગ એ બન્ને ભારે થાય અને ત્યાં સોજો હોય, મૂત્રમા ફીણ આવે અને મૂત્ર કષ્ટથી ઊતરે તે કફનો (૪) ત્રણેના મિશ્ર ચિહ્નો દેખાય તે સન્નિપાતનો (૫) મૂત્રને લઈ ચાલનારી નસોમા કોઈ પણ પ્રકારે ચોટ લાગવાથી મૂત્રકૃચ્છના જેવા સર્વ લક્ષણો દેખાય છે તે ચોટ લાગવાનો (૬) ઝાડો રોકવાથી વાયુ કુપિત થઈને પેડુ અને પેટમા આફરો કરે છે અને ત્યાં પીડા કરે છે તે મલાવરોધનો (૭) પેડુમાં ગળ ચાલી વીર્ય સંહિત મહાકષ્ટથી મૂત્ર ઊતરે તે વીર્ય રોકવાનો (કારણ વીર્યના રોકવાથી મૂત્રનો માર્ગ રોકાઈ જાય છે) (૮) પથરી અને શર્કરા એ બંને અંડમા રહે છે તેનાથી મૂત્રકૃચ્છ થાય છે, એ પથરી પિત્તે કરીને પોચી, વાયુથી સૂષ્ણી, કષ્ટથી રહિત પથરીનું રૂપ થઈ નીકળી મૂત્રને રોકે છે, જ્યારે જનવાથી હૃદયમા પીડા વાય, શરીર કષ્ટ, કૃષ્ણમા શૂળ ચાલે, મદાગ્નિ અને મૂર્છા થાય ત્યારે તે માણસ મરી જાય. ઉપચાર—(૧) ઉબરાનું દૂધ સાકર સાથે આપવાથી જનવા મટે (૨) લુહારની કોઠમાની ધમણની કૂંક પાસેની રાખ પાણીમા પલાળી પેડુ ઉપર નાંટો થર કરવો (૩) આમલીનો રસ સાકર નાખીને પાવો (૪) એલચી, પાપાણુભેદ, કપૂર, શિલાજિત અને લીડીપીપરનું ચૂર્ણ દૂધ-પાણીની સાથે પાવું એનાથી મૂત્રકૃચ્છ મટે, બધા છટે (૫) હરડા, બહેડા, આમળા, કમળકાકડી અને સિધવ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી જના પાણીમા આપવું (૬) ઈસબદ, ધી અને ખાડ લેળવી ખાવાથી શિયાળાની મોસમમા જીવમા પેશાબ થવાનું દરદ મટે અને ગરમીના દિવસોમા થતું હોય તો એક પૈસાભાર ધાણા ખાડી તેમા ખાડ ૪ પૈસાભાર મેળવી ફાંકે તો આરામ થાય (૭) એલચી, અરડસી, પાપાણુભેદ, ઘોળા એરડાની જડ, શિલાજિત, શુદ્ધ આમલસારો ગધક અને જવખાર એકેક પૈસાભાર લઈ ઝીણું ખાડી દરરોજ સવારે એક પૈસાભાર બાય તો વાયુથી થયેલ મૂત્રકૃચ્છ જાય (૮) હરડે મોટી, પાપાણુભેદ, કાકડીના બીજ, એ એકેક માસાભાર લાવી પાણી શેર ૬માં ઉકાળી શેર એક રહેથી લગડે ગાળી તેમા ૧ પૈસાભાર મધ અને શિલાજિત ૧ માસો મેળવી ત્રણ દિવસ સુધી રાત્ર સવારે પીવાથી પિત્તનો મૂત્રકૃચ્છ જાય ઘઉં તથા બીજા હરેક ભારે ચીજ ખાવી નહિ (૯) એલચી, અરડસી, પાપાણુભેદ, ઘોળા એરડાની જડ, ચીનીકખાલા અને ગોખરુ, એ સર્વ ત્રણ ત્રણ માસા લઈ, પાણી શેર ૮મા ઉકાળી શેર એક રહે ત્યારે લગડે ગાળી તેમા સાકર અને શિલાજિત નાખી ચાર દિવસ સુધી રોજ સવારે પીવાથી મૂત્રકૃચ્છ જાય

કાટેસાવરી (શીમળા)ની છાલનુ ચૂર્ણ માકરમા આપવું *

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્ના ૦ મા—અળસો-૪, , આમળા- ૭, ઇન્જવ-૧૯, ઉટકટારી-૨, ઉમરો-૧૨, એલચી-૮, કપૂરકાયત્રી-૧, ક કાકી-૨, કાકડી-૮, ૧૦, કાસ-૨, કાટીગોખરુ-૬, કાસકી (પેટારી)-૩, કેળ-૧૨, ખીજડો-૫, ખેર-૯, ગળો-૧૦, ગોખરુ ખોડા-૩, ૧૧; ચણક-ખોખા-૭, ચણોઠી-૧૨, ચીકુ-૧, જેઠીમધ-૧૮, કુગળી-૧૮, તરખૂચ-૩, તાડ-૬ દ્રાક્ષ-૧૫, ૧૮; ધમાસો-૬, નાઉળ-૧, નાળિયેરી-૧૭, પાપાણુભેદ-૧, પાટલા-૩, બિહી-૧, ખોરડી-૪, ભોયકાળુ-૧૪, ભોરિગણી-૧૩, રાકાકી મા-૧, લાગડી-૩, લૂણીની ભાજી-૧, વાયવરણો-૬, વાળો-૫, શીમળો-૨, શેરડી-૪, ૧૧, શેવાળ-૩, સમેરવો-૧૮, સાગ-૫, ૯; સાતવીન-૨, સુખડ-૩, હિંગ-૧૮. કંફ મૂત્રકૃચ્છ્ર માટે:—એલચી ૧૩ પથરીથી થયેલ મૂત્રકૃચ્છ્ર માટે:—પાપાણુભેદ-૫ ત્રિદોષજ મૂત્રકૃચ્છ્ર માટે:—શતાવરી-૧૫ દાહ્યુક્ત મૂત્રકૃચ્છ્ર માટે:—તલ-૧, રાનતુલસી-૩, ૫. જુઓ ગોવં-૬૫-૧૦ જુઓ અનુભૂત ઔષધિ.—ઔષધિક્રિયાના કાથપ્રયોગની રીપણીમા ન ૫

પથ્ય—સ્નાન શીતળ, ઉમટણુ, જૂનો રાતો ભાત, છાશ, દૂધ, દહી, મગની દાળ, સાકર, જીનુ કોળુ, પડોળા, આદુ, કાકડી, ખજૂર, નાળિયેર, તાદળજો, શીતળ એવા અન્ન અને પાન. અપથ્ય—મધ, શ્રમ, મથુન, હાથી-ઘોડા ઉપર બેસવું, વિપમાસન, વિરુદ્ધાસન, તાબૂલ, મત્સ્ય, મીઠું, તૈલપકવ પેડ (તેલ પોરી), હિંગ, તંત્ર, સરસવ, મૂત્રવેગ, અડદ, વાસના કાદા; અતિ તીક્ષ્ણ, ત્રિદાહી, રુક્ષ અને ખાટા પદાર્થ

૧૨-ઊલટી (વમન, છર્દિ)

કારણ—અતિ અશુભ, અતિ ખારા તથા અતિ અપ્રિય પદાર્થોનું લક્ષણ, અતિ ઉતાવળે ભોજન કરવું, અતિ પાતળા પદાર્થ ખાવા, અકાળે ભોજન કરવું, શ્રમ, લય, ઉદ્વેગ અને અતિ ચીતરી ચઢે એવા પદાર્થોનું દર્શન કિંવા લક્ષણ અને તેવા પદાર્થોની દુર્ગંધી લેવી એ કારણોથી ઊલટી ઉત્પન્ન થાય છે +

* જનવા ઉપર એલાદિ ક્વાથ, ધાત્ર્યાદિ ક્વાથ, મૂત્રકૃચ્છ્રાતક રસ, તારકેશ્વર રસ, વરુણાદ્ય લોહ, ચિત્રકાથ ઘૃત, વિદારી ઘૃત, ગોક્ષુર ક્વાથ વગેરે ખાવા માટે અપાય છે મર્દન કરવા માટે ઉશીરાદ્ય તેલ તથા કુશાદિ તેલ અપાય છે મૂત્રે દ્રિયમા પ્રવેશ કરાવવા માટે કપૂરવર્તિ ઉપયોગમા લેવાય છે ગગભસ્મ સિતોપલાદિ ચૂર્ણની સાથે અથવા આમળા, હળદર અને સાકરના ચૂર્ણની સાથે લેવી અતિ લાભદાયક છે

x અજીર્ણ અને પિત્તપ્રકોપથી વારંવાર ઊલટી થાય છે એ સિવાય સારણુગાઠ, આતરડાનો સોળો, હોળરીનુ ક્ષત, ચક્રતનો રોગ, કોલેરા, પથરી તથા ઝેરી જંતુ પેટમા જવાથી પણ ઊલટી થાય છે

+ વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત અને અણુગમતી વસ્તુઓના લેવાથી, એમ પાંચ પ્રકાર ઊલટીના છે તેમાં (૧) વાયુની હોય તો —છાતી અને પસવાડામા પીડા, મુખશોષ હોય, મસ્તક અને નાભિ દુખે, શ્વાસ અને સ્વરભેદ હોય, ઓઠવાનો અવાજ ઘણો (ઊંચો) હોય, ઊલટીમા ફીણુ હોય, રંગ ખગડેલો હોય અને ઘણા વેગથી ઊલટી થાય (૨) પિત્તથી હોય તો —મૂર્છા, તૃષ્ણા અને મુખશોષ થાય, મસ્તક ગરમ રહે, તાળવામા અને આખોમા ગરમી રહે, આંખે અધારા તથા ફેર આવે અને ગરમ, લીલુ અને લાલ રંગતુ ઓઠે (૩) કફથી હોય તો —તડા તથા મુખ ગળચટ્ટ થાય, કફ ઓઠે, ઊંઘ આવે, ભોજનમા અરુચિ રહે, શરીર ભારે રહે, ચીકણી, ગળી, બડી, શીતળ અને કફયુક્ત ઊલટી કરે, રોમાચ રહે (૪) સન્નિપાતની ઊલટીમા શૂળ, અપચો, અરુચિ, દાહ, તરસ, શ્વાસ, પ્રમેહ, એ સર્વ હમેશા વધારે રહે છે અને ખાટી, ખારી, લીલી, બડી, ગરમ અને લાલ ઊલટી કરે છે (૫) ચીતરી ચડવાથી ઉત્કલેદ થઈ ઓઠવા મડી નય છે

નિર્ગળ મનુષ્યને વારંવાર ઊલટી થતી હોય તથા સાથે જ ઉધરસ, શ્વાસ, તાવ, હેડકી, તરસ, બેહોશી, હૃદરોગ અને આંખો ઉપર વારંવાર અધારા આવવા, એ ઉપદ્રવ થતા હોય અને ઊલટીની સાથે લોહી અને પડ નીકળતુ હોય અને વમનનો રંગ મોરખી છાના ચાદલો સમાન હોય એવી ઊલટી અસાધ્ય સમજવી

ઉપચાર—ત્રિકૂળા, વાવડિંગ અને સૂઠ સમાનભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી મધ માથે આપવું અથવા લીજુના પાદડા ઉકાળી પાવા અથવા ખીજડાની છાલ અને પીપળાનો ક્વાથ કઠી પાવો જો નાભિ પાસેની આમડી નગારાની માકક થરથરતી હોય તો નાભિમા વાયુ ભરાવાથી ઊલટી થયેલ ગણી, લોખાન તોલો ના અશેર પાણીમા વાટી તે પાણી ગ્રામીને પાવું

ઉપચાર—(૧) આમળાનું ચૂર્ણ ચદન અને મધમાં આપવું (૨) બાળહરડે, મધ, ધાણી અને આમળા, એ એકેક તોલો લઈ તેમાં ૧૬ તોલા પાણી નાખી હાથ વડે ચોળી તે ગાળી પાવું. (૩) સિંધવ ઘીમાં નાખી આપવો (૪) મધપૂડાનું મીણુ મધમાં પાવું. (૫) કાકિલીના મૂળ અને હિંગ એકત્ર કરી આપવો (૬) હરડેનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૭) વાવડિંગ, ત્રિકૂળા અને સૂડ એ પદાર્થોનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૮) પીપળાના ઝાડ ઉપરના છોડા અગારામાં બાળી પાણીમાં છમકારી, તે પાણી ગાળી પાવું, એટલે વાતિ અને બિચકીનો નાશ થાય છે. (૯) ખીલીની છાલ અથવા ગળાનો કાઢો મધ નાખી આપવો, એટલે ત્રિદોષજનિત વાતિ (બિલટી) દૂર થાય છે (૧૦) પિત્તપાપડાનો કાટો મધ નાખી આપવો (૧૧) સુકાયેલા લીમડાની રાખેડો મધમાં આપવી (૧૨) મસૂર ઝેડી તેનો લોટ કરી પછી પાકેલા દાડમના દાણાનું પાણી કરી તેમાં લોટ કાલવી ભક્ષણ કરવો, એટલે ત્રિદોષજન્ય વાતિ (બિલટી) તુરંત જ દૂર થાય છે x

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વનોંભા—અરડૂસી-૨૪, આદુ-૩૮, આમળા-૮ ૧૦; ઉપર-સાલ-૫, એલચી-૧૪, કડુ-૩, કણુજ-૧૧, કેળ-૨૪, કેલિજન-૬, ઘાસપિત્તપાપડો-૪, ચંબેલી-૫, નયકળ-૫, નળુ-૧૨, છરું-૧૨, જેડીમધ-૫, ધમાસો-૭, ઘોળી પીલુડી-૪, નાળિયેરી-૯, પટેલ (કડુ)-૬, પદ્મકાષ્ઠ-૧, પિત્તપાપડો-૫, પીપળો-૩, બિન્બેરું-૯, ખીલી-૧૬, બોરડી-૧૧, મકાઈ-૧, મગ-૨, મીઠું લીલુ (મોસબી)-૧, મીઠળ-૯, મોથ-૯, રતાદળી-૧, લીડીપીપર-૭, ૨૧, કડવો લીમડો-૩૪, શંખાવળી-૨, સોપારી-૧, હરડે-૧૪, ૩૮. રક્તજનિત એટલે લોહીની બિલટી ઉપર :—આબો-૧૬, જેડીમધ-૨૧. પિત્ત થઈ બિલટી થતી હોય તે ઉપર :—તજ-૨ ત્રિદોષ-જનિત બિલટી ઉપર : ગળો-૧૯, તુલસી-૨૧, દાડમ-૧૬, ખીલી-૨૨, મસૂર-૧

ભુઓ પ્રાં ઓંભા મોરના પીછા-૧

પથ્ય—ચોખા, મગ, વટાણા, ઘઉં, જવ, આમળા, સાકર, કોહુ, દાડમ, નાળિયેર, લીલુ

અપથ્ય—ઉષ્ણ પદાર્થ, નર્ધ (દૂધી), મીઠા ગોલા, કોળુ, વ્યાયામ, દુષ્ટ અન્નપાન

૧૩-બિલટીની આવશ્યકતા અને ઔષધો

કારણ—કંક, વિષદોષ, અગ્નિમાઘ, હૃદરોગ, કુષ (કોઢ), વાતરક્ત, ભ્રમ, કાસ, શ્વાસ, જ્વર, અતિસાર અને અરુચિ, એ રોગમાથી એકાદો રોગ કોઈ રોગીને હોય તો તેને વમન આપવું

વમન (બિલટી) થવા માટે ઉપચાર—(૧) કંક પડવાને—લીડીપીપર, મીઠળ અને સિંધવનું ચૂર્ણ કરી કોકરવરણા પાણીમાં પાવું (૨) પિત્ત પડવાને માટે—પડોળા, અરડૂસી અને કડવા લીમડાના પાનનું ચૂર્ણ કરી ઠંડા પાણીમાં નાખી પાવું (૩) કંક-વાયુની પીડા હોય તો :—મીઠળના મગજનું ચૂર્ણ દૂધમાં નાખી પાવું (૪) અજીર્ણ ઉપર :—કોકરવરણા પાણીમાં સિંધવ નાખી પાવાથી માણસને બિલટી થઈ અજીર્ણ દૂર થાય છે (૫) જેડીમધનો કાઢો ૩ માસા રાઈનું ચૂર્ણ નાખી આપવો, એટલે વિષદોષ, અજીર્ણ અને કંક મટે છે (૬) તોલો દોઢ તોલો રાઈનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં મેળવી પાવું (૭) ૦૧ તોલાથી અર્ધા તોલા પર્યંત આકડાના મૂળિયાની છાલનું ચૂર્ણ* ગરમ પાણીમાં આપવું એથી કરી થોડો રેચ પણ થાય છે એક વર્ષની અદરના બાળકને ૨૦ થી ૪ ચણોડીભાર સુધી આપવું (૮) કારેલીના કિવા અરડૂસીના પાદડાનો રસ આપવો (૯)

x (૧) મૂઠ, ધાણા, સાકર તથા નાગરમોથ, એ ચારે વસ્તુનું ચૂર્ણ જે તોલા લઈ ૩૨ તોલા પાણીમાં ક્વાય કરવો ૮ તોલા પાણી રહે ત્યારે ગાળી ઠંડુ થયેથી પિવડાવવું, એટલે સર્વ પ્રકારની બિલટી બંધ થઈ નય છે સગર્ભા સ્ત્રીને પણ આ ઔષધિ લાભકારક છે (૨) કપૂરકાચલી પાણી સાથે આપવી (૩) રસ-સિંદૂર, ધાણા, છરું, ત્રિકટુ અને મધ મેળવી આપવું પ્રકરણમાં જણાવ્યા ઉપરાંત એલાઈ ચૂર્ણ, કરજ-ખીન્નદિ કપાય, ચદનાદિ કલક, શુદ્ધચાદિક્વાય, નળુનું સરખત, છરકાદિ રસ, તૃણાછર્દિહરો રસ, પદ્મકાદિ વૃત, નાગિકેલ ખડ, કુખ્માડ ખડ, ચ્યવનપ્રાગ અવલેહુ વગેરે અપાય છે

* આ ચૂર્ણ અડધો તોલો આપવાથી બિલટી અને પાચ વાલ આપવાથી પગસેવો થાય છે, પરંતુ એ બેઠ માસમાં કાઢી રાખેલું જેઈએ હડકાયા કૃતરાનો પણ એ જ ઉપાય કેટલાક વૈદ્યો બતાવે છે

ગુન્ન કિંવા અર્ધા ગુન્ન પ્રમાણે મોરચૂથુ કુલાવી તે ગરમ પાણીમાં લઈ, ઉપર પેટલર પાણી પી જવું. એથી ઊલટી થઈ વિષદોષ આદિ મટે છે (૧૦) ઊલટી બંધ થવાને :—હલકો રેચ આપવો કિંવા મકાઈના કણસલાને દાણા સિવાય બાળી તેની રાખ અર્ધા પૈસાભાર પાણીમાં આપવી અથવા પીપળાના છોડિયા બાળી પાણીમાં આપી તે પાણી પાવું

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમા :—બિબેરું—૧૦, લીડીપીપર—૧૫. ઊલટી બંધ થવા માટે :—મોગલી એરડો—૧

જુઓ અનુભૂત ઔષધ :—ઔષધિક્રિયાના ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમા નં. ૨.

૧૪-કમળો (મં કામલા)

કારણ અને લક્ષણ—અતિ પિત્તકારક પદાર્થોના સેવનથી પિત્ત, લોહી અને માસ, એ દૂષિત થઈ ચામડી, નખ અને મુખ, એ હળદર જેવા પીળા થાય છે. મળ અને મૂત્ર રક્તવર્ણ અને પીતવર્ણ થાય છે, અને દાહ, અગ્નિમાદ, દુર્બળપણ, અરોચક ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે x

ઉપચાર—(૧) એરડાના પાદડાનો અથવા ફૂંખોનો રસ ૪ તોલા કાઢી તેમા ગાયનું દૂધ નાખી આપવો. (૨) ઘઉંની ઢગલી ઉપર લોખંડની કડછી અગ્નિમાં લાલ કરી દાખવી અને તેનો જે હિરવણુ (રસ) આવે તે આખોમા આજવો (૩) ગાયના દૂધમા સૂકતું ચૂર્ણ નાખી આપવું (૪) નરમા (કપાસ)ના જીડવાનો રસ નાકમા નાખવો. (૫) દેવડાગર (કૂકડવેલ)ના ફળનું ચૂર્ણ ચોખ્ખાભાર નાકમા સૂઘવું, એટલે નાકમાથી પીળો સ્રાવ થઈ બે પહોરે કમળો ઊતરશે આ ઉપાયથી નાકમા બળતરા થાય છે, તેને માટે ઘી સૂઘવું. (૬) કડવા તુરિયાનું ચૂર્ણ એક ચોખ્ખાભાર નાકમા સૂઘવું (૭) સવારમા રાતી શેરડી ખાવી. (૮) કડવા લીમડાની અંતરછાલનો કાઢો કરી તેમા મધ અને કિચિત્ સૂકની ભૂછી નાખી આપવો. (૯) એરડાના મૂળ મધમા ઘસી ચટાડવાં (૧૦) ઘોળી કુંગળી અને ગોળ એકત્ર વાટી તેમા થોડી હળદર નાખી આપવી (૧૧) ગળોનો રસ મધમા આપવો +

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમા.—અધેડો—૧૫, અરડૂસી—૨, આકડો—૩, આમળા—૩૯, ધંદળવ—૬, કાળીજીરી—૩, કુકરપાડાનો વેલો—૨, કુખો—૬, કુવાર—૧૩, કેળ—૯, કોઠી—૨, ઘઉં—૨, ગળો—૪, ગોરખમુડી—૧, કુંગળી ૨૪, થુવેર ચોધારો—૪, દારુહળદર—૧, પાંડેરવો—૧ ખીલી—૨૬,

x ન્યારે કમળો ઘણા દિવસનો નૂનો થાય, ત્યારે તેને કુલકમળો કહે છે વળી જે પાંડુરોગીને વાચુ, પિત્ત વધે ત્યારે તેની ચામડી લીલી, પીળી, કાળી થઈ જાય, તથા બળ, ઉત્સાહ જતા રહે, અને તઠા, મદાગ્નિ, સૂક્ષ્મજ્વર, દાહ, તરસ, અરુચિ, ભ્રમ, એ સર્વ થઈ આવે અને સ્ત્રીસગ પ્યારો લાગે નહિ, અગમા પીડા થાય, તેને હલીમક રોગ કહે છે આ બે કમળાના લેદ છે કમળો એ પાંડુરોગનો લેદ હોવાનું અમૃતસાગરમા બતાવે છે કમળાના જે રોગીનો મળ કાળા રંગનો, મૂત્ર પીળા રંગનું, શરીર પર સોજો ઘણા જ પ્રમાણમા, આખ, મોઢું, ઊલટી એ અત્યંત લાલ રંગના હોય, મળમૂત્ર કાળા, પીળા અથવા લાલ રંગના થઈ જાય, મન સ્થિર ન હોય, એવો રોગી બચશે નહિ, તેમ જ કમળાના જે રોગીને દાહ, અરુચિ, તરસ, આક્રોશ, તઠા, મદાગ્નિ અને મોહ ઉત્પન્ન થાય તે રોગી બચશે નહિ ઉપચાર—(૧) કમળાના દરદીને મધની સાથે હરડા, બહેડા, આમળા એનું સમાન ભાગવાળું ચૂર્ણ તેની ઉમર જેટલા વાલના વજને આપવું જોરાકમા ઘઉંની રોટલી અને મધ, તથા મસાલા અને મીઠા વગરની મગની દાળ, આ ત્રણ જ આપવા, તેમ જ એકાતરે રાત્રે સૂતી વખતે હીમજ તોલો ૦ા અને મીઠું તોલો ૦ાની ફાકી બિના પાણી સાથે ફકાવવી (ઝાડો સાફ ન આવે તો જ) આ અમારો અનુભવેલો પ્રયોગ છે (૨) ગેરુ, ફટકડી, હળદર અને આમળા ઠંડા પાણીમા ઘસી અજન કરવું (૩) ત્રિક્ષ્ણા, અરડૂસી, કરિયાણું, લીમડાની સળીઓ, કડું અને ગળોનો ઉકાળો આપવો

+ કમળામા વાસાદિ ન્યાય, ફલત્રિકાદિ કપાય, નવાચસ લોહ, ધાત્રીલોહ, પુનર્નવા, મરર ભસ્મ, લોહ-ભસ્મ, કુમાડખડ, ત્રિકલાગ્નિ, ત્રેલોકચમુદર રસ, ગોમૂત્ર, હરીતકી વગેરે ખાવા માટે અપાય છે પુનર્નવાદિ તેલ, હીમરાદિ તેલ તથા ચંદનાદિ તેલ મર્દન કરવા માટે અપાય છે ચંદ્રપ્રભાવર્તિ અજન માટે અપાય છે, તથા કૂકડવેલાના જગુ ચૂર્ણ સૂઘવા માટે અપાય છે કમળાના રોગમા જુલાબ આપવો અતિ લાભકારી છે.

ભાંગરો-૫, ભોંયઆમળી-૪, મોથ-૭, રિસામણી-૧, રેવચી-૫, લીમડો (કડવો)-૧૧, ૩૧; વિષ્ણુકાંતા-૫, શિળાદ-૨, ગેલડી-૧, શ્રાવડ-૨, સમુદ્રફળ-૫, સાટોડી-૮, સોમવલ્લી-૧, હળદર-૨૦, હેદ-૫.

બુઝો અનુભૂત ઔષધ :—ઔષધિક્રિયાના ક્રયાથપ્રયોગની ટીપમા ન ૭ અને અંજનપ્રયોગની ટીપમા નં ૧

પથ્ય—જવ, ઘઉં, ચોખા, મગ, મચ્છર, તુવેર, પરવળ અને તાદળજો. અપથ્ય—ભાજીપાલો, હિંગ, પેડ (તેલપોળી), પાન, તીષ્ણ, ખાટું અને ઉષ્ણ અન્ન.

૧૫-કરમિયા (કૃમિરોગ)

કારણ—આધેલું પચ્યું ન હોય ને ખીલું ખાવું, રોજ મધુરાશ્વ ખાવું, ખાવાના વખતનો નિવસ ન હોવો, દુગ્ધાદિક પીવા, મિષ્ટાન્ન અને ગોળ, સાકર ઇલાદિ લક્ષણ કરવા, વ્યાયામ ન કરવો. એ કૃમિરોગના સાધારણ કારણો જાણવા ×

લક્ષણ—તાવ, નિસ્તેજપણું, ગળ, હૃદયની પીડા, ઓકારી, ભ્રમ, અન્નદ્રેષ, અતિસાર ઇલાદિ લક્ષણો જાણવા

ઉપચાર—(૧) કિરમાણી અજમે સવારે ઠંડા પાણીમા લેવાથી કૃમિરોગ દૂર થાય છે ગોળ કૃમિ માટે આ ઉત્તમ ઔષધ છે એ જ કિરમાણી અજમાનું જે સત્ત્વ કાઢવામા આવે છે, તેને અગ્રેષ્ઠ લાપામા ‘સાટોનાઈન’ કહે છે (૨) પિત્તપાપડો અધકચરો શેફીને મગની દાળ જેટલો ઘીમા આપવો કિંવા પિત્તપાપડો કૂટી પલાળી રાખવો અને તે પાણી ગાળી લઈ શક્તિ પ્રમાણે

× પૂર્વાચાર્યોએ જાણ્યું અને આભ્યંતર એવા બે પ્રકારના કૃમિ(જીવાત)ની ૨૧ જાતો વર્ણવેલી છે તેમાં જૂ અને લીજ એ બે પ્રકારના કૃમિ કહેલા છે આભ્યંતર ૧૯ પ્રકારના કૃમિ (કરમિયા) ઉત્પન્ન થાય છે કકમા ઉત્પન્ન થયેલ હૃદયાઈ, અત્રાદ, હૃદયવેદ, ચુરવ, મહાગુદ, સુગધ અને દર્ભકુસુમ, એ સાત છે રક્ત- (લોહી)મા ઉત્પન્ન થયેલ માતંગ, સોરસ, લોમવિધ્વસ, રોમકીપ, ઉદુખર અને કેશાદ, એ છ છે વિદ્યમા થયેલા મકેરક, લેલીહ, મલુન, સૌમુરાદ અને કદેરક, એ પાંચ છે કક્રક્તમા થયેલ રનાયુક નામનો એક છે (એનું વર્ણન વાળાના પ્રકરણમા કરેલું છે) એ કકમા થયેલા કૃમિ આમાશય અને હૃદયપ્રદેશની અદર રહે છે એ ઘણા મોટા થતા ચારે બાજુ ફરે છે એમાના કેટલાક ચામડાની વાધર જેવા ચપટા, કેટલાક વર-સાદનાં અજસિયાં જેવા અને કેટલાક અનાજના અકુચે જેવા, તે કેટલાક ઝીણા, લાખા અને દૂકા પણ હોય છે તેમનો રંગ રાતો અને ઘોળો હોય છે. આ કૃમિથી છાતીમા ભયેની, મોઢું ફિફ્ફુ, અપ્પચો, અન્ન પર અભાવો, ડેર, ઓકારી, તરસ, પેટનું ફૂલવું, શરીરની દુર્બળતા, સોજો, સળેખમ વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે લોહીમા થયેલા કૃમિ લોહીને વહેનારી શિરાઓ(નસો)મા રહે છે તે ઝીણા, પગ વગરના, ગોળ અને રાતા રંગના હોય છે કેટલાક તે એટલા ઝીણા હોય છે કે તેને જોવાને માટે સૂક્ષ્મદર્શક ચંત્રની જરૂર પડે છે કોઠ, દાદર, ખસ, ખરજ વગેરે આમડીના દરદો એ જ જતુઓથી ઉત્પન્ન થાય છે વિદ્યામા થનાર કૃમિ વિદ્યામાથી બહાર આવે છે તે મોટા થયા પછી આમાશય તરફ આવે છે, ત્યારે તેવા કરમ પડેલા રોગોના ઓકારમાથી વિદ્યાની દુર્ગંધ ફેલાય છે એ કફે જડા, પુષ્પ, ગોળ, બારીક, લકું અને રંગે લીલા, પીળા, કાળા કે ઘોળા હોય છે આ જતુઓ પેટમા આડાઅવળા કરતા થવાથી પાતળો ઝાડો, ચૂક, પેટે આફરો, ગરીર સુકાવું, અગ લાંબુ પડી પીળા રંગનું થવું, ડવાડા ઊભા થવા, મદ જઠરાગ્નિ અને મળદ્વારમા અળ વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે

કેટલાક કૃમિ હોજરીમા રહે છે કેટલાક નાના આતરડામા અને કેટલાક મોટા આતરડામા રહે છે કેટલાક ચપટા અને ૧૦-૨૦ ફૂટ લાખા હોય છે બધાના ઉપચાર અલગ અલગ છે સામાન્ય રીતે એ ત્રણે સ્થાનોના કૃમિઓનો નાગ કરવાને આ ઓસડ આપવું — (૧) કપીલો તોલો ૦.૫ ઝીણો ખાડી દહીં મા મેળવીને ખાવો, પરંતુ એ ઓસડ ખાવાની આગલી રાત્રે ગોળ ખાવો, કે જેથી તમામ કૃમિ તે ગોળને જઈ વળગે (૨) દાડમના ઘણા જૂના ઝાડની છાલ ટાક ૪, પાણી શેર ૬ મા ઉકાળી શેર ૧ પાણી રહે ત્યારે ઉતારી લૂગડે ગાળી, તે પાણી દર-રોજ સવારે પીએ તો મેદા(હોજરી)મા કૃમિ હોય તો મરી જાય (૩) રાણના બી તોલો ૧ ગોમૂત્રમા ૪ માસ સુધી પીએ તો કૃમિનો નાશ થાય મીઠાશ તથા હુગળીની પરહેજ રાખવી (૪) કિરમાણી અજમે તથા ખાખરાના બિયા સમાન લઈ ઝીણા ખાડી ઘણા ફિવસ સુધી ખાય તો ભાતભાતના કૃમિનો નાશ થાય.

મધ નાખી આપવું. (૩) વાવડિંગનો કાઢો ગોળ નાખી આપવો. નાના કૃમિઓની ઉત્પત્તિ આથી ગેકાઈ જાય છે (૪) સૂક, વાવડિંગ અને લિલામાનુ ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૫) કૌય પગના કાટા દૂધમાં નાખી આપવા ઘણા જ નાના બાળકને એ આપવું નહિ. x (૬) કુદીનાનો રસ અને ડમરાનો રસ એકત્ર કરી આપવો એટલે સૂક્ષ્મ કૃમિઓ મરી જાય છે (૭) બિબ્બેરાની છાલનો કાઢો આપવો (૮) અનેનાસ ખાવું, એટલે કૃમિનું પાણી થશે (૯) કાચકીના પાદડાના રસમાં આખાહળદર ઘસી પાવી (૧૦) કાચકી અને હિંગ શેકી તેમાં મીઠું નાખી ઘીમાં ખરલ કરી પાવું (૧૧) વડની વડવાઈ ઓના કુમળા અકુર વાટી તેનો રસ ત્રણ દિવસ આપવો. (૧૨) એરોદસ ખાવા આપવું, કિંવા ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું. એ ખાધાથી મીઠું લાગે છે (૧૩) કિરમાણી અજમો ૧ તોલો, વાયવરણાની છાલ ૧ તોલો અને ખડીસાકર ૩ તોલા, એનું ચૂર્ણ મોટા માણસને ૭ માસાથી એક તોલા સુધી એક નાના માળકને ૨ કિવા ત્રણ ગુજ સુધી આપવું (૧૪) ઉદરકનીના પાદડાનો રસ ચાગળુ ભરી પાવો, કિંવા તેના જ સૂકા પાદડાનું ચૂર્ણ અર્ધો માસો સુધી આપવું (૧૫) કપૂર અર્ધો રતી અને થોડું કેસર રાત્રે આપવા, એટલે સવારમાં કૃમિ પડે છે (૧૬) ઇન્દ્રવનું ચૂર્ણ થોડી હિંગ નાખી આપવું. (૧૭) એક ચણોડીભાર ફટકડી મધમાં આપવી (૧૮) બકામ લીમડાની અથવા પાડેરાની અને બકાલ લીમડાની બન્નેની અતરછાલનું ચૂર્ણ ૨ માસા મધમાં અથવા દૂધમાં આપવું (૧૯) વાયવરણાની છાલ, એરોદસ, કિરમાણી અજમો, સૂક, વાવડિંગ અને સચળનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૨૦) કપિલાનું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું. (૨૧) નાગરમોથ, વાવડિંગ, લીડીપીપર, ઉદરકની, અરલુમૂળ, દાડમની છાલ અને ખીલાનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું આ ઉપરાંત પારસીયાદિ ચૂર્ણ, કૃમિમુદગર રસ, મુસ્તકાદિ કપાય, ત્રિફલાદિ દૃત, વિડગ રસ, કૃમિદ્ર રસ વગેરે ખાવા માટે અપાય છે, તેમ જ વિડગ તેલ અને ધુસ્તર તેલ શરીર પર મર્દન કરવા માટે અપાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં મા —અ કોલ-૩, અખરોડ-૫, અનેનાસ-૨, અરબુનસાજ-૧૦, અળવી-૭, આદુ-૫૩, આખાહળદર-૪, આળો-૨, ઇન્દ્રવ-૧, ઉદરકની-૪, ઉદરકની સ્-૧, ઉદરકની ગ-૧, એરોદસ-૧, કચ્છરો-૩, ૬, કપૂ-૮, કારેલી-૧૦, કાસાળુ-૧૨, કાળીશરી-૬, કાચકી-૪, ૧૩, કિરમાણી અજમો-૧, કીડામારી-૬, કેસર-૧૧, કોલકદ-૧, કાચ-૧, ખર-શિગી-૨, ખાખરો-૮, ૧૩; ગળો ૧૩, દિકામાલી-૨, દાડમ-૩, નાગજત્ર-૧. પટોલકટુ-૭, પાન-અજમો-૧, પીલુ-૧, પૈથુ-૪, ફાગળો-૪, કુદીનો-૩, બાફળી (હિંગોત્રી)-૩, બિબ્બે-૧, ખીલી-૪, ભારગી-૧૧, લિલામો-૧, ૪, મરવો-૭, મેઢાશિગી-૨, લીમડો (કડવો)-૧૪, ૨૧, ૨૬, ૫૩-૫, વાવડિંગ-૧૧, શિરદોડી-૧૦, સતાપા-૧ સમુદ્રફળ-૧૨, સોપારી-૭ પિત્ત, કફ, સંખધી જંતુ એટલે કરમ હોય તો તે માટે —લીમડો કડવો-૩૪.

જુઓ અનુભૂત ઔષધ.—ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમાં નં ૧૯, ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમાં નં ૧૯

પથ્ય—ચોખ્ખા, ઘઉં, ઘી, તુવેર, મગ, કુમળા વેગણુ, કોઠું અપથ્ય—ગોળ, સાકર, દૂધ, કેળા, ખેર, કોળુ અને તેલ

૧૬-કાનના રોગ (કર્ણરોગ)

કારણ—કંડી, જળમાં કીડા કરવી, કાન ખળેજતા દુખાવું, શસ્ત્રાદિકોનો મિથ્યા યોગ અને ખીન્ને દોષ દોષાવનાર હેતુ, એ દોષનો કોપ થઈ, કર્ણશિરામાં પ્રવેશ કરી, તેમાં શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે આ કર્ણરોગ ૨૮ પ્રકારના છે * કાનમાં રસાદિક નાખવા તે ભોજનના પહેલા નાખવા

x ગોળમાં ગોળી કરીને બાળક તેમ જ મોટા માણસને અપાય છે

* કાનના ૨૮ રોગો આ પ્રમાણે છે —૧ કર્ણશૂળ, ૨ કર્ણનાદ, ૩ બાધિર્થ, ૪ વાસ કાટવા જેવા કાનમાં ધરાકા થવા, ૫ કર્ણઆવ, ૬ કર્ણકંડ (કાનમાં ચળ અથવા ખસ જેવી કોટલીઓ થાય છે તે), ૭ કર્ણશુથ (પિત્તની ગરમીથી કાનમાંથી મળ ધણો ઝરે તે), ૮ કર્ણપ્રતિનાદ (કર્ણશુથ-કાનનો મેલ પાતળો

અને તૈન્નાદિક સૂચિત પછી નાખવા.

કર્ણગૂળ (કાનનો દુખાવો, કાનનું કઠાવું-કઠવું) ઉપર :—(૧) આદાનો રસ, મધ, સિંધવ અને સરસવનું તેલ એકત્ર કરી ગ્રેષ રહે ત્યાં સુધી પચન કરવું. પછી ગાળી ભરી રાખવું. બરર પડ ઘોડું નવગેકું (ગરમ) કરી કાનમા નાખવું (૨) લસણ, આદુ, શેકટો, વાયવરણા, મળા અને કેળોનો રસ ગરમ કરી કાનમા નાખવો. (૩) આકડાના પાંદેલા પાદડાને ઘી ચોપડી દેવના ઉગર ગેટી તેનો રસ કાઢી કાનમા નાખવો (૪) દીટાના મૂળનો કલ્ક કરી તેમા તેલ નાખી પચન કરવું; તે કાનમા નાખવું એટલે ત્રિદોષજનિત કર્ણગૂળનો નાશ થાય છે (૫) હિંગ, સિંધવ અને સૂંટના કંઠમા તેલ નાખી પચન કરી તે કાનમા નાખવું. (૬) ખગ્સાણીની ડાખળીને અગારામા નાખી રસ કાઢી તે કાનમા નાખવો. (૭) લીંબુના રસમા કિવા હોકામાના પાણીમા કોડીની ભરમ નાખી તે કાનમા નાખવી (૮) લાગગનો રસ, કૃવાડિયાના મૂળનો રસ, લસણનો રસ, કાદાના પાનનો રસ અને આદાનો રસ એકત્ર ગરમ કરી કાનમા નાખવો. (૯) સમુદ્રદ્વીણની વસ્ત્ર-ગાળ બૂટી કાનમા નાખી તે ઉપર લીંબુના રસનું ટીપુ પાડવું.

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનીંભા —અરલુ-૧, આકડો-૧૪, ૨૦, આમલી-૧૭, આબો-૨૦, ખગ્સાણી-૬, ચબેલી-૮, બિન્નેરુ-૧૧, મીઠીઆવળ-૨, વાદો-૧, સમેરવો-૭, સરસવ-૪

કર્ણસ્ત્રાવ (કાનમાંથી પરુ વહે છે તેના) ઉપર :—(૧) સિંદૂર મધમા મેળવી કાનમા નાખવું (૨) મગેલો વીંછી તેલમા કઢવી તે તેલ કાનમા નાખવું એટલે સર્વ જાતના કર્ણરોગનો નાશ થાય છે (૩) ચૂક, સિંધવ, દેવદાર, હિંગ અને ઘોડાવજના કાદામા તેલ નાખી, તેલ સિદ્ધ થયા પછી તે કાનમા નાખવું, એટલે તણુખા તથા સ્ત્રાવ બંધ થાય છે (૪) ટકણુખાર કુલાવી કાનમા નાખવો (૫) બળાનું તેલ કાનમા નાખવું. (૬) કુલાવેલી ફટકડીની પિચકારી મારવી અથવા ભૂટી કરી કાનમા નાખવી. (૭) રાળથી ત્રમણું તેલ લઈ એકત્ર કઢવી પછી ગાળી તે કાનમા નાખવું (૮) કાળી તુલસીનો રસ અને લાગરાનો રસ દિવસમા ચારપાચ વખત કાનમા નાખવો. (૯) ગેકટાના મુકાયેલા ફૂલનું ચૂર્ણ અથવા તેલ સિદ્ધ કરી કાનમા નાખવું (૧૦) આકડાના ફૂલનો અને ભોયઆમળીનો રસ કાનમા નાખવો. (૧૧) મધ કાનમા નાખવું (૧૨) બાવળિયાના છાલના કાઢાથી તથા ત્રિકળાના કાઢાથી અથવા કાથાનું પાણી કરી તેણે કાન ધોવો (૧૩) તલના તેલમાં લસણની કળીઓ તળી તે તેલ કાનમા નાખવું (૧૪) બિન્નેરાના રસમા સાંજખાર નાખી તે કાનમા નાખવો; એટલે સંજુકા અને સ્ત્રાવ દૂર થાય છે (૧૫) સમુદ્રદ્વીણનું ચૂર્ણ કાનમા નાખવું

પરવાલી તે નાકમા અથવા મોમા આવી રહે તે), ૯ કૃમિકર્ણ, ૧૦ કૃમિવિદ્રધિ (ચોટ લાગવાથી થાય તે), ૧૧ ક્ષય, ૧૨ કર્ણપાક, ૧૩ પૂતિકર્ણ (પાકેલા કાનમાંથી પરુ અને પાણી વહે તે), ૧૪થી ૧૭ વાયુ, પિત્ત, કફ અને લોહીના પ્રભાવથી થયેલા અર્ગ એટલે મસા, ૧૮થી ૨૧ વાયુ, પિત્ત, કફ અને લોહીના સોજા (શોથ); ૨૨થી ૨૮ વાયુ, પિત્ત, કફ, લોહી, માસ, મેફ અને નસોના કર્ણાણુદ (અર્ણુદ જેવી ગાઠો થાય છે તે) ઉપચાર—(૧) પાક યુવરનું પાન યોડાવજ સાથે ધસી ટીપુ પાડીએ તો વહેતો કાન મટે (૨) મરી, આમડાની બૂટી વાધર અને લીમડાની ટીશીઓ તેલમા ઉકાળી કાનમા ટીપુ પાડવાથી દુખતો કાન મટે (૩) પાડીના મૂળમા સિંધવ ધસી કાને ભરીએ તો વહેતો કાન મટે (૪) ઉપલેટ, આકડાનું દૂધ (અથવા પીળા પાદડાને બનાવેલી નીચોવેલું પાણી) અને સરસવનું તેલ ગરમ કરી સહેવાતુ કાનમા નાખવાથી બહેરાપણું મટે (૫) કાનમા બગઈ ગઈ હોય તો, કૃવાડિયાના પાદડાનો રસ કાનમા નાખવાથી જીવતી બગઈ નીકળી પડે અને દરદ શાંત થાય (૬) બહેરાપણાનો ઉપાય —આકડાના પીળા પાદડાને અગ્નિ ઉપર તપાવી તેને હાથેથી મસળીને નીચોવી કાઢેલો રસ કાનમા નાખવાથી કાનમા ધાક અને બહેરાપણું જાય (૭) કાનમા ચસકા નાખે તેના ઉપર —સુવા તોલો ગા અને બકરીની લીડીઓ ન ગ ૪ લઈ બાળકના મૂળમા ઉકાળી તેનો કાનમા બાક આપવાથી કાનના ચસકા મટે કાનમા તીવ્ર ગૂળ નીકળતું હોય ત્યારે તેલવાળી દવા ન નાખવી, રસવાળી દવા નાખવી વચ્ચનાગનો લેપ બહાર કરી શકાય છે અથવા શેક કરી ગકાય છે પરુ નીકળ્યા પછી તેલવાળી દવા નાખી ગકાય છે ઠંડો વાયુ, ઠંડું પાણી કાનને ન લગાડવું. સાકર-ગોળ ન ખાવા સ્નાન વખતે માથા પર પાણી ન રેડવું

તે સાવ, વ્રણ અને સણકાનો નાશ કરે છે (૧૬) ગોમૂત મંદોષ્ણ કરી તેનાથી, ગરમાળાના કાઢાએ અથવા તુલસીના રસે કાન ધોવો. (૧૭) રસાજન સ્ત્રીના દૂધમાં ઘસી તેમાં મધ નાખી તે કાનમાં નાખવું (૧૮) ઝંઘના રસમાં તેલ પચાવી તે કાનમાં નાખવું. (૧૯) ડમરાનો રસ કાનમાં નાખવો (૨૦) વડ, આખો, જાણુ અને મહુડાના કુમળા પાદડાના કલ્કમાં તલનું તેલ યોગ્યું નાખી તેલ સિદ્ધ કરી કાનમાં નાખવું (૨૧) ઘોડાવજ, સમુદ્રીણું ચૂર્ણ અને કપૂર તલના તેલમાં કઢવી તે કાનમાં નાખવું

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌંમાં—ધજવ-૯, ઉંદરકની-૩, દિજળી-૪, દારુહળદ-૭, ધતૂરો-૧૬, બાવળ-૧૭, બિજેરું-૧૫, લિલામો-૧૩, મરવો-૫, રાળ-૭, લસણ-૧, મગડાઉ તૂરિયુ-૩, વજ-૭, સરગવો-૪, જુઓ ગોં વં મા —ગોમૂત-૭. જુઓ પ્રાંઓંમાં કસ્ટૂરી-૧, મધ-૧, સમુદ્રીણ-૩. કર્ણુશ્ચાવ, વ્રણ અને ચિકિટ્કા ઉપર :—સમુદ્રીણ-૩. જુઓ અનુભૂત ઔષધ.—ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમાં ન. ૬.

કૃમિકર્ણ (કાનમાં કીડા પડે છે કિંવા બગાઈ ઈંડું મૂકે છે તે) ઉપર :—(૧) સરસવનું તેલ કાનમાં નાખવું (૨) રીગણીના ફળની ધુમાડી આપવી (૩) નગોડ, શેકટો અથવા કલગારીના કાઢાનો રસ કાનમાં નાખવો (૪) કપૂરનું પાણી કરી કાનમાં નાખવું. (૫) કાંગળાનું મૂળ ગોમૂતમાં ઘસી કાનમાં નાખવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌંમાં :—કલગારી-૮, ભોરિગણી-૧૦, સરસવ-૩

બગાઈ, કીડા, કાનખજૂરો વગેરે કાનમાં ગયાં હોય તે ઉપર :—(૧) કાગતો, ઉતરણીનો અથવા તિલવણીનો રસ કાનમાં નાખવો (૨) કામસુદરાનો અથવા શેકટાનો રસ કાનમાં નાખવો. (૩) ઘિલોડીના પાદડાનો રસ અને તેલ કાનમાં નાખવું (૪) દીવીના નીચે અમેલું તેલ કિંવા મધ કિંવા એરડતેલ કાનમાં નાખવું (૫) તગર અને ખાખરાના મૂળ દાતે ચાવી તેની લાળ કાનમાં નાખવી, તે તુરત બગાઈનો નાશ કરે છે. (૬) કલગારી, કાળો લાગરો, સૂઠ, મરી અને લીડીપીપરને એકત્ર કરી વજ્રમાં બાધી તે પોટલી કાનમાં પીલવી; તેથી કાનખજૂરો, કૃમિ, કીડી વગેરેનો નાશ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌંમાં —અઘાડી-૨, એરડો-૩૯, કાસુદરો-૬, ખાખરો-૧૯, ઘોલી (ઘિલોડી)-૧, તલવણ-૬, નાગલા દૂધેલી-૨, પીલુડી-૪, મરડાશિગ-૨, જુઓ પ્રાં ઓં મા—મધ-૨, ૭

કર્ણુનાદ (એટલે વાયુની ગતિ શબ્દવાહિની શિરા-રેખા-માં જવાથી નોખત, મૃદગ, શંખ ઇત્યાદિના શબ્દ જેવો શબ્દ સાલળવામાં આવે છે તેને) માટે :—(૧) કાગતો રસ કાનમાં નાખવો. (૨) અઘેડીના ક્ષારનું પાણી અને કલ્ક, એમાં તલનું તેલ નાખી સિદ્ધ કરી કાનમાં નાખવું. (૩) હિંગ, તુવરુફળ અને—સૂઠ સરસિયામાં નાખી કઢવી તે કાનમાં નાખવું એ ત્રણે ઉપચારો કર્ણુનાદ અને બાધિયનો નાશ કરશે (૪) હિંગ્વાદિ તેલ :—હિંગ, નાગરમોથ, દેવદાર વરિયાળી, મૂળાની રાખ, ભોજપત્ર, યવક્ષાર, સિંધવ, સચળ, સોડા (સૂરોખાર), સરગવો, સૂઠ, સાજખાર, બિડલોણ, સુરમો, બિજેરું, કેળનો રસ અને મધુસૂક્ત (લીમડાનો રસ ૬૪ તોલા, મધ ૧૬ તોલા અને લીડીપીપર ૪ તોલા નાખી ઘીના વાસણમાં બધ કરી, ડાગરની ભરેલી કોઠીમાં દાખી રાખવું. એક મહિનો થયા પછી કાઢવું તેને મધુસૂક્ત કહે છે) એમાં તલનું તેલ નાખી સિદ્ધ કરવું તે કર્ણુરોગ, કર્ણુનાદ, બહેરાપણ, લાભેર, મસ્તક કાન, કાનનો નળી અને કાનના શળનો નાશ કરે છે આ ચરક અને સુશ્રુતને માન્ય છે (૫) કપાસના જીડવાનો રસ રોજ કાનમાં નાખવો. વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌંમાં —અઘાડી-૪, અઘેડો-૫, મરવો-૫, રારના-૧, સરસવ-૪, હિંગ-૧૬.

બહેરાપણ (સં બાધિય) ઉપર :—(૧) ગોમૂતમાં ખીલા વાટી તેમાં પાણી, બકરીનું દૂધ અને તેલ નાખી પચવી સિદ્ધ કરવું અને તે કાનમાં નાખવું. (૨) ષુઢપ ચમૂળની સાદીઓ લાવી, તે આઠ આગળ પ્રમાણે કાપી તેને ૩ વીટાળી તેલમાં પલાળી સળગાવવી; તેમાંથી જે તેલ પડે

x સર્વ ઔષધિને ચટણીની માકક પીસી તેનાથી ચારગણુ તેલ તથા સોળગણુ પાણી મેળવી ઉકાળવું તેલ શેષ રહે સારે ઉતારવું ઠંડુ થયેથી ગાળી લેવું આ તેલ પિત્તજના ક્યાર્થવાળા વાસણમાં તૈયાર કરવું

તે મુખોધુ (મહેવાય તેવું) કાનમા નાખવું (૩) કાજ, બિલેરાનો રસ, મધ અને ગોમૂત્રમાં દિંવા આદાનો રસ, મધ, સગવાના મદાનો રસ અને કેળના કાદાનો રસ એમાં, અથવા ચૂક, ધાત્રા અને દિંવાના કદકમાં તેલ સિદ્ધ કરી નાખવું. (૪) નગોડ, બાઈનાં પાદકા, આકડો, ભાંગે, પચાણુ, કેળ, કપાસ, સરગવો તુલસી આદિ અને કાદાનાં રસમાં તલતું તેલ નાખી તેમાં વજનાગ નાખવો તથા પચન કરવું તે કાનમા નાખવાથી બાધીય, કર્ણનાદ, કૃમિ, સણુકો અને પગનો નાશ થાય છે (૫) ચૂક, સિંધવ, લીંડીપીપર, નાગરમોથ, હિંગ, ઘોડાવજ અને લસ-ખુના કદકમાં તલતું તેલ નાખી તેમાં આકડાનો અને ખાખરાનો રસ નાખી સિદ્ધ કરવું તે કર્ણરોગ અને બાઈનાપણાનો પચુ નાશ કરે છે +

વિશેષ ઉપચાર ભુઓ વનોંમાં—અઘાડી-૮, ખીલી-૬, મરવો-૫, સગસવ-૪, હિંગ-૬ કર્ણપાક એટલે કાનના પ્રાણ, કાન પાકવો અને દેશ્વા થાય તેના માટે—ઉદરકની-૩, ખેર-૧૧, તલવાણુ-૧, તુલસી-૧૯, ભારગી-૬, વાદો-૧, મુરખીણુ-૧. શરદીથી કાનમાં ઘાક પડ્યા માટે—સમણુ-૧૨, વજનાગ-૩, હિંગ ૧૯ ગરમીથી કાન ઉપર મોળે આવે તે માટે — ઉદરકની-૨ કાનમાં અતિ દાહ થાય તે માટે—કુવાર-૧૨

ભુઓ ગોં વંચા—કાનમાં અતિગત બળતરા થતી હોય તો :—માખણુ-૫ કાનમાં દાહ થાય તો :—માખણુ-૧. ભુઓ પ્રાં ઓંમાં—કાનમાં સણુકા વગેરે ઉપર : સમુદ્રીણુ-૨. ભુઓ અનુભૂત પ્રયોગ.—ઓપધિક્ષિયાના મનપ્રયોગની ટીપમાં ન ૨૩

કર્ણમૂળ :—સંલિપાતના વ્તરમાં કાનના મૂળમાં જે મોળે આવે છે તેને શાસ્ત્રપરિભાષા મુજબ ‘કર્ણમૂળ’ કહે છે. એને ગામડાઓવાળા કર્ણુકવા કહે છે આ મોળે આવ્યા પછી રોગી ઘણું કરીને બચવો દુશ્વર છે આવો મોળે તાવ આવવા પહેલાં કે પછી અને નહિ તો કદાચ તાવ હોય છે તે વખતે પચુ આવે છે. આવો મોળે તાવના આગળ આવે નો અસાધ્ય, તાવની વખતે આવે તો કટુમાધ્ય અને પાણીથી આવે તો સાધ્ય ગણવો, એવો માધ્યવનિદાનકારનો મત છે. તેના ઉપર ઉપચાર—(૧) વજનાગ લીણુના રસમાં ઘમી વારંવાર લેપ કરવો. (૨) ધંતૂગના બિયા, ગર્ષ અને ગોળ એકત્ર કરી તે લગાડવું. (૩) ઇગોગિયા, હળદ, સિંધાલુણુ, દેવદાગ અને આકડાનું દૂધ, એ ખરલ કરીને તેનો લેપ ઉપગઉપરી કરવો. (૪) સગવાની છાલ અને રાઈ પાણીમાં ત્રાટીને તેનો લેપ કરવો એટલે મોળે જતરો. (૫) પૃષ્ઠમૂળ, દાલચીની, ચિત્રક, ગોળ કાયકળ, ઉપલેટ અને હીંગકસી, એ ઓપધો આકડાના દૂધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો (૬) દાતીમૂળ, ચિત્રક-મૂળ, યુવેગિયાનું દૂધ, આકડાનું દૂધ, ગોળ, લિલામાનું મગજ અને હીંગકસી, એ બધું ખરલ કરીને લેપ કરવો. (૭) ચૂનાનો અને ગોળનો લેપ ઉપગઉપરી લેપ કરતા કહેવું. (૮) જળો લાવી વાગવાર લોહી કઢાવવું અને ઘી પાવું. (૯) વજમુષ્ટિ એટલે વગડાઉ સૂરણના કાદા ઘસી ચોપડવા. (૧૦) રાતો રોહીડા, પીલુની છાલ, મોતીની છીપ, ઇન્દ્રવજ્રા, નાની કારેલી, લાગમૂળ, મોરથૂથુ, હરતાલ, શિંગસ, મનશીલ, નવસાર, ગધક, હીરાકસી, કોષ્ઠ, કડવા પગવળ, રાતી રિસામણી, કાયકી, ગૂગળ અને જવખાગનો લેપ કરવો; તેથી તત્કાળ કર્ણમૂળની વેદના દૂર થાય છે (૧૧) કલગારીનું મૂળ ઘમી લેપ કરવો વિશેષ ઉપચાર ભુઓ વનોંમાં—ઈગારિયા-૬, ઉબરો-૨૨, કાળાવેલ-૧, ટિંજળી-૩, ગર્ષ-૫, વગડાઉ સૂરણુ-૩, વજનાગ-૧

પૃથ્થ—ઘઉં, ચોખા, મગ, જવ, ઘી, પરવર, સરગવો, વંતાક અને કારેલા અપૃથ્થ—માથા ઉપરનું સ્નાન, વ્યાયામ, કફકારક અને જડ એવા પદાર્થ

+ પ્રકરણમાં આપવા ઉપરાંત કર્ણરોગમાં લેખ્ય રસ, સારિવાહિ વટી, ઇન્દુવટી, રામ્નાફિ ગગળ વગેરે ઓપધિ ખાવા માટે આપવામાં આવે છે ગંધક તેલ, ગુલકળ તેલ, કુષ્માહિ તેલ, બિલ્વાહિ તેલ, શુદ્ધ ગણુકાહિ તેલ, ક્ષાર તેલ, હિંગ્વાહિ તેલ, દ્યનમૂલાહિ તેલ, ધનુર તેલ વગેરે તેલ કાનમાં નાખવા માટે અપાય છે ઝેરિકાહિ લેપ, આકાહિ લેપ, જપ્વાહિ તેલ બહાર લગાડવા માટે અપાય છે

૧૭-કોગળિયું અથવા વિપ્રચિકા

કારણ—વિપ્રચિકા એ એક અઘળું નો પ્રકાર છે જે અઘળુંની અંદર નડીને ગોળા બોકા જેવી વાયુની પીડા થાય છે તે રોગને વિપ્રચિકા કહે છે. જેનો આદાર પરિમિત છે અને જે વેદ શાસ્ત્રનું પ્રમેય (લક્ષ્ય) બને છે, તેને એ ગમ થતો નથી. જે અજાની છે અને જેની છત્રિયા ગમ થતી નથી તથા જે ખાવાનો લાલચુ હોય છે એવા માણસને આ રોગ અવગમ્ય થાય છે. એ રોગ ધમ્મ મૂળ કારણ અઘળું જ છે માસાહારી લોકોને ખાવાપીવામાં નિયમિતપદું ન હોવાથી તેઓગ રોગનો પ્રાદુર્ભાવ વિશેષ હોય છે હમાણુના કાળમાં જેને 'કોલેરા' કહે છે તે ગમ પૂર્વે આ આપણા દેશમાં સમૂળગો ન હતો. ગીતળાના રોગની પેઠે કોલેરાનો રોગ પ્રવૃત્ત થવાથી તેને રોગ મરણ પામે છે. જે ઠેકાણે અતિશય ગાદો વન્ટી અને ગંધાના પદાર્થો હોય છે ત્યાં આ રોગ વસે ફેલાય છે એ ઉપરથી યુરોપિયન વહોનો એવા મન છે કે, આ રોગનું મૂળ કાળું અસ્વચ્છતા છે.

લક્ષણ—મૂર્છા, આડો, ઊવટી, ગોપ, કંઠ ચડવા, પગમાં ગોટવા ચડવા, બગામાં, દાંત શરીરનો વર્ણ બદલાવો, કપારી છૂટવી, ઉદયમાં દુષ્ક વયુ અને મત્તકાળ, એ લક્ષણો થાય છે અસાધ્ય લક્ષણ—જેના દાંત, હોઠ અને નખ કાળા થયા હોય, શક્તિ ધમ્મ જ કીડા થઈ હોય ઊલટીએ ધણી જ પીડા થતી હોય, નેવ ઊડા ગયા હોય. સ્વર પાવુ થઈને આંખો થઈ ગયો હોય, સ્વ સાધાઓ શિથિલ થયા હોય ઇત્યાદિ લક્ષણોએ યુક્ત જે રોગી હોય તે અસાધ્ય જાણવો વિપ્રચિકાનો ઉપદ્રવ—નિદ્રાનાશ, અણુગમો, કંપ, મૂત્રનિગદ્ધ અને મૂર્છા, એ પાંચ ઉપદ્રવો થાય છે ઉપચાર—(૧) લીધુ અઘળુંનાશક છે. એટલા માટે તેનું મેવન કરવાથી વિપ્રચિકાનો ઉપદ્રવ થતો નથી. (૨) કેસર લીંબુના રસમાં પાવુ (૩) લમણ, છરં, સિંધવ, સચળ, ગૂંદ, મરી, લીડી પીપર અને હિંગુનું ચૂર્ણ લીંબુના રસમાં ખગલ કરી ૨-૨ રતીની ગોળીઓ બાધી ૨-૨ ગોળીઓ વારવાર આપવી (૪) અધેડાના મૂળ પાણીમાં ધમ્મી પાવા. (૫) કાઠેલીનો રસ તેવ સાથે પાવો (૬) જાશમાં સાવુતુ (શેકલા જવતુ, સાથરાતુ,) ચૂર્ણ નાખી ગરમ કરી જવખાર નાખી તે જાશ પીવા આપવી (૭) ખીલી અને ચૂંઠનો કાઠો કિના ખીલી, ચૂંઠ અને કાયકળનો કાઠો આપવો એટલે એકારી (ઊલટી) અને વિપ્રચિકાનો નાશ થાય છે (૮) લવંગાદિ ચૂર્ણ:—લવંગ ૮ માસા

* કોગળિયુ (કોલેરા) એ પ્રકારનું છે. ૧ અઘળુંજનિત અને ૨ કીટાણુજનિત અઘળુંજનિત કોલેરામ લક્ષણ, હુગળાનો રસ, લીંબુનો રસ અને ખીલ અઘળુંનાશક ઉપચાર કરવાથી લાભ થઈ નય છે. અઘળું જનિત કોલેરામાં ઊલટી, આડાઓ થાય છે પણ એટલા વેગપૂર્વક થતા નથી, તેમજ પેનાબ બધ થતો નથી તે શરીર કંઈ પકડુ નથી કીટાણુજનિત કોલેરામાં ઊલટી અને આડાઓ ૫-૫ મિનિટ થતા નય છે. તરસ લાગે છે, પેગાળ આવતો નથી, હાથપગની નાડીઓ ખેંચાય છે, ગોટલા ચડે છે, આડાઓ સદેહ પાવુ સરખા (પણ કીટાણુવાળા) આવે છે જે ૧૨ કલાક સુધી ઉપચાર ન કરાય તો ગળીના છવનની આગા છટકે નય છે એના ઉપર કપૂર ઉત્તમ ઔષધિ છે કપૂરનો અર્ક અથવા અમૃતધાગ (કપૂર, પીપરમેટના ફૂલ અને અજમાના ફૂલને મેળવી કરેલું પાણી) બહુ જ સાચ કામ કરે છે ગા-ગા કલાક પછી ૨-૪ પુંદ પતાસામ અથવા ખાડની સાથે અપાય છે પાણી ચમચો ચમચો પિવરાવતુ જોઈએ બરકતું પાણી હિતકર છે અથવા ગરમ કરીને ટાકું કરેલું પાણી હિતકર છે પાણી એકસાથે વધારે ન આપવું ખાવા માટે ખીનું કાલ પણ ન આપવું દંતને ખાડમાં દબાવી દેવો પાણી બહુને તે રસ્તામાં કેકેવો નહિ હાથ પણ બહુ જ સલાખપૂર્વક માટી લગાડી અથવા સાણુ લગાડીને ઘેવા, માખીઓ દંત અને ઊલટી પર ન બેસે એ સલાખણુ એ રોગ માખીઓ મારકત ફેલાય છે એ નિશ્ચિત થયેલું છે લક્ષણ, કાદાનો રસ, દાંડ, હોડાનું પાણી કુદીનાનો રસ એ બધી વસ્તુઓ ખરી દવા ન હોય ત્યારે વપરાય છે આ રોગ વધારે કરીને રાત્રે ૧૨ વાગે રાત્ર થાય છે રાત્ર થવાની સાથે જ ઉપચાર ગર કરવા જોઈએ ઊલટી અને દંત રોકાય અને પેશાબ સાક આવે ત્યારે રોગબળ ઘટતું એમ માની શકાય છે દૂધિત મળ નીકળી જવા પછી અડીણવાળી દવા પણ આપી શકાય છે અડીણની માત્ર ૧/૧૬ રતીથી વધારે ન હોવી જોઈએ જ્યાં સુધી કપૂરનો અર્ક અથવા અમૃતધારા અથવા વૈદ-ડોક્ટરની દવા ન આવે ત્યાં સુધી ઘરના ઉપચાર કરવા જોઈએ વૈદ અથવા ડોક્ટરના આવવા પછી એમની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તન કરવું જોઈએ

—સ્વામી કુષ્ણાનંદ

એલચી અને જ્યક્ષ્ણ એ અર્ધો તોલો, અદ્વીણ ૧ માસો, એ બધી જાણસોનુ ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણીમા અર્ધો તોલો પાવુ, એટલે દારુણ કોલેરા, શળ, અતિસાર અને વાનિ(બલટી)નો નાશ થાય છે (૯) વિપ્રચિક્ષા અતિ વધી હોય તો છાશ કિવા દહી સમલાગે પાણી નાખી પાવુ (૧૦) ચણાનો દ્વાર ઠંડા પાણીમા પાવો (૧૧) તૃષા કિવા શોષ ઉપર લવંગ કિવા જ્યક્ષ્ણ અથવા નાગરમેથનુ પાણી તપાવી ઠંડુ પાડીને પાવુ (૧૨) લીમડાના રસમા જૂની આમલી મેળવી પાવી. (૧૩) આનનો રસ બે તોલા અને ઘોળી કુગળી(કાદા)નો રસ બે તોલા મિશ્ર કરી થોડુ ઘી નાખી પાવો પછી વારવાર બે તોલા કાદા(કુગળી)નો રસ પાતા જવુ (૧૪) ૩ માસા જવ ત્રી દૂધમા વાટી પાવી (૧૫) આમલી ૯ લાગ અને લિલામો ૮ લાગ એકત્ર વાટી, ઘોળી કુગળીના રસમા મેળવી ગાળી તે રસ ૨ તોલા પાવો, એટલે બલટી અને આડો તત્કાળ બંધ થશે અને સવિધ જંતુ પણ મરી જશે (૧૬) હિંગ, ખીડલચણુ, ઘોડાવજ, સૂદ, અજમો અને બાળહરીતકીનુ ચૂર્ણ ૬ માસા લઈ નવટાક છાશમા નાખી તે પાવી, તેથી કોગળિયું, ગળ મૂળવ્યાધિ, અગ્નિમાદ, મલાવ-રોધ અને ઉદરરોગ વગેરેનો નાશ થાય છે (૧૭) મોગલી એરડાના મૂળિયા છાશમા ઘમી, હિંગ અને સિંધવ નાખી પાવા x

વિશેષ ઉપચાર—જુઓ વનૌંમા —અધેડો-૧૪, આમલી-૨૧, આળો-૧, ૨૭, ઈંગોરિયા-૮, ઉંબરો-૨૧, કચૂરો-૫, કપાસ-૨, કપૂરની ટીપમા કપૂર-૧, કાયકળ-૭, કારેલી-૬, કિજળી-૨, કેસ-૫, કોલિંજન-૫, ખસખસ ક (અદ્વીણ) ૧, ૪, ૬, ૭; ગરવેલ-૧, ચણા-૪, જવ-૫, જ્યક્ષ્ણ-૬, ૮, ૧૩, જેઠીમધ-૨૦, દિકામળી-૩, કુગળી-૫, નાદરખ-૪, નેપાળો-૪, પાટલા-૪, કુંદીનો-૬, ખીલી-૨૧, ૨૬, ૨૯, ખોરસલી-૫ લાગરો-૯, ભોયકોળુ -૯, મગ્ગી-૨, મરી-૭, મોગલી એરડા-૨, મોરસ કાદો-૧, લવગ-૬, ૯, લીણુડા-૪, વડગુદો-૨, સાપસૂત-૩, સોનારવેલ-૧, હરડે ૪૦, હિંગ-૧૪, હેળુ-૩ કોલેરામાં હાથેપગે ગાળા ચડે તે માટે:—જ્યક્ષ્ણ-૧૧ કોલેરામાં થતી તરસ અને બકારી માટે:—લવગ-૯ કોલેરા કદી ન થવા માટે:—અરડૂસો-૫, કુગળી-૬, લીણુડી-૨. જુઓ ગોવૈંંમા:—દહી-૧ જુઓ પ્રાં ઔંંમા —ઘોડાની લીદ-૩

પથ્યાપથ્ય—અણુર્મા બતાવ્યા પ્રમાણે

૧૮-કોઢ* અથવા કુષ્ઠ

કારણ અને સંપ્રાપ્તિ—વિરુદ્ધ પદાર્થોનું સેવન, મલમૂત્રાદિના વેગો રોકવા, અતિ સ્ત્રીસેવન,

x કોલેરાના રોગમા કપૂરચર્ક, કપૂરરસ, અહિકેનાસવ, કંબાદરસ, કપૂરસવ, સજવની વટી, ગધક વટી, સુસ્તાધ વટી, કૃમિકુદાર રસ વગેરે ખાવા માટે અપાય છે જેગાળ બધ હોય તો મૂત્રે દ્રિયમા કપૂર રાખવા અપાય છે પેડુ પર બાધવા માટે કેસડા તથા સરેખાર મેળવીને અપાય છે તૃષા બહુ જ લાગતી હોય તો વરિયાળીને પાણીમા લસોટી તથા ગાળીને કાઢેલુ પાણી અથવા એકેક તોલો ગુલાબજળ પીવા માટે અપાય છે રોગ કાળમા આવે ત્યા સુધી ખાવાની ઔષધિ અર્ધા અર્ધા કલાકે અપાય છે રોગ થયા પછી પણ જનુલુ દિવસ ખાવા માટે મગનુ ઓસામણ જ માત્ર આપવુ જોઈએ

* આપણા પૂર્વાચાર્યોએ ૧ કપાળ, ૨ હુદખર, ૩ મડળ, ૪ ઝઘાળિહુવ, ૫ પુડરીક, ૬ સિંધમ (વિભૂતિ) અને ૭ કાકણ, એ સાત મહાકુષ્ઠ, અને ૧ એકકુષ્ઠ, ૨ ગજચર્મ, ૩ ચર્મદલ, ૪ વિચરિંકા, ૫ પામા, ૬ દંદુ, ૭ વિમ્બોટક, ૮ વૈપાદિક, ૯ કિટિભ, ૧૦ અલસક અને ૧૧ શતારુ, એ અગિયાર મધ્યમ કોઢ મળી અઢાર ૭ પ્રકારના કોઢ કહ્યા છે આ સિવાય શિત્રી અને કિલાસ નામના બીજ બે કોઢનું વર્ણન પણ મળી આવે છે એ જ શિત્રીને આપણે ઘોળો કોઢ અને કિલાસને ચીતરી તરીકે ઓળખતા હોઈએ એવુ તેના લક્ષણો ઉપરથી સમન્વય છે અઢાર કોઢની ઓળખાણ નીચે પ્રમાણે છે —

(૧) કપાળકોઢવાળાની આમડી કાળી, લાલ અને ઘણે ઠેકાણે ફૂટેલી, ઠીંબડીની માફક ફાટેલી, લૂખી તથા ક્રોર અને સૂકી હોય છે અને તેમા પીડા વણી થાય છે (૨) હુદખરકોઢમા આમડીમા બળતરા અને લાલારા ઘણી હોય છે કોઢની જગ્યાના વાળ કાળા થાય છે (૩) મડળકોઢમા આમડી ઘોળી તથા લાલ

મધ, માસ તથા દુષ્ટ પાણી એનું અતિ સેવન, દહી, મીઠું, ખાટું, અડદ, મૂળા, દિવસે બેઘ, અતિ વ્યાયામ, અતિ સતાપ ઇત્યાદિ કારણોએ વાતાદિ દાષ કુપિન થઈ ચામડી, રક્ત, માસ અને પાણી, એમને દૂષિત કરી કુદરોગને ઉત્પન્ન કરે છે દાદર, ખસ, ખરજવા ઇત્યાદિ એ કુદરોગનો જ ભેદ છે. હમણાના કાળમા દૂધ-વીનો અસાવ યનો જગ્યાથી આ દેશમા કુદરોગનો ઘણો જ

સ્થિર, બી ચી, ચીકણી અને હવાયેલી રહ્યા કરે છે (૪) ઋત્નબિહ્વકોઠ ચોતરફ રાતો અને વચ્ચે કાળો, વેદનાયુક્ત રી છની જાલ જેવો હોય છે (કેટલાક લોકો એને લોહીમાં રહેલ કાળી દાદર માને છે, એ પોતાની જગ્યાથી આબુખાબુમા નહિ પ્રસરતા કેકેઠકાણે નવા ચક્રમા ભપડે છે. એટલું જ દાદર અને તેના વચ્ચે અંતર છે (૫) પુડરીકકોઠ લગાર ઘોળો, કોર ઉપર રાતો અને કાઈકે બી ચો હોય છે (૬) સિંધમકોઠ ખડુધા છાતી ઉપર થાય છે તે રંગે સફેદ, લાલ, પાતળો અને વલૂરવાથી શીતળાની પેઠે ભપસી આવે છે લોકો તેને વિભૂતિ અથવા કરોળિયાના નામથી ઓળખે છે (૭) કાકણકોઠ તીવ્ર વેદનાયુક્ત વચ્ચે લાલ અને કોરે કાળો એટલે ચણેલી જેવો હોય છે, એ સાત મહાકુષ્ટ મનાય છે (૮) જેનું સ્થાન મોઢું તથા જેમા પસીનો આવતો નથી તેમ જ માછલીના લી ગડા સરખો હોય તે એકકુષ્ટ (૯) હાથીની ચામડી જેની ચામડી હોય તે ગજચર્મ (૧૦) શૂળ સહિત લાલ ચામડી હોય, ચળ છટે, કોડલા ફૂટેલા જેવા હોય અને હાથનો સ્પર્શ સહી ન શકાય તે ચર્મદળ (૧૧) વલૂર છટે એવી કાળા રંગની ઝરતી કોડલીઓ હોય તે વિચર્ચિકા (એને લોકો ખરજવુ કહે છે) (૧૨) ઝીણી એને ઘણી ફોડલીઓ હોય તેમાથી રસી ઝરે અને વલૂર છટે તે પામા (એને ખસ કહે છે) (૧૩) લાલ રંગની કોડલીઓ મુક્ત તેમ જ રોગ થતા જ ચામડી ભપસી આવે, મડળની સમાન ગોળ હોય તથા ખજવાળ છટે તે દ્વુ એટલે દરાજ કે દાદર (૧૪) કાળાગન્નાળી લાલ કોડલીઓ જે પાતળી ચામડીવાળી ઉત્પન્ન થાય છે તેને વિસ્ફોટક કહે છે. આ કુષ્ટ કુષ્ટ છે આ ઉપરાંત વિસ્ફોટક એક રોગનું નામ છે તે મહાભય કર રોગ છે જેનું વર્ણન આ ગ્રંથમા આગળ કરેલું છે (૧૫) હાથપગ વગેરે ફાટી અસહ્ય વેદના થાય છે તે વૈપાદિક આ રોગને તબગરમી, વ્યાહિ તથા વ્યાકાડવી વગેરે કહે છે (૧૬) ચામડીમા સૂકા પ્રણુના સ્થાન માફક કાળો, કઠોર, ખડખડો અને કઠોર સ્પર્શવાળો હોય તે કિટિલ (૧૭) ઘણી ખજવાળ આવે અને રાતા કોડલાથી વ્યાપ્ત હોય તે અલસક (૧૮) લાલ રંગનો, શૂળયુક્ત બળતરાવાળો અને જખમો હોય તેને રાતાક કોઠ કહે છે કચ્છ કુષ્ટ નામે એક પામાનો ભેદ છે તેનાથી ખસના કરતા મોટી ફોડલીઓ થઈ તીવ્ર દાહ થાય છે, તેને લોકો ભટી ખસ કહે છે

સંગૃહીત ઉપચારો —(૧) પહેલા કાચા એરડિયા તેલનો રેવ આપી પછી તલના તેલમા ગ ધક ચોપડવો અથવા રેવ ચીનો શીરો ૪ માસા, તજ ૨૦ વહિ ભાર, સૂઠ માસો ૧, શીકોતરી એળિયો માસા ૪, એલચી-દાણા ૧૫, લી ડીપીપર ૧ માસો અને નાહવાનો સાબુ ૮ માસા, એ રીતે પહેલી છ ચીલે ખાડી લૂગડાથી ચાળી સાબુ સાથે ખરલ કરવી તેની ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળી સુકાયા પછી તેમાથી રોજ ૩ થી ૭ સુધી રાત્રે સૂતી વખતે ગરમ પાણી સાથે સાત દિવસ આપવી અથવા ૧૪ દિવસ આપવી ગ ધક, સચળ અને ખાવચાનો મલમ ધી મધ્યે ચોપડવો અથવા મનગીલ ૩ તોલા લઈ વાટી ધીમા કકડાવી ટાઢા પાણીમા નાખી કાઢી લઈ તે ચોપડવાથી ખસ, વિસ્ફોટક વગેરે નથ અથવા ગ ધક-૧, સચળ-૧, ખાવચો-૩, લી ડી-પીપર-૧, મોરચૂ-૧, મનશીલ-૧૧૧, બોદારશિગ-૧ અને સિંદૂર ૧ તોલો લઈ તલના તેલ અને મીણના ભના કરેલા મલમમા મેળવી તે મલમ ચોપડવો અથવા આમલસારો ગ ધક, મરી અને આખાહળદર સમાન ભાગે વાટી ચોપડવું અથવા ગ ધક અને માળવી ખાવચો અગર ગ ધક, મોરચૂ, પારો, ખાવચો, મરી, રાળ અને આમળા સરખે ભાગે વાટી તલના તેલમા ચોપડવાથી ખસ મટે છે (પારો-ગ ધક કાળજી કરીને મેળવવા જોઈએ) તેમ જ હુખસ પણ મટે છે કુવાડિયાના ખીજને ઝીણા વાટી કપડાથી ચાળી તેની ઘેટીના દૂધમા ખીર કરી ચોપડવી આ ખસને માટે દાહ વિનાનો અકસીર ઉપાય છે (૨) દાદર ઉપર પહેલો ઉપાય —થતી દાદરને કાથાની દોરડીથી સારી પેઠે ચોળીને પછી ગુલાબકળીના પાદડામા મીઠું નાખી ધૂટીને તેનો રસ કાઢી દિવસમા બેત્રણ વાર ચોપડવો ખીલે રાઈના છાલા કાઢી દહીમા ધૂટી પાતળુ કરી ચોપડવું ત્રીલે —દિવસમા બેત્રણ વાર કાથાની દોરડી દાદર ઉપર વસી ઉપર આમલસારો ગ ધક ઝીણો વાટી ભભરાવવો ચોથો દરાજને સવારસાજ સારા સાબુથી ઘોઈ લૂગડે લૂછી નાખી ઉપર ચૂનાનું પાણી ચોપડવું પાંચમો વાશી વૂક અથવા જાલ ઉપરનો મેલ અથવા ખાજરીના લીલા પાદડાનો રસ અથવા બુંથરી(ડુતેલા)ના પાદડાનો રસ દાદરને વલૂરી તે ઉપર ચોપડવો છઠો —એળિયો દહીમાં મેળવી ચોપડવો સાતમો —વજનાગ, ઝેરકચૂરો અને મોરચૂ દહીમા વસી ૧૪ દિવસ લેપ કરવો આઠમો આખાનો ગુદ તાલે જ ચોપડવો નવમો કુલાવેલો ખડિયોખાર, ગ ધક, લોખાન અને રાળ સરખે ભાગે લઈ વાટી ચાળીને મીઠા લી ખુના રસમા ચોપડવું દશમો —કાળી રી ગણી(ગાકની)ના પાદડાના ગા શેર રસમા ફોડવાનો દારૂ ધૂટી

પ્રાદુર્ભાવ થયો છે. x

ઉપચાર—(૧) જળો લગાડી વાર વાર લોહી કાઢવું. (૨) ખેરની અતરછાલ, ત્રિકુળા, કડવા લીમડાની છાલ, કડવા પરવળ (પડોળા), ગળો અને અરડૂસીના પાંદડાનો કાઢો કરી આપવો, એટલે સર્વ કુષ્ટ (કોઢ) દૂર થાય છે (૩) આમળા અને ખેરની અતરછાલનો કાઢો કરી, તેમા ખાવચીનું ચૂર્ણ ૩ માસા મેળવી પાવાથી ઘોળો કોઢ દૂર થાય છે. (૪) ખેરના પચાગ(મૂળ, પાંદડા, ફૂલ, છાલ અને ફળ)નો કાઢો કરી રાખવો તેનાથી રનાન, પાન, ભોજન, ઉદ્વર્તન(મર્દન) અને લેપ કરવાથી સર્વ કોઢ દૂર થાય છે (૫) શુદ્ધ ગધક, પારો, મનશીલ, હરતાળ, મરી, હળદર, આખા-હળદર, સિંદૂર, મોગ્ધૂથુ, કુંવાડિયાના બિયા, ખાવચો, જીરું અને કકુજીરું, એ તેર ઔષધનું બારીક ચૂર્ણ કરી તેમા લીમડાનો રસ અને ઘી નાખી લોખડના તાવેથાએ ૪ પહોર સુધી ઘૂટવું, પછી ચોપડવું; એટલે દંદુ, પામા, કંડૂ ઇત્યાદિ રોગ સાગ થાય છે (૬) ઘોળી ગોકણી(ગરણી)ના મૂળનો પાણીમા ધસી લેપ કરવો, તેથી શ્વેત કોઢ દૂર થાય છે (૭) લીડીપીપર, જાંઘ, હીરાકસી, વાવડિંગ, મનશીલ, ગોરોચન અને સિંધવને ગોમૂત્રમા વાટી લેપ કરવો; એટલે શ્વેત કોઢ દૂર થશે (૮) કાકોલી, કુંવાડિયાનાં બિયા, કોષ્ઠ અને લીડીપીપર, એ બધાને બોકડાના મૂત્રમા વાટી લેપ કરવો, એટલે ઘોળો કોઢ દૂર થશે. (૯) લાખ, વિશેષ ધૂપ(ગધખીરોજ) કિંવા વાવડિંગ, હળદર, દારુહળદર, ઘોળો સરસવ, સૂક, મરી, લીડીપીપર, મૂળાના બિયા અને કુંવાડિયાના બિયા, એ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરવું, અને કુષ્ટ, કરોળિયા, કિટિલકુષ્ટ તથા ખરજવા ઉપર પાણીમા અથવા બોકડાના મૂત્રમા લેપ કરવો. (૧૦) મનશીલ, હીરાકસી અને મોરથૂથુ ગોમૂત્રમા વાટી લેપ કરવો. તે કિટિલ, વિસર્પ(રતવા) અને સર્વ કોઢનો નાશ કરે છે (૧૧) ધંતૂરાના બિયા અને સિંધવનો પાણીમાં

કાળી દાદર પર ચોપડવું અગિયારમો -ખસખસ, કુવાડનાં બીજ, નવસાર, ખેરછાલને લી છુમા વસીને લેપ કરવો.

‘ અત્રીલુખીજ કુવાડ કે નવસાગર અગ્ર ખેર, નિખુરસમે ઘોલકે, કરો દાદરો ખેર ’

(૩) કોઢ ઉપર પહેલો ઉપાય :-હમરડાના ઝાડની છાયડે સુકાવેલી છાલ શેર આઠ તથા ખાવચી શેર ૨ લઈ ઝીણી ખાડી તેની કાકી હમેશા ૬ થીસાભાર ફાકવાથી અઢારે ભતના કોઢ અને ગલતકોઢ પણ મટી જાય છે પરંતુ અવશ્ય પાળવી, નહિ પળાય તો રોગ નહિ જાય મીઠાઈ, મીઠું, હલવા, સાકર, ગોળ તથા ચીકણી વસ્તુઓ ખાવી નહિ મોળું તથા મગ ખાવા બીજો :-હરિણની લીડીઓ શેર ૫ નો પાતાલય ત્રે ચૂવો કાઢી દરેક કોઢ રગડી તે ઉપર ચોપડવાથી ઘોળો કોઢ જાય ત્રીજો :-કુષ્ઠરણ ચૂર્ણ) લીમડાના પાન, આવળનાં પાન, મીઠીઆવળ, હળદર, દારુહળદર, જીરું, ધાવડી, લીબોળી, હરડા, બહેડા, આમળા-એ અગિયાર ચીજો સમાન ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી ટાઢા પાણીમાં ફાકવાથી અઢારે કોઢ જાય, બહેર જાય, રગતપિત્ત(ગળતકોઢ) જાય અને ઝાઝણી(ખાલી ચઢે તે) રોગ મટે

x વાતદોષથી કાપાલિક, પિત્તથી ઔદિખર, કફથી મડલ અને વિચરિંકા, વાતપિત્તથી ઋક્ષજિહ્વ, વાતકફથી વિપાદિકા, સિંધ, એકકુષ્ઠ, કિટિલ, ગળચર્મ અને અલસક, પિત્ત અને કફથી દંદુ, પામા, વિરજે-ટક, ચર્મદલ, પુડગીક અને ગતાત અને ત્રિદોષથી કાકણકોઢ ઉત્પન્ન થાય છે ચિતરી વાતિક, પૈત્તિક અને શ્લેષ્મિક છે જે કોઢ રસમા પ્રાપ્ત હોય તો અગમા વિવર્ણતા અને રુક્ષતા હોય છે તથા પરીનો બહુ જ આવે છે લોહીમા પ્રાપ્ત થયા પછી ખાજ તથા રસી થાય છે માસમા ગયા પછી માસ પુષ્ટ દેખાય છે શોષ, ગરીરમા કર્કગતા, મોટા મોટા ફેડલા તથા સોય લાગવા જેવી તીવ્ર વેદના થાય છે મેદમા પ્રાપ્ત થયા પછી ચાલવાની ગતિ નષ્ટ થાય છે તથા ધા ફેલાય છે હાડકાં તથા મજ્જામા પ્રાપ્ત થયા પછી નાક ઘસી જાય છે, આખ લાલ થઈ જાય છે અને ધામા કીડા પડે છે શુક્રમા પ્રવેશ કર્યા પછી જે સતાન પેદા થાય તેને પણ કોઢ થાય છે રસ, લોહી અને માસમા પ્રાપ્ત થયેલા તેમ જ વાતકફથી થયેલા કોઢ સાધ્ય છે મેદમા પ્રાપ્ત થયેલા તેમ જ દોષથી ઉત્પન્ન થયેલ કષ્ટસાધ્ય કહેવાય છે મજ્જા અને અસ્થિમા પ્રાપ્ત થયેલા તેમ જ ત્રિદોષથી થયેલા અસાધ્ય છે સિંધ, એકકુષ્ઠ, ગળચર્મ, વિપાદિકા, કિટિલ અને અલસક વાત તથા કફથી થયેલા હોવાથી સાધ્ય છે વાતદોષથી થયેલા કોઢ કાળા અથવા લાલ, રુક્ષ અને વેદનાયુક્ત હોય છે પિત્તથી થયેલા હોય તેમા દુર્ગંધ, ફાઉ, ભીનાપણું, લાલ અને સ્વાયુક્ત હોય છે કફથી થયેલામાં સ્નિગ્ધતા, ખાજ, શીતળતા અને ભારીપણું હોય છે જે દોષથી થયેલા કોઢમા બેના લક્ષણ તથા ત્રિદોષ-જનિતમા ત્રણેના લક્ષણ બેવામાં આવે છે ફાટેલા અગવાળા, લાલ નેત્રવાળા, સ્વરસ ગવાળા તથા વમન-વિરેચનાદિ પચર્મ જેને ગુણ ન કરે તેને કુષ્ટ નષ્ટ કરે છે

કલ્ક કરી, સરસવના તેલમાં પચન કરી, તે તેલ વૈપાદિક કોઢ એટલે જેના યોગે હાથપગ ફાટી ચીરા પડે છે તે ઉપર ચોપડવુ. (૧૨) કૃવાડિયાના બિયા, આમળા, રાળ અને થોરિયાનુ દૂધ, એ કાઝમાં વાટી તેનો દદુ નામના કોઢ ઉપર લેપ કરવો. (૧૩) હિંગળોક, ગધક, પારો, લીડીપીપર, વછનાગ, વાવડિંગ, હળદર, ચિત્રક મરી, હરડે, સૂઠ, નાગરમોથ, સમુદ્રફીણુ, બાવચો, કકુ, ગરમાળો અને કૃવાડિયાના બિયા, એ પદાર્થો સમભાગે લઈ તેનો લીમડાના રસમાં ખગલ કરવો તેનો લેપ કરવાથી દદુ, ખરજ, વિસર્પ (રતવા), લૂતા, ભગંદર અને મડગકુષ્ઠ એ સર્વનો જલદી નાશ થાય છે (૧૪) પારો, ગધક (કાઝળી કરી) અને નાગકેસર સરસવના તેલમાં ખરલ કરી શરીરે ચોળવુ; એટલે સર્વ કુષ્ઠોનો નાશ થાય છે (૧૫) કરંજના બિયા, કોષ્ઠ અને કૃવાડિયાના બિયા ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. તે કુષ્ઠ ઉપર પ્રશસ્ત છે (૧૬) ઘોળી કરેણીનો ગસ, વાવડિંગ અને ચિત્રકમૂળની છાલ, એ તેલમાં નાખી કઢવી તે શરીરે ચોપડવુ (૧૭) ત્રિફળા, વાવડિંગ અને લીડીપીપરનુ ચૂર્ણ મધમાં ચાટવુ. એટલે કોઢ, કૃમિ, પ્રમેહ, નાડીવ્રણ અને ભગદરનો નાશ થાય છે (૧૮) પારો, ગધક, એની કજલી સરસવના તેલમાં ખરલ કરી પછી ભાગરાના રસમાં ખગલ કરી લેપ કરવો, એટલે સર્વ કુષ્ઠોનો નાશ થાય છે. (૧૯) ઘોળી કજૂરના મૂળ, કોષ્ઠ અને કરંજની છાલ, દારુહળદર અને જાંબુના પાદડાનો લેપ કરવો (૨૦) શિલાબિત્ત, કપિલો, જેઠીમધ, ફટકડી, રાળ અને મનશીલ, એ દરેક ૪ તોલા લઈ, તેને માખણમાં ખરલ કરી સ્નાવવાળા કુષ્ઠ ઉપર લેપ કરવો (૨૧) ખેંગના આડ નીચે ખાડો કરીને તેમાં વાસણુ રાખી ખેરનુ મૂળિયું છૂદી તે ઉપર અગ્નિ કઢવો એટલે તેનો રસ ઝમે છે, તેમાં આમળાનો ગસ અને મધ નાખી આપવો તે કોઢનો નાશ કરે છે અને ગસાયન પણ છે. (૨૨) લીમડાના ૧૦૦ પાદડા, લીબોળીઓ, આમળા, વાવડિંગ અને બાવચીનો કલ્ક પ્રાશન કરવો. (૨૩) મોરથૂથુના પાણીમાં સાત વખત માલકાકણીનુ તેલ પચન કરવુ. તે શરીરે ચોપડવાથી ઘોળા કોઢ જાય છે (૨૪) વજ્રતૈલ :—સાતવીણુ, કરંજ, આકડો, જાંબુ, કરેણુ, થુરિયો તથા સરસડાના આડના મૂળિયા, તેમ જ ચિત્રક અને રાનમોગરીના મૂળિયા, કરંજના બિયા, હરડા, બહેડા, આમળા, સૂઠ, મરી, લીડીપીપર, હળદર, દારુહળદર, શ્વેત સરસવ, વાવડિંગ અને કૃવાડિયાનો ગોમૂત્રમાં કલ્ક કરી તેમાં તેલ સિદ્ધ કરવુ. એ શરીરે ચોપડવાથી કોઢ, નાડીવ્રણ તથા દુષ્ટ વ્રણનો નાશ થાય છે *

સફેદ કોઢ ઉપર :—સોમલનાં ફૂલ મુનકામાં ગળાવી ઉપર બકાન લીમડી, લીમડો, દાતીમૂળ, ચિત્રકમૂળ તથા ભોરિગણીના મૂળનો ક્વાથ પિડાવવો; તેમ જ હરતાલ, બાવચી, સોનાગેરુ તથા મનશીલને ગોમૂત્રમાં ચાર પ્રહર ખરલ કરી સોગઠી કરી રાખવી આ સોગઠીને ગોમૂત્રમાં ઘસી લગાડવી. કોઈ કોઈને આ ઉપાયથી (લેપથી) ચાદા પડી જાય છે, પણ તેથી નુકસાન થતુ નથી. પથ્થ—ચણાના ખાખરા તથા ઘી, મગની દાળ, ઘોળુ સિંધાલૂણુ નાખેલું હોય તેવી પાવી. દૂધ, દહી, માખણુ, હાશ કાઈ પણ ન ખાવુ ઘી ખૂબ ખાવુ, એથી ૪૦ દિવસમાં અવશ્ય મટે છે

વિશેષ ઉપચાર—બુઓ વનૌંમા :—કાસુદેરો-૭, કોશિબ-૨, ખેર-૨, ૧૩; ગરણી-૧, ગરમાળો-૧, નાગરવેલ-૪, મજક-૬, માલકાગણી ૭ની ટીપમાં, લીમડો (કડવો)-૨૩, ૩૪. રક્ત-કૃષ્ણ માટે —મદાર-૨. સિદ્ધમકુષ્ઠ માટે —સહદેવી-૭ મહાકુષ્ઠ માટે —કડવી કવઠ-૪ મડગકોઢ માટે —ચિત્રક-૧૧.

ખરજ, ખસ, દાદર ઇત્યાદિ ઉપર ઉપચાર :—(૧) પારો, ગધક (કજલી લેવી), કાથો, મોરથૂથુ, પાપાણુભેદ અને મુરદારશિંગ એ સમભાગે અને એથી યોગણુ ઘી લઈ તાબાના વાસણમાં

* આ ઉપરાંત પચનિ બક અવલેહ, સ્વચ ભૂ ગૂગળ, એકવિશતિક ગૂગળ, અમૃતભક્ષાતક અવલેહ, મહાભક્ષાતક અવલેહ, મજ્જાદિ ક્વાથ, તાલકેશ્વરરસ, ગલિતકુષ્ઠારિ રસ, માણિક્ય રસ, પચતિક્ત ઘૃત, ખદિરાષ્ટક ક્વાથ, ગધક રસાયન, આરોગ્યવર્ધની, ખદિરાદિ વટી, ખદિરાસવ, કુષ્ઠ કાલાનલ રસ, હરતાલ ભસ્મ વગેરે ખાવા અપાય છે કુષ્ઠકાલાનલ તેલ, આરવધાદિ તેલ, કરવીર તેલ, કચ્છરાક્ષસ તેલ, સોમરાજ ઘૃત, ચિત્રક તેલ, ગધકાદિ લેપ, ગુબ્દિ લેપ, ચક્રમર્દાદિ લેપ, કદર્પસાર તેલ વગેરે ચોપડવા માટે તથા મર્દન કરવા માટે અપાય છે ચોપચીન્યાદિ બાળ્ય પસીનો લાવી રોગ કાઢી નાખવા અપાય છે સિલામુ, હંગતાલ, સોમલ, ચાવલ, મોગરાનુ તેલ એ બધી દવાઓ મહાકુષ્ઠ અને ગલતકુષ્ઠ (રગતપિત્ત) માં પણ લાલદાયી છે

ખરલ કરી તે ચોપડવુ, એટલે ખરજવુ, ખસ, દાદર, વિસ્ફોટક, નાયટા (ચાદા) અને ખસ દૂર થાય છે (૨) આમલસારો ગધક અને મરી, એનાથી યોગણુ ઘી લઈ તાપ્પાના વાસણમા ખરલ કરી તેનો લેપ ત્રણ દિવસ કરવો અને લેપ કર્યા પછી કેટલીક વાર તડકામા ખેસવુ (૩) નાળિયેરની કાચલીનુ તેલ પાડી લેપ કરવો; એટલે ખરજવુ અને દાદરનો નાશ થાય છે. (૪) ચ દનતેલ, લીંબુનો રસ તથા કપૂરનો ખરલ કરી તે ચોપડવુ (૫) આમલસારો ગધક, કપૂર, ટકણુખાર અને કિચિત મીણુ ને કોપરેલનો ખરલ કરી તે મલમ ચોપડવો, એટલે ખસ અને દાદરનો નાશ થાય છે (૬) મુરદારશિંગ અને કુલાવેલી કટકડીને એકત્ર કરી શતઘૌત (સો વખત ધોયેલા) ઘીમા ખરલ કરી તે ચોપડવુ (૭) ૫ તોલા શતઘૌત ઘીમા રસકપૂર ૪-૬ રતી ખરલ કરીને ચોપડવા, એટલે ખરજવા ખસ, દાદર, ખોડો, નાયટા અને ચળનો નાશ થાય છે (૮) પારો અને ગધકની કળલી માખણમા ખરલ કરી ચોપડવી (૯) કકોલ, ગુરુ, કોષ, મોરથૂથુ છુરુ અને મરી, એ દરેક તોલોતોલો, મનશીલ, ગધક અને પારો એ છ છ તોલા, તથા ઘી ૨૦ તોલા લઈ તાપ્પાના વાસણમા નાખી ખરલ કરવો એનો ત્રણ દિવસ લેપ કરવો, એટલે તીવ્ર ગજકણુની વ્યથા પણ દૂર થશે (૧૦) ચણોઠી, ચિત્રક, શખલરમ, હળદર, ધરો, હરડે, કલગારી, થુરિયો, સિધવ, કુવાર, નાગમોથ, આકડાનુ દૂધ, ધુવાસ, પારો, બાવચો, કૃવાડિયો, વાર્વાડિગ અને મરીને મધમા ઘૂટી લેપ કરવો; એટલે કફ અને દાદરનો નાશ થાય છે. (૧૧) ધરો, હરડે, સિધવ કૃવાડિયાના બિયા, અજવલો અને કાશુ એકત્ર કરી વાટી લેપ કરવો, એટલે ત્રણ લેપથી બદ્ધમૂલ એવા દરદ અને કફનો નાશ થાય છે કુષ્ઠરોગ ઉપર લગાવેલા અથવા ચોપડેલા ઔષધો ખીજે દિવસે અરીકા લગાવી સાફ ધોઈ નાખવા અને પછી તેના ઉપર ઔષધો ચોપડવા (૧૨) ગધક, ટકણુખાર, માયાફળ (માયા) અને કપૂરને મેંઢીના દૂધમા ખરલ કરી ચોપડવા (૧૩) આવળના અથવા કૃવાડિયાના બિયા, લસણુ અને કડવા લીમડાના પાદ્ડાને તેલમા શેકવા બળી બચ એટલે તેનો મલમ કરી ચોપડવો. x

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનૌંમા. ખરજ માટે.—આબાહળદ-૧, ઈંદ્રજવ ૨૨, કેતકી-૧, કોશિબ-૩, ખસખસ ક (અક્ષીણુ)-૧૦, ગજકણુ-૪, ચિત્રક-૧૩, નાગચ પો-૩, પીલુ-૬, મરી-૨, મુગવેલ-૧, ૨, મોરવેલ-૧, વાપુળા-૧. ખસ માટે:—અરદૂસી-૬, આમળા-૫, આબાહળદ-૧, ઉડણુ-૩, કડવી કવક-૨, કણુઝી-૨, કરમદી-૨, કોશિબ-૨, ખરશિગી-૩, ખરસાણી-૫, ગરમાળો-૧, ૫; ગૂગળ-૮, ચિત્રક-૧, ૭, ચિત્રો-૭, તુવેર-૨, ધતૂરો-૧૩, ધોળો ચ પો-૭, નાગચ પો-૩, નાળિયેરી-૧૦, ૧૧, નિબારા-૧, પીપળો-૫, પીળો ધતૂરો-૯, બાવચી-૧, ૨; માલકાકણુ-૨, મુગવેલ-૧, ૨; મેંઢાશિગ-૩, મોરવેલ-૧, લીમડો (કડવો)-૩, ૧૨, ૧૫; શિરદોડી-૫, સુખડ-૨, સોપારી-૮ દાદર માટે:—અઘાડી-૫, એરડો-૬, કાસુદરો-૧, ૭, દિકામાલી-૨, કૃવાડિયો-૩, આખરો-૨, ખાજકોલતી-૩, ગજકણુ-૨, ગરમાળો-૧, ગવાર-૧, ગૂગળ-૮, ચ બેલી-૨, જનવેલ-૨, તુલસી-૮, ૧૪, થૂવર-ત્રણધારીઆ-૬, નાગદમની-૩, નાળિયેરી-૧૦, પારિજતક ૭, પોષેયો-૧, કુદીનો-૫, બોળ(હીરાબોળ)-૧, લિલામો-૨૨, લોચમગ-૧, મીઠીઆવળ-૩, લસણુ-૧૯, વજનાગ-૫, વાપુળા-૧. શરીરને ખરજ આવે તે માટે.—ઉદરકની ગ-૪.

ભુઓ ગોં વૈંમા ખરજ (ચેળ) જવા માટે.—છાણુ-૪ ભુઓ પ્રાં ઔંમા દાદર માટે — હરિશ્ચ ગ-૪. સડેલાં કૃષ્ઠ (કોઠ) માટે.—અસ્થિવર્ગ-૪ ખરજ (ચેળ) જવા માટે:—ગોરોચન-૪, સમુદ્રકીણુ-૪, હરિણુશ ગ-૪.

ભુઓ અનુભૂત ઔષધ—દાદર માટે ઔષધિક્રિયાના મલમપ્રયોગની ટીપમા-ન. ૧૨, ૧૩, ૧૯ ૨૭, ૩૪ ખસ માટે —ન ૩૦, ૩૬.

ખરજવા+ ઉપર ઉપચાર:—(આ રોગ હાથ અને પગ ઉપર પ્રથમ ખરજયુક્ત ઉત્પત્ત

x આ સિવાય તન્નગરમી [ત્રૈપાદિક] આદિ ઉપર કેટલાક ઉપચાર મં પદેજીએ કુષ્ઠરોગમા આપ્યા છે, માટે તે ત્યાં જોવા

+ સશ્ચિત ઉપચાર —(૧) ભે સના ગિ ગડાની સ પુટમા બાખ કરી આકડાના પીળા પાદડાની રાખમા

થઈ, લોહીને દૂધિત કરી ઉપર ને ઉપર પ્રસરતો જાય છે. એમા અતિશય દાહ અને ખરજ હોય છે એને મહારાષ્ટ્રી ભાષામા 'ઈસગ' કહે છે. (૧) ઘેટાની લીંડીઓનું પાતાળયંત્ર વડે તેલ પાડી ચોપડવું. (૨) મોરથૂથુ અને કળીચૂનો એકત્ર કરી લેપ કરવો. (૩) ગાયના મૂત્રમા રોજ પગ ઘોઈ નાખવા. (૪) સિલામો અને રાજ તેલમા કઢવી. તે તેલ ચોપડવું. (૫) શતઘાત ઘૃતમા મોરથૂથુ, મુરદારશિંગ અને કપીલો, એ થોડું થોડું નાખી તાંબાની કથરોટમા તાંબાના વાસણુ વડે ખગલ કરી તે ચોપડવું. (૬) શતઘોત ઘીમા રસકપૂર ખરલ કરી ચોપડવું; એટલે 'ખગલુ' ખસ, દાદર, ચાદી, ખોડો, ફેફા, ઉંદરી વગેરેનો નાશ થાય છે (૭) ગાજર પીસી કિંચિત્ મીઠું નાખી તેને જરા બાફ આપી તે ખરજવા ઉપર બાધવું એ પ્રમાણે ૩ દિવસ કરવું. (૮) કૃવાડિયાનાં બિયા ૩ ભાગ, બાવચો ૨ ભાગ અને ગાજરના બિયા ૧ ભાગ લઈ ગોમૂત્રમા આઠ દિવસ પલાળી રાખવા. પછી તેનો લેપ કરવો; એટલે ત્વરિત ગુણ આવે છે. આ ઔષધમાં ઉપરાઉપરી ગોમૂત્ર નાખી સુકાવા ન દેવાથી વર્ષભેર ટકે છે. (૯) પિત્તપાપડો, હરતાલ અને વછનાગને સમભાગે જૂના ઘીમા ઘસી ચોપડવા (૧૦) મનશીલ, રસકપૂર, નેપાળો અને ગંધક એ એકેક ભાગ, ફુલાવેલું મોરથૂથુ અર્ધો ભાગ તથા એ બધા ઔષધોથી બમણુ આકડાનું દૂધ અને દૂધથી બમણું માખણુ લઈ કાસાના વાસણુમા ખરલ કરી લેપ કરવો (૧૧) વેગણુ શેકી લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોંમા—અઘાડી—૫, અરલુ—૯, કપૂર—૩, કલગારી—૧૦, કાળી-છરી—૮, કૃવાડિયો—૧, ૭, ખમૂરી—૩, ખાખરો—૭, ખીજડો—૧. ગાજર—૧, ગૌરીનો ફણો—૨, જનવેલ—૧, ધરો—૩, પારિજાતિક—૨, પેડકુળી—૧, સિલામો—૨૧, રતાદળી—૮, વડ—૧૪, શરપુ ખો—૩, સિવણુ—૧, સુગ્રીણુ—૧.

જુઓ પ્રાં ઔંમા—ખરજવા માટે:—ગંધેડાની લીદ—૨.

પથ્ય—જવ, ઘઉં, ચોખ્ખા, ઘી, મગ, તુવેર, મસૂર, પડવળ (પડોળા), લસણ, ચાકવત (ટાકો), ગલકાં, કડવા પદાર્થ. અપથ્ય—પરસેવો કાઢવો, મૈથુન, શેલડી, ગોળ, દહી, દૂધ, ખાટા પદાર્થ, તલ, અડદ, મધ અને લાત.

૧૯ : કંઠમાળ, અપચી અને લાપોટિયું

ગંડમાલાની સંપ્રાપ્તિ—નાના ખોર જેવડી, મોટા ખોર જેવડી અને આમળા જેવડી ગાઠો કાપ્પ, બાહુમૂળ, ખોચી અને ગળું એવા ઠેકાણે, કફથી મેદ દુષ્ટ થઈ ઉત્પન્ન થાય છે તેને ગંડમાલ (કંઠમાળા) કહે છે તે ગંડમાલા ઘણીક ગાઠોએ યુક્ત હોઈ ઘણા કાળે કરી હલકી પાકદશા પર જાય છે, એવું જાણવું. પૂર્વેકિત ગંડમાલની ગાઠો જેટલી પાકી ફૂટી વહે છે અને નહિ જેવી થઈ કરી બીજા ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનો સબધ ઘણો હોય છે. એ રોગને અપચી કહે છે x

મેળવી લગડાથી ચાળી ગાયના ઘીમા મલમ કરી ચોપડવો (૨) મનુષ્યના હાડકા તથા શેળાના કાઠાની સંપુટથી કરેલી ખાખ અને કેરડાના કોલસાનો ઘીમા મલમ કરી ચોપડવો (૩) શેળાના કાઠાની ખાખ, કેરડાના કોલસા અને મોરથૂથુ સો વાર ઘોચેલા ગાયના ઘીમા મેળવી ચોપડવું (૪) કાચકાની અદરનાં મીજ, ફુલાવેલું મોરથૂથુ અને આમલસારા ગંધકને લીજુના રસમા ખરલ કરી ચોપડવું એમ ચારપાચ દિવસ ચોપડ્યા પછી ઉપર હીરદખણ અને આમડાની રાખ ચોપડવા (૫) ગામડી ગાડાના પૈડામાની મળી, ઘોડાનો બાળેલો નખ અને એરડિયું તેલ મેળવી ચોપડવું (૬) ડામર ચોપડી ઉપર પાટો બાધી એ પાટો પદર દિવસ સુધી છોડવો નહિ તેમ દરદને પણ પાણીથી પલાળવું નહિ (૭) પારા-ગંધકની સમાનભાગે કરેલી કાજળી તોલા ૨, મોરથૂથુ તોલા ૧ અને સોનાગેર તોલા ૧ વાદી ગાયના સો વખત ઘોચેલા બમણુ ઘીમા મલમ કરી ચોપડવો

x ગળામા વપણુ જેવી એક ગાઠ હોય તે ગલગડ, નાની નાની કેટલીય થાય તેને ગંડમાળા, તેમાથી પાકે, ફૂટે, મટે તથા પુન થાય તેને અપચી કહે છે ગલગડ ૩ પ્રકારના થાય છે કાળી શિરાથી વ્યાપ્ત, તીક્ષ્ણ, પીડાયુક્ત અને કઠણ હોય તે વાતજ, સ્થિર, ત્વચાના સમાન વર્ણુવાળો, ભારી, ખાજયુક્ત, શીતળ, મોટા અને મદ પીડાયુક્ત હોય તે કફજ તથા જે ગલગડ નરમ, પાડુવર્ણુ, દુર્ગંધયુક્ત, ખાજવાળો, પીડા-ગ્રસ્ત અને વજનની સમાન લટકતો રહે તે મેદ સંબધી જાણવો ગલગડનો રોગ એક વર્ષ પછી અસાધ્ય

ગલગંડની સંપ્રાપ્તિ—ખોચી, ગળું અને હડપચી, એની સધિના ઠેકાણે વૃષણ જેવી ત્રિવિધ મેળો થયા લાગે છે; અને તે સોળે નાનો અથવા મોટો હોય છે તેને ગલગંડ કહે છે તે ગલગંડ વાયુ અને કફ ગળાને ઠેકાણે દુષ્ટ થવાથી થાય છે

ગંડમાળા પર ઉપચાર—(૧) આકડાના દૂધમા હીરાકસી ઘસી લેપ કરવો. (૨) લીમડાના રસમા વછનાગ ઘસી લેપ કરવો. (૩) કડવી પાકેલી તુબડીમા પાણી નાખી રાખી તે પછી તે પાણી ૭ દિવસ સુધી પાવું (૪) ચિત્રક, લિલામો, હીગકસી અને થોરના મૂળ આકડાના દૂધમા વાટી લેપ કરવો (૫) કચનારના ઝાડની છાલનો કાઢો કરી તેમા સૂકું ચૂર્ણ નાખી આપવો. (૬) વાયવરણાની છાલનો કાઢો કરી તેમા મધ નાખી આપવો. (૭) એરડમૂળ અને ખાખરાના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમા ઘસી લેપ કરવો. એનાથી ગલગંડ પણ દૂર થાય છે. (૮) કડવી તુબડીનો રસ તથા સરમિયુ એકત્ર કરી દેવતા પર કઢવી ગસ બળી ન્ય એટલે તે તેલ લઈ ચોપડવું (૯) શરપુ ખાના મૂળ અને હળદરનો ગાયના દૂધમા ઘસી લેપ કરવો. (૧૦) કડવા સરગવાની છાલ અને ઇંદ્રવરણાના મૂળની છાલ સમલાગે એકત્ર કૂટી તે ભૂંડી હોકામા પીવી. (૧૧) આકડાનું દૂધ, સિંધવ, સમુદ્રકળ અને ખાખરાના બિયા, એ સર્વને લીમડાના રસમા ખરલ કરી ચોપડવા (૧૨) મૂળાના બિયા, સરસવ, સરગવાના બિયા, શણુના બિયા, જવ અને અળશી, એ ખાટી છાશમા વાટી ચોપડવા; એટલે ગંડમાલા અને ગલગંડનો નાશ થાય છે. (૧૩) ભોયચ પાના મૂળ, એરકોચલાના બિયા અને વછનાગ કડા પાણીમા ઘસી લેપ કરવો. આ લેપથી ખેચ લાગે છે એથી કરી ગલગંડ કે કાંઈ પણ ગાઠ તુરત ખેસે છે, કૂટેલી ગાઠો ભરાઈ આવવા માટે મલમની પટ્ટીઓ લગાવવી. (૧૪) ચંદન, હરડે, લાખ, ઘોડાવજ અને કડુથી તેલ સિદ્ધ કરી પ્રાશન કરવું; એટલે અપચીનો નાશ થાય છે (૧૫) ગંડમાળાના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમા વાટી સૂધવા તથા તેનો લેપ પણ કરવો. (૧૬) કળથી અને મરીનો કાઢો આપવો.

વિશેષ ઉપચાર—ભુઓ વનોંમા—આકડો-૧૫, ઇંદ્રવરણા-૧૪, ઉબરો-૨૪, એરડો-૨૪, કડવી દૂધી (તુબડી)-૪, કણ્ઠી-૩, કપાસ-૪, કપૂરલેડી-૬, કલગારી-૩, કળથી-૨, કચનાર-૧, ૪, કુકપાડાનો વેલો-૪, ગરમાળો-૮, ગોરખમુડી-૨, ચણોડી-૨૧, છયાપોતો-૧, પીલુ-૬, બ્રહ્મ-૬ડી-૨, ભારંગી-૪, લિલામો-૭, ભુંચસિરડ-૩, મૂળા-૧૦, રિસામણી-૧, વછનાગ-૧, વાયવરણો ૩, ૧૪, વાકેરી-૩, વીંછુડા-૨, શરપુ ખો-૪, સરગવો-૭, સહદેવી-૫. અપચી માટે :-કપાસ-૪, કલગારી-૨, કુવારી-૨, દેવદાર-૩, રિસામણી-૧, વાયવરણો-૩, સરસવ-૨

કડમાળા માટે ભુઓ અનુભૂત ઔષધ ઔષધિક્રિયાના મલમ-પ્રયોગની ટીપમા નં. ૨૧.

ગલગંડ ઉપર ઉપચાર—(૧) હરતાલ ગોમૂત્રમા ઘસી લેપ કરવો (૨) ચૂનો, ગોળ અને ધુવાસ એકત્ર કરી લેપ કરવો; એથી કરી ગાલની સ્ત્રવ પણ દૂર થાય છે (૩) ધતૂરાના પાદડા

થાય છે અપચી જે ઉપદ્રવરહિત હોય તે સાધ્ય છે, પણ જેની સાથે ખીનસ, પાર્શ્વશળ, ઉધરસ, તાવ તથા વમન થયા કરે તે અસાધ્ય રોગ ભણવો

* ઘોળી ગરણીનું મૂળ, તુંસડાનું (ઇંદ્રવરણાનું) મૂળ, ઘોડાવજ, દેવદાર અને સરસવનું મૂળ, એ ગોમૂત્રમા ઘસી લેપ કરવો (૨) મગ શેર ના આકડાના દૂધમા દિવસ ૭ લી જવી છાયામા સૂકવી ધીમા મલમ કરી લગાડવાથી કડમાળ અને હૈયાહોળી આદિ દરદો ન્ય છે

આ ઉપરાંત કાચનાર ગૂગળ, વિડગ, અરિષ્ટ, સોમલના ફૂલ, ગડમાળાકડન રસ, ત્રિશુણાખ્ય તામ્રયોગ, ત્રિકલા, ગૂગળ વગેરે ખાવા માટે અપાય છે, તથા ગુબ્ધિ તેલ, ચંદનાદિ તેલ, તુબી તેલ, સિંદૂરાદિ તેલ, ગધકાદિ લેપ વગેરે ચોપડવા માટે અપાય છે તથા લીડીપીપરનું ચૂર્ણ મેળવેલો કડવા તરિયાનો રસ, લીમડાનું તેલ, ઘોડાવજ અને દાતીમૂળનું ચૂર્ણ તથા નગોડની જડને પાણીમા ધમી તૈયાર કરેલું પાણી વગેરે નાકમા નાખવા માટે અપાય છે મનુષ્યની જોપરીને બહુ જ બારીક ખાડી પછી માખીની વિષ્ટા (માખી જે દોરીના ઉપર ખેસી હગાર મૂકે છે તે) સમાન લાગે મેળવી મનુષ્યના મૂત્રમા ખરલ કરી ન્યારે બહુ જ ચેપદાર (ચીકણું) થઈ ન્ય, ત્યારે કપડા ઉપર ચોપડી ગાઠ પર ખેતણ વાર લગાડવાથી ગલગંડ ખેસી ન્ય છે અનેક પ્રકારની ગાઠો આ ઔષધિથી બહુ જ થોડા સમયમા સારી થઈ ન્ય છે

વાટી તેમા ચૂનો મેળવી તે ઉપર બાધવો

વિશેષ ઉપચાર—ભુઓ વનૌંમા :—ઉળરો-૬, કડવી દૂધી (તુબડી)-૧, કાકડી-૫, ખાખરો-૪, જાપોતો-૧, જેઠીમધ-૧૭, ધતૂરો-૧, ૯, પારિજાતક-૩, પાણકુંભા-૧, મૂળા-૧૦, રિસામણી-૧, વજનાગ-૧, વાયવરણો-૩, શિરદોડી-૧. સોપારી-૯. કંકુગલગંડ ઉપર-દેવદાર-૨ વાતગલગંડ માટે-જળજળંબો-૨, સમેરવો-૫

ભુઓ પ્રાં ઓંમા —લાપોટિયા માટે-સાબરશિંગ ૧. અપચી માટે સાબરશિંગ-૭.

પથ્ય—જૂની ગાતી ડાગર, જવ, મગ, પડોળા, સરગવો, કારેલી, શેલડી તથા રક્ષ, તીખા અને અગ્નિદીપક પદાર્થ અપથ્ય—દૂધ અને શેલડીથી જે પદાર્થ થાય છે તે, મિષ્ટાન્ન, ખાટા, મધુગ, જડ અને કંકારક અન્ન

૨૦-ગળતી (શોષરોગ)

કારણ અને લક્ષણ—શોષરોગ એ ક્ષયનો જ ભેદ છે. (૧) અતિ સ્ત્રીસેવનથી, (૨) શરીરના વ્રણ કિંવા આગતુ વ્રણથી (૩) રસ્તે ઘણું ચાલવાના શ્રમે કરી, (૪) શરીરને ઘણી મહેનત પજાથી, (૫) શરીર જર્જરીભૂત થવાથી અને (૬) કોઈ પણ પ્રકારનો શોક થઈ તેનાથી થયેલો, આ પ્રકારે છ જાતનો શોષરોગ જાણવો રસાદિ ધાતુનું શોષણ થઈ શરીર ક્ષીણ થાય છે તેને પણ શોષ કહે છે

ઉપચાર—(૧) જેઠીમધ, આમળા, લવગ, ખડીસાકર અને ધાણાનો કાઢો આપવો. (૨) ડાગરની ધાણીનો કાઢો આપવો. (૩) વાવડિંગ, આમળા અને જેઠીમધનો કાઢો આપવો (૪) પિત્તપાપકનો કાઢો આપવો. (૫) કોષ, જેઠીમધ, નીલકમળ અને વડની રૂંખોનું ચૂર્ણ કરી મધ નાખી ચાટણ કરી ને ઉપરાઉપરી ચાટતા જવું; એટલે તૃષા શાત થશે (૬) આમલકાદિ ગુટિકા—આમળા, કમળ, કોષ, મરમરા (ચોખાની ધાણી) અને વડની કુમળી વડવાઈઓની રૂંખોનું ચૂર્ણ મધમા મેળવી ગોળા કરી મોઢામા રાખવાથી તરસ છીપી મોઢામા અમી રહે છે.+

વિશેષ ઉપચાર ભુઓ વનૌંમા —આલુ-૩, ડાગર-૬, દાડમ-૧૩, પિત્તપાપકો-૪, બિન્નેરું-૧૮.

પથ્યાપથ્ય—ક્ષયરોગમા કહ્યા પ્રમાણે.

૨૧-ગાંઠ (ત્રંથિરોગ) અને રસોળી અથવા અર્ધુદરોગ

ત્રંથિરોગની સંપ્રાપ્તિ—વાતાદિ રોગ, માસ અને લોહી દુષ્ટ થઈ મેદ અને શિરાઓને દૂષિત કરી, ગોળ, ઊંચો અને ગાંઠ જેવો સોળો ઉત્પન્ન કરે છે, તે રોગને ત્રંથિ કહે છે.

અર્ધુદરોગની સંપ્રાપ્તિ—શરીરના ઠેકાણે વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ લોહી અને માસને દૂષિત કરી, ગોળ, સ્થિર, મદ, પીડાયુક્ત, મોટો, અંદરથી ઊંડો ગયેલો, લાખા કાળે વધનારો અને પાકનાર એવો માસનો ગોળો થઈ ઊઠે છે તેને અર્ધુદ કહે છે.

ઉપચાર—(૧) વ્રણ (ગૂમડા) ઉપર જે ઉપચાર કહેલા છે તે ચોજવા (૨) સાજાખાર, હળદર અથવા મૂળાનો ખાર અને શ ખચૂર્ણને પાણીમા વાટી લેપ કરવો (૩) હળદર, લોધર, પતંગ અથવા રક્તચંદન, ધુંવાસ, ગોળ અને મનશીલને મધમા વાટી લેપ કરવો (૪) કોષ અને તમાલપત્ર વડના દૂધમા વાટી લેપ કરવો અને ઉપર વડના પાદડા બાધવા, એટલે સાત દિવસમા અર્ધુદનો નાશ થાય છે (૫) સરગવાના બિયા, મૂળાના બિયા, સરસવ, તુલસી અને ઇંદ્રજવને ભેંસની છાશમાં વાટી લેપ કરવો.*

વિશેષ ઉપચાર—ભુઓ વનૌંમા :—અ કોલ ૧૬, ચણોઠી-૭, ધતૂરો-૯, મયાળ-૧

+ શોષરોગમા સીતોપલાદિ ચૂર્ણ, પ્રવાલભસ્મ, મૌક્તિકભસ્મ, બ ગભસ્મ, સુવર્ણભસ્મ, એલાદિચૂર્ણ, કાશાસવ, તેમ જ ક્ષયના પ્રકરણમા કહેલી ઔષધિઓ અપાય છે

* ત્રંથિ (ગાંઠ) તથા અર્ધુદ (રસોળી) ના ઉપર અર્ધુદહરોરસ, ત્રિક્ષ્ણા, ગૂગળ, કાચનાર ગૂગળ, વિડગારિષ્ટ વગેરે ઔષધિ ખાવા માટે અપાય છે લેપની ઔષધિ પ્રકરણમા લખેલી છે

બ્રુઓ પ્રાંઓમાં :—સાખરશિંગ-૭, બ્રુઓ અનુભૂત ઔષધ —ઔષધિક્રિયાના મલમપ્રયોગની ટીપમા નં. ૩૫

પથ્યાપથ્ય—કંઠમાળx પ્રમાણે.

૨૨-ગાંઠિયો વા, અંગનું અકડાઈ જવું (વાતરક્ત)

કારણ—ખારા, ખાટા, તીખા, ખારવાળા, સિન્ધ, ઉષ્ણ, અપકવ, ઉર્ધ્વાઈ ગયેલા, શુષ્ક, એવા પદાર્થોનું સેવન તથા મત્યાદિકોનું માસ અને ખોળ. મૂળા, કળથી, વાલ ઇત્યાદિ કંડા ધાન્યો, શાકાદિક, શેકેલા તલ, ગેરડીનો રસ, દહીં, કાણુ, છાશ, મધ, વિરુદ્ધ અન્ન, અધ્વશન (અતિભોજન) ઇત્યાદિ પદાર્થોનું સેવન, ક્રોધ અને દિવસે નિદ્રા તથા રાત્રે જાગરણ, એ કારણોએ તેમ જ ઘણું કરી સ્ત્રુકમાર પુરુષ અને મિથ્યા આહારવિહાર કરનાર અને મથૂલ (જડા) તથા સુખી એવા માણસનું વાતરક્ત કુપિત થાય છે.

સંપ્રાપ્તિ—હાથી, અથ તથા જીટ ઉપર ગમન કરનાર અને વિદાહજનક અન્નભક્ષણ કરનાર, એવા માણસનું આખા શરીરમાંનું રક્ત દૂષિત થઈ પગમાં એકઠું થાય છે. પછી દુષ્ટ વાયુમા મળે છે. આ રોગમા વાયુનું પ્રાપ્ત્ય છે, એટલા માટે એને વાતરક્ત કહે છે +

પૂર્વરૂપ —ઘણો પરસેવો આવે છે, કિંવા સમૂળગો આવતો જ નથી. શરીર કાળાશ પર જણાય છે. સ્પર્શનું અજ્ઞાનપણું, ક્ષતની અંદર ઘણું જ સણુકા, આળસ, અંગ ગળી જવા જેવું થવું, શરીર ગળ્યા જેવું થવું, હીચણ, ક્રોણી, ફૂલા, કમર, ખાધ, હાથ, પગ ઇત્યાદિની સધિમાં શુળ, અંગનું સ્ફુરણ, સણુકા, શરીરે બહેરાપણું, કંઠ, સધિમધ્યે શુળ, વારવાર દાહ થઈ મટે છે અને પુનઃ દાહ થાય છે, એ વર્ણુ બદલાય છે અને અંગ ઉપર મંડળની ઉત્પત્તિ, એ વાતરક્તના પૂર્વરૂપો જાણવા.

અસાધ્ય લક્ષણુ :—હીચણુ પર્યંત વ્યાપ્ત થયેલો, સમૂહ થયેલો, સ્ત્રાવ થનાર અને ખળ, માસ ટે લ્યાદિ ઉપદ્રવથી યુક્ત જે વાતરક્ત તે અસાધ્ય; અને એક વર્ષ ઉપર થયેલો વાતરક્ત કષ્ટ-સાધ્ય તથા ક્રાંત કે ચીરા પડ્યા વગરનો સાધ્ય જાણવો.

ઉપચાર—(૧) ગળોના કાઠામા શુદ્ધ કરેલું શિલાજિત નાખી તે કાઠો પાવો. (૨) મંજિ-ષ્ટાદિ કાઠો :—મજ્જક, કડાજાલ. ગળો, નાગરમોથ, વજ, સૂકં, હળદર, દારુહળદર, અરડૂસો, પિત્ત-પાપડો, ઉપગસાલ, અતિવિષ, ધમાસો, ઇન્દ્રવણા, વાળો, ભોરિંગણી, કડવા લીમડાની છાલ, કડવાં પડોળાં, ઉપલેટ, કકુ, ભારગમૂળ, વાવડિંગ, ચિત્રો, મોરવેલ, દેવદાર, ઈન્દ્રજવ, ભાગરો, લીંડીપીપર, મેંદી, પહાડમૂળ, શનાવરી, ખેર, ત્રિફળા, કરિયાતુ, બકામ લીમડો, અસાણા, ગરમાળો, કાળું નસોતર, ખાવચો, ચંદન, વાયવરણા, કર જ અને સાગ, એ સર્વ સમભાગે ઔષધોનો કાઠો કરી

x મગદી ગ્રંથમા અહીં ભૂલથી ગુદમ લખાયેલ છે સંસ્કૃત ગ્રંથોમા કંઠમાળ ગ્રંથિ અને અર્ધુદ એક જ પ્રકરણમા કહેલ છે પથ્ય પણુ સર્વનું એક જ કહેલુ હોવાથી સુધારી લીધેલ છે

+ ગરીર દાહ, ભારેપણુ, પીડા, તોડ, ચળ-ચકામા, ધગડા ઉપર ફેડલા, સોજે, એ વાતરક્તના લક્ષણુ છે વિશેષ કરી એ રોગ પગે થાય છે. વાતરક્તનો શબ્દાર્થ એવો છે કે, વાયુથી ઘેરાયેલુ લોહી, તે વાત, પિત્ત, ક્ષક, વાતપિત્ત, વાતકક્ષ, પિત્તકક્ષ, ત્રિદોષ અને લોહીથી, એ પ્રમાણે ઉત્પત્તિના કારણુસર આઠ પ્રકારનો થાય છે વાતરક્ત રોગ જીવાની કરતા વૃદ્ધાવસ્થામા વધારે થાય છે. તેની નિશાની એ છે કે, એ રોગ પગના અંગુઠામાથી ઉત્પન્ન થઈ પગની પાટલી તથા ધૂટણુ સૂજે છે અને તેમા બહુ દરદ કરે છે તે ઘણી મુદત થયાથી હાથના પોચામા તથા આગળામા દાખલ થઈ સાધાઓ રહી જાય છે પછી તે સાધાઓ પોતાની મેળે કાઠી તેમાથી પગના ઠેકાણે સંગ્રહ ચૂના જેવો સૂકો મવાદ નીકળે છે માટે એ રોગવાળાને જીલાખ આવે એવુ ઔષધ આપણુ, એ આન્નરવાળાને ગધકની ખાણુવાળા ગરમ ખાણીમા નવડાવવાથી તથા બેસાડવાથી ઘણો શુણુ થાય છે એ ખાણુનું ખાણી સુસ્ત જિલ્લામા વાસદા તથા નવસારીની હદમાં ઉનાઈની ન્યા નન્ના ભરાય છે, ત્યાના કુંડમા તથા વજરાણાઈમા તથા મલખાર કોસ્તામા છે ગુજરાતમા ડાકોર અને ગાધરા વચ્ચે 'ટુવા' નામે સ્ટેશનથી અર્ધો માઈલ દૂર એ જાતના કુંડ છે, તથા કપડવંજ તાલુકાના એક ગામમા પણુ છે

નિત્ય પાવાથી ત્વચાનો દોષ, અઢાર પ્રકારના દોષ, વાતરક્ત, વિસર્પ, વિદ્રધિ અને સર્પ દોષોનો જલદી નાશ થાય છે (૩) લઘુમંજિષ્ઠાદિ કાઢો :—મજ્જા, ત્રિકળા, કકુ, વજ, દારુહળદર, ગળો અને કડવા લીમડાની છાલનો કાઢો વાતરક્ત, ખસ, કાપાલિક કુષ્ઠ અને રક્તમંડળનો નાશક છે. (૪) અરૂસી, ગળો અને કકુનો કાઢો આપવો. (૫) ગળોના કાઢામા એરંડતેલ નાખી તે આપવો. (૬) મુરવારી હરડેનું ચૂર્ણ મેળવી આપવું. (૭) મીણુ, મજ્જા અને રાળના તેલ વડે કિવા રાતા બોળના તેલ વડે અભ્યંગ કરવો; એટલે વાતરક્તની પીડા દૂર થશે. (૮) એરંડમૂળ, અરૂસી અને ગળોનો કાઢો આપવો. (૯) ખેરનો કાઢો બે વાર આપવો. ઉપર વી-ભાત ખાવા તથા નિર્વાત (વિશેષ વાયુના ઉપદ્રવથી રહિત) સ્થાનમા રહેવું એ પૃથ્વ્ય કરવું, એટલે કુષ્ઠાદિ સર્વ રોગોનો નાશ થાય છે. (૧૦) શુદ્ધ કરેલો કલગારીનો કદ, સૂઠ, મરી, લીડીપીપર અને મીઠાનું ચૂર્ણ એકત્ર મિશ્ર કરવું, તે મધ અને ગાયના ઘીમા ૧૦ માસા આપવું. આથી અનેક પ્રકારના રક્તવિકાર, પાદદોષ (પગ ફાટે છે તે), માથાનું દુખ, અસાધ્ય વાતરક્ત અને દોષોનો નાશ કરે છે (૧૧) ગોરખ મુડી અને કકુનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમા આપવું. (૧૨) કડવા લીમડાના પાદડાનો અગરસ કિવા તેના પાદડા ગાયનાં દૂધમા વાટી રસ કાઢવો અને તે પાવો. (૧૩) ખજૂરનો કદક કાઢી તેમા એરંડ-તેલ નાખી તે આપવાથી વાતરક્ત અને ધનુર્વાત દૂર થાય છે. (૧૪) મોગલી એરંડા બિયાનું તેલ રોગગ્રસ્ત એવી સર્વ જગ્યાએ દિવસમા ચારપાચ વાર ચોપડતા જવું (૧૫) ઘોળી ગુલબાશીનો કદ ૧ તોલા ગાયના તાજા દૂધમા દિવસમા ત્રણ વાર લેવો એ ઔષધ હમેશા ૩ મહિના આપવું (૧૬) અમૃતાધૂત :—ગળો લાવી થોડી ફટી તેમા તેનાથી ચારગણું પાણી નાખી એથો લાગ પાણી રહે ત્યાં સુધી કાઢો કરી તેમા કાઢાના ચતુર્થાંશ જેટલું ઘી નાખવું અને ઘીનો ચતુર્થાંશ ગળોનો કદક કરી અને ઘીથી દૂધ ચોગણું તેમા નાખી ઘી શેષ રહે, ત્યાં સુધી પાક કરી, પછી તે ગાળી લઈ પીવું. તેથી કરી વાતરક્ત અને દોષ જલદી દૂર થાય છે.+

વિશેષ ઉપચાર ભુઓ વનૌંમા—આમળા-૯, ઉબરો-૧, એરંડો-૧૪, કપૂરભેડી-૫, કાસાળુ-૨, કોલિજન-૩, ખજૂરી-૧૨, ખટખટી-૩, ગળો-૧૫, નગોડ-૨, પાડેરવો-૨, મજ્જા-૬, મરી-૧, માંકડી-૧, મોગલી એરંડો-૧૦, રાળ-૧૪, હરડે-૧ ભુઓ પ્રાં ઔંમાં—દૃતવર્ગ-૨.

પૃથ્વ્ય—રાતા ચોખા, ઘઉં, ચણા, મગ, તુવર, મકં, ખકરી, મેઠી, ભેંસ અને ગાયનું દૂધ, મયાળ, કોકોલી, નેતરના અંકુર, લાખડી, ચાકવત, કારેલા, તાદળજો, પડવળ (પડોળા), આમળા, આદુ, સૂરણ, સરગવો, સાકર, દ્રાક્ષ, જૂનું કોળું, માખણ, તાલું ઘી, કડવા પદાર્થ. અપૃથ્વ્ય—દિવસે નિદ્રા, શેક લેવો, ઉઘોગ, મૈથુન, અડદ, કળથી, વાલ, વટાણા તેમ જ માસ, વિરુદ્ધ ભોજન, દહી, શેલડી, મૂળા, મદ્ય, માંસ, પાન, કાચ, તલ, તીખા, ઉષ્ણ, તૂંગ, ચીકટા, મીઠું અને ભોટના પદાર્થ

૨૩—ગોત્રું અથવા વાઈ (મૃગી, અપસ્માર)

સ્વરૂપ—વાતાદિ દોષ દુષ્ટ થઈ આખો આગળ અંધારા આવી સ્મૃતિરૂપ જ્ઞાન અને અનુ-લવજન્ય જ્ઞાન નષ્ટ થાય છે. નેત્ર અને હાથપગ વિકળ થાય છે. હૃદયને કંપ, શરીરને પગસેવો ધત્યાદિ લક્ષણો થાય છે, એનો દોષ કદી દશ દિવસે, કદી પંદર દિવસે, કિંવા મહિને બે મહિને દોષસચ્ચ થઈ ને થાય છે. જે વાઈના દરદીનું શરીર વધારે ફરકે છે તેમ જ શરીર ક્ષીણ, નેત્ર

+ વાતરક્ત ગેગમા અહીં લગ્યા ઉપરાત અમૃતાદિ ક્વાથ, રાસ્નાદિ ક્વાથ, નિખાદિ ચૂર્ણ, ચંદ્રપ્રભા-વટી, પુનર્નવા ગૂગળ, કિશોર ગૂગળ, રસાશ્ર ગૂગળ, વાતરક્તનાતક રસ, મહાતાલેશ્વર રસ, ગુરૂચ્યાદિ લોહ, વિશ્વેશ્વર રસ, અમૃતભક્ષાતક અવલોહ, લાગુલી ગુટિકા વગેરે ખાવા માટે અપાય છે તથા ગુરૂચી તેલ, રૂઢે તેલ, મહાપિંડા તેલ વગેરે મર્દન કરવા માટે અપાય છે હરતાલ ભસ્મ વાતરક્ત માટે અતિ લાભદાયક છે

× ગોત્રું-વાઈ ચાર પ્રકારની છે તે પૈકી (૧) કપાશે થાય, દાંત કંડાવે, મોઢે કીણ આવે, શ્વાસ થાય, કાળુ પીણું જેમે તે વાયુની, (૨) મોઢે પીણું કીણ આવે, ગરીરની ચામડી, મોઢું અને આખો પીળા પડી નય, સર્વત્ર લાલપીણુ દેખાય, તરસ લાગે અને ગરીર ગરમ રહે તે પિત્તની, (૩) મુખમા સંગ્રેહ કીણ આવે, ગરીરની ચામડી, આખ અને મુખ ચોળા પડી નય, ઠંડી લાગે, શેમાચ થાય અને સર્વત્ર ઘોળું

વિકૃત અને લમર ચલાયમાન હોય તે અસાધ્ય જાણવું. વાતદોષયુક્ત વાર્ધ ૧૨ દિવસે, પિત્તની ૧૫ દિવસે તથા કફયુક્ત ૧ મહિને ઉત્પન્ન થાય છે. વચ્ચે પણ કોઈ કોઈ વખત વેગ આવે છે. વાર્ધના વેગ આવવા પહેલા અથવા વેગ આવે ત્યારે તરત અરીકાનું કીણુ આજવાથી વેગ રોકાઈ જાય છે વાર્ધના ઉપર શાસ્ત્રીય ઔષધિ બ્રાહ્મીઘૃત, કલ્યાણ ચૂર્ણ, સારસ્વત અરિષ્ટ, કુખ્યાઘૃત, ભૂતભૈરવ રસ, વાતકુલાતક રસ, ચંડભૈરવ રસ વગેરે આપાય છે. મલચંદ્રોદય રસ વાર્ધમા બહુ જ સારું કામ કરે છે સાથે સૂઘવા માટે નવસાર મેળવેલો કેળનો રસ આપવો કે જેથી નાકમાથી કેટલાક કીડા નીકળી જાય.

ઉપચાર :—(૧) યુરિયાનાં પાદડાને આકડાના દૂધમા ૨૧ પુટા આપી સૂકવી ચૂર્ણ કરવું અને તે છીંકણી પ્રમાણે સૂઘવું, એટલે નાકમાના કીડા ખરી પડી રોગી સારો થશે (૨) દેવડાગર- (કૂકડવેલ)નો રસ અને યુરિયાનું દૂધ એકત્ર કરી નરય આપવું (૩) માલકાકણી, ખુરાસાની અજમો, અક્કલગરો, જયફળ, લવગ એલચીદોડા, અજમો, વાવડિગ અને નાગકેસર, એ સમ- ભાગે લઈ ભાગરાના રસમા ભોર. જેવડી ગોળી કરી તે દરરોજ એક ગોળી પાણી સાથે આપવી એટલે અપરમાર, ચિત્તભ્રમ ધ્યાદિ દૂર થાય છે (૪) અગથિયાના પાદડાના રસમા ગોમૂત્ર અને મરીની ભૂંડી નાખી તેનું નરય આપવું. (૫) વાઝક કોડીના મૂળ ઘીમા ઘસી તેમા સાકર નાખી તેનું નરય આપવું (૬) જેડીમધ, હિંગ, ઘોડાવજ, તગ, સરસડો, લસણ-આ પદાર્થો બકરીના દૂધમા અથવા મૂત્રમા ઘસી અજન કરવું (૭) નગોડના રસમા અખડ ઘસી તેનું નરય કિવા અંજન કરવું (૮) રાઈ ગોમૂત્રમા વાટી તેનો શરીરે લેપ કરવો. (૯) ઘોળી કુગળીનો રસ નાકે સૂઘવો અને અંજન કરવું. (૧૦) વગડાઉ છાણની રાખ આકડાના દૂધમા ભીજવી સુકાયા પછી તપખીર પ્રમાણે સૂઘવી (૧૧) અરીકા લીંબુના રસમા ઘસી તેનું નરય આપવું. (૧૨) ગધકની ધૂણી નાકમા લેવી (૧૩) હાથીનું મૂત્ર નાકના બંને છિદ્રોમા નાખવું, એટલે માથામાના કીડા દૂર ખરી પડી રોગી સારો થાય છે. (૧૪) ઘોડાવજ, ગળો, સૂક, મરી, લીડીપીપર, મહુ- ડાનો ગુંદર, રુદ્રાક્ષ, સિંધવ, રીંગણીના ફળ, સમુદ્રફળ અને લસણ, એ સર્વ એકત્ર વાટી નાકે સૂઘવું; એટલે અપરમાર, વાયુ, કફ, મસ્તકથળ, બકબક, મોહ, સન્નિપાત અને પીનસ (નાકના છોડ) દૂર થાય છે

વિશેષ ઉપચાર બુઓ વૈનૌમા—અક્કલગરો-૬, અખરોડ(નાના)-૨, અગથિયો-૯, અરીકા-૧૦, ૧૬; આકડો-૭, ઉદરકની ક-૧, ઉદરકની ગ-૬, ક કોડી-૧૦, પૃષ્ઠ ૧૬૩માની કાયફળને લગતી છેદી ટીપણી, કેવડાનું આડ-૨, જેડીમધ-૧૨, કુગળી-૨૩, તલ-૬, બિબ્બેરુ-૩, મહુડો-૧, મોથ-૮, ૧૦; રાયણુ-૧, લસણુ-૧૧, લીડીપીપર-૨, ૧૮, વજ-૨, શણુપુષ્પી-૧, શતાવરી-૯, શંખા-વળી-૧, હળદર ૨૨ની ટીપમા ન. ૨, હિંગ-૩. **પિત્તાપરમાર માટે :—**કારિવણુ-૩. **ચિત્તભ્રમ અપરમાર માટે :—**કારિવણુ-૯, કાસાણુ-૬ **લમરી આવે તેને માટે :—**કારિવણુ-૧, ઘાસ પિત્તપાપડો-૧, વાવડિગ-૪

બુઓ ગોં વૈનૌમા —ધી-૯. **બુઓ ગ્રાં ઔનૌમા મૂત્રવર્ગ-૨ અસ્થિ (હાડકા) ૧૨ની ટીપમા ન-૨**

જણાય તે કફની અને (૪) ત્રણે દોષના લક્ષણ જણાય તે સન્નિપાતની વાર્ધ-મૃગી જણવી વળી નાની વાર્ધ ૧૨ દિવસે, પિત્તની ૧૫ દિવસે, કફની એક મહિને અને સન્નિપાતની વાર વાર અથવા અનિયમિત વખતે આવે છે ઉપચાર —(૧) ભાદરવા માસમા ઝીલના છોડવા ઉપર દિવસ ભગતી વખતે જે યૂક્તના જેવું જામેયુ દેખાય છે તેને ખડવેલો કહે છે તેમા મરી શેર વા એક મહિના સુધી પલાળી રાખી છાંયે સૂકવી ૨ દિવસ સુધી (૧૬ પહોર) વાટી ભૂંડી કરી તેમાથી ૨ વાલ દરરોજ અથવા દરદ આવવાના ટાઈમે ફાંચે તો ગોચુ અને દમનુ દરદ જાય (૨) જવાન ચુવર કોચીને તેમા કોથળીમા નાખેલા મરી અથવા લવગ તોલા પાચ નાખી તેના જ કકડાથી બધ કરી છ માસ રાખી સકરું, પછી તે કાઢી લઈ દરદીને એકેક સુંવાડવું અને દરરોજ એકેક ખવડાવવાથી ગોચુ જાય આ લવગનો ધુમાડો બળદના નાકમા આપવાથી બળદની કભોડી (ગિગડું) સડીને વળી જઈ ભાગી જાય છે તે) મટે (૩) અમરવેલનો રસ નાકમા નાખવો

પથ્ય—મગ, ઘઉં, ઘી, દૂધ, પંડોળા, જીરું, ગ્રામ્યન, દાડમ, અન્નપૂર્ણા, દાદા, આમળા, ચોખા. અપથ્ય—ગરમ પદાર્થ, વિરુદ્ધાત્મક, અતિશયુક્ત, મોંઘન, ભાજ્યપાત્રો, દીપ્તિમાં આવેલા પદાર્થો.

૨૪—ગોળો (ગુલમ)

કારણ અને સંપ્રાપ્તિ—મિથ્યા આહાર તથા ગિદાર, એથી વાતાર્દિ દોષ ક્રિયા થઈ પેટમાં પ્રચિરક પાચ પ્રકારના ગુરમ ઉત્પન્ન કરે છે. તે ગાંઠો ગોટલા જેવી રીતે થઈ અપચત અને રોગો હોય છે અને કરી મોટી અને કરી નાની હોય છે આ રોગને ગુરમ કહે છે; પૂર્વરૂપ—પાંચ ઓઠકાર, મલબદ્ધતા, અતિ ઉપર અગ્નિ, આત્મિક દુઃક વાગે તથા દુઃખ છે, પેટ ચડે છે અને અગ્નિમાઘ, એ ગુલમરોગનું પૂર્વરૂપ જાણવું.

ઉપચાર—(૧) લીંડીપીપર અને જવખાનું ચૂર્ણ, આદાને સ્ત્ર અને મેંદા આપવું એટલે ગુલમ તથા શ્વાસકાસ દૂર થાય છે. (૨) ચિરુકળ, સિંધવ, સંજળ, જિંજીર, અન્નપૂર્ણા, એન્ડ્રીમૂળ, જવખાર, બાળહરડે, એંદ્રી દિંગ અને વાવડિંગ, એ દશ ઔષધો મળવાએ હોવા અને નસોતર ૩ લાગ, બધાનું ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણીમાં આપવું. એટલે ગુરમ, નળા, પેટનું ચાલુ અને ઉદરના સર્વ રોગો દૂર થાય છે. (૩) હિંગાદિક ચૂર્ણ આપવું. (૪) જીરુંની પાંદડાનો રસ દરેક વખતે નવટાક પ્રમાણે ૭ દિવસ આપવો. (૫) આન્નપૂર્ણા પાંદડાના રસમાં મરીની બૂટી અને તલનું તેલ ૭ ટીપા નાખી ૩ દિવસ આપવું. (૬) સગવાના પાંદડાનો રસ પાંચર, તેમાં બે તોલા ખડીસાકર મેળવી ૩ દિવસ આપવો આ ત્રણ ઉપચારથી વાનગુરમ દૂર થાય છે. (૭) બોગિંગણી મૂળિયા સહિત મુકવવી, તે પછી તેનું ચૂર્ણ કરી ગરમ પાણીમાં મેલ ૧૦ માના ચૂર્ણ દિવસમાં બે વખત પ્રમાણે ૭ દિવસ આપવું; એટલે પેટમાં દોષ પાન આત્મિકની ગાંઠ લગે તોપણ તે દૂર થશે. (૮) કાચકું (કાકસ) એટલી તેનું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવાથી પ્રચલિત રોગો ઉત્પન્ન થયેલા વાયુનો ગોળો શમે છે. (૯) દશમૂળના કાદામાં જવખાર અને સિંધવ નાખી આપવો, એટલે ગુલમ, શ્વેત, હૃદયરોગ અને શ્વાસનો નાશ થાય છે. (૧૦) શરૂઆતના ક્ષાર અને હરડેનું ચૂર્ણ, એ બંને ચાર ચાર માસા એકત્ર કરી ગરમ પાણીમાં આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમા :—આદુ—૩૧, એરડો—૪૦, દદ—૨, ખારેલી—૭, ગૂંચળ—૧૮, ચૂંકા—૧, હુવરફળ—૧, નાકછીકણી—૩, પાલુ—૧, ખીસી—૨, ખીવલો—૪ મરી—૨૩, મિરન્નેળી—૪, લવંગ—૧૦, લીંડીપીપર—૧૪, રજ, વજનાગ—૭ની ટીપમા નં. ૪, વસુ—૨, ૭, શરૂખો—૭.

* ગુલમરોગ (રક્તગુલમ) એ મિથ્યા આહાર-વિલાગના કુપચયથી વાયુ, પિત્ત, કફ, દુષ્ટ થઈ પુરુષ અથવા સ્ત્રીના હૃદયથી લઈ પેટ સુધી ગોળાના આકાર ઉત્પન્ન થાય છે. તે વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત અને રક્ત (લોહી)નો, એમ પાંચ પ્રકારનો થાય છે. એના ઉપર મેંદા તથા હળદર એકઠા કરીને તેની ગોટલી ચાર માસ સુધી ખાવી અનુભૂત ઉપાય —સંજળ, મીઠું, સિંધવખાર, કાળા મરી અને કાળીકરી સમાનભાગે લઈ ઝીણા વાદી લીણ નંગ ના ઉપર જળ લભરાવી, આગળીવી દાખી તેને ગરમ કરત એ દવા ગરમ થઈ લીણના રસમાં રસખસ વધા પછી તે દરદીને ચુસાડવું આમ બળે કલાકે કપાથી ઉદરનો વાગોળો સંવર બેગી નય છે આ અનુભવસિદ્ધ છે.

— ગુલમ અને અંતર્વિદ્રધિ (અંદર થતું ગુમફું) બંને રોગો એક સમાન હોય છે સ્થાન પણ બંનેનું એક જ છે, પણ ગુલમ નિરાશ્રય છે અને અંતર્વિદ્રધિ સાશ્રય છે ગુલમ દોષમાં રહે છે, ત્યારે અંતર્વિદ્રધિ માસ અને રક્તમાં રહે છે ગુલમ એક મઠી જેટલા આકાર સુધી વધે છે, પણ વિદ્રધિ ગુલમથી બહુ જ મોટી થઈ નય છે તેમ જ પાકે છે ને ગુલમરોગીને બેલડી અને દસ્ત થતા હોય, હૃદય, નાભિ અને હાથપગમાં સોળે આવેલો હોય, ઉપરાંત તાવ અને શ્વાસ પણ રહેતા હોય, તે એ રોગી બચવાની આગા નથી ગુલમરોગમાં વળકાર, કુમારીઆસવ, હિંગાદિ ચૂર્ણ, વ્યાદિ ચૂર્ણ, દત્તી હરીતકી, કાકાયન ગુટિકા, ગુલમ કાલાનલ રસ, પચાનન રસ, નારાય ત્રત, અગ્નિકુમાર રસ, ગુલમકુદાર રસ, તામ્રભસ્મ, ચિન્કાદ્ય દૂત વગેરે ખાવા માટે અપાય છે ગુલમાં રાખવા માટે નીચે લખેલી ગુલમહરીવર્તિ અપાય છે.

ગુલમહરીવર્તિ :—ગુલમરોગમાં ન્યારે મલાવરોધ હોય ત્યારે મીઠું, આદુ, સરસવ અને કાચાં મરીનું ચૂર્ણ કરી ગોમૂત્રમાં બત્તી બનાવી સૂકવી લેવી અથવા ગોળમાં બત્તી બનાવી ઉપયોગમાં લેવી.

શિકેન્દ્ર-૧, સમેરવો-૧, સાટોડી-૭, ૧૭, સાત્તીન ૩, હરડે-૪૪.

રક્તગુદ્મનાં લક્ષણા—સ્ત્રી નવી સુવાવડી હોવાથી અથવા અપક્વ ગર્ભપાત થવાથી કે વા ત્રતુકાળે અપક્વ પદાર્થ સેવવાથી, વાયુ તેના ગર્ભાશયને ઠેકાણે લોહીને જમાવી શૂળ અને દાહથી યુક્ત એવા ગુદ્મને ઉત્પન્ન કરે છે. આ ગુદ્મ ઘણા દિવસ પિડીભૂત હોવા છતાં અવયવ નહિ એવા ગર્ભ જેવાં દુખાણા કરે છે શૂળયુક્ત હોય છે, ગર્ભના લક્ષણો, જેમ કે આર્તવપ્રતિબંધ, સ્તનની ડીટડી ઉપર કાળો વર્ણ ઇલાદિથી યુક્ત હોય છે એની ચિકિત્સા દશ મહિના પછી કરવી. (નવા મત પ્રમાણે ગેગ નિર્ણિત થઈ જાય તો તરત ઉપચાર કરવો જોઈએ)

રક્તગુદ્મ ઉપર—(૧) દત્તીમૂળ, હિંગ, જવખાગ, કડવી તુબડીના ખિયા, લીડીપીપર અને ગોળને યુરિયાના દૂધમા ખરલ કરી તોલા પ્રમાણે ગોળા કરી લક્ષણ કરવી; એટલે રક્તગુદ્મનો નાશ થાય છે અને ગયેલો અટકાય પણ આવે છે (૨) ખાખગના દ્વાર વડે ઘૂત સિદ્ધ કરી તે પ્રાશન કરવું (૩) શતાવરી, કરંજની છાલ, દારુહળદર, ભારગમૂળ અને લીડીપીપરનું ચૂર્ણ તલના કાઢા સાથે પાવું (૪) તલનો કાઢો, ગોળ, અને ઘી, એમા સ્કંઠ, મરી, લીડીપીપર અને ભારગમૂળનું ચૂર્ણ નાખી પાવો, એટલે રક્તગુદ્મ અને નષ્ટાત્વનો નાશ થાય છે. (૫) ભારગમૂળ, લીડીપીપર, કરંજની છાલ, પીપરીમૂળ અને દેવદાગનું ચૂર્ણ તલના કાઢા સાથે પાવું (૬) મુડી અને વંશ-લોચનનું ચૂર્ણ સાકર અને મધમા મેળવી રક્તગુદ્મ ઉપર રેચ માટે આપવું. (૭) અરીઠાના પાણીમા કડવી ઇન્દ્રગણીના મૂળિયા ધમી આપવા.

વિશેષ ઉપચાર બુઓ વનોં મા—રક્તગુદ્મ માટે.—અરીઠા-૧૨, આકડો-૨૮, ઇન્દ્રવર્ણા ૧૭, તલ-૨૦. વાતગુદ્મ માટે—અળવી-૪, આશેત્રી ૧, ઇન્દ્રજવ-૨૨, કાચકી-૫, તજ-૫, પીપર-૧, મોરવેલ-૩, રતનજોત-૧, લીડીપીપર-૨, સરગવો-૫, હિંગ-૧ પિત્તગુદ્મ માટે—નસોતર-૬, ગેણુકા-૩. હરડે-૧૨ કફગુદ્મ માટે.—અજમો-૭ ત્રિદોષગુદ્મ માટે.—અરણી-૬, ગોરખમુડી-૭, વાયવગ્ણો-૨

પૃથ્થ—મૂળા ચોખ્ખા, દૂધ, કળથી, દાડમ, આમળા, લીલુ, છાશ, લસણ, કુમળો મૂળો, ચાક-વત, સરગવો, હિંગ અને ગરમ અન્ન. **અપૃથ્થ—**અડદ, જવ, મીઠા ફળ, વેગણ, કાળું, મૂળા, દિલ્લ ધાન્ય (કોળ), જડ અન્ન અને તેલવાળા પદાર્થ

૨૫-ચાંદી-ગરમી-ટાંકી (ઉપદ્રવશ)

કારણ—જે સ્ત્રીઓ ઘણા પુરુષોથી સગ કરે છે એવી સ્ત્રીઓનો સગ થવાથી, મૈથુન પછી શિશ્ન ન ધોવાથી, રજસ્વલા, સુવાવડી અને રોગી સ્ત્રીઓનો સગ કરવાથી આવા શિશ્નની જગાએ હાથ, નખ અને દાનનો કડોર સ્પર્શ થવાથી આ રોગ થાય છે—

લક્ષણો—ઇદ્રિય ઉપર અને અદગની બાબુએ ચાંદી પડવી અને મહિનો કડો (ઉપરનો ભાગ) સૂજવો, બન્ને બાબુની જ ધાના મૂળોમાના નળની મુખની નીચેની ગાઠ સૂજી મોટી થવી એટલે જેને બદ કહે છે તે થવું અને તે પકવદશાએ આવી કૂટ્યા પછી સર્વ શરીરમા લોહીનું દુર્ગંધયુક્ત રસી થઈ વહી જવું, ધાતુસ્થાન બગડવું તથા તે યોગે બધા શરીરમાનું લોહી દૂષિત થઈ સર્વ શરીર ઉપર અને હાથ, પગ, અડ. તથા મુખ ઉપર નાખટા (ખરજવું) જેવી ચાંદીઓ પડી તેનું પરિણામ દુસ્તર વ્યાધિ જેવું (મહારોગ જેવું) થવું અને અતિશય દુઃખે (ગરમીઓ) લિંગનાશ, કૃમિ, મૂત્રસ કોચ. મૂત્રનું ઝરવું,

— જો કે આ રોગને લોકો 'ગરમી'ના નામથી જ ઓળખે છે, પરંતુ તેના ઉપર ઠંડા ઉપચાર કરવાથી હાથપગના સાધા ઝલાઈ જઈ રોગી વાયુની સખત ખીમારી ભોગવે છે, માટે જ એના ઉપર ગરમ ઉપચારો કરવા એ રોગવાળાને મૂદ્રરેચ પણ અવશ્ય આપવા વાતોપદશથી ખીળા રગની ટ્રેડલીઓ થઈ પીડા થાય છે તે ટ્રેડલીઓ ફૂટે છે અને તેનું સ્ફુરણ થાય છે પિત્તોપદશથી કાળા રગની ટ્રેડલીઓ થઈ બળતરા બળી તેમાથી પાણી ઝરે છે કકોપદશથી સફેદ રંગની મોટી ટ્રેડલીઓ ભીડી વધૂર ફૂટે છે, સોજો આવે છે અને બહુ પડ વડે છે સન્નિપાતોપદશથી ઘણા પ્રકારની વેદના થાય છે અને પડ ઝરે છે રક્તોપદશથી ટ્રેડલીઓ માસના જેવી લાલ રગની થાય છે એમ એ રોગ પાંચ પ્રકારનો છે

ગાંઠ ઇત્યાદિ વિકાર અને તણુખા ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે.

ઉપદંશથી થનારાં પરિણામ—આ રોગ ઉપર તુરત ઉપચાર કરવા ઉપદંશના યોગે મુખ્યત્વે કરી શરીરમાનું શુદ્ધ અને શોણિત (ધાતુ અને લોહી) ખગડી પહેલા સર્વ વીર્યનો નાશ થાય છે. પછી લોહીનું શોષણ થાય છે સતતિનો અભાવ થાય છે. શક્તિ ક્ષીણ થયા પછી શરીર ઘાતું અને નિસ્તેજ થાય છે અરુચિ, અત્યાકાર એ લક્ષણો થઈ શરીરમા તાવનો અચાર વાય છે તેમ જ ઉધરસ ઉત્પન્ન થાય છે અને સર્વ હાડકાંમાનું તેજ નષ્ટ થઈ ક્ષયરોગ ઉત્પન્ન થાય છે બદ થયેલું હોય તે જ વખતે યોગ્ય ઉપચાર થઈ ન બેસી જાય અથવા દૂટી તેમાનો દમ નીકળી જઈ તેનો ઉપશ્રમ ન થાય તો ગરમી શરીરમા મળી(ફેલાઈ)મધુ અંગ, વૃષણ અને ઇન્ડ્રિય આદી પડી, તે ફેલાવા લાગી તેમાથી દુર્ગંધયુક્ત પરુ અને પાચનો અાવ વાય છે. તે યોગે શરીરનું સર્વ લોહી બળી જઈ શોષણ થાય છે, શરીરને દુર્ગંધી આવવા લાગે છે, દાંતો ઉપર મળ ચોટે છે, પેટમા તીકાનો અચવ થાય છે, જ્વરેદ્રવ થાય છે, પગે સોજો આવે છે અને તેવા જ પરિણામ થાય છે

ફિરંગોપદંશની સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ—ફિરંગ નામના દેશમા એ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. ફિરંગી લોકો આ દેશમા આવ્યાથી એ રોગનો પ્રાદુર્ભાવ થયો આ રોગ ક્રીટાદુર્જનિત હોવાથી જે સ્ત્રીને અથવા જે પુરુષને થયો હોય તેનો સહવાસ કરનારને પણ થઈ જાય છે. અતિ મહાવાસ કરનારા જે માણસ હોય તેમને પણ એ થાય છે તેના પ્રકાર:—**બાહ્યફિરંગ—**શરીર ઉપર વિઝંટકના જેવા ફાડા અને તેને ઠેકાણે વેદના મંદ, તે કોલા ફૂટવાથી ત્રણ જેવા જણાય છે. એ મુખસાધ્ય છે. **આભ્યંતર ફિરંગ:—**એમાં શરીરની અંદર સધિને ઠેકાણે કોલા થઈ દૂટી ત્રણ થાય છે અને તે ઘણા દિવસ રહે છે, તેથી વેદના ઘણા થાય છે આ રોગ કષ્ટસાધ્ય જણાવો. એ બંનેના લક્ષણો જે યુક્ત હોય તે બાહ્યાભ્યંતર જણાવો. ફિરંગોપદંશના સાધારણ ઉપદ્રવ — કૃશપાણુ, બલક્ષય, અગ્નિમાંઘ, દુર્ધર ત્રણ, નાકનું ઝરવું અને હાડકું વાકું થવું, એ ઉપદ્રવો જણાવો.

ઉપદંશ ઉપર ઉપચાર:—પહેલા રોગ આપવો. (૧) વરધાગ, લિલામા નગ ૩, સૂક, બાળ-

* લાવમિત્રે લાવપ્રકાશમા ઉપદંશરોગ ઉપર ફિરંગનું વર્ણન કર્યું છે જે ઉપદંશ રોગમા પ્રથમ ચીજ તથા લોહી ખરાબ થઈ પછી સર્વ ધાતુઓને દુષ્ટ કરે છે તેને ‘ફિરંગ’ કહેલ છે આ ફિરંગ રોગ અંદર અને બહાર બંને પ્રકારથી ઉત્પન્ન થયેલ ક્ષીણ ગરીરવાળા મનુષ્યનો જ્વરો થાય તથા ઉપદ્રવ્યુત્પન્ન હોય તો અસાધ્ય છે ઉપદંશરોગ સહજ સાધ્ય છે પણ ફિરંગ અતિ દુઃખદાયી છે ઉપદંશ રોગમાં કહેલી ઔષધિ ફિરંગરોગમાં અપાય છે લાવપ્રકાશમા રસકપૂર, સમ્પ્રસાલિ-વટી તથા તેવા પ્રકારની અન્ય ઔષધિ આપવાનું લખેલ છે ફિરંગ રોગ જવા પછી પણ ચોપચીની ઇત્યાદિનું ચૂર્ણ, પાક અથવા અવલેહ બનાવી લોહી સારી રીતે શુદ્ધ થાય ત્યાં સુધી સેવન કરવાની જરૂર રહે છે લોહીમા દોષ ગળી જાય તો જીવન પર્યંત સાધાઓમા દરર રહે છે, તેમ જ દાંત અને હાડકા નબળાં થઈ જાય છે.

× (૧) ઇન્ડ્રિયને જખમ થયો હોય તો કપીલો સગસિંગ તેલમા મેળવી ચોપડવો, અથવા મેંદી સરસિયા તેલમા મેળવીને ચોપડવાથી રૂઝ આવે છે, અથવા ચોમાસામાં બિલાડીના ટોપ જેને કારસીમા સમારમે અને સિંધીમાં ખુંભો કહે છે તે ટોપ લીલો હોય છે ત્યારે સહેદ હોઈને સુકાયા પછી કાળો થયેલો હોય છે, તે સમૂળ ઉમેરી લાવી તેનો બૂકો લીલા જખમ ઉપર મૂકે તો આગમ થાય (૨) પહેલો આદીના ગમે તેવા મોટા ઘારા પચ્યા હોય અને મોટા કોલા થયા હોય તે ઉપર હીમત હરડે તોલા ૮, રસકપૂર તોલા ૪, દારૂમનાં સૂકા ફૂલ તોલા ૧, જોગદારગિંગ, જયકળ, એલચી, ધાણા, લવંગ અને મરી-એ સર્વ એકેક તોલા લઈ ખાડી ઝીણા કરી ૧૦૦ લીણના રસમા ખગલ કરવું લીણનો રસ ખરલ કરતાં સુકાય ત્યારે ચણા જેવડી મોટી ગોળાઓ વાળી તેમાથી એકેક ગોળી સવારસાજ ધી સાથે ગળી જાય તો આરામ થાય એ ઉપર મીઠું ખાવું નહિ, મોણું ખાવું બીજું — જોગદારગિંગ તોલા ૧, દારૂમની છાલ તોલા ૧ અને ગોળ તોલા ૨ લઈ, પહેલી બે વખતોએ ખાડી ઝીણી કરી તેની ગોળી ૩૨ ગોળમા વાળી એકેક ગોળી સવારસાજ ખાય અને ઉપર ગાયનું વી શેર બે ખાય તો દિવસ ૧૮મા આરામ થાય છે ત્રીજું — હીમત હરડે ૨ તોલા, દુલાવેલું મોરચું ૧ તોલા અને સાકર ૧ તોલા લઈ ખાડી લીણ ૧૦૦ના રસમાં ખરલ કરી ચણીઓ જેવડી ગોળાઓ વાળી, તેમાથી ગોળી ૧ ટાઢા ખાણી સાથે (લીણના રસની સાથે) ગળાવવી બીજા દિવસે બે અને ત્રીજા દિવસે ત્રણ લેવી એમ જ્યાં સુધી એ દવાથી લલકી ન થાય, ત્યાં સુધી એકેક

હરડે, આસગધ અને ગોખરુનુ ચૂર્ણ કરી ૧ તોલો છાશમા નાખવું, અને તેમા ૧ તોલો ગોળ મેળવી આપવું (૨) કાયકીના પાદડાનો રસ કાઢી તેમા ઘી નાખી તે ૭ દિવસ આપવો (૩) રાતી ચણોડીના પાદડાના રસમા છરાની ભૂટ્ટી અને ખડીસાકર નાખી તે ૭ દિવસ આપવો. પથ્ય-ધઉ અને તુવેરની ઘણ અલૂણી (૪) કડવા લીમડાના પાદડા અને ખડીસાકર એકત્ર વાટી સવારે ૭ દિવસ ખાવા આપવા. પથ્ય ઉપર મુજબ (૫) અધેડાના ઝાડ મૂળ સુદ્ધા ઉપાડી લાવી પછી તેના મૂળ કાપી નાખવા અને રહેલા છોડનો રસ ૪ તોલા કાઢો તેમા છરાની ભૂટ્ટી પૈસાભાર નાખી ૭ દિવસ આપવો. પથ્ય ઉપર મુજબ ઉતાર :- જમ્બુદ (જમ્બુદી) અથવા ખોરના પાદડાનો રસ આપવો, એટલે આગ મટશે (૬) ઝિઝરના પાદડા એક મૂઠી વાટી તેમા થોડું શુરુ અને ધાણા નાખી ૭ દિવસ આપવા (૭) શિવલિંગીના વેલાનો રસ ગાયના દૂધમા ૪ તોલા પર્યંત મેળવી તેમા શુરુ અને સાકર નાખી આપવો (૮) કડવા પરવળ, કડવો લીમડો, હરડે, આમળા અને કરિયાતાનો કાઢો આપવો, કિવા ખેર અને અસાણાનો કાઢો ત્રિફળા સહિત કિવા ગૂગળ સાથે પાવો; એટલે સર્વ પ્રકારના ઉપદ્રશનો નાશ થાય છે (૯) આળાની છાલનો ૪ તોલા સ્વરસ લઈ ૧૬ તોલા બકરીના દૂધમા નાખી ૭ દિવસ પ્રાશન કરવો. તે ઉપદ્રશ-ત્રાણુને હિતકારક થાય છે (૧૦) નર્મના કુમળા પાદડાનો સ્વરસ ૨ તોલા, ગાયનુ ઘી ૨ તોલા અને કિચિત્ રાળ નાખી તેનુ સવારે સેવન કરવું; એટલે પાચે પ્રકારના ઉપદ્રશનો નાશ થાય છે એ ઉપર ઘઉં અને ઘીનુ પથ્ય પાડવું. (૧૧) આકડાના અને રીગણીના મૂળની છાલ, હિંગળોક, હરતાલ અથવા ભિલામો એકત્ર કૂટી ચલમમા નાખી હોકામા પીવા આપવું, એટલે મોઢું આનંદ પછી રોગ સારો થયા પછી કૂટકડી અથવા ખેંગી છાલ અને બાવળિયાની છાલ ઇત્યાદિનો કાઢો કરી તેને લૂગડાથી ગળી કોગળા કરાવવા

શરીરમાં જામેલી ગરમી નીકળી જવા માટે :- ખાવાની ઔષધિ -(૧) ગોખરુ ૧ તોલો, ક દ્રાક્ષ ૦૧ તોલો અને ખડીસાકર ૧ તોલો, એનો અજમાશ કાઢો આપવો (૨) સતત એક વર્ષ પર્યંત વાઙેરીનું ભોથુ ગાયના દૂધમા ઘસી દરરોજ એક વખત સેવન કરવાથી, શરીર ઉપર બેઠેલા કાઢ અને સાધારણ ચાંદીઓ સારી રીતે સારા થઈ શરીરમાનું લોહી શુદ્ધ થાય છે, એટલું જ નહિ પણ ક્ષય, નાડીત્રણ ઇત્યાદિ વિકારો ઉપર એ દિવ્ય ઔષધ છે. જે રોગીના શરીર પર ચાંદીઓ બેઠેલી હોય તેને આ જ ઔષધ કડા પાણીમા ઘસી ઉપર ચોપડવું. (૩) ઉબરાના મૂળ સાધારણ જઘા જેવડા મોટા હોય તે જગ્યા ખોદી મૂળ મોકળા કરવા તે મૂળ નીચે એક વાસણ રાખી કરવતથી તે મૂળ વહેરવું. એ પ્રમાણે સાંજે કંવાથી ચાર પહોર રાત્રિમા તે વાસણમા ઉબરાનો દ્રવ દરરોજ તે વસ્ત્રગાળ કરી બાટલીમા ભરી રાખવો અને રોગીની શક્તિ અનુસાર ૪ તોલા પર્યંત લઈ તેમા છરાની ભૂટ્ટી અને ખડીસાકર ૧૧ તોલા પર્યંત નાખી, સૂર્યોદય થયા પછી સવારે અને સૂર્યાસ્ત થયા પહેલા બે ઘડી દિવસ હોય તે વેળા સાંજે, એ પ્રમાણે એક અઠવાડિયુ આપવાથી સારો ગુણ આવે છે રોગી સશક્ત અને ઉજ્જ્વળ પ્રકૃતિનો હોય તેને જ આ ઔષધ આપવું એ ઔષધથી તણુખિયો પ્રમેહ પણ જાય છે. પથ્ય-કૂકત ઘઉંની રોટલી, ઘી અને સાકર. (૪) ઘોળા કમળનો કદ લાવી સ્વચ્છ ઘોવો અને કૂટવો, એટલે તેમાંથી જે ગ્સ નીકળે તે શક્તિ અનુસાર પાણેર પર્યંત લઈ તેમા આસુદરાની અતરછાલનું ચૂર્ણ અને ગાયનુ દૂધ નાખી સર્વ મિશ્રણ સરખું કરવું. પછી શુરુ અને ખડીસાકરનું ચૂર્ણ નાખી આપવું (૫) ચોપચીનીનું ચૂર્ણ આપવું (૬)

ગોળા વધારતા જવી નેટલી ગોળાથી બલદી ધાય તેથી એક ગોળા ઓછીની દરરોજની માત્રા સમજવી થયેલ બલદી બંધ કરવાને તુરત શેકેલા ચણા ખવરાવવા એથી ટાકીનો આબર તથા ગરીરમા ગમે તેવા ટોડલા કે નાઝ (કાણુ) હોય તે મટે જો બલદી થાય, તો બલદી રોકવા માટે શેકેલા ચણા ખાવા ટાકીના દરદમા મોઢું આવે તો ઘણો કાયદો થાય દરદને જડમાથી કાઢે ચોથો -સ્સકપૂર તોલો ૧, લવંગ તોલો ૧, ખુરાસાની અજમો તોલો ૧, સોપારી ચીકણી તોલો ૧, નાગરવેલના પાન ૨૫, એલચી તોલો ૧, એ સર્વને ખરલમા વાટી ચણા જેવડી ગોળા કઠી બકરીના દૂધ સાથે ગોળા ૧ ખવરાવવી એથી હાથ, પગ, જીભ, મોઢું વગેરે અગોમા ગરમી નીકળશે નહિ પાચમો પ્રકાર -રાળ, કાથો, મનુષ્યના હાડકાની ભસ્મ, કોડીની ભસ્મ, મોરચુ કુલાવેલું, હીરાદળણ, એ સરખે ભાગે લઈને ઘી સાથે મલમ કરી ચોપડવો

ચોપચીનીનો પાક આપવો

ગરમી ચાંદી (ઉપદ્રંશ) ઉપર ઉપચાર (લગાડવાની ઔષધિ) :—(૧) કરેણના મૂળ વાટી તેનો શિશ્ન ઉપર લેપ કરવો, એટલે ઉપદ્રંશ સંબંધી અસાધ્ય પીડા પણ દૂર થાય છે. (૨) વિલાયતી ધતૂરાનું અથવા મોગલી એરંડાનું દૂધ (રસ) ચાદી ઉપર ચોપડવું, એટલે ચાદી જલદી ભરાઈ આવે છે (૩) ત્રિક્ષણના કાઢાએ અથવા ભાંગરાના ગ્ગે પણ ધોવો. (૪) મોચરસ, ચીકણી સોપારીની રાખ, ખેરડીની છાલતું ચૂર્ણ, શંખજીરું, એ ઔષધો ત્રીણા વાટી તેનું ચૂર્ણ ક્ષત ઉપર લગાડી બાંધવું (૫) ઘોળો કાથો અને ચીકણી સોપારીની રાખનું ચૂર્ણ ક્ષત ઉપર નાખવું. (૬) રસકપૂર, ઘોળો કાથો, મુરદારશિંગ, શંખજીરું, માયકળ (માયા) અને સોપારીના ક્ષાલસા—એ ઔષધો ત્રીણા કરી ઘીમા ખરલ કરી ચોપડવા (૭) મધપૂડાનું મીણુ, મિંદર અને ખોડી અઘાડીનો રસ એકેક તોલો લઈ આઠ તોલા ઘીમા કઢવી, જડું થયા પછી ઉતારવું એ મલમ ચોપડવાથી ગરમીની ચાદીઓ, વળુ, નાડીવળુ (હાડવળુ) સારાં થાય છે (૮) ગોપીચંદન અને મોરથૂથુ પાણીમા ખરલ કરી ચોપડવું. (૯) શંખજીરું લીંબુના રસમા વાટી ચોપડવું અને ગોખરુની ભૂકીની ધૂણી આપવી (૧૦) હિંગળોક, આકડાના અને રીંગણીના મૂળની છાલ, એની ધૂણી આપવી અથવા ધુમ્રપાન કરવું, એટલે સર્વવળુ, ઉપદ્રંશવળુ, પ્રમેહ અને અમ્લપિત્તનો નાશ થાય છે *

વિશેષ ઉપચાર* બુઓ વનૌં—ઉપદ્રંશ માટે—અઘેડા-૧૮, અળઈ-૩, આવળ-૫, આળો-૧૪, ઉબરો-૧૩, કણેર-૨, કારિંદા-૩, કાયકી-૩, ખેર-૧, ચણોડી-૧૩, ૧૮; ચ બેલી-૭, ચોપચીની-૧, ઝિઝર-૨, દાડમ-૧૫, દારૂડી-૪, નાઉળ-૩, પીપળો-૧, આવળ-૧૮, ભાંગરો-૧ મદાર-૨, રતનજોત-૯, રોમકળ-૨, લીમડો (કડવો)-૩૯, વાકેરી-૧, ઉપદ્રંશ વ્યાધિએ સાંધા પકડાય તે માટે—વાસનવેલ-૮ ગરમી— માટે—અજમો-૫, ઉપરસાલ-૩ કાકડી-૭, કાતવેલ-૧, કારિવળુ-૪, કાડોળી-૪, ખીજડો-૭, ગોખરુ મોટા-૧૧, ડમરો-૨ કુંગળી-૧૫, ઘોળો મરવો-૧, લીમડો (કડવો)-૬, વાકેરી-૩, શિમળો-૪, આગંતુક ગરમી માટે—ગોમટો-૧, ચણકખોખા-૪, મરવો-૯, સાગ-૪, સુખડ-૭ સર્વ પ્રકારની ગરમી દૂર થવા માટે—અરલુ

* આ પ્રયોગમા કોઈ કોઈ રીંગણીના મૂળને બદલે ચણકખોખા વાપરવાનું કહે છે ગરમીના અનાડી પ્રયોગમા હિંગળોક, રસકપૂર વગેરેનો ધુમાડો લેવાથી મોઢું આવી મોઢેથી અત્યંત લાળ પડે છે, રોગી ભારે ઉંઠાન થાય છે, અને જેમ જેમ લાળ પડે છે, તેમ તેમ શરીરમાથી વ્યથા નીકળતી જાય છે વખતે અનાડીના હાથથી એ પ્રયોગ થવા પામે તો દરદીનો જીવ પણ જાય છે એથી એમા ધુમાડો આપવાની કે ધૂણી પાવાની રીત અથકારે બતાવતા નથી, કેમ કે એ પ્રયોગ વળો સાવચેતીથી કરવા જેવો છે, માટે ગુરુની ઝખઝ અનુભવ મેળવ્યા સિવાય એવા પ્રયોગો કરવા નહિ કેટલાક હિંગળોક, ધી અને એલચીની ધૂણી પણ આપે છે એનો ઉતાર તાદ્દજનથી થાય છે કોઈ પણ રસાયન પ્રયોગથી મોઢું આવેલું હોય તો આળો, જાંબુ ખોરડીના મૂળ, આવળ, આમલી, ગૂદી અને લીમડો, એ સાતની છાલના ઉકાળાના કોગળા કરાવવા એ સાતમાથી લીમડો અડધભાગે અને બાકી સમાનભાગે લેવા, એકલી ખોરડીમૂળની છાલના કોગળાથી પણ શાંતિ થાય છે

× (૧) ઉપદ્રંશના નવા થયેલા દરદમા દાડડીના મૂળને પાણીમા ધૂડી પાણી ગાળી પીવું તથા દાડડીનું દૂધ ચાદી ઉપર ચોપડવું આવી રીતે કરવાથી ૭ દિવસની અંદર ચાદી નિર્મૂળ થાય છે (૨) કેસારાદિ ગુટિકા જે રસકપૂરની ટિંખણમા આપી છે તે લેવી (૩) પારદ ભસ્મ ગધકના તેજબથી બનાવેલી લેવી- (૪) સોમલના ફૂલ શીરામા ખાવા અથવા દૂધની તરમા ગોળી કરી ગળી જવી (૫) પચ્ચત્ક કવાથથી, ત્રિક્ષલા કવાથથી, ભાંગરાના રસથી અથવા રસકપૂરના પાણીથી ચાદી વારવાર ધોવી રસકપૂર ૧ રતીમા ૨૦ તોલા પાણી મેળવવું આ ઉપરાંત ઉપદ્રંશોપસિદ્ધ રસ, નિબપત્રાદિ ચૂર્ણ, ઉપદ્રંશકુકાર રસ, ચોપચીન્યાદિ ચૂર્ણ, રસરોખર, વરાદિ ગગળ, ગધકયોગ, ચોપચીની પાક વગેરે ખાવા માટે અપાય છે તથા નત્યાદિ તેલ, નતિક્ષલાદિ લેપ, તુત્યાદિ મલમ, કરંજધ ધૂત, ગોજી તૈલ લગાડવા માટે અપાય છે તથા પ્રકરણમા આપેલા ધુમાડો અપાય છે

— શરીરની અંદરની આતસને પણ ગરમી કહે છે, તેમ જ આ અથમા મૂત્રકૃત્ત્રને પણ ગરમી કહેલ હોય એમ જણાય છે, પરંતુ ગરમી રાખ્દથી ઉપદ્રંશ (ચાદી) જ ગ્રહણ કરવાનો બહુધા રિવાજ ચાલુ છે; તેથી જ અમે ગરમી ગળ્દના ઉપાયોને વનૌંમાથી અહીં જુદા અનુસંધિત કર્યા છે માટે સુજ્ઞ બધુઓએ એ ઉપાયો વિચારીને જ કરવા

-૭, આબો-૧૮, કમળ-૨, કરિયાતુ-૧, કાડવેલ-૧, કેવડાનુ આડ-૫ ગરમીના યોગે શરીરે ચાંદાં થાય તે માટે —અરલુ-૮, અરીઠા-૭, કડવી કવડ-૧, કપૂર-૬, કાટી ગોખરું-૪, ખપાટ-૨, ગલક્રી-૪, ગોરખ આમલી-૫, પીળો ધતૂરો-૩, મુગવેલ-૨, મોગલી એરડો-૫, મોરવેલ-૧, લસણુ-૧૯, શરસડો-૬, સોનારવેલ-૨, હરડે-૧૮. ઈન્દ્રિય લાલ થાય કે ઉપર ચાંદીઓ થાય તે માટે :—આમળાં-૩૮, તરબૂચ-૪, દારૂડીની ટીપણી

બુઓ અનુભૂત ઔષધ :—ઔષધિક્રિયાની શુદ્ધિકાપ્રયોગથી ટીપણીમા ન ૫, રસાયનની ટીપણીમા ન ૧, મલમની ટીપણીમા ન ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૪, ૧૫, ૧૬, ૧૭, ૨૬

બદ્ધ :—ગરમી અદર થઈ શિશ્નની ઉપરની સધિમા લાખી ગાઠો આવે છે તેને બદ્ધ કહે છે તેની ઉપેક્ષા થવાથી મોટા કષ્ટે અને ઘણા કાળે પાકે છે અને વેદના અતિ દુઃસહ થાય છે. બદ્ધ ઉપર ઉપચાર :—(૧) સારી ગાઠ બનાય તો જ તેને પુષ્કળ જળો લગાડી લોહી કઢાવવું અને કડવા લીમડાના પાદડા થોડું પાણી નાખી વાટી તેમા હળદર અને ઘી નાખી, ગરમ કરી ઉપર આંધવું (૨) ચૂનો, પથરી, પાપાણુભેદ અને લિલામો એકત્ર બાળી તેને પટી લગાવવી. (૩) લસણુ, લિલામો અને શેકટાની છાલ એકત્ર વાટી ઉપર બાંધવી (૪) ચિત્રાના મૂળ લીધુના રસમા ઘસી ચોપડવાં. (૫) ધૂપ, ગૂગળ, એળિયો, વછનાગ અને ચણોડીની દાળ પાણીમા ઘસી કિ ચિત્ર ગરમ કરી લેપ લગાવી તે ઉપર અસાળિયો ચોપડવો આ ઔષધ ઘણું જ આકર્ષણ કરનાર અને ગાઠ વેરનાર છે. (૬) ચીકણીના આડના લાલ વણુનાં કુમળા પાદડા લાવી ચદન પ્રમાણે ખારીક વાટી તેનો ગોળો કરી બદ્ધ પર લગાવી તે ગોળા ઉપર વારવાર ઠડું પાણી નાખતા રહેવું. એ ઔષધથી ફેટલીએક ગરમ ગાઠ હોય તોપણ તે તુરં પાકી નરમ થાય છે અને તે ઉપર સળ પડે છે (૭) ગાઠ કડણુ હોય તો તેને કાથો અને રેવંચીનો શીરો, આકડાના દૂધમા ઘસી દિવસમા બે વખત ત્રણ દિવસ લેપ કરવો; એટલે ગાઠ ખેસે છે (૮) ત્રિધારી થોરિયાના આડના મૂળનો રસ ચોપડી, ઉપર તે જ આડના મૂળ પાસેની માટી ચોપડવી, એટલે ત્રણ દિવસમા ગુણુ આવે છે. (૯) સાધુ, ચૂનો અને લિલામો ઘસી લેપ કરવો; એટલે સર્વ પ્રકારની ગાઠો ખેસે છે

પદ્ધત્ય—વમન, રેચન, જવ, ચોખ્ખા, મગની કણકી, ઘી, કારેલા, પરવળ, કુમળા મૂળા, કડવા અને તૂરા પદાર્થ, મધ, તલતું તેલ. અપદ્ધત્ય—દિવસે નિદ્રા, મૂત્રરોધ, જડ અન્ન, મૈથુન, ગોળ, મહેનત, ખાટા પદાર્થ, તેલવાળા પદ્ધર્થ, વાતુલ પદાર્થ.

૨૬—ચિત્તભ્રમ (ઉન્માદરોગ)

કારણ—ભય, શોક, કામ, ધાંચ્છત સ્ત્રી અગર પુરુષ એમની પ્રાપ્તિ ન થવી, વિરુદ્ધ ભોજન, બળવાન પુરુષાદિથી મરતી કરવી વગેરે કારણોથી અલ્પસત્ત્વગુણી પુરુષના વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ પોતાનો નિત્યનો માર્ગ છોડી અન્ય મનોવાહિની જે નાડી, ત્યાં સુધી જઈ ન્યારે ચિત્તનો વિભ્રમ કરે છે, ત્યારે તે રોગને ઉન્માદઃ એટલે ચિત્તભ્રમ કહે છે

× (૧) જે ઉન્માદથી રોગી વાતચીત સહન કરી શકતો નથી, ચિડાય છે, શરીરે અર્ધો નન્ન ફરે છે, ઘડીમા ભય પામે છે, નામે છે, શરીર ગરમ રહે છે શીતળ હાથમા ખેસવું ગમે છે, ઠંડા પદાર્થની ઇચ્છા કુદે છે અને શરીરનો રંગ પીળાશ પકડે છે તે પિત્તોન્માદ (૨) ઉપવાસાદિક કારણોથી વધી ગયેલો વાયુ મનને ચિતાતુર અને દુષ્ટ કરી બુદ્ધિ અને ચાદગમ્તને નહિ જેવી કરી નાખે છે, એથી દરદીને કારણ વિના હસવું, પ્રસંગ વિના નાચવું, ગીત ગાવું, હસવું અને ભાષણ કરવું, હાથના ચાળા કરવા, લટકા કરવા અને રડવું વગેરે વિચિત્ર હાવભાવ પ્રગટે છે રોગીનું ગરીર ખરબચડું, પાતળું, તાબાના રંગ જેવું થાય છે અને અનાજ પચ્યા પછી દરદ વધારે દેખાય છે તે વાતોન્માદ (૩) જેનાથી રોગી વધારે બોલતો નથી, અનાજ ઉપર અભાવ, સ્ત્રીસંગ અને એકાત ગમે છે, જીવ ઘણી અને જલદી થાય છે, મોઢેથી લાળ પડે, જમ્યા પછી રોગ વધારે દાખવે અને જલ્મ, મૂત્ર, નેત્રાદિક સંકેદ હોય તે ક્ષોન્માદ સમજવો (૪) ત્રણેના મિશ્ર લક્ષણુ-વાળો ઉન્માદ સન્નિપાતોન્માદ કહેવાય છે એ કેવળ અસાધ્ય છે (૫) ભય કિવા મિત્ર વસ્તુના વિયોગથી થયેલો ઉન્માદ શોકોન્માદ કહેવાય છે એમા દરદી ઇચ્છા પ્રમાણે બેસે છે, વખત પર મનની ગુપ્ત વાત કહી

લક્ષણ—કારણ નહિ છતા હમવુ, ગાયુ, નાયવુ, પ્રીતિ કરવી, લગ્ન છોડવી, બુદ્ધિવિપર્યય થવો, રોવુ, બિધનો નાશ, એકાંતે જઈ કઈ કહેવાથી ઉદ્વેગ કરવો અને ભ્રમ, એ લક્ષણો હોય છે. અસાધ્ય લક્ષણ—જે રોગી મોટું ઉપર ક્રિયા નીચે રાખી રહે છે, સર્વકાળ જન્યત રહે છે અને ક્ષીણ ગઈ ગયો હોય છે તેને અસાધ્ય જાણવો.

ઉપચાર—(૧) ગોથા (વાઈ) ઉપરના ઔષધો આપવા. (૨) નવસાર અને ચૂનો એકત્ર કરી દાબડીમાં ભરી તે સૂંધવાને આપવુ. (૩) ઘોળી કુ ગળીના રસનું અજન કરવુ (૪) સૂક, મરી, લીડીપીપર, હિંગ, સિંધવ, ઘોડાવજ, કડુ, સરસવ, કરજના બિયા, ઘોળો શિરસ—એ સમલાગે લઈ ગોમૂત્રમાં વાટી ગોળી કરી તેનું અજન કરવુ, એટલે ચોથિયો તાવ, ઉન્માદ (ઉન્મત વાયુ) અને ગોથુ (વાઈ) દૂર થાય છે. (૫) રોગીને બાધી ગખવો સર્પ છત્યાદિ ભય કર જનાવરો દેખાડી બિવડાવવો અને શરીરે સરસવનું તેલ ચોપડી ગરમીમાં ખેસાડવો અથવા જમીન પર સુવાડવો. ગરમ પાણી તેના શરીર પર છાટવુ, ક્રિયા લોહાદિક તપાવી ડામ દેવાનો ભય દેખાડવો. (૬) બ્રાહ્મી કોણુ, ઘોડાવજ અને શંખાવળીનો અંગરસ બુદ્ધોબુદ્ધ કાઢી તેમાં મધ અને કોઠનુ ચૂર્ણ મેળવી પાવાથી બધા ઉન્માદરોગ દૂર થાય છે (૭) ધતૂરાના પાદડાનો રસ અથવા બિયા ૪ અથવા ૫ વીમાં આપવા. (૮) ધમાસાનો અથવા બાળહરડોનો કાઢો વી નાખી આપવો (૯) દશમૂળનો કાઢો વી નાખી આપવો x

વિશેષ ઉપચાર બુદ્ધો વનૌન્મા —અગથિયો-૩, કારિવાણા-૬, કુંગળી-૨, તુવેર-૫, ધતૂરો-૧૦ તથા ટીપળીમાં ન ૨ કનકવટી પટોલકટુ-૬, બિજેરુ-૧૫, ૨૦; બ્રાહ્મી-૧, ૪, ૩ ની ટીપમાં બ્રાહ્મીકવાથ, મહુડો-૧, મોથ-૬, વજ-૪ શખાવળી-૧. બુદ્ધો ગોં વૈન્મા :-ઘી-૯.

પથ્ય—ઘઉં, મગ, ચોખા, ધારોણુ દૂધ, ઘી, જૂનુ કોણુ, પડવળ, ચાકવત, તાદળજો, નાળિયેર, કોકું અને ફળસ અપથ્ય—ગરમ ભોજન, મદ્ય (દાર), વિરુદ્ધાશન તથા નિદ્રા, ક્ષુધા અને તૃષ્ણાનો રોધ કરવો, વ્યાયામ કરવો, કારેલા અને લાજપાલો

૨૭-જૂનો ઝાડો (સંગ્રહણી)

કારણ—અતિસાર બધ થવા છતા અગ્નિ મંદ હોય છે. તેમાં વિરુદ્ધાહાર થાય તો તેથી કરી અમાશ થઈ અગ્નિનું સ્થાન દુષ્ટ થાય છે એથી આમરૂપ મળ પડવા લાગે છે, તેને સંગ્રહણી કહે છે, અક્ષલ બ્રહ્મટાઈ નય છે, ગાય છે, હસે છે અને છેક મૂર્ખ બને છે. આમ પાંચ પ્રકારના ઉન્માદ ચરકે બતાવ્યા છે માધવનિદાનમાં જે રોગીની આખો બહુ જ લાલ-વટ લાલ બને છે, બળ, ઈદ્રિયો અને શરીરની ક્રાંતિ નાગ પામે છે, અત્યંત રાક જેવો બને છે, મુખ કાળુ પડી નય છે અને બરાબર શુદ્ધિ રહેતી નથી તેને છઠ્ઠો વિધોન્માદ અને સાતમો ભૂતોન્માદ બતાવ્યો છે, તેમ જ ભૂતોન્માદના પણ પદર ભેદો બતાવ્યા છે ચરકે તેને બદલે દેવોન્માદનો ઇશારો આપ્યો છે ઉપચાર —(જૈન ગ્રંથમાંથી) રાસ્ના ટાક-૨, બ્રાહ્મી ટાક-૬, કરિયાતું ટાક-૨, ચવક ટાક-૨, માલકાગણી ટાક-૨, લીડીપીપર ટાક-૨, સૂક ટાક-૨, પીપળીમૂળ ટાક-૨, અજમો ટાક-૨ લઈ, પડીકા ૭ વાળી એકેક પડીકું પાણી શેર ૧ મા ઉકાળી નવટાક પાણી રહેથી ઉતારી ગાળીને પાવુ

x ઉન્માદરોગીને રોજ સવારે ૫ તોલા ધી નવશેકું કરી પિવડાવવુ. એક કલાક પછી ધતૂરાના ૫ બિયા શોભેલા ખવડાવી ઉપર તાજુ ગાયનું દૂધ પિવડાવવુ ત્રણ કલાક પછી ભોજન કરાવવુ ખયોરના તાપ બહુ હોય ત્યારે શંખાવળીને બારીક ચટણી માકક વાટી સાકર તથા પાણી મેળવી ગાળીને પિવરાવવું. ભોજનમાં ધી, દૂધ વધારે આપવુ. આવી રીતે ઔષધિ આપવાથી ઉન્માદરોગ થોડા દિવસમાં ચાલ્યો નય છે દાઢ અથવા તમાકુ પીવાનું બસન હોય તો તે છોડાવી દેવુ

આ રોગમાં સારસ્વત ચૂર્ણ, સારસ્વત અરિષ્ટ, ઉન્માદગળ કુગ રસ, ઉન્માદભજન રસ, ભૂતાકુશ રસ, બ્રાહ્મી વૃત, ક્ષીરકલ્યાણુ ઘૃત, અશ્વગંધા અરિષ્ટ, ત્ર્યવનપ્રાગ અવલેહ, ચતુર્ચુખ રસ વગેરે ખાવા માટે અપાય છે અજન તથા નરય પ્રકરણમાં આપેલ છે

ઉન્માદ રોગનો મનથી તથા જ્ઞાનતત્ત્વ સાથે સબધ છે. માટે મનને દુષ્ટ ઉપબંધે એવા પ્રસંગો ઉન્માદ-રોગીની સામે ન આવે તેમ જ જ્ઞાનતત્ત્વોને ઉદ્ધેરે એવી ઔષધિ તથા આહારવિહારથી ઉન્માદરોગી દૂર રહે એવો પ્રયત્ન કરવો, ગરીરે રોજ તેલમર્દન કરવુ અને કબજિયાત ન થવા પામે તે તરફ પણ પૂર્ણ લક્ષ રાખવું.

છે. અતિસાર સિવાય પણ મિથ્યા આહારાદિ કે કરી સગ્રહણી થાય છે જે સગ્રહણી પ્રતિદિવસ આમને સગ્રહ કરી વારવાર શૂળયુક્ત ક્ષુભિત થઈ આમ છોડે છે, તેનું નામ ન્યાસ ગ્રહણી.+

લક્ષણ—આમ પડે છે તે આમને દુર્ગંધી તથા મરડો હોય છે, અને વાયુ વડે કરી ક્ષણે ક્ષણે બધ પડે છે પિત્તના યોગે ક્ષણે ક્ષણે પડવા લાગે છે. તે કાચા આમ જ પડે છે અથવા તે આમનો પાક થઈ પડે છે

પૂર્વરૂપ—તરસ, આળસ, શક્તિક્ષીણતા, એ લક્ષણો થાય છે જહરાગ્નિ મદ થાય છે તેટલા માટે અન્ન વિદગ્ધ થાય છે, એટલે બળતગ થયા જેવું થાય છે, તેથી તે અન્નનો પાક જલદી થતો નથી અને શરીરને જડપણુ ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે

ઉપચાર—(૧) સૂકના કલ્કમા લી નાખી અગ્નિ ઉપર સિદ્ધ કરવું તે વાયુનું અનુલોમન કરે છે અને સગ્રહણી, પાકરોગ, ખરોળ, ઉધરસ તથા જ્વરનો નાશ કરે છે (૨) સગ્રહણીની શાંતિને અર્થે સૂકનું ચૂર્ણ નાખી છાશ પીવી અન્ન હળવે હળવે કરી કરવું અને છાશ વધારતા જવી; એટલે મુઘી કે એકલી છાશનો જ અન્ન સિવાય આહાર થઈ શકે. મૈથુન અને ક્રોધ એ વર્જના (૩) હિંગ, જીરું અને સિધ્ધ એણે યુક્ત કેવળ દહી લાગેલી છાશ આપવી, તે સગ્રહણી, અર્થ, અતિસાર અને વાયુનો નાશ કરે છે (૪) કુમળા ખીલાના કલ્કમા સૂકનું ચૂર્ણ અને ગોળ નાખી આપવું અને છાશ તથા ભાત પથ્થને માટે આપના. (૫) અજમે, પીપળીમૂળ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, સૂક, ધાવડીના ફૂલ, આમલી, લીંડીપીપર તથા વાળો, એ એકેક તોલો અને સાકર છ લાગ, એ બધાનું ચૂર્ણ કરી રોજ એક તોલો આપવું અને ઉપર બકરીનું દૂધ પાવું એટલે સગ્રહણી, પિત્તસગ્રહણી અને પ્રવાહિકાનો નાશ થાય છે. (૬) જેને કષ્ટ વડે તથા કઠિન એવો મળ થાય છે તેને ઘીમા મીઠું નાંખી પાવું (૭) તાલીસાદિ વટી :—તાલીસપત્ર, ચવક, મરી એ ચાર-ચાર તોલા, લીંડીપીપર અને પીપળીમૂળ એ આઠ-આઠ તોલા, સૂક બાર તોલા, ચાતુર્જાત અને વાળો એ એકેક તોલો, એ બધાનું ચૂર્ણ તથા ચૂર્ણથી ત્રણગણો ગોળ મેળવી બે તોલાની ગોળી કરવી તે લક્ષણ કરવાથી કષ્ટતર સગ્રહણી, ઊલટી, ઉધરસ, દમ, જ્વર, અગ્નિ, સોજો, ગુલ્મ, ઉદર અને પાકરોગનો નાશ થાય છે (૮) કાળી મૂસળી છાશમાં કિવા ચોખાના ધોવગમણમાં વાટી એક તોલો આપવી અને પથ્થ માટે છાશ તથા ભાત આપવા (૯) શખભસ્મ અને સિધ્ધ સમલાગે લઈ ત્રણ માસા પર્થત મધમા ચટાડવું, એટલે મોટો સગ્રહણી રોગ પણ નાશ પામે છે (૧૦) કાકાયન ગુટી આપવી (૧૧) સાટોડીના મળિયા, મરી, શરપુ ખો, સૂક, ચિત્રાના મળિયા, બાળહરડે, કરજની છાલ અને કાચા ખીલાનો કાઢો કરી પાવો; એટલે

+ અતિસાર થઈ મટી ગયા પછી જ્યારે રોગી બાવાપીવાનો વિચાર રાખતો નથી, ત્યારે તેનો જહરાગ્નિ બગાડ પામી સગ્રહણી રોગ ઉત્પન્ન કરે છે, તેને સગ્રહણી કે ગ્રહણી કહે છે એનાથી તરસ, આળસ, દાહ, અપચો, ગરીરત્વ લારપણું વગેરે થવા માડી બળનો ક્ષય થાય છે પછી જે ખાધું હોય તેનો આમ (કાચો ઝાડો) થઈને તે ગુલા વાટે પડે છે વખતે પકવ થઈને પણ પડે છે અને વખતે તે કઠણ કે પાતળો હોય છે ઝાડો થતા મરડો થાય છે

એ રોગ વાત, પિત્ત, કક, સન્નિપાત અને આમ, એ દોષોના કારણથી પાચ પ્રકારનો છે વાતાદિ દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા સગ્રહણીરોગમા તે તે દોષના લક્ષણો જોવામા આવે છે (હવે પછીના 'ઝાડો'ના પ્રકરણમા આ લક્ષણ જોવા) તે ઉપરથી કયા પ્રકારનો ગ્રહણી રોગ છે તે સમન્ય છે ત્રિદોષ સગ્રહણીમાં ત્રણે દોષના લક્ષણ મિશ્ર હોય છે આમસગ્રહણીમા આતરડા જોલે, આળસ અને દુર્બળતા થાય, ઝાડો નરમ, જડો, ચીકણો, ઘોળો, ગળ્દ સહિત, કેડમા વેદના સહિત અને થોડા મરડા સહિત આમવાળો થાય; દિવસે રોગ વધે અને રાત્રે શાંતિ માલૂમ પડે

સગ્રહણીના રોગીનો ઝાડો પાણીમા નાખવાથી રૂખી નય છે, કારણ કે અનાજ પાચન થઈને ઝાડો થતો નથી તથા દરત થતી વખતે પણ એક પ્રકારનો અવાજ ઉત્પન્ન થાય છે, જ્યારે પકવ અતિસારના દરતીનો ઝાડો પાણીમા નાખવાથી ઉપર તરે છે (આમાતિસારમા પણ ઝાડો રૂખી નય છે)

સૂતેલા રોગીના પાસામા શૂળ અને જળવદીયન જેવો ગળ્દ થાય તેને ઘડીયન નામે અસાધ્ય સગ્રહણી રોગ કહે છે

દૂઝણુમસા, ગુલ્મ અને સંઘ્રહણી, એ બધાનો નાશ થાય છે. (૧૨) અતિવિપ, નાગરમોથ, વાળો, ધાવડીના ફૂલ, કડાની છાલ, લોદર અને પહાડમૂળનો કાટો પાવો; એટલે સંઘ્રહણી, સર્વ પ્રકારનો તાવ, અરોચક અને અગ્નિમાઘનો નાશ થાય છે. (૧૩) તાલીસાદિ ચૂર્ણ :—તાલીસપત્ર, વજ, હળ-દં, ત્રિકટુ, પીપળીમૂળ, ચિત્રકમૂળ, ચવક, આખાહળદર, ખીલા, અજમોદ, કચોરા, ચાતુર્મત, લવંગ, ધાવડીના ફૂલ, અતિવિપ, જયફળ, અજમો, પહાડમૂળ, મોચરસ, કોકમ, પંચલવણ (કાય-લવણ, ખીડલોણ, સિંધાલૂણ, સચળ અને મીઠું), જીરું, શાહજીરું, વાવડિંગ, અગ્નિવેતસ, આમલી, ત્રિક્ષ્ણ, પિત્તપાપડો, જટામાસી, આવળ, વાળો, એલચી, બ્રાહ્મી, જવાસા, મોયઆમળી અને કોદ, એ સમભાગે તથા એ બધાની બેરોબર હરડે અને તે સુદ્ધ બધાની બગબગ માકર મેળવી ચૂર્ણ કરવું તે ૧૫ દિવસ લેવાથી સંઘ્રહણી, ક્ષય, ઉધરસ, દમ, અરુચિ, પ્લીહા, દૂઝણુમસા (હરસ), દૂઝતા મસા, ઝાડો, તાવ, વાયુ, સ્થૂલતા, પ્રમેહ, ગોથું, પાંક, ગોળો, ઉદર-રોગ, કફજ વ્યાધિ, પિત્તજ વ્યાધિ, ચિત્તભ્રમ, આદ્રો, વિપ્રચિકા, અગ્નિમાંઘ વગેરે સંપૂર્ણ રોગોનો નાશ કરે છે. વળી તે પુષ્ટિ, આયુષ્ય, બળ, કાંતિ, બુદ્ધિ, સ્મૃતિ, ધારણા અને વાચાને આપનાર છે (૧૪) મસૂરના કાઠામાં ખીલાનું મગજ બાકીને આપવું. તે સંપૂર્ણ કુક્ષિરોગ, સંઘ્રહણી, પાંક અને કમળાનો પણ નાશ કરે છે. (૧૫) દશમૂળ અને સૂકતો કાઠો સોજે તથા આમસંઘ્રહણીનો નાશ કરે છે. (૧૬) લક્ષ્મીતક ક્ષાર :—લિલામો, ત્રિક્ષ્ણ, ત્રિકટુ, સિંધાલૂણ, સચળ, મીઠું અને ધુવાસ, એ આઠ તોલા લઈ છાણના દેવતામા બાળવું. તેનો ક્ષાર ઘીમા અથવા લોજનમા આપવો, એટલે હૃદરોગ, પાંડરોગ, સંઘ્રહણી, ગુલ્મ, ઉદાવર્ત અને શૂળનો નાશ થાય છે. (૧૭) ચરક, ચિત્રક, ખીલા અને સૂકતું ચૂર્ણ છાશ સાથે આપવું; એટલે તે ઘણી દુષ્ટ સંઘ્રહણીનો નાશ કરશે (૧૮) સચળ, ચિત્રક અને મરીનું ચૂર્ણ છાશ સાથે સેવન કરવું, એટલે સંઘ્રહણી, ઉદર, ગુલ્મ, દૂઝણુમસા, અગ્નિમાઘ અને બેરોગનો નાશ થાય છે (૧૯) કપિત્થાષ્ટક ચૂર્ણ :—કોઠું ૮ લાગ, સાકર ૮ લાગ તથા દાડમની છાલ, આમલીની છાલ, કુમળા ખીલા, ધાવડીના ફૂલ, અજમોદ, તજ, એલચી અને લીડીપીપર એ ત્રણ લાગ અને મરી, જીરું, ધાણા, પીપળીમૂળ, વાળો, સચળ, અજમોદ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, ચિત્રક, સૂક—એ તેર ઔષધો એકએક લાગ, એ બધાનું ચૂર્ણ કરવું અને તે આપવું. એ ચૂર્ણ કઠરોગ, અતિસાર, ક્ષય, ગુલ્મ અને સંઘ્રહણીનો નાશ કરે છે. x

વિશેષ ઉપચાર બુઝો વનૌંમા અતિવિષ-૫, ૧૦, અરૂમો-૩, આદુ-૮, આબો-૨૨, ઇન્દ્રવ-૧૬, ખસખસ ક (અફીણ)-૨, ગાળે-૬, ચણકબોબા ૫, ચિત્રક-૨૦ ની ટીપમાં ન ૪. ઝેરકોચલા-૯, દાડમ-૬, પાઠ (કાળીપાઠ)-૧૨, પીલુ-૧, ખીવલો-૧, મરી-૧૩, મૂસળી-૫, મોથ-૬, રાળ-૧, લવગ-૧૦, સમેરવો-૧૫, સાલમ-૩ આમ સંઘ્રહણી માટે : ખીલી-૭. બુઝો ગોં વૈં મા ; દૂધ-૨૧, છાશ-૨, ૬, ૭. બુઝો પ્રાં ઔં મા : છાશ વર્ગ-૧

બુઝો અનુભૂત ઔષધ—ઔષધિક્રિયાના ક્વાથપ્રયોગની ટીપમા ન. ૯.

પથ્ય—જૂના સાઠીચોખા, મસૂર, તુવેર અને મગની—દાળ નિ શેષ માખણ કાઢી લીધેલી છાશ, દૂધ, માખણ, દહીં, તલનું તેલ, મધ, ફણસ, દાડમ, કેળફૂલ, જૂના કેળા, કોઠું, જાણુ, ઘોળું કોળું (દૂધી), તૂરા પદાર્થ. અપથ્ય—ઘઉં, વટાણા, અડદ, જવ, ચોળા, મયાળ ચાકવત, કોળું, સરગવો, કદ, નાગરવેલના પાન, શેલડી, ખોર, કેરી, કાકડી, સોપારી, ગોળ, નાળિયેર, ભાજપાલો, ખાર, દ્રાક્ષ અને ખાટું-મીઠું જડાત્ર

x સંઘ્રહણી રોગમા ચિત્રકાદિ વટી, કલ્યાણગુડ, કુખાડ કલ્યાણગુડ, રસાજનાદિ ચૂર્ણ, જીરકાદિ ચૂર્ણ, કામેશ્વર મોદક, ગ્રહણીકપાટ રસ, ગ્રહણીગજે દ્ર વટિકા, અગ્નિકુમાર રસ, મહાગધક, ચાગરી ઘૂત, દુગ્ધવટી, લોહપર્પટી, સુર્વણપર્પટી, રસપર્પટી, પચામૃતપર્પટી, અલચારિષ્ઠ, કુટબ અવલેહ, તામ્ર રસાયન વગેરે અપાય છે અરુણી છાલને સાઠીચોખાના પાણીમા વાટી પુટપાક વિધિથી રસ કાઢવો રોજ એકેક તોલો દિવસમા ત્રણ વખત જીર્ણ સંઘ્રહણીવાળાને પિત્તકાવલો ખાવા માટે માત્ર ઘીની પૂરી તથા મૂળાનું શાક આપવું આ ઔષધિ પથ્યપાલનની સાથે ૭ દિવસમા પૂરો લાભ બતાવી આપે છે

૨૮-ઝાડો (અતિસાર) અને મરડો+ (પ્રવાહિકા)

કારણ—પ્રમાણ કરતા અધિક ખાવું, જડ પદાર્થનું સેવન કરવું, અતિ ગ્નિગ્ધ, અતિ તીક્ષ્ણ, અતિ રક્ષ, અત્યંત પાતળા, એવા પદાર્થ ખાવા; વિરુદ્ધાશન (અપથ્ય પદાર્થનું સેવન), અન્ન પાચન થયા સિવાય તે ઉપર ફગી ભોજન કરવું, અપકવ અન્ન ખાવું, અતિ મદ્યપાન કરવું, દુષ્ટ પાણી અથવા પ્રદૂષિતને ગમે નહિ એવા પદાર્થનું લક્ષણ કરવું, મળમૂત્રનો અવરોધ કરવો અને કૃમિનો દોષ ધત્યાદિ કારણોએ અતિસાર ઉત્પન્ન થાય છે. લક્ષણો—હૃદય, નાભિ, ગુદા, ઉર અને કુક્ષિમા વ્યથા થવી; હાથપગનું ગળવું, અપાનવાયુનો અને મળનો અવરોધ થવો, પેટનું ફૂલવું, અન્ન સારું પાચન ન થવું, ધત્યાદિ લક્ષણો થાય છે જે અતિસારમા આમ પડે છે તેને આમાતિસાર અને જે અતિસારમા લોહી પડે છે તેને રક્તાતિસાર કહે છે ઉપદ્રવ—જીવટી, મૂર્છા, બિચકી, સોળે, શૂળ, દમ, ઉધ્વસ અને અન્નદ્વેષ, એ ઉપદ્રવ સંપૂર્ણ થવાથી આ અતિસાર અસાધ્ય થાય છે આમાતિસાર ઉપર:—કોઈ પણ અતિસાર ઉપર ઉપચાર કરવાનો હોય તો પ્રથમ આમ પાકા થયેલા છે કે નહિ એની ચોક્કસી કરી, આમ પાકા થયા હોય તો દોષ પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી (૧) બાળ-

+ વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત, શોક અને આમ, એમ છ પ્રકારનો ઝાડો છે ભયાતિસાર, રક્તાતિસાર અને મરડો પણ એ સર્વના પેટામા આવી જાય છે ૧-ઝાડો કાઠક લાલાશ ઉપર જાતે અને ઝાડામા કીણ મળેલું હોય તથા લૂણો અને ચોડોચોડો વારવાર આમ સહિત આવે અને ઝાડો થતી વખતે પેડુમા પીડા થાય તે વાયુનો ૨-ઝાડો પીળો, લાલ, કાળો તથા દુર્ગંધયુક્ત પાતળો થાય તથા ગુદા પાકી જાય, ગરીરમા પગ્ગેવો આવે, તરસ લાગે, ગરીરમા દાહ તથા મૂર્છા થાય એ પિત્તનો ૩-ઝાડો ચીકણો, સફેદ, દુર્ગંધ-વાળો, ગીનળ, થોડી પીડાની સાથે જાતે તથા શરીર ભાગે રહે અને ભોજનમા અરુચિ હોય તે કફનો ૪-ઝાડો ભૂંડના માસ સરળો હોય, અનેક રંગનો હોય, નેત્રમા તડા રહે, તરસ, મુખશોક, ભ્રમ અને મોહ થાય તે ત્રિદોષનો જે એવા લક્ષણ બળહીન, વૃદ્ધ કે બાળક રોગીને થાય તો તે અસાધ્ય છે ૫-પુત્ર, મિત્ર, ધન, સ્ત્રી આદિના નાગથી શોક કરે, આ શોક પેટના અગ્નિને મંદ કરે છે, તથા ગરીરની બહારનું તેજ પેટમા જઈને રુધિરને બગાડે છે, જેથી લોહી ઝાડા સાથે જાય છે અથવા માત્ર લોહી ચણાડીના સમાન લાલ રંગનું નીકળે તો તેને શોકનો અતિસાર જાણવો, અને તે શોક દૂર થવા પછી જાય છે એવી જ રીતે કોઈ પણ પ્રકારના ભયથી થાય તેને ભયાતિસાર જાણવો ૬-આમાતિસારથી પ્રથમ ભોજનનું અજીર્ણ થાય અને પછી ન પચે એવા ભારે પદાર્થો ખાય તો તેથી કોઠમાના વાત, પિત્ત, કફ, આ ત્રણ દોષો રસરક્તાદિ ધાતુઓને તથા ઝાડાને બગાડે છે એમા ઝાડો શૂળસ યુક્ત, દુર્ગંધ સાથે અનેક રંગનો હોય છે જે મળ પાણી ભરેલા વાસણમા નાખવાથી ફૂળી જાય છે, અત્યંત દુર્ગંધીવાળો તથા ચીકણો હોય તે કાચા આમવાળો છે પણ જે મળ પાણીમા તરે, બહુ દુર્ગંધ તથા ચીકણ ન હોય તો પકવ આમવાળો મળ જાણવો રક્તાતિસાર એ પિત્તાતિસારનો ભેદ છે એમા અત્યંત ગરમ વસ્તુઓ ખાવાથી પિત્ત વધી જઈ લોહીને બગાડે છે, જેથી ઝાડો રુધિર સાથે જાતે છે મરડો (પ્રવાહિકા)—અતિસારનો ભેદ મરડો છે દુષ્પથ્યના કરનારા પુરુષને વાયુ વધીને કકમા મળી મરડો કરે છે ક્ષણક્ષણમા અમળાઈને થોડો અથવા ઘણો ઝાડો જાતે તેને મરડો કહે છે. એને કોઈ આકરી પણ કહે છે એ મરડો વાયુનો, પિત્તનો, કફનો અને લોહીનો એમ ચાર પ્રકારનો છે જેમા ઘણી પીડા થઈ ઝાડો જાતે તે વાયુનો, દાહ હોય તે પિત્તનો, કફસ યુક્ત ઝાડો થાય તે કફનો, અને સંયુક્ત ઝાડો હોય તેને લોહીનો મરડો કહે છે

ઝાડા ઉપર ઉપચાર —(૧) જીરું અને દહી ખાવા (૨) લીડીપીપર તોલો ૦ા, પીપળીમૂળ તોલો ૦ા, જવની તોલો ૧, જવફળ તોલો ૧, લવંગ તોલો ૧, તજ તોલો ૧, અક્ષીણ તોલો ૦ા, સર્વને વાટી ઝીણા કરી ઠળિયો કાઢી નાખેલી ખારેકમા ભરી વહની કણકથી લપેટી આટાનો દડો કરી દેવતાના ભાકામા પકવી પછી તેમાથી ખારેક કાઢી લેવી અને તેને ખૂળ લસોડીને પછી ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી એનાથી લોહીવા એટલે રક્તાતિસાર જાય (૩) રાજ અને અમરુ જીરું દહીમા ખાવું (૪) બાવળિયો ગુદ, ખસખસ અને સાકર ઝીણા વાટીને ખાવા (૫) જોડી અજમો, મોચરસ, સૂઠ, ધાવડીના ફૂલ એ સર્વ સમાનભાગે લઈ ઝીણા વાટી ગાયના યોળવામા ટાક રાતા અદાજે આપવું ઉપર દહી અને ખીચડી જમાડવી (૬) સૂઠ, ઉળદર, લીડીપીપર, દારુહળદર, કરજળીજ અને બિલ્વેરાની જડ સમાન ભાગે લઈ વાટી કાઢના પાણી સાથે મગી જેવડી ગોળીઓ કરવી એ ચોખાના ધોવરામણમા આપવાથી ઝાડો મટે, વાસી પાણી સાથે આપવાથી વાસી વિકાર મટે ઘોડાની ચૂક પર એ જ ગોળી ૨૧ હજીવોદક સાથે આપવી

હરે અને લીડીપીપરનુ ચૂર્ણુ ગરમ પાણીમા આપવુ; કિંવા આમનો ઝાડો થવા માટે એરડતેલ અથવા ઘી ગરમ પાણીમા આપવુ (૨) સૂંઠનુ ચૂર્ણુ કરી તેમા લગારેક ઘી નાખી ગોળો કરવો અને તેને એરડાના પાદડા વીટાળી ઉપર જાણુમાટીએ લીપી અગારામા બાકવુ. માટી બળવા લાગે એટલે બહાર કાઢી અદરનુ ઔષધ કાઢી લેવુ અને તે સાકર તથા ઘી સાથે અથવા ગોળ સાથે ત્રણ માસાથી છ માસા પર્યંત આપવુ, એટલે આમાતિસાર બંધ થઈ જરૂરાશિ પ્રદીપ્ત થાય છે. (૩) સૂંઠ ગોળ અને ઘીની ગોળીx કરી આપવી, તેથી કરી આમનુ પાણી થઈ જરૂરાશિ પ્રદીપ્ત થાય છે. (૪) કુમળી કાકડીમા સિંધવ અને થોડીક હિંગ ભરી, એરડાનાં પાદડામા વીટાળી ભુંભરેટમા શેકી તે ખાવા; તેથી આમનુ પાણી થઈ આમાતિસાર બંધ થાય છે (૫) સૂંઠ, વરિયાળી અને ખસખસ, અથવા સૂંઠ અને વરિયાળી ધીમા ગ્રેટી ઝીણી વાટવી અને તેની ફાટી લેવી. (૬) ધાણા અને સૂંઠનો કાઢો આપવો. (૭) સૂંઠ, અતિવિપ, તળેલી હિંગ નાગરમેથ ઈંદ્રવ અને ચિત્રકનુ ચૂર્ણુ કરી તે ચોગણા પાણીમા આપવુ (૮) બાળહરે, અતિવિપ, સિંધવ, સચળ, ઘોડાવજ અને હિંગનુ ચૂર્ણુ ગરમ પાણીમા આપવુ. (૯) ચૂરણુને સૂકવી ચૂર્ણુ કવુ અને ધીમા તળી આપવુ (૧૦) જ્યક્ષ્ણ, સૂંઠ, રાળ, માયક્ષ્ણ (માયા) અને ખજૂર, એ દરેક છ છ માસા લઈ ચૂર્ણુ કવુ, અને તે ચૂર્ણુના વજન જેટલી તેમા વગડાઉ જાણુની રાખ મેળવી ચોખાના ધોવરામણુમા દરેક વખત દોઢ માસા પ્રમાણે બે વખત આપવાથી જીર્ણુતિસાર, આમાતિસાર અને શ્વેદ દૂર થાય છે. (૧૧) લસણની કળીમા અડદના દાણા જેટલુ અક્ષીણુ ભરવુ અને અગારા ઉપર શેકી ખાવી એટલે આમાતિસાર તરત દૂર થાય છે. રક્તાતિસાર ઉપર ઉપચાર—(૧) જીંજીર, કેરી અને આમલીના પાદડાનો અગરસ કાઢી તેમા મધ, ઘી અને દૂધ નાખી લેવાથી મહાન રક્તાતિસાર મટી જાય છે. (૨) લસણુ ૪ તોલા અને થોડા આકડાના કુમળા પાદડા એકત્ર વાટી તેનો રસ ગરમ કરી ૩ દિવસ આપવો. (૩) ખીલુ જરા લાગી બાકલુ અને તેના ગરમા ગોળ ઘાલી વાટી ગરમ પાણીમાં શરબત કરી પાવુ (૪) કુંગળી બારીક ચીરી ચારપાચ વખત ઘોઈ નાખવી અને તે ગઢાદાર ચોખ્ખા દહી સાથે ખાવા આપવી (૫) ગાયના માખણુમા તલની ભૂટ્ટી મિશ્ર કરી ઉંબરાના પાદડા ઉપરની પાચ ફેડ અને સાકર નાખી આપવુ. (૬) કડાની જાલ, અતિવિપ, ખીલાનો ગર્લ, વાળા અને નાગરમેથનો કાઢો આપવો (૭) દાડમની જાલ અને કાચા ખીલાનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૮) ચોખાના ધોવરામણુમા ચોખ્ખુ ચંદન ઘસી તેમા મધ અને સાકર નાખી આપવુ; એટલે રક્તાતિસાર, દાહ, શોષ અને મોહ દૂર થાય છે. (૯) કાચાં ખીલાનુ ચૂર્ણુ ગોળ સાથે આપવાથી રક્તાતિસાર, પેટશ્વેદ અને આમશ્વેદ દૂર થાય છે (૧૦) આખાની ગોટલી જાશમા અથવા ચોખાના ધોવરામણુમા ઘસી આપવી (૧૧) શતાવરીનો રસ સાકર નાખી આપવો. સર્વાતિસાર તથા મરડા ઉપર ઉપચાર—(૧) અક્ષીણુ અને કેસર સમલાગે ખરલ કરી અર્ધા ગુન્જ (ચણોઠી) ભારના પ્રમાણુની ગોળીઓ કરવી અને એક ગોળી મધ સાથે આપવી. (૨) લીંછુ કાપી અદર રાઈ ભરી ગરમ કરી આપવુ (૩) કાદાના રસમા અક્ષીણુ મેળવી આપવુ (૪) નિષ્કંટક મોટા બાવળિયાના પાદડાનો અથવા જાલનો રસ કિવા અરલુની જાલનો રસ, અથવા કડાની જાલનો રસ, એમાનો કોઈ પણ અગરસ લેવાથી સર્વ અતિસાર દૂર થાય છે (૫) અજમોદ, મોયરસ, સૂંઠ અને ધાવડીના ફૂલનુ ચૂર્ણુ ગાયના દહીમા આપવુ, એટલે અતિસાર દૂર થાય છે (૬) વાળો, કાળો વાળો, નાગરમેથ, ધાણા, મજ્જા, કાચા ખીલા, ધાવડીના ફૂલ, લોધર અને સૂંઠનો કાઢો આપવો (૭) કુમળા ખીલા અને આખાની ગોટલીનો કાઢો અથવા ખીલાનો ગર અને ગોટલીમાનુ મગજ, સાકર અને મધ નાખી આપવુ. (૮) આખાની અતરજાલ અથવા ગોટલી દહીમા વાટી આપવી, એટલે દાહ અને અતિસાર દૂર થાય છે (૯) જ્યક્ષ્ણ, અક્ષીણુ અને ખારેક સમલાગે લઈ નાગરવેલના રસમા ખરલ કરી વાલવાલની ગોળીઓ કરી નવટાક જાશમા આપવી. (૧૦) અકોલના મૂળની જાલ ચોખાના ધોવરામણુમા ઘસી મધ નાખી આપવી, એટલે દુર્ધર અતિસારનો પણ નાશ થાય છે. (૧૧) વડની

વડવાઈ ઓ યોખાના ધોવરામણુમા વાટવી અને તેમા છાશ નાખી તે આપવી (૧૨) રાળ સાકરમાં નાખી આપવી. (૧૩) પહાડમૂળ દહીમાં વાટી આપવા (૧૪) અક્ષીણુ શેકી ખાવુ. (૧૫) કાયફળ મધમા ઘસી આપવુ. (૧૬) સોળ તોલા કઠાની છાલ યોખાના ધોવરામણુમા વાટી ગોળા કરવો; તે પછી જાણીના પાદડામા વીટાળી તેને સૂતરથી બાધી ઉપર ઘઉંના લોટનો લેપ કરી તે ઉપર માટીનો લેપ કરવો. પછી તે ગોળાની ઉપર છાણા મૂકી દેવતા સળગાવી ગોળાની માટી લાલ થાય ત્યાં સુધી અગ્નિ કરવો. પછી ગોળા બહાર કાઢી પાદડા અને માટી દૂર કરી પીલી, રસ કાઢી તે ઠંડો થયા પછી તેમા મધ મેળવી પાવો આ કૃતિને પુટપાક કહે છે (૧૭) અરલુની છાલનો પુટ-પાક વડે રસ કાઢી તેમા મધ અને મોચરસનું ચૂર્ણ નાખી તે આપવુ (૧૮) પાકા દાડમનો પુટ-પાક વડે રસ કાઢી મધ નાખી તે આપવો (૧૯) શુરું, લાગ, ખીલાનો ગર્ભ અને અક્ષીણુ, એ સમભાગે લઈ દહીના નીતર્યા પાણીમા ખરલ કરી વાલ બરોબર ગોળા વાળી મધમા આપવી. આર્દ્ર કુટજવલેહ—કઠાના મૂળિયાની છાલ તાજા એકતુળા (૪૦૦ તોલા) પ્રમાણુમા લાવી તેમા પાણી એક દ્રોણ (૧૦૨૪ તોલા) પ્રમાણુમા નાખી યોથો હિરસો પાણીનો રહે ત્યાં સુધી કાઢો કરી ગાળી, પછી લાન્નળુ, ધાવડીના ફૂલ, કુમળા ખીલા, પહાડમૂળ, મોચરસ, નાગરમોથ અને અતિવિષ, એ સાત ઔષધો પલ (૪ તોલા) પ્રમાણુ લઈ ચૂર્ણ કરી તે કાઠામા નાખી હલાવી લેપ થાય એવું ઘટ્ટ કરવું પછી આ અવલેહ પાણીમા અથવા બકરીના દૂધમા આપવો; તેથી કરી વેદનાયુક્ત અને નીલપીતાદિક નાના પ્રકારના વર્ણ જે અતિસારમા હોય છે તે અને ઘોરરૂપ એવા સપૂર્ણ અતિ-સાર દૂર થાય છે, તથા સ્ત્રીઓને સપૂર્ણ પ્રકારની ધૂપણી (પ્રદર) થાય છે તે અને સપૂર્ણ મૂળ-વ્યાધિ તથા પ્રવાહિકા (મગડો) વગેરે રોગ દૂર થાય છે +

વિશેષ ઉપચાર : જુઓ વનીંમા—અ કાલ-૧, ૧૦, અજમોદ-૩ અરલુ-૨, આદુ-૧૧, આમલી-૧૦, આખો-૧૧, ૧૩, ઇંદ્રજવ-૨, ૧૬, ૧૯, એખરો-૧, કરબળ-૩, કળથી-૩, કાકડા-શિંગ-૩, કાયફળ-૮, કારિદા-૪, કાડોળી-૨, ખટખટી-૪, ખસખસ ક (અક્ષીણુ)-૪, ૬, ૧૬; ખાખરો-૧૭, ગાન્જે-૪, ૬; ગોરખઆમલી-૩, ચીણો-૧, ચેર-૧, જયફળ-૯, ૧૪, જાણુ-૮. કુગળી-૨૭, દીપમાળ (ગલગોટા)-૧, ધામણુ-૧, પાઠ (કાળીપાડ)-૪, કુદીનો-૬, બાવળ-૪, ૯; ખીલી-૧૧, ૧૫, ૧૬, ખીવલો-૧, ૨; ખેરસળી-૧, મગ-૨, મીઠી આળ-૭, મૈદાલકડી-૮, રાળ-૩, રોમફળ-૩, વડ-૧૧, વડગૂદો-૧. વેલતુર-૧, શીમળો-૧૪, શેમટ-૧, સમરવો-૧૫ આમા-તિસાર માટે —અરડૂસો-૩, આદુ-૩૭, આખો-૧, ઉખરો-૯, ખસખસ-૧, ખસખસ ક (અક્ષીણુ)

* અતિસાર રોગમા લઘુ ગગાધર ચૂર્ણ, વૃક્ષગગાધર ચૂર્ણ, ચદનકલ્ક, અકોટ વટક, રાખોટલી રસ, વિજયા અવલેહ, અતિવિષ અવલેહ, પ્રાણેશ્વર રસ, અમૃતાણુવ રસ, કપૂર રસ, અહિરેનાસવ, આનંદ-લેરવ રસ, કુટજ અગ્નિ, કચટાદિ ચૂર્ણ, જાતીકલાદિ વટી, ગગાધર રસ વગેરે ઔષધિ અપાય છે

અતિસારનો ઉત્તમ ઉપાય ઉપવાસ છે પિત્તાતિસાર તથા રક્તાતિસાર સિવાય અન્ય જાતના અતિ-સારમા લવન અતિ લાભદાયક છે તૃપાગમન કરવા માટે લંઘન કરનારને ઘાણા તથા વાળાનું ઉકાળી ઠંડું કરેલું પાણી પીવા આપવું, તેવી જ રીતે ઘાણા તથા સૂકું, મોથ તથા ધાસ પિત્તપાપડાનું અથવા મોથ અને વાળાનું પાણી ઉકાળી ઠંડું કરેલું આપી રાકાય છે અલ્પ તથા આમનો ઝાડો હોય તો ઉપવાસ કરાવ્યા પછી હલકું ભોજન આપવું તથા આમને પકાવે તેવી દીપનપાચન અને સ્તલન ઔષધિ આપવી

મરડામા મોટા આતરડામા સોળે થાય છે, જેથી તેની આમડી લાલ બને છે ત્યાર પછી મરડાનો રોગ નૂનો થવાથી તેમા લાખા અને ગોળ ચાદા પડે છે ચાદા પડ્યા પછી પર પડે છે આ તીક્ષ્ણ મરડો એક માસ કરતા વધારે વખત રહે તો કષ્ટસાધ્ય બની જાય છે

મરડા ઉપર અક્ષીણુવાળી બનાવટ રામબાણુ જેવું કામ કરે છે તેમા જાતિફલાદિ વટી, કપૂર રસ, અહિરેનાસવ મુખ્ય છે હિંગાદિક ચૂર્ણની સાથે પણ અક્ષીણુ આપી રાકાય છે તેવી જ રીતે ખીલાનો મુરખ્ખો અથવા ખીલાવાળી કોઈ પણ ઔષધિ તરત લાભ બતાવે છે, તેમ જ ગી-ગીના નૂના બૂચને બાળી કાલસા કરવા તે કાલસા ૨ વાલ દહીની સાથે દિવસમા ત્રણ વખત આપવાથી લોહી અને પરમિશ્રિત લય કર મરડો થોડા સમયમા મટી જાય છે

-૧, ૨, ૨૦; નયઃકળ-૯, પાઠ (કાળીપાઠ)-૧૧, લી ડીપીપગ-૮, વજ-૧૦, વરિયાળી-૧, હરડે-૪૦. જવરાતિસાર માટે—ઓથમીજીરુ-૩, ૮ પકવાતિસાર માટે—ખસખસ ક (અક્રીણ) ૧૪. પિત્તાતિસાર માટે—અતિવિપ-૩. રક્તાતિસાર માટે—અરબુનમાજડ-૧૧, અરહુ-૪, અળાઈ-૫, આમળા-૩૫, આળો-૧૨, ૧૫, ૧૯, ૨૩; ઉબરો-૧૦, ઓથમીજીરુ-૩, કનક-૧, કારિંદા-૫, ખસખસ ક (અક્રીણ -૨, ૨૦; ચારોળી-૧, જંબુ-૨, તલ-૨૧, તુલસી-૫, દાડમ-૧૪, પાઠ (કાળીપાઠ)-૭, પીપળો-૧૬, કણસ-૫, ખીલી-૧૦, ખોરડી-૩, ૮; મદાર-૨, મેથી-૪, મેદી-૫, રતનજોત-૭, વજ-૧૦, શતાવરી-૧૪ સારકળ-૩, ૪, સુખડ-૩ શૂળાયુક્ત અતિસાર માટે—તજ-૬, મોથ-૧૨. મરડા માટે—ઓથમીજીરુ-૭, આદુ-૪૫, સાખરશિંગ-૩, અળશી-૮ ગુલાબ-૬, મરડાશિંગ-૩, કાયકી-૮, કોથમીર-૨, ઝેરકોચલા-૯, ખીલો-૧, મેથી-૨, હરડે-૪૧. લોહીના મરડા ઉપર—ખીલી-૧૩, લસણ-૬, કોકમ-૨, રાનતુલસી-૧. છૂર્ણાતિસાર માટે—ઓથમીજીરુ-૧૩, શીમળો-૧૩, જુઓ ગૌંવૈંમા—જાશ-૨ રક્તાતિસાર માટે—માખણ-૮. જુઓ પ્રાંઝૌંમા—રક્તાતિસાર માટે—માખણવર્ગ-૩, સાખરશિંગ-૩. જુઓ અતુભૂત ઔષધો—ઔષધિક્રિયાના ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમા-ન ૫, ૧૬, ૧૭, ૨૦; તથા ચૂર્ણપ્રકરણની ટીપમા ન ૧, ૨, ૨૦ આમ ઉપર—કાયકી-૮, કોથમીર-૩, ઝેરકોચલા-૯, ખીલો-૧, મેથી ૨, હરડે-૩ આમરક્ત ઉપર—ખીલી-૧૩, લસણ-૬. આમાંશ ઉપર—આદુ-૪૫, ઓથમીજીરુ-૭, ખસખસ ક (અક્રીણ)-૪, નાગકેસર-૩, માયફળ(માયા)-૭ રક્તયુક્ત આમાંશ ઉપર—કોકમ-૨ રાતા આમાંશ ઉપર—રાનતુલસી-૧.

પથ્ય—ઊલટી, લાઘણ, નિદ્રા, જૂના ચોખ્ખા, મસૂર, તુવેર ઘી, મધ, દહી, તેલ, દૂધ, જાશ, માખણ, કેળકૂલ, જાણુ, આદુ, કોઠી, ખોર, દીપત અને લઘુ એવાં અન્ન તથા પેય પદાર્થ. અપથ્ય—મૈથુન, મલમૂતવિરોધ, ઘઉં, અડદ, જવ, ચાકવત, વાલ, પાકી કેરી, દૂધી, ગેળ, લાજપાલો, રાતુ કોળું, જડ અને સિંગધ ભોજન, વ્યાયામ, પાન, કાકડી, મીઠું અને ખાટા પદાર્થ.

૨૯-ઝેર (વિષ)

વિષ ત્રણ પ્રકારનું છે: સ્થાવર, જંગમ તથા દૂષિવિષ. મૂળાદિક વિષ તે સ્થાવર, સર્પાદિક વિષ તે જંગમ તથા વિનાશક ઔષધિઓના હૃતવીર્ય થયેલા વિષ ક્રિયા ગગમી વજોરથી શોષાઈ ગયેલા, જે સ્વભાવમા તથા ગુણમા કમી છે અને જૂના થયેલા એવા સ્થાવર-જંગમાત્મક વિષ તે દૂષિવિષ જાણવા. વિષાદ એટલે ખેદ ઉત્પન્ન કરે છે, માટે તેની વિષ એવી સંજ્ઞા છે સ્થાવર વિષ—મૂળ, પાદડા, ફળ, ફૂલ, જાલ, દૂધ, સાર (મજ્જા), ગુદર, ધાતુ અને કદ, એવી રીતે ૧૦ પ્રકારના સ્થાવર વિષ છે જંગમ વિષ—દષ્ટિ, નિશ્વાસ, દંત, નખ, મૂત્ર, પુરીષ, શુક્ર, લાળ, કેશ, ચિમટા (મોઢાની પકડ) વા-છૂટ થવી, ગદા, અસ્થિ, પિત્ત, શુક્ર (ડંખ અથવા કાટા) તથા શવ, એવા સોળ પ્રકારના જંગમ વિષ છે. દૂષિવિષ—દેશ, કાળ, અન્ન અને દિવાનિદ્રા, એ વડે વારંવાર દૂષિત થયેલ વિષ શરીરધાતુને દુષ્ટ કરે છે, તેને દૂષિવિષ કહે છે એ બે પ્રકારનું છે. એક કૃત્રિમ અને ખીલું ગરસંજ્ઞક સવિષ પદાર્થોથી જે ઉત્પન્ન થાય છે તે કૃત્રિમ વિષ તથા નિવિષ દ્રવ્યોના સયોગથી જે વિષ ઉત્પન્ન થાય છે તે ગરસંજ્ઞક વિષ જાણવું.

વિષ પીવામાં આંબુ છે તે જાણવાનાં લક્ષણો—નાતયુક્ત અને ધુવાસ જેવો મળતો અતિસાર થાય છે તથા મોઢા વાટે ફીણની ઊલટી થાય છે, તે લક્ષણોવાળાએ વિષ પીધું છે એમ જાણવું સ્થાવર વિષનાં સામાન્ય લક્ષણો—સ્થાવર વિષથી જ્વર, હેડકી, દાંત બધાઈ જવા, ગળું અકડાઈ જવું, મોઢામાના ફીણોનો સ્વાવ, ઊલટી, અરુચિ, શ્વાસ, મૂરછાં ઇત્યાદિ ઉપદ્રવ થાય છે કંઈવિષનાં લક્ષણો—ઉગ્રવીર્ય એવા કંઈવિષ તેર પ્રકારના છે એ સર્વ દશ ગુણ જાણવા જે સ્થાવર, જંગમ તથા કૃત્રિમ વિષ દશ લક્ષણોથી યુક્ત હોય છે, તે તત્કાળ મરણ પમાડે છે. જંગમ વિષનાં લક્ષણો—જંગમ વિષના યોગથી ડોલા આવવા, મૂરછા, ગ્લાનિ, દાહ, અન્નનો અપાક, રોમાય થવા અને સોજો તથા અતિસાર, એ લક્ષણો થાય છે. વિષનાં દશ લક્ષણો—રુક્ષ, ઉષ્ણ,

શીત, સૂક્ષ્મ, આશુકારી, વ્યવાયી, વિકાશી, વિષદ, લઘુ તથા અપાકી, એ દશ વિષના ગુણ જાણવા. મૂળાદિ વિષનાં લક્ષણો—મૂળાનાં વિષ વડે હાથે-પગે રેપાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, ખડખડે છે અને મોઢ પામે કે પાંદડાંના વિષ વડે ખગાસા, કપ, શ્વાસ, મોઢ ઇત્યાદિ વિકારો થાય છે ફળના વિષ વડે મોટું મુઠ જાય છે દાઢ, અન્નદ્રેષ, એ લક્ષણો થાય છે પુષ્પના વિષ વડે ઊલટી, પેટ ચડવું, શ્વાસ, એ લક્ષણો થાય છે છાલ, સાર, ગુંદ, એ ત્રણ પ્રકારના વિષથી મોઢામા દુર્ગંધી, અંગને ખડખડાપાણુ, માથુ દુખવું, મોમાથી કફસ્તાવ, એ લક્ષણો થાય છે. ક્ષીર વિષથી મોઢામા ફીણ આવે છે, રેચ લાગે છે અને જીભ જડ થાય છે ધાતુના વિષથી ઉરની અદર દુખે છે, મૂર્છા આવે છે તથા તાળવાનો દાઢ થાય છે દૂધિવિષનાં લક્ષણો :—દૂધિવિષ એ અદ્ય-વીર્ય છે એ તત્કાળ મારક ઘતું નથી દૂધિવિષ વડે પીડિત થયેલા માણસને ઝાડો થાય છે, તેનો રંગ (વારુ) બદલાય છે, મોઢામાથી વાસ આવે છે, મુખમા ત્વાદ ગહેતો નથી, તરસ લાગે છે, મૂર્છા આવે છે, અંધારી આવે છે, લાગ્યા-તૂટ્યા શબ્દો બોલે છે, ઊલટી થાય છે અને ગાડાના જેવા લક્ષણો કરે છે. દૂધિવિષવાળા માણસને કોઈ પ્રકારનું ચેત પડતું નથી. દૂધિવિષનાં બીજાં લક્ષણો :—દૂધિવિષ વડે ડોલાં, ખગાસા, જડપણુ, અંગે શિથિલતા અને રોમાચ ઊભા થવા, અંગ મરડાઈ જવું, એવું પ્રથમ થઈ જમ્યા પછી હર્ષ વધવો, અન્ન પાચન ન થવું, અરુચિ, અંગ ઉપર નાના પ્રકારના ઢીમણા ઊઠવા, માસક્ષય, હાથપગે સોજો, મૂર્છા, ઊલટી, ઝાડો, શ્વાસ, તરસ, જ્વર, ઉદરરોગ વગેરે વિકારો થાય છે, અને વળી એકાદ વિષથી દાઢ, એકાદ વિષથી ઉન્માદ, એકાદ વિષથી નપુ સકલ્પ, દાઢ, ખેદ, ક્રોધ, વિસર્પ, મોઢા ક્રોધા, એવા નાના પ્રકારના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. પોતાના હાથમા સર્વ મિલકત કિંવા અધિકાર આવે એ હેતુથી અથવા પતિ પોતાની આરા પ્રમાણે ચાલે એટલા માટે બાયડીઓ પોતાના પતિને વિપારી પ્રાણીનો પરસેવો, વિટાળ (રજસ્વલા સ્ત્રીનું નીકળેલું લોહી), શરીર ઉપરનો ઠંકઠેકાણુનો મળ અન્નમા મસળી તે અન્ન ખાવા આપે છે તેથી કિંવા શત્રુ ગરવિષનો પ્રયોગ કરે છે તે યોગે કરી પુરુષ ધોળો, સફેદ અને કૃશ થાય છે, તેનો અગ્નિ મદ થાય છે, તાવ આવે છે, મર્મસ્થાને પીડા થાય છે, પેટ ચડે છે, હાથેપગે સોજા આવે છે, ઉદરરોગ, ગ્રહણીરોગ, રાજ્યક્ષમા, પાકુ, શુભ, ક્ષયજન્ય જ્વર, એ વ્યાધિના તથા બીજાં અનેક પ્રકારના વ્યાધિના લક્ષણો થાય છે.

સ્થાવર-જંગમ વિષ ઉપર સામાન્ય ઉપચાર :—સિધવ અને મરી સમલાગે તથા એ બન્નેની બરાબર લીબોળીઓ લાવી વાટી મધ અને ઘી સાથે ખાવી; એટલે સ્થાવર-જંગમ વિષનો નાશ થાય છે *

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વનોંમા—અ કોલ-૧, અરડૂસો-૮, અરીઠા-૧, આકડો-૧૦, ઇન્જવ-૬, કડવા તૂગિયા-૬, કડવી ગલકી-૧, કડવી દૂધી (તૂળડી)-૨, નાગદમની-૧, પીળો ધંતૂરો-૧, લીમડો (કડવો)-૨૮, વીછુડા-૨, શરસડો-૩, ૫, શિરદોડી-૭, સાપસૂત-૨. પેટમાં વિષ ગયું હોય તે માટે.—કેળ-૧ વિપારની પરીક્ષા :—કરમદી-૧ વિષાર માટે.—ક કોડી-૬, પટોલકટુ-૧૦ અંગ ઉપર વિષ ફૂટી નીકળવા માટે—વિષમોગરી-૨ વિષના ફેલાવા માટે—જિયાપોતો-૧. દૂધિવિષ માટે—જિયાપોતો-૩ વિષ ઉપર વમન માટે :—ગઈ-૧

ભુઓ પ્રાં ઓં મા—વિષઆધા દૂર થવા માટે—મોરપીછા-૪

* સર્વા જન ગુટિકા—સૂઠ, લીડીપીપર, મગી, ફટકડી કુલાવેલી, મોરચુ કુલાવેલું, હિંગ અને લસણુ સમાનભાગે લઈ લીબુના રસમા મર્દન કરી મરી જેવડી ગોળી કરવી એ ગોળી લીબુના રસમા અજન કરવાથી પરડ, સાપ, ફતરુ અને ગિચાળ આદિના ફરાનુ તથા અક્રીણુને ઝેર ઊતરે

+ અરેડાના બીજ, સરસડાના બીજ, બને ગરણી (અપરાજિતા) તથા પીલુડીને ગોમૂત્રમા વાટી કલ્ક કરવો કલ્કથી ચારગણુ ધી, તથા ધીથી ચારગણુ દૂધ લઈ ધી સિદ્ધ કરવું આ ધીના પીવાથી સ્થાવર તથા જંગમ સર્વ પ્રકારના વિષની ગાતિ થાય છે સુશ્રુતમા લખેલું છે, કે વિષથી મરેલો પણ આ 'અમૃતાખ્ય ધી'ના સેવનથી જીવતો થાય છે

આ ઉપગત અજ્ઞેય વત, મહાસુગંધી અગદ, મૃતસ જીવની, વિષદ્ર યવાગૂ, ક્ષારાગદ વગેરે કહેલ છે

ક-સ્થાવર જ્ઞેર (વિષ) અને તેના ઉપાય

(૧.) સોમલનું વિષ

લક્ષણો—સોમલ પેટમાં ગયા પછી અર્ધા કલાકમાં કિંવા એક કલાકમાં વિષયોગ પ્રાપ્ત થયાના લક્ષણો જણાય છે ગ્દ્વાનિ આવે છે, પેટમાં આગ થવા માટે છે, ઊલટી થવા લાગે છે, પેટમાં અતિશય દુખવા લાગે છે, પછી બુલાખ થવા લાગે છે (કોલેરા જેવા સફેદ પાતળા પાણી જેવા દસ્ત લાગે છે) અને અતિશય તરસ લાગે છે, પેશાબ ખરોખર નહિ થતા બે-ત્રણ ટીપા પડે છે, આખા શરીરે બળતરા થઈ દહીં ઉપર નીચે થઈ જાય છે, આખો લાલ થયેલી હોય છે અને જીભ ઘોળી થઈ જાય છે

ઉપચાર—(૧) ઊલટી થવાના ઉપાય યોજવા એક અથવા બે તોલા રાઈની ભૂટી અને થોડું મીઠું પાણેર ગરમ પાણીમાં નાખી તે પાણી પીવા આપવું; એટલે ઊલટી થવા લાગે છે. સારી રીતે ઉપરાઉપરી ઊલટી થવાને માટે ગરમ પાણી પીવા આપવું. પેટમાંની બળતરા કમી થવા માટે દૂધ કિંવા દહીં પીવા આપવું અને તે ઊલટીના ચોગે પાછું કાઢી નખાવવું (૨) જિંટિયુ જીરું (ઈસબગોલ) પાણીમાં વાટી ગાળી તેમાં બેદાણા, દહીં અને ગુલાબજળ મિશ્ર કરી પાવું, એટલે સોમલનું વિષ ઊતરે છે (૩) સરગવાની છાલનો રસ ૪ પૈસાભાર અને દૂધ અર્ધો શેર એ બન્ને એકઠા કરી પાવા (૪) કાથાનું પાણી કરી વારંવાર પાતા જવું (૫) તાદળજીનો રસ સાકર નાખી પાવો (૬) કડવા લીમડાના પાકાનો રસ પાવો. (૭) નવટાક માખણમાં ૬ માસા મરીનું ચૂર્ણ નાખી તે આપવું. (૮) ઢોરને સોમલનું વિષ ચડ્યું હોય તો :—ઢોરચણાડી(આસાદ)ના મૂળ છાશમાં વાટી તેમાં શિકેકાઈના બે-ચાર બિયાનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવું. (૯) કેળનો પાણેર રસ પાવો (૧૦) કાથો ગાયના દૂધમાં ઘસી પાવો.*

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વનોંમાં :—ઉંબરો-૪, ઓથમીજીરું-૧, કેળ-૭, કાચ-૬, ખેર-૪, મરી-૧૦, લીમડો (કડવો)-૨૧, સરગવો-૧૩. ભુઓ ગોં વેંમાં :—દૂધ-૩. પ્રાં ઓં મા—કૂકડાની વીઠ-૩

(૨) તાંબાનો કાટ

લક્ષણો—જે તાંબાના વાસણને કલાઈ નથી હોતી તે વાસણમાં અન્ન રાખવાથી તે કટાઈ જાય છે અને તે અનાજ ખાધાથી જીભ સૂકી અને કર્કરી થઈ જાય છે, પેટમાં ઘણું દુખે છે, લોહીનો અડો થાય છે અને ઊલટી થાય છે. એ ઉપર ઊલટી થવાનો ઉપાય યોજવો.*

* સોમલની ઘાતક માત્રા ૧થી ૨ રતી છે આ ઝેરની અસર છસાત ઘડી પછી થવા માડી ૨૫ ઘડી પછી પૂરેપૂરી જણાય છે ટંકણખાર ધી સાથે પિવરાવવાથી સોમલનું ઝેર નાશ પામે છે ટંકણખાર સર્વ પ્રકારના વિષનો નાગ કરે છે ધી પિવરાવી પછી ગરમ પાણી પાઈ વમન કરાવવાથી વિષ ધીમાં મળી તરત નીકળી આવે છે અઢરની બળતરા પણ ધી તરત શાત કરે છે ધી પિવરાવ્યા પછી વમન ન થાય તો પક્ષીનું પીછું ગળામાં ડેરવવું

સોમલના ઝેરવાળાને ઠંડું પાણી અતિ હાનિકારક છે પીવા માટે, સ્નાન માટે અથવા માથા પર છાટવા માટે તે ઉપયોગમાં ન લેવું

* (૧) કોઈ ગળસે તાંબાના વાસણમાં કટાઈ ગયેલી વસ્તુ ખાધી હોય અથવા પિત્તળના વાસણમાં કટાઈ ગયેલી વસ્તુ ખાધી હોય અગર જ ગાલ કે જે તાંબામાંથી બને છે તેવી વસ્તુ ખાધામાં આવી હોય તો તેના ઝેરથી ગળામાં બળતરા બળે, પેટમાં વાદ થાય, તાવ આવે અને ઊબકા આવે છે એવું થાય કે તરત જ તે માણસને ગળામાં આગળી નાખીને અથવા ગરમ પાણી ખૂબ પાઈને ઊલટી કરાવવી, અથવા ગરમ પાણી, બદામનું તેલ, માખણ, ગાયનું ધી-એ સર્વ એકઠું કરી વારંવાર પાવું અને ઊલટી કરાવતા જતું ઊલટી થાય પછી બાવળનો સફેદ શુદ્ધ તોલા ૩ લઈ ઝીણો ખાડી ગરમ પાણી શેર ૧ માં મેળવી કલાકમાં દગ-ખાર વાર પાવું (૨) અળશીના બીજની આ બનાવી ટાઢી પાડી પાવી (૩) ગાયનું ધી, માખણ કે દૂધ ઇટશી આપવું જે માણસના ખાધામાં પાડો કે હડતાલ આવેલ હોય તેને પણ આ ત્રણના ઝેર માટે કહેલા ઉપચાર કરવા

(૩) જંગાલનું વિષ

જંગાલ એ લીલા રંગની ભૂમી છે એમા સોમલ હોવાથી તે પેટમા ગઈ હોય તો સોમલના જેવા વિકારો થાય છે જંગાલના વિષ ઉપર ઉપચાર:—સોમલના જ ઉપચાર કરવા.

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમા—દ્રાક્ષ-૩

(૪) હડતાલ અને મનશીલનું વિષ

આ બે પદાર્થોમા સોમલ હોય છે એના વિપના લક્ષણ સોમલના વિષ પ્રમાણે થાય છે હડતાલ, મનશીલ અને જંગાલના વિષ ઉપર ઉપચાર—(૧) સોમલ ઉપરના ઉપચાર કરવા. (૨) શુરુ અને સાકર ૭ દિવસ ખાવા આપવા (૩) કોળાનો રસ આપવો. (૪) ધમાસો, ગજહંસ, પીળી જૂઈ, કરિયાતું, એમાથી એકનો કાઠો પીવા આપવો. (૫) સર્પાક્ષીનો (નોળવેલનો) રસ સાકરમા આપવો. (૬) ઘોળા ગણીનાં પાદડાનો રસ પીવા આપવો (૭) અળશીના બિયાં અને મરવાના બિયાને ઉકાળી મધ નાખી પાવા, એટલે ઊલટી થાય છે ઊલટી થયા પછી દૂધ અને બેદાણાનો લુઆળ પીવા આપવા. (૮) દસ તોલા દૂધમા ૫ તોલા ઘી અને તેટલી જ સાકર નાખી તે પાવુ

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમાં:—કરિયાતુ-૬, ગરણી-૫, શુરુ-૬, દ્રાક્ષ-૩, ધમાસો-૭, નોળવેલ-૨, મરી-૮, ગજહંસ-૨, ભુઓ ગોં વેંમા -દૂધ-૪.

(૫) રસકપૂરનું વિષ

આ વિપથી સોમલના જેવા જ વિકારો થાય છે. વધારામા ભુલાળ માત્ર થાય છે અને આજનીની જીલને ખાટા-ખારાનો સ્વાદ જણાય છે.*

ઉપચાર—(૧) પુષ્કળ દૂધ પીવા આપવું અને તે ઊલટીના ચોગે બહાર કાઢી નખાવવું. ઊલટી થયા પછી માયાનુ અથવા આમળાનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા નાખી તે પાવુ. (૨) ઘી પુષ્કળ પાવુ.

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમા-રોહિસ (ઘાસ)-૨. ભુઓ ગોં વેંમા-ઘી-૬.

(૬) કાચની ભૂટી

લક્ષણો—કાચની ત્રીણી ભૂટી પેટમા જવાથી વિપયોગ પ્રમાણે વિકાર થાય છે. કાચના કકડાં જોને ઘણી જ તીક્ષ્ણ ધાર હોય છે. તે પેટમાના આતંગડામા વાગવાથી તેને ઈજા થાય છે. ઊલટી,

* પારો, હિંગળોક અને રસકપૂર, એ રસાયન કહેવાય છે કેટલાક દરદો ઉપર એ ત્રણમાના એકાદના ઉપયોગથી મોઢું લાની લોહીમાનો વિકાર મોઢાની લાળ વાટે બહાર કાઢવામા આવે છે એનાથી દરદીના ગેગનો નાગ થાય છે ખરો, પરંતુ કેટલીક વખત એવા ઔષધો જીટવેલના હાથથી લેવામા આવતા ન્યારે પારો અથવા પારાનો કઈ પણ અંગ ગરીરમા રહી નય છે, ત્યારે દરદી ઘણી સખત પીડા ભોગવે છે અને રિખાઈ રિખાઈ મરણ પામે છે આવા દરદીને એ બાધેલો પારો નીકળી નય તો જ આરામ થાય છે એ પાંન બહાર કાઢવા માટે લોલાડાવાળા ગાહ પોપટલાલ ઉજમશી પોતાની પાસેના ગોરજના હાથના લખેલા એક ત્રથ ઉપરથી અનુભવ સાથે બતાવે છે કે, ‘એવા દરદીને પ્રથમ ત્રણ દિવસ સુધી જુલાળ આપવો પછી પેગાબના ન્ય માટે દૂધ, ચૂરાખાર, એલચી, સોનાગરુ અને દગડી પાપાણુલેફના જુલાળ ચાર દિવસ આપવા જળલાગરાનો રસ પહેલા દિવસે તોલા ૫, બીજા દિવસે તોલા ૧૫ અને ત્રીજા દિવસે તોલા ૨૦ સુધી દરદીની પ્રકૃતિ અનુસાર આપવો આ ત્રીજા દિવસે દરદીને પાણીના કડાચામા તળિયે પાટલો નાખી ખેસાડીને દરદીથી સહન થાય તેટલું પાણી જીતુ કરવું પછી તે પાણી ઠરી પણ ન નય તેમ વધારે ગરમ પણ ન યઈ નય તેટલી આચ કડાચા નીચે રાખવી દરદીને પેગાબ થાય તોપણ તે પાણીમા થવા દેવો આ પ્રમાણે રોજગેજ ચાર દિવસ સુધી પ્રયોગ કરવો અને તે પછી પાછો દરદીજ લાગરાનો રસ તોલા ૫ સુધી પાવો ગરીર ઉપર ચાદા હોય તો ધોરડીના મૂળની છાલ વાટી જળલાગરાના રસમા મેળવી ચોપટની ધોરાક હલકો બ ટીના તાળા જેવો એક ટક આપવો અને જો દૂધ ઉપર જ રહે તો વધારે સારું ’

રસકપૂર ન્યારે કાચો ખાવામા આવે છે, ત્યારે દરદીને કોઠામા અગારા નાખ્યા હોય એવી બળતરા ઊઠી તે મરણને ગરણ પણ થાય છે

બુલાખ, પેટ ચઢીને દુખવું, તાવ, તરસ, દાહ ઇત્યાદિ વિકારો થાય છે.

ઉપચાર :—(૧) પુષ્કળ દહી, દૂધ, આમલી વગેરે પાવા અને તે ઊલટી કરી કાઢી નખાવવા.
(૨) એરડાના મૂળ પાવા (૩) નવસાર અથવા ગોપીચંદન ઘસી પાવું.

વિશેષ ઉપચાર :—બુઓ વનૌંમા-એરડો-૩૨. બુઓ ગોં વૈંમા-દૂધ-૬, દહી-૨. પ્રાં
ઓંમા :—ગધેડાની લીદ-૩.

(૭) વછનાગનું વિષ

ઉપચાર :—(૧) ગાયનું દૂધ, ઘી, માખણ અને બેદાણાનો લુઆખ (પલાળી, મસળી, ઉકાળી, ગાળી+ કાઢવા તે) એ જણસો ખવરાવવી (૨) કપૂર પાણીમા નાખી તે પાણી પાવું. (૩) ગરમ ગરમ દૂધ પાવું (૪) ઉંચરાની છાલનો રસ દૂધમા નાખી ગરમ કરી પાવો. (૫) પિંકવણનો રસ ૪ તોલા સાકર નાખી પાવો (૬) મૂળ સુદા તાદળજ્વલા રસમા ગાયનું દૂધ નાખી તે પાવો x

વિશેષ ઉપચાર :—બુઓ વનૌ મા-ઉંચરો-૩, કપૂર-૪, ભંચુ-૯, તાદળજો-૮, પિંકવણ-૨, હિંગ-૨૨ બુઓ ગોં વૈંમા દૂધ-૩

(૮) સુરદાડશિંગ(બોરદારશિંગ)નું વિષ

ઉપચાર :—(૧) ઊલટી કરાવવી (૨) બુલાખનાં ઔષધ આપવાં. (૩) મૂળા અને સુવા ખવડાવવા. (૪) ગાયનું દૂધ સાકર નાખી પાવું (૫) દાડમનો રસ પાવો.

વિશેષ ઉપચાર :—બુઓ વનૌંમા.-દાડમ-૧૦, મૂળા-૨. બુઓ ગોં વૈંમા-દૂધ-૩

(૯) સિંદૂરનું વિષ

ઉપચાર—(૧) અક્કલકરો અને ઘોડાવજ પાણીમા ઘસી તે પાવું. (૨) લીંબુનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૩) ચણોઠીના પાદડા ૭ દિવસ ચાવી ખાવા. (૪) ગળું બેસી ગળું હોય તો માફક આવે તેણે પાનમા સવાર-સાંજ લિલામો ખાવો.

વિશેષ ઉપચાર :—બુઓ વનૌંમા :—અક્કલકરો-૩, ચણોઠી-૧૪, લિલામો-૨૦.

(૧૦) મોરથૂથુનું વિષ

ઉપચાર—(૧) ઇંડલીંબુનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૨) ધાણીનો મડ (ચૌદગણુ પાણી નાખી બાફી સાર કાઢી લેવાય છે તે) એલચીની છાલની રાખ અને સાકર નાખી પીવા આપવો.
(૩) વમન કરાવવું (૪) કાથાનું પાણી કરી પાવું (૫) બિલાડાની વિષ્ટા પાણીમા મેળવી પાવી.
(૬) દૂધમા સાકર આપવી

વિશેષ ઉપચાર :—બુઓ વનૌંમા.—ઇંડલીંબુ-૪. બુઓ ગોં વૈંમા :—દૂધ-૩.

(૧૧) હિંગળોકનું વિષ

ઉપચાર—અર્ધો શેર આમલીને ચાર શેર પાણીમા કઢવી, તેના ૭ દિવસ કોગળા કરાવવા—

* વછનાગથી ગળુ પકડાય છે, મળમૂત્ર તથા નેત્ર પીળા થાય છે, શરીર શિથિલ થાય છે, પેટ ફૂલે છે તથા બળતરા થાય છે એ ઉપર હૃદયપૌષ્ટિક ઔષધિ લાલદાયક છે દાડ, કોફી, રસસિંદૂર આદિ આપી ગકાય છે

+ બેદાણાને પાણીમા એકાદ કલાક લીજવી રાખવાથી લુઆખ તૈયાર થાય છે તેમા સાકર નાખી તે પિવડાવવો

x વછનાગના ઝેરની ઘાતક માત્રા ૨ માસાથી ૪ માસા સુધી છે અર્ધા કલાક પછી ચિહ્ન જણાવા ગડ થાય છે ૪ કલાક પછી વધારે પ્રમાણમા અસર જણાય છે વછનાગના ઝેરથી જલ બળે છે, મોઢામાથી પાણી ફૂટે છે, વારંવાર ઊલટી થવી, આંખે અધારા આવવા, કાનમા ઘોઘાટ, ગરીરે કંપ, હાથપગ ઠંડા થવા, આંખની ઝીંકી પ્રથમ પડોળી થવી, પછી સંકુચિત થવી, ગરીર શૂન્ય થવું, શ્વાસ ધીમો થવો, નાડી ઘીણુ થવી તથા ધીરે ધીરે બેથુદ્ધિ વધતી જઈ છેવટે આચકી આવી શ્વાસ કંધાઈને મૃત્યુ થાય છે

‘ વિપ્સ્ય વિપર્માવમ્-વિપની ઔષધિ વિષ છે ’ સાપ વગેરે જંગમ વિપમા સ્થાવર વિષ આપાય છે. તેની જ ગીતે વછનાગવિષ પર સાપનું ઝેર ખવરાવવું અથવા ગિરાવેધ કરવો

- હિંગળોક અને મારાના વિકાર ઉપર ગધકનું સેવન સર્વોત્તમ ધલાજ છે

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોંમા:—આમલી-૧૪.

(૧૨) પારાનું વિષ

અશુદ્ધ પારો:—જીટવેલો ઔષધમા નાખી આપે છે, તે અગ ઉપગ ફૂટી નીકળી તેમાથી ડેટલાકના હાથપગ ગી નય છે, શરીર પર ચાદીઓ પડે છે, સોજે અને ચળ ઉત્પન્ન થાય છે, શરીરમા ઠેકાણે ઠેકાણે ચમકાટ દેખાય છે, કાળા ચાકા થાય છે વગેરે ઘણા વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) ગુદ્ધ ગંધક દ્ધમા નાખી તે પાવુ (૨) નાગવેલના પાનના રસમા એક માસો ગંધક નાખી તે પાવો (૩) ગળજીલીના રસમા ગંધક નાખી આપવો (૪) નાગવેલ, લાગરો અને તુળસીનો રસ ૬૪ તોલા એકત્ર કરી શરીરે મર્દન કરવો અને બે પહોર પછી રનાન કચ્ચુ એમ ૩ દિવસ કચ્ચુ. (૫) વાસના પાદડાનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૬) કારેલીના મૂળ પાણીમા વાટી પ્રાશન કરવા (૭) અગથિયાના પાદડાનો રસ, લાગરાનો રસ અને સૂરોખાર, એ છાગમા વાટી તે છાશ ચાર તોલા પાવી, એટલે મૂત્રનો પારો નીકળી નય છે (૮) કાસુદરાના પાદડાનો રસ કાઢી પાવો (૯) ગળજીલીના મૂળનો રસ પાવો, શરીરે ચોપડવો અને ગળજીલીની લાછ કરી પાવી

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોંમાં.—પારો શરીરમાં ફૂટી નીકળ્યો હોય તે માટે:—કાગેલી-૪, નાગવેલ-૪, લાગરો-૭ પારા ઉપર ઉતાર:—કાસુદરા-૪, ગળજીલી-૧ પારો શરીરમાં રહે તે માટે —વાસ-૨ રસાયનો માટે —કુવાર-૮, કોઠી-૭, તાદળજો-૧૫ અશુદ્ધ અશ્વત્થ લસ્મ ખાધાથી થનાર વિકાર માટે:—આમળા-૭

(૧૩) ગંધકનું વિષ

ઉપચાર—દ્ધમા ઘી નાખી પાવુ.

વિશેષ ઉપચાર—જુઓ ગોં વેંમા —દ્ધમા-૭.

(૧૪) અડીણું વિષ

લક્ષણ—અડીણુ ઘણુ ખાધામા આવવાથી માણસ બેશુદ્ધ થઈ નય છે, શ્વાસોચ્છવાસ ઘણો જ સાવકાશ અને હળવો ચાલવા માટે છે, આખની કીકી સંકુચિત થઈ ઘણી જ ઝીણી સોયની અણી જેવી ખારીક થાય છે, હાક મારી ઉઠાડવા છતાં માણસ ઊકતો નથી, એ વગેરે વિકારો થાય છે.

ઉપચાર—(૧) વમન કગવવું (૨) ફટકડીનું ચૂણું અને કપામિયાનું ચૂણું એકત્ર કરી પાવુ. (૩) હિંગ પાણીમા મેળવી તે પાણી પાવુ (૪) માલકાગણીના પાદડાનો રસ પાવો (૫) નરમા—(હિવરણ કપાસ)ના પાદડાનો રસ પાવો (૬) અરીઠાનું પાણી કરી પાવુ x

* કોઈ કોઈ વખતે અડીણુ ખાઈને તેના પર તરત જ તલનું તેલ પીવેલું હોય છે અથવા તલના તેલમા જ અડીણુ ઘાળી પીવેલું હોય છે એથી અડીણુના ઝેરની ઘણી સખત અસર થાય છે અડીણુ ૮ માસાના વજને ખાધામા આવ્યું હોય તો બહુ ઝેર થડે છે, તે એણે કે તેને સુસ્તી અને બેહોશ થાય, ૮૦ બે ચાઈ નય, ખોલાય નહિ, હોઠ કાળા થાય, હાથે-પગે ઝડાણી અને ગોટલા થડે, આંખોમા કૂવા પડે, ટાઢો પરસેવો થાય, આંખે દેખાય નહિ, એવી અનેક ચેષ્ટાઓ જોવામા આવે છે ઉપચાર —(૧) સુવા, મૂળાના ખીજ, મીઠું અને મધ દેનક બળ્લે તોલા લઈ તેમા પાણી શેર ૦૧ નાખી ઉકાળતા અડધું રહેથી તેને ચોળી ગાળી લઈને પાવુ એથી કદાપિ ઊલટી ન થાય તો ફકડાનું પીછુ ગળામા ડેરવી ઊલટી કરાવવી એ ઔષધ પાયા પછી તેના પગ બિના પાણીથી ધૂટણુ સુધી ઝારવા અથવા બિનના લગડા પગે લપેટવા (૨) મધ અને પાણી ઉકાળી તેમા સાગી હિંગ માસો ૧ ખારીક વાટેલી નાખી પાય તો આરામ થાય (૩) સર્વોત્તમ અનુભૂત ઉપાય —ખાવેલા અડીણુના વજનથી બમણું ઝેર ડાનું મૂળ ખાડી ફકડાં એનાથી ઝેર ખિલકુલ ખાધા નહિ કરતા અડીણુ હજમ થઈ નય છે (૪) ગોલીવાડના પાદડાનો રસ શેર ૦૧ પાવો (૫) ખાખરાના મૂળની છાલનો રસ પાવો (૬) છાગમા ચોખા વાટીને પાવા અડીણુના વ્યસનીએ અડીણુનું વ્યસન છોડી દેવું હોય તો —ઝેરકાચલાની ટિપ્પણીમા લખેલ પ્રયોગનું સેવન કરવું

x ધી પિવડાવી વમન કરાવવાથી બધું ઝેર વમનમા બહાર આવી નય છે

અડીણુના ઝેરની અસર દરેક નાડીમા પહોંચી ગઈ હોય તો રોગીને સૂવા ન દેવો માથા ઉપર ઠંડું

વિશેષ ઉપચાર—બુઓ વનોંમા :—કપાસ-૧૧, કિંજળી-૧, ખસખસ (ક), અશીણુ-૨૧, (તેમા બુદા બુદા ૨૨ ઉપચારો છે), ખાટીલૂણી-૧, પીલુડી-૩, પીપળો-૮, માલકાગણી-૧, લીમડો (કડવો)-૨૨, હિંગ-૫

(૧૫) નેપાળાનું વિષ

ઉપચાર—(૧) એલચીના દાણા દહીં મા વાટી આપવા (૨) ધાણાનું ચૂર્ણ, સાકર અને દહીં એકત્ર કરી આપવું.

વિશેષ ઉપચાર—બુઓ વનોં મા :—એલચી-૩, ક્રોથમી-૧૧.

(૧૬) ભાંગ અને ગાંજનું વિષ

ગાંજનું ઝેર ચડવાથી આખો લાલ થાય છે, મનુષ્ય ગાડો થઈ હમ્મે છે, નાચે છે, મારવા દોડે છે અને અનેક રીતે તોફાન કરે છે.

ભાંગની ઝેરી અસરથી મનુષ્ય હસે છે, નાચે છે અથવા પડી રહે છે ભાંગ કરતા ગાંજે ઉગ્ર છે અને ગાંજ કરતા તેમાંથી બનાવેલો ચરસ નામે માદક પદાર્થ વધારે ઉગ્ર છે.

ઉપચાર—(૧) દહીં કિંવા છાશ અને ભાત ખાવો. (૨) જમકળ ખાવો. (૩) તુવેરની દાળ વાટી ખાવી. (૪) ગાયનું દહીં સૂક નાખી આપવું.

વિશેષ ઉપચાર—બુઓ વનોં મા —ભાંગ માટે :—આદુ-૩૩, આમલી-૨૦, જયફળ-૨, ડાગર-૫, તુવેર-૧, લાખડી-૨ ગાંજ માટે :—લાખડી-૨

(૧૭) કરેણુનું વિષ

લક્ષણ—કરેણુના સર્વ ભાગોમાં વિષ હોય છે કરેણુના વિષથી કોલેરાના આજ્ઞર પ્રમાણે લક્ષણો થાય છે *

ઉપચાર—(૧) માખણની પરાશ આપવી. (૨) દૂધમાં અથવા દહીં માં સાકર નાખી તે પાવું.

વિશેષ ઉપચાર—બુઓ ગાં વૈંમા —દૂધ-૨, દહીં-૪, માખણ-૭

(૧૮) ઝેરકોચલાનું વિષ

ઉપચાર—નાગરવેલના પાનના ડીટનો રસ પાશેર ૩ દિવસ પાવો x

ખાણી છાટતા રહેવું પા પા કલાક પછી કોફી પિવડાવવી, "તિબ્બે અકબગી"માં લખે છે કે તેજ જુલાળ આપવો મધ તથા ખાણી મેળવી તેમાં હિંગ, તજ તથા ઉપલેટ મેળવી પિવડાવવું બેહોરા હોય તો છીક લાવનારી ઔષધિ મુઘાડવી તથા પરસેવો લાવનારી ઔષધિ આપવી

+ નેપાળો ૧ રતી લેવાથી ઘણા જુલાળ લાગે છે, તેમ જ વમન થાય છે આતરડામાં ચાદા, પેટમાં સખત દરદ તથા હાથપગમાં ખેચતાણ થાય છે ઉપચાર —(૧) થોડું અશીણુ ખવડાવી ઉપર ધી મેળવેલું દૂધ પિવડાવવું કોઈ પણ રેચથી જ્યારે આડામાં લોહી આવવા લાગે ત્યારે નાણુ કે તે રેચ આતરડાને કાપે છે તરત ઉપચાર ન કરે તો એવો દરદી બચી શકતો નથી

* કરેણુના મૂળનું ચૂર્ણ ૧ તોલો લેવાથી અથવા મૂળનો કંવાચ રા તોલા લેવાથી ઝેરની અસર જણાય છે. આ અસર ધીરે ધીરે થાય છે કદાચ ૧ ચા ૨ દિન પછી જણાય છે કરેણુ ખાવાથી ગળા તથા આમાશયમાં બળતરા, જીભ પર સોજા, મોઢા પર લાલાશ, પેશાબ રોકવો, પેટમાં મરડો, આક્રોશ, શ્વાસ રોકવો તથા બેહોશી ઉત્પન્ન થાય છે ઉપચાર —(૧) વમન કરાવવું પછી દૂધ અથવા માખણ ખવડાવવું (૨) શીતળ જળથી ભરેલા હોજમાં રોગીને બેસાડવો

x ઝેરકોચલાના ચૂર્ણની ઘાતક માત્રા ૨ માસા છે ખાધા પછી એકાદ કલાકમાં જ ચિહ્ન જણાવા ગર થાય છે કોઈ કોઈ વખતે દરદી બે કલાકની અંદર મરી જાય છે ઝેરકોચલાના ઝેર ઉપર કુલાવેલો ટકણખાર અરધો અરધો માસો મધની સાથે મેળવી પાચ પાચ મિનિટ ચડાવતા રહેવું એ લાભદાયક છે અશીણુ અને કપૂર પણ ઝેરકોચલાના ઝેરની અસર દૂર કરવા માટે ઉપયોગી છે ઝેરકોચલાની ઝેરી અસરથી ધનુર્વાતની માકક ગરીરમાં ખેચાણ થાય છે પેટમાં મરડો, ગળામાં શોષ, દાંત બધ થવા, ત્વષ્ણ લાગવી, હાથપગમાં કપ, મોઢા પર લાલાશ વગેરે ચિહ્ન દેખાય છે ઉપચાર —(૧) ધી પિવડાવી વમન કરાવવું.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોંમા-નાગવેલ-૩, બાવળ-૬. જુઓ પ્રાંચીંમા-મધ-૧૧.

(૧૯) ધતૂરાનું વિષ

લક્ષણ—ધતૂરાના પાદકા કિવા બિયા પેટમા જવાથી ગળામા શોષ થાય છે. આખોમાની કીટ્ટીઓ મોટી થાય છે, રમ્ભતિનાશ થઈ માણસ બડબડ કરે છે, દીવાનો પ્રકાશ જોવામા આવે તો કેદ વધારે ચડે છે એ લક્ષણો થાય છે +

ઉપચાર—(૧) સમુદ્રકળ ગોમૂતમા ઘસી આપવું (૨) દહી, લાત અને ઘોડાવજ ખાવા આપવા. (૩) દૂધમા સાકર નાખી પાવો (૪) તલનું તેલ અને ગરમ પાણી એકત્ર ધરી પાવું. (૫) દૂધમા દ્રાક્ષનો શિરકો નાખી તે પાવો (૬) લાલ એરડાના મૂળ પાણીમાં વાટી પાવા (૭) ઘી પાવું (૮) રીગણીનો રસ ૪ તોલા આપવો (૯) કપાસના બિયા અને ફૂલનો કાઢો આપવો

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોંમા:—એરડો-૧૦, કપાસ-૧૬, ચૂંકા-૪, તલ-૯, દ્રાક્ષ-૨, ધતૂરો-૪, વતાકડી-૫, સમુદ્રકળ-૯. જુઓ ગોં વૈંમા-દૂધ-૨, ઘી-૬

(૨૦) મધ(દાડ)નો કેક

ઉપચાર—(૧) ઘી અને સાકર ચાટવા. (૨) માથા પર ઠંડું પાણી રેડવું (૩) કોળાનો રસ ગોળ નાખી પાવો (૪) કોઠાનો ગર્લ, દ્રાક્ષ, દાડમનો રસ અને દહી, એ સમસાગે લઈ તેમા ઘાણુની ભૂટ્ટી અને સાકર નાખી તે આપવું (૫) મધ, ખજૂર, દ્રાક્ષ, કેકમ, ફાલસા અને દાડમ એકત્ર કરી આપવું (૬) કાકડી ખાવી

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોંમા -કાકડી-૩, ખજૂરી-૧૫, બિજોરુ-૧૬, માઠ-૨, વડ-૧. જુઓ ગોં વૈંમા-ઘી-૭.

(૨૧) મીણા-કોદરાનું વિષx

ઉપચાર—(૧) કોળાનો રસ ગોળ નાખી આપવો (૨) ઠંડું દૂધ પાવું. (૩) પારિજાતકના પાદકાનો રસ કાઢી ઢોરોને પાઈ દેવો

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોંમા —આગિયો-૧, પારિજાતક-૧. જુઓ ગોં વૈંમા -દૂધ-૫

(૨) અમાશયમા એર ગયું હોય તો તેજ જુલાળ આપવો (૩) વમન-વિરેચન કરાવ્યા પછી કપૂરનું પાણી પિવડાવવું

+ (૧) ધતૂરાના વિષ ઉપર કપાસિયાના મીજનો હકાળો આપવો (૨) તળાવમા થનારા નાળાના પાદકાનો રસ બે તોલા સુધી પાવાથી ધતૂરો, અક્રીણુ, સોમલ, વહનાગ વગેરેનું એર બતરી નય છે (૩) આકડાનું મૂળ પાણીમા વસી પાવાથી અક્રીણુનું એર બતરે છે

- ધતૂરાના બીજ ૧ માસા જેટલા પાવાથી ધાતક અસર થાય છે ચિહ્ન અરધા કલાકમા જણાવા માટે છે ઉપાય કરવામા ન આવે તો ૧૨ કલાકની અદર મૃત્યુ નીપજે છે ધતૂરાનું એર દૂર કરવા તરત બલટી કરાવવી શીતળ જળ મસ્તક પર છાટવું ગ જાહુલીની જડ પાણીમા વાટી, પાણી ગાળી પિવડાવવું

x જે નર અથવા છાસટિયો વાળ્યા પછી બીજી નીકળી તેના ઉપર કાચુ ચા પાકું કણસનું બેડું ન હોય (નિવલી ન હોય) ત્યાં સુધી તેની છેલ્લી કાતરીની (સરાળી નીકળનાર) ગાઠમા એક કેકી જવડો હોય છે એ લીલું ધાન મોહવગ થઈને થોડું અવવા ધણું ન્યારે ઢોર ખાય છે, ત્યારે તેને મીણો ચઢે છે એનાથી ઢોરને આકરો થઈ થોડી વારમા પ્રાણુ નય છે લીલા એરડાના પાદકા, એરડાની માળો, સૂકા એરડાના ચોપટાની કાતરી વગેરે ખાવાથી પણ એ જ પરિણામ આવે છે આ ગેગ ટોડાને થતો નથી, કારણ મીણાવાળી કાતરી ખાગી હોવાથી એટલો ભાગ થોડું કરી ખાતું જ નથી ન્યારે ઢોરને મીણો ચઢે ત્યારે પ્રથમ તો એટલી જ સાવચેતી રાખવી કે, તેને ભૂલેચૂકે પહોર ૪ સુધી કે વધારે વખત સુધી પાણી પાવું નહિ અને તેના ગરીર પર પુષ્કળ પાણી રેડવું ન્યારે ઢોર પેગાળ અને ઝાડા વારવાર કરે ત્યારે નળવું કે હવે તેને જલની આરામ થશે એ બે વાના ન થાય ત્યાં સુધી તેને જોખમમા સમજવું આવો મીણો વળી ચીજોમા રહેલો કહેવાય છે

(૨૨) સોપારી લાગે તો

ઉપચાર—(૧) ગોળ ખાવો અથવા સાકરનું પાણી પીવું. (૨) ૬૫* પાણી પીવું. (૩) નખલાનું ચૂર્ણ ચાવવા આપવું

(૨૩) થુરિયાનું વિષ

ઉપચાર—(૧) ૬૩ પાણીમાં સાકર નાખી પાવું (૨) આમલીના પાદડા વાટી લેપ કરવો. વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમાં.—આમલી-૧૫.

(૨૪) કૌચનું (કુહીલીનું) વિષ

ઉપચાર—ઘી, સાકર અને મધ એકત્ર કરી પાવું

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમાં —કૌચ-૨.

(૨૫) ભિલામા ઉપર

ઉપચાર—(૧) સરસવ, તાદળજાં અને માખણનો લેપ કરવો. (૨) દારુહળદર, સરસવ, નાગમોથ અને માખણનો લેપ કરવો. (૩) માખણ, તલ અને દૂધનો લેપ કરવો. (૪) બકરીનું દૂધ અથવા કોપરેલ ચોપડવું (૫) કોથમીર વાટી ચોપડવી (૬) બદામ ધસી ચોપડવી (૭) દૂધની મલાઈ અને સાકર ચોપડવી (૮) તલ વાટી. તેમાં કાળી માટી નાખી, કોહ્યો ઊંડો જગ્યાએ લેપ કરવો (૯) જેઠીમધ, તલ, માખણ અને દૂધનો લેપ કરવો. (૧૦) અરબુન સાગડની છાલ અને પાન વાટી લેપ કરવો x

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમાં.—અરબુન સાગડ-૧, કાસુદર-૮, કોથમીર-૧, ગરમાળો-૧૦, ગામેટો-૩, નાળિયેરી-૬, બહેડા-૯, ભિલામા-૩. ભુઓ ગોં વૈંમાં —માખણ-૬.

(૨૬) ચણોઠીનું વિષ

ઉપચાર—તાંદળજાંનો રસ સાકર નાખી આપવો. વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમાં:—તાંદળજાં-૯

(૨૭) આકડાનું વિષ

ઉપચાર—આમલીના પાન વાટી લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમાં.—આકડો-૪, આમલી-૧૮

(૨૮) ખરસાણીનું વિષ

ઉપચાર —(૧) પાણીમાં મધ નાખી પાવું (૨) માખણ ખાવું અને લેપ કરવો. (૩) દહીં કિંવા ખાટી છાશ પીવી

વિશેષ ઉપચાર—ભુઓ વનોંમાં—ખરસાણી-૩. ભુઓ ગોંવૈંમાં—માખણ-૬, પ્રાં ઓંમાં —મધ-૧૦

x ભિલામાના અધિક સેવનથી મોઢું, તાળવું તથા ફાતમાં સોજે, ગળામાં કોહ્યા, ચિંતા, દાહ, ચક્ત-વિકાર વગેરે ફેપ ઉત્પન્ન થાય છે કેટલીક વખત ફાતને હલાવીને પાટી નાખે છે શરીર પર ભિલામાનો ધુમાડો લાગે તો ગરીબ પગ સોજે, ખાજ તથા ચાપા થઈ નય છે (૧) ભિલામાં ખાવાથી વિકાર થયો હોય તો.—અખંદિટ અથવા ટોપરુ અથવા ચોરણી જૂથ ખાવી (૨) દહીં મા સાકર મેળવી ખાવી જેથી તરત ગરમી ગાત થાય છે (૩) બહારના કોહ્યા, સુજન તથા ચાંદા ઉપર.—કાળા તલનો દૂધ અથવા દહીં મા વાટી લેપ કરવો

* આકડાનું દૂધ લગાડવાથી ચાપામાં વિકાર થયો હોય તો પલાગનો કાટો કરી ચાંદા ધોવા તથા મૂડી છાલનું ચૂર્ણ ઉપર ભભરાવવું ખાવાથી ઝેર ચડ્યું હોય તો કાટો પિવડાવવો

- ખરસાણીનું દૂધ અથવા અન્ય ચોરનું દૂધ વધારે પ્રમાણમાં ખાવામાં આવે તો તેથી જીલાબ લાગે છે તથા વારંવાર લોહી પડે છે તેને માટે માખણ અથવા દૂધ સાકર મેળવી પીવું

(૨૯) કેરોસીન તેલ પેટમાં ગયું હોય તો

ઉપચાર—માવળના ગુદનું નમટાક પાણી કરી પાવુ, પછી પાશેર દૂધ પાવુ અને મીઠા તેલના ડોગળા ઉપરાઉપરી કરાવવા, એટલે મોઢામાં ફાટલા અને ચાદીઓ થશે નહિ.

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમા-માવળ-૧૨

સ્વ-જેરી ઢંચ (જંગમ વિષ) અને તેના ઉપાય

(૧) સાપનું ઝેર-સર્પવિષ

સર્પની જાતિ અને તેનાં લક્ષણો:—ભોગી, મંડળ, રાજીલ એઓ અનુક્રમે વાત, પિત્ત અને કફ એની પ્રકૃતિના છે દ્વચંતર એટલે જ તેના લક્ષણો જેમા વિશેષ છે એવા ઉદાહરણ:—
કાળા સર્પથી મંડળ કિંવા ઘોણુસમાં ઉત્પન્ન થયેલા સર્પ. કિંવા ઘોણુસથી થયેલા સર્પ અથવા કાળી નાગણીની અદ્ધ ઘોણુસથી ઉત્પન્ન થયેલા સર્પ એ પ્રમાણે ખીજ મિશ્ર જાતિ કલ્પવી, તે કંઈ પ્રકૃતિના સર્પ ભોગી એટલે જે સર્પને ફેણુ ન હોઈ રંગે કાળો હોય છે તે રાજીલ એટલે જે ઉપર ચિત્રવિચિત્ર રપાઓ હોય છે તે ચક્ર, નાગર. છત્ર, સ્વસ્તિક, અંકુશ એઓને ધારણ કરનારા તથા ફેણુ કરનારા અને શીઘ્ર ગમન કરનારા એવા સર્પ હોય છે. તેઓને દર્વીકર (નાગ) કહે છે સર્પોમા અનેક જાતો છે, પરંતુ તે બધા સર્પ વિપારી હોતા નથી વિપારી સર્પને ઉપગ્ના જડગાની અદરની બાલુએ એક બિલાડીના નખ જેવી એક દાતની દાઢ હોય છે એ દાઢ હમેશા બધ થયેલી રહે છે અને તે દાતનો મધ્યભાગ પોલો હોય છે તથા અણીએ એક છિદ્ર હોય છે. દાતની પાછળની બાલુએ તાળવામા એક કોથળા હોય છે તે કોથળાનું મુખ દાતની સાથે જોડાયેલું હોય છે એ કારણથી સાપ જ્યારે દશ કરે છે, સારે એ દાત બહાર કાઢી જોરથી માણસની નસ પર દબાવે છે તેની અણીવાળી દાઢ વડે ચામડીમા જખમ થાય છે તથા વિષની કોથળામાનો પાતળો પદાર્થ દાતના છિદ્રની વાટે જખમમા પડે છે; તેથી માણસના શરીરમા વિષ પ્રવેશ કરે છે. ભોગી, રાજીલ ધત્યાદિ સર્પોએ કરેલા દંશનાં લક્ષણો:—
કૃષ્ણ સર્પે કરેલો દશ કાળો હોય છે તથા સર્વ પ્રકારના વાતવિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે મંડળનો દશ પીળો અને સોજાયુક્ત હોય છે તથા સર્વ પ્રકારના પિત્તવિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે. રાજીલ સર્પનો દશ પરપોટાવાળો હોઈને તડતડનો હોય છે તેનો સોજો સણુકા સહિત હોય છે. અને તે દશથી જાડુ લોહી નીકળે છે, તેથી સર્વ પ્રકારના કફના વિકારો થાય છે કુરસા (બારેલો સાપ)—એ સર્પ વેત-દોઢવેત લાખો હોઈ અગૂઠા જેટલો જડો હોય છે એનો રંગ કાળો જાણુડિયા રંગનો હોય છે એ બારેલા સર્પના દંશના વિકારો રાજીલના દંશ પ્રમાણે જ થાય છે કાંડગને (કોડિયું) ફેણુ હોતી નથી એ સર્પના જેવો જ હોય છે એના દશ વડે આખા શરીરમાના લોહીનો કફ થાય છે અને તે કફ ગળા પર્યંત આવી ગળાને ભરી નાખે છે. ઘોણુસ કરીને ચિત્રો લોહીનો કફ થાય છે અને તે કફ ગળા પર્યંત આવી ગળાને ભરી નાખે છે. ઘોણુસ કરીને ચિત્રો જેવો સર્પ થાય છે, તે લીલા રંગનો હોય છે એમા આગિયો ઘોણુસ અને કુસડો ઘોણુસ એવી બે જાત છે. આગિયા ઘોણુસના દશથી સર્વાંગે અગ્નિ લગાજ્યા પ્રમાણે દાઢ થાય છે. શરીર પર મોટી મોટી ગાઠો થઈ આવે છે, મૂત્રથાને ઘણો જ સોજો આવે છે અને વારવાર ટીપુ-ટીપુ પેશાબ થાય છે. કુસડા ઘોણુસના વિષથી પ્રથમ દશરથાને ખરજ ઉત્પન્ન થાય છે અને ચાર પહોંગમા તે જગ્યા ખરજવા જેવી થઈ, દિવસે દિવસે તે ફેલાતુ જઈ અગ પણુ ફૂલી જાય છે. મણિયાર કરીને સર્પ થાય છે, તે એક વેતથી બે વેત પર્યંત લાખો અને હાથના અગૂઠા જેવડો હોય છે તેનો રંગ લીલો જાણુડી હોય છે મણિયાર સર્પમા ત્રણ-ચાર જાત છે એક જાતનો મણિયાર છે તે રાત્રે શરીર પર થઈને જાય અથવા તેની છાયા શરીર ઉપર પડી હોય તો સૂર્યોદય થવાની સંધિમા મનુષ્ય નિશ્ચેષ્ટ માલૂમ પડે છે ખીજ જાતનો મણિયાર થાય છે તેણે અંગે ચાટવાથી કિંવા કોઈ પણુ પદાર્થ ઉપર તેની લાળ પડી હોય અને પદાર્થ ખાવામા આવે અથવા તે લાળ

શરીરના કોઈ ભાગ પર લાગવાથી જ વિષ બાધ કરે છે. એ વિષના ગોળે હિષ આવે છે, ખંતુ તેનો છાયા બાધક થતી નથી ત્રીજી જલના મગિયાર સર્પનો દંડ દિવસે થાય તો રાત્રિ થયા પહેલા અને રાત્રે થાય તો સૂર્યોદય થયા પાંચવા માગરને વિષ બાધ કરે છે.

સર્પદંશ ઓળખવાની યુક્તિ :x—ખાવાનું એક પાન દંડા ઉપર દાખી મળવું; એટલે

x સર્પમા આગર ૩૦૦ જલ છે એમા ૩૦ જલના સર્પ ઝેરી છે બાળની જલમા ૩૦ નામમાનુ છે સાધારણ સર્પ કરડે ત્યારે વધારે ઝેરી ન હોવાથી સાધારણ ઔષધગણનાથી વાળ થઈ જાય છે, તેમ જ અદર રહેલી રાગનિરાધક ગંધિ પાણુ ઝેરની વિક્રમ જિયા કરીને ઝેરને નષ્ટ કરી નાં છે એવા સર્પનું ઝેર બહારની સહાયતા (ખાવાની અથવા લગાડવાની દવા) ન મળે તો પા! ૧૨ દલાકમા ઝેરની જલ છે કેટલાક માણસોની ગગનિગાધક ગંધિ વધારે નળણી દોવાથી મરી જાય છે તેમ જ કેટલાક સર્પવિષના મિથ્યા ભયથી ડરીને મરી જાય છે એવ વળતે જન માનના સાચાખોટા મનના આચારન માનવી પા! શ્રદ્ધાળળ વધીને ભય ધરી જવાને લીધે બધી જલ છે

૩૦ જલના ઝેરી સાપ છે તેમાના ૨૫ જલમા ૩૦, ઉપચાર ન થાય તો નાગી નાખવા એટલું ઝેર છે એના ઉપર તત્કાળ યોગ્ય ઉપચાર કરાય તો લાભ પડેાચી ગકે છે ૫ જલના સર્પ અતિ માનક છે એવું ઝેર ગિરા વાટે ઉપર ચડી ગયું તો પછી ચિકિત્સા સફળ થઈ શકતી નથી

સર્પનું ઝેર ઉતારવાવાળી દવા બધી વળતે સમાનરૂપે કામ કરી શકતી નથી તેના કારણેમા ઉપર પ્રમાણે સર્પની જલિભેદ, રાગનિરાધક ગંધિભેદ છે બીજી કારણ કટન ઝેર નાખી શકે છે તે ઉપર આધાર રાખે છે સર્પ કરડતી વળતે તરત જટકા મારીને છોડાવી લેવાય તો વધારે ઝેર અદર જઈ ન ગકે ત્રીજી કારણ તત્કાળ ઉપચાર ન થાય તો દવા કામ કરી નક નહિ સર્પ દાવપગ અથવા બીજા કોઈ પાણુ ભાગના કરડે ત્યારે ઝેર ગિરાએ વાટે ઉપર ચડીને હૃદયના જમાના ભાગમા જાય છે પછી હૃદયમાથી કેકગમા જઈ પાણુ હૃદયના ડાબા ભાગમા થઈ ધમતીએ વાટે ગરીરના શુદ્ધ લોહીમા મળીને મળજ અને આખા ગરીરના લોહીને દૂષિત કરે છે ગિગમા ઉપર ચડતી વળતે કેટલાક ભાગમા લોહી શુદ્ધ થઈને જલમી જાય છે જ્યારે કરડેલા ભાગની ગિરામા દૂર સુધી લોહી જમી જાય, ત્યારે બહારનો ઉપચાર કામ આપતો નથી અને મગજના કેટ ઉપર અત્યંત ઝેરી અસર પડેાચી જાય અને આખા ગરીરનું લોહી ઝેરી બની જાય ત્યારે પેટમા લેવાની વસ્તુ અથવા ઇન્જેક્શન કામ આપતું નથી એટલા માટે જ સર્પ કરડવાની સાથે ઝેર ન પડેાચું હોય એવા ઉપરના ભાગમા તત્કાળ દોરી તાણીને બાધી આપવા માટે વિધાન કુંલ છે. ઝેર જ્યાં સુધી ઉપર ચડે છે ત્યાં સુધીના વાળની ગંધિ મારી જાય છે તેમ જ ચામડીના રંગમાં પણ કાઈકે દેર પડે છે પછી બહારના લેપ આદિ ઉપચાર કરવા અથવા આગળી જેવો ભાગ હોય તો કાપી નાખવો બહાર નવસારના ચૂર્ણની માલિગ કરાય તો પરસેવો લાવી ઝેરને બહાર કાઢી નાખે છે કેટલીક દવાઓના લેપ ઝેરનું ઉપાતર કરાવી આવે છે પોટાસ પરમેંગેટ પણ તરત મળી આવે તો ઉપયોગમા આવી શકે છે ગૂગળનો ધુમાડો અપાય તો તેથી પણ ઝેરનું ઉપાતર થવામા સહાયતા મળી આવે છે

સર્પના ઝેર માટે અનેક દવાઓ ગાત્રમા લગેલ છે કઈ દવા કયા સાપ માટે કેટલા પ્રમાણમા કામ કરે છે તે હજી સુધી નક્કી થયું નથી. બીજી સર્પ કરડે ત્યારે કઈ દવા તરત મળી શકે એ પણ નિર્ણય કરી શકાય નહિ સર્પ ગરીરના કયા ભાગમા કરડે, કેવે સમયે, (રાત્રે, દિવસે, ભોજન કર્યા પહેલા અથવા પછી) કરડે, કયા સ્થાનમા (ધર પર, જંગલમા અથવા મુસાફરીમા પરાયા ઘર પર) કરડે એ કાઈ પણ પહેલાથી કહી શકાય નહિ, એ કારણથી ચિકિત્સામા સફળતા ઓછી મળે છે સર્પ કરડવાની સાથે જ દોરી અથવા ધોતિયાને ફાડીને બનાવેલી દોરી વિપસ્થાનથી ઉપર બાધી દેવામા આવે વિષ હૃદયમા જઈ ન ગકે તો રોગીનું ક્ષાપિ મરણ થાય નહિ, નિ સદેહ બધી જ જાય છે કેટલીક વળતે મનવાળાઓ દોરી છોડાવી નાખે છે એવે વળતે દોરી છોડી નાખે અને ઝેર ઉપર ચાલ્યું જાય તો માણસ મરી જાય છે એવી રીતે મરી જવાના ઉદાહરણો પણ રજપૂતાનામા વારંવાર બન્યા કરે છે દોરી બાધ્યા પછી બહારના ઉપચાર કરવા. તેમ જ અદરના ઉપચાર પણ કરવા જોઈએ, એથી લોહીમા એક પ્રકારની વિષમ ગંધિ ઉત્પન્ન થઈ થોડા થોડા પ્રમાણમા અદર ગયેલા ઝેરને નષ્ટ કરી શકે અદરના ઉપચાર કરવા પહેલા હોજરી અને આતરડામાં અત્તરસ હશે તો તે બધો ઝેરી બની જશે અને લોહીને પણ ઝેરી બનાવી દેશે એટલા માટે તરત તમાકુ અથવા અરીકાનું પાણી અથવા ધી પિવડાવી પછી ગરમ પાણી પિવડાવીને જલદી કરાવી નાખવી, જેથી હોજરીમા રહેલ અત્ત નીકળી જાય તેમ જ ધી-પાણીનો કાઈકે ભાગ આતરડામા જશે તો તે દસ્ત સાફ લાવશે એટલે આતરડામા રહેલ મળ પણ નીકળી જશે

ગળોના કંદનો સ્વરસ તુરત પિવડાવાય તો તેથી જલદી થઈને ઝેર અને હોજરીમા રહેલું અત્ત બહાર

વિપાર દંશ હશે તો પાન ઉપર દશ જેટલો જ ને અગ્નિએ શેકવાથી પડેલા ચાકા પ્રમાણે ડાઘ પડશે અને એ જ પાન દંશ ઉપર ચોળવાથી કાળો થશે વિપાર દંશ નહિ હોય તો ઉપર કલ્પો તે પ્રકાર થશે નહિ સર્પદંશ થયેલા માણસને મરચાં, મીઠું અને કડવા લીમડાનાં પાંદડાં ખાવા આપવાથી તે માણસ એ પદાર્થોનો સ્વાદ બલકુલ જાણતો નથી તેને એ પદાર્થો ઘણા મીઠા લાગે છે. એ ઉપરથી પણ સર્પદંશ થયો છે કે નહિ એ સમજાય છે. વળી કાળી માટી દંશ થયેલા માણસને ખાવા આપવી તે માટી જો તીખી હોય તો સર્પદંશ અને મીઠી લાગે તો ઉંદરનું વિષ જાણવું કરમતીનાં મૂળિયાં પાણીમા ધસી થોડા પાઈ જોવાં જો દંશ વિપારી હશે તો વમન (ઊનટી) થશે નહિ. સર્પદંશ થયેલા માણસને ઔષધ આપી ઉતાર થવા સાથે જ તેને ઉપલા ત્રણ પદાર્થો ખવડાવવામા આવે તેથી સ્વાદ સમજાય છે; એટલા માટે એ પદાર્થો ખાવા આપી, ઔષધથી ગુણ થયો છે કે નહિ તે અવશ્ય જોવું. સર્પ કરડે કે તુરંત જ પહોંચે ઉપાય એ કરવો કે તત્કાણુ સર્પ જેટલો ચલ્લો હોય તે જગ્યાથી ચાર આગળને છેટે ઉપરની બાલુએ એક દોરડી અથવા કપડું જોઈથી તાણી બાધવું, તેથી વિષ વડે મિશ્રિત થયેલુ રક્ત (લોહી) ત્યાંનુ ત્યાં જ રહે છે, આખા શરીરમા વ્યાપી જતુ નથી જખમને જરા છેદી તેમાનુ લોહી કાઢી નાખવું; એટલે માણસને વિષ ચડવાની બહુ ભીતિ રહેતી નથી લોહી સારી રીતે નીકળી ગયા પછી તે જગ્યા અગાગ વડે શેષી નાખવી, એટલે ત્યાં લાગેલુ વિષ બળી જાય છે

અસાધ્ય લક્ષણો—પીપળાની નીચે, રાફડા નજીક, દેવળમા, બાગમા, જૂના વહેળામા, વડ નીચે, સુકાયેલા ઝાડ નીચે, અમશાનમા, ઝાડ ઉપર, એ ગ્યાનોએ અને સધ્યાકાળે, ચોકડામા (ચાર ગત્તા જ્યાં મળે ત્યાં), ભરણી નક્ષત્રમા તથા મર્મસ્થાનમા સર્પદંશ થયો હોય તો તે અસાધ્ય જાણવો આદ્રા, મધા, મૂળ, કૃત્તિકા, ભરણી, શ્રવણ, વિશાખા, પૂર્વા, ચિત્રા, એ નક્ષત્રો; પચમી, અષ્ટમી, અમાવાસ્યા, પૂર્ણિમા, ચતુર્દશી, એ તિથિ, મધ્યાહન, સાજ, સવાર, મધ્યરાત્રિ, એ વખતે તથા મર્મસ્થાનમા દંશ થયો હોય તો અન્ય મનુષ્યાદિકની સહાયતા હોય તો જ મોટા કષ્ટ વડે બચી શકે છે અજીર્ણ, પિત્ત, સ્વર્ણના સંતાપ વડે પીડા પામેલો, બાળ અને વૃદ્ધ, કૃશ થયેલો, ત્રણરોગી, મેહી, કાઠવાળો, રક્ષ, નિર્બળ, તથા સગર્ભા-ગર્ભવતી સ્ત્રી, એઓને સર્પદંશ ચવાથી તેઓ તત્કાળ મરણુ પામે છે જેના આખા અગમા વિષ પ્રસરી ગયુ હોય તેને કાપવાથી લોહી નીકળતુ નથી, મારવાથી તેને સોળ પડતા નથી અને શરીર ઠંડુ પાણી નાખવા છતાં રોમાય થતા નથી; તે રોગી સાધ્ય નથી એમ જાણવું. જેનુ મુખ વાકુ થઈ જાય છે, વાળ ગરી નીકળી જાય છે તેમ જ ગળેનુ સૂક્ષ્મ સત્ત્વ લોહીમા મળી જઈને લોહીને નિર્વિધ કરે છે

આતરડામા મળ હોય અને ઝેર ફેલાઈ ગયુ હોય તો ઇંદવરણુ અથવા બીજુ રેચક દવા આપવી, નહિતર આપવાની જરૂર રહેતી નથી

હોજરી અને આતરડામા અત્ર હોય તો અદરની ગતિને પાચન કરવાની ક્રિયા કરવી પડે છે, એ ક્રિયા ન કરવી પડે તો અદરની ગતિને માત્ર સર્પવિપથી રક્ષણુ માટે જ પ્રયત્ન કરવો પડે સર્પવિષ નીચેથી ઉપર ચડે છે, તેથી વિપરીત ગતિ સ્થાવર વિપની છે સ્થાવર વિષ ઉપરથી નીચે ઊતરે છે એટલે સ્થાવર વિષ ચોગ્ય પ્રમાણમા અપાય તો લાલ પહોંચી શકે છે પણ બધા સ્થાવર વિષ નહિ, જેમ કે સ્થાવર વિષમા વરછતાગ વધારે માત્રામા અપાય તો તે હૃદયની ગતિ મદ કરે છે હૃદયગતિ મદ થાય તો સર્પ-વિષ દૂર થઈ શકે નહિ આન્ડો, રસકપૂર, પૂર્ણચ દ્રોહય, સોમલ, તમાકુ, અરીઠા, મોરચુ, કૃતકડી, સાપસૂન, નોળવેલ, ઇંદવરણુ, કુંજેણુ આદિ દવાઓ હિતકર ગણાય છે સર્પરોગીને ઝેરની અસર વધારે પહોંચી જાય ત્યાં નિંદ્રા આવવા માટે છે પછી બેહોશ બની જાય છે નિંદ્રા અને બેહોશીમા ઝેર બહુ જ વધારે પ્રમાણમા ફેલાય છે, માટે સર્પવિષના રોગીને સૂવા દેવો ન જોઈએ એટલા માટે આખોમા તેજ અજન આજુ નોઈએ તેમ જ કડક કોડી પિવડાવીને અને હૃદયઉત્તેજક દવા-પૂર્ણચ દ્રોહય, રસસિંદુર આદિ આપીને જાગૃત રાખવો જોઈએ

સર્પવિષ દૂર થયા પછી કેટલાક દિવસો સુધી સફેદ મરી અને ઘીનુ સેવન કરાવવુ જોઈએ, જેથી ઝેરથી મગજના કેન્દ્રોને જે નુકસાન પહોંચ્યુ હોય તે દૂર થઈ જાય ઘીનુ સેવન ન કરાવાય એવા અનેક રોગીઓને આખોની નિર્બળતા, સ્મરણુગતિમા કમજોરી વગેરે દોષ રહી જાય છે —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

પડે છે, નાકનો અગ્ર ભાગ વાક્ર થઈ જાય છે, ગળાની નસો શિથિલ થવાથી ડોક સીધી રહેતી નથી અને તે જગાએ લાલ તથા કાળો સોજો આવે છે, હલાતું ચલાતું નથી, એવા લક્ષણોએ યુક્ત રોગીએને વૈદ્યોએ ચિકિત્સા કરવાના કામથી તબવા. જે માણસના મુખ વાટે જાડી લાળ વહે છે અને નાક, મોઢું તથા ગુદામાંથી રક્ત નીકળતું હોય; અને જેઓને દશસ્થાને ચાર દાંત લાગેલા હોય તે માણસ અસાધ્ય જાણવો અત્યંત ઉન્મત્ત થયેલો જ્વર, અતિસાર ઇત્યાદિ ઉપદ્રવો વડે વ્યાપ્ત, જેને ખોલવાની શક્તિ નથી એવો અને કાળો ઠી કરા જેવો થઈ કુલક્ષણોએ યુક્ત થયેલો અને જેનો વેગ તથા ગોળો ઊછળતો નથી એવો વિષરોગી, કિંવા મળમૂત્રાદિના વેગરહિત એવો વિષરોગી માણસ અસાધ્ય જાણવો.

સર્પદંશ ઉપર ઉપચાર:—(૧) વાઝણી કે કોડીના મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવા તથા લેપ કરવો એટલે સર્પ, ઉંદર, ખિલાડી, વીંછી ઇત્યાદિના વિષનો નાશ છે (૨) તાદળખના મૂળિયા ચોખ્ખાના ઘોવડામણમાં વાટી પાવા. (૩) ઘી, મધ, માખણ, લીંડીપીપર અને આદુ, મરી અને સિંધવ એકત્ર કરી ખાવા (૪) શિરસ (સરસડો) વૃક્ષના ફૂલના રસમાં મરીને સાત લાવનાઓ આપી તેનું સેવન અને અજન કરવું (૫) કરખના ફળ, સૂકું, મરી, લીંડીપીપર, ખીલીના મૂળ, હળદર, દારૂહળદર, તુ મરુના (તિરફળના) ફૂલ અને ખકરીના મૂત્રનું અજન કરવું (૬) કલગારીનો કંદ પાણીમાં વાટી નસ્ય કરવું. (૭) આકડાના મૂળિયા પાણીમાં ઘસી પ્રાશનાર્થ આપવા (૮) પાણીમાં ટકણખાર નાખી પ્રાશનાર્થ આપવો (૯) ફટકડીનો ગાગડો આખોમાં ફેરવવો અને પાણી કરી પાવું. (૧૦) અરીઠાનું પાણી પાવું અને અજન પણ કરવું. (૧૧) પારેવા(કબૂતર)ની હંગાર, માણસના કેશ, ગાયનું શિંગડું, મોરની પીંછીનું ચાદલું, જવ, ધાણા, તુસ (ભૂસો), કપાસનું છાંડવું અને સુકાયેલી ફળની માળાનો ધૂપ ધરમા કરવો, તેથી કરી સર્પ અને ઉંદર ધરમાંથી જતા રહે છે. (૧૨) ઘોળી ચણોઠીના મૂળિયા પાણીમાં ઘસી પાવા (૧૩) સાપસૂતના મૂળિયા ઘસી

× ઉપચાર —(૧) દશ થતા જ દશની ઉપરની બાજુએ જે આગળને છેટે દોરી એવી તાણી બાધવી કે તે માસમાં ખૂચી જાય (૨) આગળીએ કરડવાથી કેટલાક માણસોએ સૂડીથી તત્કાળ જ આગળી કાપી નાખવાથી ખચી જવાના દાખલા મળી આવે છે (૩) બળતા લાકડાથી કે અગારાથી દશ થયેલા ભાગને સારી પેઠે બાળી નાખવો (૪) તે જગ્યાનું માસ કાપી કાઢી લોહી વહેતું કરવું કે જેથી તે વાટે ઝેર નીકળી જાય (૫) કેટલાક માણસો દશને ચૂસીને થૂકી નાખે છે ખરા, પરંતુ એમ કરતા વખતે ચૂસનારનો છવ જવાનો વખત આવી જાય છે, કારણ એ જ કે, ચૂસેલું ઝેર મોઢામાં વધારે થઈ જવાથી થૂકની સાથે પેટમાં પણ જવું રહેવા સંભવ છે (૬) સાબરશિંગનો ત્રણ તોલા ભૂકા લઈ તેને પાણીમાં ખૂબ ઉકાળી તે પાણી પાવું, અથવા તે પાણીમાં ઘસી ગરમ કરી પાવું. (૭) ખિન્નેરાના બીજ તોલો ૧ ખોખરા કરી ખળખળતા પાણીમાં લીંબવી ઠંડુ થયે તે ચોળી લૂગડે ગાળી પાવું ખિન્નેરાના બી તમામ જનાવરોના ઝેર ઉપર ઘણા કાયદાકર્તા છે (૮) લસણને છઠ્ઠી ગાયના ધીમા મેળવી ડાબ ઉપર બાધવું (૯) આમલસારો ગધક નાના બાળકના મૂત્રમાં મેળવી ડાબ ઉપર ચોપડવો તેથી ઝેર ઊતરશે (૧૦) ચોડાવળ, આકડાની જડ તથા સિંધવ, એ ત્રણે સમાન વજને લઈ વાશી પાણીમાં ઘસીને પાવું અને ઉપર ગાયનું પુષ્કળ ફૂંધ પાવું, અથવા ૫ પૈસાભાર મરી ઝીણા ખાડી ગાયના ધી શેર ૧માં પાવું, અથવા ખાડ અને વી પેટપૂર પાય તે ઝેર જલદી ઊતરી જાય (૧૧) મરી ગયેલા તાજા સાપના મોઢામાં સોમલ તોલો ૧ ભરી તે સાપને જાણુ, આમલી, આખા, ખોરડી તથા પીપરના ઝાડના બખ્ખે રોર છોડા લઈ તે વડે અડધું માટલું ભરી પછી તે ઉપર તે સાપને ગોઠવી બાકીના છોડા તે ઉપર ભરી માટલાને કપડામાંથી કરી ભસ્મ કરવી, ઠંડુ થયેથી કમરપૂર પાણીમાં લઈ જે જણુએ સામસામા પકડી રાખેલા લૂગડામાં તે ભસ્મને નાખી પાણી સાથે મસળવી, એટલે તેમાંની રાખ પાણીમાં ઘોવાઈ જઈ જે કણુએ લૂગડામાં રહી જાય તેને સોની પાસે ગળાવી ઢાળી પડાવી રાખવી આ ઢાળી ગરમ કરી પાણીમાં છાટી (છમકારી, ખોળી), તે પાણી ખાવાથી સાપનું ઝેર તરત ઊતરી જાય છે, એમ જૈન ગ્રંથોમાં લખ્યું છે (૧૨) લીમડાના બે તોલા પાદડામાં આકડાની જડની છાલ બે તોલા વાટી પાવાથી સાપનું ઝેર ઊતરે (૧૩) કકોડી સારી અથવા કકોડીની જડ ટાક ૧૫ પાણીમાં પાવાથી સાપનું ઝેર જાય (૧૪) હિંગ ટાક ૫ ખવડાવવાથી સાપનું ઝેર વધુ ચડી ગયું નથી (૧૫) ચોડાવળની ઘૂણી ધરમા કરવાથી સર્પ ધરમાં ન રહે (૧૬) કડવી તુ બડીના લીલા પાદડાં ખવડાવવાથી સાપનું ઝેર જાય

પાવા. (૧૪) નાગદમણીના મૂળિયા ધસી પાવા (૧૫) ઘોળા કરેણાના મૂળિયા પાણીમા ધસી શક્તિ પ્રમાણે પાવા (૧૬) દેવડાગરી(કૂકડવેલ)ના ફળ પાણીમા વાટી પાવા. (૧૭) નાગરવેલીના મૂળિયા ખાવાના પાનમા ઘાલી ૨-૩ ખીડાં કરી ખાવા આપવા (૧૮) કડવી ઇન્દ્રવણીના મૂળિયા પાનમા ઘાલી ખાવા (૧૯) ગળો પાણીમા વાટી પાવી એટલે ઊલટી થઈ વિષ ઊતરે છે અથવા ગળોના કાદા અગર મૂળિયા સર્પવિષથી મૂર્ચ્છિત થયેલા માણસના તાળવા ઉપર સારી પેઠે ચોળવા એટલે ગિય ઊતરે છે ટોંગેને માટે તેનો ઉપયોગ કરવો હોય તો જીલ ઉપર તે ચોળવા (૨૦) લસણના રસમા અમુદ્રકળ ધસી અંજન કરવું (૨૧) ઘોળા ચ પાની અને ખીલીની છાલ એકત્ર કૂટી તેનો રસ પાવો (૨૨) એરંડાના પાદડાનો રસ કાઢી તેમા થોડું પાણી નાખી પાવો. (૨૩) દવણાનાં (ડમગના) મૂળનો રસ પાવો (૨૪) કડવા લીમડાના પાદડા કડવા ન લાગે ત્યાં સુધી ખવડાવવા એરંડી અસર હશે ત્યાં સુધી મીઠા લાગશે.*

ભુઓ અનુભૂત ઔષધ :—ઔષધિક્રિયાના ક્વાથપ્રયોગોમા ન. ૨.

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વનોંમા—અનત-૨, આકડો-૨૧, ઇન્દ્રવણ-૧, ઉટકટારી-૪, ઉદકની ક-૨, ઉપરસાલ-૮, એરંડો-૨૨, કપાસ-૩, કપૂરભેડી-૧, કરમદી-૪, કરેણા-૧, ૭, કલગારી-૯, ક કોડી-૫, કાયકળ-૧, કાસકી (પેટારી)-૧, કુકરપાડનો વેલો-૧, ખાખરો-૨૦, ગળ-જીભી-૩, ગળો-૨, ૧૭, ૨૫, ચિત્રક-૩, ડમરો-૧, તળાકુ-૬, તાદળજી-૧, તુવેર-૯, ધતૂરો-૩, ઘોળો અંપો-૩, ૬; નાગદણી-૧, નાગરવેલ-૧, નેપાળો-૨, નોળવેલ-૧, પારિજાતક-૬, ખીલી-૩, ભારંગી-૫, મરવો-૧, મહુડો-૪, માલકાદણી-૭, મીંઢીઆવળ-૭, મહાદ-૧, લીમડો (કડવો)-૪, વિખમોગરી-૧, વીછુડા-૨, સરસો-૧, અમુદ્રકળ-૧, સરગવો-૨, સાગ-૨, સાપસૂન-૧, સોનાર-વેલ-૧, હુરા-૧.

કુરસાના- વિષ ઉપર ઉપચાર—(૧) વામનવેલના મૂળિયા ધસી પાવા (૨) રાતા

* સર્પવિષ ઉપર ઉપચાર :—(૧) નેપાળાને ધીમા વાટી ઠંડા પાણી સાથે પિવડાવવો તથા નેપાળાને લીંબુના રસમા ધસી આખમા અંજન કરવું (૨) ટકણખાર ખવડાવી ઉપર ધી પિવડાવવું (૩) જીરમોહન પાણીમા ૧ ગ્લી આગરે ધમી ચટાડવો તથા ડાળ પર ચોપડવો ચાટવાથી ઊલટી થાય ત્યાર પછી કરી ચટાડવો એવી ગીતે વાર વાર કરતા રહેવું (૪) મોરચૂંકુ પાણીમા મેળવી પિવડાવવું આ ઉપરાંત શાસ્ત્રકાંડે મહાઅગદ, અન્નિતઅગદ, મૃત્યુપાગાપહ ધૂત, નાગદલાદિ ધૂત, ચ દ્રોણ અગદ, અન્ન્યેય વૃત, લીમરુદ રસ, ગિરિપારિષ્ઠ વગેરે અનેક ઔષધિ કહેલી છે

સર્પદંશથી ઘણી વખત દરદીની નારી બધ થઈ મરી ગયો હોય એમ જણાય છે, પરંતુ બહારના અને અંદરના ઉપચાર કરવાથી કેટલાક દરદી સારા થયા છે

—કુરસા નામનો નાગ ઘણો નાનો હોય છે આ નાગ પક્ષીની પેઠે ઊડીને રસ્તે ચાલતા માણસ કે પશુને કચડે છે, અને પાછો તરત જ ફરી નય છે જેથી ઘણી વખતે તો દરદીને થું કરડયું તેની પણ ખબર પડતી નથી કુરસાના કરડવા પછી દરદી બચતો નથી

કુરસા વગેરેની ઓળખાણુ આપતા એક મરાઠી ગ્રંથમા લખ્યું છે કે —

કુરસા—આ પ્રાણી જીમારે એક વેતથી લાણુ નથી હોતું મોટામા મોટો હાથના અગ્રહા જેવડો નડો હોય છે ૨ ગ છેક કાળો હોઈતેના શરીર ઉપર સફેદ વર્ણના ડાઘ હોય છે તેની નજીક મનુષ્ય જવાથી તે મોટા અવાજથી ફૂંકડો મારે છે શાકનો વવાર કરતા અવાજ થાય તેવો તેનો અવાજ થાય છે એના દાંત બેસવાથી જે ખાડા પડે છે તે ખાગીક સોચો વોચ્યા પ્રમાણે હોઈતેમાથી લોહી વહેવા લાગે છે અને તે ઠેકાણે સોજી આવે છે, મસ્તક ભારે થાય છે, તેલનો દીવો જેવામા આવે અથવા કાળા વસ પહેરેલી સ્ત્રીનો સ્પર્શ થવાથી ઝેરનું ભર તે જ વખતે વધારે થઈ ફરેક વાળના છિદ્રોમાથી લોહી વહેવા લાગે છે આમ થાય ત્યારે ઝેર બળવ્યું એમ કહેવાય છે એમા બે મુખ્ય ભેદો છે એક ઘણુસા કુરસા અને બીજો વાતેરો કુરસા વળી તે દરેકમા પણ પેટાભેદ છે તે તો ભૂખ, પરંતુ તેમા વિશેષ ફરક ન હોવાથી અમે તે છોડી દીધા છે

ઘણુસા કુરસા—૨ ગે કાળાશ પર, મોટું મોટું અને વેત જેટલો લાંબો હોઈને પગના અગ્રહા જેટલો નડો તથા અગ ઉપર ઘણુ મોટા ચાઠાચાઠાવાળો હોય છે. એનો દંશ થતા જ ઔષધોપચાર થાય તો મનુષ્ય

કુલાની છાલનો રસ મરીની ભૂટી નાખી આપવો. ઉતાર-કાળી તુળસીનો રસ. (૩) ધાવડીના મૂળ પાણીમા ઘસી પાવા અને ઈંદ્રવરણના મૂળ ઘસી દશ તથા અંગ ઉપર ચોપડવા. (૪) કાગળાનાં અથવા ઘોટવેલીના મૂળ ઘસી ૩ તોલા પર્યંત પાવા. (૫) કાળા વગ્ધારાના વેલાના મૂળ ઘસી પાવા. (૬) ખરસાણીની રૂખો પાનમા વીંટાળી અંગારામા ખાફી કઢની, તેનો રસ બે પળીઓ પર્યંત પીવા આપવો અને થોડો તાળવા ઉપર અને દશરથાને ચોળવો. (૭) કાળા કઝાના મૂળિયા ઘસી પાવા. (૮) નોળવેલનો રસ પાવો. (૯) સર્પદંશ ઉપગના ઉપચાર કરવા કુરસાના વિપથી મૂત્રાવરોધ થાય તો :—ખાખરાના ફૂલ ખાફી રૂટી નીચે ખાધવા. વિપ બિટળી રક્ત વહેવા લાગે તો સાગના કુમળા અકુરો લાવી તેને ખારીક વાટી પાણીમા મેળવી તે પાણી ૭ તોલા પર્યંત પીવા આપવું અથવા ધાવડીના કુમળા અકુરો અને ૭ મરી એકત્ર વાટી ગોળી કરી ખાવા આપવી. સોજો આવે

દબાઈ જવાની બીક રહેતી નથી

વાતરો કુરસા—એ ઘણું કરીને નાની આગળી નેવો નડો અને લાંબાઈમા દોઢ હાથ સુધી હોય છે. તેના શરીર પર ઘોળા ચાઠા અને વર્ણ કાળો હોય છે એનું ઝેર જરા વધારે હોય છે આ પ્રાણી કુગરાળ પ્રદેગમા અને કોકણ પ્રાતમા ઘણું હોય છે. એનું ઝેર ૬-૭ દિવસ અને કદી કદી વધુ પણ રહે છે

મણિયારી—આ જનાવરની ત્રણ નતિ સાલળવામા આવે છે લબાઈ શુમારે બે-અઢી હાથ હોઈ નડાઈ ખારીક નેતરની સોટી નેટલી, વર્ણ કાળાગપડતો અને પીઠ ઉપર ચાઠા હોય છે ત્રણ પંક્તીની એક નત તો એવી ઝેરી હોય છે કે, તે જો રાત્રે શરીર ઉપર યઈને ગયેલ હોય અથવા તેની છાયા પણ ગરીર ઉપર પડી હોય તો સૂર્યોદય થયા પહેલા જ મનુષ્ય મરે છે. એ નતને કાળી મણિયાર કહે છે. ઉવે બીજી નત.—એણે ને શરીર ચાટચુ હોય અગર એની લાળ પડેલો પદાર્થ ખાવામા આવે અથવા તે લાળ કે ઝેર ગરીરને લાગે તો તેથી પણ ઝેર ચઢીને ઘેન આવે છે, એની છાયા વગેરેનો ખાધ નથી ત્રીજી નત —એનો દંગ દિવસે થવાથી રાત્રિ પડતા પહેલા અને રાત્રે થવાથી દિવસ બગતા પહેલા મનુષ્ય મૃત્યુ પામે છે

ઘણસ કે ઘોણસ—આ જનાવરમા ઘણા જ પ્રકાર હોય છે એનું ઝેર પ્રાણઘાતક નથી, પણ ઘણા દિવસ સુધી રહેનાર છે આ દોઢ હાથ સુધી લાંબો હોઈ વચ્ચેથી નડો હોય છે રંગે ભૂગગ પડતો અને ગરીર ઉપર ઘોળા ચાઠાચાઠાવાળો હોય છે એનો દંગ થતા જ અગ્નિથી દાઝ્યા પ્રમાણે બળતરા થાય છે ગરીર ઉપર ગાઠો થાય છે, પેશાબે બળતરા થાય છે, સોજો આવે છે અને પેગાળ દીપેદીપે બિતરે છે ક્યારેક ક્યારેક તો એક મહિના સુધી એના ઝેરની અસર રહે છે એ અસર મટતાં સુધી ઔષધ ચાલુ રાખવું નેઈએ કુપથ્ય કરવાથી ગરમી (ઉષ્ણ) પ્રમાણે વિકાર થાય છે આગિયો ગોણસ-જરા ચપળ, વિશેષ લાંબો અને કરડવાથી બળતરા થાય છે કાખરો ઘોણસ-ઉપર પ્રમાણે જ વિકાર થાય છે હુબ્યાં ઘોણસ-નડો હોય છે ઝેરી પ્રાણી-ઓમા એવડો નડો બીજો નથી એમ કહીએ તો ચાલે એના શરીર ઉપર ચાઠા હોય છે, રંગ તપખીગી, જડખું મોઢું, ગમે તે જગ્યાએ કરડનાર, બીડીને મસ્તકે પણ કરડનાર અને એકાદ માણસથી તો મારવો પણ ભારે પડે એવો છે તેના ઉપર મોઠા મોઠા પથ્થર નાખીએ અગર મોઠા મોઠા લાકડા ઘોળીએ તોપણ એને કાઈ ઈન્ત થતી નથી, એવી એની ચામડી મજબૂત હોય છે રાયગોણસ-ઉપર પ્રમાણે, પરંતુ પૂંછડેથી ઝીણો હોય છે આ કરડવાથી બળતરા થતી નથી, કફ વધે છે અને તે કફ ગળા સુધી આવે છે કુસચા ગોણસ કરડે ત્યારે દંગ-સ્થાન પાસેનું ગરીર સડી જાય એ જ તેની પરીક્ષા છે

કાંડર—એ સર્પ પ્રમાણે જ લાંબો અને નડો હોય છે પરંતુ તે ફણ ચડાવતો નથી એના દશથી બે ખાડા પડે છે તે જ્યારે સર્પના દશ પ્રમાણે હોય છે, ત્યારે દશ થયા પછી એક ધડીમા તે ભરાઈ આવે છે તેના ઝેરથી આખા ગરીરમાં લોહીનો કફ થાય છે, તે કફ ગળા સુધી આવ્યા પહેલાં જ ઔષધ આપવું નેઈએ, કેમ કે ગળુ ભરાય ત્યાં સુધી માણસ શુદ્ધિમા હોય છે આ માણસનું એકું બીજાના ખાવામા આવે તો તેને પણ દંગ થયા પ્રમાણે જ ઝેર ચડે છે સર્પ પ્રમાણે તે થોડો વખત કેમ રાખે છે જો રાત્રે કરચો હોય તો દિવસ બચ્યા પહેલા અને દિવસે કરચો હોય તો સૂર્યાસ્ત પહેલા મનુષ્ય મરણ પામે છે આથી ઉપચાર તાબડતોબ કરવા નેઈએ

નાનેટી—આ પ્રાણીના અગનો રંગ સ્તારા પડતો હોઈ પીઠ ઉપર કાળા ચાઠા હોય છે અને તે શુમારે દોઢ હાથ લાંબો હોય છે

નાનેટા—નાનેટા એ એક સર્પના આકારનું લાણુ ઝેરી પ્રાણી છે, જે પ્રમાણે ચાણુક હોય છે તે પ્રમાણે જ એ મોઠા આગળ કાઈક નડો અને છેવટે બહુ જ પાતળો તથા શુમારે અઢીએક હાથ સુધી લાંબો, હાથની આગળી નેટલો નડો અને કાળાપડતા રંગનો હોય છે આ ઝાડ ઉપર જવામા ધણે ચપળ

તો.—ધંતૂરાના પાદડાનો રસ કાઢી ગરમ કરી એના જ મૂળિયા ગોમૂત્રમા ઘસી ઉપર ચોપડવા. ડોક ઉપર ભાર લાગે તો :—કાળા કડાના મૂળિયા ઘસી ડોક ઉપર લેપ કરવો પેટ દુખતું હોય તો :—તે જ મૂળ ખાવા. શોષ લાગે તો :—આમળાની છાલ ખાવા માટે આપવી. પેટમાં વિપનો ગાળો થાય તો :—અગથિયાના આડની ઉત્તર બાજુની છાલ પાણીમા ઘસી પાવી. અંગ ઉપર વિપ ફૂટે તો :—કડવી કારેલીના પાદડા ગરમ કરી અંગે પાટો બાધવો અથવા તેનો જ રસ અંગે ચોળવો.

કોડીઆ (કાંડરા)ના વિપ ઉપર ઉપચાર :—(૧) અરીઠાનું પાણી કરી વારવાર પાવું. (૨) બે-ત્રણ ગુન્ન મોરથૂથુ કુલાવી દહીંમા આપવું

ચિત્રા (ઘોણસા)ના વિપ ઉપર ઉપચાર :—(૧) ઘોણસીના રસમા ઘણસરીના મૂળિયા, અરીઠા અને કડવા કારેલાં વાટી, ગોમૂત્ર નાખી દશ ઉપર લેપ કરવો (૨) કાળા કડાના મૂળ પાણીમા ઘસી ઘોડી ઘોડી વારે પાવા. (૩) ઘણસરીના મૂળ અને સૂક ઘસી પાવી અને ગાઠો વગેરે ધર્મ આવી હોય તો તે ઉપર લેપ કરવો (૪) ભારગમૂળ પાણીમા ઘસી પાના (૫) ઢેરોને ઘોણસીનો રસ ગેબાર પાવો.

મળિયારીના વિપ ઉપર ઉપચાર :—(૧) કાળી તુલસીનો રસ પીવા આપવો મસ્તક ઉપર પશુ તે રસનો લેપ કરવો અને દશ ઉપર પશુ ચોળવો (૨) કાલુની છાલનો રસ શક્તિ પ્રમાણે પામેરથી અર્ધોંગે પર્યંત પાવો અને તે ઉપર દૂર્વાનો (ધરોનો) રસ પાવો તથા તાળવા ઉપર તે રસ ચોળવો. (૩) સર્પદશ ઉપરના ઉપચાર કરવા. (૪) ધાવડાના પાલાનો રસ પાવો અને માથે ચોળવો.

વિશેષ ઉપચાર :—બુઓ વનોંમા :—કુરસાના વિપ માટે :—અગથિયો-૪, અળવી-૧, ઇન્જવ-૪, કાળવેલ-૧, ખગ્ગાણી-૮, ઘણસરી-૧, ઘોલી (ધિલોડી)-૩, પાટલા-૨, ફાગળો-૧, ભમરડીનો વેલો-૨, સાગ-૭. આગિયા ઘણસના વિપ માટે—અળાડો-૨, તાદળજો-૫. ઘોણસ એટલે ઘોયડા કે મંડળ માટે.—ઘણસરી-૧, ઘોણસી (ગોનસી)-૨, દાડમ-૬, ભારંગી-૨, હુરા-૨.

કોઈ કેટલીક જાણી સુધી જીને નય છે કેકણ પ્રાતમા તે પુષ્કળ થાય છે બીજા દેશોમા તે ક્વચિત જ હોય છે તાળવાની જગ્યાએ દગ કરવામા આની વિશેષ પ્રખ્યાતિ છે

અઘેલા :—આ પ્રાણી એક વામ જેટલું લાખું અને હાથના કાડા જેટલું અથવા તેથી પણ જલ્દી હોય છે. આ કોઈને કરડતુ નથી, પરંતુ આછીંતલી રખડે છે માહિતગાર ન હોય તે જ એનાથી ડરે છે એને જાળબવાનું સાધન એવું છે કે એ વારવાર જાળથી પોતાના હોઠ ચાટે છે અને ચાલમા ધીમે હોઈ સર્પના પ્રમાણે વેગવાળો નથી એના અંગ ઉપર બગડી પ્રમાણે બખ્ખે આગળના અતરે લીટા હોય છે આ જનાવરની પેઠે કોઈ પણ પ્રાણી હોઠ ચાટતું નથી આ જ લક્ષણ ઉપરથી તેનાથી બીવાનું કે તેને મારવાનું કારણ નથી તે મનુષ્ય તરફ ખિલકુલ જતો નથી

અજગર • જમીનની ઉપર સર્પની પ્રમાણે ચાલનાર પ્રાણીઓમા આના જેટલું મોટું અને સુસ્ત પ્રાણી કોઈ જ નથી અજગર અતિગય મોટો અને ક્વચિત જ ફરતો હોય છે આ દગ કરતો નથી, કારણ કે એને ફાત જ નથી, ત્યાં મનુષ્ય અજગર કોઈ એના મોઢામા આવી પડે ત્યારે જ કામ કથળે છે કારણ કે મનુષ્ય ગમે તેવડો હોય તોપણ તેને તે આળો જ ગળે છે અને પછી તે કોઈ એક ઝાડને વીટાઈ જોર કરે છે એટલે બાવેલો મનુષ્ય પેટમા ગળવા માડે છે, એવું લાયકર આ પ્રાણી છે એક મનુષ્યને ગળતા એને ચાર ધડી વાર લાગે છે અને મનુષ્ય એક વાર એના મોઢામા આવ્યા પછી છૂટી ગડવો અસાધ્ય છે એના ઉપર ઉપાય એક જ છે તે એ કે ગળવાની ગડઆત કરે કે બીજા પગ પહોંચા કરી છોટા રાખવો એટલે તેને એક જ પગ ગળવા મળે અને આપણું જોર ન કાવે તો બીજા મનુષ્યોએ નસ વતી એને બને બાજુથી જામે ચીરવો, એટલે મનુષ્ય બચી નય આ બીજા કોઈ પણ પ્રકારની ઈજા કરતો નથી, જેથી તેનાથી બીવાનું કારણ નથી તેનો રંગ તપખીંગી તથા કાળાગ પડતો હોય છે શરીર ઉપર ક્વચિત ટપકા હોય છે એનું તેલ કાઢે છે હાડકાના દુખતા ભાગ પર અથવા બીજા જગ્યા દુખતુ હોય તેના ઉપર અતિ ઉત્તમ ઔષધ છે

ધુગળી.—એને સસ્કૃતમા ઉચ્ચિદી ગ કહે છે એ વીછીની એક જાત છે, પરંતુ અતિગય મોટો હોઈ તેનો રંગ ઘણું કઠોર કાળો હોય છે ઘણું કરીને તે વગડામા પથ્થર નીચેથી મળી આવે છે

કુરસા કિ વા ઘોણુસાના વિષથી આવેલા સોજા માટે:—ઉક્ષો-૪, મણિયારીના વિષ માટે:—કાલુ ૩, તુલસી-૨, ધાવડી-૭, પારસપીપળો-૨. આગિમણિયારીના વિષ માટે —કુંકાડી-૩. સર્પનું વિષ કદી ન ચડવા માટે—લીમડો (કડવો)-૧૮, કાંડરા એટલે કોડીઆના વિષ માટે:—કુકરક ૬-૧.

જીઓ પ્રાંઓંમા :—અરિથ-૧૧, ગાડુળ-૨, મૂત્રવર્ગ-૩, મોરનાં પીછા-૨.

(૨) કૂતરાનું ઝેર-શ્વાનવિષ

હડકાયેલાનાં લક્ષણો :—કૂતરાના ક્ષાધિક દોષ, જ્ઞાન વહન કરનારી નાડીમા રહી જ્ઞાનનો નાશ કર છે તથા ધાતુક્ષોભ કરે છે, તે યોગથી મોઢામાથી લાળ પડે છે, તે આંધળો અને બહેરો થઈ અહીંતહીં દોડે છે, તેના પગ, ખાધ ડોક વગેરે લૂલા થઈ જાય છે અને ડોક નીચી નમી પડે છે.+

દંશના લક્ષણો :—હડકાયુ કૂતરું કરડે એટલે મોઢાનો ચહેરો બદલાઈ જાય છે. તેમાથી કાળુ લોહી વહે છે, તે યોગ વડે છાતીમા અને મસ્તકમા દુઃખ થાય છે, તાવ આવે છે, અંગ મૂળે છે, તરસ લાગે છે, મૂર્છા આવે છે, છુદ્ધિબ્રશ, સતાપ, શ્વાસ, કાસ, આખોમા પીળાશ, મૂત્રમા કીડા, ઉન્માદ, કૂતરાના જેવું લસણ અને ખીજ માણસને કરડવા જવું ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે તેના ઉપાયને કાળાતિક્રમ થયા પછી, ચોમાસાના પ્રારંભમા તે વિશેષ વિકળ થાય છે અને અસાધ્ય પણ થાય છે આ પ્રકારનું કૂતરાનું વિષ કેવળ વાતપ્રધાન હોઈ સર્વ દોષમાત્રને કોપાવે છે જે રોગી પાણીના શબ્દ, સ્પર્શ અને અવલોકનના યોગથી લયલીત થાય છે, તેને વૈદ્યકમા ‘જલસંત્રાસ’ એવું નામ આપેલું છે, એ રોગ અસાધ્ય જાણવો. ઉપર કહેલા લક્ષણો ઉપરથી દંબૂપ્રહાર કરનાર શિયાળ, ખચ્ચર, ઘોડા, રીંછ, ચિત્તા, વાઘ, વરુ, બિલાડી ઇત્યાદિના દંશના લક્ષણો જાણવા.

સવિષ અને નિર્વિષ દંશનાં લક્ષણો :—કંડૂ (ખરજ), ચટકા થના, રગ બદલાવો; જવર, ભ્રમ, દાહ, રતાશ, સણકા, સોજા, ગૂમડા પાકવા, ગાઠો ઉત્પન્ન થવી, ગૂમડું ફાટવું, કોલા, કર્ણિકા, ઢીમણા એ લક્ષણો સવિષ દંશના જાણવા. એ લક્ષણોથી વિપરીત લક્ષણો નજરે પડે તો નિર્વિષ છે એમ જાણવું. હડકાયેલું કૂતરું જેને કરડ્યું છે એવો રોગી નીરોગી માણસને કરડે તો તેને પણ તે દંશ ઉપાધિ કરે છે.x

+ ઉપાય —(૧) કંકોડાનું મૂળ ઘસીને પાણી (૨) આકડાની જડ જમીનમાથી યાદી ઝીણા કંકડા કરી ૨-૩ કલાક રાખી પછી ઉપરની છાલ કાઢી લઈ ઉપરથી છોલીને અંતરજાલ લેવી તેને છાયામા સૂકવી ખાડી ઝીણો લોટ કરીને બના પાણીમા નાખી પાવાથી વિષની જળ છાતીએથી મટે (૩) કડવી તુબકીનો ગરમ ટાક ૫, મરી ટાક ૬, હીંગળો ટાક ૫, નેપાળાના મીજ ટાક ૨ા, ટંકણુખાર ટાક ૨ા—એ સર્વની ગોળ ટાક ૧૬મા, ટાક ત્રણ પ્રમાણે ગોળી વાળવી તે ગોળી હડકાયુ કૂતરું કરડ્યા પછી ૭ મા દિવસે આપવી ઉપર બે પાણી પાણી એથી ઝાડો ઊલટી થઈ વિષ નીકળી જશે

* હડકાયા કૂતરાના કરડવાની પરીક્ષા :—(૧) અખરોટનો ગર્ભ દંશ પર એક કલાક રાખવો પછી કૂકડાની પાસે નાખવો જો કૂકડો ન ખાય અથવા ખાવાથી મરી જાય તો સમજવું કે હડકાયુ કૂતરું કરડ્યું છે. (૨) એક રોટલાનો ટુકડો દંશ પર રાખી દંશના લોહીથી ભરી કૂતરા તરફ ફેંકવું. જો કૂતરો ન ખાય અથવા ખાવાથી મરી જાય તો હડકાયાનો દંશ સમજવો

હડકાયા કૂતરાના ઝેરના ઉપાય :—(૧) કરડવાની સાથે જ લોહી આનુબાનુથી કાઢી નાખવું દંશસ્થાનનો ધા વધારે પહોળો કરવો ૪૦ દિવસ સુધી ભરાવા ન દેવો રોગીને વારવાર ખૂબ દોડાવવો કે જેથી પરસેવા દ્વારા ઝેર બહાર નીકળવું રહે મૂત્રલ ઔષધિ આપવાથી પાણીનો ભય નહિ રહે (૨) દંશ-સ્થાનમાથી બની શકે તેટલું લોહી કાઢી નાખી પછી ગરમ ધી રેડીને બાળવું (૩) આકડાના દંધનો દંશ-સ્થાન પર લેપ કરવો તથા આકડાના દંધવાળી ઔષધિનો જીલાબ આપવો (૪) દંશસ્થાન પર કરોસીન તેલ ચોપડી ઉપર લાલ મરચાનો ભૂંડો ભરવો પછી ઉપર કરોળિયાનું સફેદ જીળું મૂકી મજબૂત બાધી લેવું (૫) કૂકડાને રસ પિવડાવવાથી ઊલટી તથા દંસ્ત થઈને વિષવાળા જંતુ મરેલાં નીકળી જાય છે (૬) શુદ્ધ ઝેરકાચલા, વહનાગ તથા ટંકણુખાર સમાન ભાગે લઈ બાગીક ચૂર્ણ કરી આકડાના દંધમા ગોળી એકેક રતીની કરવી તે ૨૧ દિવસ સુધી ખવડાવવાથી આરામ થશે (૭) શરીર પર કોઢના જેવા ચકતા થઈ ગયા હોય તો ગધક, મોરચૂથ તથા જમાલગોટા ત્રણેને વાટી ધીમા મેળવી દેવું, પછી ધીને ત્રાખાના વાસણ-

અસાધ્ય લક્ષણો :—જે પ્રાણીનો દશ જેને થયો છે તે, તે પ્રાણી જેવી ચેષ્ટા કરે છે, બરાડા પાડે છે અને આરસી, પાણી વગેરે પદાર્થોમાં તેનું પ્રતિબિંબ વારંવારે જોઈ ખુશી થાય છે. આવો રોગી નિશ્ચય મૃત્યુ પામશે એમ જાણવું

ઉપચાર :—(૧) કાળા ઉબરાના મૂળ અને ધતૂરાના ફળ ચોખ્ખાના ઘોવડામણમાં વાટી આપવા. (૨) ઝેરકાચલાના બિયા ધીમા શેકી, તે દૂધમાં ઘસી સેવન કરવા. ઝેરકાચલાના બિયા ઘસી દશ ઉપર લેપ કરવો. (૩) અઘેડાના મૂળ એક તોલો વાટી મધ સાથે ખાવા અને દશ ઉપર કુવાગ અને સિધવ બાધવો, એટલે ત્રણ દિવસમાં કૃતરાના વિષનો નાશ થાય છે. (૪) ગરમાળાના પાનના રસમાં કરતૂરી નાખી તે પ્રાશનાથે આપવી (૫) દેવબાવળિયાના તામ્ર મૂળ ઠંડા પાણીમાં એક તોલાથી ચાર તોલા પર્યંત ઘસી, તેમાં થોડું થોડું પાણી નાખી સવારસાજ સાત દિવસ પીવા આપવું. (૬) કૃતરુ કરડે કે તગત જ કરડેલી જગ્ગા અગ્નિ વડે બાળી નાખવી, એટલે રોગીને તુકસાન થશે નહિ. (૭) શતાવરીના મૂળનો રસ અને ગાયનું ઘી એકત્ર કરી પ્રાશનાથે આપવું (૮) ગોળ, તેલ અને આકડાના દૂધનો દશ ઉપર લેપ કરવો. (૯) તલનું તેલ, ખોળ, ગોળ, આકડાનું દૂધ, એ સમલાગે લઈ એકત્ર કરી પાવું (૧૦) કૂકડાની હુગારનો લેપ કરવો (૧૧) બકામ લીમડીના મૂળનો રસ કાઢી તે રસ પાવો (૧૨) જૂનો ગોળ, કડવી દૂધી, હોકાનું પાણી અને ઝિઝરટીના બિયા એકત્ર કૂટી ૩ દિવસ પાવા. (૧૩) કડવા તૂરિયાની અદરના રેસા પાણીમાં મસળી તે પાણી પીવા આપવું. વિપનું જોર જેમ જેમ કમી થતું જશે, તેમ તેમ એ ઔષધથી ઊલટી થતી જશે (૧૪) પાંકિલા વગડાઉ કેળાના બિયા વાટી પાણીમાં મેળવી પાવા અને દશ ઉપર પાણુ લેપ કરવો. (૧૫) અ કોલમૂળનો કાઢો ઘી નાખી પાવો. (૧૬) ઘોડાના લીડા બે અને મરી અઢી તોલા, પાશેર પાણીમાં મેળવી તે પાણી પાઈ દેવું (૧૭) બાવળના પાનનો રસ ચાર પૈસાભાર ત્રણ દિવસ આપવો. (૧૮) સાટોડીનો રસ આપવો (૧૯) રીગણીનો રસ ઘી નાખી આપવો (૨૦) ગળજીલીનો કાઢો ઘી નાખી આપવો.

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનોંમાં —અ કોલ-૧૫, અઘેડો-૩, આકડો-૮, ઇંગોરિયા-૭, કાળો ઉમરડો-૧, ગળજીલી-૫, ઝિઝરટ-૩, ઝેરકાચલા-૨, ૧૨, તલ-૮, પીલુ-૩, બકામલીમડી-૧, ભોગિગણી-૧૫, મરચી-૪, લસણુ-૬, વગડાઉ મરચીવેલ-૨, વસુ-૮, શતાવરી-૫, સાટોડી-૨૦. હુડકાયા કૃતરાના વિષ માટે :—કડવા તૂરિયા-૨, કેળ ૨, દેવબાવળિયો-૧ જુઓ પ્રાં ઓં મા —અગ્નિવર્ગ-૫, કૂકડાની વિષ્ટા-૨.

(૩) લૂતા (કાંતરણુ) વિષ*

લક્ષણો :—લૂતાએ દશ કરવાથી તે જગા સડે છે અને તેમાંથી રક્ત વહે છે, તથા જવર, મા રાખી ૧૦૧ વાર ઘોલુ આ ધીથી મર્દન કરી સૂર્યના તાપમાં યેસવું બીજે દિવસે છાણુ મસળીને રનાન કરવું આ ધીને ગળાથી ઉપરના ભાગમાં લગાડવું નહિ (૮) દગરથાન પર ઝેરકાચલું મનુષ્યના મૂ.માં અથવા ફાંડમાં ઘસી લગાડવું

* લૂતા (કરોડિયો) જેને હિંદીમાં મકડી અને મરાઠીમાં કાતની કહે છે, તેનું બચ્ચું કોઈ વખત મનુષ્યના ખાવામાં બીજ વસ્તુની સાથે આવી નય છે, અથવા લાળ બીજા ખાવાના પદાર્થને લાગી જવાથી ખાવામાં આવતા આખા શરીર ઉપર નાના નાના ગમડા થાય છે, પાકે છે અને ફૂટે છે ન્યા ગૂમડા નથી થતા ત્યા ખાજ વાર વાર આવ્યા કરે છે આવા રોગીને ગધક રોજ સવારે અને સાંજે દિવસમાં બે વખત બથી ના તોલા સુધી સાકર સાથે મેળવી ખવડાવવો, ઉપર દૂધ પિવડાવવું આ ઉપરથી લોહી શુદ્ધ થઈને ઝેરની અસર દૂર થશે

લૂતા (કરોડિયો) કોઈ વખત કપડામાં દળાઈ જવાથી કરડે છે તો તે જગ્યા લાલ થઈ નય છે, તેમ જ તેમાં બળતરા થાય છે, ખાજ આવે છે, તેમ જ તેમાંથી પાણી (પરસેવો) શરૂઆતના બે ત્રણ દિવસ આવ્યા કરે છે આ પરસેવાનું પાણી ન્યા ન્યા લાગે છે, ત્યા ત્યા ફોડકીઓ થઈ નય છે આ ફોડકીઓનો જલદી ઉપાય ન થાય તો બધી પાકે છે અને તેમાંથી રસી વહે છે, માટે ગરૂઆતથી જ લીમડાના ક્વાથના પાણીથી દિવસમાં બે વખત લૂતાના દશવાળો ભાગ ઘોઈને પ્રકરણમાં કહેલી ઔષધિનો લેપ કરતા

દાહ, અતિસાર અને ત્રિદોષ રોગ, નાના પ્રકારના કોડા, મોટા ગત્રિયા અને મોટા, મુઠ્ઠા, રાતો, લીલો, નીલ અને ચંચળ એવો સોજો આવે છે. દ્વિવિધ દંશલક્ષણો :—દંશનો મધ્યભાગ કાળો, રાતો, બળેલા જેવો, ઉપર બિપસેલો, વારંવાર પાકનારો અને પરુ વહેનારો હોય છે, તેથી કરી અંગ ઉપર ઢીમણા અને તાવ આવે છે. **પ્રાણહર લક્ષણો :**—સર્પના મળમૂત્રમાથી કિવા મરી ગયેલો સર્પ સડી કોઢી જાય છે તેમાથી દ્વિવિધવાળા કીડા થાય છે, તે પ્રાણનાશનું કારણ છે. તેનો દંશ મૃત્યુ છે અને તે ઘોળો, કાળો, રાતો અને પીળો થાય છે. તે ઉપર પરુ આવે છે અને રોગીને તાવ આવે છે. દાહ થઈ બચકી (હેડકી) થાય છે અને કપાળે રક્ત થાય છે.

ઉપચાર—(૧) હળદર, દારુહળદર, મચ્છક, પતંગ અને નાગકેસરને કડા પાણીમા વાટી દંશ ઉપર લેપ કરવો. તે તત્કાળ લૂતાવિપનો નાશ કરે છે (૨) કાળા અને ઘોળા ગરણી, ગૂંદી, કાળી-પાટ, રાતી અને શ્વેત સાટોડી, ક્રોડ અને સરસડાના ઝાડના ઝિયાને વાટી લેપ કરવો (૩) કાળા તુલસીનાં પાદડાના રસમા ઘોળા ચણાડી અને ઘોળા ગરણીના મૂળ ઘસીને પાવા.

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વનીંભા—આગિયો-૩, વંતાકડી-૩.

(૪) ઉંદરનું વિષ

લક્ષણો :—વિપનાળો ઉંદર કરજો હોય તો તેના દંશમાથી લોહી વહે છે. તે ઘોળું હોય છે અને શરીર ઉપર ગત્રિયા થાય છે, તથા તાવ, અરુચિ અને અંગે દાહ, એ લક્ષણો થાય છે. **પ્રાણહર લક્ષણો :**—મૂર્છા આવે છે, ઉદરના અંગ જેવો સોજો આવે છે, રંગ બદલાય છે, કલેદ, બહેરાપણું, જ્વર, માથાને જડત્વ અને મુખમાથી લાળ તથા લોહીની બિલટી, એવા લક્ષણો થાય ત્યારે પ્રાણહર ઉદરનો દંશ જાણવો.

ઉપચાર :—(૧) ધુવાસ, મચ્છક, હળદર અને સિંધવ, એ જણસો વાટી લેપ કરવો (૨) ઘોળા ગલકીના પાદડા વાટી લેપ કરવો (૩) સાપની કાચળીની ધૂણી ત્રણ દિવસ આપવી અને પથ્થ પાળવું (૪) ચિત્રકના મૂળિયાનું ચૂર્ણ તેલમા પચન કરવું અને શસ્ત્ર વડે બ્રહ્મરંધ્ર (તાળવા) ઉપર ક્ષત કરી તે ઉપર ચોળવું, એટલે ઉદરનું વિષ નાશ પામે છે. (૫) આમલી ૪ તોલા, ધુવાસ ૨ તોલા, એ જૂના ઘીમા ખરલ કરીને ૭ દિવસ ખાવું. (૬) પારો, ગધક, કપાસ, ધુવાસ અને સરસડો, એ સર્વ પદાર્થો આકડાના દૂધમા વાટી લેપ કરવો, એટલે તે સર્વ વિષનો નાશ કરે છે; તેમા વિશેષે ઉદરના વિષનો નાશ કરે છે. (૭) સૂક, મરી, લીડીપીપર, કડવા લીમડાની લીબોળાઓ અને સિંધવનું ચૂર્ણ ત્રણ માસા સાકર અને મધમા આપવું. (૮) ઉદરકનીના પાદડાનો અંગરસ ૧ તોલાથી ૨ તોલા પર્યંત પાવો અને અંગે પણ ચોળવો, અથવા ઉદરકનીના કાદા ગાયના દૂધમાં વાટી તે ૭ દિવસ પાવા. (૯) અધેડાના કુમળા તોરાઓનો રસ કાઢી મધમા ૭ દિવસ પાવો અથવા અધેડાના ઝિયા મધમા ખાવા આપવા (૧૦) હેંદના અકુરનો રસ ૪ પૈસાભાર અને ઘી બે પૈસાભાર એકત્ર કરી પાવા (૧૧) ભારંગમૂળ પાણીમા ઘસી પાશેર પર્યંત પાવા અને શરીરે ચોળવા, તે ચડે તો તાબુ ગાયનું દૂધ પાવું (૧૨) કડવા તુરિયાનો લેપ કરવો. (૧૩) ખોરું કોપરુ મૂળાના રસમા ઘસી લેપ કરવો (૧૪) તુલસીના રસમા અક્કીણ ખરલ કરી શરીરે તથા દંશ ઉપર ચોળવું + રહેલું, પાકી જાય તો ખસના ઉપર લગાડવાનો મલમ અથવા ગધકનું ઘી રોજ બેન્ડણ વખત લગાડતા રહેલું, કે જેથી થોડા દિવસમા ઝેરની અસર ફર થઈ જશે જરૂર જણાય તો રક્તરોધન કરનારી ઔષધિ ખાવા માટે પણ લેવી

+ ઝેરી ઉદરના કુંડેલા ભાગને પથ્થર અથવા સીમુ તપાવી બાળવું પછી સરસડો, હળદર, ઉપલેટ, કેસર તથા ગળોને વાટી લેપ કરવો; તથા કુકડવેલનો કાઢો પિવડાવી વમન કરવા પહેલાં ફહી પિવડાવવું છાણના રસમા ત્રિકટુ ઘસીને અજન કરવું ઝેરી ઉદરના કરડવા પછી સખત પથ્થ પાળવું તથા રક્તરોધક ઔષધિ લેવી, કારણકે ૪-૬ માસ પછી પણ કોઈ કોઈ વખત અપચ્ચસેવનથી બચેલો મારે છે

ઝેરી ઉંદરના કરડેલા માટે અપચ્ચ—ગીતળ હવા, ગીતળ ભોજન, ગીતળ જળથી સ્નાન, વરસાદમા ખડાર ફરવું, દિવસે ચૂરુ તથા અઝૂરું કરે તેવા પદાર્થોનું ભોજન, એ સર્વ હાનિકારક છે.

અઝૂરું થઈ જાય ત્યારે ત્રિકલા, નસોતર અથવા દાતીની જડનું ચૂર્ણ જુલાળ માટે આપવું

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમા:—અઘેડા-૨, આમલી-૯, ઉદરકની ગ-૭, કણુગ્રી-૧, કોડી-૫, ચિત્રક-૪, નાગફણી-૨, નાળિયેરી-૮, નાળવેલ-૧ ભારંગી-૩, મછક-૨, ગતુ કોળુ-૩, વડ-૩, દુરા-૭, હેદ-૧. ખડક ઉપરના કોળ એટલે ઘુસ માટે —અળઈ-૨ કોળ, ઉંદર વગેરે 'કમ્પી થવા માટે:—ઝેરકાયલા-૬. ભુઓ પ્રાં ઓંમા —અસ્થિવર્ગ-૧૧, દૂધ-૧, સર્પની કાચળી-૫ ઘોળા ઉંદર અંગ ઉપર પડી ગાંઠા થાય છે તે માટે:—ગધેડાની લીદ-૧

(૫) ભમરી અને માખીનું વિષ

ભમરીના વિષ ઉપર ઉપચાર:—મરી, સૂક અને સચળને પાનના રસમા વાટી લેપ કરવો. માખી, વનમાખી, મધમાખી, કીડી અને ભમરી, એ સર્વના દંશ ઉપર ગઢાની કાળી માટી અને ત્રિકાળો ગોમૂતમા લેપ કરવો. સવિષ મક્ષિકાદંશનાં લક્ષણો:—સવિષ માખી કચ્છવાધી તે ઠંકાણે કાળુ લીમણ થાય છે અને તે લાગણુ વધવા માડે છે તથા તે જગ્યાએ આગ વાય છે તેના યોગથી મૂર્છા અને જ્વર આવે છે આ માખોમા સ્થાવિક નામની જે માખ થાય છે. તે ગ્રાણુ લેનારી છે. સર્વ કીડાના વિષ ઉપર ઉપચાર:—ઘોડાવજ, મરી, સૂક, લીડી-પીપર, દિંગ, વાગિંગ, સિધવ, ગજપીપળા, કાળીપાટ, અતિવિષ, એ સર્વ ઔષધોનો કાઢો કરી પાવો મક્ષિકાપીટિકા (માખીના દંશની ફેડકી) ઉપર ઉપચાર:—અરીકા, લઘુ રાળતુ ઝાડ, ગજજમ્બી હસપદી, હગદ, દાગુગદર અને ગેરુનો લેપ માખીના દંશ સળધી પીટિકાનો નાશ કરે છે. **બ્રમરવિષ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) સૂક, કળતરની ત્રિણ, હરનાલ અને સિધવને બિન્નેગના ગ્રમમાં ખગ્લ કરી લેપ કરવો (૨) ભેસતુ માખણ ચોપડુ (૩) યુરિયો અને લીડીપીપર વાટી લેપ કરવો. **વિષ ઉપર વમન:**—કડવી ગજકીનો કાઢો મધ અને ઘી નાખી પાવો અથવા કડવી દૂધીના મૂળ કિત્રા પાન પાણીમા વાટી પાવા; એટલે વિષ નાશ પામે છે **ઝેર ઉપર લેપ:**—સરસડાના મૂળ, છાલ, પાદડા, દૂલ અને ખીજ, એ પચાગ લઈ ગોમૂતમા વાટી લેપ કરવો તે અત્યંત વિષ-નાશક છે. **પરિષેક:**—ત્રયેક જાતના વિષ અત્યંત ઉષ્ણ અને તીક્ષ્ણ છે, એટલા માટે તે સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર ઠંડા પાણીનો અભિષેક કરવો વિષની અદગ તીક્ષ્ણતા તથા ઉષ્ણતા છે, એટલે તે પિત્તને ક્રોધાવે છે, માટે પ્રથમ વામક ઔષધો આપી પછી અંગ પર પાણી રેડવું.

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમા:—મધમાખીના વિષ માટે —કાળીછરી-૧, તખાકુ-૩ માખીના ઝેર માટે:—લાણોની ટીપમા ન ૬, હરડે-૪૬. ભમરીના દંશ માટે:—કુગળી-૧૪, શુવર-૬, પાન અજમો-૨, હરડે-૪૬.

(૬) નખદંત-વિષ

નખદંત-વિષ ઉપર ઉપચાર:—કડવો લીમડો, ખીજડી અને વડની વડવાઈઓના કલ્કમા ગગમ પાણી નાખી તેનો દંશ ઉપર લેપ કરવો, એટલે નખ તથા દાંતના વિષનો સંપૂર્ણ નાશ થશે. **વિશેષ ઉપચાર:**—ભુઓ વનોંમા —ધંત્રવળા-૧૧, ખીજડો-૨.

(૭) સરડા(કાકિંડા, કાચિંડા)નું વિષ

લક્ષણ:—સરડો કરજો હોય તો શરીરનો રંગ લીલો, કાળો, ઉદો અથવા અનેક પ્રકારનો થાય છે; અને તે રોગીને ભ્રાન્તિ, અતિસાગ વગેરે થાય છે

ઉપચાર:—(૧) આકડાના મૂળ ઠંડા પાણીમા વાટી પાવા (૨) નાળિયેરીનો કુમળો ગર્ભ પાણીમા ધમી તેમા ક્રોકમ નાખી ગરમ કરી લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમા —નાળિયેરી-૭.

(૮) વીંછીનું વિષ

ઉત્પત્તિ:—સર્પની વિષા, મૂત્ર અને મળ, ઉકરડા ઉપર અથવા ખીજે ઠંકાણે પડી કોડી જવાથી, તેમાથી વીંછી (વૃશ્ચિક), કાળી વીંછણુ ઇત્યાદિ ઝેરી પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે

લક્ષણ:—વીંછી કરડવાથી તે જગ્યાએ પહેલા અગ્નિ અડકાયા પ્રમાણે આગ થાય છે, પછી

દાહ, અતિસાર અને ત્રિદોષ રોગ, નાના પ્રકારના કોડા, મોટા ગચિયા અને મોટા, મૃદુ, રાતો, લીલો, નીલ અને ચચળ એવો સોળો આવે છે. દ્વિવિધ દંશલક્ષણો :—દંશનો મધ્યભાગ કાળો, રાતો, બળેલા જેવો, ઉપર બપોરેલો, વારંવાર પાકનામે અને પરુ વાડનામે દોષ છે; તેથી કરી અંગ ઉપર હીમણા અને તાવ આવે છે પ્રાણહર લક્ષણો :—મર્ષના મળનૃત્તમાથી દિવા મરી ગયેલો સર્પ સડી કોહી જાય છે તેમાથી દ્વિવિધવાળા કીડા વાય છે, તે પ્રાણના નાનું કારણ છે. તેનો દશ મળે છે અને તે ધોળો, કાળો, રાતો અને પીળો થાય છે તે ઉપર પરુ આવે છે અને રોગીને તાવ આવે છે. દાહ થઈ બિચકી (હેડકી) થાય છે અને કપાળે ગળ થાય છે

ઉપચાર—(૧) હળદર, દારહળદર, મજ્જક, પતંગ અને નાગદેવરને ડાંડા પાણીમા વાટી દંશ ઉપર લેપ કરવો. તે તત્કાળ લૂતાવિષનો નાશ કરે છે (૨) માળી અને ઘોળી ગન્ધી, ગૂંદી, કાળી-પાટ, રાતી અને શ્વેત સાટોડી, કોડ અને સરસડાના ઝાડના ગિયાને વાટી લેપ કરવો (૩) કાળી તુલસીના પાદડાના રસમા ઘોળી ચણોદી અને ઘોળી ગરણીના મૂળ ઘસીને પાવા.

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વનીંમા—આગિયો-૩, વતાકડી-૩

(૪) ઉંદરનું વિષ

લક્ષણો :—વિષવાળો ઉંદર કર્ણો હોય તો તેના દશમાથી લોપી વાડે છે તે ઘાળુ દોષ છે અને શરીર ઉપર ગચિયા થાય છે, તથા તાવ, અરુચિ અને અંગે દાહ, એ લક્ષણો થાય છે. **પ્રાણહર લક્ષણો :**—મૂર્છા આવે છે, ઉંદરના અંગ જેવો સોળો આવે છે, રંગ બદલાય છે; ક્ષેદ, બહેરાપણુ, જ્વર, માથાને જડત્વ અને મુખમાથી લાળ તથા લોહીની ઝિલટી, એવાં લક્ષણો થાય ત્યારે પ્રાણહર ઉંદરનો દશ જાણવો

ઉપચાર :—(૧) ધુવાસ, મજ્જક, હળદર અને સિંધવ, એ જળુઓ વાટી લેપ કરવો. (૨) ઘોળી ગલકીના પાદડાં વાટી લેપ કરવો (૩) સાપની કાચળીની ધૂણી ત્રણ દિવસ આપની અને પથ્થ પાળવું (૪) ચિત્રકના મૂળિયાનું ચૂર્ણ તેલમા પચન કરવું અને શસ્ત્ર વડે બ્રહ્મરંધ્ર (તાળવા) ઉપર ક્ષત કરી તે ઉપર ચોળવું, એટલે ઉંદરનું વિષ નાશ પામે છે. (૫) આમલી ૪ તોલા, ધુંગસ ૨ તોલા, એ જૂના ઘીમા ખરલ કરીને ૭ દિવસ ખાવું. (૬) પાંગે, ગધક, કપાસ, ધુવાસ અને સરસડો, એ સર્વ પદાર્થો આકડાના દૂધમા વાટી લેપ કરવો; એટલે તે સર્વ વિષનો નાશ કરે છે, તેમા વિશેષ ઉંદરના વિષનો નાશ કરે છે. (૭) સૂક, મરી, લીંડીપીપર, કડવા લીમડાની લીંગોળીઓ અને સિંધવનું ચૂર્ણ ત્રણ માસા સાકર અને મધમા આપવું. (૮) ઉંદરકનીના પાદડાનો અંગરસ ૧ તોલાથી ૨ તોલા પર્યંત પાવો અને અંગે પણ ચોળવો, અથવા ઉંદરકનીના કાદા ગાયના દૂધમાં વાટી તે ૭ દિવસ પાવા (૯) અધેડાના કુમળા તોરાઓનો રસ કાઢી મધમા ૭ દિવસ પાવો અથવા અધેડાના ગિયા મધમા ખાવા આપવા (૧૦) હેદના અકુરનો રસ ૪ પૈસાભાર અને ઘી બે પૈસાભાર એકત્ર કરી પાવા (૧૧) ભારગમૂળ પાણીમા ઘસી પાશેર પર્યંત પાવા અને શરીરે ચોળવા; તે ચડે તો તાજુ ગાયનું દૂધ પાવું (૧૨) કડવા તૂરિયાનો લેપ કરવો. (૧૩) જોરુ કોપરુ મૂળાના રસમા ઘસી લેપ કરવો (૧૪) તુલસીના રસમા અકીણ ખરલ કરી શરીરે તથા દશ ઉપર ચોળવું +

રહેણું, પાકી જાય તો ખસના ઉપર લગાડવાનો મલમ અથવા ગધકનું ઘી રોજ બેત્રણ વખત લગાડતા રહેણું, કે જેથી થોડા દિવસમા ઝેરની અસર દૂર થઈ જશે જરૂર જણાય તો રક્તરોધન કરનારી ઔષધિ ખાવા માટે પણ લેવી

+ ઝેરી ઉંદરના કરડેલા ભાગને પથ્થર અથવા સીસુ તપાવી બાળવું પછી સરસડો, હળદર, ઉપલેટ, કેસર તથા ગળોને વાટી લેપ કરવો, તથા કુકડવેલનો કાઢો પિવડાવી વમન કરવા પહેલા દહી પિવડાવવું છાણના રસમા ત્રિકટુ ઘસીને અજન કરવું ઝેરી ઉંદરના કરડવા પછી સખત પથ્થ પાળવું તથા રક્તરોધક ઔષધિ લેવી, કારણકે ૪-૬ માસ પછી પણ કોઈ કોઈ વખત અપથ્થસેવનથી બચેલો મારે છે

ઝેરી ઉંદરના કરડેલા માટે અપથ્થ—શીતળ હવા, શીતળ ભોજન, શીતળ જળથી સ્નાન, વરસાદમાં બહાર ફરવું, દિવસે સૂવું તથા અજીર્ણ કરે તેવા પદાર્થોનું ભોજન, એ સર્વ હાનિકારક છે અજીર્ણ થઈ જાય ત્યારે ત્રિકલા, નસોતર અથવા દાંતીની જડનું ચૂર્ણ જીલાળ માટે આપવું

વિશેષ ઉપચાર:—બુઝો વનોંમા :—અધેડો-૨, આમલી-૮, ઉદરકની ગ-૭, કણુઝી-૧, કોઠી-૫, ચિત્રક-૪, નાગફણી-૨, નાળિયેરી-૮, નોળવેલ-૧, ભારંગી-૩, મજ્જક-૨, રાતું કોળું-૩, વડ-૩, હુરા-૭, હેદ-૧ ખડક ઉપરના કોળ એટલે ઘુસ માટે :—અળઈ-૨ કોળ, ઉંદર વગેરે 'કમી થવા માટે. —ઝેરકાયલા-૬ બુઝો પ્રાં ઓંમા .—અસ્થિવર્ગ-૧૧, દૂધ-૧, સર્પની કાયળી-૫. ઘોળા ઉંદર અંગ ઉપર પડી ગાંઠા થાય છે તે માટે :—ગધેડાની લીદ-૧

(૫) ભમરી અને માખીનું વિષ

ભમરીના વિષ ઉપર ઉપચાર:—મરી, સૂક અને સચળને પાનના રસમા વાટી લેપ કરવો. માખી, વનમાખી, મધમાખી, કીડી અને ભમરી, એ સર્વના દંશ ઉપર રાક્ષાની કાળી માટી અને ત્રિક્ષ્ણનો ગોમૂત્રમા લેપ કરવો **સવિષ મક્ષિકાદંશનાં લક્ષણો:**—સવિષ માખી કરડવાથી તે ઠેકાણે કાળુ દીમણુ થાય છે અને તે લાગણુ વધવા માટે છે તથા તે જગ્યાએ આગ થાય છે. તેના યોગથી મૂર્છા અને જ્વર આવે છે આ માખોમા સ્થાવિક નામની જે માખ થાય છે, તે પ્રાણુ લેનારી છે. **સર્વ કીડાના વિષ ઉપર ઉપચાર:**—ઘોડાવજ, મરી, સૂક, લીડી-પીપર, હિંગ, વાતડિંગ, સિંધવ, ગજપી પળી, કાળીપાટ, અતિવિષ, એ સર્વ ઔષધોનો કાઢો કરી પાવો **મક્ષિકાપીટિકા (માખીના દંશની ફેડકી) ઉપર ઉપચાર:**—અરીઠા, લઘુ રાળતુ ઝાડ, ગળજીલી હંસપદી, હંગદર, દારુહંગદર અને ગેરુનો લેપ માખીના દંશ સળધી પીટિકાનો નાશ કરે છે. **ભ્રમરવિષ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) સૂક, કબૂતરની વિષ્ણ, હરનાલ અને સિંધવને બિન્નેગના રસમા ખરલ કરી લેપ કરવો. (૨) લેસનુ માખણુ ચોપડવુ. (૩) થુરિયો અને લીડીપીપર વાટી લેપ કરવો **વિષ ઉપર વમન:**—કડવી ગલકીનો કાઢો મધ અને ઘી નાખી પાવો અથવા કડવી દૂધીના મૂળ કિવા પાન પાણીમા વાટી પાવા, એટલે વિષ નાશ પામે છે **ઝેર ઉપર લેપ:**—સરસડાના મૂળ, છાલ, પાદડા, ફૂલ અને ખીજ, એ પચાગ લઈ ગોમૂત્રમા વાટી લેપ કરવો તે અત્યંત વિષ-નાશક છે. **પરિષેક:**—પ્રત્યેક જાતિના વિષ અત્યંત ઉષ્ણ અને તીક્ષ્ણ છે, એટલા માટે તે સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર ઠંડા પાણીનો અભિષેક કરવો વિષની અદર તીક્ષ્ણતા તથા ઉષ્ણતા છે, એટલે તે પિત્તને કોપાવે છે, માટે પ્રથમ વામક ઔષધો આપી પછી અગ પર પાણી રેડવું

વિશેષ ઉપચાર:—બુઝો વનોંમા :—મધમાખીના વિષ માટે -કાળીજીરી-૧, તખાકુ-૩. માખીના ઝેર માટે:-લાણોની ટીપમા ન ૬, હરડે-૪૬ **ભમરીના દંશ માટે:**—કુંગળી-૧૪, થુવર-૬, પાન અજમો-૨, હરડે-૪૬.

(૬) નખદંત-વિષ

નખદંત-વિષ ઉપર ઉપચાર:—કડવો લીમડો, ખીજડી અને વડની વડવાઈઓના કદકમા ગરમ પાણી નાખી તેનો દંશ ઉપર લેપ કરવો, એટલે નખ તથા દાંતના વિષનો સંપૂર્ણ નાશ થશે. **વિશેષ ઉપચાર:**—બુઝો વનોંમા -ધ્રુવરણુ-૧૧, ખીજડો-૨.

(૭) સરડા(કાકિંડા, કાચિંડા)નું વિષ

લક્ષણુ:—સરડો કરજો હોય તો શરીરનો રંગ લીલો, કાળો, ઉદો અથવા અનેક પ્રકારનો થાય છે, અને તે રોગીને શ્રાન્તિ, અતિસાર વગેરે થાય છે

ઉપચાર:—(૧) આકડાના મૂળ ઠંડા પાણીમા વાટી પાવા (૨) નાળિયેરીનો કુમળો ગર્ભ પાણીમા ઘસી તેમા કોકમ નાખી ગરમ કરી લેપ કરવો

વિશેષ ઉપચાર:—બુઝો વનોંમા -નાળિયેરી-૭.

(૮) વીંછીનું વિષ

ઉત્પત્તિ:—સર્પની વિષા, મૂત્ર અને મળ, ઉકરડા ઉપર અથવા ખીજે ઠેકાણે પડી કોઠી જવાથી, તેમાથી વીંછી (વૃશ્ચિક), કાળી વીંછણુ ધત્યાદિ ઝેરી પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે.

લક્ષણુ:—વીંછી કરડવાથી તે જગ્યાએ પહેલા અગ્નિ અડકાયા પ્રમાણે આગ થાય છે, પછી

તે પીડા બિંધ્ ગતિએ શરીરમા ભેદ કરે છે. પછી દશગ્રાન પાસે આવી ચઢે છે.

અસાધ્ય લક્ષણુ :—હૃદય, શુભ્રેન્દ્રિય (શિશ્નાદિ), નાક અને જીભની જગ્યાએ વીછી કરડવાથી તથા માંસ ગળી જઈ અત્યંત વેદના થવાથી માણસ મરણ પામે છે.

ઉપચાર :—(૧) કપાસના પાન અને રાઈ વાટી તેનો કિંવા વછનાગનો લેપ કરવો (૨) ઘોળા વસુ કિંવા કપાસના મૂળ રવિવારે કાઢવા. એને ચાવવાથી અથવા લેપ કરવાથી વીછીનું વિષ ઊતરી જાય છે. (૩) નેપાળો પાણીમા વાટી લેપ કરવો એટલે તત્કાળ વિષ ઊતરી જાય છે. (૪) નવસાર અને હડતાલ પાણીમા વાટી લેપ કરવો એટલે તત્કાળ વિષ ઊતરી જાય છે (૫) મોગ્ધૂથુ દહી મા ઘસી ચોપડવું અને શેકવું (૬) થોડા અરીઠા ગોળમા ખાવાં અથવા અરીઠાનું ધૂંત્રપાન કરવું. (૭) હિંગ આકડાના દૂધમા વાટી તેનો લેપ કરવો. (૮) તાદળબનો રસ સાકર નાખી પાવો (૯) ખરસાણીનો રસ ચોપડવો (૧૦) કડવા લીમડાના પાન ચાવી, ખાફ જવા ન દેતા, દંશના વિષમ ભાગના કાનમા ફૂક મારવી, અથવા કડવા લીમડાના પાનનું ધૂંત્રપાન કરાવવું (૧૧) હળદરની ભૂકી અને મોગ્ધી છતી ટીલડી ચલમમા નાખી પીવા તે ધૂણી ગળી જવી અને દંશસ્થાને પણ ધૂણી દેવી. (૧૨) આમલીનો કચ્છો શેકી ઉપલી છાલ કાઢી નાખવી અને દશના ઠેકાણે તે જોરથી ઢળાવવો (૧૩) પાણીમા ફટકડીની ભૂકી નાખી તે પાણી આખમા નાખવું. (૧૪) ઘોળા શીમળાનાં મૂળ પાણીમા પલાળી રાખી વીંછી ચડવા માઝો હોય તે ઠેકાણેથી એક આગળના અંતર પર પકડી તે વીછી ચડેલા ઠેકાણા સુધી વારંવાર ફેરવતા જવું; એટલે વીછીનો વેગ મૂળ સાથે તુરંત જ નીચે ઊતરે છે. આ મૂળ ચડેલા ઠેકાણેના એક આગળના અંતરે પકડવું, એટલે વેદના કમી થતી જાય છે વેદના કમી ન થાય તો મૂળિયું ઘસી દંશ ઉપર ચોપડવું. (૧૫) ધતૂરાના પાદડા હાથમા મસળી દશ ઉપર તેનો રસ ચોપડવો. (૧૬) અધેડાના મૂળિયાં ચાવી ખાવા અને દશ ઉપર લેપ કરવો x

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનૌંમા —અધેડો-૧, અરડૂસી-૧૪, અરીઠા-૨, આકડો-૧૮, આમલી-૫, ઉટકટારી-૪, ઉખરો-૨૦, એરડો-૧૯, એલચી-૨, કપાસ-૧૦, કપૂર-૧, કારેણા-૧, કંકાડી-૭, કાટાસરિયો-૧૧, ખપાટ-૭, ખરસાણી-૧, જાંબુ-૩, કુગળી-૮, તલવણુ-૪, તખાકુ-૧, તાદળબો-૭, તુલસી-૯, ૧૭; ધતૂરો-૮, નેપાળો-૧, નોળવેલ-૧, પાડેરવો-૩, પીળો ધતૂરો-૧, ખોરડી-૧૦, મરવો-૪, મોગલી એરડો-૩, રતાળુ-૧, રાતું કોળું-૨, લીમડો (કડવો)-૪૪, વછનાગ-૨, વડ-૩, વસુ-૪, વાલોળ-૧, વાદો-૮, વીછુડા-૨, શિકેકર્ષ-૩, શીમળો-૩, શિરદોડી-૪, સાટોડી-૧૧, સૂર્યફલ ૪, હળદર-૧૮, હંસરાજ-૧, હિંગ-૧૨, હુરા-૩ જુઓ પ્રાં ઓં મા :-મધ-૩.

(૯) કાળી વીંછણનું વિષ

લક્ષણુ :—કાળી વીછણ કરડવાથી શરીર ઉપર રોમાચ (રૂવાડા ઊભા) થાય છે. શિશ્ન ફૂલી જાય છે, ઘણી જ વેદના થાય છે અને સર્વાંગ ઉપર હિંમ પડ્યા જેવું જણાય છે

ઉપચાર :—(૧) કપાસનું લાકડું ઘસી લેપ કરવો અથવા કપાસના પાદડા, વછનાગ અને રાઈ વાટી લેપ કરવો (૨) વગડાઉ હુરાનો રસ ચોપડવો.

(૧૦) દેડકાનું વિષ

લક્ષણુ :—દેડકું કરડવાથી તેનો એક દાંત ખેસી જાય છે; તે સ્થળે પીળો સોજો આવે છે;

* (૧) દંશ ઉપર માખણ મસળવું, (૨) લસણ મસળવું અને (૩) ઘોળા આકડાની જડ વીછી કરડે તે જ વખતે બંને કાનમા ખોસવી

x **વીંછીના વિષ પર લેપ :**—(૧) નિર્મળાના બીને ઘસી ચોટાટી દેવું એર ચૂસીને પછી જાખડી જશે. (૨) ઘોળો સોમલ પાણીમા ઘસી ચોપડવો (૩) નવસાર, કળીચૂનો તથા ટંકણુખાર એ ત્રણેને સમભાગે હથેળીમા લઈ મસળીને મુઘાડવું (૪) ઉદરની લીડી પાણીમા વાટી દંશસ્થાન પર ચોપડવી (૫) દાંડીની છાલ પાનમાં રાખી ખાવી (૬) જહર મોહરાને પાણીમા વસી ચોપડવો (૭) અધી રતી સુધી શુદ્ધ વદનાગ ખવરાવવો અને ઉપર ધી પિવડાવવું (૮) ચૂનો ચોપડી ઉપર ગધકના તેજબનુ દીપુ નાખવું એટલે તરત આરામ થાય છે (૯) અધેડાના લાલ અને ગોળ પાન ખવડાવવા

સણકા, તૃપા, ભિત્તી અને નિદ્રા, એ લક્ષણો થાય છે

ઉપચાર:—સરસડાના ઝાડના ખિયા થુરિયાના દૂધમા વાટી લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમા:—સરસડો-૨

(૧૧) માછલાનું વિષ

લક્ષણ:—વિપયુક્ત માછલુ કરડવાથી દાહ, સોજો અને શૂળ, એ લક્ષણો થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) કાળા ખરુના કટકમા ઘી નાખી કાઢો કરી તેનો લેપ કરવો (૨) મોરની પીછીની ધૂણી આપવી.+

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમા—તેતર-૧. ભુઓ પ્રાંચીંમા —મોગ્પી છા-૩.

(૧૨) ગરોળીનું વિષ

લક્ષણ:—દાહ થાય છે, સોજો આવે છે, સોથો ભોકાયા જેવું થાય છે, પરસેવો વળે છે અને શરીર પર ગતા ગગની ફેડકીઓ થાય છે

ઉપચાર:—ક કોડીના કાદા પાણીમા ઘમી પાવા +

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમા —કપાસ-૭ ક કોડી-૧, ઘણસરી-૪

(૧૩) કાનખભૂરોનું વિષ

લક્ષણો:—કાનખભૂરો કરડવાથી દંશની જગ્યાએ પગસેવો આવે છે, શૂળ થાય છે અને આગ બળે છે

ઉપચાર:—(૧) બળેલા તેલને કકુ કરી તેનો લેપ કરવો કિવા દારુહળદર, હળદર અને મનશીલનો લેપ કરવો (૨) ગૂગળની ધૂણી આપવી. (૩) કાળુ ખભૂર તેલમા ઘસી તેનો લેપ કરવો. (૪) ગોળ બાળી લગાવવો (૫) બદામનું તેલ ચોપડવું

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમા —કાળી ખભૂરી-૩, ગૂગળ-૫, બદામ-૪, શેરડી-૯.

(૧૪) મશક(ડાંસ)નું વિષ

દંશલક્ષણો:—સોજો આવે છે, ચેળ છૂટે છે અને થોડી પીડા થાય છે કુગરો ઉપર વિપારી ડાસ હોય છે. તે ડાસના દંશનો ક્ષત અસાધ્ય કીડાના ક્ષત પ્રમાણે જ અસાધ્ય હોય છે

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમા.—ચાંચડ જવા માટે —ગગાવતી-૨, ગોરખમુડી-૫. માકણ અથવા માંકડનો નાશ થવા માટે —તલ-૧૯, લમરડીનો વેલો-૧, મરચી-૩. કૃત્રિમ વિષ માટે —તાદળજો-૧૬ કોલુ એટલે શિયાળના ઝેર માટે —ખાજકોવતી-૧ નાગરવેલ-૫. જૂ મારવા માટે —કાળાવેલ-૩, ટી ખરુ-૧, તમાકુ-૮, નસોતર-૧, મીંઢળ-૭, સીતાક્ષ-૧ વાઘ કરેલો હોય તે માટે.—અરણી-૩, આવળ-૪, કુવાર-૭, પાણકાદા-૩, વાઘાટી-૩. તમાકુ લાગી હોય તે માટે :—કુગળી-૧૦ માટી, ગરુ વગેરેના વિષ માટે.—ભુઓ પ્રાંચીંમા: ગધેડાની લીદ—૩.

(૧૫) વિષોપસંહાર

ચતુષ્પાદાદિકેનાં સાધારણ વિષલક્ષણ:—વ્યાધાદિક ચતુષ્પાદ જનાવરો અને માણસ, વાનરાદિ દ્વિપાદ એઓના નખોનું અને દાંતોનું વિષ સૂજે છે, વધે છે અને તાવ આવે છે x

+ તેલમા ઇક્રજવ વાટીને લગાડવા અથવા અકોલના પાનનો ધુમાડો આપવો

* ગરોળી કરડવાથી દાંત દંશસ્થાનમા રહી જવાથી કેટલાક વિકારો થાય છે તે માટે પહેલા તેલ અને રાખ મસળવી અથવા રેશમ મસળવું અથવા બિનના હુકડાને આથમીછરુ તથા બાવળના ગુદનો હુઆખ ચોપડી દંશસ્થાન પર રાખી એકાદ કલાક પછી જોરથી ખેચવું કે જેથી દાંત નીકળી આવે

x (૧) ખિલાડી કરડે તો હુગળી અને કુદીનો વાટીને ચોપડવો તથા કુદીનો પાવો (૨) નોળિયાના કરડવા ઉપર—લસણ અથવા વટાણાનો લોટ અથવા કાચા અંજર વાટીને લેપ કરવો (૩) માણસના ખરડા ભરવા ઉપર—સોજા ઉપર મુરદારશિંગ પાણીમા ઘસી લેપ કરવો અથવા ગળજીલીના પાન મધમા વાટી તેનો લેપ કરવો (૪) વાઘ, સિંહ, વરુ, ગિયાળ વગેરે જ ગલી પશુઓના નખ અને દાંત લાગવાથી તે

વિષ ઉતરી ગયાનાં લક્ષણો :—જે પુરુષના વાતાદિક દોષ નિર્મળ થયા હોય છે, રક્તાદિ ધાતુ આરોગ્યાવસ્થામાં જે પ્રમાણે હોય તે પ્રમાણે થાય છે, અન્ન ઉપર ઇચ્છા થાય છે, રક્તાદિ સાફ થાય છે, શરીરની કાતિ ધદ્રિયો, મન, ધદ્રિયોનો વ્યાપાર સારો થાય છે, તે રોગીનું વિષ ઉતરી ગયું છે એમ સમજવું.

વિષ ઉપર પથ્ય—રીગણા શાકના, કળથી, ચૂકા, આમળા, શાકભાજી, તાદળજો, કાલશાક, લસણ, દાડમ, સિધવ, એ વિષાર્તને પથ્યકારક છે. **અપથ્ય—**સાઠીચોખા, ટાદરા, ચીણો, મગ, વટાણા, તેલ, ઘી, એ કોઈ દિવસ ભોજનમાં આપવા નહિ વિરુદ્ધાત્ત, ખાવા ઉપર તરત જ ખાવું, ક્રોધ, ક્ષુધા, આયાસ, મૈથુન, દિવસે નિદ્રા, એ બાબતો વિષાર્ત થયેલાએ છોડવી

૩૦—તરસ (તૃષારોગ)

કારણ :—લય, શ્રમ, બળહાનિ, એણે કરી અને તીખા ખાટા પદાર્થોના યોગે, કિંવા ઉપવાસાદિક કરી વાયુસંકલ્પમાન જે પિત્ત, તે કુપિત થઈ તાલુસ્થાન પ્રતિ જઈ તૃષારોગ ઉત્પન્ન કરે છે

લક્ષણ :—મનુષ્યને ઘણી વખત પાણી પીવાની ઇચ્છા થાય છે તથા પાણી પીવા છતાં પણ તરસ છીપતી નથી અને પુનઃ ઇચ્છા થાય છે તેને તૃષાર કહે છે x

ઉપચાર :—(૧) આમળા, કમળ, કોષ, ચોખાની ઘાણી અને વડની કુમળી વડવાઈઓની દૂધોતુ ચૂર્ણ કરી તેમાં મધ મેળવી ગોળીઓ કરી મોઢામાં રાખવાથી તૃષાર ઘણી લાગે છે તે અને ગળું સુકાવું એ બન્ને દૂર થાય છે (૨) શ્રીખંડ—પૂર્વ દિવસે જમાવેલું સુદર ચક્રતાવાળું દહીં ૨ શેર, ઘોળી શુભ ખડીસાકર ૧ શેર, ઘી ૪ તોલા, મધ ૪ તોલા, મરી ૨ તોલા, સૂક ૨ તોલા, એલચીદાણા ૨ તોલા, એટલા પદાર્થ બારીક કરી સ્વચ્છ કપડામાં નાખી કપૂરના ચૂર્ણ કરી સુગંધિત એવા પાત્રમાં છણવા, એને શ્રીખંડ કહે છે. એનું સેવન કરવાથી તૃષાર દૂર થાય છે. (૩) સોનું, રૂપું, લોહું તપાવી પાણીમાં બોળી તે પાણી પીવા આપવું (૪) પાણીમાં સાકર કિંવા મધ નાખી આપવું (૫) કાળી દ્રાક્ષ અને જેઠીમધનો કાઢો કરી આપવો (૬) ચોખાના ધોવડામણમાં મધ નાખી આપવું (૭) ઠંડું પાણી અને મધ એકત્ર કરી શેરભર પાવું બિલડી થશે, પછી તૃષાર અને દાહ શમશે (૮) ઘી અને દૂધ એકત્ર કરી પાવું (૯) નાના પ્રકારના શરબતો પાવા (૧૦) જવ શેકી લોટ કરી ઠંડા પાણીમાં-ઘણું પાતળું નહિ અને ઘણું જાડું નહિ એવી રીતે મેળવી તેમાં ઘી મેળવી પાવાથી તૃષાર, દાહ તથા રક્તપિત્ત દૂર થાય છે

વિશેષ ઉપચાર :—બુઓ વનૌંમા -અતિવિષ-૬, કોથમીર-૫, ૧૮, ઘાસ પિત્તપાપડો-૫, જવ-૧, જેઠીમધ-૨, ડાગર-૭, દ્રાક્ષ-૫, પાઠ (કાળીપાડ)-૧૦, રતાદળી-૧૦, શેલડી-૧૩. ગરમીથી તરસ લાગે તો તે માટે :—ઓથમીજીરુ-૨ બુઓ ગોંવૌંમા -દહીં-૩, ૬; ઘી-૧૪. બુઓ પ્રાં ઓંમા .-મધ-૯

સ્થાન પર સોજો આવે છે, રસી ઉત્પન્ન થાય છે તેમ જ તાવ આવે છે એટલા માટે પહેલા લોહી નીકળવું હોય તો સારી રીતે દળાવી લોહી તથા ઝેર કાઢી નાખવું પછી ચાના પાણીથી ધા ધોવો ત્યાર પછી તેલ મર્દન કરવું અથવા શેરડી, રાળ, સરસવ, ધતૂરાના પાન અને આકડાના પાનનો ધુમાડો આપવો સિંહ અથવા વાઘનો વાળ ખાવામાં આવ્યો હોય તો પેટમાં ભય કરે વ્યથા થાય છે (એવે વખતે ઝેરડીના પાન ઉપર પેશાબ કરી પગીક્ષા કરવી વાળ પેટમાં ગયો હશે તો પાનના ટુકડે ટુકડા થઈ જશે) તેના ઉપર કાચુદરાના પાનનો રસ ૩ દિવસ પાવો

x ૧ વાતની, ૨ પિત્તની, ૩ કફની, ૪ ક્ષત(વાગવા)ની, ૫ ક્ષય(રસ ધાતુનો ક્ષય થયા)ની, ૬ આમની (આમ નામે ચીકણો પદાર્થ વધવાથી થનારી) અને ૭ ભોજનની (ચીકણું, ખારું, ખાટું, ભારે અન્ન ખાવાથી થનારી), એમ તરસ સાત પ્રકારની છે, તેના ઉપર ઉશીર (કાળો વાળો), જેઠીમધ, વડવાઈ અને વરુણ(વાયવગણા)મૂળ, એનો ક્વાથ દરરોજ કાથો નાખી પીવાથી તરસ મટે છે

* ગાત્રીય ઔષધ કુસુંદેશ્વર રસ, આમલક્યાદિ શુદ્ધિકા, આમ્રાદિ ક્વાથ, તૃષ્ણાહારી રસ, તૃષ્ણાહર્દિહરે રસ, છરકાદિ ચૂર્ણ, ચ દનાદિ લેપ વગેરે અપાય છે

પથ્ય—કોદાગ, પાન, ધાણીનો લોટ, શેકેલા મગ અને ચણા, કેળદોડા, કોક, ખોર, આમલી, ડોળું, મયાળ, કંકોડા, આમળાં, જંગલી લીણુ, કમ્મદા, બિબ્બેરું, ગાયનું દૂધ, કડવા અને મીઠા પદાર્થ, ચંદનનું પાણી અપથ્ય—પરસેવે કાઢવો, અજન, તેલાભયંગ, ધૂમ્રપાન, વ્યાયામ, નસ્ય, તડકો, દંતદ્રાણ, જડાત્ત, આમ્લ, લવણુ, તૂંગ અને અતિ તીક્ષ્ણ પદાર્થ, ત્રિકટુ

૩૧—તાવ અથવા જ્વર

કારણ —મિથ્યા આહાર તથા મિથ્યા વિહારથી દુષ્ટ થયેલા વાતાદિ દોષ આમાશયનો આશ્રય કરી દોષાગ્નિને બહાર કાઢી રસધાતુને મળી જ્વર (તાવ) ઉત્પન્ન કરે છે. એ જ્વરના અનેક લેહો વર્ણવેલ છે.

જ્વરનું પૂર્વરૂપ :—અગાસા, અગનુ દુખવુ, ચિત્તનુ અવ્યવસ્થિતપાણુ, નેત્રનોક દાહ, જડતા, અરુચિ, શરીર ઉપર રોમાય થવા, આખો આગળ અધાગ, હાથપગ ઠંડા થવા, ચિત્તને આનંદ ન હોવો, શીત, વાયુ તથા ગરમી, એ વિપથોમા વાગવાર ઇચ્છા તથા વારંવાર દ્રેપ, અન્ન ન પચવુ; બળ, શરીર અને ક્રાંતિની હાનિ તથા વાયુનું પ્રાધાન્ય હોવાથી અગાસા વધારે આવે છે પિત્તનું પ્રાધાન્ય હોય તો આખોમા ઘણું દાહ થાય છે કંકન પ્રાપ્ત્ય હોય તો અન્ન ઉપર અરુચિ હોય છે દ્વિદોષોનો દોષ હોય તો બંને લક્ષણો થાય છે ત્રિદોષનો દોષ થવાથી સર્વ લક્ષણો થાય છે

વાતજ્વરનાં લક્ષણુ :—શરીરને કંપ, કંક અને હોઠ શુષ્ક થવા, મલાવરોધ, છીંકા ન આવવી, માથું, પેટ, કમ્મર, આખો અને અગ દુખવા, બિંધ ન આવવી, તાવ કોઈ વખત ઘણો અને કોઈ વખત થોડો થવો, અરુચિ, અગાસા આવવા, પેટ ચડવુ, અણર્ણુ, ભ્રમ, મોહ અને શળ થવુ, શરીર ઉપર રોમાય થવા, આખો ઉપર આળસ, ખાલી ઉધરસ, માત કડકડવા વગેરે લક્ષણો થાય છે.

પિત્તજ્વરનાં લક્ષણુ :—શરીર પીતવર્ણુ, સર્વ શરીરે દાહ તૃપા, મૂર્છા, અલ્પ નિદ્રા, મોહું કડવુ, બિલ્લી, ચકરી, બડબડવુ, અતિસાર, જ્વરનો વેગ તીવ્ર, કંક, હોઠ, મુખ અને નાક ઉપર કોક્ષા, કેક કયા જેવું થવુ, કંડા પદાર્થો ઉપર ઇચ્છા; મળ મૂત્ર, નેત્ર તથા ત્વચા એ પીતવર્ણુ, એ

લક્ષણુ પિત્તજ્વરમા થાય છે કંકજ્વરનાં લક્ષણુ :—શરીરે જડપણુ, ખાલી ઉબકા (બકારી), મોહું મીઠું, સળેખમ, અરુચિ, ઉધરસ, આળસ, તૃપ્તિ, અગ કંકુ, મળ, મૂત્ર તથા નેત્ર શુભ્રવર્ણુ; સ્વરલગ, બિચકી, શબ્દ જડ, નાકમાથી પાણી વહવુ, માથું દુખવુ, બિંધ ઘણી આવવી, શરીર

પર રોમાય, ઉત્સાહનો અભાવ, આખ લારી થવી અને ચહેરા પર ક્રિસ્કાશ એ લક્ષણો થાય છે વાતપિત્તજ્વરનાં લક્ષણુ :—તરસ, મૂર્છા, ભ્રમ, દાહ, નિદ્રાનાશ, મસ્તકશળ, ગળુ અને મુખનો

શોષ, રોમાય, અરુચિ, અધારામા અકસ્માત પડવા જેવું લાસવુ, સાધાને ઠેકાણે વેદના તથા અગાસા એ લક્ષણો થાય છે. વાતકંકજ્વરના લક્ષણુ :—શરીર ભીને કપડે વી ટાવા જેવું લાસવુ, સાધામા કાટ, બિંધ ઘણી આવવી, શરીર જડ, માથા પર લાર, સળેખમ, ઉધરસ, કિ ચિત્ત પર-

સેવો આવવો, શરીરનો દાહ અને જ્વરનો વેગ મધ્યમ, એ લક્ષણો થાય છે કંકપિત્તજ્વરનાં લક્ષણુ :—મોહું કડવુ અને ચીકણુ, બિંધ, મોહ, ઉધરસ, અરુચિ, તરસ, વારવાર દાહ થવો અને ચારંવાગ ઠંડી આવવી; એ લક્ષણો થાય છે વિપમજ્વરનાં કારણુ અને લક્ષણુ :—તાવે

તરત જ છોડેલા માણુમને અપથ્ય સેવન થવાથી તેનો દોષ પુન થોડો કુપિત થઈ રસરક્તાદિ ધાતુમાની કોઈ ધાતુ સાથે મળી વિપમજ્વર ઉત્પન્ન કરે છે અથવા (માદા મચ્છરના કરડવાથી) પહેલાથી પણ વિપમજ્વર થાય છે એમા તાવ આવવાના વખતનો નિયમ નથી. કોઈ વખત ઠંડી

સાથે મોટા વેગથી આવે છે, કોઈ વખત શરીરને દાહ થઈ મોટા વેગથી આવે છે. એવા લક્ષણો થાય છે. વિપમજ્વરનાં નામ અને સંખ્યા—સતત, સતત, અન્યેષુ (એકાતરિયો), તૃતીયક (ત્રીજા દિવસે આવનાર તરિયો) તથા ચાતુર્થિક (ચોથા દિવસે આવનાર ચોથિયો) એવા પાચ

* સતત જ્વર—જે તાવ ૭, ૧૦ અથવા ૧૨ દિવસ સુધી રહે, વચમા બીજા નહિ તે સતત જ્વર સતત—દિવસરાત્રિમા મળીને બે વખત આવે તે અન્યેષુ—અહોગત્રમા એક વખત આવે છે પણ ૨૪ કલાકથી થોડો વખત વધારે થયા પછી આવે તે તૃતીયક—વચ્ચે એક દિવસ નહિ આવી ત્રીજે દિવસે આવનારો તાવ ચાતુર્થિક—વચ્ચે બે દિવસ નહિ આવી ચોથે દિવસે આવનાર તાવ

પ્રકારના વિષમજ્વર છે મધુરા^x જ્વર(મોતીઝરો તાવ)નાં લક્ષણો :—જ્વર, દાહ, મોહ, ભ્રમ, અતિસાર, ઊલટી, તૃષા, નિદ્રાનાશ, મોઢા ઉપર રતાડ (રતાશ), તાળવું અને જિહ્વામા શોષ, ગળા ઉપર સકેદ મોતી જેવી ફેડકીઓ થવી, આખો ઉપર ઊધ, દાંત અને હોઠ શ્યામવર્ણ અને તાવ આવ્યાથી સાત દિવસ પછી તે દાણા આવવા માડી ૨૧ દિવસ પર્યંતમા પૂરા થાય છે. મધુગનો ' કૃષ્ણમધુગે ' કરીને એક લેદ છે તેમા રોગીના દાંત, હોઠ, જીભ, કંઠ, મોઢું અને નાક, એ સર્વ કૃષ્ણવર્ણ થાય છે. આગંતુક જ્વર :—શસ્ત્ર, માટીનું ઢેકું, મુઝ્કી, લાકડી ઇત્યાદિક કરી માગ્વાથી કિવા શ્યેનાદિ યાગ કરવાથી અથવા ઊલટસૂલટ મત્રોએ લોખડની સ્ત્રુચિ (હોમવાના) પાત્રથી સરસવાદિકનો હોમ કરવાથી કિવા કામાદિક અને ભૂતાદિકનો ઉપદ્રવ થવાથી, એકાદ ઉગ્ર ઔષધિની વાસથી અથવા બ્રાહ્મણ, ગુરુ, વૃદ્ધ, સિદ્ધ પુરુષ, એમના શાપથી આગંતુક જ્વર ઉત્પન્ન થાય છે તે આગળ જણાવેલા જે જે દોષ કુપિત થાય તે તે લક્ષણો ઉપરથી જણવો. વિષજ્વર. આગંતુક જ્વર :—ગ્રાહ્ય, જગમ વિષલક્ષણ કરવાથી જે જ્વર આવે છે તેમા મોઢું શ્યામવર્ણ થાય છે તથા અતિસાર, અન્નદોષ, તરસ, સોયા વાગ્યા પ્રમાણે પીડા અને મૂર્છા, એ લક્ષણો થાય છે કામજ્વર —કામજ્વર એટલે ઇચ્છેલી સ્ત્રીની પુરુષને અથવા પુરુષની સ્ત્રીને પ્રાપ્તિ ન થવાથી જે જ્વર આવે છે, તેથી કરી ચિત્તભ્રંશ, ઊધ, આળસ, ખાવા ઉપર ઇચ્છા ન થવી, હૃદયમા પીડા, એ લક્ષણો થાય છે અને તે પુરુષનું અથવા સ્ત્રીનું શરીર સુકાતું જાય છે. ભય, શોક તથા ક્રોધથી થયેલો તાવ :—ભયથી ઉત્પન્ન થયેલા તાવમા બડબડ ઘણી હોય છે. શોકથી થયેલા તાવમા પણ બડબડ હોય છે ક્રોધથી થયેલા તાવમા કપારો છૂટે છે ભૂતાભિષંગ જ્વર (ભૂત-જ્વર, ભૂતાવેશ જ્વર) :—ભૂતબાધાએ જ્વર આવે ત્યારે ચિત્ત ઉદ્વિગ્ન થાય છે, હસવું, રડવું તથા કપવું વગેરે લક્ષણો થાય છે. દુર્જલજનિત જ્વર :—પ્રવાસમા અનેક ઠેકાણાના પાણી પીવામાં આવે છે, તે પ્રકૃતિને સમાન નહિ હોવાથી જે જ્વર આવે છે તે સમ્પ્રદાયગત જ્વરોનાં નામ :—રસગત, રક્તગત, માસગત, મેદોગત, અસ્થિગત, મજ્જાગત અને શુક્રગત જ્વર રસગત જ્વર :—જડપણ, હૃદયસ્થ દોષ ઊલટીથી પડશે એવું જણાવું, ગ્લાનિ, ઊલટી, અન્નદોષ તથા દૈન્ય એટલે મનને ખેદ વગેરે લક્ષણો થાય છે રક્તગત જ્વર :—કફમા લોહી આવવું, દાહ, મોહ, ઊલટી, ભય, બડબડ, શરીર પર ગાંઠ કિવા ફોલ્લા અને તૃષા, એ લક્ષણો થાય છે. માંસગત જ્વર :—પેટનું સુકાવું, તગ્ન, મળમૂત્રનો વિસર્ગ થવો, તલખી, અતર્દાહ, હાથપગ તૂટવા અને ગ્લાનિ, એ લક્ષણો થાય છે મેદોગત જ્વર :—અત્યંત પરસેવો થવો, તરસ, મૂર્છા, બડબડ, ઊલટી, શરીરે દુર્ગંધી, અન્ન ઉપર અરુચિ, ગ્લાનિ અને વેદના સહન ન થવી, એ લક્ષણો થાય છે અસ્થિગત જ્વર :—હાડકા તૂટ્યા જેવા, ચૂથાગે, શ્વાસ, રેચ, ઊલટી, હાથપગ તૂટવા, એ લક્ષણો થાય છે મજ્જાગત જ્વર :—અધારા આવવા, ઊંચકી, ઉધરસ, ઠડી આવવી, ઊલટી, અતર્દાહ, મહાશ્વાસ અને મર્મચ્છેદ (હૃદયભેદ), એ લક્ષણો થાય છે શુક્રગત જ્વર :—રસાદિ ધાતુગત જ્વરો પૈકી શુક્ર-ગ્રાહ્યને જ્વર જવાથી રોગી મરણ પામે છે. એ જ્વરમા શિશ્નને તાટપણુ—કરડાપણુ હોય છે શુક્રનો સ્વાવ વિશેષ થાય છે અને ખીન્ન રક્તાદિ પદાર્થનો પણ થોડોથોડો સ્વાવ થાય છે પ્રાકૃત તથા વૈકૃત જ્વર :—વર્ષાઋતુ, શરદઋતુ અને વસંતઋતુ એમા વાતાદિકાએ ક્રમે કરી જે જ્વર આવે છે તે પ્રાકૃત જ્વર, એટલે વર્ષાકાળે વાતજ્વર, શરદકાળે પિત્તજ્વર અને વસંતકાળે કફજ્વર, એ સિવાય જે ખીન્ન જ્વર થાય છે તે વૈકૃત જ્વર જેમકે વર્ષાકાળે પૈત્તિક, શરદકાળે શ્લેષ્મિક અને વસંતકાળે વાતિક. આ વૈકૃત જ્વર દુ સાધ્ય છે, તેમ જ વાતજ્વર પ્રાકૃત જ્વર પણ દુ સાધ્ય ગણાય છે જ્વરમા ઋતુ અને દોષ એ તુલ્ય હોય છે પ્રમેહમા દૂધો (જેથી વિકાર થાય છે તે) તુલ્ય હોય તથા રક્તગુલ્મ જૂના

^x મધુચન્દિદાનના મધુગનો પિત્તજ્વરમા સમાવેશ ફેર્યો છે આ મોતીઝરા જેવો જ પાણીઝરો પણ થાય છે. મોતીઝરામા તાવ પડેલા અઠવાડિયામા ઢમળ વગેરે જે ખીન્ન અઠવાડિયામા સવારે લગભગ ૯૯-૧૦૦ ડિગ્રી અને રાત્રે ૧૦૨-૧૦૩ ડિગ્રી રહે છે ત્રીજા અઠવાડિયામા વિષગત ક્રમે તાવ ઓછો થઈને ૮૦ ડિગ્રી નીચે પડેલા અઠવાડિયામા કબજિયાત રહે છે પછી પાતળા પીળા પાણી જેવા દુર્ગંધવાળા દ્રવ્ય વાગે છે

હોય, એ સુખસાધના લક્ષણ છે જીર્ણજ્વર (જૂનો તાવ, મડિયો તાવ, હાડજ્વર, હાડ-
કુચ્ચર તાવ)નાં કારણ અને લક્ષણ :—પૂર્વે મોટો તાવ આવવાથી તે તાવના ત્રણ અંશ
ઔષધિઓથી ગયેલા અને એક અંશ તેમનો તેમ જ શરીરમાં રહે તો તે આગળ હાડમાં પ્રવેશ કરે
છે અને તેની ઉપેક્ષા કરવાથી તેના પરિણામે પાકુ અને ક્ષય થાય છે એ જીર્ણ જ્વરમાં ઉત્તરોત્તર
મદ ગતિએ આહાર ઓછો ઓછો થતો જાય છે, અન્ન પાચન થતું નથી, બરોળ ઉત્પન્ન થાય
છે, મળશુદ્ધિ થતી નથી, હાડકામાં ધગારો રહે છે અને મુખમાં પાણી છૂટે છે, એ લક્ષણો થાય છે
અજીર્ણ જ્વર :—પૂર્વ દિવસે ચણા, તૂરા પદાર્થ, વાલ, રિનઘ ધાન્ય, શાક, ફળ, કદ, એના
અતિલક્ષણથી અને ભોજન કરવા છતાં લાગણુ જ અતિ ભોજન કરવાથી, જડ અન્ન ખાવાથી
તથા અતિ મદ્યપાન કરવાથી અજીર્ણ જ્વર ઉત્પન્ન થાય છે આ તાવમાં ઓડકાર, બિલટી,
ભ્રમ, મસ્તકમાં પીડા, કટી, બરડો, ગુદા તથા પેટ દુખે છે, અને અન્ન ઉપર અરુચિ, શોચ,
મોહ તથા હેડકી, એ લક્ષણો થાય છે ઊલટેલા તાવ :—તાવ જતા રહ્યા પછી અપથ્યથી ફરી
જ્વર આવી ત્રાસ આપવા લાગે છે તે. જ્વરના દશ ઉપદ્રવ થાય છે તે :—શ્વાસ, મૂર્છા,
અરુચિ, તૃષ્ણા, બિલટી, અતિસાર, મલબદ્ધતા, હેડકી, બિધરસ અને શરીરને દાહ, એ દશ જ્વરના
ઉપદ્રવ છે. ચિકિત્સા કરવા માટે આમ, પચ્યમાન તથા નિરામ જ્વરનાં લક્ષણો :—લાળનો
સ્રાવ, બિલટી થાય એવું જણાવું, છાતીમાં જડતા જણાય, અરુચિ, બિધ, આળસ, અન્નપાચન ન
થવું, મોહુ ફીકું, શરીરે જડપણું, ભૂખ ન લાગવી, વારંવાર પેશાબ થવો, શરીર તાટ જેવું થઈ
જવું, શરીરમાં તાવ પુષ્કળ હોવો, એ અપકવ જ્વરનાં લક્ષણો જણાવ્યાં એ તાવ ઉપર ઔષધ
આપવું નહિ. અપકવ જ્વરમાં ઔષધ આપવાથી તાવ વધે છે શોધન કિંવા શમન ઔષધ આપવું
તો વિષમ જ્વર ઉપર આપવું. પકવજ્વર કિંવા નિરામ જ્વરના લક્ષણો :—ભૂખ લાગવી, શરીર
કૂશ થવું, મંદ જ્વર, અધોવાયુની પ્રવૃત્તિ થવી અને મનને ઉત્સાહ જણાવો, એ નિરામ જ્વરનાં
લક્ષણો છે સાધ્ય જ્વર :—બળવાન પુરુષ દોષ અલ્પ હોઈ જે શ્વાસાદિ ઉપદ્રવથી રહિત જ્વર
આવે છે તે સાધ્ય જ્વર. અસાધ્ય જ્વર :—જે જ્વર ઘણા જ પ્રબળ કારણોથી થયેલો અને
જેમાં લક્ષણો ઘણા હોય છે, તે જ્વર પ્રાણાત કરનારો છે તથા જે જ્વર ઉત્પન્ન થતા જ એકાદ
અક્ષુરોદિ ઇન્દ્રિયની શક્તિ નષ્ટ (એટલે આધોળો, બહેરો વગેરે) કરે છે, તે અસાધ્ય જ્વરો ક્ષીણ
અને સોજો આવેલા પુરુષનો જ્વર અસાધ્ય છે. ધાતુમાં રહેલો, અંદર વેગવાળો અને ઘણા દિવસ
રહેનારો તથા જે બળવાન અને જેના યોગે વાળોમાં લગ પડે છે, તે પણ અસાધ્ય જ્વરો.
અંતર્દાહ, તરસ, એ દોષોએ અત્યંત તાટ જેવું દેખાવું; તથા શ્વાસ, બિધરસની ઉત્પત્તિ, એ લક્ષ-
ણોએ ગભીર જ્વર જણાવે. જેનો તાવ મૂળથી વિષમ થયેલો છે તે, જેનો તાવ ઘણા દિવસનો
છે તે, તથા ક્ષીણ અને અત્યંત રુક્ષ પુરુષનો ગભીર જ્વર મૃત્યુપ્રદ હોય છે જે જ્વરમાં ખેસાવધ
અર્થ મોહ પામે છે તથા જે સર્વદા પાથરણા પર પડી રહે છે, એટલે જેનાથી ઉઠાવું નથી, બહારથી
ટાંઢ વાય અને અંદરથી દાહ થાય, એવા પ્રકારના તાવે રોગી મરે છે જેના શરીર પર રોમાંચ
થયા કરે છે, આંખો લાલ થાય છે, હૃદયમાં એકાદ ગાઠ થયા જેવી પીડા થાય છે અને કેવળ મોઢા-
થી જ શ્વાસ કાઢે છે, એવા પુરુષને તાવ મારે છે હેડકી, શ્વાસ, તૃષ્ણા, એથી વ્યાધિત થયેલો;
મોહ પામેલો, આખો આમતેમ ફરવનારો, નિરંતર શ્વાસે પીડાનારો, એવા માણસને જ્વર મારે
છે. જેની ઇન્દ્રિયોની શક્તિ નષ્ટ થયેલી છે; કિંવા શરીરની ક્રાંતિ નિસ્તેજ થયેલી છે તથા ઇન્દ્રિયો
નષ્ટ થયેલી છે; જે કૂશ અને અન્નદેષથી ઘણા જ પીડાયેલો તથા ગભીર અને તીક્ષ્ણ વેગે પીડિત
થયેલો છે, એવા તાવવાળા પુરુષને વૈદ્યોએ છોડવો. જે વ્યગ્રમાં પ્રેતો સાથે મદ્ય પીએ છે, કિંવા
જેને કૃતરા ખેચી લે છે, તેને લય કર તાવ આવી મારે છે જેને પૂર્વે પણ મોટો જ્વર આવે છે,
ખાલી બિધરસ હોય છે તથા બળ અને માસ નષ્ટ થાય છે, તેને પ્રેત સમાન જણાવે. જેને સાજો જ્વર
આવી કદ તથા બિધરસ ઘણી થાય છે અને બળ તથા માસનો નાશ થાય છે, તે પ્રેત જેવો જણાવે.
અકસ્માત જ્વરનો દાહ, તૃષ્ણા, મૂર્છા તથા બલહીન, સાધા ઢીલા પડવા, એ લક્ષણો આસન્નમરણનાં

થાય મળતકે જેના મોઢા પરથી ઘણો પરસેવો નીકળે છે અને જ્વરે વ્યાપ્ત હોય છે, તેનું બચતું લાગ્યે જ થાય છે જેના કપાળ પર કડોગાર જેવો પન્સેવો આવે છે ટાઢ ઘણી લાગે છે, શરીર ભિન્નથેલું રહે છે, તથા ગળા પરનો પરસેવો ઉરગ્થાન પર આવતો નથી, તે માણસ યમના ઘેર જલદી જાય છે જે રોગીને લિન્ગ્ય એવો પન્સેવો ચારે તરફ સર્વાંગે આવે છે અને શરીર ઠંડુ થાય છે તેનું તત્ક્ષણ મરણ થયે એમ જાણવું જ્વરમુક્તિનું પૂર્વરૂપ :—દાહ, પરસેવો, દમ, તગ્સ, લગ્મ, કંપારો, મળ પાતળો થવો, બેશુદ્ધિ, ચૂથ, શરીરે અત્યંત દુર્ગંધી, એ લક્ષણો તાવ છોડવાથી થાય છે. એ ઉપર કોઈ એવી શંકા કરશે કે, દોષક્ષય થયા સિવાય વ્યાધિ કેમ જશે? તથા દોષક્ષય થયો તો એવા દાહાદિ લક્ષણો કેમ કરશે? તે ઉપર એવું સમાધાન છે, કે કોઈ કોઈનો એવો અભાવ હોય છે કે ક્ષીણ થતા પણ વિનાશકાળે પોતાની શક્તિ દાખવે છે ઉદાહરણ દીવામાનુ તેલ બળી જવા લાગે એટલે તેની જ્યોત પહેલા દરતા ચારપાય વખત મોટી થઈ પછી તે હોલવાય છે આ વાત સર્વના જોવામાં છે જ, અથવા દોષોએ પીડેલો ધાતુનો દોષ ગયા પછી ક્ષોભ થઈ દાહાદિ લક્ષણો થાય છે એમ જાણવું જ્વરમુક્તિનું લક્ષણ —પરસેવો આવવો, શરીરને હલકાપણ. ગંદને ખજવાળ મુખપાક એટલે મોઢું આવવું (જેને બરો મૂતર્યો કહીએ છીએ તે), છીદ્ર આવવી તથા અન્ન ઉપર વારંજના થવી, એ લક્ષણો થયા એટલે તાવ જવા માલ્યો એમ સમજવું તાવ આવતાં જ પ્રથમ શું કરવું?—તાવવાળાએ પહેલા લાઘણ કરવી અને ભૂખ લાગે ત્યારે જ અન્ન ખાવું; પરંતુ વાતજ્વરી, ક્ષયી, ક્ષુધિત, ગર્ભિણી, દુર્ગંધ, બાળક, તૃપિત, ઉચ્છવાસી એવાં માણસોએ લાઘણ કરવી નહિ મગ, મસૂર, ચણા, કળથી, મકં, એ પાચ ધાન્યોનો ઘૂષ કિવા મડ (કાટો) કરી આપવો, અથવા ચોખાનું કિવા ઘઉંનું ઘૂલું (કસાર) આપવું. તાવ પર પાચન :—મૂદ, દેવદાર, ધાણા, રીંગણી તથા બેલી ભોરિંગણી (ડોરલી) એ પાચ ઔષધનો કાઢો કરી જ્વર આવ્યા પછી બેત્રણ નિવસ આપવો, એટલે આમજ્વરનું પાચન (અપકવ જ્વર હોય તે પકવ) થાય છે.

વાતજ્વર ઉપર ઉપચાર—(૧) ગળો, મૂક અને પીપળીમૂળનો કાઢો તથા નિકાઢો

* તાવ ઉપર અમે સગ્રહ કરેલા કેટલાક ઉપચારો અહીં આપીએ છીએ (૧) જ્યારે તાવ આવવાનો વખત થાય તે વખતે લીમડાની લીલી સળીઓની છેડી ગાઢો નગ રૂ. ૨૧, તીખા નગ રૂ. ૨૧ અને એ બેનેના વચ્ચે નેટલો અજમે પાણીમાં વાટી ગરમ કરી ચાટવા જેવો થયેથી ચટાડવું. આ ઉપાય અજમાવેલો છે. (૨) એનાતરિયા તાવવાળાને કાળા તુલસીના પાદડા નગ રાત્રી ગાળમાં ગાળી કરી આવતા તાવે આપવાની બીજે હાથે તાવ નહિ આવે આ પણ અનુભૂત ઉપાય છે (૩) બૈરવી ગાળા—દૂધમાં શોષેલો વજનાગ તથા મગીને ઝીણા વાટી કુવાગના રસમાં મગ જેવડી ગાળા વાળવી એ ગાળા હરડેમાં ખાવાથી તાવ નય અને આદાના રસમાં ખાય તો વાતુ જાય (૪) કરિયાતાના સુકા પાદડા તોલો ૦ રાત્રે પાણીમાં પલાળી ગાળી સવારે લગડાથી ગાળાને તે પાતુ (૫) જૂનું ધી અને જૂની હિંગ એકત્ર કરી તાવ આવવા વખતે આપવાથી થોડિયો તાવ જાય (૬) મોગ્યૂત તોલા ૨ અને લોચદેવીની રસ શેર ૦૫ કુલડીમાં નાખી નીચે અગ્નિ કરગો. તે પાણી બગી ગયા પછી મોરનું પાડું થયે તેને ડળીમાં ભરી લેવું પછી તેને છરુ તોલો ૦ અને સાંઠ તોલો ૦૫ સાથે ગજ એક રતી ૭ દિવસ સુધી આપવાથી તાવ જાય (૭) તમાકુ મેન ૦૫ લઈ આડાના દૂધમાં પલાળી છાયડે સૂકી કુલડીમાં કપડછાણ કરી ૫૦ છાણાથી ફૂંટી દઈ તે ખાખ નાખવેલના ૫ નનાં મોટા માણસને બે વાલ અને નાના માણસને ૧ વાલ આપવાથી તાવ, ચાટી વગેરે નીકળે જાય (૮) મીટીઆવળ તથા કચિયાતુ એકેક તોલો લઈ ઉકાળી શેર ૦૫ રહે એટલે પાતુ એમ બે દિવસ કમનિયતવાળા મેનીન સવાર-સાંજ પાતુ પગી કરિયાતુ તથા ધાણાનો કવાથ સાકર નાખી પાવાથી બૂખ પા વાનરો (૯) ગમજાતુ દવા —આડાની ટીંગીઓ ૭, બાગ તોલો ૦૫, લીમડાની ટીશી ૭, અફીણુ ન્દુનું તોલો ૦૫, મગી તોલો ૦૫ સર્વને વાટી ચણીબોર જેવડી ગાળીઓ કરવી નિયમ એક ગાળા ખાવાથી એનાતરે તાવ નય, બરામ બાગી નહિ (કમનિયાત ન ગડેતી હોય તો આ દવા આપવી) (૧૦) ઘડસાના ખીન તથા મગી સંજા વચ્ચે લઈ મગી જેવડી ગાળીઓ બાધી નિવસ ૩ આપવાથી ટાઢિયો તાવ જાય (૧૧) આડાના કુત્તો ગમજાતુ ટાઢ બની ગાળામાં ગાળીઓ કરી ગાળી તે મંદ જ્વરવાળાને આપવાથી તાવ નય (૧૨) જ્વરદિ રસ —પાંદો ટાક ૩ અને આમલસાંઘે ૫ ઘડ ટાક ૩ની કાજળી કરી તેમાં હર-તર ૫૦૦ ટાક ૩, રૂ. ૫૫૫૨ ટાક ૩ નાખી તેને પાચ પાંદો સુની ખગલ કર્યા પછી તેની ૧ રતીની

તૈયાર કરી તેમા મધ નાખી તાવના સાતમા દિવસથી ત્રણ દિવસ, સવાર-સાજ આપના જવુ; એટલે જ્વરનુ પચન થાય છે (૨) ધમાસો, સૂઠ, નાગરમેથ અને ગળોનો કાઢો આપવો. (૩) નિદ્રા ન આવતી હોય તો પીપળીમૂળનુ ચૂર્ણ ગોળમા આપવુ કિવા પીલુડીની વેલના મૂળિયા હાથે બાધવા.^૧ વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમા:-૪૬જવ-૧૭, પિત્તપાપડો-૯, શતાવરી-૧૦.

પિત્તજ્વર ઉપર ઉપચાર:-(૧) કાયકૂળ, ધંદ્રજવ, પહાડમૂળ, કડુ તથા નાગરમેથનો કાઢો દશ દિવસ પછી જ્વરપાયનાથે ત્રણ દિવસ આપવો.^૨ (૨) પિત્તપાપડો, વાળો, રક્તચ દન, ધાણા તથા સૂઠનો અથવા એકલા પિત્તપાપડોનો કાઢો આપવો. (૩) ઉબરાના મૂળનુ સવેલુ પાણી સાકર નાખી આપવુ^૩

વિશેષ ઉપચાર:-જુઓ વનોંમા —ઉપરસાલ-૭, ઉબરો-૧૧, કમળ-૫, કોથમીર-૮, ધાસ પિત્તપાપડો-૨, દ્રાક્ષ-૧૨, પટોલ કડુ-૮, પિત્તપાપડો-૧, ૮, રતાદળી-૧૦, લીમડો (કડવો)-૧, વરિયાળી-૪, સિવણુ-૩ જુઓ અનુભૂત ઔષધ —ઔષધક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમા ન. ૩

કફજ્વર ઉપર ઉપચાર:-(૧) નાગરમેથ, સૂઠ, ધમાસો તથા અરડૂસીનો કાઢો બાર દિવસ પછી પાયનાથે આપવો આ કાઢો તાવ, ઉધરસ, શ્વાસ તથા શળનો નાશ કરે છે. (૨) નાગરમેથ, ધમાસો, સૂઠ, ભારગમૂળ અને અરડૂસીના પાદડાનો કાઢો આપવો (૩) ત્રિકટુ- (સૂઠ, મરી, લીડીપીપર)નુ ચૂર્ણ આદાના રસ અને મધ સાથે આપવુ તે ઉધરસ, શ્વાસ, ઊલટી, અરચિ, શરદી, વાયુ અને કફજ્વરનો નાશ કરે છે^૪

વિશેષ ઉપચાર:-જુઓ વનોંમા.—અધેડો-૨૩, અરડૂસી-૧૩, ૨૧, મેથ-૧૧, રતાદળી-૧૦.

વાતપિત્તજ્વર ઉપર ઉપચાર:-(૧) ગળો, પિત્તપાપડો, નાગરમેથ, કરિયાતું તથા સૂઠનો કાઢો આપવો (૨) મુનક્ષા (દ્રાક્ષ), કરિયાતું, ગળો, અરડૂસી તથા ષટ્કચૂરાનો કાઢો આપવો^૫

વિશેષ ઉપચાર:-જુઓ વનોંમા:-ડાલ-૩, ધાવડી-૫

પરીક્ષાઓ કરી કરિયાતાની જડ, ભારગ તથા હરડેને પાણીમા ધસી તેની સાથે આપવાથી જ્વર અને પાચે જતના પાડુ જાય રોગીને માત્ર દૂધ પર રાખે તો જલદી લાભ થાય છે (૧૩) કાકજંધા (અધાડી) વાટી ઘૂંગે ચાળી તાવની વખતે ખવડાવવાથી તાવ જાય (૧૪) ગળિયો સોમલ ચોખામા ઘાલી અગ્નિ ઉપર ચઢાવી પહોર જે સુધી બાકવો. એ ઔષધિ જે ચોખાભાર ખવડાવવી, ઉપર શીરો અને દૂધ ખવડાવવુ, તેથી સર્વ જીર્ણમ જ્વર જાય (૧૫) બાર વરસ સુધીના નૂના તાવ માટે —કડુ, કરિયાતું, પીપળીમૂળ, હળદર, એ દરેક ત્રણ ત્રણ ટાક, મીઠીઆવળ ૧ ટાક, હિંમજીરડે ટાક ૫, આખાહળદર શેર ૦, સંચળ ટાક ૩, આવળની છાલ ટાક ૩, કાકચ (શેકેલા) ન ગ ૪, દિકામાળી ટાક ૩ એ સર્વને વાટી તેમાથી સૂતી વખતે ટાક ૧ની ફાટી કરી એ ઉપર ઠંડુ પાણી પાડું, એથી પાચન થઈ એક વખત ઝાડો ઊતરે છે તથા તાવ જાય છે જીનુ પાણી પાવાથી થોડો જીલાળ લાગીને ભાર નીકળી જશે અને તાવ જશે, તથા નળખધ વાયુ પાણીવિકાર, પિત્તપાડ, ફીહો અને બરેણ પણ મટે (૧૬) તાવ ગયા પછી મદાગ્નિ તથા નળખાઈને માટે કરિયાતાની પાદડી તોલો ૧, ધાણા તોલો ૧, અને સાકર તોલો ૧ લઈ ઉકાળીને એ પાણી ગાળીને સવાર-સાજ પીએ તો ગતિ આવે અને ભૂખ લાગે છે તાવવાળાએ કોઈ પણ જાતનું શરબત પીવું નહિ અને ખોરાક પાચન થઈ શકે તેવો હલકો લેવો

૧ વાતજ્વર પર સિદ્ધૌષધિ—મહાજ્વરાકુશ રસ, શીતારિ રસ, નવજ્વરેભસિંહ રસ, ત્રિભુવનકીર્તિ રસ, હિંચુલેશ્વર રસ, જ્વરકેસરી વટી, મૃત્યુંજય રસ, કલ્પતરુ રસ, દશમૂલાનિ ક્વાથ, સૂઠચાદિ ક્વાથ વગેરે

૨ આ કાઢો મધ ચાટીને પીવો, તેમ જ પીધા પછી પણ મધ ચાટવુ, નહિતર ગળું પકડાય છે

૩ પિત્તજ્વર ઉપર બીજા ઔષધ —અભયાદિ ક્વાથ, અમૃતાનિ ક્વાથ, કલિગાદિ ક્વાથ, અમૃતારિષ્ટ, પ્રવાલ ભરમ, મૌક્તિક ભરમ, જ્વરકેસરી વટી, કિરાતાદિ ક્વાથ, ગુરૂચીરવરસ, ધનચ દનાદિ, ચંદ્રસુધા રસ વગેરે.

૪ કફજ્વર ઉપર બીજા ઔષધ —ત્રિક્લાદિ ક્વાથ, ત્રિકંટકાદિ ક્વાથ, તામ્રભરમ, જ્વરકેસરી વટી, ચંદેશ્વર રસ, મહાજ્વરાકુગ રસ, જ્વરમુરારિ રસ, આરગ્વધાદિ ક્વાથ, કંકકુઠાગ રસ, પિપલ્યાદિ ક્વાથ, પિપલ્યવલેહ, અષ્ટાગ અવલેહ વગેરે

૫ વાતપિત્તજ્વર ઉપર બીજા ઔષધો —જ્વરકેસરી વટી, નવજ્વરેભસિંહ રસ, મૃત્યુંજય રસ, આરગ્વધાદિ ક્વાથ, કિરાતાદિ ક્વાથ, ખનૂરાદિ ક્વાથ, મહાજ્વરાકુગ રસ વગેરે અપાય છે

વાત-કફજ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) રીગણી, મૃદ, ગળા અને એરડમળનો કાઠો આપવો. (૨) રીગણી, અજમો અને ગળાનો કાઠો લીડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવાથી કફ, વાતજ્વર, શ્વાસ, શૂળ, સળેખમ તથા ઉધરસનો નાશ થાય છે પરમેવો અતિશય આવતો હોય તો કળથ રોષ્ત્ર તેનો લોટ શરીરે લગાડવો એટલે પરમેવો બધ થાય છે ૬

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમા—મૂળા-૧૨, લીડીપીપર-૨૨.

કફપિત્તજ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) રીગણી, ગળા, મૃદ, કરિયાતુ, પુષ્કરમૂળ અથવા કોષ્ઠનો કાઠો આપવો. તે સર્વ જ્વરોને તટકાળ દૂર કરે છે. (૨) અરડૂસીના પાદડાનો કૂલ સહિત ગમ કાઢી, તેમા સાકર અને મધ નાખી આપવો, એટલે કફ, પિત્તજ્વર, ગ્નપિત્ત અને કમળો દૂર થાય છે આ કાઠો સાકર નાખ્યા વિનાનો આપવાથી શ્વાસ અને ઉધરસ જાય છે ૭

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમા—અરડૂસી-૨, કડુ-૪, કારેલી-૨, પાઠ (કાળીપાટ)-૧૩.

વિષમજ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) મીંઢીઆવળ, બાળહરડે, કાળા દ્રાક્ષ અને હરતો કાઠો, વિષમજ્વરને પાયનાર્થ આપવો. (૨) કુવારના કાદા ૧૦ માસા સુધી લઈ તે ટ્રાકન્વરણ પાણીમા આપવા; એટલે ઊલટી થઈ કફાશયતુ શોધન થાય છે અને ત્રિપમજ્વર દૂર થાય છે. (૩) નિઆદિ ચૂર્ણ —કડવા લીમડાનાં પાદડા ૪ તોલા, સૂઠ, મરી અને લીડીપીપર ૧૨ તોલા; જવખાર તથા સાંજખાં એ આઠ તોલા અને અજમો ૨૦ તોલા એનું ચૂર્ણ કરવું. તે એકાદિક (દિવસરાત્રિમા બે વખત આવનાર), દ્વાદિક (રોજ એક વખત આવનાર), ત્રાદિક (તરિયો,), ચાતુર્થિક (ચોથિયો) અને સતત જ્વરવાળાને આપવો (૪) અગથિયાના પાદડાનો રસ કાઢી નાકમા નાખવો, એટલે ચાતુર્થિકજ્વર અને આદાશીશી દૂર થાય છે. (૫) રવિવારે સહદેવીના મૂળ રોગીના હાથે અથવા ગળે બાધવા. (૬) ઘોળા કરેણુના મૂળિયા રવિવારે કાને બાધવા. (૭) ઘોળો મદાગ, ઘોળા ગરણી અને સહદેવીના મૂળનો રસ કાઢીને બે તોલા સુધી આપવો. (૮) ઘોળા ચપાની કળાઓ ડીંટા સુદ્ધાં નાખી ત્રણ પાનખીડીઓ કરી તાવ આવતા પહેલાં એક એક ઘડીના અવકાશે પાનનું ખીડું ખાવું.

૬ વાતકફજ્વર ઉપર ખીલ ઔષધો —મહાજ્વરાકુશ રસ, મૃત્યુ જય રસ, જ્વરકેસરી વટી, નવજ્વરેભ-સિંહ રસ, મુસ્તાદિ ક્વાથ, કટકાયાદિ ક્વાથ, ચંડેશ્વર રસ, શીતારિ રસ, દગમૂળ ક્વાથ, સૂર્યરોષર ગસ વગેરે અખાય છે

૭ કફપિત્તજ્વર ઉપર ખીલ ઔષધ —પટોલાદિ ક્વાથ, અમૃતાષ્ટક, જ્વરકેસરી વટી, મહાજ્વરાકુશ રસ, મૃત્યુ જય રસ, જ્વરારિ રસ, અમૃતાષ્ટક ક્વાથ વગેરે અખાય છે

+ મુદતી તાવ જે ૨૧ દિવસનો કહેવાય છે, જેને અગ્રેજીમા 'ટાઈફોઈડ' કહે છે, જે તાવ સવારે ૧૦૧ ડિગ્રી જેટલો તથા રાત્રે ૧૦૪ ડિગ્રી જેટલો રહે છે, જે તાવમા ખીલ અઠવાડિયામા શુભાખી રગના મોતી જેવા દાણા શરીર ઉપર જણાય છે, દરની, બકવાદ તથા તોફાન કરે છે, જીભ લાલ બની જાય છે તથા હોઠ સુકાય છે, તે તાવમા રેચની અથવા ઝાડો બધ કરવાની દવા અથવા તાવ ઉતારનારી તીવ્ર દવા આપવી નહિ તેમ જ દરદ મટ્યા સિવાય મગનુ ઓસામણ અથવા દૂધ વિના ખીલે કાઈ પણ ખોરાક આપવો નહિ ૧૪ દિવસના મુદતી તાવમા પણ લગભગ આ તાવ જેવા જ લક્ષણ જણાય છે ૨૧ દિવસના તાવમા ધણેભાગે પાતળા ઝાડા થાય છે, ત્યારે ૧૪ દિવસના તાવમા કબજિયાત વિશેષ પ્રમાણમા રહે છે ૧૪ દિવસના તાવમા શરીર ઉપર ઓરીના જેવા દાણા જણાય છે બંને તાવમા ઔષધિ પ્રકરણમા લખેલી આપવી

ઉપરના મુદતી તાવ ઉપરાંત વિષમજ્વરના ભેદરૂપે મુઝારો તાવ કહેવાય છે, જેને અગ્રેજીમા 'ન્યૂમેનિયા' કહે છે આ તાવ સન્નિપાત પ્રકરણમા લખેલ ગેલિયા મુઝારાથી ભિન્ન છે આ તાવમા છાતી અને મસ્તકમા દુખાવો, પેશાબ લાલ, કબજિયાત, નાડી ઉતાવળી, ઉધરસ, શ્વાસ, ગળામા કફનો અવાજ, કોઈ કોઈને ઉધરસમા કફની સાથે રક્ત પડવું, ફેફસામા દરદ અને સોનો તથા બેલાન અવસ્થા બેવામા આવે છે તાવનો વેગ ૧૦૩ ડિગ્રીથી ૧૦૫ ડિગ્રી સુધી ધણેભાગે રહે છે આ તાવવાળા માટે ફેફસા ઉપર અળસીની પોટીસનો શેક, દરદીને ઠંડા વાયુથી બચાવવો, ખોરાકમા મગનુ ઓસામણ તથા કફ છટો જલદી થાય એવી જાતની ખાવાની ઔષધિ તથા છાતી અને ફેફસા ઉપર લગાડવાનું તેલ આપવું બે ન્યૂમેનિયામા પેશાબનો રંગ કાળો થઈ જાય, શરીર અતિ ઠંડું થઈ જાય, તો દરદીની બચવાની આશા રહેતી નથી, ઉપર વિષમજ્વર પ્રકરણમા લખેલી ઔષધિમાથી યોગ્ય જણાય તેનો ઉપયોગ કરવો

(૯) જૂના ટાટની રાખ મધમાં અગર લીમા આપવી. (૧૦) ચીકણાના મૂળ અને સૂઠનો કાઢો આપવો. (૧૧) બાળહરડે અને ઇન્દ્રજનુ ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું. (૧૨) પટોલ, ઇન્દ્રવ, દેવદાર, ત્રિફળા, નાગરમોથ, દ્રાક્ષ, જેઠીમધ, ગળો અને અરડૂસીનો કાઢો મધ નાખી આપવો; એટલે નવ ન્વરાદિક સર્વ ન્વર દૂર થાય છે. x

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનોંમા :—અરડૂસો-૩, કચૂરો-૧, કડુ-૨, કપૂરીમધુરી-૨, કરમદી ૫, કરેણા-૩, કાસકી (પેટારી)-૫, કુખો-૧, કુંવાર-૧, કેસરી ચંપો-૩, કાથમીર-૬, ખરસાણી ૭, ખુરાસાની અજમો-૧, ગરણી-૮, ગળો-૧, તાલ્ખજો-૪, તુલસી-૩, ૧૬; ત્રાયમાણુ-૧, દુધેલી-૩, ધતૂરો-૧૫, નાગચંપો-૧, નાગલાદુધેલી-૧, નોળવેલ-૩, પતુર-૨, પદ્મકાષ્ટ-૨, કુંદીનો-૧, ખીલી ૧૭, બ્રહ્મદંડી-૧, મરી-૫, મદાર-૧, લસણુ-૧૭, લીમડો (કડવો)-૧૩, ૪૧, ૪૨, લીડીપીપર ૩૪, વજ-૧૩, વાલોળ-૪, વાદો-૬, સરગવો-૨૦, સહદેવી-૧ વિપમન્વરમાં શુદ્ધિ નષ્ટ થઈ ભ્રમ થાય તો તે માટે —ત્રાયવરણુ-૭.

મધુરા (મંથરો કે મોતીઝરો) ન્વર ઉપર ઉપચાર—(૧) નાગરમોથ, પિત્તપાપડો, જેઠીમધ તથા કાળી દ્રાક્ષનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૨) વડના પાકા પાદડા અને બાજરીના લોટનો કાઢો કરી આપવો. (૩) કુંદીનો, રાનતુલસી અને કાળી તુલસીનો અંગરસ કાઢી તેમાં ખડીસાકર નાખી તે ત્રણ કિંવા સાત દિવસ આપવો. (૪) ગરદન અને ગળા ઉપર ફેફસા આવે છે, તેના પ્રતિકાર માટે મોતીનો હાર ગળામાં નાખવો. આ ઉપચાર અમોએ અહીં કહ્યો છે ખરો, પરંતુ મોતીને બદલે છીપો પણ મળવાની હમણા મારામાર છે, એટલી પરદેશીઓએ આપણા હિંદુસ્તાનમાંની સપત્તિ લૂંટી અને ઘોઈ લીધી !! (૫) અજમોરનું ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું. (૬) અરડૂસી, દ્રાક્ષ અને હરડેનો કાઢો મધ અને સાકર નાખી આપવાથી ગ્લુકોસિડ, ન્વર, દમ, ઉધરસ અને મથનવરને દબાવે છે. (૭) જગત્રી શેરડીનો રસ આપવો. (૮) નાગરમોથ, રાન-તુલસી, પિત્તપાપડો અને સૂઠનો કાઢો આપવો +

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનોંમા :—અજમોદ-૧, કપૂરીમધુરી-૨, કુકરપાડાનો વેલો-૫, ગળો-૧૧, કાગર-૧૧, તુલસી ૨, કુંદીનો-૨, મોથ-૧, રતાદળી-૧, રુદ્રાક્ષ-૧, વડ-૮, શેલડી-૨

જીર્ણન્વર ઉપર ઉપચાર :—(૧) કડુ, કરિયાતુ, નાગરમોથ, પિત્તપાપડો અને ગળોનો કાઢો સતત સેવન કરવાથી અસાધ્ય ન્વર પણ દૂર થાય છે. (૨) કાથકળ, નાગરમોથ, કડુ, કચોરા, કાકડાશિંખી, પુષ્કરમૂળ અથવા કાકડનું ચૂર્ણ મધમાં અથવા આદાના રસમાં આપવું. તે જીર્ણન્વર, ઉધરસ, દમ, અરુચિ, વાયુ, શૂળ, બેલડી અને ક્ષયનો નાશ કરે છે. (૩) તાલિસાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૪) મધમાં લીડીપીપર આપવી, એટલે તે મેદ, શ્વાસ, ઉધરસ, ન્વર, પાકુરોગ અને ખરોળનો નાશ કરે છે. (૫) સાકર, લી. સૂઠ, ખારેક અને કાળી દ્રાક્ષ એ સર્વ ઔષધો ગાયના દૂધમાં નાખી ઉકાળી આપવા. એથી સંપૂર્ણ ન્વર દૂર થાય છે અને શક્તિ આવે છે. (૬) ગળાનું સત્ત્વ, લી-સાકર સાથે કિંવા મધ-સાકર સાથે આપવું. (૭) જીરાનું ચૂર્ણ જૂના ગોળમાં આપવું. (૮) જીર્ણન્વર ઉપર દુધપાન અમૃત સમાન છે ગાયના દૂધમાં લીડીપીપર ૫-૭ નાખી તે દૂધ ગરમ કરી ૨૧ દિવસ આપવું. (૯) એલચીદાણા, ખીલા, પુનર્નવા (વમ્બુ), દૂધ અને પાણી એકત્ર કરી દૂધ શેષ રહે ત્યાં સુધી કઢવી પ્રાશન કરવું; એટલે તે સર્વ ન્વરનો પરિહાર કરે છે. (૧૦) તુલસીનો રસ મરીની ભૂટી અને મધ નાખી આપવો. (૧૧) દ્રાક્ષ, ગળો અને સૂઠના કાઢામાં લીડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવું; એટલે શ્વાસ, શૂળ, કાસ, અગ્નિમાઘ, જીર્ણન્વર અને તૃષ્ણાનો નાશ થાય છે.

> તરિયા તથા ઓથિયા તાવમાં વમન-વિંચન આપ્યા પછી ઔષધિ આપવી વિપમન્વર માટે ખીન ઔષધ —જુઓમોદક, ભૂતભૈરવ ચૂર્ણ, મહાન્વરાકુગ રસ, પટોલાદિ ત્રાય, મુદ્ગર્ન ચૂર્ણ, સર્વન્વરહર લોહ, જ્યમગળ રસ, કલ્પતક રસ, ત્રાહિકારી રસ, ચાતુર્થકારી રસ, અમૃતાગ્રિષ વગેરે અપાય છે

+ મધુરા પર ખીન ઔષધ —ચંદનાદિ પાચન, લક્ષ્મીનારાયણ રસ, સહવની વડી, ગતશેખર, કમરીનૈરવ રસ વગેરે અપાય છે

બુઝો અનુભૂત ઔષધ :—ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમા નં. ૯૪

વિશેષ ઉપચાર :—બુઝો વનોંમા—અજમોદ-૮, અગ્નિસાજ-૭, અરણી-૫, આદુ-૧૭, ઇન્દ્રવ-૮, ૧૬, એલચી ૧૨, કચૂરો-૧, કરિયાતું-૧, ખજૂરી-૯, ગળો-૧૪, ૨૪, ચંબેલી-૬, જીરુ-૩, ૭, ૧૧, પતુર-૧, ખીલી-૨૮, ભોયઆમળી-૨, ૪, ૫, ભોરિંગણી-૧૨, લોધર-૪, વાસનવેલ-૩, વાકેરી-૩, સમેરવો-૧૪. બુઝો ગોં વંમા—દૂધ-૬, ગોમૂત-૭ની ટીપમા નં. ૨.

ભૂતાવેશજ્વર ઉપર ઉપચાર :—(૧) તુલસીના આઠ પાન લઈ તેના રસમાં થોડી ત્રિકટુની ભૂટી નાખી તે રસ નાકમાં સુધાડવો. (૨) ગંધક અને આમળાંતું ચૂર્ણ ધીમા આપવું.

વિશેષ ઉપચાર :—બુઝો વનોંમા :—ખપાટ ૩, ખિલખિલા-૧, ગાળે ૮, ધાળી પીણી-૮, શિરદોડી-૧૩, સૂર્યફલ-૧.

વિપજન્ય આગાંતુક જ્વર ઉપર ઉપચાર :—પિત્તશામક અને વિષ ઉપગ્ના ઉપચાર કરવા.

કામજ્વર ઉપર ઉપચાર :—સુસ્વરૂપ, શુગારિત, સુગંધયર્ચિત, ગંધક, કામવડે રસગમેલી અને શુગારિક લાષણ કરનારી એવી તરુણ સ્ત્રીઓનું આલિંગન, સલાપણુ, સ્પર્શાદિ કરગંધી કામજ્વર શાંત થાય છે. નિર્મળ સ્થળો, કમળો, સુગંધિત ફૂલ ઉપરથી આવેલો વાયુ, જલક્રોડા, સુંદર બાગમાં ફરવું, સુસ્વરૂપ સ્ત્રીઓનો સમાગમ, એ ઉપચારોએ કામજ્વર જાય છે. કામજ્વરિત પુરુષે સ્ત્રીસંગ કરવો નહિ.

દુર્જલજનિત જ્વર ઉપર ઉપચાર :—(૧) કડવા પડોળા, નાગરમોથ, ગળો, અગ્નિસાજ, સૂઠ, ધાણા, કરિયાતું અને કકુતો કાઢે મધ નાખી આપવો. (૨) ચૂડ અને જવખારતું અથવા હળદર અને જવખારતું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૩) બાળહરડે, કડવા લીમડાનાં પાન, લીડીપીપર, સિંધવ અને ચિત્રકતું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું.*

વિશેષ ઉપચાર :—બુઝો વનોંમા —આદુ-૫૦. હળદર-૧૯.

* જીર્ણજ્વરમાં દૂધ સર્વોત્તમ ખોરાક છે તેમ જ ધી પણ થોડા પ્રમાણમાં આપવું હિતકર છે, ન્યારે કેટલાક નવીન તાવમાં દૂધ અને ધી અતિ હાનિકારક ગણાય છે. જીર્ણજ્વર પર ખીન ઔષધ—સુદર્ગન ચૂર્ણ, સુવર્ણમાલિની વસંત, જ્વરભૈરવ ચૂર્ણ, ગુરૂચ્યાદિ ક્વાથ, સર્વજ્વર લોહ, જ્યમ ગળ રસ, કલ્પતરુ રસ, અમૃતારિષ્ટ, વાસાધધત, પિપલાધધત, ત્રેલોક્યચિતામણિ રસ, જીર્ણજ્વરાકુશ રસ વગેરે ખાવા માટે અપાય છે, તેમ જ લાક્ષાદિ તેલ, કિરાતાદિ તેલ, અગારક તેલ વગેરે મર્દન કરવા માટે અપાય છે.

* દુર્જલજનિત જ્વર ઉપર દુર્જલજેતા રસ, અમૃતારિષ્ટ તથા જીર્ણજ્વરની ઔષધિ અપાય છે. નવીન તાવ હોય તો જ્વરકેસરીવટી, મહાજ્વગકુશ રસ, પટોલાદિ ક્વાથ, વૈધનાથ વટી, અશ્વચોળી રસ વગેરે અપાય છે. જીર્ણજ્વર તથા દુર્જલજનિત જ્વર પર સંગમની શુટિકા અતિ લાભદાયક ગણાય છે. સંગમની બનાવવાની વિધિ આ પ્રમાણે છે.

સંશમની શુટિકા : લીલી ગળોના કટકા કરી ખાડી-છ દી ચારગણા પાણીમાં ત્રણ કલાક ભિન્ન રાખવા; ત્યાર પછી સારી રીતે યોગી કૂચા જેવો ભાગ બહાર કાઢી નાખવો અને જળ રહે તેને કપડાથી ગાળી ધીમા તાપ પર ચડાવી અવલેહ જેવો પાક બનાવવો નીચે ઉતારી વનનો દરામો ભાગ લોહભસ્મ મેળવી ધૂટાઈ કરવી ગોળા બાધવા લાયક થાય ત્યારે વીવાળો હાથ કરી એકેક રતીની ગોળી કરવી, સવાર-સાંજ પાણી અથવા દૂધ સાથે ૨ થી ૪ ગોળી લેવાથી થોડા દિવસમાં જીર્ણજ્વર, દુર્જલજનિત જ્વર, નબળાઈ, મદાસિ, દાહ, ક્ષય, હૃદરોગ, પાકુ વગેરે દૂર થાય છે.

ખીજ બનાવટ :—લોહભસ્મને બદલે સુવર્ણમાલિકની ભસ્મ નાખીને ગોળી ઉપર મુજબ બનાવવી સ્ત્રીઓ માટે આ બનાવટ વધારે લાભદાયક છે. સફેદ પ્રદરને પણ દૂર કરે છે.

ત્રીજી પ્રકાર :—ભસ્મ નાખ્યા વિના ઉપર મુજબ ગોળી બનાવવી સુવાવડી તથા બાળકોના તાવ માટે આ બનાવટ ઉપયોગી છે.

ચોથો પ્રકાર : ઉપર મુજબ ગળોનું ધન તૈયાર કરી તેમાં દરામો ભાગ અબ્ધક ભસ્મ, દરામો ભાગ લોહભસ્મ, વીસમો ભાગ સુવર્ણમાલિક ભસ્મ તથા વીસમો ભાગ પ્રવાલ ભસ્મ મેળવી ગોળી બનાવવી આ બનાવટ સ્ત્રીપુરુષો બંને માટે જીર્ણજ્વર, દુર્જલજનિત જ્વરની સાથે ધાતુક્ષીણતા, વીર્યસ્રાવ, સ્વપ્નદોષ વગેરેમાં પણ હિતકર છે.

સમઘાતુગત જ્વર ઉપર ઉપચાર :—ગળોનું સત્ત્વ, આમળા, જીરું, લીંડીપીપર, ચિત્રક-મૂળ, કૌયમ્બીજ તથા હરડેનું ચૂર્ણ કરી મધમાં અથવા એક વર્ષના જૂના ગોળમાં ગોળીઓ કરી તે ગાયના દૂધમાં આપવી *

અજીર્ણ જ્વર ઉપર ઉપચાર :—(૧) રીંગણી અને પિત્તપાપડાનો કાઢો આપવો. (૨) નાગરમોથ તથા સૂઠનો કાઢો આપવો (૩) કરિયાતું, ગળો, સૂઠ, મોથ તથા લીંડીપીપરનો કાઢો આપવો. (૪) અજમોદ, હરડે, કચૂરા તથા સંયનનું ચૂર્ણ આપવું. (૫) આમળાં, ચિત્રક, બાળહરડે, લીંડીપીપર તથા સિંધવનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું; એટલે સર્વ જ્વર દૂર થાય છે અને મલાદિકનો ભેદ થાય છે, રુચિ આવે છે, કફ દૂર થાય છે અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈ અન્ન પાચન થાય છે +

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વનૌંભા :—ભોરિંગણી-૧૧

ઉલટલા (ઉથલો ખાઈ આવેલા) તાવ ઉપર ઉપચાર :—(૧) રોગી બલિષ્ઠ હોય તો લાઘણુ કરવી કકુ, નાગરમોથ, પિત્તપાપડો અને ગળોનો કાઢો આપવો. (૨) કકુ, પીપળીમૂળ, નાગરમોથ, બાળહરડે અને ગરમાળાની શિંગોમાંના મગજનો કાઢો આપવો (૩) કકુ, વાળો અને નાગરમોથનો કાઢો ત્રણ દિવસ આપવો

સર્વ જ્વર ઉપર ઉપચાર :—(૧) ગળો, પીપળીમૂળ, લીંડીપીપર, હરડે, લવંગ, કડવા લીમડાની છાલ શ્વેતચંદન, સૂઠ, કકુ અને કરિયાતાનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૨) આમળા ચિત્રક, બાળહરડે અને લીંડીપીપરનો કાઢો આપવો; અથવા એ ચાર જણુસોમાં સિંધવ નાખી તેનું ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણીમાં આપવું, એટલે સર્વ જ્વર દૂર થાય છે. (૩) સુદર્શન ચૂર્ણ આપવું (૪) પટોલ, સૂઠ અને કરિયાતાનો કાઢો મધ નાખી આપવો (૫) કરિયાતું, સૂઠ અને દિકામાળીનો કાઢો એકીત્રારે કરી રાખવો અને રોજ સવારે, ત્રીજા પહોરે અને સાંજે એ પ્રમાણે ત્રણ વખત લેવાનો ક્રમ રાખવો; એટલે સાધારણ પ્રકારના સર્વ આગતુક જ્વર અને જીર્ણજ્વર દૂર થાય છે (૬) ગોરોચન, મરી, રાસના, કાષ્ઠ અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૭) ધમાસો, વાળો, નાગરમોથ, સૂઠ અને કકુનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું; એટલે તે સર્વ જ્વરનો નાશ કરી અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે. (૮) ભારગમૂળ, કાકડાશિંગ, ચવક, તાલીસપત્ર, મરી અને પીપળીમૂળ, એ દરેક આઠ આઠ તોલા, સૂઠ ૨૪ તોલા અને લીંડીપીપર, ચાતુર્જાત, વાળો તથા સાકર ચાર ચાર તોલા; એ સર્વ ચૂર્ણો એકત્ર કરવા એ ભારગાદિ ચૂર્ણ આઠ પ્રકારના જ્વર, ઉધરસ, શ્વાસ, સોજો, ઉદરરોગ, પેટનું ચડવું તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે -

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વનૌંભા—અતિવિષ-૫, અરડૂસી-૨૨, ૨૪, આગિયો-૨, આમળા-૨, ધંજવ-૨૨, ઉદરકની ગ-૨, એલચી-૧૨, ઓથમીજીરુ-૩, કરિયાતું-૨, કાળીજીરી-૧૧, કાચરી-૭, ૧૨; ગળી-૧, ગળો ૧૮, ઘાસપિત્તપાપડો-૩, જીરુ-૧૦, દિકામાળી-૩, ધરો-૮, પટોલ કકુ-૩, ૪, પાટલા-૪, કુદીનો-૧, ભોરિંગણી-૫, મગ-૨, મરી-૧૫, મસૂર-૨, મોથ-૬, લવંગ-૧૦, લીંડીપીપર-૨૩, વાવડિંગ-૩, વાદો-૫, ૭, શતાવરી-૬, શીળીદ-૩, સતાપા-૭, સમેરવો-૧૫, સહદેવી-૬, સાટોડી-૯, સાત્વીન-૩, સોમવહ્લી-૨ દાહજ્વર માટે :—અંકેલ-૧૩, વડ-૭ ચોથિયા તાવ માટે :—અગથિયો-૧, અધેડો-૧૧, ૪; કુળો-૫, ખપાટ-૩, ગળો-૧૩, ગાળો-૭, ચોધારી-૧, ધતૂરો-૧૫, ખીલી-૧૭, મોથ-૫, વસુ-૬, સરસડો-૮, સાટોડી-૧૫, હિંગ-૮. આગતુક જ્વર માટે :—કપાસ ૨૦, તુલસી-૧૮, સુગંધી (લોલી) ચા-૩ રાત્રિના એટલે લેસો-

* સમઘાતુગત જ્વર ઉપર જયમગલરસ તથા વિષમજ્વરમાં કહેલી ઔષધિ આપવામાં આવે છે

+ અજીર્ણ જ્વર ઉપર ખીજ ઔષધિ જ્વરકેસરી વટી, વૈદનાથ વટી, અશ્વચોલી રસ, નારાયણ ચૂર્ણ, કિરાતાદિ કવાથ, નારાયણ જ્વરાકુળ, તામ્રભસ્મ, જીરક્યોગ, ગદ્યુરારિ રસ, ચિતામણિ રસ વગેરે અપાય છે

- સર્વ જ્વર ઉપર (કઈ જાતનો તાવ છે તે જણ્યા વિના સર્વ પ્રકારના તાવ ઉપર) —જ્વરકેસરી વટી, જ્વરધની ગુટી, અમૃતારિષ્ટ, ચિતામણિ રસ, ચૂડામણિ રસ, તાલીસાદિ ચૂર્ણ, સુદર્શન ચૂર્ણ, જ્વરભૈરવ ચૂર્ણ, અશ્વચોળી રસ, ગુફ્ફચીરવરસ વગેરે અપાય છે

હિયા તાવ માટે —કુરપાડાનો વેલો-૭. જ્વર માટે અષ્ટગુણમંડ —કાગર-૨. શીતજ્વર માટે:—અરણી-૨, આકડો-૧૩, કાકડી-૧૧, કીડામારી-૫, ખજૂરી-૮, ગળદલી-૪, જીરુ-૬, ઝેર-કાચલા-૭, ૯, તલવણુ-૩, દારડી-૬, ધોળો ચપો-૫, ૮; પટોલ કટુ-૪, પાઠ (કાળીપાડ)-૩, પીળો ધતૂરો-૨, કુંદીનો-૧, રારના-૬, શતાવરી-૩, સાટોડી રત્નની ટીપમા નં. ૨, સુગંધી (લીલી)ચા-૩, હરડે-૩૯. ઉષ્ણ એટલે હિના જ્વર માટે —આખો-૧૦, લીમડો (કડવો)-૧૦. હાડિયો એટલે હાડજ્વર કે હાડકસર માટે —કુવાર-૮. ધાતુગત જ્વર માટે.—લીડીપીપર-૩૫. તાવથી ઘણા પરસેવો થાય એટલે સેદિયા માટે:—અગરુ-૪, આખો-૫, કળથી-૪, ખસખસક (અશીણુ)-૧૨, ચણા-૩, નાગકેસર-૬, મીઠીઆવળ-૪ તાવ ઉપર પાચન માટે:—કાથમીર-૭. તાવમાં શોષ પડે તે માટે —આમળા-૧૫ તાવમાં અરુચિ માટે —આમળા-૧૬ તાવમાં માથાના દુખાવા માટે:—આશેરી-૬, ચણોડી-૧૨. તાવથી અતિશય બળતરા થાય તે માટે —ઝેરડો-૪૧. તાવથી શરીર ઉપર કડૂ એટલે ખરજ આવે તે માટે.—કપાસુ-૮ પરસેવો આવવા માટે —વડ-૮, સહદેવી-૪, સુગંધી (લીલી) ચા-૧, ૪. હોઠ ઉપર તાવનું ઉઠવું એટલે ખરો મૂતરે તે માટે:—જીરુ-૧. શરદી માટે:—અગથિયો-૧, અજમોદ-૮, મોરવેલ-૩, રાઈ-૪ લવંગ-૧, સુગંધી (લીલી) ચા-૩. શરદ ગરમી માટે —કાગર-૩, મેદી-૪. લૂખ લાગે તે માટે.—ધંજવ-૧૦ કાયકળ ૩, ખંબૂચુ-૧, ગાળે-૧, કુગળી-૨, મેથી-૬. લૂખ ન લાગવા માટે:—કાથમીર-૧૬, કુંગળી-૯ પરસેવો લાવવાને માટે:—હરડે-૩૫. ઉષ્ણકાળમાં શરીરમાંના દાહ શાંત થઈ ઠંડી આવવા માટે. લીમડો (કડવો)-૩૫

ભુઓ અનુભૂત ઔષધો —ઔષધિક્રિયાના ક્વાથ પ્રયોગની ટીપમા: તાવ ઊતરી ગયા પછીની નબળાઈ ઉપર:—નં-૮ તાવ ઉપર:—ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમા નં ૪. ગ્રુટિકાપ્રયોગની ટીપમા નં. ૭, ૮ ક્વાથપ્રયોગની ટીપમા નં. ૪, ૧૧. ચોરિયા તાવ ઉપર: ક્વાથપ્રયોગની ટીપમા નં. ૩, મલમપ્રયોગની ટીપમા નં ૩૧ ચોથિયા તાવ ઉપર:—ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમા નં ૧૭. ટાઢિયા તાવ ઉપર—ગ્રુટિકાપ્રયોગની ટીપમા નં. ૧૭.

પથ્ય—તાદળજો, ચાકવત, કુમળા મૂળા, પિત્તપાપડો, પડવળ, વાયવરણા, ગળો, કાલશાક, માક, ગળદલી, ચૂકો, વેગણુ, કંચુકશાક, તૂરિયા, પડોળા, ક કોડા, એક વર્ષના જૂના ચોખા અપથ્ય—વિરુદ્ધ અન્ન વિદાહી અને જડ પદાર્થ, ક્ષાર, ખટાશ, ભાજપાલો, પાદડા, કાલીગડું, ફણસ, નવુ ધાન્ય, લોટનો પદાર્થ અને પૌષ્ટિક પદાર્થ છોડવા; તેમજ મહેનત, સ્ત્રીસંગ, રનાન, કીડા ઇત્યાદિ જ્વરયુક્ત રોગોએ શક્તિ આવ્યા સિવાય કરવું નહિ ભારે પદાર્થ ખાવા નહિ

સન્નિપાત+ જ્વર અથવા મૂંઝારો :

+ સન્નિપાતની બાવન ભંતોમા ૧૩ મુખ્ય છે, એમ ‘અમૃતસાગર’મા લખ્યું છે ચદ્ધપિ સન્નિપાત ત્રણે દોષોના એકત્ર થવાથી થાય છે, તોપણ ઘણી વખતે તેમા વાતાધિક્ય કે પિત્તાધિક્ય પણ ભેવામા આવે છે તેનો ઇલાજ એ છે કે—(૧) ટકણખાર ટાક ૨, મરી ટાક ૨, લીડીપીપર ટાક ૨, અક્કલકરો ટાક ૨, પારાથી બમણો ગધક લઈ વાટેલી કન્જલી ટાક ૬, ચિત્રાની છાલ ટાક ૧, સૂઠ ટાક ૨ અને ચણકભોળા ટાક ૨, એ સર્વને ખાડી લૂગડે ચાળી ભાગરાના રસમા પહોર ચાર સુધી ખરલ કરી, તેની ચણોડી નેવડી ગોળીઓ કરી છાયામા સૂચી લેવી એમાથી સન્નિપાતના ન બચે એવા દરદીને ગોળી ૧ ખવડાવી ભેત્રી ને ગળામા તે ગોળી ઊતરે તો આરામ થાય (૨) સોનાનો વરખ ૧, લીડીપીપર ટાક ૧, કાળા મરી ટાક ૧, નાગરવેલના પાદડા નંગ ૪, એ સર્વે કુંદીનાના રસ સાથે ધૂંટી લૂગડે ગળી તેમા સોનાનો વરખ મેળવીને ચોળી નાખી સવારસાજ પાવાથી આરામ થાય (૩) ને વાયુથી સન્નિપાત હોય તો ગધેડીનું દૂધ શેર ૦૫ થી ૦૮ મુધી લૂગડે ગળી થોડેથોડે પાઈ દેવું, અથવા ગધેડીના લીડા નંગ ૪, સુવા તોલા ૫, તજ તોલો ૧, સચળ તોલો ૧, એ સર્વને ઉકાળી લૂગડે ગળી તેમા હિંગ નાખી પાણુ (૪) કફાધિક્ય હોય તો ઝકના ઉપાયો પણ યોજવા કેટલાક સન્નિપાતમા આખોનો રંગ લાલ કે પીળો હોય છે. લાલ થાય તો રાગી ભાગ્યે જ બચે છે

કારણુ:—ખાટા, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, ત્રિદોષી, તીખા, મધુર, અતિ રુક્ષ અને જડ પદાર્થનું આક્રંક ભોજન, મધ, નડકો, શેક લેવો, કામ, ક્રોધ, માસલક્ષણુ, શીત પદાર્થનું સેવન, શોક, શ્રમ, ચિંતા, પિશાચપાદા, અતિ સ્ત્રીસંગ, એ કારણે ધણુ કરીને ચૈત્ર, વૈશાખ, અશ્વિન કાર્તિક, ભાદ્ર-પદ, એ મહિનાઓમાં સન્નિપાતનો પ્રકોપ થાય છે સન્નિપાત જ્વર એટલે ત્રિદોષ જ્વર આ ક્રેવળ મૃત્યુ જ છે x સન્નિપાતને જે વૈદ્ય મટાડે છે, તેને મૃત્યુજ્ય એટલે સાક્ષાત્ પરમેશ્વર જ સમજવો જોઈએ. તેને રોગી ઉપકારાર્થે સર્વજ્વ દાન કરે તોપણ વધારે નથી. વાતાદિ ત્રિદોષ કોઈ નિમિત્તે પ્રમુખ થવાથી જે જ્વર આવે છે, તે સન્નિપાત જ્વર એ કષ્ટસાધ્ય છે, કારણુ ત્રણેનો પ્રકોપ છે. એકના ઉપશમનાર્થે ઔષધ આપે તો ખીજ અધિક થાય છે.

સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણુ:—લક્ષણુમાં દાહ અને લક્ષણુમાં ઠંડી, હાડ, સધિ અને મસ્તક એ ઠેકાણે શૂળ; આખોમાં પાણી આવવું અને તે ડોળાયેલું, લાલ અને આખ ફાટેલી હોય છે. કામમાં શબ્દ થાય છે અને શૂળ થાય છે, ગળામાં ડાગરનું ફેતરુ ભરાઈ રહે તેમ દુ ખે, ટોલા, મોહ, બડમડ, ઉધગસ, શ્વાસ, અરુચિ, ભ્રમ અને જલ કેટલીક બળેલા જેવી અને સાગના પાદડા જેવી ખરખરી, શરીર અત્યંત ગળવું, રક્તપિત્તમિશ્રિત એવા કફના ઓડકાર આવવા અને માથાનું ડોલવું, તરસ, બિંધ ન આવવી, ઉરમાં દુ ખવું, પરસેવો, મળમૂત્ર ઘણી વારે અને થોડા થાય છે; ગાત્રો અત્યંત કૃશ થતા જાય છે, નિરંતર ગળુ ધુરધુર વાગે છે, મધમાખ કરજા પછી દશસ્થાન-માથી જે ગંધ આવે છે તેના જેવી ગંધ આવે છે કાળા અને રાતા ચકામાં બિંદે છે અને વાચા તોતડી થાય છે; કાન, નાક, મોઢું એ ઠેકાણે કોણા થાય છે અને પેટ જડ થાય છે, કાળે કરી વાન, પિત્ત અને કફનો પાક થાય છે એ સન્નિપાત જ્વરના લક્ષણો જાણવા સન્નિપાત જ્વરના તેર પ્રકાર છે અને તે ભુદા ભુદા પ્રકારના વર્ણવેલા છે

સન્નિપાતનાં નામો:—સધિક, અતક, રૂદાહ, ચિત્તવિભ્રમ, શીતાગ, તંદ્રિક, કંઠકુખ્જ, કર્ણુક, ભુમ્નેત્ર, રક્તધીવી પ્રલાપક, જિહ્વક અને અલિન્યાસ

તેમની દિનમર્યાદા:—સધિકને-૭, અંતકને-૧૦, રૂદાહને-૨૦, ચિત્તવિભ્રમને-૨૪, શીતા-ગને-૧૫, તંદ્રિકને-૨૫, કંઠકુખ્જને-૧૩, કર્ણુકને-૮૦ (ત્રણ મહિના), ભુમ્નેત્રને-૮૦, રક્તધીવીને-૧૦, પ્રલાપકને-૧૪, જિહ્વકને-૧૬ અને અલિન્યાસને-૧૬ દિવસ આયુષ્યની પરમાવધિ કહેલી છે. પરંતુ રોગી તત્ક્ષણે મરે છે સન્નિપાતજ્વરના અતમા કાનના મૂળની પાસે ભય કર સોળે આવે છે, જેને કર્ણુક અથવા ‘કર્ણુમૂળ’ કહે છે એને કર્ણુકસન્નિપાત પણ કહે છે એ સોળે આવે તો ધણું કરીને રોગી ખયતો નથી. જ્વરની શરૂઆતમાં સોળે આવે તો સાધ્ય, વચ્ચેના સમયમાં સોળે આવે તો કષ્ટસાધ્ય તથા છેવટના સમયે આવે તો રોગ અસાધ્ય જાણવો ખીજ પ્રકારના તાવમાં પણ જે આવી જતો સોળે આવે તો તે સાધ્ય અને કોઈ વખત તો સુસાધ્ય જ થાય છે. (આના ઉપર ઔષધિ કાનના રોગના પ્રકરણમાં લખેલ છે)

સાધ્યાસાધ્ય વિચાર:—સધિક, તંદ્રિક, કર્ણુક, કંઠકુખ્જ, જિહ્વક અને ચિત્તવિભ્રમ, એ છ

x સન્નિપાતસ્ય કાલસ્ય કશ્ચિદ્વેદો ન વિદ્યતે ।

ચિકિત્સકો જયેદ્યસ્તં તસ્યોક્તોઽસ્તિ પ્રતાપવાન્ ॥ ૧ ॥

* સન્નિપાત જ્વરમાં પ્રથમ લઘન, વાલુકાસ્વેદ, નરય, નિષ્ઠીવન, અવલેહ તથા અજન ઇત્યાદિ પ્રયોગ કરવા લઘન ૩ થી ૧૦ દિવસ સુધી અથવા જ્યાં સુધી આરોગ્ય ન થાય ત્યાં સુધી કરાવવું વાત અને કફની અધિકતાવાળાને સૂકા પદાર્થનો શેક કરવો માત્ર વાતથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્વરને યાદ કરતા બાકીના સર્વ જ્વરમાં સ્નિગ્ધ પદાર્થનો શેક આપવો નહિ, તેમ જ સિંધાલુણ, સરગવાના ખીજ, સરસવ અને ઉપલેટ, એ સર્વને બકરાના મૂત્રમાં વાટી નરય કરવાથી તદ્દા ફર થાય છે દ્રાક્ષને મધમાં વાટી ધીમાં મેળવી જલ પર મસળવાથી જલ રસયુક્ત તથા નરમ થાય છે આ ક્રિયાને ‘નિષ્ઠીવન’ કહે છે એવી જ રીતે કાયકળ, પુષ્કરમૂળ, કાકટાશિંગી, સૂઠ, મરી, લીડીપીપર, જવાસા અને ફલો જ છરુ, એ આઠ વસ્તુ સમાનભાગે પુષ્કરમૂળ, કાકટાશિંગી, સૂઠ, મરી, લીડીપીપર, જવાસા અને ફલો જ છરુ, એ આઠ વસ્તુ સમાનભાગે લઈ ખાડી બારીક ચૂર્ણ કરી મધમાં ચટાડવાથી હિંચકી, શ્વાસ, ખાસી તથા કંઠના રોગ નષ્ટ થાય છે આ ક્રિયાને ‘અવલેહ’ કહે છે, તેમ જ તદ્દા નાશ કરવા માટે સરસડાના ખીજ, લીડીપીપર, મરી, સિંધા-

સાધ્ય; બાકીના રહેલા સાત તે મારક છે. સન્નિપાતનાં ભિન્ન ભિન્ન લક્ષણો :—સંધિક :—જેના પૂર્વરૂપમા શૂળ, શોષ, વાયુની ઘણી વેદના, ખેખોદ્ધ સતાપ, બલહાનિ અને ન્નગચ્ચ, એ લક્ષણો થાય છે, તેને સંધિક સન્નિપાત જાણવો. અંતક :—મોઢ કંચે છે, સંતાપને વધારે છે, મોઢ કંચે છે, શિર કપાવે છે, હેડકી કંચે છે તથા ઉધરસ વધારે છે સન્નિપાતવેતાઓએ છોડેલો એવો આ અંતક સન્નિપાત જાણવો. રૂદ્ધાહ :—બડબડ, સતાપ, ઘણો મોઢ, મંદન અનાયાસે શ્રમ, ચક્રી—એ વેદનાથી યુક્ત, કક, ગરદન, હડપચી, એ ઠેકાણે વેદના, નિરતર તથા લાગવી, શ્વાસ, કાસ તથા બિયડી એ લક્ષણોથી વ્યાપ્ત એવો આ રૂદ્ધાહ કષ્ટસાધ્ય છે. આ સન્નિપાત મારે છે ચિત્તવિભ્રમ :—ઘાઈ પણ પ્રકારે શરીરે પીડા થતી હોય એવો ભ્રમ, મંત્રમે ખાવા જેવી અવસ્થા, સતાપ, મોઢ, વિકળપણુ. આખો વ્યાકુળ થતી, હમચ, માતુ, નાચતુ તથા બડબડ કરવું, એ લક્ષણો થાય છે. આ સન્નિપાતને ઘાઈ અસાધ્ય કહે છે શીતાંગ :—ગરીર બરફ જેવું ઠંડુ, કપ, શ્વાસ, હેડકી, સપૂર્ણ અગ ઢીલુ થવું, અગ ખેમી જવો, અગ્ય તરે હિમ સંતાપ, અનાયાસે શ્રમ, મનને સતાપ, ઉધરસ, બિલટી, અનિમાગ, એ લક્ષણોથી યુક્ત થયેલા સન્નિપાતને શીતાંગ કહેવો; એ પ્રાણનો તુરત નાશ કરે છે. તંદ્રિક :—તંદ્રિક સન્નિપાતમા બિંધ ઘણી હોય છે. શૂળ, કક, જ્વર, તરસ, એથી રોગી ઘણો પીડિત થાય છે, હ્રમ રયામચ્ચ, જડી, કંકિત તથા કાટાવાળી હોય છે, અને અતિમાર, શ્વાસ, ગ્લાનિ, તલખી, કર્ણશૂળ, ગળામા જડન તથા મનસ્વિસ બિંધ એ લક્ષણો થાય છે. આ રોગ અસાધ્ય છે. કંઠકુખ્જ :—કપાળ દુખવું, ગળું દુખવું દાહ, ખેસાવધપણું, કપ, જ્વર, રક્તવાત સળધી પીડા, હડપચી જખડની, સતાપ, બડબડ તથા મૂર્છા, એ લક્ષણોએ યુક્ત થયેલા સન્નિપાતને કંઠકુખ્જ કહેવો. આ કષ્ટસાધ્ય છે કુર્ણક :—બડબડ, બહેગપણુ, ગળું પકડવું, શરીરમા દુખાવો, શ્વાસ, ઉધરસ, લાળ ગળવી જ્વર, સંતાપ, કાન અને ગાલ એ ઠેકાણે પીડા, એ લક્ષણોથી યુક્ત તેને કુર્ણક કહે છે. એ કષ્ટસાધ્ય છે. ભુગ્નેત્ર —તાવ, બલક્ષય, સ્મૃતિનાશ, વકદષ્ટિ, ખેસાવધપણુ, બડબડ, ભ્રમ, કંપ તથા સોજો, એ લક્ષણો ભુગ્નેત્ર સન્નિપાતમા થાય છે. આ રોગી જલદી મરે છે રક્તધીવી :—રક્તની બિલટી, જ્વર, બિલટી, તૃપા, મૂર્છા, શૂળ, અતિસાર, હેડકી, પેટ ચડવું, ચક્રના ભ્રમણુ જેવું ભમવું, તલખી, શ્વાસ, સંજાનાજ, જીલ કાળી કિંવા લાલ હોય છે અને તેના પર મડલો બેઠે છે, એ લક્ષણોથી યુક્ત જે સન્નિપાત તેને રક્તધીવી જાણવો. એ પ્રાણનો નાશક છે પ્રલાપક :—કપ, બડબડ, સતાપ, કપાળ દુખવું, ધ્રોઢ વાતો કહેવી તથા રોગી સ્વચ્છપણા વિષે આસક્ત, ખીજની કાળજી કરનાર, બુદ્ધિનાશ થયેલો, વિકળ અને પુષ્કળ બડબડ કરનાર એવો આ પ્રલાપક સન્નિપાત રોગી યમસદને જાય છે જિહ્વક :—ઉધરસ, દમ, સતાપ તથા વિહ્વળ, કંકિત અને કાટાએ વ્યાપ્ત થયેલ જિહ્વા, બહેગપણું, મૂળાપણુ તથા બળહાનિ, એ લક્ષણોથી યુક્ત એવો જિહ્વક સન્નિપાત કષ્ટસાધ્ય છે અભિન્યાસ :—ત્રિદોષના કોપે મોઢા પર ચળકાટ મારવી, નિદ્રા, વિકળપણુ, નિશ્ચેષ્ટ પડવું, મોટા પ્રયામે એકાદો શબ્દ બોલવો, બલનાશ, શ્વાસાદિકનો અવરોધ, એ લક્ષણો અભિન્યાસ સન્નિપાતમા થાય છે આ રોગ કેવળ લય કર મૃત્યુ વૃત્ત્ય છે હારિદ્રક :—દેહ, નખ, નેત્ર, હાથ, પગ, એ હગદર ચોપખા જેવા પીળા હોય, જ્વર, થૂક તથા ઉધરસ એ લક્ષણોએ હારિદ્રક સન્નિપાત ઓળખવો આ જ્વરરૂપી

લણુ, લસણુ, મનશીલ અને ગોડાવજને ગોમૂત્રમા વાંટી અજન કરવું આ ઉપરાત બેહોશી હોય તો પારો, વહનાગ, કાળા મરી, મોરચૂલ અને નવસાર, એ સર્વને ધતુરાના રસમા અને લસણના રસમા મર્દન કરી, મસ્તકના વચ્ચેના ભાગમા હળમત કરાવીને લેપ કરવો, તેમ જ જે જે હાડકામા દરદ થતું હોય ત્યા ત્યા લેપ કરવો સન્નિપાતમા પહેલા આમદોષ અને કફની ચિકિત્સા કરવી ત્યાર પછી પિત્ત અને વાયુને ઉપશમ કરવા, અથવા વાત, પિત્ત અને કફ એમાથી જે દોષ વધારે પ્રબળ હોય, તેનું શમન પહેલું કરવું

સન્નિપાતના રોગીને ઠંડુ પાણી પિવડાવવું એ મૃત્યુને બોલાવવા સમાન છે, તેમ જ ધી પણ અતિ હાનિકર છે સન્નિપાતરોગીને મધ પણ અનુપાનરૂપે બને ત્યા સુધી ન આપવું, કારણ શીતળ ઉપચારની મના છે શરીરે પરસેવો આવે તો તરત તે બંધ કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ તદ્વા ઉત્પન્ન થાય તો બુદ્ધિમાનીથી તરત દૂર કરવી જોઈએ સન્નિપાતરોગીનો પેશાબ કાળા રંગનો થવો એ હાલત ખરાબ છે

કાળ જ છે, એ વૈદીને સાધ્ય થતો જ નથી. આ 'હારિદ્રક' ત્રયોદશ સન્નિપાત સિવાયનો છે. એ વિરલ જોવામા આવે છે. સન્નિપાત થયા પછી તત્કાળ ત્રણ, પાચ, સાત, દશ તથા બાર કે એકવીસ નિવસ થઈ જાય. એટલે શુદ્ધ થઈ સન્નિપાત રોગી બચી જાય છે.

ત્રિદોષ જ્વરની સાધારણ મર્યાદા :—ત્રિદોષ થયેલા દિવસથી ૭ કિંવા ૧૪ તથા ૯ કિંવા ૧૮ તેમજ ૧૧ કિંવા ૨૨ દિવસ પર્વત એ ત્રિદોષની મર્યાદા જાણવી એ પછી જ્વર જાય છે કિંવા મૃત્યુ આવે છે. ૭, ૯ કિંવા ૧૧, એ મર્યાદા વાતાધિક, પિત્તાધિક તથા કફાધિક સન્નિપાતની અનુક્રમે જાણવી. પિત્ત, કફ તથા વાયુની વૃદ્ધિએ ક્રમે કરી દશ દિવસે, બાર દિવસે તથા સાત દિવસે ત્રિદોષજ્વર ધાતુપાક થવાથી માટે છે અથવા મલપાક થવાથી રોગીને છોડે છે

ધાતુપાકનાં લક્ષણો :—નિદ્રાનાશ, હૃદય ટાટ જેવું થવું, મૂત્ર તથા ઝાડનો અવજલ, શરીરને જડખણ, અન્નદ્રેષ, અસ્વચ્છપાણું તથા બળનો નાશ એ લક્ષણો ધાતુપાક થવાથી થાય છે ધાતુપાક એટલે ઉત્તરોત્તર રોગોની વૃદ્ધિ તથા બળની હાનિ થઈ શુક્રાદિ ધાતુ સહિત મૂત્રાદિકોનો જે પાક થવો તેને ધાતુપાક કહે છે. **મળપાકનાં લક્ષણો :—**દોષોનો અભાવ બદલાવો તથા હલકો થવો, ઇન્દ્રિયોની નિર્જળતા એ મળપાકનાં લક્ષણો જાણવાં ધાતુપાક તથા મળપાક થવો એ કેવળ દૈવ ઉપર છે. આ વિષયમા બીજો કાઈ ઉત્તર દેખાતો નથી **સન્નિપાતનાં અસાધ્ય લક્ષણો :—**મળાદિક અને પિત્તાદિક દોષ બદ્ધ થવાથી અને અગ્નિ શાત થવાથી સન્નિપાત જ્વર અસાધ્ય થાય છે, તથા એથી જીલટું એટલે દોષપ્રવૃત્તિ હોઈ અગ્નિ લગારેક પ્રદીપ્ત થઈ સર્વનાં લક્ષણો થોડા થોડા થવાથી સન્નિપાત જ્વર કષ્ટસાધ્ય થાય છે

સંધિક સન્નિપાત ઉપર ઉપચાર :—(૧) રાસ્ના, સૂંઠ, ગળો, કાટાસરિયો, નાગરમોથ, શતાવરી, હરડે, દેવદાર, કડુ, કચૂરા, અરઝૂમી, એરંડમૂળ અને દશમૂળનો કાઢો, સંધિક સન્નિપાત. મન્યાસ્તંભ, અન્નવૃદ્ધિ, સર્વ પ્રકારના જ્વર, કાંડલી, કમ્બર અને સંધિતું શળ તથા સર્વાંગમાના સજ્જકોનો નાશ કરે છે. (૨) દેવદાર, કચૂરા, ગળો, રાસ્ના અને સૂંઠનો કાઢો ગૂગળ નાખી આપવો; એટલે સંધિક સન્નિપાત અને વાયુનો નાશ થાય છે. (૩) ઘોડાવજ, ધમાસો, ગળો, લારંગમૂળ, કાટાસરિયો, દેવદાર, નાગરમોથ, સૂંઠ, વરધારો, રાસ્ના, ગૂગળ, અશ્વગંધા, એરંડમૂળ અને શતાવરીનો કાઢો આપવાથી સંધિક સન્નિપાત, જડતા, ગ્લાનિ, ચક્રી અને પક્ષાઘાત મટે છે. (૪) ગળો, એરંડમૂળ, મૂંઠ દેવદાર, રાસ્ના અને હરડેનો કાઢો સવારે આપવાથી સર્વ વાતરોગોનો નાશ થાય છે. (૫) નગોડ, ગૂગળ, ગર્ધ, કડવા લીમડાના પાદડા અને રાળનો ધૂપ સંધિક સન્નિપાતનો નાશ કરે છે

વિશેષ ઉપચાર :—બુઓ વનીંબા—હરડે-૩૩

અંતક સન્નિપાત ઉપર :—(૧) નાયણીનો લોટ લસણના રસમા મેળવી, તેની લાખરી (રોટલો) તેલમા કિંવા ઘીમા અથવા એરંડતેલમા શેકી, તે ગરમ ગરમ મસ્તક ઉપર બાધવી. (૨) હરડે, અરઝૂમી, ફાલસા, રાસ્ના, દેવદાર, ગળો, કડુ અને કાંઈનો કાઢો આપવો.

વિશેષ ઉપચાર :—બુઓ વનીંબા—હરડે-૩૭

શ્વેદાહ સન્નિપાત ઉપર :—(૧) નાગરમોથ, રક્તચંદન, સૂંઠ, વાળો, કાળો વાળો અને પિત્તપાપકોનો કાઢો કંડો થયા પછી આપવો. (૨) હરડે, પિત્તપાપકો, નાગરમોથ, કડુ, ગરમાળાનો મગજ અને દ્રાક્ષનો કાઢો આપવો. (૩) નાગરમોથ, કડુ, ત્રિકુળા, ચીકણા, કડવો લીમડો, કડવું ત્રિશુ, ઘોડાવજ, ગરમાળો, વાળો, દશમૂળ અને કરિયાતાનો કાઢો સકલ વાતવ્યાધિ અને શ્વેદાહ સન્નિપાતનો નાશ કરે છે. (૪) કૃષ્ણાગરુ, કપૂર, સાલેડાની જાલ, નખલા, તગર, વાળો, ચંદન અને રાળનો ધૂપ આપવો. (૫) બોરડીના પાદડા, દહીંમા મેળવી શરીરે લેપ કરવો અથવા કપૂર, ચંદન અને લીમડાના પાદડાને જાશમા વાટી તેનો લેપ કરવો, એટલે દાહ શમે છે (૬) દાહ અને જીલટીએ કરી કૃશ થયેલો, અન્ન ભાવે નહિ અને તૃષાત્ એવા રોગીને ધાણીનો લોટ સાકર અને મધ નાખી આપવો. (૭) સુરૂપ, પીનમ્તની અને વિલાસચતુર એવી સ્ત્રીનું આલિંગન કરાવવું એટલે શ્વેદાહ શમે છે, મૈથુન વન્ય. (૮) હરડેનું ચૂર્ણ ઘી અથવા મધમા આપવું, એટલે દાહ, જ્વર,

કાસ, રક્તપિત્ત, વિસર્પ, શ્વાસ અને જિહ્વાની નાશ થાય છે.

ચિત્તભ્રમ સન્નિપાત (ગેલીઓ મુઝારો) ઉપર :—(૧) મહુડાની છાલ, નાખલા, ગેમ્ગાની છાલ, લીડીપીપર, અરજુનસાજની છાલ, હરડે, મોગમાસી, અગરુ અને રક્તચંદનનો કાઢો આપવો. (૨) દ્રાક્ષ, દેવદાર, નાગરમોથ, આમળા, ગળો, હરડે, ગરમાળાનો મગજ, કરિયાતુ, પિત્તપાપડો અને કડવા પડોળાનો કાઢો આપવો. (૩) બ્રાહ્મી, દ્રાક્ષ, કડવાં પડોળા, વાળો, હરડે, પિત્તપાપડો, ગરમાળાનો મગજ, કડુ અને શંખાવળીનો કાઢો ચિત્તભ્રમ શમાવે છે (૪) હરડે, પિત્તપાપડો, કાળી દ્રાક્ષ, શંખાવળી, નાગરમોથ, દેવદાર, ગરમાળાનો મગજ અને બદામીનો કાઢો આપવો. (૫) લીડીપીપર, મરી, સિધવ, ઘોડાવજ, કુળના બિયા, હળદર, આમળા, હરડે, બહેડા, રાઈ, સૂઠને અને હિંગના ચૂર્ણને બદરાના મૂત્રમા ખરલ કરી ગોળીઓ કરી ગળવી. એનું આખોમા અજન કરવાથી ચેતન આવે છે અને ચિત્તભ્રમ, ગોથુ, ઉન્માદ, બૃન્બાધા, મગનકરોગ, નેત્રરોગ અને ભ્રમનો નાશ કરે છે (૬) અગથિયાના પાદકાનો રસ ગોળ, સુક અને લીડીપીપર નાખી આપવો. મોગમાસી, જેઠીમધ, ચદન, દેવદાર, મધ, નાખલા, પિત્તપાપડો, વાળ (કશ), અગરુ, પીળો (સુગંધ) વાળો, એલચીદાણુનો ધૂપ, ચિત્તભ્રમ, સન્નિપાત અને ઝડોરનો નાશક, લક્ષ્મીપ્રદ અને કાતિપ્રદ છે. **શીતાંગ સન્નિપાત ઉપર :—**(૧) આકાના મૂળ, ઝાં, ત્રિકટુ, ભારગમૂળ, રીંગણી, કાકડાશિંગ અને પુષ્કરમૂળનો કાઢો ગોમૂત્રમા સિદ્ધ કરી આપવો અગર પાણીમા સિદ્ધ કરી ગોમૂત્રમા નાખી આપવો. (૨) બિનેરુ, કરિયાતુ, પીપળીમૂળ, દેન્દાર, દશમૂળ, અજમોદ અને સૂઠનો કાઢો આપવો. (૩) કકોડીના કાદા, પિત્તપાપડો, કળધી, લીડીપીપર, ઘોડાવજ, કાયફળ, શાહજીરુ, કરિયાતું, ચિત્રક, કડવી દૂધી અને હરડે, એનું ચૂર્ણ ગરીરે ચોળવાથી શીતાંગ સન્નિપાતનો નાશ થાય છે

તદ્રિક સન્નિપાત ઉપર :—(૧) ભારગમૂળ, ગળો, નાગરમોથ, રીંગણી, હરડે, પુષ્કરમૂળ અને સૂઠનો કાઢો આપવો (૨) ગળો, કડવા પડોળાં, અરડૂસી અને ત્રિકટુનો કાઢો આપવો. (૩) લીડીપીપર, મનશીલ અને હરતાલનું અજન કરવું (૪) ગળો અને કડવાં પડોળાનો કાઢો ત્રિકટુનું ચૂર્ણ નાખી આપવો

કંઠકુળજ સન્નિપાત ઉપર :—(૧) ત્રિકટુ, ધંબવ, કડુ, ત્રિકળા, દારહળદર અને હળદરનો કાઢો આપવો (૨) લીડીપીપર, અધેકાનો રસ, કિંવા ત્રિકટુ અને કડવી દૂધીના બિયા પાણીમા ઘસી તેનું નસ્ય આપવું (૩) કરિયાતુ, કડુ, લીડીપીપર, ધંબવ, રીંગણી, કચૂરા, બહેડા, દેવદાર, હરડે, મરી, કાયફળ, નાગરમોથ, અતિવિષ, આમળા, પુષ્કરમૂળ, ચિત્રક, કાકડાશિંગી, અરડૂસી અને સૂઠનો કાઢો આપવો.

વિશેષ ઉપચાર :—બુઓ વનૌન્મા—અધેડો—૨૧

કણ્ઠ સન્નિપાત ઉપર :—(૧) રાગના, આસગંધ, નાગરમોથ, રીંગણી, ભારગમૂળ, ઘોડાવજ, પુષ્કરમૂળ, કડુ, કાકડાશિંગી અને હરડેનો કાઢો આપવો (૨) દશમૂળ, કડુ, લીડીપીપર, મરી, ત્રિકળા, સૂઠ અને કરિયાતાનો કાઢો આપવો (૩) ગરમ પાણીમા મરી, લીડીપીપર અને સિધવ ઘસી તેનું નસ્ય આપવું.

ભુગ્નેત્ર સન્નિપાત ઉપર :—(૧) દારહળદર, નાગરમોથ, કડવા પડોળા, કડુ, હળદર, કડવો લીમડો અને ત્રિકળાનો કાઢો આપવો (૨) લીડીપીપર, કડવા પડોળાં, નાગરમોથ, કડુ, રીંગણી, કડવો લીમડો અને દેવદારનો કાઢો પિત્તજ્વર અને ઉગ્ર સન્નિપાત જ્વરનો નાશ કરે છે. (૩) કરિયાતુ, લીડીપીપર, ઘોડાવજ, મરી, લસણ અને રાઈનું ચૂર્ણ મધમા આપવું તથા સિધવ અને લીડીપીપરનું અજન કરવું.

રક્તષ્થીવી સન્નિપાત ઉપર :—(૧) પિત્તપાપડો, ધમાસો, અરડૂસી અને સુગંધી રોહિસ ધાસનો કાઢો સાકર નાખી આપવો તથા ત્રિકળાના કાઢાનું નસ્ય આપવું (૨) નાગરમોથ, પદ્મકાષ, પિત્તપાપડો, ચદન, બર્ધ, શતાવરી, જેઠીમધ, મધ, કડવો લીમડો, વાળો, ચિત્રક અને

મ્કતયદન(રતાંદળી)નો કાઢો આપવો. (૩) દૂર્વાના રસનું, કાદા(ફૂંગળી)ના રસનું કિવા દાડમના રસનું નસ્ય આપવું

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ : વનોન્મા —ચણુકગોળા-૩

પ્રલાપક સન્નિપાત ઉપર :—(૧) નાગમોથ વાળો, વશમૂળ, સૂઠ, પિત્તપાપડો, રક્તયદન, ધાવડીની છાલ અને અગ્રુસીનો કાઢો આપવો (૨) તગગ, આસગધ, કાયકળની છાલ, શંખાવળી, દેવદાર, આહ્લી, જટામાસી. નાગમોથ, ગરમાળો, હરડે અને દ્રાક્ષનો કાઢો આપવો

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનોન્મા—તગગઠોડા-૧.

જિહ્વક સન્નિપાત ઉપર :—(૧) ઘોડાવજ, રીંગણી, ધમાસો, રારના, ગળો, સૂઠ, કડુ, કાકડાગિંગી, પુષ્કરમૂળ, આહ્લી, લાગમૂળ, કરિયાતું. અગ્રુસી અને કચૂરાનો કાઢો આપવો. (૨) રીંગણી, સૂઠ, પુષ્કરમૂળ, કડુ, ગગના, ગળો, લારગમૂળ, કાકડાશિંગી, કચૂરો, ધમાસો, અગ્રુસી, નાગરમોથ, આહ્લી, ઘોડાવજ અને કરિયાતાનો કાઢો આપવો. (૩) દેવદાર, કડવો લીમડો, ખડકા. હરડે. કડવા પડોળા, હળદર, દારહળદર, સૂઠ, રીંગણી, પુષ્કરમૂળ, નાગરમોથ, ગળો અને અગ્રુસીનો કાઢો આપવો

અભિન્યાસ સન્નિપાત ઉપર :—(૧) ભોરિંગણી, ભીભોરિંગણી, ગળો, દ્રાક્ષ, જીરુ, સૂઠ, મરી, લીડીપીપર, કાકડાશિંગી અને વાવડિંગનો કાઢો કરી ઘીમા શેકેલા ઓખાની તે કાઢામા તેની ગમડી કરી અને તે ગરમ ગરમ પાવી, એટલે શ્વાસ, ઉધરસ, હેડકી, અભિન્યાસ સન્નિપાત તથા વાથુ અને મળમૂત્રનો અવરોધ દૂર થાય છે (૨) ઇંદ્રવજ્રુ, ત્રિકળા, કડુ અને ગરમાળાના મગજનો કાઢો જવખાર નાખી આપવો. તે રચક અને સર્વ જ્વરનાશક છે (૩) રીંગણી, ધમાસો, કચૂરો, કાકડાગિંગી અને પુષ્કરમૂળનો કાઢો આપવો, એટલે કફ, પેટનું દુખવું અને અભિન્યાસ સન્નિપાત દૂર થાય છે (૪) કાકડાશિંગી, લારગમૂળ, હરડે, જીરુ, લીડીપીપર, કરિયાતું, પિત્તપાપડો, દેવદાર, ઘોડાવજ, કોષ્ઠ, ધમાસો, કાયકળ, સૂઠ, નાગમોથ, ધાણા, કડુ, ઇંદ્રજવ, પહોડમૂળ, રેણુકખીજ, ગજપીપળી, અઘેડો, પીપળીમૂળ, ચિત્રક, ઋષુ ઇંદ્રવજ્રુ ગરમાળાનો મગજ, કડવો લીમડો, કચૂરો, ધાવથાના બિયા, વાવડિંગ, હળદર, દારુહળદર, અજમો અને કિરમાણી અજમાનો કાઢો કરી તેમાં હિંગ અને આદુનો રસ નાખી તે લેવાથી તે પ્રકારના સન્નિપાત, ઘેન(ઝોકા ખાવા), મોહ, કણુમૂળ, હેડકી, શ્વાસ, ઉધરસ અને જ્વરના ઉપદ્રવનો નાશ થાય છે

તેર પ્રકારના સન્નિપાત ઉપર ઉપચાર :—(૧) સન્નિપાત ઉપર પહેલાં કફનાશક ઔષધ આપવા પછી પિત્ત શમાવવું દેવદાર, કાયકળ, ત્રિકળા, ત્તાદળી, ફાલસા, કડુ, પલ્લકાષ્ટ અને વાળાનો કાઢો આપવો તે ત્રિદોષ, દાહ અને તૃપાને શમાવે છે અને દીર્ઘ કાળના તાવને કેવળ અમૃતોપમ થાય છે. (૨) મધ, ઘી અને દ્રાક્ષ એકત્ર ખગલ કરી તેનો જીલે લેપ કરવો એટલે જીલ સારી થાય છે. (૩) સિંધવ અને ત્રિકટુની આદાના રસમા ગોળીઓ કરી મોઢામા રાખવી. એટલે ગળામા દબાયેલો કફ બહાર પડી જઈ શરીરને હલકાપણુ આવે છે અને જ્વર, મૂરછા, શ્વાસ, ગલરોગ તથા મોઢામાથી પાણી છૂટવું એ વ્યાધિ દૂર થાય છે (૪) કાયકળ, પુષ્કરમૂળ, કાકડાશિંગી, ત્રિકટુ, ધમાસો અને અજમોદનું ચૂર્ણ મધમા આપવું, જેથી દારુણ સન્નિપાત, હેડકી, શ્વાસ, ઉધરસ અને કફરોગ મટે છે (૫) સમુદ્રકળ પાણીમા ધસી અંજન કરવું (૬) ધાણીનો લોટ સિંધવ નાખી આપવો તે બે નિર્વિદ્રપણુ પચે તો રોગી નક્કી બચશે. એકેલો ધાણીનો લોટ ઠંડો છે, માટે સન્નિપાત ઉપર કોઈ દિવસ આપવો નહિ, તેમજ ઠંડુ પાણી પણ આપવું નહિ. (૭) કરિયાતું, કડુ, કોષ્ઠ, અજમો, ઇંદ્રજવ અને કચૂરાનું ચૂર્ણ શરીરે યોગવું અને સંધિના ઠેકાણે વિશેષ યોગવું, એટલે કફથી થયેલો કડાવરોધ અને સન્નિપાત જ્વરનો નાશ થાય છે. (૮) ધમાસો, ગોખર અને રીંગણીના કાઢામા સિદ્ધ કરેલો આહાર આપવો; તેથી કરી દોષશાંતિ થાય છે તથા બલ અને અગ્નિ વધે છે ત્રિદોષયુક્ત રોગીને તે હિતકારક છે (૯) સગસડાની છાલ, લીડીપીપર, મરી અને સિંધવને ગોમૂત્રમા ધસી અંજન કરવું, અથવા મનશીલ અને ઘોડાવજનું લસણુના રસમાં

અંજન કરવું. (૧૦) કાયકળ, નાગરમોથ, ઘોડાવજ, પહાડમૂળ, પુષ્કરમૂળ, છરું, પિત્તપાપડો, દેવદાર, હરડે, કાકડાશિંગી, લીડીપીપર, કરિયાતું, ચૂંક, ભારંગમૂળ, ઇંદ્રજવ, કડુ, કચૂરા, ગોડીસવામ અને ધાણાનો કાઢો કરી તેમાં હિંગ અને આદાનો રસ નાખી તે આપવો, એટલે કચૂરમૂળ, ગરદન અને ગળા સંબંધી સોજો, કફવાતજ્વર, શ્વામ, ઉધરસ, હેડકી, હનુમ્મલ, ગલગડ, ગંડાલા, કફથી થયેલો સ્વરભેદ, મસ્તકની જડતા, બહેરાપણું, કંક અને મેફની વૃદ્ધિ, ફગ પ્રકાગ્ના તાવ, સન્નિપાત, અભિન્યાસ તથા સજાનાશ મટાડે છે. (૧૧) કચૂરાં, પુષ્કરમૂળ, રીંગણી, કાકડાશિંગી, ધમામો, ઇંદ્રજવ, કડવા પડોળા અને કડુનો કાઢો આપવો તે સન્નિપાતજ્વર, દમ ઉધરસ, દિવસે નિદ્રા, રાત્રે જાગરણ, મુખશોષ, તરસ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. (૧૨) ભારંગમૂળ, કરિયાતું, કડવો લીમડો, નાગરમોથ, કડુ, ઘોડાવજ, ત્રિકટુ, અરડૂસી, કડવા ઇંદ્રજવ, ગરના, ધમામો, કડવા પડોળા, દેવદાર, પહાડમૂળ, ઝેરકાચલા, બ્રાહ્મી, દાઝહળદર, ગળા, નમોતજ, અનિવિષ, પુષ્કરમૂળ, ત્રાયમાણ, ભોરિંગણી, જીભી ભોરિંગણી, ઇંદ્રજવ, ત્રિકળા અને કચૂરાનો કાઢો કરવો. એનું નામ ‘ખત્રીસો કાઢો.’ એ તેર પ્રકારનો સન્નિપાત, શળ, ઉધરસ, હેડકી દમ, પેટ ચડવું, ઉચ્છ્વસ, અવૃદ્ધિ, ગલરોગ, અરુચિ અને સંધિગ્રહનો સિંહ જેમ હાથીઓની પકિનો નાશ કરે છે તે પ્રમાણે નાશ કરે છે (૧૩) કરિયાતું, દેવદાર, દશમૂળ, ચૂંક, નાગરમોથ, કડુ, ઇંદ્રજવ, ધાણા અને ગળપીપળાનો કાઢો કરી આપવો આ ‘અષ્ટાદશાંગ કાઢો’ છે (ઝાકા ખાવા), બડબડ, ઉધરસ, અરુચિ, દાહ, મોહ, દમ, એથી યુક્ત સર્વ જ્વરનો નાશ કરે છે આ કાઢો મૃત્યુ તુલ્ય જ્વરનો પણ નાશ કરે છે. (૧૪) દશમૂળ, પુષ્કરમૂળ અને લીડીપીપરનો કિંવા એકલા દશમૂળ અને ગળોનો કાઢો આપવો, એટલે દમ, ઉધરસ અને સન્નિપાતનો નાશ થાય છે (૧૫) ચૂંક દેવદાર, કચૂરા, પિત્તપાપડો, રીંગણી, કડુ, કરિયાતું, નાગરમોથ અને ધમાસાનો કાઢો લીડીપીપરનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવો, એટલે તે સન્નિપાત, જીર્ણજ્વર અને ઉધરસનો નાશ કરે છે (૧૬) આકડાના મૂળ, ધમામો, કરિયાતું, દેવદાર, રાસના, નગોડ, ઘોડાવજ, અરણી, સરગવો, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, સૂક, અતિવિષ તથા ભાગરાનો કાઢો આપવો આ ‘અર્કાદિ કાઢો’ ત્રિષ એવા ત્રિદોષ, ધનુર્વાત, વાયુએ માત ચોટી જાય છે તે તથા શરીરમાં કંડી, શ્વામ, ઉધરસ અને સ્વારોગનો નાશ કરે છે (૧૭) દેવદાર, સૂક, કરિયાતું, ધાણા, કડુ, ઇંદ્રજવ, ગળપીપળા, દશમૂળ અને નાગરમોથ એ અઢાર ઔષધનો કાઢો આપવો. આ ‘દેવદાર્વાદિ કાઢો’ અત્યંત કઠિન જ્વર, મૃત્યુ જેવો સન્નિપાત, જ્વર, ઉધરસ, હૃદયશળ, પાર્શ્વપીડા, દમ, હેડકી તથા જિહ્વટીનો નાશ કરે છે. (૧૮) પીપળામૂળ, ઇંદ્રજવ, ગૂગળ, વાવડિંગ, ભારંગમૂળ ભાગરો, ચિત્રક, કાયકળ, પુષ્કરમૂળ, રાસના, હરડે, રીંગણી, ડોરલો (જિસી ભોરિંગણી) અંજમો, નગોડ, કરિયાતું, ચવક અને પહાડમૂળ, એનો કાઢો બધા સન્નિપાત, પુલ્લિબ્ધ શ, પરસેવો, શય (શીતળતા, કંડી), બડબડ, પેટ ચડવું, વિદ્રધિ, કફવાત, વાતરોગ અને સ્તિકારોગનો નાશ કરે છે x

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનૌંમા.—અરડૂસી-૧૮, કચૂરા-૧, જેડીમધ-૧૪, બ્રાહ્મી ૩ ની ટીપમાં બ્રાહ્મીકવાથ, મહુડો-૧, મિરજોળી-૩, મોથ-૬, ૧૪, સમુદ્રકળ-૧૦, સમેરવો-૩, ૬. સન્નિપાત જ્વરમાં જીભે કાતરા થાય છે તે માટે —દ્રાક્ષ-૭ સન્નિપાત જ્વરમાં મૂર્છા એટલે તદ્રા થાય છે તે માટે —આદુ-૩૯, સરસડો-૭

જુઓ ગોં વૈંમા.—શરીરમાંના ઝીણા તાવ ઉપર —માખણ-૩, જુઓ. પ્રાં ઔંમા :—ચાતુર્થિક જ્વર માટે.—કાતણીનું ઘર-૫ જ્વરમાં શોષ પડે તો :—કતૂરી-૪ મધુરા ઉપર :—ગધેડાના લીડા-૪, ભેસનું જાણુ-૨, સન્નિપાત જ્વરમાં તંદ્રા (મૂર્છા) થાય તે :—કતૂરી-૩. શીતાંગ સન્નિપાત ઉપર —કતૂરી-૫ વિષમજ્વરાદિ ઉપર —સર્પની કાચળી-૬.

x સન્નિપાત જ્વરમાં બીજા ઔષધિ—દશમૂળકવાથ, મૃતસંજવની વટી, ત્રિનેત્ર રસ, અશ્વિકુમાર રસ, યચવક રસ, શીતલ જ રસ, યોગરાજકવાથ, શુગ્રાદિ કવાથ, લક્ષ્મીવિલાસ, કસ્તૂરીભૈરવ રસ, કફકેતુ રસ, સ્વચ્છદનાયક રસ, કાલાનલ રસ, સૂચિકમરણ રસ, યોર નૃસિંહ રસ વગેરે આપાય છે મર્દન કરવા માટે નલ્યાદિ તેલ તેમ જ અન્ય તેલ આપાય છે ધૂપ, નસ્ય, અંજન વગેરે ઉપર લખેલ છે

૨૨-દમ (શ્વાસરોગ)

કારણ :—જે કારણે કાસરોગ ઉત્પન્ન થવાના કહેલા છે તે જ કારણે શ્વાસરોગના પણ જાણવા. **પૂર્વરૂપ :**—હૃદયને પીડા, શ્વળ, પેટ ચડવું, પેટ તણાઈ જવા જેવું થવું, મોઢું, હડપચી તથા ગરદન એ ઠેકાણે સોયો બોકાયા જેવી પીડા, એ શ્વાસરોગનું પૂર્વ રૂપ જાણવું.

સંપ્રાપ્તિ :—જે વખતે વાયુ કક્યુક્ત થઈ પ્રાણોત્તોદક વહન કરનાગ સ્રોતસોના માર્ગનો રોધ કરી ચારે તરફ જાય છે, ત્યારે તે શ્વાસને કોપાવી ઉત્પન્ન કરે છે મહાશ્વાસ, ઊર્ધ્વ, છિન્ન, તમક અને શુદ્ધ, એ બેદોએ શ્વાસરોગ પાંચ પ્રકારનો છે.†

* ધાનું કરીને ઉધરસ, દમ અને ઢાય, આ ત્રણે એકબીજાની નજીકના દર્દો હોઈ ઉત્તરોત્તર એકબીજાનીથી વધાર ખળવાન છે. એમના ઉપરના ઉપચાર પણ ધણે ભાગે મળતા જ છે તોપણ એમા ચોક્કસ જુદાપણું છે ઉધરસના દમમા શ્વાસ ચડવાનો ખતાવ ક્વચિત જ નજરે પડે છે પરંતુ દમ અને ક્ષયનું પૂર્વરૂપ જ હોય છે ઉધરસ જૂની થવાથી આ બે રોગનો જન્મ થાય છે ઉધરસ જૂની થવા પછી તે પોતાના અવસ્થામાં ઉત્તરોત્તર વધારે કરી ટેકસાને સડાવવાનું ગર દર્દ છે, ત્યારે તે ક્ષય કહેવાય છે ક્ષયરોગથી ટેકસામા જન્મ પેદા થઈ તેથી ખામી વધારે થાય છે ખામીની સાથે કક અને પક ખડાર નીકળે છે, જીવ ખમરાય છે, નાડી ઘણી નડી અને સખત દૃઢ છે, યૂનની જગ્યાએ લોહી અને પક ખડાર આવે છે, એ રોગ થતા જ ગંધેરીનું દુધ આપતું જોઈએ, કેમ કે એ રોગ જૂનો થયા પછી મટવો મુશ્કેલ થઈ પડે એનું વધારેમા ચારે આયુષ્ય ૧૦૦૦ દિવસનું મનાય છે, આ રોગ થતા વેત સોનાની ખાખ અથવા વરખ ૧/૧૬ રતી માત્રામા મધમા આપવાથી ડાહ્યાકોને આગમ થાય છે દમના દરનીને પ્રથમ તો ઉધરસમાથી જોલતા-ચાલતા ટાંકણ ગર થઈ દમ ચઢે છે. એનો જેમ જેમ વધારો વધે જાય છે, તેમ તેમ ગરીર નિર્બળ થતું જાય છે, ચાવવાથી અને જોલવાથી શ્વાસ ભગઈ આવે છે અને શ્વાસ જોરથી ચઢી આવે ત્યારે જીવ નીકળી જાય એવી ગભરામણ થઈ આવે છે, છતાં ક્ષયના રોગી કરતાં વાળું વધારે આયુષ્ય દમનો રોગી ભોગવી શકે છે.

† **દમના પાંચ પ્રકાર :**—(૧) **શુદ્ધશ્વાસ :**—એમા ઉપર ખતાવેલી રિથિત હોય છે એમા દરદી ખુશીથી હરીકરી ગકે છે, એમા ખીન પ્રકારના શ્વાસો જેવી એની પીડા થતી નથી, તેમ તે ઇટ્ટિયોને પણ કોઈ ખનની અથા આપતો નથી જ્યારે તે એકદમ વધી જાય છે, ત્યારે તેની ભતિ ખદલાઈને છિન્ન, ઊર્ધ્વ અને મહાશ્વાસ નામ ધારણ કરે છે. (૨) **છિન્નશ્વાસવાળો** રોગી રહીરહીને તેનામા જેટલી ગકિત હોય તેટલી રાક્ષિથી શ્વાસ લે છે અને મૂકે છે, અથવા દુખ પામી શ્વાસોચ્છ્વાસ લેતા—મૂકતો નથી, હૃદયની પીડાથી ગભરાય છે, પેટ ચડે છે, પરસેવાના રેલા ચાલે છે, મૂર્છા આવે છે, ટગરટગર જોઈ આખો ચારે તરફ ફરે છે મનને ઉઠેગ, મોઢું લખુ, ગરીરનો રંગ ખદલાવો અને ગરીરના સાધાઓ છૂટી જઈ શિથિલ થાય છે. આવો છિન્નશ્વાસનો રોગી પ્રાણ ગચેથી જ રોગમુક્ત થાય છે. (૩) **ઊર્ધ્વશ્વાસનો** રોગી શ્વાસને જલનીથી નીચે ઉતારી ગકતો નથી તેનું મુખ અને શ્વાસોચ્છ્વાસ લેવાના અન્ય માર્ગો કકથી લેવાય છે કોપાય-માન વાયુથી તે રિખાય છે નેત્ર ઠાંચા ચઢાવી અચળ દષ્ટિથી તે અહીતહી જોયા કરે છે, મૂર્છા અને વેદનાથી ગભરાયેલો રહે છે, મોઢું સુકાય છે અને અત્યંત જોરેની રહે છે. (૪) **મહાશ્વાસના** રોગીનો વાયુ ઉપર ચઢવાથી તે દુખ પામી તેનો શ્વાસ કપ્પી અને ગળ્થુક્ત ચાલે છે ખિજવાયલા કે વગર-આકેલા સાઠની માકક તે રોગી રાતદિવસ શ્વાસથી રિખાય છે, તેની જ્ઞાનશક્તિ અને માનસિક શક્તિઓ નષ્ટ થાય છે, મોઢું અને આખ વાસ મારે છે, મળમૂત કળજ થાય છે, તે પરાણે જોલે તોપણ ગળ્થુ સ્પષ્ટ સંભળાતો નથી અને ફરથી જ તેનો શ્વાસ વર્તાય છે આવી દગાવાળો રોગી થોડીવાર પણ જીવી શકતો નથી. (૫) **તમકશ્વાસ** કપ્પસાધ્ય છે, જે સમયે વાયુ ડોક અને મસ્તકને જકડી લઈ કકને ખેંચી ઉપર અંતરો સુધી પહોંચે છે ત્યારે કક ડાવાથી સળેખમ અને ગળામા 'ધરધર' ગળ્થુ ઉત્પન્ન કરે છે અને યુક્ત ત્રિવ વેગવાળો તથા પીડાકારક શ્વાસ પેદા કરે છે શ્વાસના વેગથી તથા ઉધરસ ખાતાખાતા પણ રોગી વારવાર જોખાન થાય છે અને ત્રાસ પામે છે ગળામા ચેળ છટે છે અને ગળકો પરાણે કાઢી નકે છે, ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે.

ઉપચાર —(૧) એળિયો મધ સાથે ખાવો (૨) કકશીપણ કરાવવો હોય, તો સૂતી વખતે ભાવે તેટલી સાકર ખાઈ ઉપર પાણી પીધા વિના ચૂઈ રહેવું (૩) મોથ, ખેરસાર, મરી, લીડીખીપર, વાવડિંગ, ચિન્ના-કાલ અને સૂઠ સમાનભાગે ખાડી દરરોજ એકેક પૈસાભાર કાકવાથી શ્વાસ, પાઉંગ, કમળો, શ્વળ અને વાયુગોળો મટે છે. (૪) સાકર, વગલોચન, લીડીખીપર, એલચી અને તજ, એ અનુક્રમે એકએકથી અડધા

ઉપચાર :—(૧) શૂંઘ્યાદિ ચૂર્ણ :—કાકડાશિંગ, સૂક, મરી, લીંડીપીપર, ત્રિફળા, રીંગણી, ભારંગમૂળ, પોખરમૂળ, જટામાસી, સિંધવ, સચળ, બિડલોણ, કાયલવણ અને મીઠાનું ચૂર્ણ, ગરમ પાણી સાથે ખાવું; એટલે તે હેડકા, શ્વાસ, બિર્ધવાત, ઉધરસ અને અરચિતો નાશ કરે છે. (૨) સૂક ૬ લાગ, લીંડીપીપર ૫ લાગ, મરી ૪ લાગ, નાગરવેલના પાન ૩ ભાગ, તજ ૨ ભાગ અને એલચી ૧ ભાગ, એ પ્રમાણે લઈ ચૂર્ણ કરી, ચૂર્ણ યરોળર સાકર નાખી ખાવાથી ઉરમ, અગ્નિમાદ, ઉધરસ, અરચિ, શ્વાસ, કકરોગ અને હૃદરોગનો નાશ થાય છે. (૩) કોચના બિયાનું ચૂર્ણ મધ અને ઘી સાથે ચાટવું. (૪) ભારંગમૂળ અને ચૂકનું ચૂર્ણ આનના ગસમા આપવું, એટલે કફિન શ્વાસનો પણ નાશ થાય છે. (૫) વાવડિંગાદિ ચૂર્ણ :—વાવડિંગ, તજ, લીંડીપીપર, એલચી, એ એક તોલો, મરી ૨ તોલા અને સૂક ૧૬ તોલા એ સર્વેમા સમાન સાકર નાખી ૧ તોલો આપવું તે શ્વાસ, કાસ, જ્વર, યરોળ અને પાકુરોગનો નાશ કરે છે. (૬) બહેડા મોઢામાં રાખવા એટલે ઉધરસ અને શ્વાસનો નાશ થાય છે. (૭) અરડૂસીનો ગસ અને ગાયનું માખણ એકત્ર કઢવી તેમા ત્રિફળાનું ચૂર્ણ નાખવું અને તે પાવું (૮) રીંગણી, છર અને આમળાનું ચૂર્ણ મધમા આપવું, એટલે સર્વ પ્રકારના શ્વાસનો ક્ષણમા નાશ થાય છે. (૯) આદાનો વ્ધરસ મધ નાખી પ્રાશન કરવો, એટલે શ્વાસ, કાસ, સળેખમ અને કફ, એ રોગો દૂર થાય છે. (૧૦) બહેડાનું દળ બકરીના મૂત્રમા પચન કરી પછી તેનું ચૂર્ણ મધમા આપવું, એટલે શ્વાસ, કાસ ઇત્યાદિ રોગો દૂર થાય છે. (૧૧) કાળી દ્રાક્ષ, હરડે, નાગરમોથ, કાકડાશિંગી અને ધમાસાનો લેહ મધ અને ઘી નાખી કરવો તે ખાવાથી ઘણો લય કર શ્વાસ પણ દૂર થાય છે (૧૨) દશમૂળનો કાઠો કરી તેમાં એરંડાના મૂળનું ચૂર્ણ નાખી પ્રાશન કરવાથી શ્વાસ અને પાર્શ્વશ્વળ નાશ પામે છે (૧૩) ગોળ અને સરસવનું તેલ ખાવું (૧૪) કાકડાશિંગ, સૂક, લીંડીપીપર, નાગરમોથ, એરંડમૂળ, કચોરું અને મરીનું ચૂર્ણ સમભાગે કરી ગળો, અરડૂસી અને પંચમૂળનો કાઠો કરી કાઠામા ચૂર્ણ અને સાકર નાખી પ્રાશન કરવાથી, મોટા ઘોગડપ શ્વાસ, ત્રણ દિવસમા નાશ પામે છે (૧૫) સૂક અને ભારંગમૂળનો કાઠો પાવો. (૧૬) કાળાના મૂળનું ચૂર્ણ કોકગ્વરણા પાણીમા પ્રાશન કરવું (૧૭) હળદર, મરી, દ્રાક્ષ, લીંડીપીપર, રારના, સૂક અને ગોળનું ચૂર્ણ સરસવના તેલમા ચાટવાથી પ્રાણ-

પ્રમાણમા એક દર ૩૧ તોલા લઈ ઝીણું ખાડવું તેને સિતોપલાદિ ચૂર્ણ કહે છે એ ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં દરરોજ સવારસાંજ બખ્ખે માસા આપવાથી પ્રિતપ્રકોપનિત ક્ષય, ઉધરસ, દમ, મદાગ્નિ, અરચિ, વાતશ્વળ, તાવ અને સળેખમ, રક્તપિત્ત તથા હાથપગની બળતરા વગેરે રોગો મટે છે (૫) લીંડીપીપર, ઘોળા મરી, હરડેદળ, તજ, સિંધવ, સચળ, જવખાર અને ચિત્રો, એ સર્વ સમાનભાગે લઈ ખાડી ઝીણું કરી દરરોજ ફાકે તો શ્વાસ મટે (૬) કાળા મરી શેર ૦ આકડાના દંધમા ભીજવી છાંયે મુકાવવા આવી ૩ થી ૭ ભાવના આપી ભરી રાખવા પછી રોજ સવારે ૫ થી ૧૦ દાણા ગળી ઉપર ધ્રી ૨ થી ૪ તોલા પીવું. (૭) દમ અને ક્ષયવાળાને ગાયના દશ તોલા દહીમા થોડું મીઠળ નાખી ખાવાથી બલદી થઈ કોથળી નીકળે ઉતારમા સાકર અથવા કાથો પાવો (૮) રાત્રી કટકડી ત્રણધારા યુવરમા નાખી ભટ્ટી કરી ખાખ બનાવીને તેમાથી ૧ થી ૩ રતી પ્રમાણે પાનમા આપવી એ જ ખાખ માખણમા આપવાથી બલદી મટે અને વડના દંધમા આપવાથી મરફાઈ આવે છે (૯) કુકડવેલના કકોડા જેવા ફળ થાય છે તે ફળની ભૂકીની એરંડાના પાણી સાથે ફાકી લેવાથી બલદી થઈ દમની કોથળી કાઢી નાખે (૧૦) થડમાથી કાપી આણેલી, ભોગિ ગણી, અજમે શેર ૦ અને સચળ શેર ૦ હાડલામા નાખી કપડમટ્ટી કરી ગજપુટમા ભરમ કરવી એ ખાખ પહેલે દિવસે તોલો ૦૧, બીજા દિવસે તોલો ૦૧૧, ત્રીજા દિવસે તોલો ૧ અને પછી દરરોજ ૧ તોલા પ્રમાણે ફાકવાથી દમ તથા ઉધરસ નય (૧૧) શ્રીફળના ગોળામા ટકણખાર તોલા ૫ તથા ધનુરાના બીજ તોલા ૧ ભરી, કપડમટ્ટી કરી ખાખ બનાવીને તે દરરોજ ૧ વાલ આપવી (૧૨) હરડે, સૂક, મોથ, લીંડીપીપર, દેવદાર, ભારંગ અને સિંધવ, એ આઠ ચીજોને સમાનભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી મધમા ચાટવું અથવા કાઠો કરીને આપવાથી ઉધરસ અને દમ મટે (૧૩) ગાગનકોગ વિધિ —સૂક, લીંડીપીપર, ફુલાવેલ ટકણખાર, વછનાગ, એ બખ્ખે ટાક લઈ ઝીણા વાટી રતી ૧ પ્રમાણે પાનમા લેવાથી શ્વાસ કફ અને દમ મટે (૧૪) ઈંટોનો ઈંટવા પાકતા ઉપર હુમાડાની સાથે ફટી લ્લીકળેલો ઘોળા રગનો ખાર, કાથો નાખેલા પાનની સાથે વાલ ૪ પ્રમાણે ખાવાથી દિવસ આઠમા દમ અને ઉધરસ નય

નાશક એવો શ્વાસ અને ઉધરસ પણ નાશ પામશે. (૧૮) દ્રાક્ષ, ગળો અને સૂઠના કાઢામા લી ડી-પીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવું, એટલે શ્વાસ, ઉધરસ, શળ, અગ્નિમાઘ, જીર્ણવર અને તૃષાનો નાશ થાય છે (૧૯) કળથી, અરડૂસી, સૂક, રીગણી અને પુષ્કરમૂળનો કાઢો પ્રાશન કરવો. (૨૦) અરડૂસી, હળદર, લી ડીપીપર, ગળો ભારંગમૂળ, નાગરમોથ, સૂક અને રીગણીનો કાઢો મરીનું ચૂર્ણ નાખી પાવો. (૨૧) ગોળ, દાડમ, દ્રાક્ષ, લી ડીપીપર અને સૂકનું ચૂર્ણ બિબેરાના રસમા આપવું. (૨૨) વાસાઘવલેહ :—અરડૂસી ૪૦૦ તોલા અને પાણી ૩૨૦૦ તોલા લઈ ચતુર્થાશ કાઢો કરી, તેમા હરડેનું ચૂર્ણ ૨૫૬ તોલા અને સાકર ૨૫૬ તોલા નાખી પુન પચન કરવું જડું થાય એટલે ઉતારી ઠંડું થયા પછી મધ ૩૨ તોલા, વશલોચન ૮ તોલા, લી ડીપીપર ૨ તોલા અને ચાતુર્જાત ૪ તોલા નાખી તેમાથી બે તોલા દરરોજ લેતા જવું, એટલે શ્વાસ, કાસ, ક્ષય, ક્ષતિ, કફ, સળેખમ, હૃદરોગ, કૃશતા વિદ્રધિ, ઉરક્ષત અને લોહીની બિલટીનો નાશ થાય છે. (૨૩) લવંગાદિ વટી :—લવંગ, મરી અને ત્રિકળાનું ચૂર્ણ સમભાગે અને એ ત્રણેના સમાન ખેરસાર એકત્ર કરી બાવળિયાની છાલના કાઢામા ગોળી કરવી x તે શ્વાસ અને કફનો નાશ કરે છે. (૨૪) ત્રિકળા અને કુલાવેલા તેલિયા ૮ કણખારનું (ખડિયો ખાર) ચૂર્ણ સમભાગે લઈ એકત્ર કરી તેને બાવાના પાનના રસમા ઘૂટી મરી જેવડી ગોળી કરવી અને તે આપવી (૨૫) બે વાલ શુરિયાનું દૂધ લઈ ગોળમા ખાવું; એટલે ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય અને હૃદરોગનો નાશ થાય છે (૨૬) આકડાના ફૂલમાની કળાઓ લઈ તેના સમભાગે મરીની ભૂકી નાખી ખરલ કરી ચાર ચાર વાલની ગોળાઓ કરવી અને તે ગોળા ખાવા આપવી; એટલે શ્વાસ, કાસ દૂર થાય છે. (૨૭) કોષ, સિંધવ, નાગરમોથ, જીરુ, શાહજીરુ, જવખાર, સાજખાર, ચિત્રકના મૂળ, અજમોદ, અજમો અને હરડે તથા એ બધાંથી બમણો જૂનો ગોળ લઈ એનો અવલેહ કરી મધ નાખી આપવો, તેથી શ્વાસ, કાસ, અગ્નિમાઘ, કમળો, પાકુ, ગુલ્મ, હેડકી, રાજ્યક્ષમા, જવર, હરસ, ખરોળ, બિર્ધવાત અને આનાહવાયુનો નાશ થાય છે. (૨૮) સૂક, બાળહરડે, નાગરમોથ એ ઔષધો ફટી તેમા બમણો ગોળ નાખી ગોળાઓ કરીને મોઢામા રાખવી; તેથી શ્વાસ, કાસ એ રોગો દૂર થાય છે. (૨૯) અરડૂસીનો કાઢો સાકર અને મધ નાખી પાવો. (૩૦) કેળાની અંદરનો કેસરચુક્ત ભાગ કાઢી, તેમા મરીનું ચૂર્ણ ભરી રાત્રિએ રાખી મૂકવું અને સવારે મદાગ્નિ ઉપર શેકી તે ખાવું. એટલે શ્વાસ, કાસ દૂર થાય છે (૩૧) બે પૈસાભાર ગરમ પાણીમા ચોખ્ખુ ઘી, મધ, સાકર અને થોડો સિંધવ નાખી પાવું. એ પ્રમાણે બે-ચાર દિવસ કરવાથી કફ પાતળો થઈ પડે છે અને શ્વાસ, કાસ, એ રોગો દૂર થાય છે. (૩૨) ધમાસો, કાળો ધતૂરો, તમાકુ અને અજમો, એ સમભાગે લઈ એનું ચૂર્ણ સાધારણ ફટી હોકામા નાખી પાવું અને ધૂણી ગળી જવી આ યોગત્વે ત્વરિત ગુણુ આવે છે. (૩૩) પાશેર દૂધમા ૬ માસા સમુદ્રકળ અને તેટલા જ ધોળી ગરણીનાં મૂળ ઘસીને પાવા. એક બિલટી કિંવા રેચ થઈ શ્વાસ ત્વરિત છૂટો થાય છે (૩૪) અરડૂસીનો રસ ૪ તોલા કાઢી તેમાં અઘેડાના મૂળની રાખ ૪ માસા અને મધ બે તોલા એકત્ર ઘૂટી ચાટણ કરી રાખી, તે દિવસમા ૨-૩ વાર આપવું (૩૫) આકડાના ફૂલ, અઘેડાના અને ગરણીના મૂળ, સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તેને ત્રિધારી શુરિયો અગારામા શેકી તેનો રસ કાઢી તે રસમા ૧૪ પુટ આપી ભસ્મ કરવી; અને નિત્ય ત્રણ માસા મધમા બહેડા ઘસી તેમા બે ગુલ્મ પ્રમાણે આપવી (૩૬) આકડાના કુમળા તોરા અને ફૂલ એકત્ર વાટી ગોળમા સારો પાક કરવો નિત્ય સવારે સોપારી જેટલો આ પાક સતત સેવન કરવો (૩૭) લી ડીપીપર ૬૪ પહોર ખરલ કરી તેનું ચૂર્ણ મધમા આપવું. (૩૮) અઘેડાની ગખ મધમા આપવી *

* લોલિબસાજે તે આ ગોળી માત્ર લવંગ, મરી અને બહેડાની છાલ લઈ, એ ત્રણેની બરાબર ખેરસાર નાખી બાવળની છાલના કાઢામા બાધવા કહેલું છે

* કકપ્રધાન શ્વાસરોગીને સોમલ આપવાથી વીસ વરસનું બૂનું દરદ પણ નાબૂદ થાય છે આપવાની રીત સોમલની ટીપણીમા લખેલી છે શ્વાસરોગ પર બીજી ઔષધિ -શ્વાસકુઠાર રસ, અબ્રકભસ્મ, ઉદયભાસ્કર

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વનીંભા—અનિવિપ-૪, અ ૭૭-૩, અરૂસી-૧, ૫, ૧૦, ૧૨, ૨૨, ૨૪, આકડો-૨, ૨૫, ૩૫; આદુ-૬, ૧૯, આમળા-૮, ઝેરડો-૨૧, કાયકળ-૪, કામુંદરો-૨, કેળ-૩, કૈથમીર-૬, કૌચ-૮, ગરમાળો-૧. ગગેટી-૩, ગાળે-૫, ગોરખ આમલી-૧, ૮૧-૭, ટીમર-૨, થુવેર-૧૩, થુવેર (ત્રણ ધારિયો) ૫, ધતૂરો ૨૦ ની ટીપમા નં. ૧, પારમપીપળા-૩, પીપળો-૨૬, પુષ્કળમૂળ-૧, બહેડા-૨ ભારંગી-૧, ભોરિંગણી-૧૪, રાગના-૬, લાણેની ટીપમાં નં ૩, લીડીપીપર-૧, ૫, ૭, ૩૪, ૩૫; સમેંગ્વો-૧, ૧૪, ૧૬, સગસવ-૧, સુગપીચુ-૪, હરડે-૨, ૨૩, ૩૮, હેળુ-૪. ભુઓ પ્રાં ઓંભા—કસ્તૂરી ૯ ની ટીપમા નં-૪ પેદુ બજા-૧, ખીર-બહેડા-૩, સાબરશિંગ-૭, સાબરશિંગની ટીપમા નં ૧.

ભુઓ અનુભૂત ઔષધ —ઔષધિક્રિયાના શુદ્ધિકાપ્રયોગની ટીપમા નં. ૧, ૯.

પૃથ્વ—મૂના સાડી ચોખા, કળથી, ઘઉં, જવ, દૂધ, પડોળા, વનાક, લસાગુ, તાળળે, ઘોલા અને ગરમ પાણી અપૃથ્વ—લોહી કાઢવુ, બકરીનું દૂધ, ઘી, ૬૬, રાઈ, રૂક્ષ અને જડ અન્નપાન.

૩૩ : નાકના રોગો

કારણ :—કપાળમા ચોટ લાગવી, વાયુ, અતિ ભાપણ, અતિ નિદ્રા, અતિ જગરણ, નિર્વાતિક અને જિયા એવા ઉપધાન, દુષ્ટ ઉદકતું પ્રાશન જલક્રીડા જિલટી અને રડવાનો નિમ્નલ નથા વાત-પ્રધાન દોષોનો કોપ થઈ, તે નાસારોગને ઉત્પન્ન કરે છે એ નામિકારોગ ૩૪ પ્રકારના છે x

ચૂર્ણ, સૂર્યાવર્ત રસ, કુલિથ શુક્ર, કુલિથ પટપલ પત, યોગવાદક રસ, ભાગી શુક્ર, શૃંગી વન, મહાશ્વાસાગિ લોહ, ચિતામણિ રસ, કનકાસવ, તામ્ર રસાયન વગેરે અપાય છે

x નાકના ૩૪ રોગો આ પ્રમાણે છે —૧-પીનસ, ૨-પ્રતિનાસ, ૩-પૂયગ્ન, ૪-કવયુ (વારવા છીકોતુ આવવુ તે), ૫-ભ્રશયુ (છીકો નહિ આવવી), ૬-દીપ્ત (નાકનું બળવુ), ૭-પ્રતિનાહ ૮-નાસાસ્ત્રાવ ૯-નાસાશોષ, ૧૦-નાસાપાક, ૧૧-૧૫ વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત અને રક્તજ, એમ પાચ પ્રકારના પ્રતિશ્ચાય (શરદી), એ પદર પેકી નં ૧, ૨, ૩, ૬ અને ૧૦મામા બતાવેલા પાચ રોગોતુ નિદાન આગળ આપ્યું છે, ૪, ૫ અને ૬નું શબ્દાર્થથી સિદ્ધ છે ૭ પ્રતિનાહમા કફ શ્વાસ લેવાના માર્ગને ડંબે છે નાકના સ્વરની ગતિ સરળ રહેતી નથી ૮ નાસાસ્ત્રાવમા નાકમાથી કઠણ અને પીળો અથવા ઘોળો આવ વહે છે. ૧૧-૧૫ પાચ પ્રકારના પ્રતિશ્ચાયને સજેખમ કહે છે મળમૂનાદિકની ગતિ ગેકવાથી, અનુલથી, ધૂળ જવાથી, જોલ જોલ કરી માથાકૂટ કરવાથી, ગુસ્સે થવાથી, ઝતુના ફેરકારથી, માયુ દુષ્કવાથી, નગરણુ કરવાથી, ફિવસે બંધવાથી, નવા (કાચા) પાણીથી, ટાઢ લાગવાથી, ઝાકળથી ઇલાદિ કારણોથી મસ્તકમાં ઘટ રીતે સચ્ચ થઈ રહેલો કફ કુપિત વાયુને લીધે નાકવાટે ગળવા માટે છે હવે બાકી રહેલા ૧૬ પેકી ૭ પ્રકારના અનુદ (ફોડકા), ચાર પ્રકારના સોળ, ચાર પ્રકારના અર્ગ અને ચાર પ્રકારના રક્તપિત્ત નાકમા પણ થાય છે તેનું નિદાન તે રોગ પ્રમાણે જાણવું વળી કોઈ કોઈના મતથી પીનસના રોગને નાકનું છોડ કહે છે

ઉપચાર -(૧) કીદક, અક્રીણ, મજ્જ અને કરોળિયાના પડ, એ ચાગે ચીળે સરખા ભાગે લઈ ઝીણું ખાડી તેની દિવેટ કરી નાકમા રાખે તો કોઈ પણ પ્રકારની નસકોરી ફૂટી હોય તે બંધ થાય (૨) નાક બંધાય તો ગધેડાના પેશાબમા કલૌ જ મેળવી હમેશા નાકમા મૂકવું બદામનો રસ અથવા પુરુષનો પેશાબ નાકમા મૂકવાથી પણ ફાયદો થાય છે (૩) સજેખમ ગરમીથી (પિત્તથી) થયું હોય તો કફ પાતળો અને ગરમ નીકળે છે જો જડો અને પરાણે નીકળતો હોય તો ગરદીથી થયેલું જાણવું એના ઉપર ખસખસનાં જડવા ૨ પૈસાભાર, સૂઠ ૧ પૈસાભાર અને ધાવડીના ફૂલ ૧ પૈસાભાર, ત્રણેને પાણી શેર ૬મા ઉકાળી છઠ્ઠો ભાગ રહેથી ઉતાગી ગળી લઈ સૂતી વખતે રાત્રે ત્રણ દિવસ સુધી દરરોજ પીવાથી મટે, અથવા એળિયો અને લવંગ સમાન લઈ મોઢામા રાખે તો શરદીથી થયેલ સજેખમ મટે, અથવા સરસિયુ તેલ અગર કલૌ જ જડ કેટલાક દિવસ સૂઘવું વળી સજેખમ ઉપર દૂધ ગરમ કરી તેમા સાકર સાથે મગીનો ભૂકો અથવા નયકળ નાખી આપવું, અથવા શેકેલા ચણા સૂતી વખતે ખવડાવવા, ઉપર પાણી ન પાવું. (૪) મીઠળ તથા મધ સૂઘવાથી મુડાલ લોહી નીકળી નાકનું નાસૂર મટે (૫) અરડસીનો રસ મધ સાથે પીવાથી નાકમાથી વહેતું લોહી મટે (૬) ખેતરની માટી અથવા ચામડાની માટી અગર નીની સેવાળ મગજ (તાળવા) ઉપર મૂકે તો નાકમાથી પડતું લોહી અટકે (૭) કોડી બાળી રાખ કરી ઝીણી વાટી લીધુના રસમા મલમ કરી ચોપડવાથી નાસૂર મટે છે

પ્રતિનાસ :—ગળું અને તાળવુ એમા દુષ્ટ થયેલા દોષોમા વાયુમિશ્રિત થઈ નાક અને મોઢું એ માર્ગે દુર્ગંધયુક્ત શ્લેષ્મ ખહાર નીકળે છે, તેને પ્રતિનાસ કહે છે **નાસાપાક :**—નાસિકાશ્રિત પિત્ત દુષ્ટ થઈ નાકમા પ્રયુ (ગૂમકુ) ઉત્પન્ન કરે છે તથા નાક અદર પાકે છે. ગંધયુક્ત લીટ વહે છે, તેને નાસાપાક કહે છે **પૂયરક્ત :**—મસ્તકમા વાનાદિ દોષ પોતપોતાના કારણે કુપિત થવાથી અથવા તે ઠેકાણે કાષ્ટાદિકોના અભિઘાત થવાથી, નાકમાથી પરુએ યુક્ત રક્ત વહે છે. તેને પૂયરક્ત કહે છે **પીનસ :**—શ્લેષ્મતાના કોષે કરી માણસનુ નાક સુકાયા જેવુ થઈ ફરી ફરી નીતરે છે. વળી ૫૫ થાય છે સુગંધ દુર્ગંધનુ જ્ઞાન રહેતુ નથી ધુમાડા જેવો શ્વાસોચ્છ્વાસ નીકળે છે અને સળેખમના લક્ષણે કરી યુક્ત હોય છે, એ રોગને પીનસ રોગ કહે છે **નાસાપરિશોષ :**—નાકનુ દ્વાર વાયુએ અત્યંત તપી સુકાવાથી માણસ મોટા કબ્જે નીચે ઉપર શ્વાસ નાખે છે તેને નાસાપરિશોષ કહે છે

પીનસરોગ ઉપર ઉપચાર :—(૧) કાર્ષ પણુ પીનસ થવાથી દહીંમા મરીની ભૂકી અને ગોળ નાખી લક્ષણુ કરવુ એટલે, દુર્નિવાર પીનસનો નાશ થાય છે પથ્ય—ધીયુક્ત ઘઉંનુ અન્ન (૨) મરીની ભૂકી અને ઘઉંનુ અન્ન ખાઈ જિઘતી વેળાએ ઠંડુ પાણી પીવુ એટલે પીનસ દૂર થાય છે. (૩) કેસર ધીમા ખરલ કરી નસ્ય કરવુ, એટલે પીનસ અને આંત્રીશી વગેરે મસ્તકરોગોના નાશ થાય છે. (૪) જૂની છીંકણી સૂઘવી. (૫) પાઠાદિ તૈલ :—પહાડમૂળ (કાળીપાક), હળદર, ઘરુહળદર, મોરવેલ, લીડીપીપર, બઈના પાદડા, દાતીના મૂળ, એ સાત ઔષધો સમભાગે લઈ તેનો કલ્ક કરી તેનાથી ચોપટ તલનુ તેલ લઈ તે કલ્કનો પાક સારો થવા માટે તેલથી ચોપટ પાણી નાખી, તેલ શેષ રહે ત્યાં સુધી પાક કરી તેલ ગાળીને આપવું, તે તેલ નાકે સૂઘવુ, તેથી કરી મોટો દુર્ધર પીનસરોગ પણુ દૂર થાય છે (૬) જ્યેષ્ઠ, પુષ્કરમૂળ, કાકડાશિંગી, સૂઠ, મરી, લીડીપીપર, ધમાસો અને વરિયાળીનો કાઢો કિંવા ચૂર્ણ આદાના રસમા આપવું એટલે પીનસ, સ્વરભ્રમ, તમકશ્વાસ, હલીમ, સન્નિપાત, કક, વાત, ઉધરસ અને દમનો નાશ થાય છે (૭) એરક તેલ વારંવાર નાકે સૂઘવુ **પ્રતિનાસ ઉપર ઉપચાર :**—(૧) વ્યાધીતૈલ —રીગણી, દંતીમૂળ, વજ, સરગવાની છાલ, તુલસીના પાદડા, રાગના, સૂઠ, મરી, લીડીપીપર અને સિંધવ સમભાગે લઈ કલ્ક કરી પાઠાદિ તેલ પ્રમાણે સિદ્ધ કરી નાકે સૂઘવુ (૨) શિશુતૈલ—સરગવાની છાલ, રીગણી, તજ, બળખીજ, સૂઠ, મરી, લીડીપીપર અને ખીલીના પાદડાના રસમા તેલ સિદ્ધ કરી (તેલમા કાકડો પલાળી સળગાવવો, તડતડે નહિ તો તેલ સિદ્ધ થયુ સમજવુ) નાકે સૂઘવુ **નાસાપાક ઉપર ઉપચાર :**—રાળ, અગ્નુન સાજડ, ઉબરો અને કડાની છાલનો કાઢો કરી નાસાપાકને ધોવો અને એના કાઢો અને કલ્કમા ઘૂત સિદ્ધ કરી નાકે સૂઘવુ **પૂયરક્ત ઉપર ઉપચાર :**—ભાગરો, લવંગ, જેઠીમધ, કોષ્ટ અને સૂઠના કાઢામા ઘી સિદ્ધ કરી તેનુ નસ્ય કરવુ, એટલે તે અસ્થિગત રોગ અને પીનસનો નાશ થઈ ખીજ શિરોગત રોગો પણુ મટશે. **નાસાપરિશોષ ઉપર ઉપચાર :**—સાકર નાખી દૂધ પ્રાશન કરવુ. **નાકમાંથી લોહી પડે તે ઉપર ઉપચાર :**—(૧) ઠંડા પાણીમાં કપડુ પલાળી તે તાળવા પર મૂકવુ (૨) દાડમના ફૂલનો અથવા આખાની ગોટલીનો, કુગળીનો કે ધરોનો રસ, એમાનો એક ગ્સ નાકમા નાખવો (૩) ઘીમા આમળા શેકી-વાટી તેનો માથા ઉપર લેપ કરવો. (૪) કુંભારના ચાકડા ઉપરની માટી લાવી પાણીમા કાલવી માથા ઉપર લેપ કરવો. **સળેખમ ઉપર ઉપચાર :**—(૧) જિઘતી વેળાએ તાજ શેકેલા વટાણા કે ચણા ખાવા અને ઉપર પાણી પીવુ નહિ (૨) આમળા, સૂઠ, મરી અને લીડીપીપરનુ ચૂર્ણ ઘી અને ગોળમા આપવું. (૩) અક્રીણુ ઘસી નાક પર લેપ કરવો (૪) સૂઠ, તજ અને મરીનો કાઢો કરી સફેદ સાકર નાખી જિઘતી વેળાએ આપવો (૫) વાકડી (ખગ્જેર) કિંવા નાકછી કણીના પાદડા સૂઘાડવા. (૬) નવસાર અને ચૂનો હાથ પર ચોળી સૂઘવો, એટલે સળેખમ અને મસ્તકશ્વળ દૂર થાય છે (૭) કડવા તૂગ્યાની ભૂકી સૂઘાડવી (૮) આકડાના દૂધમા રાખ પલાળી તે સૂકવી નાકે સૂઘવી, એટલે છીકો આવી માથુ હલકુ થાય છે (૯) જ્યેષ્ઠ દૂધમા ઘસી કિચિત્ ઉણુ કરી માથે લેપ કરવો. (૧૦) સૂઠ અને તજનો લેપ કરવો (૧૧) લીલી ચા, આદુ અને તજને કઢવી તેનો ચા પાવો (૧૨)

ઘી, તેલથી યુક્ત જવનો ધુમાડો પ્રાશન કરવો તે સળેખમ, ઉધરસ અને ઉંડડીનો નાગ કરે છે. (૧૩) વજનું કિવા અજમાનું ચૂર્ણ કરી તે કપડામાં બાધી સૂવવું. (૧૪) એન્ડ્રાયલુ, ભાયઆમળા, સૂક, મરી અને લીડીપીપરનું ચૂર્ણ ઘી અને ગોળમાં આપવું તે મહાધંત્ર સળેખમનો અને પીટ, હૃદય તથા ખસ્તિ, એ ઠેકાણેના શળનો પણ નાશ કરે છે. (૧૫) અગ્નીના ખાદ્યનો પુટપાક રીતે રસ કાઢી, તેલનું તેલ અને સિંધવ તાપ્તી સપૂર્ણ પ્રતિજ્ઞાય ઉપર ભક્ષણાર્થે આપવો આ પરમ ઉત્કૃષ્ટ ઔષધ છે +

વિશેષ ઉપચાર:—બુઓ વનૌંમા-નાસારોગ માટે :—અડદ-૮, આદુ-૨૧, માયકળ (માયા)-૧ નાસાર્ગ માટે-અઘેડો-૨૫ સળેખમ માટે -અજમો-૩ આદુ-૮, ૨૨, ખસખમ ક (અઈણુ)-૮, ચણા-૪, જયફળ-૪, કુગળી-૨૫, મરી-૧૧, વજ-૧, સિન્દોડી-૮, સમંગવા-૧૪, મુગધી (લીલી) ચા-૩, ૫, હળદર-૯ નાકના પ્રણુ માટે -શણુપુખ્પી ૩ છીંકા લાવવા માટે.-શિન્દોડી-૮. નાકમાંથી લોહી પડે છે તે માટે.-આમળા-૧૯, ૨૯, આળા ૯ કપામ-૧૩, ગલત્રે-૧, ગહુ-૬, ચિત્રક-૧૦, કુગળી-૪, ધગે-૧, શેવાળ-૨ ગરમીને લીધે નાકમાંથી લોહી પડે તે માટે:—દાડમ-૭ પીનસ એટલે નાકના છોડ માટે -એડો-૨૭, કેસર-૩, તપાકુ-૮, પાટ (કાળીપાડ)-૨, કુંદીનો-૪, ભાગર ૧૪ની ટીપમાં ભૃગરાજ તેલ, મરવો-૬, શણુપુખ્પી-૩. મુઓ ગાંઘેંમા —સળેખમ માટે.-દૂધ-૧૪ નાકમાંથી લોહી પડે તે ઉપર.—ઘી-૨. બુઓ ગ્રાંઘેંમા —પીનસ માટે -અચિત્રગ-૨ બુઓ અનુભૂત ઔષધ :—ઔષધિકયાના મલમપ્રયોગની ટીપમાં નાસૂર માટે —ન. ૨૨

૩૪-નામર્દા રોગ અને ધાતુપુષ્ટિનાં* ઔષધો

વાજીકરણ અને ધાતુપુષ્ટિનાં ઔષધો :—જે ઔષધો ધાતુને વધારી પુરુષોને સ્ત્રીઓ વિષે તથા સ્ત્રીઓને પુરુષો વિષે હર્ષ આપે છે તે વાજીકરણ ઔષધો જાણવા ધાતુપુષ્ટિના ઔષધો :—

+ નાકના વ્યાધિમાં ખાવા માટે ગાસ્ટ્રીય ઔષધિ -ઓપાઘ ચૂર્ણ, ચિત્રક હરીતકી, લક્ષ્મીવિલાસ રસ વગેરે અપાય છે

x ધાતુપુષ્ટિપે ઔષધિ લેવા ઇચ્છનારે પ્રથમ શરીરમાંથી સર્વ પ્રકારના ઝેગ દૂર કરી વમન-વિરેચનથી શરીર શુદ્ધ કરીને દેશકાળ અને ગરીરનો વિચાર કરીને લેવી

* સુસ્તુતાદિકે વર્ણન કરેલા આસ્કેય (મુખયોનિ), સોગ ધિક (નાસ્તયોનિ), કુલિક, ઈર્ધ્યક અને મહા-પઠ, એ પાંચ પ્રકારના પઠવ તરફ દષ્ટિ ન કરીએ તો પુરુષોને ધાતુ સંબધી નળ પ્રકારના રોગો લેવામાં આવે છે (૧) ધાતુનું પાતળું પડવું, સ્વપ્નમાં, પેશાબમાં કે લૂગડામાં ઇલાદિ રીતે ધાતુનું જવું, તેના માટે ધાતુપુષ્ટિની દવાઓ આપવી જોઈએ (૨) પુરુષને સ્ત્રીસ ગની ઇચ્છા થાય, પરંતુ શિક્ષમાં નિશ્ચિત ન આવે અને કદાચ આવે તોપણ વીર્ય છૂટે જ નહિ, આવી અનેક ચેષ્ટા નજરે આવે છે, આના માટે પુરુષત્વ લાવવાના ઉપાય કરવા જોઈએ (૩) કામક્રિયા થઈ શકે, પરંતુ સ્ત્રીને રજદ્રાવણ થયા પહેલા પુરુષનું વીર્ય નિષ્કલિત થઈ જાય તો તેથી સ્ત્રીનો મદ શાત થાય નહિ, તેમ સતાનપ્રાપ્તિનો એવો નિયમ છે કે, પુરુષથી પ્રથમ સ્ત્રીરજ દ્રવીભૂત થવું જોઈએ, માટે તેમ ન થવાથી સતાનપ્રાપ્તિમાં પણ ખામી જ રહે તેના માટે સ્તભન ઉપચારોની જરૂર બતાવી શ્રીમાન પદ્મેજીએ નામર્દાઈ ઉપરના ઉપચારો નળ ભાગમાં વહેંચી નાખ્યા છે.

ઉપચાર-(૧) અક્કલકરો, મોચરસ, કાળી મૂસળી, જગલી બહુકળી, ઇન્દ્રજવ, મીઠા ગોખરુ, ગળોતુ સન્ન, સૂકા ગડગદા, શોધેલા કૌચ, ઉટ ગણુ, બળખીજ, એખરો, ચણકમોખા અને બાવળી, એ સર્વે વસાણા બરાબર વજને લઈ અને ગ્રીણા ખાડી તે વસાણાથી બમણી ખાડ લેળવી, એ એસડ હથેળી ૧ ભરીને સવારે ખાય તો નબળાઈ જાય અને મર્દાઈ ઘણી આવે (૨) મૂસળી તથા કાળા તલ સરખે વજને લઈ ખારીક ખાડી મર્દાઈ આવે (૩) સૂઠ ટાક ૧, શેહેરી લોખાન ટાક ૧ તથા સાકર ટાક ૧, એ પ્રમાણે દરરોજ ખાય તો મર્દાઈ આવે અને કમર દુખતી બધ થાય તથા પગતોડ બધ થાય (૪) લવગ ટાક ૫, લીડીપીપર ટાક ૫, અક્કલકરો ટાક ૫ અને ઉપલેટ ટાક ૫ લઈ, જે વીર્ય પાતળું હોય તો તેમાં ભાગ ટાક ૫ લેળવી ખાડી, ખારીક કરી મધ શેર ગામાં મેળવી દિવસ ૭ ખાય તો ગયેલી મર્દાઈ આવે (૫) જયફળ ટાક ૨, જવની ટાક ૨, લવગ ટાક ૨૦, મસ્તકી ટાક ૧૦, કેસર ટાક ૧૦, સૂક કોપરુ ટાક ૨૪ અને તજ ટાક ૨૦ લઈ

(૧) ધોળા ભોયકોળા(ક્ષીરવિદારી)નુ ચૂર્ણ કરી, તે ઘી અને સાકરમા ખાવા આપવુ અને ઉપર સાકર નાખી દૂધ પાવુ; એટલે ઉત્તમ પ્રકારે ધાતુપુષ્ટિ થાય છે (૨) તાલીમખાનું (એખરો) અને કૌચખીજનું ચૂર્ણ સાથે ખાવા આપવુ અને ઉપર ધારોળુ (તુરત દોહેલુ) દૂધ પાવું (૩) મોચ-રસનુ ચૂર્ણ અર્ધો તોલો, સાકર અને દૂધ પાકા પાશેર (૨૦ તોલા) એકત્ર કરી આપવું. (૪) ગાયના ગરમ દૂધમાં ગાયનુ ઘી અને સાકર નાખી તે પાવુ આના જેવો પથ્ય, તેજેવધક અને પુષ્ટિકારક પ્રયોગ ખીજે નથી. (૫) મોચરસના ઝાડના તાજા મૂળ ૪ તોલા કચરી ગાયના પાશેર દૂધમા રાત્રે પલાળી રાખી, સવારે ગાળી તેમા સાકર ૧ તોલો નાખી સાત દિવસ પીવાથી

ખાડી ખારીક કરી મધ શેર ૧૧ અને સાકર શેર એકની ચાસણી કરી તેમા તે નાખી એકરસ કરી તેમાથી સવાર-સાંજ દરરોજ ટાક ૨ પ્રમાણે ખાય તો કૌવત વધે (૬) રાતી ફટકડી ત્રણધારા યુવરમા નાખી ભઠ્ઠી કરી ખાખ કરવી એ ખાખ વડના દૂધમા ખાય તો મર્દાઈ આવે (૭) ધાવણીના ફૂલ તોલો ૧, સૂક તોલો ૧ તથા ખસખસ તોલો ૧ લઈ પાણી શેર ૬મા ઉકાળી ૧ શેર રહે ઉતારી, સ્ત્રીસ ગની પૂર્વે એક પહોર પહેલા ૧૦ તોલા પીવાથી તાકાત ઘણી આવે (૮) ધોળા તલનુ તેલ શેર ૨૧, ચોખ્ખુ મધ શેર ૨૧, છોરી ખારેક શેર ૨૧, કેસર તોલો ૦૧, નવત્રી તોલો ૦૧, નયકળ તોલા ૦૧, એ ચીજોને વીવાળા રીઠા માટીના વાસણમા ભરી ઢાકણ ઢાકી ઘઉંના લોટથી માણકાપડ કરી રાધવાના ચૂલામા સાધારણ બિડું ખોદી જમીનમા દાટવુ તે ઉપર રાખ તસુ ૫ રાખવી, ઉપર દેવતા કરી રાધણુ રાધતા જવુ આમ ૪૦ દિવસ કર્યા પછી બહાર કાઢી દરરોજ ૩ તોલા પ્રમાણે ૪૦ દિવસ ખાવું એ માસ સ્ત્રીસંગ ન કરવો આને આથો કહે છે (૯) ભાગ તોલો ૧, નવત્રી તોલો ૧ તથા ધતુરાના મૂળ વાલ ૪ની તુવેરની દાળ જેવડી ગોળીઓ કરવી તે ખાઈ ઉપર દૂધ શેર ૦૧ પીવું આથી ૪ ધડીમા કામદેવ ભજે. (૧૦) ગોખરુ તોલા ૨૧, એખરો તોલા ૨, આસન તોલા ૨, રાતાવરી તોલા ૨, ધોળી મૂસળી તોલા ૨, જેઠીમધ તોલા ૨, ખરેડીના ખીજ તોલા ૨, ગગેડીની છાલ તોલા ૨ અને વિદારીકદ તોલા ૨, એ સર્વનુ ચૂર્ણ કરી યોગ્ય માત્રાથી સાકર સાથે દરરોજ સાંજે દૂધમા ઉકાળી પાવુ (૧૧) રાતાવરી તોલા ૨, ગોખરુ તોલો ૧, કૌચખીજ તોલા ૨, તાલીમખાના(એખરો) તોલા ૨, એ સર્વનુ ચૂર્ણ કરી તેમા સાકર શેર ૦૧ નાખવી એમાથી યોગ્ય માત્રાથી ગાયના દૂધ સાથે પાવુ (૧૨) ધતુરાના ખીજ ટાક ૧, મરી ટાક ૧, કમી મસ્તકી ટાક ૧, ભાગ ટાક ૧, સર્વની ગોળી વટાણા પ્રમાણે કરીને ગોળી ૧ સવાર-સાંજ ખાવી ખટાગ ખાવી નહિ (૧૩) ધાતુ જતી હોય તો —સમુદ્રકીણને વાટી લીધુના અડધા ફાડિયામા ભરી, દેવતા ઉપર તપાવી ૩ દિવસ ચુસાડવુ, અથવા દુધેલી તોલો ૦૧ લઈ સાકર તોલા ૦૧ સાથે આપવી અમતુજક તોલો ૦૧ દરરોજ ખાવાથી ધાતુ બધ થાય અથવા ભોયબહુકળી તોલો ૦૧ દરરોજ ખાવાથી ધાતુ બધ થાય (૧૪) ધતુરાના ખીજ શેર ૧, તેલ શેર ૦૧મા ભીજવી પાતાળયત્ર વડે તેલ કાઢી શરીરે મર્દન કરવાથી નામર્દપણુ મટે (૧૫) ધતુરાના પાકા જડવા ૭, ગાય દોહતી વખતે વાસણમા મૂકી ઉપર ગાય દોહવી પછી તે જડવા સહિત દૂધ બિડું કરી રીત પ્રમાણે મેળવી ફડી કરવુ તે દહી વલોવી ઘી કરી તે ઘીનો પગે લેપ કરવાથી સ્તભન થાય (૧૬) ખેરી શુંદ ૧૫ પૈસાભાર મેદાલકડી ૩ પૈસાભાર, રાતી છુરાની (બગાળી) ખાડ ૧૫ પૈસાભાર, એનો વીમા અવલેહ કરી ખાવાથી ધાતુ જતી અટકે છે (૧૭) આસોદ, ગોખરુ, બને મૂસળી, સમુદ્રશોક, ખાખરાનો શુંદ, એખરો અને માલકાગણી સમાનભાગે લઈ બમણી ચિનાઈ ખાડ સાથે વાસી પાણીમા ફાકવી અથવા દૂધમા લેવુ, એથી ધાતુ જતી હોય તે અટકે છે (૧૮) મર્દાઈનો ઉપાય —અક્કલકરો ટાક ૨, આસધ ટાક ૦૧ અને શોધેલો વછનાગ ટાક ૨ લઈ ઝીણુ વાટી, કાળા ધતુરાના ડોડા(જડવા)મા ભરી ગાય અથવા બકરીના દૂધમા નાખી દિવસ ૭ રાખી ડોડા સમેત ખૂબ વાટવુ પછી શિશનુ ફૂલ બચાવીને ડાડી ઉપર લેપ કરવાથી ઇન્દ્રિય દૃઢ થાય, ભાગી નસો સધાય, ગયેલ પુરુષાર્થ પુનઃ પ્રાપ્ત થાય અને વીર્યસ્તભન થાય (આ પ્રયોગ જૈન ગ્રંથમાથી મળી આવ્યો છે એ હસ્તદોષથી થયેલ નળનાઈને માટે હોવો જોઈએ) (૧૯) શીમળાના ફૂલ અને સાટોડીની જડ ગાયના દૂધમા ઘસી આપવાથી નપુ સકપણું નય (૨૦) ધતુરાના ખીજ શેર ૦૧ તથા ધોળી કનેરની જડ શેર ૦૧ લઈ છાયામા સૂકવી તેનુ પાતાળયત્ર વડે તેલ કાઢવુ તે તેલ રતી ૨ પાનમા અવડાવવી ઉપર મીઠાઈ ખવડાવવાથી સ્તભન થાય (૨૧) મર્દાઈ માટે —નૂતની કૌવચનુ મૂળ લાવી દરરોજ તોલો ૧ પાણીમા પલાળી રાખીને તેમા સાકર તોલા ૨ નાખી પાવુ આમ સાત દિવસ કરવું અને ૧૪ દિવસ ખાટુ ખારું ખાવુ નહિ આથી કામ ઘણો વધાયે (૨૨) પુષ્ટિ —મજા ૧ પૈસાભાર, બળખીજ ૧ પૈસાભાર, એખરો ૧ પૈસાભાર અને સાકર ૩ પૈસાભાર લઈ ઝીણુ ખાડી તેમાથી ટાક ૨ની ફાકી લઈને ઉપર ગાયનુ ધારોળુ દૂધ શેર ૦૧ પીવાથી ધાતુ જતી અટકે તથા પ્રમેહ મટે (૨૩) નપુ સકપણાનો ઉપાય —ચિત્રક શેર ૧,

ધાતુપુષ્ટિ થઈ વીર્યસ્નાવ બધ થાય છે (૬) સાલમભિશ્રી, ઘોળી મૂસળી, કાળી મૂસળી, ગોખરુ, તાલીમખાનુ, બળખીજ અથવા બળદાણાના પાદડા અને ખારેકના મગજનુ ૬ માસા ચૂર્ણ, ૧ તોલો સાકર અને પાશેર દૂધમા પાવુ, એટલે ધાતુપુષ્ટિ થઈ સ્વપ્નાવસ્થામા યતો વીર્યસ્નાવ બધ થાય છે. (૭) ઉત્કટારીના મૂળની છાલ સૂકવી ખાડી રાખવી, રાત્રે મોગલી બેદાણા ૧ તોલો અને સાકર બે તોલા મળી પાશેર પાણીમા લીજવી ગળી સવારે તેનો કદક વસ્ત્રથી ગાળી કાટવો પછી તેમા તે છાલનું ૬ માસા ચૂર્ણ નાખી પાવુ એટલે વીર્યવૃદ્ધિ અને પુષ્ટતા થઈ ઘણા દિવસોનો પ્રમેહ, મૂત્રકૃમ્મ અને મૂત્ર સાથે ધાતુ જતી હશે તો તે બધ થશે. (૮) આમળા અને ગોખરુનું ૩ માસા ચૂર્ણ, ગળોનુ સત્ત્વ ૧ માસો, એ ૨ તોલા ઘી અને ૨ તોલા સાકરમા મેળવી આપવુ એટલે ઉત્તમ પ્રકારની ધાતુપુષ્ટિ થશે અને ઘોળા વાળ કાળા પણ થશે. (૯) સફેદ મૂસળી, સાલમભિશ્રી, કૌયખીજ, ગોખરુ, શતાવરી અને આમળાનું ચૂર્ણ ૧ તોલો ગાયના પાશેર દૂધ અને ૧ તોલા ઘીમા પાવુ (૧૦) અડદનો કાઠો કરી તેમા ગાયનું દૂધ અને ગાયનું ઘી તથા સાકર નાખી પાવો. (૧૧) શતાવરી, બળદાણા, કૌયખીજ, તાલીમખાનુ, ગોખરુ, તલ અને અડદનુ ચૂર્ણ ઉકાળેલા ગાયના દૂધમા સાકર નાખી પાવુ. (૧૨) જેઠીમધનુ ચૂર્ણ મધ અને ઘી નાખી આપવુ, ઉપર દૂધ પાવું. (૧૩) ભોયકોળાના ચૂર્ણને તેના અગરસની સાત લાવનાઓ આપી તે ચૂર્ણ ઘી અને મધમા આપવુ (૧૪) ઉત્કટારીની છાલ, ગોખરુ અને કૌયખીજનો દૂધમા પાક કરી પાવો. (૧૫) ઉત્કટારીના મૂળની છાલનુ ચૂર્ણ કરી દૂધમા નાખી પકવ કરી તેમાં સાકર નાખી પાવુ, એટલે ઉત્કૃષ્ટ પુરુષત્વ આવે છે. (૧૬) તાલીમખાનુ, મૂસળી, ગોખરુ અને સાકર, એ ગાયના દૂધમા આપવું (૧૭) ઓથમીજીરુ ૨ લાગ, એલચીદાણા ૧ લાગ અને સાકર ૩ લાગ, એ રાત્રે પાણીમા પલાળી રાખી સવારે ખાવા આપવુ, કિવા એની ફાકી મારી ઉપર ગાયનુ થોડુ દૂધ પાવુ (૧૮) માલકાકણી, સાકર અને એલચીદાણા સમભાગે લઈ એકત્ર કૂટી પછી તેમાથી ૪ માસા ભૂકી લઈ ચાર માસા એરંડખીજમા વાટી સવારે દાતણ કયા પછી ખાવું. પ્રકૃતિનું પ્રમાણ જેઈ વજન અધિક વધારવું. એ લેવાથી મસ્તકની અને આંખોમાની ગરમી જઈ આંખોનું તેજ વધે છે. (૧૯) બદામ ૧ લાગ, એરંડખીજ ૨ લાગ અને એલચીદાણા ૧ લાગ લઈ એકત્ર ખાડી તેમા ૪ લાગ સાકર તથા ૪ લાગ ગાયનું ચોખ્ખુ ઘી નાખી તે સારું એકત્ર મેળવી, રાત્રે પૂણિ-માના પ્રકાશમા રાખી સવારે લાવવું રોજ સવારે ૪ માસા કિંવા ૬ માસા ખાવુ. એથી મગજ-માની ગરમી જઈ નેત્રવિકાર દૂર થઈ તેજ આવે છે. (૨૦) જવનો લોટ, ચોખ્ખું ઘી અને સાકર, એ દરેક શેર શેર અને ઘોળા મરી એક તોલો તથા એલચીદાણાની ભૂકી ૨ તોલા, એ બધા ઔષધો એકત્ર કરી સારી રીતે મેળવી એકરૂપ થાય એટલે કલાઈ દીધેલા વાસણમાં તપાવી પૂણિમાની રાત્રિએ પ્રકાશમા ભૂકી સવારે લેવુ રોજ સવારે ૪ કિંવા ૫ તોલા ખાવા આપવુ. ઉપર ગાયના દૂધનો એક ઘૂટડો પાવો. (૨૧) આસોદપાક, કુખાડપાક, ગોખરુપાક, સાલમભિશ્રીપાક અને ભોય-કોળાપાક ખાવા આપવા. (૨૨) કુંગળીનો રસ અને મધ એકત્ર કરી સેવન કરવું. (૨૩) ઘી અને મધમા આસોદનુ ચૂર્ણ ખવડાવવુ. (૨૪) ચણોદીના મૂળ દૂધમા ખાકી સાકરમા ખાવા આપવા. (૨૫) આમળાનો રસ અને ઘી એકત્ર કરી પાવું (૨૬) ઘી અને મધ વિષમ ભાગે એકત્ર કરી પાવુ. (૨૭) ઘોળી સાવરીના (મોચરસના ઝાડના) નાના છોડવાના કદ સૂકવી ખારીક ભૂકી કરવી

આસધ શેર ૧, ઘઉં છડેલા શેર ૧, શેકેલા તલ શેર ૧, છડેલા અડદ શેર ૧, એ સર્વને દળા આટો કરી ઘી શેર ૨ અને ગોળ શેર ૨મા મેળવી લાડુ શેર ગના કરી દરરોજ ખાવાથી સ્ત્રી તથા પુરુષને બળ વધે. (૨૪) તલ શેર ૪ તથા ખનૂર શેર ૪ને ખાંડી થેપલા-વડા કરી ધીમા તળી તે ટાક ૯, દૂધ શેર ૧મા ઘોળા રાત્રે પીવાથી વીર્ય સંબળ થાય (૨૫) વડનુ ક્ષયળ ટાક ૨, ચિનાઈ ખાડમા ખવડાવવાથી ધાતુ જતી અટકે (૨૬) નયકળ ૨ પૈસાભાર, મોચરસ ૩ પૈસાભાર અને ભૂનો ગોળ ૬ પૈસાભાર, એની ગોળા ૨૧ કરી, ૨૧ દિવસ ખાવાથી ધાતુ જતી અટકે (૨૭) લીડીપીપર ૧ લાગ, પીપળીમૂળ ૧ લાગ અને તુલસીના બીજ ૨ લાગ લઈ ૧૬ પહોર સતત ખરલ કરી યોગ્ય માત્રા આપી ઉપર દૂધ પીવાથી ધાતુપુષ્ટિ થાય

તથા દરરોજ સવારે અર્ધો તોલો બૂઝી ઘીમા શેડી ગાયના દૂધમા સીઝવી તેમા સાકર, ખેદાણા અને બદામ નાખી નિત્ય સવારે એક વાર સેવન કરવાથી અનેક પ્રકારના ધાતુ સંબંધી રોગ શમી જઈ મગજ તર થાય છે અને રમરણશક્તિ વધે છે. (૨૮) ઘોળી ગુલબાશીના કાદા ગાયના તાજ દૂધમાં ઘસી ૮ દિવસ આપવા (૨૯) કાળી મૂસળીનું ચૂર્ણ દૂધ અને સાકર સાથે આપવું. (૩૦) આસોદ અને વરધારાનું ચૂર્ણ દરરોજ અર્ધો તોલો, ગાયના અર્ધો શેર દૂધમા ઘી અને સાકર સાથે આપવું; એટલે વીર્યવૃદ્ધિ ઉત્તમ પ્રકારે થાય છે (૩૧) મહુડાની અતરછાલનું ચૂર્ણ સવાર-સાંજ દર વખતે ૨-૩ માસા પ્રમાણે ગાયના ઘી અને મધમા આપી, ઉપર પાશેર ગાયનું ગરમ દૂધ, ઘી અને સાકર સાથે પાવું એથી કરી કામોત્પત્તિ ઘણી જ સરસ થાય છે (૩૨) સફેદ મૂસળી, ગળોતુ સત્ત, કૌચબીજ, ગોખરુ, ઘોળા શીમળાના કંદ, મૂળ, કિંવા છાલ અને આમળા આ ઔષધનું ચૂર્ણ સમભાગે કરી, સર્વની બરાબર સાકર મેળવી (આ ચૂર્ણને 'વૃદ્ધકચૂર્ણ' કહે છે) આ ચૂર્ણ અર્ધો તોલો પર્યંત ગાયના ધારોણુ કિંવા ગરમ કરેલા દૂધમા ઘી નાખી આપવું, એટલે ધાતુની વૃદ્ધિ થઈ કામોદીપન થાય છે અને પંડિત્ય પણ દૂર થાય છે આ ચૂર્ણ ખાવાથી કમરમાં ઉત્તમ પ્રકારનું બળ આવે છે. (૩૩) આમળાના ચૂર્ણને આમળાના રસના ૨૧ પુટા દઈ છાયાશુષ્ક કરી તે ૨ માસા ચૂર્ણ સાકરમા આપી, ઉપર દૂધ પીવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થઈ કામોત્તેજન થાય છે. (૩૪) બળદાણાનું ઝાડ મૂળસુદ્ધા લાવી, ઘોઈ પાણી નાખી, કચરી, રસ કાઢવો; તે વસ્ત્રાળ કરી નાખી દરરોજ કાચા પાશેર પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવો, એટલે વીર્ય-પતન બંધ થાય છે. (૩૫) ગોખરુ, વરિયાળી અને સાકરનો કાઢો કરી બે વખત આપવો, એટલે ૭ દિવસમા વીર્યપતન બંધ થાય છે x

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોં મા;—ધાતુપુષ્ટિ માટે:—અસાળિયો-૭, આમળા-૪૦, એખરો-૩, એલચી-૩, એથમીજરુ-૬, કણેર-૧૦, કોડી-૪, કૌચ-૫, ખમ્બૂરી-૭, ચણા-૫, ચીકુ-૧, જવ-૪, બાવળ-૫, બીલી-૮, ૨૪; બેહેકાળ-૧, લીડા (શાક)-૧, ભોયકોળું-૧૩, મહુડો-૩, મૂસળી-૧, ૨; વડ-૬, શીમળો-૫, શિરકસિયો-૧ પુષ્ટતા એટલે પુષ્ટિ માટે—અડદ-૭, અંજીર-૨, ઉટાકટારી-૫, એખરો-૬, કુંવાડિયો-૫, ખટખટી-૨, ખસખસ-૫, ગુલબાશી-૨, ગોખરુ ખોડા-૪, ગોમેટા-૪, તરબૂચ-૧, બળ (બોળ)-૧, બાવળ-૧૯, બીવલો-૩, ભોયકોળું-૭, મુસળી-૧, મૈદાલકડી-૧, રતનજેત-૬, રાતું કોળું-૨, શતાવરી-૮, સાલમ-૨, ૪; હરણસુરી-૨. ધાતુ જતી હોય તેના માટે.—અડદ-૬, આદુ-૫૨, આશેત્રી-૬, કપાસ-૧૨, કમળ-૨, કકોડાં-૨, કેસર-૧૦, ગુલબાશી-૩, ગોમેટા-૨, ચણોઠી-૩, બીલી-૧૮, શીમળો-૯, શેલડી-૪, ૭ પેશાબમાં ધાતુ જાય તેના માટે.—ખીજડો-૬, શીમળો-૧૫, સાલમ-૧, જુઓ પ્રાં ઓંમા-સાબરશિંગની ટીપમાં ન. ૪. ધાતુક્ષય માટે:—આસ ધ-૧૧, દ્રાક્ષ-૪, લીંડીપીપર-૩૫, હરણસુરી-૧ ધાતુસ્થળની ઉશ્ચુતા માટે:—કાટીગોખરુ-૫, કુંવાર-૮, ખીજડો-૪, ઘોળી પીલુડી-૬, સાગ-૪, ૫. વીર્યવૃદ્ધિ માટે:—આદુ-૨૭, આમળા-૨૬, આસ ધ-૧, ૧૦; ઉટકટારી-૨, ચણોઠી-૩, જેડીમધ-૬, કુંગળી-૧૩, ૨૨; શતાવરી-૮ ધાતુવિકાર માટે:—આસ ધ-૮, કાટીગોખરુ-૫, કાંડોળી-૩, કેળ-૧૭, ગુલાબ-૭, પાડેરવો-૨, પિસા-૧, બળ (બોળ)-૨, બીવલો-૧, ભોરસળી-૪, રતનજેત-૮, ૯. ૧૧, રાનભીડા-૨, સાલમ-૧, હરણસુરી. સ્વપ્નાવસ્થા વગેરેના ધાતુવિકારો માટે:— દુદરલી-૧ મગજ તર થઈ ધાતુપુષ્ટિ પ્રાપ્ત થવા માટે;—બદામ ૩, ૭, ૮. બળ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થવા માટે:—ભોયકોળું-૧ વીર્યશ્લાવ એટલે પતન માટે —ઉદરકની ગ-૩, કાટા-સરિયો-૨, તલ-૧૧, લાણોની ટીપમાં ન. ૯.

જુઓ ગોં વેંમા—ધાતુપુષ્ટિ માટે:—દૂધ-૮, ૧૨. વીર્યશ્લાવ અને ધાતુક્ષીણતા

x વાલકરણ ઔષધિ —મદનજરી વડી, સીરતિવલ્લભ પૂગપાક, કામેશ્વર મોદક. મન્મથાભ્રમર, આન્નપાક, વાનરીવટિકા, ચ દ્રોહ્ય રસ, સુવર્ણલગ્ન, અશ્વજઘારિષ્ઠ, શુક્રમાતૃકા, નારસિંહ ચૂર્ણ, રાતાવરી ઘૂત, ચ્યવનપ્રાશ અવલેહ, લક્ષ્મીવિલાસ રસ, વસંતકુસુમાકર રસ, શુક્રવલ્લભ રસ, ગોખરુપાક વગેરે અપાય છે.

ઉપર.—દૂધ-૩. બળ અને વીર્યવૃદ્ધિ માટે —દૂધ-૮

જીઓ પ્રાં ઔંમા —પુરુષત્વ ક્રમી થયું હોય તો :—કતૂરી-૭, ગાડૂળ-૩ પુષ્ટતા,
બળ અને વીર્યવૃદ્ધિ માટે.—કતૂરી-૮. ધાતુવૃદ્ધિ માટે :—સાખરશિ ગ-૬.

પુરુષત્વ આવવાના ઉપાયોx :—(૧) ઘોળી કુગળીના રસમા અજમો પલાળી તે દરરોજ
છી ૧ તોલો અને સાકર ૨ તોલામા ૨૧ દિવસ ખાવા આપવો, એટલે પુરુષત્વ આવશે (૨) ખાખ-
રાના મૂળ ચીરી રીઠા માટલામા નાખી માટલામા પોણા લાગમા ભરીને ખાટી રહેલા ખાલી લાગમા
માટીનો રીઠો વાટકા અથવા પિત્તળનો ખેઉ તન્ક કલાઈવાળો છતો મૂકવો પછી તે માટલાના મોઢા
ઉપર માટીનું તાંસળું છતુ મૂકીને સધિ આટાથી બધ કરી લેવી પછી તે તાંસળામા ટાઢું પાણી
ભરવું અને તે સહિત તે માટલું ચૂલા પર ચડાવી નીચે અગ્નિ ખે કલાક સુધી બાળવો અને વચમાં
તાંસળામાનું પાણી બહુ ગરમ થતા કાઢી લઈ તેને ઠંડાણે કંકુ પાણી નાખવું. મૂળિયાના ભેચુ
જરાય પાણી નાખવાનું નથી. આ પ્રકારે તે મૂળિયામાનું પાણી વરાળરૂપે ઊડીને મૂળિયા ઉપર
મૂકેલા વાટકામા અર્કરૂપે ભેચું થશે. (આ ખાખરાના મૂળિયાનો અર્ક છે, અને સરતુ સાહિત્ય વર્ધક
કાર્યાલયમા હાલ જે અર્ક મળે છે તે એ જ પ્રકારે કાઢેલો હોય છે.) એ અર્કને પાનમા ચોપડીને
તે પાનમા મરેડીનું જીડવું એક મૂકી તે પાન ખાવું એટલે એક જ દિવસમા પુરુષત્વ આવશે.
ઉતાર—સ્રીસગ. (૩) કાળા ધતૂરાના મૂળ બશેર, માલકાગણીના બિયા બશેર, ઉટકટારીના મૂળ
બશેર એમનું પાતાળયત્ર વડે તેલ કાઢી, માસો કે અર્ધો માસો પાનમા ૭, ૧૪ અગર ૨૧ દિવસ
ખાવા આપવું. (૪) પથરાયેલા મોટા પાઘડાવાળી દારૂડીની છાલ ૧ માસો લઈ વડના દૂધમા મેળવી
તેની ચણા જેવડી ગોળી કરી પાનમા ખાવા આપવી. પાનમા લવગ, જ્યક્ષણ, જવત્રી વગેરે મૂકી
સવારસાજ આપવું; એટલે સાત અથવા ચૌદ દિવસમા પુરુષત્વ આવશે (૫) વગડાઉ ભેડીનાં
મૂળનું ચૂર્ણ ૧ તોલો પાશેર દૂધમા પાવું.

વિશેષ ઉપચાર.—જીઓ વનીંમા :—શિથિલત્વ દૂર થવા અને પુરુષત્વ આવવા
માટે :—ઉંદરકની ક-૧૦, ખાખરો-૬, કુગળી-૨૦, દારૂડી-૨, ધતૂરો-૧૮, રાતલીંડી-૧, શક્તિ
આવવા માટે :—ખસખસ-૫, નાગલી-૧, લીડા (શાક)-૧. શરીર બળવાન થવા માટે :—
શીમળો-૬. શરીરની કાંતિ સારી થવા માટે :—આમળા-૨૫, ૨૮. કઠી કોઈ પણ રોગ ન
થવા માટે :—વસુ-૩, સાટાટી-૧૦, હરડે-૪ જરા એટલે વૃદ્ધપાણું ન આવવા માટે.—આમળા
૧૨, ૨૭, આસધ-૩, વસુ-૩. સર્વ રોગ દૂર થવા માટે :—આસધ-૬, લાણો-૧.

સ્તંભન ઔષધો :—(૧) લવગ, જવત્રી, તજ, અક્ષીણ, અક્કલકરો અને સમુદ્રશોકના
બિયા, એ સર્વ ચૂર્ણો બરાબર લઈ, તે બધા જેટલી સાકરની ભૂટી નાખી, મધમા ખરલ કરવું
તથા એક વાલ પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. તેમાથી સાજના ચાર વાગતા એક ગોળી પાણીના અથવા
દૂધના ઘૂંટડામા મળવી તથા એક કલાક પછી ગાયત્રી ધારોણું દૂધ પીવું અને મૈથુન પહેલાં
કસુખીના તેલમા આકડાના મૂળનું ચૂર્ણ ખરલ કરી તેનો પગના તળિયામા લેપ કરવો; એટલે વીર્યનું
પતન થતું નથી, ઉતાર—લીજુ ચૂસવું (૨) કતૂરી, કેસર, જ્યક્ષણ, લવંગ, અક્ષીણ, લાગ, ચૂંક
અને એલચીદાણાની વસ્ત્રગાળ ભૂટી એકત્ર કરી વાલ વાલ સવારસાજ મધમાં આપવી, તથા ઉપર
ધારોણું દૂધ પાવું. (૩) કૌચબીજ, શતાવરી, ગોખરુ, ગજેટી, બળદાણા અને તાલીમખાનાનું
ચૂર્ણ તાજ દૂધમા રાત્રે પ્રાશન કરવું. (૪) જ્યક્ષણ, ખુરસાની અજમો, અજમોદ અને અક્ષીણ
સમલાગે લઈ ચૂર્ણ કરી, ચૂર્ણ સમાન ત્રણ વર્ષનો જૂનો ગોળ મેળવી, અર્ધો અર્ધો વાલની ગોળીઓ
કરી, તે સાજે ખાવા આપવી ઉતાર—લીજુ +

x પુરુષત્વ આવવા માટે (ઇદ્રિયની શક્તિ પ્રબળ કરવા માટે) વાનરીવટિકા, મન્મથાશ્વ રસ, અષ્ટાવક
રસ મહાલક્ષ્મીવિલાસ રસ, શુકવલ્લભ રસ, રતિવલ્લભ મોદક તેમ જ ઉપર કહેલી વાજકરણ ઔષધિ ખાવા
માટે અપાય છે તથા અનેક પ્રકારના લેપ (તીલા) ઇદ્રિય પર લગાડવા માટે અપાય છે

+ સ્તંભન માટે શાસ્ત્રીય ઔષધ કામેશ્વર રસ, કેસરાદિ વટી, કસ્તૂરીદિ ગુટિકા, ભતીફલાદિ વટી
મહાનાદ મોદક, શુન્વલ્લભ રસ, કામિનીવિદ્રાવણ રસ ચદ્રોદય રસ વગેરે અપાય છે

વિશેષ ઉપચાર :—બુઓ વનોંમા —આસધ-૧૦, ખસખસ ક-અક્રીણુ-૧૩

બુઓ અનુભૂત ઔષધ :—ઔષધિક્રિયાના ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમા નં ૧૧ મલમપ્રયોગની ટીપમા નં ૩૨ પૃષ્ઠત્પાકના પાકપ્રયોગની ટીપમા નં. ૨.

૩૫-પથરી (અશ્મરી)

કારણ : વાત, પિત્ત, કફ, અને શુક્ર થકી પથરીનો રોગ થાય છે, તોપણ તે ઘણું કરી કકાશ્રિત હોય છે. એની સારી રીતે ચિકિત્સા ન થાય તો તે પ્રાણહરણ કરે છે *

સંપ્રાપ્તિ :—જે વખતે વાયુ અસ્તિમાનું શુક્રયુક્ત કિવા પિત્તયુક્ત મૂત્ર અથવા કફ એને શોષે છે ત્યારે અશ્મરી થાય છે. જેમ ગાયના પિત્તમા ગોરોચન એકઠું થાય છે, તેમ અસ્તીમા શુક્રાદિક એકઠું થઈ ગદ્દો બધાય છે, અસ્તિની ઉપગત મૂત્રપિડો (વૃક્ષો)મા પણ પથરી ઉત્પન્ન થાય છે. અસ્તિની પથરીના કરતા વૃક્ષસ્થાનની પથરી વધારે દુઃખદાયી ગણાય છે. એ પથરીઓમા પણ જે વાતપથરી છે, તે દવાથી કપાતી નથી ઓપરેશન કરીને જ કાઢવી પડે છે પથરી માટેનો દોષ લોહી-માથી વૃક્ષમા આવે છે

પૂર્વરૂપ :—સર્વ અશ્મરી અનેક દોષાશ્રિત છે. અસ્તિ ફૂલવી, અસ્તિની આસપાસ અત્યંત પીડા થતી, મૂત્રની ગંધ બોકડાના મૂત્રની ગંધ જેવી આવવી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, જ્વર તથા અરુચિ, એ એનું પૂર્વરૂપ છે.

સામાન્ય લક્ષણો :—નાલિ, શિવણ તથા અગ્નિ(મૂત્રાશય)ની આગળ શૂળ થાય છે. અશ્મરીના યોગે મૂત્રનો માર્ગ રોકાય એટલે મૂત્રની ધાર ફાટે છે અશ્મરી મૂત્રમાર્ગ થકી પેલી તરફ જઈ એટલે મૂત્રવાને ઈજા થતી નથી તથા મૂત્ર સ્વચ્છ ગોમેદ (પાણી) જેવું થાય છે અશ્મરીના યોગે અસ્તિમા ક્ષત થવાથી ગ્લતમિશ્રિત મૂત્ર થાય છે, અને મૂત્રરતા જોર કરે તો ઘણા ક્લેશ અને પીડા થાય છે, ત્રિદોષ જ અશ્મરી બહુધા બાળકોને જ થાય છે. શુક્રાશ્મરી માત્ર મોટા માણસને જ થાય છે.+

ઉપચાર :—(૧) કડાની છાલ દહીંમા ઘસી આપવી (૨) ઘોળો એરડો, બેઠી ભોયરીગણી ભીલી ભોયરીગણી, ગોખરુ અને કાળી શેલડીના મૂળ દહીંમા વાટી પાવા. (૩) શિલાજિત મધમા આપવું. (૪) ગોખરુના કાઠામા જવખાર નાખી આપવો. (૫) હિંગ, એલચીદાણા, દૂધ અને ઘી એકત્ર કરી પાવાથી મૂત્રરોગ તથા શુક્રરોગનો નાશ થાય છે. (૬) આદુ, જવખાર, હરેરે, દારુહળદર, હળદર અને કાળો સગવો, એ બકરીના દૂધમા વાટી પાવા એટલે મૂત્રાશ્મરી ફૂટી જાય છે. (૭) તલ, અધેડો, કારેલી, જવની સળીઓ, ખાખરાનું લાકડું, એ સર્વ સમભાગે લઈ માટલામા નાખી પુટ દઈ બાળવા; પછી તેની ચાર માસા રાખ લઈ બકરીના મૂત્રમા ગોળી કરી ખાવી એ પ્રમાણે સાત દિવસ ખાવાથી અશ્મરીનો નાશ થાય છે (૮) ગોખરુનું ચણું મધ સાથે મેઢીના દૂધમા

* વાત, પિત્ત, કફ અને શુક્રની એમ ચાર પ્રકારની પથરી છે વળી જેમા નાના નાના કકડા હોય તે ગર્કરા અને જેમા રેત હોય તેને સિક્તાર કહે છે એ બે પણ પથરીના ભેદ છે

ઉપચાર —(૧) હરડા, બહેડા, પાપાણભેદ, ધમાસો, ધાણા, ગોખરુ અને કાકડીના બી સમાન ભાગે લઈ જરા ખોખરા કરી, પાણીમા ઉકાળી એ પાણી હમેશા સવારે પીએ તો પથરીનો ભૂકો થઈ ઝરી જાય અને આરામ થાય એ ઉપર મૂળા ખાવાથી પણ ફાયદો થાય છે (૨) ટકણખાર ઝીણો કરી ટાઢા પાણી સાથે ખાય તો રાખની માફક પથરીના ચૂરેચૂરા થઈ જાય આ રોગીને દૂધ, ગાળ, મીઠાઈ, ઘી એવી ભારે ચીજો ખાવા આપવી નહિ (૩) તલસરાની રાખ તોલો ૧ મધમા અવલેહ કરી આપવાથી પથરી જાય. (૪) બિલ્વેરાનું મૂળ વાટી ભૂકો કરી વાસી પાણીમા આપવાથી પથરી જાય (૫) તેલિયો દેવદાર, સચળ, તલ, તલસરાની રાખ, એ સર્વ મધ અને દૂધમા અવલેહ કરી આપવાથી પથરી મટે

+ અશ્મરી, ગર્કરા તથા સિક્તારોગમા નાલિ અને અડકોપમા સોજો, મૂત્રરોધ અને શૂળની માફક પીડા થાય તો અસાધ્ય રોગ સમજવો ગાસ્ત્રીય ઔષધ અશ્મરીભેદક રસ, ત્રિવિક્રમ રસ, કલત્યાય વૃત, રણાધ વૃત, તિલાદિ ક્ષારયોગ વગેરે અપાય છે

નાખી સાત દિવસ પાવુ. (૯) જૂના ઘીમા કેસર નાખી ત્રણ દિવસ પ્રાશન કરનાથી શર્કરાનો નાશ થાય છે. (૧૦) તલના ફૂલનો ક્ષાર, મધ અને દૂધને એકત્ર કરી ત્રણ દિવસ પાવું, અથવા સિંધવ અને બિજોરાનું સેવન કરાવવું. (૧૧) ચીલકાના મૂળ ઠંડા પાણીમાં વાટી પાવા. તે ઔષધ ત્રણ દિવસમાં અશ્મરીનો નાશ કરશે. (૧૨) અર્કપુષ્પી એટલે જેને શિદ્દોડી કહે છે, એના મૂળ ગાયના દૂધમાં વાટી સત્રારે ત્રણ દિવસ પાવા, એટલે દાહ્યુક્ત તીવ્ર અશ્મરીનો નાશ થાય છે (૧૩) શતાવરીના મૂળનો રસ ગાયના દૂધમાં પાવો, એટલે ઘણા દિવસની અશ્મરીનો પણ નાશ થશે. (૧૪) વાયવરણાની છાલ, મૂઠ, ગોખરુ, જવખાર અને ગોળનો કાઢો કરી કંડો થયા પછી તે કાઢો પાવો તે મૂત્રાશ્મરી, શર્કરા મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાઘાતનો નાશ કરે છે. (૧૫) વાયવરણાની છાલનો કાટો ગોળ નાખી પાવો (૧૬) સરગવાના મૂળનો કાઢો, તીખો ઉષ્ણ અને અશ્મરીનો નાશ કરનાર છે અથવા ગંઠાકાના મૂળ ચોખાના ધોવડામણમાં વાટી પાવા. દૂધ ને ભાત ખાવા. (૧૭) તુષોદક (જવની કાજી)માં હળદર અને ગોળ નાખી પ્રાશન કરવું (૧૮) મેઢીનું દૂધ મધમાં મેળવી પાવું. (૧૯) નસોતર અને ઇન્જવ, એ બંનેનું ચૂર્ણ દૂધમાં કિંવા ચોખાના ધોવડામણમાં આપવું. (૨૦) કળથીનો કાઢો ૮ તોલા, શરપુ ખાનું ચૂર્ણ અને સિંધવ બે માસા નાખી આપવો. (૨૧) ટ્રાળાનો રસ, હિંગ અને જવખાર એ એકત્ર કરી પાવું

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોં મા.—અક્કલગરો-૧, અગ્લુ-૬, ૧૦; ઇન્જવ-૩, ૨૦; ઉદગ્રકની ગ-૩, જીખરો-૧૧, કડવી ગલકી-૨, કળથી-૭, કાકડી-૪, કાસ-૧, કાટી ગોખરુ-૭, ગોખરુ ખોડા-૧૦, ચીલકું-૧, તલ-૧૫, ૨૨; તૂરિયા-૩, દ્રાક્ષ-૧૮, ધમાસો-૬, નસોતર-૨, પાપાણુભેદ-૪, પાઠ (કાળીપાઠ)-૯, પિત્તપાપડો-૬, બિજોરુ-૨૧, મૂસળી-૩, મૂળા-૩, મોરશિખા-૧, લાખડી-૧, વાયવરણો-૬, ૧૦; શતાવરી-૫, શિરદોડી-૬, સમેરવો-૧૮, સગ્ગવો-૨૧, સાગ-૧, હળદર-૧૪ શુક્રાશ્મરી માટે —તલ-૫ પાપાણુભેદ-૩, મૂળા-૧૧, મૂત્રશર્કરા માટે:—અધેડો-૨૯, વાયવરણો-૬

જુઓ ગોંવૈંમાં—શર્કરા માટે:—દૂધ-૧૦, પ્રાં ઔંમાં—પથરી માટે:—કખૂતરની હગાર-૩.

પૃથ્થ—જવ, કળથી, જૂના ચોખા, જૂનું કોણુ, આદુ, વાસનો કાઢો. અપૃથ્થ—મૂત્ર, મળ અને શુક્રનો અવરોધ તથા વિષ્ણુલકારક જડ એવા અન્નપાન તથા વિરુદ્ધાન્ન

૩૬—પ્રમેહ (પરમિયા સહિત)⁺

કારણ:—એક ઠેકાણે નિત્રેષ્ટ ખેસવું, નિદ્રા, દધિલક્ષણ, ગામમાના અને પાણીમાના જીવના, માસના રસ અને દૂધ, નવું અન્ન, નવોદક (વરસાદનું પાણી)નું સેવન, ગોળ વગેરે પદાર્થ અને કક્ષકારક પદાર્થ એ પ્રમેહ થવાનું કારણ બનણું

સામાન્ય લક્ષણો:—મૂત્ર ઘણું હોઈ ડહોળાયેલા જેવું હોય છે મૂત્રના વર્ણભેદથી પ્રમેહના ૨૦ ભેદ કહેલા* છે વ્યવહારમાં પેશાબની વખતે જે પ્રમેહમાં અતિશય આગ થાય છે તેને તણુ-

+ પ્રમેહની ઉત્પત્તિ અપૃથ્થ સેવનથી થાય છે અને પરમિયાની ઉત્પત્તિ દુષ્ટ સ્ત્રી અથવા દુષ્ટ પુરુષ (પરમિયાના રોગી)ના સહવાસથી થાય છે એટલે બંને રોગની સપ્રાપ્તિમાં બહુ જ અંતર રહેલ છે. પ્રમેહ રોગમાં પેશાબની સાથે ક્ષાર, લોહી, ચરબી, રસ, મજ્જા, સાકર આદિ દ્રવ્ય બન્ય છે, ત્યારે પરમિયામાં પરુ બન્ય છે પરમિયાના રોગમાં પેશાબમાં બળતરા પણ બહુ થાય છે

* મૂત્રના જુદાજુદા ૩૫ ઉપરથી પરમિયાના વીસ ભેદ કર્યા છે તેમાં ૧ ઉદક, ૨ ઇક્ષુ, ૩ સાન્દ, ૪ સુરા, ૫ પિષ્ઠ, ૬ શુક્ર, ૭ સિકિતા, ૮ શીત, ૯ ગર્ભ, ૧૦ લાલા, એ દસ પ્રમેહો કક્ષથી થાય છે અને તે સાધ્ય છે. ૧૧ ક્ષાર, ૧૨ નીલ, ૧૩ કાળો, ૧૪ હારિદ્ર, ૧૫ મળિષ, ૧૬ રક્ત, એ પિત્તથી થનારા છ પ્રમેહો કષ્ટસાધ્ય છે, અને ૧૭ વસા, ૧૮ મજ્જાન્ન, ૧૯ સાર તથા ૨૦ હસ્તી, એ ચાર વાયુથી થનારા અસાધ્ય પ્રમેહો છે તેના ઉપદ્રવો ઉપરથી તેને ઝાળખવા અપચો, અરુચિ, ખકારી, જીવ, ખાસી, સળેખમ ઇત્યાદિ કફના; પેહ અને લિંગમાં તોડ, અડકોગમાં ફાટ, તાવ, દાહ, તરસ, મૂર્છા, ભાગો, આડો ઇત્યાદિ પિત્તના, તથા ઉદાવર્ત, કપ, હૃદયહ, શૂળ, નિદ્રાનાગ, શોષ, ખાસી ઇત્યાદિ વાયુના ઉપદ્રવો છે

આત્રેયના મત મુજબ ૧ પૃથ, ૨ તક, ૩ પિટકા, ૪ શર્કરા, ૫ ઘૃત અને ૬ અતિમૂત્ર, એમ છ

ખિયો (મં ૧૦૬) પ્રમેહ કહે છે પેશાબના વખતે આગ થતી નથી તેને ઠંડા (મં ૧૦૬ શીત) પ્રમેહ કહે છે પેશાબના આરંભે તત્તુ કિંવા ગોળી પડે છે અને તે સળીયા ઊંચકીએ તો હાથ-બે હાથ લબાઈ નો તાર થાય છે. તેને તંતુમેહ, તારમેહ કિવા લાલામેહ કહે છે જે પ્રમેહમાં ધાતુ ન્ય છે તેને ધાતુપ્રમેહ કહે છે. જેમાં પરુ પડે છે તેને પૂયપ્રમેહ કહે છે. કંઈક તૂટે અને મધુર એવો જે પ્રમેહ પેશાબ સાથે પડે છે તેને મધુમેહ કહે છે મધુમેહી પુરુષ જે ઠેકાણે પેશાબ કરે છે, તે ઠેકાણે સાકર ખાવા માટે કીડીઓ બહુ ભેગી થઈ ન્ય છે હમણા પ્રમેહરોગનો ઘણો જ પ્રાદુર્ભાવ થયેલો છે પ્રમેહનો રોગ ઘણે લાગે પુરુષોને થાય છે, સ્ત્રીઓને પ્રતિમાસે રજઃ-પ્રવૃત્તિ થાય છે તેથી કરીને શરીર સંબધી સર્વ દોષો શુદ્ધ થાય છે, એટલે સ્ત્રીઓને પ્રમેહ થતો

પ્રમેહો ખીન પણ છે તે મેળવતા કુલ ૨૬ ભેદ થાય છે

ઉપચાર — (૧) પેશાબ ઘણો થતો હોય તો કાળા તલ ૯ પૈસાભાર સવારના પહોરમાં હમેશા ખાય તો હમેશા પેશાબ ટપકતો હોય અથવા ચોખતો ન હોય તેને આરામ થાય (૨) મારેલું લોહું તથા સૂઠ અગબર વજને લઈ ખાડી ઝીણું કરી તેવી ખમણી તેમાં સાકર ભેળવી દરરોજ સવારે નયણે કોઢે કોઢે તો પેશાબ ગળતો હોય અથવા ઘણો થતો હોય કે ચોખતો ન હોય તે મટે (૩) સુવા શેર ૧, મેંદો શેર ૦૧, શુદ્ધ ગેર ૦૧, રાતી ખાટ શેર ૧૧ અને ધી શેર ૦૧, એ સર્વે વસાણા ખાડીને એના લાહુ ખનાવવા તેમાંથી સવારસાંજ એકેક ખાય તો પેશાબ ગળતો હોય તે મટીને ધાતુ વધે (૪) ગવારનો આટો શેર ૧ અને સાકર રોગ ૦૧, ખાંડી ઝીણું કરી ગાયના ધી સાથે સવાર-સાંજ દિવસ ૧૦ સુધી ખાય તો આરામ થાય (૫) સરવાળા નામનું ઘાસ જેને ઉખરો કહે છે અને છાકરા જેને કૂતરા કહે છે, તે લૂગડા ઉપર ચોંટાડવાથી ચોટી ન્ય છે, તે જડ સુદા ઉખેડી લાવીને છાયામાં સૂકવી ખાડી તેની ખરાબર ખાટ ભેળવી સવારસાંજ એકેક હથેળી ભરીને ખાય તો ભાતભાતના પ્રમેહ મટે (૬) ઘોળો શુંદર શેર ૦૧, રિંગોડા શેર ૦૧, ખુરા ખાટ શેર ૦૧, મેંદો શેર ૦૧, એ બધા વસાણા એકઠા કરી એક કાચના વાસણમાં ભરી તેમાં ધી ગેર ૦૧ ભેળવીને તેમાંથી ૫ પૈસાભાર દરરોજ સવારે કેટલાક હમણા સુધી દૂધની સાથે મેળવીને પીએ તો ભાતભાતના પ્રમેહ મટે અને મરદાઈ વધે (૭) કેવડાની જડનો રસ તોલા ૨માં તોલો ૧ સાકર નાખી પીએ તો આરામ થાય (૮) આમળા તોલા ૨નો ઉકાળો કરી બે માસા હળદર તથા મધ નાખી આપવો (૯) ગળોનો રસ મધ નાખી આપવો (૧૦) છુહારી ખારેકો દૂધમાં ખાડી તેમાંથી ઠંણિયો ખેચી કાઢી તેની જગાએ લોખાન અને બે સાગળ સમાનભાગે લઈ વાડીને ભરવો, તે દરેકે જુદી જુદી ખારેક ઉપર ઘડના લોટની કણુક ચડાવી અંગારા ઉપર શેડી, પછી તે ખારેકો અંદરના ઔષધ સંહિત કાઢી લઈ વાડીને ચણા જેવડી ગોળીઓ કરી દરરોજ એક એક આપવી અંગારામાં શેકતા તે ખારેકમાંથી ચૂગળનો ધુમાડો બહાર નીકળવો ન જોઈએ, એટલે કે અંગારાની ભરસાળમાં ભારી રાખીને શેકવું (૧૧) ગળો તોલો ૦૧, પિત્ત-પાપડો તોલો ૧, આમળા તોલો ૧, બહેડા તોલો ૧, હરડા તોલો ૧ અને ધરો વાલ ૨ લઈ ૧૧ શેર પાણીમાં ઉકાળી પાચ તોલા રહેથી તેમાં તોલો ૧ મધ નાખી પાવું (૧૨) કાસકીના પાદડા તથા ચણકમોળા વાડી પાણીમાં પાવા (૧૩) દાડમ અને જાળુના પાદડાનું શરબત કાઢી પાવું (૧૪) વડનું દૂધ પતાસા ૪ ભરી દિવસ ૭ આપવું (૧૫) કૃતકડી કુલાવેલ તોલો ૧, એલાચથી તોલો ૧ તથા સાકર તોલા ૨ના પરીકા ૩ કરી આપવા (૧૬) રાખાવળી, સાકર, ઘાણા અથવા વરિયાળી ત્રણે વાડી રાત્રે હવામાં રાખી સવારે વૂટીને પાવું (૧૭) સૂરેખાર ટાક ૧, એલચી ટાક ૧, લીડીપીપર ટાક ૧, પાષણભેદ ટાક ૧, ગોળ ટાક ૪માં ગોળી વાળી ચોખાના ધોવરામણમાં આપવી (૧૮) એખરો ૧ પૈસાભાર, બળબીજ ૧ પૈસાભાર, પાપાણભેદ ૧ પૈસાભાર, તવખીર ૧ પૈસાભાર અને સાકર ૪ પૈસાભાર એની કાકી બકરીના દૂધમાં લેવી (૧૯) ગાયના ૧૦ તોલા દૂધમાં અર્ધા લીજુનો રસ નાખી તરત પાવાથી તણખિયો પ્રમેહ મટે (૨૦) કુવા-રની જડ બીડી હોય તે દેવતામાં શેડી તેને છાલી નાખી તેના ગરબના જેટલી સાકર નાખી દરરોજ ટાક ૨૧ લેવાથી પ્રમેહ ન્ય (૨૧) વછનાળ ટાક ૧, ઘનુરાના ખીજ ટાક ૧, ખુરાસાની અજમે ટાક ૧, ભાગ ટાક ૧, ચણકમોળા ટાક ૧, નયકળ ટાક ૧, ગહુલા ટાક ૧ અથવા મૂસળી ટાક ૧ લઈ, પોસ્તના પાણીથી ગોળી વાલ ૧ પ્રમાણે વાળી દરરોજ એક એક આપવી (૨૨) હરેકેળ ટાક ૨, આમળા ટાક ૨ અને બહેડા ટાક ૨ વાડી, શેડીના રસમાં ૭ પુટ આપી તડકે સૂકવવા તે ચૂર્ણ ટાક ૨, સાકર ટાક ૨માં મધ નાખી ચટારવું ઉપર દૂધ શેર ૦૧૧ પાવું આથી પ્રમેહ મટી વીર્ય વધે (૨૩) હરડા, બહેડા, આમળા, લોહચૂર્ણ, રિલાન્જિત, મોટીહરડે, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી મધમાં અવલેહ કરી ૭ દિવસમાં ખવડાવવું, અનૂણ ખવડાવવું (૨૪) મૂસળી ટાક ૪, ચણકીનું મૂળ ટાક ૪ વાડી, કાકી કરી ઉપર દૂધ પીવાથી ધાતુ-

નથી, પણ ગર્ભાશય આદિ પ્રજનન સંસ્થામાં વિકાર થાય તો પ્રદર થઈ જાય છે.

અસાધ્ય પ્રમેહલક્ષણ :—માતાપિતાની પરપરાથી પ્રમેહ થયેલ હોય તે અસાધ્ય પ્રમેહ છે, તેમ જ સર્વ પ્રકારના પ્રમેહ વિશેષ સમય સુધી ચિકિત્સા વિના રહે તો મધુપ્રમેહના રૂપમાં આવી જઈ અસાધ્ય બને છે.

જનને દ્રિયના દરદવાળી દુષ્ટ સ્ત્રીઓના સબધથી પ્રમેહ, પરમિયો (સુખક) થાય છે તે અહીં કહેલા પ્રમેહથી જુદી જાત છે. (અથવા પુત્રપ્રમેહ કહી શકાય, આ પ્રમેહના પૂરા લક્ષણ મળતા નથી.) સુખકમાં પેશાબરસ્તે પર નીકળે છે, કે જે પર એથી છે. તેમ જ મૂત્રે દ્રિયમાં સોજો તથા દાહ થાય છે, પેશાબની નળીનું મો લાલ થઈ જાય છે, વારંવાર ઘણી બળતરા સાથે થોડો થોડો પેશાબ થાય છે, સખત વ્યાધિમાં શરીરમાં તાવ પણ આવી જાય છે આ રોગ મટી ગયા પછી પણ વારંવાર જાગે છે આ રોગમાંથી કેટલાકને બદ થાય છે તેમ જ કેટલાકના સાધા ઝલાય છે.

પરમિયા (સુખક) પર ઉપચાર :—(૧) જૂના રોગો માટે ચંદ્રપ્રભા વટી સર્વોત્તમ ધલાજ છે. (૨) તીક્ષ્ણ નવા રોગોમાં પ્રથમ ઇદ્રિયજુલાબ લેવો. ગરમ પાણીથી શેક કરવો, કમ્બરબૂઝ ગરમ પાણીમાં બેસવું. (૩) પ્રમેહાતક વટી—વ શલેચન, શિલાજિત, રમી મસ્તકી, ઇસેસ, રાળ, ચણકબાબ, ધલાયત્તી તથા હળદર, એ આઠ વસ્તુ સમલાગે લઈ બારીક ચૂર્ણ કરી ચંદનના તેલમાં ઘૂટી વટાણા જેવડી ગોળા બનાવવી બબ્બે ગોળા દિવસમાં ત્રણ વખત લેવાથી પેશાબમાં બળતરા થવી, રસી વગેરે પીડા માત્ર ૧ દિવસમાં જ શાંત થઈ જાય છે (૪) જૂના રોગમાં ચંદ્રપુટી પ્રવાલ તોલા ૨ તથા ચાદીના વરખ તોલો ૧ મેળવી ખરલ કરવી. માત્રા ૩ થી ૬ રતી મલાઈ (તર)ની સાથે દિવસમાં બે વખત લેવાથી પ્રમેહ, સુખક, સ્વપ્નદોષ, પ્રદર, નબળાઈ વગેરે દૂર થાય છે (૫) બાવળની કાચી ફળી સુકાયેલી, ચણકબાબ તથા શબજીર, દરેક એકક તોલો લેવા. અને કમળકાકડીના બીજની ગિરી, ધલાયત્તી તથા ઈંદ્રજીવ દરેક અર્ધો અર્ધો તોલો લેવા અને ફુલાવેલી ફટકડી ૪ માસા લેવી એ સર્વને બારીક ખાડી ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણ ૭ માસા દિવસમાં બે સમય દૂધની લસત (દૂધ-પાણી મેળવેલા હોય તે)ની સાથે લેવાથી ત્રણ દિવસની અંદર સુખક નષ્ટ થાય છે (૬) સુખક પર પિચકારી—મુરદાશિંગ, ફટકડી, રસાજન, સુરમો તથા કાથો દરેક દશ દશ તોલા મોરચૂથુ તથા રસકપૂર સવા સવા તોલો, એ સર્વ ઔષધિ ખાડી મેળવવી, પછી પાણી તો ૧૦૦ (૨૧ શેર)માં મેળવી શીશીમાં ભરવી. આ પાણી ૦ તોલો ૧૦ તોલા પાણીમાં મેળવી દિવસમાં ત્રણ વખત પિચકારી મારવાથી નવા તથા જૂના પ્રમેહ (સુખક) માં મૂત્રે દ્રિય અને મૂત્રાશયમાં ભેગો થયેલો વિકાર નીકળી જાય છે. (૭) જૂના રોગમાં ગોખરુ, ગૂગળ અથવા ગોખરુનો અવલેહ સેવન કરવો.

તણખિયા પ્રમેહ ઉપર ઉપચાર :—(૧) ઘોળી ગોઝણી (ગરણી)ના મૂળ કંડા પાણીમાં ઘસી આપવા. (૨) ગાયના ચોખ્ખા દૂધમાં લિલામો ઘસી પાવો (૩) આમળાના ઝાડની છાલનો રસ બે તોલા પર્યંત કાઢી તેમાં કિંચિત્ હળદર અને મધ નાખી તે આપવું (૪) ઉંબરાનો દ્રવ દર વખતે બે તોલા લઈ તેમાં કિંચિત્ જીરાનું ચૂર્ણ અને ખડીસાકર ૧ તોલો નાખી, બે વખત આપવો.

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનોંમા. —કમળ—૩, ખેર—૬, ગરણી—૪, ગોખરુ બોડા—૫, ચિત્રક—૧૨, તલ—૧૭, ૧૮, દુદરલી—૨, લિલામો—૧૬

મધુપ્રમેહ ઉપર ઉપચાર :—(૧) જાંબુડીની છાલ નિત્ય ૨ તોલા પર્યંત ખાવી કિંવા પાકા જાંબુ અથવા જાંબુડાની ભૂટી ખાવી. (૨) કડાના મૂળ ઉપરની છાલ, અસાણાની છાલ, નાગર-પ્રમેહ જાય (૨૫) રાસ્તા ટાક ૫ અને લીડીપીપર ટાક ૧ અને સાકર ટાક ૭ ભેળા વાટી ત્રણ દિવસ ખવડાવવાથી સાન્દે પ્રમેહ જાય (૨૬) કેમ્બૂડા પલાળી પાણીમાં બગાળી સાકર નાખી પાઈએ તો પ્રમેહ-પીડા જાય (૨૭) ધતૂરાના બીજ, બગ મારેલ પાંચો, હિંગોલક, આમલસાર ગધક એની પાનના રસમાં ગોળા વાળી આપવાથી સર્વ પ્રમેહ જાય (૨૮) સાકર અને જવખાર ગાયની છારામાં ફડાવવાથી જાનવા (મૂત્રદૃશ્ય) જાય (૨૯) કસુબો ગાયના દૂધમાં સાથે આપવાથી પ્રમેહ જાય (૩૦) ડમરાનો રસ તોલો ૧૧, સાકર તોલો ૦૧ નાખી પીવાથી રગતિયો (રક્ત) પ્રમેહ મટે (૩૧) દાડમના બીજનો રસ સાકર તોલો ૧ નાખી પાવાથી રક્તપ્રમેહ તથા તણખિયા પ્રમેહ જાય

મોથ અને ત્રિકુળાનો કાઢો કરી આપવો

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમા —અળઈ-૪, જાંબુ-૬, દુદરલી-૨.

બહુમૂત્ર ઉપર ઉપચાર:—(૧) ત્રિકુળા, વાસના પાદડા, નાગરમોથ અને પહાડમૂળનો કાઢો મધ નાખી આપવો. એટલે તે તુરત બહુમૂત્રનો નાશ કરશે (૨) આદાનો રસ, ખડીસાકર નાખી જે વખત આપતા જવું. (૩) વાસના સુકાયેલા પાદડાનો કાઢો જે વખત આપવો

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમા —અજમો-૪, અતેનાસ-૩, આદુ-૪૦, આમળા-૨૧, કોલિંજન-૬, ખસખસ ક (અદીણુ)-૫, લોયકોણુ-૬, મેથી-૩, વાસ-૬.

સર્વ પ્રમેહો ઉપર ઉપચાર:—(૧) ગળોનો અગસ મધમા આપવો. (૨) ત્રિકુળા દેવ-ધર, દારુહળદર અને નાગરમોથનો કાઢો મધ નાખી આપવો (૩) ખાખરાના ફૂલનો કાઢો સાકર નાખી આપવો. (૪) વડના અંકુરનો કાઢો મધ નાખી આપવો (૫) વાવડિંગ, હળદર, જેડીમધ, મૂઠ અને ગોખરુનો કાઢો મધમા આપવો. તે દુત્તર પ્રમેહનો પણ નાશ કરશે (૬) ભોયઆમળી, તજ, એલચીદાણા, તમાલપત્ર, ચણકબોળા અને ૨૦ મરી એકત્ર વાટી ખાવા, એટલે અસાધ્ય પ્રમેહનો પણ નાશ થશે (૭) નિર્મળીના બિયા એકેક તોલો છાશમા વાટી પાવા. (૮) ઝકામ-લીમડીની લીબોળીઓ ચોખાના ઘોવરામણુમા વાટી ઘી નાખી ખાવી, એટલે પ્રમેહનો ત્વરિત નાશ થશે (૯) બાવળના અથવા ખીજડીના કુમળા પાન્ડા અને થોડું જીરું ખારીક વાટી ગાયના ચોખ્ખા દૂધમા મેળવી, ૧ તોલો ખડીસાકર નાખી સવારસાજ આપવું (૧૦) ચણકબોળા ૧ તોલો લઈ કાઢો કરી તેમા ચંદનના તેલમા ચાર ટીપા નાખી તે આપવો (૧૧) વશલોચન ૧ તોલો, એલચીદાણા ૧ તોલો, ચણકબોળા ૧ તોલો, ઘોળા કાથો ૧ તોલો અને માયકળ ૧ તોલો લઈ, તેનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણ પલળે એટલું તેમા સુખડનું તેલ નાખી નાના ખોર જેવડી ગોળીઓ કરવી પછી તે ગોળી સવારસાજ ૪ તોલા ઠંડા પાણીમા મેળવી તેમા ખડીસાકર અર્ધો તોલો નાખી તે પાણી પાવું એ ઔષધથી પ્રદર પણ જાય છે. (૧૨) ત્રિકુળાનું ચૂર્ણ ૩ લાગ, હળદરનું ચૂર્ણ ૧ લાગ અને ખડીસાકર ૩ લાગ, એ સઘળું મધમા આપવું એટલે સાત દિવસમા દુત્તર પ્રમેહનો પણ નાશ થાય છે. (૧૩) નવટાક ઘઉં રાત્રે પાણીમા લીજવી રાખી સવારે વાટી વજ્રગાળ કરી, તે પાણીમા ૧ તોલો ખડીસાકર નાખી તે ૭ દિવસે આપવું * **પ્રમેહપિટિકા:**—પ્રમેહની ઉપેક્ષાએ ફેડકટી થાય છે તે સર્વ સધિના ઠેકાણે થાય છે તૃણા, શ્વાસ, માસનો સ કોચ, હેટકી, મદ, વિસર્પ, મર્મસંગેષ (મર્મસ્થાનની પીડા), એ બધા ઉપદ્રવ જાણવા. એમાથી કોઈ ને કોઈ પ્રમેહરોગીને અપથ્ય કરવાથી થઈ આવે છે **પ્રમેહપિટિકા ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ઉખરાના દૂધનો લેપ કરવો. (૨) બાવચો વાટી લેપ કરવો (૩) વણ ઉપરની ચિકિત્સા કરવી. મધુમેહ પછી ઘણેભાગે પ્રમેહપિટિકા થાય છે એ બહુ જ ઘાતક રોગ ગણાય છે માટે અનુભવીની સલાહ પ્રમાણે તુરત યોગ્ય ઉપચાર કરવો

* પ્રમેહરોગ પર વધુ ઔષધિ —મેહકુલાતક રસ, વસ તકસુમાકર રસ, શિલાજિત વટી, બૂહત બજેશ્વર, સોમનાથ રસ, એલાદિ ચૂર્ણ, ચંદ્રપ્રભા વટી, ખદિર ગુટિકા, ચંદનાદિ ક્વાથ, ગોક્ષુરાદિ ક્વાથ, ગોક્ષુરાદિ ગૂળ, ગોખરુપાક, ચંદનાસવ, ગધકયોગ, ચંદ્રપ્રભા રસ, ચંદ્રોદય રસ વગેરે ખાવા માટે અપાય છે. પ્રમેહમિહિર તેલ મર્દન કરવા માટે અપાય છે પ્રમેહપિટિકા ૧૦ પ્રકારની થાય છે જે મનુષ્યની હોજરી ફેપવાળી હોય તેને પ્રમેહ વિના પણ થાય છે ગુદા, હૃદય, ગિગ, કાથ તથા પીઠના મર્મસ્થાનોમા ઉત્પન્ન થયેલી અતિ વેદનાવાળા મદાગ્નિવાળાને થાય તો અસાધ્ય સમજની પ્રમેહ સ બધી પિટિકા થઈ હોય તો પ્રથમ લોહી કઢાવવું જો પાકી ગઈ હોય તો રાત્રીથી ચિરાવવી ત્યાર પછી બકરાના મૂત્ર અથવા લીમડાના પાનના ક્વાથથી ઘોઈ ઉમરડાનું દૂધ અથવા બાવચીના ખીજ વાટી લેપ કરવો, તથા ઉપલસગી, મુનકા, નમોતર, મીઠીઆવળ, કહું, હરડે, અરડસાની છાલ, લીમડાની છાલ, હળદર, દારુહળદર તથા ગોખરુના ખીજ સમભાગે લઈ કાઢો કરી પિવડાવવો શાસ્ત્રીય ઔષધ સારિવાદિ લોહ, સારિવાદાસવ, મકરધ્વજ રસ વગેરે અપાય છે પ્રમેહપિટિકા (કાર્ણકલ) બહુ જ અસાધ્ય દંદ ગણાય છે માટે સાધારણ ધરના ઉપચારો પર ન રહેતા અનુભવીની સલાહ લેવી, એ વધારે સારું ગણાય છે

ભુઓ અનુભૂત ઔષધ —ઔષધિક્રિયાના ચૂલ્પ્રયોગની ટીપમા ન ૨૭ ક્વાથપ્રયોગની ટીપમા નં. ૧૩

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ પનોંમા-સર્વપ્રમેહ માટે.—અ કોલ-૧૩, અનુ-૫, અળસી-૬, આમળા-૧૧, ૨૨; આશેત્રી-૨, ઉટકટારી-૨, ઉબરો-૧, એખરો-૪, એથમીજીરું-૩, કાકડ-૩, કાડોળી-૩, ૪, કુવાર-૮, કેવડાનું ઝાડ-૪, કેળ-૧૫, ખાખરો-૯, ખીજડો-૩, ખેર-૯, ગહુ-૭, ગળો-૩, ખોખરુ ખોડા-૨, ૭, ચણકખોખા-૨, ૪; ચણોડી-૯ ચિત્રક (ચિત્રો)-૪, તલ-૧૧, નિર્મળી-૬, પાષાણુલેદ-૨, પિસા-૧, પીળો ધતૂરો-૭, બકામ લીમડી-૫, મલ (ખોળ)-૨, ખાવળ-૧૬, બિહી-૧, ભોયઆમળા-૩, ભોયકાળુ-૪, મેદી-૬, મેદાલકડી-૨, રતનજોત-૯, રાનભીડા-૨, લવગ-૩૦, લાણોની ટીપમા ન ૮, લીમડો (કડવો)-૧૪, ૩૯, વડ-૨ વાસ-૪, શતાવરી-૧૯, શરપુ ખો-૨, શિરદોડી-૨, સીસમ-૧, શેરણી-૩, સુખડ-૬, હરડે-૧૯, ૩૪, ૪૨; હરણસુરી-૨, હાશા-૩, ઠંડા એટલે શીતપ્રમેહ માટે.—આમલી-૨, કમળ-૩, પાટલા-૪, પાઠ (કાળીપાડ)-૫, ખોળ (હીરાખોળ)-૪, રતનજોત-૮, વાસ-૫, શીમળો-૧૨ તંતુ કે લાલાપ્રમેહ માટે:—કાટી ગોખરુ-૫, ચણોડી-૭, દુદરલી-૧, મેદી-૨, વગડાઉ તૂરિયું-૧ ધાતુપ્રમેહ માટે —કાયફળ-૫. પૂયપ્રમેહ માટે:—કપૂરી મધુરી-૧, સુખડ-૫ વસામેહ માટે —અરણી-૭, કૂવાડિયો-૮, સીસમ-૨. રક્તમેહ માટે—એલચી-૫, ખોળ (હીરાખોળ)-૭ પિષ્તમેહ માટે —હળદર-૧૨. શનૈર્મેહ માટે —હરડે-૨૦. સાન્દ્રમેહ માટે:—સાત્વીન-૩. નીલમેહ માટે —પીપળો-૨૧. ઇક્ષુ અને સિક્તામેહ માટે.—લીમડો (કડવો)-૩ સુરામેહ માટે—શીમળો-૧૧. હરિદ્રામેહ માટે—ગરમાળો-૬ ઉષ્ણમેહ માટે —ગોખરુ-૫, મેદી-૨ ઉદકમેહ માટે —નિર્મળી-૬, પારિજાતક-૪, રતનજોત-૧૦ મંજિષ્ઠમેહ માટે—મજક-૪ તરતના પ્રમેહ માટે.—આખો-૮, લાણોની ટીપમા ન. ૯.

ભુઓ પ્રાં ઔં મા-ઉદરની લીડીઓ-૩ તણખિયા પરમા માટે.—ભેસનું જાણુ-૩.

પથ્ય—ચોખા, જવ, સામો, મડ, ઘઉં, કળથી, મગ, તુવર અને ચણાની દાળ, સરગવો, પડોળા, લસણ અપથ્ય—મૂત્રવેગનો અવરોધ, ધૂમ્રપાન, દિવસે ઊઘવુ, મૈથુન, વાલ, મિષ્ટાન્ન, તેલ, જાશ, ગળપણ, દૂધી, કાળુ, શેલડી, ખાટા અને ખારા પદાર્થ

૩૭—પાંડુ

કારણ અને સંપ્રાપ્તિ:—અતિ મૈથુન, અત્યગ્લ પદાર્થ, ખારા અને તેલવાળા પદાર્થોનું અતિ સેવન, અતિ મદ્યપાન, મૃત્તિકાલક્ષણુ, દિવસે ઊઘવુ, અત્યત તીખા પદાર્થ, દૂધ, અડદ, મિષ્ટાન્ન, તલ, માજલાનું અતિલક્ષણુ, એ પદાર્થોનું સેવન કરનારાઓનું લોહી દોષોએ કરી કુષ્ઠ થઈ શરીરની ત્વચા પાકુવણી થાય છે એ રોગને પાકુરોગ કહે છે. વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત અને મૃત્તિકાલક્ષણુજન્ય, એમ પાંચ પ્રકારનો પાકુરોગ થાય છે

પૂર્વરૂપ:—ચામડી ફાટવી, મોમા વારવાર થૂક આવવું, શરીર ગળવું, મૃત્તિકાલક્ષણુની ઇચ્છા, નેત્ર અને ગાલોએ સોજા, મળમૂત્રનું પીળાપણુ, અન્નનું પાચન ન થવું, એ લક્ષણો પાકુરોગ થવા પહેલાં માણસને થાય છે

વાતપાંડુ:—ચામડી, મૂત્ર, આખો ઇત્યાદિને રક્ષતા, કાળાપણું, કપ, સોય ભોકાયા જેવી પીડા, પેટનું ફૂલવું, બ્રમ ઇત્યાદિ થાય છે **પિત્તપાંડુ:**—મૂત્ર, વિષ્ટા અને આખો પીળા થાય છે, દાહ, તૃષા અને જ્વરે પીડિત હોય છે, મળ પાતળો થાય છે અને શરીરકાંતિ અત્યત પીળી થાય છે. **કફપાંડુ:**—મુખમાથી કફનો આવ, સોજો, ડોલા, આળસ, શરીરે ભાર, ત્વચા, આખો અને મોઢે શ્વેતતત્ત્વ, એ પ્રમાણે થાય છે **સન્નિપાત પાંડુ:**—ઉપર કહેલા ત્રણ લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે **મૃત્તિકાલક્ષણુજન્ય પાંડુ:**—માટી ખાવાની જેને ટેવ પડેલી છે, તેના વાતાદિઠા પૈકી એકદો દોષ કુપિત થાય છે, માટી તૂગ રગની હોય તો વાયુ કુપિત થાય છે, ખારી હોય તો પિત્ત ક્રોધે છે, મીઠી હોય તો કફ કુપિત થાય છે. તે માટી પેટમા ગયા પછી રસાદિક ધાતુને રુક્ષ કરે છે અને

રાક્ષ્ય ગુણુ પ્રખળ થયો એટલે અન્ન ખાવામા આવે તે રુક્ષ થઈ જાય છે તે માટી કોષાદિકાના અગ્નિએ પચન થયા સિવાય રસ વહન કરનાર માર્ગમા જામે છે અને તેનો રોધ કરે છે, તેથી કરીને 'દ્રિયોતુ' બળ એટલે સ્વવિપય ગ્રહણશક્તિ નષ્ટ થાય છે શરીરની દીપ્તિ, શક્તિ અને ઓજ એટલે સર્વ ધાતુનો સાર (હૃદયમા હોય છે તે) એને ક્ષીણુ કરી પાકુરોગ ઉત્પન્ન થાય છે; તેમાં બળ, અગ્નિ અને વર્ણનો નાશ થાય છે. વિશેષ લક્ષણુ:—નેત્ર, ગાલ, બ્રૂકુટિ, પગ, નાભિ, શિશ્ન એ ઠેકાણે સોજો, કોઠામા કૃમિ અને રક્તકફમિશ્રિત દસ્ત, એ લક્ષણુ થાય છે આ પ્રકારને કાર્ષ 'કૃમિપાંડુ' પણ કહે છે અસાધ્ય લક્ષણુ:—ઘણા દિવસનો પાકુરોગ ઘણો કાળ થવાથી જડ થાય એટલે સાધ્ય થતો નથી આખા શરીરે સોજો આવેલો હોઈ જે રોગી સર્વ પદાર્થ પીળા બુએ છે તે; જે માણસનો બધાયેલો થોડો મળ લીલા રંગનો કફમિશ્રિત પડે તે; જે પુરુષ દીન એટલે દુઃખી થાય છે અને ઘોળો પૂણી જેવો થાય છે તથા ઊલટી, મૂર્છા અને તૃષાની પીડા પામે છે તે; રક્તક્ષય થકી જે પાકુરોગી ઘોળો થાય છે તે, જેના દાત, નખ આખો પીળા થયેલા છે તે, જે પાકુવર્ણના પદાર્થસમૂહ બુએ છે અને હાથ, પગ, ડોક એ ઠેકાણે સોજા હોય અને મધ્યદેહ જેનો શુષ્ક થયો છે તે અસાધ્ય છે, એથી ઊલટો સાધ્ય જાણવો મધ્યદેહને સોજા, હાથ, પગ અને ડોક એ શુષ્ક થયેલા; ગુદા અને શિશ્ન એ ઠેકાણે સોજો, મૃત પ્રાય થયેલો તેમ જ અતિસાર અને તાવે કરી પીડાયેલો રોગી વૈદ્યોએ છોડવો પાંડુરોગમાં+ કમળો થાય છે:—જે પાકુરોગી અત્યંત પીળા દ્રવ્યોતુ સેવન કરે છે, તેના પિત્ત રક્તમાસને ખાળી દુષ્ટ કરી કમળારૂપ રોગ કરવાને સમર્થ થાય છે; તેની આખો અત્યંત પીળો થાય છે, ઇદ્રિયોની શક્તિ નષ્ટ થાય છે, ત્વચા, નખ, મુખ, એ અત્યંત પીળા થાય છે, મૂત્ર, પુરિષ લાલ અને પીળા થાય છે; તે પુરુષ ચોમાસામાના દેડકા જેવો પીળો થાય છે દાહ, અન્ન ન પચવુ, દુર્બળતા, અગગ્લાનિ અને અન્નદ્વેષે તે રોગી પીડિત થાય છે, જેમા પિત્ત પ્રખળ એવો કમળો એક કોષાશ્રય તથા બીજી શાખા-(રક્તાદિ ધાતુ)—શ્રિત હોય છે, જેમ રાજ્યક્રમા સ્વતંત્ર હોય છે, તેમ કમળો પણ સ્વતંત્ર હોય છે. એની જ બીજી અવસ્થા કુંભકમળો:—કાળાતરે જડ થયેલો જે કમળો જડરાગિને જ્યારે રોકી લે છે, જેથી કુંભ (ઘડા) સમાન પેટ મોટું થઈ જાય છે, ત્યારે કુંભકમળો કહેવાય છે પાંડુરોગમાં હલીમક રોગ થાય છે:—શરીરમા વાત અને પિત્ત વધવાથી જે વખતે પાકુરોગનો વર્ણ લીલો, નીલો કિંવા પીળો થાય છે અને બળ તથા ઉત્સાહનો નાશ, ઊંઘ, અગ્નિમાદ, ઝીણો તાવ, સ્ત્રીભોગની ઇચ્છાનો અભાવ, અગ મગ્ગાઈ આવવુ, દાહ, તૃષ્ણા, અન્નદ્વેષ, ભ્રમ એ ઉપદ્રવ થાય છે, ત્યારે વાતપિત્ત થકી રોગીને હલીમક રોગ થયો છે એમ જાણવુ

ઉપચાર.—(૧) લોહાના વાસણમા તપાવી રાખેલું દૂધ સાત દિવસ પાવુ અને પથ્ય પાળવુ; એટલે પાકુરોગ, ક્ષય અને સગ્રહણી રોગ દૂર થાય છે (૨) દશમૂળ અને સૂકનો કાઢો આપવો. એટલે કફયુક્ત પાકુ, જ્વર, અતિસાર, સોજો, સગ્રહણી, ઉધરસ, અરુચિ, કઠરોગ અને હૃદરોગનો નાશ થાય છે. (૩) ત્રિકૂળા, ગળો, અરડૂસી, કડુ, કરિયાતુ અને કડવા લીમડાનો કાઢો મધ નાખી પાવો; એટલે પાકુરોગ અને કમળાનો નાશ થાય છે. (૪) સાટોડી, કડવો લીમડો, કડવા પડોળા સૂક, કડુ, ગળો, દારુહળદર અને હરડેનો કાઢો—સર્વાંગના સોજા, ઉધર, પાકુ, રથૂલતા, મુખમા હમેશા ગળકા (કફ) આવવા અને કફરોગનો નાશ કરે છે (૫) અરડૂસી, ગળો, કડવો લીમડો, કરિયાતુ અને કડુનો કાઢો મધ અને ઘી નાખી આપવો, એટલે કમળો, પાકુ, રક્તપિત્ત, હલીમક અને કફાદિક વ્યાધિનો નાશ થાય છે (૬) શિલાજીત, મધ, વાવડિંગ, હરડે અને સાકરનુ સમ-

+ પાકુરોગ લોહીમા રાતા રજકણે ઓછા થયેથી અથવા લોહી ઓછું થવાથી થાય છે કમળોર પિત્તા-રાયનુ પિત્ત આડે માર્ગે જઈને લોહીમા મળી જાય ત્યારે થાય છે બને ગેગની સ પ્રાપ્તિમા બહુ જ લેફ રહેલો છે સાધારણ અવસ્થામા ઉપચારની અદર કેટલુંક મળતાપણું છે તીવ્રાવસ્થામા બંનેની ચિકિત્સા જુદી જુદી છે

× કુંભકમળો રોગમા વમન, અરુચિ, ઊળકા, તાવ, પરસેવો, શ્વાસ, ઉધરસ અને મળ પાતળો થાય છે ત્યારે રોગ અસાધ્ય બની જાય છે

ભાગે ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું, એટલે પછર દિવસમાં દેહ બળવાન થાય છે (૭) ચિત્રકચૂર્ણને આમળાના કાઢાની ત્રણ ભાવના આપવી; પછી તે ગાયના ધીમા રાત્રે લેવું. (૮) દેવદારના પંચાગનું ચૂર્ણ દૂધમાં કિવા પાણીમાં ચાર માસા લેતા જવું, એટલે એક મહિનાની અંદર પાકુરોગનો નાશ થશે (૯) હરડે ગોમૂતમાં ૨૧ દિવસ લીજવી રાખવી અને તેમાંથી એકેક લક્ષણ કરવી (૧૦) મૂળ સહિત કાસાળું લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તે આપવું. (૧૧) માટીને નાગકેસર, જેઠીમધ, લીંડીપીપર અને નસોતરનો કાઢો કરી તેની ભાવના આપવી, પછી તે ભાવના આપેલી માટી ખાવા આપવી, એટલે ખાધેલી માટી નીકળી જઈ વિકાર દૂર થાય છે (૧૨) હરડેનું ચૂર્ણ મધ અને ધીમા આપવું (૧૩) ગોખરુનો કાઢો મધ અને સાકર નાખી પાવો (૧૪) ગળાનું સત્ત્વ મધ અને ધીમા આપવું (૧૫) હિંગાષ્ટક ચૂર્ણ ચારગણા ઘીમાં પ્રથમ ગ્રાસમાં ભોજનની અંદર આપવું; એટલે અગ્નિ વધે છે (૧૬) પ્રવાળ લગ્ન દૂધસાકરમાં આપવી (૧૭) સૂઠ, મરી, લીંડીપીપર, ચિત્રકમૂળ અને બાળહરડેનું ચૂર્ણ કરી તેમાં બમણો ગોળ નાખી ત્રણ ત્રણ માસાની ગોળીઓ કરવી અને તે પાણીમાં આપવી, એટલે પાકુરોગ અને હરસનો નાશ થાય છે વાકેરીનું ભોથું ઠંડા પાણીમાં અગર દૂધમાં ઘસી દરેક બે વખત પ્રમાણે સતત ત્રણ મહિના આપવું; એટલે પાકુરોગ, જીર્ણવર, નાડીવળ, લગદર, ગંડમાળ, જામેલી ગરમી વગેરે અનેક રોગોનો નાશ થાય છે x

બુઝો અનુભૂત ઔષધ — ઔષધિક્રિયાના ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમાં ન. ૨૩

વિશેષ ઉપચાર:—બુઝો વનૌંમાં—આમલી-૩, ઈંદ્રજવ-૧૬, ઉક્ષી-૩, કાસાળું-૭, કુકર-પાકાનો વેલો-૮, ગોખરુ બોડા-૧, ચિત્રક-૯, પિસા-૨, લાગરો-૧૩, ભોયઆમલી-૪, પ; મીઠી-આવળ-૬, લીંડીપીપર-૩૫, વાકેરી-૩, શ્રાવક-૩, સમેરવો-૧૫, સાટોડી-૧૯, હરડે-૮. મૃત્તિકા-જન્ય પાકુરોગ માટે:—કેસર-૬.

બુઝો ગોંવૈંમાં — દૂધ-૨૧, ગોમૂત ૬, જની ટીપમાં ન. ૨. પ્રાં ઔંમાં:—મૂતવર્ગ-૧

પથ્ય—જૂતા જવ, ઘઉં, ભાત, મગ, તુવેર અને મસૂરની દાળ, પરવળ, જૂતા કાળા, જૂતાં કાળા, ગળો, કાળી શેરડી, તાદળજો પુનર્નવા, વતાક, હુગળી, લસણ, પાકી ફેરીઓ, ઘિલોડા, આમળા, છાશ, ઘી, તેલ, જવ અને ઘઉંની કાજી, માખણ, હળદર. તૂરા પદાર્થ અને કેસર. અપથ્ય—રક્તસ્રાવ, ધૂમ્રપાન, બિલટી, મળમૂત્રાદિકાના વેગનું ધારણ, પરસેવો, મૈથુન, શિંગો અને પાનની ભાજી, હિંગ, અડદ, પેડ, ખજૂર, તાબૂલ, સરસવ, મધ, ખાટા પદાર્થ, વિરુદ્ધાત્મ, જડ અને વિદાહી અન્ન.

૩૮ : બળતરા (દાહરોગ)

કારણ અને લક્ષણ:—અતિ ઉષ્ણ પદાર્થોનું સેવન, પિત્તકારક પદાર્થોનું લક્ષણ, મર્માભિ-ધાત, મહાશત્ત્વાદિકાનો પ્રહાર, એ કારણ વડે આ રોગ થાય છે. શરીર શુષ્ક અને તપ થવું, નેત્ર આરક્ત કિવા પીતવર્ણ, એ દાહરોગના લક્ષણો બાળવા *

x પાકુરોગ તથા હલીમક રોગમાં શાસ્ત્રીય ઔષધિ — પુનર્નવાદિ મંદર, નવાયસ ચૂર્ણ, અષ્ટાદગાગ લોહ, ચૂપણાદિ મંદર વટક, અમૃતલતાદિ વૃત, હરિદાદિ વૃત, દશમૂળારિષ, ચદ્રપલા વટી, લોહાસવ, પાકુપ ચાનન રસ, ત્રિકલારિષ, ત્રૈલોક્યસુદર રસ વગેરે ખાવા માટે અપાય છે તથા કમળા પર ચદ્રપલા ગુટી અજન કરવા માટે અને સૂઢવા માટે દુકંડેલના ફળનું ચૂર્ણ આપવાથી ક્ષયદો થાય છે બાળકો માટે મંદરની બનાવટ તથા મોટી હમરવાળા માટે લોહલસમવાળી ઔષધિ ચ્યવનપ્રાશ અવલેહ સાથે આપવી વિશેષ લાભદાયક છે સ્ત્રીઓને રક્તપ્રદરથી અથવા હરસથી પાકુરોગ થયો હોય તો મૂળરોગ દૂર કરવા માટે પ્રથમ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ

* અગ્નિ વડે દાહવાથી, સૂર્યના તાપમાં ફરવાથી, ગરમ પદાર્થનું સેવન કરવાથી કે પિત્તના પ્રકોપ વગેરેથી અતર્હાં (ગરીરની અંદરની બળતરા) અને બહિર્હાં (બહાર અગન બળે તે) કે કેવળ દાહ નામે બે દાહ ઉત્પન્ન થાય છે તેના ૧-રક્તપિત્તદાહ, ૨-રક્તદાહ, ૩-પિત્તદાહ, ૪-તૃષ્ણદાહ, ૫-રક્તપૂર્ણદર દાહ, ૬-ધાતુશય દાહ, ૭-મર્મધાતદાહ, આ સાતે પ્રકાર અને તેમના લક્ષણો નામ ઉપરથી જ સમજાય તેવા છે. હૃદય, મસ્તક અથવા પેડ પર માર લાગવાથી દાહરોગ ઉત્પન્ન થાય, તે અસાધ્ય કહેવાય છે, તેમ જ જે રોગીને અંદર બળતરા થતી હોય, પણ ઉપર ગરીર ઠંડું જણાવુ હોય, એ રોગીને આરામ થવાની આશા નથી.

ઉપચાર:—(૧) ધાણા અથવા ધાણા અને વરિયાળી અધકચરી કૂટી રાત્રે ૨૪ તોલા પાણી-મા પલાળી ગખી સવારે તે પાણી ગાળી લઈ તેમા ખડીસાકર ૪ તોલા નાખી પાવી. (૨) સો વખત ધોયેલુ લી શરીરે ચોપડવુ. (૩) અરીદાનુ ક્ષીણ કિવા કડવા લીમડાના પાદડા વાટી તેનું ક્ષીણ શરીરે ચોળવુ. (૪) ચંદનાદિનુ ચૂણું દૂધમા આપવુ એટલે દાહ, પિત્ત અને બિનવા દૂર થાય છે (૫) ચોખાની ધાણી અને ખડીસાકરનો કાદો કરી તે વાર વાર આપતા જવુ (૬) ખજૂરનુ શરબત કરી આપવું (૭) ગળાનુ સત્ત્વ છરું અને ખડીસાકરમા આપવુ. ગોવરું અને શીતળાના રોગના દાહ ઉપર એ આપવુ. (૮) ચોખાના ધોવડામણુમા રક્તચ દન (રતાદળી) ઘસી તેમા થોડી ખડીસાકર નાખી તે પાવુ +

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમા —અગરુ-૨, આખો-૧૧, ઉળરો-૨૬, કમળ-૪, ક ચનાર-૩, કેળ-૧૩, કોકમ-૬, કોથમીગ-૫, ૮, ૯, ખજૂરી-૧૦, ખાટી લૂણી-૪, જવ-૧, ડાગર-૧૨, તડખૂચ-૨, પદ્મકાષ્ઠ-૧, પાદ (કાળીપાડ)-૪, ફાલસા-૨, બિબ્બેરુ-૫, બહેડા-૩ મગ-૨, મરવો-૨, મોથ-૯, ૧૪; રતાળી-૧, ૧૦; વાળો-૨, ૪, શતાવરી-૨, સીતાફળ-૩, સિવણુ-૭, સુખડ-૧ રક્તજન્ય દાહ માટે —વાસ-૩

ભુઓ ગોવૈંમાં —બાશ-૧, લી-૧૫ હાથપગમાં થતા દાહ માટે —લી-૪ તાવ વગેરે કારણોથી અતિ બળતરા થાય તો :—લી-૫

ભુઓ પ્રાં ઓંમાં :—ઘૃતવર્ગ-૨ હાથપગમાં થતા દાહ માટે :—ઘૃતવર્ગ-૧.

પથ્ય—ચોખા, મગ, મસૂર, ચણા, જવ, સાકર, લી, દૂધ, માખણ, કાકડી, કોળુ, દાડમ, પડોળા, મીઠા રસ. **અપથ્ય**—રસે ચાલવુ, ખારા અને પિત્તકર એવા પદાર્થ, ગરમી લેવી. બાશ, પાન, હિંગ, મંથુન, કડવા, તીખા અને ઉષ્ણ પદાર્થ

૩૯—ખાલરોગ

કારણ:—માતાનું જડાન્નાદિ લક્ષણ, વિપમાશન અને દોષકારક અન્નલક્ષણને લીધે દેહમા પ્રકોપ થઈ શરીર ઉપરનુ દૂધ વિકૃત થાય છે, તે કારણોએ બાળકને વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે; તેમ જ માતાપિતાના ઉત્પત્તિચ્ચાતો વ્યથિત હોય, બાળકોને અનિયમિત આહાર, ઘણી જ વખત લીધાડવું, ઘણી જ વખત પાણી પાવું, ગરમીમા બહાર લઈ જવુ, દુગ્ધાદિ પદાર્થ ઉઘાડા રાખવાથી વિકૃત થયેલા એવા પેય પાવાં વગેરે કારણોએ ખાલરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. દૂધ પીનારાં, દૂધ અને અન્ન ખાનારા અને કેવળ અન્ન ખાનારાં, એવા ત્રણ પ્રકારના બાળકો હોય છે. તે અન્ન અને દૂધ દુષ્ટ ન હોય તો બાળક નીરોગી હોય છે. દતોદ્ભવ એ સર્વ ખાલરોગોનું કારણ છે, પરંતુ તેના ઠેકાણે વિશેષ કરી જ્વર, વિસ્ભેદ (ઝાડો, હગામણુ), કૃશત્વ, બિલટી, કપાળ દુખવુ, અભિવ્યંદ, શોથ અને વિસર્પ, એ ઉપદ્રવ થાય છે

બાળકોની અંતર્ગત વેદના જાણવાનો ઉપાય:—બાળકોના રડવા ઉપરથી તેની કમી-જસ્તી પીડા સમજવી. બાળક વારંવાર જે ઠેકાણે હાથ હલાવે તે ઠેકાણે અને જ્યાં આપણને હાથ અડકાડવા દે નહિ તે ઠેકાણે તેને કાર્ષક પણુ દુખ છે એવુ સમજવુ આખો મિચાવા ઉપરથી મસ્તક દુખે છે, એમ સમજવુ મલાવરોધ, બિલટી, સ્તન ચાટવા અને પેટમા ગડગડવુ, પેટનુ ચડવું અને પેટનુ ભૂચુ થવું, એ લક્ષણોએ તેના ગળામા પીડા છે એમ સમજવુ મળમૂત્ર બંધ થવુ, ડચકણા તથા ચારે તરફ ભેવું, એ લક્ષણોએ તેની અગ્તીમા તથા ગુલ્મસ્થાને પીડા થાય છે એમ સમજવુ. વૈદ્યોએ તેના સ્તોતો (નાક, મુખ, કાન વગેરે દ્વારો), હાથ, પગ વગેરે અવયવ તથા સાધા વાર વાર ભેવા બાળકને ઔષધ આપવાનું પ્રમાણુ :—બાળક ઉત્પન્ન થાય એટલે તેને વાવડિગના ફળ જેટલુ અથવા ગુળના પ્રમાણુમા ઔષધ આપવુ; તેમ જ બાળક મોટુ થવું

+ દાહરોગમા સિદ્ધ ઔષધિ દાહાતક રસ, સુધાકર રસ, ચંદનાદિ કવાથ, ચંદ્રકલા રસ, ચંદનાદિ અવલોહ વગેરે ખાવા માટે તથા કાળક તેલ અને ચંદનાદિ લેપ. શરીર પર લગાડવા માટે અપાય છે

જ્ય તમે વધારતા જવું એક વર્ષ પછી એકેક માસો વધતા જવું કુકુલુકx (ખાળખુપર્યા) :- આ રોગ દૂધના દોષે કરી થાય છે તેના યોગે પાપણની નીચે ખાજ આવે છે, ખાળકની આખો દુખે છે અને પિયા લાગે છે તે આખને ખૂબ લાગે એટલે ખાળક કપાળ, નાક તથા આખો યોગે છે અને તેનાથી ગરમીમા જોવાતું નથી કે આખો ઊઘડતી નથી. પારિગર્ભિક (પરિભવ, પારો-ગકું, મં અવથણે, આયનેર) —ગર્ભિણી માતાનું દૂધ ખાળકને પાવાથી તેને ઉધરસ, અગ્નિમાદ, ઊલટી, આંધા, અરુચિ તથા ભ્રમ થાય છે; તે રોગ થાય છે અને તેનું પેટ મોટું થઈ તગતગતુ દેખાય છે આ રોગને પારિગર્ભિક અથવા પર્ગિભવ કહે છે એ ઉપર અગ્નિદીપન ઔષધ આપવા તાલુકંટક (તાળવું પડવું, ગળું પડવું, મં ટાળું, તાન) —તાળવાના માસમા કફ કુપિત થઈ તાલુકંટક રોગ થાય છે, તેથી કરી તાળવામા ખાડો પડે છે અને તાળવું નીચે લટકે છે ખાળક થાન લેતું નથી, મહાકષ્ટે ધાવે છે, પાતળો મળ થાય છે, તૃષા લાગે છે, આખો, ગળું અને મોઢું દુખે છે, ગળું ચોખ્ખું રહેતું નથી તથા જે દૂધ પીએ તે ઓછી કાઢે છે. મહાપક્ષ વિસર્પ (ગતવા—મળ ધાવરે, રક્તખાડે, મોનેરક્ત) —ખાળકના ગળાને કિંવા ખરતીને ધાવરુ થાય છે, તેથી કરી ખાળક જીવતું નથી તે ધાવરુ રાતા કમળાના પાદડા પ્રમાણે લાલ હોય છે આ મહાપક્ષરોગ ત્રિદોષ જ છે. એ આખો ઉપર ઉત્પન્ન થઈ ઉર પર્યંત આવે છે, અથવા હૃદય ઉપર થઈ ગુદા પર્યંત જાય છે સસણી (વરાધ, ગધેડી, ભુંડી. મં સુશી, ઉડતે). —નાના ખાળકની પ્રકૃતિ કફ-પ્રધાન હોય છે, તે કારણથી તેને પ્રાય. કફાશ્રયના રોગ થાય છે કફકારક પદાર્થ સેવન કરવાથી આ રોગ થાય છે પેટમા કફનું જળું થઈ તે વાયુની નૈસર્ગિક ગતિનો અવરોધ કરે છે અને તે ઉપર ચઢતું ચઢતું કાળજીએ વ્યાપી આગળ કઠાવરોધ થાય છે પેટ એકસરખું ઊડતું હોય છે એ સસણી જેવો અતિ સત્વર વર્ધિષ્ણુ એવો પ્રાણુધાતક ખીજો રોગ નથી. આંકડી (આંચકી તાણુ) :-માતાએ ઉષ્ણ અને વાતુલ પદાર્થો સેવન કરવાથી તેનું દૂધ દૂષિત થાય છે. તે ખાળકે પ્રાશન કરવાથી તેનું મગજ તમ થઈ પ્રાણુવાહક તત્ત્વ (મજ્જાતત્ત્વ) ક્ષુબ્ધ થાય છે, તેથી હસ્તપાદાદ્યવયવ થરથર થઈ આખો સુકાઈ જાય છે હાથપગને વારવાર આચકા આવે છે, શુદ્ધિ નષ્ટ થાય છે અને સ્તનપાનાદિક વ્યાપાર બંધ થાય છે. આંકડી એ મોટો લયકર અને પ્રાણુનાશક રોગ છે. આ રોગમા અપરમારના સર્વ લક્ષણો થાય છે આ રોગવાળા છોકરા નલાવવા ભારે કઠિન હોય છે જે ખાળકના મસ્તકમા ઉષ્ણતા ઘણી હોય છે. તેને પ્રાયઃ આંકડીનો રોગ થાય છે. ભાર :-આ રોગ દૂધની મલાઈ કિંવા એવા પ્રકારના પદાર્થોનું સેવન થવાથી પેટમા મલાઈ જેવો કિંવા દેડકા જેવો આકાર થઈ આતરડામા ચિટકાઈ રહે છે પછી ઉત્તરોત્તર તે ઉપર મલાઈ જેવો પુટ ચડી તે વધતો જાય છે પછી તેનો આકાર ડબ્બા જેવો જામે છે તેને નીચે કિંવા બાબુએ અથવા ઉપર છિદ્ર હોય છે, તે તેનું મુખ તેમા ઊર્ધ્વમુખ હોય તે સાધ્ય, બાબુએ મુખ હોય છે તે કષ્ટસાધ્ય તથા અધોમુખ હોય છે તે બહુધા અસાધ્ય આ રોગ છ મહિનાની ઉપરના ખાળકને થાય છે કવલુ (ખરોળ) :-આ રોગ પાનથરી (ખરોળ) જેવો પેટમા ડાખી બાબુએથી ડીકરાના કકડા જેવો થાય છે ઉત્કુલિકા :-જેમા પેટ ફૂલે છે અને દમ, સોજથી યુક્ત એવી ખાળકની જમણી કૂખમા ઉત્કુલિકા થાય છે

ખાળખુપરા ઉપર ઉપચાર :- (૧) ત્રિફળા, લોધર, સાટાડી, આદુ, રીગણી અને ઊલી ભોરિંગણી, એ વાટી કાઢવી તે કલ્કનો સુખોષ્ણ લેપ કરવો (૨) જસતના ફૂલ આખોમા આજવા.

x ખાળકોની આખમા વણુ કરીને ૪ રોગ થાય છે. ૧ કુકુલુક, ૨ અભિષ્યદ (આખો લાલ થવી, ઊઠવી), ૩ ખીલ (ઉપરની પલકની નીચે ડોડકી થવી) અને ૪ ફૂલ (ડીકી ઉપર ફૂલ થાય છે તે). કુકુલુક (પલકની નીચે થતી ખીજ) માટે આહી ઉપાય બતાવેલ છે ખાળકના ત્રણ રોગ માટે ‘આખના રોગ’ના પ્રકરણમા જોઈ લેવું ખીલ ઉપર —મરી, મનસીલ, રસાજન, રાખ અને સિંધાલૂણનું ચૂર્ણ કરી મધ મેળવીને આખમાં આજવું (ગ અને પથ્થર પર વસીને ચૂર્ણ કરવું પછી ખરલમા પણ સારી રીતે ધૂટવું).

ફૂલા ઉપર—(૧) અરોડાની જડનો રસ મધ મેળવી આખમા આજવો (૨) અક્રીણ, શુદ્ધ નવસાર અને કુલાવેલી ફટકડી, એ ત્રણે વસ્તુ સમભાગે લઈ અરોડાના રસમા ધૂંટી અજન કરવું

(૩) કુરંદના પથ્થર ઉપર લોખંડ ઘસી તે ભૂટ્ટી વચ્ચગાળ કરી ખુપગ પર નાખવી.

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વનોંમા :—હિગ-૯.

પારિગર્ભિક ઉપર ઉપચાર :—(૧) લીડીપીપર મધમા નાખી ચાટવા આપવી. બાળક પોતાની મેળે ચાટી ન શકે તેમ હોય તો તેની માતાએ ચટાડવું. (૨) સુરવારી હરડે અને તળ દડા પાણીમાં ઘસી આપવી (૩) અજમે, ખોડીઅજમે, જીર, શાહજીરું અને સૂડનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૪) પ્રવાળલરમ ગુલકંદમાં અથવા મધ અને ઘીમાં આપવી. (૫) મરી પાણીમાં ઉકાળી તેમાં સાકર નાખી તે પાણી આપવું.

વિશેષ ઉપચાર ભુઓ વનોંમા :—પાઠ (કાળીપાઠ)-૭, લીડીપીપર-૨૪, હરડે-૩૧. ભુઓ પ્રાં ઓંમા :—દૂધ-૪.

તાલુકંદક-તાળવું(ગળું) પડે છે તે ઉપર ઉપચાર :—(૧) હરડે, વજ અને ઉપલેટનો કલ્ક કરી મધ નાખી તે માતાના દૂધમાં પાવું. (૨) સાબરશિંગ ગાયના દૂધમાં કિવા ઘીમાં ઘસી તાળવા ઉપર લેપ કરવો; અને ગાયના દૂધમાં સાબરશિંગ ઘસી પાવું (૩) વજ અને નયકળ દૂધમાં અગર ઘીમાં ઘસી તાળવા ઉપર લેપ કરવો તથા સાબરશિંગ ઘસી પાવું. (૪) વાસનવેલ અગર પાડળીના વેલાના પાદડા બારીક વાટી પેડી કરી તે તાળવા ઉપર લગાવવી. (૫) કડવા કારેલા અને આબાહળદગ્નુ ચૂર્ણ માખણમાં મેળવી તેની પિડી તાળવા ઉપર લગાવવી અને ઉપર એરડાના પાદડા ૩ દિવસ બાધવા. (૬) કારીવણના પાદડાનો અથવા કુગળીનો રસ કાઢી તેમાં જીરાની ભૂટ્ટી અને ખડીમાકર નાખી તે પાવો. (૭) કુગળી શેકી વાટી તેનો લેપ કરવો અને સાંજે તે કાઢી તાળવા ઉપર ગાયનું ઘી ચોપડવું. (૮) જવખાર અને મધ આગળી પર લઈ તાળવા ઉપર ચોળવું.

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વનોંમા :—એરડો-૭, કદબ-૧, કારિવણ-૮, કુગળી-૨૬, પાટલા-૧૦, વજ-૧૧ વાસનવેલ-૬, શિરદોડી-૯, હરડે-૧૩, હળદર-૧૭ ભુઓ પ્રાં ઓંમા :—સાબરશિંગ-૪.

ધાવરાં(રતવા) ઉપર ઉપચાર :—(૧) ગતી કરેણુના ફૂલ તથા ચોખ્ખા અને તેના સમ-ભાગે વજ લઈ ગરે ઠંડા પાણીમાં ભીજવી રાખી તે વાસણ આકળમાં ઉધાકું રાખવું. સવારે વાટી તેનો લેપ કરવો (૨) ઘોળા ચણેડીના પાદડા વાટી તેનો લેપ કરવો (૩) ગુલાબનું મૂળ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો (૪) સાગના પાદડા અને કામળાના કકડાની રાખ કરી તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૫) ગોપીચંદન ઘસી ચોપડવું.

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વનોંમા :—કરેણુ-૫, કાળીવેલ-૧, ગુલબાશી-૧, ગૌરીનો કણો-૧, ચણેડી-૮, દુદરલી-૨, ધાવડી-૬, મીઠળ-૬, સાગ-૪, હુરા-૬

સસણી (વરાધ, ગરધણી) ઉપર ઉપચાર :—(૧) સુરવારી હરડે, બહેડા અને જેડીમધ

તાલુકંદક(તાળવું પડે છે તે)ની પરીક્ષા —બાળકના તાળવાના ખાડામાં ૧થી ૨ માસા ગોળનો દુકડો રાખી ઉપર વહીના લોટની ટીકડી રાખી વચ્ચથી બાધવું ત્રણચાર કલાક પછી ખોલીને જોવું જો ગોળ બહી જાય તો ટેંગ છે જો તાલુકંદક નહિ હોય તો ગોળ પચ્યો રહેશે તાલુકંદકની ઔષધિ —(૧) મહામરિચાદિ તેલ જે ભાવપ્રકાશમાં કુષ્ઠ પ્રકરણમાં કહેલ છે તેનું મર્દન કરવું, તેમ જ નારાયણ તેલનું મર્દન પણ લાભદાયક છે (૨) શેકેલી હિંગ સરસવના દાણા જેટલી, આદાનો રસ, તુલસીનો રસ, ભેસના છાણોનો રસ તથા મધ ચાર ચાર ટીપા લઈ, સર્વ મેળવી દિવસમાં બે વખત ચટાડવાથી એક માસની અંદર તાલુકંદક દૂર થાય છે

* આ દરદ બદલા બાળકને પેટમાં ભાર રહેવાથી થાય છે એથી કાળજી પાસે દબદબો ભરાઈ રહેલો હાથથી તપાસતા જણાઈ આવે છે, તેમ તે થયા પછી બાળકને આડાની કબજિયાત રહે છે, માટે એમાં બનતી સાવચેતીથી તાકીદે આડો ભરતે તેવા ઉપાય લેવા કેટલાક વૈદ્યો ત્રિકળાનો ઉકાળો પણ અપાવે છે કેટલાક બાળકોને કકમકોપ પણ સાથે હોય છે, માટે એક ભલદી થઈ જાય એવી દવા પણ આપવી પડે છે સસણી રોગમાં ગોડાની લાદ લઈ તેમાં થોડું પાણી નાખી, રસ નીચોવી પિવડાવવાથી તરત દરદ રાત થાય છે વધારે.

એ ઉબ્જોદકમા ધમી તેમા લગાર સિધવ અને મધ નાખી તે ચટાડવું. (૨) નાગરવેલના પાંદિલા પાનને એરંડતેલ ચોપડી તે પેટ ઉપર મૂકી પેટ એકવું. (૩) બાળગોળીમા ચણાની દાળ કરતાં પણ કમી પાપડખાર અથવા સાજીખાર નાખી તેમા થોડું બાળકની માતાનું દૂધ નાખી તે પાઈ દેવું, તેથી ઊલટી થશે (૪) ગોરોચન અને હળદર નાગરવેલના પાનના રસમા આપવું. (૫) પાન સાથે કાળીછરી અને હળદર નાખી રસ કાઢી આપવો. (૬) કાગેલીના પાનનો રસ કાઢી તેમા હળદર નાખી તે રસ પાવાથી ઊલટી થઈને કદ નીકળી જાય છે. પછી રોગ શમન થઈ જાય છે. (૭) બાવળીના બિયા નાગરવેલના પાનના રસમા, દૂધમા અગર પાણીમા ઘસી પાઈ દેવા. (૮) સતાપાના પાનનો રસ મધ નાખી આપવો. (૯) ગોમૂત્ર એક-બે વખત ગાળી હળદર નાખી પાઈ દેવું. (૧૦) દિક્કામાલી, રેવ ચીનો શીરો અને એળિયો ગરમ પાણીમા વાટી પેટ ઉપર ફૂંટી સિંચાવની જગ્યાએ લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમા—એંગડો-૧૭, કાળીછરી-૪, ટેસરીય પો-૨, દિક્કામાળી-૬, તુવેર-૮, નાગકેસર-૪, નાગદમની-૫, બાકળી (હીગોની)-૧, સતાપા-૬, સોનવેલ-૧, હળદર-૮, ૧૦. ભુઓ પ્રાં ઓંમા —કતૂરી-૯ની ટીપમા નં. ૧.

આંકડીx(આંચકી, તાણુ) ઉપર ઉપચાર:—(૧) ઘોળી કુંગળી લગારેક ચીરી, નાકમા ધરી રાખવી અને સુધાડવી. (૨) તાળવા સિવાય સર્વ મરતકે, નાક આગળ, કપાળ ઉપર તથા આખો ઉપર ગુલાબજળ ચોપડવું. (૩) સુરવારી હરડે કંડા પાણીમા ધમી હેવાને, જીલ નીચે અને લગારેક જીલને પણ ચોપડવું. એટલાથી ઉપશમ ન થાય તો હરડે, આમળા તથા ખડીસાકર ઘસી અજન કરવું તથા કુંગળીનો ઉપાય આસ્તેઆસ્તે ચાલુ રાખવો.

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમા:—ગોખરુખોડાની ટીપણી, કુંગળી-૩, મરડાશિંગ-૧, હરડે-૯.

ભાર ઉપર ઉપચાર: (૧) કહુવદાવન (ધંવરજી) બેસના મૂત્રમાં બાફી તે મૂત્ર સુદા ખરલ કરી, પછી તે વાલભાગ લઈ એક ચણોઠીભાર પાપડિયોખાર અથવા સચળની ભૂટી સાથે મધમા આપવું. (૨) ગોમૂત્રમા સાકર તથા મીઠું સમભાગે નાખી તે પીવું. (૩) એળિયો અને દિક્કામાળી એકત્ર કરી પાવી (૪) કબૂતરની અથવા પારેવાની હગાર મધમા ચટાડવી (૫) તોલા ભાર પાપડખાર અને એક મોટું વતાક કલાઈવાળા વાસણમા બાફી તેને ગોમૂત્રમાં ખરલ કરી તેમાથી બે વાલ લઈ ગોળના પાણીમા પાવું. (૬) બેઠી ભોરિંગણી અને ઊભી ભોરિંગણીના કાઠામા તોલાભાર પાપડખાર ખરલ કરી બેએક આગળી ચટાડવું. (૭) કડવી પડોળીનાં મૂળ ગધેડીના દૂધમા ઘસી મધ્યરાત્રે પાવા. (૮) જગલી શેરડીનો રસ થોડા દૂધમા પાવો (૯) સૂર્યકમળનાં ફૂલનો રસ દશ ટીપાં શક્તિ અનુસાર દૂધમા આપવો. (૧૦) ખોરેતીની છાલ, પાણીશોફ અને નાળિયેરની કાચલી ગોમૂત્રમા ઘસી દરરોજ બે વખત શક્તિ પ્રમાણે ૨૧ દિવસ આપવી (૧૧) ખોરેતીની છાલ,

જર જણાય તો બે ત્રણ કલાક પછી ફરીને રસ પાવો જે બાળકો માત્ર દૂધ પર રહે છે, તે બાળકોના રોગમા કદાચ માતાના ગરીરમા કોઈ રોગ હોય તો તેને પ્રથમ દૂર કરવો જોઈએ માત્ર બાળકને ઔષધિ આપવાથી પૂરો લાભ થતો નથી

x કેટલીક જગ્યાએ જે અતિસારનો ભેદ મરડો છે, તેને પણ આંકડી કહે છે, કે જેમા દરદી કરાગત જતા મહાન કષ્ટ ભોગવવા છતાં ઝાડો ઊતરતો નથી, પરંતુ આ જગ્યાએ આંકડી ગળ્દનો એ અર્થ થતો નથી ન્યા મરડાને આંકડી કહેવાનો રિવાજ છે, એવી જગ્યાએ આ દરદને આચકી કહે છે આ દરદથી બાળક બચવું ધણું મુશ્કેલ હોય છે એ દરદ શરૂ થયા અગાઉ કોઈ બાળકને ઊલટી થતી માલુમ પડે છે આ ઊલટી થતા જ બાળકને પાંદિયો ટકણખાર કુલાવી ૧-૧ રતી શુમારે માતાના ધાવણમા અગર મધમા ૩-૩ કલાકે આપતા રહેવું એથી ઊલટીમા ચીકણા તાતા નીકળી જશે અને આ આચકીનું દરદ થઈ આવવાની ધારતી રહેશે નહિ આચકીવાળા બાળકને માળવી ગોખરુ ૫ અને સૂકી આમલી (આમલીના ફળ) પાણીમાં એકઠા વાટી લૂગડાથી ગાળી બે તોલા પાણી પાવું આ ઉપાય અજમાવી ખાતરી કરેલો છે ન્યારે હોજરી અને આતરડાની ખરાબીથી આચકી થઈ હોય, ત્યારે આ ઉપાયથી હોજરી અને આતરડાનો દોષ દૂર થઈ આચકી(ધનુર્વાત)ની ઉત્પત્તિ બંધ થઈ જાય છે

ચિત્રકના મૂળ અને અધેડીના મૂળ ગોમૂતમા ઘસી આપવા રેચ થયે ઉતાર—દહીં અને ભાત

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમા :—ઈંદ્રવરણા-૪, ૧૩; કારેલી-૯, કાયટી ૧૧, કુવાર-૧૪, ખોરેતી-૩, ૪, ૬; દિકામાળી-૫, બોળ (હીરાબોળ)-૩, ભાગરો-૬, ભિલામો-૨૫, ભોરિ ગણી-૮, વંતાકડી-૪, સરગવો-૧૨, સૂર્યફૂલ-૩, હેંદ-૩.

ભુઓ પ્રાં અંભા :—અસ્થિવર્ગ-૯, કબૂતરની હગાર-૪, ખીરખહોટી-૧, ૨.

કવલુ (ખરોળ) ઉપર ઉપચાર:—ભાર ઉપરના ઉપચાર કરવા *

ઉત્કૃષ્ટિકા રોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) જળો લગાડી રક્ત કઢાવવું, અને ક કોડી, સૂક, નાગરમેથ, ચણકબોળા તથા અતિવિષનું ચૂર્ણ માતાને પાવું, એટલે દુગ્ધદોષનું નિવારણ થાય છે (૨) પેટ શેકવું અને ખીલીના મૂળ, નાગરમેથ, પહાડમૂળ, ત્રિક્ષણા, બેડી ભોરિ ગણી તથા બિલી ભોરિ ગણીનો કાઢો ગોળ નાખી પાઈ દેવો

દંતોદ્ભવ (દાંત આવવા) ઉપર ઉપચાર:—(૧) દાંત આવવાની વખતે ધાવડીના ફૂલ લીંડીપીપર અને આમળાંના રસમા મધ નાખી દાંતના માંસવાળા ભાગને ચોળવું, એટલે બાળકને દંતપીડ થતી નથી. (૨) દાંતની પીડા ઘણી થઈ હોય તો ઘોળી નગોડના પૂર્વ બાબુના મૂળ લાવી ગળામા બાધવા; એટલે દાંત સંખધી ઉપદ્રવ અને કુરક એટલે એક અડ ગિતરે છે તેનો નાશ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમા :—કેળ-૧૪, ધાવડી-૩.૪

બાળકના તાવ ઉપર ઉપચાર:—(૧) પક્ષકાષ્ઠ, કડવો લીમડો, ધાણા, ગળો અને રક્ત-અંદનનો કાઢો બાળકને તથા તેની માતાને આપવો. એટલે સર્વ પ્રકારના તાવનો નાશ થાય છે (૨) જેઠીમધ, વંશલોચન, ધાણી અને રસાજનનો લેહ બાળકને આપવો, તે સર્વ જ્વરનો નાશ કરે છે. (૩) નાગરમેથ, પિત્તપાપડો, વાળો, કાળો વાળો અને પક્ષકાષ્ઠનો કાઢો કંડો થયા પછી આપવો, તે દાહ, બિલટી તથા જ્વરનો નાશ કરે છે (૪) ભદ્રમેથ, હરડે, કડવો લીમડો, કડવા પંડોળા અને જેઠીમધનો મદોળણ કાઢો આપવો તે બાળકના નિ.શેષ જ્વરનો નાશ કરે છે (૫) દશમૂળનો કાઢો કરી તેમા લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવો, તે મોહ, ઘેન તથા સન્નિપાત-જ્વરનો નાશ કરે છે (૬) નાગરમેથ, રક્તઅંદન, અરડૂસી, સૂક, જેઠીમધ અને ગળોનો કાઢો પિત્ત, તૃપા, દાહ તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. (૭) અરડૂસી, પિત્તપાપડો, વાળો, કડવો લીમડો તથા કરિયાતાનો કાઢો આપવો; તે બિલટી, દમ, ઉધરસ, પિત્ત અને જ્વરનો નાશ કરે છે. (૮) લીંડી-પીપરનું ચૂર્ણ મધમા આપવું, એટલે જ્વર, દમ, ઉધરસ, કગળો તથા અગ્નિમાદનો નાશ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમા :—અતિવિષ-૧, ૨, એરોદસ-૨, કાકડાશિગી-૧, લીંડી-પીપર-૨૦ જીર્ણજ્વર માટે:—માયકળ (માયા)-૬

બાળકના અતિસાર (ઝાડો, હગામણ) ઉપર ઉપચાર:—(૧) લીંડીપીપર, મચ્છ, કાકડાશિગી અને નાગરમેથનું ચૂર્ણ મધમા આપવું, એટલે જ્વર, ઉધરસ, બિલટી અને અતિસારનો નાશ થાય છે (૨) દાડમપાક આપવો. (૩) કડાના મૂળના ઉપરની છાલ છાશમા વાટી હિંગ નાખી આપવી (૪) કડાપાક આપવો, એટલે સંગ્રહણી અને અતિસારનો નાશ થાય છે. (૫) ધાણી, સિંધવ તથા આબાની ગોટલીનું સમભાગે ચૂર્ણ મધમા આપવું, તે બિલટી અને અતિસારનો નાશ કરે છે. (૬) લીંડીપીપર, રસાજન અને આબાની ગોટલીનું ચૂર્ણ મધમા આપવું, તે બિલટી તથા અતિસારનો નાશ કરે છે (૭) ધાવડીના ફૂલ, ખીલા, ધાણા, લોધર, ઇંદ્રજ અને વાળાનું ચૂર્ણ મધમા આપવું; તે જ્વર અને અતિસારનો નાશ કરે છે. (૮) લોધર, લીંડીપીપર અને વાળાનું

* બાળકોની ખરોળ ઉપર ઉપચાર —ગરખા અને ગોરખમુડીનો રસ કાઢી મધ મેળવી દિવસમા બે વખત પિવડાવવાથી ચક્રત તથા ખીહારોગ દૂર થાય છે

× બાળકોના દાંત આવતી વખતે થતા ફરદ માટે દંતોદ્ભેદ, ગદાતક અથવા કનકસુદર રસ અપાય છે

+ બાળકોના તાવ ઉપર બીજી ઔષધિ કુમારકલ્યાણ રસ, બાલરોગાતક રસ, ગોદતી ભસ્મ વગેરે અપાય છે જીર્ણજ્વરમા લાક્ષાદિ તેલ મર્દન કરવા માટે અપાય છે

ચૂર્ણ આપવું (૯) વાવડિંગ, અજમોદ અને લીડીપીપરના તાદુળનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આમા-તિસાર ઉપર આપવું. (૧૦) વાળો, સાકર અને મધ, એ ચોખાના ધોવડામણુમા આપવું, એટલે રક્તાતિસાર, ઉધરસ, દમ અને બિલટીનો નાશ કરે છે *

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમા —અતિવિષ-૮, આમળા-૩૭, ઈંદ્રજવ-૧૨ કપાસ-૧૭, કારિયણા-૭, કેસર-૧૩, કોલિંબન-૮, તુલસી-૭, દાડમ-૨, માયફળ (માયા) —૩, રાળ-૨, લીડી-પીપર-૨૦, વાળો-૩, સુરપીણ-૨ શરદીની હળામણુ માટે —ભયફળ-૩ રક્તાતિસાર એટલે લોહીવા માટે.—ધામારી-૨, રાળ-૨, વાળો-૩ આમાતિસાર માટે —અતિવિષ-૭.

બાળકોને આપવાના સૂક્ષ્મ રેચ:—(૧) સોનામુખીનો (મીઠીઆવળનો) કાઢો, ગોળ નાખી શક્તિ પ્રમાણે આપવો (૨) સુરવારી હરડે ગરમ પાણીમા ઘસી પાવી (૩) રેવ ચીનો શીરો ચણોઠીલાર અથવા બે ચણોઠીલાર મધમા અથવા ગોળમા આપવો (૪) ગુલાબકળી, બાળહરડે અને સોનામુખીનો કાઢો આપવો (૫) એરંડા અને ઉદરની લીડીઓનુ ચૂર્ણ લીંબુના રસમા ખરલ કરી ગુદા અને નાભી ઉપર લેપ કરવો

બાળકના ઝાડા અને પેશાબના બંધ ઉપર:—ઉદરની લીંડીઓ-૧

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમા.—એરંડા-૩૧, રેવ ચી-૪, હરડે-૧૭ ભુઓ પ્રાંઓંમા—ઉદરની લીડીઓ-૪

બાળકની સંગ્રહણી ઉપર ઉપચાર:—(૧) અજમો, જીરુ, મરી, લીડીપીપર, ઈંદ્રજવ અને સૂઠનુ ચૂર્ણ મધમા આપવું (૨) લીડીપીપર, લાગ તથા સૂંઠનું ચૂર્ણ મધમા આપવું. (૩) લીડીપીપર, સૂંઠ, ખીલા, નાગરમોથ તથા અજમાનુ ચૂર્ણ મધ અને ઘીમા આપવું. (૪) સૂંઠ અને ખીલાનુ ચૂર્ણ ગોળમા આપવું. એથી ત્રિદોષ સંગ્રહણીનો નાશ થાય છે. (૫) નાગરમોથ, અતિવિષ, ખીલા અને ઈંદ્રજવનુ ચૂર્ણ મધમા આપવું.

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમા :—દાડમ-૨, ખીલી-૨૦, માયફળ (માયા) —૩, લસણ-૧૦. આમસંગ્રહણી માટે—આદુ—૨૫, ફણસ-૩ રક્તસંગ્રહણી માટે :—આમલી-૧૯, ઓથમીજીરું—૫, તલ-૧૬, નાગકેસર-૩, માયફળ (માયા) —૨

બાળકોના શ્વાસ-કાસ ઉપર ઉપચાર:—(૧) ધાણા અને ખડીસાકર ચોખાના ધોવડા-મણુમા આપવા (૨) ધમાસો લીડીપીપર, દ્રાક્ષ અને હરડેનુ ચૂર્ણ મધમા આપવું (૩) લીડી-પીપર, ધમાસો, દ્રાક્ષ, કાકડાશિંગી અને કૂંવાડિયાનુ ચૂર્ણ મધ અને ઘીમા આપવું. એ શ્વાસ, કાસ અને જ્વરનો નાશ કરે છે (૪) કાકડાશિંગી, નાગરમોથ તથા અતિવિષનું ચૂર્ણ મધમા આપવું. તે ઉધરસ, જ્વર અને બિલટીનો નાશ કરે છે (૫) વશલોચનનુ ચૂર્ણ મધમા આપવું. (૬) અતિ વિષનુ ચૂર્ણ મધમા આપવું; એટલે તે શ્વાસ, કાસ, જ્વર, બિલટી અને સૂતિકારોગનો નાશ કરે છે (૭) ધોળી અરડૂસીના પાદડા ચોખા કપડામા વીટાળી શેકી રસ કાઢવો અને તેમાં મધ, લીંડીપીપર તથા તેલિયા ટકણુખારની કુલાવેલી ભૂંડી નાખી ચાટણુ આપવું (૮) અરડૂસી, સૂંઠ, રીંગણી અને ગળોનો કાઢો મધ નાખી આપવો x

* ગંગેદીની જડ, ખાંડકોનો ફળિયો અને અતિવિષ અથવા સૂંઠ સમાનભાગે ઘસી પાવાથી બાળકનો અતિસાર નય લવગ નગ ૭ અને શેકેલા મોટા ચણાના કોતરોં ટાક રને ઝીણા વાદીને નદીની છીપ પાચ લાવી ચૂલામા બાળી પાછી પાણીમા ઉકાળવી તે પાણીમા પડીકી ૧ બાળકને આપવાથી બાળક દૂધ ઓકટું મોચ તેા ગાત થાય બાળકોના અતિસાર, મરડો તથા સંગ્રહણી ઉપર બાલકુટનવલેહ, બાલચતુર્થી (પિપ્પ-લ્પાનિ ચૂર્ણ) બાલગાંગેરી વૃત, લાનદિ ચૂર્ણ વગેરે અપાય છે

x (૧) બાળકોના શ્વાસકાસ ઉપર ખીંટ ઔષધિ —કટકરી ઘૂત, કુમાગ્કલ્યાણુ રસ, મુસ્તકાદિ સ્વરસ, કાંદાદિ ચૂર્ણ વગેરે અપાય છે (૨) ઉટાટિયો (મોટી ઉધરસ) ને દૂધ પીતા બાળકને થાય તેની માને લીંડીપીપર અને ધ્રીથી વનારેલો અરદના ચૂધ પિવડાવવાથી ધાવણુ ગુણુદાયક બને છે. બાળકને લીડીપીપર, મુન્ક તથા સૂંઠનુ ચૂર્ણ ઘી તથા મધ મેળવી ચટાટવું અથવા ધાવણુમા મેળવી પિવડાવવું (૩) બાળકોને ઉદરની અખત ઉધરસની સાથે ગળોનો કાકડો ટીવો થઈ નય છે, તેના ઉપર કાળાં મરી તથા ચૂલાની માટી

વિશેષ ઉપચાર:-બ્રુઓ વનોંમા:-ઉધરસ માટે:-અતિવિષ-૧, એગદસ-૨, કાકડાશિંગી ૧, ૨; કાટાસરિસા-૧, કોથમીર-૧૭, ગોડાળ-૨, દક્ષિણ યુરિયો-૧, દાડમ-૧, દારુડીની ટીપનો છેલ્લો પેરો, બોરસલી-૭, મોરશિખાની ટીપમા નં. ૨, રાજહંસ-૧, લીડીપીપર-૨૦, વાવડિગ-૫, વાળો-૩, વાસ-૭, શિરદોડી-૩ સતાપા-૫, ૮; સુરપીણ-૩ શ્વાસ એટલે દમ માટે:-અતિવિષ-૧, કોથમીર-૧૭, વાવડિગ-૫, વાળો-૩, વાસ-૭

હેડકી ઉપર ઉપચાર:-(૧) સોનાગેરુ ચૂર્ણ મધમા આપવું (૨) લીડીપીપર અને રેણુકખીજના કાઢામા હિંગ અને મધ નાખી આપવું. (૩) કકુતુ ચૂર્ણ મધમા આપવું; તે હેડકી અને ઘણા દિવસની ઊલટીનો પણ નાશ કરે છે **ઊલટી ઉપર ઉપચાર:-**(૧) હરડેનું ચૂર્ણ મધમા આપવું. (૨) પીપળાની છાલની રાખ પાણીમા નાખી તે પાવી (૩) આખાની ગોટલી, ધાણી અને સિંધવતું ચૂર્ણ મધમા આપવું. દૂધ પી ઊલટી કરનાર બાળકને પીપર, પીપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રક અને સૂક, એ પચકોલનું ચૂર્ણ મધમા આપવું (૪) મહાગુગ (ગિજેરા)ના મૂળ દૂધમા ધસી પાવા (૫) બાળ આળો, જેઠીમધ અને લીડીપીપર, મધમા ધસી ચાટણુ આપવું.

વિશેષ ઉપચાર:-બ્રુઓ વનોંમા:-અજવલો-૨, અતિવિષ-૧ ૨, કાકડાશિંગી-૧, તુલસી-૬, ૭, ગિજેરુ-૪, રાનતુલસી-૨, લીડીપીપર-૧૦, વાળો-૩.

તૃપા (તરસ) ઉપર ઉપચાર:-(૧) લીડીપીપર, જેઠીમધ અને આખાના પાદકાનું ચૂર્ણ મધમા આપવું (૨) કાળી દ્રાક્ષ અને જેઠીમધનો કાઢો આપવો **આનાહવાયુ (આક્રો) *** ઉપર ઉપચાર-સિંધવ, સૂક, એલચી અને ભારગમૂળનું ચૂર્ણ ઘીમા આપવું, તે આનાહ અને વાત-શૂળનો નાશ કરે છે. **રડતા બાળકને માટે:-**ત્રિફળા અને લીડીપીપરનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમા આપવું. **બાળકની ક્ષીણતા ઉપર ઉપચાર:-**(૧) ભોયકોળું, ઘઉં અને જવનું ચૂર્ણ કરી તેમા લી નાખી આપવું અને પછીથી લાગલું જ સાકર અને મધ નાખી દૂધ આપવું (૨) ઉંખર-ફળ (ઉબગ)નું ચૂર્ણ, ઉપલેટ અને વજનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમા આપવું, કિવા કાકોલી, શખાવળી તથા ઉખરાનું ચૂર્ણ મધ અને લી નાખી આપવું, અથવા અર્કપુષ્પી (શિંગોડી) અને ઉખરાનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમા આપવું કિવા ઉંખરાનું ચૂર્ણ, કાયફળ અને ઘોળી ધગનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમા આપવું. એ ચાર પ્રાશ્ય (ચાટણુ) બાળકના દેહ, બળ તથા પુષ્ટિને વધારે છે (૩) આસગંધનો કલ્ક એક ભાગ તથા દૂધ આઠ ભાગ, એમા લી નાખી પચન કરી તે બાળકને આપવું, એટલે પુષ્ટિ કરે છે તથા બળને વધારે છે. **સોજા ઉપર ઉપચાર:-**(૧) નાગરમોથ અને કોળાના બિયા, દેવદાર અને ઇન્જવના પાણીમા વાટી લેપ કરવો (૨) સાટોડીના મૂળ વાટી લેપ કરવો (૩) રૂટીને સોજો આવ્યો હોય તો માટીનું ઢેકું તપાવી તે ઉપર દૂધ નાખવું અને ગરમ હોય તેના વડે નાભિ પર શેક કરવો. **નાભિપાક ઉપર ઉપચાર:-**(૧) હળદર, લોધર, ઘણુ લા અને જેઠીમધના કાઢામા તેન સિદ્ધ કરી તે ઉપર ચોપડવું અને એનું જ ચૂર્ણ કરી તે ઉપર નાખવું (૨) બકરીની લીડીઓ દૂધમા વાટી લેપ કરવો (૩) તજ તથા ચદન અથવા ક્ષીરવૃક્ષ (ઉખરા)નું ચૂર્ણ ઉપર નાખવું **ગુદાપાક ઉપર* ઉપચાર:-**(૧) પિત્તનાશક ક્રિયા કરવી બાળકને વિશેષ કરી પ્રાશન અને

પાનીમા વાટી લગાડવું અથવા માચફળ પાણીમા ધસી કકડા પર ચોપડવું

* આક્રો ઉપર ઔષધિ —(૧) એળિયો તથા સાણુ સમભાગે લઈ પાણીમા વાટી નવશેકું કરી દૂધ પીતા બાળકના પેટ અને પેડું ઉપર લેપ કરવાથી દંડત આવીને સોજો તથા આક્રો દૂર થાય છે (૨) હિંગ પાણીમા ગોળા ગરમ કરી નાભિની ચારે તરફ લેપ કરવો અથવા સરસવનો ખોળ (ખીલી)નો લેપ કરવો. (૩) સિંધાલણુ અને હિંગની મધમા પાતળી બત્તી બનાવી ઘીમા લિખતી બાળકની ગુદામા રાખવાથી ઉદાવર્ત (ચાકર) તથા આક્રો દૂર થાય છે

+ બાળકોની ક્ષીણતા ઉપર વધુ ઔષધિ —કુમારકલ્યાણ ધૂત, અશ્વગંધા ગંધ અને અષ્ટમગલ ધૂત વગેરે અપાય છે

x જે બાળકની ગુદા પાકે તે બાળકની માનુ દૂધ પિત્તકન્નાશક ઔષધિથી શુદ્ધ કરવું જોઈએ તેમ જ ત્રણની ચિકિત્સા પિત્તકન્નાશક ઔષધિ દ્વારા કરવી

લેપન એ વિષયમા ગ્લાજન હિતકાગક છે (૧) ગ ખ, જેઠીમધ અને ગ્લાજનનુ ચૂર્ણ ઉપર ચોપડવું. ક્ષત, ફેણા ઇત્યાદિ ઉપર ઉપચાર:—(૧) કડવા પડોળા, ત્રિક્ષ્ણા, ટડા લીમડાની છાલ અને હળદરનો કાઢો આપવો, એટલે ક્ષત, ફેણા અને જન શાત થાય છે (૨) પીપળાની છાલ, રક્ત-ચદન (રતાદળી) અથવા ગેવ ચીનુ લાકડુ પાણીમા ધમી લેપ કરવો ખસ ઉપર ઉપચાર:—(૧) ધુમાસ, હળદર, ઉપલેટ, ગઈ અને ઇન્જવ, એ છાશમા વાટી લેપ કરવો; તે કરોળિયા, ખસ અથવા ખરજ અને કાઢનો નાશ કરે છે (૨) ગધક અને કપૂર દ્રાપરેલમા ખરલ કરી લેપ કરવો. (૩) રેચ આપવો. મુખપાક— ઉપર ઉપચાર:—(૧) જાંઘના પાદડા, દૂધ, દ્રાક્ષ, પહાડમૂળ અને ત્રિક્ષ્ણાના કાઢાએ ગલકોરા લગવા (૨) પીપળાની છાલ અને પાદડાના ચૂર્ણનો લેપ કરવો (૩) તપખીર લગાડવી ખરજના ઉપર ઉપચાર:—(૧) ખોજડીના પાદડા ગાયના દહી મા વાટી લેપ કરવો. (૨) ચોખાના દાણુ ધરોના ગમમા વાટી લેપ કરવો. (૩) કપીલો અગર સોનાગેરુ દહી મા વાટી લેપ કરવો (૪) ગોપીચદન ધમી ચોપડવું માથા ઉપર ફેડલોગ્રા થઈ આવે છે તે ઉપર ઉપચાર:—(૧) ચદન અને અગર ગુલાબજળમા વાટી તેનો લેપ કરવો (૨) ગોપીચદનનો લેપ કરવો. (૩) સોનાગેર, ગતચદન (રતાદળી) અને ગુલેઅરમાનીને ઠંડા પાણીમા અથવા ગુલાબજળમા વાટી લેપ કરવો. એનાથી ખરજનુ પશુ જાય છે. અળાઈગ્રા ઉપર ઉપચાર:—(૧) ચદન, ધાણુ અને વાળાનો ગુલાબજળમા લેપ કરવો. (૨) આમળા, ધાણુ, વાળો અને નાગરમોથનો લેપ કરવો (૩) ચણુનો લોટ ઠંડા પાણીમા મેળવી ચોપડવો અને 'સુકાયા પછી રનાન કરવું'. પેટપીડ (ઉદરશૂળ) ઉપર ઉપચાર:—એક લો છુ ચીરી તેની એક ફાડ ઉપર દિકામાળી ભરી, ખીજ ફાડનો રસ તે ઉપર નિચોવી દિકામાળી ભરેલી ફાડ અંગારા પર રાખી ખદખદાવવી, પછી કાઠી લઈ ચુસાડવી એટલે પીડ બધ થાય છે, જડરાગ્રિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને કોઠો શુદ્ધ થાય છે બાળકની ઊલટી, ઝાડા, તાવ તથા ઉધરસ ઉપર:—(૧) પીપડ્યાદિ ચૂર્ણ (લીડીપીપર, નાગરમોથ, અતિવિષ અને કાકડાશિગતું ચૂર્ણ) મધમા ચટાડવું (૨) ચૂનાતું નીતરું પાણી, ગાયનું દૂધ તથા વરિયાળીનો અર્ક મેળવી થોડું થોડું પિવડાવતા રહેવાથી દૂધ પાચન થઈ જાય છે. (૩) પેટ ઉપર સરસવતુ તેલ ચોપડી ફલાલીન અથવા ગરમ કપડાથી પેટ ઢાકી રાખવાથી દૂધની ઊલટી બધ થાય છે બાળકને કોગળા:—પાનમાં ચમચાભાર અજમે અધીં મૂડી સૂવા, થોડી હરડે અને થોડો સચળ નાખી પાન સારી પેઠે ચાવી, સર્વે જળુસોનુ એકરૂપ થતા પછી તે રસ હથેળીમા કાઢી ખેન્નણુ આગળા પાવો આ કોગળા આઠદશ દિવસે આપવાનો ક્રમ રાખવો; એટલે કફવાતજન્ય વગેરે વિકાર થઈ શકતા નથી. મૂત્રકૃન્ધ (ઊનવા) ઉપર ઉપચાર:—(૧) ગાયના ગરમ દૂધમા ગોળ નાખી પિવડાવવું. (૨) એરડીના તેલમા દૂધ અથવા ગોમૂત્ર મેળવી પછી તેમાં શુદ્ધ ગૂગળ નાખી પિવડાવવું એટલે મૂત્રરોગ તથા વાતરોગનો નાશ થાય છે. મૂત્રનિગ્રહ (મૂત્ર પેકુમાં ભરાયેલું રહે તે) ઉપર:—લીડીપીપર, સૂંઠ, મરી, એલચીદાણુ અને સિંધવતું ચૂર્ણ કરી તેનો સાકરના પાકમા લેહ કરી આપવો ગંડમાળ (કંઠમાળ) ઉપર ઉપચાર:—(૧) વછનાગનો ગોમૂત્રમા લેપ કરવો (૨) વગડાઉ કપાસના મૂળ ચોખામા મેળવી તેનો લોટ કરી

— મુખપાક ઉપર—ગેરુ, ફૂલાવેલ ટકણુખાર, ફટકડીની ફૂલ તથા રાંખજરુ, એનુ ચૂર્ણ કરી લગાડવું; એટલે ચાઢી, બળતરા તથા લાળ ટપકતી બધ થાય છે (૧) કપૂર, ચણકબાળ તથા કાથાનુ ચૂર્ણ પાણીમા ધૂડીને ચોપડવું

× પેટપીડ (ઉદરશૂળ ઉપર) —(૧) કાળા તલને પાણીમા વાટી ગરમ કરી પોટલીમા બાધી પેટ ઉપર શેક કરવો (૨) ઇલાયચી, ભારગી, સિંધાલૂણ, સૂંઠ તથા તળેલી હિંગ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરવું આ ચૂર્ણ ૧થી ૪ રતી સુધી નવરોડા જલમા ઘોળીને પિવડાવવું, જેથી ઉદરશૂળ તથા આનાહ (કબજિયાત અને આક્રોશ) તેમ જ પાચનગતિ દૂર થાય છે

— મૂત્રાધાત, મૂત્રકૃન્ધ અને પથરી ઉપર —કપૂર અને પાણીને મેળવી તેમા પાતળા વસના ટુકડાને લીંબી બત્તી કરી મૂત્રે દ્રિયના છિદ્રમા પ્રવેગ કરાવવાથી દારૂણ મૂત્રાવરોધ તરત દૂર થાય છે

રોટલી કરી ખાવી. અપરમાર (થોથું) અને ઉન્માદ (ચિત્તભ્રમ) ઉપર ઉપચાર :—(૧) શિગમવૃક્ષ અને કરંજના બિયા ધસી આખોમા આજવા, એટલે ઉન્માદ, અપરમાર અને અપતંત્રકનો નાશ થાય છે (૨) કોળાના રસમા જેઠીમધનુ ચૂર્ણ નાખી તે સાત દિવસ પ્રાશન કરવું (૩) ગાયનું ઘી, દૂધ, દહી અને છાણના રસમા ઘી સિદ્ધ કરી આપવું, એટલે અપરમાર, ઉન્માદ અને ચાતુર્થિક જવરનો પણ નાશ થાય છે. મૂર્ચ્છા (ખે શુદ્ધિ) ઉપર ઉપચાર :—(૧) ખીલીનો ગર, પક્ષકાષ્ટ, વાળો, ચદન અને નાગકેસરનું ચૂર્ણ મધમા આપવું. (૨) દ્રાક્ષ અને આમળા બાકીને વાટવા તથા મધમા આપવા, એટલે સપૂર્ણ દોષથી થયેલી જવગ્યુક્ત મૂર્ચ્છા પણ દૂર થાય છે. (૩) ધમાસાનો કાટો ગાયનું ઘી નાખી પાવો. દાહ ઉપર ઉપચાર :—(૧) પક્ષકાષ્ટ, ચદન અને વાળાનું ચૂર્ણ દૂધમા આપવું (૨) કપૂર, ચદન, વાળો અને કાયકળનું ચૂર્ણ શરીરે લગાવી પછી પક્ષવ- (પાદડા)ના બિજાના ઉપર ઉઘાડવું શીતળા ઉપર ઉપચાર :—(૧) ગધેડીનું દૂધ પાવું કિંવા તુવસીના પાદડાનું લક્ષણ કરાવવું (૨) રક્તચદન, અરડૂસી, નાગરમેથ, ગળો અને દ્રાક્ષનો કાઢો ઠંડો કરી આપવો. (૩) કડવા લીમડાની છાલનો હિમ કરી આપવો તેથી અતર્દાહક જવર, જીર્ણ- જવર, શીતળાના ચોગે શરીરમા ભરેલી કડકી (ગરમી) દૂર થાય છે. બાળકો માટી ખાઈ રોગી થાય છે તે ઉપર ઉપચાર :—માટીને બદલે સોનાગેરું ખાવા આપવો, એટલે રેચ થઈ માટી ખાવાથી થયેલો વિકાર દૂર થાય છે. બાળકધૂંટી :—સુરવારી, હરડે, બહેડા, અતિવિષ, નાગરમેથ, ઇન્જનો એક દાણો, વાવડિંગના ત્રણ દાણા અક્કલગરો, જેઠીમધ, એ ઔષધો અધી મૂકી વગિયાળી અને સુવા ચપટીભર, એ સર્વ લઈ અધકચરા ફૂટી પાણીમા ઉપલી જણસો ધસી તેમા થોડો સિધવ અને મધ નાખી તે ચાગળાભર પાઈ દેવું એ પ્રમાણે બાળક એક મહિનાનું થયા પછી નિત્ય ચાલુ રાખવું. બાળક છ મહિનાનું થયા પછી ધૂંટડો બે-અઢી ચાગળા પર્યંત વધારવો નાના બાળકને ખારેક ધસી પાવી નહિ, કારણ કે તેથી પેટમા જળુ બધાય છે અને કોદામા ગરમી થાય છે.*

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વનોંમા.—ઉઠાંટિયા માટે —ઉટકટારી-૧, કોલિંજન-૧, રિસા- માણી-૫, હેળુ-૨ બાળકને કાંટા આવે છે તે માટે —કાળીજીરી-૧૦ આમ માટે :—કોથમીર-

+ મૂર્ચ્છાગમમા કસ્તૂરી અને મકરધ્વજ, અથવા એકલી કસ્તૂરી મધમા મેળવી ચટાડવી

* બાળાગોળી —નયકળ, જવત્રી, તજ, લવિંગ, ઇલાયચી, અજમોદ, સકેદ મરી, વાપુ બા, સુવા, સચળ, હરડે, કરિયાતુ, કાકચ (શેકેલા), અતિવિષ, દાડમના કળની છાલ, પીપળીમૂળ, વશલોચન, હીમેજ, હીરાબાળ, ખસખસ, લોખાન તથા કેસર, આ સર્વ વસ્તુ સમભાગે લેવી મધની સાથે ધૂંટી મગના દાણા જેવડી ગોળી બનાવી સુકાવી ભરી રાખવી માત્રા છ માસ સુધીના બાળક માટે ૧ થી ૨ ગોળી ૭ માસથી ૧૨ માસ સુધીના બાળક માટે ૨ થી ૪ ગોળી દિવસમા બે વખત માતાના દૂધ સાથે આપવી આ ગોળીના સેવનથી બાળકના તમામ રોગ દૂર થાય છે, દૂધ પાચન થાય છે, દંત સાફ આવે છે, તાવ, ખાસી, વમન, દંત, વાથુ, અન્નર્ણ વગેરે દૂર થઈ અગ્નિ પ્રતીત થાય છે નિત્ય પ્રતિ ઉપયોગ કરવાથી બાળક મજબૂત થાય છે

બાળકો માટે ચાટણુ —અબ્રકભસ્મ ૧ તોલો, મરૂર ભસ્મ તોલા ૨૫ ગળોનું સત્રવ તોલા ૨૫, અતિવિષ, વશલોચન, મરી, સૂકં, લીડીપીપર, વાવડિંગ, એ છ વસ્તુ એકેક તોલો, જેઠીમધ ૨૫ તોલા તથા શેકેલ કાકચનો મગજ ૦૫ તોલો લઈ સર્વને બારીક ખાડી ૩૦ તોલા મધમા ધૂંટી ડબામા ભરી લેવું માત્રા ૧ થી ૪ વાલ સુધી દિવસમા બે વખત આપવાથી જીર્ણજવર, રતવા, ખાસી, ઝાડો, મંદાસિ, જલદી, કબજિયાત, ઉર્જશળ, સોજો, રક્તવિકાર વગેરે દરેક દૂર થઈ બાળક પુષ્ટ બને છે

બાળકના તોતડાપણા ઉપર —(૧) અજમો, ઉપલેટ, લીડીપીપર, યોડાવજ, જેઠીમધ, જીરું, સિંધાલુણ, સૂંક અને હરડે દરેક બળ્ખે તોલા લેવી તથા ગાયનું ઘી ૧ શેર અને દૂધ ૪ શેર લેવા પંચી ઉપરની ઔષધિને દૂધની સાથે ચટણી માકક વાટી ચટણી, દૂધ તથા ઘી એક કડાઈમા નાખી ધીમી આચ પર પાક કરવો. ત્યારે દૂધ બળી જઈ ધી શેષ રહે, ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું આ ધીના સેવનથી બાળકની વાણી શુદ્ધ બને છે (૨) સારસ્વત ઘૂત આપવું

અહી આપેલા રોગ ઉપરાંત બાળકને ઓરી (ગોવરુ), અજબડા વગેરે થાય છે તેના ઉપાયો કુદરોગમાં લેવા ગૂમડા તથા શીતળાના વિશેષ ઉપચાર વિદ્રધિ તથા શીતળાના પ્રકરણમા જોવા

૧૪, ખસખસ-૨, ખીલી-૧, લસણ-૧૦ અજીણું માટે :—ક્રોથમીર-૧૪, પેટપીડ એટલે પેટ-
માંના દુખાવા માટે :—આશા-૧, ક્રોથમીર-૧૪, નાની અરણી-૧, પાટલા-૬, સમુદ્રફળ-૩, કૃમિ
એટલે કરમિયા માટે :—આશા-૧, એરંડો-૧૮, કપૂર-૮, ખાખરો-૧૧, કુગળી-૭, નાની
અરણી-૧, સાપસૂત-૪, સુરપીણ-૩. શક્તિવર્ધન એટલે શક્તિ આવવા માટે :—આસધ-૪,
ખજૂરી-૧૩, ખસખસ-૭, તવખીર વૃક્ષ-૩, નાગલી-૧, ૩, અશક્ત, દૂબળા અને અનાજ
નહિ પચે તેવા બાળક માટે —મોયકાળું-૧૨. સરેખમ માટે :—કાટાસરિયો-૧ ખસખસ-ક
(અક્ષીણ)-૧૫, સુરપીણ-૩. શરદી માટે :—અગથિયો-૮, ખસખસ-ક (અક્ષીણ)-૧૫, ભાગરો-૧૩,
રાનમોગરો-૩, સમુદ્રફળ-૧. કફવિકાર વાયુગમન માટે :—રાનમોગરો-૨, વજ-૧૨ મોહશી
માટે —આવળ-૩. ઇદ્રજવ-૧૩, કુગળી-૭, છાતીના દરદ માટે —ગલકી-૧ વાંગ માટે :—
આબાહળદર-૫, ગરામાળો-૪, મજ્જ-૩, વાયવળા-૧૧. વિદ્રધિ એટલે ગળું થાય છે તે
માટે —દક્ષિણી યુરિયો-૨, ઠંડી હોવા હોય કે બાળકને શરદીવિકાર હોય ત્યારે તેને આપ-
વાનો ખોરાક —ખજૂરી-૧૪ દૂધરોગ માટે :—થુવેર ત્રણધારીઓ-૩ મુખારકી માટે —કંડોળી-
૧૦ ખેર-૫, દુધેલી-૨ આંખ દુખવા આવી હોય તે માટે —ક્રોથમીર-૧૫ શીતળા અને
ઓરી માટે —ઉખરો-૧૪, કાટી ગોખર-૫, ખાખરો-૧૨, તુલસી-૧૫, દ્રાક્ષ-૧૩, પીપળો-૬.
ટાંચિયું આવે તે માટે —ઉક્ષી-૬. મળ ફળ થવા માટે :—કીડામારી-૪ નાના બાળકને
મોથામાં ગરમીથી ફેાડલીઓ થાય છે તે માટે :—કડવી કવઠ-૩. પેટ ચઢે તે માટે —કારેલી-
૫ બાળક જલદી વધવા માટે —કુગળી-૧૫ બાળકને જન્મથી ખાર દિવસ અંદર રાતી
ફેાડલીઓ થાય તે માટે —ગુલછણ (ગુલછડી)-૧. ગરમીથી થતી ગાઠો માટે —કારિવળા-
૫ બાળકને શબ્દોચ્ચાર સ્પષ્ટ થવા માટે —કારિવળા-૨ પેટમાં લોહીની ગાંઠ અને છે
તે માટે —કાયકી-૯, રતાદળી-૫, સમુદ્રફળ-૩. નવા બાળકનું ગળું કફથી બંધાઈ જાય તે
માટે —થુવેર ચોધારો-૭ રક્તમૂળ વ્યાધિ માટે —નાગકેસર-૧. બાળકની બોખડી વાચા શુદ્ધ
થવા માટે —પીપળો-૧ મોહું આવી ચાંદીઓ પડે છે તે માટે —પીપળો-૭ જુઓ પ્રાં
ઓંમા —દૂધ ૪ ની ટીપમા. ચામડીના રોગ માટે —જેઠીમધ-૯ બાળકના શરીરે ફેાડલીઓ
થાય છે તે માટે —પીપળો-૨૦, રતાદળી-૭, રેવચી-૩. બાળકને લાળ પડે તે માટે —માય-
ફળ (માયા)-૮, વાધાટી-૪ બાળક નીરોગી થવા માટે —વાવડિગ-૨. બાળકની છાતી
જકડાઈ જઈ શ્વાસ જોરથી ચાલે છે તે માટે —સતાપા-૩. બાળકને અળાઈ થાય તે
માટે :—સુખડ-૪

જુઓ ગોંવૈંમા —છોકરાંઓની છાતીમાં કફનો ગાઠો બાહે તે માટે :—ધી-૧૨. જુઓ
પ્રાંઓંમા —ઉલટી, વરાધ વગેરે બાળકના રોગો માટે —ગોરાચન-૧. બાળકને
શીતળા હલકા આવવા માટે —ગોરાચન-૩. કફ, ઉધરસ, શ્વાસ, અશક્તિ ઇત્યાદિ
બાળરોગ માટે —દૂધ-૨, જુઓ અનુભૂત ઔષધ-ઔષધિક્રિયાના ચૂલ્કાપ્રયોગની ટીપમા નં. ૧૬
અને ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમા નં ૧૫ ૧૬.

૪૦—એશુદ્ધિ (મૂર્છારોગ)

કારણ અને સંપ્રાપ્તિ :—ક્ષીણ થયેલા, પુષ્કળ દોષસચય થયેલા, વિરુદ્ધ આહાર સેવન કર-
નારા, એવા પુરુષે મળમૂત્રાદિ વેગ ધારણ કરવાથી, અભિઘાતથી અથવા જે પુરુષનો સત્ત્વગુણ
ક્ષીણ થયો હોય એવા પુરુષના બહારના અને અંદરના મનોવલ્લે સ્વોતોમા ન્યારે દોષ પ્રવેશ કરે
છે, ત્યારે મનુષ્યને મૂર્છા આવે છે; એટલે સંજ્ઞા વહન કરનાર નાડી વાતાદિકોએ આવૃત્ત થવાથી
સુખદુઃખનું જ્ઞાન નષ્ટ કરનાર એવું અજ્ઞાન અકસ્માત પ્રાપ્ત થાય છે સુખ-દુઃખનું જ્ઞાન નષ્ટ
થયું એટલે મનુષ્ય નિવૃત્ત પડે છે આ રોગને મોહ કિંવા મૂર્છા કહે છે. મૂર્છામાં પિત્ત એ

વ્યાપક હોય છે. x

પૂર્વરૂપ :—હૃદયમા પીડા. ખગાસા, ગ્લાનિ, બ્રાતિ એ થાય છે; મૂર્છા, ભ્રમ, તંદ્રા અને નિદ્રા, એના લેદ :—મૂર્છામાં પિત્ત અને તમોગુણ અધિક હોય છે રજોગુણ, પિત્ત અને વાયુથી ભ્રમ થાય છે તમોગુણ, વાયુ અને કફથી તંદ્રા તથા તમોગુણથી નિદ્રા ઉત્પન્ન થાય છે. મૂર્છાદિ રોગથી સંન્યાસ બુદ્ધો રોગ છે. તે દોષોનો વેગ જવાથી મદ મૂર્છાદિક પોતે પોતાની મેળે શાત થાય છે; પરંતુ સંન્યાસ પોતે પોતાની મેળે શાત થતો નથી સંન્યાસે પીડાવેલો મનુષ્ય કાષ્ટવત્ થઈ મરી ગયા જેવો પડે છે તેને સોયો ભોકવી, કૌય લગાડવી વગેરે ઉપાય કરવાથી તે શુદ્ધિમાં આવે છે.

ઉપચાર :—(૧) શરીર પર પાણી છાટવું, ઝ્નાન કરાવવું, રત્નો તથા રત્નોનો હાર અને કંડા લેપનું ધારણ, વીજળાથી નાખેલો વાયરો, સુગંધ અને શીત એવા પાદકા, એ ઉપચારોએ મૂર્છા દૂર થાય છે. (૨) ધમાસાનો કાઢો ઘી નાખી આપવો, એટલે ભ્રમની શાંતિ થાય છે (૩) પચમૂળનો કાઢો મધ અને સાકર નાખી આપવો, ને જ્વરનાશક કપાય તે પણ દોષ જોઈ આપવો. (૪) રીંગણી, ગજો, પીપળામૂળ, સૂક અને વાયવરણનો કાઢો આપવો (૫) કાળી દ્રાક્ષ, સાકર, દાડમની છાલ, લાન્નળુ તથા રાતા, લીલા અને ઘોળા કમળનો કાઢો આપવો (૬) ખોરના ઠીલા-માનું મગજ, લીડીપીપર, વાળો અને નાગકેસર પાણીમા વાટી પાવા અથવા મધમા લીડીપીપર ખાવી (૭) રાત્રે મધમા ત્રિકૂળા આપવા અને સવારે આદુ અને ગોળ એકત્ર કરી તેમા ત્રિકૂળાનું ચૂર્ણ આપવું. (૮) નાળિયેરના પાણીમા જનનો લોટ અને સાકર નાખી પાવું, એટલે હૃદયમાનો કંક, તૃણા, મૂર્છા અને ભ્રમ, એ લય કર હશે તોપણ તેનો નાશ થશે. (૯) લસણ, મનશીલ અને વજનું અંજન કરવું *

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વનૌંમા -અરીકા-૧૧, આદુ-૩, આમળા-૩૨, ઉદરકની-૪, કાચ-૭, તુવેર-૫, દ્રાક્ષ-૬, ધમાસો-૫, લિલામો-૨૭, લવગ-૨, લીડીપીપર-૨૫, હરડે-૧૦, હળદર-૧૩.

પથ્ય—રેયન, ઊલટી, લાઘણ, મૃદુ-કડવો રસ, ધાણીનો મડ, જૂના જવ, ગતી ડાગર, મગ અને વટાણાનો ચૂપ, સાકર, જૂનું કોળું, પડોળા, દાડમ, નાળિયેર અને તાદળજો. **અપથ્ય**—તાબૂલ, ભાજપાલો, દાત ઘસવા, ગરમી લેવી, વિરુદ્ધ લક્ષણુ-પ્રાશન, મેથુન, તીખા પદાર્થ,

* વાત, પિત્ત, કંક, સન્નિપાત, કધિર, વિષ અને દાડની એમ સાત પ્રકારની મૂર્છા છે મૂર્છાવાળાને (૧) દ્રાક્ષ, ગજો, સૂક, પુષ્કરમૂળ, પીપળામૂળ, એનો ઉકાળો કરી તેમા લીડીપીપર અને મધ નાખી આપવો. (૨) ધમાસાનો ઉકાળો ઘી નાખી આપવો (૩) નવસાર અને ચૂનો એકત્ર કરી એક શીશીમા ભરી તેનું મોઢું બંધ કરી રાખવું જરૂર પડેથી તે શીશીનું મોઢું ઉઘાડી તેની વાસ સુધાડવી (૪) વછનાગ ૨ પૈસાભાર, લીડીપીપર ૧૦૦ પૈસાભાર અને સોનાગરુ ૧૦૦ પૈસાભાર લઈ, વાટી રતી ૧ની માત્રા આપવાથી ગરદી મટે અને વાયુની મૂર્છા જાય

* મૂર્છા, ભ્રમ તથા સંન્યાસ રોગમા રસસિંદ્ર, મૂર્છા તક રસ, અશ્વગધારિષ્ઠ, સારસ્વત અરિષ્ઠ વગેરે અપાય છે મૂર્છા રોગમા માથામા લોહીનો અતિયોગ (રક્તદળાવવૃદ્ધિ), લોહીનું ઓછાપણું, જ્ઞાનતત્ત્વો અથવા જ્ઞાનતંત્રું કે દ્રસ્થાન પર ચોટ, માનસિક આઘાત, વિષપ્રકોપ વગેરે વણા કારણો હોય છે જે આપો લાલ લાલ દેખાતી હોય તો માયુ ઓશીકા ઉપર લેચું રાખવું, જેથી વધારે લોહી મગજમા ન ચડે આપો નિસ્તેજ દેખાતી હોય તો માયુ સમાન ઊંચાઈ પર (અથવા કાઈક નીચું) રાખવું માથામા લોહી વધારે ચડી ગયું હોય તેવા રોગીને કંઈ પાણી છાટી નજૂત કરી શીતળ ગામક દવા (મોતીપિટ્ટી આદિ) આપવી તેમ જ જીવાળ આપી રક્તદળાવ ઓછા કરવો લોહી ઓછું હોય તેવા રોગીને શુદ્ધિ પગ આપ્યા પછી ઉનેજક હૃદયપૌષ્ટિક દવા ૧૬૪ પહોરી પીપર મધમા આપવી કોફી પિવડાવવી, અબ્રકલસમ કે રસસિંદ્ર આપવો ચોટ લાગવાથી, માનસિક આઘાતથી અથવા ઝેરથી મૂર્છા આવી હોય તો તેના મૂળ કારણને દૂર કરવા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ મધુપ્રમેહના રોગમા સેદ્રિય વિષ (લોહીમા એક પ્રકારનું ઝેર) વધવાથી શ્વાસોન્ધાસમા ખરબૂચા જેવી મીઠી સુગંધ આવે છે એ ઝેર વધી જવા પછી રક્ત મૂર્છા (સંન્યાસ)ની પ્રાપ્તિ થાય છે એ રોગમા તરત સોડા (સાજળાર) આપવો અથવા સોડાવોટર પિવડાવવું તુરંત ઉપચાર ન કચાય તો મક્કવાત થઈ જવાનો ભય રહે છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

મળમૂત્રનો રોધ અને છાશ.

૪૧-ભગંદર રોગ

કારણ :—મૂળ વ્યાધિના પ્રકરણમા કહેલા કેટલાક કારણોથી તથા ગરમી ભરેલી છતાં તેના ઉપશમાર્થ અતિ દુઃસહ ઔષધો સેવવાથી, તીખા પદાર્થોના અતિ લક્ષણથી અને અતિ જગવાથી ભગંદર રોગ થાય છે.

લક્ષણો :—ગુદાથી બે આગળ ઉપર, વૃષણથી બે આંગળ નીચે, પીડા કરનારી એવી ફેાલી ઉત્પન્ન થઈ ફૂટી ગુદા, બસ્તિ અને ભગનુ વિદારણ કરે છે તેને ભગંદર કહે છે. કમરના કપાલાન્ધિને સોયા લાગવા જેવી વેદના થાય, આગ થાય, કડૂ છૂટે, સણકા લાગે, એ લક્ષણો ભગંદર થવાનું હોય સારે જ થાય છે. x

ઉપચાર :—(૧) સોનાની સળા તપાવી છિદ્ર મોટું કરવું પછી અગ્નિત્રણ ઉપરના ઉપચાર કરવા. (૨) ખેર, હરડે, બહેડા અને આમળાનો કાઢો લેસનું ઘી અને વાવડિંગનું ચૂર્ણ નાખી આપવો. (૩) ચિત્રક, આકડો, નસોતર, પહાડમૂળ, આવચી, કરેણ થુવેર, ઘોડાવજ, કલગારી, હરતાળ, સાજખાર અને માલકાગણી, ઔષધો નાખી તેલ કઢવવું, આને સ્વદન તેલ કહે છે તે ભગંદર ઉપર ચોપડવું. એ શોધન, રોપણ અને પ્રણમ છે. (૪) હળદર, આકડાનું દૂધ, સિધવ, ચિત્રક, શરપુ ખો, મજ્જા અને કડુમા સિદ્ધ કરેલું તેલ ભગંદરનાશક છે. એને નીશાદિ તેલ કહે છે. (૫) કરવીર તૈલ :—ઘોળા કરેણના મૂળ, હળદર, દંતીમૂળ, કલગારી, મીઠું, ચિત્રક, બિજોરાનો રસ તથા આકડાનું દૂધ નાખી તેલ પાચન કરી ભગંદર ઉપર ચોપડવું. (૬) ઉપલેટ, નસોતર, તલ, દતીમૂળ, લીડીપીપર, સિધવ, મધ, હળદર, હરડે, બહેડા, આમળા અને મોરથૂથુનો લેપ કરવો. (૭) ઘોળો અજવલો, ઇંટિ, સૂઠ, ગળો અને સાટોડીનો લેપ કરવો. (૮) તલ, નસોતર, મોટી દાતી, ઘી તથા સિધવનો મધ નાખી લેપ કરવો. (૯) તલ, હરડે, લોધર, કડવા લીમડાનાં પાદડા, હળદર, વજ, ઉપલેટ અને ધુવાસનો લેપ કરવો તે ભગંદર, નાડીત્રણ, ઉપદશનણ અને દુષ્ટ પ્રણુનો શોધક તથા રોપણ છે. (૧૦) મોગલી ચેરડાના તેલમા ૩ લીજવી પ્રણુ ઉપર લગાડવું—

x ભગંદર રોગ પાચ પ્રકારનો છે તેમા (૧) શતયોનિ—એ વાયુથી થાય છે એમા થયેલી ફેાડલીને તાત્કાલિક ઉપાય ન કરવાથી તે પાકીને પીડા કરી છિદ્ર પડતાં તેમાથી પરુ સાથે મળમૂત્ર અને વીર્ય પણ નીકળે છે. (૨) ઉષ્ટ્રગ્રીવ—એ પિત્તથી થાય છે, તેમ જ એ ગુદાની ચારે તરફ બબ્બે આગળ ફરતી આમડીમા લાલ ફેાડલી થઈ તત્કાળ પાકી જાય છે, તેમાથી ગરમ પરુ વહે છે અને તે ઊંટની ગરદનની માફક જ ચી હોય છે. (૩) પરિશ્રાવી—એ કફથી થાય છે, તેમા ચેળ ધણી, પરુ જાડું, પીડા થોડી અને ફેાડલી ઘોળા હોય છે અને તે હમેશા વહા કરે છે. (૪) શબ્દકર્વત—એ સન્નિપાતથી થાય છે, તેમા ધણા પ્રકારની પીડા, ધણા પ્રકારના રંગ હોય, વહા કરે અને એ ફેાડલી કાળા દ્રાક્ષ જેવી હોય છે તથા એનો આકાર શખની નાલિ જેવો હોય છે. (૫) ઉન્માર્ગી ભગંદર—એ રાત્રાદિકની ચોટથી થાય છે, એ ચેપી હોય છે.

ઉપાય —(૧) લોહી કઢાવવું. (૨) સોનાના જાડા વાળાથી ડામ આપી છિદ્ર કરી તેમા દારુહળદરની દિવેટ ગોર અને આકડાના એકઠા કરેલા દૂધમા ઘોળી તે એ છિદ્રમા નાખવી આથી મોટું મોટું થાય છે. પછી ચોગ્ય મલમ લેપ વગેરે ઉપચાર કરવો. (૩) બાળેલા માણસના હાડકા વાટી શેર ના ઝીણા વાટી, લૂગડે ચાળી ઉબરાના ઝાડના મૂળમાથી કાઢેલા રસમા નાખી મલમ કરી કના પેલ મૂકી પાટો બાધવો. (૪) તલનું તેલ ટાક ૬ કડાઈમા કકડાવી નીચે ઉતારી તેમા ખાપરિયો ટાક ૫ અને મીણ ટાક ૧૪ નાખી ઠરવા દઈ એ મલમ જરા હલાવી ચોપડે તો ધારા, ચાદી અને ભગંદર જાય. (૫) જનસુદના ફૂલ, વડના પાદડા, ગળો, સૂઠ અને સિધવનો છાશથી લેપ કરવો. (૬) દાત, અરણી અને હળદરનો લેપ કરવો. (૭) વેવ નામનો વેલો થાય છે તેના પાદડા ૭ પુષ્પાક્રિયોગે આમ ત્રીને લાવી વાટી, તે ચેપલી ભગંદરે બાધે તો જેમ ચેપલી સુકાય તેમ ભગંદર પણ સુકાતું જાય. (૮) જીવાર તોલા ૫, સિદ્ધર તોલા ૩ એકત્ર કુલડીમા નાખી કપડછાણ કરી ભસ્મ કરી એ ભસ્મને તેલ અને મીણમા મેળવી મલમ બનાવી ચોપડી ઉપર ચેરડાનું પાદડું બાધવાથી ભગંદર જાય.

— ભગંદર રોગમાં ખાવા માટે સમ્પતિ ગતિ ગૂગળ, નવકાર્પિક ગૂગળ, પ્રણુગન્કુશ, તામ્રભસ્મ વગેરે અપાય છે. લગાડવાની ઔષધિ પ્રકરણમા આપેલી છે.

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનૌં મા. —કપૂરભેડી-૩, ખેર-૩, દારુહળદર-૫, નગોડ-૬, મોગલી એરડો-૧૦, રામખાણુ-૨, હરડે-૨૯, ૪૨ જુઓ પ્રાં ઔંમાં —અસ્થિવર્ગ-૧, ૭, ૧૦.

પથ્ય—ચોખા, મગ, પડોળા, સરગવો, સર્વ કડવા પદાર્થ, ઘી, દૂધ અપથ્ય—વ્યાયામ, મૈથુન, વાહન ઉપર ખેસવું અને જડાત્ર તે એક વર્ષ સુધી વળ્ય કરવા

૪૨—ભસ્મક રોગ

જઠરાગ્નિના પ્રકાર :—જઠરાગ્નિના વિકાર ચાર પ્રકારના છે વાતદોષે કરી વિષમાગ્નિ, પિત્તદોષે કરી તીક્ષ્ણાગ્નિ, કફદોષે કરી મદાગ્નિ, વાતપિત્તદોષે કરી ભસ્માગ્નિ એને જ તીક્ષ્ણાગ્નિ પણ કહે છે. ભૂખ ઘણી લાગે છે એટલે વારવાર અન્ન લક્ષણ કરે છે અને તે પચન થાય છે; પરંતુ શરીરને લાગે નહિ અને શરીર કૃશ થાય તેને ભસ્મકાગ્નિ જાણવો.

ભસ્મક રોગનાં કારણો :—ગાન્ધ, હિંગ, રાઈ, ગધક ઇત્યાદિ અતિ તીક્ષ્ણ પદાર્થોનું અને તામ્રભસ્મનું અતિસેવન, અને કાકમાસ (કાગડાનું માસ) તથા માનરમાસ (ખિલાડીના માસ) ના લક્ષણથી પિત્ત અતિ કુપિત થાય છે તેણે કરી તીક્ષ્ણાગ્નિ થાય છે ગમે તેટલું ખાવા છતાં તે ખાધેલું પચન ન થતા ભસ્મ થઈ જાય અને અગ્નિ દરેજ પ્રદીપ્ત થાય છે, તે જ ભસ્મક રોગ. તે વાત, પિત્ત અને કફ એ ક્રમે કરી વૃક્ષ, અતિવૃક્ષ અને ક્ષીણ થવાથી ઉત્પન્ન થાય છે **ઉપચાર :**—(૧) ભેસનું દહીં, દૂધ અને ઘીનું સેવન કરાવવું (૨) વારંવાર ખીર ખવડાવવી (૩) કાળું અથવા ઘોળું નસોતર નાખી ઉકાળેલું દૂધ રેચનાર્થે આપવું. (૪) ખોરના ઠંઠિયાની અંદરનું મગજ પાણીમાં વાટી પાવું, (૫) સ્ત્રીના દૂધમાં ઉખરાની છાલ વાટી પાવી (૬) ઘોળા ચોખા, ઘોળા કમળ અને બકરીના દૂધની ખીર કરી ઘી નાખી ૧૨ દિવસ ખાવી. (૭) ત્રિક્ષ્ણા, નાગરમોથ, વાવડિંગ, લીડી-પીપર, સાકર અને ઘોળા અધેડાના બિયાએ કરેલો લેહ આપવો. (૮) અધેડાના બિયા છડીને સ્વચ્છ કરી તેની દૂધમાં ખીર કરી ખાવી. (૯) ૪૮ દિવસ પર્યંત સવારે ૨૪ તોલા પાકેલા કેળાં ઘીમાં ખાવા; એટલે તે અગ્નિની સંપૂર્ણ તીવ્રતા અને ભસ્મક રોગનો નાશ કરે છે. (૧૦) ભોય-કેળાનો રસ દૂધ અને ઘી નાખી આપવો (૧૧) કેળનું પાણી પાવું (૧૨) ઉખરાના મૂળિયાનું પાણી પાવું, અથવા કરી રક્તવિકાર, અગમા જામેલી ગરમી અને કડકી, એ વિકાર પણ દૂર થશે

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનૌં મા. —આમલી-૧૩, ઉંખરો-૧૭, એરડો-૨૦, કેળ-૧૦, ડાંગર-૯, નસોતર-૪, ખોરડી-૬, ભોયકેળ-૫

પથ્યાપથ્ય—અજીર્ણ પ્રમાણે.

૪૩—ભારે શરીર (મેદરોગ)

કારણ :—કફકારક પદાર્થ, મધુર અન્ન, મધુર રસ, સ્નિગ્ધ અન્ન, એટલે ઘૃતપક્વ ખીચડી વગેરેનું સેવન કરવાથી મેદ વધે છે

લક્ષણો :—મેદ વધવાથી અન્ય ધાતુ જે અસ્થિર વગેરે તેનું પોષણ થતું નથી તથા મેદ વધવાથી માણસ સર્વ કાર્યને વિષે અશક્ત થાય છે; તૃષ્ણા, અલ્પ શ્વાસ, નિદ્રા, શ્વાસાવરોધ, નિદ્રા વખતે ઘાણુ ધોરવું, શરીરને વિષે ગ્લાનિ, છીકો, દુર્ગંધી પરસેવો, થોડા પ્રમાણમાં વ્યાયામ, અલ્પ મૈથુન, ઇત્યાદિ ઉપદ્રવ થાય છે અને તેના ઉદયથી પ્રાયઃ વૃદ્ધિ થાય છે; વાયુ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરી આહારને શોષે છે; તેથી લક્ષણ કરેલું અન્ન જલદીથી પચી જઈ ખીજ આહારની ઇચ્છા કરે છે. કદાપિ જમવાનો વખત ચૂકી જાય તો મોટો ઘોર વિકાર થઈ પ્રમેહપિટ્ટિકા, જ્વર, લગદર, એમાંથી એકાદો રોગ થાય છે તથા એ અગ્નિ અને વાયુનો ઉપદ્રવ કરતા મેદો-રોગીનું શરીર બાળે છે.

ઉપચાર :—(૧) ત્રિક્ષ્ણાના કાઢામાં ૧ તોલો મધ નાખી તે પાવો. (૨) સવારે ૬ ડા પાણીમાં

* વિષમાગ્નિમાં કેટલીક વાર પેટ ભરેલું જ માલૂમ પડે છે તેમ જ દેહલીક વાર અનાજ પચન થઈ જાય છે તીક્ષ્ણાગ્નિમાં ભૂખ ઘણી લાગે છે અને ખોરાક વધી જાય છે મદાગ્નિમાં ખોરાક ઉપર અરુચિ થાય છે અને ભસ્મકાગ્નિમાં ખાધેલું હજમ થઈ જાય છે, પણ શરીરની રક્ત, માસ વગેરે ધાતુઓને તેથી પોષણ મળતું નથી

૪ તોલા મધ નાખી પાવુ, અથવા ગરમ પાણી ઠંડું કરી મધ નાખી પાવુ, એટલે શરીર કૃશ થાય છે (૩) ચવક, જીરુ, સૂક, મરી, લીડીપીપર, હિંગ, સચળ અને ચિત્રાનુ ચૂર્ણ મધમાં ખાવુ. તે મેદુનું નાશક અને અગ્નિદીપક છે x

વિશેષ ઉપચાર:—બુઓ વનીં મા —ખીલી-૨૩, ભાગરો-૧૧, સમેરવો-૬, સાગ-૬, માટોડી-૧૯, હરડે-૨૫ બુઓ. પ્રાં ઓં માં—મધ-૪.

પથ્ય—ચિંતા, શ્રમ, જગરણ, મૈથુન, વ્યાયામ, યોખા, જવ, ચણા, મસૂર, કળથી, મધ, તુવેર, તીખું, જાશ, તેલ, ભાજપાલો. અપથ્ય—ઘઉં, શેલડી, અડદ, દિવે બે ધવુ, સુગંધી પદાર્થ, મધુરાન્ન, વમન

૪૪—માથાના રોગ

કારણ:—ધુમાડો, તાપ, તુષાર, જળક્રીડા, અતિ નિદ્રા, અતિ જગરણ, ઊંચી જગાનો પૂર્વ દિશાનો વાયરો, આસુનો નિગ્રહ, રસુ, અતિ જળ કિવા મદનુ પ્રાશન, કૃમિ, મળ-મૂત્રના વેગનો અટકાવ, દોડવુ, દૂધુ, એકી નજરે ઘણી વાર સુધી અવલોકન કરવુ, દુષ્ટ ગંધ, દુષ્ટ અન્ન અને ઘાટો પાડી ભાષણ કરવુ એ કારણોએ મસ્તકરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. વાત, પિત્ત અને કદે કરી સન્નિપાત વડે, રક્ત વડે, ક્ષય વડે, કૃમિ વડે, સૂર્યાવર્ત, અનતવાત, અર્ધાવલેદક, શંખક, એમ અગિયાર પ્રકારના શિરોરોગ (મસ્તકશૂળ) થાય છે

કૃમિજ શિરોરોગ—માથામાં ભાલા મારવા જેવી પીડા થાય છે અને માથામાંનું મગજ ક્રીડા ખાય છે એવું જણાય છે. નાકમાંથી પરુ, લોહી અને ક્રીડા પડે તેને કૃમિજ શિરોરોગ કહે છે આ મોટો લય કર રોગ છે. સૂર્યાવર્ત:—સૂર્યોદય સાથે જ કપાળ દુખવાનો હળવે હળવે આરભ થઈ જેમ જેમ સૂર્ય ચઢે છે, તેમ તેમ શૂળ આખો અને બમરોમાં અધિક થવા માંડે છે તથા સૂર્ય નમ્યા પછી ઓછું થવા માડી, સૂર્ય આથમ્યા પછી સમૂળયું બંધ થાય છે. શીત કિવા ઉષ્ણ ઉપચારો વડે માણસને સુખ થાય છે. એ વિકારોને સૂર્યાવર્ત કહે છે અનંતવાત—ત્રણે દોષ દુષ્ટ થઈ ગળાની પાછલી શિંગને પકડી, આખો અને ભમરોને ટેકણે રહી અત્યંત તીવ્ર વેદના કરે છે અને કાનના આગળના ભાગ પર કપ થાય છે, હનુવટી પકડાઈ લય છે નેત્રરોગ થાય છે આ ત્રિદોષજન્ય મસ્તકરોગને નંદવાયુ એમ પણ કહે છે અર્ધાવલેદક (આદાશી, આદાશીશી):—રુક્ષાન્ન, અતિ લક્ષણ, અધ્યયન (બહુ વાયવું, ગોખવું) પૂર્વ દિશા તરફનો પવન, ખરફ, મૈથુનવેગધાગણ, આયાસ, વ્યાયામ, એ કારણોએ કુપિત થયેલો ક્વળ વાયુ કિવા કંકયુક્ત વાયુ, અધુ મસ્તક પકડી ગળાની શિરા (નસ) ભમરો, આખ, કાન, ડોળા, કપાળ સર્વ એક બાબુ લણીના પકડી કુહોડી વડે ઘા માર્યા જેવી વેદના કરે છે, તેને અર્ધાવલેદક (આદાશીશી):—કહે છે આ રોગ ઘણો વધવાથી તે બાબુની આખ જાય છે, કિવા કાન પણ બહેરો થાય છે શંખક:—દુષ્ટ થયેલા પિત્ત, રક્ત તથા વાયુ ઘણો વધી આખો ઉપર લય કર સોળે ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી ઘણા જ સણકા આવે છે, બળતરા મહુ બળે છે તેનાથી ને ભાગ ઘણો રાનો થાય છે, તે વિપવેગ પ્રમાણે વધી ગળા સુધી જઈ ત્વરિત તેનો રોધ કરે છે. આ શંખક રોગ વડે ત્રણ દિવસમાં પ્રાણનાશ થાય છે,

વાતજ શિરોરોગ+ ઉપર ઉપચાર:—(૧) કોષ, એરડાના મૂળ અને સૂક, એ

x મેદગમાં અમૃતાદિ ગગળ, યોગરાજ ગૂગળ, ચૂણ્યાદિ લોહ, ત્રિમૂર્તિ રસ, ગુરૂચ્યાદિ યોગ વગેરે અપાય છે તથા ત્રિકલાદિ તેલ પીવા, સૂવવા, મર્દન તથા બસ્તિકાર્ય માટે અપાય છે ધી, સાકર, ભાત અને તેટલા ઓછા ખાવા બની ગકે તેટલું ફરવું ભોજન મર્યાદામાં કરવું (ઓછા ભોજનથી ચાલતું હોય તો વધારે ન ખાવું) એ નિયમો પાલન કરવા

+ માથાના રોગો માટે સંગ્રહિત ઉપચારો (૧) ત્રોડાવજ, મરી, લીડીપીપર અને સૂક પાણીમાં વસી લગડે ગાળી નાકમાં સૂચે તો આદાશીશી મટે અને વાયુની હોય તો શતાવરીના તેલથી મટે (૨) સૂક માસા રા અને કેસર માસા રા ઝીણા વાટી ગાયના ૧૫ પૈસાભાર વીમા મેળવી નાકમાં સૂવવાથી માથાના અનેક બલતના

છાશમા વાટી ગરમ કરી માથે લેપ કરવો. (૨) મુચકંદના ફૂલનો લેપ કરવો. (૩) 'સૂઠ' અથવા તજ ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૪) નવસાર અને ચૂનો શીશીમા નાખી તે શીશી સૂઘવા આપવી પિત્તજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) સાકર, દૂધ અને પાણી મસ્તક ઉપર સિચન કરવું અથવા કડા પાણીની ગડી મૂકવી (૨) ગાયનું ઘી યોળવું અથવા શતધૌત ઘીનો લેપ કરવો (૩) ચદન, વાળો, કમળ, જેઠીમધ, ચિકણામૂળ, ચૂરિયાના મૂળ, એ જણુસોને દૂધમા વાટી લેપ કરવો. કફજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) ચદનનો લેપ કરવો (૨) રેણુકમ્પીજ, તગર, શિલાનિત, નાગરમેથ, એલચી, કૃષ્ણાગર, દેવદાર, જટામાસી અને એરંડાના મૂળનો મદોષ્ણુ લેપ કરવો (૩) સૂઠ, કોષ્ઠ, કૃત્તિયાના મૂળ, દેવદાર અને ભેસાગૂળને ગોમૂત્રમા વાટી ગરમ સુખોષ્ણુ લેપ કરવો. સન્નિપાતજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:—મીઠળ, નિલવણીના બિયા, નાકછીકણીના પાદડા, એ સમલાગે, વડના બિયા અને જાલનું ચૂર્ણ અર્ધો ભાગ લઈ તેને બારીક તપખીર જેવું ચૂર્ણ કરી સૂઘવાને આપવું; એટલે તત્કાળ મસ્તકશ્વળ, પ્રલાપ, ઘેન, કફ અને સન્નિપાતનો નાશ થાય છે. રક્તજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) શતધૌત ઘૃત માથા પર યોળવું. (૨) સૂઠના કલકમા દૂધ નાખી તેનું નસ્ય આપવું તે અનેક દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલા તીવ્ર મસ્તકશ્વળનો નાશ કરે છે (૩) કમળ અને રાગના વાટી તેનો લેપ કરવો (૪) ઉબરાના પાકલા ફળ લઈ ઘીમા સાકર નાખી તે સાથે પચાવવા, તેમા એલચી અને મરી નાખી ભક્ષણને માટે આપવા એટલે રક્તસ્રાવની શાંતિ થાય છે (૫) રીંગણીના ફળનો રસ કાઢી તેનો મસ્તક ઉપર લેપ કરવો તે મસ્તકશ્વળનો નાશ કરે છે કૃમિજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) સૂઠ, મરી, લીંડીપીપર, કરજની જાલ અને સરગવાની જાલ, એ સર્વેને બકરીના મૂત્રમા વાટી તેનું નસ્ય આપવું (૨) વાવડિંગ, સાજખાર, દત્તીમૂળ અને કિંગને ગોમૂત્રમા વાટી તે કલકમા સરસવનું તેલ નાખી પચન કરી તેનું નસ્ય કરવું. (૩) કાટાસરિયાના પાદડાનો રસ અને ઘી એકત્ર કરી નાકમા પાડવા (૪) રીંગણીના ફળની બીડી કરી નાકમાથી ધુમાડી કાઢવી અને બે-ત્રણ દિવસ થયા પછી કડવા તૂરિયાનું ચૂર્ણ નાકે સૂઘવું, એટલે કૃમિ પડશે (૫) કડવા લીમડાના પાદડા અને મરી વાટી તે રસ નાકમા નાખવો. સૂર્યાવર્ત શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) ગોળ નાખી ઘી પાવું અને તલ દૂધમા વાટી તેનો લેપ કરવો આ ઔષધ ત્રણ દિવસમા સૂર્યાવર્ત રોગને શાંત કરે છે. (૨) દૂધ તથા ઘીનું ભક્ષણ અને નસ્ય કરાવવું તથા તેનો જ રસ આપવો (૩) દશમૂળનો કાઢો કરી તેમા ઘી અને સિંધવ નાખી તેનું નસ્ય કરવું તે આદાશીશી, સૂર્યાવર્ત અને મસ્તકશ્વળનો નાશ કરે છે (૪) ઉપરસાલ, નીલકમળ કોષ્ઠ, વજ, લીંડીપીપર અને જેઠીમધને કાજમા વાટી તેમા ઘી અને તેલ નાખી તેનો સૂર્યાવર્ત અને આદાશીશી ઉપર લેપ કરવો (૫) ભાગરાના રસમા સમલાગે બકરીનું દૂધ નાખી સૂર્યના કિરણોમા તપાવવું અને તેનું નસ્ય કરવું. (૬) સરસ-

રોગ મટે (૩) જો વાથી માથું દુખતું હોય તો એરંડાની જડ છાંયે સૂકવી પાણીમા ઘસી કપાળે અને પગના તળિયે ચોપડવું ગરમીથી અને પિત્તથી દુખતું હોય તો સુખડ પાણીમા ઘસીને અગર ગાળના બિયા પાણીમા વાટીને કપાળે ચોપડવા મરી ઘસીને ચોપડવાથી પણ ફાયદો થાય છે અથવા ચિત્તાજાલ વગીને ચોપડવી (૪) નગોડના પાદડા અને ચોળખી હિંગ બે ચણાભાર વાટી પોટલી કરી નાકમા ટીપા પાડે તો આદાશીશી નય (૫) અગીઠાની જાલ, ઘોળા મરી, કળીચૂનો, સૂઠ તથા નવસાર જીણા વાટી બીકણી કરી તે સૂઘવાથી આમરવાયુ નય તીવ્ર શ્વળ અને નેત્રશ્વળ માટે સલાહપૂર્વક આ ઉપચાર કરવો (૬) નાળિયેરના ગોળામા ખાડેલી સૂઠ ભરી ઘઉંના આટામા વપેટી અગ્નિમા પકવી, ખાડી, ગોળ-ધી ભેળવી ખવડાવવાથી આમરવાયુ નય (૭) ધાણા, જીરું અને સાકર સમાનભાગે વાટી વાસી પાણીમા કાફી આપવાથી પિત્તથી માથું દુખતું મટે (૮) લીંડીપીપર, મરી, લોધર, સાકર અને મનશીલ પાણીમા વાટી નાસ આપવાથી આદાશીશી નય, (૯) ગોળના પાણીમા સૂઠ ઘસીને નાકમા ટીપા ૩ પાડવાથી આદાશીશી મટે (૧૦) જીવ લાવવાનો ઉપાય —જરાની પોટલી ખાદીના મજબૂત લૂગડામાં બાધી રોગીને ગંધ લેવડાવવાથી જીવ આવે અથવા કર્નૂરી પોડાની લાદના રસમા આખે આવે તો નિદ્રા આવે, અગર શેકેલી ભાગ વાલ રા, લીંડીપીપર ટાક ૧ અને ગોળ ટાક ૧ લઈ તેની ત્રણ ગોળીઓ કરી ૧ ગોળી ખવડાવવાથી જીવ આવે

ડાના આડનાં મૂળ કિવા ફળોની અથવા જવ અને લીડીપીપરની પોટલી સૂધવાને આપવી (૭) ચણોડીનું મૂળ ઘસી તેનું નસ્ય આપવું; એટલે સૂર્યોવર્ત, રતાધળાપણુ, નેત્રમા પડળ આવે છે તે અને મસ્તકશૂળ, એ રોગો દૂર થાય છે. અનંતવાત શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) સૂર્યોવર્તનાશક વિધિ કરવી (૨) મધ, દહી ઉપરની તર, ઘેબર, ઘી, પૂરી વગેરે વાતપિત્તનાશક આહાર આપવો (૩) અનંતના આડની ઉત્તર દિશા ભણીની મૂળાડી કાઢી ઠંડા પાણીમા ચઢન પ્રમાણે ઘસી આખા મસ્તકે લેપ કરવો અને તાળવા ઉપર ચોળતા રહેવું તથા મૂળનો એક કકડો વાળો બાધી રાખવો અને શક્તિ પ્રમાણે ઠંડા પાણીમા મૂળિયું ઘસી પાવું (૪) કાળા કાસાળુના કાદા પીસી તેની પોટલી તવી પર ગરમ કરી તેનો મસ્તકે શેક કરવો, પછી ફેટલીક વારે તે જ પોટલીમાના કાદા ગરમ કરી તેનો મસ્તકે પાટો બાધવો (૫) અરીઠા હાથમા ચોળી તેના કીણુનું અજન કરવું વાયુ ઊતરી ગયા પછી આખોમા માખણુ આજવું આ અજનથી મહાન સર્પનું પણ વિષ ઊતરે છે (૬) ખડીના તાદુલનો ભાત કરી ખાવા આપવો. એ ભાત વિષમન્જર અને વિષ ચટલા માણસને પણ હિતકર છે આદાશીશી ઉપર ઉપચાર:—(૧) બકરીના દૂધમા અથવા પાણીમા સૂઠ ઘસી તેનું નસ્ય આપવું, તે મસ્તકશૂળનો નાશ કરે છે. (૨) સરગવાના પાદડાના રસમા મરી ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો. (૩) લીડીપીપર અને સિંધવનુ ચૂર્ણ તેલમા કિંવા ઘીમા પચન કરવું અને નસ્ય આપવું અથવા પાણીમા ઘસી નસ્ય આપવું (૪) કોષ, એરડમૂળ અને કૂવાડયાના મૂળ કાજમા વાટી તેનો લેપ કરવો. (૫) અગધિયાના પાદડાનો કિવા ફૂલનો રસ જે ભાગનું કપાળ દુખતું હોય તેના ખીજ ભાગના નાકમા પ્રથમ બે ટીપા વધારે નાખી પછી ખીજ નાકમા નાખવા; એના યોગથી આતુર્થિક જ્વરનો પણ નાશ થાય છે (૬) કેસર અને ઘી એકત્ર ખરલ કરી તેનું નસ્ય આપવું તે તત્ક્ષણુ આદાશીશીનો નાશ કરે છે. (૭) રીગણી તથા જટામાસીના કલ્કમા ઘી નાખી પચન કરવું તેનું નસ્ય આપવાની સાથે જ આદાશીશીનો નાશ થાય છે. (૮) સહેવાતું હોય તેણે ભિલામાનું તેલ બારીક સળી ઉપર લઈ, જે બાળુનું કપાળ દુખતું હોય તેની ખીજ બાજુ આખમા નાકની પાસે જ્યાં રાતી જગ્યા હોય છે તે જગ્યા ઉપર ટપકું પાડવું. બહારની બાજુએ ઘી ચોપડવું કે જેથી આખમાથી પાણી નીકળી બહાર લાગીને સોજ ન કરે. આ યોગ વડે દુઃસહ આદાશીશી પણ દૂર થાય છે (૯) તુવેરના પાદડા અને ધરોનો રસ એકત્ર કરી તેનું નસ્ય આપવું તે તુરત આદાશીશીનો નાશ કરે છે (૧૦) વાવડિંગ અને કાળા તલ સમભાગે લઈ વાટી તેનો લેપ કરવો અને નસ્ય આપવું (૧૧) મરી અને ચોખા ભાગરાના રસમા વાટી તેનો લેપ કરવો (૧૨) ગરણીના ફળ કિવા મૂળ પાણીમા વાટી તેનું નસ્ય કરવું કિવા મૂળ કાને બાધવા (૧૩) દૂધ કિવા નાળિયેરનું પાણી સાકર નાખી પાવું કિવા કકું પાણી પાવું અથવા ઘીનું નસ્ય આપવું (૧૪) ખડીસાકર અને મીઠળ ગાયના દૂધમા ઘસી સૂર્ય જગ્યા પહેલા તેનું નસ્ય આપવું. (૧૫) કરબના મિયા ઘસી તેમા ગોળ નાખી તેનું નસ્ય આપવું. (૧૬) રાસ્ના, સૂઠ, વાવડિંગ, એરડાના મૂળ, ત્રિકુળા, દશમૂળ અને હરડેનો કાઢો આપવો તે વાતરોગ, આદાશીશી, આલ્સવાયુ, અર્દિતવાયુ, ખજવાયુ, નેત્રરોગ, મસ્તકશૂળ, જ્વર અને અપરમારનો નાશ કરે છે (૧૭) કુકરપાડાની ભૂકી નાકે સૂધવી; એટલે શ્લેષ્મદિક ભાગ નીકળી જઈ આદાશીશી દૂર થાય છે. (૧૮) મોટા પેરોલિયે બે કિવા ત્રણ નેપાળાના બિયામાનું મગજ લઈ, લીલુના રસમા ઘસી, જે બાળુનું મસ્તક દુખતું હોય તે આખની લમર ઉપર સળી વડે ચોપડવું, એટલે આદાશીશી જલદીથી દૂર થાય છે + (૧૯) નગોડના રસમા મરી ઘસી તેનું નસ્ય આપવું (૨૦) આમળાનું ચૂર્ણ ઘી અને સાકર સાથે ખાવા આપવું (૨૧) દૂધનો માવો સાકરમા ખાવો (૨૨) આદુ અને ગોળ એકત્ર કૂટી ગોળી કરી તેનો રસ નાકમા પાડવો (૨૩) સવારસાજ ગાયનું ચોખ્ખું તાબુ ઘી નાકમા નાખવું, એટલે સાત દિવસમા આદાશીશી દૂર થાય છે (૨૪) સમુદ્રફળ બકરીના મૂત્રમાં

+ આ ઉપાય કરનારાઓએ શિરદર્દ જતાની સાથે જ ભીના કપડાથી લેપ લૂછી નાખી તરત ઘી ચોપડી લેવું નહિ તો સોજા આવશે અને બળતરા થશે

ધસી તેનું નરય આપવું. (૨૫) નાકછી કણીનું ચૂણું પ્રથમ વિષમ બાબુના નસકોગમા સૂંવી પછી બીજા નસકોગમા સૂંધવું. (૨૬) અરીઠા ઘીમા ધસી નરય કવું. (૨૭) દૂધમા બદામની ખીર કરી આપવી

વિશેષ ઉપચાર:—બુઓ વનોંમા —અગધિયો-૨, આકડો-૬, આદુ-૨૯, આસધ-૧૮, કડવા તૂરિયા-૪, કણુઝી-૮, કુમ્બો-૮, કેસર-૪, ગરણી-૩, ૬, ગગાવતી-૪, ચણોઠી-૧, ડાગર-૧૦, તંબાકુ-૫, તલ-૭, તાદળને-૧૧, તુવેર-૬, નેપાળો-૩, કુંદીનો-૮, ભાગરો-૨, લિલામા-૯, મરી-૧૪, મીઠળ-૫, મુચકદ-૨, મોથ-૧, લસણ-૪, લીડીપીપર-૩૩, વજ-૩, સમુદ્રફળ-૬, સમેરવો-૮, સોપારી-૫, હિંગ-૧૫, હેદ-૬ બુઓ ગોવૈમા :—દૂધ-૧, ઘી-૧

શંખક શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) કેસર અને સાકર સમભાગે અને બનેલી અમાન ઘી અને ઘીથી યોગણું પાણી નાખી ઘી શેષ રહે તે પર્યંત તે સર્વનું પચન કરવું અને પછી ઘીનું નરય આપવું એટલે શંખક, મસ્તક અને નેત્રની જગ્યાનું શળ નાશ પામે છે. (૨) ઠંડું પાણી મગજ પર સિંચતા જવું * (૩) દારહળદર, મજીક, કડવો લીમડો અને પક્ષકાષ્ઠનો લેપ કરવો. (૪) ચીકણા, નીલા કમળ, ધરો, કાળા તલ અને સાટોડીનો લેપ કરવો. તે શંખક, અનંત વાત અને સર્વ પ્રકારના મસ્તકરોગનો નાશ કરે છે (૫) કરજ અને સરગવાના બિયા, તમાલપત્ર, સરસડો અને તજનું નરય આપવું. તે સર્વ પ્રકારના શિરોરોગ ઉપર પ્રશસ્ત છે. (૬) ગોળ, આદાનો રસ, લીડીપીપર અને સિધવ પાણીમા ધસી તેનું નરય આપવું, એટલે ભુજસ્તંભાદિક રોગ અને સર્વ પ્રકારના શિરોરોગ દૂર થાય છે. (૭) સાકર તથા કેસર ઘીમા તળી તેનું નરય આપવું, તેથી વાયુ અને રક્તથી થયેલ તેમ જ બ્રમર, આખ, કાન, ડોળા એ ઠેકાણાનું શળ, અર્ધમસ્તકશળ અને સૂર્યાવર્ત, એ રોગો દૂર થાય છે (૮) દેવદાર, તગર, કોઠ, વાળો અને સૂક એ કાઝમા વાટી તેમા તેલ નાખો લેપ કરવો, એટલે મસ્તકશળનો નાશ થાય છે. (૯) શરપુખો અને નવસાર એકત્ર ખરલ કરી સૂધવા માટે આપવો, એટલે મસ્તકની વાયુ સબધી પીડાનો નાશ થાય છે. (૧૦) સૂક, મરી, લીડીપીપર, પુષ્કરમૂળ, હળદર, રાસ્ના, દેવદાર અને વજનો કાઢો નાક વડે પ્રાશન કરવો. તે મસ્તકરોગનો નાશ કરે છે (૧૧) ગોળ અને સૂકના કલ્કનું નરય આપવું. તે મસ્તકશળનો નાશ કરે છે અને સૂકના કલ્કમા દૂધ નાખી તેનું નરય આપવું, તે અનેક પ્રકારના દોષ વડે થયેલી મસ્તકપીડાનો નાશ કરે છે. (૧૨) એરડમૂળ, તગર, શતાવરી, જીવતી, રાસ્ના, સિધવ, ભાગરો, વાવડિંગ, જેઠીમધ, સૂક, કાળા તલનું તેન અને બકરીનું દૂધ, એ સઘળું એકત્ર કરી તેમા ભાગગનો રસ નાખી પચન કરવું. આ સિદ્ધ થયેલા તેલના છ ટીપા નાકમા નાખવા તે બધા પ્રકારના મસ્તકવિકાર દૂર કરશે, ગરી ગયેલા કેશ અને હાલનારા દાંતને મજબૂત કરશે તથા ગરુડની જેવી દષ્ટિ કરી બાહુઓમા અધિક બળ આપશે (૧૩) ત્રિકુળા, કરિયાતું, હળદર, કડવો લીમડો અને ગળોનો કાઢો ગોળ નાખી પાવો, તે બ્રૂકુટી, આખ અને કાન, એ ઠેકાણાનું શળ, આદાશીશી સૂર્યાવર્ત શંખક, દતશળ, રતાધળાપણું, પડળ અને નેત્રપીડાનો નાશ કરશે (૧૪) કડવા લીમડાના પાદડાના રસમા મરી નાખો નરય આપવું, તેથી મસ્તકશળ અને અપરમારના રોગો દૂર થાય છે અને કૃમિ પણુ પડે છે ક્ષયજ શિરોરોગ (મસ્તકમાંનો મગજ શુષ્ક થઈ ભયંકર મસ્તકશૂળ થાય છે તે) ઉપર ઉપચાર:—(૧) ગોળ, ઘી અને પૂરીઓ ખાવા આપવી અને દૂધ તથા ઘીનું નરય આપવું અને પાવું. (૨) દૂધમા બદામ વાટી ખીર કરી ચોખ્ખું ઘી અને સાકર નાખો ખાની તથા માથા પર બદામનું તેલ ચોપડા જવું.*

* જો કાન પાકવાથી અથવા બીજા કોઈ ભાગમા રસી થઈને માથામા પર પહોંચ્યું હોય અને તેથી ભયંકર મસ્તકશળ ચાલતું હોય તો ઠંડું પાણી ન સિંચવું પણ ગરમ પાણીની થેલીથી ૧-૨ દિવસ સુધી નિરંતર રોક કરવો જોઈએ

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

* ગિરોરોગ વાયુથી ઉત્પન્ન થયો હોય તો સ્નેહન, સ્વેદન તથા મસ્તક ઉપર તેલનું મર્દન કરવું. શાસ્ત્રીય ઉપચાર શિરોબસ્તિ આપવાનો છે ચિત્તથી થયેલ શિરોરોગમા ચંદનાદિ શીતલ ઔષધનો લેપ તથા શીતલ પવન, જલ, પુષ્પ વગેરે સેવન કરે, તથા શ્વાસકુઠાર રસ, કપૂર, કેસર, સાકર, સફેદ ચંદન

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમા —મસ્તકરોગ માટે:—અધેડા-૧૩, અરીડા-૫ ઉંદરકની ક-૧, ગ-૫, એરડો-૩૪, કરેણા-૬, કેસગ-૭, ચણાડી-૧૫, બદામ-૧, સાટોડી-૯. મસ્તકવાયુ માટે —આકડો-૫, ચણા-૨. મસ્તકશૂળ એટલે મસ્તક મળધી પીડા-માથાનું દુખતું, એના માટે —અગધિયો-૧, અજમો-૩, અનત-૪, આમળા-૩૦, ઉંદરકની-૩, ઉપરમાલ-૯, કડ-૧, કપાસ-૧૮, કાયકળ-૯, ખાટી લૂણી-૨, ગરણી-૩ ચૂકો-૫, જયફળ-૧ તગર-૧, બદામ-૬, બોરસળી-૯, લોયકોળુ-૮, મરી-૬, મર્યાંવેલ-૨, વજ-૧, સમેગવો-૧૪, સરગવો-૨૨, ૨૪, હરડે-૩૬. માથું ચઢેલું ઉતારવા માટે.—આકડો-૭, કાલિજન-૨, ખજૂરી-૪, ખસખસ-૬ (અફીણ) ૯, ગૂગળ-૧, નાકછીંકણી-૧, પિત્તપાપડો-૩, ખૂતાકશીશી-૧. શૈત્યથી મસ્તક ચઢ્યું હોય તે માટે —પપનસ-૨ શરદીથી માથું દુખતું હોય તો તે માટે —તજ-૩. ઉબ્બતાથી કપાળ દુખે તે માટે:—કેવડાનું ઝાડ-૩ કુગળી-૩ માથે વાયુ ચઢ્યો હોય તો તે માટે:—નાદરખ-૨. વાતજ મસ્તકશૂળ માટે:—કેકાડી-૧૧, મુચકદ-૧ મસ્તકના તાપ માટે —પિત્તપાપડો-૫. રક્તજ અને પિત્તજ શિરોરોગ માટે —શિરદોડી-૧૨ માથામાં દારુણ રોગ થાય તે માટે?—આળો-૨૧. મગજમાંથી ગરમી દૂર થવા માટે —ઉદરકની-૧. માથામાંથી ગરમી અને પિત્તવિકારનું શમન થઈ મગજ સુધારવા માટે:—દ્રાક્ષ-૧૪ મગજ સાફ થવા માટે:—ઉદરકની ક-૪ મગજ શાંત થવા માટે —કપાસ-૧૮ મસ્તકશૂળથી નાકમાંથી લોહી ટપકતું હોય તે માટે —ઉળરો-૨૫ આગતુંક મસ્તકશૂળ માટે:—ભારગી-૬. સૂર્યાવર્ત શિરોરોગ માટે —ભાગરો-૨, વજ-૩, શરસડો-૧૦, શેલડી-૬. ભુઓ ગોં વોંમા રક્તજ પિત્તજ શિરોરોગ માટે:—દૂધ-૧૯, ઘી-૧૧. માથાના દુખાવા ઉપર:—દૂધ-૨૫. સૂર્યાવર્ત માટે:—દહી-૫.

ભુઓ પ્રાંઓંમાં - માથાના દુખાવા માટે:—સાખરશિગ-૨. શિરોભ્રમણ માટે.—ઘૃતવર્ગ-૧ કેશ આવવા માટે —હસ્તિદત-૧ ભુઓ અનુભૂત ઔષધ ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમા:—ન ૧૪, ૩૨ મલમપ્રયોગની ટીપમાં ન. ૮

પથ્ય—ઘી, દૂધ, ચોખ્ખા, પટોળ, સરગવો, ચાકવત, કારેલા, પાકી કેરી, આમળા, દાડમ, તુવેર, ઘઉં, મગ. અપથ્ય—મળમૂત્રનો અવરોધ, દુષ્ટ પાણી, વિરુદ્ધાન્ત, દિવસે નિદ્રા

૪૫-મૂત્રખંધ (મૂત્રાઘાત+)

કારણ:—મૂત્રપુરીષાદિના વેગોના વિવાતને લીધે વાતાદિ દોષ કુપિત થવાથી વાનકુંડલિકા.

આ સર્વ ને વસ્તુને બકરીના દૂધમા ધસી સૂચે, લોહીથી શિરોરોગ થયો હોય તો પિત્તજ શિરોરોગની સમાન ધલાજ કરે કફથી શિરોરોગ થયો હોય તો ઉપવાસ કરાવે તથા ગરમ, રક્ષ અને ઉબ્બ પદાર્થોથી સ્નેહન (પરસેવો કઢાવવો) આપે સન્નિપાતથી શિરોરોગ ઉત્પન્ન થયો હોય તો નૂતનુ ધી પાણું તથા પડખિદુ તેલ સ્પર્શવુ ક્ષયથી થયેલ હોય તો પુષ્ટિકારક ઔષધિ સેવન કરવી તથા વાયુનો નાશ કરવાવાળા મધુર પદાર્થોથી સિદ્ધ કરેલુ ઔષધ પીણું તથા સ્પંધુ કૃમિજન્ય શિરોરોગમા નસ્ય લેવાનું પ્રકરણમાં બતાવેલું છે સૂર્યાવર્તરોગમા પણ પહેલા નસ્ય આપણું, ત્યાર પછી અન્ય ઔષધિ આપવી કુમારી તેલનું મર્દન કરવું ભાગનો રસ તથા બકરીનું દૂધ સમાનભાગે લઈ સૂર્યના તાપમા ગરમ કરી નાકમા નાખણું અર્ધાવભેદક (આદાશીશી) ઉપર પ્રથમ સ્નેહન, સ્વેદન, વિરેચન, અન્ય રીતથી શરીરનું સરોધન, ધૂપ તથા સ્નિગ્ધ અને ઉબ્બુ ભોજન, એ ઉપચારો કરવા અનતરોગમા સૂર્યાવર્તની માફક ઉપચાર કરવા તથા નસને વીધી લોહી કઢાવણુ તેમજ પિત્ત અને વાતનારાક ભોજન કરાવણુ રાખરોગમા શીતળ જલનું સિંચન, ઠંડા દ્રવ્યનું સેવન તથા દૂધવાળા વડાદિ વૃક્ષના કંદનું લેપન કરવું

શિરોરોગ માટે—વિશેષ ઔષધિ શિરશ્લાદિ વજરસ, ચંદ્રકાત રસ, શ્વાસકુકાર રસ, આનહૈભેરવ રસ વગેરે ખાવા માટે અપાય છે સ્પંધવા માટે પડખિદુ તેલ, મહાદશમૂળ તેલ, અપામાર્ગ તેલ વગેરે અપાય છે. ઉપરના તેલો મસ્તક પર મર્દન કરવા માટે અપાય છે

+ મૂત્ર, વીર્ય, ઝાડો વગેરે રોકવાથી કોપાયમાન થયેલા વાતાદિક દોષથી તેર પ્રકારનો મૂત્રાઘાત રોગ થાય છે (૧) મળદ્વારનો કુપિત થયેલો વાયુ વેદનાયુક્ત થઈ મૂત્રને રોકી સ્વાભાવિક ગતિમા વિરુદ્ધ બની

દિક પ્રકાગ્ના ૧૩ મૂત્રાઘાત થાય છે. મૂત્રકૃન્દ્ર અને મૂત્રાઘાત, એ ઉભયનો ભેદ એટલો જ કે, મૂત્રકૃન્દ્રને ઠેકાણે કલેશ અધિક હોય અને મૂત્રાઘાતને ઠેકાણે નિમ્ન ધ હોઈ કલેશ અલ્પ હોય છે *

ઉપચાર:—મૂત્રકૃન્દ્ર, મૂત્રાશ્મરી ઉપર જે ઔષધો કહેલા છે, તે દેશ અને કાળ જોઈ સર્વ મૂત્રાઘાત ઉપર યોજવા (૧) સૂઠ, મરી, લીડીપીપર, ત્રિકુળા એ સમભાગે અને સર્વેના સમભાગે શુદ્ધ ગૂગળ લઈ તેની ગોખરુના કાઢામાં ગોળી કરવી. એ ગોળી ખાવા છતાં કોઈ પ્રણુ પ્રકારના ખાવાપીવાને પ્રતિબંધ નથી એ પ્રમેહ, વાતરોગ, વાતરક્ત, મૂત્રાઘાત, મૂત્રદોષ અને પ્રદરનો નાશ

ધમતો કરે છે, તેથી મૂત્ર પરાણે થોડું થોડું થાય અને તણુખા નાખે, તેને વાતકુડલા કહે છે (૨) શિશ્નના છિદ્ર અને મળદ્વારને કુલાવી તેના માર્ગને રોકી કઠણુ, ઊંચા અને ચચળ ગાઠ કરે છે, તેથી મૂત્ર રોકાઈ તીવ્ર વેદના થાય છે તેને અષ્ટીલા કહે છે (૩) મૂત્રની હાજત થયા છતાં મૂત્ર નહિ કરવાથી પેડુંનો વાયુ પેડુંનું મોટું બધ કરી મૂત્રને રોકે છે, તેને વાતબંધિત કહે છે (૪) મૂત્રની હાજતને પરાણે રોકવાથી તે જલદી ન થતા ધીરે ધીરે થાય છે તેને મૂત્રાતીત કહે છે (૫) મૂત્રનો વેગ દાબી રાખવાથી અપાનવાયુ કુપિત થઈ પેડુંને ચડાવે છે અને નાભિની નીચે આધ્માન ઉત્પન્ન કરી તેમાં વેદના કરે છે, તેને મૂત્રજ્વર કહે છે (૬) મૂત્ર મળદ્વારમાં આવી એકદમ અટકી પડે છે તેને પરાણે ગતિ આપવા જતા વાયુથી ગિશ્નનુ છિદ્ર કાઢી જઈ ધીરેધીરે થોડું થોડું રક્તમિશ્રિત મૂત્ર ઊતરે છે અને તેની સાથે તણુખા લાગે તેને મૂત્રોત્સગ કહે છે (૭) રક્ત શરીરવાળા પુરુષના ગરીરમાંનો અપાનવાયુ મૂત્રનો ક્ષય કરે છે તેને મૂત્રક્ષય કહે છે (૮) પેડુંની વચ્ચે ગોળ અને સ્થિર નાની વાયુની ગાઠ એકાએક થાય છે તેને મૂત્રઅથિ કહે છે. (૯) મૂત્રની પહેલા અને મૂત્રની પછી અડાયા છાણાની રાખના પાણી જેવું પ્રવાહી નીકળે તેને મૂત્રશુક્ર કહે છે. (૧૦) હળદરના જેવું અથવા લોહી સહિત બહુ કષ્ટે મૂત્ર ઊતરે તેને ઉગ્રવાત કહે છે (૧૧) મૂત્ર અત્યંત કષ્ટે પીણું કે લાલ, ઘોળું, ઘણું જાડું, ગરમ, ગોરું, ગંબજ જેવું, ચૂનાની રાખ જેવું થોડું ઊતરે અને શરીર સુકાઈ જાય તેને મૂત્રસાદ કહે છે (૧૨) જે મૂત્ર મળસહિત ઊતરે અને જેના મૂત્રમાં મળ જેવી વાસ આવે, ઘણા કષ્ટે મૂત્ર ઊતરે તેને વિડવિવાત કહે છે (૧૩) બંધિત પોતાનું સ્થાન છોડી ગર્ભની માફક મોટી થાય છે, જેથી દાહ-કપ થાય, પીડા કરે, શૂળ ચાલે, ગર્ભ માફક રહે-કરે, હાથથી તેને દાખે તો મૂત્રનું પુદ્ગલ ઊતરે, પીડા બહુ થાય તો ધાર છૂટે, તેને બંધિતકુડળ કહે છે સગૃહીત ઉપચાર —(૧) ઇંદ્રવરણાની જડ ૧ પૈસાભાર આપે તો ત્રણ કલાકમાં મૂત્ર અને ઝાડો બંને છૂટે (૨) ગદાનાં બિયા, ગોખરુ, કપાસ અને કાકડીના બિયા તોલા ૨ લઈ ખોખરા કરી, પાણી ૬ શેર મધ્યે ઉકાળી ૧ શેર રહે ત્યારે તેમાં સાકરની ચાસણી નાખીને પાય તો પહોર ૧ પછી મૂત્ર છૂટે નાભિની નીચે ગાઠ બધાઈ હોય તો મોતની નિગાની છે. (૩) ઇંદ્રિયના છેદમાં શુદ્ધ કપૂર મૂકે તો વડી એકમાં મૂત્ર છૂટે (૪) કળથી ઉકાળી પાય તો આરામ થાય. (૫) સાકર ૦૧ શેર અને કેળનો રસ ૦૧ શેર મેળવી પાય તો મૂત્ર છૂટે (૬) મૂત્રબંધમાં પથરી ઉપર કહેલા ઉપચાર કરવા (૭) હાહારની કોઠમાંથી ધમણની ફૂંક લાગે તે ઠેકાણાની રાખ લઈ પાણીમાં મેળવી પેડું ઉપર બેડો લેપ કરવો (૮) શિરકસિયા (સુડિયાના વેલા)ની ગોટલી પાવી. (૯) પેડું ઉપર નદીની શેવાળ બાધવી (૧૦) ચૂદી, બાવળ અને રાનખોરડીના પાદડા રાત્રે પાણીમાં નાખી, ઝાકળમાં રાખી, સવારે વાટી ગાળીને તે પાણું (૧૧) સૂરોખાર તોલો ૦૧ અને જવખાર તોલો ૦૧ ગોમૂત્રમાં વાટી અથવા દૂધ-પાણીમાં મેળવીને પાવા (૧૨) સાકર અને જવખાર અર્ધોઅર્ધો તોલો લઈ ધીમાં મેળવી ચટાડવા (૧૩) સૂરોખાર તાદળજનના રસમાં પાવો (૧૪) સાભરલું બાળકના પેશાબમાં વાટી નાભિમાં ભરવું (૧૫) બાળકના પેશાબમાં બકરીની લીંડી પલાળી ગરમ કરી પેડું ઉપર બાધવું

* મૂત્રકૃન્દ્ર અને મૂત્રાઘાત એ બંને રોગમાં ફેર એ છે કે, મૂત્રકૃન્દ્ર રોગમાં મૂત્રમાર્ગ સંકોચ પામે છે, જેથી પેગાળ વારંવાર થોડો થોડો ઊતરે છે, પણ મૂત્રાઘાતમાં મૂત્રાગય બગડી જાય છે અથવા પેશાબની ઉત્પત્તિ બહુ જ ઓછી થઈ જાય છે મૂત્રાશય ચૈતન્યરહિત થવાથી મૂત્રાઘાત થાય તો પેડું ભરાઈ આવે છે, પણ પેગાળ ઊતરતો નથી મૂત્રાઘાતમાં પેગાળ રોકાઈને થોડો થોડો આવે છે પ્રમેહ થયા પછી પણ કેટલીક વખત મૂત્રાવાત રોગ ઉત્પન્ન થાય છે મૂત્રકૃન્દ્રમાં તીવ્ર વેદના થાય છે, પણ મૂત્રાવાતમાં કલેગ અલ્પ હોય છે મૂત્રાઘાત રોગના સાધારણ લક્ષણ —ટીપે ટીપે પેશાબ થવો, મૂત્રની સાથે લોહી જવું, મૂત્રાગય ફૂલવું, આકંડો, તીવ્ર વેદના, બસ્તીમાં પથરના જેવી ગાઠ થવી, પેગાળ બેડો થવો, મળની દુર્ગંધવાળો અથવા મલમિશ્રિત પેગાળ થવો વગેરે લક્ષણ મૂત્રાઘાત રોગમાં જોવામાં આવે છે સર્વ પ્રકારના મૂત્રાઘાત અતિગય કષ્ટદાયક અને કષ્ટસાધ્ય છે અસાધ્ય બંધિતકુડળ લક્ષણ—જે મૂત્રાશય પિત્તથી ભર્યું થઈ ગયું હોય તેમ જ મૂત્રાશયનું મુખ કક્ષી રોકાઈ ગયું હોય તે અસાધ્ય બને છે

કરે છે (૨) ગરમ કરી કંડુ કરેલું દૂધ, જટામાસી, ચદન, ચોખાનુ ધોવડામણુ અને સાકર એકત્ર કરી પીવાથી રક્ત સહિત ઉષ્ણવાતનો નાશ થાય છે. (૩) ધમાસો કિંવા અરડૂસીનો કાઢો આપવો. (૪) દશમૂળનો કાઢો શિલાન્જિત અને સાકર નાખી આપવો. (૫) ગોખરુનો કાટો શિલાન્જિત અને ગૂળળ નાખી આપવો. (૬) વાયવરણુ, ગોખરુ અને સૂકંતો કાઢો ગોળ તથા જવખાર નાખી આપવો એટલે તે પથરી, મૂત્રાઘાત અને મૂત્રશર્કરાનો નાશ કરે છે. (૭) તાકના મૂળ ચોખાના ધોવડામણુમા વાટી તેમા સાકર નાખી આપવા. (૮) કેસર ગત્રિએ પાણીમા ભીંજવી રાખી સવારે તેમા મધ નાખી હલાવી પાવુ (૯) શુદ્ધ શિલાન્જિત, સાકર અને કપૂર એકત્ર કરી ખાવું. (૧૦) કાકડીના બિયા, સિધવ અને ત્રિકુળાનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા પાવુ (૧૧) કાળો વાળો, તમાલ-પત્ર, ઉપલેટ, આમળાં, વાળો, ઘોળી મૂસળી, એલચીદાણા, રેણુખીજ, દ્રાક્ષ, કેસર, નાગકેસર, કમળમાનુ કેસર, કપૂર, ચદન, રક્તચંદન, ત્રિકટુ, પીપળીમૂત્ર, આસગંધ, શતાવરી, ગોખરુ, કાકડાશિંગી, જાંઘ, કકાળ અને ડાગરની ધાણી સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરવુ અને એક લાગ ચૂર્ણ, બે લાગ ઘી અને સાકર એ પ્રમાણે ખાવુ; અથવા ખડીસાકર અને મધની સાથે સવારે સેવન કરવાથી તે ક્ષય, રક્તપિત્ત, પાદદાહ, અમૃત્વદર (રક્તપ્રદર), મૂત્રાઘાત, મૂત્રકૃચ્છ્ર, રક્તસ્રાવ વગેરે એ સી પ્રકારના વાયુ અને વિશેષ કરી પ્રમેહનો નાશ કરશે. (૧૨) એલચી, પાપાણુભેદ, લીડીપીપર, શિલાન્જિત, એ સર્વ એકત્ર કરી ચોખાના ધોવડામણુમા આપવુ.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌંમાં—અકાલ-૧૪, અરડૂમી-૨૩, આકડો-૨૩, આવળ-૭, કપૂર-૧૧, કાકડી-૧, કારેલી-૮, કેસર-૯, કેળ-૧૬, કોથમીર-૧૦, ખાખરો-૧૫, ગોખરુ ખોડા-૫, ગોડળ-૧, તલ-૧, ધમાસો-૭, નળ-૨, નાઉળ-૧, નેવારી-૧, કાગણો-૩, બિહી-૧, ભોરિ-ગણી-૪, મરી-૧૨, મૂળા-૧૩, રાનતુલસી-૬, લાખડી-૧, વાયવરણુ-૬, વાસ-૧, સીતાકળ-૨, સાગ-૧, સિવણુ-૪, સોપારી-૩ મૂત્ર વડે આજારી થયેલાને માટે:—સરગવો-૬. મળમૂત્ર બંધ થયાં હોય તે માટે —વડ-૧૫ મૂત્રશુદ્ધિ માટે-ગળજલી-૭, કાલ-૨ લિંગેન્દ્રિયથી લોહી પડે તે માટે —અળશી-૯, જુઓ ગોં વૈંમા ગોમૂત્ર-૭ની ટીપમા નં. ૪

પથ્ય—રાતી ડાગર, છાશ દૂધ, દહી, જીનુ કોળુ, પડોળા, ચીલડા, ખજૂર, નાળિયેર અને તાકડળ અપથ્ય—વિરુદ્ધાત્ન, માર્ગે ચાલવુ, રક્ષ, વિદાહી, વિષ્ટલી એવા પદાર્થ; મૈથુન, મૂત્રાદિ-કોનો વેગ ધારણ કરવો, વાસના અકુર અને વમન

૪૬—મૂત્રરેચનની આવશ્યકતા અને ઔષધો*

ગરમી, પ્રમેહ, (પરમિયો), મૂત્રાઘાત વગેરે રોગ પર મૂત્રરેચન અપાય છે મૂત્રરેચનમાં આપવાના ઔષધો:—(૧) સૂરોખાર, ચણકખોખા, એલચીદાણા અને રેવચી, એ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તે ૬ માસા ચૂર્ણ, પાશેર દૂધ અને પાશેર પાણી એકત્ર કરી તેમા આપવુ. (૨) સોનામુખી (મીઠીઆવળ) ૧ તોલો રાત્રે પાશેર પાણીમા પલાળી રાખી સવારે તે ગાળી તેમા સાકર ૧ તોલો નાખી તે આપવી. એથી કરી રેચ પણુ થાય છે (૩) ગાયનુ દૂધ ઊકળવુ રાખી તેમા લીબોળાઓનો રસ નાખી પછી સાકર મેળવી ૭ ગણુ કપડાથી ગાળીને, તે પાણી સાત વાર ઊલટાપાલટી કરી પાવુ (૪) એક શેર દૂધમા એક શેર પાણી મિશ્ર કરી તેમા ૨ માસા સૂરોખાર અને ૬ માસા સોનાગેરુ નાખી તે હલાવી ઊભા રહી પેટભર પીવુ અને ફરતા રહેવુ; એટલે મૂત્રરેચ થાય છે. (૫) દૂધ બશેર સુધી લઈ કલઈના વાસણુમા સારું ગરમ કર્યા પછી તેમા કટકડીની ભૂકી ૨ માસા પર્યંત નાખવી એટલે તે ફાટી જાય છે. પછી દેવતા ઉપરથી ઉતારી ગાળી

* મૂત્રાઘાત રોગમા શાસ્ત્રીય ઔષધ —વિદારી વૃત, ધાન્યગોક્ષુરક ઘૃત, ક્ષૌદ્રાર્ક્લાગ ઘૃત, કુશાવલેહ, તારકેશ્વર રસ તથા મૂત્રકૃચ્છ્ર રોગમા કહેલ ઔષધિ અપાય છે

× (૧) શ ખજૂર, જરૂં અને સૂરોખાર દૂધમા નાખી પાણી મેળવી પાવુ (૨) સોનાગેરુ ૦૧ તોલો, સૂરો-ખાર ૧ તોલો, એલાચચી ૦૧ તોલો, મજક ૦૧ તોલો, દૂધ ૨ શેર અને પાણી ૪ શેર નાખી એકત્ર કરી પાવુ.

લઈ તેમા એલચીદાણાની ભૂટી અને ખાડ નાખી તે ઠકુ થયા પછી પ્રાશન કરવુ. (૬) ખાખરાના સુકાયેલા ફૂલ શુમારે ૧૦ તોલા પર્યાંત લઈ તે ઘોઈ તેમા પાણી નાખી ઉપર ઢાકણું દઈ મદાગ્નિ ઉપર વરાળ થાય ત્યા સુધી ખાકવા. પછી તે પોલી તેનુ પાણી પાશેર સુધી લઈ તેમા ૨ માસા મૂરોખાર નાખી તે પાવુ અને ખાકી રહેલા પાણીમા તે ખાકેલા ફૂલ મેળવી પેટ પર બાધવા (૭) કાળી દ્રાક્ષ ૪ તોલા રાત્ર ઠકા પાણીમા પલાળી રાખી સવારે તે મસળી, તેનુ પાણી ગાળી લેવું અને તે પાણીમા થોડી જીરાની ભૂટી નાખી શક્તિ પ્રમાણે એક શેર પર્યાંત પ્રાશન કરવુ; એટલે મૂત્રદારે શરીરમાની ગરમી નીકળી જાય છે. એથી કોઈને રેચ પણ થાય છે.

(વિશેષ ઉપચાર:—બુઓવનોંમા —કાકડી-૯, ખાખરો-૧૫, ડાગર-૪, દ્રાક્ષ-૪, રેવ ચી-૨૮.

પથ્થ—ચોખા, દૂધ, ઘી, તુવેરની દાળ, સાકર, ઘઉં. અપથ્થ—ગોળ, તેલ, તીખા, ખાટા, કફ અને વાયુ કરે એવા પદાર્થ.

૪૭-મોઢાના રોગ (મુખરોગ)

કારણ—જળચર પ્રાણીનું માસ, દૂધ, દહી, અડદ વગેરે પદાર્થોના સેવનથી કુપિત થયેલા ક્ષદિક દોષો મુખમા ગેગ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ જ દાંત ન ઘસવા, ધૂમ્રપાન એ કાચ્છોથી પણ રોગ થાય છે.

મુખરોગની સંખ્યા—દત્તરોગ-૮, ઓષ્ઠરોગ-૮, દત્તમૂળરોગ-૧૫. તાળવાના રોગ-૯, જીભના રોગ-૫, કંઠરોગ-૧૭ તથા સર્વસર ગેગ-૩ મળી કુલ ૬૫ પ્રકારના મુખરોગ છે x

x ૧-દાંતમા કાળા છિદ્ર પડી જઈ નિમિત્ત વગર પીડા થાય તે દ્વિમિત્ત ૨-દાંતની નસોમા પીડા થાય તે ફાલન ૩ ટાઢુ-ભિનુ ખાણુ, પવન વગેરે સહન ન થાય તે દત્તલ્પ ૪-ધીમેધીમે વાયુ દાંતને મોઢા અને બેડાળ કરે તે કરાલ ૫-દાંતનો મેલ કઠણુ થઈ જાય છે તે દત્તગર્કરા ૬-દાંત કાળો પડી જાય તે સ્થામદ્દત ૭-મોઢુ વાકુ અને દાંત ભાંગી જાય તે ભજનક ૮-દંતશર્કરા વધીને ગાલને નડે તે કપાલિકા એ દાંતના આઠ રોગો છે વાત-૧, પિત્ત-૨, કફ-૩, સન્નિપાત-૪, લોહીનો-૫, માસનો-૬, મેદનો-૭ અને ચોટ લાગવાનો-૮, એમ આઠ(હોઠ)ના રોગો છે

(૧) કારણ વિના અકસ્માત પારામાથી દુર્ગંધયુક્ત લોહી પડે તે શિતાદ (૨) કફલોહીના કોપથી બે ત્રણ પારામા ધણો સોળે થાય તે દત્તપુષ્પુટ (૩) પારાને સોળે થઈ પીડા થાય, લાળ પડે અને ચળ આવે તે સૌપિર (૪) પારામા દાંત હાલવા લાગે અને તાળવુ ભેસી જાય કે છિદ્ર પડે તે મહાસૌપિર (૫) પારામાથી પરુ સહિત લોહી નીકળી દાંત હાલે તે દત્તવેષ્ટ (૬) પારા નીખરાઈ ગયા છતાં લોહી ન નીકળે તે પરિહર (૭) પારામા બળતરા થઈ દાંત હાલવા લાગે, ઔષધ ઘસતા લોહી નીકળે અને પીડા થાય તે ઉપકુશ (૮) ચોટ લાગવા કે ઘસાવાથી સોળે ચઢી દાંત હાલી પીડા કરે તે વૈર્ણ (૯) પારામા બીજન કરતા એક દાંત વધારે વધે તે બહ્વીવર્ધન (૧૦) નીચેના દાઢના અતમા સોળે હોય, લાળ પડે અને પીડા થાય તે અધિ-માસ આ દશ સિવાય પારાની નસોમા વાયુ, પિત્ત, કફ તથા સન્નિપાતથી અને ચોટ લાગવાથી એમ પાચ પ્રકારે નસોના રોગો થાય છે તે મળી પંદર પારાના રોગો છે વળી દાંતના પારામાથી પરુ સહિત લોહી નીકળે, વણો સોળે હોય અને તેમા દાઢ તથા પીડા હોય તે દત્તવિદ્રધિ કહેવાય છે દાંતના મૂળને જ દાંતના 'પારા' કહે છે

વાત ૧, પિત્ત ૨, કફ ૩, અલસ (જીભ નીચે કફ તથા લોહીના પ્રકોપથી દારણુ સોળે થાય તે) ૪, ઉપજિહ્વ (જીભ, કફ તથા લોહીના પ્રકોપથી સૂજને નડા થઈ જાય છે તથા લાળ ગળવી, દાઢ તથા સોળે થાય છે તે) ૫, એમ પાચ જીભના રોગો છે

તાળવાના રોગ—(૧) ગલસુડી, (૨) તુડીકેરી, (૩) અભ્રષ, (૪) કચ્છપ તથા (૫) તાલુ અર્ણુદ, એ પાચ પ્રકારના તાળવામા થતા સોળ, (૬) માસસ ઘાત (ભેગુ થયેલુ દુષ્ટ માસ), (૭) તાલુપુષ્પુટ (ભારના બેવડી ગાઠ), (૮) તાલુશોષ તથા (૯) તાલુપાક

ગળાના રોગ—(૧ થી ૫) વાતવિદ્રધિ, પિત્તવિદ્રધિ, કફવિદ્રધિ, ત્રિદોષ તથા રક્તદોષયુક્ત વિદ્રધિ (ફેટકી) તથા (૬) કંઠશાલુક, (૭) ગલાયુ (કંઠલુ ગાઠ), (૮) અધિજિહ્વક, (૯) વલય, (૧૦) બલાસ, (૧૧) એકવૃદ, (૧૨) વૃદ, (૧૩) કંઠવિદ્રધિ, (૧૪) ગલોધ, (૧૫) માસતાન, (૧૬) વિદારી (ગળામા થતા સોળ), (૧૭) શતમ્ત્રી (માસ અકુરમાથી થયેલી બત્તી), (૧૮) સ્વરક્ષ (સ્વર બગાડનાર રોગ), એકવૃદ

દાંતરોગ ઉપર ઉપચાર—(૧) સૂઠ અને ઘોળા સરસડાના કિવા ત્રિક્ષણાના કાઢાએ ગરફેરો ભરવા, એટલે અવાળુમાથી લોહી નીકળે છે, માસ ભરેલું કાઢી નાખે છે અને અવાળુ પાકે છે તેને મટાડે છે (૨) લોધર, પતંગ, જેઠીમધ અને લાખનુ ચૂર્ણ કરી તેમાં મધ નાખી તેનો કોગળો કરવો, એટલે દાંતમાથી લોહી અને પરુ વહે છે તે બધ થઈ હાલનારા દાંત ઘટ થાય છે. (૩) કાટાસરિયાનો રસ અને મધ દાંતે ધસવું, એટલે રક્તવિકાર બધ થાય છે (૪) તુવેરની દાળ, સિલામો અને કાટાસરિયાના મૂળિયાને માટલામાં નાખી રાખ કરી દાંતે લગાડતા રહેવાથી દાંતરોગ દૂર થાય છે (૫) લોહચૂર, એલચીદાણા, હીરાકસી અને માયફળનુ ચૂર્ણ કરી રોજ દાંતે ધસવું એથી કરી સર્વ દાંતરોગ શમે છે (૬) મોગલી એરડાના તાજ દાંતણે દાંત ધસવા અને તેનો રસ દાંતે ચોપડવો. (૭) જીરું, મીઠું, હરડે અને શીમળાના કાટાના ચૂર્ણ વડે દાંત ધસવા; એટલે દાંતમૂળના ક્ષતો, ચીરા પડે છે તે સણુકા, ચ્વતસાવ, દાંત હાલવા અને સોજાનો નાશ થાય છે (૮) લીંડીપીપર, સિંધવ અને જીરાનુ ચૂર્ણ દાંતમૂળને ધસવું. (૯) ફટકડીની ભૂફી મધ અને ઘીમાં કાલવી ચોપડવી, એટલે રક્ત બધ થાય છે અને મુખપાક દૂર થાય છે. (૧૦) જાંઘના પાદડા, મીંઢળ, ગોખરુ, બહેકળ, મજ્જક, લોધર, ખેરની જાલ અને જેઠીમધનો કાઢો કરી તેમાં તેલ નાખી પચન કરવું અને તે લગાવવું તે દાંતનાડીનો નાશ કરે છે. (૧૧) ગળો પાણીમાં વાટી તેમાં આકડાનું દૂધ નાખી કઢવવી, તેના વડે દાંત ધસવા એટલે હાલનારા દાંત ઘટ થાય છે. (૧૨) જાંઘના પાદડા, સાટોડી, ગજપીપળી, કાટાસરિયો અને ઘોડાવજ, સૂઠ, અજમો, હરડે અને તલનું ચૂર્ણ મોઢામાં રાખવાથી દુર્ગંધ, દાંતના સણુકા, દાંત હાલવા, વ્રણ, સોજો, કડૂ અને કૃમિનો નાશ થાય છે. x

તથા વૃદ્ધો કોઈ આચાર્યોએ એકમા જ સમાવેશ કરેલ છે

(૧) મુખમાં સર્વત્ર ફેડલા થઈ ઘણી પીડા થાય તે વાચુનો, (૨) લાલ કે પીળા ફેડલા થાય અને દાહ-હોય તે પિત્તનો, (૩) પીડા વિના પણ ચેળયુક્ત ઘોળા ફેડલા હોય તે કફનો, એમ ત્રણ પ્રકારના સર્વસર રોગ છે તેને જ મુખપાક કહે છે વળી જે હોઠમાં તથા પારામાં લોહીના કોષથી અથવા ત્રિદોષથી થયેલા ફેડલા હોય, તે સન્નિપાતનો અસાધ્ય મુખપાક રોગ કહેવાય છે સંગૃહિત ઉપચાર —(૧) દાંતની જડમાં કીડા થયા હોય તો હિંગનો ગાગડો ગરમ કરી દાંત નીચે રાખે તો કીડા મરી જાય (૨) ફટકડીનો ઝીણો ભૂકો કરી તેમાં થોડું મીઠું નાખી પછી એક ઝુલું પૂમડું પાણીમાં પલાળી તે ઉપર ભભરાવવી, તે દાંત ઉપર મૂકવાથી દાંત દુખતી મટે (૩) મુખપાક ઉપર કર્નૂરી, વાસકપૂર, નિસાસતો (ઘઉંનો બનાવે છે), એ ત્રણે બરાબર લઈ ખાડી ખારીક મોઢામાં ભભરાવે અને લાળ નીતરવા દે તો મટે, અથવા સરકો ગુલાબ જળમાં મેળવી કોગળા કરાવવા, અગર હીમજ મોઢામાં રાખવી અથવા જીરું ખાડી તેના પાણીમાં રતાદળી ધસી તેમાં એલચીનો ભૂકો અને કુલાવેલી ફટકડી નાખી કોગળા કરાવવા, અથવા બાવળ તથા જાંબુડીની અંતરજાલનો ઉકાળો કરી તેમાં કુલાવેલી ફટકડી નાખી કોગળા કરાવવા, અથવા ચોખાના ઓસામણમાં વાટેલી ફટકડી નાખી કોગળા કરાવવા (૪) કફ ગ ઘાતો હોય તો લસણ મધ સાથે ખાવું (૫) અરંડીનો રસ ૧ તોલો ૦ શેર બકરીના દૂધમાં સવારે પીએ તો મોઢામાંથી લોહી પડવું મટે (૬) આકડાનું દૂધ ૦ શેર કુલાડીમાં ભરી મીણકપડ કરી જાણું ૫ શેરમાં ભઠ્ઠી કરી ખાખ કરવી, એ ખાખ દાંતે ધસવાથી દાંત હાલતા હોય તો મજબૂત થાય અથવા માચા અને ફટકડી કુલાવેલ ધસવી (૭) ખડિયોખાર કુલાવી મધમાં ચટાડવાથી મુખપાક મટે (૮) ફટકડી ૧ તોલો, કાળા મરી ૧ તોલો, અને સોપારી કાળી ૪ તોલા, એમની ભરમનું ચૂર્ણ દાંતે ધસવું અથવા એલાચચી ટાક ૧, કાથો ટાક ૧, કુલાવેલી ફટકડી ટાક ૧ અને સોપારી કાળી ૪ તોલા, એમની ભરમનું ચૂર્ણ દાંતે ધસવું અથવા એલાચચી ટાક ૧, કાથો ટાક ૧, કુલાવેલી ફટકડી ટાક ૧ અને હીરાકસી ટાક ૧, સવારમાં દાંતે ધસવાથી દાંત દુખતા મટે હીરાકસીથી દાંત કાળા થાય છે પણ લાભ પડોએ છે (૯) મોરચૂકુ કુલાવી જ્યારે સફેદ થાય, ત્યારે તેમાં સોનાગરુ નાખી મોઢામાં ધસવાથી મોઢાનાં ચાદા મટે (૧૦) પડછણી ઉપર —એલચી, જાંબુ, સિંધવ, જાયફળ અને ધુવાસ, એ સમાનભાગે લઈ પાણીમાં ગોળા કરી મોઢામાં રાખવું

x દાંતરોગ પર શાસ્ત્રીય ઔષધિ —મુસ્તાદિ વટી, સહચરાદ્ય તેલ, જાંબુદિ તેલ, લાક્ષાદિ તેલ વગેરે મોમાં રાખવા માટે અપાય છે. દશનસ સ્કારચૂર્ણ તથા અન્ય દાંતમ જન દાંત ધસવા માટે અપાય છે

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વનોંમા —ઉપરસાલ-૬, કાયફળ-૧૧, કોલિંગન-૧૦, તુવેગ-૪, ખોરસળી-૮, મોગલી એરંડા-૧૧, લીડીપીપર-૨૯, લોધર-૩, સાટોડી-૧૧. જુઓ ગોં વેંમા :—છાશુની રાખ ૩ ની ટીપમા નં. ૨

દંતકૃમિ ઉપર ઉપચાર :—(૧) કપૂર અથવા શેકેલી હિંગ દાઢની નીચે રાખવી (૨) કાટાસરિયાના પાદડા અથવા મૂળિયા ચાવવા (૩) અછલકરો દાઢમા રાખવો એટલે દત્તશળ બધ થાય છે (૪) સૂંઠ ૧ લાગ અને ફુલાવેલી ફટકડી ૨ લાગ લઈ એકત્ર કરી તે ૨-૩ વખત ચોપડવી; એટલે દંતશળ તરત બધ થઈ જાય છે. (૫) રીગણીના સુકાયેલા ફળ અંગારા પર નાખી તે ઉપર નળીવાળુ ઢાકણ મૂકી નળી વડે મોઢામા ધૂણી આપવી એટલે કૃમિ દૂર થાય છે કાનમા પણ આ ધૂણી આપવાથી કર્ણકૃમિ દૂર થાય છે (૬) લીલી નગોડ, મોડી અધાડી અને કડવી તુબડી, એ દરેકના મૂળિયાનુ ચૂર્ણ કરી દાઢમા રાખવુ, એટલે કૃમિને પાડી નાખે છે. (૭) ઘોળી ઉપરસાલનાં પાદડા વાટી ગોળી કરી દાઢમા રાખવી, એટલે કૃમિ પડી દાઢ ઘટ થાય છે. (૮) હીરાકસી, હિંગ, ફટકડી અને દેવદાર પાણીમા વાટી ગોળી કરી દાઢમા રાખવી; એટલે કૃમિજ દત્તશળનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વનોંમા :—ધ્રવ-ણા-૩, ઉદરકની-ફ-૬, ઝડવા તૂરિયા-૩, કપૂર-૯, કાટાસરિયા-૮. કુગળી ૩૩ ની ટીપમા પાપાણુભેદ-૬, ભોરિ ગણી-૩, હિંગ-૨૧.

દંત બળવાન થવા માટે ઉપચાર :—(૧) બકુલી(ખોરસલી)ની અંતરછાલનુ દત્તમજન રોજ ઘસવુ એટલે દાઢ ઘટ થાય છે (૨) બદામના છોડિયા બાળી તેને દાઢે ઘસવા (૩) નાગર-મોચ, હરડે, ચૂંઠ, મરી, લીડીપીપર, વાવડિંગ અને કડવા લીમડાના પાદડા, એ ગોમૂત્રમા વાટી ગોળી કરી છાયામા સૂકવી, રાત્રે તે મોઢામા રાખી જીઘવુ, એટલે દાઢ વજ્રતુલ્ય થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વનોંમા —દંતશૂળ માટે.—અધેડા-૪, આદુ-૪૮, કપૂર-૯, કેરડો-૧, ખોરેતી-૮, નાકછી કણી-૪ દાંત દુખતા હોય તે માટે—અછલકરો-૧, ચુંદી-૧, લવંગ-૫. દાંતનાં પેઠાં દુખતાં હોય તે માટે—મોગલી એરંડો-૯ દાંત કઠણ એટલે મજબૂત થવા માટે—તુવેર-૪, બદામ-૫, ખોરસળી-૨. દાંત હાલતા હોય તે માટે—ખોરેતી-૮, માયફળ (માયા)-૫. દાંતમાંથી લોહી આવે તે માટે—કાટાસરિયા-૭ દુખતી દાઢ હોય તે માટે—કાટાસરિયા-૪, ગૂગળ-૩, કુગળી-૩૩, બોળ (હીંગબોળ)-૫, હિંગ-૨૧.

ભુઓ અનુભૂત ઔષધ—ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમા.—ન-૭, ૮

કંઠ(ગળાના)રોગો ઉપર ઉપચાર :—(૧) જવખાર, તેજબળ, પહાડમૂળ, રસાજન, દારુહળદર અને લીડીપીપરના ચૂર્ણની મધમા ગોળી કરી મોઢામા રાખવી (૨) દારુહળદર, તજ, કડવો લીમડો, રસાજન અને ધ્રુજવનો કાઢો આપવો કિવા હરીતકીનો કાઢો મધ નાખી આપવો.

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વનોંમા—કેવડાનુ આડ-૬, પાઢ (કાળીપાડ)-૧, ફણુસ-૪, શણુ-પુષ્પી-૨. સમેરવો-૧૫

ભુઓ અનુભૂત ઔષધ—ઔષધિક્રિયાના મલમપ્રયોગની ટીપમા —ન ૩૭

કંઠસર્પ :—ગળામા કફને લીધે જીચી, લાખી એવી ગાઠ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી કરી ગળાનો અવરોધ થાય છે, અન્નપાણી જતું નથી, બોલવુ ભારે કઠિન પડે છે અને કફનો અતિશય પ્રકોપ થઈ પ્રાણાતક સ્થિતિ થાય છે એને વૈદ્યકશાસ્ત્રમા ‘વલય-કંઠરોગ’ અને મં ‘ઘાટસર્પ’ એવા નામો આપેલા છે. એ ઉપર ઉપચાર :—(૧) વગડાઉ ખોરડીની જાલ ૧ તોલો વાટી પીવા આપવી. (૨) વાસનવેલોના મૂળ વાટી પાવા (૩) મહુડાના ફળમાના બિયા પાણીમા ઘસી પાવાં. (૪) બહેડાના આડની અતરછાલ પાણીમા વાટી તે પાણી પાવુ. (૫) ઈંદરવણા, સીસમના લાકડાનો વહેર કિવા કડવુ તૂરિયું હોકામા નાખી પીવુ (૬) કરોળિયાનુ ઘર અને મલિયાગરુનુ સમભાગે ચૂર્ણ કરી ચલમમા નાખી પીવુ. (૭) કેવડાના કણુસાનુ ફૂલ ચલમમાં નાખી પીવુ. (૮) તોરણીના પાદડા ચોળી મોઢામા ભરી રાખવા અને ચાવીને થોડો રસ ગળામા જવા દેવો; એટલે કફ પડી

ગળુ મોકળુ થાય છે (૯) ખુળખુળાનુ ફળ ચલમમા નાખી પાવુ. (૧૦) ખુળખુળા, સગસડાની શિગોની છાલ અને પરિપાઠ (ધાણાના ઝાડ જેવું ઝાડ થાય છે). એ ચલમમા નાખી પીવું.*

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનૌંમા—ગળામાં અને જીલ પાસે સૂજી આંબુ હોય તે માટે:—અજીર-૪. પડજીલ એટલે ગળામાના સોજ માટે તથા ગળામાનો કાકડો ઢીલો થઈ જાય તે માટે:—આમલી-૪, કાસાળુ-૯, લિલામો-૮. ૧૫ ગલશોથ માટે:—ખોરસળી-૬, વિષ્ણુ-કાન્તા-૧. પિત્તથી ગળામાં બળતરા થાય તે માટે:—રાઈ-૭ કંઠવિકાર માટે:—પરિપાઠ-૩. કંઠસર્પ માટે:—આકડો-૩૬, કડવા તૂરિયા-૭, ગૌલણુ-૧, તોરણુ-૩, દીપમાળ (ગલગોટા)-૩, નળ-૩, પરિપાઠ-૩, બહેડા-૬, ખોરડી-૫, મહુડો-૨, વાસનવેલ-૧. ગળાનાં દુખે તે માટે:—ખીલી-૯. ભુઓ પ્રાં આંબા-કાતણીનુ ઘર-૬

મુખપાક (મોઢામાં ચાંદીઓ પડે તે) ઉપર ઉપચાર:—(૧) પંચવલ્કલો અથવા ખાવળની છાલ કિંવા ત્રિકળાના કાઢાના કોગળા કરવા (૨) ફુલાવેલી ફટકડી પાણીમા નાખી તેના કોગળા કરવા (૩) ઝંઘના પાદડા રોજ ચાવવાં (૪) ચણકખોખા અને ખડીસાકર દાઢની નીચે રાખી રસ ગળતા જવો (૫) ફુલાવેલી ફટકડી અને એલચીદાણાની ભૂકી મોઢામા નાખી લાળ ગળવી (૬) અક્કલકરાની ભૂકી મોઢામા જીલ વડે ફેરવવી (૭) ઘોળી ચણોઢીના પાદડા ચાવવા. (૮) અરડૂસીના રસમા મધ નાખી તેમા ઉપરસાળના મૂળ ઘસી તેનો મોઢામા લેપ કરવો (૯) શખજીરું માખણમા કાલવી તેનો મોઢામા લેપ કરવો (૧૦) ભાગરાના અથવા તુવેરના પાદડા ચાવી લાળ પાડવી, એટલે ત્વરિત ગુણુ આવે છે (૧૧) લીડીપીપર, મરી, ઉપલેટ અને ધંજવનુ ત્રણ દિવસ ચર્વણુ કરવું એટલે મુખપાક તથા દુર્ગંધની શાંતિ થાય છે તલ ખાવા અથવા તલના તેલના કોગળા કરવા. (૧૨) ખેરની છાલ ૪૦૦ તોલા લઈ તેનો ૧૦૨૪ તોલા પાણીમા અજમાશ કાઢો કરી ગાળીને આપવો, તેમા જયફળ, કપૂર, ચીકણી સોપારી, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગ-કેસર, કરતૂરી, એ એકેક તોલો લઈ ચૂર્ણ કરી તે કાઢામા મેળવવું. તેની ચણા જેવડી ગોળી કરી તે મોઢામા રાખવાથી સર્વ મુખપાકરોગ, જિહ્વારોગ, ઓષરોગ, દત્તરોગ, ગલરોગ અને તાલુ-રોગનો નાશ થાય છે +

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનૌંમા—મુખરોગ માટે:—અરડૂસી-૨૦, અળઈ-૨, એલચી-૧૦, કદંબ-૩, ખાખરો-૧૮, ૨૧, ચણકખોખા-૧, જળુ-૭, જીરું-૮, દાડમ-૧૩, ખાવળ-૧૪, વડ-૧૩, સહદેવી-૩ મુખપાક માટે:—અરડૂસો-૯, અરજી-૧૨, કારિંદા-૧, કાળી ખજૂરી-૨, કાટાસરિયો-૫, ચખેલો-૮, તલ-૫, તુવેર-૭, ખાવળ-૧, ખિહી-૨, ખીલી-૧૨, ખોરસલી-૬, ભાગરો-૧૨. મુખવિકાર માટે:—તોરણુ-૧, વરિયાળી-૨. લાલાસ્રાવ એટલે લાળ પડવા માટે:—માયફળ (માયા)-૮ મુખમાધુર્ય માટે:—અક્કલકરો-૭, ચણકખોખા-૬, મોઢા ઉપરની કાળાશ દૂર થવા માટે:—આકડો-૧૯. મોઢું ફાટ્યું હોય તે માટે:—ફણુસ-૧ મુખદુર્ગંધ દૂર થવા માટે—કોલિજન-૯, મોઢામાં ચાંદીઓ પડે છે તે માટે:—જેઠીમધ-૭, પીલુ-૩. ગરમીથી મોઢામાં ફેાડલીઓ થાય તે માટે:—ચણોઢી-૬, તવખીરવૃક્ષ-૧ મુખ સંખધી કફવાત રોગ દૂર થવા માટે:—ખિજેરુ-૧૮. હોઠમાં ચીરા પડે તે માટે:—એરડો-૩૬, કોકમ-૫ જીલ શુદ્ધ થવા માટે:—અક્કલગરો-૨, ૭ જીલે કાતરા પડે તે માટે:—કાચકી-૧૦, કેળ-૮, ચખેલી-૧, સરગવો-૧૦. જીલ ઉપર ખુખાર એટલે છારી આવે તે માટે:—કચૂરો-૨. તાવના ચોગે જીલ બળતી હોય તો તે માટે:—કાળી ખજૂરી-૨. જીલ, ગળું અને તાળવાનો શોષ શાંત

* ગળાના તથા તાળવાના રોગ ઉપર ક્ષારગુટિકા, ચવક્ષારાદિ ગુટી, ખદિરવટી, ફુલાવેલ ટકણનું ચૂર્ણ વગેરે મોમા રાખવા માટે અપાય છે. ગળાના રોગમા નસ્ય આપવાની ઔષધિ પ્રકરણમા લખેલી છે

+ મુખપાક તથા જીલના રોગમા ખદિરવટી જાતિપત્રાદિ ચૂર્ણ, ગુજદિમ્બલયોગ, તિલાદિ ગરુધ વગેરે અપાય છે હોઠ ફાટવા, ગાલ ફાટવા વગેરે પર જીવત્યાદિ લેપ, તથા અન્ય તેલ અને મલમ ચોપડવા માટે અપાય છે મોઢા પર થતા ખીલ (મુખદ્વિધિકા) ઉપરના ઉપચાર ક્ષુદ્ર રોગમા આપેલ છે

થઈ મોઢામાં રુચિ આવવા માટે.—દ્રાક્ષ-૧૧. જીભ કાળી થાય છે તે માટે :—લિલામો-૧૪. જીભ નીચેના ભાગ સૂન્યો હોય તો તે માટે.—મરેડી-૨. ગરમીથી જીભ ઉપર કાંટા આવ્યા હોય તો તે માટે.—ઉબરો-૧૫ તાળવામાં કાતરા પડે છે તે માટે.—ધમાસો-૨

ભુઓ પ્રાંઓંમા :—મુખરોગ માટે :—મધ-૫.

પથ્ય :—ચોખા, જવ, મગ, કળથી, કારેલા, પડોળા, કુમળા મૂળા, પાન, તીખો અને કડવો રસ

અપથ્ય :—ખટાશ, દહી, દૂધ, ગોળ, અડદ, રક્ષાત્ત, કઠિનાત્ત, જડ અને પૌષ્ટિક અન્ન, દિવસે નિદ્રા.

૪૮ : રક્તપિત્ત-લોહી પડવું

કારણ અને સ્વરૂપ :—તાપ, અગ્નિનો શેક, પરિશ્રમ, શોક, મુસાફરી કરવી, મૈથુન ઇત્યાદિના અતિ સેવનને લીધે તેમજ તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, ખારા તથા ખાટા, એ પદાર્થોના અતિ સેવનને લીધે પિત્તનો ક્ષોભ થઈ તે રક્તને કોપાવે છે; પછી મુખવાટે અને ગુદાવાટે રક્ત પડવા લાગે છે, એને રક્તપિત્ત કહે છે.

રક્તપિત્તના ઉપદ્રવ :—અન્ન પચન ન થવું, ઊલટી, તૃપા, શ્વાસ, ઉધરસ, બલહાનિ, પાકુરના (શરીરનો વળુ પીળો થવો), ભોજન કરવા છતાં પણ દાક, ભ્રમ, માથાનું દુખવું, અતિસાર, ક્ષુધાનાશ ઇત્યાદિ ઉપદ્રવ થાય છે મુખવાટે લોહી પડે છે તે સાધ્ય; ગુદાવાટે પડે છે તે કષ્ટ-સાધ્ય; મુખવાટે અને ગુદાવાટે બન્ને દેહાણેથી પડે છે તે અસાધ્ય નજીવો x

ઉપચાર :—(૧) અરડૂસીનો રસ અને મધ સમભાગે કરી આપવા (૨) બકરીના દૂધમાં મધ અને સાકર નાખી તે દૂધ આપવું (૩) અરડૂસી, મુનકા દ્રાક્ષ અને બાળહરીતકીનો કાઢો આપવો. (૪) ગાયના દૂધમાં પાચગણું પાણી કઢવવું. પાણી બળી જાય એટલે તે દૂધ પીવું. (૫) આમળાનો અથવા હરીતકીનો મુરબ્બો આપવો (૬) આમળાનું ચૂર્ણ, સાકર અને ઘી એકત્ર કરી આપવું; અથવા આમળા ઘીમાં શેકી તાળવા ઉપર તેની ચેપલી કરી મૂકવી. (૭) જેઠીમધ, ધાણા, રતાદળા, અરડૂમી અને વાળાનો કાઠો મધ અને સાકર નાખી આપવો; એટલે શોષ, દાહ, રક્તપિત્ત તથા જ્વરનો નાશ થાય છે (૮) શખરૂ, ઘી અને સાકર એકત્ર કરી આપવું (૯) દૂધની મલાઈ આપવી. (૧૦) દ્રાક્ષ, ખેદાણા અને ધણાનો કાઢો સાકર નાખી આપવો (૧૧) ઉબરાના પાકેલાં કળ ગોળમાં કિંવા મધમાં ખાવા આપવા.+

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વર્તીઓંમા.—અડદ-૩, અગ્નુન સાજડ-૭, અરડૂસી-૧, ૨, ૩, ૧૦, ૧૯ ૨૨, આમળા-૩૩, ઉબરો-૨, કેસર-૧, કોથમીર-૧૩, ગરમાળો-૮, જવ-૧, તુવેર-૮ દ્રાક્ષ-૧૭, નાળિયેરી-૧૭, પદ્મકાષ્ઠ-૧, પીપળો-૨૪, ધતૂરો-૮ નીવલો-૧, રાયણુ-૨ લીડીપીપર-૩૬, વડ-૧૨, વાકેરી-૬, સિવણુ-૫ ભુઓ ગોંવેંઓંમા—દૂધ-૧૬ પિત્ત અસ્તકે ચડી ગયું હોય તો :—લી-૩ પ્રવાહિકા (મરડો) અને રક્તપિત્તાદિક માટે :—દૂધ ૧૦ પ્રાંઓંઓંમા.—રક્તપિત્ત માટે—મધ-૮

પથ્ય.—જૂના સાડીચોખા, કાદગ, રાઈ, દેવડાગર, જવ મગ, મસૂર, ચણા, તુવેર, મક, તૂર પદાર્થ, દૂધ, ઘી, કણુસ, કેળું, તાદળજો. પડોળા, જૂનું કાણુ, દૂધી, કાળિગડું, શેલડી તથા સાકર

x જે રોગીને લોહીની ઊલટી થાય, આખો લાલ થઈ જાય, સર્વત્ર લાલ રંગની જ વસ્તુ દેખાય, એ રોગી બચે નહિ જે રક્તપિત્તમાં માસના ઘોયેલા પાણી બરાબર, મેદ, રસી અથવા કાળજના દુકડાયુક્ત, પાકા નહિ બનેલા રંગયુક્ત અને મરડાના જેવી વાસવાળું રક્ત પડે તથા શ્વાસાદિ ઉપદ્રવ પણ હોય તેને આરામ થવો અગત્ય છે ઊલટીમાં રક્તપિત્તનું લોહી છે કે શુદ્ધ લોહી છે તે નજીવું માટે પરીક્ષા પ્રકરણમાં બતાવેલું છે

+ રક્તપિત્તમાં એલાદિ ગુટિકા, કુખાડખંડ, ખડકાલ લોહ, રક્તપિત્તાતક લોહ, વાસાવત, હીમરાધ તેલ (મર્દન કરવા માટે), ચંદનાદિ લેપ, ચંદનાદિ કવાચ, વાસાવલેહ, કેસરલેહ, ઉશીરાસવ, ચ્યવન-પ્રાચાવલેહ, કપફ રસ વગેરે અપાય છે

અપચય :—વ્યાયામ, મુસાફરી કરવી, તાપ વેઠવો, મળમૂતના વેગનો અટકાવ, ઘોડા ઉપર ખેસવું, બકારો, ધૂમ્રપાન, મથુન, કળથી, ગોળ, તલ, અડદ, દહી, ખારા પદાર્થ, તાબૂલ, લસણ, કઠોળ ધાન્ય, વિરુદ્ધાશન, કડવા અને ખાટા પદાર્થ, મીઠું.

૪૯—રતવા (વિસર્પ)

કારણ :—ખારું, ખાટું, કડવું, ઉષ્ણ અને લીલા શાક વગેરે પદાર્થો લક્ષણ કરવાથી વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ સાત પ્રકારના—વિસર્પ રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. આ રોગ શરીર ઉપર સર્પની પેઠે પ્રસરે છે, માટે તેને વિસર્પ કહે છે. એને મરાઠીમાં ‘ધાવરે’ કહે છે. x

અગ્નિવિસર્પ :—વાતપિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલો વિસર્પ રોગ—જ્વર, ઊલટી, મૂર્છા, અતિસાર, તૃપા, ઘેન, હાડ ફટવા, અગ્નિમાઘ, અંધારા, ભ્રમ ઇત્યાદિ લક્ષણોથી યુક્ત હોય છે એનાથી આખું શરીર અગારા સળગાવ્યા પ્રમાણે થાય છે. જે જે ઠેકાણે તે વિસર્પ પ્રસરતો જાય છે તે તે ઠેકાણે ઢાલસા પ્રમાણે કાળો, નીલ રાતો રંગ થઈ ત્વરિત સોજો આવે છે અગ્નિથી દાઝ્યા પ્રમાણે ઉપર ફેલાય થાય છે. તેની શીઘ્ર ગતિ હોવાથી તે ઝડપથી હૃદય સુધી પહોંચી જઈ અત્યંત બળવાન થાય છે એ શરીરે વ્યથા કરે છે. સદા તથા નિદ્રાનો નાશ કરે છે, શ્વાસ વધારે છે અને બિચકો (હેડકી) ઉત્પન્ન કરે છે. એવા અસ્વસ્થપણના કારણથી પથારી ઉપર સૂવાથી કિંવા ખેસી ગહેવાથી પણ સુખ થતું નથી હાલચાલ કરવાથી કલેશ થાય છે, મનને અને દેહને કલેશ થવાથી ઉત્પન્ન થનારી એવી દુર્બોધ નિદ્રા (મરણ) તેને પ્રાપ્ત થાય છે. આ રોગને અગ્નિવિસર્પ (આગિયો રોગ) કહે છે

અંધિવિસર્પ :—અકાગણે કોપેલો કફ વડે વાયુ કુપિત થઈ કફનો ભેદ કરી અથવા વધેલા લોહીનો ભેદ કરી ત્વચા, શિંગ, રનાયુ તથા માસ સુધી લાવી દુષ્ટ કરી લાખી, નાની, ગોળ, મોટી, રાતી ગાઠોની માળા કરે છે, તે ગાઠોમાં સળુકા ઘણા થાય છે; ઘણા કડક તાવ આવે છે, શ્વાસ, ઉધરસ, અતિસાર, મોઢામાં સૂકાપણું, બિચકો (હેડકી), ઊલટી, બ્રાતિ, વર્ણુ બદલાવો, મૂર્છા, અંગ ભાગી જવું, અગ્નિમાઘ, એ લક્ષણો થાય છે. આ રોગને અંધિવિસર્પ રોગ કહે છે આ રોગ કફ-વાયુના કોપથી ઉત્પન્ન થાય છે.

ક્ષતજવિસર્પ :—ખાલ કારણોએ (શસ્ત્રાદિકના આઘાતથી અથવા સિંહાદિના દાંત અથવા નખ લાગવાથી) ક્ષત (ચાદી) થઈ તેથી વાયુ કુપિત થઈ, તે રક્ત સહિત પિત્તને ત્રણમાં લાવી વિસર્પ ઉત્પન્ન કરે છે. તે ઉપર જરૂરના દાણા જેવી ફેલ્લીઓ થાય છે, સોજો આવે છે, તાવ આવે છે, સળુકા થાય છે તથા દાહ થાય છે તેનું લોહી કાળું હોય છે

ઉપચાર :—(૧) સન્નિપાતજ વિસર્પ ઉપર વારંવાર શતઘૌત ઘૂતનો લેપ કરવો. (૨) સરસડાના ફૂલ અથવા જાલ કિંવા મૂળ, જેઠીમધ, તગર, ચ દન, એલચી, જટામાસી, હળદર, દારુહળદર, કોષ્ઠ તથા વાળો, એ દશ ઔષધોનો કટક કરી તેમાં ઘી નાખી તેનો લેપ કરવો તે વિસર્પ, કોઢ, ત્રણ તથા સોજાનો નાશ કરે છે (૩) જટામાસી, રાઈ, લોધર, જેઠીમધ, રેણુકખીજ, મોરવેલ, લીલા કમળ અને સરસડાના ફૂલનો લેપ કરવો તે અગ્નિવિસર્પનો નાશ કરનાર છે (૪) વડ, ઉબરો, પીપળો, પીપળી અને વેતસ (નેતર), એ પાંચેની જાલનો કટક કરી તેમાં શતઘૌત ઘી નાખી લેપ કરવો, તે દાહયુક્ત વિસર્પનો નાશ કરે છે (૫) વડની વડવાઈઓ, ચણોહી, કેળનો ડોડો, એનો ડોડો શતઘૌત ઘૂતયુક્ત લેપ કરવો; એટલે તે અંધિવિસર્પનો નાશ કરે છે (૬) સરસડાના ઝાડની જાલનું ચૂર્ણ શતઘૌત ઘીમાં નાખી તેનો લેપ કરવો, એટલે કર્દમ વિસર્પનો નાશ કરે છે. (૭) કરજ

— વાત, પિત્ત, કફ, વાતપિત્ત, પિત્તકફ, કફવાત અને સન્નિપાત એ સાત તથા આઠમાં ક્ષતજવિસર્પનો સમાવેશ પિત્તમાં કરેલો છે

x વિસર્પના ઉપદ્રવ—જ્વર, અતિસાર, ચામડી ફાટવી, માસ ફાટવું, ગ્લાનિ, અરુચિ તથા પાક એટલા ઉપદ્રવ વિસર્પના રોગમાં થાય છે વિસર્પના અસાધ્ય લક્ષણ —સન્નિપાતિક તથા ક્ષતજ અસાધ્ય છે પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલ જે કાળા રંગના રોગ હોય તે પણ અસાધ્ય, તેમ જ અન્ય જે સાધ્ય વિસર્પ છે તે પણ મર્મસ્થાનમાં ઉત્પન્ન થાય તો અસાધ્ય

અને સાતવિણ્ણની ઝાલ, કળગારી, થુરિયાનુ અને આકડાનુ દૂધ, ચિત્રો, ભાગરો, હળદર અને વજનાગનો કદક તથા ગોમૂત્રમા ઘી સિદ્ધ કર્યું. તે ઘી વિસ્ફોટક, વિસર્પ તથા વિચરિકાનો નાશ કરે છે. (૮) પટોલ, અરડૂસી, કરિયાતુ, કડવો લીમડો, કડુ, હરડે, બહેડા, આમળા અને ચદનનો કાઢો ગૂગળ નાખી આપવો. તે સંપૂર્ણ દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા ઉચ્ચ વિસર્પ, બિલટી, દાહ, જ્વર, સોજો, ખરજ, વિસ્ફોટક, બ્રાંતિ તથા તરસનો નાશ કરે છે. (૯) ધમાસો, પિત્તપાપડો, ગળો અને સૂઠને ગત્રે પલાળી રાખી વાટી કદક કરી આપવો. તે તૃણા અને વિસર્પની શાંતિ કરે છે (૧૦) એંગડો, કડની દૂધી, કડવો લીમડો, કૃવાડિયાના બિયા, બાવચો અને અંકલના મિયા એ સમલાગે લઈ પાતાળયંત્ર વડે તેજ કાઢી ચોળવું, તેથી વિસર્પાદિકનો નાશ થાય છે (૧૧) ચણોઠીના પાદડાના રસનો લેપ કરવો +

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોં મા —એંગડો-૬, કિજળી-૫, વજનાગ-૫, સરસડો-૫, મોપારી-૬, હરડે-૩૮ કદમ્બ વિસર્પ માટે —સરસડો-૯. ભુઓ ગોવૈંંમા :—સન્નિપાત વિસર્પ માટે ઘી ૧૭ તથા ગ્રાં ઓં મા :—ધૃતવર્ગ-૨

પથ્ય :—વઉ, સાડીચોખા, મગ, મસૂર, ચણા, તુવેર, કારેલા, પટોલ, દ્રાક્ષ. અપથ્ય :—જડાજ, જડપાન, લસણ, કળથી, તલ, અડદ, મીઠુ, ખાટા તથા તીખા પદાર્થ અને મધ

૫૦-રેચનની આવશ્યકતા અને ઔષધો

હૃણ્જ્વર, વજનાગાદિ વિપદોપ, વાતરક્ત, ભગદર, હરસરોગ, પાકુરોગ, ઉદરરોગ, હૃદરોગ, પ્રમેહ, શુદ્ધ, બિલટી, ખરોળ, ત્રિપૂચિકા, કોઢ, ઉપદગ, કૃમિ વાતરોગ, શ્વગ, મૂત્રાઘાત એટલામાંથી એકાદ રોગે કરી વ્યાપ્ત જે માણસ હોય, તે રેચ આપવાને યોગ્ય છે એમ જાણવું. અશક્ત, નાનું બાળક અને ગર્ભિણીને રેચ આપવો નહિ. રેચx આપવાનાં ઔષધો :—(૧) જેનો

+ વિસર્પ રોગ પર કુદ્ર, સ્કોટ અને મચ્ચરિકા રોગમા કહેલી ચિકિત્સા કરવી જાવા માટે અમૃતાદિ ક્વાથ, નવકવાય ગૂગળ, કાલાગ્નિસ્ફેરસ, સિંહનાદ ગૂગળ, વૃષાઘ ધૃત, ત્રાહિમાણાદિ ક્વાથ વગેરે અપાય છે કરંજ તેલ, એરડાદિ તેલ વગેરે મર્દન કરવા માટે અપાય છે

x ગાત્રીય સિદ્ધાંત મુજબ જીલાબ આપવા પહેલા પ્રથમ રનેહન (રનેહપાન) કરાવવું, પછી સ્વેદન કરવું (સ્વેદ આપવો), ત્યાગપત્રી વમન (બિલટી) કરાવવી આટલી ક્રિયા કર્યા પછી (અને વ્યાધિ પૂરો મટ્યો હોય નહિ તો જ) જીલાબની ઔષધિ આપવી. એ પ્રમાણે બીજી ક્રિયાઓ કરાવ્યા વિના જો વિરેચન આપે તો અગ્નિ મદ થાય છે તથા શરીરમા જડતા આવે છે અથવા મરડો ઇત્યાદિ રોગ બપોળે છે શરીરશુદ્ધિ માટે વસત અને ગરદનકુતુમા જીલાબ હિતકારી છે અને રોગ દૂર કરવા માટે બીજી ઋતુઓમા પણ વિચાર કરીને જીલાબ આપવો હિતકારી છે મદાગ્નિરોગ, મદાલય, બાણ અથવા અન્ય રાસ્રથી વાયલ થયેલાને, રક્ષ ગરીરવાળાને, તૃપાથી પીડિતને, અત્યંત સ્વૃણ શરીરવાળાને, લયભીતને, સગર્ભા સ્ત્રીને, ક્ષતથી ક્ષીણ મનુષ્યને, બાળકને, અતિવૃદ્ધને, નવા તાવવાળાને અને પ્રસૂતા (સુવાવડી) સ્ત્રીને, એટલાને જીલાબ આપવો નહિ.

રેચનની આવશ્યકતા અને ઔષધો જીલાબ લેવા પહેલા આયુર્વેદ પદ્ધતિ પ્રમાણે વમન, રનેહન કરવાની આવશ્યકતા રહે છે, તે પ્રમાણે યુનાની સિદ્ધાંતમા મુજિસ આપવાનો રિવાજ છે મુજિસથી પણ રનેહન અને સ્વેદનનું કામ કેટલેક અંશે થઈ જાય છે ડોઝટરી પ્રમાણે છે તે ઘણી હાનિકારક છે, જેથી વિરેચનવાળા ડોઝટરી ઔષધિ સેવન કરનારાઓ વણે ભાગે મદાગ્નિ અને કળબિયાતના રોગથી પીડાયા કરે છે

હક્રીમી મુજિસ અને જીલાબની ઔષધિ અને વિધિ નીચે મુજબ છે —

મુજિસ—શુલ બનકસા, બર્ગ ગાવજળા, શુલે ગાવજળા, ખુબ્બાજ, બર્ગે અથના, એ પાચ ઔષધિ ત્રણત્રણ માસા લેવી તુજ્મ ખતમી, તુજ્મ કાસની, બેળ બાદીઆન, બેળ કાસની, મકોચ, બાદીઆન, અસહસુલ એ સાત ઔષધિ પાચપાચ માસા લેવી ઉનાળ ૬ નગ લેવી મુનકા ૬ લેવી તથા સાકર ૨ તોલા લેવી સાકર વિનાની સર્વ ઔષધિ રાત્રે ૧ શેર (૪૦ તોલા) ખાણીમા લિખવી દેવી સવારે ચૂલા પર ગરમ કરી અરધુ ખાણી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું તેમા ઉપર લખેલી સાકર તોલા ૨ મેળવી પી જવું આ ઔષધિ પાચ દિવસ સુધી રોજ સવારે લેવાથી આતરડામા રહેલો મળ પાકોને ફૂલી જાય છે પછી છઠ્ઠે દિવસે રેચની ઔષધિ આપવી

હક્રીમી રેચની ઔષધિ—(સર્વ પ્રકૃતિવાળાને અનુકૂળ રહે તેવી) શુલાબના ફૂલ, શુલ બનકસા, તુરબત

કેઠો મુદ્દુ છે તેને ત્રિક્ષણના કાઢામાં કિવા સૂકના કાઢામાં ૧ તોલો એંગડતેલ આપવું, કિવા બાળ-હરીતકી અને સોનામુખી (મીઠીઆવળ) નું ૬ માસા ચૂર્ણ થોડો ગોળ નાખી ગરમ પાણીમાં આપવું. (૨) જેનો કાઠો મધ્યમ છે તેને નસોતર અને સાકર, એ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણમાં તોનાએ ૪ વાલ, એ પ્રમાણે લીંડીપીપ્પનું ચૂર્ણ મેળવી તે ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ૬ માસા સુધી આપવું (૩) ઉપલા ચૂર્ણ પ્રમાણે જ દત્તીમૂળનું ચૂર્ણ આપવું. (૪) રેવંચીનો શીંગે શક્તિ પ્રમાણે ૧ માસા સુધી સાકરમાં આપવો (૫) જેનો કાઠો કઠોર છે, તેને દારૂડીના મૂળનું ચૂર્ણ ૧ તોલા પર્યંત ગરમ પાણીમાં સાકર નાખી આપવું (૬) સર્વ સાધારણ રેચકો :—ગરમાળાનું મગજ પાણીમાં કાઢી શક્તિ પ્રમાણે તે પાણી પીવું આ ઉપાય તાવમાં કબજિયાત હોય ત્યારે વધારે સારો ગણાય છે. (૭) ગુલાબના ફૂલ, કાળી દ્રાક્ષ, મીઠીઆવળ (પાનના ડીટા કાઢી નાખેલી) તથા હીમજના ચૂર્ણને રાત્રે પાણીમાં લિભવી સવારે ઉકાળી તે પાણી પીવું. (૮) સુરવારી હરડે, બહેડા અને આમળાનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું અથવા એનો કાઠો આપવો એટલે રેચ થાય છે (૯) સુખશ્ચી ઝાડો થવા માટે અભયાદિ મોદક :—હરીતકી, મરી, સૂક, વાવડિંગ, આમળા, લીંડી-પીપર, પીપળીમૂળ, તજ, તમાલપત્ર અને નાગરમોથ, એ દશ ઔષધો સમભાગે દાતીના મૂળ ત્રણ ભાગ, નસોતર આઠ ભાગ અને સાકર છ ભાગ, એ પ્રમાણે લઈ ચૂર્ણ કરી મધમાં દમ માસા વજનની ગોળાઓ ઢગવી એ ગોળા સવારે ખાઈ ઉપર થોડું ઠંડું પાણી પીવું આ મોદકથી ઉષ્ણ પાણી ન પીએ ત્યાં સુધી દસ્ત થવા કરે છે માટે જ્યાં સુધી મળ સાફ ન થાય, ત્યાં સુધી ઉષ્ણ પદાર્થોનું સેવન કરવું નહિ. નિયમિત વર્તન કરવું, જેથી કરી વિપમજ્વર, અગ્નિમાદ, પાકુરોગ, ઉધરસ, લગદર, કાઠ, શુદ્ધ, અર્શ (હરસ), ગલ્લગડ, ભ્રમ, ઉરરોગ, વિદાહ, બરોળ, પ્રમેહ, રાજ્યક્ષમા, નેત્રરોગ, પેટ ચડવું, મૂત્રકૃચ્છ, અશ્મરી રોગ અને પાર્શ્વ (પડખા), પીઠ, કમર તથા ઉદર—એ ઠંકાણે જ પીડા થાય છે તે સર્વ રોગ દૂર થાય છે. આ અભયાદિ મોદક નિગતર સેવન કરવાથી ઘોળા કેશ કાળા થાય છે અને આ મોદક ઉત્તમ રસાયનરૂપ છે એમ જાણવું.

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનોંમા —અખરોડ—૬, અખર્ષ (આણુવો)—૨, અસાળિયો—૨, આમળા—૨૩, આલુ—૨, એરડો—૮ કોશિબ—૧, ખનૂરી—૧, ૧૭, ગરણી—૨, ગુલાબ—૧, ઘણુસરી—૨, દારૂડી—૧, દાતી—૧, ઘોળો ચપો—૪, નસોતર—૩, નાળિયેરી—૧૭ ની ટીપમાં, પીળો ધંતૂરો—૬, બાવળ—૧૫, બિન્બેરુ—૧૦, મીઠીઆવળ—૧, ૧૧ ની ટીપમાં, રાયઆમળી—૧, રેવચી—૧, સૂર્યફળ—૫, હરડે—૨૧, ૩૦, છુરા—૫ સુખ એટલે સૂક્ષ્મ રેચ માટે.—ગરમાળો—૧૧.

જુઓ અનુભૂત ઔષધ —ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમાં—ન. ૯, ૩૦, શુટિકાપ્રયોગની ટીપમાં—ન. ૨, ૧૭, ૨૨, ૨૪ અને રસાયનપ્રયોગની ટીપમાં—ન. ૨

રેચ બધ થવા માટે ઉપચાર :—(૧) ખડીસાકર પાણીમાં ઓગાળી પાવી (૨) ઠંડે

સફેદ, બાદીઆન (વરિયાળી), કાળૂલી હરડના બક્કલ, મકોચ (પીલુડી), ગાજફૂન, જુફ, તાજ ગળો—એ નવ વસ્તુ પાંચ પાંચ માસા લેવી મીઠીઆવળ, બેખ હજલ (છદ્વરણાની જડ), તુખ્મ હજલ (છદ્વરણાનાં બીજ), એ ત્રણ વસ્તુ છ છ માસા લેવી અસબદ ૩ માસા, અજર ૮ નંગ, મુનકા ૧૩ તથા ગુલકદ ૨ તોલા લેવો ગુલકદ વિનાની બાકીની વસ્તુ રાત્રે ૪૦ તોલા પાણીમાં લિભવી રાખવી સવારે ચૂલા પર ક્વાથ કરી આશરે ૧૫ તોલા રહે ત્યારે ઉતારી, ગાળી ગુલકદ મેળવી પી જવું એક કલાક પછી વરિયાળીનો અર્ક આશરે ૧૦ તોલા પીવો અથવા નવશેકું પાણી પીવું આ ઔષધિથી ૨-૩ કલાક પછી ૫-૬ દસ્ત સાફ આવે છે (જુલાબની સાથે વરિયાળીનો અર્ક લેવાથી આમદોષ દૂર થાય છે) રેચ લીધા પછી સૂતું નહિ તેમ જ તેજ હવામાં ફરવું નહિ હાથપગ ધોવા માટે નવશેકા પાણીનો ઉપયોગ કરવો રેચની તીવ્ર અસર જણાય તો તરત વમન કરવાની ઔષધિ આપવી, કે જેથી વધારે દસ્ત ન થાય કેટલાક માણસો વારંવાર જુલાબ લીધા કરે છે આવી રીતે જુલાબ લેવાથી આતરડા નિર્ણજ બને છે, તેમ જ અગ્નિ મંદ થાય છે, ઉપરાંત ધીરે ધીરે શરીરની શક્તિ ઘટતી જાય છે માટે ખાસ જરૂર વિના રેચ લેવો નહિ વિરેચન આપવા માટે ઇન્જાલેદી રસ, નારાય રસ, વૈદનાથ વટી, નારાયણ ચૂર્ણ, અશ્વચોળા વટી, નારાય ચૂર્ણ વગેરે પણ અપાય છે જુલાબ લેનારે જોત્રણ દિવસ સુધી વિશેષ વાચુ, ઠંડું પાણી, તેલમદન, અજણું કરે એવા પદાર્થ, વ્યાયામ તથા મૈથુનને ત્યાગ કરવો

પાણીએ શરીર લિન્ગવતુ. (૩) ચોખાના ધોવરામણુમા મધ મેળવી હલકી ઊલટી કરાવવી. (૪) આખાની છાલ ગાયના દહી મા વાટી નાલિ ઉપર લેપ કરવો. (૫) બકરીનું દૂધ પાવુ. (૬) દાડમ વગેરે શીતળ પદાર્થનું સેવન કરવું. પથ્ય—ઘી અને ભાત કિંવા દહીં અને ભાત ખાવો.

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમા —મોગલી એરડો-૧, લીમડો (કડવો)-૩૫, શેલડી-૧૫.

૫૧:—વધરાવળ અથવા અંતરગળ કે અડવૃદ્ધિ અને સારણુગાંઠ*

કારણ:—વાયુને કુપિત કરનારા આહાર કરવાથી, શીતોદકમા ડૂબકી મારીને રનાન કરવાથી, મૃત્તાદિકનો વેગ અટકાવનાથી શરીર પર ઘણો ભાગ લેવાથી, બહુ ચાલવાથી, ચઢ-ઊતર કરવાથી, અવધડ જગાની સિરા(નાના આતરડા)ને ઉપદ્રવ થઈ તે સરી જવાથી અને બળવાનની સાથે અગયુદ્ધ કરવાથી તથા અતિ ઓસ ગ ઇત્યાદિ કારણોએ આ રોગ થાય છે જે પ્રદેશમા પાણી સારુ ન હોઈ હવા ખરાબ અને નળળી થાય છે, તે પ્રદેશમા આ રોગનો પ્રાદુર્ભાવ ધણો થાય છે.

* સારણુગાંઠ—આતરડુ સાથળના મૂળમા સરીને નીચે ઊતરે છે તેને સારણુરોગ કહે છે. આ રોગ નવો હોય તો શીર્ષાસન (વિપરીત કઠણી મુઠા) કરવાથી ઘણી વખત મટી જાય છે જૂના રોગ માટે ઓપરેશન કરાવવું પડે છે સારણુગાંઠના રોગીએ કળજિયાત કરનારો ખોરાક ખાવો નહિ

× વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત, રક્ત, મૂત્ર અને આતરડા, એમ સાત પ્રકારની વધરાવળ કહેલી છે અંડમા દુ બ ઘણું થાય તો તે મટવાનો ઇલાજ —

(૧) હાથના અંગુઠાની નીચે એક જડી મોટી રગ છે, તે રગ ઉપર લોહાનો ડામ દે તો અડવૃદ્ધિ મટે, પરંતુ ડાળી બાલુનો અડ વધતો હોય તો જમણા હાથની રગે ડામ દેવો જમણો વધતો હોય તો ડાળા હાથે ડામ દેવો, તેથી ક્ષયદો થાય (કોઈ કોઈ આ જ પ્રમાણે પગની અંદરની બાલુએ પગના કાઠામા એડીથી જ આ ઢ આ (વેઠા)થી ચાર આગળ ઉપર સોયા વડે આડો ડામ પણ દે છે) (૨) કિંકર તોલો ગા તથા બાડ તોલો ૧ હમેશા ગાયના દૂધ સાથે ખાય તો ક્ષયદો થાય (૩) સુવા તોલા ૩, મેથી તોલા ૪ ને કૂવાના મીઠા પાણી ૮ શેરમા ઉકાળી તેમાથી ૧ શેર રહે ત્યારે લૂગડે ગાળીને તેમા મધ અથવા બકરીનું ઘી કે ગાયનું ઘી તોલા ૫ નાખીને આઠ દિવસ અથવા વધારે દિવસ સુધી સવારે જાલા જાલા પીએ તો નવો થતો અંતરગળ મટે, જૂનો અંતરગળ ન મટે

આતરડુ ગોળીમા ઊતરે ત્યારે ગોળી કઠણુ થાય ને એવું જણાય કે જાણે એક પથ્થર ગોળી સાથે ટાંગેલો છે એ રોગવાળો પોતે ચતો સૂઈ જઈ પોતાના હાથે ધીમેધીમે ગોળીને દાળી આતરડાને પાછું ઉપર ચઢાવે તો ચઢી જાય છે, ચઢી જતી વેળા કડકડ બોલે છે, કદાપિ એ રીતે ધીમે દાખ્યાથી ઉપર ન ચઢે તો ગોળી ઉપર તથા પેડુ ઉપર ગરમ પાણી ફેંડવું અથવા ગરમ પાણીમા ખેસવું અને સુવા બાફી વાટી તેનો લેપ ગોળી ઉપર બાધવો કે જેથી ગોળી નરમ થાય પછી ધીમેથી ગોળીને દાખ્યેથી આતરડુ ચઢી જાય છે ચઢી ગયા પછી નીચલા ઓપધની પટ્ટી મારવી કે ફરી ઊતરી ન શકે —

મસ્તકી, હીરાદખણ, શીકાતરી એળિયો અને હીરાબોળ, એ સરખા વજને લઈ બાગીક ખાડી મધની ચાસણી કરી તેમા મેળવી ગોળી ઉપર રહે એવડું લૂગડું લઈને, તે ઉપર મલમની પેટે તે દવા ચોપડી પછી અંડ ઉપરના વાળ કાઢી નાખી તે પટ્ટી ગોળી ઉપર ચોટાડવી અને ઉપર લગોટ વાળવો દરદીએ દિવસ ત્રણ સુધી ચતા સૂઈ રહેવું, હાલવું—ચાલવું નહિ ત્રણ દિવસ પછી ચાલવું હોય તો ધીમે ધીમે ચાલવું, ઘાટો કાઢીને ચાલવું નહિ તેમ ઉધરસ પણ ખાવી નહિ બને તરફની ગોળી મોટી થતી હોય તો જરાપાક જન્યુ ખાવાને આપવો સફેદ જરુ ૫ તોલા લઈને શેલડીના રસમા ૮ પહોર પલાળી છાયડે સૂકવી ખાડી બારીક કરવું, પછી ઝીણી ખાડેલી સૂઠ તોલા ૨૫ તેમા મેળવી મધની ચાસણીમા નાખી પાક કરી રાખવો તેમાથી તોલો ગા સવારસાજ ખવડાવવો હમેશા ખાટા ચોરકાર આવતા હોય અને પેટ દુખ્યા કરવું હોય તેને એ જરાપાક ઘણો ગુણકારી છે

પવન ગોળીમા ઊતર્યો હોય તો તે ગોળી દાખ્યાથી તરત પાછો ઉપર ચડી જાય છે ચડતી વેળા કડકડ બોલે છે એ આન્તરવાળાએ મજબૂત કચ્છો (લગોટ) બીડી રાખવો અને ઉપર જે જે પરડેજઓ કરવા કહી છે તે સધળી આ આન્તરવાળાએ પણ કરવી જોઈએ તથા તેમા કહેલો જરાપાક પણ ખાવો જોઈએ

જેને રસ એટલે નકારો મવાદ ગોળીમા ઊતર્યો હોય તેની ગોળી કઠણુ થાય અને ગોળીની આસપાસ એક માસના લોચા જેવું વળજેલું રહે તે રોજ રોજ વધતું જાય તેણે પણ આ મજબૂત કચ્છો બીડી

સંપ્રાપ્તિ:—વાયુ કોઈ કારણે કુપિત થઈ સોજે, શૂળ ઉત્પન્ન કરે, છતાં અધોભાગી થઈ અંડસ ધિના દ્વારે વૃષણ સુધી જઈ વૃષણવાહિની શિરાને દૂષિત કરી, વૃષણમાની ગોળીઓ અને કોશ-એટલે તે ઉપરની ચામડીની વૃદ્ધિ કરે છે, તે રોગને વૃદ્ધિ કહે છે. અત્રિવૃદ્ધિ (આતરગાઠ) વગેરે આ રોગના જ નામ છે. **ઉપચાર:**—(૧) પગના અગૂદાને ચપટ ખેસે એવી વીંટીઓ પહેરવી. (૨) વૃષણ ઉપર એરડતેલ નિત્ય ચોપડવું (૩) એરડ તેલમા બાળહરડેનું ચૂર્ણ આપવું (૪) દૂધ અને એરડતેલ એકત્ર કરી એક મહિના સુધી આપવું. (૫) દારુહળદરનું ચૂર્ણ ગોમૂતમા દોઢ ખે માસ આપવું (૬) રાગના, ગળો, બળ (બોળ), જેઠીમધ, ગોખરુ અને એરડ-મૂળના કાઢામા એરડતેલ નાખી આપવું (૭) લઘુ ઇન્દ્રવરણા/ખારી કોડી ખી)ના મૂળનું ચૂર્ણ કરી એરડતેલમા ખરલ કરી ચોપડવું અને તે ચૂર્ણ ગાયના દૂધમા આપવું; એટલે ત્રણ દિવસમા રોગી સારો થાય છે. (૮) ઘોડાવજ અને રાઈ એકત્ર વાટી લેપ કરવો (૯) તબાકુના પાદડા એકલા કિંવા શિલારસ ચોપડી બાધવા આથી ઘણી ખરજ થાય અથવા બિલટી થાય કિંવા બિલટીની લાગણી જણાય તો તરત છોડી નાખવા. (૧૦) ઉડણીના આડની અંતરછાલ ખારીક કૂટી વધેલા ભાગ પર બાધી સતત ત્રણ દિવસ પાટો ગખવો, એટલે ગુણ જણાય છે પછી નક્કી ગુણ આવતા સુધી આ પાટો ૧૦ દિવસ બાધવો. (૧૧) જીચી છીંકણી અને કળીનો (નવો પાણી મેળવેલો) ચૂનો એકત્ર કરી અગર ગોમૂતમા લેપ કરવો અને સહેવાય તેટલો શેક કરવો. એટલે બિલટી થઈ શિરામાથી પાણી પડશે પછી ઉડણીની અંતરછાલનું ચૂર્ણ લગાવી સતત ત્રણ દિવસ પાટો બાધવો. (૧૨) લિલામો અને હળદરનો ગાંઠિયો એકત્ર વસી તેનો લેપ કરવો અને છાણાના દેવતાએ શેકવું. (૧૩) વેગણીના મૂળ ઘસી લેપ કરવો (૧૪) ત્રિકૂળા (હરડે, બહેડા, આમળા) દૂધમાં આપવા (૧૫) નાદરખીના અને કાળી તુલસીના પાદડાનો રસ કાઢી તે રસમા તેટલું જ ઘી નાખવું અને અગ્નિ પર મૂકી સર્વ રસ બાળી ઘી શેષ રાખવું એ પ્રમાણે ૨૧ પુટો આપી ઘી તૈયાર કરવું. આ ઘી દિવસમા ચારપાચ વખત ચોળી છરવવું અને જૂની ઇંટ, કાળો પથ્થર અગર નળિયું તપાવી કપડામા વીટાળી સહેવાય તેટલે શેક કરવો. આ ઉપરથી વૃદ્ધિમાંનું દુષ્કૃત તરત બંધ થાય છે. (૧૬) લાન્નળુના પાદડા વાટી ગરમ કરી બાધવા. (૧૭) ગાયના ઘીમા સિંધવ નાખી વૃષણ પર વારવાર લેપ કરવો. (૧૮) લિલામાના આડના પાદડા થોડાક ચૂટી તેમા થોડી હળદર નાખી ગરમ કરી વૃષણ ઉપર ૭ દિવસ બાધવા.*

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોંમા —અરણી-૪, આબો-૨૪, ઇન્દ્રવરણા-૯, ઉંડણ-૫, એરડો-૧૩, કણગ્રી-૩, ખપાટ-૬, ચિત્રો-૫, તલવણ-૭, તબાકુ-૨, દારુહળદર-૪, નળ-૧, નાદરખ-૩, પીલુ-૬, ભારગી-૫, લિલામો-૨૬, રાગના-૨, ગિસામણી-૨, વજ-૯, વતાકડી-૬, વાધાટી-૧, શરપુખો-૯, હરડે-૨૨, ૪૧ વૃષણના સોજા માટે:—હરડે-૨૮ વૃષણવાયુ માટે:—આદુ-૧૦. જુઓ પ્રાં ઔંમા —સાખરશિંગ-૭.

પથ્ય:—ચોખા, ઘઉં, મગ, વટાણા, ઘી દૂધ, પરવળ, લસણ, શેકટો. —અપથ્ય:—દહી, અડદ,

રાખીને ઉપર કલા પ્રમાણે બાધી વાતની સાવધાની રાખવી જુલાબ લઈ કોઠાને સાફ રાખવો (૧) ઇન્દ્રવરણાની જડ અથવા રેવચીની ખટાઈનો જુલાબ રાતે સૂતી વેળાએ ગરમ પાણી સાથે લેવો (૨) ગિલા-રસને તમાકુના પાદડા ઉપર ચોપડી જરા ગરમ કરી તે પાદડું ગોળી ઉપર મૂકી કચ્છો ભીડવો પાણી ગોળીમા ભરાય છે, તેમા ગોળી ફાળવાથી કડકડ અવાજ થતો નથી અને મૂત્ર થોડી થોડી વારે આવ્યા કરે છે આ દરદવાળાએ પાણી થોડું પીવું જોઈએ એના ઉપર મોથ, જવનો આટો તથા ગાયનું છાણ, એ ત્રણે મેળવી અડ ઉપર ચોપડવું અડમા પાણી ઘણું લઈ હોય અને અડ મોટા થતા હોય ત્યારે હોશિયાર દાક્તર પાસે અડ ચિરાવી પાણી કઢાવવું જોઈએ પછી આતસી અથવા ડામની દવા પિચકારી ભરી પેલા ચારેલા છદમા પિચકારી મારી દવાનો ડામ મૂકવો ન મૂકે તો થોડી સુદતમા પાછું અંડમાં પાણી ભરાય છે.

* અડવૃદ્ધિ રોગ ઉપર વૃદ્ધિબાધિકા વટી, વૃદ્ધિનાશન રસ, ભક્તોત્તરીય, વાતારિ રસ, શતપુષ્પાદ્ય ધૂત, ગધર્વહસ્ત તેલ, ચવિકાસવ વગેરે ખાવા માટે અપાય છે અને ચદનાદિ લેપ, ત્રિકલાદિ લેપ, સિંધવાદિ ધૂત ચોપડવા માટે આપવામા આવે છે

ખરાબ અન્ન, ઘણું જમવું, ઉપવાસ, જડ અન્ન, વેગનો અવરોધ, મિષ્ટાન્ન અને મૈથુન

પર-વાયુના રોગ

કારણ :—રુક્ષ, શીત, અદ્યપ્રમાણ તથા લઘુ એવા અન્ન લક્ષણ કરવાથી, અતિ મૈથુનથી, અત્યંત જાગરણ કરવાથી, વિષમ ઉપચાર કરવાથી, દોષ (કફ, પિત્ત, મળ, મૂત્ર ઇત્યાદિ) તથા રક્તનો સ્થાવ કરવાથી, એકાદો ખાડો વગેરે ફલગ મારી ઝાળંગવાથી, નદી વગેરેમા તરવાથી, અત્યંત માર્ગક્રમ કરવાથી, અત્યંત આયાસ કરવાથી, અત્યંત વિરુદ્ધ યોગ્ય કરવાથી, રસરક્તાદિ ધાતુનો ક્ષય થવાથી, ઘણી ચિંતાથી, શોક વગેરે કારણોથી, કૃશત્વ આવવાથી, મળમૂત્રાદિકોનો અલિધાત થવાથી; ભંટ, ઘોડા ઇત્યાદિ શીઘ્ર વાહન ઉપર ખેસવાથી કુપિત થયેલો બળવાન વાયુ ખાલી ઓતોમા ભરાઈ સર્વાંગમા ફિંવા એકાગ્ર વ્યાપનારા અનેક તરેહના વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરે છે.

પૂર્વરૂપ :—ઉપર કહેલાં વાતવ્યાધિનું જે અસ્પષ્ટ લક્ષણ, તેને જ પૂર્વરૂપ કહે છે જ્વરાદિક પ્રમાણે વિશિષ્ટ નથી તથા જે રૂપે વ્યક્ત થાય છે, એટલે દોષાદિ ભેદ કરી સ્પષ્ટ દેખાવામા આવે છે, તે જ તેનું લક્ષણ જાણવું અપાનવાયુના ચતુર્થસ્થાનથી સ્તભ, સંક્રાંત્ય, કપાદિકનો કદાપિ અભાવ થાય છે તથા શરીરની લઘુતા વાયુએ શોષણ કરવાથી અથવા અપાય લઘુતા એટલે સર્વ વાતવિકારોનો અપાય એટલે કે અભાવ થાય છે તથા વાતવિકારની લઘુતા અદ્યપત્તે કરી સ્થિતિ (આ સર્વ વાતવ્યાધિનું પૂર્વરૂપ અસ્પષ્ટ રહેવામા હેતુ છે.) તોપણ નિ.શેષ નિવૃત્તિ થતી નથી. **નાના પ્રકારના વ્યાધિ કરે છે એવું કહ્યું તે વ્યાધિ**—સંધિનો સંક્રાંત્ય તથા સ્તભ, અસ્થિનો તથા સંધિનો ભગ એટલે હાડકું ભાગ્યા જેવી પીડા, રોમાય, અસખલ ભાષણ, હાથ, પગ તથા મસ્તક સ્તમ્ભ થવું એટલે ડોક હાલતી-ચાલતી રહી જવી, ખજત્વ, પાગળાપણ, કૃબ્ધાપણ, અંગે સોજા, નિદ્રાનાશ, ગર્ભધારણ ન થવો, શુક્ર તથા રજ (સ્ત્રીના આર્તવ) નો નાશ, કપ, અગ્નિ સોજો, મસ્તક, નાસિકા, આંખો, જંતુ તથા ગરદન, એનું અદર જવું કિંવા વાકું થઈ જવું, ભેદવત્ પીડા, સોયો ભોક્યા પ્રમાણે પીડા, શૂળ, આક્ષેપ, મોહ, ભ્રમ, કુપિત થયેલો વાયુ, એ પ્રમાણે લક્ષણો કરે છે, તે હેતુ તથા સ્થાનના ભેદ વડે વિશિષ્ટ રોગ ઉત્પન્ન કરનારો થાય છે જેમ કે કફથી આવૃત્ત થાય એટલે મન્યાસ્તભ કળારો થાય છે, પક્વાશયમા હોય એટલે આત્રકુબ્જનાદિ (આતરડામા ગડગડાટ) કરે છે વાયુરોગ ૮૦ પ્રકારનો છે. તેના નામ અને લક્ષણ આગળ આપેલા છે x

x વાતરોગ વાયુક્ષય થવાથી ઉત્પન્ન થાય છે તેમ જ વાતપ્રકોપ થવાથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે ગરીરમા એ સર્વ રોગોને ત્રણ વિભાગમા વહેંચી ગણાય છે (૧) જ્ઞાનતત્ત્વને નિર્ણય બનાવવાથી થતા દરદ, (૨) કોષમા વાયુપ્રકોપ વધવાથી થતા અનેક પ્રકારના દરદ અને (૩) વાતક્ષયથી ઉત્પન્ન થતા સાધાઓના પકડાવાને લગતા દરદો વાતવ્યાધિમા પેટમા લેવાની વાતનાગક ઔષધિ ઉપરાત નસ્ય, નિદ્રા, કસ ખોલાવવી, અર્થનો તાપ, શેક, સ્વેદ, વિરેચન, ખસ્તિ, તર્પણ, તેલમર્દન, લેપ તથા ડામ દેવા વગેરે અનેક પ્રકારથી ઉપાય કરવા પડે છે ગરીરની સાત ધાતુમા જે ધાતુનો વાયુ આશ્રય કરે છે, તેને અનુસરીને ઇલાજ કરવો જોઈએ જેમકે રસધાતુમા હોય તો તેલમર્દન તથા સ્વેદ, લોહીમા હોય તો લેપ, વિરેચન તથા કસ ખોલાવવી, માસ અને મેદમા હોય તો વિરેચન તથા ખસ્તિ, હાડકા તથા મજ્જામા હોય તો ધૃતપાન, તેલપાન તથા તેલમર્દન, શુક્રમા હોય તો ધાતુપૌષ્ટિક ઔષધિ આપવી વાયુના તીક્ષ્ણ દરદમા એરડી અને રાસ્નાવાળી ઔષધિ અતિ લાભદાયક ગણાય છે એવી ઔષધિ લેવાથી શૂળ, સોજો, સાધાતુ દરદ, નાડીઓની નિર્બળતા વગેરે દૂર કરે છે જીર્ણ દરદમા આમ સહિત વાત હોય તો ગૂગળ ઉત્તમ ઔષધિ છે ગૂગળવાળી ઔષધિનો ઉપર લેપડપે તેમ જ ખાવા તરીકે બને ગીતે ઉપયોગ કરાય છે ગૂગળથી વાયુ નાગ થવાની સાથે શરીરને નક્કિ પણ આવે છે એવી જ ગીતે શુદ્ધ વજનાગ, ઝેરકાચલા, ગતાવરી તથા માલકાકણીનો પણ અનેક ઔષધિઓમા ઉપયોગ કરેલો છે ખાવાની વસ્તુઓમા લસણ, અહદ તથા મેથી વાયુના દરદમા અતિ દિતકર ગણાય છે તેમ જ ઔષધિરૂપે પણ ખાવા માટે તથા મર્દન કરવાના તેલમા ઉપયોગ કરાય છે, સિદ્ધ ઔષધિરૂપે વાતગનડરી રસ, વાતારિ રસ, વિષમુષ્ટિ શુટિકા, અમરસુદર વટી, રાસ્નાદિ ક્વાથ, અજમોદાદિ ચૂર્ણ, યોગરાજ ગૂગળ, ચંદ્રમલા ગૂગળ, ત્રયોદશગ ગૂગળ, રાસ્નાદિ ગૂગળ, દશમૂલારિષ્ટ, કલ્યાણ અવલોક, સ્વલ્પ રસોનપિડ, દશમૂલાચ ધૃત,

૧-આક્ષેપક :—વાયુ કોપ કરી આખા શરીરમા પ્રસરી હાથી પર ખેસવાથી જેમ માણસનુ શરીર ડોલે છે, તેમ વારવાર શરીરને વાયુ ડોલાવે છે તે

૨-હનુસ્તંભ :—વાયુ કોપ હનુવટી(દાઢી)નો સ્તંભ કરે છે અને મોઢુ ફેરવી પકડી રાખે છે અથવા મોઢુ વાકા જેવુ કરે છે તે

૩-ઉરુસ્તંભ :—વાયુ કફ તથા મેદમા મળી પગની ધૂટીઓમા પ્રસરી, ધૂટીઓ જડ કરી સજ્જડ પકડી રાખે છે, તેથી ધૂટીઓ અચેતન થઈ ચાલવાનુ સામર્થ્ય રહેતું નથી તે.

૪-શિરોગ્રહ :—જે વાયુ રક્તાશ્રિત થઈ, મસ્તકને પકડનાર જે રેસાઓ તેને નિસ્તેજ કરી વેદના ઉત્પન્ન કરે છે તે આ વાયુ અસાધ્ય છે (કોઈ આચાર્ય શિરોગ્રહ કહે છે.)

૫-ખાણાયામ :—જે વાયુ માણસને પીઠ આગળથી ધનુષ્યના જેવો વાળી દે છે તે

૬-અભ્યંતરાયામ :—જે વાયુ ઉર પાસેથી માણસને ધનુષ્યની પેઠે વાળી દે છે તે.

૭-પાર્શ્વશૂળ :—જે વાયુ કોષને ઠેકાણે કોપ કરી પાસામા શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે તે

૮-કંઠિગ્રહ :—જે વાયુ કમરનો સ્તંભ કરે છે તે

૯-દંડાપતાનક :—જે વાયુ દડની માફક ગાત્રોનો સ્તંભ કરે છે તે

૧૦-ખલ્લી :—જે વાયુ પગ, પેટ, પેઢું, ફૂલા, જંઘા, પિંડીઓ અને હાથ, એ ઠેકાણે, ક્રમે કરી પ્રસરી શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે, તે ખલ્લી. એને ખાલી પણ કહે છે.

૧૧-જિહ્વાસ્તંભ :—જે વાયુ શબ્દવાહિની શિરા સુધી જઈ જીભનો સ્તંભ કરે છે તેથી કરી અન્નપાણી મોટા કપ્ટે ગળામા ઊતરે છે અને ખોલાવું નથી તે

૧૨-અર્દિત :—જે માણસ જિયા પદાર્થોને હસ્તાદિક વડે પકડી લે છે, ઘણા કઠિન પદાર્થોનું લક્ષણ કરે છે, ઘણુ હસે છે, અગ ઉપર ઘણો ભાર જીરકે છે અને વિષમ શયન કરે છે એટલે જિઘમા માણસનુ ગળું, માથું અથવા શરીર વાકુચૂકું, નીચું રહી જાય; ઇત્યાદિ કારણે વાયુ કોપ કરી મસ્તક, નાક, ઓષ, ગાલ, લલાટ અને આખોની સંધિમાં મોઢુ વાકું ફેરવી નાખે છે તેથી કરી ગળુ પણ વાકુ થાય છે, મસ્તક કપે છે, મોઢામાથી શબ્દ નીકળી શકતો નથી, ભમરો અને આખો વાકી થાય છે તે.

૧૩-પક્ષાઘાત :—વાયુ અર્ધા અંગમાં જઈ શિરા (રેષા) અને રનાયુનું શોષણ કરી, સંધિનાં બધનો શિથિલ કરતો અધુ અગ ચેતનરહિત કરે છે તે. તેને અર્ધાંગવાયુ પણ કહે છે.

૧૪-કોષ્ટુશીર્ષ :—વાયુ રક્તાશ્રિત થઈ જિઘમા પ્રસરી, સોજે ઉત્પન્ન કરે છે; તેથી કરી તે સોજથી જિઘ શિયાળના મસ્તક જેવી મોટી થાય છે તથા એની અદર વેદના ઘણી થાય છે તે.

૧૫-મન્યાસ્તંભ :—જે વાયુ કફાશ્રિત થઈ ગળુ સ્તંભ જેવુ સ્તબ્ધ કરે છે, તેથી કરી ગળુ અહી-તહી ફેરવાતુ નથી તે.

૧૬-પંગુવાયુ :—વાયુ કમરમા પ્રસરી ધૂટીઓની મોટી શિરા સુધી જઈ માણસના બન્ને પગ લૂલા કરે છે તે

૧૭-કંલાયખંજ :—જે વાયુ વડે માણસ ચાલતી વેળાએ શરીરે કપે છે તથા ચાલતાં ચાલતા પગ વાકાચૂકા કરી ચાલે છે તે

૧૮-તૂની :—જે વાયુ વડે પકવાશય અને મૂત્રાશયને ઠેકાણે બળતરા ઉત્પન્ન થઈ ગુદા અને ઉપરથને ઠેકાણે બળતરા ઉત્પન્ન થાય છે તે

૧૯-પ્રતિતૂની :—જે વાયુના યોગે ગુદા અને ઉપરથને ઠેકાણે બળતરા ઉત્પન્ન થઈ પકવાશય અને મૂત્રાશયના સ્થળોએ બળતરા ઉત્પન્ન થાય છે.

૨૦-ખંજ :—જે વાયુ પગ વાયુના લક્ષણે યુક્ત થઈ માણસનો એક પગ લૂલો કરે છે તે ન્યોતિખમતી ગુટિકા, ચિતામણિ ચતુર્થા રસ, યોગેદ્ર રસ, ત્રિપુરલેરવ રસ વગેરે ખાવા માટે અપાય છે; તેમ જ નાગચણુ તેલ, વિષ્ણુ તેલ, સિદ્ધાર્થક તેલ, હિમસાગર તેલ, પ્રસારિણી તેલ, વાયુચ્છાયાસુરેન્દ્ર તેલ, માખણલાદિ તેલ વગેરે શરીર પર મર્દન કરવા માટે અપાય છે

૨૧-પાદહર્ષ :—જે વાયુ કક્ષાશ્રિતે કરી પગોમા ઝઝણી કરે છે તે

૨૨-શૃઙ્ગસી :—જે વાયુ કૃલા, પીક, કમર, જઘા, ઘૂટીઓ. પિંડી અને પગ, એ સ્થળોએ અનુક્રમે પ્રવેશ કરી, આ સ્થાનમાથી આ સ્થાનમા એમ વારવાર થોડો થોડો ફરતો છતાં સ્તંભ, શૂળ અને કલેશ કરે છે તે

૨૩-વિશ્વાચી :—જે વાયુ હાથને ઠેકાણે હથેલી પાસેની જે આગળા તે ઉપરની મોટી શિરા સુધી પ્રવેશ કરી, બાહુ પર્યંત તે શિગમા વ્યાપી વાયુના કર્મનો ક્ષય એટલે હાથ જી ચોનીચો થતો નથી, વગેરે કરે છે તે

૨૪-અપખાહુક :—જે વાયુ બાહુમા જઈ બાહુ સખધી નસોનુ આકર્ષણ કરી, બાહુને સ્તંભ કરે છે એટલે બાહુને જોરથી પકડી રાખે છે તે.

૨૫-અપતાનક :—જે વાયુના હૃદયમા જવાથી દષ્ટિનો સ્તંભ તથા જ્ઞાન નષ્ટ થાય છે અને કંઠમાથી વિલક્ષણ શબ્દ થાય છે; તથા જે વાયુ હૃદયમાથી નીકળવાથી માણસ સાવધાન થાય છે અને ફરી હૃદયમા જવાથી પુનઃ માણસ મોહ પામે છે તે

૨૬-વૃણુયામ :—જે વાયુ અલિધાત નિમિત્તે ઉત્પન્ન થયેલા વ્રણમા જઈને પીકા કરે છે તે.

૨૭-વાતકંટક :—માણસનો પગ ચાલતા ચાલતા જીંચોનીચો અથવા વાજાચૂકો પડવાથી અથવા ચાલવાનો શ્રમ થવાથી જે વાયુ પગોની ઘૂટીમા જઈ વેદના કરે છે તે

૨૮-અપતંત્રક અથવા હિસ્દીરિયા :—જે વાયુ જીર્ણગતિ થઈ હૃદય, મસ્તક, શંખ (કાનપટ્ટી) તથા ગાત્રોને પીડિત કરી, ધનુષ્યની પેઠે શરીરને નમાવે છે અને તેથી કરી દષ્ટિ સ્તબ્ધ થાય છે, મોહ થાય છે અને માણસ કપોત (કબૂતર) પક્ષી જેવો શબ્દ કરે છે તે +

૨૯-અંગલેદ :—જે વાયુ સર્વ અંગને પીકા કરે છે તે

૩૦-અંગશોષ :—જે વાયુ આખા શરીરનુ શોષણ કરે છે તે

૩૧-મિણુમિણુ :—જે વાયુ વડે માણસ નાકમા (ગૂગણુ) બોલે છે તે

૩૨-કલ્પના :—જે વાયુ વડે કરી કંઠમાથી શબ્દ સ્પષ્ટ નીકળતો નથી તે.

૩૩-અષ્ઠીલિકા :—જે વાયુએ કરી ડૂટીના નીચલા ભાગમા પાષાણ જેવી હોઈ જીંચી ગોળ અને સંચાર કરનાર અથવા સ્થિર અને ઘન એવી ગાંઠ ઉત્પન્ન થાય છે અને મળ, મૂત્ર તથા વાયુનો નિરોધ કરે છે અને અન્ય સ્થળોએ વેદના મદ હોય છે તે

૩૪-પ્રત્યષ્ઠીલા :—જે અષ્ઠીલિકા વાયુની ગાંઠ વાકી, નિગ્કસ, લાખી હોઈ તેમા વેદના ઘણી હોય છે અને મળમૂત્ર તથા વાયુનો નિરોધ થાય છે તે

૩૫-વામનત્ય :—જે વાયુ દુષ્ટ થઈ ગર્ભમા મળી ગર્ભને વિકૃત કરે છે તેથી બાળક નાનું

+ આ અપતંત્રક વાયુને અગ્રેણમા 'હિસ્દીરિયા' કહે છે આ રોગ ઘણે ભાગે સ્ત્રીઓને થાય છે ભાગ્યે કોઈ વખતે પુરુષોને પણ થાય છે અપતંત્રક (હિસ્દીરિયા) રોગી પણ મૃગીના રોગીની માફક પડી જઈ બેશુદ્ધ બની જાય છે બંનેમા અતર એ છે કે મૃગી(અપસ્માર)મા સ્મૃતિનો નાશ થાય છે ત્યારે અપતંત્રકમા પૂર્વપૂરી સ્મૃતિ રહે છે મૃગીમા મોઢામા ફીણ આવે છે, ત્યારે અપતંત્રકમા મોઢામા ફીણ આવતા નથી કેટલીક સ્ત્રીઓને સંતાન થયા પછી ઔષધિ વિના અપતંત્રક રોગ મટી જાય છે આ રોગ માટે મહાયોગરાજ ગૂગળ, સખીઆવાળી ઔષધિ તેમજ બ્રાહ્મીમાથી બનેલી ઔષધિ વિશેષ લાભદાયક છે નીચે લખેલી ઔષધિ પણ અતિ લાભદાયક જણાયેલી છે —(૧) તળેલી હિંગ તોલો ૧, ઘોડાવજ તોલા ૨, ઉપલેટ તોલા ૪, સચળ તોલા ૮ તથા વાવડિંગ તોલા ૧૬ મેળવી ખાડી ખારીક ચૂર્ણ કરવું આ ચૂર્ણ રથી ૩ માસ સુધી દિવસમા ત્રણ વખત નવશેકા પાણી સાથે બેત્રણ માસ સુધી આપવું (૨) કપૂર તોલો ૧, ગાંઠ તોલો ૧, ખુરાસાની અજમો તોલા ૪ લઈને સર્વને મેળવી ખારીક ચૂર્ણ કરી થોડું પાણી મેળવી એક એક રતીની ગોળી કરવી આ ગોળીઓમાથી બખ્ખે ગોળી દિવસમા બે વખત આપવી આ ગોળીની ઉપર નીચે લખેલ ક્વાથ પિવડાવવો, આસંધ તોલો ૧, ખુરાસાની અજમો તોલો ૧ તથા જટામાસી તોલા ૪ લઈ, ખાંડી બોડો ભૂકો કરવો આ ભૂકો ૧ તોલો લઈ ૨૦ તોલા પાણીમા ક્વાથ કરી ૫ તોલા રહે ત્યારે ઉતારી ગાળીને પિવડાવવો ૨૦ તોલા પાણી સવારે પિવડાવવું અને ૨૦ તોલા સાંજે આપવું

ઉત્પન્ન થાય છે તે

૩૬-કુબ્જત્વ :—શિરાગત વાયુ દુષ્ટ થઈ તેમાથી પીઠે અથવા છાતીએ (ખૂંધ) આવે છે તે.

૩૭-અંગપીઠ :—જે વાયુએ કરી સર્વાંગે પીડા ઉત્પન્ન થાય છે તે.

૩૮-અંગશૂળ :—જે વાયુ સર્વાંગે શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે તે

૩૯-સંક્રાંત્ય :—જે વાયુએ કરી સર્વોગનો સંક્રાંત્ય થાય છે એટલે શિગદિક શુષ્ક થાય છે તે.

૪૦-સ્તંભ :—જે વાયુએ કરી શરીર સ્તંભ થાય છે તે

૪૧-રુદ્ધ :—જે વાયુથી અગમા સંલુકા થાય છે તે

૪૨-અંગભંગ :—જે વાયુથી અગમા સંલુકા થાય છે તે

૪૩-અંગવિભ્રંશ :—જે વાયુ વડે શરીરનો એકાદો અવયવ કાઢ જેવો એતનરહિત થાય છે તે.

૪૪-વિઘ્ન :—જે વાયુએ કરી મળ સાફ થતો નથી તે

૪૫-અધિવિક્રાંત :—પક્વાશયમા વાયુ કુપિત થઈ મળને જડો કરે છે તે

૪૬-મૂકત્વ :—જે વાયુએ કરી કંઠમાથી શબ્દાક્ષર મૂળે જ નીકળતો નથી (મૂંગો) તે

૪૭-અતિભૂંભા :—જે વાયુ દુષ્ટ થઈ તે તે વિકારથી બગાડા આવે છે તે.

૪૮-અસુદ્ધગાર :—આમાશય મધ્યે વાયુ કુપિત થવાથી એકાકાર ઘણા આવે છે તે.

૪૯-આંત્રકૂજન :—જે વાયુ પક્વાશયમા રહી આતંગડામા જર્મ શબ્દ કરે છે તે

૫૦-વાતપ્રવૃત્તિ :—જે વાયુ ગુદામાર્ગે ઘણો જ નીકળે છે તે

૫૧-રુદ્ધરણ :—જે વાયુથી અગ ફરક્યા કરે છે તે

૫૨-શિરાપૂરણ :—જે વાયુ શિરાગત થઈ નસોને ફુલાવે છે તે

૫૩-કંપ :—જે વાયુ આખા શરીરને કંપાવ્યા કરે છે તે

૫૪-કાર્શ્ય :—જે વાયુ આખા શરીરને ફૂશ કરે છે તે

૫૫-શ્યામતા :—જે વાયુથી શરીરનો વર્ણ કાળો થાય છે તે

૫૬-પ્રલાપ :—જે વાયુના યોગે કરી માણસ અસબ્દ ભાષણ કરે છે તે

૫૭-ક્ષિપ્રમૂરતા :—જે વાયુના યોગે માણસને પેશાબ ઘણો અને વારવાર થાય છે તે.

૫૮-નિદ્રાનાશ :—જે વાયુ પ્રકટવાથી બિંધ આવતી નથી તે

૫૯-સ્વેદનાશ :—જે વાયુથી શરીરને પરસેવો આવતો નથી તે

૬૦-દુર્બલત્વ :—જે વાયુના યોગે માણસ દુર્બળ એટલે શક્તિહીન થાય છે તે

૬૧-બલક્ષય :—જે વાયુના યોગે માણસ ઘણો શક્તિહીન થાય છે તે

૬૨-શુક્રાતિપ્રવૃત્તિ :—જે વાયુ શુક્ર-ધાતુગત થઈ ધાતુને ઘણી જ પાતળી કરી વારવાર

બહાર કાઢી નાખે છે તે

૬૩-શુક્રાકાર્શ્ય :—જે વાયુ શુક્ર-ધાતુને ક્રિચિત્ ક્ષીણ કરે છે તે

૬૪-શુક્રનાશ :—જે વાયુ શુક્ર-ધાતુને ઘણી જ ક્ષીણ કરે છે તે

૬૫-અનવસ્થિતચિત્તત્વ :—જે વાયુના યોગે ચિત્ત સ્વસ્થ રહેતું નથી તે

૬૬-કાર્ઠિન્ય :—જે વાયુથી શરીર કઠિન થાય છે તે

૬૭-વિરસતા :—જે વાયુના યોગથી મુખમાનો સ્વાદ જતો રહે છે તે

૬૮-કષાયવૃન્નતા :—જે વાયુથી મોઢું તૂરુ થાય છે તે

૬૯-આધ્માન :—જે વાયુ પક્વાશયમા નહીં ધમણના જેવું પેટ ફુલાવી ગડગડ શબ્દ કરી

પીડા કરે છે તે

૭૦-પ્રત્યાધ્માન :—જે વાયુ આમાશયમા જઈ કંકને મળી પેટ ફુલાવી પીડા કરે છે તે.

૭૧-શીતતા :—જે વાયુના યોગે શરીર ઠંડુ થઈ જાય છે તે (શીતાંગ).

૭૨-રોમહર્ષ :—જે વાયુ ત્વચાગત થઈ શરીરની અંદર રોમાય કરે છે તે.

૭૩-ભીરુત્વ :—જે વાયુના યોગે ભય ઉત્પન્ન થાય છે તે

૭૪-લેહવાયુ :—જે વાયુના યોગે સોય ભોઝાવા જેવી પીડા થાય છે તે.

૭૫-કંઠુ :—જે વાયુ શરીરે ખરજ ઉત્પન્ન કરે છે તે

૭૬-રસાજ્ઞતા :—જે વાયુથી રસાદિ પદાર્થોનો સ્વાદ સમજવામા આવતો નથી તે

૭૭-શબ્દાજ્ઞતા :—જે વાયુથી કાને શબ્દ સંભળાય નહિ તે

૭૮-પ્રસુપ્તિ :—જે જે વાયુથી ચામડી પર સ્પર્શ કરવા છતાં સમજતું નથી તે

૭૯-ગંધાજ્ઞતા :—જે વાયુના યોગે સુગંધ કે દુર્ગંધનું જ્ઞાન થતું નથી તે

૮૦-દૃષ્ટિશ્લેષ :—જે વાયુના યોગે દૃષ્ટિનો નાશ થાય છે તે

સાધ્યસાધ્ય વિચાર :—હનુસ્તંભ, અર્દિત, આક્ષેપક, પક્ષાઘાત, અપતાનક એ વાતવ્યાધિ ધણા દિવસોએ મોટા પ્રયત્ને સાધ્ય થાય છે અથવા કદી સાધ્ય થતા પણ નથી જ, પરંતુ બળવાન પુરુષને એ વ્યાધિ નવો થયેલો હોઈ ઉપદ્રવરહિત હોય તો તે સાધ્ય બાણુવો, એટલે ચિકિત્સા કરવી

અસાધ્ય લક્ષણુ :—જે પક્ષાઘાતાદિ વાયુની અદર વિસર્પ, દાહ, શૂળ, મૂર્ચ્છા, અરુચિ, અગ્નિમાંધ એ ઉપદ્રવથી માણસનું બળ અને માંસ ક્ષીણ થાય છે તે વાયુ અસાધ્ય બાણુવો જે વાતરોગમા સોજે, ચામડીને સ્પર્શ ન સમજાય, નાના પ્રકારની પીડા, શરીરની વક્તા, કંપ, પેટ ચડવું, એ લક્ષણો થાય તે અસાધ્ય બાણુવો.

વાતરોગ ઉપર ચિકિત્સા :—(૧) પીળો કાટાસરિયો, દેવદાર અને સૂકોનો કાઢો, એરડતેલ

x લગ્વો —જેને લોકો પક્ષાઘાત કે અર્ધા ગવાયુ અથવા વાણુ ફરી ગયું એમ પણ કહે છે, તેના લક્ષણુ એ છે કે એક જ તરફનો હાથ અથવા હાથપગ અને અર્ધું અંગ રહી નય છે અને લૂલું થઈ નય છે કોઈનું મોઢું પણ બધું થઈ નય છે ને બોલાતું નથી અને કોઈને એકલું હાથ જ ફરી નય છે. એકલું હાથ કરવાના રોગને લકવો કહે છે એ લકવો અને અર્ધાંગ બે પ્રકારનો થાય છે એક તો હવામા ખુલ્લું સૂવાથી અથવા બેઠાથી અને નહારે વાયુ શરીરને લાગવાથી થાય છે એ રોગવાળાને ઝાડો કબજ હોય છે અને બીજી જાતનો અર્ધાંગ મગજમાથી રસવિકારના ઉપદ્રવથી થાય છે એ બંને જાતના રોગના ઉપાય એક જ રીતના છે તે—દેવચીનો શીરો માંસ ૪, તજનો ભૂકો માંસ ૪, શીકેરી એળિયો માંસ ૪ અને વિલાયતી સાબુ માંસ ૮, એ સર્વને ખાડી કપડાણું કરી તેમાંથી ૬૦ ગોળીઓ વાળવી પછી દરરોજ રથી ૪ સુધી રાત્રે સૂતી વેળા ગળાવવી તેથી ઝાડો સાફ આવી કાયદો થાય છે વળી નીચલા ઔષ્ધો શરીર ઉપર ચોપડવા રાઈ છાલા કાઢેલી તોલા ૨૫, તલતું તેલ તોલા ૧૦ અને ઠરપેન્ટાઈન તેલ તોલા ૨૫, એ ત્રણેને મેળવી જે હાથ કે પગ રહી ગયો હોય તે ઉપર દિવસમા બે-ત્રણ વાર ખૂબ જોરથી મસજતું એ રોગ થતાની સાથે જ યોગ્ય ઉપચાર કરવો જોઈએ રોગ ભૂતો થવા પછી દવાથી લાભ આછો થાય છે કપવા ઉપર —પીપળાની વડવાઈ વાલ ૪, રાખનો કીડો વાલ ૧, એ દિવસમા બે વખત આપવું કેડ દુખે તે ઉપર —(૧) ખલ્લૂર ટાક ૬ અને ઘી ટાક ૬ એકઠું કરી ખાય તો કેડમાનો વાયુ નય (૨) એરડાના મીઠાની ખીર ગાયના દૂધમા રાધીને ઘી અને ખાડ નાખી આપવી પ્રથમ ટાક ૪ના પ્રમાણથી આપવી પછી થોડે થોડે ચઢતા દરરોજ શેર ૦૫ સુધી આપવી, તેથી કેડતું દુખ ટળે (એરડાની મીઠામાંથી જીલી કાઢી નાખવી, નહિતર જીલી થશે)

કાળો રસ સર્વ વાયુ ઉપર —પારો ટાક ૩ અને આમલસાર ગંધક ટાક ૩ની કાળળી, વછનાગ ટાક ૩, અને મરી ટાક ૬ની કાળળી, અક્કલકરો ટાક ૬, ટકણખાર ટાક ૫, સૂક ટાક ૬, ધંતરાના બિયા ટાક ૩, લીડીપીપર ટાક ૧૦, નયકળ ટાક ૩ અને લવગ ટાક ૩, લઈ ૨૪ પહોર સુધી આદાના રસની લાવના આપતા જઈ ખરલ કરતું પછી તેની ગોળીઓ વાલ ૧ પ્રમાણે વાળવી એ ગોળી ૮૪ પ્રકારના વાયુ, શ્વાસ, કંક, સુસ્તી, મંદાગ્નિ, ધાતુક્ષય, અઠારે પ્રમેહ અને નિર્બળતા, એ રોગોનો નાશ કરે છે

ચોરાશી વાયુ ઉપર ગોળી —આમલસારો ગંધક ટાક ૧ અને પારો ટાક ૧ની કાળળી, વછનાગ ટાક ૧ અને મરી ટાક ૧ની કાળળી, લવગ ટાક ૧, લીડીપીપર ટાક ૧, કુલાવેલી ટકણખાર ટાક ૧, નયત્રી ટાક ૧, અક્કલકરો ટાક ૧, એ સર્વને ઝીણા વાડી નાગરવેલના પાનના રસના તથા આદાના રસના ત્રણ ત્રણ પુટો આપવા. પછી તેની ગોળીઓ ચણા જેવડી વાળવી તે નાગરવેલના કાથા-ચૂના સહિત બે પાનમા ગોળી બે મૂઠી ચવરાવવી. એથી ૮૪ પ્રકારનો વાયુ, સંધિવા, ચિત્તભ્રમ અને સુવારોગ નય, ક્ષુધા લાગે, ધાતુ પુષ્ટ થઈ નિર્બળતા નય.

સર્વ વાયુ ઉપર —(૧) લીડીપીપર, અજમોદ, જીરુ, શાહજીરુ, સિંધવ, વાવડિંગ, અગરિયુ મીઠું

નાખી આપવો, એટલે વાયુથી શરીર અકાઈ ગયું હશે તે સારુ થઈ જોઈ એ તેવી રીતે ચાલશે (૨) મહારાસ્નાદિ કાઢો :—રાત્રા, એરડમૂળ, ગળો, વજ, પીળો કાટાસરિયો ચવડ, કચિયાતુ, નાગરમોથ, ભારગમૂળ, અજમો ગતો ધમાસો, કિરમાણી અજમો, પહાડમૂળ, દેવદાર, વાવડિંગ, કાકડાશિંગ, સૂક, બળ(બોળ)ના મૂળ, મોરવેલ, કડુ, મચ્છક, કાળું અને ઘોળુ અતિવિપ, કચૂરા, ત્રિકૂળા, લીડીપીપર, જવખાર, ચકતચદન (રતાદળી) ગંગાનાની શિંગોતુ મગજ, કાયકળ, કડાના મૂળની છાલ, રાતી સાટોડી અને દશમૂળ, એ સર્વ સમભાગે લઈ તેનો અષ્ટમાશ કાઢો કરવો આ કાઢો સર્વાંગવાત, એકાંગવાત, શ્વાસ, કાસ, પરસેવો, શૈત્ય, અતિ તંડા, શૂત, તૂની, પ્રતિતૂની, ગલરોગ, સર્વ અંગોની અંદર સાણકા, કંપવાત, ખંધીવાત, વિશ્વાચી, શ્લીષ્ઠ, આમવાત, સંપૂર્ણ સુવારોગ, મુક્તિવાત, જિહ્વાસ્તંભ, અપ-તાનક, દુખાવો, કલીખવાત, આક્ષેપક, કુખજવાત, સોજો, આટોપ, અપતંત્ર, અદિત, ખુડવાત (વાતકંટક), હુગ્રાહ, ગ્રંથસી, પાદશૂળ અને વાતશ્લેષ્મ વ્યાધિનો

સંચળ, જવખાર, ચિત્રકછાલ, ગળપીપર, પીપળીમૂળ, અજમો, સૂક અને હિંગ સમાનભાગે લઈ લીજુના રસમા વાટી ૧૫ પૈસાભારની ગોળો તે વાયુ ઉપર ખાવી (૨) સૂક ટાક ૯, હિંગ ટાક ૯, સચળ ટાક ૬, ખુરાસાની વજ ટાક ૬ અને લવંગ ટાક ૧૦નું ચૂર્ણ કરી યોગ્ય માત્રાથી આપવાથી વાયુમાત્ર નય અને મરડો પણ બધ થાય

વાતવિધ્વસક તૈલ —કાટાળો યુવેર, ધતૂરો, આકડો, કચેણુ, કડવો લીમડો, સરસવ, કાળો ભાગે, એરડો, અરણી, રીગણી, ભોરિગણી, ખાખરા, સદેગરો, કચેલી, નગોડ, યોડાવજ એ ઓપવોના લીલા પાદડા લાવી દરેકનો રસ એકેક શેર કાઢવો, તથા લોદર, માલકાગણી, આસોદ, એ ઓપવોના જુદો જુદો ફરેલો કાઢો એકેક શેર લેવો એ બધાની બરાબર ગાડરતુ દૂધ અને થોડો કુંવારનો લુઆખ તથા તલિયુ તેલ શેર ૩ લેવું લીલા સરસવ ન મળે તો સરસવતુ તેલ શેર ૧ લેવું, એ સર્વળું એકત્ર જીને કઢાઈમા નાખી તેલ સિદ્ધ કરવું એ તેલ તૈયાર થયે જતા લૂગડાથી ગાળી લઈ તેમા કપૂર તથા કમ્પૂરી નાખવી આ તેલ હરેક જાતના વાના દુખાવા ઉપર ગરીરે ચોળવું, તેમજ સોજા ઉપર શેક કરવો એ તેલ કાનમા નાખવાથી તે વહેતો હોય અથવા વાયુથી દુખતો હોય તોપણ રામખાણુ જેવી અસર કરે છે

નખતેલ અર્થાત ટરપેન્ટાઈન અથવા દેવદારતુ તેલ, એરડિયુ, અળગીતુ તેલ, સરસિયુ અને મીઠું તેલ, એ સઘળી જાતના તેલથી વાયુ મટે છે કેરોસીન તેલમા વાટેલી રાઈ મેળવી શરીરે સારી પેઠે ચોળી તડકો સેવવાથી પણ આખાં અસર થાય છે, પરંતુ કસુખીતુ (કાખરીતુ) તેલ ઠંડું હોવાથી તે મસજો તો રાશદી પેદા કરે છે

ગૂગળપાક —પ્રથમ છુહારી ખારેકો શેર ૧૦ લઈ રાત્રે પાણીમા પલાળી રાખીને સવારે તે ખારેકોને ભાગ્યા વગર ઝીણી સાણસી કે ચીપિયા વડે તેમાથી ઠળિયા ખેંચી કાઢવા પછી તેમાથી સારી જોઈને ૭ ખારેક લઈ તેમા સમાય તેટલો શુદ્ધ ગૂગળ ભરી તેને બીજી ખારેકના કકડાની બધમેસતી ડગળી બેસાડી તેના દરેકના ઉપર ધઉનો લોટ જુદો જુદો ચઢાવવો. ત્યારપછી એકજ બાખડી ભેસતું દૂધ શેર પથી ૮ સુધી હોય તેટલું લઈ કઢાઈમા નાખી ચૂલા ઉપર મૂકી ગરમ થયા પછી ઉપરની લોટ ચઢાવેલી ૭ ખારેકો એક પછી એક એમ છટી છટી એકી વખતે નાખવી ત્યાર પછી તે ખારેક દાઝે નહિ તે રીતે ધીમે ધીમે હલાવતા રહીને માવો કરી નાખવો માવો કરતા જો ખારેક કૂટીને તેમાના ગૂગળનો કસ દૂધને લાગશે તો દૂધ બગડી જશે અને એ બધું નકામું જશે, માટે તેમ નહિ થવા બાબતની ખાસ કાળજી રાખવી તે માવો તૈયાર થયા પછી ખેરીચુંદ શેર ૧ (પણ સ્ત્રીઓ માટે હોય તો બાવળિયાનો ચુંદર લેવો), સૂક શેર ૧૦, પીપળીમૂળ તોલા ૫, લીડીપીપર તોલા ૨૦, નયકળ નગ ૧, તીખા તોલા ૨૦, તજ તોલા ૨૦, જવડી તોલો ૧૦, અક્કલકરો તોલો ૧૦, ઘોળી મૂસળી તોલા ૫ (સ્ત્રીઓ માટે હોય તો કાળી મૂસળી લેવી), પળળી સાલમ તોલા ૫, ચોપચીની શેર ૧ (સ્ત્રીઓ માટે હોય તો આ બે ચીજો ન નાખવી), લોધર તોલા ૨૦, એ સઘળી ચીજો ખાડી માવા અને ખારેકને જુદી જુદી ફેદી નાખી તેમાં ભેળવી તેમા સાકર શેર ૨ ખાડેલી નાખવી પછી ગોળ શેર ૨ અને ધી શેર ૩ મેળવી, તેમા તે નાખીને લાડુ શેર ૧થી ૧૦ સુધીના વજને બાધી દરરોજ એકેક ખાવો પરેજી-ખાચ તેનાથી બમણા દિવસ સુધી ખાદે, ખારુ, તેલ, મરચું તથા ગચરકા આવે તેવી ચીજો તજવી ગરમ વસ્તુ વિચારીને ખાવી આ પાક શિયાળામા ઉપયોગી છે એ વાયુના તમામ દરદો નાબૂદ કરી ધાતુની પુષ્ટિ કરે છે

નાશ કરે છે. (૩) બીજો પ્રકાર:—રાગ્ના ૨ લાગ, ધમાસો ૧ લાગ, બળદાણા, એરડમૂળ, દેવદાર, ક્યોરું, વજ, અરડૂસી, સૂંઠ, હરીતકી, ચવક, નાગરમોથ, સાટોડી, ગળો, વરધારો, સુવા, ગોખરુ, આસઘ, અતિવિષ, ગરમાળો, શતાવરી, લીડીપીપર, કાટાસરિયો, ધાણા, રીંગણી અને જીલી રીંગણી, એ સમલાગે નાખી અષ્ટમાશ કાઢે કરી અદર સૂઠનું ચૂર્ણ કિવા લીડીપીપરનું ચૂર્ણ અથવા યોગરાજ ગૂગળ, અજમોદ કિવા એરંડતેલ નાખી આપવો; એટલે સર્વાંગવાત, કુંજવાત, પક્ષાઘાત, અપખાલુક, ગૃધ્રસી, આમવાત, શ્લીષ્ઠ, અપતાનક, અંત્રવૃદ્ધિ, આદ્માત, જંઘાવાત, જનુવાત, અર્દિત, શુક્રદોષ, મેદૂવાત, વંધ્યાના યોનિરોગ, એટલા રોગનો આ કાઢો નાશ કરે છે આ કાઢો ગર્ભધારક છે. (૪) ખરેટીના મૂળ અને સૂઠનો કાઢો લીડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવો, જેથી શીતવાત, કંપવાત, અને દાહનો બે દિવસમા નાશ થાય છે (૫) પચમૂળનો અથવા દશમૂળનો કાઢો મન્યાસ્તંભ વાયુ ઉપર આપવો. (૬) આસઘ, ચિકણા, મોટી ચિકણા, લઘુ ચિકણા, ખોર, લઘુ ખોર, રાસ્ના એ ચીજોનો કાઢો પાવો, તે વાતનાશક છે (૭) બિલામાના ટુકડા દોઢ તોલો અને ૧૬ તોલા પાણીનો કાઢો ચતુર્થાંશ શેષ રહે એટલે ઉતારી તેમા સાકર અર્ધો તોલો, ઘી ૨ તોલા અને ગાયનું દૂધ ૪ તોલા નાખી પાવુ, એટલે સર્વ વાયુનો નાશ થાય છે એ કાઢનું સમીદાવાનળ એવું નામ છે x (૮) કડવી ઈંદ્રવરણી અથવા ચિત્રા (નાનીમોટી), ઈંદ્રવરણીના મૂળ, લીડીપીપર અને ગોળ એકત્ર કરી ૧ તોલાભાર લક્ષણુ કવવા, એટલે સંધિવાત નામે વાયુનો નાશ થાય છે (૯) દશમૂળનો કાઢો પ્રાશન કવવો અથવા એનું નસ્ય કરવું એટલે ધનુર્વાતનો નાશ થાય છે (૧૦) એરડમૂળ, ખીલીના મૂળ, રીંગણી, જીલી રીંગણી, સચળ, મરી, સૂંઠ લીડીપીપર, હિંગ, બિજોરાના મૂળ અને સિંધવનો કાઢો આપવો; એટલે ધનુર્વાતનો (તાણુનો) નાશ થાય છે. (૧૧) અડદ, કૌચના મૂળ, એરડમૂળ અને બળ(બોળ)ના મૂળ એ સર્વનો કાઢો હિંગ અને સિંધવ એકેક માસો નાખી આપવો, એટલે પક્ષાઘાતનો નાશ થાય છે (૧૨) અડદ, બળ(બોળ)ના મૂળ, કૌચના મૂળ, લઘુરોહિસ ઘાસ રાગ્ના, આસઘ અને એરડાનો કાઢો હિંગ અને સિંધવ નાખી સવારે આપવો તે પક્ષાઘાત, મન્યાસ્તંભ, કર્ણનાદ અને અર્દિતવાયુનો ૭ દિવસમા નાશ કરે છે (૧૩) રાળનું ચૂર્ણ કરી તેનું નલિકાયત્ર વડે તેલ કાઢવું અને અગે મર્દન કરવું, એટલે પક્ષાઘાત વાયુનો નાશ થાય છે (૧૪) કડવા ઘોળા કોળાના બિયા વાયુ વાટી તેનો કિવા કડવા લીમડાના બિયાના તેલનો સેપ કરવો, એટલે પક્ષાઘાતનો નાશ થાય છે (૧૫) સૂઠનું ચૂર્ણ ૨૮ તોલા, ૨૮ તોલા ઘીમા શેકવું. પછી લસણુ છોલી વાટી ૨૮ તોલા તેમા નાખવું અને અગ્નિબળ જોઈ તે આપવું એટલે પક્ષાઘાત, હંતુસ્તંભ, કટિભંગ, ખાલુપીડા અને વાતરોગનો નાશ થાય છે. (૧૬) અડદનો લોટ કિવા વડા માખણુ સાથે ખાઈ દશમૂળનો કાઢો પીવો (૧૭) લસણુનો કલ્ક તલનું તેલ મેળવી પાવો (૧૮) ત્રિકૂળા, કડવા લીમડાની લીંબોળીઓ, અરડૂસી અને કડવા પડોળાનો કાઢો કરી તેમા ગૂગળ નાખી તે કાઢો આપવો, એટલે અર્દિતવાયુનો નાશ કરે છે. (૧૯) ચાર તોલા કિવા બે તોલા લસણુના રસમા હિંગ, જીરુ, સિંધવ, સચળ અને ત્રિકટુ, એ દરેક એકેક માસો લઈ ચૂર્ણ કરી રાખવું, પછી યથાશક્તિ લક્ષણુ કરવું એનું અનુપાન એરડમૂળનો કાઢો. ઉપરનું ઔષધ પ્રાતઃકાળે દરરોજ એક મહિનો સેવન કરવાથી સામાન્ય વાતરોગ, અર્દિત, અપતંત્રક, એકાગ વાત, સર્વાંગવાત, ઉરુસ્તંભ, ગૃધ્રસી, શૂળ, કંઠરોગ, કૃમિ, કટિરોગ, પૃષ્ઠરોગ અને પેટની અદરના વાયુનો નાશ થશે (૨૦) હંતુગ્રહ, હંતુસ્તંભ અને માન(ગળુ)નો સ્તંભ તથા અર્દિતવાયુ એ ઉપર દશમૂળ અને લીંડીપીપરનો કાઢો આપવો; કિવા પીપળાના રસમા લીડીપીપર નાખી તે રસ આપવો. (૨૧) લસણુ ફેલી તેની કળીઓ તલના તેલમા વાટી સિંધવ નાખી તે લસણુ ખાવું. એટલે હંતુસ્તંભ દૂર થાય છે (૨૨) એરંડતેલ ગોમૂત્રમા નાખી

x આ કાઢો કરતી વખતે બિલામાવાળી વરાળ ન લાગે તે સંભાળવું, કારણ કે બિલામાની અસર થવાથી શરીર પર સોજો આવે છે તથા ચાદા પડે છે

એક મહિના પર્થત સેવન કરવું, એટલે તે ગૃધ્રસી અને ઉરુસ્તંભનો નાશ કરશે (૨૩) તેલ કિવા ઘીમા આદુ અને વગડાઉ લીબુનો રસ પાવો કિવા ખાટી આમલી અને ગોળ એકત્ર કરી પાવો; એટલે ઘૂટણુ, પીઠ અને હાડ એ ઠેકાણેનું શૂળ, ગુદમ, ઉદાવર્ત અને ગૃધ્રસી વાયુનો નાશ થશે. (૨૪) એરડિયા છોલી કૂટી તેની દૂધમા લાપસી બાંધી સેવન કરવાથી કમરનું શૂળ અને ગૃધ્રસીનો નાશ થશે (૨૫) બકામલીમડીના મૂળનો અથવા છાલનો કલ્ક કરી આપવો, એટલે ગૃધ્રસીનો નાશ થશે. (૨૬) અરડૂસી, દત્તીમૂળ અને ગરમાળાનો કાઢો એરડિયું મિશ્રણ કરી પાવો, એટલે જેનું ચાલવું બંધ થયું હોય, સ્પર્શ જણાતો ન હોય એવા ગૃધ્રસી વાયુનો રોગી શીઘ્ર ગમન કરનારો થશે (૨૭) મદાગ્નિ ઉપર કહેલો કાળો નિર્ગૂડીના પાદકાનો કાઢો પાવો; એટલે ગૃધ્રસીનો નાશ થશે. (૨૮) આસગંધ અને ખડીસાકરનું ચૂર્ણ ઘીમા આપવું, એટલે કાટિ-શૂળનો નાશ થશે (૨૯) ગળો અને ત્રિકૂળાના કાઢામા ગૂળળ નાખી તે પાવો, અથવા ૪ તોલા દૂધમા ૧ તોલો એરડતેલ અથવા વરધારાનું ચૂર્ણ સેવન કરવું એટલે કૌષ્ઠુરીપનો નાશ થાય છે (૩૦) દૂધ, તેલ, ઘી કિવા સાઠીચોખાના ભાત સાથે બે બે તોલા લસણ ચઢના કમથી સાત દિવસ લક્ષણ કરવાથી વાયુથી થયેલો વ્યાધિ, વિષમજ્વર, શૂળ, ગુદમ, અગ્નિમાંદ, પ્લીહા અને હાથ, પાસુ (પડખાં) તથા મસ્તકની અંદરનું શૂળ અને શુક્રદોષનો નાશ થાય છે (૩૧) સૂઠ, એરડમૂળ, દેવદાર, કાટાસરિયો અને ગળોનો કાઢો પીવાથી અસ્થિગત અને સંધિગત વાયુનો નાશ થાય છે (૩૨) અસેળિયો, ખસખસ, ખારેક, મેથી, તલ, સુવા, વરિયાળી, ગોડબી (લિલામાના બીજ), બદામ, ગુદર અને ચારોળી એ દરેક ૪ તોલા, ગોળ અને ઘી એ દરેક ૩૨ તોલા લઈ તેના બબ્બે તોલાના લાકુ કરવા તેમાંથી રોજ સવારે એક લક્ષણ કરવો તે કટિવાયુનો નાશ કરે છે અને ધાતુનું સ્તંભન તથા ધાતુની વૃદ્ધિ કરે છે (૩૩) પીપળા-મૂળ દૂધમા વાટી તેમા અરડૂસીનો રસ નાખી આપવો, એટલે બિર્ધવાત (ધણુ ઓડકાર આવવા) નાશ પામે છે (૩૪) લઘુરાસ્નાદિ કાઢો :—રાસ્ના, એરડમૂળ, દેવદાર, વજ, સૂઠ, ધમાસો, હરડે, અતિવિષ, નાગરમોથ, શતાવરી અને અરડૂસીનો કાઢો પ્રાશનાર્થે આપવો, એટલે ઉધરસ, આમવાત, શ્લેષ્મવાત, સંધિવાત અને મજ્જા, અસ્થિ અને સ્નાયુનો વાયુ તથા સર્વાંગ વાયુ એ નક્કી નાશ પામે છે (૩૫) આભાદિ ચૂર્ણ :—આવળના બિયા, રાસ્ના, ગળો, શતાવરી, મહા-શતાવરી, સૂઠ, વરિયાળી, આસગંધ, શેગણી, વરધારો, અજમો અને અજમોદ, એ સર્વ સમભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી ચૂષ, છાશ, ગરમ પાણી, ઘી અને દહીના કૂચા એમાંના એક અનુપાનમા ૨ તોલા પ્રમાણે ખાવું, એટલે અસ્થિ, સ્નાયુ, મજ્જા અને કમરનો વાયુ, ગૃધ્રસી, મન્યાસ્તંભ, હનુગ્રહ અને કોષ્ટગત રોગનો નાશ થશે. એ ચૂર્ણ સર્વવ્યાધિનાશક છે (૩૬) અજમોદાદિ ચૂર્ણ આપવું (૩૭) અજમોદાદિ ગોળી :—અજમો, લીંડીપીપર, વરિયાળી, નાગરમોથ, મરી અને સિંધવ, એ દરેક એકેક લાગ, હરડે ૫ લાગ, સૂઠ ૧૦ લાગ, વરધારો ૧૦ ભાગ અને લારગભૂળ ૩૭ ભાગ એ પ્રમાણે ઔષધોના ચૂર્ણો લઈ ગોળના પાકમા ગોળીઓ બનાવવી તે ગરમ પાણીમા ખાવી, એટલે સંધિવાત, આમવાત, સંપૂર્ણવાત, આઢચવાત, હનુસ્તંભ, સિરૌવાત, અપતાનકવાત અને ભૂકુટિ, આંખ, કાન, નાક તથા જીભનો સ્તંભ, પંગુવાત, સર્વાંગવાત, એકાંગવાત, અદિત, પાદહર્ષ અને પક્ષાઘાતનો નાશ થાય છે. (૩૮) મરીનું ચૂર્ણ, ઘી તથા તુલસીના રસને લઘુ મૃગાંક કહે છે એ સંપૂર્ણ વાત-રોગનો નાશ કરે છે (૩૯) લસણપાક :—લસણની કળીઓ છોલી ૬૪ તોલા લઈ ૧૦૨૪ તોલા દૂધમા ૧૬ તોલા ઘી લઈ તેમા તે લસણ બાફવું તેનો સારો પાક થઈ મધુવર્ણ થાય એટલે તેમા ૧૨૮ તોલા સાકર, સૂઠ, મરી, લીંડીપીપર, ચવક, ચિત્રકમૂળ, હળદર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, પીપળા-મૂળ, વાવડિંગ, દારુહળદર, શેરણી, વરધારો, પુષ્કળમૂળ, અજમો, લવંગ, દેવદાર, સાટોડી, ગોખરુ, કડવો લીમડો, રાસ્ના, સુવા, શતાવરી, કચોરુ, આસગંધ અને કૌચના બીજ, એ દરેકના તોલાતોલા પ્રમાણે ચૂર્ણો લઈ તેમા નાખી તૈયાર કરવો. આ લસણપાક અગ્નિ અને બળ જોઈ સેવન કરવો; એટલે

સંપૂર્ણ વાતરોગ, શૂળ, અપસ્માર, ઉરઃક્ષત, ઉદરરોગ, ઊલટી, ખરોળ, ગોળો, અંડ વૃદ્ધિ, કૃમિ, મળઅંધ, આનાહવાત, સોળે, અગ્નિમાંધ, બાલકાય, હેડકી, દમ, ઉદરસ, અપતંત્રકવાયુ, ધનુર્વાત, અંતરાયામ, પક્ષાઘાત, અપતાનકવાયુ, અદિતવાયુ, આદ્યે-પકવાયુ, કુબ્જવાયુ, હનુગ્રહ, શિરોગ્રહ, વિદ્યાગ્રી, ખણી, ગૃધ્રસી, પંગુ, સંધિવાત, ખથિરપાણું અને સંપૂર્ણ શૂળ એ સર્વ રોગોનો આ લસણપાક અતિ ત્વરાથી નાશ કરે છે. વળી આ લસણપાક વાતવ્યાધિરૂપ હાથીના સિંહની પેઠે નાશ કરે છે તથા કફવ્યાધિને શાત કરીને બળ અને પુષ્ટિ આપે છે (૪૦) વાતવ્યાધિ ઉપર :—નિર્ગુડીના પાદડાની થેપલી બાધવી. (૪૧) ઇન્દ્રવ, ચિત્રો અને સૂકું ચૂર્ણ ઘીમા આપવું તે સંપૂર્ણ વાતવિકારોનો નાશ કરે છે. (૪૨) દશમૂળના કાઢામા કિવા કલ્કમા તેલ સિદ્ધ કરી તે અગે ચોપડવું, એટલે અનેક પ્રકારના વાયુનો નાશ થાય છે (૪૩) માલત્રગણી, ચદ્રસૂર (વગડાઉ મેથી), કલૌછ શુરુ, અજમો, મેથી અને તલનું ચૂર્ણ કરી તેનું યંત્રમા તેલ કાઢવું અને અગે ચોપડવું, એટલે સર્વ પ્રકારના વાત-વ્યાધિનો નાશ થાય છે (૪૪) નારાયણુ તેલ :—શતાવરીના મૂળનો રસ, તેલ અને દૂધ, એ દરેક ૧૪ તોલા અને વાયવરણુ, અરલુ, દેવદાર, શિલાજિત, જટામાસી એ પ્રત્યેક ૪ તોલા લઈ તેનો કલ્ક કરી તે કલ્ક તેલ વગેરેમા નાખી તેલ સિદ્ધ કરવું એ સિદ્ધ થયેલા તેલને નારાયણુ તેલ કહે છે અનેક પ્રકારના વાતવ્યાધિ ઉપર અભ્યંગાર્થ (મર્દન કરવા અર્થે) યોજવાથી ધણું જ હિતકારક અને ગુણુવહ થાય છે (૪૫) આકડાના દૂધનો જડો લેપ કરી તે ઉપર રાઈની ગ્રીણી ભૂટી લગાવી પાટો બાધવાથી ચમક થવી, અંગ પકડાઈ જવું વગેરે વાતવિકારો દૂર થાય છે (૪૬) વાયવગણુના પાદડા બારીક વાટી લેપ કરવો અને ઉપર કેળના પાદડા બાધવા; એટલે ટીંચણુ, સાંધા વગેરે અકડાઈ ગયેલા હોય તે છૂટે છે અને ચમક તથા બળતરા પણ બંધ થાય છે (૪૭) વિશેષ ધૂપ (ધસેસ) અને ગૂગળ એકત્ર વાટી પાણીમા કાલવી ગરમ કરી લેપ કરવો અને તે ઉપર અસાળિયો ચોટાડવો; એટલે તેના લેપ વડે અનેક પ્રકારની વાતવેદના અને સોળે એ રોગો ત્વરિત દૂર થાય છે (૪૮) બાવળિયાની અને સરગવાની છાલ બારીક કૂટી અગેનો જે ભાગ વાયુથી અકડાઈ ગયો હોય તે જગાએ તેની થેપલી બાધવી. એમ બે-ત્રણ વાર પાટો બાધવાથી ગુણુ આવે છે (૪૯) માપતેલ :—અડદ ૧૪ તોલા લઈ તે ૨૫૬ તોલા પાણીમાં બાકવા. ચતુર્થાંશ શેષ રહે એટલે તેમા તલનું તેલ ૧૪ તોલા અને જીવનીય ગણુના આઠ ઔષધો (ઋદ્ધિ, વૃદ્ધિ, મેદા, મહામેદા, કાકોલી, કીરકાકોલી વગડાઉ મગ અને વગડાઉ અડદ), વરિયાળી, સિંધવ, ગરના, કૌચના બિયા, જેઠીમધ, બળદાણુ, સૂક, મરી, લીડીપીપર અને ગોખરુ, એ પ્રત્યેક ચીજ તોલો તોલો લઈ તેનો કલ્ક કરી તે વડે તેલ સિદ્ધ કરવું તે તેલ પક્ષાઘાત, અદિ-તવાયુ, કુર્ણુશૂળ, બાધિર્ય (બહેરાપણું), તિમિરરોગ, સન્નિપાતજ રોગ, હસ્તકંપ, શિરઃકંપ, બાહુશોષ, અપબાહુક અને કલાયખંજ, એ રોગો ઉપર પીવું અથવા શરીરે લગાડવું. બસ્તિકર્મ એ વિષયમા પણ યોજવું એ માપતેલ, ઊર્ધ્વજનુગત રોગ નાશ કરવામા શ્રેષ્ઠ છે. (૫૦) લઘુમાસ તેલ :—અડદ, સિંધવ, બળ(બોળ)ના મૂળ, દશમૂળ, હિંગ, વજ, શતાવરી અને સૂક, એ પદાર્થો લઈ તેલ સિદ્ધ કરવું તે સર્વ વાતનાશક છે (૫૧) કલ્યાણકાવલેહ :—હળ-દર, ઘોડાવજ, ઉપલેટ, લીડીપીપર, સૂક, શુરુ, અજમોદ, જેઠીમધ અને ઘીનો લેહ (ચાટણુ) એક દિવસ સેવન કરવાથી તે બહેરાપણું, તોટાડાપણું અને બોખડાપણુનો નાશ કરી નોખત જેવો ગભીર અથવા ક્રોડિલ જેવો મંબુલ શબ્દ કરે છે (૫૨) આદનો રસ ૧ શેર, સરગવાનો રસ ૧ શેર, બકરીનું દૂધ ૧ શેર, પાણી ૪ શેર, એ સર્વ એકત્ર કરી તેલ એક શેર નાખી કઢવું પાણી બળી જઈ તેલ શેષ રહે એટલે ગાળી નાખવું. એ તેલ વાયુના દરદ ઉપર ધણું ગુણુકારક છે. (૫૩) પીપળામૂળ, ચિત્રક, લીડીપીપર, સૂક, ગરના અને સિંધાલૂણુનો કલ્ક કરી અડદના કાઢામાં તેવું તેલ સિદ્ધ કરી શરીરે ચોળવું, એટલે પક્ષાઘાતનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ પનોંમા —વાયુ, સર્વાંગવાયુ અને વાતવિકાર માટે.—અજ-મોદ ૪, ૫, અરબ્બનસાજડ-૧૨, અરડૂસો-૬, આકડો-૨૭, ૨૯, ૩૧, આસધ-૧૪, ૧૭; ઇન્દ્રવ

૨૨, કઠ-૪, કાસાળુ-૧૧, કાળીજરી-૭, કાટાસરિયો-૯, કાડોળી-૫, ગળો-૨૨, ગોરખમુડી-૩, ચણોઠી-૧૬, ચિત્રક-૧૮, તજ-૧, ઝેરકોચલા-૧૧, તુલસી-૪, ૧૦; નારી (પ્રમારણી)-૧, નાળિયેરી-૧૩, પીલુ-૨, કુંદીનો-૩, આફળી (હિંગોત્રી)-૨, માકડી-૨, માલકાકણી-૩, મોરવેલ-૩, રાઈ-૨, રાસ્ના-૩, ૪, ૫, લસણુ-૭, ૧૭, લીડીપીપર-૧, ૩૧, વગડાઉ અજમે-૧, વછનાગ-૭ ની ટીપમા ન ૧, ૨, વાયવરણી-૧, ૨, સમુદ્રશોક-૧, સરગવો-૧૬, સવા-૧, હરડે-૪૪, હાડસા-ખળ-૨ આક્ષેપક અને સપ્તધાતુગત વાયુ માટે.-રાસ્ના-૪. હંતુસ્તંભ એટલે મોઢું રહી ગયું હોય તે તથા હંતુગ્રહ માટે.—આદુ-૩૧, ચૂકો-૧, પીપળો-૨૩ ઉરુગ્રહ અને ઉરુસ્તંભ માટે:—આકડો-૩૨, આસધ-૧૬, એરડો-૩૦, કણુગ્રી-૧૦, દેવદાર-૧, નાળિયેરી-૧૪; લીમડો (કડવો)-૩૮ પૃષ્ઠ, ઉરુ, ત્રિક એટલે ખરડો, કટિમાંના વાયુ માટે —આદુ-૩૧, ચૂકો-૧. ખાલી (મોહરી) માટે —કણુગ્રી-૪. કપૂર-૭, ગજકણી-૩, ચણોઠી-૧૦, ચૂકો-૧, ધરો-૪, બિંદૂ-સ્તંભ, બુદ્ધિમજ્જ અને મૂકત્વ, એ માટે:—લિલામો-૧૯ અર્દિતવાયુ માટે:—રાસ્ના-૧, લસણુ-૧૧ પક્ષાઘાત એટલે લકવો કે અર્ધાંગવાયુ માટે —અરણી-૯, આદુ-૩૫, કરેણુ-૯, ખસખસ-૮, ધંતૂરો-૧૪, લિલામો-૨૯, રાઈ-૯. રાસ્ના-૧, રેણુકા-૨, સમેરવો-૧૨, સાળડ-૫. મન્યા-સ્તંભ માટે —રાસ્ના-૧ પગ વળે છે તે માટે —કરખળ-૨. ગુડધી એટલે ઢીંચણુના સોજા માટે:—આકડો-૧૬, કાકડી-૨, દક્ષિણી થુરિયો-૩, નાગલી-૪, શેલડી-૧૬, ઘૂંટણુ રહી જવા માટે:—આકડો-૧૧, ભુયશીરડ-૨ ગુદ્રસી વાયુ માટે:—અસાળિયો-૪, આદુ-૩૧, એરડ-૧૬, ૩૦, ચૂકો-૧, બકામલીમડી-૨, હરડે-૪૧ અપતંત્રક વાયુ માટે:—મહુડો-૧. ધતુર્વાત એટલે તાણુ આવે છે તે માટે —અરડૂસો-૧૦, ખજૂરી-૧૨, તુલસી-૨૨, ભાગરો-૪ સમેરવો-૧૩. સંધિવાયુ માટે —અરણી-૯, ઈંદ્રવરણુ-૮ એરડો-૧૧, કાસાળુ-૩, ગોરખમુડી-૬, થુવેર તણુ ધારિયો-૧, નગોડ-૨, પીલુ-૫, બાબ-૧, લિલામો-૨૯, માકડી-૩, વછનાગ-૧, વાસનવેલ-૮, શ્રાવડ-૧, સારકળ-૨, હાડસધિ-૩ વાયુથી અગર શરદીથી સણુકા આવે તે માટે:—આકડો-૧, ગૂગળ-૪, ફાગળો-૬, લિલામો-૧૮ વાયુથી હાથપગે કળતર થાય તે માટે:—પરિપાક-૧, મેથી-૧. કટિશૂળ એટલે કેડ ફાટવા માટે.—અસાળિયો-૪, એરડો-૩૮, સરગવો-૧૫. શરીર વાંકું થાય તે માટે:—ઉદરકની-ક-૧, ગ-૬. પેટમાંના વાયુ માટે —એરડો-૧૫, ખસખસ-૪ વાયુએ અતિશય જોર માર્યું હોય તે માટે:—કુમ્બો-૩ દુખતા ભાગની વેદના શમન થવા અને દુખતા ભાગ માટે:—કપૂર-૧૨, ખસખસ-૩, તલવણુ-૫. પગના સાંધા પકડાઈ ગયા હોય તે માટે.—ખાખરો-૧૦. વાયુના યોગે 'અંગ બહિરુ' થયું હોય તે માટે:—ધોળો ચપો-૧ કળતર થાય તે માટે —તુવરુકળ-૨. અંગમાં કળ લાગે તે માટે.—મિરજોળી-૨ તિડક એટલે શૂળ માટે.—અળવી-૩ કંપવા માટે —કરિયાતુ-૪. વાયુનો વિકાર કદી ન થવા માટે —કળથી-૧, મરી-૧૬ વાયુબદ્ધ શરીર હોય તે માટે —અગથિયો-૭.

બુઓ પ્રાંઓંમા અર્ધાંગ, અર્દિત, પક્ષાઘાત અને બીજા વાયુ માટે:—ખીરખહોટી-૫. સંધિવાયુ માટે.—વાઘની ચરખી-૨. વાયુથી અંગે સણુકા નાખે તે માટે:—સાખરશિંગ-૧

બુઓ અનુભૂત ઔષધ:—ઔષધિક્રિયાના ચૂલ્ પ્રયોગની ટીપમા નળખ ધ વાયુ ઉપર નં. ૧૮, ક્વાથપ્રયોગની ટીપમા શન્યવાયુ ઉપર નં. ૧, સધિવા ઉપર નં ૬.

પથ્ય:—દૂધ, ઘી, તેલ, મીઠા રસ, નવા તલ, ઘઉં, અડદ, એક વર્ષના જૂના સાઠીચોખા, કળ-ચીનું કઢણુ, પડોળા, સરગવો, લસણુ, દાડમ, પાકી કેરી, રિનઘ અને ઉષ્ણ એવા લક્ષ્ય પદાર્થ.

અપથ્ય:—ચિંતા, જગરણુ, મળમૂત્રનો અવરોધ, વમન, શ્રમ, ઉપવાસ, ચણા, વટાણા, બીટી, કોદરા, સામો, રાજાણુ, કાગ, ચોળા, મગ, જાંબુ, સોપારી, વાલ, તાડકળ, કારેલા, કંકુ ધાન્ય, પત્રશાક, ઉળરા, કંકુ પાણી, વિરુદ્ધાન્ન, ક્ષાર, શુષ્ક માસ, રક્તસાવ, તૂરા, કડવા અને તીખા રસ, મૈથુન, વાહન પર ફરવું.

૫૩-વાઈ

બુઓ ગોથુ—૫૪ ૫૧૮

૫૪-વાળો (સ્નાયુક)†

વાળાની ઉત્પત્તિનું કારણ:—જેમા ઘણું જીવતું પાણી નથી હોતુ, જેનો પ્રવાહ નથી અને જેમા કપડા વગેરે ધોવાતા નય છે, એવા નાના તળાવ અથવા વહેણાતુ અને ગંદકીવાળુ પાણી પીવાથી અથવા તે વાપરવાથી શરીરમા વાળો ઉત્પન્ન થાય છે વાળાના યોગે સોજો ઉત્પન્ન થાય છે, તે ફૂટે છે અને તેમાથી સૂતર જેવો લાળો અને ધોળો જીવ ઉત્પન્ન થાય છે, તે પેલા ક્ષતમાથી હળવે હળવે બહાર નીકળે છે અને તે તૂટવાથી વધારે કાપ પામે છે ફરી સ્થાનાતરે ઉત્પન્ન થાય છે અને બહાર નીકળવાથી સોજાની શાંતિ થાય છે. આ રોગને સ્નાયુક (વાળો) કહે છે. વાળો હાથના કિંવા પગના ધક્કાએ દુખાવાથી કિંવા તૂટવાથી અંગ બગડે છે કિંવા વાકુ કરે છે. વાળો શરીરમાં ઉત્પન્ન થવાનો હોય ત્યારે પહેલા કોઈ કોઈના અંગ ઉપર પિત્ત જેવી લાલ ફાલ્લી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી ફરી શરીરમા ઘણી આગ થાય છે એને શીળસ (શીનપિત્ત) પણ કહે છે

સ્નાયુકનું રૂપ:—વાતાધિક વાળો કાળો અને રુક્ષ હોય છે; તેમા સણુકા આવે છે. પિત્તે ફરી લીલો અને પીતલજીવ હોઈ દાહયુક્ત હોય છે કફે ફરી જડો, મોટો, જડ, એવો હોય છે. દ્વિદોષ ઉત્પન્ન થાય છે તે બે દોષના લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે. લોહીથી થાય છે તે આરક્તવજીવ હોય છે તેમા દાહ ઘણો થાય છે તથા ત્રિદોષ થકી થાય છે તે ત્રણે દોષોના લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે. વાળા ઉપર વિસર્પ ઉપરના ઉપચાર કરવા.

ઉપચાર:—(૧) વાતજ વાળા ઉપર:—દક્ષિણી થોરનાં મૂળ ગોમૂત્રમા વાટી તેનો લેપ

† ન્યારે શરીરમાથી વાળો નીકળવાનો હોય છે, ત્યારે પ્રથમ ન્યાં વાળાનુ ગચ્છું હોય તે ઠેકાણે નાની ગાઠ દેખાય છે પછી બે-ત્રણ દિવસમા તેને આખા શરીરે શીળસ થઈ આવી વાળાની જગ્યાએ દેવતાથી દાહયા હોય એવા દેખાવની નાની ફેાડલી થાય છે એ ફૂટયા પછી તેમાથી વાળો નીકળે છે એ સંપૂર્ણ નીકળી નય તો તો ઠીક, પરંતુ જો તે સંપૂર્ણ નીકળી ગયા પહેલા જ તૂટી નય તો તે અદરથી પીડા વધારી બીલા(ગાઠો) ઉત્પન્ન કરે છે, જે લાખી મુદત સુધી રજાતા નથી એ વાળાની ખીમરીથી કેટલાકના શરીરે ઘોડ પણ આવે છે અને કેટલાક મૃત્યુવશ પણ થાય છે, માટે વાળાના દરદમા જેમ બને તેમ તાત્કાલિક ઉપાય લેવા જોઈએ ઉપાય —(૧) શીળસ દેખા દે તે જ વખતે દરદીને ધી શેર વામા મરી તોલા ૪ નાખી પાઈ દઈ ખૂળ એકાદી સુવાડી રાખવો એથી વખતે જલદી થઈ દવા નીકળી જશે તો તેની અડચણ નહિ, પણ તેને આખા શરીરે પરસેવો વળશે એટલે તમામ વાળા બળી જઈ આખી ઉંમરમા તેને ફરીથી એ દરદ થશે નહિ (૨) વાળો નીકળ્યા પછી પણ પહેલો જ ઉપાય સર્વોપરી છે, અથવા તે વાળાને ત્રાપાના પતરા ઉપર રાખી વીજીનો ડાખ લગાડવો એટલે વાળો તુરંત જ નીકળી જશે (૩) ખીલીપત્ર ૧૦, ધતુરાનુ પાદડુ ૦૧ અને ફટકડી ૭ આની ભાર લઈ, એ પ્રમાણે ૧૦ દિવસ સુધી ગાયના દહી મા આપવું (૪) શીકોતરી એળિયો ધાણાની ભાળના રસમા અથવા ગળીના પાદડાના રસમા ઘસી ગરમ કરી વાળો નીકળ્યા અગાઉના દોડલા ઉપર ચોપડવો (૫) શીકોતરી એળિયો ગળીના પાદડાના પાણીમા ઘોળીને પાચ તો વાળાનો રોગ જડમૂળથી નય અને ફરીથી થાય નહિ, પણ તે એવી રીતે કરવું કે પહેલે દિવસે શીકોતરી એળિયો માસા ૨ લઈ રાત્રે ગળીના પાદડાના રસમા બીજવી મુકવો તે સવારે ત્રોળી પાઈ દેવો વળી એ જ રીતે બીજે દિવસે માસા ૪ અને ત્રીજે દિવસે તોલો અડવો એળિયો લેવો અને ઉપર લખ્યા પ્રમાણે કાસનીના પાદડાના રસમા પાવો. એથી આરામ થાય છે (૬) હરડેપાક—મોટી હરડેનુ દળ, બહેડાની છાલ અને આમળાની છાલ, સૂક, ભૂંગળિયો નસોતર, એ સર્વેને બરાબર વજન લઈ ખાડી ઝીણે લૂગડે ચાળી મધ અથવા સાકરના શીરામા મેળવી પાક કરી રાખવો તેમાથી દિવસ ૨૦ સુધી લાગટ માસા ૮ના પ્રમાણથી સવારે ગરમ પાણી સાથે ખાવાથી વાળાનો રોગ જઈને કદી થશે નહિ (૭) હમેગા હિંગ ખાનારને વાળો નીકળતો નથી (૮) ફકડવેલના ડોડા વાટી ઝીણા કરી પિંડી બાધવી (૯) કારેલી વાટીને બાધવી (૧૦) ધગોરાની જડ ખાટી છાગમા વાટી વડી કરી તે બાધવી અને દિવસ ૩ સુધી પાટો છોડવો નહિ પછી છોડીએ ત્યારે તે વાળો નીકળી પડે અથવા બળી નય પણ પીડા ન કરે

કરવો (૨) પિત્તજ વાળા ઉપર:—૧૩, ઉબરો, પીપળો, નાદરખ અને વાંસની છાલનો કદ્દ કરી લેપ કરવો. (૩) કફજ વાળા ઉપર:—કચનારની છાલનો કદ્દ કરી લેપ કરવો. (૪) કંઠજ (જે દ્વિદોષથી ઉત્પન્ન થાય છે તે) વાળા ઉપર:—પૂર્વે કહેલામાંથી બે ઔષધોનો લેપ કરવો અને ત્રિદોષજ ઉપર એ ત્રણે ઔષધોનો લેપ કરવો. (૫) રક્તજ વાળા ઉપર:—૧૩ અને આમલીની છાલનો લેપ કરવો. (૬) કોષ્ઠ, હિંગ, સૂંઠ તથા સરગવાનુ ચૂર્ણ વાટી પાવુ અને લેપ પણ એનો જ કરવો. (૭) સરગવાના મૂળ અને બિયા વાટી, સિધવ અને કાઠ સહિત એકત્ર ખરલ કરી એનો લેપ કરવો, અથવા લસણ, ચિત્રક અને રાઈનો લેપ કરવો; તેથી મ્નાયુકપિંડિકા શિરાગત વાળો ઘન્યાદિ શાત થાય છે. (૮) બાવળીના બિયા ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. (૯) ચૂનો અને ખીડોળા પાણીમાં મેળવી તેનો લેપ કરવો. (૧૦) તાણુ (વાસનવેલી) ના મૂળ પાણીમાં વાટી પાવા. (૧૧) જાશમાં કિંવા તેલમાં આસગંધનો અથવા ઘોળી ગરણીનો કિંવા સરગવાના મૂળનો લેપ કરવો. (૧૨) પુરુષના મૂત્રમાં હળદર વાટી તેનો લેપ કરવો. (૧૩) બિભી રીંગણીના મૂળ પુરુષના મૂત્રમાં કિંવા પીપળાના પાદડામાં વાટી ગરમ કરી તેનો પાટો બાધવો. (૧૪) ગળાના રસમાં ટંકણખાર પાવો. (૧૫) શણના બિયા અને ઘઉંનો લોટ એકત્ર કરી ઘીમાં તળી ગોળ સાથે ત્રણ દિવસ ખાવો. (૧૬) નગોડના પાદડાનો રસ ૨ તોલા, તેમાં ગાયનું ઘી ૨ તોલા નાખી તે ૭ દિવસ આપવો. (૧૭) હિંગ અને ટંકણખાર, એ દરેક ત્રણ ત્રણ માસા લઈ ચૂર્ણ કરી સાત દિવસ સવાર-સાંજ આપવું એટલે નક્કીપણે મોટા વધેલા વાળાનો પણ નાશ થશે. (૧૮) અતિવિષ, નાગરમોથ, લીડીપીપર, ભારગમૂળ અને બહેડાનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૧૯) પારેવાની હગાર મધમાં મેળવી ગોળી કરી ગળી જવી. તે મોટા વધેલા વાળાનો પણ નાશ કરે છે. (૨૦) વંતાક શેકી દહીંમાં ભરત કરી સાત દિવસ વાળા ઉપર બાધવું. (૨૧) ધતૂરાના પાદડાનો રસ ૨ તોલા અને ઘી ૨ તોલા એકત્ર કરી આપવું, એટલે કેક આવશે. તેનો ખીજે દિવસે ઉતાર-દહીં-ભાત આપવો. (૨૨) આકડાના અથવા ખરસાણીના દૂધનો લેપ કરવો. (૨૩) ધતૂરાનાં પાદડા ૨૥ બાવાના પાનમાં આપવો. (૨૪) પાપડિયા ખારાનું ચૂર્ણ ૩ માસા નવટાક દહીંમાં નાખી દિવસમાં ત્રણ-ચાર વખત આપવું; દિવસે ભોજન વર્જ્ય, રાત્રે ભોજન કરવું. આ પ્રમાણે એક દિવસ કરવું. (૨૫) એક નાળિયેર કાચી તેના છિદ્રમાં નવસારની ભૂટ્ટી ૩ માસાથી ૬ માસા સુધી ભરવી અને છિદ્ર બંધ કરી નાખવું. ખીજે દિવસે સવારે તેમાંનું બધું પાણી પાવું અને ટોપર ખાવા આપવું. સાંજ સુધી પાણી ન પીતા ઉપોષિત રહેવું. સૂર્યાસ્ત પછી શરીરે જાણુ ચોપડી ગરમ પાણીથી સ્નાન કરવું પછી દહીં સાથે ભાત ખાવો; એટલે અગમના સર્વ વાળા મરી જાય છે. (૨૬) વાળાના ક્ષોદ્ધા ઉપર:—કલગારીનો કાદો ઘસી તેના ઝીણા ટપકા કરવા; એટલે કોણા ફૂટે છે પછી તેના છિદ્ર ઉપર સળી વડે ઉપલા જ ઔષધનું એક ટપકું નાખવું. (૨૭) કૂકડાની હગાર, કબૂતરની હગાર અને હિંગ, એ ત્રણ સમભાગે લઈ થેપલી કરી તે વાળા ઉપર મૂકી પાટો બાધવો. (૨૮) પાનમાં અથવા ગોળમાં કરોળિયાનું ઘા અથવા સર્પની કાચળી એક, બે કે ત્રણ દિવસ ખાવી. (૨૯) ઝેરકાચલાના બિયા અથવા તેની સાથે સોમલનો ત્રણ દિવસ લેપ કરવો. (૩૦) સરગવાની છાલ ફૂટી બાધવી. (૩૧) શણના બિયા વાટી ગરમ કરી સહેવાય એટલા ગરમ ગરમ વાળા ઉપર બાધવા. (૩૨) કપડું ધોવાનો સાણુ અને કાદાની કળીઓ ઘીમાં તળી વાળા ઉપર બાધવી. (૩૩) રીંગણીના મૂળ અને હિંગને વાટી તેની પેડી કરી ત્રણ દિવસ બાધવી. (૩૪) વાળો ફૂટ્યા પછી ચરીકા અને ઘોળો કાથો સમભાગે લઈ પાણીમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો અગર નાગરવેલના ચાર-પાંચ પાનને ચોપડી તે પાન ઉપર એક એવી રીતે વાળા ઉપર મૂકી બાધવા અને ત્રણ દિવસ છોડવાં નહિ; એટલે વાળો મરી જાય છે. (૩૫) લસણ, ચિત્રક અને રાઈ ને પાણીમાં વાટી તેની પેડી કરી વાળા ઉપર બાધવી. (૩૬) નવસારની ભૂટ્ટી અર્ધો તોલો ઘી અને ભાતમાં ખાવી. (૩૭) ૬ ગુળ હિંગ અગ્નિ ઉપર શેકી દિવસમાં ત્રણ વખત ખાવા આપવી. (૩૮) ૩ માસા કુલાવેલી ફટકડી ગોળમાં મેળવી ૩ દિવસ આપવી; એટલે શરીરમાંના સર્વ વાળા

ખળી નય છે અને પુનઃ જન્મભર વાળો થવાની ધાત્તી રહેતી નથી (૩૯) વાળો તૂટે એટલે તે ઉપર રામેકાના તાન્ન પાંદડા વાટી બાધવા; એટલે વાળો ચાર પહોરમા મરી બહાર આવે છે.

વિશેષ ઉપચાર ભુઓ વનૌંમા —અડદ-૫, અરૂસો-૪, અરીકા-૯, આકડો-૨૬, આસધ ૧૯, ધગારિયા-૧, ઊલી રીંગણી-૪, કપૂર-૧૩, કલગારી-૧, ખસખસ-ક (અક્ષીણુ)-૧૮, ખાખરો-૧૪, ખાજકાલતી-૨, ગરણી-૧૧ ગહું-૫, ઝેરકાચલા-૮, તલ-૨૩, ધતૂરો-૫, ૭; નાગ-દમની-૨, નાળિયેરી-૫, નીપાણી-૨, પાણકાદા-૨, બાવળ-૩, લમરડીનો વેલો-૩, લસણુ-૧૬, લીમડો (કડવો)-૩૭, લીડીપીપર-૩૮, વંતાકડી-૧ વાવળા-૨, વાસનવેલ ૭, સરગવો-૮, શણુ-૨ હળદર-૨૨, હાડસ ધિ-૨, હિંગ-૧૭, હેદ-૭. વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલ વાળા માટે.—દક્ષિણી થુરિયો-૬. કંદથી થયેલ વાળા માટે:—કંચનાર-૨. રક્તજ વાળા માટે —વડ-૧૬. શરીરમાં વાળો મર્યો હોય તે માટે: ઝેરકાચલા-૩.

ભુઓ પ્રાં ઓંમા.—કપૂરી-૨, કબૂતરની હગાર-૨, કાતણીનુ ગર-૧. ગાકુળ-૧

પપ-વિદ્રધિ રોગ (ગડાં ગૂમડાં)*

કારણો-લક્ષણ:—પોતપોતાના દોષે કરી વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ ત્વચા, રક્ત, માસ અને મેદને દૂષિત કરી અસ્થિ એટલે હાડકા સુધી જઈ, હળવે હળવે મોટા ઘોર અને જેના મૂળ ધણુ ઊડાં અને ઉત્પત્તિકાળથી જ પીડાયુક્ત અને ગોળ અથવા લાળા એવા અથિમય શોથ (સોજા) ઉત્પન્ન કરે છે, તે રોગને વિદ્રધિ કહે છે *

ઉપચાર:—(૧) વડ, ઉખરો, પીપળો, પીપર તથા નેતર, એ પંચવલ્કલની જાલ સરગવાના રસમા વાટી લેપ કરવો (૨) હીરાકસી, સિંધવ, શિલાજિત અને હિંગના ચૂર્ણ વડે મિશ્રિત વાયવરણાનો કાઢો અદરથી અપકવ અને મોટા શોથયુક્ત એવા વિદ્રધિનો નાશ કરે છે, (૩) ઘોળી સાટોડી અને વાયવરણાના મૂળનો કાઢો આપવો. (૪) ધમાસાના મૂળ ચોખ્ખાના ધોવડામણુમા ધસી મધ નાખી તે પાવા. (૫) હરડે, સિંધવ અને ધાવડીના ફૂલનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમા આપવું. (૬) સરગવાનો ગુદર, હિંગ અને સિંધવનું ચૂર્ણ સેવન કરતા જવું. (૭) સરગવાનું મૂળ પાણીમા ધસી તેમા મધ નાખી તે આપવું અને તે જ રસમા વજનાગમા ચૂર્ણ નાખી લેપ કરવો; એટલે અતર્વિદ્રધિનો નાશ થશે (૮) વિદ્રધિ પાકવા માટે:—અળસી, ધઉ, મગ, જવ, શણુ એમાથી એકનો લોટ બાફી તેની પોટીસ બાધવી; એટલે થોડા સમયમા અપકવ વિદ્રધિ પકવ થાય છે (૯) ચિકણુના પાદડા વાટી ઉપર બાધવા; એટલે વિદ્રધિ પાકીને ફૂટશે. (૧૦) મોરચુથુ અને સાણુ અથવા ટંકણુખાર ધમી લેપ કરવો; એટલે પાકા થયેલો સોજો ફૂટશે. (૧૧) પુગળવેલના પાદડા વાટી ઉપર બાધવા એટલે પાકા થયેલો સોજો ક્ષણવારમા ઊતરશે +

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનૌંમાં —અધાડીની ટીપમા, ઝેરડો-૫ કાળો ઉમરડો-૪, ખપાટ ૧, ચિત્રક ૨૦ ની ટીપમા ૧, દિડા-૧, ધાવડી-૧, નસોતર-૫, રાળ-૮ ની ટીપમા, લસણુ-૨,

* વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત અને અભિધાતથી થયેલા તથા રક્તજ અને અતર્વિદ્રધિ, એમ વિદ્રધિના ૭ પ્રકાર છે વિદ્રધિ ધણું કરીને મળદાર, ઇદ્રિયનું મુખ, કૂખ, આડસ ધિ કુક્ષિપિંડ, તક્ષી (ખરોળનું સ્થાન), કલેજ, હૃદય, પિયાસાસ્થાન, એ જગા પર થાય છે મૂઠી જેટલો લાગે ત્યાં સુધી તે શુભ્ન જેવો લાગે છે, પણ તેથી મોટો થાય એટલે તેને વિદ્રધિ નહીં તે પ્રમાણે ચિકિત્સા કરી શુભ્ન કોઠામા થાય છે અને વિદ્રધિ માસ તથા લોહીમા થાય છે અને તેથી વિદ્રધિ પાકે છે પણ શુભ્ન પાકતો નથી

* હૃદય, નાભિ અને ખરિતમા થયેલ અતર્વિદ્રધિ તથા સન્નિપાતિક વિદ્રધિ અસાધ્ય છે ગુદાદાર, કાખ, જઘા, મૂત્રપિંડ, પ્લીહા, ચક્રત, ફેફસા, એ સ્થાનોમા થયેલ અતર્વિદ્રધિ જે પાડીને ફૂટે છે તે કદાચિત્ સાધ્ય થાય છે બાકી રહેલા પાંચ વિદ્રધિ સાધ્ય છે

+ વિદ્રધિ તથા ત્રણરોગમા ખાવાની ઔષધિરૂપે વરુણાદિ ધૂત, સમાગ ગૂગળ, ગૂગળવટી, ત્રિકલાગૂગળ, મંજીષ્ઠાદિ ક્વાચ, ચંદ્રપ્રભાવટી, કાચનાર ગૂગળ વગેરે અપાય છે. ઉપર લગાડવા માટે દગાગ લેપ, નલ્યાધ ધૂત, ગૌરાધ વૃત, વિપરીતમધ્વ તેલ, કર્નધ ધૂત, સર્જકાધ તેલ વગેરે અપાય છે.

વાયવરણા-૪, અંતર્વિદ્રધિ માટે.—સરગવો-૧૮, સાટોડી-૧૩, હરડે-૪૩.

બુઓ પ્રાં ઓંમા.—મીણુ-૩ ગૂમડું ફાટવા માટે :—હરિણુશ ગ-૨.

પથ્ય :—સામો, ચોખા, કળથી, લસણુ, વાલ, કારેલા, ઘી, તેલ, મગ, પડોળા, તપાવી કંકું કરેલુ પાણી, અપથ્ય :—સુકાયેલું શાક, ગોળ, દહીં, ખીચડી, ખાટું, ધાણી, ઘણું ખાવું, દાહક પદાર્થ, મૈથુન

૫૬-વિસ્ફોટક રોગ+ (ફોલ્લા)

કારણ :—તીખા, ખાટા, તીક્ષ્ણ (રાઈ વગેરે), ઉષ્ણ વિદાહી, રક્ષ અને ક્ષાર એવા રસ-સેવન કર્યાથી અને અજીર્ણ, અધિક ભોજન, ઊંચુ ઋતુદોષ એટલે શીતોષ્ણાતિયોગ અને ઋતુ-વિપર્યાય (ઋતુનું બદલાવું), ધત્યાદિ કારણોએ વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ ત્વચાનો આશ્રય કરી રક્ત, માસ તથા અસ્થિ એમને દૂષિત કરી લય કર વિસ્ફોટક (ફોલ્લા) ઉત્પન્ન કરે છે તે રોગો થયા પહેલાં જોરાવર તાવ આવે છે. સન્નિપાતજ અને રક્તજ વિસ્ફોટક સેકડો અનુલવી ઔપદો કરે તોપણ સા-ય થતા નથી.×

સ્વરૂપ :—રક્તપિત્તથી થયેલા એવા અગ્નિએ દબાયેલા જેવા ફોલ્લાઓ શરીર પર કોઈ કોઈ ઠેકાણે કિંવા આખા શરીરે પણ થઈ આવે છે અને તે કારણથી તાવ આવે છે તેને વિસ્ફોટક કહે છે

ઉપચાર :—(૧) કરિયાતું, કડવો લીમડો, જેડીમધ, નાગરમોથ, પિત્તપાપડો, પટોલ અરડૂસી, વાળો, ત્રિક્ષ્ણા અને ઇન્જવનો કાઢો આપવો અને પથ્ય પાળવું, એટલે ઇન્જ, ત્રિદોષજ અને રક્તજ એવા વિસ્ફોટકનો નાશ થાય છે (૨) ગળો, અરડૂસી, પટોળ, નાગરમોથ, સાતવીણુ, ખેરની છાલ, કાષ્ઠાગરુ, નેતરની ટીશીઓ, કડવા લીમડાના પાંદડા, હળદર અને દારહળદરનો કાઢો, વિસર્પ, કોઢ, વિસ્ફોટક, કડૂ, મસૂરિકા અને પિત્તજવરનો નાશ કરે છે (૩) પટોલ, ગળો. કરિયાતું, અરડૂસી, કડવો લીમડો, પિત્તપાપડો, ખેરની છાલ અને નાગરમોથનો કાઢો વિસ્ફોટક-જવર-નાશનાર્થ આપવો. (૪) ધરો, વજ, ઉબરો, ભાણુઓ, અરબુનસાજડ, સાતવીણુ અને પીપ-

+ જેને પ્રથમ ચાદી અથવા પરમિયો થયો હોય અને તેની અસર શરીરમા રહી ગઈ હોય, બરાબર એસડ થઈ શક્યુ ન હોય, તેથી તમામ શરીરનુ લોહી બગડી જવાથી આ વિસ્ફોટકનો આબર થાય છે

ઉપાય —(૧) રસકપૂર તોલા ૪ લઈ આઠ પહોર સુધી ખરલ કરવો, પછી ગાયનુ ધી ૪૦ તોલા ૧૦૮ વાર ઘોઈ તેમા નાખી મેળવી તમામ શરીર ઉપર ચોપડવું, તેથી તમામ રોગ બન્ને ભંતના મટી જશે, પણ એ એસડ ચોપડ્યા પછી સાત દિવસ સુધી પાણી શરીરને બહારથી અડવા દેવું નહિ (૨) મનશીલ તોલા ૨ ખરલ કરી માખણમા મેળવી ચોપડવો તેલ, મરચા તથા હરેકે ગરમ ચીજ ખાવાની મનાઈ કરવી (૩) વિસ્ફોટક ઉપર પ્રથમ રેચ આપવો એરડિયુ દૂધમા આપવું કરિયાતું, કડૂ, જેડીમધ, વાળો, પિત્તપાપડો, અરડૂસી, મોથ, ત્રિક્ષ્ણા અને કડાની છાલનો ઉકાળો આપવો (૪) સુખડ, નાગકેસર, તાદળને, શીરસ (સરસડો)ની છાલ અને જઈના પાદડા, એ એસડ વાટી લેપ કરવો (૫) રારપુ ઓ અને બોડી અરેડી સમાન ભાગે લઈ વાટીને ખીવાથી વિસ્ફોટક ભય (૬) આકડાની જડની છાલ, બોરડીની જડની છાલ, લીમડાની અતરછાલ, બાવળની છાલ અને હિંગળો ટાક બા લઈ ગળીએલ લૂગડામા મૂટી હોકામા પાણુ-તેથી મોટું આવી વિસ્ફોટક ભય ઉતાર-બોરડીના મૂળના કોગળા કરાવવા મોટું લેવડાવવાથી ઘણાઓ બહુ દુખી થઈ માર્યા પણ ભય છે, માટે બહુ અનુલવીના પાસે જ લેવડાવવું અને છેક છેવટના ઉપાય તરીકેના ઉપાયે જ લેવડાવવું

× વિસ્ફોટક રોગ નવ પ્રકારનો છે આઠ પ્રકારનો બાહ્ય તથા એક આંતર-બાહ્ય વિસ્ફોટકના વાતજ, પિત્તજ, કફજ, કફપિત્તજ, વાતપિત્તજ, વાતકફજ, ત્રિદોષજ તથા રક્તજ, એ આઠ પ્રકાર છે અદરના વિસ્ફોટકમા ત્રિપીડા તથા તાવ પણ હોય છે વિસ્ફોટક રોગમા હેડકી, શ્વાસ, અરુચિ, તૃષ્ણા, શરીરમા વદન, હૃદયમા વ્યથા, વિસર્પ, બળકા તથા તાવ, એ ઉપદ્રવ જણાય છે એક દોષથી ઉત્પન્ન થયેલ સાધ્ય એ દોષથી થયેલ કષ્ટસાધ્ય તથા સર્વ દોષોના લક્ષણથી યુક્ત અનેક ઉપદ્રવ જેમા થાય તે રોગ અસાધ્ય ગણાય છે બીજા ઔપદ્ય—કાલસિરુદે રસ, નવકપાય ગૂગળ, અમૃતાદિ ગૂગળ, અમૃતાદિ કપાય વગેરે અપાય છે બહાર ચોપડવા માટે કર જ તેલ અપાય છે

ળાનો કાઢો બાળી, તેમા સિદ્ધ કરેલુ ઘી મર્દન કરવાથી સર્વ પ્રકારના તાવ, દાહ, પાક, વિસ્ફોટક અને શોથનો નાશ થાય છે (૫) કડવા લીમડાની છાલ, ખેરની અતરછાલ, ગળો અને ઇંદ્રજવનો કાઢો મધ નાખી પાવો. તે વિસ્ફોટક અને તાવનો નાશ કરે છે. (૬) કરિયાતું, અરડૂસી, કડુ, પટોલ, ત્રિફળા, ચંદન અને કડવા લીમડાનો કાઢો, વિસર્પ, દાહ, જ્વર, સોજો, કફ, વિસ્ફોટક, શ્રાતિ, તરસ તથા ઊલટીનો નાશ કરે છે. (૭) ચંદન, નાગકેસર, સરસડાની છાલ, જાંબીન પાદડાને તાદળજનના રસમા વાટી લેપ કરવો. તે દાહનો નાશ કરે છે (૮) ખોરડીના અને બાવળિયાના કુમળા પાદડા પાણીમા વાટી છુરું અને સાકર નાખી ખવડાવવા, એટલે વિસ્ફોટક અને દાહનો નાશ કરે છે.

વિશેષ ઉપચાર:—બુઓ વનીંભા —કિ જળી-૫, સરસડો-૫. બુઓ અનુભૂત ઔષધ — ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમા નં ૧૨, ૧૩, ૩૧

પથ્ય:—માત, જવ, મગ, તુવેગ અને મસૂરના કાઢામા સૂક નાખીને આપવું નેતરના અકુર, તાદળજો, કટોલા, પરવળ, શતાવરી, પિત્તપાપડો, વટાણા, કારેલા, કડવા લીમડાના પાદડા, ખીલીનાં પાદડા તથા કડવા એવા ચૂપનુ ભોજન કરાવવું **અપથ્ય:**—તેલ, અડદ, કળથી, મીઠું, ખાટા, તીખા, દાહકારક, રુક્ષ તથા ઉષ્ણ પદાર્થ.

૫૭—વ્રણરોગ (જખમ અને ગૂમડાં)

કારણ:—વ્રણ બે પ્રકારના છે.* શરીરજ અને આગચુક, પહેલો રોગ શરીરદોષે થાય છે અને બીજો શસ્ત્રાદિકનો ઘા લાગવાથી થાય છે વાતાદિ દોષ પોતપોતાને કારણે કરી કુપિત થઈ ત્વચા, રક્ત, માસ, મેદ એમને દુષિત કરી વ્રણને ઉત્પન્ન કરે છે. **નાડીવ્રણ:**—જે માણસ પાકેલુ ગૂમડું અપકવ છે એમ ધારી ફેડતો નથી, કિવા પુષ્કળ પરુ થયેલા વ્રણની ઉપેક્ષા કરે છે તેનું તે પરુ (પાય-લોહી), ત્વચા, માસ, નાડી છત્યાદિનું વિદારણ કરી અદર જવા માટે રસ્તો કરે છે અને અદર લાણુ ધર કરે છે તથા તે પરુ નાડી જેવું વહે છે, એટલા માટે તેને નાડીવ્રણ (હાડવ્રણ) અથવા નાસૂર કહે છે.

ઉપચાર:—ગૂમડાને પહેલા વિમ્લાપન (પકવવાની ક્રિયા કરવી), પછી અવસેચન (રક્ત કાઢવું), ઉપનાહ (થેપલી બાધવી), પાટન (ફેડવું), શોધન, રોપણ (ભરાવવું) અને સાતમે ઉપાય વિકૃતિનો નાશ કરવો; એવા સાત ઉપચાર અનુક્રમે કરવા. **વિમ્લાપન:**—અભ્યગ કરી તે જગાએ કપડું તપાવી તેણે શેકવી અને અગૂડા વડે તેલ ચોપડી ચોળતા જવું. **રક્તાવસેચન:**—જ્યારે વ્રણને ઘણો જ સોજો તથા સણુકાના વિકારો હોય ત્યારે પ્રથમ લોહી કઢાવવું પ્રથમ રક્તને વિકાર થાય છે તે રક્ત કાઢવાથી તે સબધી વિકાર શાત થાય છે; એટલા માટે સપૂર્ણ ક્રિયા કરતા રક્ત કાઢવું એ ક્રિયા સારી છે **ઉપનાહ:**—અળસી, જવ, ઘઉં, શણ, એ પૈકી એકના

* વ્રણરોગ ૬ પ્રકારનો છે —વાતજ, પિત્તજ, કફજ, ત્રિદોષજ, રક્તજ તથા આગતુક વિદ્રધિ તથા વ્રણરોગ બેને એક જ જાતના રોગ છે ફરક માત્ર એટલો કે વિદ્રધિ રોગની જડ બહુ ઊંડી હોય છે તેમ જ શરીરમા ભય કર વેદના ઉત્પન્ન કરે છે લાવપ્રકાગકારે બનેને અલગ જણાવવા માટે વિદ્રધિની જડ હાડકામા હોય છે, એમ જણાવેલ છે પણ વ્રણરોગની જડ ત્વચાથી થોડી ઊંડી અથવા નાડીમા હોય છે શાસ્ત્રીય ઔષધ વિદ્રધિરોગ અને વ્રણરોગ બેનેમા સમાન છે

× સ ગૃહીત ઉપચાર —(૧) મીણુ, રાજ, કપિલો, જાદાર, હીરાદખણુ, આમળા, સિંદૂર, માયા, એ સર્વનો રીતસર મલમ બનાવી વ્રણ ઉપર ચોપડવો (૨) સરસિયુ તેલ તોલા ૪, મીણુ તોલો ૧, કપિલો તોલો ૧, ખેરજો તોલો ૧, સિંદૂર ટાક ૨, સૂરોખાર ટાક ૨, મુરદારશિંગ ટાક ૨ લઈ પિત્તજના વાસણુમા તોલો ૧, મધુરી આથે પકવી ફીણુને વ્રણ ઉપર ચોપડવું (૩) હીરાકસી, ચૂનો, સાજખાર, સિંદૂર, કડુ, સૂરોખાર, શેકેલુ મોરચુ, મરી એ બધાને સમાનભાગે લઈ વાટી તેલ શેર ૦ અને મીણુ તોલા ૨ના મલમમા મેળવી વ્રણ ઉપર ચોપડવું (૪) હરડા, બહેડા, આમળા, ઘાણા અને સુખડ એ પાચ ચીજોને માટીના વાસણુમા નાખી તેને મીઠા કૂવાના પાણીમા લીંબવી રાખી તે પાણી ગૂમડા થયા હોય તેને પીવાના પાણીને બદલે પાચા કરવાથી ગુણ થાય છે પછી છ માસ સુધી તેલ, મરચા, ગોળ તથા કોઈ પણ ગુરમ ચીજો ખાવી નહિ

લોટમા થોડું તેલ કિંવા ઘી નાખી ખદખદાવી, તેની થેપલી કરી તે ગરમ ગરમ સોજા પર બાધવી; એટલે સોજો નાશ પામે છે પાટન (ફેડવું) :—પ્રણુના મુખમા પરુ થાય અથવા બાબુના ઠેકાણે પરુ થયેલું માલૂમ પડે અથવા વ્યાધિ પ્રસરવા લાગે તે ગૂમકુ ફેડવું. (૧) કરજ, ચિત્રક અને દાતીના મૂળિયાનો કિંવા પારેવાની હગાગનો લેપ કરવો એટલે ગૂમકાનો સોજો ફૂટે છે (૨) જવ-ખાર, સાજખાર, ટકણખાર ઇત્યાદિ ક્ષારનો લેપ કરવો, એટલે ગૂમકુ ફાટે છે (૩) પીસોળાના મૂળનો લેપ કરવો. (૪) શણ, મૂળા, સરગવાના બિયા, તલ, સરસવ, જવ અને અળસીને એકત્ર વાટી તેનો લેપ કરવો. તે પ્રણુશોષને ફેડનાર છે (૫) દત્તીમૂળ અને ચિત્રકમૂળની છાલ, થોરનું દૂધ, આકાનું દૂધ, ગોળ, ભિલામાનું ચૂર્ણ, હીરાકસી અને સિંધવનો લેપ કરવો (૬) હસ્તીદંત પાણીમા ઘસી સોજના મોઢા પર એક બિંદુ મૂકવું એટલે ઘણા કઠિન સોજને પડવીને ફેડે છે. (૭) જવ અગર ઘઉંના લોટમા ક્ષાર નાખી લેપ કરવો, કિંવા હળદરની રાખ અને ચૂનો અથવા બકરીની લીડીઓની રાખનો ક્ષાર અને વડાગરુ મીઠું એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો તે ગૂમકુ ફેડવા વિષે ઉત્તમ છે

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વનૌંમા —આસધ-૧૩, દારડી-૩, નાગલા દૂધેલી-૩, પાણકાદા-૨, પુગળવેલ-૧, માક-૧, રાળ ૮ ની ટીપમા, ગજગરો-૧, શેવાળ-૧, સમુદ્રશોક-૨ ભુઓ પ્રાં ઔંમા —કબૂતરની હગાર-૧, ફકડાની વીઠ-૧

શોધન :—(૧) તલ, સિંધવ, જેઠીમધ, કડવા લીમડાના પાદડા, હળદર તથા નસોતરનું ચૂર્ણ મધમા ઘૂટી તે વડે લેપ કરવો, તે પ્રણુનું શોધન કનાર છે. (૨) તલનો કલ્ક, મીઠું, હળદર, દારુહળદર, નસોતર, ઘી, જેઠીમધ તથા કડવા લીમડાના પાદડાનો લેપ પ્રણુને શુદ્ધ કરે છે. (૩) કડવો લીમડો અને ખોરડીના પાદડા વાટી લેપ કરવો, કિંવા લીમડાના પાદડા અને તલના કલ્કનો મધમાં લેપ કરવો; અથવા લીમડાના પાદડાં, તલ, દત્તીમૂળ, નસોતર સિંધવ તથા મધમા લેપ કરવો. (૪) હરડે, નસોતર, દાતી, કલગીરી, મધ, સિંધવ, કારેલીના પાદડા, ધતૂરાના પાદડા, બાવચાનાં પાદડા તથા અજવલાનો પૃથક્ પૃથક્ લેપ કરવાથી તે ગભીર પ્રણુનું પણ શોધન કરે છે (૫) કડવા લીમડાના પાદડા અને મધનો લેપ પ્રણુનું શોધન કરે છે, કિંવા એકલા ઉપરસાલના મૂળ વાટી લેપ કરવો એટલે પ્રણુની શુદ્ધિ થાય છે (૬) કડવા લીમડાના પાદડા, ઘી, મધ, દારુહળદર અને જેઠીમધનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો અથવા તેની બત્તી કરી ઘાલવી એટલે તે શોધન કરી ભરી લાવે છે

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વનૌંમા —કાયકળ-૧૦

રોપણ :—(૧) વડ, ઉબરો, પીપળો, કદબ, પીપર, નેતર, કરેણ, આકડો તથા કડુના કાઢા વડે પ્રણુ ઘોવો એટલે પ્રણુ જલદી રજાઈ આવે છે (૨) સાતવીણની છાલ દૂધમા વાટી લેપ કરવો. તે કુષ્ઠ પ્રણુનો શામક છે (૩) શરપુખાના મૂળનું ચૂર્ણ મધમા ચોપડવું એ સર્વ પ્રણુને ભરી લાવે છે (૪) પચવલ્કલનું ચૂર્ણ, છીપનો ચૂનો, ધાવડીના ફૂલ અને લોધરનું ચૂર્ણ ઉપર ચોપડવું. (૫) તલના કલ્કનો લેપ કરવો (૬) તલ તથા જેઠીમધનું ચૂર્ણ ઉપર ચોપડવું (૭) કડવો લીમડો અને કડવા પડોળાના કાઢા વડે અથવા આસુદરાના કાઢા વડે પ્રણુ ઘોવો એટલે જલદી ભરાઈ આવે છે

પ્રણુમાંના કીડા નીકળી જવા માટે ઉપચાર :—(૧) કરજ, કડવો લીમડો તથા નગોડનો રસ પ્રણુમાંના કૃમિનો નાશ કરે છે (૨) લસણ વાટી તેનો લેપ કરવો. (૩) લીમડાના પાદડા, વજ, હિંગ, ઘી, મીઠું અને સિંધવનો ધૂપ ગૂમકાને આપવો, એટલે તે કૃમિ, રાક્ષસપ્રણુ તથા કડૂનો નાશ કરે છે, (૪) કાગળાના પાદડાનો રસ પ્રણુ ઉપર ચોળવો અને તેના જ પાદડાની થેપલી કરી પ્રણુ ઉપર લગાવવી (૫) કપૂરના પાણી વડે પ્રણુ ઘોવો. (૬) કડવો લીમડો, ગરમાળો, ખર્ષ, આકડો, સાતવીણ, ઘોળા કરેણ તથા ગોમૂત્ર વડે પ્રણુ ઘોવો

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વનૌંમાં —કણુઝી-૬, કરમદી-૩, કુવાર-૧૦, પારસપીપળો-૧, કાગળો-૨, મરવો-૮, લસણ-૮, વગડાઉ અળવી-૨, હિંગ-૧૩.

અગ્નિદગ્ધ પ્રણુ ઉપર ઉપચાર:—(૧) શિરગોળા (દૂધિયો પાષાણ) શેડી બારીક વાટી તેલમા ખરલ કરી તે મલમ ચોપડવો. (૨) જવ અથવા જવની સળીઓ બાળી તેલમા ખરલ કરી લેપ કરવો. (૩) ડાગના કુશકાની ગખ ધીમા ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો. (૪) કુંવારનો ગર્ભ અથવા મધ ચોપડવું એટલે આગ શાત થાય છે. (૫) તેલમા ચતુર્થાશ ચૂનાનું નીનધું પાણી નાખી હલાવવું એટલે મલમ જેવું થશે તે મોરના પીછા વડે પ્રણુ ઉપર ચોપડવું. (૬) શખજીરુ માખણમાં નાખી ખરલ કરી ચોપડવું. (૭) ધાવડીના ફૂલ તથા જવાસાનું ચૂર્ણ તેલમા ખરલ કરી ચોપડવાથી અગ્નિદગ્ધ પ્રણુ, વિસર્પ, કીટપ્રણુ, સણુકા, લૂતાપ્રણુ, ઘણા દિવસનું દુષ્ટ નાડીપ્રણુ, એ જલદી સારા થાય છે. (૮) કડવા પંડોળાનો કાઢો તથા કલ્કમા મરસવનું તેલ સિદ્ધ કરવું. તે અગ્નિદગ્ધ પ્રણુ, સણુકા, સ્નાય, દાહ તથા ક્રેડને હડાવી નાશ કરે છે. (૯) ગાયનું ઘી ચોપડવું.* (૧૦) શીમળાનું ૩ વાટી તેનો પાણીમા લેપ કરવો. (૧૧) ત્રિફળા અને રેશમની રાખ તેલમા ચોપડવી. (૧૨) મીણુ, જેડીમધ, લોધર, દાળ, મોગવેલ, ચંદન અને મજ્જના કલ્કમા ઘૂત સિદ્ધ કરી તે ચોપડવું. (૧૩) પીપળાની સુકાયેલી છાલનું ચૂર્ણ ધીમા મેળવી ચોપડવું. (૧૪) કેશ બાળી તેની રાખ તેલમા ખરલ કરી ચોપડવી. (૧૫) રાળ બારીક વસ્ત્રગાળ કરી તેમા તલનું તેલ અને પાણી નાખી ખરલ કરી પીછા વડે કે ૩ વડે ચોપડવું. (૧૬) ગૂદીની છાલ, ત્રિફળા અને દારુહળદરના કાટામા ગોરોચન નાખી તેનાથી આખો ઘેવી પછી આખોને ગાયનું ઘી અથવા માખણ ચોપડવું, એટલે આખો બળતી હશે તે તથા થુવેર અને આકાના દુધ વડે આખ બગડેલી હોય તે સારી થાય છે. (૧૭) રસકપૂર તથા ઘોળો કાથો એકેક લાગ અને અર્ધો લાગ સિદ્ધર, એ ત્રણ જણુમેનો એકત્ર ખરલ કરી તેથી ચોગણું ઘી લઈ તેને ૨૧ વાર પાણી વડે ઘોવું અને તે કાસાના વામણુમા નાખી તેમા ખરલ કરેલું ઔષધ નાખી કાસાની વાડકી વડે સારો ખરલ કરવો અને તે મલમ દાઝેલા લાગ પર ચોપડવો. એ મલમથી આગ તુક પ્રણુ, ઉપદંશ પ્રણુ, કણું સબધી પ્રણુ અને ખરજવા, એ રોગ પણ સારા થાય છે.x

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વર્નોન્મા:—અળશી-૩, ઉક્ષી-૫, કાયકળ-૬, કુંવાર-૮, જવ-૩, ટાકો-૨, ડાગર-૮, તલ-૩, તાદળળે-૧૩, થુવેર ૧, પટોલ કટુ-૨, પીપળો-૧૧, પોકળો-૧, લાગળો-૧૦, મરવો-૧૨, રતાદળી-૪, ગળ-૪, ૬; લીમડો-૪૫, શીમળો-” તેલથી દાઝેલ માટે:—સમેરવો-૧૧.

ભુઓ પ્રાન્ઝોન્મા:—ધૂતવર્ગ-૧, મધ-૬.

આગંતુક પ્રણુ ઉપર ઉપચાર:—(૧) આગ તુક પ્રણુ ઉપર જેડીમધનું ચૂર્ણ અને ઘીનો

* આમડીના ફરદો ઉપર બીન ઔષધોની સાથે અથવા તે એકલું જ ધી ચોપડવા માટે વાપરવાનું હોય ત્યારે તેને ૧૦૮ વખત ઘોચા સિવાય વાપરવું નહિ પરંતુ ખોરાકમા તે ઘોચેલું ધી ઝેર જ છે.

x અગ્નિદગ્ધ પ્રણુ ઉપર સંગૃહીત ઉપચાર—દાઝેલા લાગ પર ઠંડું પાણી લગાડવું નહિ ઠંડું પાણી લાગવાથી ફેફસાં લાઠે છે અને પાકી જાય છે. (૧) કોઈ માણસ દેવતાથી, ગરમ પાણીથી કે ધી, તેલ અથવા બીજા દરેક ગરમ વસ્તુ ગરીર ઉપર પડવાથી દાઝે તો તે જ વેળા તે માણસને તલનું અથવા કોપરાનું તેલ ચોપડવું કેટલાક છાગ કે દહીં ચોપડે છે, પરંતુ એ તાત્કાલિક ઠંડક આપી પાછળથી દાઝેલી જગાએ ફેફસાં ઉત્પન્ન કરે છે. (૨) કળીચૂનો પાણીમા પલાળી તે ઉપરનું નીતરું પાણી કાઢી નાખી, વળી ફરીથી બીજું જેડી પલાળવો એ રીતે સાત વાર તે ચૂનાનું પાણી બદલવું પછી તે ઘોચેલા ચૂનો કાઢી સૂકવી લૂગડા વડે આખોને તેમાથી ઘેરો ચૂનો લઈ તલના કે કોપરાના તેલમા અથવા અળસીના તેલમા કે ગાયના ઘોચેલા ધીમા મેળવી નરમ મલમ જેવો કરી તે મલમ દાઝેલી જગાએ ફૂકડાના પીછા વડે ચોપડવો, અથવા નૂના રના પોલ ઉપર એ મલમ ચોપડી તે પોલ દાઝેલી જગાએ બાધવો દાઝેલી જગાએ પરુ થાય તો ગરમ પાણીથી સાક ઘોઈ ઝીણા લૂગડાથી ઉપરનું પાણી ખેંચી લેવું પછી ઉપરનો મલમ ચોપડવો, એટલે એ મલમમા સારી ઠંડી જતની ગળા નાખવાથી તે ઘણી સારી અસર કરે છે. (૩) નૂની સુજની ફેરી બાળી તે તલના તેલમા અગર ઘોચેલા ધીમા મેળવી ચોપડવું. (૪) રાખનો અથવા જસતનો મલમ ચોપડવાથી ફરદ જલદી શાત થાય છે. (૫) કેસોસીન ચોપડવાથી પણ લાલ થાય છે.

કિ ચિત્ ઉષ્ણ લેપ કરવો તથા શક્તિ અનુસાર કિ ચિત્ પિત્તકારક, રક્તશોધક ઉષ્ણ એવા પદાર્થો અને ઘી તથા મધ રાત્રે સેવન કરવા (૨) છિન્ન, ભિન્ન તથા વિદ્ધ, એવા પ્રકારના વ્રણને પ્રથમ રેશમ વડે બાંધવો તથા રોગી વાર વાર જેમ દુઃખ પામે નહિ તેમ ઉપચાર કરવા. (૩) જાત્યાદિ તેલ :—જાઈ, કડવો લીમડો, કડવા પડોળા અને કરજના પાદડા, મીણુ, જેઠીમધ, ઉપલેટ, હળદર, દારુહળદર, કકુ, મજ્જા, પક્કાઈ, લોધર, હરડે, નીલકમળ, મોરથૂથુ, ઉપસાર તથા કરજના બિયા સમભાગે લઈ તેના કલ્કમા તેલ સિદ્ધ કરવું. તે તેલ વિષવ્રણ, સપૂર્ણ સ્ફોટ, ખસ, કડૂ, વિસર્પ, કૃમિનો દશ, શસ્ત્રપ્રહાર, દગ્ધ અને વિદ્ધ એવા ક્ષતો તથા નખ-દંતથી થયેલા ક્ષતો અને માસતું ઘર્ષણ છત્યાદિ ઉપર ભરાઈ આવવા વિષે હિતકારક છે. (૪) ધરેના રસમા કિવા અરલુના રસમા કિવા દારુહળદરની છાલના કલ્કમા તેલ સિદ્ધ કરવું તે વ્રણ ભરાઈ આવવા વિષે ઉત્તમ છે. (૫) મોગલી એરડાના બિયાના તેલમા ૩ લી જવી, તે વ્રણ ઉપર બેસાડતા જવું એણે કરી સર્વ પ્રકારના વ્રણ ભરાઈ આવે છે. (૬) રાળ, મીણુ, તલનું તેલ, એ સમભાગે લઈ તેમા થોડું સિદ્ધર નાખી સર્વનો એક મેળાપ થાય ત્યાં સુધી કઢવવું અને એ મલમની પટ્ટી લગાવવી (૭) ઢોરનું શિગડું ભાંગી ગયું હોય તે ઉપર :—તેલ, સિંદૂર, માણસના વાળ, એ સર્વ એકત્ર કરી બાંધવા અથવા થોરના ૧ શેર દૂધમા ૪ તોલા સિદ્ધર નાખી શિગડાને ચોપડવું અને ઉપર કપડું લપેટવું.

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનોંમા.—અરલુ-૩, કપૂરભેડી-૨, ગગાવતી-૧, જેઠીમધ-૩, દારુહળદર-૩, ધમાસો-૩, ધરો-૯, પાડ (કાળીપાડ)-૧૪, લિલામો-૩૦ લીમડો (કડવો)-૪૩, વડ-૩, વીછુડા-૧, સાજડ-૧

નાડીવ્રણ ઉપર ઉપચાર :—(૧) જાઈ, આકડો, ગરમાળો, કરંજ, દંતીમૂળ, સિંધવ, સચળ, જવખાર એ સર્વ એકત્ર ખરલ કરી તેની દિવેટ કરી તે નાડીવ્રણમા ધાલવી, અથવા થોરનું દૂધ અને સિંધવ એકત્ર ખરલ કરી તેની દિવેટ કરી ધાલવી, તેથી કરી નાડીવ્રણ સારુ થાય છે (૨) મૂળ અને પાદડા સુદ્ધા નગોડનું ઝાડ ફૂટી તેનો રસ કાઢી તેના બરોબર તેલ લઈ એકત્ર કઢવી. તેલ સિદ્ધ કરી તે ચોપડવું (૩) ગરમાળો, હળદર અને બોરડીની છાલનું ચૂર્ણ કરી તેમાં મધ અને ઘી નાખી તેમા સૂતરની દિવેટ લીજવી તે વ્રણમા ધાલવી. (૪) ગૂગળ, ત્રિક્ષ્ણા, સૂક, મરી, લીંડીપીપર, એ સમભાગે વાટી એનો લેપ કરવો તે દુષ્ટ નાડીવ્રણનો તથા ભગંદરનો નાશ કરે છે. (૫) શલ્યજ નાડીવ્રણ ઉપર :—તલ, મજ્જા, મધ તથા ઘીનો વારંવાર લેપ કરવો. (૬) રસાંજન, દારુહળદર, હળદર, મજ્જા, કડવા લીમડાના પાદડાં, નસોતર, માલકાગણી અને દંતીમૂળના ચૂર્ણનો લેપ કરવો ભગંદર ઉપર પણ આ ઉપાય ચોજવો. (૭) ત્રિક્ષ્ણા, વાવડિંગ અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટવું, એટલે નાડીવ્રણ, ભગદર, કોઢ, કૃમિ અને પ્રમેહનો નાશ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનોંમા.—ગવાર-૨, તુવેર-૩, થુવેર-૯, ગયઆમળી-૩, હરડે-૪૨. જુઓ પ્રાંઓંમા.—અસ્થિવર્ગ-૧, ૪, દૂતવર્ગ-૩, વાઘની ચરખી-૧

સર્વ પ્રકારના વ્રણ ઉપર ઉપચાર :—(૧) પારદાદિ મલહરદૂત :—પારો અને ગધકની કાજળી, એ કાજળી બરાબર મુરદાડશિંગ અને એ બધાના બરાબર કપિલો, કિચિત્ મોરથૂથુ (કુલાવેલું), એ સર્વ એકત્ર ખરલ કરી તેમા ચારગણુ જૂનું ઘી નાખી ખરલ કરવો, અને એ મલમ રૂની ગડી ઉપર નાખી ચોપડવો, એટલે સપૂર્ણ વ્રણ અને નાડીવ્રણનો નાશ થાય છે. જે વ્રણ સેંકડો ઔષધોએ શાત થતા નથી, તે એના યોગ વડે અલ્પ કાળમા સારા થાય છે (૨) પારો, ગધકની કાજળી, સિદ્ધર, રાળ, કપિલો, મુરદાડશિંગ, મોરથૂથુ અને કાથો, એ સર્વનું એકત્ર ચૂર્ણ કરી તેમા ચોગણુ ઘી નાખી તેનો ખરલ કરવો, અને તે રૂની ગડી ઉપર ચોપડી તે વ્રણ ઉપર લગાવવી એટલે સપૂર્ણ વ્રણનો નાશ થાય છે (૩) ચિઘળ (પરુથી ભરેલો), પાક, સ્ત્રાવ અને ગધે યુક્ત તથા મોટો તેમજ સણકા તથા સોજાએ વ્યાપ્ત જે વ્રણ તેનો નાશ થવા માટે ત્રિક્ષ્ણાના કાઢામા ૩ માસા શુદ્ધ ગૂગળ નાખી આપતા જવું; અથવા ત્રિક્ષ્ણાના ચૂર્ણ સમાન ગૂગળ લઈ તેની ગોળીઓ કરી તેમાથી એકએક આપવી, એટલે તે મલખલ્લતાનો નાશ કરે છે અને વ્રણને શુદ્ધ કરી રૂઝવી નાખે છે.

(૪) જાત્યાદિ ઘૃત :—જામના પાદડા, કડવા પડોળાના પાદડા અથવા ફળ, કડવા લીમડાના પાદડા, કડુ, દારુહળદર, ઉપરસાળ, મજીઠ, કાળો વાળો, સિધવ, મોરથૂથુ, જેઠીમધ અને કરજના બિયાના કાઢામાં ઘી નાખી સિદ્ધ કરવું અને તેમાં ૩ લીજવી તેનો લેપ કરવો, એટલે તે ઝીણા મોઢાનું, મર્મ ઉપરનું, વહેનારું. અદર ઘર કરનારું તથા પીડા કરનારું, હરકોઈ પ્રણ હોય તેને શુદ્ધ કરે છે અને ભરી લાવે છે. એ ઘૃત સિદ્ધ કરતી વેળાએ તેમાં મીણુ નાખવું એવો પણ પાઠ છે. (૫) સ્વર્જિકાદિ ઘૃત :—સાંછખાર, જવખાર, કાપલો, રેણુકખીજ, ટકણખાર, ઘોળો કાથો, મોરથૂથુ, એ સર્વનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી ગાયના ઘીમાં એક પહોર સુધી ખરલ કરવું આ સ્વર્જિકાદિ ઘૃત સંપૂર્ણ પ્રણોનો નાશ કરે છે, પ્રણને ભરી લાવે છે તથા કૃમિ અને કફનો નાશ કરી ચામડીનો રંગ સારો કરે છે (૬) સિંદૂરનો કાળો મલમ :—સિંદૂર ૬ તોલા, મીણુ ૦૫ તોલો અને તલનું તેલ ૯ તોલા, એ પ્રમાણે લઈ પ્રથમ મીણુ અને તેલ એક વાસણમાં નાખી દેવતા સળગાવી ચૂલા ઉપર મૂકવું. અગ્નિ મંદ સળગાવવો, મીણુ ઓગળ્યા પછી તેમાં થોડું થોડું સિંદૂર નાખી લાકડી વડે હલાવતા જવું એટલે સિંદૂર કાળુ થવા માડે છે ત્રણચાર ઊભરા આવ્યા પછી આગળી વડે તપાસવું; ગોળી થવા જેવું થાય કે તુરંત નીચે ઉતારવું પછી આ તૈયાર થયેલા મલમની પટ્ટી પ્રણ ઉપર લગાડવી (૭) તિપાનીના વેલાના પાદડા બાળી તેની રાખ કરી ઘીમાં ખરલ કરી તે ચોપડવી. (૮) કાગ (ખોડી અઘાડી) ના પાદડા બાળી તેની રાખ કરી ઘીમાં ખરલ કરી તે ચોપડવી. (૯) ગૂમડાને ઘીનો લેપ કરી તે ઉપર અભૂનસાજડની છાલનું ચૂર્ણ ચોપડવું (૧૦) મીણુ ૧ તોલો, સિંદૂર ૧ તોલો, કાગનો ગ્રસ ૪ તોલા અને ઘી ૪ તોલા લઈ પકવ કરી જડું થયા પછી નીચે ઉતારવું અને મલમની પટ્ટી લગાવી, એટલે ઉપ-દંશપ્રણ, નાડીપ્રણ (હાડપ્રણ) અને સર્વ પ્રકારના પ્રણ જલદીથી સારા થાય છે (૧૧) સિંદૂર ૬ તોલા, ગેરુ ૧ તોલો, મુરદાકશિંગ ૧ તોલો, મોરથૂથુ ૦૫ તોલો અને મીણુ ૧ તોલો લેવા પ્રથમ તલનું તેલ ૬ તોલા લઈ તેમાં મીણુ નાખવું તથા અગ્નિ ઉપર તે મૂકી પાતળું થાય એટલે તેમાં સિંદૂર નાખવું અને મદાસિ ઉપર ગાખી ઊભરા આવવા દેવા ચીકટું થાય એટલે બાકીના ઔષધો અદર નાખવા એ મલમની પટ્ટી લગાડવાથી પ્રણ, સઘોપ્રણ, નાડીપ્રણ, ગડું, ખાડુક, બદ, એ સર્વ સારા થાય છે. (૧૨) વાકેરીની પટ્ટી લગાડવાથી પ્રણ, સઘોપ્રણ, નાડીપ્રણ, ગડું, ખાડુક, બદ, એ સર્વ સારા થાય છે. (૧૩) વાકેરીની પટ્ટી લગાડવાથી પ્રણ, સઘોપ્રણ, નાડીપ્રણ, ગડું, ખાડુક, બદ, એ સર્વ સારા થાય છે. (૧૪) મનશીલ, મીઠું અને મિંધવની ધૂણી આપવી, એટલે કૃમિ, કફ અને પ્રણનો નાશ થાય છે. (૧૫) મનશીલ, ગૂગળ, સરસવ, દેવદાર, પુષ્કરમૂળ, કલગારી, રાળ અને ઘીની ધૂણી આપવી, એટલે અર્શ, લગંદર, પીનસ અને દુર્ગંધીયુક્ત પ્રણનો નાશ થાય છે. (૧૬) વડની છાલ, પીપર, અબાડા, નેતર અથવા જળજળવો, ખોરડીની છાલ, નાદરખ, જેઠીમધ, ચારોળી, રાતો લોધર, ઉખરો, પીપળાની છાલ, મહુડાની છાલ, પાગસપીપળો, સાળઈ (ધુપેડો), અરલુ, નાના જાળુ, મોટા જાળુ, ફેરી, બાળહરડે, કદબની છાલ, આસુંદરો, લિલામો, એ ૨૩ ઔષધોમાંથી જે મળે તે મેળવી, તેનો કાઢો કરી પાવાથી મળતો અવલ કરનાર વાયુ દૂર થઈ પ્રણરોગ અને અસ્થિભંગ દૂર થાય છે; અને ચોનિદોષ, માહ, મેદરોગ તથા વિષદોષનો પણ નાશ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર :—બુઓ વનોંમા —અકોલ-૫, અઘાડી-૧, ઇસેસ-૧, ઉપરસાલ-૪, ઉક્ષી-૨, કપૂરભેડી-૪, કલગારી-૩, કાકડ-૧, કોશિબ-૨, ખપાટ-૧, ગલકી-૪, ગોરખઆબલી-૫, ગોરખમુંડી-૪, (ગૌરીના ફણે-૩), ગંગેટી-૧, ઘાપાન-૨, ચબેલી-૩, કુંગરી-૨૧, તિપાની-૧, તોરણુ-૬, નગોડ-૬, પુગળવેલ-૨, મીઠળ-૬, મોગલી એરડો-૧૦, રાનતુલસી-૪, રામબાણુ-૧,

* તલનું તેલ ૧૫થી ૧૮ તોલા જેટલું તથા મીણુ ૧થી ૨ તોલા જેટલું લેવાથી મલમ સારો બને છે. ધીમી આગ પર એક બે ઊભરા આવતા જ ઉતારવો પડે છે વધારે વખત રહેવાથી મલમ બળી નય છે. મલમ બનાવવાનું વાસણ મોટું લેવું, કારણ કે ઊભરો આવવાનો ભય રહે છે ઊભરો આવી અગ્નિમાં તેલ પડશે તો અગ્નિ લાગી જશે, તેમ જ કઠાઈમાં એક ટીપું કદાચ નાખવામાં આવશે તોપણ તેલમાંથી અગ્નિ ક્ષિપ્ત થઈ જશે માટે સંભાળીને મલમ બનાવવો.

રાજ-૮ નાં દીપમા, લીમડો (કડવો)-૧, રદ, ૪૩, લેંડી-૧, વાકેરી-૧, ૨, ૩; વીજીડા-૧, શર-
પુખા-૧, સરસડો-૫, સણુ-૨, સરગવો-૨૩, હરડે-૧૮. પ્રણુ બેસી જવા માટે.—હાશા-૨.
પ્રણુ જેઝવવા માટે :—બળ (બોળ)-૩, લીમડો (કડવો)-૨. સરસડો-૬. પ્રણુ ભરાર્થ આવવા
માટે.—અઘેડો-૩૦, અરબુનસાજડ-૧, કપાસ-૯, ધવ-૧, સાત્વીત-૪, હાશા-૧. જખમમાંથી
રક્તસ્રાવ થાય તે માટે —તુલસી-૨૦. ગૂમડા વગેરે ગાંઠો બેસી જવા માટે —ધોળો ચપો-
૨. નવીન પ્રણુની ગાંઠ માટે :—લસણુ-૨ પ્રણુ ધોવા માટે કાઢો.—પટોલ કટુ-૧. જખમ
ફેઝવવા માટે —ગગેટી-૨, ધામારી-૧, મખમલી-૩, મરડાશિગ-૪, રામપાણુ-૧. ગરદનના ભાગ
ઉપર થયેલ પ્રણુ માટે —ખોરેતી-૫. માર પડવાથી બધાયેલ લોહી માટે :—રગતરોહીડો-૫
ગૂમડું કંઠણુ હોય તો તે પાકવા માટે.—અળશી-૨, નાગચ પા-૫, બળ (બોળ)-૪, શતાવરી-
૨૧ મરતકમાંડના પ્રણુ માટે —ચાયવરણો-૧૩

બુઓ ગોવૈંમ મા :—છાણુની રાખ-૨ બુઓ પ્રાંઓંમ મા.—ધૃતવર્ગ-૩ દુષ્ટ પ્રણુ માટે.—
અસ્થિવર્ગ-૧૦ જખમ ઉપર —સાખરશિગ-૧

પથ્ય —જૂના ચોખા, જવ, ઘી, મસૂર તુવેર, પંડાળા, કારેલા, ઘઉં, તાદળજો, ચીલ, સિધવ.
મીઠા, કડવા, તૂગ એવા પદાર્થો અને તપાવી કંકુ કરેલુ પાણી અપથ્ય :—નવુ ધાન્ય, તલ,
વટાણા અડદ, કળથી, ખીચડી કંકુ પાણી, દૂધ, શેલડી, ગોળ, ભાહપાલો, તીખા, ખાટા, ખારા,
કડા પદાર્થ, મૈથુન, શ્રમ, દિવસે નિદ્રા, નાબૂલ

૫૮-શીત્ત* અથવા પિત્તનું ઉપડવું (શીતપિત્ત)

કારણ અને લક્ષણ :—શીતળ વાયુના સર્પેઈ કરી કફ અને વાયુ દુષ્ટ થઈ પિત્તને મળી
અભ્યતરમા રક્તાદિ ધાતુને ઠંડાણે અને બહાર ચામડીમા મધમાખીના દશથી જેવું ઢીમણુ થાય
છે, તેવા ઢીમણુ થાય છે તેમા ખરજ, પીડા અને દાહ ઉત્પન્ન થાય છે

ઉપચાર :—(૧) સિધવ ઘીમા વાટી ચોપડવો (૨) ત્રિક્ષણાનુ ૬ માસા ચૂર્ણ એક તોલા
મધમા આપવું (૩) મરીની ભૂટી ઘીમા મેળવી શરીરે ચોળવી (૪) નગોડના પાદડાનો રસ ૨
તોલા કાઢી તેમા ગાયનુ ઘી એક નોલો નાખી ત્રણ દિવસ પાવું (૫) કોઠીના પાદડા બારીક વાટી
તેનો લેપ કરવો અને કોઠીના પાદડાનો રસ દૂધમા પાવો (૬) સિવણુના સૂકા ફળ બાફી તે વાટી
તેનો કદક દૂધમા આપવો અને પથ્ય પળાવવું (૭) ગળો, હળદર, કડવો લીમડો અને ધમાસો, એ
દરેકનો કાઢો શીતપિત્ત ઉપર આપવો, તે પ્રાણુનું સરક્ષણુ કરે છે (૮) ગોળ તથા અજમો એકત્ર
કરી સાત દિવસ આપવું (૯) કુંવાડિયાના મૂળનું ચૂર્ણ ઘીમા પ્રાશનાર્થે આપવું (૧૦) તુલસીનો રસ
શરીર ચોળવો (૧૧) કડવા લીમડાના પાદડા વાટી ઘી સાથે કિવા આમળા સાથે ખાવાં તેથી
વિરક્ષેટક કોઢ, ક્ષત, શીતપિત્ત, કફ અને રક્તપિત્ત નાશ પામે છે (૧૨) ગલકીના પાદડાનો રસ
ઘીમા નાખી તેનો લેપ કરવો (૧૩) ગરમાળાના મૂળ દૂધમા ઘસી પાવા એટલે કફ અને શીત-
પિત્ત ત્રણ દિવસમા દૂર થાય છે x

વિશેષ ઉપચાર :—બુઓ વનોંમ મા —શીતપિત્ત માટે.—અજમો-૨, અરણી-૮ આમળા-૨૪,
કુંવાડિયો-૧૧, કોકમ-૩, ખાટી લૂણી, -૩, ગળો-૨૦, ચારોળી-૨, તુલસી-૧૩, ધમાસો-૭, મરી-૩, રાય-
આમળી-૨, લીમડો (કડવો)-૨૭, સાગ-૮ સિવણુ-૬ + પિત્ત માટે —અઘેડો-૯, અરબુનસાજડ-૪, ૬;

* કર્શોળિયાની બળ પેટમા જવાથી પણ શીત્ત થાય છે એ વ્યાધિ મટે છે અને પાછો થઈ આવે છે.
થોડો દેશી ચૂનો થોડી વાર ચુધી ૧૬ગણા પાણીમા પલાળી રાખી તેના ઉપરથી પાણીની આછ ઉતારી લઈ
તે આછ આગરે તોલા ૫ દરરોજ પાવાથી આ દરદ મટે છે આ ઉપચારનો અમે અનુભવ લીધેલો છે

x સિદ્ધ ઔષધિ હરિદ્રાખડ, આર્દ્રકખડ, પેટોલાદિ કવાય, અગ્નિમથ ચૂર્ણ વગેરે અપાય છે વમન
માટે કડવા પરવળ તથા લીમડાની છાલનો કવાય, બુલાખ માટે ત્રિક્ષણા, લીંડીપીપર તથા ગૂગળનું ચૂર્ણ;
તથા મર્દન કરવા માટે સરસવ અથવા કરજનું તેલ અપાય છે

+ પિત્તના બુદા બુદા વિકારો ઉપર વનોંધધિના પ્રકરણમાંથી ઉપચારો મળી આવે છે, પરંતુ પિત્તના

અળવી-૫, આમલી-૨૨, ૨૩; આમળા-૩, ૧૪, એરંડો-૩૩, કાટાસરિયો-૩, કેળ-૧૯, કોકમ-૪, ગળો-૭, ગોમેટો-૫, જાંબુ-૪, તવખીરવૃક્ષ-૨, દાડમ ૧૨, પિત્તપાપડો-૨, પીલુડી-૨, પિન્જેરુ-૫, લીમડો (કડવો)-૨૪, શતાવરી-૨. પિત્તવિકાર માટે.—આદુ-૩૮, ૪૧; આમળા-૩૮, કારેલી-૧, કાસાળુ-૬, ખેગ-૧૨, ગળો-૭, જાંબુ-૧૦, કુગળી-૩૨, દ્રાક્ષ-૧૬, પાટલા-૭, ફાલસા-૩, પિન્જેરુ-૧૯, ૨૦, વાસનવેલ-૪. ભ્રમયુક્ત પિત્ત માટે.—આદુ-૪૨ ૪૩, કાટો ગોખરુ-૧, પિત્ત પાડવા માટે.—કણ્ઠી-૫, કાળી ખજૂરી-૨, મોંઢળ-૨, લીમડો (કડવો)-૫ પિત્ત શમન થવા માટે કાઠી-૧, ચતનજેત-૨, લીલુડી-૬ પિત્તથી શરીરે ઊઠેલા ફેડલા માટે:—કાઠી-૬, તલ-૧૦. પિત્તથી શરીર ક્ષીણ થાય તે માટે:—હરડે-૫. જુઓ ગોવૈંમ મા —પિત્તવિકાર માટે:—દૂધ-૧૩. પથ્ય:—ચોખા, મગ, કળથી, કારેલા, દાડમ, ગરમ પાણી, કક, પિત્તહારક પદાર્થ અપથ્ય:—રતાન, ગરમી (તાપ), ખાટું તથા જડાન

૫૯-શીતળા- (મસૂરિકા) ગોવરું અથવા ઝોરી (રોમાંતિકા)

કારણ:—તીષ્ઠ, ખાટું, ખારુ, કડુ અને ઉષ્ણ ગયેલુ અન્ન તથા વિષાદિકાએ દુષ્ટ થયેલું અન્ન મેવન કરવાથી વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ, દુષ્ટ થયેલા રક્ત(લોહી)મા મળી, શરીરને ઠંડાણે મસૂર જેવી અને અડદ જેવી ફેડકીઓ ઉત્પન્ન કરે છે, તેને મસૂરિકા કિવા શીતળા કહે છે એ રોગમા તાવ, કફ, અગ દૂટવુ, ભ્રમ, ચામડીના ઠંડાણે સોજે, એ લક્ષણો થાય છે જેમ શીતળા આવે છે, તેમ ગોવરું એટલે ઝોરી પણ આવે છે ગોવરુ x એ ફક્ત આળકને જ આવે છે શીતળા

તે તે વિજંગે વિધેની માહિતી આ ગ્રંથમાં નહિ આપેલી હોવાથી નીચે આપી છે

મહર્ષિ ચરકાચાર્યે પિત્તના ૪૦ વિકાર આ પ્રમાણે દર્શાવ્યા છે -૧ જુવાનીમા ધોળા વાળ થવા, ૨ લાલ આંખો રહે, ૩ મૂત્ર લાલ રહે, ૪ આંખો પીળી રહે, ૫ મૂત્ર પીળુ ઊતરે, ૬ ઝાડો પીળો રહે, ૭ નખ પીળો રહે, ૮ ગરીર પીળું રહે, ૯ અધારા આવ્યા કરે, ૧૦ દાંત પીળો રહે, ૧૧ સર્વત્ર પીળુ દેખ્યા કરે, ૧૨ ઊધ થોડી આવે, ૧૩ મોઢું સુકાય, ૧૪ મુખમા દુર્ગંધી આવે, ૧૫ મુખ તીષ્ઠ રહે, ૧૬ ગરમ શ્વાસ નીકળે, ૧૭ મોઢું ખાટું રહે, ૧૮ ઓડકારમા ધુમાડા નીકળે, ૧૯ ચક્રી આવે, ૨૦ ઈંદ્રિયો શિથિલ થઈ નય, ૨૧ ક્રોધ વણો આવે, ૨૨ દાહ રહે, ૨૩ અતિસાર રહ્યા કરે, ૨૪ ગરમી ગમે નહિ અને શીતળતા ગમે, ૨૫ કોઈ પણ વસ્તુની તૃપ્તિ થાય નહિ, ૨૬ સર્વ વસ્તુમા અપ્રીતિ રહે, ૨૭ ભોજન કર્યા પછી બળ-તરા થાય, ૨૮ ભૂખ ઘણી લાગે, ૨૯ નસકોરી આદિ ફૂટે, ૩૦ ઝાડો પાતળો હોય, ૩૧ ઝાડો ગરમ ઊતરે, ૩૨ મૂત્ર ગરમ ઊતરે, ૩૩ બનવા હોય, ૩૪ વીર્યની અલ્પતા હોય, ૩૫ શર્ગીર ગરમ રહે, ૩૬ પસીનો ધણો આવે, ૩૭ પસીનામા દુર્ગંધ આવે, ૩૮ હાથ-પગમા રોગ બહુ હોય, ૩૯ શરીરમા હાડકળતર થાય અને ૪૦ ફેડલાફેડકીઓ ધણી થાય

- શીતળાના ફેડલા મસૂરની દાળ જેવડા થાય છે કોઈ કોઈને એથી નાના અથવા મોટા પણ થાય છે એ નાના છાકરાથી માડી ૮૦ વરસના ડોસાને પણ આખી ઉમરમા એકાદ સમય થાય છે જ, તેને માતા પણ કહે છે માતાનો ભેદ ઝોરી અને અછળડા છે ઝોરીના દાણા અળાઈ જેવા પણ સફેદ રંગના હોય છે અછળડા પણ તેને જ મળતા, પરંતુ કાંઈક તફાવતવાળા હોય છે આ બે દરદો બહુધા ૧૬ વર્ષની ઉમર થયા પહેલા જ થાય છે શીતળારોગમા કુષ્ઠરોગ પર કહેલ લેપ તેમ જ કક્ષિતથી ઉત્પન્ન થયેલ વિસર્પ પર કહેલી ચિકિત્સા કરવી સિદ્ધ ઔષધિ એલાધારિષ્ઠ, નિળાદી ક્વાથ, ઉષ્ણાન્નિ ચૂર્ણ, સર્વતોલક રસ, ધંદુલકા વટી, પેટાલાદિ ક્વાથ, ખદિરાષ્ઠક, મસૂરિકાઈર રસ, રુદ્રાક્ષ યોગ (રુદ્રાક્ષ અને મરીતુ ચૂર્ણ) વગેરે અપાય છે

x ઝોરી(રોમાંતિકા)નો રોગ થવા પહેલા સળેખમ થાય છે પછી તાવ, તૃષ્ણ, ઝેચેની, ગળામા દર્દ, માથામા દુખાવો, ઝાડા, પરસેવો, શ્વાસ વગેરે ઉપદ્રવ જેવામા આવે છે ત્યાર પછી ચામડીનો વર્ણ બદલાઈ નય છે આવી રીતે ત્રણ ચાર દિવસ જવા પછી મોટા ઉપર ઝોરીના દાણા દેખાયા પછી આખા ગરીર પર અળાઈ જેવા ગાળ દાણા થાય છે ઝોરી ઘણું કરીને ૭ મે દિવસે સુકાવા માટે છે, તેમ જ તાવ પણ ઓછો થઈ નય છે ઝોરીનું ચૂર્ણ ૩૫ પ્રકટે છે ત્યારે દાણા જાણુડિયા રંગના થાય છે આવે વખતે શીતળાના રોગમા કહેલા ઉપચારો સભાળપૂર્વક કરવા જોઈએ દવા આપતી વખતે ઝેરશમન માટે પ્રવાલ-પિષ્ઠી આપવી તેમ જ રોગ મટી ગયા પછી પણ ૧-૨ માસ સુધી પ્રવાલપિષ્ઠી આપવાથી લોહી અને બીજા ધાતુઓમા લીન ઝેર બળી નય છે

મોટા માણસને પણ આવે છે શીતળાના રોગોમા સ્વચ્છતા વધારે રાખવી.

ઉપચાર :—(૧) કડવા પંડોળા, કડવો લીમડો, કડુ, નાગરમોથ અને અરડૂસીનો કાઢો આપવો; એટલે અપકવ શીતળા હશે તો પાકા થઈ તેનું શોધન થાય છે. (૨) ખોરડીના પાદડાનો રસ લે સના દૂધમા આપવો. (૩) ગોરોચન લેંસના ઘીમા અથવા લેસના દૂધમા શક્તિ પ્રમાણે ૩ દિવસ આપવું; અથવા ગધેડીનું દૂધ પાવું એટલે શીતળા સારા નીકળે છે. (૪) રાળ, હિંગ અને લસણની ધૂણી આપવી; એટલે ક્ષતમા કીડા પડતા નથી (૫) ગોવરુ અને શીતળાનો બાળકના શરીરે દાહ ઊઠે છે, તે નીકળી જવા માટે ગુલકંદ આપવો; ગોખરુનું ચૂર્ણ ઘી-સાકરમા આપવું ગાયના ચોખ્ખા દૂધમા ઘી અને ખડીસાકર નાખી તે આપવું. ગાયના માખણમા જીરાની ભૂટ્ટી અને ખડીસાકર નાખી તે આપવું (૬) ગારા(બરફ-કરા)નું પાણી અથવા પોઈસરના પાન ઉપરનું પાણી આપવું. (૭) શીતળામાના ફેણા ફૂટી દાહ થાય છે તેના ઉપર જાણુની રાખ વટાણા અને રાતા રોયડાનું ચૂર્ણ લગાવવું, એટલે સુકાય છે. (૮) કડવા પંડોળા, ગળો, નાગરમોથ, અરડૂસી, ધમાસો, કરિયાતું, કડવો લીમડો, કડુ અને પિત્તપાપડાનો કાઢો આપવો આ કાઢો આમભસૂરિકાને શમાવે છે અને પાક થયો હોય તેનું શોધન કરે છે, તેમ જ દાહ, જ્વર, વિસર્પ, વ્રણ અને પિત્તવ્રણ ઉપર પણ આપવો શીતળાનો તાવ શાત કરવા માટે આના જેવું ખીન્તુ ઉત્તમ ઔષધ નથી. (૯) આખોમા શીતળા આવે તો કાસડાના ગિયા અને જેઠીમધના કાઢાએ આખો ઘોવી (૧૦) કડવા લીમડાના પાદડાના કાઢાથી શીતળાના વ્રણ ઘોવા. (૧૧) વડ, ઉબરો, પીપળી, પીપર અને નાદરખીનું ચૂર્ણ વહેનાર શીતળા ઉપર નાખવું કિવા જાણુની રાખ અથવા જાણુનું ચૂર્ણ નાખવું. (૧૨) ચાકવત- (ટાકા)નો અથવા બ્રાહ્મીનો રસ મધમા આપવો. (૧૩) શીતળાએ આખમા ફૂલ પડ્યું હોય તો- મોગલી એરડાના રસમા ઘોળી ચણોઠી ઘસી અજન કરવું. (૧૪) આમલીના કચ્છાનું અને હળદરનું ચૂર્ણ સમલાગે ઠંડા પાણીમા કિવા અરડૂસીનો રસ અને જેઠીમધ અથવા ચબેલીનો રસ અને જેઠીમધ, એમાનું એક ઔષધ શીતળાની શરૂઆત ગામમા થતા જ આરભે ૩ કિવા ૭ દિવસ પ્રાશન કરવું, એટલે તે પ્રાશન કરનારને શીતળા કોઈ દિવસ થતા નથી.

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનોંમા.—શીતળા માટે :—કારિવણા-૧૦, ટાકો-૧, બ્રાહ્મી-૩, શતાવરી-૨૨ શીતળા એટલે માતા હલકાં આવવા માટે —ઉબરો-૧૮, કેળ-૧૫, તોગણુ-૪, નાગલી-૨, ખોરડી-૭, વાદો-૨, સુગ્રીણુ-૨ શીતળા કદી પણ ન થવા માટે :—શીમળો-૧૭. શરીરમાંથી શીતળાની ગરમી નીકળી જવા માટે :—કાથમીર-૨. શીતળાનો આજર ન આવવા માટે :—અરડૂસી-૧૫, આમલી-૮ શીતળાના ક્ષતમાં કીડા ન પડવા માટે : લસણુ-૩. શીતળાથી આંખોમાં ફૂલ પડ્યું હોય તો તે માટે.—ચણોઠી-૨ શીતળા અને ગોવરુ પેટમાં ન જવા માટે :—કૂંગ-૨ શીતળા અને ગોવરુથી શરીર ઉપર કાટા ન ઊઠે તે માટે —આખા-હળદર-૩ શરીરમાંથી ગરમી અને ગોવરાનું દુઃખ નીકળી જવા માટે :—પરિપાઠ-૨

જુઓ ગોંવૈંમા —શીતળા ફૂટી નીકળેલા ફેણા માટે.—જાણુની રાખ-૧ શીતળાના તાવ માટે :—દૂધ ૧૪, માખણુ-૪.

જુઓ પ્રાંચીંમા —શીતળા થોડા આવવા માટે.—વાધની ચરખી-૨ શીતળાથી આંખમાં ફૂલ પડે તે ઉપર :—ગધેડાનો દાત-૧.

પથ્ય :—ચોખ્ખા, ચણા, મગ, મસૂર, જવ, પંડોળા, કારેલા, સરગવો, દાડમ, ધાતુવર્ધક અન્ન-પાન, શેલડી અને ઘી અપથ્ય :—ગરમ, તીખુ, ખાટું, શ્રમ અને હવા. મીઠું ખાવાથી ખાજ ચાલે છે માટે મીઠું પણ ન અપાય તો સારું.

૬૦-શૂળરોગ

કારણ :—ઉદરમા વાયુનો પ્રકોપ થાય એટલે તે હૃદય, કુક્ષિ, પીઠ, પાસળી, ઘૂટી અને પેટની જગ્યાએ શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે.

શૂળના પ્રકાર :—પૃથક દોષો વડે ત્રણ, સન્નિપાત વડે એક, આમ વડે એક તથા ૬૬૪ વડે ત્રણ મળી આઠ પ્રકારના શૂળ વાય છે આ બધાં શૂળની અદર ધાતુ કરી વાયુ પ્રબળ હોય છે શૂળના પરિણામશૂળ અને અન્નદ્રવશૂળ એવા બીજા પણ લેદ છે. x

શૂળના ઉપદ્રવ :—વેદના, તૃપા, મૂર્છા, મલગદ્વતા, કફ, શ્વાસ, હેડકી એ ઉપદ્રવો થાય છે.

ઉપચાર —(૧) દસમૂળના કાઢામા એરડતેલ, હિંગ અને સચળ નાખી પાવો, એટલે પેટનું ચટવું અને શૂળનો નાશ થાય છે. (૨) સૂઠ અને એરડમૂળના કાઢામા હિંગ અને સચળ નાખી પાવો; એટલે તત્કાળ શૂળનો નાશ થાય છે. (૩) સચળ, ગરમાળો, બીડલોણુ, સિંધવ, અતિવિષ અને ત્રિકટુનુ ચૂર્ણ બિજેરાના રસમા આપવું એટલે શુદ્ધ અને શૂળનો નાશ થાય છે. (૪) એરડ મૂળ, ધાણા, બીડલોણુ, અળમી, હરડે અને હિંગનું ચૂર્ણ પાણીમા આપવું, એટલે શૂળ અને શુદ્ધનો નાશ થાય છે (૫) પચલવણુ (બીડલોણુ, કાયલવણુ, સિંધાલુણુ, સચળ અને મીઠું) સમલાગે લઈ આદાના રસમા પંદર દિવસ પચન કરવું. પછી તેની ચણા જેવડી ગોળા કરી તે વાતશૂળ ઉપર આપવી (૬) હિંગ, તેજ અને સિંધવને ગોમૂતમા પચન કરી તેનો ફૂંટી ઉપર લેપ કરવો તે વેદનાયુક્ત શૂળનો નાશ કરે છે (૭) રીંગણી, ગોખરુ, એરડમૂળ, કુશ, કાસ અને શેરડીના મૂળનો કાટો પાવો. (૮) ત્રિફળા અને ગરમાળાનાં મગજનો કાઢો સાકર અને મધ નાખી પાવો, તેથી કરી દાહ, પિત્તશૂળ અને પ્રદોષ દૂર થાય છે (૯) બિજેરાના રસમા ગોળ નાખી પાવો; તે કફશૂળ, હૃદયગ, વાતશૂળ અને શુદ્ધનો નાશ કરે છે. (૧૦) કાયફળ, પોખરમૂળ. કાકડાશિંગ, નાગરમોચ, સૂઠ, મરી, લીડીપીપર અને કયોગનું ચૂર્ણ આદાનો રસ કિંવા મધમા આપવું, એટલે શૂળ, વાયુ, બિલટી, કાસ, શ્વાસ અને ક્ષય, એ રોગો દૂર થાય છે. (૧૧) ચિત્રક, પીપળીમૂળ, એરડમૂળ, સૂઠ અને ધાણાનો કાટો, હિંગ, સિંધવ અને બીડલોણુ નાખી આપવો. (૧૨) રાઈ અને ત્રિકળાનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમા આપવું એ સર્વ પ્રકારના શૂળરોગનું નાશક છે (૧૩) અન્નમો, સિંધવ, હરડે અને સૂંઠનું ચૂર્ણ આપવું. તે મદાગ્નિ અને શૂળનો નાશ કરે છે (૧૪) શતાવરીનો રસ મધમા આપવો. (૧૫) એલચી, હિંગ, જવખાર અને સિંધવનો કાઢો એરડતેલ નાખી આપવો તે કમ્બર, હૃદય, ઉદર, નાલિ, પીઠ, કુક્ષિ, મરતક અને કણ, એ ઠેકાણેના શૂળનો અતિ વેગથી નાશ કરે છે. (૧૬) સૂઠના કાઢામા એરડતેલ, હિંગ અને સચળ નાખી પાવો (૧૭) બહેડા ૧

x લોકિકમાં શૂળ બે પ્રકારના મનાય છે, દુક અને ચૂક જેથી પેટના ભાગ સિવાય બીજા જગાએ સોયો પોચા જેવી પીડા થાય છે, તેને શૂળ અથવા દુક કહે છે, અને ન્યારે પેટના ભાગમા જ એવી પીડા થાય છે ત્યારે તેને ચૂક કહે છે એ ચૂકને જ આ પ્રથમા પેટપીડના નામથી ઓળખાવેલ છે ન્યારે હોઝરી અથવા આતરડાના ઉપરના ભાગ(ગ્રાંઠી)મા વિદ્રધિ થાય, ત્યાં પરિણામશૂળ અને અન્નદ્રવશૂળની પ્રાપ્તિ થાય છે એ ગંગમા ભોજન કર્યા પછી ૨-૩ કલાકે શૂળ ચાલે છે કેટલાકને બિલટી થઈ નય ત્યારે શૂળ ગમન વાય છે અથવા અન્ન આગળ ચાલ્યું નય ત્યારે શૂળ મટે છે, શૂળના રોગમા ધણે ભાગે ઝાડો કળજ ટોચ છે, માટે પ્રથમ તેના ખુલાસો કરાવવો શૂળ ન્યારે વાયુ અને કફના જોરથી થાય છે, ત્યારે તેની સાથે ઉધરસ પણ બેપડી આવે છે આવા પ્રસંગે પ્રથમ ઉધરસને ગાત પાડવી

સગૃહિત ઉપચાર —(૧) સૂઠ તોલો ૦ા, સચળ તોલો ૦ા, સિંધવ તોલો ૦ા, મરી તોલો ૦ા અને લીડીપીપર તોલો ૦ા લઈ ખાડી એના ૮ ભાગ કરી તેમાથી એક ભાગ મધમા મેળવી ચટારવો અને ઉપર ગરમ પાણી અથવા ફૂંટીનાનો રસ પાવો; એથી શૂળ મટે છે (૨) ચૂક ઉપર —હીરાહિંગ ટાક ૧, સૂઠ ટાક ૪, બોડી અન્નમો ટાક ૨ અને સચળ ટાક ૨, ખાડી વાસી પાણી સાથે કાઢી આપવી, અથવા પીપળી-મળ, ઇંદ્રજવ, કાળીજરી, મરી અને ચોડાવળ, એ સર્વે એકેક પૈસાભાર લઈ ખાડી કાઢી કરવી તે મધ સાથે ચટારવું અથવા સૂઠ, સચળ, હિંગ અને અન્નમો સમાનભાગે લઈ ખાડી ગોળમા ગોળા કરી ખાવી, અથવા કળથીના ઉકાળામા સૂઠ, હિંગ અને વડાગરુ મીઠું, એનું ચૂર્ણ નાખી તે ઉકાળો પાવો (૩) એરડાનાં પાદડાનો રસ વાલ ૩, જવખાર વાલ ૧ અને હિંગ વાલ ૧ મેળવી આપવું (૪) હરિણના શિંગડાની અથવા સાબરશિંગની હારમ ગાયના દૂધમાં પાવાથી હૃદયશૂળ, પાર્શ્વશૂળ વગેરે નય (૫) બિજેરાનો રસ ટાક ૪ અને સિંધવ ટાક ૨ પાવાથી છાતીનું શૂળ નય (૬) સૂઠ, સિંધવ અને હિંગ વાડી પાણી સાથે આપવું અથવા ગળોનો રસ ટાક ૪, મરી ટાક ૧નો ભૂકો નાખી પાવાથી છાતીનું શૂળ નય

ભાગ, સૂઠ ૧ ભાગ અને કાચકાનો મગજ ૩ ભાગ એનું ચૂર્ણ એરડતેલમાં ઘૂટી આપવું; એટલે સર્વ પ્રકારના શળનો નાશ થશે (૧૮) નારાયણ ચૂર્ણ આપવું (૧૯) ક્ષારયોગે ખાખરાના મૂળ, આસુદરાની છાલ, ધાવડીની છાલ, અથેડો, ઢળનો ડોડો, તલ, હરણુદોડી, ધંતૂરો, હળદર, કોળાનો વેલો, અરડૂસી અને સૂરણ એકત્ર કરી માટલામાં ઘાલી જમીનમાં ખાડો ખોદી તેમાં છાણા મૂકી રાખ કરવી તે રાખ પાણીમાં મેળવી, પાણી ગાળી તે પ્રાશનાર્થ આપવું; એટલે હરસ, આનાહવાયુ, મલખધ, ગુલ્મ, કફ સખંધી રોગ કમળો, ત્રિદ્રધિ, હૃદયશળ, પાકુ, સંગ્રહણી, સોજો, શળ, સળખમ, અગ્નિમાઘ, ઉદરરોગ, પીનસ, પ્લીહા અને પ્રમેહ ઇત્યાદિનો નાશ થાય છે. જડ પથ્થર જેવું લક્ષણ ક્યું હોય તથાપિ આ ક્ષાર ભસ્મ કરી નાખે છે (૨૦) સૂઠ, સાંછખાર અને હિંગનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું, તે ક્ષણમાં સંપૂર્ણ શળનો નાશ કરે છે (૨૧) સંયળ, હિંગ અને સૂઠનું ચૂર્ણ સમભાગે લઈ ગરમ પાણીમાં આપવું તે કફ-વાતથી હૃદય, કૃષ્ણ, પીક અને પેટમાં થયેલું શળ તથા વિપૂચિકાનો નાશ કરે છે મળખધ ઉપર જવના કાઠામાં આપવું (૨૨) ચિત્રકાદિ વટી :—ચિત્રકમૂળ, મીઠું, પહાડમૂળ, સૂઠ, મરી, લીડીપીપર, કાચલવણુ, સિંધવ, ખીડલોણુ, સંયળ, જીરું, ઘાણા, જટામાસી, પીપળીમૂળ અને અજમે સમભાગે લઈ તેનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરવું. તે એકત્ર કરી તેને લીજુના રસમાં ખરલ કરી ગોળા કરવી તે હૃદયશળ, પાર્શ્વશળ, આમશળ, અરુચિ અને ૮૦ પ્રકારના વાયુના વ્યાધિ, એ સર્વનો તરત નાશ કરે છે (૨૩) સૂઠ, તલ અને ગોળનો કલ્ક દૂધમાં કરી પાવો, એટલે પરિણામશળ અને આમવાતનો નાશ થાય છે. (૨૪) ઇંદ્રવરણીના મૂળ પાણીમાં ઘસી તેમાં સૂઠ, મરી અને લીડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી પાવું એ અત્યંત દુઃસહ શળનો નાશ કરે છે (૨૫) એરડમૂળ, ચિત્રક, નાનો શખ, સાટોડી અને ગોખરુ, એ સમભાગ લઈ પુટમાં ખાળી તેની ભસ્મ કરી પાણી સાથે પાવી (૨૬) પાણી ભરેલું નાળિયેર લઈ તેના મુખ પર કાણું પાડી તેમાં મીઠું ભરી બહાર માટી ચોપડી સૂકવી છાણાના દેવતામાં ખાળવું. પછી બારીક ચૂર્ણ કરી લીડીપીપરના ચૂર્ણ સાથે તે ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ખાવું; એટલે પરિણામશળનો તથા વાત, પિત્ત, કફ અને સન્નિપાતથી ઉત્પન્ન થયેલા શળનો નાશ થાય છે (૨૭) ક્ષુદ્ર શખની ભસ્મ પાણીમાં આપવી. તે તુરત પક્તિશળનો નાશ કરે છે (૨૮) મીઠી-આવળના મૂળ ગરમ પાણીમાં પાવો (૨૯) મીઠળ અને કડુ પાણીમાં વાટી કિંચિત્ ગરમ કરી ડૂટી ઉપર લેપ કરવો (૩૦) એકલી કાકય ત્રણસો શળનો નાશ કરે છે, તો પછી તેમાં સિંધવ, લસણ અને હિંગનું ચૂર્ણ મળવાથી તે શળનો નાશ કરે તેમાં શું સંશય ? (૩૧) અડદના વડા સિંધવયુક્ત, મૃદુ, તૈલપકવ એવા ઘી સાથે ખાવો, એટલે અન્નદ્રવશળનો નાશ થાય છે (૩૨) ઘોડીની લાદ પીલી તેનો રસ કાઢી તેમાં હિંગ નાખી તે રસ પાવો, કિંવા કળથીના કાઠામાં હિંગ, સૂઠ અને ખીડલોણું ચૂર્ણ નાખી આપવું; એટલે મહાન શળનો નાશ થાય છે. (૩૩) સામે કાદરા અને કાગના તાદળાની ખીર કરી ખાવી તે અન્નદ્રવશળ ઉપર હિતકારક છે (૩૪) ઘઉંના લોટનો ગોળ અથવા સાકરનો શીરો દૂધ સાથે ૪૮ દિવસ ખાવો, એટલે અન્નદ્રવશળનો નાશ થાય છે. (૩૫) વિષ્ણુકાતાના મૂળનો કલ્ક, સાકર, મધ અને ઘી નાખી પાવો, એટલે પરિણામશળ દૂર થાય છે. (૩૬) શખભસ્મ અથવા આમલીની છાલની ભસ્મ ગરમ પાણી સાથે પાવી (૩૭) ખીલી, એરડો અને ચિત્રકના મૂળ, સૂઠ, હિંગ, સિંધવ, એ સર્વનું ચૂર્ણ આપવાથી તત્કાળ શળનો નાશ કરે છે *

જુઓ અનુભૂત ઔષધ :—ઔષધિક્રિયાના ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમાં નં ૧૮, મલમપ્રયોગની ટીપમાં નં ૭

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમા :—શૂળ એટલે હુક માટે :—અજમેદ-૫, આદુ-૭, ૩૧, ૫૧; આબલી-૭, આશેત્રી-૧, ઇગોરિયા-૫, ઇંદ્રવરણ-૭, એરડો-૧, એલચી-૧૧, કલોજી જીરું-૧, કળથી-૬, કુઓ-૨, ગૂગળ-૧૮, એરકોચલા-૭, તુવરુક્ળ-૧, દ્રાક્ષ-૧૦, નાગલા દૂધેલી-૬, નાળિ-

* શળરોગ પર સિદ્ધ ઔષધિ —શલગજ કેસરી, શલવન્જિણી વટી, શલગજેન્દ્ર તેલ (મર્દન માટે), શખવટી, આમલકી ખડ, ધાત્રીલોહ, તામ્રભસ્મ ત્રિકલાલોહ, ગધક વટી વગેરે અપાય છે

ચેર-૧૬, બિન્નેર-૮, ૧૩, ભોયઆમળી-૬, મીઠીઆવળ-૯, લસણ-૧૮, શતાવરી-૨, ૪; સમુદ્ર-૩૦, સમેરવો-૧, ૧૭, ૨૦; સાત્વીન-૩, હરે-૨૪ પેટપીડ એટલે પેટમાં દુખાવો કે પેટના શૂળ માટે :—અવેડો-૧૯, અજમો-૧, અજમોદ-૨, અજવલા-૧, ઉપરસાલ-૧૦, કપૂરવેલ-૧, કરિયાતુ-૩, કારિંદા-૪, કાળી ખજૂરી-૪, કાયકી-૧, કીડામારી-૩, ખરશિગી-૧, ચણા-૬, ચૂકા-૧, ઝેરકાયલા-૯, ૧૦; દિકામાળી-૧. નાળિયેરી-૧૨, પાટલા-૪, કુદીનો-૭, બાફળી (હિંગોત્રી) -૪, ૫, બાવળ-૯, મરચી-૧, મરવો-૧૦, મેઢાશિગ-૧, મોગલી એરડો-૭, મોરસકાદો-૧, રાઈ-૩, વાસનવેલ-૪, સુગંધી (લીલી) ચા-૧, હિવર-૧, હિંગ-૬, ૭ આગંતુક પેટશૂળ માટે :—મીઠળ-૧. ઉદરરોગમાંના પાણીથી થયેલ શૂળ માટે :—આદુ-૧૯ વાતશૂળ માટે :—આદુ-૩૬, ઇન્જવ-૧૪, ગળો-૨૧, મદાગ-૩ પિત્તશૂળ માટે :—આમળા-૩૧, શતાવરી-૪ આમશૂળ માટે :—લીડીપીપર-૧૬. પરિણામશૂળ માટે :—આદુ-૨૪, ઇન્જવ-૧૧, છુરુ-૫, લીડીપીપર-૩૨, વિષ્ણુકાન્તા-૨, હિંગ-૨૦ અન્નદ્રવશૂળ માટે :—કાગ-૧, કોદરા-૧, સામો-૧ હૃદયશૂળ માટે :—ગળો-૨૧, વાળો-૬, શતાવરી-૪, સમેરવો-૨ કુક્ષિશૂળ માટે :—એરડો-૨, શતાવરી-૪. પાંચશૂળ માટે :—સમેરવો-૧૬ પૃષ્ઠશૂળ અને કટિશૂળ માટે :—આસધ-૨૦, સમેરવો-૨. ભુઓ પ્રાં આં મા સાળરશિગની ટીપમાં ન ૩.

ભુઓ પ્રાં આં મા :—શૂળ માટે :—ઘોડાની લીં-૧ વાતશૂળ માટે :—સાળરશિગ-૫. કટિઅહ, સંધિશૂળ અને હૃદયશૂળ માટે :—હિરણ્યગ-૧.

પથ્ય—એક વર્ષના જૂના ચોખા, ગરમ દૂધ, પટોલ, સરગવો, કારેલા, મીઠું, સુવા, લસણ, કળથી અને ફેરી. અપથ્ય—વિરદ્ધ અન્નપાન, નગરણ, વિષમાશન, રક્ષ, કડવા, તૂરા, ઠંડા, ગુરુ એવા પદાર્થોનું સેવન, ઉદ્વોગ, મૈથુન, મધ, દ્વિદલ ધાન્ય (તુવેર, વટાણા ઇત્યાદિ), તીખા પદાર્થ, શોક અને ક્રોધ.

૬૧—સોળે (શોથ)

કારણ :—વમન, વિરેચનાદિ શોધન, જ્વરાદિ રોગ તથા ઉપવાસથી કૃશ અને દુર્બળ થયેલા માણસને ખાટા, ખારા, તીખા, ઉષ્ણ તથા જડ એવા પદાર્થોનું સેવન, દહીં, અપકવ અન્ન, મૃત્તિકા, ભાજી, સમુદ્રમાના મરચ, વિષ વડે દૂષિત થયેલા અન્નનું સેવન, મૂળવ્યાધિ, અવ્યાયામ, શોધન કરવા યોગ્ય દોષો થાય તોપણ તેનું શોધન નહિ કરવું, હૃદયાદિ મર્મસ્થાનને દોષોએ કરેલો ઉપધાત, આમ, ગર્ભપતન આદિ ખરાબ પ્રસૂતિ, વમનાદિ પંચકર્મનો મિથ્યાયોગ, એ સર્વે દોષો સોળના કારણો છે.†

† વાત, પિત્ત, કફ, વાતપિત્ત, વાતકફ અને કફપિત્ત, સન્નિપાતનો, વાગવાનો અને ઝેરનો, એમ સોળે નવ પ્રકારનો ગણાય છે. શોથરોગ હૃદય, વૃક્ક અને ચક્રતની ખરાબીથી થાય છે હૃદય નખણ પચ્ચાથી શોથ આવે ત્યારે પહેલા હાથ અને પગ ઉપર સોળે આવે છે દિવસમા આવે છે રાત્રે સોળે ઓછો થઈ જાય છે સવારે ઊઠતી વખતે સોળે જણાતો નથી વૃક્ક (મૂત્રપિંડ) બગડવાથી સોળે આવે ત્યારે પહેલા મોઢા ઉપર સોળે આવે છે પછી નીચે ઊતરતો જાય છે એ સોળે ઘણું ભાગે દિવસમા ઓછો થઈ જાય છે દિવસમા પરસેવા દ્વારા ઝેર બહુ બહાર નીકળી જાય છે એટલે વૃક્કને ઓછું કામ કરવું પડે છે ચક્રતના દોષથી ઉત્પન્ન શોથમા હાથ પર અને મોઢા પર એકસાથે સોળે વહે છે હૃદય અને ચક્રતવિકારમા મૂત્રલ અને પાણી જેવા જાડા કરાવનારી રચક ઔષધિ આપવાથી લોહીમાનું પાણી બહાર નીકળી જાય છે પછી આમડીના નીચે રહેલું પાણી આકર્ષિત થઈ જાય છે, જેથી સોળે ઊતરી જાય છે વૃક્કાવિકારમા તીવ્ર મૂત્રલ ઔષધિ અપાતી નથી નહિતર લાલને બદલે હાનિ પહોંચે છે એ રોગમા રચ અપાય છે તેમ જ પરસેવા દ્વારા ગેસ બહાર નીકળવા-વાળી દવા અપાય છે વૃક્કવિકારથી થયેલા સોળમા પેગાબની અદર એલ્યુમિન (એલ્ડસ ટ્રોય) જાય છે. એ પેગાબની પરીક્ષા કરવાથી જાણી શકાય છે સૂચના :—આવી જતના સોળમા તેલની માલિશ કરવી નહિ નહિતર પરસેવા રોકવાથી સોળે વધી જાય છે જે સ્થાનિક શોથ બાહ્ય કારણથી થયેલ હોય તેના ઉપર કારણભેદથી તેલની માલિશ થઈ શકે છે કેટલાકના ઉપર શોક કરાય છે ત્રણનો સોળે હોય તો પોટીસ બાધવી ઝેરથી, રક્તવિકારથી અથવા ખીન બાહ્ય કારણથી સોળે થઈ, ખરાબ લોહી ભેગું થઈ ગયું હોય તો જળો લગાડી કઢાવી નાંખવું અથવા ગિંગડીથી કઢાવી નાંખવું

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

સંચીત ઉપચાર —(૧) એરડાની જડ, ઇન્જવ, સૂક, લીડીપીપર, સાંખાર, જવખાર, હળદર,

લક્ષણુ :—અગે જડપણુ, ચિત્ત સ્વસ્થ ન હોવું, સોળે, દાહ, શિરા ખારીક થવી, રોમાચ થવા તથા અગનો રંગ બદલાવો એ સોળના સામાન્ય લક્ષણો છે. x

ઉપચાર :—(૧) સાટોડી, દારુહળદર, હળદર, સૂંઠ, બાળહરડે, ગળો, ચિત્રો, ભારગમૂળ અને દેવદારનો કાઢો સર્વાંગનો સોળે દૂર કરે છે (૨) વછનાગ, સૂંઠ અને સાટોડીના મૂળને ગોમૂત્રમા વાટી લેપ કરવો. (૩) ગલકાના પાદડાનો રસ ગોમૂત્રમા નાખી ગરમ કરી ચોપડવો. (૪) કાચકી, આકડો અને એરડાના પાદડાને વાટી ગરમ કરી સોળ ઉપર લેપ કરવો, એટલે ત્રણ દિવસમા સોળે ઊતરે છે. (૫) આદાનો ગ્સ કિવા સૂંઠનો કાઢો દૂધ નાખી પાવો તથા તે પચી ગયા પછી ત્રિક્ષણાનો કાઢો શિલાજિત નાખી પાવો, એટલે ત્રિક્ષણ સોળનો નાશ થશે (૬) સચળ અને રાઈ એકત્ર વાટી લેપ કરવો. (૭) કાળી નગોડ, ચિત્રો, સૂંઠ, નાગરમોચ, છરુ, રીંગણી, કાળીપાટ, હળદર, લીડીપીપર, ગજપીપળી અને જટામાસીનું ચૂર્ણ મ દોષણુ પાણીમા મેળવી આપવું. આ સર્વોત્તમ ઉપાય છે (૮) ગોળ, લીડીપીપર અને સૂંઠનું ચૂર્ણ સોળે, આમાજીર્ણ અને ચળનું નાશક તથા બસ્તિશોધક છે. (૯) ત્રિક્ષણાનો કાઢો લેંસનુ ઘી નાખી પાવો; એટલે સોળે, પ્રમેહ, નાદીવ્રણુ અને લગદરનો નાશ થાય છે (૧૦) અરડૂસી ભોયરીગણી તથા ગળોનો કાટો મધ નાખી આપવો, એટલે દુધર સોળે, શ્વાસ, કાસ, તાવ અને ઊલટીનો નાશ થાય છે (૧૧) સાટોડી, ચિત્રો, નગોડ, ગૂગળ, એરડાના પાદડા અને કાટાસરિયો પાણીમા નાખી ઉકાળવા અને તેની વરાળની બાફ આપવી (૧૨) ઠીકગનો કકડો તપાવી તે ઉપર ગોમૂત્ર અને કારેલા તથા આબાહળગ્ગની ભૂકી નાખી તેની ધૂણી સોળને આપવી. +

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌં મા —અંકોલ ૧૧, અગથિયો-૬, અરડૂસી-૨૪, અગણી-૧, ૯, આકડો-૯, ૨૭, ૩૦; આદુ-૩૦, આવળ-૨, આશેત્રી-૯, આસધ-૧૩, ઉદરકની-ક-૬, ઉબરો-૮, કડવી ગલકી-૨, કારિવણુ-૬, કાસુદરો-૩, કાળો ઉમરડો-૫, કાચકી-૨, કાટાસરિયો-૧૦, કીડામારી-૭, કુખો-૭, કેળ-૬, ખસખસ-૪, ગલકી-૨, થુવેર-૧૦, થુવેર ત્રણ ધારિયો-૨, ધંતૂરો-૭, નગોડ-૫, પાઠ (કાળીપાટ)-૬, પાવચી-૨, ખીલી-૨૬, ભાગરો-૮, લિલામો-૧૯, રાઈ-૨૨, લીડીપીપર-૧૬, વગડાઉ સાટોડી-૧, વછનાગ-૪, વસુ-૧, વાદો-૪, સરસડો-૫, સમેરવો-૧૫, ૨૦; સાટોડી-૫, ૧૬, ૧૯, ૨૧, ૨૩ ની ટીપમા નં ૩, હળદર ૨૨ ની ટીપમાં નં. ૪, હરડે-૪૨ વાયુથી શરીર સૂજે તે માટે :—અંકોલ-૭. વાયુથી આવેલા સોળ

દેવદાર, એ સમાનભાગે લેવું એ સર્વના ત્રીજો ભાગ મહૂર ભસ્મ મેળવી તેની કાકી સવારે ૨૪ સ્ત્રીની લેવી, તેથી અનેક જાતના સોળ, પિડરોગ તથા દમ એ મટે એ ઔષધ એક માસ સુધી લાગટ ફાંકવું. ખટાઈ, બાદીની શરદી કરે એવી ચીજ, તમામ મીઠાઈ, મઠ તથા મીઠી ચીજની પરેજી રાખવી (૨) એરડિયુ સોળ ઉપર મસળે તો વાયુનો સોળે જાય, પણ ગરમીનો હોય તો વધારે થાય (૩) નવો વાંસ, સિંધવ અને હળદર, એ સર્વને ઘસી સોળ ઉપર ચોપડે તો આરામ થાય (૪) સોળે લાલ રંગનો હોય તો લોહીથી થયો છે એમ જાણવું સોળમાં બળતરા થતી હોય તો જળો મુકાવી લોહી કમી કરાવવું અને નીચલો મલમ ચોપડવો —મહુડા શેર ૦, હળદર ૨ પૈસાભાર, સાજીઆર ૨ પૈસાભાર, નિમક ૧ પૈસાભાર, એ સર્વને મીઠા તેલમા ધૂટી મલમ કરવો અને તે દરદ ઉપર ચોપડવો અથવા સોળવાળા ભાગ ઉપર તેની પટ્ટી મારવી, તેથી લોહીવિકારનું દરદ મટી જશે પણ લોહીવિકારનું દરદ ન હોય તો લોહી કઠાવવું નહિ જો કઠાવે તો નુકસાન થાય સોળ ઉપર કુવારનો ગરબ મસળે તો સોળે ઊતરે (૫) એરડાનું મૂળ, હિમજ, સિંધવ અને ત્રુસડાનું મૂળ સમાનભાગે તોલો લઈ પાણી સાથે ફકાવવાથી હાથપગનો સોળે ઊતરે પથ્થ-દૂધલાત

x જે સોળે નીચેના શરીરમા ઉત્પન્ન થઈ ઉપર માથા સુધી ચડી ગયો હોય તે અસાધ્ય ગણાય છે જે સોળરોગમાં શ્વાસ, તરસ, ઊલટી, દુર્બલતા, તાવ, અને અરુચિ હોય તે રોગીને બચવાની આશા રહે નહિ

+ શોથરોગમા પુનર્નવા, અષ્ટક, પુનર્નવા મહૂર, શોથારિ માહૂર, સુધાનિધિ રસ, દુગ્ધવટી, તકમહૂર, શોથકાલાનલ રસ, ચિત્રકાદિ ઘૃત વગેરે ખાવા માટે અપાય છે મહૂર માટે પુનર્નવાદિ તેલ, શુક્રમૂલાદિ તેલ વગેરે અપાય છે.

માટે :—અખરોટ-૩, તુલસી-૨૩ દાહ્યુક્ત સોજ માટે :—લીમડો (કડવો)-૮. સર્વાંગ સોજ માટે—ઉદરકની-૧-૨.

ભુઓ ગોંધૈંમાં :—ગોમૂત્ર ૭ની ટીપમા ન. ૨. ભુઓ પ્રાં ઔંમાં :—ખીરખહોટી-૭, સાખચશિંગ-૧.

પથ્ય—રેચન, ઉષ્ણોદકનો શેક, જૂના ચોખા, કળથી, જવ, મગ, કારેલા, લસણ, ગાજર, પરવળ, દૂધ, કડવા, તીખા, અગ્નિ પ્રદીપ કરે એવા પદાર્થ અને ઊંચું પાણી અપથ્ય—નવું અન્ન, જડાન્ન, સુકાયેલું શાક, ગોળ, આટો, દહી, ખીચડી, ખાટા, દાઝેલા તથા દાહક પદાર્થ અને મૈથુન.

૬૨—સ્ત્રીઓના રોગ

(૧) પ્રદર* (ધૂપણી, વાંઘું, લોહીવા, રક્તસ્રાવ)

કારણ :—વિરદ લક્ષણ, મઘ, અધ્યશન (ભોજન ઉપર ભોજન), વિરુદ્ધાહાર, અજીર્ણ, ગર્ભપાત, અતિ મૈથુન, ઘણું ચાલવું, અતિશોક, ઘણું ઉપવાસ કરવા, જડ ભાર ખેચવાથી, કાષ્ઠાદિકના પ્રહાર વડે, દિવસે મૂર્છા રહેવાથી, એ સર્વ કારણોથી કફ, પિત્ત, વાયુ અને સન્નિપાત એ ચાર ભેદોએ પ્રદરરોગ (યોનિમાર્ગથી ધાતુનું જવું) થાય છે +

પ્રદરનો ઉપદ્રવ :—સર્વ પ્રકારના પ્રદરમાં અંગ મરડાઈ જાય છે અને હાથપગ તોડાય છે. તે પ્રદર અતિ વધવાથી શક્તિ કમી થાય છે, ચકરી આવે છે, મૂર્છા આવે છે, તૃષા લાગે છે, દાહ થાય છે, ગેગી સ્ત્રી બડબડ કરે છે અને અંગ ધોળું સફેદ થાય છે, આખે છારી વળે છે તથા વાતજ રોગ આક્ષેપકાદિ લાગે છે. કંદુજ પ્રદર :—ખાટો, ઘટ્ટ, પગપોટાવાળો, કિચિત્ ધોળો, ચોખાના ધોવડામણ જેવો સ્વાદ થાય છે, એને શ્વેત પ્રદર કહે છે. પિત્તજ પ્રદર :—કિચિત્ પીળો, નીલ, કાળો, રાતો અને કાઢા જેવો પ્રદર વહે છે, તેમાં દાહ, ચચગ્વુ ઇત્યાદિ પિત્તની પીડા થાય છે, અને તે પ્રદરનો વેગ ઘણો હોય છે. વાતજ પ્રદર :—ઝક્ષ, રાતો, ફીણવાળો, થોડો થોડો માસ ધોયેલા પાણી જેવો પ્રદર વહે છે અને તેમાં વાયુની પીડા થાય છે. ત્રિદોષજ પ્રદર :—જે પ્રદર મધ, ઘી, હરતાલ અને મળમળના રંગ જેવો અને દુર્ગંધીયુક્ત હોય છે તે ત્રિદોષજ જાણવો; એ અસાધ્ય છે. લોહિયા આ ગેગના શ્વેત પ્રદર અને રક્ત પ્રદર એવા બે પ્રકાર માને છે

શ્વેત પ્રદર ઉપર ઉપચાર :—(૧) કાળા ઉતરાના ફળનો રસ કાઢી મધમાં પાવો; એટલે

* ગોરખઆમલી નંગ ૧ આખી લઈ તેના ગર્ભને આટો તથા સાકર શેર ૦૧ અને કાગઠી એલથી ૨ પંસાભાર એકત્ર કરી દિવસ ૧૪ પાણીમાં આપવાથી મહાપ્રદર જાય. આ ઉપાય જૈન ગ્રંથમાં છે કપાસિયાના મીજ ફરરાજ તોલો ૧ લઈ સાકર સાથે ૧૫ દિવસ સુધી ખાય, તો પ્રદરરોગ નક્કી જાય છે આ પ્રયોગ અમે નંતે અજમાવેલો છે

+ પ્રદરરોગ યોનિમાર્ગ, ગર્ભાગય, ખીજકોપ અને ગર્ભાગયના ઉપર રહેલી નલિકાઓની ખરાબીથી ઉત્પન્ન થાય છે પ્રારંભિક ઉષ્ણતાથી વાતજ ગરમ પાણી પડે છે એ પાણી રોગ નૂનો થવા પછી નહું થઈ જાય છે ત્યાર પછી પીળું બને છે અહર વ્રણ થઈ જાય તો લાલ બને છે પરુ પડે તો દુર્ગંધવાળું પાણી નીકળે છે પરુવાળા પાણીમાં ખાવા માટે દવા આપવી તેમજ બહારથી પિચકારી વડે ગર્ભારાય ઘોતા ગહેલું નેઈએ ગેગ બહુ વધી ગયે હોય તો આપરેશન કરાવવું પડે છે લોહીમાં કમજોરી હોય તો લોહભસ્મ, મંદુરભસ્મવાળા દવા આપવી નેઈએ તેમજ ૬ માસ આમળાને ૧૦ તોલા પાણીમાં રાત્રે ભીજવી સવારે પાણી ગાળી ૦૧ તોલો મધ મેળવીને પિવડાવવું એવીજ રીતે સવારે આમળા ભીજવી સાંજે પાણી પિવડાવવું રાજ, રસવતી, માચકળ, લોહ, તાદળજળના મૂળ, સોપારી, એ બધી દવાઓ પ્રદરરોગ પર લાભદાયક છે સફેદ શીતળ નહું પાણી પડવું હોય તો હીરાઓળ, ગળોનું સત્ત્વ અપાય છે ગર્ભાગયમાં અથવા મૂત્રાગયમાં ઝેર ભેગું થઈ જવાથી પ્રદર અને નિર્જાળતા આવી હોય તો મૂત્રવિરેચન આપવું અજમે ૨૧ તોલા રાત્રે ૧૦ તોલા પાણીમાં ભીજવેલા સવારે પાણી ફેકી દેવું અજમાને ચટણીના જેવો વાટવો. પછી ૧૦-૨૦ તોલા પાણી મેળવી ગાળીને પિવડાવવો આથી અહર રહેલું ઝેર નીકળી જાય છે આ ઉપચાર જડરત પ્રમાણે ૩-૪ દિવસ કરવો અજમાનું પાણી સવારે એક જ વખત આપવું ત્યાર પછી ઉપચાર કરવાથી જલદી લાલ પડે છે

—રવામી કૃષ્ણાનંદ

ધોળો અને રાતો પ્રદર દૂર થાય છે. પથ્થ—દૂધ અને લાત. (૨) ખોડી અધાડીના મૂળનો ગ્સ લોધર અને મધ નાખી આપવો (૩) અગ્નિસીના પાદડાનો કિંવા ગળોનો ગ્સ મધમા આપવો. (૪) ગ્ગતરોહીડાના મૂળનો કલ્ક મધમા આપવો (૫) કપાસના મૂળ ચોખાના ધોવડામણુમા બે વખત ધસી પાવા અથવા ફળ કે મૂળ આપવા. (૬) આમળાનો રસ કિંવા ચૂર્ણ મધમા આપવું. (૭) દરોજ સવારે અને રાત્રે બિધવાની વખતે ગાયના ૧૪ તોલા દૂધમા ૨૧ તોલા પાણી અને ૪ માસા સૂઠ નાખી કઢવી, પાણી બાળી ફક્ત દૂધ ગ્રેપ ગખવુ અને તેમા ખડીસાકર નાખી પાવું. (૮) ખડીસાકર અને છરાનુ ચૂર્ણ ચોખાના ધોવડામણુમા આપવુ (૯) કાકડીના બિયામાનુ મગજ ૧ તોલો અને ધોળા કમળની કળીઓ ૧ તોલો બારીક વાટી તેમા છરુ અને ખડીસાકર નાખી તે સાત દિવસ આપવુ. (૧૦) અડદનો લોટ, જેઠીમધનુ ચૂર્ણ, ભોયકોળાનુચૂર્ણ, મધ, સાકર અને ગાયનુ દૂધ એ એકત્ર કરી આપવા. (૧૧) આમળાના બી પાણીમા વાટી, તેમા સાકર અને મધ નાખી ૩ દિવસ આપવુ. (૧૨) નાગકેસર છાશમા વાટી ત્રણ દિવસ આપવુ અને છાશ-લાત ખાવા.

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનૌંમા—અધાડી-૭, અખોલી-૧, અગ્નિસી-૮, આદુ-૨૬, આમળા-૧, ૩૧, કાકડી-૬, ગ્ગતરોહીડા-૩ કંફ પ્રદર માટે:—કાળો ઉમરડો-૩

રક્ત પ્રદર ઉપર ઉપચાર:—(૧) અશોકની છાલનો કાઢો, દૂધ અને પાણી મેળવી દુગ્ધાવશેષ કરી ઠંડો થયા પછી પાવો તે તીવ્ર રક્ત પ્રદરનો નાશ કરે છે. (૨) શુદ્ધ રધાન ઉપરની વાધાટીમા ઉત્તર દિશા લણીના મૂળ ઉત્તરાલાદ્રપદ નક્ષત્રમા કાઢી લેવા અને તે કમરે બાધવા (૩) કેવડાના મૂળ ચોખાના ધોવડામણુમા ધસી સાકર નાખી આપવા. (૪) તપખીર, રાજ અને ગેરનુ ચૂર્ણ ઘીમા આપવુ (૫) નાગકેસરની ભૂટી ઘીમા પલાળી રાખી સોપારી જેવડી ગોળી કરી બે વખત આપવી (૬) બાવળની શિંગો, બાળકેરી (કાચી કેરી), મોચરસના ઝાડની છાલ અને ગૂદીના બિયાનુ ચૂર્ણ, એ એકત્ર કરી દૂધમા આપવુ (૭) ઉદરની લીડીઓ બલાબલ બેઈ દૂધમા મેળવી ૨-૩ દિવસ આપવી (૮) ખેરી શુદ્ધ રાત્રે પાણીમા ભીજવી રાખી સવારે સાકર નાખી આપવો; એટલે રક્ત પ્રદર અને પ્રમેહનો નાશ થાય છે. (૯) જૂની ઇંટનુ ચૂર્ણ ૬ માસા, માયફળ ૩ માસા અને ગાયનુ ઘી ૧ તોલો એકત્ર કરી ૭ દિવસ આપવુ. (૧૦) ખપાટના પાદડાનો ગ્સ ૨ તોલા કાઢી તેમા નાગકેસરનુ ચૂર્ણ ૨ માસા નાખી ૭ દિવસ આપવુ. (૧૧) કેસર, એલચી, બયફળ, વશ-લોચન, નાગકેસર અને શખશરુ, એ સર્વેનુ સમલાગે ચૂર્ણ કરી તે ૨ માસા ચૂર્ણ, ૨ માસા મધ, ૬ માસા ગાયનુ ઘી અને ૩ માસા સાકરમા સેવન કરવું, એટલે રક્ત પ્રદર, રક્ત પ્રમેહ, રક્તાર્શિ, એ રોગો દૂર થાય છે આ ઔષધ બે વખત લઈ ઉપર ગાયનુ તપાવેલુ દૂધ સાકર નાખી પાવુ (૧૨) પાકેલુ કેળુ એક અર્ધો તોલો ઘીમા દરોજ સવારસાજ ખાવુ, એ ખાવાથી કોઈને ટાઢુ પડે તો તુરત જ કેળાની અદર મધ નાખી લેવું; એટલે રક્ત પ્રદર અને ધાતુવિકાર દૂર થાય છે. સાખરૂઢના (પડવાસના) ફળ તલના તેલમા ૩ માસા આપવા, એટલે સર્વ પ્રકારના પ્રદરોનો નાશ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનૌંમા—આસોપાલવ-૧, ઉબરો-૨૭, એલચી-૫, કાળો ઉમરડો-૩, કેવડાનુ ઝાડ-૧, તવખીર વૃક્ષ-૪, નાગકેસર-૪, ૬; નાની અરણી-૧, બાવળ-૧૧, કડવો લીમડો-૩૦. ભુઓ પ્રાંઓંમા—મીણુ-૪

સર્વ પ્રદરો ઉપર ઉપચાર:—(૧) નવા થયેલા પ્રદર ઉપર એરંડતેલનો રેચ આપવો અને દરોજ સૂઈ રહેતી વેળાએ ગાયના ગરમ કરેલા દૂધમા ખાડ અને થોડી સૂઠની ભૂટી નાખી તે પાવુ. (૨) કાલનાં મૂળ ચોખાના ધોવડામણુમા વાટી ત્રણ દિવસ પાવા. (૩) ત્રિકળા, સૂઠ, દારુ-હળદર અને લોધરનો કાઢો મધ અને લોધરનુ ચૂર્ણ નાખી આપવો, તે ત્રિકોષળ પ્રદરનો નાશ કરે છે. (૪) ઉબરાના ફળનુ ચૂર્ણ કરી તેમા સાકર અને મધ નાખી મોદક કરી તે આપવા (૫) દારુહળદર, રસાજન, અરગ્સી, નાગરમોથ, કરિયાતુ, બેલકાયરી (સૂકા બીલા) અને બિલામાનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૬) ભોયઆમળીના મૂળ ચોખાના ધોવડામણુમા ત્રણ દિવસ પાવા, એટલે તે

દુઃસ્વાધ્ય પ્રદગ્ની શાંતિ કરે છે. (૭) ધાવડીના ફૂલનો કાઢો ત્રણ દિવસ પાવો અથવા પાનનો રસ સાકરમાં પાવો. (૮) ત્રિફળા, દેવદાર, વજ, અગ્રૂમી, ધરો, પીટવણુ અને યજ્ઞદાણુનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૯) કાંટાસરિયાના મૂળ, મહુડાની છાલ, ધોળુ ચંદન અને જેઠીમધ, એ વાટી ચોખાના ધોવડામણુમાં પાવુ. (૧૦) કોઠી અને વાસના પાદડા વાટી તે કલ્ક મધ નાખી આપવો. (૧૧) તાદળજનના મૂળિયા અથવા અશોકની છાલ ચોખાના ધોવડામણુમાં વાટી તેમાં મધ અને રસાજન નાખી તે આપવું (૧૨) ઉંદગની લીડીઓ, ધાવડીના ફૂલ અને હીંગબોળ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તે એક તોલો આપવું; એટલે સાત દિવસમાં સર્વ પ્રકારના પ્રદરનો નાશ થશે. (૧૩) શેરણીનાં પાદડાનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું, એટલે ગળાયુક્ત પ્રદર દૂર થશે (૧૪) દારુહળદર, લિલામો, લાબળુ, તલના ફૂલ અને રસાજનનો કાટો આપવો (૧૫) મોચરસના ઝાડની છાલનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું. (૧૬) દારુહળદગના કાદામાં ૩ માસા શિલાજિત નાખી ૭ દિવસ આપવું (૧૭) ખારેકા ભાગી ઘીમાં તળી તેમાં ગોપીચંદનની ભૂટ્ટા નાખી તે આપવી (૧૮) જનુ દીના ફૂલની કળીઓ સવાર-સાજ ચાર-પાંચ લઈ ૬ માસા ખડીસાકરમાં આપવી અને ઉપર ૭ તોલા દૂધ સાકર નાખી પાવું; એટલે પ્રદર અને ધાતુવિકાર દૂર થઈ પુષ્ટિ આવે છે (૧૯) આસોદત્ત ચૂર્ણ ગાયના દૂધમાં સાકર નાખી બે વખત આપવું; એટલે પ્રદર અને ધાતુવિકાર થઈ શક્તિ આવે છે. (૨૦) જનુ દીના મૂળ ગાયના દૂધમાં ઘસી સાકર નાખી સવાર-સાજ બે વખત આપવા, એટલે પ્રદર, ધાતુવિકાર ચ્ચક્રાર્થ એ રોગો દૂર થઈ પુષ્ટિ આવે છે (૨૧) શુલાખના તાજા ફૂલ સવાર-સાજ ૫ લઈ સાકર સાથે ખાઈ ઉપર ગાયનું દૂધ પીવું, એટલે પ્રદર, ધાતુવિકાર, મૂત્રવિકાર, પિત્ત અને રક્તાર્થ એ દૂર થઈ ઝાડો સાક થાય છે (૨૨) બકુલ(બોગસલી)ના ઝાડના તાજા ફૂલ એક તોલો લઈ તેમાં ત્રણચાર બદામ નાખી સાકર સાથે તે બે વખત ખાવા આપવા અને તે ઉપર ૬ કું પાણી ૧ તોલો પાવું, એટલે પ્રદર, ધાતુવિકાર, એ રોગો દૂર થાય છે (૨૩) સવાર-સાજ સાલમમિશ્રી, સફેદ મૂચળી અને પંજળી મિશ્રીનું સમભાગ ચૂર્ણ ૩ માસા લઈ દૂધમાં સાકર નાખી આપવું, એટલે પ્રદર અને ધાતુવિકાર એ રોગો દૂર થાય છે. (૨૪) ધોળી જનુ દીના મૂળ, કમળકદ, ધોળી સેમળનો કદ અથવા છાલ, એની ૬ માસા વસ્ત્રગાળ ભૂટ્ટા નિત્ય સવાર-સાજ ગાયના દૂધમાં સાકર નાખી આપવી; એટલે પ્રદર અને ધાતુવિકારનો નાશ થાય છે (૨૫) કુલડીમાં ૪ ભાગ ગોપીચંદન અને ૧ ભાગ કટકડી નાખી તેની ભસ્મ કરવી. તે ચણોઠીભાર જેટલી ચોખાના ધોવડામણુમાં મધ અગર સાકર નાખી આપવી x

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોંમાં.—અજવલા-૩, આસ ધ-૯, આસોપાલવ-૨, આબો-૪, ૨૫; કપાસ-૧, કાટીગોખરુ-૫, ક ડોળી-૪, કેસરીય પો-૧, જેળ-૧૧, ૧૭, ૨૩; કોઠી-૩, ખજૂરી-૧૬, શુલાખ ૭, ગોરખઆમલી-૩, ગૌરીનો ફણો-૪, જીરુ-૪, ડાલ-૧, તાદળજે-૨, તોગણુ-૨, દારુહળદર-૨, ધાવડી-૪, ધોળી પીલુડી-૨, નાગકેસર-૭, પીપળો-૨૫, બિહી-૧, ખીવલો-૧, બોરસળી-૪, બોળ (હીંગબોળ)-૭, લોથઆમળી-૧, મૂસળી-૪, રતનજેત-૬, ૯, ૧૧; લીમડો (કડવો)-૩૦, લોધર-૧, વરી (મોરિયો)-૧, સરસડો-૧, શીમળો-૧, સાગફળ-૩, સાલમ-૧, સુખડ-૬. પિત્તપ્રદર માટે:—અરૂંસી-૭, જેઠીમધ-૮, શતાવરી-૭ વાતપ્રદર માટે—ગળો-૧૬. વાતપિત્તપ્રદર માટે.—દારુહળદર-૮, રાયણુ-૨. શૂળયુક્ત પ્રદર માટે.—શેરણી-૧ જુઓ પ્રાંઓંમાં.—ઉદરની લીડીઓ-૨

પથ્ય—જૂના ચોખા, જવ, મગ, મસૂર, ચણા, તુવેગ, દૂધ, ઘી, તાદળજે, પડોળા, દૂધી અને કડું પાણી અપથ્ય—વ્યાયામ, મુસાફરી કરવી, તડકો, મૈથુન, કળથી, રીંગણા, ગોળ, તલ, અડદ, દહી, ક્ષાર, પદાર્થ, તાપ્પૂલ, કઠોળ (દિદલ ધાન્ય), ખાટા પદાર્થ અને મીઠું.

x પ્રદર માટે સિદ્ધ ઔષધ:—અશોકધૂત, શીતકલ્યાણુ ધૂત, કુટબક અવલેહ, ચંદનાદિ ચૂર્ણ, પુષ્પાનુગ ચૂર્ણ, પ્રદરાતક લોહ, પ્રદરારિ રસ, ગતાવરી ધૂત, દાન્યાર્દિ કવાથ, ફલધૂત વગેરે

(૨) સોમરસ (જળપ્રદર)

કારણ :—સ્ત્રીઓને મથુનનો અતિ પ્રસંગ, શોક, ભ્રમ, અતિસાર ક્રિયા વિપદોપે કરી સંપૂર્ણ શરીરમાનુ ઉદક ક્ષોભ પામી, તે મૂત્રમાર્ગ સુધી આવી મૂત્રદ્વારે સ્ત્રવે છે. શ્વેત પ્રદર જેવો જ આ એક પ્રકારનો રોગ છે.

લક્ષણ અને નિરુક્તિ :—તે વખતે તેના વેગનું ધારણુ ન થવાથી કાર્ધ પણ સુખ જણાતું નથી અને તેનું મસ્તક શિથિલ થાય છે; મોઢું અને તાળવું સુકાય છે; મૂર્છા, બડબડ તથા શરીરની ચામડીને આંતે રુક્ષતા આવે છે અને લોજન કે પ્રાશનીય પદાર્થોથી તેની તૃપ્તિ થતી નથી. ઉદકો શરીરનું ધારણુ કરે છે, એટલે તે ઉદકને પણ સોમ સંજ્ઞા આપેલી છે. તે સોમનો ક્ષય થાય છે, એટલા માટે એ વ્યાધિને સોમરોગ કહે છે. મૂત્રાતિસાર—તે ઉદકરૂપ સોમનો ક્ષય થાય છે તેથી દેહને નિશ્ચેષ્ટતા આવે છે તે સોમરોગ ને વખતે વેદનાયુક્ત સ્ત્રવે છે તથા સોમ-લક્ષણો થર્ધ ઘણા દિવસ જાય છે અને ને કાળુ જેવો વારંવાર મૂત્રમાર્ગે સ્ત્રવે છે, ત્યારે તેને મૂત્રાતિસાર કહે છે. આ રોગ બળનો નાશ કરે છે. **સોમલક્ષણ :**—ઘણો જ સ્વચ્છ, ડોડો, ગંધ તથા વેદનાથી રહિત, ઘોળો એવો અતિસ્ત્રાવ થાય છે, તેમા તે સ્ત્રી અતિ દુર્બળ થાય છે.+

ઉપચાર :—(૧) કાળી મૂસળી, ખારેક, જેઠીમધ તથા ભોયકાળાનું ચૂર્ણ, મધ અને સાકરમા આપવું (૨) કૃવાડિયાના મૂળ ચોખાના ધોવડામણુમા વાટી સવારે પ્રાશન કરવા. (૩) પાકેલાં કેળા અને આમળાનો રસ એકત્ર કરી તેમા સાકર નાખી તે આપવું.

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વનૌંમા —કૃવાડિયો-૪, નાગકેસર-૨.

રજ્જેદોષ :—કેટલીક સ્ત્રીઓને એવો રોગ થાય છે કે દરેક મહિનામા બે વાર રજસ્વલા થાય છે, અને રજસ્વલા થયા પછી આઠ આઠ દિવસ પર્યંત નિત્ય સ્ત્રાવ થતો રહે છે, તે કારણથી ક્ષીણતા, ગ્લાનિ, હાથપગનો દાહ, એ વિકારો થાય છે.

શુદ્ધાર્તવનાં લક્ષણો :—જે આર્તવ (અટકાવ) પરપોટાવાળો નથી હોતો; જેની અદર દાહ, શળ, ઇત્યાદિ હોતા નથી, જે મહિનામા પાંચ દિવસ સુધી નિયમ પ્રમાણે હોય છે, ઘણો વધારે તેમ ઘણો થોડો પણ નહિ એવો મધ્યમ સ્ત્રવે છે, તે શુદ્ધ એમ સમજવું. તથા સસલાના લોહી જેવો ક્રિવા અળતા જેવો લાલ હોય છે અને જેમ વસ્ત્ર પલાળી ધોઈ નાખવાથી ડાઘ રહેતો નથી તે આર્તવ શુદ્ધ સમજવો.

રજ્જેદોષ પર ઉપચાર :—(૧) કાઝવેલ અગારામા શેફી ૨ તોલા પર્યંત રસ કાઢી તેમા તેટલું જ ઘી, ગોપીચ દનની ભૂફી ૧ તોલો અને સાકરની ભૂફી ૧ તોલો નાખી તે પાવો (૨) શખજીરુ અને પાષાણુભેદનું ચૂર્ણ દૂધમા આપવું (૩) માસિકૃધર્મ (અટકાવ) આવતી વખતે પેટ અને કમરમાં દુખાવો થવો તથા અટકાવ સાફ ન આવવા ઉપર :—ઘી ૪ા તોલા, ગોળ ૨ા તોલા, અજમાનું ચૂર્ણ ૬ માસા, સૂઠનું ચૂર્ણ ૬ માસા, હળદરની ભૂફી ૨ માસા, એ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુઓ લઈ તેના બે હિંસા કરવા તેને પ્રથમ ૨૦ તોલા પાણીમા ઉપગ કહેલ ગોળ મેળવી પછી બાકીની ઔષધિ નાખી તે મિશ્રણ ચૂલા ઉપર મૂકી શેકવું, (અર્ધો ભાગ એક દિવસ માટે લેવો, અર્ધો ભાગ બીજા દિવસ માટે રાખવો એક દિવસમા પણ બે વખત લેવું, લોજનની પહેલા) આ ઔષધનો અનુભવ કરેલો છે.

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વનૌંમા —કાઝવેલ-૨

(૩) યોનિરોગ

યોનિરોગ ઉપર ઉપચાર :—(૧) વડ, પીપળો, ઉબરો, પીપળી, વાસ, પારસપીપળો, મહુડો,

+ સોમરોગ મૂત્રમાર્ગ અથવા મૂત્રનળીમા થાય છે, પણ પ્રદરરોગનું મૂળ ગર્ભાશયમા હોય છે અરીઠાના કળમાનો પીળો ગર્ભ એક રતી લઈ યાકા કેળના ગર્ભમા મેળવીને ખાવો અને તેની ઉપર માખણ તથા સાકર મેળવીને એક તોલો ચાટવું આ પ્રમાણે રોજ બે વાર સવારસાજ કરવાથી થોડા દિવસમા સોમરોગ મટે છે

* કેટલાક ગ્રંથોમા યોનિરોગ ૨૦ પ્રકારના બતાવેલા છે, તે આ પ્રમાણે —૧ રજસ્વલા થતા ઘણા

અંબાડા, નાંદરુખ, કદબ, અભુનવૃક્ષ અને ખોરડીની છાલ, જેઠીમધ, ચારોળી, રાતો અને ઘોળા લોધર, ધુપેડો. અરલુ, નાના જાંબુ, મોટા જાંબુ, કેરી, બાળહરડે અને અસાણા, એમાથી જે મળે તે મેળવી તેનો કાઢો કરી આપવો; એટલે યોનિરોગ, વ્રણ, અસ્થિભંગ, દાહ, મેદોરોગ, પ્રમેહ અને વિષદોષ દૂર થાય છે. (૨) સિવણ, ત્રિકળા, દ્રાક્ષ, કાસુદરો, આબાહળદર, હળદર, ગળો, કાંટાસરિયાના મૂળ, શતાવરી, સાટોડી, કાલસા; એ ઔષધો તોલો તોલો લઈ એ બધાથી સોળગણું પાણી નાખવું અષ્ટમાશ પાણી બાકી રહે એટલે તેમા શેરભર ઘી નાખી ઘૂત સિદ્ધ કરવું તે નિત્ય લક્ષણ કરવાથી યોનિ સબંધી સર્વરોગ દૂર થાય છે તથા ગર્ભ રહે છે. (૩) લીંડીપીપર, મરી, શતાવરી, અડદ, કોષ્ઠ અને સિધવની આગળી જેવી જડી દિવેટ કરી યોનિમા ગખવી. (૪) ગળો, ત્રિકળાં અને દંતીમૂળનો કાઢો કરી તેનાથી યોનિ ઘોવી એટલે કંડૂની શાંતિ થાય છે. (૫) યોનિસ્નાય ઉપર :—મગના ફૂલ, કાથો, હરડે, જયફળ, પહાડમૂળ તથા સોપારીનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી યોનિમા ગખવું; એટલે તે ઘટ્ટ થઈ તેમાથી પાણી વહેશે નહિ. (૬) આમ-ળાનો રસ સાફ નાખી આપવો એટલે યોનિદાહ શાંત થશે. નષ્ટાર્તવ :—કોઈ કોઈ વખતે આ રોગને લીધે તરુણુ અવસ્થામા જ તેમ જ પાકી ઉમરે પણ સ્ત્રીને અટકાવ આવતો નથી. ફરી અતિ-શય લીધ્યતા પ્રાપ્ત થઈ કદી ગ્રાણુનો નાશ થાય છે

યોનિશૂળ ઉપર ઉપચાર :—(૧) ગરના આસોદ, અરડૂસી, એ ચીજો નાખી દૂધ સિદ્ધ કરવું અને તે પાવું (૨) ગળો, ત્રિકળા અને દંતીમૂળના કાઢા વડે યોનિને શેક કરવો. (૩) તગર, રીગણી, કોષ્ઠ, સિધવ, દેવદાર એ પદાર્થોના કાઢામા તેલ સિદ્ધ કરી તેમા ૩ લીજવી યોનિમા

કપ્પી કીણુ સહિત લોહી છોડે તે ઉદાવૃતા યોનિ ૨-૨૨૨૨૨લા ન થાય તે વધ્યા અથવા વાંઝણી યોનિ. ૩-યોનિમા હમેશ પીડા રહે તે વિશ્લુતા યોનિ ૪-યોનિ કઠોર હોય અને યોનિમા શૂળ ચાલે તે વાતલા. ૫-યોનિમા બળતરા રહે અને લોહી નીકળ્યા કરે તે લોહિતક્ષયા. ૬-જે યોનિ પોતાના સ્થાનથી હટી જાય તથા પ્રસવ થતા કષ્ટ થાય તે પ્રસ્તંભિની. ૭-યોનિમાથી પવનયુક્ત લોહીની સાથે વીર્ય નીકળે તે વામિની. ૮-ગર્ભ રહે અને નીકળી જાય તે પુત્રદી ૯-જે યોનિમા બળતરા વણી રહે, પાકી જાય તથા ગરિરમા તાવ રહે તે પિત્તલા. ૧૦-જે પુરુષના સગથી-મૈથુનથી સતોષ ન થાય તે અત્યાનંદા. ૧૧-જે યોનિમા કંક તથા લોહીવિકારથી ગાઠ બની જાય તે કુષ્ઠિની ૧૨-જે યોનિમા વીર્ય ન ટકે એટલે પુરુષના પછી ટવિત થાય તે અચરણા. ૧૩-યોનિ પુરુષથી પહેલા ટવિત થઈ જાય તે અતિચરણા. યોનિ કહેવાય છે. યોનિના આ બે દોષો સતાનપ્રાપ્તિમા બાધક છે ૧૪-જે યોનિ અત્યંત ચીકણી, શીતલ તથા ખાજયુક્ત હોય છે તે શ્લેષ્મલા. ૧૫-જે યોનિ રજરહિત રહેતી હોય તથા મૈથુન કરતી વખતે ખરડી જણાય તે પંઠી. આવી સ્ત્રીઓના સ્તન પણ નાના હોય છે ૧૬-જે યોનિનું મોટું નાનું હોય તથા વૃષણની સમાન બહાર લટકી આવે તે અંડિની. ૧૭-જે યોનિનું મુખ મોટું હોય તે મહાવિવૃતા. ૧૮-સોયા સરખુ ઝીણું છિદ્ર હોય તે સુચિવદ્ધા. ૧૯-વાતલા, પિત્તલા, શ્લેષ્મલા વગેરેના દોષોના કોપના સર્વ લક્ષણ થાય તે સન્નિપાતિકા યોનિ. ૨૦-જે સ્ત્રીને સ્ત્રીધર્મ પ્રાપ્ત થતા કે મૈથુનસમયમા ઘણી પીડા થાય તે પરિશ્લુતા યોનિ કહેવાય છે એ પ્રમાણે સ્ત્રીઓને મિથ્યા આહારવિકારથી વાચુ, પિત્ત તથા કંક દુષ્ટ થઈ સ્ત્રીઓની યોનિમા વીસ પ્રકારના રોગો ઉપજે છે

> યોનિરોગ કેટલાક કષ્ટસાધ્ય છે તથા કેટલાક અસાધ્ય છે યોનિરોગમા વિશેષ કરી વાતનાગક ઉપચાર કરવા બસ્તિ, મર્દન, પરિપેક (કાઠાથી ઘોવું), લેપ તથા તેલથી લીજવેલ વસ્ત્રોના કકડો યોનિમા રાખવો આ ઉપરાંત ખાત્રાની ઔષધિ પણ આપવી ગતાવગી વત તથા ફલવૃત યોનિરોગની ઉત્તમ ઔષધિ છે. અર લગાડવા માટે બલા તેલ, શુક્રચ્ચાદિ તેલ, ધાતકચાદિ તેલ, નતાલ તેલ, ત્રિયજ્વાદિ તેલ અપાય છે. (૧) કડવા લીમડાની લીજોળાને લીમડાના પાનના રસમા વાડી યોનિમા લેપ કરવાથી યોનિશૂળ મટે છે (૨) મીઠોળ, કપૂર અને મધને વાડી યોનિમા લગાડવાથી વાડી થયેલી નસ સીધી થાય છે તથા યોનિ સક્રિય થાય છે આવી જ રીતે માચફળ, કપૂર તથા મધ મેળવીને પણ લગાડાય છે (૩) કષ્ટાર્તવ માટે :—એળિયો, હીરાબોળ, શુદ્ધ હિંગ શેકેલી, ૮ કણુખાર કુલાવેલો, હીરાકસી તથા જટામગી વગેરે એકેક તોલા લેવા તથા શુદ્ધ સોમલ ૫ રતી મેળવી સારી ગીતે ખરલ કરી કેળના રસમા વટાણા જેવડી ગોળી બનાવવી ઋતુ આવ્યા પહેલા ૮-૧૦ દિવસ આગળથી દિવસમા બે વખત બળે ગોળી પાણી સાથે આપવાની શરૂઆત કરવી, ઋતુ સાફ આવે છે અને મગજની નળગાઈ તથા શરીરમા રહેલ વાતદોષને દૂર કરે છે

ધારણ કરવું (૪) ૩ લઈ ઘીમા ગોળા તે ઉપર ચદનનું પાણી સિંચી યોનિમા ધારણ કરવું. (૫) જૂની ઈંટની અથવા મીઠાની ભૂટીની પોટલી વડે શેક કરવો. (૬) સૂક, મરી અને લીડી-પીપરનું ચૂર્ણ મધમા ચાટવા આપવું. (૭) ખીલીના પાંદડા અથવા કાચરી, કલો છ છરું, અરૂંસી, સૂક, મરી, લીડીપીપર, પીપળામૂળ, એ ઔષધો વાટી ગરમ પાણીમા મેળવી ગાળા તે પાવું. (૮) સૂકની ભૂટી એરડતેલમા કાલવી અથવા સૂક અને એરડમૂળ પાણીમા ઘસી લેપ કરવો. (૯) સિંધાલૂણ, અક્ષીણ, હીરાબોળ અને આખાહળદર, એ ઔષધો કૂટી પાણીમા વાટી ગોળા કરી તે યોનિમા રાખવી (૧૦) કડવી ઇંદ્રવરણીના મૂળ મેઢીના ઘીમા કિંવા દૂધમા ઘસી અદર લેપ કરવો. (૧૧) કાળા ધતૂરાના બે-ત્રણ પાંદડા ખારીક વાટી સિંધવ અને ઘી નાખી પોટલી કરી તે યોનિમાં રાખવી, એટલે સર્વ પ્રકારનું શળ બધ થઈ જાય છે (૧૨) ખીડલોણ, ખાવચો, અરૂંસીના મૂળ, લીડીપીપર, વજ, મરી, પીપળામૂળ અને સૂકનો કલ્ક કરી કાકરવણા પાણીમા આપવો. (૧૩) કલગારી, અધેડો, કિંવા ઇંદ્રવરણાના મૂળ યોનિમા ધારણ કરવા, એટલે યોનિગળ અને પુષ્પાવરોધનો નાશ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમા.—આદુ-૪, ઇંદ્રવરણા-૧૨, એરડો-૨૮, કલગારી-૭, ધતૂરો-૧૧, લીમડો (કડવો)-૨૫, સમેરવો-૬.

રજોદર્શનના ઉપાય:—(૧) કાળા તલના કાઢામા ગોળ નાખી કડો કરી પાવો (૨) તલ, વડગૂદા અને વગિયાળીનો કાઢો ઠડો કરી ગોળ નાખી પાવો (૩) ઘોળા ધરોના રત્નમા દાડમની મોટી મોટી કળીઓ વીટી, તે ગ્સ વાસી પેજ (ચોખાની કાજી)મા આપવો. (૪) કડવી દૂધીના બિયા, દત્તીખીજ, લીડીપીપર, ગોળ, મીઠળ, દારૂ કરવા માટે સડાવીને તૈયાર કરે છે તે કિણ્વ, યવક્ષાર અને ચોરિયાનું દૂધ એકત્ર કરી તેની દિવેટ તૈયાર કરી તે યોનિમા ધારણ કરવી, એટલે રજને ઉત્પન્ન કરે છે. (૫) કાજી, તેલ, અડદ, દહીંમા પાણી નાખ્યા સિવાય કરેલી જાશ અને દહીંનું સેવન કરવું; તથા માલકાગણીના પાંદડાં વાટી તે તથા રાઈ, ઘોડાવજ, અસાણાનું ચૂર્ણ દૂધમા ત્રણ દિવસ આપવું. (૬) પીપળાની અને આમલોની છાલ પાણીમા ઘસી તે પાવી (૭) કડવી ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ યોનિમા રાખવા અથવા કડવી ઇંદ્રવરણીના ફળ માખણમા ખાવાં. (૮) તલના કાઢામા સૂક, મરી, લીડીપીપર, હિંગ અને ભારંગમૂળનું ત્રણ માસા ચૂર્ણ નાખી તે આપવો, એટલે અટકાવ આવશે અને રક્તચુદ્ધિ પણ દૂર થશે (૯) ભારંગમૂળ, સૂક, મરી અને લીડીપીપરનો કાઢો ગોળ નાખી આપવો. (૧૦) રાયણના બિયામાનું મગજ કાઢી તેની પોટલી યોનિમા રાખવી (૧૧) ગાજરના બિયા પાણીમા વાટી પાચ-સાત દિવસ આપવા

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમા.—યોનિદાહ માટે —આમળા-૨૦ પુષ્પાવરોધ એટલે ઋતુપ્રાપ્તિ માટે —અધેડો-૧૬, ઇંદ્રવરણા-૫, કલગારી-૭, ખોરેતી-૯, ગાજર-૨, તલ-૪, રંગ; ધરો-૫, પીપળા-૧૭, માલકાગણી-૪. નષ્ટપુષ્પ એટલે અટકાવ યોગ્ય વખતે અથવા બરાબર ન થતો હોય તે માટે:—કપાસ-૧૪, નાગછી કણી-૨ પુષ્પાવરોધ એટલે ઋતુપ્રાપ્તિ કે આર્તવ-દોષ થવા માટે.—ખાખરો-૫, ગોળ (હીરાબોળ)-૬, મજક-૫, રાયણ-૩. સ્ત્રીઓની કેડે કનવટ થાય તે માટે.—નાગદમની-૪.

ભુઓ અનુભૂત ઔષધ —ઔષધિક્રિયાના ક્વાથપ્રયોગમા ન ૧૨ મલમપ્રયોગમા ન.—૨૦-૨૪.

(૪) યોનિકંદ

દિવસે બિધવાથી, અત્યંત ક્રોધ કરવાથી, અતિ મૈથુનથી, યોનિમા નખ-દાંત વડે ક્ષત થવાથી વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ પરુ અને રક્તના રંગ જેવા રંગનો, અગૂદા જેવડો ગોળ એવો માસનો ગોળો યોનિમા ઉત્પન્ન થાય છે, તેને યોનિકંદ કહે છે

ઉપચાર:—(૧) ગેરુ, આખાની ગોટલીની અદરનું મગજ, હળદર, સુરમો અને માયાનું ચૂર્ણ મધમા કાલવી યોનિમા ધારણ કરવું તથા ત્રિક્ષ્ણના કાઢામા મધ નાખી સેવન કરવું. (૨) ગળો, ત્રિક્ષ્ણ અને દત્તીમૂળના કાઢામા લીડીપીપર, મરી, અડદ, શતાવરી, કોષ અને સિંધવ વાટી તેની

આગળી જેવડી દિવેટ કરી યોનિમા રાખવી; એટલે તે યોનિમાનુ દર્દ કાઢી યોનિ સ્વચ્છ કરશે. (૩) નાંદરખી અને પીળા લોધગ્ને કૂટી આમલી સાથે પકવ કરી તેનો લેપ કરવો. (૪) પિત્તપાપડો કૂટી કણકમા મેળવી, હથેળી જેવડી પૂરી કરી તે ગોળા ઉપર બાધવી. (૫) કડવા લીમડાના ગ્રિયાં તેલમા તળી તેમાં જ ખરલ કરવા તથા તેમા થોડી મોગ્થૂથાની ફુલાવેલી સૂકી નાખી તે મલમ કદ ઉપર ચોપડવો; એટલે કદ ગરી પડે છે. આ ઔષધ મૂળ વ્યાધિના મસા ઉપર પણ ચોપડવું એટલે તેનો પણ નાશ થશે

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમા —ખાખરો-૧૬, નાદરખ-૧, રિસામણી-૩, શિર-કસિયો-૨, સહરેવી-૨.

(૫) ગર્ભિણીરોગ

ગર્ભધારણ થયેલી સ્ત્રીનાં લક્ષણો:—ગર્ભ ધારણ થવાની સાથે જ સ્ત્રીને તૃપ્તિ અને આનંદ જણાય છે ફૂટી પર કડું પાણી ઝેડવું; જો તેને તાવ આવ્યા જેવું જણાય તો ગર્ભ ધારણ થયો છે એમ સમજવું રહેતાં રહેતા તેના અંગે જડપણ આવે છે, સૂર્યના કિરણ જોતા ત્રાસ આવે છે, આળસ આવે છે, મુખમા મોળાશ છૂટે છે, કોઈ પણ પદાર્થ ઉપર પ્રીતિ થાય છે, અન્ન પચન થતું નથી, હૃદય ધડકવા લાગે છે ગ્લાનિ અને અંગ ઉપર પ્રવેદ આવે છે, એ લક્ષણો સાધારણ ગર્ભિણીને થાય છે ગર્ભિણીના શરીર ઉપર સકેદાર્થ આવવા માડે છે અને તેના મ્તનનો અગ્રભાગ કાળાશ પકડતો જાય છે ગર્ભિણી સ્ત્રીએ પોતાનો ખોરાક સાત્ત્વિક રાખવો, ઘણી મહેનત કરવી નહિ તેમ જ ઘણું જ ખેમી રહેવું પણ નહિ. શક્તિ પ્રમાણે કામ કરવું એટલે પ્રસૂતિસમયે વધારે પીડા થશે નહિ ગર્ભિણી સ્ત્રીએ જ મહિના થયા પછી પુરુષસહવાસ અને પ્રવાસ કરવો નહિ તથા પાન ખાવા નહિ

ગર્ભિણીના હૃદયમાં બળતરા થાય તે ઉપર ઉપચાર:—(૧) આમળા અને દ્રાક્ષનું ચૂર્ણ ખડી સાકર સાથે આપવું (૨) ગાયના દૂધમા ખડીસાકર નાખી તેમા ગળોતું સત્ત્વ અથવા પ્રવાલ આપવી. જ્યારે ઉપર:—(૧) ચંદન, ઉપરમાળ, લોધર અને દ્રાક્ષનો કાઢો સાકર નાખી ગર્ભિણીના તાવ ઉપર આપવો (૨) દૂધી, ઉપરસાલ, પહાડમૂળ, વાળો અને નાગરમોથનો કાઢો ઠંડા કરી પાવો. (૩) મહુડાની જાલ, ચંદન, વાળો, ઉપરસાલ, જેઠીમધ અને પંકજાકનો કાઢો મધ નાખી આપવો. પિત્તજ્યાર ઉપર:—દ્રાક્ષ, પંકજાક, વાળો, સાલવણ, ચંદન, જેઠીમધ, દૂધી, ઉપરસાલ અને આમળાનો કાઢો કરી પાવો વિષમજ્યાર ઉપર —સૂક બકરીના દૂધમા વાટી પાવી જ્યારાતિ-સાર ઉપર:—મજ્જા, જેઠીમધ અને લોધરનું ચૂર્ણ સાકરના પાકમા નાખી આપવું, એટલે ગર્ભિણીની પ્રવાહિકા (મરડો) તથા રક્તાતિસારનો નાશ થાય છે. સાધારણ અતિસાર ઉપર:—(૧) આખાની ગોટલી શેકી ખાવા આપવી (૨) બાળબીલા, જયફળ અને મરડાશિંગને પાણીમા ધસી આપવા (૩) ધાવડીના ફૂલ, મોચરસ અને ઇંદ્રજવ, એ સર્વ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તે ર માસા પાણીમા આપવું. (૪) પાકેલા ઉબગ મધમા આપવા અથવા પાકેલા જાણુ આપવા

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમા —આળો-૩, ઉબરો-૧૬, જાણુ-૫, ધાવડી-૨, બીલી-૧૯, ૩૦; મજ્જા-૧.

સંગ્રહણી ઉપર:—આળો અને જાણુઆની જાલના કાઢામા ચોખાની ધાણી તથા જવનું ચૂર્ણ નાખી ચાટવાને આપવું. શ્વાસકાસ ઉપર:—(૧) પીઠવણ, બળદાણા અને અરડૂસીનો રસ પ્રાશન કરવો, એટલે શ્વાસ, કાસ, રક્તપિત્ત, કમળો, સોજો અને જ્વરનો નાશ થાય છે (૨) લારગમૂળ, સૂંઠ અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ગોળમા આપવું

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમા:—પીઠવણ-૧, લારગી-૮
ઊલટી ઉપર:—(૧) ધાણુનો કદક અથવા કોથમીરનો રસ ચોખાના ધોવડામણમા પ્રાશનાથે આપવો (૨) બીલાની અંદરનો ગર્ભ અને ધાણીનું પાણી એકત્ર કરી આપવું. (૩) તરવડનાં (આવળનાં) ફૂલ ૧ તોલો, ગાયના ૮ તોલા દૂધમા વાટી તેમા ખડીસાકર ૧ તોલો નાખી તે આપવું.

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનૌંમા:—આવળ ૧, કાથમીર-૧૨ તથા તેની જ ટીપમા ખીલી-૧૪, ૧૯.

વાયુ ઉપર:—ખીલા, કુંવાડિયો કિંવા પહાડમૂળ તથા સૂઠ નાખી કાઢો કરી તે ઠંડો થયા પછી આપવો **ગર્ભિણીના સોજા ઉપર:**—(૧) ચદન, જેઠીમધ, વાળો, નાગકેસર, તલ, મેઢાશિ ગી મજીઠ, આકડાના મૂળ અને સાટોડીનો લેપ સોજાનો નાશ કરે છે. તેમા ગર્ભિણીના સોજાનો વિશેષ કરી નાશ કરે છે. (૨) શાહજીરુ, ઘોળુ જીરું અને કડુ, એ વસ્તુનો કાઢો ગર્ભિણીના સોજાનો નાશ કરે છે. (૩) આસોદના તાજા મૂળ ગોમૂત્રમા અગર પાણીમા ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૪) ઘોળા સાટોડીના (વસુના) મૂળિયા ઘસી લેપ કરવો. અને એનો જ કાઢો કરી પીવા માટે આપવો **ગર્ભિણીના જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થવા માટે**—અજમોદ, સૂઠ, લીડીપીપર અને જીરાતુ સમલાગે ચૂર્ણ કરી, તે ગોળ અને મધમા આપવું **ગર્ભિણીના શૂળ ઉપર:**—(૧) દાલ, કાસ (કાસડો), એરડો અને ગોખરુના મૂળ લઈ તેનો દૂધમા કાઢો કરી સાકર નાખી આપવો (૨) ગોખરુ, જેઠીમધ અને દ્રાક્ષ દૂધમા વાટી તેમા સાકર નાખી પાવું. (૩) કચરા, શિગોડા, પન્નકાષ, નીલકમળ, વગડાઉ મગ અને જેઠીમધનો કાઢો સાકર નાખી પાવો ભાત અને દૂધ ખવડાવવું એટલે ગર્ભિણીનું શૂળ અને અતિસારનો નાશ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનૌંમા:—કેસર-૧૨, ગોખરુ ખોડા-૯.

ગર્ભિણીના પ્રદર (ધૂપણી) ઉપર:—(૧) કુંભારના ઘરની માટી (કુંભારના ચાકડાની માટી), મોગરીના પાદડા, લાન્નળુ, ધાવડીના ફૂલ, ગેરુ, રસાજન અને રાળ, એમાંથી મળે તે પદાર્થો લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી મધમા આપવું. (૨) વાળો, અતિવિષ, નાગરમોથ, મોચરસ અને ઈંદ્રજવનો કાઢો ગર્ભિણીનું ચલન, પ્રદર અને શૂળ ઉપર આપવો

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનૌંમા:—ઉપરસાલ-૧, કાટીગોખરુ-૨, કેસર-૧૨, ખીજડો-૩, ગહુલા-૧, તલ-૧૪, તાદળજો-૬, મોગરો-૨, શિગોડા-૧.

ગર્ભિણીના આનાહ (મળમૂત્રખંદ્ર રોગ) વાયુ ઉપર:—વજ અને લસણ નાખી દૂધ ગરમ કરવું તેમા હિંગ અને સચળ નાખી તે પ્રાશનાર્થે આપવું એટલે સુખી થશે.

વિશેષ ઉપચાર ભુઓ વનૌંમા —વજ-૭.

ગર્ભિણીને મૂત્રખંધ થાય તે ઉપર:—(૧) સાળી (ચોખા), શેરડી, ડામ, કાસ અને શરતણુ, એ તણુ-પચમૂળનો કલ્ક નાખી દૂધ કઢવવું અને તે પ્રાશન કરવું, એટલે મૂત્રખંધ, તૃષા, દાહ અને રક્તપિત્તનો નાશ થાય છે. (૨) ખાખરાના ફૂલ બાકી પેટું પર બાધવા. (૩) સૂરોખાર પાણીમા વાટી ડૂટી પર લેપ કરવો **ગર્ભિણી અને સુવાવડીના રક્તસ્રાવ ઉપર:**—(૧) વાળો, કમળ, રતાદળી અને ક્ષીરવૃક્ષપત્રક(વડ, ઉબરો, પીપળો, પીપળી, જાણુઓ)ની છાલ, એ ઔષધો પાણીમા કૂટી ઘી નાખી તેમા ફટકડી પલાળી ચોનિમા રાખવી અને ડૂટી ઉપર લેપ કરવો (૨) શતધૌત ઘૂત શરીરે ચોળવું (૩) ખડીસાકર, મધ, નીલ કમળ, રાતું કમળ અને નાગકેસરનો કાઢો કરી તેમા ઘી અને મધ નાખી આપવો. (૪) શિગોડા અને કચરાની દૂધમાં લાપસી કરી ખવડાવવી (૫) ગહુલા, કમળકદ અને કુમળા ઉબરાને દૂધમા બાકી તે દૂધ પાવું. (૬) તાદળજાના મૂળ ચોખાના ધોવડામણુમા વાટી આપવા (૭) સાકર, તલ, જવ, અથવા પન્નકાષનું એક તોલો ચૂર્ણ મધમા આપવું. (૮) ધાણા, નાગરમોથ, કાળો વાળો, ઘોળો વાળો, લાન્નળુ, ગળો, વાવડિંગ, પિત્તપાપડો અને ધમાસાનો કાઢો કરી તે ઠંડો થયા પછી પાવો, એટલે રક્તસ્રાવ અને અતિસાર દૂર થાય છે (૯) કખૂતરની હગાર નાગરવેલીના રસમા અથવા ચોખાના ધોવરામણુમાં નાખી પાવી. (૧૦) નીલકમળ, રાતા કમળ, કલ્હાર (ગોરખમુડી), કુમુદ (પોયણી), શ્વેતકમળ, મહુડાના ફૂલ, +એ ઉત્પલાદિગણુનો કાઢો કરી આપવો, એટલે રક્તસ્રાવ, દાહ, તૃષા, હૃદરોગ, રક્તપિત્ત, મૂર્છા, બિલટી અને અરુચિનો નાશ થાય છે. **ગર્ભિણી સ્ત્રી રજસ્વલા થાય તો:**—

+ મહુડાના ફૂલને બદલે કોઈ જેઠીમધ લે છે

આમળાનાં બીજ ચોખાના ધોવડામણુમા વાટી તે ધોવડામણુ પાશર સુધી પાવુ. ગર્ભિણીના સ્તને ક્ષત અને દાહ થાય તે ઉપર:—(૧) કુવારના મૂળ, હળદર, માયકુંળ અને ફટકડીને પાણીમા ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૨) ફટકડીના પાણી વડે સ્તનની ડીટડીઓ ધોવી અને કરો-ગિયાનું પડ તથા કાથો ઘસી લેપ કરવો. એટલે દાહનું શમન થાય છે. ગર્ભિણીને પુષ્ટિકર યોગ:—આસોદના મૂળનો કાઢો કરી આપવો; એટલે ગર્ભિણી પુષ્ટ થઈ બાળક સુદૃઢ જન્મે છે. x

વિશેષ ઉપચાર:—બુઓ વનૌં માં:—ગર્ભિણીના સોળ ઉપર:—કાળીજરી-૫ સગર્ભાને પહેલે મહિને ઊલટી અને ચક્કર આવે તે માટે:—અળશી-૯ ગર્ભિણીના વિષમજ્વર માટે:—આદુ-૧૪. ગર્ભિણીના તાવ અને કમળા માટે —પિંકવણુ-૧ ગર્ભિણીને વાયુના ઉપદ્રવ ન થવા અને પ્રસૂતિ વખતે કષ્ટ ન થવા માટે:—એરડો-૪૨, સાટોડી ૨૩ ની ટીપમાં નં. ૧. ગર્ભિણીના જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થવા માટે:—અજમોદ-૬ ગર્ભિણીને અધૂરે માસે રજોદર્શન થાય તે માટે:—ઘોલી (ઘિલોડી)-૨. ગર્ભિણીને પુષ્ટિકર યોગ:—આસધ-૨. ગર્ભિણીના રક્તસ્ત્રાવ માટે:—બુઓ ગોં વૈંમા —ઘી-૮. પ્રાં ઓં મા ધૃતવર્ગ-૨, કરતૂરી-૯ ની ટીપમાં નં. ૨

(૬) ગર્ભચલન

સ્ત્રીના પેટમા ગર્ભ ચલન પામે છે, તે યોગે કરી તેની કમ્મગ, પીઠ, પેદુ દુખવા લાગે છે, પેટમા દુખે છે અને તેથી કરી સ્વસ્થ ન રહી તે માદી પડે છે તથા કોઈ વખતે બેશુદ્ધ થઈ પડે છે ગર્ભચલનનો આવો પ્રકાર ગર્ભિણીએ શક્તિ કરતા ધણુ કામ કરવાથી કિંવા ગર્ભાશયમા ઉષ્ણતા પ્રબળ થવાથી અથવા ગર્ભિણીને જે વાત વચ્ચે કહેતી છે તે કરવાથી થાય છે

ઉપચાર:—પ્રથમ માસમાં ગર્ભનું ચલન થાય તો:—(૧) દ્રાક્ષ, જેડીમધ, ચદન અને સ્તાદળી ગાયના દૂધમા વાટી તેમા ઘી નાખી તે પ્રાશનાર્થ આપવુ, એટલે ગર્ભ સ્થિર થાય છે. (૨) નીલકમળ, વાળો, શિગોડા અને કચરાને ઠંડા પાણીમા વાટી દૂધમા મેળવી પ્રાશનાર્થ આપવુ, એટલે ગર્ભ પડતો નથી અને શળની શાંતિ થાય છે બીજા માસમાં:—ગર્ભચલન થવા લાગે તો કમળના તતુઓ અને નાગકેસરને વાટી દૂધમા પાવુ. શળ થતું હોય તો તગર, કમળ, બીલું અને કપૂરને બકરીના દૂધમા વાટી દૂધમા કાલવી પાવુ. ત્રીજા માસમાં:—નાગકેસર વાટી દૂધમા મેળવી સાકર નાખી પ્રાશનાર્થ આપવુ, અને શળ હોય તો પક્કાકાષ, ચદન, વાળો અને કમળની ડાડીને ઠંડા પાણીમા વાટી દૂધમા કાલવી પ્રાશનાર્થ આપવુ એટલે ગર્ભ પડતો નથી અને શળની શાંતિ થાય છે. ચોથા માસમાં:—ચલન, તૃષા, શળ, દાહ તથા જ્વર હોય તો કેળના કાદા, લીલા કમળ અને વાળો વાટી દૂધમા પ્રાશનાર્થ આપવા પાંચમા માસમાં:—દાડમના પાદડા તથા ચદન વાટી તેમા દૂધ અને દહી નાખી પ્રાશનાર્થ આપવુ, અને નીલકમળ, કમળમાનું કેસર, બોગડીના પાદડા, નાગકેસર તથા પક્કાકાષને પાણીમા વાટી દૂધમા પીવા માટે આપવુ, એટલે ગર્ભ સ્થિર થઈ શળની શાંતિ થાય છે. છઠ્ઠા માસમાં:—ગેરુ, ગાયના જાણુની રાખ, લીડીપીપર અને ગોપીચંદનનો કાઢો કરી ઠંડો થવા પછી તેમા દૂધ, સાકર અને ચદન નાખી આપવો. સાતમા માસમાં:—વાળો, ગોખરુ, નાગરમોથ, લાન્નળુ કદ, નાગકેસર અને પક્કાકાષનો કાઢો સાકર નાખી પાવો આઠમા માસમાં:—લોધર અને લીડીપીપરનું ચૂર્ણ મધમા આપવુ. નવમા માસમાં:—પ્રસૂતિ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર:—બુઓ વનૌંમાં —ઘોલી-૨.

x ગર્ભિણીના જ્વર, શળ તથા મલાવરોધ માટે ગર્ભવિલાસ રસ, ગર્ભપીયૂષ વલ્લી તથા એરડાદિ-ક્યાય અપાય છે જ્વર, દાહ અને પ્રદર માટે ગર્ભચિતામણિ રસ, સ્તાતિસાર, ગ્રહણી, વમન, દુર્બલતા, થાસ, કાસ તથા જ્વર ઉપર ઇંદુશેખર રસ તથા ગર્ભસ્થાન ભ્રષ્ટ થાય તો ગર્ભવિલાસ તેલ મર્દન કરવા માટે અપાય છે આ ઉપરાંત ગર્ભપાલ રસ, ગર્ભવિનોદ રસ, ગર્ભિણીના સપૂર્ણ રોગ ઉપર અપાય છે

(૭) ગર્ભસ્ત્રાવ અને ગર્ભપાત*

ચોથા માસ સુધી ગર્ભ પાતળો હોય છે, એટલે વહન થવા લાગે છે તેને સ્ત્રાવ કહે છે. તે પછી પાચમા મહિનાથી છઠ્ઠા મહિના પર્થ ત કઠિન થઈ દેહરૂપ થવા માટે છે. તે પડે તો તેને ગર્ભ-પાત કહે છે. સાતમા મહિનાથી પ્રસૂતિ થાય છે

ગર્ભસ્ત્રાવ અને પાતનાં લક્ષણો :—લય, અલિધાત, વિષમાશન, ઊંચેથી નીચે પડવું, અતિશય ચઢ-ઊતર કરવું, ક્રોધ કરવો, અત્યાનદ જણાવો, તીવ્ર અને ઉષ્ણ પદાર્થોનું સેવન, ભાર ઊંચકવો, અતિશય શ્રમ કરવો, તીવ્ર રેચન ઇત્યાદિ કારણોએ સ્ત્રાવ અથવા પાત થાય છે. ગર્ભસ્ત્રાવ થવા લાગે એટલે દાહ, પાર્શ્વ (પાસુ) અને પીઠમા શળ, પ્રદગ્, આનાહ, (આક્રો) તથા મૂત્રખંધ, એ ઉપદ્રવો થાય છે ગર્ભપાત થવાથી ગર્ભકોષશુદ્ધિ કરવા તથા દુઃખ વિસારે પડવા માટે ઉપચાર :—(૧) બેઠી ભોરિગણી, ઊભી રીગણી, સાલવણુ, પીઠવણુ તથા ગોખરનો કાઢો કરી તેમા તૈયાર કરેલી કાજી ઘી નાખ્યા સિવાય આપવી. (૨) કળથી બાફી તેનું કટણુ પીવા આપવું. પહેલા માસમાં ગર્ભસ્ત્રાવ થતો હોય તો :—જેઠીમધ, સાગના બિયા, શતાવરી અને દેવદાર, એ ઔષધો દરેક તોલો તોલો લઈ કંડા પાણીમા વાટી ૪ તોલા દૂધમા નાખી પ્રાશન કરવા. બીજા મહિનામાં ગર્ભસ્ત્રાવ થતો હોય તો :—આસુદરાની છાલ, કાળા તલ, તામ્રવલ્લી (ચિત્રકૂટ ઉપર મળશે, ન મળે તો મજક લેવી) અને શતાવરીનું ઉપર પ્રમાણે સેવન કરવું. ત્રીજા મહિનામાં ગર્ભસ્ત્રાવ થતો હોય તો :—ગજો, શતાવરી, ગહુલા અને ઉપરસાલનું ઉપર પ્રમાણે સેવન કરવું. ચોથા મહિનામાં ગર્ભસ્ત્રાવ થતો હોય તો :—ધમાસો, ઉપરસાલ, રાસ્ના, કમળનું દીટું અને જેઠીમધનું ઉપર પ્રમાણે સેવન કરવું. પાંચમા માસમાં ગર્ભ પડતો હોય તો :—ભોરિગણી, ઊભી રીંગણી, શિવણુ, ક્ષીરવૃક્ષોની (વડ, ઊખરો, પીપળો, પીપળા, જાણુઓ) છાલ, કાકડાશિંગ અને તજનો કાઢો અથવા ચૂણું ઘૃતયુક્ત કરી આપવું અને ઉપર દૂધ પાવું. છઠ્ઠા મહિનામાં :—પીઠવણુ, બલદાણુ, સરગવો, ગોખર અને સિવણુનો કાઢો અથવા ચૂણું દૂધમાં આપવું. સાતમા મહિનામાં :—શિંગોડા, કમળતંતુ, દ્રાક્ષ, કચરા અને જેઠીમધના ચૂણુંની દૂધ અને સાકર નાખી લાપસી કરી આપવી આઠમા મહિનામાં :—કાઠીના મૂળ, બીલા, ઊભી રીંગણીના મૂળ, પટોલ, શેલડીના મૂળ અને ભોરિગણીનો કાઢો કરી તેમા દૂધ નાખી પુનઃ ઉકાળી તે દૂધ પાવું નવમા મહિનામાં :—જેઠીમધ, ધમાસો, શતાવરી અને ઉપરસાલનો કાઢો દૂધ નાખી દૂધ શેષ રાખી પાવો દશમા મહિનામાં :—સૂકનો, શતાવરીનો અથવા સૂક, જેઠીમધ અને દેવદારનો દુગ્ધશેષ કાઢો કરી પાવો અગિયારમા મહિનામાં :—રાયણુની છાલ, નીલકમળ, લાન્નળુના કાદા અને આવળકટી(આમળા)ને દૂધમા વાટી પાવા; એટલે અગિયારમા માસમાં શળની શાંતિ થાય છે બારમા મહિનામાં :—ઘોળી ભોયકોળી, આસોદ, શતાવરી અને કમળના તંતુને વાટી બારમા માસમા શળની શાંતિને માટે આપવું, એટલે ગર્ભ પુષ્ટ થાય છે અને તીવ્ર શળ શાંત થાય છે. ગર્ભપાત ઉપર :—(૧) લાન્નળુ, ધાવડીના ફૂલ, નીલકમળ, જેઠીમધ અને લોધરનો કાઢો સ્ત્રીએ પાણીમા બેસી પીવો, એટલે ગર્ભપાતનું નિવારણ થાય છે. (૨) કુંભારના હાથ પર લાગેલી માટી બકરીના દૂધમા મેળવી મધ નાખી આપવી, કિંવા ઘોળી ગરણીના મૂળ દૂધમા વાટી પાવા (૩) સાકર, કમળના તંતુ તથા તલ, એ સમલાગે લઈ વાટી મધમા લક્ષણાર્થ આપવા (૪) અતિબળાના મૂળ કુમારિકાએ કાતેલા સૂત્રમા વીટી કરમરે બાધવા (૫) કરતૂરી ૧ ગુન્નભાર, જવત્રી ૩ ગુન્ન, અયક્ષ ૨ ગુન્ન અને પારસપીપળાના બીજ ૬ ગુન્ન પ્રમાણે લઈ ગોળી કરી દર મહિને એક આપતા જવી. એ પ્રમાણે સાત મહિના કરવું

* હટકટારીની જડ સ્ત્રીની કેડે બાધે તો છોકરું ખસે નહિ, એમ એક હસ્તલિખિત પુસ્તકમા લખી છેવટે તેમા લખ્યું છે કે આ અત્યુભૂત છે

x નવથી બાર માસ સુધી પ્રસૂતિ થવાના ઉત્તમ મહિના છે નવ મહિના પછી પ્રસૂતિ ન થાય તો ગર્ભ અને ગર્ભિણીનું રક્ષણ થવા માટે આ યોગ આગળ કહેલા છે

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોન્મા—ગર્ભસ્ત્રાવની ખોડ માટે:—તલ-૧૨ ગર્ભપાત થતો સ્તંભન કરવા માટે:—જવ-૨, તાંદળજી-૩ ગર્ભપાત થવા ઉપર ઉપચાર —કાસકી (પેટારી) ૨, ગરણી-૧૦, સમેરવો-૧૦ ખીજા મહિનામાં ગર્ભસ્ત્રાવ થતો હોય તો:—આશેત્રી-૭

(૮) ગર્ભજ રોગ

શાર્ફધિર વૈદક ગ્રંથમાં ગર્ભજ રોગ આઠ પ્રકારના કહેલા છે. તેમના નામો:—ઉપવિષ્ટક, નાગોદર, મક્કલ, મૂઢગર્ભ, વિષ્ટંભ, ગૂઢગર્ભ, જરાયુદોષ તથા ગર્ભપાત.

ઉપવિષ્ટક:—ગર્ભિણીએ અત્યંત વિદાહી પદાર્થોનું લક્ષણ કરવાથી રક્તસ્ત્રાવ ધણો થાય છે. તે કારણથી તે ગર્ભ મોટા થતો નથી, પણ માત્ર હાલચાલ થયા કરે છે એવા ગર્ભને ઉપવિષ્ટક કહે છે. આ એક સલતો (છોડતો) ભેદ છે નાગોદર:—સયોગકાળે વાયુના યોગે કરી ગર્ભને આકાર સર્પ જેવો થાય છે, તેને નાગોદર કહે છે મક્કલ:—આ રોગનો પ્રકાર વાયુગોળા જેવો હોય છે. મૂઢગર્ભ:—કુટિત ગતિ જેવો વાયુ ગર્ભને આડો કુટે છે અને યોનિ તથા પેટમાં શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે તથા મૂત્રાવગ્રોધ કરે છે. વિષ્ટંભ (છોડ) —ગર્ભિણીએ અકાળે ભોજન કરવાથી અથવા ખરાબ પદાર્થો ખાવાથી વાયુ કુપિત થઈ ગર્ભને શુષ્ક કરે છે; તેથી કરી તેનું ચલનવલન અને વૃદ્ધિ બંધ પડવા માટે છે તથા કાળે કરી તેને વાયુની પીડા થઈ છોડ થાય છે મૂઢગર્ભ, ગર્ભ ઝરવો, અસાધ્ય મૂઢગર્ભ તથા અસાધ્ય ગર્ભિણીનાં લક્ષણો:—જેની ગરદનનો મેર તૂટવા જેવો થઈ ગરદન બરાબર રહેતી નથી અને અગ ઢીલું થઈ જાય છે, લાજ રહેતી નથી જેની કૃષ્ણ ઉપર કાળી, લાલ એવી શિરાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તે ગર્ભિણી અને ગર્ભ એક માસમાં મરે છે, એમ જાણવું. પેટમાં ગર્ભ મરી ગયાનાં લક્ષણો:—ગર્ભની હાલચાલ બંધ પડે છે, પ્રસવવેદના બંધ થાય છે, અગ કાળું અગર લીલું થાય છે તથા શ્વાસોર્શ્વાસ સાથે દુર્ગંધ આવે છે, અને અદર બાળક મરી જઈ ફૂલવાથી પેટ ફૂલી જાય છે માતાના માનસિક અને આગતુક દુખના કારણોએ કિંવા વ્યાધિએ કૃષ્ણમાં ગર્ભ મરે છે. ગર્ભિણીનાં ખીજા અસાધ્ય લક્ષણો:—વાયુના યોગે યોનિનો સંક્રમણ થવો, કૃષ્ણમાં ગર્ભ અટકી ગયેવો, મક્કલશૂળ, આક્ષેપક, કાસ-શ્વાસાદિ ઉપદ્રવ તથા મૂઢગર્ભ, એ થાય એટલે તે ગર્ભિણી બચતી નથી યોનિસંવરણ વ્યાધિ:—વાતકારક ખાનપાન, મૈથુન અને જગરણનું અતિ સેવન કરનારી ગર્ભિણીના યોનિમાર્ગમાં વાયુ ક્રોધે છે તથા યોનિદ્વારને બંધ કરે છે. માર્ગ બંધ થયા પછી યોનિગત વાયુ ગર્ભાશયદ્વાર રોકે છે અને ગર્ભાશયને પીડા કરે છે, તેથી ગર્ભનું મોઢું, નાક બંધ થઈ શ્વાસોર્શ્વાસ બંધ થઈ ગર્ભ નાશ પામે છે. આ કાળ જેવો વાયુ મારનારો છે એ ઉપર ચિકિત્સાનો આરભ કરવો નહિ

મુખે પ્રસવ થવા માટે ઉપચારો:—(૧) સર્પની કાચળી કિંવા તગર અથવા માથાની કેશની ધૂણી યોનિને આપવી (૨) કલગારીના મૂળ સૂતરમાં બાધી તે હાથે-પગે બાધવા (૩) સૂર્યવલ્લી, આકડો કિંવા કડવા ઇન્દ્રવજ્રના મૂળ ધારણ કરવા. (૪) લીડીપીપા અને વજ પાણીમાં વાટી તેમાં એરડતેલ નાખી તેનો ડૂટી ઉપર લેપ કરવો, એટલે અનેક પ્રમાદો વડે ઘણી પીડા પામેલી સ્ત્રીને સુખેથી પ્રસવ થાય છે (૫) બિજેરાના મૂળ અને જેઠીમધનું ચૂર્ણ ઘીમાં નાખી પાવું અથવા બિજેરાના મૂળ કમરે બાધવા (૬) શેલડીની ઉત્તર બાજુના મૂળ લઈ તે અથવા (૭) તાડની ઉત્તર બાજુના મૂળ લઈ તે સ્ત્રીના શરીર જેટલા લાંબા સૂતર વડે બાધી કમરે બાધવા. (૮) ઘોળો અથવા કડવો લીમડો કિંવા બોડી અધાડીના મૂળ કમરે બાધવા. (૯) ઉત્કટારીના મૂળ એટલે બાધવા; અને તે પ્રસવ થતાની સાથે છોડી નાખવા (૧૦) કેળના કાદાનાં ફેતરા નાંખી નીચે બાધવા. (૧૧) ગાયનું દૂધ પાકો પાશર (વીસ તોલા) લઈ તેમાં ગાયનું જાણુ એક તોલાથી બે તોલા પર્યંત મેળવવું અને વસ્ત્રગાળ કરી તે આપવું; એટલે ત્વરિત છૂટકો થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોન્મા—અરડૂસી-૪, ઉત્કટારી-૩, એરડો-૨૫, કલગારી-૪, કેળ-૪, ઘોળા પીલુડી-૧, બિજેરુ-૨, વજ-૮. જલદી પ્રસવ ન થતો હોય તો તે માટે.—

અધેડો-૨૧, આક્રો-૨૨, આશેત્રી-૩, ઇવરણા-૧૬, કાસુદરો-૫, ગહુ-૩, દાર્ડી-૫, બિન્નેરુ-૧૨, મીંટળ-૩, લીમડો (કડવો)-૨૦, સરગવો ૧૧, સાટોડી-૨૩ ની ટીપમા ન. ૧, સૂર્યફૂલ-૨. બુઓ પ્રાં ઓં માં :—સુખપ્રસૂતિ માટે.—કેશ-૨, ચિત્રક-૨૦ની ટીપમા ન. ૨, દાર્ડી-૫. શીર્ષ-પ્રસૂતિ માટે.—સર્પની કાચળી-૨.

છાડ વધારવા માટે :—(૧) ધાણા, નાગરમેથ, વાળો, લાખળુ, ગળો, વાવડિંગ, પિત્ત-પાપડો અને ધમાસાનો કાઢો આપવો (૨) વધારા અને ધોળી બસુદીના ફૂલ ગાયના દૂધમાં વાટી તેમા ખડીસાકર નાખી તે સવારે પાવાં. (૩) આમળાનાં બિયા, આખાહળદર અને કાઠીના પાદડાં ગાયના ઘીમાં વાટી સાત દિવસ આપવા. (૪) શિગોડા અને કચરાની લાપશી દૂધમા કરી ખાવી. (૫) ગહુલા, કમળકદ અને ઉબરાના ફૂલા ફળ દૂધમા બાફી તે દૂધ પાવું

વિશેષ ઉપચાર :—બુઓ વનોંમા —ઘોલી (ધિલોડી)-૪, પિત્તપાપડો-૭, વરધારો-૨.

મૂઠગર્ભ ઉપર :—(૧) ફાલસાના મૂળનો અથવા સાલવણીનાં મૂળનો લેપ, નાલિ, બસ્તિ અને લગને કેકાણે કરવો; એટલે ગર્ભ સારો થાય છે (૨) મોરવેલ, વજ, આસોદ, મજક, નીલ, (ગળી) અને ખોરડીનાં મૂળનો ચતુર્થાંશ કાઢો ૧ તોલો ગોળ નાખી પાવું.

વિશેષ ઉપચાર :—બુઓ વનોંમા :—ફાલસાં-૧, સમેરવો-૪, શિગોડા-૧.

મૃતગર્ભ બહાર પડવા માટે :—(૧) દોઢપાશેર પાણીમા પાચ તોલા ગાયનું છાણ મેળવી ગાળી તે પાવું (૨) રાઈ અને હિંગનું ૩ માસા ચૂર્ણ કાંઈમાં નાખી આપવું

વિશેષ ઉપચાર :—બુઓ વનોંમા —ફાલસાં-૧, રાઈ-૮ બુઓ ગાં ૦ વૈં ૦ મા —છાણ-૧.

ગર્ભપાતકારક ઔષધો :—(૧) ગાજરના બિયા, કલગારી, નગોડ, ચિત્રોના મૂળ, દેવડાગરી- (કુકડવેલ)ના ફળ, કડવચીનો કંદ, હિંગ અને પિત્તપાપડાની રાખ, એ ગર્ભનાશક ઔષધો છે. (૨) ગાજરના બિયા, કાળા તલ અને કલોજી જીરું ગોળમા ખાવાથી ગર્ભ પતન પામે છે. પ્રસૂતા સ્ત્રીની ઓર ન પડતી હોય તો :—(૧) ઓર નહિ પડવાથી શળ, પેટનું ચઢવું અને અગ્નિમાંદ. એ ઉપદ્રવો થાય છે. ઓર પાડવાને માટે આગળીએ કેશ વીટાળી તે વડે તેનો કંક ધસવો તથા સર્પની કાંચળી, કડવી દૂધી, નાગરમેથ તથા સરસડાનું ચૂર્ણ રાઈના તેલમા ભીજવી તેની ધૂણી ચોનિને આપવી. (૨) કલગારીના કંદનો કલક કરી તે હાથ-પગને ધસવો તથા લેપ કરવો; એટલે ઓર પડે છે (૩) ઓર પડવા માટે પ્રથમ ૧૦ થી ૧૫ તોલા ઘી સમય અને પ્રકૃતિનો વિચાર કરી પાવું, અને પછી વાળ ગળામા આપવો, તેથી ઊલટી થતા ઓર નીકળી જશે. વાળ આપવાથી ઊલટી ન થાય તો ગરમ પાણી પાવું; તથા ઉપર કહેલી ધૂણી આપવી, તેમ જ પેકું ઉપર સરસવનું તેલ મર્દન કરવું અને વધુ જરૂર જણાય તો શેક કરવો. ચોનિ ક્ષતરહિત થવા માટે :—કડવી દૂધીના અથવા ઘોળા કોળાના પાદડાં અને લોધર, એ સમલાગે લઈ ખારીક વાટવું અને તેનો લેપ ચોનિએ કરવો.

ગર્ભસ્થાન શુદ્ધ થવા માટે :—વિશેષ ઉપચાર :—બુઓ વનોંમા.—બિન્નેરુ-૬, લાણો-૨

ચોનિ ઘટ્ટ અને સંકુચિત થવા માટે :—(૧) પિત્તપાપડો અને ઉબરાના ફળ વાટી તલના તેલમા મેળવી તેનો ચોનિમા લેપ કરવો. (૨) માયકળનું ચૂર્ણ અને ફુલાવેલી ફટકડી એકત્ર કરી ખારીક વચ્ચમા પોટલી બાંધી અંદર રાખવી. (૩) માયા અને કપૂર મધમા ખરલ કરી અંદર લેપ કરવો. (૪) એખગના કાદામા તેનું જ ચૂર્ણ નાખી અંદર લેપ કરવો

વિશેષ ઉપચાર :—બુઓ વનોંમા—એખરો-૫, કડવી દૂધી(તુખડી)-૬, માયકળ (માયા)-૪.

નિર્લોમિકરણ ઉપચાર :—(૧) હરતાળ ૧ લાગ, ગળ ૨ લાગ તથા ચૂનો ૪ લાગ એમાં પાણી નાખી કિચિત ગરમ કરી લેપ કરવો. (૨) હરતાળ ૧ લાગ, શંખચૂર્ણ ૬ લાગ અને આખગની ભરમ ૧ લાગ લઈ એકત્ર કરી ચોળવું. (૩) શુલખાશીના કાદા પાણીમા ઘસી તેનો

* = ૧૦ગ્રામ ટાંક ૧૮, સ્કંક ટાંક ૧૮, ગોખક ટાંક ૧૮, અને ખાટ શેર ૧ લઈ તેમાથી દરરોજ ટાંક ૫ નીના લેવાથી ઝાડ વધે

લેપ કરવો, એટલે કેશ ખરી પડે છે

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વનીઝમા:—ગુલખાશી-૫ અનંત એટલે નંદવાયુ માટે—અનંત-૧, અરીઠાં-૬, કાસાળુ-૧૦

મક્કલશૂળ :—ખાળકની પૃથ્વી ઉપર છાયા પડ્યા પછી, યોનિને મસળી અદર વાયુ પ્રવેશ કરે નહિ એવી રીતે તેનું સરક્ષણ કરવું, નહિ તો યોનિગત વાયુ કોપી સ્ત્રાવ તથા રક્તને અટકાવે છે, અને સુવાવડીને હ્રદય, મરતક તથા બગ્ગિતમા શળ ઉત્પન્ન કરે છે તેને મક્કલશૂળ કહે છે **મક્કલ-શૂળ ઉપર :**—(૧) જવખારનું ચૂર્ણ કરી તે કાકરવગ્ણા પાણીમા અથવા ઘી સાથે આપવું (૨) પિપ્પલ્યાદિગણુ :—લીડીપીપર, મરી, ગજપીપર, સ્રક, ચિત્રો, ચવક, રેણુકખીજ, તજ, અજ-મોદ, સરસો, હિંગ, ભારંગમૂળ, કાળીપાટ, ઇંદ્રજવ, હરુ, બકામલીમડી, મોરવેલ, અતિવિષ, કુટકી (કકુ) અને વાવડિંગ, આ પિપ્પલ્યાદિગણુ કક, વાયુ, શુદ્ધ, શળ અને જ્વરનો નાશ કરે છે આ ગણુ દીપન-પાચન છે એનો કાટો કરી તેમા મીઠું નાખી પ્રાશન કરવાથી મક્કલશળ, શુદ્ધ અને કફવાતનો નાશ થાય છે (૩) સ્રક, મરી, લીડીપીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગ કેસર અને ધાણુનું ચૂર્ણ જૂના ગોળ સાથે ખાવા આપવું. (૪) હિંગ શેકી ઘીમા કાલવી ખાવી સુવાવડીને પથ :—પ્રચુના સ્ત્રીએ યુક્ત એવો આહારવિહાર કરવો તથા વ્યાયામ, મૈથુન, ક્રોધ અને ઠંડા પદાર્થ વર્જ્ય કરવા પ્રસૂતા સ્ત્રીના અપથ્યકારક આહારોએ કરી કષ્ટસાધ્ય કિંવા અપ્રસાધ્ય વ્યાધિ થાય છે, એટલા માટે પથ્ય અવશ્ય કરવું

ગર્ભધારણુના ઉપાય :—ગર્ભધારણુના ઉપચાર કર્યા પહેલા શરીરમાના ખીજ વ્યાધિ કાઢી નાખવાના ઉપચાર પ્રથમ કરવા શિવલિંગીના કળ ચોથા દિવસે લક્ષણ કરવા, નાગકેસરનું ચૂર્ણ ઘીમા આપવું **ગર્ભધારણુ થવાના ઉપચાર :**—(૧) એરડાના બિયાનો મગજ (જલી કાઢી નાખેલો) તથા બિન્નેરાના બિયા વાટી ઘી સાથે પ્રાશનાર્થ આપવા. (૨) લક્ષમણામૂળ (ઘોળી રીંગ-ણીના મૂળ) ગળામા બાધવાં તથા તે ઘીમા અગર દૂધમા ઘસી નાકે પાવા, એટલે અત્યંત વીર્ય-વાન પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે; અથવા લક્ષમણાના મૂળ, પુખ્ત નક્ષત્રમાં કાઢી તે કુમારિકાના હાથ વડે દૂધમા વટાવી ઋતુમ્નાતા સ્ત્રીને પ્રાશનાર્થ આપવા (૩) તલનું તેલ, દૂધ, કાકડી, દહી, ઘી, એ પદાર્થો એકત્ર કરી, હાથ વડે મસળી એમા લીડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી પ્રાશનાર્થ આપવું. (૪) એક આખા બિન્નેરાના બધા બિયા વાટી ઋતુમતી સ્ત્રીને પ્રાશનાર્થ આપવા, એટલે પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે. (૫) આસોંદનો કાઠો નાખી દૂધ ઉકાળવું તથા તેમા ઘી નાખી તે ઋતુરનાતા સ્ત્રીને પ્રાશનાર્થ આપવું (૬) કાટાસરિયાના મૂળ, ધાવડીના ફૂલ, વડની વડવાઈઓ તથા નીલકમલ, એ વાટી દૂધમા પ્રાશનાર્થ આપવું; (૭) પારસપીપળો અને હરાનું ચૂર્ણ ખાઈ પથ્ય કરવું; એટલે પુત્રોત્પત્તિ ખચિત થાય છે (૮) કૌચના મૂળ તથા કોઠાનો ગર્ભ એ પદાર્થો દૂધમા પાવા અથવા શિવલિંગીના

* ભાવપ્રકાગકરે મક્કલશૂળનું લક્ષણ કાઠકે અતરવાળું કહેલું છે ભાવપ્રકાગમા પ્રસૂતા સ્ત્રીઓના રક્ત કારણથી વગેરે વાયુ તીક્ષ્ણ અથવા ઉષ્ણ કારણથી શોષણ થયેલ લોહીને રોકીને નાલિની નીચે પાસળીમા, મૂત્રાશયમા અથવા મૂત્રાગયના ઉપરના ભાગમા ગાંઠ ઉત્પન્ન કરે છે આ ગાંઠથી નાલિ, મૂત્રાશય તથા પેટમા શળ આવે છે, પન્વાગય ફૂલે છે તથા મૂત્ર રોકાઈ નય છે કેટલીક સ્ત્રીઓના ગરીરમા ચરખી ઘણી વધી જઈને અને વાહુના ચોગે ફૂલી નય છે, ઋતુ (માસિક ધર્મ) બરાબર સાફ થવું નથી એવી સ્ત્રીઓ માટે યોગરાજ ગૂણ, ચક્રપ્રભાવટી અથવા મહારારનાદિક કવાથ અથવા એવી જ બીજી ઔષધિ લાખા વખત સુધી આપવી જોઈએ ન્યારે ગરીર શુદ્ધ બને ત્યારપછી જ ગર્ભ ધારણ કરવા માટે ઔષધિ આપવી જોઈએ

× સગૃહીત ઉપાય —(૧) કોષ્ટ (ઉપલેટ) મૂળ ટાક ૧, વરધારો ટાક ૨, નાગકેસર ટાક ૨, હરુ ટાક ૨, તમાલપત્ર ટાક ૨, એલચી ટાક ૨, એ ઔષધો ભેળા કરી તેમા શિવલિંગીનું બીજ ૧ નાખી પડીકા ૭ કરવા પગ એક પડીકું માખણમા લઈ ઉપર દૂધ પીવું અને શીરો કરી જમવો (૨) કોઠીનું મૂળ, વરધારો, નાગકેસર, તમાલપત્ર, સાકર અને એલચી, એ સર્વને વાટી બૂકો કરી તોલા ૨ સાથે ચટાકવું, તેથી સત્તાન થાય (૩) પારસપીપળાના બીજ, એરડાના મીજ (જલીરહિત), સકેદ સાકર, પંડોલ, સુખડ અને કેસરની ગોળી કઠી ત્રણ દિવસ આપવાથી સત્તાન થાય

ખિયાથી પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે; કન્યા ઉત્પન્ન થતી નથી (૯) ખાખરાનાં ખિયાની રાખ કરીને તે પાણીમા પીવા માટે આપવી (૧૦) અજમે, રીંગણી, લીડીપીપર અને નાગકેસરનું ચૂર્ણ ગાયના ઘીમા આપવું (૧૧) કેળું ૧, કપૂર ૧ તોલો અને વશલોચન (વાસકપૂર) ૧ તોલો, એ ઔષધો કેળના પાદડામા વીટાળી આગલે દિવસે સાંજે તુલસીના ઝાડ નીચે પૂરી રાખવા ખીજે દિવસે સાંજે કાઢી ખરલ કરી તેની ત્રણ ગોળાઓ કરવી. ચોથા દિવસથી ત્રણ દિવસ પર્યંત રોજ એકેક ખાવી તથા સભોગ કરવો, એટલે ગર્ભ રહેશે *

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌંમા—આસધ-૮, કાટાસરિયો-૬, કૌચ-૪, ખાખરો-૩ નાગકેસર-૫, ખિજેરુ-૧૪, મીઠીઆવળ-૫, મોરશિખા ૧ ની ટીપમા ન. ૩, રતનજેત-૩, વડ-૪, વાદો-૩

ગર્ભધારણને માટે ઔષધોપચાર કરનારને અગત્યની સૂચના:—કોઈ એ કઈ ઔષધ કહેતા જ કોઈ સુત્ર માણસ પાસે શોધ કરાવ્યા સિવાય તે કદી પણ લેવું નહિ; કારણ કે કોઈ એકાદ દુષ્ટ હેતુએ કિંવા અજ્ઞાનમા અથવા પ્રકૃતિનું પ્રમાણ ધ્યાનમા ન લાવતા તરત જ ઔષધ ખતાવે છે, અને તેથી કરી કોઈ વખતે જીવનું નુકસાન થાય છે, એટલા માટે તીક્ષણ, લેદક, ઉષ્ણ કિંવા પૌષ્ટિક છતાં પણ શરીરપ્રકૃતિ વાતાદિ દોષે કરી વિશેષ દૂષિત થયેલી હોય તો એમ ને એમ આવા ઔષધો લેવા નહિ. નીચેના ઔષધો ગર્ભનિવારક છે એવી શોધ છે.—(૧) લીડીપીપર, વાવડિંગ તથા ટકણખારનું સમભાગે ચૂર્ણ મધમા ઋતુકાળે જે સ્ત્રી પ્રાશન કરશે તેને કદી પણ ગર્ભધારણ થશે નહિ (૨) જે રજસ્વલા સ્ત્રી જસુદીના ફૂલ કાજમા વાટી પ્રાશન કરી ઉપર ૪ તોલા જૂનો ગોળ ખાશે તેને ગર્ભધારણ થશે નહિ (૩) જે સ્ત્રી સિધવનો દુકડો તેલમાં બોળી યોનિમા ધારણ કરી, પછી પુરુષની સાથે રમશે તો તેને કદી પણ ગર્ભધારણ થશે નહિ. (૪) તાદળજનના મૂળ ચોખ્ખાના ધોવડામણમા ઋતુસ્નાતા સ્ત્રી ત્રણ દિવસ પ્રાશન કરશે તો વાઝણી થશે આવા ઔષધો યોગ્ય ખબરદારી રાખી ઉપયોગમા લેવા

(૯) સૂતિકારોગ (સુવારોગ)

લક્ષણ અને કારણ:—અગ મરડાઈ જવું, જ્વર, કપારી, તૃષા, અગે જડપણું, સોજો શળ તથા રેચ, એ લક્ષણો થનાથી સૂતિકારોગ થયો છે એમ જાણવું સુવાવડીને સમજ્યા વિનાના ઉપચારોથી કિંવા દોષજન્ય અન્નપાનનું સેવન કરવાથી અથવા વિષમાશન, અજીર્ણ લોજનાદિકથી જે રોગ થાય છે તે આ પ્રમાણે છે.—જ્વર, રેચ (ઝડો), સોજો, શળ, પેટનું ચઢવું તથા અશક્તિ અને કફવાતજન્ય રોગો થકી ઉત્પન્ન થનાર તંદ્રા, અન્નદોષ તથા મોઢામા પાણી છૂટવું ઇત્યાદિ વિકાર અશક્તિ અને અગ્નિમાઘ હોવાના કારણને લીધે કષ્ટસાધ્ય થાય છે; તે સર્વ જ્વરાદિ રોગને સૂતિકારોગ કહે છે. એ પૈકી એકાદો રોગ પ્રધાન થઈ બાકીના ઉપદ્રવરૂપે હોય છે સૂતિકારોગ મટે નહિ તો તે અગિયાર માસમા રોગીને મારે છે

સૂતિકારોગ+ ઉપર ઉપચાર:—(૧) વાતનાશક ક્રિયા કરવી પાટો બાધવો. (૨) દશમૂળનો કાઢો લી નાખી પાવો (૩) અમૃતાદિ કાઢો:—ગળો, સૂઠ, કોરાટા, ચાદવેલ (નારી), ઉટકટારી, ૫ ચમૂળ અને નાગરમોથનો કાઢો કરી તે ઠંડો થયા પછી મધ નાખી પાવો (૪) દેવાદાર્વાદિ કાઢો:—દેવદાર, વજ, કોષ્ઠ, લીડીપીપર, સૂઠ, કાયફળ, નાગરમોથ, કડુ, કરિયાતું, ધાણા, હરડે, ગજપીપર, રીંગણી, ગોખરુ, ધમાસો, ભોરિંગણી, અતિવિષ, ગળો, બીલી અને શાહજીરાનો કાઢો કરી તેમા સિધવ અને હિંગ નાખી સુવાવડીને પાવો, એટલે શળ, કાસ, શ્વાસ, મૂરછા, કંપ, મસ્તકપીડા, બડબડ,

* ગર્ભધારણ થવા માટે સિદ્ધ ઔષધિ —કલવૃત, કલ્યાણધૃત, રાતાવરીધૃત વગેરે ખાવા માટે તથા ગ્રિય ગાદિ તેલ મર્દન કરવા માટે અપાય છે

+ અહીં આપેલ છે તે ઉપરાંત સિદ્ધ ઔષધ —સૂતિકારિ રસ, સૂતિકાવિનોદ રસ, સૂતિકાતક રસ, ચવાદિધૃત, પીપલ્યાદિ ધૃત, સૂતિકાહર રસ, પ્રતાપલ કેશ્વર રસ, સૂતિકાગજકેસરી વગેરે રસ ખાવા માટે તથા ઉંમરુ દર તેલ મર્દન કરવા માટે અપાય છે

તૃપા, તદ્રા, અતિસાર, ઊલટી એટલે ઉપદ્રવોએ યુક્ત અને ત્રિદોષાત્મક એવા સૂતિકારોગનો નાશ થશે (૫) કોરાટા (કાટાસરિયો), કળથી, પુષ્કરમૂળ, દેવદાર તથા નેતરનો કાઢો, હિંગ અને મીઠું નાખી આપવો. એટલે સૂતિકાના ગંગ અને જ્વરનો નાશ થાય છે (૬) પચમૂળનો કાઢો કરી તેમા લોખંડ તપાવી છમકારી તે કાઢો પાવો. (૭) અતિવિષનુ ચૂર્ણ ધમા આપવું. (૮) આકડાનાં મૂળ, ધમામો, દેવદાર, કરિયાતુ, ગરના, નગોડના પાદડા, વજ, નાની અરણીના મૂળ, સરગવાની છાલ, લીડીપીપર, પીપળીમૂળ, છુરું, ચવક, સૂક, અતિવિષ અને લાગરાનો કાઢો પાવો; તેથી કરી સન્નિપાત, ધનુર્વાતાદિ વાતરોગ, દાતખીલી (દાત બિડાઈ જવા), અગમાનુ શૈત્ય, શ્વાસ, કાસ, સુવારોગ, એ રોગો દૂર થાય છે. (૯) બાફ આપવાનો :—જૂના લીમડાની અતરછાલ કાઢી લાવવી. તેના બારીક ટુકડા કરી તે પાણીના માટલામા નાખવા અને ઉપર ઢાંકણુ ખેસાડવું. એવું ત્રણ માટલા પાણી આધણુ આવે ત્યાં સુધી ગરમ કરવું પછી જે સ્ત્રીને સુવારોગ થયેલો છે તેને એક માટલા ઉપર સુવાડી, પ્રથમ એક માટલુ લાવી તેના મસ્તકની નીચે રાખવું તેમાથી વરાળ કમની થયા પછી બીજું માટલુ લાવી તે માથા નીચે મૂકવું, અને પ્રથમનુ માટલુ કમર નીચે મૂકવું. પછી ત્રીજા ઉપરનું ત્રીજું માટલુ મસ્તક નીચે મૂકવું. માથા તળેનું પ્રથમ કમર નીચે અને કમર નીચેનું પગ નીચે મૂકવું આ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ બાફ આપવો, એટલે શરીરમાથી પરસેવાના રૂપે સર્વ વ્યાધિ નીકળી જઈ ગેગ દૂર થાય છે (૧૦) દશમૂળ ફૂટી તેમા પાણી નાખી એક રાત્રિ પલાળી ગખવા પછી બીજે દિવસે નલિકાયત્ર વડે એનો અર્ક કાઢો હમેશા જે વખત જે તોલા પર્યંત સેવન કરવો (૧૧) પંચછરક પાક :—છુરું, શાહછુરું, વરિયાળી, સુવા, અજમો, અજમોદ, ધાણા. મેથી, સૂક, લીડીપીપર, પીપળીમૂળ, ચિત્રો હુણા (શેણી), કોળાનુ ચૂર્ણ, ઉપલેટ અને અરલુ, એ દરેક ચાર તોલા, ગોળ ૪૦૦ તોલા, મધ ૧૨૮ તોલા અને ઘી ૧૫ તોલાનો પાક સિદ્ધ કરવો તે સુવારોગ, ચોનિરોગ, જ્વર, ક્ષય, ઉધરસ, દમ, પાકુરોગ, કૃશતા અને વાતરોગનો નાશ કરે છે (૧૨) સોભાગ્ય સૂંઠીપાક :—સૂંઠ ૩૨ તોલા, ઘી ૮૦ તોલા, દૂધ ૨૫૬ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા, શતાવરી, છુરું, સૂક, મરી, લીડીપીપર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, અજમો, વરિયાળી, સુવા, ચવક. ચિત્રડ અને નાગરમોથ, એ પ્રત્યેકનું ચૂર્ણ ૪ તોલા નાખી પાક પચન કરવો; લેહ જેવો થાય એટલે સિદ્ધ થયો એમ સમજવું તેને ઘીના વાસણમા ભરી રાખવો અને પછી તે અગ્નિ અને બળ જોઈ પ્રકૃતિ પ્રમાણે આપવો આ પાક સુવાવડીને આપવાથી બળ, વર્ણ અને પુષ્ટિ આપે છે અને વલિપક્ષિતનો નાશ કરે છે તથા તે વયગ્રાપક, હૃદય, મદાગ્નિ મટાડનાર અને આમવાત, મજ્જલશ્લેષ તથા સુવારોગનો નાશ કરે છે (૧૩) મહારાસ્નાદિ કાઢો :—રાગના, એરડમૂળ, ગળો, વજ, પીળો કોરાટો (કાટાસરિયો), ચવક, કૌચબોજ, નાગરમોથ, ભારગમૂળ, અજમો, કિરમાણી અજમો, પહાડમૂળ, દેવદાર, વાવડિંગ, કાકડાશિંગી, સૂક, બળદાણાના મૂળ, મોરવેલ, કડુ, મજ્જક, કાળુ અને ઘોળુ અતિવિષ, કચોરા, ત્રિકુળા, લોડીપીપર, જવખાર, રતાદળી, ગરમાળો, માયા, કડાછાલ, સાટોડી અને દશમૂળ, એ સર્વ સમભાગે લઈ એનો કાઢો કરી પાવો; એટલે સૂતિકારોગ, ૮૦ પ્રકારના વાયુ, શ્વાસ, કાસ, પરસેવો, શૈત્ય, અતિતદ્રા શ્લેષ્મ, ગલરોગ, બધા અગમા થતા સણકા, કપ, શ્લીપદ, આમવાત, નપુસકત્વ અને સોજનો નાશ થાય છે. (૧૪) કોરાટા (કાટાસરિયા)નો કાઢો લીડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવો અથવા કોરાટાના મૂળ ચાવી ખાવા.

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનોંમા.—સુવાવડીના કાઢા માટે—નીપાણી-૧. સુવારોગ માટે—અતિવિષ-૯, અરડસો-૧, કચ્છો-૧, કાચકી-૧, કાટાસરિયો-૧૨, કેરડી-૧ માકડી-૩, લીમડો (કડવો)-૧૬, સમેરવો-૩ પ્રસૂતા સ્ત્રીઓના મસ્તકશૂળ માટે—અનત-૩, ભારગી-૧૦, સુવાવડીના રક્તસ્રાવ માટે—તલ-૧૪, તાદળજો-૬. પ્રસૂતાનાં ચક્ષર એટલે કેર અને શૂળ માટે—હિંગ-૧૧

જુઓ ગોં વૈંમા :—ગોમૂત્ર-૭ની ટીપમા ન ૧ જુઓ પ્રાંઓંમા—કાતણીનું ઘર-૪. જુઓ અનુભૂત ઔષધ—બૃહત્પાકસગ્રહના પાકપ્રયોગની ટીપમા. ૧

(૧૦) સ્તનરોગ

કારણ :—વાતાદિ દુષ્ટ દોષ, ગર્ભિણી અથવા પ્રસૂતા સ્ત્રીને દૂધથી ભરેલા અથવા ખાલી સ્તનો સુધી આવી, તે ઠેકાણુના માસને અને રક્તને દૂષિત કરી સ્તનરોગ—કક, વાત, પિત્ત, સન્નિપાત અને આગતુક એવા પાચ પ્રકારના રોગ ઉત્પન્ન કરે છે તે પાચેના લક્ષણો રક્તવિદ્રધિ સિવાય બાહ્ય વિદ્રધિના સરખા હોય છે, એટલે સ્તનના ઉપર સોજો ઉત્પન્ન કરે છે તે વેદના, દાહ, ખરજ ઇત્યાદિ લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે તથા વિદ્રધિ સરખી વેદના થઈ પાકીને ફૂટે છે; અથવા હલકા સોજો હોય ને ઉપચાર કરે તો પાક્યા સિવાય બેસી જાય છે

સ્તનરોગ ઉપર ઉપચાર :—સ્તનને સોજા વગેરે આવવાથી વિદ્રધિ ઉપરની ચિકિત્સા કરવી. (૧) જળો લગાડી રક્ત કાઢવું અને પાટો બાંધવો (૨) કવડળ (નાની ઇંદ્રવરણી) અથવા કડવી ઇંદ્રવરણીના મૂળ ઘસી લેપ કરવો. (૩) નરમાના છોડના મૂળ તથા દ્વિધિયું કોણુ (દૂધી) કાઢી વાટી લેપ કરવો. (૪) હળદર તથા લોધરના કલ્કનો લેપ કરવો. (૫) કડવી ઇંદ્રવરણીના મૂળ, કુવારના મૂળ અને હળદર, એ ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૬) સમુદ્રશોફના પાંદડા ગરમ કરી બાંધવા. (૭) વાઝણી ક કોડીના મૂળ ગરમ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો (૮) પીપળાની છાલ શેફી પાણીમાં નાખવી અને તેમાં લોખંડનો ટુકડો વારંવાર તપાવી જમકારવો તથા તે પાણી ગાળી સવારે અને સાંજે પીવા આપવું (૯) એરડમૂળ, બિન્બેરાના મૂળ, ગોખરુ, રીગણી, મોતરીગણી અથવા ભીલી રીગણી, લકડી પાષાણુભેદ અને ખીલીના મૂળ, આ સાત ઔષધોનો મૂળનો કાઢો કરી એરડિયું અને શેફલી હિંગ, સિધવ અને જવખારનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવો એટલે સ્તનરોગ તથા કમર, પાંદ, શિશ્ન, છાતી, એ ઠેકાણે જે વાયુ સળધી પીડા થાય છે, તે દૂર થાય છે

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વતૌંમા :—ઇગોરિયા—૩, ઇંદ્રવરણી—૬, કપાસ—૬, ક કોડી—૪, કાળાવેલ—૧, કુવાર—૬, ચિત્રો—૬, પીપળો—૧૪, મીઠળ—૮, મીઠીઆવળ—૧૦, મોથ—૨, વાકેરી—૭, હળદર—૫, રરની ટીપમા નં ૩

સ્તન્ય (દૂધના) રોગ :—જડ અને દુષ્ટ એવા પ્રકારનાં અન્નોએ દુષ્ટ થઈ માતાનું અથવા ઉપમાતાનું દૂધ માફક આવતું ન હોવાથી બાળકને નાના પ્રકારના રોગો થાય છે **વાતાદિકોએ દૂષિત દૂધનાં લક્ષણો :**—જે દૂધ તૂરું અને પાણી ઉપર તરનારું હોય છે તે વાતદૂષિત જાણવું. જે તીખું, ખાટું તથા ખારું હોઈ જેના ઉપર પીળી રેષાઓ દેખાય છે તે પિત્તદૂષિત સમજવું. જે દૂધ ઘટ્ટ અને પરપોટાવાળું હોઈ પાણીમાં નાખવાથી તળિયે બેસે છે તે કફદૂષિત જાણવું. બન્ને દોષના લક્ષણો જેમાં દેખાય તે બન્ને દોષથી દૂષિત જાણવું તથા જેમાં ત્રણે દોષોના લક્ષણો હોય છે તે ત્રિદોષદુષ્ટ જાણવું **શુદ્ધ દૂધનાં લક્ષણો :**—જે દૂધ પાણીમાં નાખવાથી તેમાં મળી જાય અને ઘોળું તથા મધુર હોઈ બેરંગી નથી હોતું તે શુદ્ધ સમજવું **દુગ્ધશોધક કાઢો :**—પહાડમૂળ, મોરવેલ, કરિયાતું, દેવદાગ, સૂઠ, ઇંદ્રજવ, ઉપલસરી, તગર તથા કડુનો કાઢો આપવો. તે સ્તન્યશોધન કરનારો છે ઉપલા કાઢામાં તગર જેટલી ગળો નાખી તે પીવાથી સ્તનમાં દૂધ વધારે આવે છે **સ્તનમાં દૂધ વધારે આવવા માટે :**—(૧) ભોયકોળા (વિદારીકદ અથવા ક્ષીરવિદારી કદ)નો રસ દૂધમાં સાકર નાખી પાવો (૨) શતાવરીના મૂળ દૂધમાં વાટી પાવો (૩) મદોળુ દૂધમાં લીડીપીપર નાખી તે દૂધ પીવું. (૪) નરમો તથા શેલડી અથવા પિત્તપાપડાના મૂળ કાઢી વાટી પાવો (૫) આસોદ, ભોયકોળું અને જેઠીમધનો કાઢો કરી તેમાં ગાયનું ઘી નાખી પાવો (૬) ગળોના મૂળનો કાઢો દૂધ નાખી ત્રણ દિવસ પાવો. (૭) દૂધમાં અસાળિયાની ખીર કરવી, તેમાં થોડું ઘી અને સાકરની ભૂકી નાખી દરરોજ સવારે એક વખત એ પ્રમાણે ૧૪ કિંવા ૨૧ દિવસ પર્યંત ખાવા આપવી (૮) મેથીનીનું અથવા અળવીની ભાજી ખાવી. (૯) સૂઈ

* ઇંદ્રવરણીનું મૂળ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવાથી સ્તનપીડા મટે છે

+ કેટલીક સ્ત્રીઓ અને ઘાઈઓ એમ માને છે કે, સુવાવડમાં મેથી દૂધને સૂકવી નાખે છે

રહતી વેળાએ પાનમાં અધીં મૂકી સુવા ખાવાનો મહાવરો રાખવો અને સવારે પણ ખાવા એટલે દૂધ નિર્વિકાર થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોંમા —અખરોટ-૪, અળવી-૬, આસધ-૧૨, કપાસ-૫, ગળો-૧૨, નાની અગણી-૨, ભોયદાળી-૩, ૧૧, મેથી-૫, લાણોની ટીપમાં ન ૪, લીડીપીપર-૬, શતાવરી-૧. સ્તનમાં દૂધ કંદેદાપથી દૂધિત થયું હોય તે માટે —જેઠીમધ-૧૬ સ્ત્રીઓના દૂધવિકાર માટે —રાજહ સ-૩

સ્તનવર્ધન:—(૧) શિવણીનો રસ અને કલકમાં તલનું તેલ સિદ્ધ કરવું તે તેલ રૂના પોલ ઉપર સિંચી તે પોલ સ્તન ઉપર બાધવું, એટલે ખેસી ગયેલા સ્તન ઉપર તરી આવે છે તથા હાથીના ગડગળ જેવા ઊંચાઈમાં જણાય છે (૨) નાગવલાના મૂળ પાણીમાં વાટી સ્તનને ચોળવા; એટલે સ્તન કઠિન, પુષ્ટ અને ઊંચા થાય છે (૩) કમળાક્ષ (કમળકાકડી) વાટી તે દૂધ અને સાકર સાથે પ્રાશનાર્થે આપવું, એટલે સ્ત્રીઓના સ્તન એક મહિનામાં ધટ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ પ્રાંઓંમા —ખીરખોટી-૮.

પથ્ય:—સ્કતપિત્ત ઉપર જે પથ્ય કિવા અપથ્ય કહેલું છે, તે પ્રદર ઉપર પણ રાખવું વાત-વ્યાધિ ઉપર જે પથ્ય કહેલું છે તે અને સાઠીચોખા, ઘઉં, જવ, ઘી, દૂધ, મધ, સાકર, ફણુસ, જેળા, આમળા, દ્રાક્ષ, આલુ તથા મીઠા, શીતળ એવા પદાર્થ, કતૂરી, ચદન, કપૂર, ત્રિય એવા અન્નપાન. **અપથ્ય:**—શેક, ઊલટી, વાસી અન્ન, વિષમાસન, અતિમૈથુન, ક્ષાગ પદાર્થ, આયાસ, ભાર બચકવો તીખા, ખાટા, કડવા, તૂરા અને વાતુલ પદાર્થો ગર્ભિણીએ વળ્યું કરવા; કારણ વાતુલ પદાર્થ લક્ષણ કુવાથી ગર્ભ જડ અને ખૂંધો થાય છે. પિત્તલ પદાર્થો લક્ષણ કરવાથી ગર્ભનું માથું વાળરહિત થાય છે અને તે પીળા વર્ણનો થાય છે તથા કફકારક પદાર્થો લક્ષણ કરવાથી ગર્ભ શ્વેતકુદી અને પાકુરોગી થાય છે.

૬૩-સ્વરભેદ

કારણ:—અતિશય ખાટા પદાર્થ ખાવા, મોટા સ્વરથી ગાવું, સિદ્ધર ખાવું કપૂર ખાવું, કઠ ઉપર લાકડી આદિનો પ્રહાર થવો, ઝેર ખાવું ઇત્યાદિ કારણોથી કંઠના સ્વરનો ભેદ થાય છે **ઉપચાર:**—(૧) ગાયના દૂધમાં આમળાનું ચૂર્ણ આપવું (૨) જમ્યા ઉપર ઘીમાં મરી નાખી પીવા આપવું (૩) લીડીપીપર, પીપળીમૂળ, મરી અને સૂકું ચૂર્ણ ગોમૂતમાં આપવું. (૪) ત્રિકુળા, ત્રિકટુ અને જવખારનું ચૂર્ણ આપવું. (૫) કોત્તિજન અથવા પુષ્કળમૂળ કિવા ખોરડીનું મૂળ મોઢામાં રાખી રસ ગળે બનરવા દેવો (૬) ખોરડીના પાદડા શેકી વાટી તેમાં સિંધાલુણ નાખી આપવું (૭) જેઠીમધ, આમળા અને સાકરનો કાઢો આપવો (૮) ગાયના ગરમ દૂધમાં સાકર અને મરીની ભૂકી નાખી તે પાવું +

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોંમા.—આમળા-૬, આખો-૨૬, કારિવણા-૧૨, કોલિંજન-૪ જેઠીમધ-૨૨, નાગકેસર-૮, પુષ્કરમૂળ-૨, ખોરડી-૨, લાગરો-૧૪. મરી-૧૭, હળદર-૧૧. ગળાનો અવાજ ખૂલવા માટે અને સાફ થવા માટે.—ચણોઠી-૫, ઘોળી પીલુડી-૩.

* સ્વરભેદ વાતજ, પિત્તજ, કફજ, સન્નિપાતજ, મેદજ અને ક્ષયજ, એવી રીતે છ પ્રકારના છે સારસ્વત ધૃત, ભૃંગરાન્ધ ધૃત, મૃગનાભ્યાદિ અવલેહ, નિદિગ્ધિકાવલેહ વગેરે સ્વરભ ગની સિદ્ધિ ઔષધિ છે

* (૧) જવ ત્રી, લીડીપીપર, લાન્નળી, બિન્નેરુ, એલચી, જેઠીમધ, લવંગ અને અમ્બલગરો સમાન ભાગે ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણ મધમાં ચાટવાથી સ્વર બધડે (૨) સિંધવ, વજ, બાવચી, આઠી, લાગંગ, હળદર, મરી અને લીડીપીપર બરાબર વજને લઈ ખાડી મધ સાથે કેટલાક દહાડા ચટાડે તો આરામ થાય છે. (૩) એક હિંદી કવિ કહી ગયો છે કે, ‘હડ કોલિંજન લાઈચી, રાઈ પીપર પાન, ખટ મિલાઈ ગોળી કરે’, કંઠ કોલિંજ સમાન’ એમાં હડ તે હરડે, લાઈચી તે ઇલાયચી અને પીપર તે લીડીપીપર સમજવા

૬૪-સંગ્રહણી

જુઓ જૂનો ઝાડો-પૃષ્ઠ ૫૨૬.

૬૫-હરસ-મસા (અર્શ)

કારણ:—વાતાદિ દોષ ત્વચા, માસ તથા મેદને અને તે ઠેકાણાના ગતને દુષિત કરી, ગુદાસ્થાને નાના પ્રકારની આકૃતિના માસના અકુર ઉત્પન્ન કરે છે. તે અકુરને અર્શ (મૂળવ્યાધિ) કહે છે. અર્શના બે ભેદ છે. એક સહજ એટલે દેહની સાથે ઉત્પન્ન થનાર, બીજો ઉત્તરજન્મ, એટલે જન્મ થયા પછી મિથ્યા આહારવિહારાદિથી વાતાદિક કુપિત થવાથી ઉત્પન્ન થાય છે તે વળી શુષ્ક અને આર્દ્ર એવા પણ બે પ્રકાર છે. ગુદાદ્વારની બહાર હોનાર રક્તઆવરણિત જે અર્શ તે શુષ્ક, એને લોકો 'મૂળવ્યાધિ' કહે છે બીજા ગુદાદ્વારની અંદરની બાજુએ થનારા અથવા લોહી ટપકાવનાર હરસ તે આર્દ્ર, એને લોકો 'દૂઝણ મસ' અથવા 'રક્ત મૂળવ્યાધિ' કહે છે. દૃઢતા મસા ગુદાદ્વારની અંદરની બાજુએ ધ્રુવ દોઢ ધ્રુવ ઉપર હોવાથી દેખાતા નથી, પરંતુ શૈયના વખતે જોઈ શકવાથી અંદરની વલી નીચે આવે ત્યારે તે કદી બહાર પડે છે ત્યારે માત્ર દષ્ટિએ પડે છે રક્તસ્રાવરહિત અર્શ ગુદાની બાજુએ હોઈ તે ઝડા અને કઠિન હોય છે તે લગાર કઠોર, સ્થિર ખીલાના જેવા હોય છે. તેને સસ્કૃતમા ચર્મકીલ કહે છે x

પૂર્વરૂપ:—સોજો, અગ્નિમાઘ, અન્ન ન પચવું, ફલાનું દુખવું, અલ્પપુરીપત્વ, સંગ્રહણી, પાકુરોગની પીડા, ઉદરોગની આશકા, રક્તનાશ, બલહાનિ, પેટમા ગડબડ શબ્દ, ઓડકાર, એ પૂર્વરૂપના લક્ષણો જાણવા. **ઉપચાર:**—(૧) ગગાવતી(બોડિયા કલાર)નો રસ એક તોલો અને ઘી એક તોલો એકત્ર કરી આપવું (૨) મૂળનો કદ પીલી તેનું પાણી ૨ તોલા કાઢવું અને તેમા ગાયનું ઘી ૧ તોલો નાખી આપવું (૩) શરપુખાના મૂળ દહીંમા આપવા (૪) હરડે, સૂંઠ અને ચિત્રકના કાઢામા તજ અને જળખારનું ચૂર્ણ આપવું (૫) હરડે, મરી, વાવડિંગ, અન્નમો, ચિત્રક અને સૂંઠનો કાઢો આપવો (૬) અરણુ, ચિત્રકમૂળ, ધંધળવ, કરજ, સિંધવ અને મૂંઠનું ચૂર્ણ સાત

x ગુદાની અંદર જાા આગળ નેટલા ભાગમા દોઢ દોઢ આગળની ત્રણ વલી હોય છે એ વલીમા કેટલાક પ્રકારના દોષોના કાગળથી માસાકુર ઉત્પન્ન થાય છે તેને અર્શ (હરસ) કહે છે. દૃઢતા હરસમા બે-ચાર ટીપાથી એક શેર સુધી લોહી પડતું જોવામા આવે છે. સહજ હરસ જન્મની સાથે થાય છે તે ઔષધથી મટતા નથી જે હરસના રોગીના હાથ, પગ, મોઢું નાસિ, ગુદા અને વૃષણો પર સોજો આવેલો હોય તથા હૃદય અને પાસળામા દર્દ રહેતું હોય તે અસાધ્ય સમજવો જે હરસના રોગીને તન્સ બહુ જ લાગે છે, અનાજ પર પ્રીતિ રહેતી નથી, શળ ચાલે છે, બહુ જ લોહી પડે છે અને શરીર પર ધણો જ સોજો જણાય તે રોગીને બચવાની આશા રહેતી નથી

+ (૧) આબાહનદર અને કૃતકડીની થેપલી કરી બાધવાથી મસા ખરી પડે છે (૨) કેરડાના મૂળની છાલ તોલા ૫ દોઢ શેર પાણીમા ઉકાળી તે પાચ તોલા રહે ત્યારે ગાળીને ત્રણ દિવસ પાણી (૩) કૃકડવેલના ૫ આંગનો ધુમાડો આપવો (૪) લીંબાળીના મીઝ તથા એળિયો લઈ પાણીમા ચણેલી જેવડી ગોળી કરી આપવાથી લોહી બધ થશે એ ગોળી રસવતીના પાણી સાથે વાળવી (૫) ભોરિ ગણીના પાદડા છાયામા સૂકવી સૂકામા ભેળવી ચલમમા પીવાથી મસા મટે (૬) ધંધળવ, માલકાગણી તથા કાળીછરી વાટી દરરોજ ફાંફી કરવાથી ગુદામા દૃઢતા મસા મટે (૭) માણસના હાડકા ૧ તોલો, શોધેલું મોરચું ૧ તોલો અને દાલચીકનો ૦૫ તોલો લઈ ૫ તોલા ઘોચેલા ધીમા મલમ કરી મસા ઉપર ચોપડવાથી મસા ખરી પડે આ અનુભૂત છે (૮) હરસ ઉપર બલી કાગસીના પાદડાને ખાડી તેમા થોડું પાણી નાખી ખૂબ ખાડી તેમાથી કપડે ગાળી કાઢેલો રસ તોલા ૫ લઈ તેમા માફકસર સાકર, પતાસા અથવા ખાડ, એ ત્રણમાથી એક વસ્તુ નાખી તે પાવો (૯) હરસ ઉપર —જે વરસનો નૂનો કપાસ વાડમા બગેલો હોય તેના મૂળને પાણી સાથે પથ્થર ઉપર ધમી તૈયાર કરી તે માફકસર પાણી (૧૦) હીમજ તોલા ૫ લઈ કાચા એરડિયા તેલમા તળી તેને ખૂબ જીણી ખાડી ચૂર્ણ કરી દરરોજ અર્ધા લોલા પ્રમાણે ફાંફી આ દવા રચક હોવાથી તે ઉદર સખધીના બળ ધણા ફરદોને હઠાવે છે ઉદરમા જમી રહેલા સૂકા મળને પિગળાવી ઝાડાવાટે બહાર કાઢે છે અને હરસનો નિસ દેહ નાશ કરે છે

દિવસ પર્યાંત પ્રાશન કરવાથી ગુદામાના અર્શ ખરી પડે છે. (૭) કડવા લીમડાના ૨૧ પાદડા બારીક વાટી ચોખ્ખા મગની વાટેલી દાળમા મિશ્ર કરી તેને બાખડી ગાયના ઘીમાં શેકી તે ૨૧ દિવસ ખાવું; એટલે સર્વ અર્શ ખરી પડે છે. મીઠું ખાવું નહિ, સિધવ થોડો ખાવો (૮) બાળહરડે, તલ અને લિલામાના ચૂર્ણમાં દુપટ ગોળ નાખી ગોળાઓ કરવી તે અનુપાન જોઈ આપવી; એટલે મૂળવ્યાધિ, જ્વર, કુષ્ઠ, શ્વાસ અને પથરી વગેરે રોગો દૂર થાય છે (૯) મલાવણુલ થયો હોય તો અજમો અને ખીડખારયુક્ત છાશ પીવાથી ગુદામાનો રોગ દૂર થાય છે તે કદી ઉત્પન્ન થતો નથી છાશપીવાથી રક્તવાહિનીમાનું લોહી શુદ્ધ થઈ રસ, બલ, પુષ્ટિ અને વર્ણુ સારો થાય છે અને આનંદ પણ થાય છે, તથા વાત અને કફના સેકડો વિકારો નાશ પામે છે (૧૦) સૂરણુ ૧૬ ભાગ, ચિત્રક ૮ ભાગ, સૂઠ એક ભાગ અને મરી એક ભાગ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તેના સમાન ગોળ લઈ ગોળાઓ કરી આપવી. (૧૧) સૂરણના કદને માટીનો લેપ કરી પુટપાક રીતે અગ્નિમા શેકી તેમા તલનું તેલ અને સિધવ નાખી ખાવું (૧૨) સિધવ, ઇન્જવ, કરજ અને કડવા લીમડાની છાલ, એ ઔષધો વાટી આપવા. (૧૩) વરધારો, લિલામો અને સૂઠ એ ત્રણ ઔષધો લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તેમા તેનાથી બમણો ગોળ નાખી ગોળાઓ કરીને ખાવી. (૧૪) લીડીપીપરનું ચૂર્ણ છાશમા આપવું

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌંમા.—અખરોટ-૧, ૫; અરલુ-૧૧, આકડો-૧૨, આદુ-૨૦, આખો-૧૭, ઉડણુ-૬, ઉબરો-૨૨, કડવા તૂરિયા-૫, કનક-૧, કપાસ-૧૯, કરેણુ-૪, કાગિ દા-૨, કુકરપાડાનો વેલો-૩, ૬; કોકમ-૭, ૯; ખજૂરી-૨, ગળી-૨, ગંગાવતી-૪, ગાજો-૨, ગોરખ-૨, મુડી-૯, ચિત્રક-૧૫, ૧૬; કુગળી-૩૧, ૩૪, દક્ષણી યુરિયા-૪, દિડા-૩, દૂધી-૧, દૂધેલી-૧, નાગરય પો-૨, પીલુ-૧, પીળો ધતૂરો-૩, પોપૈયા-૨, કુગ-૪, બીલી-૨૬, લિલામો-૨, ભોયકાળુ-૨, મરી-૧૩, મૂળા-૪, ૮, રતનજોત-૭, રાળ-૮, રિસામણી-૫, લીમડો (કડવો)-૧૪, ૧૭, ૧૯, ૩૬; લીડીપીપર-૩૦, વગડાઉ સૂરણુ-૨, વડ-૧૪, વીછુડા-૨, વિષ્ણુકાન્તા-૩, શરપુ ખો-૧, સૂરણુ-૧, ૩, હળદર-૩, ૭ જુઓ ગોંવૈંમા —માખણુ-૯, છાશ-૨, ૫. જુઓ પ્રાં ઔં—મા :—બીરબહોટી-૪, હરિણુશુગ-૩.

જુઓ અનુભૂત ઔષધ :—ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમા ન. ૫, ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૨૪, ૨૫. શુટિકાપ્રયોગની ટીપમા ન. ૧૦. મલમપ્રયોગની ટીપમા ન. ૫, ૬. પાકની ટીપમા ન. ૩૩

રક્તાર્શ (દૂઝતા મસા) ઉપર ઉપચાર:—(૧) અધેડાના બિયાનો કલ્ક કરી તે ચોખાના ધોવડામણુમા પાવો. (૨) તલ વાટી માખણુમા મેળવી ખાવો (૩) નાગકેસર વાટી માખણુ અને ખડીસાકરમા મેળવી આપવું. (૪) એકેરી મખમલીનાં શુમારે ૪૦ ફૂલ લાવી ફૂલની નીચેની લીલી રજ કાઢી નાખી વાટીને રસ કાઢવો. આ રસ એક તોલો અને તેમા તેટલું જ ગાયનું ઘી નાખી થોડું ગરમ કરી તે આપવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ લીધા પછી સર્વ પ્રકારનો રક્તસ્રાવ બંધ થાય છે. (૫) વિષ્ણુકાન્તાના પાદડા વાટી તેની વડી ગુદા ઉપર બાધવો (૬) તાણુ માખણુ ખાવું. (૭) ઈસબગોલ (ઓથમીજરુ) રાત્રે પાણીમા લીંજવી ગંખી સવારે હાથથી ચોળી તે ગાળી લઈ તેમાં ખડીસાકર નાખી પાવું. સર્વ પ્રકારના રક્તસ્રાવ, જ્વર અને દાહ એથી શમી જાય છે. (૮) ઘી તોલા ૪ લઈ તેટલા જ ગરમ પાણી સાથે પાવું. (૯) ગાયનું માખણુ ૮ તોલા, પાણી ૧૬ તોલા અને ખડીસાકર ૨ તોલા એકત્ર કઢવી ઘી સિદ્ધ કરી આપવું.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌંમા —અધેડો-૧૨, અરીકા-૧૫, આમલી-૧, આખો-૪, એલચી-૫, ઓથમીજરુ-૩, કકોડી-૯, કારેલી-૭, ગુલાબ-૭, તલ-૧૩, દારુહળદર-૯, નાગલા દૂધેલી-૬ ની ટીપમા, ભાગરો-૧૪ની ટીપમા, ‘ભૂગરાજવટી,’ મખમલી-૨, માલકાગણી-૫, રતનજોત-૯, સાટોડી-૬. ગુદામાં હરસના મસા સૂજી ત્રાસ આપતા હોય તે માટે:—અળશી-૫ જુઓ પ્રાં ઔંમા —માખણુ-૨

લેપ અને ઘૂણી :—(૧) કડવા લીમડાના બિયા તેલમા તળી તેમા જ ખરલ કરવા અને તેમા થોડી મોરથૂયાની ભૂકી નાખી તે મલમ અર્શને ચોપડવો, તેથી બળતરા થશે. (૨) સિધવ અને

દેવડાગરી(કૂકડવેલ)ના બિયા કાજીમા વાટી લેપ કરવો. (૩) શંખજીરું, કલાઈસંક્રેતો, સોનાગેરુ, ફટકડીની લાહી, મરડાશિંગ, મીણુ અને હળદર, એ માખણમા ખરલ કરી ચોપડવું. (૪) સૂરે-ખાર અને રસકપૂરનો માખણમા લેપ કરવો. (૫) મોગ્ધૂથુ લાવી લીણુના રસમા ઘસી તેમા માખણ મેળવી તેનો લેપ કરવો (૬) લિલામાના ઉપરના ફૂલનો પેટ ઉપર લેપ કરવો. (૭) સરગવાનાં મૂળના રસમા સોમલ ઘસી લેપ કરવો. (૮) થોરના અને કરબના રસમા હરતાલ ઘસી લેપ કરવો. (૯) મનુષ્યકેશ. સર્પની કાચળી, વાવડિંગ, આકડાના મૂળ, ખીજડાના પાદડા, જૂના શિગરાના ઊગેલા અકુર અને હિંગની ધૂણી આપવી (૧૦) શિળાનુ ચૂર્ણ, શિરસ અને તેલ એકત્ર કરી ધૂણી આપવી (૧૧) ખારેકના બિયા ઝીણા કરી તેની ધૂણી આપવી. (૧૨) કડવા તૂરિયાના બિયા અને આબલીની છાલની ધૂણી આપવી. (૧૩) શ્વેત કરેણુ અને જટામાસીનો લેપ કરવો. (૧૪) વાનરની વિજા, અજમાના ફૂલ અને કળીચૂનાની ધૂણી સાત દિવસ આપવી, એથી અર્શ ખરી પડે છે. (૧૫) પોપૈયાના કાચા ફળનો ચીકણો રસ મસાને ૩ દિવસ ચોપડવાથી મસા ખરી પડે છે. x

પથ્ય :—સાઠીચોખા, મગ, કળથી—સુત્રા, તુવેર, ચાકવન(ટાકો), ચીલ, ઘિલોડા, કોળુ, પરવળ, કારેલા, સૂરણુ, રાઈ, છાસ, ઘી, કુમળો મૂળો અને કુમળા વેગળુ. **અપથ્ય :**—ચણા, મકં, મમૂર, પાવટા (વાલ), ચોળી, શેલડી, કેળ, ફળુસનો ગર અને શાક, જડ પદાર્થ, સામો, દૂધ અને ગોળ.

સ્ત્રવના :—જેને લિલામો ઊપડતો હોય તેણે લિલામાના ઉપાય કરવા નહિ ખીજાઓએ કરવા.

૬૬—હાથીપગો (શ્લીપદ)

સંપ્રાપ્તિ :—જે સોજે જ્વર સહિત તથા સાથળના મૂળમા અત્યંત પીડાયુક્ત ઉત્પન્ન થાય છે, પછી ક્રમે કરી માણસના પગોમા ઊતરે છે, તે રોગને ‘શ્લીપદ’ કહે છે કોઈ એને (મ૦) વાર્ણ પણુ કહે છે, જે દેશમા સર્વ કાળ ઘણું પાણી એકઠું થઈ રહે છે, તે દેશમાં અને જે દેશમાં બધી ઋતુઓમા ઠંડી જ હોય છે તે દેશમા ઘણું કરીને આ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉપચાર :—(૧) લોહી કઠાવવું (૨) ધતૂરો, એરંડમૂળ, નગોડ, સાટોડી, સરગવો અને સર-સવનો લેપ. ઘણા વખત ઉપરનો શ્લીપદ હશે તો તેનો પણુ નાશ કરશે. (૩) વરધારાનું ચૂર્ણ કાજી કિંવા ગોમૂત સાથે લેવાથી મોટા કષ્ટસાધ્ય શ્લીપદ વર્ષ ઉપરનો હશે તોપણ તેનો નાશ થશે. (૪) ખાખરાના મૂળનો અંગરસ અને ઘોળા સરસવનું તેલ, બન્ને સમાન લઈ પાવા (૫) ઘોળા એગડાના તેલ વડે હરડે તળી ગોમૂત સાથે ૭ દિવસ ખાવી; એટલે શ્લીપદનો નાશ થાય છે (૬) સાગની છાલનો કાઢો કરી ગોમૂત નાખી આપવો. એટલે શ્લીપદ અને મેદોરોગ દૂર થાય છે +

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનોંમા —આકડો-૧૭, જીયાપોતો-૨, વરધારો-૧, સાગ-૬, હરડે-૧૨, હળદર-૨

x અર્શરોગમા સિદ્ધ ઔષધ કર્પૂરાદ્ય ચૂર્ણ (વાતાર્શ માટે), કરબહિ ચૂર્ણ, ભક્ષાતક પાક, ભક્ષાતકા-મૃત યોગ, બૃહતસૂરણુમોદક, કુટબવલેહ, દત્તિઅરિષ્ઠ, અભયારિષ્ઠ, ચવ્યાહિ ધૂત, બાહુશાસ્યુડ, વિજય-ચૂર્ણ, અર્શકુકાર રસ, ચક્રેશ્વર રસ, ચવ્યાહિ લોહ, તીક્ષ્ણમુખ રસ વગેરે ખાવા માટે તથા કાશીશાહિ તેલ, ચિત્રકાદ્ય તેલ વગેરે લગાડવા માટે અપાય છે **અનુભૂત ઔષધ :**—(૧) નાગલા દૂધેલી અથવા ચમાર દૂધેલીના પાન ૨ તોલા લઈ ધીમા તળીને ખાવાથી લોહી પડતું બંધ થાય છે (૨) રસાજન (રસવતી) તથા કપૂર અષ્ઠમારા મેળવી પાણીની સાથે ધૂડી ચાર ચાર રતીની ગોળી બનાવવી એક અથવા બે ગોળી પાણી સાથે લેવાથી લોહી પડતું બંધ થાય છે (૩) અરીઠાના છોતરાને બાળી રાખ કરવા, પછી કાથો સમાનભાગે મેળવી ખરલ કરી ચૂર્ણ તૈયાર કરી ૧ રતી માખણ અથવા દૂધની મલાઈમા મેળવી ૭ દિવસ ખાવાથી દૂઝતા મસાનો નાશ થાય છે આ ઉપાય છ જ માસને અતે ત્રણ વખત કરવો (૪) હરતાલ તોલા ૨ તથા કાથો તોલા ૪ લઈ ઘોચેલા ધી તોલા ૬ મા મેળવી મલમ તૈયાર કરવો આ મલમ મસા ઉપર લગાડવાથી મસા મરી જાય છે

+ શ્લીપદ રોગમા શ્લીપદ ગળકેસરી, નિત્યાનદ રસ, સૌરેશ્વર, ધૂત, કૃષ્ણાહિ મોદક, પિપ્પલ્યાહિ ચૂર્ણ, નિર્ઘુ ડયાહિ સધાન, દત્ત્યાહિ ધૂત, વાતરજ્ઞાતક રસ વગેરે ખાવા માટે તથા પુનર્વાહિ લેપ, વિડગાહિ તેલ, વૃદ્ધવાહિ તેલ વગેરે ચોપડવા માટે કામ આવે છે રોગ જૂનો થવા પછી લાલ થતો નથી

પૃથ્વિ :—ચોખા, જવ, કળથી, લસણ, પડોળા, સરગવો, કારેલા, કડવા, તીખા અને અગ્નિ-દીપન કન્નાર પદાર્થ. અપૃથ્વિ :—વિષાન, ગોળ નાખી જે દૂધના પદાર્થ કર્યા હોય તે, મીઠા, ખાટા પદાર્થ, જડ અને કદકારક પદાર્થ

૬૭—હેડકી* અથવા ઊચકી (સં૦ હિંકારોગ)

કારણ :—જડ અને મન્યપદ્ધ કરનારા પદાર્થોનું સેવન, કડુ પાણી પીવું, કડા પાણીથી સ્નાન કરવું, કડું અન્ન ખાવું, ધુમાડી અને ધૂળ નાકમા જવી, ગરમી અને વાયુનું અતિસેવન, ઉપવાસ કરવા ઇત્યાદિ કારણોથી આ રોગ થાય છે

ઉપચાર :—(૧) લીડીપીપરનું ચૂર્ણ અને મોરના પીછાની ભરમ મધમા કાલવી વારવાર ચટાડવા; એટલે ઊચકી અને ઊલટીનો તુરત નાશ થાય છે (૨) જેઠીમધનું ચૂર્ણ મધમા આપવું. (૩) નગોડના ગિયા અને લીડીપીપરના કાદામા શેકેલી હિંગ એક માસાલા નાખી તે આપવું. (૪) અળતાનું નરય આપવું (૫) પિત્તેગના રસમા મધ અને સચળ નાખી આપવું (૬) ધમા-સાના કાદામા મધ નાખી આપવું (૭) સોનાના વરખ માખણમા આપવા (૮) નાગરમોથના ગિયા લઈ તે આટગણા પાણીમા ભીજવી ગળવા, અને મૃદુ થાય એટલે વજ્રથી ગાળી તેનું પાણી ૪ તોલા પ્રાશન કરવું. (૯) આમળા, લીડીપીપર અને સૂકનો કાઢો સાકર નાખી લેવાથી પ્રાણનો નાશ કરનારી ઊચકીનો નાશ થાય છે. (૧૦) કોઠીનો કિંચા આમળાનો અગરસ મધ નાખી લીડીપીપર સહિત લેવાથી તે હેડકી અને શ્વામનું નિવારણ કરે છે (૧૧) ધૂણી વગરના અંગારા ઉપર હિંગ અને અડદનું ચૂર્ણ નાખી તેની ધૂણી પ્રાશન કરવી (૧૨) કઢેલું દૂધ અથવા શેરડીનો રસ પાવો. (૧૩) ઉધરમ ઉપરના અને ક્ષય ઉપરના સર્વ ઉપચાર વાત, ઉધરસ, ઊલટી તથા શ્વાસ ઉપર ચોજવા x

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વનોંમા —અડદ-૪, અસાળિયો ૫ કડુ-૩, કાસુદરો-૨, કેળ-૫, કોઠી-૮, જયફળ-૫, જેઠીમધ-૪, ધમામો-૪, ધરો-૨, નાળિયેર-૬, પાટલા-૧, પીપળો-૩, ૧૫; પુષ્કરમૂળ-૧, પિત્તેર-૭, ભારગ-૬, મૂળા-૧, મોથ-૩, મતાદળી-૧, રેણુકા-૧, લીડીપીપર-૭, શેલડી-૫, ૧૨; સરગવો-૩, સુખડ-૮, હરડો-૨, હિંગ-૪. ભુઓ ગોવંદોંમા —દૂધ-૧૨, ઘી-૧૬. પ્રાંઓંમા —ઘોડાની લીદ-૨, મોરના પીછા-૧

ભુઓ અનુભૂત ઔષધ —ઔષધિક્રિયાના ક્રિયાપ્રયોગની ટીપમા નં ૧૦. મલમપ્રયોગની ટીપમા નં ૨

પૃથ્વિ :—ધઉ, કળથી, ચોખા, જવ, લસણ, પરવળ અને મૂળા અપૃથ્વિ :—વાલ, અડદ, ઘેટીનું દૂધ, પેદ, ખાટા પદાર્થ અને દૂધી

૬૮—હૃદયના રોગ અથવા હૃદરોગ

કારણ :—અતિ ઉષ્ણ, ખાટા, તૂરા, કડવા પદાર્થોના અતિસેવને કરીને તથા શ્રમ, અભિધાત, અધ્યશન (ભોજન પર ભોજન), મૈથુન, મળમૂત્રાદિ વેગોનું ધાગણ, ચિતા ઇત્યાદિ કારણોથી હૃદરોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

* (૧) વાણું ખાવાથી થયેલી હેડકી તે અન્નજ, (૨) ભે-નણ હેડકી સાથે આવે છે તે ચમલા, (૩) ધીમે ધીમે આવે છે તે કુદ્રિકા, (૪) નાભિમાથી ઉત્પન્ન થતી ગર અવાજવાળી હોય તે ગભીરા અને (૫) આખા શરીરને કંપાવે તે મહતી, એમ પાંચ પ્રકારની છે ઉપાય —(૧) અજમાની સુખડી (માતર) કરીને ખવડાવવી એ હેડકીને સત્વર અટકાવનાર અનુભૂત ઉપાય છે (૨) બકરીના દૂધમા સૂક નાખી પકવી તે બન્ને ખાવા (૩) લવંગ ટાક ૧, અક્કલગરો ટાક ૧, લીડીપીપર ટાક ૧, સૂક ટાક ૧ અને સિંધવ ટાક ૧ લઈ કુવારના ગર્ભ સાથે ખરલ કરતું તેની વડબોર જેવડી ગોળાઓ કરી આપવી (૪) સરગવાનું મૂળ ગાયની છાગમા વસી હિંગ નાખી ખાવાથી હેડકી મટે.

x હિંકારોગ પર પિપ્પલાદિ લોહ, શુગ્યાદિ ચૂર્ણ, મેવડ બર રસ, ચોગવાહક રસ તથા શ્વાસરોગમાં કહેલી સર્વ ઔષધિ અપાય છે

સંપ્રાપ્તિ:—વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ હૃદયમા રહેલ રસધાતુને કુપિત કરી, હૃદયને ઠંડાણે પીડા ઉત્પન્ન કરે છે એ વ્યાધિને હૃદરોગ કહે છે *

ઉપચાર:—(૧) નસોતર, કચોરા, બળદાણા, રાસના સૂક, હરડે અને પુષ્કરમૂળનો કાઢો કિંવા ચૂર્ણ ગોમૂત્ર સાથે પાવુ (૨) વાવડિંગ અને ઉપલેટનુ ચૂર્ણ વાવડિંગના કાઢામા આપવુ, એથી હૃદયમાના અસાધ્ય કૃમિ પણ પડશે (૩) ગાયતુ દૂધ ૯૬ તોલા લઈ મ દાણિ સળગવી અધુ બળી બચ ત્યા સુત્રી ઉકાળવુ, અને ઠંડુ થયા પછી સાકર, મધ, ઘી, એ બબ્બે તોલા અને લીડીપીપરનુ ચૂર્ણ ૧ તોલો નાખી પાવુ, તેથી કરી સર્વ પ્રકારના દોષોથી થયેલો હૃદરોગ જવગ, ઉધરસ અને ક્ષયનો નાશ થાય છે. (૪) દશમૂળનો કાઢો જવખાર અને સિધવ નાખી પાવો, તેથી કરી હૃદરોગ, ગુદમ, શળ, શ્વાસ અને કાસનો નાશ થાય છે (૫) એરડમૂળ ૮ તોલા આકંગણા પાણીમા કઢવી, તે કાઢો જવખાર સાથે પાવો, એટલે હૃદય, કુક્ષી અને કમરના ઠંડાણાનુ શળ દૂર થાય છે (૬) સૂકનો ગરમ કાઢો પ્રાશન કરવો તે અગ્નિવર્ધક છે અને દમ, ઉધરસ, વાયુ, ગૂગ અને હૃદરોગનો નાશ કરે છે (૭) સહદેવી અથવા તુપકદી ગગેટી)ના મૂળ ગાયના દૂધમા પચન કરવા અને તે દૂધ પાવુ; હૃદરોગ, દમ તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે (૮) શીમળાની છાલ દૂધમા બાફી એક મહિનો આપવાથી તે રસાયન ઉત્કૃષ્ટ બળકારક અને વાતનાશક છે એજ એક વર્ષ પર્થ ત લાગલાગટ સેવન કરનાર સો વર્ષ પર્થ ત કોઈ પણ રોગનો ભોગ થતો નથી (૯) પુષ્કરમૂળનુ ચૂર્ણ મધમા ચાટવાથી હૃદરોગ, દમ, ઉધરસ અને બિચકી-(હેડકી)નો જલદીથી નાશ થાય છે (૧૦) ઘી, મધ કે ગોળનુ પાણી એમાથી એક સાથે અરબ્બનવૃક્ષની છાલનુ ચૂર્ણ જે પીશે તે હૃદરોગ, જ્વર અને રક્તપિત્તને જીતી ચિર જીવ થશે (૧૧) કકુ અને જેડીમધનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા પાવુ. તે જ્વર-જવગ, રક્તપિત્ત અને હૃદરોગનો નાશ કરે છે (૧૨) હરડે, વજ, રાસના, લીડીપીપર, સૂક, નાગર-મોથ અને પોખરમૂળનુ ચૂર્ણ આપવુ (૧૩) ઘઉં અને અરબ્બનસાજડનું ચૂર્ણ બકરીના દૂધમા ગાયનુ ઘી નાખી બાફવુ અને મધ તથા સાકર સાથે આપવુ, એટલે શળ, હૃદરોગ અને ક્ષય, એ રોગો દૂર થાય છે x

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોંમા :—અરબ્બનસાજડ-૪, ૫ ૭, ૮, ૧૩, આદુ-૧૯, એરડો-૩૮, ગંગેટી-૩, જેડીમધ-૧૯, નાળિયેરી-૧૪, પુષ્કરમૂળ-૧, ફાલસા-૩ બિન્બેરુ-૧૩, ખોરસળી-૩, લીડીપીપર-૨૩, ૩૪, વાવડિંગ-૬, શીમળો-૧૬, સમેરવો-૧, ૧૫ ઉરમાં સચ્ચ થયેલું રક્ત શુદ્ધ થવા માટે.—પીપળો-૪ છાતી દુખે તે માટે.—દાડમ-૮, ખોરડી-૯ છાતીમાં દુખતું હોય કે લોહી બગડેલું હોય તે માટે:—રગતરોહિડો ૨ જુઓ ગોંવેંંમા.—દૂધ-૧૫ જુઓ પ્રાંઓંમા.—હરિણશગ-૧

પથ્થ:—ઘણા જ જૂના રાતા ચોખ્ખા, પડોળા, કેળા, જૂનુ કોળુ, કેરી, દાડમ, ગરમાળો, જૂનો ગોળ, લસણ, ધાણા, મધ, પાન વગેરે અપથ્થ :—તૃષા, બિલટી, મૂત્ર, વાયુ, ઉધરસ અને ઓડકાર, અમ, શ્વાસ, મળ અને રુદનના વેગનુ ધારણુ, મેઢીનુ દૂધ, તૂરો-ખારો રસ અને રક્તમોક્ષ

૬૯-ક્ષયરોગ

કારણ:—અતિ મૈથુન, અતિ માર્ગ ચાલવો, અતિ શ્રમ કરવો, વ્રણ, શોક, જવર, વિષમાશન (અકાળે થોડુ કિંવા ઘણુ ખાવુ), મળમૂત્રાદિ વેગોનો અવરોધ, એથી કરી કફ, વાત અને પિત્ત

* હૃદરોગ વાતજ, પિત્તજ, કફજ, ત્રિદોષજ તથા કૃમિજ મળી પાચ પ્રકારના થાય છે આયુર્વેદમા કહેલ હૃદયરોગ હોજગી, ચટ્ટ, કેફસા આદિ અવયવોની ખરાબીથી હૃદયમા ઉત્પન્ન પીડાને કહેલો છે હૃદયની માસ-ચેગી, હૃદયાવગ્ન, હૃદયખંડ, હૃદયકપાટ વગેરેની ખરાબીથી ઉત્પન્ન થયેલ રોગનુ નિદાન અથવા ચિકિત્સા કહેલ નથી

x હૃદરોગમા સિદ્ધ ઓપધિ —કલ્યાણસુદર રસ, ચિતામણિ રસ, હૃદયાર્ણવ રસ, અર્જુન ઘત, શર્ધૂાદિ વત, ક્ષીરધિપ્પલી પચસાર રસ વગેરે

કુપિત થઈને રસાદિ ધાતુને શુષ્ક કરી ક્ષયને ઉત્પન્ન કરે છે તે ત્રિદોષમા કફનું આધિક્ય હોય છે.

સંપ્રાપ્તિ :—કક્રપ્રધાન વાતાદિ દોષોએ ગ્મવાહિની શિગઓ રૂધાઈ ગયાથી બધો રસ એક ઠેકાણે સુકાય છે પછી અનુક્રમે રસ, ગ્લત, માસ ઇત્યાદિ સમ ધાતુ ક્ષીણ થાય છે. આ અનુલોમ ક્ષય જાણવો. અતિ મધુન કરનાર પુરુષનું વીર્ય ક્ષીણ થવાથી વાયુનો કાપ થાય છે તથા તત્સમી-પરચ મન્નજ્ઞદ સર્વ ધાતુઓ ઊલટા ક્રમે ક્ષીણ થાય છે, તેને પ્રતિલોમ ક્ષય કહે છે આવી રીતે સમ ધાતુ ક્ષીણ થવાથી માણસ શુષ્ક થાય છે આ રોગને રાજ્યક્ષમા પણ કહે છે

પૂર્વરૂપ :—શ્વાસ, અગ્નિજ્વાલિ, તાલુરોપ, કકનો આવ, ઊલટી, અગ્નિમાઘ, સળેખમ, ઉધરસ અને નિદ્રા ઇત્યાદિ લક્ષણો ક્ષય ઉત્પન્ન થવા પહેલાં વાય છે. રોગીની આખોને ધોળાપણુ, કાઈને માનસક્ષણની ઇચ્છા, શ્વાસહર્તમાન કીડાની ઇચ્છા ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે.

લક્ષણ :—બલા અને પડખાને ઠંકાણે દુખ હાથેખે આગ, સર્વાંગે જ્વર, એ છ લક્ષણો થાય છે અસાધ્ય લક્ષણો :—ઉધરસ, અતિસાર, પાર્શ્વગળ, વગ્નેદ, અરુચિ અને જ્વર, એ છ લક્ષણો જેમા છે તે અસાધ્ય જાણવો રક્તસ્રાવ, ઉધ્વસ, જ્વર, એ ત્રણ જ લક્ષણો જેમા છે અને જેના બળ તથા માસનો ક્ષય થયેલો છે તે પણ અસાધ્ય જાણવો જે રોગીના નેત્ર શુક્રવર્ણ, અનદ્ર્ય કરનાર, ઊર્ધ્વશ્ચામી અને કપ્પ વડે ઘાયુ મૂતરના એવા રોગીને ક્ષયરોગ મારે છે. ક્ષય ઉત્પન્ન થયેલા રોગીનું એક હૃન્નર દિવસની અદર મૃત્યુ થાય છે સાધ્ય લક્ષણો :—જે રોગીને તાવ ન હોતા બળવાન હોય, ચિકિત્સા સહન કરનાર, વિચારવાન અને એનો અગ્નિ પ્રદીપ તથા કેવળ કૃશ ન હોય એવા રોગીને ઉપચાર કરવા

* ક્ષયરોગ ત્રિદોષથી ઉત્પન્ન થાય છે ક્ષય પ્રકટ વાય છે ત્યાર બાદ તથા પાસળીઓમા વેદના, હાથ-પગના તળિયામા બળતરા તથા તાવ રહે છે આ ક્ષયની પહેલી સ્થિતિ કહેવાય છે બીજી સ્થિતિમા અન્ન પર અરુચિ, તાવ, શ્વાસ, ખાસી, કકમા લોહી પડવું, વગ્નેદ એ લક્ષણો દેખાય છે આ બીજી સ્થિતિથી ન્યાયે રોગ આગળ વધે છે, ત્યારે છાતીમા ક્ષત, મન્નવગ્, બળ તથા માસનો ક્ષય, પાસળીઓમાં દર્દ, શરીર પર સોજા, અતિસાર, ઉધરસનો અતિવેગ, મૈયુનની ઇચ્છા, અવાજ બાલુ જ મ્મ થવો એ ત્રીજી સ્થિતિ છે પહેલી સ્થિતિ સાધ્ય, બીજી કષ્ટસાધ્ય તથા ત્રીજી અસાધ્ય છે ક્ષયરોગમા પેનાબનો રોગ કાળો થઈ નય છે. પણ જે તે સકદ થઈ નય તો દર્દ અસાધ્ય સમજવું તાવ વધારે રહે તો મૂત્રનો રંગ લાલ થઈ નય છે ક્ષયરોગમા અતિસાર થઈ આવે તોપણ દર્દ અસાધ્ય સમજવું ક્ષયરોગ છ પ્રકારનો છે —અવાય-રોપ (અતિમૈયુનથી થાય છે), શોઢરોપ (બાલુ શોઢ કરવાથી થાય છે), વાર્ધન્ય રોપ (વૃદ્ધાવસ્થાથી થતો રોપ), વ્યાયામરોપ (અતિ કસરતથી થતો રોગ), અન્વરોપ (બાલુ જ ચાલવાથી થાય તે), અને વ્રણ (ચાદા થવાથી) આ છ પ્રકાર ઉપરાંત ઉર ક્ષત (છાતીમા ચાદા થવાથી થાય છે) રોગનું વર્ણન ગાત્રમા અલગ કરેલ છે, પણ ચિકિત્સામા ભેદ નથી ક્ષયરોગમા મળ અને વીર્યનું રક્ષણ કરવું જોઈએ, કારણ કે ગરીરબળ મળને આધીન છે તથા જીવન વીર્યને આધીન છે, માટે જીલાબની કાઈ પણ ઔષધિ ક્ષયવાળાને આપવી નહિ અતિ જરૂર હોય અને કબજ હોય તો શુલકફ, આમળાનો મુરખો, ટ્રાક્ષાસવ અથવા બીજી સૌમ્ય-સારક ઔષધિ આપવી દ્રવિત મળ પેટમા રહી નય તો તે તાવને વધારી આપે છે રાજ્યક્ષમા તથા ઉર-ક્ષતક્રય ઉપર વધુ ઔષધિ —સિતોપલાદિ ચૂર્ણ, ગ્લવનપ્રાગ અવલેહ, અભ્રકભસ્મ, સુવર્ણભસ્મ, કુખાઢ અનલીઢ, તાલીસાદિ ચૂર્ણ, લવગાદિ ચૂર્ણ, વાસાવલેહ, ટ્રાક્ષાસવ, ભતિકલાદિ ચૂર્ણ, કર્પૂરાઢ ચૂર્ણ, ક્ષય-અનલીઢ, તાલીસાદિ ચૂર્ણ, લવગાદિ ચૂર્ણ, વાસાવલેહ, ટ્રાક્ષાસવ, ભતિકલાદિ ચૂર્ણ, કર્પૂરાઢ ચૂર્ણ, ક્ષય-કેસરી, મૃગાક રસ, હેમગભપોટકી રસ, કુમુદેશ્વર રસ, એલાદિ શુદ્ધિકા વગેરે ખાવા માટે તથા ચદનાદિ તેવ તેમ જ લાક્ષાદિ તેલ ગરીર પર મર્દન કરવા માટે અપાય છે ક્ષયરોગીની આસપાસ પાચદસ બકરી આવી રાખવી, એ પણ ઉત્તર છે, કાગલુ કે ક્ષયના જ તુ બકરીને લાગતા નથી, તેમ જ બકરીનું દૂધ તથા બકરીનું ધી ખાણું દાઢના અતિગય વ્યસનથી ગરીરનો નાગ વઈ ક્ષયરોગ ઉત્પન્ન થાય છે તેને શાસ્ત્રમા ‘મ્મત્યય’ રોગ કહેલો છે આ રોગમા ગરીરમા ભેચેની, ભેચુદ્ધિ, ઊલટી, ગાડો, માથામા તથા જ્વેન્નમા દર્દ, બડબાઢ, અરુચિ, હૃદયમા ખીડા તથા ફાલ વગેરે ઉપદ્રવ જેવામા આવે છે દર્દની નિસ્તેજ જાણાય છે તથા ગ્લય બની પચ્છો રહે છે નાડી પણ બાલુ જ ધીમે ચાલે છે જે મ્મત્યય રોગીનો નીચલો અથવા હોય એવું જાણાય, જીભ, હોઠ અને માત જાળા અથવા નીલા ગ્લના બની નય, આખ પીળી અથવા લાલ થઈ નય એવા રોગીને ઔષધિથી લાભ થવો મુશ્કેલ ગણાય મ્મત્યય રોગમા જરૂર હોય તો જ જીલાબની

ક્ષયરોગ ઉપર ઉપચાર :—(૧) બકરીનું દૂધ, ઘી અને સાકર એ મેવન કરવા (૨) માખણ, સાકર અને મધમા એક ચણીની ભાર સોનાના વરખનું સેવન કરવાથી ક્ષયનો નાશ થાય છે (૩) સિનોપલાદિ ચૂર્ણ આપવું (૪) લાંગાદિ ચૂર્ણ આપવું (૫) અશ્વગંધાદિ ચૂર્ણ આપવું (૬) એલાદિ ચૂર્ણ :—એલચીદાણા, તમાલપત્ર, નાગકેસર અને લવગ એકેક ભાગ, ખારેક બે ભાગ, કાળી દ્રાક્ષ, જેઠીમધ, સાકર, લીડીપીપ્પના ચાર ભાગ એ સર્વ એકત્ર કરી ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું (૭) દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ :—કાળી દ્રાક્ષ, ચોખાની ધાણી, સાકર, જેઠીમધ, ખારેક, ઉપલસરી, વંશલોચન, વાળો, આમળા નાગમોથ, ચદન, તગર, ચણકબોખા, જયકળ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, લીડીપીપ્પ અને ધાણા, એ સમભાગે અને સર્વેના બરોબર સાકર નાખી, એ ચૂર્ણ સવારે સેવન કરવાથી પિત્ત, પિત્તદાહ, મૂર્ચ્છા, ઊલટી અને અરુચિને શમાવે છે તથા શરીરને કાતિવાન કરે છે, અને પાકુ, કમળો, રક્તપિત્ત, ઉદરદાહ અરુચિ, રાજનદમા, રક્તપ્રમેહ, ચોનિદોષ, ગુતાર્શ, અત્રવૃદ્ધિ અને વિદ્રધિનો નાશ કરે છે આ દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ સર્વ પ્રકારના ચૂર્ણોમાં અતિ ઉત્તમ છે (૮) જવ અને ઘઉંનું ચૂર્ણ દૂધમાં બાફી તેમાં ઘી, મધ અને સાકર નાખી આપવું. (૯) કપૂરોદિ ચૂર્ણ :—લીમસેનો, કપૂર, તજ, ચણકબોખા, જયકળ અને જવત્રી, એ સમભાગે (એકેક ભાગ) અને લવગ ૧ ભાગ, જટામાસી ૨ ભાગ, મરી ૩ ભાગ, લીડીપીપ્પર ૪ ભાગ અને સૂક ૫ ભાગ, એ પ્રમાણે લઈ ચૂર્ણ કરી, ચૂર્ણ જેટલી સાકર નાખી તે ચૂર્ણ આપવું તે હિતાવહ છે. એ દાહ, ક્ષય, કાસ, વૈનર્ણ્ય, પીનસ, દમ, ઊલટી અને કંકરોગ ઉપર અનુપાનમાં આપવું (૧૦) લીડીપીપ્પર, દ્રાક્ષ, સાકર, મધ અને સરસવના તેલનો લેહ આપવો. (૧૧) મધ, આસોદ, લીડીપીપ્પર અને સાકરનો લેહ આપવો (૧૨) અરડૂસીના પાદકા, અશ્વગંધા (આસોદ), શેરસડાના મૂળ અને સાટોડીનો કાઢો આપવો (૧૩) અરબુનસાજડની છાલ, સૂકં, બળદાણાના ઝાડના મૂળ, આમળા અને એરડાનું ચૂર્ણ, ઘી અને મધ નાખી આપવું તે ક્ષય અને કાસનો નાશ કરે છે (૧૪) આસોદ, ગળો, શતાવરી, દશમૂળ, બળદાણા, ગગેટી, પુષ્કરમૂળ અને અતિબલા(ખપાટ)નું ચૂર્ણ આપવું અને પથ્થને માટે દુધાદિક આપવું (૧૫) તાલીસાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૧૬) સાકર, મધ તથા માખણ આપવું કિંવા દૂધ, મધ અને ઘી એકત્ર કરી આપવું એટલે પુષ્ટિ આવે છે (૧૭) પત્રીની સાકર, લીડીપીપ્પર, દ્રાક્ષ ખારેક જેઠીમધ, કાગદી એલાચચી, લવગ, તમાલપત્ર અને નાગકેસરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું, એટલે તે ભ્રમ, દાહ, મરતક-શળ તથા ક્ષયરોગનો નાશ કરે છે (૧૮) પુટપાકકૃતિએ અરડૂસીના પાદકાનો રસ કાઢી તે મધમાં આપવો, એટલે રક્તપિત્ત શ્વાસ અને ક્ષય દૂર થાય છે. (૧૯) કોળાના ગરનો રસ લઈ તેમાં બે તોલા લાખનું ચૂર્ણ નાખી આપવો, એટલે ગુત્તક્ષયનો નાશ થાય છે (૨૦) દશમૂળ, બળદાણા, રારના, પોખરમૂળ, દેવદાર અને નાગરમોથનો કાઢો પાવો, એટલે કુક્ષિ, ખાધ અને ડોકના ઠંકાણાનું શળ, ઉગ્ર ક્ષત, ઉધરસ તથા શ્વાસ શાત થાય છે (૨૧) બળદાણા, ભોયકોળ, સિવળ, કાટેશવતી અને સાટોડીને વાટી દૂધ તથા મધ સાથે પાવું, એટલે ઉરક્ષતક્ષયનો નાશ કરશે. (૨૨) એલાદિ ગુટિકા આપવી (૨૩) ઉરક્ષતક્ષયી માણસને દૂધમાં અને મધમાં ધાણી લક્ષણ કરવા આપવી. તે પચી ગયા પછી સાકર નાખી દૂધ પાવું (૨૪) ક્ષયથી ઊલટી થાય તે ઉપર :—લાખનું સારું ખારીક ચૂર્ણ, મધ, ઘી તથા દૂધ એકત્ર કરી આપવું (૨૫) મધ્યાદિ મોદક :—ચણીના મૂળ, શેરડીનો રસ, મધ અને વંશલોચન એ દરેક ૧૪ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા તથા કૌયબીજ, મરી, તજ, તમાલપત્ર અને એલચી, એ દરેક ૧૬ તોલા લઈ એનું ચૂર્ણ કરી તેમાં નાખી રવૈયાથી મથન કરી, તેના ચાર તોલાના મોદક કરી ભરી ગળવા તેમાંથી બે વખત અથવા એક વખત તે મોદક અગ્નિબળે જોઈ આપવા એ ઉપર પચ્ચ સારી રીતે પાળવું, જિતેન્દ્રિય રહેવું અને બ્રહ્મચર્ય પાળવું, એટલે તે મોદક સત્રહણી અને અગિયાર પ્રકારના ક્ષયનો નાશ કરે છે એ વૃદ્ધ, વ્યાકુળ

ઔષધિ આપવી પૌષ્ટિક અને સ્નિગ્ધ ઔષધિ આપવી જોઈ એ દૂધ, માખણ અને મલાઈ (દૂધની તર) અતિ લાભદાયક આહાર છે ક્ષયરોગમાં કહેલા કેટલાક ઉપાયો મહાત્મ્યમાં પણ ઉપયોગી છે

અને ધાતુક્ષીણ થયેલાને વાછકરાયુ છે અને વાઝણીને પુત્ર આપે છે, તથા યુદ્ધ, સ્ત્રી, મધ અને ભારથી શ્રમિત થયેલા પુરુષોના બળને વધારે છે, અને હૃદયોગ, પ્લીહા, સંગ્રહણી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અપનંત્રક, અપરમાર, વિષ અને ઉન્માદનો નાશ કરે છે આ રસાયન છે (૨૧) દ્રાક્ષ સાકર, મધ અને લીડીપીપર કિંવા આસાદ, આકર, મધ, લી અને લીડીપીપર એકત્ર કરી તે આપવું; એટલે ધાતુક્ષય દૂર થાય છે. (૨૭) મૂત્રણીનું ચૂર્ણ લીમા નળનું તથા તેમા કૌચખીજ, ગોખરુ અને શતાવરીનું સમભાગે ચૂર્ણ મિશ્ર કરવું અને એ બધા જેટલી આકરની ભૂકી અને બકરીનું લી નાખી સવા તોલા પ્રમાણના દારુ કરી ગળવા. નિત્ય સવારે એક લાકુ ખાવા આપવો અને ઉપર પાચ તોલા બકરીનું દૂધ સાકર નાખી પાતુ (૨૮) અગસ્ત્યક હરીતકી :—જવ એક આઠક (૨૫૬ તોલા) પ્રમાણના વજનને લઈ ખાડી તેમા પાણી ચોપટ નાખી ચોથો ભાગ પાણી ગંદે ત્યા સુધી કાઢા કરી ગાળી તેમાથી જવ કાઢી નાખી ગળવું; પછી દશમૂળના ઔષધો સર્વ મળીને ૮૦ તોલા, ચિત્રો, પીપળામૂળ, અથોરા, કચોરા, કૌચખીજ, ગબુધ્ધી, ભાગગણક ગળપીપર, બળદાણા, અને પુષ્કરમૂળ, એ દશ ઔષધો આઠ આઠ તોલા પ્રમાણે લઈ થોડા થોડા ખાડી તેમા પાણી પાચ આટક (૧૦૮૦ તોલા) નાખી ચોથો ભાગ પાણીમા ગંદે ત્યા સુધી કરી ગાળી તે જવના કાઠામાં મેળવી, તેમા મોટા હરડા ૧૦૦ નાખી, લી અને તલનું તેલ બત્રીસ બત્રીસ તોલા અને ગોળ ૧ તુલા (૪૦૦ તોલા) તે કાઠામા નાખી લયંક થાય ત્યા સુધી પાક કરી, ઠંડું થયા પછી લીડીપીપરનું ચૂર્ણ અને મધ એ સોળ સોળ તોલા પ્રમાણે લઈ પાકમા મેળવવું. આ અવલેહમાંથી રોગીએ દરરોજ ૨ હરડા લેહ સાથે ખાવા, તેથી કરી ક્ષય, કાસ, જ્વર, શ્વાસ, ઊંઘકી (હેંકકી), મૂળવાધિ, અરોચક, પીનસ અને મગ્રહણી, એ ત્રણે દૂર થાય છે શરીરે કરચલીઓ પડે તે જતી રહે છે, કેશ ઘોળા હોય છે તે કાળા થાય છે તથા બળ અને કાનિ આવે છે આ અવલેહ રસાયન છે, એથી કરી સર્વ પ્રકારના રોગો દૂર થાય છે આ અવલેહ અગસ્ત્ય ઋષિએ કહેલો છે.

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વનોંમા —અરબુનસાજ-૬, અરડૂસી-૧૦, ૧૭, ઇંદ્રજવ-૨૨, કચકી-૧, જવ-૭, થુવેર ચોધારો-૧૩, પીપળો-૧૮, બિન્નેરુ-૧૩, લીડીપીપર-૨૩, ૩૪, વાકેરી-૩. કંકુક્ષય માટે.—અરડૂસી-૧. ઉરઃક્ષત ક્ષય માટે :—જેઠીમધ-૧૧, કુગળી-૨૨, પીપળો-૯. રક્તક્ષય માટે.—ગોરડી-૯. ભુઓ ગોંવેંમા —મા દૂધ-૨૧, માખણ-૧ ભુઓ પ્રાંઓંમા —મૂત્રવર્ગ-૧, સાબરશિગ-૭.

પથ્ય :—ઘઉં, મગ, ચણા, બટી, માખણ, દૂધ, લી, કેળા, ફણસ, પાકી કેરી, આમળા, નાળિયેર, સરગવો, તાજી દ્રાક્ષ, સાકર, શરીરે સ્ત્રુગધી તેલનું અભ્યંગ, ઉત્તમ, સુદર મનોરમ્ય એવા સ્થાનો અને ગૃહોમા નિવાસ, માળાધારણ, ગાવું, કથા અને પુરાણનું શ્રવણ, મૃદુ અને શીત પવન, નાચ, ચાંદરણી, વીણાવાદન, સ્ત્રીનું દર્શન અને સુચર્ણ, મોતી તથા રત્નના અલકાનું ધારણ. અપથ્ય :—વિરેચન, મળમૂત્રાદિના વેગનું ધારણ, શ્રમ, સ્વેદન, અજન, જગરણ, સાહસકર્મ, રક્ષપાન, રક્ષાત્ર, અનિયમિત સમય પર ખાવું અને પાણી વગેરે પીવું, કાલિંગકું, લસણ, હિંગ, ખાટા, તીખા, તૂંગ અને કડવા રસ, લાજપાલો, ક્ષાગ, વિરોધી-અપથ્ય-ભોજન, શક્તિ કરતા વધુ ખાવું અથવા ખાધા ઉપર ખાવું, ઘોલા કે ટીકોરા, કકોડા, દાહકાગક પદાર્થ, રાત્રી અને શ્વેત સાટોડી.

૭૦-ક્ષુદ્રરોગ-ફોદા, ફોદીઓ વગેરે

શાર્ફધર ગ્રંથમા ક્ષુદ્રરોગ આઠ પ્રકારનો કહેલો છે. તે પૈકી જકર જણાય તેટલાનું જ અહીં વર્ણન કરેલું છે x વહ્નિક (રાફો) :—ગળુ, ખાધ, હાથ, પગ અને સાધાને ઠેકાણે ત્રણે

x સશ્લીત ઉપચાર —(૧) લોઢાના વાસણમા લીણના રસથી હીમજ ઘસી ચોપડવાથી નાની ફોદકી તથા ચાની મટે (૨) ચીણિયો કપૂર ટાક ૧, કુલાવેલો ટકણપાર ટાક ૧ અને સોપારી ૧, એ ત્રણેને લીણના રસમા ધમી ૧૮ નિવસ ચોપડવાથી ફોદાળિયા મટે (૩) મીણુ તોલો ૧, રાળ તોલો ૦.૫, કાથો

દોષોથી ગદ્ગડા (મં વાઝળ) જેવી ગાઠ ઉત્પન્ન થાય છે તેનો ઉપાય નહિ કરવાથી તે હળવે હળવે મોટી થાય છે, તેને પુષ્કળ છિદ્રો પડે છે, તેમાંથી સ્ત્રાવ થાય છે, ગળો ફૂટે છે અને તેનું મુખ ઉપર બિપસી આવેલું હોઈ વિસર્પ પ્રમાણે પ્રચરે છે કદા (કાખમાજરી, ખાખલાઈ)—ખાફુ, કાખ, ખાધ અને ખરડાની જગાએ પિત્તકોષથી થયેલી, કાળા ફાલાએ વ્યાપ્ત અને વેદનાયુક્ત ગ્રથિ થાય છે. અગ્નિરોહિણી:—કાખની આબુઆબુએ માસ ફાડનારા જે ગૂમડા થાય છે તેના યોગે અતર્દાહ અને તાવ આવે છે અને તે અગારા જેવા લાલ થાય છે. તેમાં વાયુ અધિક હોય તો સાત દિવસે, પિત્તાધિક્ય હોય તો બાર દિવસે અને કદાધિક્ય હોય તો પદર દિવસે રોગી મરે છે. એ ત્રિદોષજ અગ્નિરોહિણી અસાધ્ય છે. પાદદાહી (તન્નગરમી, વ્યાઉ કાટવા):—જે માણસ સ્વભાવતઃ ઘણું ફરે છે, તેના પગો ફટી વાયુના યોગે અત્યંત બળતગ થાય છે, તળિયામાં ફાટ પડે છે. ખાલ નીકળી ન્ય છે અને હાથેપગે દાહ થાય, તેને પાદદાહી અને મરાડીમાં જળવાત કહે છે. એ હાથે પણ થાય છે એસાર (અલસ):—કહોવણનો કચરો પગની આગળીઓમાં ભરાવાથી તે આગળીઓની વચલી જગામાં ચળ ઉત્પન્ન થાય છે, બળતરા થાય છે, ચામડી મુજબ ન્ય છે અને બળતરા થઈ સણુકા આવે છે એને એસાર કહે છે દારુણા.—કક-વાયુના યોગે કેળની જમીન અતિ કઠિન થઈ ચેળ આવે છે, ચગચર થાય છે અને ઝીણી ફોડફીઓ થઈ પાકે છે તેને દારુણક કિવા દારુણા કહે છે વ્યંગ (વાગ) —અમ તથા ક્રોધ વડે કોપેલો વાયુ પિત્ત સાથે મળી મુખ ઉપર આવે છે તથા એક મડળ ઉત્પન્ન કરે છે તે દુખ્ખનુ નથી અને પાતળુ તથા શ્યામવર્ણ હોય છે તેને વ્યંગ કિવા વાગ કહે છે ગુદબ્રંશ (આમળ, બુલુ મં આગરુ)—રક્ત તથા અશક્ત પુરુષોની ગુદા કથળવાથી કિવા અતિસાગ્ના યોગથી બહાર આવે છે તેને ગુદબ્રંશ કહે છે સૂકર-દંબૂ.—જે ગુદબ્રંશ દાહયુક્ત લાલ કિનારીવાળો, જેની ચામડી પાકેલી, તીવ્ર વેદનાયુક્ત, કડ્યુક્ત અને જ્વર કરનાર હોય તથા જેમાં સોજો કિવા વ્રણ થાય છે તેને સૂકરદંબૂ (કુકરદાહ) કહે છે.

વદ્મિક (રાફડા) ઉપર ઉપચાર —મનશીલ, લિલામો, કાગદી એલચી, અગરુ ચ દન અને નર્ધના પાદડાનો કદક કરી તેમાં કડવા લીમડાની લીબોળીઓનું તેલ પચન કરવું તે બહુ જ છિદ્રોના અનેક વ્રણયુક્ત વદ્મિકનો નાશ કરે છે

વિશેષ ઉપચાર:—બુઓ વનૌંમા —માગ-૬

કદા (કાખમાજરી) ઉપર:—(૧) વડના દૂધનો કિવા વછનાગનો વારંવાર લેપ કરવો, (૨) ગૂમડું ફાટવાને માટે પુંગળવેલીના પાદડા વાટી બાધવા અથવા રાઈ અને કાચ એકત્ર વાટી પાટો બાધવો (૩) ઘોળા કલગારીનો કદ ઘસી ચોપડવો

વિશેષ ઉપચાર.—બુઓ વનૌંમા —કલગારી-૧, કૌચ-૮, ગૂગળ-૨, લિલામો-૫, રાઈ-૧૧ તથા તેની ટીપમાં, લસણ-૨, વછનાગ-૭, વડ-૩

તોલો ૦ા, મરી તોલો ૦ા, સિદ્ધર તોલો ૦ા, બરાસ તોલો ૦ા અને મોરચૂયુ તોલો ૦ા લઈ ધી શેર ૦ામાં મલમ કરી ચોપડવાથી તન્નગરમી ન્ય (૮) રાળ, કાથો અને મરી એકેક તોલો, સિદ્ધર તોલો ૦ા, મીણુ તોલો ૨ અને ધી તોલો ૧૦માં મલમ કરી ચોપડવાથી તન્નગરમી ન્ય (૫) કહુ, કરિયાતુ, ઇદજવ, ત્રિક્ષ્ણા, લીમડાની છાલ, પિત્તપાપડો, હસબો, ગળો, ગ્રહ, લીડીપીપર, મરી અને કાળાવરી ઉકાળા પાવાથી લોહીવિકાગ મટે (૬) ત્રુસહુ લઈ બે ફાડો કરી ગર્લ કાઢી, વડાગરુ મીહું તે પર ભભરાવી તેને ગરમ કરી, દંદ ઉપર મૂકી ઉપર તેની જ છાલ મૂરી પાટો બાધવો ત્રીજ દિવસે છોડવાથી કીડિયાનગરુ ન્ય. (૭) આમલસાર ગંધક ટાક ૧, મોરચૂયુ ટાક ૧, લોધર ટાક ૧, લીબુના રસમાં ખરલ કરી ચોપડવાથી કોરોળિયા ન્ય (૮) મલમ —પારો માસા ૫ અને આમલસાર ગંધક માસા ૫ તથા ગંધક બે ટિયો માસા ૫ લઈ તેની કાજળી કરવી પછી મરી માસા ૫, કપોલો માસા ૫, રાળ માસા ૫, કાથો માસા ૫, કુલાવેલુ મોરચૂયુ માસા ૫, મેદી માસા ૫, માલકાગણી માસા ૫, મીણુ ૩ પૈસાભાર અને ગાયતુ ધી ૩ પૈસાભાર લઈ પ્રથમ ધી ગરમ કરી તેમાં મીણુ નાખી પછી બાકીની સર્વ ચીજોને ઝીણી વાટેલી નાખી ગરમ કરતા બલગ બે આવેથી ઉતારી પછી આગળીવી ચાદા ઉપર ચોપડવાથી નાસ્તર, ચાદા, કીડિયાનગરુ (પગની એડીની નીચે કીડાના દર જેવું થાય છે તે દંદ-સકડો), પાહું વગેરે ન્ય

અગ્નિરોહિણી (કાળપુળી-પાઠ) ઉપર :—(૧) કૃંવાડિયાના પાદડા સાત દિવસ બાધવા. (૨) ઇંદ્રવરુણી અને કડવી (લઘુ) ઇંદ્રવરુણીના મૂળ ઠંડા પાણીમા ઘસી વારંવાર લેપ કરવો. (૩) વગડાઉ સરગવાનાં મૂળ, તાનવડીના (પાતાળ તુળડીના) મૂળ, દિડીના મૂળ અને કલગારીના કાદાને પાણીમા એકત્ર ઘસી અથવા ફક્ત કલગારીનો કાદો ઘસી લેપ કરવો. (૪) ઝાડ ઉપરના કામાળુ ના કાદા પાણીમા ઘસી પાઠા ઉપર લેપ કરવો. પથ્થ-અલૂણી (૫) ગરમાળાનુ મૂળ છાશમા ઘસી પાઠા ઉપર લેપ કરવો અને તિવતીનાં મૂળ દૂધમા ઘસી પાવા. (૬) સાતવર્ષી ધાવડીના મૂળની ભૂમિમાની ગાઠ ગાયના તાજ દૂધમા ઘસી પાવી અને તેના ઉપર લેપ કરવો. (૭) પુત્રજીવ (જ્યાપોતા) ઝાડની અતરછાલ પાણીમા ઘસી ચોપડવી, એટલે કાળપુળી (પાઠુ), વિષના કોલા, ગડમાળ, ગલગંડ અને કાખમાજરીનો નાશ થાય છે (૮) વિષયુક્તા તથા પેટારી, એ બેને કાજમા વાટી લેપ કરવો. એટલે તે કાળપુળી. સર્વ પ્રકારની ગાઠો અને ગૂમડાનો નાશ કરશે. આ ઔષધ કાળપુળીનો નાશ કરવા માટે મોટું સમર્થ ઔષધ છે.

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વનોંમા :—ઇંદ્રવરુણી-૧૮, કલગારી-૩, કાસાળુ-૧, કૃંવાડિયો-૨, ખપાટ-૧, ગરમાળો-૩, ચિત્રો-૩, જ્યાપોતો-૧, વાલોળ-૨, વાઢેરી-૫, વિષયુક્તા-૪

કાળપુળી જેવું જ બીજા પ્રકારનું મોટું લયક ગૂમડું થાય છે તેના લેક્ષિમા ચાલતા નામો, લક્ષણો અને ઉપચારો નીચે આપેલા છે. જળપુળી :—જે ગૂમડામાથી અગ્નિથી દાઝ્યા પ્રમાણે દાહ થાય છે તે ચારપુળી :—જે ગૂમડાથી ચારણી પ્રમાણે છિદ્રો પડતા બન્ય છે અને ફેટલાએક ઉપચારો કર્યા છતાં તે પોતાનો ક્રમ ન છોડતા ઉપર ને ઉપર છિદ્રો પાડતું બન્ય છે તે. દંડપુળી :—ઉપર પ્રમાણે વિકાસ થઈ શરીરના ભાગ ઉપર નખ જેવી કઠિન ચામડી વધારતું બન્ય છે તે, *પાઠુ* :—આ કાળપુળીનો પ્રકાર હાઈ એ બહુધા પીઠ ઉપર જે ઠેકાણે દષ્ટિ પહોંચતી નથી એવા કરોડના ભાગ ઉપર થાય છે ઉપચાર :—(૧) કડવા લીમડાના પાદડા પાણીમા વાટી ગૂમડા ઉપર વારવાર બાધતા ગ્હેવું, એટલે દાહ શાત થશે (૨) કાળપુળી ઉપર કહેલા ઉપચારો સર્વ પ્રકારના ગૂમડાં ઉપર કરવા (૩) વાઢેરીની જડ ઠંડા પાણીમા ઘસી પાવી અને ગૂમડા ઉપર લેપ કરવો; કિંવા વાઢેરીના પાદડા પાણી નાખ્યા સિવાય વાટી ઉપર બાધવા. (૪) ત્રિધારી કાડવેલ(હાડસાકળ)નો રસ કાઢી તેમા વાઢેરીની જડ અને શખજીરુ ઘસી તેનો ચારપુળી ઉપર વારવાર લેપ કરવો.

માંડપુળી (ખદ) એટલે સાથળ ઉપર લયકર ફેડલી થાય છે તે ઉપર :—(૧) મર્પાદ-વેલીનો કદ અથવા કળ વાટી ચોપડવું (૨) કાળુ શેકી તેમા મીઠું નાખી તે બાધવું. (૩) મખમલીના પાદડા અને ઢૂંધીના પાદડા મીઠું નાખી વાટી બાધવા પથ્થ-અલૂણી

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વનોંમા —આકડો-૨૪, ઉબરો-૭ કલગારી-૩, કાકડી-૨, કીચ-૮, ખપાટ-૧, ખસખસ-ક (અદ્રીણુ)-૧૭, ગલકી-૪, ગહું-૧, ચુલજી-૨, ચિત્રક-૬, તૂરિયા-૧, થુવેર ત્રણધારીઓ-૭, દિડા-૨, નરાળા-૧, પીપળો-૧૮, બાવળ-૭, લિલામો-૬, ૧૨, મખમલી-૪, મર્પાદવેલ-૧, લીમડો (કડવો)-૩૮, વજનાગ-૬, વાવળા-૧ વીછુડા-૨, સણુ-૨ ખદ પાકવા

* પાઠુ* (ઇંડ કાખકલ) અદીક :—આ ચોગમા તીવ્ર પીડા થાય છે, જેથી ગરીરમા તાવ રહે છે, તેમ જ રોગે નિદ્રા પણ આવતી નથી આ રોગ પાછળના ભાગમા ગળાથી કમર સુધીના સ્થાનમા થાય છે પાઠુ કાચળાની પીઠ જેવું, કાળા રંગનું, ઉપરેલું તથા ગોળ દેખાય છે સોજે આવ્યા પછી નાની નાની ડોડીઓ થાય છે તે ફૂટીને પાઠામા છિદ્ર પડે છે અને રચી નીકળ્યા કરે છે થોડા દિવસ ગયા પછી મોટા ખાડો થઈ બન્ય છે પછી સડેલું માસ અને ગંધાતુ પર નીકળ્યા કરે છે તેવા પાઠા ઉપર ઉપચાર :—પારો ૨ તોલા, ગધક ૨ તોલા, મુરફરગિગ ૪ તોલા, કપીલો આઠ તોલા, મોરચ્યુ ફૂલાવેલું ૨ માસા તથા ઘોચેયુ ધી સર્વના વજનથી ઢગણું, પારા ગધકની પ્રથમ કંબલી કરી પછી બીજી ઔષધિ મેળવવી સારી રીતે મળી ગયા પછી ધી મેળવી મલમ તૈયાર કરવો આ મલમ લગાડવા પછી પહેલા દિવસથી જ શેગીને આરામ જણાય છે ગેજ સવારે કાતરથી સલાળપૂર્વક મરેલું માસ કાપી લેવું તથા આ ઔષધિ સારી રીતે લગાડવી, જેથી થોડા દિવસમા આરામ થઈ જશે આ ઉપાય કરવાની સાથે ખાવા માટે સ્ત્રોતોધક ઔષધિ બહુ મજાદા ક્વાથ જેવી આપવાથી જલદી લાભ થાય છે

માટે—અળસી-૨, કાળો ઉમરડો-૪, કુગરી-૨૮, શીમળો-૧૦, હળુ-૧ બદ દુટના માટે :—
કાળુ-૪, કાસાળુ-૪, કૃવાડિયો-૯, આડ ગેવાલ-૧, મિરબેળી-૧. બદ રુઝાના માટે.—પીપળો-૧૨,
મોગલી એરડો-૪, વાકેરી-૪

જળવાત (તળગરમી, હાથપગનું ફાટવું) ઉપર ઉપચાર :—(૧) ગાયના ઘીનું હમેશાં મર્દન કરવું, એટલે દાહ શાત થશે. (૨) આમળાનો રસ કાઢી તેમા ગાળનું ઘી નાખી પડવ કરી તે સેવન કરવું, એટલે પિત્ત અને તળગરમીનો નાશ થશે. (૩) એનના (અરબુનમાગડના) અંકુર, એરડીના પાદકા અને આમળાને વાટી તેનો રસ હાલમા અને પગતળિયે મર્દન કરવો. (૪) લીલા પોપૈયા લાવી પીસી તે પીમેલા પોપૈયા તપેલામા નાખી ઉપર પાણી ભરેલું ટાકણ ઢાકી, મદાગ્નિ વડે બાફ દઈ તે પીસેલા બફાયેલા પોપૈયા હાથતળિયામા અને પગતળિયામા બાધવાં. આ પ્રમાણે ચાર-પાંચ વખત કરવું, એટલે એ વિકાર નાગ પામે છે (૫) મીઠળ, સિંધવ, ઘી, ગૂગળ, ગેરુ અને વાળાનું ચૂર્ણ મધમા અને ઘીમાં કાલવી તેનો લેપ કરવો (૬) મધ, મીણુ, સિંધવ, ગોળ, ગૂગળ, રાળ તથા ગેરુને એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો (૭) મોટા માયકળ, શરસડો, કડવો લીમડો, મોચરસ, રાતુ કોળુ, કાકડી, રાખનું પાણી, તેલ અને મીઠું એકત્ર કરી પચન કરી તે ચોપડવું, એટલે તળગરમીનો ત્વરિત નાશ થાય છે. (૮) છીપો બાળા ભરમ કરી માખણમા ખરલ કરી ચોપડવી. (૯) કડવી દૂધી ચીરી-કેરી તેમા કડવા લીમડાના પાંદકા અને તેલ નાખી કઢવી તે તેલ ચોપડવું

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનૌંમાં.—નાગલાદુધેલી-૪, પોપૈયા-૫, ભીંડી-૩, સાજડ-૩.

ઓસાર (અલસ) ઉપર :—(૧) ડાગર(ચોખા)ના ક્રાંતરા બાળા પગને કાળો રંગ જણાઈ આવે ત્યાં સુધી ધૂણી કરવી. (૨) કરજના બિયા, હળદર, હીંગકસી, પદ્મકાષ્ઠ, મધ, ગોગેચન અને હરતાલનો લેપ કરવો તે હિતકારક છે. (૩) ઘોળા કાયાની અથવા શંખજરાની ભૂખી ઉપર ચોપડવી. (૪) પાટલાવૃક્ષના પાદકાનો રસ ચોપડવો.

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનૌંમાં.—કાળુ-૧, ગોરખમુંડી-૮, ડાગર-૧, ધતૂરો-૧૨, લિલામો-૨૩, વિખરી-૧

દારુણુક ઉપર :—(૧) દૂધમા ખસખસ વાટી તેનો લેપ કરવો. (૨) રીંગણીના રસમા કિંવા જસુદીના ફૂલના રસમા સમભાગે તેલ નાખી પચન કરી તે તેલનો લેપ કરવો (૩) આબાની ગોટલીનું અથવા હરડેનું ચૂર્ણ સમભાગે દૂધમા વાટી તેનો લેપ કરવો (૪) ભૂંગરાજ તૈલ :—ભાગરાનો રસ, લોહકાટ, ત્રિકળા અને ઉપરસાલના કલ્કમાં તેલ નાખી પચન કરી તેનો લેપ કરવો; એટલે દારુણુક, અકાળે વાળ ઘોળા થાય છે—તે પલિતરોગ, કંડૂ અને ઇલુભનો નાશ થાય છે (૫) ભાગરાનો રસ અને ચણોડીના કલ્કમા તેલ સિદ્ધ કરવું, તે કંડૂ, દારુણુક, કુષ્ઠ અને મરતક—વ્યાધિનો નાશ કરે છે

વિશેષ ઉપચાર.—જુઓ વનૌંમાં :—આળો-૨૧, ખસખસ-૬, ૯

વ્યંગરોગ ઉપર :—(૧) વડની વડવાઈઓ અને મસૂરનો કિંવા મધમા મજાક નાખી તેનો લેપ કરવો (૨) અરબુનસાજડની જાલ મજાક, અગૂસી અને મધનો લેપ કરવો. (૩) વાયવર-જુના કાઢાથી મોઢું ઘોવું એટલે વ્યંગરોગનો નાશ થશે (૪) જયફળનો લેપ કરવો. (૫) મસૂરા દૂધમા અને તેમા ઘી નાખી તેનો સાત દિવસ લેપ કરવો, એટલે મોઢું કમલપત્ર જેવું થાય છે.

તારુણ્યપિટકા (ખીલ) ઉપર :—(૧) બિજેરાના મૂળ, ઘી, મનશીલ અને ગાયના જાણના રસનો લેપ કરવો. તે મુખનો ઉત્તમ વર્ણુ કરે છે અને તારુણ્યપિટકા, વાગ તથા કાળાપણાનો નાશ કરે છે (૨) જયફળ, ચદન અને મરી એકત્ર વાટી તેનો લેપ કરવો (૩) લોધ, ઘાણા અને વજનો કિંવા ગોરોચન અને મરીનો લેપ કરવો (૪) અરબુનવૃક્ષની જાલ દૂધમા વાટી લેપ કરવો (૫) મજાક મધમા વાટી લેપ કરવો (૬) મોચરસના આડના (શીમળાના) કાટા દૂધમા વાટી તેનો લેપ કરવો x

x તારુણ્યપિટકા ઉપર—ઘોયેલા ધીમા કુલાવેલા મોરચૂયાની થોડી ભૂખી મેળવીને ચોપડવાથી ખીલ મટે છે.

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વનોંમા :—અરજીનસાજ-૧૪, ઇંગોરિયા-૨, જયદગ્ધ-૭, તલ-૨, રતાદળી-૩, લોધર-૨.

ગુદ્ધ્રશ (આમળ) ઉપર :—(૧) કમલિની (કમળની વેલ) ના કુમળા પાદડા શકરાયુક્ત ભક્ષણ કરવા. (૨) ચૂકો, બોર, દહી, કેરી, સૂક તથા ક્ષાર, એમા ઘી સિદ્ધ કરવું અને લેપ કરવો, એટલે ગુદ્ધ્રશનો નાશ થશે. (૩) કાકમ, ચિત્રો, ચૂકો, ખીલા, પહાડમૂળ અને જવખારને જાશમા વાટી પ્રાશન કરવા. (૪) ગાયનું છાણુ ગરમ કરી તે વડે શેક કરવો.+

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વનોંમા—કમળ-૧, ચૂકો-૨, મુચકંદ-૪, સહદેવી-૨

સૂકરદંબ્ર ઉપર :—(૧) ભાગરાનાં મૂળ અને હળદરના કટકનો લેપ કરવો. (૨) રાતા કમળના મૂળનો કદક ગાયના ઘીમા પ્રાશન કરવો. તે નિયમ વડે સૂકરદંબ્રથી ઘોર તાવ ઉત્પન્ન થાય છે તેનો પણ નાશ કરે છે (૩) હળદર અને ભાગરાના મૂળ પાણીમા વાટી તેનો લેપ કરવો, તેથી કરી વસર્પ અને સૂકરદંબ્રનો નાશ થાય છે

ધંદ્રલુપ્ત એટલે માથા ઉપર ટાલ થાય છે તે (ઉંદરી, ટાલ) ઉપર ઉપચાર :—(૧) રીગણીનો સ્વરસ કિંવા ચણેદીનાં મૂળ અથવા ફળનો કિંવા લિલામાના રસનો મધમા લેપ કરવો. (૨) હાથીદાંત શેકી તેની ભૂટી, બકરીનું દૂધ અને રસાજન એકત્ર ખરલ કરી લેપ કરવો. (૩) કડવી પડોળીના પાદડાનો રસ ચોળવો. (૪) ગોખરુ, તલના ફૂલ, મધ અને ઘી, એ પદાર્થો સમાન લઈ મરતકે લેપ કરવો. (૫) જાઈ, કરજ, વાયવરણા અને કરેણના રસમા તેલ નાખી પચન કરવું અને તે તેલ ચોપડવું. (૬) રાતી જસુદીના ફૂલ અથવા પાદડા ચોળવા (૭) મોટા કમળ, જેઠીમધ, લીડીપીપર, ચદન અને નાના કમળ એકેક ભાગ, તેલ ૧૧ ભાગ, આમળાનો રસ ૩૨ ભાગ કઢવી તેલ સિદ્ધ કરી ચોપડવું : એટલે સર્વ પ્રકારના મરતકરોગ અને વાગ વગેરે દૂર થશે. તાદળનનું શાક ભક્ષણ કરવું. (૮) નેપાળો પાણીમા ઘસી ચોપડવો. (૯) પોપૈયાનું દૂધ ચોપડવું.

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વનોંમા :—ગોખરુ બોડા-૭, ચણેદી-૪, ર૩, તાદળજે ૧૨, પટોલ કટુ-૫, બોરડી-૧, લિલામો-૨૮, ભોરિગણી-૨, રતનજેત-૫, સુરુ-૧.

નખોરિયા (એટલે નવેલો એ રોગ નખ અને આગળી વચ્ચે થવાથી નખ ઉપરની બાબુએ બીપસી આવે છે તે) અને પેરૂ (સં ચિપ્પ, આગળીના વેઢા) ઉપર—(૧) છીપનો ચૂનો અને સિદ્ધ માખણમા ખરલ કરી તેની પટ્ટી લગાડવી (૨) શસ્ત્ર વડે યથાયોગ્ય કાપી વણોક્ત ચિકિત્સા કરવી (૩) શિવણીના કુમળા સાત પાદડા લઈ આગળીએ બાધવા. (૪) નખની બાબુએ ટકણ-ખારનું ચૂણું ભરવું; એટલે ત્વરિત ગુણુ આવે છે (૫) ઉકાળેલા મીણુની લૂગદી નખ ઉપર બાધવી. (૬) કડવા લીમડાના પાદડા મીઠું નાખી વાટી ઘીમા શેકી તેનો પાટો બાધવો. (૭) રેંચીનો શીરો ઘસી ચોપડવો એટલે સોજો ઊતરશે.

વિશેષ ઉપચાર :—ભુઓ વનોંમા :—લીમડો (કડવો)-૪૦.

અરુપિકા એટલે બોડાx ઉપર :—(૧) જૂની પેડ અને કૂકડાની હગારને ગોમૂત્રમા ખરલ

* (૧) ખેરી ગુદર અને મગનું પીકું ઘી નાખી આપવાથી આમળ ન નીકળે (૨) કલાઈ સફેતો અને માથા ઝીણા વાટી આમળ ઉપર ભભરાવી લૂગડાના રૂથાથી અથવા નૂના ખાસડાથી હળવે હળવે દાખી આમળને બેસાડવી આમ માસ ૬ સુધી કરે તો ૪૦ વરસનું નૂતું દરદ પણ મટે

+ ગુદ્ધ્રશ ઉપર—નૂના જોડાને બાળી રાખ કરીને તે રાખથી દાખીને બેસાડવી

x કપીલો ૧ પૈસાભાર, સિધવ ૧ પૈસાભાર અને સાણ ૧ પૈસાભાર લઈ ઝીણાં વાટી, ૪ પૈસાભાર બીના કરેલા ઘીમા નાખી પહોર એક સુધી ખૂળ ધૂટી મલમ કરી માથા ઉપર ચોપડવાથી બોડો, દાદર, માથાના દરદ નય છે.

કરી લેપ કરવો, એટલે ખોડો ત્વરિત જશે. (૨) લીંબુનો રસ ઉપર ચોળવો અને ઘોડાના મૂત્રમાં અથવા લીંદના રસમાં સિધવ નાખી તેનો લેપ કરવો (૩) ખેર, કડવો લીમડો, કડીયાલ અને બળુઆના ઝાડની છાલ વાટી, ગોમૂત્ર અને સિધવમાં મેળવી તેનો લેપ કરવો. (૪) હળદર, દારુ-હળદર, કરિયાતુ, ત્રિક્ષણા, કડવો લીમડો તથા ચંદનના કાઢામાં કિવા કલ્કમાં તેલ નાખી પચન કરી તેનો લેપ કરવો (૫) લિલામો તેલમાં ઘસી ચોપડવો. (૬) ખોડી અઘેડીના ઝાડની રાખ તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૭) મેદી વાટી તેનો એક આગળ બડો લેપ કરી ચાર પહોર પછી તે ઘોઘ તે ઉપર તલના તેલમાં નાળિયેરના છોડાની રાખ મેળવી તે ચોપડવી. (૮) શંખઝરું, ચીકણી સોપારી અને ઘોળા કાથાનુ ચૂર્ણ માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૯) ગજકણીના કિંવા ગરમાળાના પાદડા વાટી ઉપર ચોળવા. (૧૦) ગેરુ અને કાળી તુલસીનાં પાદડા એકત્ર વાટી ચોળવા (૧૧) કળીચૂનો અને હરતાલ પાણીમાં વાટી તેનો લેપ કરવો (૧૨) તલના પાદડાની રાખ તલના તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી અને એ જ રાખ સૂકી ખરજ ઉપર લીંબુના રસમાં ચોપડવી (૧૩) લીંબુ અને મરવાના પાદડાનો રસ ચોપડવો (૧૪) ગોળને તવા ઉપર બાળી તેની રાખ માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૧૫) મોરથૂથુ પાણીમાં કાલવી તેમાં તેલ કઢવી તે ચોપડવું

વિશેષ ઉપચાર:—બુઓ વનીંબા-૬૬જવ-૫, ઉડણુ-૪, કક-૩, કડવી કવઠ-૨, કણુઝી-૬, કાળીવેલ-૧, પીપર-૨, લિલામો-૨૨, લીડી-૨, મરવો-૩, મુંગવેલ-૨, મેદાશિંગ-૩, મેદી-૭, સરગવો-૧૯

પલિતરોગ (અકાળે કેશ ઘોળા થાય છે તે) ઉપર ઉપચાર:—(૧) લોહચૂર્ણ, ભાગરો, ત્રિક્ષણા અને કાળી માટીને શેલડીના રસમાં વાટી એક મહિનો લેપ કરવો; એટલે કેશ કાળા થાય છે (૨) આમળા ૮ તોલા, બહેડા ૪ તોલા, હરડા ૮ તોલા, આબાની ગોટલીમાનું મગજ ૨૦ તોલા અને લોહચૂર્ણ ૧ તોલા એકત્ર વાટી તે કલ્ક લોહપાત્રમાં મૂકવો અને રાત્રે તેનો લેપ કરવો (૩) કડવા લીમડાના બિયાનુ તેલ કાઢી તે વાળને ચોપડવું, નસ્ય આપવું તથા દૂધ અને ભાત જમવો. એટલે એક મહિનામાં બધા કેશ કાળા થાય છે (૪) શિવણીના મૂળ, કાટાસરિયાનાં ફૂલ, કેનકીના મૂળ, લોહચૂર્ણ, ભાગરો, અને ત્રિક્ષણાના કાઢામાં તેલ નાખી પચન કરવું તે એક મહિનો જમીનમાં પૂરી રાખવું પછી લેપ કરવો એટલે ઘોળા થયેલા કેશ કાળા બ્રમર જેવા થશે +

અહિપૂતન એટલે બાળકની ગુદા પાકે છે તે ઉપર ઉપચાર:—(૧) પહેલા માતાના દૂધનું શોધન કરવું, પછી ખેર અને ત્રિક્ષણાના કાઢા વડે ઘણું ઘોવો. (૨) શખ, સુરમે અને જેઠી-મધનો લેપ કરવો (૩) કડવા પડોળાના પાદડા, ત્રિક્ષણા અને રસાજનના કલ્કમાં ઘૃત સિદ્ધ કરી તે પ્રાશનાર્થ આપવું, એટલે કષ્ટસાધ્ય રોગ પણ દૂર થાય છે ટાંચડસ (એડીના સોજા) ઉપર ભેંસનું છાણુ બિનું કરી બાધતા જવું હાથના પાસાને સોજે આવે છે તે ઉપર:—(૧) અરણીના પાદડામાં મીઠું નાખી વાટી પાટો બાધવો (૨) કુવારપાકું હળદર નાખી ગરમ કરી બાધવું. (૩) આકડાના દૂધમાં કણુક મેળવી પોટીસ બાધવી (૪) ઝેરકોચલાના બિયા ઘસી ચોપડવા. ઘૂંટણ ઉપર મોટો સોજો આવે છે તે ઉપર:—(૧) ફણી થુરિયાના પાદડા અગારામાં શેકી તે ઉપર હળદર નાખી ગરમ ગરમ બાધવા (૨) અરણીના પાદડા તથા સોમલને થૂકમાં ખરલ કરી લેપ કરવો એટલે હાથનો સોજો પણ જાય છે (૩) કાળા ગોળનો લેપ કરવો. (૪) આકડાનું દૂધ ચોપડવું (૫) મોટી કાકડીની બડી છાલ બે-ત્રણ દિવસ બાધવી (૬) ભેંસના છાણુમાં નાચણી (નાગણી) અને કળધીનો લોટ મેળવી બડો રોટલો શેકી ગરમ કરી બાધવો.

+ કલ્કથી જગણું તેલ લેવું લોઢાના વાસણમાં તૈયાર કરવું જમીનમાં દાટવા માટે પણ લોઢાનું જ વાસણ લેવું વાળના રોગીએ માથા પર બિના પાણીથી નાહવું નહિ તથા સાબુથી વાળ ઘોવા નહિ, પણ માટીથી અથવા આમળાનું ચૂર્ણ કરી પલાળીને તે વડે માથાના વાળ ઘોવા

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમા.—આકડો-૧૬, કાકડી-૨, દક્ષિણી થુરિયો-૩, નાગલી-૪, શેલડી-૧૬.

શોફોદર:—આ રોગમા સોજનું પ્રાધાન્ય છે નાના બાળકને પણ આ રોગ થાય છે. પ્રથમ હાથે અને પગે સોજો આવી મોઢા પર્યંત જાય છે, કિંવા મુખે પ્રથમ સોજો આવી હાથપગ પર્યંત જાય છે એવા એના બે પ્રકાર છે. આ રોગમા આખા શરીરે સોજો આવવાથી રોગી નિસ્તેજ થાય છે. જે રોગીના સોજમા બળતરા હોઈ ગળદા પડે છે તે રોગ અસાધ્ય જાણવો. બાળકને આ રોગ થવાથી તેમણી તે જાયનું કદિન છે. શોફ-શોથરોગનું વર્ણન પહેલા થઈ ગયેલ છે ત્યાં કેટલાક ઉપચાર લખાયેલા છે ઉપચાર:—(૧) આમોદરો, ગગાવતી, કારેલી અને ભાગરાના પાદડાનો રસ એકત્ર કાઢી તેમાં મરીની ભૂકી અને ઘી નાખી તે ૩ દિવસ પાવો, કિંવા આસોદરો, કારેલી અને ભાગરાના રસમા રાકડા ઉપરના કડાના મૂળ ઘસી પાવા ઔષધ લાગે તો ઉતાગ-ઘી અને ભાત. (૨) ઘોળી વસુનો કાટો સાત દિવસ આપવો, કિંવા વસુના મૂળનો લેપ કરવો (૩) ગલકીના પાદડાનો રસ ૨ તોલા ઘીમા પાવો અને પાદડા સોજ ઉપર વાટી ચોપડવા (૪) ગોરાકુનો કંદ કચરી મજબૂત કપડામા ઘાલી જોરથી પીલવું તેનો રસ નીકળે તેમા ઘોળી ગરણીના મૂળ ઘસી તેનો લેપ સર્વાંગે કરવો. આ ચોગથી સોજો ઊતરી જાય છે (૫) રાકડા ઉપરના કડાનાં મૂળ ગરમ પાણીમા ઘસી દરોજ બે વખત પાવા (૬) રોગીની કમરે ઘોળી ગરણીને વેલો બાધવો. (૭) ખોગેતીની છાલનો રસ ૪ પૈસાભાર ગાયના દૂધમા ત્રણ દિવસ આપવો (૮) એકોચલાના ઝાડ ઉપરની શિંગોની ડાળ કાઢી કળથીમા નાખી કાઢો કરી પાવો (૯) પાટલાની વેલના મૂળ ગાયની છાશના નીતર્યા પાણીમા ઘસી બે વખત આપવા પથ્ય—કળથીનું કઢાણ અને મીઠા વગરનો ભાત. એ જ વેલ કમરે બાધવી (૧૦) કાળા ઉમરડાના ફળના ૪ પૈસાભાર રસમા છરાની ભૂકી નાખી તે આપવો અને ડૂંટી ઉપર ચોપડવો. (૧૧) નગોડના પાદડાનો રસ ૪ પૈસાભાર કાઢી તેમા લીંડી-પીપગની ભૂકી અને પૈસાભાર મધ નાખી તે પાવો. (૧૨) ત્રિકળાનું ચૂર્ણ ગાયના દૂધમા અથવા ગાયના મૂત્રમા આપવું (૧૩) સાટોડી, કડવા લીમડાની છાલ, કડવા પડોળા, સૂકા, કડુ, દારુ-હળદર, ગળો અને બાળહરડોનો કાઢો આપવો; એટલે સર્વાંગસોજો, ઉદર, પાકુ, સ્થૂળતા અને કફનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમા —આકડો-૩૩, આશેત્રી-૪, ૮, ઇંદ્રજવ-૧૮, કરમદી-૬, કાળો ઉમરડો-૨, ખોરેતી-૧, ગરણી-૮, ગલકી-૩, ગોરાકુ-૧, એકોચલા-૫, તલવણુ-૮, ધતૂરો-૧૭, નાગલાદ્વંદલી-૫, નારી (પસારણી)-૨, પાટલા-૫, પીલુડી-૧, ફણસ-૨, સાટોડી-૫, હેદ-૪.

ભુઓ અનુભૂત ઔષધ.—ઔષધિક્રિયાના મલમપ્રયોગની ટીપમા કીડિયાનગરું માટે નં. ૫૮. ગૂમડા માટે ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમા નં. ૨૯, મલમપ્રયોગની ટીપમા નં. ૧, ૪, ૨૫, ૨૯, ૩૩, ૩૬. વાસી વિકારથી શરીર ઉપરનાં ચાંદાં માટે —ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમા નં. ૬.

પરચૂરણ ઉપચાર:—ભુઓ વનોંમા —તવચા(ચામડી)ના રોગો માટે:—અંકોલ-૬, અગરુ-૧, આસધ-૭, ગળજલી-૬, ગુલાબ-૮, ૯, ૧૧, મીંઢીઆવળ-૧૧ શરીરની દુર્ગંધી જવા માટે:—ખીલી-૨૫ વલ્મિક માટે—અગરુ-૩ નીલિકા (શરીર ઉપરના કાળા ડાઘ) માટે—વાયવરણો-૪ ક્ષેણિયા માટે—અધોડો-૧૭, મજ્જ-૩, મૂળા-૯ તાપમાં ફરી આવવાથી પગે બળતરા થાય તે માટે—અરીકા-૮, મેદી-૧. કોઈ પણ પ્રકારની ગાંઠ માટે.—અળઈ-૧, આકડો-૨૪, કૌચ-૯, ચિત્રક-૨, મર્યાદેવેલ-૧ જળપુળી માટે:—પુગળવેલ-૨. ખાલતોડો (રૂતોડિયું ગૂમડું) ન થવા માટે—ગતનજેત-૧૨ કીટિલ માટે—કાસુદરો-૭. અળઈ માટે—જળુ-૧ માથા ઉપર ભયંકર ગાંઠ થાય છે તે માટે—દીપમાળ (ગલગોટા)—૨. ગલચંચિ માટે.—આસધ-૧૩. ગાંઠ કે ફોક્ષાના ફાહ માટે—ઇંદ્રવરણુ-૧૦ ફોક્ષા માટે:—ગગેટી-૧, નાગચપો-૩, પેડકુળી-૨ ફોક્ષા ફૂટવા માટે—અળવી-૮, સાજડ-૪. ડૂંટીએ ગાંઠ થાય છે તે માટે—ગ્રીઝટ-૧, કુગ-૩ વિચેચિકા (ચટ્ટાં ચાટાં) માટે:—

અઘાડી-૫, ગજકણ્ઠી-૧, ગરમાળો-૧, ૨, ચળેલી-૨, લીમડો (કડવો)-૩૯, મોપારી-૬ આગ્રાએ દાઝ્યા જેવા ફેણા થાય તે માટે —રતાદળી-૨. શરીરમાં ગરમીનો આજર મરવાથી કાખમાં કે જાંઘના ખાંચામાં ચાંદીઓ પડે તે માટે :—તૂગ્યા-૨. રક્તશુદ્ધિ માટે :—ગળ-જીલી-૬, ગુલઆશી-૪, દારુડી-૬ની ટીપમા લાણોની ટીપમા, ન. ૭, શતાવરી-૧૧, ૧૨, ૧૩. શરીરમાં લોહી ઘણું ગણું હોય તો તે માટે :—કેસર-૨ શરીરે ઘણી આગ બળતી હોય તો તે માટે —અગર-૭. નિદ્રા આવવા માટે.—અઘાડી-૬, વતાકડી-૭. ચેતનપ્રાપ્તિ માટે —ખમૂરી-૧૧ મૂસળરોગ માટે :—કેતકી-૨, કેવડાનું ઝાડ-૭, ઘાપાન-૧. ઊંઘ ન આવતી હોય તો તે માટે —અળશી-૧, એરડો-૨૩, ગાળે-૬, જ્યક્ષ-૨, દક્ષિણી યુરિયો-૫, ધોળા પીલુડી-૮, લીડીપીપર-૪, સહદેવી-૮ નિદ્રા ન આવવા માટે :—થુવેર-૩. વાતબ્રમ માટે :—આકું-૪૪, તુવરુક્ષ-૪, વાયવરણો-૯. ઠંડીને લીધે પગ ચોટી જાય તે માટે :—આળો-૬. શરીરમાંથી ગરમી નીકળી જવા માટે —ગુલઆશી-૪, થુવેર-૫ ઉઠાણું (અકટ ગૂમડાં) માટે —ઉડણુ-૨, ક કોડી-૮, એરકોચલા-૪, લિલામો-૧૧, લસણુ-૨. શરીરમાં થયેલી ગરમી માટે.—ઉપરસાલ-૧, એરડો-૯, કાટીગોખરુ-૩ મૂત્રદોષ અને શુક્રરોગ માટે :—એલચી-૧, ખપાટ-૫ શીણ (થાક) ઊતરવા માટે —કચૂરો-૪, કાડોળી-૫, ખેર-૮, ખીવલો-૪. ગર્ભમાંની ગરમીથી બાળકના અંગની ચામડી જાય તે માટે —કરબળ-૧ અંગમાં ગરમી થઈ લોહી રહેતું નથી તે માટે :—કૂવાડિયો-૫. અંગમાં જામેલી ગરમી માટે :—કુંવાર-૮, કેળ-૨૫. ઉષ્ણપિત્ત માટે.—દાડમ-૪. જડત્ય (જડપણા) માટે —જિન્નેરુ-૧૮. મળમૂત્ર વડે આજરની માટે —ખાહી-૨ પિત્તાંશ માટે.—લીડી-૧ ઉષ્ણતાને લીધે થયેલી ગાંઠ માટે :—મેદી-૩. કોઈ પણ રોગ કદી ન થવા માટે :—લીમડો-૩૩. શરદી અને ગરમીથી પગ વળી જાય તે માટે :—વિખમોગરી-૩ મલાવરોધ થાય તે માટે :—હળદર-૨૧. અસ્ત્રો (સજાઓ) ઊઠે તે માટે :—નાળિયેરી-૬.

જુઓ ગાંઠવૈંમા —મહેનત અને થાક માટે :—દૂધ-૨૪. દાઝેલા શરીર ઉપર :—ઘી-૧૦, શરીરમાં ગરમીથી લોહી બગડવા ઉપર :—ઘી-૧૩ તજગરમી માટે :—ઘી-૧૮. ગુદબ્રંશ (આમળ) માટે :—જાણુ-૨ પરસેવો નહિ થવા માટે :—જાણુ-૩.

જુઓ પ્રાં ઓં મા—કરોળિયો શરીર ઉપર મસળવાથી ઊઠેલા ફેડલા માટે :—ઉદરની લીડીઓ-૫. ચામખીલ (મસ) થયા હોય તો :—ઘોડાનો વાળ-૧, સર્પની કાંચળી-૪. નવેલા (નખ ઊપડવા) માટે —ભેસનું જાણુ-૧, મીણુ-૧ તજગરમી (પગ ફાટવા) માટે :—મીણુ-૨ અંગ ઉપર પિત્ત ઊઠે તે માટે :—સર્પની કાંચળી-૧ બદ માટે.—સર્પની કાંચળી-૩. ઘણા દિવસની નિદ્રાનાશ માટે —કગૂરી-૯

૨-ગોવૈદક

॥ ગાવાઃ કામદુઘા મતાઃ ॥

વિષયોપન્યાસઃ—મનુષ્યોનું જીવન શાંતિ, સુખ અને સરળતાપૂર્વક વ્યતીત થાય એટલા માટે પહેલાથી જ સર્વ અનુકૂળ સાધનોની તજવીજ કરી લેવી, એ બુદ્ધિમાનોનું કર્તવ્ય છે. આ પ્રમાણે કરવાનું કળ માત્ર મહેનત કરનારને જ મળે એમ નહિ, પરંતુ તેનું કળ ભવિષ્યની પ્રગ્ભને તેમજ સર્વ જનસમાજને પણ મળે એવી સુત્ર જનોના હૃદયમાં ઉદાર ભાવના રહેલી હોય છે. આપણા પૂર્વજોએ એ પ્રમાણે અતિ પ્રયાસથી અને મહાન કષ્ટ સહન કરીને જે વિદ્યાકળાનો સંગ્રહ કરી ગયોલો છે; તેઓએ જ ગાય સરખા પરમ ઉપયુક્ત પ્રાણીનો આપણા ધર્મકર્મમાં સ્થાન-સ્થાન પર સબધ બેઠી આપીને, તે પ્રાણી વિષે આપણા હૃદયમાં વિલક્ષણ પ્રેમ ઉત્પન્ન કરી આપેલો છે. આ પ્રકાર માત્ર ધર્મસબધનો છે, એટલા જ કારણથી આપણે ગાયના ગીત ગાઈએ છીએ એવું નથી, પણ તેની ઉપયોગિતાને લીધે વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી વિચાર કરીએ તોપણ એટલું બધું ઉપયોગીપણું દેખાય છે કે પરમેશ્વરે બાણે સર્વ સુખદાયક સ્વર્ગીય અમૃત જ આપણા કલ્યાણ માટે ગાયના રૂપમાં ઉત્પન્ન કરેલું છે.

ગાયના વિષયમાં મનુષ્ય કોઈ પણ દૃષ્ટિથી વિચાર કરે તો તેને આશ્ચર્યકારક ફાયદો જણાશે તેનું દૂધ, દહીં, ઘી, છાશ, માખણ, મૂત્ર, છાણુ ઇત્યાદિ પદાર્થોમાં વૈદકશાસ્ત્રના આધારે કેટલી બધી ઉપયોગિતા દેખાય છે; એ બે લખવા બેસીએ તો એક મહાભારત જ થાય. આથી થોડામાં સારાંશ-રૂપે એ વિષે મેં જે વિવેચન કરેલું છે તે માત્ર વૈદકીય છે. આ ઉપરાંત ખેતી, શરીરરક્ષણ, સ્વચ્છતા, વ્યાપાર ઇત્યાદિ ઘણા મુદ્દા બાકી રહેલા છે. આ સર્વ વાતનો વિચાર કરવાથી ગાયનું ઉપયોગીપણું કેટલું વ્યાપક છે, એ સ્પષ્ટ જણાઈ રહે તેમ છે x

આપણે પૂર્વજોનો મોટો આભાર માનવો જોઈએ કે, આવા ઉપયોગી પ્રાણીની સેવા કરવાનું તેઓ આપણને શીખવી ગયા છે. તેઓએ ન્યા-ત્યા ગાયનું ઉપયોગીપણું દર્શાવી આપેલું છે એ ઉપયોગિતા આપણી દૃષ્ટિમાં વારંવાર આવે એટલા માટે તેઓએ સુદર યોજના કરેલી છે, જેમ કે ગાયનું છાણુ શરીરે યોગી શરીરશુદ્ધિ કરતી વખતે આપણા ધર્મકર્મમાં છાણુની મહત્તા ધ્યાનમાં રહે અને તેના ગુણ સાથે માણસની પોતાની ભાવના પણ લળી વિશેષ લાભ થાય એટલા માટે ધર્મશાસ્ત્રમાં છાણુ યોગતી વખતે નીચેનો શ્લોક બોલવાનો રિવાજ ચાલતો આવે છે:—

અગ્રમગ્રં ચરંતીનાં, ઔષધીનાં રસ વને ।

તાસાં ઋષભપત્નીનાં, પવિત્રં કાયશોધનમ્ ॥

યન્મે રોગાંશ્ચ શોકાંશ્ચ, પાપં મે હર ગોમય ।

અર્થ—વનમાંથી અનેક ઔષધિઓના રસનું લક્ષણ કરનારી જે ગાય, તેનું પવિત્ર અને શરીરશોધન કરનાર છાણુ ! તું મારા રોગ અને માનસિક શોક તેમજ પાપનો નાશ કર.

આ શ્લોકમાં ગાયની મહત્તા વિષે કેટલો સારાશ રહેલો છે ! આ શ્લોક તો માત્ર છાણુ વિષે જ છે, તો પછી તેના દૂધ ઘી વગેરેનો લાભ કેટલો બધો હશે, તેના વિચાર કરવાનું વાચનારાઓની હૃદયના ઉપર જ રાખું છું. હકીકત આવી હોવાથી તેની અનેકવિધ ઉપયોગિતાનો અને તેમાં રહેલા અનેક પ્રકારના આપણા હિતનો જેઓ વિચાર કરતા નથી, તેઓ પોતાનું એટલું બધું હિત ગુમાવશે કે બાણે તેઓ આપઘાત જ કરે છે.

કેટલાકો કહે છે કે, જેટલી ગાયની ઉપયોગિતા છે તેટલી સર્વ જનવરમાં પણ હોવી જોઈએ; પણ તો પછી ગાયને જ શ્રેષ્ઠ શા માટે કહેવી ? બીજા જનવરોના ગુણ અને ઉપયોગની સાથે

x મૂઝા પછી પણ આપણને એ ગાય ગોરોચન જેવું બ્યાધિનારાક અમૃત આપે છે, તો આપણે એના ઉપકારને બહોળું શું આપી ગઈએ ? ગોચરચનના ગુણ અને વિશેષ ઉપયોગ પ્રાણિજ ઔષધિમાં આપેલા છે.

ગાયના ગુણો અને ઉપયોગની સરખામણી કરી જોઈએ તો ગાયને જ શ્રેષ્ઠતા મળશે; એમ એ અનાદિસિદ્ધ અનુભવથી ઠરેલું છે.

ગાયના દૂધ-ધીના તેમ જ છાણમૂત્રના જે જે ગુણો કહેલા છે, તેની સરખામણીમાં બીજા જનવરોમાં ગુણ ઓછા છે, સર્વ દૂધમાં ગાયના દૂધ જેટલું શુદ્ધ, ઔષધમાં ઉપયોગી, સતેજ, ગુણ-ક્રાંતિકર બીજું કોઈ દૂધ નથી, લેંસનું દૂધ ગાયના દૂધ કરતા જડ, આળસ કરવાવાળું કંકર અને ઔષધરૂપે પણ ઓછા ગુણવાળું છે મતલબ કે, લેંસનું દૂધ ગાયના દૂધ કરતા ઓછા ગુણવાળું છે. એવી જ રીતે ગાયના બીજા ગુણોથી પણ અન્ય પશુઓના ગુણોની સરખામણી કરીશું તો અન્ય હરેક પશુ માટે નીચલો વર્ગ કબૂલ કરવો પડશે. ઉદાહરણાર્થે ઘોડીનું મૂત્ર ઉષ્ણ, ત્રણદાહક મંદપ્રત અને ક્રાંતિહારક છે, તો ગાયના મૂત્ર કરતા તે અતિ કનિઠ કહેવાય. આમ છતાં પૃથ્વીમાનો કોઈ પણ પદાર્થ જો યુક્તિપૂર્વક ઉપયોગમાં લેવામાં આવે તો તે લાલ-દાયક હોવાથી ઉત્તમ જ છે અને એવી ગુણગ્રાહી દૃષ્ટિથી તો હું સર્વ પદાર્થોને આદર કરું છું પરંતુ સર્વમાન્ય થવા યોગ્ય તો સાધારણ રીતે ગાયના સમાન આદરણીય પ્રાણી અન્ય કોઈ પણ મળી શકશે નહિ, એટલા જ માટે આટલો ઉન્મેષ લોકોની પાસે વિચાર કરવા માટે મૂક્યો છે આપણા સમાજની સ્થિતિ અત્યાર સુધી આ વિષયમાં બાલ્યાવસ્થા જેવી થઈ રહેલી છે.

ગાયની ઉપયોગિતા આટલી બધી હોવા છતાં તેના અમૃત સમાન દૂધ, દડો, ઘી, છાશ, માખણ વગેરેનો આપણા દેશમાં અલવ થતો આવ્યો છે એ શું? આવી રીતના ઉપયોગ ઉપરથી યક્ષે ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને પ્રશ્ન કર્યો હતો કે, ‘પૃથ્વી ઉપર અમૃત કયું છે?’ ધર્મરાજે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, ‘દૂધ’ પણ એ જ દૂધ આપણને કેટલું દુઃપ્રાપ્ય થઈ ગયું છે તે જુઓ!

घृत न क्षयते कर्णे, दधि स्वप्ने न दृश्यते ।

दुग्धस्य तर्हि का वार्ता, तर्क शक्य दुर्लभम् ॥

અર્થ:—ઘી સામળવામાં પણ આવતું નથી અને દહીં સ્વપ્નમાં પણ દેખાતું નથી, તો પછી દૂધની વાત જ કેવી? અને છાશ તો ઇંદ્રને પણ દુર્લભ થઈ છે!

આ સંબંધમાં વધુ નહિ લખતા હવે સર્વ કોઈને એટલી જ વિનંતી કરું છું કે ગાય વિષે ધાર્મિક બુદ્ધિ કદાચ બાળુએ મૂકા; તો માત્ર વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી પણ ગાયની પાસેથી અનેક પ્રકારે લાભ લઈ શકાય છે માટે આ પ્રાણી તરફ લક્ષ આપો! અને તેની પાસેથી આગળ લખ્યા પ્રમાણે વૈદકીય દૃષ્ટિથી સંક્ષેપમાં જણાવેલા મહાન લાભ અને વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી થનારા બીજા અનેક લાભ મેળવવા પ્રયત્ન કરો.

દૂધ:—દૂધ જેવો પૌષ્ટિક અને અત્યંત ગુણવાળો એવો બીજો પદાર્થ નથી દૂધ એ મૃત્યુલોકનું અમૃત છે સર્વ દૂધમાં પોતાની માનું દૂધ શ્રેષ્ઠ છે અને માનું દૂધ ખૂટ્યું, ત્યાંથી ગાયના દૂધથી શ્રેષ્ઠ એવું બીજું કોઈ પણ દૂધ મળનાર નથી. માણસને બાળકથી તે વૃદ્ધપણા સુધી હમેશા ગાયના દૂધની અત્યંત જરૂર છે. માણસની શક્તિ અને બળ વધારનાર ગાયના દૂધથી શ્રેષ્ઠ એવો બીજો કોઈ પદાર્થ ત્રિભુવનમાં મળનાર નથી. યોગમાસનસૂક લોક આ દેશમાં આવ્યાથી આ દેશમાં ગાયનો ઘણો જ સહાર થઈ રહ્યો છે, તેથી તેનો વધારો થવાને બદલે ઊલટો ઘટાડો થયો અને જ્યાં-ત્યાં ગાયનું દૂધ નહિ મળવાથી લોકોમાં બળ અને શક્તિ કમી થયા તેથી સાહજિક રીતે હનવીરપણું પ્રાપ્ત થયું, તેમ જ જમીનનું ઉત્તમ ખાતર જે તેનું છાણ, તે ભરપૂર મળવાનું સાધન કમી થવાથી, જમીનની અદર ધાન્ય થોડું અને ઓછા કસવાળું ઉત્પન્ન થવા માંડ્યું, તેથી લોકોની શક્તિ કમી થઈ, આયુષ્ય પણ કમી થયું પહેલાના વખતમાં ધનધાન્ય અને દૂધ-ધીની વિશેષતા હોવાથી અહીંના લોકોને બીજા દેશમાં લોકો આગળ દીન થવાનો પ્રસંગ કોઈ દિવસ આવેલો નહિ; પરંતુ હમણાના કાળમાં તે સર્વ વાતની અત્યંત ન્યૂનતા થવાથી પરદેશના લોક પાસે જવાની

* અહીંથી આ પરિચ્છેદ પૂરો થતાં સુધીનો લેખ ગુજરાતી પહેલી આવૃત્તિથી ઉમેરાયો છે, મૂળ મરાઠીમાં નથી.

(માગવાની) હીન સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ છે! આ દેશમા હમણા જે હીન સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ છે, તેનું મુખ્ય કારણ ગાયનો હંમેશ થઈ રહેલો સંહાર એ જ છે. એટલા માટે ખરા દેશહિતચિંતકાએ ગાયનો સંહાર કમી થાય એવા કામમાં નિત્ય શરીર, મન અને વાણી વડે કરી મડવું; એટલે આ દેશનો ઉદયકાળ આવશે. જે હાલ છે એવી જ સ્થિતિ કાયમ રહેશે, તો આ દેશનો કદી પણ ઉદયકાળ પ્રાપ્ત થનાર નથી. અરુ. (વિચારવાન, જનો માટે આટલું બસ ધારી આપણા મૂળ વિષય તરફ વળીએ.)

ગાયનું દૂધ :—(સં હુગ્ધ. મં હિંમ બંમ દૂધ. કં હાલુ તૈમ પાલુ કાં શીરે અં લખનુલ. ઇં મિલ્ક લાં લકટસ) સ્વાદવાળું, રુચિકર, સ્નિગ્ધ, બળકર, પથ્ય, કાતિકારક, બુદ્ધિ, પ્રજ્ઞા, મેધા, કક્ષ, તુષ્ટિ, પુષ્ટિ, વીર્ય અને શુક્રને વધારનાર, વયસ્થાપક, હૃદય, રસાયન, ગુરુ, પુરુષપ્રદ, મીઠું, અને વાત, પિત્ત, વિષ, વાતરક્ત, દાહ, રક્તપિત્ત, અતિસાર, ઉદાવર્ત, ભ્રમ, કામ, મદ, શ્વાસ, મનોવ્યથા, જીર્ણીજ્વર, હૃદરોગ, પિપાસા, ઉદર, અપરમાર, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ગુલ્મ, અર્શ, પ્રત્યાહિકા, પાંડુ શૂળ, અમ્લપિત્ત, ક્ષયરોગ, અતિશ્રમ, વિષમાશ્નિ, ગર્ભપાત, યોનિરોગ, નેત્રરોગ અને વાનરોગનો નાશ કરે છે. કાળી ગાયનું દૂધ વિશેષ કરીને વાતનો નાશ કરે છે, લાલ અને ચિત્રવર્ણની ગાયનું દૂધ વિશેષ કરી વાતનાશક છે પીળી ગાયનું દૂધ વાતપિત્તનો નાશ કરે છે, શ્વેત (ધોળી) ગાયનું દૂધ વિશેષ કરી કક્ષ કરનાર છે, મરી ગયેલા વાછરડાની અને બાળક વાછરડાની માનું દૂધ ત્રણે દોષ(વાત, પિત્ત, કક્ષ)નો નાશ કરનાર છે, બાખડી ગાયનું દૂધ જીરું, બળ વધારનાર, તર્પણ, કક્ષવર્ધક અને ત્રણે દોષોનો નાશ કરનાર છે, જોળ અને ખાણ ખાનારી ગાયનું દૂધ કક્ષ કરનાર છે અને કડબ, ઘાસ, પરાળ, ઇત્યાદિ ખાનારી ગાયનું દૂધ સર્વ રોગો ઉપર હિતકર છે. જીવાન ગાયનું દૂધ મધુર, રસાયન અને ત્રિદોષનાશક છે. ધરડી ગાયનું દૂધ દુર્બળ છે અને ગર્ભિણી ગાયનું ત્રણ મહિના ઉપરાંતનું દૂધ પિત્તકારક, ખારાશ પડતું, મધુર અને શોષ કરનાર છે. પહેલી વાર વિયાયેલી ગાયનું દૂધ નિઃસાર (સારવિનાનું) અને ગુણહીન છે, નવી વિયાયેલી ગાયનું દૂધ લૂપ્પ, દાહકારક, રક્તદોષકારક અને પિત્તવાળું છે. વિયાએ ઘણા દિવસ થઈ ગયેલા હોય એવી ગાયનું દૂધ મધુર, દાહકારક અને ખાટું છે. ધારોળ્ય-તરતનું દોહેલું દૂધ વૃષ્ય, ધાતુ વધારનાર, નિદ્રાકારક, કાતિકર, પથ્ય, સ્વાદવાળું, અગ્નિ પ્રીત કરનાર, અમૃત જેવું અને સર્વ રોગ દૂર કરનાર છે ઠંડું દૂધ (કાઢ્યાને એક પહેર થયેલું) ત્રિદોષકારક છે ગરમ કરી ઠંડું પાડેલું દૂધ પિત્તનાશક છે ઉકાળેલું દૂધ પીવાથી કફનો નાશ થાય છે અને ઊંડું કર્યા વગરનું ઠંડું દૂધ બળવૃદ્ધિકર, વૃષ્ય, દોષકર, અપાયક અને મલસ્ટ લક છે સવારમા ગાયનું દૂધ સાકર નાખી પીએ તો તે હિતકર છે. **દૂધની મલાઈ (તર) :—**શીતળ, સ્નિગ્ધ, વૃષ્ય, બળકર, શુક્રાણી, તર્પણ, રુચિકર, કક્ષવર્ધક અને ધાતુવર્ધક છે, અને પિત્ત, વાયુ, રક્તપિત્ત, દાહ અને રક્તરોગનો નાશ કરે છે **ગાયના દૂધનો ઔષધિમાં ઉપયોગ :—**(૧) આદાશીશી ઉપર :—ગાયના દૂધનો માવો ખાવો અથવા ગાયના દૂધની ખીર બદામ સાથે કરી તેમા સાકર નાખી ખાવા આપવી. (૨) ધંતૂરા અથવા ફરેણના વિષ ઉપર :—પાશેર દૂધમા સાકર એક તોલો નાખી પાવું (૩) સોમલ, મોરશૂથુ, ષછનાગ, મુરદાશિંગ ઇત્યાદિના વિષ ઉપર :—ઊલટી થાય ત્યા સુધી દૂધ પાવું અથવા દૂધમા સાકર નાખી તે પાવું (૪) મનશીલના વિષ ઉપર :—દૂધમા મધ નાખી ત્રણ દિવસ પાવું (૫) કોદરાના વિષ ઉપર :—ઠંડું દૂધ પાવું (૬) કાચની ભૂટી અત્રની સાથે ખાધામા આવી હોય તો તે ઉપર દૂધ પાવું. (૭) ગંધકના વિષ ઉપર :—દૂધમા ઘી નાખી પાવું (૮) પુષ્ટિ, બળ અને વીર્યવૃદ્ધિ માટે :—ગરમ કરેલ દૂધમા ગાયનું ઘી અને સાકર નાખી પાવું આના જેવો પથ્ય, તેજોવર્ધક અને પુષ્ટિકારક પ્રયોગ ખીલે નથી. (૯) જીર્ણીજ્વર ઉપર :—દૂધમા ગાયનું ઘી, સૂઠ, ખારેક અને કાળી દ્રાક્ષ નાખી તે દેવતાથી ઉકાળી પાવું. (૧૦) મૂત્રકૃચ્છ્ર અને શકરો ઉપર :—દૂધમા ગોળ અથવા ઘી-સાકર નાખી તે કાઈકે ગરમ કરી ખાવું.

* હરસના રોગીને ગાયનું દૂધ અત્યંત રહેતું નથી લોહી પડતું હોય તો વધારે પડે છે ગરમ કરેલા દૂધના કરતા કાચુ દૂધ વધારે નુકસાન કરે છે હરસના રોગીને બકરીનું દૂધ આપી શકાય છે—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

અથવા ગરમ કરેલુ દૂધ ઘી સહિત ખોળાર સાકર નાખી પીવું. (૧૧) આંખો બળતી હોય તે ઉપર:—ગાયના દૂધમાં રૂનો પોલ કરી, ઉપર, ફટકડીની ભૂટી નાખી આંખો ઉપર યાધવું. (૧૨) પુષ્ટિ આવવા માટે:—ગાયનું દૂધ ઘી અને મધ એ એકત્રું કરી પાવું. (૧૩) પિત્તવિકાર ઉપર:—સાત તોલા દૂધ લઈ, તેમાં અર્ધા તોલાયાં એક તોલા સુધી સઠ ઉકાળી માવો કરી સાકર નાખી, ગોળી કરી તે દરરોજ ગરમે સૂતી વેળાએ ખાવા આપવું ઉપર પાણી પીવું નહિ. એ પ્રમાણે ઘણા દિવસ એ ઔષધ આપવું. (૧૪) શીતળા અથવા શીળી આવવાથી છોકરાના શરીરમાં આવતા તાવ ઉપર:—તુરતનું દોહેલું દૂધ અને ઘી એકત્રું કરી તેમાં ખડીસાકર નાખી પાવું. (૧૫) છાતી અથવા હૃદયરોગ ઉપર:—દૂધમાં લિલામાતું તેલ ૧૦થી ૧૫ ટીપા સુધી નાખીને પાવું. (૧૬) રક્તપિત્ત ઉપર:—દૂધમાં પાચગણુ પાણી નાખી તે સારી પેઠે ઉકાળવું અને પાણી બળી નય એટલે દૂધ પાવું (૧૭) હાડકું ભાંગ્યું હોય તે ઉપર:—સવારમાં બાખડી ગાયનું દૂધ સાકર નાખી ગરમ કરવું તેમાં ઘી અને લાખની ભૂટી નાખી ઠંડું થયા પછી પાવું એટલે અગ્નિ-લગનો નાશ થશે બીજો પ્રકાર:—લાખ, ઘઉં અને અરબુનસાજડની છાલતું ચૂર્ણ દૂધમાં ઘી નાખી તે છૂટા પડેલા સાધા અથવા લાગેલા હાડકા ઉપર હાડ સધાવા આપવું. (૧૮) રૂખેખમ ઉપર:—ગાયનું દૂધ ગરમ કરી તેમાં ખડીસાકર અને મરીની ભૂટી નાખી પાવું (૧૯) માથાના રક્તજ અને પિત્તજ રોગ ઉપર:—રૂની બડી થેપલી કરી તે ગાયના દૂધમાં પલાળી માથા ઉપર રાખવી, તે ઉપર પાટો બાધી રાખવો અને વારવાર દૂધ રેડતા રહેવું. આ પ્રમાણે સવારથી સાંજ સુધી રાખી સાંજે માથું ઘોઝા નાખી માખણ ચોળવું એ પ્રમાણે બે-ત્રણ દિવસ કરવું (૨૦) પ્રવાહિક અને રક્તપિત્તાદિ ઉપર:—અધું પાણી અને અધું દૂધ એકત્રું કરી દૂધ એકલું રહે ત્યાંસુધી ઉકાળવું તે પેટની અદર વાયુ રહેલો હોય ત્યારે ગળ, પ્રવાહિકા, રક્ત-પિત્ત, તરસ વગેરે રોગો ઉપર પાવું જેવું અમૃત તેવું જ એ દૂધ છે. એ સર્વ રક્તવિકારના રોગ ઉપર ઉપયોગમાં લેવું. (૨૧) પાંડરોગ, ક્ષય અને સંગ્રહણી ઉપર:—લોટાના વાસણમાં તપાવી રાખેલું દૂધ સાત દિવસ પાવું અને પથ્થ પાળવું એટલે એ રોગ દૂર થશે (૨૨) હિંડકી ઉપર:—ઉકાળેલું દૂધ પાવું (૨૩) મૂત્રાવરોધથી થયેલા ઉદાવર્ત વાયુ ઉપર:—દૂધપાણી એકત્રું કરી પાવું. (૨૪) મહેનત કરી આવેલા થાકી ગયેલા માણસને ગરમ કરેલું દૂધ પાવું એટલે થાક ઊતરી નર્મ હોશિયારી આવે છે થાકી ગયેલા માટે આ અત્રિતમ ઔષધ છે. (૨૫) માથું દુખતું હોય તે પર: ગાયના દૂધમાં સૂઠ ઘસી માથા ઉપર લેપ કરવો અને ઉપર રૂ લગાવવું; એટલે સાત-આઠ કલાકમાં આંધે તેટલી લય કર પીડા હોય તે પણ દૂર થશે

ગાયનું દહીં:—(સં ૦ દધિ. મં ૦ દહી. હિં ૦ દહી કં ૦ મોસર. તં ૦ પરચુ કાં ૦ દોગ અં ૦ બુગ-રાન. ઇં ૦ કડલક મિટક) સ્વાદુ, બળ વધારનાર, રુચિકારક, તેજસ્વી, દીપન, પૌષ્ટિક, મીઠું, ગ્રાહક, ઠંડું અને વાતાર્શનું નાશક છે દહી મદ, સ્વાદુ, સ્વાદમ્લ, ખાટું અને અતિખાટું એમ પાચ પ્રકારનું છે મંદ દહીં:—એ બહુ, સ્વાદે દૂધ જેવું, મૂત્ર ઉત્પન્ન કરનાર, સારક, દાહક અને ત્રિદોષ-કારક છે સ્વાદુ દહીં:—બહુ, મીઠું, વૃણ, પાકકાળે મધુર, અલિપ્યદકારક, મેદ, વાયુ અને કફનો નાશ કરનાર, લોહીને સ્વચ્છ કરનાર તથા પિત્તને શમાવનાર છે સ્વાદમ્લ દહીં:—બહુ. મીઠું, કિચિત્ ખાટું અને તૂરુ છે. બીજા ગુણુ સ્વાદુ દહી જેવા જ છે. ખાટું દહીં:—લોહી, પિત્ત કફને કરનાર અને દીપન છે અતિ ખાટું દહીં:—દીપન, ગળામાં દાહ કરનાર. શરીર ઉપર રૂ વા ઊલા કરનાર, રક્તપિત્ત કરનાર અને દાંતને ખટાવનાર છે ગરમ કરેલા દૂધનું દહીં:—શીતળ, લઘુ, વિષ્ણુભકારક, વાતલ, દીપન, મધુર, રુચિકર અને થોડું પિત્તકારક છે તપાવી મલાઈ કાઢી લીધેલા દૂધનું દહીં:—ઠંડું, લઘુ, વિષ્ણુભકારક, વાતલ, ગ્રાહક, દીપન, મધુર, રુચિકર અને થોડું પિત્તકારક છે. સાકરમિશ્રિત દહીં:—ખાવાથી પિત્ત, દાહ, તૃષ્ણા અને રક્તદોષનો નાશ થાય છે. ગોળમિશ્રિત દહીં:—તર્પણ, ધાતુવર્ધક, શુરુ અને વાનો નાશ કરનાર છે દહીંનું નીચો-વેલું પાણી:—બળ વધારનાર, તૂરુ, પિત્તકારક, સારક, ગરમ, રુચિકર, ખાટું, લઘુ, સ્નોત-શોષક

અને પ્લીહોદર, તૃપા, કક્કશર્, વાયુ, વિષ્ટલ, પાકુરોગ, શળ અને શ્વાસનું નાશક છે. દહીં ઉપરની તોર (તર):—સાગક, ગુરુ અને રક્તપિત્ત, કક તથા વીર્યને વધારનાર અને જઠરાગ્નિ મંદ કરનાર તેમ જ વાતનાશક છે. ખીન્ન ગુણ દહીં જેવા છે ઉપયોગ:—(૧) કોગળિયા ઉપર:—ગાયનું દહીં અથવા છાશ સમસાગે પાણી નાખી પાવુ, એટલે અતિ વધી ગયેલા કોગળિયાથી જીવનું રક્ષણ થશે (૨) કાચની ભૂકી અનાજ સાથે ખાવામાં આવી હોય તે ઉપર:—ગાયનું દહીં પાવુ. (૩) તૃપ્ણુરોગ ઉપર:—જૂની ઇંટ ગ્રચ્છ ધોઈ અગ્નિમા નાખી લાલચોળ થાય ત્યાં સુધી તપાવી ગાયના દહીં મા નાખવી અને તે દહીં થોડું થોડું પાવુ (૪) કુરેણુના વિષ ઉપર:—ગાયના દહીં મા સાકર નાખી પાવુ (૫) સૂર્યાવર્ત ઉપર:—ઘૂર્યોદય થયા પહેલા દહીં અને ભાત ૩ દિવસ જમવા આપવો (૬) તૃપ્ણુ (તરસ) રોગ ઉપર:—ગાયનું મધુર દહીં ૧૨૮ લાગ, સાકર ૬૪ લાગ, ઘી ૫ લાગ, મધ ૩ લાગ, મરીનો ભૂકો ૨ લાગ, સૂઠની ભૂકી ૨ લાગ, એલચીપાણુ ૨ લાગ, એ સર્વ એકત્ર કાલવી કઢાઈના વાસણમાં રાખી તેમાંથી થોડું થોડું પાવુ. ખીન્ને પ્રકાર:—પ્રથમ દહીં વચ્ચેમાં ગાળી પછી તેમાં સાકર આદિ સર્વ મસાલા નાખી ઘોળી ગમવું. અને શ્રીખંડ કહે છે તે તૃપા, દાહ અને પિત્તનાશક હોઈ મધુર છે *

ગાયનું માખણ:—(સ ૦ નવનીત મ ૦ લોણી હિં ૦ મખખન. ક ૦ વેણે તૈ ૦ પેના. કા ૦ મમકા. અ ૦ જુખા. ઇ ૦ બટર. લા ૦ છુટિરમ) શીતળ, ધાતુવર્ધક, વૃષ્ય ક્રાંતિ વધારનાર, ગ્રાહક, બલપ્રદ, બાળક અને વૃદ્ધને માટે જડ, રુચિકર, મધુર, મુખકારક, આખનું તેજ વધારનાર. પુષ્ટિકારક અને વાત, પિત્ત, કફ, અર્શ, ક્ષય, રક્તવિકાર, અર્દિતવાયુ, સર્વાંગશળ, યાક અને ઉધરસનો નાશ કરે છે. ઠંડું માખણ:—બળ વધારનાર, વીર્યકારક, ગુરુ, કક્કર, મેદોવર્ધક, આખોને હિતકર, ધાતુ વધારનાર, અગ્નિય, અલિપ્યદી તથા જે-ત્રણ દિવસનું હોય તો ખારું, તીખુ, ખાટું અને વાતિ, અર્શ, ક્રાંત, એ દોષ સિવાય તેજરોગ અને ખીન્ન સર્વ રોગનો નાશ કરનાર છે ઉપયોગ:—(૧) ક્ષય મટી શક્તિ આવવા માટે:—ગાયનું માખણ, ખડીસાકર, મધ અને સોનાના વગ્ગ, એકઠા કરી ખાવા આપવું (૨) આંખોએ દાહ થતો હોય તે ઉપર:—ગાયનું માખણ આખો ઉપર ચોપડવું (૩) શરીરમાંના ઝીણા તાવ ઉપર:—ગાયનું માખણ અને ખડીસાકર ખાવા આપવા. (૪) શીતળા અથવા શીળીના રોગથી થયેલ છાકરાંના ઝીણા તાવ ઉપર:—ગાયનું માખણ અને ખડીસાકર એકઠું કરી તેમાં જીરાની ભૂકી નાખી, નાની સોપારી જેવડી ગોળી કરી હમેશા સવાગમાં આપવી. (૫) કાનમાં અતિશય બળતરા થતી હોય તો:—ગાયનું માખણ થોડું ગરમ કરી કાનમાં નાખવું. (૬) ખરસાણી, લિલામો, ઇંટ્યાદિ જીઆ હોય અથવા આખમાં પડ્યા હોય તો ગાયનું માખણ ચોપડવું ખરસાણી ભૂલથી કદી ખાવામાં આવ્યાથી શરીરમાં દાહ થાય તો ગાયનું પુષ્કળ માખણ ખાવા આપવું (૭) કુરેણુના વિષ ઉપર:—ગાયનું માખણ થોડું જીનું કરી આપવું (૮) રક્તાતિસાર ઉપર:—ગાયના દૂધમાં માખણ કાઢી તેમાં મધ અને ખડીસાકર નાખી પાવું (૯) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—ગાયનું માખણ અને તેલ ખાવા આપવા, એટલે દાનને મજબૂતી આવી પુણતા પણ પ્રાપ્ત થશે

* (૧) સાપના ઝેર ઉપર.—દહીં, મધ, માખણ એ દરેક ત્રણ ત્રણ તોલા લેવા તથા પીપર, સૂઠ, મરી, વજ અને સિંધવ સમાનભાગે લઈ બારીક વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું આ ચૂર્ણ ૩ તોલા લઈ ૧૨ તોલા મિથણ તૈયાર કરવું તેમાંથી ૮ તોલા એક વખત સાપ કરજ્યો હોય તેને પિવડાવવું દશ મિનિટ પછી વમન અને વિરેચન ન થયા હોય તો બીજી વખત પિવડાવવું જરૂર પડે તો ત્રીજી વખત પણ પિવડાવી દેવું આવી રીતે ત્રણ ત્રણ માત્રા પહેાગ્યા પછી અવશ્ય વમનવિરેચન થઈને રોગી રોગમુક્ત થઈ જશે કાષ્ઠ ઔષધિ નવી લેવી જોઈએ નવી વનસ્પતિ હોય તો ગાસાકાર લખે છે કે તક્ક, વાસુકિ અથવા ખીન્ન એથી પણ વિશેષ બળવાન સર્પના ઝેરથી પણ આ ઔષધિ લેવાથી રોગમુક્ત થઈ શકાય છે સર્પના કરડવા પછી બની ગયે એટલી જલદી દના આપવી જોઈએ

(૨) સોળે, મણની તીક્ષ્ણ પીડા તથા દાહ ઉપર:—દહીંને કપડામાં બાધી પાણી કાઢી નાખવું. પછી દરફાળી જગા ઉપર બાધવાથી દરદ દર થાય છે શળ તથા દાહ મટાડી શકાય છે નીકળતા ગમડા બેસી નય છે અને નીકળેલા ગમડાને કોડીને ભરી આપે છે

ગાયત્રી છાશ :—(સં ૦ તક. મં ૦ તાક. હિં ૦ છાશ. કં ૦ તૈં ૦ મન્નિજગે. ક્ષાં ૦ મસ્ત, મઠા. અં ૦ હમીજ. ધં ૦ બટર મિલક, વહે) જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર અને ત્રિદોષ તથા અર્શની નાશક છે. સાધારણ છાશ :—ગ્વાદુ, ગ્રાહી, ખાટી, તૂરી, લઘુ, ગરમ, પાક વખતે મધુર, તીખી, લૂખી, અવૃધ્ય, બલપ્રદ, તૃપ્તિકર, હૃદય, વિકાસી, રચ્ય, શરીરને કૃશ કરનાર; અને કમળો, મેહ, મેદ, અર્શ, પાકુ, સંગ્રહણી, મલસ્તભ, અતિસાર, અરુચિ, લગદર, ઉદર પ્લીહા, ગુદમ, સોજો, કફ, કોઢ, કૃમિ, પરસેવો, ઘીનુ અજીર્ણ, વાયુ, ત્રિદોષ, વિષમ જ્વર અને શળનો નાશ કરે છે છાશ મધુરપાકી છે એટલે પિત્તનો કોપ કરતી નથી લૂખી, ગરમ (ઉષ્ણ) અને તૂરી છે એટલે કફનો નાશ કરે છે, ખાટી અને મધુર છે માટે વાતો નાશ કરે છે મધુર (મીઠી) છાશ :—કફ કરનાર અને વાતપિત્ત નાશક છે ખાટી છાશ :—રક્તપિત્ત અને કૃમિનો નાશ કરે છે ખાટી છાશ મીઠા સાથે પાઈ હોય તો વાતો નાશ કરે છે મીઠી (મધુરી) છાશ સાકર સાથે પાવાથી પિત્તનો નાશ કરે છે મીઠુ અને સૂઠ, મરી, લીડીપીપરની સાથે મેળવી પાવાથી તે રુક્ષ અને કકનાશક છે પેટમાં વાયુ હોય તે ઉપર લીડીપીપર અને મીઠુ નાખી આપવી પિત્ત થયેલાને સાકર અને મરી સાથે આપવી કફોદર ઉપર :—ત્રિકટુ, અજમો, જીરું અને સિધવ નાખી આપવી ત્રિકટુ, મીઠુ (સિધવ). જવખાર વગેરે નાખી તે છાશ સન્નિપાનોદર ઉપર આપવી ક્ષય, દૌર્બલ્ય, મૂર્છા, ભ્રમ, દાહ, તૃષા અને રક્તપિત્ત ઉપર છાશ આપવી નહિ માખણવાળી છાશ ઊંઘ અને અગતી જડના કરનાર તથા જડ છે માખણ કાઢી લીધેલી છાશ લઘુ (હલકી) અને પથ્યકર છે ઘોળનું (પાણી નાખી હલાવેલું દહી—મઠો) ઉષ્ણ અને ત્રિદોષનાશક છે (૧) દાહ (બળતરા) ઉપર :—ગાયત્રી છાશથી કપડું ભીજવી તે વસ્ત્રથી રોગીને સ્પર્શ કરતા રહેવું એટલે દાહનો નાશ થશે (૨) સંગ્રહણી, અતિસાર અને મૂળવ્યાધિ ઉપર :—ગાયત્રી છાશ પાવી, તેથી શરીરમાંનું લોહી શુદ્ધ થઈ રસ, બળ, પુષ્ટિ અને વર્ણ (રંગ) સરસ થાય છે, આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે અને વાત તથા કફના સેકડો રોગોનો નાશ થાય છે (૩) મલાવણ (બદકોષ) થાય તો :—અજમો અને બિડલોણ નાખી ગાયત્રી છાશ પાવી (૪) મૂળવ્યાધિ ઉપર :—ચિત્રકમૂળની છાલ વાટી તેના રસને એક વાસણમાં નાખવો અને તેમાં ગાયત્રી દહી અથવા છાશ નાખી પાવું (૫) મૂળવ્યાધિ ઉપર :—સૂઠ, મરી, લીડીપીપર અને બિડલોણ નાખી ગાયત્રી છાશ પાવી (૬) સંગ્રહણી ઉપર :—ગાયત્રી છાશમાં એક તોલો ઘોળા મૂસળી વાટી પાવી અને પથ્ય છાશ તથા ભાતનું રાખવું (૭) બીજો પ્રકાર :—ગાયત્રી છાશમાં સૂઠ અને લીડીપીપરની ભૂકી નાખી પાવી સંગ્રહણી રોગને માટે છાશ દીપન, ગ્રાહક અને લઘુ છે. (૮) મગફળી ખાધા પછી છાશ પાવી, એટલે નડશે નહિ, તેમ જ તેથી થનાર અજીર્ણને માટે પણ છાશ ક્ષયદો કરનાર છે.

ગાયત્રી ઘી :—રસ વખતે અને પાક વખતે સ્વાદુ, શીત, ગુરુ, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્તકારક, રિન્ગધ, સુગંધી, રસાયન, રચ્ય, નેત્ર્ય, કાતિકારક, વૃધ્ય અને મેધા, લાવણ્ય, તેજ તથા બળને આપવાવાળું, વયસ્થાપક, બુદ્ધિપ્રદ, શુક્લ, સ્વર્ચ, હૃદય, મનુષ્યને હિત કરનાર અને બાળ, વૃદ્ધ, ક્ષતક્ષીણ એમને જડ, અને અગ્નિદગ્ધ પ્રણુ, શસ્ત્રક્ષત, વાત, પિત્ત, કફ, ભ્રમ, વિષ અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે એ નિરામજ્વરને હિતકારક અને આમજ્વરવાળાને વિષમાસન છે. માખણમાંથી તાણું કાઢેલું ઘી :—તૃપ્તિકારક, દુર્બળ માણસને હિતકારક, ભોજનમાં સ્વાદવાળું, નેત્રરોગ, પાકુ અને કમળા ઉપર પ્રશસ્ત છે કોલેરા, અગ્નિમાદ, બાલ વૃદ્ધ, ક્ષયરોગ, આમવ્યાધિ, કફરોગ, મદાત્મ્ય, બદકોષ અને તાવમાં થોડું જ આપવું. જૂનું ઘી :—તીક્ષ્ણ, સારક ખાટું લઘુ, તીખું, ઉષ્ણવીર્ય, રંગ, કરનાર, છેદક, લેખન, સામળવાની શક્તિને વધારનાર, અગ્નિદીપક, ઘ્રાણ-સ શોધક, પ્રણુ રુઝાવનાર (સાધનાર) અને ગુદમ, યોનિરોગ, મમ્તકરોગ, નેત્રરોગ, કર્ણરોગ, સોજો, અપરમાગ, મદ, મૂર્છા, જ્વર, શ્વાસ, ઉવરસ, સંગ્રહણી, મૂળવ્યાધિ, સળેખમ, કાઢ, ઉન્માદ, કૃમિ

* અસ્તપિત્તના રોગમાં અથવા ખાટાખાટા એડકાર આવતા હોય, છાતીમાં બળતરા રહેતી હોય, મોઢામાં ચાદા હોય, અથવા રક્તપિત્તનો રોગ હોય ત્યારે દહી અથવા છાગનું સેવન હાનિકર ગણાય છે —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

વિષ, અલક્ષ્મી અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. એ બળ્તિકર્મ અને નર્સ્યવિષયમા પ્રશસ્ત છે. આ ઘી દશ વર્ષ સુધીનું જૂનું સમજવું. દશ વર્ષ ઉપરાંત જૂનું થયેલું તે સો, હજાર વર્ષ સુધીનું કૌંભ નામનું જાણવું, અગિયારસે વર્ષ ઉપરાંત તે મહાદ્યૂત જાણવું. એ જેમ જૂનું હશે તેમ ગુણમા વધારે હશે, એમ જાણવું. **૪૨૦ શતધૌત ઘૃત** (સો વાર ધોયેલું ઘી) દાહ, મોહ અને જ્વરનો નાશ કરે છે ખીજ ગુણ દૂધ જેવા માખણ, દહી, ઘી ઇત્યા દક ગાયના ઘણા ઉત્તમ છે અને બકરીના ઘણા જ નિંદ છે **ઉપયોગ** :—(૧) આદાશીશી ઉપર :—ગાયનું ચોખ્ખું ઘી સવાર-સાંજ નાકમા નાખવું; એટલે સાત દિવસમા આદાશીશી તદ્દન દૂર થઈ જશે (૨) નાકમાથી લોહી પડે છે તેના ઉપર :—ગાયનું ચોખ્ખું ઘી નાકમા નાખવું (૩) પિત્ત મસ્તકે ચઢી ગયું હોય તો .—ગાયનું ચોખ્ખું ઘી માથે ચોળવું; એટલે ચડેલું માથું તત્કાળ ઊતરી જશે (૪) હાથ-પગમા દાહ (બળતરા) થયો હોય તો :—ગાયનું ચોખ્ખું ઘી ચોળવું (૫) તાવ વગેરે કારણથી શરીરે અતિશય બળતરા થતી હોય ત્યારે .—ગાયનું સો વાર અથવા હજાર વાર ધોયેલું ઘી શરીરે ચોળવું (૬) ધતૂરાના અથવા રસકપૂરના વિષ ઉપર :—ગાયનું ઘી પુષ્કળ પાવું (૭) દારૂ ઉતારવા માટે :—ગાયનું ઘી ૨ તોલા અને સાકર ૨ તોલા એકઠી કરી પાવી (૮) ગર્ભિણીના રક્તસ્રાવ ઉપર :—ગાયનું શનધૌન ઘી શરીરે ચોળવું (૯) ચોથિયો તાવ, ઉન્માદ અને અપરમાર ઉપર :—ગાયનું ઘી, દહી, દૂધ અને જાણુનો રસ, એમા ઘી સિદ્ધ કરી પાવું (૧૦) દાઝેલા શરીર ઉપર :—ગાયનું ધોયેલું ઘી ચોળવું (૧૧) માથાના દરદ ઉપર :—ગાયનું દૂધ અને ઘી એકઠું કરી અ જન કરવું, એટલે નેત્રની શિરાઓ લાલ થઈને રોગ જતો રહે (૧૨) છાકરાંઓની છાતીમાં કફનો ગઢો બંધાયેલો ગયો હોય તે ઉપર :—ગાયનું ઘી છાતી ઉપર ચોળી સારી રીતે મર્દન કરવું. (૧૩) શરીરમાં ગરમી થવાથી લોહી ખરાબ થઈ શરીર ઉપર તાપા જેવા રગના ચાકા થઈ પછી તે કાળા થઈ, તેની ગાઠો બની શરીર ઉપર ફૂટી નીકળે છે તે ઉપર :—પહેલા જળો મૂકાવી લોહી કઢાવવું પછી પિત્તળની કથરોટમા ગાયનું ઘી તોલા ૧૦ અથવા અધું ગાયનું અને અધું બકરીનું લઈ, તેમા પાણી નાખી હાથમા ખૂબ ફીણવું અને પાણી કાઢી ખીજી પાણી નાખવું. એ પ્રમાણે સો વાર પાણીથી ધોઈ, તેમા ફુલાવેલી ફટકડીની ભૂકી અઢી તોલા નાખી, ઘૂટીને તે મિશ્રણ માટીના વાસણમા ભરી રાખવું એ નિત્ય સૂતી વખતે ચાકા થયેલી સર્વ જગ્યાએ ચોળવાથી જમી ગયેલી શરીરમાની ગરમી એછી થઈ, ફેટલાક દિવસોમા શરીરમા બળતરા મટી જઈ લોહી શુદ્ધ થાય છે અને આ દુષ્ટ રોગ નહિ જેવો થાય છે. (૧૪) તુષ્ણરોગ ઉપર :—ગાયનું ઘી અને દૂધ એકઠું કરી પાવું (૧૫) દાહ (બળતરા) રોગ ઉપર :—ગાયનું સો અથવા હજારવાર ધોયેલું ઘી શરીરે ચોળવું (૧૬) હેડકી ઉપર :—ગાયનું કોકરવગણું ઘી પાવું (૧૭) સન્નિપાતજ વિસર્પ ઉપર :—ગાયના શતધૌત ઘીનો વારંવાર લેપ કરવો. (૧૮) તજગરમી ઉપર :—ગાયના ઘામા છીપની ભસ્મ નાખી તેનો ખરલ કરી લેપ કરવો.

* યાદ રાખવું કે, ગૂમડા આદિ ચામડીની ઉપરના દરદો માટે ચોપડવામા ધોયા વગરનું ઘી ઝેર સમાન છે, માટે તે કતી ચોપડવું નહિ, તેમ જ ધોયેલું ઘી ખાવામા ઝેરનું જ કામ કરવું હોવાથી તે ભૂલેચૂકે ખાવું નહિ ધી હોજરીમા પચન થતું નથી ધી ચક્રત, પિત્ત, આતરડાના રસ અને અગ્ન્યાગયના રસથી પચન થાય છે ધીનું પાચન આતરડામા થાય છે જેનું ચક્રત નળણ પડી ગયું હોય તેને માટે ધીનું વધારે સેવન મુક્તિમા પહોંચાડે છે ચક્રત નળણ થાય છે ત્યારે પિત્ત આતરડામા ઓછું જવાથી દસ્તનો રોગ નેઈએ તેવો પીળો થતો નથી પિત્ત નેટલું ઓછું હોય તેટલા અશે દુર્ગંધ ઉત્પન્ન થાય છે એવે વખતે ધી પીવાથી ચક્રતના ઉપર વધારે ભાલે પડવાથી લાભને બદલે હાનિ પહોંચે છે જેને રાત્રે વારંવાર પેગાળ કરવા ભઠ્ઠુ પડવું હોય, બપોરે ભોજન કર્યા પછી પેટમા ભારેપણું આવી જતું હોય, ભાત ખાવાથી પેટમા આક્રોશ આવતો હોય અને મોટા ઓડકારો આવતા હોય તેને ધી વધારે અપાવું નથી

ધી પાચન થાય તો લાભ પહોંચે છે, ધીનું પચનશક્તિથી વધારે સેવન થાય, તો તેથી આતરડા આદિ અવયવો પર નકામો ભાલે પડે છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

* સૂચના :—નવા તીવ્ર જ્વર, મલબદ્ધતા, વિવ્રચિકા, અન્નચિ, મદાગ્નિ અને મદાત્મ્ય રોગમા નવું ધી અપકારી છે જૂનું ધી જે એક વરસથી ઉપરાંત હોય તે મૂર્છા, મૂર્ચ્કા, ઉન્માદ, કર્ણગળ, નેત્રગળ,

ગોમૂત્ર :—(સં મં હિં કં ગોમૂત્ર તૈં ઉચ્ચા ઇં યુરીન લાં યુરીના) તૂર, કડબું, તીખું, લઘુ, ખારુ, ગરમ, તીક્ષ્ણ, પાચન, અગ્નિપ્રેરણ, લેદક, પિત્તલ મેધાકરક, કિચિત્ મધુર, સાગ્રક, લેખન, બુદ્ધિપ્રદ, અને કફ, વાયુ, કુષ્ટ ગુલ્મ, ઉદર, પાકુ, ચિત્રા, શળ, અર્શ, કફ, દમ, આમ, ભ્રમ, જ્વર, આનાહવાયુ, ઉધ્વમ, મલમ્બલ, સોબો, મુખરોગ, નેત્રરોગ ત્વચારોગ, સ્ત્રીઓના અતિસાર અને મૂત્રગેધ, એ સર્વનો નાશ કરે છે સર્વ મૂત્રોમા ગોમૂત્ર ગુણુમા અધિક છે (૧) કફરોગ ઉપર :—એકલુ ગોમૂત્ર પાવુ. (૨) રેચ થવા માટે —ગોમૂત્ર જેટલી વાર કપડામા ગાળી પાવામા આવે તેટલા રેચ થાય છે (૩) ઉદરરોગ અને ભાર ઉપર :—ગોમૂત્રમા સાકર અને મીઠું સમલાગે ત્રીણ વાટી નાખી તે પાવુ, અથવા ગોમૂત્રમા સિધ્ધ અને રાઈની ભૂકી નાખી તે આપવુ (૪) વરાધ ઉપર :—ગોમૂત્ર એક-એ વખત ગાળી તેમા હળદર નાખી પાવુ. (૫) ઉદર-રોગ અને છાકરાંના પેટમાંના ડહાળા (ભાર) ઉપર :—ગાયત્રુ મૂત્ર ૪ તોલા લઈ, તેમા નાળિયેરની કાચલી ૧ પૈસાભાર અને ખરવનીના (ખોરેતીના) સૂકા પાદડા એક પૈસાભાર ધમી પાવા, એથી પેટમાંના સર્વ રોગો ભુદા પડી મલદ્વારે તેના નિકાલ થાય છે, છાકરાઓને આ ઔષધ અષ્ટમાશ અથવા ચતુર્થાશ પ્રમાણુમા આપવુ (૬) પાકુરોગ ઉપર :—હમેશા સવારમા શક્તિ અનુસાર ગાયત્રુ મૂત્ર વસ્ત્રથી ગાળી રોગ કમી-જમ્તી જોર પ્રમાણે ૨૧ અથવા ૪૨ દિવસ સેવન કરવુ. (૭) કર્ણુસ્ત્રાવ ઉપર :—ગોમૂત્ર થોડુ ગરમ કરી તે વડે કાન ધોવો.

ગાયત્રું છાળ :—(સં ગોમય મં શેણ હિં ગોમય કં ગોમય તૈં આહિપી.) દુર્ગંધનાશક, શોધક, સારક, શોષક, ખીજવર્ધક, પોષક રસવાન, કાનિકર અને લેપને માટે ગ્નિધલ તથા મળ વગેરે કાઢનાર છે (૧) મૃતગર્ભ ખડાર પાડવા માટે —ગાયના છાણુનો રસ સાત તોલા કાઢી તે ગાયના દૂધમા પાવો (૨) ગુદભ્રંશ (આમળ) ઉપર :—ગાયત્રુ છાણુ બિનું કરી તેનાથી શેક કરવો. (૩) પરસેવો નહિ થવા માટે—ગાયત્રુ સુકાયેલુ છાણુ અને મીઠાનું જૂનુ માટલું એ બેનો ભૂકા કરી શરીરે ચોપડવો. (૪) ખરજ (ચેળ) જવા માટે.—છાણુ શરીરે ચોળી બિના પાણીથી સ્નાન કરવું (૫) રતાંધળાપણા માટે :—ગાયના છાણુના રસમા પીપર ઘસીને આખમા આજવી.

છાળની રાજ :—શોધક, પ્રણુરોપણુ કરવાવાળી, રોચક, દુર્ગંધનાશક, ધાન્યવર્ધક કૃમિકીટક, શોધક અને શીતનિવારક છે (૧) શીતળા ફૂટી નીકળેલા ફેણા ઉપર :—રાખને કપડાથી ચાળી તે ભરવી આ જ ઉપાય એ ઉપર મુખ્યત્વે કરી શ્રદ્ધ છે (૨) સાધારણ પ્રણુ ઉપર :—ધીમાં રાખ ભેળવી ચોપડવી (૩) ધાન્ય રાખમાં ભરી રાખવાથી ભુક કિણ વગેરે પડતા નથી. x

રોચ, અર્ગ, પ્રણુ અને યોનિદોષ ઇત્યાદિ રોગમા વિશેષ હિતકારી છે (૧) સર્પના ઝેર ઉપર :—૧૦થી ૨૦ તોલા વી પ્રથમ પિવડાવવુ પા કલાક પછી નવશેક પાણી જેટલું પી શકાય તેટલું પિવડાવવુ આથી બિલકી તથા ફસત યદિ વિપદોષ દૂર થશે જરૂર પડે તો બીજી વખત પણ એ જ પ્રમાણે વી અને પાણી પાવા

* (૧) સ્ત્રીઓને સુવારોગ થવા પછી અથવા કોઈ કારણથી ગર્ભારામમા ગાઠ થઈ હોય અથવા શરીર પર સોજો આવેલો હોય તેના ઉપર —ગોમૂત્ર રોજ દિવસમા બે વખત ચારચાર તોલા પિવડાવવું (૨) છર્ણુજ્વર, પાકુ તથા સોજ ઉપર —ગોમૂત્ર કરિયાતાના ફાટમા મેળવી દિવસમા બે વખત ૭ દિવસ પિવડાવવું (૩) ઉદરરોગ ઉપર —ગોમૂત્રનો ક્ષાર ૧ માસા પ્રમાણુમા દિવસમા બે વખત ધીની સાથે આપવો કે જેથી જૂનો ઉદરરોગ પણ નિશ્ચયપૂર્વક દૂર થશે (૪) મૂત્રકૃંદ્રુ ઉપર —રોજ સવારે ૨ તોલા ગોમૂત્ર જળમા મેળવી પિવડાવવુ (૫) આંખોની બળતરા, સુસ્તી, કળબિયાત અને અગ્નિ ઉપર —ગોમૂત્રમા થોડી સાકર મેળવી પિવડાવવુ (૬) ચિત્રી તથા ચાઠા ઉપર —હરતાલપત્રી, બાવળી તથા માલકાગણી ગોમૂત્રમાં ૧ દિવસ ભિન્નવી પછી ખરલ કરી સોજડી બાધી છાંયે સૂકવી પછી લીળુના રસમા ઘસી ચોપડવી

x (૧) પેટમાં નાનાં જંતુ (કૃમિ) થયા હોય તેના ઉપર —છાણુની રાખ સફેદ હોય તે તોલા ૨ લઈ ૧૦ તોલા પાણીમા મેળવી ખજી પાણી કપડેથી ગાળી લેવુ સવારે તથા સાંજે ૩ દિવસ આ પાણી પીવુ (૨) દાંતમાં દુર્ગંધી, જંતુ તથા પેડાના દરદ ઉપર :—ગાયના છાણુને બાળતા જ્યારે તેમનો ધુમાડો નીકળી જાય, ત્યારે બળતા છાણુને પાણીમા ઠારી કોચલા કરવા પછી ખાડી કપડછાણુ કરી મજબૂત ડહાળીમા ભરી રાખવુ રોજ સવારે આ મજબૂતી દાંત સાફ કરવાથી દાંતના સર્વ રોગ દૂર થાય છે

૩-પ્રાણિજ ઔષધિ

इत्यग्रं यत्प्रोक्तं रोगाणामौषधं शमायालम् ।
तद्देशकालबलतो विकल्पनीयं यथायोगम् ॥

૧-અસ્થિ (હાડકા)

ઉપયોગ :—(૧) નાડીપ્રણુ અને ભગંદર ઉપર :—તરસના હાડકા પાણીમા ધસી પાવા અને લેપ કરવો (૨) પીનસરોગ ઉપર :—તરસનુ હાડકુ પાણીમા ધસી નાકમા નાખવુ. (૩) જલોદર ઉપર :—માણસની (કપાળ) ખોપરી પાણીમા ધસી પાવી, એટલે સોજે જલદી ઊતરે છે (૪) તોડ-પ્રણુ અને સડેલા કુદ (કોઠ) ઉપર :—માણસના હાડકા ખારીક વાટી વસ્ત્રગાળ કરી તે ચાદીઓ પર ચોપડવુ, એટલે ક્ષત જલદી ભરાઈ આવે છે (૫) હાડકાયા શિયાળ તથા કૂતરાના વિષ ઉપર :—કૂતરાનો અથવા વાઘનો સુજો દાત અને કપાળની ખોપરીનુ હાડકુ પાણીમા ધસી આપવુ. (૬) ઠેરના ગળામાં હાડકુ અટક્યું હોય તો :—તરસના નાકનુ હાડકુ પાણીમા ધસી તે પાણી ઉપરાઉપરી પિવડાવતા રહેવુ. (૭) ભગંદર ઉપર :—ત્રિફળાના કાઢામા બિલાડાનુ હાડકુ ધસી લેપ કરવો (૮) નાસૂર ઉપર :—ખવલ્યા મિત્રાડીનુ હાડકુ, કાચખાની ખોપરી અને તરસનુ હાડકુ ધસી ચોપડવુ (૯) બાળકોના પેટમાંના ભાર ઉપર :—કાચમાના કપાળનુ હાડકુ ધસી પારું. (૧૦) ભગંદર અને દુષ્ટ પ્રણુ ઉપર :—બિલાડીના અને કૂતરાના હાડકાની ભસ્મ કરી ઘીમા ખરલ કરી લેપ કરવો (૧૧) ઉંદરના વિષ ઉપર :—ખવલ્યા બિલાડીનુ હાડકુ ધસી ચોપડવુ. (૧૨) સર્પના વિષ ઉપર :—ગરુડપક્ષીનો પગ પાણીમા ધસી આપવો x

૨-ઉંદરની લીંડીઓ

ઉપયોગ :—(૧) બાળકોના પેશાબ અને ઝાડા બંધ થયો હોય તો :—ઉંદરની લીંડી પાણીમા કાલવી ફૂટી અને પેકુ ઉપર લેપ કરવો (૨) પ્રદર ઉપર :—ઉંદરની લીંડીઓ ચોખાના ધોવડામણમાં વાટી આપવી. (૩) પ્રમેહ ઉપર :—ઉંદરની ૩-૪ લીંડીઓ દૂધમા આપવી (૪) નાના બાળકને રોચ થવા માટે :—ઉંદરની લીંડીઓ અને એરંડાનુ ચૂર્ણ લીંછુના રસમા ખરલ કરી તેનો ગુદા ઉપર અને ફૂંટી ઉપર લેપ કરવો (૫) કરોળિયો શરીર પર મસળવાથી ઝીણી-ઝીણી ફેફસીઓ થાય છે તે ઉપર તથા ઉંદરના વિષ ઉપર :—ઉંદરની લીંડીઓ ધસી ચોપડવી

૩-કસ્તૂરી

કસ્તૂરી :—(સં ૦ મ ૦ હિં ૦ કસ્તૂરી બ ૦ મૃગનાલી તૈ ૦ કસ્તૂરી ક્ષાં ૦ મુષ્ક. અ ૦ મિરક તીળતી ઇં ૦ મરક. લાં ૦ મોરકસ.) તેની ઉત્પત્તિ નેપાળ દેશમા થાય છે. કસ્તૂરી હરિણની તથા જવાદી બિલાડાની ફૂંટીમાથી નીકળે છે બિલાડાથી થનાર કસ્તૂરી જવાદી કસ્તૂરી કહે છે, એ મૃગકસ્તૂરી કરતા હલકી ગણાય છે. તે સુવાસિત તથા થોડી ઉત્પન્ન થવાથી મોઢી મળે છે. કસ્તૂરી ઓછા પ્રમાણમા મળતી હોવાથી તેમા સેળભેળ બહુ થાય છે કસ્તૂરી રંગમા કાળાશ પડતા લાલ રંગની હોય છે. કસ્તૂરી બહુ જ ઉષ્ણ છે કસ્તૂરી ખુદ્દી રહેવાથી તેની સર્વ સુગંધ હવામા ઊડી જાય છે, એટલા માટે બહુ જ સંભાળથી રાખવી જોઈએ શુદ્ધ કસ્તૂરી સ્વધવાથી નાકમાથી લોહી પડે છે. કસ્તૂરી :—+ચક્ષુષ્ય. તીખી, કડવી, સુગંધી, ઉષ્ણ, શુક્રપ્રદ, ગુરુ, વૃષ્ય, ક્ષાગ્ર અને રસાયન છે તે

x (૧) પથરી ઉપર :—બગલાના હાડકાનુ ચૂર્ણ ૬ માસ પાણી સાથે પિવડાવવુ આ ઇલાજથી પથરીમાથી રેતી બની પેગાળ દ્વારા નીકળી જાય છે (૨) મૃગી ઉપર —મનુષ્યની ખોપરીની રાખ ૩ થી ૬ માસા રોજ સવારે ૨૧ દિવસ પાણી સાથે આપવી

+ ડોઝ્ટર રાધાગોવિંદ કરના મત મુજબ કસ્તૂરી ઉત્તેજક, વાતહર, આક્ષેપનિવારક, સ્વેદજનક, મૂત્રજનન

કિલાસ કુષ (ચિત્રી), મુખરોગ, કફ, દુર્ગંધ, અલક્ષ્મી, મેળ, વાયુ, તૃષા, ઊલટી, શોષ અને વિષનો નાશ કરે છે. જે કામરુ દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલી કાળા રંગની તે ઉત્તમ અને નેપાળમાં થનારી તામ્રવર્ણી તે મધ્યમ અને કાશ્મીરમાં થનારી કપીશ (કાળા લાલ રંગની) વર્ણની તે કનિષ્ઠ જાણવી. લતા કસ્તૂરી :—સ્વાદુ, વૃધ્ધ, શીતળ, લઘુ, નેત્રને હિનકારક, કડવી, છેદક, તીક્ષ્ણ અને યસ્તિશુદ્ધિ કરનારી છે, તથા યસ્તિરોગ, કફ, તૃષા, મુખરોગ, લાલસ્રાવ, ઊલટી, વાયુ, દુર્ગંધ, મેદ અને અલક્ષ્મીનો નાશ કરે છે એ દક્ષિણ દેશમાં થાય છે જવાદી કસ્તૂરી :—ચક્ષુષ્ય, ઉષ્ણ, સુખાવહ, સુગંધી, રિન્ગધ, વાયુ ઉપર પ્રશસ્ત, પુષ્ટિકર અને શુક્રવૃદ્ધિકારક છે, તથા કફ, કિટિલકુષ (કાળા રંગના સખત ચાકાઓ), પરસેવો, દુર્ગંધ વિષ, કઠરોગ અને કુષ્ઠનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) કાન વહે છે તે ઉપર :—થોડી કસ્તૂરી કપાસમાં વીટાળી કાનમાં રાખવી (૨) વાળા ઉપર : ૧ રતીથી ૨ રતી સુધી કસ્તૂરી ઘીમાં નાખી પ્રાશન કરવી; એટલે વધેલો વાળો હશે તો તે પણ સારો થશે (૩) સન્નિપાત જ્વરમાં તદ્દા (મૂર્ચ્છા) આવે છે તે ઉપર :—કસ્તૂરી અને મરી, એ ઘોડાની લાળમાં ઘસી મધ નાખી આપવા × (૪) જ્વરમાં શોષ પડે છે તે ઉપર :—પાણીમાં કસ્તૂરી નાખી આપવી (૫) શીતાંગ સન્નિપાત ઉપર :—કસ્તૂરી આપવી (૬) કસ્તૂર્યાદિ ગુટિકા : કસ્તૂરી અને શુદ્ધ કપૂર એકેક તોલો, લવગ ૨ તોલા, મરી, લીડીપીપર, બહેડા અને કોલિજન એ અર્ધો અર્ધો તોલો તથા દાડમની જાલ ૪ તોલા, એ સર્વ કાથાના પાણીમાં ખરલ કરી મગ

અને કામોત્તેજક છે થોડી માત્રામાં સેવન કરવાથી હોજરીમાં ઉષ્ણતા બતાવે છે, શરીરમાં ગરમી વધે છે, રક્તચાલન ક્રિયા તેજથી થવા માટે છે વાતસર્યા ઉત્તેજિત થાય છે, એટલે આક્ષેપ (આચકી) દૂર થાય છે. મધ્યમ માત્રામાં આપવાથી રિરહર્દ, મગજમાં ભારેપણું, ચક્કર આવવા, કઠમા શુષ્કતા, કસ્તૂરીની ગંધવાળા ઓડકાર, કોઈ કોઈ વખત ઊલટી થવા જેવો ભાસ થવો, નિદ્રાનાશ અથવા મૂર્ચ્છા વગેરે લક્ષણ ઉત્પન્ન થાય છે અધિક માત્રાથી કાઠક માદક ક્રિયા થાય છે કોઈ વખત શરીરમાં કપ અને તીવ્ર આક્ષેપ આવે છે. કસ્તૂરી આમીવાટે અને વૃક્ષવાટે શરીરથી બહાર નીકળે છે એટલે પેગાબ અને પરસેવો વધારી આપે છે

ઉપયોગ :—૧૪ દિવસના મુદતી તાવ અને ૨૧ દિવસના મુદતી તાવ (મોતીઝરા) અથવા ખીન્ન ઉત્ર તાવમાં જ્યારે જીવનીય શક્તિ શિથિલ લઈ જાય છે, મદમદ પ્રલાપ (બડબડાટ), માસપેશીઓનો કપ, કપડો અથવા બિછાના પર હાથ ફેરવતા રહેવું અથવા બિલકુલ ગતિહીન થઈને પગ્ગા રહેવું, નાડી ક્ષીણ, સૂક્ષ્મ અને જલદી ચાલતી હોય, હૃદયકપનનો પહેલો અવાજ સ્ટેથોસ્કોપથી સાંભળવામાં ન આવે, એ અવસ્થામાં કસ્તૂરી બહુ ઉપકારક છે વાતનાડીઓમાં અને ધમનીઓમાં ઉત્તેજના દર્શાવીને લાલ પહોચાડે છે ફેફસાના સોનમાં ન્યૂમોનિયા રોગમાં વાતસર્યાની શક્તિ બહુ ઘટી જાય અને બડબડાટ આદિ લક્ષણ ઉત્પન્ન થાય તો કસ્તૂરી અમોઘ ઔષધ છે દાડડિયા માટે પણ કસ્તૂરી અતિ લાભદાયક છે

જ્ઞાનતત્ત્વોની ઉત્પત્તિથી ઉત્પન્ન થતા હિસ્તીરિયા રોગમાં નિદ્રા લાવવા માટે કસ્તૂરી ઉત્તમ છે અક્રીણ નિષ્ક્રિય થાય, તોપણ કસ્તૂરી નિદ્રા લાવી આપે છે અપરમારમાં કસ્તૂરી વેગ-બળને ઘટાડવા માટે સહાયતા આપે છે હૃદયના ધબકારા વધીને વચ્ચે વચ્ચે ઠાણસ્થાથી મૂર્ચ્છા અને શ્વાસકષ (ગલરામણ) જણાય તો તે પર કસ્તૂરી લાભદાયક છે વાતરક્તરોગમાં પણ કસ્તૂરી હિતકર છે કઠનળી, હોજરી, આતરડા, મૂત્રનલિકા, પિત્તપ્રણાલી અને મહાપ્રાચીરા પેશી (હૃદયની નીચે રહેલી મોટી માસપેશી), એ બધાના આક્ષેપમાં કસ્તૂરી જલદી લાલ પહોચાડે છે સુવાવડીના ધનુર્વાત, બાલકપ, હૃદયના જ્ઞાનતત્ત્વોનો કપ અને હેડકી વગેરે ઉપર કસ્તૂરીનો ઉપયોગ સફળતાપૂર્વક કરાય છે બાળકોને દાંત આવતી વખતે ધનુર્વાત (આચકી) ઉત્પન્ન થાય તો તેના નિવારણ માટે કસ્તૂરી ૧થી ૨ા રતી પાણીમાં મેળવી ગુદામાં પિચકારી આપવાથી લાભ પહોચે છે સૂચના :—રક્તાધિક્ય (મગજમાં લોહીનો વધારો થાય, આખો લાલ લાલ દેખાય)માં કસ્તૂરીનો ઉપયોગ ન કરવો

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

— લતા કસ્તૂરી એ એક પ્રકારના સુગંધયુક્ત નાના ફળ છે તેને હિંદીમાં મુસ્કદાના બ ૦ લતા કસ્તૂરી, કાલકસ્તૂરી તે ૦ તક્ષોલકલમુ, કપૂરવેડ, તા ૦ કંઠે કસ્તૂરી, મ ૦ લતા કસ્તૂરી, કસ્તૂરીવેડ તથા લા ૦ હિબિસ્કસ એ બેલમોસ્કસ કહે છે

× આ પાઠ નિવૃત્ત રત્નાકરનો છે ‘ કસ્તૂરી તથા મરી ઘોડાની લાળમાં ઘસી મધ મેળવી આખમાં અ જન કચ્ચુ ’ આ ઔષધિ ખાવા આપવી નહિ

જેવડી ગોળીઓ કરવી. એ મોઢામા રાખવાથી કફ દૂર થાય છે એના સેવનથી શ્વાસનું નિવારણ થાય છે. (૭) પુરુષત્વ કમી થયું હોય તો :—કસ્તૂરીનું સેવન કરવું. (૮) વીર્યવૃદ્ધિ અને પુષ્ટતા માટે :—ત્રણ ભાર સુવર્ણભસ્મ અને એક ભાર કરતૂરીને એકત્ર કરી તેનું ૧ થી ૨ ગુણ પર્યંત ચૂર્ણ મધ, સાકર અને ઘી સાથે સેવન કરવું, એથી શરીરમાં પ્રકુલિતપાણુ આવી કમરનું દુખવું વગેરે આન્તર પાણુ દૂર થાય છે. પુષ્કળ અગ્નિ લેણી એનું નિય સેવન કરે છે. (૯) ઘણા દિવસનો નિદ્રાનાશ દૂર થવા માટે :—ઝીના અથવા ગાયના દૂધમા કસ્તૂરી વાટી અજન કરવું +

૪-કબૂતરની* હુગાર

ઉપયોગ :—પાકેલું* ગૂમડું ફૂટવા માટે :—(૧) કબૂતરની હુગાર લાવી લેપ કરવો. (૨) વાળા ઉપર :—૨ થી ૩ માસા કબૂતરની હુગાર મધમા મેળવી ગોળી કરી ગળી જવી તે મોટા વધેલા વાળાનો પણ નાશ કરે છે. (૩) પથરી ઉપર :—કબૂતરની હુગાર અને કાકડીના ખિયા ચોખાના ઘોવડામણુમા વાટી પિવડાવવા એટલે પથરી ઝરી પડશે (૪) ભાર ઉપર :—કબૂતરની હુગાર મધમા આપવી.

૫-કાંતણી(કરોળિયા)નું ઘર

ઉપયોગ --(૧) વાળા ઉપર :—કાંતણીનું ઘર ખારીક કરી શક્તિ અનુસાર પાનમા અથવા ગોળમા ખાવા આપવું, સાજ સુધીમા કઈ ખાવું નહિ. સાજે જમવું. પથ્ય :—અલૂણી ત્રણ દિવસ. (૨) આગંતુક જખમો ઉપર :—કાંતણીનું ઘર લગાવવું (૩) ઢોરોને કાંઈ વાગી જખમ પડી કીડા પડે છે તે ઉપર :—કાંતણીનું ઘર રોટલીમા આપવું, એટલે ચાર-પાંચ દિવસમા કીડા નાશ પામી જખમ ભરાઈ આવે છે. (૪) બાળંતરોગ (સુવારોગ) ઉપર :—કાંતણીનું ઘર ખારીક કરી તેને ગોળમા ફૂટી ગોળી કરી સાત દિવસ આપવી. પથ્ય પાળવું (૫) આતુથિક જવર ઉપર :—કાંતણીનું ઘર ગોળમા મેળવી આપવું. (૬) કંઠસર્પ ઉપર :—કાંતણીનું ઘર અને અગરુચ દન, એ સમભાગે લઈ ખારીક કરી ચલમમાં નાખી પાવું

૬-કૂકડીની વિષ્ટા (હુગાર)

ઉપયોગ :—(૧) પાકેલું* ગૂમડું ફૂટવા માટે :—કૂકડીની અથવા કબૂતરની વિષ્ટાનો ગૂમડા ઉપર લેપ કરવો. (૨) હડકાયા કૂતરાના વિષ ઉપર :—કૂકડીની વિષ્ટાનો લેપ કરવો (૩) સોમલના વિષ ઉપર :—કૂકડીની હુગાર પાણીમા મેળવી પાવી એટલે બેલટી થઈ વિષ નીકળી પડશે.

૭-કેશ

ઉપયોગ :—(૧) અગ્નિદગ્ધ મ્રણુ ઉપર :—કેશ બાળી તેલમા ખરલ કરી તેનો મલમ કરી ચોપડવો. (૨) સુખપ્રસૂતિને માટે :—જનને દ્રિયને કેશની ધૂણી આપવી

+ (૧) બાળકોના સસણીરોગ ઉપર —કસ્તૂરી મધમા ચટાડવી (૨) પ્રસૂતા સ્ત્રીનું કષ્ટ ઓછું કરવા માટે :—કસ્તૂરી પાનના બીડામા નાખી ખવડાવવી જરૂર પડે તો એકેક કલાક પછી ત્રણ વખત આપવી (૩) હૃદયોગની તીક્ષ્ણ સ્થિતિ દૂર કરવા માટે :—કસ્તૂરી ૧ રતી તથા પીપરનું ચૂર્ણ ૨ રતી મધમા મેળવી ચાટવું (૪) શ્વાસ, કાસ તથા સળેખમ ઉપર :—કસ્તૂરી, અફીણુ તથા આકડાના રવાઈડા સમભાગે મેળવી મધમા મગના જેવડી ગોળીઓ કરવી તે એકક ગોળી દિવસમા બેત્રણ વખત આપવી. (૫) તાવ, કોલેરા, ક્ષય, વૃહાવરચા અથવા અન્ય રોગથી થયેલી નિર્બલતા ઉપર :—કસ્તૂરી ૧ ભાગ, સુવર્ણના વરખ ૨ ભાગ, ૯૪ પહોરી પીપર ૩ ભાગ મેળવી મધમા મગના જેવડી ગોળીઓ કરવી. રોજ બે વખત એકક ગોળી આપવી

* પારિલુ અને કબૂતર એ એક જ જાતિના છે, મતલબ કે જેમાથી ગમે તેની વિષ્ટા લેવી

× કરોળિયાનું ઘર વાપરવું હોય ત્યારે તેને સારી રીતે કપડાથી સાફ કરી લેવું કોઈ કોઈ વખતે ઈંડા અથવા નાના બચ્ચાઓ મંગેલા લાગેલા હોય છે એ ઈંડા અથવા બચ્ચા ખાવામા આવે તો હાનિ થાય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

૮-ગાંડૂળ

ગાંડૂળ :—(સં ભૂનાગ મં ગાંડૂળ, દવાણા, કાંડવે. ગ્રં અળસિયા હિં ૦ ક્રેચવે કં નંનોલળે)
 ચોમોસામા એની ઉત્પત્તિ થાય છે. એનો રંગ તાળા પ્રમાણે લાલ હોઈ એ વેતલર લાળાં
 હોય છે એના રંગમા તાણુ હોવાથી એનો રંગ લાલ હોય છે ભૂનાગ એટલે ગાંડૂળ-આ અનેક
 વિજ્ઞાનકારક છે પારાની ખાખ કરનાના જન-ણુ વિષયમા એનું સત્ત્વ કંઈલું છે. એના સત્ત્વથી
 જર-આધિ દૂર થાય છે. એ સ્વર્ણાદિ ખનીજ ભેદથી ચાર પ્રકારનું છે તેમાનું સ્વર્ણ-ખાણુમાનું
 દુર્લભ છે **ભૂનાગસત્ત્વ :—**ગાંડૂળ, હળદર, ગોળ, ગૂળળ, લાખ, ભિન, માઝલી, ખોળ અને ટકણુ-
 ખાઝ, એકત્ર કરી ખરલ કરવો અને કુલડીમા ઘાલી દેવતા પર ફૂકવું, એટલે તાળા જેવું સત્ત્વ
 નીકળે છે એ શીત છે અને સપૂર્ણ કુષ્ઠ, પ્રયુ અને સ્થાવરજગત વિષનો નાશ કરે છે. એનો
 પારામા યોગ કરવાથી પારો અગ્નિમા સ્થિર થાય છે. એના સત્ત્વની રવિવારે વીટી કરી તે પાણીમા
 ખોળી તે પાણી પીવા આપવું એટલે તત્કાળ વિષ નાશ પામે છે, દુઃખી થતી સુવાવડીનો છૂટકો
 જલદી થાય છે, તેમજ પાણીમા વીટી ઘોઈ, આગળ લખેલા મંત્રે તે પાણી મત્રી આપવાથી
 મોટું શળ, ત્રિદોષની પીડા, ભૂતખાધા અને ગ્રહખાધાનો નાશ થાય છે તથા સ્ત્રી જલદી પ્રસૂતા
 થાય છે, ગૂમડાને ભરી કાઢે છે અને નેત્રરોગને માટે નેત્રમા નાખવાથી હિત થાય એવું લાલુકીએ
 કહેલું છે. **મંત્ર—**‘રામવત્સોમસેતાની મુદ્રિતેતિ તથાક્ષરમ્ । હિમાલયોત્તરે પાર્શ્વે સ્વર્કર્ણશ્ચ
 મરુદૂમઃ । તત્ર શૂલં સમુત્પન્નં તત્રૈવ વિલયં ગતમ્ ॥’ એ વીટી તેલમા નાખી તે કઢવવું,
 પછી તે તેલ જ્યાં શળ કિવા પીડા થતી હોય ત્યાં ચોપડવું, એટલે તત્કાળ પીડા દૂર થાય છે.
ઉપયોગ :—(૧) વાળા ઉપર :—ગાંડૂળ સૂકવી રાખી દરરોજ શુમારે એક વાલભાર ગોળમા
 ગોળી કરી તે આપવી. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ પર્યંત લઈ પથ્ય અલૂણી કરવી; એટલે શરીરમાના
 સર્વ વાળા બળી જાય છે. (૨) સર્પના વિષ ઉપર :—ગાંડૂળ અને કાળા મરી એ પાણીમાં
 વાટી આપવા એટલે તત્કાળ વિષ દૂર થાય છે (૩) પુરુષત્વ આવવા માટે :—અશર ગાંડૂળ
 લાવી છાશમા ઘોઈ, પછી તે શેકી નલિકાયત્રે અર્ક કાઢવો; આ પાનના ખીડામા બિંદુમાત્ર ચોપડી
 ૩ દિવસ ખાવા આપવો

૯-ગધેડાની લીંદ

ઉપયોગ :—(૧) ઘોળા ઉંદર અંગ ઉપર પડી ગાંઠો ઉત્પન્ન થાય છે તે ઉપર :—
 ગાંઠ શસ્ત્રે ફેડી, તે ઉપર ગધેડાની લીંદ ૮ દિવસ બાધવી (૨) ખરજવા ઉપર :—ગધેડાની
 લીંદનો પાતાળયત્ર વડે અર્ક કાઢી તે ખરજવા ઉપર ચોપડવો. (૩) કાચ, માટી અને ગેરુ
 ઇત્યાદિકોના વિષ ઉપર :—ગધેડાની લીંદનું પાણી પાવું (૪) મધુરા ઉપર :—ગધેડાની લીંદ
 પાણીમા મેળવી તે પાણી પીવા આપવું +

૧૦-ગધેડાનો દાંત

ઉપયોગ :—(૧) શીતળાથી આંખમાં ફૂલું પડ્યું હોય તો :—ગધેડાનો દાંત ઘસી
 અંજન કરવું x

+ ચોટ લાગવાથી હાડકું મરડાઈ ગયું હોય તથા સોજે આવી હોહી બંધાઈ ગયું હોય
 તે ઉપર :—૧ સતલ ગધેડાની લાદ લઈ તેમા થોડો સાજીખાર આશરે ૧થી ૨ તોલા મેળવવો પછી ૮-૧૦
 તોલા સરસવનું તેલ મેળવી બે ભાગ કરવા અરથો ભાગ ચૂલા પર તવો રાખી તે ઉપર રાખવો અરથા
 ભાગની પોટલી બાધી શેક કરવો પોટલીની ઔષધિ ઠંડી થાય ત્યારે તે તવા પર નાખી તવા પરની
 ઔષધિથી શેક કરવો આની રીતે એકાદ કલાક શેક કરવો પછી બે ભાગ મેળવી થોડું બીજું સરસવનું
 તેલ નાખી શેટલાના જેવી પોટીસ કરી કપડાથી બાધી દેવી એક દિવસમા જ હાડકાનું દરદ દૂર થઈ જશે
 x હસ્તલિખિત ગ્રંથોમા એ જ પ્રમાણે એ જ દરદ ઉપર બિલાડીનું હાડકું અથવા બળદનું શિંગડું
 ઘસી આજવાનું લખેલું છે

૧૧-ગોરોચન

(સં ૦ ગોરોચના મં હિં ૦ કં ગોરોચન બં ગોરોચના તૈં ગોરોચનમુ અં હજ્જલ વક્ક ૦ ઇં ગોલેસ્તોન બીમ્બે લાં બોઝોરમ)

ગાયના અથવા બળદના પિત્તાશયમા એક જાતનો જ્યેષ્ઠ જ્વરો ગાગરો ઉત્પન્ન થાય છે; તેને 'ગોરોચન' કહે છે + ગોરોચન :—અતિ શીત, રુચિકર, મંગળદાયક, વશકર, કાતિકારક, વૃધ્ય, કડવુ અને પિશાયબાધા, ગ્રહપીડા, વિષદોષ, કૃષ્ણ, કૃમિ, ઉન્માદ, ગર્ભસ્રાવ, ક્ષત, રક્તવિકાર અને નેત્રરોગનો નાશ કરનાર છે ઉપયોગ :—(૧) ઊલટી, વરાધ (ખારામી) વગેરે બાળકોના અનેક રોગો ઉપર :—ગોરોચન અને હળદર, એ બન્ને ખાનાના પાનના રસમા આપવા. (૨) મધુરો ઉપર :—મધુરો થયેલા માણસને બીજા દિવસે ફક્ત એક વખત બે તોલા ભેસના દૂધમા અડદ જેટલું ગોરોચન મેળવી આપવું આ યોગથી મધુરો પેટમા ન પડતા બહાર પડે છે. (૩) બાળકોને શીતળા હલકા આવવા માટે :—ગોરોચન ગાયના દૂધમા ધસી પાવું, એટલે શીતળા અગ ઉપર તત્કાળ ઊઠે છે (૪) ખરજ ઉપર :—ગોરોચન અને ચદન ધસી લેપ કરવો

૧૨-ઘૃતવર્ગ

(સં ૦ ઘૃત મં તૂપ હિં ૦ ઘી કં તુપ્તે તેં ધ્વાં રોગને જદ્. બં ઘી અં સમન હુલ્લુલ બકર. ઇં કલેરીકાઈડ બટર. લાં બુટીરમ ડેપ્યુરેટમ.)

સર્વ ઘીમા ગાયનું ઘી શ્રેષ્ઠ છે સર્વ ઔષધોમા તાજા ઘીની યોજના કરવી ઘીના સેવનથી માણસના અગમા ધાતુની વૃદ્ધિ થઈ શક્તિ વધે છે અને મગજ શાત રહે છે; ઘીના સેવનથી શરીરમાની અશક્તિ અને ગરમી દૂર થાય છે તથા લોહી શુદ્ધ થાય છે, અતિશય શારીરિક શ્રમ કરનારાઓને ઘીનું સેવન તો અત્યંત હિતકારક છે હાલના વખતમા દુદ્ધવથી દૂધ-ધીની અછત થવાથી ચરબી જેવા નિપિદ્ધ પદાર્થની ઘોમા ભેળસેળ થવા લાગી છે. એ ભેળસેળનું ઘી મેવન કરવાથી અનેક વિકાર થવાનો સંભવ છે એટલા માટે સર્વેએ અવશ્ય સાવચેતી રાખવી ઘી સ બ ધી વિસ્તાર 'ગોવૈદક' ભાગમા કહેલો છે તે જુઓ. બકરીનું ઘી :—ચક્ષુષ્ય, દીપન, બળવર્ધક, વૃધ્ય, પાક વખતે તીખું અને કાસ, શ્વાસ, ક્ષય, કફ, અર્શ અને રાજ્યક્ષમાનો નાશ કરનાર છે મેંદીનું ઘી :—તીખટ તથા ગરમ છે, અને કફ, વાત, ચોનિદોષ, પિત્ત અને શોષનું નાશક છે ભેંસનું ઘી :—સૌખ્યદ, વર્ણકારક, હૃદય, કાતિકર, રુચ્ય, કફકર, મીઠું, શીતળ, વિષ્ણુકારક, બલ-પ્રદ, ધૈર્ય આપનારું તથા ગુરુ છે; અને અર્શ, સગ્રહણી, વાત, રક્તપિત્ત, ભ્રમ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. હાથણીનું ઘી :—કડવું, લઘુ, તૂરુ તથા અગ્નિદીપક છે, અને કુષ્ઠ અને કૃમિનું નાશક તથા મળ અને મૂત્રનું ત્ત્વલક, કફનાશક, પિત્તકારક અને વિષ તથા રક્તવિકારનું નાશક છે ઘોડીનું ઘી :—કિંચિત્ મધુર, અગ્નિદીપક, તૂરુ, તીખું, મળમૂત્રરોધક, કિંચિત્ વાતલ, ઉષ્ણ, પાકકાળે લઘુ તથા તૂરું છે અને કફ તથા મૂર્છાનું નાશક છે ઊંટીનું ઘી :—અગ્નિદીપક, ખારુ, પાક વખતે તીખું અને વિપ, અર્શ, કૃમિ, સોજો, વાયુ, કફ, કોટ, ગુલ્મ, ઉન્માદ, મોહ, મૂર્છા, અપરમાર અને બડબડનો નાશ કરે છે. ગધેડીનું ઘી :—બળકર, બુદ્ધિપ્રદ, વામક (ઊલટી કરનાર), અગ્નિદીપક, ઉષ્ણવીર્ય, પાકકાળે લઘુ. તૂરુ અને ગ્લાનિકારક છે. એ મૂત્રદોષ અને કફનો નાશ કરે છે સ્નાયુ :—રુચિપ્રદ, નેત્ર્ય, પાક વખતે લઘુ તથા અગ્નિદીપક છે, અને વાત, પિત્ત, કફ તથા વિષનો નાશ કરે છે, ઉપયોગ :—(૧) અગ્નિદગ્ધ પ્રણ, હાથ-પગનો દાહ, શિરોભ્રમણ અને આંખો-માંની બળતરા ઉપર :—ગાયનું ઘી ચોપડવું (૨) ગર્ભિણીનો રક્તસ્રાવ, દાહયુક્ત વાતરક્ત

+ એ પિત્તાશયમા નાળિયેર જેવડા એક ગોળામા પીળા રંગના પાણી સાથે એવી નાનીમોટી દશબાર ગોઠા મળી આવે છે

* અમને ખાસ અનુભવથી જણાયું છે કે, ધાતુના દરદીએ સ્ત્રીસ ગ કર્યા પછી શ્વાસ શાત પચ્યા પહેલા પાચ તોલા ગાયનું તાજું ઘી પી જવું, એથી ધાતુની વૃદ્ધિ અને પુષ્ટિ થાય છે સાજા મનુષ્યે કસરત કર્યા પછી એ પ્રમાણે ઘી લેવું એ દૂધ પીવા કરતા વધુ લાભકારી છે

સન્નિપાતજ વિસર્પ અને દાહ રોગ ઉપર :—ગાયત્રું શતધીત અથવા સદઅધીત ઘી ગ્રાણ્યુ; એથી કરી તાવથી થયેલો દાહ પણ શાત થાય છે. ઘી જૂનું હોય તો ઘણું ઉત્તમ. (૩) ત્રાણ તથા નાડીત્રણ ઉપર :—જૂના ઘીનો લેપ કરવો. આંખમાં ખૂંપેલા નાખતો હોય તો સ્ત્રીધૃત આલ્પ્યુ.

૧૩—ઘોડાની લીંદ

ઉપયોગ :—(૧) શૂળ ઉપર :—ઘોડાની લીંદ પાણીમાં મેળવી તે પાણી ગાળી લઈ નેમા થોડી શેકેલી હિંગુ ચૂર્ણ નાખી તે પાવુ; એટલે કઠિન ગળ પણ ત્વરિત શમને ખીન્ને પ્રકાર. —ઘોડાની લીંદનો અર્ક કાઢી આપવો (૨) બાળકોની આંચકી ઉપર —ઘોડાની મુકામેલી લીંદની ઘૂણી આપવી, એટલે કઠિન એવી જાયકીનો નાશ થશે. (૩) કોગળિયા ઉપર :—ઘોડાની લીંદ જાથના પાણીમાં મેળવી વસ્ત્રગાળ કરી અજમો છ માસા પર્યંત નાખી પુનઃ વસ્ત્રગાળ કરી દીકરી લાલ તપાની તે પાણીમાં છમકારી પાવુ (૪) બાળકોની સસણી ઉપર :—ઘોડાની લીંદનો રસ જગ્ગ ગગ્ગ કરી પાવો.

૧૪—ઘોડાનો વાળ

ઉપયોગ :—(૧) ચામખીલ (મસ) થાય છે તે ઉપર :—ઘોડાના વાળથી તેને બાધવો. એટલે ખરી પડે છે

૧૫—છાશ

આ સખધી ગોવૈદક લાગમા માહિતી છે જ તે સિવાયનો બાકીનો લાગ અહીં લખ્યો છે. લેંસની છાશ :—કફર, સાદ્ર, શોકારક તથા ગુરુ છે અને ગુલ્મ, અતિમાગ; પ્લોહા, અર્શ, સંઘ્રહણી, પાકુરોગ, વિષમજ્વર અને મૂત્રરોગની નાશક છે. બકરીની છાશ :—લઘુ નેમ જ નિત્ય છે, અને દાહ, ગુલ્મ, અર્શ, ત્રિદોષ, સોજો, સંઘ્રહણી અને પાકુરોગનો નાશ કરે છે ઉપયોગ :—(૧) સંઘ્રહણી ઉપર :—ગાયની છાશમાં સૂક અને લીડીપીપગું ચૂર્ણ નાખી આપવું

૧૬—દહીં

ગાયના દહીં સખધી વિચાર ગોવૈદક લાગમા છે, ખીજ માહિતી અહીં અપાય છે. લેંસનું દહીં :—રક્તપિત્ત-પ્રસાદન, વૃધ્ધ, સિન્ધ મધુર, શોષક, કફકાગક. ગુરુ, અલિપ્ય દી, બલદર તથા શુક્રકારક છે, અને પિત્ત, વાત તથા શ્રમનું નાશક છે બકરીનું દહીં :—દીપન, પાચન, લઘુ, રુચિકર, ગરમ તથા ગ્રાહક છે, અને નેત્રરોગ, ક્ષય, અર્શ, કાશ્ચ, ત્રિદોષ, શ્વાસ, કાસ અને વાયુનું નાશક છે હાથણીનું દહીં :—તૂરુ, કાતિકારક, રુચિકર, પાક વખતે તીખું, લઘુ, ઉષ્ણ, બગપ્રદ તથા વીર્યવર્ધક છે, અને પરિણામશળ, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે, ઘોડીનું દહીં :—મધુર, તૂરુ, કિચિત્ વાતકર, રુચિકર, આખોને હિતાવહ તથા દીપન છે, અને કફ, મૂર્છા, નેત્રરોગ, કોહ, મૂળવ્યાધિ, પેટમાના કૃમિ, એ સર્વનો નાશ કરે છે ગધેડીનું દહીં :—રુક્ષ, ઉષ્ણ, દીપન, પાચક, મધુર, ખાટું, રુચિકર અને વાતનાશક છે ઊંચીનું દહીં :—તીખું, ખારું, લેદક, રસ વખતે મધુર તથા ખાટું, છે, વાનાર્શ, કૃમિ, કુષ્ઠ, શળ અને ઉદરરોગનો નાશ કરે છે સ્ત્રીનું દહીં :—બળકર, તર્પણ, જડ, પાક વખતે મધુર, ખાટું, આખોને હિતકારક, તૂરુ, પાકકાળે લઘુ, રુક્ષ, ઉષ્ણ તથા કફનાશક છે અને પરિણામશળ, મલસ્તલ અને મૂત્રદોષનો નાશ કરે છે

૧૭—દૂધ

દૂધ જેવો પૌષ્ટિક, શક્તિવર્ધક અને આયુષ્યવર્ધક એવો ખીન્ને એકે પદાર્થ નથી, બધી જાતનાં દૂધોમાં ગાયનું દૂધ શ્રેષ્ઠ છે ગાયના દૂધમાં કોઈ પણ પ્રકારનો અવશુભ નથી, એ બાળકથી વૃદ્ધ સુધી સર્વને અત્યંત હિતકારી છે આગળના વખતમાં દૂધાણી ગાયોનો અત્યંત જથ્થો હતો, તેથી કરી લોકો શક્તિવાન, નિરોગી અને શ્રેયી હતા, હાલના વખતમાં દૂધાણી ગાયોની દિવસે દિવસે અછન થતી જાય છે, દુધાગને લીધે ઢોરની અછત થઈ જમીનમાં તેનાથી મળનારું ખાતર કમી જાય જગવાથી, ધાન્યની ઉત્પત્તિ પણ ઘટવા લાગી છે અને જે ધાન્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે પણ

ઓછા કસવાળુ હોય છે, જેથી તે ખાનારને યેજ્ય તુષ્ટિપુષ્ટિ આપી શકતું નથી, એટલા જ માટે સઘળાએ ગાયતું રક્ષણ થાય એવો યત્ન મન, વાચા અને કાયાએ કરવો ઘટે છે નીચે દૂધ સળધી જે લખવામા આવ્યું છે, તે સિવાય બીજી માહિતી આ ગ્રંથના ગોવિંદક પ્રકરણમાથી મળી આવશે.

ભેંસતું દૂધ :—મધુર, પીષ્ટિક, રિનગ્ધ, બળકર, ગુરુ તથા વૃષ્ય છે, અને શુક્ર, નિદ્રા, કફ, આળસ તથા રુચિને કનારું અને પિત્ત, દાહ, શ્રમ તથા જકરા-મનુ નાશક અને મદાગ્નિમા અપથ્ય છે એ તીવ્રાગ્નિવાળા પુરપોતે ગરમ કરી પાવાથી બળ, પુષ્ટિ અને સર્વ ધાતુની પુષ્ટિ કરે છે **બકરીનું દૂધ :**—તૂરું, મધુર, ગ્રાહક, લઘુ તથા શીતળ છે અને જ્વર, ક્ષય, ઉધરમ, રક્તપિત્ત, સર્વ વ્યાધિ અને અતિસારનો નાશ કરે છે. **મેંઢીનું દૂધ :**—મધુર ગરમ, રિનગ્ધ, કૃષ્ય પુષ્ટિકર, ગુરુ, કફકર અને મેદોવર્ધક છે **હાથણીનું દૂધ :**—મધુર, અગ્નિને મંદ કરનાર, શીતળ, વૃષ્ય, ચક્ષુષ્ય, વીર્યવર્ધક, મેદોવર્ધક, ગ્નિગ્ધ. તૂરું, બળકર, કફકર, તૃષ્ણિકર અને પિત્તનાશક છે **ઘોડીનું દૂધ :**—ખારું, અગ્નિદીપક, રક્ષ, ઉષ્ણ, કાતિકર, દેહરચૈર્થકર, લઘુ, બળકર, ખાટુ તથા સ્વાગ છે, અને સધિવાત, ત્રિદોષ, ઉદરવાયુ, કુષ્ઠ અને દમનો નાશ કરે છે **ગધેડીનું દૂધ :**—મધુર, બળકર, રક્ષ, ખાટુ હીન-શુદ્ધિમાદકારક, પથ્ય, રુચિપ્રદ તથા ખારું છે; અને કફ, વાયુ બાળગેગ, કાસ અને દમનો નાશ કરે છે. **ઉંટડીનું દૂધ :**—મધુર, બળકર, રક્ષ, શોધક, કિંચિત્ ખારું, દીપન, ભેદક સારક, તીક્ષ્ણ તથા ઉષ્ણ છે, અને સોજો, કફ, કુષ્ઠ, આનાહવાયુ, પ્રમેહ, નળવાત, કૃમિ, ગુન્મ, કાસ, અર્શ, ઉદરરોગ તથા શળનો નાશ કરે છે **માનુષ્ય દુગ્ધ :**—મધુર, શીતળ, લઘુ, ચક્ષુષ્ય, તૂરું, પથ્યકર, દીપન, પાચક, ધાતુવર્ધક, રુચિકર, છવન અને મ્નેહન છે એ રક્તપિત્ત ઉપર નસ્ય માટે અને નેત્ર-ગળ ઉપર આખોમા નાખવા માટે ઉત્તમ ઔષધ છે, અને નેત્રરોગ, અભિધાન, વાત તથા પિત્તનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ :**—(૧) ઉદરરોગ ઉપર :—ઉંટડીનું દૂધ પાવું (૨) કફ, ઉધરમ, શ્વાસ અને અશક્તિ વગેરે બાળરોગો ઉપર :—ગધેડીનું દૂધ પાવું (૩) વીર્યસ્રાવ, ધાતુક્ષીણતા વગેરે ઉપર :—દૂધ ગરમ કરી તેમા ખડીસાકર નાખી તે આપવું. (૪) નાના બાળકોને પાલુડા લાગે છે તે ઉપર :—કૂતરીનું દૂધ સ્ત્રીના દૂધમા મિશ્ર કરી આપવું *

૧૮-પેદુબાજર

પેદુબાજર :—બકરીના પેટમા એક જાતનો ગાગડો ઉત્પન્ન થાય છે તેને ‘પેદુબાજર’ કહે છે. * **પેદુબાજર :**—ધાતુવર્ધક છે અને સંપૂર્ણ મેહ, વિપ, કફ, પિત્તરોગ, નેત્રરોગ, મેદોરોગ તથા વાતશળનો નાશ કરે છે એ કતૂરી, કેસર, ઘી, આદાનો ગ્સ કિંવા યથોક્ત અનુપાનમા અથવા લીંડીપીપર, જ્યક્ષ્ણ અને મધમા લક્ષણ કઠવાથી ઘરડો માણસ તરુણ પુરુષ જેવો થશે. **ઉપયોગ :**—(૧) શ્વાસ ઉપર :—૧ રતી પેદુબાજર મધ અને લીંડીપીપરમા આપવું

૧૯-બીરબહોટી (ગોકળગાય)

બીરબહોટી :—(સં ૦ ધ્રુગોપ બ ૦ છોટ કેલુર્ડ. હિ ૦ મખમલી) મૃગ નક્ષત્રમા રાતા ૨ ગર્ના ઝીણા કીડા ઉત્પન્ન થાય છે. તેઓને ઉર્દૂ ભાષામા **બીરબહોટી** કહે છે એમાસામા આ કીડાઓની હાગેની હારો લાગેલી હોય છે વૈદ્ય વગેરે લોકો એ કીડા એકઠા કરી વેચે છે. **ઉપયોગ :**—(૧) **ભાર ઉપર :**—કાળી તુલસીના પાદડાનો અગરસ ૪ માસા અને મધ ૪ માસા એકત્ર કરી તેમાં બીરબહોટી એક અથવા બે બારીક ઘસી ચાટણ તૈયાર કરી, એ સર્વ ચાટણ પ્રથમાર ભે એકદમ ચટાડવું. એ પ્રમાણે ૩-૫-૭ દિવસ આપવું; પરંતુ જેમજેમ રોગનું જોર કમી થતું જાય, તેમ તેમ ઔષધનું પ્રમાણ પણ કમી જતા જવું એનાથી ત્રણ દિવસમા ગુણ સમન્વય છે (૨) **સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ, હળ્યા (ભાર) અને નાના બાળકના પેટમાંના સર્વ રોગો ઉપર :**—કાળી તુલસીના પાદડાનો રસ અને ભાગરાનો અગરસ ૧ તોલા પર્યંત લઈ, તેમા બે પર્યંત

* બાળકના મોમા આદા પડે છે તે ઉપર —ગધેડીના દૂધની અથવા બકરીના દૂધની મોમા સેડ નાખવી

x જેમ બકરીના પેટમાથી ‘પેદુબાજર’ અને ગાયના પિત્તારાયમાથી ‘ગોગેચન’ નીકળે છે, તેમ બટના ઉદરમાથી ‘હજરત હાહ’ મળી આવે છે એને કોલેરા ઉપર વાપરવાનું યુનાની ગ્રંથકારો બતાવે છે

ખીરગદાટી ધમી તથા અધીં રતી ગોરોચન ધસી મધ નાખી આપવું. બાળકને અધીં ખીરગદાટી આપવી (૩) દમ, ઉધરસ અને વરાધ ઉપર:—ખીરગદાટી પાનમા આપવી. (૪) મૂળ-વ્યાધિ ઉપર:—ખીરગદાટી અને ઘાળા કાયાની રાખનો મધમા ખરસ કરી લેખ કરવો (૫) અર્ધાંગ, પક્ષાઘાત, અર્ધિત અને બીજા વાયુ ઉપર:—ખીરગદાટી પાનમા આપવી (૬) પેટગૂળા ઉપર:—અવકળ અને ખીરગદાટીનું ૧ વાલ ચૂર્ણ આપવું (૭) સ્નાન ઉપર:—ખીરગદાટી મીણમા મેળવી લેખ કરવો (૮) બેરો ગંધલા સ્તન કઠિન થઈ ઉપર આવવા માટે:—ખીરગદાટી દૂધમા વાટી ગ્નન ઉપર લેખ કરવો.

૨૦—ભેંસનું છાણ

ઉપયોગ—(૧) નવેલો નખ ઊખજો હોય તો:—ભેંસનું નાલુ છાણ ગરમ કરી આપવું. (૨) મધુરો ઉપર:—ભેંસનું છાણ પાણીમા મેળવી દીંચળુ પર્યંત અને જઘા પર્યંત પગે ચોળી ઘોઈ નાખવું (૩) તણુખિયા પ્રમેહ ઉપર:—ભેંસનું છાણ પાણીમા ગાળી લઈ તેમાં સાકર નાખી તે પાવું ગાયના છાણ સળંધી ગોવંદકમા ભુજો

૨૧—મધ

મધ:—સ૦ મધુ મ૦ મધ હિ૦ શહેદ. ક૦ જેનવુષ્પ તૈ૦ તેની. કા૦ શહેદ અગમીન. અ૦ અસલુલ નહલ. ધ૦ હતી. લા૦ મેલ

સામાન્ય મધ:—શીત, લઘુ, વ્યાદુ, રક્ષ, ગ્રાહક નેત્રોને હિતાવહ, અગ્નિદીપક, વ્રણશોધક, નાડીની શુદ્ધિ કરનાર, સૂક્ષ્મ રોપણ, મૃદુ વર્ણકારક. મેધાકર, વિશદ, વૃષ્ય, રુચિકારક, આનન્દ-કારક અને તૂરુ છે, તથા સહેજ વાતકર, ક્રોધ, અર્શ, ઉધરસ, પિત્ત, રક્તરોપ, કક, મેહ, કૃમિ, મદ, ગ્લાનિ, તૃષ્ણા, ઊલટી, અતિમાગ, દાહ, ક્ષતક્ષય, મેદ, ક્ષય, ફેડગી, ત્રિદોષ, આધ્માનવાયુ, વિષ તથા મલખંધનો નાશ કરે છે સર્વ જાતિનું મધ:—વ્રણરોપણ, શોધક અને અસ્થિને સાધનાર છે. મધ તપાવવાથી કિવા ઉષ્ણકાળમા ઉષ્ણ પદાર્થોમા લક્ષણ કરવાથી વિષ જેવું દુઃખ કરે છે. ઔષધોમા જૂનું મધ આપવું. જેમ જેમ જૂનું થતું જાય તેમ તેમ તે ગુણકારી છે. ઘી અને મધ સરખે ભાગે લેવા નહિ એમ લેવાથી તે વિષ સમાન વાય છે. ગે ગાયના ઘી જેવું, રુચિકર, મુગધી એવું મધ ઉત્તમ જાણવું ઉપયોગ—(૧) કાન વહે છે તેને માટે:—ઝાડો પડે ત્રીણી માખોનું મધ બેસે છે તેનું મધ કાનમા નાખવું (૨) કાનમાં ખગાઈ વગેરે ગઈ હોય તે ઉપર:—કાનમા મધ નાખવું (૩) વીંછીના વિષ ઉપર:—દશ ઉપર મધ ચોપડવું. (૪) મેદો-રોગ ઉપર:—સવારે ગરમ પાણી ચાર તોલા લઈ તેમા બે તોલા મધ નાખી તે પાવું. (૫) મુખરોગ ઉપર:—મધનો ગંદૂપ (મોઢામા મધ લઈ તે કેટલીક વાર રાખી કોગળા કરી નાખવો) ધારણ કરવો, એટલે મોઢામાના વ્રણ, ચાંદી તથા દાહ, તૃપા વગેરે રોગ દૂર થઈ મુખને સ્વચ્છતા આવે છે, અથવા મધ-પાણી એકત્ર કરી તેના કોગળા કરવા (૬) અગ્નિદગ્ધવ્રણ ઉપર:—પોવ્યા મહુડાનું મધ પીછાએ ચોપડવું. (૭) કાનખજારો કાનમાં ગયો હોય તો:—મધ અને તેલ કાનમા નાખવું (૮) રક્તપિત્ત ઉપર:—મધ અને સાકર એ બકરીના દૂધમા પાવું (૯) તૃષ્ણારોગ ઉપર:—પાણીમા સાકર અથવા મધ નાખી તે પાવું. કડુ પાણી અને મધ એકત્ર કરી તે શેરભર પાવું; ઊલટી થશે એટલે તૃષ્ણા અને દાહ શમશે (૧૦) ખરસાણીના વિષ ઉપર:—પાણીમા મધ નાખી પાવું (૧૧) ઝેરકોચલાના વિષ ઉપર:—મધ, ઘી અને સાકર ખાવા આપવા

૨૨—માખણ

ભેંસનું માખણ:—તૂરુ, વાતુલ, ચુરુ, કકકર, મેદોવર્ધક, આખોને હિતકર, ધાતુવર્ધક, વૃષ્ય, મધુર, શીત, બળકર, દાહકારક તથા ગ્રાહક છે, અને શ્રમ તથા પિત્તનું નાશક છે એ જ તાલુ હોય તો ધાતુવર્ધક, બાળ તથા વૃદ્ધને હિતકારક અને બળકર છે. બકરીનું માખણ:—મધુર, તૂરુ, લઘુ, આખોને હિતકારક, દીપન, બલકર તથા હિતકર છે, અને ક્ષય, ઉધરસ, ગુદમ, પ્રમેહ, શળ, નેત્રરોગ, જ્વર, પાકુરોગ અને શ્વેત ક્રોધનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) કાનનો દાહ થાય

છે તે ઉપર:—માખણ કિચિત્ દેવતા ઉપર પિંગળાવી કાનમા નાખવું. (૨) રક્તમૂળવ્યાધિ ઉપર:—માખણ અને તલ ખાવા આપવા; અથવા માખણ, નાગકેસર અને ખડીસાકર ખાવા આપવા (૩) રક્તાતિસાર ઉપર:—માખણ, મધ અને ખડીસાકર ખાવા આપવા.

૨૩—મૂત્રવર્ગ

મૂત્રવર્ગમા ગોમૂત્ર મુખ્ય છે ઔષધોમા એ સર્વ મૂત્રોના અલાવે આપવું ગોમૂત્રમા રેચક ગુણ ધણો ઉત્તમ છે પુષ્કળ તેલો અને ઘી સિદ્ધ કરવાના કામમા ગોમૂત્રનો ઉપયોગ થાય છે. નસ્યને માટે ઊંટનું મૂત્ર આપવું, પ્રાશનાર્થે ગાયનું પ્રશસ્ત, અને ગંધકા, ઘોડા, બકરા તથા ભેસોનું મૂત્ર તેલમા ઉકાળી લેપ કરવાથી દુદ્ધ, કંડૂ અને વિસર્પનો નાશ કરે છે ભેંસનું મૂત્ર:—તૂરું, કડવું, ખારું, પિત્તકર, ઉષ્ણ તથા તીષ્ણ છે, અને શૂળ, અર્શ, ઉદર, કુષ્ઠ, મેહ, વિષૂચિકા, સોળે, આનાહ, પાકુરોગ, ગુલ્મ તથા કંડૂનો નાશ કરે છે બકરીનું મૂત્ર:—તીષ્ણ, લઘુ, ઉષ્ણ, કડવું, રુક્ષ, ત્રાદુ તૂરું, તીક્ષ્ણ, પથ્યકર તથા વાતુલ છે, અને દમ, ઉધરસ, સોળે, કમળો, ઉદર, પાકુ, કફ, ગુલ્મ, પ્લીહા, નાડીવ્રણ, વિષ અને કર્ણશૂળનો નાશ કરે છે. હાથણીનું મૂત્ર:—ખારું, કડવું, ભેદક, પિત્તલ, તૂરું, તીક્ષ્ણ, સારક, તીષ્ણ તથા વિદારણ છે; અને શૂળ, હેડકી, દમ, વાયુ, કિલાસકુષ્ઠ (ચિત્રી), કંડૂ, મડગકુષ્ઠ, કૃમિ, અર્શ, વિષ, ગુલ્મ અને કંડૂનો નાશ કરે છે ઘોડીનું મૂત્ર:—ઉષ્ણવીર્ય, ખારું તીષ્ણ, રુક્ષ, તીક્ષ્ણ તથા પિત્તલ છે, અને કુષ્ઠ ઉન્માદ, કૃમિ, મેહ, કફ, વાયુ, દુદ્ધ, શૂળ, વિષ, કિલાસકુષ્ઠ અને મોહનો નાશ કરે છે. ગંધેડીનું મૂત્ર:—અગ્નિદીપક, કડવું, ખારું, તીષ્ણ તથા તીક્ષ્ણ છે, અને કફ, વાયુ. સગ્રહણી, કૃમિ, ભૂતબાધા, કપ, ઉન્માદ અને ચિત્તભ્રમનો નાશ કરે છે. ઊંટનું મૂત્ર:—તીષ્ણ, કડવું, ઉષ્ણ, દીપન, પિત્તલ ખારું, તીક્ષ્ણ તથા બળકર છે, અને ક્રોધ, અર્શ, ઉદર, કૃમિ, ઉન્માદ. વાતરોગ તથા મનોવ્યાધિનો નાશ કરે છે નરમૂત્ર:—રેચક, ખારું, ઉષ્ણ, રસાયન, કડવું તથા રુક્ષ છે, અને વિષ, આમ, કૃમિ, ચ્વત્કોષ, વ્રણ, ભૂતબાધા, ત્વગ્દોષ, વાયુ, મેહ, કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) કંડૂ, ક્ષય અને પાકુરોગ ઉપર:—જૂના લોહકાટને ગરનાળાના અગર બહેડાના લાકડાના કોલસામા તપાવી, ગોમૂત્રમા ૧૦૦ વાર ભીજવી, પછી તેનો ખરલ કરી તેમાથી ૧ વાલ ચૂર્ણ મધ અને લીડીપીપરમા આપવું એ ચૂર્ણને ‘મડૂર’ કહે છે. (૨) અપરમાર ઉપર:—માકડના રક્તમા ચીથરું ભીજવી સૂકવી, તે ગંધેડીના મૂત્રમા ભીજવી તેનું ત્રણ દિવસ નસ્ય આપવું, એટલે ફેફસ દૂર થાય છે. (૩) વિષારી સર્પના દંશ ઉપર:—માણસનું મૂત્ર પાવું એટલે ઊલટી થઈ વિષ ઊતરશે

૨૪—મીણુ

મીણુ:—પિચ્છલ (ચીકટું), સ્વાદુ, તીષ્ણ, સ્નિગ્ધ, મૃદુ, અસ્થિસધાનકારક તથા વ્રણને હિતકર છે; અને વાયુ, ક્રોધ, વિસર્પ, રક્તદોષ, વાતરક્ત, ભૂતદોષ અને લેપ કરવાથી ચામડી ફાટે છે તેનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) નવેલા ઉપર:—તપાવેલા મીણુની લૂગદી નખ પર ખેસાડવી અને પાટો બાધવો, તેથી ચાગ-પાચ દિવસમા ગુણ આવે છે. (૨) પગ ફાટે છે તે ઉપર:—તપાવેલું મીણુ ચોપડવું. (૩) ગૂમડાં ઉપર:—ઘીમા મીણુ તપાવી તે ચોપડવું (૪) રક્તપ્રદર ઉપર:—મીણુમા ઇંટનું ચૂર્ણ કરી ખાવા આપવું.

૨૫—મોરનાં પીછાં

ઉપયોગ—(૧) હેડકી અને ઊલટી ઉપર:—મોગના પીછાની રાખ અને લીડીપીપર, એ મધમા આપવા. (૨) સર્પદંશ ઉપર:—મોરના પીછા તળાકુ સાથે ચલમમા નાખી પાવા; એટલે વિષ ઊતરશે (૩) માછલાના વિષ ઉપર:—મોરના પીછાની ધૂણી આપવી. (૪) વિષ-આધા દૂર થવા માટે:—જે પ્રમાણે ગાડૂળમાથી તામ્રસત્ત્વ નીકળે છે, તેજ ક્રિયાથી મયૂરપિચ્છમાથી તામ્રતત્ત્વ નીકળે છે એ તામ્રસત્ત્વની વીંટી કરી તે પાણીમા ઘોળી તે પાણી આપવું એટલે વિષબાધા દૂર થશે

૨૬-વાઘની ચરણી

ઉપયોગ—(૧) હાડત્રણ ઉપર :—જે-ત્રણ દિવસ વાઘની ચરણી સમાધી. (૨) શીતળા થોડા આવવા માટે :—વાઘનો ચળો દાન પાણીમા ઘસા એક વખત આપવો. (૩) મધિયાયુ ઉપર :—વાઘની ચરણી નાચ બિલતી વેળાએ શરીરે માળસી

૨૭-સમુદ્રકીણ

સમુદ્રકીણ એ એક જાતના માછલાના પેટનું તારાપજર છે. એ મહેદ મગનું મોર્ષ એ ઉપર ઝીણા ઝીણા છિદ્રો હોય છે એ બન્નેથી આવી આવે છે. સમુદ્રકીણ :—મંદિર, નર, કુતુ, ચક્ષુષ્ય, શીતળ, પટલાદિ દોષનાગક. આરક તથા ત્રિપા છે, અને કાંચાળ, કડ, કડિંગ અને પિત્તને નાશ કરે છે. અશુદ્ધ સમુદ્રકીણ અગમ્ય કહે છે; એટલા માટે તેનું મેલન કદમ માંચન :—સમુદ્રકીણ લીણના નસમા ખલ કરતુ એટલે શુદ્ધ થાય છે. ઉપયોગ—(૧) રત્નાંધળા અને અહિર ઉપર :—સમુદ્રકીણ અને ખડીસાકની બૂળ મગન-મગન આપવામાં નાખવી; એટલે અહિર, રતાધળો, તાગ, મગ (તેજમાધી પાણી ગળવ), કડ (ખાજ) અને મિકાએ નમ્મિ દર થાય છે (૨) કાનમાંના સમુદ્રકી વગેરે ઉપર :—સમુદ્રકીણની વસ્ત્રમાળ બૂળ કાનમા નાખવી તથા તે ઉપર લીણનો રસ નાખવો (૩) કાર્મશ્ચાય, ત્રજ અને ચિદ્રા (પર) ઉપર :—સમુદ્રકીણનું ચૂર્ણ કાનમા નાખવું. (૪) કંડ ઉપર :—સમુદ્રકીણ વાટી ચોપડવું.

૨૮-સર્પની કાંચળી

જેને ફેણ છે એવા સર્પની કાચળી ગુણકારી છે સર્પની કાચળી પુખ્તમા નાખવાથી તેને બિધર્ષ લાગતી નથી ઉપયોગ—(૧) અંગ ઉપર પિત્ત ઊઠે છે તે ઉપર :—સર્પની કાચળી બાળી તલના તેલમા ખરલ કરી ચોપડવી (૨) શીઘ્ર પ્રસન્નિ થવા માટે :—સર્પની કાચળી બાળી તેની ધૂણી આપવી. (૩) બદ ઉપર :—સર્પની કાચળી અને અડીણની વડી કરી ઉપર ખાંધી; અથવા સર્પની કાચળી બારીક કરી ગોળમા ત્રણ દિવસ બદાળ કરવી. (૪) આમખીલ (મસ) ઉપર :—સર્પની કાચળી બારીક કરી ગોળમા ત્રણ દિવસ ભદાળ કરવી. બીજો ઉપાય :—સર્પની કાચળી પાણીમા ખગ્ન કરી લેપ કરવો. (૫) ઉંદરના વિષ ઉપર :—સર્પની કાચળીની ધૂણી ત્રણ દિવસ આપવી (૬) વિષમ જ્વરાદિકા ઉપર :—સર્પની કાચળી શીઘ્ર, દિગ્ધ અને કડવા લીમડાના પાદડા એવું સમભાગે ચૂર્ણ કરી તેને ધૂપ આપવો. એ ગક્ષસ અને કાકિની એમનો પ્રતિમધ કરી વિષમજ્વરનો નાશ કરશે.

૨૯-સસલાનું લોહી

ઉપયોગ—(૧) સુસી (વરાધ) ઉપર :—સસલાના લોહીમા કપડું લીજવી રાખવું અને તે કપડું દૂધમા મસળી તે દૂધ સુસી થયેલા બાળકને પાવું

૩૦-સાબરશિંગ

ઉપયોગ—(૧) સોજો, જખમ, લાપોટિયું અને વાયુએ અંગમાં સણકા આવે છે તે

× સાબરશિંગનું શોધન તથા મારણ :—(૧) સાબરશિંગના પ્રથમ સોપારી સોપારી સમાન દુકડા કરવા પછી ખાટી છાનમા ત્રણ દિવસ બિલતી રાખવા એવે દિવસે કાઠી પાણીથી ગોઈ અર્ચના તાપમા સૂકવી લેવાથી શુદ્ધ થાય છે ત્યાર પછી ૪ શેર આકડાના પાનને મોટા મોટા ખાડી, એક કપડાને માટી અને છાણમા સિતલી તેના ઉપર ૧ શેર નેટલા બિલાવવા આશરે બા ઇચ નેટડી નંડાઈ ગમ્મતી તેના ઉપર સાબરશિંગના શુદ્ધ સુકાયેલા દુકડા પાથરવા પછી ઉપર આકડાનાં ખાડેલા પાનનો ધર કરવો તેના ઉપર બીજા સાબરશિંગના દુકડા પાથરવા બધા મળી આગરે ૧૫ શેર સાબરશિંગના દુકડાને આકડાના પાનની લગ્ગદીની વચમા ગોઠવી દેવા કોઈ પણ જગાએથી દુકડા બહાર ન દેખાય એ સંભાળી લઈ કપડાથી ચોખ્ખી પોટલી બાધવી ઉપર માટી(છાણ તથા લાદ મેળવેલી)થી સપુટ કરી સૂર્યના તાપમા સુકાવી લેવું સુકાઈ ગયા પછી-પાતળો બીજો ધર કરવો તથા ન્યા તડ પડી હોય તે જગ્યા સાવધાનીથી બંધ કરવી બીજો ધર સૂર્યના તાપમા સારી રીતે સુકાય ત્યારપછી ગજપુટ અગ્નિ આપવો અગ્નિ સ્વાગ

ઉપર:—સાખરશિગ ઘસી લેપ કરવો. (૨) માથું દુખતું હોય તે ઉપર:—દૂધમા સાખરશિગ ઘસી લેપ કરવો. (૩) રક્તાતિસાર અને આમાંશ ઉપર:—સાખરશિગ ઘીમા ઘસી આપવું (૪) બાળકને ગળું પડે તે ઉપર:—સાખરશિગ ગાયના દૂધમા કિંવા ઘીમા ઘસી તાળત્રા ઉપર લેપ કરવો અને તે ઉપર મીઠા એરંડાનાં પાઘડા લગાડવા, તેમ જ ગાયના દૂધમા સાખરશિગ ઘસી પાવું (૫) વાતશૂળ ઉપર:—સાખરશિગની અર્ધો માસા ભસ્મ ૧ તોલા ઘીમા આપવી. (૬) ધાતુવૃદ્ધિ ઉપર:—સાખરશિગની ભસ્મ દૂધમા આપવી, એટલે ધાતુવૃદ્ધિ થઈ ધાતુસ્થાનની કકડા નીકળી જાય છે (૭) ઉધરસ, દમ, ક્ષય, ગ્રંથિ, અપચી અને અંડવૃદ્ધિ ઉપર:—૧ વાલ સાખરશિગની ભસ્મ મધમા આપવી. (૮) સાખરશિગની ભસ્મ કરવાની કૃતિ:—સીતાફળના પાઘડા બારીક ચઢન પ્રમાણે વાટી તેનો લાખો ગોળો કરી, તેમા સાખરશિગનો કકડો મધ્યભાગે રાખવો તથા તેને વગડાઉ જાણના પુટ આપવા એટલે તેની ભસ્મ થશે. એ જ રીતે આકડાના દૂધમા સાખરશિગ નાખી પુટ આપવાથી ભસ્મ થશે.

૩૧—હરિણુશૂગ

ઉપયોગ—હૃદરોગ, કંઠિયાહ, સંધિશૂળ અને હૃદયશૂળ ઉપર:—(૧) હરિણુના શિંગડાના કકડા કરી કોડિયામા નાખી, જાણુનો અગ્નિ કરી ભસ્મ કરવી. તે અર્ધો માસો ગાયના ઘીમા આપવી.

૩૨—હસ્તિદંત

ઉપયોગ—(૧) કેશ આવવા માટે:—હાથીદાંતના વહેરને દારુહળદળના રસની ભાવના આપવી અને તે ઉપર ચોપડવી. (૨) ગૂમકુંડૂ માટે:—હાથીદાંત ઘમી ગૂમડાના મોઢા પર એક બિદુ કઠ્ઠું. (૩) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—હાથીદાંતની ધૂણી આપવી (૪) ખરજ, ગજકણ્ઠિ વગેરે ઉપર:—હાથીદાંતનો વહેર બાળી તે રાખનો ઘીમા ખરલ કરી લેપ કરવો (૫) દંતવત્તી (નેત્રનાં ફૂલ) માટે:—હાથીદાંત, કુક્કરના દાંત, ભીંટના દાંત, બળદના દાંત, બોકડાના દાંત, ગધેડાના દાંત, શંખ, મોતી અને સમુદ્રીણુનું ચૂર્ણ કરી પાણીમા ખરલ કરી સળી જેવડી લાખી ગોળી કરવી એ પાણીમા ઘસી આખમા અંજન કરવું; એટલે આખમાંનું ફૂલ ઘણું જ જલદી દૂર થાય છે. આ પ્રયોગ ફૂલ પર દૂર થવા માટે ઘણો જ ઉત્તમ છે

શીતળ થયેલી સલાળપૂર્વક સપુટ કાઢી તોડી સફેદ સાખરશિગની ભસ્મના ટુકડા કાઢી લેવા જે કદાચ ટુકડાની અદર કાળો ભાગ જેવામા આવે તો કાળા ભાગવાળા ટુકડાને આકડાના પાનના રસમા ૩ કલાક ખરલ કરી એકએક તોલાની ટીકડી બાધી સૂર્યના તાપમા સૂકવવી સુકાઈ ગયા પછી શરાવસપુટ કરી અર્ધો ગજપુટ આપવો ઘણું કરીને એક જ પુટમા ભસ્મ તૈયાર થઈ જાય છે કોઈ વખતે ગિગ વધારે સખત હોય તો કોઈકોઈ ટુકડા કાચા રહી જાય છે માત્ર કાચા રહેલા ટુકડાને જ બીજા પુટ આપવો આવી રીતે કરેલી ભસ્મ કળીચૂના જેવી સફેદ થાય છે (૨) સાખરશિગના ટુકડાનું ઉપરની રીતે જ શોધન કરી આકડાના પાનને બદલે કુંવારના ગર્ભમા ઉપરની રીતે જ સંપુટ કરી ગજપુટ અગ્નિ આપવાથી ભસ્મ થાય છે કદાચ કાચી રહે તો કાચા ટુકડાને કુંવારના ગર્ભના રસમા ખરલ કરી નાનો પુટ આપવો (૩) સાખરશિગના અરધાઅરધા તોલાના અનુમાને કકડા કરી એરંડિયા તેલમા ૧૫ દિવસ પલાળી રાખી બહાર કાઢી લઈ દુગાગ ભાગે એરંડિયા તેલ સાથે માટીના પાત્રમા કપડછાણું કરી ગજપુટ આપવાથી એક જ પુટમા સાખરશિગની ભસ્મ થાય છે સાખરશિગની ભસ્મની માત્રા ૨થી ૪ રતી સુધી છે દિવસમા બે વખત સવારે તથા સાંજે યોગ્ય અનુપાનની સાથે આપવી

૧—શ્વાસ તથા ઉધરસ ઉપર:—કફ બહાર પાડવા માટે ૨ રતી ભસ્મ ૨ માસા સાકરમા મેળવી ખાઈ ઉપર થોડું દૂધ પીવું કફ સુકાવવા માટે ભસ્મ મધમા મેળવી ચાટવી ૨—હૃદરોગ ઉપર:—સાખરશિગ ભસ્મ ૨ રતી તથા પીપરનું ચૂર્ણ ૪ રતી મેળવી મધની સાથે ચાટવું ૩—ન્યુમોનિયા (વાતશ્લેષ્મ જ્વર), પાર્શ્વશૂળ તથા વાયુથી શરીરના કોઈ પણ ભાગમાં નીકળતા શૂળ ઉપર:—ધી તથા મધ સાથે મેળવી ભસ્મ ચાટવી ૪—ધાતુવિકાર તથા પેશાબમાં ધાતુ જવી:—મોગલી બેઠાણું ૬ માસા લઈ પાણીમા લીંબવા દેવા બેત્રણ કલાક પછી લીંબઈ જાય ત્યારે થોડી સાકર મેળવી તેની સાથે સાખરશિગની ભસ્મ લેવી આકડાના પાનના રસથી કરેલી સાખરશિગભસ્મ કુંવારના રસમા કરેલા મારણુની અપેક્ષા કફનો નાશ કરવા માટે વધારે બળવાન છે ધાતુવિકાર તથા હૃદરોગમા કુંવારના રસવાળી વિશેષ હિતકારક છે

૪-રસવૈદક

૧-અભ્રક

(સ ૦ મ ૦ હિં ૦ ક ૦ અભ્રક. ૨૦ ભોડલ. ૬૦ સિતારાજમીન. અ ૦ તલ્લક. ૯૦ ટાલક ઝિલમર. લા ૦ માઈકા બ ૦ અભ્ર, અકસર;) ધોળો, રાતો, પીળો અને કાળો, એમ ચાગ પ્રકારના અભ્રક છે. ઔષધોમાં ધોળો અને કાળો વપરાય છે કાળો અભ્રક ગુણોએ શ્રેષ્ઠ છે. * શોધન :—(૧) કાળો અભ્રક :—અગ્નિ ઉપર તપાવી ગાયનું દૂધ, ત્રિકુળાનો ઉકાળો, કાજી અને ગાયના મૂત્રમા સાત વાર બોળવો એટલે શુદ્ધ થશે. (૨) અભ્રક દેવતા ઉપર તપાવી બોરડીના કાઢામા બોળવો અને હાથથી મસળવો તથા ઉપરનું પાણી કાઢી નાખી સૂકો કરી આપવો. તે ધાન્યાભ્રક કરતા સારો થશે. ધાન્યાભ્રક કરવાની રીત :—અભ્રકને તેના ચોથા ભાગમા ડાગરમા મેળવી કામળામા બાધી ત્રણ દિવસ પાણીમા પલાળી રાખવો અને હાથથી પુષ્કળ મસળવો; પછી પાણીમા પડ્યો હોય તે અભ્રક યુક્તિથી બહાર કાઢી સૂકવી આપવો અભ્રક :—તૂરો, મધુર, કડો, આયુષ્ય આપનાર અને ધાતુ-વર્ધક છે, તથા ક્ષય, ત્રિદોષ, ગૂમડા, પ્રમેહ, ક્રોધ, બરોળ, ઉદર, ગાંઠ, વિપ અને કૃમિનો નાશ કરનાર છે મારણુ :—(૧) ધાન્યાભ્રક ૧ ભાગ અને ટકણુખાર ૨ ભાગ એકત્ર કરી, ખરલ કરી અધમૂષા યંત્રમા ઘાલી તીવ્રાગ્નિએ પચન કરવું પછી દૂધમા ખરલ કરી પુટ આપવો એટલે ભસ્મ નિશ્ચય થશે એ ભસ્મ સ્વભાવે શીતળ છે તેથી બધા રોગો ઉપર ચોખ્ખી. x (૨) ધાન્યાભ્રક કાસુદરાના રસમા મસળી પુટ આપવો એ પ્રમાણે દશ પુટ આપવા એટલે તેની ભસ્મ થશે (૩) ધાન્યાભ્રક લઈ આકડાના દૂધ(રસ)મા એક પહોર સુધી ખગલ કરી, ગોળ ચક્રાકાર વડી કરી તેની આસપાસ આકડાના પાન વીંટાળી માટીના કોડિયાના સપુટમા ઘાલી વગડાઉં છાણાનો ગજપુટ અગ્નિ કરવો. આ પ્રમાણે આકડાના દૂધમા એકેક દિવસ ખરલ કરી સાત ગજપુટો કરવા, પછી વડની વડવાઈઓનો ઉકાળો કરી તેમા અભ્રક એકેક દિવસ ખરલ કરી ત્રણ ગજપુટો કરવા; એટલે અભ્રકની ભસ્મ સારી થશે એ ભસ્મથી સર્વ રોગો દૂર થાય છે, અલ્પ મૃત્યુ દૂર થાય છે, ધોળા વાળના કાળા વાળ થાય છે અને જેવું જેવું અનુમાન આપે તેવો તેનો ગુણ થાય છે. (૪) ધાન્યાભ્રક અને નાગબલા

* કાળા રંગના અભ્રકમા પણ ૪ પ્રકાર (હર્દર, નાગ, પિનાક તથા વજ) છે હર્દર અભ્રક અગ્નિમાં નાખવાથી દેડકાની માફક રાખ્દ થાય છે નાગ નામના અભ્રકને અગ્નિમા નાખવાથી કુત્કારની માફક ગખ્દ નીકળે છે પિનાક અભ્રકનો ગખ્દ ધતુષના ટકાર જેવો હોય છે, અને વજાભ્રક અગ્નિમા જરા પણ રાખ્દ કરતો નથી રજપૂતાનામા કાળા રંગના અભ્રકમા ત્રણ ભત જેવામા આવે છે. હર્દર, પિનાક અને નાગ. એ ત્રણ ભતના અભ્રક સેવન કરવાથી ગરીરમા નાના પ્રકારના વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે માત્ર વજાભ્રક ગરીરને માટે કાઈ પણ નુકસાન નહિ કરતા લાલ પહોચાડે છે અભ્રકનું શોધન કરતી વખતે જ્યારે તપાવેલા અભ્રકના કકડાને ઔષધિના રસમા છુઝાવવામા આવે ત્યારે ઉપર એક ગુણુપાટનો કકડો વારવાર ઢાકતા જવું, નહિ તો અભ્રક સૂક્ષ્મ રજકણુએ કેટલોક ભડી જશે ગુણુપાટના કકડાને છેવટે પાણીમાથી ઘોઈ પાણીમાથી અભ્રક કાઢી લેવો ધાન્યાભ્રક કરવા પહેલા યુક્તિથી શુદ્ધ કરેલા અભ્રકને સૂર્યના તાપમા સૂકવી, પતરા અલગ અલગ કરી ખાડીને બારીક ચૂર્ણ કરી લેવું પછી ચૂર્ણનો ચોથો ભાગ ડાગર મેળવી ઉપર કહેલી રીતિથી ધાન્યાભ્રક તૈયાર કરવો બોરડીના કાઢાની રીતિવાળું શોધન શાસ્ત્રમા લખેલ છે, પરંતુ વૈદ્યો પ્રાય ધાન્યાભ્રક કરીને પછી મારણુ કરે છે, બોરડીના કાઢામા શોધન કરતા નથી

x ન ૧ મા લખેલ રીતિથી બનાવેલી ભસ્મ કાળા રંગની થાય છે તે સાધારણ ગુણુવાળી છે ન ૩ મુજબ બનાવેલી ભસ્મ ગેરુ જેવા રંગવાળી બને છે, તેમજ ગુણુ પણ વધારે આપે છે. ન ૧ વાળી ભસ્મની માત્રા ૨ થી ૬ રતી છે ન ૩ વાળાની માત્રા ૧ થી ૨ રતી છે. ન ૩ મુજબ બનાવેલી ભસ્મનો શ્વાસ તથા ન્યૂમોનિયા પછીની ફેફસાની નિર્બળતામા ઉપયોગ કરેલો છે બહુ જ જલદીથી ક્ષયદો બતાવે છે

(ગંગેટી), ભદ્રમેય, વડનુ દ્વધ અથવા વડવાઈ એનો રસ, હળદરનું પાણી, મજ્જાનો કાઢો, આ બધા ઔષધોથી અનુક્રમે ભાવના આપવી અને પ્રત્યેક ભાવનાને સારા પુટ દેવા, એટલે અરણુવર્ણ ભરમ થશે. શતપુટી અને સહસ્રપુટી અબ્રક કરવો હોય તો કુંવારના રસમા ખરલ કરી પુટ આપવા, એટલે રગદાર

* અબ્રકનો રસ કરવાની યુક્તિ કાક્ય ઉચ્ચર તત્ત્વમા આપી છે અબ્રક ભરમ ગતપુટી અને સહસ્રપુટી વગેરે થાય છે પરંતુ કહેવું છે કે દગાદિસ્તુ ગતાત્ સ્યાત્ પુટો વૈ વ્યાધિનાશને । શતાદિસ્તુ સહસ્રાત્. પુટો યુક્તઃ રસાયને ॥ ૧ ॥ (અર્થાત્ ગંગનો નાગ કરવાને દગથી સો મુઢીના પુટો આપવા જોઈએ, અને સોથી લઈ હજાર મુઢી પુટ રસાયન માટે છે) વળી એમા પણ હજાર પુટમા તો રસની ભાવના માત્રને જ પુટ કહેલ છે એમા મર્દન નહિ કરવું એમ વેદો કહે છે, પરંતુ ગતપુટમા મર્દન અવશ્ય કરવું વળી રસની ભાવના આપી ૩ કલાક ખગલ કરી સૂર્યના કડક તાપમા સુકાવી લેવી પછી ખીન્ને દિવસે પુનઃ ઔષધિના રસની ભાવના આપવી એમ દગ ભાવના આપ્યા પછી એક ગજપુટ અગ્નિ આપવો, એવો પણ કેટલાક વેદોનો મત છે કેટલાક વારવાર ગજપુટ આપવાનું કહે છે ખજરમા મળતી સહસ્રપુટી અબ્રક તો મો પુટની પાનું નથી હોતી એથી ગાનમા કહેલો લાભ આજકાલ જોવામા આવતો નથી દંશપુટી અબ્રક ભરમ —નાગચેમથના રસમા અગર તાલજાતના રસમા દગ દગ પુટ આપવાથી થાય છે વીસપુટી અબ્રક ભરમ —વડવાઈની છાલનો કાઢો, પાનનો રસ, અરડસી, મરત્યાક્ષી (રતવેલિયો), ઘોળા કનેર, લાલ સાટોડી અને વડનું દ્વધ, એ પ્રત્યેક વનસ્પતિમા પુટ આપી અગ્નિ આપવો આમ ૨૦ પુટ આપવાથી સિંદૂરના સમાન લાલ રંગની વાય છે એકતાણીસપુટી ભરમ —ધાન્યાબ્રકને ૩ દિવસ મેથના કાઢામા મર્દન કરવો પછી સાટોડીનો રસ, કામુદ્ગનો રસ, નાગચેલના પાદડાનો રસ અને સૂર્યખાર, એમા જુદા જુદા ત્રણ ત્રણ પુટ આપવા ત્યાર પછી વડની વડવાઈના રસમા ત્રણ પુટ આપી યુવરના દ્વધમા, ગોખરના કાઢામા, કૌવચના રસમા, કલ્લીકાફા (કેળકાફા) ના રસમા, એખરાના રસમા ત્રણ ત્રણ પુટ અને ગાયના દ્વધમા આઠ પુટ દેવા ત્યાર પછી ફહી, માખણ, મધ, ઘોળા (ચિનાઈ) સાકર, એ દરેકનો એક એક પુટ આપવો (પ્રથમ ૩ કલાક ઔષધિના રસની સાથે ખરલ કરી એક એક તોલા આશરાની ટીકડીઓ ખનાવી સૂર્યના તાપમા સંવધી સુકાયા પછી સ પુટ કરી પુનઃ સ પુટની માટીને તાપમા સુકાવી લેવી ત્યાર પછી ગજપુટ અગ્નિ આપવો સ્વાગ શીતળ થયેથી સ પુટ કાઢી ભરમને ખીન્ન રસની ભાવના આપવી, એ પ્રમાણે દરેક પુટ અપાય છે) એ પ્રમાણે સર્વ ઔષધિઓના પુટ આપવાથી અબ્રકની દિવ્ય ભરમ થાય છે એ સર્વ રોગોનો નાગ કરનારી છે સર્વ પ્રયોગમા નાખવા યોગ્ય છે વળી ગ્રીઓના મર્દને હરણુ કરનારી, મૃત્યુને છતનાર, વીર્યવૃદ્ધિ કરનાર અને આયુષ્યને વધારનાર છે એને ખાવાથી સતાનની વૃદ્ધિ થાય છે સાઠપુટી અબ્રક ભરમ —ધાન્યાબ્રકમા હરતાળ, આમળાનો રસ અને ખડિયોખાર મેળવી ધૂટી ટીકડી ખનાવી અગ્નિ આપે આ પ્રમાણે ૬૦ વખત અગ્નિ આપવાથી સિંદૂરના સમાન લાલ ભરમ થાય છે આ ભરમ ક્ષયાત્મિક સર્વ રોગોનો નાગ કરે છે ગતપુટી અબ્રક ભરમ —વડ, યુવેર અને આકડાનું દ્વધ, કુંવારપાકાનો રસ, નાગરમેય, મનુષ્યનું મૂત્ર, વડવાઈનો રસ અને ખીલીના પાનનો રસ અથવા કાઢો, આ દરેકમા કાળા ધાન્યાબ્રકને ધૂટી ૧૦૦ પુટ આપવાથી પોખરાજમણિના જેવી ભરમ થાય છે સહસ્રપુટી અબ્રક ભરમ —વજ્રબ્રકને ખરલમા નાખી વાટી પછી અગ્નિમા તપાવી ગાયના દ્વધમા નાખવી (છાટવી) પછી લોઢાના વાસણમા ધી નાખી તેમા એ અબ્રક નાખી તે મહાગ્નિથી પચાવે પછી અબ્રકને ચોથા ભાગનું ધાન (ડાગર) લઈ ખત્રેને કામળીના લૂગડાની કોથળીમા નાખી લીજવે પછી એક મોટી કથરાટમા એ અબ્રક નાખીને કોથળીને ખૂબ મસળે એ પહોર પછીથી સવળો અબ્રક નીકળી પાણીમા આવી જાય, ત્યારે પાણીને નિતારી અબ્રકને કાઢી લે, ત્યારે ધાન્યાબ્રક શુદ્ધ થાય છે. પછી એને ખરલમા નાખી ૧ આકડો, ૨ વડ, ૩ યુવેર, એ ત્રણેનું દ્વધ, ૪ કુંવારપાકાનો રસ, ૫ એરડાના મૂળનો રસ, ૬ કડ, ૭ મેય, ૮ ગળો, ૯ ભાગ, ૧૦ ગોખર, ૧૧ રી ગણી, ૧૨ સાલવણ, ૧૩ પિઠવણ, ૧૪ ઘોળા સરસવ, ૧૫ ખરમજરી (અરડો), ૧૬ વડવાઈ, ૧૭ ખીલીના પાનનો રસ અથવા કાઢો, ૧૮ ખોરડી, ૧૯ અરણી, ૨૦ ચિત્રક, ૨૧ ટીખર, ૨૨ હરડે, ૨૩ પડોળનો રસ, ૨૪ ગોમૂત્ર, ૨૫ આમળા, ૨૬ ખહેડા, ૨૭ જલકુલી, ૨૮ તાલીસપત્ર, ૨૯ મૂસળી, ૩૦ અરડસી, ૩૧ આસગંધ, ૩૨ અગથિયાનો રસ, ૩૩ ભાગરો, ૩૪ કેળાનો રસ, ૩૫ સાત્વીન, ૩૬ ધતૂરો, ૩૭ લોધર, ૩૮ દેવદાર, ૩૯ તુલસી, ૪૦ ખને ધગે, ૪૧ કામુદ્ગ, ૪૨ મરી, ૪૩ ફાડિમહાણાનો રસ, ૪૪ પીલુડી, ૪૫ શખાવળી, ૪૬ ખાલછડ, ૪૭ નાગચેલના પાદડાનો રસ, ૪૮ સૂઠ, ૪૯ બ્રાહ્મી, ૫૦ ત્રુસડા, ૫૧ ભારગ, ૫૨ કંકડવેલ, ૫૩ કાથો, ૫૪ શિવલિંગી, ૫૫ કડ, ૫૬ પલાગનો રસ, ૫૭ કડવા તુરિયા, ૫૮ ઉદરકની, ૫૯ જવાસા, ૬૦ મરત્યાક્ષી, ૬૧ કલો છ છર, ૬૨ તેલપણી, ૬૩ ધી, ૬૪ દ્વધ, ૬૫ મધ, (કોઈ કોઈ એમા પંચાશલનો રસ, દુટક, ગોળ, ખડિયોખાર, માલતી, સાલવણ, નાગખલા, અતિખલા, મહાખલા, શતાવરી, કૌચની જડનો

ભસ્મ થશે + અભ્રક ભસ્મનું અમૃતીકરણ : અભ્રકભસ્મના બરાબર ગાયન ઘી મેળવી લોઢાના વાસણમાં પચન કરાવવું ઘી પચી જાય એટલે તે ભસ્મ બધા કામોમાં ચોજવી, જે અભ્રકભસ્મ નિશ્ચંદ્ર અને કાજળ જેવી બારીક થાય તે મૃત જાણી તે જ જો સય દ્રવ્યોળી અને ચળકતી રહી તો વિષ પ્રમાણે મૃત્યુ, વ્યાધિ અને રોગને પેદા કરે છે + અભ્રકસત્ત્વપાતન—અભ્રકનો ભૂત એક દિવસ કાજળમાં

રસ, ગાજર, ગજરડું ગળી, લસણ, ઉટકણ, અમરવેલ, હિલમોચક્ર, યુક્તિ, પાતાળ ગરૂડી, જટામામી, દહી, ખાંડ એટલી ચીજો વધારે લેવાનું બતાવે છે) એ દવાઓના રસમાંથી એકેકમાં દિવસે ધૂડી, ટીકડી બાધી સૂર્યના તાપે સૂકવી અડાયા છાણમાં ફૂંકવી એ પ્રમાણે ફરેકમાં સોળ વખત ફૂંકવાથી સાદઅપુટી અભ્રક ભસ્મ થાય છે

* અભ્રકને નિશ્ચંદ્ર કરવાની સરળ વિધિ :—૨૦ તોલા સૂરોખાત તથા ૨૦ તોલા ગોળ થોડું પાણી નાખી મેળવી લેવા. પછી તેમાં ૪૦ તોલા શુદ્ધ અભ્રક મેળવી એક હોટલીમાં ભરવું પછી તેજ અગ્નિ પર રાખવું અગ્નિ સખત હોવાથી સૂરોખાત કોઈ કોઈ વખત અવાજની સાથે બેઠે છે અને હોટલીમાંથી અગ્નિની જ્વાળા નીકળે છે, પણ તેથી કોઈ કોઈ પ્રકારની હાનિ થતી નથી આવી રીતે ૬ કલાક અગ્નિ આપવાથી એક જ વખતમાં અભ્રક ચમક વગરની થઈ જાય છે કેટલીક વખત સૂરોખાત બહાર જવાથી થોડો ઉપરનો ભાગ ચમકવાળો રહી જાય છે તેને જુદો કાઢી એવી જ રીતે આગ આપવી ત્યારપછી આ અભ્રકમાંથી સૂરોખાત કાઢી નાખવા માટે ખાડી પાણીમાં મેળવી હાથથી સારી રીતે મસણવું ત્યારપછી ૬ કલાક રહેવા દઈ જે અભ્રક વાસણમાં નીચે બેસી જાય તે ઉપરથી સલાળપૂર્વક પાણી કાઢી નાખી ઉપયોગમાં લેવી આ ભસ્મ બહુ જ થોડા પુટમાં કામલાયક બની જાય છે

અભ્રકભસ્મ ત્રણપુટી :—ઉપરની રીતે નિશ્ચંદ્ર કરેલી અભ્રકને આકાશના પાનના રસમાં ઘુટાઈ કરી ૩ વખત ગજપુટ અગ્નિ આપવાથી ભસ્મ તૈયાર થાય છે આ ભસ્મ શ્વાસ, નવગર્ભિ સર્વ રોગ ઉપર તેમ જ શરીરબળ વધારવા માટે વ્યાપી

× કાળા રંગની અભ્રકભસ્મને સફેદ રંગની કરવી હોય તો જાંબુની અતરછાલમાં તેને ખૂબ ધૂંટી સ્પુટમાં કપડમટ્ટી કરી ગજપુટ આપવો

+ (૧) અભ્રકસત્ત્વપાતન વિધિ :—કાળા અભ્રકમાંથી કરેલો ધાન્યાભ્રક ૪૦ તોલા, ટકણખાર ૧૦ તોલા, સાદો ગજળ ૧૦ તોલા, ધી ૧૦ તોલા, મધ ૧૦ તોલા અને ચણેાડી ૧૦ તોલા લઈ તમામને ખાડી એકત્ર કરી તેમાં ૧૦ તોલા આમલીનું પાણી નાખીને નાના નાના ગોળા બનાવવા મુકાયા બાદ કોષ્ટીચંદ્રમાં મૂકી કોયલાના તેજ અગ્નિ પર રાખી ધમાવવું એટલે સત્ત્વ ગળવા માટે છે સત્ત્વ ગળવા માટે છે ત્યારે પીળી જ્વાળા નીકળે છે, અને સત્ત્વપાતન થઈ જશે ત્યારે વીજળી જેવી જ્વાળા ધોળી નીકળશે ખાસ કરીને કોલસા હોલવાઈ જાય ત્યારે સમજવું કે સત્ત્વપાતન થઈ ગયું છે ૪૦ તોલા અભ્રકમાંથી સત્ત્વપાતન થતાં રાાથી ૩ કલાક લાગે છે સત્ત્વ પ્રથમ રવાના આકારમાં પડે છે, એટલે તેને લોહચુંબકથી પકડી એકઠું કરવું આવી રીતે એકત્ર કરેલા રવાને ફરીથી કોષ્ટીચંદ્રમાં મૂકી આગરે અર્ધો કલાક સખત આગ આપવાથી રવા પીગળી જઈ એક ઢાળિયો બની જાય છે ૪૦ તોલા અભ્રકમાંથી ૩થી ૫ તોલા સુધી સત્ત્વ નીકળે છે આવી જ રીતે અભ્રક ભસ્મમાંથી મિત્રપચકના યોગે સત્ત્વપાતન થાય છે (૨) અભ્રકસત્ત્વની ભસ્મ-વિધિ :—ઉપર મુજબ કાઢેલા સત્ત્વનું ખાડીને બારીક ચૂર્ણ કરવું પછી ૧૦ મો ભાગ હિંગળોક મેળવી કુવારના રસથી અથવા ત્રિક્ષણના કાઢાથી એક પ્રહર ધૂટવું પછી ટીકડી બનાવી શરાવસપુટમાં મૂકી કપડમટ્ટી કરી ગજપુટ અગ્નિ આપવો આવા ૨૦ અથવા તેથી અધિક પુટો આપવા વારંવાર હિંગળોક મેળવતા જવું (૩) અભ્રકસત્ત્વ રસાયન :—અભ્રકસત્ત્વ ખાડી બારીક ચૂર્ણ કરી ધીના કરમો આપી લોઢાના તવા પર શેકવું લાલચોળ થાય ત્યારે લોઢાની ખરલમાં નાખી ધૂટવું આવી રીતે ત્રણ વખત કરવું ત્યારપછી ટમો ભાગ શુદ્ધ ગધક મેળવી વડની જટાના ક્વાથમાં ખરલ કડી ટીકડીએ બનાવી સૂકવી શરાવસપુટ કરવી ત્યાર પછી ગજપુટ આપવો આવી રીતે વારંવાર ગધક નાખી વડવાઈના ઉકાળામાં ખરલ કરવું આવા ૫૦ ગજપુટ આપવા ત્યાર પછી ૫૦ ગજપુટ ત્રિક્ષણના ક્વાથમાં આપવા ત્રિક્ષણના ક્વાથમાં ખરલ કરતી વખતે પણ વારંવાર ગધક મેળવતા જવું આવી રીતે એકદર ૧૦૦ ગજપુટ આપવાથી સત્ત્વાભ્ર રસાયન તૈયાર થાય છે માત્રા ૧ ચોખ્ખાભાર, ત્રિક્કું તથા વાવડિ ગના બે આનીભાર ચૂર્ણની સાથે આપવાથી જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, સત્રહણી જેવો ભયકર રોગ નિર્મૂળ થાય છે, તેમ જ ક્ષય, પ્રમેહ, પ્રદર વગેરે રોગો ઉપર પણ આ રસાયન અતિ લાભદાયક છે (૪) અભ્રકસત્ત્વ ભસ્મવિધિ :—અભ્રકસત્ત્વ ખાડી ચૂર્ણ કરી શુદ્ધ પારે સમભાગે તથા બમણા શુદ્ધ ગધકની કન્જડી મેળવી ઘુટાઈ થયા પછી કુવારના રસ નાખી કરીથી સારી રીતે ઘુટાઈ કરવી ત્યાર પછી ખરલમાં મૂકી ચૂર્ણ કરવું આ

અને એક દિવસ મૂળાના રસમા રાખવી પછી કેળના કદાના રસની લાવના આપવી અને યોથે લાગ ટંકણખાર છુદ્ધ મત્ત્યમા મેળવી, લેસના છાશમા મડિયા કરી સૂકવી, વામણમા નાખી ખૂબ અગ્નિ કરવો, એટલે અબ્રકનુ સત્ત્વ પડશે તે સર્વ ગોળો કરી મિત્રપંચક (લી, મધ, ગૂળ, ગુળ, અને ટંકણખાર) મેળવી કુલડીમા ઘાલી અગ્નિ કરવો, એટલે તેની કાસા જેવી લગડી થશે તે પારાનુ જરણ કરવા માટે યોગ્ય છે અને સર્વ લોહ રંગના ગુણોથી અધિક છે અબ્રકસત્ત્વગુણ :— શીત, ત્રિદોષનાશક, રસાયન, પુરપત્ત્વ લાવનાર અને વ્યગ્ધાપક છે આ અબ્રકસત્ત્વ જેવા ખીજ ઔષધો ભૂમડળમા નથી. અબ્રકદ્રાવણ :—અબ્રકદ્રાવણ લાગ્યોદય વિના કોઈ દિવસ સિદ્ધ થતું નથી, એમ શાસ્ત્રમા કહેલું છે કોઈ દેકાણે લાગ-યાગે સિદ્ધ થયું હશે પણ જણાયું નથી. (૧) ધાન્યાબ્રક લઈ અગધિયાના પાંડાના રસમા મર્દન કરવો પછી મૂળાની અદર ઘાલી માટીનો લેપ કરી ગોટ(જનવગેના વાડા)મા હાથસર ભીડું એક મહિના સુધી પૂરી ગખતુ પછી કાઢવાથી પારા જેવું પાતળું થશે અબ્રકસત્ત્વનાં અનુપાન :—(૧) અબ્રકલસ ૧ ગુળથી ૪ ગુળ સુધી મધ અને લીડીપીપર સાથે આપવી; એટલે પ્રમેહ, શ્વામ, વિપરોગ, કોઠ વાયુ, પિત્ત, કફ, કફક્ષય ક્ષનક્ષય, સગ્રહણી, પાડુરોગ, ભ્રમ, કમળો, શુભ્મ રંગે રોગ દૂર થાય છે (૨) વાવડિંગ, સૂક, મરી અને લીડીપીપરના ચૂર્ણમા વાલસર આપવી, એટલે ક્ષય, પાડુ, સગ્રહણી, શૂળ, આમ, કોઠ, શ્વામ, પ્રમેહ, કાસ, મદાગ્નિ અને ઉદર સખધી વ્યથા, એ રોગો દૂર થાય છે, છુદ્ધિ સારી થાય છે અને શુક્ર ધાતુની વૃદ્ધિ થાય છે (૩) વીસ પ્રકારના પ્રમેહ મારુ મધ, લીડીપીપર અને શિલાજિતમા આપવી (૪) ક્ષયરોગમા સોનાના વરખ સાથે આપવી (૫) ધાતુવૃદ્ધિ માટે સોનાના અને રૂપાના વગખ સાથે અથવા ભગ્મ સાથે આપવી (૬) રક્તાપત્તને સારુ હરડે, ગોળ અથવા એલચીદાણા અને સાકર સાથે આપવી (૭) ક્ષય, પાડુ તથા મૂળ વ્યાધિ માટે ત્રિકટુ, ત્રિકળા, ચાતુર્જાત, સાકર અને મધની સાથે આપવી (૮) પ્રમેહ અને મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર :—એલચીદાણા, ગોખરુ, ભોય-આમલી, ખડીસાકર અને ગાયના દૂધની સાથે આપવી (૯) પ્રમેહમા ગળોનુ સત્ત્વ અને ખડીસાકર સાથે આપવી (૧૦) જીજીવર માટે મધ અને લીડીપીપરમા આપવી (૧૧) નેત્રરોગ અને ધાતુ-ષુષ્કિને સારુ ત્રિકળાના ચૂર્ણ સાથે મધમા આપવી (૧૨) ગૂમકાને માટે મોરવેલના સત્ત્વ સાથે ત્રિકટુના ચૂર્ણમા આપવી (૧૩) બળવૃદ્ધિને માટે ગાયનુ દૂધ અને ભોતકાળામા આપવી (૧૪) મૂળ-વ્યાધિને માટે ભિલામા સાથે આપવી (૧૫) વાયુરોગને માટે સૂક, પુષ્કરમૂળ, ભારગમૂળ અને આસગંધના ચૂર્ણ સાથે મધમા આપવી (૧૬) કફરોગને માટે કાયકળ, લીડીપીપર અને મધમા આપવી (૧૭) જઠરાગ્નિ પ્રદીત થવા માટે તથા મૂત્રાઘાત, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રગંખડા(પથરી)મા સર્વ ક્ષારો સાથે આપવી (૧૮) ધાતુસ્ત લનને માટે લાગમા આપવી. (૧૯) ધાતુવૃદ્ધિ માટે લવંગ તથા મધમા આપવી. (૨૦) પિત્તરોગને માટે ગાયના ઘી સાથે સાકરમા આપવી ખાકીના રોગો માટે ઉચિત અનુપાનો મુજબ આપવી +

૨-અંબર

અંબર એ એક ખનીજ પદાર્થ છે. એના ગાગડા થાય છે. એ પૃથ્વીની કાંટોમાથી અથવા

ચૂર્ણને કપડમટ્ટી કાગેલ અગ્નિશીતમા ભરી વાવકાયત્રમા ૧૬ પ્રહારની સગત આવ્ય ફેવી, એટલે શીતીના ગળામા રસસિદ્ધિ દર નમગે તથા તળિયે અબ્રકસત્ત્વની ભગ્મ તેચાગ થશે માત્રા ૧ રતી પીપર અને મધમા ચાટવાથી ક્ષય, શોષ, ઉદરસ, પ્રમેહ, પાડુ તથા હઠીલા નૂના સર્વ રોગ તરત મટી નય છે (આ ચારે વિધિ વૈદ્યકલ્પતરુ પરથી લીધેલા છે તા ૨૫-૧-૩૦ ના ગાજ અમદાવાદમા મળેલી વૈદ્યસલામા સત્ત્વ-પાતન કરેલું હતું તે મુજબ 'વૈદ્યકલ્પતરુ' પરથી)

+ અશુક્ર (શોધ્યા વગર) અસિક્ર (ચક્રિકાવાળી કાચી) અબ્રકની ભરમ મનુષ્યના ગરીરમા અનેક પ્રકારની પીડા કરે છે એ કોઠ, ક્ષય, પાડુરોગ, સોજો, હુફ્ય અને પસવાડામા પીડા તથા ભારે સતાપ આપનાર છે અબ્રકનાં વિકારની ગાતિ ત્રણ દિવસ આમળા પાળીમા વાટી પીવાથી થાય છે, એમ કહેલું છે

x અંબર સ ૦ અગ્નિંન્દર, વહનિન્દર, અગ્નર હિ ૦ મ ૦ કા ૦ અ ૦ બ ૦ અંબર લે ૦ અંબરગ્નિસ

સમુદ્રમા તરતુ અગર સમુદ્રકિનારા ઉપર ઘણે ઠેકાણે મળે છે એ વિશેષ કરી બાલ્ટિક સમુદ્ર, પર્શિયન સમુદ્ર ઇત્યાદિ કિનારા ઉપર અને પોલાડ, જર્મની, સ્વીડન, સિસિલી, પ્રશિયા ઇત્યાદિ દેશોની જમીનમા મળે છે અબર પીળુ, કાળુ અને ઘોળું તથા તે ઉપર ટપકા હોઇ ને ગોળ અરગળ જેવુ પીળા રંગનુ હોય છે પીળુ અબર શ્રેષ્ઠ છે કાળુ અમુ સર્વથી ઓછી કિમતનુ છે. ખરું અબર મોઘુ વેચાય છે, એટલે કેટલાક લોક મનાવટી પણ કરે છે જે ખરુ અબર છે તેના બે ગાગડા લઈ એક ઉપર એક ઘસવાથી, તે ગરમ થતા જ સૂક્ષ્મ પદાર્થોને લોહ્યુબક જેવુ આકર્ષણ કરે છે દાત નીચે આવવાથી થોડો અવાજ થાય છે, પણ પીગળતુ નથી, માત્ર નરમ થાય છે અને તેમા થોડો ચીકાશ આવે છે અબરને દેવતામા નાખવાથી તેના ધુમાડાની સુગંધી સારી આવે છે. અબર સુગંધી પદાર્થમા નાખાય છે અબર:—ધાતુવર્ધક, તૃપ્તિકર, પુષ્ટિકારક, કામોત્તેજક, ઇન્દ્રિયોને શક્તિ આપનાર, સ્ત્રીસમાગમના વિષયમા ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરનાર, અગ્નિવર્ધક, કોડામાની શરદી અને ગરમીની ઇન્ન દૂર કરનાર, યુવાન તથા ઘરડાને હિતકારક છે ઉપયોગ—(૧) કંપવાયુ ઉપર:—૧ ચણોડીલાર અબર મધની સાથે આપવુ. આમ સાત દિવસ આપવાથી કંપવાયુ દૂર થાય છે, તેમ જ તેથી કોડા અને સાધામાને રોગ પણ દૂર થાય છે (૨) સ્થાવરજંગમ વિષ ઉપર:—અબર પાણીની સાથે આપવુ (૩) ત્રિષૂચિકા (કોલેરા) ઉપર:—અબરની ઘૂણી આપવી તથા અબર અને કંતૂરી થોડો ખાવા પણ આપવી (૪) ક્ષીણતા ઉપર:—ઘી અને સાકરની સાથે અબરનુ સેવન કરવુ, એટલે ક્ષીણતા દૂર થઈ શરીરે તેજ આવે છે અને મગજ શાંત થાય છે.

૩-કપીલો

સં કં કપિલ્લક મં કપિલા હિં ન્મીના ક્ષાં કન્મિલાય અં કિન્મીર. ઇં કમિલા રોટલીરા લાં રોટલોરા ટિકટોરિયા મેલોટસ ફિલિપિનેન્સિસ બં કમલાયુડી કયામાલા

કપીલો* એ રંગે તામ્રવર્ણુ હોઈ ઇટના ભૂકા જેવો હોય છે એ સુરત પાસે ઉત્પન્ન થાય છે. કપીલો:—રેચક, તીખટ અને ઉબ્બુ છે, તથા ત્રણ, કફ, ઉધરસ, જતુ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. માત્રા ૨ થી ૮ માસા સુધી. ઉપયોગ—(૧) રેચ થવા માટે તથા પિત્તગુલ્મ ઉપર:—મધમાં કપીલો ખરલ કરી આપવો એટલે રેચ થાય છે અને પિત્તગુલ્મ નિર્મળ થાય છે. (૨) કૃમિ ઉપર:—કપીલાચૂણુ અર્ધો તોલો ગોળ સાથે ખાવા આપવુ એટલે સંપૂર્ણ કૃમિનો નાશ થશે

૪-કલાઈ (કથીર)

સં ત્રપુ મં કથીલ. હિં રાગા કં તબર તૈં તાગારામુ. ક્ષાં અરજજ. અં રસાસ. ઇં દીન લાં રેનમ

આ દ્રવ્ય બ્હેલ નામની માછલીના આંતરડામાથી મળે છે આનો રંગ ભૂરો (ચે) હોય છે આનો વધારે ઉપયોગ સુગંધી દ્રવ્યોમા મેળવવા માટે થાય છે અબર સૂક્ષ્મ તાવ, બૂની શરદી, હિસ્ટીરિયા અને જ્ઞાન તતુઓ ખીબ રોગો પર ઉત્તેજક અસર પડેાચાડે છે માત્રા-૧/૨ રતી

યુનાની મત અનુસાર અબર ખીબ દરજ્જામા ગરમ, પહેલા દરજ્જામા મધ્ય, શારીરિક, માનસિક અને આત્મિક, ત્રણે શક્તિઓને દબ કરવાવાળુ, પ્રાણરક્ષક, પ્રસન્નતા ઉત્પન્ન કરવાવાળુ, શીતળ પ્રકૃતિવાળુ ને અતિલાભદાયક, પૌષ્ટિક, ઓજવર્ધક, કામોત્તેજક, હૃદયરોગ, ગલરામણ અને ચક્રતરોગને દૂર કરવાવાળુ છે. પક્ષાઘાત, ઘનુર્વાત, ગક્તિપાત, શિરદર્દ, આધાગીશી, ઉધરસ, ઉરક્ષત, હૃદયની નિર્બળતા, મૂચ્છા, કમળો, જળોદર, હોજરીની વેદના, સાધાઓનુ શૂળ, હોજરીની નિર્બળતા વગેરેમા ખીબ દવાની સાથે વપરાય છે.

અબરના સમાન પીળી જલની તૂટે એવી રાળ (ગુદ) ઉત્તરપૂર્વ પ્રશિયા દેશની કેટલીક વનસ્પતિઓમાથી મળે છે તે પણ અબરના નામથી વેચાય છે એમા હડનગીલ તેલ રહેલુ છે તે દાહક, આક્ષેપનિવારક અને ઉત્તેજક છે એના તેલની માત્રા પથી ૧૦ ટીપાની છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

* કપીલાના ઝાડ હિમાલયમા થાય છે બીચાઈ ૨૦-૩૦ ફૂટ ફળો ઉપર લાલ રંગનુ ચૂણુ લાગેલુ હોય છે તેને કપીલો કહે છે પાન નાના પણ ભમરાના જેવા હોય છે ફૂલ સફેદ પીળા હોય છે ફળ વઠાણુ જેવડા મોટા થાય છે ગરમીમા પાકે છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

શોધન:—કલાઈ પાતળી કરી નગોડના રસમા હળ્દનુ ચૂર્ણ નાખી તેમા રેડવી. આ પ્રમાણે ત્રણ વખત રેડવુ એટલે શુદ્ધ થશે આમ શોધના કલાઈ શરીર પર ઊડી આવે છે, માટે આવચેતી રાખવી * **મારણ:**—(૧) શુદ્ધ કરેલી કલાઈ કઢાઈમા ઘાલી ચૂલા ઉપર મૂકવી અને નીચે દેવતા કરવો કલાઈ પાતળી થયા પછી તેમા ચોથો ભાગ અઘેડીનુ ચૂર્ણ નાખી આખાના લાકડાથી ન્યા સુધી ભસ્મ થાય ત્યા સુધી ઘૂટવુ ચૂર્ણ વાવવા થોડું થોડું નાખતા જવુ ન્યા સુધી કલાઈની ભસ્મ થાય ત્યા સુધી અઘેડીનુ ચૂર્ણ નાખતા જવુ પછી તે ભસ્મ એકત્ર કરી ઉપર 'કોડિયાનું' સારુ ઢાકણ કરી લાલ થાય ત્યા સુધી નીચે તીવ્રાગ્નિ કરવો અને કડું થયા પછી કાઢી લેવુ (૨) અજમાનું ચૂર્ણ, શિલાજિત, અઘેડીની ભસ્મ અથવા આમલીના કચ્છાનુ ચૂર્ણ એ પ્રત્યેક કલાઈને મારવાના પદાર્થ છે, એટલે એમાના એકથી જ ઉપરની રીત પ્રમાણે કલાઈ કઢાઈમા નાખી પાતળી થયા પછી તેમા એકનુ થોડથોડે ચૂર્ણ નાખતા જવાથી કલાઈભસ્મ થશે પછી પૂર્વોક્ત કલાઈભસ્મ લઈ શુદ્ધ હરતાલ સમાન અથવા ચતુર્થાશ અગ્ર અષ્ટમાશ તેમા મેળવી, લીંછુના

* **કલાઈ શોધન તથા મારણ:**—(૧) કલાઈને ચૂલા પર કઢાઈમા તપાવી રસ કરી તેલ, છાગ, ગોમૂત્ર તથા કાજમા ત્રણ-ત્રણ વખત ઠાંવાથી કલાઈ શુદ્ધ થાય છે કલાઈનો રસ તેલ વિનાના ખીન્ન પ્રવાહીમા નાખવાથી સાથે જ હજીની બહાર આવે છે એટલા માટે છાગાદિ પદાર્થોના વાસણને એક ખાડામા રાખી ઉપર વડીનુ પડ અથવા નાના છિદ્રવાળો ૩-૪ મણુ વજનવાળો પર્યથર ઉપર રાખી છિદ્રમાથી સભાળપૂર્વક કલાઈના રસને નાખતો અથવા એક નાની કડછી લઈ એકેક તોલા બખ્ખે તોલા કલાઈનો રસ લેતા જઈ એકેક મિનિટ બહારનો વાયુ લાગવા દઈ શોધન કરવા માટેના ઔપધિના રસમા નાખતા જવુ આ રીતે કરવાથી હરવાનો ભય રહેતો નથી, તેમ જ મોટા પર્યથરની પણ જરૂર રહેતી નથી જેટલુ શોધન સારુ થાય તેટલી જ ભસ્મ વધારે ગુણવાળી બને છે ઉપર મુજબ ૧૨ વખત ગરમ કડી ભુઝાવવાથી કલાઈ શુદ્ધ થાય છે ત્યાર પછી છેવટે કલાઈને ગરમ કડી હતાગી તખ્ત તેમા થોડુ તેલ નાખી દેવુ કે નેથી પતરા કરવા માટે એક ગોળ ઢાળકી બની નય છે ઠડી થયા પછી કલાઈને શુદ્ધ જળથી ઘોઈ બારીક કાગળ જેવા પતરા તૈયાર કરાવવા આ પતરાના ટુકડા ઇચના ચોથા ભાગની લખાઈ-પહોળાઈના અથવા તેથી નાના તૈયાર કરવા ત્યારપછી બે સુકાયલા છાણાની વચમા સપુટ કરવાની છે આ છાણા એકેક પાચ-સાત રોર વજનવાળા હોવા જોઈએ બે સમાન ગોળાકારના બનાવવા ઉપરનો ભાગ ૪-૬ દિવસે સુકાય ત્યારે હિલટાવી એકેક ઇંચ ચારે બાજુની જગા છોડી વચ્ચે ૧૧ થી ૨ ઇંચ સુધી ઊંડો ખાડો વચ્ચેનુ છાણુ કાઢી નાખીને બન્ને છાણામા કરવો. આ છાણા સારા સુકાઈ જવા પછી સપુટ માટે ઉપયોગમા લેવા એક છાણાની વચ્ચે ખાડામા તલ તથા આમલીની છાલનું જવકટ ચૂર્ણ મેળવી એક આગળ જેટલુ પાથરવુ ઉપર કલાઈના પતરાના ટુકડા પાથરવા. પુન ઉપર તલ અને આમલીની છાલનુ ચૂર્ણ પાથરી બે છાણાની વચ્ચે જગા પૂરી કરી આપની આ બે છાણાની વચ્ચે ક્લાઈ ૧૦-૧૨ તોલા તથા તલવાળુ ચૂર્ણ ૧૧ શેર આશરે રાખવુ ત્યાર પછી છાણુથી સાથો બધ કડી સપુટ સકવી લેવુ સુકાયા પછી નિવાતસ્થાનમા એક કડાઈ અથવા કોઈ પહોળા વાસણમા ૩૦-૪૦ છાણા નીચે ઉપર આજુબાજુ ગોઠવી વચ્ચે સપુટ રાખી સળગાવવુ સ્વાગ શીતળ થયેથી સભાળપૂર્વક ઉપરના છાણાની રાખ કાઢી નાખી વચમાથી કલાઈની ચોખાની ઘાણી જેવી ભસ્મ વીણી લેવી આ ભસ્મમા કોઈક અગ કાચો રહી નય છે એટલા માટે થોડી ખરલ કરી ભસ્મ કપડાથી ગાળી લેવી ઉપરનો ત્રોલો ભાગ અલગ કાઢી નાખવો બારીક ગાળવામાથી નીકળેલી ભસ્મ નિર્ભયરૂપે સર્વ કાર્યમા યોજવી આ ભસ્મ સફેદ રંગની, વજનમા હલકી તથા બહુ જ મુલાયમ હોય છે ન દમા ટાટમા તૈયાર કરવાનુ લખ્યુ છે, પણ તેમા ભસ્મ બહુ જ ઓછી હાયમા આવે છે (૨) તલ અને આમલીના ચૂર્ણને બદલે ભાગમા પણ તૈયાર થાય છે રીતિ ઉપર મુજબ ભાગમા તૈયાર કરેલી ભસ્મ ઉપરની ભસ્મ કરતા વિશેષ ગુણુ કરે છે બે રીતિથી વણી વખત ભસ્મ તૈયાર કરાવેલી છે (૩) **અજમાનું ચિધિ:**—લોઢાની કડાઈમા શુદ્ધ કલાઈનો રસ કરી તેમા કલાઈના સમાન વજને હળદરનુ ચૂર્ણ, અજમાનુ ચૂર્ણ, છરાનુ ચૂર્ણ, આમલીની છાલનુ ચૂર્ણ અને પીપળાની છાલનુ ચૂર્ણ, અનુક્રમે એક પછી એક ધીરેધીરે થોડુ થોડુ કરી નાખતા જવુ અને હલાવતા રહેવુ ચૂર્ણ સમાપ્ત થયા પછી ન્યારે કલાઈભસ્મનો સફેદ રંગ થાય ત્યારે ભસ્મ તૈયાર થઈ જાય

* શોધન કરતી વખતે કલાઈનો મેલ નીકળે તે એક બાજુ ભેગો કરતા જવો છેવટે નવસાર તથા ગોળ મેલમા મેળવી અગ્નિ પર કડાઈમા ગરમ કરવાથી કેટલીક કલાઈ નીકળી આવે છે તે ઉપયોગમા લઈ શકાય છે

અથવા કુવારના રસમા પહોગ-ખેપહોગ બગલ કરી તેનો ગોળો બાધવો તે ક્રોડિયાના સપુટમાં પીપળાની છાલની વચ્ચે રાખી પછી ગજપુટ અગ્નિ આપવો. આ પ્રમાણે સાત વખત પુટો આપના એટલે સર્વોત્તમ ખડી બગલમ્મ થશે. એ સર્વ કાર્યો કરે છે. એથી વૈદોનું જીવન થશે ખીન્ન પુટોને તાલક દેવી નહિ; ફક્ત કુવારના તામ્બ રસમા ઘૂટવી અને વારવાર પુટ આપવા (૩) કલાઈ શુદ્ધ કરી તેના સારા પાતળા પતરા કરવા અને ઓપધિ સહિત તે ૩૨ તોલા પતંગ યત્ર ઉપર રાખવા તે ઔષધિ-બકરીની લીડીઓ ૪ શેર અને હળદર ૪ ગેર, અને એ બધાનું એકત્રચૂર્ણ વસ્ત્રગાળ કરી વાસણ-મા થોડો ચૂર્ણનો થર કરી તે ઉપર કલાઈના પતન, તે ઉપર ચૂર્ણ, તે ઉપર પતરા, તે ઉપર ચૂર્ણ નાખી યત્રને કપડમટ્ટી કરી ગજપુટ આપવો. સારું ઠંડુ થયા પછી કાઢી લઈ વાલ અથવા અર્ધો વાલ દેકતું બળ જોઈ આપવી એ યથાયોગ્ય અનુપાનોમા આપવાથી સંપૂર્ણ રોગનો નાશ કરે છે (૪) કલાઈ ઠીકરાના વાસણમા ઘાલી ચૂલા ઉપર પાતળી કરી ખાજડાના લાકડાથી ઘૂટવી એટલે ભસ્મ થશે x (૫) હળદરનું ચૂર્ણ કરી તે નીચેના ક્રોડિયામા ઘાલી તે ઉપર કલાઈના પતરા મૂકી ઉપર બાકીનું ચૂર્ણ નાખી કપડમટ્ટી કરી અગ્નિ કરવો એટલે કલાઈની ભસ્મ થશે. તે ભસ્મ લઈ ભસ્મથી ચોથે ભાગે સૂરોખાર મેળવી ક્રોડિયાના સપુટમા ઘાલી એક ઘટિકા મદ અગ્નિ કરવો અને ઠંડુ થયા પછી ઘોળા શખ અથવા કુદપુષ્પ જેવી ભસ્મ લેવી અને સર્વ રોગ ઉપર અનુપાનમા આપવી (૬) ટાટનો કકડો લઈ તે ઉપર તલ અને આમલીની છાલ એકત્ર મેળવી તે ચૂર્ણ તે ટાટ ઉપર અર્ધો આગળ પાથરી તે ઉપર કલાઈના પતરા ઝીણા કરેલા નાખી તે ઉપર ફરીથી ચૂર્ણ નાખવું, અને તે ઉપર ફરી કકડો મૂકવો, વળી ચૂર્ણ નાખવું. આ પ્રમાણે સર્વ મૂકી બાધી માટીનો લેપ કરી ગજપુટ કરવો ઠંડુ થયા પછી યુક્તિઓથી કાઢી લેવી. તે જેવી ભાતની ધાણી થાય છે, એ પ્રમાણે હોઈ ચોળવાથી બારીક થશે અને સર્વ કાર્ય કરે. આ પૂર્વોક્ત ભસ્મને પ્રાચીન વૈદોએ તાલદાનની ઉપેક્ષા કરી છે (૭) શુદ્ધ કરેલા કલાઈનો દશમો ભાગ પારો લઈ તેમા ખરલ કરી આકડાના દૂધમા ખરલ કરવો, અને ઠીકરામા ઘાલી પાતળી કરી નીચે તીનાગ્નિ કરી દાડમના સોટાથી ઘૂટવું એટલે ભસ્મ થશે (૮) હરતાલ-ખાખરાના પાદડામા ખરલ કરી તેનો કલાઈના પતરાને લેપ કરવો અને ગજપુટ કરવો, એટલે ભસ્મ થશે (૯) કલાઈના પાતળા પતરા કરી તે દૂધમા અથવા ભાગમા થર ઉપર થર દઈને છાણાનો પુટ આપવો. એટલે ભસ્મ થશે બંગા (કલાઈ) ભસ્મના ગુણુ:—શુદ્ધ તૈયાર કરેલી બગલમ્મ બળદર, દીપન, પાચન, રુચિર, બુદ્ધિપ્રદ, શીતળ, કાર્તિકારક, જરાનાશક, નીરોગતાકારક, ધાતુને ત્રિગ કરનાર અને ક્ષય તથા સંપૂર્ણ પ્રમેહનો નાશ કરનાર છે બગ લક્ષણ કરનાર પુરધોને સ્વપ્રમા પણ શુદ્ધ થનાર નથી એ નિત્ય ૧ અગર ૨ ગુળ આપવી. બંગાનાં અનુપાનો:— (૧) મુખગદ માટે કપૂર સાથે (૨) પુષ્ટિને માટે બચકળમાં

x આ રીતે તૈયાર કરેલી ભસ્મ મિત્રપચકથી તપાસતા કાચી જણાય છે ચાર કલાક સખત અગ્નિ આપ્યો હોતો ખીજ વખત ફરી ચૂલે ચઢાવી ત્યાં જ ચૂલા ઉપર જ નાની ગોળીઓ વળી ગઈ, એથી બધી મહેનત નકામી થઈ છે, માટે આ રીતે વિચાર કરીને જ ભસ્મ કરવી

— આવા દશ પુટ આપવા માટે શાસ્ત્રકારોએ લખેલ છે પહેલી વખત સમાન તપક્રિયા હરતાલ લેવી, પછીના પુટમા હરવખત દરામો ભાગ હરતાલનો લેવો ખીજ પુટથી હરતાલ તથા કલાઈને ખાખરાના પાદડા રસમા ઘૂટી ગોળો કરવો ગોળો સૂર્યાના તાપમા સુકાય ત્યાર પછી મજબૂત સપુટ કરી ગજપુટ આપવો સપુટ સારો નહિ હોય તો હરતાલ સપુટને તોડી નાખશે

+ દ્વિ ગળ્દ લખેલ છે તે છાતલા દ્વિલેલી જોઈએ દ્વિલેલીય ચાગ સૂકવી તેમા ભસ્મ બની ગકે છે દ્વિમા તો કલાઈ ભરી સપુટને તોડી બહાર નીકળી જશે છાપવામા દોષ થઈ ગયેલો જણાય છે

* રસગ્રથોમા લખ્યું છે કે, અશુદ્ધ કલાઈ અથવા સીસાથી આશ્લેષક, કપવાત, ઝિલાસકુષ્ઠ, ગુલ્મ (ગોળો), કોઠ, શૂળ, વાત, શોથ, પાક, પ્રમેહ તથા લગ્નદર, એ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ જ તે વિષ તુલ્ય છે રક્તવિચારના સર્વ રોગ, ક્ષય, મૂત્રકૃન્દ્ર, તાવ, પ્રમેહ, પથરી, વિદ્રધિ અને અટ્ટરિક્ષિ ઇત્યાદિ રોગ ઉત્પન્ન કરે છે વળી મદાગ્નિ, પાકુરોગ અને નિર્બળપણું પણ પ્રગટ કરે છે એના દોષની ગાતિ માટે કાકડાશિંગ સાકર સાથે ત્રણ દિવસ ખાવી

અથવા દૂધમા. (૩) પ્રમેહને માટે તુલસીના પાદડા સાથે અથવા મધ અને સાકરમા (૪) પાકુરોગને માટે લીમાં. (૫) શુલ્મરોગ માટે ફુલાવેલા ટકણખારમા. (૬) રક્તપિત્ત અને ઊર્ધ્વ શ્વાસને માટે હળદરમા (૭) બળવૃદ્ધિને માટે મધમા. (૮) પિત્તને માટે સાકરમા (૯) વીર્યજ્વલનને માટે નાગરવેલના પાનમાં અથવા ભાગમા અગર કરતૂરીમા (૧૦) અગ્નિમાદને માટે લીડીપીપરમા (૧૧) દુર્ગંધીને માટે ચંપાના ફૂલના રસમા (૧૨) દાહ થયો હોય તો લીંબુના રસમા. (૧૩) ચર્મપક્ષ એટલે પાપણોના રોગને સાર ખેરની છાલના ઉકાળામા (૧૪) અજીર્ણને માટે આમળા સાથે અથવા મોપારીમા. (૧૫) અગ્નિગત જ્વરને માટે માખણમા (૧૬) વાયુને માટે લસણમા. (૧૭) કોદને માટે સમુદ્રફળમા અથવા નગોડના રસમા (૧૮) પલ્લવ નાશ થવાને માટે અધેડીના મૂળમા. (૧૯) લિંગવૃદ્ધિને માટે લવંગ અને સમુદ્રફળ નાગરવેલીના રસમા ઘસી ઉપર લેપ કરવો. (૨૦) મોહનીને માટે ગોરોચન અને લવંગમા તિલક કરવુ. (૨૧) મસ્તકરોગને માટે એરડાના મૂળ ઘસી તેમા બગ નાખી લેપ કરવો (૨૨) બરોળરોગને માટે ટકણખારમા (૨૩) વાયુને માટે અજમો અથવા આસધમા. (૨૪) જળોદરને માટે બકરીના દૂધમા (૨૫) અર્શ ઉપર કાથામા અથવા ગધેડીના દૂધમા. (૨૬) મસ્તકરોગ ઉપર અધેડીમા. (૨૭) ધાતુવિકૃતિ ઉપર જયફળ, જવ ત્રી અને લવંગમા. (૨૮) કમરની વ્યથાને માટે જયફળ અને અજગધમા (૨૯) નાડીવણને માટે નાગરવેલી સાથે. (૩૦) પેટમા પીડ આવતી હોય તો હળે સાથે (૩૧) વાતશુભને માટે જાશ સાથે (૩૨) ફેફરા (ગોત્ર) આવે છે તેમા લસણના તેલમા નખ કરવુ (૩૩) શ્વાસને માટે જયફળ, લવંગ અને મધમા. (૩૪) શરીર બળવાન થવા માટે તુલસીના રસમા.

૫-કાયલવણ (બગડીખાર)

સં ૦ કં ૦ કાયલવણ મં ૦ બાગડખાર. હિં ૦ કયનોન ફાં ૦ નગકે શીશા. અં ૦ મિલહંબુજ્વળ કાયલવણ કાયની લટ્ટીમા ઉત્પન્ન થાય છે એનો રંગ ઘોળો હોય છે કાયલવણ:—પિત્ત-કારક, કિચિત્ ખાર, રક્ષ, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, ચક્ષુષ્ય તથા દાહકારક છે, અને શૂળ, શુલ્મ, કફ, વાયુ તથા પિત્તનુ નાશક છે ઉપયોગ—(૧) અજીર્ણ ઉપર:—કાયલવણનુ માસો-દોઢ માસો ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવુ

૬-કાડીખાર

કાડીખારને અગ્રેષ્ઠમા ‘નાઈટ્રેટ ઓફ સિલ્વર’ અને ‘લ્યુવર કાર્બિક’ કહે છે એ રૂપામાથી બનાવાય છે કાડીખારની પેન્સિલ જેવી ઘોળી લાકડી હોય છે કાડીખાર ગરમ પાણીમા પીગળે છે. એ ચામડીને લાગવાથી કાળા કાઠા પડે છે અને ફેલ્લો ઊઠે છે ઉપયોગ—(૧) આંખોના દાહ, આંખો દુખવા આવે તે ઉપર અને ખટકા ઉપર:—+કાડીખાર ગરમ પાણીમા પીગ-

- લસણ ધીમા તળીને પછી બગલરમ સાથે ખરલ કરી ચાટી જવુ

* (૧) પ્રમેહના દરદ ઉપર:—બગલરમ તથા અવીધ મોતી સમભાગે લઈ શુલાબજળમા ખરલ કરી લેવા પછી એ ચૂર્ણ ૨ રતી, વરાલોચન, નાના છલાચચી તથા ચાંદીના વરખ સાથે મેળવી મધમા ચાટી જવુ થોડા નિવસ સેવન કરવાથી પ્રમેહરોગ તથા ધાતુદોષ દૂર થઈ શરીર નીરોગી બને છે બહુ-મૂત્ર માટે:—બગલરમ, સિતોપલાદિ ચૂર્ણ, ધી તથા મધની સાથે ચાટવી અથવા બગલરમ મધમા ચાટી ઉપર ગોખરનો ક્વાથ પીવો સ્વપ્નદોષ માટે.—ઈસગોલ (આથમીજીરુ)ની ભૂસી (ઉપરના છીલટા) ૪ માસા, સાકર ૮ માસા તથા બગલરમ ૨ થી ૩ રતી મેળવી ખાઈ ઉપર દંધ પીવુ સ્વપ્નદોષવાળાએ અજીર્ણમા ભોજન, ગોળ, નવા ભાત તથા ખટાઈનો ત્યાગ કરવો

+ કાડીખાર ગરમ પાણી (પાણીની વરાળ-ડીસ્કીલ્ડ વોટર)મા અથવા વરસાદમા અદ્ધરથી લીધેલા વરસાદના પાણીમા મેળવવામા આવે છે રા તોલા પાણીમા સાધારણ રીતે ૧ થી ૧૧ રતી મેળવાય છે આ મિશ્રણ નીલા રંગની શીશીમા રાખવુ જોઈએ સંકેદ કાયમા રાખેલ મિશ્રણ કમજોર થઈ જાય છે સંકેદ કાયની ગીશી હોય તો ઉપર નીલા રંગનો કાગળ ચારે બાજુએ ફરતો ચોટાડી દેવો

કાડીખાર ઉપદ્રશ, ચાદાઓ, સહેલા ધારા, હડકાંચા કુતરાનો દશ તથા બીજાં એરી જનવરોના જખમ-ને બાળી નાખવાને માટે ઉપયોગી છે નાના નાના મસા અથવા મસાના અકુરોના મૂળમા લગાડવાથી તે

જાવી તેનું ટીપુ પીછી વડે આખમા નાખવું (૨) ગરમીનાં ચટાંઓ (ચાટાં) ઉપર:—ચાંદી થતા જ તે ઉપર કાડીખાર ચોપડવો એટલે ચટાં પ્રસરતા નથી અને તે ઉપરનું વિષ બળી જાય છે (૩) શરીરમાંનો સોજો, અવાળું અને મસ (ચામખીલ) ઉપર:—કાડીખાર ચોપડવો. (૪) એક વર્ષની અંદરના આખમાંનાં ફૂલ ઉપર:—મૃગનક્ષત્રનું અથવા હસ્તનક્ષત્રનું પાણી લઈ ખાટલીમાં રાખી તેમાં ૧૮ તોલાએ ૧ ગ્રામ—કાડીખાર નાખી તેને મજબૂત આધી રાખવું ૧૦-૧૨ દિવસ થયા પછી તે પાણી પી જાય તો આખમા નાખવું નાખતી વેળાએ હલાવવું જોઈએ

૭-કાંતીલોહું (કાંતલોહ)

કાંતીલોહું એ લોહચુબકમાંથી થાય છે. એમાં આમર અને ચુબક એવા પ્રકાર છે કાંતી-લોહું મળવું કઠિન છે, એ સર્વ લોહમાં શ્રેષ્ઠ છે કાંતીલોહું:—કાંતીલોહાના વાસણમાં પાણી ભરી તેમાં તેલનું ટપકું નાખવાથી પ્રસરતું નથી અને પાણીમાંથી હિંગની વાસ આવે છે તથા લીંબુનો રસ કાંતીલોહાના વાસણમાં નાખવાથી કડવો થાય છે અને વાસણમાં દૂધ ગરમ કરવાથી ઊભરા આવી બહાર નીકળી જતું નથી, ઊંચું વધે છે કાંતીલોહાનું વાસણ તપાવી તેમાં પાણીમાં પલાળેલા ચણા નાખવાથી જાલ બળે છે, તેને કાંતીલોહું કહે છે મારણ:—કાંતીલોહાનું મારણ પોલાદના માળણ પ્રમાણે કરવું એની ભસ્મ પોલાદની ભસ્મ કરતાં સોગણી વધારે ગુણવાળી છે x

૮-કાંસુ

સ.કોરચ મં ૦ કાસે હિ ૦ કાસા કં ૦ તૈ ૦ કંચુ ફાં ૦ રોઈન અં ૦ તાતિકૂત ઇં ૦ બેલ મેટલ પ્રાઈઝ. કાંસુ એ મિશ્ર ધાતુ છે. આઠ ભાગ તાણુ અને બે ભાગ ક્લાર્ક એમ બે ધાતુ રસ કરી એકત્ર કરવાથી કાંસુ થાય છે તેના ભોજનપાત્ર શુભકારક છે કાંસુ બે પ્રકારનું છે, એક પુષ્પક અને બીજું તૈલક. તેમાં પુષ્પકનું ઘોળું હોય છે અને તૈલક કઠ્ઠું કરે છે. પહેલું રોગશાંતિ માટે આપવું ઘોળું, ચક્રચકિત, મૃદુલ શબ્દ થનાર, સિન્ધ, નિર્મળ, ઘનાગી અને સરળ એવું કાંસુ ઉત્તમ જણવું. શોધન:—(૧) કાસાના પતરા કરી તપાવી તે તેલ, ગાયનું મૂત્ર, કાજી ને કળથી-ના કાદામાં ત્રણ ત્રણ વખત પલાળવા એટલે શુદ્ધ થાય છે (૨) કાસાના પાતળા પતરા કરી ગોમૂત્રમાં પહેરભર બાફવા, કિંવા અમ્લદ્રવ્યમાં (ખાટા પદાર્થોમાં) બાફવા: એટલે કાંસુ શુદ્ધ થાય છે. મારણ:—કાંસુ અને પિત્તજનું મારણ તાળા જેવું જ કરવું તાંબુ, પિત્તજ અને કાંસાના

ખાણાને ખરી નય છે ખાળવાની જગ્યા પાણીથી થોડી ભીની કરવી, જેથી કાસ્ટીક જલદી લાગે છે કાસ્ટીક લગાડવા પછી બળતરા વધારે થાય તો પાણીથી ઘોઈ નાખવું પ્રદર તથા પ્રમેહમાં પિત્તકારીથી ઘોવા માટે કાડીખારનો ઉપયોગ થાય છે

- કાડીખાર ૧ માસો જોઈએ ભૂલથી ૧ રતી લખાયેલ હોય એમ અનુમાન થાય છે

x (૧) કાંતલોહ(ચુબક પાષણના)ના સત્ત્વપાતની વિધિ:—૧૦ તોલા કાંતલોહનો ભૂકો કરી ચોથો ભાગ ચૂનો તથા ચોથો ભાગ ટકણખાર મેળવવો પછી ખટાઈમાં ધૂડી નાની નાની ગોળીઓ બનાવવી પછી કોષ્ટ્રીયત્રમાં મૂકી કોચલાના તેજ અગ્નિ પર એક પ્રહર ધમાવવું, એટલે સત્ત્વ પડશે પ્રથમ પાહર અને ધસગવણ જવાળા નીકળે છે પછી અબ્રક્સત્ત્વ મુજબ જવાળાઓ નીકળે છે સત્ત્વ નીકળ્યા પછી લોહચુબકની માફક બીજા લોહાને ખેંચવાનો ગુણ તેમાં રહેતો નથી આ સત્ત્વની ભસ્મ કરવી હોય તો લોહભસ્મની વિધિથી કરી લેવી (૨) કાંતરસાયન (દિવ્યામૃતરસાયન).—કાંતલોહના સત્ત્વને બારીક ખાટી ચૂર્ણ કરવું પછી ચૂર્ણથી અર્ધો ગ ધક એક કોડિયામાં પાથરી ઉપર આ ચૂર્ણ મૂકવું તથા ચૂર્ણની ઉપર બીજા અર્ધો ગ ધક પાથરી બીજું કોડિયું બ ધમેસતું ઢાકી ટપકમટ્ટી ગળપુટમાં ફૂંકવું આવા ૧૦ ગળપુટ આપવા ત્યાર પછી ૧૨ મો ભાગ શુદ્ધ હિંગજોલ મેળવી કુવારના રસમાં ખરલ કરી ટીકડીઓ બનાવી ગરાવર પુટ ફરી ગળપુટ આપવો આવા ૧૦ ગળપુટ આપવા, જેથી લાલ કિરમત ૨ ગની ભસ્મ તૈયાર થશે આ ભસ્મની માત્રા ૧ ચોખાભાગ ત્રિકટુ તથા વાવરિંગના બે આનીભાર ચૂર્ણ સાથે મેળવી પછી ચાર આનીભાર ધી તથા બે આનીભાર મધ મેળવી ચાટવાથી અસાધ્ય પાહરોગનો નાશ થાય છે, તેમ જ જઠરાગ્નિ પ્રતીક્ષ થાય છે ('વૈદકસંપતક' ઉપરથી)

મારણુ વિષે :—(૧) સમલાગે ગધક લઈ તે આકડો, વડ, ગાયત્રુ દૂધ અને નગોડના રસમા બુદું બુદું મર્દન કરી પતરાને લેપ કરી બુદા બુદા બે ગજપુટ દેવા, એટલે ભસ્મ થાય છે (૨) કાસું કિંવા પિત્તળના સમલાગે ગધક લઈ આકડાના દૂધમા ખરલ કરવો અને સારા શુદ્ધ કરેલા પતરા લઈ તેને તે ગધક વડે લેપ કરવો અને ચૂકવી કાડિયામા ઘાલી કપડમટ્ટો કરી ગજ-પુટ આપવો એ પ્રમાણે બે પુટે કાંસાની અને પિત્તળની ભસ્મ થાય છે કાંસ્યભસ્મના ગુણુ :— તે તરી, કડવી, ઉષ્ણ, લેપન, સ્વચ્છ, સારક, જડ, નેત્રને હિતાવહ તથા રક્ષ છે અને કફ તથા પિત્તની નાશક છે *

૯-કોડી

સં ૦ કપર્દક, વરાટિકા. ૬૦ મં ૦ કવડી હિં ૦ કોડી. ૯૦ કવરીઝ.

કોડી અરખી સમુદ્રમાં અને લખદ્વીપ તથા માલદ્વીપ એ બેટા પામે જડે છે. ધોળી, રાતી અને પીળી, એવી ત્રણ પ્રકારની કોડી છે; તેમા પીળી તીક્ષ્ણ તથા ચક્ષુષ્ય છે. રાતી કડી અને ગૂમડાને હિનકારક છે અને જે ઉપગ્ર ધોળાં ઘણા બિંદુ અને રેપા હોય છે, તે બાળગ્રહનાશક અને નાના પ્રકારનાં કૌતુકને ઉપયોગી છે. જે રંગે પીળી, પીક ઉપર ગાકવાળી, તે રસયોગને ઠેકાણે આપવી જે વજને દોઢ તોલો હોય તે ઉત્તમ તોલાભાર તે મધ્યમ અને પોણા તોલો કનિષ્ઠ જાણુવી. કોઈના મતમા જે પીળી કોડી, પીક ઉપર ગાકવાળી, લાખી, વજને છ માસા હોય તે ઉત્તમ, ચાર માસા હોય તે મધ્યમ અને જે ત્રણ માસા હોય તે કનિષ્ઠ જાણુવી કોડી :—તીખટ, ઉષ્ણ, વૃષ્ય, અગ્નિ-દીપક, કડવી તથા શીત છે અને કર્ણગળ, મણુ, નેત્રરોગ, સંગ્રહણી, ગુલ્મશળ, પરિણામશળ, ક્ષય, વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે શોધન :—કોડી કાણમા પચન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે, અથવા એક રાત્રિ જાશમા અથવા લીજુના રમમા પલાળી રાખે એટલે શુદ્ધ થાય છે મારણુ :—(૧) કોડી કાલસાના દેવતામા સારી કૂલે ત્યાં સુધી તપાવી કડી થાય એટલે બારીક ખરલ કરી ઔષધ અર્થે યોગ્યવી, (૨) કોડી ખાડી વસ્ત્રગાળ ભૂટી કરવી અને તે એક કાચ કે માટીના વાસણમા ભરી સર્વ ભૂટી પલાળ્યા પછી એક આગળ ઉપર રહે એટલો લીજુનો રસ રેડવો અને તડકામા મૂકવું એ પ્રમાણે નિલ લીજુનો રસ ઘાલી ૭ પુટ આપવા. એટલે આઠમે દિવસે તેને બે પહોર સુધી ખરલ કરી તડકે મૂકવી રાખવું અને ઉપયોગમા લેવું એ બે ગુજથી એક માસા સુધી આપવી. એ સર્વ રોગો ઉપર અનુપાન પરત્વે આપવી. (૩) કોડી દેવતામા લાલ થયા પછી લીજુ અથવા કુવાગના રસમા ચૂનાની કળી પ્રમાણે પલાળવી પછી તેને ચૂકવી ખગલ કરી રાખવી. ઉપયોગ—(૧) કાન વહેતો (પરુ નીકળતું) હોય તે ઉપર :—કોડીની ભસ્મ લીજુના રસમાં અથવા હુક્કાના પાણીમા કાનમા પાડવી અથવા અડધી કોડીની ભસ્મ કાનમા નાખી ઉપર લીજુનો રસ રેડવો (૨) અપ-રમાર ઉપર :—કાદાની ચીરી (ફૂગળીની ફાડ) ઉપગ્ર કોડીની ભસ્મ નાખી તેની પોટલી કળવી અને તે વારવાર ચૂકવી. (૩) ક્ષય ઉપર :—કોડીની ભસ્મ ૨ ગુજભાર, સાકર ૧ તોલો, મધ એક તોલો અને માખણ ૧ તોલામા આપવી (૪) ધાતુવિકાર ઉપર :—કોડીની ભસ્મ ઘી અને સાકર સાથે આપવી (૫) શૂળ ઉપર :—કોડીની ભસ્મ બિના પાણીમા અથવા સાકરમા આપવી (૬) શ્વાસ, કાસ અને જ્વર ઉપર :—કોડીની ભસ્મ દૂધ અને સાકરમા આપવી. અથવા મધમા આપવી (૭) પ્રમેહ અને પ્રદર ઉપર :—કોડીની ભસ્મ ઘી અને સાકર અથવા ગાયત્રુ દૂધ અને સાકરમા આપવી (૮) દાદર, કંક, ખસ અને ચટ્ટાં ઉપર :—નલતુ તેલ નવટાક, કોડીભસ્મ ૧ તોલો અને ગેરુ ૦૧ તોલો એકત્ર ખરલ કરી લેપ કરવો *

* કાસુ, પિત્તળ આદિ મિશ્ર ધાતુઓમા નોંધો તે તે ધાતુઓના મિશ્ર હોય છે, માટે તેઓની રાતિ પણ એ જ મુજબ મિશ્ર યોગ્યવી જોઈએ

x કેટલાક કોડીને હવામા જ (ખુલ્લામા) બાળે છે, પરંતુ ખાવાના માટે તો તે કાચી રહે છે, માટે તે શોધીને સપુટમા બાળવી વળી આકડાના દૂધમા તે સર્વોપરી થાય છે

૧૦-ખડી

સં ખટિકા. મં ખડી, ખડૂ, હિંં ખડિયા. કં ખેજે ખડ કાં ગિલેનુદ અં તિને અખિયદ ઇં પાઈપ કલે. લાં કાર્બોનેટ આદ્ર કેલિયમ ખંં ખડીમાટી.

ખડી ઘોળી અને મલિન એ ભેદ વડે બે પ્રકારની છે તેમા મલિન ખડી કઠિન હોય છે તથા ગોર ખડી મૃદુ પાપાણુ જેવી, ઘણી શુભ્ર અને જડ, તે સારી હોય છે. ખડી :—દાહ, રક્તવિકાર, વિષ, ગ્રાથ, કફ અને નેત્રવિકારનો નાશ કરે છે; તથા ઠંડી, મધુર લેખન અને બાળકોને દિતાવડ છે. પાપાણુખડી :—વ્રણ, પિત્ત અને રક્તવિકારની નાશક હોઈ શીત અને લેપાદિક્રમા શુભુદાનક તથા લક્ષણુ કરવાથી માટી જેવી લાગે છે.+

૧૧-ખાપરિયુ

સં ખર્પં તુત્ય, ખર્પરી મં કલખાપરી. હિંં ખાપગિયા કં ખર્પરી તંં ખપરે. કાં સગખસરી. અં તુતિયા કિરમાની મકસૂત્ર. ઇં કેલેમાઈન લાં ઝીક કાર્બોનેટ. ખંં ખાપર તાંં માદાળતૂતતમ્ ઈરાની કલખૂલિ.

આ ઉપધાતુ ખાણુમાથી મળે છે અને બનાવટી પણ થાય છે. ઝિન્ક સલ્ફાઈટ જેને હિંં બ્લેન્ડ અને સંં પાપાણુ ભરસક અને ગધયશદ કહે છે તેને ખાડી બિધા નવા ઉપર ધીરેધીરે ગરમ કરે છે અને પછી તેને સાંખાર મેળવી તપાવે છે ત્યાર પછી ઘોઈ માફ કહે છે. આ ખાપગિયો ગૂગળા રગની ભૂંડી હોય છે તેમ જ ઘોળા અથવા પીળા ઘોળા, ચિરહિન ને માટી જેવો દેખાતો ગોળ ટીકડું કરી મૂકિયાના આકારે વાળી આપેલ હોય છે આ મૂકિયું પંચર ઉપર જરા ઘસી સૂઘવાથી સુવાસ આપે છે આ પાણીમા પીગળતો નથી. ગધયશદ પણ ખાણુમાથી મળે છે અને બનાવટી પણ તૈયાર થાય છે. બનાવટીમા સીચુ અને લોખંડ આવે છે ખાપરિયુ જસતમાથી થાય છે એનો રગ રાતો હોય છે શોધન :—ખાપરિયુ મનુષ્યના મૂત્રમા, ઘોડાના મૂત્રમા કિવા ગોમૂત્રમા દોલાયત્ર વડે સાત દિવસ પચન કરાવવું એટલે શુદ્ધ થશે 'ખાપરિયુ' :—સ પૂર્ણ મોહનાશક છે, તથા કફ, પિત્ત, નેત્રરોગ અને ક્ષયનો નાશ કરે છે, તથા લોહું અને પારાને રંગે છે લઘુમાલિની વસંત :—ખાપરિયુ બે ભાગ અને મરી એક ભાગ એત્ર કરી તેનો ગાયના માખણુમા ખરલ કરવો પછી તેને તેમાત્ર માખણુ ન દેખાય ત્યાં સુધી લીધુના રસની લાવના આપવી આ વસંત તાવ ઉપર બે વાલ પ્રમાણે મધ અને લોડીપીપરમા આપવું આ હર્ષુજ્વર

+ ખડી(આક માટી)નો ઉપયોગ દત્તમજનમા થાય છે, તેમ જ અતિસારના દર્દમા બીજી ઔષધિ મેળવીને અપાય છે ખડી શુદ્ધ કરીને ઉપયોગમા લેવી જોઈએ ખડીને પહેલા બારીક ખાડી પાણીમા ગરે ભિન્નવી દેવી સવારે પાણી મસળી કપડાથી ગાળી લેવું ગળાઈને જે પાણીની સાથે નીકળે તે ખડી ધીરે ધીરે તળિયે નમી જશે ઉપરત્ર પાણી ધીરેધીરે કાઢી નાખતા જવું છેવટે સૂર્યના તાપમા સૂકવી લેવી

દંતમંજન —ખડી ૧૦ તોલા, માયા ૨૦ તોલા, લોધર ૨૦ તોલા, શખ્ત્ર ૧૦ તોલા, ઇલાયચીના દાણા ૧ તોલો, કપૂર ૧ તોલો, કુલાવેલી ફટકડી ૨ તોલા, લવિંગ ૧ તોલો, અણુકબાળ (કકોલ) ૨૦ તોલા, સફેદ કાથો ૨૦ તોલા—આ સર્વ વસ્તુઓનું બારીક વન્નગાળ ચૂર્ણ કરવું આ મંજનના ઉપયોગથી દંતમાના કીડા, દાંત હલવા, દુર્ગંધી વગેરે દોષ દૂર થાય છે

* શાસ્ત્રમા વર્ણન કરેલ છે તેવા પ્રકારનું ખાપરિયુ બન્નરમા મળતુ નહિ હોવાથી જસતભસ્મ ખાપરિયાને બદલે વાપરવાનો સાધારણ રિવાજ છે શાસ્ત્રમા લખેલ છે કે, શોધન કર્યા પછી ખાપરિયાને લોહાની કડાઈમા નાખી અગ્નિ પર ગળાવી થોડું થોડું સિંધાલુણુ નાખતા જવું અને ખાખરાની લાકડીના સોટાથી હવાવતા જવું આવી રીતે ખર્પર ભસ્મ તૈયાર થાય છે. આ ભસ્મ વધારે માત્રામા લેવાથી વમન થાય છે હંમણુના સમયમા બન્નરમા જે ખાપરિયુ મળે છે તે અગ્નિ પર પીગળતુ નથી, તેમ જ વધારે માત્રામા લેવાયાં પણ વમન થતુ નથી, જેથી કેટલાક વૈદ્યો પ્રતિનિધિ તરીકે જસતભસ્મનો ઉપયોગ કરે છે. કોઈ વૈદ્ય વમન કરાવવાનો શુભુ તેમ જ 'તુલ્ય ભેદ' શાસ્ત્રમા લખેલ છે જેથી મોરચૂથાની ભસ્મ વાપરવાનું કહે છે. વેદક ચિત્તિસાસાર અથવા શ્રી ગોપાલજી ઠક્કર લખે છે કે, ખાપરિયાને બદલે 'કેલેમેના પેપેટા' નામની અગ્રેજી ઔષધિ આવે છે જે જસતની કાચી ધાતુ છે તે ખાપરિયાના જેવા શુભુવાળી છે તેથી તે વાપરવી.

ધાતુગતજ્વર, અતિસાર, રક્તાતિસાર, લોહિથી થયેલા વિકાર, મોટા પિત્તવિકાર, પ્રદર, અર્શ સંબંધી લોહી, વિપમજ્વર, નેત્રરોગ અને સર્વ રોગોના નાશ કરે છે અગ્નિના કૂલમા ગર્ભિણીને આપવાથી સપૂર્ણ જ્વરનો નાશ કરી ગર્ભનું ઉત્તમ પાલન કરે છે એમા પચ્ચ-દૂધ અને ભાત.

૧૨-ગેરુ

સં૦ ગૈરિક. મ૦ હિં૦ ગેરુ. ક૦મળુ. કાં ગીલેસુર્ષ, ઇં૦ રેડખોલ ઓકે બં૦ લાલ ગિરિમાટી. ગેરુને 'સોનાકાવ અથવા સોનાગેરુ' પણ કહે છે +શોધન:-ગેરુ ગાયના દૂધમા ખલવાથી શુદ્ધ થાય છે કિંવા કિચિત્ ઘી નાખી શેકવાથી શુદ્ધ થાય છે ગેરુ:-રક્તપિત્ત, રક્તવિકાર, કફ, ઊંચકી તથા વિપમજ્વરનો નાશ કરે છે; અને ચક્ષુષ્ય તથા બલ્ય છે ઉપયોગ-(૧) ઊંચકી ઉપર:-ગેરુનું ચૂર્ણ મધમા આપવું (૨) બાળક માટી ખાય છે તેને માટે:-બાળકને ગેરુ ખાવા આપવો એટલે વધેલું પેટ ઊતરી જઈ સશક્ત થાય છે.x

૧૩-ગોપીયંદન

સં૦ સૌરાષ્ટ્રી મ૦ હિં૦ કં૦ ગોપીયંદન. લાં૦ સિલિદ્રેટ ઓફ અલ્યુમિના ગોપીયંદનને 'સોરઠી માટી' પણ કહે છે. ગોપીયંદનની ઉત્પત્તિ સૌરાષ્ટ્ર દેશ(કાઠિયાવાડ)માં થાય છે એ એક જાતની માટી છે ગોપીયંદનનો રંગ ઘોળો હોય છે ગોપીયંદન દાઢ, ક્ષીત, રક્તવિકાર, પિત્ત, કફ અને પ્રદરનો નાશ કરે છે બીજા ગુણ કટકડી જેવા છે. ઉપયોગ-(૧) હીંગકસીના વિષ ઉપર અને અન્યમાં કાચની ભૂકી ગઈ હોય તે ઉપર:-ગોપીયંદન ઘસી પાવું (૨) ગરમીની ચાદીઓ ઉપર:-ગોપીયંદન ઘસી ચોપડવું (૩) બાળકોના માથા ઉપર પરુ આવે છે તે ઉપર:-ગોપીયંદન ઘસી લેપ કરવો (૪) પ્રદર ઉપર:-ગોપીયંદન ૧ તોલો અને કટકડી ત્રણ માસા એકત્ર ખરલ કરી, કપડમટ્ટી કરી ગળપુટ આપવા પછી તે એક ગુળ (ચણાહીમાર) પ્રમાણે સાકરમા આપવું (૫) ખરજવા અને રતવા ઉપર:-ગોપીયંદન ઘસી લગાડવું. (૬) મુખરોગ ઉપર:-ગોપીયંદન દૂધમા ઘસી ચોપડવું

૧૪-ગંધક

સં૦ મ૦ હિં૦ કં૦ ગંધક તૈં૦ ગંધકમુ કાં૦ ગોગિર્દ અં૦ કિષ્કિત લાં૦ ઇં૦ સલ્ફર ગંધક:-રાત્રી, પીળો, ઘોળો તથા કાળો, એમ ચાર પ્રકારનો છે તેમા ગતો સ્વર્ણક્રિયામાં અને પીળો રસાયન વિષે ઉત્તમ હોઈ ઘોળો લેપમા કિંવા લોહ મારવા માટે આપવો કાળો ગંધક

+ ગેરુ તથા સોનાગેરુ બન્ને લગલગ એકસરખી જાતની માટી છે ગેરુના કરતા સોનાગેરુ વધારે ચીકણો, વજનમા હલકો તથા શુદ્ધ લાલ રંગનો હોય છે

સોનાગેરુમાંથી સત્ત્વપાતન કરવાની વિધિ —૧૦ તોલા સોનાગેરુને ધીમા શેકીને તેમા ૧૫ તોલો ટકણ, ૨૫ તોલા ગ્રૂળ, ૨૫ તોલા મધ અને ૨૫ તોલા ચણાહી મેળવી ખાટી ચૂર્ણ કરી પછી ખાટા પાણીથી નાના નાના ગોળા બાધવા પછી કોષ્ટીયત્રમા મૂકી કોચલાના અગ્નિ ઉપર ધમાવવું પહેલાં ધુસર રંગની જ્વાળા નીકળે છે પછી અબ્ધકસત્ત્વમા જતાવ્યા પ્રમાણે થાય છે આનું સત્ત્વ રવાના આકારમા નીકળે છે તે રવાને એકઠા કરી કોષ્ટીયત્રમા ફરીથી અર્ધો કલાક ધમાવી ઢાળિયો કરી લેવો ૧૦ તોલાનું સત્ત્વ કાઢવામા આશરે બે કલાક લાગે છે સત્ત્વ ૪ થી ૫ તોલા નીકળે છે સત્ત્વની ભરમવિધિ.—સત્ત્વનો ભૂંડ ફરી ધીમા રોકવો, પછી ત્રિગંધ (ધલાયત્રી, તળ તથા તમાલપત્ર) દગમો ભાગ મેળવી ત્રિકળાના વ્યાથથી અગર કુવારના રસથી ધ ટાઈ કરી ટીકડી કરવી પછી ગરાવસ પુટમા મૂકી ગળપુટ આપવો આવા ૧૦ ગળપુટ આપવાથી ભરમ તૈયાર થાય છે (માર્ચ ૧૯૩૦ના 'વૈદ્ય કલ્પતરુ' ઉપરથી)

* કાઠિયાવાડમાના ગોપીતળાવની માટીને ગોપીયંદન કહે છે ગોપીયંદન એ નામ પણ એ જ તળાવના નામ ઉપરથી પડેલું હોવાનું સિદ્ધ છે ગોપીતળાવ ભાગવતના દ્વામસ્કંધમા પ્રસિદ્ધ છે વળી ચિત્રકૂટ અને પ્રયાગરાજના લોકો પણ ગંગાજના આરામાંથી સારીસારી માટીની કાઠરીઓ વીણી કાઢી તેને ગોપીયંદન કહે છે ચિત્રકૂટનું ગોપીયંદન ચૂના જેવા સફેદ રંગનું હોઈ તે ચિત્રકૂટીના નામથી પણ ઓળખાય છે

દુર્લભ છે, તે જરા અને મૃત્યુનો નાશ કરે છે. ઔષધોમાં આમલસારો ગધક લેવો શોધન :—(૧) દૂધના વાસણ પર કપડું બાંધી તે ઉપર ગધક પાથરી ગધકને ના અડે એવા વાસણને ઢાંકી તે ઉપર અગ્નિ કરવો, એટલે ગધક પાતળો થઈ દૂધમાં પડશે. તે શુદ્ધ બનુવો. (૨) લોઢાની કઢાઈમાં ઘી નાખી અગ્નિ ઉપર પાતળું કરવું. પછી તેના સમાન ગધક ઝીણો કરી તેમાં નાખવો. ગધક પાતળો થયા પછી વસ્ત્ર ઉપર ગાળવો તે એવી રીતે કે વસ્ત્રમાંનો બધો ગધક દૂધમાં પડે, તે કંડો થયા પછી કાઢી ધોવો અને સૂકવવો એ પ્રમાણે ત્રણ વખત બુદ્ધ બુદ્ધ દૂધમાં શોધવો, એટલે લક્ષણ કરવાને તથા યોગમાં યોજવાને શુદ્ધ થાય છે જેમાં ગધક શોધ્યો હોય તે દૂધ ભૂલેચૂકે ખાવું- પીવું નહિ, કેમ કે નેત્રી ગળું મળે છે અને લોહી બગડે છે ગધક :—રસાયન, મધુર તથા પાકકાળે કડવો છે; અને ઉષ્ણ, અગ્નિદીપન, પાચક, આમનો શોષક તથા પાડનાર તેમ જ પારદને વીર્ય આપનારો હોઈ તેનું સત્ત્વ પારદબધક છે; અને કંડૂ, કુષ્ઠ, વિસર્પ, ખસ, વિષ અને કૃમિનો નાશ કરે છે ગધકનાં અનુપાનો :—ચાર માસા શુદ્ધ ગધક દૂધમાં સેવન કરવાથી કફવિકાર, વાત- વિકાર, પિત્ત, વિષ, કમળો અને કાઢનો નાશ થાય છે તથા કામવૃદ્ધિ કરી નેત્રરોગને દૂર કરે છે. આ ત્રિકૂળા, ઘી અને ભાગરાના રસમાં આપવાથી નેત્ર સારા થાય છે રોગનાશ અને આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે ચાર માસા ગધક અને દૂધ એક મહિનો લેવાથી શૌર્ય અને વીર્યની વૃદ્ધિ થાય છે; અને છ મહિના લેવાથી સપૂર્ણ રોગનો નાશ થાય છે તથા દિવ્ય દષ્ટિ ખડી થાય છે અને આયુષ્ય વધે છે ગધક :—કેળામાં ત્વગદોષનાશક છે ચિત્રકમાં બળદાયક છે ક્ષયકાસ ઉપર અરડૂસીના કાઢામાં અને મદાગ્નિ ઉપર તથા સપૂર્ણ ઊર્ધ્વવિકારો ઉપર ત્રિકૂળાના કાઢામાં આપવો ઉપયોગ—(૧) ખસ ઉપર :—ગધક કેળામાં અથવા કેળામાં ખાવા આપવો એટલે સર્વ ખસ બહાર પડે છે. વળી સાંજે ભેસનું જાણુ શરીરે ચોપડી રનાન કરાવવું બીજો પ્રકાર :—(૨) શુદ્ધ ગધક ઘીમાં અથવા જાશમાં આપવો (૩) રક્તવિકાર ઉપર :—શુદ્ધ ગધક દૂધમાં આપવો (૪) કુરોગિયા રોગ ઉપર :—ગધક અને જવખાર સરસિયામાં મેળવી લેપ કરવો. (૫) અપરમાર ઉપર :—ગધકની ધૂણી નાકમાં આપવી. (૬) કંડૂ અને ગજકણુ (દાદર) ઉપર :—ગધક, ટકણખાર, કપૂર, માયકળ (માયા) અને મધપૂડાનું મીણુ, સર્વ કોપરેલમાં ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો (૭) ભૂતજ્વર ઉપર :—શુદ્ધ ગધક અને આમળાનું ચૂર્ણ ૧૦ માસા આપવું અથવા ગધક અને ત્રિકટુનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું (૮) પ્રમેહ અને પિટકા ઉપર :—શુદ્ધ ગધક ગોળ સાથે ખાવા આપવો અને તે ઉપર દૂધ પાવું. (૯) કુષ્ઠ, ખરજ અને ખસ ઉપર :—ગધક ગરમાળાના મૂળના રસમાં ઘૂટી તેનો લેપ કરવો. (૧૦) ગધક રસાયન :—૪ તોલા ગધક અને ૨ તોલા પારાની કળલી કરી કુંવારના રસમાં એક દિવસ ખરલ કરવો અને કુલડી-માં નાખી સધિલેપ કરી અગ્નિની આગ કરવી તથા શીત થયા પછી કાઢી લેવું તે એક મહિનો મધ અને ઘીમાં લેવાથી જરા, વ્યાધિ અને દારિદ્રનો નાશ કરે છે (૧૧) બીજો પ્રકાર :—ગધક અને મરી સમભાગે અને ત્રિકૂળા છ ભાગ લઈ ગરમાળાના મૂળના રસમાં મર્દન કરવો અને તે આપવો, +એટલે સપૂર્ણ રોગ નાશ

* દૂધ ગધકથી ચારગણુ લેવાનો રિવાજ છે

* ગધકનું તેલ કરવાની વિધિ :—એક હાથ ખાદીના કકડાને પ્રથમ આકડાના દૂધમાં તથા યુવેરના દૂધમાં સાતસાત વાર લિખવી સૂકવવો ગધકને માખણમાં ખરલ કરી તે કપડા ઉપર લેપ કરવો પછી અગ્નિની સામે રાખવાથી ધીરેધીરે ગધકનું તેલ ટપકે છે તે સ્વચ્છ વાસણમાં ભેગું કરવું તેલ પૂરેપૂરું નીકળી ગયા પછી શીશીમાં ભરી રાખવું કોઈ કોઈ વસ્ત્રને વીટીને નીચેથી સળગાવે છે ઉપર એક સાકળથી બાંધી દે છે પછી જે તેલ ટપકે તેનો ઉપયોગ કરે છે પહેલાના કરતા આ તેલ વધારે ગુણવાળું થાય છે

— કુલડી અગ્નિ પર લાલ થાય ત્યારે ઉતારી લેવી, નહિતર ગધક બળી જશે અને પારો જડી જશે અશુદ્ધ ગધક ખાવાથી શરીર પર કાઈ પણ વિકાર થાય તો ગાયના દૂધમાં ઘી મેળવી પિવડાવવું, ભોજન કરવા ન આપવું આવા રીતે કરવાથી ૭ રોજમાં સર્વ દોષની શાંતિ થશે

+ આ ગધકરસાયનની માત્રા ૩ માસા છે. રસ-રત્નાકર ગ્રંથમાં લખેલ છે કે, આ રસાયન સેવન કરે તથા ગરમાળાના મૂળને પીસી શરીરે લેપ કરે, તો સર્વ પ્રકારના કુષ્ઠરોગનો નાશ થાય છે

કરે છે. ગધક ખાનારે ખાર, ખાટુ, લાજી, દ્વિદલ ધાન્ય (કડોળ), સ્ત્રીગમન અને ઘોડો વગેરે ઉપર આરોહણ કિંવા પગે ચાલવાનું વર્જ્યું.-

૧૫-ચૂનો

સં સુધા. જર્મનં કલ્ક ઇં લાઈમ્ મં કળી, કળીયા ચૂના હિં કલિક ચુના તાં કરચત્રમ્બુ તેં રક્ષ, સુત્રમ્

ચૂનો મુખ્યત્વે કરી બે પ્રકારનો છે. એક ખડીનો ચૂનો અને બીજો છીપનો ચૂનો તેને ભઠ્ઠીમાં પકવે એટલે તેનો ચૂનો થાય છે. ઉપયોગ—(૧) ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર:—ચૂનાનું નીતરું પાણી નાના ચમચાલાર દૂધમાં આપવું (૨) વ્રણ અને બદ બેસાડવા માટે તથા કણ્ઠમૂળ અને લાપોટિયા ઉપર:—કળીચૂનો, ગોળ અને ધુવાસનો લેપ કરવો અને ઉપર પાતળો કાગળ કિંવા ૩ ચોટાડવું (૩) આખો દુખતી હોય તો:—મસ્તક અને આખો પર ઉપર કહેલ લેપ કરવો (૪) અચ્છર્ષ ઉપર:—ચૂનાની વાલ જેટલી ગોળી ખાવા માટે આપવી (૫) કમળા ઉપર:—કળીનો ભીજવેલો ચૂનો ચણા જેટલો ચાં તોલા દહીં મા કાલવી ૭ દિવસ આપવો પથ્થ—દહીં-ભાત (૬) ભિલામો ઊઠે છે તેને માટે:—ભીજવેલો ચૂનો અને માખણ એકત્ર કરી ચોપડવું (૭) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:—કળીનો ભીજવેલો ચૂનો એક તોલો લઈ તેમાં બે તોલા પર્યંત બિચી તપખીર (સૂઘવાની તમાકુ, છીકણી) કાલવી. ઘટ્ટ થાય તો થોડું ચૂનાનું પાણી નાખી મિશ્રણ જેવું તયાર કરવું અને વધેલા અડ ઉપરના વાળ અસ્ત્રાથી દૂર કરીને પછી અડ પર આ પાણીનો બનતા સુધી લેપ કરી મદ અગ્નિનો સહેવાય તેટલો શેક આપતા રહેવું, એટલે જેટલીક વાર મસ્તક જડ થયા જેવું જણાઈ બિલટી થાય છે અને માથાનું પાણી બિલટીએ જ પડે છે એ પ્રમાણે બે-ત્રણ દિવસ કરવાથી ગુણ આવે છે જેને તબાકુ લાગવાથી ઘણી જ ચકરી આવતી હોય તેને કાંદો (ડૂંગળી) સુધાડવો તથા ખાવા આપવો. (૮) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:—તલના તેલમાં કળીના ચૂના ઉપરનું નીતરું પાણી છ લાગ મિશ્ર કરી શુમારે ૧ ઘડી સુધી સળીથી હલાવના રહેવું; એટલે બડો મલમ થશે તે મોરના પીછા વડે ઘણા હલકા હાથથી બે-ત્રણ વખત ચોપડવો એથી કરી દાહનું શમન થઈ ત્વચાને ઠંડાણે કઠિનપણુ આવે છે અને જલદી ગુણ આવે છે (૯) કરોળિયાની જાગ પેટમાં જવાથી થયેલ શીળસ ઉપર:—ચૂનાની આછ પ તોલા પીવી. (૧૦) ચામડી ઉપરના મસાં ઉપર:—મસાને ચામડીના લાગમાથી ઘોડાના વાળ વડે મજબૂત બાંધી રાખવો, એટલે પાચ-સાત દિવસમાં તે નિશ્ચય થાય છે તેને કાપી નાખી તેના ઉપર સૂકા કળીચૂનાનો ભૂકો લલરાવતા જવું એટલે તેનો નાશ થશે *

- દાદરની ઔષધિ — ગધક, કટકડી તથા ટકણખાર સમભાગે લઈ બારીક ખાડી લીધુના રસમાં ૩ કલાક ધૂટાઈ કરીને સોગડી તૈયાર કરવી અને રાત્રે એ સોગડી લીધુના રસમાં ધરીને સૂતી વખતે લગાડવી સવારે ગરમ પાણીથી સાબુ લગાડીને બોઈ સાફ કરવું આ ઔષધથી સર્વ જાતની દાદર થોડા દિવસમાં જ મટી જઈ ચામડી સ્વચ્છ બને છે

+ નાગરવેલના પાનના પીટડા અને ચૂનો હાથમાં મેળવી મસા પર ઘસવાથી કાંઈ પણ દુખ વિના પા-અર્ધા કલાકમાં મસા નીકળી જાય છે, તેમ જ જરા પણ લોહી નીકળી દુખ થતું નથી

* (૧) બાળકના પેટમાં દૂધ ન ટકવું હોય તે માટે:—દૂધની સાથે કળીચૂનાનું નીતરેલું પાણી મેળવી પિવડાવવું, આથી બિલટી થાય છે ચૂનાનું પાણી તૈયાર કરવાની રીત. —કળીચૂનો ૨ તોલા, સાકર ૧ તોલા તથા પાણી ૩૦ તોલા મેળવી હલાવીને ૨-૪ કલાક રાખી મૂકવું પાણી નીતરી રહે અને ચૂનો નીચે બેસી જાય ત્યારે પાણી ઉપરથી નિતારી લેવું આ જળને અગ્રેજીમાં 'લાઈમ વોટર' કહે છે આ જળ બાળકને દૂધમાં મેળવી પિવડાવવું ૩ માસ સુધીના બાળકને ૫ થી ૧૦ ટીપા, ૩ વરસ સુધી ૨૦ થી ૨૫ ટીપા, ૩ વરસના બાળક થાટે ૪૦ થી ૫૦ ટીપા (આરાંરે ૦ તોલો) આ ચૂનાના પાણીથી દૂધ પાચન થાય છે, તથા કબજિયાત અને તાવ, ઉધરસ વગેરે વિકાર દૂર થાય છે (૨) શૂળ ઉપર:—કળીચૂનો મધમાં મેળવી દુખતા ભાગ ઉપર લગાડી ઉપર ૩ દબાવી દેવું, જેથી થોડા વખતમાં દરદ ગાત થાય છે (૩) નહિ રુઝાતા વ્રણ ઉપર:—કળીચૂનો અને ૩ એરડતેલમાં મેળવી મલમ જેવો કરી બે વ્રણ અનેક ઇલાજોથી પણ સારા થયા નથી, તેવા વ્રણ પર બાધવાથી થોડા દિવસમાં ગ્યારામ થાય છે

૧૬-છીપ

સં શુક્તિ મં શિપ કં સિંપુ ઇં ઓઈગ્ટર શેલ.

છીપની ઉત્પત્તિ સમુદ્રમાં અને નદીમાં થાય છે છીપો પકવી તેનો ચૂનો કરે છે જે છીપને પાછળની બાજુએ રેખા હોય છે તેને છીપલી કહે છે એ છીપલી પાણુ સમુદ્રમાં થાય છે. છીપઃ—તીખી, રિનઝ, દીપન, પાયક, રચિકર તથા બલપ્રદ અને આખોને હિતાવદ છે; તથા ગુદમ, વિપદોષ અને શળની નાશક છે શુદ્ધિ અને મારણુ:—ગખ પ્રમાણે ઉપયોગ:—(૧) અજગદિલકા એટલે નાના બાળકોના શરીર પર ખારીક મગ જેવી કાશ્ત્રીઆ ઊઠે છે તે ઉપર: છીપ અને ફટકડી ઘસી લેપ કરવો (૨) વિસર્પ, વિસ્ફોટક અને પ્લીપદ ઉપર:—છીપો રાા તોલાભાર બાળી ચૂનો કરી આકડાના દૂધમાં ખગ્લ કરી લેપ કરવો (૩) નવેલો (આગળી અને નખ વચ્ચે થાય છે તે) અને પેરા ઉપર:—છીપનો ચૂનો અને મિદ્ધ માખાણુમાં ખગ્લ કરી તેની પટ્ટી બેસાડવી (૪) ઉંદરના વિપ ઉપર:—સમુદ્રછીપ પકાવી ચૂનો કરવો અને તે ચૂનો ખાવાના પાનમાં ચોપડી રોગીએ ચાવી તેનો રસ લઈ તે સર્વ માધાઓને અને ગિપ જે ગ્થો 'ફૂટેલુ' હોય તે ગ્થો ચોળતાં ગ્થેયુ (૫) સર્વ ઉંદરરોગ ઉપર:—સમુદ્રછીપો ગ્રાણાના દેવતામાં પકાવવી, એટલે ચૂનો થાય છે તે ચૂનો, સિધવ અને જવખાર ગાયના દહીમાં આપવા અથવા શક્તિ પ્રમાણે ચૂનો દૂધ સાથે પાવો.—

૧૭-જવખાર

સં યવક્ષાર મં જવખાર હિં જવાખા અં તુનરન. કં તં યવક્ષારં. ઇં કારખોનેટ ઓક્ષ પોટાશ્યમ કાર્બોનીસ

જવના નવા તાજ પચાગ બાળી તેનાથી આ ક્ષાર ઉત્પન્ન કરે છે એની પાતળી પત્તીઓ હોય છે. એનો રંગ ઘોળો હોય છે જવખાર:—સારક, ઉબ્બ, તીખો, અગ્નિદીપક, સૂક્ષ્મ તથા લઘુ છે, અને વાયુ, કફ, શળ, અશ્મરી, વાતરોગ, કફરોગ આમશળ, યકૃત, પ્લીહા, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ગુદમ, શ્વાસ, અર્શ. આનાહવાયુ, હૃદરોગ, આમ, પાકુ અને સંગ્રહણીનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) મુવાવડીને મક્કલશૂળ થાય છે તેને માટે:—જવખાર ગાયના ઘીમાં અથવા ઉબ્બોદકમાં આપવો (૨) મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી અને વીર્ય પડે છે તે ઉપર:—છાશમાં જવખાર નાખી આપવો (૩) બાળકનું ગળું (તાળવું) પડે છે તે ઉપર:—જવખાર અને મધ આગળી ઉપર લઈ તેનો લેપ કરવો (૪) ઉદાવર્ત રોગ ઉપર:—જવખાર અને સાકર એકત્ર કરી આપવો. (૫) ગુદમ ઉપર:—જવખાર ૩ માસા અને ગોળ ૩ માસાની ગોળી આપવી. (૬) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—જવખાર પાચ માસા લઈ સાકરમાં ખાવા આપવો, અથવા એક માસો જવખાર, કોળાનો રસ ૪ તોલા અને સાકર ૧ તોલો એકત્ર કરી આપવું (૭) દમ અને ઉંદરસ ઉપર:—જવખાર મધમાં આપવો (૮) કટિશૂળ, હૃદયશૂળ, કુક્ષિશૂળ અને બસ્તિશૂળ ઉપર:—જવખાર, હિંગ અને સિધવનું ચૂર્ણ કરી એરંડતેલમાં નાખી આપવું (૯) મૂત્રાવરોધ ઉપર:—જવખાર, દોઢ માસો ચોખાના ધાવનમણુમાં આપવો

૧૮-જસત+

સં જસદ, તુત્થ, યશદ હિં જસત, દસ્તા મં જસત, ખાપ્તુત્થ બં દસ્તા કં સતુ

× છીપ સમુદ્રમાં થાય છે અને જેમાંથી મોતી નીકળે છે તેની ભસ્મ બીજી છીપોના ગ્રંથા વધારે ગુણવાળી છે મોતીની છીપોની ભસ્મ મોતીને બદલે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે છીપની ભસ્મ કરવા માટે છીપને શુદ્ધ કરી નીચે રહેલો ભાગ દૂર કરી ઉપરનો સફેદ તેજસ્વી ભાગ જ લેવો

— છીપનો ચૂનો ધીમાં મેળવીને ખાવા આપવો, ઉપર દૂધ પાણુ, નહિતર મોઢામાં છાલા પડે છે

+ રસાણુના પૃષ્ઠ ૧૦૩માં જસતને તામ્રરંજક કહેલ છે, એટલે એની સહાયથી સોના જેવી દેખાતી મિથધાતુ વાય છે, તેને પિત્તળ કહે છે

તાં તૂટનાગમ્ તેં તુતુનગમ્ મલાં નગમ્, તબગપુતિ ચીનં તૂનેનયુએ નેપાં દસ્ત પ ૦
જન્ન. બ્રાહ્મીં ખોટ. ધિનીં તુતિયા.

શોધન :—જસત પાતળું કરી દૂધમાં રેડવું. એ પ્રમાણે ૨૧ વખત કરવું; એટલે શુદ્ધ થાય છે — **જસતભસ્મ :**—જસત કલેડામાં નાખી રસ કરવો અને લીમડાના લાકડા વડે ઘૂટવું. નીચે તીવ્રાગ્નિ લગાડવો એટલે ભસ્મ થાય છે.* તે લઈ તેને ત્રિસધિ, કુવાર, ત્રિક્ષ્ણા અને ભાગરો એ પ્રત્યેકની અત્રીસ અત્રીસ લાવનાઓ આપવી, તથા પ્રત્યેક લાવનાને અગ્નિપુષ્ટ આપવા પછી તેને ઉપર કહેલી ઔપધિનો એક પુટ આપવો તથા એક પચામૃતનો પુટ આપવો ઠંડુ થયા પછી કાઢી ખરલ કરી વામણમાં ભરી રાખવું અને સર્વ રોગ ઉપર અતુપાન વડે બે ગુંજ આપવું જસતની ભસ્મ ગાયના જૂના ઘીમાં આપવાથી આખોને હિનાવહ અને તાબૂલ સાથે આપવાથી પ્રમેહનાશક, અગ્ણી(જ્યંતી)માં આપવાથી અગ્નિવર્ધક તથા તજ, નમાલપત્ર અને એલચીમાં આપવાથી ત્રિદોષનાશક છે **જસતનાં ફૂલ :**—જસત કડાઈમાં નાખી લોખંડની કડછીથી ઘૂટવું એટલે તેની ભસ્મ થાય છે તેને જસતના ફૂલ કહે છે. **જસતભસ્મ :**—તૂરી, કડવી તથા શીતળ છે, અને કફ, પિત્ત, પ્રમેહ તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે, તેમ જ આખોને હિતકારક છે ઉપયોગ—(૧) આંખો ઉપર છારી આવે તે માટે :—જસતના ફૂલ અને ખડીસાકરની સારી ખરલ કરેલી ભૂકી રાત્રે બિઘતી વેળાએ આખમાં આજવી, કિંવા ૧ ભાગ ફટકડી અને તેનો ચોથો હિસ્સો જસતના ફૂલનો સારો ખરત કરી તે ભૂકો ૨ ગુંજ લઈ તેમાં ૧ા તોલો પાણી નાખી દિવસમાં બે વખત પીછા વડે આખમાં નાખવું; એટલે આવેલી આખો ગળવી (પાણી ગળવું), પિયા અને લાતીની શાંતિ થાય છે. (૨) ખુપરા (ખીલ), છારી આવેલી આંખો વગેરે નેત્રરોગ ઉપર :—જસતના ફૂલ, સાકર, કાથો તથા ફટકડી, એ સમભાગે અને અષ્ટમાશ મોરચૂથુનો ખરલ કરી દિવસે અને રાત્રે આખમાં આજવું

— શોધન કરતી વખતે જસતમાંથી મેલડો ધણું જસત નીકળી જાય છે તે જસતની ભસ્મ કરી નેત્રાજનમાં ઉપયોગ કરવો. બાકી જે શોધન કરતાં છેવટે બચે છે તેની ભસ્મ ખાવા માટે ઉપયોગમાં લેવી

જસતભસ્મની વિધિ :—૨ શેર શુદ્ધ જસતને કડાઈમાં નાખી તેજ અગ્નિ આપવો લોહાના કડછાથી હલાવતા રહેવું જ્યારે આગની લપટ બઠવા માટે, ત્યારે લીમડાના પાનનો રસ થોડોથોડો નાખતા જવું ત્રણયાર સમય મળીને ૨ શેર નાખવો ત્યાર પછી કડછાથી ખૂબ હલાવતા રહેવું એકથી બે કલાક તેજ આગ આપીને અગ્નિ વધારે આપવી બંધ કરવી ઠંડી થયા પછી ભસ્મ કાઢી કપડેથી ચાળી લેવી ત્યાર પછી આ ભસ્મને કુંવારના ગર્ભના રસમાં ૩ કલાક ખરલ કરી, એક એક તોલાની ટીકડી કરી સૂર્યના તાપમાં સુકાવી લેવી સુકાયા પછી સપુટ કરી જળપુટ અગ્નિ આપવાથી ઉત્તમ ભસ્મ તૈયાર થાય છે નેત્રાજન માટે ભસ્મ ઉપયોગમાં લેવી હોય તો કુંવારનો પુટ દેવાની જરૂર નથી જસતભસ્મની માત્રા ૧થી ૩ રતીની છે

* જસતના કકડા કરી એક માટીના પાત્રમાં રાખી તેની નીચે કોલસા રાખી ધમણથી ફૂંકતા જવું અને ઉપરથી કુંવારપાકાના મૂળથી હલાવતા જવું, એટલે જસતની ભસ્મ તૈયાર થાય છે તોલમાં પણ બરાબર ઊતરે છે અશુદ્ધ જસતના વિકાર કલાઈના જેવા છે અને તેની ગાંતિ હિમજવું ચૂર્ણ સાકર સાથે ત્રણ દિવસ ખાવાથી થાય છે જસત પાકી કુલડીમાં મૂકી અગ્નિ આપી ગાળવું ગાળ્યા પછી તેનો દગમો ભાગ મનશીલ નાખી કુંવારના પાકાના રસનો પુટ આપવો પછી કાળા ભાગરાના ૭ પુટ આપવાથી ભસ્મ થાય છે તે શુદ્ધ રાતી થાય છે તેની ગોળી રતી ૪ના પ્રમાણની નયઃકળ સાથે આપવી તેના ગુણ —ગોળી એક સવારે અને એક સાંજે આપવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થાય, બળવાન થાય, મહાકામી થાય, ભોગી થાય, કાસ-શ્વાસ હટે, હરસરોગ નય, ૧૮ પ્રકારના પ્રમેહ, દાહ, જ્વર અને ઉદરરોગ નય, વીર્યમત ભન થાય, તેમ જ મરતક્રોગ, પાતપિત્ત, સન્નિપાત, રોમાય, પ્રસ્વેદદોષ, મૂત્રગ્રોગ, સગ્રહણી, પાર્શ્વશૂળ, પીનસ, કટિરોગ, બાળકના સર્વ રોગ, વિષમ જલદર, કફ, કમળો, કિરગ્રોગ, શોફેદર, કર્ણરોગ, નેત્રગ્રોગ (અજન કરવાથી) આદિ સર્વ રોગો નય તેજ જસત કાળજી તરીકે સ્ત્રીઓના દૂધમાં આપે તો નેત્રગ્રોગ નય તથા વૃક્ષમાં આપે તો ધુધલવાત નય આખ બિઘતી ન હોય તો બિઘડે અને ચંદ્ર સમાન જ્યોત થાય, એમ એક ઉન્મત્સિખિત પુરતકમાં લખેલું છે

૧૯—(પાટિયો) ટંકણખાર

સ ૦ ટકન. મ ૦ ટાકણખાર, સ્વાગીખાર, સવાગી, હિં ૦ સોહાગા. ક ૦ ટકણખાર કા ૦ તીશાર. અ ૦ ધુળા તે ૦ એલિગા. ઇ ૦ ખોરાકસ, બાઈખોરેટ ઓક સોડા. લા ૦ સોડાસ બાઈખોગ.

કેટલાક તળાવોમા આ ક્ષાર પાણી સુકાઈ ગયા પછી એકઠો થયેલો મળે છે. એને 'સ્વાહાગી' પણ કહે છે. શોધન :—ટકણખાર ગાયના છાણમા ગખી પછી ધોઈ નાખવો એટલે શુદ્ધ થાય છે, કિવા ટકણખાર કુલાવલો એટલે શુદ્ધ થાય છે. ટંકણખાર :—અગ્નિકારક, મોનાશ્પાને શુદ્ધ કરનાર, સારક તથા વિપદોષ, વાયુ અને કફનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) કુર્ણુશૂળ ઉપર :—ટકણખાર કુલાવી તે કાનમા નાખવો (૨) પાપણી ઝડેલી હોય તો :—ટકણખાર લીજુના રસમા ધસી પાપણી ઝડેલી જગ્યાએ લગાડવો (૩) ધાત જતી હોય તે ઉપર :—કુલાવેલો ટકણખાર ૭ માસા અને સાકર ૭ તોલા એકત્ર કરી તે ચૂર્ણ રોજ એક તોલા પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું (૪) બહુભૂત ઉપર :—કુલાવેલો ટકણખાર નવટાક પાણીમા નાખી આપવો. (૫) કોલેરા અને ઊલટી ઉપર :—દૂધમા કુલાવેલો ટકણખાર નાખી આપવો. (૬) ચાતુર્યાદિ સર્પ વિપ્ત જ્યરો ઉપર :—કુલાવેલો ટકણખાર બે ગુલ્લ પાનમા આપવો એટલે તેનો રસ જેમ જેમ પેટમા જાય છે તેમ તેમ જ્યર તત્કાળ નીકળી જાય છે. (૭) જીભને ખર પડે કિવા પેદુમાં ક્ષત પડે તો તે માટે :—કુલાવેલો ટકણખાર મધમાં કાલવી લગાવવો. (૮) નખ સખધી માંસ ઠોકરાવાથી તે દુખતું હોય તે અને નવેલા ઉપર :—નખની જાણુએ ટકણખારનું ચૂર્ણ પાણીમા ચોપડવું. (૯) સોમલ, વછનાગ, કૃત્રિમ વિષો અને સર્પના વિષ ઉપર :—કુલાવેલ ટકણખાર ૨ માસા ઘીમા નાખી આપવો. (૧૦) ડૂંટીમાં ફેાલી થઈ આવી હોય તો :—ટકણખાર અને મોરથૂનાને કુલાવી મધમા ખરત્ર કરી ફેાલા ઉપર ચોપડવું (૧૧) વાળા ઉપર :—ગળોના રસમા કુલાવેલો ટકણખાર નાખી પાવો અથવા હિંગ અને ટકણખાર એ પ્રત્યેક ત્રણ ત્રણ માસા લઈ ચૂર્ણ કરી તે સાત દિવસ સવાર-સાજ આપવું. (૧૨) ત્વઘોષ ઉપર :—ટકણખાર અને ગધક ધસી ચોપડવો. (૧૩) મોઢું આંચું હોય તો :—કુલાવેલો ટકણખાર પાણીમા નાખી કોગળા કરવા. (૧૪) ઘોળી માખ કરેડે તો :—ટકણખાર ભેસના માખણમાં કઢવી ચોપડવો.*

૨૦—(તેલિયો-ખડિયો*) ટંકણખાર (કુલાવેલો)

ઉપયોગ—(૧) દમ અને ઉધરસ ઉપર :—ટકણખાર ૧ માસો આદાનો રસ અને ખડી-

* પાટિયો ટંકણખાર કુલાવી આચકીવાળા બાળકોને આચકી જણાઈ આવ્યા પહેલા ઊલટીની શરૂઆતમા ધાવણ સાથે કે પાણીમા દર કલાકે કલાકે આપવાથી સારો ગુણ થાય છે ઊલટી એકદમ અટકાવ્યા સિવાય ઊલટી સાથે કે આચકીના મૂળરૂપ હૃદયની ચીકણી જળ કાઢી નાખી આચકીનો અશ પણ હૃદયમાં રહેવા દેતો નથી આ પ્રયોગ અમે જાતે અજમાવી ખાતરી કરેલો છે

આગ તુક કારણોથી જ્યારે જ્યારે શરીર ઉપરની ચામડી એકએક ચિરાઈ તેમાથી લોહી નીકળતું હોય છે, ત્યારે ખડિયાખારને કુલાવ્યા વગર ઝીણો વાદી તેના ઉપર લલારાની દેવતાથી શેકતા જવું જ્યારે લોહી તે ખાર ઉપર ટપકી આવે, ત્યારે ફરી એ જ ખડિયાખારની ભૂંછી લલારાની ઉપર શેક ચાલુ રાખવો આમ લોહી બધ થતા સુધી શેક કરવાથી એ જલદી રુઝાઈ જાય છે, તેમ જ પાકીને પર થવાની બિલકુલ ધાસ્તી રહેતી નથી આ ઉપાય પણ અનુભવેલો છે

x ટકણખાર પાટિયો અને તેલિયો બે જાત મળે છે મૂળ વસ્તુ એક જ છે બધા ક્ષારને એક વખત હકાળી બનાવી લે છે, તેને પાટિયો ટકણખાર કહે છે ત્યારપછી ફરીને વધારે શોધન કરીને તૈયાર કરે છે તેને તેલિયો ટકણખાર કહે છે વસ્તુ એક હોવાથી ગુણમા વધારે અતર પડતું નથી

ટકણખાર નવા મત અનુસાર શીતળ, મૂનલ, રત્નેનિ-સારક, ગર્ભાશયક્રોચક, આન્લનાશક છે સ્થાનિક પ્રયોગમા ઉચ્ચતાસાધક છે કેટલાક તુકસાન કરવાવાળા કીટાણુઓનો નાશ કરે છે, વધારે માત્રામા અપાય તો હોનરીમા ભારીપણુ આવવું અને ઊલટી થવી એ લક્ષણ હિત્ત્ર થાય છે ટકણખાર શોષણ થઈને વૃક્ષો વાટે અને બીજા આવકય ત્રો વાટે દેહમાથી બહાર નીકળે છે વધારે માત્રામા વારવાર સેવન કરવાથી

२१-ताप्युं

જલદી, પ્રાતિ, ઝલાનિ, દાહ, ગળ, કહૂ, ઝેય અને વીર્યનાશ, એ તાપાના આઠ દોષ છે; એટલા માટે એવું શોધન કરવું જોઈએ **શોધન:—**(૧) ગોમૂત્રમા આમલી અને મીઠું નાખી

ઉપયોગ :—ટકલુબારનો ઉપયોગ મોટે ભાગે ગર્ભાગય સક્રોચ કરાવીને માસિકધર્મ સાફ લાવવા માટે, પેશાબમાથી યુરિક એસિડને ઘટાડવા માટે, સ્વરભગ અને મોઢાના ચાદાને મટાડવા માટે થાય છે. બાહ્ય ઉપચારમાં શ્વેત પ્રદરમા ગર્ભાગય વોવા માટે, અડકોષ, યોનિ વગેરે ભાગો પર ખાજ થાય તો તે ઘોવા માટે, પગમિયામા પિચકાગી લગાડવા માટે તથા દાદર, ખરજવા, રતવા, સ્તનોની ચામડી ફાટવી વગેરે રોગો પર લેપ-મલમલગે વપરાય છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

—स्वामी कृष्णानन्द

+ તાળાનું શોધન — પ્રથમ તાળાના પાતળા તાર લઈ તેના બંડા કાગળ જેવા પતરા કરાવવા પછી તીવ્રાગ્નિમાં તપાવી લાલ થાય ત્યારે તેલ, છાગ, ગોમૂત્ર, કાઝ, કળવીનો ક્વાથ, લીંબુનો રસ, આમલીનો રસ, ટુવારના ગર્ભનો રસ તથા આકડાના પાનના રસમાં સાત સાત વખત ઠંડા કરવા ત્યાર પછી ગોમૂત્રમાં આમલી તથા મીઠું નાખી ત્રણ કલાક સુધી તેમાં પતરા સીંજવવા આટલું શોધન કર્યા પછી તાળાના નાના નાના નખ જેવડા દુકડા કરવા અથવા ખાડી ચૂર્ણ કરવું (આવી રીતના શોધન પછી સહેલાઈથી ચૂર્ણ થઈ જાય છે) આ ચૂર્ણને લીંબુના રસમાં લિનવી સૂર્યના તાપમાં રાખવું યેત્રણ ફિવસે લીંબુના રસનો લીલો રંગ થાય ત્યારે રસ કાઢી નાખી નવો રસ ભરવો આવી રીતે ૭ ફિવસ સૂર્યના તાપમાં રાખ્યા પછી જલની સારી રીતે ઘોઈ લેવાથી તાણુ શુદ્ધ થાય છે આવી રીતે શોધન કરેલા તાળાની ભસ્મના સેવનથી વમન અથવા ખીજા કોઈ દોષ શરીરમાં ઉત્પન્ન થતો નથી. જેટલું શોધન વધારે થાય તેટલી ભસ્મ વધારે લાભદાયક બને છે (૧) તાળાનું મારણ — તાળાના શુદ્ધ ચૂર્ણને ચોથા હિરસા શુદ્ધ પારાની સાથે લીંબુના રસમાં ત્રણ કલાક ખરલ કરવું ત્યાર પછી જળથી ચૂર્ણ ઘોઈ નાખવું. પારો તાળાને લાગી જવાથી ચાતીના જેવું ચૂર્ણ થઈ જશે આ ચૂર્ણથી બમણા વજનને શુદ્ધ ગધક પાશે તાળાને લાગી જવાથી ચાતીના જેવું ચૂર્ણ થઈ જશે આ ચૂર્ણથી બમણા વજનને શુદ્ધ ગધક લઈ લીંબુના રસમાં ધૂટી તૈયાર કરવો ત્યાર પછી આ ગધકની લૂગદીમાંથી પોણો ભાગ તાળાના ચૂર્ણની સાથે ખરલ કરી ગોળો કરવો, અને બાકી જે ગધકનો ચોથો ભાગ રાખેલો છે તેનો ગોળાની ઉપર લેપ કરવો ત્યાર પછી સાટોડી અથવા ચૂકાની ખાટી લાઝના પાનને ચટણી માફક પીસી તાળાના ગોળા ઉપર એક આગળ નંડો લેપ કરવો પછી એક માટલામાં આ ગોળો મૂકી ખાલી જગ્યા રેતીથી ભરી માટલાનું મોઢું શરાવથી બંધ કરી સાધાને રાખ અને મીઠું મેળવી બંધ કરવો પછી ચૂલા ઉપર રાખી મદ, મધ્યમ અને તેજ અગ્નિની આગ અનુક્રમથી બરાબર ૧૨ કલાક આપવી ઠંડું થયા પછી ગોળો બહાર કાઢી સૂરણ (ઝેરી સૂરણ હોય તો વધારે સારું) ના રસમાં ખરલ કરી ગોળો બનાવવો આ ગોળાને સૂરણની અંદર ખાડો કરી રાખવો અથવા ગોળાની ઉપર ગોળાથી અરધો ગધક લઈ ધીમા વાટી લેપ કરવો સૂરણ મા પેક કરવો હોય તો સૂરણને ટપકમટ્ટી કરી ઉપર એકથી દોઢ આગળ માટીનો લેપ કરવો પછી એક ગળપુટ દેવાથી તાળાની ઉત્તમ પ્રકારની ભસ્મ બને છે (૨) ૧ માં આ ૪ વિધિ લખેલ છે: વધારે સ્પષ્ટ લખેલ નથી. બીજી ટીપ્પણી કરી આપી છે કારણ નં. ૧માં આ ૪ વિધિ લખેલ છે: વધારે સ્પષ્ટ લખેલ નથી. જેથી લંબાણથી લખેલ છે, જે વાંચી બિનઅનુભવી પણ તાળાની ભસ્મ તૈયાર કરી શકે. (૨) તામ્રભસ્મ કરવાની વિધિ — શુદ્ધ તાળાના ચૂર્ણથી બમણા વજનને હિંગોળાની સાથે ખરલ કરી લીંબુનો રસ અથવા લીમડાના રસની ભાવના દઈ ઉમરૂચત્રમાં રાખી ચૂલે ચઢાવી એ હિંગોળાક્રમાંનો પારો કાઢી લેવો નીચે તળિયામાં રહેલા ચૂર્ણને એવી જ રીતે બમણા શુદ્ધ હિંગોળાની સાથે મેળવી પુનઃ પારો કાઢી લેવો, આ પ્રમાણે બે વખત કરવાથી ઉમરૂચત્રમાં તળિયે તામ્રભસ્મ તૈયાર થશે, તેમ જ શુદ્ધ પારો પણ તૈયાર થઈ જશે એક સાથમાં બે કાર્ય થાય છે ઉપર મુજબ તૈયાર થયેલી તામ્રભસ્મને સમાન ગધકની

તેમા તાળાના પતરા નાખી અગ્નિ ઉપર પહોર પર્યંત સીજવવા એટલે તાણુ સારુ શુદ્ધ થાય છે. (૨) તેલ, છાશ, ગોમૂત્ર અને કુક્કિતથના કાઢામા શુદ્ધ કરેલુ તાણુ લઈ, તેના આઠ દોષ જોવા માટે પ્રાણ પુરુષોએ વિશેષ યોગ્યન કરેલુ છે તે એવી રીતે કે શુરિયો, આકાશનુ દૂધ અને મીઠું, એ પદાર્થો એકત્ર ખગલ કરી તે કલ્ક વડે તે તાળાના પતરાને લેપ કરવો તથા અગ્નિ ઉપર તપાવી નગોડના રસમા ત્રણ વાર છુગડવુ, એટલે તાળાની શુદ્ધિ થાય છે. મારણુ :—(૧) નાના નાના અને તે ઘણા પાતળા એવા તાળાના પતરા કરી તેમને લીધુના રસમા નાખી ત્રણ દિવસ પર્યંત હલકો અગ્નિ કરી પચવવા પછી તે પતરા કાઢી તેનો ચતુર્થાંશ પારો લઈ, બે ને ખલમા નાખી લીધુના રસમા એક પ્રહર પર્યંત ખગલ કરી તે પતરા ખલ્લમાથી કાઢી, તેથી બમણો ગંધક લઈ તે ગંધક લીધુના રસમા ઘૂટી, તેનો તે પતરાને લેપ કરી એક ગોળો કરવો, પછી મીનાક્ષી અથવા ચૂકો અગર સાટોડી, એમાથી એક વનસ્પતિ લઈ વાટી તે ગોળાની આમપાસ એક આગળ જડો લેપ કરી માટલામા તે ગોળો મૂકી તે ઉપર માટીનુ કાડિયું બિધુ મૂકી તે ઉપર રેતી માટલાના મોઢા પર્યંત નાખી પછી રાખ અને મીઠું પાણીમા મેળવી, તેની માટલાના મોઢાને મુઢા કરી, તે માટલુ ચૂલા ઉપર મૂકી કમે કરી હલકો, મધ્યમ અને મોટો એ પ્રમાણે ચાર પ્રહર અગ્નિ કરી ઠંડો થયા પછી તે ગોળો બહાર કાઢી સૂરણના રસમા એક દિવસ પર્યંત ખરલ કરી તેનો ગોળો કરી તેનાથી અર્ધો ગંધક, લઈ લીમા વાટી તેનો તે ગોળાને લેપ કરી માટીના બે કાડિયા લાવી, એકમા તે ગોળો મૂકી તે ઉપર ખીન્તુ બિધુ ઢાકી કપડમટ્ટી કરી વગડાઉ જાણુનો ગજપુટ આપવો ઠંડું થયા પછી તે શરાવસ પુટ કાઢી, તેમાથી તામ્રભરમ કાઢી લેવી આ ભસ્મ ઘણો સાગ ગુણુ આપનારી છે. એનાથી બિલટી, બ્રાતિ, ગ્લાનિ અને મૂર્છા, એ કોઈ દિવસ પણ થતા નથી (૨) પારો ૦૧ લાગ અને ગંધક ૨ લાગ લઈ દૂધેલીના રસમા ખરલ કરી તાળાના શુદ્ધ કરેલા પતરા ૧ લાગ લઈ તેનો લેપ કરવો તથા ગજપુટ આપવો, એટલે ભસ્મ થાય છે (૩) શુદ્ધ કરેલો તાળાનો ચૂરો લઈ સમાનભાગે પાગમા, જખીરગસમા મર્દન કરવે; પછી બે નેના સમભાગ ગંધકમા ખરલ કરવો તથા એક ગજપુટ આપવો એટલે ભસ્મ થાય છે (આ ભસ્મને વધારે પુટ આપવા જોઈએ. સૂરણુનો પુટ અ તે આપવો એાછા પુટ આપે તો તાણુ કાચુ ગહેશે, સૂરણુનો પુટ અપાશે નહિ તો વમન કરાવવાને દોષ રહી જશે) (૪) પારો ૧ લાગ, ગંધક ૧ લાગ, હંતાત્ર ૦૧ લાગ અને મનશીલ અષ્ટમાંશ એ પદાર્થો એકત્ર ખરલ કરી બારીક કળલી કરવી પછી તામ્રપત્ર ૧ લાગ લઈ તેનો તે કળલીના પયાંયે લેપ કરવો તથા તેને વાલુકાયત્રમા ચાર પહોર પચન કરવુ. ઠંડું થયા પછી કાઢી લેવુ આ તામ્ર દરગેજ બે વાલ, જે જે ગેજો ઉપરના અનુપાનમા આપે, તે તે રોગોનો નાશ કરે છે તથા પરિણામશળ, ઉદગ્ધળ, પાડુ, જ્વર, ગુદમ, પ્લીહા, ક્ષય, મંદાગ્નિ, શ્વાસ, કાસ અને સગ્રહણીનો નાશ કરે છે, એને સોમનાથી તામ્ર કહે છે

તામ્રભસ્મપરીક્ષા :—તામ્રભસ્મ ગે મોરના કંઠ જેવી દેખાય છે અને તેનું ચૂર્ણ સહજ થાય છે તથા પારાનો યોગ હોવાથી ચક્રચક્રિત દેખાય છે તામ્રભસ્મ દહીમા નાખવા હતા રંગ કાયમ રહે તો તે પાકી છે, એમ સમજવુ **તામ્રગુણ :**—શુદ્ધ રીતિએ કરેલી તામ્ર ઁદ, પ્લીહા, જ્વર, વાયુ, કંક, શ્વાસ, કાસ, મૂર્છા, મૂળ, કૃમિ બિલટી, પાડુ, મેહ, અતિસાર મૂળવ્યાધિ, ગુદમ, ક્ષય, ભ્રમ, મગ્નકવ્યાધિ અને મોહનો નાશ કરે છે તથા અગ્નિને વધારે છે અશુદ્ધ તામ્ર—સ પૂર્ણ ધાતુનો

સાથે મેળવી લીધુના રસમા ખરલ કરી એક ગજપુટ આપવાથી ઉત્તમ પ્રકારની ભસ્મ બને છે આ ભસ્મમા કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ રહેતો નથી (૩) તામ્રભસ્મવિધિ —મંદારના દ્રઘમા ત્રણ ભાવના આપેલી શુદ્ધ હસ્તાલને સમાન ભાગે ગુદ તામ્રના ચૂર્ણની સાથે મેળવી દેવી થોડી હસ્તાલ ઉપરની હસ્તાલમાથી બાકી ગખવી જે ગરાવમાં નીચે તથા થોડી તામ્ર અને હંતાલના ચૂર્ણના મિશ્રણની ઉપર નાખી સ પુટ કરવુ જેની, ચીકણી માટી અને મીઠું મેળવી તૈયાર કરેલી માટીથી સાત કપડમટ્ટી કરી સ પુટ સુકાવી લેવો સ પુટ પર કપડમટ્ટી કંઠી વખતે ઉપર નીચે ન ચઈ ન્થય તેમ જ વધારે આમતેમ હાલે નહિ તે સંભાળવુ મુકાઈ જવા પછી સ પુટને ચૂલા પર રાખી ત્રણ પ્રહર મંદાગ્નિ આપવી ત્યાર પછી ભસ્મ કાઢી એક વરાહપુટમા ફેંકવાથી તામ્રભસ્મ તૈયાર થાય છે

('રસાયનસાગ' ગ્રંથમાથી)

શોષ, નાના પ્રકારના મેગ, ક્રાંતિનારા અને કુષ્ઠ, વિષ, જ્વર, બિલટી, રેચ, સતાપ તથા અનેક વ્યાધિને સહાય કરે છે અને પ્રાણનાશ કરે છે.

ત્રિવિધ તામ્રગુણુ:—મોરથૂથુ કડવા કરજના તેલમા એક દિવસ રાખી તેનો ચતુર્થાશ ટકણખાર લઈ ફુલડીમા ઘાલી ભૂગળીથી ફૂંકવું કિવા માણસના કાળા કેશ મેળવી ફૂંકવું, એટલે રક્ત જેવું લાલ તાણું નીકળે જે એ જ પ્રમાણે ગાડૂન(અળસિયા)નું મત્તવ પણ નીકળે છે મોરથૂથુ કિવા તાણું એના સત્ત્વની રવિવારે વીટી કરવી તથા તે પાણીમા બોળી તે પાણી પીવા આપવું, એટલે નત્રકાળ વિપનાશ થાય છે અને દુઃખી થતી ગર્ભિણીનો પણ જલદી છૂટકો થાય છે તેમ જ હાય ધોઈ હાયતો નેહ(મેન) રામવન્મોચનનાની મુદ્રિતિ તથાક્ષરમ્ । હિમાલયોત્તરેયાર્થે સ્વર્કર્ણશ્ચ મન્દુમ ॥ તત્ર શૂલ સમુત્પન્ન તત્રવ વિલય ગતમ્ ॥ ૩ મત્ર વડે મતન્વાથી મોટું શળ, ત્રિદાપની પંડા, શૂતપાધા અને અહ્યાધાને નાશ થાય છે તથા સ્ત્રી મધ પ્રમુત્તા થાય છે, ત્રણને ભરી કાઢે છે અને નેત્રમાં નાખવાથી હિત થાય છે, એવું પૂર્વે લાલુપ્રીએ કહેલું છે

મયૂરપિન્છાદિથી તામ્રોત્પત્તિ:—મોના પંજી લઈ બકરીના ઘીમા ગ્રેકવા, તથા ગોળ, ગૂગળ, માછલું, બિન, ટકણખાર, માંજખાર મધ ચણેડી, લીડીપીપર લાખ અને ઘી, એકત્ર મેળવી અધમૂવા વત્રમા ઘાલી ફૂંકવું, એટલે મયૂરપિન્છા અને અળસિયાનું તામ્ર થાય છે, તેમ જ નાનું અળસિયું લઈ ગાયના છાણુમા પિડ કરી ફુલડીમા ઘાલી, ફૂંકવાથી તાણું ઉત્પન્ન થાય છે. **બુનાગ અને મયૂરપિન્છાનાં સત્ત્વોનો ગુણુ:**—શીત, સપૂર્ણ ક્રોધ, ત્રણ તથા ગ્યાવગ-જગમ વિપનો નાશ કરે છે, અને પાગનો યોગ કરવાથી તે અગ્નિમા ગિયર રહે છે **તામ્રભરમનાં અનુપાનો:**—નિત્ય એક ચણેડીભાર તામ્રભરમ આપવી. (૧) શ્વાસકાસને માટે મધ અને લીડીપીપરમા. (૨) પિત્ત ઉપર સાકરમા (૩) વિપમજ્જર ઉપર મરી અને તુલસીના રસમા (૪) વાતગુદમ ઉપર હિંગમા (૫) ઉદરરોગ ઉપર ગૂગળમા સાત દિવસ આપવી (૬) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર હળદર અને મધમા (૭) પથરી ઉપર જવખાનમા (૮) મૂળવ્યાધિ ઉપર મરી અને લવંગનું ચૂર્ણ નાખી સૂરણના રસમા (૯) સગ્રહણી અને વાતપ્રમેહ ઉપર ગળોનું મત્તવ, અજમો, સાકર અને મધમા (૧૦) પુષ્ટતા માટે મધ, સાકર અને ઘીમા આપવી એ ઉપર પદ્ય—ખાટા અને તેજકટ પદાર્થો વર્જ્ય કરવા.

* અગુષ્ઠ અથવા અપચ્ચ તામ્રભરમ ખાવાથી બિલટી, રેચ, સતાપ, ભ્રમ, મૂર્છા, પ્રમેહ આદિ રોગો અને બળ, વીર્ય તથા આરુધ્ધનો નાશ થાય છે તત્રાતમમા અને રસાણુવમા કહ્યું છે કે, વિષ એ વિષ નથી, પરંતુ તામ્ર એ જ વિષ છે, કારણ કે વિષમા એક જ દોષ છે, પરંતુ તાળામા ભ્રમ, બિલટી, રેચ, પર-નથી, પરંતુ તામ્ર એ જ વિષ છે, કારણ કે વિષમા એક જ દોષ છે, પરંતુ તાળામા ભ્રમ, બિલટી, રેચ, પર-મેવા, મોળ, મૂર્છા, દાહ અને અકચિ, એ આઠ દોષ ગૂંદલા છે તામ્રભરમના દોષની ગાતિ સાઉ(સામો)નો પાતળો ખીંગના જેવો ભાત બનાવી સાકર મેળવી બીજો તૃપા લાગે ત્યારે ઘાણુ તથા સાકરવાળું પાણી પીતા રહેવું. બીનું કાઈ પણ ખાવું નહિ આવી રીતે કરવાથી જલદી વિકાર ગાત થઈ જાય છે

➤ **મોરથૂથામાંથી તાણું કાઢવાની રીત** —૫ શેર મોરથૂથુના બારીક ચૂર્ણને એક લોઢાની કડાઈમા નાખવું ચૂર્ણ ઉપર એક કપડું ઢાકી દેવું પછી આ કડાઈને એક મોટી કડાઈમા મૂકવી ત્યાર પછી ૨૦ શેર નિકળા ઉપર મૂકવા કે જેથી નાની કડાઈ ઢાકઈ જાય પછી બે મણ પાણી ભરી યુલ્લા મકાનમા રાખી દેવું, જેથી સૂર્યનો તાપ તથા ગરમી ગીતળતા લાગતી રહે એક મહિના પછી નિકળા કાઢી સૂર્યની કાર બનાવી લેવો પાણી મળે તો ઉત્તમ પ્રકારની ગાહીના રૂપમા કામ આવે છે તથા નાની કડાઈમા નીચે ૧ ગેર તાણું થાટલું મળશે એને જોતગીને કાઢી લેવું

મોરથૂથુમાંથી કાઢેલા તાળાનું શોધન તથા મારણ —૧ શેર તાળાને અગ્નિમા તપાવી ૭ વખત આકાશના પાનના રસમા ઠંડું કરવું પછી ૨ શેર આમલીના પાન તથા ૧ શેર સિંધાલુ જોમૂત્રમા મેળવી ૬ ક્લાક બીજવવાથી તાણું શુદ્ધ થાય છે પછી ૧ હાડી (બહુ હાડલું) લઈ તેમા ૧ શેર ગધકનું ચૂર્ણ બિછાવવું ઉપર તાળાનું ચૂર્ણ રાખવું પછી ઉપર ૧ શેર ગધકનું ચૂર્ણ નાખી તાણું ઢાકી દેવું ત્યાર પછી હાડીના ઉપર ઢાંચું બધ કરી વ્પડમટ્ટી કરી લેવી ઢાકણુમા ધુમાડો નીળવા માટે બે આની જેટલું મોટું છિદ્ર કરવું ત્યાર પછી હાડીને ચૂલા પર ચઢાવવી કમથી મધ, મધ્યમ, તીવ્રાગ્નિ બગબગ ૧૨ ક્લાક આપનાથી નીલા ગંગતી તામ્રભરમ તૈયાર થાય છે કદાચ દોષ રહી જાય તો આકાશના પાનના રસમા ખરબ જી ગાળો બનાવી સાત કપડમટ્ટી કરી ચારાહપુટમા ફૂંકી લેવું

૨૨-દગડી પાપાણભેદ

આ એક પથ્થરની જાત છે એ જાલને લગાડવાથી ચીકટાય છે. એમા ધોળો અને રાતો એવી બે જાત છે પાપાણભેદ :—હિમ સ્વાદુ તથા ઉષ્ણ છે; અને પ્રમેહ, મૂત્રરોધ, અગ્નિ, શન, પિત તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) પ્રદર અને પ્રમેહ ઉપર :—૩ માસા પાપાણ-ભેદનુ ચૂર્ણ મધમા આપવું. (૨) ગરમીએ શિશ્ન સૂજ્યું હોય તો :—પાપાણભેદ, મનશીલ અને થોડું મોરથૂથુ પાણીમા ઘસી લેવું કરવો (૩) કરમનું દરદ, અસ્થિભંગ, ઉદરસ, વ્રણ અને ધાતુપુષ્ટિ ઉપર :—પાપાણભેદ ગાયના દૂધમા આપવો. (૪) બદ ઉપર :—લિલામો અને પાપાણભેદનો લેવું કરવો. (૫) પ્રદર ઉપર :—પાપાણભેદ અને શંખચરાનુ ચૂર્ણ ઘી-સાગરમા આપવું.

૨૩-ધૂવાસ

ચૂલા ઉપર ધુમાડાથી જે કાળજી એકઠું થાય છે તેને 'ધૂવાસ' કહે છે ઉપયોગ—(૧) લાપોટિયું, સોજો ઇત્યાદિ ઉપર :—ધૂવાસ ગોળ અને ચૂનો ખગલ કરી લેવું કરવો (૨) આંખો આવે છે તેને માટે :—ધૂવાસ ગોળ અને ચૂનોની લમણા ઉપર બે પટી લગાવવી (૩) મૂળ વ્યાધિ ઉપર :—ધૂવાસ દહીમા અથવા ઘીમા ખગલ કરી મસાને લેવું કરવો અને તેના ઉપર વગડાઉં છાણાનો શેક કરવો

૨૪-નવસાગર (નવસાર)

સં વજ્રક્ષાર, મં નવસાર હિં નૌસાદર બં નિશાદલ અં નવસાદર, ખુરશાની-છં એમોનિયમ કલોરાઈડ. લાં એમોનિયમ મ્યુરિયસ, એમોનિયમ હાઈડ્રોકલોરાસ જર્મનીં સોલમિ-અક્. કં નવસાગર તાં નવચંદ્રમૂ, નવાચ્છાન્પ તૈં નવાસાગરમ્, નવાચારમ્ મલાં નવસાગરમ્-અં મિલહુમાર, અર્મિના ક્ષાં નોપાદર બ્લં અંસ

નવસાગરની ક્ષારમા ગણુના છે એ માણસની વિષ્ટાથી અને મૂત્રમાથી તૈયાર થાય છે. તેમ જ અન્ય પ્રકારે પણ તૈયાર થાય છે એ ધોળો સફેદ હોઈ રેષામય છે એ સ્વાદે ખારા હોય છે. નવસાર :—અતિ ઉગ્ર, તીક્ષ્ણ, સારક અને નેત્રોને હિતાવહ છે, તથા ગુદમ, ઉદર, વિષ્ટલ, શન, શોષ, માસાજીર્ણ અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) મૂર્છા, મસ્તકશૂળ, સળેખમ, ઉન્માદ અને વીંછીના વિષ ઉપર :—ન સાગર અને કળીચૂનો એક શીશીમા ભરી, તેનું મોઢું બંધ કરી રાખવું અને જરૂર પડે ત્યારે તે શીશીનું મોઢું ઉઘાડી સુધાડવી, એટલે ઉપલા દોષ નાશ પામશે. (૨) હીરાકસીના વિષ ઉપર અને કાચની ભૂકી અન્નમાં ગઈ હોય તો તે ઉપર :—નવસાગર ઘસી પાવો (૩) વાળા ઉપર :—નવસાગરનો ભૂકી કરી તે અર્ધા ટાક ઘીમા નાખી પાવી. (૪) અપરમાર ઉપર :—નવસાગર લીણુના રસમા ખરલ કરી તેનું નમ્ય આપવું (૫) યકૃત અને ખરોળ ઉપર :—માસો અગર બે માસા નવસાગર, ૪ તોલા ઠંડા પાણીમા ઓગાળી તે પાણી પાવું, એટલે તે રોગ ત્વરિત દૂર થાય છે (૬) શૂળ ઉપર :—નવસાગર ગોળમા આપવો

* વિલાયતી કોચલા-પથ્થરના કોચલા બાળતી વખતે જેસ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમા એમોનિયામિશ્રિત પદાર્થ રહી જાય છે તેની સાથે મીઠાનો તેજબ મેળવવાથી શુદ્ધ નવસાર બની જાય છે ત્યાર પછી એને ઊર્ધ્વપાતન યન્ત્ર દ્વારા ઉઠાડીને વધારે શુદ્ધ કરી લે છે માત્રા—૨ થી ૧૦ રતી ગુણધર્મ—પરિવર્તક, શોષક અને સ્વાવણક્રિયાવર્ધક હોવાથી કફનિ સારક, પિત્તનિ સારક, મૂત્રલ, સ્વેદલ, રક્તોનિ સારક ઇત્યાદિ ક્રિયા કરાવે છે બાહ્ય પ્રયોગમા ઉગ્રતાસાધક, ગીતલતાઉત્પાદક અને શોષક છે ઉપયોગ—વિવિધ તાવો પર ગીતળતા લાવવા માટે પેટમા અપાય છે અનેક જાતના સોજામા નવસાર પારાના જેવું કામ કરે છે. દાહરથાનમા સ્વાવણક્રિયા વધારીને સોજાને દૂર કરાવે છે શ્વાસનળી, ફેફસા, ફેફસાનો પડદો, આતરડાનો પડદો અને યકૃત વગેરેના સોજામા વિલક્ષણ લાલ-પેહોગાડે છે સ્વસ્થની શરદીથી ઉત્પન્ન સ્વરભંગમાં નવસાગરનો ધુમાડો અપાય છે, વાતરકત રોગ નવા અને જૂના, બંને પર નવસાગર લાભદાયક છે યકૃતની હા-વૃદ્ધિ પર નવસાગર આપવાથી વૃદ્ધિ ઓછી થઈ જાય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

(૭) કાચ, માટી, ગરુ દ્રવ્યાદિના વિષ ઉપર:—નવસાગરનું લક્ષણ કરવું +

૨૫-પરવાળા

મં ૦ -૦ પ્રવાલ મં ૦ ખાવણે દિં ૦ મુગા તે ૦ પ્રવાલક. પાગડાલુ કાં ૦ મિરજન બેખ-મિરજન. અં ૦ એલમદકુરુદુઃ દં ૦ રેડ કોચ્છ લાં ૦ કાચેલીઅમ રથ*

સમુદ્રમા રહેનારા એક જાતના કીડા હોય છે તે સમુદ્રના નળિયાથી ઓછાને પ્રવાળના ખડક બનાવે છે. એ ખડક વેલા પ્રનાછે હોય છે, એટલે તેને પરવાળાના વેલા પણ કહે છે પરવાળાનો રંગ જાન હોય છે જે ખરેખરા ગિલેડા જેવો જાય, ગોળ, લાંબાં, સળ, રિન્ધ અને અન્ય, મોટા એવા પરવાળાં હોય છે તે સાગ: જે રંગે પિત્તળ જેવા પેલા પારીક, સંછિદ્ર, રક્ષ, કાળા, નાના તથા ઘાળા હોય તે ખરાગ; તે લેવા નાંદ પ્રવાલ:—મધુગ, ખટા, વીર્યપ્રદ, કાતિકર, લઘુ, અમ્લિદીપક, ચિકર, પોષ્ટિક, પાન્દ, આન્, નંગ, ધાતુર્ધક તથા ક્ષયનાશક છે; અને વાયુ, ઉધગ્સ, કક, પિત્ત, પાકુ, તાવ, પ્રમેહ દમ. વિષ રક્તપિત્ત તથા જૂનો-માદનો નાશ કરે છે. પ્રવાલનું શોધન:—(૧) મગિ, મોતી અને પરવાળા એ જ્યંતીના (અણ્ણીના) રસમા દોલાયત્ર વડે ૧ પહોર પચન કરવા એટલે શુદ્ધ થાય છે (૨) પરવાળા લીજુના રસમા ૧ પહોર લીજની ગખવા અથવા (૩) દૂધમા ૧ પહોર દોલાયત્ર વડે પચન કરવા અગર (૪) ત્રિફળાના કાઢામા પાકવાથી શુદ્ધ થાય છે. પ્રવાલનું મારણ:—(૧) કુંવાર, તાન્જને અને સ્ત્રીના દૂધમા પરવાળા તપાવી બોળવા. એ પ્રમાણે પ્રત્યેક રસે કરી આન સાત લાવના આપવી એટલે ભસ્મ થાય છે આ પ્રમાણે જ સૂર્યકાન્તમણિ અને મોતીની ભસ્મ થાય છે (૨) પરવાળાનું પારીક ચૂર્ણ કરી તેને લીજુના રસમા ઘૂટી વાસણમા સુકવવું આ પ્રમાણે લીજુના રસની ત્રણ કિંવા સાત અને શુભાળજળની સાત લાવનાઓ આપવી, એટલે પરવાળાની ભસ્મ થાય છે x (૩) પરવાળાના ચૂર્ણને લીજુના રસના સાત, કુવાન્પકાના સાત અને શુભાળજળના આત એ પ્રમાણે સૂર્યપુટા આપવાથી ભસ્મ થાય છે. (૪) પરવાળાના ચૂર્ણને શુભાળજળના ૨૭ પુટા આપવા એટલે ભસ્મ થાય છે. = એને લેવાનું પ્રમાણ ૨ ગ્રામ છે.—

+ નવસાગર ખાવા માટે આપવા હોય તો પહેલાં ગોધન કરવો જોઈએ શોધનવિધિ નીચે મુજબ — નવસાગરનું ચૂર્ણ કરી ઘોટો સમય ગરમ પાણીમા બિજવી ગખવું પછી જડા કપડાથી ગાળી ચૂલે ચડાવી પાણી ખાળી નાખવું એટલે નવસાગર ક્ષાર્ધ કંદેલી પિત્તળની કડાઈમા નીચે રહી જશે તે શુદ્ધ બનશે અદૃત અને ખરેખરા વધે તે ઉપર:—શુદ્ધ નવસાર ૮ તોલા, સચળ ૧ તોલા તથા સોનાગરુ ૧ તોલા મેળવી ખરલ કરી ચૂર્ણ રાગીમા ભરી લેવું આ ચૂર્ણ એકક માસો દિવસમા બે વખત ઠંડા પાણી સાથે આપવું ગોળ, ચણાની વસ્તુ અને બટાઈ ખાવા ન આપવી ઔપધિ ખાઈને ઉપર ચૂનો ચોપડેલું પાન ન ખાવું. પથ્થપાલન કરવાથી આ સારી ઔપધિથી લયકર ચદ્ધત અને ખરેખરો બ્યાધિ મટે છે

* પરવાળાને ખાડી ચૂર્ણ કરી લીજુના રસમા નાખી સૂર્યના તાપમાં રાખવા જોઈએ, કે જેથી અંદરનો દોષ પણ નીકળીને શુદ્ધ થાય

x આવી રીતે કંદેલી પ્રવાલભસ્મને ગરે અગાગીમા ખુદી રાખવાનો રિવાજ છે આ ભસ્મ ચદ્ધપુટી કહેવાય છે આ ભસ્મની માત્રા—કથી ૬ રતી છે અનુપાત—માળણ ૪ તોલા અને સાકર ૨ તોલા અથવા મલાઈ અને સાકર સાથે દિવસમા બે વખત આપવી

= પરવાળા ૮ તોલા લઈ આકડાના દૂધના ૭ સૂર્યપુટ આપી કોરી કુલડીમા કપડમટ્ટી કરી અડાચા છાણાથી ગળપુટ અગ્નિ આપવાથી ભસ્મ થાય છે, એમ એક જૈનગ્રંથમા લખ્યું છે

— પ્રવાલમારણ વિધિ:—(૧) એક માટીના હાડલામા કુવારના લકરા પાથરી ઉપર શુદ્ધ પ્રવાલ રાખવી પછી ઉપર કુવારના લકરાનો ગર્ભ રાખી પ્રવાલ ઢાકી દેવી પછી કપડમટ્ટી કરી ગળપુટ આપવો સ્વાગ શીતળ થયેથી ખોલી ભસ્મ કાઢી લેવી આ ભસ્મને કુવારના રસમા ૩ કલાક ખરલ કરી એકેક તોલાની દીકડી બાધવી સૂર્યના તાપમા સુકાવી દીકડીને માટલામા સપુટ કરી ગળપુટ અગ્નિ આપવાથી ઉત્તમ પ્રકારની ભસ્મ બને છે એક વખત એક શેર પ્રવાલની ભસ્મ કરવી કુવારનો ગર્ભ બમણો અથવા તેથી વધારે લેવો (૨) મેંદીના સુકા પાન, સાકર તથા શોચેલી પ્રવાલ, એ ત્રણે સમભાગે લઈ (ખીચડીમા ચોખા અને મગ મેળવે તેવી રીતે) મેળવી માટલામા ભરવા કપડમટ્ટી કરી ગળપુટ અગ્નિ આપવો સ્વાગ શીતળ

પ્રવાલભસ્મનાં અનુપાનો:—(૧) જીર્ણવર, કાસ, શ્વાસ, હેડકી તથા કોષ્ઠગત વાયુ વગેરે રોગમા મધ અને હરડેમા આપવી (૨) તાવ ઉપર:—ઝગિયાનુ, કકુ અને હરડેમા આપવી (૩) પિત્ત ઉપર:—દૂધ અને સાકરમા આપવી (૪) ધાતુક્ષય ઉપર:—પાકેલા કેળામા. (૫) કૃશના ઉપર:—પાનમા (૬) તણખિયા પ્રમેહ ઉપર:—ચોખાના ધોવડામણુ અને સાકરમા, અથવા ત્રિફળા અને મધમા. (૭) ધાતુપુષ્ટિને માટે ઘી-સાકરમા (૮) પ્રદર ઉપર:—ગાયના ધારોષ્ણુ દૂધમા (૯) વાયુ ઉપર:—તુલસીનો રસ તથા મધ અને સાકરમા (૧૦) પિત્તકાસ ઉપર:—આદાનો રસ અને સાકરમા (૧૧) રતાંધળાપણુ ઉપર:—ઉદરની લીડીઓ તુલસીના રસમા ઘસી તેમા ભગ્મ નાખી અજન કરવુ (૧૨) અગ્નિભંગ અને સંધિભંગ ઉપર —પ્રવાલભસ્મ મધમા આપવી. (૧૩) પિત્તરોગ અને ભ્રમ ઉપર:—આમળાના મુગ્ધામા ઘી અને સાકર નાખી તેમા આપવી (૧૪) ઉર:ક્ષતક્ષય ઉપર:—ઘી અને મધમા. (૧૫) કંફ તથા મૂત્રકૃન્ધુ ઉપર:—ચોખાના ધોવડામણુમા (૧૬) ગર્ભિણીની ઊલટી ઉપર:—તાદળજાના રસમા (૧૭) ધાતુસ્થાનની કડકી ઉપર:—ગાયના દૂધમા સાકર નાખી તેમા આપવી (૧૮) દાહ ઉપર:—વંશલોચન અને સાકરમા. (૧૯) ઉષ્ણતા, દાહ અને ઈંદ્રિયની બળતરા ઉપર:—ચોખાના ધોવડામણુમા મધ અને સાકર નાખી આપવી (૨૦) આખોમાંની ગરમી અને શરીર ઉપરની સૂકી ખસ ઉપર:—ઘી અને સાકરમા અથવા ધારોષ્ણુ દૂધમા સાકર નાખી આપવી. (૨૧) મસ્તક-શૂળ ઉપર:—બદામની ખીરમા આપવી ખીર કરવાનો પ્રકાર:—બદામ દશ-ગાર લઈ તે ગરમ પાણીમા પલાળી રાખી ઉપરના ક્રેતરા કાઢી વાટવી અને ૨૦ તોલા ગાયનુ દૂધ લઈ તેમાં બે તોલા સાકર નાખવી, તથા તેમા વાલભર પ્રવાલભસ્મ નાખી આપવી, એટલે મસ્તકશૂળ, પિત્ત-વિકાર અને નેત્ર સબધી રોગ દૂર થઈ આખોને ઠંડક આવે છે અને શક્તિ વધે છે (૨૨) પિત્તોદ્-ભવ પાંડુ ઉપર:—પ્રવાલભસ્મ ઘી-સાકરમા આપવી. પથ્ય:—સપૂર્ણ પિત્તકારક પદાર્થ વર્જ્ય.

૨૬—પાણીશોક

એ એક પથ્થરની જાત છે એનો વર્ણ ધોળો હોય છે એનાથી જલને પાણી વળે છે. વ્રણમાં પાણી આવતું હોય તો પાણીશોક લગાડવો

૨૭—પાપડિયો ખારો (સંચોરો)

પાપડખારની ઉત્પત્તિ સિધ અને કચ્છ દેશમા થાય છે એનો ગંગા ધોળો હોય છે પાપડ-ખાર:—એ ગુણોમા જવખાગ જેવો છે ઉપચોગ:—(૧) વાળક ઉપર:—પાપડખારનુ ચૂર્ણ ત્રણ માસા નવટાક દહીમા આપવુ, એ પ્રમાણે દિવસમા ત્રણ-ચાર વખત આપવુ દિવસે ભોજન કરવુ નહિ, રાત્રે ભોજન કરવુ. એ પ્રમાણે એ દિવસ કરવુ (૨) બાળકોની સસણી ઉપર:—ગોળમા ચણાની દાળ કરતા પણુ કમી પાપડખાગ નાખી તેમા લગારેક ધાવણુ નાખી પાવુ, તેથી ઊલટી થશે આ ઔષધ-બે-ત્રણ મહિનાના બાળકને આપવુ નહિ (૩) ભાર ઉપર:—એક તોલાભાર પાપડખાર અને એક મોટુ વેગણુ, એને કલાઈવાળા વાસણમા બાફી તેનો ગોમૂતમાં થયેથી સપુટ કાઢી મેદી અને સાકરથી રાખ અલગ કરી પ્રવાલ કાઢી લેવી બારીક ચૂર્ણ કરી ગાયના અથવા ભેસના દૂધમા ત્રણ કલાક ખરલ કરી ટીકડી બાધી સૂર્યના તાપમા સૂકવવી સુકાયા પછી સંપુટ કરી ગજપુટ અગ્નિ આપવાથી સદેહ મુલાયમ ભસ્મ તૈયાર થાય છે દંધના પુટ વખતે માટલામાં થોડી ખાલી જગ્યા રહેવી જોઈએ, કારણ કે ટીકડી બધી ફૂલીને મોટી થઈ જાય છે (૩) પરવાળાને અગ્નિ પર તપાવી સાત વખત કુવારના રસમા ઠંડા કરવા તપાવવા પછી પરવાળાનો રંગ મેલો પીળો થઈ જાય છે, પછી બાકી ચૂર્ણ કરવુ આ ચૂર્ણ ૧૬ તોલા, શુદ્ધ પારા તથા ગદધકની કળણી ૪ તોલા મેળવી કુવારનો રસ નાખી ૬ કલાક ખરલ કરવુ ત્યાર બાદ બખ્ખે તોલાની ટીકડી બાધી સુકાવી રાસવસ પુટ કરવુ રાસવ-સપુટની કપડમટ્ટી સુકાયા પછી ગજપુટ આપતો ટીકડી જે કાળા રંગની હતી, તે અગ્નિ આપવા પછી ગુલાબી રંગની બની જાય છે આ ભસ્મ બીજી રીતની બનાવેલી ભસ્મ કરતા વધારે ગુણવાળી છે માત્ર ૧થી ૨ રતી સુધી છે

ખરત કરી તેમાંથી અખમે વાલ લઈ ગોળના પાણીમાં પાતા રહેવું (રોગ શાત હોય ત્યા સુધી એકેક કલાક પિવડવના રહેવું.) (૪) પેટદુખી ખીડ ઉપર:—લીલુના રસમાં પાપડખાર વાલ દિવા બે વાત્ર નાખી આપવો (૫) ગંડમાળ અને ખરજવા ઉપર:—પાપડખાર અને કળીચૂનો એકત્ર ઘસી લેપ કરવો; એથી કરી નવીન થયેલો વિકાર જલદી દૂર થાય છે. (૬) ગુડધી (ઘૂંટણના દરદ) ઉપર:—પાપડખાર અને કળીચૂનો એકત્ર કરી સોપારી જેટલી ચાર ગોળાઓ કરી તે ઘૂંટણની ચાર આખો ઉપર બાંધી, તે ઉપર એક કલાક પર્યંત પાણી ટીપુ ટીપુ નાખવું, તે પછી તે કાઢી એગંડાના પાદડાને એરંડતેલ ચોપડી બાંધવું.

૨૮-પારો

સં ૦ અં ૦ પાંદ મં ૦ હિં ૦ કં ૦ પાગ તેં ૦ પારદ ગ્સ કાં ૦ સિમાલ. અં ૦ છવક. ઇં ૦ મગધુરી લાં ૦ હાઈડ્રાજમ

પારો ખાનુમાંથી નીકળે છે પાગમાં ક્લાઈ, સીસુ, મળ, અગ્નિ, ગિરિદોષ, ચાંચલ્ય અને વિષ, એ અસત્વ દોષ ગ્વાભાવિત રહે છે. તેમાં જડના ગિરિદોષથી, અગ ઉપર ગડગૂમડા તથા નયુંસકતા સીઆથી, ક્લાઈનો યોગ હોવાથી દ્રાઢ; મળથી મૂર્ચ્છા, વિષથી મૃત્યુ, અગ્નિથી શરીરમાં લયંકર દાઢ તથા અપળતાથી વીર્યનો નાશ એવા દોષ અશુદ્ધ પારો મેવન કરવાથી ઉત્પન્ન થાય છે પાગમાં એ અસત્વ દોષ છે એટલા માટે તેનું ગાંધન અવગ્ય કરવું જોઈએ તેમ જ પાગમાં આપાદિક સમદંત્રુક (કાચળી) છે * શોધન:—પારાની શુદ્ધિ કરવાને મુખ્ય આઠ સરકાર કહેલા છે તે—સ્વેદન, મર્દન, મૂર્છન, ઉત્થાપન, પાતન, બોધન નિયમન, સંદીપન:—અનેક જાતના ધાન્યો લઈ છડી કેતગ કાઢી પાણીમાં નાખી માટીના વાસણમાં ભરી, ખાટા થના સુધી રાખવા, તથા ખાટા થયેલા પદાર્થમાં તાદળજે, મુડી, વિધ્યુક્રાંતા, સાટોડી, મત્સ્યાક્ષી, મોટી મુંગસવેલ (સર્પાક્ષી, મહાખલા શનાવરી, ત્રિકુળા, ગરણી, હંસપદી અને ચિત્રક), એમાંથી જે મળી આવે તે વનસ્પતિનું પચાગ ચૂર્ણ કરી તે ધાન્યાર્ત્તમાં નાખવું. એ ધાન્યાર્ત્ત પારાની સ્વેદનાદિ ક્રિયાઓને દેગણે ચોજવું, અથવા એના અભાવે અત્યંત ખાટી કાણ ચોજવી પારદ-સ્વેદન:—ચૂડ, મરી, લીડીપીપર, ગર્ધ, મીઠું, હળદર, ત્રિકુળા, આદુ, બળદાણા, ગગેટી, તાદળજે, સાટોડી, મેદાશિંગ, ચિત્રક અને નવસાર, એ સર્વ પદાર્થો પારાના પોડશાશ કિવા યથાલાલ લઈ ધાન્યાર્ત્તમાં વાટવા તથા કલ્ક વડે વસ્ત્ર ઉપર આગળભર જડો લેપ કરવો પછી તેમાં પારો બાંધી ધાન્યાર્ત્તમાં દોલાયત્ર કરી એક દિવસ બાકવો, એટલે સ્વેદિત થાય છે મર્દન:—લાલ ઈંટનું ચૂર્ણ, હળદર, ધૂત્રાસ, કામળાની રાખ અને લીલુના રસમાં પારો ત્રણ દિવસ મર્દન કરવો; એટલે નિર્મળ થાય છે. તે વસ્ત્રમાં બાંધી કાણ વડે, ધોઈ નાખવો. મૂર્છન:—પારાના મળને

* પાગનું શોધન —એક શેર પારો શુદ્ધ કરવો હોય તો બશેર શુદ્ધ આમલસાર ગંધક લેવો ગંધકનું બારીક ચૂણુ લરી ૨૦ શેર પાણી રહે તેવડી લોઢાની કડાઈમાં નાખી મેદાશિ પર ચઢાવવો ન્યારે ગંધક ખીનળી નય ત્યાં વગ્ગોવચ પારો નાખી દેવો પારો બેડશે નહિ, વચ્ચે જ રહેશે, અને પારાની આસપાસ ગંધક ફરી વળશે ન્યારે ગંધક કડાઈના કિનારા તરફ લાલ દેખાય કે તરત કડાઈ ઉતારી લઈ નીચે રાખવી ઠંડુ થયા પછી સલાળપૂર્વક ગંધકને, તોડી વચ્ચેથી ચમકતો સાફ પારો કાઢી લેવો આ પારો સર્વ દોષથી મુક્ત થયેલો સમજવો કેટલોક પારો ગંધકની વચ્ચે રહી જાય છે જે સીધી ગીતે નીકળી ગયેલો નથી તેને ડમરૂચ ત્રણ અથવા ચીથરા વીટાળી અગ્નિ લગાડી ઉપર વાસણ ઢાકી હિંગબોકમાંથી કાઢે છે તેવી ગીતે પારો કાઢી લેવો પાગનું વજન આ શોધનમાં વટવું નથી આ પારાના ઉપયોગ નિસદેહ કરવો ચૂચના-થોડો વધારે સમય કડાઈ ચૂલા પર રહેશે તો ગંધકમાં આગ લાગી જશે કદાચ આગ લાગે તો નહિ ગમગતા તરત ગંધક ઉપર થાળી ઢાકી ફેવી પછી કડાઈમાંની બાલી જગ્યા ધૂળથી ભરી દેવી, જેવી આગ જાત થઈ જશે હિંગબોકમાંથી સરસ રીતે પાગ કાઢવાની રીતિ હિંગબોકની ટીપણીમાં લખેલ છે ત્યાંથી જોઈ લેવી

+ મેદાશિ ગ ન મળે તો કાકડાગિગી લેવી (ભાવપ્રકાશ ઉપરથી)

કુવાગ નાશ કરે છે. તથા ત્રિકળા દાહનો નાશ કરે છે ચિત્રકના મૂળ ગિપનો નાશ કરે છે એટલા માટે પ્રયત્ન વડે મિશ્રિત પારો, એકેકના ગ્વમા સાત માત વખત મર્દન કરવો, એટલે મૂર્ચિત પારો દોષરહિત થાય છે. કન્ચુકનિર્મોક :—કુવાગ, ચિત્રક, ગતી ગર્ભ, રીંગાળી અને ત્રિકળાનો કાટો કરી, તેમા ત્રણ દિવસ પાગે મર્દન કરવો; એટલે સમકન્ચુકથી મુક્ત થાય છે ઉત્થાપન :—પારો લીંબુના રસમા નાખી ગરમીમા ગખી ઘૂટવો તથા સુકાયા પછી ડમર્યત્રમા ઊર્ધ્વપાતન કરવું ઊર્ધ્વપાતન :—ત્રણ ભાગ પારો અને એક ભાગ રાઈન ચર્ચ, એ દિશિત લીંબુના રસમા નાખી ગોળો થાય ત્યાં સુધી ઘૂટવું; તથા ડમર્યત્રમા ચાર પહોર મધ્યમાશિ આપવો અને યુક્તિએ ઉપરના વાસણને લાગેલો પારો કાઢી લેવો. અધ્વપાતન :—પાગે, ત્રિકળા, ચિત્રક, સગવો, મીઠું અને રાઈ, એ સર્વ એકત્ર કરી ખરલ કરવો પાગે તેમાં મળી ગયા પછી ડમર્યત્રમા બે પાત્રો લઈ ઉપરના પાત્રને લેપ કરવો. નીચેના વાસણમા પાણી નાખવું તથા સધિલેપ કરી જમીનમા પૂરવું અને ઉપર અગ્નિ કરવો, એટલે પાગે નીચેના પાણીગળા વાસણમાં એકઠો થાય છે તિર્થકપાતન :—બે મોરકુલા(ધડિયા) જેવી માટલી લઈ, એકમા પાગે અને એકમા પાણી નાખી આડી કરી જેડી દેવી તથા સધિલેપ કરી, પારો જેમાં નાખેલો છે એ માટલાને ચૂલા ઉપર આડું યુક્તિએ ગખી તે નીચે અગ્નિ કરવો. એટલે પાગે પાણીમા પ્રવેશ કરે છે ખેાધન :—પૂર્વોક્ત પ્રકારોએ શોધિત પાગે પટ થાય છે, વારંતે તેની શક્તિ વધાવવા માટે ભૂર્જપત્ર, સિધવ તથા પાણીમા પચન કરવો નિયમન :—મોટી મુગમવેલ (સર્પાક્ષી), આમલી, વાઝણી ક કોડી, લાગવે, નાગરમેથ અને ધતૂરાના રસમા કિંવા કાટામા એક દિવસ મદાશિ ઉપર પચન કરવાથી નિયમ વડે સ્થિર થાય છે સંદીપન :—હીંગકમ્બી અને પચલચણુ લઈ તે ઉપર વારંવાર લીંબુનો રસ નાખવો; પછી સિધવના ગાગડાને ઢાંચી તેમા સિધવયુક્ત પારો નાખી તે ઉપર પૂર્વોક્ત સિધવ અને લીંબુ લગાવી, તે ઉપર આડ આગળ માટી ચોપડવી પછી ગર્ભ, મરી, સરગવો અને કડવા સરગવાના બિયા તથા ટંકણુખાગને એકત્ર વાટી કાંછમા મેળવી તે કાંછમા દોલાયત્ર વડે ત્રણ દિવસ પચન કરવો, એટલે તે પારાના જ્વરણુ સન્નારમા દીપન થાય છે અનુવાસન :—દીપન કરેલો પારો મૃતપાત્ર કિવા પથ્થરના પાત્રમા લીંબુના રસમા નાખી એક દિવસ ગરમીમા રાખવો. મુખોત્પત્તિ :—(૧) વગડાઉ થોગિયામા ત્રણ દિવસ પાગે નાખી રાખવો, એટલે તેને મુખ થાય છે. તે ગધક, સુવર્ણ અને અભ્રકસત્ત્વને ક્ષણમા ભક્ષણુ કરે છે. (૨) આકડો, થોગ, ધતૂરો, કળલાવી, કરેણુ, ચણેહી અને અદીણુ, એ સાત ઉપવિષોમાથી એકેકને લઈ તેના રચમાં પારો સાત સાત દિવસ ખરલ કરી તેને ધોવો. પછી ખીજ સાથે સાત દિવસ ખરલ કરી ધોવો, એવી રીતે બુદો બુદો બધા સાથે ધોવો તેથી કરી, પારાને પક્ષ્ણેદન થાય છે, એટલે તે જીડી જતો નથી અને તેને મુખ ફૂટી તે સ્વર્ણાદિ ધાતુનો ગ્રાસ કરે છે (૩) ખીરબહોટી (ગોકળગાય) લાવી તેમા લીંબુનો રસ અને સિધવ મેળવી પારાને ત્રણ દિવસ ખરલ કરવો; એટલે પારાને મુખ ફૂટે છે જ્વરણુ. —પારાની શક્તિ વધવા માટે ગધકાદિ પદાર્થ પારામા પચાવવા એ ક્રિયાને જ્વરણુ કહે છે, પડ્ડણુ-ગધક-જ્વરણુ સિવાય આ પારો રોગહરણુ કરવા સમર્થ થતો નથી જો પારાથી મોટા ફળની ઇચ્છા કરવી હોય તો સુવર્ણ અને ગધકજ્વરણુ સિવાય અભ્રકસત્ત્વ જ્વરણુ કરવું નહિ. પારો સમાન ભાગે લઈ ગધકજ્વરણુ કરવાથી, ગુણોએ શુદ્ધ કરતા સોગણો વધારે થાય છે. દ્વિગુણ ગધકજ્વરણુ વડે સપૂર્ણ જાંબનો નાશ કરે છે ચતુર્ગુણ ગધકજ્વરણુ વડે વલીપલિત(વાળ ધોળા થઈ જવા)નો નાશ કરે છે. પચગુણ ગધકજ્વરણુથી ક્ષયનો નાશ કરે છે પડ્ડણુ ગધકજ્વરણુ સપૂર્ણ રોગહારક થાય છે. પારો પડ્ડણુ ગધકજ્વરણુ કરતા અભ્રકસત્ત્વ સમભાગે જ્વર્ણુ કરવાથી શતગુણુ અધિક થાય છે, તથા સ્વર્ણમાક્ષિક કવખાપગી (ખાપરિયુ) ઇત્યાદિકોએ જ્વર્ણુ કરવાથી ગુણુત્રદ થાય છે, અને સુવર્ણુ જ્વર્ણુ કરવાથી એક હજાર ગુણુ આપનારો થાય છે તથા હીરકાદિ જ્વર્ણુ પારાનો ગુણુ સ્વત શિવ જ જાણે છે સિંદૂરાદિજ્વરણુ :—પારો તથા પારાથી જાણેલો ગધક એ બન્ને એકત્ર ખરલ કરી વાલુકાયત્રમા શીશીમા નાખી હળવે હળવે પચન કરી જેમ ગધક બળી જાય એવી રીતે વારંવાર પડ્ડણુ ગધક જ્વરણુ કરવો, એટલે સિંદૂરાદિ જેવો પારો થાય છે.

પડગુણગધક જરણુ :—માટીના ફંડામા પાણી નાખી તેમા કોડિયુ મૂકવુ, તથા આખા ફંડા ઉપર ઢાકા મૂકવા માટે તે ફંડાને મેખલા બેંધએ. તે મેખલાનો (કટિળધનો) મધ્યભાગ લીધી કોડિયામા પાગે નાખી તે ઉપર ગધક નાખવો. ઉપર ટાકણુ ઈર્ધ ચાર વગડાઉ છાણુનો અગ્નિ કચ્છો (આ યત્રને કચ્છપ યત્ર કહે છે) આ પ્રમાણે પુન. પુન. પડગુણગધક જરણુ થાય એટલે પાગે તીવ્ર અગ્નિ જેવો થાય છે તથા સર્વ કાર્ય કરે છે વડવાનલખીડ :—શખુ યૂર્ણ આડવાના દ્રવ્યમા નાખી ત્રણ દિવસ ગરમીમા રાખવું તેમ જ લીણુના રસમા ત્રણ દિવસ ગરમીમા રાખવુ અને એક દિવસ ધૂવાસમા (ચૂના ઉપરના ધુમાડામા) નાખી ગરમીમા રાખવુ તથા સચળ અને બકરીનું મૂત્ર એની ચાગ પડેલ લાવના આપવી તેમ જ અતર્જિલ્હવાન્હિત નેપાળો અને સરગવાના મળતા મ્મતી એક ભાવના આપવી તથા ટંકગુખાગ અને ચણોડીની એક દિવસ લાવના આપવી પછી સરગવાના મળતા રસમા એક દિવસ લાવના આપવી પછી અપૂર્ણ સમભાગે લઈ લીણુના રસમા ખગલ કચ્છ તથા સારી ગીરીમા ગર્ખા મૂકવું; એનું નામ વૈવાનર ખીડ, વંશાનગ ખીડમા તમ્ભપ્તમધ્યે પાગે ઘૂંટવાથી સુગન્ધિ મર્દ લોહનો ક્ષણમા ગ્રાસ કરે છે જમીન પર ખાડો ખોદી તેમ બકરીની લીડીઓ નાખી અગ્નિ કરી તે ઉપર ખલ મૂકી અદગ ઓપધ નાખી ખરલ કરે છે, તેને તમખલ મંદ છે. શિંગળોડમાંથી પારો કાઢવાની કૃતિ—લીણુના રસમા હિગળોડ એક પહોંગ ખગલ કરી ડમર યત્રમા નાખી નીચે ચાગ પહોર અગ્નિ કરવો, એટલે પારો ઉપર જઈ ચોટે છે, તે શુદ્ધ બનવો. તેને સપૂર્ણ કામમા ચોજવો. પારદખંધન×—(૧) પાગ, જેળતા કાદાનો રસ, આકડા, ઘોગ, બકામલીમરી, કચુકગાક, નાગ-મોય ગોમૂત્ર. સ્ત્રીનું દૂધ, મર્યાક્ષી અને કાકમાચીના (પીલુડીના) દ્રવ્યમા અને રસમા ઘૂંટવાવી પુનઃ બીડી જતો નથી (અંચલનાનો નાગ થાય છે) ખેચર ગુટી :—ત્રણ ટાક (પેસાભાર) શુદ્ધ પારો લઈ કાળા ધતૂરાના ગિયાના ૮ તોલા તેલમા સાત દિવસ ખગલ કરવો, કે ન્યા સુધી તેનું એકરૂપ થવે પછી અડદના લોટમા તેની દિવેટ કરી સારી સૂતળોએ બાધી તડકામા મૂકવી અને (ગવણુના મતે) સન્ધિયું તેલ બાળી તે ઉપર પચન કરવી તથા ઉતારી શીતળ જગ્યાએ મૂકવી ઠંડી થયા પછી તે કાઢી લેની તે દ્રવ્યથી ભરેલા વાસણમા નાખવી જ્યારે સંપૂર્ણ દ્રવ્ય સુકાઈ ગુટિકા રહે, ત્યારે તે લઈ વાગોળ પથુના મુખમા ઘાલવી. એથી તેના અગ્ને આગ થઈ તે મરે છે, અને આ ગુટિકા જે મુખમા રાખશે તેને કામ વ્યાકુળ કરશે, તેના દેહ ઉપર સ્થિતિ ગહેવાની નહિ. જો એ ગુટિકા મુખમા બીતરંગે તો તે મરશે તે ગોળી મોઢામા એક પહોર રાખવાથી મો ચોજન જવાની શક્તિ આવે છે, અને સો સ્ત્રીઓથી ગમન કરવાની શક્તિ આવે છે એ વીર્યન્નભન કનારી છે આ ગોળી મોઢામા એક પહોર ગખવાથી મુખરોગ તથા ખીન્ન-મુખ અને દાનને ઉપડવ કરનાર-રોગ અને જિહ્વા, તાલુ, કઠંગેગ, ઉપજિહ્વા અધિજિહ્વા, હૃદયોગ અને ખીન્ન ઇત્યાદિનો નાશ કરે છે અન્ય ગુટિકા :—પારો ધતૂરાના તેલમા સાત દિવસ મર્દન કરવો એટલે

× (૧) પારદ ગુટિકા —પારો, મોરવૂંડ તથા સિંધાલુ સમભાગે ત્રણે એકેક શેર લેવા મોરવૂંડ તથા સિંધાલુને ખાડી બારીક ચૂર્ણ કરી મેળવી દેવું પછી પારોને લોઢાની મોટી કડાઈમા નાખી ઉપર મોરવૂંડ-ત્રણ ચૂર્ણ ઢાકી દેવું પછી ઉપર એક કટોંગ ઢાકી દેવો, એટલા માટે કે પાણી નાખતી વખતે ચૂર્ણ પાગ ઉપરથી ઠંડી ન જાય પછી ધીરેધીરે કડાઈમા પાણી નાખે જે કડાઈમા કટોરો બલટો ઢાકેલો છે તે ધીરેથી ઉપાડી લેતો, કે જેથી ચૂર્ણ વીખરી ન જાય અગ્નિ આપવા પછી સર્વ પાણીમા મળી જાય છે પાણી ૨ મણુ નાખવું જોઈએ નાની કડાઈ હોય અને થોડું પાણી રહે તો પાછળથી વધારી લેવું જ્યારે એક રોગ ચારારે પાણી રહી જાય, ત્યારે કડાઈ નીચે ઉતારવી કડાઈ ઠંડી થયા પછી પાણીથી પારો ધોવો ધોવામા વખત વણો જ લાગે છે, કારણ કે ઉતારવા પછી પારો બિલકુલ દેખાતો નથી જેમ જેમ ધોતા જાય, તેમ તેમ પારો ચમકતો દેખાય છે જ્યાં સુધી સાક પાણી ન નીકળે ત્યાં સુધી વારવાર નહુ પાણી નાખી ધોતા રહેવું ધોવાથી પાગે નરમ થઈ જાય છે પણ જો એક કલાક પાણીમા રહી જશે તો પાછો સખત થઈ જશે માટે નરમ પારામાથી તરત ગોળી, જ્વાસ અથવા ચમચા જેવો આકાર બનાવવા ઇચ્છા હોય તેવો આકાર બનાવી લીણુના રસમા અથવા આમચૂરના પાણીમા લીળવી દેવાથી ઝલું થઈ જાય છે આ રીતે ગોળી બનાવી ખાતરી કરેલી છે

વિપ નાશ પામે છે, પછી ગધક ત્રણ લાગ લઈ ધતૂરાના તેલમા ખરલ કરી તેની કુલડી કરવી; તેમા પારો નાખી મોઢુ બધ કરવુ પછી સાત કપડમટ્ટી કરી તે ગોળો સૂકવવો પુન મૃત્તિકાપટ વડે સાત વખત વીંટાળી ઉપરથી છાણે લી પી તે ગોળાની પૂજા કરવી તથા ત્રણ હાથ ખાડો કરી તેમા છાણાં નાખી તેમા ગોળો મૂકી પુટ આપવો. ઠડો થયા પછી કાઢવો તથા તેમાની કૌતુક દેખાડનારી ગુટિકા લેવી. તે રોગીના મોઢામા રાખવા આપવાથી શોકનો નાશ થાય છે તથા સુખ થાય છે જ્યાં સુધી મોઢામા ગુટિકા હોય છે ત્યાં સુધી વીર્યપાત યતો નથી અન્ય પારદમ્ધન — પારો બાધવા વિષે ઓષધિતુ વીર્ય અચિત્ય છે એટલે ક્રિયા, મત્ર અને વિધાન, એણે સખીજ પારો બધાય છે તે ક્ષુપ, શાખી, ગુદમ, લતા, વૃક્ષ તથા પ્રસર, એવા છ પ્રકારનો છે. કાક્યડેવર ત્રથમા પારબધક ૬૪ વધી કહેલી છે તે આ પ્રમાણે — (૧) જે વધી ઘોળા અને રાતા કદોની મળી બે પ્રકારની છે, જેને શુકલપક્ષમા પદ્મ પાદડા આવે છે અને કૃષ્ણપક્ષમા તે ગરી પડે છે તેને સોમવધી કહે છે તે પૂર્ણિમાને દિવસે પારો બાધવા માટે ક્રિયા રસાયન માટે લેવી. (૨) જલ-પદ્મિની જેવી વનમા થનારી સ્થલપદ્મિની (૩) જેનુ અગ મડળોએ ચિત્રિત હોય છે અને જે અજગર જેવી દેખાય છે તથા જે રસભરી હોઈ જેને પાદડા થોડા હોય છે તે અજગરી. (૪) જે વેલ ઘણુસા જેવી રસભરી હોઈ અદ્ય પાદડાની હોય તેને ઘનસ કાંડુ (ઘોનશી) કહે છે, તે પારાને બધન કરનારી છે (૫) જેનો આકાર કુક્કરના જેવો હોય છે અને પારાને બાધે છે, તે ત્રિજટા. (૬) ઈશ્વરી ક્રિવા શિવલિંગીના રંગ લાલ છે અને એ લોકામા પ્રસિદ્ધ છે. x (૭) ભૂતકેશીનાં પાદડા લીમડા જેવા હોય છે (૮) જેના મૂળ કાળા હોઈ જેને ચીક ઘણો હોય છે તે કૃષ્ણવધી, તે પારાને બધન કરે છે (૯) જેની નીચેની જમીન હમેશા લિન્ગવેલી રહે છે તેને રુદ્રતી અને સ્વતી (લાણુ) કહે છે (૧૦) જેના પાદડા થોર જેવા હોઈ ચીકવાળા હોય છે અને જે વાનરોને પ્રિય હોઈ ક્રમાક પથ્થર નીચે હોય છે, તેને સર્વરા કહે છે. (૧૧) જેના કદ ઉપર કેશ હોઈ વેલાને પાદડા આવે છે, તેને વારાહી ક્રિવા કુક્કરકદ કહે છે (૧૨) જેને ચીક હોઈ વેલો હોય છે અને જેના પાદડા અશ્વત્થ (પીપળા) જેવા હોય છે તેને અશ્વત્થપત્રી કહે છે. (૧૩) ખાટી હોઈ ઘણી પથરાતી નથી તેને અમ્લપક્ષી કહે છે. (૧૪) જેના પાદડાને ગધ હોઈ ચીક આવે છે તેને ચક્રારનાસા કહે છે. (૧૫) જે વેલો હોઈ પાદડા અશોકવૃક્ષ (આમોપાલવ) જેવા હોય છે અને ચીકવાળા હોય છે તેને અશોકનામની કહે છે (૧૬) જેના પાદડા ઊડણુ જેવા હોઈ સુગંધીમય હોય છે અને જેને ચીક આવે છે તે પુત્રાગપત્રિકા. (૧૭) જે સર્પ જેવી અને સચીક હોઈ વૃક્ષ ઉપર થાય છે અને જેની પામે બહુ જ સર્પ ગહે છે, તેને નાગિની કહે છે (૧૮) છત્રાકાર, સચીક અને જેના મૂળને એક જ કદ હોય છે, એવી જે વેલ તેને ક્ષેત્રી કહે છે તે પારો બાધવા વિષે મહાપ્રબળ છે (૧૯) જેનો રસ પીળો, જે ઘણી ઊંચો ન હોઈ ગુદમ જાતની અને જેના પાદડા નાદરખા જેવા હોય છે તેને સંવીર કહે છે તેના મૂળ, રસ, ફળ, એણે કરી પારાને ક્ષણમા બધન કરે છે (૨૦) જેના પાદડા વળેલા જેવા હોઈ રસ પીળો અને જે કામળ હોય છે તે દેવીસતા, એના પાદડા પારદમ્ધન કળામા મહૌપધિ છે (૨૧) જેના પાદડા થોરના જેવા હોઈ રસવાળા હોય છે, તેને વજ્રવધી કહે છે (૨૨) રાતો અને કાળો એરી બે જાતનો ચિત્રો છે. તેમાનો કાળો ચિત્રો ગુપ્ત છે એ દૂધમા નાખ્યો હોય તો તે દૂધને કૃષ્ણવર્ણ કરે છે એ બે જાતના ચિત્રક પારો બાધવાના વિષયમા સમર્થ છે. (૨૩) જે કુગર ઉપર થાય છે અને જેના ફૂલ કાળા

x ગિવલિંગીની વેલ સર્વત્ર યાય છે, એના પાદડા એરડાની માફક ખાચાવાળા હોય છે અને બાર વેવડા કળો આવે છે એના ઉપર બોળા રંગની રેખા હોય છે એ કળ પાક્યા પછી લાલ થાય છે એ કળમાના બીજની બંને બાજુએ મહાદેવની લિંગ સંહિત જલાધારી જેવો આકાર હોય છે એ બીજ ઘણા જ લાલટીકારુ છે ગુજરાતમા લોકા એન આખકુટામણીના નામથી ઓળખે છે ઘણુ કરીને તે કડવી હોય છે મીઠી આખકુટામણીના કળ ચાણીબાર જેવડા યાય છે, તેને પણ આખકુટામણી જ નહે છે તેના કળમા માત્ર બે જ બિયા હોય છે એના ઉપર સ્ત્રીની યોનિનો આકાર હોવાથી એને ભગલિંગી કહે છે આમ એ બે જાતના વેલા લિંગિનીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે

રંગના હોઈ ગોલીતા નથી હોતા અને તે ઉપર થોડા ફળ પણ આવે છે, તે કાલપણી. (૨૪) જેના પાદડા ખાખરા જેવા હોઈ કાદામાથી પીળો રસ નીકળે છે તે પાલાશતિલકા. (૨૫) જે નીલા કમળ જેવી હોઈ પર્વત પર થાય છે તે નીલોત્પલી. (૨૬) જેના પાદડા લીલા હોઈ રસ પીળો હોય છે અને જેનો કંદ કુમારીકંદ જેવો હોય છે તેને રજની કહે છે (૨૭) જેનાં પાદડા કળથી જેવા અને ફૂલ ધોળાં તથા કદને ગુંદ આવે છે, તે સિહિકા. (૨૮) જે વેલીને ચાર પાદડા હોય છે અને જેનો ગુંદ મેહયુક્ત હોય છે તથા જેનો કદ આકારે હાથીદાંત જેવો હોય છે અને જામુંદીના જેવા ફૂલ આવે છે અને જે પર્વત ઉપર ઉત્પન્ન થાય છે તથા જેના કાદામાથી દૂધ આવે છે અને જેના પાદડા ગાયના કાન જેવા હોય છે તે ગોષાંગી. (૨૯) જેને ત્રણફળ આવે છે અને રાતા ટપકા હોય છે તથા જેના પાદડા લીલા હોઈ રસ રાતો નીકળે છે, તેને ખદિરપત્રી એમ કહે છે (૩૦) જે તૃણના મૂળ રાત્રે ચળકે છે અને તેથી કરી પર્વત સળગેલા જેવો જણાય છે તે તૃણો પારદ્યધક* છે (૩૧) જે પથગયેલી વેલ હોઈ લાલ હોય છે તેને રક્તવદ્ધી કહે છે (૩૨) જેના કદને ગુંદ આવે છે તે બ્રહ્મદંડી. એ પારદ્યધન કરવાને શ્રેષ્ઠ છે (૩૩) જેને પાદડા ન હોઈ મધ જેવી વાસ આવે છે તે મધતૃણા. (૩૪) જેનો કદ કમળકદ જેવો અને રસવાળો, તે પદ્મકંદા. (૩૫) જે રસ સહિત હોઈ કાષ્ઠ પીળો તથા ફૂલ પણ પીળો તે હેમદંડી. (૩૬) જે લાલ વેલ હોઈ પાડા આમલીના પાદડા જેવા તે વિજયા. (૩૭) જે ધોળા અને પથગયેલી તથા રસ સહિત અને આઢકી(તુવેર) ના પાદડા જેવા જેના હોય છે તે અજયા. (૩૮) પાદડાં જેના ત્રિકોણાકૃતિ હોઈ ચિત્રવર્ણ હોય છે અને જે વેલ છે તથા જેનો રસ તીખો અને કડવો હોય છે, તે જયા. (૩૯) જેને ચંદન જેવી સુગંધ આવી પાદડા મોરના ગળાના રંગ જેવા હોય છે તે નલી કહે છે (૪૦) જે રસવાળો હોઈ જેના મૂળ કડવા અને માખણ જેવી ગંધવાળા તથા જેના ફૂલ આરક્ત હોય છે, તે શ્રી. એ ત્રિલોહમા વેષ્ટન કરી મુખમા રાખવી (૪૧) જે વેલ રસ સહિત હોય છે તથા જેના પાદડા સરગવાના પાદડા જેવા હોય છે, તે કીટમારી (કીડામારી). (૪૨) વૃક્ષ ઉપર ચઢનારી અને રસવાળો હોઈ ધોળો દૂધી જેવી હોય છે તે તુંગિકા. (૪૩) જે રસવાળો હોઈ ભૂમિગર્ભ જેવી હોય છે, તેને કંટુતુખી કહે છે (૪૪) મયૂરશિખા, એ પારાને બંધન કરનારી છે (૪૫) જેના મૂળો જેવા પાંડા અને ગંગા પીળો હોઈ રસ લાલ નીકળે છે અને ફૂલ પીળો હોય છે તે હેમલતા. (૪૬) જેના પાદડા ધોળા એરડા જેવા હોય છે અને ફૂલ તુળડી (તુળિકા) જેવા હોય છે તે અમુરી. (૪૭) જે વેલ હોઈ પાદડા સાતનીચના પાંડા જેવા હોય છે તે સમ્પણી (૪૮) જેના પાદડા તલવાર જેવા હોઈ જે રસયુક્ત હોય છે તે ગોમારી. (૪૯) પીત્તકીરા, એ દિવ્ય હોઈ પારાને બંધન કરે છે (૫૦) જે વેલ ત્રિદળ હોય છે, તે વ્યાઘ્રપાદલતા. (૫૧) જે કાથમીર જેવી હોઈ ત્રિદળ હોય છે અને ફૂલ પીળો આવે છે તે ધ્રુવવદ્ધી (૫૨) જે ઘણી ન પ્રસરનારી, મહાવીર્યવાન, દિવ્ય ઔષધિ છે, તેને ત્રિશૂળી કહે છે (૫૩) જે વેલો હોઈ, જેને પાદડા ત્રણ ત્રણ તથા લાલ હોય છે તે ત્રિદંડી, (૫૪) જે ગમ આપનારી હોઈ જેને ફૂલ પીળો આવે છે તથા આકાર શિંગો જેવો છે, તે શૃંગા જાણવી (૫૫) જે રસવાળો હોઈ જેને મરી જેવા કાટા આવે છે તથા જેના મૂળમા કદ હોય છે તે વજનાભવદ્ધી (૫૬) જે અગે ધોળો હોઈ પાદડા લાલ હોય છે, તે દિવ્ય ઔષધિ છે, તેને મહાવદ્ધી કહે છે (૫૭) જેના પાદડા અને ફૂલ કરેણના જેવા તથા કંદ લાલ હોય છે, તે રક્તકંદવતી. (૫૮) જેનો રસ કાચ જેવો હોઈ ઘડો મન્નક ઉપર પીળો હોય છે અને જેનો રસ ઘણો અને લાલ હોય છે તથા પાદડા ખીલી જેવા હોય છે, તે બિલ્વલ્લા. (૫૯) જે બિલ્વલ્લ જેવી હોઈ પારદ્યધન કરનારી છે, તેને રોહિણી કહે છે (૬૦) જે વેલ હોઈ રસવાળો હોય છે અને જેના પાદડા રાત્રે સનેજ દેખાય છે, તે બિલ્વ-નંદી. (૬૧) જેનો રસ અને ડાળો ગોરોચન જેવી હોય છે તેને ગોરોચના કહે છે (૬૨) જે નાની હોઈ કાદા અને ફૂલયુક્ત વેલ હોય છે, તેને કંદપત્રિકા કહે છે (૬૩) જે નાની હોઈ જેના પાદડા

* પાંડા પર પ્રકાશ આવે છે એવી વાણી વનસ્પતિનું સામ્યમા વર્ણન છે

ડીટા સિવાય ત્રિકટા હોય છે તે વિશલયા. (૧૪) જેને થોડા અને જલદ રસ આવે છે અને પર્વત ઉપર થાય છે, તે કંદકારા. આ ચોસક ઓપધિ, જેની દેવ પાગ પૂજન કરે છે તે શુભ દિવસે, શુભ નક્ષત્ર ઉપર બલિ-પૂજા ઇત્યાદિ કરી, ક્ષેત્રને ગ્લાણ ધન આપી અધોરાત્ર દિવા શાન્તિ-બીજ અથવા અધોર મંત્રનો જપ કરી કાઢી લેવી. મુનેએ જે સહ્ય ઓપધિ કહેલી છે તે મમગની ઘણી કહિન છે તે પાગ્દળ ધક વનસ્પતિ તત્ત્વવેત્તા પામે જ હોય છે. પારદભસ્મ રસસિંદૂર :— પારો દુધેલીના રસમા એક દિવસ સરખો ઘૂટવો, પછી પીલુડીના રસમા ઘૂટવો એટલે તેના દોષ જાય છે, તે પારો ૧૦ ટાક, ગંધક ૧૦ ટાક તથા નવસાગર ૨૦ ટાક, એ પ્રમાણે લઈ કંઠલી કરી કાચની કૂપીમા વાલી કપડમટ્ટી કરવી તથા તેનું મુખ બધ કરવું પછી વાલુકાયત્રમા આઠ પહોર પારાને પચન કરવો એ પ્રમાણે સાક્ષાત્ તન્નુ સૂર્ય જેવું અગ્નિવર્તુ, પ્રવાળ જેવા રંગનું, સપૂર્ણ કાર્યકારી, માણસોને અત્યંત દુર્લભ એવું મિદૂર લેવું તે પ શુભ મરીમા આપવું; એટલે અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે તથા ક્રમને પ્રદીપ્ત કરે છે, એ સંયોગ વડે નિગ્રહિત સૂર્ય મેગનો નાશ થાય છે તથા એ જે જે રોગો ઉપર ચોળવામા આવે તેનો આ રસગળ નાશ કરે છે. પડ્મગુણગંધક-શુભ્ર-સિંદૂર :—હિંગળોકમાનો પારો ૧ લાગ તથા ગંધક ૬ લાગ લઈ કંઠલી કરવી તથા કુવારના રસમા મર્દન કરવી સુકાયા પછી કાચની શીશીમા ભરી તેને વાલુકાયત્રમા મૂકી સાત અહોરાત્ર અગ્નિ આપવો ઠંડુ થયા પછી એ કાઢી લેવું આ રસસિંદૂર ૧ વાલ મધમા આપવું, એટલે રત્ન ભન, દડવૃદ્ધિ, વીર્ય, બળ, તેજ, પુત્ર્ય અને પુષ્ટિ આપે છે, અને માતેલા હાથી પ્રમાણે જોર આપે છે, તથા પદત્વ, વધ્યત્વ અને સન્યાસ ઇત્યાદિ મેગોનો નાશ કરે છે. એને બહુ ધન કનાર એક દિવસમા ૧૦૦ સ્ત્રીઓ સાથે ગમન કરે છે તથા મનને આનંદ આપે છે. એ પાચસો છસો વ્યાધિનો નાશ કરે છે. આ પડ્મગુણગંધક-શુભ્ર સિંદૂર વિશ્વામિત્રે ઉત્પન્ન કર્યું છે રસસિંદૂર—શુદ્ધ પારો ૮ તોલા, શુદ્ધ ગંધક ૨ તોલા તથા નવસાગર અર્ધો તોલો, એની કંઠલી કરી લીંછુના રસમા ખરલ કરવી તથા કાચની શીશીમા નાખી તે શીશીને સાત કેરા કપડમટ્ટી કરવી. સુકાયા પછી તે છિદ્ર સહિત આઠ પૂરી રાખવી; તથા ઇષ્ટદેવના અને પાંચ કુમારીની પૂજા કરી ચૂલા ઉપર રાખી આઠ પહોર અગ્નિ કરવો. ઠંડુ થયા પછી હિંગળોક જેવું, દેવદૈત્યોને દુર્લભ એવું રસસિંદૂર કાઢી લેવું તથા રોગનાશનાર્થ મેગોક્ત અનુપાનોમા, વાલ કિવા બે વાલ મધ અને લીંડીપીપરમા આપવું. જે રતકાળે સ્ત્રીઓને કૌતુક દેખાડનાર, વીર્ય-બધક અને સ્ત્રીઓના મહત્ત્વ નાશક છે એ અગ્નિમાઘ, યક્ષમા, ક્ષય, પાકુ, શોક, ઉદર, ગુલ્મ, પ્રમેહ, શૂળ, પ્લીહા, જ્વર, દુષ્ટપ્રણુ, અર્શ, સગ્રહણી, ભગદર, બિલટી તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે બીજા પારદયોગ (૧) કાળા ઉબરાના દૂધમા હિંગ નાખી, વાટી તેની બે કુલડીઓ કરી તે એક કુલડીમા ઉબગના દૂધમા વાટેલ પારો નાખી, તે ઉપર બીજી હિંગની કુલડી બીધી ગોઠવી, બરાબર રીતે સાધો મેળવી ગોળો કરી, માટીના શરાવસપુટમા નાખી તે ઉપર કપડમટ્ટી કરી વગડાઉં છાણુનો હલકો અગ્નિ કરવો; એટલે પાગની ભસ્મ થાય છે (૨) નાગરવેલના પાનમા પારાને ખરલ કરી કંઠોડીના કાઠ લાવી એક નાનું અને બીજું મોટું એવા બે ચકતા કાપી, તે મોટા ચકતાને ઠેરી તેમા પારો ધાલી તે ઉપર કાઠનો ચૂરો ખેસાડી તે ઉપર બીજી ચકતી મૂકી સાધો મેળવી કપડમટ્ટી કરી, તેને માટીના શરાવસપુટમા મૂકી કપડમટ્ટી કરી વગડાઉં છાણુનો હલકો અગ્નિ કરવો, તેથી કરી પારાની ભસ્મ થાય છે (૩) પારો અને ગંધક અકોલના મૂળના રસમા ખરલ કરવા તથા સાજે મોટું બધ કરી ભૂધરયત્રમા પચન કરવું, એટલે ભસ્મ થાય છે (૪) પારો અને અભ્રક બંને બે પહોર વડના દૂધમા મર્દન કરવા અને વડના જ લાકડાનો અગ્નિ કરવો; એટલે પારાની ભસ્મ થાય છે, (૫) પારો ૧ તોલો અને ગંધક બે તોલા લઈ, લોખડની કઢાઈમા મૂકી નીચે અગ્નિ કરવો અને વડના તાજાં સોટાએ ઘૂટવો, એટલે થોડીક વારમા ભસ્મ થશે તે

× પારાની ગોળા —પારાને ઘોળા શરણુ ખાના પાદડાના રસમા ચાર ગ્રહર ખરલ કરીને અમે તેની ગોળા બાધી હતી

ભસ્મ ૨ ગુળ આપવી એટલે વીર્યવૃદ્ધિ અને પુષ્ટતા થાય છે (૬) ઘોળા અઘેડાના બિયા અને એરંડાનું ચૂણું કરી, તે માટીની કુલડીમાં પાગની ઉપર અને નીચે નાખી સંધિલેપ કરી પુટ દેવો; એટલે ભસ્મ થાય છે (૭) પાગે કાટાસારયાના ગમમાં નાખી ગરમીમાં મર્દન કરવો, એટલે મૃત થાય છે તે કર્મોમાં યોગ્યો (૮) તુપના અગ્નિ ઉપર બકરીના મૂત્ર વડે ભરેલું માટીનું વાસણ મૂકી, તેમાં પાગે નાખવો અને શુષ્ક કરવો, પછી ખેરના લાકડાનો અગ્નિ સળગાવી ખેરના લાકડાના દાડા વડે ઘૂટવો એટલે તે ક્ષારની ભસ્મ થાય છે; તે સર્વ યોગમાં યોગ્ય (૯) રીંગણી, કાકાલી અને મળા ધતૂરાના રસમાં પારો એક દિવસ ખગલ કરી માટલામાં ભરવો. તે ઉપર મીઠું નાખવું અને તે ઉપર ખીલું માટલું જીધું મૂકી સંધિલેપ કરવો તથા તે ઉપર જલપટ ધરવો અને તેના નીચે દીપાગ્નિ કરવો એટલે ઉપરના વાસણમાં ભસ્મ જન્મશે તે કાઢી લેવી (૧૦) પારો કલેડામાં નાખી તેને દીપાગ્નિ આપવો અને આકડાના પાંદડાનો ગસનો વાર વાર ચૂવો આપવો, એટલે ત્રણ પહોરમાં ભસ્મ થશે. (૧૧) પાગે ચીસડાના રસમાં ખગલ કરી, જિર્ણપાતન કરવું એટલે તેની ભસ્મ થાય છે. (૧૨) પાગમાં કૃત્તડી. ત્રિધન, અઘેડામાં મૂળ, એ પદાર્થો ક્રમવૃદ્ધિએ લઈ ચતુર્થાંશ કાણ નાખી ઘૂટવો એટલે બદ્ધ થાય છે પછી ડમરુચ ત્રમાં ચૂના ઉપર મૂકી અહોરાત્ર હલકો અગ્નિ આપવો; એટલે ઉપરના વાસણમાં કપૂરના જેવી ભસ્મ જન્મે છે, તે લઈ સર્વ રોગ ઉપર આપવી. એ વાજકગણુ યોગોમાં સંપૂર્ણ કાર્ય કરે છે તથા કાતિ અને પુષ્ટિ આપે છે એનું નિરતર સેવન કરવું આ સિદ્ધિ મુખ્ય રસ છે, એના કળતા ખીલું રસાયન ઉત્તમ નથી (૧૩) શુદ્ધ પારો ૧ લાગ વછનાગ ચતુર્થાંશ અને ગધક અષ્ટમાશ લઈ એકત્ર કરી લીણુના રસમાં ખરલ કરવો સુક્રાયા પછી થોગના દૂધમાં ત્રણ પુટ આપવો; પછી આકડાના પુટો ન્યાં સુધી ઘટ થાય ત્યાં સુધી આપવો, તથા થાળીમાં મીઠું ભરી તેમાં તે પારોનો ગોળો મૂકી ઉપર મોઢા પર્યંત મીઠું ભરવું, અને ઉપર ખીજાં થાળી જીધી ઢાકી સંધિલેપ કરી ચૂલા ઉપર મૂકી નીચે ચાગ પહોર અગ્નિ કરવો ઠંડુ થયા પછી શુષ્ક જેવી ઘોળા, ઉપરની થાળીમાં ચોટકી ભસ્મ કાઢી લેવી એ યોગવાહી છે, તે સર્વ રોગો ઉપર આપવી. (૧૪) લોઢાના વાસણમાં પાગે અને અર્ધો ગધક નાખી આઠ પહોર આપવો, તથા તે ઉપર વારંવાર થોગ અને આકડાનું દૂધ નાખના જવું તથા ખેરના લાકડા વડે ઘૂટતા જવું એટલે ભસ્મ થાય છે તે એક ગુળભાર રોગોક્ત અનુપાનોમાં આપવી એ ભસ્મ રસાયન હોઈ કાતિ, પુષ્ટિ, ખજ, વીર્ય અને અગ્નિને વધારે છે (૧૫) ચંદ્રાચુદ્ધ રસઃ—પારો, ગધક અને સિધન, એ સમાનભાગે લઈ નાગવેત્રના પાનના રસમાં ખરલ કરી ગોળો કરવો અને તેને નાગવેત્રીના પાંદડાનું વેપન કરવું, તથા જિર્ણપાતન ત્રમાં મૂકી એક દિવસ અગ્નિ આપવો પછી ઉપરના વાસણમાં પારો લઈ, ત્રણ ગુળ પાનના ખીડામાં એક મહિનો સેવન કરવો, એટલે સોપાન ક્ષયનો નાશ થાય છે એમાં પચ્ચ મૃગાંક પ્રમાણે પાળવું. (૧૬) ગધક, ધુવાચ અને પારોને નગોડ તથા કુંવારના રસમાં ખગલ કરી પુટ આપવો; એટલે કાળી ભસ્મ થાય છે એ દેવતાઓને પણ દુર્લભ છે (૧૭) ગધક અને પાગે સમભાગે લઈ કુક્કરકદના રસમાં મર્દન કરી પુટ આપવો એટલે પારોની પીનવણું ભસ્મ થાય છે. તે વલીપલિતનો કાળો (અગ્નિ ઘોળા વાળ થવાનો) નાશ કરે છે (૧૮) પાગ ૧ લાગ અને કલાઈ ૨ લાગ, ઠીંગમાં નાખી લીમડાના સોટાએ વાર વાર ઘૂટવો અગ્નિ ૧૨ પહોર આપવો, એટલે પારોની પીળી ભસ્મ થાય છે તે રોગો ઉપર અનુમાન જોઈ આપવી પારદભસ્મનાં અનુપાનોઃ—શક્તિ પ્રમાણે એ ભસ્મ ૧ ગુળથી ૪ ગુળ પર્યંત આપવી

✧ પારદભસ્મવિધિ —શુદ્ધ પારો ૧ તોલા લઈ નાની અગ્નિશીળામાં ભરવો (અગ્નિશીળાને ૭ કપડ-મટ્ટી પહેલેથી કડી રાખવી જોઈએ) પછી ઉપર ૫ તોલા ગધકનો તેજળ (સલ્ફ્યુરિક એસિડ) નાખી બળતા કોલસાની સગડી પર શીળા મૂકવી શીળાના મોઢામાંથી આશરે એક કલાક સુધી ધુમાડો નીકળ્યા કરશે ત્યાં ધુમાડો નીકળતો બધ થઈ જાય ત્યાં શીળાને સલાળપૂર્વક ઉતારી લેવી શીશી ઠંડી થાય ત્યારે સફેદ ગળી પારદભસ્મ કાઢી લેવી આ ભસ્મની માત્રા ૧થી ૪ ચોખા સુધી છે આંદીના દરદ ઉપર — ઉપર મુજબ તોયાર કરેલી ભસ્મ શીળામાં મૂકી ગોળા કરી ગળા જવી અથવા મુનકા (મોટી ટ્રાફ)ની વચમાં મૂકી ગોળા કરી ગળા જવી દાતને ભસ્મ ન લાગે એ સલાળવાનું છે આ ભસ્મના સેવનથી કોઈ કોઈ

(૧) પિત્ત ઉપર :—આમળાના ચૂર્ણ અને સાકરમા. (૨) વાયુ ઉપર :—લીડીપીપરમા. (૩) કફ ઉપર :—આદાના રસમા. (૪) તાવ ઉપર :—લીમડાના રસમા (૫) રક્તવિકાર ઉપર :—મધમા. (૬) રુધિરસ્ત્રાવ, પ્રવાહિકા અને અતિસાર ઉપર :—તાદળાળના રસમા આપવી (૭) કાસ, શ્વાસ અને ગૂળ ઉપર :—લીડીપીપર સૂદ, મરી અને લાગંગમૂળના ચૂર્ણ તથા મધ સાથે (૮) રક્તવિકાર ઉપર :—હળદર અને સાકરમા (૯) કમળો, પાંડુરોગ અને અગ્નિમાંઘ ઉપર :—ત્રિફલ, ત્રિકળા અને અગ્રૂમીમા. (૧૦) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર :—ગિત્તાગિત, એલચી અને સાકરમા (૧૧) ધાતુવૃદ્ધિ ઉપર :—લવગ, કેસર, જવગ્રી, હિંગળોક, અષ્ટકગરો લીડીપીપર અને લાગમા (૧૨) સર્વ જ્વરો ઉપર :—સિધવ, લવગ, કરિયાતુ અને હરેડના ચૂર્ણમા (૧૩) રેચ થવા માટે :—સિધવ, ત્રિકળા, કેસર અને હિંગળોકના ચૂર્ણમા. (૧૪) ધાતુવૃદ્ધિ ઉપર :—તાબૂલ કિયા બોયકોળામા (૧૫) ઊલટીનાશનાર્થ :—નાગ અને અજમામા (૧૬) ઉદરરોગ ઉપર :—મિધવ, હળદર, લાગ અને અજમામા ચૂર્ણ સાથે (૧૭) કૃમિ ઉપર :—ચાર ચાર વાલ ખાખગના બિયા અને જમણા ગોળમા (૧૮) સર્વ અતિમારો ઉપર :—અક્રીશુ, લવગ, હિંગળોક અને લાગમા (૧૯) અગ્નિમાંઘ ઉપર :—સિધવ અને અજમામા (૨૦) પુષ્ટતાને માટે :—ગળાના સત્ત્વમા આપવી પથ્ય :—પારો ભક્ષણ કરનારે પાન અને આ વર્તવા ૨૧ દિવસ પારો ભક્ષણ કરવાથી માણસ કામાધ થાય છે અને ત્રીસંગ કરવાથી છગ્વા વિષે સગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, એટલા માટે સ્ત્રી સાથે લાપણુ માત્ર કરવું. પરંતુ મંથુન ડગ્વુ નહિ પારો ભક્ષણ કરનારે પાનભક્ષણ, નિદ્રા, જગરણ, માર્ગ ચાલવો, ક્રોધ, હર્ષ, દુઃખ અને ક્રોધ પણ પદાર્થની ધ્રુષ્ણ, એ સર્વ અતિશય કરવું નહિ પારો ભક્ષણ કરનારે :—સિધવ, લી, ધાણા, ઘરું, આદુ, તાદળજો, વેગણ, પડોળા, ધાણીના પદાર્થ, ઘઉં, જૂની ડાગગનો ભાત, ગાયનું દૂધ, લી, દહીં, નદીનું કોગ વાસણુમા ભરી રાખેલું તથા તડકામા અને આદરણુમા રાખેલું પાણી, મગની દાળ, અબ્યગ, સુગંધ, માળા, સાલ, નારાયણાદિ તેલ, મસ્તક, ઉપર કડા પાણીનું સિંચન અને તરત લાગવાથી સાકર નાખી નાળિયેરનું પાણી કિંવા મગની દાળ, દ્રાક્ષ, દાડમ તથા ખજૂરનું પાણી પીવું એટલે હિત થાય છે પારો ભક્ષણ કરનારે વર્જ્ય :—કોળું, કાકડી, કાળિગડાં, દેવડાગર, કેળા, કળથી, અળમીનું તેલ, તલ, અડદ, મસૂર, છાશસાત, કડવા, ખાટા, અને તીખા પદાર્થ, મીઠું, પિત્તકારક પદાર્થ પીળા પદાર્થ અને ખોર, નાળિયેર, કેરીઆ, જવખાર, સૂક, સરગવો, લાગસેવન, રાઈ અને વાતુલ પદાર્થ, એ વર્જવા (૧) પારદિ લેપ ખસ ઉપર :—પારો, ગધક અને ધતૂરાના બિયાને તેલમા ખરલ કરી ચોપડવા (૨) સર્વ વ્રણો ઉપર પારદાદિ મલમ :—પારો અને ગધકની કજલી ૧ લાગ, મુદ્દાડશિગ ૧ લાગ અને કપિલો ૨ લાગ તથા કિચિત કુલાવેલુ મોરથૂથુ. એ એકત્ર કરી તેમા ચોપટ જૂનું લી નાખી તે મલમ રૂના પેલ ઉપર નાખી વ્રણ ઉપર ખેસાડવું, એટલે અદરના જખમ સ્વચ્છ કરે છે અને સર્પુષ્ વ્રણોનો નાશ કરે છે (૩) પારદાદિ લેપ :—પારો, ગધક, હરતાળ, હિંગળોક અને મનશીલ, એ દરેક એકેક તોલો અને મુદ્દાડશિગ તથા શખજીરુ એ બન્ને તોલા, એની બારીક કજલી કરી તે તુળસીના રસમા ખગલ કરવી અને તેની ગેળી કરી તે ગરમી ઉપદશ ઉપર ગાયના લીમા ઘસી ચોપડવી એટલે તીવ્ર વ્રણને ભરી લાવે છે અશુદ્ધ પારો ભક્ષણ કરવાથી અનેક વિકારો થાય છે તે ઉપર :—

(૧) કારેલીના મૂળ ઘસી પ્રાશન કરાવવા. (૨) શુદ્ધ ગધક પાનના ખીડામા સેવન કરાવવો (૩) દ્રાક્ષ, કોળાના કકડા તુલસી, એલચી, લવગ, ઝીણી તજ અને નાગકેસર, એમના સમાન ગધક

રોગીને ઊલટી તથા દસ્ત થાય છે, અને કોઈને થતા નથી આતગક(ચાટી)નો રોગ આડે તેટલો સડેલો હોય, તોપણ કથી ૭ દિવસની અદર બિલકુલ નીરોગી બની જાય છે અપથ્ય—દૂધ-દહી થી બનેલા શ્રીખડ, પેડા, ખરડી વગેરે પદાર્થ ખાવા નહિ થી ખૂબ ખાવું પારદભસ્મની પરીક્ષા—પારદભસ્મ ચૂલા ઉપર મૂકી એક પ્રહર પર્થ ત તુપ(ડાગગનો છોડા)નો અગ્નિ આપવાથી જો પારાની ભસ્મનું વર્જન ઓછું ન થાય તો ભસ્મ સાગી સમજવી (‘રસરત્નાકર’માથી)

લઈ તેઓને બે પહોર સર્વ ગાત્રોએ મર્દન કરી, ઠંડા પાણી વડે સ્નાન કરવા આપવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવાથી પાગના દોષ શાંત થાય છે (૪) નાગવેલીનો રસ, લાગરાનો રસ, તુલસીનો રસ અને બકરીનું દૂધ, એ દરેક શેરશેર એકત્ર કરી સર્વ અંગે મર્દન કરાવવું તથા પાણીએ સ્નાન કરાવવું એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરાવવું. (૫) અગથિયો, લાગરાનો રસ અને સોરો (સૂરો-ખાર) એ છાશમા નાખી તે છાશ પાવાથી પારાથી થયેલો અતર્દાહ નાશ પામે છે તથા પારો મૂત્રમાર્ગે બહાર નીકળી જાય છે રસાયન શરીરમાં જીર્ણ હોય તો :—શરપુ ખો, દેવડાગરી (દુકડવેલ) પરળ (ઝાડ)નાં બિયા અને પીલુડી, એમાથી એકનો કાઢો પાવો x

૨૯-પિત્તળ

સં પિત્તલ મં પિત્તળ. હિં પીતલ કં પિત્તલે. તૈં ઇતિડી. કાં બિરજ ઇં બ્રાસ પિત્તળ એ મિશ્રધાતુ છે એ તાણુ અને જસતના મિશ્રણથી થાય છે. પિત્તળ બે પ્રકારનું છે ગજરીતિ અને ખીલુ કાળતુડી પિત્તળ તપાવી કાજમા બોળવું એટલે રાતુ થાય છે. તેને ગજરીતિ-સોના પિત્તળ કહે છે, તથા કાળુ થાય છે તેને કાલતુડી કહે છે. એ કદી પણ ઔષધ માટે લેવું નહિ. શોધન :—(૧) પિત્તળના પતંગ કરી તપાવવા તથા તેલ, છાશ, કાજ, ગોમૂત્ર અને કળથીના કાઢામા ત્રણત્રણ વાર છુડાડવા, એટલે શુદ્ધ થાય છે (૨) પિત્તળના પાતળા પતરા કરી તપાવી નિર્ગુડીના રસમા બાળહરડેનું ચૂર્ણ નાખી તેમા અથવા ખાટા દ્રવ્યમા બાફવા, એટલે શુદ્ધ થાય છે. મારણુ :—(૧) પિત્તળ અને કાસાનું મારણુ તાળા જેવું કરવું. (૨) પિત્તળના પતરા પાતળા અને શુદ્ધ લઈ તેના સમાન ગદક આકાકાના દૂધમા ખરલ કરી તે પતરાને લેપ કરવો તથા કાઠિયામા ગજપુટ આપવો એ પ્રમાણે બે પુટ વડે પિત્તળની ભસ્મ થાય છે પિત્તળ-ભસ્મના ગુણુ—પિત્તળભસ્મ સંપૂર્ણ મેહ, વાયુ, અર્શ, સગ્રહણી, કફ, પાકુરોગ, શ્વાસ, ઉધરસ, કમળો અને ગળનો નાશ કરે છે.

૩૦-પોલાદ (ગજવેલ)

સં કં બટલોહ મં પોલાદ. હિં બટલોહા, તિષુ. તૈં ઇનુયુ કાં આહન. અં હરીદ ઇં ઝીલ, લાં ફેરમ

લોખડના કરતા પોલાદ સોગણુ વધારે ગુણુકારી છે લોખડમા ઘણા દોષ છે, માટે તે રસાયન ક્રિયામા લેવું નહિ.* શોધન :—ચોસડ તોલા ત્રિક્ષણ લઈ આઠગણુ પાણી નાખી અષ્ટમાશ કાઢો

x પારફના દોષની ગાતિને માટે મૂળાના જેવો ખીલુ ઉપાય ભાગ્યે જ હશે ચોખડવામા મૂળાનો રસ, પાવામા મૂળાના પાદડા અને ઔષધ તરીકે પણ મૂળાના પાદડાને સૂકવી તેનું ચૂર્ણ આપવું

* પોલાદની ભસ્મ કરવી હોય તો વીસ તોલાથી બાવન તોલા સુધી શુદ્ધ પોલાદનું ચૂર્ણ લઈ ભસ્મ કરી પોલાદના વિલાયતી છાલ બળ્લરમા આવે છે તે વેધો ઘણું કરીને ઉપયોગમા લે છે એ છાલનું પ્રથમ શોધન કરી ખાડી ચૂર્ણ કરે છે (૧) પોલાદનું શોધન તથા મારણુ :—પોલાદના છાલને અથવા કાનસના ખારીક ચૂર્ણને અગ્નિમા તપાવી તેલ, છાશ, કાજ, ગોમૂત્ર તથા કળથીના ક્વાથમા ત્રણ ત્રણ વખત ઠંડું કરવું એટલે શુદ્ધ થાય છે ત્યાર પછી ખાડીને ચૂર્ણ કરવું આ ચૂર્ણથી દગમો ભાગ હિંગળોક મેળવી કંવારના રસમા છ કલાક ખરલ કરી બખ્ખે તોલાની ટીકડી કરી સૂર્યના તાપમા સૂકવી સંપુટ કરી ગજ-પુટ અગ્નિ આપવો સ્વાગ ગીતળ થયેથી કાઢી પુનઃ હિંગળોક દશમો ભાગ મેળવી ઉપર પ્રમાણે પુટ આપવા આવી રીતે સાત પુટ આપવાથી ઉત્તમ પ્રકારની ભસ્મ બને છે આ ભસ્મનો રંગ કાળો હોય છે તે વણી જ ગુણુ આપનારી બને છે સંપુટની સધિ સારી રીતે બધ કરવી જોઈએ, કારણ કે હિંગળોક મેળ-વેલો છે ખરલ કરવા માટે લોઢાની ખરલનો ઉપયોગ કરવો પથ્થરની ખરલનો ૪ પુટ સુધી ઉપયોગ કરવો નહિ લોઢાની ખરલ ન મળે તેવા મ્થાનમા કઠાઈથી પણ કામ લઈ ગકાય છે ધૂટવા માટે લોઢાનો દસ્તો લેવો અથવા વિલાયતી ગોળ ખરલ (મોરટલ ઍન્ડ પેસ્ટલ)નો ખત્તો લાકડાના હાથાવળો ચિનાઈ માટીનો આવે છે તે ઉપયોગમા લેવો (૨) શુદ્ધ પોલાદના ચૂર્ણને ગોમૂત્રના ૨૦ પુટ આપવાથી ભસ્મ બને છે આવી રીતે ગોમૂત્રના ૧૦૦૦ સુધી પુટ આપવાનો ગાસ્ટ્રમા લખેલ છે આ ભસ્મ મેલા રાતા રંગની બને છે (૩) સૂર્યપુટી પોલાદ ભસ્મ :—શુદ્ધ પોલાદના ચૂર્ણને લીલા આમળાના રસમા ખરલ કરી સૂર્યના

કરવો, તથા વીસ તોલા લોહના પતરા લઈ તપાવી સાત વાર તે કાઢામા બોળી કાઢવા એટલે શુદ્ધ થાય છે. મારણુ :—સપૂર્ણ લોહને પારદ(પારાની)ભસ્મના યોગ વડે કરેલું મારણુ ઉત્તમ; મૂલકા વનસ્પતિ ઇત્યાદિકેએ મધ્યમ તથા ગધકાદિ ક્ષાર વડે કનિષ્ઠ માનેલું છે. (૧) શુદ્ધ પાગે ૧ ભાગ, ગંધક ૨ ભાગ અને લોહચૂર્ણ ૩ ભાગ, એકત્ર કરી બે પહોર કુવારના રસમા ખરલ કરવો. પછી તેનો ગોળો કરી એરડાના પાદડામા ગોળો વીંટવો તથા સૂતળી વડે બાધી તાપાના ડામામા મૂકી ઉપર ઢાકણુ લગાવી મૃત્તિકા વડે સધિલેપ કરી સૂકવી તે ડાગરના ઢગલામા ત્રણ દિવસ પૂરી ગાખવો એથે દિવસે કાઢી ખરલ કરી કપડા ઉપર ગાળી લેવું આ વસ્ત્ર ઉપર ગાળેલું લોહ, જળ ઉપર હસની માફક તરે છે. આ લોહભસ્મને સોમામૃતલોહભસ્મ કહે છે. x (૨) પોલાદનુ ચૂર્ણ, પારો અને ગધક એ પદાર્થો કુવારના રસમા ખરલ કરવા અને કાસાના વાસણુમાં તાપમા મૂકવા એટલે પોલાદની ભસ્મ થશે (૩) પોલાદનુ ચૂર્ણ ચિનાઈ માટીના પ્યાલામા નાખી તે ઉપર જાણુના પાદડાનો રસ નાખવો અને ગરમીમા રાખવું. આ પ્રમાણે સાત દિવસ કંઠુ; એટલે ભસ્મ થાય છે (૪) દાડમના પાદડાનો રસ કાઢી તેમા લોહનુ ચૂર્ણ નાખી ગરમીમા (તાપમા) સાત દિવસ રાખવું. દરરોજ રસ નવો નાખવો આક્રમા દિવસે તે જ રસમા ખરલ કરી બે ગજપુટા આપવા. આ પ્રમાણે કરે એટલે તે લોહભસ્મ શુદ્ધ પાણી ઉપર તરનારી થાય છે. એ ભસ્મ સપૂર્ણ રોગમા યોજવી. (૫) ગાયના દહીમા પોલાદનુ ચૂર્ણ નાખી તે દહી સુકાઈ જાય ત્યા સુધી તેમા જ રાખી પછી ઘોઈ તે ચૂર્ણ કાઢી લેવું; તથા તેને ત્રિફળાના કાઢામા ખરલ કરી ગજપુટ આપવો, આ પ્રમાણે ૩ ગજપુટ આપવાથી પાણી ઉપર તરનારી એવી ભસ્મ થશે. લોહભસ્મના ગુણુ :—લોહામૃત રંગે કાજળ જેવું અને પારદયુક્ત એવું જો ભક્ષણુ કર્યું તો તે ભક્ષણુ કરનારના દેહમાં પણુ રોગ થવાનો નહિ તથા ગયેલું વીર્ય પુનઃ આવશે લોહભસ્મ :—જ તુવિકાર, પાકુરોગ, વાયુ, ક્ષીણતા, પિત્તવ્યાધિ, સ્થૂલતા, મૂળવ્યાધિ, સગ્રહણી, કફ, સોજો, પ્રમેહ, ગુદમ, બરોળ, વિષ, આમવાત, કુષ્ઠ, વલિપલિતરોગ, વાતરક્ત, જરા, મરણુ, કમળો, ક્ષય અને પાકુરોગ થકી પાકુર થયેલો દેહનો વર્ણ, એમનો નાશ કરે છે એ બળકર, સ્ત્રીપ્રસંગને વિષે હિત કરનાર, સુખકારક, રસાયન, મૃત્યુહર, દષ્ટિ અને કાતિને સારી કરનારી છે લોહભસ્મ ૧ અથવા બે ગુંજ નિત્ય સેવન કરવી લોહભસ્મનાં અનુપાનો :—(૧) શૂળ ઉપર :—હિંગ તથા ઘીમા આપવી. (૨) જીર્ણુ-જવર ઉપર :—મધ અને લીડીપીપરમા (૩) વોચુ ઉપર :—લસણુ અને ઘીમા (૪) શ્વાસ ઉપર :—સઠ, મરી, લીડીપીપર અને મધમા. (૫) ઠંડક ઉપર :—મરી અને ખાવાના પાનમા. (૬) પ્રમેહ ઉપર :—ત્રિફળા અને ખડીસાકરમા (૭) ત્રિદોષ ઉપર :—આદાનો રસ અને મધમા. (૮) વાત-જવર ઉપર :—ઘીમા (૯) પિત્તજવર ઉપર :—મધમા (૧૦) કફપિત્ત ઉપર :—આદાના રસમા. (૧૧) એશી પ્રકારના વાયુ ઉપર :—નગોડના રસમા. (૧૨) વાત ઉપર :—સૂઠમા. (૧૩) પિત્ત ઉપર :—સાકરમા. (૧૪) કફ ઉપર :—મધ અને લીડીપીપરમા (૧૫) સંધિરોગ ઉપર :—તજ, એલચી

તાપમા મૂકવું સુકાયા પછી બીજો દિવસે પુનઃ ખરલ કરી તાપમા મૂકવું જ્યારે બારીક ભસ્મ થાય અને પાણી પર તરે ત્યા સુધી રોજ સૂર્યપુટ આપતા રહેવા ઉનાળાના દિવસોમા આ ભસ્મ આગરે ૧૫ દિવસમા તૈયાર થઈ જાય છે આવી જ રીતે શેરડી અથવા જાણુના સરકામા તૈયાર થાય છે (૪) શુદ્ધ પોલાદનુ ચૂર્ણ ૧ શેર, ૮ શેર લીલા આમળાનો રસ મેળવી એક ચિનાઈ માટીની બરણીમા ભરી પેક કરી જમીનમા બરણી દાટી દેવી એક વગસ પછી કાઢવાથી પોલાદ ભસ્મ તૈયાર થાય છે આ ભસ્મને ‘લોહ રસાયન’ કહે છે લોહભસ્મ સાથે અબ્રકભસ્મ મેળવીને ખાવાથી લાભ થાય છે વનસ્પતિના યોગે કરેલી લોહભસ્મના સેવનથી કૃમિદોષ થાય છે માટે એવી લોહભસ્મ ઉપયોગમા લેવી હોય તો છેવટે એક પુટ હિંગજોલ મેળવીને અથવા પારાગ ધકની કળલી મેળવીને અવશ્ય આપવો જોઈએ અથવા રસસિદ્ધર અથવા બીજી પારાવાળી ઔષધિ મેળવી ઉપયોગ કરવો

x આ ગોળાવાળો ડબ્બો ૬ કલાક સૂર્યના તાપમા રાખી પછી ધાન્યના ઢગલામા રાખવો જોઈએ, એમ ભાવપ્રકાશમા લખેલું છે, તથા અર્ચો પ્રહર સૂર્યના તાપમા રાખવો, એમ રત્નાકરમા લખેલું છે સૂર્યના તાપમા ૬ કલાક રહે તો સારી રીતે ગરમ થઈ જાય, જેથી સહજ ભસ્મ બની શકે છે

અને તમાલપત્રમા પ્રમેહ અને વલિપલિત ઉપર :—ત્રિકળામા (૧૭) રક્તપિત્ત ઉપર :—ખડીસાકર અને ચાતુર્જાતમા (૧૮) બાળવૃદ્ધિ :—સાટોડી અને ગાયના દૂધમા (૧૯) પાકુ-રોગ ઉપર :—સાટોડીના ગ્સમા (૨૦) પ્રમેહ ઉપર :—હળદર, લીડીપીપર અને મધમા (૨૧) મૂત્રકૃન્ધ્ર ઉપર :—શિલાન્જિતમા (૨૨) પંચક્રાસ ઉપર :—અરડૂસી, લીડીપીપર, દ્રાક્ષ અને મધમા (૨૩) અગ્નિમાંઘ ઉપર :—તાબૂલમા (૨૪) સર્વ રોગ ઉપર :—ત્રિકળા અને મધમા (૨૫) યથોક્ત ગુણુ ઉપર :—બાળહરડે અને સાકરમા આપવી આ લોહલસમના ગુણુ વધારે શું કહેવાય ? પરંતુ જે મૃત રૂપાના ગુણુ તે આ કાતલસમમા છે જ્યારે કાતલસમ ન મળે ત્યારે રૂપાની લસમ આપવી પથ્યાપથ્ય :—કોળુ, તલતુ તેલ, અડદ, રાઈ, મધ, ખાટા પદાર્થ, મત્સ્ય, જીવશાક, કળથી, કારેલા, વ્યાયામ તથા તીખા પદાર્થ—એ વર્જવા અશુદ્ધ લોહદોષ :—અશુદ્ધ લોહ પદ્ધત કુષ્ઠ, મૃત્યુ, હૃદરોગ, ગૂળ, અશ્મરી, નાના પ્રકારના રોગ, હૃદાસ કરનારુ, જીવહારી, મદકર, દેહને વિષે અશુદ્ધપણુ, મસ્તકને અશક્તપણુ અને હૃદય વિષે દારુણુ વ્યથાને ઉત્પન્ન કરે છે પાગ સિવાય કિવા અબ્રક સિવાય લોહીનુ શરીરમા એકત્વ થતુ નથી કિવા લોહનુ દેહને વિષે અધન થતુ નથી, માટે લોહને પારો અને અબ્રકના સરકાગ કરવા જે વૈદ્ય પારા સિવાય લોહાની લસમ કરે છે, તે લોહલસમથી રોગીના ઉદરમા કિટ ઉત્પન્ન થાય છે, એમા સશય નથી લોહજ દોષત્રિકિત્સા :—શરીરમા લોહલસમથી વિકાર થયો હોય તો અગ્નિયાના રસમા વાવડિગ વાટી અગ્નિયાના રસમા જ લક્ષણુ કરના અને તડકામા ઘણી વાર રહેવુ, એટલે લોહલસમના દોષને પાતળો કરે છે અબ્રકસરમ વાવડિગના ચૂર્ણમા અથવા વાવડિગના ગ્વગ્સમા લેવાથી લોહલસમના અજીર્ણથી થયેલા શળનો ત્વરિત નાશ થાય છે જે લોહલસમથી કૃમિ થાય તો ગરમાળાનુ મગજ રેય માટે આપવુ, એટલે કૃમિનો નાશ થશે રેય વધારે થવા લાગે તો દૂધ પાત્ર તથા ઔષધ છોડવુ. લોહલસમપરીક્ષા :—સપૂર્ણ લોહલસમ લઈ મિત્ર પંચક્રમા મેળવી મુસમા નાખી તીવ્રાગ્નિમા ફૂકવી જે તેમા લોહાની બાજરી જેવી કણીઓ ઉત્પન્ન ન થાય તો લસમ પરિપક્વ થઈ સમજવી તથા નિરુત્થ અને પાણી પર તરે એવી થાય ત્યારે તે ઉપયોગમા લેવી, અથવા મધ, લી, મૃતલોહ અને કપુ, એ પદાર્થો એકત્ર કરી કઢાઈમા નાખી એક પ્રહર પર્થ ત તીવ્રાગ્નિ આપ્યા પછી રૂપુ જેટલુ નાખ્યુ હોય તેટલુ જ નીકળે તો લોહ મૃત થયુ છે એમ સમજવુ, નહિ તો પુનઃ મારણુ કરવુ લોહદ્રાવણુ :—(૧) લીંબુના રસમા હિંગળોક નાખી લોહ તપાવી તેમા ઝમેળવુ. આ પ્રમાણે ઘણી વખત કરવાથી લોહનુ દ્રાવણુ થાય છે (૨) દેવલાલી(કૃકડવેલ)ની રાખ પુરષના મૂત્રમા ૨૧ વાર ગાળવી તથા તેનો ક્ષાર કાઢી, કાતિ-લોહ તપાવી તે ઉપર તે ખાર નાખવાથી લોહને પાતળુ કરે છે (૩) ગધકને દેવલાલીના રસની ૭ લાવનાઓ આપવી તે ગધક, લોહ તપાવી તે ઉપર નાખવાથી લોહ પારા જેવુ પાતળુ થાય છે (૪) તીખા લોહાનુ ચૂર્ણ લઈ આમળાના રસમા સાત દિવસ ભીજવી રાખી તડનામાં ગમ્પવુ, તેમ જ ક્ષીન્કદના રસ વડે ભીંજવી સાત દિવસ તાપમા ગમ્પવુ, પછી કુલડીમા ઘાલી દેવતામા તે કુલડી ગોઠી ગાળવાથી, ઘણા દિવસ પારા જેવુ પાતળુ રહે છે (એક) એક ટાક લોહનુ ચૂર્ણ ફળુસના રસમા મેળવી સાત દિવસ તાપમા રાખવુ પછી ખાટા પદાર્થોમા મર્દન કરવુ અને કુલડીમા ઘાલી રસ કરવો, એટલે લખવાન્નેગ પાતળુ દ્રવરૂપ રહે છે, એમા સશય નથી સમઘાતુલસમપરીક્ષા :—સપૂર્ણ મૃત લસમને મિત્રપંચક્રમા તપાવી, જ્યારે ઘાતુ ઉત્પન્ન થાય નહિ તથા પાણી પર તરે ત્યારે તે સેવન કરવી મિત્રપંચક્ર :—ગૂળ, ચણોડી, લી મધ અને ટકણુખાર એ પદાર્થો મૃત ઘાતુના જીવનરૂપે છે નિરુત્થાન :—તૈયાગ થયેલી લસમ અને ગધક સમાન લઈ કુવારના ગ્સમા એક દિવસ ખરલ કરી કુલડીમા નાખી કપટમટ્ટી કરી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે સર્વ લોહનુ નિરુત્થાન કરવુ અપકવ ઘાતુમારણુ :—ઘોડાના નખ, હસ્તિદંત, ભેસનાં શિંગડાનુ મૂળ, ખકરી અને સમલાના નખ, મેઢાનુ શિંગડુ, મધ, લી, ગોળ, ચણોડી, ટકણુખાર, તેલ અને મીઠુ, એ સર્વ પદાર્થો સમભાગે એકત્ર ખરલ કરી તેમા સર્વ લોહ માગણુ

કગ્નુ. ભસ્મવર્ણી:—મુવર્ણીભસ્મનો તથા પિત્તળભસ્મનો વર્ણ કળાન્ના કંદના રંગ જેવો, અથવા પીળી કાંડીના રંગ જેવો, નાળાની ભસ્મનો વર્ણ માગના રંગ જેવો નીલવર્ણ, કળાની અને કલાઈની ભસ્મો મકેદ, મીમાની ભસ્મ કાળા વર્ણના વર્ણની અને તીખા વાદની ભસ્મ કાળજળ જેવી કાળી થઈ એટલે શુદ્ધ થઈ એમ મઠનવુ એવે કરી વર્ણન કર્યું છે. આનિ થની નથી. એ સમજીને જે કરે છે, તેના બગાડર ફાઈથી પાત્ર વગવાનું નથી. ભસ્મચેવનપ્રમાણ:—સોનુ, રૂપું, તાબુ ૧ ચણાકીભાગ તથા તીખુ લોહ, ધ્વાઈ, મીઠુ અને પિત્તળ, એ દાદ વ વ આપની. એ ભસ્મ માથે લીટીપીપર અને મધ ગળ અને મીઠમ મઠનમા પાળવું.

૩૧ ફટકડી

સ ૦ મકડીયા, તુવરી. મ ૦ તુગડી હિં ૦ ફિટકડી. ક ૦ ફટકડી ને મારિં કાં નતક કંદન અ ૦ નજ કંકતાગ ઇ ૦ વીટીલ વ્હાઈટ, એવમ. લા ૦ એવુમેન ણ ૦ ફટકડી

ફટકડી એ મોગ દેશના અગ્નિમાની મુત્તિકા છે. અગ્નિમાની અગ્નિમાની તાવ કાં પડે છે એ પારદબધક છે. ઔષધોમા એને કવારી લેવી. ફટકડી:—તીખી, કડી, તુડી, કાળા, ખારી, લેખન, ખાટી, ગ્રાહક, આખોને હિતાવડ, પાગળધક દેશ, અગ્નિ, મુવનકક તથા ચોનિસ કોચકારક છે, અને ત્રિપુચિકા. ઘાળા કોદ, તેવરોગ, ત્રિપુચિકા પિત્ત, કાનટી, વિમર્ષ તથા તાવનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) મુખરોગ ઉપર:—કાનવેની ફટકડી પાણીમા નાખી તેના કોગળા કરવા (૨) કાનમાંથી પરુ વહે છે તેને મારે:—કાનવેની ફટકડીના પાણીની પિચકારી મારવી અથવા ફુલાવેલી ફટકડીનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી નાખા (૩) ચર્પના વિષ ઉપર:—ફટકડીનો ગાગડો આખોમા કેવલો અથવા અર્ધો તેલો ફટકડી પાણીમા વાટી અપવી. (૪) ગરમીની ચાંદીઓ ઉપર:—ફટકડી ફુલાવી ચાંદીઓ ઉપર મોપડી (૫) બીજી રીત:—ફુલાવેલી ફટકડી પાણીમા ઓગાળી તેમા કાંધો નાખી પિચનગી મારવી (૬) અગ્નિદગ્ધ ઋણ ઉપર:—ફટકડીના પાણીની પટ્ટી લગાડવી (૭) વીંછી ચઢતો બધ થવા મારે:—ફટકડીનો ગાગડો દીવા ઉપર તપાવી રસ થવા લાગે એટલે લાગડો જ નવા રસો દોય, ત્યાં રસ પાડવો, એટલે ત્વરિત વેગ શમે છે (૮) ગર્ભિણીના સ્તનની ડીંટડીએ દાહ થતો હોય તો:—ફટકડીનું પાણી કરી તે પાણીએ સ્તનની ડીંટડીએ ઘેવી (૯) ચોનિદાહ ઉપર:—ફટકડીના પાણીની પિચકારી મારવી (૧૦) આંખોમાંથી પાણી ગળે છે અને પિચા આવે છે તે ઉપર:—ફુલાવેલી ફટકડીની બે ગુળભાર વસ્ત્રગાળ ભૂરી સવા તેલો પાણીમા નાખી, તે સવાગ-સાજ પીળા વડે આખમા આજવી (૧૧) દાંતમાંથી રક્તસ્રાવ થતો હોય અને દાહ દુખતી હોય

* સકેદ ફટકડી ઉપરાત ગુલાળી તથા લાલ રંગની ફટકડી આવે છે. હિંગોળાની ભસ્મ કંવા મારે એ બને નતની ફટકડીનો ઉપયોગ કહેલો છે માત્રા—૨ થી ૫ રતી ગુણધર્મ—મુખ્ય ક્રિયા સકેચ રારીરના કોઈ પણ ભાગમા લેપ કરવાથી ગિગઓને અને રસનાડીઓને સકેચિત કરે છે મોટામા અથવા કંકનલિકામા લગાડવાથી ત્યાં પણ સકેચક્રિયા કરે છે, પેટમા આપવાથી હોજરી અને આતરડાની સ્પેષિનક ત્વચાને સકેચિત કરે છે એ ઉપરાત શોપણ થવા પછી આખા ગરીરમા સકેચક્રિયા કરાવે છે એટલે રસસ્રાવ વધારે થતો હોય અથવા લોહી પરત હોય તો તેને બધ કરે છે આ અદરની સકેચક્રિયાની અપેક્ષા સ્થાનિક સકેચક્રિયા બહુ જ પ્રબળ થાય છે બાહ્ય અથવા અદરના પ્રયોગમા માત્રા વધારે થવાથી ઉચ્ચતા દર્શાવે છે અને દાહ-શોથ ઉત્પન્ન કરાવે છે આ ક્રિયા બહારની ચામડી પર થતી નથી પણ સ્પેષિન ત્વચા અને ક્ષતસ્થાન પણ જણાય છે ૧ દૂધ માત્રાથી વધારે અપાય તો બલકી કરાવે છે તથા કોઈ વખત હોજરીમા વેદના ઉત્પન્ન કરાવીને જુલાળ લગાડે છે ઉપયોગ—હોજરી અને આતરડાના વિવિધ રોગોમા મોતીજરાના દસ્ત રોકવા માટે, સીસાના ઝેરથી ઉત્પન્ન થયેલ ગળ મટાડવા માટે, ભૂના ઝાડાને મટાડવા માટે તેમ જ અદરના રક્તસ્રાવને બધ કરવા માટે ફટકડી અપાય છે ફટકડી બહુ જ ઉત્તમ ઔષધિ છે પરમિયા, ગર્ભાગય, ક્ષત, પ્રદર, નેત્રપ્રદાહ (આખ આંખની) આદિમા ઘેવા માટે વપરાય છે મોઢામા ચાદા હોય, મસોડા દીલા હોય, રક્તસ્રાવ થતો હોય તો ઝોગળા કરવા માટે પણ અપાય છે ક્ષયરોગમાં રાત્રે આવતો પરસેવો બધ કરવા માટે ફટકડી ઉત્તમ ઔષધિ છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

તેના ઉપર.—કુલાવેલી ફટકડીની ભૂટી, મધ અને ઘીમા કાલવી દાતના મૂળમા દિવસમા બેત્રણ વાર લગાડવી. (૧૨) પ્રમેહ ઉપર:—કુલાવેલી ફટકડી ૧ ચણાડીભાર લઈ રાતોલા ત્રિકળાના કાટાના પાણીમા ઓગાળી તેની પિચકારી માગવી. (૧૩) વાળા ઉપર:—નાળિયેરના અર્ધાશિર પાણીમા કુલાવેલી ફટકડી ૧ માસો નાખી આપવી, અથવા કુલાવેલી ફટકડી ગોળમા આપવી. (૧૪) કંદ, ક્ષય. કાસ અને શ્વાસ ઉપર:—કુલાવેલી ફટકડી મધમા આપવી. (૧૫) અંદીણ ઉપર:—ફટકડી અને સરકી (કપાસિયા, કપાસના ખી) એકત્ર વાટી ખાવા આપવું. (૧૬) પ્રમેહ ઉપર:—કુલાવેલી ફટકડી, પ્રતિનુ માન જોઈ ગેગ પ્રમાણથી દૂધમા ખડીસાકર નાખી આપવી, એથી બેલટી થયે

૩૨-ખીડ(લો)લૂણ

સં ૬૦ ગિડલવણ મં ૦ ગિડલોણ હિં ૦ ગિગિયા સચર નૌન, કટીલાતોન. બં ૦ ગિટલૂણ. ખીડલૂણ:—લઘુ, ઉષ્ણ, ત્રિકર, અગ્નિદીપક, વાતાનુલોમન, રક્ષ તથા વ્યવાયી છે, અને શ્વેદ, વાયુ, મેહ, ગુલ્મ, અશ્મરુ, મલાવૃલ્લ. આનાહવાયુ, હૃદયોગ, જડતા, કફ અને દુદ્ધનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) અશ્મરુ, ગૂળ તથા વાયુ ઉપર:—ખીડલૂણ લીધુના રસમા આપવું. (૨) વાળા ઉપર:—ચૂનો અને ખીડલૂણ પાણીમા વાટી લેપ કરવો.

૩૩-મનશીલ

સં ૦ મન:શિલા. મં ૦ મનશીલ હિં ૦ મનસિલ, મેનસિલ. કં ૦ મનશિલે તૈં ૦ માનુશિલા કાં ૦ જરનિખ અહેમર ઇં ૦ રિયલગા, ટેક, આર્મેનિક, મલકાઈડમ્ બં ૦ મનશીલ.

મનશીલ એ હૃન્તાળનો લેપ છે એનો રંગ રાતો હાથ છે મનશીલ:—ગુરુ, વર્ણકારક, સારક, ઉષ્ણ, લેખન, તીખું, કડવું અને ગ્નિગ્ધ છે, તથા વિષ, શ્વાસ, ઉધરસ, ભૂતખાધા અને રક્ત-વિકારનો નાશ કરે છે. અશુદ્ધ મનશીલ:—બળનાશક, મળબધક તથા મૂત્રરોગ, શર્કરા અને મૂત્રફૂટને ઉત્પન્ન કરનાર છે ગુણિ:—(૧) મનશીલ હળદરના કાઢામા દોલાયત્ર વડે પચન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે (૨) મનશીલને અગધિયાના પાદડાની સાત ભાવના આપવી, અથવા આદાના રસની સાત ભાવના આપવી, એટલે શુદ્ધ થાય છે × ઉપયોગ:—(૧) ખસ, દાદર, ચાઠાં ઇત્યાદિ સર્વ કુષ્ઠવિકારો ઉપર:—મનશીલ, હીગકસી અને મોરથૂથુ ગોમૂતમા વાટી લેપ કરવો. (૨) સન્નિપાત ઉપર અજન:—મનશીલ અને ઘોડાવજને લસણના રસમા અથવા મનશીલને ઘોડાની લાળમા ઘસી અજન કરવું, એટલે અધારા દૂર થાય છે (૩) ઉધરસ ઉપર:—મનશીલ, મરી, જટામાસી, નાગરમેથ અને હિગળોટ (હીગગિયા) એ ઔષધોમા ગોળ મિશ્ર કરી, તેને ચલમમા નાખી તેની મુખોપ્પુ ધુમાડી પાવી, એટલે દોષજ, દ્વંજ, સન્નિપાતજ અને સેકડો ઔષધો વડે સારી નહિ થનારી ઉધરસ આ ઔષધના ધૂત્રપાન વડે શાત થાય છે ખીજો પ્રકાર:—ખોરડીના પાદડાને મનશીલ ઘસી ચોપડવું અને તે પાદડાને ચલમમા અથવા હોઝામા નાખી પાવા; એટલે સર્વ શ્વાસકાસ દૂર થાય છે

૩૪-મીઠું

સં ૦ સમુદ્રલવણ મં ૦ મીઠું હિં ૦ સમુદ્રતોન, પાગા બં ૦ કરકચલન. કં ૦ તૈં બિપુ કાં ૦ નમક. અં ૦ મિલહજોરી ઇં ૦ સોલ્ટ લાં ૦ સોડિયમ્ ન્યુરાસ

મીઠું એ સમુદ્રના પાણીમાથી ઉત્પન્ન થાય છે આપણા હમેશના ભોજનમા આવનાર આ એક પદાર્થ છે મીઠા મિવાય માણસને ક્ષણવાર પણ ચાલે નહિ મીઠું ન મળે તો અશક્તિ થાય મીઠાથી સર્વ પદાર્થમા વ્યાદ આવે છે મીઠું:—રચિપ્રદ, હૃદય, અગ્નિદીપક, વાળને ઘોળા કરનાર,

× સોમલની ચાર જાતોમા મનશીલને ગતો સોમલ ગણ્યો છે, કારણ તે ૧૯૮ ભાગ ઘોળો સોમલ અને ૧૧૨ ભાગે ગધક એકત્ર કરી તપાવે છે એટલે ગધક બળી નથ તે પછી બાકી રહે તે મનશીલ છે ગરમી (ઉપદેશ) ઉપર —મનશીલ ઝીણો વાટી મધમા મેળવી ગરમીના ધારા ઉપર લગાડવાથી જલની મટે છે

ભેદક અવિદાહક, કદકર, પાકકાળે મધુર, તીખુ, કડવુ, ગુરુ, કિચિત્ ઉષ્ણ પિત્તલ, ખાગટ, રિનઘ્ન, શળનાશક, વાતનાશક અને ગ્વાદુ છે ઉપયોગ—(૧) ઊલટી થઈ કફ અને પિત્ત પડવા માટે :—૧૦ તોલા ગરમ પાણીમાં મીઠું નાખી આપવું ઉતાર—વી અને ભાત. (૨) બરોળ અને કોલેરાના ઉપદ્રવ ન થવા માટે :—જમવામાં મીઠું વધારે ખાવા આપવું (૩) અવાળું સૂજ્યાં હોય તો :—મીઠાના ગાગડા વડે સૂજેલા અવાળું ફેડી ૧છી કુલાવેલી ફટકડીની ભૂટ્ટી ચોળવી (૪) સોપારી લાગી હોય તો :—ઠકુ પાણી પાઈ મીઠાનો ગાગડો મુખમાં રાખવા આપવો. (૫) વિષમ જ્વર ઉપર :—ગિના પાણીમાં મીઠું ઉકાળી આપવું. (૬) વાળા ઉપર :—ત્રણ તોલા મીઠું આટામાં નાખી તેની એક થેપલી ગ્રેટી તે સાજરે ખાવી અને આખી રાત જગવું, એટલે વાળો ખળી જાય છે

૩૫—મુરદારશિંગ (ખોદાર*)

મ૦ મુરદારશિંગ હિં૦ મુદાસગ બ૦ પાર્વતીય મૃત્તિકાવિશેષ ક્ષ૦ મુરદારસંગ અ૦ લીથાઈ લા૦ પ્લમ્બી ઓક્સીડમ

ખોદાર એ સીસાનો ક્ષાર છે. ખોદારના ભૂખગ રગના ચળકતા સોના જેવા દુકડા થાય છે. મુરદારશિંગ હિમાલય પર્વતના પ્રદેશ પાસેના ટેકગઓમાં, આબુના પહાડમાં અને ગુજરાત પ્રાંતમાં ઉત્પન્ન થાય છે એ બે પ્રકારની છે એક નાલિકાખ્ય અને બીજી રેણુકા તેમાં જે પીળી, જડ, ચીકણી, તે શ્રેષ્ઠ, તથા શ્યામ, પિત્ત, લઘુ અને જેમાંનું સત્ત્વ નીકળી ગયેલું તે રેણુકા. મુરદારશિંગ કલાઈની ઉપધાતુ છે મુરદારશિંગ :—સારક, ઉષ્ણ, કડવી, કાતિકર, ભેદક, વ્રણરોપણ અને ઊલટી, મળ, મૂત્ર તથા પ્રમેહને ડરનાર છે, તથા કફ, વાયુ, વ્રણ, શળ, ઉદર, કૃમિ, સોજો, આધ્માનવાયુ, ગુદમ, આનાહ, સોજા થકી આવેલો તાવ તથા ઉદાવર્તનો નાશ કરે છે શોધન :—મુરદારશિંગને સૂઠના કાઢામાં ત્રણ લાવના આપવી, એટલે શુદ્ધ થાય છે ઉપયોગ—(૧) ગરમીની ચાદીઓ ઉપર :—મુરદારશિંગ અર્ધો તોલો અને ગળ ૨ તોલા, એનો ઘીમાં મક્કમ કરી લેપ કરવો, એટલે વ્રણ જલદી ભરાઈ આવે છે, અથવા એનું અતિશય બારીક ચૂર્ણ કરી તે ચોપડવું, કિંવા એ ચૂર્ણ મધમાં ખરલ કરી તે ચોપડવું (૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર :—મુરદારશિંગ માખણમાં ખરલ કરી મસાને ચોપડવી અને શેકવું (૩) પ્રમેહ ને ઉપદંશ માટે :—શુદ્ધ મુરદારશિંગ અર્ધો માસો પાનમાં દેવી-

૩૬—મુલતાની માટી*

એ પન્નખમાં ઉત્પન્ન થાય છે એનો રંગ પીળો હોય છે એ રંગના ઉપયોગમાં આવે છે. ઉપયોગ—(૧) બાળકની હંટી સૂજી આવી હોય તો :—મુલતાની માટીનો કકડો અગ્નિમાં તપાવી લાલ કરી બહાર કાઢવો અને તે ઉપર ગાયનું દૂધ નાખવું એટલે તે કકડામાંથી વરાળ

* ખોદાર બનાવવાની રીત —નાના મોઢાવાળા ગોળ માટીના બે હાડલા લઈ તેને તળિયે માટીનો લેપ કરવો એક માટલામાં મીઠું નાખી ઉવાડી ભઠ્ઠીમાં તેને ગાળવું, એક મણ સીસામાં ઉત્તમોત્તમ ૦ શેર સરોખાર ન ખાય છે સીમુ છેક પીગળી જઈ રસ થઈ જાય એટલે હલાવતા હલાવતા થોડો થોડો (ચપટી ચપટી) સરોખાર નાખતા જવો સરોખાર મળી ગયો એટલે સીમુ ભૂરા રંગવાળું દેખાશે એવું દેખાવા લાગે એટલે માટલું અગ્નિ ઉપરથી ઉતારી લઈ ઠંડુ થતા આવે એટલે મીસાને બીજા હાડલામાં નાખવું પછી બીજા ભઠ્ઠી જે બધા મોઢાથી થાય છે તેના ઉપર ઘુમટ થાય છે અને સામસામાં કાણા હોય છે, આ ભઠ્ઠીમાં લોઢાની કુડલી બેસાડેલી હોય છે અને તેના ઉપર હાડલું ઠેરાવે છે સળીથી એકસરખું સીમુ હલાવતા રહે છે આ ક્રિયાથી મેલ અને સીમુ નીચે ગડે છે અને ખોદાર ઉપર રહે છે શુભારે સીસાનો અર્ધો ભાગ એકદમ મળીકૃત થાય છે

× મુલતાની માટી મુલતાનની આસપાસથી નીકળે છે તે બહુ જ ચીકણવાળી હોય છે સિંધ તથા પન્નખમાં સાબુને બદલે વાળ વોવા માટે તથા શરીર ધોવા માટે ઉપયોગમાં લે છે કોઈ કોઈ સ્ત્રીઓ (સગર્ભા સ્ત્રીઓ) મુલતાની માટી ખાય છે, પણ માટી ખાવાથી સુવાવડ વખતે વધારે દુખ પામે છે. સોજા ઉપર મુલતાની માટી પાણીમાં ભિન્ની ચોપડવાથી આરામ થાય છે

નીકળે છે, તે વરણ વડે ફૂટીને એક આપવો એમ દિવસમાં બે વાગ કચ્ચુ (૨) ગર્ભિણીને અધૂરા માસે રજોદર્શન થાય તે ઉપર:—મુલતાની માટી ૧ તોલામાં ૬ તોલા પાણી નાખી, રાત્રે કાચના વાસણમાં પલાળી ગળવી પ્રાત્ર કાળે તે માટી તેજ પાણીમાં સારી મેળવી કપડાથી ગાળવી પછી તેમાં ઘોડી હગતી ભૂંડી નાખી આપવી (૩) કોરી ખસ ઉપર:—મુલતાની માટી ૬ઠી મા અથવા ખોપરાના તેલમાં ખરલ કરી લગાડવી

૩૭-મોતી

મં ૦ કં ૦ માતિક. મં ૦ હિં ૦ મોતી તં ૦ મોત્યાલુ કાં ૦ મગ્ગારિદ અં ૦ લોલા ઇં ૦ પર્લ લાં ૦ માર્ગિટા યં ૦ મુક્તા

મોતીની ઉત્પત્તિ છીપ, ગખ, હાથી, કુકર, ચર્પ વાચ, દેડેરા અને કાચામાંથી થાય છે, એવું કહેલું છે જે મોતી કિલ્કા, વ્યગ, છીપને લાગેલા. આગ્નિવર્ણ, મત્સ્યાક્ષ વડે ચિહ્નિત, રક્ષ, અને ઉખર એવા હાય છે, તે જુદામ તે ધારણ કયા નહિ, તે દોપડારક છે જે મોતી નક્ષત્ર જેવા ગોળ, ગ્નિગ્ધ, ગ્ધૂગ, નિર્મળ અને જડ હોય છે, તે મોતી મહામૂલ્યવાન મિદ્ધિમાધવ છે મોતી — મધુર, વૃષ્ણ તથા સીત છે; અને વીર્ય બળ તથા પુષ્ટિ અને આયુષ્યને આપનારા અને નેત્રરોગ, વિપ, પિત્ત, કાસ, શ્વાસ, અગ્નિમાદ તથા દાહનો નાશ કરે છે શોધન:—મણિ, મોતી અને પગ્વાળા એ જયતીના (અન્પીના) ગ્મમાં દોલાયત્ર વડે ૧ પહોર પચન કરવા, એટલે શુદ્ધ થાય છે બીજો પ્રકાર:—મોતી અગ્નિવર્ગમાં, કાઝ, લીજુનો ગ્મ, ગોમત્ર તથા દુધમાં દોલાયત્ર વડે શોધવા મારણ:—(૧) કુવાગ, તાદળને અને સ્ત્રીના દુધમાં મોતી તપાવી કુખાડવા એ પ્રમાણે પ્રત્યેક રસ વડે સાત સાત વખત સિયન કરવું એટલે ભસ્મ થાય છે (૨) માલિકના મારણ પ્રમાણે:—મોતી અને પરવાળાનું મારણ કરવું એ અર્ધશુદ્ધ પ્રમાણે આપવું. અનુપાનો:—(૧) પિત્ત અને પુષ્ટતા ઉપર:—દુધ અને ખડીસાકરમાં (૨) ઉરક્ષતક્ષય અને નેત્રરોગ ઉપર:—લી અને મધમાં આપવા

૩૮-મોતીની છીપ

મં ૦ મુક્તાશુક્તિ. મં ૦ મોત્યાચી શિપ હિં ૦ મોતીકે સીપ કં ૦ મુક્તિન શિપુ ઇં ૦ ઓર્ષ્ટર શેલ.

હિંદુસ્તાનની દક્ષિણમાં સિંહલદ્વીપ પામેના સમુદ્રમાં અને ઈરાની અખાતમાં મોતીની છીપો ઘણી મળે છે એ છીપો પાણીમાં ખૂડનાર લોક સમુદ્રમાં ફૂંકી મારી બહાર કાઢે છે એ છીપો-માંથી મોતી નીકળે છે મોતીની છીપ:—કડવી, સ્તિન્ધ, રચ્ચ, મધુર અને દીપન છે, તથા શ્વાસ, હૃદરોગ અને શળનો નાશ કરે છે શુદ્ધિ:—મોતીની છીપ જાશમાં એક રાત્રિ પલાળી રાખવી

* મોતીની પરીક્ષા કરીને મોતીને ઉપયોગમાં લેવા જોઈએ ગાસમાં મોતીની પરીક્ષા નીચે મુજબ કરવી છે —૨ રોર ગોમત્રમાં ૫ તોલા સાબર નમક મેળવી એક હાડીમાં ભરવા પછી ફેલાય તથા મોતીને બાધી ૬ કલાક અગ્નિ આપવો ત્યાર પછી પોટલી કાઢી ઘોઈ મોતીઓને ચોખાના ભૂસામાં મસળવા અસલ મોતી હશે તો ૨ગ-૩ગ બદલાશે નહિ, જરાબ હશે તો ૨ગ બદલાઈ જશે (૧) મોતીનું શોધન —એક જાડા વાસણમાં મોતીને તપાવી સાત વખત કુવારના ગ્મમાં હુખાડવા મોતી તપતી વખતે જાળે છે, માટે વાસણ લાકું લેવું, તેમ જ સાવધાનીથી શોધન કરવું (૨) મોતીનું શોધન તથા પિષ્ટિ —મોતી ગરમ પાણીથી ઘોઈ સૂકવી ખાડી ભૂંડા કરવો પછી ચિનાઈ માટીના ખાલામાં નાખી જરાબર ખૂંડે તેટલો લીજુનો રસ નાખવો બીજો દિવસે વળી થોડો રસ નાખવો ત્રીજો દિવસે પણ રસ સુકાઈ ગયો હોય તો થોડો નાખવો ત્યાર પછી જરલમાં નાખી ઘુટાઈ કરવી જ્યારે લીજુનો રસ સુકાઈ જાય ત્યારે ગુલાબજળ નાખી સાત દિવસ સુધી ઘુટાઈ કરવાથી મુક્તાપિષ્ટિ તૈયાર થાય છે માત્ર ૧ થી ૨ રતી મલાઈ, માખણ અથવા મધની સાથે દિવસમાં બે વખત આપવી (૩) મૌક્તિક ભસ્મ —ઉપરની પિષ્ટિને સ્ત્રીના દુધમાં ધૂંટી દીકડી બનાવવી પછી ૨૦ છાણાની આચ આપવાથી ઉત્તમ ભસ્મ બને છે (૪) મૌક્તિક ભસ્મવિધિ —શુદ્ધ મોતીથી આઠમો ભાગ પારો તથા આઠમો ભાગ ગધકની કન્જલી લઈ બંનેને ખરલ કરી કુવારના રસની ભાવના આપવી પછી દીકડી બનાવી શરાવસ પુટ કરી ૩૦ છાણાની આચ આપવાથી મૌક્તિક ભસ્મ તૈયાર થાય છે.

એટલે શુદ્ધ થાય છે **મારણુ** :—મોતીની* છીનમાથી ઉપર રહેલો તેજગ્રી સફેદ ભાગ લઈ (નીચેનો કાળો ભાગ દૂર કરી) કાલસાના દેવનામા સારી કુલાવી ઠડી થયા પછી ખરલ કરી રાખવી. મોતીની ભરમના અસાવે આ ભરમ આપવી એના ગુણુ પણ તે પ્રમાણે જ પણ તેનાથી ઓછા છે.

૩૯—મોરથૂથુ

મોરથૂથુ તાબાથી ઉત્પન્ન થાય છે અને વિષમા ગણના છે. **શોધન** * :—(૧) મોરથૂથાના સમભાગે બિલાડાની વિષ્ટા લઈ તેમા મધ અને ટકણુખાર નાખી ખરલ કરી તેને કુલડીમા નાખી કપડમદી કરી હલકો પુટ આપવો એ પ્રમાણે ત્રણ પુટો આપે એટલે શુદ્ધ થાય છે. (૨) મોરથૂથુ ખાટા પદાર્થોમા નાખી તેલ વડે સિચન કરવું તથા તે ઘોડાના મૂત્રમા દોલાયત્ર વડે એક દિવસ પચન કરવું એટલે શુદ્ધ થાય છે, —**મારણુ** :—ગધક, ટકણુખાર તથા ચૂનાનો રસ એકત્ર કરી તેમા મોરથૂથુ ખરલ કરી ઊધી કુલડીમા વાલી બે કિવા ત્રણ નાના પુટો આપવા, એટલે ભરમ થાય છે **મોરથૂથાનું સત્ત્વ** :—મોરથૂથુ અને ટકણુખારને લીણુના રસમા ખરલ કરી ઊધી કુલડીમા નાખી ભૂગળી વડે સળગાવવું, એટલે તામ્રરૂપ સત્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે **મોરથૂથુ** :—તીષ્ણુ, ખારુ, વિષદ, લઘુ, લેખન, રેચક અને ચક્ષુષ્ય છે તથા કફ, કૃમિ અને વિષનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ**—(૧) **ત્રિદ્રવિ, ગમકું ઇત્યાદિ પકવવા માટે** :—મોરથૂથુ અને સાણુ ઘસી લેપ કરવો (૨) **વી છીના વિષ ઉપર** :—મોરથૂથુ દહીમા ઘસી ચોપડવું (૩) **આંખના ખીલ ઉપર** :—આખમા મોરથૂથુની સળી ફેરવવી (૪) **વમન થવા માટે** :—મોરથૂથુ કુલાવી તે ચોખા જેટલું મધમા આપવું અને ઉપર ગરમ પાણી પુલ્ળ પાવું (૫) **અગ્નિપિત્ત માટે** :—મોરથૂથુ કુલાવી ચોખાભાર મધમા આપવું (૬) **ખરજવા ઉપર** :—મોરથૂથુ પાણીમા ઘસી લેપ કરવો અથવા મોરથૂથુ અને કળીચૂનો એકત્ર કરી લેપ કરવો મોરથૂથુ વધારે ઊંડે તો ઘોળો કાથો પાણીમા ઘસી ઉપર લેપ કરવો (૭) **કાંડરાના વિષ ઉપર** :—મોરથૂથુ બે કિવા ત્રણ ગુણુ પર્યંત લોખડની તરી ઉપર સાધારણ શેકો દહીમા કાલવી આપવું, એટલે ઊલટી થઈ કાંડરાના વિષથી છાતીમા બાહેલો કફનો ગટ્ટો પડે છે વિશેષ ઊલટી કિવા રેચ થવા લાગે તો ઉતાર—કાથાની ભૂકી પાણીમા મેળવી તે પાણી થોડું થોડું પાવું (૮) **ગરમીની ચાદીઓ માટે** :—ચાદીઓ થતા જ તે ઉપર મોરથૂથુ અને ગોપીચંદન ઘસી ચોપડવા (૯) **અડીણના વિષ ઉપર** :—કુલાવેલું મોરથૂથુ અને

* મોતીની મારણુક્રિયા ખુલ્લી જગ્યામા કરવી, કારણ કે તેમાથી દુર્ગંધ નીકળે છે, જે શરીરને હાનિકારક છે

+ તાણુ અને ગધક એકત્ર તપાવી તૈયાર થયેલ ઉપરસ ઉપર વરસાદનું પાણી છાટવાથી કેટલાક વખત પછી મોરથૂથુ તૈયાર થાય છે

* (૧) **મોરથૂથુનું શોધન** :—ખનાવડી મોરથૂથાને પાણીમા ઘોળી માટીના વાસણમા રાખવું પાણી ગ્રિથર થઈ નય ત્યારે મોરથૂથુ નીચે ખેસી જશે તથા લીણુનો રસ અને નવસાર જે તાબામાથી ખનાવતી વખતે મેળવેલ છે તે પાણીની સાથે મળી નય છે તે પાણીને ધીરેધીરે કાઢી નાખવું પછી મોરથૂથાને સૂર્યના તાપમા સૂકવી ઉપયોગમા લેવું

(૨) ખાણુમાથી જે મોરથૂથુ નીકળે છે તેને ગાયના મૂત્ર, બે સના મૂત્ર અને બકરીના મૂત્રમા એક એક પ્રકાર ઉકાળવાથી શુદ્ધ થાય છે

— મોરથૂથાને તેના જેટલા જ દૂધમા દિવસ ૫ પલાળી રાખી લોહાની કરાઈમા ધીમા બાળવું અને ધીને હરાવવાથી એની ભરમ થાય છે

• **મોરથૂથાની ભરમવિધિ** :—શુદ્ધ મોરથૂથાને સમાનભાગે ગધક તથા ટકણુખારની સાથે મેળવી કુલસના રસમા ઘૂટી ડુંકરૂટ પુટમા ફૂંડવાથી ભરમ બને છે

ઉત્થ(મોરથૂથુ)ના વિકાર ઉપર :—ચોખાની ઘાણી(મમરા)ને પાણીમા વાટી તેમા જ ખીરી લીણુનો રસ મેળવી પીવો, અથવા વાળો(ખસ) પાણીમા નાખી તે પાણી પીવું

= ટકણુખાર આઠમો ભાગ મેળવવો જોઈએ પછી લીણુના રસમા ઘૂટી મૂપમા બધ કરી તેજ અગ્નિ પર ધમલું અથવા ફૂંડણીની ફૂંકડુ, એટલે સત્ત્વ નીકળી આવે છે.

કુલાવેલો ટકણખાગ, એ બને ધીમા આપવા.+

૪૦-રસકપૂર*

સં૦ રસકપૂર. મ૦ રસકાપૂર. હિં૦ રસકપૂર ઇ૦ પરકલોરાઈડ ઓફ મરક્યુરી, માર્બલ્ડ મ્યુગ્સિટ ઓફ મરક્યુરી. તે૦ મલારોસકપૂરમ્ પંખળ૦ રસકપૂર તા૦ રશકરૂથુરમ્.

શુદ્ધિ :—પાંગે કટકડી, હીંગકસી અને સિંધાલૂણુ, એ સમલાગે તથા વીશાશ નવસાગર ખલમા નાખી ખરલ કરવે અને કુંવારના રસની લાવના આપવી, પછી ડમરુચંત્રમા ક્રમ પ્રમાણે મધ્યમ અગ્નિ સળગાવી પચન કરવું, એટલે શુદ્ધ રસકપૂર વાય છે. બળરમાના અશુદ્ધ રસકપૂરની વિષમાં ગણના છે એટલે તેણે અશુદ્ધ રસકપૂરને એક ગેર ગાયત્રી ધી નાખી પચન કરવું, પછી કાઢી ખરલ કરી રાખવું; એ એક રિવાઝે શુદ્ધ નવા ગોળમા આપવું, અનુપાન થોણુ આપવાથી સર્વ રોગ દૂર થાય છે **પથ્ય :**—દૂધ, લાત અને નાળુલ. **શુદ્ધ રસકપૂર :**—એ ફિરગોપદશરૂપ હાથીને સિંહ જેવું, મપૂર્ણ કુરોને પ્રલયના અગ્નિ પ્રમાણે તથા સપૂર્ણ પ્રલુનાશક હોઈ કામોત્પત્તિકર, સુવર્ણ જેની ક્રાંતિ, બળ, અગ્નિ અને નેજને કરનાર તથા મપૂર્ણ ગેગોને હરણ કરનાર છે **ઉપયોગ**—(૧) ખરજવાં, વિનપ, ચાઠાં, ખસ ઇત્યાદિ ઉપર :—શતધૌત ધીમા રસકપૂર ખરલ કરી ચોપડવું (૨) અગ્નિદગ્ધ પ્રાણુ, ગરમીની ચાંદી, શસ્ત્રના જખમ, ખરજવાં વગેરે રોગો ઉપર :—રસકપૂર અને કાથો એકેક લાગ, સિંદૂર અર્ધો લાગ અને સર્વનાથી યોગણુ ગાયત્રી ધી નાખી કાસાની થાળીમા કાસાની વાડકી વડે બે પહોર ખરલ કરી તે મલમને ૨૧ વાર પાણીએ ધોઈ તે ચોપડવું (૩) ખરજવાં અને ગરમીની ચાંદીઓ ઉપર :—રસકપૂર મોગલી એરડાના દૂધમા ખરલ કરી આપવું (૪) મૂળવ્યાધિ (હરસ) માટે :—રસકપૂર લીલુના રસમા ખરલ કરી ચોપડવું અને બોગડીના અગાગ વડે શેકવું. (૫) ઉપદંશ ઉપર :—શુદ્ધ રસકપૂર, કેસર સાકર, ચંદન, લવંગ અને જવત્રી, એ સમલાગે લઈ ખરલ કરી મગ જેવડી ગોળીઓ કરવી એ સવાર-સાંજ મને વખત ત્રાન્દિવસ આપવી, એટલે ઉપદંશવિકાર દૂર થાય છે x

+ (૧) **વાળાનો ઇલાજ** :—કની નાની ગાત્રી કરી તેના ઉપર દહી ચોપડવું પછી ઉપરથી મોર-ચૂનાનું ચર્ણુ ભભગવવું આ ગાત્રીને વાળાના મોઢા પર બાધવાથી વાળો બહાર નીકળતો ન હોય અથવા બહાર નીકળીને તૂટી ગયો હોય અથવા ચાહે તેવી પીડા આપતો હોય તો એક અથવા બે દિવસમા અદર ગળીને પાણી યઈ વહી બંધ છે (૨) **અપરમાર ઉપર** :—મોરચૂં બાંધી ગા રતી સાકરની સાથે ખાવા આપવું (૩) **આંખની લાલી, ખીલ, પાણી પડવું, મેલ આવવો વગેરે માટે** :—મોરચૂં ૧ રતી રાત્રી તોલા શુભાભજનમા મેળવી આખમા દિવસમા બે વખત ટીપા નાખવા (૪) **વિસ્ફોટકનાં કચકચતાં ધારાં તથા દુષ્ટ મણુ ઉપર** :—ખીલ ઔપધિ લગાડવા પહેલા મોરચૂં ૧ વાલ, ૫ તોલા પાણીમા મેળવી ચોઈને પછી ખીલ ઔપધિ લગાડવાથી જલની આરામ થાય છે **પ્રમેહ માટે** :—મોરચૂં બે રતી તથા પાણી ૫ તોલા મેળવી પિચ્ચારીની અફરનો ભાગ લેવો

* રસકપૂર એક વખત ડમરુચંત્રમા ૩ કલાક અગ્નિ આપીને ઉડાની લેવી પછી ખીલ વાર શીશીમા ભરી ચાલુકાયત્રમા ગાળી ૧૬ કલાક મધ્યમ અગ્નિ આપવાથી ઉત્તમ રસકપૂર તૈયાર થાય છે રસકપૂર હોડે ત્યારે એ લયકર ફવા કરનાર છે, માટે એ ફવા જેનાદેખીથી વાપરવા જેવી નથી, અશુદ્ધ રસકપૂરથી કોઠ, સંધિવાત અને ક્રાન્તિ-રોગ થાય છે, તેમ જ પ્રબળ દાહ ઉત્પન્ન કરી મૃત્યુ કરે છે, એની ગાત્રિ-લે સના છાણુ પાણી સાકર સાથે આપવું અથવા ઘાણુને પાણી સાથે વાટી સાકર નાખી પાય તો રસકપૂરના વિકારથી મુક્ત વાય છે

x આ વટીને ‘કેસરાઈ વટી’ કહે છે માત્રા રથી ૪ ગોળા દિવસમા બે વખત ધીમા ગોળા લપેટી ગળી જવી, આવવી નહિ આવવાથી અથવા દાંતને લાગવાથી તુકસાન પડેાએ છે, માટે સલાળીને ઉપયોગ કરવો આ ઔપધિ સાથે ગધકરસાયન તેમ જ મહામલ્લાદિ કવાથ અથવા અન્ય કોઈ પણ રક્તગોપ શૂળળ, (ત્રિકલાગળળ, ત્રિશોરગળળ, કાયનારગળળ વગેરે) અને ત્રિક્ષ્ણ સાથે ગધક મેળવીને લેવાથી તરત કાયદો જાણાય છે, તથા મોઢું આખ્યા સિવાય જીર્ણરોગ દૂર વાય છે પથ્ય બરાબર પાળવું, એટલે લોહીબિગાડ ઉપદંશ, ચાંદી, વિસ્ફોટક, સંધિવા, ગૂમડા, ગભીરવણુ, કુષ્ઠરોગ, ગલગ ડ વગેરે લોહી તથા આમડીના ભૂના અને હડીલા દરદો આ ઔપધિના સેવનથી દૂર થાય છે

૪૧-રૂપું

સં રૌધ્ય મં રૂપે હિં રૂપા ચાદી. કં વક્ત્રી તેં એડી કાં નુકરા અં કિદા ઇં
સિદ્ધવર લાં આર્જેન્ટમ.

શોધન*—(૧) સીસું દર્ધ શોધવા રૂપાના કટકવેધી પતરા કરવા અને તે આમલી તથા દાક્ષિના રસમા બુદ્ધાબુદ્ધા શોધવા, એટલે ઉત્તમ પ્રકારના શુદ્ધ થાય છે (૨) રૂપાના પાતળા પતરા કરી તે અગ્નિમા તપાવી અગ્નિયાના રસમા ઘોળવા એ પ્રમાણે ત્રણ વખત કરવું એટલે શુદ્ધ થાય છે મારણુ+—(૧) રૂપાના ઘણા પાતળા પતરા કરી તેના સમભાગે પારે અને ગંધક એ બેના સમભાગે હરતાલ, એ સર્વ એકત્ર કરી કુવારના રસમા ખરલ કરવો, તથા તે કદક વડે લેપ કરવો અને કોડિયાના સપુટમા મૂકી તેને ૩૦ છાણાનો પુટ આપવો એ પ્રમાણે બે પુટ આપવાથી તે રૂપાની ભસ્મ થાય છે (૨) સુવર્ણમાક્ષિક તથા હિંગળાકનુ ચૂણું કરી તે નીચે ઉપર મૂકી વચ્ચમા રૂપાના પતરા મૂકવા તથા ગજપુટ આપવો એ પ્રમાણે બે-ત્રણ ગજપુટો આપવા એટલે ભસ્મ થાય છે (૩) રૂપાના પતરા ગરમ કરી દૂધેલીના રસમા સાત વાર ઘુસાડવા. પછી દૂધેલીની લૂગદીમા મૂકી ૪ છાણાનો અગ્નિ કરવો આ પ્રમાણે સાત વાર કરવું, પછી દૂધેલીના રસમા તેનો ખરલ કરી ૨ લઘુ પુટો આપવા એટલે ભસ્મ થાય છે (૪) ૧ તોલો રૂપાના પતરા લઈ તે એ છાણા ઉપર મૂકવા અને તે પતંગ નીચે ઉપર ૬ તોલા અજમો નાખવો પછી ખીલું છાણુ ઉપર ખેસાડી તેનું મોઢું છાણુ વડે બધ કરી લેવું અને તે છાણુ સુકાયા પછી તેને અગ્નિ આપવો. આ પ્રમાણે ૧૨ પુટો આપવા, એટલે રૂપાની ભસ્મ ઉત્તમ થશે રૂપું—તૂર, મીઠું, અગ્નિદીપક, વીર્યકર, મેધ્ય, આયુષ્ય વધારનારું, પુષ્ટિકર તથા બળકર છે, અને પાકું તથા ક્ષયનું નાશક, કાતિકારક અને વૃદ્ધોને તરુણ કરનારું, મગ્ગદાયક, પ્રીતિકર, આરોગ્યપ્રદ, પુષ્ટિકર, શ્રેષ્ઠ તેમ જ દેહ, અગ્નિ તથા બળને આપનારું છે રૂપાની ભસ્મનાં અનુપાનો*—એ ૧ ગુજભાર આપવું. (૧) દાહ થતો હોય તો—સાકરમા આપવું (૨) વાત અને પિત્ત ઉપર—ત્રિકળામા. (૩) પ્રમેહ ઉપર—તજ, તમાલપત્ર અને એલચીમા (૪) પિત્તવિકારોમા—આમળાના મુરબ્બામા આપવું. (૫) શિતાવરીમા લીધાથી બળ, વીર્ય વધશે અને ભૂખ સારી લાગશે. (૬) એલચી-દાણા, સાકર અને ઘીમા આપવાથી ઉન્માદ, શિરો રોગ, પ્રમેહ, જ્વર, પિત્ત અને ગરમીના સર્વ રોગ દૂર થઈ પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થશે

* સીસું ૧૬મો ભાગ તથા ૮ કણુખાર મેળવી ચાદીનો રસ કરવા પછી ઢાળી કટકવેધી પતરા તૈયાર કરાવવા એટલે શુદ્ધ થાય છે (રસ રત્નાકર) ચાનીશોધનની વિધિ—નેલ, છાગ, કાજ, ગોમૂત્ર અને કળથીના કાઠામા ચાનીના પતરાને આગ પર તપાવી લાલ કરી ત્રણત્રણ વખત ઠંડા કરવાથી ચાદી શુદ્ધ થાય છે આવી રીતના શોધનથી ભસ્મ વધારે લાભવાળી બને છે

+ રૌધ્યભસ્મવિધિ —પાચ તોલા શુદ્ધ ચાનીનો તેજ અગ્નિ પર રસ કરી (પીગળાવી) તેમા તરત ૫ તોલા શુદ્ધ પારે મેળવી ખરલ કરવી ધૂટવામા વિલબ ન કરવો ન્યારે સારી રીતે મળી જાય ત્યારે તેમાં શુદ્ધ આમલસારો ગંધક તોલા ૫ મેળવવો ધૂટાઈ કર્યા પછી તેમા તોલા ૫ શુદ્ધ તપકિયા હરતાલ મેળવવી પછી સારી રીતે ધૂટાઈ કરી કન્જલી તૈયાર થાય ત્યારે સાત કપડમટ્ટી કરેલી અગ્નિશીશીમા ભરી વાલુકાય ત્રમા ખાર કલાક આગ આપવી સ્વાગ ગીતળ થાય ત્યારે શીશીને કાઢી તોડી નાખવી તળિયામાથી ચાનીની ભસ્મ મળશે તથા ઉપર ગળામાથી 'તાલસિ દૂર' મળશે

— મધ સહિત સાકરને ત્રણ દિવસ ખાવાથી ચાનીના દોષથી મુક્ત થવાય છે

* શોધેલી ચાનીના એક તોલાભાર પતરાને અતરડા વડે ઘસી ઝીણો ગર કરી તેને દાડમના બીજના રસમા ૧૬ પહોર સુધી સાગી ગીતે ખરલ કરી ન્યારે ચાદીની કરચો નજરે ન આવે અને એકરસ દેખાય, ત્યારે તેને શરાવસ પુટમા કપડમટ્ટી કરી, જગલી(અડાયા) છાણામા ગજપુટ આપવાથી સર્વોત્તમ ભસ્મ સિદ્ધ થાય છે એની માત્રા ૧ રતી માખણ સાથે આપવી પરેજી-ખાર માસ સુધી મધ અને કેરી અથવા તેનાથી બનેલો કોઈ પણ પદાર્થ બિલકુલ ખાવો નહિ. આ પ્રયોગ એક માણસે અમારી ડખડ કરી બતાવેલો અનુભૂત છે

૪૨-રૌપ્યમાક્ષિક (રૂપામુખી)

સં ૦ તારમાક્ષિક. કં ૦ મં ૦ રૌપ્યમાક્ષિક હિં ૦ રૂપામુખી. તેં ૦ રૂપમાગી. અં ૦ મુર્કશીશાક્રિદા.
રૌપ્યમાક્ષિક એ રૂપા પ્રમાણે ધોળું દેખાય છે. એમા ફેટલાક ગુણ રૂપાના જેવા છે એ રૂપાના અભાવે લેવું. એ કસોટી ઉપર ઘસવાથી કસ વડે રૂપા જેવું લાગે છે. જડ, સ્નિગ્ધ અને ધોળું રૌપ્યમાક્ષિક શુદ્ધ જાણવું. રૌપ્યમાક્ષિક+ :—રૂપા જેવું, સોના જેવું અને તેજસ્વી, શોધવાથી અતિ ગુણુ આપનાર, તથા સેવન કરવાથી, પ્રમેહ, કુષ્ઠ, કૃમિ, સોજા, પાકુ, અપરમાર અને અશ્મરીનો નાશ કરે છે. સુવર્ણમાક્ષિક જેવા જ રૌપ્યમાક્ષિકના ગુણ જાણવા શોધન અને મારણ :—માક્ષિકનું ચૂર્ણ કરી કઢાડી, મેટાશિંગી અને જળીરી લીંબુ, એ ત્રણેનો રસમા એકેક દિવસ ખરલ કરી તપાવવાથી રૌપ્યમાક્ષિક શુદ્ધ થાય છે એનું મારણ સોનામુખી પ્રમાણે જાણવું

૪૩-લૂણારખાર

(સં ૦ લવણુદ્વાર મં ૦ લોણુરખાર. હિં ૦ કં ૦ લોણુખાર.) ‘લૂણાર’ કરીને વહાડિ પ્રાતમા એક સરોવર છે, ત્યાં એની ઉત્પત્તિ થાય છે લૂણારખાર :—અતિ ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ તથા પિત્તકર છે, અને વાત, શુદ્ધ ઇલાદિ ગેગનો નાશ કરે છે.

૪૪-લોહકીટ (કાટોડો)

સં ૦ કં ૦ લોહકીટ મં ૦ લોહકીટ, મંદૂર હિં ૦ મંદૂર લોહસિંહાનિકા, કિદ્દિ
જે કીટ થોડો રંગદાર, જડ, સ્નિગ્ધ હોય તે મુડ લોહાનો; જે કાળજી જેવો કાળો, જડ અને જેને છિદ્ર નથી તે તીખા લોહાનો, તથા જે પીળો, જડ, જે ઉપર ચારણી જેવા છિદ્રો ન હોય અને જે કાઢવાથી કાઈક રૂપા જેવો દેખાય છે તે કાતિલોહાનો કીટ જાણવો. લોહકીટથી મંદૂર થાય છે. અચ્છિદ્ર, જડ, સ્નિગ્ધ, ઘટ્ટ, સો વર્ષ ઉપર થયેલો, ઘણા દિવસ ખુલ્લો રહી આકળ પડેલ હોય તે જગ્યાનો કીટ લેવો. સો વર્ષ ઉપર થયેલો કીટ ઉત્તમ, એ શી વર્ષનો મધ્યમ, સાઠ વર્ષનો કનિષ્ઠ તથા એ કરતા કમી વર્ષનો તે વિષ જાણવો. મંદૂર કરવાનો પ્રકાર :—ખડેડાનાં લાકડાના ફાલસા કરી તેમા ખૂના લોહાનો કીટ નાખી જૂગળી વડે કૂકી લાલ થયા પછી તે કીટ ગોમૂતમા ઝબોળવો આ પ્રમાણે સાત વાર તપાની ગોમૂતમા ઝબોળી પછી તે કીટનું ખારીક ચૂર્ણ કરી ગોમૂતમા ખરલ કરી શરાવસપુટમા ઘાલી અથવા ચૂર્ણ નાખી જમણા ત્રિકુળાનો કાઢો કરી માટલામા નાખી, તેમા ચૂર્ણ નાખી સારી રીતે ઢાકી માટલાના મોઢા પર કપડમટ્ટી કરી વગડાઉ છાણાનો જ ગળપુટ અગ્નિ કરવો. ઠંડુ થયા પછી તે માટલુ ખહાર કાઢી તેમાથી તે કીટનો શુદ્ધ મંદૂર થાય છે તે કાઢી લેવો x બીજો પ્રકાર :—શુદ્ધ કરેલા લોહકીટને ત્રિકુળાના કાઢાના રૂ, ગોમૂતના પુટા

+ રૂપામુખી અને સોનામુખી એ બંને ઉપધાતુ ૧ ભાગ લોખંડ અને ૨ ભાગ ગધકથી તૈયાર કરે છે ફેટલાક એમ કહે છે કે, સોનામુખી અને સુવર્ણમાક્ષિક બંને જુદી ઉપધાતુ છે સુવર્ણમાક્ષિક એ ત્રાણાની ઉપધાતુ હોઈ તેમા તાણુ ૨ ભાગ ગધક ૧ ભાગ અને લોખંડ ૨ ભાગ તથા ગધક ૩ ભાગ એવા મિશ્રણ છે

* લુહારની કાઠમા લોહ વારંવાર તપાવવાથી તે જગાએ બળેલા લોહાનો જે ગઢો થઈ ધાય છે તેને લોહકીટ અથવા કાટોડો કહે છે કચ્છ તાલુકામા એક પુરાતનીય ઉજ્જડ થયેલા ગામનું ખડેરું છે, ત્યાંથી આ ઘણા જૂના મળી આવે છે અમદાવાદ પાસેના નરોડા ગામમા પણ આવો લોહકીટ અથવા મંદૂર મળે છે, એમ સાબળ્યું છે

x મંદૂર કરવા માટે લોહકીટથી જમણા ત્રિકુળા લઈ આઠગણુ પાણીમા કાઢો કરવો એથો ભાગ પાણી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવો પછી કાઢાને એક કઠાઈમા નાખી તેમા લોહકીટનું ખારીક ચૂર્ણ નાખી પાણી મુકાઈ જઈ કઠાઈ અને મંદૂર લાલ થાય ત્યાં સુધી ખડેડાના લાકડાની આય આપવી મંદૂર લાલ થયા પછી અગ્નિ આપવાનું બધ કરવું કઠાઈ ઠંડી થયેથી મંદૂરભસ્મ કાઢી ખારીક ખરલ કરી લેવો ખડેડાના લાકડા ન મળે તો બાવળના લાકડાનો ઉપયોગ કરવો જે બાળકોને માટી ખાવાની ખરી આફતથી પેટ વધે છે, ચહેરા નિસ્તેજ થઈ જાય છે, અનાજ પચતુ નથી, હાથપગ પાતળા દોરડી જેવા થઈ જાય છે, તેવા બાળકો માટે મંદૂરભસ્મ અથવા મંદૂરભસ્મની ખીજ કાઈ બનાવટ આપવાથી સારો લાલ થાય છે

૨૧, કુંવારના રસના પુટા ૨૧ અને પચામૃતના પુટા ૨૧, કુલ ૮૪ પુટા આપવાથી મંદૂર સર્વોત્કૃષ્ટ થાય છે. મંદૂર:—તૂરો તથા શીતળ છે; અને પાકુ, સોજો, હલીમક, કમળો અને કુલકમળાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) કમળો અને પાંડુરોગ ઉપર:—ચાર ગુન્ઠથી ૬ ગુન્ઠ સુધી મંદૂર ગોમૂત્રમાં કિંવા મધ અને લીડીપીપરમાં આપવો. (૨) સોજા ઉપર:—મંદૂર સાટાડીના કાઢામાં આપવો. (૩) સંઘ્રહણી ઉપર:—મંદૂર છાશમાં મરીની ભૂખી નાખી તેમાં આપવો. (૪) શક્તિ આવવા માટે:—મંદૂર ઘી અને સાકરમાં આપવો. (૫) કૃમિ ઉપર:—મંદૂર મધ અને વાવડિગની ભૂખીમાં આપવો. (૬) જીર્ણિજ્વર ઉપર:—મંદૂર મધ અને લીડીપીપરમાં આપવો. (૭) પાંડુરોગ ઉપર:—મંદૂર છાશમાં આપવો. (૮) શૂળ ઉપર:—મંદૂર ગોમૂત્રમાં સીજવી તેમાં ત્રિકુળાનુ ચૂર્ણ નાખી, તે મધ અને ઘીમાં આપવો.

૪૫—લોહચુબક

(સં ચુબક. મં લોહચુબક, હિં ચુબક.) લોહચુબક એ એક પથ્થરની જાત છે. લોહચુબક લોહાનુ આકર્ષણ કરે છે એમા કાતિલોહપાષાણના ચુબક અને ભ્રામક, એવા બે લેદ છે. લોહચુબક:—લેખન, શીતળ તથા લોહાનુ આકર્ષણ કરનાર છે અને મેદ, વિષ, જરા, કંદૂ, ક્ષીણતા, મોહ તથા મૂર્છાનો નાશ કરે છે. શોધન:—લોહચુબક સરગવાનો રસ અને ખાટા પદાર્થમાં પચન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે અને પારાની ક્રિયામાં ઉપયોગી થાય છે. ઉપયોગ—(૧) પથરી ઉપર:—લોહચુબકનો ગાગડો ચોખાના ઘોવડામણમાં ઘસી ત્રણ માસા આપવો, એટલે પથરી ગળી જાય છે.

૪૬—શિરગોળ (દૂધિયો પથ્થર)

સં વજ્રાલ, દુગ્ધપાષાણ. મં શિરગોળા. હિં શિરગોલા. કં રગ્યાલિય હરેલ બં ફૂલખડી. શિરગોળ એ સફેદ રંગનો અને કાચ પ્રમાણે ચળકનારો પાષાણ છે. જમીનમાં શિરગોળના થર ને થર થાય છે શિરગોળ ફૂટી (ખાડી) તેની રંગોળી (સફેદ રંગના ચિત્ર અથવા શુભ અક્ષર) કરે છે. શિરગોળ—કિચિત ઉષ્ણ તથા રુચિકર છે; અને હૃદરોગ, જ્વર, શૂળ, ઉધરસ, આધ્માન અને પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:—શિરગોળ અગ્નિ પર શેકી બારીક કરવો, પછી તેમાં તેલ અગ્લ કરી તે ચોપડવું. (૨) પ્રદર ઉપર:—શિરગોળ અગ્નિ પર શેકી ચોખાના ઘોવડામણમાં આપવો. (૩) ઊલટી તથા દાહ ઉપર:—નાળિયેરનું પાણી અને પતાસામાં શિરગોળ પકાવી આપવો. (૪) પેટમાં શૂળ આવતું હોય તે ઉપર:—શિરગોળ પાણીમાં ઘસી આપવો.

૪૭—શિલાજત

સં બં શિલાજતુ મં હિં શિલાજિત કં કલુખેવર, કલંદુ ઇં આસફાદટ જૂઝખીચ. લાં આસફોદટ્ પં જખીનમ્.

પર્વત ઉપર મોટી શિલાઓ હોય છે તે ગ્રીષ્મ ઋતુમાં તાપ વડે ઘણી તપી તેમાંથી રસ ઝરી એકઠો થાય છે તેને શિલાજિત કહે છે. શિલાજિત બે પ્રકારના છે. એક પર્વતોત્પન્ન તથા બીજું ખારી ભૂમિમાં માટી અને પાણીના સંયોગથી થાય છે તે શિલાજિત સૌવર્ણ, રજત, તામ્ર તથા આયસ, એ લેદ વડે ચાર પ્રકારનું છે; તે પીત અને શ્વેત ઇત્યાદિ લેદ વડે ઝોળખવું. સૌવર્ણ શિલાજિત જસુદીના ફૂલ જેવું લાલ હોય છે, તે મધુર, કડવું, શીતળ તથા પાક વખતે તીખું હોય છે. રૌપ્ય શિલાજિત ઘોળું, ઠંડું, તીખું તથા પાક વખતે મીઠું હોય છે; તામ્ર શિલાજિત રંગે મોગના કંદ જેવું, તીક્ષ્ણ અને ઉષ્ણ હોય છે, તથા લોહ શિલાજિત રંગ ગરધણુ (ગીધ)ની પાખ જેવું, કડવું, ખારું, પાક વખતે તીખું અને ઠંડું હોય છે. તે શ્રેષ્ઠ છે સૌવર્ણ શિલાજિત વાયુ અને પિત્ત ઉપર, રૌપ્ય શિલાજિત કફ અને પિત્ત ઉપર, તામ્ર શિલાજિત કફરોગ ઉપર અને લોહ શિલાજિત ત્રિદોષ ઉપર અપવુ શિલાજિતમાં અનેક તરેહના મેલ મળેલા હોય છે, એટલા માટે શોધન કરવું.

શોધન—(૧) લોહ શિલાજિત લાવી બહારનો મળ જવા માટે કેવળ સારા પાણીએ ધોવું (૨) લોહપાત્રમાં કટવેા લીમડો, ગજો અને ઘીની લાવના આપવી. (૩) શિલાજિત ગાયના દૂધમાં ત્રિકળાના કાઢામાં અને લાગરાના રસમાં બુદ્ધુ બુદ્ધુ એકેક દિવસ ખગલ કરી ગરમીમાં રાખી કોરું કરવું; એટલે શુદ્ધ થાય છે. જે શિલાજિત દેવતા ઉપર નાખવાથી ધુમાડો આવતો નથી, પાકકાળે લિંગાકાર થાય છે. સળી વડે પાણીમાં નાખવાથી તત્તુ જેવું, તળિયા પર્યંત ગળતું રહે છે અને ગોમૂતના જેવી ગંધ આવે છે, તે શુદ્ધ જાણવું એ અનુપાન પરત્વે સર્વ રોગ ઉપર આપવું. શિલાજિત:—તીપ્પુ, કડવું, ઉષ્ણ, પાકકાળે તીપ્પુ, રસાયન, છેદી, એવું છે, તથા કંપ, પ્રમેહ, અશ્મરી, શક્ટંગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ક્ષય, શ્વાસ, વાયુ, અર્શ, પાકુરોગ, અપગ્માર, ઉન્માદ, સોજો, કોઠ, ઉદર અને ક્રમિતો નાગ કરે છે. સોરક શિલાજિત:—સ્વેતવર્ણ કિવા અગ્નિવર્ણ હોય છે તે મૂત્રરોગ વિષે હિતકારક છે. ધોળું શિલાજિત:—મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, પ્રમેહ, કમળો અને પાકુરોગનો નાશ કરે છે એલચીના પાણીમાં મેળવે એટલે તે શુદ્ધ થાય છે. ઉપયોગ—(૧) મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાવરોધ, પ્રમેહ અને ક્ષય ઉપર:—એક મામો શિલાજિત એલચી અને લીડીપીપમાં ભક્ષણ કરાવવું (૨) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—ગિલાજિત એક ચણેડીભાર ચાર તોલા કડા પાણીમાં ઓગાળી તેમાં તેટલું જ ગાયનું દૂધ અને સાકર નાખી આપવું; અથવા શિલાજિત લાકડપાખાણુભેદ, લીડીપીપર અને એલચી-દાણાનું ચૂર્ણ પાણી સાથે અથવા ચોખાના ધોવડામણ સાથે કિવા ગોળ સાથે ખાવા આપવું; એટલે જે મૂત્રકૃચ્છ્રી આસન્નમૃત્યુ (મરણપયારીએ) હજે તોપણ બચશે (૩) કુંભકમળા ઉપર:—શિલાજિત ગોમૂતમાં પાવું (૪) મૂત્રાઘાત વગેરે મૂત્રરોગ ઉપર:—શુદ્ધ શિલાજિત સાકર અને કપૂર એકત્ર કરી ખાવા આપવું. (૫) અશ્મરી (પથરી) યુક્ત મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—શિલાજિત મધમાં આપવું. (૬) પ્રમેહ અને પ્રદર ઉપર:—શિલાજિત મધમાં અથવા દૂધ-સાકરમાં આપવું +

× (૧) શિલાજિતશોધનવિધિ—૧ શેર ત્રિકળા મોટામોટા ખાડી ૬૮ ગણા પાણીમાં ઉકાળવા, ન્યારે ત્રાથો ભાગ પાણી શેષ રહે ત્યારે ઉતારી પાણી ગાળી લેવું પછી તેમાં ૧૧ શેર શિલાજિતનું ચૂર્ણ નાખી ૨૪ ક્લાક ભિન્નથી દેવું પછી પાણીને નિતારી લેવું. આ નીતરેલા પાણીને કડાઈમાં અગ્નિ પર ગરમ કરવું ન્યારે રાખડીના જેવું થઈ જાય ત્યારે ઉતારી લેવું આ શિલાજિત અગ્નિપુટી કહેવાય છે

(૨) સૂર્યપુટી તથા મલાઈ શિલાજિત—ઉપર મુજબ નિતારેલા પાણીને સૂર્યના તાપમાં ૪૦ દિવસ રાખવું જેમ જેમ ઉપર મલાઈ આવતી જાય તેમ તેમ ઉતારતા જવું આ ઉપરથી ઊતરેલા ભાગને મલાઈ કહે છે. પાછળથી જે ગિલાજિત રાખડી જેવું થઈ જાય તે સૂર્યપુટી કહેવાય છે

ઉપર મુજબ અગ્નિપુટી, સૂર્યપુટી તથા મલાઈ સર્વ વૈદ્યો વ્યવહારમાં લે છે ઉપર મુજબ તૈયાર થયેલા શુદ્ધ ગિલાજિતને ન ૨ અથવા ન ૩માં કહેલી ગીતિથી પુન શોધન કરે તો વધારે ગુણદાયક અને

રસ, ઉપરસ, પારા, રત્ન અને લોહમાં જે જે ગુણ રહેલા છે તે સર્વ ગુણ શિલાજિતમાં રહેલા છે, કારણ કે શિલાજિત ધાતુઓનો સાર છે. ગિલાજિત વૃદ્ધાવસ્થા તથા મરણને છતે છે તાત્પર્ય કે શિલાજિત નિયમપૂર્વક સેવન કરનારનું ગરીર છેવટ સુધી સુદૃઢ અને નીરોગી રહે છે પ્રમેહ ઉપર તો શિલાજિત પહેલા ન બરની ઔષધિ ગણાય છે બાકી સર્વ રોગ ઉપર શિલાજિતનો ઉપયોગ શાસ્ત્રમાં લખેલો છે શાસ્ત્રમાં એટલે સુધી લખેલો છે, કે ૪૦૦ તોલા ગિલાજિત ખાય તે પૂર્ણ ૧૦૦ વરસ સુધી જીવે છે વાગ્લટે લખેલું છે કે મધુપ્રમેહનો દરદી જેનો વૈદ્યોએ ત્યાગ કરેલો હોય, અસાધ્ય દર્દ થઈ ગયું હોય, ઔષધિ લઈને કટાળી ગયો હોય તે પણ જે નિયમપૂર્વક ગિલાજિતનું સેવન કરશે તો અવશ્ય તે નીરોગી અને સુદૃઢ શરીર-વાળો બની જશે ચરકાચાર્ય કહે છે કે એવો કેઈ પણ રોગ નથી કે જે શિલાજિતથી મટે નહિ

* લોહાની કડાઈમાં ગિલાજિત નાખી અનુક્રમે રાત્રે કડવા લીમડાની તથા ગજોના ક્વાથની અને ઘીની લાવના આપવી રાત્રે ભાવના આપવી તથા દિવસમાં સૂર્યના તાપમાં કડાઈ મૂકવી જેઈએ આવી રીતે ત્રણ ભાવના આપવાથી શિલાજિતની શુદ્ધિ થાય છે

+ (૧) વાગવાથી લોહી જામી જઈ સોજો આવે છે તે ઉપર—શિલાજિત કપડા પર ચોપડી બાધી દેવું.

(૨) પ્રમેહ તથા પ્રદર ઉપર—(શિલાજતુ વટી) શુદ્ધ ગિલાજિત ૨ તોલા તથા લોહલસમ અને સુવર્ણ-માદિક ભસ્મ એકેક તોલો મેળવી ખરલ કરી બખ્ખે રતીની ગોળા બનાવવી એકેક ગોળા દિવસમાં બે વખત માખણ અથવા દૂધની મલાઈ(તર)ની સાથે આપવી, જેથી થોડા દિવસમાં પ્રમેહ તથા પ્રદરોગ દૂર થશે

(૩) પ્રમેહાતક વટી (પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા પેશાબની બળતરા માટે)—શુદ્ધ ગિલાજિત ૧૧ તોલો

૪૮-શંખ

(સં મં હિં ૦ કં શખ. તૈં શખમુ ઇં ક્રાય.) શખની ઉત્પત્તિ સમુદ્રમા થાય છે નગીમા અથવા સમુદ્રમા ઉત્પન્ન થનારા જે ખારીક શખ તેને શુદ્ધ શંખ અથવા શખલા કહે છે શખ દક્ષિણાવર્ત અને વામાવર્ત, એ ભેદ વડે બે પ્રકારના છે. દક્ષિણાવર્ત શંખ પુણ્યયોગે મળે છે તે જેને ઘેર હોય ત્યાં લક્ષ્મી વાસ કરે છે તે ત્રિદોષશામક, શુદ્ધ અને નવ નિધિમાનો એક નિધિ છે; તથા ગ્રહ અને અલક્ષ્મીની પીડા, ક્ષય, વિષ, કૃશતા અને નેત્રરોગનો નાશ કરવા માટે સમર્થ છે. જે શખ ઘોળા ચંદ્રકાંત જેવો હોય તે ઉત્તમ જાણવો અશુદ્ધ શખ ગુણકારી થતો નથી. શુદ્ધ કરી લેવા થકી ગુણ કરે છે. શંખ :—પૌષ્ટિક, બળકર, તીખો, ખારો, શીત, ગ્રાહક, યશ્તુપ્ય અને વર્ણ્ય છે, તથા શૂળ, ગુલ્મ, સગ્રહણી, રેચ, આખોતુ ફૂલ અને ફેડકડીઓનો નાશ કરે છે શુદ્ધશંખ :—શીત ગ્રાહી, દીપન અને પાચન છે, તથા નેત્રરોગ, ફેફલા અને શીત-ત્વરનો નાશક છે. શોધન :—શંખ આમ્લવર્ગ અને કાજીમા દોલાયત્ર વડે પચન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે, અથવા છાશમા એક રાત્રિ પલાળી રાખવો, એટલે શુદ્ધ થાય છે, શુદ્ધશંખનું શોધન શંખ પ્રમાણે કરવું અને મારણુ છીપ પ્રમાણે કરવું. મારણુ* :—xશખના કકડા કોલસાના દેવતામા લાલ થાય ત્યાં સુધી તપાવી લીધુના રસમા ઝખોળવા તથા ખારીક ખરલ કરી રાખવા. ઉપયોગ—(૧) શૂળ ઉપર :—અર્ધો તોલો ઘી અને એક ચણોડીભાર શેકેલી હિંગમા બે ગુળ શખલસમ આપવી (૨) અજીણુ ઉપર :—શખલસમ લીધુના રસમા સાકર નાખી તેમા આપવી. (૩) ઉધરસ ઉપર :—એક ગુળભાર શખલસમ પાનમા આપવી (૪) આમાતિસાર ઉપર :—જયફળનું ચૂર્ણ અર્ધો માસો, ઘી અર્ધો તોલો. એમા બે ગુળભાર શખલસમ આપવી. (૫) અહીરા ઉપર :—શખ મધમા ઘસી અંજન કરવું. (૬) ત્રિદોષશૂળ ઉપર :—શખલસમ, સિંધવ, હિંગ અને ત્રિકટુનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવું. (૭) પરિણામશૂળ ઉપર :—શખની લસમ ગરમ પાણીમા આપવી (૮) પ્લીહોદર ઉપર :—સારા પકેલા લીધુના ૯-૧૦ માસા રસમા શખલસમ નાખી તે પાવી એટલે કાયબા જેવી વધેલી પ્લીહાનો પણ જર નાશ થશે (૯) સન્નિપાત સંગ્રહણી ઉપર :—શખલસમ અને સિંધવ ત્રણ માસા પર્યંત મધમા આપવું; એટલે કઠિન સંગ્રહણીનો પણ નાશ થશે.

૪૯-શંખજીરું

મં શંખજીરે ફાં સગેજરાહત વં ચુરીભાડા. ઇં સોપ રોન. લાં સીલીકેટ ઓફ-

ખ ગલસમ ૧ તોલો, લોહલસમ ૧ તોલો, અક્કલગરો ૩ માસા, ટોપરુ ૧ તોલો, ખારેક ૧ તોલો, કેસર ૧ તોલો, ખદામનો મગજ ૧ તોલો, જયફળ ૧ તોલો તથા સાકર ૩ તોલા પહેલી ત્રણ ઔષધિ અલગ રાખી ખાકીની સર્વ વસ્તુ ખારીક ખાડી લેવી પછી ખરલમાં નાખી મેળવી પાણીથી અર્ધાઅર્ધા માસાની ગોળા બાધવી માત્રા ૧થી ૨ ગોળા દિવસમા બે વખત ખાઈ ઉપર દૂધ પીવું આ ઔષધિ થોડા દિવસ સેવન કરવાથી પ્રમેહરોગનો નાશ થાય છે

* એક મહાત્મા શખના નાના દુકડા કરી તેને આકડાનું દૂધ, કુવરપાઠનો ગર્લ, ગરજિલિ, મધ, અશ્રીણુનો કસૂબો, ગાયનું દૂધ અને ખાખરાના પાદડાના સૂક્ષ્મ અગ્નિથી જુદા જુદા સાત પુટ આપી, આઠમે થુવરના દૂધમા ગળપુટ આપી શખલસમ કરતા હતા

x આ પ્રમાણે ત્રણ વખત કરવાથી નરમ ભૂંકે થઈ જાય છે આ ચૂર્ણને (લસમ) એક કુવારના રસની અથવા લીધુના રસની લાવના આપી દીકડી બનાવી સુકાવી સપુટ કરી એક ગળપુટ આપવાથી સુદર સફેદ રંગની લસમ થાય છે તે લસમ ૩થી ૬ રતી સુધી દિવસમા બે વખત સર્વ પ્રકારના નવા તથા નૂના ઉદરરોગ પર આપવી

(૧) શખલસમની ખીજ વિધિ—લીધુના રસમા ઝખોળેલા શખના ચૂર્ણને ત્રણ દિવસ આકડાના પાનના રસમા લિખવી ખરલ કરી દીકડી કરવી, તેને સૂર્યના તાપમા સુકાવી ગળપુટ અગ્નિ આપવાથી લસમ બને છે આ લસમ વાળો-જેને નીકળ્યો હોય તેને ત્રણ દિવસ ગોળમા આપવી ઉધરસ તથા દમના રોગમા તેમ જ ઉદરરોગમા આ લસમ ઉપરની લસમ કરતા વધારે બળવાન છે

- નેત્રરોગમા શખની નાલિનો ઉપયોગ શખના કરતા વધારે સારો કહેવાય

મેઝેશિયા રાં સેલખડી

શંખજરું એ એક પથ્થરની જાત હોઈ એનો રંગ ધોળો હોય છે એ અતિશય મૃદુ હોય છે. ઉપયોગ—(૧) ક્ષત, કાસ અને રક્તપિત્ત ઉપર:—શંખજરાની ભૂટી ઘી અને સાકરમા આપવી. (૨) ઉપદશાદિ સર્વ ત્રણ ઉપર:—ગરમી વડે અંગ ઉપર લાલ અને પ્રસરનારા ચાદાં થાય છે, તે ઉપર શંખજરું ઘી કે માખણમા ખરલ કરી ચોપડવું (૩) ઘાયાળ ત્રણ ઉપર:—શંખજરું અને પાપાણુભેદ ઘીમા અથવા માખણમા ખરલ કરી ચોપડવું. (૪) ગૂમકું, જખમ, ભગંદર અને ખદ ઉપર મલમ:—શંખજરું ૨ તોલા, ગેરુ ૧ તોલો, રાળ ૧ તોલો, મુરદારશિગ ૧ તોલો, મીણુ ૩ તોલા અને ઘી ૫ તોલા લઈ પહેલા મીણુ અને ઘી કઢવી પછી તેમા ખાકીના ઔષધો નાખી મલમ તૈયાર કરવો. ત્રણને પાણીથી ધોઈ નાખી, તેના પર પટી મારવી. (૫) ખોડા ઉપર:—શંખજરું, ચીકણી સોપારી અને ધોળા કાથાની ભૂટી માખણમા ખરલ કરી ચોપડવી (૬) કુર્ણુઆવ ઉપર તથા કાનમાં દાહ થતો હોય તે ઉપર:—શંખજરું તથા ધોળા કાથાની વજ્રગાળ ભૂટી કરી માખણની પગશમા નાખી તે કાનમા નાખવું (૭) મુખરોગ ઉપર:—શંખજરાનું ચૂર્ણ માખણમા કાલવી મોઢામા ચોપડવાથી મુખરોગ સારો થાય છે, અથવા શંખજરું અને ગેરુનું ચૂર્ણ ચોળવું (૮) આસાર ઉપર:—ધોળા કાથાની અથવા શંખજરાની ભૂટી વારંવાર ઘસવી (૯) અટકાવ ઘણું પડતો હોય તે ઉપર:—શંખજરું અને પાપાણુભેદનું ચૂર્ણ દૂધમા આપવું

૫૦-સાજખાર

સાજખાર:—સં સ્વર્ણક્ષાર. મં સજખાર હિં. સજ કં સાજખાર કાં સજગ-કાલિયા અં કલીખ શણલ, અગ્રર. ઈં કારખોનેટ ઓક મોડા લાં આગ્ટોનેમન ઈંડિકમ.

એ પન્નખમા ઉત્પન્ન થાય છે એનો રંગ કાળાશ પર હોય છે સાજખાર:—તીખો, ઉબ્બુ તથા તીક્ષ્ણ છે, અને ગુદમ, શળ, વાયુ, કફ, કૃમિ, આધ્માનવાયુ તથા પેટમાના વાયુનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) ખાળકોના પેટમાંના વરાધ વગેરે રોગ ઉપર:—સાજખારનું ચૂર્ણ ગોળમા આપવું. (૨) પેટમાંના વાયુ અને શૂળ ઉપર:—સાજખાર, સચળ અને મધ એકત્ર કરી તેમા હિંગ નાખી તે આપવું (૩) ગૂમકું દૂધવાને:—સાજખાર અને જવખારનું એક બિંદુ ગૂમકાના મોઢા પર મૂકવું; એટલે ગૂમકું દૂટશે (૪) પેટશૂળ ઉપર:—સાજખાર એક માસો ઠંડા પાણીમા આપવો (૫) અજીર્ણ ઉપર:—સાજખાર અને સચળ આપવો

૫૧-સીસું

સીસું:—સં સીસક મં શિસે, હિં કં સીસા. તૈં રાગી કાં સુખે અં રસાસુલ અખદ ઇં લીડ લાં પ્લંખમ.

શોધન:—(૧) સીસું અગ્નિ ઉપર પાતળું (૨સ) કરી છિદ્રવાળા માટલામા આકડાનું દૂધ નાખી તેમા નાખવું આ પ્રમાણે ત્રણ વખત સીસાને રસ કરી આકડાના દૂધમા નાખવો એટલે શુદ્ધ થાય છે. એ તપાવી આકડાના દૂધમા નાખતા, સીસું અંગ ઉપર ઊડા આવવાની ધારતી હોય છે; માટે સાવચેતી રાખવી (૨) લોઢાના વાસણમા સીસું પાતળું કરી ત્રિકાળના કાઢામા કિંવા કુવારના રસમા અથવા હાથીના મૂત્રમા સાત વાર ગાળવું એટલે શુદ્ધ થાય છે મારણુ:—x ૧) સીસામા શુદ્ધ મનશીલ મેળવી મજબૂત કઢાઈમા નાખી નીચે દેવતા

* માટીનું વાસણ હશે તો કૃદી જવાનો લય રહે છે ખુદ્ધા મોના વાસણ ઉપર ઘટીનું પડ રાખી શોધન કરવું જોઈએ કલાઈ નીચે ટીપણી આપેલી છે તેવી રીતે તેલ, છારા, ગોમૂત્ર તથા કળથીના ક્વાથમાં શોધન થાય તો વધારે લાભદાયક બને છે

x (૧) નાગભરમ કરવાની વિધિ —નં ૧ મા જણાવેલી રીતે કડોઈમા ત્રણ કલાક છુટાઈ કરી ભરમ કરી લેવી પછી શુદ્ધ ગદ્યક સમભાગે મેળવી લીધુના રસની ભાવના આપી છુટાઈ કરવી પછી ગોળો

કરવો અને થોડે થોડે દેવતા વધારતા જવું; તથા અરડૂસીના દાડા વડે ઘૂંટવું એટલે ભસ્મ થવા લાગે છે. સારી ભસ્મ થાય ત્યાં સુધી સારી રીતે દેવતા કરવો કે જેથી સર્વ સીસાની ભસ્મ થશે (૨) સીસું તથા અગ્નિયાની છાલ એક જગ્યાએ ફૂટી સીસાનાં પતરાં કરવા તથા તે કલેડામાં નાખી પાતળા કરી અરડૂસીના લાકડા વડે ઘૂટવું. બધા સીસાની ભસ્મ થાય એટલે એકત્ર જમાવી પુનઃ લાલ અગ્નિ જેવું તપાવવું. પછી કલેડામાંથી કાઢી અષ્ટમાશ મનશીલ મેળવી, અરડૂસીના રસમાં ખરલ કરી ગળપુટ આપવો. એ પ્રમાણે સાત પુટો આપવા; એટલે સીસાની સિદ્ધર જેવી ભસ્મ થાય છે. (૩) સીસું અને મનશીલનું ચૂર્ણ અરડૂસીના રસમાં ખરલ કરી ગળપુટ આપવો. આ પ્રમાણે ત્રણ પુટો આપવાથી જ સીસાની ભસ્મ સારી થાય છે (૪) સીસું કઠાર્ધમાં નાખી તેનું પાણી કરી કેવડાના સોટા વડે આખો દિવસ નિરંતર ઘૂટતા રહેવું એટલે લાલ ભસ્મ થાય છે. એ નિત્ય ૧ અથવા ૨ ગુંળ પ્રમાણે આપવી (૫) સીસાના સમાન સુરોખાર લઈ સીસાને કઠાર્ધમાં નાખી નીચે તીવ્રાગ્નિ કરવો અને સીસા ઉપર થોડો થોડો સુરોખાર નાખી લોઢાની સળી વડે ઘૂટવું બધા સુરોખારનું ચૂર્ણ થઈ રહ્યા પછી કઠાર્ધમાંથી ભસ્મ કાઢી વાટી રાખવી. (૬) પાશેર પર્યંત સીસું કઠાર્ધમાં નાખી તીવ્રાગ્નિ કરવો અને કઠાર્ધમાં કુંવારનો ગર્લ નાખતા જવું. એ પ્રમાણે ૨ મણુ ગર્લ બળી જાય ત્યાં સુધી અગ્નિ કરવો. એટલે સીસાની ભસ્મ ઉત્તમ થશે. કલાર્ધ અને સીસાની ભસ્મ:—એ સર્વ મળી ૨ તોલા લઈ કઠાર્ધમાં નાખી રસ કરી તેને ગાયના ઘીમાં છમકારવું. પછી માટીના પાત્રમાં નાખી ચૂલા ઉપર મૂકી રસ કરવો અને તેમાં ત્રણ અઘોળ પોસ્ત (ખસખસના જીડવા) નું ચૂર્ણ કરી તે વારવાર નાખતા જવું. બધાની ભસ્મ થાય એટલે તે ઉતારી તેને ખાટા દહીંમાં ખરલ કરી તેની થેપલી કરવી અને તે કલેડામાં મૂકી તીવ્રાગ્નિ કરવો તેને સારો વાસંતી રંગ આવે એટલે નીચે ઉતારી લેવી. તે ભસ્મ ધાતુક્ષય ઉપર ૧ ગુંળભાર આપવી નાગભસ્મના ગુણ:—સીસાની ભસ્મ સો હાથીનું બળ આપે છે, વ્યાધિનાશ કરે છે તથા જિંદગી વધારે છે અને ક્ષત, વાયુ, ગુદ્મ, પાકુ, કૃમિ, કફ, શ્ળ, પ્રમેહ, ઉધરસ, સગ્રહણી, ગુદરોગ તથા અગ્નિમાદનો નાશ કરે છે તથા કામ વધારે છે નાગભસ્મનાં અનુપાનો:—(૧) કફ, વાયુ અને જલોદર ઉપર:—અજમો, લીડી-પીપર અને મધમા (૨) ઉપદ્રવ ઉપર:—શીતળચીની અને એલચીમા. (૩) ધાતુક્ષીણતા ઉપર:—માખણ અને ખડીસાકરમા. (૪) પ્રદર ઉપર:—વંશલોચન, જીરુ, એલચી અને ખડી-સાકરમા બાકીના સર્વ રોગો ઉપર અનુપાન થોજી આપવી

૫૨—સુરમો

સુરમો:—સં૦ સૌવીરાજન, સ્ત્રોતાંજન મં૦ કાલા સુરમા હિં૦ કાલા સુરમા. કં૦ કરિ-સુરમા. તૈં૦ સુરમા. ક્ષાં૦ સુમે અસ્ફહાનિ અં૦ કુહલ ઇસમુદ ગં૦ સદ્ધ્યુરેટ ઓફ એન્ટીમની. લાં૦ એન્ટીમોની સદ્ધ્યુરેટમ

સુરમો શ્વેત તથા કૃષ્ણ (કાળો) એ ભેદ વડે બે પ્રકારનો છે. એમાં કાળો સ્ત્રોતાંજન તથા શ્વેત તે સૌવીરાજન, તે શ્રેષ્ઠ છે. **સુરમો: x**—મૃદુ, મીઠો, ચક્ષુને હિતાવહ, તૂરો, લેખન, સ્તિગ્ધ, ગ્રાહી

બનાવી શરાવસ પુટમાં રાખી ગળપુટ અગ્નિ આપવાથી ભસ્મ બને છે આ ભસ્મ રગમાં કાળા હોય છે. પ્રદરરોગ તેમ જ ઉદરરોગ પર ઉપયોગ કરવાથી તરત લાભદાયક જણાઈ છે વધારે પુટ આપે તો વધારે ગુણવાળો બને છે (૨) નાગભસ્મની બીજી રીતિ—કઠાર્ધમાં સીસું અને જવખાર મેળવી ચઢાવવું અગ્નિ મદ આપવો એક કડછીથી હલાવતા રહેવું ન્યાં સુધી સીસાની ભસ્મ ન થઈ જાય ત્યાં સુધી વારવાર જવખાર નાખતા જવું અને હલાવતા રહેવું ન્યાંરે લાલ-પીળા રંગની ભસ્મ થઈ જાય ત્યારે અગ્નિ આપવાનું બંધ કરવું કઠાર્ધ કઠી થયા પછી ભસ્મને પાણીથી ધોવી ધોવાથી ભસ્મનો રંગ ગુલાબી જેવો જણાશે પછી એ પાણીવાળી ભાની ભસ્મને અગ્નિ પર સુકાવી લેવાથી સુદર પીળા રંગની ભસ્મ બની જાય છે

x સુવીર નામની નદીની આસપાસમાંથી જે પદાર્થ મળે છે તેને સૌવીરાજન કહે છે આકાર બદલેની દીવાલ જેવો હોય છે તોડવાથી અદરનો રંગ લીલો દેખાય છે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાંના મુસલમાન લોકો

તથા શીન છે : અને પિત્ત, કફ, બિલટી, વિષ, હેડકા, ક્ષય તથા રક્તવિકારનો નાશ કરે છે **શુદ્ધિ** :—
(૧) ત્રિકાના કાઢામાં કિંવા ભાગરાના રસમાં પચન કરવો; એટલે સુરમો શુદ્ધ થાય છે. (૨) સુર-
માનુ ચૂર્ણ કરી જળીરી (છઠ) લીંબુના રસમાં ખરલ કરી એક દિવસ તાપમાં રાખવાથી
શુદ્ધિ થાય છે. એ પ્રમાણે ગેરુ, હીરાકસી, ટકણખાગ, કોડી, શંખ, ફટકડી અને સુરદારશિગની
શુદ્ધિ કરવી. સર્વ નેત્રરોગો ઉપર સીવીરાંજન ચૂર્ણ :—સુરમો અગ્નિ ઉપર તપાવી, ઉપર
ત્રિકાના કાઢાનું પ્રોક્ષણ કરી સુરમો ઠંડો કરવો આ પ્રમાણે સાત વાર સુરમો તપાવી, સાત
વાર તે કાઢાનો ઇમકો મારી ઠંડો કરવો એ જ રીતે તે સુરમા ઉપર સ્ત્રીના દૂધના સાત વાર
ઇમકો મારવા; પછી એ જ પ્રમાણે વારંવાર ગોમૂત્રના ઇમકો મારવા; સાર પછી ફરીથી પાચ વાર
સ્ત્રીના દૂધના ઇમકો મારી, પછી તેનું કાસાના ખરલમાં કાસાના ઘૂટણાથી ઘૂટી ખારીક ચૂર્ણ
કરી આખમા અંજન કરવું તે અંજન આખોને ઘણું હિતકારક છે, તેથી સર્વ નેત્રવિકાર દૂર
થાય છે **ખીન્ને પ્રકાર** :—સુરમાને ત્રિકાના કાઢાની અથવા કેળના પાણીની ૨૭ દિવસ ભાવ-
નાઓ આપવી. તેનું અંજન કરવું એટલે તે નેત્રોને ઘણું હિતાવહ થાય છે.

૫૩-સૂરોખાર

સૂરોખાર :—સં. રોમક, ઔદિલિદ મં. મોરા, ખારાભેદ. હિં. સૂર્યાખાર, સોરા રહેગવા,
વાળ, રેહમાનોન રેહકા નીમક. કં. બેલુ ગદ્યે ઉષ્ણ. તૈ. વિટલુ ભરમમ્ કાં. શોરા. અં. અખ
કેર ઇં. નાઈ ટ્રે સોલ્ટ પીટર. લાં. પોટાસ નાઈટ્રાસ

જે માટીમાં લૂણો (એક પ્રકારનો ખાર) ઘણો હોય છે, એવી માટીમાંથી સૂરોખાર (સોરા)
તૈયાર કરે છે દારૂના કામમાં સૂરોખારનો ઘણો ખપ થાય છે. **શુદ્ધિ** :—કાળાશવાળો સૂરોખાર
ગરમ પાણીમાં ગાળી નાખવો અને ઘણી વાર સુધી તે તેમ જ રાખવો; એટલે તેના ગાગડા
થાય છે તે કાઢી લેવા. **સૂરોખાર** :—તીક્ષ્ણ, અતિ ઉષ્ણ, રેચક, તીખો, કડવો, અગ્નિદીપક,
સ્ફુર્ણ, ખારો, લઘુ, દાહક, શોષક, ગ્રાહક, વાતનાશક તથા પિત્તકારક છે, અને પ્લીહા,
મૂત્રકૂટ, નેત્રરોગ, વાતરક્ત, કુલકમળો, દમ, નાસાપાક, પિટિકા, મોઢાનું દુખવું, શળ અને
આધ્માનનો નાશ કરે છે. (૧) **મૂત્રકૂટ ઉપર** :—મૂળાના પાદકાના રસમાં સૂરોખાર નાખી આપવો.
(૨) **મૂત્ર રોકાય છે તે ઉપર** :—લીંબુ કાપી તે ઉપર સૂરોખાર નાખી તે પેદું ઉપર ચોળવું અથવા
સૂરોખાર ગરમ પાણીમાં આપવો. (૩) **શરીરમાંની ગરમી ઉપર** :—સૂરોખાર જાશમાં આપવો.
(૪) **વાળા ઉપર** :—૩ માસ સૂરોખાર જાશમાં નાખી ૩ દિવસ પાવો. (૫) **દમ ઉપર** :—
૧૦ તોલા સૂરોખાર લઈ તે ૮૦ તોલા ગરમ પાણીમાં નાખવો. પછી તેમાં બુલરી અગર
અમદાવાદી કાગળ બે-ત્રણ મિનિટ પર્યંત રાખવો પછી બહાર કાઢી ગરમીમાં સૂકવવો એ કાગળ-
ની ખીટી કરી પાવી, એટલે દમ જલદી નાશ પામે છે. (૬) **મૂત્ર થોડું થતું હોય તો** :—
સૂરોખાર પાણીમાં મેળવી પાવો +

આખોમાં નિત્યપ્રતિ આ સુરમાનું અંજન કરે છે. સીવીરાંજનની અપેક્ષાએ સ્ત્રોતાંજન વિશેષ લાભદાયક
ગણાય છે. એમ ભાવપ્રકાશમાં લખેલું છે

* એક માટલીમાં વાલુકાયંત્રે ભસ્મ કરેલો ટંકણખાર સારી રીતે ચોપડી તેમાં સૂરોખાર રોર ૧ નાખી
ખીટ માટલી તેના ઉપર ઢાકી મજબૂત કપડમટ્ટી ફરી ચૂલા ઉપર મૂકવી નીચે મદાગ્નિ કરવો અને તે માટલી
બે થી બેપડી ન આવે માટે તે ઉપર ઘણો ભાર (પથ્થરનો) મૂકવો, એટલે તેની સારી ભસ્મ થશે આ એક
રમતા કઢીરનો અખતરો છે

+ બહુ નબળા શરીરવાળાને સૂરોખાર આપવો નહિ, કારણ કે સૂરોખારના સેવનથી જ્ઞાનતત્ત્વ નિર્ણય
થાય છે સૂરોખારને તપાવી તેની પતંગી કરી જવખાર તરીકે બળરમ વેચાય છે વાસ્તવમાં તે ખરો જવ-
ખાર નથી તાવમાં પસીનો લાવવા માટે કેટલાક ડોક્ટરો સૂરોખારનો ઉપયોગ કરે છે

સારપર્થકી :—(અમલપિત્ત, અજીર્ણ તથા મદાગ્નિ માટે) —સાફ કરેલ શુદ્ધ સૂરોખાર ૧૮ તોલા તથા
ફટકડી ૪ તોલા બંને મેળવી ચૂર્ણ કરવું પછી સાફ કરેલી લોઢાની કઢાઈમાં નાખી ધીમા તાપ પર ગરમ
કરવું ત્યારે ચૂર્ણ રસાય (પાણી) થાય ત્યારે કઢાઈ ઉતારી કઢીથી દવાને કઢાઈમાં ફેલાવી દેવા થોડા

૫૪—સુવર્ણમાક્ષિક (સોનામુખી પચ્ચર)

સ ૦ ક ૦ સુવર્ણમાક્ષિક, મ ૦ સુવર્ણમાક્ષિક, દગડી સોનામુખી. હિં ૦ સોનામુખી. તે ૦ અર્ણુ-
માખી. બ ૦ સ્વર્ણમાક્ષિક. અ ૦ મુર્કશીશા જહવી ઇ ૦ આયર્ષ પાઈરિઈટીસ લા ૦ ફેરી સલ્ફ્યુરેટમ

માક્ષિક ત્રણ પ્રકારનું છે સુવર્ણમાક્ષિક, રૌપ્યમાક્ષિક અને કામ્યમાક્ષિક સુવર્ણમાક્ષિક એ
તાપી નદીમાં થાય છે. એનો રંગ સુવર્ણ જેવો હોય છે. એ ક્રિયિત સુવર્ણના ગુણોની સમાન છે.
એટલા માટે સુવર્ણના અભાવે સુવર્ણમાક્ષિક આપે છે તાપી નદીના તીર ઉપરનું સુવર્ણમાક્ષિક પંચ-
વર્ણ હોય છે અને જે કાન્યકુબજ (કનોજ) દેશમાં થાય છે તે સુવર્ણવર્ણ હોય છે. સુવર્ણમાક્ષિક
એ સુવર્ણનર્ણ, કોણરહિત, જડ તથા હાથ ઉપર ઘસવાથી કાળાશ જણાય છે જે સુવર્ણમાક્ષિક
સુવર્ણવર્ણ, જડ, સ્તિગ્ધ, ક્રિયિત નીલવર્ણ, કસોટી ઉપર સોના જેવો કસ જણાવનાર, તે ઉત્તમ
જાણવું. સુવર્ણમાક્ષિક :—સ્વાદુ, કડવું, વૃષ્ય, રસાયન અને ચક્ષુષ્ય છે, તથા લિંગવર્તી, કંટરોગ,
પાકુ, મેહ, વિષ, ઉદર, મૂળવ્યાધિ, સોજો, વિષ, કફ, ક્ષય અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે શોધન :—
(૧) ત્રણ ભાગ સુવર્ણમાક્ષિક, એક ભાગ સિંધવ નાખી ચૂલા પર કઠાર્ધમાં મૂરી તેમાં લીંબુનો
તથા મહાગુગનો (ખિજોરાનો) રસ નાખી પચન કરવું અને લોખંડની કડછી અથવા તવેયા
વડે ઘૂટવું. વાસણુ રાત્રું દેખાવા લાગે એટલે શુદ્ધ થયું સમજવું. (૨) એરડોલમાં ખિજોરાના
રસમાં કિંવા કેળના કાદાના પાણીમાં સુવર્ણમાક્ષિક બે ઘટિકા પચન કરવું; અથવા તપાવી
ત્રિકાના કાદામાં બોળવું એટલે શુદ્ધ થાય છે મારણુ :—(૧) સુવર્ણમાક્ષિકનું ચૂર્ણ લોઢાની
કઠાર્ધમાં નાખી તેમાં અનુક્રમે કળથાનો કાઢો, હાશ તથા બકરાનું મૂત્ર નાખી લોખંડની કડછી
વડે હલાવી ઘૂટવું, એટલે ભરમ થાય છે. (૨) સુવર્ણમાક્ષિકનું ચૂર્ણ કરી કલેડામાં નાખી ચૂલા
ઉપર મૂકી, લીંબુનો રસ વારંવાર નાખી લોઢાની કડછી વડે બે પહોર સુધી ઘૂટવું. લાલ દેખાવા
લાગે એટલે ભરમ તૈયાર થઈ એમ સમજવું સુવર્ણમાક્ષિકને ત્રિકા, ત્રિકટુ, મરી અને ઘી, એ
અનુપાનો યોજવા ઉપયોગ—(૧) આંખોમાં ઘોળાં ફૂલાં પડે છે તે ઉપર :—સુવર્ણમાક્ષિક
મધમાં કિંવા દૂધમાં ઘસી અજન કરવું. (૨) પાંડુરોગ, કમળો, વાતપિત્ત અને હૃદીમક
ઉપર :—૩ વાલ સુવર્ણમાક્ષિકભરમ મધ અને લીંડીપીપરમાં આપવી (૩) ક્ષીણતા, સ્વપ્ના-
વસ્થા, જીર્ણવર, મસ્તકશૂળ, પ્રમેહ અને મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર :—૧ વાલ સુવર્ણમાક્ષિકભરમ
માખણુ અને ખડીસાકરમાં અથવા મધ અને ખડીસાકરમાં આપવી.

વખતમાં તે દવા સુકાઈ નય તથા કઠાર્ધ ઠડી થાય ત્યારે પર્પટી ઉમેરી લેવી સૂચના—આ દવાવાળી
કઠાર્ધમાં પાણીનું ટીપું ન પડવું જોઈએ, કારણ કે પાણી અડતાં જ મોટો અવાજ થઈ કઠાર્ધ ફાટી જશે.
આ ઔષધિ ભોજન પછી દિવસમાં બે વખત ૩ થી ૬ રતી સુધી પાણી સાથે આપવી, જેથી અત્તપિત્ત,
ખરોલ, ચક્રત, શૂળ, અજીર્ણ, હોજરીનો વરમ, ગુલ્મ, મદાગ્નિ, તાવ, જળોદર વગેરે દૂર થાય છે, અત્તપિત્ત
રોગ માટે આ ઉત્તમ ઔષધિ છે

× લીંબુનો રસ ૫ ભાગ નાખવો, કે જેથી સારી રીતે સુવર્ણમાક્ષિક ડ્રખી નય અગ્નિ ખૂબ તેજ
આપવો તથા કડછીથી હલાવતા રહેવું જ્યારે કઠાર્ધ લાલ થાય ત્યારે અગ્નિ આપવો બંધ કરવો કઠાર્ધ ઠડી
થાય ત્યારે ઉતારી લેવી

ઉપર મુજબ શોધન કરેલી સોનામુખીને પાણીમાં નાખી ખૂબ મસણા પાણી કાઢી નાખવું. વળી બીજી
વખત પાણી નાખી મસણા પાણી કાઢી નાખવું કે જેથી સિંધાલુનો અશ ન રહે કદાચ બીજી વખત
પણ પાણી વધારે ખાત્ર જણાય તો ત્રીજી વખત પાણીથી ઘોઈ સોનામુખી સાફ કરવી આવી રીતે ઘોયા
પછી ભરમ કરવા માટે ઉપયોગમાં લેવી

* સોનામુખીભરમની પરીક્ષા—સોનામુખીની ભરમને સૂર્યના તાપમાં રાખીને જોવી જો ચમક ન
દેખાય તો શુદ્ધ સારી ભરમ સમજવી ચમક દેખાય તો ફરીને ભરમ કરવી.

અશુદ્ધ સોનામુખીના વિકારની શાંતિ માટે :—દાડમના ફળની છાલનો કાઢો પાવો અથવા
કળથાનો કાઢો કરી પાવો

વારવાર જે સીને ગર્ભાપાત અથવા કસુવાવડ થતી હોય તે સ્ત્રી માટે સોનામુખીભરમનું સેવન હિત

૫૫-સોનું

સં૦ સુવર્ણ મં સોને. હિં૦ સોના કં સ્વર્ણ તૈં૦ બગાર કાં૦ તિલાબર અં૦ જહબ
ઇં૦ ગોડ. લાં૦ ઔપમ

શોધન :—(૧) ઉત્તમ સોનાના પતરા કરી અગ્નિમા તપાવી તલનું તેલ, છાશ, કાજી, ગોમૂત્ર, કળથીનો કાઢો અને ત્રિક્ષણનો કાઢો એ પ્રત્યેકમા ત્રણ ત્રણ વાર બોળવા, એટલે શુદ્ધ થાય છે, એ રીતે રૂપ, તાણુ આદિ સમ ધાતુની શુદ્ધિ કરવી (૨) સોનું અગ્નિ ઉપર પાતળું કરી કાચનારના રસમા ત્રણ વાર રેડવું એટલે શુદ્ધ થાય છે x **મારણ :—**(૧) સપૂર્ણ ધાતુના

કર છે સુવર્ણમાદિકનો ગુણ લોહભસ્મના જેવા છે લોહભસ્મના કરતા સોનામુખીભસ્મ પાચનમા લઘુ તથા શીતવીર્ય છે લોહભસ્મ કબજિયાત કરે છે, પણ સોનામુખીભસ્મથી કબજિયાત થતી નથી

હિંકમતમા લખેલ છે કે, સોનામુખી ગરમ તથા રક્ષ છે કેકસાને હાનિ પહોચાડે છે, બદામનું તેલ એના દર્પનો નાગ કં છે પ્રતિનિધિ મોરચૂં છે માત્રા ૧ જવ બરાબર આપવી નેત્રરોગ, નખના રોગ, મસ્તકના રોગ તથા બરોળનો નાશ કરે છે અને હૃદયને મજબૂત કરે છે **સુવર્ણમાદિકના સત્ત્વપાતનની વિધિ :—**સોનામુખીની ભસ્મ ૧૦ તોલા લઈ તેમા રાા તોલા ટકણખાર નાખી આમલીના પાણીથી ધૂટી નાની ગોળાઓ બનાવી કોષ્ટ્રીયત્રમા મૂરી ૧ કલાક ધમાવડુ પ્રથમ લીલા રગની જ્વાળા નીકળવા માટે છે પછી પીળા અને વિઘ્રુત રગની જ્વાળા નીકળે છે આમાથી તાળાના જેવું સત્ત્વ નીકળે છે ૧૦ તોલા-માથી આગરે ૧૧ તોલો સત્ત્વ નીકળે છે **સત્ત્વભસ્મવિધિ :—**સત્ત્વ ૧૦ તોલા લઈ તેનો ભૂકો કરવો. પછી ગંધક ૧ તોલો મેળવી લીંબુના રસમા એક પ્રહર ધૂટી શરાવસ પુટ કરી ગજપુટ આપવો આવી રીતે ૨૦ આચ આપવાથી ભસ્મ તૈયાર થાય છે અસાધ્ય દરદોમા આ ભસ્મ સારુ કામ કરે છે

સુવર્ણમાદિક રસાયન :—સુવર્ણમાદિકનું સત્ત્વ તાળા જેવું નીકળે છે, માટે તેનો અતરડા વડે ભૂકો કરી સમભાગે પારો મેળવી ધૂટવું પછી બમણો આમલસાર નાખી કળલી કરવી પછી સુવર્ણમાદિક સત્ત્વના જેટલું અલ્પકસત્ત્વ નાખી ૪ કલાક કુવારના રસમા ધૂટી ટીકડી બનાવવી સુકાયા પછી શરાવસ પુટ કરી ૫ શેર મીઠું રહે તેવડા એક માટલામા રાા શેર મીઠું નાખી ઉપર સ પુટ મૂકી બાકીનો ખાલી ભાગ મીઠાથી ભરી આપવો, પછી ચૂલા પર ચડાવી ૧૨ કલાક મદ મદ અગ્નિ આપવો સ્વાગ શીતળ થયેથી લાલારા પડતા વેરા, પીળા અને કાળા રગની ટીકડીઓ મળશે વધારે અગ્નિ આપેલો હશે તો કોડિયાની ઉપર ઘોળા મીઠા જેવા ગંધકના ફૂલ લાગી જાય છે, તે પણ ઉખેડી ટીકડીઓની સાથે મેળવી બારીક ખરલ કરી ગીશીમા ભરી રાખવા માત્રા ૧ ઓખાભાર, બે આનીભાર ત્રિકટુ તથા વાવડિંગના ચૂર્ણની સાથે મેળવી પછી મધમા મેળવી ચાટી જવું પછી ઉપર ધીવાળો પદાર્થ ખાવો, જેથી ઉબકા-ઉછાળા થાય નહિ આ રસાયનનું સેવન ૭ દિવસ કરવાથી છર્ણુજ્વર, ધાતુગતજ્વર, હૃદયની નિર્બળતા, ક્ષય અને નૂની ખાસી મટે છે

આવી જ રીતે ત્રાયા સત્ત્વને બદલે સત્ત્વની ભસ્મ નાખવાથી સત્ત્વની ભસ્મનું રસાયન તૈયાર થાય છે તેના ગુણ ઉપર પ્રમાણે છે (માર્ચ-૧૯૩૦ ના 'વૈદકલ્પતરુ' માથી)

x (૧) સુવર્ણભસ્મવિધિ —૨ તોલા સુવર્ણના શુદ્ધ પતરાના કાતરથી નાના નાના ટુકડા કરવા પછી સમભાગ પારાની સાથે લીંબુના રસમા મર્દન કરી એક ગોળો બનાવવો પછી એક માટીના કોડિયામા સોનાના વજન જેટલું ગંધકનું ચૂર્ણ રાખી ઉપર ગોળો મૂકવો પછી ઉપર તેટલું જ ગંધકનું ચૂર્ણ નાખવું, કે જેથી ગોળો બરાબર ઢકાઈ જાય પછી બીજું કોડિયું ઉપર ઢાકી આમતેમ ન હાલે તેમ સંભાળપૂર્વક મજબૂત કપડમટ્ટી કરી ૩૦ છાણાનો અગ્નિ આપવો ઠંડુ થાય ત્યારે કાઢી પુન ઉપર મુજબ પુટ આપવા આવા ૨૦ પુટ આપવાથી ઉત્તમ સુવર્ણભસ્મ તૈયાર થાય છે

(૨) બીજો પ્રકાર —સોનાના પતગના ટુકડાને સમભાગ પારાની સાથે ત્રણચાર કલાક ધૂટવા કે જેથી બરાબર બને મળી જાય પછી સોનાના વજન જેટલો શુદ્ધ ગંધક નાખી ખરલ કરવું ગંધક સારી રીતે મળીને કળલી તૈયાર થાય ત્યારે શુદ્ધ મનશીલ સોના બરાબર મેળવી ધુટાઈ કરવી સાગી રીતે સર્વ મળી જાય, ત્યારે કપડમટ્ટી કરેલી અગ્નિશીશીમા ભરી વાલુકાયત્રમા રાખી ૧૨ કલાક આચ આપવી. પહેલા મંદ આચ, પછી થોડી તેજ અને ધુમાડો નીકળી ગયા પછી વધારે તેજ અગ્નિ આપવો આવી રીતે કરવાથી ગીશીના ગળામા 'શિલા સિંદૂર' તથા નીચે સોનાની ભસ્મ તૈયાર થાય છે મનશીલને બદલે સોમલ નાખવાથી 'મક્ષ સિંદૂર' બને છે તથા હરતાલ નાખે તો 'તાલ સિંદૂર' બને છે એ ત્રણેમાથી કોઈ પણ એક ઇચ્છા મુજબ મેળવી ગકાય છે

પતંગ કરી તે પતરાના ભારોભાર પારો અને ગંધકની કળલી લઈ તે પતરાના મધ્યોમધ્ય મૂકી, વાલુકાયત્રમા પૃથક્પૃથક્ બારબાર ઘટિકા પર્યંત દીપાગ્નિ આપવો, એટલે મુત્તર્યુદિક સંપૂર્ણ ધાતુની ભરમ થાય છે. (આ રીતે એક પુટમા ભરમ થઈ શકતી નથી એવામાં એવા ત્રીસ પુટ અપાય તો ભરમ થવા સંભવ છે) (૨) પારો અને ગંધક સમાનમાગે લઈ કાયનવૃક્ષની (કાયનારની) છાલના રસમા ખરલ કરી બારીક કળલી કરી તે કળલીના સમભાગે સોનાના પતંગને કળલીનો લેપ કરવો. પછી કાયનારની છાલ વાટી, તેનો કલ્ક કરી તેની બે કુલડીઓ કરવી. તેમા એક કુલડીમા તે સોનાના પતરા મૂકી તે ઉપર ખીજી કુલડી ઢાકી, સાધો મેળવી લેપ કરી એક ગોળો કરી માટીના કોડિયામા મૂકી ખીજી કોડિયુ તે ઉપર ઢાંકી, કપડમટ્ટી કરી સૂકવી, વગડ ઉ છાણાનો મોટો તેજ અગ્નિ કરવો એ પ્રમાણે ત્રણ અગ્નિપુટો આપવાથી સોનાની ભરમ સારી થાય છે; ફરી જીવતી થતી નથી. એ ભરમ તમામ રોગો ઉપર યોજવી આ જ પ્રકારે કલગારી જાંબુ અને મનશીલમાં પણ સોનાની ભરમ થાય છે. (૩) મનશીલ અને સિંદૂર સમભાગે લઈ બારીક ચૂર્ણ કરી આકાના દૂધમા ખરલ કરી ગરમીમા સૂકવવું, એ પ્રમાણે સાત પુટો તે ચૂર્ણને દઈ; પછી સોનાનો રસ કરી તેના સમભાગે ચૂર્ણ તેમા નાખી, મેળવી. ચૂર્ણ બળી જાય ત્યાં સુધી ભૂગળી વડે અતિશય કૂંટી, ફરી તે રસમા ચૂર્ણ નાખી ફરી કૂંટવું આ પ્રમાણે ત્રણવાર કરવાથી સોનાની ભરમ થાય છે.

સુવર્ણભરમનાં ગુણ :—સુવર્ણભરમ કાતિકારક છે તથા ક્ષત, શ્વાસ કાસ ક્ષય, પિત્ત, વાયુ, પ્રમેહ, સગ્રહણી, અતિસાર, કુષ્ઠ, જ્વર, પદ્મ અને સર્વ રોગનો નાશ કરે છે સુવર્ણભરમનું નિત્ય લક્ષણ કરવાથી તે જરા અને અપમૃત્યુનો નાશ કરે છે. દેહને દઢ કરે છે અને સ્ત્રીઓનો ગતિસમયે ગર્ભ લગ્ન કરે છે **સોનાના વરખ :**—સંપૂર્ણ વિષ, શૂળ અને અમ્લપિત્તનાશક તથા હૃદયને પ્રિય અને પુષ્ટિકર છે; તેમ જ ક્ષય, ત્રણ, અગ્નિમાઘ, હેડકી, આનાહવાયુ અને વધેલા કફનો નાશ કરે છે તે સર્વદા નેત્રોને પ્રિય તથા કોઈ પણ રોગ ઉપર અનુપાન થોજી લેવાથી સંપૂર્ણ વ્યાધિનો નાશ કરે છે **સુવર્ણભરમનાં અનુપાનો :**—(૧) એક ટ્રે બે ચણોડીલાં સુવર્ણભરમ, ત્રિકટુ, અને ઘીમા લેવાથી ક્ષય, અગ્નિમાઘ, શ્વાસ, કાસ અને અરુચિનો નાશ કરે છે, ધાતુને વધારે છે, તેમ જ ને બળકર, પાકુનાશક અને પથ્યકારક છે, તથા સર્પવિષ, સંપૂર્ણ વિષો તથા સગ્રહણીનો નાશ કરે છે એ દૂધમા લેવાથી બળ આપે છે; સાટોડીમા આખોને હિતકારક, ઘીમા આપવાથી જરા અને વ્યાધિનો નાશ કરે છે, વજ સાથે લેવાથી બુદ્ધિપ્રદ, કેસરમા લેવાથી કાતિકારક, દૂધમાં આપવાથી ક્ષયનાશક, નિર્વિધી સાથે આપવાથી વિષનાશક; અને સૂઠ, મરી તથા લવંગમા આપવાથી ત્રિદોષ અને ઉન્માદનો નાશ કરે છે. **પથ્યાપથ્ય :**—દૂધ તથા સાકરયુક્ત, સ્નિગ્ધ અને ચીકણા એવા અન્ન, વલીપલિત નાશ થવા માટે સુવર્ણ ખાનારે પથ્ય યોજવું. વળી જેના નામનો આદ્યાક્ષર ‘ક’ હોય એવા અનાજ, શાક અને માસ, એ સોનાની ભરમ ખાનારે તજવા.

૫૬—સોમલ

સં ૦ આખું પાષાણ મદ્દ ૦ કં ૦ સોમલ હિં ૦ સોમલ, સંખિયા કાં ૦ મર્ગમૂર્ગ નિર્ગવ, મૂષ. અં ૦ સુગુલકાર, કંડુસંયુલ. ઇં ૦ એકસાઈડ એક આસેનીક. લાં ૦ એકસીડમ આસેનીકમ્ સોમલનમે પ્રકારનો છે ઘોળો અને પીળો તેમા ઘોળો શખ જેવો હોય છે, તેને સખિયો

× અપકવ અને અશુદ્ધ સોનું બળ તથા વીર્યનો નાશ કરે છે, ઘણા રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે અને મૃત્યુ પણ કરે છે એના વિકારોની શાંતિને માટે ત્રણ દિવસ સુધી હરડેમા સાકર ખાવી

+ સોમલ ૪ જાત છે ઘોળો, પીળો, લાલ અને કાળો આ ચારે જાત બનરમા મળી શકે છે સફેદ સોમલ ટકણખારને મળતો દેખાય છે નવો સોમલ હોય ત્યાં સુધી તેમા ચમક દેખાય છે જૂનો તથા પછી ચમક રહેતી નથી સોમલમા કોઈ પણ પ્રકારનો સ્વાદ આવતો નથી, જેથી ઝેર આપનારાઓ રાચતા જેવી વસ્તુમા, પાનમા અથવા પીવાના પદાર્થમા મેળવીને આપી દે છે સોમલ વધારે ખાવામા આવે તો એક કલાકમા જ પેટમા ભય કર દરદ-જીલડી, બળતરા, ગલરાટ, ગળામા શોષ, તરસ તથા દસ્ત થવા સહ થઈ જાય છે શરીર પર પસીનો આવે છે તથા શરીરમા કષ થાય છે કોઈ કોઈ વખત પેશાબ

સોમલ પણ કહે છે. પીળો દાડમના વણુ જેવો હોય છે. ધોળો સોમલ કૃત્રિમ હોય છે તથા પીળો પર્વતમા થાય છે. પીળો સોમલ ઘણો મોઘો હોઈ અતિ વિષારી છે, સોમલ પ્રાણુધાતક છે એટલા માટે અસાનીના હાથમા કદી પણ આપવો નહિ * સોમલ :—પારદ્યુધક, સ્નિગ્ધ, દોષમ્ન, લોહભેદક, વીર્યકારક તથા કાતિવર્ધક છે, અને ત્રિદોષ તથા સર્વ વ્યાધિનો નાશક છે. એ અશુદ્ધ હોય ત્યારે સપ્ત ધાતુનો નાશ કરનાર અને દાહ, ચિત્તભ્રમ, લાલાસ્રાવ, મૃગી, અનેક વેદના બહુ વ્યાધિ તથા તૃષા કરે છે. શોધન :—(૧) તાદળખના રસમા દોલાયત્ર વડે મ દાસિ ઉપર સોમલ એક દિવસ પચન કરવો; એટલે શુદ્ધ થાય છે. (૨) કાળમા અથવા ટકણખારમા કિવા ગાયના દૂધમા સોમલ દોલાયત્ર વડે ઘટિકા પર્યંત પચન કરવો એટલે શુદ્ધ થાય છે. સત્ત્વ-પાતન :—ખત્રે સોમલ આરલવર્ગ, ક્ષારવર્ગ, ગોમૂત્ર, ગેરુ અને વિમલક્રમા એકત્ર કરી અગ્નિની આય દેવી એટલે તેનું સત્ત્વ પડે છે મારણુ :—(૧) ચ દનખટવાના રસમા સોમલ ૩ દિવસ લીજવી,

રોકાઈ નય છે કોઈ વખત પેગાખમા લોહી પડે છે આવી સ્થિતિમા સોમલનું ઝેર દૂર કરવા માટે ધી દહીમા મેળવી પિવડાવી ઊલટી કરાવવી એ સર્વોત્તમ ઇલાજ છે ખીન્ન ઇલાજ ઝેરના પ્રકરણુ પરથી નળી લેવા

* યાદ રાખવું કે સોમલનો ધુમાડો આખને લાગવાથી માણસ તેમ જ પશુ પણ નેત્રાધ થાય છે

x વિમલના ૪ અર્થ થાય છે પદ્મકાષ્ઠ, રૂપુ, સિંધાલૂણ તથા રૂપામુખી વળી કોઈ કહે છે કે વિમલને સોનામુખી કહે છે એ ઉપરાત વિમલ નવી ધાતુ પણ કેટલાક વર્ષો થયા નળુવામા આવેલ છે

— વાલુકાયત્રમા સપુટ મૂકી ઉપર રેતી ભરી દેવી જેતી ઉપરથોડા જીવારના દાણા નાખવા, ધાણી થઈ નય ત્યારે ભસ્મ થઈ ગઈ છે એમ સમજવું. સપુટ મજબૂત કરવું, નહિ તો સખિયો ઊડી નય છે

સોમલને આકડાના દૂધમા તે દૂધ પી ગકે ત્યા સુધી છદી લૂગદી કરી એક હાડલામા મૂકી તેના પર ખીન્નું હાડકું ઊંધું વાળી ખ નેના મુખ કપડમટ્ટીથી નેડી દઈ ચૂલા ઉપર મૂકી ધીમી આય આપતા જવી અને ખાદીનું કપડું ચોવડું કરી તે ભીજવીને ઉપરના હાડલા ઉપર મૂકી તે સુકાઈ ન નય તેમ થોડું થોડું પાણી છાટતા જવું, આમ કરવાથી ઉપરના હાડલામા સફેદ રંગની ભૂકી ચોટશે, ઠંડું થયે તે સાચવીને લઈ લેવું એને સોમલના ફૂલ કહે છે લેતી વખતે કે ચૂલા પરથી ઉતારતી વખતે તે ફૂલ ઊડી ન નય એની ચીવટ રાખવી (૧) સોમલની ભસ્મ કરવાની વિધિ —સફેદ સોમલ, સૂરોખાર, છીપનો ચૂનો, ટકણખાર કુલાવેલો, એ સર્વ બખ્ખે તોલા તથા નવસાગર ૧૬ તોલા મેળવી ખારીક પીસી આકડાના ૮ તોલા દૂધમા ધૂટવું ન્યારે દીકડી બાધવા લાયક તૈયાર થાય ત્યારે બખ્ખે તોલાની દીકડી બાધી સૂર્યના તાપમા સુકાવી લેવી. પછી સપુટ કરી મજબૂત કપડમટ્ટી કરી સૂકવી ૫ શેર છાણુની આય આપવી એટલે ભસ્મ તૈયાર થાય છે માત્રા ૦૧ થી ૧ રતી સુધી સર્વ વસ્તુ ૨૪ તોલા પહેલા હતી, ભસ્મ તૈયાર થશે ત્યારે ૧૩ તોલા આશરે રહેશે, કારણ કે નવસાર અને સૂરોખાર વજનમા ઘટી નય છે આ ભસ્મ આદાનો રસ તથા મધ મેળવી આપવાથી અર્ધા ગવાયુ, ઉપદગ, ગઠિયો વા, જીર્ણવર, નવો તાવ, વાત-આધિ, સન્નિપાત, પ્રમેહ વગેરેને નિર્મૂળ કરે છે ન્યુમોનિયામા પસીનો લાવી જલદી તાવને કમી કરી નાખે છે, તેમ જ ગલગંડ અને હરસના મસા ઉપર પણ આ ભસ્મ લાભદાયક છે (૨) ખીન્ને પ્રકાર —સફેદ સખિયો ૧ તોલો તથા ફટકડી ૨ તોલા લેવી, કટકડી ૧ તોલાના ચૂણને એક કુલડીમા પાથરી ઉપર સખિયાનું ચૂણું નાખવું પછી બાકી રહેલી ફટકડી ઉપર નાખી સખિયાને ઢાકી દેવો. કુલડી વધાર સખિયાની આય આપવી સ્વાગ શીતળ થયા પછી ભસ્મ કાઢી લેવી આશરે ૧ તોલો મળે છે આવી રીતે ભસ્મ કરવામા ફટકડીનો રસ થઈ ઊડી નય છે તેમ જ કેટલોક સોમલ પણ ઊડી નય છે કેટલોક ફટકડીના ફૂલામા મળી નય છે માત્રા ૦૧ રતી સાકરમા મેળવી તાવ આવવા પહેલા એક કલાક અગાઉ આપવાથી તાવ રોકાઈ નય છે વિપમજ્જવર, આતરે આવનારા તાવ, તરિયો, ચોથિયો વગેરે દૂર થાય છે (૩) ત્રીજો પ્રકાર —સફેદ સોમલ ૨ તોલા તથા પાપડખાર ૮ તોલા લેવો ખીન્ન પ્રકારમા લખેલી રીત મુજબ ભસ્મ કરવી આ ભસ્મ રંગે જાળી થાય છે ન્યુમોનિયાના દરદમા ઘણી વખત આખી નેઈ છે તરત ફાયદો ખતાવે છે માત્રા ૦૧ થી ૧ રતી આદાના રસ તથા મધની સાથે આપવી ઉધરસ તથા દમ પર પણ અપાય છે (૪) ચોથો પ્રકાર —સખિયો ૨ તોલા તથા કળીચૂનો ૨ તોલા લઈ કુવારના રસમા ખરલ કરી દીકડી ખનાવી, સુકાવીને ગરાવસપુટ કરી ૮ શેર છાણુની આય આપવાથી ભસ્મ તૈયાર થાય છે માત્રા ૧ ચોખા-ભાર જેટલી ધી તથા મધમા આપવી. વિપમજ્જવર, ઉધરસ, શ્વાસરોગ તથા ચર્મરોગનો નાગ કડે છે ઉપર લખેલા ચારે પ્રકારની ભસ્મ અગ્નિ પર નાખી પરીક્ષા કરવાની જરૂર નથી જે ભસ્મ વાલુકાયત્રમા સોમલની

રાખ, ચ દનખટવાની લૂગદીમાં મૂકી કપડમટ્ટોના પાચ પટ કરી, તેને વાલુકાયત્રમાં મૂકી મોટું બધ કરી ત્રણ પહોર સુધી આચ આપની એટલે ભસ્મ થશે એ એક ચોખાભાર ખાવા આપવી (૨) દુધેલી રસમાં એક દિવસ સોમલ પલાળી રાખી, દુધેલીની લૂગદીમાં મૂકી વાલુકાયત્રમાં મિદ્ર કરવો. સોમલની ભસ્મ નિર્ધૂમ થશે. તે જ ઔષધમાં ચોળવી. એ વાત, કક, શીત ઇત્યાદિ ઉપર આપવી. ઉપયોગ—(૧) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—સોમલ ઘીમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો અને થોડા શેક

હલી રાખીને કરવામાં આવે છે તેની અગ્નિ પર નાખીને પરીક્ષા કરવી પડે છે (૫) સોમલના ફૂલ ઉડાડવાની વિધિ —સરેઈ સોમલ, રસકપૂર, ફાલચિકણ તથા ડિંગળોડ, એ ચાં વસ્તુ એકેકે તોલો લઈ ત્રણ દિવસ તે જ દાઝમાં ધૂટી દીકરી બનાવી ચિનાઈ માટીના ખાલામાં નાખી ટમકચરની ગીતિથી ઉપર ખીંત થાયો રાખી બનેલી સધિ મજબૂત રીતે બધ કરવી સુકાઈ ગયા પછી એક નાના ચૂલા ઉપર રાખી ખોરડીના લાકડાની આચ આપની અગૂઠા નેટલા નડા બે લાકડા ચૂલામાં રાખવા ચાર કલાક સુધી આચ આપવી ઉપરના ખાલા ઉપર ભીનું કપડું રાખવું ચાર કલાક પછી સુપુટ ખોલી ઉપરની ખાલીમાં લાગેલા ફૂલ સભાળપૂર્વક કાઢી લેવા (નડી હાડી હોવાથી એક જગ્યાએ બાર કલાક અગ્નિ આપવાની જરૂર પડી હતી નાનો સારો ચૂલો તથા હિસાબસરના માટીના ખાલા હોય તો થોડા વખતમાં થઈ જાય છે) આ ફૂલ ૧ ચોખાભાર પ્રમાણે માખણ અથવા મલાઈમાં આપવા દાતને ન લાગે એ સભાળવાનું છે મલાઈમાં ગોળા કરી ગળી જવી અથવા શીરામાં ગોળા કરી ગળી જવી અથવા એક મુનકા ટાક્ષમાં નાખી બધ કરી ઉપર ખીંત મુનકા રાખી ગોળા ગળી જવી પછી ઉપર માખણ અથવા મલાઈ અથવા ગાંધે ખાવો. આ ઔષધિના મેવનથી ઉપદ્રવ, ગડિયો વાયુ, કુષ્ઠ, ગલગડ, રક્તવિકાર, વિરેટાટક વગેરે રોગો નિર્મૂળ થાય છે (૬) સોમલની ભસ્મ કરવાનો પદ્ધતિ પ્રકાર —મૂળા પંચાગ બાળી ૨ શેર રાખ તૈયાર કરવી ૧ શેર રાખ એક હાડીમાં નાખી ઉપર ૨ તોલા સોમલની હલી રાખવી પછી ઉપર હાડીમાં ખીંત ૧ શેર રાખ નાખી દબાવી હાડી ભરી લેવી પછી ઢાકણ ઢાકી મોઢા ઉપર કપડમટ્ટી કરી લેવી ત્યારપછી ચૂલા પર ચઢાવી ૧૨ કલાક મદ-મદ આચ આપવી ચૂલામાં હાથના અગૂઠા નેટલી નડી બે લાકડીની આચ આપવી. ૧૨ કલાક પછી અગ્નિ આપવાનું બંધ કરવું સ્વાગ ગીતળ થયેથી સોમલની ભસ્મ કાઢી અગ્નિમાં નાખી પરીક્ષા કરી લેવી કસર જણાય તો ફરીથી થોડો સમય અગ્નિ આપવો માત્રા ૧૦ ચોખાભાર, શીતજ્વર, ઉધ્મસ, શ્વાસ, કોઠ, લકવો અને નામદી આદિ અનેક રોગ દૂર કરે છે આ ભસ્મ ૪ તોલા મલાઈ સાથે શ્વાસ-રોગમાં આપવી શીતજ્વર માટે સરેઈ મરીના ૧ રતી ચૂર્ણમાં મેળવી ૬ માસા મધ મેળવી ચાટી જવી. ઉપર દૂધ પીણ કુષ્ઠરોગ માટે મરીના ચૂર્ણ તથા ઘીમાં મેળવી ચાટી જઈ ઉપર મહાદિ કવાય પિવડાવવો ભોજન વખતે ધી સારી રીતે ખવડાવવું ચણાના ખાખરા તથા મગની દાળ ખાવા આપવી દાળમાં થોડું સિંધાલું નાખવું (૭) સોમલનું ધી—(નપુ સકતા માટે)—સરેઈ સોમલ ૧૦ તોલાના દુકડા લઈ આકડાના દૂધમાં ભિજવી દેવા આઠમે દિવસે કાઢી ૨૦ તોલા ગાયનું ધી મેળવી ત્રણ દિવસ બરાબર ઘુટાઈ કરવી ચોથે દિવસે નાની કડાઈમાં નાખી ચૂલા ઉપર ચઢાવી મંદાગ્નિ આપવો જ્યારે ધી બિલકુલ નીતગીને ઉપર આવી જાય તથા સોમલ તળે બેસી જાય, ત્યારે કડાઈ નીચે ઉતારી લેવી પછી હાથ લગાડવા નેટલી કડાઈ ગરમ રહે ત્યારે હાથની હથેળીથી ધીરેધીરે ઉપર ઉપરથી સભાળપૂર્વક લઈને ખીંત કટોરામાં લેતા જવું સખિયાના પરમાણુ ન આવે તે સભાળવાનું છે આગરે પાચેક તોલા સ્વચ્છ ધી કાઢી એક શાશીમાં અલગ ભરી લેવું ખાકીના ધીને અલગ રાખવું સ્વચ્છ ધી પાચ તોલામાં કેસર તથા કસ્તૂરી દશદશ રતી તથા જયકળ, જવડી, લવગ તથા ખીરખડોટી પાચપાચ માસા ખરલ કરી મેળવી લેવા બે દિવસ બરાબર ઘૂટવું આ વૃત્ત એક ચણા પ્રમાણે લઈ રાત્રે સૂતી વખતે ઇદ્રિય પર સોપારી તથા સેવનનો ભાગ બચાવી માલિગ કરવું થોડા દિવસ માલિગ કરવાથી નપુ સકતા દૂર થાય છે હસ્તમૈયુન અને શુદ્ધમૈયુનથી ઉત્પન્ન થયેલી નામદાઈ માટે આ ધૃત માલિગ કરવું તેની ઉપર નાગરવેલનું પાન અથવા એરડિયાનું પાન અથવા ભોજપત્ર અગ્નિ પર જરા ગરમ કરી લથેટી લેવું તથા ઉપર કપડાથી બાધી લેવું પાચમે છઠ્ઠે દિવસે ઇદ્રિયના ઉપર નાની કુનસી (કોડકીઓ) થાય તો ગભરાવું નહિ એવે વખતે ત્રણચાર દિવસ સોમલના ધીની માલિગ બધ કરી ઘોયેલા ધીની માલિગા દિવસમાં ત્રણચાર વખત કરવી જ્યારે કુનસી (કોડકીઓ) મટે ત્યારે પુનઃ સોમલ ઘૂતનું માલિગ કરવું એવી રીતે ૧૫-૨૦ દિવસમાં આગાહીન રોગીઓને ચિરસ્થાયી લાભ થશે ખીંતુ ધી અલગ રાખેલું છે તે કાચના ખાલામાં ભરી સૂર્યના તાપમાં રાખવું, અથવા માટીના રીઠા કટોરામાં નાખી થોડા અગારા ઉપર સહેજ ગરમ કરવું, એટલે ઉપરથી કેટલુંક નીતરી જશે તે સધિવાત ઉપર માલિગ કરવું એકદમ નીચેનું રહે તે ઝેરી જ તુનાં ડખ ઉપર લગાડવા માટે ઉપયોગમાં લેવું—

આપવો (૨) વીંછીના વિષ ઉપર :—સોમલ પાણીમા ઘસી લેપ કરવો (૩) ચાંદી, દાદર અને ચામડીની કાળાશ ઉપર :—ચુખડ ઘસી તેમા સોમલ ઘસી ચોપડવો.*

૫૭-સંચળ

સ ૦ કં ૦ સૌવર્યાલ. મં ૦ પારેલોણ, સચળ હિં ૦ સોચરનોન, કાલા નમક ૫૦ સચળ લવણ તૈ ૦ માલુ ઉપુ કાં ૦ નમક સિયા અં ૦ મલા અરવદ ઇં ૦ ઉનાકયા સોડિયમ લાં ૦ ઉનાકયા સોડીઆઈ કલોરેકમ

એ જમીનમાથી મળે છે (સાજીખાર અને મીઠું મેળવીને બનાવાય છે) એને રગ રાતો રાંધ છે. સંચળ :—રેચક, ખારો, તીખો, લઘુ, અપિત્તલ, ભેદક, રુચિકર, અગ્નિદીપક, પાચક, વિશન, ઉષ્ણ, મૂલમ, રિન્ધ, સુગંધી, ઉદ્ગાર શુદ્ધિકારક, તીષ્ણ તથા મલમ્તલક છે અને જતુ, ઊર્ધ્વાત, શુભ આમશળ, આનાહ અને અરચિનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ -- (૧) અણ્ણુ ઉપર :—સચળ, આદું અને લીળુના રસમા આપવો. (૨) શૂળ ઉપર :—સચળ ઘીમા આપવો (૩) મળશુદ્ધિ ઉપર :—સચળ અજમામા આપવો અથવા અજમા અને સૂઠમા આપવો

૫૮-સાંખરલૂણ

સ ૦ સાલર મં ૦ સાલરલોણ, ગડલોણ હિં ૦ સાલરનોન કં ૦ ગાઢલવણ કાં ૦ મિલહે અવકીર એ સાંખર નામના સરોવરના પાણીથી ઉત્પન્ન થાય છે સાંખરલૂણ :—દીપન, ઉષ્ણ, કોષ્ઠ, શુદ્ધિકારક, લઘુ, ક્રિયિત ખાટુ, અલિપ્પદિ, પાકકાળે તીષ્ણ, તીક્ષ્ણ, પિત્તકારક, ભેદક, વ્યવાયી, કફનાશક તથા મૂલમ છે, અને અર્શ, કફ, આનાહવાયુ તથા મળ અને વાયુનો નાશ કરે છે.

* (૧) દ્વજતા હરસ ઉપર —સોમલ ૧ રતી, રસાજન(રસવતી) ૩૦ રતી, સફેદ કાથો ૩૦ રતી, એ સર્વ વસ્તુનું બારીક ચૂર્ણ કરી લીમડાના પાનના રસમા ૬૦ ગોળી કરવી રોજ એકેક ગોળી માખણમા મેળવી ખાવાથી લોહી પડતું હોય તે બધ થઈ જાય છે ઔષધિ સેવન કરનારે ધી વધારે ખાવું તથા દૂધ નહિ ખાવું. (૨) શ્વાસરોગ ઉપર —શુદ્ધ સોમલ ૧ માસો લઈ બારીક ખરલ કરવો પછી સફેદ મરીનું ચૂર્ણ ૧૧ માસો સારી રીતે ખરલ કરી મેળવવું આ ચૂર્ણ શ્વાસના રોગીને આપવા પહેલા ધી તોલા રાત્રી ૪ ગરીરની શક્તિ પ્રમાણે પિવડાવવું અર્ધા કલાક પછી ઉપરની ઔષધિ ૧ રતી ૬ માસો મધમા મેળવી ચાટી જવી તથા ઉપર દૂધ પીવું સવારે એક જ વખત આ દવા આપવી વધારે જરૂર જણાય તો રાત્રે આપવી, પણ રાત્રે ધી પિવડાવવું નહિ કોઈ કોઈને ધીના સેવનને લીધે ચાર-છ દિવસ પછી મરડો થાય છે, તો તેથી નહિ ગભરાતા ૩-૪ દિવસ દવા બધ કરી દેવી, પછી ફરીથી ચાલુ કરવી આવી રીતે કરવાથી ૧૫ દિવસમા જૂનો હડીલો શ્વાસનો રોગ બિલકુલ નિર્મૂળ થાય છે રોગ જવા પછી પણ રોજ સવારે ધી પીવાનું અથવા મલાઈ ખાવાનું એક-બે માસ સુધી ચાલુ રાખવું, જેથી ફેફસા બળવાન બની જાય તમાકુના બચસનીને આ દવા આપતા પહેલા તમાકુ છોડાવી દેવી આ દવાની ગરમી વધારે જણાય ત્યારે મલાઈ ખાવા આપવી અથવા સિંતોપલાદિ ચૂર્ણ અથવા ચ્યવનપ્રાશ અવલેહ આપવો પાચનશક્તિ બળવાન હોય, ચક્રતમા કોઈ વિકાર ન હોય અને કફ બહુ જ વધી ગયેલ હોય તેવા રોગીને માટે આ ઉપચાર છે (૩) શીતજ્વરણ શુદ્ધિકા —સફેદ સખિયો ૧ તોલો, સફેદ મરી ૧ તોલો તથા સોના-ગેરુ ૧ માસો, આ ત્રણે ઔષધિને બારીક ખરલ કરી કારેલાના સ્વરસમા ધૂટી સરસવના જેવડી ગોળી બનાવવી તાવ આવવાથી ૩ કલાક અગાઉ બે ગોળી પતાસામા આપવી એક કલાક પછી પાછી બે ગોળી એવી જ રીતે આપવી વળી ત્રીજી વખત આપની તથા હાથ અને પગ ઉપર આકાશવેલની લૂગદી જરૂર જણાય તો બાધવી આવી રીતે આ ઔષધિ આપવાથી ઠડી સહિત આવનાર તાવ બેત્રણ દિવસમા ચાલ્યો જાય છે (૪) નાડીવ્રણની ઔષધિ —સફેદ સખિયો, સફેદ કાથો તથા ચૂનો સમલાગે મેળવી ખૂબ બારીક ખરલ કરી લેવું પછી નાસૂરની અદર થોડું થોડું રોજ નાખવું મોઢું જ્યારે પહેાળું થાય ત્યારે સખિયા અને કાથાનું ચૂર્ણ ભરવું આથી થોડા દિવસમા જૂના નાડીવ્રણનો ધા પણ ભરાઈને દરદ દૂર થાય છે (૫) મૂગીના દરદ ઉપર —શુદ્ધ સોમલ, રસસિંદૂર તથા સોનાના વરખ કલ્યાણધૂતમા મેળવીને ચાટવા આપવું તથા કેળના રસમા નવસાગર નાખી દિવસમા બેત્રણ વખત સુઘાડવું મૂગી આવે તેથી થોડા વખત પહેલા કે તે જ વખતે ચરીકાનું ફીણ આખમા આંજવું આવી રીતે એકાદ માસ સલાખપૂર્વક ચલાવ કરવાથી મૂગીરોગ દૂર થાય છે

ઉપયોગ—(૧) ગુદમ, વાત, ખરોળ, અજીર્ણ અને શૂળ ઉપર:—સાવરલુખ અને શોળને ગરમ પાણીમાં આપવું.

૫૮—સિંદૂર

સં૦ સિંદૂર. મ૦ શેંદૂર, હિં૦ તે૦ સિંદૂર. અ૦ ઉતરં. ૪. છ૦ મીનીઅમ, મે. લે. લા૦ પ્લંબ ઓકસાઈડમ્

સિંદૂર એ સીસાની ઉપધાતુ છે વિદાયત અને ચીન દેશમાં સિંદૂર નિષ્કાર કરવાનાં મેડાં મોટા કારખાના છે સિંદૂરનો પ્રયોગ ખાવાના ઔષધમાં ક્યાય પણ કરીએ નથી * એ વેપારી કામમાં થોજવું. x હિમાલયાદિ પર્વત ઉપર નાના પાપાણેમાં રહેનારો પારો ક્રમાંક લાખ થાય છે તેને ગિરિસિંદૂર કહે છે. આ ગિરિસિંદૂર સિંદૂર કરના ઘણી જ ભિન્ન જાતનું છે સિંદૂર:— તીષ્ણ, કડવું ભક્તમધાનકારક, ત્રણરોપણ તથા ઉષ્ણ છે અને કફ, વિ. રિક્ષ, કુર. ત્વજોષ તથા ત્રણનો નાશ કરે છે ગિરિસિંદૂર—ત્રિરોપશામક, બેન્ડ, પારણધક. મે. અગ્નિ જેવું લોહીને આક્રમક કરનાર અને આળોને દિતાવક છે ઉપયોગ—(૧) કાનમાંથી પડે વાટે છે તે ઉપર:—સિંદૂર મધમાં મેળવી કાનમાં નાખવું (૨) આંજીળી ઉપર:—સિંદૂર આપવું. (૩) ગૂમકું, જખમ, ભગંદર, બદ અને ઉપદંશ ઉપર મલમ. —સિંદૂર ૩ તોલા, મુદા-શિંગ ૧ તોલા, મેરથ્યુ ૧ તોલા, મીચુ ૧ તોલા અને તલતુ તેવ ૬ તોલા, એમાંથી તલતુ તેવ અને મીચુ કઢવી તેમાં ખીજ સર્વ પદાર્થો નાખી તાર આવે ત્યા સુધી અગ્નિ ઉપર ગાળવું. પછી તેની પટી લગાડવી. (૪) સિંદૂરનો કાળો મલમ:—સિંદૂર ૧૨ તોલા, મીચુ ૧૦ તોલા અને મીચુ તેલ ૯ તોલા લઈ પ્રથમ મીચુ અને તેવ એ એક વાસણમાં નાખી ચૂસા ઉપર મૂકવું મીચુ ઓગળે એટલે તેમાં થોડું થોડું સિંદૂર નાખી તેને ચપટી મળી વડે હલાવવા માડવું એટલે કેટલીક વારે તેમાં સિંદૂર કાણુ થાય છે, પછી તે મિશ્રણને ઊભરે આવરા માટે છે. એવા ત્રણ-ચાર ઊભરા આવ્યા પછી સળી વડે તેના બે-ત્રણ ટીપા પાણીમાં નાખવા તથા તેની બે આગળોએની ચીમટી વડે ગોળ ગોળી બને છે કે નહિ તે જોવું. ન થાય તો તે મિશ્રણ ગોળી થાય તેવું બને ત્યા સુધી તેમ જ છૂટતા રહેવું દેવનાની આય માત્ર મદ કરવી આ મલમની પટી આપવાથી ત્રણ જલદી ભરાઈ આવે છે (૫) દેરનું શિંગડું ભાંગી ગયું હોય તો:—તેલ, સિંદૂર અને માણસ-

* સિંદૂરનો ખાવાની ઔષધિકર ઉપયોગ કરવાથી કોઈ કોઈ વખત તાત્કાલિક લાભ જાણવાથી અનેક મૂર્ખ લોકો ઉપયોગ કરે છે પણ એક લાભ થવાની સાથે ખીજ નાના રોગનું કારણ ગરીબમાં પ્રવેશ કરે છે સિંદૂરને બદલે ખાવા માટે નાગભસ્મ આપે તો વધારે લાભદાયક કહેવાય યુનાની મત મુજબ સીસાનાં પતરાને અથવા કલાઈના પતરાને સમભાગે સાકરની સાથે ત્રણ કલાક ખરલ કરવાથી જે મૂર્ખ તૈયાર થાય છે તેનો ભસ્મની રીતે ઉપયોગ કરે છે બગ પ્રમેહ ઉપર તથા મીચુ પ્રદર ઉપર આપે છે, એથી તાત્કાલિક લાભ પણ જણાય છે આ યુનાની રીતિ મુજબ ઘલાજ છે આયુર્વેદના સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ છે જે વસ્તુના ઉપયોગથી ગરીબમાં લાખા વખત પછી હાનિ થાય તે વસ્તુનો ઉપયોગ આયુર્વેદમાં ક્યાય પણ જોવામાં આવતો નથી

x બાળકોને ન્યારે દાંત આવતા હોય ત્યારે દાંતિયુ ગળું પડી તેનાથી બાળક ઝાડાના દરદમાં બેનર થાય છે, ત્યારે તેને ગાયની છાગમાં થોડું સિંદૂર નાખી ખાવાથી આરામ થયાના વણ દાખલા અમારી નજરે આવ્યા છે, એટલું જ નહિ પણ લીલુની ચાર ઊભી ચીરીઓ નુરી ન પડી નય તેવી (અઘાણાની) રીતે કરી તે પર થોડું સિંદૂર ભભરાવી દેવતા ઉપર શેકીને ન્યારે તે સિંદૂર નય ત્યારે તેનો રસ નીચેલી લઈ થોડો ખાવાથી બાળકનો તો શુ પરતુ ગમે તેવડા મોટા માણસનો પણ જખમવાહ પ્રમાણે વહેતો ઝાડો એકદમ બંધ થાય છે

+ આ મલમ તૈયાર કરતી વખતે અગ્નિ બહુ જ મદ આપવો કઠાઈ મોટી ગાળવી, કે જેથી ઊભરે આવી અગ્નિમાં તેલ અને ઔષધિ ન પડે એક પાણી તૈયાર રાખવો કે જેથી ઊભરે આવે ત્યારે પાણી વાયુ નાખવો પાણીનું એક પણ ટીપું કઠાઈમાં ન પડે તે સલાળવું કઠાઈમાં પાણી પડવાથી તેલમાં આગ લાગી નય છે આસણી કદાચ કડક થઈ નય તો ફરીથી ખીજુ અર્ધા વજને તેલ નાખી ઉકાળી મલમ તૈયાર કરી લેવો

ના કેશ એકત્ર કટી બાધવા; કિંવા ઘોરનો રસ ૧ શેઠ, તેમા ૪ તોલા સિદ્ધર નાખી શિગડાને રસથી લિખવી ઉપર કપડુ લપેટવું.

૬૦-સિંધાલૂણુ

સં ૦ કં ૦ સૈ ધવ. મં ૦ શં ધેલોણુ. હિં ૦ સૈ ધાનિમક, સૈ ધાનોન, લાહોરી નિમક. અં ૦ સૈ ધવ લવણુ. તૈં ૦ સિંધુ ઉપ્પુ. ફાં ૦ નમકે સંગ, બિલોરી, નમકે સે ધ. અં ૦ મિલહે હિં દી. ધં ૦ કલોરાઈડ ઓફ સોડિયમ. લાં ૦ સોડીઆઈ કલોરીડમ.

સિંધાલૂણુ ખાણુમાથી ઉત્પન્ન થાય છે. એનો વર્ણુ ઘણો જ શુભ્ર હોય છે. એ સર્વ ક્ષારોમા શ્રેષ્ઠ છે. જ્યાં મીઠું વર્જ્ય કરવુ એવુ પથ્ય હોય ત્યાં સિંધાલૂણુ થોડું ખાવા આપવુ, એ પથ્યકર છે સિંધવ :—અગ્નિકૃ, વૃષ્ય, ચક્ષુષ્ય, અગ્નિદીપક, શુદ્ધ, સ્વાદુ, લઘુ તથા સ્નિગ્ધ, પાચન, શીતળ, અવિદાહી, સૂક્ષ્મ, હૃદય, ત્રિદોષનાશક તેમ જ વ્રણદોષ, મલસ્તંભ તથા હૃદરોગનો નાશ કરનાર છે. ઉપયોગ—(૧) શીતપિત્ત ઉપર :—સિંધવ ઘીમા અથવા તલના તેલમા ઘસી ચોપડવુ અને ફેટલીક વારે ગરમ પાણી વડે સ્નાન કરવુ. (૨) કણ્ઠશૂળ ઉપર :—અકરીના મૂત્રમા સિંધવ નાખી ક્રોધરવગળું કરી કાનમા નાખવુ. (૩) કણ્ઠમૂળ ઉપર :—ઘેટીના મૂત્રમા સિંધવ ઘસી કાનમાં નાખવુ. (૪) ઊલટી ઉપર :—સિંધવ ઘીમા ખરલ કરી આપવું (૫) ઉરસ્તંભ ઉપર :—ગોમૂત્રમા સિંધવ નાખી ઉદ્રાણી તેનો બાફ આપવો (૬) અંડવૃદ્ધિ ઉપર :—ગાયના ઘીમા સિંધવનુ ચૂર્ણ સાત દિવસ આપવુ. (૭) મૂળવ્યાધિ ઉપર :—સિંધવ અને દેવડાગરી(કૂકડવેલ)ના બિયા કાઢુમા વાટી મસાને લેપ કરવો, એટલે મોડ(મસા) ગરી પડે છે (૮) કૂતરાના વિષ ઉપર :—કુવારના રસમા સિંધવ નાખી ગરમ કરી ૩ દિવસ પાવો

૬૧-હરતાલ

સં ૦ કં ૦ હરિતાલ મં ૦ હિં ૦ હરતાલ. તૈં ૦ હરિતાલમુ. અં ૦ જરનિખ અસ્ફર. ઇં ૦ ઓર્પિ-મેન્ટ. લાં ૦ યલો આર્સેનિક સલ્ફાઈડમ

હરતાલની ગણુના ઉપરસમા છે ફટકડી અને અભ્રકમાથી હરતાલ થાય છે. હરતાલ આદ્ર પ્રકારની છે, એ સર્વમા ગોદતી* હરતાલ ઉત્તમ છે તેના અભાવે પત્રી લેવી; આ વયગ્રથાપક છે. જે હરતાલ સોના જેવી ચક્રચક્રિત, અભ્રક જેવા પતરા છૂટવાવાળી તે પત્રી હરતાલ એ રસાયન વિષે ઉત્તમ ગુણકાન્ક છે. જે પિંડ જેવી હલકી અને જેમા સત્ત્વ થોડું હોય છે તે પિંડહરતાલ. એ સ્ત્રીઓના પુષ્પનો નાશ કરે છે. શુદ્ધ હરતાલ+ :—કાંતિ અને વીર્યને વધારે છે તથા કુષ્ઠ, કકરોગ, જરા અને મૃત્યુનો નાશ કરે છે અશુદ્ધ હરતાલ :—આયુષ્યનો નાશ કરે છે તથા કફ, વાયુ, મેહ, તાપ, ફેલ્લા તથા અંગનો સંક્રાંચ, એ વિકારો કરે છે શોધનx :—હરતાલના ખારીક કકડા કરી તેની કપડામા પોટલી બાધી દોલાચંત્રમા ઘાલી કાઢુમા એક પહોર પર્યંત સીજવવી, તેમ જ કોળાના રસમા એક પહોર, તલના તેલમા એક પહોર અને ત્રિકળાના કાઢામા એક પહોર સીજવવી, એટલે શુદ્ધ થાય છે હરતાલભસ્મ- :—(૧) શુદ્ધ હર-

* અહીં ભૂલથી ઊલટું લખાયેલું છે પત્રી હરતાલ ઉત્તમ છે અભાવમા ગોદતી લેવી, એમ લખવું જોઈએ હરતાલનું શોધન અને મારણુ આપેલ છે તે પત્રી હરતાલનું જ આપેલ છે, ગોદતીનું અપાયેલ નથી ગોદતીની તપાસ રસાયનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી કરવાથી એ ગધકની એક જાત જણાય છે હરતાલ અને ગોદતીના ગુણમા મોટું અંતર છે હરતાલ અતિ ઉષ્ણ છે ગોદતી અતિ સૌમ્ય છે બાળકોને ગોદતી નિર્ભય-તાપૂર્વક અપાય છે

+ હરતાલને પીળો સોમલ કહે છે, કેમકે એને સોમલ ૨ ભાગ અને ગધક ૩ ભાગ લઈ તૈયાર કરે છે x ભૂરા કોળાનો રસ અથવા નોળવેલ(નાકુલી)નો રસ અથવા જરુ અને સાકરનું સેવન કરવાથી હરતાલના દોષથી મુક્ત થવાય છે

- (૧) હરતાલભસ્મ કરવાની વિધિ :—પાચ તોલા હરતાલને પ્રથમ દહીં મા ૭ દિવસ પડી રહેવા દેવી પછી કાઢી કુવારાના અકમાં ખરલ કરી ટીકડી બનાવી સુકાવી લેવી પછી પીપળાના લાકડા બાળી રાા શેર રાખ તૈયાર કરવી રાખ કપડાથી આળી લેવી પછી માટીના એક જાડા હાડલામા ૧૧ શેર રાખ

તાલ એકવીસ દિવસ પીપરના રસમા ખરલ કરવી તથા ગોળો કરી પીપળાની રાખ વડે અર્ધા ભરેલા માટલામા તે ગોળો મૂકી, પછી મોઢા પર્યંત તે જ રાખ ભરી ઉપર ઢાકણુ ખેસાડી કપડ-મટ્ટી કરી હજાર છાણાનો પુટ આપવો, એટલે યાગ પહોરમા ભસ્મ થાય છે એ ભસ્મ તપેલા લોઢા ઉપર નાખવા છતાં ધૂણી નીકળતી નથી અને શુભ્રવર્ણુ થાય છે. (૨) એક ભાગ શુદ્ધ હર-

ભરી ઉપર હરતાલની દીકડી રાખથી પછી ઉપર ખાકીની ૧ શેર રાખ નાખી દબાવી હાડકું ભરી આપવું ત્યાર પછી ચૂલા ઉપર ચટાવી નીચે ધોરડીના લાકડાની આથ આપવી અગ્નિ બહુ જ એછો હોવો જોઈએ રાખના ઉપર વાર વાર જોતા રહેવું જો કોઈ જગ્યાએ કાટ પડે તો થોડી રાખ નાખી દબાવી દેવું જો સલાળવામા નહિ આવે તો હરતાલ ભરી જશે આવી રીતે ૧૮ કલાક અગ્નિ આપવો પછી સ્વાગ શીતળ થાય ત્યારે હાડી ઉતાગી દીકડીઓ કાઢી લેવી દીકડીઓના ઉપર થોડી રાખ ચોટેલી હશે તે ચાકુથી છોલી નાખવી, એટલે નીચેથી સફેદ હરતાલભસ્મ મળશે કદાચ પીળો રંગ રહી જાય તો ફરીને આ જ રીતે ૬થી ૧૨ કલાક સુધી મદાસિ આપવો (આવી રીતે સોમલ પણ અઘેડાની રાખમા તૈયાર થાય છે)

(૨) બીજો પ્રકાર —કાયકળ ૧૦ શેરને એક લોઢાના વાસણમા બાળી સફેદ રાખ કરવી આ રાખને આળી લેવી, પછી તેનો અર્ધો ભાગ એક નાની જડી હાડલીમા ભરી ઉપર જે તોલા હરતાલ રાખવી. પછી હરતાલ ન દેખાય એટલી રાખ ભરી એક અબ્રકનુ પતર ગોળાકાર કાપી ઉપર રાખવું ત્યાર પછી ખાકીની રાખ ઉપર દબાવી હાડલી ભરી આપવી ત્યાર પછી નાના ચૂલા ઉપર નીચે અગ્રૂઠા જેવડાં જડાં જે લાકડાનો ૩ કલાક અગ્નિ આપવો સ્વાગ શીતળ થયેથી કાઢી લીધુના રસમા ખરલ કરી દીકડી બાધી ઉપરની રાખમા દબાવી ફરીથી ત્રણ કલાક અગ્નિ આપવાથી સફેદ ભસ્મ બની જાય છે પીળો રંગ જણાય તો એક વખત ફરીથી અગ્નિ આપવો

(૩) હરતાલનાં ફૂલ ઉડાડવાની વિધિ:—પાંચ તોલા શુદ્ધ તપકિયા હરતાલ લઈ મોશ્મોટી ખાડી લેવી પછી એક નાની હાડલીમા નાખી હાડલીના મોઢા ઉપર જડા કાગળની ટોપી (અથવા કાચનો ગ્લાસ) ચોટાડી દેવો કાગળની ટોપી એવી હોવી જોઈએ કે પળળી સિપાઈ સાફાની અંદર ટોપી ગમે છે તેવા આકારવાળી બનાવવી હાડલી પર એવી ચોટાડવી કે જરા પણ જગ્યા વાયુ આવવા-જવાની ન રહે તેમ જ ટોપીમા ઉપર પણ ન રહે ચત્ર આવી રીતે તૈયાર કર્યા પછી નાના ચૂલા પર ચટાવી સાવધાનતાપૂર્વક ૧૨ કલાક અગ્નિ થોડોથોડો આપવો ટોપીમાથી ધુમાડો ન નીકળે તે સલાળવું. ધુમાડો કોઈ પણ જગ્યાએથી નીકળતો જણાય તો તે સ્થાન તરત બંધ કરી દેવું સ્વાગ શીતળ થયેથી કાતરથી ટોપીને કાતગી અલગ કરવી હાડીના ગળામા તથા ટોપીની નીચેના ભાગમા સ્વાદાર શ્વેત ફૂલ જે દેખાય તે ખોતરી લેવા ટોપીના ઉપરના ભાગમા જે પીળો ભાગ લાગેલો હોય છે તે વિશુદ્ધ ગંધક છે તે પણ ઉપયોગી છે કુદ, ઉપદગ તથા રક્તવિકારમા લાભદાયક છે હરતાલના ફૂલ ૧૦ રતી પ્રમાણે સર્પ કરડેલા મનુષ્યને પા પા કલાકે આપતા રહેવું વધારે ગરમી જણાય તો દૂધમા ધી મેળવી પિવડાવવું. માથા ઉપર ઠંડા પાણીનો છટકાવ વારંવાર કરતા રહેવું એટલે ભયંકર સર્પવિષના ઝેરથી પણ મુક્ત થઈ જશે

(શ્રી કવિરાજ પ્રતાપસિ હજી રસાયનાઆર્યના લેખમાથી)

(૪) ગોદતી હરતાલ(ધાપાણુ)નું શોધન તથા મારણુ:—ગોદતી હરતાલ સફેદ રંગની હોય તેને લાવી ગોમૂતમાં એકબે કલાક ઉકાળી સાફ પાણીથી ધોઈ લેવી પછી આકડાના પાનને ખાડી તેની વચ્ચે ગોદતીના ટુકડાને રાખી કપડમટ્ટી કરી ગજપુટ અગ્નિ આપવાથી ભસ્મ તૈયાર થાય છે ગોદતી ૧ શેર લેવી આકડાના પાન લગભગ ૨ શેર લેવા જોઈએ આવી રીતે કુવાગ્ના ગર્ભમા કરી રાકાય છે ગોદતી ભસ્મ સફેદ રંગની મુલાયમ બને છે તે કપડાથી આળી શીશીમા ભરી લેવી ગોદતી ભસ્મ ૩ રતીથી ૧ માસ સુધી દિવસમા જે વખત આપવી મધમાં મેળવી ચાટવા આપવી અથવા સાકરમા મેળવી ખાઈ જવી ઉપર એક ધૂટડો પાણી પીવું ગોદતી ભસ્મ માથાનો દુખાવો, જીર્ણવર, સ્ત્રીઓને થતો રક્ત-પ્રદર, ઉધરસ, ગંગીરની નિર્બળતા વગેરે પર અપાય છે મેલેરિયા ઉપર પણ સારું કામ આપે છે નાના દૂધ પીતા બાળકોને પણ બાથી ૧ રતી પ્રમાણમા માતાના દૂધની સાથે અથવા મધમાં તાવ, ઉધરસ, અજીર્ણ તથા કબજિયાત માટે અપાય છે

(૫) સંખિયા ગોદતી ભસ્મ.—ગોદતી ૫ તોલા, સોમલ સફેદ ૨ તોલા લઈ ખાગીક ચૂર્ણ કરી કુવાગ્ના રસમા ત્રણ કલાક ખરલ કરી દીકડી બાધવી પછી રાસવામા મૂકી મજબૂત ત્રણ કપડપટ્ટી કરી ૧૫ શેર છાણાનો અગ્નિ આપવાથી ઉત્તમ પ્રકારની ભસ્મ બને છે માત્ર ૧ રતી મલાઈ ૪ તોલાની સાથે આપવાથી શ્વાસ, જીર્ણવર અને નિર્બળતા દૂર થાય છે આ ભસ્મ લેનારે ધી ખૂબ ખાવું તથા ખટાઈ ખિલકુલ નહિ ખાવી આ રીતે હરતાલ અને ગોદતી મેળવીને પણ ભસ્મ કરી રાકાય છે

તાલ અને ખે લાગ ધૂવાસ લઈ, માટલામા આમલીની કિવા પીપળાની ગખોડી અર્ધી લરી, તે ઉપર અર્ધો ધૂવાસ ભરવો. તે ઉપર હરતાલ મૂકી પુનઃ ધૂવાસ ઉપર નાખી તે ઉપર રાખોડી કંક પર્થત લરી, મુખ ઉપર ઢાકણ મૂકી, કપડમટ્ટી કરી ચૂલા ઉપર મૂકવું અને ચાર પહોર અગ્નિ કરવો; એટલે હરતાલની ભસ્મ શુદ્ધ અને નિર્ધૂમ થાય છે જે હરતાલની ભસ્મ અગ્નિ ઉપર નિર્ધૂમ ગ્રહે છે, તે ભસ્મ સારી થઈ એમ સમજવું, તે ધુમાડા સહિત જણાય તો તે કાચી જાણવી (૩) હરતાલ ૨ લાગ, પારો ૧ લાગ અને ફટકડી ૫ લાગ, એ સર્વ ઔષધો એકત્ર કરી, ઘોળા સાટોડીના રસમા ખરલ કરવા પછી તેની થેપલી કરી શરાવસપુટમા ઘાલી સધિલેપ કરવો. અને ગજપુટ આપવો, એટલે સુંદર ભસ્મ થાય છે. એ ચોખ્ખા જેટલી આપવી (૪) શુદ્ધ હરતાલ કુંવાર, કોળું અને દહીમા ત્રણ વાર ઘૂટી ગોળો કરી સૂકવવી. પછી માટલામા છ આગળ મીઠું ભરી, તે ઉપર હરતાલ લોખંડી દાળડીમા ભરી, બત્રીસ પહોર (ચાર દિવસ ને ચાર રાત્રિ) ક્રમથી (પ્રથમ મંદ, પછી મધ્યમ, અતમા તેજ) અગ્નિ કરવો, એટલે ચૂના જેવી થાય છે. એ ચોખ્ખાભાર સાકરમા આપવાથી વાતરકત અને જ્વરનો નાશ કરે છે. હરતાલ સત્ત્વપાતન :—(૧) હરતાલ તથા લાખ, રાઈ, તલ, સરગવાની છાલ, ટકણખાગ, મીઠું અને ગોળ, એ પદાર્થો, હરતાલના અર્ધા વજનને લઈ તેમા હરતાલ ખરલ કરી સચ્છિદ્ર કુલડીનું મોઢું બધ કરવું, તથા પાતાળયત્ર વડે પુટ દેવો એટલે સત્ત્વ નીકળે છે (૨) હરતાલ અને ટકણખાર, ભેસનું ઘી, મધ અને કળથીના કાઢાની લાવના આપી, તે હાલ્લીમા ભરી, તે ઉપર સચ્છિદ્ર ઢાકણ ખેસાડી સધિલેપ કરવો અને છિદ્રને નળા ખેસાડવી તથા ચાર પહોર અગ્નિ કરવો. નળામાથી ઘોળા ધુમાડી જવા લાગે એટલે અગ્નિ બધ કરવો, પછી ઉપરની થાળી કાઢી સત્ત્વ લેવું (૩) નેપાળાના ગિયા અને એરકામા હરતાલ ખરલ કરી શીશીમા ભરી અને વાલુકાયત્રમા મૂકી સિદ્ધ કરી શીશીનું કંક ગ્રિથિત સત્ત્વ લેવું હરતાલસત્ત્વ દુ સાધ્ય વાતરકત ઉપર એક ચોખ્ખાભાર આપવું, તથા પથ્થને માટે ચણા અને ઘી ચોળવું, એટલે ચૌદ દિવસમા રોગથી મુક્ત થશે. હરતાલભસ્મનાં અનુપાનો :—અર્ધી ચણોડીભાર હરતાલભસ્મ છ વાલ ખડીસાકરમા લેવાથી એ શી પ્રકારના વાયુ, કફ, પિત્ત, કુષ્ઠ, પ્રમેહ અને અર્શનો નાશ કરે છે. હરતાલભસ્મ એક ચણોડીભાર ગળાના કાઢામા લેવાથી ઉપદ્રવયુક્ત વાતરકત અને ૧૮ કુષ્ઠોનો નાશ કરે છે. હરતાલભસ્મ વછનાગ અને જીરામા અપરમાર ઉપર, આળાહળદરમા રક્તવિકાર ઉપર, સમુદ્રફળમા જલોદર ઉપર, દેવદાલી(કૂકડવેલ)ના રસમા ભગદર ઉપર, ફિરગોપદશ, વિસર્પ, મંડળ, કડૂ, ખસ, ફેણા, વાતરકત સળધી વિકાર, વિષ, પિત્ત, કફ અને ત્રણ ઉપર અનુપાન પરત્વે આપવી જ્વર, ક્ષય તથા પાકુરોગને માટે ખડીસાકરમા આપવી. વાયુ, શળ અને બાળત (મૂત્રા) રોગ ઉપર આદાના રસમા આપવી. સન્નિપાત, અર્ધાંગવાયુ અને વાયુગોળા ઉપર એ જ અનુપાનમા આપવી. નિર્બળ માણસને જ્યેષ્ઠમા, ક્ષય ઉપર પાનમા, વીર્ય-વૃદ્ધિ ઉપર પાકેલા પાન સાથે, ઊર્ધ્વશ્વાસ ઉપર હરડે સાથે સુસ્નાઈ (નિર્બળતાને) માટે નગોડ સાથે, દુર્ગંધી ઉપર ચંપાના ફૂલમા અથવા સુગંધી પદાર્થો સાથે, વાયુ ઉપર આદાના રસમા, પ્રમેહ ઉપર તુલસીના રસમા, જલોદર ઉપર બકરીના મૂત્રમા, શૈલ ઉપર ફેસર અને જવત્રીમા, અગ્નિમાઘ ઉપર મધ અને લીંડીપીપરમા, ત્વલનને માટે લવંગ, તજ તથા કપૂરની સાથે, અષ્ટાદશ કુષ્ઠો ઉપર નિર્બળી સાથે અને કામવૃદ્ધિ ઉપર ગાયના દૂધ સાથે આપવી પથ્થ :—ત્રી, ભાત અથવા ગાયનું દૂધ. ઉપયોગ—(૧) વીંછીના ત્રિપ ઉપર :—હરતાલ અને નવસાર પાણીમા વાટો લેપ કરવો અથવા એની ગોળી કરી તે ઘસી ચોપડવી એટલે વેદના તત્કાળ નાશ પામે છે (૨) કણ્ઠકીટ દૂર થવા માટે :—હરતાલ ગોમૂત્રમા ઘસી લેપ કરવો. (૩) ગડમાલ અને ગલગંડ ઉપર :—હરતાલના ગોમૂત્રમા ઘસી લેપ કરવો (૪) નિર્લોભકરગુ :—હરતાલ ૧ લાગ, શ ખચૂર્ણ ૫ લાગ અને ખાખરાની ભસ્મ ૧ લાગ એકત્ર કરી લેપ કરવો. (૫) ખોડા ઉપર :—હરતાલ અને કળા-ચૂનો પાણીમા વાટી લેપ કરવો. (૬) મૂળવ્યાધિ ઉપર :—થુરિયાના અને કરજના રસમા હરતાલ

* હરતાલ તથા ચૂનો લગાડવાથી વાળ પણ ચાલ્યા જાય છે માટે આ ઉપાય વિચારપૂર્વક કરવો

ધસી લેપ કરવો, એટલે સોળયુક્ત વાતાશનો નાશ થાય છે.+

૬૨—હિરાકસી

સ ૦ કં ૦ કાસીમ. મં ૦ હિરાકસ. હિં ૦ કસીસ ફાં ૦ બકે સખ્ગ. અં ૦ બજે અખદર, બજે અસ્ફદર ઇં ૦ સલ્ફેટ ઓફ આયર્ન લાં ૦ ફેરી સલ્ફાસ

હિરાકસીની ઉરસમા ગણુના છે. હિરાકસી વાલુક અને પુષ્પવાલુક એમ બે પ્રકારની છે. હિરાકસીનો રંગ લગારેક ધોળો અને નીલ (કાળો ગળીવરણો) હોય છે, જે કિંચિત્ પીળા રંગની હિરાકસી હોય છે તેને પુષ્પવાલુક કહે છે. **હિરાકસી** :—અતિ પ્રશન્ત, ઉષ્ણ, તૂરી, ખાટી તથા નેત્રાને હિતાવહ છે અને વિષ, વાયુ, કફ, ત્રણ, શ્વેત, ક્રોઢ, ક્ષય, કેશ, નેત્ર, કંડૂ, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા અશ્મરીનો નાશ કરે છે **શોધન** :—હિરાકસી એકવાર લાગરાના રસમા પચન કરવી, એટલે શુદ્ધ થાય છે **મારણુ** :—ગધક તથા હિરાકસીનો એકત્ર પુટ આપવો એટલે ભસ્મ થાય છે. **ઉપયોગ** :—(૧) ગંડમાલા ઉપર :—હિરાકસીનો અને લિલામો અથવા માત્ર હિરાકસી આકડાના દૂધમા ઘસી લેપ કરવો (૨) વૃષણકૃચ્છ્ર (વૃષણને ખજવાળવાથી ફેલાયો થાય છે તે) અને અહિપતન (ખાળેની ગુદા ન ધોવાથી તેમા કંડૂ ઉત્પન્ન થઈ ફેલાયો થાય છે તે) ઉપર :—હિરાકસી, ગોરોચન, મોરચુથુ, હરતાલ અને રસાજનનો લીણુના રસમા ખરલ કરી લેપ કરવો. (૩) પાંડુ, ક્ષય, ગુદમ, ખરોળ, શૂળ અને સંપૂર્ણ નેત્રરોગ ઉપર :—હિરાકસીની ભસ્મ, ત્રિક્ષણ અને મરી એકત્ર કરી તે ૦૧ તોલો ઘી અને મધમા એક મહિનો આપવું

૬૩—હિંગળોક

સ ૦ બં ૦ હિંગુલ, મં ૦ હિંગુળ. હિં ૦ સીગરફ કં ૦ હિંગુલિયક. તૈ ૦ હિંગિલા કામુ ફાં ૦ સીંગ્રફ. અં ૦ અજફર. ઇં ૦ રેડ સલ્ફ્યુરેટ ઓફ મરક્યુરી નેટિવ સીનાખાર. લાં ૦ હાઈડ્રાજિરી સલ્ફ્યુરેટમ.

હિંગળોકની ઉત્પત્તિ :—અશુદ્ધ પારો એક લાગ અને ગધક ૪ લાગને લોઢાના વાસણમાં કઢવી એકત્ર કરી તેના કકડા કરી, કાચની શીશીમા ભરી તેને એક આગળ કપડમટ્ટીનો લેપ કરી છાયામા સૂકવી, વાલુકાયત્રમા એક દિવસ અગ્નિ આપવો. પછી પાચ દિવસ સુધી ક્રમવૃદ્ધિએ અગ્નિ કરી સાતમા દિવસે કાઢી લેવો તે હિંગળોક ધણો ઉત્તમ હોય છે x **શોધન** :—(૧) હિંગળોક

+ (૧) **હરસના મસા ઉપર** :—(અર્શોહર દ્રાવણ) તપકિયા હરતાલ ૧ તોલો, ઝેરકોચલા ૧ તોલો તથા અફીણુ ૧ તોલો લઈ ખારીક વાટી ૨ શેર પાણીમા મેળવી ક્વાય કરવો ન્યારે પાણી આશરે ૭-૮ તોલા રહે ત્યારે ઉતારી ઉપરથી પાણી નિતારી શીશીમા ભરી લેવું હરસવાળાને પહેલા દિવસે જુલાખ આપી મસાને ઘોડાના વાળથી મજબૂત બાધી આપવો પછી તે ત્રણ દિવસ સુધી ઉપરનું પાણી ચોપડવું ચોથે દિવસે મસો મરી ગયો હોય તો ચીચિયાથી ખેચી લેવો જો મસો મરી ન ગયો હોય તો ફરીને એક જ દિવસ પાણી ચોપડવું, પછી મસો ખેચી લેવો જે ત્રણ થાય તેના ઉપર જસતની ભસ્મ અથવા સફેદો માખણમા મેળવી ચોપડતા રહેવું, એટલે થોડા દિવસમા નવી સારી આમડી આવી જાય છે ઔષધિનો પ્રયોગ ચાલતો હોય ત્યાં સુધી વધારે ફરજ નહિ તેમ જ વધારે મહેનતવાળું કામ ન કરવું

(૨) **સફેદ કુષ્ઠ ઉપર લેપ** :—પતરી હરતાલ તોલા ૫, બાવચી તોલા ૧૦, મનશીલ તોલો ૧, ચિત્રકમૂળ તોલા ૨ તથા હળદર તોલા ૨ લઈ સર્વ વસ્તુઓને ખાડી ખારીક ચૂર્ણ કરી ગોમૂત્રમા ૩ દિવસ ભિન્નવી દેવું પછી ખરલ કરી સોગડી બાધવી સુકાઈ ગયા પછી ગોમૂત્રમા ઘસી કુષ્ઠના ઉપર લેપ કરવાથી થોડા દિવસમા કોણા જોડી પાણી ઝરી રૂઝ આવી જાય છે

x બળરમા હિંગળોક આવે છે તેમા ‘૩મી સીંગરફ’ સર્વથી સારો કહેવાય છે, કારણ કે ૧ શેર ૩મી હિંગળોકમાથી થોણો શેરથી વધારે પારો નીકળે છે હિંગળોકમાથી પારો કાઢવાની વિધિ —(૧) પ્રથમ હિંગળોકને લીમડાના પાનના રસમા અથવા લીંણુના રસમા ૩ કલાક ખરલ કરી નાની નાની ટીકડી બનાવવી પછી સુતલી ડમરુચંદ્રમા ટીકડી ભરી મજબૂત પેક કરી ચૂલા પર રાખી બાર કલાક અગ્નિ આપવો ઉપરના ઘડા પર ભીના કપડાની ગડી વારવાર ખદલતા રહેવી નીચેની હાડી પર પાણીનું ટીપું ન પડે તે સલાખનું બાર કલાક અગ્નિ આપ્યા પછી હાડી કંડી થાય, ત્યારે સાવધાનીથી સપુટ આડો રાખીને ખોલવું તથા ઉપરની હાડીમા તળિયે ચોટેલો પારો કાઢી લેવો નીચે રહેલી સીંગરફની રાખમાં

ખલમા નાખી મેઢીના દૂધના સાત પુઠો તથા લીંબુના રસમા સાત એના ચૌદ પુઠો આપવા; એટલે હિંગજોક શુદ્ધ થાય છે. (૨) હિંગજોક આફના રસમા સાત વાર, મોટા ચૂકાના રસમાં સાત વાર એવી રીતે ભાવનાઓ આપી સુકવવું; એટલે નિર્દોષ થાય છે. **મારણુ** :—(૧) એક વાલ હરતાલની ભૂકી કોડિયામા નાખી તે ઉપર એક તોલો હિંગજોકનો કાકરો મૂકી બે તોલા આદાનો રસ નાખવો તથા તેની આસપાસ ૩ માસા લવગ પાથરવા; પછી તે ચૂલા ઉપર મૂકી મદાગિન વડે ત્રણ ઘટિકા પચન કરવું; પછી ઉતારી વાટી રાખવું. તે પાનમા એક ગુળભાર આપવું આ ભરમ પુષ્ટિકારક છે. એ પાકુ, શુળ, ક્ષય તથા સર્વ રોગ ઉપર આપવી (૨) હિંગજોકના ચણા જેવડા કંકડા કરી ચંદ્રકાતના અથવા લોખંડના વાસણમા નાખી ફૂકવા. તે ગરમ થાય એટલે તેમા મેઢીના દૂધ વડે દશ વાર, આકડાના દૂધ વડે દશ વાર, દીપ્તવર્ગ વડે દશ વાર, કપીલા વડે પાંચ વાર અને દુગધવર્ગ વડે ૫ વાર એવી રીતે વાસણમા ભાવનાઓ આપવાથી તૈયાર થાય છે. આ શતાક હિંગજોક અનેક રોગોનો નાશ કરે છે તથા ભૂખ વધારે છે એ અનુપાન વડે સર્વ રોગો ઉપર આપવી. **હિંગજોક** :—કડવું, તૂરુ અને તીખું છે તથા નેત્રરોગ, કંક, પિત્ત, હૃદાસ, કોઢ, જ્વર, કમળો, પ્લીહા અને આમવાતનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ** :—(૧) ઉપદ્રશ ઉપર :—આકડાના મૂળની છાલ અને હિંગજોકની ધૂણી શિશ્નને આપવી, એટલે ચાદી તથા સોજો ત્વરિત દૂર થાય છે. (૨) વ્રણ ઉપર :—ઈસખ ધ અને હિંગજોકની ધૂણી આપવી x

કદાચ પારો રહી ગયો હોય તો ફરીથી પેક કરી આવી જ રીતે કાઢી લેવો. (૨) બીજો પ્રકાર —ડમરુચત્રની રીતે પેક કરવાને બદલે નીચેની હાડલીથી બે મોટી તાવડી બરાબર સરખી રીતે હાડલીના ઉપર રહે, જેમા વચ્ચે સાચો ખુલ્લો ન જાણાય તેવી રીતે લેવી. એક તાવડી વારવાર પા પા કલાકે ઉતારી બીજી તાવડી ઉપર રાખી આપવી તાવડીની ઉપર બીજી કપડું રાખવું વારવાર લાગેલો પારો ખોલતા જવું. આવી રીતે કરવાથી પણ ૮-૧૦ કલાકમા સર્વ પારો નીકળી આવે છે. (૩) ત્રીજો પ્રકાર —પ્રથમ પ્રકારમા કહેલી રીતે હિંગજોકની દીકડી બનાવી હિંગજોકના વજનથી બમણા ચીથરા લઈ પાથરી તેમા હિંગજોક એકસરખી લાઈનમા રાખી પડદાની માફક કપડાને વીટી લેવા પછી એક પડોળા વાસણમા રાખી દિવાસળીથી સળગાવવા ઉપર એક માટીનું બહુ જ મોટું ફુંડું બિલકું ઢાકી દેવું માટીનું ફુંડું થોડું ભીજું રહે, હવા આવવા માટે ધ્રુવ જેટલી જગ્યા નીચે ખાલી રહે એવી રીતે રાખવા માટે નીચે ત્રણ ઈંટ રાખી તે ઉપર મૂકવું. જ્યારે કપડા બળી રહે ત્યારે ઉપરના ફુંડા નીચે લાગેલા પારાને ખોલી લેવો નીચેના વાસણમા રહી ગયો હોય તેને પાણીથી ધોઈને કાઢી લેવો. કદાચ હિંગજોકને લીંબુના રસની ભાવના ન આપે અને એમ ને એમ ચૂર્ણ પાથરી કપડા લપેટી દે તોપણ પારો નીકળી આવે છે.

x (૧) **હિંગજોકની ભરમ કરવાની વિધિ** :—૨ તોલા હિંગજોક (૩મી સી ગરક) તથા ૪ તોલા લાલ અથવા ગુલાબી ફટકડી લઈ બંનેને અલગ અલગ બારીક વાટવા પછી એક ગરાવમા ૨ તોલા ફટકડીનું ચૂર્ણ નાખી ઉપર હિંગજોકનું ચૂર્ણ મૂકવું ત્યાર પછી બાકી રહેલ ફટકડીનું ચૂર્ણ ઉપર નાખી હિંગજોક દબાવી દેવો. પછી બરાબર બધેએસતું બીજું શરાવ ઉપર રાખી મજબૂત કપડમટ્ટી કરવી કપડમટ્ટી કરતી વખતે શરાવ આમતેમ હાલીને ફટકડી ઉપરથી પડી જઈને હિંગજોક ખુલ્લો ન થઈ જાય તે સંભાળવાનું છે. કપડમટ્ટી સારી સુકાય ત્યારે ૪ શેર છાણાની આચ આપવી સ્વાખ ગીતળ થયેથી કાઢી વાટી શીગ્રીમા ભરવી આ ભરમ ગુલાબી રંગની થાય છે વજન આગરે બે તોલા રહેશે ફટકડીનો ઘણો ભાગ બળી જાય છે, તેમ જ હિંગજોકમાંથી કેટલોક પારો ભરી જાય છે જે ફટકડીના ફૂલાના ૩૫મા ભરમ મળે છે તેમા હિંગજોકના સંયોગથી કેટલોક ગુણ આવી ગયો હોય છે આ ભરમની માત્રા ૧થી ૩ રતી છે. ફિવસમા બે વખત આપવી પિત્તજ્વર ઉપર સાકર સાથે, વિષમજ્વરમા નાની હરડે (હીમજ)ના ચૂર્ણ સાથે, નિર્બળતા દૂર કરવા તથા પ્રમેહ ઉપર મલાઈ તથા સાકર સાથે આપવી ખાસી તથા ફમ ઉપર નાગરવેલના પાનમા આપવી. (૨) **બીજો પ્રકાર** :—૩ તોલા ૩મી સી ગરક લઈ એક રી ગણા (મારુ બેગન)મા ભરી ઉપર ઘઉંના આઠાથી પેક કરવું પછી બાકી રોકે છે તેવી રીતે ગરમ રાખમા રી ગણા સારી રીતે બફાઈ જાય ત્યાં સુધી દબાવી રાખવું પછી ખોલી કાઢી બીજી રી ગણામા ઉપર મુજબ પેક કરી બાકી આવી રીતે ૨૧ રી ગણામા હિંગજોકને બાફવાથી ભરમ (હિંગુલ રસાન) તૈયાર થાય છે આ ભરમનો ઉપયોગ રસસિ દૂર દિગુણ ગધકની બદલીમા કરવો માત્રા ૧થી ૨ રતી નિર્બળતા તથા પ્રમેહ દૂર કરવા માટે મધ તથા લીંબીપરના સાથે તાવ, ઉધરસ, વાતરોગ, હૃદરોગ વગેરે રોગના આપી ગકાય છે.

૫-ઔષધિક્રિયા

(રસાયન, ચૂર્ણ, ગુટી, ક્વાથ, યોગ, લેપ, ચર્ક, આસવ, અંજન, તૈલ, ઘૂત, ક્ષાર અને મલમલો વિધિ, ગુણ તથા ઉપયોગ ઇત્યાદિ)

અલ્પસ્યાપિ મહાર્થત્વં પ્રભૂતસ્યાલ્પકર્મણામ્ ।
કુર્યાત્સંયોગવિશ્લેષાન્ કાલસંસ્કારયુક્તિભિઃ ॥ ૧ ॥

૧-રસાયન

(૧) રસોપયોગી વિષયો

૧ અગ્નિના પ્રકાર:—રસાયનોને માટે ધૂમ્રાગ્નિ, દીપ્તિ, મંદાગ્નિ, મધ્યમાગ્નિ, ખરાગ્નિ અને ભડાગ્નિ, એમ છ પ્રકારનો અગ્નિ છે જે લાકડા અગ્નિ આપવામા વાપરવા, તે ઝાડીમા સાગ સુકાયેલા, મૂઠીમા આવી શકે તેવા ભડા અને ખેર આદિકના ટોચ તેને કાષ્ટમાન, એટલે કે અગ્નિ આપવા માટે ભડાઈ વગેરેમા યોગ્યતાવાળા કહે છે જ્યાંના નહિ નીકળતા જે અગ્નિમાથી માત્ર ધુમાડો જ નીકળે તેને ધૂમ્રાગ્નિ કહે છે. મૂઠીમા આવી શકે તેટલા ભડા લાકડાની આડમા ભાગની ચીરીને સળગાવી જે અગ્નિ કરે તે દીપ્તિ અગ્નિ અને ચોથા ભાગની ચીરી વડે જે અગ્નિ કરે તેને મંદાગ્નિ જાણવો એક લાકડાની બે ચીરીઓ સાથે સળગાવીને કરેલા અગ્નિને મધ્યમાગ્નિ અને એવી પાચ ચીરીઓ સાથે સળગાવવા મૂઠીને કરેલો અગ્નિ તે ખરાગ્નિ છે; એ સર્વ કામમા યોગ્ય છે વળી જે અગ્નિથી પાત્રના મથાળા સુધી ચોતરફ જવાળાઓ પ્રસંગે તેને ભડાગ્નિ જાણવો.

૨ પુટ આપવાના પ્રકાર:—(૧) લાળો, પહોળો અને બબ્બે હાથ ખાડો ખોદી તેમા અડધા અડધાં છાણા ભરી તેના ઉપર કપડમટ્ટી કરેલ શરાવ અથવા મૂસ ગોઠવી, ઉપર છાણા ભરી પુટ આપે તે મહાપુટ. (૨) દોઢ હાથ લાળો, પહોળો અને ઊંડો ખાડો ખોદી ઉપર કહેલી રીતે પુટ આપે તે ગજપુટ અથવા માહીષપુટ. (૩) એક હાથ જેટલો લાળો, પહોળો અને ઊંડો ખાડો ખોદી તેમા પુટ આપે તે વરાહપુટ. (૪) એક વેંત લાળો, પહોળો અને ઊંડો ખાડો ખોદી પુટ આપે તે કુકુરપુટ. (૫) વેતલર ખાડામાં માત્ર સાત અથવા આઠ છાણાં મૂકી પુટ આપે તે કપોતપુટ. (૬) ભૂમિ ઉપર છાણાનો અડધો ચૂરો (ગોળર) નાખી તેના ઉપર શરાવ ઇત્યાદિ રાખી ઉપર બાકીનું ગોળર નાખી ઢાકીને ઉપર અગ્નિ આપે તે ગોળરપુટ. આ પુટમા ખાડાનું અને ગોળરનું પ્રમાણ નથી; માટે મૃદુ અથવા કઠિન દ્રવ્ય હોય તેના પ્રમાણમા ૧૦૦ અથવા ૫૦ અથવા ૩૦ અડાયા છાણામા પુટ આપવો (૭) માટીની ગાંઠ લઈ તેને હાથની આંગળી આવે તેવા ૩૦ થી ૫૦ કાણા પાડી તેમા અડધા કોલસા ભરી તેના ઉપર કપડમટ્ટી કરેલું શરાવ અથવા મૂસ ગળી તેના ઉપર ખીજ કોલસા નાખી માટીના અથવા ઈંટોના ચૂલા ઉપર ગોઠવી સળગાવવું અને એ અગ્નિ ત્રીજ દિવસે કરી ગયા પછી માહેનું ઔષધ કાઢી લેવું, તેને કુંભપુટ કહે છે.

(૨) યંત્રો

૧ ડમરુયંત્ર:—નીચેનું માટલું નાનું અને ઉપરનું એનાથી બમણું મોટું એવા બે માટલાં લાવી તેની અંદર અને બહાર ખડીનો અથવા ગોપીચંદનો સારો લેપ કરી સૂકવી નાખવો. પછી નાના માટલામા લીજુના રસમા ખરલ કરેલ હિંગળોક રાખી તેના ઉપર મોટી માટલી ઊંધી વાળવી; અને બન્ને માટલીઓના મોડાના સાધાને ચૂનો ૧ ભાગ અને ઘઉંની કણક બે ભાગ લઈ પાણીથી એકત્ર કાલવી તે વડે ચોક્કસાઈથી બંધ કરવા; અથવા ગોપીચંદનથી કપડમટ્ટી કરવી, એને ડમરુયંત્ર કહે છે. આ યંત્ર ચૂલા ઉપર ગોઠવીને નીચે ચાર પ્રહર અગ્નિ આપવો અને ઉપરના માટલાના

તળિયા પર ભીજવેલા લૂગડાની આડ કે સોળ પટ કરેલી ગડી મૂકી તે સુકાઈ ન જાય તેટલા માટે વખતોવખત તેના ઉપર પાણી નાખતા જવું, સુકાવા દેવું નહિ, એટલે હિંગળોઝમાથી પારો બીડી ઉપરના મટકાના તળિયાને જઈ ચોટે છે. તેને યુક્તિથી કાઢી લેવો. આ જ પ્રમાણે નાનું યંત્ર કરીને કપૂરનાં ફૂલ પાડવા; પરંતુ નીચે ચૂલામાં બળતણના બદલે ઘીમાં ભીજવેલો કાકડો સળગાવવો એકલે ફૂલ સારા પડશે.

૨ ઊર્ધ્વનલિકા યંત્ર :—એક તપેલામાં ઔષધો નાખી તેના મોઢા પર ઢાકણુ વચ્ચેવચ્ચ અગૂડા જેવડા હિંદવાળું મજબૂત બેસાડી તે હિંદમાં નળી બેસાડી તે તપેલું ચૂલા ઉપર મૂકી નીચે તાપ કરવો; અને તે નળીનો ખીજો છેડો વાસણુ તરફના છેડા કરતા નીચે રહે તેમ કરીને તે ખીજા છેડા નીચે ખુલ્લા મુખવાળું એક ખીજું વાસણુ મૂકવું તે નળી વાટે તે વાસણુમાં અર્ક પડે છે. તે અર્ક ઉપર તેલ તરી આવે છે, તેને અત્તર કહે છે.

૩ વાલુકાયંત્ર :—ગોળ આતસી (અગ્નિ સહન કરે તેવી) શીશી લાવી ગોપીય દનની માટીથી સાત કપડમટ્ટી કરવી પછી પહોળા મોઢાનું માટીનું ઢાંકણુ લઈ તેની નીચે હાથનો અગૂડો જાય એવડું હિંદ પાડવું;+ અને જે રસાયન કચ્છાનું હોય તેની કાજળી તે આતસી શીશીમાં નાખી તે શીશી તે ઢાંકણમાં હિંદ ઉપર બીલી સીધી પકડી રાખીને, તેની નીચે પાણીથી કાલવેલી માટી અથવા ઘઉંના લોટના લોદાથી તે હાલે નહિ એવી રીતે ગોઠવવી પછી મીઠા પાણીની એટલે નદીની સમુદ્રકિનારાની નહિ) રેતી શીશીના ગળા સુધી ચોતરફ ભરવી અને તે ઢાંકણુ ચૂલા ઉપર ચઢાવીને જેવો અગ્નિ કહેલો હોય તેવો તેની નીચે કરવો શીશીમાં કાજળી મૂકી જ ભરવી; લીલી અથવા ભેજવાળી ભરવી નહિ x

૪ ભૂધરયંત્ર :—સરા હાથ ચારે ખૂણે સરખો ખાડો કરી તેની વચ્ચે એક વેતની નાની ખાડી કરી, તેમાં ઔષધ નાખેલો સરવો અથવા મૂસ મૂકીને બે અથવા ત્રણ આગળ માટી અગર રેત તે પર પાથરી ખાડીના ભાગમાં છાણું નાખી અગ્નિ આપે તે ભૂધરયંત્ર.

૫ દોલાયંત્ર :—ઔષધિથી ભિન્ન પારો લઈ તેને ત્રણ ભોજપત્રથી લપેટી પછી તેની લૂગડાથી પોટલી બાંધવી એને એક મજબૂત સળી લઈ તેને માટલાના મોઢા ઉપર આડી મૂકવી એ સળીની વચ્ચેવચ્ચ દોરી અથવા દોરો બાંધી તેને ખીજો છેડો તે પોટલી એટલે બે ટાંગવી કે જેથી માટલામાંના પદાર્થમાં તે પોટલી ફૂંચેલી રહે * પછી તે માટલું ચૂલા ઉપર ચઢાવી કહું હોય તેવી રીતે અગ્નિ આપવો એને દોલા અથવા સ્વેદન યંત્ર કહે છે

૬ ગર્ભયંત્ર :—અર્ક કાઢવાનો હોય તો એક વાસણુમાં પ્રથમ ઇંટ મૂકીને પછી તેના ઉપર વાડકી ગોઠવવી પછી ઇંટની આબુઆબુ વાસણુમાં તે તે ઔષધો નાખીને તે વાસણુના મોઢા ઉપર પાણીના ઘડિયાળ જેવી ખીજા વાડકી ચત્તી ઢાકી, માટી લગાડીને સાધો બંધ કરવો. તે પછી તે ચત્તી વાડકીમાં પાણી નાખી યંત્ર ચૂલા ઉપર મૂકી નીચે અગ્નિ કરવો પછી ઉપરની વાડકીમાંનું પાણી તપી જાય તેમ તેમ તેને ઉલેચી નાખતા જઈને ખીજું ઠંડું પાણી તેને બદલે ભરી મૂકતા રહેવું એમ કરવાથી ઉપરની વાડકીને તળિયે વરાળના જેવા બિંદુ ઝમીને યંત્રની અદર ઇંટના

+ આ હિંદ ઉપર એક ઠીકરી અથવા અબ્રકનુ પત્તર રાખવાનો રિવાજ છે

x વાલુકાયંત્રમાં જ્યારે કોઈ પણ જાતનું સિંદૂર બનાવવું હોય ત્યારે એક લોહશલાકા (છત્રીની લોઢાની દાડી) તૈયાર રાખવી જ્યારે જ્યારે મો બંધ થઈ જાય, ત્યારે ત્યારે વાર વાર છત્રીની દાડી અદર નાખવાથી મો ખુલ્લું થઈ જાય છે કોઈ વખત અગ્નિ આપવામાં ભૂલ થવાથી ગીશી તૂટી જાય તો એકદમ ત્યાંથી ભાગી જવું, કારણ કે એ શીશીમાંથી જે ગંધકનો ધુમાડો નીકળે છે તે અતિ હાનિકારક છે ઘણું ભાગે જ્યાં સુધી ગંધક બળતો રહે ત્યાં સુધી આગ મદમદ આપવી પડે છે ગંધક બળી જાય ત્યાર પછી અગ્નિ તેજ કરવામાં ગીશી ફૂટવાનો ડર રહેતો નથી

* પોટલીનું કપડું માટલાના તળિયાને અડતું ન રહે તે સલાજીવું, નહિ તો કપડું બળીને અદરની વસ્તુ માટલામાં પડી જશે

ઉપર રાખેલી વાડકીમાં અર્ક અથવા તેલ ટપકશે +

૭ પાતાળયત્ર :—એક હાથ લાખો, અને પહોળો અને જોડો ખાડો ખોદી તે ખાડામાં એક વાસણુ ગોઠવવું અને એક ખીખ વાસણુમાં જોઈએ તે ઔષધો નાખી તેના મો ઉપર સોયો જઈ શકે તેવડું છિદ્ર પાડેલું ઢાકણું મજબૂત ખેસાડી સાધો કપડમટ્ટીથી બંધ કરવો અને પછી સુકાયા પછી તે વાસણુને નીચેના હાડલા ઉપર જીધુ વાળી બંને વાસણો વચ્ચેના સાધો ચૂના તથા લોટ વડે મજબૂત બંધ કરવો પછી ઉપરના માટલાના ગળા સુધી પહોંચે તેટલે જીએ સુધી તે બંને વાસણોની આસપાસ માટી ભરવી અને ઉપલા મટકાની પીક પર અગ્નિ કરવો એટલે તેમાંના ઔષધોનું તેલ નીકળી ઢાકણામાંના છિદ્રવાટે નીચેના વાસણુમાં આવી પડશે. આ યત્રને પાતાળ-યત્ર કહે છે (આનાથી ધૂપેલ આદિ તેલ તૈયાગ થાય છે) x

૮ તેજોયત્ર (લંબક) :—એક જિલા ગળાનું તપેલું લઈ તેમાં અર્ધા સુધી ઔષધો નાખી પછી પાઠમાં કલા પ્રમાણે પાણી નાખી તેના મોઢા ઉપર બે નળીઓનું લંબક મૂકી પછી તેના સાધા લોટ તથા ચૂનાથી મજબૂત બંધ કરવા અને ઉપરના લંબકમાં પાણી ભરવું પછી યત્ર ચૂલા ઉપર મૂકી હેંઠે ધીમે તાપ લગાડવો. ઉપરના લંબકમાં પાણી જીનું થાય એટલે ઉપરની નળીથી તે પાણી કાઢી ખીણુ ટાકું પાણી નાખતા જવું. ખીણ નીચેની નળી નીચે મોટા મોઢાનો શીશો રાખી તેમાં અર્ક પડે તે લેવો આ યત્રને લંબક પણ કહે છે. કોઈ એને નલિકાયત્ર અને સરપાસ પણ કહે છે.

(૩) રસ*

૧ બોળબદ્ધ રસ :—પારો, ગંધક, ગળોનું સત્ત્વ એ સમાન ભાગે અને રાતો બોળ (હીરાબોળ)

+ આ યત્રને ‘આકાંક્ષાપાતન યત્ર’ પણ કહે છે ઉપરના ભાગમાં વાડકી રાખવાને બદલે પહોળા મોઢાનો તાબા અથવા પિત્તળનો ઘડો રાખવો એ વધારે અનુકૂળ રહે છે, કારણ કે ઘડામાં પાણી વધારે રહી શકે છે, જેથી વારંવાર બદલવું પડતું નથી

x પાતાળયત્રની ખીણ રીત —ચૂલા પર એક નાદ રાખી તેના ઉપર એક મોટું ઠીબક રાખવું ઠીબરામાં તથા નાદમાં બરાબર વચ્ચે એક એવું છિદ્ર કરવું કે જેથી અગ્નિશીશીનું મો અથવા ખીણ કોઈ શીશી જેમાં ઔષધિ ભરીને તેલ કાઢવું હોય તે બરાબર તેમાં આવી શકે પછી કપડમટ્ટી કરેલી શીશીમાં ઔષધિ નાખી શીશીના મોઢા ઉપર લોઢાના તારની ગોળી અથવા આટો ચાળવા માટે ચાળણી આવે છે તેનો હુકડો લપેટી ફસાવી દેવો, જેથી ઔષધિ નીકળી ન જાય તથા તેલ ટપકતું રહે આવી રીતે શીશી તૈયાર કરી ઠીબરામાં જીધી રાખવી શીશીના મોઢાની આસપાસ થોડી માટી લગાડી પછી ચારે બાજુ બબ્બે આગળ જેતી પાથરી એક લોઢાનું પાતળું પતરું (કેરોસીન તેલના ડબ્બા આવે છે તેનું) આસપાસ તારથી બાધી દેવું પછી ઠીબરામાં પતરાની આસપાસ ખાલી રહેલી જગ્યામાં છાણું અથવા કોલસાનો અગ્નિ આપવો નીચે ચૂલામાં એક વાડકી રાખવી, જેથી તેલ તેમાં ટપકીતું ભેગું થાય આગરે એક કલાક પછી તેલ ટપકતું રાત્ર થાય છે જ્યાં સુધી તેલ ટપકતું રહે ત્યાં સુધી અગ્નિ આપવો તેલ ટપકતું બંધ થાય ત્યારે અગ્નિ આપવો બંધ કરી દેવો વધારે કિંમતી તથા ઝેરી વસ્તુનાનું તેલ આવા યત્રથી કાઢવામાં અનુકૂળતા વિશેષ રહે છે

* એક મિત્રે આપેલા અનુભૂત ઉપચાર —રાખદ્રાવ રસ —આકાંક્ષાનું મૂળ, ચોરનું મૂળ, ખરસાણી-ચોરનું મૂળ, આમલીના છોડા, ખાખરાની છાલ, કેળનો સ્થલ, તલના છોડ, અધારી, મોથ, કોડી અને રાખ એ અગિયાર ચીજોની ખાખમાંથી પૃથક્ પૃથક્ તૈયાર કરેલા ખાર, પચલવણ (સિંધાલુણ, સંચળ, ખીડ-લવણ, વડાગરૂ મીઠું અને ગસિયું એટલે નદી કે સમુદ્રનું મીઠું), પાચ દ્યાર (એટલે સાંજખાર, જવખાર, નવસાર, ખરિયોખાર અને પાટિયો ટકણખાર) તથા પારો એ સઘળા સમાનભાગે લઈ પ્રથમ પારામાં તેનાથી ત્રણગણો ગંધક મર્દન કરી કાળજી તૈયાર કરી પછી તેમાં ખાકીની ચીજો ભેળી વાટી નાખી સર્વના સમાન ફટકડી, સૂરોખાર, હીરાકસી અને નવસાર નાખી લીણના રસમાં ખૂળ મર્દન કરી તેનો અર્ક પાડવાના માટીના નલિકાયત્રમાં નાખી ચૂલે ચડાવી ચાર પહોર સુધી આગ આપવી એનાથી તૈયાર થયેલા રસને રાખદ્રાવ રસ કહે છે એ રસમાં સોય નાખવાથી તે તેમાં ગળા જાય છે એવો એ અદ્ભુત રસ પાણીની સાથે એક અથવા બે વાલ આપવાથી તે શુદ્ધ (ગોળો), હરસ, બરોળ, ચક્રત અને હરના અનેક

તથા લાગ લઈ શીમળાના રસમા અગર કાઢામા ખરલ કરી ગોળીઓ વાળવી પ્રમાણ અને અનુપાન :—ચારથી આઠ રતી માખણ અને સાકરમા. ગુણુ :—સ્તંભક ઉપયોગ :—નાક, બાહ્ય જનુનેન્દ્રિય અને ગુદામાથી થનાર રક્તસ્રાવ, એના સેવનથી સારા થાય છે રક્તપિત્ત, ઘોળા આમ, અત્યાર્તવ (રાતો પ્રદર), એના ઉપર પણ એ અતિ ગુણુદાયક છે; તેમ જ પ્રમેહ અને મૂત્રકૃચ્છ્ર એના ઉપર પણ ચાલશે. પથ્ય :—વાતકર અને પિત્તકર પદાર્થો ખાવા નહિ આહારમિષ્ટ અને થોડો લેવો

૨ મહાજ્વરાંકુશ રસ :—પારો, ગંધક, વજનાગ, એ એકેક લાગ અને ધતૂરાના બીજ ૩ લાગ તથા સૂઠ, મરી, લીંડીપીપર એ દરેક બબ્બે લાગ લઈ બહુ જ ખારીક થાય ત્યાં સુધી ખરલ કરતા જઈ આદુ અને લીંબુના રસના પુટ આપવા તથા ગોળીઓ બાધવી શાર્દૂલધરમા એમા દારૂનીના મૂળ નાખવાનું કહેલું છે તે પ્રમાણે કરવાથી આ રસાયન સારક થાય છે પ્રમાણ અને અનુપાન :—એકથી દોઢ રતી સુધી આદાનો રમ અને મધ સાથે ગુણુ :—જ્વરદ્ધ અને દીપક ઉપયોગ :—ટાઢ ચઢ્યા સિવાય આવનારા કષ્ઠ પણ જ્વરમા તેમ જ સતત રહ્યા કરતા જ્વરમા તથા ચઢેજીતર થતા જ્વરમા આનો ઉપયોગ ઉત્તમ છે અપચો, પેટમા દુખવુ, પેટમા વાયુ વધવો, એવા વિકારો જે જ્વરની સાથે થતા હોય તે જ્વરમા આ વિશેષ ઉપયોગી છે જૂના સધિવાયુ ઉપર પણ એ આપવો. સર્વ તાવ ઉપર એનો ઉપયોગ થાય છે, એટલે એ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. અશક્ત મનુષ્યને તથા બાળકોને આ રસ આપવો નહિ એ વધુ માત્રામા આપવાથી આખોના ડોળા મોટા દેખાય છે. દિવસમા સાજ-સવાર બેજ વખત આ રસ આપવો. બપોરના સમયે એકાદ ઠંડા ઔષધની યોજના કરવી. જુદી જુદી જાતના જ્વર માટે કહેલા કાઢા સાથે તે તે જ્વરમા આ રસ અપાય છે. પથ્ય—જ્વરના પ્રકરણમા કહ્યા પ્રમાણે

૩ ત્રીજા પ્રકારનો મહાજ્વરાંકુશ રસ :—પારો, ગંધક, તામ્ર અને સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ, શુદ્ધ કરેલો નેપાળો, શેકેલું કકુ, હરડે, નસોતર, શુદ્ધ કરેલા ઝેરકાયલા, એ સર્વેને સમાન લાગે લઈ ચુવેરના દૂધમા ખગલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી (ચુવેરના દૂધમા ખરલ કરવાથી તીવ્ર રેચક થાય છે, તેથી અશક્ત મનુષ્યથી સહન થઈ શકે નહિ; માટે એને લાગરો, આદુ અને તુલસીના રસમા ખરલ કરવાથી આ રસાયનનો ગુણુધર્મ ઓછો નહિ થતા કામ પણ સારું થાય છે)

પ્રમાણ અને અનુપાન :—એક રતી ઊના પાણી સાથે (એક રતીથી વધારે ન આપવું). ગુણુ :—સાગક, ઉષ્ણ, વાતહર અને જ્વરદ્ધ. ઉપયોગ :—આતરિયા(આતરે આવનાર) ટાઢિયા તાવ ઉપર અને કાર્તિક—માગશરમા આવનારા તાવ ઉપર આનો ઉત્તમ ઉપયોગ છે નાના બાળકો અને અશક્ત મનુષ્યને આપવો નહિ. આના પ્રલાવથી વિષમજ્વરમા થનાર તીવ્ર લક્ષણો કમી થાય છે અને બરોળ, યકૃત તથા પેશાબમા જનારો ક્ષાર કમી થઈ યકૃતની વિકૃતિ કમી થાય છે. પથ્ય :—દૂધ અને કાજી

૪ ચોથા પ્રકારનો મહાજ્વરાંકુશ રસ :—પારો ૧, ગંધક ૨, ટંકણખાર ૨, મનશીલ ૦ા, શુદ્ધ હરતાલ ૧, વજનાગ ૨, ઝેરકાયલા ૧, માક્ષિકભસ્મ ૨ સૂઠ ૩, મરી ૩, લીંડીપીપર ૩ અને હરણું બહેકા તથા આમળા બબ્બે તોલા; કાકયનો મગજ (શેકેલો) ૨ તોલા, કકુ ૨ તોલા, ધતૂરાના બીજ ૩ તોલા, જેઠીમધ ૨ તોલા, પુષ્કરમૂળ ૨ તોલા, એ પ્રમાણે લઈ પ્રથમ પારા ગંધકની ઉત્તમ કાજળી કરવી, પછી તેમા હરતાળ ખલવી, ઉત્તમ ખરલ કર્યા પછી તેમા મનશીલ અને ટંકણખાર નાખી તે પછી બીજા ઔષધોનું ચૂર્ણ મેળવવું; અને તે પછી અગથિયાના પાદડાનો રસ,

વિકારોને જલદીથી આરામ કરે છે સૂચના :—આ રસ પીતી વખતે રાત્રી તોલા પાણી મેળવીને પાવો; કારણ કે એ રસ એક પ્રકારનો તેજબ છે ધરણીસેદી રસ :—પારો તોલા ૧ અને ગંધક તોલા ૧ ખૂબ વાઢી કાજળી થયે તેમા મરી તોલા ૧, કુલાવેલ ટંકણખાર તોલા ૧, સૂઠ તોલા ૧ તથા શેધેલો નેપાળો તોલા ૩ નાખી ખૂબ વાઢી પાણીમા ધૂંટી ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી એ ગોળી સવારે ૧ આપી ઉપર ગરમ પાણી પાણ વાસણુ :—સાકરનું પાણી પાણ અથવા ઠંડા પાણીથી નાહવું અથવા મગચોખાની ખીચડી ધી નાખી ખાવી

ધતૂરાના પાદડાનો રસ, તુલસીનો રસ અને આદાના રસના અનુક્રમે પુટ આપવા પ્રમાણુ અને અનુપાન :—૧ રતી આદાના રસ અને મધમા. ગુણુ :—દીપન અને જ્વરદન. ઉપયોગ :—ટાઢિયા તાવ ઉપર એનો ઘણો જ ઉપયોગ થાય છે. એ આપ્યા પહેલા હગડે અથવા મીંઢીઆવળ જેવું એકાદ હલકું સારક ઔપધ આપવુ. કફજ્વર તથા સન્નિપાત ઉપર પણ આ રસાયન આપવાથી કાયદો થાય છે લેજવાળી જમીનમા રહેવાથી તથા ખરાબ હવાપાણીથી આવનારા તીવ્ર નાવમા પણ એ આપવું શ્રાવણથી દિવાળી સુધીમા આવવો(મેલેગિયા) જ્વર આનાથી નક્કી જાય છે.

પથ્ય :—જ્વર માટે કલ્પુ હોય તે.

૫ મૃત્યુજય રસ :—સૂઠ, મરી, લીડીપીપર, હગડાં, બહેડા, આમળા, પારો, ગધક, ટંકણુ, વછનાગ, જેઠીમધ, હળદર, કાકયના શેકેલા ફળનુ મીજ, એ સર્વ ઔપધો સમાન લાગે લઈ લાગના રસમા ત્રણ દિવસ ખગલ કરી ગોળીઓ બાધવી

૬ મૃત્યુજય રસ બીજો :—પારો ૧, ગધક ૧, ધતૂરાના બીજ ૩, મૂક ૨, મરી ૨, લીડી-પીપર ૨, હરડા ૧, બહેડા ૧, આમળા ૧, વછનાગ ૧, નેપાળો ૨, રેવંચીનો શીરો ૨, શેકેલ કાકયની મીજ ૧, ટંકણુખાર ૧ અને જેઠીમધ ૧ તોલો, એ પ્રમાણે વજનથી લઈ લાગના રસમા ૧૪ દિવસ ખગલ કરી ગોળીઓ બાધવી. પ્રમાણુ અને અનુપાન :—એકથી બે રતી બિના પાણી સાથે. ગુણુ :—સારક ઉપયોગ :—સર્વે પ્રકારના જ્વરમા અને વિશેષ કરીને વાતજ્વરમા આપવુ તાવતુ જોર વધી જાય નહિ તેટલા માટે પ્લેગ અને તીક્ષ્ણ જ્વરમા એ અપાય છે. પથ્ય :—ગરમ પદાર્થ તજવા

૭ પ્રમેહરસાયન :—કલાર્ધ, સીસુ, અબ્રક, લોહું, કાતલોહ, પારો, તાણું, પોલાદ, હિંગળોક, ગધક, ટંકણુખાર, ખાપરિયો એ દરેક વસ્તુ સમાનલાગે લેવી(એમાની કહેલી ધાતુઓની તો ભસ્મો જ લેવી) અને તેને લીધુના રસની લાવના આપવી, પછી લૂગદી કરી શરવસંપુટમાં નાખી અગ્નિનો પુટ આપવો પછી તે ઠંડુ થયે કાઢી લઈ ખરલ કરી તેમા કપૂર, કેસર, તજ, તમાલપત્ર એલચીદાણા, નાગકેસર, મૂક, જયફળ અને જવત્રી, એ સર્વને ઉપલા ઔપધોના સમાન લાગે લઈને કડવા લીમડાની અંતરછાલના રસમા ત્રણ દિવસ ખરલ કરવુ. પછી તેની ગોળીઓ કરી છોયામા મૂકવી પ્રમાણુ અને અનુપાન :—૧થી ૧૫ રતી માખણ અને સાકર સાથે ગુણુ :—પૌષ્ટિક.

૮ આનંદભૈરવ રસ :—શુદ્ધ હિંગળોક, શુદ્ધ વછનાગ, સૂઠ, મરી, લીડીપીપર, ટંકણુખાર અને શુદ્ધ કરેલો ગધક સમાન લાગે લઈ જ ખીરી લીધુના રસમા બે પહોર સુધી ખરલ કરીને એક રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. એ ગોળીઓ યોગ્ય અનુપાન સાથે ઉધરસ, દમ, ઝાડો(અતિસાર), સંગ્રહણી, સન્નિપાત મૃગી(ગોત્ર), વાતરોગ પરમિયો, અજીર્ણ અને અગ્નિમાઘ ઉપર આપવી; તેમજ જ્વગતિસાર ઉપર ચોખાના ઓસામણુમા આપવી

૯ સમીરગજકેસરી (વાતારિ) રસ :—અશ્વીણુ, ઝેરકાયલા અને મરી ત્રણે સમલાગે લઈ આદાના રસમા રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરી તે એકલી અથવા ગરમ પાણી સાથે આપવી અને ઉપર નાગરવેલના પાનની ખીડી ખાતી; એટલે કૃષ્ણકાપણુ, પાગળાપણુ, ગૃધ્રસી, આમવાયુ, શળ, કફયુક્ત વાયુ, અપખાલુક વાયુ, શોષ, કપવાયુ, પ્રતાનકવાયુ, કટિશળ કોલેરા, અરુચિ, મૃગી અને સંગ્રહણી રોગ દૂર થાય છે.

૧૦ ખૂહત મન્છાલેદી રસ :—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગધક, ટંકણુખાર અને મરી, એ ચારે સમાન લાગ, મૂક અને નસોતર એ બન્ને લાગ, અને શુદ્ધ કરેલો નેપાળો નવ લાગ લઈ ચૂર્ણ કરી વિધિ પ્રમાણે આકડાના પાદડાના રસમા બે પહોર સુધી ખગલ કરી ગાયનાં છાણુના અગ્નિ ઉપર મદ આપ આપવી પછી તેને ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી એ ઠંડા પાણી સાથે આપવાથી જીલાબ થાય છે. એના ઉપર દહી—ભાતનું પથ્ય કરાવવુ એનાથી ઝાડો થઈ આમદોષ, અજીર્ણ, ઉદરરોગ, ગોળાનો રોગ અને કફ વગેરે સર્વ રોગનો નાશ થાય છે તથા અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે બિન પાણી પીવાથી એનો રચ બધ થાય છે.

૧૧ લોહનાથ રસ :—શુદ્ધ અને છુલ્લુક્ષિત (ગંધક જ્વરણ કરેલો) એવો પારો જે ભાગ અને શુદ્ધ ગંધક ૨ ભાગ લઈ, એ બન્નેને એક જગ્યાએ ખરલ કરી કાજળી કરી પારાથી ચાર-ગણી ઢાડી લઈ તેમા તે કાજળી ભરવી. ત્યાર પછી ટકણખાર ૧ ભાગ લઈ ગાયના દૂધમા ખરલ કરી તે ઢાડીનાં મોઢા તે વડે બંધ કરવા. ત્યાર પછી શખના કકડા આડે ભાગ વજને લઈ માટીના બે શરાવ (ચપણા) લઈ તેમા શખના અડધા કકડા નીચે નાખી તેના ઉપર તે ઢાડીઓ ગોઠવી, તેની ઉપર શખના બાકી રહેલા અડધા કકડા પાથરી દઈ તેના ઉપર ખીલું શરાવ બિધુ વાળી શરાવની કપડમટ્ટી કરી એક હાથ બી ડો ખાડો કરી જગલી જાણા(અડાયા)નો ગજપુટ અગ્નિ આપવો. પછી કુકુ થયે બહાર કાઢી સર્વ ઔષધ એકત્ર વાટી રાખવું; એને લોહનાથ રસ કહે છે. એ રસ શક્તિ પ્રમાણે પથી ૨૦ મરીના ચૂણુ સાથે રથી ૬ ગ્તીની માત્રામા વાયુના રોગો ઉપર ઘીમા, પિત્તના રોગો ઉપર માખણમા અને કકના રોગો ઉપર મધમા આપવો ક્ષય, અરુચિ, ઓડો, સંગ્રહણી, ઉધરસ, મદાગ્નિ, કૃશતા (દુબળાપણું), શ્વામ અને ગોળા ઉપર આ લોહનાથ રસ પ્રશસ્ત છે.

૧૨ ઉદયભાસ્કર રસ :—પારો ૧ અને ગંધક જે ભાગ, તામ્રલગ્ન ૮ ભાગ, શિલાજીત ૩ ભાગ, હંગતાલ ૨ ભાગ, એ સર્વે શુદ્ધ લઈ એકત્ર ખરલ કરી, પછી મરી ૩ ભાગ, વજનાગ ૨ ભાગ તેમાં મેળવી નગોડ, આદુ, ભાગરો અને નાની અરણીના રસમા સાતસાત દિવસ ખરલ કરી તેને તડકે સૂકવવું. ત્યાર પછી તે એક ચણોઠી પ્રમાણે લઈ આદાના રસ અને સૂક, મરી, લીડીપીપર એમા મેવન કરાવવું, એટલે પાકુરોગ, કમળો, ક્ષય, શ્વામ, ઉધરસ, આમવાત, કૃમિ (કરમ), શળ, ગોળો, પ્રમેહ, બગેળ, જલોદર, સંગ્રહણી, ઢોઢ, ધનુર્વાત ઇત્યાદિ રોગોનો નાશ થાય છે. પથ્ય :— સાદીઓખા દહીંમા આપવા તેમ જ જાશ અને ભાતવું પણ સેવન કરાવવું આ ઉદયભાસ્કર રસ પ્રસિદ્ધ છે.

૧૩ લઘુવાતવિધ્વંસન રસ :—પારો અને ગંધક એકેક ભાગ અને વજનાગ ૧૬ ભાગ લઈ, તેને ચિત્રકના રસમા ખરલ કરી વાલના વજને ગોળીઓ કરવી એ મૃગી, ઉન્માદ, વાતરોગ, સર્વાંગવાત, દાતખીલી ઇત્યાદિ રોગ ઉપર આપવી.

૧૪ કંદકુંઠાર રસ :—શુદ્ધ પારો ૦૧ તોલો, શુદ્ધ વજનાગ ૦૧ તોલો, શુદ્ધ ગંધક ૦૧ તોલો, લોહલગ્ન ૦૧૧ તોલો, ધતૂરાના ખીજ ૧ તોલો, કુલાવેલો ટકણખાર ૦૧ તોલો તથા જવત્રી, અક્કલગંગે, સૂક અને કલાઈની રાખ એકેક તોલો લઈ આદાના રસમા ખગલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળી કરી તે દૂધ, આદાનો રસ અથવા તુલસીના રસમા આપવી, એટલે જે કદાપિ ગળા સુધી કંક આવી ભરાયો હશે તોપણ તેનો નાશ થશે

૧૫ વૃદ્ધિનાશન રસ :—પારો, ગંધક એકેક ભાગ અને બે ભાગ સુવર્ણમાક્ષિકને હરડેના કાઠામા ૩ દિવસ અને એરડિયામા ૧ દિવસ ખરલ કરી તેને હરડેનું ચૂણુ અને એરડિયા સાથે વાલ પ્રમાણે સેવન કરાવે અથવા તલતણના રસમા આપે તો અવૃદ્ધિનો નાશ થાય.

૧૬ ભાસ્કર રસ :—સૂક, મરી, લીડીપીપર સિધાવૂણ, સચળ, ખીડવત્રણ, બગડીખાર, મીઠું, ટકણખાર, સાજખાર, એ સર્વે સમાનભાગે લઈ, એ સર્વેની બગખર નેપાળો લઈ તેને દંતીમૂળના કાઠાની અને બિજોરાના રસની ત્રણત્રણ ભાવનાઓ આપવી અને ખૂબ મદન કરી જાએ સૂકવવું તૈયાર થયેલો રસ નાગરવેલના પાનમા અડધી રતી આપવાથી પ્લીહોદર (બરોળ), ગોળો, વિષ્ણુલ, શળ, આદરો, હરસ, દત્તશળ, ખસ અને દાદર, એનો નાશ થાય છે, અજન કરવાથી સર્પદશની પીડા દૂર થાય છે

૧૭ સમીરપત્રગ રસ :—અબ્રકલસમ, ગંધક, વજનાગ, ત્રિકટુ, પારો, ટકણખાર, એ સર્વે સમાનભાગે લઈ તેને ભાગરાના રસમા સાત ભાવનાઓ આપવી આ રસ આદાના રસમા અગર ત્રિકટુના ચૂણુમા એક વાલ આપવાથી મોટા વાયુનો પણ ક્ષણમા નાશ કરે છે અને તેનું નરથ (નાકમા સૂવા) આપવાથી બેશુદ્ધિ મટે છે

૧૮ અર્શકુઠાર રસ:—શુદ્ધ પારો ૧ લાગ, શુદ્ધ ગંધક ૨ લાગ, લોહબરમ અને અબ્રક-ભરમ ૬ લાગ, ખીલી, ચિત્રક, ત્રિકટુ, હરડા, નેપાળો, એ દરેક એકક લાગ, ટકાણખાર, જવખાર અને સિંધાલૂણુ એ પાચ લાગ, સર્વે એકત્ર કરી ૩૨ ભાગ ગોમૂતમાં પચન કરી પછી યુવરતુ* દૂધ ૩૩ ભાગ નાખી ફરીથી પચન કરી તેની બબ્બે માસાની ગોળી કરી આપવી. આ હરસના મસા છેદન કરવા માટે કુહાડી સમાન છે.

૧૯ અગ્નિસૂત રસ:—કાઠીની ભરમ ૨ લાગ, શખસગમ ૨ લાગ અને પાગગંધકની કાજળી ૧ લાગ, મરીનુ ચૂર્ણ ૩ લાગ, એ સઘળું એકત્ર કરી લીણુના રસમાં ખરલ કરવું આ રસ ઘી-સાકર સાથે આપવાથી મદાગ્નિ અને દૂબળાપણાનો નાશ કરે છે એ લીડીપીપરના ચૂર્ણ અને ઘીમાં સત્રહણી ઉપર આપવું શોષ, તાવ, અરુચિ, શળ, ગોળો, પાકુ, ઉદરરોગ, અર્શ, સત્રહણી, એ રોગો ઉપર હાશમાં આપવું આ પ્રમેહનો પણ નાશ કરે છે.

૨૦ આદિત્યરસ:—હિંગળોક, વછનાગ, ગધક, ત્રિકટુ ત્રિક્ષ્ણા, જયફળ, લવગ, બંગડી-ખાર, સિંધાલૂણુ, મીઠું, ખીડલવણુ અને સચળ, એ સર્વે એકત્ર કરી તેને લીણુના રસની સાત લાવનાઓ આપી અર્ધા રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. આ આદિત્યરસ અણર્થનો નાશક હોઈ જે ખાય તે પચાવનાર અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર છે.

૨૧ કૃમિકુઠાર રસ:—કપૂર ૮ લાગ, કઠાછાલ, ત્રાયમાણુ, અજમોદ, વાવડિંગ, હિંગળોક, વછનાગ, નાગકેસર, ખાખરાના ખીજ એ એકેક લાગ લઈ તેને લાગના, ઉદરકનીના અને પ્લાત્તીના રસની એક પછી એક લાવનાઓ આપવાથી કૃમિકુઠાર રસ સિદ્ધ થાય છે એની વાલ-વાલની ગોળી કરી નાગકેસરમાં આપવી, એટલે સર્વ પ્રકારના કૃમિનો નાશ થાય છે.

૨૨ સુવર્ણમાલિની વસંત રસ:—સોનું ૧ લાગ, મોતી ૨ લાગ, હિંગળોક ૩ લાગ, મરી ૪ લાગ અને ખાપરિયો ૮ લાગ લઈ પ્રથમ માખણમાં ખરલ કરી પછી લીણુના રસમાં માખણની ચીકાશ જતા સુધી ખરલ કરવું આ રસ જે રતી મધ અને લીડીપીપરમાં આપવાથી સર્વ રોગનો નાશ કરે છે.*

૨૩ લઘુમાલિની વસંત રસ:—શુદ્ધ કરેલો કલખાપરિયો ૨ લાગ અને ઘોળાં મરી ૧ લાગ એકત્ર કરી, તેમાં દૂધ ઉપરની તર ચોથો લાગ નાખી ખરલ કરવું સાર પછી તેમાં ઘીની ચીકાશ ન રહે ત્યાં સુધી લીણુના રસમાં ઘૂટવું, એટલે આ લઘુમાલિની વસંત રસ સિદ્ધ થાય છે. આ રસ તાવ ઉપર જે વાલ પ્રમાણે મધ અને લીડીપીપરમાં આપવો જીર્ણજ્વર, ધાતુગતજ્વર, અતિસાર, રક્તાતિસાર, લોહીવિકાર, મોટો પિત્તવિકાર, પ્રદર, અર્શ સબધી લોહી, વિષમજ્વર અને નેત્રરોગ એનો નાશ કરે છે આ રસ જયતી(નાની ખપાટ)ના ફૂલોમાં ગર્ભિણીને આપવાથી બધા તાવોનો નાશ કરે છે અને ગર્ભનું ઉત્તમ પાલન કરે છે નાના બાળકોના સર્વ રોગ ઉપર પણ આ રસ આપવો. પૃથ્વિ:—દૂધ અને ભાત +

* સુવર્ણમાલિની વસંતમાં ગાયના દૂધમાંથી કાઢેલું માખણ લેવું, બે સનું નહિ; કારણ કે બે સના માખણમાં ચીકાશ વધારે હોય છે, જેથી જલદી ચીકાગ જતી નથી ૧ તોલો સોનું હોય તો ૨૫ તોલા માખણ લેવાય છે કેટલાક વૈદ્ય ૪ તોલા માખણ લેવાનું કહે છે ૪ તોલા માખણ લેવાથી ૮-૧૦ ફિવસ વધારે ઘૂટવું પડે છે, તેમ જ ગોળીમાં થોડી ખટાગ (લીણુના રસનો ખાટો સ્વાદ) આવે છે લીણુનો રસ પણ કાઢી ખાટલીમાં ભરી લેવો ખીજ અથવા ત્રીજે દિવસે ઉપર સાફ નીતરી આવેલ હોય તે ગાળી લેવો ફરીથી એ રસ ત્રીજે દિવસે ગાળવો આવી રીતે ત્રણચાર વખત ગાળવાથી રસ શુદ્ધ અને જલની ચીકાગ દૂર કરનારો થાય છે ખાપરિયાને બદલે કોઈ વૈદ્ય જસતની ભરમનો ઉપયોગ કરે છે. કોઈ વૈદ્ય બનરમાં મળે છે તેનો જ ઉપયોગ કરે છે ખાપરિયાના સબધમાં હજી સુધી વિદ્વાનોમાં એકમત થયો નથી. સુવર્ણને બદલે કોઈ વરખ ઉપયોગમાં લે છે તો કોઈ વૈદ્ય સુવર્ણભરમ ઉપયોગમાં લે છે મરી સફેદ તથા મોતીની પિંછી કરીને ઉપયોગમાં લેવાય છે

* લઘુમાલિની વસંતમાં કેટલાક વૈદ્યો ૮ તોલા ખાપરિયું, ૮ તોલા હિંગળોક તથા ૪ તોલા સફેદ મરીનું ચૂર્ણ મેળવે છે પછી ગાયનું માખણ ૨ તોલા મેળવી ૧૦૦ લીણુના રસમાં ખરલ કરી બબ્બે વાલની ગોળીઓ બનાવે છે

૨૪ શૂલકુહાર રસ :—ટકણુખાર, પારો, ગધક, ત્રિક્ષણા, ત્રિકટુ, હરતાલ, વછનાગ, તામ્ર-લસ્મ અને નેપાળો, એ સર્વ એકત્ર કરી ભાગરાના રસમા ખરલ કરી તેની વાલ(૨ રતી) પ્રમાણે ગોળીઓ કરી, તેમાથી એક ગોળી મરીમા અથવા આદાના રસમા આપવી આ રસ શૂળનો નાશ કરવામાં કુહાડા જેવો છે.

૨૫ શ્વાસકુહાર રસ :—પારો, ગધક, વછનાગ, ટંકણુખાર અને મનશીલ, એ દરેક એકેક તોલો, મરી ૮ તોલા, ત્રિકટુ ૬ તોલા, એ સર્વને ખરલ કરી કાચની શીશીમા ભરી રાખવું આ રસ રતી પ્રમાણે નાગરવેલના પાનમા આપવાથી દમ ઉધરસ, મંદાગ્નિ અને વાત-કફ સખ ધી રોગોનો નાશ કરે છે. સન્નિપાત, મૂર્છા, ગોતુ અને અતિમોહ પામેલા રોગીને આ રસ સૂઝાડવો. આ શ્વાસકુહાર સંપૂર્ણ શ્વાસરોગનો નાશ કરે છે

૨૬ સૂતરોખર રસ :—શુદ્ધ પારો, મુચર્ણલસ્મ, ટકણુખાર, વછનાગ, સૂક મરી, લીંડી-પીપ્પ, ધંતૂરાના ખીજ, ગધક, તામ્રલસ્મ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, શખલસ્મ, ખીલાનો મગજ, કચૂરો, આ સર્વ સમાન ભાગે લઈ તેને ભાગરાના રસમા ૨૧ દિવસ ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરી તે મધ અને ઘીમા આપવી એનાથી અમ્લપિત્ત, બિલટી, શૂળ, પાચ પ્રકારના ગોળા, સંગ્રહણી, ત્રિદોષ, ઝાડો, શ્વાસ, મદાગ્નિ, હંકડી, ઉદાવર્તરોગ અને ક્ષયરોગનો ૧ મહલ-૧૪૮ દિવસ)મા નાશ થાય છે.

૨૭ પ્રતાપલંકેશ્વર રસ :—શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, અબ્રકલસ્મ ૧ ભાગ, ગધક ૧ ભાગ, મરી ૩ ભાગ, લોહલસ્મ ૪ ભાગ, શખલસ્મ ૮ ભાગ, અડાયા છાણુની રાખ ૧૬ ભાગ અને વછનાગ ૧ ભાગ લઈ આદાના રસમા ખરલ કરવું અને બળે રતીની ગોળીઓ કરી તે આદાના રસમા આપવી; એટલે સુવાવડીનો વાયુ, વાતરોગ અને ફાતખીલીનો નાશ થાય છે. વાતરોગ, કફરોગ, હરસ એના ઉપર ગૂગળ, ગજો અને ત્રિક્ષણામા આપવો આદાના રસમા આપવાથી ઉગ્ર સન્નિપાત નાશ થાય છે. સર્વાતિસાર અને સંગ્રહણી ઉપર યોગ્ય અનુપાન યોજીને આપવો અને પથ્ય પળાવવું, એટલે તેનો નાશ થાય છે. આ પ્રતાપલંકેશ્વર નામનો રસ સુવાવડીના રોગોનો નાશ કરવા માટે પ્રસિદ્ધ છે.

૨૮ ગુદમકુહાર રસ :—સીસાની લસ્મ, કલાર્ધની લસ્મ, અબ્રકલસ્મ, લોહલસ્મ, એ સમાન-ભાગે અને એ સર્વના બરાબર તામ્રલસ્મ લઈ તેને જંખીરી લીધુના રસમા ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. એ ગોળીઓ મધ, આદાનો રસ અને જવખાર તથા સાજખારમા આપવાથી અજીર્ણ, અમ્લપિત્ત, હૃદયશૂળ, પડખાનું શૂળ, પેટમાનો દુખાવો(પેટશૂળ) અને સર્વ પ્રકારના શુદ્ધમરોગોનો નાશ કરે છે.

૨૯ મૃત્યુજય રસ (ત્રીજો) :—વછનાગ, મરી, લીંડીપીપર, ગધક, ટકણુખાર એ સર્વ સમાન ભાગે લઈ, બે ભાગ શુદ્ધ હિંગળોક લેવો અને આદાના રસમા સર્વને ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી અજીર્ણજ્વર ઉપગ આ ગોળી જંખીરી લીધુના રસમા આપવી. સર્વ પ્રકારના તાવ ઉપર મધમા આ ગોળી આપવી. આ ગોળીના સેવનથી મૃત્યુરૂપી તાવ દૂર થાય છે; એથી એ રસનું નામ ‘મૃત્યુજય’ રસ છે.

૩૦ શીતલજી રસ :—પારો, હિંગળોક, ગધક, એ સમાન ભાગે અને એ ત્રણેની બરાબર નેપાળો લઈ સર્વને દત્તીમૂળના કાઢામા ખગલ કરી વાલ વાલ(બળે રતી)ની ગોળીઓ કરીને તે આદાના રસમા આપવી એટલે મહાઘોગ નવા તાવનો પણ નાશ થાય છે. સાકર, દહી, ભાતનું પથ્ય આપવું. કકુ પાણી પાવું મગનું ઓસામણ અને શેરડીનો રસ પાવો. આ શીતલજી રસ સર્વ તાવનો નાશ કરે છે.

૩૧ નાગરસાયન :—પારો ૧ ભાગ, ગધક ૦૧ ભાગ, ઝેરકાચલા ૧ ભાગ, મરી ૨ ભાગ અને એ સર્વ ઔષધોની બગબર વછનાગ લઈ તેને ચિત્રકના કાઢાની અને આદાના રસની ભાવનાઓ આપી ચણોઠી પ્રમાણે ગોળીઓ કરી પાનખીડીમા આપવી, એટલે સર્વ જ્વરના વાત, કફ, ઉધરસ, આંક પ્રકારના તાવ, જળદોષ, મદાગ્નિ, ગોળો અને શૂળનો નાશ થાય છે

૩૨ મેહકુઠાર રસ :—કલાઈની ભસ્મ, લોહભસ્મ, સુવર્ણમાક્ષિક ભગ્મ, અબ્રકભસ્મ, ગળોતુ સત્ત્વ અને રસસિદ્ધર, એ સમલાગે લઈ, તેને કુંવારના રસમા ખરલ કરી વાલ(બે રતી)ના પ્રમાણમા ગોળીઓ વાળવી અને મધ તથા સાકરમા સેવન કરાવવી. આ સવાર સાંજ ૧૨ દિવસ આપવી, એટલે પ્રમેહ, ધાતુક્ષય, રક્તપ્રદર, ક્ષયરોગ, છર્ણુજ્વર અને પાકુરોગ વગેરે રોગોનો નાશ થાય છે.

૩૩ સિદ્ધામૃત રસ :—ફટકડીનું ફૂલ ૩ લાગ અને સોનાગેરુ ૧ લાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે ૧ માસા જેટલું ચૂર્ણ ગાયના દૂધમા પ્રાતઃકાળે સેવન કરાવવું અને ખાટા, તેલવાળા એ પદાર્થ વળ્યું કરાવવા; એટલે શિરોબ્રમણ, મસ્તકશ્વેદ, અમ્લપિત્ત અને સર્વ પ્રકારના પિત્તથી થયેલા રોગો દૂર થાય છે.

૩૪ કાસકુઠાર રસ :—હિંગળોક, મરી, ગધક, ત્રિકટુ, ટકણખાર, એ સમાનલાગે લઈ આદાના રસમા ખરલ કરી બળે રતીની ગોળીઓ કરવી એ આદાના રસમા આપવાથી અનેક પ્રકારની ઉધરસ, દારુણ સન્નિપાત અને શિરોરોગનો નાશ કરે છે.

૩૫ અમૃતમંજરી રસ :—હિંગળોક વછનાગ, લીંડીપીપર, મરી, ટકણખાર અને જવંત્રી સમાન લાગે લઈ સર્વને જ ખીરી લીધુના રસમા ખરલ કરી ચણોડી પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. એ ગોળી આદાના રસમા ૨ અથવા ૩ આપવાથી દારુણ સન્નિપાતનો નાશ થાય છે. વળી મદાગ્નિ, અજીર્ણ, આમવાત, પાચ પ્રકારની ઉધરસ, શ્વાસ, સર્વાંગ વાત, છર્ણુજ્વર, ક્ષય ઇત્યાદિ સર્વ વ્યાધિનો નાશ કરે છે. આ ઊના પાણીના અનુપાનથી આપવી.

૩૬ અગ્નિકુમાર રસ :—ટકણખાર, પારો, ગધક, શ ખભસ્મ, એ સમાન લાગે, વછનાગ ૩ લાગ અને મરી ૮ લાગ લઈ, તેને વાટી ચૂર્ણ કરી ભાગરાના રસમા ખરલ કરી ચણોડી પ્રમાણે ગોળી કરી યોગ્ય અનુપાન સાથે આપવાથી સર્વ પ્રકારના વાતરોગ, શ્વાસરોગ, મદાગ્નિ કફરોગ, પ્લીહોદગ (બરોળ), ઉધરસ અને શ્વેત દૂર થાય છે.

૩૭ કંકેતુ રસ :—ટકણખાર, લીંડીપીપર અને શુદ્ધ વછનાગ, સમાન લાગે લઈ તેને આદાના રસની ૩ લાવના આપી, ચણોડી પ્રમાણે ગોળીઓ કરી, યોગ્ય અનુપાન સાથે આપવી; એટલે પીનસ, શ્વાસ, ઉધરસ, ગળાના રોગ ગલગ્રહ, દત્તરોગ, કણુરોગ, નેત્રરોગ ઇત્યાદિ નાશ પામે છે.

૩૮ વાતગજસિંહુ રસ :—પારો, ગધક, ચિત્રક, ત્રિકટુ, નાગરમોથ, વછનાગ અને ત્રિફળા એ સમલાગે લઈ ભાગરાના રસમા ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરી આપવી; એટલે અઢાર પ્રકારના કોઢ, પ્રમેહ, કફરોગ, વાતરોગ અને ક્ષયરોગનો નાશ થાય છે.

૩૯ કુષ્ઠકુઠાર રસ :—પારદભસ્મ ૧ લાગ, ગધક એક લાગ, લોહભસ્મ, તામ્રભસ્મ, ગૂગળ, ત્રિફળા, બકામ લીમડો, ચિત્રક અને શિલાજિત એ દરેક ૧૬ લાગ, કરજના ખીજ ૬૪ લાગ અને અબ્રકભસ્મ ૬૪ લાગ લઈ, ચૂર્ણ કરી તે મધ અને ઘીમા મેળવીને માટીના રીઢા વાસણમાં ભરી રાખવું એ નિત્ય અર્ધો તોલો ખવડાવે એટલે ગલત્કુષ્ઠ અને સર્વ કોઢનો નાશ થાય છે.

૪૦ કંપર્દક રસ :—મૃત અથવા મૂર્ચિત પારો કપાસના ફૂલના રસમા એક દિવસ ખરલ કરી કોડીમા ભરવો પછી ટકણખારને દૂધમા ખરલ કરી તે વડે કોડીનું મોઢું બંધ કરવું પછી તેને અધમૂખા યંત્રમા રાખી ગજપુટ આપવો કંકુ થયે બહાર કાઢી, પારાથી બમણા મરીનું ચૂર્ણ તેમાં મેળવી, એ રસ એક રતી ઘીની સાથે આપવાથી રક્તપિત્તનો નાશ થશે. તેના ઉપર ઉંખરાનાં પાકા ફળ, ઘી અને સાકરમા પકવી સેવન કરવા.

૪૧ ગદૃગ્યાદિ લોહ :—ગળોતુ સત્ત્વ, ત્રિફળા, ત્રિકટુ, એ સર્વનું ચૂર્ણ સમાન લાગે અને એ સર્વની બગળા લોહમગ્ન નાખવી આ રસનું સેવન કરવાથી સર્વ પ્રકારના વાતરક્તરોગ દૂર થાય છે.

૪૨ હુતાશન રસ :—ગધક, પારો અને ટકણખાર, એ એકેક લાગ, વછનાગ ૩ લાગ અને મરી ૮ લાગ લઈ તેના ચૂર્ણને જ ખીરી લીધુના રસમા ૧ દિવસ ખરલ કરીને મગ જેવડી ગોળીઓ કરવી એ ગોળી આદાના રસમા આપવાથી શ્વેત, અરુચિ, ગોળા, કોનેરા, અગ્નિમાલ,

અચ્છુર્, સન્નિપાત, થાક, જડતા અને મગ્નકશ્મળ, એ રોગોનો નાશ છે

૪૩ પ્રતાપમાર્ત્ત રસ :—વજનાગ ૧ લાગ, હિંગળોક ૨ લાગ, નેપાળો ૩ લાગ અને ટંકણખાર ૪ લાગ લઈ કુંવારના રસમાં ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરીને યોગ્ય અનુપાન સાથે આપવી, એટલે સત્વર નવા તાવનો નાશ થાય છે

૪૪ માર્ત્ત ડોહ્ય રસ :—હિંગળોક ૨ લાગ, નેપાળો ૧૧ લાગ, ટંકણખાર ૧ લાગ અને વજનાગ ૧૧ લાગ લઈ સર્વને આદાના રસમાં ખરલ કરી વાલ (ખે રતી) પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી, એનું નામ માર્ત્ત ડોહ્ય કહેવાય છે. તાવ, શ્વાસરોગ, ઉદરોગ, આધ્માન, પાકુ અને અચ્છુર્ એ ઉપર અનુપાન યોગ્ય એ રસ આપવા યોગ્ય છે. પથ્ય :—જાશ, લાત આ રસ સૂંઠ મરી, લીડીપીપર, આદાનો રસ અને સાકરમાં આપવાથી દારુણ જ્વર, મદાસિ, ગોળો, કક, વાયુ, શળ, શોફેદર, વાતરક્ત, સ્વબ્દે, વર્ણક્રુષ્ક, હરસ ઇત્યાદિ સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે

૪૫ નારાય રસ :—શુદ્ધ પાગે, ગંધક, નેપાળો, ત્રિક્ષ્ણા અને ત્રિકટુ સમલાગે લઈ એકત્ર ખરલ કરી ચૂર્ણ કરવું આ ચૂર્ણ ૧થી ૨ રતી મધ સાથે ચાટી તે ઉપર બિન પાણી પીવાથી શુભમેગનો નાશ થાય છે

૪૬ જય રસ :—પાગે, ગંધક, હિંગળોક અને નેપાળો એ અનુક્રમે ૧-૨-૩-૪ લાગ લઈ દત્તીમૂળના કાઢામાં ખરલ કરી એક રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી એ ગોળી સવારે સાકરમાં આપી ઉપર કકું પાણી પીવાથી શીતજ્વર એક દિવસમાં દૂર થાય છે.

૪૭ પ્રવાલપંચામૃત :—પરવાળા ૨ લાગ, મોતી ૧ લાગ, શખ ૧ લાગ, ક્ષીપ ૧ લાગ અને કોડી ૧ લાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તેમાં આકડાનું દ્વ્ય સર્વના સમાન વજન નાખી માટલામાં રાખી માટલું બંધ કરી તેને સાધારણ પુટ આપવાથી ભગ્ન થાય છે એ ભગ્ન નિત્ય ૧ વાલ (૨ રતી) સેવન કરાવવી અને પથ્ય પળાવવું; એટલે આકરો, ગોળો, તાવ, ખરોળ, ઉધરસ, શ્વાસ, મદાસિ, કક, વાતરોગ, અચ્છુર્, ઉદાવર્ત રોગ, હૃદરોગ, સંગ્રહણી, ઝાડો પ્રમેહ, મૂત્રરોગ, મૂત્રકૃચ્છ અને પથરી વગેરે રોગોનો નાશ થાય છે.

૪૮ કાસકેસરી રસ :—મરી નાગરમોથ, કોષ્ઠ, ઘોડાવજ અને વજનાગ, એ સરખા લાગે લઈ ચૂર્ણ કરી આદાના રસમાં ચણા જેવડી ગોળી કરવી તેનું સેવન કરવાથી ઉધરસ, શળ, કક-રોગ, સૂતિકાગેગ અને સંગ્રહણીનો નાશ થાય છે.

૪૯ સૂર્યાવર્ત રસ :—પારો ૧ લાગ અને ગંધક અર્ધો લાગ લઈ બંનેને કુંવારપાડાના રસમાં ૧ પહોર ખરલ કરી એ બંનેના વજન જેટલા શુદ્ધ તાળાના કટકવેધી પતરા ઉપર તેનો લેપ કરી ઘટીયત્રમાં તેને ૪ પહોર અગ્નિ આપવાથી આ રસ સિદ્ધ થાય છે એ ૨ રતી પ્રમાણે ગંધક, મરી અને ઘીમાં આપવાથી કક અને શ્વાસરોગનો નાશ થાય છે.

૫૦ ગુદમકુહાર રસ બીજો :—પારો, ગંધક, ટંકણખાર, ત્રિક્ષ્ણા, ત્રિકટુ, હરતાલ, વજનાગ, નાત્રભરમ અને નેપાળો, એ સર્વ સમાન લાગે લઈ લાગરાના રસમાં ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી અને તે આદાના રસમાં આપવી એટલે સર્વ પ્રકારના શુભનો નાશ થાય છે

૫૧ મહાચંદ્રકલા રસ :—શુદ્ધ પારો, તામ્રભરમ અને અબ્રક્ષરમ, એ દરેક તોલો તોલો અને ગંધક ૨ તોલા લઈ કાળજી કરવી. પછી તેને નાગરમોથનો કાઢો, દાડમનો રસ, કેવડાના મૂળનો કાઢો, સહેદવીનો કાઢો, કુંવારપાડાનો રસ, પિત્તપાપડાનો કાઢો, વાળાનો કાઢો, કાળી મૂસ-ળાનો કાઢો, શતાવરીનો કાઢો, એ સૌની વારાફરતી લાવનાઓ આપી, પછી તેમાં કકું, ગળોનું સત્ત્વ, પિત્તપાપડો, વાળો, લીડીપીપર, સુખડ અને ઉપલસરીનું સમાન લાગે ચૂર્ણ નાખી પછી તેને કાળી પ્રાક્ષના કાઢાની લાવના આપી જાણે સૂકવી, ચણા જેવડી ગોળીઓ કરવી તે યોગ્ય અનુ-પાન સાથે આપવાથી સર્વ પ્રકારના મૂત્રકૃચ્છ રોગ અને દુસ્તર પ્રમેહરોગનો નાશ થાય છે

૫૨ વમનામૃત રસ :—ગંધક, કમળકાકડી, જેઠીમધ, શિલાનિત, રુદ્રાક્ષ, ટંકણખારની ભૂઝી, સાખરશિંગની ભરમ, એને બીલીના મૂળના કાઢામાં એક પહોર સુધી ખરલ કરી તેની વાલ પ્રમાણે-

ની ગોળી આપવાથી, બિલટી, મદાગ્નિ અને મેરોરોગનો નાશ થાય છે.

પ૩ વડવાનળ રસ :—શુદ્ધ હરતાલ ૧ લાગ, પારો ૧ લાગ, સીસાની ભરમ ૧ લાગ, શુદ્ધ ગધક ૨ લાગ અને મરી ૧૬ લાગ, એનું ચૂર્ણ કરી લીંબુના રસમાં ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી તે ઘીની સાથે લક્ષણ કરવાથી કોલેરા, સર્વ પ્રકારના શળ, ખરોળ, ઉદરરોગ, ગોળો, સંગ્રહણી, શ્વાસ, ઉધરસ, વાયુ અને મદાગ્નિ, એ રોગોનો નાશ થાય છે.

પ૪ હિમગર્ભ પોટલી રસ :—ચાર લાગ પારો અને ચાર લાગ સોનું લઈ બંનેને ઘૂટીને પછી તેમાં ૧૨ લાગ ગધક મેળવી, કાળજી કરવી. પછી તેમાં મોતી ૧૬ લાગ, શખ ૨૪ લાગ અને ટકુણ્ણાર ૧ લાગ નાખી સર્વને પાકેલા લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ગોળો કવો. પછી તે ગોળાને શરાવસપુટમાં નાખી કપડમટ્ટી કરી એક હાથ ચોરસ ગળપુટમાં ઝાણાની લટ્ટી કરી પુટ આપવો. ઠકુ થયે બહાર કાઢી તેમાંથી ૪ રતી પ્રમાણે લઈ તે ઔષધ મરીના રસ કણુના ચૂર્ણ અને ગાયના ઘી સાથે આપવું તથા લેકનાથ રસ પ્રમાણે પથ્ય રખાવવું. તેનાથી ઉધરસ, ક્ષય, વાત, કફ, સંગ્રહણી અને અતિસારનો નાશ થાય છે.

પ૫ બીજા પ્રકારનો હિમગર્ભ પોટલી રસ :—શુદ્ધ પારો ૪ લાગ, ગધક ૨ લાગ, સોનું ૧ લાગ અને તામ્રભરમ ૩ લાગ લઈ સર્વને કુવારપાકાના રસમાં સાત દિવસ ખરલ કરી ગોળો કરવો x પછી તેને મજબૂત વસ્ત્રમાં બાંધીને તેના ઉપર નીચે થોડાક ગધક નાખી તેના પર ફરીથી પાકી પોટલી વસ્ત્રથી બાંધવી. ત્યાર પછી સર્વ ઔષધના સમાન ભાગે ગધક લઈ માટીના વાતણુમાં નાખી તેમાં તે પોટલી મૂકી તે માટલીનું મુખ માટીના કોડિયાથી બંધ કરીને સાધાઓ પણ બંધ કરી દેવા. અદર ગધકનો દ્રવ થયો કે નહિ તે સળી વડે જોવાને ખાતર ઉપલા ચપણુમાં એક છિદ્ર પાડવું ત્યાર પછી તે માટીના વાસણુને વાલુકાયત્રમાં મૂકીને તેને અર્ધા પહોર સુધી મદાગ્નિ આપવો. પછી તે ઠકુ થયેથી તેમાંથી માત્રા કાઢી તે ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય, વાત, કફ, સંગ્રહણી અને સર્વ રોગ ઉપર યોગ્ય અનુપાનથી આપવી.

પ૬ ત્રીજા પ્રકારનો હિમગર્ભ પોટલી રસ :—શુદ્ધ પારો ત્રણ લાગ, તામ્રભરમ ત્રણ લાગ, ગધક એક લાગ અને સોનું અર્ધો લાગ લઈ તેને સાત દિવસ ખરલ કરી કાળજી કરવી. પછી તેને ૭ દિવસ નગોડના રસમાં અથવા ધતૂરના રસમાં ખરલ કરી ગોળો કરવો. પછી વસ્ત્રની અંદર થોડાક ગધક નાખી તેમાં ગોળો રાખી મજબૂત બંધનથી બાંધવું આ પ્રમાણે ઉપરઉપરી ત્રણ વખત બાંધી માટીના વાસણુમાં નીચે ઉપર ગધક અને મધ્યમાં એ પોટલી રાખી, નિર્વાત જગ્યા ઉપર વેતલર ખાડો ખોદી તેમાં તે પોટલીવાળું વાસણુ રાખી તેના ઉપર એક અગૂઠાપૂર માટી ચઢાવી તેના ઉપર એક પહોર અગ્નિ કરવો, એટલે હિમગર્ભ પોટલી રસ સિદ્ધ થશે. આ રસ અનુપાન પરત્વે સર્વ રોગ ઉપર આપવો.

પ૭ ચોથા પ્રકારનો હિમગર્ભ પોટલી રસ :—પારો અને ગધક સમભાગે લઈ કાળજી કરી પારાની સમાન ભાગે સોનું લઈ તેમાં મેળવી તેને બારીક અને ટકાઉ વસ્ત્રમાં પોટલી બાંધીને તે પોટલીને લોઢાની કડાઈમાં રાખી તેમાં ઉપર નીચે ગધક નાખી પકવવી, નીચે મદાગ્નિ કરવો. આસમાની (આમશના જેવો) રગ થયા પછી કડાઈ નીચે ઉતારવી આ હિમગર્ભ રસ શ્વાસ અને ઉધરસનો નાશક હોઈ અનુપાન પરત્વે સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે.

x ગોળાને બદલે સોગડી બનાવી સુકાવી લેવી પછી નવું સારું કપડું અથવા રેરામના ટુકડાથી બંધી સોગડીઓ જુદીજુદી સીવવી પછી એકસાથે બાંધી માટીના વાસણુમાં લાકડિયો ગધક નાખી ઉપર બંધી સોગડીઓવાળી પોટલી રાખવી તેના ઉપર બીજા થોડો લાકડિયો ગધક મૂકી માટલી પેક કરવી પછી પ્રકરણમાં કહ્યા પ્રમાણે અગ્નિ આપી રસ થયેથી (અર્ધા કલાક પછી) પોટલી બહાર કાઢી સર્વ સોગડી ઉપરથી કપડું ઉતારી નાખી, સોગડીઓ નવશેકા પાણીથી ધોઈ લેવી આ ગોળી થોડા સમય પછી એટલી સખત થઈ જાય છે કે, હથોડી મારતા પણ તરત તૂટતી નથી આ માત્રા એક તલ જેટલી ચોરસિયા પર ધરી જરૂર પડે ત્યારે આપવી બખ્ખે ત્રણ ત્રણ કલાક પછી નિદોષમાં પણ તે આપાય છે.

સ્વાગ શીતળ થયેથી કાઢવામાં આવશે તો ગધકને ફર કરવા માટે બહુ જ મહેનત પડશે.

૫૮ પાંચમા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસ :—શુદ્ધ કરેલો પારો ચાર તોલા, શુદ્ધ સોનુ ૧ તોલો અને ગધક ૫ માસા લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તેને બારીક ખરલ કરવું. પછી તેને એક વસ્ત્રમાં બાધી તે પોટલીને લોઢાના સંપુટમાં મૂકી તેના ઉપર વસ્ત્ર મૂકી ઉપર ૪ તોલા ગધક નાખવો અને તે ઉપર ફરીથી વસ્ત્ર બાધી મુખમુદ્રા કરી તેને ભૂધરચત્રમાં પુટ આપવો. ત્યારપછી ઠરી ગયેથી બહાર કાઢી ચૂર્ણ કરી તેને ફરીથી વસ્ત્રમાં બાધી પારાના સમાન ગધક લઈ બિનના વસ્ત્રમાં મુદ્રા કરી આગળ પ્રમાણે પુટ આપવો, એટલે આ હેમગર્ભ રસ સિદ્ધ થાય છે

૫૯ છઠ્ઠા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસ :—સોનુ એક લાગ અને પાંગે ત્રણ લાગ લઈ તેને લીંછુના ગ્સમાં ખરલ કરી ગોળો કરવો અને વસ્ત્રમાં કિંચિત્ ગધક નાખી તે ગોળો તેમાં રાખી પુનઃ તે પર વસ્ત્ર બાધવું. આ પ્રમાણે ત્રણ વાર કરવું પછી લોઢાના વાસણમાં સમાન ગધક નાખી તે મધ્યે પોટલી દેરવવી પછી તે સાત વાર કપડમટ્ટી કરી એક વેત ખાડો ખોદી તેમાં તે વાસણને રાખી તે ઉપર એક અગૂદાપૂર માટી નાખી તેના ઉપર એક પહોર અગ્નિ કરવો; એટલે હેમગર્ભ પોટલી રસ સિદ્ધ થાય છે. તે અનુપાન પરત્વે સર્વ રોગ ઉપર આપવો

૬૦ સાતમા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસ :—શુદ્ધ પારો ૪ લાગ, શુદ્ધ સોનુ ૧ તોલો અને શુદ્ધ ગધક ૫ માસા લઈ તેનું બારીક ચૂર્ણ કરી વસ્ત્રથી બાધવું, અને પારાની ખરાખર ગંધક લઈ તે ઉપર નાખવો. પછી તે પર ફરીથી વસ્ત્ર બાધવું અને તે પોટલીને શરાવસપુટમાં નાખી સાધા બધ કરવા પછી તે સંપુટને ભૂધરચત્રમાં નાખી તેને અગ્નિ આપવો અને તે શીતળ થયા પછી ઉપરથી ગધક કાઢી નાખી અંદરના ઔષધનું ચૂર્ણ કરીને મજબૂત વસ્ત્રમાં બાધી ઉપર ગધક નાખી ફરીથી ભૂધરચત્રમાં અગ્નિ આપવો આ પ્રમાણે સાત પુટો આપવાથી પણ હેમગર્ભ રસ સિદ્ધ થાય છે

૬૧ આઠમા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસ :—શુદ્ધ પારો ૧ લાગ, પ્રવાલ ૦૧ લાગ, રૂપ ૦૧ લાગ, સોનુ ૦૧ લાગ અને પારાનો આક્રમે લાગ ગધક લઈને સર્વત્ર બારીક ચૂર્ણ કરી તેની પોટલી બાધવી. પછી કઢાઈમાં ગધક નાખી તેમાં એક પહોર સુધી પચવવી. પછી બહાર કાઢી ઉપરનું વસ્ત્ર કાઢી નાખી તેમાંનો હેમગર્ભ રસ આપવો. આ રસ અનુપાન પરત્વે અનેક રોગો ઉપર અપાય છે

૬૨ નવમા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસ :—પારો ૯ તોલા, તામ્રલરમ ૩ તોલા, ગધક ૪૧ તોલા, કંતૂરી ૪ માસા, માતી ૫ માસા, ગોરોચન ૨૧ તોલા, સોનુ ૩ તોલા, પ્રવાલલગ્ન ૩ તોલા, એને કુંવારપાકાના રસમાં ૩૦ દિવસ ખરલ કરી છાયામાં સૂકવી રેશમના કપડામાં પોટલી બાધી ગધકમાં સીજવવું. પછી તેમાં કરતૂરી ચાર માસા ભેળવવી; એટલે હેમગર્ભ રસ સિદ્ધ થાય છે

૬૩ દશમા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસ :—શુદ્ધ હિંગળોક ૧ તોલો, સોનુ ૧ માસો, પારો ૧ માસો અને ગધક અર્ધો માસો લઈ ચૂર્ણ કરી તેને આક્રડાના દૂધમાં ખરલ કરી વસ્ત્રમાં પોટલી બાધી શરાવસપુટમાં બધ કરી ભૂધરચત્રમાં રાખી ઉપર કુકકુટપુટ આપવો. વળી તેને વસ્ત્રમાં બાધી તેના ઉપર ગધક નાખી ફરીને ઉપર પ્રમાણે પુટ આપવો, એટલે આ રાતા રંગનો હેમગર્ભ રસ સિદ્ધ થાય છે આ સર્વ રોગ ઉપર આપવો એક દોષ, દ્વિદોષ, ત્રિદોષના ઉપર આદાના ગ્સ અગર મધમાં એને આપવો

૨-ચૂર્ણો*

૧ અન્નમોદાદિ ચૂર્ણ :—અન્નમોદ, વાવડિંગ, સિંધવ, દેવદાર, ચિત્રકમૂળ, વરિયાળી, લીડી-

* એક મિત્રે આપેલા અનુભૂત પ્રયોગો :—(૧) અતિસાર ઉપર :—સૂક તોલો ૧ ગરમ કરી તેમાં સાકર તોલો ૧ તથા અડીણુ જેથી ત્રણ રતી નાખી ઝીણું વાટી તેની સરખા વજને ત્રણ પડીકીઓ કરવી તેમાંની દરેકેક પડીકી લઈ કાકવી (ફરતમાં દુર્ગંધ આવતી હોય તો આ દવા આપવી નહિ) (૨) અતિસાર ઉપર બીજી કાકી —બાવળિયો ગુદર, ખસખસ અને સાકર સરખા ભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તોલા બેના અદાને સવારે આપવું (૩) પિત્તજ્વર ઉપર —હીમજ તોલો ૦૧ અને અગરિયું મીઠું તોલો ૦૧ લઈ

પીપર અને મરી એકેક તોલો, ખાળહરડે ૫ તોલા, વગધારે ૧૦ તોલા અને મૂક ૧૦ તોલા; એ સર્વ ચૂર્ણ કરી ઉપ્પોદકમા પાવાથી સોળે, આમવાયુ, માધા દુષ્પે છે તે વાયુ ગૃધ્રમી, વાયુ અને ટેડ, પીક, ગુદા, પેટ એ ઠેકાણે શળ થાય છે તે, તૂની વાયુ, પ્રતિતૂની, વિધ્વામી વાયુ અને કંકવાયુનો વિકાર વગેરે તમામ વાયુરોગ દૂર કરે છે

૨ અધ્વગંધાદિ ચૂર્ણ :—આમોદ ૪૦ તોલા, સૂક ૨૦ તોલા, હી ડીપીપર ૧૦ તોલા, મરી

ઝીણુ વાટી તેની રાત્રે સૂતી વખતે ગરમ પાણીથી કાઢી કરવી એનાથી સૂક્ષ્મ રેચ લાગશે જે વાળવાની જરૂર નહિ પડે (૪) હરસ ઉપર —કળતરની અધાર અને આવળના ફલની જરૂરી (પાદરી) સમાન ભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ બનાવી ગુલકદમા એક માસો ખાલુ (૫) વહેતા કાન ઉપર —ટંકલુખારને ઝીણા વાટી કાનમા ભભરાવી તેના ઉપર લી ઝુના રસનો છાટો પાડવાથી પક જાય થઈ પીડા મટી જશે (૬) દત્તમજન —ખદામના છોતરાના કોચલા (રાજ થવા ન દેવી), જળુના પાદડાની ગળ, ફરેવીને ધાયામા સૂકવીને ઝીણી ખાડવી તે, માયા નગ ૩, હરડે નગ ૦૧, તજ તોલો ૦૧ એ છયે ચીળે ઝીણી ખાડી કપડાથી ચાળી દાંતે ધસવાથી દાંતનો દુખાવો મટે (પ્રથમની ત્રણ વસ્તુ દગ દગ તોલા લેવી) દાંત ધમીને તરત ડોગળા કરી લેવા (૭) હાલતા દાંત ઉપર —કુલાવેલી કટકડી અને માયા સમાન ભાગે ખાડી કપડા વડે ચાળી દાંતે ધસવાથી હાલતા દાંત મજબૂત થાય (૮) ગરમીના દરદીને આપવાના રેચ —મીઠીઆવળ તોલા ૬, તાવડીમા થોડી શેકેલી વરિયાળી તોલા ૨૧, ધીમા તળેલી હિમજ તોલા ૨૧, એલચી તોલો ૧, એ ચીળે ધી તોલા ૧મા તળીને તેમા ખાડ તોલા ૫ નાખી ખાડીને ભૂકો કરવો. એ કાઢી દરેજ તોલા ૦૧૧ પ્રમાણે લેવી (૯) ચૂર્ણ-જવર (ધખલી) ઉપર —કંઈ, કરિયાણુ, ઇંદ્રજવ, કાળીજરી, ગળો અને સચળ સરખા વજન લઈ ઝીણુ ખાડી કપડાંછાણ કરતુ એ ચૂર્ણ દરેજ તોલો ૦૧ કાકતુ, પરંજી પાળવી (૧૦) વિસ્કેટક ઉપર —મીઠીઆવળ તોલા ૨૦, હિમજ તોલા ૩, હરડે તોલા ૩, ખહેડા તોલા ૨, આમળા તોલા ૨, મજા તોલો ૧, ઝાળા મરી તોલો ૧, સંકેદ નસોતર તોલા ૨, સિંધવ તોલા ૨, એ નવ વસ્તુએને ઝીણી ખાડી તેમાથી દરેજ સવાર-સાજ બના પાણી સાથે છ આની ભાર કાકવી (રેચક છે) (૧૧) વિસ્કેટક ઉપર (ખીન્ને) —મીઠીઆવળ તોલા ૧૦ અને સૂક, વરિયાળી, સિંધાલુ અને મજા, એ દરેક તોલા ૨૧ પ્રમાણે લઈ ઝીણુ ખાડી તોલા ૧ ના વજનથી સવારસાજ કાઢી કરવી (રેચક છે) (૧૨) આમરવાયુ ઉપર.—આવળના છોડા ખાળા તેની રાખને આકડાના દૂધનો પુટ આપી છાયામા સૂકવી ઝીણુ કરી કંકડાથી ચાળી નાકે તપકીરની માકક સૂધવું આથી તરત કેટલીક છીકો આવી નાકમાથી પાણી પડશે (૧૩) ગેમનાગક ચૂર્ણ —કળીચૂનામા તેનો ચોથો ભાગ હરતાલ નાખી કપડાંછાણ કરી રાખલુ આ ચૂર્ણ પાણી સાથે મેળવી વાળ ઉપર ચોપડી થોડીવાર પછી થોઈ નાખવાથી વાળ ખરી પડશે (૧૪) ખાળકની ખાસી તથા બકારી ઉપર —ભેરી ગળીના ફૂલ નંગ ૪ અને કેસર વાલ ૧ નુ ચૂર્ણ કરી તેમાથી ૧ રતી મધ સાથે ચટાડલુ (૧૫) ચોથિયા તાવ ઉપર —હિંમના ચૂર્ણનો ધી સાથે નાસ લેવો (૧૬) નળખધ વાયુ ઉપર —અજમો તોલા ૬, સચળ તોલા ૨, સિંધવ તોલો ૧, સૂક તોલો ૧, લવંગ તોલા ૨, તજ તોલા ૨, બોડી અજમો તોલો ૧ તથા મોથ તોલા ૨૧ લઈ ઝીણુ વાટી તેમાથી તોલા ૦૧ પ્રમાણે દરેજ સવારસાજ કાઢી લેવાથી ઉદરવાયુ અને નળખધવાયુ મટે છે (૧૭) કૃમિ (કરમિયા) ઉપર —ગોડાવજ, અજમો, વાવડિંગ, પિત્તપાપડો, કચૂરો, હિંગ અને નસોતર સરખા ભાગે વાટી ચૂર્ણ કરી ૪ માસા બના પાણી સાથે લેવાથી કરમ નીકળી દરદ મટે (૧૮) અતિસાર ઉપર :—બોડી અજમો, મોચરસ, સૂક અને ધાવડીના ફૂલ સરખા ભાગે લઈ ખાડી ચૂર્ણ કરી ગાયત્રી છારામા પીએ તો ઘણું પાતળો ઝાડો થતો હોય તોપણ બધ થાય (૧૯) લોહી જરતા હરસ (ફંજણ મસા) ઉપર —મરી તોલા ૧૦, સુવા તોલા ૨૦, હીરાદખાણુ તોલો ૧ અને ધાવડીના ફૂલ તોલા ૧ નુ ચૂર્ણ કરી દરેજ એક તોલા પ્રમાણે મધમા ચટાડલુ (૨૦) હરસ ઉપર —ગધકના ફૂલ અથવા શોધેલો ગધક અને મીઠીઆવળ ચાર ચાર તોલા લેવા અને મરી ૨ તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી, તેમાથી ૮થી ૬ માસા સુધી મધમા ચટલુ, અથવા એરડિયા તેલમા તળેલી હિમજનુ ચૂર્ણ મધ સાથે લેવાથી દંત સાફ આવશે અને હરસના દરદની પીડા થશે નહિ (૨૧) ફંજતા મસા ઉપર —નાગકેસરનુ ચૂર્ણ તોલો ૦૧ તથા સાકર તોલો ૦૧ મેળવી પછી એક તોલા માખણમા મેળવી દરેજ સવારે ખાલુ (૨૨) ફંજણ મસા ઉપર (ખીન્ને) —મરી ૧ ભાગ, સૂક ૨ ભાગ, ચિત્રાનુ મૂળ ૪ ભાગ, સૂકવેલુ સૂરણ ૮ ભાગ, વાવડિંગ ૪ ભાગ, વરધારો ૬ ભાગ, ત્રિકૂળા (હરડા, ખહેડા અને આમળા) ૪ ભાગ અને લી ડીપીપર ૪ ભાગ લઈ, ખાડી કપડાંછાણ ચૂર્ણ બનાવી-તેમા ૨૦ ભાગ ગોળ મેળવી, તેમાથી દરેજ સવારમા એકેક તોલો ખાવાથી હરસ, સોળે અને બરોળના રોગીને કાયદો થાય (૨૩) ફંજણ મસા ઉપર (ખીન્ને) —રસવતી ૨ ગે કાળી અને ખાધે કડવી હોય છે, તે દરેજ સવારે એક વાલ પાણીમા ધસીને પાવી, અને તે પીધા પછી ત્રણ કલાકે ખાલુ અને અડધો વાલ પાણીમા વસી

૮ તોલા, ચાતુર્નાર્ત (તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર) ૧ તોલો, તજ ૧ તોલો, ભારગમૂળ ૧ તોલો, તાલીસપત્ર ૧ તોલો, કચૂરા ૧ તોલો, અજમો ૧ તોલો, માયા ૧ તોલો, જટામાસી ૧ તોલો, ચણકખોળા ૧ તોલો, મોથ ૧ તોલો, રાન્ના ૧ તોલો, કડુ ૧ તોલો, ગળો ૧ તોલો અને ટ્રાઇ ૧ તોલો લઈ ચૂર્ણ કરવું. આ બધા ચૂર્ણના જેટલી સાકર નાખી તે દરરોજ એક તોલો સવારે આપવું. ક્ષય ઉપર ઘી અને સાકરમા આપવું પ્રમેહ ઉપર માખણમા, શિરોબ્રમણ અને પિત્તવ્યાધિ ઉપર ગોખરુમા આપવું. આ ચૂર્ણ જેનો દેહ ક્ષીણ થયેલો છે તેના બળની વૃદ્ધિ કરે છે અને મેદ, ઉદર, મદાગ્નિ અને કુક્ષિગળનો તથા અનુપાનથી બધા રોગનો નાશ કરે છે.

૩ અક્ષલકરોદિ ચૂર્ણ :—અક્ષલકરો, સિધવ, ચિત્રો, આમળા, મરી, લીડીપીપર, અજમો અને હરે એકેકે લાગ અને સૂક ૨ લાગ; એનું ચૂર્ણ કરી તેને બિબેરાના રસની ભાવના આપી ચૂર્ણ અથવા ગોળી કરવી એ મદાગ્નિ, અરુચિ, ઉધરસ, ગલરોગ, દમ, સળેખમ, પીનસ, ફેફરુ, ઉન્માદ અને સન્નિપાત ઉપર હિતકારક છે.

૪ આમલકયાદિ ચૂર્ણ :—આમળા, ચિત્રો (ચિત્રકમૂળ), બાળહરે, લીડીપીપર અને સિધવ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરવું એ લેવાથી સર્વ પ્રકારના તાવ દૂર થાય છે, મલાદિકનો ભેદ થાય છે, રુચિ થાય છે, કફ દૂર થાય છે અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને અન્નનું પચન થાય છે

૫ એલાદી ચૂર્ણ :—એલચીદાણા, જટામાસી, લવગ, સૂક, લીડીપીપર, નાગરમોથ, ચદન, ધાણા, ખારેક, તમાલપત્ર, જેઠીમધ, કાળો વાળો, ઘોળો વાળો અને દાડમની છાલ, એ સમભાગે લઈ તે ૬ માસા ચૂર્ણ ૨૦ તોલા દૂધ અને ૨ તોલા સાકરમા આપવું, એટલે બિચકી, કમળો, પાકુરોગ, મૂત્રકૃચ્છ અને ૨૦ પ્રકારના પ્રમેહનો નાશ થઈ ધાતુ પુષ્ટ થાય છે

૬ ચદનાદિ ચૂર્ણ :—અગર ૧ લાગ, તગર ૧ લાગ, વશલોચન ૧ લાગ, ઘોળું ચદન ૧ લાગ, વાળો ૧ અને સાકર ૫ લાગ લઈ ચૂર્ણ કરીને ૩ થી ૬ માસા ૨૦ તોલા દૂધમા પાવું; એટલે દાહ, પિત્ત અને બિનવા એ રોગો દૂર થાય છે.

૭ ચોપચીની ચૂર્ણ :—ચોપચીની ૧૬ તોલા, સાકર ૪ તોલા, લીડીપીપર, પીપરીમૂળ, મરી, લવગ, અક્ષલકરો, ખુરાસાની અજમો, સૂક, વાવડિંગ અને તજ, એ દરેક તોલો તોલો લઈ ચૂર્ણ કરી તે ૬ માસા ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા અથવા ઘી અને મધમા આપવું, એટલે પ્રમેહ, વ્રણ, કોઠ, ઉપદંશ, ક્ષીણતા અને ગરમીના દરદેથી સાધા પકડાય છે તે, વગેરે રોગોનો નાશ કરે છે

મસા ઉપર લેખ કરી મીઠાની પોટલીથી શેકવું એટલે કરમાઈ જશે (૨૪) પ્રમેહ ઉપર —ઇલાયચી તોલો ૧ શુદ્ધ કરીને તેમા સાકર તોલા ૪ અને કટકડી કુલાવેલ તોલા ૨ નાખી ઝીણું વાટી સમાન વજને ૧૨ પડીકા કરવા દરરોજ એક પડીકું બકરીના એક શેર દૂધમા પાવું, પરેજ સખત પાળવી માત્ર ઘઉં, મગ અને દૂધ, એ ત્રણ જ વસ્તુઓ ખાવી. મગ અને દૂધ એ બે સાથે કઢી ખાવા નહિ, નહિ તો ન સમન્વય તેજ રસાયણી નુકસાન થાય છે (૨૫) સારણાઠ ઉપર —આબાહળદર, સાહજાર, મેદાલકડી અને હજરતબોર, એ ચારે એકેક તોલો લઈ ઝીણું ખાડી ઇદ્રવાચણી (ત્રુસડા)ના કળની ડગળી કાપી તેમા ભરી તેને ડગળી બેસાડી તડકે સૂકવવું તે સુકાઈ ગયા પછી ખારીક ખાડી તેની વાલ બેના અદાબે સવાર-સાંજ કાંઈ લેવાથી પેટમા ચડતી હોય તે સારણાઠ મટે (આ રચક છે) (૨૬) ગ્રમડાનો ચાદા ઉપર —કાચો અને રાજ સરખા ભાગે લઈ વાટીને ચાદા ઉપર લલરાવે તો ૩ ફિવસમા મટે (૨૭) વિસ્ફોટક ઉપર —હરડા, બહેડા આમળા, ઘોળ નસોતર, સિધવ, એ બધે તોલા, મરી અને મજા એ એકેક તોલો, મીઠીઆવળ દરા તોલા અને હિમજ ૩ તોલા લઈ ઝીણું ખાડી કપડછાણ કરી દરરોજ સવારે અથવા સાંજે દરા આનીભાર પ્રમાણે કાંઈ કરવી (૨૮) ઝામરવાની દવા —ખારી તુબડીના સૂકા કળનો ગર્ભ તોલા ૨૧, અગરિયુ મીઠું તોલો ૧ અને હિંગ તોલો ૧૧ લઈ ઝીણું વાટી કપડછાણ કરી રાખવું આ ચૂર્ણ છીકણીની માફક નાકે સૂવાડવાથી ઝામરવાનું દરદ મટે (૨૯) વાતવિધ્વસન ચૂર્ણ —લવગ ૧, પીપરીમૂળ ૨, લીડીપીપર ૬, સિધાલણ ૬, સચળ ૧૨ અને અજમો ૧૬ લાગ પ્રમાણે લઈ સર્વ વસ્તુઓ ઝીણી ખાડી કપડાથી ચાળી ઇદ્રવરણા (ત્રુસડા)ના રસના ૨૧ પુટ આપવા એ ચૂર્ણ દરરોજ ૧૦ તોલાના પ્રમાણે મુજબ આપવાથી ઉદરરોગ, શૂળ, આનાહ (આકરો), બરોળ આદિ રોગ દૂર થાય છે

આ રોગમા થોડુ ગરમ કરેલુ પાણી પીવા માટે આપવુ. એ હિતકર છે. ખાવા માટે સાઠીચોખા, તુવેરની દાળનુ પાણી, ઘી, મધ, ઘઉં, સિંધવ, સરગવો, ઘિલોડાં, તૂરિયા, આદુ વગેરે ઉપયોગમા લેવા.×

૮ તાલીસાદિ ચૂર્ણ:—તાલીસપત્ર ૧ તોલો, મરી ૨ તોલા, સૂક ૩ તોલા, લીડીપીપર ૪ તોલા, વશલોચન ૫ તોલા, એલચીદાણા ૦૧ તોલો, તજ ૦૧ તોલો અને ખાડ ૩૨ તોલા એ બધાનું ચૂર્ણ કરી તે ત્રણ માસા આપવુ એટલે અરુચિ, અશુણ્, ઉધરસ, શ્વાસ, જ્વર, ઊલટી, અતિસાર, શોષ, પેટ ચડવુ, પથરી, પાકુ, સગ્રહણી, ખરોળ એ રોગો દૂર થાય છે.

૯ ત્રિક્ષ્ણા ચૂર્ણ:—હરડા, બહેડા અને આમળા, એ ત્રણ ઔષધો સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરવુ; એને ત્રિક્ષ્ણા કહે છે. એ ત્રિક્ષ્ણા ચૂર્ણ આપવાથી પ્રમેહ, સોજો, વિપમજ્વર, કફ, પિત્ત, કુષ્ઠરોગો દૂર થાય છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે આ ત્રિક્ષ્ણા રસાયની છે. ઘી અને મધમા ત્રિક્ષ્ણા મેળવી ખાવાથી તમામ નેત્રરોગ દૂર થાય છે

૧૦ ત્રિક્ષ્ણા પીપર ચૂર્ણ:—હરડા, બહેડા, આમળા અને લીડીપીપરનું ચૂર્ણ કરી મધમા ચાટવા આપવુ તેથી કરી મળનો લેદ થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. શ્વાસ, કાસ અને તાવ દૂર થાય છે

૧૧ ત્રિક્ષ્ણાદિ ચૂર્ણ:—હરડા, બહેડા, આમળા, તજ, જેઠીમધ અને મહુડાના ફૂલ સમભાગે લઈ તેનુ ચૂર્ણ ૬ માસા, મધ ૧ તોલો અને ઘી ૧૧૧ તોલામા સાજરે આપવુ, એટલે સર્વ પ્રકારના નેત્રરોગ, ગળા ઉપરના સર્વ રોગ, વલીપલિત રોગ, હરસ, લગદર, પ્રમેહ, કુષ્ઠ, હલીમક અને કિલાસકુષ્ઠ, એ રોગો દૂર થઈ નવી દષ્ટિ આવે છે, કેશ કાળા થાય છે.

૧૨ દાડિમાષ્ટક ચૂર્ણ:—દાડમની છાલ આઠ તોલા, સાકર ૮ તોલા, લીડીપીપર, પીપરી-મૂળ, અજમોદ, મરી, ધાણા, જીરુ અને સૂક એકક તોલો, વશલોચન ૩ માસા, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા અને નાગકેસર દોઢદોઢ માસા પ્રમાણે લઈ ચૂર્ણ કરવુ. એ ચૂર્ણ ખાવાથી અતિસાર, ક્ષય, ગુદમ, સગ્રહણી, કંઠરોગ, અગ્નિમાઘ, સળેખમ અને કાસરોગ દૂર થાય છે.

૧૩ બીજું દાડિમાષ્ટક ચૂર્ણ:—દાડમના દાણા ૩૨ તોલા, તજ, તમાલપત્ર અને એલચી, એ ત્રણે મળીને ૪ તોલા; સૂક, મરી અને લીડીપીપર મળીને ૪ તોલા; પીપરીમૂળ ૪ તોલા વશલોચન અને વાળો એકએક તોલો અને સાકર ૩૨ તોલા, એ સર્વનુ વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવુ એના સેવનથી આમાતિસાર, ઉધરસ, હૃદયશ્વળ, પડખાનુ શ્વળ, હૃદરોગ, અરુચિ, ગોળો, સગ્રહણી અને મદાગ્નિનો નાશ થાય છે

૧૪ દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ:—કાળી દ્રાક્ષ, ખારેક અને લીડીપીપરનુ એક તોલો ચૂર્ણ, મધ ૧ તોલો અને ઘી દોઢ તોલામા આપવુ. એટલે જ્વર, ઉધરસ અને સોજનો નાશ થાય છે

૧૫ બીજું દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ:—કાળી દ્રાક્ષ, જેઠીમધ, ચોખાની ધાણી, ઘોળું કમળ, શતાવરી, ખારેક, વંશલોચન, વાળો, આમળા, ગળોનુ સત્ત્વ, નાગરમોથ, ઘોળુ ચંદન, તગર, કોષ્ઠ, કપૂરચીની, એલચીદાણા, તમાલપત્ર, તજ, નાગકેસર, ધાણા અને ગોખરુનુ ચૂર્ણ કરી, સમભાગે સાકર નાખી તે ત્રણ માસા આપવુ; એટલે ક્ષયરોગ, દાહ અને પિત્ત દૂર થાય છે

૧૬ ધ્રાન્યાદિ ચૂર્ણ:—લીડીપીપર, ધાણા, જીરુ, અજમો, સચળ, વાળો, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, સૂક, મરી, ચિત્રો અને પીપરીમૂળ એકક ભાગ, દાડમની છાલ, લીડી-પીપર, ધાવડીના ફૂલ, અજમોદ, આમલી અને કુમળા બીલા ૩ ભાગ; સાકર ૬ ભાગ અને કોડાનો ગર્લ ૮ ભાગ; એનુ ચૂર્ણ કરી તે ૬ માસા આપવુ; એટલે અરુચિ, ગુદમ ક્ષય, સળેખમ, અતિ-સાર, હરસ, અગ્નિમાઘ, સગ્રહણી, કંઠરોગ, શ્વાસ અને કાસ, એ રોગો દૂર થાય છે

૧૭ નારાયણ ચૂર્ણ:—ચિત્રકમૂળ, ત્રિક્ષ્ણા, સૂક, મરી, લીડીપીપર, જીરુ, શેરણી, વજ, અજમોદ, પીપરીમૂળ, વરિયાળી, વગડાઉ તુલસી, અજમો, કચૂગ, ધાણા, વાવડિંગ, કાળુ જીરુ, ચોડ, પોખરમૂળ, માછખાર, જવખાર, સિંધવ, વડાગરું મીઠુ, સંચળ, બીડલોણુ, સમુદ્રનું મીઠુ

× શ્રી પદ્મજે બે પાઠ આપ્યા છે એક પાઠમા છેલ્લી નવ વસ્તુ અર્ધો અર્ધો તોલો લેવાનુ લખ્યુ છે.

અને કોષ્ઠ, એ ૨૭ ઔષધો એકેક લાગ પહેલા ઔષધના બે લાગ, કડવી ઈંદ્રવરણીના ફળ ત્રણ લાગ, નસોતર ત્રણ લાગ, દંતીના મૂળ ચાર લાગ, પીળા યુરિયાના મૂળ અથવા પાન (તે ન મળે તો તેના અભાવે યુરિયો લેવો) એ મધમાં ઔષધો કચરી ચૂર્ણ કરવું પછી તે ચૂર્ણ પાચન કરી તથા રનેહાદિક કરી જેનો દોઢો રિન્ગથ થયેલો છે, તેને રેચ થવા માટે આપવું; તેથી કરી તમામ રોગ દૂર થાય છે. હૃદરોગ, પાકુ, શ્વાસ, કાસ, ભગ્ન અને અગ્નિમાદના રોગ ઉપર આ ચૂર્ણ અનુપાનની યોજના કરી આપવું. પેટ ચડ્યું હોય તો મધમાં આપવું ગુલ્મરોગ ઉપર ખોરડીના કાઢામાં આપવું. ગુદાની અદર કાતરા પડે છે તેને આમલીની છાલના કાઢામાં આપવું. ઉદરરોગ ઉપર ઊંટડીના દૂધમાં અથવા ગાયની છાશમાં આપવું. વાતરોગીને ઘીમાં આપવું મૂળવ્યાધિ ઉપર દાડમના રસમાં આપવું. આ ચૂર્ણ ઘીમાં આપવાથી ગ્ધાવર તથા જગમ ત્રિપ દૂર થાય છે આ ચૂર્ણથી સર્વ પ્રકારના દુષ્ટરોગ દૂર થાય છે

૧૮ પાચન ચૂર્ણ:—એલચીદાણા, હરડા, બહેડા, આમળા, સૂક, મરી, લી ડીપીપર, પીપરી-મૂળ, ચિત્રક, શેકેલી હિંગ, જીરું, વરિયાળી, અજમો, લવંગ, વાવડિંગ, સિધવ, સચળ, બિડ-લોણ, બગડીખાર અને વડાગરું મીઠું સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી લીંછુના રસની લાવના આપી તે ત્રણ માસા આપવું, એટલે અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, મોઢામાં રુચિ આવે છે અને અજીર્ણ તથા પેટ ચડ્યું હોય તે ઊતરી જાય છે

૧૯ પાચક અને રેચક ચૂર્ણ:—ખારેક ૧૦ લાગ, લી ડીપીપર ૨ લાગ, જીરું ૧ લાગ, સાકર ૧૦ લાગ, મરી ૨ લાગ, સિધવ ૧ લાગ, સૂક ૨ લાગ, જયફળ ૧ લાગ અને તજ ૧ લાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે લીંછુના રસમાં ક્ષાર્ધ કરેલી પિત્તળની કઠાર્ધમાં ગમ્મ કરી રાખી મૂકવું. એ ત્રણ માસા આપવું, એટલે અન્નનુ પાચન થઈ મોઢામાં સ્વાદ આવે છે.

૨૦ પિચ્પલ્યાદિ ચૂર્ણ:—લી ડીપીપર, અતિવિષ, નાગમોથ અને કાકડાશિંગળું ચૂર્ણ મધમાં આપવું, તેથી કરી બાળકનો જ્વગતિસાર, શ્વાસ, કાસ અને ઊલટી એ રોગો દૂર થાય છે

૨૧ મળશુદ્ધિનું ચૂર્ણ:—સુરવારી હરડે બે લાગ, સોનામુખી બે લાગ, રેવચી બે લાગ, સિધવ ૨ લાગ, સચળ ૦૧ લાગ, મરી ૦૧ લાગ અને સૂક ૦૧ લાગ, એનું ચૂર્ણ ૩ માસા રાત્રે ગરમ પાણીમાં આપવું

૨૨ મળશુદ્ધિનું ચૂર્ણ બીજું:—સોનામુખી (મીઠીઆવળ), બાળહરડે અને લી ડીપીપર અથવા વરિયાળી એકેક લાગ તથા સિધવ અથવા સચળ અર્ધો લાગ લઈ તે સર્વનું ચૂર્ણ કરી તે ત્રણ માસા ચૂર્ણ રાત્રે ગરમ પાણીમાં પાવું.

૨૩ મહાખાંડવ ચૂર્ણ:—મરી, નાગકેસર, તાલીસપત્ર, સિધવ, સચળ, બિડલોણ, સમુદ્રનું મીઠું અને બગડીખાર એકેક લાગ, પીપળીમૂળ, ચિત્રો, તજ, લી ડીપીપર, આમલીની છાલ અને જીરું બધાં બે લાગ, અમ્લવેતસ (ન મળે તો ચૂકા અથવા ચણાનો ક્ષાર), સૂક, મોટા એલચીદાણા, ચણીખોર, અજમોદ અને નાગરમોથ ત્રણત્રણ લાગ, અને બધા ઔષધોનો ચોથો લાગ દાડમના ફળ લેવા. પછી બધાનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણથી અર્ધો સાકર લઈ મેળવવી આ ચૂર્ણનું સેવન કરવાથી મોઢામાં સ્વાદ ઉત્પન્ન થાય છે તથા અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. એ હૃદયને હિતકારક અને કાસ, અતિસાર, હૃદરોગ, કઠરોગ, ઉદરરોગ, સુખરોગ, મોડશી(કોગળિયું), પેટ ચડવું, હરસ, ગુલ્મ, જ તુન્નિકાર, પાચ પ્રકારની ઊલટી અને શ્વાસરોગ દૂર કરે છે

૨૪ યવાનીખાંડવ ચૂર્ણ:—અજમોદ ૨ લાગ, દાડમની છાલ ૨ લાગ, સૂક ૨ લાગ, આમલીની છાલ ૨ લાગ, અમ્લવેતસ ૨ લાગ, ખાટા બોગ ૨ લાગ, લી ડીપીપર ૫ લાગ, મરી ૧૧ લાગ, તજ ૧ લાગ, સચળ ૧ લાગ, ધાણા ૧ લાગ, જીરું ૧ લાગ અને સાકર ૩૨ લાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે ૬ માસા આપવું, એટલે પાકુ, હૃદરોગ, સગ્રહણી, જ્વર ઊલટી, શોષ, અતિસાર, ખરોળ, મલખધ (બધકોશ), અરોચક, શળ, મદાગ્નિ, મૂળવ્યાધિ, જીલના રોગ અને

* જોર તથા આમલી બંનેના કળિયા કાઢી માત્ર છાલ લેવી

કઠરોગ દૂર થાય છે

૨૫ લઘુગંગાધર ચૂર્ણ :—નાગરમોથ, ઇન્જવ, કૃણા ખીલા, લોધર, મોચરસ અને ધાવડીનાં ફૂલનું ચૂર્ણ કરી તે છાશમાં ગોળ નાખી આપવું. તેથી અતિસાર દૂર થાય છે.

૨૬ લવંગાદિ ચૂર્ણ :—લવંગ, લીમસેની કપૂર, એલચીદાણા, તજ, નાગકેસર, જયફળ, વાળો, સૂઠ, શાહજીર, કૃષ્ણાગરુ, વશલોચન, જટામાસી, નીલકમળ, લીડીપીપર, વાળો, ઘોળું ચદન, તગર અને ચણકબોળા સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તેનાથી અધીર સાકર લઈ એ સર્વ એકઠું કરવું એ ચૂર્ણ ખાવાથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે; મોઢામાં સ્વાદ આવે છે, શરીર પુષ્ટ થાય છે; સ્ત્રીવિષયમાં ઇચ્છા થાય છે, વાત, પિત્ત અને કફનો પ્રકોપ દૂર થાય છે; શક્તિ આવે છે, હૃદયગ, કઠરોગ, શ્વાસ, હેઝકી, સળેખમ, ક્ષય, તમકશ્વાસ, અતિસાર, ઉરમાં ક્ષતરોગ થાય છે તે, પ્રમેહ, અરુચિ, ગુલ્મ અને સગ્રહણીરોગ દૂર થાય છે.

૨૭ ખીનું લવંગાદિ ચૂર્ણ :—૮ માસા લવંગ, એલચી અને જયફળ એ અર્ધો તોલો અને અક્ષીણ ૧ માસો તે સર્વનું એકત્ર ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણીમાં અર્ધો માસો આપવું; એટલે દારુણ મોઝશી (કોગળિયું), શળ, અતિસાર અને ઊલટીનો નાશ કરે છે.

૨૮ ત્રીનું લવંગાદિ ચૂર્ણ :—લવંગ, ચણકબોળા, વાળો, સુખડ, તગર, નીલકમળ, એલચી, કૃષ્ણાગરુ, તજ, નાગકેસર, લીડીપીપર, સૂઠ, જટામાસી, નાગરમોથ, શુદ્ધ કપૂર, જયફળ અને વશલોચન, એ દરેક સમાન ભાગે લઈ અને ખડીસાકર ૮ ભાગ લઈ સર્વનું ચૂર્ણ કરવું. આ લવંગાદિ ચૂર્ણ રુચિકારક, અગ્નિદીપક, તૃપ્તિકારક, બળદાયક, વૃધ્ધ અને ત્રિદોષનાશક હોઈ છાતીના રોગ, તમકશ્વાસ, ગલગ્રહ, ઉધરસ, હેઝકી, અરુચિ, ક્ષયરોગ, પીનસ, સગ્રહણી, અતિસાર, ભગદર, અર્બુદ, પ્રમેહ અને ગોળાનો નાશ કરે છે.

૨૯ ચોથું લવંગાદિ ચૂર્ણ :—લવંગ, લીડીપીપર અને જયફળ દરેક એકક તોલો, મરી, એ તોલા, સૂઠ ૧૬ તોલા અને એ સર્વના સમાન સાકર લઈ ચૂર્ણ કરી આપવાથી તે ઉધરસ, તાવ, પ્રમેહ, અરુચિ, શ્વાસ, મદાગ્નિ, સગ્રહણી અને ગુલ્મ રોગનો નાશ કરે છે

૩૦ પાંચમું લવંગાદિ ચૂર્ણ :—લવંગ, ચણકબોળા, લીડીપીપર, સૂઠ, સુખડ, એલચી, નાગરમોથ, વશલોચન, વાળો, કૃષ્ણાગરુ, નાગકેસર, ત્રિફળા, જયફળ, ખરાસકપૂર, જટામાસી, શતાવરી, ગોખરુ, આસધ, ગળોનું સત્ત્વ અને તગર, એ સમાન ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તે સાકર સાથે લેવું, એટલે ૨૦ પ્રકારના પ્રમેહનો નાશ થાય છે.

૩૧ વડવાનલ ચૂર્ણ :—સિધવ ૧ ભાગ, પીપળીમૂળ ૨ ભાગ, લીડીપીપર ૩ ભાગ, ચવક ૪ ભાગ, ચિત્રક ૫ ભાગ, સૂઠ ૬ ભાગ અને બાળહરીતકી ૭ ભાગ, આ પ્રમાણે લઈ ચૂર્ણ કરવું. એ લેવાથી અજીર્ણનો નાશ થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે

૩૨ વૈશ્વાનર ચૂર્ણ :—સિધવ ૨ ભાગ, જવખાર ૨ ભાગ, અજમો ૨ ભાગ, સૂઠ ૫ ભાગ અને હરડે ૧૦ ભાગ, એનું ચૂર્ણ કરી તે ચાર માસા ચૂર્ણ દહી, છાશ અથવા ઊના પાણીમાં આપવું; એટલે આમવાત, ગુલ્મ, હૃદયરોગ, ઇન્દ્રિયમાના રોગો, ખરોળ, શળ, આનાહ અને મૂળવ્યાધિનો નાશ થાય છે

૩૩ શૃંગ્યાદિ ચૂર્ણ :—કાકડાશિંગ, અતિવિષ અને લીડીપીપરનું ચૂર્ણ કરી મધમાં બાળકને આપવું, એટલે તાવ ઉધરસ એ રોગો દૂર થાય છે અથવા એકલું અતિવિષ મધમાં આપવું. તેથી કાસ, તાવ તથા ઊલટી એ રોગો દૂર થાય છે

૩૪ શૂંઘ્યાદિ ચૂર્ણ :—સૂઠ, અતિવિષ, શેકેલી હિંગ, મોથ, ઇન્જવ, ચિત્રક એ ૭ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી ચૂર્ણથી યોગજી ગરમ પાણી લઈ તેમાં પાવાથી આમાતિસારનો નાશ થાય છે

૩૫ ખીનું શૂંઘ્યાદિ ચૂર્ણ :—સૂઠ ૬ ભાગ, લીડીપીપર ૬ ભાગ, મરી ૪ ભાગ, ખાવાના પાન ૩ ભાગ, તજ ૨ ભાગ અને એલચીદાણા ૧ ભાગ, ચૂર્ણ કરી ચૂર્ણ ખરોખર સાકર નાખી આપવું, એટલે તે હરસ, અગ્નિમાઘ, ઉધરસ, અરુચિ, શ્વાસ, કઠરોગ અને હૃદયરોગનો નાશ કરે છે.

૩૬ સમુદ્રાદિ ચૂર્ણુઃ—મીઠું, સચળ, સિધવ, જવખાર, અજમો, અજમોદ. હરડે, લીડી-પીપર, સૂઠ, હિંગ અને વાવડિંગ, એ સમભાગે લઈ ચૂર્ણુ કરી તે ચાર માસા ચૂર્ણુ લોજનસમયે પ્રથમ પાય ગ્રાસ સાથે ખાવા આપવું; એટલે અજીર્ણવાત, ગુદવાત, ગુદમવાત, વાતપ્રમેહ, વિપમવાત, વિપૃચિકા, કમળો, પાકુ, શ્વાસ અને કાસનો નાશ થાય છે.

૩૭ સિતોપલાદિ ચૂર્ણુઃ—સાકર ૧૬ ભાગ, વશોચન ૮ ભાગ, લીંડીપીપર ૪ ભાગ, એલચીદાણા ૨ ભાગ અને તજ ૧ ભાગ લઈ ચૂર્ણુ કરવું આ ચૂર્ણુ ૩ માસાથી ૬ માસા પર્યંત, ૬ માસા મધ અને એક તોલા ઘીમા ખાવા આપવું, એટલે કાસ, શ્વાસ, ક્ષય તથા હાથપગે દાહ થાય છે તે, અગ્નિમાઘ, જીસ ગન્ય પડે છે તે, કુક્ષિશળ, અરોચક જવગ, જીર્ણજવર, માથામા રક્તવિકાર થાય છે તે અને મગજ ખાલી થવાથી થનારા રોગ, તેમ જ પિત્તવિકાર તથા ઉપદશ (ગરમીવિકારથી ધણા દિવસ પ્રમેહાદિક વિકાર શરીરમા રહેવાથી ઉત્પન્ન થનાર ખીબ વિકારો) એ પણ શમી જઈ સર્વ રોગોનો નાશ થાય છે x

૩૮ લઘુમુદ્ગર્શન ચૂર્ણુઃ—ગળોતુ સત્ત્વ, લીડીપીપર, ખહેડા, સુરવારી હરડે, ઘોળું ચદન, કકુ, કડવા લીમડાની અંતરછાલ, સૂઠ અને દેવદાર એ એકેક ભાગ, કરિયાતુ ૪૦ ભાગ, એ સર્વનું ચૂર્ણુ કરી તે કડા પાણીમા આપવું એટલે સર્વ પ્રકારના તાવ જાય છે.

૩૯ હિંગાષ્ટક ચૂર્ણુઃ—સૂઠ, મરી, લીડીપીપર, સિધવ, અજમો, જીરુ, શાહજીરું અને સચળ, એ સમભાગે લઈ તેનો આઠમો હિસ્સો હિંગ લઈ બધાનું ચૂર્ણુ કરી જાશમા અથવા લોજન સમયે પ્રથમ ઘી અને ભાતમાં આપવું, એટલે ગુદમ, આમ, અગ્નિમાઘ અને મોડશી- (કોગળિયું)નો નાશ થાય છે.

૪૦ હિંગવાદિ ચૂર્ણુઃ—શેફલી હિંગ, પહાડમૂળ, બાળહરડે, ધાણા, દાડમની છાલ, ચિત્રક, કચૂરા, અજમોદ, સૂઠ, મરી, લીડીપીપર, શેરણી, અમ્લવેતસ, વગડાઉ તુલસી, આમલીની છાલ, જીરું, પુષ્કરમૂળ, વજ, ચવક, સાજખાર, જવખાર, સિધવ, સચળ, બિડલોણુ, બંગડીખાર, વડાગરું મીઠું અને સમુદ્રનું મીઠું, એનું ચૂર્ણુ ૩-૪ માસા લોજનના પહેલા અથવા લોજનના મધ્યમા આપવું; અથવા જાશમાં કિંવા ગરમ પાણીમા આપવું; એટલે ગુદમ, હૃદરોગ, અધિલા નામે પેટમા રોગ ઉત્પન્ન કરે છે તે; હૃદય, ઈદ્રિય અને કુક્ષિ એ ઠેકાણાનું શળ, ગુદાશળ, ચેતિ-શળ, બિનવા, મલબદ્ધ, પાકુ, અરુચિ, હેડકી, ચક્રત, બરોળ, શ્વાસ, કાસ, કંઠરોગ, હરસ અને સંગ્રહણી વગેરે રોગો દૂર થાય છે.

૪૧ મરીઆદિ ચૂર્ણુઃ—મરી, ચિત્રો અને સચળનું ચૂર્ણુ કરી તે નિત્ય જાશમા પાવું; એટલે સંગ્રહણી, ઉદરરોગ, મદાગ્નિ, ગુદમ અને હરસ વગેરે રોગો દૂર થાય છે.

૪૨ કંઠ્યાણુ ચૂર્ણુઃ—સૂઠ, મરી, લીંડીપીપર, ચવક, ચિત્રક, ત્રિફળા, બિડલોણુ, સિધવ, પીપરીમૂળ, લીડીપીપર, વાવડિંગ, કરજ, અજમો, ધાણા અને જીરાનું ચૂર્ણુ કરી ગરમ પાણીમાં પાવું, એટલે વાત, કફ, અપસ્માર, ઉન્માદ, હરસ, સંગ્રહણી અને અગ્નિમાઘનો નાશ થાય છે.

૪૩ સમશર્કર ચૂર્ણુઃ—એલચીદાણા ૧ ભાગ, તજ ૨ ભાગ, તમાલપત્ર ૩ ભાગ, નાગ-કેસર ૪ ભાગ, મરી ૫ ભાગ, લીડીપીપર ૬ ભાગ અને સૂઠ ૭ ભાગ તથા સાકર ૨૮ ભાગ લઈ ચૂર્ણુ કરી આપવું, એટલે હરસ, અગ્નિમાઘ, ગોળો, અરુચિ, શ્વાસ, કંઠરોગ અને હૃદયના રોગનો નાશ થાય છે

૪૪ ચંદનાદિ ચૂર્ણુઃ—ઘોળા સુખડ, વાળો, કોષ્ઠ, નાગરમોથ, આમળા, પીપરીમૂળ, નીલ-કમળ, જેઠીમધ, મહુડાના ફૂલ, કાળી દ્રાક્ષ, ખારેક, એનું ચૂર્ણુ કરીને તે ચૂર્ણુ તેટલી જ સાકર સાથે સવારે કડા પાણી સાથે પિવડાવવાથી રક્તપિત્ત, શ્વાસ, પિત્તરોગ, ગોળો, અંગદાહ, માથાની અદરનો દાહ, માથાનું લમવું, કમળો, પ્રમેહ અને પિત્તજ્વરનો નાશ થાય છે

x ઔપધિમા ઘી તથા મધ મેળવવા હોય ત્યારે પ્રથમ ઘી સારી રીતે મેળવી લેવું ત્યારપછી મધ મેળવવું ખાતે સાથે નાખવાથી ઔપધિ સાથે ઘી બરાબર મળતું નથી

૪૫ એલાદિ ચૂર્ણ :—એલચી ૧ લાગ, તજ ૨ લાગ, મરી ૩ લાગ, સૂંઠ ૪ લાગ, લીડી-પીપર ૫ લાગ અને નાગકેસર ૬ લાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે સર્વના જેટલી સાકર મેળવવી. એના સેવનથી ક્ષયરોગ, હરસ, સગ્રહણી, ગોળો, રક્તપિત્ત, રાન્યક્ષમા, કડરોગ, અરુચિ અને બરોળનો નાશ થાય છે.

૪૬ એલાદિ ચૂર્ણ બીજી :—એલચી, લવગ, નાગકેસર, ખોરના ઠળિયાનો ગર્ભ, ચોખાનો આટો, ગહુલો, નાગરમોથ, ચદન અને લીડીપીપરનું ચૂર્ણ કરી તે મધ અને ખડીસાકર સાથે આપવું; એટલે ત્રિદોષથી થયેલ ઊલટી દૂર થાય છે.

૪૭ લવણભાસ્કર ચૂર્ણ :—મીઠું ૮ તોલા, સંચળ ૫ તોલા, ગિડલવણ, સિંધાલૂણ, ધાણા, લીડીપીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રક, શાહજીરુ, નાગકેસર, તાલીસપત્ર અને અમ્લવેતસ, એ બધાંએ તોલા; મરી, જીરુ, સૂંઠ, એ એકેક તોલો, દાડમની છાલ ૪ તોલા+ તજ અર્ધો તોલો, એલચીદાણા અર્ધો તોલો, એ સર્વને ખાડી વસ્ત્રગાળ કરવું. એને લવણભાસ્કર ચૂર્ણ કહે છે દહીના ચાર તોલા ઘોળના સાથે અથવા છાશ સાથે એ ચૂર્ણ આપવાથી વાતશ્લેષ્મથી થયેલો ગોળો, વાયુ, બરોળ, ઉદરરોગ, ક્ષય, હરસ, સગ્રહણી, કુષ્ઠ, વિખધ, લગદર, ગોફ, શળ, શ્વાસ, ઉધરસ, આમ-દોષ, હૃદરોગ અને મદાસિનો નાશ થાય છે. એ અલ્પત દીપન અને પાચન છે.

૪૮ કપિત્થાષ્ટક ચૂર્ણ :—કોઠાનો ગર્ભ ૨ તોલા, ખડીસાકર ૧૧ તોલો, ખોડીઅજમોદ, લીડીપીપર, ખીલાનો ગર્ભ, ધાવડી, દાડમના દાણા અને કોકમ, એ પોણા પોણા તોલો; સંચળ, અજમો, પીપરીમૂળ, વાળો, મરી, જીરુ, ધાણા, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, ચિત્રક, સૂંઠ, એ દરેક પા પા તોલો લઈ ચૂર્ણ કરવું એના સેવનથી ગલરોગ, આડો, ક્ષય, ગોળો અને સગ્રહણીનો નાશ થાય છે.

૪૯ નારાય ચૂર્ણ બીજી :—ખડીસાકર ૪ તોલા, નસોતર ૪ તોલા અને લીડીપીપર ૧ તોલો લઈ ચૂર્ણ કરી તે જમવા પહેલા સવારે ૬ માસા મધમા ચાટવાથી બધકાશ, વાતરોગ અને પિત્તરોગનો નાશ થાય છે.

૫૦ સારસ્વત ચૂર્ણ :—કઠ (ઉપલેટ), આસોદ, સિંધાલૂણ, અજમો, જીરુ, શાહજીરુ, ત્રિકટુ, પહાડમૂળ, શંખાવલી, ઘોડાવજ, એ સર્વ સમાન ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તેને બ્રાહ્મીના રસની પુષ્કળ ભાવના આપવી આ ચૂર્ણ બ્રહ્માએ કહેલું છે. તે મધ અને ઘીમા સાત દિવસ સેવન કરવાથી ઉત્તમ બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

૫૧ ન્યગ્રોધાદિ ચૂર્ણ :—વડ, ઉબરો, પીપળો, એ દરેકની છાલ, અગ્લુ, ગરમાળો, આસધ, આળાની ગોટલી, કોઠાનો ગર્ભ, જાણુના કળિયા, ચારોળી, ઘોળો એન (સાજડ), ધાવડી, જેડીમધ, લોધરની છાલ, વાયવરણો, લીમઝાની છાલ, કડવા પરવળ, મેઢાશિંગીની છાલ, દાતીના મૂળ, ચિત્રક, પહાડમૂળ, કરજની છાલ, ત્રિક્ષ્ણા, ધંજવ અને લિલામા, એ સર્વ સમાન ભાગે લઈ ઝીણું ચૂર્ણ કરવું. એ મધમા સેવન કરવું અને તેના ઉપર ત્રિક્ષ્ણાનો કાઢો પીવો; એટલે મૂત્રદોષની શુદ્ધિ થાય છે અને વીસ પ્રકારના પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને પ્રમેહપિટિકાનો નાશ થાય છે.

૫૨ સાખરુંડ ચૂર્ણ :—લાગ, સાકર, પડવાસ અને જીરુ, એનું ચૂર્ણ દહીમા નાખી આપવું; એટલે આમાતિસાર અને રક્તાતિસાર તુરત દૂર થાય છે.

૫૩ મૂસલ્યાદિ ચૂર્ણ :—કાળી મૂસળી, તાલીમખાના અને ગોખરુ એ અનુક્રમે ૧, ૨ અને ૩ લાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે પ્રાતઃકાળે અર્ધો તોલાથી ૧ તોલા સુધી ગરમ દૂધમા સાકર નાખી તેમા ૨૧ દિવસ સેવન કરવાથી વાજકરણ (સ્ત્રીસંભોગની શક્તિ) થાય છે.

૫૪ ગોખુરાદિ ચૂર્ણ :—ગોખરુ, તાલીમખાના, શતાવરી, કૌચબીજ, નાગબલા (ગગેરણી), બળબીજ, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી રાત્રિના વખતે ગરમ દૂધમા સાકર નાખી ૧ તોલો ચૂર્ણ તેની સાથે લેવાથી વાજકરણ થાય છે.

૫૫ દંતરક્ષક ચૂર્ણ :—કુલાવેલું મોરચૂથુ અર્ધો ભાગ, કુલાવેલો ટંકણુખાર ૨ ભાગ, કુલાવેલી કટકડી ૩ ભાગ, ચાક ૮ ભાગ, કાથો ૨ ભાગ, માયા ૨ ભાગ, કપૂર ૧ ભાગ અને સિંધવ ૪ ભાગ, આ સઘળાનું ચૂર્ણ કરી તે વડે નિત્ય સવારે દાંત ઘસવાથી મજબૂત થઈ દત્તશળ, દાંત-માથી લોહીનું પડવું, પેદાનું સડવું ઇત્યાદિ સર્વ વિકાર દૂર થાય છે

૫૬ વમનકારક ચૂર્ણ :—લીડીપીપ્પ, સિંધાલુ અને મીઠળનું ચૂર્ણ કરીને તે ૩ માસા ચૂર્ણ ઉંમરે પહોંચેલાં મનુષ્યોને ગરમ પાણીમાં આપવાથી ઊલટી થઈ કફદોષ, અશુભ ઇત્યાદિનો નાશ થાય છે

૫૭ વરાધ(સસણી)નાશક ચૂર્ણ :—પાપડિયો ખારો અને થોડી લીડીપીપરનું ચૂર્ણ ૧ રતી લઈને ગોળમાં ગોળી કરી આપવી, એટલે ઊલટી અને ઝાડો થઈ કફ પડશે

૫૮ સ્નાનરજ ચૂર્ણ :—લોધર, વજ. ધાણા, દારુહળદગ, સરસવ, હળદગ, આમળા, શુદ્ધ મનશીલ, દરેક યીજ એકેક તોલો, મગની છાલ વગરની દાળનો લોટ તોલા ૮ કુલે તોલા ૧૬ ખારીક ચૂર્ણ કરી ખાટલીમાં ભરી દેવું ઉપલા ચૂર્ણમાંથી આશરે એકથી બે તોલા ચૂર્ણ લઈ થોડાક પાણીમાં મેળવી આખા શરીર પર ઘસવું પછી સ્વચ્છ પાણી વડે સ્નાન કરી લેવું આ પ્રમાણે દરરોજ સ્નાન કરવાથી ચામડી સ્વચ્છ અને તેજસ્વી બને છે, પસીનાની ખરાબ વાસ દૂર થઈ શરીરમાંથી સારી સુગંધ આવે છે. ચામડીના અનેક દરદોને મટાડી ચામડીને સુવાળી રેશમ જેવી બનાવે છે x

૩-ગુટિકા(ગોળીઓ) અથવા વટી-

૧ ગુડાદિ ગુટિકા :—સૂક, ખાળહરીતકી અને નાગરમોચના ચૂર્ણમાં બમણો ગોળ નાખી

x શુદ્ધ મનશીલ ઇચ્છા ન હોય તો નાખવું નહિ મનશીલના શુભો ચામડીના દરદો માટે ઘણા જ સારા છે

* એક મિત્રે આપેલા અનુભૂત પ્રયોગો—(૧) દમ (આસરોગ) ઉપર —ખરસાણી યુવરનું ફૂધ લાકડું લીધું લઈને તેને કોથી તેમાં લવગ ન ગ રપ ભરી, તે જ લાકડાને ખૂબ ખેસાડી, કપડમટ્ટી કરીને નિર્ધૂમ અંગારામાં ભારી રાખવું સિંઝાઈ ગયા પછી ખાંડાર કાઢી તેમાંના લવગ કાઢી લઈ તેની સાથે જવખાર રાત્રી તોલા અને હળદર ૧૧૧ તોલા નાખી ઝીણા વાટી મીઠી ભળ(પીણ)ના રસમાં જગલી ધોર જેવડી ગોળીઓ વાળવી એમાંથી એકેક ગોળી રોજ સવારસાંજ આપવાથી દમ રાત્રી પડે (૨) રેચ તથા ઊલટી કરાવવાની ગોળીઓ —મોરચૂથુ કુલાવેલું, શેધેલો નેપાળો, સિંધવ અને સચળ, એ સર્વ વસ્તુઓ સમાન ભાગે લઈ ઝીણી વાટી આદાના રસમાં ચણેાડી જેવડી ગોળીઓ બાધવી એ સાકર સાથે આપવાથી (૩) ચૂક ઉપર —હળદર તથા કટકડીની ગોળમાં ગોળી કરીને આપવાથી કાળબની ચૂક મટે. ફેફસ ફૂલ્યું હોય તો કુવારના રસમાં આપવાથી મટે (૪) અતિસાર ઉપર —હિંગ વાલ ૬ અને અઝીણુ વાલ ૨ લઈ ઝીણા વાટી ખારેક ન ગ ૪માંથી ઠગિયા કાઢી તેમાં ભરવું ઉપર ઘઉંની કડક ચડાવી નિર્ધૂમ અંગારા ઉપર પકવવી પછી લોટ કાઢી નાખી બાકીનું સમગ્ર ઝીણું વાટી, ઝીણું જગલી ધોર જેવડી ગોળીઓ વાળવી એ ગોળીઓ દરરોજ સવારસાંજ એકેક આપવી (ઝાડામાં દુર્ગંધ ન આવતી હોય તો આ ગોળીઓ આપવી.) (૫) ઉપદંશ ઉપર—મોરચૂથુ તોલો ૧ લઈ ઠીકગીમાં નાખી દેવતા ઉપર મૂટ્ટી ખૂબ રોકેલો તે જ્યારે પોતાનો મૂળ રંગ બદલી સફેદ થાય ત્યારે તેને આરસપહાણના ખરલમાં નાખી ઝીણું વાટી, તેમાં લીણુનો રસ નાખીને ખૂબ ધૂટવું. તે રસ એ મોરચૂથુ પી નય એટલે તેમાં ખીન્ત લીણુ નીચોની વળી વટવું એ પ્રમાણે ઉપરાઉપરી લીણુનો રસ તેમાં નીચોવતાં જતા પૂરેપૂરા ૧૦૦ લીણુનો રસ પચન કરાવી નાખવો પછી તેની મગી જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એ ૧૦૦ લીણુનો રસ પાતા વધારે દિવસો લાગે તેની ઉરકત નહિ, પરંતુ તેને શોષાઈ જવા માટે કદી તડકે મૂકવું નહિ એ તૈયાર થયેલી ગોળીઓ યોગ્ય માત્રાથી આપવાથી ઉપદંશ (ચાની) અને વિસ્ફોટક આદિ રોગો નય પરંતુ પાળવી ધઉની રોટલી, ધી અને સાકર સિવાય નથુ ખાવું નહિ વળી એનાથી ઊલટી થાય તો તે રોકવા માટે લીણુ ચુસાડવું અથવા રોકેલા ચણા-ઝોતરા કાઢી નાખેલા-ખવડાવવા એની માત્રાનું પ્રમાણ બળવાની ગીત —દરદીએ પડેલા દિવસે એક ગોળી ગળી જવી ખીન્ત દિવસે બે, ત્રીજા દિવસે ત્રણ એમ જ્યાં સુધી ઊલટી ન થાય ત્યાં સુધી તેને દરરોજ એકેક વધારે આપતા જવી જ્યારે ઊલટી થાય તે દિવસે બેટલી ગોળીઓ ગળાવી હોય તેનાની એક ઓછી

ગોળીઓ કરવી. આ ગોળી મોઢામાં રાખવાથી સર્વ પ્રકારના ધ્રુમ અને શ્વામરોગ દૂર થાય.

૨ મરીચાદિ વટિકા :—મરી ૧ લાગ, લીંડીપીપર ૧ લાગ, જવખાંડ ૦૫ લાગ અને દાડમની છાલ ૨ લાગ, એનું ચૂર્ણ કરી, ગોળ આકાર લાગ વર્ષ તેમાં તે ચૂર્ણ નાખી ૪ માસની ગોળીઓ કરવી. તે ગોળી મોઢામાં રાખવી, એટલે બધા પ્રકારના કાસરોગ દૂર થાય છે.

૩ આમલકયાદિ ગુટિકા :—આમળા, કમળ, ત્રિપ્લ, ચોખાની ધાણી અને વડની કુમળી વડવાઈઓની ૬ ગોળું ચૂર્ણ મધમાં મેળવી ગોળીઓ કરી મોઢામાં રાખવાથી નાળી તૃપ્તિ લાગે છે.

ગોળી તે દરફના મઠે દરરોજ આપવાની માત્રા છે, એમ સમજવું (૧) વાગી વિષમગ્ની થના પરીત ઉપરના આઠા ઉપર — ઇંદવાણી (ત્રુસડા) નાગ ૨, લીંડીપીપર તોલા ૩, મીઠીઆપવા તોલા ૪, કાંચિય તોલા ૪, નસોતર તોલા ૪, હરડાની છાલ તોલા ૩, બહેડાની છાલ તોલા ૩, ગરમાળાના ગર્ભ તોલા ૩, શુલાખના ફૂલ તોલા ૩, કર્કો શુદ્ધ તોલા ૩, ગુગળ તોલા ૩, મધ તોલા ૩ અને ગાયત્રી તોલા ૩, એ તેરે ચીન્ને એકત્ર વાટી તેની જ ગલી બાર નેવડી ગોળીઓ વાળવી એ ગોળીઓ દરરોજ સવારે ૨ અને સાંજે બે ગળી જની (૭) તાવ ઉપર — કાળા મરી, એળિયો અને લીમડાની લીંડીઓ મારેના મગજ એ માંડ સરખા વજને લઈ કુંવરના રસમાં ઘટી ચણા નેવડી ગોળીઓ વાળવી. દિવસમાં ત્રણ વખત બપોળે ગોળી આપવાથી તાવ નય (૮) તાવ સાથે બકારી, ઝાડો, પેટપીડ અને અનાજ ન ભાવત દોષ તેના ઉપર — ઇંદજવ તોલા ૩ અને હિંગ તોલા ૦૫ (એક બાનુથી મેકેયી) લઈ ઝીંડા વાગી ગોળમાં ચણા નેવડી ગોળીઓ વાળવી એમાંથી દરરોજ સવારસાંજ બપોળે ગોળીઓ આપવી (૯) દમ (આસ) માગ ઉપર — ખાંડના બડા કપડાને આકડાના દૂધના સાત વખત પુટ આપી વળતોવળત હાથમાં સંચવના જતુ, તે સુકાયા પછી બાળી ખાખ કરવી, એની મધની સાથે વાલવાલની ગોળીઓ વાળી તે ગોળી આપવી (૧૦) હરસ ઉપર — હળદર, બહેડાની છાલ અને આમળા, એ ત્રણે મળીને ૧૦ ભાગ, દીપનો ચૂનો ૧ ભાગ, સાબરશિંગની ભસ્મ ૧ ભાગ, અજમે ૩ ભાગ, શુદ્ધ ગુગળ ૪ ભાગ, એ સર્વને ખગલ કરી તુવર નેવડી ગોળીઓ કરી દરરોજ ૧ થી ૨ ખાવી (૧૧) પરમોદ્દૃષ્ટ ધાતુપુષ્ટિકર્તા — ત્રણ ખાંડાને પાણીમાં પલાળી તેમાંની ગોટલી કાઢી નાખી તેમાં ચીમેડના મીઝ તોલા ૧, તુલમીના બીજ તોલા ૧, શુદ્ધ ગુગળ તોલા ૧, કેસર બે આનીભાર અને વડતુ દૂધ તોલા ૨૫ એકત્ર કરેલું ભરી, કપડમટ્ટી કરી ધુમાડા વિનાના અંગારામાં પકવી પછી એ સર્વને ઝીણું વાટી તેની ૩૨ ગોળીઓ કરવી તેમાંથી દરરોજ બપોળે ગોળીઓ ખાઈ ઉપર સાકર નાખી ગરમ કરેલું ગાયત્રી દૂધ પીવું દવા ખાય તેથી બપોળે દિવસ તેલ, મરચું, આમથી વગેરે ખાવું નહિ, સાકર, દૂધ, ધી, ઘઉંની રોટલી અવશ્ય ખાવા (૧૨) અતિસાર ઉપર — અરડસા (અગલુ)ની છાલ, મોથ, ધાવડીના ફૂલ, બીલીના ગર્ભ, પકાણી લોધર, ઇંદજવ, મોચરસ, અતિવિપત્તી કળી, નેવવાળો, કાળીપાટ તથા આખાની ગોટલી સરખા ભાગે લઈ ઝીણું વાટી નાના બોર નેવડી મધમાં ગોળીઓ કરવી એ ગોળી સાઠીચોખાના એસામણમાં આપવાથી કફ તથા પિત્તવાયુ અને તેમના કોષવાથી થયેલા ધાતુ દિવસનો નૂનો અતિસાર, મરડો અને સંગ્રહણીનો નાગ થાય છે (૧૩) બાળકની ડાહડી (એકે છે તે) ઉપર — કેસર અને ભોરીંગણીના ફૂલ સમાન વજને લઈ વાટીને મધમાં ગોળી કરી આપવી. (૧૪) બાળકને વરાધ (બારામી) થાય છે તેના ઉપર — હિંગ, નયકળ, ત્રુસડાનો ભૂકો અને એળિયો, એ ચારે સમાન વજને લઈ ચણા નેવડી ગોળીઓ કરવી એ ગોળી એક વરસની અંદરના બાળકને એક અને એથી મોટા બાળકને બે બના પાણી સાથે આપવી (૧૫) પેટપીડ તથા ચૂકનો ઉપાય — ગામૂચમાં શોધેલા ઝેરકેચલા તોલા ૧ લઈ તેને એરડિયા તેલમાં તળવા તે તથા મરી તોલા ૧ અને સિંધવ તોલા ૧ ઝીણું વાટી નાગરવેલના પાનના રસમાં ચણા નેવડી ગોળીઓ વાળવી એ ગોળી પાણી સાથે આપવાથી ચૂક, મોરચી અને અપચો મટે અને ભૂખ લાગે. વળી એ જ ગોળી ચિન્નછાલ અને કરિયાતાની સમાન ભાગે કરેલી કાકી તોલા ૦૫ સાથે આપવાથી શુદ્ધમરોગ (ગોળા) અને ગોળાની ચૂક મટે (૧૬) કૃમિ (કરમિયા) ઉપર — નસોતર તોલા ૨૫, આમળા તોલા ૨૫ અને વાવડિંગ તોલા ૮ લઈ ઝીણું વાટી ગોળમાં ચણા નેવડી ગોળીઓ વાળવી એ ગોળી આપીને ઉપર સિંધાલુ અને લીંડીપીપરની કાકી પાણી સાથે લેવડાવવી (૧૭) નૂના મરડા ઉપર — કેસર, કપૂર, અફીણુ, રાજ અને હિંગબોલ સમાન ભાગે વાટી પાણીથી ખૂબ ધૂટીને મરી નેવડી ગોળીઓ વાળવી એ ગોળી એક પાણી સાથે આપવાથી મરડો મટે અમતાજરા અને સાકર સાથે આપવાથી રક્તાતિસાર (લોહીવાળો મરડો) મટે વળી એ જ પ્રમાણે એ ગોળી આમલીની કળી ઉપરની છાલ સાથે આપવાથી અથવા બીલીના ગર્ભ સાથે, અથવા ઝીલડાનાં મૂળ તથા સાકર સાથે અથવા આવળના મૂળ તથા બોરડીના મૂળ સાથે ધરીને આપવાથી નૂનો ઝાડો મટે

તેનો અને મોઢું સૂકું રહે છે તેનો નાશ થાય છે.

૪ ગુડચતુષ્ટય વટિકા :—સૂકું ચૂર્ણ કરી તેમાં ગોળ મેળવી ગોળી કરી આપવી એટલે આમ દૂર થાય છે. અજીર્ણ થયું હોય તો ગોળ અને લીડીપીપરનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી ખવડાવવું. ગોળ અને જીરું એકત્ર કરી ખાવાથી બિનવા દૂર થાય છે ગોળ અને બાળહરડે એકત્ર કરી લેવાથી હરસ દૂર થાય છે

૫ લવંગાદિ ગુટિકા :—લવંગ, બહેડાંની જાલ અને મરી એ સમાન; અને એ ત્રણેના સમાન ખેરસાર કિંવા ઘોળો કાથો નાખી બાવળની અંતરજાલના કાદામાં ત્રણ માસા વજનની ગોળીઓ કરી હમેશા ત્રણ ગોળીઓ મોઢામાં રાખવી, એટલે ઉધરસ અતિ ત્વગથી નાશ પામે છે

૬ વૃદ્ધિદાર ગુટિકા :—વરધારો, લિલામાં અને સૂકું સમાન લઈ ચૂર્ણ કરી તેમાં બમણો ગોળ નાખી ગોળીઓ કરી એટલે જ પ્રકારના હરસ દૂર થાય છે

૭ લશુનવટિકા :—લસણ, સચળ, જીરું, સિંધવ, હિંગ અને ત્રિકટુ લીધાના રસમાં ખરલ કરી ખોરના ઠળિયા જેવડી ગોળી કરી આપવી, એટલે અજીર્ણ અને મોઢશી (કોગળિયું) રોગ દૂર થાય છે

૮ કડાપાકની ગોળીઓ :—કડા (ધન્યવના ઝાડ)ના મૂળ ઘોઈ તે ઉપરની જાલ કાઢવી. તે બારીક વાટી પાણીમાં કાલવી તે પાણી ગાળી લેવું. આ પ્રમાણે એ ક્રિયા ઘણી વાર કરવી; એટલે જાલનો ઘણો ખરો અંશ પાણીમાં મળે છે પછી તે પાણી ક્લાઈના વાસણમાં નાખી બહુ થાય ત્યાં સુધી ઉકાળવું અને નીચે ઉતારી તેમાં સૂકું, મરી, લીડીપીપર, બચક, માયક, બવંત્રી, લવંગ, વાવડિંગ, મરકાશિંગ, બાળબીલા, બહેડાનું દળ અને નાગકેપરનું ચૂર્ણ પ્રમાણસર (૮૦ તોલા કડાજાલ હોય તે. આ સર્વ વસ્તુ એકેક તોલો લેવી) મેળવી ખરલમાં ઘૂટીને તેની વાલવાલની (બખ્ખે રતીની) ગોળીઓ કરવી. સગ્રહણી અને અતિસાર ઉપર આ ગોળી જાશની પરાશમાં કિચિત્ હિંગનું ચૂર્ણ નાખી તેમાં અથવા મીઠા અધમળ્યા દહીંમાં, સૂકા કાદામાં હિંવા ઘીમાં આપવી પાકું અને જીર્ણવર ઉપર મધમાં અથવા ગોમૂત્રમાં આપવી. નાના બાળકને પણ આ ઔષધ ઘણું જ ગુણાવહ છે.

૯ જાતિફલાદિ વટી :—બચક, ખારેક અને અશ્મીષુ સમભાગે લઈ એની નાગરવેલના રસ માં વાલવાલની ગોળીઓ કરી જાશમાં ખાવા આપવી, એટલે કઠણ અતિસારનો પણ નાશ થશે.

૧૦ વ્યોષાદિ વટી :—સૂકું, મરી, લીડીપીપર, ચિત્રકના મૂળ, તાલીસપત્ર, આમલી, અમ્લ-વેતસ, ચવક અને જીરું, એ સમભાગે; અને એલચી, તજ, તમાલપત્ર એ ચતુર્થાંશ, એનું ચૂર્ણ કરી તેની બૂના ગોળમાં ગોળીઓ કરી આપવી તે સળેખમ, ગ્વરલગ, શ્વાસ, કાસ અને અરુચિ-નો નાશ કરે છે.

૧૧ અજમોદાદિ વટી :—અજમોદ, લીડીપીપર, વાવડિંગ, વરિયાળી, નાગમોથ, મરી અને સિંધવ, એ એકેક ભાગ; હરડે ૫ ભાગ, સૂકું ૧૦ ભાગ, વૃદ્ધિદાર ૧૦ ભાગ અને લારંગમૂળ ૩૫ ભાગ, આ પ્રમાણે બધાનું ચૂર્ણ કરવું, અને ચૂર્ણથી બમણો ગોળ લઈ તેના પાકમાં ખોરના ઠળિયા જેવડી ગોળીઓ કરવી એ ગોળી ગરમ પાણીમાં આપવી, એટલે સર્વ પ્રકારના વાયુ દૂર થાય છે

૧૨ દાઝમપાકની ગોળીઓ :—બવંત્રી ૩ માસા, ખસખસ ૧ તોલો, એલચીદાણા ૩ માસા, વરિયાળી ૧ તોલો, અશ્મીષુ ૧ વાલ, બવંત્રી અને સૂકું એક ભાગ, લીડીપીપર અર્ધો માસો; એનું ચૂર્ણ દાઝમની અદર ભરી, ઉપર એરડાના તાજા પાદડા વીટાળી અગારામાં પકવી, તે દાઝમ-માના ઔષધો સુકા વાટવું તથા તેની ચણા જેવડી ગોળીઓ કરવી તે ગોળી બાળકના અતિસાર ઉપર જાશમાં અથવા ચોખાના ઘોવડામણમાં રોજ એકવાર અથવા સવાર-સાંજ આપવી.

૧૩ કાંકાયન વટી :—હરડે ૨૦ તોલા અને જીરું, પીપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, સૂકું, મરી, લીડીપીપર, એ દરેક ચારચાર તોલા, અને જવખાર ૮ તોલા, લિલામો ૩૨ તોલા, મરણ ૬૪ તોલા અને બધા ચૂર્ણથી બમણો ગોળ નાખી તેની એકેક તોલાની ગોળીઓ કરવી અને સવારે એક

ખાવા આપવી. ઉપર ખાટી છાશ પીવા આપવી, એટલે તે અગ્નિદીપન કરે છે અને સગ્રહણી તથા પાકુરોગનો નાશ કરે છે. આ ગોળી કાકાયન ઋષિએ પોતાના શિષ્યોને શસ્ત્રકર્મ કે ક્ષારકર્મ સિવાય હરસ અને ગુદરોગ નાશ કરવા કહેલી છે

૧૪ એલાદિ ગુટિકા :—એલચીદાણુ, તમાલપત્ર, તજ, દ્રાક્ષ અને લીડીપીપર એ દરેક ખબ્બે તોલા, સાકર, જેઠીમધ, ખારેક, દ્રાક્ષ, એ દરેક ચારચાર તોલા લઈ તેમા મધ નાખી ખબ્બ કરી ૧ તોલા પ્રમાણુની ગોળીઓ કરવી. તેમાથી દરરોજ એક ખાવી, એટલે ઉગ્ર ક્ષતક્ષય, જ્વર, કાસ, શ્વાસ હેડકી, વમિ, ભ્રમ, મૂર્ચ્છા, મદ, તૃપા, શોષ, પાર્શ્વશળ, અરોચક, પ્લીહા, આલ્સવાત, રક્તપિત્ત, જ્વર અને ક્ષયનો નાશ થશે. એવી જ આ એલાદિ ગુટિકા વૃધ્ધ અને તૃપ્તિકારક છે.

૧૫ દ્રાક્ષાદિ ગુટિકા :—કાળી દ્રાક્ષ ૧ શેર (ખીજ કાઢેલી લેવી), સોનામુખી ૪ તોલા, સુરવારી હરડે ૪ તોલા, સાકર ૪ તોલા, જવત્રી ૬ માસા અને કેસ ૩ માસા, એનું ચૂર્ણ કરી પછી દ્રાક્ષ મેળવી ખરલ કરી પછી દસદસ માસા જેટલો ગોળીઓ બાધવી, અથવા મળશુદ્ધિ અને મલાશ્રિત વાયુ, અમ્લપિત્ત, પિત્તવાયુ વગેરે વાયુના રોગો સારા થાય છે. આ ગોળી રચક છે.

૧૬ અક્કલકરદિ ગુટિકા :—અક્કલકરો, સિધાલૂણુ, ચિત્રક, આમળા, મરી, લીડીપીપર, હરડે અને અજમો એ સમાન લાગે અને સૂક બે લાગ લઈ સર્વનું ચૂર્ણ કરી બિન્નેરાના (અથવા દાડમના) રસમા ગોળીઓ કરવી એ ગોળીઓના સેવનથી મદાગ્નિ, અરુચિ, ઉધરસ, પીનસ, શ્વાસ, ગળાના રોગ સળેખમ, મૃગી, ઉન્માદ અને સન્નિપાતનો નાશ થાય છે

૧૭ ચંદનાદિ ગુટિકા :—વંશલોચન એલચીદાણુ, ચણકુખોળા, એ સમાન લાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણ પલળે તેટલુ તેમા સુખડનુ તેલ નાખી નાનીનાની ગોળીઓ કરી ૩ વખત એકેક ગોળી ખડીસાકર અને કડા પાણી સાથે આપવી એનાથી પ્રમેહ, પ્રદર, ગરમી (મૂત્રદૃશ્ય કે બિનવા)નો તુત નાશ થાય છે આ ગોળીઓ શીતળ છે

૧૮ ચંદનાદિ ગુટિકા ખીજ :—ઘઉંનો મેદો અને સાકર સમાન લઈ તેમા જિંચુ ચંદનનુ તેલ નાખવુ અને થોડું પાણી છાટી ગોળો કરવો. પછી તેમાથી વાલવાલની ગોળીઓ કરી ચાર અથવા છ છ ગોળીઓ દિવસમા ત્રણ વખત ભૂંકા કરી આપવાથી ઉપર કહેલા રોગોમાં પહેલા દિવસથી જ ફાયદો દેખાવા માડીને ત્રણ અથવા સાત દિવસમા મટી જાય છે

૧૯ કંકનાશક ગુટિકા :—ટકણખાર કુલાવેલો, જવખાર, લીડીપીપર અને હરડેદળનું ચૂર્ણ કરી તેમા ખમણુ ગોળ નાખી ગોળી કરી તે મોઢામા રાખવી. રસ ગળવાથી કંકમા રહેલ કંકનો નાશ થાય છે તેમ જ એના સેવનથી હેડકી, શ્વાસ, ઉધરસ, શળ અને આધ્માન રોગનો થાય છે.

૨૦ દુર્નમિકુઠાર ગુટિકા :—મરી, લીડીપીપર, કોષ્ઠ, સિધાલૂણુ, જીરુ, સૂઠ, ઘોડાવજ, હિંગ, વાવડિંગ, હરડે, ચિત્રક, અજમોદ એ સર્વ સમાન લઈ સર્વ ઔષધથી ખમણુ ગોળ નાખી ગોળી ૧ તોલાની કરી બિના પાણી સાથે આપવી, એટલે વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલા સર્વ પ્રકારના હરસનો નાશ થાય છે.

૨૧ હિંગવાદિ વટી :—શેકેલી હિંગ ૧ લાગ, ઘોડાવજ ૨ લાગ, વાવડિંગ ૩ લાગ, સિધાલૂણુ ૪ લાગ, જીરુ ૫ લાગ, સૂઠ ૬ લાગ, મરી ૭ લાગ, લીડીપીપર ૮ લાગ, કોષ્ઠ (ઉપલેટ) ૯ લાગ, હરડેદળ ૧૦ લાગ, ચિત્રક ૧૧ લાગ, અજમો ૧૨ લાગ અને સર્વ ઔષધોથી ખમણુ ગોળ નાખી ગોળીઓ કરવી એના સેવનથી અનેક પ્રકારના વાતરોગ, હરસ, ગોળા અને પ્રમેહ, એ રોગનો નાશ થાય છે

૨૨ રસકેશ્વર વટી :—કલખાપરી (ખાપરિયો), સિધાલૂણુ, મોરથૂથુ કુલાવેલુ, ટકણખાર, સૂઠ, મરી, લીડીપીપર, એમને લીખુના રસમા ખરલ કરી ગોળીઓ બનાવી છાંયે સૂકવી રાખવી; એ મધમા ઘસી આખમા આજવી એટલે સર્વ નેત્રરોગનો નાશ થાય છે, તેમ જ રુક્ષત્વ, વડસ (અર્ધમાસનું વધણું), આજણી, ફૂલા, તિમિંગ, અહિર, પડળ, નેત્રવાયુ, કાચબિંદુ આદિ મોટા મોટા રોગોનો નાશ થાય છે

૨૩ અહિક્ષેનાદિ ગુટિકા :—અક્ષીણ, અક્ષત્રકરો, લવગ, કેસર, જવત્રી, જયફળ, લાગ, હિગળોક એ સમાન ભાગે લઈ આદાના રસમા વાલવાલ(અખ્ખે રતી)ની ગોળીઓ કરી આપવી, અને ઉપર દૂધ પાણુ, એટલે વીર્યવૃદ્ધિ થઈ જ્વલન થાય છે, બળ પ્રાપ્ત થાય છે અને ક્ષય, ઝાડો, ઉધરસ ઇત્યાદિ રોગો દૂર થાય છે.

૨૪ શંખવટી :—આમલીનો ખાર ૪ તોલા, પચલવણ (સિધાલૂણ, સચળ, બગડીખાર, બિડલવણ અને મીઠું) ૪ તોલા, એને લીંબુના રસમા વાટી તે રસમા ચાર તોલા શખને ગરમ કરી તેમા તે બળી જતા સુધી વારવાર હમકાવેા પછી હિગ સૂક, મરી લીડીપીપર એ દરેક એકેક તોલો અને પારો, ગધક, વછનાગ, એ ત્રણ પા પા તોલો લઈ સર્વને લીંબુના રસમા ખરલ કરી વાલ વાલની ગોળીઓ કરવી એના સેવનથી ક્ષયગગ, સત્રહણી, ઝાડો, અજીર્ણ, મદાગ્નિ, શૂળ, પરિણામશૂળ ઇત્યાદિ રોગોનો નાશ થાય છે

૨૫ સંજવની ગુટિકા :—વાવડિંગ, સૂક લોડીપીપર, હરડે, ચિત્રક, બહેડા, ઘોડાવજ, ગળો, લિલામા અને વછનાગ એ ૧૦ સમાન લઈ ગોમૂત્રમા ખરલ કરી, ચણોડીના વજન પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી અને તે આદાના રસમા આપવી અજીર્ણમા એક ગોળી, કોલેરા ઉપર બે ગોળી, સર્પદંશ ઉપર ત્રણ અને સન્નિપાત ઉપર ચાર ગોળી આપવાથી તે મનુષ્યને સંજવન કરે છે, એથી એને સંજવની ગુટિકા કહે છે

૨૬ જાતિફલાદિ ગુટિકા :—જયફળ, સિધાલૂણ, હિગળો, કાડીની ભગ્મ, સૂક, અક્ષીણ, ધતૂરાના બી, લીડીપીપર, એ આઠે સમાન ભાગે લઈ લીંબુના રસમા અથવા ધતૂરાના કાઢાની અથવા ભાગના કાઢાની ભાવના આપી રતી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી કોગળિયા ઉપર ૧ પૈસા ભાર જાશ, શેકેલી હિગની ચણા જેવડી કાકરી અને સિધાલૂણ એક માસો એકત્ર કરી તેમા એ ગોળી એક આપવી; એટલે તત્કાળ ઝાડોબિલટી બધ થાય છે. આ ગોળી નાગરવેલના પાનની બીડીમા આપવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે.

૨૭ અન્ધચોળી ગુટિકા :—શુદ્ધ પારો, ગધક, ટકણખાર, વછનાગ, સૂક, મરી, લીડી-પીપર, હરડા, બહેડા, આમળા, હરતાલ અને શાંધેલો નેપાળો સમભાગે મેળવી ભાગરાના રસની ૨૧ ભાવના આપી ચણોડી જેવડી ગોળીઓ વાળવી એ ગોળી આદાના રસમા અથવા બિના પાણી સાથે અથવા યથાયોગ્ય અનુપાન સાથે આપવાથી વાતશૂળ, ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષયરોગ વગેરે ૭૨ રોગોનો નાશ કરે છે *

* મોટા ઝાડોની છાલ અને નાના ઝાડોના પત્રાગને બાળી તે રાખ પાણીમા પલાળી રાખી તે પછી ઠરવા દઈ ઉપર ઉપરનું તેનું પાણી નિતારી લઈ તે પાણી ઉકાળવાથી વનસ્પતિના ખાર નીકળે છે

* એને ‘ગોડાચોળી’ પણ કહે છે એના ઉપર કેટલાક ગ્રંથોમાથી આ પ્રમાણે અનુપાનો મળ્યા આવે છે—(૧) સત્રહણી ઉપર ૧ ગોળી ગાયના દહીના યોગવા સાથે આપવી ત્રણ દિવસ સુધી બરાબર એકેક ગોળી છાગની સાથે ખાવી અને બીજી ખાટી અને મીઠી ચીજ ન ખાવી (૨) જેને અજીર્ણ હોય અને પેટમા દુખતુ હોય તેને એક ગોળી ધીની સાથે આપવી (૩) સાપના ઝેર ઉપર દરદીના પગની પિડીને છેડી થોડું લોહી કાઢી તે જગ્યાએ તે ગોળીને પાણીમા ધસી ચોપડવી (૪) કૃમિવાળાને આદાના રસની સાથે તે ગોળી ખાવા આપવી (૫) વીછીના વિપવાળાને સૂકના પાણીમા એક ગોળી વસી ડાખ ઉપર ચોપડવી (૬) જેના શરીરમા ફાહ થતો હોય તેને આમળાના રસમા એક ગોળી ધસી તેને આખમા આજવી. (૭) દરરોજ પ્રાત કાળે એકેક ગોળી ખાય તેનું શરીર નીચેગી રહે છે, પરંતુ ઉપચીત્રી-દૂધ ધણું ખાતુ (૮) એકેક ગોળી મધની સાથે ૩ દિવસ સુધી દરરોજ ખાય તો વિપયાસક્રિયા વણી જ વગે (૯) જેની આંખો બહુ જ રાત્રી થઈ જાય તેને એકેક ગોળી પાણીમા વસી આખમા ચોપડવાથી રતાગ જતી રહે છે (૧૦) કૂકડાના ઈંડાની સંકેતીને પાણીમા મેળવી તેમા એક ગોળી વસી ગિરને લેપ કરી ત્રીસ ગ કરવાથી વગ થાય (૧૧) ઉપદગનો દરદી જવખારની સાથે એક ગોળી ખાય તો આરામ થઈ જાય (૧૨) જેનું માથું દુખતુ હોય તેણે એક ગોળી તલિયા તેલમા મેળવી ચોપડવી (૧૩) જલધર ગેગવાળાને નવ માસો યઘદંડીની સાથે એક ગોળી આપવી (૧૪) એકેક તોલો ચિનાઈ સાકરની સાથે ચાળીસ દિવસ સુધી એકેક ગોળી ખાય તો શરીરના સર્વ રોગ જાય (૧૫) અજીર્ણવાળો પાનની સાથે એક ગોળી ખાય (૧૬) મધની

૨૮ ઉપદંશકુઠાર ગુટી :—કુપ્ર અથવા મુન્દારગિગ અને ક્રાપ્ત એ એકત્રે તોલો અને મોઝૂથુ અરધો તોલો લઈ તેને આદાના રસમા ખગલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળી કરીને તે સવારે અને સાંજે આદાના રસમા આપવી, અને મીઠી કે ખાટી ચીજ, મામ, દૂધ, ક્રાપ્ત એ ચીજો આવી નહિ; એટલે ઉપદંશનો નાશ થાય છે.

૨૯ જ્વરકેસરી ગુટી :—શુદ્ધ કરેલો પારો, વજનાગ, ચૂઠ મરી, લીંડીપીપર, ગધક, ત્રિફળા, નેપાળો, એ સર્વ સમાન ભાગે લઈ ભાગરાના રસમા ખગલ કરીને રતીના પ્રમાણથી ગોળીઓ કરવી. એ ગોળી ખાળકોને સરસવના આકાગ જેવડી આપવી નાળિયેરના પાણી માથે આપવાથી એ ગોળી સર્વ જ્વરનો નાશ કરે છે. નાળિયેરનું પાણી ફરેરોજ ૩ તેલા પીવું. સાકર માથે લેવાથી એ પિત્તજ્વરનો નાશ કરે છે, મરીની સાથે લેવાથી સન્નિપાતજ્વર હરે છે, લીંડીપીપર અને જીરા સાથે દાહજ્વરનો નાશક છે વળી આ જ્વરકેસરી ગોળી ત્રિપ્લબજ્વર, ભૂતજ્વર, બગણ, અગ્નિમાદ્ર અજીર્ણ, સોજો, શ્વેત સહિત અજીર્ણ, ગોળો, અઢાર પ્રકારના કાદ અને પિત્તરોગનો નાશ કરનારી છે.

૩૦ ચંદ્રપ્રભા ગુટિકા :—કપૂરો (૧૦ કપૂરો), ઘોડાવજ નાગરમેથ, કરિયાતુ, દેવદાગ, અતિવિષનો કળો, દારુહળદર, પીપળીમૂળ, ચિત્રક, ધાણા, હરડા, બહેડા, આમળા, ચવક, વાતડિંગ,

સાથે એક ગોળી ખાવાથી બંધેજ બહુ થાય (૧૭) જેનું માયુ ભમનું હોય અને ચક્કર આવતા હોય તેણે એક તોલા ઘોડાવજની સાથે ઘસીને એક ગોળી ખાવી (૧૮) મોઢાની દુર્ગંધી ઉપર નવ માસા ખસખસની સાથે એક ગોળી ખાવી (૧૯) નાસર ઉપર ગિલાડીના હાડકા સાથે ઘસીને ચોપડવી (૨૦) ઉર્ફી ઉપર થોડીક ચણેાડીની સાથે ગોળીને ઘસી ચોપડવાથી વાળ ડગી આવે છે (૨૧) ગાયના દૂધ સાથે ખાય તો અજીર્ણથી આવેલો તાવ જાય (૨૨) આ ગોળી સ્ત્રી રજસ્વલા થયા પછીથી સ્ત્રીપુરુષ બંને પાનની સાથે ખાય તો ગર્ભ રહે (૨૩) દહી અને દાડમના દાણા સાથે ખાય તો સત્રાહણી જાય (૨૪) જેનું પેટ પથ્થર જેવું કઠણ હોય તેણે આ ગોળી પાણીમા ઘસી પેટ ઉપર ચોપડવી, જેથી તે પેટની પીડા અને કઠણાશને દૂર કરે છે (૨૫) આદાના રસ સાથે ખાય તો સર્વ જ્વરનો નાશ થાય (૨૬) વીંછીના ડાંબ ઉપર આ ગોળી સૂંઠ સાથે ઘસી ચોપડવી (૨૭) અળશીના ચૂર્ણ સાથે ખાય તો બિનો તાવ જાય (૨૮) જીરા અને સાકર સાથે ખાય તો જીર્ણજ્વર (જ્વરો તાવ) જાય (૨૯) મરીમા ઘસી સૂંઠવાથી મૂત્રી અને નાકના રોગનો આ ગોળી નાગ કરે છે (૩૦) ચીમડાના ખીજ સાથે આ ગોળી ખાય તો મૂત્રગિગ જાય; પેશાબ છૂટે (૩૧) અક્ષલકરા સાથે ખાય તે ઇન્દ્રિયની પથરી ગાળે-કાટે (૩૨) પાનના રસ સાથે ૧૫ દિવસ ખાય તો ભૂખ બધડે (૩૩) ખસખસના રસ સાથે આ ગોળી ખાય તો વાતશૂળ જાય (૩૪) મોચ-રસ અને બદામ સાથે આ ગોળી ખાય તો લોહી નીકળતું બંધ થાય (૩૫) સૂંઠ અને ત્રીના દૂધ સાથે ઘસી આ ગોળી કાનમા નાખે તો કાનના રોગ જાય (૩૬) તુલસીના રસ સાથે ખાય તો તરિયા તાવ જાય (૩૭) ભાગરાના રસની સાથે ખાય તો શરીરની સુસ્તી જાય (૩૮) નંગોડના રસ સાથે ખાય તો પ્રમેહ જાય (૩૯) લીંડીપીપર અને ગળો સાથે આ ગોળીનો લેપ કરે તો સન્નિપાત જાય (૪૦) જૂના ગોળ સાથે ખાય તો મુખદુર્ગંધ જાય (૪૧) આમળાના ચૂર્ણ સાથે ગોળી ખાય તો સર્વ જ્વરનો ગરમી જાય (૪૨) આમળાના ચૂર્ણ સાથે એક વરસ દિવસ ખાય તો નીરોગી થાય (૪૩) મધ સાથે ખાય તો બળ ધણું થાય (૪૪) મધની સાથે ઇન્દ્રિય ઉપર લેપ કરે તો સ્ત્રી બહુ જ ખ્યાર કરે (૪૫) ખાંડના ઠણિયા સાથે આ ગોળી ખાય તો વાગળીને ગર્ભ રહે (૪૬) લીંડીપીપર અને હિંગ સાથે આ ગોળી ખાય તો તે હરસનો નાશ કરે છે (૪૭) જીરાની સાથે ગોળી ખાય તો શરીરના સોજા બિતરી જાય (૪૮) સૂંઠના ચૂર્ણ સાથે આ ગોળી ખાય તો હસ્તક્રિયા (હાથના પ્રયોગો વડે વીર્ય કાઢવાથી થયેલ નામરફાઈ)નો રોગ જાય. (૪૯) જલ ત્રી સાથે ખાય તો વાગળીને પુત્ર થાય (૫૦) ઉત્કટારીની સાથે ખાય તો પેટમાનો દાહ તુરત શાંત કરે (૫૧) ઘોળી ચણેાડી સાથે ઘસીને આખમા આજે તો આખના રોગો જાય (૫૨) લીમડાના ફૂલની સાથે આ ગોળી ખાય તો સાપનું ઝેર બિતરે (૫૩) લીમડાના પાદડા સાથે ખાય તો તાવ જાય (૫૪) લીંડીપીપર સાથે ખાય તો અવલેહ રોગ જાય (૫૫) સ ચળ સાથે ખાય તો પેટનો મળ બિતરે (૫૬) ભાગરાના રસ સાથે ખાય તો સન્નિપાત જાય (૫૭) જીરા સાથે ખાય તો શરીરને પુષ્ટ કરે (૫૮) મધની સાથે ખાય તો વાનો ગોળો જાય (૫૯) આમલીના રસ સાથે ખાય તો પિત્તજ્વર જાય (૬૦) તુલસી અને દાડમના દાણાના રસ સાથે ખાય તો શૂળ જાય (૬૧) તુલસીના રસમા ઘસીને આજે તો રતોધળાપણું જાય (૬૨) ઘોળી ચણેાડીમા ઘસી આખમા આજે તો ફૂલ જાય ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ

ગજપીપર, સુદ, મરી, લીંડીપીપર, સુવર્ણમાક્ષિક લસમ, જવખાર, સાજખાર, સિંધાલૂણુ, સચળ અને ગિંડલવળુ, આ ૨૭ ઔપધો ત્રણત્રણ માસાના વજને લેવા અને નમોતર, દત્તીમૂળ, તમાલપત્ર, તળ, એલચી અને ગજલોચન, એ ૭ ઔપધો એકેક તોલો લઈ એ સર્વેનું ચૂર્ણ કરવું અને લોહલસમ ૨ તોલા, ખડીસાકર ૪ તોલા, શિલાનિત ૮ તોલા અને ગૂગળ ૮ તોલા લઈ, તમામ ઔપધોને ત્રિકળાના કાઢામા ખરલ કરી ગોળીઓ કઢવી આ ચદ્રપ્રભા ગુટિકા સર્વ રોગનો નાશ કરે છે.

૩૨ વત્સનાગ ગુટી :—કલાઈની લસમ ૩ લાગ, મરી ૫ લાગ અને વછનાગ ૭ લાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તેને આદાના રસમા ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરી તે આદાના રસમા આપવી, એટલે વાતરોગ અને કફનો નાશ થાય છે.

૩૨ કૃત્યલા ગુટી :—ઝેરકાચલાને રાત્રે પાણીમા પલાળી રાખી સવારે તેને યોળી તેના ઉપરથી છોતરી કાઢી નાખી તેને ઘીમા તળી નાખવા, બળવા દેવા નહિ. પછી તેનું ચૂર્ણ કરી તે ૧૦ તોલા લેવું. પછી ચુંક ૧ તોલો, મરી ૧ તોલો, ધાણા ૧ તોલો, ધાવડીના ફૂલ ૨ તોલા, સિંધાલૂણુ ૧ તોલો, અતિવિપત્તી કળી ૧ તોલો, આમળા ૧ તોલો, એ સર્વને એકત્ર કરી ખાડી ચૂર્ણ કરી ઝેરકાચલાના ચૂર્ણમા મેળવવું પછી સર્વથી ત્રણગણી ખડીસાકર લઈ ચાસણી કરી તેમા તે ચૂર્ણ નાખી જંગલી ખોર જેવડી ગોળીઓ કરી તે દરરોજ સવારસાજ સેવન કરવી. એથી અગ્નિમાઘ, તાવ, સમ્રહણી, અતિસાર, શળ અને વાતરોગ દૂર થાય છે.

૩૩ શીતજ્વરારિ વટી :—હરતાલ અને ચૂનો સમલાગે લઈ તેને કેળના પાણીની ત્રણ દિવસ ભાવના આપીને પછી મગ જેવડી બારીક ગોળીઓ કરી, તે ગોળી સાકરમા ૧ કે ૨ અથવા ૩ દિવસ આપવી એટલે શીતજ્વર દૂર થાય.

૩૪ ભક્ષાતક વટી :—અજમો ૨, ખુગસાની અજમો ૨, કિરમાણી અજમો ૨, બોડી-અજમો ૨, શેકેલા કાચકાના ગોળા ૮ તોલા, લિલામા ૧૦ તોલા તથા એ બધા ઔપધોની બરાબર અથવા બમણો જૂનો ગોળ લઈ સર્વ ઔપધો ખાડી નાના ખોર જેવડી ગોળીઓ કરવી.

કોલેરામા ૧ ગોળી આદાના રસમા આપવી, એટલે ઝાડો અને ઊલટી અટકશે. કૃમિરોગમા વાવડિંગના કાઢામા આપવી. ઉપદશ'ચાદી'ત્રાણાને દરેક વખતે એક ગોળી ગળાવી ઉપર પાન, સોપારી, ચૂનો, લવગ અને જયફળવાળી પાનખીડી ખવડાવવી. એમ સાત દિવસ આપવાથી ઉપદશ મટે છે. પથ્ય પાળવાની જરૂર નથી, પણ સ્ત્રીસગ ૧ મહિનો વન્ય કરવો.

૩૫ પુરંદર વટી :—પારો ૧ લાગ અને ગધક ૨ લાગ લઈ કળલી કરવી પછી ત્રિકટુ ૩ લાગ અને ત્રિકળા ૩ લાગ લઈ સર્વને બકરીના દૂધમા ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી એ આદાના રસમા આપવી તેના ઉપર ઠંડું પાણી પાવું એના સેવનથી ઉધરસ અને શ્વાસનો નાશ થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે એ નિત્ય સેવન કરવાથી વૃદ્ધ પુરુષ પણ જીવાનની પેઠે સ્ત્રીસ ભોગ-મા સમર્થ થાય છે.

૩૬ વૃદ્ધિઆધિકા વટી :—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગધક, લોહલસમ, કલાઈની લસમ, તામ્રલસમ, કાસાની લસમ, શુદ્ધ હરતાલ, મોરચ્યુ, શખલસમ, કોડીની લસમ, ત્રિકટુ, ત્રિકળા, ચવક, વાવડિંગ, વરધારો, કચૂરો, પીપળીમૂળ, પહાડમૂળ, શેરણી, ઘોડાવજ, એલચી, દેવદાર, મીઠું, સિંધાલૂણુ, સચળ, ગિંડલવળુ, બગડીખાર, એ સર્વે સમાન લાગે લઈ ચૂર્ણ કરી હરડેના કાઢામા ખરલ કરી ત્રણત્રણ માસાની ગોળીઓ કરી તે પાણીમા આપવી એટલે અસાધ્ય અડવૃદ્ધિ(વધરાવળ)નો પણ નાશ થશે.

૩૭ નાગાજીની ગુટિકા :—પારો, વછનાગ, ગધક, સીસાની લસમ એ સમાન લાગે અને મરી ૩ લાગ લઈ તેને આદાના રસમા ખરલ કરવું પછી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરીને તે આપવી, એટલે વાતરોગ, વિપમજ્વર, કફ, અજીર્ણદોષ, સન્નિપાત, શળ, આધ્માન (આફરો) અને અરુચિનો નાશ થાય છે.

૪-૪વાથ

૧ મજિષ્ઠાદિ ચતુઃપદ્ધી ક્વાથ :—૧ મચ્છ, ૨ હરડા, ૩ ખહેડા, ૪ આમળાં, ૫ ગદુલો, ૬ ગળો, ૭ ખાહી, ૮ ઘોડાવજ, ૯ પુષ્કરમૂળ, ૧૦ ભાગે, ૧૧ મ્હં, ૧૨ મરી, ૧૩ લીડીપીપર, ૧૪ કરિયાતું ૧૫ અતિવિપની કળી, ૧૬ નગોડ, ૧૭ ગરમાળાનો મગજ, ૧૮ ત્રાયમાણુ, ૧૯ ખેરસાર, ૨૦ અરલુમૂળ, ૨૧ મોટી શખાવલી, ૨૨ કાળી ઉપલસરી, ૨૩ ઘોળી ઉપલસરી, ૨૪ મોટી સિવણુ (કાયકળ), ૨૫ કડુ, ૨૬ પિત્તપાપડો, ૨૭ ખાકળી (હિગુપત્રી), ૨૮ ઇન્દ્રવ, ૨૯ વાધાટી- (ગોવિંદી)ના મૂળ, ૩૦ વાસનવેલના મૂળ, ૩૧ કડવી વૃદાવનીના મૂળ, ૩૨ ધાવડી (લધુ), ૩૩ એરડમૂળ, ૩૪ કડવા લીમડાની છાલ ૩૫ ચિત્રકમૂળ, ૩૬ શતાવરી ૩૭ ભાગમૂળ, ૩૮ ભોય-આમળા, ૩૯ ઇન્દ્રવણના મૂળ, ૪૦ ખીલીના મૂળ, ૪૧ સિલામો, ૪૨ ધાવડીના મૂળ, ૪૩ પહાડ-મૂળ, ૪૪ પાંડળમૂળ, ૪૫ માલકાગણી ૪૬ વાળો, ૪૭ દત્તીમૂળ, ૪૮ પલાગમૂળ, ૪૯ મુખડ, ૫૦ રતાદળી, ૫૧ ગોરખમુડી (કલાર), ૫૨ વાવડિંગ, ૫૩ આકડાના મૂળ, ૫૪ એરડમૂળ, ૫૫ કરજના મૂળ અને પાદડા, ૫૬ ધાવડીના મૂળ અને પાદડા, ૫૭ રીગણી, ૫૮ નાગરમોથ, ૫૯ ભદ્રમોથ, ૬૦ દેવદાર, ૬૧ પીળો વાળો, ૬૨ ચેતોત્પલ, ૬૩ કડવા પરવળ, ૬૪ વાલોળના મૂળ; એનો અષ્ટમાશ કાઢો કરી સેવન કરાવવું, તેથી વ્યક્તપિત્ત, ૧૮ પ્રકારના કોઢ અને વાતવ્યક્તનો નાશ થાય છે.

૨ રાસ્નારિ ચતુઃપદ્ધી ક્વાથ :—૧ રાસ્ના, ૨ દેવદાર, ૩ ઇન્દ્રવણના મૂળ, ૪ ચવક, ૫ પીપળામૂળ, ૬ ચિત્રકમૂળ, ૭ ભાગમૂળ, ૮ હળદરના ગાંઠિયા, ૯ સૂક, ૧૦ પુષ્કરમૂળ, ૧૧ સુગંધી અજવલો, ૧૨ હરડેદળ, ૧૩ સવા, ૧૪ કોષ્ટ, ૧૫ ખાહી, ૧૬ ઘોડાવજ, ૧૭ ગોખરુ, ૧૮ અરડસી, ૧૯ ઘોળા એગડાના મૂળ ૨૦ ખેરડીમૂળ, ૨૧ ભદ્રમોથ, ૨૨ નાગરમોથ, ૨૩ શેવંતી, ૨૪ પહાડમૂળ, ૨૫ ગળો, ૨૬ રેણુકખીજ (નગોડના ખી), ૨૭ સાટોડી, ૨૮ થી ૩૭ દશમૂળ (સાલવણુ, પીઠવણુ, ગોખરુ, રીગણી, ઊભી રીગણી ખીલી, એરડ, અરલુ, સિવણુ, પહાડ એના મૂળ), ૩૮ વરધારો, ૩૯ શેરણી, ૪૦ ગોખમુડી, ૪૧ અજમો, ૪૨ નસોતર, ૪૩ આસધ, ૪૪ રગતગોહીડાની છાલ, ૪૫ કાળી ઉપલસરી, ૪૬ ઘોળી ઉપલસરી, ૪૭ ગૂગળ, ૪૮ કગિયાતું, ૪૯ લીડીપીપર, ૫૦ વાળો, ૫૧ ત્રાયમાણુ પર રીગણી, ૫૨ રોહિસધાસ, ૫૪ કડુ, ૫૫ ગરમાળાનો ગર્ભ, ૫૬ કુડાની છાલ, ૫૭ કોરાટા (કાટાસગિયો), ૫૮ નગોડના મૂળ, ૫૯ વાવડિંગ, ૬૦ તુવરકળ, ૬૧ શતાવરી, ૬૨ ધાણુ, ૬૩ પટોળ અને ૬૪ ઇન્દ્રવ, એનો અષ્ટમાશ કાઢો કરીને તે એરડતેલ અને સિધાલૂણુ નાખી નિત્ય સવારે સેવન કર તો અર્ધાગવાયુ, અપતાનકવાયુ, હનુગ્રહ, કપવાત, અર્દિતવાયુ, હીચણુનો વાયુ, વિશ્વાચી, કટિગ્રહ, ખગડાનો વાયુ, તૂની, પ્રતિતૂની, લગડાપણુ, કુખ્જવાત (કૂખડાપણુ), હાડગત વાયુ, સધિવાત, એ સર્વ પ્રકારના વાતરોગ,

* એક મિત્રે આપેલા અનુભૂત પ્રયોગો :—(૧) જ્યૈષ્ઠવર ઉપર :—કરિયાતું તોલો ૧ા, દેવદાર તોલો ૧ા, ભેરી ગણી તોલો ૧ા, સૂક તોલો ૧ા, ધાણુ તોલો ૧ા, લીડીપીપર તોલો ૧ા, મોથ તોલો ૧ા, દગમૂળ તોલો ૩ અને ઉટકટો તોલો ૧ા લઈ ખાડી ચૂર્ણ કરી ૭ ભાગ કરવા દિવસમા બે વખત એકેક ભાગનો ઉકાળો કરી પિવડાવવો એવી રીતે ઉકાળો કરી સાત દિવસ સુધી પાવો (૨) જાનવા અને મુન્દુરુ ઉપર —હળદર, ગોખરુ, ગરમાળાનો ગર્ભ, પાપાણુબેદ અને ધમાસો સમાનભાગે લઈ તોલો ૨ા-૨ા ના પડીકા કરી રાખવા તે દરરોજ એકેક પડીકાનો ઉકાળો કરી મધ નાખી ૩ દિવસ પાવો (૩) સધિવા ઉપર —ઉસમો તોલો ૧ પાણી તોલો ૧૦મા ઉકાળી તોલો ૫ રહે ત્યારે ઉતાગી કપડાથી ગાળી પછી પોટાસ આયોડાઈડ ૮ રતી મેળવીને સવારે પીવું, એવી જ રીતે સાતે ક્વાથ પિવડાવવો એમ ૫-૧૦ દિવસ ક્વાથ આપવાથી સધિવા જય પરેળ પાળતી (૪) કમળા ઉપર —હરડા, ખહેડા, આમળા, અરડસી, નેપાલી કગિયાતું, લીમડાની અતરછાલ, કડુ અને ગળો, એ સમાન ભાગે લઈ પાણીમા ઉકાળી લૂગડાથી ગાળી લઈને તેમા ગોખમુ મધ તોલો ૨ નાખીને પાવાથી કમળો જય (૫) વાયુની હેડકી ઉપર :—કાકચના કકડા કરી પાણીમા ઉકાળી ગાળીને પાણુ (૬) તાવ ઉપર —કડુ, કરિયાતું અને ઇન્દ્રવનો ઉકાળો કરી ખાટલીમા ભરી રાખવો તેમાથી દરદીને આપતી વખતે દરદીના બળાબળ પ્રમાણે વધારેમા વધારે વાલ ૧ સુધી નવસાર નાખીને પાણુ ભરેલો તાવ ઉતારવા માટે દિવસમા ૨-૩ વાર ઉકાળો ૫-૫ તોલો આપવો

૮ મૂત્રાઘાતહર ચોગ :—કાકડીના બીજ, ત્રિકુળાનું ચૂર્ણ અને સિંધાલુણ, બિના પાણીમાં પાવાથી મૂત્ર છૂટશે

૬-લેપ

૧ ઉપદંશશામક લેપ :—શુદ્ધ ગંધક, એલચી, મરી, લવંગ અને શુદ્ધ પાગે નાગરવેલના પાનના રસમા ઘી સાથે ખરલ કરી તેનો શરીરે લેપ કરાવે અને નાગરવેલના પાનમા તે સવાર-સાંજ સેવન કરાવે, દૂધ-ભાતનુ પથ્ય કરાવે એટલે સર્વ ઉપદંશનો નાશ થઈ વિન્કેટકનો પણ નાશ થાય છે.

૨ કુરંડનાશક (અંતરગળા પર) લેપ :—ભારગમૂળ ચોખાના ઘાવડામણમાં સુખડની પેટે બારીક ઘસીને ગંડમાળા (કઠમાળા) અને અતર્ગળા ઉપર લેપ કરવો; એટલે તેનો નાશ થાય છે; તેમ જ વાઝણી ક કોડીનુ મૂળ ઘસી લેપ કરવો, એટલે અતર્ગળા રોગનો નાશ થાય છે.

૩ કર્ણુમૂળ ઉપર લેપ :—વછનાગ, ઝેરકોચલા, સૂકં, કાયકળ અને કાળીછરી, એ સર્વને પાણીમા વાટીને લેપ કરવો, એટલે કર્ણુમૂળનો નાશ થાય છે

૪ કુરંડનાશક લેપ બીજો :—હીરાકસી અને સિધાલુણને ઝેરડિયા તેલમા મેળવી તેનો અંડ ઉપર લેપ કરી વસ્ત્રથી બાધવું, તેથી અંડવૃદ્ધિ નાશ પામે છે

૫ ગ્રંથ્યભુદનાશક લેપ :—સાજખાર, મૂળાનો ખાર અને શંખભરમનો લેપ કરવો; એટલે ગ્રંથિ(ગાંઠ) અને અર્બુદરોગ નાશ પામે છે

૭-અર્ક

૧ લિલામાનો અર્ક :—લિલામાનો અર્ક પાતાળયંત્રથી કાઢવો પછી તેમા ગળ નાખી પચવી ગોળીઓ કરવી. આ ગોળી સર્વવાત અને કટિવાત ઉપર આપવી, તેમ જ ઉપદંશવાત, શૂળ, દૂષિત જ્વર, રક્તદોષ અને કોઢરોગ ઉપર પણ આપવી.

૨ કુચલાનો અર્ક :—ઝેરકોચલા એક રાત ભીંજવી રાખવા અને ખાકરા, પછી પાતાળ-યંત્રથી અર્ક કાઢવો અને નાગરવેલની પાનખીડીમાં વાયું, પક્ષધાત ઇત્યાદિ ઉપર આપવો

૩ પુષ્પાધર્ક :—શેવતી(કાટા વિનાનો) ગુલાબ અને ગુલાબ, મધુમાધવી, ગુલદાવરી, બઈ, જૂઈ, પીળો ચ પો, બકુલ અને કદબના ફૂલો પર કેતકીના પાદડા પાથરીને તેનો ગુરુસ પ્રદાય પ્રમાણે અર્ક કાઢવો આ પ્રસિદ્ધ પુષ્પાર્ક છે, એનું સેવન ૪૮ દિવસ કરવાથી નપુંસક પણ પુરુષત્વને પામે છે અને એક વર્ષ સેવવાથી ક્ષયનો નાશ થાય છે.

૮-આસવ

૧ કુમારી આસવ :—ભાગ ૧૦૦ તોલા અને પાણી ૧૦૨૪ તોલા લઈ તેનો કાઢો કરવો. તે ચતુર્થાંશ રહે એટલે ગાળી લેવો પછી કુવારપાકાનો રસ ૨૦૪૮ તોલા અને ગોળ ૪૦૦ તોલા

* આસવ અથવા અરિષ્ટની વસ્તુઓનો ક્વાથ અથવા સ્વરસ તૈયાર કરી તેમા મધુર પદાર્થ (સાકર ગોળ અથવા મધ) મેળવી ચિનાઈ માટીની બરણીમા ભરી મોઢું થોડું છુલ્લું રાખી ખમીર આવે ને બેસી જાય ત્યાં સુધી એક જગ્યાએ રહેવા દેવું ૧૦ થી ૧૫ દિવસમા ખમીર આવીને બેસી જાય છે ખમીર- (આથો) આવ્યું છે કે નહિ તે જોવા માટે એક દીવાસળી સળગાવી બરણીના મોઢા પર ધરી રાખવી, જેથી ખમીર બેસી ગયું હશે તો દીવાસળી બળતી રહે છે અને નહિ બેસી ગયો હોય તો દીવાસળી ઠરી જશે એ ખમીર આવે છે ત્યારે બરણી પાસે કાન રાખવાથી ‘સુ સુ’ એવો અવાજ સળગાય છે આ ખમીર શાત થયા પછી પ્રક્ષેપરૂપે જે કલ્ક નાખવાનો કહેલો હોય તે નાખી બરણી પોણી ભરી મજબૂત બંધ કરી કહેલી મુદત સુધી બંધ કરી રાખી મૂકવી આવી રીતે કરવાથી બરણી ફૂટવાનો ડર રહેતો નથી, તેમ જ આસવ અને અરિષ્ટ સારા બને છે મુદત પૂરી થયા પછી બરણી ઉઘાડી થોડો આસવ શીશીમા નાખીને પરીક્ષા કરી જોવી જો એ આસવ હજી કાચો હશે તો શીશી હલાવવાથી ફીણ આવેને ડાટો (બૂચ) ભડી જશે અને આસવ પાકો થયો હશે તો ફીણ થશે નહિ આસવ કાચો જણાય તો બરણી ફરી પેક કરીને ફરી ૫-૧૦ દિવસ આસવ રાખી મૂકવો અને પાકો થયા પછી ગાળીને બીજી બરણીમા ભરી લેવો તથા તે પછી ૧૦-૧૫ દિવસ પછી ફરીથી સલાળપૂર્વક ઉપરથી લઈ ગાળીને બાટલીમા ભરી લેવો અને નીચે જે જાડો ભાગ રહે તે જુદો રાખવો હમણાના વૈદ્યો મૂળ વસ્તુના ક્વાથથી અરધો ભાગ મધુર પદાર્થનો નાખે

ભાગના કયાથમા મેળની મધ ૨૫૬ તોલા અને ધાવડીના ફૂલ ૬૪ તોલા નાખી ઘીના રીઢા વાસણ-માં નાખી, તેમાં જયફળ, લવંગ, ચણકબોળા, કબાબચીની, જટામાંસી (ખાલજી), ચવક, ચિત્રક, જવત્રી, ટાકડાશિંગી, બહેડા, પુષ્કમ્બૂળ, એ દરેક ઔપધિનો કલક ચારચાર તોલા અને તામ્રલરમ તથા લોહલરમ, એ બે તોલા નાખી માટલાનું મોહું બધ કરી પૃથ્વીમા અથવા ધાન્યની કોઠીમા ૨૦ દિવસ દાટી રાખી તેમાથી કાઢ્યા પછી, તે આસવ રોગીનું બળ અને અગ્નિ જોઈને આપવાથી ખાત્ર પ્રગરના શ્વામ, ઉધરસ, અસાધ્ય ક્ષય, ૮ પ્રકારના ઉદરોગ અને ૬ પ્રકારના હરસનો નાશ કરે છે. આ આસવને વાતવ્યાધિ, અપગ્માર અને ખીજા ગેગા ઉપર પણ ચોખ્ખો, એના સેવનથી બહુમિ પ્રદીપ્ત વર્ધ શૂળ, ૮ પ્રકારનો ગુલ્મ, નજીપુષ્પ, એ રોગોનો ૧૫ દિવસમા નાશ થાય છે. આ કુમારી આસવ બૃહન્નપિએ કહેલો છે (લાગને બદલે કેટલાક વંદો હરડે લે છે)

૨ જાંબીરાસવ :—પાકેલા જાંબીરી લીધુ ૧૦૦ નો રસ કાઢી તેમા હિંગ ૧૨ તોલા, મિંધાલુ ૪ તોલા, બિડલવણ ૪ તોલા ત્રિકટુ ૪ તોલા, સચળ ૧૬ તોલા, ગર્ધ ૮ તોલા અને અજમો ૮ તોલા નાખી તે સર્વ મિશ્રણ માટીના રીઢા વાસણમા નાખી તે વાસણ ઘોઝરમા ૨૧ દિવસ દાટી ગાળવું. ત્યાગ પછી બહાર કાઢી આ રસ બળાબળ જોઈ ૪ તોલા સુધી સેવન કરાવવાથી યદન (પેટમાંની ગાદ), ગરોળ, ગોળો, વિદ્રધિ, અગ્નિલિક્ષા, વાતગુલ્મ, આડો, શૂળ, પડખાનું શૂળ, ક્ષેરોગ, નાલિશળ, બધકોશ, આક્રોગ, વાતરોગ અને ક્રોરોગનો નાશ થાય છે એનાથી લાકડું પણ બળી જાય છે.

૩ અહીરનાસવ :—મહુડાનો દારૂ તોલા ૪૦૦, અક્રીણુ તોલા ૧૬, મોથ, જયફળ, ઇંદ્રજવ, ઇલાયચી એ દરેક ૪ તોલા, એસડિયાને વાટી બધુ એકદર કરી માટીના વાસણમા ભરી જમીનમા એક માસ દાટી મૂક્યા પછી ગાળી લઈ ખાટલો ભરવો.

અતિસાર, સંગ્રહણી, કોલેરા ને આડાના વ્યાધિમા પથી ૧૦ ટીપા આપવા (ભે. ૨.)

૪ ઉસીરાસવ :—વાળો, નેત્રવાળો, રાતા કમળ, શિવણમૂળ, કાળા કમળ, ધજીલા, પદ્મક, લોધર, મજ્જ, ધમાસો, કાળીપાટ, કરિયાતુ, કડુ વડની છાલ, જિમરાની છાલ, કચોરો, ખડસલિયો, સફેદ કમળ, પટોળ, કાચનારની છાલ, જાણુની છાલ, શેમળાની છાલ—એ દરેકનું ૪ તોલા ચૂર્ણ; દ્રાક્ષ ૮૦ તોલા, ધાવડીના ફૂલ ૬૪ તોલા. પાણી ૨૦૪૮ તોલા, સાકર ૪૦૦ તોલા, મધ ૪૦૦ તોલા, સર્વને એક માટલામા ભરી કપડમટ્ટી કરી ૧ માસ જમીનમા દાટવું. પછી ગાળી લેવું.

માત્રા ૧ થી ૪ તોલા તેથી રક્તપિત્ત, પાકુ, કુષ્ઠરોગ, પ્રમેહ, અર્શ, કૃમિ, શોથ, લોહીવિકાર વગેરે મટાડે છે. (શારંગ)

૫ કનકાસવ :—ધતૂરાનું પચાગ તોલા ૧૬, અરડૂસીના મૂળની છાલ, જેઠીમધ, પીપર, ભોરિંગણી, જસર, સૂંઠ, ભારીંગી, તાલીસપત્ર, દરેક એકેક તોલો, ધાવડીના ફૂલ ૬૪ તોલા, દ્રાક્ષ ૮૦ તોલા, પાણી ૨૦૪૮ તોલા, સાકર ૪૦૦ તોલા, મધ ૨૦૦ તોલા બધુ એકદર કરી માટીના વાસણમા પેક કરી જમીનમા ૧ માસ દાટવું માત્રા ૧ થી ૨ તોલા.

સર્વ પ્રકારના શ્વાસ, ખાસી, ક્ષય, ઉરક્ષત, જીર્ણિજ્વર ને રક્તપિત્ત માટે (ભે. ૨.)

૬ કપૂરાસવ :—મહુડાનો દારૂ મળે તો ભલે, નહિ તો સરકો તોલા ૪૦૦, કપૂર તોલા ૩૨, એલચી, સૂંઠ, અજમોદ, તજ, મરી દરેક ૪ તોલા બધુ બારીક ખાડી, માટીના વાસણમા ૧ માસ સુધી કપડમટ્ટી કરી રાખી મૂકવું પછીથી ગાળીને ઉપયોગમા લેવું માત્રા ૧૦ થી ૨૦ ટીપા.

છે ગાસમા કોઈ કોઈ જગ્યાએ વધારે નાખવાનું કહેલું છે, પણ વધારે નાખવાથી આલ્કોહોલ(મદ) વધારે સાગે થતો નથી જે દ્રવ્ય સખત હોય તેનો અસ્થિ બનાવવો જોઈએ, તેમ જ જે પદાર્થ સૌમ્ય, તેલયુક્ત, સુગંધીદાર હોય તેમાથી આસવ બનાવવો, કારણ કે તેલવાળા અથવા સુગંધી પદાર્થ ઉકાળે તો સુગંધી બીડી નીચે આસવ બનાવવા માટે મુખ્ય વસ્તુઓ નવશેકા પાણીમા મેળવવી ઠંડું લેવાથી ખમીર થવામા બે-ચાર દિવસ વધારે લાગે છે.

* માત્રા ૪ તોલાની મૂળ ગ્રંથકારે લખેલી છે, પણ વર્તમાન સમય માટે વધારે જણાય છે માટે વિચાર કરીને લેવી.

કોલેરા, ચૂકને અણ્ણ માટે. (ભે. ૨)

૭ દ્રાક્ષાસવ :—દ્રાક્ષ તોલા ૪૦૦, પાણી તોલા ૮૧૯૨ ઉકાળી ચતુર્થાંશ રહેવા દેવું. ૪૬૫ પખા બાદ ગાળી લઈ મધ તોલા ૧૦૦, સાકર તોલા ૧૦૦, ધાવડીના ફૂલ તોલા ૬૦, ક કોલ, લવિંગ, જલકૃષ્ણ, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, પીપર, ચવક, ચિત્રક, પીપરીમૂળ, ખડસલિયો પિત્તપાપડો, એ દરેક ૪ તોલાનું ચૂર્ણ કરી રીઢા વાસણમાં સુખડ તથા કપૂરનો ધૂપ દઈ ભરગા માટીના વાસણમાં ભરી ૨ માસ તડકે રાખી મૂકવું. સારખાદ ગાળીને ઉપયોગમાં લેવું. માત્રા ૧ થી ૪ તોલા, ખાસી, શ્વાસ, ઉરઃક્ષત, મંદાગ્નિ, સગ્રહણી, અર્શ, શુદ્ધ, કૃમિ, કુષ્ઠ, ત્રાણુ, નેત્રરોગ, શિરોરોગ, જ્વર, આમ, અણ્ણ ને પાકુમાં અપાય. (નિ. ૨.)

૮ ધાત્ર્યાસવ :—લીલા આમળા નંગ ૨૦૦૦ નો રસ કાઢી તેમાં ૩ મધ, સાકર તોલા ૨૦૦, પીપરનું ચૂર્ણ તોલા ૮ સર્વને માટીના વાસણમાં ભરી મોં બધ કરી અનાજના ઢગલામાં ૧૫ દિવસ રાખવું પછી ગાળી લેવું માત્રા ૨ થી ૪ તોલા, કમળો, પાકુ હૃદયરોગ, વાતરક્ત, વિષમ જ્વર, શ્વાસ ને અરુચિ માટે. (ચરક)

૯ પતંગાસવ :—પતંગ, ખેરસાગ, અરૂસી, શિમળાના ફૂલ, બળખીજ, ભિલામા, ઘોળી ઉપલસરી, કાળી ઉપલસરી, જસૂદના ફૂલ, આખાની ગોટલી, દારહળદર, કરિયાતું, પોપના ડોડા, જીરુ, લોહ, રસવતી, ખીલીકૃષ્ણ, લાગરો, તજ. કેસર. લવિંગ, દરેક ચાર તોલા લઈ તેનું ચૂર્ણ કરવું. દ્રાક્ષ ૮૦ તોલા, ધાવડીના ફૂલ ૬૪ તોલા પાણી ૨૦૪૮ તોલા, સાકર ૪૦૦ તોલા, મધ ૨૦૦ તોલા, બધું લેવું કરી ૧ માસ માટીના વાસણમાં રાખી મૂકવું. પછી ગાળીને ઉપયોગમાં લેવું. માત્રા ૨ થી ૪ તોલા. ઉગ્ર પ્રદર, શ્વેતપ્રદર, રક્તપ્રદર, પીડાવાળો પ્રદર, જ્વર, પાકુ, સોજા, મદાગ્નિ, અરુચિ વગેરે સ્ત્રીઓના તમામ દરદો મટાડે છે (ભે. ૨.)

૧૦ પિપ્પલ્યાસવ :—પીપર, મરી, ચવક, હળદર, ચિત્રક, નાગરમોથ, વાવડિંગ, સોપારી, લોદર, કાળીપાટ, આખળા, ચણકબાબ, ચદન, કઠ, લવિંગ, તગર, જટામાસી, તજ, ધલાયચી, તમાલપત્ર, ઘઉંલા, નાગકેસર એ દરેક ૪ તોલા તેનું બારીક ચૂર્ણ કરવું. પાણી તોલા ૨૦૪૮, ગોળ તોલા ૧૨૦૦ બન્ને એકઠા કરી, ધાવડીના ફૂલ તોલા ૪૦, દ્રાક્ષ તોલા ૨૪૦ બન્નેને બારીક ખાડી નાખવા. પછી ઉપરના ચૂર્ણો ઉપર બનાવેલ ગોળના પાણીમાં મેળવી માટીના વાસણમાં ભરી કપકમટ્ટી કરી ૧ માસ તડકે મૂકવું કે જમીનમાં દાટવું માત્રા ૨ થી ૪ તોલા.

ક્ષય, શુદ્ધ, ઉદરરોગ, કૃશતા, સગ્રહણી, પાકુ ને અર્શમાં આપવું. (નિ. ૨.)

૧૧ લોહાસવ :—લોહલસ્મ, સૂક, મરી, પીપર, હરડા, બહેડા, આમળા, અજમોદ, વાવડિંગ, મોથ, ચિત્રકમૂળ એ દરેક ૧૬ તોલા, ધાવડીના ફૂલ ૮૦ તોલા, એ બધાનું બારીક ચૂર્ણ કરવું. મધ ૨૫૬ તોલા, ગોળ ૪૦૦ તોલા, પાણી ૨૦૪૮ તોલા. એ બધું કચરાના વાસણમાં ભરી ૧ માસ તડકે મૂકવું પછી ગાળી ઉપયોગમાં લેવું માત્રા ૨ થી ૪ તોલા

મંદાગ્નિ, પાકુ, સોજા, ગોળો, ઉદરરોગ, અર્શ, કોઢ, ચામડીના દરદો, ચળ, ખાસી, દમ, ભગદગ, અરુચિ, સગ્રહણી ને હૃદયરોગમાં આપવો. (શારંગ)

૧૨ વાસાસવ :—અરૂસીના પાન ૨૦૦ તોલા ખાડીને ૧ મણ પાણીમાં ઉકાળવા ૧૦ ગ્રેર પાણી બાકી રહે ત્યારે ગાળી લેવું તેમાં ૧૦ શેર ગોળ, ધાવડીના ફૂલ ૩૪ તોલા, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, ચણકબાબ, મરી, વાળો એ દરેક ૪ તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી મેળવવું. ૧ માસ માટીના વાસણમાં ભરી મોં બધ કરી રાખી મૂકવું પછી ગાળીને કામમાં લેવું, માત્રા ૧ થી ૪. ઉદરસ, ક્ષય, ઉરઃક્ષત, અણ્ણ જ્વર ને સોજામાં આપવો (નિ. ૨)

૯-અંજન*

૧ નયનામૃત :—પારો અને સીસુ સમાન લાગે લેવું, પછી સીસુ તેજ અગ્નિ પર ગરમ કરી

* અનુસૂત પ્રયોગો :—(૧) કમળા ઉપર —સોનાગેરુ, આમળા અને હળદર ઝીણા વાટી કાસાની થાળીમાં બૃજ ધૂટી આખમાં આજવાથી કમળો મટે (૨) આખમાં ફૂલ પડે તે ઉપર —ઘોળાં મરી પાણીમાં

રસ કરવો. રસ થયેથી એક ખગ્લમા પારો નાખી તેની સાથે સીસું મેળવી તરત જ ઘૂંટવાનું શરૂ કરવું (થોડો સમય જશે તો મીસું પ્રવાહી રૂપમા રહેશે નહિ) ત્યાર પછી તેનાથી બમણો શુદ્ધ સુગ્રો અને પારાનો ચોથો ભાગ લીમસેની કપૂર નાખી સર્વ ખરન કરવું. એનું અંજન કરવાથી તિમિર(અંધકાર) પડા, કાયખિંદુ, શુક્ર, ફૂલું, અર્ધ(માસ વધવું), અહિંગ વગેરે સર્વ નેત્રરોગનો નાશ થાય છે

૨ નેત્રરોગ ઉપર અંજન :—સિંદૂ ૦૧ તોલો, કપૂર ૦૧ તોલો, ફુલાવેલા મોરથૂથાની બૂટ્ટી ૧ માસો, ઘોળો કાથો ૦૧ તોલો, મુરદારશિંગ ૦૧ તોલો એ ઓષધો ગાયના માખણુમા ખરલ કરી લિલામાના તેલના ૧૦ અથવા ૧૨ ટીપા પાડવા અને તાપાના વાસણુમા ખરલ કરી તેને વીમ-પચીસ વેળા પાણીમાં ઘોઈ-પછી ડબીમા ભરી રાખવું. આ નિત્ય રાત્રે કાજળ પ્રમાણે આખમા અંજન કરવાથી ખુપરી, રનાશ, ખરજ, ઝરવું આદિ સર્વ નેત્રરોગ દૂર થશે

૩ પ્રચેતન ગુટિકા (અંજન) :—ત્રિકટુ, ત્રિક્ષ્ણા, હિંગ, સિધવ. ક્કુ, ઘોડાવજ, કરજનાં બીજ અને શિરસનું ચૂર્ણ કરી તેને બકરાના મૂત્રમા ખરલ કરી ગોળીઓ કરી હાથડામાં ચૂકવવી. એનું અંજન કરવાથી અપઝાગ(મૃગી), ઉન્માદ, સ્મૃતિભ્રંશ, મૂર્છા, ભૂતદોષ, એકાતરિયો તાવ, વિષમન્વર અને તિમિર(અધારા), કાયખિંદુ, રતાધળાપણુ, શિરોરોગ અને સન્નિપાતનો નાશ થાય છે.

૧૦—તૈલ

૧ કોઝાતક્યાદિ તૈલ :—કડવા તૂંગ્યાનો રસ ૪ શેર તલનું તૈલ ૧ શેર અને કડવી તૂંબડીના બીજ તથા સૂક બને મળીને શેર લઈ કલક કરીને મંદાગ્રિથી તૈલ સિદ્ધ કરવું. એનો લેપ કરવાથી સડેલ માસ, જીવંત પડી ગયેલા ઉપદશ દુષ્ટ વ્રણ અને લગદર રોગનો નાશ થાય આ તૈલમા મીણુ, ત્રિંદૂ, કપીલો, બોદાગશિંગ, એ વસ્તુઓ મેળવી મલમ કરવાથી ઘણું જ શુભદાયક થાય છે

૨ કાસીસાદિ તૈલ :—હીરાકસી, સિધવ, લીડીપીપર, સૂક, કોષ, કલગારી (દુધીઓ વજનાગ), મનશીલ, મરી, વાવડિંગ, દત્તીમૂળ, ચિત્રકમૂળ, હરતાળ, પીળા ધતૂંગના મૂળ, એ સમાન ભાગે લઈ, તેનાથી ચારગણુ તલનું તૈલ લઈ તેમા આકડાનું દૂધ નાખીને સર્વ ઓષધો વાટેલા નાખવા; પછી તેલથી ચારગણુ ગોમૂત્ર નાખી એકત્ર પચન કરાવવું અને તેલ સિદ્ધ થાય એટલે તે હરસના મસા ઉપર ચોપડવાથી ક્ષાર પ્રમાણે મસાને બાળી નાખે છે અને ગુદા ઉપર કાઈ ત્રિકાર કરતું નથી

૩ ગંધર્વહસ્ત તૈલ :—૬૪ તોલા એરડાનું તૈલ લઈ તેમા ૧૬ તોલા એરડમૂળ, ત્રિક્ષ્ણા અને આદુ, એ ત્રણે વાટેલા નાખી તેલ પકવવું, એ તેલ પ્રાતઃકાળે પીવું અને દૂધ-લાત ખાવો એટલે અડવૃદ્ધિનો નાશ થશે.

૪ અર્બુદાદિનાશક તૈલ :—વાઝણી કકોડીનો કફ, પહાડમૂળ, રીગણી, કોષ, પડોળ, અલેલમૂળ, ગલદીનો પાલો, હરતાલ, ગંધક, સિધાલૂણુ, મજ્જક, એકલકટો(એકવીર), હળદર, હિંગ, સંયળ, ઘોડાવજ અને શિરસ, એ સમભાગે લઈ પાણીમા વાટી કલક કરી કલકથી ચારગણુ તૈલ અને તેલથી ચારગણુ દૂધ લઈ સર્વ એકત્ર કરી અગ્નિ ઉપર પચાવી તેલ સિદ્ધ કરવું એનો લેપ કરવાથી દુષ્ટ અર્બુદ, ગંડમાળા અને ગલીર વ્રણનો નાશ થાય છે

૫ મહાપદ્મિંદુ તૈલ :—એલચી, તજ, તમાલપત્ર, દેવદાર, સિધાલૂણુ, નાગરમોથ, કરંજ-બીજ, ગરના, તગર, ગરમાળાનો ગર્લ, હળદર, એરડમૂળ, સુખડ, વાળો, મરડાશિંગ, ધમાસો, ધસી આખમા આજવા ઉપર મગચોખાની ખીચડી બાધવી (૩) આખો રાત્રી થઈ થોડું દેખાતું હોય તે ઉપર —આકડાનું પીણું પાન દેવતા ઉપર તપાવી મસળીને તેનો રસ કાઢી, તેમા સૂંકની કાકરી ધસી ટીપા ૩થી ૮ નાકમા પાડવાથી આખમાની રતાગ મટે (૪) આખની દવા — રસવતી અને હળદર એકેક તોલો લઈ ઝીણા વાટી લીમડાના રસમા ગોળી બાધવી એ ગોળી પાણીમા ધસી આખમા આજવી તથા બહાર, આખની ઉપર અને નીચે ચોપડવી

ઘોડાવજ, લિલામા, કમળ, ચિત્રક, સૂઠ, મરી, લીડીપીપર ગળો, પીપળીમૂળ, મજ્જા, પીળું ચદન, ત્રિફળા, પહાડમૂળ, ખેરસાર, દ્રાક્ષ, વાવડિંગ, જેડીમધ, કસુબી, અષ્ટવર્ગ (જવક, ઋષભક, મેદા, મહામેદા, કોકોલી, ક્ષીરકાકોલી, ઋદ્ધિ અને વૃદ્ધિ), એ સર્વ સમાન ભાગે લઈ કલ્ક કરવો અને તેનાથી ચારગણુ તેલ, તેલથી ચારગણુ બકરીનું દૂધ અને સરખે ભાગે ભાંગરાનો ગ્સ નાખી મદાગ્રિથી પચાવતા તેલ સિદ્ધ થાય એટલે એ તેલનું નસ્ય આપવાથી તેમ જ અભ્યગ કરવાથી રતાધનાપણુ, તિમિંગ (અધાગ આવનાનો) રોગ, કાયળિદુ (મોતિયો), પડળ, ફૂલા, માથુ દુખવું, કર્ણશૂળ, ભમર (ભમરોટનું) શૂળ અને નાક તથા મુખનું શૂળ, એ રોગોનો નાશ થાય છે, તેમ જ બીજાં પણ શિરોરોગોનો નાશ થઈ ગીધ જેવી દષ્ટિ થાય છે

૬ લાક્ષાદિ તૈલ :—લાખનો ઉકાળો કરી તેમા સમાન ભાગે તનનું તેલ નાખી તેલથી ચારગણી દહીં ની તર અને આસદ, દારુહળદર, દેવદાર, રાળ, જાંબ, સુખડ, મોરવેલ, કડુ, રાસ્ના, સવા અને જેડીમધ, એ સમભાગે નાખી સર્વનો કલ્ક કરી તે કલ્ક તેલના ચોથા ભાગ જેટલો નાખી તેલ સિદ્ધ કરવું એ શરીરે ચોપડવાથી સર્વ પ્રકારના તાવ, ક્ષય, ઉન્માદ, શ્વાસ, અપરમાર, વાતરોગ, ક્ષય અને ગદ્ગદ તથા ભૂતની પીડાનો નાશ થાય છે આ તેલ ગર્ભિણી સ્ત્રીને માટે પણ પ્રશસ્ત છે

૭ અર્ક તૈલ :—સરસિયુ શેર ૧, આકડાનું દૂધ તોલા ૪, હળદર શેર ૧૦, મનશીલ શેર ૧૦. પ્રથમ આકડાના દૂધમા પાણી નાખી, હળદર તથા મનશીલ ઘૂટવા. પછી તે ચટણી જેવું થયા બાદ સરસિયુ તેલ નાખી તેને ઉપરની ચટણી સાથે પકવવું પરિપકવ થયેથી ગળી લેવું તેથી ખસ, ખરજવું ને ચળવાળા ધારા મટે છે (શારંગ)

૮ કરંજદિ તૈલ :—કરંજની છાલ, ચિત્રકમૂળ અને જઈના પાન ને કરેણુના મૂળની ચટણી બનાવી તેનાથી ચારગણુ તેલનું તેલ નાખી અને તેલના તેલથી ૪ ગણુ પાણી નાખી ધીમા તાપથી ઉકાળી તેલ તૈયાર કરવું, તેથી જીંદરી તથા માથાની ટાલ મટે છે નવા વાળ આવે છે (શારંગ)

૯ કરવીરાદિ તૈલ :—કરેણુના મૂળ, દત્તીમૂળ, નસોતર, કડવી ઘિસોડીના ફળ, તેનો કલ્ક કરી તેનાથી ૪ ગણુ તેલમા મેળવી, તેમા જળના ક્ષારનું પાણી તેલથી ૪ ગણુ નાખવું. ઉકાળતા તેલ બાકી રહે ત્યારે ગળી લેવું તે તેલ જે જગા પર લગાડવામા આવે તે ઠંડાણથી વાળ જતા રહે છે (શારંગ)

૧૦ ગંધકાદિ તૈલ :—ધંતૂરાના ડોડવા ચીરી તેની અદર ગધક, મોરથૂથુ, મનશીલ ભરી કપડમટ્ટી કરી સુકાય એટલે અગ્નિમા પકવવા. બ્યારે પાકી રહે ત્યારે કપડમટ્ટી કાઢી નાખી ડોડવાને એમના એમ ધુપેલમા વાટી તે તેલ ગળી લેવું. તેથી કરોળિયા, ચીત્રી તથા તમામ જાતના ચામડીના રોગ મટે છે (આ ઔ)

૧૧ શુભધૂમાદિ તૈલ :—રસોડાના ધુમાડાની મેશ, પીપર, દેવદાર, જવખાર, કરંજની છાલ, સિંધાલૂણુ, અધેડાના બી, સરખે વજને લઈ તેનો કલ્ક કરવો કલ્કથી ૪ ગણુ તેલ અને તેલથી ૪ ગણુ પાણી નાખી ઉકાળવું પાણી બળી ગયા બાદ તે તેલ ગાળી લેવું આ તેલ નાકમા ટીપાં નાખવાથી નાકના મસાને મટાડે છે (શારંગ)

૧૨ નારાયણ તૈલ :—આસોદ, બીલી, કાક્ય, મોટી ભોરિંગણી, ગોખરુ અતિબલા (કાયકી), લીંબુડો, અરલુ, સાટોડી, નારી ને અરણી-દરેક ૪૦ તોલા લઈ ૪૦૯૬ તોલા પાણીમા ક્વાથ કરવો. ૩ ક્વાથ રહે ત્યારે ગળી લઈ તેમા ૨૫૬ તોલા તેલ નાખવું શતાવરીનો રસ ૨૫૬ તોલા, ગાયનું દૂધ ૧૦૨૪ તોલા લઈ તેમા નીચેની વસ્તુનો કલ્ક નાખવો વજ, રતાજળી, કંક, એલચી, જટામાસી, પથ્થરફૂલ, સિંધવ, આસધ, ખપાટ, રાસ્ના, સુવા, દેવદાર, સમેરવો, જગલી અડદનો એક છોડ ને તગર; એ દરેક ૪ તોલા લઈ તેનો ચટણી તેમા મેળવી તે તેલ પકવવું. તેને ગાળી લેવું ઉપચોગ-

* લાખનો ચારગણુ પાણીમા ઉકાળો કરવો તેમા થોડા ઘોરડીના પાન અથવા ૮ કણખાર નાખવાથી રસ થાય છે ગ્સ થયેથી અને ચોથો ભાગ પાણી રહે ત્યારે કપડાથી ગાળી લઈ પછી તેલ મેળવવું

ખાવામાં, યોળવામાં, પીવામાં તથા પિચકારીમાં કામમાં લઈ શકાય તેથી પક્ષાઘાત, હંતુસ્થલ, ગલમાહ, કુખજના, બહેંગપાણુ, કેડનું ઝલાઈ જવું, ગાત્રનો શોષ, ઇન્ડિયોનો પ્વસ, વીરનાશ, ક્ષય, જ્વર, આત્મવૃદ્ધિ, માથાનું ઝલાઈ જવું, પડખાનું ગળ ને ગુદ્રસી વગેરે મટે (લા ૩)

૧૩ નિંબગીજ તૈલ :—કડવા લીમડાની લીંબોળાઓને મીઠા કાઢી તેને ભાગરા તથા લીંબોળીની છાલના રસની બાવના દેવી પછી તેમાંથી તેલ કાઢવું તે તેલ નાકમાં નાખવાથી સફેદ વાળ કાળા થાય અને વૃદ્ધ હોય તે તરણુ થાય પચ્ચ-દૂધ-ભાત ખાવા (શારંગ)

૧૪ પાદાદિ તૈલ :—કાળીપાટ, હળદર, દારુહળદર, મોગવેલ, પીપરના ઉકાળામાં બઈના પાનનો રસ નાખવો અને તે ઉકાળા તથા રસથી ૪ ગણુ તેલ નાખી તથા તેથી ૪ ગણુ પાણી નાખી ઉકાળી તેલ તૈયાર કરવું તેના ટીપા નાકમાં નાખવાથી પીનસ રાગ મટે (નિ ૨)

૧૫ બિંદ્યાદિ તૈલ :—કૃણા ખીસા ગોમૂતમાં વાટી કલ્ક કરવો, તેમાં ૪ ગણુ પાણી નાખી મેળવવું અને તેલથી ૪ ગણુ બકરીનું દૂધ મેળવવું અને દૂધ જેટલું જ પાણી નાખવું અને ઉકાળવું. તેલ બાકી રહે ત્યાં ઉતાવળ ને ગળી લેવું ઉપયોગ :—બહેંગપાણુ મટે (શારંગ)

૧૬ મરીચદન તૈલ :—મરી, હળદર, નમોતંગ, રતાજળી, નાગમોથ, મનશીલ, જટામાસી, હળદર દેવદાર, દારુહળદર ઇન્ડિયોના મૂળ, કરેણના મૂળ, કક, આકડાનું દૂધ, ગાયના છાણુનો રસ એ દરેક અંદેક તોયો, શુદ્ધ વજનાગ ૨ તોના, તેનો કલ્ક કરી સગમિયું ૬૪ તોલા, તેથી બમાણું ગોમૂત તથા ગોમૂત જેટલું પાણી, સર્વ ઉકાળી તેલ બાકી રહે, ત્યારે ગળી લેવું એ તેલ શરીરે યોળવાથી ચામડીના દરદો મટે, ચામડી ફાટવી, ખસ, ખગ્ગ, ચીત્રી, કોઢ, ચેળ, કુટ વગેરે. (શારંગ)

૧૭ વજ્ર તૈલ :—ડાડલિયા થોગવું દૂધ, આકડાનું દૂધ, ધતૂરાનો રસ ચિત્રાના મૂળનો રસ કે ઉકાળો ને ભેસના છાણુનો રસ એ સરખા વજને લઈ પકાવવા (૬૪ તોલા તેલમાં) અને તેમાં વસ્તુઓ નાખવી. ગધક, ચિત્રક, મનશીલ, હરતાલ, વાવડિંગ, અતિવિષ, વજનાગ, કડવી ઘિસોડી, ઉપલેટ, વજ, જટામાસી, ત્રિકટુ, દારુહળદર, સાજખાર, જીરુ ને દેવદાર નાખવા બરોબર ઉકાળ્યા બાદ તેલ ગાળી લેવું આ તેલ યોળવાથી ચામડીના દરદો મટે. (શારંગ)

૧૮ શિંગ્રાદિ તૈલ :—આદાનો રસ ૧૦ તોલા, સરગવાની છાલનો ઉકાળો ૧૦ તોલા, બકરીનું દૂધ ૧૦ તોલા, પાણી શેર ૧, તેલ ૧૦ તોલા, ઉકાળી સિદ્ધ કરવું. વાયુ મટે (વ સા)

૧૯ ક્ષાર તૈલ :—કૃણા મૂળાનો ક્ષાર, સાજખાર, જવખાર, સિંધાલુણુ, સચળ, બિંડલવણુ, સમુદ્રલુણુ, કાયલવણુ, હિંગ મગવાની છાલ, સૂક, દેવદાર વજ, કક, સુવા, રસવતી, પીપરીમૂળ સમુદ્રલુણુ, કાયલવણુ, હિંગ મગવાની છાલ, સૂક, દેવદાર વજ, કક, સુવા, રસવતી, પીપરીમૂળ મોથ સર્વ ૧ તોલાના માપથી લઈ કલ્ક કરવો, તેને તલનું તેલ ૬૪ તોલા, કેળનો રસ, બિંબોળનો રસ તથા મધુસૂક્ત (૪ જેમ ૧ ના પ્રમાણમાં), લીંબુનો રસ તથા પીપર મેળવી કરેલો આસવ; રસ તથા મધુસૂક્ત (૪ જેમ ૧ ના પ્રમાણમાં), લીંબુનો રસ તથા પીપર મેળવી કરેલો આસવ; એ દરેક ૨૫૬ તોલા નાખી તેલ પકવવું પછી ગાળી લેવું, તેથી કાનનું પર, કર્ણશળ, કાનના અવાજ, બહેંગપાણુ, કાનના જીવડા વગેરે કાનના તમામ દરદો મટે (શારંગ)

૧૧-ઘૃત, ક્ષાર, મલમ*

૧ સારસ્વતઘૃત (બ્રાહ્મી ઘૃત) :—મૂળ સહિત આણેલી બ્રાહ્મીને પાણીથી ઘોઈ ખાડી લૂગડામાં નાખી રસ કાઢવો. આ રસ ૨૫૬ તોલા લઈ તેમાં લી ૬૪ તોલા નાખવું અને તેને ચૂલા

* મલમ, પાટો, પટ્ટી ઇત્યાદિ અનુભૂત પ્રયોગો :—(૧) ભગદર, હિંચાડોળી ઇત્યાદિ ઉપર - તલના તેલ શેર ૧ માં ખરદીના પાદડા શેર ૧ તથા લીમડાના પાદડા શેર ૧ નાખી ખૂબ તળીને પાદડાં કાઢી નાખવા ત્યાર પછી તેમાં સિંદૂર તોલો ૦૧ નાખવો ત્યાર પછી રાગ તોલો ૦૧ નાખવી ત્યાર પછી મીણુ તોલા ૫ નાખી કઢાઈ નીચે ઉતારી તેમાં બરાસકપૂર તોલા ૨ નાખી મલમ તૈયાર કરી તેની પટ્ટી મારવાથી હિંચાડોળી, પાહું, ભગદર વગેરે લાયક થઈ જાય મટે (૨) ચેટમાના બગાડ ઉપર—કુવારના પત્તાના જડા કકડાને ચપટા ચીરા કરી તેમાં આબાહળદર, મેદાલકડી અને સાજખાર ખૂબ વાટી ઝીણું કરેલા નાખી ઉપર બીનું કપડું વીટી નિર્ધૂમ અગારામાં ફાટી પકવવું પાકી રહ્યાથી તે બંને ભાગ જુદા પાડી, સહેવાય તેવું બાધવાથી ચેટમાનો બગાડ, ગાંઠ ઇત્યાદિ મટી આરામ થાય છે (૩) નાડીવણુ (ભરતી ગળ) ખાડી, સહેવાય તેવું બાધવાથી ચેટમાનો બગાડ, ગાંઠ ઇત્યાદિ મટી આરામ થાય છે

ઉપર રાખી તે પછી તેમા લગદર, બર્ધના પાદડા, કોઈ, નમોતર અને હરડે, એ દરેક ચાર ચાર તોલા અને લીડીપીપર વાવડિંગ, સિધાલુણુ, સાકર, ઘોડાવજ એ એકેક તોલો લઈ પાણીમા વાટી ગોળો કરી તેમા નાખી મદાગિથી પકવી વી સિદ્ધ કરવું. એનું સેવન કરવાથી વાચા શુદ્ધ થાય છે ૧૫ દિવસ મેવન કરવાથી ચંદ્ર પ્રમાણે કાંતિ થાય છે. ૭ દિવસ મેવન કરવાથી ગંધર્વ પ્રમાણે સુદર ચંદ્ર (કક) થાય છે. એક મહિનો સેવન કરવાથી તે સપૂર્ણ શાસ્ત્રમા પ્રવીણ થાય છે (અર્થાત્ સ્મરણશક્તિ અને બુદ્ધિયળ પ્રયળ થાય છે) એના સેવનથી ૧૮ પ્રકારના કોઠ, હંસ, ગુહમ (ગોળો), પ્રમેહ અને ઉધરસ દૂર થાય છે, વાઝણી સ્ત્રીઓને પુત્ર થાય છે, ક્ષીણવીર્ પુરુષને વીર્ પ્રાપ્ત થાય છે અને બાળ તથા અગ્નિની વૃદ્ધિ થાય છે.

ઉપર —ગધક તોલો ૦૧ અને પારે તોલો ૦૧ ભેગા વાટી એકત્ર થયે તેમા મનગીલ તોલો ૦૧ અને માયા નગ ૧ ખૂબ વાટીને ગાડરના ધી તોલા બેને ૧૨૧ વાર ઘોઈ તેમા અથવા માખણમા મેળવી પટ્ટી ઉપર ચોપડી તે પટ્ટી મારવી (૪) હરસ ઉપર —પ્રથમ સાગી ભાગ તોલા ૫ લાવી શુદ્ધ કરી પાણીથી ઘોઈ સૂકવીને તેને જરા ધીમા શેકવી તેમાથી નેઈએ તેટલી લઈ પાણી સાથે વાટી લૂગની દરવી, ત્યાર પછી એક હુંગળીનો ગાઠિયો લઈ અડધો અડધથી ચારી બે કાઠો કરી, તેમા પેલી લૂગની રહે તેટલો ગર્ભ વગેરેથી કાઢી નાખી અદર લૂગદી રાખી બન્ને કાઠો પાછી હતી તેમ એકત્ર કરી તેના ઉપર કપડમટ્ટી કરી અગાગમા બાકવી તે બકાઈ રહ્યા પછી બહાર કાઢી સહેજસાજ ગરમ રહે તેવી એ ભાગ સહિત કાઠોમા ભાગની અદર હરસના મસા રહે તેવી રીતે ત્રણ ચાર દિવસ સુધી બાધી ઉપર મજબૂત લંગોટ રાખતા જવો, એથી હરસ દુખ આપરો નહિ અથવા ગળજીને વાટી લૂગદી કરી બાધવાથી આરામ થશે (૫) શૂળ ઉપર —સાબરગિંગ, હિંગ, અક્રીણુ અને ચણોઠી પાણીમા ધસી એકત્ર કરી કાગળ ઉપર ચોપડી શૂળથી દુખતા ભાગ ઉપર તે પટ્ટી ચોઢવી (૬) માથામાની નૂ જવા મટે —પારાને નાગરવેલના પાનના રસમા ધૂટી કપડા ઉપર ચોપડી માથે બાધવાથી નૂ નાગ પામે છે (૭) ઉપદશ (ચારીનો ઉપાય) —માણસના માથાની ચોપડી સપુટમા લટ્ટી કરીને તે ખાખ કરવી તે ખાખ બાળેલી કાળી સોપારી તથા બાળેલો ચોળો કાથો સમાન ભાગે લઈ ઘોયેલા ધીમા મેળવી મલમ કરી ચોપડવી (૮) ઉપદંગ ઉપર ખીન્ને ઉપાય —ગૂગળ, સિદ્ધર અને રસાજન, એ ત્રણે દોઢ દોઢ તોલો લઈ ઝીણું વાટી, દગ તોલા સરસિયા તેલમાં નાખી હલાવીને મલમ કરવો એ મલમ ચાદીને મટાડે છે. (૯) કાળી દાદર ઉપર:—ગધક, ગૂગળ અને સાકર સમાન ભાગે લઈ પાણી સાથે ઝીણું વાટી દાદર ઉપર ચોપડવું (૧૦) દાદર ઉપર —ઐરડાના મીજ, એળિયો અને સાજખાર લીબુના રસમાં ઝીણું વાટી ચોપડવાથી ગતી અને કાળી બન્ને ભંતની દાદર મટે (૧૧) કીડિયાનગરા (રાકડા) તથા ગડગૂમડનો મલમ —સિદ્ધર, રસકપૂર, ગૂગળ, લોખાન અને હીગળો, એ પાચ ચીન્ને એકેક તોલો લઈ ખાડી તેના વજનથી ચારગણું ઘોયેલું ગાયત્રી ધી ખરલમા નાખી ૮-૧૦ કલાક સુધી ખૂબ ઘૂંટી મલમ કરવો અને તેને પટ્ટી મારવી (૧૨) દાદર ઉપર —ઉપલેટ, વાવડિંગ, કુંવાડિયાના ખીજ, સિધાલુણુ અને સરસવ, એ પાચ ચીન્ને ખરાગમા ખરલ કરી ચોપડવી (૧૩) સ્ત્રીઓને ચોનિ ઉપર ચળ થાય તે ઉપર —કાથો, મીઠીઆવળ અને હીરાદખણુ સરખે ભાગે પાણીમા વાટી ચોપડવું (૧૪) સ્ત્રીઓની ગરમી (ચાટી) ઉપર —હીરાદખણુ, બોદારગિંગ, બાળેલું મોરવૂંચુ અને પીળી કોડી નંગ ૧ની ખાખ લઈ ઝીણું વાટી સો વખત ઘોયેલા ધીમા મેળવી મલમ કરી ચોપડવું (૧૫) ગડગૂમડા ઉપર —તેલ શેર બેમા મીણુ શેર ૦૧ નાખી ગરમ કરી ઉતારવું. પછી તેમા કુલાવેલ મોરવૂંચુ, બાળેલું સિદ્ધર, બેરળ અને લોખાન, એ ચારે એકેક તોલો લઈ ઝીણું વાટી તેમા મેળવવા એ નહિ રજાતા ચાદા ઇત્યાદિ ઉપર રામબાણુ ઉપાય છે (૧૬) દાદર ઉપર —ખરાસકપૂર, કટકડી, ગધક અને કાથો સમાન ભાગે લઈ લીબુના રસમા ખરલ કરી ચોપડવાથી કાળી દાદર પણ મટી જાય છે, તે પછી રાત્રીનું તે કહેવું જ શુ ? (૧૭) વ્રણ ઉપર મલમ —તલના તેલ તોલા ૫મા બેરળ તોલા ૨ અને મીણુ તોલો ૧ નાખી બિનું કરી તેનો મલમ કરવો તે કરવા દઈ તેની પટ્ટી ગૂમડા ઉપર ચોપડવાથી ૩ઝ આવે (૧૮) ખસ ઉપર —માકડી ગાયના ધી તોલા ૨૦મા ઝીણું વાટેલો મનશીલ તોલા ૨ નાખી ચૂલા ઉપર મૂકી નીચે કેરડાની નૂની ડાખળીઓનું બળવું કરવું જ્યારે તે કકડીને એકરસ થઈ જાય ત્યારે તેને એક પાણીથી ભરેલા મોટા ચાળમા નાખી દેવું ત્યાર પછી તે પાણી ઉપર તરતો મલમ હાથથી ઉતારી લઈ એ મલમ ખસ ઉપર ચોપડવો આખે ગરીરે ખાજ હોય તો મદન કરવો (૧૯) ગૂમડા ઉપર —કાગસીની વેલના પાદડા વાટી તેની લૂગદી ગૂમડા કે પાઠા વગેરે પર બાધવી (૨૦) ગૂમડા અને ખસના ગૂમડા ઉપર —૫૦ વરસની નૂની ઇંટને ઝીણી ખાડી કપડાણુ કરી, તેમા તલિયુ તેલ તથા મોરવૂંચુ તોલો ૦૧ નાખી દેવતા ઉપર ખૂબ કકડાવી ગૂમડાં અને ખસથી થયેલ ફેલાઓ ઉપર ચોપડવું

૨ અમૃતા ઘૃત :—ગળોને ખાડી, તેમા ઝગણું પાણી નાખી ઉકાળો કરવો ૧ બાકી રહે એટલે ઉતારી ગાળી લઈ તેનો ૧ લાગ ઘી તથા ઘીનો ૧ ગળોની વાટેલી ચટણી નાખવી અને ઘીથી ઝગણું દૂધ, લઈ પછી તેને ઉકાળવું ઘી બાકી રહે ત્યારે ગળી લેવું. માત્રા ૨ થી ૪ તોલા વાતગત ને કુષ્ઠ તથા ચામડીના દરદોમા વાપરવું (શારંગ)

૩ ત્રિક્ષ્ણા ઘૃત :—હરડા, બહેડા, આમળાનો ઉકાળો તોલા ૬૪ અને તેટલોજ અરડૂસીનો રસ તથા લાગરાનો ગ્રસ નાખવો તથા બકરીનું દૂધ તથા ગાયનું ઘી ચોસઠ ચોસઠ તોલા લેવું. ત્રિક્ષ્ણા, પીપર, દ્રાક્ષ, સુખ્મ, સિંધાલુણુ, ચીકણીમૂળ, આસઘ(બમણું લેવું), શતાવરી, સૂઠ, સાકર, સકેદ કમળ, રાતાં કમળ, સાટોડી, હળદર, દારુહળદર, જેઠીમધ, દરેક ૧ તોલો લઈ તેનો કલ્ક કરવો પછી ઉપલા ગ્રસો, બકરીનું દૂધ, ગાયનું ઘી તથા કલ્ક એકઠા કરી કલાઈવાળા તપેલામા ઉકાળવું અને સિદ્ધ થયેથી ગાળી લઈ શીશો ભરવો આ ઘીનો રંગ લીલો થશે માત્રા ૨ થી ૪ તોલા.

રતાઘળાપાણું, આખની ડોળ, ચળ આવવી, પાણી ગળવું ને મોતિયા વગેરે આખોના દરદોમા આપવું તેથી નેત્રરોગ મટે છે. (શારંગ)

૪ રૂળ ઘૃત :—હરડા બહેડા અને આમળા, જેઠીમધ, ઉપલેટ, હળદર, દારુહળદર, કકુ, વાવડિંગ, પીપર, મોથ, ધંધ્રવારણીના મૂળ, કાયકળ, વજ, શતાવરી, આસઘ, ઘોળી ઉપલસરી, કાળી ઉપલસરી, ધનેલા, વરિયાળી, હિંગ, ગરના, સુખ્મ, રતાજળી, બર્ધના ફૂલ, વાસકપૂર, કમળ, સાકર, અન્નમોદ, દાતીમૂળ દરેક એક તોલો લેવા, ફક્ત આસઘ બે તોલા લેવું. તેને વાટી કલ્ક કરવો. ગાયનું ઘી ૬૪ તોલા, ગાયનું દૂધ ૨૫૬ તોલા, એ બધું ઉકાળી ઘી તૈયાર કરવું માત્રા ૨ થી ૪ તોલા. પુરુષો તથા સ્ત્રીઓને સેવવા લાયક છે. પુરુષોને પુરુષત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. સ્ત્રીઓનું વધ્યત્વ દૂર થઈ સંતાનપ્રાપ્તિ થાય છે અને કસ્ટુવાવડ થતી અટકે છે અને નીરોગી બાળક જન્મે છે. (શારંગ)

૫ લઘુરૂળ ઘૃત :—પીળા તથા કાળા ફૂલનો કાટાશેળિયો, ત્રિક્ષ્ણા, ગળો, સાટોડી, અરડૂસો હળદર, દારુહળદર, રાન્ના, શતાવરી એ બધા ઔષધો સવા સવા તોલો લઈ તેનો કલ્ક કરવો. ગાયનું ઘી ૬૪ તોલા, ગાયનું દૂધ ૨૫૬ તોલા, પાણી ૨૫૬ તોલા એ બધું ઉકાળી ઘી બાકી રહે ત્યારે ગળી લેવું માત્રા ૨ થી ૪ તોલા. સ્ત્રીઓના યોનિદોષ જેવાં કે યોનિશૂળ, પીડા, યોનિકાગ મોટું થઈ અંગ બહાર નીકળવું, સ્થાનબ્રષ્ઠ થવું, સંતાન ન થવા વગેરે દોષો મટે છે. (શારંગ)

૬ ક્ષીર ઘૃત :—પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, સૂઠ ને સિંધવ, દરેક ૪ તોલા લઈ તેનો કલ્ક કરવો ગાયનું ઘી ૬૪ તોલા, ગાયનું દૂધ ૨૫૬ તોલા, પાણી ૨૫૬ તોલા લઈ બધું ઉકાળવું ઘી બાકી રહે ત્યારે ગળી લેવું. આ ઘી એકલું ભોજન સાથે ખાવું. માત્રા ૨ થી ૪ તોલા તેથી ખરલ, વિષમજ્વર, મંદાગ્નિ વગેરે મટે છે. આને પિપલ્યાદિ ક્ષીરઘૃત પણ કહે છે. (શારંગ)

૭ વજ્રક્ષાર :—મીઠું, સિંધાલુણુ, બગડીખાર, જવખાર, સંચળ, ટકણખાર અને સાજખાર, એ સમાન ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તેને યુવરના અને આકડાના દૂધના ત્રણ સૂર્યપુટ (ભાવના) આપ્યા પછી આકડાના પાનમા રાખી માટલામા ઘાલી ચૂલા ઉપર ચાર પહોર સુધી અગ્નિ આપવો ઠંડું થયે તેનું ચૂર્ણ કરીને તેને ત્રિક્ષ્ણા, ત્રિકટુ, અન્નમો, છરુ અને ચિત્રકના ચૂર્ણ સાથે અગ્નિબળ જેઠ પાણીમા સેવન કરાવવું; એટલે ગોળો, શૂળ, અણ્ણુ, સોળે, સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ, મંદાગ્નિ ઉદાવર્ત અને બરોળનો નાશ થાય છે આ ઔષધ વાતાધિક્યમા બિના પાણીમા આપવું. આ પિત્તાધિક્યમા ઘીમા આપવું, કફાધિક્યમા ગોમૂત્ર સાથે આપવું અને ત્રિદોષમા કાજ સાથે આપવું. આ વજ્રક્ષાર બ્રહ્મદેવે કહેલો છે.

૮ વ્રણનાશક મલમ :—પારો અને ગધક સમાન ભાગે લઈ બજેની બરાબર મુરદારશિંગ અને સર્વની બરાબર કપીલો લઈ તેમા થોડી મેરથૂથાની ભૂકી નાખી એકત્ર વાટી તેમા ચારગણું જૂનું ઘી નાખી તાપાના વાસણમા ખરલ કરી મલમ કરવો આ મલમ રૂના પોલ ઉપર ચોપડી ત્રણ ઉપર બાધવો, એટલે દુષ્ટત્રણ પણ રુઝાશે; તેમજ નાડીત્રણ અને સર્વ પ્રકારના ત્રણ સારા થશે

૬-બૃહત્પાકસંગ્રહ

પાક કરવાની રીત :—પાક બે પ્રકારના થાય છે એક પાતળો અને બીજો ઘન (જડો), પાતળા પાકને સમૃત્તમા અવલેહ નામ આપ્યું છે અને ઘન હોય તો તેને પાક કહે છે. પાક ગળ્યો અને મધુર હોવાને લીધે રોગીને પાકના ઔષધો સેવન કરતા કટાળો આવતો નથી. રોગને દૂર કરવો તથા શરીરમા શક્તિ લાવવી, એ બે મોટા ગુણો પાકમા રહેલા છે પાકમા નાખવાની કાષ્ઠૌષધિ જેટલી હોય તેટલીનું બુદ્ધુ ચૂર્ણ કરવું, તેમજ મૃગધી ઔષધોનું ચૂર્ણ પણ બુદ્ધુ કરવું દ્રાક્ષ, નાળિયેર, બદામ, ચારોળી, પિસ્તા, ખસખસ અને અખોડ વગેરે ઔષધોનું ચૂર્ણ વસ્ત્રથી ચાળવાની જરૂર નથી એ પદાર્થો થોડા ખાડીને પાકમા નાખવા પાકમા પ્રથમ કાષ્ઠૌષધિ નાખવી. પછી સુગંધી પદાર્થ નાખવા અને પછી દ્રાક્ષાદિ પદાર્થ નાખવા. સર્વના પછી ત્રિયિત્કેસર ઘીમા વાટી નાખવું. જ્યાં અશ્લીષુ નાખવાનું કહેલું હોય ત્યાં દૂધમા ગરમ કરી નાખવું ભાગ નાખવાની હોય તો તે સારી પેઠે ઘોઈ શેકીને નાખવી પાકમા ભસ્મો નાખવાની હોય તો તે પણ પાછળથી જ નાખવી. પાક તૈયાર થયા પછી તે ઘી ચોપડેલા ખૂમચા(થાળ)મા પહેળો કરી સુખડીની માફક ચોસલા કરવાં અને કડો થયા પછી તે સાગ ઉત્તમ વાસણુ(બરણી) વગેરેમા ભરવો વર્ષાઋતુમાં પાક ઘણો કરવો નહિ. વર્ષાઋતુમા કરેલો પાક અને અવલેહ સૂર્યના તડકામા વારંવારે મૂકતા રહેવું, તેથી તેમા કૃમિ ઉત્પન્ન થશે નહિ શિયાળામા પાકનું સેવન કરવાથી ઘણો જ ફાયદો થાય છે પાક ખાધા પછી તે ઉપર દૂધ અવશ્ય પીવું અને મધુર રસનું ભોજન કરવું પાક ખાવાનું પ્રમાણ ચાર તોલા સુધી છે

ખાંડનો પાક એટલે ચાસણી બનાવવાની રીત :—બશેર ખાંડમાં દોઢ શેર પાણી કલાઈ કટેલા વાસણુમા નાખી ચૂલા ઉપર મૂકવું એક બિલરો આવ્યા પછી ગાળી પુનઃ તે ચૂલા ઉપર મૂકી દૂધ ૬ તોલા તથા પાણી ૬ તોલા એ બન્ને એકત્ર કરી, તે ચૂલા ઉપરના પાક ઉપર થોડું-થોડું છાટતા જવું; એથી મેલ ઉપર આવશે તે કાઢી નાખવો; એટલે પાક સ્વચ્છ થશે પછી તે પાકમાનું એક ટીપુ જમીન ઉપર પાડવું તે ટીપુ ન પ્રસરતાં તેમનું તેમ જ રહે તો પાક સારો થયો છે એમ સમજવું પાકમા ખાંડ નાખવી તે ચૂર્ણ-ઔષધોનો વિચાર કરી તેના માપ પ્રમાણે સર્વ ચૂર્ણોથી બમણી, તમણી અથવા ચોગણી જેટલી જોઈતી હોય તેટલી નાખવી. પાકમા સાકર નાખવાની હોય તો મેલ કાઢવાની જરૂર રહેતી નથી

૧-પાક*

૧ અશ્વિગંધાપાક (ચાસનપાક) :—આસ ૪૦ તોલા, સૂઠ ૨૦ તોલા, લી ડીપીપર ૧૦ તોલા અને મરી, તજ, એલચી, તમાલપત્ર તથા લવંગ એ પ્રત્યેક ચારચાર તોલા, ભેસનું દૂધ

× અનુભૂત પ્રયોગો :—(૧) સ્ત્રીઓના સુવારોગ ઉપર —બકરીના દૂધ શેર રાત્રો માવો ખૂબ શેકી લાલ કઠી તેમા સૂઠ શેર ૦ તથા એલ્લકળિયુ લસણુ શેર ૦૧ ખાડીને મેળવવું તથા હાલાઈ ગોળ શેર ૦૧ મેળવવો આ પાક દરરોજ થોડોથોડો ખાવા આપવાથી સ્ત્રીઓનો સુવાવડ સખધી થયેલો સુવારોગ ન્ય (૨) ધાતુપુષ્ટિ માટે અડધ્યા લાહ —સાલમ, નગોડ, મુગલાઈ દાણા, ઘોળી મૂસળી, રતાવરી, જગલી બલુકળી, ખસખસ, એખરો, ગોખરુ, પિસ્તા અને બળખીજ એ અગિયાર ચીજો દરેક પાચપાચ તોલા પ્રમાણે, મરી, ગઠાડા, તજ, લી ડીપીપર અને આસોદ, એ પાચે અઢીઅઢી તોલા પ્રમાણે, ચારોળી અને બદામના મીજ દગદશ તોલા પ્રમાણે, નયકળ, પુરવીદાણા ને નવત્રી, એ ત્રણ એકેક તોલો, અક્કલ-રેંડો બે તોલા અને કેસર ૦૧ તોલો એ ત્રેવીસ ચીજો લઈ ઝાણી ખાડી ૪ શેર સરેર સાકરની ચાસણીમા નાખી તેમા અડધની મોગસદાળનો આટો એક શેર ધીમા તળીને તથા ઘી શેર ૩ ઉપરથી નાખી દસદશ તોલાના અનુમાને લાહ કરવા એ દરરોજ સવારે એકેક લાહ ખાવો તેલ, મરચા અને ખટારાનો ત્યાગ કરી દૂધનું સેવન રાખવું

૪૦૦ તોલા, મધ ૨૦૦ તોલા, ગાયનુ ઘી ૧૦૦ તોલા અને સાકર ૧૨૦ તોલા, એ પ્રમાણે મેળવી પહેલા દૂધ ગરમ કરી, તેમા ઉપર કહેલી જાણસોનુ ચૂર્ણ નાખી પચન કરવુ અને તે દૂધમા સાકર, મધ તથા ઘી મેળવી પુનઃ તે પચન કરવુ બહુ થયા પછી તજ, એલચી, તમાલપત્ર તથા નાગકેસરનુ ચૂર્ણ નાખી ચોખાના જેવુ દાણાદાર થઈ ઘી છૂટુ પડવા લાગ્યા પછી ઉતારી તેમા પીપળીમૂળ, શુરુ, ગળો, લવગ, તગર, બયફળ, વાળો, કાળો વાળો, ચદન, ખીલા, કમળ, ધાણા, ધાવડીના ફૂલ, વંશલોચન, આમળા, કાથો કપૂર, સાટોડી, આસગંધ, ચિત્રો અને શતાવરી, એ એકવીશ જાણસોનુ અર્ધોઅર્ધો તોલો ચૂર્ણ નાખી એકત્ર કરી ઠંડુ થયા પછી ઘીથી નીવડેલા વાસણમા ભરી રાખવુ. આ પાકને આસનપાક કહે છે. તેમાથી બે તોલા જેટલો દરરોજ એક મહિના સુધી ખાવા આપવો તે ઉપર યથેચ્છ ભોજન કરવુ, એટલે ઉધરસ દમ, અજીર્ણ, વાતરકત, પ્લીહા, ઉન્માદ, મેદ, આમવાન, સોજો, શળ, વાતાર્શ, પાકુરોગ, કમળો, સગ્રહણી, ગુદમરોગ અને વાતકફળનિત રોગનો નાશ થાય છે આ પાક મદાગ્નિવાળાને અને બાળકને હિતકારક, બદ્ધ અને પૌષ્ટિક છે; તથા સ્ત્રીઓને પુષ્ટ કરી, પ્રસૂત થયા પછી દૂધ ન આવતુ હોય તો જેટલુ દૂધ કમી આવતુ હોય તેટલા દૂધમા મેળવી ભક્ષણ કરવુ એટલે દૂધ આવે છે અને ક્ષીણ તેમ જ અદ્ય વીર્યવાળાને હિતકારક તથા કામાગ્નિને વધારનાર તેમ જ સપૂર્ણ વ્યાધિનો નાશ કરનારો આ સર્વોત્તમ પાક છે

૨ અધ્વગંધાપાક બીજો :—આસધ ૩૨ તોલા, ગાયનુ દૂધ છ શેર, સાકર આસધથી બમણી, ઘી ૩૨ તોલા, તજ, એલચી, તમાલપત્ર અને નાગકેસર, એ પ્રત્યેક એકેક તોલો, બયફળ, કેસર, વંશલોચન, મોચરસ, જટામાસી, ચદન, સીસમની છાલ, જવત્રી, લીંડીપીપર, પીપળીમૂળ, લવગ, ચણકબોખા, મરડાશિગી, અખોડનુ મગજ, લિલામા, શિગોડા, ગોખરુ, રસસિદ્ધર, અબ્રક-ભસ્મ, સીસાની ભસ્મ, કલાઈની ભસ્મ અને લોહભસ્મ દરેક ત્રણત્રણ માસા નાખી મદ અગ્નિથી પકવી ચોસલા કરી રાખવા. તે પાક શક્તિ પ્રમાણે ખાવા આપવો, એટલે સર્વ પ્રમેહ, જીર્ણવર, શોષ, ગુદમ, પિત્તરોગ અને વાતરોગનો નાશ થઈ શુક્રવૃદ્ધિ, પુષ્ટિ, અગ્નિદીપન, કાંતિ અને અતઃકરણને પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થાય છે

૩ અધ્વગંધાપાક ત્રીજો :—૬૪ તોલા આમધનુ ચૂર્ણ લઈ તે ૪૦૯૬ તોલા દૂધમા પચન કરવુ. પછી તે ૧૨૮ તોલા ઘીમા શેકી નાખવુ પછી ૧૮૨ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમા આસધનુ ચૂર્ણ નાખવુ, તેમ જ તત્રનુ ચૂર્ણ ૩૨ તોલા, અડદનો લોટ ૩૨ તોલા અને સૂક, મરી, લીંડીપીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, શેરણી, વરિયાળી, શતાવરી, અજમોદ, પુષ્કરમૂળ, શુરુ, સૂક, ગોખરુ, બગદાણા, અજમો, પીપળીમૂળ, લોહભસ્મ, સીસાની ભસ્મ તથા તામ્રભસ્મ, એ ચારચાર તોલા તેમા નાખી પાક તૈયાર કરી તે અગ્નિબળ જેઈ આપવો; એટલે સર્વ પ્રકારનો વાતરોગ, કમ્બર, પીક અને ગુદા, એ ગ્રંથોનો વાયુ, અસ્થિભંગ, સોજો, દારુણ સંધિવાત, અડ-વૃદ્ધિ, હૃદરોગ, પ્લીહા, શ્વાસ, કાસ અને પ્રમેહનો નાશ થઈ કાંતિ, પુષ્ટિ અને બળ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પાક ઘોડા અને હાથી એ જનાવરોને પણ હિતકર છે

૪ અધ્વગંધાપાક ચોથો :—આસધ ૩૨ તોલા, તજ, એલચી, નાગકેસર, તમાલપત્ર, બયફળ, જવત્રી, નવીન કેસર, વંશલોચન, જટામાસી, મોચરસ, ચદન, કાળો અગર, ચિત્રક, લીંડીપીપર, પીપળીમૂળ, લવગ, એખરાના બિયા, અખોડ, શિગોડા, ગોખરુ, શતાવરી, સૂક, મરી અને રૂમીમસ્તકી, એ એકેક તોલો લઈ ચૂર્ણ કરવુ પછી ગાયનુ ૪ શેર દૂધ લઈ તેનો માવો કરી તેમા તે ચૂર્ણ નાખી ચૂર્ણથી બમણી સાકરનો પાક કરી તેમા તે નાખ્યા પછી ઘૂટી ઘીથી ચોપડેલી તાસકમા નાખી સરખુ કરી ચકતા કરવા એ પાક નિત્ય ૨ તોલા સેવન કરવો; એટલે પુષ્ટિ થઈ અનેક રોગનો નાશ થાય છે.

૫ અહિરેનપાક :—૪ તોલા અહીણુ લઈ તે ૧૦૨૪ તોલા ગાયના દૂધમા મેળવી માવો કરવો પછી તેમા સમસાગે સાકર અને તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, સૂક, મરી,

લીડીપીપર, લવંગ, જવત્રી, જયફળ, ચણકખોળા, અક્કલકરો, ઘોળી મૂસળી કાળી મૂસળી, તાલીમખાનુ(એખરાના ખીજ), કેસર, ચવક અને ચિત્રાના મૂળ, એ પ્રત્યેક અર્ધોઅર્ધો તોલો ઠંડું થયા પછી નાખવું, દરરોજ બે વાલ પ્રમાણે આ પાક ખાવા આપનાથી પ્રમેહ, મધુમેહ, પાકુરોગ, હલીમક, ઉધરસ, દમ, ક્ષય, અગ્નિમાદ અને સંગ્રહણીનો નાશ થઈ જળ અને વર્ણની વૃદ્ધિ થાય છે તથા ઉત્તમ પ્રકારે ધાતુપુષ્ટિ થાય છે.

૬ અહિંદ્રેનપાક ખીજો :—અક્કલકરો, કેસર, લવંગ, જયફળ અને હિંગળોક એ તોલો-તોલો લેવું પછી અઢીણુ ૩ તોલા લઈ તે ચાર શેર દૂધમા મેળવી માવે કરવો. પછી એ સર્વથી યોગણી સાકર લઈ સર્વ પદાર્થ એકત્ર કરી, બે અથવા ચાર વાલની ગોળી કરી, તે રાત્રે મુખમા ધારણ કરવા આપવી, એટલે સો સ્ત્રીઓ ભોગવવા જેટલું સામર્થ્ય આવે છે એ ગોળીનું નિત્ય સેવન કરવાથી શરીર દૃઢ થઈ ક્ષયાદિ રોગ દૂર થાય છે અને હાવીના જેટલું જળ થઈ અનેક સ્ત્રીઓ ભોગવવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

૭ અહિંદ્રેનપાક ત્રીજો :—શુદ્ધ કરેલું અઢીણુ ૧૬ તોલા, દૂધ ૨૦૪૮ તોલા અને ઘી ૬૪ તોલા એકઠું કરી મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું ઠંડું થયા પછી તેમા સાકર ૬૪ તોલા નાખવી; તેમ જ જયફળ, જવત્રી, કેસર, લવંગ, આમળા, સમુદ્રશોફના ગિયા, ભીમસેની કપૂર, ઘોળુ ચંદન, સૂઠ, મરી, લીડીપીપર, શુદ્ધ કરેલા ધતૂરાના ગિયા, તગર, કાળી મૂસળી, શુદ્ધ કરેલા હિંગળોક, ચવક, કાયકામાનુ મગજ, ચિત્રકમૂળ, પીપળીમૂળ, જીરું, શાહજીરું, અજમો, બગદાણા, ગોખરુ અને શુદ્ધ તોલો-તોલો, ભાગ ૧૬ તોલા, કલાઈની ભરમ, તાંબાની ભરમ, લોહભરમ, રસસિંદૂર તથા અબ્જકભરમ, એ સર્વ મળી ૪ તોલા નાખવી. પછી સુગંધ આવવા માટે કગતૂરી અને અગરુ તેમા નાખી, અવલેહ તૈનાર થયા પછી તે સારા વાસણમા ભગવો. આ પાક રોજ રાત્રે ખાવા આપવો; તે ઉપર ભેસવું દૂધ પાવું. આ પાકનું સેવન કરવાથી વાગણી સ્ત્રીઓને ગર્ભોત્પત્તિ થાય છે અને નપુસકને પુરુષત્વ પ્રાપ્ત થાય છે વળી આ પાકનું સેવન કરવાથી ઉધરસ, દમ, શૈત્ય, અપરમાર, ઉરઃક્ષતરોગ, એ શી પ્રકારના વાયુરોગ, કફરોગ, ઉન્માદરોગ, પાચ પ્રકારનો પાકુરોગ, ભગદર, બિયડી, સોજો, પ્રમેહ, કફવાતથી થનાર રોગ, આમવાત અને અતિસાર દૂર થાય છે.

૮ આમ્રપાક :—પાકેલી અને મીઠી કેરીઓનો રસ ૨૦૪૮ તોલા, સાકર ૨૫૬ તોલા, ઘી ૧૨૮ તોલા, સૂઠ ૩૨ તોલા, મરી ૧૬ તોલા, લીડીપીપર ૮ તોલા અને પાણી ૫૧૨ તોલા એ સર્વ પદાર્થો એકત્ર કરી, માટીના વાસણમા મંદાગ્નિ વડે પચન કરવું અને લાકડાના ચાટવા વડે વારવાર હલાવવું. જોકું થયા પછી તેમા ધાણા, જીરું, તમાલપત્ર, ચિત્રો, નાગરમેથ, તજ, કસૌંજી જીરું, પીપળીમૂળ, નાગકેસર, એલચીદાણા, લવંગ અને જયફળ પ્રત્યેક ૪ તોલા લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તેમા નાખવું પછી તે વાસણ નીચે ઉતારી, ઠંડું થયા પછી તેમા ૬૪ તોલા મધ નાખી તેમાંથી નિત્ય સવારમા ૪ તોલા પાક આપવો અથવા શક્તિ જોઈ તે પ્રમાણે આપવો આ પાકના સેવનથી માણસ જળવાન, હર્ષયુક્ત, પુષ્ટ અને નીરોગી થાય છે; તેમ જ એના સેવનથી સંગ્રહણી, ક્ષય, શ્વાસ, અરુચિ, અમ્લપિત્ત અને પાકુરોગ નાશ પામે છે.

૯ આમ્રપાક ખીજો :—સારી પાકેલી કેરીઓનો રસ ૨૦૪૮ તોલા, સાકર ૫૧૨ તોલા, ઘી ૨૫૬ તોલા, સૂઠ ૧૨૮ તોલા, મરી ૬૪ તોલા, લીડીપીપર ૩૨ તોલા અને પાણી ૫૧૨ તોલા લઈ સર્વ એકત્ર કરી માટીના વાસણમા નાખી લાકડાના ચાટવાથી હલાવવું તે પછી તેમા પીપળીમૂળ, નાગરમેથ, ચવક, ધાણા, જીરું, શાહજીરું, એલચીદાણા, નાગકેસર, તજ અને તાલીસપત્ર, એ ઔષધોનું ૧૬ તોલા ચૂર્ણ નાખવું. પાક તૈયાર થયા પછી તેમા મધ ૧૨૮ તોલા નાખી, તે પાક સારા વાસણમા ભરી રાખવો દરરોજ જમ્યા પહેલા આ પાક ૪ તોલા આપવો, એટલે એ અરુચિ ઉગ્ર શ્વાસ, ઉધરસ, ક્ષય, પીનસ(સજેખમ), પથરી, યકૃત, અમ્લપિત્ત, રક્તપિત્ત, મુખરોગ, સ્વરભંગ, સર્વ પ્રકારનો મૂળ વ્યાધિનો રોગ, પાકુરોગ, કમળો, હૃદરોગ, મસ્તકશ્વળ આનાહ(મલ-બદ્ધ અને મૂત્રબદ્ધ રોગ), ખસ અને શીતપિત્તનો નાશ કરે છે એ પાકના સેવનથી વૃદ્ધ પુરુષ

તરુણ જેવો થાય છે મૃતગર્ભ અને ગર્ભપાત થવાની ખોડ જે સ્ત્રીમાં હોય તેને અને વાઝણી સ્ત્રીઓને પુત્રોત્પત્તિ થાય છે વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ તરુણ થાય છે આ ઔષધ દરરોજ સેવન કરવાથી સેવન કરનાર પુરુષ મારુતિના જેવો પરાક્રમી થાય છે આ ખડામ્રપાક બ્રહ્મદેવતાએ ભાર્ગવ મહર્ષિને કહેલો હતો આ પાક વીર્યવર્ધક, બુદ્ધિવર્ધક, આયુષ્યવર્ધક, શરીરની વૃદ્ધાવસ્થા દૂર કરવાવાળો એવો તથા ગ્રહ, યક્ષ, પિશાચ અને અપમારની હરકત દૂર કરનાર છે.

૧૦ આમ્રપાક ત્રીજો :—૨૫૬ તોલા પાકેલી કેરીનો રસ, ૯૬ તોલા સાકર, ૬૪ તોલા ઘી, ૪ તોલા સૂક, ૧ તોલા મરી, ૨ તોલા લીડીપીપર, ૨ તોલા પીપળીમૂળ, ૫ તોલા નાગરમેથ, ૨ તોલા ચવક, ૨ તોલા ધાણા, ૨ તોલા જીરુ, ૨ તોલા એલચીદાણા, ૨ તોલા નાગકેસર, ૨ તોલા તજ અને ૨ તોલા તાલીસપત્ર એ ઔષધો વસ્ત્રગાળ કરી કેરીના રસનો માવો કરી તેમાં તે ઔષધ મેળવી, ત્યાર પછી સાકરના પાકમાં નાખી ચોસલા પાડી, તે ૪ તોલા પાક દરરોજ ભોજનના મધ્યમાં ખાવો. આ પડવામ્રપાકથી અરુચિ, શ્વાસ, કાસ, ક્ષય, પીનસ(સળેખમ), અરોગ અને યદૃત ઇત્યાદિનો નાશ થાય છે.

૧૧ આર્દ્રકપાક :—આરીક કરેલા આદાના કકડા ગાયતુ ઘી અને ગોળ, એ સમભાગે લઈ લોખંડની કકાઈમાં અથવા માટીના વાસણમાં મદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું. ચોટી જ્ય એવું જનું થયા પછી નીચે ઉતારી સૂક, જીરુ, મરી, નાગકેસર, જવ ત્રી, એલચીદાણા, તજ, તમાલપત્ર, લીડી-પીપર, ધાણા, શાહજીરુ, પીપળીમૂળ અને વાવડિંગનું ચૂર્ણ ઉપરના સર્વ ઔષધો કરતા ચોથા ભાગનું નાખવું પછી તે પાક ઘીથી નીવડેલા વાસણમાં ભરી રાખવો. આ પાક શીતકાળમાં રોજ જખમે તોલા ખાવા આપવો, એટલે દમ, ઉધરસ, ભ્રમ, સ્વરલગ, અરુચિ, કળ્પરોગ નાસિકારોગ, સુખરોગ, ક્ષય, ઉરઃક્ષતરોગ, હૃદયરોગ, સગ્રહણી, શળ ગુદ્મ અને શોષનો નાશ કરે છે.

૧૨ આર્દ્રકપાક બીજો :—ગોળ ૬૪ તોલા, આદાનો રસ ૧૨૮ તોલા અને ઘી ૩૨ તોલા એ એકઠું કરી પચન કરવું પછી તેમાં ચાતુર્માત, લવંગ અને ત્રિકટુ એકેક તોલો ચૂર્ણ નાખી પાક તૈયાર કરી, તે અગ્નિગળ બેઈ સવારમાં સેવન કરવો, એટલે અગ્નિ પ્રદીપ થઈ વાતરોગ, શ્વાસ, ઉધરસ, અરુચિ, શૈત્ય, ક્ષયરોગ અને પીનસ રોગનો નાશ થાય છે.

૧૩ આર્દ્રકપાક ત્રીજો :—અજમો, લોહભરમ, નાગરમેથ, ધાણા, તજ, તમાલપત્ર, એલચી-દાણા અને જીરુ, એ ઔષધો જખમે તોલા લઈ ચૂર્ણ કરવું, તથા ૨૦૦ તોલા ગેળ અને ૨૦૦ તોલા આદાના કકડા એકત્ર કરી તેનો લેહ કરી તેમાં ઉપલા ઔષધોનું ચૂર્ણ નાખવું આ અવલેહ સળેખમ, સોળે શળ, ઉધરસ, મૂળવ્યાધિ, ક્ષય, ગુદ્મ અને તાવ ઉપર યોજવો.

૧૪ એરંડપાક :—એરંડના છેલેલા ગોળા લઈ તે આઠગણુ દૂધમાં પચન કરવા પછી સૂકવી આરીક વાટી ઘીમાં મદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું, તથા તેમાં સૂક, મરી, લીડીપીપર, લવંગ, એલચી, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, આસધ, વરિયાળી, ગરના, પડગધા (પીપળીમૂળ), રેણુકબીજ, શતાવરી, લોહભરમ, સાટોડી, હરડે, વાળો, જવ ત્રી, અયુષ્ણ તથા અભ્રક્ષ્ણરમ, એ સઘળા સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તે તથા પહેલાના દૂધનો માવો તેમાં નાખી સાકરના પાકમાં મેળવી તૈયાર કરવો આ વાતારિ નામનો પાક સવારે જીઠી લક્ષણ કરવો. એ એ શી પ્રકારનો વાતરોગ, ચાળીસ પ્રકારનો પિત્તરોગ, આઠ પ્રકારનો ઉદરોગ, વીસ પ્રકારનો મેહ, છ પ્રકારનો નાડીવ્રણ, અઢાર પ્રકારનો કોહ, સાત પ્રકારનો ક્ષય, પાંચ પ્રકારનો પાકુરોગ, પાંચ પ્રકારનો શ્વાસ, ચાર પ્રકારની સગ્રહણી, હૃદયરોગ, ગલગ્રહ અને અનેક પ્રકારના વાયુનો નાશ કરે છે આ પાકને શુકલપાક રસાયન કહે છે. આ પાક સર્વ રોગનો નાશક છે.

૧૫ એરંડપાક બીજો :—૬૪ તોલા એરંડના ગોળાનો ૧૦૨૪ તોલા દૂધમાં મદાગ્નિ ઉપર માવો કરવો પછી તેમાં ૬૪ તોલા ઘી, ૧૨૮ તોલા ખડીસાકર, ત્રિકટુ, તજ, એલચીદાણા, તમાલપત્ર, નાગકેસર, પીપળીમૂળ, ચિત્રો, ચવક, વરિયાળી, સુવા, કયોગ, બીલુ, અજમો, અજમોદ, જીરુ, શાહજીરુ, દારુહળંર, હળદર, આસધ, બલદાણા, કાળીપાટ, શેરણી, વાવડિંગ,

પુષ્કરમૂળ, ગોખરુ, કોષ્ઠ, ત્રિકુળા, દેવદાર, યજ્ઞો અને ઘોળો વગ્ધારો, એળિયો અને શનાવરી, એ દરેકનું તોલો તોલો ચૂર્ણ કરી તેમા નાખી એકત્ર કરી પુનઃ પકવ કરવું. આ પાક વાતવ્યાધિ, શૂળ, સોજો, ઉદરરોગ, આનાહવાયુ, બળિત્વાત, ગુલ્મ. આમવાત, કટિગ્રહ, ઉદરતંબ અને હનુસ્તંભનો નાશ કરનારો છે

૧૬ એરંડપાક ત્રીજો :—૬૪ તોલા એરંડા લઈ તેમાના ગોળા કાઢી તેમાની અતર્જિત્વા નાખી દાળને વાટવી ત્યાર પછી ૨૫૬ તોલા દૂધમા નાખી અવટાવી માવો કરવો. પછી તે ઘીમા તળવો પછી સાકર ૧૬૦ તોલા લઈ તેનો પાક કરી તેમા સૂક, મરી, લીડીપીપર, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, એલચી, પીપળીમૂળ, ચતક, ચિત્રક, ગજોનું સસ્ત્ર, ક્યોરા, અજમો, બેડી-અજમો, હળદર, દારૂહળદર, આસધ, બળબીજ પહાડમૂળ, ગેણી, વાવડિંગ, ગોખરં, કુડાના મૂળની જાલ, દેવદાર, વરધારો અને ભોયકોળુ, એ એકેક તોલો લઈ ચૂર્ણ કરી નાખવું પછી પાક તૈયાર કરી થાળમા નાખવો. તેના ચોસલા પાડી વાસણમા ભરના. રોજ એકેક ચોસલુ ખાવું તેથી વાતવ્યાધિ, શૂળ, સોજા, અડવૃદ્ધિ, ઉદરરોગ, આફરો, ગોળો, આમવાત, કટિગ્રહ, હેડકી, શ્વાસ, કાસ પક્ષાઘાત, પાગળાપણુ, અર્જિતાદિક વાતરોગ, પથરી અને હરસ એ રોગ સાગ થાય છે તથા બળ, વીર્ય અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે

૧૭ કૌચપાક :—કૌચના બિયામાનું મગજ ૮૦ તોલા સાકર ૧૨૦ તોલા, ઘી ૩૨ તોલા અને દૂધ ૫૧૨ તોલા, એ સવળુ એકઠું કરી મદાસિ ઉપર પચન કરવું હલાવવાની કડકીને ચોટે એવું જડુ થયા પછી તેમા જયફળ, ત્રિટુ (સૂક, મરી લીડીપીપર), ત્રિગધ (તજ, તમાલ-પત્ર, એલચી), લવંગ, અક્કલકરો, જવત્રી, તાલીમખાનું, કેસર, સાટોડી, બળદાણા, નાગબલા (ગજેટી), કાળી મૂસળી, અફીણુ, પાગની ભસ્મ, લોહભસ્મ તથા અબ્રકભસ્મ, એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા અને ચદન, અગર, કન્ટૂરી તથા ભીમસેની કપૂર, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર માસા નાખી પાક સિદ્ધ કરવો એમાથી રોજ બબ્બે તોલા પાક સેવન કરવા આપવો; એટલે બળ તથા વીર્યની વૃદ્ધિ થાય છે સર્વ પ્રકારના પ્રમેહનું શમન થાય છે, કામ યોગણો વધે છે અને ક્ષીણ થયેલા પુરુષને પણ બળપુષ્ટિ અને કામ પ્રાપ્ત થાય છે

૧૮ કૌચપાક બીજો :—૧૨૮ તોલા કૌચના બિયા લઈ, તે ગરમ પાણીમા ચાર પહોર લીંબવી ગાખવા પછી બહાર કાઢી જડા કપડાથી ઘસી ઉપરની જાલ કાઢી નાખી નિર્મળ કરવું પછી જાયે સૂકવીને તેનું ચૂર્ણ કરવું અને પછી તે ચૂર્ણ ૨૦૪૮ તોલા દૂધમા નાખી ચતુર્થાંશ દૂધ શેષ રહે ત્યાં સુધી ઉકાળવું પછી તેમા ૨૫૬ તોલા ઘી નાખી મદાસિ ઉપર પચન કરવું પછી તેમા અગર, જવત્રી, જયફળ, સૂક, લવંગ અક્કલકરો, જરુ, લીડીપીપર, વજ, તમાલપત્ર, એલચી-દાણા નાગકેસર, ભીમસેની કપૂર, ચણકબોળા, સમુદ્રશોફના મિયા, લિલામા, કેસર, શુદ્ધ કરેલો હિંગળોક, દૂધમા શોધન કરેલો વજનાગ, કાયડા, ખુગાસાની અજમો, ચણકબોળા અને તાલીમખાનું એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા, નાગભસ્મ (સીસાની ભસ્મ) બે તોલા, કલાઈની ભસ્મ ૨ તોલા, કાળી મૂસળી ૪ તોલા લોહભસ્મ ૪ તોલા, કાયડા ૪ તોલા, અફીણુ ૪ તોલા અને સાકર ૧૨૮ તોલા, એ પ્રમાણે બીજો નાખવી પાક તૈયાર થઈ ઠંડો થયા પછી અથવા અર્ધો ઠંડો થયા પછી તેમા ૬૪ તોલા મધ નાખી, તે પાક સુગંધી ધૂપ દીધેલા ઉત્તમ વાસણમા ભરી ગાખવો; અને અગ્નિબળ જોઈ સેવન કરવો આ પાક ઉપર દ્રાક્ષ, કેળા ચારોળી, સાકર, ઘી અને તલનું ભક્ષણ કરવું ખાટા પદાર્થ ખાવા આપવા નહિ. આ પાનું સેવન કરવાથી કામુક સ્ત્રીઓ પાક સેવન કરનાર પુરુષ ઉપર હમેશાં લુબ્ધ થઈ રહે છે, બુદ્ધિ વધે છે, પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે અને સર્વ પ્રકારના રોગો દૂર થાય છે, તેમજ શ્વાસ, પાકુરોગ, ક્ષય, ઉદરસ, હેડકી, સોજો, મેદ અને સર્વ પ્રકારના વાયુ-રોગનો નાશ થઈ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે ક્ષીણવીર્ય, નષ્ટવીર્ય અને બળવાયુથી પોડિત એવા પુરુષોના વિકાર દૂર થઈ તે પુરુષો પરાક્રમી થાય છે

૧૯ કૌચપાક ત્રીજો :—૬૪ તોલા કૌચબીજ, ૧૬ તોલા આસધ, ૧૬ તોલા ઘોળા એનની

છાલ, ૩૨ તોલા તલ, ૨૫૬૦ તોલા દૂધ અને ૧૨૮ તેલા ઘી, એ જણસો લઈ પચન કરવું. ઠંડું થયા પછી તેમા ૧૯૨ તોલા ચાકર નાખવી, અને ચાતુર્જાત, પટ્ટકટુ (લીડીપીપર, પીપરીમૂળ, ચવડ, ચિત્રક, મૂક, મરી), જવત્રી કાયકામાત્ર મગજ જ્યક્ષણ, લવગ, ભીમસેની કપૂર, તગર, કાળી મૂસળી, સુવા, અક્કલકરો, ધાણા, શુરુ, હળદર, જટામાસી, ત્રિફળા, શેરણી પુષ્કરમૂળ તથા અજમો, એ ચાચ ચાર તોલા વશોચન. લોહભગ્ન, અબ્રહ્મભગ્ન, કલાર્ધની ભગ્ન, એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા, રમસિદ્ધ, તામ્રભગ્ન અને અદ્રીણુ, એ ચાચ ચાર તોલા અને ભાગ ૩૨ તોલા નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો. આ અવલેહ મેજ ચાર ચાર તોલા સેવન કરાવવો, તેથી કરી વીસ પ્રકારના પ્રમેહ, શ્વાસ, ઉધરસ પાકુરોગ, હરસ, ક્ષીણતા, વાતરોગ, ઉરસ્તંભ, હેડકી, સોજો, કટિશળ, શળ, હૃદયોગ, મંદાગ્નિ, ક્ષય, પીનસ અને પ્રદરના રોગોનો જલદીથી નાશ થઈ વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે આ આત્મશુભાવલેહ અમૃત અને રસાયન છે

૨૦ કૌચપાક યોથો :—કૌચના ખીજ માહેના ગોળા ૧૨૮ તોલા, ગાયત્રુ દૂધ ૨૫૬ તોલા, ગાયત્રુ ઘી ૧૨૮ તોલા તથા અગરુ, જવત્રી મૂક, લવગ, અક્કલકરો શુરુ, લીડીપીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, કેમર, ચણકમોળા, સમુદ્રગોદના ગિયા, લિલામાના ગિયા, ખુરાસાની અજમો, શુદ્ધ વજનાગ, તાલીમખાના, મૂસળી, અજમોદ, અદ્રીણુ અને હરડે દરેક બબ્બે તોલા તથા જ્યક્ષણ પાચ તોલા અને કપૂર ૨ માસા લેવું મધ ૧૬ તોલા અને સાકર સર્વ ઔષધોથી બમણી લેવી. **પાક કરવાની રીત :**—કૌચના ખીજ બીના પાણીથી ઘોઈ લૂછી સૂકવી ચૂર્ણ કરી દૂધમા નાખી માવો કરવો પછી અર્ધો ભાગ ગાયત્રુ ઘી તેમા નાખી શેકી દાણો પાડવો પછી તેમા ઔષધિનુ ચૂર્ણ નાખી કાલવવુ સાકરની ચાસણી કઠ્ઠી વખતે તેમા કેસરનુ પાણી અને બાકોનુ ઘી નાખી ઘૂંટવુ. તાર થવા માટે એટલે તેમા ઉપજુ સર્વ ભેળવી તાસકમા નાખી કરવા દઈને ચોસલા પાડવા અને એકેક ચોસલુ મેજ ખાવુ એનો ગુણુ :—કામ, મેધા, ધાતુ, કાતિ અને બળની વૃદ્ધિ કરે છે. વળી શ્વાસ, પાકુરોગ, રાજ્યક્ષમા, કાસ, હેડકી, સોજા, મદ, વાયુરોગ, ધાતુક્ષય, લૂલાપણુ અને બહુમૂત્રરોગને દૂર કરે છે.

૨૧ કસેરુપાક :—કસેરુ ૧૬ તોલા, ગાયત્રુ ઘી ૩૨ તોલા અને ગાયત્રુ દૂધ ૫૭૨ તોલા લઈ સારી રીતે માવો કરવો પછી ૧૨૮ તોલા સાકર લઈ તેનો પાક કરવો અને તેમા તે કસેરુ અને ૧૬ માસા ગુદરતુ ચૂર્ણ નાખવુ, તેમ જ કાષ્ઠપાપાણુભેદ. સૂક, મરી, લીડીપીપર, લોધર, જ્યક્ષણ, શતાવરી, મજ્જક, ધાવડીના ફૂલ, માયા, ખીનાની અદરનુ મગજ અને મોચરસ, એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા નાખી ચાર-ચાર તોલાના લાકુ બાધી સેવન કરવા આ સેવનથી સ્ત્રીઓના પ્રદર અને ચેનિરોગનો નાશ થાય છે.

૨૨ કામસુંદરપાક :—શતાવરી, કાળી મૂસળી, ગોખરુ, તજ, લવગ, ખારેક, એલચીદાણા, લીડીપીપર, આમળા, કમળ, ઘોળુ ચદન, કૌચખીજ, તમાલપત્ર, નાગરમોથ, સૂક, તાલીમખાનુ (એખરો), ઘોળી સોપારી અને ધાણા, એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા, સોપારી ૮ તોલા, સાકર ૮૦ તોલા, કરતૂરી અને ભીમસેની કપૂર ૭-૭ માસા અને ભાગ ૬ તોલા એ પ્રમાણે લઈ એનો રીત પ્રમાણે પાક કરવો. આ કામસુંદરપાક પ્રમેહ તથા તાવનો નાશ કરી રસાયન અને પુષ્ટિકર થાય છે

૨૩ કામેશ્વરપાક :—ઉત્તમ રીતે મારણુ કગેલી અબ્રહ્મભગ્ન, કાયકા, કોષ, આસધ, ગજોનુ સત્ત્વ, મેથી, મોચરસ, ઘોળુ ભોયકોળુ, કાળી મૂસળી, ગોખરુ, તાલીમખાનુ, કેળનો કદ, શતાવરી, અજમો, અડદની દાળનો લોટ, તલ, ધાણા, જેઠીમધ, નાગબલા, કચોગ, કરતૂરી, જ્યક્ષણ, કેસર, ભારગમૂળ, કાકડાશિંગી, ત્રિકટુ, શુરુ, શાહશુરુ, ચિત્રોના મૂળ, ચાતુર્જાત, સાટોડી, દ્રાક્ષ, ગજપીપર, અગ્રૂસી, કૌચખીજ, અને ત્રિફળા એ બધા ઔષધો સમભાગે લેવા બધા ઔષધોથી ચતુર્થાશ (ચોઈના મતમા દ્વિતીયાશ) સાકર લેવી એ બધા ઔષધોના ચતુર્થાશ જેટલુ ઘી લેવુ પછી અર્ધા તોલાની અથવા તોલાની ગોળીઓ કરી રાખવી ગોળી ખાધા પછી સાકર નાખેલુ દૂધ પાવુ. તેથી કરી માણસને વીર્યપ્રાપ્તિ થઈ જનન થશે, ક્ષીણુ પુરુષોને પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે અને

ક્ષયરોગનો નાશ થાય છે. આ પાકના સેવનથી સર્વ રોગો નિર્મૂળ થઈ જાય છે ઉધરસ, દમ, મોટા અતિસાર, અગ્નિમાદ, હરસ, સંગ્રહણી, પ્રમેહ, કફ અને રક્તપિત્ત એ રોગો દૂર થાય છે. એના સેવનથી મનને નિત્ય આનંદ થાય છે અને કવિ પુરુષોને ઉત્તમ વાણી પ્રાપ્ત થાય છે. આ પાકના સેવનથી સર્વ ગુણો પ્રાપ્ત થશે. વધારે શુ કહેવું? આ પાક કેવળ અમૃત જ છે આ કામેશ્વર-પાક નિત્યપ્રતિ લગલગ એક વર્ષ પર્વત સેવન કરવાથી અકાળ મૃત્યુ અને વલીપલિત રોગો દૂર થાય છે સર્વ લોકોને હિત કરનાર એવો આ પાક શ્રી વૈદનાથ વૈદે કહેલો છે.

૨૪ લઘુ કામેશ્વરપાક :—ત્રિકળા, ત્રિકટુ, જ્યક્ષ્ણ, જ્વત્રી, તજ, લવગ, એલચીદાણા, અબ્રકલસમ, એ સર્વ ઔષધો સમભાગે લેવા એ ચૂર્ણના અર્ધોઅર્ધ લાગ લેવી પછી સર્વથી જમણી સાકર લઈ મધ અને ઘી નાખી પાક કરી એકેક તોલાના લાડુ બાધવા. આ લાડુ પ્રાતઃકાળે લક્ષણ કરવા અને સંધ્યાકાળે જમ્યા પછી દૂધ પીને ઉપર પાન ખાવું, એટલે કામવૃદ્ધિ થઈ ધાતુનું સ્તબ્ધ થાય છે; તથા શ્વાસ, ઉધરસ, ક્ષય પ્રમેહ, એ રોગો દૂર થાય છે. આ ઔષધ ગોરક્ષનાથે નિર્માણ કરેલું છે

૨૫ કુબેરપાક :—૬૪ તોલા કાયકા રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી, સવારમાં ફેડી તેની અદરની મીઠા કાઢવી પછી તે મીઠાથી યોગણુ દૂધ લઈ તેમાં ઘી નાખી મદાગ્નિ ઉપર માવો કરવો. તે ઊકળી રહી ઠંડું થયા પછી તેમાં નાખવું. તેમ જ તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, સૂઠ, મરી, લીડીપીપર, જ્વત્રી, જ્યક્ષ્ણ, લવગ, વાવડિંગ, વરિયાળી, જીરું, નાગરમોથ, ચીકણાના મૂળ, હળદર, લોહલસમ, તામ્રલસમ અને બગસરમ, એ પ્રત્યેક બધે તોલા નાખવી. પાક તૈયાર થયા પછી રોજ આ પાક ૪ તોલા પ્રમાણે લક્ષણ કરાવવો એટલે સંપૂર્ણ પ્રકારના વાતરોગ, અગ્નિમાદ, બળક્ષય, પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અસ્મરી, ગુલ્મ, પાકુરોગ, પીનસ, સંગ્રહણી, અતિસાર અને અરુચિનો નાશ કરે છે આ મધુપકવ કુબેરપાક ખાવાથી કામવૃદ્ધિ, ધાતુવૃદ્ધિ, કાતિ, પુષ્ટિ અને બળ આવે છે

૨૬ કંદર્પપાક :—૩૨ તોલા ઘોળી કુગળી, ૯ તોલા મધ, ૧ તોલો તજ, ૧ તોલો જ્યક્ષ્ણ, ૦૧ તોલો લવગ, ૦૧ તોલો કેસર, ૦૧ તોલો જ્વત્રી, ૯ તોલા સાકર, ૪૧ તોલા શુદ્ધ કૌયબીજ, એ વસ્તુઓ લઈ દૂધ તોલા ૧૨૮માં તેને નાખી ઉકાળીને માવો કરવો અને તે ઘી તોલા ૧૬માં શેકવો પછી સાકર તોલા ૧૨૮ની ચાસણી કરી તેમાં તે માવો નાખી ઘૂંટી તાસકમાં ઘી ચોપડી તેમાં નાખી ઠરવા દઈને ચક્રતાં પાડવા. એ પાક રોજ ૨ અગર ૪ તોલા સેવન કરવાથી નપુસકને પણ વીર્ય પ્રાપ્ત થાય. ઉપર જણાવેલી વસ્તુઓમાંથી મધથી માડીને જ્વત્રી સુધીની સર્વ ચીજો માવો કરવામાં ન નાખતા પાક તૈયાર થયા પછી જ તે સર્વે મેળવવી જોઈએ.

૨૭ કુમારીપાક :—કુમારી (કુવાર)ના કંદ ૮૦ તોલા અને ગાયનું દૂધ ૩૨ તોલા, એ બન્ને એકત્ર કરી મદ અગ્નિ ઉપર દૂધ બળી જાય ત્યાં સુધી ઉકાળી પછી તેને છાયામાં સૂકવી ચૂર્ણ કરવું. પછી લીડીપીપર, મરી અને સૂઠ, એ પ્રત્યેક બારબાર તોલા, જ્યક્ષ્ણ, જ્વત્રી, લવગ, ગોખરુ કાકડીના બી, ચાતુર્જાત અને ચિત્રો એ ચાર ચાર તોલા, એ બધાનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરી તેના ભેગું મસળવું પછી સાકર ૮૦ તોલા, ગાયનું ઘી ૪૦ તોલા, ભેસનું દૂધ ૪૦ તોલા અને મધ ૪૦ તોલા નાખી એ સર્વ લોખંડના વાસણમાં ભરી અગ્નિ ઉપર પચન કરવું. પછી તેમાં સર્વ પ્રકારના ચૂર્ણ નાખી હલાવતા જઈ સારી પેઠે શેકવું જ્યાં સુધી ઘી દેખાતું રહે ત્યાં સુધી પચન કરી, પછી તેમાં લોહલસમ, સોનું તથા રસસિદ્ધર, એ પ્રત્યેક એકેક તોલા નાખી એકેક તોલાની ગોળીઓ કરવી. તે પાક સેવન કરવાથી જીર્ણીજ્વર, ક્ષય, ઉધરસ, દમ, સતાપ, શળ, અજીર્ણ, આમવાત અને પ્રદરનો નાશ કરે છે અને સ્ત્રીઓનું વધતવ તથા પુરુષોનું પલ્લવ દૂર કરી શક્તિ આપે છે. આ કુમારીપાક અશ્વિનીકુમારે કહેલો અને અતિ ગોપ્ય છે

૨૮ કુમારીપાક બીજો :—ચોસઠ તોલા કુવારપાકનો ગર્ભ, ૧૨૮ તોલા સાકર, ૨૫૬ તોલા દૂધ, ૩૨ તોલા ગાયનું ઘી, એલચી, લવગ, ચિનીગોદ, સૂઠ, સમુદ્રશોષના બી, જ્યક્ષ્ણ, વંશલોચન,

કેસર, સાલમ, અક્કલકરો, ખારેક, બદામ, અજમો અને ખુરાસાની અજમો એકેક તોલો અને કરતૂરી ૦૧ તોલો લઈ એનો પાક કરી ચોસલા પાડવા એના સેવનથી અમ્લપિત દૂર થઈ શરીર અને ધાતુની પુષ્ટિ થાય છે

૨૯ ખજૂરપાક :—ખારેક ૪૮ તોલા, ગુદર ૩૨ તોલા, સાકર ૨૮ તોલા, સૂક ૪ તોલા, લીંડીપીપર ૨ તોલા, મરી ૩ તોલા, તજ, તમાલપત્ર તથા એલચી એ પ્રત્યેક તોલોતોલો, ચવક ૧ તોલો, ચિત્રક ૧ તોલો અને શેરણી અર્ધો તોલો, એ સર્વ ઔષધ એકત્ર કરી એનો રીત પ્રમાણે પાક કરવો. આ પાક બળવૃદ્ધિ કરનારો હોઈ ક્ષય, કાસ, કપવાત, હેડકી, શ્વાસ, ઉધરસ, પ્રમેહ અને પ્રદરનો નાશ કરે છે તથા બાળકને પુષ્ટ કરે છે, તેમ જ આ પાકના સેવનથી શરીરની કાંતિ ઉત્તમ થઈ ધાતુવૃદ્ધિ અને કામવૃદ્ધિ થાય છે.

૩૦ ખજૂરપાક બીજો :—ખારેક ૧૨૮ તોલા લઈ પાટિયા ઉપર બારીક વાટવી. પછી લોખંડની કડાઈમાં દૂધ ૨૦૪૮ તોલા નાખી તેમાં તે ખારેક પચન કરવી. દૂધ બળી જાય એટલે ખારેકથી બમણી સાકર નાખવી અને તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, લવંગ, તવખીર, હળદર, દારુહળદર, મરી, જવત્રી, શુરુ, શાહશુરુ, બહેડા, સૂક, ચિત્રક, લીંડીપીપર, ઘાણા, જયફળ તથા કપૂર એ તોલો તોલો અને કરતૂરી એક માસો લઈ સાકરના પાકમાં નાખવી. પછી મધ ૩૨ તોલા અને ઘી ૩૨ તોલા નાખવા આ પાકના સેવનથી પ્રમેહ, મધુપ્રમેહ, કમળો, પાડુરોગ, ક્રોધ, ખસ, દાદર, વિસર્પ અને ત્રિદોષ વગેરે રોગો દૂર થઈ ધાતુ પુષ્ટ થાય છે

૩૧ ખજૂરપાક ત્રીજો :—ખારેક બશેર, ગાયતુ દૂધ ૨૦૪૮ તોલા તથા ગાયતુ ઘી ૩૨ તોલા એ સર્વના પાકની બગેબર સાકર લેવી શુરુ, શાહશુરુ, વાવડિંગ, ચાતુર્જાત, કેસર, રસસિદ્ધર, કલાઈની ભસ્મ, તાબાની ભસ્મ, લીમસેની કપૂર, સુવર્ણના વરખ, અબ્રકલગ્મ, વાળો, લોહભસ્મ, ગળોતુ સત્ત અને શિલાજિત, એ દરેક ઔષધ ચારચાર તોલા લઈ એ સર્વ સહિત પાક તૈયાર કરવો આ પાકના સેવનથી વાત, પિત્ત, રક્ત, અતર્દાહ, ધાતુક્ષય, મદાસિ અને સર્વ પ્રકારના વ્યાધિ દૂર થાય છે

૩૨ ખજૂરપૂરણ પાક :—ખારેક ૮૦ તોલા લાવી એમાના કળિયા કાઢી નાખવા અને તેમાં તાલીમખાના દૂધમાં વાટીને ભરી તેની ઉપર સૂતર બાંધી લેવું ત્યાર પછી ૩૨૦ તોલા દૂધમાં તે ખારેક મદાસિએ પકવવી દૂધ ઊકળતી વખતે તે વાસણના મોઢા ઉપર લૂગડું બાંધી તેના ઉપર એક તોલો અક્ષીણ બારીક વાટીને ભલગવી ઉપર બીજું લૂગડું બાંધી તેના ઉપર ઢાકણું ઢાકવું દૂધની વગળથી પીગળીને તે અક્ષીણ દૂધમાં ઊતરી જશે. ત્યાર પછી દૂધનો માવો કરી તેમાં ૧૬૦ તોલા સાકરની ચાસણી તથા જયફળ, જવત્રી, લવંગ, ગોખરુ, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, એલચીદાણા, સમુદ્રશોધના બી, ખુરાસાની અજમો, અજમો, ઘોળી મૂસળી, કાળી મૂસળી, કપૂર, સાલમ, ચણકબોઆ, કૌચમીજ, અક્કલકરો, ખસખસ, લોધર, ત્રિકુળા, લોથકોળું, બદામ, આસધ અને ઘોળા ચણોડી, એ ઔષધો નાખી કરવા દઈ તેના ચોસલા પાડવા. એ ધાતુક્ષય, ધાતુસ્રાવ, પિંડુસ્રાવ, નપુસકપણું, અલ્પવીર્ય ઇત્યાદિ રોગો ઉપર બહુ જ પ્રશસ્ત છે

૩૩ કુંભાંડપાક :—કાળાની જાલ અને અદરનો તત્તુમય ગર્ભ કાઢી નાખી ચીરીઓ કરીને અગ્નિ ઉપર બાક આપી, પછી તેને ચોવડા લૂગડા પર સૂકવવાથી તેમાના પાણીનો અશ નીકળી જશે પછી સાકરનો પાક કરી તેમાં કેસર, જયફળ, એલચી, જવત્રી, ચારોળી, બેદાણા વગેરે મસાલો નાખી કાળાની ચીરીઓના ટુકડા કરી તે પાકમાં નાખવા આ પાક દરરોજ પ્રાતઃકાળે સેવન કરવાથી ક્રોધમાની ગમ્મી અને ધાતુસ્થાનની પીડા બંધ થાય છે

૩૪ ગોખરુપાક :—ગોખરુ ચૂર્ણ ૬૪ તોલા લઈ ૫૬૨ તોલા દૂધમાં નાખી ઉકાળવું, પછી લવંગ, મરી, લોહભસ્મ, જયફળ, ત્રિકુળા, સમુદ્રશોધ, લીંડીપીપર, એલચી, કપૂર, ઉટકટારી, જવત્રી, હળદર, આમળા, કાચકાનો મગજ અને અક્ષીણ, એ પ્રત્યેક તોલો તોલો અને સર્વ ઔષધોથી અર્ધો સાગ લેવી, તથા ગાયતુ ઘી ૧૨૮ તોલા અને સર્વ ઔષધોના બરાબર સાકર લઈ

તેનો પાક કરી, તેમા તે સર્વ ઔષધો નાખી પાક તૈયાર કરવો. આ પાક રોજ સવારમા ૧ તોલો લક્ષણુ કરવો; એટલે તે પ્રમેહનો નાશ કરે છે અને ધાતુવૃદ્ધિ તથા તેજને વધારે છે.

૩૫ ગોખરુપાક બીજો :—ગોખરુ અથવા છાયામા સુકાવેલ કાટીગોખરુ ૬૪ તોલા, લોથ-કાળુ ૪ તોલા, કાળી મૂસળી, શતાવરી, બદામની મીઝ, બેદાણા ચારોળી, પિપ્પતા, આસધ, કેસર, બળબીજ, અરબુનવૃક્ષની છાલ કાળી દ્રાક્ષ, કમળકાકડીની મીઝ, લીડીપીપર, તજ, એલચી, પખ્ખી સાલમ, ચોપચીની, એખરાના બીજ, ઘોળી મૂસળી, ગળોતુ મત્તવ, પીપળીમૂળ, અખોડ, લવગ, ચણકબોળા, રૂમીમસ્તકી, શિગોડા, તવખીગ, લિલામાના બિયા, ખસખમ, વશલોચન, રોપરુ, અસાળિયો, જયફળ અને જવત્રી, એ ૩૪ ઔષધ દરેક ચાર ચાર તોલા; લીમસેની કપૂર ૪ માસા અને કરતૂરી ૧ માસો, ગાયતુ દૂધ ૨૫૬ તોલા, એ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુઓ લઈ પ્રથમ દૂધમા ગોખરુનુ ચૂર્ણ નાખી માવો કરીને ઘીમા શેકવો સઘળા ચૂર્ણથી બમણી સાકર લઈ તેની ચાસણી કરવી, કેસરનુ પાણી કરી તે ચાસણીમાં નાખવુ ત્યાર પછી કેપલી ઔષધિઓ અને સુગંધી દ્રવ્યો તેમા નાખી તેના ચોસલા પાડવા. આ પાક દરરોજ ૨ થી ૪ તોલા સુધી આપી ઉપર દૂધ પાવુ. એનાથી ધાતુસ્રાવ, પ્રમેહ, શરીરમાની કડકી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાઘાત, કટિગળ, એ દૂર થઈ ધાતુવૃદ્ધિ અને પુષ્ટિ થાય છે.

૩૬ ગોખરુપાક ત્રીજો :—ગોખરુનુ ૬૪ તોલા ચૂર્ણ લઈ તે ૫૧૨ તોલા દૂધમા પચન કરવુ પછી જવત્રી, લવગ, લોહલરમ, મરી, લીમસેની કપૂર, અક્કલકરો, સમુદશોફના બિયા, કરજના બી, અરબુનવૃક્ષની છાલનુ ચૂર્ણ, હળદર આમળા, લીડીપીપર, કેસર, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, અદીણુ, પટકચૂરો, કૌચબીજ અને કાયકા, એ સર્વ ઔષધો તોલો તોલો લેવા; સર્વ ઔષધોના બરાબર સાકર લેવી અને સાકરના અર્ધા ભાગે ભાગ લેવી પછી ગાયતુ ઘી ૬૪ તોલા લઈ, એ સર્વ ઔષધો તેની અદર નાખી, મંદ અગ્નિ ઉપર પાક તૈયાર કરવો. આ પાક નિત્ય સવારે સેવન કરવો; એટલે મૂળ વ્યાધિ, સર્વ પ્રકારના પ્રમેહ અને વાતરોગનો નાશ થાય છે. એના સેવનથી ઉત્તમ પ્રકારે વીર્યસ્તબ્ધન થઈ તુષ્ટિ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે.

૩૭ ગોખરુપાક ચોથો :—૪૦૦ તોલા ગોખરુના ૫ ચાગ લઈ તેથી ચોગણા પાણીમાં ચતુર્થાંશ પાણી શેષ રહે ત્યા સુધી ઉકાળો કરવો પછી તે પાણી ગાળીને તથા કૃત્રા પણ ખૂબ નિચોવી લઈને ચૂર્ણ કરી તેનો માવો કરવો તેમા ૨૦૦ તોલા સાકર નાખી પચન કરવી જહું થયા પછી તેમા સૂઠ, લીડીપીપર, નાગકેસર, તજ, એલચીદાણા, જવત્રી, અરબુનવૃક્ષની છાલ અને કાકડીના બી, એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા, વશલોચન ૩૨ તોલા નાખી લેહ સિદ્ધ કરવો. આ લેહ રોજ ચાર તોલા પ્રમાણે સેવન કરવો, એટલે વીર્યપતન, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાઘાત, પથરી, રક્તપ્રમેહ અને મધુમેહ—આ રોગો દૂર થાય છે.

૩૮ ચોપચીનીપાક :—ચોપચીનીનુ ચૂર્ણ ૪૮ તોલા અને પીપળીમૂળ, લીડીપીપર, મરી, સૂઠ, તજ, અક્કલકરો અને લવગ, એ પ્રત્યેક એકએક તોલો તથા સર્વ ચૂર્ણની બરાબર સાકર નાખી તેનો પાક કરવો તેમાથી એક તોલો પાક સવારે અને સાંજે ખાવા આપવો. પથ્ય ચોપચીની ચૂર્ણની માફક રાખવુ, એટલે ઉપદ્રશ (ગરમી), વ્રણ, ક્રોધ, વાતરોગ, ભગદર, ધાતુક્ષયથી થયેલી ઉધરસ, સળેખમ, ક્ષય તથા સર્પૂર્ણ વાતરોગનો નાશ કરી પુષ્ટિ આપે છે.

૩૯ જાતિકુંપાક (જયફળપાક) :—જયફળ, લવગ, શતાવરી, ગોખરુ, વરિયાળી, લિલામો અજમો, વાવડિંગ, જવત્રી, પીપળીમૂળ, ચિત્રો, ચવક, અક્કલકરો, હળદર અને ત્રિકળા, એ ઔષધો સમભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ કરવુ સાકરનો પાક કરી તેમા આ ઔષધોનુ ચૂર્ણ, પંચામૃત રસ ૧ તોલો અને મધ ૩૨ તોલા નાખવુ આ પાક બળ આપનાર હોઈ વાતરોગ, કફરોગ, સોજો, દમ, પીઠ, કમર અને બરડાના ઠેકાણાનો વાયુ, ઉદરરોગ, અર્ધિત વાયુ, અપમાહુક, બળવાયુ, પાકુરોગ, અપતન્ન અને અપતાનક વાયુ તથા વલિપલિતનો નાશ કરે છે આ પાક સ્ત્રીઓને હિતાવહ છે સિંહ જેમ હાથીના સમૂહનો નાશ કરે છે, તેમ આ પાક વાયુ સબધી રોગ તથા રક્ત સબધી રોગનો નાશ કરે છે.

૪૦ જાતિકૃણપાક બીજો:—૫૦૦ જયફળ લઈ ચૂર્ણ કરી તેનો ૨૦૪૮ તોલા દૂધમા માવો કરવો. પછી સાકર ૪૦૦ તોલા, ઘી ૮૦ તોલા, વંશલોચન ૧૬ તોલા તથા ભીમસેની કપૂર, ચણકબોખા, લવંગ, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા અને મોચરસ એ પ્રત્યેકનું ચાર ચાર તોલા ચૂર્ણ લઈ પાકમાં નાખી પાક તૈયાર થયા પછી રોજ એક તોલો આપવું, એટલે શ્વાસ, ઉધરસ, સંગ્રહણી, પ્રમેહ, મળવ્યાધિ, ક્ષીણતા, કૃશત્વ અને સર્વ રોગનો નાશ થાય છે.

૪૧ છરાપાક :—૬૪ તોલા છર ૨૫૬ તોલા દૂધમા બાફી તેનો માવો કરી ઘીમા શેકવો. ત્યાર પછી ૧૨૮ તોલા સાકરની ચાસણી કરીને તેમા એ માવો મેળવ્યા પછી તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, લીડીપીપર, ચૂક, છરું, નાગરમોથ વાળો, દાડમની છાલ, રસવતી, ધાણા, હળદર, સાલમ, વંશલોચન અને તવખીર, એ સર્વ બબ્બે તોલા ખાડીને મેળવવા એનાથી પ્રદર, રક્તપિત્ત, મુખરોગ, પ્રમેહ, પથરી, છર્ણુબદ્ધ, દાહ, સળેખમ અને હરસનો નાશ થાય છે તથા શક્તિ આવે છે.

૪૨ દ્રાક્ષપાક :—દ્રાક્ષ અને સાકર, એ પ્રત્યેક ૬૪ તોલા અને દૂધ ૧૨૮ તોલા એકત્ર કરી પકવ કરવું. પછી તેમા તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, ત્રિકટુ, કગતૂરી, લોહભસ્મ, અબ્રકભસ્મ, કેસર, જવંત્રી, જયફળ, મૃગાક, ચાદીની ભસ્મ, ધાણા તથા ચદન, એ પ્રત્યેકનું બબ્બે તોલા ચૂર્ણ નાખી સાકર પાક કરવો આ પાક સવારે બે તોલા પ્રમાણે ખાવા આપવો. તે સ્નિગ્ધ, શુક્રકર, પ્રમેહનાશક, પિત્તરોગનાશક અને મૂત્રાઘાત, વિષધ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, રક્તપીડા, હૃદય તથા હાથપગના તળિયાના દાહનો નાશ કરે છે એ પ્રાણીઓને સૌખ્યદાયક છે.

૪૩ દ્રાક્ષપાક બીજો :—૬૪ તોલા કાળી દ્રાક્ષ લઈ પાણીથી ઘોઈને છાંયે સૂકવવી પછી તે આદળાણુ દૂધમા પચવી તેમા પિત્તપાપડો, મોરવેલ, અતિવિષ, પટોલપત્ર, ધાણા, વાળો, બાળહરડે અને ભોયકાળાનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ, પ્રત્યેક તોલો તોલો નાખી તે સર્વના બરોબર સાકર નાખી આ પાક લીની સાથે અથવા માખણની સાથે ખાવો; એટલે પિત્ત, સંગ્રહણી, પાકુરોગ, કમળો, અતિતૃષ્ણા, બ્રમ, મૂર્ચ્છા, તૃપા, હેડકી, તમકશ્વાસ, ઉન્માદ, પથરી, પ્રમેહ, પિત્ત અને હરસનો નાશ થાય છે.

૪૪ ધાત્રીપાક:—પાકેલા આમળા લઈ સોયાથી કાચવા પછી આદાના પાન સાથે પાણીમા નાખી બાફવા. તેમાંથી કાઢી પુનઃ દૂધમા બાફવા. પછી પાણીમા બાફી તે મધના ભરેલા વાસણમા વીસ દિવસ ગળવા અને પછી જૂનું થયેલું મધ કાઢી નાખી બીજા નવા મધમા નાખવા અને તેમા ખાડ, આમળાં, ગજપીપર, એલચી, વંશલોચન, લોહભસ્મ અને બગભસ્મ (કલાઈની ભસ્મ) નાખી શુભ દિવસ જોઈ સવારે ૧ તોલો બળ માટે તથા ક્ષયરોગ ઉપર ખાવા આપવો તેના ઉપર મધુર અને પથ્ય પદાર્થો ખાવા આપવા, એટલે પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, કોષ્ઠ, પિત્તપ્રકોપ, પિત્તજન્ય સર્વરોગ અને રક્તવિકારોનો નાશ થાય છે. આ પાક વીર્યવૃદ્ધિ કરનાર અને ઉત્તમ વાજકરણ છે

૪૫ નારિકેલખંડપાક :—ગ્રીણ ખમણેલું કોપરું ૧૬ તોલા લઈ, તે ૪ તોલા ઘીમા સારી પેટે ગ્રેટી, તેમા સમલાગે ખાડ અને ૧૨૮ તોલા નાળિયેરનું પાણી નાખી, ગોળના પાક જેવું થાય ત્યાં સુધી ઉકાળી પછી તેમા ધાણા, લીડીપીપર, નાગરમોથ, વંશલોચન, છરું, શાહછરું, એલચી, તજ, તમાલપત્ર અને નાગકેસર, એ પ્રત્યેકનું ચૂર્ણ કરી તે અર્ધો તોલો નાખી ઠંડો થયા પછી ખાવા આપવો, એટલે તે અમ્લપિત્ત, અરુચિ, ક્ષય, રક્તપિત્ત, શળ અને ઊલટીનો નાશ કરી ધાતુવૃદ્ધિ કરે છે

૪૬ નારિકેલખંડપાક બીજો :—૧૬ તોલા કોપરું પાટિયા ઉપર વાટવું પછી તે ચાર તોલા ઘીમા શેકી નાખવું પછી ૧૬ તોલા સાકર લઈ તેનો નાળિયેરના પાણીમા જડો પાક કરવો નાળિયેરનું પાણી ન મળે તો ગાયનું દૂધ લઈ પાક કરવો પછી તેમા ધાણા, પીપળીમૂળ અને ચાતુર્જાત, એ દરેક ચાર ચાર માસા નાખી પાક તૈયાર કરવો એ પાકમાંથી રોજ ૪ તોલા અથવા ૨ તોલા પાક ખાવા આપવો, એટલે પુરુષાર્થ, નિદ્રા, બળ વગેરે પ્રાપ્ત થઈ અમ્લપિત્ત, રક્તપિત્ત, પરિણામચ્છન તથા ક્ષયનો નાશ થાય છે.

૪૭ નારિકેલખંડપાક ત્રીજો :—લીલુ કોપરું ૬૪ તોલા લઈ પાટિયા ઉપર ખારીક કરી, તે ગોળો એક વાસણમાં મૂકી તેમાં તેનું (નાળિયેરનું) પાણી રેડવું. પછી ગાયનું ઉત્તમ ઘી ૩૨ તોલા તથા સાકર ૬૪ તોલા નાખી, મંદ અગ્નિ ઉપર હળવે હળવે પચન કરી ઘૂંટતા બર્ષ પાક કરવો. તે કડછીએ ચોટવા લાગે એટલે તેમાં જ્યક્ષણ, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, મરી, સૂંક, ઝરું, વાવડિંગ, વરિયાળી અને જવત્રી, એ તોલો તોલો નાખી તે પાક ખૂમચામાં પહોળો કરવો, ૬૩ થયા પછી તેના ચોસલા પાડી તેને કપૂર, લોખાન વગેરે સુગંધીના ધૂપ દીધેલા ઉત્તમ ઘીના નીચડેલા વાસણમાં ભરી રાખવો આ પાક હૃદયને હિતકર, વિષ્ટંભી, શીતળ, તૃપ્તિકાન્ક, ગુન્ન, ગ્નિન્ધ, વીર્યવર્ધક, બસ્તિશોધક, અગ્નિવર્ધક તથા મધુર અને રક્તપિત્ત, વિષદોષ, વાતરક્ત, ગૃધ્રસી, નેત્રરોગ તથા વાતપિત્તનો નાશક, કામવર્ધક, બળકારક, શુક્રવર્ધક, ધાતુપુષ્ટિકારક, સુખદાયક, શરીરની કાતિ ઉત્તમ કરનાર અને કફ (ખસ), હૃદરોગ, કંઠરોગ, મૂળવ્યાધિ, ઉન્માદ અને ચાર પ્રકારના પ્રદરનો નાશ કરનાર છે આ પાક અતિ મૈથુનથી ક્ષીણ થયેલા પુરુષની મૈથુનવિપયની ફરી પ્રાપ્તિ ઉત્પન્ન કરે છે તથા સ્ત્રીઓ, બાળક અને વૃદ્ધને પણ હિતકારક છે આ પાક રસાયન અને જરાવ્યાધિનાશક હોઈ અમૃતના જેવો ગુણકારક છે.

૪૮ નારિકેલખંડપાક ચોથો :—લીલુ કોપરું ૬૪ તોલા લઈ તેને પાટિયા ઉપર ખારીક વાટવું અને કોળાની અંદરના બિયા કાઢી નાખી કકડા કરી તે ૧૨૮ તોલા લેવું. પછી ૩૨ તોલા ગાયનું ઘી લઈ તેમાં તે બન્ને શેકી નાખવા. પછી તેમાં ગાયનું દૂધ ૫૧૨ તોલા નાખવું; સાકર ૧૨૮ તોલા નાખવી અને મંદાગ્નિ ઉપર તેને સારી પેઠે પચન કરવું. પછી ઠંડુ થયા પછી તેમાં ખારીક એલચીદાણા, ધાણા, આમળા, પિત્તપાપડો, નાગરમોથ, વાળો, કાળો વાળો, ચંદન, કાળી દ્રાક્ષ, શિંગોડા, કચરો (કસેરુ) અને તજ, એ દરેક બબ્બે તોલા નાખવું અને પાક નવા વાસણમાં ભરી રાખવો. આ પાક અગ્નિબળ જોઈ સવારમાં ચાર તોલા પર્યંત સેવન કરવા આપવો; તેથી કરી અમ્લપિત્ત, તાવ, રક્તપિત્ત, અરુચિ, વાતરક્ત, તૃપા, પિત્ત, દાહ, પાકુરોગ, કમળો, ક્ષયરોગ અને પરિણામશૂળનો નિશ્ચય નાશ થાય છે આ નારિકેલખંડપાક અશ્વિનીકૃમારે નિર્માણ કરેલો છે. અને તે કાતિકર, શક્તિવર્ધક, પુરુષત્વ આપનાર, નિદ્રાકારક અને બળ આપનાર છે.

૪૯ નારિકેલખંડપાક પાંચમો :—શુદ્ધ કરેલા ધંતૂરાના બિયા, કાળી મૂસળી, ખુરાસાની અજમો, તાલીમખાનું અને કૌચખીજનું જુદું ચૂર્ણ કરવું. પછી રૂના કપાસિયાની અંદરનું મગજ કાઢી તેને દૂધમાં વાટી તેના વડે ઉપલા ચૂર્ણને એક લાવના આપવી; તેમ જ દૂધ અને ઘીની પણ સાત લાવનાઓ આપવી અને તડકામાં સૂકવવું. પછી નાળિયેરની અંદરનું કોપરું તથા ઉપલુ-ચૂર્ણ એ બંને બંત્રીસગણા દૂધમાં બાફવા બકાયા પછી તેને ઘીમાં શેકી નાખવા પછી ચાતુર્જાત, લવંગ, જવત્રી, જ્યક્ષણ અને સાકર એ સર્વ યોગ્ય પ્રમાણમાં નાખી પાક કરવો પછી તે પાક ખાવા આપી ઉપર દૂધ પાવું, એટલે વાતરોગ, પ્રમેહ, અશક્તિ તથા ક્ષયરોગ દૂર થાય છે અને વૃદ્ધ પણ તરુણના જેવો શક્તિમાન થાય છે.

૫૦ નારિકેલખંડપાક છઠો :—૧૨૮ તોલા નાળિયેરની અંદરનું કોપરું, ઘી ૮૦ તોલા, ચારોળી ૬૪ તોલા અને ગાયનું દૂધ ૧૬૦૦ તોલા, એ સર્વ એકત્ર કરી પચન કરવું. પછી સાકર ૨૫૬ તોલા લેવી; તેમ જ જવત્રી, જ્યક્ષણ, લવંગ, શિંગોડા, કૌચખીજ, જાંઘ, તમાલપત્ર, ધાણા, કરતૂરી, નાગબલા, દાડમની છાલ, ઘોળુ ભોયકાળુ, અરબુનવૃક્ષ, ગોખરુ, પટકચૂરો, જટામાસી, આસધ, ચાતુર્જાત, શતાવરી, ત્રિકટુ, નાગરમોથ, લીમસેની કપૂર, ત્રિક્ષણ, સુવા, ડાલ અને કાસ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ લઈ તેને શીમળાની છાલના રસની લાવનાઓ આપવી પછી સર્વેનો પાક તૈયાર કરી, તે ઘીના વાસણમાં ભરી રાખવો આ પાક રોજ ૨ તોલા સેવન કરવો. એટલે તેજ, અગ્નિવૃદ્ધિ, વીર્ય, બળ વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે આ પાક ખાધા ઉપર યથેચ્છ દૂધ પાવું.

૫૧ પંચભરકપાક :—જરું, કલો જ જરું, વરિયાળી, સુવા, અજમો, અજમોદ ધાણા, મેથી, ચૂંક, લીડીપીપર, પીપળામૂળ ચિત્રક, શેરણી, ભોયકાળાનું ચૂર્ણ, કોષ્ઠ અને કપીલો, એ

પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા, ગોળ ૪૦૦ તોલા, દૂધ ૨૫૬ તોલા અને ઘી ૩૨ તોલાનો પાક સિદ્ધ કરવો. તે પાક સુવાવડીના વ્યાધિ ઉપર પ્રશસ્ત છે; તથા સુવારોગ, યોનિરોગ, તાવ, ક્ષય, ઉધરસ, દમ, પાડુરોગ, કાશ્ય તથા વાતરોગનો નાશ કરે છે.

પર પંચશરકપાક બીજો:—શરૂ, સેરણી, ધાણા, વરિયાળી, ખેર, અજમો, રાઈ, બાવળ, કાસુંદરો, લીડીપીપર, પીપળીમૂળ, અજમોદ, સુવા અને ચિત્રાના મૂળ, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા, ધાણા ૧૬ તોલા; કચરો(કસેરુ), તગર, કોષ્ઠ તથા અજમો, એ ચાર ચાર તોલા; ગોળ ૪૦૦ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા અને દૂધ ૧૨૮ તોલા લઈ, તેનો મદ અગ્નિ ઉપર ધીરે ધીરે પાક સિદ્ધ કરવો. આ પંચશરકપાક સુવાવડી સ્ત્રીઓને ઘણું જ પ્રશસ્ત છે આ પાક ગર્ભપ્રદ હોઈ વીસ પ્રકારના યોનિરોગ, વાતરોગ, ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય, હલીમક, પાડુરોગ, દુર્ગંધી તથા મૂત્રકૃચ્છ્રને નાશ કરે છે. આ પાકના સેવનથી સ્ત્રીઓના સ્તન પુષ્ટ અને ઉપર ઊપસેલા થાય છે આ પાકનો સ્ત્રીઓએ નિત્ય ઉપયોગ કર્યાથી અલક્ષ્મી-મળવર્જિત થાય છે.

પ૩ પડવાસપાક:—૬૪ તોલા પડવાસ, દૂધ ૨૦૪૮ તોલા અને ઘી ૧૨૮ તોલા, એ ત્રણે એકઠાં કરી મદ અગ્નિ ઉપર પચન કરવા કિચિત્ જનુ થયા પછી તેમા ૬૪ તોલા મધ અને ૧૨૮ તોલા ખાડ નાખવી જડો થયા પછી તે પાકને ઘીના વાસણમા ભરી તેમા તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, લવંગ, લીડીપીપર, સાટોડી, દૂધી, કૌચબીજ અને ગોખરુ, એ પ્રત્યેક તોલો તોલો, મજૂક અને આસંધ એ બન્ને તોલા, અમ્બલકરો ૧ તોલો, ગુદ ૨ તોલા, નગોડના પાદડા કિંવા મૂળ ચાર તોલા, નાગબલા, ક્લાઈની ભસ્મ, અમ્બકભસ્મ, લોહભસ્મ તથા તામ્રભસ્મ એ આઠ આઠ માસા; ગળોતું સત્ત્વ અને તવખીર એ બન્ને તોલા, અને વાળો, ઘોળુ ચંદન, જટામાસી, ભીમસેની કપૂર, વશલોચન, જયફળ, જવત્રી, કેસર અને રક્તચંદન(રતાદળી) એ દરેક ચાર ચાર તોલા નાખવું. આ પાકના સેવનથી દમ, ઉધરસ, પાડુરોગ પ્રમેહ, યોનિરોગ, રજોદોષ, પાચ પ્રકારનો પ્રદર અને બહુમૂત્રરોગનો નાશ થાય છે. સ્ત્રીઓને પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે. બાળકોના અંગની વૃદ્ધિ થાય છે અને પુરુષને બળ અને વીર્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

પ૪ પાષાણુભેદપાક:—પાષાણુભેદ ૬૪ તોલા લઈ, વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી ગાયના ૫૧૨ તોલા ઘીમા નાખી, મંદાગ્નિ ઉપર મૂકી, પાક હલાવતા હલાવતા જડો કરવો પછી એલચી, લવંગ, લીડીપીપર, જેડીમધ, ગળો, હરડે, રેણુકબીજ, ગોખરુ, અરડૂસી, શરપુ ખો, સાટોડી, જવખાર, બહેડા, જટામાસી, સમાણુલ, કમળ, ક્લાઈની ભસ્મ, લોહભસ્મ, અમ્બકભસ્મ, કપૂર, પિત્તપાપડો, પટ્ટચૂરો, તમાલપત્ર, નાગકેસર, તજ તથા શિલાજિત, એ પ્રત્યેક બન્ને તોલા તથા સાકર ૯૬ પટ્ટચૂરો, તમાલપત્ર, નાગકેસર, તજ તથા શિલાજિત, એ પ્રત્યેક બન્ને તોલા તથા સાકર ૯૬ તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી દૂધ જનુ થયા પછી તે સર્વ તેમા નાખી, નીચે ઉતારી, કંકુ થયા પછી તેમા ૧૨૮ તોલા મધ નાખી, સ્નિગ્ધ વાસણમા તે પાક ભરી રાખવો આ પાક અર્ધા તોલા પ્રમાણે સવારે સેવન કરવો અને તીક્ષ્ણ પદાર્થ, તેલ વગેરે વર્જ્ય કરવું એટલે પાચ પ્રકારની અશ્મરી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાઘાત, પ્રમેહ, મધુમેહ, અધોરક્ત, અસ્તિગત અને કુક્ષિગત વાત તથા પિત્તનો નાશ થાય છે તીવ્ર અશ્મરીથી પીડિત માણસને આ પાક અત્યંત હિતકારક છે જે ઔષધ બ્રહ્મદેવે બનાવ્યું અને ચ્યવનને કહ્યું, તે આ જ ઔષધ છે.

પ૫ પિપ્પલીપાક:—૬૪ તોલા લીડીપીપર લઈ તે દૂધમા વાટવી અને પછી તે લીડીપીપર મંદાગ્નિ ઉપર ૨૫૬ તોલા ઘીમા શેકવી. પછી ૨૫૬ તોલા ખાડ લઈ તેનો પાક કરી તેમા તે લીડીપીપર નાખવી પછી તજ, તમાલપત્ર, એલચી તથા નાગકેસરનું ચૂર્ણ બાર તોલા નાખવું અને તેની થેપલીઓ કરવી. આ પાક રોગીના દોષ અને ધાતુબળ જોઈ તે પ્રમાણે આપવો તે ધાતુવર્ધક, બળકારક, હૃદયને હિતાવહ તથા તેજની વૃદ્ધિ કરનાર છે આ પાક ઝણુંજવગ અને ક્ષયથી ક્ષીણ થયેલા પુરુષને પુષ્ટિકારક હોઈ બિલટી, તૃષા, અરુચિ, શ્વાસ, શોષ, ગિહ્વારોગ, કમળો, હૃદરોગ, પાડુરોગ, પ્રદર, ત્રિદોષ, વાતરક્ત, સળખમ અને આમવાતનો નાશ કરે છે. આ પાક એક વર્ષ સેવન કરવાથી અંગની વૃદ્ધાવસ્થા જઈ તરુણપણુ પ્રાપ્ત થાય છે.

૫૬ પિપ્પલીપાક બીજો :—૬૪ તોલા લીડીપીપરનુ ચૂર્ણુ લઈ તે યોગણુ દૂધમા પચન કરવુ. પછી તેનો ગોળો થયા પછી ૨૫૬ તોલા ઘીમા શેકવો. પછી ૨૫૬ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમા લીડીપીપરનો ગોળો અને એલચી, તજ, નાગકેસર, લવંગ, જટામાસી, સૂઠ, મરી, લીડીપીપર, નાગરમોથ, ચદન, તગર, ત્રિકટુ, જવત્રી, કેસર, જેઠીમધ, તલ, પારાની ભસ્મ, એ પ્રત્યેક તોલો તોલો નાખી, જડો થયા પછી નીચે ઉતારવો. પછી તેમા ૩૨ તોલા મધ નાખી તે પાક અગ્નિબળે જોઈ સેવન કરવો આ પાક વીર્યવર્ધક, પુષ્ટિકર, રુચિકર, નેત્રોને હિતાવહ, અગ્નિવર્ધક, બળકર, ધાતુવૃદ્ધિકર, વીર્યસ્તભક અને વાજીકરણ કરનારો હોઈ વીસ પ્રકારનો પ્રમેહ, ત્રિદોષ, ક્ષયરોગ, વાતરોગ અને હૃદરોગનો નાશ કરે છે.

૫૭ પિપ્પલીપાક ત્રીજો :—ઉપર કહેલા વજન પ્રમાણે પીપરનુ ચૂર્ણુ દૂધમા પાચન કરી તેને ૫૧૨ તોલા ઘીમા શેકવુ, પછી ૨૫૬ તોલા સાકરની ચાસણીમા મેળવી તેમા તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણુ, નાગકેસર, લવગ, જવત્રી, જયફળ, સફેદ મૂસળી, કાળી મૂસળી, કેસર અને વંશલોચન, એ પ્રત્યેક બળ્ખે તોલા નાખી, પાક બહુ જ જડો થયા પછી નીચે ઉતારી ઠડો કરી ઘીથી નીવડેલા વાસણુમા ભરી રાખવો આ પાક રોજ સવારમા અગ્નિબળે જોઈ સેવન કરવા આપવો. આ પાક પદ્મવ, વ્રણ, ક્ષોણત્વ તથા દુર્બલત્વનો નાશ કરે છે અને સ્ત્રીસંગ કરનારને, વૃદ્ધને તથા જેનો સ્વર બદલાયેલો છે, એવા પુરુષોને હિતાવહ છે.

૫૮ પિપ્પલીપાક ચોથો :—૬૪ તોલા લીડીપીપર લઈ તે દૂધમા વાટી અને ૧૨૮ તોલા ઘી લઈ તેમા મદાગ્નિથી શેકવી. પછી ૧૦૨૪ તોલા સાકરની ચાસણી કરી તેમા તે નાખવી અને તજ, તમાલપત્ર, એલચી તથા નાગકેસર, એનુ ચૂર્ણુ ૧૨ તોલા નાખવુ અને તેના ચોસલા પાકવાં. આ પાક ધાતુવર્ધક, બળકરક, હૃદયને હિતાવહ અને કાતિની વૃદ્ધિ કરનાર હોઈ ક્ષય, પાકુ, શ્વાસ, ઉધરસ, વાતરકત, ઊલટી, તૃષા, અરુચિ, શોષ, જિહ્વારોગ, જીર્ણીજ્વર, કમળો, ત્રિદોષ, હૃદરોગ, પ્રદર, સળેખમ અને આમવાતનો નાશ કરે છે. આ એક વર્ષ આપવાથી વલિપલિત રોગ જઈ મનુષ્યને તરુણ કરે છે,

૫૯ પીલુપાક :—૨૦૪૮ તોલા પીલુના લીલા ફળોનો રસ લઈ તે વસ્ત્રગાળ કરી વાસણુમાં નાખી જડો થાય ત્યાં સુધી હલાવવો, પછી તેમા ગોળ ૧૨૮ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા અને ચાતુર્જાત, લવગ, સૂઠ, મરી, લીડીપીપર, જવત્રી તથા જયફળનુ ચૂર્ણુ એકેક તોલો નાખી મદાગ્નિ ઉપર તૈયાર કરવો આ પાક રોજ ૧ તોલા પ્રમાણે ૨૧ દિવસ સુધી ખાવા આપવો, અને ભજિયા, ખાટા, ખારા તથા તીખા પદાર્થ વચ્ચે કરવા એથી વાતરોગ, મૂળવ્યાધિ, શ્વાસ, ઉધરસ, પિત્તવિકાર, અગ્નિમાદ, કફરોગ, રક્તવિકાર, પીનસ, શોષ, દાહ, સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ તથા વિદ્રધિરોગનો પણ નાશ થાય છે આ પીલુપાક માણસોને સુખદાયી હોઈ સર્વરોગનાશક છે.

૬૦ પૂગપાક :—નાગકેસર, નાગરમોથ, સૂઠ, ચદન, મરી, લીડીપીપર, આમળા, ચારોળી, તાલીમખાનુ, રિસામણી, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણુ, જીરુ, શાહજીરુ, શિગોડા, વંશલોચન, જવત્રી, લવગ, ધાણુ અને વરિયાળી, એ પ્રત્યેક એકેક તોલો; તથા સોપારી ૩૨ તોલા લઈ ચૂર્ણુ કરી ૩૮૪ તોલા દૂધમાં બાફવુ પછી ગાયનુ ઘી ૩૨ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા, આમળા ૧૬ તોલા અને શતાવરી ૧૬ તોલા, એ પ્રમાણે તેમા નાખી મદાગ્નિ ઉપર ફરી સીજવવું પછી નીવડેલા વાસણુમાં એ પાક ભરવો અને શક્તિ પ્રમાણે સવારે સેવન કરવો આ પાક પ્રમેહ, જીર્ણીજ્વર, અમ્લપિત્ત, રક્તસ્રાવ, મૂળવ્યાધિ તથા અગ્નિમાદનો નાશ કરનારો હોઈ પુષ્ટિ, વીર્ય તે ગર્ભ આપનાર, મદનાશક તથા સ્ત્રીઓનો રક્તદોષ દૂર કરનાર છે

૬૧ પૂગપાક બીજો :—ઉત્તમ દક્ષિણી સોપારી ૪૦ તોલા લઈ કાતરીને તેને પાણીમા પલાળી રાખવી તે નરમ થયા પછી સૂકવી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણુ કરવુ. પછી સોપારીથી આઠગણુ દૂધ લઈ તેમા તેને ઉકાળી ગાયનુ ઘી ૩૨ તોલા અને ખાડ ૨૦૦ તોલા નાખી તે બધાનો પાક કરવો. પાક સારો સિદ્ધ થયા પછી નીચે ઉતારી તેમા એલચીદાણુ, નાગમલા, બળદાણુ, લીડીપીપર,

ન્યક્ષણ, શિવલિંગી, નવત્રી, તમાલપત્ર, તજ, સૂક, વાળો, કાળો વાળો, નાગરમોથ, ત્રિક્ષણ, વંશલોચન, શતાવરી, કૌયખીજ, કાળી દ્રાક્ષ, તાલીમખાનુ, ગોખરુ, ઊલી ભોગિગણીના મૂળ, ખારેક, ખીગણી, ધાણા, જેડીમધ, શિગોડા, જીરુ, કલૌજ જીરુ, અજમો, જટામાસી, વરિયાળી, મેથી, ભોંયકોળું, કાળી મૂસળી, આસધ, કચૂરો(કસેર), નાગકેસર, મરી, ચારોળી, શીમળાનાં ખી, ગજપીપર, કમળાક્ષ, ચદન, રતાદળી અને લવગ, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી નાખવું; તેમ જ પારાની ભરમ, કલાઈની ભરમ. સીસાની ભ્રમ, લોહભરમ, અશ્વકભરમ, કરતૂરી અને ભીમસેની કપૂર, એ ચોક્કસ વિચાર કરી તે પાકમાં નાખી તેના ૪ તોલા વજનના લાકડાં બાધી તે બલાબલ જોઈ મેવન કરવા. જે માણસ રોજ આ રતિવલ્લભ પૂગપાકનું સેવન કરશે, તે વીર્યવાન, બળવાન, હર્ષયુક્ત તથા પુષ્ટ થશે વૃદ્ધ પુરુષ પણ આ પાકના સેવનથી જુવાન જેવો થઈ પૂર્ણવૃદ્ધના જેવો સુદર કાતિમાન થશે અને રતિવલ્લભ પૂગપાક પણ કહે છે.

૬૨ બદામપાક :—બદામ ૩૨ તોલા, માવો ૧૬ તોલા, બેદાણા ૪૫ તોલા, લવંગ ૦૫ તોલો, ન્યક્ષણ ૦૫ તોલો, વંશલોચન ૦૫ તોલો, કમળકાકડી ૦૫ તોલો, એલચી ૧ તોલો, તજ ૧ તોલો, તમાલપત્ર ૧ તોલો, નાગકેસર ૧ તોલો, સાકર ૧૬૦ તોલા, ઘી ૧૬ તોલા, એનો વિધિ પ્રમાણે પાક કરી આપવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થઈ પુષ્ટિ થાય છે, વાતરોગ દૂર થાય છે, તાવમાથી ઊઠેલા માથાસને શક્તિ આવવા માટે આ પાક ઘણો ઉપયોગી છે.

૬૩ ભોંયકોળાનો પાક :—ઘોળું ભોંયકોળું સૂકવી ખાડીને તેનું ચૂર્ણ ઘીમાં તળવું અને ઘોળા મૂસળીનું પાચ તોલા ચૂર્ણ ૬૪ તોલા દૂધમાં ઉકાળી માવો કરી તે માવો ઘીમાં શેકવો. પછી સારી સાકર ૩૨૦ તોલા લઈ તેની ચોતારી ચાસણી કરી તેમાં માવો સહિત ભોંયકોળાનો ખૂંકો મિશ્ર કરી ખૂબ ઘૂટીને સરખું મિશ્રણ થયા પછી તેમાં લવગ, એલચી, ન્યક્ષણ, નવત્રી, સૂક, મરી, લીડીપીપર, નાગકેસર, કેસર, વંશલોચન અને તજ, એ સમાન ઔષધોનું ચૂર્ણ ૨ તોલા સુધી, શાહજીરું એક તોલો અને પીપળામૂળ ૪ તોલા મિશ્ર કરી, એ પાકના ચોસલા પાડવા એ દરરોજ બે તોલા પ્રમાણે સવારસાંજ સેવન કરવાથી ક્ષયરોગ દૂર થઈ મનુષ્ય ઉત્તમ વીર્યવાન થાય છે.

૬૪ ભોંયકોળાનો પાક બીજો :—ભોંયકોળાના કકડા કરી કાજીમાં પલાળી રાખવા; પછી પાણીથી ઘોઈ ૬૪ તોલા દૂધમાં ઉકાળી પછી ઘીમાં તળવા પીળા થયા પછી સાકરની ચાસણી કરી, તેમાં ૪ તોલા લીડીપીપર, ૨ તોલા સૂક, ૨ તોલા મરી, ૨ તોલા જીરુ, ૨ તોલા આમળા, ૨ તોલા તજ, ૧ તોલો એલચી, ૧ તોલો તમાલપત્ર, ૨ તોલા શિગોડા, ૨ તોલા કચૂરો, ૨ તોલા પીપળામૂળ, ૨ તોલા ચવક, ૨ તોલા ચિત્રક, ૪ તોલા ચારોળી, ૪ તોલા મૂસળી અને ૧ તોલો લવગ, એમનું ચૂર્ણ કરી પાકમાં નાખી ચોસલા પાડવા. તે પાક ઘીમાં ખાવો એનાથી રક્તપિત્ત, તાવ, ઉધરસ, કમળો, તમકાશ્વસ, બ્રમ, ઊલટી, તૃષા, પાકુરોગ, ક્ષતક્ષય. અપચ્ચમાર, શિરોરોગ, યોનિશ્લેષ તથા યોનિમાર્ગનો રક્તપ્રવાહ(પ્રદર) અને અગ્નિમાઘ, એ રોગો દૂર થઈ વીર્યવૃદ્ધિ અને પુષ્ટિ થાય છે.

૬૫ મહાકામેશ્વરપાક :—ઉપરના ‘રતિવલ્લભ પૂગપાક’માં ખુરાસાની અજમો, શુદ્ધ કરેલાં ધતૂરનાં ખી, અક્ષલકરો, સમુદ્રશોષ, માયા, ખસખસ અને તજનું ચૂર્ણ મેળવવું, અને સર્વ ચૂર્ણના અર્ધે લાગે લાગ મેળવવી; એટલે આ કામેશ્વરપાક સિદ્ધ થાય છે.

૬૬ મહાકામેશ્વરપાક બીજો :—ઘોળું ચદન, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, લીડીપીપર, સૂક, શતાવરી, નાગરમોથ, શિગોડા, કમળ, ચારોળી, ખેર, આમળા, કમળકાકડી, વંશલોચન, દ્રાક્ષ, જીરુ, ધાણા, લવગ, નવત્રી, શુદ્ધ લોહભરમ, શુદ્ધ કરેલો હિંગળોક, એ બધાં તોલા, લીના નાળિયેરનું જાપરુ તથા સોપારી ૩૨ તોલા અને ગાયનું દૂધ ૩૮૪ તોલા, એ પ્રમાણે લઈ એકત્ર પચન કરવું પછી આમળા તથા શતાવરી સોળ સોળ તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી તે સર્વ ચૂર્ણ ઘીમાં શેકી નાખવું કલાઈની ભરમ ૨ તોલા અને ખાડ ૪૦૦ તોલા લઈ તેનો પાક કરી તેમાં ઉપલી સર્વ જાણુસો નાખી, પાક સિદ્ધ કરી તે સવારે સેવન કરવો, આ પાકના સેવનથી પ્રમેહ,

વાતરોગ, પેટ ચડવું, શળ, ક્ષીણત્વ, દૈન્ય, રક્તપ્રદર, મુખરોગ, મૂળવ્યાધિ, કણુરોગ, નેત્રરોગ, કેશની અદરનો રોગ, જરા(વૃદ્ધાવસ્થા), કુષ્ઠ, પિત્ત, અગ્નિમાઘ અને હૃદરોગ દ્વર થઈ પુષ્ટિ, બળ અને આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે

૬૭ ભદ્રાતકપાક :—૧૨૮ તોલા ભિલામા લઈ તેના કકડા કરી તે ૨૦૪૮ તોલા દૂધમા પચન કરવા સારા પાકાં થયા પછી દૂધમાંથી બહાર કાઢી નાખવા. પછી તેમા ૨૫૬ તોલા ઘી અને ૬૪ તોલા સાકર નાખવી. હરડે, બહેડા, આમળા, નાગરમોથ, મછ્ક, ધાણા, જીરું, ચાતુર્જાત, વાળો, જેઠીમધ, પદ્મકાષ્ઠ, કેસર, લવંગ, જયફળ, ભોયકોણુ, કમળ, વશલોચન, લોહભરમ, તામ્રભરમ, ભીમસેની કપૂર અને ખેરસાર, એ સર્વેનું મળી ૩૨ તોલા ચૂર્ણ કરવું. પછી સર્વેનો પાક કરી તે રોજ ૪ તોલા ખાવા આપવો; એટલે રક્તપિત્ત, કોઢ, દાદર, ખસ, ઝીણી કાકડીઓની ખસ, વાતરક્ત, રક્તસ્રાવી વાતરક્ત, શરીરમા રોજ સણુકા થતા હોય તે, બહેરાપણું, શિથિલતા અને સર્વ પ્રકારના પિત્તરોગનો નાશ થાય છે

૬૮ બૃહન્મૂસલીપાક :—૬૪ તોલા કાળી મૂસળીનું ચૂર્ણ લઈ તેનાથી આઠગણા દૂધમા પચન કરવું. વ્યોષ(સૂક, મરી તથા લીડીપીપર), ત્રિભત(તજ, તમાલપત્ર, એલચી), શેરણી, વરિયાળી, શતાવળી, જીરું, અજમો, ચિત્રો, ગજપીપર, અજમોદ, પીપળીમૂળ, આમળા, પટ્કચૂરો, ગોખરુ, ધાણા, આસધ, હરડે, સમુદ્રશોફના બી, લવંગ, જયફળ, જવત્રી, નાગકેસર, તાલીમખાતું, બળદાણા, પેટારીના (કાગસીના) બિયા, છતાવણી(ગજેટી), કૌયબીજ, જેઠીમધ, મોચરસ, શિંગોડા, કમળકાકડી, વંશલોચન, વાળો, ચણકબોળા, અક્કલકરો અને ચદન, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લેવું. સારા ચોખ્ખા તલ ૩૨ તોલા લેવા રસસિ દ્વર, અભ્રકભરમ અને લોહભરમ, એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા લેવું. પછી સર્વ ઔષધોથી બમણી સાકર લઈ તેનો પાક કરી તેમા ઉપરના સર્વ ઔષધો નાખી પાક તૈયાર કરી બબ્બે તોલા વજનના લાડુ બાધવા. પછી શુભ દિવસ જોઈ ઇષ્ટદેવતાનું પૂજન કરી રોજ એક લાડુ સેવન કરવો અને તે ઉપર થોડું દૂધ પ્રાશન કરવું, તેથી કરી અગ્નિમાઘ, ગુલ્મ, પ્રમેહ, મૂળવ્યાધિ, શ્વાસ, ઉધરસ, પ્રણુરોગ, ક્ષય, કમળો, પાકુરોગ, ધાતુક્ષીણતા, દષ્ટિમાઘ, વાતરોગ, પિત્તરોગ, કફરોગ, પલ્લવ, પ્રદર, શુક્રદોષ, ઉરક્ષત, રજોદોષ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાઘાત, પથરી, પ્રમેહ, મલબદ્ધરોગ, કૃશત્વ, દુર્બલત્વ, ગર્ભિણીના રોગ અને વાતરક્તનો નાશ થાય છે. વળી એના સેવનથી અગ્નિવૃદ્ધિ, કાતિવૃદ્ધિ, તેજોવૃદ્ધિ અને કામવૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ વલિપલિત રોગનો નાશ થાય છે. ક્ષીણવીર્ય પુરુષ અને સ્ત્રીઓને માટે અશ્વિનીકુમારે આ પાક નિર્માણ કરેલો છે. શુક્રવૃદ્ધિ કરનાર આ પાકના કરતા ઉત્તમ બીજે કોઈ પાક નથી

૬૯ મૂસલીપાક :—૩૨ તોલા કાળી મૂસળીનું ચૂર્ણ લઈ તે ૮૦૦ તોલા દૂધમાં પચન કરવું. પછી ઘી ૬૪ તોલા, સાકર ૧૦૦ તોલા, ગુદર ૧૬ તોલા, કોપરુ ૧૨ તોલા, બદામ ૧૨ તોલા, ચારોળી ૧૨ તોલા; જયફળ, લવંગ, કેસર, ત્રિફળા, જટામાસી, કૌયબીજ, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, સૂક, મરી, લીડીપીપર, જવત્રી અને કેળનો કદ એ પ્રત્યેક તોલો તોલો લઈ એ સર્વેનો પાક કરી બબ્બે તોલા વજનના લાડુ બાધી તે ખાવા આપવા; તેથી કરી ધાતુક્ષીણતા, અશક્તિ, અગ્નિમાઘ, ઉધરસ, અરુચિ, પાકુરોગ, દુર્બળતા, વિષમજ્વર, સર્વ વાતરોગ, પ્રમેહ અને વલિપલિત રોગ દ્વર થઈ, ક્ષીણ થયેલા ગાત્રો પુષ્ટ થાય છે અને મનોહર કાતિ થાય છે. આ મૂસળીપાકના સેવનથી વાઝણી સ્ત્રીને પણ પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે

૭૦ મૂસલીપાક બીજે :—૩૨ તોલા મૂસળીકદનું ચૂર્ણ, ૬૪ તોલા દૂધ, ૩૨ તોલા ઘી અને સૂક, મરી, લીડીપીપર, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, શેરણી, વરિયાળી, શતાવરી, જીરું, અજમો, જવત્રી, ખોડી અજમો, પીપળીમૂળ, આમળા, પટ્કચૂરો, ગોખરુ, ધાણા, આસધ, બાળહરડે, મોથ, સમુદ્રશોફના બી, લવંગ, જેઠીમધ, મોચરસ, શિંગોડા, કમળકાકડી, તવખીર, ચણકબોળા, અક્કલકરો, વાળો અને ચદન, એ ૩૨ બીજે દરેક તોલો તોલો, ૧૬ તોલા ફેતરા કાઢેલા તલ અને સર્વથી બમણી સાકર નાખી પાક કરી ૪ તોલાના લાડુ કરવા એ દરરોજ સવારે એકેક

લાડુ ખાઈ ઉપર ૧૬ તોલા દૂધ પીવું એનાથી મદાગ્નિ, ગુદ્મ, મેદ, અર્શ, શ્વાસ, વળુ, ક્ષય, કમળો, પાંડુ અને શુક્રદોષ વગેરે દૂર થાય છે

૭૨ મેથીપાક :—મેથી અને સૂક, એ પ્રત્યેક ૩૨ તોલા લઈ તેનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી, ૫૧૨ તોલા દૂધમાં ૩૨ તોલા ઘી નાખી તેમાં તે ચૂર્ણ નાખી એકત્ર બંધું થાય ત્યાં સુધી પાક કરવો. તેમાં ૨૫૬ તોલા ખાડ નાખી ફરીથી મદાગ્નિ ઉપર પકવ કરવું. પાક સારો થયા પછી નીચે ઉતારવો. પછી મરી, લીંડીપીપર, સૂંઠ, પીપળીમૂળ, ચિત્રક, અજમો, જીરુ, ધાણા, કલૌંજ જીરુ, વરિયાળી, જ્યેષ્ઠ, પટ્કચૂરો, તજ, તમાલપત્ર અને નાગરમોથ, એ પ્રત્યેક ચાર તોલા અને મરી ૪ તોલાનું ચૂર્ણ તેમાં નાખી હલાવી રાખી મૂકવું. આ પાકને મેથીપાક કહે છે આ પાક ચાર તોલા કિંવા શક્તિ પ્રમાણે સવારે લેવાયું કરવો. આ પાક આમવાત, અન્ય વાતરોગ, વિષમજ્વર, પાંડુરોગ, કમળો, ઉન્માદ, અપરમાર, પ્રમેહ, વાતરુક્ત, અમ્લપિત્ત, શિરોરોગ, નાસારોગ, નેત્રરોગ, ધૂપણી (પ્રદર) અને સૂતિકારોગ એ સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે, એમાં સશય નથી. આ પાક શરીર પુષ્ટ કરનાર, બળ દેનાર અને વીર્યવૃદ્ધિ કરનાર છે

૭૨ મેથીપાક બીજો :—૮૦૦ તોલા દૂધ અને ૧૨૮ તોલા ઘીમાં ૬૪ તોલા મેથીનું ચૂર્ણ નાખી મદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું મધના જેવું બંધું થયા પછી તેમાં સાકર ૧૮૨ તોલા તથા મધ ૬૪ તોલા નાખવું તેના સાથે પાક થયા પછી તેમાં ચાતુર્માત ૪ તોલા તથા પચ્છાણ ૫ તોલા અને મરી ૬ તોલા નાખવું અને અગ્નિબળ જોઈ રોજ ૪ તોલા પ્રમાણે ખાવા આપવો તેથી કરી આમવાત, સર્વ પ્રકારના વાતરોગ, જ્વર, વિષમજ્વર, પાંડુરોગ, કમળો, ઉન્માદ, અપરમાર, પ્રમેહ, વાતરુક્ત, અમ્લપિત્ત, શીતપિત્ત, શિરોરોગ, નેત્રરોગ તથા સુવારોગનો નાશ થાય છે અને શરીરની યુષ્ટિ થઈ બળવીર્યની વૃદ્ધિ થાય છે.

૭૩ લવંગપાક :—૬૪ તોલા લવંગ લઈ તે ૧૦૨૪ તોલા ગાયના દૂધમાં મદાગ્નિ ઉપર માવો થાય ત્યાં સુધી સીજવું પછી નીચે ઉતારી તેમાં સાકર ૧૨૮ તોલા અને જ્યેષ્ઠ, ચણક-ખોળા, લીંડીપીપર, સૂંઠ, મરી, ત્રિફળા, હળદર, દારહળદર, એલચી, તગર, કેસર, જાવ ત્રી, આસ ધ, પુષ્કરમૂળ, પીપળીમૂળ, બળદાણા, અક્ષીણ, લવંગ, અનિવિષ, ગોખરુ, ભીમસેની કપૂર, ખુરાસાની અજમો, ચવક અને નાગકેસર, એ દરેક તોલોતોલો તથા પારદભસ્મ (પારાની ભસ્મ), તાખાની ભસ્મ, એ દરેક ચાર ચાર માસા નાખી, આ પાક બખ્ખે તોલા સેવન કરવો તથા તે ઉપર ગાયનું દૂધ પ્રાશન કરવું, એટલે તૃષ્ટિ અને યુષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ વીર્યસ્તબ્ધ થાય છે; તેમ જ પાચ પ્રકારની ઉધરસ, શ્વાસ, ગુદ્મ, પાંડુરોગ, પ્રમેહ, પથરી, મૂત્રકૃમ્હ, વાતરોગ, અર્બુદ, પિત્તપ્રદર, કુષ્ઠ, હેડકી, નેત્રરોગ, મસ્તકરોગ અને વાતરોગનો નાશ થાય છે. આ અવલેહ બ્રહ્માજીએ નિર્માણ કરેલો અને સર્વ પાંડોમાં શ્રેષ્ઠ છે આ પાકના સેવનથી શૈત્ય તત્કાળ દૂર થાય છે.

૭૪ લવંગપાક બીજો :—લવંગ ૩૨ તોલા, ગાયનું દૂધ ૫૭૨ તોલા, ઘી ૩૨ તોલા અને ખાડ ૬૪ તોલા લઈ મદાગ્નિ ઉપર હળવે હળવે પચન કરવું. પછી તેમાં નીલકમળ ૪ તોલા, એલચીદાણા અને ચંદન બખ્ખે તોલા, ભીમસેની કપૂર, અગર અને તગર એ તોલો તોલો નાખવું. તેમ જ પચામૃત (સૂંઠ કાળી મૂસળી, ગળોનું સત્ત્વ, શતાવરી અને ગોખરુ), એ પદાર્થો નાખી પાક તૈયાર કરવો રોગથી અતિ જર્જર દેહ થયેલો હોય એવા પુરુષે આ પાકનું સેવન કરવાથી ક્ષય, મહા-શ્વાસ, પાચ પ્રકારની ઉધરસ, વલિપલિત અને અન્ય રોગનો નાશ થાય છે

૭૫ લસુનપાક :—૬૪ તોલા લસણુ ગંધ જવા માટે રાત્રે જાશમાં પલાળી રાખી સવારે તેમાંથી કાઢી સારી રીતે ઘોઈ પછી વાટીને ગાયના ૫૧૨ તોલા દૂધમાં બાંધવું. પછી તે બંધું થયા પછી તેમાં ઘી ૩૨ તોલા; રાસ્ના, શતાવરી, અરડૂસી, ગળો, પટ્કચૂરો, સૂંઠ, દેવદાર, વરધારો, અજમો, ચિત્રક, સુવા, સાટોડી, ત્રિફળા, લીંડીપીપર અને વાવડિંગ, એ પ્રત્યેકનું તોલોતોલો ચૂર્ણ નાખી, કંડુ થયા પછી ૩૨ તોલા મધ નાખી પાક તૈયાર કરવો પછી તેમાંથી ખાડની સાથે થોડો ખાવા આપવો. તે પાક આઢ્યવાત, હનુગ્રહ, આક્ષેપક, લસવાત, કટિવાત, ઉરુસ્તભ, હૃદરોગ,

સર્વાંગવાત, સંધિલગ્નવાત તથા ૮૦ પ્રકારના વાયુનો નાશ કરે છે. આ પૃથ્વીકારક લક્ષ્મીપાક વર્ણકર છે અને આયુષ્ય તથા પુષ્ટિ કરે છે.

૭૬ લક્ષ્મીપાક ખીન્ને :—લક્ષ્મી સારું છોલી તે ૬૪ તોલા લઈ ૨૦૪૮ તોલા દૂધમા ૧૬ તોલા ઘી નાખી સીજવવું. તેનો સારો પાક થઈ મધ જેવું થાય એટલે તેમા ૧૨૮ તોલા ઘી નાખી ૧૨૮ તોલા ખાડ તથા સૂઠ, મરી, લીડીપીપર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, પીપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રાના મૂળ, વાવડિંગ, હળદર, દારુહળદર, શેરણી, વરધારો, પોખરમૂળ, અજમો, લવંગ, દેવદાર, સાટોડી, ગોખરુ, કડવો લીમડો, રાસ્ના, સુવા, શતાવરી, પટ્ટકચૂરો, આસધ અને કૌચખીજ એ પ્રત્યેકનું એકએક તોલો ચૂર્ણ નાખી પાક તૈયાર કરવો આ લક્ષ્મીપાક અગ્નિગ્નિ જોઈ સેવન કરવો એ સપૂર્ણ વાતરોગ, શૂળ, અપરમાર, ઉરક્ષત, ગુલ્મ, ઉદરરોગ, બિલટી, પ્લીહા, અંડવૃદ્ધિ, કૃમિ, મલબદ્ધતા, આનાહવાત, સોજો, અગ્નિમાઘ, બળક્ષય, હેઝકી, દમ, ઉધરસ, અપતન્નકવાત, ધનુર્વાત, અતગયામ, પક્ષાઘાત, અપત્તાનકવાયુ, અર્દિતવાયુ, આક્ષેપકવાત, કુખજવાત, હનુગ્રહ, શિરોરોગ, વિશ્વાચ્ચી, ગૃધ્રસી, ખક્ષીવાત, પંચુવાત, સધિવાત, બહેરાપણું અને સપૂર્ણ પ્રકારના શૂળનો અતિ જલદી નાશ કરે છે. આ લક્ષ્મીપાક વાતવ્યાધિરૂપ હાથીનો સિહની પેઠે નાશ કરે છે તથા કફવ્યાધિને શાત કરી બળ અને પુષ્ટિ આપે છે. આ પાક એક વર્ષ સેવન કરવાથી વાતાદિ રોગોનો નાશ કરે છે.

૭૭ સાલમપાક :—૩૨ તોલા પંખખી સાલમ, ૩૨ તોલા પિસ્તા, ૧૬ તોલા બદામગોળા, ૧૨૮ તોલા સાકર, ૯ તોલા ઘોળી મૂસળી, ૪ તોલા ગોખરુ, ૨ તોલા આસધ, ૨ તોલા તાલીમખાના, ૨ તોલા શતાવરી, ૨ તોલા કૌચખીજ, ૧ તોલો કેસર, ૨ તોલા રૂમીમસ્તકી, ૧ તોલો બયફળ, ૧ તોલો બવંત્રી, ૧ તોલો લવંગ, ૧ તોલો તજ, ૧ તોલો ચણકબોખા, ૧ તોલો વશલોચન, ૧ તોલો ખેદાણા, ૯ તોલા ચારોળી અને ૧ તોલો અખોડનો પાક કરી દરરોજ ૨ તોલા પ્રમાણે આપવો. ઉપર ૧૬ તોલા દૂધ પાવું. આ પાક ઉત્તમ પુષ્ટિકારક અને વીર્યવૃદ્ધિકારક છે.

૭૮ વિજયાપાક :—લાગ સારી રીતે ઘોઈ નાખી તેનો કાઢો કરી તે ૮૦ તોલા લેવો અને દૂધ ૫૦૦ તોલા લઈ તેમાં નાખી કઢવી, બહુ થયા પછી નીચે ઉતારી તેમા ખાડ ૮૦ તોલા, ચાતુર્મત, લવંગ, વ્યોષ (સૂઠ, મરી, લીડીપીપર), અક્લકરો, બયફળ, બવંત્રી, આસધ, સાટોડી, દૂધી, કૌચખીજ અને ચવક, એ પ્રત્યેકનું ચારચાર તોલા ચૂર્ણ નાખવું અને સારી પેઠે કઢવી એ સર્વનો અચલેહ જેવો બડો પાક થયા પછી સારા વાસણમા ભરી રાખવો. પછી તે રોજ બે તોલા પ્રમાણે સેવન કરવો આ પાકના સેવનથી ધાતુ પુષ્ટ થઈ પુષ્કળ વીર્ય પ્રાપ્ત થાય છે અને દુસ્તર પ્રમેહ, સર્વ પ્રકારના અતિસાર, ઉધરસ, દમ, ક્ષય, સ્ત્રીઓનો પ્રદર અને યોનિશૂળ ઇત્યાદિ સર્વ રોગોનો નાશ થઈ વીર્ય સ્તલન થાય છે. કોઈકોઈ સ્થાને ચવકને બદલે બળદાણા લેવાનો રિવાજ છે.

૭૯ વિદારીકંઠપાક :—૬૪ તોલા ઘોળા ભોયકોળા (છંદવાથી જેમાથી સફેદ દૂધ નીકળે છે) નું ચૂર્ણ લઈ ૨૫૬ તોલા ઘી અને ૧૫ ગણા દૂધમા પચન કરવું મધના જેવું લાલ થયા પછી તેમા બવંત્રી, બયફળ, લીડીપીપર, એલચીદાણા, સૂઠ, ધાણા, જીરું, અગર, કેસર, વાવડિંગ શિગોડા, ગોખરુ, શતાવરી, બલદાણા અને ચણાઠીના મૂળ એ સર્વ તોલોતોલો નાખવા અને ઠંડું થયા પછી તેમાં ૬૪ તોલા સાકર નાખવી. આ પાક રોજ ચારચાર તોલા આપવો અને તે ઉપર જૂના ચોખાનો ભાત કરીને ખાવા આપવો; તેથી કરી પુષ્કળ બળ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ જ સ્ત્રીઓના પ્રદર, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રમેહ અને બહુમૂત્રના રોગો દૂર થાય છે.

૮૦ શતાવરીપાક :—શતાવરીના મૂળનો કલક કરી લેવો અને કલકથી ચોગણુ દૂધ, દૂધના સમભાગે ગાયનું ઘી અને કલકના સમભાગે સાકર લઈ ઘી શેષ રહે ત્યાં સુધી પચન કરવું પાક તૈયાર થયા પછી રોજ તે બે તોલા પ્રમાણે સેવન કરવો; એટલે રક્તપિત્ત, અમ્લપિત્ત, ક્ષય અને શ્વાસનો નાશ થાય છે.

૮૧ શાલપાક :—દૂધ ૨૦૪૮ તોલા અને અરબુનવૃક્ષની છાલનું ચૂર્ણ ૧૧૬ તોલા, એ બે

એકત્ર કરી મંદાસિ ઉપર પકવ કરવું. પછી તેમા ૬૪ તોલા ગોળ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, લવંગ, જયફળ, નાગરમોથ, વશલોચન, ધાણુ, સૂકં, મરી, લીડીપીપર, આસંધ, હરડે અને લોહભસ્મ મિશ્ર કરી સેવન કરવું; એટલે હૃદરોગ, ક્ષય, શોષ, વાતરોગ, હિક્કા, રક્તદોષ, વીસ પ્રકારનો પ્રમેહ, શિગેવિપાક ઇત્યાદિ સર્વ રોગોનો નાશ થશે .

૮૨ સૂઠીપાક :—સૂકં ૩૨ તોલા, ગોળ ૧૨૮ તોલા અને ઘીથી યોગણુ દૂધ લઈ સર્વનો મંદાસિ ઉપર પાક કરી તે પાક ઘટ્ટ થયા પછી સેવન કરવો, એટલે મસ્તકશ્ન, અર્દિતરોગ, સૂર્યાવર્ત, હનુકંપ, મન્યાગ્તભ, ગલગ્રહ, વાતરોગ અને કક્ષાદિક અન્ય રોગનો નાશ થાય છે

૮૩ સૂઠીપાક બીજો :—૪૦૦ તોલા સારી દળદાર સૂકં લઈ ચૂર્ણ કરી યોગણુ ગાયના અથવા બકરીના દૂધમા ઢંઢી તેનો માવો કરવો પછી બમણી સાકરનો પાક કરી તેમા ચાતુર્જાત, લવંગ, કસર, લીડીપીપર, અગ્લવેતસ, શુરુ અને શાહજરાનું ચારચાર તોલા ચૂર્ણ નાખવું. આ પાક શક્તિ પ્રમાણે સેવન કરવા આપવો; એટલે શુદ્ધ, અરુચિ, સોજો, શળ, કૃમિ, નપુંસકત્વ અને અતિસારનો નાશ થાય છે

૮૪ સૂઠીપાક ત્રીજો :—૩૨ તોલા સૂકં ચૂર્ણ લઈ તે ૨૫૬ તોલા દૂધમા પચન કરી જોળો કરવો. પછી સાકર ૬૪ તોલા લઈ પાક કરી તેમા તે સૂકંનો જોળો અને લવંગ તથા ચાતુર્જાત બન્ને તોલા નાખવું. આ પાકના સેવનથી મસ્તકરોગ, પીનસ અને સગ્રહણીનો નાશ થાય છે

૮૫ શેવંતીપાક :—ઘોળી શેવંતી(શુલાળ)ના ફૂલ એક હજાર લઈ તે ૧૨૮ તોલા ઘીમા શેકવા. પછી સાકર ૨૫૬ તોલા, ચાતુર્જાત ૧૬ તોલા, કાળી દ્રાક્ષ ૨૪ તોલા, મધ ૩૨ તોલા, ગળોતું સત્ત્વ, તવખીર, ઘોળુ શુરુ, સીસાની કલાઈ અને કલાઈની લગ્ન, એ પ્રત્યેક બન્ને તોલા પ્રમાણે લઈ સર્વ ઔષધો એકત્ર કરી વાલભર લીમસેની કપૂર તેમા મેળવીને વાસણમા ભરી રાખવો. પછી તેમાથી રોજ અર્ધા તોલા પ્રમાણે પાક સેવન કરવો. પથ્ય પાળવું એના સેવનથી જીર્ણીજ્વર, રાત્રિજ્વર, મસ્તકરોગ, રક્તપ્રદર, રક્તજ્વરોગ, ક્રોધ, નેત્રરોગ અને મુખરોગનો નાશ થાય છે. (આ જ રીતે શુલાળના ફૂલનો પાક કરવાથી તેના ગુણ ઉપર પ્રમાણે થાય છે)

૮૬ શેવંતીપાક બીજો :—કાટે શેવંતી(શેવંતી શુલાળ)નાં ફૂલ એક હજાર લઈ ૧૨૮ તોલા ઘીમા તળવા. ત્યાર પછી સાકર ૨૫૬ તોલા અને તજ, તમાલપત્ર, એલચી અને નાગકેસર, એ દરેક ચારચાર તોલા, દ્રાક્ષ ૨૪ તોલા, મધ ૩૨ તોલા અને ગળોતું સત્ત્વ ૨ તોલા એ સર્વ એકત્ર કરી તેનો અવલેહ અથવા પાક કરવો અને તે એક તોલો સવારે આપવો આ શેવંતીપાક જીર્ણીજ્વર, ક્ષય, ઉધરસ, અગ્નિમાદ, પ્રમેહ, પ્રદર, રક્તવિકાગ, કુષ, અર્શ, દુઃસાધ્ય નેત્રરોગ અને મુખરોગનો નાશ કરે છે.

૮૭ બીલીપાક અથવા શ્રીફળપાક :—બીલાની ઉપરની છાલ કાઢી નાખી તે ૬૪ તોલા લઈ દૂધ ૨૦૪૮ તોલા અને ઘી ૬૪ તોલામા તે પકવ કરવું. પછી તેમા સૂકં, મરી, લીડીપીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચી અને લવંગ અધોઅધો તોલો તથા સર્વ ઔષધોની સમાન સાકર લઈ પાક તૈયાર કરી તે રોજ બે તોલા સેવન કરવો. એના સેવનથી લોહી પડે છે તે તથા રક્તપિત્ત, વાતરોગ, ક્ષય, રક્તપ્રમેહ, તન્દોષ અને ચોનિરોગ દૂર થાય છે, તુષ્ટિ અને પુષ્ટિ થઈ કામ પ્રદીપ્ત થાય છે અને ધાતુપુષ્ટિ થાય છે; તથા પીઝાકારી પથરીનો નાશ થાય છે આ પાકનું સેવન કરનારે દુગ્ધપાન અવશ્ય કરવું, તથા મધુર આહાર સેવન કરવો.

૮૮ સૂરણપાક :—છદ્રવરણીના મૂળ અથવા ફૂલ, નાગરમોથ, સૂકં, દત્તીમૂળ, હરડે, નસોતર, પટ્ટકચૂરો, વાવડિંગ, ગોખરુ, ચિત્રક અને માલકાગણી, એ દરેક બન્ને તોલા લેવું સૂરણ ૩૨ તોલા, વરધારો ૧૬ તોલા અને લિલામા ૧૬ તોલા લઈ ૨૦૪૮ તોલા પાણીમા સર્વનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરવો પછી ૨૫૮ તોલા ગોળ લઈ તે કાઢામા નાખી પુનઃ પકવ કરવો સારો પાકો થયા પછી ચિત્રાના મૂળ, નસોતર, દત્તીમૂળ તથા માલકાગણી એ પ્રત્યેક ચારચાર તોલા અને વ્યોષ (સૂકં, મરી, લીડીપીપર), એલચી, મરી તથા તજ એ પ્રત્યેકનું બાર બાર તોલા ચૂર્ણ

નાખવું. પછી નીચે ઉતારી ઠંડું થયા પછી તેમાં મધ ૧૨૮ તોલા નાખવું. આ પાકને 'ખાલુ શાલગુડ પાક' કહે છે. આ પાકના સેવનથી સર્વ પ્રકારના મૂળવ્યાધિનો ગંગ, ગોળો, ઉદરગેગ, આમવાત, સળેખમ, સઘ્રહણી, ક્ષય, પીનસરોગ, હલીમક, પાકુરોગ અને પ્રમેહનો નાશ થાય છે. આ પાક રસાયન (જરણ્યાધિ દૂર કરનાર) છે.

૯૯ સૂરણપાક બીજો :—નસોતર, માલકાગણી, દંતીમૂળ, ગોખરુ, ચિત્રાના મૂળ, સૂંઠ, પટ્કચૂરો, ઇંદ્રવરણીના મૂળ, સૂંઠ, નાગરમોથ અને હરડે, એ પ્રત્યેક ચાચ્યાર તોલા તથા લિલામા ૩૨ તોલા, વગધારો ૩૨ તોલા અને સૂરણ ૬૮ તોલા લઈ તે સર્વનો ૪૦૬૬ તોલા પાણીમાં ચતુર્થાંશ કાઢો કરી તેમાં ૫૧૨ તોલા ગોળ નાખવો અને કડછીને ચોટે ત્યાં સુધી તે પાક કરવો. પછી નીચે ઉતારી તેમાં નસોતર, માલકાગણી, સૂગણ અને ચિત્રમૂળ, એ પ્રત્યેક આઠઆઠ તોલા અને એલચી, તજ, મરી તથા નાગકેસર, એ પ્રત્યેક ૨૪ તોલા નાખવું. આ પાકના સેવનથી અજીર્ણ, ક્ષીણત્વ, પાચ પ્રકારનો ગુલ્મ, પ્રમેહ, પાકુરોગ, હલીમક અને સર્વ પ્રકારના ઉદરગેગ નાશ પામે છે આ રસાયન બુદ્ધિની પુષ્ટિ કરનારું છે અને મૂળવ્યાધિ ગેગનો નાશ કરનારું છે. આ પાકને 'ખાલુ શાલગુડ' પણ કહે છે.

૯૦ મહાભલ્લાતકપાક :—કડવો લીમડો, ઘોળી ઉપલસરી બસુદી, કડુ, ત્રાયમાણુ, હન્ડે, બહેડા, આમળા, નાગરમોથ, પિત્તપાપરો, બાવચી, ધમાસો, વજ, ખેસાર, ચદન, કાળીપાટ, સૂંઠ, પટ્કચૂરો, ભારગમૂળ, અરૂસી, કરિયાતુ, ઇંદ્રજવ, કાળી ઉપલસરી, કડવાં ઇંદ્રવરણુ, મોરવેલ, વાવડિંગ, અતિવિષ, ચિત્રકમૂળ, કાસાણું, ગળો અને નાગરમોથ, એ એકેક ભાગ અને પટાલપત્ર, હળદર, દારુહળદર, લીંડીપીપર, ગરમાળાની શિંગોતુ મગજ, સાત્તીચુ, શરસડાની છાલ, ચણોઠી, મજ્જા, કલગારી, રારના, સાટોડી, દંતીચૂળ, ખીલાની અંતગ્રહાલ, ભાગમે તથા કાટાસગિયો, એ પ્રત્યેક બબ્બે ભાગ લઈ તેના ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં અષ્ટમાશ કાઢો કરી ઉતારી લેવો. પછી ૧૦૦૦ લિલામા ફેડી ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં તેનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરી, આ કાટો અને ઉપગ્રનાં ઔષધોનો કાઢો એકત્ર કરવો અને પુનઃ અગ્નિ ઉપર મૂકી તેમાં ગોળ ૪૦૦ તોલા નાખી તેનો લેહ સિદ્ધ કરવો. તેમાં હામર લિલામાના ખી નાખવાં. પછી તેમાં સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, હરડે, બહેડા, આમળા, નાગરમોથ, વાવડિંગ, ચિત્રકમૂળ, ચદન, સિધવ, કોષ્ઠ અને અજમો, એ પ્રત્યેક ૪ તોલા, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા અને નાગકેસર, એ ચારચાર તોલા નાખી ઘીના વાસણમાં ભરી તેમાં શુદ્ધ ગધકતું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા નાખવું. આ ભક્ષાતક અવલેહ પ્રાણીઓના હિતને માટે શ્રીમહાદેવજીએ રચેલો છે. આ અવલેહ ગળોના કાઠાની સાથે સેવન કરવાથી ઘોળો કાઠ, ઉદર કાઠ, ઋક્ષજિહ્વ, પુંડરીક, ચર્મદળ વિગેટક, રક્તમંડળ કાપાલિક, ખસ, વિપાદિકા, ચાતરક્ત, ઉદાવર્ત, પાકુરોગ, બિલટી, કૃમિ, છ પ્રકારના અર્શ, શ્વાસ, ઉધરસ, તથા લગંદરનો નાશ કરે છે. આ પાકનું સેવન કરવામાં આવે ત્યાં સુધી ભોજનમાં ગરમ અને ખાટા પદાર્થ વર્જ્ય કરવા; એટલે ગમે તેવા કુષો હશે તેનો પણ નાશ કરશે જેને લિલામો સદે નહિ તેઓએ આ પાક ખાવો નહિ

૯૧ સૌભાગ્યસૂંઠીપાક :—સૂંઠ ૩૨ તોલા, ઘી ૮૦ તોલા, ગાયત્રુ દૂધ ૨૫૬ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા અને સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, તજ, એલચી તથા તમાલપત્ર, એ પ્રત્યેક ચારચાર તોલા નાખી લેહવિધિ પ્રમાણે પાક તૈયાર કરવો. આ પાકને સૂંઠી રસાયન કિંવા સૌભાગ્યસૂંઠ કહે છે આ રસાયન આમવાતનો નાશ કરી કાતિને સારી કરે છે તથા ધાતુ, બળ અને આયુષ્ય આપે છે તેમ જ વલિપલિત અને વધ્યત્વનો પણ નાશ કરે છે.

૯૨ સૌભાગ્યસૂંઠીપાક બીજો :—ઘી ૬૪ તોલા, દૂધ ૧૦૨૪ તોલા અને સાકર ૨૦૦ તોલા, એ પ્રમાણે લઈ અંદર સૂંઠનું ચૂર્ણ ૨૦૦ તોલા નાખી ગોળના પાક જેવો પાક કરવો. તેમાં ઘાણા ૧૨ તોલા, વરિયાળી ૨૦ તોલા, વાવડિંગ ૪ તોલા, જીરુ ૪ તોલા અને સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, નાગરમોથ, તમાલપત્ર, નાગકેસર તથા આરીક એલચી, એ પ્રત્યેકનું ચૂર્ણ ચારચાર તોલા નાખવું અને પચન કરવું આ પાકને નાગરખંડ કહે છે આ પાક સ્ત્રીઓને ઉત્તમ બળદાતા

છે. આ પાક તૃણ, હિલટી, તાવ, ફાલ, શેપ, ઉધસ, પ્લીહા, કૃમિ અને મદાગ્નિનાશક છે.

૯૩ સૌભાગ્યસૂઠીપાક ત્રીજો :—સૂક ૩૨ તોલા, ઘી ૮૦ તોલા, દૂધ ૫૧૨ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા તથા ચતાવરી, શુરુ, સૂક, મરી, લીડીપીપર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, અજમો, વરિયાળી, સુવા, ચવક, ચિત્રક અને નાગરમેઘ, એ પ્રત્યેકનું ચારચાર તોલા ચૂર્ણ નાખી પચન કન્થુ લેહના વેવુ ધાય એટલે મિદ્ધ ધર્મ જાણવું તેને ઘીના વાસણમાં ભરી રાખવો અને અગ્નિ તથા જગ નેઈ મેવન કરવા આપવો. સુગવડીએ તો વિશેષ કરીને સેવન કરવો. એના મેવનથી જળ, વર્ણ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ વલિપલિતનો નાશ થાય છે. આ પાક વયગ્રાપક, હૃદય અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે તથા આમવાન, મહાલગ્ન અને સ્ત્રવરોગનો નાશ કરનારો છે.

૯૪ સૌભાગ્યસૂઠીપાક ચોથો :—સૂકનું ચૂર્ણ ૬૪ તોલા લઈ તે ૧૦૨૪ તોલા બકરીના પિંડાળેલા દૂધમાં નાખી તે દૂધ ગોળો ધાય ત્યાં સુધી ઉકાળવું પછી ૪૦૦ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમાં તે સૂકનો ગોળો અને આતુર્જન, નાગરમેઘ, વશલોચન, મરી, ધાણા, શુરુ, શાહશુરુ, વરિયાળી, અક્કલકરો, સૂક, લવંગ, શતાવરી, કાળો મૂસળી, મરી, લીડીપીપર, કૌચબીજ, પટકટુ (સૂક, મરી, પીપળીનૂળ, ચિત્રક અને ચવક), જામક, જવત્રી, શિગોડા, વરધારો, નસોતર, કમળકાકડી, ત્રિકળા, બલાત્રય, વાળો, આસધ, ઘાણુ ચદન, અગર, અજગધ, ચણકબોખા, વગડાઉ તુલસીના બી, કાળો દ્રાક્ષ, અખોડ, કમળ, અજમોદ, બદામ, કોપરુ, લીમસેની કપૂર, અભ્રકભસ્મ, લોહભસ્મ, કલાઈની ભસ્મ, તામ્રભસ્મ. શિલાજિત અને સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ, એ પ્રત્યેક એકએક તોલો નાખી પાક તૈયાર કરવો. આ પાકને નાગરખંડ કહે છે આ પાક સવાન્સાજ શક્તિ પ્રમાણે સેવન કરવો. આ પાક સ્ત્રીઓને ઘણો હિતાવહ છે એના સેવન ઉપર પથ્યાપથ્યની વિશેષ સંભાળ રાખવાની જરૂર નથી એના મેવનથી ક્ષય, પાકુરોગ, ઉધરસ, દમ, મદાગ્નિ, સગ્રહણી, રક્તગુલ્મ, પ્રદર, સોમરોગ, દુગ્ધક્ષય (દૂધ ન આવતું હોય તે), મૂત્રકૃચ્છ્ર, કમળો, ગલરોગ, પિત્તરોગ, વાતરોગ અને સ્તનિકારોગનો નાશ થાય છે આ સૌભાગ્યસૂઠીપાક અશ્વિનીકુમારે નિર્માણ કરેલો છે અને તેનું સેવન કરનારને ઉત્તમ શુણ્કારી છે. સ્ત્રીઓને એના મેવનથી પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે. શિલાજિત મેળવવાથી પાકનો રંગ કાળો થાય છે અને પાક લીલો થઈ જાય છે માટે પાકમાં શિલાજિત ન મેળવવું, શિલાજિત પાણીની માથે લઈ ઉતર પાક ખાવો.

૯૫ સૌભાગ્યસૂઠીપાક પાંચમો :—૧૯૨ તોલા સૂકનું ચૂર્ણ લઈ તે ૧૯૨ તોલા ઘીમાં રોકી નાખવું પછી તાગાની અથવા લોઢાની કડાઈમાં યોગણુ દૂધ અને સમભાગે સાકર નાખી તેમાં પચન કરી પછી તેમાં જયફળ, ત્રિકળા, શુરુ, શાહશુરુ, ધાણા, વરિયાળી, એલચી, લીડી-પીપર, નાગરમેઘ, વાળો, દ્રાક્ષ, બોયકોળુ, ચદન અને ખારેક, એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા, લીલા નાળિયેરનું અંદરનું કોપરુ ૩૨ તોલા, શિલાજિત ૮ તોલા, લોહભસ્મ ૮ તોલા, સુવા ૧૬ તોલા, આગેળી ૧૬ તોલા અને નસોતર ૩૨ તોલા, એ પ્રમાણે નાખવું સર્વ ઔષ્ધોનો એક પિંડ થયા પછી તેમાં સુગંધી પદાર્થ કેસર વગેરે નાખવા, આ સૂઠીપાક મહાદેવજીએ પાર્વતીજી પ્રત્યે કહેલો હતો તથા તે જ પાક નારદે બ્રહ્માના મુખથી સાલબ્યો હતો આ પાકના સેવનથી જળ, કાતિ, સૌભાગ્ય, બુદ્ધિ, સ્મૃતિ, ઉત્તમ વાણી, સૌંદર્ય અને સુકુમારતા પ્રાપ્ત થઈ યોનિશિથિલતા દૂર થાય છે સ્ત્રીઓના સ્તન ધટ્ટ થાય અને ૮૦ પ્રકારના વાતરોગ, ૨૦ પ્રકારના કફરોગ, ૪૦ પ્રકારના પિત્તરોગ, ૮ પ્રકારના જ્વર, ૧૮ પ્રકારના મૂત્રરોગ તેમ જ નાસારોગ, નેત્રરોગ, કર્ણરોગ, મુખરોગ, મસ્તકરોગ, બગ્નિશળ, યોનિશળ અને બીજા સર્વ રોગોનો નાશ થાય છે.

૯૬ હરીતકીપાક :—હરડે ૬૪ તોલા, પાણી ૨૦૪૮ તોલા, દશમૂળ ૧૨૮ તોલા, જવ ૯૬ તોલા; અને પીપળીમૂળ, ચિત્રાના મૂળ, લારગમૂળ, શખાવળી, બળદાણા, કચોરા, સૂક, અઘેડી, નાગરમેઘ, પુષ્કરમૂળ અને ગજપીપર, એ પ્રત્યેક ચારચાર તોલાનો અષ્ટમાશ કાઢો કરી તેમાં હરડે વાટી નાખવી. પછી તેમાં ગોળ ૧૯૨ તોલા, ગાયનું ઘી ૨૦ તોલા અને જયફળ, કેસર, આતુર્જન, આમળા, અજમો, બહેડા, જવત્રી, તામ્રભસ્મ, સૂક, મરી તથા લીડીપીપર, એ પ્રત્યેકનું

બળે તોલા ચૂર્ણ નાખવું તથા પાક સિદ્ધ કરવો આ પાક છર્ણુજ્વરનો નાશ કરે છે અને તન્દ્રાળુ પુષ્ટિ, તુષ્ટિ તથા બળ આપે છે. વળી રસકોષ, મગ્ગહણી, ક્ષીણુધાતુ, અતિમાઝ, મૂળવ્યાધિ, દમ, ઉધરસ અને વાતગત ઉપર હિતકારી છે.

૯૭ હરીતકીપાક બીજો :—દશમૂળ, ગજપીપ્પ, કોચબીજ, ભારંગમૂળ, પરકચૂર, પુષ્કર-મૂળ, સૂક, પહાડમૂળ, ગળો, પીપળીમૂળ, શંખાવલી, રાગના, ચિત્રકમૂળ, અંધેડી, બળદાણા અને ધમાસો, એ પ્રત્યેક બળે પલ (૮ તોલા), જવ ૨૫૬ તોલા અને મોટી હરડે ૧૦૦ લઈ મર્દનો ૨૦૪૮ તોલા પાણીમા કાઢો કરી, તેમાની હરડે જુદી કાઢી તે કાઢો ગાળી લેવો. પછી તેમા ગોળ ૪૦૦ તોલા, તેલ ૩૨ તોલા, ઘી ૩૨ તોલા તથા લીડીપીપર ૧૬ તોલા નાખી પહેલી હરડે અંદર નાખી લેહ સિદ્ધ કરવો ઠંડો થયા પછી તેમા મધ ૧૬ તોલા નાખવું. પછી રોજ બે હરડે અવ-લેહ સાથે ખાવા આપવી, એટલે ક્ષય, સગ્રહણી, મોળે અગ્નિમાદ, સ્વરભેદ, પાનુરોગ, ઉધગ્સ, મસ્તકરોગ, હૃદરોગ, હેડકી અને વિપમજ્વરનો નાશ થઈ બુદ્ધિ, બળ અને ઉત્સાહ પ્રાપ્ત થાય છે. આ હરીતકીપાક ઉપલા દોષો દૂર કરવામા શ્રેષ્ઠ છે.

૯૮ આર્દ્રકખંડ :—આદાના બારીક કરેલા કકડા ૬૪ તોલા, ગાયત્રી ઘી ૬૪ તોલા, ગાયત્રી દૂધ ૨૫૬ તોલા, સાકર ૬૪ તોલા, પીપળીમૂળ, મરી, લીડીપીપર, સૂક, ચિત્રો, વાવડિંગ, નાગર-મોથ, નાગકેસર, તજ, એલચી. તમાલપત્ર, એ પ્રત્યેક ચારચાર તોલા લેવું અને તેનો પાકવિધિ પ્રમાણે પાક કરી, તે દરરોજ સવારે સેવન કરવો. એટલે શીતપિત્ત, ઉર્દા, કોઠ અને ઉરકાદનો નાશ થાય છે એ ઉપર લીમડો અને આમળાતુ ત્રણ માસા ચૂર્ણ ૨ માસા ગાયના દૂધ સાથે ખાવા આપવું અને દૂધભાતનું પથ્ય પાળવું, એટલે નવ દિવસમા ઉપરના સર્વ રોગો દૂર થાય છે.

૯૯ વાસાખંડ :—અરડૂસીના પાદડા ૪૦૦ તોલા લઈ તે આઠગણ પાણીમા કઢવી, ચતુર્થાંશ શેષ રહ્યા પછી તે ગાળી તથા કૃત્રા નીચોવી લઈ, તેમા હરડેનું ચૂર્ણ ૨૫૬ તોલા અને સાકર ૪૦૦ તોલા નાખી કઢવી, જડુ થયા પછી નીચે ઉતારી કડુ થયા પછી તેમા મધ ૩૨ તોલા વશોચન ૧૬ તોલા, લીડીપીપર ૮ તોલા અને ચાતુર્જાત ૪ તોલા નાખી તે રોજ બે તોલા ભક્ષણ કરવો અને તે ઉપર ખુશીમા આવે તે પદાર્થોનું ભોજન કરવું, એટલે રક્તપિત્ત, ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય, વિદ્રધિ, ઉદરરોગ, ગુદમ, તૃષા, હૃદયરોગ અને પીનસનો નાશ થાય છે. (કાષ્ઠિક જગ્યાએ વંશોચન ૮ તોલા નાખવું એવો રિવાજ છે)

૧૦૦ વાસાખંડ બીજો :—અરડૂસી, ભોરિગણી, હરડે, આમળા અને દશમૂળ, ઝિંઝરણી, એ ઔષધો લઈ એમા આઠગણ પાણી લઈ ચતુર્થાંશ કાઢો કરી રાખવો પછી તેમા સમભાગે ગોળ નાખવો, તેમ જ સૂક, મરી લીડીપીપર, બળદાણા, કાળી મૂસળી, ચાતુર્જાત, અજમો, શિગોડા, ખીલાની અદરનું મગજ, હળદર, ખેરનો ગુદર, શનાવરી, જલક્રૂણ, માયા, ચણકબોખા, અક્કલકરો, કાળું નસોતર અજગધ, જલત્રી, ફટકડી ગુદા અને ગહુલા, એ ઔષધો ગોળનો પાક થયા પછી તેમા નાખવા પછી ઘી અને મધ નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો આ પાકના સેવનથી ઉધગ્સ અને દમ દૂર થઈ બળ પ્રાપ્ત થાય છે તથા કામવૃદ્ધિ થાય છે

૧૦૧ વાસાખંડ ત્રીજો :—અરડૂસીનો ૨૫ ૧૨૮ તોલા, મધ ૬૪ તોલા, સાકર ૩૨ તોલા, લીડીપીપર ૮ તોલા અને ઘી ૮ તોલા, એનો અવલેહ સિદ્ધ કરી તે આપવો. આ અવલેહ બાળકોને હિતકર હોઈ શેષ, ક્ષય, ઉધરસ, દમ અને ઉરક્ષત રોગનો નાશ કરે છે

૧૦૨ વાસાખંડ ચોથો :—અરડૂસીના પાદડા ૪૦૦ તોલા લઈ તે આઠગણ પાણીમાં કઢવી ચતુર્થાંશ શેષ રહ્યા પછી તે ગાળી તથા કૃત્રા નીચોવી લઈ તેમા હરડેનું ચૂર્ણ ૨૫૬ તોલા, સાકર ૪૦૦ તોલા અને લીડીપીપરનું ચૂર્ણ ૮ તોલા નાખી કઢવી જડુ થયા પછી નીચે ઉતારી કડુ થયા પછી તેમા મધ ૩૨ તોલા ચાતુર્જાત (તજ, તમાલપત્ર, એલચી અને નાગકેસર) ચાર તોલા નાખી તે પાક રોજ બે તોલા આપવો, એટલે રક્તપિત્ત પિત્ત, ક્ષનક્ષય, ઉધરસ, દમ તથા ક્ષયનો વિશેષ કરી નાશ થાય છે

૧૦૩ સૂંઠીખંડ :—સૂઠ ૩૨ તોલા, ઘી ૨૨ તોલા અને દૂધ ૫૧૨ તોલા લઈ કઢવી એનો ગોળો કરવો. પછી સાકર ૨૦૦ તોલા લઈ તેનો પાક કરવો અને સૂઠ, મરી, લીડીપીપર, તજ, તમાલપત્ર તથા એલચી એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લઈ તેનું ચૂર્ણ તેમાં મેળવવું, પછી શક્તિ પ્રમાણે તે ખાવા આપવું. તે ચૂર્ણ આમવાત શમાવનાર, ધાતુપુષ્ટિ કરનાર, બળ, આયુષ્ય અને તેજને આપનાર અને વૃદ્ધાવસ્થા દૂર કરનાર છે.

૧૦૪ સૂંઠીખંડ બીજો :—સૂઠ ૪૦૦ તોલા, ઘી ૮૦ તોલા, દૂધ ૪૦૯૬ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા અને સૂઠ, મરી, લીડીપીપર, તજ, એલચી તમાલપત્ર, નાગકેસર, પીપરીમૂળ, કૃષ્ણાગરુ, જવત્રી, જયફળ પટ્ટચૂરો પાપાણુલેદ, તામ્રભસ્મ, કલાઈની ભસ્મ, સુવર્ણભાક્ષિકભસ્મ, મંદૂર, લોહ અને કાનભસ્મ, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા નાખી, મદાગ્રિ ઉપર એને લેહ સારી રીતે સિદ્ધ કરવો. આ લેહ બળ, વર્ણ અને આયુષ્ય વધારનાર છે તે વલિપલિત તથા આમત્રાતનો નાશ કરે છે અને ઉત્તમ કાંતિ બનાવે છે.

૧૦૫ હરિદ્રાખંડ :—હળદર ૩૩ તોલા, ગાયત્રી ૨૪ તોલા, દૂધ ૫૧૨ તોલા, ખાડ ૨૦૦ તોલા; ત્રિકટુ, ત્રિખત, વાવડિંગ, નસોતર, ત્રિકળા, નાગકેસર અને નાગરમોથ, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લેવું. પ્રથમ હળદર અને ઘી દૂધમાં નાખી પચવવું, પછી સાકર નાખવી, અને પછીથી બાકીના ઔષધોનું ચૂર્ણ નાખી, પાક કરી તેને ઘીમાં ભરી રાખવો તથા સાત દિવસ તે ખાવા આપવો; એટલે ખસ, વિન્દકોટક અને દાદરનો નાશ થઈ શરીરકાંતિ સુવર્ણના જેવી થાય છે.

૧૦૬ હરિદ્રાખંડ બીજો :—હળદર ૫૨ તોલા, ગાયત્રી ૨૪ તોલા, ખાડ ૧૨૮ તોલા, દૂધ ૮૦૦ તોલા, વ્યોપ (સૂઠ, મરી, લીડીપીપર), ત્રિખત (તજ, તમાલપત્ર, એલચી), નસોતર, નાગરમોથ, જીરુ, વાવડિંગ, દેવદાર અને જેઠીમધ, એ પ્રત્યેક ૪ તોલા લઈ તેનો રીત પ્રમાણે કઢાઈને ચોટિ એવો જડો પાક કરી તે ઉતારી રાખવો. આ પાક અગ્નિબળ જેઈ આપવો; જેથી કોઠ, ખરજ, વિન્દકોટક, દાદર, ૬ પ્રકારનો મૂળવ્યાધિ, ગ્લતપિત્ત, અમ્લપિત્ત, પાકુરોગ અને હલીમકરોગનો નાશ થાય છે.

૧૦૭ કામસંદીપન મોદક :—શુદ્ધ પારો, ગંધક, અભ્રકભસ્મ, જવખાર, ચિત્રો, સિંધવ, સચળ, બિડલોણુ, બગડીખાર મીઠો પટ્ટચૂરો, અજમો, અજમોદ, વાવડિંગ, તમાલપત્ર, શુદ્ધ વજનાગ, જીરુ, તજ, તાલીસપત્ર, એલચી, નાગકેસર અને લવંગ, એ પ્રત્યેક એકેક તોલા, જયફળ ૩ તોલા, ત્રિકટુ ૪ તોલા, ઘણા, જેઠીમધ અને કચૂરો (કસેર), એ ચાર ચાર તોલા; ભોયકોળું ૨૦ તોલા; દંતીમૂળ, લીડીપીપર, બળદાણા, કૌચબીજ, ગોખરુ, બિલ્વેરુ અને ઈન્દ્રજવ, એ તોલા તોલા; માકર સર્વ ચૂર્ણના સમાન અને તેટલું જ મધ લઈ એકેક તોલાના લાડુ કઢવા. આ મોદકને કામાગ્નિસંદીપન મોદક કહે છે એના મેવનથી વીર્યશુદ્ધિ થઈ, સહસ્ત્ર સ્ત્રીઓ ભોગવવાનું સામર્થ્ય આવે છે, શિથિલતા થતી નથી, વાતરોગ, પિત્તરોગ, કફરોગ, અગ્નિમાઘ, કમળો, લગદર, પાકુરોગ, પ્રમેહ, અતિસાર, કૃમિ, હૃદયરોગ, સંગ્રહણી, ઉધરસ, તાવ, શ્વાસ, ક્ષય, કફ, સળેખમ, શળ, આમ-વાત વગેરે સર્વ પ્રકારના રોગોનો નાશ થાય છે અને પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે. એ ઉપર પથ્ય પાળવું. આ મોદક બળકારક, વલિપલિત રોગનો નાશક અને રસાયન છે. આ પાક મૂળદેવે કહેલો છે.

૧૦૮ ગુહ્યમોદક (ગળોના લાડુ) :—વાળો, કાળો વાળો, તમાલપત્ર, ટોષ, આમળા, કાળી મૂસળી, એલચીદાણા, ગેલુકબીજ, દ્રાક્ષ, કેસર, નાગકેસર, કમળકદ, લીમસેની કપૂર ચદન, રતાદળી, સૂઠ, મરી, લીડીપીપર, જેઠીમધ, આસધ, શતાવરી, ગોખરુ, તાલીમખાનુ, જયફળ, ચણકબોળા, ગઠોડા, રસસિંદૂર, અભ્રકભસ્મ, કલાઈની ભસ્મ તથા લોહભસ્મ, એ સર્વ ઔષધો સમભાગે લેવા અને ગળોનું સત્ત્વ બે લાગ લેવું. પછી સાકર, ઘી અને મધ લઈ મોદક (લાડુ) સમભાગે તે સવારે સેવન કરવા, તેથી કરી ક્ષય, ગ્લતપિત્ત, પગની બળતરા, રક્તપ્રદર મૂત્રાઘાત, મૂત્ર-કૃશ્ન, વાતકુંડલિકા, પ્રમેહ અને સોમરોગ એ ગળો દૂર થાય છે.

૧૦૯ મદનવર્ધન મોદક :—ગોખરુ, તાલીમખાનુ, આસધ, શતાવરી, કાળી મૂસળી, કૌચ-

ખીજ, જેઠીમધ, લેચી (ગજેટી) અને બળદાણાનું ચૂર્ણ કરી દૂધમાં નાખી તેનો માવો કરવો અને તેને ગાયના ધીમા શેકવો, પછી તેમા ખાડ નાખી લાડુ બાધવા; ચૂર્ણથી આઠગણું દૂધ લેવું, ધી ચૂર્ણના સમાન લેવું અને બધાથી બમણી ખાડ નાખવી. આ પાક બલાબલ જોઈ આપવો એટલે ઉત્તમ પ્રકારે વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે.

૧૧૦ મદનવર્ધન મોદક ખીજો :—ગોખરુ, તાલીમખાના, આસધ, શતાવરી, કાળી મૂસળી, કૌચના ખીજ, જેઠીમધ, નાગબલા અને બળખીજ, એનું ચૂર્ણ કરી તે દૂધમા નાખી તેનો માવો કરવો તે ગાયના ધીમા શેકવો. પછી તેમા સાકર નાખી લાડુ બાધવા; ચૂર્ણથી આઠગણું દૂધ અને ધી ચૂર્ણની બરાબર નાખવું સર્વથી બમણી સાકર નાખવી. બલાબલ જોઈ એનું સેવન કરવું એટલે ઉત્તમ પ્રકારે વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે.

૧૧૧ મેથીમોદક :—ત્રિકટુ, ત્રિક્ષ્ણા, મોચ, જીરુ, શાહજીરુ, ધાણા, કાયફળ, પુષ્કરમૂળ, કાકડાશિંગી, અજમો, સિધવ, સચળ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, તાલીસપત્ર, તજ, એલચી, જ્યક્ષળ, જવત્રી, લવંગ, મોરમાસી, લીમસેની કપૂર અને ઘોણું ચંદન, આ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરવું અને તે ચૂર્ણના સમાન મેથીનું ચૂર્ણ (ધીમા શેકી) લેવું પછી બધા ઔષધોથી બમણો જૂનો ગોળ લઈ તેને લેળવી તેના લાડુ બાધી અગ્નિબળ જોઈ ખાવા આપવા. એના સેવનથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈ મેદોરોગ શ્વાસ, સ્વરભંગ અને વીસ પ્રકારના પ્રમેહનો નાશ થાય છે. આ મેથીમોદક ગહનનાથે કહેલો છે.

૧૧૨ સૂરણમોદક :—ચિત્રકમૂળ ૪ તોલા, સૂરણ ૮ તોલા, મરી ૮ માસા; લિલામા, પીપળી-મૂળ, વાવડિંગ, ત્રિક્ષ્ણા, લીંડીપીપર અને તાલીસપત્ર એ દરેક તોલો તોલો; વરધારો ૮ તોલા, કાળી મૂસળી ૪ તોલા, તજ અને એલચી એ આઠઆઠ માસા, એ સર્વને એકત્ર કરીને તેમા તે સર્વથી બમણો ગોળ નાખી તેના લાડુ કરવા આ નિત્ય ૧ તોલો ખાવાથી હરસનો નાશ થાય છે, અને એનાથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે નિત્ય સેવન કરવાથી મહાન ગુણકારી થાય છે.

૧૧૩ ચિત્રકગુડ :—ચિત્રક અને દશમૂળનો ૮૦૦ તોલા કાઢો અને ગળોનો રસ ૨૫૬ તોલા, હરડા ૨૫૬ તોલા અને ગોળ ૪૦૦ તોલા લઈ તેનો પાક થતા સુધી કઢવી, તેમા ખીજ દિવસે ૩૨ તોલા મધ અને ૨ તોલા જવખાર નાખવો આ ચિત્રકગુડ અશ્વિનીકુમારે અગ્નિવૃદ્ધિ માટે કહેલો છે. એ લક્ષણ કરી તેના ઉપર જે ખાય તે પચે છે એ દમ, ઉધરસ, કૃમિ, ક્ષય, ગોળો, ઉદરોગ, અર્શ, સર્વે કાઢ અને અડવૃદ્ધિનો નાશ કરે છે; તેમજ સળેખમનો ત્રણ દિવસમા નાશ થાય છે.

૧૧૪ માષાદિ મોદક (અડદિયા લાડુ) :—અડદની દાળનો લોટ ૨૦૦ તોલા લઈ ૧૦૨૪ તોલા દૂધમા સીજવો, અને સાકર ૪૦૦ તોલા લઈ તેનો પાક કરવો; ત્યાર પછી જ્યક્ષળ, કાકચ, તજ, જવત્રી, શુદ્ધ હિંગળોક, લોહલસમ, જેઠીમધ, નાગકેસર, લીંડીપીપર અને લવંગ એ બધાં તોલા લઈ તેનું ચૂર્ણ એમા નાખી લાડુ વાળવા, તે ખાવાથી પુષ્ટિ અને આનંદ પ્રાપ્ત થઈ આખોને તેજ આવે છે; તેમજ સર્વ પ્રકારના પ્રમેહરોગ, પાચ પ્રકારની ઉધરસ, ક્ષયરોગ અને શ્વાસરોગનો નાશ થાય છે.

૧૧૫ માષાદિ મોદક ખીજો :—અડદની દાળનું ચૂર્ણ, જવનું ચૂર્ણ, ઘઉંનું ચૂર્ણ અને ચોખાનું ચૂર્ણ સમભાગે લઈ તેનાથી અર્ધું ધી તેમા નાખી સારી રીતે શેકવું. પછી એ સર્વ ઔષધોના વજન જેટલી સાકર લઈ તેની ચાસણી તૈયાર કરીને તેમા એ શેકેલું ચૂર્ણ તથા પીપરનું ચૂર્ણ નાખીને તેના લાડુ ૪ તોલા વજનના કરવા રાત્રે એક લાડુ ખાઈ ઉપર ૧૬ તોલા દૂધ પીવું અને ખાટા, ખારા પદાર્થો વચ્ચે કરવા આ પ્રમાણે કરવાથી ધાતુપુષ્ટિ થાય છે અને ઘણી સ્ત્રીઓ ભોગવે તોપણ તેનું બળ ક્ષીણ થતું નથી.

૨—અવલેહ અથવા ચાટણુ

અવલેહ કરવાની રીત :—ઔષધોના કાઢા-ઉકાળાદિને હલાવીને સાકરના પાકના જેવો

ધન પાક કરે છે તેને રસક્રિયા કહે છે. તે રસક્રિયાના પર્યાય શબ્દ અવલેહ, લેહ વગેરે છે. તે અવલેહ સેવન કરવાનું પ્રમાણ ચાર તોલા બાણુવુ. તેમાં સાકર નાખવાની હોય તો ચૂર્ણથી ચાર-ગણી, ગોળ ચૂર્ણથી બમણો અને પાણી, દૂધ, મૂત્ર તથા ખીજ પાતળા પદાર્થ એ ચૂર્ણથી ચારગણા નાખવા; એવા અવલેહ કરવાનો સર્વ રથને નિયમ બાણુવો. અવલેહનો પાક સારો થયો છે કે નહિ તે બાણુવાની પરીક્ષા :—પાક સારો બને એટલે લેહના તાર થાય છે, પાણીમા ટીપું નાખવાથી ખૂડે છે; તે અવલેહ આગળીઓ વચ્ચે દબાવવાથી કઠિન અને ચીકણો જણાય છે અને તે પાકનાં ગંધ, ચૂર્ણ અને રસ અપૂર્વ હોય છે : એ પાક તૈયાર થયાના લક્ષણો બાણુવો. તે અવલેહના અનુપાનો દૂધ, ગરડીનો રસ, અરડૂસીનો રસ અને પંચમૂળના કાઢાનો ચૂપ ઇત્યાદિ છે. તે તે રોગનું તારતમ્ય જોઈ યોજવા.

૧ અગસ્તિ હરિતક્યવલેહ :—મોટી હરડે ૧૦૦, જવ ૨૫૬ તોલા, દશમૂળ ૮૦ તોલા; ચિત્રો, પીપળામૂળ, અઘેડી, પટ્કચૂરો, કૌચખીજ, શંખાવળી, લારગમૂળ, ગજપીપળી, બળદાણાના આડના મૂળ અને પુષ્કરમૂળ, એ પ્રત્યેક આઠ તોલાનું ચૂર્ણ કરી ૨૫૬૦ તોલા પાણીમા ન્યા સુધી પાક થાય ત્યા સુધી બાકુ પછી ગાળી લઈ કાઢામા તે બાફેલી હરડે ૧૦૦ નાખવી; તેમ જ ઘી અને તેલ એ પ્રત્યેક ૩૨ તોલા અને ગોળ ૪૦૦ તોલા નાખી પચવી, બહુ થયા પછી નીચે ઉતારી તેમા મધ ૩૨ તોલા અને લીડીપીપરનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા નાખવું. પછી તેમાથી દરરોજ બે હરડે એમાના પાક સાથે ખાવા આપવી; એટલે ક્ષય, ઉધરસ, તાવ, શ્વાસ, હેઝકી, મૂળવ્યાધિ, અરુચિ, પીનસ(સળેખમ), સગ્રહણી અને વલિપલિત રોગનો નાશ થાય છે. એના યોગથી બળ પ્રાપ્ત થઈ શરીરની ક્રાંતિ સારી થાય છે અને વૃદ્ધાવસ્થા દૂર થાય છે સર્વ રોગોનો નાશ કરવાવાળો આ અવલેહ અગસ્ત્ય ઋષિએ કહેલો છે ક્ષયરોગવાળા પુરુષે આ પાક ખાઈને ઉપર સાકર, મધ અથવા માખણનું સેવન કરવું. આ પાક ખાધા પછી દૂધ કિવા મધ અને ઘી એ સેવન કરવાથી ઉત્તમ પ્રકારની પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે

૨ અગસ્તિ હરિતક્યવલેહ ખીજો :—દશમૂળ, કૌચખીજ, શંખાવળી, પટ્કચૂરો, બળદાણાનાં મૂળ, ગજપીપર, અઘેડી, પીપળામૂળ, ચિત્રાનાં મૂળ, લારગમૂળ અને પુષ્કરમૂળ, એ પ્રત્યેક આઠ તોલા અને જવ ૨૫૬ તોલા, મોટી હરડે સો, ૨૫૬૦ તોલા પાણીમા નાખી, જવ બફાઈ નળ ત્યા સુધી ઉકાળી તે ગાળી લેવું પછી તેમા ૧૦૦ હરડે અને ગોળ ૪૦૦ તોલા, ઘી ૩૨ તોલા, તેલ ૩૨ તોલા અને લીડીપીપરનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા નાખવું અને અવલેહ સિદ્ધ કરી તે કંડો થયા પછી તેમા મધ ૧૬ તોલા નાખવું પછી તેમાથી દરરોજ બે હરડે ખાવા આપવી; એટલે વલિપલિત રોગનો નાશ થઈ ક્રાંતિ સારી થાય છે તથા આયુષ્ય અને બળની વૃદ્ધિ થાય છે; તેમ જ પાચ પ્રકારની ઉધરસ, ક્ષય, હેઝકી, વિષમજ્વર, સગ્રહણી, મૂળવ્યાધિ, હૃદરોગ, અરુચિ અને પીનસ-રોગનો નાશ થાય છે આ અવલેહ અગસ્ત્ય ઋષિએ કહેલો છે.

૩ અગસ્તિ હરિતક્યવલેહ ત્રીજો :—શંખાવલી, દશમૂળ (ખીલી, અરણી, અરલુ, ઊલી ભોરિગણી, બેડી ભોરિગણી, સાલવણુ, પીકવણુ, ગોખરુ, સિવણુ અને પાડલ), પુષ્કરમૂળ, પટ્કચૂરો, ધમાસો, કૌચના મૂળ, બળદાણાના આડના મૂળ, અઘેડી, ગજપીપર, ગજો, સૂઠ, પહાડમૂળ, ચિત્રાના મૂળ, પીપળામૂળ(ગઠાડા), લારગમૂળ અને રાસ્ના, એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા, મોટી હરડે ૧૦૦ અને જવ ૨૫૬ તોલા લઈ ૨૫૬૦ તોલા પાણીમા જવ બફાય ત્યા સુધી કાઢો કરી પછી તે ગાળી લઈ તેમા તે બાફેલી હરડે અને ૪૦૦ તોલા ગોળ નાખવો તથા લીડીપીપર ૧૬ તોલા, તલનું તેલ અને ઘી બન્નીસ બન્નીસ તોલા નાખી લેહ તૈયાર કરવો, પછી તે નીચે ઉતારી કંડુ થયા પછી તેમા ૩૨ તોલા મધ નાખવું એનું સેવન કરવાથી ઉધરસ, મૂળવ્યાધિ, સગ્રહણી, ક્ષય, જ્વર, વૃદ્ધત્વ, શ્વાસ, સળેખમ અને અરુચિનો રોગ દૂર થાય છે

૪ અમૃતલક્ષ્મીતકાવલેહ :—જે લિલામા પાણી ઉપર તરતા ન હોય એવા ૧૨૮ તોલા લિલામા લઈ કાપી ૨૦૪૮ તોલા પાણીમા નાખવા અને તેમા તેટલી જ ગજો નાખી ચતુર્થાશ પાણી

બાળી નાખી, ગાળી, તેમા સૂઠ, ગળો, બાવચી, અગણી, કડવો લીમડો, હરડો, આમળા, હળદર, રાતું નસોતર, મજીઠ, મરી. સૂઠ, લીડીપીપર, અજમો, સિંધવ, નાગરમોથ, તગ, એલચી, નાગકેસર, પિત્તપાપડો, તમાલપત્ર, વાળો, કાળો વાળો, ચદન, ગોખરુના બિયા, પટકચૂરો અને રતાદળી એ સર્વંતુ બળ્યે તોલા ચૂર્ણ કરી નાખવું. બહુ થાય ત્યાં સુધી તે અગ્નિ ઉપર મદ્રાગ્નિથી બાકવું. બક્રાયા પછી ઉતારી સમલાગે સાકરની ચાસણી મેળવી માટીના નવા વાસણમા સર્વ ધાત્રવુ આ અમૃતભક્ષિતાતક પાક પાણીની સાથે એક પલ(૪ તોલા) પ્રમાણે લેવો જેનાથી લિલામા સદન થઈ શકે તેમ ન હોય તેને આ ઔષધ આપવું નહિ આ અવલેહ સગિકાર વાતગ્નનો નાશ કરે છે, અને સર્વ પ્રકારના કોઠ, અર્શ, વિસર્પ, મડળ, કકુ, સપૂર્ણ વાતગિકાર તથા લોહીથી ઉત્પન્ન થયેલા વિકારનો નાશ કરે છે. અપથ્ય—વ્યાયામ, આતપ(તાપ), અગ્નિ. ખટાશ, માસ, દહી, સ્ત્રીસગ, તૈલાભ્યંગ અને માર્ગગમન એ વળ્યં કરવું.

૫ અમૃતભક્ષિતાતકાવલેહ બીજો :—પવનના યોગથી ઝાડ બિપગથી પડેલા લિલામા રપત તોલા લાવી છિત્તો બૂકા કરી તેમાં ખૂબ મસળવાં. પછી ઘોઈ પવનમા ચૂકવવા. સુકાયા પછી તેના કકડા કરી તેનાથી યોગણ પાણીમા ઉકાળવા ચતુર્થાંશ પાણી શેપ રહ્યા પછી ગાળી લઈ તેમા સમલાગે દૂધ નાખી પુનઃ પચન કરવું પછી તેમા સાકર ૧૨૮ તોલા નાખવી, સૂઠ, મરી, લીડી-પીપર, હરડો, બહેડા, આમળા, લીમસેની કપૂર, જટામાસી, વશલોચન, નસોતર, ખે.સાર, ગળોતું સરન, ચદન, અક્કલકરો, લીડીપીપર(બીજી વખત લેવી), ચણકબોગા, લવંગ, ઘોળા મૂસળી, કાળા મૂસળી, મોચરસ, અજમો, અજમોદ, તગર, લીડીપીપર(ત્રીજી વખત લેવી), ભોયકાળુ, જયફળ, નાગરમોથ, જવત્રી, કાયકા છુરુ, અગર, સમુદ્રશોક્ષના બિયા, મેદા અને મદામેદા (એના અભાવે શતાવરી લેવી), લોહભસ્મ, પારાની ભસ્મ, કલાઈની ભસ્મ, અબ્રકભસ્મ અને કેસર, એ તોલો તોલો નાખી પાક તૈયાર કરવો આ પાક તૈયાર કર્યે સાત દિવસ થયા પછી દરરોજ સવારમા શક્તિ પ્રમાણે સેવન કરવો. આ પાકમા અનુપાનની જરૂર નથી. ખુશીથી યથેચ્છ આહારવિહાર અને મૈથુન પણ કરવું. એના સેવનથી શરીરની ક્રાંતિ સુવર્ણ જેવી થાય છે; ઉત્તમ બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ પુરુષ વીર્યવાન થાય છે, ઇન્દ્રિયો બળવાન થઈ નીરોગી થાય છે; દાંત પુનઃ સારી સ્થિતિમા આવે છે; ઘોળા થયેલા કેશ કાળા થાય છે; શરીરે પડેલી કરચળીઓ દૂર થાય છે, નાક, કાન અને અગુલી આદિ ઇન્દ્રિયો પુનઃ સુદર થાય છે, ચાદીઓમા કીડ પડેલી હોય એવો કુદરોગી, જેવું સુકાયેલું વૃક્ષ પાણી રેડવાથી પુનઃ તાજું થાય છે તેવી રીતે પુનઃ સુસ્વરૂપ થાય છે, બૃહસ્પતિના જેવો બુદ્ધિમાન થઈ તેને વિસ્મૃતિ કદી પ્રાપ્ત થતી નથી, કલ્પના પ્રમાણે આયુષ્યવાળો થઈ તેને ઘણું વીર્ય પ્રાપ્ત થાય; અને તે સો વર્ષ સુધી સુખથી જીવે છે.

૬ કંકર્ષભૂષણાવલેહ :—ઘોળા કુગળા લઈ તેને આમળાની પેઠે સોયા વડે ટોચા કરી કાંઈકે બાક આપી, લૂગડાથી લૂછી તેને મધ નાખેલા વાસણમા નાખી મોઢું બાધી તે વાસણને અગ્નિ ચિનાના ચૂલા ઉપર ચાર મહિના ટાગી રાખી મૂકવું, પછી તેમાની એકેક કુગળી ખાતા જવી. પથ્ય :—મીઠું ભોજન. ચૌદ દિવસ ખાવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થઈ શરીર પુષ્ટ થાય છે.

૭ અરૂસીનો અવલેહ :—અરૂસીના પાદડાને કપડમટ્ટીમા વીટી અગ્નિની ભરસાડમા શેકી પછી હાથમા મસળી રસ કાઢવો. તેમા સાકર નાખી મધ જેવો પાક કરવો. પછી તેમા થોડું બહેડાતું ચૂર્ણ અને હળદરતું ચૂર્ણ નાખવું આ ચાટણ શ્વાસ, કાસ, ક્ષય અને રક્તપિત્તનાશક છે.

૮ આદિકાવલેહ :—બારીક કરેલા આદાના કકડા ૬૪ તોલા, ગોળ ૬૪ તોલા અને ઘી ૩૨ તોલા લઈ એકત્ર કરી અગ્નિ ઉપર પચન કરવા પછી ચાતુર્જાત ૪ તોલા, વ્યોષ (સૂઠ, મરી, લીડીપીપર) ૩ તોલા, ત્રિકળા ૩ તોલા તથા લવગ, બહેડા, ભારગમૂળ, અરૂસી, કરિયાતુ, પુષ્કરમૂળ, દેવદાર, આસધ, જવત્રી, જયફળ અગર, ખેરસાર તથા કાળા દ્રાક્ષ એકેક તોલો અને લોહભસ્મ ૨ તોલા તેમા નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરી તે સેવન કરવા આપવો, એટલે ઉધરસ, દમ, ક્ષય, શોષ, કફ, મદ્રાગ્નિ, ઉધરસ, હૃદરોગ, રક્તદોષ તથા અગિયાર પ્રકારના ક્ષયનો નાશ થઈ વર્ણ અને

જટરાશિની વૃદ્ધિ થાય છે; તથા બળ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ ધાતુની વૃદ્ધિ થાય છે

૯ આર્દ્રકાવલેહ ધીજે :—૧૬ તોલા આદુ છોલી સુધારી પછી થોડા ધીમા શેકી નાખવું પછી ૬૪ તોલા ગોળ અથવા સાકરનો પાક કરી તેમા આદાના કકડા નાખી, તેમા નજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, લવંગ, નાની હરડે, ભારંગમૂળ, અરડૂસી, કડવા લીમડાની છાલ, દેવદાર, આસધ, જ્યેષ્ઠ, જવંત્રી, અગર, દ્રાક્ષ, એ બધાં તોલા નાખી માટીના રીઠા વાસણમા ભરી રાખવું. એના સેવનથી કાસ, શ્વાસ, ક્ષય, મદાસિ અને હૃદરોગ એની શાંતિ થાય છે.

૧૦ કંસહરિતક્યવલેહ :—દશમૂળ ૪૦૦ તોલા લઈ તેનાથી આઠગણુ પાણી લઈ તેમા દશમૂળ નાખી, પાણી એધો ભાગ શેષ રહે ત્યાં સુધી ઉકાળવું પછી તે પાણી ગાળી લઈ તેમા ૪૦૦ તોલા ગોળ અને ૧૦૦ હરડે નાખી લેહ કરવો; તથા ત્રિકટુ, ત્રિજ્વત અને જવખાર, એ એકેક તોલો અને ૬૪ તોલા મધ નાખી સર્વ એકત્ર કાલવવું આ અવલેહ સોજો, આમનાયુ, ગુલ્મ, મેહ, કૃશત્વ, શ્વાસ, અગ્નિપિત્ત, ઉધરસ, અરુચિ, શરીરનો વિકૃત વર્ણ, તાવ, ધાતુરોગ, મૂત્રરોગ, મૂળવ્યાધિ અને પથરી, એ રોગોને દૂર કરે છે.

૧૧ આમલક્યવલેહ :—આમળા યત્રમા પીલી તેનો ગ્સ કાઢી તે ૨૦૪૮ તોલા લઈ મદાસિ ઉપર પચન કરવો પછી તેમા લીડીપીપર ૭૬ તોલા, જેઠીમધ ૮ તોલા, સુકાયેલી દ્રાક્ષ ૬૪ તોલા, આદુ ૮ તોલા, વશલોચન ૮ તોલા અને સાકર ૨૦૦ તોલા નાખી, જીરુ થયા પછી નીચે ઉતારવું. પછી તેમા ૧૨૮ તોલા મધ નાખવું. આ અવલેહ રોજ ચાર તોલા ખવડાવવો એટલે હલીમક, કમળો અને પાકુરોગનો નાશ થાય છે.

૧૨ કંટકાર્યવલેહ :—ચિત્રકમૂળ, પીપળામૂળ, સૂઠ, મરી, લીડીપીપર, નાગરમોથ, ધમાસો, પટકચૂરો, પુષ્કરમૂળ, હરડે, નગોડ, વજ, ભારંગમૂળ, ગળો, રાગના અને કાકડાશિગી, એ પ્રત્યેક તોલો તોલો તથા જીભી ભોરિગણી વાટી તેનો કલ્ક ૮૦૦ તોલા લઈ, તેમા પાણી ૪૦૯૬ તોલા નાખી ચતુર્થાંશ કાઢો કરી ગાળી લઈ તેમા સાકર ૮૦ તોલા તથા ધી ૩૨ તોલા નાખી કઢવી જીરુ થયા પછી નીચે ઉતારી ઠંડુ થયા પછી તેમા મધ ૩૨ તોલા, લીડીપીપર ૧૬ તોલા અને વશલોચન ૧૬ તોલા નાખવું. આ અવલેહનું સેવન કરવાથી ઉધરસ, હૃદરોગ, શ્વાસ અને ગુલ્મનો નાશ થાય છે.

૧૩ કંટકાર્યવલેહ ધીજે :—૪૦૦ તોલા ભોરિગણી લઈ અધકચરી કરી તેનો ૧૦૨૪ તોલા પાણીમા ચતુર્થાંશ કાઢો કરી તે ગાળી લેવો પછી તેમા ગળો, ચવક, ચિત્રક, નાગરમોથ, કાકડાશિગી, ત્રિકટુ (સૂઠ, મરી, લીડીપીપર), ધમાસો, ભારંગમૂળ, રાગના અને પટકચૂરો, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા; સાકર ૮૦ તોલા; તેલ અને ધી એ પ્રત્યેક ૩૨ તોલા નાખી, એ સઘળું પકવ કરવું. પછી નીચે ઉતારી ઠંડુ થયા પછી તેમા મધ ૩૨ તોલા વશલોચન ૧૬ તોલા અને લીડી પીપર ૧૬ તોલા નાખી માટીના વાસણમા તે અવલેહ રાખી રોજ ખાવા આપવો, એટલે ઉધરસ, જિયટી (હેકટી) અને શ્વાસનો નાશ થાય છે

૧૪ કંટકાર્યવલેહ ત્રીજે :—ભોરિગણીના પંચાગ ૪૦૦ તોલા, પાણી ૨૦૪૮ તોલા અને હરડે નંગ ૧૦૦ લઈ, એ સર્વનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરવો. પછી તેમા ગોળ ૪૦૦ તોલા નાખી, પકવ કરી, ઠંડુ થયા પછી નીચે ઉતારી, તેમા ત્રિકટુ તથા ત્રિક્ષ્ણા બાર બાર તોલા, મધ ૨૪ તોલા, વશલોચન, ખેરસાગ, ભારંગમૂળ, કાકડાશિગી, કાયફળ, પુષ્કરમૂળ તથા અરડૂસી, એ પ્રત્યેક બધાં તોલા અને ચાતુર્જન ચાર તોલા નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો એના સેવનથી વાત, પિત્ત, કફ, દ્વિદોષ અને ત્રિદોષથી થયેલો કફ, તેમજ ક્ષત અને ક્ષયથી થયેલી ઉધરસ, પીનસ, શ્વાસ, ઉરક્ષતક્ષય અને ૧૧ પ્રકારના ઉગ્ર ક્ષયરોગો દૂર થાય છે આ રસાયન ભૃગુઋષિએ કહેલું છે.

૧૫ કલ્યાણકાવલેહ :—પહાડમૂળ, ધાણા, અજમો, જીરુ, શેરણી, ચવક, ચિત્રાના મૂળ, સિંધવ, હરડે, અજમોદ, વાવડિંગ, લીડીપીપર, પીપળામૂળ, સૂઠ, મરી, ત્રિક્ષ્ણા, એલચીદાણા અને તજ તોલો તોલો લેવા, તેલ ૩૨ તોલા, નસોતર ૮ તોલા, આમળાનો રસ ૧૨૦૦ તોલા અને ગોળ

૨૦૦ તોલા લઈ, એ બધાનો જડો થાય ત્યાં સુધી પાક તૈયાર કરી, તે પાક સવારમાં સેવન કરવો; એથી ઉદરરોગનો નાશ થાય છે.

૧૬ કુટ્યાણુકાવલેહુ બીજો :—લીલા આમળાનો રસ ૩૮૪ તોલા, ગોળ ૨૦૦ તોલા, નસોતરનું ચૂર્ણ ૩૨ તોલા, તલનું તેલ ૬૪ તોલા, પંચલવણ (સિંધવ, અંચળ, ગિર્યોળુ, વડામરું મીઠું અને સમુદ્રનું મીઠું), અજમો, અજમોદ, ડોંગળી, છરુ, ત્રિફળા, પટ્ટકટુ (મૂંક, મરી, લીંડી-પીપર, ચત્રક, ચિત્રક, પીપળીમૂળ,), પડાડમૂળ, ધાણા, લીંડીપીપર અને વાર્ગાંગ, એ ઓપંદા તોલો તોલો લઈ તેનો લેહ કરવો. પછી તજ, તમાલપત્ર અને એલચીદાણાનું ચૂર્ણ નાખી તે અવલેહુ સેવન કરવો. તેના સેવનથી ત્રણ, કાઠનો રોગ, શુક્રાર્તવદોષ, ઉદર, મેદ, અગદાણી, પાડુરોગ અને મૂળવ્યાધિનો નાશ થાય છે.

૧૭ કુટ્યાણુકાવલેહુ :—કડાછાલ ૪૦૦ તોલા લઈ અધઃચરી કરી તેમાં પાણી ૧૦૨૪ તોલા નાખી એથો લાગ અવશેષ ગળે ત્યાં સુધી કાઠો કરી લૂગડાથી ગાળી તેમાં ૧૨ તોલા ગાળ નાખી ફરીથી જડું ઘટ્ટ થતા સુધી પાક કરી તેમાં રમંતી, મોચરસ, મૂંક, મરી, લીંડીપીપર, હરણ, બહેડા, આમળા, રિસામણી, ચિત્રક, કાળીપાટ, નાના (કુમળાં) બીજાંતો ગર્મ, દંડન, વજ, લિલામા, અતિવિષ, વાવડિંગ અને વાળો, એ અદાર ઓપંદાનું ચૂર્ણ ચાર ચાર તોલા નાખી કુંડું થયેથી તેમાં મધ ૧૬ તોલા નાખવું. આ અવલેહુ બકરીના દૂધમાં અથવા ડાઘમાં અગર દર્દીમાં અથવા ઘીમાં કે પાણીમાં અનાજ પચી ગયા પછી લેવો અને સાત પચ્ચ પાળવું. એથી બધી જાતના ઉરસ જલદી દૂર થાય છે અને લગદરાદિ દુષ્ટ રોગ, અતિસાર, અગ્નિ, સગદાણી, પાડુરોગ, રક્તપિત્ત, કમળો, અગ્નિપિત્ત, મોળો, ફળળાપાતું અને પ્રવાહિકા (મગ્ગો) રોગ જે અતિ-સારનો લેહ છે, તે પથ્ય દૂર થાય છે.

૧૮ કુષ્માંડકાવલેહુ :—સાકર ૧૨૮ તોલા, આમળાનો રસ ૨૫૬ તોલા અને ડાળાના કકડા બાકી તેનો રસ ૨૦૦ તોલા, ઘી ૧૨૮ તોલા, બાકેલા ડાળાના કકડા ૪૦૦ તોલા અને અગ્નુસીનો કાઠો ૫૧૨ તોલા, એ સર્વ પચન કરી જડું થયા પછી હરડે, આમળા, ભારંગમૂળ, તજ, તમાલપત્ર અને એલચી, એ પ્રત્યેક તોલો તોલો અને તાલીસપત્ર, મૂંક, ધાણા તથા મરી, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા અને લીંડીપીપર ૧૬ તોલા, તથા મધ ૩૨ તોલા નાખી પાક તૈયાર કરી રાખી મૂકવો. પછી આ પાક અગ્નિબળ જોઈ ખાતા આપવો, એટલે ઉદરસ, તાવ, હેડા, રક્તપિત્ત, હલીમક, હરોગ, અભિપિત્ત અને સળેખમનો નાશ કરે છે.

૧૯ કુષ્માંડકાવલેહુ બીજો :—જૂનું અને મોટું ડાળું લઈ તેની છાલ તથા બી કાઢી નાખી તેના કકડા કરવા તે કકડા ૪૦૦ તોલા લઈ ૧૬૦૦ તોલા પાણીમાં નાખી અધુરું પાણી બળી જાય ત્યાં સુધી ઉકાળી પછી નીચે ઉતાવળે ઠંડું થયા પછી તે કકડા કપડામાં બાધી પીલોને પાણી કાઢી નાખવું તે પાણી પુનઃ ચૂકા ઉપર મૂકવું અને ડાળાના કૃયા સુકવી ૧૨૮ તોલા ઘીમાં લાલ થાય ત્યાં સુધી શેકી, તે ઉકાળેલા પાણીમાં નાખવા અને તેમાં સાકર ૪૦૦ તોલા નાખી તેનો પાક કરવો તે પાક લેહ જેવો થાય એટલે તેમાં લીંડીપીપર, મૂંક અને છરુ એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા અને ધાણા, તમાલપત્ર, એલચી, મરી તથા તજનું ચૂર્ણ બળે તોલા અને મધ ૬૪ તોલા નાખી તેમાં ખાડ (કોઈના મતમાં મધ કરતા વધારે, કોઈના મતમાં મધ કરતા અધીક—એ પ્રમાણે છે) નાખવી અને ૧૬ તોલા દ્રાક્ષ, લવંગ અને કપૂર એકેક તોલો નાખી પછી તે પાક ઘીના વાસણમાં ભરી રાખવો આ કુષ્માંડક-રસાયન અગ્નિબળ જોઈ આપવું તે પાક રક્તપિત્ત, ક્ષતક્ષય, ઉદરસ, દમ, બેલી, તૃષા અને તાવ ઉપર આપવો આ પાક વૃષ્ય અને તારુણ્યકારક, બળ, વર્ણને આપનાર, ઉરક્ષતનું સધાન કરનારો, પૌષ્ટિક તથા સ્વરને સારો કરનારો છે આ પાક અશ્વિનીકુમારે શોધી કાઢેલો છે.

૨૦ કુષ્માંડકાવલેહુ ત્રીજો :—જૂના અને મોટા ડાળાને છોલી તેની અંદરથી બી અને છાલ કાઢી નાખી એના ધણા જ ઝીણા કકડા કરવા તે કકડા ૪૦૦ તોલા લઈ ૧૬૦૦ તોલા દૂધમાં

મદ અગ્નિ વડે હલાવી હલાવી બાફવા જાડો થવા લાગે એટલે સાકર ૨૦૦ તોલા, ગાયનુ ઘી ૧૨૮ તોલા, મધ ૬૪ તોલા, કોપરુ ૧૬ તોલા, ચારોળી ૮ તોલા અને ગોખરુ ૪ તોલા, એ સર્વ એકત્ર કરી, ચાટવા જેવું થાય એટલે નીચે ઉતારી, તેમા સુવા ૧ તોલો અને જીરુ, અજમો, ગોખરુ, તાલીમખાનું, હરડે, કાચકાનો મગજ તથા તજ, એ પ્રત્યેક બે બે તોલા અને ધાણા, લીડીપીપર, નાગરમોથ, આસઘ, શતાવરી, કાળી મૂસળી, નાગબલા, વાળો, તમાલપત્ર, પટ્કચૂરો, જ્યક્ષ્ણ, લવંગ, બારીક અને મોટી એલચી, શિંગોડા તથા પિત્તપાપડો-એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા, અને ચદન, સૂઠ, આમળા તથા નાગકેસર, એ પ્રત્યેક પાંચ પાંચ તોલા; વાળો ૨ તોલા અને મરી ૮ તોલા, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી તે નીચે ઉતાર્યા પછી નાખવા આ કુખ્માડકાવલેહ રોજ ચાગ ચાર તોલા પ્રમાણે ખવડાવવો; અથવા અગ્નિબળ જોઈ વધારે-ઓછો ખાવા આપવો આ પાકના સેવનથી રક્તપિત્ત, શીતપિત્ત, અમ્લપિત્ત, અરુચિ, અગ્નિમાઘ, દાહ, તૃષ્ણા, પ્રદર, રક્તાર્શ, પિત્તથી થતી ઊલટી, પાકુરોગ, કમળો, ઉપદંશ, વિસર્પ, જીર્ણિજ્વર અને વિપન્નજ્વરનો નાશ થાય છે આ અવલેહ અસત વૃષ્ય, પૌષ્ટિક અને બળ વધાવનારો છે; તેમ જ એના સેવનથી પંડત્વ દૂર થઈ સામર્થ્ય આવે છે આ અવલેહ માટીના ડોરા વાસણુમા ભરી રાખવો.

૨૧ કુખ્માડકાવલેહ ચોથો :—કોળાનો સ્વરસ ૪૦૦ તોલા, ગાયનુ દૂધ ૪૦૦ તોલા તથા આમળાનું ચૂર્ણ ૩૨ તોલા, એ સર્વ મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરી ગોળો થાય એટલે તેમા સાકર ૩૨ તોલા નાખી પાક તયાર કરવો, પછી એ પાકમાથી રોજ બે તોલા ખાવો આ ખડકુખ્માડકાવલેહ સેવન કરવાથી રક્તપિત્ત, અમ્લપિત્ત, દાહ, તૃષ્ણા તથા કમળાનો નાશ થાય છે.

૨૨ કુખ્માડકાવલેહ પાંચમો :—પાંચેલું કોણુ છોલી ગર્ભનું પાણી લૂગડામા ચોળીને કાઢવું. પછી સુકાવી ઘીમા શેકવું. લાલ રંગ થાય એટલે ઉતારી તેમા બદામ તળીને નાખવી દૂધનો માવો કરીને નાખવો અને જ્યક્ષ્ણ, જવંગી, લવંગ, એલચી, વશલોચન, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર અને કમળકાકડી, એ ઝીણા વાટીને નાખવા અને હલાવી એકત્ર કરવા. પછી સર્વ ઔષધોથી બમણી સાકર લઈ કોળાના પાણીમા પાક કરવો. તેમા કેસર નાખવું ચાસણી કરી સર્વ ઔષધો નાખી એકત્ર કરી રાખી મૂકવું એ નિત્ય બપોળે તોલા ખાવાથી અમ્લપિત્ત, દાહ, ભ્રમ, શોષ, ક્ષીણતા, અગ્નિમાઘ-એ રોગો દૂર થઈ પુષ્ટિ મળે છે.

૨૩ કુખ્માડકાવલેહ છઠો :—જૂના કોળાનો ગર ૨૦૦ તોલા લઈ, તે ૧૨૮ તોલા ગાયના દૂધમા લાલ થાય ત્યાં સુધી શેકવું, પછી ૫૧૨ તોલા અરડૂસીનો કાઢો લઈ તેમા ૪૦૦ તોલા સાકર નાખી પાક કરવો અને તેમાં તે નાખવું; તથા આમળા, નાગરમોથ, ભારંગમૂળ, તજ, તમાલપત્ર અને એલચી, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા અને લીડીપીપર ૧૬ તોલાનું ચૂર્ણ કરી તેમા નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો આ અવલેહ સેવન કરવાથી ઉધરસ, દમ, તાવ, હેડકી, રક્તપિત્ત, હલીમક, હૃદરોગ, અમ્લપિત્ત અને પીનસનો નાશ થાય છે

૨૪ કુખ્માડકાવલેહ સાતમો :—જૂનું અને મોટું કોણુ છોલી તેના બારીક કકડા કરવા. તે કાજમા અને પાણી વડે ધોવા પછી ૧૨૮ તોલા દૂધ લઈ તેમા તે માફવા પછી તેને ઘીમાં શેકના. સારા લાલ થયા પછી તેને ઉતારી, ૪૦૦ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમા તે કોળાના કકડા તથા લીડીપીપર, સૂઠ અને મરી આઠ આઠ તોલા, તથા જીરુ, શાહજીરુ, આમળા, તજ, એલચી-ધાણા, તમાલપત્ર, શિંગોડા, પટ્કચૂરો, પીપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, ચારોળી, કાળી મૂસળી, લવંગ, અને કલાઈની ભસ્મ, એ બપોળે તોલા નાખી સારી પેઠે ઘૂટી તે પાક અવલેહ સરખો કરવો પછી તેમા ઘી નાખી તે પાક બરાબર જોઈ સેવન કરવો, એટલે રક્તપિત્ત, જ્વર, ઉધરસ, કામીણ, તમકથાસ, ભ્રમ, ઊલટી, તૃષ્ણા, શ્વાસ, પાકુરોગ, ક્ષતક્ષય, અપસ્માર, શિરોરોગ, ચોનિશ્ણ, રક્તપ્રદર અને અગ્નિ-માઘના રોગોને દૂર કરે છે વૃદ્ધ પુરુષ તરુણના જેવો થાય છે વાઝણી સ્ત્રીઓને પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે અને નપુસકને પુરુષત્વ આવે છે આ કુખ્માડકાવલેહ સર્વ રોગોનો નાશ કરનાર છે

૨૫ કુખ્માડકાવલેહ આઠમો :—કોણુ ચીરી તેના કકડા કરી ૪૦૦ તોલા જેટલા લઈ,

પાણીમા બાફી પછી વસ્ત્રથી નીચોવી નાખવા. પછી ૧૨૮ તોલા ઘીમા તે કૂચાને શેકવા. બાદ સાકર ૬૦૦ તોલા લઈ તેનો પાક કરી તેમા તે શેકેલા કોળાને નાખવું અને તે સાથે સૂક, મરી, લીડીપીપર, ગરમાળો, છુરુ, ચિત્રો, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, ત્રિકુળા, બલાત્રય (બળવૃક્ષ, છતેલી, અતિબલા), શતાવરી, તાલિસપત્ર, મેથી, નસોતર, દંતીમૂળ, ગજપીપર, તાલીમ-ખાનું, તલ, દ્રાક્ષ ગોખરુ, નાગરમોથ, ચવક, આસધ, કાળો વાળો, ચારોળી, કૌચબીજ, પટ્કચૂરો, જેઠીમધ, વશલોચન, લીડીપીપર, પીપળીમૂળ, કમળાક્ષ, લવંગ, શીમળાની છાલ અથવા ગુદર, ભાગ, ચણકખોખા, જયફળ, જવત્રી, બોયકોળુ, સિધવ, કાળી મૂસળી અને શિંગોડા, એ સર્વ ઔષધો તોલો તોલો તથા અબ્રકલસમ ૪ તોલા નાખી પાક સિદ્ધ કરવો. ઉત્તમ પ્રકારની કોષ્ઠશુદ્ધિ કરી આ પાકનું સેવન કરવું આ પાક ધાતુવર્ધક, અગ્નિવર્ધક, અને પુષ્ટિવર્ધક છે; તથા ક્ષયરોગ, રક્તપિત્ત, પાકુરોગ, શ્વાસ, પિત્ત તથા પ્રમેહ, એ રોગનો નાશ કરે છે. એના સેવનથી અતિશય બળ પ્રાપ્ત થાય છે અને આ પાકનું સેવન કરનાર માણસ મોટો પુદ્ધિમાન થાય છે.

૨૬ કુષ્માંડકાવલેહ નવમો :—ઉપર પ્રમાણે ઘીમા શેકવા સુધીની ઉપલે જ વળને ક્રિયા કરી, પછી ૪૦૦ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમા મધ ૬૪ તોલા, ત્રિકટુ, ધાણા, છુરું તથા ચાતુર્જાત પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા નાખી લેહ કરવો. એના સેવનથી રક્તપિત્ત દૂર થઈ બલપ્રાપ્તિ થાય છે.

૨૭ કુષ્માંડકાવલેહ દશમો :—કુષ્માંડકાવલેહની પેઠે જ સૂરણ લઈ તેનો અવલેહ સિદ્ધ કરી તેનું સેવન કરવું, એટલે મૂળવ્યાધિ, મૂલવાત અને અગ્નિમાલનો નાશ થાય છે.

૨૮ કુષ્માંડકાવલેહ અગિયારમો :—જૂનું કોળું લઈ તેમાના બી કાઢી નાખી, તેના કકડા કરી તેમાથી ૪૦૦ તોલા કકડા લઈ ૧૨૮ તોલા ઘીમા શેકવા પછી તજ, તમાલપત્ર, ધાણા, સૂક, મરી, લીડીપીપર, છુરુ, એલચીદાણા, ત્રિકુળા, ચિત્રો, પીપળીમૂળ, ચવક, ગજપીપળ, શિંગોડાં, કચૂરો (કસેરુ), કાળી મૂસળી અને નાગરમોથ—એ દરેક ઔષધ ચાર ચાર તોલા; તથા ગોળ ૪૦૦ તોલા લઈ, તે સર્વ એકત્ર પચન કરવું. ઠંડું થયા પછી તેમા ૩૨ તોલા મધ નાખવું. આ પાકના સેવનથી કફ, પિત્ત, વાયુ તથા અગ્નિમાલ દૂર થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે; અશક્તને શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ તે પુષ્ટ થાય છે, ઘોડાના જેવી મૈથુન કરવાની શક્તિ મળે છે, અતિશય સ્ત્રીસગના યોગે જે પુરુષો ક્ષીણવીર્ય થયેલા છે, તેઓને ઉત્તમ પ્રકારની વીર્યપ્રાપ્તિ થાય છે; તેમજ ઉધરસ, દમ, તાવ, હેડકી, ઊલટી અને અરુચિનો નાશ થાય છે આ ગુડકુષ્માંડકાવલેહ કૃષ્ણાત્રેયે શોધેલો છે.

૨૯ કુષ્માંડકાવલેહ બારમો :—૮ મા પ્રકારમા કહેલા વળન પ્રમાણે કોળું બાફી પછી ૪૦૦ તોલા સાકર લઈ તેનો પાક કરી, તેમા તે કોળાના કકડા તથા લીડીપીપર ૮ તોલા, સૂક ૮ તોલા, છુરુ ૮ તોલા તથા તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, ધાણા અને મરી એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા નાખવા. પછી તે પાક નીચે ઉતારી ઠંડો થયા પછી તેમા મધ ૬૪ તોલા નાખી, સારી પેઠે ઘૂંટી તે પાક ઉત્તમ વાસણમા ભરી રાખવો. એ પાકના સેવનથી ઉધરસ, હેડકી, તાવ, દમ, રક્તપિત્ત અને ક્ષતક્ષય એ રોગો દૂર થઈ હૃદયમાની ચાદીઓ રુઝાઈ જાય છે અને પુદ્ધિ, સ્મૃતિ તથા બળ પ્રાપ્ત થાય છે. આ હૃદયને આહ્વાદ આપનાર રસાયન અશ્વિનીકુમારે નિર્માણ કરેલું છે.

૩૦ કુષ્માંડકાવલેહ તેરમો :—જૂનું અને મોટું કોળું લઈ, બાફી તેના બારીક કકડા કરી તે કકડા ૪૦૦ તોલા લઈ ૧૬૦૦ તોલા પાણીમા બાફવા. અર્ધું પાણી બળી ગયા પછી નીચે ઉતારી ઠંડુ થયા પછી તે કકડા વસ્ત્રમા બાધી તેમાથી પાણી નીચોવી કાઢવું તે પાણી પુનઃ ચૂલા ઉપર મૂકવું અને કોળાના કૂચા સૂકવી ૧૨૮ તોલા ઘીમા શેકી લાલ થયા પછી કોળાના ઉકાળેલા પાણીમા નાખી, તેમા સાકર ૪૦૦ તોલા નાખી તેનો પાક કરવો તે પાક લેહ જેવો થાય એટલે તેમા લીડીપીપર, સૂક, છુરું અને શાહછુરુ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા અને ધાણા, તમાલપત્ર, એલચી, મરી અને તજનું ચૂણું બબ્બે તોલા નાખવું તથા મધ ૬૪ તોલા નાખવું આ અવલેહ રોજ ચાર ચાર તોલા આપવો, એટલે રક્તપિત્ત, પિત્તજ્વર, તૃષા, દાહ, પ્રદર, કૃશતા, ઊલટી, સ્વરભેદ, હૃદરોગ, ઉધરસ, દમ તથા ક્ષય વગેરે સર્વ રોગનો નાશ કરે છે આ પાક હૃદય(વીર્યવર્ધક),

બૃહત્પાકસંગ્રહ (ધાતુવર્ધક) અને બળવર્ધક છે.

૩૧ કુષ્માંડકાવલેહ ચૌદમો:—કાળુ છોલી તેના કકડા ૪૦૦ તોલા લઈ તે પાણીમાં બાફવા. પછી વસ્ત્રમાં નાખી કોગ કરવા એ કોગ થયેલા કૃત્ત્યાઓને ૧૨૮ તોલા ઘીમાં મધના જેવા લાલ થાય ત્યાં સુધી શેષ્ટી નીચે ઉતારી પછી ૪૦૦ તોલા સાન્નેનો પાક કરી તેમાં તે શેકેલા કૃત્ત્યા નાખવા તથા લીંડીપીપર અને આદુ, એ આઠ આઠ તોલા નાખવા તથા જીરું, તજ, એલચીદાણા, તમાલપત્ર, મરી, ધાણા, એ બળ્બે તોલા નાખવા પછી પાક ઘટ્ટ થાય એટલે નીચે ઉતારી તેમાં મધ ૬૪ તોલા નાખવું (તેમાં કોઈના મતમાં મધના કરતા અર્ધાં ખાડ અને ખાંડથી અર્ધાં દ્રાક્ષ નાખવી એમ છે.) દ્રાક્ષ ૧૬ તોલા, લવંગ ૮ તોલા તથા કપૂર ૧૧ તોલા નાખવું. અગ્નિબળ જોઈ આ પાક સેવન કરવો; એટલે ગતપિત્ત, ક્ષતક્ષય, ઉધરસ, દમ બિલટી, તૃષા અને જ્વરનો નાશ થાય છે આ પાક વૃધ્ધ, તારુણ્યકારક, બળકર અને વર્ણકર છે. આ પાક અશ્વિનીકુમારે શોધેલો છે.

૩૨ કુષ્માંડકાવલેહ પંદરમો:—કાળું ચીરી તેના બારીક કકડા કરી ઘીમાં શેકવા. પછી સાકરનો પાક કરી તેમાં તે કકડા તથા મરી, લીંડીપીપર, સૂકાં, જીરું, તજ, તમાલપત્ર અને એલચીદાણાનું ચૂર્ણ નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો આ પાક બાળકને અને વૃદ્ધને હિતકારક છે આ પાક વાયુરોગ, રક્તવિકાર, અતિ સ્ત્રીસંગથી થયેલી ક્ષીણતા, મળરોગ, તૃષા, ઉધરસ, રક્તપિત્ત, શ્વાસ, મૂળવ્યાધિ અને બિલટીનો નાશ કરે છે

૩૩ કુષ્માંડકાવલેહ સોળમો:—સારું પાકેલું કાળુ લઈ, તેની ઉપરની છાલ અને અદરનાં બી કાઢી નાખી તેના કકડા કરી, તે કકડા ૪૦૦ તોલા લઈ પાણીમાં બાફવા પછી પાણી નીચેથી નાખી કૃત્ત્યાને ૬૪ તોલા ઘીમાં શેષ્ટી નાખવા પછી ૪૦૦ તોલા સાકર લઈ કાઢી રાખેલા કાળાના પાણીમાં તેનો પાક કરી તેમાં શેકેલા કકડા, સૂકાં, મરી, લીંડીપીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, ધાણા, જીરું અને નાગકેસર, એ આઠ આઠ તોલા નાખવું પાક કડો થયા પછી તેમાં ૬૪ તોલા મધ નાખવું આ પાકના સેવનથી ઉધરસ શ્વાસ, ઉરક્ષત, ગતપિત્ત, ક્ષય, બિલટી, નેત્રરોગ, તૃષા અને જ્વર, એ રોગો દૂર થઈ ગળુ સાફ થાય છે, વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે, શક્તિ આવે છે અને શરીરની કાંતિ સારી થાય છે. એ પ્રમાણે જ સૂરણપાક કરવો. તે(સૂરણપાક) મદ્દવાયુ એટલે અપાનવાયુનો રોગ, અગ્નિમાઘ અને મૂળવ્યાધિ ઉપર સારો ગુણ કરે છે.

૩૪ કેસરકાવલેહ:—ત્રિકટુ, ચાતુર્ભૂત, ત્રિક્ષ્ણા, લવગ, કૃષ્ણાગરુ, ઘોળું ચદન, તાલીમખાનુ, અક્કલકરો, બયદ્ધ, કૌયબીજ, મોચરસ, બળદાણા, આસધ, ગોખરુ, કાળી મૂસળી, વાવડિંગ, સમુદ્રશોફના બી, શુદ્ધ કરેલા ઝેરકાચલા, બઈના ફૂલ અને ચણકબોબા, એ ઔષધો સમલાગે લેવા કેસર ૨૦ લાગ, કટૂરી ૧૬ લાગ અને સાકર ૪ લાગ નાખવી મંગલસ્રમ(કલાઈની ભરમ), પારાની ભરમ, અબ્રકલસ્રમ, લોહભરમ, તાબાની ભરમ અને કાંતભરમ, એ ભરમો એકેક લાગ નાખવી. સોનાના વરખના પાન ૨૦૦ અને રૂપાના વરખના પાન ૨૦૦ નાખવા. લાગ શુદ્ધ કરી ૮ લાગ નાખવી પછી એ સર્વનો લેહના જેવો પાક કરવો આ પાક રોજ પ્રાતઃકાળે ૧ તોલો આપવો, તેથી કરી વીર્યવૃદ્ધિ થઈ સર્વ રોગોનો નાશ થાય છે સર્વ પ્રકારના વાતરોગ, દુઃસાધ્ય વાતરક્ત, અસ્થિરોગ, શિગેરોગ અને સંધિરોગનો નાશ થાય છે આ પાકના સેવનથી વૃદ્ધ પુરુષ તરુણ જેવો થઈ આરોગ્ય પામે છે અને બળ તથા કાંતિની વૃદ્ધિ થાય છે, તેમ જ સર્વ પ્રકારના વાતરોગ, દુઃસાધ્ય વાતરક્ત, અસ્થિરોગ અને સંધિરોગનો નાશ થાય છે

૩૫ કેસરકાવલેહ બીજો:—૩૨ તોલા લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ, ૧૬ તોલા કેસર અને ૧૫૩૬ તોલા ગાયનું દૂધ, એ સર્વ એકત્ર કરી, લોખડની કઢાઈમાં મદ અગ્નિ ઉપર પચન કરવું. પછી તેમાં ઘી ૧૨ તોલા અને સાકર ૪૦ તોલા નાખવી પછી નીચે ઉતારી કકુ થયા પછી તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, લવગ, પીપળીમૂળ, ચિત્રો, બયદ્ધ, બવત્રી, કાચકાનું મગજ, કૌયબીજ, શતાવરી, આસધ, ગોખરુ, શેરણી, કચોરા, અગ્લવેતસ, સૂકાં, ધાણા, વગડાઉ તુલસીના બી, વશલોચન, શિગોડા, નાગરમોઘ, મોચરસ, વરધારો, દેવદાર, શણુ, અજમો, કૃષ્ણાગરુ, કમળ અને તાલીમખાનુ, એ પ્રત્યેકનું અર્ધાંઅર્ધો તોલો ચૂર્ણ નાખવું, તેમ જ અબ્રક-

ભસ્મ, તામ્રભસ્મ, સીસાની ભસ્મ, કલાઈની ભસ્મ, લોહભસ્મ અને દૂધમા શોધન કરેલો વછનાગ, એ પ્રત્યેક ઔષધ અર્ધોઅર્ધો તોલો નાખવું આ કેસરકાવલેહ દુર્બળોને બળ આપનાર, ધાતુ-પુષ્ટિકર, શક્તિવર્ધક તથા કાતિવર્ધક છે વીર્ય, બળ અને માસ જેવું નષ્ટ થયેલું છે અને જેને મૈથુનની ઇચ્છા થતી નથી, એવા પુરુષની ધાતુની વૃદ્ધિ કરે છે. એના સેવનથી વાતક્રૂથી થનાર રોગોનો જલદીથી નાશ થાય છે.

૩૬ ખંડકાઘવલેહ :—શતાવરી, બળદાણાના વૃક્ષના મૂળ, ગજો, મુડી (કલાર), ત્રિફળા, તજ, પુષ્કરમૂળ, ભારગમૂળ, અરૂંડી, ભોરિંગણી, જિમી ભોરિંગણી અને ખેરના મૂળ, પ્રત્યેક વીસવીસ તોલા લઈ, એનો કાઢો ૨૦૪૮ તોલા પાણીમા કરી પછી તેમા સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ, સુવર્ણભસ્મ તથા લોહભસ્મ, એ ત્રણે ભસ્મો મળીને ૪૮ તોલા અને સાકર ૬૪ તોલા, એ સર્વ એકત્ર કરી તેનો લોખંડની કઢાઈમા પાક કરવો. તે પાક ગોળ જેવો થાય એટલે તેમા વશલોચન, વાવડિંગ, લીડીપીપર, સૂક, શુરુ, શાહશુરુ, કાકડીના ખી, ત્રિફળા ધાણા, મરી, લીડીપીપર અને નાગકેસર, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લઈ, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી એ પ્રથમના પાકમા નાખી એકત્ર ખરલ કરવું પછી સ્નિગ્ધ લોખંડના વાસણમા આ પાક ભરી નાખવો અને એ પાકમાથી એક તોલો પાક પ્રભાતમા ખાવા આપવો અને ઉપર દૂધ પાવું તથા જડાન્ન ભોજન કરાવવું, એટલે ગ્લત-પિત્ત, રક્તપ્રવાહ, રક્તશૂળ રક્તાતિસાર, રક્તમેહ, ભગદર, મૂળવ્યાધિ, સોજો, અમ્લપિત્ત, ક્ષય, કુષ્ઠ, ગુદ્મ, વાતરક્ત, પ્રમેહ, શીતપિત્ત, બિલટી, કૃમિ, પાકુરોગ, પ્લીહા, ઉદર, આનાહ અને મૂત્ર-કૃન્ન, એ સર્વ રોગોનો આ પાક નાશ કરે છે, તેમજ તે ચક્ષુષ્ય, પૌષ્ટિક, માગલ્ય, પ્રીતિકર, આરોગ્યપ્રદ અને પુત્રોત્પત્તિકારક હોઈ કામ, અગ્નિ અને બળને વધારનાર છે આ પાક ઉપર પૌષ્ટિક યોગક ખાવો તથા નાળિયેરનું પાણી, લાખડી, ચાકવતની ભાજી, સૂકા મૂળા, પડોળાં, વતાક, પાકેલી કેરી, ખજૂર, મીઠું દાડમ, કોળુ, કાકડી, કાલિગકુ, કારેલુ, કસુખી એ પદાર્થ; જળસ્થળના જંતુના માસ, આ સર્વ પદાર્થો ખંડકાઘવલેહ ખાનાર પુરુષે વિશેષ કરી વળ્યું કરવા.

૩૭ ચ્યવનપ્રાશાવલેહ :—કાકડાશિગી, ભોયઆમલી, ત્રિફળા, બળવૃક્ષના મૂળ, ગજો, ભોયકોળું, પટ્કચૂરો, હરણુવેલ, દશમૂળ, ચદન, નાગરમોથ, નીલકમળ, એલચીદાણા, અરૂંડી, કાળી દ્રાક્ષ, અષ્ટવર્ગ (ન મળે તો પ્રતિનિધિ લેવા) અને પોખરમૂળ, એ પ્રત્યેક ઔષધ છ છ તોલા લેવું. પછી આમળા નગ ૫૦૦ લઈ, ઉપલા સર્વ ઔષધો અને તે આમળાને ૨૦૪૮ તોલા પાણીમા નાખી ચોથો ભાગ પાણી બળતા શેષ રહે એટલે તેને ગાળીને તે આમળામાના ખી કાઢી લઈ, ચોવીસ તોલા તેલ અને ચોવીસ તોલા ઘી લઈ તેમા શેકી નાખવું પછી ગાળી લીધેલા ઉકાળાના પાણીમા તે મગજ અને ૨૦૦ તોલા સાકર નાખી સારો જડો થાય ત્યા સુધી પાક કરવો તે પાક ઠંડો થયા પછી તેમા મધ ૨૪ તોલા, વશલોચન ૧૬ તોલા, ચાતુર્જાત ૪ તોલા અને લીડીપીપર ૮ તોલા નાખી તે અવલેહ પ્રાશન કરવાના ઉપયોગમા લેવો એના સેવનથી શોષ, ક્ષીણુત્વ, મૂર્ચ્છા, શ્વાસ, બિલટી અને ઉધરસનો નાશ થાય છે અને વિષયાસક્તિ થાય છે

૩૮ ચ્યવનપ્રાશાવલેહ બીજો :—દશમૂળ, બળમૂળ, નાગરમોથ, જીવક, ઋષભક, નીલ-કમળ, સાલવણ, પીઠવણ, લીડીપીપર, કાકડાશિગી, મેદા, ભોયઆમલી, એલચીદાણા, હરણુદોડી (જીવતી), કૃષ્ણાગરુ, દ્રાક્ષ, પોખરમૂળ, ચદન, પટ્કચૂરો, સાટોડી, કાકડી, ક્ષીરકાકડી, અઘાડીનાં મૂળ, ગજો, ઘોળું કોળુ, અરૂંડી અને પીપરીમૂળ, એ ઔષધો ચારચાર તોલા; આમળાં નગ ૫૦૦ તથા પાણી ૨૦૪૮ તોલા લઈ, તેમા ઉપરના સર્વ ઔષધો તથા આમળા નાખી પાણી ચતુર્થાંશ શેષ રહે ત્યા સુધી ઉકાળો કરી પછી પાણી ગાળી લેવું તદનંતર આમળાના ઠળિયા કાઢી નાખી તે આમળા તેલ અને ઘી ૪૮ તોલા લઈ તેમા શેકી નાખવા. પછી સાકર ૨૦૦ તોલા લઈ એ બધાનો લેહ તૈયાર કરવો. પછી તેમા મધ ૨૪ તોલા, વશલોચન ૧૬ તોલા, લીડીપીપર ૮ તોલા અને ચાતુર્જાત ૪ તોલા નાખવા આ અવલેહ સેવન કરનારે એકાતવાસ કરી રહેવું અને પથ્ય ભોજન કરવું આ અવલેહનું ચ્યવનઋષિએ સેવન કરવાથી તેમની જરાવસ્થા દૂર

ચર્ષ હતી; તેમ જ એથી ઉધરસ, દમ, તાવ, શોષ, હૃદરોગ વાતરક્ત, રક્તપિત્ત, મૂત્રરોગ, વીર્યદોષ અને સ્વરભેદ દૂર થાય છે. બાળક, વૃદ્ધ, ઉરઃક્ષતક્ષયી અને કૃષ્ણને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ જ યુદ્ધિ, સ્મૃતિ, ક્રાંતિ, આરોગ્ય તથા આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે; શરીરસ્થ વાયુની ગતિ યથાયોગ્ય રહે છે, સ્ત્રીભોગ વિષે ધૃઠા થાય છે, ઇદ્રિયોને બળ પ્રાપ્ત થાય છે અને જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે

૩૮ ચ્યવનપ્રાશાવલેહ ત્રીજો :—દ્રાક્ષ, એલચીદાણા, નાગરમોથ, દશમૂળ, હરણુદોડી, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, મેદા, મહામેદા, વગડાઉ અડદ, ત્રપલક, જવક, જેડીમધ, બળદાણા, કાકડાશિ ગી. સોંચઆમલી, લોધર, લીડીપીપર, હરડે, કમળ. પોખરમૂળ, પટ્કચૂરો, ગળો, ભોયકોળુ, અરહૂસી, સાટોડી અને ચંદન, એ પ્રત્યેક ચારચાર તોલા લઈ ૨૦૪૮ તોલા પાણી લઈ તેમા નાખવા તથા આમળા નગ ૫૦૦ તે પાણીમા નાખી ઉકાળો કરવો તે પાણી ૧૨૮ તોલા શેષ ગહે એટલે ઉતારી ગાળા લેવું પછી તે આમળાના ઠળિયા કાઢી નાખી તેને ઘી અને તેલ મળી ૪૮ તોલા લઈ તેમાં ગ્રેકવા. પછી ૨૦૦ તોલા સાકર નાખી ફરી પચન કરવું. તેમા ૨૪ તોલા મધ નાખવું. વશલોચન ૧૬ તોલા, લીડીપીપર ૮ તોલા અને ચાતુર્જાત ૪ તોલા નાખી અવલેહ તૈયાર કરવો. આ અવલેહ જરૂર તથા મૃત્યુનો નાશક છે અને ઉધરસ, શ્વાસ, ઉરુસ્તલ, તાવ, ક્ષય, બિલટી હૃદરોગ, મૂત્રરોગ, તથા શુક્રદોષનો નાશ કરનાર છે.

૪૦ ચિત્રકાવલેહ :—ચિત્રાના મૂળ ૪૦૦ તોલા; પીપળીમૂળ ૪૦૦ તોલા, દશમૂળ ૨૦૦ તોલા, બળમૂળ, લાગમૂળ, પટ્ટચૂગે, પહાડમૂળ અને પોખરમૂળ, એ પ્રત્યેક વીસવીસ તોલા લઈ ૧૮૯૨ તોલા પાણીમા નાખી એથો લાગ પાણી શેષ રહે તેમ ઉકાળો કરવો પછી તેમા ૪૦૦ તોલા ગોળ નાખવો; લીંડીપીપર ૧૬ તોલા, વશલોચન ૮ તોલા; તજ, તમાલપત્ર અને એલચી-દાણા એ ચારચાર તોલા તથા મરી ૪ તોલા, એ સર્વ પદાર્થોને બારીક વાટી પાકમા નાખી સારી પેટે ઘૂટી લેહ સિદ્ધ કરવો આ અવલેહ રોજ ૪ તોલા સેવન કરવો, એટલે પ્લીહા (ગાંધ-ખરોળ), ગુદમ, મૂળવ્યાધિ, ક્ષયરોગ શેત્ય અને અમ્લપિત્તનો નાશ થાય છે આ ચિત્રકાવલેહ ભાર-દાજ નાપિએ કહેલો છે

૪૧ જાતિપચવલેહ(જવન્ત્રી અવલેહ):—જવન્ત્રી ૬૪ તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી, તેમા ગાયનુ દૂધ ૮૦૦ તોલા તથા સાકર ૨૦૦ તોલા લઈ મંદાગ્નિ ઉપર ચીકાશથી ચોટી જ્ય ત્યા સુધી પચન કવુ. ત્યાર પછી ૧૬ તોલા જવન્ત્રી લઈ તેનો કલ્ક કરી(વાટી)ને તેમા નાખવી. તેમ જ સૂંક, મરી, લીડીપીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રો, ચવક, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, લવંગ, રુમીમસ્તકી, તગર, મોચરસ, ઘોળી મૂસળી, કાળી મૂસળી, કૌયબીજ, સમુદ્રશીફના ખી, કાળા યતૂરાના ખી, અક્ષીણુ, કલાઈની ભગ્મ, તામ્રભસ્મ, અબ્જકભસ્મ, લોહભસ્મ, ગોખરુ, કૃષ્ણાગરુ, કેસર, ભીમસેની કપૂર, ચણકખોળા, વાળો, ચદન, ખુરાસાની અજમે અને કાચકા, એ ૩૪ આ અવલેહ દિનપ્રતિદિન ૧ તોલો ભક્ષણ કરવો. તેથી કરી બળ તથા વીર્ય પ્રાપ્ત થાય. આ અવલેહ શ્રીઓને આહ્વાદ આપનાર થાય છે; બુદ્ધિ, ક્રાંતિ તથા સ્મૃતિ ઉત્તમ થઈ પુરુષ ઘોડાના જેવો વેગવાન થાય છે, ધાતુવૃદ્ધિ થઈ તેને સો સ્ત્રીઓ ભોગવવાનું સામર્થ્ય આવે છે, તેમ જ વીસ પ્રકારનો પ્રમેહ, પ્રબળ શ્વાસ, કાસ, જીર્ણજ્વર, ક્ષય, અગ્નિમાઘ અને અરુચિ વગેરે સર્વ રોગોનો નાશ થાય છે આ જાતિપચવલેહ પ્રાણાયાયે નિર્માણ કરેલો છે તેમ જ તે આત્રેયાદિકોને માન્ય છે.

૪૨ જીરકાવલેહ :—જીરું ૬૭ તોલા, દૂધ ૧૦૨૪ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા અને લોઢર ૨૨ તોલા લઈ, સર્વ એકત્ર કરી મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવુ. અવલેહના જેવું બહુ થયા પછી તેમા સાકર ૧૨૮ તોલા; ચાટુર્મત, હીડીપીપર, સૂક, જીરુ, વાળો, દાડમનો છાલ, રસાબન, ધાણા, હળદર, પડવાસ, વશલોચન અને તવખીર, એ પ્રત્યેક બન્ને તોલા નાખવા આ જીરકાવલેહ ખ્રફર, હળદર, પડવાસ, વશલોચન અને તવખીર, એ પ્રત્યેક બન્ને તોલા નાખવા આ જીરકાવલેહ ખ્રફર, હળદર, પડવાસ, વશલોચન અને તવખીર, એ પ્રત્યેક બન્ને તોલા નાખવા આ જીરકાવલેહ ખ્રફર,

૪૩ જીવનકાલેહ બીજો :—૧૬ તોલા જીરુ લઈ તેનાથી યોગણા બકરીના દૂધમાં મ દાગિ

ઉપર પચન કરવું પછી તેમા મધ, સાકર અને ઘી, પ્રત્યેક ૩૨ તોલા અને અજમોદ, અતિવિષ, વાવડિંગ, હિંગ, સિધવ, કાચકાનો મગજ, ધંદ્રજવ, નાગરમોથ, હળદર, ચિત્રાના મૂળ, લીડીપીપર, જ્યક્ષ્ણ, લવંગ, પદ્મકાષ્ઠ, વાળો, લોધંગ, લોહલગ્ન, અશ્વકલસ્રમ તથા તામ્રલગ્ન તોલોતોલો નાખવી. આ છરકાવલેહ સગ્રહણી, રક્તપિત્ત, પ્રમેહ, અમ્લપિત્ત, ક્ષયરોગ, જીર્ણીજ્વર, પ્રદર, આમા-તિસાર અને સોજનો નાશ કરે છે.

૪૪ ત્રિક્ષ્ણાઘવલેહ :—ત્રિક્ષ્ણા ૩ લાગ, ત્રિકટુ ૩ લાગ, ચિત્રાનાં મૂળ ૩ લાગ, વાવડિંગ ૩ લાગ, શિલાજિત ૫ લાગ તથા રૂપાની ભસ્મ, હંગતાલભસ્મ, સુવર્ણમાક્ષિકભસ્મ અને લોહભસ્મ એકેક લાગ તથા સાકર ૮ લાગ લઈ તેનો પાક કરી, તેમા ઉપલા સર્વ ચૂર્ણ અને મધ નાખી તે પાક લોહપાત્રમા ભરી રાખવો. આ પાક રોજ ૧ તોલો સેવન કરવા આપવો અને તે ઉપર રુચિકર પદાર્થોનું ભોજન કરાવવું. કળથી, કાવળા વગેરે પદાર્થ વર્જ્ય કરવા. આ અવલેહના મેવનથી પાકુરોગ, વિષમજ્વર, ક્ષય, કોઠ, અજીર્ણ, પ્રમેહ, શ્વાસ, સોજો, અરુચિ, અપરમાર, કમળો અને મૂળવ્યાધિનો નાશ થાય છે.

૪૫ દાડિમાવલેહ :—દાડિમાનો રસ ૬૪ તોલા લઈ તેને ચારગણા પાણીમા ઉકાળી ચોથો ભાગ રહે ત્યારે ઉતારી તેમા સાકર ૬૪ તોલા અને સૂઠ, પીપળીમૂળ, લીડીપીપર, ધાણુ. અજમો, જવંત્રી, મરી, જીરું, વંશલોચન, લાગ, લીમડાના પાદડા, મજ્જા, કડાની જાલ, શીમળાની જાલ, અરજી, અતિવિષ, કાળીપાટ અને લવંગ, એ દરેક ચારચાર તોલા અને ઘી તથા મધ એ ૬૪ તોલા નાખી લેહ તૈયાર કરવો. આ જ્વરાતિસારનો નાશકર્તા છે.

૪૬ દ્રાક્ષાવલેહ :—કાળી દ્રાક્ષ દૂધમા વાટી ઘીમા તળવી પછી સાકરના પાકમા નાખી તેમા જ્યક્ષ્ણ, જવંત્રી, લવંગ, એલચી, વંશલોચન, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર અને કમળકાકડીનું ચૂર્ણ નાખી રાખવું. આ નિત્ય બે તોલા આપવાથી અમ્લપિત્ત, રક્તપિત્ત, ક્ષય, પાકુ, કમળો અને અશક્તિ એ રોગ દૂર થાય છે.

૪૭ ખંડપિપ્પલ્યવલેહ :—લીડીપીપરનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા, સાકર ૬૪ તોલા, શતાવરી ૩૨ તોલા, આમળાનો રસ ૬૪ તોલા અને દૂધ ૨૫૬ તોલા; એ સર્વનો પાક કરી જગ પાતળો થાય ત્યારે તેમા તજ, એલચી, તમાલપત્ર, હરડે, જીરું, ધાણુ, નાગરમોથ, આમળા તથા વંશલોચન, એ પ્રત્યેકનું તોલોતોલો ચૂર્ણ અને શાહજીરું, સૂઠ, નાગકેસર, જ્યક્ષ્ણ, મરી તથા ભીમ-સેની કપૂર, એ સર્વ અર્ધોઅર્ધો તોલો નાખી તેમા ૧૨ તોલા મધ નાખી, આ પાક ઘીથી નીવડેલા વાસણુમા ભરી રાખવો. તેમાથી સવારે બલાબલ જોઈ ખાવા આપવો. તે પાક અમ્લપિત્ત, મલબધ, અરુચિ, બિલટી, તૃષા, દાહ, શૂળ અને હૃદરોગનો નાશ કરે છે. આ રસાયન હૃદયને હિતાવહ છે.

૪૮ ખંડપિપ્પલ્યવલેહ બીજો :—લીડીપીપર ૬૪ તોલા, દૂધ ૫૧૨ તોલા અને ઘી ૩૨ તોલા, એ ત્રણે પદાર્થો એકઠા કરી કઢાઈમા ઉકાળી જંકુ થયા પછી તેમા લવંગ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, સૂઠ, મરી, પીપળીમૂળ, ઘોણુ ચ દન, જેઠીમધ, વાળો તથા જવંત્રી, એ પદાર્થો તોલોતોલો તથા મધ ૩૨ તોલા નાખી લેહ તૈયાર કરવો. આ પાકના સેવનથી અગ્નિમાઘ અને કૃશત્વ વગેરેનો નાશ થાય છે. આ પાક બળકર અને સ્ત્રી, વૃદ્ધ તથા તરુણને વીર્યવર્ધક છે; તેમજ વિપુલ બળ આપનાર, દીપન અને પાચન એવો હોઈ ઉધરસ, દમ, પ્રમેહ, ક્ષય, અતિતૃષા, કમળો, પાકુરોગ, ખસ, પ્લીહા, જીર્ણીજ્વર, વાતરોગ, કફરોગ અને રક્તરોગનો નાશ કરે છે.

૪૯ ખંડપિપ્પલ્યવલેહ ત્રીજો :—લીડીપીપર ૧૬ તોલા, ઘી ૨૪ તોલા, ખાડ ૬૪ તોલા, શતાવરી ૩૨ તોલા, આમળાનો રસ ૬૪ તોલા, દૂધ ૩૨૦ તોલા, એ સમગ્ર ઉકાળવું. જંકુ થયા પછી તેમા તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગરમોથ, ધાણુ, સૂઠ, જટામાસી, જીરું, શાહજીરું, હરડે અને આમળા, એ પ્રત્યેક બાર બાર તોલા, મરી અને ખેરસાર, એ છ છ તોલા નાખી લેહ સિદ્ધ કરવો. આ પાક રોજ ત્રિક્ષ્ણા અને મધમા યથાશક્તિ સેવન કરવો; એટલે શૂળ, અરુચિ, હૃદરોગ, બિલટી અને અમ્લપિત્તનો નાશ થાય છે. આ ખંડપિપ્પલ્યવલેહ અગ્નિદીપક અને હિતાવહ છે.

૫૦ પિપ્પલ્યાઘવલેહ :—૬૪ તોલા લીડીપીપરનું ચૂર્ણ લઈ તે ૨૦૪૮ તોલા દૂધમા

પૃષ્ઠ ભારંગી હરીતક્યવલેહબીજે. —ભારગમૂળ અને ધન્યમૂળ ૮૦૦-૪૦૦ તોલા અને પાણી ૨૦૪૮ તોલા લઈ એનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરવો. પછી તેમા મોટી હરડે ૧૦૦ તોલા નાખી પચન કરવી. પછી તેમા ૪૦૦ તોલા ઉત્તમ જૂનો ગોળ નાખવો. જાડુ થાય એટલે નીચે ઉતારી કડું થયા પછી તેમા મધ ૧૬ તોલા ત્રિકુળા ૩૨ તોલા, સૂકા, મરી, લીડીપીપર, એલચી, નાગકેસર અને તમાલપત્ર, એ ચાચાર તોલા નાખવા એના સેવનથી દમ, ઉધરસ, શોષ, હેઝકી, એકાતરિયો

તાવ અને તીવ્ર પીનસ(સળેખમ)નો નાશ થાય છે. આ રસાયન અગ્નિનીકુમારે ધંત્રને કહેલું છે

૫૫ લક્ષ્મીવિલાસાવલેહ :—જવત્રી, લવગ, એલચી, અંકોલની જાલ, મરી, નખલા, હરડે, નસોતર, સૂઠ, શતાવરી, કેસર, ચંદન, ખુરસાની અજમો, કચૂરો(કસેર), શિગોડા, તજ, મોરમાસી અને કરતૂરી, એ પ્રત્યેક તોલો તોલો લઈ, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી તેમાં તૃતીયાશ સુગંધીદાગ અત્તર મેળવવું ૨૦ તોલા શુદ્ધ કરેલી લાગ નાખવી જે માસા લઘુ તૈલ નાખવું. પછી સાકર, ગુલાબના ફૂલ અને ગુલાબનું પાણી નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો આ અવલેહ વૃધ, બળકર અને અગ્નિદીપક છે.

૫૬ વ્યાધીહરીતક્યવલેહ :—ભોરિગણીના ૫ યાગ ૪૦૦ તોલા, પાણી ૨૦૪૮ તોલા અને મોટી હરડે ૧૦૦ લઈ સર્વનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરવો. પછી તે ગાળી લઈ તેમાં ગોળ ૪૦૦ તોલા નાખી પુનઃ કઢવી, નીચે ઉતારી ઠંડુ થયા પછી તેમાં ત્રિકટુ ૧૨ તોલા, મધ ૨૪ તોલા અને ચાતુર્જાત ૪ તોલા, એ પ્રમાણે ચૂર્ણ કરી નાખવું આગ્રણજાળ જેમ આ અવલેહનું સેવન કરવું; એટલે વાત, પિત્ત, કફ, દ્વિદોષ અને ત્રિદોષથી ઉત્પન્ન થયેલી ઉધરસ, ક્ષત, કાસ, પીનસ, શ્વાસ, ઉરક્ષત અને ૧૧ પ્રકારના ક્ષયનો નાશ થાય છે આ રસાયન ભૃગુઋષિએ કહેલું છે

૫૭ સૂક્યવલેહ :—સૂઠ ૩૨ તોલા, ગોળ ૬૪ તોલા, ઘી ૩૨ તોલા, દૂધ ૨૫૬ તોલા અને જાયફળ, લવગ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, સૂઠ, મરી, લીડીપીપર અને ચિત્રો, એ તોલો તોલો લઈ માટીના વાસણમાં મદાગ્નિ ઉપર લેહ સિદ્ધ કરવો તે પાક ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ ૩૨ તોલા નાખવું. આ પાક બાળક અને વૃદ્ધને પણ આપવો. આ પાક વીર્યવર્ધક, વાજકરણ, સુદ્ધિ, કાંતિ અને બળને આપનાર હોઈ સૂર્ય જેમ અધકારનો નાશ કરે છે તેમ તે પ્રમેહનો નાશ કરે છે

૫૮ શ્લેષ્માતક્યવલેહ —પાકેલા ગૂદામાના બિયા કાઢી નાખી, તેને તડકામાં સૂકવી, તેનું ચૂર્ણ કરી તે ૬૪ તોલા લેવું તેટલીજ સાકર લેવી તેમજ તાલીમખાનું, ગોખરુ, કાળી મૂસળી, શતાવરી, કૌયબીજ, આસધ, ઘોળા ભોયકોળાનું ચૂર્ણ, ત્રિકટુ, ત્રિસુગંધ, જાયફળ, લવગ, કેસર, જવત્રી, સમુદ્રશોફના ખી અને ખુરસાની અજમો તોલો તોલો અને કરતૂરી ૩ માસા લેવી પછી સર્વનો પાક કરી તે પાક મધ અને ઘીની સાથે સવારે અને સાંજે શક્તિ પ્રમાણે એક અથવા બે તોલા સેવન કરવા આપવો. તેના ઉપર ખોરાક દૂધ અને ઘી સહિત આપવો. તેલવાળા અને ખાટા પદાર્થો ખાવામાં વર્જ્ય કરવા. પાન ખાવા આપવું. ઠંડુ પાણી પાવું. આ પ્રમાણે એક મહિના સુધી આ પાકનું સેવન કરવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે, પાંડવ દૂર થાય છે; બળ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે, વૃદ્ધ માણસ જુવાન જેવો થાય છે; તેમજ પ્રમેહ, રક્તપિત્ત, ક્ષય છર્ણુજ્વર, અરુચિ અને બિલટીનો નાશ થાય છે

૫૯ પુનર્નવાવલેહ :—પુનર્નવા(સાટોડી), ગજો અને દશમૂળ, એ સર્વ મળી ૩૨ તોલા લઈ, ૫૧૨ તોલા પાણીમાં ઉકાળી તેનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરવો પછી તેમાં આદાનો રસ ૧૨૮ તોલા અને ગોળ ૪૦૦ તોલા નાખી પચન કરવું પછી તેમાં સૂઠ, મરી, લીડીપીપર, તમાલપત્ર, એલચી, તજ અને ચવક, એ પ્રત્યેક એક એક તોલો લઈ ચૂર્ણ કરી નાખવું પછી તે અવલેહ નીચે ઉતારી ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ ૧૬ તોલા નાખવું, આ પાકના સેવનથી સોજો, શળ, ઉધરસ, દમ અને અરુચિનો નાશ થઈ બળ, કાંતિ અને અગ્નિની વૃદ્ધિ થાય છે.

૩—મુરબ્બા

૧ બિજેરાંનો મુરબ્બો :—સાકરનો પાક કરી તેમાં કેસર વગેરે મસાલો નાખી તેમાં બિજેરુ ચીરી તેની ચીરીઓ નાખત્રી, એટલે મુરબ્બો થાય પિત્ત ઉપર આ મુરબ્બો ઘણો પ્રશસ્ત છે બિડી(મુગલી બેદાણાના ફળો)નો પણ આજ પ્રમાણે મુરબ્બો થાય છે એ પણ પિત્ત ઉપર ઘણો ઉપયોગી છે.

૨ ચંદનના લાકડાંનો મુરબ્બો :—ચંદનના લીલા કોમળ લાકડાના બારીક કકડા કરી તેને

અજમાશ બગડીખાર અને પાણી નાખી ચાર પહોર સુધી બાફવાથી સારી રીતે બફાર્થ મુદુ થાય છે પછી ખાડની ચાસણી કરી તેમાં નાખવી આ પ્રમાણે શેલડી બદામ, આદુ વગેરે ન બફાતા પદાર્થો પણ આ ખાર વડે બફાર્થ બન્ય છે; બાફતી વેળાએ પાણી બળી જવા દેવું નહિ અને વિશેષ નાખવાની જરૂર પડે તો ખારમિશ્રિત કરી ગરમ પાણી રેડવું.*

૩ લીંબુનો મુરખ્ખો :—કાગદી (ઝીણી છાત્રવાળા) લીંબુ ૧૦૦, દૂધ ચાર શેર અને પાણી એક શેર, એ પ્રમાણે લઈ પહેલા લીંબુ છાંટી પાણી અને દૂધ એકત્ર કરી તેમાં બધા લીંબુ બે દિવસ સુધી નાખી રાખવા, પછી જરા સૂકવી પુનઃ તેની છાલ કાઢી નાખવી. એટલું કરી પછી શેર લીંબુએ ત્રણ શેર ખાડ એ પ્રમાણે લઈ, ખાડની સારી ચાસણી કરી, તેમાં લીંબુને છિદ્રો પાડીને નાખવા આ પાક ઠંડો થયા પછી સારી બરણીમાં ભરી ઉપર કપડાથી મોઢું બાધી ત્રણ મહિના પર્યંત બધ કરી રાખી, પછી લીંબુ ભક્ષણ કરવા. આ મુરખ્ખો પિત્ત ઉપર અત્યંત હિતકારક છે.

૪ આમળાંનો મુરખ્ખો :—એક શેર સાગ મોટા આમળા લઈ તેને સોયથી ટોચી દાખી ગખવા. તેની અંદરનું પાણી નીકળી બન્ય એટલે તેને ફટકડીના પાણીમાં મધ્યમ રીતે બાફી નાખી શેર ખાડનો પાક કરી તેમાં આમળા કાઈકે સીજવવા તથા પચન થયા પછી તેમાંથી આમળા કાઢી લઈ બીજી ચાર શેર ખાડનો પાક કરી મેલ કાઢી તે પાક સિદ્ધ થાય એટલે તેમાં આમળા નાખવા અને કેસર અર્ધો તોલો નાખવું; એટલે મુરખ્ખો થયો આ મુરખ્ખો પિત્તશામક અને પૌષ્ટિક છે

૫ કેરીનો મુરખ્ખો :—કેરીઓ સારી બેરેષો લીલી લઈ, તેને છોલી નાખી દાખી રાખવી. પાણી નીકળી બન્ય એટલે કિચિત્ બાફવી અને પછી આમળાની પેટે જ મુરખ્ખો કરવો

૬ ગુલકંદ :—બીચી જાતના ગુલાબના ફૂલ લઈ તેની પાખડીઓ ચૂટી લેવી ફૂલથી સોળગણી સાકર લઈ બરણીમાં પાંખડીના અને સાકરના ઉપરાઉપરી થર કરવા અને તેનું મોઢું બાધી રાખી ૮ દિવસ ગરમીમાં રાખી મૂકવાથી ગુલકંદ તૈયાર થાય છે આ ગુલકંદ પિત્ત અને દાહ ઉપર પ્રશસ્ત છે.

૭ મધુપકવ હરીતકી (હરડેનો મુરખ્ખો) :—સારી પાકી લીલી હરડે વીસ તોલા લઈ તે ૧૨૮ તોલા ગોમૂતમાં પચન કરવી પછી કાચ, દૂધ અને જાશ, એ પ્રત્યેક ૧૨૮ તોલા લઈ તેમાં જુદી જુદી પચન કરવી પછી અંદરના ઠીલા કાઢી નાખવા પછી સૂક, મરી, પીપર, અજમેા, ઇંદ્રજવ, નાગરમોથ, વાળો, દાડમની છાલ, અન્નવેતસ, ધાવડીના ફૂલ, જીરુ, શાહજીરુ, પીપર, જટામાસી, મોચરસ, બીલાનું મગજ, સંચળ, સિંધાલૂણ, પાષાણુભેદ, જાંબુ અને કેરીની ગોટલીનું મગજ, અતિવિષ, કાળાપાટ, લવગ અને બન્યફળ, એ સર્વ મળી હરડેનો ચતુર્થાંશ લેવો, કોડાનું મગજ, મહૂરભસ્મ અને લોહભસ્મ એ દશાંશ લેવી, તથા તમામ ચૂર્ણોથી અડધી સાકર લેવી પછી એ સર્વે ચૂર્ણ અને સાકરને મેળવી ઉપલી હરડેમાં ભરી સૂતરથી સારું વેજન કરવું પછી એક વાસણમાં ઘાસ નાખી તે ઉપર થોડા પાણીનો છટકાવ કરી તેમાં તે હરડે ઘાલી મદાગિ ઉપર એક પહોર સુધી સીજવવી. પછી નીચે ઉતારી ઠંડું થયા પછી તે હરડે મધમાં રાખી મૂકવી એના સેવનથી સગ્રહણી, પ્રમેહ, શ્વાસ, પાકુ અને આમત્રાતનો નાશ થઈ અગ્નિ વધે છે, ધાતુવૃદ્ધિ થાય છે અને પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે.

૮ મધુપકવ હરીતકી બીજ :—દશમૂળ, લીંડીપીપર, ચિત્રો, કોહુ, બહેડા, કાયફળ, મરી, પીપળામૂળ, રક્તરોહીડો, દત્તીમૂળ, દ્રાક્ષ, જીરુ, હળદર, દારુહળદર, આમળા, વાવડિંગ, અઘેડી, કાકડાશિંગી, દેવદાર, સાટોડી, ધાણા, લવગ, ગરમાળાની શિંગોની અંદરનું મગજ, ગોખરુ, વરધારો, કાચકાનું મગજ, પુષ્કરમૂળ અને પુરાસાની અજમેા, એ પ્રત્યેક ચારચાર તોલા તથા ૨૫૬ તોલા હરડે લઈ ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં સારી સીજવવી * પછી તે ગુરુ-ઉપદેશ પ્રમાણે મધમાં ૩

* એક તપેલામાં બગડીખારવાળું પાણી ભરી તેના ઉપર ચંદનના ટુકડાથી ભેંલી ચાળણી રાખી ઉપર ઢાકવું અગ્નિ બહુ જ ધીરે રાખવો

* હરડે જ્યારે નરમ થાય ત્યારે કાઢી લઈ તેમાંથી ઠીલા કાઢી નાખવા તથા ક્વાથને ગાળી ફરી હરડે નાખી અગ્નિ પર પકાવવો જ્યારે જડો પાક થાય ત્યારે ઉતારી ઠંડો થયેથી મધ મેળવવું

દિવસ રાખવી. ફરી બહાર કાઢી ખીજ પાચ દિવસ મધમા રાખવી. પછી બહાર કાઢી વળી ખીજ ૧૦ દિવસ મધમા રાખવી. પછી બહાર કાઢી ટ્રી કરી ઘીના વાસણમાં મધ નાખી તેમાં નાખવી. પછી તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચી નાગગદેસર અને લીંડીપીપરનું ડર તોલા ચૂર્ણ અને પૂર્વોક્ત ઔષ્ધોનું ચૂર્ણ નાખવું આ ચોગ માળુમોના હિત માટે ધનવંતરિ મહાગનં કહેવો છે. આ પાકના લક્ષણથી સર્વ પ્રકારના રોગોનો નાશ થાય છે શ્વાસ, ઉધ્વસ, ક્ષય, ઊલટી, મૂર્ચા, ભ્રમ, મદ, તૃષા, અરુચિ, અગ્નિમાદ્ર, યદૃત, બગેળ, પથરી, અંકુરિ, વિપમન્ય, મૂત્રદૃઢ, પ્રમેહ, દારુણ વાતગત, વાતરોગ, બદ્ધગુદોદર, રક્તપિત મ્કપિત, વિચરિંકા, ટાઢ, મૂત્રન્યાધિ, અપંગ્માર, પાડુરોગ અને કમળો વગેરે રોગો દૂર થાય છે.

૯ મધુપદ્મ હરીતકી ત્રીણ :—ગાયના છાણનો ગ્મ કાઢી તેમાં ૧૦૦ નાણ મેટી હરે દોલાયત્રથી સારી નરમ થતાં મુધી સીજવની, પછી તે કાઢી તેને ચોપથી ત્રીણાત્રીણા છિત્રો પાડવા ત્યાર પછી એક ઘીના રીઠા વાસણમાં ૪૦૦ તોલા મધ નાખી, તેમાં તે હરે નાખી મખવી અને ઉપરાઉપરી મધ નાખતા રહેવું જ્યાં મુધી તે મધનું પાણી ન થતા જેમનું તેમ રહે, ત્યાં સુધી વારવાર તેમાં મધ નાખવું. એ પ્રયોગથી તે હરેની તૂંગશ અથ ત્યાર પછી તેમાં મુદ, મરી, લીંડીપીપર, લવગ અને વશસોચન, એ દરેક તોલાતોલાનું ચૂર્ણ નાખવું. આ મધુપદ્મ હરીતકી બળકર અને વર્ણકાંક છે. દરરોજ પ્રાત કાળે એકએક ખાવી; એટલે દુષ્ટવાત, સંઘડણી, આમાશ, દુષ્ટરક્ત, જીર્ણવર, સળેખમ, વ્રણ, વિઝેટ-(કેડા), વાતશય અને શળયુક્ત સંઘડણીનો નાશ થાય છે.

૧૦ આદાનો મુરખ્ખો :—આદાની છાલ કાઢી નાખી કકડા કરી તેને પાણીમાં બાકવા. અકધા બક્ષ્યા બાદ ઉતારી લઈ આદાના વજનથી ત્રણગણી સાકરની ચાસણી કરી તેમાં આદુ, ટેસર તથા ઇલાયચી નાખી રાખી મૂકવું. માત્રા તોલા ૧ મ દામિ મટાડવા તથા રુચિ ઉત્પન્ન કરવા સારુ.

૧૧ કોળાનો મુરખ્ખો :—ભૂરુ કાળું લાવી તેની છાલ કાઢી નાખી અદરનો ગર તથા ખી કાઢી નાખી, પછી એકેક લારના પતીકા પાડી, પાણીમાં બાકવા જરા પોચા થયેથી કપડામાં નાખી પાણી કાઢી નાખવું પછી ત્રણગણી સાકર લઈ ચાસણી કરી તેમાં નાખવા અને કેચ તથા ઇલાયચી નાખવી માથાના રોગ, ભ્રમ, ચકરી, ઉન્માદ ને અનિદ્રામાં અપાય માત્રા રાત્રી ૫ તોલા.

૧૨ ખીલાંનો મુરખ્ખો :—કૃણા ખીલાંને ઉપલી છાલ કાઢી નાખી પાણીમાં નાખી જગ બાકવા, પછી કપડાથી પાણી કાઢી નાખી, ત્રણગણી સાકરની ચાસણીમાં નાખવા. આ મુરખ્ખો મગડો તથા લોહીવાળા આડામાં ઉપયોગી છે માત્રા તોલા ૧ થી ૨

૪—શરખત

૧ ગુલાબનું શરખત :—ગુલાબજળ અથવા ગુલાબની કળીઓનો નલિકાયત્રથી અર્ક કાઢી લઈ તેમાં સાકર નાખી જડો પાક કરવો. આ શરખત સુત્રાસિત હોઈ શરીરમાં બિનરેલી ગરમીનો નાશ કરે છે તે કંકુ છે તથા ઉનાળાના દિવસોમાં સેવન કરવા જેવું છે

૨ આમલીનું શરખત :—આમલી સારી રવજ બશેર લઈ એક પથ્થરના વાસણમાં ચાર શેર પાણી નાખી ચાર પહોર લીજવી રાખવી અને હાથ વડે ખૂબ મસળી પાણીનો અને તેનો એકરસ કરીને પાણી માટીના વાસણમાં ગાળી લેવું પછી તે પાણીને કલાઈવાળા વાસણમાં નાખી બિરો આવે ત્યાં સુધી ઉકાળી તેમાં ખાડ નાખી ત્રણનારી ચાસણી કરી તૈયાર થયા પછી બરણીમાં ભરી રાખવું આ શરખતનું બે થી પાચ તોલા પર્યંત સેવન કરવું. પિત્તપ્રકૃતિના માણસને સાજે સૂતી વેળાએ આપવાથી શૌચ સાફ થશે આ શરખતમાં ખીજને એવો ગુણ છે કે, ઉનાળામાં સવારે એનું સેવન કરવાથી લૂપ લાગવાની ધારતી રહેતી નથી. જેને બધોકાષનો સંશય રહેતો હોય તેને આ શરખત ઘણું ગુણકારી છે એના સેવનથી આડો હમેશા સાફ આવે છે

૩ પાકેલાં કોઠાનું શરખત :—આમલીના શરખતની પેઠે જ આ શરખત પણ બનાવવું. આ

શરખત શરીરમા ગરમી ઉપર ઘણુ જ ઉપયોગી છે સિવાય પિત્તશામક અને રુચિકર પણ છે

૪ આદાનું શરખત :—આદાનો રસ કાઢી તેમા અડધુ પાણી મેળવવુ પછી તેમા સાકર નાખી ઘાટો રસ થાય ત્યા સુધી ઉકાળવુ તેમા કેસર, ઇલાયચી, જયફળ, જવ ત્રી અને લવિંગ, તે બધી વસ્તુ એકેકબાગ અગર-સના પ્રમાણમા મેળવવી અને મજબૂત બૂચવાળી શીશીમા ભરી રાખવુ માત્રા ૨૦ તોલા. પિત્ત, રક્તપિત્ત, શ્વાસ ખાસી મદાગ્નિ ને અરુચિમા આપી શકાય

૫ દાડમનું શરખત :—પાંદેલા દાડમ નગ ૨૦ ના દાણા કાઢી તેમાથી રસ કાઢવો તે રસમા આદું નાખી રસ ઘાટો થાય ત્યાં ઉતારી નેમા કેસર તથા ઇલાયચીનુ ચૂર્ણ મેળવી શીશીમા ભરી રાખવુ માત્રા ૨૦ તોલા રુચિય તથા પિત્તશામક હોવાથી ખીજી દવાઓ સાથે થોજી શકાય તથા ઊનાળામાં શરખત તરીકે પીવાથી ગરમીની શાંતિ થાય.

૬ દાક્ષનું શરખત :—ગિયા કાઢી નાખેલી દાક્ષ તોલા ૫ તેને બિન્નેગ અગર લીજુના રસમા વાટવી તેમા દાડમનો રસ ૨૦ તોલા નાખવો પછી તેને ગાળી લઈ તેમા સચળ, એલચી, મરી, છરં, નજ, અજમે પ્રમાણસર નાખી મધ તોલા ૫ મેળવવુ માત્રા ૨ તોલા મદાગ્નિ તથા અરુચિ માટે

૭ લીંબુનું શરખત :—મોટા સાગ લીંબુ (લીંબુ નગ ૨૦) લાવી તેનો રસ કાઢી તેમાં સાકર શેર નાખી તેને ઉકાળી ઘાટુ થયા બાદ ગળીને શીશી ભરી લેવી માત્રા ૧ થી ૨ તોલા અરુચિ, મદાગ્નિ, મોળ આવવી, ઊલટી, પિત્તનુ માથુ દુખવુ, બૂખ લગાડે, ખોગક પર રુચિ ઉત્પન્ન કરે.

૫-સિરકા

૧ આદાનો સિરકા :—આદાનો રસ ૯ તોલા કાઢી તેમા તેટલુ જ પાણી નાખવુ પછી ૨૦ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમા કેસર, એલચી, જયફળ, જવ ત્રી અને લવંગ તોલોતોલો નાખી ભરી રાખવા. આ સિરકા શ્વાસ, ઉધરસ, અગ્નિમાઘ, અરુચિ ઇત્યાદિ ઉપર પ્રશસ્ત છે

૨ દાડમનો સિરકા :—૨૦ દાડમ સારા પાંદેલા અને રસદાર લઈ, તેનો રસ કાઢી કલાઈ-વાળા વાસણમા ઉકાળવો અને અંદર સાકર એક શેર નાખવી મધ જેવુ જલુ થાય એટલે તેમા અર્ધો તોલો કેસર અને એક તોલો એલચીનો ભૂકો નાખી શીશીમા ભરી રાખવો. આ સિરકા પિત્ત અને ઉધરસ ઉપર ઘણો પ્રશસ્ત છે. લીંબુનો સિરકા પણ આ પ્રમાણે જ કરવો.

૩ નાળિયેરનો સિરકા :—૫૦ કુમળા નાળિયેરનું પાણી લઈ કલાઈમા નાખવુ અને મધમા-ગ્નિથી મધ જેવુ જલુ થાય ત્યા સુધી ઉકાળી તેમા કેસર અર્ધો તોલો અને લવંગનુ ચૂર્ણ એક તોલો નાખી નીચે ઉતારી લેવુ. આ સિરકા સારી રીતે રક્તવૃદ્ધિ કરનાર છે અને ખીન્ન ઔષધોના અનુ-પાનો સાથે સેવન કરવાથી ઉપયોગી થઈ પડે છે અને પુષ્ટિ કરે છે.

૬-યાકૂતી

અર્ધો શેર લાંગ કપડામા બાધી તેને સારી પેઠે ઘોઈ તેની પોટલી બાધી ચાર શેર દૂધમા નાખવી અને તે દૂધ સારી પેઠે ઉકાળવું. તે ઉકાળેલા દૂધમા ખટાશ નાખી દહી કરી વલોવી, માખણ કાઢી ઘી બનાવવું પછી તે ઘીમા બદામ અર્ધો શેર, પિસ્તા અર્ધો શેર, માવો અર્ધો શેર, દાક્ષ અર્ધો શેર તથા ચારોળી અર્ધો શેર વગેરે મેળવી ત્રણ શેર ખાડોનો પાક કરી તેમા નાખવો; તેમ જ જયફળ, જવ ત્રી, એલચી, સમુદ્રશોફના ખી, અફીણુ, કેસર, રમીમસ્તકી, ચણકબોળા, અછલકરો, સૂક, મરી, લીડીપીપર અને પીપળીમૂળ, એ સર્વ એકેક તોલો તથા સાલમ, સફેદ મૂસળી, કાળી મૂસળી, આસધ, શતાવરી, કૌયખીજ ગોખરુ અને તાલીમખાનુ એ બધે તોલા, એ સર્વ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી સારી પેઠે મસળી લાગના ઘીની અંદર નાખવુ પછી એ સર્વ પદાર્થોને એકત્ર કરી બરણી ભરી રાખવી આ યાકૂતી અવલેહ જેવી બનાવવી એના સેવનથી વીર્યસ્તંભન તથા વીર્યવૃદ્ધિ ઉત્તમ થાય છે એના અંગે માદક શક્તિ વિશેષ છે એના ઉપર અર્ધો શેર કુંદ પીવુ. જેને કેફની ટેવ નથી તેણે એનુ સેવન કરવુ નહિ કરવુ તો ઘણુ થોડું. ઉતાર લીંબુ, લાત અને છાશ

૭-અશ્વરોગ-પરિજ્ઞાન

૧-શિરોવ્યથા

ઘોડાનું માથું સૂજે અને તે નીચે માથું ઘાલે છે, ત્યારે તેને વ્યથા થયેલી છે, એમ જાણવું.
ઉપચાર:—ખોરડીની છાલ, પીપળાની છાલ, અ કોલની છાલ અને એરંડાના મૂળ, એ સર્વ જાણસો સમલાગે લઈ, પાણીમાં વાટી ઘોડાના મસ્તક ઉપર લેપ કરવો. ફરવું, તડકો અને ખીછ દરેક ત્રાસદાયક ક્રિયાથી તેને દૂર રાખવો.

૨-મુખરોગ

મોઢું સૂજે છે, લાળ પડે છે, ઘાસ ખાતો નથી, એ મુખરોગ થવાનાં લક્ષણો છે. મુખ-વાતાદિ સર્વ વાતવિકારો ઉપર ઉપચાર:—જવખાર, સરસવ, રાઈ, સુવા, હળદર તથા સિંધવ એ બધી જાણસો સમલાગે લઈ, આમલીના કચૂકાની ખેળમાં ખરલ કરી લેપ કરી કપડાથી બાંધવું.

૩-નાકના પડમાંથી લોહીનું વહેવું

ઉપચાર:—(૧) કાવળીના મૂળ દૂધમાં ઘસી નાકમાં મૂકવા. (૨) શરદી થઈ નાક અને મોઢામાંથી પાણી વહેતું હોય અને વારંવાર સૂંઘતો હોય તો:—હરડે, કાળીછરી, હળદર, સૂક, મરી, લીડીપીપર અને ગોળ, એ બધી જાણસો એકત્ર ખાડી અજમાશે એકથી બે તોલા પર્યંત સવાર-સાજ બે વાર એમ ૭ દિવસ સુધી ખવરાવવું.

૪-નેત્રરોગ

ઉપચાર:—(૧) ફૂલ અથવા પડળ હોય તો:—ખેત્રણ દિવસના બાળકની વિષ્ટા આજવી. (૨) માછલાનું અને બકરીનું પિત્ત મધમાં ખરલ કરી સાત દિવસ અંજન કરવું (૩) આંખ રાતી થાય છે, પાણી વહે છે અને સૂજે છે તે ઉપર:—સિંધવ, સચળ અને કાચલવણ, એ સર્વ જાણસો સમલાગે લઈ કાજીમાં ખગલ કરી અંજન કરવું (૪) આંખો લીલી રાતી થઈ હોય તો:—ગોળ, કપૂર, પારો અને ગોરાચન, એ સર્વ જાણસો સમલાગે મધમાં ખરલ કરી અંજન કરવું (૫) આંખો રુચ્છ થવા માટે:—સાજખાર પોણા માસો, આખાહળદર દોઢ માસો, ભેસાગૂગળ(શુદ્ધ) પા માસો, ભેસના શિંગડાની રાખ પા માસો અને માણસની ખોપરીની રાખ પા માસો, એ સર્વનું એકત્ર ચૂર્ણ કરી જૂના ગોળમાં ખવરાવવાથી ખીજ પણુ રોગ (વાત-શૂળ, મૂત્રરોગ) દૂર થાય છે (૬) લીડીપીપર સૂક અને પારો, એ જાણસો સમલાગે લઈ મધમાં ખરલ કરી અંજન કરવું

૫-જવર (તાવ) સન્નિપાત

ઉપચાર:—અજમો પા માસો, લસણ પા માસો, હિંગ પા માસો તથા નગોડના પાદડાં પોણા માસો, એ સર્વનું ચૂર્ણ સવાર-સાજ ઘીમાં ખવરાવવું અને શેક કરવો આગંતુક જવર ઉપર:—ભાગરાના નવ પાદડા અને કડવા લીમડાના સુકાયેલા નવ પાદડા લઈ તેમાં ૩ શેર પાણી નાખી એક ગેર કાઢો બાકી રહે એટલે તે ત્રણ દિવસ પાવો. લંઘન (દાણા ખાતો ન હોય તે) જવર ઉપર:—જવ ત્રી, લવગ, ક કોલ અને જેઠીમધ, એ જાણસો સમલાગે લઈ ચૂર્ણ કરી

* તાવ કયા પ્રકારનો છે, એ જાળખવું બહુ કઠિન છે ઘણું તપેલું, ગ્લાનિ, ખાવા ઉપર ઇચ્છા ન હોવી ઇત્યાદિ પ્રકારોમાં કમીનસ્તી પ્રમાણ ચલનવલનાદિ વ્યવહારે ઉપસ્થી જોઈ તાવની સાધારણ અજ-માયગણે બાધવામાં આવે, પરંતુ તે ખાતરી રાખવા લાયક નહિ. હવે જેના આધારે આ માહિતી આપેલી છે, તે પુસ્તકમાં વિશેષ માહિતી ન હોવાથી અને તેનો અમને અનુભવ ન હોવાથી આના કરતા વધારે વિસ્તારથી સમજ આપવામાં આવી નથી

એક તોલો ચૂર્ણ મધમા ખવરાવવું સંતાપ(મુખમાં દુર્ગંધ, બન્ને કાન ગરમ, કપાળ ઉપર ગાંઠ, એ લક્ષણોએ યુક્ત) જ્યાર ઉપર:—કેળનાં મૂળ, કેવડાના પાંદડા, ઉંમરાની છાલ, આમળાં, ધાણા અને ભોયકાળું, એ સર્વ સમભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી ૧ તોલો મધમા ખવરાવવું. મન્મથ(મૂત્રમાં ધાતુનું જવું, મૂત્ર પીળું થવું અને પિંચોટી બંધ થવી એવા) જ્યાર ઉપર:—(૧) શીમળાની રાખ અને રાળનો લોટ પાચ શેર દૂધમા બાફી ત્રણ દિવસ ખવરાવવું. એથી ૯ પ્રકારનો તાવ જગે (૨) ગજો, ધાણા, કરિયાતું, સૂક અને ખારેક, એ પ્રત્યેક ત્રણ ત્રણ માસા અને એલચીદાણા ૧ માસો, એ પ્રમાણે ચૂર્ણ કરી મધમા આપવું (૩) લીમડાના પાંદડા, હરડે, આમળાના મૂળની છાલ તથા લસણ, એ સર્વ જણસોનું સમભાગે ચૂર્ણ કરી એક તોલો ઘીમા ખવરાવવું.

૬-ઉર્ધ્વ સંબંધી રોગ

કૂલાનો ભાગ બળવો, પેટમાં ગુડગુડ શબ્દ થવો, પરાણે શૌચ આવવું, ઉપરાઉપરી શ્વાસ કાઢવા, આળસ આવવી અને મુકાતા જવું, એ લક્ષણોએ યુક્ત રોગ ઉપર ૨૧ દિવસ સુધી ઘી અને તેલ એકત્ર કરી શરીરે મર્દન કરવું મંદાગ્નિ ઉપર:—હરડે, ચિત્રો, જીભી ભોરિગણીના મૂળ, શુરુ, વજ, ભોયલીમડો, ભોયઆવળ, રીગણીના મૂળ, સિંધવ, સચળ, વાવડિંગ, હળદર, નગોડ, અજમો, સૂક, પીપળામૂળ, લીડીપીપર, કરિયાતું અને માંગરો, એ સર્વ જણસો સમભાગે લઈ ગોળ સાથે ૧ તોલો ચૂર્ણ આપવું મોઢામાંથી પીળું પાણી વહેતું હોય અને પરસેવો આવતો હોય તે ઉપર:—આસઘ પા તોલો અને લીડીપીપર પા તોલો ગાયના દૂધમા ખવરાવવા વતુશૂળ:—શ્વાસ, ધાયલ થવા જેવું, કૃષ્ણ મરડવી, એ લક્ષણો હોય તો—પિત્તપાપડો ૪૫ માસા, ચોર અજમો ૨૫ માસા, હિંગ ૧૫ માસો અને બિજોરાની છાલ ૨૫ માસા, એ બધા ઔષધો એકત્ર કરી ઘીમાં આપવા. શ્રમવિભ્રમશૂળ (મંદ ચરવું, ભ્રમના જેવું વર્તન, લાળ વહેવી, એ લક્ષણો થાય તે) ઉપર ઉપચાર:—ઘીમા તલનું તેલ મેળવી ગરમ પાણીમા નાખી તેમા ગોળ, હળદર, સૂક અને હરડે, એ જણસો સમભાગે લઈ તેનું ૮ તોલા ચૂર્ણ નાખી આપવું શરીર ઊંચું નીચું કરવું, પગનો સંક્રોચ કરવો તથા પેટ ફૂલવું એ લક્ષણો હોય તો —હિંગ પોણો તોલો, લસણ ૨૫ તોલા, સિંધવ ૧૫ તોલો અને ગોળ ૧૫ તોલો, એ સર્વ ઔષધો મેળવી, ખાટા દહીંમા ખવરાવવાં. કૃમિગૂળ:—વજ નવ માસા અને પિત્તપાપડો ૪૫ માસા મેળવી ખવરાવવો. દારુણ શૂળ:—ભોય ઉપર પડવું, ફૂદવું અને વ્યથિત જણાવું એ લક્ષણો હોય તો વજ ૯ માસા, પાષાણ ભેદ ૪૫ માસા અને દંતીમૂળ ૪૫ માસા, એ ઔષધો કાજમા વાટી આપવા અષ્ટાદશ પ્રકારના શૂળ ઉપર:—સિંધવ, કાયલવણ, સચળ, ગધખીડ, મીઠું, મરી, અજમો, લીડીપીપર, હરડે, બહેડાં, આમળાં, પીળા પડોળા, કોષ્ઠ, વજ, બાવળનો ગુદ, ભારગી, હિંગ, હિંગણા (ધગોરિયા)ની છાલ, પિત્તપાપડો, ઇન્જવ, કાટાસરિયાના બિયા, આસોદ, રીગણીના મૂળ, નગોડ અને ખુરાસાની અજમો, એ બધા ઔષધો સમભાગે લઈ, તેનું ચૂર્ણ બે તોલા ઘીમા અથવા ગોળમા ૭ દિવસ ખવરાવવું. પેટ ચઢવું —વખતોવખત શરીર જમીન ઉપર નાખવું, તમ થવું એ લક્ષણો થતા હોય તો—અધેડાનાં અને કાગના મૂળ તથા ખાખરાના બી, એ ઔષધો પ્રત્યેક ૪૫ માસા અને હિંગ ૩ માસા લઈ સદેશનાં પાંદડાના રસમા ખવરાવવું ખડસશૂળ:—પેટ ચઢવું, ડોલવું અને મળમૂત્રનો પ્રતિપદ થવો એ લક્ષણો હોય તો—શીમળાની છાલ અને દંતીમૂળ દોઢ તોલો તલના તેલમા ઘસી આપવા ઉદકશૂળ (પાણી પીધા પછી ફૂદે છે અને હરાપરા થાય છે તે) ઉપર:—સૂક, લીડીપીપર અને વજ, એ ઔષધો પ્રત્યેક ૪૫ માસા, ગળપીપર અને સિંધવ પ્રત્યેક ૨૫ માસા અને હિંગ ૧૫ માસો એ સર્વ ઔષધો ઘીમા ખરલ કરી ખવરાવવા દાંત કચડવા, જમીન ચાટવી, કરડવું, એ લક્ષણો હોય તો:—ત્રિકટુ ૯ માસા, વાવડિંગ ૯ માસા અને અજમો ૧ માસો, એ બધાનું ચૂર્ણ કરી ઘીમા ખવરાવવું લાદની સાથે કીડા પડે છે તે ઉપર:—હિંગણાની છાલ ત્રણ માસા અને પિત્તપાપડો ૯ માસા એ ગોળમા ખવરાવવું સંઘ્રહણી ઉપર:—

(લાદ પાતળી થવી અને ઉપરાઉપરી હગવુ) — (૧) નાના ખીલા, લીલા દાઝમના દાણા અને ધાવડીના ફૂલ, એ જાણુસો સમભાગે લઈ ૧૥ તોલો ચૂર્ણ દહીંમા સાત દિવસ આપવુ (૨) હરડે, આરબ-ળીની છાલ, મેથી અને જીરુ, એ સર્વ જાણુસો સમભાગે લઈ, ૧૥ તોલો ચૂર્ણ દહીંમા ૩ દિવસ ખવરાવવુ (૩) હરડે, આરબળીની છાલ અને મેથી, એ સમભાગે લઈ દહીંમા ૧૥ તોલો ચૂર્ણ ખવરાવવુ. ઉપચાર :—ઘોડાની આખોમાથી પાણી વહેવુ, પગ અને ગળુ સૂજવું, દાંત ચોટી જવા, ખાવાનુ છોડવુ ઇત્યાદિ લક્ષણો હોય તો—સરગવાના મૂળ, રાફડાની માટી, આમલીના અને નગોડનાં પાદડા, એ સર્વ સમભાગે વાટી મરતકે લેપ કરવો અને અરણીના પાદડા ૧ તોલો જૂના ગોળમાં ત્રણ દિવસ ખવરાવવા.

૭—અગ્નિમાદ

ઉપચાર :—ઘોડો દાણો અને ઘાસ ખાતો ન હોય તો રીગણીના મૂળ, ઊભી ભોરિંગણીના મૂળ, લીમડાના પાદડા, હરડે, સૂક, કરિયાતુ, વાવડિંગ, અજમોદ, નગોડ, અશ્વિણના પાદડા, એ ઔષધો પ્રત્યેક દોઢ માસો અને અજમો પોણો માસો, એ સર્વ ઔષધોનુ ચૂર્ણ કરી જૂના ગોળમા સાત દિવસ ખવરાવવું.

૮—પાદ(પગ)ના રોગ

ઉપચાર :—પગે ચઢાવલી થઈ હોય તો છીપ અને કોડી બાળી તેની રાખ સમભાગે મધમા ખરલ કરી ચોપડવી. પગે ગાંઠ થાય છે તે ઉપર :—અર્ધી ગાંઠ કાપી તેમાનુ પરુ કાઢવું. પછી જવખાર અને સાજખાર સમભાગે લઈ આમલીની ખેળમા લેપ કરવો અને સિંધવ, લસણ, સૂક અને વાવડિંગ એ પ્રત્યેક ત્રણ ત્રણ માસો અને અજમો ૧ માસો, એમનુ ચૂર્ણ કરી જૂના ગોળ સાથે પાવું.

૯—અંડશોફ(અંડ સૂજવા)

સૂક, ઊભી ભોરિંગણી, એરડાના મૂળની છાલ, સરગવાની છાલ, રીગણી, મરી, ઉખરાની છાલ અને વજ, એ સર્વ ઔષધો સમભાગે લઈ, ૧૥ તોલો ચૂર્ણ ઘીમા આપવુ અને અંદાલનાં પાદડા ઉકાળી અંડ ઉપર તેનો શેક કરવો, તેમજ ઉપલુ ચૂર્ણ ઘીમા ખરલ કરી તે ઉપર થોડુ ચોળવું.

૧૦—મૂત્રરોગ

મૂત્ર ઉપરાઉપર થતું હોય તો :—દ્રાક્ષ અને કાકડીના બિયાનુ બારીક ચૂર્ણ કરી મધમા ઇંદ્રિય ઉપર લેપ કરવો મૂત્રશૂળ :—ભોય ઉપર પગ ઠોકવા, કુક્ષિ ઉપર મોઢું લાવવુ, એ લક્ષણો હોય તો લીંડીપીપર અને ગજપીપર મેળવી ૧ તોલો ચૂર્ણ કરી ગોળમા આપવું. મૂત્ર સાથે વીર્ય જતું હોય તો :—નાગરવેલીનો કદ, કેળનો કદ, ભોયકોળુ અને છીકણી ૧૥ માસો મેળવી તે ચૂર્ણ દૂધમા આપવું.

૧૧—પ્રણાદિ રોગ

હાડી :—(હાડ ઉપર ગોળા જેવો સોજો થાય છે તે) ઉપર ઉપચાર :—પ્રથમ ફસ ખોલી લોહી કાઢવુ પછી કડવા લીમડાની સળાઓ એકત્ર બાધી દેવતા ઉપર ગરમ કરી તે વડે શેકવુ. અને લીમડાના પાદડા, નવસાર, સિંધવ, એ સમભાગે લઈ લીમડાના રસમાં ખરલ કરી લેપ કરવો તથા ઉપર કપડું બાધી રાખવુ માંસ સડયું હોય અને પીળું પાણી નીકળતું હોય તો તે ઉપર :—લોહચુર અને હરડે તેલમા ખરલ કરી લેપ કરવો અને તે ઉપર એરડાના પાદડા બાધી ઇંટથી શેક કરવો, તેમજ લસણ, નગોડ અને સિંધવ દરેક સાડાચાર માસો અને અજમો ૧ માસો, એ ઔષધોનુ ચૂર્ણ ગોળ સાથે ૭ દિવસ ખવરાવવુ. ખાંડક, જખમ અને વાળા ઉપર :—બકરીની લીંડીઓ, સિંધવ અને મીઠાનુ સમભાગે ચૂર્ણ કરી, પાણીમા કિંવા મધમા

લેપ કરવો. શરીર ઉપર ગાંઠો થઈ તે વહેવા લાગતી હોય તો :—ધુવાસ અને વજ એ સમભાગે લઈ મધમાં ખરલ કરી લેપ કરવો, અને સિધવ, વાવડિંગ, હરડે અને લસણ એ ઔષધો ત્રણત્રણ માસા અને અજમો ૧ માસો, એ રીતે ચૂર્ણ કરી ઘીમાં ખવરાવવું. ખસ ઉપર :—કણક અને મીઠું પાણીમાં પલાળી તેનો રોટલો કરી તે બાળવો અને તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવો. ફૂંટી સૂજે છે તે ઉપર :—પ્રથમ હાથપગની નસો દબાવવી એમ કહેલું છે એનો શો ઉપયોગ હશે તે સમજતું નથી; પરંતુ આ નીચેનો ઉપચાર સારો જણાય છે :—સૂક, મરી, લીડીપીપર, સરસવ અને હળદર, એ ઔષધો સમભાગે લઈ આમલીના ચિચોડાની ખેળમાં લેપ કરવો અને ઉપર કપડું બાંધવું; તથા સૂક જા માસા, એલચી ૧૧ માસો, લવંગ ૧૧ માસો, કાથમીર ૨ માસા, બહુંડા ૨ માસા અને આમળા ૨ માસાનું એકત્ર ચૂર્ણ કરી ઘીમાં ૩ દિવસ આપવું. આમની બાધા થાય તો :—શેવાળ અને ઘી એક એક તોલો મેળવી પાવું.

૧૨—અગ્નિબાધા

ઉપચાર :—તેલનો જૂનો ઘડો કોડીને તેના કકડા કરી, તેનું પાતાળયત્ર વડે તેલ કાઢી ચોપડવું.

૧૩—વિષબાધા

ઉપચાર :—શુદ્ધ હિંગણાક, સોમલખાર અને ઘોળો કાથો, એ ઔષધો સમભાગે લઈ આદાના રસમાં ગોળી કરી ત્રણ દિવસ ખવરાવવી એવું કહેલું છે; પરંતુ એમાના પહેલા બે ઔષધો શુદ્ધ કરી લેવા જોઈએ; તો જ કદાપિ આદાનો ગુણ આવે એમ જણાય છે આ ઔષધનો ઘણો વિચાર કરી અને કોઈને અનુલવ હોય તો જ ઉપયોગ કરવો એવો અમારો મત છે

૧૪—તોફાની ઘોડા માટે

ઉપચાર :—(૧) બંને કાનમાં (શુદ્ધ કરેલો) પારો નાખવો, મોઢામાં ૩ ઘાલવું અને પગના બદ પગ, પેશાબ ઉપર અને ડગરાના માસ ઉપર ગોળ ડામ દેવા. શેક કરવો ઘેર બાધી રાખવો. (૨) આર્તવનુ (સ્ત્રીના અરપૃથ્થ કાળના રક્તનું) ચીથન અને જૂનો ગોળ અર્ધો અર્ધો તોલો એકત્ર ખાડી ૩ દિવસ આપવું. ગરમ પાણી પાવું. (૩) બુઓ વનોપધિગુણાદર્શમાં ખેરના વર્ણનમાં નં. ૭ નો ઉપયોગ.

૧૫—ખરીનો કચરો જવા માટે

ઉપચાર :—મીણ, ગૂગળ, લોયલીમડો, કાળીચરી, લાખ, સિદ્ધર, મરી અને ગોળ, એ સમભાગે લઈ ઘી અને તેલમાં ખરલ કરી ચારે ખરીઓ ઉપર લેપ કરવો; અને લોખંડ ગરમ કરી કિ ચિત્ત શેકવું.

૧૬—વિશેષ ઉપાયો

(વનોપધિગુણાદર્શમાં નીચે આપેલી વનસ્પતિઓના વર્ણનમાં તે તે નંબર જોવો)
(૧) ઘોડાને કુરકરી થાય છે તે માટે :—વતાકડી (વેંગણી) ૨. (૨) ઘોડાને પીઠપડે તો તે માટે :—અઘાડી (પોપટી કાગ) ૩, બાજરી ૧. (૩) ઘોડાને શરદી થઈ હોય તે માટે :—ખજૂરી ૫. (૪) ઘોડો ઘાસ ખાતો ન હોય તે માટે :—પીલુની ટીપમાં ન ૧. (૫) ઢોરોને સર્પદંશ થાય છે તે માટે :—અરીઠા ૧૪ (૬) ઢોરોને કોઈ પણ પ્રકારનું વિષ ચઢ્યું હોય તે માટે :—આસઘ ૧૫, બિલી (ભો)રિગણી ૨, જળજળવો ૧, ઝેરકાચલાનું આડ ૧ (૭) ઢોરોને ઘોયડાનું વિષ લાગે છે તે માટે :—ઘણસરી-૧, ઘોણસી-૧. (૮) ઢોરોને બાધામાં વિષ આવે તે ઉપર :—શિક્કાઈ-૨. (૯) ઢોરના બાધામાં સોમલ આવ્યો હોય તો તે માટે :—કળ ૧૮, તાદળજો ૧૦, પાણકાદ ૧ (૧૦) ઢોરના મુસલરોગ માટે :—ગોરખઆમલી ૪, ઘાપાન ૧ (૧૧) ઢોરના કુંદરોગ માટે :—ઈજવનું આડ ૧૫, મુચકદ ૩ (૧૨) ઢોરને સળેખમ થાય છે તે માટે :—ઉદલોખાન ૩ (૧૩) ઢોરને શંખા (નાક પાકવાનો) રોગ થાય છે તે માટે :—

કુગળી (કાઠા) ૩૦ (૧૪) હોરના લાગ માટે :—કાજૂ ૨. (૧૫) હોરના કણ્ઠરોગ માટે :—તલ-
વણુ ૨ (૧૬) હોરના રોગ માટે :—ચંદનખટવો ૧. (૧૭) હોરના મૂત્રાવરોધ માટે :—કેળ ૨૦.
(૧૮) હોરનું અંગ બહાર આવે (આશ કાઢે) છે તે માટે :—કલગારી ૫. (૧૯) હોર કે વાછ-
રડાંને કરમ પડ્યાં હોય તો તે માટે :—કૃવાડિયા ૧૦ (૨૦) હોરને હારીક લાગે તે માટે :—
નમકળ ૪, મોગલીએરડો ૮ (૨૧) હોરના જખમ (ક્ષત) માટે :—પીલુની ટીપમા નં. ૪, ફાગળો
૫, માકડી ૪ (૨૨) હોરને ખાંધ પડે છે તે માટે :—વગડાઉ તૂરિયું ૨. (૨૩) હોરના પગને
ફાળ લાગી હોય તો તે માટે :—વગડાઉ અળવી ૧. (૨૪) હોરની આંખોને ભૂર
આવે છે તે—ફલું પડે છે તે માટે :—ભુયશિરડ ૧. (૨૫) હોરનું શિંગડું, હાડકું વગેરે
લાંચું હોય તો તે માટે :—થુવેર-ચોધારો (થોર) ૨ (૨૬) હોરને દૂધ વધવા માટે :—ભીંડી ૫.
(૨૭) હોરને ખાણમાં કીડા લાગવાથી રેચ થાય છે તે માટે :—સોપારી ૨. (૨૮) હોરના
ક્ષતમાં કીડા પડે છે તે માટે :—કપૂર ૨, કીડામારી ૧, નનવેલ ૩, દિકામાળી ૪, તંબાકુ ૧,
પીપળો ૨૨, બહેડા ૭, વગડાઉ સાટોડી ૨, હિંગ ૨, હેદ ૨. (૨૯) બળદની ખાંધ સૂજે છે તે
માટે :—ઝિંઝર ૪. (૩૦) બળદ કે પાડા (ગેલા) લોહી મૂતરે છે તે માટે :—ગાળે (લાગ)
૩, મરવો ૧૧. (૩૧) બળદને કાંઈ દુઃખ થયું હોય તો :—આસંધ ૨૧. (૩૨) બળદનો પગ
સૂજ્યો હોય તો :—આમલી ૧૬. (૩૩) પાડાને રેચ થાય છે તે માટે :—થોટીવેલ ૧ (૩૪)
પાડાના વાળમાં જૂ પડી હોય તો તે માટે :—નિખરા ૨ (૩૫) ભેંસના ઝાર (ચોર,
મેલી) પાડવા માટે :—બકામલીમડી ૪ (૩૬) ધનુર્વાત જેવો હોરને મુરડી કિંવા ધનકી
રોગ થાય છે તે માટે :—અરીઠા ૧૩ (૩૭) નાનાં વાછરડાંને ફેલા થાય છે તે માટે :—
કુગ(મનાડીનો ટોપ) ૧. (૩૮) નાનાં વાછરડાંને દૂધના યોગે પેટમાં રોગ (દૂધરોગ) થાય
છે તે માટે :—કાળીજીરી(કડવીજીરી) ૯, દૂધેલી ૪, સાજડ (એન) ૨. (૩૯) નાનાં વાછરડાંને
ઠંડી અને કૃમિ માટે :—કાંચકી ૬.

(નીચેની બાબતો માટે પ્રાણિજ ઔષધિમા જુઓ)

હોરના ગળામાં હાડકાં જાય તો :—અસ્થિવર્ગ-૬ હોરને કાંઈ વાગી જખમ થઈ
કીડા પડે તો :—કાતણીનુ ઘર-૩

સમાપ્ત

વૈદકના સંસ્કૃત ગ્રંથોની નામાવલિ

પ્રાચીન કાળમા વૈદક વિષય ઉપર સંસ્કૃત ભાષામા ગ્રંથોનો જે જળરદસ્ત સંગ્રહ થયેલો, એમાના સેંકડો ગ્રંથો હવે અપ્રાપ્ય થયા છે, એટલું જ નહિ પણ સેંકડો ગ્રંથોનું તો નામ પણ રહેલું જણાતું નથી, આથી મન પડેછને જે ગ્રંથો મળી આવે તેવા સમજ્યા, તેવા સાતસો ગ્રંથોની યાદી તેઓશ્રીએ પોતાના રાજવૈદ્ય ગ્રંથમા આપેલી, તેજ અમે અત્રે આપીએ છીએ તેઓ લખે છે કે, - 'પ્રસ્તુત જે યાદી આપું છું, તેને લગતા મારી પાસે જે આધાર છે. એક મોટા આધાર એડીનબરો અને બાનના વિદ્યાલયના સંસ્કૃત ભાષાના માણ પ્રોફેસર 'થીઓડોર ઓગ્રીથે' ઓરિએન્ટલ સોસાયટી માટે સંસ્કૃત ગ્રંથોની એક મોટી યાદી બુદા બુદા અનેક ઠેકાણુની યાદીઓ ઉપરથી તૈયાર કરેલી તે છે. એ ઉપરાંત શામરાવ મેરોશ કૃત 'ગ્રંથાલય' પુસ્તકમાની યાદી તેમજ ખીન્ન પ્રત્યક્ષ જોવા મળેલાં પુસ્તકો ઉપરથી આ યાદી વાયકો આગળ સાદર કરી છે હાલ દ્રાવિડ ભાષામા આ વિષયના ગ્રંથોનો સંગ્રહ ભારે હોવાની ખાતમી મળી છે તેની શોધ કરવાની ખટપટમા અમે લાગેલા છીએ ' સાતસો ઉપરાંત ગ્રંથોની યાદીમા એક નામના એકથી વધુ ગ્રંથો છે, તે અનેક ગ્રંથકર્તાના બુદા બુદા જ કરેલા હોવાનો ખુલાસો તેમણે આપ્યો છે.—પ્રા. ડા.

૧ અકગદિ નિવદુ. ૨ અગસ્ત્ય નિધદુ. ૩ અગ્નિકર્મ. ૪ અગ્નિવેશ સહિતા. ૫ અકોલ-કલ્પ. ૬ અજીર્ણમંજરી-(કાશીનાથ અને કાશીરાજકૃત). ૭ અજીર્ણમંજરી ટીકા-રામનાથ વૈદ્યકૃત. ૮ અજીર્ણમૃતમંજરી ૯ અજીર્ણશિલ્પમંજરીરોગવિધિ ૧૦ અજનનિદાન-અગ્નિવેશકૃત ૧૧ અત્રી. ૧૨ અનગતિલક ૧૩ અનગદીપિકા ૧૪ અનગરંગ. ૧૫ અનંગશેખર (૧૨ થી ૧૫ સુધી કામશાસ્ત્ર ગ્રંથ) ૧૬ અનતપ્રકાશ. ૧૭ અનાહારપટલ (દત્તાત્રેય તત્ત્વાર્થગત). ૧૮ અનુપાનતરંગિણી ૧૯ અનુપાનમંજરી-(પીતાબર અને વિક્રમજીકૃત). ૨૦ અન્નચિકિત્સા. ૨૧ અન્નપાનવિધિ-સુષેણકૃત. ૨૨ અભિધાનચૂડામણિ અથવા નિધદુરાજ કે રાજનિધદુ-નર-હરિકૃત ૨૩ અભિધાનગ્તનમાલા-મહિનાથકૃત અને હલાયુધકૃત. ૨૪ અમરવિનોદ ૨૫ અમૃત-સજીવન પક્ષપુટી તત્ત્વ. ૨૬ અર્કચિકિત્સા ૨૭ અર્કપ્રકાશ ૨૮ અલકાર ૨૯ અલસકાજીર્ણ-પ્રકાશ. ૩૦ અશીતિવાતનિદાન ૩૧ અશ્વચિકિત્સા-જયદત્ત ૩૨ અશ્વશાસ્ત્ર ૩૩ અશ્વતત્ત્વ ૩૪ અશ્વવૈદ્યક-જયદત્ત ૩૫ અશ્વિનીકુમાર સનિપાતકલિકા ૩૬ અષ્ટાતુમારણવિધિ ૩૭ અષ્ટગ્રંથાન-પરીક્ષા. ૩૮ અષ્ટાગ નિધદુ ૩૯ અષ્ટાગહૃદય નિધદુ ૪૦ અષ્ટાગસંગ્રહ ૪૧ અષ્ટાગહૃદય-સહિતા. ૪૨ અષ્ટાગહૃદયસંગ્રહ. ૪૩ આતકતિભિરભારકર. ૪૪ આતકદર્પણ-માધવનિદાનટીકા ૪૫ આત્રેયસહિતા (હારીત સહિતા). પાત્ર પ્રકારની-પૂહત, કનિષ્ઠ, મધ્ય, વૃદ્ધ અને કૃષ્ણ ૪૬ આત્રેયસહિતાસાર ૪૭ આયુવૃદ્ધિ. ૪૮ આયુર્વેદ ૪૯ આયુર્વેદદીપિકા ૫૦ આયુર્વેદપ્રકાશ ૫૧ આયુર્વેદમહોદધિ-શ્રીસુખકૃત અને સુષેણકૃત ૫૨ આયુર્વેદરસશાસ્ત્ર-માધવ. ૫૩ આયુર્વેદ રસાયન-અષ્ટાગહૃદય ટીકા-હેમાદ્રિકૃત ૫૪ આયુર્વેદવિજ્ઞાન ૫૫ આયુર્વેદસર્વવ્ય-ભોજરાજકૃત. ૫૬ આયુર્વેદસિદ્ધાંતસંખ્યાધિની ૫૭ આયુર્વેદસુધાનિધિ. ૫૮ આયુર્વેદસૌખ્ય-ટોડરાનદ ૫૯ આરોગ્યચિંતામણિ. ૬૦ આરોગ્યદર્પણ ૬૧ આરોગ્યમાલા ૬૨ ઇદ્રજલ ૬૩ ઇશ્વરી કલ્પ. ૬૪ ઉડુમેશ્વર ૬૫ ઉદકમંજરી-ટોડરાનદ. ૬૬ ઉદકલક્ષણ ૬૭ ઉન્માદચિકિત્સાપટલ ૬૮ ઉપચાર-સાગ. ૬૯ ઉપદેવ. ૭૦ ઉપનિષદશિકાર-ગ્રાનભારકર ૭૧ ઉપધાતુમારણ. ૭૨ ઉમામહેશ્વરસવાદ. ૭૩ ઉપાનિદાન ૭૪ ઉષ્ણપચ કલ્પ. ૭૫ ઋતુગણ. ૭૬ ઋતુચર્યા ૭૭ આર્વસનિદાન ૭૮ ઔષધિ-નામાવલિ-રાધાકૃષ્ણકૃત. ૭૯ ઔષધિકલ્પ. ૮૦ ઔષધગ્રંથ ૮૧ ઔષધપ્રકાર ૮૨ ઔષધપ્રયોગ ૮૩ ઔષધિકલ્પલતા. ૮૪ કરટિકૌતુક(હસ્તિરોગ) ૮૫ ગોપાલદાસકૃત-કગ્લીચિકિત્સા ૮૬ કરલી-ચિકિત્સાસારોદ્ધાર. ૮૭ કર્મવિપાક ૮૮ કલાવાદત્ત (કામશાસ્ત્ર). ૮૯ કલાશાસ્ત્ર (કામશાસ્ત્ર) ૯૦ કલાશાસ્ત્ર-વિશાખિલકૃત. ૯૧ કલાવિધતત્ત્વ. ૯૨ કલાસારતત્ત્વ. ૯૩ કલ્પખડ ૯૪ કલ્પખડ

(ખીજો). ૯૫ કલ્પયિતામણિ ૯૬ કલ્પતંત્ર. ૯૭ કલ્પતરુ-મહીનાથકૃત ૯૮ કલ્પદ્રુમ નિધંદુ. ૯૯ કલ્પૌષધિ સેવાદિપ્રકાર ૧૦૦ કલ્યાણુકારક-ઉમાદિયાચાર્યકૃત. ૧૦૧ કલ્યાણુકૃત. ૧૦૨ કાક-ચરેશ્વરીતંત્ર. ૧૦૩ કાકાયનવટિકા ૧૦૪ કામકલાગનાવિલાસ ૧૦૫ કામકલાતંત્ર. ૧૦૬ કામ-કલાવિલાસ ૧૦૭ કામકલાસૂત્ર ૧૦૮ કામતંત્ર. ૧૦૯ કામદતંત્ર, ૧૧૦ કામદેવવટી સારસગ્રહ. ૧૧૧ કામપ્રબોધ-અનુપસિહ દેવકૃત ૧૧૨ કામભૂત. ૧૧૩ કામરતનતંત્ર-નિત્યનાથકૃત અને શ્રીનાથ-લદ્દકૃત. ૧૧૪ કામરતન-શ્રીનાથકૃત. ૧૧૫ કામરતનાકર ૧૧૬ કામશાસ્ત્ર. ૧૧૭ કામસૂત્ર-વાત્સ્યા-યનકૃત. ૧૧૮ કામાખ્યતંત્ર ૧૧૯ કામેશ્વરતંત્ર ૧૨૦ કાલજ્ઞાન. ૧૨૧ કાર્યપસહિતા. ૧૨૨ કુમારીકલ્પતંત્ર. ૧૨૩ કૂટમુદ્ગરાખ્ય. ૧૨૪ કુટદેવ નિધંદુ. ૧૨૫ ક્રોકશાસ્ત્ર.* ૧૨૬ કૌતુકચિંતા-મણિ-પ્રતાપરુદ્રદેવકૃત. ૧૨૭ કૌતુકમંજરી(કામશાસ્ત્ર) ૧૨૮ ક્વાથાધિકાર. ૧૨૯ ક્ષેમકુતૂ-હલ-ક્ષેમરાજકૃત ૧૩૦ ગજચિકિત્સા, ગજવૈદ્ય, ગજયુવેદ. ૧૩૧ ગણુનિધંદુ-મદનાદિ નિધંદુ. ૧૩૨ ગદનિગ્રહ-સોદલકૃત. ૧૩૩ ગણુરતનમાલાકોશ. ૧૩૪ ગજરાજરતન ૧૩૫ ગદવિનિશ્ચય. ૧૩૬ ગદવિનોદનિધંદુ ૧૩૭ ગધકરસાયન. ૧૩૮ ગધદીપિકા ૧૩૯ ગરુડાજનાદિ. ૧૪૦ ગર્ભ-કાંડ ૧૪૧ ગર્ભચિકિત્સા. ૧૪૨ ગુટિકાધિકાર. ૧૪૩ ગુટિકાપ્રકાર. ૧૪૪ ગડૂચ્યાદિ નિધંદુ-ધન્વં-તરિકૃત ૧૪૫ ગુણુચ દ્રિકા-ધનશ્યામસૂરિકૃત. ૧૪૬ ગુણુજ્ઞાન. ૧૪૭ ગુણુજ્ઞાનનિધંદુ. ૧૪૮ ગુણુપટલ. ૧૪૯ ગુણુપાઠ. ૧૫૦ ગુણુમાલા. ૧૫૧ ગુણુયોગપ્રકાશ ૧૫૨ ગુણુરતનમાલા-ભાર્વામશ્રકૃત. ૧૫૩ ગુણુ-રતનાકર-વજ્રભૂષણુકૃત ૧૫૪ ગુણુસગ્રહ-સોદલકૃત. ૧૫૫ ગુણુગુણુ-સુષેણુકૃત. ૧૫૬ ગુરુબોધક-હેરંબ-સેનકૃત. ૧૫૭ ગોરક્ષચિકિત્સા. ૧૫૮ ગોરક્ષસહિતા ૧૫૯ ગોવૈદ્યશાસ્ત્ર. ૧૬૦ ગૌરીકાચલિકાતંત્ર. ૧૬૧ ચક્રદત્ત. ૧૬૨ ચક્રચંદ્રિકા ૧૬૩ ચમત્કારચિતામણિ-લોલિપરાજકૃત. ૧૬૪ ચરકસંહિતા. ૧૬૫ ચર્યાચંદ્રોદય ૧૬૬ ચર્યાપન્નાકર. ૧૬૭ ચિકિત્સાકલિકા-તિસટકૃત. ૧૬૮ ચિકિત્સાકલિકા-દયા-શકરકૃત. ૧૬૯ ચિકિત્સાકૌમુદી-કાશીરાજકૃત. ૧૭૦ ચિકિત્સાક્રમકલ્પવલ્લી ૧૭૧ ચિકિત્સાચિતામણિ. ૧૭૨ ચિકિત્સાજન-વિદ્યાપતિકૃત. ૧૭૩ ચિકિત્સાતત્ત્વજ્ઞાન-ધન્વંતરિકૃત. ૧૭૪ ચિકિત્સાતંત્ર. ૧૭૫ ચિકિત્સાદર્પણુ-દિવોદાસકૃત. ૧૭૬ ચિકિત્સાદીપ. ૧૭૭ ચિકિત્સાદીપિકા-ધન્વંતરિકૃત. ૧૭૮ ચિકિત્સાનાગાભુનીય. ૧૭૯ ચિકિત્સાપદ્ધતિ-કાશીરાજકૃત. ૧૮૦ ચિકિત્સાપરિભાષા-નારાયણુ-દાસકૃત. ૧૮૧ ચિકિત્સામાલિકા. ૧૮૨ ચિકિત્સામૃત-ગણુશકૃત. ૧૮૩ ચિકિત્સામૃતસાર-દેવદાસકૃત. ૧૮૪ ચિકિત્સાયોગશત. ૧૮૫ ચિકિત્સારતન. ૧૮૬ ચિકિત્સાણુવ-સદાનંદ શુકલકૃત. ૧૮૭ ચિકિત્સા-લેશ-ગોવર્ધનકૃત. ૧૮૮ ચિકિત્સાશતલોક. ૧૮૯ ચિકિત્સાસંગ્રહ-ધન્વંતરિકૃત-ચક્રપાણિદત્ત-કૃત અને શિવદાસ સેનકૃત. ૧૯૦ ચિકિત્સાસર્વસંગ્રહ. ૧૯૧ ચિકિત્સાસર્વસાગર. ૧૯૨ ચિકિત્સા-સાગરવત્સેશ્વરકૃત ૧૯૩ ચિકિત્સાસાર-ધન્વંતરિકૃત, હરિભારતીકૃત અને ગોપાલદાસકૃત. ૧૯૪ ચિકિત્સાસંગ્રહ-ક્ષેમશર્માચાર્યકૃત અને વગસેનકૃત. ૧૯૫ ચિકિત્સાસાર-સમુચ્ચય. ૧૯૬ ચિકિત્સા-સ્થાનટિપણુ-ચક્રપાણિ દત્તકૃત ૧૯૭ ચોપચિની-પ્રકાશ. ૧૯૮ જગદ્દેવક-વૈદ્યવાચસ્પતિકૃત ૧૯૯ જરાચિકિત્સા ૨૦૦ જવરકલ્પ ૨૦૧ જવરચિકિત્સા ૨૦૨ જવરતિમિરભાસ્કર ૨૦૩ જવર-ત્રિશતિ-શાર્દૂલકૃત. ૨૦૪ જવરદર્પણુમાલા. ૨૦૫ જવરનિર્ણય-નારાયણુકૃત. ૨૦૬ જવરપરાજય-જયરતનકૃત. ૨૦૭ જવરશાંતિ ૨૦૮ જવરાકુશ. ૨૦૯ જવરાદિરોગચિકિત્સા. ૨૧૦ જ્ઞાનલૈષજ્ય-મંજરી. ૨૧૧ ટોડરપ્રજાશ-ટોડરમલ્લકૃત ૨૧૨ ટોડરાનંદ-ટોડરમલ્લકૃત. ૨૧૩ ડામરતંત્ર. ૨૧૪ તકકલ્પ. ૨૧૫ તકકલ્પવિધિ ૨૧૬ તત્ત્વરાજ-જળાલકૃત ૨૧૭ તત્ત્વોક્તચિકિત્સા ૨૧૮ તામ્રવનેમુડાકૃતિ-પાષાણુકલ્પ ૨૧૯ તિસટકૃત વૈદ્યક ૨૨૦ તુરગપ્રશસા-શાર્દૂલકૃત ૨૨૧ તૈલોપવેશનવિધિ. ૨૨૨ ત્રિશતી ૨૨૩ દક્ષસહિતાતંત્ર ૨૨૪ દત્તાત્રેયતંત્ર. ૨૨૫ દત્તાત્રેયસહિતાતંત્ર ૨૨૬ દશપરીક્ષા. ૨૨૭

* આ ગ્રંથ મૂળ સંસ્કૃતમાં છે એમાં ૧૮૦૦૦ શ્લોકો હોઈ તે કોકદેવનું રચેલું છે એનો જ સાર લઈ કેટલાક કોકગાસ્ત્રના નામથી ખીજા જુદી જુદી ભાષાઓમાં પુસ્તકો લખાયા છે લોકો આ પુસ્તકને અતિગોપ્ય રાખે છે એથી હજી તે પ્રેસમાં જોવામાં આવ્યું નથી મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથ પાટણમાં હોવાની ભાળ મળી છે

દિવ્યરસેન્દ્રસાર-ધનપતિકૃત. ૨૨૮ દ્વિપરીક્ષા ૨૨૯ દેવદાસીકલ્પ. ૨૩૦ દેવનદીકૃત વૈષક. ૨૩૧ દ્રવ્યગુણુ-ગોપાલકૃત ૨૩૨ દ્રવ્યગુણુ-રાજવલ્લભ નારાયણદાસ કવિરાજકૃત ૨૩૩ દ્રવ્યગુણુદીપિકા-કૃષ્ણદત્તકૃત. ૨૩૪ દ્રવ્યગુણુરત્નમાલા-માધવકૃત. ૨૩૫ દ્રવ્યગુણુવિવેક. ૨૩૬ દ્રવ્યગુણુશતશ્લોકી-ત્રિમલ્લભદ્રકૃત. ૨૩૭ દ્રવ્યગુણુસંગ્રહ-ચક્રપાણિ દત્તકૃત ૨૩૮ દ્રવ્યગુણુકર. ૨૩૯ દ્રવ્યગુણુદર્શનિધંદુ ૨૪૦ દ્રવ્યગુણુધિરાજ. ૨૪૧ દ્રવ્યરત્નાકર ૨૪૨ દ્રવ્યરત્નાવલિ ૨૪૩ દ્રવ્યશુદ્ધિ. ૨૪૪ દ્રવ્યાદર્શ. ૨૪૫ ધન્વતરિગ્રંથ. ૨૪૬ ધન્વતરિનિધંદુ. ૨૪૭ ધન્વતરિવિલાસ ૨૪૮ ધન્વતરિસારનિધિ-તુલાકૃત ૨૪૯ ધાતુકલ્પ-રુદ્રામલતંત્રાતર્ગત. ૨૫૦ ધાતુનિદાન ૨૫૧ ધાતુમંજરી-સદાશિવકૃત. ૨૫૨ ધાતુમારણુ-શાર્ંગધરકૃત. ૨૫૩ ધાતુરત્નમાલા-દેવદત્તકૃત ૨૫૪ ધાતુશોધન. ૨૫૫ નક્ષત્રપીઠાશાંતિ. ૨૫૬ નલપાકશાસ્ત્ર. ૨૫૭ નવરત્નધાતુવિવાહ-અલભદ્રકૃત ૨૫૮ નાગવલીકલ્પ. ૨૫૯ નાગવ્યાધિનિર્ણય. ૨૬૦ નાગાર્જુનતંત્ર ૨૬૧ નાગાર્જુનીય ૨૬૨ નાડીગ્રંથ. ૨૬૩ નાડીજ્ઞાન. ૨૬૪ નાડીજ્ઞાનતરંગિણી. ૨૬૫ નાડીજ્ઞાનદીપિકા. ૨૬૬ નાડીનિદાન. ૨૬૭ નાડીપરીક્ષા-દત્તાત્રેયકૃત, માર્કંડેયકૃત અને રાવણકૃત. ૨૬૮ નાડીપરીક્ષાદિ ચિકિત્સાકથન-રત્નપાણિકૃત. ૨૬૯ નાડીપ્રકરણ. ૨૭૦ નાડીપ્રકાશ-ગોવિંદકૃત, રામરાજકૃત અને શકર સેનકૃત. ૨૭૧ નાડીવિજ્ઞાન-ગોવિંદરામ સેનકૃત ૨૭૨ નાડીવિજ્ઞાનીય. ૨૭૩ નાડીશાસ્ત્ર ૨૭૪ નાડીસમુચ્ચય. ૨૭૫ નાનોપધપરિચ્છેદ-નાગયણુદાસ કવિરાજકૃત ૨૭૬ નાનોપધિવિધિ ૨૭૭ નામમાલા-ધન્વતરિકૃત. ૨૭૮ નામાવલિનિધંદુ ૨૭૯ નાગયણુવિલાસ ૨૮૦ નિધંદુ-રાધાકૃષ્ણકૃત ૨૮૧ નિધંદુ-શિરોમણિ ૨૮૨ નિધંદુશેષ. ૨૮૩ નિધંદુસંગ્રહનિદાન ૨૮૪ નિધંદુસાગ-અશોકમલ્લકૃત. ૨૮૫ લઘુનિધંદુસાર-કેશવકૃત ૨૮૬ નેત્રરોગચિકિત્સા ૨૮૭ નૃસિંહકૃત-માધવનિદાનટીકા. ૨૮૮ પચકર્મવિધિ. ૨૮૯ પચકર્માધિકાર-વાગ્ભટકૃત. ૨૯૦ પચસાયક. ૨૯૧ પચસાયક-કવિશેખર જ્યોતિ-રીશ્વરકૃત. ૨૯૨ પથ્યનિદાન. ૨૯૩ પથ્યાપથ્ય-રઘુદેવકૃત ૨૯૪ પથ્યાપથ્યનિધંદુ-કેયદેવ પડિતકૃત. ૨૯૫ પથ્યાપથ્યનિર્ણય. ૨૯૬ પથ્યાપથ્યવિચાર ૨૯૭ પથ્યાપથ્યવિધાન ૨૯૮ પથ્યાપથ્યવિધિ-દક્ષરૂપકૃત. ૨૯૯ પથ્યાપથ્યવિનિશ્ચય-વિશ્વનાથ સેનકૃત ૩૦૦ પથ્યાપથ્યવિબોધ-કેયદેવકૃત. ૩૦૧ પગિલાપાપ્રદીપ ૩૦૨ પરિલાપા-નારાયણદાસકૃત. ૩૦૩ પરિલાપાવૃત્તિપ્રદીપ-ગોવિંદસેનકૃત. ૩૦૪ પાકાદિસંગ્રહ ૩૦૫ પાકાધ્યાય. ૩૦૬ પાકમાર્તંડ ૩૦૭ પાકાવલિ. ૩૦૮ પાકાવલિ(ખીજ). ૩૦૯ પાકકલ્પ. ૩૧૦ પારાશર સહિતા ૩૧૧ પાલાશકલ્પ ૩૧૨ પૂન્યપાદ નિધંદુ ૩૧૩ પ્રમેહગજકેસરી. ૩૧૪ પ્રયોગચિંતામણિ ૩૧૫ પ્રયોગામૃત-વૈષયિતામણિકૃત ૩૧૬ બ્રાહ્મચિકિત્સા-કલ્યાણુલદ્વકૃત. ૩૧૭ બ્રાહ્મતંત્ર-કલ્યાણુકૃત ૩૧૮ બુદ્ધતીકલ્પ. ૩૧૯ ભાલુકીતંત્ર ૩૨૦ ભાવપ્રકાશ-ભાવમિશ્રકૃત. ૩૨૧ ભાવપ્રકાશકોશ ૩૨૨ લિપિક્ષયકચિત્તોત્સવ-હંસરાજકૃત ૩૨૩ લિપિક્ષયકનિદાન. ૩૨૪ ભિપગરત્ન. ૩૨૫ ભીમવિનોદ. ૩૨૬ ભૃગુસહિતા. ૩૨૭ ભેડસહિતા ૩૨૮ ભેષજકલ્પ ૩૨૯ ભેષજકલ્પસારસંગ્રહ. ૩૩૦ ભેષજતર્ક. ૩૩૧ ભેષજ-સર્વજ્ઞ ૩૩૨ ભૈષજ્યરત્નાવલિ-વિક્રમકૃત ૩૩૩ ભૈષજ્યરત્નાવલિ. ૩૩૪ ભૈષજ્યસાર. ૩૩૫ ભૈષજ્યસારામૃતસહિતા-પ્રાણનાથકૃત ૩૩૬ ભોજકૃત વૈષક ૩૩૭ ભોજનકસ્તૂરી ૩૩૮ ભોજનકુટુંબલ-રઘુનાથસૂરિકૃત (ગ્રંથસખ્યા ૬૦૦૦). ૩૩૯ મંદૂક બ્રાહ્મીકલ્પ ૩૪૦ મતિમુકુર. ૩૪૧ મદન-મથાનલૈરવ. ૩૪૨ મદનકામેશ્વર. ૩૪૩ મદનપાલવિનોદનિધંદુ(મદનવિનોદ). ૩૪૪ મદનસંજીવની ૩૪૫ મદનાર્ણવ. ૩૪૬ મધુકોષ ટીકા-માધવનિદાન ૩૪૭ મધુમાલતી. ૩૪૮ મલ્લપ્રકાશ-મલ્લદેવકૃત ૩૪૯ મહારસાયનવિધિ-મહાદેવકૃત ૩૫૦ મહાભૂવ. ૩૫૧ માત્રાપ્રયોગ. ૩૫૨ માધવચિકિત્સા ૩૫૩ માધવનિદાન ૩૫૪ મુખબોધાખ્યા-જ્યોતિરોગચિકિત્સા. ૩૫૫ મુડીકલ્પ. ૩૫૬ મુક્તાવલિ-ચક્રપાણિકૃત ૩૫૭ મૂત્રપરીક્ષા-નખપરીક્ષા સહ ૩૫૮ મૂલદેવકૃત કામશાસ્ત્ર. ૩૫૯ મૃગવત્સચિકિત્સા ૩૬૦ મૃતસંજીવની ૩૬૧ યત્રોદ્ધાર ૩૬૨ યામલતંત્ર. ૩૬૩ યોગચંદ્રિકા-લક્ષ્મણકૃત ૩૬૪ યોગચંદ્રિકાવિલાસ. ૩૬૫ યોગચિકિત્સા ૩૬૬ યોગચિંતામણિ. ૩૬૭ યોગતરંગિણી-ત્રિમલ્લભદ્રકૃત અને કેશવકૃત ૩૬૮ યોગદીપિકા-ધન્વતરિકૃત. ૩૬૯ યોગ-

પાગિનત. ૩૭૦ યોગપદીપ ૩૭૧ યોગમાધવ. ૩૭૨ યોગમહા-પદાવલિ. ૩૭૩
 યોગમુક્તાવલિ-વલ્લભદેવકૃત ૩૭૪ યોગ-ત્તન. ૩૭૫ યોગ-ત્તનપદીપ ૩૭૬ યોગ-ત્તનમ-પદ-પદ-પદ-
 કૃત ૩૭૭ યોગ-ત્તનાકર-રશવદેવકૃત. ૩૭૮ યોગ-ત્તનાવલિ ૩૭૯ યોગ-ત્તનક-વલ્લભદેવકૃત. ૩૮૦
 યોગશતક-મદનચિત્રકૃત, લક્ષ્મીદામકૃત અને વિદ્યાર્ણવકૃત ૩૮૧ યોગ-ત્તન-પદ-પદ-પદ-પદ-
 યોગસાર-અધિનીકૃત. ૩૮૩ યોગ-સાર-મદન-પદ-પદ-પદ-પદ-પદ-પદ-પદ-પદ-પદ-પદ-પદ-
 વ્યાસકૃત ૩૮૫ યોગ-ત્તનાનિધિ-અધિનિધિ ૩૮૬ યોગ-ત્તન. ૩૮૭ યોગ-ત્તનપદ ૩૮૮ યોગ-
 મૃત-ગોપાલદામકૃત ૩૮૯ યોગ-ત્તનાપદ. ૩૯૦ યોગ-ત્તન. ૩૯૧ યોગ-ત્તન (૫૦૦, ૩૦). ૩૯૨ યોગ-
 સંચલવ્યાખ્યા ૩૯૩ યોગ-ત્તન. ૩૯૪ યોગ-ત્તન ૩૯૫ યોગ-ત્તન-પદ-પદ-પદ-પદ-પદ-પદ-
 રત્નદીપિકા. ૩૯૭ યોગ-પરીક્ષા. ૩૯૮ રત્નપ્રદીપનિઃક-મણીગમકૃત. ૪૦૦ યોગ-ત્તન-પદ-પદ-પદ-
 ૪૦૦ રત્નસારચિતામણિ ૪૦૧ રત્નાકર-વેદ-પદ-પદ-પદ-પદ-પદ-પદ-પદ-પદ-પદ-પદ-પદ-
 રત્નકલ્પલતા-કાશીનાથકૃત ૪૦૪ રત્નકાવ્ય-પદ-પદ-પદ-પદ-પદ-પદ-પદ-પદ-પદ-પદ-પદ-
 રત્નકોમુદી-માધવાકૃત ૪૦૮ રત્નકોમુદી રત્નકલ્પલતા. ૪૦૯ રત્નકોમુદી-પદ-પદ-પદ-
 ચન્દ્રિકા-તીલાખર પ્રગોહિતકૃત. ૪૧૧ રત્નચિતામણિ. ૪૧૨ રત્નસાર. ૪૧૩ રત્ન-પદ-પદ-પદ-
 ૪૧૪ રત્નદીપિકા-આનંદાનુભવકૃત. ૪૧૫ રત્નદાવમામિદા ૪૧૬ રત્ન-પદ-પદ-પદ-પદ-
 રત્નપદ્મચંદ્રિકા. ૪૧૯ રત્નચાન્દ્રિકા. ૪૨૦ રત્નપ્રકાશ ૪૨૧ રત્નપ્રકાશ-પદ-પદ-પદ-પદ-
 રત્નપ્રદીપ-પ્રાણુનાથકૃત ૪૨૩ રત્નચંદ્રવિધિ ૪૨૪ રત્નચંદ્ર-પદ-પદ-પદ-પદ-પદ-પદ-
 મુક્તાવલિ ૪૨૬ રત્નમંગલ ૪૨૭ રત્નમંજરી-કાશીનાથકૃત. ૪૨૮ રત્નમણિ-પદ-પદ-પદ-
 રત્નમુક્તાવલિ. ૪૩૦ રત્નયામલ. ૪૩૧ રત્નયોગમુક્તાવલિ-નગર-પદ-પદ-પદ-
 ૪૩૩ રત્નચંદ્રપદીપ. ૪૩૪ રત્નચંદ્રપદીપિકા ૪૩૫ રત્નચંદ્રમાલા-નિવૃત્તનાથકૃત ૪૩૬ રત્નચંદ્ર-
 સમુચ્ચય. ૪૩૭ રત્નચંદ્ર-નિવૃત્તનાથ ચિદ્રૂત. (આ ગ્રંથ પ્રકાશના છે) ૪૩૮ રત્નચંદ્ર-પદ-પદ-
 પાણિકૃત અને રેવણસિદ્ધકૃત ૪૩૯ રત્નચંદ્રાવલિ-ગુરુદત્ત સિદ્ધકૃત ૪૪૦ રત્નચંદ્રસમુચ્ચય. ૪૪૧
 રત્નચંદ્રાર્ણવ. ૪૪૨ રત્નચંદ્રચ. ૪૪૩ રત્નરાજ. ૪૪૪ રત્નચંદ્રમુંદ. ૪૪૫ રત્નચંદ્ર-પદ-પદ-
 લદ્ધકૃત. ૪૪૬ રત્નરાજશકર. ૪૪૭ રત્નરાજશિરોમણિ-પદ-પદ-પદ-પદ-પદ-પદ-
 ૪૪૮ રત્નચંદ્ર-પદ-પદ-પદ-પદ-પદ-પદ-પદ-પદ-પદ-પદ-પદ-પદ-
 વિવેક-કામશાસ્ત્ર. ૪૫૦ રત્નવૈરોધિક ૪૫૧ રત્નશોધક. ૪૫૨ રત્નસંક્રાંત ૪૫૩ રત્નસંક્રાંત ૪૫૪
 રત્નસંક્રાંતકલિકા-ચામુંડ કાયરથકૃત ૪૫૫ રત્નસંગ્રહ. ૪૫૬ રત્નસંચલસિદ્ધાન્ત-અરુણકૃત. ૪૫૭ રત્ન-
 સાગર. ૪૫૮ રત્નસાર-ગોવિદાચાર્યકૃત ૪૫૯ રત્નસાગર-મદન-ગોપાલ-પદ-પદ-પદ-
 સમુચ્ચય ૪૬૧ રત્નસાગર-રામસેનકૃત ૪૬૨ રત્નસિદ્ધાન્તસંગ્રહ ૪૬૩ રત્નસિદ્ધાન્તસાગર ૪૬૪
 રત્નસિદ્ધિપ્રકાશ. ૪૬૫ રત્નસિંધુ. ૪૬૬ રત્નસુધાકર ૪૬૭ રત્નસુધાનિધિ-મન્મથ-શુભકૃત ૪૬૮
 રત્નસુધાભોનિધિ ૪૬૯ રત્નસુરથાન ૪૭૦ રત્નસુદય-ગોવિદકૃત ૪૭૧ રત્નસેવન-કદાલીય રત્નસેવન.
 ૪૭૨ રત્નાદિશુદ્ધિ. ૪૭૩ રત્નાધિકાર-હરિહરકૃત ૪૭૪ રત્નાધ્યાય. ૪૭૫ રત્નામૃત-વલ્લભદેવકૃત અને
 કૃત ૪૭૬ રત્નાધિ. ૪૭૭ રત્નાભોધિ. ૪૭૮ રત્નાયનતરંગિણી. ૪૭૯ રત્નાયનનિદાન ૪૮૦
 રત્નાયનવિધિ. ૪૮૧ રત્નાર્ણવ. ૪૮૨ રત્નાર્ણવકલા ૪૮૩ રત્નાલકાર. ૪૮૪ રત્નાવનાર ૪૮૫ રત્નેન્દ્ર.
 ૪૮૬ રત્નકલ્પદ્રુમ-રામકૃષ્ણ લદ્ધકૃત ૪૮૭ રત્નેન્દ્રચિતામણિ-ગમચકૃત ૪૮૮ રત્નેન્દ્રચૂડામણિ-
 સોમદેવકૃત. ૪૮૯ રત્નેન્દ્રમંગલ ૪૯૦ રત્નેન્દ્રસંહિતા. ૪૯૧ રત્નેન્દ્રસારસંગ્રહ-ગોપાલકૃષ્ણકૃત ૪૯૨
 રત્નેન્દ્રસિદ્ધાન્ત. ૪૯૩ રત્નેન્દ્રપરસ ૪૯૪ રત્નેન્દ્રપરસશોધન ૪૯૫ રાજનિધંદુ-કાશીનાથકૃત. ૪૯૬
 રાજનિધંદુ (દ્વિતીય) ૪૯૭ રાજમાર્તક-ભોજરાજકૃત. ૪૯૮ રાજમૃગક-ભોજદેવકૃત ૪૯૯ રાજ-
 વલ્લભ અં પર્વાગ્નિમાલા ૫૦૦ રાજહંસ. ૫૦૧ રાધાતત્ર ૫૦૨ રાવણી ચિકિત્સા. ૫૦૩
 રુદ્રતીર્થ. ૫૦૪ રુદ્રતત્ર ૫૦૫ રુદ્રદત્ત ૫૦૬ રુદ્રયામલિય ચિકિત્સા. ૫૦૭ રૂપમંજરી ૫૦૮
 રોગાનિર્ણય. ૫૦૯ રોગપ્રદીપ. ૫૧૦ રોગલક્ષણ ૫૧૧ રોગવિનિશ્ચય-જ્વરનિદાન ૫૧૨ રોગાન્તક-
 સાર ૫૧૩ રોગારલ ૫૧૪ રોગાવલિ ૫૧૫ રોગચરણ. ૫૧૬ લઘુનિદાન-સુરજિતકૃત. ૫૧૭
 લઘુરત્નાકર ૫૧૮ લઘુપથનિર્ણય. ૫૧૯ લોલિખરાજ ૫૨૦ લોહરત્નાકર. ૫૨૧ લોહશાસ્ત્ર. ૫૨૨

સોહગ્રદીપ. ૫૨૩ વંગમેન ૫૨૪ વધ્યાગ્રકરણ ૫૨૫ વમનકલ્પ (અષ્ટાગદ્દયાતર્ગત). ૫૨૬ વસત-
રાજચિકિત્સા. ૫૨૭ વાજકરણ ૫૨૮ કલ્પદ્રુમ ૫૨૯ વાજકરણતત્ર. ૫૩૦ વાજકરણાધિકાર. ૫૩૧
વાટપવિદ્ય ૫૩૨ વાતદાનવાદિ નિર્ણય ૫૩૩ વાતનિદાન ૫૩૪ વાતપ્રમેહચિકિત્સા. ૫૩૫ વાત-
રોગચિકિત્સા ૫૩૬ વિચારસુધાકર (અર્ગોદ્ગમસુધાકર) ૫૩૭ વિજયરક્ષિત ૫૩૮ વિદ્યાપ્રકાશચિકિત્સા-
ધન્વંતરિકૃત. ૫૩૯ વિદ્યાગ્ન-શિવાનંદલક્ષ્મી ગોસ્વામીકૃત ૫૪૦ વિમાનકલ્પ-ચક્રપાણિદત્તકૃત. ૫૪૧
વિપતત્ર. ૫૪૨ વિપમંજરી ૫૪૩ વિપવૈદ. ૫૪૪ વિપહરચિકિત્સા. ૫૪૫ વિપહરમ ત્રૌષધ. ૫૪૬
વીર નરસિંહ. ૫૪૭ વીરસિંહાવલોકન. ૫૪૮ વૃક્ષચિકિત્સારોપણાદિ ૫૪૯ વૃક્ષદોહદ ૫૫૦ વૃક્ષાયુ-
વૈદ ૫૫૧ વૃત્તરત્નાવલિ-મણિગમકૃત ૫૫૨ વૃત્તનાણિક્યમાલા-સુષેણકૃત નિદાન ૫૫૩ વૃદ્ધમાધવ.
૫૫૪ વૃદ્ધસંગ્રહ ૫૫૫ વૃદ્ધસિદ્ધ ૫૫૬ વૃદ્ધસિદ્ધિતા. ૫૫૭ વૃદ્ધવાગ્લટ (અષ્ટાગસંગ્રહ) ૫૫૮
વૃદ્ધશાનક ૫૫૯ વૃદ્ધ હારીન ૫૬૦ વૈદકસાર ૫૬૧ વૈદકકલ્પ. ૫૬૨ વૈદકપરિભાષા ૫૬૩ વૈદક
યોગચંદ્રિકા. ૫૬૪ વૈદકગ્નનાવલિ. ૫૬૫ વૈદકતપનરૂ ૫૬૬ વૈદકકલ્પદ્રુમ ૫૬૭ વૈદકશાસ્ત્ર વૈષ્ણવ
૫૬૮ વૈદકસંગ્રહ ૫૬૯ વૈદકમર્વસ્વ-નકુલકૃત. ૫૭૦ વૈદકસાર ૫૭૧ વૈદકસારસંગ્રહ. ૫૭૨
વૈદકાનંદ ૫૭૩ વૈદકનૃસિંહ-ગસીધરકૃત ૫૭૪ વૈદકુલતત્ત્વ. ૫૭૫ વૈદકકૌમુદી. ૫૭૬ વૈદકૌસ્તુભ. x
૫૭૭ વૈદકયદ્રોહ્ય ૫૭૮ વૈદકચિકિત્સા. ૫૭૯ વૈદકચિતામણિ ૫૮૦ વૈદકજવન. ૫૮૧ વૈદકતત્ત્વ ૫૮૨
વૈદકચિદ્રીકા ૫૮૩ વૈદકદર્શન-દલપતિકૃત અને પ્રાણનાથકૃત ૫૮૪ વૈદકદર્શન ૫૮૫ વૈદકયથોધિકા.
૫૮૬ વૈદકનિધિ. ૫૮૭ વૈદકપદ્ધતિ ૫૮૮ વૈદકપ્રદીપ-ઉદ્ધવમિશ્રકૃત. ૫૮૯ વૈદકપ્રોધસંગ્રહ-ભીમસેનકૃત
૫૯૦ વૈદકમનુસંગ-ગસીધરકૃત. ૫૯૧ વૈદકભુપણનિધિ. ૫૯૨ વૈદકમંજરી ૫૯૩ વૈદકમનોરમા.
૫૯૪ વૈદકમહોદધિ-વૈદકગ્નકૃત ૫૯૫ વૈદકમાલિકા ૫૯૬ વૈદકયોગ ૫૯૭ વૈદકરત્ન. ૫૯૮ વૈદકરત્ન-
માલા ૫૯૯ વૈદકરત્નાકરણાભ્ય. ૬૦૦ વૈદકસંગત ૬૦૧ વૈદકસાયન. ૬૦૨ વૈદકહૃદય ૬૦૩ વૈદક-
રહસ્યપદ્ધતિ ૬૦૪ વૈદકરાજતત્ર ૬૦૫ વૈદકવલ્લભ-ઉદયત્રાપિકૃત વલ્લભકૃત અને હસ્તિરચિકૃત. ૬૦૬
વૈદકવલ્લભ અથવા ત્રિગતી કિવા જ્વરત્રિશતી ૬૦૭ વૈદકવલ્લભા. ૬૦૮ વૈદકવાચસ્પતિ ૬૦૯ વૈદક-
વિનોદ-શંકરભટ્ટકૃત. ૬૧૦ વૈદકવિલાસ-રઘુનાથકૃત. ૬૧૧ વૈદકવૃદ્ધ-નારાયણકૃત ૬૧૨ વૈદકશાસ્ત્રસાર-
સંગ્રહ-વ્યાસ ગણપતિકૃત ૬૧૩ વૈદકસક્ષિપ્તસાર-સોમનાથ મહામાત્રકૃત. ૬૧૪ વૈદકસંગ્રહ ૬૧૫
વૈદકમર્વસ્વ. ૬૧૬ વૈદકસાર ૬૧૭ વૈદકસારસંગ્રહાખ્ય. ૬૧૮ વૈદકસારસંગ્રહ ૬૧૯ વૈદકસારોદ્ધાર. ૬૨૦
વૈદકમૂલકીકા. ૬૨૧ વૈદકહિતોપદેશ-શિવપતિકૃત. ૬૨૨ વૈદકામૃત ૬૨૩ વૈદકામૃતસાગર ૬૨૪ વૈદક-
મૃતલહરી-મથુરાનાથકૃત. ૬૨૫ વૈદકાલકાર ૬૨૬ વૈદકાવતસ-લોલિખરાજકૃત ૬૨૭ વ્યાધિસિદ્ધાત
૬૨૮ વ્યાધ્યર્ગલ-દામોદરકૃત. ૬૨૯ વ્રજચિકિત્સા ૬૩૦ વ્રજમાધવ ૬૩૧ શતશ્લોકી-અવધાન
સરસ્વતીકૃત, ત્રિમલ્લકૃત અને યોગપદ્ધતિ. ૬૩૨ શરીરલક્ષણ. ૬૩૩ શરીરવિનિશ્ચયાધિકાર-ગગા-
રામદાસકૃત. ૬૩૪ શરીરરચનાભાષ્ય. ૬૩૫ શલ્યતત્ર. ૬૩૬ શાકનિધિ-સીતારામ શાસ્ત્રીકૃત ૬૩૭
શાખરતત્ર ૬૩૮ શારીરિક-શ્રીમુખકૃત. ૬૩૯ શારીરવૈદ ૬૪૦ શાસ્ત્રગદ્ય-સહિતા. ૬૪૧ શાલિહોત્ર
નકુલકૃત. ૬૪૨ શાલિહોત્રસાર. ૬૪૩ શાલિહોત્રોત્તમ ૬૪૪ શાસ્ત્રીકલ્પ ૬૪૫ શિલાજતુકલ્પ ૬૪૬
શ્લેષ્મજ્વરનિદાન ૬૪૭ પડ્મસનિધિ. ૬૪૮ પડ્મરત્નમાલા. ૬૪૯ પાઠ્યચિકિત્સા. ૬૫૦ સન્નિપાત-
કલિકા-રુદ્રનાથકૃત, શલુનાથકૃત ૬૫૧ સન્નિપાતચંદ્રિકા. ૬૫૨ સન્નિપાતચિકિત્સા. ૬૫૩ સન્નિપાત-
નાડીલક્ષણ. ૬૫૪ સન્નિપાતપટ ૬૫૫ સન્નિપાતમંજરી. ૬૫૬ સર્વજ્વરવિપાક ૬૫૭ સર્વવિજયી
તત્ર. ૬૫૮ સર્વસંગ્રહ ૬૫૯ સહસ્રાક્ષ તથા સર્વસિદ્ધાત ૬૬૦ સારકૌમુદી-રાજ હરિશ્ચંદ્રકૃત
૬૬૧ સારસંગ્રહ. ૬૬૨ સારસંગ્રહનિધિ. ૬૬૩ સારસિદ્ધ. ૬૬૪ સિદ્ધમત્ર-કેશવકૃત નિધિ. ૬૬૫
સિદ્ધમૂલિકા નિધિ. ૬૬૬ સિદ્ધયોગ. ૬૬૭ સિદ્ધયોગમાલા ૬૬૮ સિદ્ધયોગસંગ્રહ-ગણસેન-
કૃત ૬૬૯ સિદ્ધસારસંગ્રહિતા ૬૭૦ સિદ્ધાતગર્ભ ૬૭૧ સિદ્ધૌષધસંગ્રહ. ૬૭૨ સિદ્ધનાદ. ૬૭૩
સુધાસાગર. ૬૭૪ સુશ્રુતસંગ્રહિતા (અને ટીકાકાર-હર્ષન જેજ્જનટ, ગયદાસ-ભાસ્કર, માધવ, બ્રહ્મદેવ).

x અથવા સદૈવકૌસ્તુભ કે જોનો પ્રથમ રત્ન નામનો લાગ શ્રીમાન પદેજીએ રાજવૈદ્યમા છેવટે મૂલ
માત્ર છપાવ્યો છે.

૬૭૫ સુશ્રુતસાર. ૬૭૬ સુષેણુ. ૬૭૭ સૂતમહોદધિ ૬૭૮ સૂતાણુવ ૬૭૯ સૂત્રધ્યાન. ૬૮૦ મદ્યશાસ્ત્ર. ૬૮૧ સૂપશાસ્ત્ર અથવા પાકશાસ્ત્ર ૬૮૨ સૌભાગ્યચિંતામણિ. ૬૮૩ સૌભાગ્યગત્નાલંકારનંત્ર ૬૮૪ રમરદીપિકા-કામશાસ્ત્ર. ૬૮૫ રમરતત્ત્વપ્રકાશિત-કામશાસ્ત્ર ૬૮૬ રવપ્રપરીક્ષા ૬૮૭ વ્યગ્નિધિ. ૬૮૮ સંદેહલજનક. ૬૮૯ સન્નિપાતકલિકા. ૬૯૦ હંસનિધન અથવા હંસરાજનિધન. ૬૯૧ હરગ્રદીપિકા. ૬૯૨ હરિતકયાદિનિધંદુ (ભાવપ્રકાશાતર્ગત) ૬૯૩ હરિતવૈદ્યક-વીરસેનકૃત. ૬૯૪ હારિત મંદિતા. ૬૯૫ હિકમતપ્રકાશ-મહાદેવ પ કિતકૃત (અગ્ની ઉપરથી ભાષાંતર કરેલું). ૬૯૬ હિકમતપ્રદીપ. ૬૯૭ હિક્ષાધિકાર. ૬૯૮ હિતોપદેશ (વૈદ્યહિતોપદેશ) ૬૯૯ દૃઢ્યદીપક-જોષ્ટદેવકૃત કાશ ૭૦૦ દૃઢરોગ-પ્રતિકાર. ૭૦૧ હેમાદ્રિ-વાગ્મટ ઉપર ટીકા. ૭૦૨ હૃદયકૃત વૈદ્યક.

★

કેટલાક ખાસ ઉમેરા

૧-પશુચિકિત્સા

(૧)

(૧) પશુઓના પિત્તજ્વર ઉપર :—નાગકેસર, અગ્નિસીના પાન, પાટલા, ગળો, કકુ અને હિમેજ એકએક તોલો લઈ ૮૦ તોલા પાણીમા ક્વાથ કરી ૨૦ તોલા રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી કાઢી સવારે પાવો અને જે કૂચા રહ્યા તે સાજે ફરીથી ઉકાળી ક્વાથ કરીને પાવો.

(૨) પશુઓના કંકજ્વર ઉપર :—વાવડિંગ, એરડીના મૂળની છાલ, મૂંઠ, કચૂંગ અને ગળો, એ પાંચ વસ્તુ દોઢદોઢ તોલો લઈ બશેર પાણીમા ઉકાળી ચતુર્થાંશ રહે ત્યારે ઉતારી, ગાળી તે ક્વાથ સવારે પાવો. સાજરે પાછો એજ કૂચાનો ક્વાથ કરી પાવો.

(૩) પશુની ખરી પાકીને આવેલા જ્વર ઉપર :—આ તાવમા પહેલા શરીરમાં કમકમાટી જીપજે છે, તે પછી તાવ આવે છે. ચારે પગ, ખરી અને શિંગડા ગરમ રહે છે. પગ, મો અને નાકમા છાલા પડે છે. જીભ ઉપર કાટા કાટા જણાય છે મોઢુ, કાન અને આંખોમાથી જળ ટપક્યા કરે છે ખાલુપીવુ બધુ છૂટી જાય છે આ તાવ ઘાતક ગણાય છે આ રોગ ઇંગ્લેંડમા વધારે જણાય છે ૧૥ તોલો ફટકડી લઈ ૪૦ તોલા પાણીમા ઉકાળી એ પાણીથી જ્યાં જ્યાં છાલા પડ્યા હોય. ત્યાં ત્યાં કપડાથી ઘોઈ નાખવાં. પછી કપડાની પોટલી કરી શેક કરવો. કદાચ છાલા પાકીને રસો થઈ હોય અને જીડો ધાવ થઈ ગયો હોય તો આ નીચે નં. ૪મા લખેલ તેલ લગાડતા રહેવું

(૪) પશુવ્રણ ઉપર :—અળસીનું તેલ ૨૦ તોલા, કપૂર ૫ તોલા અને ટરપેન્ટાઈન તેલ ૧૥ તોલો લેવું. પ્રથમ અળસીના તેલને ગરમ કરવું. ગરમ થાય ત્યારે નીચે ઉતારી કપૂર મેળવવું, તેલ ઠંડુ થયા પછી ટરપેન્ટાઈન તેલ મેળવી દેવું. લગાડતી વખતે ધાવ સાફ કરીને લગાડવું આ તેલ લગાડ્યા પછી માખી બેસતી નથી, તેમજ કીડા હોય તે પણ મરી જાય છે અને ધાવ જલદી ભરાઈ આવે છે.

(૫) પશુજ્વરહર ઔષધિ :—કકુ ૧૥ તોલો, કરિયાતું ૧૥ તોલો, સાભરનિમક ૩ તોલા, સોડા બાઈ કાર્બ (સાજના ફૂલ) ૧૥ તોલો તથા ખાંડ ૭૦ તોલા લઈ બારીક ખાંડી ૮૦ તોલા પાણીમા મેળવી દિવસમા બે વખત પાવું.

(૬) પશુરોગહર ઘૂત :—કાળા મરી ૨ તોલા લઈ પાણી મેળવી બારીક ચટણી માફક વાટી ૨૦ તોલા ઘીમા મેળવી પાવું આવી રીતે બેત્રણ દિવસ કરવાથી આરામ થાય છે

(૭) પશુઓના શ્વાસરોગ ઉપર :—(જે શ્વાસરોગમાં ચાલતી વખતે ગળામા કંકને લીધે ઘરઘર અવાજ થયા કરે છે તથા શ્વાસ ભરાઈ આવીને જીભ બહાર નીકળી આવે છે તે રોગ

ઉપર) વગિયાળી ૧૦ તોલા, સાકર ૧૦ તોલા, કાળા મરી ૭ તોલા, આમળાં ૧ તોલો, કરંજ-
(કાક્ય)ના ફળનો શેકેલો ગર્સ ૧ તોલો, એ સર્વ વસ્તુ મેળવી ખાડી બારીક ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણ
૨ તોલા ગાયના માખણમાં મેળવી પછી થોડો લોટ મેળવી ખવરાવવું. દિવસમાં બે વખત ખવરાવવું.

(૮) પશુના શ્વાસ ઉપર બીજો ઉપાય :—કુગળી ૨૦ તોલા તથા મીઠું ૨ તોલા મેળવી
૨૧ દિવસ સુધી ખવડાવવું

(૯) પશુની ઉધરસ ઉપર :—(તાવની સાથે અથવા તાવ આવ્યા પછી કેટલીક વખત
ઉધરસ થઈ આવે છે. ગરદીની ઉધરસમાં કફ નીકળે છે, તથા ઓછી આવે છે ગરમીથી થાય તો
ઉધરસમાં કફ નીકળતો નથી સૂકી હોય છે તથા વારંવાર ઉધરસ આવ્યા કરે છે) ૧ તોલો
ખાવળનો ગુદ તથા ૧ તોલો કતીંગ ગુદ લઈ પાણીમાં મેળવી તેનાથી જવનો આટો બાધી પિંડિયા
કરવા. આ પિંડિયા દિવસમાં બે વખત ખવરાવવા અથવા અરડૂસીના પાન ૫ તોલા તથા સાલર-
નિમક ૧ તોલો લઈ ઉપરની રીતે જવના લોટમાં મેળવી પિંડિયા કરી ખવરાવવા અથવા સરસવનું
તેલ ૫ તોલા પાવું એ પશુ ખાસ લાલદાયક છે.

(૧૦) પશુની ઉધરસ, શરદી વગેરે ઉપર મહાકલ્યાણ પિંડ :—સૂકું, શુદ્ધ ટકણખાર,
કુલાવેલું કાયફળ, કકુ, વાવડિંગ, હિંગ તળેલી, કટકડી કુલાવેલી, કાળા મરી તથા છરું, એ દરેક
વસ્તુ બબ્બે તોલા લેવી તથા મેથી ૧૮ તોલા લઈ સર્વ વસ્તુ મેળવી ખાડી બારીક ચૂર્ણ કરવું.
પછી જવનો ૪૦ તોલા આટો તેમાં મેળવવો. પછી એમાંથી ૫ તોલા લઈ પાણી મેળવી પિંડિયા
બાધી રોજ સવારે ખવરાવવાથી ઉધરસ, શ્વાસ, શરદી વગેરે સર્વ વિકાર દૂર થાય છે

(૧૧) પશુના દમ ઉપર :—(ધણે લાગે પશુઓને ઉધરસમાંથી જ દમ થાય છે, આ લય કર
રોગ છે. દમના રોગથી પશુ દુઃખી બની જાય છે તથા શ્વાસ લેતા લેતા થાકી જઈ બહુ જ દુઃખી થાય
છે.) આમળા ૨૦ તોલા, હરડા ૨૦ તોલા, બહેડા ૨૦ તોલા, કાળા મરી ૨૦ તોલા, ખાડ ૨૦ તોલા
અને ચોખ્ખા ૪ શેર, એ સર્વ વસ્તુ ખાડી મેળવી લેવી આ ચૂર્ણ રોજ સવારે ૫ તોલા આપવું

(૧૨) દમનો બીજો ઉપાય :—થુવર (સેહુક) ૨ તોલા લઈ અગ્નિમાં શેકી, પછી પીપળી-
મૂળ અને કાળા મરી બન્ને એક એક તોલો લઈ ચૂર્ણ કરી, થુવરમાં મેળવી જવના લોટની સાથે
ખવરાવવો આવી રીતે દિવસમાં બે વખત આપવાથી થોડા દિવસમાં દમનો રોગ દૂર થાય છે.

(૧૩) પશુના મંદાગ્નિ ઉપર :—તાવ તથા ઉધરસની સાથે અનેક વાર મંદાગ્નિ થઈ જાય
છે. અથવા તાવ વિના પશુ અગ્નિ મંદ થઈ જાય છે મંદાગ્નિથી પશુ પશુ દુર્બલ બની જાય છે
મંદાગ્નિ માટે ઋતુનો વિચાર કરી ઔષધિ આપવી જોઈએ ગ્રીષ્મઋતુમાં (વૈશાખ અને જ્યેષ્ઠ
માસમાં) ઔષધિ આપવી પડે તો કાળા મરી ૫ તોલા તથા સાલરલૂણ ૪ તોલા લઈ ખાડી ૨૦
તોલા લીમાં મેળવી પછી જવનો લોટ મેળવી પિંડિયા કરી ખવરાવવા.

(૧૪) પશુઓને સર્વ ઋતુમાં આપવા લાયક બળવાન બનાવનારી ઔષધિ :—પીપર,
પીપળીમૂળ, અજમો, કાળાં મરી, સૂકા, આસગંધ, પીપળાના વૃક્ષની છાલ, પલાસપાપડો, ધંધાચણના
મૂળ, કપીલો એ પાંચ પાંચ તોલા લઈ બારીક ચૂર્ણ કરવું. પછી ૨૦ તોલા તેલ તથા સર્વ ઔષધિના
વજનથી બમણો ત્રણ વરસનો જૂનો ગોળ મેળવવો આ ઔષધિ રોજ સવારે ૫ તોલા આપવાથી
બહુ જ લાલદાયક છે પ્રત્યેક માસના આરંભમાં સાત દિવસ અપાય તો પશુ સર્વદા નીરોગી રહે

(૧૫) પશુઓના પગ અને મોઢાના રોગ ઉપર :—આ રોગને અગ્રેજીમાં 'ફૂટ એન્ડ
માઉથ ડીઝીઝ' કહે છે. મારવાડ તરફ 'મુહ પુર' અને ગ્રામ્ય લોકો 'ખુસીટા' કહે છે આ રોગ
ઝેરી હોવાથી ફેલાય છે. એક પશુ આ રોગથી બીમાર પડવાની સાથે અનેક ગાય, બળદ અને
બેસ બીમાર થઈ જાય છે. ઘણે લાગે આ બીમારીમાં પશુ બહુ જ દુઃખ ભોગવે છે. આ રોગ
થવાનું કારણ એક પ્રકારના ઝેરી જંતુ છે, કે જે જનવરોના શરીરમાં જઈ ફેફસા અને રક્તને
ખરાબ કરે છે. આ રોગમાં ખરીમાં ચાકા, મોઢામાંથી ફીણ અને લાળનું પડવું, મોઢાનું વારંવાર
ચલાવવું, મોઢામાં છાલા, વારંવાર પગ ચાટવા અને પછાડવા, ચાલતી વખતે બહુ જ દુઃખ થવું

તથા ખાલુપીવુ બહુ જ ઓછુ થઈ જવુ વગેરે લક્ષણો બહારથી જણાય છે. આવા રોગમાં પશુઓને ઘાસચારો નરમ આપવો જોઈએ, તથા નીચે લખેલી ઔષધિના કોગળા કરાવવા.—(૧) ફટકડી ૧ તોલો કુલાવેલી ગરમ પાણી ૧ શેરમા મેળવીને અથવા (૨) ટકણખાર કુલાવેલ ૦૧ તોલો, ફટકડી કુલાવેલી ૦૧ તોલો, સરકો ૨૦૧ તોલા તથા જળ ૨ શેર મેળવી કોગળા કરાવવા ઔષધિ પી ન જાય એ બરાબર સંભાળવુ. કોગળા દિવસમા ૨ વખત કરાવવા, પગ ઉપર ધાવ પછો હોય તે ગરમ પાણીથી ઘોઈ નીચેનો મલમ લગાડવો (૩) મલમ—કોલટાર ૫ તોલા, ચરખી અથવા ઘી ૪૦ તોલા, સાદુ તેલ ૧૦ તોલા, બધી વસ્તુ મેળવી મલમ બનાવી ધાવ પડેલ હોય ત્યાં લગાડવો અથવા નીચે લખેલુ તેલ ચોપડવુ. (૪) ઘા પર લગાડવાનું તેલ—કપૂર ૧ માસો, ટગપેન્ડાર્ઝન તેલ ૬ માસા અને મીઠું તેલ ૪ તોલા મેળવી ઘા ઉપર લગાડતા રહેવુ (મેળવવાની રીત ઉપર ન ૪ માં લખેલી છે.) અથવા (૫) સરસવનુ તેલ અને ટગપેન્ડાર્ઝન સમ્ભાગે મેળવી લગાડવુ. આ તેલ લગાડવાથી ઘામા કીડા પડ્યા હોય તે મરી જાય છે અથવા (૬) મોરથૂથુ કુલાવી ૫ તોલા લઈ ૪૦ તોલા પાણીમા મેળવી તે પાણી જખમો પર લગાડવુ પછી તમાકુ અને કીડામારીના પાનને વાટી જખમ પર બાધી દેવા કે જેથી સર્વ કીડા મરી જશે.

(૧૬) પશુની કબજિયાત દૂર કરવા માટે :—મીઠુ તેલ તોલા ૨૦ સવારે પાવુ.

(૧૭) પશુને કમજોરી તથા ઉદાસીનતા હોય તો :—કપૂર ૦૧ તોલો, નવસાર ૧ તોલો અને દેશી દારૂ ૫ તોલા લેવા. કપૂરને વાટી દારૂમા મેળવવુ. ત્યાર પછી નવસારને ૮૦ તોલા પાણીમાં મેળવી, સર્વ એકત્ર કરી પાવુ (સાબર નિમક લખેલુ છે તે જગાએ સાદુ મીઠું પણ ચાલે. પણ સાબર નિમક વધારે ખારુ હોવાથી સમુદ્રનું મીઠુ થોડું વધારે લેવુ જોઈએ.)

રક્ષણીયં ગજે પિત્તં શ્લેષ્મા વાજિપુ સર્વદા ।

પવનોઽથ મનુષ્યાણાં પ્રાયો રક્ષેત સર્વદા ॥ (હારીત સંહિતા)

વૈદે સર્વદા હાથીમા પિત્તનુ, ઘોડામા કફનુ અને મનુષ્યમા વાયુનુ રક્ષણુ વિશેષરૂપે કરવુ જોઈએ.

(૨)

પશુઓની પીઠ ઉપરનો સોજો :—(પશુઓની પીઠ ઉપર વધારે બોજો લાદવાથી પીઠ ઉપર અથવા છાતી ઉપર સોજો આવે છે તે માટે) (૧) ગાયના દૂધમા થોડુ સિંધાલૂણુ મેળવી અગ્નિ ઉપર ગરમ કરવુ પાકી જાય ત્યારે ઉતારી નવશેકુ રહે ત્યારે લેપ કરવો ઉપર કામળીના ટુકડાથી થોડો શેક કરી કામળીનો ટુકડો ઉપર બાધી દેવો આવી રીતે ત્રણ દિવસ લેપ તથા શેક કરવાથી પૂર્ણ આરામ થઈ જાય છે. (૨) સિંધાલૂણુ તેલમા મેળવી ગરમ કરી નવશેકા તેલથી ધીરેધીરે ચોળવુ તથા એળિયો અને કલોજી શુરું સમભાગે મેળવી, ખારીક પીસી ગરમ કરી લેપ કરવો અને ઉપર પાટો બાધવો (૩) સૂવરની ચરખીથી પ્રથમ માલિશ કરી, જીટની લાદ અને સાબર-નિમક સમાન ભાગે મેળવી ગરમ કરીને તે ઉપર લેપ કરવો. સૂવરની ચરખી ન હોય તો ખીજા ઉપાયમા લખેલુ તેલ માલિશ કરવુ (૪) કોઈ વાર સોજો પાકીને ત્રણ થઈ જાય છે અને તેમાથી રસી નીકળે છે તેના ઉપર મલમ—તલનુ તેલ ૧૦ તોલા લઈ તેમા મીણુ ૦૧ તોલો નાખી થોડું ગરમ કરવુ મીણુ ગળી ગયા પછી મુરદારશિંગ, સફેદ કાથો, નાની ઇલાયચીના દાણા અને કપૂર, એ સર્વ વસ્તુ અર્ધોઅર્ધો તોલો લઈ ખારીક ચૂર્ણ કરી મેળવવુ પછી થોડા સમય સુધી ધીમે અગ્નિ આપવો આ મલમ દિવસમા બે-ત્રણ વખત લગાડવો (૫) અળસીનુ તેલ ૧૦ તોલા અને શ ખજુર તથા જૂતા જોડાની ભરમ એકક તોલો મેળવી, તેલમા ગરમ કરીને વાર વાર ચોપડતા રહેવુ (૬) સાબરનિમક તોલો ૧ અને લાલ મરચા તોલો ૧, એ બન્નેને ૧૦ તોલા સરસવના તેલમા ગરમ કરી લગાડતા રહેવુ આ મલમ અતિ ઉત્તમ છે

પશુઓની ખાંધ પરથી વાળ ખરી ગયા હોય તે માટે :—ખાંધ પાકી જવાથી ઘણા દિવસ સુધી ત્રણ રહે તો ખાંધના બધા વાળ નીકળી જાય છે અને ફરીથી જલદી ઊગતા નથી, તે ઉપર ઉપચાર.—એક સજીવ શ ખના જીવને (કીડાને) ૧૦ તોલા સરસવના તેલમા પકાવી રોજ માલિશ કરવું.

ઉપાય બીજો :—કાળા તલની ભસ્મ કરી પાણીમા મેળવી જડો જડો લેપ કરવો.

ઉપાય ત્રીજો :—કૃકડાના ઇંડાને પાણીમા ઉકાળી જઈ (અદરનો પ્રવાહી ભાગ જે ગરમ કરવાથી કંકણ થઈ જાય છે તે) લઈ થોડી ગરમ થયેલી કકાઈમા રાખવાથી થોડું તેલ નીકળી આવે છે આ તેલનો લેપ કરવાથી બહુ જ જલદી લાભ થાય છે

પશુઓના મોઢા ઉપરનો સોજો :—(મોઢાના નીચેના ભાગમા પરનાળના જેવી ધારીવાળી, માસરહિત જે જગ્યા છે, તેની વચમા સોજો ઉત્પન્ન થાય છે તે કારણથી ગળાથી દાઢી સુધીના ભાગમા સોજો આવી જાય છે આ સોજો પકાવીને અથવા પકાવ્યા વિના દૂર દૂર થાય છે.) કબૂતરની ત્રિષ્ટા પાણીમા મેળવી ગરમ કરી લેપ કરવો અથવા ચૂનો અને હિમેજ સમાન ભાગે લઈ પાણીમા વાટી, ગરમ કરી લેપ કરવો આ લેપથી સોજો ઊતરી જશે અથવા પાકીને જલદી ફૂટી જશે.

પશુના ગળા પરનો સોજો :—ગળાની નીચે દડાના જેવો સોજો ઉત્પન્ન થાય છે, અથવા બને ભાગમા ખીલાના જેવો આકાર ઉત્પન્ન થાય છે આ રોગમા પણ મુખશોથ(મોઢાના સોજા)-મા કહેલા ઉપાય કરવા અથવા લોઢાની સળી તપાવી ડામ દેવો અથવા લીમડાના પાનને ઉકાળી સોજાવાળા ભાગને બાફ આપી, ઉકાળેલા પાન બાધી દેવા અથવા મેથી, સુવા અને ભેસાગૂગળ સમભાગે લઈ પાણીમા વાટી ગરમ કરી લેપ કરવો

પશુઓના શીતળારોગ ઉપર :—સુગેખાર ૯ માસા, ધતૂરાના બીજ ૪૫ માસા, કરિયાતુ ૯ માસા અને દેશી દારૂ ૯ તોલા એ સર્વ મેળવી દિવસમા બે વખત પિવડાવતા ગ્હેવુ જે દસ્ત વધારે લાગતા હોય તો ઉપરના મિશ્રણમા ૧ તોલો માયફળનુ ચૂર્ણ મેળવવું.

ઉપાય બીજો :—હિંગ ૦૫ તોલો, કરિયાતાનો કુચ ૨૫ તોલા અને નિમક ૧ તોલો મેળવી ત્રણ ત્રણ કલાક પછી અળસીના ઘોળની સાથે મેળવી ખાવા આપવું.

ઉપાય ત્રીજો :—(દસ્ત વધારે થતા હોય તો) તળેલી હિંગ ૦૫ તોલો, લાલ મગ્યા ૦૫ તોલો, સફેદ જીરૂ ૪ તોલા તથા વાટેલી લાંગ ૨ તોલા લઈ, સર્વને મેળવી બારીક ખાડી ચોખ્ખાના અથવા અળસીના માડમા ઘોળી દિવસમા બેત્રણ વખત પાવું

ઉપાય ચોથો :—કપૂર ૨૫ તોલા, ભાંગ ૧૦ તોલા, કાથાનો અર્ક ૦૫ તોલો તથા શુદ્ધ ૧ શેર લઈ પાણીમા મેળવી ચાર ચાર કલાક પછી થોડું થોડું પ્રવાહી પિવડાવતા ગ્હેવું

ઉપાય પાંચમો :—સૂક ૨ તોલા, ચાક માટી ૧ તોલો અને અક્ષીણુ ૧૫ રતી લઈ, બારીક વાટી થોડું થોડું અળસીના માડમા ઘોળી પાચ પાચ કલાકે પાવું

ઉપાય છઠ્ઠો :—કાથાનો જૂકો ૦૫ તોલો તથા અક્ષીણુ ૦૫ તોલો મેળવી થોડો થોડો અળસીના માંડમા ઉપરની રીતે પિવડાવવો

ઉપાય સાતમો :—કાથો ૨૫ તોલા અને તજ ૨૫ તોલા, અળસીની માડ ૦૫ તોલા ગાળેલી લઈ મેળવી ચાર ચાર કલાક પછી પિવડાવવું

ઉપાય આઠમો :—કાથો, ફટકડી, કરિયાતુ અને ઘઉંનો મેદો અર્ધો અર્ધો તોલો લઈ બારીક ચૂર્ણ કરી દિવસમા બે વખત આપવું

શીતળામાં શરીર ધોવા માટેની ઔષધિ :—શેરડીનો સરકો ૫ તોલા લઈ ગરમ પાણીમાં મેળવી શરીર ધોવું અથવા શેરડીનો સરકો ૧૫ તોલા, નવસાર ૨ તોલા અને કપૂરનો અર્ક ૫ તોલા મેળવી શરીર ધોવું

શીતળા ઉપર તથા ગળું ફૂલવા ઉપર :—(પકા રોગ) આ રોગ લોહી બગડવાથી થાય છે કાર્ષ કાર્ષ કહે છે કે, આ રોગ ચેપી છે, એટલા માટે પીડિત પશુને બીજા પશુઓથી જુદું રાખવું જોઈએ આ રોગમા ગળું ફૂલી જાય છે અને શરીરમા તાવ પણ રહે છે મોઢામાથી લાળ રાખવું કરે છે જીભ પણ ફૂલી જાય છે. જેથી કાર્ષ ખાવાની વસ્તુ ખાઈ નથી શકતી અને ચારો પચા કરે છે જીભ પણ ફૂલી જાય છે. જેથી કાર્ષ ખાવાની વસ્તુ ખાઈ નથી શકતી અને ચારો નહિ ચગવાથી દુર્ગંધતા વધી જાય છે આસ મુશ્કેલીથી લઈ શકે છે વારવાર ખાસ કરે છે નાક અને આખ લાલ થઈ જાય છે. રોગ વધ્યા પછી આસમા પણ દુર્ગંધી આવે છે જીભ પર કાળા-

કાળા ડાઘ પડે છે. કોઈ કોઈ વખતે જીલ બહાર નીકળી જાય છે ગળામા ઘગ્ધર અવાજ આવે છે. આ રોગ ઉપર ઉપચાર —તેપાળાના બીજ તોલા ૫ તથા ટરપેન્ટાઈન તેલ તોલા ૨૦ મેળવી એક બાટલીમા ભરી ૧૫ દિવસ રાખી મૂકવું પછી ગાળી તેટલા જ પ્રમાણમા ટોપરાનું તેલ અને અળસીનું તેલ મેળવી ગળા ઉપર ચોળવું.

ઉપાય બીજો :—(ગળામા દાણા થઈ આવ્યા હોય તો) કટકડી તોલો ૦૧, હીરાકસી તોલો ૦૧, કાયલાનું ચૂર્ણ તોલો ૦૧ અને ખડીમાટી તોલા ૪ લઈ, બારીક ચૂર્ણ કરી તે દાણા ઉપર ભભરાવવું.

ઉપાય ત્રીજો :—કટકડી અને હીગકસી અગ્નિ પર બાળી તેટલા જ પ્રમાણમા ગુંદનું ચૂર્ણ મેળવી ફૂટેલા દાણા ઉપર છાટવું. જો ગળાના રોગથી પશુ અશક્ત બની ગયું હોય તો ઘઉંનો આટો તોલા ૧૦, ઘી તોલા ૧૦ તથા ગોળ તોલા ૨૦ મેળવી નાના નાના લાકડા કરી ખવડાવવા તથા કરિયાતુ ૫ તોલા, સૂક ૧૦ તોલા અને મીઠું ૧૦ તોલા મેળવી, ખાડી, બારીક ચૂર્ણ કરી ગેજ ૨૧૧ તોલા ચૂર્ણ આપવું.

પશુનું ગળું ફૂલવાના રોગમાં જીલાબની ઔષધિ :—અળસીનું તેલ તોલા ૨૦, ગધક આમલસારો તોલા ૧૦ તથા સૂકનું ચૂર્ણ તોલો ૧ મેળવી લાતના ૧ રતલ માંડ સાથે પાવું.

ઉપાય બીજો :—સચળ તોલા ૧૦, ગધક તોલા ૭૧, સૂક તોલો ૧૧, એ સર્વ મેળવી બારીક ચૂર્ણ કરી ગોળ તોલા ૭૧ મેળવવો પછી ૪ શેર ગરમ પાણીમા મેળવી દેવું. પાણી ઠંડું થાય ત્યારે પિવડાવવું વધારે રોગ જણાય તો જીલાબની ઔષધિ આપવી.

પશુનું ગળું ફૂલવાનો અતિદોષ જણાય તે ઉપર :—તેપાળાનું ચૂર્ણ ૬ માસા તથા સરસવનું તેલ તોલા ૧૦ મેળવી માર્લશ કરવું તથા નીચે લખેલી ઔષધિ થોડી થોડી ગળામા ત્રણ ત્રણ કલાક પછી નાખતા જવી લાતનું માંડ શેર ૨ (ગરમ ગરમ) લેવું, કપૂર તોલો ૦૧, ધતૂરાના બીજ ૨ માસા, દેશી દારૂ ૧૦ તોલા તથા મીઠું ૨૧૧ તોલા મેળવી, તેમાથી થોડું થોડું વારવાર પિવડાવતા રહેવું તથા નીચેની ઔષધિથી બેત્રણ વખત મોઢું ઘોતા રહેવું. એળિયો તોલા ૧૦, કટકડી તોલો ૦૧૧, ગોળ તોલો ૦૧ તથા પાણી શેર ૧ મેળવી મોઢું ઘોવું. ગધકનો ધુમાડો બબ્બે ત્રણત્રણ કલાકે આપી ઉધરસ ઉત્પન્ન કરવી, જેથી અંદરનો દોષ બહાર જલદી નીકળી આવે.

(આ બન્ને લેખ ‘રોકેશ’ પાક્ષિકમાથી લીધા છે.)

૨-કેટલાક ક્વાથ અથવા ઉકાળા

(એક સજ્જને વેદકના ગ્રંથો ઉપરથી લખી મોકલેલા ક્વાથમાથી કેટલાક અહીં આપ્યા છે :)

(૧) અગ્નિમંથ ક્વાથ :—અરણીના મૂળની છાલ તોલા ૨૧૧નો તેનાથી ૧૬ ગણા પાણીમાં ક્વાથ કરવો માત્રા તોલા ૨૧૧ થી ૫ એનાથી ઇંચુપ્રમેહ તથા વસામેહ મટે છે. (સુશ્રુત)

(૨-૩) અર્કાદિ ક્વાથ :—(૨) આકડાના મૂળ, જીરુ, સૂંઠ, મરી, પીપર, ભારગમૂળ, ભોરિગણી, કાકડાશિગી અને પુષ્કરમૂળનો ક્વાથ ગોમૂત્રથી સિદ્ધ કરી પીવાથી શ્લીતાગ સન્નિપાત, જ્વર, દાહ અને કફ નાશ પામે છે. (નિઘંટુ) (૩) આકડાના મૂળ, ધમાસો, કરિયાતુ, દેવદાર, રાસ્ના, વજ, નગોડ, અરણીના પાન, સરગવાની અતરછાલ, પીપર, પીપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રકમૂળ, સૂંઠ, અતિવિષ, ભાગરાનો સમાન ભાગે કરેલો ક્વાથ ત્રિદોષ, ધનુર્વા, શીત, શ્વાસ, કાસ, અને સૂતિકા-વાતરોગને મટાડે છે. (વૈદ્ય)

(૪) અતિવિષાદિ ક્વાથ :—અતિવિષ, વાળો, બીલી, ઇંદ્રજવ, મોથ, ધાણા અને સૂંઠ સમભાગે લઈ તેનો કરેલો ક્વાથ રક્તવાળા તથા શ્વગવાળા અતિસારને મટાડે છે અને મળશુદ્ધિ કરે છે.

(૫) અભયાદિ ક્વાથ :—હિમેજ અથવા હરડે, નાગરમોથ, ધાણા, રતાદળી, પવ્વક, અર-ડૂસીના પાન, ઇંદ્રજવ, વાળો, ગરમાળાનો ગોળ, કાળીપાટ, સૂંઠ અને કડુનો કાઢો પીપરના ચૂર્ણ સાથે આપવાથી વિષમજ્વર, તરસ, દાહ, ખાસી, લવરી, દમ અને તદ્રા(ધેન)ને મટાડે છે. વળી આ ઉકાળો દીપન અને પાચન હોઈ મળ, મૂત્ર, વાયુ, કબજિયાત, બિલટી, મોઢું સુકાવું તથા અરુચિ મટાડે છે. ૨૧૧૦

(૬) અમૃતાષ્ટક :—ગળો, લીમડાની અતરછાલ, કકુ, મોથ, ઇંદ્રજવ, સૂઠ, કડવા પરવળ અને રતાદળીનો કાઢો પીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવાથી પિત્તજ્વર, ઊલટી, અરુચિ, લાળ વહેવી, દાહ તથા તરસને મટાડે છે (શાર્કધર)

(૭) અવલગુન્ઢાદિ ક્વાથ :—(ધાત્યાદિ ક્વાથ) આમળા અને ખેંસાર, એ બેનો ઉકાળો આવચીનું ચૂર્ણ નાખીને પાવો ઉપર પથ્થ પદાર્થનું સેવન કરાવવું આથી ધોળો કોઠ મટે છે. ૨૧૦

(૮) અધ્યત્યાદિ ક્વાથ :—પીપળાની છાલ, કાળીપાટ, બિયાની છાલ અને નેતરનો ક્વાથ અષ્ટમાશ મધ નાખીને આપવાથી પિત્તમેહ શાત થાય છે. (ભાવપ્રકાશ)

(૯) આરગ્વધાદિક ક્વાથ :—ગરમાળો, પીપરીમૂળ, નાગમોથ, કકુ અને હરડેનો ક્વાથ વાત-કફજ્વર તેમ જ આમશળનો નાશ કરી ઝાડો ઉતારીને દીપનપાયન પણ કરે છે (શાર્કધર)

(૧૦) ઇંદ્રયવાદિક ક્વાથ :—ઇંદ્રજવ, ધાણા અને પટાળનો ઉકાળો મધ તથા સાકર નાખી પાવો. એનાથી સર્વ પ્રકારના અતિસાર મટે. (શાર્કધર)

(૧૧) એરંડક્વાથ :—એરંડાના મૂળ ૮ તોલા લઈ આઠગણા પાણીમા ઉકાળી અષ્ટમાશ પાણી રાખી જવખાર નાખીને પાવાથી પડખાનું શૂળ, હૃદયનું શૂળ તથા કફનું શૂળ મટે છે (શાર્કધર)

(૧૨) એલાદિ ક્વાથ :—એલચી, જેઠીમધ, ગોખરુ, રેણુકખીજ, એરંડાના મૂળ, અરડૂસીના પાન, પીપર અને પાપાણુલેદના ક્વાથમા શિલાજિત મેળવી પાવાથી રેતી, પથરી તથા મૂત્રકૃચ્છ્ર મટે. ૨૧૦

(૧૩) કંટકારી ક્વાથ :—ભોરિંગણીનો ક્વાથ, પીપળાના ચૂર્ણ સાથે પાવાથી ખાસી અને દમ મટે.

(૧૪) કંટકાર્યાદિ પાચન :—બે જાતની ભોરિંગણી, સૂઠ, ધાણા અને દેવદારનો ક્વાથ પાચન કરનારો હોવાથી સર્વ જ્વરમા આપી શકાય (શાર્કધર)

(૧૫-૧૬) કલકલાદિ ક્વાથ :—(૧૫) કાયફળ, મોથ, ભારંગમૂળ, ધાણા, રોહીસનું ઘાસ, ખડસલિયો, વજ, હરડે, કાકડાશિંગ, સૂઠ અને દેવદારનો કાઢો કફજ્વર, શ્વાસ, કફ તથા ગલગ્રહનો નાશ કરે છે (૧૬) કાયફળ, ઇંદ્રજવ, કાળીપાટ, કકુ અને નાગરમોથનો ક્વાથ તીવ્ર પિત્તજ્વરના આરંભ પછી થોડા દિવસ ખાદ પાવો. (શાર્કધર)

(૧૭) કુટજાષ્ટક ક્વાથ :—કડાછાલ, અતિવિષ, કાળીપાટ, ધાવડીના ફૂલ, લોધર, નાગરમોથ, કાળો વાળો અને દાડમની છાલના ક્વાથમા મધ તથા મોચરસનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવો એથી અતિસાર સાથે દાહ, લોહી, શૂળ તથા આમપરુવાળો ઝાડો મટે. (શાર્કધર)

(૧૮) ખદીરાદિ ક્વાથ :—ખેરની છાલ અથવા ખેરસાર ને ત્રિકૂળા, એ ચાર વસ્તુનો ઉકાળો, ભેસનું લી તથા વાવડિ ગતું ચૂર્ણ નાખીને પાવો, એથી લગદર મટે (નિઘંટુ)

(૧૯) ખાંસીનો ક્વાથ :—વરિયાળો, કાળો હસરાજ, કમળફૂલ, અરડૂસીના પાન, ગરમાળો, કાળી દ્રાક્ષ, વડગૂદા તથા જેઠીમધનો ક્વાથ કાર્યા પછી મધ નાખી પાવાથી સર્વ પ્રકારની ખાસી મટે છે.

(૨૦-૨૩) ગડુચ્યાદિ ક્વાથ :—(૨૦) ગળો, ધાણા, વાળો, સૂઠ, કાળો વાળો, ખડસલિયો, ખીલા, અતિવિષ, કાળીપાટ, રતાદળી, કડાછાલ, કરિયાતું, નાગરમોથ અને ઇંદ્રજવનો ઉકાળો કારી તેમા મધ નાખી જ્વરાતિસાર એટલે તાવ સાથે ઝાડો હોય તેમા તથા રક્તપિત્તમા આપવો (૨૧) ગળો, ધાણા, નાગરમોથ, રતાદળી, વાળો અને સૂઠનો ઉકાળો મધ તથા સાકર નાખી આપવાથી એકાતરો તાવ, તરસ તથા દાહ મટે (૨૨) ગળોનો ઉકાળો કરી પીપરના ચૂર્ણ સાથે પાવાથી જીર્ણજ્વર મટે. (૨૩) ગળો, ધાણા, લીમડાની અતરછાલ, રતાદળી અને પદ્મકનો ઉકાળો સર્વ જ્વર, દાહ, તૃષા, ઊલટી, અરુચિ તથા મંદાગ્નિને દૂર કરે છે (શાર્કધર)

(૨૪) ગડુચ્યાદિપાચન :—ગળો, પીપળીમૂળ તથા સૂઠનો ઉકાળો વાતજ્વર ઉપર આપવો. (સારંગ)

(૨૫) ગ્રંથાદિ ક્વાથ :—પીપળીમૂળ, ઇંદ્રજવ, દેવદાર, ગૂગળ, વાવડિંગ, ભારંગમૂળ, ભાગરો, સૂઠ, મરી, પીપર, ચિત્રકમૂળ, કાયફળ, ઉપલેટ, રાન્ના, હરડે, ભોરિંગણી-બે જાતની, અજમો, નગોડ, કરિયાતું, વજ, ચવક અને કાળીપાટનો ઉકાળો સન્નિપાત જ્વરને હંકાવે છે (નિઘંટુ)

(૨૬) ગોક્ષુરાદિ ક્વાથ :—મૂળ સહિત ગોખરુના પચાગનો ક્વાથ કરી તેમા સાકર તથા

- મધ નાખી પીવાથી પ્રમેહ મટે તથા જવખાર નાખી પીવાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર મટે. (નિઘંટુ)
- (૨૭) ચાતુર્ભદ્રાદિ ક્વાથ :—ગળો, અતિવિષ, સૂઠ અને મોથનો ક્વાથ આમ સાથે સત્રહણીને મટાડે છે અને મળને બાધે છે. આ ક્વાથ દીપન અને પાચન છે. (શાર્કઘર)
- (૨૮) જલધરાદિ ક્વાથ :—મોથ, રતાદળી, સૂઠ, વાળો, કાળો વાળો અને ખરસલિયાનો ક્વાથ રુદાહ અને સન્નિપાતજ્વર ઉપર આપવો. (નિઘંટુ)
- (૨૯) તિક્તાદિ ક્વાથ :—કડુ, મોથ, ધ્રજ્જવ, કાળીપાટ અને કાયફળનો ક્વાથ સાકર સાથે પિત્તજ્વરમાં આપવો. (ભાવપ્રકાશ)
- (૩૦-૩૬) ત્રિક્ષ્ણાદિ ક્વાથ :—(૩૦) ત્રિક્ષ્ણાનો ઉકાળો ગોમૂત્ર નાખીને પાવો; એથી વૃષણુ-શોથ(કેથળીનો સોજો) મટે (૩૧) ત્રિક્ષ્ણાનો ઉકાળો કરી તેમાં મધ નાખીને મેદ અને ચરખી વધી હોય તેને આપવો (શાર્કઘર) (૩૨) ત્રિક્ષ્ણાના ક્વાથમાં ગૂગળ નાખીને વ્રજુરોગવાળાને આપવો (વૈદ્ય) (૩૩) હરડે, બહેડા, આમળા, દેવદાર, નાગરમોથ, ઉદરકની તથા સરગવાના મૂળની જાલનો ઉકાળો, પીપર તથા વાવડિગનું ચૂર્ણ નાખીને કૃમિરોગ તથા કૃમિના સર્વ વિકારો ઉપર આપવો (શાર્કઘર) (૩૪) કુલત્રિકાદિ ક્વાથ—ત્રિક્ષ્ણા, ગળો, કડુ, લીમડાની અતરજાલ, કરિયાતું તથા અરડૂસીના પાન; આ આઠ ચીજનો ઉકાળો, મધ મેળવીને પાવાથી કમળો તથા પાકુરોગ મટે. (શાર્કઘર) (૩૫) ત્રિક્ષ્ણા, દારુહળદર, ધ્રજ્જવ, નાગરમોથ અને દેવદારનો ક્વાથ મધ અને હળદર સાથે આપવાથી પ્રમેહ મટે (નિઘંટુ) (૩૬) ત્રિક્ષ્ણા અને ગરમાળાના ગોળના ઉકાળામાં સાકર તથા મધ નાખીને પીવાથી રક્તપિત્ત, દાહ તથા પિત્તશ્લ્લ વગેરે મટે છે. (શાર્કઘર)
- (૩૭) દ્રાક્ષાદિ ક્વાથ :—દ્રાક્ષ, હિમેજ, નાગરમોથ, કડુ, ગરમાળો અને ખડસલિયાનો ઉકાળો પિત્તજ્વર સાથે તરસ, મુરસા, દાહ અને રક્તપિત્તને મટાડે છે. (શાર્કઘર)
- (૩૮-૩૯) દાઘ્યાદિ ક્વાથ :—(૩૮) દારુહળદર, રસવતી, નાગરમોથ, લિલામો, ખીલા, અરડૂસીના પાન અને કરિયાતાનો ઉકાળો કડો પાડી મધ નાખીને પાવાથી સ્ત્રીઓને શ્લ્લ સાથેનો પ્રદરરોગ તથા ધૂપણી મટે. (શાર્કઘર) (૩૯) દારુહળદર, પટોલ, મોથ, ભોરિગણી, કડુ, હળદર, કડવે લીમડો, હરડે, બહેડા, આમળા એનો ક્વાથ ભુઝનેત્ર નામના સન્નિપાત જ્વરમાં આપવો (નિઘંટુ)
- (૪૦) દ્રાત્રિશાંગ ક્વાથ :—ભારગમૂળ, કરિયાતું, લીમડાની જાલ, મોથ, કડુ, વજ, સૂઠ, મરી, પીપર, અરડૂસી, ધ્રજ્જવ, રાન્ના, ધમાસો, પટોલ, દેવદાર, હળદર, કાળીપાટ, ઝેરકોચલાં, ખાહ્લી, દારુહળદર, ગળો, નસોતર, અતિવિષ, પુષ્કરમૂળ, ત્રાયમાણુ, મોટી ભોરિગણી, નાની ભોરિગણી, ધ્રજ્જવ, હરડે, બહેડા, આમળા અને કચૂરો, એ ૩૨ વસ્તુનો ક્વાથ તેર જાતના સન્નિપાત-શ્લ્લ, ખાસી, દમ, ઉરુતલ, કફ વગેરે લય કર દરદોને મટાડે છે. (નિઘંટુ)
- (૪૧) દાડીમાદિ ક્વાથ :—દાડમની જાલ તથા કડાજાલનો ક્વાથ મધ નાખીને પાવો. તે રક્તાતિસારને મટાડે છે. (વૈદ્ય)
- (૪૨-૪૩) દેવદાઘ્યાદિ ક્વાથ :—(૪૨) દેવદાર, અતિવિષ, કાળીપાટ, વાવડિગ, મોથ, મરી અને કડાજાલના ક્વાથથી સોજવાળો અતિસાર મટે (વૈદ્ય) (૪૩) દેવદાર, હિમેજ, અરડૂસીના પાન, શાલવણુ, સૂઠ અને આમળાનો ઉકાળો ઠારીને તેમાં મધ અને સાકર નાખી આપવાથી ચોથિયો તાવ મટે. (શાર્કઘર)
- (૪૪) ધાતક્યાદિ ક્વાથ :—ધાવડીના ફૂલ, ખીલા, લોધર, વાળો અને ગજપીપરનો ઉકાળો ઠારીને મધ નાખી પાવાથી બાળકોના સર્વ પ્રકારના અતિસાર મટે. (શાર્કઘર)
- (૪૫-૪૬) ધાન્યાદિ ક્વાથ :—(૪૫) ધાણા, વાળો, ખીલા અને મોથના ઉકાળાથી પિત્તાતિસાર મટે (૪૬) ધાણા તથા સૂઠનો ઉકાળો પીવાથી આમવાતની પીડા મટે (શાર્કઘર)
- (૪૭) ધાન્યમન્નક :—ધાણા, વાળો, ખીલા, નાગરમોથ અને સૂઠનો કાઢો આમજન્ય શ્લ્લ એટલે પેટમાં વીટ આવે તેને મટાડે, મળને બાધે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે અને કાચા મળને પકાવે (શાર્કઘર)
- (૪૮-૫૦) નાગરાદિ ક્વાથ :—(૪૮) સૂઠ, કડાજાલ, નાગરમોથ, ગળો અને અતિવિષનો

કવાથ, જ્વરાતિસાર. તાવ અને ઝાડામા આપવો. (૪૯) સૂક અને એર ઝાના મૂળના ઉકાળામા શેકેલી હિંગ તથા સચળ નાખી આપવાથી અથવા ઇંદ્રજવના ઉકાળામા તે ચીજ નાખીને પાવાથી વાયુનું શ્લેષ્મ મટે છે. (૫૦) સૂક, દેવદાર, ધાણા અને બે ભોરિ ગણીનો કવાથ તાવમા આપવાથી તાવ જાય છે ૨૧૦

(૫૧) નીલાગ્નિકાદિ કવાથ :—ભોરિ ગણી, ગળો અને સૂઠના કવાથમા પીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવાથી શ્વાસ તથા ખાસી સાથેનો તાવ તેમ જ સળેખમ, શ્લેષ્મ, વરલંગ અને છાત્રજ્વર મટે ૨૧૦

(૫૨) નીલકવાથ :—લીમડાની અતરછાલને આઠગણા પાણીમા ઉકાળી કવાથ કરવો આ કવાથ તાવને મેકે છે

(૫૩-૫૮) પટોલાદિ કવાથ :—(૫૩) કડવા પરવળ, હરડે, બહેડા, આમળા, કડુ, કચોરું, અરડૂસીના પાન અને ગળોનો કવાથ મધ નાખી કંકજ્વરમા આપવો (૫૪) પટોલ, રતાદળી, મોરવેન, કડુ, કાળીપાટ અને ગળોનો ઉકાળો પિત્તજ્વર, ઊલટી, દાહ, ખરજ અને વિષ ઉપર આપવો. (૫૫) પરવળ, હરડે, બહેડા, આમળા, કડવા લીમડાની અતરછાલ, દ્રાક્ષ, ગરમાળાનો ગોળ અને અરડૂસીના પાનનો ઉકાળો સાકર તથા મધ નાખીને આપવાથી રોગચો અંત ટાળ્યો તાવ મટે (૫૬) પટોલ, ઇંદ્રજવ, દેવદાર, હરડે, બહેડા, આમળા, નાગરમોથ, અગૂર, દ્રાક્ષ, જેઠી-મધ, ગળો અને અરડૂસીના પાનનો ઉકાળો મધ નાખી આપવાથી સતત, એકાતરો, તરિયો, ચોથિયો વગેરે સર્વ પ્રકારના તાવ જાય. (૨૧૦) (૫૭) પટોલ, ત્રિફળા, કડુ, ગળો અને શતાવરી એ સાત ચીજનો ઉકાળો દાહવાળા વાતરક્તને દૂર કરે છે (નિઘંટુ) (૫૮) પટોલના વેલા, ત્રિફળા, લીમડાની અંતરછાલ, કગિયાતુ, ખેરસાવ અને ખીવલો, એ આઠ ચીજનો ઉકાળો ગૂગળ અથવા ત્રિફળા નાખી આપવાથી સર્વ પ્રકારના ઉપદંશ અને ગરમીને દૂર કરે (નિઘંટુ)

(૫૯-૬૦) પથ્યાદિ કવાથ :—(૫૯) ત્રિફળા, કરિયાતુ, હળદર, લીમડાની છાલ અને ગળો, આ સાત વસ્તુના કવાથમા જૂનો ગોળ નાખી આપવાથી મસ્તકશ્લેષ્મ, ભ્રમર, આખ તથા કાનનું શ્લેષ્મ, આધાશીશી, સૂર્યાવર્તન (તડકો વધે તેમ માથું દુખે તે), શખરોગ (લમણા દુખે), દંતપાત, દત્તગળ, રતાધળાપણું, આંખના પડળ, ફૂલુ તથા આંખની પીડાને દૂર કરે (૬૦) હરડે અને સાતરોહીડાનો ઉકાળો જવખાર તથા પીપરનું ચૂર્ણ નાખીને પીવો. એથી યકૃત અને પ્લીહા (પેટની જમણી તથા ડાખી બાજુના પડખાનો સોજો), શુદ્ધ અને ઉદરરોગ મટે (શાર્દૂલધર)

(૬૧-૬૩) પર્પટાદિ કવાથ :—(૬૧) ખડસલિયો, અરડૂસીના પાન, કડુ, કરિયાતુ, ધમામો અને ઘઉંલાનો કવાથ સાકર મેળવીને પીવાથી તરસ, દાહ તથા રક્તપિત્ત સહિતનો પિત્તજ્વર મટે (૬૨) ખડસલિયો, નાગરમોથ, ગળો, સૂક અને કરિયાતુ તેને પચલદ્ર કહે છે એનો કવાથ વાતપિત્તજ્વર ઉપર આપવો. (૬૩) ખડસલિયાનો ઉકાળો પીપરનું ચૂર્ણ મેળવીને પિત્તજ્વર થયો હોય તેને પાવો. (શાર્દૂલધર)

(૬૪) પીપળીકવાથ :—પીપર તોલો ૧ને આઠગણા પાણીમા ઉકાળી ચતુર્થાંશ પાણી રાખવું. તે અગ્નિદીપન કરી જ્વર, કફવાત તથા ખરલને મટાડે છે. (વૃંદ)

(૬૫) પુનર્નવાષ્ટક કવાથ :—સાટોડી, હિમેજ, લીમડાની છાલ, દારુહળદર, કડુ, પટોલ, ગળો ને સૂઠનો ઉકાળો ગોમૂત્રમા નાખી પાવાથી સોજવાળો પાડુરોગ, ઉદરરોગ, દમ, શ્લેષ્મ ને ખાસી મટે છે.

(૬૬-૬૮) પુનર્નવાદિ કવાથ :—(૬૬) સાટોડી, ગળો, દેવદાર, હરડે અને સૂઠનો ઉકાળો ગૂગળ તથા ગોમૂત્રમા નાખી આપવાથી સોજ સાથેનો ઉદરરોગ મટે (૬૭) સાટોડી, દારુહળદર, હળદર, સૂક, હિમેજ, ગળો, ચિત્રકશ્લેષ્મ, ભારંગમૂળ અને દેવદારનો કવાથ હાથ, પગ, ઉદર અને મોં ઉપરના સોજમાં આપવો. (૨૧૦) (૬૮) સાટોડી અને વરણાના મૂળની છાલનો ઉકાળો અતરવિદ્રધિ (પેટ વગેરેની અંદરનો વિદ્રધિ) ને મટાડે છે (નિઘંટુ)

(૬૯) ફલત્રિકાદિ કવાથ :—ત્રિફળા, દેવદાર, નાગરમોથ, દારુહળદર તથા ઇંદ્રવરણીના મૂળનો ઉકાળો હળદરનું ચૂર્ણ અને મધ નાખીને પાવો, એથી સર્વ પ્રકારના પ્રમેહ મટે. (નિઘંટુ)

(૭૦) ભારંગ્યાદિ કવાથ :—ભારંગમૂળ, ગળો, મોથ, ભોરિગણી, હરડે, પુષ્કરમૂળ અને

સૂઠનો ક્વાથ ત્રણ દિવસ આપવાથી તાદ્રિક સન્નિપાત જ્વર મટે. (નિઘંટુ)

(૭૧) ભૂનિખાદિ ક્વાથ :—કરિયાતુ, લીમડાની છાલ, પીપર, ક્યોરો, સૂઠ, શતાવરી, ગળો અને ભોરિંગણીના ક્વાથથી કફજ્વર મટે. (શાહંગધર)

(૭૨) મુસ્તાદિ ક્વાથ :—મોથ, વાળો, દશમૂળ, સૂઠ, ખડસલિયો, પિત્તપાપડો, રતાંદળી, ધાવડીની છાલ અને અરડૂસીનો ક્વાથ પાવાથી પ્રલાપક સન્નિપાતનો જ્વર મટે. (શાહંગધર)

(૭૩) રાસ્નાદિ ક્વાથ :—રાસ્ના, ગળો, બલા (ચીકણામૂળ), જેઠીમધ, ગોખરુ અને એરંડાના મૂળનો ઉકાળો, એરંડિયું તેલ નાખીને પાવો. એથી અંતર્વૃદ્ધિ એટલે આતરકું ભિતરે તે રોગ મટે. શાહ

(૭૪-૭૫) રાસ્નાપંચક :—(૭૪) રાસ્ના, ગળો, દેવદાર, સૂઠ, એરંડાના મૂળના ક્વાથથી સાતે ધાતુની અંદરનો વાયુ તથા સર્વાંગ વાયુ મટે (શાહંગ) (૭૫) રાસ્ના, આસધ, મોથ, ભોરિંગણી, ભારંગમૂળ, વજ્ર, પુષ્કરમૂળ, કકુ અને કાકડાશિંગીના ક્વાથથી કણ્ઠીક સન્નિપાતજ્વર જેમા કાન તથા ગળામા સોજો આવે છે તે મટે (નિઘંટુ)

(૭૬) રિંગણ્યાદિ ક્વાથ :—ભોરિંગણી, ભારંગમૂળ, પુષ્કરમૂળ, ક્યૂરો, કાકડાશિંગી અને ધમાસાનો ક્વાથ અભિન્યાસ સન્નિપાતજ્વરને મટાડે છે. (નિઘંટુ)

(૭૭) લઘુશૂદ્રાદિ ક્વાથ :—ભોરિંગણી, સૂઠ, ગળો, પોખરમૂળનો ક્વાથ જે તાવમાં કફવાતનું જોર હોય તેમા અપાય છે. તેનાથી ત્રિદોષ જ્વર, ખાસી, શ્વાસ, શૂળ અને અરુચિ મટે. (શાહંગધર)

(૭૮-૭૯) વત્સકાદિ ક્વાથ :—(૭૮) કડાછાલ, ત્રિફળા, દારુહળદર, મોથ, ખીવલો, એ સાત ચીજોનો ઉકાળો મધ નાખીને પાવાથી પ્રમેહ મટે છે. (૭૯) કડાછાલ, અતિવિષ, ખીલા, નાગર-મોથ અને વાળાના કાઢાથી આમવાળો ઝાડો તથા શૂળ સાથેનો રક્તાતિસાર મટે. (શાહંગધર)

(૮૦) વરુણુ ક્વાથ :—વરુણાના મૂળની છાલનો ક્વાથ કરવો અને તેમા તેની છાલનો કદક નાખવો. તે ક્વાથમા મધ નાખી પીવાથી પાણુવી પથરી તેમ જ ગડમાળ પણ મટે. (વૃંદ)

(૮૧-૮૩) વાસાદિ ક્વાથ :—(૮૧) અરડૂસીના પાન, દ્રાક્ષ અને હરડેના ઉકાળામા મધ તથા સાકર નાખી પીવો; એટલે રક્તપિત્ત (છાતીમાથી લોહી પડે તે), શ્વાસ અને ખાસી મટે. (૮૨) અરડૂસીના પાનના ઉકાળામા મધ મેળવીને પાવાથી રક્તપિત્ત, ક્ષય, ખાસી, કફજ્વર મટે. (૮૩) અરડૂસીના પાન અને ભોરિંગણીનો ઉકાળો મધ નાખી પાવાથી તાવ તથા ખાસી મટે (શાહંગધર)

(૮૪) શકરાણ્યાદિ ક્વાથ :—ધંધ્રજવ, કૂવાડિયાના મૂળ, અતિવિષની કળી, ગળો, નગોડનાં મૂળ, ભાગરો, સૂઠ, ભોરિંગણી અને અજમોદના કાઢાથી શીતજ્વર અને ટાઢિયો તાવ મટે. (વૈદ્ય)

(૮૫) શઢ્યાદિ ક્વાથ :—ક્યોરો, ખડસલિયો અને સૂઠ, દેવદાર, જવાસાના મૂળ (અથવા) ધમાસો, મોથ, કકુ, ભોરિંગણી અને કરિયાતાનો કાઢો પીપર તથા મધમા પીવાથી વિષમજ્વર, ત્રિદોષજ્વર અને સર્વ પ્રકારના તાવ મટે (નિઘંટુ)

(૮૬) શાખોટક ક્વાથ :—સાગની છાલનો ક્વાથ ગોમૂત્ર નાખીને પીવાથી શ્લીપદ (હાથી-પગો તથા મેદરોગ) મટે. (ભાવપ્રકાશ)

(૮૭) શિલવાદિ ક્વાથ :—સરગવાની છાલ, વરુણાની છાલ, પીપળાની છાલ, અજમો, હળદર અને આખાહળદરનો ઉકાળો હીરાખોળના ચૂર્ણ માસા દસ નાખી પીવાથી અંતરવિદ્રધિ મટે (૮૮) શિયુ ક્વાથ :—સરગવાની છાલનો ક્વાથ, શેકેલી હિંગ અને સિંધવ પાણીમા વાટી મેળવી પીવાથી વિદ્રધિ મટે. (ભાવપ્રકાશ)

(૮૯) સૂઠ્યાદિ ક્વાથ :—સૂઠ તથા ભારંગમૂળના ક્વાથથી શ્વાસરોગ મટે (નિઘંટુ)

(૯૦) સૂઠીક્વાથ :—સૂઠ તોલો એક તેનો સોળગણુ પાણીમા ક્વાથ કરવો તેમા શેકેલી હિંગ ત્રણ રતી, સચળ માસો એક અને સૂઠનું ચૂર્ણ માસા બે નાખો પીવાથી કફવાત, અજીર્ણ અને શૂળ મટે. (વૃંદ)

(૯૧) સૂઠનો ક્વાથ મધ નાખીને પીવાથી સળેખમ, શ્વાસ, ઉધરસ, ઉદરના રોગ તથા ખરાળ પાણીના દોષ મટે. (ભાવપ્રકાશ)

(૯૨) ગૂંચ્યાદિ ક્વાથ :—કાકડાશિંગી, કડાછાલ, હરડે, મોથ, કચોરો, કરિયાતું, ભારંગમૂળ, હળદર, કડુ, પુષ્કરમૂળ, ચિત્રક, મરી. ભોરિંગણી, અરડૂમી, આમળા, દેવદાર, બહેડા, ચવક, સૂક, પીપર અને કાયફળના ક્વાથથી કંઠકુબ્જ તથા સન્નિપાતજ્વર મટે (નિઘંટુ)

(૯૩) પડંગ ક્વાથ :—(પડંગપાનીય) કાળો વાળો, વીરણુવાળો, મોથ, ખડસલિયો, સૂક અને રતાદળી ઉકાળીને કંડુ કરેલું પાણી પીવું. તેનાથી તૃષા, દાહ તથા દાહજ્વર મટે (વૈધ)

(૯૪) સમંગાદિ ક્વાથ :—રિસામણીના મૂળ, ધાવડીના ફલ, લોદર અને ઉપરસલીના ક્વાથમા મધ નાખી પાવાથી બાળકનો સખત અતિસાર મટે. (ભાવપ્રકાશ)

(૯૫) સારીયાદિ ક્વાથ :—સારીવા, કાલીપાટ, દેવદાર, કરિયાતું, મોરવેલ, કડુ, ગળો, સૂક, મોથ અને ઈંદ્રજવ. આ ક્વાથ સ્ત્રીઓના બગડેલા ધાવણને સુધારે છે. (વૈધ)

(૯૬) સિંહાદિ ક્વાથ :—ભોરિંગણી, મોથ, પુષ્કરમૂળ, સૂક, કડુ, રારના, ગળો, ભારંગમૂળ, કાકડાશિંગી, કચોરો, બ્રાહ્મી, વજ અને કરિયાતાના કાઢાથી જિલ્લક સન્નિપાત મટે (નિઘંટુ)

(૯૭) હરિતક્યાદિ ક્વાથ :—હિખેજ, ધમાસો, ગરમાળાનો ગોળ, ગોખરુ અને લાકડિયા પાપાણુબેદનો ઉકાળો મધ મેળવી પાવાથી મૂત્રકૃન્ન, દાહ તથા પીડા સાથેનો મૂત્રકૃન્ન રોગ મટે. (નિઘંટુ)

(૯૮) હીબેરાદિ ક્વાથ :—વાળો, ધાવડીના ફલ, લોદર, કાળીપાટ, રિસામણી, કડાછાલ, ધાણુ, અતિવિપ, નાગરમોથ, ગળો, ખીલા અને સૂકનો કાઢો જીર્ણ અતિસાર, આમશળ, લોહીવાળો આડો તથા તાવને મટાડે અને દોષતું પાચન કરે. (શાર્કધર)

(૯૯-૧૦૧) ક્ષુદ્રાદિ ક્વાથ :—(૯૯) ભોરિંગણી, કળથી, અરડૂમીના પાન અને સૂકનો ક્વાથ પોખરમૂળનું ચૂર્ણ મેળવીને પીવાથી શ્વ સવાળી ખાસી મટે. (શાર્ક૦) (૧૦૦) ભોરિંગણી, કરિયાતું, કડુ, સૂક, ગળો, પોખરમૂળ અને કઠના ઉકાળાથી ૮ પ્રકારના તાવ મટે. (શાર્કધર) (૧૦૧) ભોરિંગણી, ધાણુ, સૂક, ગળો, નાગરમોથ, પક્ક, રતાદળી, કરિયાતું, કડવા પરવળ, પોખરમૂળ, કડુ, ઈંદ્રજવ, કડવા લીમડાની છાલ, ભારંગમૂળ અને ખડસલિયાનો ઉકાળો પ્રાતઃકાળમા પીવાથી સર્વ પ્રકારના ટાઢિયા તાવ મટે. (શાર્કધર)

મૂળ ગ્રંથકાર ૨૫૦ શાસ્ત્રી શંકર દાજી પટે

ગુણિગણનતારમ્મે ન પતતિ કઠિની સુસંભ્રમાદ્યસ્ય ।

તસ્યામ્બા યદિ સુતિની વદ વન્ધ્યા સ્ત્રી કીદશી ભવતિ ॥ ૧ ॥

સ સારમા એવા અસખ્ય મનુષ્યો ભરેલા છે કે જેઓનો સખધ પોતાના થોડાક કુટુંબી-જનો અને ધૃષ્ટ મિત્રો સિવાય સર્વસાધારણ જનસમાજ સાથે જરા પણ હોતો નથી જે વિચારશીલ પુરુષો રાત્રિદિવસ દેશનો વિચાર કરે છે અને ધૃષ્ટ છે કે, દેશમા પુરુષસિ હો-હિંસક જ ગલી સિ હો નહિ પણ પરાક્રમી સાહસિક પુરુષાથી નરસિ હો-પ્રગટે અને દેશમા ધર્મનિષ્ઠ સપૂતોની સખ્યા વધે, એવા પુરુષોના હૃદયમાથી વર્તમાન ભારતવાસીઓની દશા જોઈને તથા તેમાં એકાદ બાળકના જન્મથી વધારો થતો જોઈને નિરાશાની સાથે એવા જ ઉદ્ગારો નીકળે છે કે, ત્રીસ કરોડ મુડદાલોમા પૃથ્વીનો ભાર વધારવા માટે અને પૂર્વપુરુષોની કીર્તિ ઉપર કાટ ચઢાવવા અર્થે એક મુડદાલ જીવની સખ્યા વધી. એ જ પ્રમાણે કોઈ શિશ્નોદરપરાયણ મનુષ્ય મરી જાય છે, ત્યારે એવા વિચારશીલ સજ્જન બોલી ઊઠે છે કે — ‘ચાલો ઠીક થયું, પૃથ્વીનો ભાર હલકો થયો અને ભારત-વર્ષના વ્યર્થ જતા અન્નનો એટલો બચાવ થયો ’ આ સ્થળે પ્રશ્ન ઊઠે છે કે, ત્યારે તે વિચારશીલ પુરુષ ચાહે છે કોને અને કોની કામના કરે છે? ઉપલા શ્લોકમા એ વિષે જ કહેલું છે કે, જે પુરુષ સિંહ છે, જે સાચો સપૂત છે અને પોતાના ગુણો વડે માતાની કૃપને દીપાવે એવો છે; તે જ સાધારણ જનસમાજમા આશા, પ્રેમ અને સહાનુભૂતિનું સ્થળ છે. જે પુત્ર માતાની સેવા ન કરે—જનની જન્મભૂમિને કામ ન આવે, તે પુત્ર શું કામનો? જે ગુણી પોતાના ગુણ વડે સર્વસાધારણને લાલ ન પહોંચાડે, તે ગુણી શા કામનો? જે મનુષ્ય સમાજના સુખદુઃખને પોતાના ન સમજે, તે મનુષ્ય શું કામનો? જે સપૂતની કોઈ વિશેષ ગુણવાળા ગુણીઓમા ગણતરી ન થાય, તે સપૂત શું કામનો? કોઈ વિશેષ ગુણની ચર્ચા ઊઠતા જ તે ગુણ ધરાવનારાઓની ગણતરીમા જેનું નામ ગણવામાં આવતું નથી, તેવા મનુષ્યોને મથાળે ટાંકેલા શ્લોકમા કવિ સપૂત ગણતો નથી અને તેની માતાને પુત્રવતી તરીકે સ્વીકારતો નથી તે મોટા સશયમા પડી પ્રશ્ન કરે છે કે, જો એવાની જ માતાને પુત્રવતી કહેવામા આવે તો પછી વધ્યા—વાઝણી સ્ત્રી કોને કહેવી? સારાશ કે જેને પુત્ર નથી હોતા તે જ વાઝણી છે એમ નહિ, પણ જેના પુત્રો દેશને ઉપયોગી થઈ શકતા નથી અને જેના ગુણોનો સમાજને લાલ મળી શકતો નથી તે પણ છતે દીકરે વાઝણી સમાન જ છે; અને તેના પુત્રો પુત્રપદ્ધતિને લાયક ગણાતા નથી, અમે જે સ્વર્ગવાસી સજ્જનનું જીવનચરિત્ર વાચકવર્ગ સમક્ષ રજૂ કરીએ છીએ, તે પણ પોતાની માતાના અને જનની જન્મભૂમિના સાચા સપૂત હતા.

જો કે તેઓના (આ ગ્રંથના કર્તા ૨૫૦ શાસ્ત્રીજી શંકર દાજી પટેના) બધા કાર્યોથી અમે વાકેફ નથી, અને જે વાત બાણીએ છીએ તે વિસ્તારથી લખવા માટે અહીં સ્થાન પણ નથી; તેથી તેમના જીવનચરિત્રને સક્ષેપમઃ આપી, તેમના કાર્યોનો આભાસમાત્ર અહીં રજૂ કર્યો છે

પ કિંતુ શંકર દાજી પટેના પૂર્વપુરુષ પૂના જિલ્લાના નારાયણ ગામમા રહેતા હતા; કિંતુ તેમના પિતા શ્રીયુત દાજી શાસ્ત્રી જોશી સહકુટુંબ મુળધર્મા આવીને રહ્યા હતા ત્યા જ પોતાની જ્યોતિષવિદ્યાના પ્રભાવ વડે સારી નામના મેળવવા સાથે દામ પણ ઠીક કમાયા હતા. શંકર દાજીનો જન્મ મુળધર્મા સવત ૧૮૨૩ના ફાગણ વદ ૧૦ ના રોજ થયો હતો ‘પટે’ તેમના કુળનું ‘ઉપપદ’ છે સામાન્ય રીતે દેશસ્થ બ્રાહ્મણો શાત, નિષ્કપટી, ધાર્મિક અને સાધુવૃત્તિના હોય છે અને આ બધા ગુણો તેમનામા પૂર્ણ રીતે વિદ્યમાન હતા. મહારાષ્ટ્રમા આજ સુધીમા જેટલા સાધુઓ થયા છે, તે સર્વ દેશસ્થ છે અને જેટલા રાજનૈતિક પુરુષો થયા છે તે પ્રાય કોલણસ્થ હતા અને છે.

શંકરગવે આઠ વર્ષની અવસ્થામા મરાઠી અભ્યાસ પૂર્ણ કરીને સુપ્રસિદ્ધ પ્રજ્ઞાચક્ષુ સાહિત્યા-

આર્થ પંડિત મુદ્રાલય પાસે સંગૃહીત સાહિત્ય, ન્યાય, વ્યાકરણ, મીમાંસા આદિનું અને પંડિત પ્રભાકર દાજી વાર્ષિકરની પાસે વેદનું અધ્યયન કરવાનો આરંભ કરી દીધો હતો. પાઠશાળામાં તેઓનું નામ હમેશાં પહેલું રહેતું. વિદ્યાર્થીદશામાં જ તેમના અતઃકરણમાં સાર્વજનિક કાર્યોના અંકુર ફૂટવા લાગ્યા હતા. કોઈ કોઈ વખતે પાઠશાળામાં જ પોતાની સાથે ભણનારાઓ તથા અન્ય બાળકોને એકત્ર કરી પોતે વ્યાખ્યાન આપતા હતા. સહાધ્યાયીઓનું તેઓએ એક પથ બનાવ્યું હતું અને નિશ્ચય કર્યો હતો કે બાળકોમાં માહોમાહે જે ઝંઘડા બને તેની અધ્યાપકો કે માળાપ પાસે ફરિયાદ નહિ લઈ જતા તેનો એ પથ દ્વારા જ ફડચો લાવવો. બાહ્યવસ્થામાં તેમનો ક્રોધ શકરના જેવો ઉમ્મ હતો; તથાપિ લાયક ઉમરે પહોંચતા તેઓએ ક્રોધને પી જવામાં અને ઉદ્વિષ્ટ હેતુ પાર પાડવામાં સારી ખ્યાતિ મેળવી હતી. આરજ વર્ષની ઉમરમાં પોતાના મોટાભાઈ અને કેટલાક મિત્રોની સહાય વડે ‘બાલમિત્ર’ નામનું માસિક તેઓએ શરૂ કરી દીધું તેના ખર્ચ માટે કોઈ પાસે યાચના નહિ કરતા તેઓએ જે પ્રબંધ કર્યો હતો, તે ઉપરથી તેમના પુરુષાર્થ અને આત્મનિર્ભરતાનો પરિચય મળે છે. પોતાના પિતા તરફથી જે ખિસ્સાખર્ચ મળતું તેમાંથી તેઓ ઉક્ત પત્રનું ટપાલખર્ચ તથા પત્રવ્યવહાર આદિનું પરચૂરણ ખર્ચ નિભાવતા હતા. પત્રની છપામણી માટે તેઓએ ‘જગદીશ્વર’ પ્રેસના માસિક શ્રીયુત નાનાસાહેબની સાથે એવો પ્રબંધ કર્યો હતો કે છપામણીના ખર્ચામાં તેઓએ પ્રેસના પ્રૂફ વાચી આપતા તેની પહેલા ‘વિદ્યાપ્રકાશ’માં પોતે લેખ લખતા હતા, તે પછી ચાલુ રાખ્યા હતા આવી રીતે તેમની મરાઠી લેખક તરીકે ગણતરી થતા લાગી અને વડોદરાથી (હવે મુળથી) પ્રકટ થતા મરાઠી ‘સયાજીવિજય’ પત્રના અધિકારીએ તેમને પોતાના પત્રના સંપાદકનું કામ કરવા માટે બોલાવ્યા. તે પત્રને હાથમાં લઈ તેમણે ધીરેધીરે ખૂબ પ્રસિદ્ધિમાં આરંભ્યું, પરંતુ પિતાના ગાઢ પ્રેમને લાંબે બેયાર વર્ષમાં તેમને ફરી મુળથી જવું પડ્યું તેઓ મુળથી તો ચાલ્યા ગયા, તેટલા વખતના અભ્યાસ તથા અનુશીલન-મનનને પરિણામે તેઓ એક ચુનંદા મરાઠી લેખક બની રહ્યા હતા. સાગ પછી તેઓએ બીજાની માલિકીના કોઈ પત્રના સંપાદક થવાનો ભાર ઉપાડ્યો નહોતો, તોપણ ‘શકર’, ‘પિનાકી’, ‘ભ્રમર’ આદિ ઉપનામોથી વખતોવખત છેવટ સુધી મરાઠી પત્રોમાં તેમના લેખો પ્રકાશિત થયા કરતા હતા. ‘નેટીવ ઓપોનિયન’ નામના પત્રમાં ‘સૃષ્ટિસચાર’ના નામથી તેમના લેખો અનેક વિષયો પર છૂટાછવાયા અને કોઈ વખતે તો નિયમસર પ્રકટ થયા કરતા હતા કેટલીક વખત મરાઠી સમાજમાં તેમના લેખોથી ભારે હલચલ પેદા થતી હતી ચારપાચ વર્ષ પહેલા ‘ભારતધર્મ મહામંડળ’ અને ‘થિયોસોફી’ને લગતા તેમના લેખોથી ભારે ધૂમ મચી ગઈ હતી બધા મરાઠી અને ઘણાખરા હિંદી પત્રોનું તે તરફ ધ્યાન ખેંચાયું હતું અને થિયોસોફિકલ સોસાયટી સખધી ધામધૂમ જોઈને ખુદ ‘કેસરી’ને પણ પોતે સ્વીકારેલા પક્ષનું સમર્થન કરવાનું છોડી દઈ ચૂપ રહેવું પડ્યું હતું. વિક્રંત અને ગભીર ચર્ચાના વિષયો લખતા પણ તેમની કલમ રોકાતી ન હતી. તેઓ રાત્રે લખતા બેસતા તો બે-ત્રણ વાગી જતા અને રાતના બે વાગે આખા બિઘડી જતી તો લખતા લખતા સત્રાર પાડી દેતા એવી રીતે બહાર કામ કરવાની સાથે ‘સયાજીવિજય’માંથી લખતા લખતા સત્રાર પાડી દેતા એવી રીતે બહાર કામ કરવાની સાથે ‘સયાજીવિજય’માંથી આવ્યા પછી કેટલાક દિવસ બાદ તેઓએ જગદીશ્વર પ્રેસના વ્યવસ્થાપક તરીકે કામ બળવ્યું હતું અને પ્રેસની ઉત્પત્તિ કરી હતી તેઓ પોતાને કોઈ પણ રાજદારી પક્ષના ગણાવતા ન હતા, પરંતુ પોતાની અતિમ બીમારીના વખતમાં કેટલીક વખત ‘તિલક મહારાજ કી જય’ કહીને બિઘડી બેસતા હતા અને એક ફિવસ કહેવા લાગ્યા હતા, કે ‘તિલકને તમે સાધાગળ મનુષ્ય સમજતા નહિ; લે સાચા મહાત્મા છે’ વ્યવહારમાં પણ તે પક્ષા સ્વદેશી અને અવધર્માભિમાની હતા.

અન્ય વિષયોને છોડીને અમે હવે તેમના વૈદકતા વિષયને હાથ ધરીશું. તેમના પિતાના કુળના લોકો જ્યોતિષી હતા તથા માતૃકુળમાં વૈદકની ચર્ચા આધિક થતી હતી અને તેમના માતા પણ વ્યાવહારિક વૈદક વિષયોનું સારુ જ્ઞાન ધરાવતા હતા તે સિવાય તેમની પાડોશમાં શ્રીયુત ભાનુ વૈદ્ય કુલકણી નામે એક જાણીતા વૈદ્ય રહેતા હતા, જેમનો તેમના ઉપર વિશેષ સ્નેહ હતો અને શાસ્ત્રીજી

પણ તેમની પાસે ઘણો વખત ખેસતાઉકતા, જેથી તેમના હૃદયપટ ઉપર વેંક વિપયનું સગ્ગ પ્રતિબિંબ પડ્યું હતું તેમનું વલણ વેંક તરફ જોઈને તેમના પિતાએ પણ તેમને વેંકનો અભ્યાસ કરવાની સલાહ આપવાથી તેઓ બહુ પ્રસન્ન થયા. ઉપર જણાવેલા મહાશય કુલમણી શાસ્ત્રાધ્યયનની અપેક્ષાએ અનુભવમા ઘણા પાવરધા હતા, જેથી અનુભવજન્ય વૈદજ્ઞાન તેમની પામેથી પ્રાપ્ત કરી શાસ્ત્રના અભ્યાસ માટે બાળે માર્ગ લીધો હતો. વેંકના અભ્યાસ સાથે તેઓએ વેદાભ્યાસ, અન્ય શાસ્ત્રાભ્યાસ તથા વ્યાખ્યાન દેવા, સાલળવા અને વખત મળતા કીર્તન આદિમા પણ જતા હતા. આ બધી બાબતોથી ઘનના માણ્યો તેમનાથી ઘણા પ્રસન્ન રહેતા હતા આ વખતે તેઓએ ‘રાજવૈદ્ય’ નામનું વૈદકનું મગદી માસિકપત્ર કાઢ્યું અને તેને પાંચ છ વર્ષ ચલાવ્યા બાદ ‘આર્ચલિપદ્’ પત્ર કાઢી તેમા ઉક્ત માસિક લેખની દીધું.

મરાઠીમા મહાત્મા તુકાગમ વદે છે — ‘નિશ્ચયાચ્ચે વલ્લુ. કા દ્યુષ્ણે તેર્ચી ફલ્લ.’

અર્થાત્ જે મનુષ્યમા નિશ્ચયનું બળ હોય છે, તેને અવશ્ય સફળતા પ્રાપ્ત થાય છે આવા નિશ્ચયબળના કાળુથી જ તેઓ એકલે હાથે ઘણું કામ કરવાને સમર્થ થયા હતા ‘રાજવૈદ્ય’ કાઢ્યા પહેલા અને આયુર્વેદનો અભ્યાસ કર્યા પછી તેઓએ જોયું કે, આપણા ઘણા જ પ્રાચીન, લોકોત્તર અને લોકોપકારી આયુર્વેદશાસ્ત્રની ભારે અવગણના થઈ ગઈ છે અને તે બહુ ખરાબ હાલતમા આવી પડ્યું છે આ વિચારથી તેમનામા એક પ્રકારની દૈવી શક્તિ ઉત્પન્ન થઈ અને આયુર્વેદના પઠનપાઠનનો પ્રચાર વધારવા માટે યથેચ્છે શાળાઓ ખોલવાની આવશ્યકતા વિચારી, આયુર્વેદનું રહસ્ય લોકો ખરાબર સમજે તેટલા માટે ઋષિપ્રણીત પ્રાચીન ગ્રંથોની ગ્રાધખોળ કરીને તેને પ્રકાશત કરવાનો તેઓએ નિશ્ચય કર્યો. તેઓએ એમ પણ જોયું કે, વર્તમાન વેદોના દ્વિભા પોતાની ઉત્પત્તિ કરવાની ઉત્તેજના પેદા થાય એ વાતની ઘણી જરૂર છે, તેથી સ્થળેસ્થળે વૈદકસનાઓ સ્થાપવા તરફ તેઓએ લોકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું. જેમ આજકાલ વેદો ઉપર શનિશ્ચરની દશા ખેડી છે અને ડોક્ટર લોકો તેમનો ધધો કુબાડી દેવા માટે ટાપીને ખેડા છે, તેમ તે વખતે પણ મુખર્ષ ઇન્દ્રાક્રમા વેદોની સામે ઘેર આદોલન ચાલી રહ્યું હતું. આથી કરીને તેઓએ પોતાનું આદોલન એવી હિંકમતની સાથે શરૂ કર્યું, કે જેથી કરીને ડોક્ટરોની સાથે વિરોધ ન વધે અને તેમની તરફથી પોતાના કામમા મદદ પણ મળે તેમની આ યુક્તિના ફળરૂપે વૈદક સમેલનોની સૃષ્ટિ પેદા થઈ છે આવા સમેલનોમા વેદોની સાથે ડોક્ટરો પણ એકત્ર થઈને વૈંકવિદ્યાની ઉત્પત્તિ પર વિચાર કરવા લાગ્યા અને આવા સસર્ગથી તેઓ આયુર્વેદનું મહત્ત્વ સમજવા લાગ્યા તથા તેમનામાં એવો પણ વિશ્વાસ પેદા થયો, કે જે વેદોને અમે અયોગ્ય સમજીએ છીએ, તેઓ પોતાની વિદ્યામા કુશળ છે શાસ્ત્રીજીએ પોતાના આ બધા વિચારોને કાર્યોના રૂપમા મૂકવા પહેલા મુખર્ષ ઇન્દ્રાક્રમા તત્કાલીન વિદ્વાન અને મોટા પુરુષોની પાસે તે રજૂ કર્યા હતા; અને પોતાના સાથીઓની સાથે તેના ઉપર મસલત ચલાવી તેને પાર પાડવા માટે તેઓની સહાયતા માગી હતી, પરંતુ સારી જેની સહાય આપવાને કોઈ પણ તૈયાર થયું નહિ કેટલાકોએ જીલથી જ જમાઉધાગ્નું પાસું સરખું કરી સહાનુભૂતિ દર્શાવી અને કેટલાકોએ તો તેમના વિચારો સાલળી તેમને શેખરબંધીની ઉપમા આપી ખૂંમ મજક ઉઠાવી શાસ્ત્રીજી નિશ્ચયના પક્ષા હતા, તેથી પોતાના ઉત્સાહનો ભંગ થવા દીધો નહિ અને ‘રાજવૈદ્ય’ ની પછી ‘આર્ચલિપદ્’ ને ખરોખર ચાલુ રાખ્યું તેઓએ ધાર્યું કે, જે વિચારો મારા મગજને વારંવાર ડોલાયમાન બનાવે છે, તે વિચારો ભારતવર્ષના ખીજ પણ થોડાઘણા સપૂતોના મગજમા શું નહિ આવતા હોય? જરૂર આવતા હશે અથવા કદી એમ ન પણ બનતું હોય, તોપણ જો હું મારા વિચારો લોકો આગળ રજૂ કરું તો થોડાઘણા લોકો પણ પોતાની સહાનુભૂતિ દર્શાવી મારા સહાયક નહિ બને એમ કેમ કહી શકાય? આ ઉપરથી પોતાના વિચારો જણાવવા માટે તથા લોકોના વિચારો જણાવવા માટે માસિકપત્રને તેઓએ અરજી સાધન માન્યું હતું માસિકપત્ર ચાલુ રાખવામા તેમનો એવો પણ ઉદ્દેશ હતો, કે લોકોમા એવા વિચારોની ઉત્પત્તિ હજી થઈ નથી એમ ધારવામા આવે તોપણ તેથી તેમને માટે ક્ષેત્ર તૈયાર થશે જ પોતાની

વૈદકની ઉન્નતિ ચાહવાવાળા વૈદો, હકીમો તથા ડોક્ટરોને ઉત્સાહિત કરવા માટે ત્રણ વર્ષ થયા હજારો રૂપિયા ખર્ચીને તેઓ તમામ ભારતવર્ષના વૈદોનું એક ગૃહીય સમેલન દર વર્ષે કરતા હતા તેમાં અનેક વૈદક-વિષયોની ચર્ચા, આલોચના તથા પ્રત્યાલોચના થયા કરતી હતી. વૈદોની પરીક્ષા લઈને તેમને યથાયોગ્ય ઉપાધિઓ પણ આપવામાં આવતી હતી. આ સમયે આખા હિંદુસ્તાનમાં તેઓએ આપેલી ઉપાધિથી વિભૂષિત થયેલા અનેક વૈદો વિદ્યમાન છે. રાષ્ટ્રીય વૈદસ મેલન ઉપરાંત પ્રતિવર્ષે એક પ્રાતિક સમેલનની પણ તેઓ ગોઠવણ કરતા હતા આ પ્રાતિક સમેલનોની અત્યાર સુધીમાં ફક્ત મુળઈ પ્રાંતમાં જ ગોઠવણ થઈ ચકી હતી અને તેના ત્રણ અધિવેશનો પણ થઈ ગયા હતા અન્ય પ્રાંતોમાં પણ વ્યવસ્થા કરવાના ઉદ્યોગમાં તેઓ હતા સવત ૧૯૬૬ ની સાલમાં ગરમીની મોસમમાં પંજાબમાં જઈ ત્યાં કોઈ પ્રાતિક કાર્યાલય ખોલવાનો તેમનો વિચાર હતો તેમના સમેલન આદિ કાર્યમાં નામદાર વડોદરાનરેશ, મહારાજા કોલ્હાપુર, મહારાજા દરભંગા, બરવાધીશ રાવબહાદુર શ્રીમાન રાઘવપ્રસાદ નારાયણસિંહ, શેઠ ખેમરાજ શ્રીકૃષ્ણદાસ વગેરે નૃપતિગણ તથા ધનવાન સંબંધી ઠીક સહાયતા મળતી હતી તેઓ સચુક્ત પ્રાંતને માટે એક પ્રાતિક કાર્યાલય તથા ઔષધાલય સ્થાપિત કરવા અને એક વૈદક વિદ્યાલયનો પાયો નાખવા તેમ જ સવત ૧૯૬૬ના કાર્તિક માસમાં કાશીમાં ‘ચતુર્થ રાષ્ટ્રીય વૈદક સમેલન’ની વ્યવસ્થા કરવા માટે પ્રયાગ ખાતે પધાર્યા હતા બધી વ્યવસ્થાનું કામ ચાલી રહ્યું હતું અને નવા વર્ષને પ્રથમ દિવસે ઉત્સવ કરીને કાર્યનો આરંભ થવાનો હતો; પરંતુ તે દરમિયાન તેઓ પ્લીમાર પક્ષા અને ગમનવમીના પાવત્ર દિને અપોરના સાડાખાર વાગતા તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો આયુર્વેદનો ઉદ્ધાર કરવા મથનાર આ

કર્તવ્યનિષ્ઠ બ્રાહ્મણ આ પ્રમાણે ગંગાકિનારે અકાળે વિલીન થઈ ગયા । ભારતવર્ષના વેદક-આકાશનો એક ચમકતો સિતારો અસ્ત પામી ગયો । ભારતીય વૈદ્યોને એક સુદૃઢ ગુમ થયો ।

હિંદીના હિતનું તેમનું ત્રીજું કામ હિંદીને રાષ્ટ્રભાષા અને નાગરી લિપિને ભારતવ્યાપી બનાવવાનું હતું. તેને માટે તેમણે હજારો રૂપિયાનો ખર્ચ કર્યો હતો. લગભગ ૧૧ વર્ષ સુધી તેઓએ ‘ભારતવર્ષ’ પત્રને ત્રણ ભાષામાં કોઈ વખત માસિક, કોઈ વખત પાક્ષિક અને કોઈ વખત સાપ્તાહિકના રૂપમાં કાઢ્યા કર્યું હતું આવા પત્રને જોઈએ તેટલા ગ્રાહકો મળવા મુશ્કેલ છે; છતાં ખોટ ઉપર ખોટ સહન કરીને અને તેની મફત વહેંચણી કરીને પણ છેક અંતની ધડી સુધી તેઓએ તે પત્ર ચલાવ્યું હતું. મરતી વખતે પણ તેઓ પોતાના ઉદ્દેશને બૂલ્યા નહોતા. મરવાના બે દિવસ પહેલાં તેઓએ લખડતી જીએ કહ્યું હતું કે.—‘હે અખિલ ભારતના નિવાસીઓ ! સંભળો. મેં ભારતની ભાષાઓને એક કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, પરંતુ હવે તમે તેને સંભાળો...’ ત્યાં પછી તેઓ જે કાંઈ બોલ્યા, તે સમજી શકાયું નહિ. ત્રીસ વર્ષ પહેલાં મેળાવડાના જલસા એટલા લાલદાયક માનવામાં આવતા ન હતા, પણ તે તેખતે તેઓ સમજી શકતા હતા કે, તેના જલસા મારફત રાષ્ટ્રીય જાગૃતિનું કામ થઈ શકે છે. તેઓએ ત્રીસ વર્ષ પહેલાં ‘આર્ય’ મિત્ર મેળા’ની ગ્થાપના કરી વીસ વર્ષ સુધી તે કાર્ય કર્યું અને જ્યારે તે કામ દૃઢ થયું, ત્યારે તેની વ્યવસ્થાનો ભાર ખીજાઓને સોંપી દીધો. હાલમાં તે મેળો ગણપતિઉત્સવના એક સ્તંભ સમાન ગણાય છે. ગણપતિઉત્સવ અને દશેરા આદિ ઉત્સવો ઉપર તેઓ રાષ્ટ્રીય તેમ જ ધાર્મિક જાગૃતિ કરવાનું ચૂકતા ન હતા તેમનો મિલનસાર સ્વભાવ અને મીઠી વાણી પ્રશસનીય હતાં. તેઓ એટલા બધા ઉદ્યોગી અને પરિશ્રમી હતા કે તેમના કાર્યોના વિસ્તારનો વિચાર કરતા આશ્ચર્ય થાય છે, કે એકલે હાથે આટલા બધા કાર્યો હાથ ધરીને તેઓ કેવી રીતે પાર ઉતારી શકતા હશે? મસ્તિષ્કજ્વરથી કેવળ ૪૨ વર્ષની વયે તેમનો દેહાંત થઈ ગયો. જેની સાથે મિત્રતા થતી, તેની સાથે પછી હિચ્ચ-નીચ ભાવની ભાવના બિલકુલ રાખતા નહિ તેઓએ એટલો બધો ઉદ્યોગ કર્યો, એટલા એટલા રાજમહારાજોને સહાયક બનાવ્યા છતાં પોતાને માટે કાંઈ ધન એકઠું કર્યું નહિ. તેઓને જે મળતું તે બધું પ્રાયઃ સાવજનિક કામમાં જ વાપરી દેતા હતા. ગરીબો ઉપર તેમની હમેશા દયાદષ્ટિ રહેતી હતી તેમને મફત દવા આપતા અને તેમની સાથે માયાળુપણે વર્તતા હતા. તેઓ હંમેશાં કહ્યા કરતા કે, વ્યાપારની દૃષ્ટિથી પણ ગરીબોને મફત દવા આપવામાં આવે તો તે વ્યર્થ જતી નથી; કારણ કે તેઓને આરામ થયેથી તેઓ તમારી જીવતી જાહેરખબર તરીકે કામ બજાવશે, સર્વત્ર તમાગ ગુણો આશે અને તેથી અંતે તો તમને જ લાભ પહોંચશે અને તમારો વ્યાપાર વધશે

તેઓનું એકપત્નીવ્રત પણ વખાણવા યોગ્ય હતું ૨૧ વર્ષની ઉંમરે તેમનો વિવાહ થયો હતો. કોઈ ખીમારી વખતે અનુચિત ક્ષારાદિ ઔષધિ આપવાથી તેમની સ્ત્રીનું સ્વાસ્થ્ય બગડી ગયું હતું. આવી રીતે બનવાથી જેને લોકો સામાનિક સુખ કહે છે, તેનાથી સદાને માટે તેઓ વંચિત રહ્યા હતા. સંતાન થવાની આશા રહી નહિ તોપણ ધરવાળાઓનો ધણો આગ્રહ છતાં તેઓએ ખીજો વિવાહ કર્યો નહિ, તેમ જ દાપત્યપ્રેમમાં પણ કદી ન્યૂનતા આવવા દીધી નહિ, જેવા પ્રેમથી તેઓ પોતાની સ્ત્રીને ચાહતા હતા, તેવા જ પ્રેમ અને અટલ લક્ષિતથી તેમના પત્ની તેમને ચાહતા હતા. અને હજી પણ મૃત પતિ પ્રત્યે તેમની તેવી જ લાગણી છે. કેવળ પોતાના પુત્ર સમાન પ્રિય લત્રીજને દુઃખી નહિ થવા દેવાના વિચારથી જ તેઓ પોતાનો પ્રાણ ધારણ કરી રહ્યા છે. તેમને સંતાન ન હતું તોપણ તેમનું હૃદય વાત્સલ્યપ્રેમથી શૂન્ય ન હતું. નાનાભાઈના એકના એક દીકરા (ત્રણે ભાઈઓ વચ્ચે માત્ર આ એક જ પુત્રસંતાન છે) માતાપિતા વગરના બાલા સાહેબ ઉર્ફે જોવિંદરાજ દિનકરને તે બહે પતિપત્ની પુત્રથી પણ વધારે રાખતા હતા. શંકરશાસ્ત્રી કયાય ચાર દિવસને માટે પણ જતા, તો ત્યાં સ્ત્રી તથા લત્રીજને સાથે લઈ જતા.

પહેલા પ્રશ્ન એ થતો હતો, કે શાસ્ત્રીએ આરભ કરેલા કાર્યોની દશા શી થશે? ખીજા વિષયોને જતા દર્ષ એ તોપણ વેદકના ઉદ્ધારને માટે; દેશમાં શિક્ષિત વૈદ્યો તૈયાર કરવાને માટે, વેદકના ગૂઢ

વિધોની મીમાસા કરવાને માટે, તથા સારા સંપાદકને હાથે વંદકના અથો પ્રકાશિત કરવાને માટે શાસ્ત્રીજીએ જે ઉદ્યોગ આરંભ્યો હતો તે કેવી રીતે ચાલુ રહેશે? શુ તે બધાની તેમના મૃત્યુ સાથે જ સમાપ્તિ થઈ જશે? આ ભાગ્યહીન દેશમાં ઘણું ભાગે એવું જ થતું જણાય છે કે, કોઈ અસાધારણ પુરુષ જે મહાન કાર્ય આરંભે છે, તો તે કાર્યમાં અતરાયો અને વિદ્ન આવવા છતાં પણ હિંમત નહિ હારતા પ્રયત્ન કરતા રહેવાથી તેમના જીવન પર્યંત તો જેમતેમ ચાલે છે; પરંતુ તેમનો દેહ દુષ્ટતા પછી તો તે કાર્ય ન્યાનુ ત્યાજ શિથિલ થઈ જાય છે. શાસ્ત્રીજીના કાર્યોની પણ જે આવી જ દશા થઈ હોત તો અમને તો શુ પણ સહૃદય દેશહિતૈષીમાત્રને દુઃખ થયા વગર રહેત નહિ; પરંતુ બાલા સાહેબના ઉદ્યોગ અને શાસ્ત્રીજીના કામો ચાલુ રાખવાને માટે નિમાયેલી સુપ્રસિદ્ધ લોકોની કમિટી તરફ જોતા, સંપૂર્ણ રૂપમાં નહિ તો કોઈ ને કોઈ અશમાં પણ શાસ્ત્રીજીના કાર્યો ચાલુ રહેવાની આશા રહે છે. પરમાત્મા તેમના સહાયક બનો! શાસ્ત્રીજીએ પોતાની પાછળ પોતે આરંભેલા કામોની વ્યવસ્થા કરવાને માટે પંડિત લક્ષ્મણરાવ ફળુશીકર વૈદ્ય જેવા યોગ્ય કાર્યકર્તાઓને તૈયાર કર્યા છે; કેટલાક રાજમહારાજોને સહાયક બનાવ્યા છે, રાયબહાદુર રાઘવપ્રસાદ નારાયણ-સિંહ જેવા તેમના સહૃદ છે. આખા ભારતવર્ષના સેંકડો વૈદ્યોને તેઓએ પોતાના મિત્રો બનાવ્યા છે, તેથી આશા રહે છે કે તેઓ સર્વ સાથે મળીને શાસ્ત્રીજીએ શરૂ કરેલા કામો ચાલુ રાખવા બનતો ઉદ્યોગ કરતા રહેશે.

શાસ્ત્રીજી પોતાનું કર્તવ્ય કરી ગયા છે, માર્ગ બતાવી ગયા છે અને હવે તો તેમના મિત્રો અને દેશહિતૈષીઓનું કામ છે કે તેમની ઇચ્છાઓને પૂર્ણ કરે. પરમાત્મા તેમના આત્માને ચિરશાંતિ પ્રદાન કરે અને તેમના કાર્યને આગળ વધારવાની ઇચ્છા રાખવાવાળા ઉદ્યોગી જનોને સહાયતા તેમજ સફળતા આપે! ॐ શાંતિ:

વૈદ્ય જગન્નાથ શુક્લ

ગ્રંથોનું સૂચિપત્ર

ધર્મગ્રંથો

મહાભારત-સાત દળદાર ગ્રંથોમાં	૬૪-૦૦
શાંતિપર્વ-(મહાભારત ભા ૬૬૦)	૧૦-૦૦
વિષ્ણુપુરાણ-અક્ષરશ ભાષાતર	૪-૫૦
શ્રી શિવમહાપુરાણ-એ ગ્રંથોમાં	૧૨-૦૦
શ્રીમદ્ ભાગવત-એ ગ્રંથોમાં	૧૦-૫૦
એકાદશ સ્કંધ-(એકનાથી ભાગવત)	૬-૦૦
એકાદશ સ્કંધ-મૂળ સહિત ભાષાતર	૨-૫૦
શ્રી ભગવતી (દેવી) ભાગવત	૭-૫૦
પુલસ્તીકૃત રામાયણ-એ ગ્રંથોમાં	૧૨-૦૦
વાલ્મીકિ રામાયણ-એ ગ્રંથોમાં	૧૨-૦૦
આત્મગામાયણ-રામાયણની કથાની આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ સરળ સમજ	૧-૫૦
રામચરિતમાનસ-મૂળ દોહા-ચોપાઈ માત્ર	૨-૫૦
ગિરધરકૃત રામાયણ-મોટા અક્ષરોમાં	૫-૦૦
શ્રીરામચરિતમાનસ-ગુજરાતી ભાષાતર સાથે	૬-૫૦
શ્રીરામચરિતમાનસકોશ-શબ્દાર્થ	૦-૫૦
પુલસ્તી ગામાયણનાં મહાવાક્યો	૦-૫૦
સો ઉપનિષદો-સરળ ભાષાતર	છપાય છે
માંડૂક્ય ઉપનિષદ-ગૌડપાદીય કારિકાઓ સાથે	૩-૦૦
બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ-મૂળ સાથે ભાષાતર	૨-૦૦
ઈશ ને કેન ઉપનિષદ-શાકરભાષ્ય સાથે	૧-૨૫
કંઠોપનિષદ	૧-૨૫
સુલુકોપનિષદ	૧-૦૦
પ્રશ્નોપનિષદ	૧-૦૦
ઐતરેય ઉપનિષદ	૦-૭૫
તૈત્તિરીય ઉપનિષદ	૧-૫૦
છાંદોગ્યોપનિષદ	૫-૦૦
મહાવાક્યરત્નાવલિ-ઉપનિષદ વચનો	૧-૦૦
યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ-એ ગ્રંથોમાં	૧૫-૦૦
પાતંજલ યોગસૂત્ર-સ્વામી વિવેકાનંદકૃત	૧-૨૫
વૃત્તિપ્રભાકર-આત્મતત્ત્વનું પ્રતિપાદન	૫-૦૦
વિચારસાગર-મૂળ સાથે ભાષાતર	૩-૦૦
,, -મૂળ હિંદી દોહા-ચોપાઈ માત્ર	૦-૩૭
ઉપદેશસાહસ્રી-મૂળ સાથે ભાષાતર	૪-૦૦
યુક્તિપ્રકાશ-મહાત્મા નિશ્વલદાસજીકૃત	૧-૫૦
પંચીકરણ-ટીકા સાથે	૨-૦૦
શ્રીમંદરવિલાસ-મૂળ હિંદી છંદો સાથે	૩-૦૦

હઠયોગપ્રદીપિકા-યોગસાધના માટે	૧-૫૦
યોગાભ્યાસ અને આસનવિધિ	૦-૬૦
દશાવતાર-અવતારોના રહસ્યની સરળ સમજણ	૨-૫૦
સનત્સુભતનો ઉપદેશ અર્થાત્ મૃત્યુનું રહસ્ય	૦-૭૫
બ્રહ્મસિદ્ધાંતમાલા-મરાઠી ઉપરથી સરળ અનુવાદ	૪-૦૦
જ્ઞાનવાણી-વેદાંતના ઉપદેશો	૨-૦૦
તત્ત્વાનુસંધાન-ચિદ્વનન દંકૃત વેદાંતનો ગ્રંથ	૪-૦૦
ત્રીજી આંખ-સ્વામી માધવતીર્થ	૧-૦૦
સૂર્યકાંત-વેદાંતની સરળ વાતો	૨-૦૦
વેદાંતમાર્ગદર્શિની-વેદાંતની સરળ સમજૂતી	૨-૦૦
પદ્મપાતરહિત અનુભવપ્રકાશ	૫-૦૦
જીવન-મુક્તિવિવેક-સ્વામી વિદ્યારણ્યકૃત	૧-૨૫
ત્રિપુરારહસ્ય-જ્ઞાનખંડ	૧-૨૫
કપિલ અને દેવહૂતિ-પ્રેરક વાર્તાલાપ	૦-૬૨
વિચારમૂર્ચોદય-સ્વામી માધવતીર્થ	૦-૨૫
વેદાંત-રસખિંદુ-સ તમ ગળનાથકૃત વેદાંતબોધ	૦-૭૫
બળવાન બનો!-ચલ્લવેદનો ઉપદેશ	૦-૭૫
વાટના દીવડા-ચિ તનાત્મક લેખો	૧-૫૦
જ્ઞાનલહરી-વેદાંતવિષયક અનેક કૃત પ્રશ્નોત્તરો	૦-૫૦
જ્ઞાનતાં ઝરણાં-જિજ્ઞાસુઓને માર્ગદર્શક પત્રો	૦-૧૬
મોક્ષનો માર્ગ-(કૈવલ્ય નવનીત)	૦-૫૦
વિચારમાળા-શ્રી અનાયદાસજીકૃત	૦-૫૦
મહાલસા અને અલર્ક-ચરિત્ર સાથે ઉપદેશ	૦-૩૧
નારદનાં ભક્તિસૂત્રો-મૂળ સાથે ભાષાતર	૦-૧૬
શાંતિલય ભક્તિસૂત્ર-મૂળ સહિત ભાષાતર	૦-૩૭
દગ્-દશ્યવિવેક-સરળ અનુવાદ સાથે	૦-૧૨
યોગવાસિષ્ઠનાં સૂત્રો-ચૂંટલા ૩૬૦ સૂત્રો	૦-૨૫
લઘુયોગવાસિષ્ઠસાર-મૂળ સાથે ભાષાતર	૦-૩૭
સુભાષિતરત્ન-ભાંડાગાર-૬૩૪૨ સુભાષિતો	૧૦-૦૦
સુભાષિત નીતિમંજરી-૧૦૫૬ શ્લોકો	૧-૫૦
બાલવિલાસ-(મ ન દિવેદીકૃત)	૧-૫૦
હિંદુધર્મની બાળપોથી-લે આન દશ કર ધ્રુવ	૦-૬૨
આર્યધર્મનીતિ અને આજ્ઞક્ય નીતિસાર	૦-૭૫
વૃદ્ધઆજ્ઞક્ય નીતિસમુચ્ચય-મૂળ સાથે અનુવાદ	૦-૪૦
વ્યવહારમાળા-વ્યવહારમાં ઉપયોગી હિતવચનો	૦-૫૦
યક્ષ અને યુધિષ્ઠિર-બોધક પ્રશ્નોત્તરી	૦-૬૦
સંતોની અનુભવ-વાણી-બોધક માર્ગદર્શન	૧-૫૦
વિદુરનીતિ-સરળ ગુજરાતી ભાષાતર	૧-૦૦

ચૂકતાવલિ-સરળ ભાષાતર સાથે ...	૦-૪૦
અંતર-નિરીક્ષણ-સ્વાનુભવનુ માર્ગદર્શન	૧-૦૦
સ્ફુટણાવલિ-પ્રેરક વિચારકણિકાઓ	૦-૨૫
આત્મચિંતન-વિચારકણિકાઓ	૦-૬૦
નવચંડિતા-લે કેશવચંદ્ર સેન	૦-૩૭
સંતોષસુગતરુ-સંતોષનો મહિમા	૦-૩૦
વિજ્ઞાનશતક-(ભર્તૃહરિવ્રત) સરલાચંદ્ર સાથે	૦-૫૦
નીતિશતક-(ભર્તૃહરિવ્રત) સરળ અનુવાદ સાથે	૦-૩૦
ચૈરાગ્યશતક-(ભર્તૃહરિવ્રત) સરળ અનુવાદ સાથે	૦-૩૭
સો મૂર્ખાનાં લક્ષણો-સરળ અનુવાદ સાથે	૦-૨૦
વિવેકાનંદસાગર-પ્રેરક માર્ગદર્શન	૩-૦૦
ભક્તિયોગ-(સ્વામી વિવેકાનંદ) આવૃત્તિ ૨	૨-૦૦
મનોબોધ-સમર્થ રામદાસ સ્વામીકૃત	૦-૫૦
અધ્યાત્મ વાર્તાલાપ-જ્ઞાનયોગી	
અનુભવ સાથેનો પ્રેરક વાર્તાલાપ	૪-૦૦
શ્રીરામકૃષ્ણ વાર્તાલાપ-(પુસ્તક ૧ હ)	૨-૫૦
સ્વામી શ્રી રામદાસનો ઉપદેશ	૧-૦૦
સ્વામી વિવેકાનંદનાં વચનામૃતો	૦-૫૦
સ્વામી રામતીર્થનાં વચનામૃતો	૦-૬૨
ધર્મજ્યોતિ-સ્વામી પ્રકાશાનંદકૃત	૧-૫૦
ઉપદેશસાગર-અહ-તિરુવલ્લુવરનો વેદતુલ્ય બોધ	૧-૫૦
સંત-ગુરુનો પરિચય-પ્રેરક જીવનમસગો	૨-૦૦
હરિદેવ જગત્-સ્વામી રામદાસ સાથેના	
વાર્તાલાપોનો પ્રેરણાદાયી મનનીય સંગ્રહ	૨-૫૦
સદ્બોધસંગિતા-આધ્યાત્મિક માર્ગદર્શન	૧-૫૦
સંતની વાતો-ધર્મ, નીતિ વગેરેના દષ્ટાંતો સાથે	૧-૫૦
સુગંધી પુષ્પો-સત્સંગી પ્રેરક વાતો	૧-૨૫
પ્રભુમય જીવન-સુખી થવાના સંગળ ઉપાયો	૧-૦૦
ચેનાવતી ને ગોપીચંદ તથા	
ભર્તૃહરિ ને વિક્રમ-લે 'કલાપી'	૦-૨૫
જેસલ ને તોરલ તથા જલધર ને ગોપીચંદ	૦-૨૫
પ્રવાસી-અલીલ જિજ્ઞાસુકૃત 'વોન્ડરર'નો અનુવાદ	૦-૩૭
પુરોગામી-,, ,, 'ફોરરનર'નો અનુવાદ	૦-૨૫
પરમહંસ શ્રી રામકૃષ્ણદેવનાં વચનામૃતો	૦-૩૭
શ્રી રામકૃષ્ણ ઉપદેશ-મનનીય ઉપદેશોનો સંગ્રહ	૦-૩૭
ગીતાંજલિ-શ્રી રવી દ્રનાથ ટાગોરકૃત	૦-૩૭
સત્સંગમાળા-વ્યવહાર માર્ગદર્શન	૦-૪૦
જ્ઞાન અને કર્મ-સ્વામી માધવતીર્થકૃત	૦-૨૫
પરવાળાં-વિચારકણિકાઓ	૦-૨૫
બોધમાળા-ઉપદેશસંગ્રહ	૦-૨૫
ચારુચર્યા-લેખનકૃત નીતિ-ઉપદેશના સો શ્લોકો	૦-૨૫
દત્તાત્રેય(અવધૂત)-૨૪ ગુરુઓનું વર્ણન	૦-૨૫
પુરુષાર્થબોધિનીગીતા-(પ્રથમ ભાગ)	૬-૨૫
શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા-શાંકરભાષ્ય	૪-૦૦

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા-નીલકંઠી ટીકા સાથે	૩-૦૦
જ્ઞાનસત્રગીતા-મૂળ શ્લોકો, પદચ્છેદ ને શબ્દાર્થ	૧-૨૫
શ્રીજાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા-ભાવાર્થદીપિકા ટીકા	૫-૦૦
પંચરત્નગીતા-સદીક, સરલાચંદ્ર સહિત	૧-૫૦
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-મોટા અક્ષરોમા	૧-૦૦
,, ,, (ગુટકો)-કાચુ પૂઠ	૦-૪૦
,, ,, ,, -પાકુ પૂઠ	૦-૭૫
ઉત્તરગીતા-સરળ અનુવાદ મૂળ શ્લોકો સાથે	૦-૩૭
ગીતાપોથી-કર્મયોગના શ્લોકો-અર્થ સમન્વિત	૦-૩૭
ગીતામાં જીવનની કળા-લે. વ દિવેટિયા	૩-૦૦
ગીતાસાર-કાકા કાલેલકર ગીતાનુ સક્ષિપ્ત દોહન	૦-૩૦
ગીતાસંકલન-ત્રણ ગ્રંથોનું સંકલન	૦-૧૬
શ્રી ગમગીતા-રામ-હનુમાનનો પ્રેરક વાર્તાલાપ	૧-૭૫
અવધૂતગીતા-ભગવાન દત્તાત્રેય પ્રણીત	૧-૨૫
અષ્ટાવકગીતા-મૂળ સાથે સરળ ભાષાતર	૦-૫૦
પાંડવગીતા-ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો મહિમા	૦-૨૫
ઈશ્વરપ્રાર્થનામાળા-પ્રાર્થનાસંગ્રહ	૩-૦૦
શ્રી સત્યનારાયણની કથા	૦-૭૫
નિત્યપાઠ-પ્રાર્થના, સ્તુતિ, સ્તોત્રો, ભજનો	૧-૦૦
પુરુષોત્તમમાસમાહાત્મ્ય-અધિક માસની કથા	૨-૫૦
જપ અને નામસ્મરણ-જપ અંગે માર્ગદર્શન	૧-૨૫
શિવમહિમ-સ્તોત્ર-શ્લોક, અન્વય ને અર્થ	૦-૫૦
ગળેન્દ્રમોક્ષ-પુરાણપ્રસિદ્ધ આખ્યાન	૦-૩૭
લીખમસ્તવરાજ-મૂળ સાથે સરળ અનુવાદ	૦-૧૫
હનુમાનચાલીસા-મોટા અક્ષરોમા	૦-૧૦
શ્રીચંડીપાઠ-પાઠવિધિ તથા દેવીસ્તોત્રો સાથે	૧-૫૦
હરિપાઠ-શ્રી જ્ઞાનદેવ રચિત, મૂળ સાથે ભાષાતર	૦-૧૫
પ્રાત અને સાયંકાળની પ્રાર્થનાઓ	૦-૫૦
ગંગામાતા-માહિતી અને સ્તોત્રો ...	૦-૫૦
મોહસુદગર ને બીજાં દશ રત્નો	૧-૦૦
શતશ્લોકી અને બીજાં ચાર રત્નો	૦-૭૫
સ્તોત્રસંગ્રહ-ભક્તિ ને વેદાંતસ્તોત્રો	૧-૦૦
વિવેકચૂડામણિ-આત્મજ્ઞાન વિશે સમજણ	૧-૦૦
દક્ષિણામૂર્તિસ્તોત્ર-મૂળ સાથે અનુવાદ	૧-૫૦
સૌંદર્યલહરી-મૂળ સાથે ભાષાતર	૦-૪૦
પ્રબોધસુધાકર અને તત્ત્વબોધ	૦-૫૦
હસ્તામલકસ્તોત્ર ને વાક્યસુધા-મૂળ સાથે	૦-૧૨
આત્મા-અનાત્માવિવેક-મૂળ સાથે	૦-૩૫
પ્રશ્નોત્તરમાળા અને જીવન-મુક્તિ	
આનંદલહરી-મૂળ સાથે સરળ ગુજરાતી	૦-૧૬
મણિગત્તમાળા-શકરાચાર્યકૃત	૧-૫૦
સુબોધક કથાવાર્તાઓ-૭૦ દષ્ટાંતો	૧-૫૦
સુબોધ કથાસાગર-૭૦ બોધક દષ્ટાંતો	૨-૦૦
બોધક વાર્તાઓ-૭૭ બોધદાયક કથાઓ	૧-૫૦

ધર્મકથાઓ-ઉપનિષદની વાર્તાઓ .	૧-૫૦
બોધદાયક કથાઓ-પ્રેરક વાતો	૧-૫૦
સંતોની કલવાડી-પ્રેરક પ્રસંગોના સંગ્રહ	૦-૫૦
મહાપુરુષોના પ્રેરક જીવનપ્રસંગો	૧-૫૦
દષ્ટાંતશતક-બોધપદ સો નીતિ-દષ્ટાંતો	૧-૨૫
આદર્શ દષ્ટાંતમાળા-(ભાગ ૨ જો)	૨-૫૦
સ્વર્ગનો પ્રકાશ-સ્વ. પદિયારકૃત	૨-૦૦
સંસારમાં સ્વર્ગ-	૩-૦૦
પોહશ અંથો-પુષ્ટિમાર્ગીય ધર્મગ્રંથ	૧-૫૦
ધર્મપદ-ધર્મનાં પદો-બીજ ગ્રંથ	૧-૨૫
મહાવીર-વાણી-ભગવાન મહાવીરના વચનો	૦-૭૫
શિક્ષાપત્રી-શ્રીસહજન દેવભીકૃત	૦-૩૭
જપજી-ગુરુ નાનકદેવ વિરચિત, મૂળ સાથે	૦-૬૨
ગોરખનાથ-નાથસ પ્રદાયની માહિતી .	૦-૩૭

સંતવાણી-ભજનો

તુકારામ ગાથા-બે ગ્રંથોમા .	૬-૦૦
ભજનસાગર ભા. ૧-૨-૧૨૭૩ ભજનો	૪-૦૦
કબીરનાં આધ્યાત્મિક પદો . .	૧-૨૫
મીરાંબાઈનાં ભજનો-૨૨૭ ભજનોનો સંગ્રહ	૦-૭૫
નરસિંહ મહેતાનાં ભજનો-૧૮૮ ભજનો	૦-૭૫
ભજનસંગ્રહ-જુદા જુદા ૩૩૬ ભજનોનો સંગ્રહ	૧-૦૦
વિરચિત પદસંગ્રહ-૬૬૭ પદો-ભજનો	૧-૭૫
તુલસીસતસર્થ-સાર્થ દોહા-ચોપાઈ	૧-૫૦
દલપતરામની કવિતા-ચૂટેલી ૮૬ કવિતા	૦-૭૫
શામળના છંપા-છંપા અને કવિતા	૧-૦૦
અખાની વાણી-પદો, ભજનો, ગરબી	૩-૦૦
અખાના છંપા-વિદ્યાર્થીઓ માટે .	૧-૦૦
અક્ષરમાળા-કવિ છાંદમકત બોધક કવિતાઓ	૦-૩૭
શ્રી રામનામભજનાવલિ-૧૪૨ ભજનો	૦-૪૦
સાંજસાર અને યોગસાર-છાંદમકૃત	૦-૩૭
ગોરખવાણી-યોગી ગોરખનાથનું ચરિત્ર ને વાણી	૦-૩૭
સંત દાદુ-બોધક ભજનોનો સંગ્રહ, સાર સાથે	૦-૨૫
સો ભજનો-ચૂટેલા ભજનોનો સંગ્રહ .	૦-૩૭
ત્રવિરાજનાં પદો-પ્રચલિત ૮૨ પદોનો સંગ્રહ	૦-૩૭
પ્રબોધબાવની-કવિ દયારામકૃત પર કુડાળયા	૦-૨૫
ભક્ત કવિ રહીમ અને જમાલ	૦-૨૫
કેશવકૃતિ-ચૂટેલા ૪૮ ભજનોનો સંગ્રહ	૦-૨૫
કવિ દીનદયાળગિરિ-ચરિત્ર અને કાવ્યો	૦-૨૫
કબીર સાહેબનાં ભજનો	૦-૫૦
સંતકવિ નગીર-તેમના બોધક કાવ્યોનો સંગ્રહ	૦-૫૦
વૈતાલ કહે-અધરા શબ્દોના અર્થ સાથે	૦-૧૬
ગિરિધર કવિરાય-નીતિબોધની વાણી	૦-૧૬
ભક્ત સુરદાસનાં પદો-દૂકા જીવનચરિત્ર સાથે	૦-૪૦
ભોજભગતના આખખા-સ હુ ગરશીધ સ પદ	૦-૩૭
ધીરા ભગતનાં પદો- " " " "	૦-૨૫
કવિ મંગ કહે -જુદા જુદા છ દોનો સંગ્રહ	૦-૨૫

જીવનચરિત્રો

શ્રીચૈતન્ય મહાપ્રભુ-પ્રેરક ચરિત્ર	૧-૦૦
પિતામહ બીખમ-પ્રેરણાદાયી મુંબ જીવનચરિત્ર	૧-૦૦
ભારતના વીરપુરુષો-વીર પુરુષોના ચરિત્રો	૩-૦૦
શિવાજી છત્રપતિ-લે ચુનીલાલ વ. શાહ	૧-૫૦
વીર દુર્ગાદાસ-ઐતિહાસિક ચરિત્ર .	૧-૫૦
સૌરાષ્ટ્રના સિદ્ધો-પ્રેરક જીવનકથાઓ	૧-૫૦
સૌરાષ્ટ્રના સંતો-પ્રેરક ચરિત્રકથાઓ	૧-૫૦
અકબર-લે ચુનીલાલ વ. શાહ	૧-૦
બેન્ટમિન ફ્રેંકલિન-અમેરિકન મહાપુરુષનું ચરિત્ર	૧-૨૫
બૂકર ટી. વૉશિંગ્ટન-દાબસી વીરની આત્મકથા	૧-૫૦
મહર્ષિ દયાનંદ-નવી આશ્રિતિ	૧-૫૦
સ્વામી ભાસ્કરદાસ-બોધક ચરિત્ર	૧-૨૫
સ્વામી સહજનંદ-જીવનચરિત્ર . .	૨-૦૦
સંત તુકારામ-મુખસિદ્ધ સંતનું ચરિત્ર	૩-૦૦
સાક્ષાત્કારને પંથે તુકારામ-જીવન ને કવન	૨-૦૦
સ્વામીશ્રી બ્રહ્માનંદ ને શિવાનંદ-ચરિત્રો	૧-૩૭
સૌરાષ્ટ્રી સ્ત્રીસંતો-લે. કાલિદાસ મહારાજ	૧-૨૫
લક્ષ્મીબાઈ-ગ્રામીની વીર રાણીનું ચરિત્ર	૦-૭૫
જોન ઓક્સ આર્ટ્સ-કાસની વીરાગનાનું ચરિત્ર	૦-૭૫
સ્વામી વિવેકાનંદ-જીવનચરિત્ર . .	૧-૭૫
સંત જ્ઞાનેશ્વર અને મહાત્મા એકનાથ	૦-૩૭
પરમભક્ત મહુલાદ ને બીજાં આખ્યાનો	૦-૫૦
શુકદેવજી અને બીજાં આખ્યાનો	૦-૫૦
મહર્ષિ દધીચી ને બીજાં બે આખ્યાનો	૦-૫૦
મુમુક્ષુ તથા નૃસિંહકૃપર-(આખ્યાનો)	૦-૩૭
મહુલાદ આખ્યાન-કવિ ગિરધરકૃત	૦-૫૦
ભક્તચરિત્ર-જુદા જુદા ૨૬ સ તત્ત્વજ્ઞોના ચરિત્રો	૨-૦૦
સ્વામીશ્રી નિત્યાનંદ-જીવનચરિત્ર અને ઉપદેશો	૦-૫૦
આદર્શ ચરિત્રસંગ્રહ-ભાગ ૨ જો, ૭૦ ચરિત્રો	૩-૦૦
યોગીશ્વર યાજ્ઞવલ્કય-યોગીશ્વરનું જીવનચરિત્ર	૦-૬૦
શ્રીગમચંદ્ર દત્ત ને નાગમહાશય-ચરિત્રો	૧-૦૦
મહાત્મા દાદુ દયાળ-જીવનકાર્ય અને માહિતી	૦-૫૦
ગૌતમ બુદ્ધ-લે. શ્રી રામનારાયણ ના પાઠક	૧-૫૦
શ્રીમત શંકરાચાર્ય-બોધક ચરિત્ર . .	૧-૦૦
મહાત્મા ટોલ્સ્ટોય-પ્રેરણાદાયી ચરિત્ર	૧-૨૫
મીરાં દાસી જનમ જનમકી-ચરિત્ર .	૦-૭૫
વ્યક્તિચિત્રો-લે. લીનાબહેન કૃત ચાર ચરિત્રો	૧-૫૦
સંતશિરોમણિ નામદેવ-અમલકારિક ચરિત્ર	૦-૫૦
ગુજરાતના ભક્તો-બાર સ ત-ભક્તોના ચરિત્રો	૦-૭૫
દેવર્ષિ નારદ-સક્ષિપ્ત ચરિત્ર .	૦-૩૧
મૈકેલ્સ દાદા-કચ્છના સતની પ્રેરક કથા	૦-૫૦
ભક્ત પીપાજી-સૌરાષ્ટ્રના રાજવી ભક્તનું ચરિત્ર	૦-૪૦
સંત મૂળદાસ-પ્રેરણાદાયી આઠ જીવનપ્રસંગો	૦-૩૭
ગોસ્વામી તુલસીદાસ-ભાવવાહી ચરિત્ર	૦-૩૭
ભક્ત મહુલાદ-પ્રેરણાદાયી ચરિત્ર .	૦-૪૦

શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ-(કિશોર મઠે)	૦-૪૦
ધ્રુવાખ્યાન-ગદ્યમા તેમ જ પદ્યમા ધ્રુવચરિત્ર	૦-૨૫
શ્રીતૈલંગસ્વામી-ત્રણ ચરિત્રો	૦-૨૫
ખાળકોના વિવેકાનંદ-પ્રેરણાદાયી ચરિત્ર	૦-૨૫
વિશ્વામિત્ર અને હરિશ્ચંદ્ર-(સચિત્ર)	૦-૨૫
નાનભટ્ટ આપા-એક આદર્શ વૈદનું દ્રુક ચરિત્ર	૦-૨૫
શ્રી શુકદેવજી-સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર	૦-૩૫
જડભરત-બોધક ચરિત્ર	૦-૧૯
સ્વામી ગમતીથં-દ્રુક ચરિત્ર	૦-૨૫
ભક્ત જલારામ-પ્રસિદ્ધ સતતુ ચરિત્ર	૦-૩૦
ભક્ત રેણુદાસ-નીતિ ને પવિત્રતાભર્યું ચરિત્ર	૦-૧૯
ગમકૃષ્ણ પરમહંસ-સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર	૦-૨૫
મહાત્મા મસ્તગમજી-સૌરાષ્ટ્રના સંતતુ ચરિત્ર	૦-૪૦
મહાત્મા સ્વયંદાસ-પ્રેરક ચરિત્ર	૦-૫૦
નાનક-(આ ખીજ) દ્રુક ચરિત્ર, ૨૩ ભજનો સાથે	૦-૩૭
સતી સાવિત્રી-સતી નારીની જીવનકથા	૦-૨૫
સુદામાચરિત્ર-(કાવ્ય) પ્રેમાનંદકૃત	૦-૧૯
શેઠ સગાળગા-શેઠ સગાળગાની બોધક વાર્તા	૦-૨૫
ભક્ત અંબરીષ-વાર્તાંગે પ્રેરક ચરિત્ર	૦-૨૫
અંદ્રહાસ-ભક્ત અંદ્રહાસની વાર્તા	૦-૨૫
વીર હનુમાન-ખાળોપયોગી સચિત્ર જીવનચરિત્ર	૦-૨૫

આરોગ્ય અને વૈદકના ગ્રંથો

ચરક-સંહિતા-પ્રથમ ખંડ-સૂત્રસ્થાન	૧૨-૦૦
” ” દ્વિતીય ખંડ	૧૫-૦૦
ભાવપ્રકાશ-(બે ગ્રંથોમા)-સરળ ભાષાતર	૨૦-૦૦
ભાવપ્રકાશ-નિધંકુ-હરીતત્યાદિ ૨૩ વર્ગો	૫-૦૦
માધવનિદાન-મધુકોપી દીકા સાથે ...	૧૦-૦૦
શાર્દૂલગદ્યસંહિતા-મૂળ સાથે ભાષાતર	૬-૦૦
સુશ્રુત-આયુર્વેદ-(બે ભાગમા)	૧૫-૦૦
અષ્ટાંગહૃદય-વાગ્ભટકૃત અગત્યનો ગ્રંથ	૧૨-૦૦
આર્યભટ્ટ અથવા હિંદુસ્તાનનો વૈદ્યરાજ	૬-૫૦
રસતંત્રસાર અને સિદ્ધિપ્રયોગસંગ્રહ-ભા ૨	૮-૦૦
સોનેરી સૂચનો-આયુર્વેદના	૦-૫૦
પથ્યાપથ્ય-આરોગ્યની કૃતિ ...	૩-૦૦
માંદગીનાં કારણો-નિરાંગી રહેવાના ઉપાયો	૦-૫૦
તકકદંપ-જાશસેવનવિધિ વિષે શાસ્ત્રોક્ત માહિતી	૦-૬૦
ચૂર્ણ-ઔષધિ-સો ચૂર્ણોની રીત-ઉપયોગ	૦-૩૦
કવાથ-ઔષધિ-ખનાવવાની રીત અને ઉપયોગ	૦-૪૦
માંદાનો આહારવિહાર-જરૂરી માહિતી	૦-૩૦
ખાલબોધોદય-પ્રયોગ વિજયશ કર ધ મુનશી	૦-૩૭
જીવનચર્યા-નિરાંગી રહેવાની સરળ સમજ	૦-૪૦
ખોગક્રમાં એ-લેન્ડ્રો મોઝેસ ઇત્રીક્રિયલ	૦-૨૫
હુગે અને તેનો ઉપયોગ-લેન્ડ્રો રસિકલાલ પરીખ	૦-૪૦
આયુર્વેદ યોગશતક-પંડિત વરચંદ્રકૃત	૦-૭૫
આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન-લેન્ડ્રો મ ગાધીજી	૧-૦૦
ધરધરનો વૈદ્ય-૭૯ દેવોની સમજૂતી ને ઉપાય	૧-૫૦

એર ઉતારવાના તાત્કાલિક ઉપાયો	૦-૭૫
અકસ્માતના તાત્કાલિક ઉપાયો	
(કર્ટ એઈડ)	૧-૦૦
ખોરાકના ગુણદોષ-લેન્ડ્રો રસિકલાલ પરીખ	૦-૭૫
જ્ઞાનલેખન્યમંજરી-ગુમાની કવિવિરચિત	૦-૨૫
મલમપટ્ટા-ગડ-ગુમડના અનુભવસિદ્ધ ઉપાયો	૧-૦૦
નિરાંગી જીવન-ત દુસ્સ્તી બળવવાનું માર્ગદર્શન	૧-૭૫

સ્ત્રી તથા ખાળોપયોગી સાહિત્ય

કન્યાવાચનમાળા-જીવનસંસ્કારના પાઠો	૨-૦૦
ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો-પ્રેરક ચરિત્રો	૩-૦૦
મહાસતી વૃંદા-બલ ધર-આખ્યાન	૧-૦૦
તળાખ્યાન-પ્રેમાનંદકૃત મોટા અક્ષરોમા	૧-૦૦
ઓખાહરણ-મહાકવિ પ્રેમાનંદકૃત	૦-૭૫
ગૃહિણી-જીવનમા ઉચ્ચ ભાવનાનું માર્ગદર્શન	૧-૦૦
ગૃહ, ગૃહિણી અને ગૃહસ્થ-પ્રશ્નો અને ઉકેલ	૧-૫૦
વિદ્યાથીખહેનોને-જીવનવડતર માટે ઉપયોગી	૦-૬૦
સુખી જીવનની પગલે-ડી-જીવનસાહિત્ય	૧-૫૦
સદાચારને પગલે-સુખી જીવનનો સરળ ઉકેલ	૧-૫૦
કલ્યાણમયી-લેન્ડ્રો હુગરશી ધરમશી સપટ	૧-૫૦
ખાળક-ખાળજીવન અંગે માર્ગદર્શન	૧-૨૫
સ્ત્રીજીવનના રંગ-સ્ત્રીજીવનની કડવી-મીઠી વાર્તા	૧-૦૦
ગૃહજીવનનાં દર્શનો-લેન્ડ્રો કુમુદ શેઠ	૦-૭૫
ગૃહજીવનની કલા-લેન્ડ્રો શ્રી સમાજશાસ્ત્રી	૦-૭૫
જીવનની કલા-લેન્ડ્રો શ્રી રવિશંકર મહેતા	૦-૭૫
સુશીલા-આદર્શ ગૃહિણીની બોધક વાર્તા	૦-૨૫
તરંગલોલા-એક સાધ્વીની આદર્શ કથા	૦-૩૭
શિશુસાથી ભા. ૧ લો-	૦-૨૦
” ” ૨ લો-	૦-૨૦
” ” ૩ લો-	૦-૧૨
ધાણીચણા-ખાળોપયોગી સચિત્ર પોથી	૦-૩૦
ખાળકોની રીતભાત-સચિત્ર ૩૪ પાઠો	૦-૨૫
ખાળકોનો આનંદ-સુધારાવધારા સાથે	૦-૨૦
ખાળકોના આચાર-સંસ્કૃતિના પાઠો	૦-૨૫
ખાળકોની બોલચાલ-સરળ શિક્ષણ	૦-૨૫
ખાળકોના ગુણ-	૦-૨૫
ખાળકોની દિનચર્યા-સરળ શિક્ષણ	૦-૨૫
ખાળકોને બોધ-	૦-૨૫
ખાળકોનું આચરણ-	૦-૩૧
સદ્બોધવાટિકા-ખાળોપયોગી ભજનો-કાવ્યો	૦-૨૫
મૌઠ વાચનપોથી-સચિત્ર પાઠો	૦-૨૫
મૌઠ વાચનપૂર્તિ-ફેશપ્રેમ અને ભાવનાના પાઠો	૦-૨૫
દેશપાઠો-ફેશપ્રેમની પ્રેરણા આપતા સચિત્ર પાઠો	૦-૨૫
સોતીનો દાણો-સચિત્ર ૩૮ ખાળગીતો	૦-૨૫
કુમાર કથાઓ-બોધક ૩૫ સચિત્ર વાર્તા	૦-૫૦
નાની નાની વાર્તા-બોધક ૧૦૮ વાર્તાઓ	૧-૫૦
આદર્શ ખાળકો-સચિત્ર પ્રશ્ન ગો	૦-૩૭
ખાળકોની વાર્તા-ભાગ ૧ લો ચિત્રો સાથે	૦-૩૭
વીર ખાળાઓ-૧૭ વીર ખાળાઓની કથાઓ	૦-૩૫
એક હતાં શેઠાણી-૨મજી ૧૦ વાર્તાઓનો સંગ્રહ	૦-૫૦

દયાળુ માતા-ભાવનાસ્પર્શી વાર્તા ..	૦-૨૫
સદ્ગુણી પુત્રી-પ્રેરણાત્મક વાર્તા ..	૦-૪૦
દેશી રમતો-રમી શકાય તેવી ૧૨૧ રમતો	૧-૨૫
બાળ રમતો-રમવી ગમે તેવી રમતો ..	૧-૦૦
બાલરામાયણ-સારથ્ય રામાયણ ચિત્રો સાથે	૧-૨૫
બાલભારત-મહાભારતની વાર્તા	૧-૫૦
બાલસદ્ગોષ્ઠ-વાર્તાઓએ ધાર્મિક શિક્ષણ	૦-૫૦
ઉચ્ચ જીવન-લે૦ ડૉ. હરિપ્રસાદ મ૦ દેસાઈ	૦-૨૫
વિદ્યાર્થી-ઉપયોગી માર્ગદર્શન ..	૦-૫૦
સુગોષ્ઠ નીતિકથાઓ-૧૫૨ વાર્તાઓ	૧-૦૦
ધર્મની બાળપોથી-પરિચય ને માહિતી	૦-૪૦
વાંચો, વિચારો અને અનુસરો	૦-૭૫
ગોષ્ઠ જીવનપ્રસંગો-સચિત્ર પ્રસંગકથાઓ	૦-૭૫
વીર બાળકો-ચિત્રો સાથે ૧૬ વાર્તાઓ	૦-૪૦
દયાળુ બાળકો-ગોષ્ઠથી સચિત્ર ચરિત્રો	૦-૩૭
પ્રમાણિક બાળકો-૨૩ સચિત્ર પ્રસંગો	૦-૪૦
રમૂજ વાર્તાઓ-રમૂજ આઠ વાતોનો સંગ્રહ	૧-૨૫
બાળ બટુક-સાહસોથી ભરપૂર રમૂજ બાળવાર્તા	૦-૫૦
ચાતુરીની વાતો-જ્ઞાન આપતી વાર્તાઓ	૧-૨૫
વહીલોની વાતો-રમૂજ બાળવાર્તાઓ	૧-૦૦
ઠંડા પોરની વાતો-રસપ્રદ બાળવાર્તા	૦-૭૫
સદ્ગુણી બાળકો-૬૬ દષ્ટાંતો ચિત્રો સાથે	૦-૭૫
અમલકારિક વાતો-જ્ઞાનપ્રદ ને મનોરંજક વાતો	૧-૫૦
નીતિશિક્ષણ-વાર્તાઓ દ્વારા નીતિનું શિક્ષણ	૧-૫૦
બાળકોની નીતિશિક્ષા-બાળધડતર માટે	૦-૫૦
ઈસપની બાલવાર્તાઓ-૧૧૪ ઉત્તમ વાતો	૧-૨૫
અરેબિયન નાઈટ્સ-રસભરી ૨૦ વાર્તાઓ	૩-૦૦
મહાભારતની નીતિકથાઓ-૨૭ વાર્તાઓ	૧-૨૫
ભગવાન બુદ્ધની વાતો-૨૭ વાર્તાઓ	૧-૦૦
સાહસ કથાઓ-આઠ વાર્તાઓ	૦-૭૫
ભીમનાં પરાક્રમો-લે૦ શ્રી માધવજી ગો પટેલ	૧-૫૦
ગદાધારી ભીમ-લે૦ શ્રી માધવજી ગો પટેલ	૨-૫૦
જગતમાં જાણુવા જેવું-સચિત્ર	૧-૦૦
સામાન્ય જ્ઞાન-વિવિધ જ્ઞાન-માહિતી	૦-૩૭
હાસ્યતરંગ-(સચિત્ર) નિર્દોષ હાસ્યપ્રેરક લેખો	૦-૭૫
પ્રકાશનાં પગલાં-(સચિત્ર) ધર્મોની કથાઓ	૦-૭૫
તંત્રકથા-પચત્ર ત્રની ગોષ્ઠ વાર્તાઓ, સચિત્ર	૧-૫૦
હિતોપદેશ-સ૦ શ્રી સીતારામ શર્મા	૧-૫૦
તંત્રકથા-પચત્ર ત્રની ગોષ્ઠ વાર્તાઓ, અચિત્ર	૧-૨૫
પૃથ્વીની કથા-પૃથ્વીની આજ સુધીની કથા	૦-૭૫
રસપોષી-૧૬ સચિત્ર બાળગીતો	૦-૨૫
સમીસાંજની વાતો-સચિત્ર વાર્તાસંગ્રહ	૦-૩૭
વિધિના લેખ અને બીજી વાતો-બાળવાર્તાઓ	૦-૩૫
સોનેરી સફરજન અને બીજી વાતો	૧-૦૦

દયાસાગર અને બીજી વાતો	૧-૨૫
સિદ્ધાદનાં સાહસો-૭ સાહસકથાઓ	૦-૫૦
પ્રેમપંથ-ભા. ૧-૨-ગાધીજીના ગ્રંથોમા	૦-૪૪
એક હતો મેઠ-૭ ગોષ્ઠપ્રદ બાળવાર્તાઓ	૦-૨૫
કરમુ અને બરમુ-બે બાળ પટેલવાનોની વાર્તા	૦-૩૭
રમૂજ હુચકા-હુચકાઓનાં સંગ્રહ ...	૦-૫૦
કાકાનો સંજય-પ્રાચીન ઇન્દિયની સચિત્ર વાર્તા	૧-૭૫
આકાશના તારા-મોટા અદર્શમા, સચિત્ર	૦-૩૭
અમારા માધવકાકા- " "	૦-૧૬
ભીમભાઈનું પહેરણ-ગોષ્ઠ બાળવાર્તા ,,	૦-૨૫
રાજર્ષિ-શ્રી ટાગોરકૃત નવલકથા મોટા અદર્શમા	૨-૦

નિબંધાદિ ગદ્ય સાહિત્ય

અર્થતંત્રની આંદોલનો-લે૦ મનુ સુબેદાર	૧-૦૦
આપણે ફરી ન વિચારીએ ?-લે. આચાર્ય	૨-૦૦
મહાભારતમંજરી-૧૮ પર્વોનો વાર્તારૂપે સાર	૪-૦
સુખ, સામર્થ્ય ને સમૃદ્ધિ અને વિચારોના	
અમલકાર-માનસગાનનુ અમૂલ્ય પુસ્તક	૩-૨૫
આત્મનિરીક્ષણ અને સંકલ્પ-૨ વ. દેસાઈકૃત	૧-૦૦
શુભસંગ્રહ-૨-૧૪૮ લેખો ...	૩-૦૦
શુભસંગ્રહ-૬-૧૬૫ લેખો ..	૩-૦૦
સંસારનાં સુખ-લે૦ હ મ દેસાઈ ...	૨-૦૦
પલટાતા રંગ-સમાજજીવનની ઉપયોગી વાતો	૧-૫૦
સ્વામીશ્રી અખંડાનંદજીના પત્રો	૧-૨૫
આમરચના-લે. રવિશંકર મહારાજ ...	૧-૫૦
સાહિત્ય પ્રવેશિકા-લે. હિ. ગ. અનંતરિયા	૨-૫૦
સાહિત્ય પ્રારંભિકા-લે. હિ. ગ. અનંતરિયા	૧-૨૫
હિંદુસ્થાની સંગીત-સ્વરાકન સાથે ગીતો	૦-૫૦
વ્યાયામ અને સૂર્યનમસ્કાર ...	૦-૬૨
ભારતીય શિક્ષકજા-મૂળ બ ગાળી ઉપરથી	૦-૩૭

નાટકો

સુકતધારા-લે. કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર	૧-૦૦
અંધારા રંગમહેલનો રાત-કવિવર ટાગોરકૃત	૧-૦૦
ગુજરાતનાં નાટકો-ગીતોની સારીગમ	૨-૫૦
આસમાની અદ્વી-જી. અ. શ્રી સ્વપ્નનાટક	૧-૫૦
મંગલ મંદિર-લે. પ્રાગજી જ. ડોસા	૧-૦૦
છોરુ-કછોરુ-પ્રાગજી જ. ડોસાકૃત નાટક	૧-૦૦
સૌભાગ્ય સુંદરી અને બીજાં નાટકોનું નવનીત	૧-૫૦
ભટ્ટહરિ-નિર્વેદ-શ્રી કરસનદાસ માણેક	૦-૪૦
ગુજરાતની રંગભૂમિ-૨ ગભૂમિનો ઇતિહાસ	૦-૩૭

પુસ્તકોની વધુ માહિતીવાળું વિસ્તૃત સૂચિપત્ર મંગાવો :

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય } લિધુ અખંડાનંદ માર્ગ, ભદ્ર, અમદાવાદ
અને ૧૪૮, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, સુબર્બ-૨

